

INNOVATIONS IN SCIENCE AND TECHNOLOGIES

Scientific electronic journal | Ilmiy-elektron jurnali | Научно-электронный журнал

ИННОВАЦИИ В НАУКЕ И ТЕХНОЛОГИЯХ

№3

2 JILD

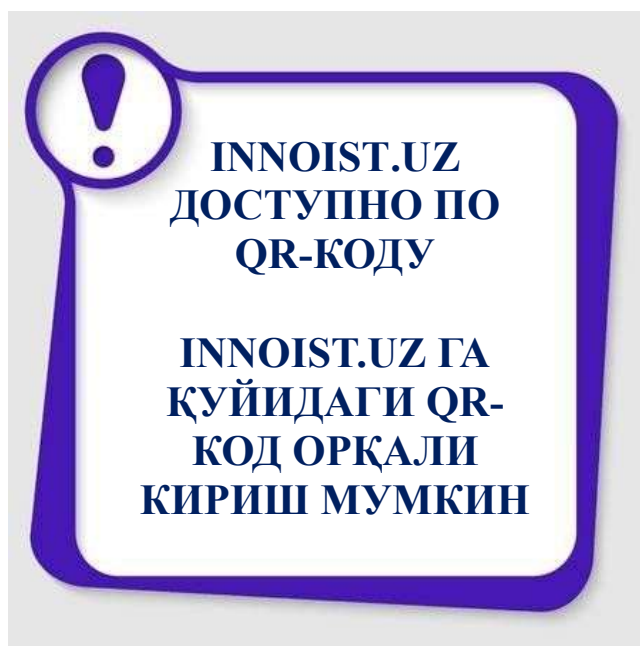
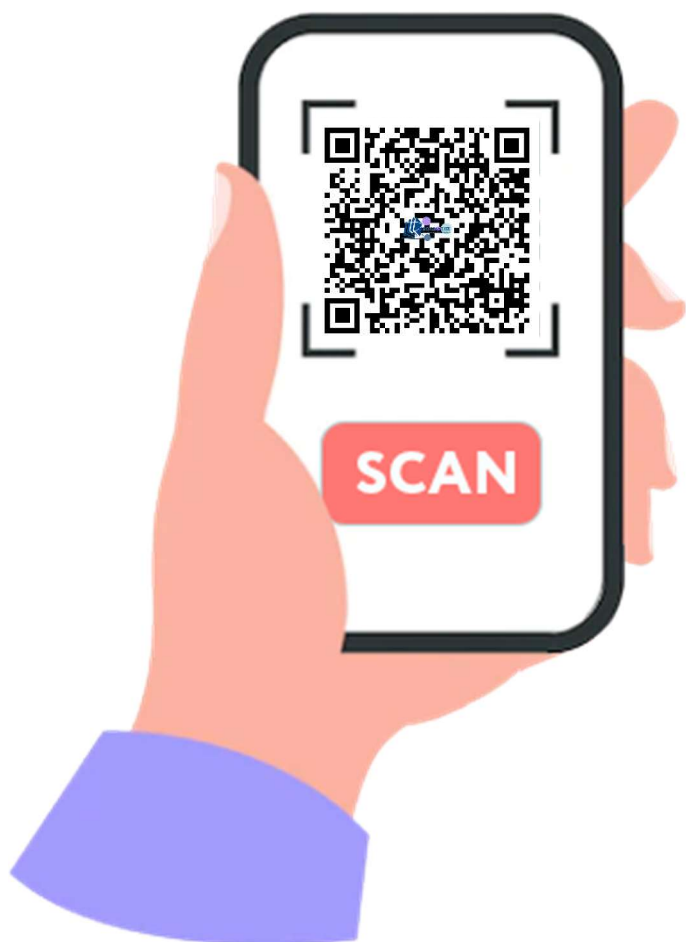
MART, 2025

“Innovations in science and technologies” ilmiy-elektron jurnali OAK (Oliy attestatsiya komissiyasi) rayosatining 25.12.2024 y., №365/5-sonli qaroriga asosan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

www.innoist.uz

“Innovations in science and technologies” илмий-электрон журнали

Научно-электронный журнал “Innovations in science and technologies”

Бир ойда бир бор нашр этилади
Выходит раз в месяц

ЖУРНАЛ РЕЙТИНГИ

Academic Resource Index
(ResearchBib) номли
халқаро тадқиқотчилар ва
ноширлар учун юқори
стандартли индекслаш
маълумотлар базасига, IF
(Impact Factor)
6.75 импакт-фактори
билан киритилган (2024)

Журнал, Олий аттестация
комиссияси (ОАК)
раёсатининг 25.12.2024 й.,
№365/5 қарорига асосан
“диссертациялар асосий
илмий натижаларини чоп
этиш тавсия этилган
миллий илмий нашрлар”
рўйхатига киритилган.

Ўзбекистон Республикаси
Олий таълим, фан ва
инновациялар вазирлиги
ҳузуридаги

Олий аттестация комиссияси

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE

ИНДЕКСАЦИЯ

МУАССИС:

“PARALLAX IT CLUB” Масъулияти чекланган жамияти
ТАХРИРИЯТ МАНЗИЛИ:

100212, Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани 10 мавзе, Хидиралиев кўчаси, 18
уй, 12 хонадон.

Электрон почта манзили: info@innoist.uz

Веб-сайт: <https://www.innoist.uz>

Телефон: +998998909623, +998998306922

“Innovations in science and technologies” илмий-электрон журнали

Научно-электронный журнал “Innovations in science and technologies”

Бош муҳаррир: Рустам Яхшибоев (ТДИУ, Ўзбекистон)

Ўринбосар (бош муҳаррир ўринбосари):
Меирбек Қудратиллаев (ТТЕСИ-УрДИУ
магистранти)

ТАҲРИРИЯТ ҲАЙЪАТИ:

- ❖ Тешабаев Т.З., и.ф.д., проф. Тошкент давлат иқтисодиёт университети ректори, Ўзбекистон
- ❖ Абдурахманова Г.К., и.ф.д., проф. ТДИУ Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор, Ўзбекистон
- ❖ Джурабаев О.Д., и.ф.д., проф. ТДИУ Молия ва рақамли иқтисодиёт кафедраси мудири, Ўзбекистон
- ❖ Карлибаева Р.Х., и.ф.д., проф. Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Ўзбекистон
- ❖ Эшмурадов Д.Э., т.ф.н., доцент Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети, Ўзбекистон
- ❖ Исмаилов О.М., DSc., проф. International School of Finance technology and Science Institute (ISFT) “Иқтисодиёт ва компьютер инжиниринг” кафедраси, Ўзбекистон
- ❖ Алламуратова З.Ж., PhD., в.б. доцент. Беларус-Ўзбекистон қўшма тармоқлараро амалий техник квалификациялар институти ўқув-методик бўлим бошлиғи, Ўзбекистон
- ❖ Базарбаев М.И., ф.-м.ф.н., доцент. Тошкент тиббиёт академияси, Ўзбекистон
- ❖ Эрметов Э.Я., доцент. Тошкент тиббиёт академияси, Ўзбекистон
- ❖ Тажибаева К.А., PhD., доцент. Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Ўзбекистон

Главный редактор: Рустам Яхшибоев (ТГЭУ, Узбекистан)

Заместитель (заместитель главного редактора):
Меирбек Қудратиллаев (магистрант ТИТЛП-УрГЭУ)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

- ❖ Тешабаев Т.З., д.э.н., профессор, ректор Ташкентского государственного экономического университета, Узбекистан
- ❖ Абдурахманова Г.К., д.э.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям ТГЭУ, Узбекистан
- ❖ Джурабаев О.Д., д.э.н., профессор, заведующий кафедрой «Финансы и цифровая экономика» ТГЭУ, Узбекистан
- ❖ Карлибаева Р.Х., д.э.н., профессор, Ташкентский государственный экономический университет, Узбекистан
- ❖ Эшмурадов Д.Э., к.т.н., доцент, Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий, Узбекистан
- ❖ Исмаилов О.М., DSc., профессор, International School of Finance Technology and Science Institute, кафедра «Экономика и компьютерное инжиниринг», Узбекистан
- ❖ Алламуратова З.Ж., PhD, и.о. доцента, начальник учебно-методического отдела Белорусско-Узбекского совместного отраслевого института прикладных технических квалификаций, Узбекистан
- ❖ Базарбаев М.И., к.ф.-м.н., доцент, Ташкентская медицинская академия, Узбекистан
- ❖ Эрметов Э.Я., доцент, Ташкентская медицинская академия, Узбекистан
- ❖ Тажибаева К.А., PhD., доцент, Ташкентский государственный экономический университет, Узбекистан

**Журнал Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси
хузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан
15.01.2024 йилда №206463 сонли гувоҳнома билан рўйхатга олинган**

**Журнал зарегистрирован Агентством информации и массовых
коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан
15.01.2024 года под регистрационным номером 206463**

Telegram каналга обуна бўлиш учун сканерланг.

Маъсул муҳаррир
Рустам Яхшибоев
Дизайнерчи ва саҳифаловчи
Меирбек Қудратиллаев
Журнал сайти ва
дастурий таъминот бўйича маъсул
Бобирбек Сиддиқов

© **Innovations in science and technologies** : илмий-электрон журнали / Муассис:
“Parallax IT Club” МЧЖ. – Тошкент, 2025. – Т. 2, № 3. – 1174 б. – ISSN 3030-3451.

© **Innovations in science and technologies** : электрон. науч. журн. / Учредитель:
ООО “Parallax IT Club”. – Ташкент, 2025. – Т. 2, № 3. – 1174 с. – ISSN 3030-3451.

A STUDY OF NONLOCAL NONLINEAR BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR THIRD-ORDER EQUATIONS WITH MULTIPLE CHARACTERISTICS

Kurbonov Odiljon Tuxtamuradovich

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of Higher and Applied Mathematics, Tashkent State University of Economics

odiljonkurbanov69@gmail.com

+998909312596

ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0005-7293-304X>

Abstract. In this article, the authors studied one nonlocal nonlinear boundary value problem for a third-order nonlinear equation with multiple characteristics. The unique solvability to the problem was proven. The uniqueness of the solution to the boundary value problem was proven by the method of energy. To prove the existence of a solution to this problem, an auxiliary problem was considered. The solution of an auxiliary problem reduced the original problem to a nonlinear integral equation. Subsequently, the solvability of the nonlinear integral equation was established.

Keywords: nonlinearity, uniqueness, existence, nonlinear integral equation.

I. INTRODUCTION

The following equation refers to poorly studied odd-order equations:

$$L(u) \equiv u_{xxx} - u_y = f(x, y, u, u_x, u_{xx}), \quad (MC)$$

which is called an equation with multiple characteristics (MC) ([1]).

The equation with multiple characteristics (MC) arises in various problems of physics and mechanics, making it of significant theoretical and applied interest.

The well-known Korteweg-de Vries equation (KdV)

$$u_y + uu_x + \beta u_{xxx} = 0 \quad (KdV)$$

which is the object of research by many authors and occupies an important place in the study of nonlinear wave propagation in weakly dispersive media ([2 - 5]).

The KdV equation finds applications in diverse fields, such as fluid dynamics (e.g., modeling gravitational waves in shallow water and nonlinear Rossby waves), plasma physics (e.g., describing ion-acoustic waves), electrical engineering (e.g., analyzing nonlinear circuits), and even epidemiology (e.g., simulating the time evolution of infected individuals during an epidemic), etc. ([2 - 6])

Some characteristic features of wave propagation in dispersive media can be traced already in the linear approximation ([5]):

$$u_y + \beta u_{xxx} = 0. \quad (LKdV)$$

The (LKdV) equation describes sufficiently long waves in media where the limit $\frac{\omega}{k}$ (phase velocity) as $k \rightarrow 0$ has a finite value (weakly dispersive waves). The (LKdV) equation is called the linearized Korteweg-de Vries equation [2 - 5].

II. LITERATURE ANALYSIS

The study of boundary value problems for third-order equations with multiple characteristics is relevant to this and other practical applications of the above.

The first paper addressing the initial-boundary value problem of the Korteweg-de Vries (KdV) equation on the finite interval $(0,1)$ was by Bubnov in 1979 [10], who considered the initial-boundary value problem with general boundary conditions. Since then, numerous authors have worked on improving existing results and presenting new findings in recent years. ([7-9])

Note that some linear boundary value problems for a linear equation with multiple characteristics of a third-order were considered in [1, 11 - 12].

Reference [11] investigates a linear boundary value problem for a third-order nonlinear equation with multiple characteristics. A nonlinear boundary value problem for a third-order linear equation with multiple characteristics was analyzed in [7]. Works [13 - 15] investigate the unique solvability of a nonlinear boundary value problem for a nonlinear third-order equation with multiple characteristics in a curvilinear domain. In each of the above studies, the boundary conditions share a linear relationship.

A nonlocal linear boundary value problem for a third-order linear equation with multiple characteristics was studied in [16 - 18].

This article addresses a nonlinear nonlocal boundary value problem involving a third-order linear equation with multiple characteristics.

III.RESULTS

STATEMENT OF THE PROBLEM

PROBLEM A. It is required to determine in domain $D=\{(x,y):0<x<1, 0<y\leq 1\}$ function $u(x,y)$ that has the following properties:

$$1) u(x,y) \in C_{x,y}^{3,1}(D) \cap C_{x,y}^{2,0}(\bar{D});$$

2) which is a regular solution to the following equation:

$$L(u) \equiv u_{xxx} - u_y = f(x, y, u(x, y)) \quad (1)$$

in domain D ;

3) satisfying the following conditions

$$u(x,0) = g(x, u(x,1)), \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (2)$$

$$u(0,y) = \varphi_1(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (3)$$

$$u_x(0,y) = \varphi_2(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (4)$$

$$u(1,y) = \psi(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (5)$$

and matching conditions

$$g(0, u(0,0)) = \varphi_1(1), \quad \frac{\partial g(0, u(0,0))}{\partial x} = \varphi_2(1), \quad g(1, u(1,0)) = \psi(1).$$

Theorem (the uniqueness of the solution). Let for $g(x,u)$ be continuous functions of their arguments $0 \leq x \leq 1$ for any $|u| < K$, satisfying the following condition

$$|g(x, u_1) - g(x, u_2)| \leq l |u_1 - u_2|, \quad (6)$$

$$0 < l \leq \frac{1}{e}. \quad (7)$$

Then the solution to Problem A is unique.

Proof. The uniqueness of the solution to the problem is proven by the method of energy integrals, using some elementary inequalities.

Let there be two solutions to the considered problem, u_1 and u_2 . Consider their difference $w = u_1 - u_2$. With regard to w , we obtain the following problem:

$$L(w) \equiv w_{xxx} - w_y = 0 \quad (1_0)$$

$$w(x, 0) = g(x, u_1(x, 1)) - g(x, u_2(x, 1)), \quad h_1(y) \leq x \leq h_2(y), \quad (2_0)$$

$$w(0, y) = 0, \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (3_0)$$

$$w_x(0, y) = 0, \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (4_0)$$

$$w(0, y) = 0, \quad 0 \leq y \leq 1. \quad (5_0)$$

Let us prove that $w(x, y) \equiv 0$.

Having integrated the following identity

$$vwL(w) \equiv vw(w_{xxx} - w_y) = 0. \quad (8)$$

over domain D , where $v = \exp(-x - 2y)$, taking into account boundary conditions (2₀) - (5₀), we have

$$\begin{aligned} & -\frac{1}{2} \int_0^1 vw_x^2 \Big|_{x=1} dy - \frac{3}{2} \iint_D v w_x^2 dx dy - \frac{1}{2} \iint_D (v_{xxx} - v_y) w^2 dx dy \\ & - \frac{1}{2} \int_0^1 vw^2 \Big|_{y=1} dx + \frac{1}{2} \int_0^1 vw^2 \Big|_{y=0} dx = 0. \end{aligned} \quad (9)$$

We introduce the following notation:

$$I = \frac{1}{2} \int_0^1 vw_x^2 \Big|_{x=1} dy + \frac{3}{2} \iint_D v w_x^2 dx dy + \frac{1}{2} \iint_D vw^2 dx dy \geq 0. \quad (10)$$

According to notation (10) from (9), we have

$$I = -\frac{1}{2} \int_0^1 vw^2 \Big|_{y=1} dx + \frac{1}{2} \int_0^1 vw^2 \Big|_{y=0} dx.$$

With condition (6), we have

$$I \leq \frac{1}{2} \int_0^1 (l^2 - e^{-2}) w^2 v \Big|_{x=1} dx.$$

When condition (7) be satisfied, we arrive at the following inequality $I \leq 0$.

Hence, $I = 0$.

Then from (10) we obtain the following conditions:

$$\begin{cases} w_x(1, y) = 0, & 0 \leq y \leq 1, \\ w_x(x, y) = 0, & (x, y) \in D, \\ w(x, y) = 0, & (x, y) \in D. \end{cases}$$

Hence, we have $w(x, y) = p(y)$, $(x, y) \in D$.

Since $w(h_2(y), y) = 0$, $0 \leq y \leq 1$, then $p(y) \equiv 0$.

Due to continuity $w(x, y)$ in $\overline{D}$ we have $w(x, y) = 0$.

EXISTENCE OF THE SOLUTION

Before proceeding to the proof of the existence of a solution to Problem A, it is necessary to study the following auxiliary problem.

PROBLEM B. It is required to determine in domain D a regular solution $u(x, y) \in C_{x,y}^{3,1}(D) \cap C_{x,y}^{2,0}(\overline{D})$ to equation

$$L(u) \equiv u_{xxx} - u_y = f(x, y) \quad (1_1)$$

satisfying the following conditions

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (2_0)$$

$$u(0, y) = \varphi_1(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (3)$$

$$u_x(0, y) = \varphi(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (4)$$

$$u(1, y) = \psi(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (5)$$

and matching conditions

$$\varphi_1(0) = \varphi_0(0), \quad \varphi_2(0) = \varphi'_0(0), \quad \psi(0) = \varphi_0(1).$$

The Green's function for Problem B, constructed in [5], is given by:

$$\begin{aligned} u(x, y) = & -\frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, y; 0, \eta) u(0, \eta) d\eta - \frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi}(x, y; 0, \eta) u_{\xi}(0, \eta) d\eta - \\ & -\frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, y; 1, \eta) u(1, \eta) d\eta + \frac{1}{\pi} \int_0^1 G(x, y; \xi, 0) u(\xi, 0) d\xi - \frac{1}{\pi} \iint_D G(x, y; \xi, \eta) f(\xi, \eta) d\xi d\eta, \end{aligned} \quad (11)$$

where $G(x, y; \xi, \eta) = U(x, y; \xi, \eta) - W(x, y; \xi, \eta)$.

Formula (11) gives a solution to problem B.

Function $G(x, y; \xi, \eta)$ we call the Green function of problem B.

Note that for function $G(x, y; \xi, \eta)$ the same estimates as for function $U(x, y; \xi, \eta)$ are true ([1]).

$$\begin{aligned} U(x, y; \xi, \eta) = & \begin{cases} (y - \eta)^{-\frac{1}{3}} f\left(\frac{x - \xi}{(y - \eta)^{\frac{1}{3}}}\right), & x \neq \xi, y > \eta, \\ 0, & y \leq \eta. \end{cases} \\ V(x, y; \xi, \eta) = & \begin{cases} (y - \eta)^{-\frac{1}{3}} \varphi\left(\frac{x - \xi}{(y - \eta)^{\frac{1}{3}}}\right), & x > \xi, y > \eta, \\ 0, & y \leq \eta. \end{cases} \end{aligned} \quad (12)$$

Let's define the following functions:

$$f(t) = \int_0^{+\infty} \cos(\lambda^3 - \lambda t) d\lambda, \quad -\infty < t < +\infty,$$

$$\varphi(t) = \int_0^{\infty} \left[\exp(-\lambda^3 - \lambda t) + \sin(\lambda^3 - \lambda t) \right] d\lambda, \quad t = \frac{x - \xi}{(y - \eta)^{\frac{1}{3}}}.$$

Functions $f(t)$, $\varphi(t)$ called Airy functions, satisfy the following equation ([1]):

$$z''(t) + \frac{1}{3}tz(t) = 0.$$

The following relations hold:

$$\int_0^{+\infty} f(t)dt = \frac{2}{3}\pi, \quad \int_0^{+\infty} \varphi(t)dt = 0, \quad \int_{-\infty}^0 f(t)dt = \frac{\pi}{3}. \quad (13)$$

The following relations are true for functions $U(x, y; \xi, \eta), V(x, y; \xi, \eta)$:

$$\begin{aligned} |U(x, y; \xi, \eta)| &< \frac{C}{(y-\eta)^{1/3}} \\ \left| \frac{\partial^{i+j} U(x, y; \xi, \eta)}{\partial x^i \partial y^j} \right| &\left| \frac{\partial^{i+j} V(x, y; \xi, \eta)}{\partial x^i \partial y^j} \right| < C_1 \frac{|x-\xi|^{\frac{2i+6j-1}{4}}}{|y-\eta|^{\frac{2i+6j-1}{4}}}, \end{aligned} \quad (14)$$

as $\frac{x-\xi}{(y-\eta)^{1/3}} \rightarrow +\infty, \quad i+j \geq 1, \quad C > 0, \quad C_1 > 0,$

$$\left| \frac{\partial^{i+j} U(x, y; \xi, \eta)}{\partial x^i \partial y^j} \right| < \frac{C_2}{|y-\eta|^{\frac{i+3j+1}{4}}} \exp \left(-C_3 \frac{|x-\xi|^{\frac{3}{2}}}{|y-\eta|^{\frac{1}{2}}} \right), \quad (15)$$

as $\frac{x-\xi}{(y-\eta)^{1/3}} \rightarrow -\infty, \quad i+j \geq 1, \quad C_2 > 0, \quad C_3 > 0.$

THEOREM (the existence of the solution). Let, along with the conditions of the uniqueness theorem, the following conditions be satisfied:

$$\varphi_1(y) \in C^2[0, 1], \quad \varphi_2(y) \in C^1[0, 1], \quad \psi(y) \in C[0, 1],$$

and for $x \in [0; 1]$ for any $|u| < K$ the following inequalities hold:

$$|g(x, p)| < N.$$

Then the solution to problem (1) - (5) exists.

Proof. We will have to demonstrate that a solution exists.

From (11), we find

$$\begin{aligned} u(x, y) = & -\frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, y; 0, \eta) \varphi_1(\eta) d\eta - \frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, y; 0, \eta) \varphi_2(\eta) d\eta - \\ & - \frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, y; 1, \eta) \psi(\eta) d\eta + \frac{1}{\pi} \int_0^1 G(x, y; \xi, 0) g(\xi, v(\xi)) d\xi - \frac{1}{\pi} \iint_D G(x, y; \xi, \eta) f(\xi, \eta) d\xi d\eta, \end{aligned} \quad (16)$$

where $u(x, 0) = v(x)$.

Passing to the limit for $y \rightarrow 1$ in (16), we obtain:

$$v(x) = \frac{1}{\pi} \int_0^1 G(x, 1; \xi, 0) g(\xi, v(\xi)) d\xi + F(x), \quad (17)$$

where

$$F(x) = -\frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, 1; 0, \eta) \varphi_1(\eta) d\eta - \frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi}(x, 1; 0, \eta) \varphi_2(\eta) d\eta - \\ - \frac{1}{\pi} \int_0^y G_{\xi\xi}(x, 1; 1, \eta) \psi(\eta) d\eta - \frac{1}{\pi} \iint_D G(x, 1; \xi, \eta) f(\xi, \eta) d\xi d\eta, \quad (18)$$

(17) is a nonlinear Fredholm integral equations with respect $v(x)$.

We will prove the unique solvability of this system using the method of successive approximations.

Let there exist numbers K and N such that

$$|F(x)| \leq K - 1, |G(x, v(x))| \leq N, |v(x)| \leq K. \quad (19)$$

Assuming that

$$\left. \begin{aligned} v^{(0)}(x) &= F(x) \leq |F(x)| \leq K - 1 < K, \\ v^{(n)}(x) &= F(x) + \frac{1}{\pi} \int_0^1 G(x, 1; \xi, 0) g(v^{(n-1)}(\xi)) d\xi. \end{aligned} \right\} \quad (20)$$

Assuming $n = 1$ in equation (20) and using the estimate (14), we have

$$|v^{(1)}(x)| < K - 1 + \frac{2N}{\pi} \int_0^1 d\xi = K - 1 + \frac{2N}{\pi}$$

In order for $x \in [0, 1]$ the value of the argument $v(x)$ of the function $g(v(x))$ to satisfy

Inequality (20), under which f is limited, it is necessary to fulfill the conditions

$$K - 1 + \frac{2N}{\pi} < K, \quad \text{or} \quad N < \frac{\pi}{2}. \quad (21)$$

For $n = 2$ from (36) we find

$$|v^{(2)}(x)| < K - 1 + \frac{2N}{\pi}.$$

According to (21)

$$|v^{(2)}(x)| < K$$

that is, when repeating (in the second) approximation of the argument $\tau(y)$, the function $g(\tau(y), y)$ does not leave the limited region (19).

Applying the complete method of induction, we conclude that none of the successive approximations will leave the region (19) if condition (21) are met.

Now, we will show that the limit of the sequence $\{\tau^{(n)}(y)\}$ exist.

To establish this, it suffices to prove the convergence of the series

$$v^{(0)}(x) + (v^{(1)}(x) - v^{(0)}(x)) + (v^{(2)}(x) - v^{(1)}(x)) + \dots + (v^{(k)}(x) - v^{(k-1)}(x)) + \dots \quad (22)$$

Let's estimate the absolute values of the terms in series (22).

$$\left. \begin{aligned} |v^{(0)}| &\leq K - 1 < K, \\ |v^{(1)} - v^{(0)}| &< \frac{2N}{\pi} < 1, \\ |v^{(2)} - v^{(1)}| &< \frac{2^2 l N}{\pi^2} < \frac{2l}{\pi} < \frac{2}{\pi e} \\ |v^{(3)} - v^{(2)}| &\leq \frac{2^2 l^2}{\pi^2} < \frac{2^2}{e^2 \pi^2}, \\ &\dots \\ |v^{(k+1)} - v^{(k)}| &< \frac{2^k}{e^k \pi^k}, \\ &\dots \end{aligned} \right\}$$

It is evident that the absolute value of each term in series (22) is no greater than the corresponding term in the power series.

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{2^k}{e^k \pi^k}. \quad (23)$$

This is an infinite geometric series with a magnitude of the common ratio that is less than unity.

Since the series (23) converges uniformly, it follows that it also converges absolutely and uniformly.

Taking the limit under the integral sign in equation (20), we obtain

$$v(x) = \frac{1}{\pi} \int_0^1 G(x, l; \xi, 0) g(v(\xi)) d\xi + F(x).$$

IV. REFERENCES

1. L. Cattabriga. *Un problem al contorno per una equazione parabolica di ordin dispari* // Amali della Souola Normale Superiore di Pisa a Matematica. Seria III. Vol XIII. Fasc. II. 1959. – p.163 - 203.
2. Korteweg D. J, de Vries G. *On the change of form of long waves advancing in a rectangular channel, and on a new type of long stationary waves* // Phil. Mag. 1895. Vol. 39. p. 422 – 443.
3. Jeffrey A, Kakutani T, *Weak nonlinear dispersive waves. A discussion centered around the Korteweg-de-Vries equation* // Siam. Rew. 1972. vol. 14. № 4.
4. Baranov V. B., Krasnobaeov K. V. *Hydrodynamic theory of space plasma* // Moscow. "Science", 1977. p.-176
5. Karpman V. I., *Nonlinear waves in dispersive media* // M., Nauka, 1973, 176 p.
6. W. Paxson, B-W. Shen. *A KdV-SIR equation and its analytical solution: an application for COVID-19 data analisis* // Chaos, Solitons and Fractals: the interdisciplinary journal of Nonlinear Science, and Nonequilibrium and Complex Phenomena. 2023. p.1-24.
7. Hayashi M., Shigemoto K., Tsukioka T., *Elliptic solutions for higher order KdV equations* // Journal of Physics Communications. 4 (2020) 045013, p.1-11.

8. Khasanov A.B., Khasanov T.G., // *The Cauchy problem for the loaded Korteweg–de Vries equation in the class of periodic functions*// Differential Equation . Value 59, № 12 (2023), p.1668-1679.
9. Charles Bu , *A Modified Transitional Korteweg-De Vries Equation: Posed in the Quarter Plane* // Journal of Applied Mathematics and Physics. Vol.12 No.7, July 2024.
10. Bubnov B. A., *General boundary value problems for the Korteweg–de Vries equation in a bounded domain* // Differential equations. 1979, Volume 15, Number 1, 26–31.
11. Jurayev T. D., *Boundary value problems for equations of mixed and mixed-composite types* // Uzbekistan, "Fan", 1979, 236 p.
12. Abdinazarov S., *General boundary value problems for a third-order equation with multiple characteristics* // Differential Equations. 1981. Vol. XVII. № 1. p.3-12.
13. Khashimov A. R., *Nonlinear boundary value problems for the equation of the third order with multiple characteristics* // Uz Math. J., 1993. vol. 2, p. 97-102.
14. Kurbanov O.T., Kholboev B.M. *On one nonlinear boundary value problem for third order equations with multiple characteristics*// Uz Math. J. 2003. № 3 - 4. p.35- 40.
15. Kurbanov O. T., *On a boundary value problem for an odd-order equation with multiple characteristics* // Vestnik KRAUNS. Fiz.-Mat. nauki. 2022. vol. 38.№ 1. p. 28-39. ISSN 2079-6641.
16. Khashimov A. R. *On some nonlocal problems for third-order equations with multiple characteristics* // Mathematical notes of Sakha, Yakutia, January-March 2014. Vol. 21, № 1, p. 53-58.
17. Khashimov A.R., *Nonlocal problem for a non-stationary third-order equation of composite type with a general boundary conditio* // Bulletin of Sammarsk Technical University, Ser. Phys.-Math. Sci. № 1(24), 2020, p. 187-198.
18. Khashimov A.R. and Dana Smetanova., *Nonlocal Problem for a Third-Order Equation with Multiple Characteristics with General Boundary Conditions* // Axioms 2021, 10, 110. <https://doi.org/10.3390/axioms10020110>.

О ПРЕДЕЛЬНЫХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯХ ЧЛЕНОВ ВАРИАЦИОННОГО РЯДА ПРИ СЛУЧАЙНОМ ОБЪЕМЕ ВЫБОРКИ

Мамуров Игамназар Нарбаевич

Канд. физ.мат. наук

доцент кафедры «Высшая и прикладная математика»

Ташкентского государственного экономического университета

e-mail: imamurov58@gmail.com

+998 99 619 48 71

Аннотация. В статье рассматриваются предельные теоремы для последовательностей случайных величин (с.в.) со случайными индексами. Можно рассматривать распределение суммы случайного числа с.в. в условиях независимости числа слагаемых от самих слагаемых с.в. Такую схему случайного суммирования назовем «независимой схемой». В настоящее время имеется большое количество работ, относящихся к «независимой схеме». В работе исследованы последовательности с.в. со случайными индексами, при этом не предполагается условие независимости случайного индекса от самих исходных с.в. Такую схему условно будем называть «зависимой схемой».

Следуя по теоремам, в которых предполагается существование предельного распределения для детерминированной последовательности и при соответствующих дополнительных условиях утверждается существование предельного распределения для последовательностей со случайным индексом, будем называть теоремами переноса.

Ключевые слова: случайная величина, функция распределения, предельные теоремы, последовательности случайных величин (с.в.) со случайными индексами, теоремы переноса

I. ВВЕДЕНИЕ

Приведем пример, в котором естественным образом появляется случайный объем выборки.

Пример. [6]. Изучение длительности безотказной работы дублированной системы.

Пусть требуется оценить надежность технической системы, состоящей из основного и резервного элементов с восстановлением. Резервный элемент находится в ненагруженном резерве, оба элемента обладают одинаковыми техническими характеристиками, которые полностью восстанавливаются в результате ремонта.

В момент времени 0 начинает работать основной элемент системы, а резервный включается в момент отказа основного. Переключение осуществляется мгновенно. В момент отказа элемент начинает восстанавливаться. Длительность ремонта случайна с распределением вероятностей $G(x)$. Длительность безотказной работы элемента также случайна и имеет $F(x)$ своей функцией распределения. После окончания ремонта элемент поступает в резерв. Отказ системы наступает в момент, когда оба элемента окажутся в состоянии отказа.

Обозначим через $\xi_1, \xi_2, \dots$, последовательные длительности безотказной работы элементов и через $\eta_1, \eta_2, \dots$, длительности их восстановления. Очевидно, что отказ наступит в момент $\tau = \xi_1 + \xi_2 + \dots + \xi_\nu$, где $\nu = \min(k \geq 2 : \xi_k < \eta_{k-1})$. Легко понять, что величина ν распределена по геометрическому закону

$$P\{\nu = k\} = (1 - \alpha)\alpha^{k-1}, k = 2, 3, \dots, \text{ где } \alpha = P\{\xi_k > \eta_{k-1}\} = \int_0^\infty G(x)dF(x).$$

В теоретическом и прикладном отношениях особенно интересен случай, когда α мало. Мы предположим, что α зависит от целочисленного параметра n и $\alpha_n \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$. Это предположение можно трактовать как последовательное совершенствование системы ремонта. На n -ой стадии совершенствования ремонта $\alpha = \alpha_n$, $\nu = \nu_n$ и, значит, длительность безотказной работы системы равна $\tau = \xi_1 + \xi_2 + \dots + \xi_{\nu_n}$.

Естественный интерес при этом представляет также изучение с.в.

$$\delta_{\nu_n} = \max(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_{\nu_n}).$$

Можно привести и другие примеры, в которых приходится иметь дело не с классической постановкой задачи, а с необходимостью оценки того или иного параметра по случайному числу наблюдений.

Было замечено, что в центральной предельной теореме (Ц.П.Т.) для сумм случайного числа с.в. в случае, когда число слагаемых может произвольным образом зависеть от самих слагаемых, предположение о сходимости по вероятности нормированного случайного индекса, вообще говоря, нельзя заменить на более слабое условие о сходимости по распределению [1]. Аналогичное замечание справедливо и для теорем, доказываемых в настоящей работе.

II. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

В предисловии к монографии [7], указывается важность и необходимость исследований по теоремам переноса, в частности, для сумм случайного числа слагаемых. Во введении монографии [7] авторы отмечают: к настоящему моменту накопилось большое число работ по случайному суммированию, и с полной определенностью можно говорить о существовании соответствующей теории. Имеющиеся работы можно условно разделить на две группы. К одной из них мы относим результаты исследований, в которых непременным условием выступает независимость слагаемых от числа слагаемых в сумме. Другую группу составляют результаты, в которых такое предположение не делается. При анализе утверждений из второй группы прослеживается четкая взаимосвязь метода исследования и вида зависимости между числом слагаемых в сумме и самими слагаемыми в каждой отдельной задаче. В этой связи классификация результатов из второй группы представляется весьма затруднительной, в то время как в отношении результатов из первой группы она легко осуществима.

III. РЕЗУЛЬТАТЫ

Пусть $X_1, X_2, \dots, X_n, \dots$ - последовательность независимых с.в. с общей ф.р. $F(x) = P(X_1 < x)$ и $\xi_1^{(n)} \leq \xi_2^{(n)} \leq \dots \leq \xi_n^{(n)}$ — вариационный ряд (в.р.), построенный по случайным величинам $X_1, X_2, \dots, X_n$.

Отношение $\frac{k}{n}$ называется рангом члена $\xi_k^{(n)}$. Если при $n \rightarrow \infty, \frac{k}{n} \rightarrow \lambda, 0 \leq \lambda \leq 1$, то λ называется предельным рангом последовательности $\{\xi_k^{(n)}\}$. Члены $\xi_k^{(n)}$, для которых λ отличен от нуля и единицы называются центральными членами в.р., а члены $\xi_k^{(n)}$ для которых предельный ранг $\lambda = 0$ или $\lambda = 1$ называются крайними членами в.р.

Определение. Последовательность членов в.р. с предельным рангом λ называется «устойчивой», если существует последовательность констант $A_k^{(n)}$, таких, что для любого $\varepsilon > 0$ при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\left|\xi_k^{(n)} - A_k^{(n)}\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1.$$

Нижеследующая теорема доказана в работе [10].

Теорема 1 [10]. Если ранговой номер k членов $\xi_k^{(n)}$ остается постоянным при возрастании n , то для устойчивости $\xi_k^{(n)}$ необходимо и достаточно, чтобы при надлежаще выбранных константах $A_k^{(n)}$ и любом $\varepsilon > 0$ выполнялись соотношения

$$nF\left(A_k^{(n)} + \varepsilon\right) \rightarrow +\infty, \quad (1)$$

$$nF\left(A_k^{(n)} - \varepsilon\right) \rightarrow 0, \quad (n \rightarrow \infty). \quad (1^1)$$

Для случая, когда $F(x) > 0$ для любого x рассматривают еще другое более широкое определение устойчивости.

Определение. Случайную последовательность $\xi_k^{(n)}$ с постоянным ранговым номером k называют относительно устойчивой, если существуют такие отрицательные константы $B_k^{(n)}$, что при любом $\varepsilon > 0$ при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{B_k^{(n)}(1 + \varepsilon) \leq \xi_k^{(n)} \leq B_k^{(n)}(1 - \varepsilon)\right\} \rightarrow 1. \quad (2)$$

В [10] приводятся рассуждения, из которых следует, что соотношение (2) равносильно двум следующим:

$$nF\left(B_k^{(n)}(1 - \varepsilon)\right) \rightarrow +\infty, \quad (3)$$

$$nF\left(B_k^{(n)}(1 + \varepsilon)\right) \rightarrow 0. \quad (3^1)$$

Пусть для $0 < \lambda < 1$ величины $\overline{a}_\lambda$ и $\underline{a}_\lambda$ определены следующим образом:

$$\left. \begin{aligned} \bar{a}_\lambda &= \inf (x : F(x) > \lambda) \\ \underline{a}_\lambda &= \sup (x : F(x) < \lambda) \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

Очевидно, что $\bar{a}_\lambda \geq \underline{a}_\lambda$.

Следующая теорема отвечает на вопрос об условиях устойчивости центральных членов в.р.

Теорема 2[10]. Если при $n \rightarrow \infty, \frac{k}{n} \rightarrow \lambda, 0 < \lambda < 1$ и $\bar{a}_\lambda = \underline{a}_\lambda = a_\lambda$, то для любого $\varepsilon > 0$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left\{ \left| \xi_k^{(n)} - a_\lambda \right| < \varepsilon \right\} = 1.$$

Более того, при $n \rightarrow \infty \quad P \left\{ \xi_k^{(n)} \rightarrow a_\lambda \right\} = 1.$

Если $\underline{a}_\lambda < \bar{a}_\lambda$, то в этом случае $F(\underline{a}_\lambda + 0) = F(\bar{a}_\lambda - 0)$ и следовательно, интервал $(\underline{a}_\lambda; \bar{a}_\lambda)$ будет интервалом постоянства ф.р. $F(x)$. В данном случае последовательность центральных членов, вообще говоря, не устойчива.

Обозначим через $S_n(x)$ частоту положительных исходов в n независимых испытаниях относительно событий $\{X_1\}, \{X_2\}, \dots, \{X_n\}$. Тогда ясно, что

$S_n(x) = I(X_1 < x) + I(X_2 < x) + \dots + I(X_n < x)$, где $I(A)$ – индикатор события A .

В дальнейшем мы широко используем следующее простое, но очень важное соотношение :

$$\left\{ \xi_k^{(n)} < x \right\} = \left\{ S_n(x) \geq k \right\}, \quad (5)$$

Так как для осуществления неравенства $\xi_k^{(n)} < x$ необходимо и достаточно, чтобы не менее k членам в исходной выборке $X_1, X_2, \dots, X_n$

были меньше чем x . Аналогично справедливо равенство

$$\left\{ \xi_k^{(n)} \leq x \right\} = \left\{ S_n(x+0) \geq k \right\}, \quad (5^1)$$

где $S_n(x+0)$ – обозначает частоту ч.в.р., не превосходящих x .

Заметим, что, если $\Phi_{kn}(x) = P(\xi_k^{(n)} < x)$, $\bar{\Phi}_{kn}(x)$ – ф.р. k –члена в.р. с.в. $-X_1, -X_2, \dots, -X_n$ с ф.р. $\bar{F}(x) = 1 - F(-x)$ то справедливо соотношение

$$\Phi_{n-k+1,n}(x) = 1 - \bar{\Phi}_{kn}(x),$$

которое позволяет переносить результаты, найденные для $\xi_k^{(n)}$ на распределение $n - k + 1$ - го члена $\xi_{n-k+1}^{(n)}$ и обратно.

Приведем полученные нами результаты посвященные вопросам устойчивости последовательностей членов вариационного ряда (в.р.).

$$\xi_1^{(\nu_n)} \leq \xi_2^{(\nu_n)} \leq \dots \leq \xi_{\nu_n}^{(\nu_n)},$$

построенного по случайному объему выборки $X_1, X_2, \dots, X_{\nu_n}$ из генеральной совокупности с функцией распределения (ф.р.) $F(x)$. Здесь и далее $\{\nu_n\}$ последовательность положительных целочисленных с.в.

Во всех излагаемых результатах этого параграфа не предполагается независимость последовательностей с.в. $\{X_n\}$ и $\{\nu_n\}$.

Относительно $\{\nu_n\}$ предположим, что существует ф.р. $G(x)$ такая, что для любого x , являющейся точкой непрерывности $G(x)$, при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\frac{\nu_n}{n} < x\right\} \rightarrow G(x), \quad G(+0) = 0 \quad (*)$$

Для крайних членов вариационного ряда $\xi_k^{(n)}$ с постоянным ранговым номером k и для центральных членов доказываются следующие теоремы.

Теорема 1. Пусть выполнено (*) и для $\xi_k^{(n)}$ с постоянным k существует последовательность чисел $A_k^{(n)}$ такая, что при $n \rightarrow \infty$ для любого $\varepsilon > 0$

$$P\left\{\left|\xi_k^{(n)} - A_k^{(n)}\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1.$$

Тогда для любого $\varepsilon > 0$ при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\left|\xi_k^{(\nu_n)} - A_k^{(n)}\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1.$$

Теорема 2. Пусть имеет место (*) и для $\xi_k^{(n)}$ с постоянным рангом k существует последовательность чисел $B_k^{(n)}$ такая, что при $n \rightarrow \infty$ для любого $\varepsilon > 0$

$$P\left\{\left|\frac{\xi_k^{(n)}}{B_k^{(n)}} - 1\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1.$$

Тогда для любого $\varepsilon > 0$

$$P\left\{\left|\frac{\xi_k^{(\nu_n)}}{B_k^{(n)}} - 1\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1, \quad (n \rightarrow \infty).$$

Замечание. Теоремы, аналогичные теоремам 1 и 2 можно сформулировать и для правых членов $\xi_{\nu_n-k+1}^{(\nu_n)}$ с постоянным ранговым номером k .

Теорема 3. Пусть для последовательности $\xi_{k(n)}^{(n)}$ при $n \rightarrow \infty$, $\frac{k(n)}{n} \rightarrow \lambda$, $0 < \lambda < 1$, $\underline{a}_\lambda = \overline{a}_\lambda = a_\lambda$ и для $\{\nu_n\}$ выполнено условие (*). Тогда для любого $\varepsilon > 0$ при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\left|\xi_{k(v_n)}^{(v_n)} - a_\lambda\right| < \varepsilon\right\} \rightarrow 1.$$

Доказательство теоремы 1.

Так как

$$P\left\{\left|\xi_k^{(v_n)} - A_k^{(n)}\right| < \varepsilon\right\} = P\left\{\xi_k^{(v_n)} < A_k^{(n)} + \varepsilon\right\} - P\left\{\xi_k^{(v_n)} \leq A_k^{(n)} - \varepsilon\right\}$$

покажем, что для любого $\varepsilon > 0$ при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\xi_k^{(v_n)} < A_k^{(n)} + \varepsilon\right\} \rightarrow 1 \quad \text{и} \quad P\left\{\xi_k^{(v_n)} \leq A_k^{(n)} - \varepsilon\right\} \rightarrow 0.$$

С этой целью положим

$$\eta_{nj} = \frac{I(X_j < A_k^{(n)} + \varepsilon)}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)}, \quad j=1,2,\dots,n \quad \text{и}$$

$$\tau_{nj} = \frac{I(X_j \leq A_k^{(n)} - \varepsilon)}{n}, \quad j=1,2,\dots,n.$$

Тогда мы имеем две последовательности серии независимых одинаково распределенных в каждой серии сл. вел. $\{\eta_{nj}\}_{j=1}^n$ и $\{\tau_{nj}\}_{j=1}^n$, $n=1,2,\dots$.

Применяя неравенство Чебышева, а также имея в виду соотношения из [10] нетрудно обнаружить, что

$$\eta_{n1} + \eta_{n2} + \dots + \eta_{nn} \xrightarrow{p} 1, \quad (n \rightarrow \infty) \quad \text{и}$$

$$\tau_{n1} + \tau_{n2} + \dots + \tau_{nn} \xrightarrow{p} 0, \quad (n \rightarrow \infty).$$

Пользуясь соотношением $\{\xi_k^{(n)} < x\} = \{S_n(x) \geq k\}$, имеем

$$\begin{aligned} P\left\{\xi_k^{(v_n)} < A_k^{(n)} + \varepsilon\right\} &= P\left\{S_{v_n}(A_k^{(n)} + \varepsilon) \geq k\right\} = P\left\{\frac{\sum_{i=1}^{v_n} I(X_i < A_k^{(n)} + \varepsilon)}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)} \geq \frac{k}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)}\right\} = \\ &= P\left\{\eta_{n1} + \eta_{n2} + \dots + \eta_{nv_n} \geq \frac{k}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)}\right\}. \end{aligned} \quad 4.2.1)$$

Согласно (1) при $n \rightarrow \infty$

$$\frac{k}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)} \rightarrow 0, \quad (k = \text{const}). \quad (6)$$

Последовательности с.в. $\{\eta_{nj}\}, \{v_n\}$ удовлетворяют условиям теоремы работы [1] с $k_n = n$ и $A(x) = G(x)$. Согласно этой теореме, получим с учетом выше приведенного соотношения, что при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\eta_{n1} + \eta_{n2} + \dots + \eta_{nv_n} \geq \frac{k}{nF(A_k^{(n)} + \varepsilon)}\right\} \rightarrow 1 - G(0) = 1$$

и значит при $n \rightarrow \infty$

$$P\{\xi_k^{(v_n)} < A_k^{(n)} + \varepsilon\} \rightarrow 1, \quad (k = \text{const}). \quad (7)$$

С другой стороны имеем, согласно [10]

$$\begin{aligned} P\{\xi_k^{(v_n)} \leq A_k^{(n)} - \varepsilon\} &= P\{S_{v_n}(A_k^{(n)} - \varepsilon + 0) \geq k\} = \\ &= P\{S_{v_n}(A_k^{(n)} - \varepsilon + 0) > k - 1\} = P\left\{\tau_{n1} + \tau_{n2} + \dots + \tau_{nv_n} > \frac{k-1}{n}\right\}. \end{aligned}$$

Применяя результаты работы [1] к последовательности с.в. $\{\tau_{nj}\}_{j=1}^n$, $n=1,2,\dots$ заключаем, что при $n \rightarrow \infty$

$$P\{\xi_k^{(v_n)} \leq A_k^{(n)} - \varepsilon\} \rightarrow 0. \quad (8)$$

Соотношения (7) и (8) согласно равенству

$$P\left\{\left|\xi_k^{(v_n)} - A_k^{(n)}\right| < \varepsilon\right\} = P\{\xi_k^{(v_n)} < A_k^{(n)} + \varepsilon\} - P\{\xi_k^{(v_n)} \leq A_k^{(n)} - \varepsilon\}$$

завершают доказательство теоремы 1. ■ Аналогичные рассуждения используются и при доказательствах теорем 2 и 3.

IV. ОБСУЖДЕНИЯ

Более подробное исследование предельных распределений центральных членов вариационного ряда при детерминированном объеме выборки, по-видимому, начинается с работы [10] и в этой работе показана, что класс возможных предельных распределений для соответствующим образом центрированных и нормированных центральных ч.в.р. состоит из четырех различных типов распределений.

$$\begin{aligned} 1. \quad \Phi_\alpha^{(1)}(x) &= \begin{cases} 0, & x \leq 0, \\ \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{cx^\alpha} e^{-\frac{y^2}{2}} dy, & x > 0, c > 0; \end{cases} \\ 2. \quad \Phi_\alpha^{(2)}(x) &= \begin{cases} \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{-c|x|^\alpha} e^{-\frac{y^2}{2}} dy, & x \leq 0, \\ 1, & x > 0, c > 0; \end{cases} \\ 3. \quad \Phi_\alpha^{(3)} &= \begin{cases} \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{-c_1|x|^\alpha} e^{-\frac{y^2}{2}} dy, & x \leq 0, c_1 > 0, \\ \frac{1}{2} + \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{c_2x^\alpha} e^{-\frac{y^2}{2}} dy, & x > 0, c_2 > 0; \end{cases} \\ 4. \quad \Phi_\alpha^{(4)}(x) &= \begin{cases} 0, & x \leq -1, \\ \frac{1}{2}, & -1 < x \leq 1, \\ 1, & x > 1. \end{cases} \end{aligned}$$

Параметр α принимает любое положительное значение.

Все эти типы распределений имеют вид $\Phi(u(x))$, где $\Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-\frac{y^2}{2}} dy$, а функции $u(x)$ имеет один из следующих видов:

$$\begin{aligned} u_1(x) &= \begin{cases} -\infty & , \quad x \leq 0, \\ cx^\alpha & , \quad x > 0, \quad c > 0; \end{cases} & u_2(x) &= \begin{cases} -c|x|^\alpha & , \quad x \leq 0, \\ +\infty & , \quad x > 0; \end{cases} \\ u_3(x) &= \begin{cases} -c_1|x|^\alpha & , \quad x \leq 0, \\ c_2x^\alpha & , \quad x > 0, \quad c_1, c_2 > 0, \end{cases} & u_4(x) &= \begin{cases} -\infty & , \quad x \leq -1, \\ 0 & , \quad -1 < x \leq 1, \\ +\infty & , \quad x > 1. \end{cases} \end{aligned} \quad (9)$$

Пусть по-прежнему $\{\nu_n\}$ - последовательность положительных целочисленных с.в.

Справедлива следующая теорема.

Теорема 4. Пусть при надлежащем выборе постоянных $a_n > 0$, b_n при $n \rightarrow \infty$ выполнены:

$$P\left\{\frac{\xi_{k(n)}^{(n)} - b_n}{a_n} < x\right\} \rightarrow \Phi(u(x)) \quad \text{и}$$

$$\frac{\nu_n}{n} \rightarrow \nu_0, \quad \text{где } \nu_0 > 0 \text{ - с.в.}$$

Тогда при $n \rightarrow \infty$

$$P\left\{\frac{\xi_{k(\nu_n)}^{(\nu_n)} - b_n}{a_n} < x\right\} \rightarrow \int_0^\infty \Phi(u(x)\sqrt{y}) dP\{\nu_0 < y\}, \quad \text{где функция } u(x) \text{ имеет один}$$

из возможных видов (9).

V. ВЫВОДЫ

Представляемая статья посвящена вопросам предельных распределений членов вариационного ряда при случайном объеме выборки в случае «зависимой схемы». В работе [7] указывается важность и необходимость исследований по теоремам переноса. К настоящему моменту накопилось большое число результатов по случайному суммированию, и с полной определенностью можно говорить о существовании соответствующей теории. Имеющиеся результаты можно условно разделить на две группы. К одной из них мы относим результаты исследований, в которых непереносным условием выступает независимость слагаемых от числа слагаемых в сумме. Другую группу составляют результаты, в которых такое предположение не делается. При анализе утверждений из второй группы прослеживается четкая взаимосвязь метода исследования и вида зависимости между числом слагаемых в сумме и самими слагаемыми в каждой отдельной задаче. В этой связи классификация результатов из второй группы

представляется весьма затруднительной, в то время как в отношении результатов из первой группы она легко осуществима.

Работы [1],[2],[5],[8]и[9] посвящены асимптотическим распределениям других членов вариационного ряда при случайном объеме выборки в случае «зависимой схемы». Здесь сначала устанавливается свойство R- перемешивания для изучаемых ч.в.р. и затем доказывается теорема переноса для этих членов.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азларов Т. А., Джамирзаев А. А. Об относительной устойчивости для сумм случайного числа случайных величин // Известия АН УзССР. Сер. физ.-мат. наук. – 1972. – № 2. – С. 7–14.

2. Азларов Т. А., Джамирзаев А. А., Мамуров И. Н. Предельные теоремы для распределений членов вариационного ряда при случайном объеме выборки // Узбекский математический журнал. – 1991. – № 1. – С. 3–13.

3. Азларов Т. А., Джамирзаев А. А., Мамуров И. Н. Асимптотические распределения членов вариационного ряда при случайном объеме выборки // VI Советско-Японский симпозиум по теории вероятностей и математической статистике (тезисы докладов). – Киев, 5–10 августа 1991. – С. 12.

4. Гнеденко Б. В., Фахим Г. Об одной теореме переноса // Доклады АН СССР. – 1969. – Т. 187, № 1. – С. 15–17.

5. Джамирзаев А. А., Мамуров И. Н. Теорема переноса для центральных членов вариационного ряда // Доклады АН УзССР. – 1988. – № 2. – С. 6–8.

6. Джамирзаев А. А., Мамуров И. Н. Теоремы переноса: монография. – Ташкент: Iqtisod-moliya, 2019. – 148 с.

7. Круглов В. М., Королев В. Ю. Предельные теоремы для случайных сумм. – М.: МГУ, 1990. – 269 с.

8. Mamurov I. N. Asymptotic distribution of the central variation terms in the case of random sampling volume // Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry. – 2021. – V. 12, Issue 7, July. – P. 4626–4634. – URL: <https://www.tojqi.net/index.php/journal/article/download/4500/3106/4952> (дата обращения: указать дату).

9. Mamurov I. N. On asymptotic distributions of members of variational series for a random sample size // AIP Conference Proceedings. – 11 March 2024. – DOI: <https://doi.org/10.1063/5.0200828>.

10. Смирнов Н. В. Предельные законы распределения для членов вариационного ряда // Труды Математического института им. В. А. Стеклова. – 1949. – Т. 25.

11. Richter W. Ubertragung von Grenzaussagen für Folgen von zufälligen Größen aus Folgen mit zufälligen Indizes // Теория вероятностей и её применения. – 1965. – Т. 10, № 1. – С. 82–93.

12. Silvestrov D. S. Limit theorems randomly stopped stochastic processes. – Springer, 2004.

КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ АХВОЛИНИ БАҲОЛАШ ВА ИҚТИСОДИЙ НОЧОРЛИК БЕЛГИЛАРИНИ АНИҚЛАШНИНГ ЖОРИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Абдухаликова Дилора Таваккаловна
катта ўқитувчи, "Аниқ фанлар" кафедраси
Тошкент Кимё Халқаро Университети
diloraabdukhalikova@gmail.com
+998935792025

Аннотация: Маълумки, банкротлик ҳолати бу бир лаҳзада содир бўладиган воқелик эмас, балки маълум бир вақт давомида йиғилиб келган, корхонага салбий таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар оқибатида юзага келувчи жараёндир.

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган айрим корхоналарнинг молиявий кўрсаткичлар динамикасини таҳлил қилишга қаратилган бўлиб, фаолият юритаётган корхоналарнинг иқтисодий ночор белгиларини аниқлашнинг назарий асосларига тўхталиб ўтамиз.

Калит сўзлар: Интеграциялашув, глобаллашув, компаниялар, иқтисодиёт, иқтисодий ночорлик, молиявий аҳвол, таҳлил қилиш, банкротлик, молиявий инқироз.

I. Кириш

Сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиётида интеграциялашув даражасининг чуқурлашуви саноат корхоналарининг молиявий аҳволига таъсир этувчи омилларни кенгроқ ўрганишга, рақобат кучайиб бораётган бозор талабларига мос ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва самарали бошқаришни заруратга айлантирмоқда. Ҳозирги кунда корхоналарнинг молиявий ҳолатини аниқлашни тезкор амалга ошириш уларни иқтисодий ночор аҳволга тушмасликларининг олдини олади. Бу эса уларни ўзларининг ресурсларидан фойдаланган ҳолда фаолиятларини кенгайтириш имкониятини беради. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини яхшиламасдан туриб, реал секторнинг ЯИМдаги улушини ошириш деярли имконсиздир. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини баҳолаш ва иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш дастурий таъминоти корхоналарнинг молиявий менежерларига, уларнинг юқори ташкилотларига корхоналарнинг молиявий ҳолатини самарали мониторинг қилишда амалий ёрдам беради. Мазкур лойиҳа Ўзбекистонда фаолият олиб борувчи корхоналарнинг молиявий ҳолатини аниқлаш, уларнинг молиявий ҳолатига макроиқтисодий омилларнинг таъсирини кўрсатиш мақсадларига йўналтирилганлиги билан янада долзарб ҳисобланади.

Жорий фаолият ва инвестициялар билан боғлиқ бўлган молиявий эҳтиёжларни молиялаштиришда корхоналар дуч келадиган капитал ва қарз ўртасидаги танлов ҳеч қачон осон бўлмаган. Молиялаштиришнинг иккала тури ҳам афзалликлари ва камчиликлари мавжуд бўлиб, шу пайтгача капиталнинг оптимал тузилиши корпоратив молияда ҳамон баҳсли масала бўлиб қолмоқда.

Ушбу мақолада Ўзбекистонда фаолият юритаётган корхоналар молиявий кўрсаткичлар динамикасини таҳлил қилишга қисқача тўхталиб ўтилган. Ҳамда

корхоналарнинг молиявий аҳволини баҳолаш ва иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлашнинг жорий назарий асосларига эътибор қаратилган.

II. Корхоналарнинг молиявий аҳволини баҳолашнинг иқтисодий асослари

Ҳозирги вақтда хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий фаолияти кредиторлар, мулкдорлар, ишчилар ва бошқа пудратчилар олдида масъулият талаб қилади. Жаҳон иқтисодий аҳволи ва мамлакатдаги доимий ўзгарувчан бизнес муҳити ташкилотларнинг банкрот бўлиш хавфини олдиндан белгилаб қўйди. Ҳар қандай бизнеснинг асосий мақсади фойда олиш бўлганлиги сабабли, молиявий-хўжалик фаолиятини фақат ижобий иқтисодий натижа оладиган корхоналар амалга ошириши мумкин. Иқтисодий беқарорлик, бизнес дунёсининг ўзгарувчан муҳити, инқирозли вазиятлар Ўзбекистон корхоналарининг молиявий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда¹. Аксарият давлат тузилмаларида модернизация ишлари олиб борилаётганлиги сабабли маҳаллий бизнес бўлинмалари бизнес муҳитига мослашишда қийинчиликларга дуч келмоқда². Шу сабабли, кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслик муаммосига дуч келаётган тижорат ташкилотларининг сони ортиб бормоқда.

Бугунги кундаги жаҳон иқтисодиётида интеграциялашув ва глобаллашув авж олган бир пайтда, дунё бўйича рақобатдош иқтисодиётнинг бир бутун иқтисодиётга айланиши- корхоналарнинг иқтисодий ночорликка юз тутмаслиги, ҳамда унинг олдини олиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишни талаб этади. Кучли рақобат, глобаллашув ва жаҳон иқтисодиётининг интеграцияси шароитида замонавий корхоналар рақобатбардошлик, молиявий барқарорлик ва ўзининг ташкилий тузилмасини ўзгартириш қобилияти каби хусусиятларга мос келади. Бизнес шароитларининг кескин ўзгариши янги тушунча - тўловга лаёқатсизликнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Иқтисодий ночорлик, банкротлик тушунчалари, одатда, бир мазмунда қаралади. Уларни юзага келтирувчи сабаблар ниҳоятда кўп. Лекин сабабларнинг илдизида соғлом рақобат туриши иқтисод қонунларидан биридир.

Бозор иқтисодиёти мулкчиликнинг турли хил шаклларига асосланганлиги ишлаб чиқаришга янги техника-технологияларни жалб қилинишига имкон яратади, бу эса, маҳсулотлар таклифининг кўпайиши ҳисобига бозордаги нархларнинг пасайишига олиб келади ҳамда бозор иштирокчилари ўртасидаги соғлом рақобат муҳитини шакллантиради. Натижада бозор иштирокчилари фаолиятида банкротлик жараёнлари фаоллашади. Бугунги кунда кузатилаётган пандемия шароитидан кейинги ҳолатда, глобал инқироз хатари жаҳон иқтисодиётига таҳдид солиб келмоқда. Бу жиҳат корхоналарда иқтисодий ночорликка, банкротликка қарши чора-тадбирлар фаоллигини оширишни тақозо этади. Инсонлар ўз бизнесини бошлаши, ночор корхоналар ёки чекка ҳудудлар “оёққа туриб олиши” ва янги экспорт бозорларига кириши учун баъзан ёрдам

¹ Пьерре-Оливиер (2022) “Global economic growth slows amid gloomy and more uncertain outlook”, ХВФ. манбаа: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/26/blog-weo-update-july-2022>.

² Тсеретели, М. (2018). “The Economic Modernization of Uzbekistan. Uzbekistan's New Face”, 82.

керак. Бу пировард натижада янги иш ўринлари пайдо бўлиши ва аҳоли даромадлари ошишига хизмат қилади.

“Сўнгги йилларда иқтисодиёт тармоқларига туртки бериш учун илгари тарихимизда бўлмаган имтиёзларни жорий этишга мажбур бўлдик. Бугун улардан натижа, сабоқ, тажриба қандай бўлди, деган саволга жавоб топиш керак. Бюджетдан ажратилган ҳар бир сўмнинг ҳисоб-китобини жойига қўйиш, имтиёзларнинг самарадорлигини ошириш зарур,” - деди Шавкат Мирзиёев.³

Ташкилотларнинг банкротлик тартиби иқтисодий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан кўриб чиқилиши керак. Иқтисодий нуқтаи назардан банкротлик – бу молиявий, иқтисодий, сиёсий, ички (бошқарув) ва билвосита омиллар билан боғлиқ бўлган ташкилотлар фаолиятидаги иқтисодий ва тадбиркорлик таваккалчилиги. Ҳуқуқий жиҳатдан банкротлик - бу қарздор ташкилот томонидан кредиторга пул маблағларини қайтармаган тақдирда низоларни қонуний ҳал қилиш имкониятидир.

Дастлаб, корхонанинг молиявий ҳолатини ўз вақтида таҳлил қилмаслик туфайли компания раҳбарияти томонидан қопланадиган кичик йўқотишлар юзага келади ва бундай оқибатлар банкротликнинг кейинги белгилари аниқланиши мумкин. Иқтисодчилар корхоналарнинг реал банкротлигига дуч келишнинг уч босқичини ажратадилар. Биринчи босқичда корхонанинг ликвидлиги пасаяди. Бу жараён юридик шахс томонидан қабул қилинган пул мажбуриятларининг ортиши билан бирга кечади. Иккинчи босқичда корхоналар аллақачон ўзларининг молиявий ресурсларининг етишмаслигини ҳис қилмоқдалар. Фирма жалб қилинган инвестициялардан фойдаланиши ёки ўз активларини реализация қилиши керак. Учинчи босқичда аниқ номувофиқлик мавжуд, чунки компания ўз мажбуриятларини бажара олмайди ва шунчаки кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилиш учун маблағга эга эмас.

Шундай қилиб, инқирозли вазиятнинг мумкин бўлган сабабларини ҳар томонлама таҳлил қилиш, бошқарув органларини турли соҳаларда содир бўлаётган жараёнлар тўғрисида тўлиқ, ўз вақтида ва ишончли маълумот билан таъминлаш учун иқтисодиётнинг функционал йўналишлар бўйича компания фаолиятининг асосий кўрсаткичлари ўзгаришини доимий мониторингини таъминлайди. Банкротлик эҳтимолини камайтириш учун ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот сотишни камайтириш, сотишни рағбатлантириш, пул оқимларини оптималлаштириш, қарздорлар билан ишлаш усулларини такомиллаштириш ва кредиторлик қарзларини қайта тузишга эътибор қаратиш лозим.

Бугунги кунда Ўзбекистонда бозор ислохотларини босқичма-босқич амалга оширишда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашнинг пухта ўйланган механизмини яратиш, иқтисодий ўсиш суръатларини сифат жиҳатидан баҳолаш тизимини йўлга қўйиш, ижобий макроиқтисодий кўрсаткичларга эришиш зарур. Давлатнинг фискал механизминини сифат жиҳатидан янги босқичга

³ “Президент Шавкат Мирзиёев ҳузурида иқтисодиёт тармоқларига йўналтирилган имтиёзлар самарадорлиги таҳлили бўйича йиғилиш” дан, Халқ сўзи газетаси, 01.11.2022 йилдаги сони

олиб чиқиш мамлакатимизнинг асосий мақсадларидан биридир. Бизнингча, бу вазифа мамлакатимиз иқтисодий тараққиётида муқим омил бўлиб хизмат қилади. Макроиқтисодий мувозанатни сақлаш, қабул қилинган ўрта муддатли бюджет дастурлари асосида таркибий ва институционал ўзгартиришлар орқали ялпи ички маҳсулотнинг барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш каби вазифалар ҳам келгуси давр учун ҳам долзарб бўлиб қолади.

Корхонанинг молиявий аҳволини самарали бошқариш қобилияти, унинг ривожланиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда, нафақат унинг амалга ошириш мақсадига боғлиқ, балки умуман компания фаолиятга ва унинг молиявий ҳолатига таъсир этадиган айрим омилларни аниқлашдан ҳам ҳам иборатдир. Молиявий аҳвол деганда корхонанинг ўз фаолиятини молиялаштириш қобилияти тушунилади. Бу корхонанинг нормал фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурсларнинг мавжудлиги, уларни жойлаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан молиявий муносабатлари, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлиги билан тавсифланади. Молиявий аҳвол барқарор, беқарор ва инқирозли бўлиши мумкин. Корхонанинг тўловларни ўз вақтида амалга ошириш, ўз фаолиятини кенгайтирилган асосда молиялаштириш қобилияти унинг муваффақиятли молиявий аҳволидан далолат беради⁴.

III. Корхоналарнинг молиявий аҳволига таъсир этувчи омиллар

Корхонанинг молиявий аҳволини самарали бошқариш қобилияти, унинг ривожланиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда, нафақат унинг амалга ошириш мақсадига боғлиқ, балки умуман компания фаолиятга ва унинг молиявий ҳолатига таъсир этадиган айрим омилларни аниқлашдан ҳам ҳам иборатдир. Молиявий аҳвол деганда корхонанинг ўз фаолиятини молиялаштириш қобилияти тушунилади. Бу корхонанинг нормал фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурсларнинг мавжудлиги, уларни жойлаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан молиявий муносабатлари, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлиги билан тавсифланади. Молиявий аҳвол барқарор, беқарор ва инқирозли бўлиши мумкин. Корхонанинг тўловларни ўз вақтида амалга ошириш, ўз фаолиятини кенгайтирилган асосда молиялаштириш қобилияти унинг муваффақиятли молиявий аҳволидан далолат беради⁵.

Корхонанинг молиявий ҳолати концепциясини аниқлагандан сўнг, биргаликда унга бевосита таъсир қилувчи омилларни аниқлаймиз. Аввало шуни таъкидлаш керакки, омиллар деганда иқтисодий жараёнларни амалга ошириш шартлари ва бу жараёнларга таъсир этувчи сабаблар тушунилади.

Молиявий тангликни ўрганишни ҳозирда иккита асосий оқимга бўлиши мумкин булар - бухгалтерия ҳисобига асосланган моделлар ва тузилмавий моделлар.

^{4,5} Билык, Н. Д. (2015). Сущность и оценка финансового состояния предприятий. Финансы РФ, (3), 117

Тузилмавий модел ёндашуви кўпчилик томонидан бухгалтерия ҳисобига асосланган ёндашувдан устунроқ деб ҳисобланади. Бироқ, уни қўллаш учун капитал бозорларидан маълумотлар талаб қилинади, бу эса уни хусусий компаниялар намунасида қўллашни чеклайди ёки капитал бозори ривожланмаган муҳитда қўлланилишини чеклайди. Биз бухгалтерия ҳисобига асосланган муаммоли моделни ўрганишга ҳисса қўшишни мақсад қилганмиз. Бизнингча, нақд пул оқимида асосланган индикаторларнинг молиявий тангликни башорат қилувчи омиллар сифатида ишлатиш фойдалилигини таҳлил қилиш энг маъқул йўл ҳисобланади.

Корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир қилувчи ташқи ва ички омилларни батафсилроқ кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир, чунки улар юқоридаги таснифлаш хусусиятлари контекстида бошқа омилларни ҳам ўз ичига олади. Ташқи, корхонага нисбатан, у таъсир қила олмайдиган ёки бу таъсир аҳамиятсиз (эндоген) бўлиши мумкин бўлган омиллардир. Ташқи омиллар халқаро, миллий ва бозорга бўлинади.

Халқаро омиллар умумий иқтисодий сабаблар (етақчи мамлакатларнинг иқтисодий циклик ривожланиши; халқаро банклар сиёсати билан тавсифланган жаҳон хўжалик тизимининг ҳолати), халқаро савдо барқарорлиги таъсирида шаклланади, бу эса уз навбатида. ҳукуматлараро битимлар ва битимлар бўйича ҳулосага боғлиқ. Ички омилларга корхонанинг ўзида (эндоген) фаолият шакллари, усуллари ва ташкил этилишига бевосита боғлиқ бўлган омиллар киради.

Шундай қилиб, корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир қилувчи ички омилларини сифатий ва миқдорий жihatдан турларга бўлиш мумкин. Сифатийларга қуйидагилар киради: мақсад, фаолият соҳаси, анъаналар, обрў ва имидж, мулкчилик шакли, бошқарувнинг ташкилий тузилмаси, бошқарув тизимини ташкил этиш, ихтисослаштириш шакли, ишлаб чиқаришни концентрациялаш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, воситалар ва усулларнинг прогрессивлиги. ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш захиралари даражаси⁶.

Миқдорий омилларга қуйидагилар киради: малакали бошқарув ва ходимлар, бозор улуши ва ҳаёт циклининг босқичи, инновациялар, компаниянинг мослашувчанлиги, ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, товар-моддий захиралар даражаси, баланс тузилиши, тўлов қобилияти, ликвидлиги, ўз ва қарз маблағлари нисбати, капитал қиймати, мулк тузилиши, инвестицион жозибадорлиги, акцияга тўғри келадиган даромад, фойда ва рентабеллик даражаси.

Шунингдек, корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Молиявий аҳвол диагностикаси жорий молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг ишончлилигини баҳолашга имкон беради, ишлаб чиқариш

⁶ Зеленюк, Н. А. (2014). Учётно-аналитическое обеспечение управления доходами на предприятиях в сфере ресторанно-гостиничного бизнеса. Управление развитием сложных систем, (5), 103-110.

рентабеллигини ошириш учун захираларни излаш учун асос яратади, молиявий аҳволнинг беқарорлиги ва эҳтимоли ҳақида гипотезаларни илгари суради, вазиятни яратади. Бунда компания кредиторлар ва бюджет олдигаги мажбуриятларини бажариши мумкин бўлади.

Корхонанинг молиявий аҳволиги таҳлил қилишга келсак, у тизимли равишда ва турли хил усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши керак, бунда тармоқ компонентини ҳисобга олиш керак. Бу маълум бир санада ҳам, маълум бир даврда ҳам корхона фаолиятини ва унинг молиявий аҳволидаги ўзгаришларни таққослаш ва таҳлил қилиш, мавжуд маълумотларнинг етарлилиги туфайли таҳлил самарадорлиги ва сифатини ошириш имконини беради. Бу молиявий ресурслардан фойдаланишнинг энг тўғри йўллари топиш ва уларнинг тузилмасини қуриш имконини беради, бу эса, ўз навбатида, корхонанинг хўжалик фаолияти жараёнида ресурсларни етказиб беришда узилишларнинг олдини олишнинг ва натижада, фойда режасини ва рентабелликни бажармасликни пасайтиришга олиб келади.

Омиллар ўртасида ўзаро боғлиқ бўлиб, корхона фаолияти натижаларига турли йўналишларда таъсир қилади: баъзилари ижобий, бошқалари салбий. Шу сабабли, замонавий беқарорлик ва ноаниқлик шароитида корхонанинг муваффақиятли ишлаши учун унинг молиявий аҳволига таъсир қилувчи барча омилларни тадқиқ қилиш ва ҳисобга олиш масаласи айниқса долзарб бўлиб қолади.

Бугунги кунга келиб, мамлакат иқтисодиётини ҳар жабҳада модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича дастур ишлаб чиқилди. Жумладан, “Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикасининг Қонун лойиҳаси амалиётга жорий қилинди⁷.

Корхонада иқтисодий ночорлик (банкротлик) сабабларини иқтисодий баҳоламасдан, у билан курашиш бесамар ҳисобланади. Аксарият иқтисодчилар корхона миқёсидаги таназзуларнинг келиб чиқиш сабаблари маркетинг соҳасидаги камчиликлардан пайдо бўлишини таъкидлаганлар. Корхонанинг ишлаб чиқариш ва бозор фаолияти ўртасидаги маълумотлар трансформациясининг бузилиши, узилишлар ёки бу даражадаги муаммоларни келтириб чиқаради. Бу муаммолар ишлаб чиқарилган маҳсулотларни туриб қолиши, жорий маблағларнинг айланувчанлиги пасайиши, пул оқимларининг етарли эмаслиги кабиларда намоён бўлади. Натижада корхона таназзули юзага келади.

Банкротликни вужудга келтирувчи сабабларни 1.1-расмда кузатиш мумкин.

⁷ “Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 12.04.2022 йилдаги ЎРҚ-763-сон, Қонунчилик палатаси томонидан 2021-йил 16-августда қабул қилинган, Сенат томонидан 2021-йил 30-сентябрда маъқулланган

1.1-расм. Банкротликни келтириб чиқарувчи сабаблар.⁸

IV. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, “Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида, 474-П-сон, 24.04.2003. <https://www.lex.uz/acts/65991>
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни ЎРҚ-763-сон. “Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида”, 12.04.2022. <https://lex.uz/docs/5957612?ONDATE=16.01.2024>

⁸ Н. Хасанов “Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида банкротлик ва санациянинг назарий асослари” Диссертация автореферати, Т. Банк молия академияси.

3. “Президент Шавкат Мирзиёев Хузурида иқтисодиёт тармоқларига йўналтирилган имтиёзлар самарадорлиги таҳлили бўйича йиғилиш” дан, Халқ сўзи газетаси, 01.11.2022 йилдаги сони.
4. Пьерре-Оливиер “Global economic growth slows amid gloomy and more uncertain outlook”, ХВФ. манбаа: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/26/blog-weo-update-july-2022>.
5. Тсеретели, М. “The Economic Modernization of Uzbekistan. Uzbekistan's New Face”, 2018, 82 стр.
6. Билык, Н. Д. Сущность и оценка финансового состояния предприятий. Финансы РФ, 3, 2015. 117стр.
7. Зеленюк, Н. А. Учётно-аналитическое обеспечение управления доходами на предприятиях в сфере ресторанно-гостиничного бизнеса. Управление развитием сложных систем, 5, 2014. 103-110стр.
8. Хасанов Н. “Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида банкротлик ва санациянинг назарий асослари” Диссертация автореферати. Т. Банк молия академияси. 102 б.
9. Lund, Susan. 2018. Are We in a Corporate Debt Bubble/Project Syndicate. Available online: <https://www.project-syndicate.org/commentary/growing-corporate-debt-crisis-risks-by-susan-lund-2018-06> (accessed on 3 August 2021)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Содиқова Нигора Шухрат қизи

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети

nigora_shuxratovna@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI) соҳасини ривожлантириш истиқболлари таҳлил қилинади. Мамлакатда рақамли иқтисодий эҳтиёт эҳтиш, давлат бошқарувида замонавий технологияларни қўллаш, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимларини рақамлаштириш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар ёритиб берилади. Шунингдек, SI'нинг турли соҳалардаги қўлланилиши, унинг мамлакат иқтисодийотига таъсири ва глобал рақобатбардошликни оширишдаги аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Мақолада инновацияларни қўллаб-қувватлаш, кадрлар тайёрлаш, ҳамда қонунчилик базасини такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар ҳам берилган.

Калит сўзлар: рақамли технологиялар, сунъий интеллект, рақамли иқтисодий, инновация, интеллектуал тизимлар, давлат бошқаруви, таълим, иқтисодий ривожланиш, рақамлаштириш.

Кириш:

Ҳозирги кунда рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI) жаҳон миқёсида иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларни тубдан ўзгартириб бормоқда. Инновацион ечимлар, интеллектуал автоматлаштириш ва маълумотларни таҳлил қилиш имкониятлари мамлакатларнинг рақобатбардошлигини оширишда муҳим омилга айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳам рақамли иқтисодий ривожлантириш, давлат бошқарувида самарадорликни ошириш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш мақсадида рақамлаштириш жараёнларини жадал суръатларда амалга оширмоқда. "Рақамли Ўзбекистон – 2030" дастури доирасида иқтисодийнинг барча соҳаларида замонавий технологияларни жорий этиш, сунъий интеллект асосида автоматлаштирилган тизимларни яратишга катта эътибор қаратилмоқда.

Ушбу мақолада Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни жорий этиш жараёнлари, уларнинг иқтисодий ўсиш ва самарадорликка қўшадиган ҳиссаси, шунингдек, ушбу соҳадаги истиқболли йўналишлар таҳлил қилинади. Шу билан бирга, мавжуд муаммолар ва уларни бартараф этиш бўйича таклифлар ҳам илгари сурилади.

Адабиётлар таҳлили:

Рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI) соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотлар ва амалий ишланмалар ушбу соҳанинг жаҳон миқёсидаги аҳамияти ва ривожланиш динамикасини очиқ беради. Халқаро ва маҳаллий манбаларни таҳлил қилиш орқали SI ва рақамли технологияларнинг турли соҳалардаги қўлланилиши, ривожланиш тенденциялари ҳамда муваффақиятли тажрибаларни ўрганиш мумкин.

Жаҳон банк, БМТ, ITU (International Telecommunication Union) каби халқаро ташкилотлар томонидан чоп этилган ҳисоботларда рақамли иқтисодиётнинг ўсиши ва SI технологияларининг таъсири кенг ёритилган. Масалан, McKinsey Global Institute ва World Economic Forum'нинг тадқиқотлари SI'нинг ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлаш, молия, таълим ва транспорт соҳаларида самарадорликни оширишга қаратилган имкониятларини кўрсатади.

Ўзбекистон бўйича таҳлил қилинган адабиётларда "Рақамли Ўзбекистон – 2030" стратегияси, ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ)ни жорий этиш бўйича давлат дастурлари, ҳамда SI соҳасидаги қонунчилик асослари алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги томонидан тайёрланган материаллар ҳам соҳанинг ҳолати ва ривожланиш истикболларини баҳолашда муҳим манбалар ҳисобланади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, SI технологияларини ривожлантиришда кадрлар тайёрлаш, тадқиқот ва инновация марказларининг фаолиятини кенгайтириш, ҳамда халқаро ҳамкорликни кучайтириш муҳим омиллар ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳукукий-меъёрий база ва инфратузилмани ривожлантириш ҳам SI технологияларининг самарали жорий этилишига хизмат қилади.

Ушбу адабиётлар таҳлили Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни жорий этишнинг амалдаги ҳолати ва келажакдаги истикболларини ҳолис баҳолашга асос яратади.

Натижалар ва самарадорликни баҳолаш:

Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI)ни жорий этиш натижалари мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий ва маъмурий соҳаларида сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. "Рақамли Ўзбекистон – 2030" дастури доирасида амалга оширилган лойиҳалар ва ислохотлар самарадорликни ошириш, давлат бошқарувида очиқликни таъминлаш ва фуқароларга қулайлик яратишга катта ҳисса қўшди.

Асосий натижалар:

1. **Иқтисодий ўсиш ва самарадорлик:** SI асосида автоматлаштирилган тизимларнинг жорий этилиши ишлаб чиқариш жараёнларида харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам берди. Айниқса, молия, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва логистика соҳаларида рақамли ечимлар самарали бўлди.

2. **Давлат бошқарувида очиқлик:** Электрон ҳукумат платформалари орқали аҳолига давлат хизматларини кўрсатишда шаффофлик таъминланди. Бу бюрократияни камайтириш, коррупция хавфини пасайтириш ва тезкор қарор қабул қилиш жараёнларини яхшилади.

3. **Соғлиқни сақлаш ва таълимда ўзгаришлар:** SI технологияларини соғлиқни сақлаш ва таълим тизимларига интеграция қилиш орқали телемедицина, масофавий таълим ва интеллектуал ўқитиш платформалари ривожланди. Бу аҳолининг кенг қатлами учун сифатли хизматларга етишиш имкониятини яратди.

4. **Инфратузилмавий ривожланиш:** АКТ инфратузилмасининг кенгайиши интернет тезлиги ва сифати яхшиланишига олиб келди. Бу рақамли хизматларнинг оммавийлашувини тезлаштирди.

Самарадорликни баҳолаш: Самарадорликни баҳолашда қуйидаги мезонлар асос қилиб олинди:

- **Иқтисодий самарадорлик:** Яратилган қўшимча қиймат, ишлаб чиқаришдаги самарадорликнинг ошиши ва харажатларни камайтириш даражаси.
- **Ижтимоий самарадорлик:** Аҳоли учун яратилган қулайликлар, хизматларга етиштирувчанлик ва жамиятда рақамли маданиятнинг шаклланиши.
- **Инновацион салоҳият:** Янги технологияларни ўзлаштириш, илмий тадқиқотлар сони ва уларнинг амалиётга жорий этилиш даражаси.
- **Ҳуқуқий ва меъёрий муҳит:** SI'ни ривожлантириш учун яратилган қонунчилик базасининг самарадорлиги.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни ривожлантириш бўйича амалга оширилган ишлар миллий иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётда юқори самарадорликка эришишга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, ушбу соҳада янада юқори натижаларга эришиш учун инфратузилмани янада мустаҳкамлаш, кадрлар салоҳиятини ошириш ва илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш зарур.

Кузатув ва таҳлил қилиш:

Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI)ни жорий этиш жараёнларини кузатиш ва таҳлил қилиш ушбу соҳадаги ривожланиш динамикаси, мавжуд муаммолар ва истиқболли йўналишларни аниқлашга ёрдам беради. Бу жараён иқтисодий ўсишга қўшилган ҳиссани баҳолаш, давлат ва хусусий сектор фаолиятини таҳлил қилиш ҳамда аҳоли рақамли технологиялардан қандай фойдаланаётганини ўрганишни ўз ичига олади.

Кузатув натижалари:

Инфратузилманинг ривожланиши: Ўзбекистонда интернет тармоғи қамрови ва тезлиги яхшиланиб, айниқса қишлоқ ҳудудларида рақамли инфратузилманинг кенгайиши кузатилди. 4G ва 5G технологияларининг жорий этилиши рақамли хизматларнинг самарадорлигини оширди.

Давлат хизматларининг рақамлаштирилиши: Электрон ҳукумат платформалари орқали кўрсатилаётган хизматлар сони кўпайди. Масалан, “my.gov.uz” портали орқали фуқаролар кўплаб хизматлардан масофавий фойдаланиш имкониятига эга бўлмоқда, бу эса вақт ва ресурсларни тежашга ёрдам берди. **104 та** янги электрон хизматлар жорий этилиб, уларнинг умумий сони **674 тага** етди ва унинг фойдаланувчилари сони **9 млн. нафардан** ошди (2023 йил якуни бўйича 7,5 млн. нафар);

Шунингдек, Ягона порталнинг мобил иловасида 121 та янги электрон хизматлар жорий этилиб, уларнинг умумий сони 386 тага етди;

Мобил иловани юклаб олишлар сони **2,5 млн.га** етди. 2024 йилда **Ягона портал** орқали тақдим этилган хизматлар сони **27 млн.**дан ошди.

Электрон хизматларни оммалаштириш мақсадида тижорат банклари, мобил алоқа операторлари ва онлайн тўлов тизимларининг мобил иловаларида **30 га** яқин хизматлар жорий қилиниб, аҳоли томонидан **866 мингдан ортиқ** маротаба фойдаланилди.

Сунъий интеллектдан фойдаланиш: SI технологиялари турли соҳаларда, жумладан соғлиқни сақлаш, таълим, транспорт ва молия тизимларида қўлланилиб, қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштиришга катта ҳисса қўшмоқда. Телемедицина, интеллектуал диагностик тизимлар ва масофавий таълим платформалари кенг жорий этилди.

Кадрлар салоҳияти ва таълим: SI соҳасида етук мутахассисларни тайёрлаш мақсадида янги таълим дастурлари жорий қилинди. 2023/2024 ўқув йили учун "Сунъий интеллект" йўналишида кадрлар тайёрлаш бўйича жами 12 та олий таълим муассасаларида 572 нафар (510 та бакалавр, 62 та магистратура) квоталар ажратилди;

– "Эл-юрт умиди" жамғармаси маблағлари ҳисобидан "Сунъий интеллект" йўналиши бўйича 11 нафар талаба етакчи хорижий олий таълим муассасаларига ўқишга юборилди. (*АҚШ, Канада, Буюк Британия, Франция ва Испанияга*);

– 2022 йилнинг 13-23 сентябрь кунлари Корея Республикасининг National Information Society Agency (NIA) агентлиги билан ҳамкорликда "Uzbekistan public sector AI competency enhancement online education" номли онлайн семинари ташкил этилди ва 50 дан ортиқ сунъий интеллект мутахассисларнинг малакаси оширилди. Университетларда АКТ ва SI бўйича махсус факультетлар ташкил этилган, халқаро тажриба асосида кадрлар малакаси оширилмоқда.

Таҳлил натижалари:

- **Иқтисодий таҳлил:** SI ва рақамли технологиялар ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш, харажатларни камайтириш ва меҳнат унумдорлигини оширишга ҳисса қўшгани аниқланди.

- **Ижтимоий таҳлил:** Аҳоли рақамли хизматлардан фойдаланиш кўникмаларини оширмоқда, лекин айрим ҳудудларда рақамли тенгсизлик мавжудлигини кузатиш мумкин.

- **Технологик таҳлил:** Технологик инфратузилма сезиларли даражада ривожланган бўлса-да, SI соҳасида инновацияларни амалиётга жорий этиш ва илмий тадқиқотларни кенгайтириш зарурати мавжуд.

Кузатув ва таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни ривожлантириш бўйича катта ютуқларга эришилган. Шу билан бирга, инфратузилмани янада ривожлантириш, рақамли тенгсизликни бартараф этиш, ҳамда SI технологияларини кенгрок жорий этиш орқали янада юқори самарадорликка эришиш мумкин. Мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун давлат сиёсати, хусусий сектор ва таълим муассасалари ўртасида самарали ҳамкорлик муҳим аҳамият касб этади.

Алгоритмларнинг самарадорлигини таққослаш:

Рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI) соҳасида алгоритмларнинг самарадорлигини таққослаш муҳим аҳамиятга эга.

Алгоритмларнинг самарадорлиги уларнинг тезкорлиги, аниқлиги, ресурс тежамкорлиги ва масштабланиш қобилияти асосида баҳоланади. Турли соҳаларда қўлланиладиган алгоритмларни таҳлил қилиш уларнинг қайси ҳолатларда самарали ишлашини аниқлаш имконини беради.

1. Самарадорлик мезонлари:

Алгоритмларни баҳолашда қуйидаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- **Вакт самарадорлиги (Time Complexity):** Алгоритмнинг бажарилиши учун кетадиган вақт.
- **Ҳотира тежамкорлиги (Space Complexity):** Алгоритмнинг ишлаши учун зарур бўлган хотира миқдори.
- **Аниқлик ва ишонччилик:** Алгоритм натижаларининг тўғрилиги ва барқарорлиги.
- **Масштабланиш қобилияти:** Кенг қўламли маълумотлар билан ишлашда алгоритм самарадорлигининг сақланиши.
- **Оптималлик:** Ресурсларни минимал ишлатиш орқали максимал натижа бериш қобилияти.

2. Алгоритм турлари ва уларнинг таққосланиши:

Алгоритм тури	Устунликлари	Камчиликлари	Қўлланилиш соҳалари
Линей алгоритмлар	Содда, тезкор ишлайди кичик маълумотларда	Катта маълумотларда самарасиз	Сигнал қайта ишлаш, автоматлаштириш
Сортлаш алгоритмлари (Quick Sort, Merge Sort)	Тезкорлик, масштабланиш қобилияти яхши	Ҳотира талаблари юқори (айримлари)	Маълумотлар таҳлили, базаларни тузиш
Граф алгоритмлари (Dijkstra, A)*	Йўл топишда юқори самарадорлик, оптималлик	Мураккаблик юқори, катта ресурс талаб қилади	Навигация, логистика, робототехника
Machine Learning алгоритмлари (Decision Tree, Neural Networks)	Автоматлаштириш, маълумотларни ўзлаштириш қобилияти	Катта маълумот ва ҳисоблаш ресурслари талаб этади	SI, маълумотлар таҳлили, тасвирни қайта ишлаш
Эвристик алгоритмлар	Чекланган вақтда яхши тахминий натижалар беради	Гарчан оптимал бўлса-да, аниқ натижа кафолатланмайди	Оптималлаштириш, масала ечиш

3. Таҳлил натижалари:

- **Тезкорлик:** Quick Sort алгоритми маълумотларни тез сортлашда самарали, аммо катта маълумотлар учун Merge Sort кўпроқ хотира талаб қилса-да, барқарорроқ ишлайди.
- **Аниқлик:** Neural Networks моделлари тасвирни қайта ишлашда юқори аниқлик беради, Decision Tree алгоритмлари эса тушунарли ва содда.
- **Ресурс тежамкорлиги:** Линей алгоритмлар хотира ва процессор ресурсларини кам ишлатади, аммо мураккаб масалалар учун етарли эмас.

- **Масштабланиш:** Machine Learning алгоритмлари катта маълумот билан самарали ишлайди, лекин катта ҳисоблаш қувватини талаб қилади.

Алгоритмларнинг самарадорлигини таққослаш жараёнида уларнинг қўлланилиш соҳаси, маълумот ҳажми ва талаб этиладиган ресурслар инобатга олиниши лозим. Масалан, тезкор қарор қабул қилиш зарур бўлган ҳолатларда эвристик алгоритмлар самарали бўлса, аниқ таҳлил ва прогноз қилиш учун машин ўқитиш алгоритмлари афзал.

Шунингдек, Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни ривожлантириш жараёнида самарали алгоритмларни танлаш инновацияларни жорий этишда муҳим омил ҳисобланади. Таълим муассасалари ва илмий марказларда алгоритмларни таҳлил қилиш ва уларни амалиётда синовдан ўтказиш орқали SI лойиҳаларининг самарадорлигини ошириш мумкин.

Натижалар:

Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI)ни ривожлантириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқарув соҳаларида юқори самарадорликка эришишга хизмат қилди. Ушбу мақола доирасида олиб борилган таҳлиллар қуйидаги асосий натижаларни кўрсатди:

1. Иқтисодий самарадорлик:

- **Ишлаб чиқариш жараёнларининг автоматлаштирилиши** ва рақамли ечимларнинг жорий этилиши натижасида иқтисодий самарадорлик ошди.

- **Молия ва савдо соҳаларида** рақамли технологиялар орқали харажатларни камайтириш ва даромадларни оширишга эришилди.

- **Стартаплар ва технологик тадбиркорлик** учун яратилган имкониятлар иқтисодий ўсишни рағбатлантирди.

2. Давлат бошқарувида самарадорлик:

- **Электрон ҳукумат тизимлари** орқали давлат хизматларининг шаффофлиги ва тезкорлиги ошди.

- **Маълумотлар таҳлил қилиш имкониятлари** қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштириш ва оптималлаштиришга ёрдам берди.

- **Анъанавий бюрократияни қискартириш** ва коррупция хавфини камайтиришга эришилди.

3. Ижтимоий соҳаларда ижобий ўзгаришлар:

- **Соғлиқни сақлаш тизимида** телемедицина ва интеллектуал диагностика тизимлари орқали тиббий хизматларнинг сифат ва самарадорлиги ошди.

- **Таълим соҳасида** масофавий таълим платформаларининг кенг жорий этилиши таълим сифатини яхшилади ва кенг оммага етиштириш имкониятини яратди.

- **Аҳоли рақамли кўникмаларининг ошиши** рақамли иқтисодиётда фаол иштирок этиш учун замин яратди.

4. Технологик инфратузилманинг ривожланиши:

- **Интернет инфратузилмасининг кенгайиши** ва 4G/5G тармоқларининг жорий этилиши рақамли хизматларнинг оммавийлашувини таъминлади.

- **Маълумотлар марказлари ва SI лабораториялари** ташкил этилиши илмий тадқиқотлар ва инновацияларни қўллаб-қувватлади.

5. Алгоритмлар самарадорлиги:

- **Сунъий интеллект алгоритмларининг жорий этилиши** маълумотларни тезкор таҳлил қилиш, прогноз қилиш ва қарор қабул қилиш жараёнларини самарали автоматлаштириш имкониятини яратди.

- **Эвристик ва оптималлаштириш алгоритмлари** логистика, транспорт ва ресурс бошқарувида самарадорликни оширишга хизмат қилди.

Таҳлил натижаларига кўра, Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни ривожлантириш иқтисодий ўсиш, давлат бошқарувида самарадорлик, ижтимоий ҳаётда қулайликлар яратиш ва инновацияларни ривожлантириш учун муҳим омилга айланди. Шу билан бирга, инфратузилмани янада такомиллаштириш, кадрлар салоҳиятини ошириш, ҳамда SI технологияларини кенгроқ жорий этиш орқали янада юқори натижаларга эришиш мумкин.

Келгусида рақамли трансформация жараёнларини янада самарали амалга ошириш учун давлат сиёсати, хусусий сектор ва илмий-тадқиқот муассасаларининг ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш муҳим аҳамиятга эга.

Муҳокама:

Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI)ни ривожлантириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар ва таҳлиллар натижасида ушбу соҳада катта ютуқлар билан бирга айрим муаммолар ҳам мавжудлиги аниқланди. Муҳокама жараёнида мамлакатдаги рақамли трансформациянинг афзалликлари, мавжуд тўсиқлар ва келгусидаги имкониятлар атрофлича кўриб чиқилади.

1. Рақамли технологияларни жорий этишнинг афзалликлари:

Иқтисодий ўсиш ва самарадорлик: Рақамли технологиялар ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштиришга ёрдам бериб, иқтисодий самарадорликни оширди. Автоматлаштирилган тизимлар орқали харажатлар камайди ва ишлаб чиқариш сифатлироқ бўлди.

Давлат бошқарувида очиқлик: Электрон ҳукумат платформалари орқали давлат хизматларининг шаффофлиги таъминланди, бу эса коррупция хавфини камайтиришга хизмат қилди.

Ижтимоий соҳаларда яхшиланиш: Соғлиқни сақлаш ва таълим соҳаларида рақамли ечимлар орқали хизматлар сифатини яхшилашга эришилди. Масофавий таълим ва телемедицина кенг оммалашди.

2. Мавжуд муаммолар ва тўсиқлар:

Инфратузилманинг нотўлиқ ривожланганлиги: Айрим қишлоқ ҳудудларда интернет тармоғи ва рақамли инфратузилманинг етарли эмаслиги рақамли тенгсизликка сабаб бўлмоқда.

Кадрлар етишмовчилиги: Сунъий интеллект ва рақамли технологиялар соҳасида малакали мутахассислар етишмовчилиги ривожланишни

секинлаштиради. Таълим тизимида SI соҳасида махсус дастурларни янада кучайтириш талаб этилади.

Маълумотлар хавфсизлиги муаммоси: Рақамли маълумотларни химоя қилиш, киберхавфсизлик чораларини кучайтириш муҳим масала бўлиб қолмоқда. Киберхужумлар ва маълумотларнинг ноқонуний тарқалиш хавфи юқори.

3. Истиқболли имкониятлар:

Саноат 4.0 ва SI интеграцияси: Ишлаб чиқариш жараёнларига SI ва IoT (Интернет ашёлари) технологияларини кенг жорий этиш орқали саноат самарадорлигини янада ошириш мумкин.

Инновация ва стартапларни қўллаб-қувватлаш: Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш учун стартаплар ва технологик тадбиркорликни рағбатлантириш муҳим. Бу янги иш ўринлари яратишга ва инновацияларни тез жорий этишга ёрдам беради.

Халқаро ҳамкорлик: Халқаро тажриба ва технологиялардан фойдаланиш орқали рақамли ривожланиш жараёнларини тезлаштириш имкони мавжуд.

4. Тавсиялар:

Инфратузилмани ривожлантириш: Қишлоқ ҳудудларда интернет қамровини кенгайтириш ва юқори тезликдаги алоқа тармоқларини жорий этиш.

Кадрлар тайёрлаш: SI ва рақамли технологиялар соҳасида таълим дастурларини такомиллаштириш ва мутахассисларнинг малакасини ошириш.

Киберхавфсизликни кучайтириш: Давлат ва хусусий секторларда маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича замонавий технологияларни жорий этиш.

Инновация экотизимини ривожлантириш: Илмий-тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш, стартаплар учун грантлар ва сармояларни жалб қилиш.

Хулоса:

Муҳокама натижаларига кўра, Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва SI'ни ривожлантириш жараёнида катта ютуқларга эришилган бўлса-да, муаммоларни ҳал этиш учун давлат сиёсати, хусусий сектор ва таълим муассасаларининг ўзаро ҳамкорлигини янада мустаҳкамлаш зарур. Шу йўл билан рақамли иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши ва халқаро рақобатбардошликни ошириш мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикасида рақамли технологиялар ва сунъий интеллект (SI)ни ривожлантириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар мамлакат иқтисодиёти, ижтимоий ҳаёти ва давлат бошқарувида сезиларли натижалар берди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, рақамли трансформация жараёни нафақат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, балки давлат хизматларини шаффофлаштириш, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини яхшилашда ҳам катта аҳамиятга эга.

Иқтисодий ўсиш ва рақобатбардошлик: Рақамли технологиялар ва SI жорий этилиши иқтисодий жараёнларни автоматлаштириш, ишлаб чиқариш

самарадорлигини ошириш ва янги бизнес моделларини яратиш имкониятини яратди. Бу мамлакатнинг рақобатбардошлигини кучайтиришга хизмат қилмоқда.

Давлат бошқарувида самарадорлик: Электрон ҳукумат тизимлари давлат хизматларининг шаффофлигини ошириш ва фуқаролар учун қулайлик яратишда муҳим ўрин тутмоқда. Бу жараён аҳолига давлат хизматларини тезкор ва осон тақдим этиш имконини беради.

Ижтимоий ривожланиш: Таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларида рақамли ечимлар кенг жорий этилди. Масофавий таълим, телемедицина ва рақамли ўқув платформалари жамият тараққиётига катта ҳисса қўшмоқда.

Технологик инфратузилма ва инновация: Интернет инфратузилмасини ривожлантириш, маълумотлар марказлари ташкил этиш ва SI лабораторияларининг фаолияти инновацион ривожланиш учун мустаҳкам асос яратди.

Муаммолар ва истикболлар: Барча ютуқларга қарамай, рақамли тенгсизлик, кадрлар етишмовчилиги ва киберҳавфсизлик муаммолари мавжуд. Келгусида инфратузилмани янада ривожлантириш, таълим дастурларини такомиллаштириш ва инновация экотизимини қўллаб-қувватлаш зарур.

Тавсиялар:

Рақамли инфратузилмани кенгайтириш ва барча ҳудудларда тенг имкониятлар яратиш.

SI ва рақамли технологиялар соҳасида малакали кадрлар тайёрлаш дастурларини кучайтириш.

Маълумотлар хавфсизлиги ва киберҳавфсизлик чораларини кучайтириш.

Давлат ва хусусий сектор ўртасида самарали ҳамкорликни ривожлантириш.

Ўзбекистонда рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар келгусида мамлакатнинг глобал рақобатбардошлигини ошириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш ва аҳоли фаровонлигини таъминлашга катта ҳисса қўшади. Бу жараёни янада самарали амалга ошириш учун давлат сиёсати, хусусий сектор, таълим муассасалари ва фуқаролик жамияти ўртасида мустаҳкам ҳамкорлик зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти. Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги фармон. – Тошкент, 2020.

2. Ахмедов Ш., Раҳимов Б. Сунъий интеллект асослари. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2021.

3. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2014.

4. Давлат статистика қўмитаси. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга оид статистик маълумотлар. – Тошкент, 2022.

5. OECD. Digital Economy Outlook 2020. – Paris: OECD Publishing, 2020.
6. Хусанов А. Рақамли трансформация ва унинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири // Иқтисодий таҳлил журналы. – 2022. – № 3. – Б. 45–52.
7. IT Park Uzbekistan. Ўзбекистонда стартап экотизими ва рақамли инноватсиялар таҳлили. – Тошкент, 2023.
8. World Bank. Uzbekistan Digital Development Overview. – Washington, D.C.: World Bank, 2022.

O'QUVCHILARDA INTERNETGA QARAMLIK FENOMENINI ANIQLASH USULLARI VA BARTARAF ETISH BORASIDAGI MUAMMOLAR

Dedaxonova Moxira Oltmishboyevna

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Mohira1308@gmail.com

Tel: 93 678 50 02

Anotatsiya: Ushbu maqolada internetga qaramlik muammosi, ayniqsa 7-9-sinf o'quvchilari orasida keng tarqalganligi tahlil qilinadi. Internetning zamonaviy hayotdagi roli va uning o'quvchilar hayotiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Maqola, internetning ijtimoiy, ruhiy va jismoniy salomatlikka, shuningdek, ta'limga bo'lgan salbiy ta'sirini yoritadi. Internetga qaramlikning salbiy oqibatlari, uning o'quvchilarning akademik faoliyatiga, ruhiy holatiga va ijtimoiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilishda psixologik, pedagogik va ijtimoiy nuqtai nazardan yondashiladi. Shuningdek, internetga qaramlikni aniqlash usullari, masalan, so'rovnomalar, testlar, o'quvchilarning internetdagi faoliyatini kuzatish va ijtimoiy-psixologik alomatlar orqali qaramlikning erta bosqichda aniqlanishi mumkinligi ta'kidlanadi. Internetga qaramlikni bartaraf etishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar va muammolar, shuningdek, internetdan oqilona foydalanish, vaqtni boshqarish, sog'lom qiziqishlarni rivojlantirish zarurligi ko'rsatilgan. Maqolada, shuningdek, o'quvchilarga internetdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ularni yangi qiziqishlarga yo'naltirish va sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish orqali bu muammoning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun tavsiyalar beriladi. Natijada, internetga qaramlikning oldini olish va uni bartaraf etish uchun jamiyat, ota-onalar va pedagoglarning birgalikdagi yondashuvi muhim ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Internetga qaramlik, onlayn o'yinlar, ta'lim jarayoni, ijtimoiy tarmoqlar, pedagogik yondashuvlar, internetdan oqilona foydalanish.

Bugungi kunda internet bizning kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. O'quvchilar, ishchilar va turli sohalarda faoliyat yuritayotgan odamlar internetning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanadilar: axborot olish, o'qish, ish yuritish, muloqot qilish, dam olish, o'yinlar o'ynash va boshqa ko'plab faoliyatlar. Internetning qulayligi bizga dunyo bilan bog'lanish, yangiliklarni tezda o'rganish, zamonaviy bilimlarni olish va har xil sohalarda o'zimizni rivojlantirish imkonini beradi. Ammo internetning barcha bu foydalari bilan bir qatorda, uning haddan tashqari ishlatilishi ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Internetga qaramlik, ayniqsa yoshlar orasida tobora keng tarqalib bormoqda. O'quvchilar internetni nafaqat o'qish, balki vaqt o'tkazish, ijtimoiy tarmoqlarda do'stlari bilan muloqot qilish va o'yinlar o'ynash uchun ham foydalanadilar. Biroq, internetga bo'lgan qaramlikning o'sishi o'quvchilarning ta'lim jarayoniga, ijtimoiy rivojlanishiga, ruhiy va jismoniy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Internetga qaramlik muammosi birinchi bo'lib psixoterapevtlar tomonidan kuzatilgan va psixologik jihatdan o'rganilgan. Bu fenomenning kengayishi, ayniqsa, yoshlar orasida tobora ortib borishi, ilmiy jamiyatda uni tahlil qilish va o'rganishga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqardi. Psixologik nuqtai nazardan, internetga qaramlik nafaqat texnologiyaning o'zidan, balki individning shaxsiy, ruhiy va ijtimoiy holatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masalaning ilk ilmiy tadqiqotchilaridan biri, klinik psixolog K. Yang bo'lib, u internetga qaramlikni psixologik jihatdan o'rganishni

boshlagan va ushbu sohaning asoschilaridan hisoblanadi[7]. Katherine Young – internetga qaramlikni ilmiy asosda o'rganishni boshlagan psixologlardan biridir. U 1998 yilda internet-addiktsiyaning ta'rifini berib, internetdan ortiqcha foydalanishning psixologik, ijtimoiy va ruhiy salbiy ta'sirlarini o'rganishga kirishdi. U o'zining mashhur **"Young's Internet Addiction Test (IAT)"** testini ishlab chiqdi, bu test internetga qaramlikni aniqlash uchun keng qo'llaniladi. IAT orqali o'quvchilar va kattalar orasida internetdan ortiqcha foydalanishni, uning ta'lim va kundalik hayotga qanday ta'sir qilayotganini aniqlash mumkin. Youngning fikricha, internetga qaramlik psixologik avtonomiya va muvozanatni yo'qotish natijasida yuzaga keladi, bu esa odamni ichki dunyosiga qochishga undaydi va ijtimoiy aloqalardan ajratib qo'yadi. U bu holatni ijtimoiy va psixologik o'zgarishlar bilan bog'laydi[7]. Shuningdek, Mark Griffiths, internetga qaramlikni o'rganishda muhim hissa qo'shgan olimlardan biridir. U internet-addiktsiyani, xususan, onlayn o'yinlarga bo'lgan qaramlikni, asosan, o'yinlarga asoslangan mukofotlar va raqobatbardosh muhitlarga reaksiya sifatida izohlaydi. Griffithsning fikriga ko'ra, internet-addiktsiya xuddi boshqa qaramliklar kabi, biror mukofot tizimi yoki takrorlanadigan ma'lum bir xatti-harakatning rivojlanishi orqali o'sadi. U o'zining tadqiqotlarida shuni ta'kidlagan: internetga qaramlikni bartaraf etishda ijtimoiy interaktsiya va haqiqiy dunyoga qaytish zarur, chunki virtual muhitda inson o'zining haqiqiy his-tuyg'ulari va ehtiyojlarini unutib qo'yishi mumkin[4].

Bu fenomen yoshlar orasida ayniqsa 7-9-sinf o'quvchilari orasida keng tarqalgan. O'quvchilar internetga ko'p vaqt ajratishadi va bu holat ularning o'quv dasturlariga, uyga berilgan vazifalarni bajarishga va do'stlar bilan haqiqiy muloqot qilishga bo'lgan e'tiborini kamaytiradi. O'z vaqtida internetga bo'lgan qaramlikning ko'payishi yoshlarning ruhiy holatiga, o'zini tutishiga, jamiyatga qo'shilishiga va boshqa yoshlar bilan muloqot qilishiga ham ta'sir qilishi mumkin. Bunday holatlar o'quvchilarning umumiy salomatligiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga va ijtimoiy ko'nikmalariga putur etkazishi mumkin.

David Caplan internetga qaramlikni o'rganish borasida ham bir qator muhim tadqiqotlar olib borgan. U internet-addiktsiyani ijtimoiy aloqalar va muloqotdagi qiyinchiliklar bilan bog'lashadi. Caplan o'zining tadqiqotlarida shuni aniqladi: internetdan ortiqcha foydalanish ko'pincha insonlarning haqiqiy hayotdagi ijtimoiy aloqalarini kamaytiradi, bu esa o'z navbatida internetni qaramlikka aylantiradi. Uning fikricha, internetga qaramlikni bartaraf etishda shaxsning haqiqiy hayotdagi ijtimoiy aloqalari va o'zini anglash jarayonlarini kuchaytirish muhimdir. Caplanning tahlillariga ko'ra, odamlar o'zlarining virtual aloqalariga haddan tashqari qaram bo'lib, haqiqatda yuz berayotgan muammolardan qochishga moyil bo'lalilar[5].

Bugungi kunda internetdan foydalanuvchilarning ko'pchiligini yoshlar tashkil etgani holda, uning katta qismi o'quvchi-yoshlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shu bois mutaxassislar, shifokorlar, pedagoglar, olimlar tarafidan internetdan foydalanuvchi o'quvchi-yoshlarga maslahat, ko'rsatmalar berib borilmasa yoki butunlay nazorat qilinmasa mazkur yangi texnologiyalar bolalar va yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sirga egaligi ham ta'kidlan moqda. Chunki bugungi globallashuv jarayoni yoshlarning

ma'naviy dunyosini egallash borasida turli axborot maydonlaridan faol foydalanish «poyga»si jadallashib bormoqda[2, 863-bet].

Shuning uchun, internetga qaramlikni aniqlash va unga qarshi samarali choralar ko'rish muhim ahamiyatga ega. Bu masala nafaqat o'quvchilarning o'ziga, balki otalari, o'qituvchilar va jamiyatning boshqa a'zolariga ham taalluqlidir. O'quvchilarda internetga qaramlikni aniqlash va bartaraf etish uchun samarali metodlar ishlab chiqish, ular uchun mos tartiblar va me'yorlarni belgilash, va umuman, internetni sog'lom va oqilona tarzda ishlatishni o'rgatish zarur. Ushbu maqolada, 7-9-sinf o'quvchilari misolida internetga qaramlikni aniqlash usullari, uning salbiy ta'sirlari va bartaraf etish uchun yuzaga kelayotgan muammolarni tahlil qilib, ularning yechimi borasida takliflar beriladi.

David Shapira internetga qaramlikni yoshlar orasida aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar olib borgan. Uning fikricha, internetga qaramlik asosan yoshlar orasida, ayniqsa, 14-18 yoshli o'quvchilar orasida keng tarqalgan. Shapira o'z tadqiqotida internetdan foydalanishning yoshlar uchun ijtimoiy va psixologik salbiy ta'sirlarini aniqlagan. Uning fikriga ko'ra, o'quvchilar internetga qaram bo'lishganida, ular o'zlarining ta'lim yutuqlarini kamaytiradilar va hayotga bo'lgan umidlarini yo'qotadilar[6]. Bunga ko'ra J.B. Egamberdiyev o'z maqolasida shunday deb yozadi. Onlayn o'yinlarga qaramlik - bu zamonaviy texnologiyalar rivoji natijasida keng tarqalgan psixologik muammo bo'lib, odamlar video yoki kompyuter o'yinlariga kuchli bog'lanib qolish holatidir. Bu qaramlik insonning kundalik hayotiga, munosabatlariga, o'qishiga va sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazishi mumkin[1, 90-bet].

Internetning o'quvchilarga ta'siri, ayniqsa 7-9-sinf o'quvchilari orasida tobora kuchayib bormoqda. Yoshlar internetni o'qish va ma'lumot olish uchun emas, balki vaqt o'tkazish, o'yinlar o'ynash, ijtimoiy tarmoqlarda do'stlari bilan muloqot qilish kabi faoliyatlarda ko'proq ishlatadilar. Bu esa ularning akademik faoliyatiga, ruhiy va jismoniy salomatligiga, ijtimoiy hayotiga va o'zini tutishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, internetga qaramlikni aniqlash va uni bartaraf etish uchun bir qancha usullar ishlab chiqilgan. Ammo ularni amalga oshirishda ko'plab qiyinchiliklar mavjud.

Internetga qaramlikni aniqlashning bir qancha usullari mavjud. O'quvchilarning internetdan foydalanish odatlarini o'rganish va ularning ta'lim faoliyatiga ta'sirini tahlil qilish, qaramlikni erta aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

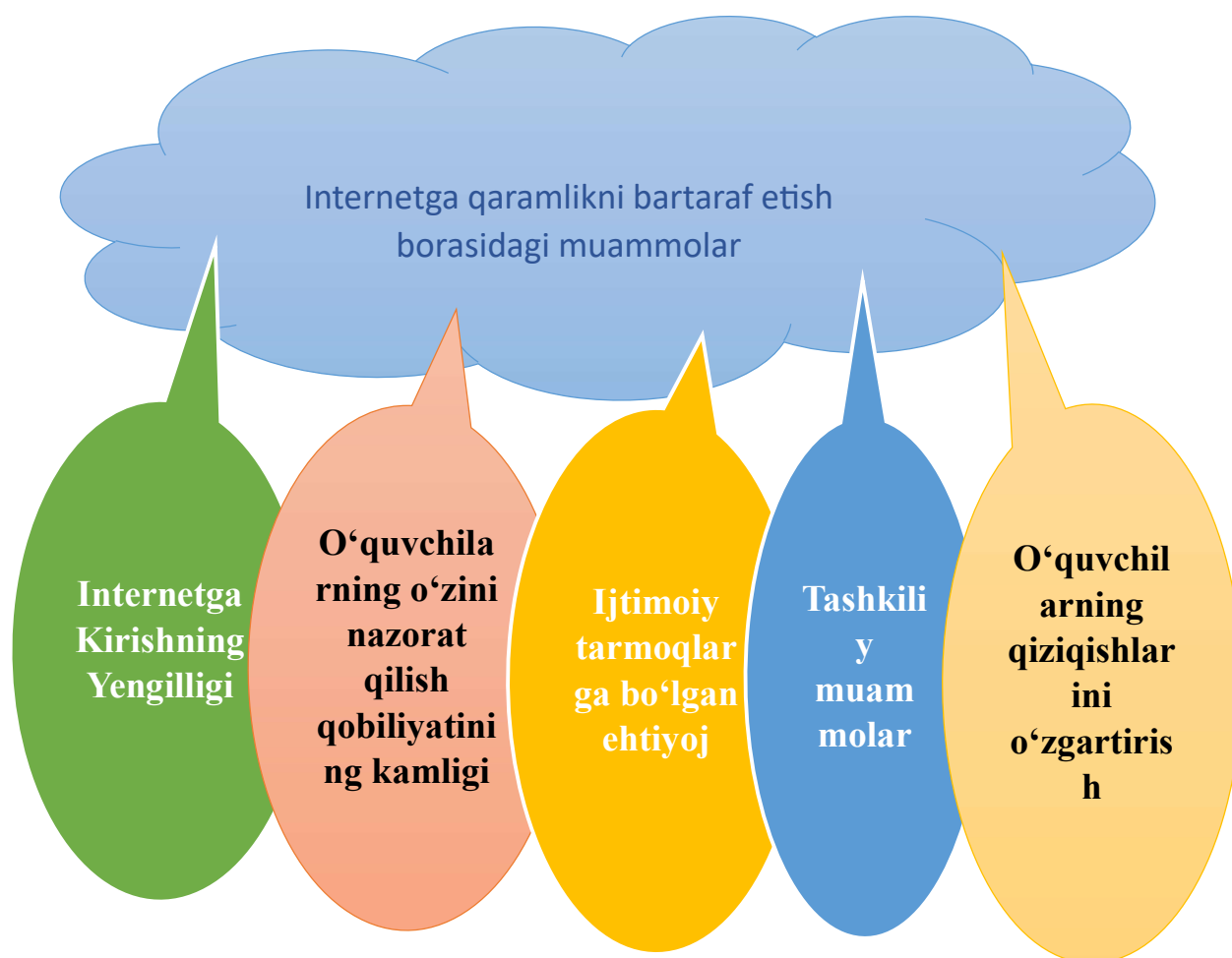
1. **So'rovnomalar va Testlar:** Psixologlar va pedagoglar internetga qaramlikni aniqlash uchun turli so'rovnomalar va testlar o'tkazishadi. Masalan, **Young's Internet Addiction Test (IAT)** – bu internetdan ortiqcha foydalanishni aniqlashga yordam beruvchi mashhur testdir. Testda o'quvchilarga internetdan foydalanish vaqtiga, uning kundalik hayotga va ta'limga ta'siriga oid savollar beriladi. So'rovnomalar o'quvchilarni psixologik nuqtai nazardan tekshirish imkonini beradi va ular internetga qaramlikni aniqlashda asos bo'lishi mumkin.

2. **O'quvchilarning Internetdagi Faoliyatini Kuzatish:** O'quvchilarning internetda qancha vaqt sarflashlari va qaysi faoliyatlarga ko'proq vaqt ajratishlari tahlil qilinadi. Masalan, ba'zi o'quvchilar ko'proq vaqtni video o'yinlar o'ynashga, boshqalari ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o'tkazishga yoki video ko'rishga sarflashadi.

Ushbu faoliyatlar ularning akademik faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin, chunki darslarni o'rganish uchun ajratilishi kerak bo'lgan vaqt internetda sarflanadi.

3. **Ijtimoiy va Psixologik Belgilar:** Internetga qaramlikning ba'zi ijtimoiy va psixologik alomatlari mavjud. O'quvchi internetga kirishdan oldin va undan foydalanish jarayonida asabiylashishi yoki xavotirga tushishi mumkin. Bu kabi o'zgarishlar, ayniqsa, internetda ko'p vaqt o'tkazgan o'quvchilarda kuzatiladi. Shuningdek, ular doimiy ravishda internetga kirishga intilishadi va real hayotdagi muloqotdan voz kechishlari mumkin. Shu o'rinda J.B. Egamberdiyev o'z maqolasida quydagicha ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yinlarga haddan tashqari berilish yoshlarning kundalik hayotiga, o'qish samaradorligiga va oilaviy munosabatlariga sezilarli darajada salbiy ta'sir qiladi. Shuningdek, onlayn o'yinlarga qaramlikning asosiy alomatlari - vaqtni nazorat qila olmaslik, sog'liq muammolari va ijtimoiy izolyatsiya holatlari aniqlanganligi haqida so'z yuritadi[1, 87-bet].

4. **O'quvchilarning Ta'limdagi Yutuqlari:** Internetga qaramlik o'quvchilarning ta'limdagi yutuqlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agar o'quvchi internetda ko'p vaqt sarflayotgan bo'lsa, bu uning darslarga va o'quv jarayoniga bo'lgan e'tiborini kamaytiradi. Natijada, o'quvchilar darslarda yomon baholar olishlari yoki o'qish motivatsiyasining pasayishi mumkin.

Internetga qaramlikni bartaraf etish bo'yicha bir qancha yechimlar mavjud, ammo bu jarayon o'zining qiyinchiliklariga ega. O'quvchilarda internetga qaramlikni kamaytirish uchun ko'plab faktorlarni hisobga olish zarur.

**Internetga
kirishning
yengilligi:**

Bugungi kunda internetga kirish osonlashgan. O'quvchilar uchun internetga kirishning har bir imkoniyati mavjud – telefonlar, planshetlar, kompyuterlar orqali istalgan vaqtda internetga ulanish mumkin. Bu esa ularning internetga bo'lgan qaramligini oshiradi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va o'yinlar o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi, bu esa o'quvchilarning vaqtlarini samarali boshqarishlarini qiyinlashtiradi.

**O'quvchilarning o'zini
nazorat qilish
qobiliyatining kamligi:**

Ko'plab o'quvchilar o'z vaqtlarini boshqarishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ular o'zlarini internetga bo'lgan qaramlikdan chiqarish uchun kerakli qat'iyat va o'zini nazorat qilish qobiliyatiga ega emaslar. Bu esa ularning internetga bo'lgan qaramligini kamaytirishni yanada qiyinlashtiradi. Shuningdek, o'quvchilar tez orada o'z vaqtlarini boshqarish va mas'uliyatni sezishni o'rganishlari kerak.

**Ijtimoiy tarmoqlarga
bo'lgan ehtiyoj:**

Ko'plab o'quvchilar ijtimoiy tarmoqlar orqali do'stlari bilan muloqot qilishni afzal ko'rishadi. Bu, ayniqsa, yoshlar uchun qiyin masala, chunki ular onlayn muloqotni real muloqotdan ustun qo'yishlari mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar va internetda ko'proq vaqt sarflash ularning boshqa faoliyatlariga, jumladan o'qishga va sportga bo'lgan e'tiborlarini kamaytiradi.

**Tashkiliy
muammolar:**

Ba'zi maktablarda internetga qaramlikni bartaraf etish uchun aniq va tizimli dastur mavjud emas. O'quvchilarga internetdan oqilona foydalanish va vaqtni samarali boshqarishni o'rgatish uchun pedagoglar va ota-onalar hamkorlikda ishlashlari zarur. Tashkiliy muammolar, masalan, o'quvchilarga internetdan foydalanish uchun qat'iy qoidalar va cheklovlar o'rnatilmasligi, o'quvchilarning bu muammo bilan bog'liq muammolarni hal qilishni qiyinlashtiradi.

**O'quvchilarning
qiziqishlarini
o'zgartirish:**

Internetga qaramlikni kamaytirish uchun o'quvchilarning boshqa qiziqishlarini rivojlantirish kerak. Masalan, sport, musiqa, rasm chizish kabi sog'lom va foydali faoliyatlar o'quvchilarni internetdan ko'proq ajratib olishga yordam beradi. Ammo bu jarayon o'z-o'zidan amalga oshmaydi, chunki o'quvchilarni yangi qiziqishlarga yo'naltirish o'ziga xos muammo bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki internetga qaramlik – bu nafaqat o'quvchilarning ta'lim jarayoniga, balki ularning ijtimoiy, ruhiy va jismoniy holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadigan jiddiy muammoga aylangan. Bugungi kunda internet resurslari va onlayn platformalar o'quvchilarning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylangan. Internet orqali bilim olish, o'yinlar o'ynash, ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o'tkazish va boshqa faoliyatlarni amalga oshirish o'quvchilar uchun keng imkoniyatlar yaratadi, ammo bu imkoniyatlar, ayniqsa, haddan tashqari foydalanganda, salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Internetga qaramlikning oldini olish va bartaraf etish, ayniqsa, yoshlar orasida, jamiyatning barcha a'zolarining faolligini talab qiladi.

O'quvchilarda internetga qaramlikni aniqlash va unga qarshi samarali choralar ko'rish uchun, o'qituvchilar, ota-onalar va jamiyatning barcha a'zolari birgalikda ishlashlari zarur. O'qituvchilar internetdan oqilona foydalanish, vaqtni samarali boshqarish va sog'lom qiziqishlarni rivojlantirishda o'quvchilarga yordam berishlari kerak. Bu jarayonni amalga oshirishda pedagogik va psixologik yondashuvlar juda muhim rol o'ynaydi. Psixologik nuqtai nazardan, o'quvchilarga internetga qaramlikning salbiy ta'sirlarini tushuntirish, ularning psixologik holatini kuzatish va zarur bo'lganda psixologik yordam ko'rsatish zarur.

Ota-onalar ham internetdan oqilona foydalanish madaniyatini o'rnatishda o'quvchilarga katta yordam bera oladi. Ular o'z farzandlarining internetdan foydalanish vaqtini va kontentini nazorat qilishlari, shuningdek, o'quvchilarning haqiqiy dunyo bilan bog'lanishini ta'minlash uchun oilaviy faoliyatlarga vaqt ajratishlari lozim.

Masalan, o'quvchilarga sport, san'at, musiqa yoki boshqa ijodiy faoliyatlarga vaqt ajratish orqali internetdan foydalanuvchi bolalarning qiziqishlarini diversifikatsiya qilish, ularning haqiqiy dunyoda ijtimoiy muloqot qilishga bo'lgan ehtiyojini qondirishi mumkin. Shuningdek, jamiyat va maktabda internetdan foydalanuvchilarga zarur nazorat va cheklovlarni o'rnatish, pedagogik dasturlarni ishlab chiqish va o'quvchilarni muntazam ravishda internetdan noto'g'ri foydalanishning salbiy oqibatlarini haqida ogoh etish zarur. Bu o'quvchilarga internetda vaqtni qanday samarali boshqarishni, haqiqiy hayotdagi ijtimoiy aloqalarni qadrlashni va sog'lom turmush tarzini rivojlantirishni o'rgatishda muhim rol o'ynaydi.

O'quvchilarni internetga qaramlikdan saqlashning samarali usullari, shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarni oqilona tarzda ishlatishni rivojlantirish bo'yicha ta'lim dasturlarini joriy etish talab etiladi. Shu bilan birga, davlat va maktab tizimlari tomonidan internetga qaramlikni oldini olish bo'yicha ta'lim va targ'ibot dasturlarini ishlab chiqish zarur. Bu dasturlar o'quvchilarga onlayn o'yinlarga, ijtimoiy tarmoqlarga yoki boshqa virtual muhitlarga bo'lgan qaramlikni kamaytirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Jamiyatda sog'lom internet foydalanish madaniyatini shakllantirish uchun, yoshlar va o'quvchilarni faqat o'quv dasturlari bilan cheklanib qolmasdan, ularning ijtimoiy va psixologik holatiga ta'sir ko'rsatadigan kompleks dasturlarni amalga oshirish muhimdir. Natijada, internetga qaramlikni oldini olish va unga qarshi samarali choralar ko'rish, faqatgina o'quvchilarni emas, balki ularning atrofidagi barcha shaxslarni – ota-onalar, o'qituvchilar, pedagoglar, psixologlar va jamiyatni birlashtirgan umumiy harakatni talab qiladi. Bu, yoshlarni haqiqiy dunyoga yanada chuqurroq bog'lash va ular o'z vaqtlarini oqilona va samarali tarzda boshqarishga o'rgatishning eng yaxshi usulidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Egamberdiyev J. B. Onlayn internet o'yinlariga qaramlikning turli xil ko'rinishlari // Inter education & global study. – 2024. – T. 10, № 1. – B. 87-94.
2. Hakimova N. B. Internetga qaramlik muammosini o'rganish // Zamonaviy psixologiya, pedagogikada fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi: muammo va yechimlar. – Toshkent: Tashkent Medical Academy, 2023. – T. 4. – B. 859-864.
3. Sorokina A. B. Интернет в жизни современных детей и подростков: проблема и ресурс // Современная зарубежная психология. – 2015. – Т. 4, № 1. – С. 45-64.
4. Griffiths M. S. Does internet and computer "addiction" exist? Some case study examples // CyberPsychology & Behavior. – 2000. – Т. 3, № 2. – P. 145-152.
5. Caplan D. Problematic Internet use and psychosocial well-being: Development of a theory-based cognitive-behavioral model // Computers in Human Behavior. – 2002. – Т. 18, № 5. – P. 553-575.
6. Shapira D. Problematic internet use and young people: New research // Journal of Adolescent Health. – 2003. – Т. 33, № 3. – P. 222-229.
7. Young K. S. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder // CyberPsychology & Behavior. – 1998. – Т. 1, № 3. – P. 237-244.

SPECTRAL AND THRESHOLD ANALYSIS OF THE LAPLACIAN WITH NON-LOCAL POTENTIAL IN FOUR-DIMENSIONAL LATTICE

Kurbonov O. I.¹, Bolqiboyev J. B.², Hamroyeva F. B.³

Chirchik state pedagogical university, Chirchik city, Uzbekistan¹;

oybekq330@gmail.com

+998939922988

Djizzakh state pedagogical university, Djizzakh city, Uzbekistan²;

jasurbekbolqiboyev1809@gmail.com

Chirchik state pedagogical university, Chirchik city, Uzbekistan³;

farangizhamroyeva152@gmail.com

Abstract: Eigenvalue behaviour of a family of discrete Schrödinger operators H_α depending on parameter $\alpha \in \mathbb{R}$ is studied on the three-dimensional lattice $\mathbb{Z}^4$. The non-local potential is described by the Kronecker delta function and the shift operator. The characteristics of the Fredholm determinant at values of z below the essential spectrum and their dependence on the parameters are studied. We also show that the essential spectrum absorbs the threshold eigenvalue and threshold resonance.

Key words: Discrete Schrödinger operators, essential spectrum, threshold resonance, eigenvalues, lattice.

I. Introduction

Clarifying Schrödinger operators' spectral properties is one of the most fierce research areas within mathematical physics and operator theory (for recent results see [1-7]). It gives us to better understand the physical processes integrated to those operators. Especially, In lattices Schrödinger operators' eigenvalue behaviors were discussed in many works [8-13], provided the potential is the Dirac delta function.

In this paper we set a goal to explore the spectrum of the discrete Schrödinger operator with a non-local potential given at the points $x_0, -x_0 \in \mathbb{Z}^4$. We demonstrate the feature of Fredholm determinant outside the essential spectrum depending on the parameter α , and the sum of coordinates of the point $x_0 \in \mathbb{Z}^4$. We show clearly by Theorem 1 that the existence conditions for the point $z = 0$ to be an eigenvalue or resonance for a given operator and their parameter α depend on them.

The case of Schrödinger operator given by the non-local potential at one point $x_0 \in \mathbb{Z}^3$ and parameters λ and μ was studied in work [14]. In [15] thorough image of the discrete spectrum of identical operators was described on $\mathbb{Z}^d$ for all dimensions $d \geq 1$. When reciprocity is present at both points x_0 and $-x_0$, the results similar to the cases described above, but adding of α makes the problem more challenging and expands its application potential. In [17] the case of Laplacian operator given by the non-local potential at two points $\pm x_0 \in \mathbb{Z}^3$ and parameter λ was studied. In [18] the case of Schrödinger operator given by the non-local potential at two points $\pm x_0 \in \mathbb{Z}^3$ and parameters λ and μ was studied. Also, condition for the existence of eigenvalues outside the essential spectrum and on the threshold of the essential spectrum were found.

II. The discrete Schrödinger operator

II.I. Position representation of the discrete Schrödinger operator

For brevity, we use the following notations throughout the paper: $\mathbb{Z}^4$ is the 4-dimensional lattice and $\mathbb{T}^4 = (\mathbb{R}/2\pi\mathbb{Z})^4 = (-\pi, \pi]^4$ is the 4-dimensional torus (the first Brillouin zone, i.e., the dual group of $\mathbb{Z}^4$) equipped with the Haar measure.

Let $T(y), y \in \mathbb{Z}^4$ be the shift operator

$$(T(y)f)(x) = f(x + y), \quad f \in \ell_2(\mathbb{Z}^4), x \in \mathbb{Z}^4.$$

the discrete Laplacian $\hat{\Delta}$ on the lattice $\mathbb{Z}^4$ is described by the self-adjoint (bounded) multidimensional Toeplitz-type operator on the Hilbert space $\ell_2(\mathbb{Z}^4)$ ([16]) as

$$\hat{\Delta} = \frac{1}{2} \sum_{s \in \mathbb{Z}^4, |s|=1} (T(s) - T(0)).$$

Let V_0 be a multiplication operator in $\ell_2(\mathbb{Z}^4)$ by the Kronecker delta function $\delta[\cdot, 0]$:

$$V_0 f(x) = \delta[x, 0] f(x).$$

Then, for a given point $x_0 \in \mathbb{Z}^4$, we define the non-local potential (see [16]) as

$$\hat{V}_{x_0} = \frac{\alpha}{2} (V_0 T(x_0) + T^*(x_0) V_0) + \frac{\alpha}{2} (V_0 T(-x_0) + T^*(-x_0) V_0).$$

The discrete Schrödinger operator $\hat{H}_\alpha$ acting in $\ell_2(\mathbb{Z}^4)$, in the position representation, is defined as a bounded self-adjoint perturbation of $-\hat{\Delta}$ and is of the form

$$\hat{H}_\alpha = -\hat{\Delta} - \hat{V}_{x_0}.$$

II.II. Momentum representation of the discrete Schrödinger operator

In the momentum representation, the one-particle Hamiltonian H_α can be expressed as

$$H_\alpha = H_0 - V_{x_0},$$

where H_0 and V_{x_0} are respectively defined as

$$H_0 = \mathcal{F}^*(-\hat{\Delta})\mathcal{F} \quad \text{and} \quad V_{x_0} = \mathcal{F}^*(\hat{V}_{x_0})\mathcal{F},$$

with $\mathcal{F}$ being the standard Fourier transform $\mathcal{F}: L_2(\mathbb{T}^4) \rightarrow \ell_2(\mathbb{Z}^4)$ and $\mathcal{F}^*: \ell_2(\mathbb{Z}^4) \rightarrow L_2(\mathbb{T}^4)$ being its inverse. Explicitly, the non-perturbed operator H_0 acts on $L_2(\mathbb{T}^4)$ as a multiplication operator by the function $e(\cdot)$:

$$(H_0 f)(p) = e(p) f(p), \quad f \in L_2(\mathbb{T}^4),$$

where $e(p) = \sum_{j=1}^4 (1 - \cos p_j), p \in \mathbb{T}^4$. The function $e(\cdot)$, being a real valued-function on $\mathbb{T}^4$, is referred as the *dispersion relation* of the Laplace operator in the physical literature.

The perturbation V_{x_0} acts on $f \in L_2(\mathbb{T}^4)$ as the two-dimensional integral operator:

$$(V_{x_0} f)(p) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{\alpha}{2} (e^{i(x_0, p)} + e^{i(-x_0, p)} + e^{i(-x_0, s)} + e^{i(x_0, s)}) f(s) ds,$$

which can be rewritten in a more convenient way as

$$(V_{x_0} f)(p) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \alpha (\cos(x_0, p) + \cos(x_0, s)) f(s) ds, \quad f \in L_2(\mathbb{T}^4).$$

II.III. The essential spectrum of H_α

The perturbation V_{x_0} of H_0 is a two dimensional operator, therefore in accordance with the Weyl theorem on the stability of the essential spectrum, the equality $\sigma_{\text{ess}}(H_\alpha) = \sigma(H_0) = \sigma_{\text{ess}}(H_0)$ holds. As H_0 is the multiplication operator by the continuous function $e(\cdot)$,

$$\sigma_{\text{ess}}(H_\alpha) = [e_{\min}, e_{\max}] = [0, 8].$$

II.IV. The Fredholm determinant associated with H_α

First, for a complex number $z \in \mathbb{C} \setminus [0, 8]$, let us introduce the following integrals

$$A(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{1}{e(t) - z} dt,$$

$$B(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{\cos(x_0, t)}{e(t) - z} dt,$$

$$C(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{\cos^2(x_0, t)}{e(t) - z} dt.$$

Then, for any $\alpha \in \mathbb{R}$, the Fredholm determinant associated to the operator H_α is defined as a regular function in $z \in \mathbb{C} \setminus [e_{\min}, e_{\max}]$:

$$\Delta(\alpha; z) = \frac{1}{D(z)} - 2\alpha \frac{B(z)}{D(z)} + \alpha^2, \quad D(z) = B^2(z) - A(z)C(z). \quad (1)$$

Lemma 1. *The number $z \in \mathbb{C} \setminus [0, 8]$ is an eigenvalue of H_α if and only if $\Delta(\alpha; z) = 0$.*

Proof. Consider the eigenvalue equation

$$(H_\alpha - zI)f = 0,$$

which can be rewritten in a more explicit form as

$$[e(p) - z]f(p) - \frac{\alpha \cos(x_0, p)}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} f(s) ds - \frac{\alpha}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \cos(x_0, s) f(s) ds =$$

0,

with $f \in L_2(\mathbb{T}^4)$. Denote

$$C_1 = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} f(t) dt, \quad C_2 = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \cos(x_0, t) f(t) dt$$

Then, the above equation is equivalent to the system of linear equations with respect to C_1 and C_2

$$\begin{cases} (1 - \alpha B(z))C_1 - \alpha A(z)C_2 = 0 \\ -\alpha C(z)C_1 + (1 - \alpha B(z))C_2 = 0. \end{cases} \quad (2)$$

The solution f and the solution C_1, C_2 of (2) are related as

$$f(p) = \frac{1}{e(p) - z} (\alpha \cos(x_0, p))(C_1 + \alpha C_2).$$

The Fredholm determinant of the system of linear equations (2) is of the form (1), and this fact completes the proof.

III. Properties of $\Delta(\alpha; z)$

For a fixed $x \in \mathbb{Z}^4$ we consider the function

$$R(x, z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{e^{i(x, t)}}{e(t) - z} dt, \quad z \in (-\infty, e_{\min}), \quad (3)$$

then the functions $A(z), B(z)$ and $C(z)$ can be expressed as $A(z) = R(0, z)$, $B(z) = R(x_0, z)$ and $C(z) = \frac{1}{2}(R(0, z) + R(x_0, z))$ respectively. For the readers convenience we state the lemma from [14] which reveals some useful properties of the function $R(x, z)$:

Lemma 2. *For any $x \in \mathbb{Z}^4$, $R(x, z)$, as a function of z , is positive and monotonically increasing in $(-\infty, 0)$. Moreover, the following asymptotical relation holds*

$$R(x, z) = O\left(\frac{1}{|z|^{|x|_1+1}}\right) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty,$$

where

$$|x|_1 = |x_1| + |x_2| + |x_3| + |x_4|$$

and

$$\lim_{z \rightarrow e_{\min}} R(x, z) = R(x, e_{\min}).$$

The analogy of proof of this lemma can be found [17].

Lemma 3. *The functions $A(z), B(z), C(z)$ and $D(z)$ are monotonically increasing and positive in $(-\infty, 0)$, and the followings are valid*

$$\lim_{z \rightarrow 0-} A(z) = A(e_{\min}),$$

$$\lim_{z \rightarrow 0-} B(z) = B(e_{\min}),$$

$$\lim_{z \rightarrow 0-} C(z) = C(e_{\min}),$$

$$\lim_{z \rightarrow 0-} D(z) = D(e_{\min}).$$

We also have the asymptotic relations

$$A(z) = O\left(\frac{1}{|z|}\right) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty,$$

$$B(z) = O\left(\frac{1}{|z|^{|x_0|_1+1}}\right) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty,$$

$$C(z) = O\left(\frac{1}{|z|}\right) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty,$$

$$D(z) = O\left(\frac{1}{|z|^2}\right) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty,$$

$$\frac{A(z)}{D(z)} = O(|z|) \quad \text{as } z \rightarrow -\infty. \quad (4)$$

Proof. Proofs of the statements involving the functions $A(z)$ and $B(z)$ follow from the equalities $A(z) = R(0, z)$, $B(z) = R(x_0, z)$ and Lemma 2. The relation

$$D(z) = B^2(z) - A(z)C(z),$$

the limits

$$A_0 = \lim_{z \rightarrow 0-} A(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{1}{e(t) - e_{\min}} dt,$$

$$B_0 = \lim_{z \rightarrow 0^-} B(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{\cos(x_0, t)}{e(t) - e_{\min}} dt,$$

$$C_0 = \lim_{z \rightarrow 0^-} C(z) = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \frac{\cos^2(x_0, t)}{e(t) - e_{\min}} dt$$

and the properties of $A(z)$ and $B(z)$ yield the proof of the statements related to $D(z)$.

Lemma 4. (a) For any $z \in (-\infty, e_{\min})$, the numbers

$$\alpha_2(z) = \frac{1}{B(z) + \sqrt{A(z)C(z)}} \quad \text{and} \quad \alpha_1(z) = \frac{1}{B(z) - \sqrt{A(z)C(z)}} \quad (5)$$

are α -intercepts.

(b) For any $\xi, z \in (-\infty, e_{\min})$ with $\xi < z$, the inequalities

$$\alpha_1(\xi) < \alpha_1(z) < 0 < \alpha_2(z) < \alpha_2(\xi) \quad (6)$$

and

$$|\alpha_1(z)| > \alpha_2(z) \quad (7)$$

hold.

Moreover, we have

$$\alpha_1^0 := \lim_{z \rightarrow e_{\min}^-} \alpha_1(z) = \frac{1}{B_0 - \sqrt{A_0 C_0}} < 0, \quad \lim_{z \rightarrow -\infty} \alpha_1(z) = -\infty \quad (8)$$

and

$$\alpha_2^0 := \lim_{z \rightarrow e_{\min}^-} \alpha_2(z) = \frac{1}{B_0 + \sqrt{A_0 C_0}}, \quad \lim_{z \rightarrow -\infty} \alpha_2(z) = +\infty. \quad (9)$$

Proof. Simple calculations yield the statement (a).

(b) Due to Lemma 3, the functions $A(z) \pm B(z)$ are monotonically increasing in the interval $(-\infty, e_{\min})$, therefore the relations

$$\sqrt{A(z)C(z)} + B(z) > \sqrt{A(\xi)C(\xi)} + B(\xi) > 0 > B(\xi) - \sqrt{A(\xi)C(\xi)} > B(z) - \sqrt{A(z)C(z)}$$

and

$$0 > B(z) - \sqrt{A(z)C(z)} > -(\sqrt{A(z)C(z)} + B(z))$$

provide the proof of inequalities (6) and (7).

IV. Threshold eigenvalues and threshold resonances of H_α

So far, we have studied the equation $H_\alpha f = zf$ for $z \in (-\infty, e_{\min})$. Now, we consider it at the left edge $z = e_{\min}$ of the essential spectrum.

Definition.

In the equation $H_\alpha f = e_{\min} f$, $e_{\min}$ is called

- a lower threshold eigenvalue if $f \in L_2(\mathbb{T}^4)$,
- a lower threshold resonance if $f \in L_1(\mathbb{T}^4) \setminus L_2(\mathbb{T}^4)$,
- a lower super-threshold resonance if $f \in L_\epsilon(\mathbb{T}^4) \setminus L_1(\mathbb{T}^4)$ for any $0 < \epsilon < 1$.

If $H_\alpha f = e_{\min} f$ has no solutions in $L_1(\mathbb{T}^4)$, then $e_{\min}$ is a regular point of H_α . For a continuous function

$$\varphi(p) = C_3 \cos(x_0, p) + C_4$$

(where $C_3, C_4 \in \mathbb{C}$ are fixed numbers) define

$$g(p) = \varphi(p)/e(p).$$

The function $1/e(p)$ has a unique singular point at the origin $p = 0$, and approximated as $e(p) \approx |p|^2$ at this point. The lemma below is a straightforward consequence of the definition of g and the properties of $e(\cdot)$

Lemma 5.

- if $\varphi(0) = 0$, then $g \in L_2(\mathbb{T}^4)$.
- if $\varphi(0) \neq 0$, then $g \in L_1(\mathbb{T}^4) \setminus L_2(\mathbb{T}^4)$.

Proof. From the Makloren series expansion of the function $y = \cos x$, the equation

$$\varphi(p) = C_3 + C_4 + (x_0, p)^2 \psi(p) \quad (10)$$

can be written, where $\psi(p)$ is a continuous function. At the same time, it is possible to show

$$\frac{2}{\pi^2} p^2 \leq e(p) \leq \frac{1}{2} p^2, \quad p \in \mathbb{T}^4 \quad (11)$$

from the relation $\frac{2x}{\pi} \leq \sin x \leq x, \quad 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}$.

(a) If $\varphi(0) = 0$, then such numbers $B_1 > 0$ and $\delta > 0$ are found, $|\varphi(p)| \leq B_1 |p|^2$, $p \in \mathbb{T}^4$ and

$$\int_{\mathbb{T}^4} (g(p))^2 dp = \int_{\mathbb{T}^4} \frac{(\varphi(p))^2}{e(p)^2} dp \leq B_1 \int_{\mathbb{T}^4} \frac{p^4}{(\frac{2}{\pi^2} p^2)^2} dp = B_2 \int_{\mathbb{T}^4} 1 dp < \infty.$$

It means that $g \in L_2(\mathbb{T}^4)$.

(b) Let $\varphi(0) \neq 0$, $B_1 > 0$ and $\delta > 0$ numbers. There exist number $B_1 > 0$ and $\delta > 0$, such that

$$|\varphi(p)| \geq B_1, \quad p \in U_\delta(0).$$

Then from (11)

$$\int_{\mathbb{T}^4} (g(p))^2 dp \geq \int_{U_\delta(0)} (g(p))^2 dp \geq \frac{B_1^2}{\frac{1}{4}} \int_{U_\delta(0)} \frac{dp}{p^4} = \infty,$$

and so $g \notin L_2(\mathbb{T}^4)$.

The inequality (11) allows to get estimation.

$$\int_{\mathbb{T}^4} |g(p)| dp \leq \int_{\mathbb{T}^4} \frac{M_0}{\frac{2}{\pi^2} p^2} dp < \infty.$$

where $M_0 \geq \max |\varphi(p)|$. Namely $g \in L_1(\mathbb{T}^4)$, so $g \in L_1(\mathbb{T}^4) \setminus L_2(\mathbb{T}^4)$.

In the theorem below, we describe the conditions for $e_{\min} = 0$ to be a regular point, an eigenvalue or a threshold resonance.

Theorem. (a) Let $\Delta(\alpha, 0) \neq 0$.

The number 0 is a regular point of H_α .

(b) Let $\Delta(\alpha, 0) = 0$.

- The number 0 is an embedded eigenvalue of H_α , if $\alpha = \frac{1}{A_0 + B_0}$;
- The number 0 is a threshold resonance of H_α , if $\alpha \neq \frac{1}{A_0 + B_0}$.

Proof.

(a) For the equation

$$H_{\alpha}f = 0 \quad (12)$$

has a solution, if and only if the system of equation

$$\begin{cases} (1 - \alpha B_0)C_5 - \alpha A_0 C_6 = 0 \\ -\alpha C_0 C_5 + (1 - \alpha B_0)C_6 = 0. \end{cases} \quad (C_5, C_6) \in \mathbb{C}^2 \quad (13)$$

has a solution, where the solutions of (12) and (13) are connected by relations

$$f(p) = \frac{\alpha}{\epsilon(p)} \varphi(p), \quad \varphi(p) = \cos(x_0, p)C_5 + C_6, \quad (14)$$

and

$$C_5 = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} f(s)ds, \quad C_6 = \frac{1}{(2\pi)^4} \int_{\mathbb{T}^4} \cos(x_0, s)f(s)ds.$$

Since the determinant $\Delta(\alpha, 0)$ of the system (13) is not zero, equation (12) has nontrivial solution, that is, the number 0 is a regular point of the operator H_{α} .

[(b)] Since $\Delta(\alpha, 0) = 0$ system of equations (13) has a unique solution, and according to (14)

$$f(p) = \frac{\alpha}{\epsilon(p)} \varphi(p), \quad \varphi(p) = \cos(x_0, p)C_5 + C_6$$

where $f(p)$ is a solution of (12).

• (b1) $\alpha = \frac{1}{A_0+B_0}$ if and only if $\varphi(0) = 0$ it follows from Lemma 5 that $f \in L_2(\mathbb{T}^4)$.

• (b2) $\alpha \neq \frac{1}{A_0+B_0}$ if and only if $\varphi(0) \neq 0$ it follows from Lemma 5 that $f \in L_1(\mathbb{T}^4) \setminus L_2(\mathbb{T}^4)$.

The last relation and the definition complete the proof.

Acknowledgment. We would like to express our deepest gratitude to Z.E. Muminov, as a scientific supervisor, for his guidance and support.

V. REFERENCES

1. Berkolaiko G., Carlson R., Fulling S. A., Kuchment P. A. Quantum Graphs and Their Applications // Contemp. Math. 2006. №415.
2. Berkolaiko G., Kuchment P. A. Introduction to Quantum Graphs. AMS Mathematical Surveys and Monographs. 2012. №186.
3. Chung F. Spectral Graph Theory. CBMS Regional Conf. Series Math. Washington DC, 1997.
4. Exner P., Keating J. P., Kuchment P. A., Sunada T., Teplyaev A. (eds.) Analysis on Graphs and Its Applications // Proc. Symp. Pure Math. 2008. T. 77. AMS Providence.
5. Grigor'yan A. Heat kernels on manifolds, graphs and fractals // European Congress of Mathematics, Barcelona, July 10-14, 2000. Progress in Mathematics. 2001. №201. P. 393–406.
6. Korotyaev E., Saburova N. Schrödinger operators on periodic discrete graphs // arXiv:1307.1841, 2013.

7. Post O. Spectral Analysis on Graph-Like Spaces. Lecture Notes in Mathematics. Springer, 2012. №2039.
8. Albeverio S., Lakaev S. N., Makarov K. A., Muminov Z. I. The Threshold Effects for the Two-particle Hamiltonians on Lattices // Comm. Math. Phys. 2006. №262. P. 91–115.
9. Bellissard J., Schulz-Baldes H. Scattering theory for lattice operators in dimension $d \geq 3$ // arXiv:1109.5459v2, 2012.
10. Exner P., Kuchment P. A., Winn B. On the location of spectral edges in Z-periodic media // J. Phys. A. 2010. T. 43. №474022.
11. Hiroshima F., Sasaki I., Shirai T., Suzuki A. Note on the spectrum of discrete Schrödinger operators // J. Math-for-Industry. 2012. T. 4. P. 105–108.
12. Faria da Veiga P. A., Ioriatti L., Carroll M. O'. Energy-momentum spectrum of some two-particle lattice Schrödinger Hamiltonians // Phys. Rev. E. 2002. T. 66(3). №016130.
13. Lakaev S. N., Bozorov I. N. The number of bound states of one particle Hamiltonian on a three-dimensional lattice // Theoretical and Mathematical Physics. 2009. T. 158(3). P. 360–376.
14. Muminov Z. E., Alladustov S. U., Lakaev S. S. Threshold Analysis of the Three Dimensional Lattice Schrödinger Operator with Non-Local Potential // Lobachevskii J. Math. 2020. T. 41. P. 1094–1102.
15. Muminov Z. E., Alladustov S. U., Lakaev S. S. Spectral and threshold analysis of a small rank perturbation of the discrete Laplacian // J. Math. Anal. Appl. 2021. T. 496(2). №124827.
16. Yafaev D. R. Scattering theory: Some old and new problems. Lecture Notes in Mathematics. Springer-Verlag, Berlin, 2000. №1735. 169 p.
17. Kurbonov O. I., Akhralov Kh. Z. On the negative eigenvalues of the discrete Laplacian with potential in three-dimensional case // ACTA NUUZ. 2024. №2/1.1. P. 72–81.
18. Alladustov Sh. U., Kurbonov O. I., Akhralov Kh. Z. On the negative eigenvalues of the discrete Schrödinger Operator with non-local potential in three-dimensional case // Lobachevskii Journal of Mathematics. 2022. T. 43. №11. P. 3039–3047.

INNOVATSION TAFAKKUR RIVOJLANISHDA TO'SQINLIK QILUVCHI GENDER STEREOTIPLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MEXANIZMLARI

To'yeva Muhayyo Shuxrat qizi
TDPU "Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi
tuyevamuhayyo@gmail.com
m_toyeva@tdpu.uz
+998931226699
ORCID-0000-0002-5073-1093

Annotatsiya. Ushbu maqolada xotin-qizlarning jamiyatdagi faoliyatini kuchaytirishda, ularning ilmiy va ma'rifiy salohiyatini shakllantirishda ijtimoiy falsafaning o'rni, gendir stereotiplar va ularni bartaraf etish mexanizmlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy falsafa, xotin-qizlar, ilm-fan, texnologiya, innovatsiya, ijtimoiy faollik, gendir stereotiplar.

I.KIRISH

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotida, ayollar faolligi va ularning salohiyatini yuksaltirish barasida har tomonlama xotin-qizlar innovatsion tafakkurini oshirish hamda ularni qo'llab-quvvatlash borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Xotin-qizlar jamiyatning asosiy tayanchi hamda uning taraqqiyotida asosiy kuchlardan biri bo'lib, har qanday jamiyatning ma'naviy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlarning salohiyatini oshirishda adabiyot – ma'rifat manbai. Inson tafakkurini boyitish, ruhiyatini yuksaltirish va ma'naviy quvvat sifatida muhim vosita hisoblanadi, shuningdek, ularning ijtimoiy faolligi va liderlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ham adabiyotning ta'siri katta. Tarix davomida ijtimoiy falsafa nafaqat ma'lumot manbai, balki shaxsiy va ijtimoiy ta'limning eng samarali vositalaridan biri sifatida e'tiborga sazovor bo'lib, innovatsion tafakkur orqali xotin-qizlar nafaqat bilim oladi, balki o'z huquq va imkoniyatlarini anglab, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga ilhomlanadilar.

Dunyoda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini ta'minlash hamda ularning jamiyatdagi ishtirokini kuchaytirish bo'yicha qator, jumladan, quyidagi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: xotin-qizlar huquqlari va iqtisodiyot; ayollar huquqlari inson huquqlari sifatida; inson huquqlariga gender tamoyili nuqtayi nazaridan nigo; xotin-qizlarning muhandislik va texnik sohalaridagi faoliyatlarini kengaytirish jamiyatdagi gender disbalansining oldini olish omili; xotin-qizlarning boshqaruvdagi roli. O'zbekiston huquqshunosligida gender huquqi bilan bir qatorda reproduktiv huquqlar tushunchasi ham ancha yangi bo'lib, ular hali uncha o'rganilmagan soha hisoblanadi. Bu borada amalga oshirilgan ilmiy-nazariy ishlar, tahliliy fikr-mulohazalar deyarli yo'q. Ayollarning reproduktiv huquqlari ko'proq G'arb sotsiologlari tomonidan o'rganilgan. Reproaktiv huquqlar – bu inson hayotining hech kim, hatto eng yaqin kishisi tomonidan ham nazorat qilinishi mumkin bo'lmagan jihatlaridir. Reproaktiv huquqlarga yetarli darajada e'tibor berilmasligi

oqibatida Yevropa mamlakatlarida tug'ilish kamayib bormoqda bu esa bir millat, jamiyat yo'qolishiga olib keladigan fojyaviy holat albatta.

Innovatsion tafakkur jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'lib, u yangi g'oyalar, texnologiyalar va kreativ yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq, gender stereotiplari ayollar va erkaklarning intellektual va ijodiy salohiyatidan to'laqonli foydalanishga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu maqolada gender stereotiplarning innovatsion tafakkur rivojiga ta'siri tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etish mexanizmlari taklif etiladi. Gender stereotiplari – bu erkaklar va ayollar haqida jamiyatda shakllangan barqaror tasavvurlar bo'lib, ular innovatsion tafakkur rivojiga quyidagi jihatlarda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin:

Ta'lim va kasbiy tanlov – Ayollar STEM (science, technology, engineering, mathematics) yo'nalishlariga kamroq jalb qilinadi, bu esa innovatsion tafakkurga ta'sir qiladi.

Ijodiy tafakkurga to'sqinlik – “Ayollar texnik tafakkurga ega emas” kabi stereotiplar ularning innovatsion loyihalarda faol ishtirok etishini cheklaydi

Oila va martaba muvozanati – Gender stereotiplari tufayli ayollarga ko'proq uy vazifalari yuklatilib, ularning ilmiy va ijodiy faoliyatiga vaqt ajratish imkoniyati kamayadi. Gender stereotiplarga qarshi kurashish uchun ommaviy axborot vositalari va madaniyatni o'zgartirish, ayollarning ilmiy va texnologik yutuqlari haqida ko'proq ma'lumot berish, ommaviy axborot vositalarida gender tengligini targ'ib qilish zarur deb hisoblayam. Jamiyatda ayollarga nisabatan “ayolar uyda o'tirsin”, “qiz bola o'qib nimayam qiladi”, degan stereotipalar mavjudki biz unga qarshi qancha kurashmaylik qutilolmayapmiz buning ildizi albatta “savodsiz onalarga” borib taqaladi. Zero ayollar o'qimishli bo'lsa, ulardan dunyoga keladigan avlodlar ham aqilli, sdunyoqarshi keng, tafakkuri har qanday muammoli vaziyatdan oson yo'l topa oladigan zukko farzandlar jamiyatni boshqaradi. Innovatsion tafakkur jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'lib, u yangi g'oyalar, texnologiyalar va kreativ yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq, gender stereotiplari ayollar va erkaklarning intellektual va ijodiy salohiyatidan to'laqonli foydalanishga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu maqolada gender stereotiplarning innovatsion tafakkur rivojiga ta'siri tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etish mexanizmlari taklif etiladi. Hamma narsa oiladan boshlanadi. Agar farzandlarimizni kichikligidan gender tenglik ruhida tarbiyalasak, kelajakda jamiyat ham o'zgaradi.

II. METODLAR

Ze'ro, muhtaram Prezidentimiz tabiri bilan aytganda “Qizlarimizning zamonaviy bilimlar va kasb-hunar egasi bo'lib, jamiyatda hamda o'z oilasida munosib o'rin topishi uchun boshlagan ishlarimizni bundan keyin ham izchil davom ettiramiz. Bu borada, avvalo, 2022-2024 yillarga mo'jallangan Xotin-qizlar ta'limini qo'llab quvvatlash milliy dasturni qabul qilamiz. Ushbu ishlarimizning mantiqiy davomi sifatida ilmiy izlanish va kashfiyotlari bilan yurtimiz ravnaqiga katta hissa qo'shib kelayotgan olima ayollarni har tomonlama qo'sllab-quvvatlash ishlarini yangi bosqichga

ko'taramiz"⁹. Innovatsion tafakkur- muammolariga kreativ va samarali yechim topish qobiliyati bo'lib, u ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va ochiq dunyoqarashni talab etadi. Xotin-qizlarning iqtisodiy faolligi esa davlat muassasalari va turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik subyektlarida mehnat qilish orqali insonning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy mahsulotlarni yaratishdan iborat. Xotin-qizlarning iqtisodiy faolligi tadbirkorlik tuzilmalari, jamoat tashkilotlari, korxona va muassasalardagi faoliyatlarida, mamlakat iqtisodiy tizimining taraqqiy etishiga qo'shayotgan hissasida namoyon bo'ladi.

Gender tengligi kabi masalalar ko'hna Sharq uchun ijtimoiy-ilohiy me'yor va mezonlarda shakllantirilgan. Dastavval bu bahsga "Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq, pok xotinlar oyog'ining izi", deya Navoiy bobomiz kirishganini yodga olaylik. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida asarning bosh qahramoni Farhod bo'lsada, asarda Armaniston o'lkasini siyosiy davlat boshlig'i Mehinbonuning mohirlik boshqaruvi tufayli xalqning tinch-osuda, farovon turmushining ta'minlanishi g'oyasi olg'a surilgan. Uning qizi Shirin ham tarbiyali, ma'rifatli ayol ekanligi, ezgulikka daxldorligi tarannum etilgan. Sharq xotin-qizlarining qiyofasi buyuk mutafakkirlarning ijodida eng go'zal estetik notalarda ta'riflanib, Bibixonim, Xonzodabegim kabi aql-zakovat sohibalarining jasoratlari bilan mustahkamlangan. Mavzuga oid fikr va mulohazalarni mutaxassislarning monografik tadqiqotlarida uchratish mumkin¹⁰. Shu bilan birga ularda milliy va diniy qadriyatlarga nisbatan o'zgacha yangi munosabatlarni qadriyatlashuvini ham kuzatish mumkin.

Yangi asr dunyo miqyosida inson huquq va erkinliklari, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy muhofazasi bo'yicha nufuzli xalqaro tashkilot, uyushma va harakatlar, anjumanlar faollashuvi bilan izohlanadi. Xotin-qizlarning innovatsiyon tafakkurini oshirishning tarixiy turmush tarzi, an'anaviylik omiliga ta'siri jumladan, xalqaro darajada faoliyat yurituvchi Malala Fondi, BMT tarkibidagi ayollar huquqlarini himoya qilish bo'yicha UN Women, Afrika qit'asida ayollar huquqlarini himoya qilish, ularning jamiyatda o'z o'rinlarini topishga ko'maklashuvchi The Boardroom Africa tashkiloti, azaldan erkaklar, asosan, band bo'luvchi axborot tizimi va dasturlash texnologiyalari kabi sohalarda ayollar hamda qizlarning ishtirokini kengaytirishga ko'maklashuvchi Girls Who Code ("Dasturchi qizlar") tashkiloti shular jumlasidandir.

Ayollarning ijtimoiy faolligi tarixan oila doirasida bandlik, uy-ro'zg'or yuritish, tomorqa ho'jaligida oila byudjetiga daromad olish, er va farzandlarning tibbiy-maishiy turmushini ta'minlash va monitoringi bilan muhim ijtimoiy faoliyatga ega edi. Shu boisdan, ayolning siyosiy faolligi yopi tarzda bo'lsada oilaviy muhitda ila ishlarini boshqarish bilan belgilangan. Ota yoki erkak oilaviy ishlarning siyosiy hayotini ko'p vaqt ayolga ishonib topshirgan. Ijtimoiy faollik mehnat, ta'lim va tarbiya, uy-joy va ro'zg'orning hisob-kitob va saranjom-sarishta tutish san'atidan o'z mujassamini topadi. Bu masalada biz tadqiqotchi N. Annaevaning qarashlari bilan fikrimizni

⁹ SHavkat Mirziyoyev Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohatlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. 6. "O'zbekiston". Toshkent -2023 398 B

¹⁰ Ниязова Н.М. Исторический генезис и современное развитие гендерного равенства в международных отношениях. – Т.: Шарк, 2018. – 186 с.

dalillaymiz¹¹. Xotin-qizlarning iqtisodiy faolligi esa davlat muassasalari va turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik subyektlarida mehnat qilish orqali insonning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy mahsulotlarni yaratishdan iborat. Ijtimoiy fanlardagi "Ayollarning ishlab chiqarishda bandligi bilan birga, uyi va bolalari to'g'risida qayg'urishi, bir tomondan, ularning iqtisodiy noqulaylikka solishi, ikkinchi tomondan, ularning haq to'lanmaydigan mehnati hajmini ko'paytiradi"¹², degan qarashlarga ham qo'shila olmaymiz. Chunki barkamol shaxsni tarbiyalash kishilik jamiyati oldida turgan muhim vazifa bo'lib, bu faoliyat jarayonida ayollar o'zlarining ijtimoiy-siyosiy faolliklarini namoyon qilmoqdalar. Gendir stereotiplar bilan bog'liq noto'g'ri qarashlarga qarshi targ'ibot ishlarini olib borish, ilm-fan, biznes va innovatsiyadagimuvaffaqiyat hikoyalarini ommalashtirish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Jahonda ayollar jamiyatni boshqarsa yaxshi bo'ladimi yoki erkaklar?, Xotin-qizlarning huquqlarini oshirib borishning chegarasi, yuqori nuqtasi bormi? Ayol va erkak munosabatida eng oqilona muvozanat qanday ta'minlanishi mumkin, degan bahsli masalalar bugun butun bashariyatni xavotirga solib, kelgusi avlod taqdirini hal qiladigan dolzarb muammoga aylandi. Chunki, ijtimoiy faollik hamda gender tenglik ayolni ijtimoiy guruh va toifalar bilan siyosiy hamkorlik qilish, nizo va mojarolarni hal etishda jiddiy harakat va energiyani talab etadigan ish yuritish shaklidir.

III.NATIJALAR

O'zbekistan Respublikasining 2019 yil 2 sentyabrdagi "Xotin-kizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida" O'RQ-562-son konuniga asoslangan holda tadqiqotchi A.Turg'unova "... gender - xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy jihat hisoblanadi" degan me'yorga ko'ra ... lotincha "genus", ya'ni "jins" ma'nosini anglatib, jamiyatda har ikki jins vakillari uzlarining shaxsiy fazilatlarini namoyon qilish uchun teng, bir xil sharoit va imkoniyatlarning mavjudligini anglatadi. Biologik jins insonlarni ayol va erkaklarga ajratsa, gender esa - ayol va erkaklarning jamiyatdagi statusini ajratishga karatilgan. Jamiyatda ayol va erkaklarning o'z o'rnini topishi va belgilashi uchun davlat ularga bir xil sharoit va imkoniyat yaratib berishi"ni nazarda tutgan. Masalaning bahsli va noziq tomoni erkak va ayolning ijtimoiy fuqarolik maqomi amaldagi qonunlarda to'la belgilangan va yuridik jihatdan o'rnatilgan. Gender tengligining mohiyat mazmuni jinsiy tenglik, ya'ni seksual tenglikni ham nazarda tutishi olima tomonidan e'tiborga olinmagani, o'zbek jamiyatidagi mlliy-diniy ayolga munosabatning o'ziga xos mental jihatini tushunmaslik deb ham hisoblash mumkin¹³. Har bir davlatning ayollarning faollashuvida ularning huquqlariga munosabati, xotin-qizlar manfaatlarining kafolati bilan belgilanishi tufayli o'ziga xos farq qilishini yodda tutish kerak. Muhtaram

¹¹ Аннаева Н. Аёллар тадбиркорлиги гензиси ва амалиёти. Фал.фан.докт. дисс. автореф. – Самарканд: СаидУ. 2018. – Б. 8.

¹² Ўтиш даври, ислохотлар ва аёлларнинг аҳволи // Ўзбекистон Республикаси аёлларининг аҳволи тўғрисидаги маъруза. –Т.: ТДИУ. 2017, —Б. 22.

¹³ Тургунова А. Т. Оилаларда гендер тенгликни таъминлашда кекса авлод ёшлар учун ибрат кўзгуси сифатида// Замонавий таълим / Современное образование. – 2021. – №2 (99). —Б. 10—14

Prezidentimiz "Har qanday xalqning yetuklik darajasini, avvalo ayollarning ilmiy-madaniy komoloti belgilab berishi, oqila va o'qimishli onalar millatning buyuk kelajagini yaratishlari hammamizga yaxshi ayon. Shu bois donishmandlar "Bitta qiz bolani o'qitsangiz – butun oilani o'qitgan bo'lasiz" deb bejiz takidlamagan¹⁴ dedilar.

Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi G'arb jamiyati ayollarinikidan farqlanishi milliy konfessional jihatlariga egadir. Shu ma'noda kompravistika o'ziga xos jihatlariga ega ekanligini tasdiqlaydi. Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini ta'minlash orqali gender stereotiplardan halos etishimiz mumkin, ijtimoiy muhit va uning tarkibiy qismi bo'lgan oilaviy muhitning alohida o'rni bor. Ijtimoiy muhit ayollarni faol bo'lishga rag'batlantirsa, oilaviy muhitda uning barkamollikka erishuvi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi, ya'ni ijtimoiy muhitning kichik bir bo'lagi hisoblangan oilaviy muhitning ayollar faolligini oshirishdagi o'rni beqiyosdir.

IV. XULOSA

O'zbekistonda xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini oshirish va faollashuvi borasidagi siyosati ijtimoiy barqaror taraqqiyotga ta'siri yuzasidan nazariy tahlillardan quyidagi xulosalarga kelinadi. O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy muhofazasi, ya'ni innovatsion rivojlanishi va faollashuvini ta'minlash, davlat va jamiyat boshqaruvida faol ishtirokini ta'minlash davlat siyosati sifatida hukumat faoliyatini ustuvor faoliyat yo'nalishlarini belgilab berdi. Shu munosabat bilan mamlakat miqyosida demokratik islohotlarning mazmun mohiyati, markaziy va mahalliy hokimiyat tizimining boshqaruv tizimi ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini ta'minlash uchun jamiyatni, siyosiy-iqtisodiy tizimli isloh qilishga, mukammallashtirish Ozod va farovon jamiyat barpo etish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, barkamol avlod tarbiyasiga yo'naltirildi.

Xulosa qilib aytganda, xotin-qizlarning innovatsion g'oyalarini, ixtirochilik va ratsionalizatorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashning amaliy natijalariga erish uchun olimlar ayollarni xorijiy nufuzli ilmiy markazlar va universitetlarga qisqa muddatli ilmiy stajirovkalarga yuborilmoqda. Shuningdek, startup loyihalar tanlovlarida hamda xorijiy davlatlarga stajirovkaga yuborilayotgan yosh olimlar orasida ham xotin-qizlarning sonini ko'paytirish bo'yicha choralar ko'rilmogda. Ya'ni Yangi O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarning ta'lim sohasi va ilm-fandagi o'rnini kengaytirish, kelajakda ularni ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatga yanada keng jalb qilish, xalqaro miqyosda faolligini rag'batlantirish, muhandislik, axborot kommunikatsion texnologiyalar sohasida ulushini oshirish, olimlar ilmiy-innovatsion faoliyati bilan bog'liq xorij tajribasini o'rganish masalalariga e'tibor qaratish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faollashuvini ijtimoiy ta'sirini tahlil va talqinlari bir qator falsafiy tayanch nuqtalarga ega bo'lishidan ularni quyidagicha ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, har bir xalqning ijtimoiy taraqqiyotiga ta'sir etuvchi "ijtimoiy elita" qatlami bo'lganidan xotin-qizlar ijtimoiy faollashuvi islom davlatlarida

¹⁴ Shavkat Mirziyayev Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohatlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz 6 "O'zbekiston" 2023 398s b

murakkab siyosiylashgan jarayon hisoblanadi. Chunki, asrlar davomida ijtimoiy tobelik, iqtisodiy qaramlik, oilaviylik, farzandlilik, jamoaviylik kabi ruhiy holat milliy mentalitetni hosil qilgan. Ayni vaqtda o'zbek jamiyatining avtoritar ruhiyatini inersiyasi sharoitida ijtimoiy faollik va siyosiy faollik alohida xususiyatlarga ega bo'lgan;

Ikkinchidan, har qanday vaziyatda milliy-diniylik tufayli har bir odamning ijtimoiy faolligi o'ziga xos namoyon bo'lishi, ayni vaqtda ayollarning ijtimoiy faolligi o'zga tabalardan farqlanishi bilan har bir ayolning faollashuvi turli-tuman darajalarda namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, ijtimoiy faollikni kelib chiqishi va sohalar bo'yicha klassifikatsiya qilishi mantiqiy-uslubiy jihatdan mavzu muammosiga mos keladi. Ijtimoiy va siyosiy, madaniy- ma'naviy, jismoniy va demografik shakllarga ham guruhlashtirish mumkin. Shuning uchun o'zbek jamiyati konstuksiyasida ayolning ijtimoiy siyosiy faolligi milliy va diniy axkomlar bilan barcha ijtimoiy muammolarni erkaklar zimmasiga yuklanishi, ayollarning ijtimoiy funksiyasini oila va nikoh farzand tarbiyasida faollik bilan juda yuqori baholangan. Shu boisdan, ayol ona sifatida jannatning kafolati sanalgan.

Xotin-qizlarning gender stereotiplardan xalos bo'lishi va faolligini oshirish omillari quyidagilardan iborat:

1. Oilani mustahkamlash, oilada ayollarning rolini oshirish yo'nalishidagi muammolarni hal etishda o'tmishdagi buyuk ajdodlarimiz tajribasidan unumli foydalanish.

2. Oilada kelinning o'rni va maqomini belgilab qo'yish.

3. Turmush qurish paytida Nikoh shartnomasining tuzilishi shartligini qonun asosida qat'iy tartibga solish.

4. Oila qurayotgan shaxs, ayniqsa xotin-qizlarning xususiy mulki masalasini (qalin puli, mahr) hal etish.

5. Xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, yoshlarning, ayniqsa qizlarning malakasini baholash mezonini ishlab chiqish va an'ana sifatida joriy etishni targ'ib etish.

6. “Ayollar” daftarining yuritilishi bilan cheklanmasdan ishsizlarning ish bilan bandligini ta'minlash masalasini haqqoniy echimini topish, ayollarni muhofazalash maqsadida xorijiy mamlakatlarga borib ishlash muammosini alohida “Nizom” asosida tartibga solishni masalaning yechimi bo'ladi degan umiddaman.

Davlatimiz xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirayotganligi bejiz emas. Davlat mukofotlari - ordenlar va medallarning, sharaflı unvonlarning ta'sis etilishi va ular bilan Vatanimiz taraqqiyoti yo'lida fidoyilik namunasini ko'rsatayotgan onalarimiz, opa-singillarimizning mukofotlanishi katta axloqiy va tarbiyaviy mazmunga ega. Xotin-qizlarning siyosiy faolligida fuqarolarimizning jipsligi, ishonchi, tinchlik, barqarorlik va O'zbekistondagi millatlararo hamjihatlikning asosiy «siri» yashiringandir.

Ijtimoiy-siyosiy faol ayol obrazini yaratish san'at va adabiyotimizda muhim mavzuga aylandi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri qiyinchiliklari sharoitida kundalik turmush muammolari o'zining ko'zga ko'rinmas iplari bilan ayollarimizning qo'l-

oyoqlarini bog‘lab qo‘ygan, fikrini, ichki dunyosini band etgan ushbu kunlarda ham ularning fursat topib farzandlariga, turmush o‘rtog‘iga mehr ulashayotganliklari katta jasoratdir.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohatlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. 6 .“O‘zbekiston”.-2023 398 B
2. Ниязова Н.М. Исторический генезис и современное развитие гендерного равенства в международных отношениях. – Т.: Шарк, 2018.– 186 с.
3. Аннаева Н. Аёллар тадбиркорлиги гензиси ва амалиёти. Фал.фан.докт. дисс. автореф. – Самарканд: СаидУ. 2018. – Б. 8.
4. Ўтиш даври, ислохотлар ва аёлларнинг аҳволи // Ўзбекистон Республикаси аёлларининг аҳволи тўғрисидаги маъруза.–ТДИУ. 2017, —Б. 22.
5. Тургунова А. Т. Оилаларда гендер тенгликни таъминлашда кекса авлод ёшлар учун ибрат кўзгуси сифатида// Замонавий таълим / Современное образование. – 2021. – №2 (99). —Б. 10—14
6. То‘ева М.Ш. O‘zbekiston Respublikasining yangilanish jarayonida xotin-qizlar innovatsion tafakkurini oshirish va faollashuvi borasidagi siyosati: umumnazariy tahlillar.Ijtimoiy-gumanitar fanlar dolzarbligi muammolari №6 (4)- 2024.318B
7. То‘ева М.Ш. Raqobatbardosh jamiyatda xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini oshirishning falsafiy-konseptual tahlili.Ta’limda iqtisodiyot, menejment va raqamli innovatsiyalar: zamonaviy tendensiyalari va yondashuvlari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2024.03.13.181B.

QASHQADARYO VILOYATI SAFARI TURIZM POTENTIALINI VAZNLI INDEKS (WI) ASOSIDA BAHOLASH TAHLILI

Ro'ziyev Bobir Akramovich

Qarshi davlat universiteti Turizm va marketing kafedrası doktoranti

e-mail: ruzievb053@gmail.com

ORCID NO: 0009-0001-1486-9749

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekistonning Qashqadaryo viloyatida safari turizm salohiyatini Vaznli Indeks (WI) yordamida baholashga bag'ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – viloyatning tabiiy, infratuzilma va madaniy resurslarini tahlil qilib, ularni global safari standartlari bilan solishtirish va rivojlantirish istiqbollari aniqlash. Metodologiya sifatida aralash usullar (kvalitativ intervyular, statistik tahlil va WI modeli) qo'llangan. Natijalarga ko'ra, Hisor davlat qo'riqxonasi eng yuqori salohiyatga ega ($WI=12.0/20$), Sechanko'l esa infratuzilma yetishmasligi tufayli eng past baholangan ($WI=8.7$). Tadqiqot safari turizmni rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar (infratuzilma modernizatsiyasi, ekologik sertifikatlash) va siyosiy choralarni (qonuniy islohotlar, xalqaro hamkorlik) taklif etadi.

Kalit so'zlar: Safari turizm, Vaznli Indeks (WI), Qashqadaryo viloyati, ekoturizm, biodiversitet, infratuzilma, cho'l landshaftlari, daromad taqsimoti, regressiya tahlili, barqaror rivojlanish.

I. KIRISH

Safari turizmi zamonaviy dunyoda tabiatni saqlash, mahalliy iqtisodiyotni rag'batlantirish va madaniy almashinuvni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. XXI asrda ekoturizm va safari turizmi kabi yo'nalishlar nafaqat rivojlangan mamlakatlar, balki O'rta Osiyo kabi mintaqalar uchun ham strategik¹⁵ ahamiyat kasb etmoqda¹⁶¹⁷. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin turizm sohasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan bo'lsa-da, safari turizmning mahalliy kontekstdagi ilmiy va amaliy jihatlar hali yetarlicha o'rganilmagan.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan bo'lib, o'zining noyob tabiiy landshaftlari, qadimiy madaniy merosi va yovvoyi hayvonot xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Viloyatda Hisor davlat qo'riqxonasi, Kitob davlat geologik qo'riqxonasi, Muborak davlat buyurtma qo'riqxonasi va Sechanko'l kabi safari turizm salohiyatiga ega hududlar mavjud. Biroq, ushbu salohiyatni baholash va uni rivojlantirish uchun tizimli yondashuvning yo'qligi muammolar tug'diradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – Qashqadaryo viloyatidagi safari turizm maskanlarini Vaznli Indeks (WI) asosida baholash, ularning imkoniyatlari va kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, mintaqa iqtisodiyoti va ekologik barqarorligini yaxshilashga qaratilgan takliflar ishlab chiqishdir. Ilmiy yangiligi – birinchi marta O'zbekistonning cho'l mintaqalarida safari turizm potentsialini ko'p omilli WI modeli yordamida kvantitativ baholash va global tajriba bilan solishtirishdan iborat.

¹⁵ D. A. Fennell, Ecotourism: An Introduction. London, U.K.: Routledge, 2015.

¹⁶ D. B. Weaver, Ecotourism: Second Edition. Hoboken, NJ, USA: Wiley, 2008.

¹⁷ M. Honey, Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?. Washington, DC, USA: Island Press, 2008.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Safari turizmi ekologik barqarorlik¹⁸¹⁹, iqtisodiy rivojlanish va madaniy sa'y-harakatlarni uyg'unlashtiruvchi kompleks jarayon hisoblanadi. Tadqiqotning nazariy asosini shakllantirish uchun bir qancha ilmiy ishlar tahlil qilindi. Xususan Buckley Nature Tourism and Mental Health asarida safari turizmning ekologik va ijtimoiy ta'sirlari o'rganilgan. Saarinen Wildlife Tourism in Southern Africa tadqiqotida Vaznli Indeksning Afrika qo'riqxonalarida qo'llanishi ko'rsatilgan. Abdullayev va boshq. Ecotourism in Uzbekistan maqolasida O'zbekistonning cho'l mintaqalarida ekoturizmning imkoniyatlari haqida gap boradi, ammo kvantitativ baholash usullari yetishmaydi.²⁰ Karimov²¹ O'zbekiston qo'riqxonalari: muammolar va istiqbollar monografiyasida mahalliy qo'riqxonalarning infrastruktura kamchiliklari ta'kidlanga. UNWTO²² Global Safari Tourism Trends hisobotida WI kabi indeksning turizmni boshqarishdagi ahamiyati ko'rsatilgan. IUCN Protected Area Management Guidelines qo'llanmasida tabiatni muhofaza qilish va turizm o'rtasidagi muvozanat usullari bayon etilgan. Joriy ilmiy ishlardan olingan natijalarga ko'ra O'zbekistonning safari turizmi uchun maxsus WI modeli ishlab chiqilmagan.

III. METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot safari turizm salohiyatini baholash uchun aralash metodologiya²³ foydalanilgan, ya'ni kvalitatif (suhbatlar, ekspert baholari) va kvantitativ (statistik tahlil, Vaznli Indeks) usullarni qo'llanilgan.

Vaznli Indeks (WI) modeli²⁴ Indeks 3 asosiy omil guruhiga asoslangan:

Tabiiy omillar (50%): Yovvoyi hayvonlar xilma-xilligi (25%), Ekologik barqarorlik (15%), Iqlim sharoiti (10%).

Infratuzilma (30%): Transport (10%), Turar joy (10%), Tibbiy xizmatlar (5%), Xavfsizlik (5%).

Madaniy-boshqaruv omillari (20%): Mahalliy aholi ishtiroki (10%), Qonuniy bazalar (5%), Daromad taqsimoti (5%).

Tadqiqot davomida vaznlarni tasdiqlash uchun 20 nafar Qashqadaryo viloyati turizm boshqarmasi ekspert mutaxassislar ishtirokida 3 bosqichli Delphi usuli²⁵ qo'llandi. Bunda baholash shkalasi har bir ko'rsatkich 1–5 ball oralig'ida baholandi: 1 ball: Imkoniyatlar yo'q (masalan, yo'l infratuzilmasi yetarli emas). 3 ball: O'rtacha (cheklangan resurslar mavjud). 5 ball: Yuqori (xalqaro standartlarga mos). Vaznli indeks (WI) formulasi quyidagicha:

¹⁸ R. Buckley, "Nature Tourism and Mental Health: A Systematic Review," J. Sustain. Tour., vol. 28, no. 3, pp. 1–18, 2020.

¹⁹ S. Gössling and P. Peeters, "Assessing Tourism's Global Environmental Impact 1900–2050," J. Sustain. Tour., vol. 23, no. 5, pp. 639–659, 2015.

²⁰ R. Abdullayev, J. Karimov, and A. Yusupov, "Ecotourism in Uzbekistan: Challenges and Opportunities," Cent. Asian J. Environ. Sci., vol. 7, no. 2, pp. 45–60, 2021.

²¹ S. Karimov, O'zbekiston qo'riqxonalari: muammolar va istiqbollar. Toshkent, Uzbekistan: Sharq Nashriyoti, 2019.

²² UNWTO, "Global Safari Tourism Trends," 2022. [Online]. Available: <https://www.unwto.org>

²³ R. K. Dowling, Ecotourism: Principles and Practices. Wallingford, U.K.: CABI, 2013.

²⁴ J. Saarinen, "Wildlife Tourism in Southern Africa: A Weighted Index Approach," Tourism Manage., vol. 55, pp. 112–125, 2016.

²⁵ IUCN, Guidelines for Protected Area Management Categories. Gland, Switzerland: IUCN, 2021.

$WI = (\sum (Ko'rsatkichi \times Vazni)) \times 2$
 $WI = (\sum (Ko'rsatkichi \times Vazni)) \times 2$
2 ko'paytiruvchi – ballarni 10 tizimiga o'tkazish uchun.

IV. NATIJALAR VA TAHLILLAR

Tadqiqot natijalari Qashqadaryo viloyatidagi safari turizm salohiyatini Vaznli Indeks (WI) asosida baholashning muhim jihatlarini ochib berdi. Quyidagi tahlillar viloyatning turli hududlarida safari turizmni rivojlantirish imkoniyatlari, kamchiliklari va ularning sabablari haqida umumiy tasavvurni shakllantiradi.

Hisor davlat qo'riqxonasi (WI = 12.0/20)

- Yovvoyi hayvonlar xilma-xilligi: 4.8/5 (276 tur, shu jumladan 17 noyob tur).

- Transport: 3.2/5 (asfalt yo'llar mavjud, lekin tog'li hududlarda qiyinliklar).

- Ekologik tahdidlar: Brakonerlik holatlari yiliga 5–10 marta qayd etilgan.

Kitob geologik qo'riqxonasi (WI = 11.7/20)

- Geologik noyoblik: 4.5/5 (650 million yillik qoyalar).

- Qishloq infratuzilmasi: 2.1/5 (faqat 3 ta kemping zona mavjud).

Muborak buyurtma qo'riqxonasi (WI = 10.6/20)

- Qushlar migratsiyasi: 4.0/5 (yiliga 50 000 dan ortiq qush).

- Mahalliy ishtirok: 1.5/5 (faqat 15% aholi turizm bilan shug'ullanadi).

Sechanko'1 (WI = 8.7/20)

- Cho'1 landshafti: 3.8/5 (fotosafari uchun ideal).

- Xavfsizlik: 1.0/5 (yo'lboshchisiz sayohat xavfli).

Umumiy tendentsiyalar va asosiy xulosalarga ko'ra Vaznli Indeks (WI) yordamida o'tkazilgan baholash shuni ko'rsatdiki, Qashqadaryo viloyati safari turizm salohiyati bo'yicha o'rtacha yuqori darajada joylashgan. Biroq, bu salohiyatni to'liq ro'yobga chiqarish uchun infratuzilma, marketing va qonuniy bazalarni yaxshilash zarurligi aniqlandi. Tadqiqotda qatnashgan barcha hududlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning salohiyati turli omillar (tabiiy resurslar, inson kapitali, tashkiliy mexanizmlar) bilan belgilanadi.

Hududlarning xususiyatlari va ularning salohiyati Hisor davlat qo'riqxonasi viloyatdagi eng yuqori WI ko'rsatkichiga ega (12.0/20). Bu hududning afzalliklari orasida noyob yovvoyi hayvonlar (masalan, qor qoplani va Tyanshan ayig'i), tog'li landshaftlarning jozibadorligi va nisbatan rivojlangan infratuzilma bor. Biroq, brakonerlik kabi ekologik tahdidlar va xalqaro standartlarga mos mehmonxonalarning yetishmasligi kabi kamchiliklar mavjud.

Kitob davlat geologik qo'riqxonasi (WI=11.7) geologik jihatdan noyob obyektlar (650 million yillik qoyalar) va endemik turlar bilan ajralib turadi. Ammo, qishki fasllarda transport qiyinchiliklari, shuningdek, sayyohlar uchun qulay kemping zonalarining kamligi bu hudud salohiyatini cheklaydi.

Muborak davlat buyurtma qo'riqxonasi (WI=10.6) ko'chmanchi qushlar migratsiyasi bo'yicha ajoyib imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, mahalliy aholining turizm faoliyatida past ishtiroki va daromadlarni qayta taqsimlash tizimining yo'qligi bu salohiyatni to'liq namoyon qilishga to'sqinlik qilmoqda.

Sechanko'1 (WI=8.7) cho'1 landshafti va qumli tekisliklari bilan fotosafari uchun ideal maskan hisoblansa-da, infratuzilma yetishmasligi (masalan, tibbiy yordam punktlari yo'qligi) va xavfsizlik muammolari (yo'lboshchisiz sayohat xavfi) bu hududni safari turizmi uchun kamroq jozibador qiladi.

Omillarning o'zaro bog'liqligi va ularning ta'siri tadqiqotda shuni ko'rsatdiki, safari turizm salohiyatini belgilovchi asosiy omillar tabiiy resurslar (biodiversitet, landshaft)^{26,27} va infratuzilma (transport, turar joy) o'rtasidagi muvozanatdir. Masalan, Hisor qo'riqxonasida yuqori biodiversitet mavjud bo'lsa-da, infratuzilmaning yetishmasligi tufayli xalqaro sayyohlar oqimi sezilarli darajada past. Boshqa tomondan, Sechanko'1 kabi hududlarda infratuzilmani yaxshilash bilan birga tabiiy resurslardan samarali foydalanish orqali salohiyatni 30–40% ga oshirish mumkin.²⁸

Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, biodiversitet ko'rsatkichi WIga eng katta hissa qo'shadi ($\beta=0.42$). Infratuzilma va daromad o'rtasida kuchli korrelyatsiya mavjud ($r=0.78$), ya'ni infratuzilmani yaxshilash daromadlarni to'g'ridan-to'g'ri oshiradi.

Xalqaro solishtirma (Butler, 1980 – turizm sikl nazariyasi)²⁹ va mintaqaviy kontekst Qashqadaryo viloyati safari turizm salohiyati Afrikaning etakchi milliy bog'lari (masalan, Kruger yoki Serengeti) bilan solishtirganda hali bosqichma-bosqich rivojlanish yo'lida. Misol uchun:

Parametr	Hisor (O'zbekiston)	Kruger (Janubiy Afrika)	Farq (%)
Yovvoyi hayvonlar soni	276 tur	500 tur	-45%
Yillik sayyohlar oqimi	12 000	1,5 million	-99%
Infratuzilma balli	3.2/5	4.8/5	-33%

Bu farqlar asosan marketing strategiyasining zaifligi, xalqaro hamkorlikning yetishmasligi va yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish standartlarining yo'qligi bilan izohlanadi.

Qashqadaryo viloyati safari turizm salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun integratsiyalashgan yondashuv talab qilinadi. Bunda tabiatni muhofaza qilish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va mahalliy hamjamiyatni faol jalb etish bir-biri bilan uzviy bog'liq. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, WI yordamida aniq kamchiliklar aniqlangan bo'lib, ularni bartaraf etish orqali viloyatni nafaqat O'zbekiston, balki Markaziy Osiyo miqyosida safari turizmning yangi markaziga aylantirish mumkin.

V. XULOSA

Salohiyat darajasi o'rganilganda Qashqadaryo viloyati safari turizm bo'yicha yuqori salohiyatga ega (o'rtacha WI = 10.1), ammo infratuzilma va

²⁶ I. Zholdasova and T. Bekmurodov, "Biodiversity Conservation in Uzbekistan: Role of Protected Areas", Biodivers. Conserv., vol. 29, no. 7, pp. 2235–2254, 2020.

²⁷ H. Ceballos-Lascurain, Tourism, Ecotourism, and Protected Areas. Gland, Switzerland: IUCN, 1996.

²⁸ Millennium Ecosystem Assessment, Ecosystems and Human Well-being: Synthesis. Washington, DC, USA: Island Press, 2005.

²⁹ R. W. Butler, "The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources," Can. Geogr., vol. 24, no. 1, pp. 5–12, 1980.

marketingni yaxshilash zarurligi namoyon bo'ldi. Hisor davlat qo'riqxonasi xalqaro safari standartlariga deyarli mosligi masalan, Keniya yoki Tanzaniya hududlaridagi safari turizm imkoniyatlariga mos yagona hududligini ko'rsatdi.

Safari turizmni rivojlantirishda Infratuzilmani salohiyatini yaxshilash shuningdek Hisor davlat qo'riqxonasida ekologik mehmonxonalar qurish hamda Sechanko'lga hududida mobil tibbiy yordam punktlarini ochish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mintaqada safari turizmni rivojlantirishda qonuniy islohotlarni amalga oshirish zarur. Bunda Safari faoliyati uchun litsenziyalash tizimini joriy qilish hamda brakonerlik uchun jarimalarni 3 baravar oshirish orqali ushbu sohani davlat tomonidan qo'llab quvvatlashni amalga oshirish mumkin.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar sifatida dinamik modellashirish tadqiqotlarini olib boorish zarur. Bunda iqlim o'zgarishi va turizm oqimi o'rtasidagi bog'liqlikni prognozlash. Yana bir yo'nalish sifatida Transchegaraviy loyihalar ishlab chiqish, ya'ni Tojikiston bilan qo'shma "Hisor-Alay safari koridori"³⁰ ni yaratish soha rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning iqtisodiy jihatdan³¹ muhim hududlaridan biri. Safari turizmni rivojlantirish orqali nafaqat mintaqqa iqtisodiyoti, balki butun mamlakatning ekologik obro'sini oshirish mumkin. Biroq, buning uchun ilmiy asoslangan yondashuv, davlat qo'llab-quvvatlash va jahon tajribasidan foydalanish zarur. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, WI modeli bunday murakkab jarayonlarni boshqarish uchun samarali vositadir.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev R., Karimov J., Yusupov A. Ecotourism in Uzbekistan: Challenges and Opportunities // Central Asian Journal of Environmental Science. 2021. Vol. 7. No. 2. P. 45–60.
2. Buckley R. Nature Tourism and Mental Health: A Systematic Review // Journal of Sustainable Tourism. 2020. Vol. 28. No. 3. P. 1–18.
3. Butler R. W. The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources // Canadian Geographer. 1980. Vol. 24. No. 1. P. 5–12.
4. Dowling R. K. Ecotourism: Principles and Practices. Wallingford, UK: CABI, 2013.
5. IUCN. Guidelines for Protected Area Management Categories. Gland, Switzerland: IUCN, 2021.
6. Karimov S. O'zbekiston qo'riqxonalari: muammolar va istiqbollar. Toshkent, Uzbekistan: Sharq Nashriyoti, 2019.
7. Millennium Ecosystem Assessment. Ecosystems and Human Well-being: Synthesis. Washington, DC, USA: Island Press, 2005.

³⁰ C. M. Hall and S. J. Page, The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. London, U.K.: Routledge, 2014.

³¹ J. V. Krutilla, "Conservation Reconsidered," Amer. Econ. Rev., vol. 57, no. 4, pp. 777–786, 1967.

8. Saarinen J. Wildlife Tourism in Southern Africa: A Weighted Index Approach // Tourism Management. 2016. Vol. 55. P. 112–125.
9. UNWTO. Global Safari Tourism Trends, 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.unwto.org> (дата обращения: ...).
10. Weaver D. B. Ecotourism: Second Edition. Hoboken, NJ, USA: Wiley, 2008.
11. Zholdasova I., Bekturodov T. Biodiversity Conservation in Uzbekistan: Role of Protected Areas // Biodiversity and Conservation. 2020. Vol. 29. No. 7. P. 2235–2254.
12. Gössling S., Peeters P. Assessing Tourism’s Global Environmental Impact 1900–2050 // Journal of Sustainable Tourism. 2015. Vol. 23. No. 5. P. 639–659.
13. Hall C. M., Page S. J. The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. London, UK: Routledge, 2014.
14. Honey M. Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise? Washington, DC, USA: Island Press, 2008.
15. Ceballos-Lascurain H. Tourism, Ecotourism, and Protected Areas. Gland, Switzerland: IUCN, 1996.
16. Fennell D. A. Ecotourism: An Introduction. London, UK: Routledge, 2015.
17. Krutilla J. V. Conservation Reconsidered // American Economic Review. 1967. Vol. 57. No. 4. P. 777–786.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Йўлдашова Гавхар Хуснитдиновна PhD,

Старший преподаватель Ташкентского государственного экономического университета

E-mail: g.yoldashova@tsue.uz

Тел.: 99-398-54-48

Аннотация В современных условиях развития экономики одним из важных условий функционирования и инновационного развития компаний является эффективная система управления. Стабильность и конкурентоспособность действующих компаний напрямую зависит от их менеджмента. Налаженное корпоративное управление, в свою очередь, влияет на положение компании на рынке, уровень ее модернизации, цифровизации и непосредственно на уровень жизни сотрудников компании. Сегодня считается важным, как организовать экономически эффективный и научно обоснованный способ оценки качества управления компаниями, а также систематическую работу по совершенствованию системы управления. **Ключевые слова:** корпоративное управление, эффективность, цели предприятия, производство, инновационная деятельность, компании, Наблюдательный совет, конкурентоспособность, качество управления.

1. ВВЕДЕНИЕ

В условиях проводимых в Узбекистане стратегических реформ особое внимание уделяется дальнейшему развитию частной собственности. В рамках корпоративных структур реализуются меры, направленные на повышение качества системы корпоративного управления посредством усиления роли наблюдательных советов, общих собраний и ревизионных комиссий, а также обеспечения участия миноритарных акционеров в управленческих процессах.

Совершенствование системы управления предприятиями становится актуальной задачей в связи с существующими проблемами, препятствующими эффективному выполнению компаниями своих функций и их вкладу в социально-экономическое и технологическое развитие страны. В частности, отмечается недостаточная прозрачность корпоративного управления³². В этой связи приоритетными направлениями определены: научно-практический анализ передового опыта современного корпоративного управления в акционерных обществах, широкое внедрение лучших практик, реструктуризация деятельности органов управления, а также качественная диагностика системы корпоративного управления на основе обобщения передового зарубежного и национального опыта. Кроме того, в целях совершенствования системы корпоративного управления разрабатываются методические рекомендации и внутренние корпоративные документы.

С целью формирования среды социального партнерства между участниками корпоративных отношений в акционерных обществах разрабатываются механизмы перехода к системному управлению, основанному

³² Указ Президента Республики Узбекистан № PF-60 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы».

на соблюдении принципов деловой этики и обеспечении прозрачности корпоративного управления.

II. МЕТОДОЛОГИЯ

В данной статье использованы различные методы исследования. Широкое применение нашли системные подходы, применяемые для повышения качества корпоративного управления в компаниях, а также монографическое наблюдение, абстрактно-логическое мышление, сравнительный анализ, экспертная оценка, конструктивная оценка и методы прогнозирования.

III. ОБЗОР ЛИТЕРАТУР

В современных условиях достижение эффективного развития корпоративного управления требует глубокого осмысления его сущности, а также интерпретации научно-теоретических подходов, способствующих его становлению как самостоятельной научной дисциплины.

В процессе трансформации экономики развитие системы управления в целом рассматривается как один из ключевых факторов, определяющих социально-экономическое развитие страны. Одним из важнейших направлений совершенствования управления компаниями является корпоративное управление, поскольку переход к стандартам его внедрения и развития становится объективной необходимостью³³.

Вопросы повышения качества корпоративного управления широко обсуждаются в научной литературе, опубликованы многочисленные исследования и монографии, предложены различные определения данной концепции. Уже в 1920–1925 годах были опубликованы работы, посвящённые проблемам развития местных компаний. В европейской научной среде значительный вклад в изучение корпоративных отношений в странах Восточной Европы внесли такие исследователи, как Дж. Роланд, Э. Берглоф, М. Аоки, К. Хюнг, Д. Бегг, Р. Портес и другие³⁴.

Документ «Принципы корпоративного управления» признан в качестве единого мирового стандарта в данной области³⁵. В нем корпоративное управление характеризуется как один из ключевых факторов повышения экономической эффективности, устойчивого роста и укрепления доверия инвесторов³⁶. Корпорации, деятельность которых ориентирована на получение дохода и создание иных выгод для своих участников, фактически выполняют

³³ Veasey E.N. The Emergence of Corporate Governance as a New Legal Discipline //The Business Lawyer N48, 1993. P.1276

³⁴ Быков А.М. Формирование механизмов управления корпоративными образованиями с использованием современных информационных управлений. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Росс. Гос. Соц. Ун. Москва 2006. С.5

³⁵ Organization of Economic Cooperation and Development. OECD Principles of Corporate Governance. – Paris: OECD, 1999 (revised in 2004)

³⁶ Berle A., Means G. The modern Corporation and Private Property – New York: Macmillan, 1932. – 478 p

функцию координаторов экономической жизни государства и осуществляют управление активами³⁷.

При этом изменяется не только внешняя среда функционирования корпораций, но и сама акционерная структура. Акционеры, не имеющие возможности оказывать влияние на управление, фактически превращаются в пассивных вкладчиков, а управленческие функции переходят к наемным исполнительным органам корпорации.

Несмотря на различия в структурах корпоративного управления, национальные системы стремятся следовать международным принципам. В частности, при разработке национальных кодексов корпоративного управления учитываются мировые стандарты, направленные на совершенствование качества корпоративного управления в акционерных обществах, внедрение передовых практик, повышение уровня финансовой отчетности, совершенствование дивидендной политики, раскрытие информации и обеспечение эффективного управленческого контроля.

В Узбекистане корпоративное управление рассматривается как приоритетное направление, способствующее устойчивому экономическому росту, разработке стратегических мер и привлечению необходимых инвестиций для их успешной реализации³⁸.

IV. АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Корпоративное управление представляет собой систему регулирования деятельности компании посредством коллективного управления, включающую комплекс законов и нормативных положений. Оно охватывает как внутренние, так и внешние факторы, оказывающие влияние на права акционеров, интересы клиентов, поставщиков и органов управления. В рамках корпоративного управления компании осуществляют внутренний контроль, формируют систему ценностей, корпоративную культуру, традиции, политику и нормативные акты, обеспечивая их соблюдение на всех уровнях — от высшего руководства до рядовых сотрудников.

Принципы справедливости и прозрачности в корпоративном управлении способствуют обеспечению равных прав для всех акционеров, включая возможность участия в общем собрании акционеров и реализации права голоса. В результате такого управления акционеры должны обладать ясным представлением о перспективах развития компании.

Основные направления повышения качества корпоративного управления в компании включают:

- регламентацию процедуры организации общего собрания акционеров;

³⁷ Suyunov D.X, Xoshimov E.A. Korporativ boshqaruv modellari: konseptual jihatlar, zamonaviy tendentsiyalar va konvergentsiya imkoniyatlari. // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2017- yil. 7-bet.

³⁸ Yuldashova G. Korporativ boshqaruv sifatini baholash samaradorlik mezonidir. Iqtisodiyot va ta'lim / 2024-yil 2-son.

- обеспечение контроля за принятием ключевых решений через наблюдательный совет или общее собрание акционеров;
- повышение прозрачности деятельности исполнительного органа и обеспечение открытости информации.

В частности, улучшение качества корпоративного управления в акционерных обществах предусматривает внедрение передовых международных стандартов, включая стандарты финансовой отчетности, дивидендную политику, раскрытие информации и повышение уровня управленческих практик. В Республике Узбекистан приоритетное внимание уделяется корпоративному управлению, направленному на обеспечение устойчивого экономического роста и привлечение необходимых инвестиций для его реализации.

Развитие эффективной системы корпоративного управления в акционерных обществах является актуальной задачей. Для формирования действенной системы управления необходимо четко определить функции и обязанности наблюдательных советов, а также разработать стратегические направления развития компании. Эффективность процессов модернизации корпоративного управления непосредственно связана с успехом корпоративных структур. Как показывает практика, корпорации, активно внедряющие инновационные методы управления и бизнес-процессы, добиваются более высокой продуктивности и конкурентоспособности.

Модернизация корпоративного управления способствует оптимизации бизнес-процессов, снижению издержек и повышению качества продукции и услуг. Это, в свою очередь, способствует росту эффективности компании, увеличению доходов и расширению рыночной доли. Повышение качества управления является актуальным как для высшего менеджмента, так и для рядовых сотрудников, поскольку развитие их стратегического мышления и повышение квалификации способствует карьерному росту.

Качество корпоративного управления определяется уровнем правовой и политической культуры, существующими обязательными требованиями к деятельности компании и регулированию фондового рынка, а также структурой управления (общее собрание акционеров, наблюдательный совет, исполнительный орган). Кроме того, на корпоративное управление оказывают влияние принятые компанией корпоративные нормы и принципы, обеспечивающие эффективное функционирование системы управления.

Данная система представлена на следующей схеме.

Рис. 1. Комбинированный метод повышения качества корпоративного управления в химическом промышленном комплексе³⁹

Как известно, акционерные общества представляют собой крупные корпоративные структуры, которые активно развиваются в Узбекистане. Это требует внедрения современных и высокоэффективных методов управления. Повышение качества корпоративного управления в компаниях направлено на обеспечение производственной эффективности, привлечение инвестиций в производственные процессы, а также последовательное выполнение обязательств перед заинтересованными сторонами.

Учитывая вышеизложенное, необходимо провести исследование деятельности АО «Узкимёсаноат» с целью изучения тенденций производства химической продукции в стране, внедрения корпоративного управления и влияния экономических циклов. Для объективного анализа практических результатов внедрения корпоративного управления важно рассмотреть показатели развития химической промышленности Узбекистана на основе статистического анализа.

Несмотря на специфику корпоративного управления в разных странах, разработаны международные принципы корпоративного управления, соблюдение которых позволяет определить уровень зрелости национальной системы управления. В современных условиях деятельность компаний выходит за рамки национальной экономики, что усиливает процессы транснационализации и расширяет круг заинтересованных сторон в системе управления.

Качество управления определяет долгосрочную конкурентоспособность компаний независимо от их масштаба и сферы деятельности. Оно способствует успешной реализации долгосрочной экономической деятельности предприятия, а также является зоной ответственности собственников и руководителей. В ряде случаев задачи управления передаются подразделениям, занимающимся

³⁹ Составлен самим автором

стратегическим развитием, оптимизацией бизнес-процессов или организационным развитием⁴⁰. Оценка качества управления осуществляется специалистами, консультантами и отдельными сотрудниками компании, имеющими планы профессионального роста в сфере менеджмента.

Компании должны обеспечивать свою долгосрочную конкурентоспособность, однако при низком качестве управления выполнение этой задачи становится невозможным. Отсутствие системы стратегического управления ставит под сомнение возможность разработки и реализации эффективной стратегии. Именно по этой причине многие компании функционируют без четкой стратегии до тех пор, пока изменения в экономике или потребительском поведении не приведут их к краху.

Система корпоративного управления в Республике Узбекистан по своей структуре напоминает немецкую модель. Это сходство выражается в наличии двухуровневого совета и ведущей роли банковской системы в финансировании. В то же время национальная система корпоративного управления обладает своими особенностями. Например, в корпоративных структурах Узбекистана работникам не предоставляется право выдвигать кандидатов в наблюдательный совет или участвовать в его деятельности, тогда как в крупных немецких корпорациях половина членов наблюдательного совета представлена работниками. Кроме того, на корпоративном финансовом рынке страны возможности привлечения финансовых ресурсов через корпоративные облигации ограничены. Это связано как со сложностью и жесткостью условий выпуска корпоративных облигаций, так и с институциональными проблемами, такими как слабое развитие вторичного рынка, низкая ликвидность фондового рынка и отсутствие маркет-мейкеров, что, в свою очередь, снижает возможность использования лучших практик англо-саксонской модели корпоративного управления.

На основе проведенных исследований трудно утверждать, что та или иная система корпоративного управления обладает абсолютными преимуществами. Каждая модель управления имеет свои особенности, которые позволяют эффективно функционировать в определенных условиях. Для оценки эффективности этих моделей используются современные критерии и практические методики. Несмотря на различия между национальными и международными корпоративными структурами, при формировании национальных стандартов корпоративного управления целесообразно учитывать международный опыт и принципы, а также активно использовать мировые практики при разработке национального кодекса корпоративного управления.

⁴⁰ Yuldashova G. ASSESSMENT OF THE QUALITY OF CORPORATE GOVERNANCE - A CRITERION OF EFFICIENCY Economic Sciences, Norwegian Journal of development of the International Science No 140/2024

Таблица 1.1.

Показатели развития производства химической продукции в республике⁴¹

Показатели	Периоды (годы)					Изменения в 2023 году по сравнению с 2019 годом
	2019	2020	2021	2022	2023	
Объем промышленной продукции, млрд сум	322535,8	368740,2	451633,9	553265,0	658991,7	336455,9 млрд. сум
Рост объема промышленного производства, %	105	100,9	108,7	105,7	106	1 процент
Производство химической продукции, млрд сум	18974,3	21213,5	27577,9	33639,5	33838	14863,7 млрд. сум
Рост объема производства химической продукции, %	102,3	107,6	105,7	98,1	98	1,1 процент
Доля химической продукции в общем объеме промышленного производства, %	7,4	6,9	7,4	7,7	7,9	0,5 процент

Анализируя результаты, можно отметить, что широкое внедрение механизмов повышения качества корпоративного управления способствует увеличению темпов роста промышленного производства. Кроме того, можно увидеть взаимосвязь между объемами производства ключевых химических продуктов и мерами, направленными на внедрение корпоративного управления, обеспечивающего их стабильность.

IV. ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Качество системы корпоративного управления определяется в первую очередь функциями, выполняемыми ее элементами. Оно характеризуется степенью приближения процессов корпоративного управления к основной цели компании.

Факторами, влияющими на качество системы корпоративного управления в АО «Узкимёсаноат», а также в химических компаниях, входящих в его организационную структуру, являются сокращение производственных затрат, снижение себестоимости, а также внедрение современных технологий и оборудования, обеспечивающих экономию энергии и ресурсов.

Широкое внедрение механизма повышения качества корпоративного управления способствует росту объемов производства в химической промышленности. Кроме того, можно отметить существующую взаимосвязь между объемами выпуска ключевых химических продуктов и реализуемыми мерами по внедрению корпоративного управления, направленными на обеспечение их устойчивого производства.

⁴¹ Составлено самим автором на основе данных <https://stat.uz/uz/>

V. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Президента Республики Узбекистан № PQ-4992 от 13 февраля 2021 года «О мерах по дальнейшему реформированию и финансовому оздоровлению предприятий химической промышленности, развитию производства химической продукции с высокой добавленной стоимостью». <http://www.lex.uz/docs/>
2. Veasey E.N. The Emergence of Corporate Governance as a New Legal Discipline //The Business Lawyer, N48, 1993. P.1276
3. Быков А.М. Формирование механизмов управления корпоративными образованиями с использованием современных информационных технологий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Российский государственный социальный университет. Москва, 2006. С.5
4. Organization of Economic Cooperation and Development. OECD Principles of Corporate Governance. – Paris: OECD, 1999 (revised in 2004)
5. Suyunov D.X., Xoshimov E.A. Корпоративное управление: концептуальные аспекты, современные тенденции и возможности конвергенции. // Научный электронный журнал "Экономика и инновационные технологии". № 4, июль-август, 2017. – С.7.
6. Yuldashova G. Оценка качества корпоративного управления как критерий эффективности. Экономика и образование / 2024, № 2. https://doi.org/10.55439/ECED/vol25_iss2/a11
7. Быков А.А. Концентрация собственности как механизм корпоративного управления в российских публичных компаниях: влияние на финансовые результаты деятельности / А.А. Быков. - М.: Синергия, 2017. - 413 с.
8. Berle A., Means G. The Modern Corporation and Private Property – New York: Macmillan, 1932. – 478 p.
9. Suyunov D.X. Совершенствование механизма внедрения корпоративного управления в развитие бизнес-среды. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Ташкент: Академия государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан, 2008.
10. Yuldashova G. ASSESSMENT OF THE QUALITY OF CORPORATE GOVERNANCE - A CRITERION OF EFFICIENCY. Economic Sciences, Norwegian Journal of Development of the International Science No 140/2024

MINTAQALARDA DORIVOR O'SIMLIKLAR YETISHTIRISH VA QAYTA ISHLASHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Baxriddinova Yulduz Baxriddinovna,

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: baxriddinovayulduz7@gmail.com

Tel: +998944620251

Annotatsiya: Maqolada dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashning ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan. Shuningdek, mintaqalarda dorivor o'simlik yetishtirish samaradorlik ko'rsatkichlarini yanada rivojlantirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: dorivor o'simliklar, iqtisodiy-statistik usullar.

Kirish

O'tmishda dorivor o'simliklar inson va hayvonlar kasalliklarini davolash, salomatlik va farovonlikni yaxshilash uchun ishlatilgan. Dorivor o'simliklar hali ham an'anaviy yoki zamonaviy sog'liqni saqlash tizimlarining asosini tashkil qiladi va Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan mamlakatlarda aholi salomatligini yaxshilashda foydalaniladi. Dorivor o'simliklar an'anaviy tibbiyot mahalliy va jahon bozorlari talablarini qondirishda muhim o'rin egallaydi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi bo'yicha xalqaro tashkiloti (FAO) ma'lumotlariga ko'ra "...so'nggi yillarda rivojlangan mamlakatlarda an'anaviy tibbiyotdan foydalanish ko'rsatkichlari sezilarli darajada kamayib, Germaniyada 40-50 foizni, AQShda 42 foizni, Avstraliyada 48 foizni va Fransiyada 49 foizni tashkil qilmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining 80 foizi sog'liqni saqlash ehtiyojlari uchun asosan o'simlik preparatlariga tayanadi va JSST kelgusi o'n yilliklarda dunyo aholisining shunga o'xshash foizi o'simlik asosidagi dori-darmonlarga ishonishi mumkin"⁴²

Jahonda dorivor o'simlik mahsulotlari bozorlarida kuzatilayotgan bu kabi o'sish tendensiyalari butun dunyoda ushbu mahsulotlarga, shuningdek, an'anaviy sog'liqni saqlash tizimlariga yuqori darajada qiziqish mavjudligini tasdiqlaydi. Bu kabi holatlar natijasida qishloq aholisi uchun daromad keltiruvchi yangi imkoniyatlar ochilmoqda.

Jahonda turli kasalliklar sonining ortib borayotgan hozirgi bosqichida, dorivor o'simliklar ishlab chiqarish va qayta ishlash samaradorligini oshirish borgan sari muhim bo'lib, dunyoda asosiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Bularning yechimi mamlakatlarda barqarorlik va farovonlik muhitini yaratish bilan belgilanadi. Dorivor o'simliklar ishlab chiqarish, aholi tabiiy dori vositalari bilan ta'minlashni tizimli amalga oshirish iqtisodiyotda yetarlicha e'tiborga ega bo'lishiga qaramasdan, ushbu inson sog'ligi bilan bog'liq muammolarning hali ham munozarali ekanligi aytiladi.

⁴²<https://www.fao.org/4/af285e/af285e00.htm>

Tadqiqot usullari

Tadqiqot o'tkazish va taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish uchun quyidagi iqtisodiy-statistik usullardan foydalanilgan: monografik; statistik usullar; mantiqiy yondashuv, solishtirma tahlil.

Tadqiqot natijalari

Qishloq hududlarida yetishtirilgan dorivor o'simliklarni yig'ish va sotish qishloq aholisi uchun qo'shimcha pul manbasini ta'minlaydi. Biroq, yetishtirilgan dorivor mahsulotlar yakuniy mahsulotda juda yuqori qiymatga ega bo'lishi mumkinligiga qaramay, xo'jalik toifalar odatda yakuniy qiymatning faqat kichik bir qismini oladi. Sababi uni xaridorlar xohlagan shaklda bozorga chiqara olmaganlari uchun.

Shu sababdan ham Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning "Mamlakatimizda mavjud dorivor o'simliklarni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, dorivor o'simliklar yetishtiriladigan plantatsiyalar tashkil etish va ularni qayta ishlash borasida mexanizmlarini yaratishimiz lozim"⁴³ deya ta'kidlab o'tgani bu masalani muhim ekanligini ko'rsatadi.

E'tirof etish kerakki, mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash jaryonlarini zamonaviy tadqiqodlar asosida o'rganish, ularga rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillarni bartaraf qilish masalalari iqtisodiy-statistik jihatdan yetarlicha o'rganilmagan. Shuning uchun mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash jarayonida mavjud bo'lgan nazariy va amaliy muammolarni bartaraf qilish va iqtisodiy-statistik jihatdan baholash dolzarb masalalardan.

O'zbekistonda hozirda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash jarayonlarini samarali tashkil qilishda davlat tomonidan keng miqyosli qo'llab-quvvatlash ishlari amalga oshirildi. Ayni vaqtda Respublika hududida 4230 turdagi o'simliklar tarqalgan bo'lib, ular 138 oilani va 1028 avlodni tashkil qiladi. Ushbu 4230 turdagi o'simliklarning 577 turi dorivor hisoblanadi. Mamlakatda dorivor o'simliklar eksport salohiyatini oshirish, hosildorlik ko'rsatkichlarini yaxshilash, sohada faoliyat yurituvchi xo'jalik toifalarini rag'batlantirish va rivojlantirishni tashkil etishga yo'naltirilgan bir qator davlat dasturlari ishlab chiqildi.

Bu kabi amalga oshirilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama hamda jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashni yanada rivojlantirish uchun qulay muhit yaratish, shuningdek, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish jarayonlarini integratsiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4670-son qarori qabul qilindi⁴⁴.

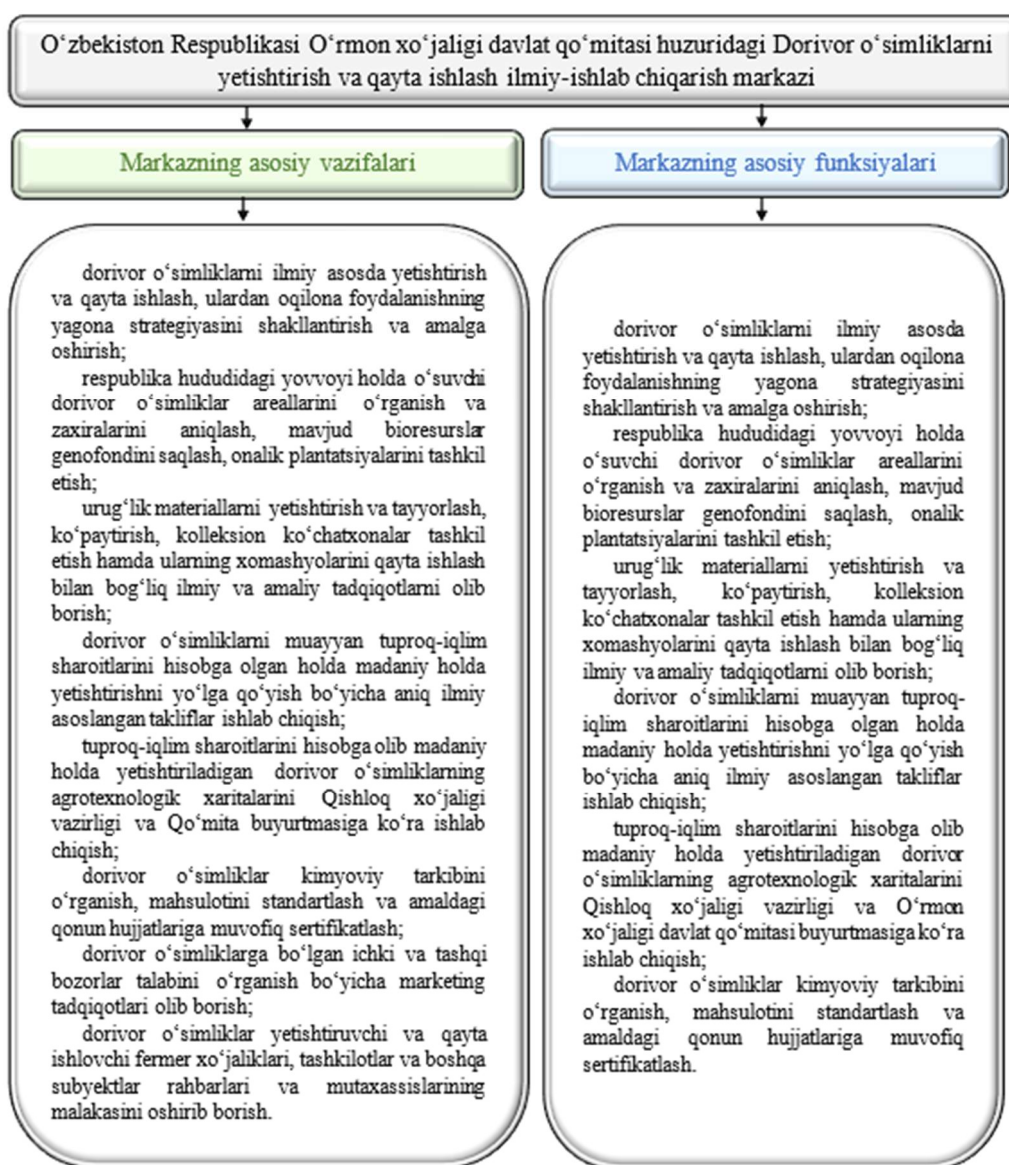
Ushbu qarorda mamlakatda dorivor o'simliklar yetishtirish jarayonlarini yanada rivojlantirish, asosiy turdagi dorivor o'simliklar turini yetishtirishga

⁴³<https://qalampir.uz/uz/news/prezident-yevvoyi-usimliklar-tugrisidagi-k-arorni-imzoladi-17247>

⁴⁴www.lex.uz. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4670-son qarori.

ixtisoslashtiriladigan va ekish tavsiya etiladigan hududlarni aniqlash, ekinning tuproq-iqlim sharoitiga talablarini o'rganish kabi ustuvor vazifalar belgilanadi.

Mazkur qarorning ijrosi natijasida mamlakatda aholining sog'lom turmush tarzini yaxshilash, qishloq aholisi daromadlarini oshirish, qishloq xo'jaligi tizimini yanada takomillashtirish hamda sohani rivojlantirishda hududlarga qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilganligini ko'rish mumkin. Ushbu qarorning ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 9-martdagi 124-son qarori tasdiqlandi. Ushbu qarorda O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi huzurida davlat muassasasi shaklidagi Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash ilmiy-ishlab chiqarish markazi faoliyatiga bir qator vazifalar berilgan.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi huzuridagi Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash ilmiy-ishlab chiqarish markazi faoliyatining vazifa va funksiyalari⁴⁵

⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi huzuridagi Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash ilmiy-ishlab chiqarish markazi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Mazkur qonun hujjatlaridan xulosa qilishimiz mumkinki, mamlakatimizda dorivor o'simliklar yetishtirish, qishloq aholisining daromadlarini oshirish va mamlakatda sog'lom turmush tarzini yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Bu kabi amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosat natijasida mamlakatimiz aholisining so'lom turmush sifati yaxshilanmoqda va dorivor o'simlik mahsulotlari ishlab chiqarish sezilarli darajada oshmoqda. Birgina 2022-yilda mamlakatda yetishtirilgan dorivor o'simliklar eksporti hisobidan 60,024 mln dollar miqdorida respublikaga daromad keltirildi.

Fikrimizcha, dorivor o'simlik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlashga qaratilgan chora-tadbirlar davlatning nafaqat qishloq xo'jaligi sohasidagi, balki tibbiyot va iqtisodiy sohasidagi faoliyatlari bilan ham bevosita bog'liq.

Tahlillarimizda keltirib o'tilgan chora-tadbirlarni muntazam amalga oshirilishi - mamlakatda dorivor o'simlik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash faoliyatini amalga oshiruvchi xo'jalik toifalarini faqat qo'llab-quvvatlashni emas, balki ushbu tarmoqni xalqaro darajadagi bozorga olib chiqish imkoniyatini ham beradi.

Yuqorida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va Qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish orqali farmatseftika sanoati samaradorligini oshirish bilan bog'liq asosiy faoliyatlar tartibga keltirilgan. Albatta, bu soha faoliyatini rivojlantirish yo'nalishlarini to'g'ri tashkil qilish hozirda juda muhim.

Ilmiy adabiyotlarda dorivor o'simlik mahsulotlarini yetishtirish orqali farmatseftika sanoatini rivojlantirish masalalari ko'pchilik xorijlik va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan ilmiy asoslanib, iqtisodiy-statistik jihatidan tahlil qilingan. Jumladan, N. Varshney, D. Jain, Dr. Pracheta, D. Mitra, M.Fahim, N.Nasim, I.S.Sandeep, S.Mohanty, O.A.Melnikova, M.Y.Melnikov, E.B.Karachevskaya, S.S.G'ulomov, O.A.Abdug'aniyev, N.R.Xo'jaqulovalar ilmiy asarlarida mazkur sohaga e'tibor qaratganlar.

Shuni aytish kerakki, oldingi va hozirgi davrda dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash masalalarini o'rganish dolzarb masala bo'lgan. Mazkur tadqiqotlar mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash orqali farmatseftika sanoatini rivojlantirishning mazmun-mohiyati va uning asosiy xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan. Bir qancha iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash mexanizmlarini takomillashtirishning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan uzviy bog'liqda ko'rib chiqqanligini ham uchratish mumkin. Masalan, akademik S.S.G'ulomov tadqiqodlarida dorivor qishloq xo'jaligi mahsulotlarining inson salomatligiga ta'siriga alohida e'tibor qaratilib, bu holatni mintaqalarda innovatsiyalarni ahamiyatini oshirish orqali ta'minlash mumkin⁴⁶ degan yondashuvni ilgari suradi. Shuningdek, O'.Axmedov ham mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish masalalarini o'rganib chiqqan bo'lib, uning fikricha, O'zbekiston Respublikasida farmatseftika sanoatini jadallik bilan rivojlanishi dorivor

⁴⁶ S.S.G'ulomov, D.S.Almatova // "Mintaqalar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda innovatsiyalarning roli." // O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasi tarmoqlorida innovatsion boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash va rivojlantirish muammolari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (1-qism).T.: TDAU.- 2014y., 15-aprel. 24-26 betlar.

o'simliklar xom-ashyosiga bo'lgan talabni keskin ortishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun, farmatsevtika sanoati korxonalarning dorivor o'simliklar xom-ashyosiga bo'lgan talabini, faqatgina, hududiy darajada dorivor o'simliklar yetishtirish orqaligina qondirish maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan⁴⁷.

O.R.Fayziyev esa, o'z asarida asosan hududlarda dorivor va foydali qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirishga e'tibor qaratadi. Shuningdek, ushbu ilmiy ishda qishloq xo'jaligi sohasida dorivor o'simliklarni yetishtirish samaradorligini baholaydigan asosiy omillarning ta'riflari keltirilgan⁴⁸.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan yana biri O.A.Abdug'aniyev ilmiy ishlarida asosan iste'mol savatini optimallashtirish masallariga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, mintaqalarda iste'mol savatini optimallashtirish iqtisodiy va tibbiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli farmatsevtika sanoatini rivojlantirishning iqtisodiy-statistik tahlilini ekonometrik modellar yordamida amalga oshirish bugungi kunning juda muhim masalalaridan hisoblanadi⁴⁹. N.R.Xo'jaqulova ilmiy tadqiqot ishlarida asosan dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish masallariga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, mintaqalarda «Dorivor o'simlikchilik klaster-kooperatsiyasi»ni tashkil etish zarur. Buning natijasi dorivor o'simliklarni yetishtirish, quritish, saqlash, qayta ishlash va tayyor mahsulot sotishni yagona tizimga birlashtiradi⁵⁰.

Xorijlik olimlardan Muhammad Fahim o'zining "Role of medicinal plant in human health disease" nomli maqolasida aholi salomatligida dorivor o'simliklarning o'rnini juda muhim ekanligini yoritib bergan. Mazkur maqolada mintaqalarda aholi salomatligini yaxshilash uchun dorivor o'simliklar va farmaseftikaning sanoatini rivojlantirishning iqtisodiy-statistik tahlili amalga oshiriladi⁵¹.

N.Varshney, D.Jain, Dr.Pracheta, D.Mitralarning "Role of medicinal plants in pharmaceutical sector: an overview" nomli asarida farmaseftika sanoati nafaqat tibbiyotda balki, kosmetika va oziq-ovqat sanoatini tashkil etishini ham o'z ichiga olishini keltirib otgan. Ularning fikricha, aholining sog'ligini mustahkamlashda eng asosiy tabiiy doridarmonlar yetishmasligi muammosini hal etishda dorivor o'simliklar bilan ta'minlanish darajasi muhim vosita hisoblanadi⁵².

Noohi Nasim, Inavolu Sriram Sandeep va Sujata Mohantylar esa tabiiy o'simliklardan foydalanib dori-darmon mahsulotlarini ishlab chiqarishning bugungi kundagi istiqbollari va yondashuvlari, mintaqalarning tabiiy iqlim sharoiti, geografik

⁴⁷ O'.Axmedov, A.Ergashev. // "Dorivor o'simliklar yetishtirish texnologiyasi va ekologiya". // Darslik. SHAFOAT NUR FAYZ., 2020 yil. 6-20 betlar.

⁴⁸ O.R.Fayziyev // "Moyli ekinlar donini yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish" nomli i.f.f.d. dissertatsiyasi. //T.,ToshDAU, 2021y.

⁴⁹ O.A.Abdug'aniyev. Iste'mol savatiga kiruvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini modellashtirish // Dissertatsiya (RhD). Toshkent 2020 y.

⁵⁰ N.R.Xo'jaqulova. // Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish. // Ph.D. Dissertatsiya. Qarshi 2023 y.

⁵¹ Mohammed Faheem and Dr. Sumer Singh. Role of medicinal plants in human health disease. International Journal of Current Research Vol. 12, Issue, 11, pp.14695-14697, November, 2020. DOI: <https://doi.org/10.24941/ijcr>.

⁵² Nidhi Varshney, Divya Jain, Pracheta Janmeda, and Debasis Mitra. Role of medicinal plants in pharmaceutical sector: an overview // Published online 2021 Sep 18.

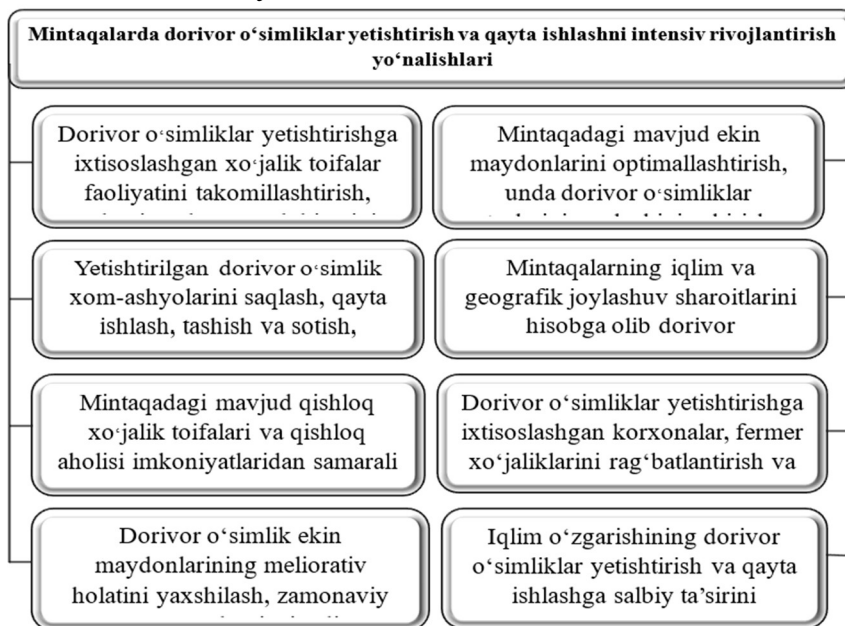
joylashuvlaridan kelib chiqqan holda dorivor o'simliklarni yetishtirishga mo'ljallangan ekin maydonlarini masalalariga to'xtalib o'tgan⁵³.

Rossiyalik olimlardan O.A.Melnikova va M.Y.Melnikovlar o'z ilmiy asarlarida MDH mamlakatlari misolida yuqumli kasalliklarni davolashda farmasevtikaning o'zni bo'yicha izlanishlar olib borgan. Unda mintaqalarda dorivor o'simliklarni yetishtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, farmasevtika sohasiga innovatsiyalarni joriy qilish va samaradorligini oshirish muammolari tadqiq etilgan⁵⁴.

Belarusiyalik tadqiqotchi E.B.Karachevskaya ilmiy asarlarida Belarus respublikasi misolida dorivor o'simliklarni ekishning iqtisodiyotdagi ahamiyatini yoritib bergan. Uning fikricha, mintaqalarda dorivor o'simliklarni yetishtiruvchilar bilan ularni saqlash, tashish va uni qayta ishlovchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayonida yuzaga keladigan muammolar va sohaning iqtisodiy asoslarini takomillashtirish farmatsevtika sanoatini rivojlantirishda eng muhim masala hisoblanadi⁵⁵.

Tahlil natijalari ko'rsatmoqdaki, mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashni tashkil qilishga oid ilmiy asarlarini o'rganish ushbu soha faoliyatining murakkab va ko'p qirrali ekanligini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashni intensiv rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz.

2-rasm. Mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashni intensiv rivojlantirish yo'nalishlari⁵⁶

⁵³Noohi Nasim, Inavolu Sriram Sandeep, and Sujata Mohanty. Plant-derived natural products for drug discovery: current approaches and prospects. Published online 2022 Oct 18. doi: 10.1007/s13237-022-00405-3.

⁵⁴O.A.Мельникова, М.Ю.Мельников. Роль и задачи оказания фармацевтической помощи при возникновении инфекционных заболеваний. Научно-практический рецензируемый журнал "Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики" 2021 г., № 4 Scientific journal "Current problems of health care and medical statistics" 2021 г., № 4.

⁵⁵Е.В.Карачевская. Экономика и парадигма нового времени Выпуск №3., Экономическая эффективность выращивания лекарственных трав в условиях экономики республики Беларусь 2019 г.

⁵⁶Muallif ishlanmasi

Tahlillar natijasi ko'rsatmoqdaki, mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash jarayonlari ko'plab omillarni, jumladan, iqtisodiy sharoitlar, iqlim, tuproq, va resurslar mavjudligini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bu kabi omillarni samarali tashkil qilish dorivor o'simliklarni barqaror tarzda yetishtirishga yordam beradi. Mintaqalarda dorivor o'simliklarni yetishtirishda ekologik, agrotexnik, iqtisodiy va marketing, biodiversifikatsiya va diversifikatsiya, biotexnologiya va innovatsion kabi asosiy yo'nalishlar mavjud.

Ekologik yondashuv - bu yerda tabiiy sharoitlar (iqlim, tuproq turi, suv resurslari) va ularning dorivor o'simliklarning o'sishiga ta'siri hisobga olinadi. Bunda dorivor o'simliklarning muvaffaqiyatli o'sishi uchun ekologik balansni saqlash zarur.

Agrotexnik yondashuv - bu nazariya o'simliklarning o'sishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi: tuproqni tayyorlash; sug'orish va drenaj; xasharotlar va kasalliklar bilan kurashish va boshqalar.

Iqtisodiy va marketing yondashuvlari - bu dorivor o'simliklarni yetishtirishda iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash uchun tahlil va rejalashtirish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy nazariyalar va marketing tamoyillari dorivor o'simliklarni yetishtirishning rentabelligini oshirishga bozor tahlili, narx va rentabellik, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish ko'rsatkichlari orqali yordam beradi.

Biodiversifikatsiya va diversifikatsiya - bu iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun, turli xil dorivor o'simliklarni bir joyda yetishtirish, bozorning o'zgaruvchan talablariga moslashish va tabiat resurslaridan optimal foydalanishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Biotexnologiya va innovatsion yondashuvlar - bu dorivor o'simliklarni yetishtirishda biotexnologiyalardan foydalanish, shu jumladan, genetik o'zgartirishlar va seleksiya usullari, ularning sifatini yaxshilash va kasalliklarga chidamliligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Biotexnologik yondashuvlar o'simliklarni tezroq rivojlantirish va ko'proq hosil olish imkoniyatlarini yaratadi.

Davlat siyosati va qo'llab-quvvatlash - bu yondashuvda mamlakatlarda, bu sohani rivojlantirish uchun hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlash, subsidiyalar va innovatsiyalarni joriy etish nazarda turiladi. Davlat tomonidan qabul qilingan qishloq xo'jaligiga oid strategiyalar, subsidiyalar, ilmiy-tadqiqot markazlari va eksportni rag'batlantirish orqali dorivor o'simliklar yetishtirishni yanada samarali qilish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mintaqalarda dorivor o'simliklarni yetishtirishning muvaffaqiyati uchun barcha bu omillarni uyg'unlashtirib, o'zaro bog'liq ravishda ishlash zarur. Shuningdek, dorivor o'simliklar bozorini, resurslarni samarali taqsimlashni, ekologik barqarorlikni ta'minlashni va innovatsion texnologiyalarni qo'llashni ta'minlash o'simliklarning rentabelligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Fikrimizcha, mamlakatda dorivor o'simliklarga bo'lgan talab asosan, mahalliy ishlab chiqarish hisobidan qondirilish kerak. Shu sababli, mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash tizimi mukammal o'rganilib, o'simlik

dunyosini muhofaza qilish va undan samarali foydalanish strategiyasini ishlab chiqishga qaratilishi lozim. Tanlangan maqsadga ko'ra, mintaqaning mahalliy dorivor o'simliklar ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonlari hamda tashqi muhit o'rtasidagi munosabatlar o'zaro bog'langan holda bo'lishi shart.

Hozirgi vaqtda dunyoda tabiiy holda o'sayotgan mahalliy dorivor o'simliklarni aksariyat qismi insonlarning salbiy ta'siri natijasida kamayib bormoqda. Bu kabi holatlarning oldini olish maqsadida mahalliy dorivor o'simliklar turlarini ko'paytirish hamda ularni mamlakatimizning tuproq-iqlim sharoitlariga moslashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun dorivor o'simliklar yetishtirish bilan shug'ullanadigan fermer va ixtisoslashgan xo'jaliklarni tashkil qilish va ko'paytirish zarur. Mintaqalarda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash tizimini, uning barcha bosqichlarida murakkab-dinamik tizim sifatida o'rganish so'ng faoliyatni tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4670-son qarori.
2. S.S.G'ulomov, D.S.Almatova // "Mintaqalar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda innovatsiyalarning roli." // O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasi tarmoqlorida innovatsion boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash va rivojlantirish muammolari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (1-qism).T.: TDAU.- 2014y., 15-aprel. 24-26 betlar.
3. O'.Axmedov, A.Ergashev. // "Dorivor o'simliklar yetishtirish texnologiyasi va ekologiya". // Darslik. SHAFOAT NUR FAYZ., 2020 yil. 6-20 betlar.
4. O.R.Fayziyev // "Moyli ekinlar donini yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish" nomli i.f.f.d. dissertatsiyasi. //T.,ToshDAU, 2021y.
5. O.A.Abdug'aniyev. Iste'mol savatiga kiruvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini modellashtirish // Dissertatsiya (RhD). Toshkent 2020 y.
6. N.R.Xo'jaqulova. // Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini takomillashtirish. // PhD. Dissertatsiya. Qarshi 2023 y.
7. Mohammed Faheem and Dr. Sumer Singh. Role of medicinal plants in human health disease. International Journal of Current Research Vol. 12, Issue, 11, pp.14695-14697, November, 2020. DOI: <https://doi.org/10.24941/ijcr>.
8. Nidhi Varshney, Divya Jain, Pracheta Janmeda, and Debasis Mitra. Role of medicinal plants in pharmaceutical sector: an overview // Published online 2021 Sep 18.

9. Noohi Nasim, Inavolu Sriram Sandeep, and Sujata Mohanty. Plant-derived natural products for drug discovery: current approaches and prospects. Published online 2022 Oct 18. doi: 10.1007/s13237-022-00405-3.

10. О.А.Мельникова, М.Ю.Мельников. Роль и задачи оказания фармацевтической помощи при возникновении инфекционных заболеваний. Научно-практический рецензируемый журнал “Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики” 2021 г., № 4 Scientific journal “Current problems of health care and medical statistics” 2021 г., № 4.

11. Е.В.Карачевская. Экономика и парадигма нового времени Выпуск №3., Экономическая эффективность выращивания лекарственных трав в условиях экономики республики Беларусь 2019 г.

CREATING AN ADDITIONAL VALUE CHAIN IN THE PROCESS OF DIVERSIFICATION OF INDUSTRIAL LOCALIZATION

Dilshodjon Rakhmonalievich Khakimov

*Associate Professor of the Department of “World and Regional Economics”
of Fergana State University*

Abstract: *The article examines the creation of new jobs based on the localization and diversification of industry, reduction of imports, and prevention of dependence on foreign markets.*

Keywords: *localization, diversification of imported printing, industrial cooperation, localization program.*

I. INTRODUCTION

The strategy of Uzbekistan’s entry into the world economic system remains an important task. Uzbekistan’s narrow specialization in the division of labor (at the global and regional levels), its distance from the global commodity market, and its low transport infrastructure can be distinguished.

Encouraging the creation of import-substituting products in the framework of the policy of localization of industrial production will not only create new production and jobs in the country, but also develop advanced sectors of the economy, primarily ensuring the international competitiveness of strategic industries and its national control.

Localization is approached differently in different countries. Localization in developing countries is not aimed at entering the global market, but at creating new jobs in the domestic market, increasing the range of consumer goods, reducing imports.

According to scientific research, not only developing countries, but also developed countries of the world are focusing on localization of production projects to solve existing economic problems. ensuring competitiveness will be aimed at establishing state control over strategically important sectors.

II. LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Industrial diversification is a new phenomenon that has been developing intensively in the economies of developed countries since the mid-1950s. As a result of priority investments in new research and development by Asian, European and American countries, positive growth rates are provided in the context of diversification of industrial production.

As a result of the implementation of priority investment investments in new research and development work by the countries of Asia, Europe, and America, increased competitiveness in the regions, positive growth rates in the context of industrial production diversification are ensured.

Despite the active study of the diversification process, a precise definition of it has not yet been found in any source. On the contrary, due to the complexity of analyzing and evaluating diversification by various economists, there is a diversity and expansion of definitions in illuminating the content of diversification.

According to the encyclopedic dictionary, "Diversification" (from lat. "diversificatio" - change, diversity) - the expansion of the names of objects of activity, products produced by monopolistic associations.

According to F. Kotler, diversification is a way to realize a firm's growth by merging into new industries.

The general definition given by I. Ansoff is as follows: diversification is a concept applied to the process of redistributing available resources by specific enterprises in other areas of activity. This process refers to the possibility of transitioning to new technologies, entering new markets, and implementing them in new production sectors. In the future, the manufactured product will be completely new, and investment will be required for its production.

According to B.A. Chub, the essence of production diversification is the objective process of increasing the stratification of economic systems at all levels, from the macroeconomic level to the global one.

Uzbekistan still lacks experience in this area. Some attempts to implement a foreign experience that demonstrates diversification can be distinguished. However, it is difficult to determine the quality of the application of diversification in national industrial enterprises.

To date, mastering advanced techniques and technologies, the results of scientific research is not enough. Companies are expanding their operations by diversifying as a common form of capital concentration.

One of the first studies of the mechanism of integration and diversification of American companies was carried out in 1962 by M. Gort, and the diversification of Japanese enterprises in 1979 by E. Esinara.

According to T Kono, if a company's product has a very narrow application, such a company is a specialized company. If they find different uses, it will be a diversified company. However, when the development of market relations is clearly taken, it forces the enterprise to be absolutely and relatively included in the first or second type because the enterprise specializing in the dynamics of time is diversified or, conversely, may change.

The object of research - experience and practice of creating a value chain in the process of diversification of production, implementation of complex measures for the localization of canoe production.

Research methods: formal-logical, historical, structural.

Research shows that the most important guarantee of sustainable economic growth is the production of competitive products, finding new international markets for them and increasing exports, making full use of transit potential.

The methodological basis of the research was the basic rules and principles of dialectics. The study of the processes of diversification of industrial production was based on the method of quantitative study of mass events and happenings, ie the collection, processing and analysis of data on the composition of industrial production. Logical and comparative analysis, induction and deduction, statistical grouping, and a systematic approach to economic events and processes were used to draw conclusions from the data.

III. ANALYSIS AND RESULTS

The success of such important socio-economic tasks as improving the sectoral and territorial structure of the national economy, ensuring rational employment of labor resources, increasing the competitiveness of national enterprises, achieving economic security is largely due to increasing the localization of finished products, components and materials.

By rationally implementing this system:

- The dependence of the economy on external factors will be reduced and the structure of imports will be reduced;
- The volume and geography of the country's export potential will be expanded along with the implementation of industrial policy that will create high added value;
- The introduction of new efficient technologies into production processes will be accelerated and sustainable and consistent development will be achieved.

Therefore, integration into the world economic system through diversification of exports and improvement of imports, stabilization of the national economy is one of the main directions of economic policy of Uzbekistan.

A number of positive results have been noted in our country as a result of large-scale implementation of localization processes on the basis of targeted programs.

It should be noted that the country has not created a single system for the localization of industrial production. This impedes the full utilization of production capacity and leads to a decrease in the level of value chain creation through deep processing of local raw materials.

The current state of foreign trade of the country and its regions does not allow to obtain stable foreign exchange earnings from exports of goods and services. The share of raw materials in the structure of exports is dominant. The narrowness of the range of exported goods makes the country and its regional economy subject to changes in world markets.

The Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan adopted a resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On the program of localization of consumer goods in domestic and foreign markets in 2023-2024" on the basis of proposals of public administration and local executive authorities and business associations. The decision is aimed at "further development of domestic industry, creation of value chains in production, expansion of intra-sectoral and intersectoral cooperation, increasing the competitiveness and variety of products, as well as increasing the volume of industrial products in demand in domestic and foreign markets."

13 programs for the development of national industries have been approved. The program envisages deepening the localization of industrial production, reducing unemployment through the creation of new jobs, increasing the production of local products and increasing exports through the development of intra-sectoral and inter-sectoral cooperation in cooperation with businesses.

It should be noted that the organizations implementing localization projects have created preferential legal mechanisms of state support by the decisions of the Government and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan.

Additional conditions have been introduced to offer finished products, components, raw materials and supplies produced by local enterprises in the domestic market through the electronic cooperation portal of the Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan.

All consumers have the opportunity to make purchases directly through the portal without tenders.

The State Fund for Entrepreneurship Development will guarantee 50% of the loan to finance the project for the production of localized products, and the interest rates on loans from commercial banks will be up to 5%.

The resolution sets forecast parameters for the production of localized products in industries and regions, aimed at import substitution worth \$ 3.1 billion and exports in the amount of \$ 351.6 million.

Production parameters of 906 projects worth 20.7 trillion soums in the economy and 1,465 projects worth 9.6 trillion soums in the regions were presented in each section and by type of localized product.

The list of finished products, materials and components recommended for development by local manufacturers in 2023-2024, consisting of 850 types of products worth a total of \$ 7.7 billion.

In order to further encourage the localization of industrial production, priority was given to the allocation of land plots in small industrial zones, idle, vacant buildings, structures, unfinished facilities and areas with engineering infrastructure for the regional placement of projects included in the Program.

It was also noted that projects for the production of high-tech complex finished products for the automotive, agricultural machinery and electrical engineering sectors should be included in the Feasibility Study, provided that the level of localization is provided after at least 50% of the project.

In particular, the population of the Fergana region is mainly located on the plains, their main occupation is agriculture, and 2/3 of the population lives in rural areas. It is densely populated with a population of 525 people per km². The Fergana region is one of the most populated areas in the valley.

The Fergana region is among the regions with high investment attractiveness. The region has a number of conveniences and advantages for investors to operate effectively. The region has great export potential and favorable opportunities for its rapid development. Currently, the Fergana region exports more than 50 types of products to about 70 countries of the world. It has established about 415 foreign and joint ventures with partners in about 30 countries.

The national and ethnic composition of the region's population is diverse. It has long-standing historical ties with Central Asian countries and China. Due to the developed economic and social infrastructure, the region has established strong ties with neighboring countries, and further improvement of economic and cultural ties is predicted in the coming years.

The region has reserves of oil, gas, ozokerite (used in the production of sulfur, asphalt, and bitumen), sulfur, gypsum, limestone, dolomite, sand (used in the production of glass), gravel, granite, gravel, crushed stone (used in the production of concrete), groundwater (used in the production of drinking water and for medical purposes), basalt, diabase, agloporite, silver, and gold.

Approximately 6% of the working-age population has higher or specialized secondary education, while among young people this ratio is quite high.

The region is densely populated, with sufficient and affordable labor. Despite having high potential and qualified labor resources, wages in the region remain relatively low among the CIS countries, which gives a great advantage to investors investing in enterprises of the region.

In addition, according to research, the number of workers in the region grows faster than in neighboring countries, which helps to keep wages at a competitive level.

The main branches of the electric power industry, chemical and petrochemical industries, oil refining, production of building materials, light and food industries are developed in the region.

The region's industry is diversified, and heavy industry has a large share. The region's oil refining, chemical, and energy sectors occupy a significant position on a national scale. There are two oil refineries, one in the city of Fergana, the other in Altyaryk.

The role of high-tech industries in the processing industry is significant, however, the annual growth rates in these industries (102.1 percent) were low, in high-tech industries above average (105.7 percent), in low-tech industries below average (114.1 percent), and in low-tech industries (102.9 percent) (Table 1).

Table 1.

Technological structure of the industry of developed countries and Uzbekistan in the current system of technological units

Processing industries	Share in developed countries	In Uzbekistan
High-tech productions	19	1,6
Medium-high-tech productions	28	25,3
Medium low-tech productions	21	35,5
Low-tech productions	32	37,5
High and medium-high-tech productions	47	

Machine building, metalworking, and construction industries are of great importance in the region. Agriculture provides a resource opportunity for the accelerated development of the light and food industries. Industrial enterprises are concentrated in the Fergana-Margilan industrial zone, as well as in the industrial centers of Kokand and Kuvasay.

Studies show that the share of the city of Fergana (34 percent) in the volume of industrial production of the region is high. In the remaining regions, the share of the cities of Kokand, Kuvasay and Margilan, Tashlak, Dangara, Uzbekistan and Kuva districts is 14.7; 7.5; 4.1; 12.5; 4.5; 2.7 and 3.3 percent. The share of Sokh, Yazyavan,

and Furkat districts does not even reach 1 percent. The city of Fergana (120.7 percent) and Tashlak district (115.2 percent) have high rates of industrial growth.

To increase the competitiveness of industry, further modernization and diversification of production are required. Chemical products. The main opportunities in this area are the growing demand for fertilizer production as the number of agricultural producers striving to increase yields increases.

The main directions for creating a rational network structure and improving the territorial location of industrial complexes in the region should be:

- Preservation of the leading role of light industry, while simultaneously reducing their share in Margilan and Kokand by transferring a number of enterprises to small towns and rural district centers;
- It is necessary to think about measures to reduce large textile enterprises, since the creation of infrastructure for over-centralized enterprises creates more difficulties in providing them with labor, creating conditions for high levels of air pollution;
- It is necessary to accelerate the development of small and joint ventures in light industry sectors;
- Revival of handicrafts, weaving and sewing, creation of conditions for the production of high-quality original fabrics of national colors and fabrics for family and cooperative workshops;
- In the future, such products should enter the world market along with handicraft and textile products of other eastern countries;
- In order to ensure the growth of scientific and technological progress in all spheres, it is advisable to increase the share of mechanical engineering and metalworking in the structure of industrial complexes of the Fergana region;
- It is necessary, first of all, to create a strong repair base and the production of spare parts and mechanisms for the processing industries of the light industry, agriculture, and the agro-industrial complex.

IV.CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Successful implementation of measures to localize production to prevent the country's dependence on foreign markets will undoubtedly be a solid foundation for the sustainable development of the national economy.

A long-term enterprise for entering the international, national and local markets with new, localized products, taking its place, operating in a competitive environment, expanding the market and increasing sales, producing high-quality goods that meet the existing and new needs of consumers, cheaper than competitors policy development.

Strategic marketing serves the economic opportunities, including the efficient use of local resources and internal resources, aimed at ensuring the profitability, market stability and development of the enterprise.

Further development and rationalization of the industrial structure require strengthening the construction base. Therefore, it is necessary to diversify construction materials and, first of all, to build a number of small-capacity plants for the production

of bricks, slate, tiles, metal and wooden parts, and cement. These factories should be based on local raw materials and located in rural areas.

In a market economy, the weakness of horizontal and vertical links with other regions of the country necessitates the creation of a new branch of agriculture in agriculture - a sugar beet cultivation system, taking into account the sugar shortage that has developed in recent years.

It is necessary to cultivate sugar beets in all regions of the Fergana Valley, to build sugar factories that do not require large capital investments and will provide great economic benefits in a short time.

It is necessary to increase the existing capacities for the production of cottonseed oil, sesame oil, as well as oil from peaches and other types of stone fruits in the food industry.

Naturally, the development of the food industry, and primarily the canning industry, also requires the expansion of glass container production, which is advisable to solve by building another glass factory, for which it is advisable to find a location in small towns.

It is necessary to develop the structure of the forestry and woodworking industry, especially through the reconstruction of existing ones, the creation of small production facilities based on woodworking waste.

It is not advisable to create new chemical industry enterprises in the complexes of the Fergana Valley, especially those that violate the ecological regime, i.e., the production of mineral fertilizers and petrochemical products. It is necessary to maintain the current level of production, update technology, and implement an investment policy to improve treatment facilities, especially gas-retaining installations.

V. REFERENCES

1. Рахимов Д. Ш. Саноат иқтисодиётида маҳаллийлаштирилаётган маҳсулотларни диверсикациялаш омили сифатида. *Scientific progress*, 1(6), 505-511.
2. Хакимов, Д. Р. Стратегические задачи по развитию государственно-частного партнерства. *Образование и наука в России и за рубежом*, (16), 158-161.
3. Рахимов, Д. Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalari faoliyati samaradorligini oshirish. *O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi*, №3(629), 49-50.
4. Хакимов, Д. Р. Худуд саноатини диверсификация қилиш орқали рақобатбардошлигини ошириш имкониятлари. *Scientific progress*, 2(1), 631-638.
5. Raximov, D. S. Diversifikatsiya hududlar sanoatni muvozanatli strategik rivojlantirish yo'nalishlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 199-207.
6. Хакимов, Д. Р., & Рахмоналиев, Н. Д. Mintaqaviy investitsiyalar: Maqsadlar, muammolar va ularni hal qilish. In *минтақа иқтисодиётини инвестициялашнинг молиявий-ҳуқуқий ва инновацион жиҳатлари* (pp. 494-498).

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Хакимов Дилиоджон Рахмоналиевич

доцент кафедры «Мировой и региональной экономики»

Ферганского государственного университета

Аннотация. В статье исследуются факторы развития рыночных отношений в сфере высшего образования, такие как: приобретение знанием статуса основного капитала в обществе и диверсификация источников финансирования образования; изменение роли государства в сфере образования; распространение неоконсервативной идеологии; развитие новых информационных технологий. изменения, происходящие в деятельности университетов под воздействием развития рыночных отношений, с целью определить пути совершенствования управления высшим учебным заведением в таких условиях.

Ключевые слова: модель коллегиальности, административная модель, рыночная модель, новые типы организационных структур, эффективность образования, расширение рынка образовательных услуг, высшее образование, финансирование образования, рыночные отношения, рынок, неоконсерватизм, государственное финансирование, информационные технологии.

I. ВВЕДЕНИЕ

Развитие рыночных отношений в сфере образования, изменение механизмов финансирования образовательной деятельности, обострение конкуренции между образовательными учреждениями, дальнейшее развитие принципа автономности их деятельности – все это существенно влияет на структуру, организацию, управление образовательным учреждением, меняет стиль образовательной деятельности, характерную для нее атмосферу.

Особенности управления современным образованием во многом определяются развитием рыночных отношений в образовательной системе. Эти процессы являются предметом исследования в данной статье, причём анализ проводится в основном на примере высшего профессионального, а конкретнее – университетского образования, поскольку именно в этом секторе наиболее активно развиваются рыночные отношения.

С начала 80-х годов 20-века для развития сферы образования во многих странах стало характерным постепенное утверждение рыночных отношений.

Какие же факторы легли в основу этого процесса?

В статье выделены эти факторы и проанализированы их совместное действие на примере высшего образования – области, которая вплоть до начала 80-х годов была практически полностью изолирована от действия рыночных механизмов.

Наиболее ярко эти процессы проявляются на уровне университетского образования.

Существуют три основные модели управления университетом, критерием выделения которых стал способ распределения финансовых средств в рамках университета.

Эти модели следующие:

- Модель коллегиальности;
- Административная модель;
- Рыночная модель.

Необходимо заметить, что это теоретическое разграничение, так как на практике реальная модель управления учебным заведением обычно представляет собой сочетание элементов этих моделей при доминирующем значении одной из них.

II. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Центральная администрация в случае использования рыночных механизмов финансирования часто делегирует многие функции финансового управления руководству подразделений для стимулирования их эффективной работы. В результате, как отмечает Г. Вильямс, «в настоящее время некоторые университеты проводят нечто похожее на торговые операции, когда центральная власть облагает налогом подведомственные ей торговые точки в обмен на предоставление основных услуг и легко узнаваемого корпоративного имиджа» [4]. Он же отмечает, что в настоящее время «высшие учебные заведения во многих отношениях похожи на многопрофильные фирмы, которые формируют портфель заказов на продукцию в зависимости от изменений издержек производства и рыночных условий по каждой группе изделий. Можно сказать, что функция производства комплексна: некоторые виды деятельности дополняют друг друга, а другие конкурируют между собой. Перемены в объемах и моделях финансирования влияют как на баланс между академической и вспомогательной деятельностью, так и на структуру академической работы» [4].

Развитие рыночной модели финансирования университета сопровождается сужением коллегиальной демократии. Г. Нив отмечает как этот процесс, так и то, что он называет «гетерогенностью» (разнородностью, неоднородностью) в механизмах осуществления автономии университетами [3].

Научная и педагогическая ценность работы часто затмевается успехом в сбережении средств. “Академическая система университетской работы замещается системой корпоративных собственников” [1].

Со временем рост индустрии знаний позволит организациям вне университетов разрушить эти монополии» [2].

III. РЕЗУЛЬТАТЫ

Для модели коллегиальности характерно то, что в ней распределение средств происходит на основе высших академических ценностей. При этом не внешнее экономическое давление или общественное мнение определяет характер деятельности университета, а внутренние факторы его развития. При достаточном финансировании на базе модели коллегиальности выделяются средства и на новые, еще не укрепившиеся виды деятельности университета. Однако если финансирование сокращается, то может осложниться введение инноваций, поскольку участники коллегиального обсуждения распределения средств могут занять позицию защиты собственных интересов и не будут

выделять средства на новые виды деятельности, которые к тому же могут впоследствии конкурировать с уже принятыми.

Административная модель управления университетом развилась на базе финансирования образования из государственного бюджета, которое стимулировало появление таких управленческих функций, как функция контроля за расходованием государственных средств, функция обеспечения их необходимого уровня, функция их эффективного использования и т.д. созданные для осуществления этих функций жесткие управленческие структуры и бюрократическая администрация могут обеспечить эффективное использование средств. Однако при административной модели академическая общественность университета может оказаться отчужденной от финансовых механизмов.

Преобладание финансирования из государственных источников способствовало усилению центральной администрации университета, которая обычно при этой модели управления имеет решающий голос при распределении финансовых ресурсов внутри университета. Центральная администрация как бы покупает услуги подразделений. Основные проблемы распределения средств состояли в разработке процедур раздела государственных ассигнований между подразделениями и программами.

При таком характере управления университетом руководители факультетов и кафедр практически не занимаются финансовыми вопросами; их деятельность концентрируется, собственно, на процессах обучения и исследования. Однако при этом часто финансовые расходы подразделений оказываются неоправданно большими. Целью руководителей подразделений является получение от администрации университета как можно больше ставок, площадей, оборудования. Часто они для выполнения этой цели прибегают при административной модели управления к разнообразным административным ухищрениям и очень редко стремятся к оптимизации затрат. Конечные пользователи ресурсов университета в случае административной модели не имеют стимулов сравнивать затраты с достигнутыми результатами и оптимизировать их.

При **рыночной модели управления** университетом, когда средства поступают из разных источников, механизмы распределения средств претерпевают существенные изменения. В этом случае подразделения университета как бы покупают услуги центральной администрации. Руководители подразделений и даже отдельные преподаватели и ученые университетов ищут дополнительные источники финансирования. Важно при этом, чтобы стратегия развития деятельности с целью получения дополнительных источников финансирования соответствовала стратегическим задачам и целям университета, и обеспечение этого соответствия является важной задачей управления университетом на основе рыночной модели распределения ресурсов.

При рыночной модели управления часто под эгидой университета создаются самостоятельные организационные структуры. В 80-е годы многие университеты в развитых странах создали по одному или даже несколько

научных парков, которые олицетворяют собой определенную форму сотрудничества между промышленностью и высшим образованием, но в 90-х годах в деятельности многих научных парков обнаружились значительные проблемы, связанные с их излишней коммерциализацией.

Развитие новых компьютерных и телекоммуникационных технологий привело к развитию новых типов организационных структур, таких, как консорциумы университетов, телеуниверситеты, дистанционные университеты и другие, позволяющих традиционным университетам существенно расширить спектр предоставляемых ими образовательных услуг, а, следовательно, получить дополнительные источники финансовых ресурсов.

Эта специфика образования как товара является основанием для предпочтения смешанного финансирования образования по сравнению с чисто государственным или с чисто частным. При этом смешанное финансирование оказывается предпочтительным как в государственных, так и в частных учебных заведениях. Двойная система, включающая государственные учебные заведения, полностью субсидируемые государственными структурами, и частные заведения, полностью финансируемые за счёт частных источников, т. е. платы за обучение, используется в реальности крайне редко. Специфика образования как товара, от потребления которого получают выгоды и индивиды, и предприятия, и общество в целом, обосновывает расширение, диверсификацию источников финансирования.

Государство в такой ситуации оказывается одним из покупателей этого товара наряду с индивидами, которые получают образование (студентами), предприятиями, различными общественными организациями. Другими словами, участниками рыночных отношений в образовании являются не только образовательные учреждения, предприятия и обучающиеся, но и государство.

Несмотря на то что в условиях становления информационного общества выгоды от образования отдельных индивидов, коллективов, организаций возрастают (особенно на уровне высшего образования) и соответственно возрастает их доля в затратах на образование. Пределы сокращения доли государственных затрат определяются тем, что государство по-прежнему должно нести часть расходов, обеспечивая тем самым выполнение функции социальной справедливости, содействуя повышению общей культуры, снижению преступности и другим внешним социальным выгодам.

Изменение роли государства в сфере образования является важнейшим фактором развития в ней рыночных отношений. Сокращение государственного финансирования образования, за последние два десятилетия постепенно стало реальностью практически во всех странах мира, сопровождается и развитием новых механизмов государственного финансирования образования [Балашов Г., Беляков С., Виноградов Н., 1996]. Основное направление развития этих механизмов – содействия со стороны государства становлению в сфере образования конкурентных рыночных отношений, то есть увеличению предложения высококачественных образовательных услуг и продуктов,

повышению платежеспособного спроса на них со стороны как студентов и их семей, так и предприятий, усилению конкуренции на формирующемся рынке.

Важным фактором развития рыночных отношений в сфере образования стал переход от идеологии и политики либерализма к неоконсерватизму.

IV. ОБСУЖДЕНИЕ

Развитие рыночных механизмов финансирования университета делает актуальным осмысление как положительных, так и отрицательных результатов этого процесса.

С одной стороны, ряд исследователей отмечают, что использование в университетах рыночных механизмов распределения финансовых ресурсов ведет к росту эффективности образования. Так, в Великобритании после второй мировой войны до 1980 года государство брало на себя ответственность за обеспечение высшего образования как государственной службы, а в 80-е годы начался переход от жесткого административного распределения ресурсов к рыночным механизмам финансового управления. За это десятилетие утверждения рыночной модели финансирования университетов средний расход на университетского студента сократился на 3-5%, число выпускников стало больше на 10%, доля тех, кто получает аттестаты первого класса, возросла с 6 до 8,3%; количество обладателей сертификатов о высшем образовании увеличилось на 60%, а дипломов доктора философии – более чем на 34% [4]. Эти данные свидетельствуют о росте эффективности университетского образования в Великобритании в процессе утверждения рыночной модели финансирования университета.

Эффективность образования, осуществляемого на рыночной основе на базе современных компьютерных и телекоммуникационных технологий при достаточных масштабах развития такого образования, при достижении эффекта экономии от масштаба образовательной деятельности оказывается более эффективным, чем традиционное образование.

Однако, с другой стороны, анализ рыночной модели финансирования университета приводит к выделению ее возможных негативных последствий. Они связаны с тем, что рыночные механизмы управления университетом могут привести к снижению уровня фундаментальности университетского образования и научных исследований, поскольку в соответствии с рыночными критериями предпочтение будет отдаваться финансированию курсов и разработок, носящих прикладной характер. При этом не внутренняя логика развития образования и науки, а внешние критерии, порой просто мода, задают направление деятельности высших учебных заведений. Рыночная модель иногда приводит и к резкому увеличению неравенства между вузами. Диверсификация источников финансирования может также вызывать отрицательные последствия, так как государственные средства идут на поддержание основ деятельности учебных заведений, а средства спонсоров ориентированы в основном на финансирование инноваций, что придает этим спонсорам такой вес в определении направлений деятельности университетов, который порой не соответствует объему

действительно оказанной ими поддержки. К тому же при финансировании из одного источника, обычно государственного органа, этот источник и несет ответственность в целом за деятельность учебного заведения; если же источников финансирования много, то может сложиться ситуация, что никто не несет такой ответственности.

При развитии рыночной модели финансирования и управления университетом подвергается определенному изменению и такая специфическая организационная черта традиционного университета, как его автономия. Автономия обычно рассматривается как одна из фундаментальных университетских ценностей. Она часто трактуется и как неотъемлемая черта демократического общественного устройства, поскольку является способом институализации на университетском уровне свободы научных исследований и преподавания.

Тесно связанной с автономией чертой традиционного университета является коллегиальность в принятии решений. Университет осуществляет свою автономию путем коллегиального принятия решений. При этом в коллегиальности отражается индивидуальная свобода творчества университетского ученого и преподавателя, его индивидуальная профессиональная автономия. Она предоставляет собой также существенную черту управления традиционным университетом, проявляющуюся в деятельности ученых советов, администрации, преподавательских ассоциаций, студенческих организаций. Поэтому любые новые способы и методы управления университетом оцениваются с позиций реализации в них принципа коллегиальности.

Все чаще в управлении университетами обходятся коллегиальные органы принятия решений. Деятельность университетов по преимуществу определяется финансовыми возможностями и ограничениями. Цели университета как храма науки – производить и передавать знания как общественное достояние – постепенно вытесняются целями производства и передачи знания как рыночного товара, который можно и нужно продавать.

Это отражается на всей деятельности университета. Все больше рынок, а не внутренняя логика развития университета задает основные векторы его эволюции. Чтобы выстоять в условиях конкуренции, университет меняет принципы формирования состава сотрудников: увеличивает прием в штат исследователей, перспективных в коммерческом плане, активнее заключает договоры с совместителями и т.п.

Для этой модели характерны права собственности на знания и вытекающие из них ограничения на распространение знаний. Если в традиционной университетской системе знания распространялись свободно путем их ничего не стесненного опубликования, то законы рынка и конкуренции требуют развития секретности в области распространения знаний. Более привычным для университетов становится тип профессора-предпринимателя. Ответственность перед научным и педагогическим сообществом, которая была характерна для традиционного университета, в какой-то мере заменяется ответственностью

перед организацией, финансирующей проект. Деятельность профсоюзов, которые контролируют условия занятости, все больше отодвигается на периферию университетской жизни.

V. ВЫВОДЫ

Итак, в рыночной модели университет рассматривается как структура, производящая конкурентоспособные товары на рынок образовательных услуг и научных разработок. В условиях бюджетных трудностей государства поощряют развитие рыночных механизмов финансирования университетов, особенно сотрудничество предприятий и университетов. Во многих странах укрепление связей между университетами и деловыми кругами рассматривается как наиболее перспективный путь развития университетов в современном мире. Традиционные университетские структуры и способы деятельности оказываются слишком тяжеловесными и громоздкими, чтобы быть эффективными в современном мире. Эффективность все чаще анализируется в рыночных терминах.

Это приводит к радикальным трансформациям традиционных университетов, которые раньше были изолированы от действия рыночных сил. Как отмечает Д. Хэбью, «традиционные британские университеты представляют собой систему, защищенную от давления конкуренции двумя типами монополии: естественной монополии силы разума и таких ресурсов, как библиотеки и лаборатории, а также созданной человеком, вернее дарованной правительством, монополии на присуждение степеней и званий.

Расширение рынка образовательных услуг и научных исследований вовлекает университеты в конкурентную борьбу.

Таким образом, развитие рыночных отношений в сфере образования существенно влияет на характер управления образовательным учреждением, что наиболее четко проявляется на уровне высшего образования.

Совершенствование управления университетом в условиях развития рыночных отношений, то есть на базе рыночной модели, предполагает:

- Обеспечение центральной администрацией соответствия стратегии развития деятельности подразделений с целью получения дополнительных источников финансирования стратегическим задачам и целям университета;
- Содействие развитию новых организационных структур, действующих самостоятельно в общей системе университета и способствующих расширению спектра и увеличению объема производства образовательных продуктов и услуг подразделениями университета;
- Поддержание уровня фундаментальности образования и научных исследований;
- Развитие коллегиальности как основного способа управления университетом;
- Реализацию в университетах прав на интеллектуальную собственность путем патентования и лицензирования результатов деятельности, защиту прав на эти результаты и их реализацию в условиях рынка;

- Усиление роли профсоюзов в деятельности университета.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Buchbinder, H. The market-oriented university and the changing role of knowledge // Higher education. – Dordrecht, 1993. – Vol. 26, №3. – P. 331-347.
2. Hague, D. Beyond Universities. – London: Institute of Economic Affairs, 1991.
3. Neave, G. On preparing for markets: trends in higher education in Western Europe, 1988-1990 // European Journal of Education. – 1990. – Vol. 25, №2. – P. 195-222.
4. Williams, G. L. New funding mechanisms in higher education. – Milton Keynes: Open University Press, 1992.
5. Тихонов, А. и др. Управление современным образованием: социальные и экономические аспекты. – М.: Вита-Пресс, 1998. – 256 с.

IQTISODIYOT FANLARIDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINING MAZMUNI VA AHAMIYATI

Yaxshimuratova Sevara Rustam qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

yaxshimuratovasevar@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola tadqiqotchilik faoliyatining jamiyat va iqtisodiyot rivojidadagi muhim o'rnini tahlil qiladi. Tadqiqotchilik nafaqat ilmiy bilimlarni yaratish, balki ularni amaliyotda qo'llash orqali ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqolada ilmiy tadqiqotlar orqali jamiyatning turli sohalaridagi masalalarni hal qilishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatlari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: tadqiqotchilik, innovatsiya, amaliyot, texnologiya, ilm-fan, rivojlanish, barqarorlik.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotchilik faoliyati insoniyat tarixida muhim o'rin tutgan va jamiyatning har bir sohasida rivojlanishga turtki beradigan jarayonlardan biridir. Ilmiy tadqiqotlar, yangi bilimlarni yaratish, mavjud bilimlarni chuqurlashtirish va amaliyotga tatbiq etishda muhim vosita sifatida faoliyat yuritadi. Tadqiqotchilik, faqat ilm-fan sohalariga xizmat qilmasdan, jamiyatning barcha qatlamlarini, iqtisodiyotni, madaniyatni, ta'lim tizimini, ekologiyani va boshqa ko'plab sohalarni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Bugungi kunda global miqyosda yuzaga kelgan yangi muammolar, iqlim o'zgarishi, pandemiyalar, texnologik inqiloblar kabi jarayonlar ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarning ahamiyatini yanada oshirdi. Tadqiqotchilik faoliyatining maqsadi faqat nazariy bilimlarni yaratish emas, balki bu bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish va ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik muammolarni hal qilishdir. Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalarni yaratish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot faoliyati-ta'lim jarayonidagi innovasion harakat, interaktiv metod bo'lib, ta'lim oluvchining bilish jarayonini samarali rivojlantirishdir. Ta'lim jarayonidagi tadqiqot faoliyati talabalarda ijodiy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi, nutq, dunyoqarashi kengayadi, turli xil muammolarni mustaqil yechishga sharoit yaratadi.

M.V. Stepanova va A.P. Tryapisina tomonidan o'quv tadqiqotlari uch guruhga ajratilgan: 1) mono–predmetli tadqiqotlar; 2) fanlararo tadqiqotlar; 3) mavzudan tashqari mustaqil izlanish. Mono–predmetli tadqiqot ma'lum bir fan bo'yicha olib boriladi va ushbu fanning mazmuniga muvofiq aniqlangan muammoni hal qilish uchun bilimlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu turdagi tadqiqot natijalari alohida o'quv fanining mazmunidan tashqariga chiqmaydi va odatda uni o'rganish jarayonida olinadi. Bunday tadqiqotlar talabalarning ma'lum bir fan bo'yicha bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga qaratilgan. Mono–predmetli ta'lim tadqiqotining maqsadi fanning predmet doirasidan tashqariga chiqmaydigan asosiy muammolarni hal qilishdir. Bunday maqsad ushbu fan o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladi [1].

Ilmiy tadqiqotlar nafaqat yangi bilimlarni yaratadi, balki jamiyatning barcha sohalariga ta'sir qiladi. Tadqiqotchilikning roli ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishda juda muhimdir.[2] Tadqiqotlar orqali yaratilgan innovatsiyalar, bozor iqtisodiyotiga qanday hissa qo'shishini va yangi ish o'rinlari, texnologik rivojlanish va iqtisodiy o'sishni qanday rag'batlantirishi mumkinligini ko'rsatadi. Asarda, ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiy samaradorlikni oshirish va jamiyatda barqaror rivojlanishni ta'minlashdagi muhimligi ta'kidlanadi.

A. F. Tursunovning asari ijtimoiy tadqiqotlar va jamiyat rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Tadqiqotlar jamiyatda mavjud bo'lgan muammolarni o'rganishga, yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga yordam beradi. Muallif, Innovatsion iqtisodiyotning shakllanishida ilmiy tadqiqotlar va texnologik yangiliklar jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga turtki beradi deydi.[3] Tadqiqotchilikning jamiyatga ta'siri va uning taraqqiyotga qo'shgan hissasi bu asarda o'rganilgan asosiy masaladir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tadqiqotchilik faoliyatining ahamiyatini o'rganish uchun tahliliy, empirik, taqqoslash va modellashtirish metodlari qo'llaniladi. Tahliliy metod orqali ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar asosida tadqiqotchilikning jamiyat va iqtisodiyotdagi o'rni tahlil qilinadi. Empirik metod yordamida so'rovnomalar va statistik ma'lumotlar yig'ilib, ilmiy tadqiqotlarning amaliy ahamiyati aniqlanadi. Taqqoslash metodida turli mamlakatlardagi tadqiqotchilik faoliyatlari solishtiriladi. Modellashtirish esa ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga ta'sirini nazariy model orqali o'rganishga imkon beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir faoliyat turi o'zining maqsad va vazifalariga ko'ra ma'lum bir y o'nalishlarga ega hisoblanadi. Tadqiqotchilik faoliyati ham turli yo'nalishga egadir. Demak biz ishimizning maqsadi va oldimizga qo'ygan vazifamizga ko'ra ushbu y o'nalishlardan birini tanashimiz va tadqiqot olib borishimiz mumkin.

Tadqiqotchilik faoliyati turli yo'nalishlarda olib borilishi mumkin bo'lib, uning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

Fundamental tadqiqotlar – nazariy bilimlarni rivojlantirish va yangi ilmiy qonuniyatlarni kashf qilishga qaratilgan tadqiqotlar. Bular uzoq muddatli ilmiy ishlar bo'lib, amaliy jihatdan tezkor natija bermasligi mumkin, biroq kelajak ilm-fan rivojiga mustahkam poydevor yaratadi.

Amaliy tadqiqotlar – muayyan sohalarda aniq muammolarni hal qilishga qaratilgan bo'lib, fundamental tadqiqotlar asosida ishlab chiqiladi. Masalan, yangi dorilar yaratish yoki qishloq xo'jaligi hosildorligini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar.

Innovatsion tadqiqotlar – yangi mahsulot, texnologiya va xizmatlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan bo'lib, ular sanoat va iqtisodiy sohalarning rivojlanishiga turtki beradi.

Eksperimental tadqiqotlar – oldindan belgilangan gipotezalarni tasdiqlash yoki rad etish uchun laboratoriya va real sharoitlarda o'tkaziladigan sinovlar.

Tahliliy tadqiqotlar – turli ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va ularning asosida ilmiy xulosalar chiqarishdan iborat. Ijtimoiy fanlar, iqtisodiyot va siyosatshunoslikda keng qo'llaniladi.

Ilmiy tadqiqot ishida aniqlik, o'byektivlik, mantiqiylik, izchillik o'ziga xoslik, qisqalik va to'liqlilik kabi me'yorlar mavjudki, bu me'yorlar ilmiy asarda o'z ifodasini topishi kerak. Har qanday ilmiy tadqiqot ishida tadqiq qilingan ilmiy xodisa aniq tasvirlanadi. Ilmiy tadqiqot natijalari mantiqiy fikrlash va mushohada yuritish orkali izchil bayon etiladi.

Aniqlik - hodisani predmet ma'nosini anglatuvchi so'zlarning nominativ ma'noda qo'llanilishi manosemantik xarakterga ega bo'lishi sinonimiyaning bir qadar chegaralanishi, atamalarining ilmiy nutqqa mos qo'llanishida ko'rinadi. Aniq fikrsiz ilmiy bilimning bo'lishi mumkin emas.

Obyektivlik - narsa va hodisalarning haqqoniy mavjudligi ularning to'g'ri fan tushunchalari asosida izohlanishi, fikrning misollar daliliy materiallar, teorema va formulalar bilan isbot qilinishida ko'rinadi.

Mantiqiy izchillik - abstrakt atamalarining ko'p qo'llanishi, fikrning bir-biriga mantiqiy bog'lanishi, izchil bayon etilishi ilmiy nutqda izchillikni yuzaga keltiruvchi maxsus o'ziga xos so'z va birikmalarning mavjudligida aks etadi.

Ixchamlik-ilmiy nutqqa xos belgidir. Ilmiy bayon ortiqcha tasvir va izohni talab etmaydi. Shu sababli ilmiy bayonda narsa va hodisalar tasviri uchun uzundan-uzoq o'xshatish, sifatlash kabi tasviriy vositalar qatnashmaydi. Bu kabi ortiqcha bayon fikrni chalg'itib, diqqatini bo'ladi. Shuning uchun ilmiy bayon doimo ixchamlikni talab etadi.

To'liqlik - ilmiy tadqiqot natijalarini bayon etishda, muallifning ko'z oldida o'ta talabchan kitobxon, ilmiy jamoatchilik namoyon bo'lishi kerak. Shunga ko'ra, muallif o'z fikrini isbotlash uchun juda ko'plab daliliy materiallarni keltirish bilan o'quvchida ushbu ilmiy muammo hakida tasavvur hosil qiladi. Shuning uchun, ilmiy material imiy uslubda har bir so'z aniq, to'g'ri ma'noda qo'llanib, fikr to'liq bayon etiladi.

Tadqiqotlarning turli turlari ilmiy izlanishlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega. Har bir tadqiqot turi o'zining metodologiyasi va maqsadiga ko'ra turli yo'nalishlarga xizmat qiladi. Tadqiqotchilar, o'zlarining izlanishlarida aniq maqsadga erishish uchun turli tadqiqot turlarini qo'llashadi. Shuningdek, bu tadqiqotlar yangi bilimlarni yaratish, muammolarni hal qilish va innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot metodologiyasi — bu ilmiy izlanishlar olib borishda qo'llaniladigan usul va yondashuvlarning yig'indisidir. U tadqiqotning qanday qilib amalga oshirilishi, qaysi metodlar, usullar va vositalar ishlatilishi kerakligini belgilaydi. Tadqiqot metodologiyasi ilmiy ishning asosini tashkil etadi va izlanishning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir ilmiy izlanishning maqsadiga, yo'nalishiga va sohaga qarab metodologiya ham o'zgaradi.

Tadqiqot metodologiyasi, ilmiy natijalarga erishishda asosiy yo'ldosh bo'lib, metodlar va usullar orqali ilmiy muammoni to'g'ri va samarali hal qilish imkonini yaratadi. Tadqiqotning sifatli bo'lishi, uning aniq metodologiyasiga bog'liq. Ushbu

maqolada tadqiqot metodologiyasining ahamiyati, uning asosiy elementlari va ilmiy izlanishlarda qanday ishlatilishi haqida soʻz yuritiladi.

Tadqiqot metodologiyasining asosiy elementlari, tadqiqotning qanday y oʻnalishda olib borilishi, qanday metodlar va vositalar ishlatilishi, maʼlumotlarni qanday yigʻish va tahlil qilish jarayonlarini oʻz ichiga oladi. Bu elementlar quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

Tadqiqot yondashuvi: Tadqiqot yondashuvi, tadqiqotning umumiy maqsadi va maqsadga erishish usulini belgilaydi. Yondashuvlar turli xil boʻlishi mumkin, masalan, sifatli, miqdoriy yoki aralash yondashuv.

Maʼlumot yigʻish usullari: Tadqiqotda foydalaniladigan maʼlumot yigʻish usullari metodologiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Maʼlumotlar, soʻrovnomalar, intervyular, eksperimentlar, kuzatishlar yoki arxiv maʼlumotlari orqali yigʻilishi mumkin.

Maʼlumotlarni tahlil qilish usullari: Yigʻilgan maʼlumotlarni tahlil qilish metodologiyaning ikkinchi muhim qismidir. Bu jarayon statistik, kashfiyotchi yoki tasviriylar tahlil usullarini oʻz ichiga oladi.

Nazariy va amaliy yondashuvlar: Tadqiqot metodologiyasida nazariy asoslarni ishlab chiqish va amaliy muammolarni hal etishga yoʻnaltirish zarurdir. Nazariy yondashuvlar ilmiy izlanishlarga y oʻnalish beradi, amaliy yondashuvlar esa ushbu nazariyalarni hayotga tadbiq etadi.

Tadqiqot metodologiyasi ilmiy izlanishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. U tadqiqotning samarali va aniq boʻlishini, maʼlumotlarni toʻgʻri yigʻish va tahlil qilishni taʼminlaydi. Tadqiqotchilar uchun metodologiyani toʻgʻri tanlash, izlanishlarining ishonchli va aniq boʻlishi uchun muhimdir. Shuningdek, metodologiya ilmiy ishning barcha bosqichlarida, jumladan, maʼlumotlar yigʻish, tahlil qilish va xulosalar chiqarishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot metodologiyasini toʻgʻri tanlash va qoʻllash, ilmiy ishlarning sifatini va ahamiyatini oshiradi.

Ilmiy tadqiqot ishlarida quyidagilar farqlanadi: ilmiy yoʻnalish, muammolar va mavzular. Ilmiy yoʻnalish – fanning muayyan tarmogʻida yirik, fundamental, nazariy eksperimental masalalarni hal etishga bagʻishlangan jamoaviy ilmiy tadqiqot sohasi.

Ilmiy yoʻnalish qoʻyidagi tuzilmaviy birliklarga boʻlinadi: mujassamaviy muammolar va muammolar, mavzular va masalalar.

Muammo – murakkab ilmiy masala boʻlib, hal etishni, tadqiq etishni talab qiladi. U muammoviy vaziyat natijasi hisoblanadi, bu mavjud eski bilimlar va empirik yoki nazariy tadqiqotlar natijasida yangidan topilgan bilimlar oʻrtasida ziddiyat yuzaga kelishi tufayli hosil boʻladi. Mujassamaviy muammolar (yoki problematika) – odatda, bir yoʻnalishdagi murakkab bir qancha masalani oʻz ichiga oluvchi muammolar majmui.

Mavzu – bu ilmiy masala boʻlib, tadqiqot talab qiluvchi muammolar muayyan sohasini qamrab oladi. U koʻplab tadqiqiy masalalarga – muammoning aniq bir sohasiga taalluqli ancha mayda ilmiy masalalarga asoslanadi. Muammoni yoki masalani hal etishda muayyan tadqiqot vazifasi yechiladi, masalan, yangi materialni ishlab chiqish, konstruksiya, ilgʻor texnologiya va shu kabilarni yaratish. Bunda ularni

bajarish faqat nazariy ahamiyat kasb etibgina qolmay, balki asosan kutilayotgan muayyan iqtisodiy samaraga ega amaliy ahamiyat ham kasb etadi.

Ilmiy tadqiqot mavzusiga bir qator talablar qo'yiladi:

1. Mavzu dolzarb bo'lishi, hozirgi paytda hal etishni talab qilishi zarur. Fundamental tadqiqotlar bilan bog'liq mavzular dolzarblik darajasini belgilash uchun hozircha tegishli mezonlar yo'q. Shuning uchun, mazkur holda dolzarblikni yirik olim yoki ilmiy jamoa belgilaydi. Mavzuning amaliy tavsifiga kelsak, ularning dolzarbliigi, qoidaga ko'ra ishlab chiqarish muayyan tarmog'ining rivojlanish va iqtisodiy samaradorlik talablariga ko'ra belgilanadi.

2. Mavzu yangi ilmiy masalani hal etishi va ilmiy yangilik tavsifiga ega bo'lishi kerak.

3. Ilmiy mavzuga qo'yiladigan muhim talablar bo'lib iqtisodiy samaradorlik va ahamiyatlilik hisoblanadi. Amaliy tadqiqotlar bilan bog'liq mavzular tanlash bosqichida taxminiy belgilanadigan iqtisodiy samara berishi lozim. Fundamental tavsifdagi mavzuni tanlashda iqtisodiy samaradorlik mezoni ahamiyatlilik mezoniga o'z o'rnini bo'shatib beradi.

4. Mavzu ilmiy yo'nalishiga mos bo'lishi kerak. Bu ilmiy jamoa malakasi va vakolatidan eng to'liq ravishda foydalanishga imkon beradi. Natijada ishlanmaning nazariy darajasi, sifati va iqtisodiy samarasi oshadi, tadqiqotning bajarilish muddati qisqaradi.

5. Joriy etilish mavzuning muhim tavsifi bo'lib hisoblanadi. Mavzuni ishlab chiquvchilar uni rejadagi muddatda tugatilish imkoniyatini belgilashlari va buyurtmachining ishlab chiqarish sharoitlariga joriy etilishini aniqlashlari kerak. Ular tegishli ishlab chiqarishni, uning hozirgi vaqtdagi va kelgusidagi talablarini yaxshi bilishlari lozim.

Mavzuni tanlash mamlakat va xorijiy adabiyot manbalarini, ya'ni hal qilinayotgan masalaga bag'ishlangan. Diqqat bilan o'rganib chiqish bilan qo'shib olib boriladi. Bu velosipedni qayta kashf etmaslik uchun, shuningdek zamonaviy ilmiy-tadqiqotlar yo'nalishini aniqlash uchun zarur.

Tadqiqotchilik orqali ilmiy bilimlar rivojlanadi, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlar ishlab chiqiladi, shuningdek, insoniyatning kelajakdagi rivojlanish istiqbollari shakllanadi. Tadqiqotchilikning ahamiyatini k o'rsatishda bir nechta asosiy jihatlarga to'xtalib o'tish mumkin.

Ilmiy bilimlarning yaratilishi va rivojlanishi

Tadqiqotchilik faoliyati yangi bilimlarning yaratilishida va mavjud nazariyalarni takomillashtirishda markaziy o'rin tutadi. Ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar yangi qonuniyatlar, nazariyalar va tushunchalarni ishlab chiqish orqali insoniyatning bilim doirasini kengaytiradi. Tadqiqotlar orqali nafaqat yangi bilimlar yaratiladi, balki mavjud bilimlar ham chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi. Misol uchun, fizikada yangi kashfiyotlar, tibbiyotda yangi davolash usullari, yoki iqtisodiyotda yangi modellarning ishlab chiqilishi tadqiqotchilik faoliyati orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy muammolarni hal qilish

Tadqiqotchilik faoliyati ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar orqali jamiyatdagi mavjud muammolar, masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash,

mehnat bozorida tengsizlik, ekologik inqiroz va boshqalar o'rganiladi. Tadqiqotchilik jamiyatda yuzaga kelayotgan yangi ijtimoiy muammolarni aniqlash va ularga yechim topish uchun zarur bo'lgan bilim va yondashuvlarni yaratadi. Misol uchun, ekologik tadqiqotlar orqali iqlim o'zgarishining ta'sirlarini o'rganish va unga qarshi kurashish yo'llari ishlab chiqiladi.

Innovatsiyalar va texnologik rivojlanish

Tadqiqotchilik faoliyati innovatsiyalarni yaratishda va yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Yangi ilmiy kashfiyotlar ko'pincha amaliyotda, iqtisodiyotda va kundalik hayotda ishlatiladigan yangi texnologiyalarga olib keladi. Masalan, axborot texnologiyalari, energetika, tibbiyot va sanoat sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar yangi mahsulotlar, usullar va tizimlarni yaratishga olib kelmoqda. Shuningdek, bu texnologiyalarni amalga oshirish va rivojlantirishda tadqiqotchilik faoliyatining ahamiyati juda katta.

Iqtisodiy rivojlanish va barqarorlik

Tadqiqotchilik faoliyati iqtisodiy rivojlanishning poydevorini yaratadi. Innovatsiyalar va yangi texnologiyalar iqtisodiyotda samarali ishlashni ta'minlash, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va yangi ish o'rinlarini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni, resurslardan samarali foydalanishni, ishlab chiqarish va xizmatlar sifatini oshirishni va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashni imkonini beradi. Tadqiqotchilik, shuningdek, davlat siyosatining samaradorligini oshirishda va ijtimoiy sohalarida adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim va kadrlar tayyorlash

Tadqiqotchilik faoliyati ta'lim tizimi va ilmiy kadrlarni tayyorlashda ham muhim o'rin tutadi. Tadqiqotchilik orqali ilmiy metodologiyalar va pedagogik yondashuvlar ishlab chiqiladi, bu esa ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Ta'lim tizimining samarali ishlashi, o'quvchilarga, talabalar va ilmiy kadrlar tayyorlashda yuqori malakali mutaxassislar yetishtirishga imkon yaratadi. Tadqiqotlar orqali yangi pedagogik metodlar va bilimlarni o'rgatish usullari ishlab chiqiladi, bu esa jamiyatning intellektual va ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqotchilik faoliyati — ilm-fan, texnologiya va jamiyatning rivojlanishida muhim rol o'ynaydigan faoliyatdir. Bu jarayonning ahamiyati nafaqat yangi bilimlarni yaratish va ilmiy izlanishlar natijasida yangi nazariyalar va yondashuvlarni ishlab chiqishda, balki ushbu bilimlarning amaliy hayotga tatbiq etilishida ham sezilarli. Tadqiqotchilik faqat ilmiy sohalarida emas, balki iqtisodiyot, ijtimoiy tizimlar, ekologiya va ta'lim sohalarida ham jiddiy ta'sir o'rsatadi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatning rivojlanishiga, barqaror o'sishga va global muammolarni hal qilishga yordam beradi. Tadqiqotchilik faoliyati davomida, uning etik jihatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ilmiy izlanishlar odatda jamiyatning manfaatlariga xizmat qilishi kerak, shuning uchun tadqiqotchilar ilmiy metodlarni to'g'ri qo'llash, axloqiy me'yorlarga rioya qilish va inson huquqlarini hurmat qilishlari zarur.

Tadqiqotchilikning etik tamoyillari, natijalarning ishonchliligi, adolatli va adolatli bo'lishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, tadqiqotchilik faoliyati faqat ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishda emas, balki jamiyatning har bir sohasida, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishda beqiyos ahamiyatga ega. Bu faoliyat, bizning kelajagimizni shakllantirishda, yangi bilimlar va yondashuvlar ishlab chiqishda va global muammolarni hal qilishda eng muhim vosita hisoblanadi. Shuning uchun, tadqiqotchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamiyatning taraqqiyotidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Stepanova, M.V. Uchebno-issledovatel'skaya deyatel'nost shkol'nikov v profil'nom obuchenii: Uchebno-metodicheskoye posobiye dlya uchiteley / Pod red. A.P. Tryapishinoy. SPb., 2005. S. 28-31-betlar.
2. T. A. Karimov "Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar". Fan va ta'lim nashriyoti. 2019-yil. 124-bet.
3. A. F. Tursunov "Innovatsion iqtisodiyot: nazariyasi va amaliyoti". Iqtisodiyot nashriyoti. 2020-yil. 78-bet.
4. S. H. Azimov "Tadqiqotchilik faoliyati va uning jamiyatdagi ahamiyati". Universitet nashriyoti. 2021-yil. 56-bet.
5. M. Sh. Yusupov "Ilmiy tadqiqotlar va ularning amaliy ahamiyati". Akademiya nashriyoti. 2018-yil. 102-bet.
6. Shermuxammedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. –Toshkent: Noshir, 2020-yil. 480-bet.
7. Sian, P., & Newell, A. *Science and Technology in Society: A Sociological Perspective*. New York: Springer. 2009

O'ZBEKISTONDA DAVLAT BYUDJETI DAROMAD VA XARAJATLARINING TARKIBI VA DINAMIKASI TAHLILI

Abduraximova Saida Axmadjanovna

Ilmiy rahbar, TIFT Universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori

saidaahmadjanovna07@gmail.com,

+998909570807

G'ulomjonov Farruxbek Doniyorjon o'g'li
TIFT Universiteti MIK23-01 guruh magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda 2024-yilga mo'ljallangan davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasi tahlil qilinib, daromad manbalari, jumladan, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlar, resurs to'lovlari va soliqdan tashqari tushumlar o'rganilib, budjet yig'imlarining diversifikatsiyasi va ortib borayotgani ta'kidlangan. Xarajatlar tomonida, maqolada ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi ijtimoiy sohalarga ustuvor ahamiyat qaratilib, iqtisodiy rivojlanish, infratuzilma va ekologik barqarorlikka katta investitsiyalar kiritilishi ta'kidlanadi. Tadqiqot yakunlariga ko'ra, O'zbekistonning soliq-byudjet siyosati barqaror iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va kelajakdagi rivojlanish uchun fiskal barqarorlikka erishishga qaratilgan muvozanatli yondashuvni aks ettiradi.

Kalit so'zlar: Budjet-soliq siyosati, daromadlar, xarajatlar, davlat, iqtisodiyot, rivojlanish, taqsimlash, konsolidatsiya.

Kirish

Davlat byudjeti har qanday davlatning iqtisodiy tuzilishida hal qiluvchi rol o'ynaydi va davlat moliyasini boshqarishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonda davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasini chuqur tahlil qilish hukumatning soliq-byudjet siyosati, ustuvor yo'nalishlari va umumiy iqtisodiy yo'nalishlarini tushunish uchun zarurdir. O'zbekistonda davlat byudjeti turli daromad manbalaridan, jumladan, soliqlar, soliq bo'lmagan daromadlar va grantlardan iborat bo'lib, ularning har biri davlat xizmatlari va rivojlantirish loyihalarini moliyalashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Xarajatlar tomonida hukumat iqtisodiy o'sishni va ijtimoiy farovonlikni oshirishga qaratilgan ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma va mudofaa kabi turli sohalarga mablag' ajratadi. Ushbu resurslarning taqsimlanishi va oqimiga iqtisodiy sharoitlar, inflyatsiya darajasi va hukumat islohotlari kabi ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda O'zbekistonda soliq islohotlari, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, fiskal markazlashtirishni kuchaytirish kabi muhim iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirildi.

Ushbu o'zgarishlar byudjetning tarkibi va taqsimlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, davlat moliyasini boshqarish uchun yangi vazifalar va imkoniyatlar yaratdi. Ushbu dinamikani tushunish siyosatchilar, iqtisodchilar va manfaatdor tomonlar uchun juda muhim, chunki ular barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish va fuqarolarning hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan. Maqolada O'zbekiston davlat byudjetining asosiy tarkibiy qismlari ko'rib chiqiladi, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni

taqsimlash tendentsiyalari tahlil qilinadi hamda so'nggi vaqtlarda amalga oshirilgan fiskal islohotlarning oqibatlari baholanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Keng ko'lamli adabiyotlarda O'zbekistonda davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining tarkibi va dinamikasi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan, bunda asosiy e'tibor fiskal islohotlar, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni boshqarish masalalariga qaratilgan.

Berkov, A. (2019). O'zbekistonda davlat moliyasini boshqarish evolyutsiyasini o'rganib, postsovet davridagi asosiy fiskal islohotlarni yoritadi. Maqolada byudjet nazoratining markazlashtirilgan tizimidan markazlashmagan tizimiga o'tish va davlat mablag'larini yanada shaffof va samarali taqsimlashga o'tish ta'kidlangan. Muallif mamlakatda soliq islohoti strategiyasini, yangi soliqlarning joriy etilishini, soliq solinadigan bazani kengaytirish, shu orqali byudjet daromadlari dinamikasiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishini o'rganadi.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti (2020). Ushbu maqola O'zbekistonda davlat xarajatlari tendentsiyalarini chuqur tahlil qilib, tarixiy naqshlarni va davlat xarajatlaridagi o'zgaruvchan ustuvorliklarni aniqlab beradi. Tadqiqotda ta'lim va sog'liqni saqlash kabi ijtimoiy sohalarga mablag'larni qayta taqsimlash, bu xarajatlarning qashshoqlikni kamaytirish va ijtimoiy farovonlikka ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada, shuningdek, O'zbekiston iqtisodiyotini qayta qurishning fiskal oqibatlari va hukumatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish masalalarini hal etishda soliq intizomini saqlash borasidagi sa'y-harakatlari haqida so'z boradi.

Sattarov, S., Ismoilov, M. (2021). O'zbekistonda daromadlarni shakllantirishning murakkab tizimini, xususan, tabiiy resurslarga asoslangan daromadlarga bog'liqlikdan ko'proq diversifikatsiyalangan soliq tuzilmasiga o'tishni ko'rib chiqadilar. Ularning tadqiqotida daromadlar barqarorligini oshirishga qaratilgan qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'iga o'zgartirishlar kiritilgan soliq islohotlarining o'rni alohida ta'kidlangan. Mualliflar, shuningdek, ushbu islohotlar turli tarmoqlar bo'yicha resurslarni taqsimlashga qanday ta'sir qilganini tahlil qiladilar.

Moliya vazirligining rasmiy hisobotida (2022) O'zbekistonning soliq-byudjet siyosati asoslari va byudjetni rejalashtirish jarayonlari har tomonlama tahlil qilingan. Hujjatda davlat byudjetining strategik vazifalari belgilab, asosiy e'tibor iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish, ijtimoiy dasturlarga qaratilgan. Unda hukumatning xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirish va byudjet taqchilligini kamaytirish bo'yicha xarajatlarni ratsionalizatsiya qilish va daromadlarni yig'ish mexanizmlarini takomillashtirish borasidagi sa'y-harakatlari alohida ta'kidlangan. Bu manba hukumatning uzoq muddatli byudjet strategiyalarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Xalilov va Rahimov (2023). O'zbekistonda davlat xarajatlari sxemasi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Ularning tadqiqotlari byudjet mablag'laridagi o'zgarishlar, xususan, infratuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash kabi sohalarda - mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Tadqiqot xususiy sektor o'sishini rag'batlantirish va innovatsiyalarni rag'batlantirishda maqsadli davlat xarajatlarining muhimligini ta'kidlaydi. Shuningdek, u davlat investitsiyalarining samaradorligi va xarajatlarni kengroq iqtisodiy maqsadlarga moslashtirishga qaratilgan.

Yuqoridagi tadqiqotlar birgalikda O'zbekistondagi davlat byudjetining ko'p qirrali ko'rinishini taqdim etadi, bunda daromadlarni shakllantirish, xarajatlarni boshqarish va fiskal islohotlar sohasidagi muammolar ham, muvaffaqiyatlar ham ko'rib chiqiladi. Ular birgalikda O'zbekistonning davlat byudjeti jarayonlaridagi jadal o'zgarishlarni tushunishga hissa qo'shadilar, bu esa mamlakatning uzluksiz iqtisodiy rivojlanishi va fiskal barqarorlikni ta'minlash uchun zarurdir.

Ushbu tadqiqotda O'zbekiston davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining tarkibi va dinamikasini o'rganish uchun miqdoriy tahlilni sifat baholash bilan uyg'unlashtirgan aralash usullar qo'llaniladi. Metodologiya asosiy e'tibor daromadlar va xarajatlar tarkibidagi o'zgarishlarni tushunishga, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini baholashga va so'nggi vaqtlarda amalga oshirilgan fiskal islohotlarning oqibatlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Natijalar va muhokama

O'zbekistonning 2024-yilgi davlat budjeti daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlar tahlili turli choraklar bo'yicha daromadlar tarkibi va dinamikasida sezilarli tendentsiyalarni ko'rsatmoqda. Birinchi chorak (1-chorak), birinchi yarim yillik (1-yarim yillik) va to'qqiz oylik (9 oylik) umumiy daromad ko'rsatkichlari daromadlarning turli toifalari bo'yicha aniq o'sish traektoriyasini ko'rsatadi. Ma'lumotlar daromad manbalarining diversifikatsiyasini ko'rsatadi, bunda asosiy ulush to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlar, shuningdek, resurslar to'lovlari va mulk solig'idan tushadi.

Jami tushumlar va soliqlar tarkibi

2024-yilning birinchi choragida jami tushumlar 52620,6 mln.so'mni tashkil etdi. Keyingi olti oyda bu ko'rsatkich sezilarli darajada oshdi va birinchi yarim yillikda 120 989,7 million so'mga yetdi. Uchinchi chorak yakuniga ko'ra jami daromadlar 120 989,7 million so'mga yetdi, bu esa davlat daromadlarining barqaror o'sib borayotganidan dalolat beradi.

To'g'ridan-to'g'ri soliqlar

Daromad va korporativ soliqlarni o'z ichiga olgan to'g'ridan-to'g'ri soliqlar byudjet daromadlarining muhim qismini tashkil qiladi. 2024-yilning birinchi choragida davlat tomonidan 18770,7 million so'm to'g'ridan-to'g'ri soliqlar undirildi. Bu ko'rsatkich yil o'rtalarida 40 314,3 million so'mga o'sgan bo'lsa, sentabr oxiriga kelib 64 099 million so'mga yetdi. Ta'kidlash joizki, foyda solig'i (foyda solig'i) to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning asosiy qismini tashkil etib, birinchi chorakda 10 431,5 million so'mdan boshlanib, I chorakda 22 031,0 million so'mga o'sgan va nihoyat III chorakda 36 578 million so'mga yetgan. Xuddi shunday, shaxsiy daromad solig'i va shaxsiy daromad solig'i ham izchil o'sib bordi va III chorak yakuniga ko'ra jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i 25 414 million so'mni tashkil etdi.

Bilvosita soliqlar

Bilvosita soliqlar, jumladan, QQS (Qo'shilgan qimmatlik solig'i), aksiz solig'i (aksiz solig'i) va bojxona to'lovlari (bojxona boji) kuchli o'sishni ko'rsatdi. Birinchi chorakda davlat tomonidan egri soliqlardan 18193,0 mln.so'm undirilgan bo'lsa, yil o'rtalarida bu ko'rsatkich ikki baravardan ortiq oshib, 40004,0 mln. so'mni tashkil etdi va III chorak yakuniga ko'ra 62324 mln.so'mga yetdi. Ushbu toifadagi eng katta to'lovchi bo'lgan QQS 1-chorakdagi 12 267,0 million so'mdan III chorakda 41 847 million so'mgacha o'sdi.

Resurs va mulk solig'i

Resurslar va mulk solig'i ham o'sib bordi va bu O'zbekiston daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga yordam berdi. Ushbu toifadagi jami summa 1-chorakda 8 317,3 mln. so'mni tashkil etgan bo'lsa, birinchi yarim yillikda 17155,7 mln.so'mga oshgan va III chorak yakuniga ko'ra 26478 mln.so'mga yetgan. Yerdan foydalanganlik va suv resurslari soliqlari bo'yicha sezilarli o'sish kuzatildi, yer solig'i 1-chorakdagi 1853,4 million so'mdan III chorakda 6016 million so'mga, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqlar esa 239,5 million so'mdan 623 million so'mgacha o'sdi.

Boshqa daromadlar

Soliq bo'lmagan turli manbalarni o'z ichiga olgan boshqa daromadlar uch davr mobaynida eng sezilarli o'sishni kuzatdi. 1-chorakda 7339,6 mln. so'mdan boshlangan boshqa daromadlar yil o'rtalarida 23515,8 mln.so'mga oshib, 3-chorak yakuniga ko'ra 40745 mln.so'mga yetdi (1-jadval).

2024-yilgi Davlat byudjeti daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlar barcha toifalar bo'yicha barqaror o'sish tendentsiyasini, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlarning sezilarli o'sishini, shuningdek, mol-mulk va resurs soliqlarining oshishini ko'rsatmoqda. Bu natijalar soliq-byudjet islohotlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini, daromadlarni yig'ish mexanizmlari takomillashtirilganini, diversifikatsiyalangan va mustahkam davlat byudjetini shakllantirishga xizmat qilayotganini aks ettiradi

1-jadval

Davlat budjeti daromadlari⁵⁷

Ko'rsatkichlar		2024 yil	2024 yil	2024 yil
		1-chorak	1-yarim yillik	9 oylik
I. Daromadlar		52 620,6	120 989,7	
1.	Bevosita soliqlar	18 770,7	40 314,3	64 099
1.1	Foyda solig'i	10 431,5	22 031,0	36 578
1.2	Aylanmadan olinadigan soliq	594,3	1 350,4	2 106
1.3	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	7 744,9	16 932,8	25 414
2.	Bilvosita soliqlar	18 193,0	40 004,0	62 324
2.1	Qo'shilgan qiymat solig'i	12 267,0	26 689,3	41 847
2.2	Aksiz solig'i	3 729,8	8 613,9	13 517

⁵⁷ <https://www.imv.uz/static/davlat-budjeti-daromadlari-2>

2.3	Bojxona boji	2 196,2	4 700,7	6 960
3.	Resurs to'lovlari va mulk solig'i	8 317,3	17 155,7	26 478
3.1	Mol-mulk solig'i	1 718,0	3 524,9	5 153
3.2	Yer solig'i	1 853,4	4 022,1	6 016
3.3	Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq	4 506,4	9 183,0	14 687
3.4	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	239,5	425,7	623
4	Boshqa daromadlar	7 339,6	23 515,8	40 745

2-jadval

Davlat budjeti xarajatlari⁵⁸

Ko'rsatkichlar		2024-yil 1-chorak	2024-yil 6 oylik	2024-yil 9 oylik
		70 339,6	149 768,8	219 336,6
1.	Ijtimoiy xarajatlar	33 919,7	74 067,2	107 819,2
1.1	Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari	30 357,8	66 709,4	95 340,1
<i>Shundan:</i>				
1.1.1	ta'lim	16 012,1	37 224,6	50 071,7
a.	maktabgacha ta'lim	3 019,6	6 449,4	9 911,7
b.	umumiy ta'lim	10 415,1	24 760,2	31 828,1
b.	kadrlar tayyorlash	2 577,4	6 015,0	8 332,0
1.1.2	sog'liqni saqlash	7 880,5	16 529,6	25 272,3
1.1.3	madaniyat va sport	1 176,5	2 768,6	4 266,1
1.1.4	fan	427,2	855,0	1 342,4
1.1.5	nafaqalar, moddiy yordam va kompensatsiya to'lovlari	4 308,7	7 984,6	11 588,0
1.1.6	aholi bandligi darajasini oshirish	126,0	455,5	1 069,8
1.2.	Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga transfertlar	3 300,0	6 815,0	11 565,0
1.3.	Aholini uy-joy bilan ta'minlash dasturlarini moliyalashtirish uchun xarajatlar	261,9	542,8	914,1
2.	Iqtisodiyot xarajatlari	13 500,3	21 560,5	29 496,2
<i>Shundan:</i>				
2.1	suv xo'jaligi ekspluatatsiyasi xarajatlari	1 671,4	4 715,2	7 209,4
2.2	sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash	1,5	74,0	206,4
2.3	geologiya qidiruv ishlari	145,3	392,4	589,2
2.4	aholi punktlarini obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish	1 241,4	2 638,7	3 909,4
2.5	tabiatni muhofaza qilish	47,3	99,0	144,2
2.6	uy-joy kommunal ishlari	1 012,4	1 622,9	2 680,0

⁵⁸ <https://www.imv.uz/static/davlat-budjeti-xarajatlari-2>

2.7	tabiiy gaz narxlaridagi tafovut uchun subsidiyalar	8 057,0	9 300,0	9 500,0
3.	Investitsiya xarajatlarini moliyalashtirish	3 397,7	9 858,6	17 658,0
4.	Davlat boshqaruvi, adliya va prokuratura organlarini saqlash xarajatlari	3 486,7	7 530,9	11 398,9
5.	Sud organlarini saqlash xarajatlari	355,1	774,1	1 180,0
6.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shahar va tumanlar byudjetlarining zaxira jamg'armalari	388,7	1 019,5	1 553,4
7.	Davlat tomonidan NNT va fuqarolik jamiyatning boshqa inistitutlarini qo'llab-qo'vvatlash xarajatlari va o'zini o'zi boshqarish organlarini saqlash xarajatlari	376,3	661,5	885,9
8.	Davlat qarzlariga xizmat ko'rsatish va qoplash xarajatlari	2 490,6	6 983,0	9 641,9
9.	Boshqa xarajatlar	12 424,4	27 313,5	39 703,2

O'zbekistonning 2024-yilgi davlat byudjeti xarajatlari tahlili turli tarmoqlar bo'yicha umumiy xarajatlarning tizimli ravishda o'sishini ko'rsatmoqda. Birinchi chorak (1-chorak), birinchi yarim yillik (1-yarim yillik) va to'qqiz oylik (9 oylik) umumiy xarajatlari quyidagicha bo'ldi:

- **Birinchi chorak (1-chorak): 70 339,6 mln.so'm**
- **Birinchi yarim yillik (1 yillik): 149 768,8 mln.so'm**
- **To'qqiz oylik davr (9 oylik): 219 336,6 million so'm**

1. **Ijtimoiy xarajatlar** Byudjetning eng katta qismini tashkil etuvchi ijtimoiy xarajatlar yil davomida barqaror o'sib bordi. Birinchi chorakda ijtimoiy xarajatlar **33919,7 million so'mni** tashkil etib, yil o'rtalarida **74067,2 million so'mga**, III chorak yakuniga ko'ra **107819,2 million so'mga** o'sdi. Ijtimoiy xarajatlarning asosiy toifalari quyidagilardan iborat:

Ijtimoiy soha va aholini qo'llab-quvvatlash: I chorakda 30 357,8 million so'mdan boshlanib, birinchi chorakda 66 709,4 million so'mga ko'tarilgan va III chorakda **95 340,1 million so'mga** yetgan eng katta xarajatlar ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlariga yo'naltirildi. Ushbu toifaga turli kichik tarmoqlar kiradi:

- **Ta'lim:** Ta'lim xarajatlari 1-chorakdagi **16 012,1 million so'mdan** III chorakda **50 071,7 million so'mga** oshgan. E'tiborli kichik toifalarga erta bolalik ta'limi, umumiy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik kiradi.

- **Sog'liqni saqlash:** Sog'liqni saqlashga sarflangan xarajatlar I chorakdagi **7 880,5 million so'mdan** III chorakda **25 272,3 million so'mgacha** o'sdi, bu

sog'liqni saqlash infratuzilmasi va xizmatlarini yaxshilashga qaratilgan e'tiborni aks ettiradi.

- **Madaniyat va sport:** Ushbu toifadagi xarajatlar 1-chorakdagi **1176,5 mln.so'mdan 3-chorakda 4266,1 mln.so'mga** ko'tarilib, madaniyat va sport dasturlariga investitsiyalar hajmi oshganini ko'rsatdi.

- **Pensiya, moddiy yordam va kompensatsiyalar:** Bu sohadagi xarajatlar 1-chorakdagi **4308,7 mln.so'mdan 3-chorakda 11588,0 mln.so'mgacha oshgani aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning kuchayganidan dalolat beradi.**

- **Pensiya jamg'armasiga o'tkazmalar:** Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga o'tkazilgan mablag'lar I chorakda **3 300,0 mln.so'mni** tashkil etdi va III chorakda **11565,0 mln.so'mga** o'sdi.

- **Uy-joy dasturlari:** Uy-joy qurish dasturi bo'yicha xarajatlar birinchi chorakda **261,9 million so'mni** tashkil etdi va III chorakda **914,1 million so'mga** o'sdi.

2. Iqtisodiy xarajatlar

Iqtisodiyot bilan bog'liq xarajatlar, jumladan, infratuzilma va atrof-muhitni muhofaza qilish tashabbuslari ham sezilarli darajada o'sdi. 1-chorakda jami iqtisodiy xarajatlar **13500,3 mln.so'mni** tashkil etib, **1-chorakda 21560,5 mln.so'mga** oshib, 3-chorakda **29496,2 mln.so'mni** tashkil etdi. Asosiy toifalarga quyidagilar kiradi:

- **Suv xo'jaligi:** Suv resurslari va xo'jaligiga sarflangan xarajatlar I chorakdagi **1671,4 mln.so'mdan 3-chorakda 7209,4 mln.so'mgacha** o'sdi.

- **Geologiya-qidiruv ishlari:** 1-chorakdagi **145,3 mln.so'mdan 3-chorakda** ushbu sohaga sarflangan mablag'lar **589,2 mln.so'mga** ko'paydi.

- **Shahar infratuzilmasi:** Shaharlarni obodonlashtirish va obodonlashtirishga yo'naltirilgan investitsiyalar I chorakdagi **1241,4 mln.so'mdan 3-chorakda 3909,4 mln.so'mgacha** o'sdi.

- **Tabiiy gazga subsidiyalar:** Tabiiy gaz narxlari uchun subsidiyalar sezilarli darajada saqlanib, 1-chorakdagi **8 057,0 mln. so'mdan 3-chorakda 9 500,0 mln. so'mgacha** o'sdi.

3. Investitsion xarajatlar

Hukumatning uzoq muddatli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan e'tiborini aks ettiruvchi investitsiya xarajatlari sezilarli darajada o'sdi. Ushbu xarajatlar I chorakdagi **3 397,7 mln. so'mdan 3-chorakda 17 658,0 mln. so'mgacha** o'sdi.

4. Davlat boshqaruvi va huquqiy tizimning xarajatlari

Hukumat, sud va huquq tizimlarining faoliyatiga sarflangan xarajatlar katta edi. Davlat boshqaruvi, adliya va prokuratura organlari bilan bog'liq xarajatlar 1-chorakdagi **3 486,7 million so'mdan III chorakda 11 398,9 million so'mga** oshgan. Xuddi shunday, sud-huquq tizimiga sarflangan mablag'lar 1-chorakdagi **355,1 mln.so'mdan 3-chorakda 1180,0 mln.so'mga** o'sdi.

5. Boshqa harajatlar

Yuqorida alohida tarmoqlar bo'yicha tasniflanmagan xarajatlar, jumladan, davlat qarzigacha xizmat ko'rsatish va nodavlat notijorat tashkilotlarini (NNT) qo'llab-quvvatlashga sarflangan xarajatlar katta bo'ldi. 1-chorakda boshqa xarajatlar **12 424,4 mln.so'mni** tashkil etib, III chorakda **39703,2 mln.so'mga** o'sdi. Ushbu toifaning salmoqli qismi **davlat qarzigacha xizmat ko'rsatish**

va to'lashga yo'naltirilgan bo'lib, u birinchi chorakdagi 2 490,6 million so'mdan III chorak yakuniga ko'ra 9 641,9 million so'mgacha o'sdi.

Xulosa

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, O'zbekistonning 2024-yilgi Davlat byudjeti xarajatlari ijtimoiy farovonlik, infratuzilma va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishga yo'naltirilgan salmoqli investitsiyalar, ham ijtimoiy, ham iqtisodiy sohalarda sezilarli o'sishlar qayd etilgan. Hukumat barqaror o'sishni ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy rivojlanish va infratuzilma loyihalariga katta sarmoya kiritilishi bilan birga ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam kabi ijtimoiy xizmatlarga e'tibor qaratayotgani yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Ushbu tadqiqot O'zbekistonning 2024-yilgi davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi va dinamikasini har tomonlama tahlil qildi. Ma'lumotlar davlat daromadlari va xarajatlarining o'sishning aniq tendentsiyasini, ijtimoiy tarmoqlar, infratuzilma va uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltirilgan muhim investitsiyalarni ko'rsatadi. - muddatli iqtisodiy rivojlanish. Daromadlar bo'yicha hukumat o'z manbalarini muvaffaqiyatli diversifikatsiya qildi, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlar, resurs to'lovlari va soliqdan tashqari tushumlar sezilarli darajada oshdi. Bu sa'y-harakatlar mamlakatda daromadlarni yig'ish mexanizmlarini takomillashtirish va tashqi moliyalashtirishga bog'liqlikni kamaytirishga qaratilgan fiskal islohotlarni aks ettiradi.

Xarajatlar bo'yicha esa ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlari va pensiya ta'minoti uchun katta miqdorda mablag' ajratilgan holda ijtimoiy xarajatlarga ustuvor ahamiyat berildi. Bu hukumatning fuqarolarning hayot sifatini oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga intilishidan dalolat beradi. Bundan tashqari, infratuzilma, suv xo'jaligi va shaharsozlik kabi iqtisodiyot tarmoqlariga investitsiyalar hukumatning barqaror iqtisodiy o'sish va modernizatsiyaga e'tibor qaratayotganini ta'kidlaydi.

Tadqiqot, shuningdek, hukumatning qarzga xizmat ko'rsatishga e'tibor kuchayganini ta'kidlaydi, bu davlat qarzini boshqarishda fiskal mas'uliyat kuchayib borayotganini aks ettiradi. Investitsion xarajatlarning sezilarli o'sishi infratuzilmani yaxshilash va ekologik barqarorlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratgan holda iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli istiqbolini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akhrorjon, A. "Reasons, problems and consequences for the accession of the Uzbek economy to the WTO" // International scientific conference "Topical issues of the economy in modern." – 2022.
2. Akhrorjon, A. "Uzbekistan and the World Trade Organization management system" // International scientific conference "Topical issues of the economy in modern." – 2022.
3. Abdullaev, A., Odilova, M. "The role of WTO in improving the quality of education" // Yosh Tadqiqotchi Jurnal. – 2024. – Vol. 3, №1. – P. 140-148.

4. Akhrorjon, A., Maxliyoxon, O. “Impact, results and consequences of WTO accession on the education system” // International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives. – 2024. – Vol. 2, №1. – P. 6-15.
5. Tursunboy o‘g‘li, N. J., Axadjon o‘g‘li, A. A. “O‘zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga a‘zo bo‘lish uchun uzoq yo‘li va Xitoy tajribasi” // Qo‘qon universiteti xabarnomasi. – 2023. – Vol. 1. – P. 43-47.
6. Gulyamov, A., Tursunov, S. “An analysis of fiscal policy and state budget formation in Uzbekistan” // Journal of Central Asian Economics. – 2023. – Vol. 8, №2. – P. 45-60.
7. Khamidov, B. “The impact of indirect taxation on state revenues in Uzbekistan” // Uzbekistan Fiscal Review. – 2024. – Vol. 10, №1. – P. 12-27.
8. Mamatov, U., Juraev, R. “The role of social expenditures in Uzbekistan’s state budget” // Economics and Policy Studies. – 2023. – Vol. 15, №4. – P. 103-118.
9. Sodikov, D., Karimov, A. “Budgeting for sustainable growth: Examining Uzbekistan’s investment and economic expenditures” // Central Asia Financial Journal. – 2024. – Vol. 9, №3. – P. 78-92.
10. Yuldashev, M. “Fiscal transparency and the effectiveness of public finance management in Uzbekistan” // Public Finance Review. – 2024. – Vol. 20, №2. – P. 55-71.

INSTAGRAM TA'LIMGA TA'SIR QILADIMI?

Muratova Xosiyat Abduvakilevna

PhD, Kimyo xalqaro universiteti "Aniq fanlar" kafedrası dotsenti

muratovakhosiyat12@gmail.com

+998901133060

Shoabdurashidova Mahina Jahongir qizi

Kimyo xalqaro universiteti "Biznesni boshqarish" yo'nalishi 1-kurs talabasi

Sultonova Shohida Bekzod qizi

Kimyo xalqaro universiteti "Biznesni boshqarish" yo'nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada Toshkent Kimyo xalqaro universitetining 2024-2025 o'quv yilidagi birinchi kurs talabalarining Instagram ijtimoiy tarmog'iga sarflanadigan vaqti va ularning o'zlashtirish ko'rsatkichlari bog'liqligi ekonometrik masala sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Instagram, regressiya modeli, kesuvchi koeffitsiyent, egrilik koeffitsiyenti, standart xatolik, determinatsiya koeffitsiyenti, korrelyatsiya, gipoteza.

Hozirgi kunda Instagram bu dunyodagi eng mashhur va birinchi raqamli bepul ijtimoiy tarmoq ilovasi va bu ilova yordamida foydalanuvchi o'zining shaxsiy hayotini o'z obunachilari bilan bo'lishish, turli xil kontentlar tayyorlash, vaqtni maroqli va unumli o'tkazish, yangi insonlar bilan tanishish, har xil turdagi ma'lumot va foydali lifehack larga ega bo'lish imkonini beradi. Funksiyalari esa boshqa ijtimoiy tarmoqlarga nisbatan ancha ko'proq, chunki Instagram ko'plab dasturlar alohida bajaradigan ishlarni bir o'zi qila oladi. Undan turli xil sohalarda foydalanish mumkin bo'lib, hozirda ta'lim va savdo sohasida tadbiri ancha salmoqli. Ta'kidlab o'tish joizki, hozirgi kunga kelib Instagram ko'plab insonlarni ish bilan ta'minlash uchun ham o'z hissasini qo'shmoqda.

Ushbu maqolamizning maqsadi universitetimizning talabalarining o'zlashtirish ko'rsatkichi va Instagram ijtimoiy tarmog'iga bo'lgan vaqt sarfining bog'liq yoki bog'liq emasligini ekonometriyaning bir o'zgaruvchilik regressiya modeli orqali tekshirib ko'ramiz. Dunyo bo'ylab o'rtacha Instagramda insonlarning vaqt sarfi kuniga 2 soat bo'lib, ushbu son asosan foydalanuvchisining yoshi va joylashuviga qarab o'zgaradi. Izlanishimiz davomida bu tasdiqni han gipoteza sifatida o'rganamiz.

Bugungi zamonaviy texnologiyalar davrida Instagram, Telegram, Twitter, Tik Tok, YouTube, Facebook kabi ilovalar kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylanib kelmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. Bilamizki, Instagram dunyodagi birinchi raqamli millionlab foydalanuvchilarga ega bo'lgan ilovadir. Shunga qaramay bu ilovaning ham o'ziga yarasha afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Foydalari-yuqorida ta'kidlaganimizdek Instagram 1 ta dastur bo'lib o'zida 4-5 ta dasturlar qila oladigan funksiyalarni jamlagan. Bundan tashqari, ijodkorlikni oshiradi, tasavvurni rivojlantiradi, axborotlarni olishni yanada tez va yengilashtiradi, bepul bilimlarni olish imkoniyatini yaratadi, muloqot qilish uchun ham ancha qulay, shuningdek biznes egalari uchun ayni muddao bo'lib u yerda reklama kuchliligi evaziga tezroq o'sish va

rivojlanish bo'ladі. Haa, albatta foydalari talaygina ammo zararlari ham yo'q emas, ularni ham sanab o'tadigan bo'lsak, birinchi bo'lib haddan tashqari ko'p foydalanish vaqtni behuda sarflashga olib keladi va vaqt o'tib o'rganib qolish evaziga ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikka olib kelishi mumkin, raqobat va ruhiy bosim, ya'ni ko'plab insonlar o'z hayotini faqat yaxshi tomonlarini qo'ygani sababli qo'shtirnoq ostidagi "ideal" hayotni ko'rib insonlarning o'ziga bo'lgan ishonchi pasayadi, shuningdek, o'z hayotiga negativ qaraydi. Shu bilan birgalikda, haddan ziyod ko'p telefon ishlatishning salomatlikka ta'siri ham bor. Instagram foydalanuvchilari asosan 18-34 yosh oralig'ida jamlangan. Shuningdek, quyidagicha taqsimlanadi:

Foydalanuvchilar yoshi	Foizda ko'rsatilishi
13-17	8.5%
18-24	35%
25-34	30%
35-44	16%
45-54	7%
55-64	3%
64 va undan kattalar	0.5%

Talabaga Instagram nima uchun kerak? Talabaga asosan bu ilova barcha faoliyati davomida erishgan yutuqlarini obunachilari bilan birgalikda baham ko'rish, guruhdoshlari bilan bog'lanish, dars mashg'ulotlariga taaluqli bo'lgan video reelslar bilan bo'lishish, shuningdek bu ilova orqali talaba o'z iste'dod, qiziqishlari va kreativligini namoyish etishi uchun ijodiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Lekin tangani ikki tarafi bo'lganidek ba'zi talabalar o'z o'qishiga e'tibor berish o'rniga vaqtlarini Instagramda behuda videolar ko'rish uchun sarflashadi.

Asosiy qism. Chiziqli regressiya - bu boshqa tegishli va ma'lum ma'lumotlar qiymati berilgan noma'lum ma'lumotlarning qiymatini bashorat qiluvchi ma'lumotlarni tahlil qilish usulidir. Regressiya modeli biror qonuniyatni tasvirlovchi universal funksiyalarning sinfini birlashtiradi, shuningdek, o'z ichiga faqatgina o'lchanadigan ma'lumotlardan foydalanadi. Bunday modelni tavsiflash oson emas, lekin aniqlik darajasi yuqori.

O'zimiz tahsil olayotgan BMA-31U guruhi 16 ta talabaning "Mathematics for economics 1" fanidan olgan joriy nazorat ballari va ularning Instagram uchun bir sutkada sarflaydigan vaqtlari quyidagi jadvalda keltirilgan. Bizning universitetda fan o'qituvchisi tomonidan talabaga qo'yiladigan joriy nazorat ballarining maksimal qiymati 30 ballni tashkil qiladi. Quyidagi jadvalda o'qituvchi tomonidan talabaga qo'yilgan ball hamda mos ravishda talabaning Instagram ijtimoiy tarmog'iga o'rtacha sarflaydigan vaqti keltirilgan:

Talaba bali	30	22	2	30	30	30	30	30	3	3	2	1	1	13	3	2
O'rtacha vaqti(minut)	204	55	34	135	91	120	114	92	61	100	213	355	114	200	166	100

Ushbu ma'lumotlar asosida talabaga qo'yilgan ball hamda uning Instagramga ketqazadigan vaqti o'rtasidagi bog'lanish mavjud yoki yo'qligini aniqlash maqsadida regression tahlil o'tkazamiz:

x	y	xy	x^2	y^2
200	30	6120	41616	900
55	22	1012	3025	484
34	2	68	1156	4
135	30	4050	18225	900
91	30	2730	8281	900
120	30	3600	14400	900
114	30	3420	12996	900
92	30	2760	8464	900
61	3	183	3721	9
100	3	300	10000	9
213	2	426	45369	4
355	1	355	126025	1
114	1	114	12996	1
200	13	2600	40000	169
166	3	498	27556	9
100	2	200	10000	4
$\sum x = 2154$	$\sum y = 232$	$\sum xy = 28634$	$\sum x^2 = 383830$	$\sum y^2 = 6094$

Yuqorida keltirilgan jadvaldan asosida statistik va ekonometrik tushunchalarni hisoblaymiz.

$$SS_{xy} = \sum xy - \frac{\sum x \cdot \sum y}{n} = -2599,$$

$$SS_{xx} = \sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{n} = 93847,75,$$

$$SS_{yy} = \sum y^2 - \frac{(\sum y)^2}{n} = 2730.$$

$$\widehat{\beta}_1 = \frac{SS_{xy}}{SS_{xx}} = -0,0277,$$

$$\widehat{\beta}_0 = \bar{y} - \widehat{\beta}_1 \cdot \bar{x} = 18,2219.$$

Demak, bu tushunchalar asosida talabalarning joriy nazoratlardan oladigan ballari va ijtimoiy tarmoqqa sarflaydigan vaqtlari o'rtasidagi chiziqli bashorat tenglamasi quyidagicha bo'lar ekan:

$$\hat{y} = 18,2219 - 0,0277x.$$

Ushbu bashorat tenglamasining ishonchlilik qiymatini R^2 determinatsiya koeffitsiyenti orqali aniqlaymiz:

$$R^2 = \frac{\widehat{\beta}_1 \cdot SS_{xy}}{SS_{yy}} = 0,0264.$$

Demak, bashorat tenglamasining ishonchliligi 2,64% ga teng ekan.

Endi chiziqli bashorat modelimizni mukammal qurish maqsadida bashorat tenglamasining xatoligini, $\widehat{\beta}_1$ egrilik parametrini va $\widehat{\beta}_0$ kesuvchi parametr qiymatlarining xatoliklarini hisoblaymiz.

$$S_{er} = \sqrt{\frac{SS_{yy} - \widehat{\beta}_1 \cdot SS_{xy}}{n-2}} = 13,779,$$

$$S_{er}(\widehat{\beta}_1) = \frac{S_{er}}{\sqrt{SS_{xx}}} = 0,045,$$

$$S_{er}(\widehat{\beta}_0) = S_{er} \sqrt{\frac{1}{n} + \frac{\bar{x}^2}{SS_{xx}}} = 6,966.$$

Natijada chiziqli bashorat modelimizning yakuniy ko‘rinishi quyidagicha bo‘lar ekan:

$$y = 18,2291 - 0,277x, \quad S_{er} = 13,779, \quad R^2 = 0,0264$$

(6,966) (0,045)

Talabani o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va uning Instagram uchun sarflagan vaqti bog‘liqligini aniqlash uchun korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblaymiz:

$$\text{corr}(x, y) = \frac{SS_{xy}}{\sqrt{SS_{xx} \cdot SS_{yy}}} = \frac{-2599}{\sqrt{93847,75 \cdot 2730}} = -0,16.$$

Bu qiymatning yetarli darajada kichikligi va manfiyligi sababli talabani joriy bali va ijtimoiy tarmoq uchun sarflagan vaqti unchalik bog‘liq emasligi kelib chiqadi.

O‘rganilayotgan masalamiz faqatgina o‘zimizning guruh talabalar bilan chegaralanib qolmasligi uchun sirtqi IERP-322R rus guruhining 16 ta talabalaridan ham ma’lumotlar yig‘dik va ular quyidagi jadvalda taqdim etiladi. Mazkur talabalarning ballari aynan “Mathematics foe economics 1” fanidan olingan.

Talaba bali	0	30	3	23	13	30	20	2	4	13	10	19	30	18	20	20
O‘rtacha vaqti(minut)	65	152	122	120	59	79	90	24	188	45	0	84	168	87	92	22

Berilgan jadvalni regressiya tenglamasini shakllantirish uchun kerakli qiymatlar orqali kengaytirib olamiz.

x	y	xy	x^2	y^2
65	0	0	4225	0
152	30	4560	23104	900
122	3	366	14884	9
120	23	2760	14400	529
59	13	767	2481	169
79	30	2370	6241	900
90	20	1800	8100	400
24	2	48	576	4
188	4	752	35344	16
45	13	585	2025	169
0	10	0	0	100
84	19	1596	7056	361
168	30	5040	28224	900
87	18	1566	7569	324
92	20	1840	8464	400
22	20	440	484	400
$\sum x = 1397$	$\sum y = 255$	$\sum xy = 24490$	$\sum x^2 = 164176$	$\sum y^2 = 5581$

Jadvaldagi berilganlardan quyidagi qiymatlarni hisoblab olamiz va regressiya koeffitsiyentlarini topamiz.

$$SS_{xy} = 2225,3125, \quad SS_{xx} = 42200,4375, \quad SS_{yy} = 1516,9375.$$

$$\widehat{\beta}_1 = 0,05273, \quad \widehat{\beta}_0 = 11,3333.$$

Prognoz kafolati bo'lgan R^2 , ya'ni determinatsiya koeffitsiyentini aniqlaymiz:

$$R^2 = 0,0773.$$

Regressiya tenglamasining standart xatoligi, shuningdek $\widehat{\beta}_1$ va $\widehat{\beta}_0$ koeffitsiyentlarining standart xatoliklarini hisoblaymiz.

$$S_{er} = 9,9985, \quad S_{er}(\widehat{\beta}_1) = 0,4895, \quad S_{er}(\widehat{\beta}_0) = 2,54.$$

Demak, IERP-322R guruhidan olingan tegishli ma'lumotlar asosida quyidagicha regressiya tenglamasiga ega bo'ldik:

$$y = 11,3333 - 0,05273x, \quad S_{er} = 9,9985, \quad R^2 = 0,0773.$$

$$(2,54) \quad (0,4895)$$

Talabani o'zlashtirish ko'rsatkichi va uning Instagram uchun sarflagan vaqti bog'liqligini aniqlash uchun korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblaymiz:

$$\text{corr}(x, y) = \frac{SS_{xy}}{\sqrt{SS_{xx} \cdot SS_{yy}}} = \frac{2225,3125}{\sqrt{42200,4375 \cdot 1516,9375}} = 0,28.$$

Bu qiymatning yetarli darajada kichikligi sababli talabani joriy bali va ijtimoiy tarmoq uchun sarflagan vaqti kuchli bog'liq emasligi kelib chiqadi.

Yuqorida dunyo bo'ylab o'rtacha Instagramda insonlarning vaqt sarfi kuniga 2 soat ekanligi ta'kidlanib o'tilgan. Shu ma'lumotni bizning o'rganganlarimizga mosligini tekshirib ko'ramiz:

$$\bar{x} = 130 \text{ minut}, \quad S^2 = 5914,27 \text{ minut}, \quad \alpha = 0,05 \%$$

Asosiy gipoteza sifatida talabani o'rtacha vaqt sarfini 2 soat deb olamiz, alternativ gipoteza sifatida esa vaqt sarfini 2 soatdan ko'p bo'lsin deymiz, ya'ni

$$H_0: \mu = 2 \text{ soat}$$

$$H_A: \mu > 2 \text{ soat}$$

Mazkur gipotezani quyidagicha tekshirib olamiz:

$$t_c = \frac{\bar{x} - \mu}{S / \sqrt{n}} = \frac{130 - 120}{76,9 / \sqrt{16}} = 0,52,$$

$$t_\alpha = \left[\begin{array}{l} df = 16 - 1 = 15 \\ \alpha = 0,05 \end{array} \right] = 1,753$$

$$t_c > t_\alpha$$

$$0,52 < 1,753$$

Demak, H_0 gipoteza qabul qilinadi, H_A esa rad etiladi.

Ehtimollik esa $p = P(t > t_c) = 0,305$ va 30,5 % ni tashkil qilar ekan.

$$\text{Ishonchlilik intervali} \quad \mu \in \left(\bar{x} \pm t_{\frac{\alpha}{2}} \cdot \frac{S}{\sqrt{n}} \right) = \left(130 \pm 2,131 \cdot \frac{76,4}{\sqrt{16}} \right) = (89,30 ; 170,70) \text{ ni}$$

tashkil etadi.

Demak, 18-24 yoshgacha bo'lgan yoshlarning deyarli 69,5 % kuniga Instagramga o'rtacha ikki soatdan ko'p vaqt sarflar ekan.

Xulosa

Maqolada o'rganilgan va keltirilgan ma'lumotlarga qarab har bir talabaning Instagram uchun sarflagan vaqtlari ularning o'zlashtirish ko'rsatkichiga bevosita ta'sir etmasligiga ko'rdik. Lekin talabalarning Instagramda ko'rayotgan contentlarini ta'limga aloqador contentga o'zgartirish orqali ta'lim jarayoni hamga o'zlashtirish ko'rsatkichlarini ham yuqoriga ko'tarish mumkinligini ta'kidlashga majburiy.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. J.H.Stock, M.W.Watson, Introduction to Econometrics, 4th Edition // – ISBN 978-0-13- 446199-1, Pearson Education, 2020.
2. Бородич, С. А. Вводный курс эконометрики: Учебное пособие // – Мн.: БГУ, 2000. – 354 с.
3. Новиков, А. И. Эконометрика: Учебное пособие // – М.: ИНФРАМ, 2003. – 106 с.
4. Кремер, Н. Ш., Путко, Б. А. Эконометрика: Учебник для вузов, Под ред. проф. Н. Ш. Кремера // – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 311 с.

MAMLAKATIMIZDA SANOATNI RIVOJLANTIRISHNI INNOVATSION BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Qalbayeva Intizar Yesenbay qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, “Iqtisodiyot” mutaxassisligi 1 bosqich magistranti

intizarkalbaeva820@gmail.com

+998990725268

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz mintaqalarida sanoat kompleksini rivojlantirishda innovatsion boshqarish strategiyasini takomillashtirish yo‘nalishlari o‘rganilgan, mamlakatimizning sanoat sohasining iqtisodiy holati tahlil qilingan. Sanoat sohasini innovatsion rivojlantirish asosida samaradorligini oshirish bo‘yicha tizimlashtirilgan takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat, mintaq, innovatsion salohiyat, raqobatbardoshlik, investitsiya, texnologik o‘zgarishlar.

I. KIRISH

Yurtimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida qo‘lga kiritilayotgan yuksak natijalar, eng avvalo, yangidan-yangi zamonaviy sanoat tarmoqlari va ishlab chiqarish quvvatlarining yo‘lga qo‘yilishi, buning ta’sirida mamlakatimiz mintaqalarining iqtisodiy salohiyatining sezilarli darajada ortib borayotgani, yaratilayotgan mahsulot va ko‘rsatilayotgan xizmat turlarining ko‘payib, sifatining tubdan yaxshilanib borishi, bir so‘z bilan aytganda, iqtisodiyotimizning yangicha mazmun va mohiyat kasb etib borishida mustaqil taraqqiyot yo‘lining to‘g‘ri tanlangani, amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat strategiyasining har tomonlama puxta asoslangan hamda xalqimizning fidokorona mehnati eng muhim va asosiy omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu haqida Prezidentimiz Sh.M. Mirziyeyov o‘zining Oliy Majlisga murojaatnomasida 2025-yilda “iqtisodiy o‘sishga, avvalo, raqobatdosh sanoat zanjirlarini yaratish hamda bunday loyihalarga investitsiyalarni ko‘paytirish orqali erishiladi.

Garvard universiteti tadqiqotlariga ko‘ra, mamlakatimiz 50 dan ortiq sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda barcha imkoniyatlar va nisbiy ustunliklarga ega. Ayniqsa, neftgaz-kimyo, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, farmatsevtika, qurilish materiallari, to‘qimachilik, charm-poyabzal, oziq-ovqat hamda “yashil iqtisodiyot” bilan bog‘liq sanoat tarmoqlari iqtisodiyotimiz “drayverlari” ga aylanishi uchun barcha yetarli sharoitlar mavjud» deb ta’kidlab o‘tdilar.

So‘nggi yillarda sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilish bo‘yicha islohotlarni va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish iqtisodiyotning ushbu sohasini rivojlantirishda samarali tarkibiy o‘zgarishlarni ta’minlashga yordam berdi. Shunday qilib, Sanoat ishlab chiqarish indeksi o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 106,8 foizni tashkil etdi.

Shu bilan birga, sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida ishlab chiqaradigan sanoatning ulushi 85,1 foizni, tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoati 7,6 foizni, elektr, gaz, bug‘ bilan ta’minlash va havoni konditsiyalash 6,8 foizni,

suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish 0,5 foizni tashkil etdi.

Sanoat ishlab chiqarishi o'sishining asosiy omili bo'lib ishlab chiqaradigan sanoat korxonalarida ishlab chiqarish o'tgan yilning shu davriga nisbatan 7,7 % ga o'sdi. Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish sanoatida fizik hajm indeksi 5,5 % ga, elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashda 5,3 % ga hamda tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoatida 1,9 % ga oshganligi kuzatildi.

Shu bilan birga, ishlab chiqaradigan sanoatida rezina va plastmassa buyumlar ishlab chiqarish (2023-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan fizik hajm indeksi 127,2 %), shuningdek, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish (2023-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan fizik hajm indeksi 111,1 %) hajmi oshdi.

O'tgan yilning shu davriga nisbatan xom neft va tabiiy gaz ishlab chiqarish (2023-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan fizik hajm indeksi 97,8 %), mashina va uskunalardan tashqari tayyor metall buyumlar ishlab chiqarish (2023-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 86,8 %) hajmi pasayishi kuzatildi.⁵⁹

Ushbu yuqorida keltirilgan holatlar mamlakatimizda sanoatni rivojlantirishda innovatsion boshqarishni takomillashtirish strategiyasi ishlab chiqish masalalarining dolzarbligidan dalolat beradi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Innovatsiyalarga yo'naltirilgan, raqobatbardosh va ko'p tarmoqlikka o'tishning yeng muhim shartlaridan biri iqtisodiyotning barcha darajalarida foydalanish imkonini beruvchi soxani ya'ni innovatsion rivojlantirish modellarini shakllantirishga imkon beradigan strategik rejalashtirishni boshqarish, intellektual va texnik darajasini oshirish uchun iqtisodiyotning innovatsion rivojlantirishning "qisqa muddatli", "o'rta muddatli" tushunchalarini institutsional tartibga solish orqali uzoq muddatli rivojlanish dasturini ishlab chiqish lozim [4].

Bugungi kunda iqtisodiyotni rivojlanishi sanoatga bog'liqligiga bilan hech kim bahslashmaydi. Mamlakat va uning mintaqalari sanoatning rivojlanishi ko'p jihatdan innovatsion faoliyat, tadqiqotlarga sarmoyalar ko'lamining ortishi, kadrlarning rivojlanishi, ta'lim sifati va malakasiga bog'liq. [5]

Sanoatning asosi hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda zamonoviy jamiyat olidga boshqarish vazifasini qo'yadi. Mintaqaviy sanoatni rivojlantirish yeng ko'p innovatsiyalarni talab qiladigan kompleks hisoblanadi [8]

Jahon tajribasi sanoat majmuasi innovatsion taraqqiyotning o'zagi ekanini hamda butun iqtisodiyotni yuksaltirishning asosi ekanini ko'rsatdi. Shu bois birinchi navbatda hududda yuqori texnologik tarmoqlarni rivojlantirish jarayonini jadallashtirish uchun muhit yaratish zarur edi. Ko'pchilik mamlakatlarda innovatsion faollik darajasi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmaganligi sababli amalga oshmadi[7].

⁵⁹ <https://xabar.uz/iqtisodiyot/bir-yilda-noat-mahsulotlari-ishlab-chiqarildi>

A.M.Qodirov sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini rivojlantirish muammolarini, M.A.Mahkamova O'zbekiston Respublikasi sanoat korxonalarining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini shakllantirish masalalarini tadqiq qilgan. Shuningdek, Sh.I.Otajanov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida innovatsiya faoliyati tuzilmasini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari samaradorligi va innovatsion salohiyatni oshirish muammolari o'rganilgan.

III. NATIJALAR

Jahonda iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida mamlakatimiz mintaqalarida ayrim mahsulotlar bozorida (neft mahsulotlari, tayyor to'qimachilik mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqalar) talab va taklif o'rtasida nomutanosibliklar kuzatilmoqda. Iqtisodiyotning qator tarmoqlarida tannarxning yuqoriligi va mehnat unumdorligining pastligi mahalliy mahsulotlarning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatimiz sanoat salohiyatini mustahkamlash va hududlarni kompleks rivojlantirish, shahar va viloyatlarda yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish hisobiga aholini ish bilan band qilishni kengaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar qabul qilindi va amalga oshirildi.

Natijada, so'nggi to'rt yil ichida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 23 foizga, shu jumladan elektrotexnika, to'qimachilik, charm-poyabzal, oziq-ovqat, farmatsevtika, zargarlik sanoati, qurilish materiallari, mebel, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqa iste'mol mollari ishlab chiqarish singari sanoatning hududlarda jadal rivojlanayotgan tarmoqlari 1,3 barobardan ko'proq o'sdi.

Shu bilan birga, hududlarda mavjud sanoat salohiyatidan, ayniqsa, qurilish industriyasini rivojlantirishda noruda minerallarning xom ashyo bazasini o'zlashtirish imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayapti.

Xususan, keramzit, silikat qumi, shisha xom ashyosi, qurilish va qoplama toshlarga ega o'rganilgan konlarning yarmidan ko'pi o'zlashtirilmay qolmoqda. Natijada, sanitariya-texnik vositalar bo'yicha mahalliy ishlab chiqarish ichki bozorning faqatgina 40 foizini, gazbeton bloklar — 51 foizini, lok-bo'yoq mahsulotlari — 65 foizini, qurilish oynalari — 70 foizini, devor gulqog'ozlari — 30 foizini tashkil etmoqda[1].

Lekin xom ashyoni qayta ishlashning past darajasi yuqori qo'shimcha qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun bog'liq texnologik zanjir yo'qligi sababli saqlanib qolmoqda. Biroq bugungi kunda investitsiyalar tarkibida sanoatga yo'naltirilgan investitsiyalarning ulushi 33,4 foizini tashkil etganligi yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqaradigan raqobatbardosh tarmoqlarni yaratish uchun yetarli emas.

Mashina va uskunalarning yuqori darajadagi eskirish, mehnat unumdorligining past darajasi muammosini keltirib chiqaradi. O'zbekiston sanoatida mehnat unumdorligi Xitoy, Hindiston, Braziliya va boshqalar kabi jadal rivojlanayotgan mamlakatlarga qaraganda 3-4 baravar past.

Xususan, global raqobatning kuchayishi kuzatilmoqda, bu nafaqat an'anaviy tovarlar, kapital, texnologiyalar va ishchi kuchi bozorlarini, balki davlat boshqaruvi tizimini, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va inson taraqqiyotini ham qamrab oladi.

Texnologik o'zgarishlarning yangi to'lqini kutilmoqda, bu iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini rivojlantirishda innovatsiyalarning rolini oshiradi va ko'plab an'anaviy o'sish omillarining ta'sirini kamaytiradi. So'nggi avlodning yangi texnologiyalarini rivojlantirishdagi sustlik milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini pasaytirishi, shuningdek, tobora kuchayib borayotgan geosiyosiy raqobat sharoitida uning zaifligini oshirishi mumkin.

Hozirgi zamon sharoitida raqobatbardoshlikning yuksak darajasini ta'minlaydigan innovatsion faoliyat iqtisodiy tizimni jadal barqaror rivojlantirishning asosi bo'ladi. Innovatsion tizim xo'jalik amaliyotida ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyati natijalarini olish, o'tkazish va ulardan foydalanishning samarali mexanizmlaridan foydalanish hisobiga mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish intensivligini oshirish imkonini beradi.

Hozirgi zamon sharoitida raqobatbardoshlikning yuksak darajasini ta'minlaydigan innovatsion faoliyat iqtisodiy tizimni jadal barqaror rivojlantirishning asosi bo'ladi. Innovatsion tizim xo'jalik amaliyotida ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyati natijalarini olish, o'tkazish va ulardan foydalanishning samarali mexanizmlaridan foydalanish hisobiga mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish intensivligini oshirish imkonini beradi.

Shu munosabat bilan respublikada zamonaviy davlat ilmiy-texnik va innovatsion siyosatni ishlab chiqish hamda amalga oshirishga alohida ahamiyat berilishi lozim. Sanoat korxonalari innovatsion boshqaruvi amaliyotini rivojlantirishning jahon amaliyoti tahliliga ko'ra, aynan innovatsiyalar bugungi kunda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omili sifatida baholanadi. Xususan, uzoq xorijlik olimlardan Z. Griliches va F.R. Lixtenderglar tomonidan mamlakat iqtisodiyotida bilimlarni to'planish hajmini 10 foizga ortishi YAIM hajmini qo'shimcha 1-2 foizga oshirish imkonini berishi isbotlangan. Bunda YAIM hajmida ilmiy tadqiqot ishlarining ulushini oshirish nazarda tutilib, ularning fikricha, YAIMga nisbatan ITTKI xarajatlari ulushi 0-4 foiz bo'lishi zarur bo'ladi. Shuningdek, o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida ITTKIga sarflangan xarajatlarning samaradorligi ko'rsatkichi jismoniy kapitalga sarflangan xarajatlarga nisbatan 7 barobar yuqori ekanligi isbotlangan [2.]. Shu o'rinda sanoat korxonalari innovatsion boshqaruvini rivojlantirish bilimlarga asoslanishiga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq. Bilimlar iqtisodiy jihatdan tarqalish xususiyatiga ega bo'lib, ushbu holat innovatsiyalarda ham o'z aksini topadi. Ya'ni innovatsiyalar ham mamlakatlararo, tarmoqlararo tarqalish xususiyatiga ega bo'lganligi hisobiga yaxlit iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga erishish imkonini beradi. Xususan, D.T. Koe va Ye. Helpmanlarning tadqiqotlari natijalariga ko'ra, mamlakatlar o'ziga nisbatan yuqori iqtisodiy, innovatsion salohiyatga ega bo'lgan mamlakatlardagi ITTKIga investitsiyalar kiritish orqali ko'proq iqtisodiy samaradorlikka erishishlari mumkin bo'ladi. Jumladan, ITTKI xarajatlarining YAIMdagi ulushini 0,5 foizga oshirish orqali AQSH YAIM hajmi 9,0 foizga ortishiga erishgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich Kanadada 7,0 foizga teng bo'lgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda joriy etilayotgan innovatsiyalar

uzog'i bilan to'rt yildan so'ng boshqa mamlakatlarga tarqalib, raqobatchilar tomonidan mazkur innovatsiya haqidagi ma'lumotlar o'zlashtirilishi va ularni amaliyotga joriy etishga bo'lgan intili 1- 1,5 yildan so'ng boshlanadi. Shuningdek, kichikroq sanoat korxonalari o'zlariga nisbatan yirik va yuqori salohiyatga ega bo'lgan korxonalarining innovatsion faoliyatlari rivojlanishidan tegishli tajribalarni o'zlashtirish hisobiga foyda ko'rishadi [4]. Ushbu holat innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish korxonaning iqtisodiy, moliyaviy va innovatsion jihatdan yuqori salohiyatga ega bo'lishi zarurligini asoslaydi.⁶⁰

IV. MUHOKAMA

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda innovatsion sohani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Bugungi kunda innovatsion salohiyatni va innovatsion faoliyatni rivojlantirishda vaziyat quyidagicha:

2019-yilga nisbatan ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan xarajatlarning YAIMdagi ulushi 2021-yilda 0,12 %dan 0,15 %gacha oshdi[9]. 2015-yilda har 1 million aholiga to'g'ri keladigan tadqiqotchilar soni (to'liq bandlik ekvivalenti) 407 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilga kelib har 1 million aholiga 504 nafar tadqiqotchi to'g'ri keldi. 3G/4G texnologiyalar kesimida mobil tarmoqlar bilan qamrab olingan aholi ulushi 2019-yildagi 70 foizdan 2021-yilda 95 foizga ko'tarildi. Innovatsion rivojlanish sohasida innovatsion faollikning bosqichmabosqich o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. O'zbekistonning 2024-yilda Global Innovatsiyalar (Global Innovation Index) indeksi reytingidagi o'rnini (dunyoning 133 ta davlati orasida 83-o'rin)[10] bundan dalolat beradi. O'zbekistonning innovatsiyalar sohasidagi muvaffaqiyati Jahon intellektual mulk tashkilotining Global innovatsiyalar indeksida (GII) qayd etilgan bo'lib, hozirda O'zbekiston Markaziy Osiyoda GII bo'yicha mintaqaviy yetakchi hisoblanadi. 2022-yilda O'zbekiston "Barqaror rivojlanish uchun innovatsiyalarni baholash" (ISDR) dasturi doirasida BMTning Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi tomonidan o'zining innovatsion tizimini baholashdan o'tkazdi. Tadqiqotda milliy va hududiy hokimiyat organlari o'rtasida innovatsion siyosatni muvofiqlashtirishni takomillashtirish, innovatsion siyosat bo'yicha tashabbuslarni ishlab chiqish, amalga oshirish va monitoring qilishda innovatsiyalar bilan bog'liq barcha vazirliklar, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati ishtirokini oshirish orqali innovatsiyalarni boshqarish vositalarini yanada takomillashtirish tavsiya etilgan. O'zbekistonda 2022-yilda mamlakatda innovatsion rivojlanish muhitini yanada yaxshilashga qaratilgan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan "Innovatsion rivojlanish strategiyasi" ishlab chiqilgan. Xususan, strategiya va tegishli "yo'l xaritasi" yanada liberallashtirishni qo'llab-quvvatlash, yoshlar o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish choratadbirlarini joriy etish, hududlarning imkoniyatlarini kengaytirish, raqobatbardoshlik sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan. Keyingi qadamlar. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga ko'ra, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish asosiy "drayver" sifatida belgilangan va uning hajmini kamida 2,5 barobarga oshirish maqsad qilingan. Raqamli infratuzilmani

⁶⁰ <https://regulation.gov.uz/uz/document/9413>

yanada rivojlantirish hisobiga barcha aholi punktlari, ijtimoiy obyektlar va magistral yo'llarni keng tolali tarmoqlar bilan qamrab olish ko'zda tutilgan. Shuningdek, 2026-yil oxirigacha iqtisodiyotning real sektori, moliya va bank sektorlarida ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish darajasini 70 foizgacha oshirish rejalashtirilgan. Dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish sanoati hajmini 5 barobar, eksportini 10 barobarga oshirib, 500 million AQSH dollariga yetkazish ko'zda tutilgan[6].

V. XULOSALAR

O'z navbatida, quyidagilar innovatsion salohiyat va innovatsion faoliyatni rivojlantirishni to'xtatib turuvchi asosiy muammolar hisoblanadi:

1. Davlat sektori ulushi kattaligi va ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish umumiy hajmida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlar tuzilmasida tadbirkorlik sektori ko'rsatkichi yetarlicha baland emasligi qayd etilmoqda.

Bunda davlatning ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari ilmiy tadqiqotlarda bu investitsiyalarni sifat jihatidan o'zlashtira olmaydi. Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlarni davlat sektoridan tadbirkorlik sektoriga qayta taqsimlash jarayoni yuz bermoqda. Korxonalarning ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari tadqiqotlaridan manfaatdorligi kamaymoqda.

2. Innovatsiyalarni joriy etgan korxonalar darajasi mamlakatda jahondagi baholarga nisbatan ancha kam – 0,34% (jahon bo'yicha o'rtacha 40%). Yangi texnologiyalarni tijoratlashtirishdagi qiyinchiliklar texnologiyalar transferining rivojlangan tizimi, tegishli normativ-huquqiy baza hamda ilm-fan va ishlab chiqarish hamkorligi tajribasi yo'qligi bilan bog'liq.

4. Innovatsion ishlanmalarga investitsiyalar jalb qilish mexanizmlari hali ham takomiliga yetkazilmagan. Jahon amaliyotida biznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi bo'yicha agentliklar eng samarali mexanizmlar hisoblanadi. Respublikada bu mexanizmlar deyarli mavjud emas.

5. Innovatsiya infratuzilmasi va innovatsion faoliyat sohasidagi axborot maydoni bilan bog'liq masalalar tobora chuqurlashmoqda. Bu, o'z navbatida, milliy innovatsion tizimning susayishiga sabab bo'lmoqda.

6. Ilmiy-texnik axborotni hududlararo almashish mexanizmi ishlab chiqilmagan (talab, taklif).

Ushbu innovatsion salohiyat va innovatsion faoliyatni rivojlantirishdagi asosiy muammolarni ijobiy yechish natijasida kelajakda mamlakatimizda milliy innovatsion tizim asosida sanoatni rivojlantirishga sharoitlar yaratiladi 2030-yilgacha bo'lgan istiqbolli davrda respublikada jahonning ijobiy tajribasini hisobga olib, milliy innovatsion tizim (MIT) asoslarini shakllantirish orqali ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatni jadal rivojlantirish bo'yicha choralar ko'rish nazarda tutiladi.

IV. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 09.06.2021 йилдаги ПФ-6244-сон «Худудларнинг sanoat salohiyatini oshirishga doir qo'shimcha chora-

//<https://lex.uz/docs/5449564?ONDATE=31.10.2023>

1. Griliches Z., Lichtenberg F.R. R&D and Productivity Growth at the Industry Level: Is there Still a Relationship? // R&D, Patents, and Productivity. University of Chicago Press, 1984. Pp. – 465-502.

2. David T. Coe, Elhanan Helpman. International R&D spillovers. European Economic Review, Volume 39, Issue 5, May 1995. Pp. – 859-887. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(94\)00100-E](https://doi.org/10.1016/0014-2921(94)00100-E)

3. Гайбуллаев Ф. Зарубежный опыт в разработке методики и принципы формирования стратегий развития промышленности на долгосрочную перспективу с их применением в Республике Узбекистан // Россия: тенденции и перспективы развития. 2019. №14-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-v-razrabotke-metodiki-i-printsipy-formirovaniya-strategiy-razvitiya-promyshlennosti-na-dolgosrochnuyu-perspektivu-s-ih> (дата обращения: 12.03.2025).

4. Мантаева Э. И., Голденкова В.С., Голденкова В.С. «Некоторые аспекты устойчивого развития региональной экономики» научные труды ВЭО РОССИИ | 236 ТОМ 98-97 стр

5. Kalmuratov B. S. Statistical analysis of the development of industrial production management in the region of the Republic of Karakalpakstan // Journal of Advanced Zoology ISSN. – С. 0253-7214.

6. Калмуратов Б. С. Тенденции и приоритетные направления развития промышленности региона // Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 12. – С. 215-220.

7. Клименко М. С. (2009) Современные методологические подходы к оценке потенциала регионального промышленного развития на примере отдельных субъектов южного федерального округа. // журнал Экономика и управление 36 (129) 65 стр

8. Қалмуратов Б.(2019) Қорақалпоғистон Республикасида инновацион салоҳиятни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларидан фойдаланиш йўналишлари // Стратегическое планирование – важный фактор стабильности устойчивого социально-экономического развития страны и регионов. XI Форум экономистов 398-402 стр

9. Global Innovation Index 2024//<https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/en/>

ZAMONAVIY QURILISH LOGISTIKA TIZIMLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING USULLARI

Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich

Farg'ona davlat universiteti "Iqtisodiyot va servis" kafedrasida dotsenti

xitoyabdulla@mail.ru

+99891 6624003

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy qurilish sektori kompleks va katta hajmdagi loyihalar bilan shug'ullanmoqda. Shu bilan birga, resurslar va vaqtni tejash zarurati mavjud. Samarali logistika tizimi qurilish jarayonlarini yanada tezlashtiradi, xarajatlarni kamaytiradi va ish sifatini yaxshilaydi.

Kalit so'zlar. Samaradorlik, materiallarni boshqarish, raqamli qurilish, qurilish loyihalari, qurilish boshqaruvi.

KIRISH

Zamonaviy qurilish sanoati jahon iqtisodiyotining muhim tarmog'idir. Qurilish sohasining o'sishi va rivojlanishi bilan birga, ushbu jarayonda foydalaniladigan logistika tizimlari ham ahamiyat kasb etmoqda. Qurilish logistikasining samarali tashkil etilishi loyiha boshqaruvining muvaffaqiyatli bo'lishida asosiy rol o'ynaydi, chunki bu jarayonlarda vaqt, mablag' va resurslarni oqilona taqsimlash zarurati mavjud. Qurilish logistikasining asosiy vazifasi — materiallar, jihozlar va ishchi kuchining samarali harakatini ta'minlashdir. Qurilishning har bir bosqichi (loyiha rejalashtirish, qurilish, montaj, sinovdan o'tkazish va boshqalar) logistikaning mukammal boshqarilishini talab qiladi.

Logistik tizimning samarali tashkil etilishi qurilish jarayonlarini tezlashtirish, xarajatlarni kamaytirish, resurslarni samarali boshqarish va umumiy ish sifatini yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, zamonaviy qurilishda raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlarning roli tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda qurilish logistikasida qo'llaniladigan an'anaviy usullar ko'pincha samarali emas, chunki ular ko'p vaqt va resurslarni talab qiladi. Shu bois, yangi yondashuvlar va texnologiyalar, masalan, **lean construction**, **just-in-time (JIT)** tizimlari, **ERP** (Enterprise Resource Planning) va raqamli qurilish texnologiyalarini joriy etish zarurati paydo bo'lgan. Ushbu texnologiyalar qurilish jarayonlarini soddalashtirish, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va ma'lumotlarni tezkorlik bilan almashish imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi qurilish logistikasining samaradorligini oshirishning asosiy usullarini o'rganish, shuningdek, yangi texnologiyalarni tatbiq etish orqali bu tizimni yanada samarali qilish yo'llarini tahlil qilishdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy qurilish logistika tizimlarining samaradorligini oshirish usullarini o'rganish va tahlil qilishdir. Tadqiqotda qo'llanilgan metodologiya, asosan, sistemali yondashuv, statistik tahlil qiyosiy tahlil, omilli tahlil, tanlanma kuzatish, analiz va sintez, kabi usullardan foydalanilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qurilish logistikasining samaradorligini oshirishga oid tadqiqotlar, asosan, materiallarni boshqarish, vaqtni taqsimlash, resurslarni optimallashtirish va qurilish jarayonlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan. Quyida bu borada o'tkazilgan asosiy ilmiy tadqiqotlar va metodologiyalarni ko'rib chiqamiz. Qurilish logistikasining asosiy vazifalari va uning ahamiyati haqidagi tadqiqotlar ko'p. Birinchi yirik ilmiy ishlar qurilish jarayonlarida logistikaning asosiy rolini aniqlashga qaratilgan edi. Masalan, Ballard va Howell (1994) tomonidan olib borilgan tadqiqotda lean construction yondashuvining qurilish jarayonlarida samaradorlikni oshirishdagi roli o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, lean construction yondashuvi ortiqcha vaqt va resurslarni kamaytirishga yordam beradi, bu esa qurilish jarayonlarini optimallashtirishga olib keladi. Just-in-Time (JIT) yondashuvi qurilishda materiallar va jihozlarni faqat zarur vaqtda va kerakli miqdorda etkazib berish prinsipi asosida ishlaydi. Dorman va Kim (2008) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda JIT yondashuvi qurilish sohasida qanday qo'llanilishi, uning qurilish jarayonlarini tezlashtirish va xarajatlarni kamaytirishdagi roli tahlil qilingan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, JIT yondashuvi materiallar va jihozlarning ortiqcha saqlanishini oldini olib, saqlash xarajatlarini kamaytiradi.

Rosiyalik iqtisodchi olimlar oqimga quydagicha ta'riflar berishgan, O. Novikov va S. Uvarov oqimni ma'lum vaqt oralig'ida jarayon sifatida mavjud bo'lgan va absolyut birliklarda o'lchanadigan obyektlar yig'indisi sifatida ko'rib chiqadilar, bu esa bir butun sifatida qabul qilinadi.

V. Staxanov va V. Ukrainsev iqtisodiy oqimni nisbatan bir xildagi iqtisodiy elementlar to'plami deb bilishadi, bu elementlar ma'lum bir xo'jalik tizimi doirasida manbadan (ishlab chiqarish) maqsadga (iste'mol) o'tadi. Bu ta'rif iqtisodiy mikrosistema (firma) uchun ancha tor va aniqroq, pragmatikroq ko'rinadi.

Adabiyotlar sharhining bu bo'limida qurilish logistikasining samaradorligini oshirishga qaratilgan turli ilmiy tadqiqotlar, yondashuvlar va texnologiyalarni muhokama qildik. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy qurilishda logistika tizimlarini samarali boshqarish va optimallashtirish uchun yangi texnologiyalar, innovatsion usullar va integratsiyalangan tizimlarni joriy etish zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy qurilish logistika tizimlari murakkab va o'zaro bog'liq bo'lgan tizimlardir. Har bir komponent (materiallar, resurslar, ishchi kuchi, vaqt, texnika va boshqalar) o'rtasidagi o'zaro ta'sirni hisobga olish, tizimning samarali ishlashini ta'minlaydi. Logistika tizimlarining samaradorligini oshirish uchun, ularni faqat alohida elementlar sifatida emas, balki butun bir tizim sifatida ko'rish kerak.

Sistemali yondashuv — bu qurilish logistikasini tahlil qilishda samarali usul bo'lib, barcha jarayonlarning o'zaro bog'liqligini e'tiborga olishga imkon beradi. Masalan, materiallarning to'g'ri vaqtda etkazib berilishi, bu materiallarni saqlash joylari va ishchi kuchi orasidagi o'zaro bog'lanishlar to'g'ri rejalashtirilgan holda, tizim umumiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Zamonaviy qurilishda **texnologiyalarni joriy etish** logistika tizimlarini optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Yangi texnologiyalar yordamida materiallarni boshqarish, etkazib berish va saqlash tizimlarini yaxshilash mumkin.

- **ERP tizimlari** (Enterprise Resource Planning) — qurilishda resurslarni boshqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirishga yordam beradi. ERP tizimlari yordamida qurilish resurslari (materiallar, ishchi kuchi, texnikalar) haqidagi barcha ma'lumotlar bir markazga to'planadi. Bu ma'lumotlar real vaqt rejimida yangilanadi va boshqaruvchilarga o'z vaqtida va aniq qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

- **RFID va GPS texnologiyalari** qurilish jarayonlarini kuzatish va boshqarishni yanada soddalashtiradi. RFID yordamida materiallar va jihozlar real vaqt rejimida kuzatiladi, bu esa kechikishlarni kamaytiradi va materiallarning yetkazib berish jarayonini optimallashtiradi. GPS texnologiyalari yordamida transport va materiallar oqimi ham to'liq nazorat qilinadi.

- **Dronlar va robototexnika** ham qurilish logistikasida samaradorlikni oshirishda yordam beradi. Dronlar yordamida materiallar va jihozlarni yuqori tezlikda tashish, robotlar esa qurilish maydonlarida materiallarni joylashtirishda qo'llaniladi. Bunday texnologiyalar nafaqat vaqtni tejaydi, balki inson xatoliklarini kamaytiradi va umumiy ish samaradorligini oshiradi.

Lean Construction — bu qurilish jarayonlarida resurslardan maksimal darajada foydalanish va isrofgarchilikni kamaytirish uchun qo'llaniladigan yondashuvdir. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi — qurilish jarayonlarida ortiqcha vaqt, xarajat va resurslarni kamaytirishdir.

- **Materiallar boshqaruvi:** Lean construction yordamida materiallar faqat zaruriyat bo'yicha etkazib beriladi. Bu esa, ortiqcha saqlash xarajatlari va materiallarni saqlash joylarining kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayonlarida ortiqcha vaqt va ishchi kuchini sarflash oldi olinadi.

- **Vaqtning boshqarish:** Lean construction usullari yordamida qurilish jarayonlari yanada samarali rejalashtiriladi. Har bir jarayonni maksimal darajada tezlashtirish uchun minimal resurslar va vaqt sarflanadi. Bu esa qurilishning umumiy davomiyligini qisqartiradi va loyiha muddatida tugashiga yordam beradi.

- **Qurilish tizimlarining soddalashtirilishi:** Lean construction yondashuvi yordamida qurilish jarayonlari soddalashtiriladi, bu esa ortiqcha ishchi kuchi va materiallar sarfini kamaytiradi. Shu tarzda, jarayonlarni optimallashtirish va resurslarni tejash mumkin bo'ladi.

Hisoblash va analitik usul korxonaning moliyaviy ko'rsatkichlari prognoziga asoslanadi va ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatlar bilvosita, bir qator hisobot davrlari uchun tahlillarga asoslangan bo'lsa qo'llaniladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari baholashning yana bir usuli rejalashtirilgan yechimlarni optimallashtirish usulidir. Bu usul bir nechta hisoblash variantlarini ishlab chiqish va ulardan faqat bittasini tanlashga asoslanadi. Eng yaxshi variantni tanlashda quyidagi mezonlar qo'llaniladi: investitsiya qilingan kapitalning maksimal daromadlilik, yuqori foyda darajasi, yuqori kapital aylanmasi, korxonaning qarz va o'z mablag'larining optimal nisbati, yuqoridagi barcha xarajatlarning eng kam darajasi.

Balans usuli. Ushbu usul balans koeffitsientlarini rejalashtirilgan moliyaviy resurslarga bog'lashga asoslanadi. Bu usul foydani rejalashtirish va taqsimlashda, shuningdek ishlab chiqarish xarajatlari bilan bog'liq bo'lgan iste'mol va jamg'arish fondlarini shakllantirishda samarali hisoblanadi. Balans usulining afzalligi harakatlarning asosiligidadir, chunki dastlab buxgalteriya hisobi uchun daromad va xarajatlarning to'g'ri elementlari zarurdir.

Normativ usul. Bu usul ishlab chiqarish xarajatlarining bir qator ko'rsatkichlarini hisoblash jarayonida qo'llaniladigan me'yorlar tizimiga asoslanadi. Usulning afzalligi shundaki, standart va haqiqiy ko'rsatkichni hisobga olgan holda, og'ishlarni hisoblash va aniqlangan chetlanishlar asosida ularni bartaraf etish choralari ishlab chiqish mumkin. Bu usulning kamchiligi hisob darajasiga asoslangan standartlarni tahlil qilishda chetga chiqish hisoblanadi va u cheklanadi, shuning uchun bu hisob tizimida ma'lum xarajatlar aks etishi doirasida axborot olishning kechikishiga olib keladi.

Iqtisodiy-matematik modellash usuli. Bu usul korxonalar tomonidan moliyaviy ko'rsatkichlar bilan ularni belgilovchi omillar o'rtasida miqdoriy munosabatlarni o'rnatish uchun qo'llaniladi. Usulning afzalligi sifatida regressiya asosida moliyaviy ko'rsatkichlarni rejalashtirishni keng amalga oshirish mumkinligini, uning kamchiligi sifatida qisqa muddatli trendlar umumiy o'zgarish qonuniyatlarini aniqlashga imkon bermasligini ko'rsatib o'tish mumkin.

Pul oqimlari usuli, rejalashtirilgan ko'rsatkichlarni shakllantirishda qo'llaniladigan eng universal usul bo'lib, korxona uchun muhim bo'lgan moliyaviy resurslarni olish vaqti va hajmini bashorat qilishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi, bu erda "pul oqimlarini prognoz qilish nazariyasi ma'lum bir sanada pul mablag'lari olinishini kutish va barcha xarajatlarni rejalashtirishga asoslangan"⁶¹.

Yuqorida tavsiflangan usullardan tashqari, hozirgi davrda moliyaviy natijalarni baholashni boshqarish uchun to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar tizimi qo'llaniladi.

"Dayrekt-kosting"ning asosiy yo'nalishlaridan biri «Activity Vased Sosting» (ABC), ya'ni operatsiyalar asosidagi kalkulyatsiya iqtisodiy parametri hisoblanadi.

Marjinal daromad usuli. Marjinal daromad miqdori korxonaning doimiy xarajatlarni qoplash va yakuniy foyda olishdagi ulushini ko'rsatadi. Ushbu bosqichda marjinal daromad miqdorini aniqlashga ikkita yondashuv mavjud: daromaddan barcha o'zgaruvchan xarajatlarni chiqarib tashlash orqali hamda doimiy xarajatlar va korxona foydasi yig'indisi orqali. Shubhasiz, boshqaruv asosida xarajatlarni tahlil qilish shaklidan xarajatlarni boshqarishga o'tish korxona uchun istiqbolli vazifadir.

2024 yilning yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston Respublikasida jami 233,8 trln so'm qurilish ishlari bajarilib, 2023 yilga nisbatan 8,8 % ga o'sdi.

⁶¹ Брусов П. Н. Финансовый менеджмент. Финансовое планирование: учеб. пособие /П. Н. Брусов, Т. В. Филатова. - М.: КНОРУС, 2018. – с. 48

Qurilish ishlarining hajmi dinamikasi (yanvar-dekabr oylari uchun, trln so'm)⁶²

2024 yilning yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlarining iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishi quyidagicha:

- binolar va inshootlar qurish yo'nalishi 71,7 % ulushni tashkil etib, 2023 yilning mos davriga nisbatan 105,5 % ni tashkil etdi;

- fuqarolik ob'ektlarini qurish yo'nalishi 19,3 % ulushni tashkil etib, 2023 yilning mos davriga nisbatan 124,7 % ni tashkil etdi;

- ixtisoslashtirilgan qurilish ishlari yo'nalishi 9,0 % ulushni va 2023 yilning mos davriga nisbatan 106,4 % ni tashkil etdi.

Qurilish korxonalarida tashqi omillarni o'zgartira olmaydi, shuning uchun ularni logistika faoliyatini rejalashtirishda eng yuqori darajadagi samaradorlikni ta'minlash uchun inobatga olish muhimdir. Qurilish korxonalarida ichki omillarni o'zgartirish orqali, korxona logistika faoliyatining samaradorligini yaxshilash imkoniyatiga ega. Tashqi omillarga yetkazib beruvchilar, xaridorlar, transport infratuzilmasi, iqtisodiyotdagi o'zgarishlar, ilmiy-texnik rivojlanish, siyosiy va xalqaro siyosatdagi o'zgarishlar, iqlim sharoiti va korxonaning geografik joylashuvi, raqobatchilar faoliyati va soliq qonunlari kiradi. Qurilish korxonalarida ichki omillarga tarqatish tarmog'ining rivojlanganligi, taqsimot markazlari, kadrlar va ularning rag'batlantirilishi, korxonaning tashkiliy strukturasini, iqtisodiy faoliyatning samaradorligini, korxona foydalanadigan dasturiy ta'minotni va shuningdek, ombor uskunolari va texnologiyalarni kiritish mumkin. Qurilish korxonalarida logistika faoliyatining samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari, zaxiralarni boshqarish, transport, omborlash, qadoqlash, yukni qayta ishlash, xarid qilish va tarqatish kabi turli logistika sohalarida taqdim etilgan.

Logistika faoliyatining samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagi yondashuvlar va texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu yo'nalishlar tashkilotlar va kompaniyalar tomonidan logistika jarayonlarini yaxshilash va optimallashtirish maqsadida qo'llaniladi. Logistika samaradorligini oshirish, ayniqsa, qurilish, ishlab chiqarish va savdo sohalarida o'zining ahamiyatini yanada oshiradi.

1. Resurslarni optimallashtirish

Resurslardan samarali foydalanish logistika tizimining samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Bu:

⁶² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Materiallar va resurslarni rejalashtirish va boshqarish: Tez-tez ta'minotdagi o'zgarishlar va taqsimotning notekisligi tufayli ortiqcha resurslar yoki yetishmasliklar yuzaga kelishi mumkin. Resurslarni aniq rejalashtirish va prognozlash yordamida ularning samarali taqsimoti amalga oshiriladi.

Inventarizatsiya boshqaruvi: Yaxshi tashkil etilgan inventarizatsiya tizimi ishlab chiqarish va ta'minot jarayonlarini optimallashtiradi. Modernizatsiya qilinadigan tizimlar yordamida kerakli materiallar va resurslar aniq belgilangan vaqtda yetkaziladi.

2. Logistika tarmog'ini optimallashtirish

Logistika tarmog'i barcha transport, saqlash va taqsimot tizimlarini o'z ichiga oladi. Samarali logistika tarmog'ini yaratish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Transport tizimini optimallashtirish: Transport tarmog'ini optimallashtirish uchun eng qulay va samarali transport vositalari tanlanadi. Bu transport jarayonlari vaqtini qisqartiradi va transport xarajatlarini kamaytiradi.

Marshrutlarni rejalashtirish va optimallashtirish: Logistika jarayonlarida samarasiz marshrutlar va yo'nalishlar vaqt va xarajatlarni oshirishi mumkin. Samarali marshrutlarni tanlash orqali yuk tashish va transport xarajatlarini kamaytirish mumkin.

Sklading tizimini yaxshilash: Tovarlarni saqlash va ularga xizmat ko'rsatish tizimini optimallashtirish orqali saqlash xarajatlari kamayadi va omborlardagi jo'natmalarni tezroq va samarali taqsimlash mumkin bo'ladi.

3. Just-in-Time (JIT) tizimini tatbiq etish

Just-in-Time (JIT) tizimi materiallar va resurslarni faqat kerakli vaqtda etkazib berishga asoslanadi. Bu:

Saqlash xarajatlarini kamaytirish: JIT tizimi yordamida materiallar faqat kerakli vaqtda etkazib beriladi, bu esa saqlash xarajatlarini kamaytiradi.

Kechikishlarni kamaytirish: Materiallar o'z vaqtida yetkazib berilishi qurilish yoki ishlab chiqarish jarayonlaridagi kechikishlarni kamaytiradi va vaqtni tejashga yordam beradi.

Ma'lumot almashinuvi va boshqaruv: JIT tizimi yordamida etkazib beruvchilar bilan aniq va doimiy aloqada bo'lish zarur, bu jarayonlarni yanada samarali qilishga yordam beradi.

4. Barqaror logistika

Barqaror logistika atrof-muhitni asrash, energiya va resurslardan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu:

Ekologik jihatlarni hisobga olish: Ekologik jihatlar logistika jarayonlarini boshqarishda muhim o'rin tutadi. Tabiatni asrash, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash tizimlarini joriy etish orqali ekologik ta'sirni kamaytirish mumkin.

Energiya samaradorligini oshirish: Yangi texnologiyalar yordamida transport va saqlash jarayonlarida energiya samaradorligini oshirishga imkon yaratish, shu bilan birga, xarajatlarni kamaytirish mumkin.

Transportni optimallashtirish: Kam zararli emissiyalarni chiqaradigan transport vositalarini qo'llash orqali ekologik izni kamaytirish va transport xarajatlarini optimallashtirish mumkin.

5. Inson resurslarini boshqarish va malakali ishchilarni tayyorlash

Logistika samaradorligini oshirishning muhim jihatlaridan biri — malakali ishchi kuchini tayyorlash va inson resurslarini samarali boshqarishdir. Bu:

Logistika boshqaruvi bo'yicha ta'lim va treninglar: Ishchilarni yangi texnologiyalar va boshqaruv tizimlari bo'yicha o'rgatish va malakalarini oshirish, jarayonlarni yanada samarali boshqarishga yordam beradi.

Motivatsiya va rag'batlantirish: Ishchilarning ishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish orqali logistika jarayonlarining samaradorligini ta'minlash mumkin.

(1-jadval)⁶³

Logistika faoliyatining samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha sohalar

№	Logistika sohalari	Samaradorlikni oshirish yo'nalishlari
1	Ta'minot zanjirini boshqarish	Ishlab chiqarish zaxiralari narxi korxonaning ishlab chiqarish tizimi uchun eng maqbul bo'lishi zarur. Tayyor mahsulot zaxiralari iste'molchi talabidagi o'zgarishlarga tezda javob berishga yordam beradi, ishlab chiqarish zaxiralari esa ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlaydi.
2	Transport vositalarini tanlash	Transport vositalarini tanlash va tashish jarayonini amalga oshirishda xarajatlar va ishonch darajasi hamda eng maqbul transport vositalarini tanlash, bu yukning turi va manziliga qarab o'zgaradi (masalan, yuk mashinalari, poezdlar, kemalar, samolyotlar).
3	Saqlash	Ombor faoliyatini yaxshilash uchun katta ma'lumotlarni (big data) tahlil qilish va statistik tahlillarni amalga oshirish.
4	Qadoqlash	Qadoqlashni optimallashtirish — bu mahsulotlarni joylashtirish va yuklash jarayonlarini takomillashtirish maqsadida qadoqlash xususiyatlarini o'zgartirishni o'z ichiga oladi.
5	Yukni qabul qilish	Yukni omborga olib kelish va qabul qilish jarayonlari, shu jumladan, hujjatlarni rasmiylashtirish.
6	Xarid qilish	Xaridlarni amalga oshiruvchi xodimlarning malakasini oshirish va buyurtmani rejalashtirishning optimal tizimini tanlash — bu xarid jarayonining samaradorligini oshirish uchun muhim yo'nalishlar
7	Ta'minot va tarqatish (taqsimlash)	Tovar harakatining barcha jarayonlarini muvofiqlashtirish — bu ishlab chiqaruvchi tomonidan amalga oshiriladigan yakuniy amallardan tortib, iste'molchiga ko'rsatiladigan xizmatlargacha bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi. Shuningdek, tayyor mahsulotlar va xizmatlarni taqsimlash jarayonlarini boshqarish funksiyalarini birlashtirish ushbu faoliyatni samarali boshqarish uchun mo'ljallangan.

Logistika faoliyatining samaradorligini oshirish, eng avvalo, resurslarni optimallashtirish, transport tizimini yaxshilash, zamonaviy axborot texnologiyalarini

⁶³ Muallif ishlanmasi

qo'llash va barqaror logistika yondashuvlarini joriy etishga bog'liqdir. Ushbu yo'nalishlar kompaniyalar va tashkilotlarga nafaqat samarali ish yuritishga yordam beradi, balki xarajatlarni kamaytirishga, vaqtni tejashga va umumiy operatsion samaradorlikni oshirishga imkon yaratadi. Samarali logistika boshqaruvi orqali tashkilotlar raqobatbardoshligini saqlab qolishlari va muvaffaqiyatli rivojlanishlariga erishishlari mumkin.

Logistika faoliyatining samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha sohalar, shu jumladan, transport, saqlash, ta'minot zanjiri boshqaruvi, axborot texnologiyalari, mijozlarga xizmat ko'rsatish, barqaror logistika, va xodimlarni boshqarish bo'yicha o'zgarishlar va yangiliklar orqali jarayonlarni optimallashtirish va samaradorlikni oshirish mumkin. Bu sohalarida amalga oshirilgan o'zgarishlar nafaqat logistika xarajatlarini kamaytirishga, balki mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va kompaniyaning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

XULOSALAR

Zamonaviy qurilish va boshqa sohalarida logistika faoliyatining samaradorligini oshirish, birinchi navbatda, resurslarni optimal taqsimlash, transport tizimini va saqlash jarayonlarini yaxshilashni, axborot texnologiyalari va raqamli tizimlarni joriy etishni o'z ichiga oladi. Logistika jarayonlarining samarali boshqarilishi nafaqat xarajatlarni kamaytirishga, balki vaqtni tejash, mahsulot sifatini yaxshilash va mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatishni ta'minlashga yordam beradi. Hozirgi kunda, ishlab chiqarish va qurilish jarayonlarida samarali logistika tizimlarini joriy etish uchun kompaniyalar raqobatbardoshligini oshirishga, resurslarni tejashga, ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan yangi yondashuvlarga muhtoj.

Transport vositalarini va yo'nalishlarni optimallashtirish orqali transport xarajatlarini kamaytirish va logistika jarayonlarining samaradorligini oshirish zarur.

Avtomobil, temir yo'l va havo transporti kabi turli transport tizimlarini integratsiyalash va marshrutlarni real vaqtda optimallashtirishni joriy qilish.

Ta'minot zanjirini yaxshilash va zanjirdagi barcha bosqichlarni optimallashtirish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini tezlashtirish va xarajatlarni kamaytirish mumkin.

Xodimlarning motivatsiyasini oshirish va rag'batlantirish tizimlarini yaratish, bu orqali ishlab chiqarish va logistika jarayonlarida samaradorlikni oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullaev A. Qurilish sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish strategiyasi (Toshkent viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent. 2019. – 27 bet.

2. Jo'raeva N.Q. Uy-joy kommunal xizmatlari sohasi korxonalari faoliyatini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: TDIU, 2020. – 115-b.

3. Xonkeldieva G.Sh., Muminova E.A., Mirzaev A.T., Asraqulov A.A. O‘zbekistonda xizmatlar sohasi: zamonaviy holat, muammolar va rivojlanish istiqbollari: Monografiya. – Toshkent, “Navro‘z”, 2020. –162 b.

4. МИРСОДИКОВ, А. Т. (2021). БЮЛЛЕТЕНЬ НАУКИ И ПРАКТИКИ. БЮЛЛЕТЕНЬ НАУКИ И ПРАКТИКИ Учредители: Овечкина Елена Сергеевна, 7(10), 329-335.

5. Мирсодиков, А. (2023). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕПЕЙ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОБЛАСТИ. Solution of social problems in management and economy, 2(8), 22-29.

6. Mirsodikov, A. (2023). IMPROVING THE MANAGEMENT METHODOLOGY OF LOGISTICS CHAIN ACTIVITY MANAGEMENT IN THE CONSTRUCTION FIELD. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(15), 33-40.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KO'MIR QAZIB OLIISH HAJMINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA PROGNOZLASH

Fayziyev Rabim Alikulovich

fizika-matematika fanlari nomzodi, professor

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti "Ekonometrika" kafedrası professori

r.fayziyev@tsue.uz

+998935570612

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2010-2023 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi ko'rsatkichlari asosida, shu davrlardagi hamda 2010 yildan 2017 yilgacha va undan keyingi davrlar uchun matematik modellari tuzilgan. 2024 yildan 2030 yilgacha prognoz ko'rsatkichlari aniqlangan. Shuningdek, o'rganilayotgan davrda ko'mir qazib olish hajmining o'sish dinamikasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. ko'mir qazib olish, hajmi, dinamikasi, ko'rsatkichlari, matematik modellari, o'sish dinamikasi, kamayish dinamikasi.

I.KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti elektr energiyasi bilan ta'minlash energiya resurslari, jumladan, ko'mir qazib olishga ham uzviy bog'liqdir. "Elektr energetika tarmog'ining ishonchli faoliyat yuritishini ta'minlamasdan turib iqtisodiyot tarmoqlari va mamlakat hududlarining sanoat salohiyatini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni rag'batlantirish, aholi farovonligini yuksaltirish va hayot sifatini yaxshilashga erishib bo'lmaydi" deb ta'kidlangan "O'zbekiston Respublikasida elektr energetika tarmog'ini yanada rivojlantirish va isloh qilish strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-martdagi PQ-4249-son qarorida [1].

Shuningdek, "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmonining 7-v bandida "Taraqqiyot strategiyasida milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash bo'yicha belgilangan vazifalar doirasida: ... "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish orqali 2026-yilga qadar iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish va havoga chiqariladigan zararli gazlar hajmini 20 foizga qisqartirish choralari ko'rilsin" deyilgan [2].

Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi ko'rsatkichlari matematik modelini tuzib, tahlil qilish va keying davrlarga prognoz qilish muhim ahamiyatga ega.

2017 yilda O'zbekiston Respublikasida harakatlar strategiyasi qabul qilingandan keyin elektr energiyasi bilan ta'minlashga, energiya resurslari, jumladan, ko'mir qazib olishga alohida etibor qaratilib kelinmoqda.

"O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmonida "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi"ning 3-ustuvor yo'nalishi "Iqtisodiyotni rivojlantirish va

liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari" 3.1 bandida "Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish: iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish" vazifasi qo'yilgan [3].

Unshbu farmon ijrosini ta'minlash maqsadida keng ko'lamli islohatlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan iqtisodiy o'zgarishlarni 2017 yilgacha va undan keying davrlar uchun alohida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir [4-7].

II.MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyo mintaqalari va mamlakatlarida ko'mir qazib olish, ko'rsatkichlari va ular asosida tahliliy materiallar [8] da keltirilgan.

[9] maqolada 1990–2019 yillarda energiya birliklarida barqaror rivojlanish kontekstida dunyoning yetakchi davlatlarining iqtisodiy o'sish sur'atlarini tahlil qilishga va energiya iste'moli omilining YaIM o'sishiga ta'sirini baholashga bag'ishlangan. Yalpi ichki mahsuloti dunyoning kamida 75 foizini tashkil etuvchi 16 mamlakat ma'lumotlari asosida umumiy energiya iste'moli va elektr energiyasi iste'molining me'yorlashtirilgan quvvati ko'rsatkichlari tahlil qilinib, energiya balansi sharoitida mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi sezilarli farqlar ko'rsatilgan.

[10] maqolada O'zbekistonda energetika sohasining rivojlanishi, energiya turlari, ishlab chiqarish usullari, yillar kesimida energiya ishlab chiqarish miqdorlari va mamlakatdagi yirik elektr energiya tashkilotlar faoliyatlari haqida qisqacha yoritilib o'tilgan

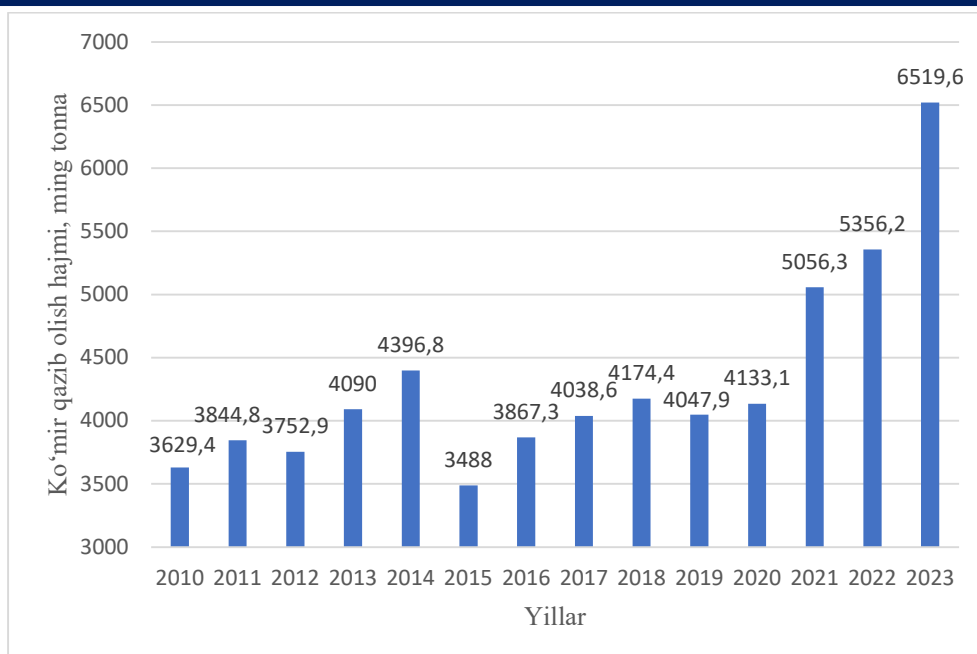
[4-7] maqolalarda 2005-2020 yillarda O'zbekiston Respublikasida elektr energiyasi bilan ta'minganlik darajasining 2017 yilgacha va undan keying davrlardagi holati tahlil qilinib, "2020-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta'minlash konsepsiyasi"da ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Quyida O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmining 2010-2023 yillardagi holati tahlil qilinib, 2024-2030 yillardagi prognoz qiymatlari aniqlangan.

III.TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo'llaniladigan usullardan, jumladan, analiz va sintez, tizimli tahlil, taqqoslash, qiyosiy va solishtirma tahlil, vaqtli qatorlar tahlili hamda trend modellashtirish va prognoz usullaridan samarali foydalanildi.

IV.TAHLIL VA NATIJALAR

2010-2023 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi ko'rsatkichlari 1-rasmda berilgan.

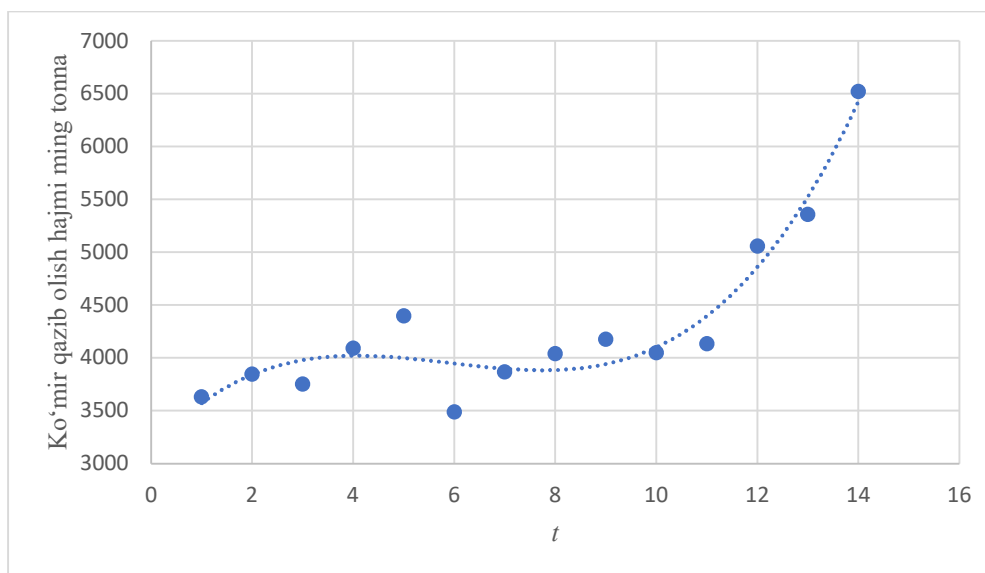

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2010-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi⁶⁴

1-rasmdan shuni ko'rish mumkinki, 2010-2023 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi barqaror rivojlanmagan.

Ushbu ma'lumotlar asosida, ko'rsatkichlarning grafigi va matematik modelini tuzib quyidagilarga ega bo'lamiz:

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2010-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi grafigi va modeli

$$y = 5,5314x^3 - 98,076x^2 + 523,67x + 3141, \quad R^2 = 0,9243 \quad (1)$$

⁶⁴ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/industry-2>

1-rasm ma'lumotlari asosida 2010-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

2010-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili

Yil	Ko'mir qazib olish hajmi, ming tonna	Absolyut qo'shimcha o'sish (kamayish)		Nisbiy qo'shimcha o'sish (kamayish)		O'sish (kamayish) sur'ati	
		Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli
2010	3629,4						
2011	3844,8	215,4	215,4	105,93	105,93	5,93	5,93
2012	3752,9	123,5	-91,9	103,40	97,61	3,40	-2,39
2013	4090	460,6	337,1	112,69	108,98	12,69	8,98
2014	4396,8	767,4	306,8	121,14	107,50	21,14	7,50
2015	3488	-141,4	-908,8	96,10	79,33	-3,90	-20,67
2016	3867,3	237,9	379,3	106,55	110,87	6,55	10,87
2017	4038,6	409,2	171,3	111,27	104,43	11,27	4,43
2018	4174,4	545	135,8	115,02	103,36	15,02	3,36
2019	4047,9	418,5	-126,5	111,53	96,97	11,53	-3,03
2020	4133,1	503,7	85,2	113,88	102,10	13,88	2,10
2021	5056,3	1426,9	923,2	139,32	122,34	39,32	22,34
2022	5356,2	1726,8	299,9	147,58	105,93	47,58	5,93
2023	6519,6	2890,2	1163,4	179,63	121,72	79,63	21,72

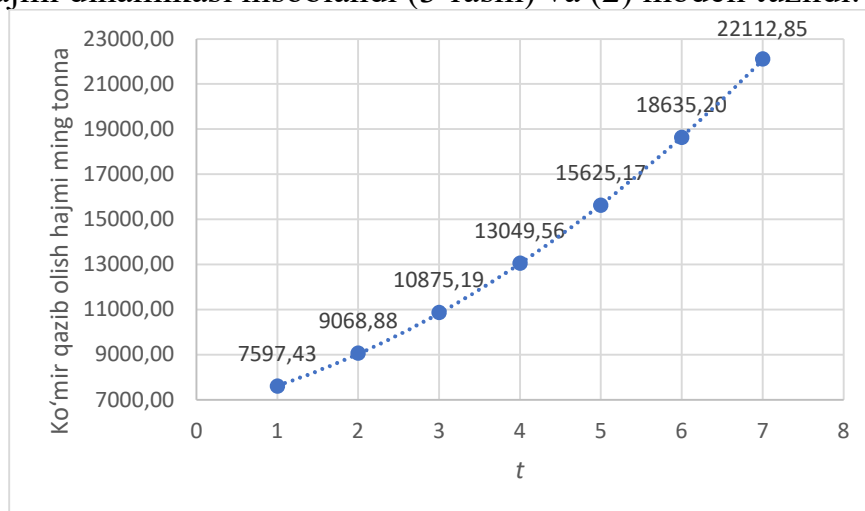
1-jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni aniqlash mumkin:

a) 2023 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) absolyut o'sish kuzatilgan bo'lib, u 2890,2 ming tonnani, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) absolyut kamayish esa 1163,4 ming tonnanini tashkil etgan.

b) 2023 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish 179,63% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish esa 121,72% ni tashkil etgan.

c) 2023 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) o'sish sur'ati 79,63% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) kamayish sur'ati esa 21,72% ni tashkil etgan.

(1) model asosida 2010-2023 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi hisoblandi (3-rasm) va (2) modeli tuzildi.

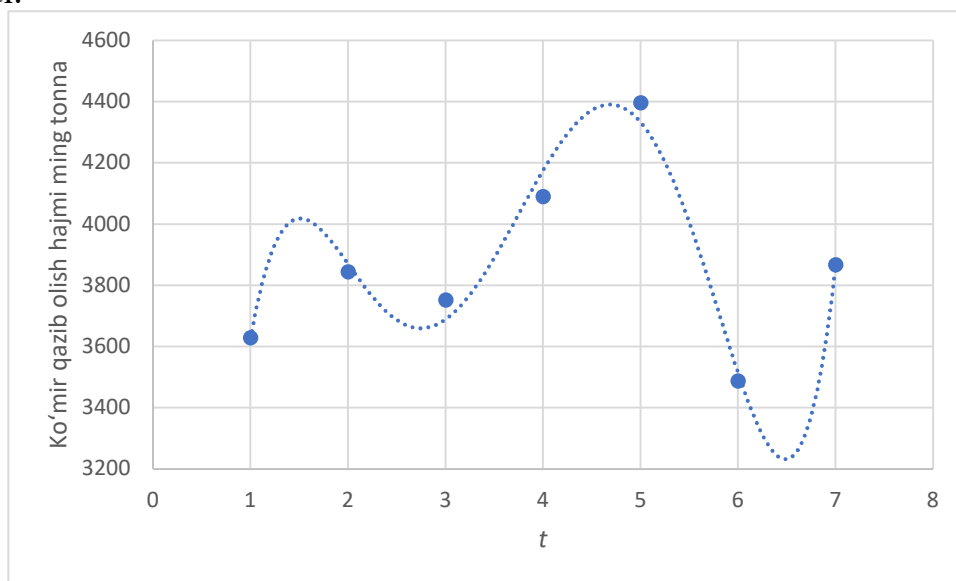

3-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2024-2030 yillarda ko'mir qazib olish hajmi prognozi ko'rsatkichlari grafigi va modeli

$$y = 200,62x^2 + 803,22x + 6626,8. \quad (2)$$

3-rqsmdan shuni ko'rish mumkinki, (1)-(2) modellar orqali O'zbekiston Respublikasida 2024-2030 yillarda ko'mir qazib olish hajmi prognozi ko'rsatkichlari va grafigi o'sish xarakteriga ega.

Endi 1-rasm ma'lumotlari asosida 2017 yilgacha va undan keying davrlar uchun alohida tahlil qilamiz. 2010-2016 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish grafigi va modeli 4-rasmda keltirilgan. U quyidagi (3) matematik model orqali ifodalanadi.

4-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2010-2016 yillarda ko'mir qazib olishning grafigi va matematik modeli

$$y = 20,352x^5 - 392,47x^4 + 2784,2x^3 - 8939x^2 + 12829x - 2676,6, \quad R^2 = 0,969 \quad (3)$$

1-rasm ma'lumotlari asosida 2010-2016 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

2010-2016 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili

Yil	Ko'mir qazib olish hajmi, ming tonna	Absolyut qo'shimcha o'sish (kamayish)		Nisbiy qo'shimcha o'sish (kamayish)		O'sish (kamayish) sur'ati	
		Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli
2010	3629,4						
2011	3844,8	215,4	215,4	105,93	105,93	5,93	5,93
2012	3752,9	123,5	-91,9	103,40	97,61	3,40	-2,39
2013	4090	460,6	337,1	112,69	108,98	12,69	8,98
2014	4396,8	767,4	306,8	121,14	107,50	21,14	7,50
2015	3488	-141,4	-908,8	96,10	79,33	-3,90	-20,67
2016	3867,3	237,9	379,3	106,55	110,87	6,55	10,87

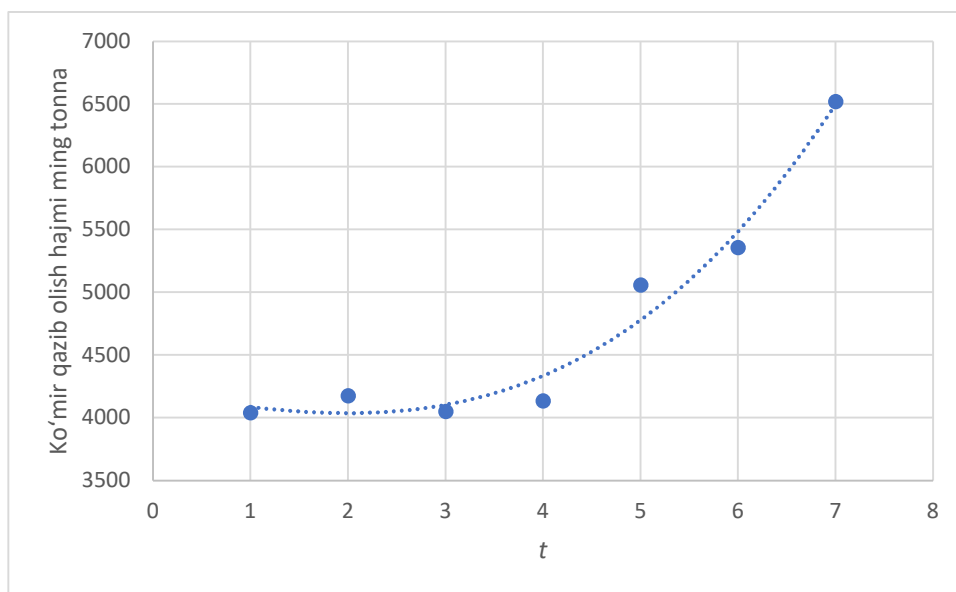
2-jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni aniqlash mumkin:

a) 2016 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) absolyut o'sish kuzatilgan bo'lib u 237,9 ming tonnanini, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) absolyut qo'shimcha o'sish esa 379,3 ming tonnanini tashkil etgan.

b) 2016 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish 106,55% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish esa 110,87% ni tashkil etgan.

c) 2016 yilda bazisli (2010 yilga nisbatan) kamayish sur'ati 6,55% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) o'sish sur'ati esa 10,87% ni tashkil etgan.

Shuningdek, 1-rasm ma'lumotlari asosida 2017-2023 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish grafigi va modeli 5-rasmda keltirilgan.

5-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2017-2023 yillarda ko'mir qazib olishning grafigi va matematik modeli

U quyidagi (4) matematik model orqali ifodalanadi.

$$y = 8,0778x^3 + 9,5667x^2 - 134,56x + 4203,1, \quad R^2 = 0,9701. \quad (4)$$

1-rasm ma'lumotlari asosida 2017-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

2017-2023 yillarda ko'mir qazib olish hajmi o'sish dinamikasining tahlili

Yil	Ko'mir qazib olish hajmi, ming tonna	Absolyut qo'shimcha o'sish (kamayish)		Nisbiy qo'shimcha o'sish (kamayish)		O'sish (kamayish) sur'ati	
		Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli
2017	4038,6						
2018	4174,4	135,8	135,8	103,36	103,36	3,36	3,36
2019	4047,9	9,3	-126,5	100,23	96,97	0,23	-3,03
2020	4133,1	94,5	85,2	102,34	102,10	2,34	2,10
2021	5056,3	1017,7	923,2	125,20	122,34	25,20	22,34
2022	5356,2	1317,6	299,9	132,63	105,93	32,63	5,93
2023	6519,6	2481	1163,4	161,43	121,72	61,43	21,72

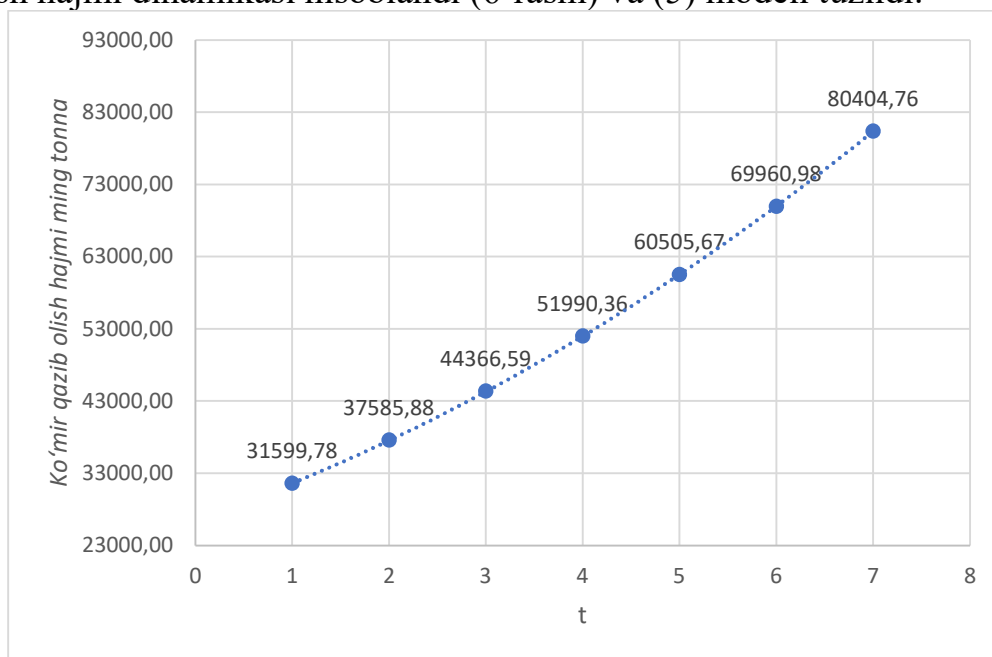
3-jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni aniqlash mumkin:

a) 2023 yilda bazisli (2017 yilga nisbatan) absolyut o'sish kuzatilgan bo'lib, u 2481 ming tonnanini, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) absolyut qo'shimcha o'sish esa 1163,4 ming tonnani tashkil etgan.

b) 2023 yilda bazisli (2017 yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish 161,43% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) nisbiy qo'shimcha o'sish esa 121,72% ni tashkil etgan.

c) 2023 yilda bazisli (2017 yilga nisbatan) kamayish sur'ati 61,43% ni, zanjirli (o'zidan oldingi yilga nisbatan) kamayish sur'ati esa 21,72% ni tashkil etgan.

(4) model asosida 2024-2030 yillardagi O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi dinamikasi hisoblandi (6-rasm) va (5) modeli tuzildi.

6-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2024-2030 yillarda ko'mir qazib olish hajmi grafigi va modeli

$$y = 445,77x^2 + 4551,9x + 26651. \quad (5)$$

6-rqsmdan shuni ko'rish mumkinki, (4)-(5) modellar orqali O'zbekiston Respublikasida 2024-2030 yillarda ko'mir qazib olish hajmi prognozi ko'rsatkichlari va grafigi o'sish xarakteriga ega.

3- va 6-rasmlardan shuni ko'rish mumkinki, agar prognoz ko'rsatkichlari (2)-(3) model bo'yicha hisoblanganda 2030 yilga borib, 22112,85 ming tonna ko'mir qazib olish mumkin. Agar (4)-(5) modellar bo'yicha hisoblanganda esa 2030 yilga borib, 80404,76 ming tonna ko'mir qazib olish mumkin. Bundan (2)-(3) model bo'yicha hisoblanganga qaraganda (4)-(5) model bo'yicha hisoblanganda 58291,91 ming tonna ko'p ko'mir qazib olish mumkinligini inobatga olsak, (2)-(3) modelga nisbatan (4)-(5) modellarning o'rinli ekanligini ko'rsatadi.

1-3 jadvallardan shuni ko'rish mumkinki, 2023 yilda 2010 yilga nisbatan o'sish sur'ati 79,63% ni, 2016 yilda 2010 yilga nisbatan o'sish sur'ati 6,55% ni, 2023 yilda 2017 yilga nisbatan esa 61,43% ni tashkil etgan, ya'ni 2017 yildan keyin sezilarli o'sishga erishilgan.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil natijalari iqtisodiyotda tub o'zgarishlar bo'layotgan davrlarda, avval muallif tomonidan taklif etilgan, tub o'zgarishlar boshlangan davrgacha va undan keyingi davrlar alohida tahlil qilinib, matematik modellar tuzish va ular asosida xulosalar chiqarish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi.

Mulallifning hammualliflikdagi [4-7] maqolalarida, 2005-2020 yillardagi O'zbekiston Respublikasida elektr energiyasi bilan ta'minlash ko'rsatkichlari 2017 yilgacha va 2020 yilgacha alohida tahlil qilib, unga ko'ra bunday rivojlanish ko'rsatkichlari bilan 2030 yilga qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmasligi va unga erishish uchun tavsiyalar berilgan edi. Tahlil natijalaridan shuni ko'rish mumkinki energetika tizimidagi tub o'zgarishlar o'zining samarasini bergan.

Ushbu maqolada ham islohatlar boshlangan davr va undan keying davrlar uchun alohida tahlil o'tkazish usuli asosida, ya'ni O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmini 2010-2023 yillardagi ko'rsatkichlari asosida 2017 yilgacha va undan keying davrlar uchun tuzilgan matematik model bilan hisoblangan prognoz ko'rsatkichlari, avvalgi tavsiyalarning o'rinli ekanligini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasida ko'mir qazib olish hajmi 2023 yilda 2010 yilga nisbatan o'sish sur'ati 79,63% ni, 2016 yilda 2010 yilga nisbatan o'sish sur'ati 6,55% ni, 2023 yilda 2017 yilga nisbatan esa 61,43% ni tashkil etgan, ya'ni 2017 yildan keyin sezilarli o'sishga erishilgan.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasida elektr energetika tarmog'ini yanada rivojlantirish va isloh qilish strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-martdagi PQ-4249-son Qarori.

2. "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni.

3. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni.
4. Файзиев Р.А., Курбонов Ф.М. Эконометрическое моделирование чистой прибыли от электроснабжения в Республике Узбекистан// Экономика и предпринимательство, № 12, 2021 г. С. 499-504.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48338480>
5. Fayziev R.A., Kurbanov F.M. Modeling and Forecasting of Net Income from the Country's Electricity Supply / ACM International Conference Proceeding Series, 2021, стр. 407–412. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3508072.3508149>
6. Fayziev R.A., Kurbanov F.M. Mathematical modeling and forecasting of electricity production in enterprises of the energy system of Uzbekistan AIP Conference Proceedings 29 August 2022; 2656 (1): 020015. <https://doi.org/10.1063/5.0106330>. <https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2022AIPC.2656b0015F/abstract>
7. Fayziev, R., Kurbonov, F., Mirzoev, A. A mathematical model to attract investments for power supply in the Republic of Uzbekistan / *E3S Web of Conferences*, 2024, 541, 02002. https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2024/71/e3sconf_wfces2024_02002/e3sconf_wfces2024_02002.html
8. Производство электроэнергии в регионах и странах мира. <https://www.eeseaec.org/ees-eaec--mirovaya-energetika>
9. Абрамов В., Абрамов И., Путилов А., Трушина И. Анализ энергопотребления ведущих стран накануне глобальных изменений современного мира. Энергетическая политика. Общественно-деловой научный журнал. 13.09.2023. <https://energypolicy.ru/analiz-energopotrebleniya-vedushhih-stran-nakanune-globalnyh-izmenenij-sovremennogo-mira/energetika/2023/12/13/>
10. Nurniyozov F.A., Turg'unova R. Sh. Ko'mir qazib olish usullari va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish. Journal of marketing, business and management. V. 2, ISSUE 1 ISSN: 2181-3000. pp. 29-35. <https://cyberleninka.ru/article/n/elektr-energiyasi-ishlab-chiqarish-usullari-va-ishlab-chiqarish-samaradorligini-oshirish>
11. КОНЦЕПЦИЯ обеспечения Республики Узбекистан электрической энергией на 2020-2030 годы. <https://minenergy.uz/ru/lists/view/77>

MODERN DIRECTIONS OF ORGANIZATION OF DUAL EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION

Karimov Muzaffar Abdumalik ugli

Associate Professor, (PhD) of Andijan State University.

E-mail: karimov8993@umail.uz

Phone: +998911706958

Abstract: *The formation of any country as a developed (innovative) state and the emergence of a stable economy are associated with the integration of education, research and innovation sectors. This article discusses the main features and prospects of developing and implementing a project to introduce a dual education system in Uzbekistan.*

Keywords: *innovative technologies, technologies with a scientific capacity, acceleration of the processes of reducing the “life cycles” of knowledge, model of a dual education system in higher education.*

INTRODUCTION

The formation and development of countries as states with stable economies in the modern world is directly related to the use of an innovative development strategy. In the countries that are leaders in technological development, developing and using the latest innovative technologies - Western Europe, the USA, and Japan - the contribution of the results of the Scientific and Technological Revolution to GDP growth has increased from 70 to 90%. As is known, the Global Innovation Index (GII) is a study that assesses the level of innovative development of countries, developed by the Bloomberg Agency in collaboration with Cornell University (USA), Insead Business School (France) and the World Intellectual Property Organization (World Intellectual Property Organization-WIPO). The GII consists of 81 indicators that characterize the innovative development of countries at different levels of economic development. This index is calculated based on the average value of two groups of indicators. The first group includes the resources and conditions available for the introduction of innovations (innovation input) - institutions, human capital and research, infrastructure, internal market and the level of business development.

In the current conditions of globalization, the world is developing so rapidly that the innovations created today are losing their essence in a short time, because this very innovation, when perfected, is being created in other countries, by other people. In such conditions, there is no time to wait, there is no opportunity to act in a hurry. We just need to look for ways not to lag behind. Because the current education system is also somewhat outdated. Studying theory in educational institutions, then going into practice and gaining experience. It takes a while until it gives the appropriate results. Therefore, currently, it requires the organization of an education system that ensures the harmony of theory and practice. Such education is usually called dual education.

The instructions for the introduction of dual education in our country began several years ago. In particular, on February 1, 2019, the President of our country signed the resolution “On measures to further expand multilateral cooperation between

the Republic of Uzbekistan and the Federal Republic of Germany". Later, this document was improved and the task of organizing dual education was also set. Dual education was mentioned in a separate article of the newly adopted law "On Education". Also, the Decree "On measures to develop education and science in the new era of development of Uzbekistan" was adopted on November 6, 2020. Dual education is also reflected in this document. It is clear that special attention is being paid to the issue of introducing and improving the dual education system. This also shows that today, conducting research on dual education is becoming an objective necessity. Therefore, this topic is one of the most urgent issues.

The second group includes practical results (innovative product) achieved in the implementation of innovations - development of technology and knowledge economy, as well as results of creative activity. In 2015, Uzbekistan ranked 141st among 122 countries, but after a long break, it returned to the ranking in 2020 and rose to 131st among 29 countries, taking 93rd place. In 2022, Uzbekistan rose 4 places, rose 7 places in the "innovation share" subindex to 68th place, and rose 9 places in the "innovative product" subindex to 91st place. In this year's ranking, Uzbekistan ranked 10th among middle-income countries and 3rd among Central and South Asian countries after Iran and India. Uzbekistan rose from 86th to 82nd place and, according to international experts, entered the top three in innovative development in Central and South Asia, along with India and Iran. Among the countries of Central and South Asia, Uzbekistan occupies a leading position in such indicators as institutions, human capital and scientific research, infrastructure, and the level of development of the domestic market. Innovative activity is increasing in the country. Its main competitor in the region is Kazakhstan, which is one place lower in the rating - 83rd place. Kyrgyzstan ranked 94th in the ranking, while Tajikistan ranked 104th. Among the countries of Central and South Asia, Uzbekistan ranks first in terms of indicators such as Human Capital and Scientific Research, Infrastructure, Level of Development of the Internal Market, High-Tech Production, Number of Students per Million Population, Human Capital and Researchers, University-Industry Cooperation, Creating Favorable Opportunities for Startups, Environmental Protection, Use of Information and Communication Technologies, and Quality of Regulation for Doing Business. According to the ranking, Uzbekistan shows high results in the following indicators on a global scale: "Number of Graduates in Science and Technology" -6th place, "Gross Fixed Capital Stock" -6th place, "Growth in Labor Productivity" -7th place, "Entrepreneurship Support Policy" -22nd place, "Cluster Development" -27th place. [1]

According to the coordinates of this international rating, the reasons for the increase in the number of students per million population in Uzbekistan are as follows: today, there are 159 HEIs operating in Uzbekistan, including 107 universities - 28, institutes - 47, academies - 3, conservatories - 1, branches - 26, foreign HEIs and their branches - 30, non-governmental HEIs - 24. State higher education institutions are managed by the following ministries and departments: - Ministry of Higher Education, Science and Innovation - 53, Ministry of Agriculture - 5, Ministry of Health - 11, Ministry of Culture - 9, Academy of Arts - 1, Ministry of Development of Information Technologies and Communications - 7, Ministry of Justice - 2, Ministry of Transport -

1, Navoi Mining and Metallurgical Combine - 2, Ministry of Foreign Affairs - 1, Ministry of Religious Affairs committee - 1, Ministry of Construction - 2, Ministry of Tourism and Sports - 4, State Committee for Veterinary and Livestock Development - 3, State Geology and Mineral Resources Committee - 1, State Tax Committee - 1, Agency of Presidential Educational Institutions - 1. [2]

In order to accelerate the innovative development of the republic, widely introduce innovations and technologies into all sectors of the economy, and develop human capital, science and innovation, the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026 has been adopted. According to the Press Service of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation, the main goal is to make the country one of the leading countries in the world by 2026 according to the Global Innovation Index.

MAIN PART.

Since the Soviet era, Uzbekistan has had uneven and disproportional development of various components of innovation and factors of increasing economic efficiency. Even in the first decade of independence, on the one hand, Uzbekistan had a high level of education, training and scientific infrastructure, and the qualifications of scientific workers, but on the other hand, there was a low level of institutional and organizational components of doing business, including attracting foreign and newly created local companies to innovation processes, competition and regulation in the domestic market. That is, innovative, intellectual and creative potential does not affect the development of the economy. Today, a large part of the results of scientific and research activities are poorly applied in practice and do not bring income due to the lack of effective organizational and economic mechanisms for commercializing developments that have the potential for practical use. All this determines the economic development of Uzbekistan according to the scenario of the transition from an inefficient extensive model to an intensive model. In recent years, a mismatch has formed between the traditional forms of higher education in Uzbekistan and the modern requirements of the innovative development of society. In modern conditions, the life cycles of innovative knowledge in the leading technological sectors of the economy are decreasing from one to three years. Studying at a university, according to existing higher education standards, lasts 4-6 years. That is, during the process of training students at a university, there may be a repeated renewal of generations of technological knowledge. Therefore, when a graduate arrives at an enterprise, he will need a lot of time to adapt to the relevant production conditions. This means that higher education objectively lags behind the current level of innovative development of society within the framework of existing traditional standards. On the other hand, an enterprise that is oriented towards innovative technologies, but does not have them, must spend a certain amount of time and money on training personnel to acquire, implement and use them. It often happens that this period is so long that the implemented technologies are no longer relevant and there is a need to use new ones. Another problem, which to some extent follows from the previous one, is the low efficiency of training various scientific and engineering personnel. That is, in the process of training students at the university, there may be a repeated change of generations of technological knowledge. Therefore,

when a graduate arrives at an enterprise, he will need a lot of time to adapt to the relevant production conditions.

RESULTS.

This means that higher education, within the framework of existing traditional standards, objectively lags behind the current level of innovative development of society. On the other hand, an enterprise that is focused on innovative technologies, but does not have them, must spend a certain amount of time and money on their acquisition, implementation and training of personnel for their use - this period takes a long time, as a result of which the implemented technologies become obsolete and the need to use more advanced technologies arises. The next problem, which to some extent follows from the previous ones, is that the effectiveness of training various scientific and engineering personnel lags far behind the requirements of the times. The formation and development of any country as a developed (innovative) state with a stable economy in the modern world is primarily associated with the formation of synergy in the education, research and innovation sectors. Indeed, the strategy of innovative development ensures the development or acquisition and preservation of technological advantage (i.e. competitiveness). However, factors such as high-quality higher education, high-level scientific research and professional experience taken separately do not automatically lead to such a strategy. Together, these factors, which are called the "knowledge triangle" and are in constant contact with each other, not only create opportunities, but also ensure the technology of innovative development in a timely manner. [3]

It is the mutual integration of higher education, innovative and scientific research activities, the interaction of all its components - higher education institutions, scientific research organizations, as well as representatives of business companies focused on the use of innovative technologies - that allows for the effective implementation of the concept of the knowledge triangle. The formation and development of an innovative society within the framework of the concept of the knowledge triangle are aspects that ensure the fulfillment of such necessary conditions: - the motivation of universities to train highly qualified specialists with modern innovative technologies; - the interest of business systems in the creation, implementation and effective use of modern innovative technologies with the help of highly qualified specialists who are university graduates. The implementation of these goals on both sides is possible only within the framework of the integration of higher education, research and innovation, through the effective use of the results of relevant scientific and innovative research in enterprises, scientists and employees of enterprises, university professors, teachers, students in online mode [4].

One of the effective ways to implement the concept of the "education triangle" while ensuring the quality training of modern specialists can be the use of a dual education system model in higher education. The word "dual" is derived from Latin and means that something belongs to two parts, represents two things, consists of two parts. Dual education is a system that allows a student to combine education with work in an organization that is relevant to their field. In this case, young people acquire theoretical knowledge in an educational institution for 2-3 days and practical skills in

real work processes in enterprises and organizations for 3-4 days. When a student studying in the form of dual education is hired by an enterprise and organization, they are assigned a mentor by the enterprise and paid a monthly salary. The dual education system is a synergistic, harmonious combination of academic research at an educational institution and internships at enterprises. This ensures the direct participation of enterprises in academic, scientific and professional education, including the monthly payment of the student. The dual education system is currently widespread in a number of countries, especially Germany, Austria, Switzerland, Great Britain, the Netherlands, France, Italy is being used. At the same time, it is interesting that in the 70s-90s this was mainly associated with vocational schools and college-level education. However, today this form of education is widely used in the training of bachelors and masters. Germany introduced dual education into its education system several years ago. The main factor in the development of dual education in Germany is the clear definition of the tasks and obligations of dual education participants (enterprise, student, educational institution) in the legislation. In this country, 350 professions are taught, 500 thousand companies provide training. The total cost of dual education in Germany is approximately 30 billion euros annually, of which 80% are business costs. On average, the cost of training one student within the dual education system is 18 thousand euros per year. Today, 1.4 million young people in Germany are studying in the form of dual education. In Germany, 500,000 students sign contracts with companies to participate in dual education every year, and 74 percent of young people sign an employment contract with an employer after completing their studies. The company matches the student(s) with a qualified, specially tested and certified mentor. Organizing dual education and attracting employers is one of the main tasks of the Chamber of Commerce and Industry and sectoral chambers of commerce. In order to guide young people towards a career and gain an understanding of professions, students from the 7th grade undergo a 2-4-week internship at companies every year. After young people get acquainted with the activities of the enterprises and organizations they visit and acquire information about professions, they sign a contract with the enterprises and organizations in the profession they are interested in and submit their documents with this signed contract to the educational institution to study in dual education. In Germany, students participating in dual education are paid an average monthly salary of 930-1200 euros by the employer.

Participants of the educational process: advantages of using the dual education system for students, potential employers, universities.

Students:

- Acquiring professional competences at the initial stages of training
- Motivation for obtaining the necessary specialty and obtaining employment opportunities;
- Formation of personal qualities, ability to work in a team, responsibility for the assigned territory;

Potential Employer:

- Participation in the formation of state policy and decision-making in the field of education;
- Participation in the development of educational programs, qualification requirements and professional standards;
- Training personnel that meets the requirements of employers as much as possible;
- Reducing financial costs for the search and selection of specialists, their retraining and

adaptation; University: -Taking advantage of new ideas and impulses emanating from students and teachers and having access to timely information about the current state of production processes; -Obtaining relevant information on problematic issues of specialist training; -Ability to make adjustments to educational programs and update individual disciplines; -Training highly qualified personnel create additional opportunities to increase efficiency.

The main thing here is the following: 1. In this situation, there is no need for professional adaptation, since the initial use of innovative technologies can immediately work effectively in conditions of rapid change in production during the transition from one generation to another, more developed one. 2. New approaches to the professional orientation of students and management of their further career growth will emerge between education and partner enterprises.

In the formation of theory and practice, it is necessary to use a number of factors. From this we can conclude that it is not enough to educate a single cadre (specialist) to be a mature person who will benefit society. In short, society must educate the necessary personnel for itself. Therefore, the entire society must begin to serve in the preparation of a single highly qualified cadre. Because the future specialist must grow up maturely in the family, receive appropriate knowledge and manners at school. In the later stages of life, one or another person from our society will participate in its formation. In fact, everything has a return. Goodness and progress return to such a society as progress with goodness.

Therefore, to educate a specialist to maturity, it is necessary to have mature teachers. In order for such teachers to mature, there must be a mature society, mature specialists must be raised in a mature society, and the society in which mature specialists are formed must also mature. These are interconnected. The maturity of a mature specialist is manifested in the fact that he fully meets the demands of the times. However, times are developing rapidly. Today's mature specialist may not be able to meet the demands of tomorrow's society. Therefore, specialists must also constantly improve their qualifications. Only then will specialists not lag behind the times and such a state will not lag behind world development, but will have the opportunity to advance and advance. Therefore, the training of modern personnel is extremely important for today's New Uzbekistan. One of the directions of training modern personnel is the introduction of dual education in our country, which can simultaneously provide theoretical knowledge and prepare a practical specialist. Now, it can be said about the formation of spiritual virtues in a specialist with intellectual potential, which ensures spiritual maturity, that a number of factors also participate in this. Here, too, education begins with the family. The environment in which children grow up is also an important factor in the formation of their thinking and character. From this it follows that parents should not be indifferent to who the child spends time with in his youth. Another important factor is preschool education, then school education, then professional education that teaches a profession, and finally higher education. As we have noted above, in all of them, the harmony of theory and practice must be ensured.

As a result of the research, we came to the conclusion that it is advisable to use the dual education system in higher education institutions. Because in higher education, the main attention is still paid to theoretical issues. This is certainly very necessary for a student in higher education. However, if at the same time he also forms practical skills, then he will be able to work in practice immediately with a higher education diploma. To implement this in higher education, it would be advisable to organize "Educational Clusters". This can be done in two directions: Firstly, if it is necessary to open enterprises and organizations appropriate to the specialty under higher education, and secondly, it is advisable to establish activities on the basis of contracts with relevant enterprises and organizations suitable for specialists preparing higher education. In this case, highly educated personnel will simultaneously study practice and receive a diploma.

In the higher education system, dual education can be used in mechanical engineering, engineering, architecture and construction, economic sectors, industry, agriculture, services, tourism, social security, etc. As noted above, each higher education institution can organize appropriate enterprises and organizations in its areas. For example, the Samarkand Institute of Economics and Service trains specialists in tourism. A travel company operated under the institute. There is a catering enterprise in the service sector. It works using advanced methods using digital technologies to receive and prepare food orders. In the banking sector, close cooperation has also been established with commercial banks located in the city of Samarkand. These circumstances are the basis for the introduction and development of dual education. We believe that at a time when higher education institutions are now being granted academic independence, this mechanism can be fully used. Another important point. It is appropriate to slightly adjust the strict quotas set from above for universities that have been granted academic autonomy. In this case, in some regions where universities are located, the need for personnel is over-planned for some specialties. At the same time, there are also cases where there is a shortage of some specialists. Therefore, we consider it appropriate to plan specialties and their number based on the needs of the region and the country. We believe that these proposals fully meet today's requirements.

CONCLUSION.

By the resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated March 29, 2021, the Regulation on the procedure for organizing dual education in the vocational education system was approved. Based on the Regulation, this educational experience is currently being applied in places. -In accordance with Article 15 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Education", "Dual education" was introduced as one of the forms of education. A separate article on dual education (Article 17) was also included in the law, and it was indicated that the procedure for organizing dual education will be determined by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Currently, relevant work is being carried out to make amendments and additions to legislative documents, studying foreign experience on the further development of dual education. Dual education is new in the education system of our

country, and a number of works are being carried out to develop this system step by step. As is known, the role of middle-level personnel in the development of the economy is considered to be special. The demand for working professions and specialties in production, industry and services is very high. In the traditional form of education, a student acquires more theoretical knowledge in a higher or vocational educational institution, and then spends a very short time in enterprises and organizations. Therefore, the education system of developed countries has been studied and a dual education form is being implemented, which provides the opportunity to work in enterprises and organizations while studying on modern technologies and equipment. The dual education form has been introduced in the professional education system. Starting from the 2021-2022 academic year, more than 3 thousand young people were admitted to vocational educational institutions in the form of dual education in order to train middle-level personnel in such fields as preschool education, railways and construction. In the 2022-2023 academic year, more than 4.5 thousand young people were admitted to vocational educational institutions in the form of dual education, and in addition to the above-mentioned fields, training of personnel in the form of dual education was also established in such fields as information technologies, light industry, agriculture and services. Today, based on the socio-economic development of the regions, more than 7.5 thousand young people are receiving dual education in vocational educational institutions in our republic and are working in about 1.5 thousand enterprises and organizations. In the higher education system, only the Tashkent Institute of Textile and Light Industry has established dual education (for students of the 3rd and 4th levels). Starting from the next academic year, it is planned to gradually introduce training of personnel based on the dual education format in other higher educational institutions. Experimental areas will be identified in accordance with priority sectors (i.e. areas where pilot projects on the introduction of dual education elements will be implemented). Accordingly, it is necessary to identify educational, research and entrepreneurial entities that will participate in the experiment on training employees and scientific and technical personnel for relevant enterprises aimed at using innovative technologies in this complex of higher educational institutions.

We believe that it is advisable to train mature, intellectually capable specialists at all stages of the education system in our country. In this case, while ensuring the harmony of practice and theory, we believe that the systematic use of all factors affecting the formation of spiritually mature and confident specialists is beneficial for each specialist and society. We believe that the introduction of dual education in the field of higher education and its implementation should be carried out in two directions. Firstly, it is necessary to organize enterprises and organizations appropriate to the specialty within higher education, and secondly, we believe that it is advisable to organize an educational cluster to establish activities on the basis of contracts with relevant enterprises and organizations appropriate to the specialists trained by higher education. If our recommendations are implemented, along with the graduation of educational institutions in our country, mature specialists will be produced at once, and they will have the opportunity to effectively work in the economic and social spheres.

This situation will not only ensure the sustainable development of our country, but also increase its competitiveness.

REFERENCES:

1. Unger M., Polt W. (2017) "The Knowledge Triangle between Research, Education and Innovation — A Conceptual Discussion" // *Foresight and STI Governance*, vol. 11, no. 2, pp. 10–26.
2. Yunusov A.R. "Knowledge production – a systematic approach to scientific education and innovation policy in Uzbek universities" // *Prospects for Improving the Integration of Science-Education-Production in the Preparation of Competitive Personnel. Materials of the International Scientific and Practical Conference, International Nordic University, November 2023.*
3. Rejapov X.X. "Influences of financing on professional staff training" // *Economics and Finance (Uzbekistan)*. 2017. №1.
4. Paul Orsmond, Stephen Merry, Kevin Reiling. (2022) "Interconnected learning between university and the workplace: a socio-cultural perspective of graduate employability in the UK" // *Oxford Review of Education*, vol. 48, no. 3, pp. 303–319.
5. Daniela Olo, Leonida Correia, Maria da Conceição Rego. (2022) "(Mis)match between higher education supply and labour market needs: evidence from Portugal" // *Higher Education, Skills and Work-Based Learning*, vol. 12, no. 3, pp. 496–518.
6. OECD. (2017) "In-Depth Analysis of the Labour Market Relevance and Outcomes of Higher Education Systems: Analytical Framework and Country Practices Report" // *Enhancing Higher Education System Performance*, OECD, Paris, p. 163.
7. "Annual Report and Accounts 2015–16" // www.britishcouncil.org, pp. 54–55.
8. "National Report on Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan for 2017–2020" // Tashkent, 2021.
9. Little B., Arthur L. (2010) "Less time to study, less well prepared for work, yet satisfied with higher education: a UK perspective on links between higher education and the labour market" // *Journal of Education and Work*, vol. 23, no. 3, pp. 275–296.
10. Macneil I. (1988) "Contract Remedies: A Need for Better Efficiency Analysis" // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, vol. 144, no. 1, pp. 7–9.
11. Melvin R. Mattson, Tsamil Salshi Sangari. (1993) "Big Ideas in Services Marketing" // *International Journal of Physical Distribution*, vol. 23, no. 8, pp. 16–30.

Internet resources:

1. Global Innovation Index-2022, // <http://www.wipo.int>, oct, 2022.
2. <https://daryo.uz/k/2022/02/133>.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/influences-of-financing-to-the-professional-staff-training>
4. <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/LMRO%20Report.pdf>
5. Lex.uz

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ИННОВАЦИОН БОШҚАРУВНИ ИННОВАЦИОН-ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ ТАМОЙИЛИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Каримов Музаффар Абдумалик ўғли

Андижон давлат университети доценти, и.ф.ф.д (PhD), мустақил изланувчи.

E-mail: karimov8993@umail.uz

Тел: +998911706958

Аннотация: Ушбу мақолада олий таълим тизимида инновацион бошқарувни инновацион-интеграциялашув тамойили асосида такомиллаштириши бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Шунингдек, давлат олий таълим муассасалари қўшма таълим дастурларида таҳсил олаётган талабаларнинг давлатлар кесимидаги сони тўғрисида маълумот ҳамда Университет ва корхоналарни ўзаро интеграцион таъсир механизми бўйича тадқиқот ишлари амалга оширилган.

Калит сўзлар: инновацион стратегия, билимларни шакллантириш сектори, контекст, модел, қўшма таълим дастури, инновацион-ташкилий, инновацион-иқтисодий.

I. КИРИШ

Жаҳонда иқтисодиёт тармоқлари билан бир қаторда таълим тизимини рақамлаштириш, рақамли инновацион технологиялар асосида таълимни ташкил этиш, иқтисодий механизмларини оптималлаштириш, таълим тизимини бошқарувида инновацион стратегияларни фаоллигини ошириш, уларнинг самарадорлигини баҳолаш, таълим тизимида инновацион бошқарувнинг самарадор усуллари татбиқ этиш, инновацион фаолиятни механизмлар асосида ривожлантириш, инновацияларни бошқаришнинг самарали тизимини ташкил этиш, инновацион таълим натижадорлиги, инновацион ривожлантиришни ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришни давр талаб этмоқда. Олий таълим тизимида амалга оширилаётган илмий тадқиқотларда таълим тизимидаги инновацияларни қўллашни рағбатлантириш, инновацион-ташкилий ва инновацион-иқтисодий ривожланиш стратегияларини жорий этиш, таълимдаги инновацион бошқарув тизимини ташкилий ва иқтисодий жиҳатдан такомиллаштиришга йўналтирилган ислохотларни амалга ошириш долзарб илмий йўналишларидан ҳисобланади.

Бугунги кунда олий таълим тизимида ОТМларнинг инновацион фаолиятини тартибга солиш воситалари ва механизмларини модернизация қилиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоқда:

1. ОТМлар давлат ва бизнес ҳамкорлигини ташкил этиш асосида фан, техника ва техникани ривожлантиришнинг устувор йўналишларини қўллаб-қувватлаш.

2. ОТМ тараққиётнинг энг долзарб муаммоларини ҳал қилиш учун “билимларни шакллантириш” секторининг мақсадли йўналишини кучайтириш.

3. Ишбилармонлик муҳитида инновацион фаолият қўламини ошириш учун шарт-шароитлар яратиш.

4. ОТМларда самарали инновацион тузилмани яратиш.

5. ОТМларда инновацион салоҳият оширишни жадаллаштириш.

ОТМларда инновацион сиёсатни шакллантиришда нафақат инновацион жараёнларнинг умумий стратегик йўналишларини белгилаш ва зарур механизмларни яратиш яратиш, балки инновацион фаолиятни тўғридан-тўғри ва билвосита тартибга солиш воситаларидан унумли фойдаланиш имконияти ҳам мавжуд.

Бугунги кунда жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган глобаллашув, халқаролаштириш ва рақамлаштириш узок тарихга ва чуқур илдиз отган ижтимоий институтларга эга бўлганлар учун ҳам ривожланишнинг янги моделларини излаш ва қўллашни талаб қилади. Ушбу ёналишда ҳар қандай муассасадан кўпроқ иқтисодий билимлар яратиш, узатиш ва улардан фойдалана олиш қобилиятини акс эттирадиган олий таълим муассасасини трансформация қилишга алоҳида эътибор берилиши зарур. Шу муносабат билан мамлакатимизда ва хорижда доимий равишда олий таълим муассасасини ривожлантириш механизмлари ва усуллари тўғрисида илмий изланишлар олиб борилади. Изланишлар олиб борилаётган тадқиқотларла олий таълимни замонавий даражасини белгиловчи "Университет 3.0" ва "Университет 4.0" моделларига ўтишни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Олий таълим муассасаларида амалга оширилаётган трансформациялар шароитида университетларнинг илмий-инновацион ривожланишини бошқариш ёндашувларини таҳлил қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Тизимда амалга оширилаётган ўзгаришларда изчилликни таъминлаш, шунингдек, янги амалиётларни орттирилган тажриба билан оптимал тарзда бирлаштиришга имкон беради.

Олий таълим тизимида "Университет 1.0", "Университет 2.0", "Университет 3.0" ва "Университет 4.0" моделларини тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётгани, оммалашгани, тадқиқотчилар ва турли даражадаги илмий-инновацион сектор вакиллариининг университетлар инновацион-интеграциялашув марказлари сифатида ривожланиши кераклиги аён бўлмоқда. Бугунги кунда "Университет 3.0" ва "Университет 4.0" моделлари бўйича тадқиқотлар натижасида олий ўқув юртларининг "Университет 3.0" ёки "Университет 4.0" моделига ўтиш стратегияларини ишлаб чиқиш ва стратегик режалар асосида бошқарувни ташкил этиш борасидаги илмий изланишлар олиб борилмоқда. Бироқ, бу борада ўрганилиши лозим бўлган илмий ва илмий-услубий ишланмалар, бошқарувнинг ўзига ҳос тамойиллари ҳамда ёндашувларини тадқиқ этиб, инновацион механизмларни тақлиф этиш зарурати туғилмоқда.

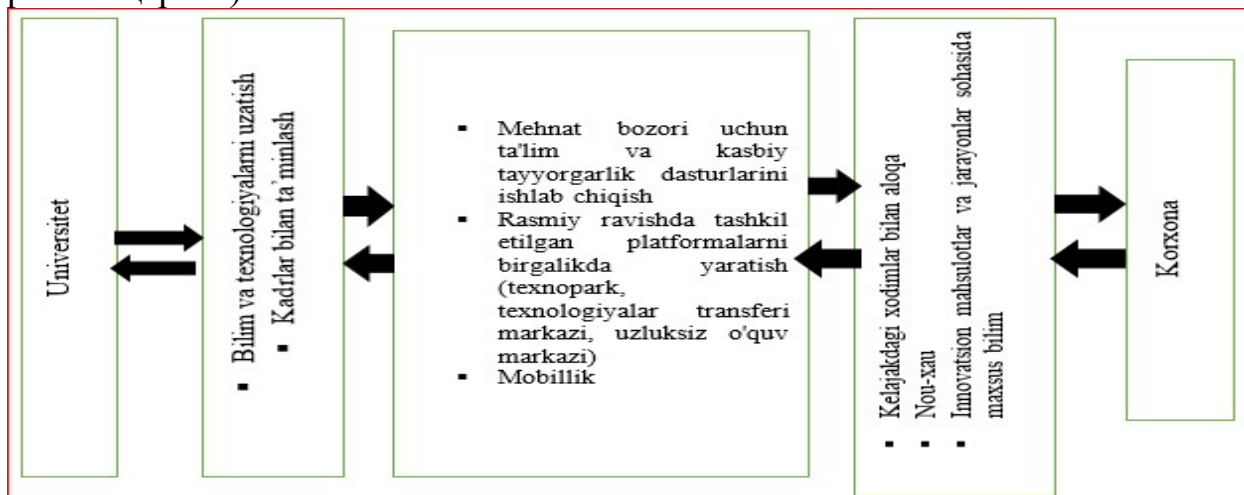
Олий таълим тизимида инновацион бошқарувнинг ташкилий жиҳатдан ҳамда иқтисодий ҳиҳатдан ўзига ҳос механизмларини ишлаб чиқиш, инновацион муҳитни шакллантириш ва уни самарали бошқариш мақсадида олий таълим тизими бошқарувига "инновацион-интеграциялашув" ёндашувини тамойил сифатида тақлиф этиб, тадқиқ қилиш ва тизим бошқарувини такомиллаштиришда "инновацион-интеграциялашув" тамойили фаоллигини таъминлаш мақсад қилиб олинди.

Дунёнинг етакчи мамлакатлари олий таълим тизимида аллақачон амалиётда ишлаётган ва таълим тизими ривожланаётган мамлакатларда тадқиқ этилаётган "Университет 1.0", "Университет 2.0", "Университет 3.0" ва "Университет 4.0" моделлари бугунги кунда мамлакатимизда ҳам аксарият ОТМларда "Университет 1.0" ва "Университет 2.0" моделидан "Университет 3.0" моделига ҳамда Янги Ўзбекистон шароитидаги олий таълим муассасалари "Университет 4.0" моделига ўзиш зарурати намоён бўлмоқда.

Мутахассислар "Университет 3.0" моделини умумий хулосаси бўйича дунёни ўрганувчи, лойиҳа ишларини олиб боровчи ва янги амалиётларни яратувчи олий таълим муассасаси сифатида тушунишади. Ундаги таълим жараёни ҳаракатли бўлишдан тўхтайдди. Бунда стандарт ўқув курслари тез эскиради. Университет 3.0 моделида синфхоналар, кутубхоналар ва лабораториялардан ташқари, бизнес-инкубаторлар, технопарклар, лойиҳа офислари ва ташқи вакиллар билан алоқа қилиш учун махсус платформалар мавжуд. Бироқ бу анча "структуралӣ" нуқтани назар бўлиб, у бу ҳолда олий таълим муассасасини бошқариш тизими қандай ривожланиши кераклиги ҳақидаги саволга ҳали ҳам жавоб бермайдди.

II. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Илмий тадқиқот ишида ўрганилилгандек, хорижий ОТМлар инновацияларни илмий лабораторияларда, технопаркларда амалга ошириш, ва интеграциялашув жараёнларини корхоналар билан амаога ошириш, яъни университет ва корхона ўртасидаги ўзаро алоқа механизми жадаллашгандир (1-расмга қаранг).

1-расм. Университет ва корхоналарни ўзаро интеграцион таъсир механизми [1]

Ушбу механизмда аксарият университетлар ва корхоналар ҳамкорликнинг потенциал афзалликларини тан олмайдилар. Лекин, Темпус тадқиқоти шуни кўрсатадики, бу ҳамкорликнинг асосий натижаси барқарор иқтисодий ўсишга қаратилган бўлиб, бу инновацион ғоялар ва юқори малакали кадрларга рақобатбардош талабни мутаносиб равишда оширади.

Мамлакатимизда давлат ва нодавлат ОТМ сифатида фаолият юритаётган ўқув юртларининг бошқарувининг иқтисодий механизмини такомиллаштириш

бўйича комплекс чора-тадбирлар тизими ОТМнинг иқтисодий кўрсаткичлари билан чамбарчас боғлиқ. ОТМларининг иқтисодий салоҳиятини ва инновацион фаоллигини ошириш орқали бошқарув фаолиятини такомиллаштириш мақсадида замонавий бошқарув механизмларни ОТМларга жорий қилиш ҳамда бошқарув усулларида самарали фойдаланиш талаб этилади. ОТМларининг иқтисодий салоҳияти ҳамда инновацион фаоллигини ижобий таъсир доирасини максимал ошириш орқали тизим бошқарувини инновацион оптималлаштиришни таклиф этиш зурур. Бу эса бугунги кундаги замонавий ОТМларини иқтисодий кўрсаткичларини оширишни талаб этиб, оптимал бошқарувга интилиш учун мотив бўлиб хизмат қилади.

Методология нуқтайи назаридан таълим икки даражага бўлинади: контекст ва модел. Биринчи даражадаги замонавий олий таълимнинг ижтимоий-иқтисодий ҳақиқати ва ижтимоий ривожланиш тушунчаларининг стратегик тизимлари таҳлил қилинади ва ушбу тизимлар бошқарув сиёсати контекстида университетнинг умумий ўзгаришларини намойиш этади. Ушбу даражада методологик воситалар сифатида институционал тизимларнинг ривожланиши, маданий ва тарихий эпистемология ва аксиология элементларининг ижтимоий-иқтисодий таҳлил қилиш усуллари қўлланилади. Университет 3.0 тавсифи контекстни таҳлил қилиш босқичида аниқланган асосий хусусиятларга эга бўлган ўзаро боғлиқ моделлар тўплами сифатида иккинчи даражада қурилган. Бунда институтлараро ўзаро таъсирни ижтимоий-иқтисодий симуляция қилиш усуллари ва инновацион жараёнлар назарияси, маданий ва тарихий қайта қуриш, институционал тизимлар ва ижтимоий ҳаракатларнинг структурал-функционал таҳлили қўлланилади.

III. НАТИЖАЛАР

Бизнинг фикримизча, олий таълим муассасаларини ривожлантиришнинг янги модели, аввало, барча турдаги фаолиятни ҳар томонлама ва доимий равишда амалга ошириш ҳамда ташқи муҳитнинг турли субъектлари билан самарали алоқалар ўрнатишга имкон берувчи олий таълим муассасаларининг ташкилий-иқтисодий бошқарув тузилмасидаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш ва бу борада изим бошқарувида инновацион-интеграциялашув тамойилида бошқарув тизимларини шакллантиришни талаб қилади.

Мамлакатимизда олий таълим тизимида интеграциялашув жараёни жадал равишда ривожланиб бормоқда, маҳаллий ОТМларнинг нафақат маҳаллий таълим муассасалари ёки иқтисодиёт тармоқларидаги корхоналар билан, балки хорижий ОТМлар билан интеграцион амалиётини фаол деб баҳолаш мумкин. Бугунги кунда маҳаллий ОТМларда хорижий ОТМлар билан интеграциялашув муносабатлари асосида қўшма шартномалар, ҳамкорлик меморандумлари, талаба алмашинуви, хусусан қўшма таълим дастурлари асосида икки олий таълим муассасасида таълим олиш амалиётлари таъкил этилган. Хусусан, 2024 йил бошига республикамизнинг 67 та олий таълим муассасаларида 27 та хорижий мамлакатларнинг 220 та олийгоҳлари билан 410 та қўшма таълим

дастурлари асосида ўқув жараёни ташкил этилган. Ушбу дастурларда 9 800 нафардан ортиқ талабалар таҳсил олмоқда (4.3.1-жадвалга қаранг).

Олий таълим муассасаларида қўшма таълим дастури асосидаги ўқитишни ташкил этишга қизиқишнинг ортиши натижасида 2022/2023 ўқув йилида ажратилган қабул параметрлари (7 827 та ўрин) 2018/2019 ўқув йилидаги квоталарга (1 130 та) нисбатан 7 бараварга ошган. 2022/2023 ўқув йилида республика бўйича қўшма таълим дастурларига 3034 нафар абитуриентлар ҳужжат топшириб, улардан 1602 нафари талабаликка қабул қилинди.

ОТМларда амалга оширилаётган қўшма таълим дастурларининг асосий қисми Россия Федерацияси ва Беларус Республикаси олий таълим муассасалари ҳиссасига тўғри келади. Россия Федерациясининг 85 та олий таълим муассасаси билан республикамизнинг 46 та олийгоҳлари ўртасида йўлга қўйилган 209 та қўшма таълим дастурларида 6 005 нафар, Беларус Республикасининг эса 24 та университетлари билан Ўзбекистон Республикасининг 41 та олий таълим ташкилоти ўртасида амалга оширилаётган 119 та қўшма таълим дастурлари бўйича 3 353 нафар кадрлар тайёрланмоқда.

1-жадвал

Давлат олий таълим муассасалари қўшма таълим дастурларида таҳсил олаётган талабаларнинг давлатлар кесимидаги сони тўғрисида МАЪЛУМОТ

№	Ҳамкор ОТМ жойлашган давлат	Жами талабалар сони	Маҳаллий ОТМ таҳсил олаётган талабалар сони	Ҳамкор ОТМ таҳсил олаётган талабалар сони
1	Россия Федерацияси	5772	3259	2513
2	Беларусь республикаси	2218	1076	1142
3	Австрия	288	288	0
4	Буюк Британия	25	25	0
5	Германия	27	12	15
6	Жанубий Корея	134	38	96
7	Индонезия	338	320	18
8	Исроил	77	77	0
9	Италия	3	3	0
10	Қозоғистон Республикаси	184	62	122
11	Литва	10	10	0
12	Малайзия	145	59	86
13	Польша Республикаси	130	55	75
14	Таиланд	17	17	0
15	Туркия	39	37	2
16	Латвия	45	27	18
17	Хитой Халқ Республикаси	40	20	20
18	Франция Республикаси	206	203	3
19	Ҳиндистон	21	0	21
20	Чехия Республикаси	15	15	0
21	АҚШ	2	0	2
22	Болгария	19	0	19

23	Венгрия	4	4	0
24	Қирғизистон Республикаси	24	24	0
25	Тожикистон Республикаси	131	12	119
Жами		9914	5643	4271

Таълим тизимидаги интеграциялашувнинг қўшма таълим шаклидаги ушбу амалиётида бугунги кунда таълим жараёнларини бошқарувида бир қатор камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни инновацион-интеграциялашув асосидан бартараф этилиши лозим. Юзага келаятган айрим камчиликларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

Таълим тизимидаги қўшма таълим дастурлари тўғрисида, таълим даври, шакли ва ҳамкор ОТМларда таҳсил олиши бўйича маълумотлар тўлиқ берилмаганлиги ёки талабгорларни тўлиқ тушунмаганлиги;

Қўшма таълим дастурларида таълим олаётган талабаларга ўқишни кўчиришдаги имкониятлар чеклаб қўйилганлиги уларнинг шароитларини ҳисобга олган ҳолда ўқишини маҳаллий дастурларга кўчиришга тўсқинлик мавжудлиги;

Қўшма таълим дастурларида таҳсил олаётган талабаларнинг аксарияти ҳамкор хорижий олий таълим муассасаси таълим тилини билмаслиги;

Айрим ҳолларда қўшма дастурлари иқтисодиёт тармоқлари учун муҳим бўлган ёки давлат олий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш имконияти мавжуд бўлмаган таълим йўналишлари бўйича ташкил этилмаганли ва шу каби айрим масалаларни келтириш мумкин.

IV. МУҲОКАМА

Олий таълим тизими бошқарувида халқаро интеграцион алоқаларда юзага келаятган айрим муаммоларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021-йил 6-июлда "Ўзбекистон Республикаси ва хорижий ҳамкор олий таълим ташкилотларининг қўшма таълим дастурлари асосида таълим фаолиятини ташкил этиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида"ги 421-сонли қарори қабул қилинган. Ушбу қарорда хорижий ҳамкор олий таълим ташкилотларининг қўшма таълим дастурларида таълимни ташкил этиш ва уни бошқариш юзасидан айрим камчиликларни бартараф этишга доир бир қанча вазифалар белгиланган. Қўшма таълим дастурларида иқтисодиёт тармоқлари учун зарур билимли кадрлар тайёрлашни самарали ташкил этиш бўйича қуйидагилар таклиф этилади:

1. Қўшма таълим дастурлари асосида ўқиш истагини билдирган абитуриентлар ва уларнинг ота-оналарини белгиланган тартиб ва шартлар билан тўлиқ таништириш ишларини ташкил этиш.

2. Қўшма таълим дастурларини халқаро рейтинг ташкилотларининг мингталик рўйхатига кирган ёки нуфузли салоҳиятга эга бўлган хорижий олий таълим муассасалари билан ташкил этишни йўлга қўйиш.

Шунингдек, қўшма таълим дастурларини иқтисодиёт тармоқларидаги аниқ эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда юқори технологик йўналиш ва мутахассисликлар бўйича таълим йўналишларида амалга оширилишини ташкил этиш.

3. Тегишли олий таълим муассасаларида ҳамкор олий таълим муассасаси таълим тили бўйича хорижий тилга ўқитиш курсларини ташкил этиш ҳамда талабаларни тилни билиши даражасини ошириш.

4. Талабаларни ўз аризасига кўра ўзи таҳсил олаётган маҳаллий олий таълим муассасаларидаги мос йўналишга Давлат тест маркази томонидан амалга ошириладиган имтиҳон асосида ўқишини кўчиришга рухсат бериш.

Хорижий ОТМларда интеграциялашув амалиёти объектлари сифатида ташкилий-бошқарув блокинн маъмурий-бошқарув тузилмалари, инновацион маркетинг хизматларини кўрсатувчи ташкилотлар, ахборот-маслаҳат марказлари, бозор инфратузилмаси, молия-кредит ташкилотлари, яхлит тузилмалар ва технопарклар, ишлаб чиқариш корхоналари, венчур ташкилотлар ва ҳамкор бошқа корхоналар ташкил этади. Бунда иқтисодий блок нарх, кредит, молиявий, солиқ ва суғурта тутқичлари орқали ишлайди. ОТМларни интеграцион объектлари билан алоқаларни молиявий асосларини давлат дастурлари, инвестициялар, лизинг операциялари, давлат кредитлари ва бошқалар ташкил этади. ОТМ интеграциялашувининг ҳуқуқий блокинн инновацион университетни ривожлантиришни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари, қарорлар, низомлар, буйруқлар ва кўрсатмалар билан ифодаланади. Иқтисодий-молиявий ва ҳуқуқий блоклар, уларни ташкили тузилмалари илмий таъминот, инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш ва бюджет ресурсларидан фойдаланишни таҳлил қилиш ҳамда назорат қилишни ўз ичига олган элементлар ва таркибий қисмлар билан ўзаро боғланган.

V. ХУЛОСАЛАР

Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 8 августдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги фаолиятини тартибга солиш соҳасидаги айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида" [3] ги 489-сонли қарорига мувофиқ қуйидаги вазифаларни қуйидаги вазифаларни бажаради:

- олий, ўрта махсус ва профессионал таълим соҳасида замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали ва рақобатбардош кадрлар тайёрлашга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга ошириш.

- вазирликнинг асосий вазифалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 8 августдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги фаолиятини тартибга солиш соҳасидаги айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида" 489-сонли қарори 3-боб. Вазирлик ва унинг тизимидаги ташкилотларнинг вазифалари ва функциялари 1-параграфда белгиланган.

2. Умумий ўрта ва профессионал таълим – олий таълим муассасалари билан инновацион интеграцияга киришишда асосий вазифаси олий таълим муассасаларига ўқуш учун талабгорларни тайёрлаш ва бу жараёнда ўзаро ҳамкорлик инновацион интеграцияга киришади.

3. Билимларни мустаҳкимлаш маркази Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги қошидаги марказ.

4. Дуал таълим - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2025 йил 16 январдаги “Олий таълим тизимида дуал таълимни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”[3] ги 14-сон қарорида белгиланган вазифалар ва бошқа норматив ҳужжатлар асосида ОТМ билан инновацион интеграцияга киришади.

5. Ихтисослашган корхоналар – Дуал таълимни ва инновацион ҳамкорлик таълимини ташкил этиш мақсадида ОТМлар ва ихтисослашган (ОТМ йўналишлариган ихтисослашган) корхоналар ўртасида турилган шартномалар асосида инновацион интеграцияга киришади.

6. Венчур ташкилотлар - ОТМ билан янгича ёндашувларни тажрибадан ўтказиш ва қўллаш ҳамда лойиҳалар ҳамкорлиги асосида инновацион интеграцияга киришади.

7. Илмий ва инновациялар маркази – ОТМ билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 августдаги “Илмий ва инновацион фаолиятни бошқариш тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”[4] ги 545-сон қарорида белгиланган вазивалар бўйича инновацион интеграцияга киришади.

8. Хорижий ҳамкор ОТМлар – маҳаллим ОТМлар билан ўзаро шартномалар асосида ва шартномаларда белгиланган вазифалар асосида инновацион интеграцияга киришади.

9. Рақамли шаҳар (Дигитал ситй) – ОТМлар билан таълимга оидан маълумотларни услуксиз алмашилиши асосида инновацион интеграцияга киришади.

10. Иқтисодиёт тармоқлари – ОТМлар билан интеграцияга киришишнинг комплекс шакли бўлиб, бунда барча иқтисодиёт соҳа ва тармоқлари ташкилотлари билан инновацион интеграцияга киришади. Ушбу интеграцион амалиётдан кутилаётган энг асосий натижаларнинг бири бу ОТМлар иқтисодиёт тармоқларига инновацион ва интеллектуал кадрларни тайёрлаб беради.

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ан Алексей Евгеньевич: Инновационная деятельность университетов как основа формирования наукоемкой экономики. ст. -96.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 8 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги фаолиятини тартибга солиш соҳасидаги айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиqlash тўғрисида” 489-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/7054560>

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2025 йил 16 уанвардаги “Олий таълим тизимида дуал таълимни tashkil этиш chora-тадбирлари тўғрисида”ги 14-сон қарори

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 августдаги “Илмий ва инновацион фаолиятни бошқариш тизимини tashkil этиш chora-тадбирлари тўғрисида”ги 545-сон қарори

5. Н.Қ.Йўлдошев, Ш.А.Мирсаидова, Й.Д.Голдман. Инновацион менежмент. Дарслик. Тошкент-2011.

6. С.Ғуломов, Ғ.Қосимов, Д.Холмирзаева, С.Саидахмедов. Стратегик ва инновацион менежмент. Тошкент-2013.

7. Ибрагимов И.У. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида тадбиркорлик фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг такомиллаштириш (Наманган вилояти мисолида). Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 2019, 33 б.

BILIMLAR IQTISODIYOTINING TARKIBIY OMILI SIFATIDA AXBOROT MAKONINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY SHART-SHAROITLARI VA AMALIY JIHATLARI

Xolmirzayev Ulug'bek Abdulazizovich

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti, i.f.f.d. (PhD)

xulugbek1984@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3589-373X

+998772881102

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizning barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga ta'sir etuvchi bilimlar iqtisodiyoti tizimi o'rganib chiqilgan. Mamlakatimizda bilimlar iqtisodiyotini shakllanishida respublikamizdagi shart-sharoitlar tahlil qilinib, xulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, bilimlar iqtisodiyoti, tendensiya, texnologiya, mintaq, raqamli O'zbekiston.

I. Kirish

Butun dunyo mamlakatlari, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining Jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi axborot kabi resursning hozirgi bosqichida muhimligini tushunishga olib keldi. Bugungi kunda AKT va axborot xizmatlaridan foydalangan holda amalga oshirilayotgan, shu jumladan, axborot mahsulotlari ko'rinishidagi axborotni sifatli ta'minlash muammolari birinchi o'ringa chiqmoqda. AKT atamasi texnologiya va xizmatlarning keng guruhini, jumladan: barcha turdagi kompyuterlar, shuningdek, telekommunikatsiya va tegishli uskunalar yordamida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, barcha turdagi dasturiy ta'minot, kompyuter, telekommunikatsiya va tegishli uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish, ovozli, video axborot va boshqa turdagi axborotlarni uzatish, ularga xizmat ko'rsatish, boshqarish va to'lovlarni yig'ish, barcha onlayn va oflayn ommaviy axborot vositalari, shu jumladan kitob nashri, jurnallar, gazetalar va boshqalar; veb-saytlarni ishga tushirish va yuritishni nazarda tutadi.

II. Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Bilimlar iqtisodiyotining asl ko'rinishi esa 20 asrning 40-60 yillarida institusionalizm iqtisodiy oqimini vujudga kelishi bilan boshlagan. Bu yo'nalishda qatnashchilarni alohida ko'rib chiqsak bo'ladi. Dj.K.Gelbreyt "Yangi industrial jamiyat" va D.Bell "Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat" asarlarida postindustrial jamiyatning dastlabki ko'rinishlariga ta'rif berganlar. Jumladan, J.K.Gelbreyt fikri bo'yicha, hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti xatti-harakati murakkab texnikalarni ishlab chiqaruvchi yirik korporatsiyalar bilan aniqlanadi. Uning fikricha zamonaviy korporatsiyalarda real iqtisodiy hokimiyat kapital egalariga emas va hatto menejerlarga ham emas, balki ilm, fan va texnologik bilim egalariga tegishli bo'ladi. Texnostruktura vakillari ishlab chiqarish to'g'risida o'ziga xos professional bilimga va qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotlarga ega. Albatta, rasmiy jihatdan muhim qarorlar, qoidaga ko'ra, kompaniyaning yetakchi menejerlari – direktor va uning o'rinbosarlarining alohida huquqi hisoblanadi. Lekin barcha qarorlarni qabul qilish

deyarli 100 foiz axborotlarga bog'liq. Axborotlar esa texnostruktura "nazorati" ostida bo'ladi.¹

III. Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy, tahlil qilish va tanlama kuzatish, statistik hamda ko'p omilli ekonometrik tahlil usullari, modellashtirish jarayonlarda iqtisodiy-matematik, noaniq to'plam nazariyasi, prognozlash va boshqa usullar qo'llanilgan.

IV. Tahlil va natijalar

Axborot mahsulotlari va xizmatlaridan keng foydalanish tufayli jamiyatning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy soha va siyosatdagi faoliyati hamda rivojlanishi uchun yangi shart-sharoitlar yaratilmoqda. Zamonaviy dunyoda IT sohasi telekommunikatsiya va axborot xizmatlarini, axborot texnologiyalari hamda telekommunikatsiya uskunalarini ishlab chiqarishni, dasturiy ta'minotni va elektron axborot resurslarini uyg'un ravishda birlashtirib, uni iqtisodiyotning infratuzilmasi va tarmoqlaridan biri emas, balki ko'proq narsaga aylantiradi.

Shu bois IT sohasi ham siyosiy, ham ijtimoiy-iqtisodiy modernizatsiya, shuningdek, mamlakatni ijtimoiy-gumanitar rivojlantirish, raqobatbardosh iqtisodiyotni yaratish, inson taraqqiyoti uchun maqbul shart-sharoitlarni ta'minlash, uni joriy etishning tizimli, kuchli omili sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, IT ning jadal rivojlanishi va tarqalishi, birinchi navbatda, davlatning axborot xavfsizligi, shuningdek, jamiyat hamda fuqarolarning axborot va psixologik xavfsizligi bilan bog'liq bo'lgan jiddiy xavflarni ham keltirib chiqaradi. Axborotlashtirishning faol jarayoni bilimga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Tadqiqotlar davomida axborot bozorining konseptual va toifaviy apparati, dunyoning rivojlangan mamlakatlarida axborotni rivojlantirish holati va O'zbekiston Respublikasida uning rivojlanish darajasi, shuningdek, axborot jamiyati jarayonlari va muammolari ko'rib chiqildi. Shu sababli, rivojlangan iqtisodiy hududini qurishning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri axborot muhitini yanada rivojlantirish, jamiyat hayotining barcha jabhalarida AKTni rivojlantirish va joriy etishni jadallashtirish, aholi va biznesga AKTga asoslangan xizmatlar xilma-xilligi va sonini oshirish hamda hamma uchun ochiq elektron axborot resurslarini yaratish zarurdir.

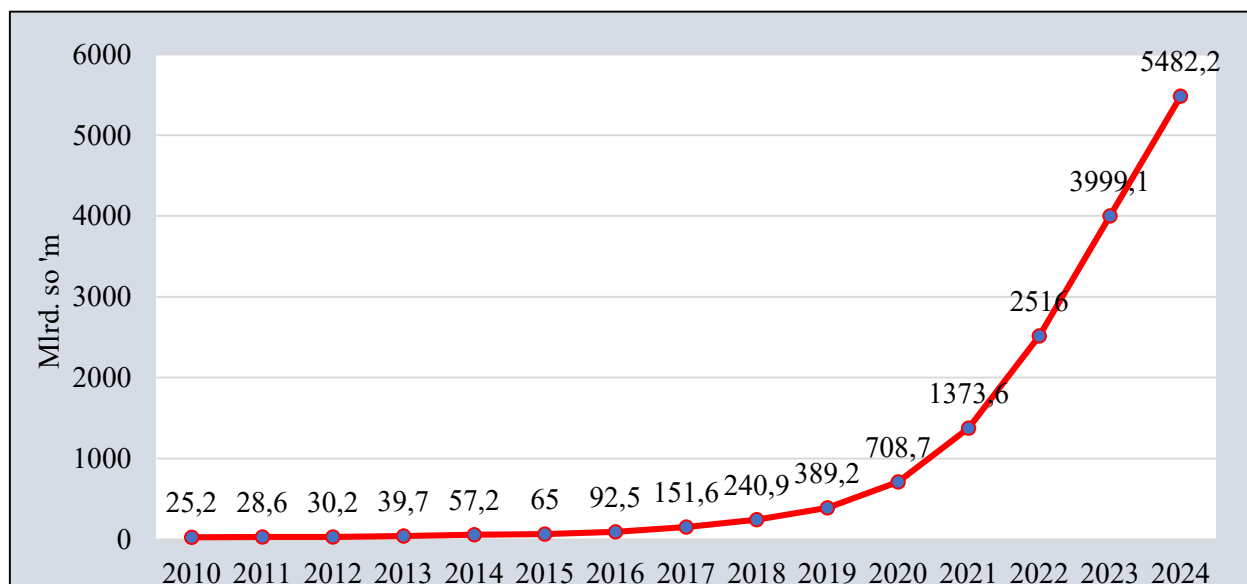
Shu sababli global infratuzilmada AKT bozorini rivojlantirishning ahamiyati ortib bormoqda, bu axborot bozorining shakllanishi va rivojlanishining dolzarbligini belgilaydi hamda iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichini axborot bilan ta'minlash muammosini yanada kuchaytiradi. Shuni inobatga olgan holda va O'zbekiston Respublikasida axborot bozorini shakllantirish hamda rivojlantirish muammolarini hal qilish uchun dunyoning rivojlangan mamlakatlari tajribasini o'rganish tavsiya etiladi, ularning aksariyati muvaffaqiyatli rivojlanishda axborotni yuqori sifatli qo'llab-quvvatlash muhimligini tushungan.

¹ Tashmatov Sh., Xasanxonova N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. O'quv qo'llanma. T.: IQTISODIYOT DUNYOSI", 2020.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichining o'ziga xos xususiyati so'nggi paytlarda iqtisodiy sohada axborotga bo'lgan talabning sezilarli darajada oshishi bilan tavsiflanadi. Axborot bozori axborot resurslari, mahsulotlar, texnologiyalar, xizmatlardan foydalanish va axborot kommunikatsiya tarmoqlari yordamida o'zining asosiy vazifalaridan birini - ijtimoiy hayotning barcha sohalarini axborot bilan ta'minlashni amalga oshiradi².

Zamonaviy sharoitda AKTning rivojlanishi yuqori sur'atda bo'lib, ko'pchilik mamlakatlarda ulardan foydalanish dunyoda keng tarqaldi: bu texnologiyalar iqtisodiyotning barcha sohalarida hujjat aylanishi, naqd bo'lmagan to'lovlarni tashkil etish, ishbilarmonlik aloqasi, axborot almashinuvi, ta'lim va faoliyat sub'yektlari o'rtasidagi munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tardi. Jahon bankining hisob-kitoblariga ko'ra, global AKT bozori 7,7 foizga o'sib, 5,11 trillion dollarni tashkil etdi 2024 yil oxiriga kelib, jahon axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bozoriga sarflangan mablag' 5,11 trillion dollarga yetdi. Bu xarajatlar 2023 yilga nisbatan 7,7 foizga oshib 4,74 trillion dollarga baholangan³. Uning o'sish sur'ati jahon bozorida eng yuqori (yiliga 11%) bo'lsa-da, axborot texnologiyalariga bo'lgan talab qondirilmayapti va yanada katta sur'atda o'sib bormoqda.

AKTning rivojlanishi ko'p jihatdan telekommunikatsiya va aloqaga bog'liq. Eng katta o'sish mobil uyali aloqaning rivojlanishida kuzatilmoqda, bu esa stasionar telefon liniyalaridan foydalanishga nisbatan ularning katta imkoniyatlari bilan o'zaro bog'liqdir. Shunday qilib, 2010-2024 yillarda Axborot sohasidagi xizmatlar hajmi 25,2 mlrd. so'mdan 5482,2 mlrd. so'mgacha, ya'ni qariyb 217,7 barobarga oshdi (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida axborot sohasidagi xizmatlar hajmi

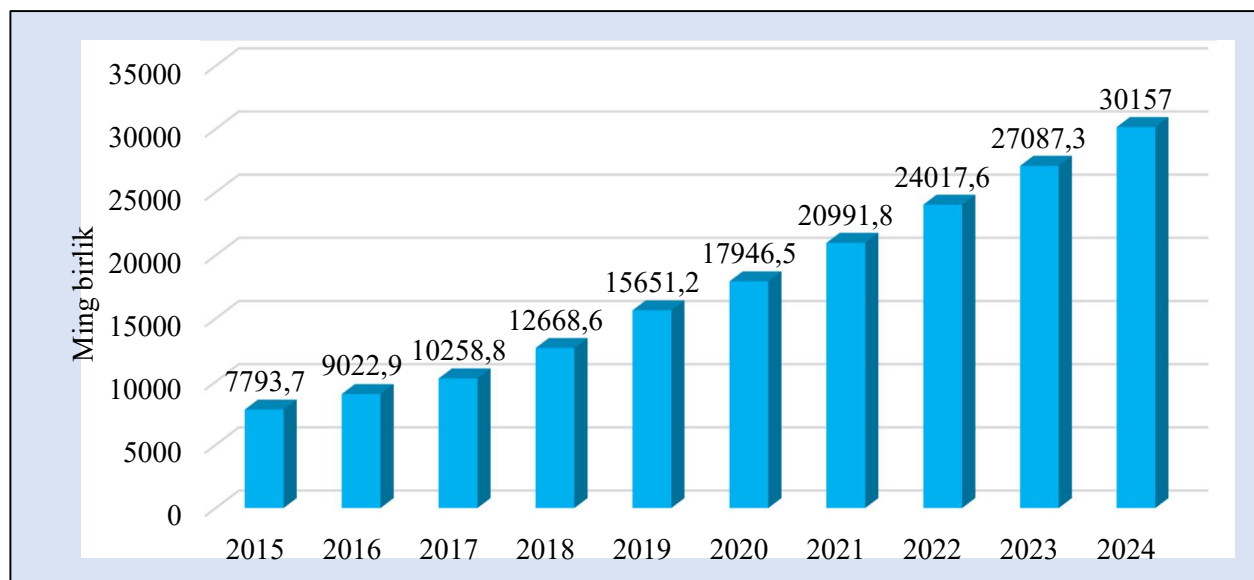
² Иванова В. В. Роль информационного рынка в трансформационных процессах экономики/В. В. Иванова // Экономико-математическое моделирование социально-экономических систем – 2008. – № 13. – С. 16–24.

³ ИКТ (мировой рынок). <https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%>

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ichki AKT bozori faol rivojlanish holatida va ma'lum sharoitlarda O'zbekiston Respublikasida axborot jamiyati rivojlanishi uchun asos bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri - bu odamlar manfaatlariga yo'naltirilgan, hamma uchun ochiq va rivojlanishga yo'naltirilgan, har kim axborot hamda bilimlarni yaratish va to'plash, undan erkin foydalanish va almashish imkoniyatiga ega bo'lgan axborot jamiyatini qurish istagi.

Bularning barchasi har bir inson o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun, bu ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishga, shuningdek, hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasida axborot jamiyatini shakllantirishning muhim tarkibiy qismi zamonaviy AKT imkoniyatlaridan foydalanish, axborot almashinuvi, mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, mamlakatning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shishdir. Bozor munosabatlarining jadal rivojlanishi sharoitida AKTdan foydalanish samarali boshqaruvning eng muhim elementlaridan biridir. Kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiyalardan foydalanish bo'yicha umumiy ma'lumotlar AKTning rivojlanish darajasini (shaxsiy kompyuterlarning mavjudligi va ularning butun global axborot tarmoqlariga kirishi) baholash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi axborot mahsulotlari va xizmatlari bozori hajmini rivojlangan mamlakat bozorlari bilan taqqoslab bo'lmaydi. Hozirgacha O'zbekiston Respublikasi aholi uchun keng polosali telekommunikatsiyalarning rivojlanishi va mavjudligi bo'yicha jahon o'rtacha ko'rsatkichlaridan ortda qolmoqda. Qolaversa, davlatimiz jahon internet makoniga integratsiyalashuv darajasi va internet-auditoriya soni bo'yicha ham rivojlangan davlatlardan sezilarli ortda qolmoqda. Shu ma'noda, yildan-yilga O'zbekiston Respublikasida Internet tarmog'iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar sonini o'sib borayotganligi ta'kidlash o'rinli (2-rasm).

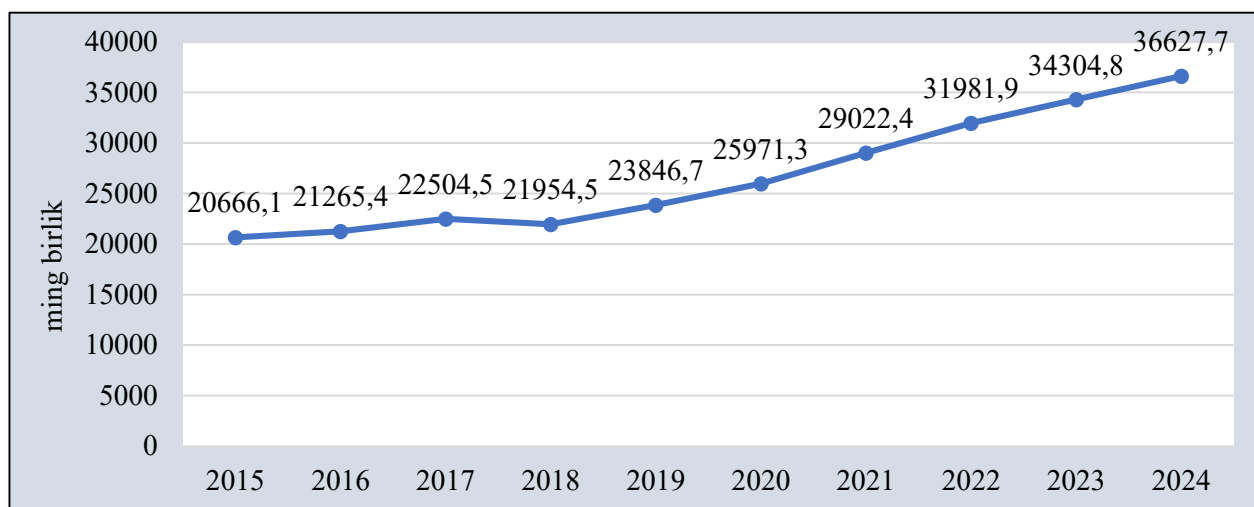

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida Internet tarmog'iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar soni

Rasmda keltirilgan O'zbekiston Respublikasida Internet tarmog'iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar soni 2015 yilda 7793,7 ming kishini tashkil etib, bu

ko'rsatkich 2024 yilga kelib O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi dastlabki ma'lumotlarga asosan, 22363,3 ming nafarga oshib 30157 ming kishiga yetdi. Bu asosan, Internet tarmog'ining kengayishi, undan foydalanish imkoniyatining oshishi va ushbu xizmatning nisbatan arzonligi bilan bog'liq. Hozirda dunyo aholisining uchdan bir qismi internet xizmatlaridan foydalanadi. Mobil aloqa bozori aloqa sanoatining eng jadal rivojlanayotgan segmentlaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda mobil telefoniya ko'p jihatdan stasionar aloqa bilan solishtirganda telekommunikatsiya tarmoqlarini joylashtirish va saqlashning arzonligi tufayli aholi o'rtasida ommalashib, eng arzon xizmatlardan biriga aylandi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida mobil telefon terminallari soni stasionar telefonlar sonidan 2,5 baravar ko'p, operatsion tizimlar (smartfonlar) bilan ishlaydigan telefonlar soni esa tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda (3-rasm).

3-rasm. Mobil aloqa tizimiga ulangan abonent radiostansiyalari soni

O'zbekiston Respublikasida Internet foydalanuvchilari sonining o'sishining yuqori dinamikasiga qaramay, aholining 50% gacha kompyuterlardan foydalanmaydi. Umuman olganda, barcha ijobiy o'sish dinamikasini asosan yoshlar ta'minlamoqda, keksa avlod vakillari esa axborotlashtirish jarayonlaridan amalda chetda qolib, "raqamli bo'linish" muammosini yuzaga keltirmoqda. Shu bilan birga, "Speedtest Global Index" veb- xizmatining reytingi tomonidan o'tkazilgan o'lchovlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi mobil internet orqali o'rtacha yuklab olish tezligi 26,97 Mbit/s, yuklash tezligi esa 11,25 Mbit/s ni tashkil etib, dunyoning 141 mamlakati ichida 91-o'rinni egalladi. 2023 yilda O'zbekiston internet tezligi bo'yicha 100 o'rinni egallagandi.

Aloqa vositalarining butun tizimining va uning har bir turining zamonaviy rivojlanish darajasi turli xil tarixiy-geografik (o'lcham, rel'yef, foydalanish imkoniyati, aholi soni va zichligi) old shartlar va rivojlanish va shakllanishning zamonaviy sharoitlari bilan belgilanadi. aloqa vositalarining zamonaviy hududiy rivojlanishi va uning dinamikasi va o'zgarishlariga yanada ta'sir qilishda davom etmoqda. Har bir davlatning so'nggi 50 yildagi aloqa tarmog'ining rivojlanish darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkich telefon zichligi ko'rsatkichidir.

Namangan(2536,2 ming) viloyati 2024 yilda ushbu ko'rsatkich bo'yicha Farg'ona (3459,9 ming) va Andijon (2858,6 ming) viloyatlaridan keyin 3-o'rinni egallab turibdi. Mintaqaviy taqsimotga kelsak, abonentlar umumiy sonining o'sishi istisnosiz barcha hududlarda kuzatildi. Bunday hududiy taqsimot aholi soni va ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan izohlanadi. Eslatib o'tamiz, 2023-yilda mobil aloqaning kirib borish darajasi 100 foizdan oshdi, bu ikki SIM-kartali telefonlarning paydo bo'lishi, tarmoq ichida va boshqa tarmoqlarda qo'ng'iroqlar uchun tariflarning nomutanosibliigi, xizmatlar sifatining yetarli emasligi, shuningdek, mobil telefonlarning keng tarqalishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi ham axborot jamiyatini rivojlantirish yo'liga o'tdi, biroq jahon integratsiyalashgan axborot-telekommunikatsiya tizimida O'zbekiston segmentining ulushi hali ham IT-sohasi faol rivojlanish holatida, ayniqsa IT-texnologiyalari bilan ta'minlashda, xizmatlarda (dasturiy ta'minotni ishlab chiqish, axborotlashtirish masalalari bo'yicha maslahatlar, ma'lumotlarni qayta ishlash) juda kichik. Hozircha O'zbekiston Respublikasi ishlab chiqaruvchi sifatida emas, balki axborot mahsulotlari va xizmatlarining iste'molchisi (bir vaqtning o'zida ikkilamchi) sifatida ishlaydi. Oqibatda bu mamlakatimizda AKTning barcha afzalliklaridan to'liq foydalanish va eng yangi texnologiyalarni mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha jabhalarida keng tarqalishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish imkonini bermayapti.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro tashkilotlar tomonidan turli yondashuvlar va usullar asosida shakllantirilgan baholash natijalari keng qo'llaniladi, ular mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlarini, axborotlashtirish va axborotni rivojlantirish masalalari bo'yicha aniqlovchi hujjatlarini hisobga olmaydi. Hozirgi kunda mamlakatimiz aholisi o'z hayotlarini yengillashtirish uchun zamonaviy IT-dan kundalik hayotlarida tobora ko'proq foydalanishga harakat qilmoqdalar, buni internet-do'konlar, onlayn-banking, terminallar orqali tezkor to'lovlar va elektron pullardan foydalanishning jadal sur'atlari ko'rsatib turibdi. Biroq, davlatning eng katta yutuqlari, shu bilan birga, jamoatchilikning eng katta tashvishlariga sabab bo'layotgan yutuqlari ta'lim sohasi bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasida umumiy aloqa xizmatlari bozori, xususan, pochta va telekommunikatsiya xizmatlari sohasi ham faol rivojlanmoqda, bu quyidagi tendensiyalar bilan ajralib turadi:

- telekommunikatsiya xizmatlari bozorining asosiy segmentlari mobil, stasionar va kompyuter aloqalari bo'lib qolmoqda, ularning umumiy ulushi telekommunikatsiya xizmatlarini ko'rsatishdan tushgan daromadlarning umumiy hajmida 94,4 foizni tashkil etadi;

- 2024 yilda o'tgan yillardagi umumiy daromadlar o'sishi tendensiyasi davom etdi, biroq ularning o'sish sur'ati biroz sekin. 2023 yilga nisbatan axborot sohasidagi xizmatlar hajmi 27,1 foizga, shundan telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatishdan olingan daromadlar 21,4 foizga o'sdi. Elektron axborotni uzatish va elektron ommaviy axborot vositalarining yangi standartlari paydo bo'lmoqda;

- stasionar telefon aloqasi, mobil aloqa, telegraf aloqasi, simli eshittirish kabi telekommunikatsiya xizmatlarining tarkibiy qismlari bo'yicha daromadlarning kamayishi kuzatiladi. Mobil texnologiyalarning yangi avlodlari paydo bo'lmoqda;

- telekommunikatsiya xizmatlarini ko'rsatishdan tushadigan daromadlar tarkibida stasionar telefon, mobil va kompyuter aloqalarining ulushi, asosan, Internetga ulanish xizmatlarini ko'rsatishdan tushadigan daromadlar hajmining o'sishi va hajmning biroz pasayishi hisobiga o'zgardi. stasionar telefon va mobil aloqa xizmatlarini ko'rsatishdan tushgan daromadlar mos ravishda 14,3 mlrd. so'm va 128 mlrd. so'mga teng bo'ldi;

- O'zbekiston Respublikasining pochta sektori ham mamlakatda, ham dunyoda iqtisodiy va moliyaviy vaziyat ta'sirida ma'lum o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda bu xususan, yozishmalar hajmining pasayishi va faoliyat sohasining kengayishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, bozorni erkinlashtirish jarayoni davom etmoqda, bu esa pochta va kurerlik xizmatlarini ko'rsatuvchi provayderlar soni hamda ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlar hajmining doimiy o'sishiga olib keladi.

Axborot komponentini shakllantirish nafaqat aholining axborot resurslari va ulardan foydalanish uchun tegishli AKTdan foydalanishini ta'minlashni talab qiladi, balki ma'lumotlarga asoslangan yangi bilimlarni yaratishga imkon beradigan ta'lim darajasiga yangi talablarni qo'yadi. Axborot jamiyatini qurishning vaqtinchalik milliy strategiyasi deb atalishi mumkin bo'lgan asosiy hujjat bo'lmaganda markaziy tarmoq me'yoriy-huquqiy hujjat O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O'zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”⁴gi Farmoni muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida AKT bozorining rivojlanish dinamikasini tahlil qilish va ilmiy tadqiqotlarini o'rganish bizga axborot komponentining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ijobiy va salbiy omillarni aniqlash imkonini berdi (4-rasm).

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O'zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” 05.10.2020 yildagi PF-6079-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/5030957>

4-rasm. O'zbekiston Respublikasida bilimlar iqtisodiyotining axborot komponentining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining AKT komponentini rivojlantirishdagi asosiy muammo moliyalashtirishning yetishmasligi bo'lib qolmoqda. Axborotlashtirishni moliyalashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biri bu "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini amalga oshirish bo'lib, u uchun davlat byudjetidan har yili ma'lum miqdorda mablag' ajratib boriladi. Moliyalashtirishni qisqartirish bilan birga vazifalar

sonining ko'payishi tendensiyasi kuzatildi, bu byudjet mablag'lari va unda keltirilgan vazifalarini yillik tuzatish bo'yicha ma'lumotlarning tahlili bilan tasdiqlanadi. Yuqorida aytilganlarning barchasi potensial investorlarning e'tiborini istiqbolli mahalliy ishlanmalarga, jumladan, AKT sohasidagi ishlanmalarga jalb qilishga yordam beradi, shuningdek, kelajakda innovasion sektor uchun mablag'larni jalb qilishga yordam beradi.

V. Xulosa va takliflar

Shunday qilib, xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida yuzaga kelgan inqirozli hodisalarga qaramay, Jahon hamjamiyatining axborot komponentini shakllantirish jarayoni allaqachon boshlangan va ba'zi sohalarda sezilarli natijalarga erishilmoqda. Kelajakda bu tendensiyalar yanada kuchayadi va XXI asrda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning sezilarli darajada tezlashishini hisobga olsak, yaqin o'n yilliklarda Jahon hamjamiyatiga qo'shilish imkoniyatini beradi.

VI. Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 05.10.2020 yildagi PF-6079-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/5030957>
2. Tashmatov Sh., Xasanxonova N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. O'quv qo'llanma. T.: IQTISODIYOT DUNYOSI", 2020.
3. Иванова В. В. Роль информационного рынка в трансформационных процессах экономики/В. В. Иванова // Экономико-математическое моделирование социально-экономических систем – 2008. – № 13. – С. 16–24.
4. ИКТ (мировой рынок). <https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%>
5. Khakimov B. J., Alimov B. B., Kholmirezayev U. A., Polechov A. X. Theory of Economic Analysis. – Tashkent: "Economics-Finance", 2013. – 312 p.

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ИНҚИРОЗДАН ОЛДИНГИ ВА ИНҚИРОЗ ДАВРИДАГИ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Жўраев Илҳомжон Камолидинович

и.ф.ф.д., (Phd)

University of Business and Science, "Молия" кафедраси мудири

ilhomjonjurayev@gmail.com

+99894 300 00 75

Аннотация: Мақолада кичик бизнес субъектларининг инқироздан олдинги ва инқироз давридаги ҳолатини таҳлил қилиш усуллари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Кичик бизнес, корхонанинг барқарорлик ҳолати, инқироз, ҳаракатсизлик.

Кириш. Жаҳон мамлакатларида кичик бизнес нафақат фойда олиш мақсадида фаолият юритадиган хўжалик субъекти, шу билан бирга, жамиятдаги турли ижтимоий муаммоларнинг ечими бўйича зарур восита сифатида ҳам эътироф этилмоқда. "Жаҳон иқтисодиётида жами товарлар ва хизматлар экспортининг 55 фоизи, инновацион маҳсулотларнинг 35 фоизи, солиқ тушумларининг 23 фоизи, банд бўлган аҳолининг 60 фоиздан кўпроғи кичик бизнес субъектлари ҳиссасига тўғри келади"⁵. Бу эса, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини, жумладан инқирозга қарши курашиш стратегиясини ишлаб чиқишда кичик бизнес имкониятларидан янада самаралироқ фойдаланиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Дунёда кичик бизнес субъектларида иқтисодий инқирозга қарши курашиш стратегиясининг методологик-услубий асосларини такомиллаштиришда кичик бизнес субъектлари салоҳиятидан миллий рақобатбардошликни ошириш воситаси сифатида фойдаланишга йўналтирилган илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Кичик бизнес субъектлари фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг таъсирчан механизмларини яратиш ва рақамли платформаларга ўтказиш, фаолият ихтисослашувини ҳисобга олган ҳолда кичик бизнес субъектлари учун қулай шарт-шароит яратиш, кичик бизнес субъектларининг ташаббус ва фаоллигини таъминловчи иқтисодий механизмларни йўлга қўйиш, кичик бизнес субъектлари фаолиятини жадаллаштириш орқали мамлакатда аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, янги иш ўринларини яратиш, иқтисодий ўсиш суръатларини ошириш, инновацион ғоялар ва технологияларни амалиётга кенг жорий этиш, иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш имкониятларини очиб бериш бу борадаги муҳим тадқиқот йўналишларидан ҳисобланади.

Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларида иқтисодий инқирозга қарши курашиш стратегиясини такомиллаштиришда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш, республика минтақаларининг табиий

⁵ Лю Сяомэй. Малый и средний бизнес в условиях глобализации мировой экономики. <https://cyberleninka.ru/article/n/malyy-i-sredniy-biznes-v-usloviyah-globalizatsii-mirovoy-ekonomiki>

ҳамда иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш, янги иш ўринларини шакллантириш, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш бўйича мақсадли чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Мамлакатда ушбу чора-тадбирларнинг изчил амалга оширилиши натижасида "...ўтган йили пандемия даврида тўқимачилик корхоналарига экспортдан валюта тушумини кутмасдан, қўшилган қиймат солиғини қайтариб бериш тартиби амалда ўз самарасини берди"⁶. Бу соҳада Янги Ўзбекистон стратегиясини амалга оширишда кичик бизнес субъектларида маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш, тадбиркорлик субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва соҳа ривожланишини ҳар томонлама илмий тадқиқ этишнинг долзарблиги ошиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда уларнинг барқарорлигини таъминлашнинг назарий ва услубий асослари ҳамда уларнинг бошқарув механизмини такомиллаштириш масалалари хорижий иқтисодчи олимлардан Ж.Б.Сей, А.Смит, Р.Кантильон, Й.Шумпетер, Р.Хизрич, М.Питерс, А.Хоскинг, Р.Акофф, Л.Водачек, П.Друкер, Л.Мизес, Ф.Хайек, Э.Харгадон ва бошқаларнинг асарларида кенг ёритилган⁷.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг моҳияти, назарий асослари ва унинг ҳудудий хусусиятлари бўйича МДХ олимларидан Л.И.Абалкин, Д.В.Ходос, Г.С.Сеялова, В.В.Радаев, В.М.Власова, А.М.Самозкин, В.Г.Гутман, И.А.Родионова, В.Г.Мединский, Л.Г.Шаршукова ва А.В.Бусигинлар илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар⁸.

⁶Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. - 20.08.2021 https://uza.uz/uz/posts/tadbirkorlikni-zhadal-va-yanada-keng-rivozhlantirish-uchun-barcha-sharoitlarni-yaratisheng-muhim-vazifamizdir_294814

⁷ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. –М.: 1976.-332 с.; Кантильон Р. Основы предпринимательской деятельности.- М.: 1994. – 144 с.; Шумпетер Й. Теория экономического развития. –М.: 1982. –230 с.; Хизрич Р. Питерс М. Предпринимательство. Вып 1. –М.: 1998.– 126 с.; Сей Ж.Б. Трактат политической экономии – М.: Экономика. 1980. -217 с.; Хоскинг А. Курс предпринимательства.- М.: Международные отношения, 1993. - 273 с. Акофф Р. Искусство решения проблем. – М. Мир, 1992. – 224с.; Водачек Л., Водачкова. Стратегия управления инновациями на предприятии. – М.: Экономика, 2004.-365с.; Друкер П. Управление бизнесом. – М.: Альпина Диджитал, 2016. -250 с.; Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. –М.: Юнити-дана, 2001 -295 с.; Хайек Ф. Право, законодательство и свобода. –М.: Ирисэн, 2006. -220 с.; Харгадон Э. Управление инновациями. Опыт ведущих компаний. –М.: ИД Вильямс, 2007. 340 с.

⁸Абалкин Л.И. От экономической теории до концепции долгосрочной стратегии // Абалкин Л. Проблемы современной России. М., 2011, с. 39-47. Ходос Д.В. Экономический механизм развития сельскохозяйственного производства. - Красноярск: Изд-во КрасГАУ, 2008. - 234 с.Сеялова Г.С. Организационно-экономический механизм управления предприятиями. Монография. "Оренбург. гос. ун-т". - Оренбург : ОГУ, 2006. - 139 с.Радаев В.В. Экономика переходного периода. Учебное пособие.-М.:1995.-456с.; Власова В.М. Основы предпринимательской деятельности. –М.: Финансы и статистика 1996.-106 с.; Самозкин А.М. и др. Теория и практика бизнеса. –М.: РФА.1997.–230 с.; А.Г.Гранберг. Основы региональной

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг назарий жиҳатлари, уларнинг инқирозга қарши курашиш муаммолари мамлакатимиз иқтисодчи олимлари М.Шарифхўжаев, С.С.Ғуломов, Ё.Абдуллаев, Б.Ю.Ходиев, М.С.Қосимова, Ш.Н.Зайнутдинов, А.Ш.Бекмуродов, Ж.Камбаров, Н.Х.Жумаев, Д.Н.Рахимова, Н.Қ.Йўлдошев, А.Ғофуров, М.Р.Болтабаев, Б.К.Ғойибназаров, Н.М.Махмудов, С.К.Салаев, Ш.Эргашходжаева, У.В.Ғафуров, Д.С.Алиматова, М.М.Ибрагимов, Х.А.Темиров, А.Хошимов, М.А.Мансуров, О.Казаков, К.Курпаяниди, М.Ашуровларнинг илмий ишларида тадқиқ этилган⁹.

Таҳлил натижалари. Инқироз даврида кичик бизнес субъектларини бошқаришнинг бир йўли бу, мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Таҳлил қанчалик аниқ бўлса, тадбиркорнинг зарарни қоплашдан фаол ҳаракатларга ўтиш имконияти шунчалик юқори бўлади. Анъанага кўра, муаммоларни таҳлил қилиш (кўпинча банкротлик таҳлили¹⁰ ёки банкротлик хавфини таҳлил қилиш¹¹ деб аталади) маълум маълумотлар базасига ва таҳлил ўтказиш усулларига асосланади. Бундан ташқари, батафсил, чуқур ўрганиш орқали корхонада дастлабки баҳолашни амалга ошириш ва хулосаларни тез

экономии. М.: ГУ.ВШЭ. 2004. -495 с.; В.Г.Гутман и др. Управление региональной экономикой М.: Финансы и статистика. 2002. -176 с.; Родионова И.А. Региональная экономика. М.: Экзамен. 2003. -384 с.; Медынский В.Г., Шаршукова Л.Г. Инновационное предпринимательство: Учеб. пособие. –М.: ИНФРА-М, 1997. -237 с.; Бусыгин А. Предпринимательство. –М.: Бусыгин, 2003. -614 с.

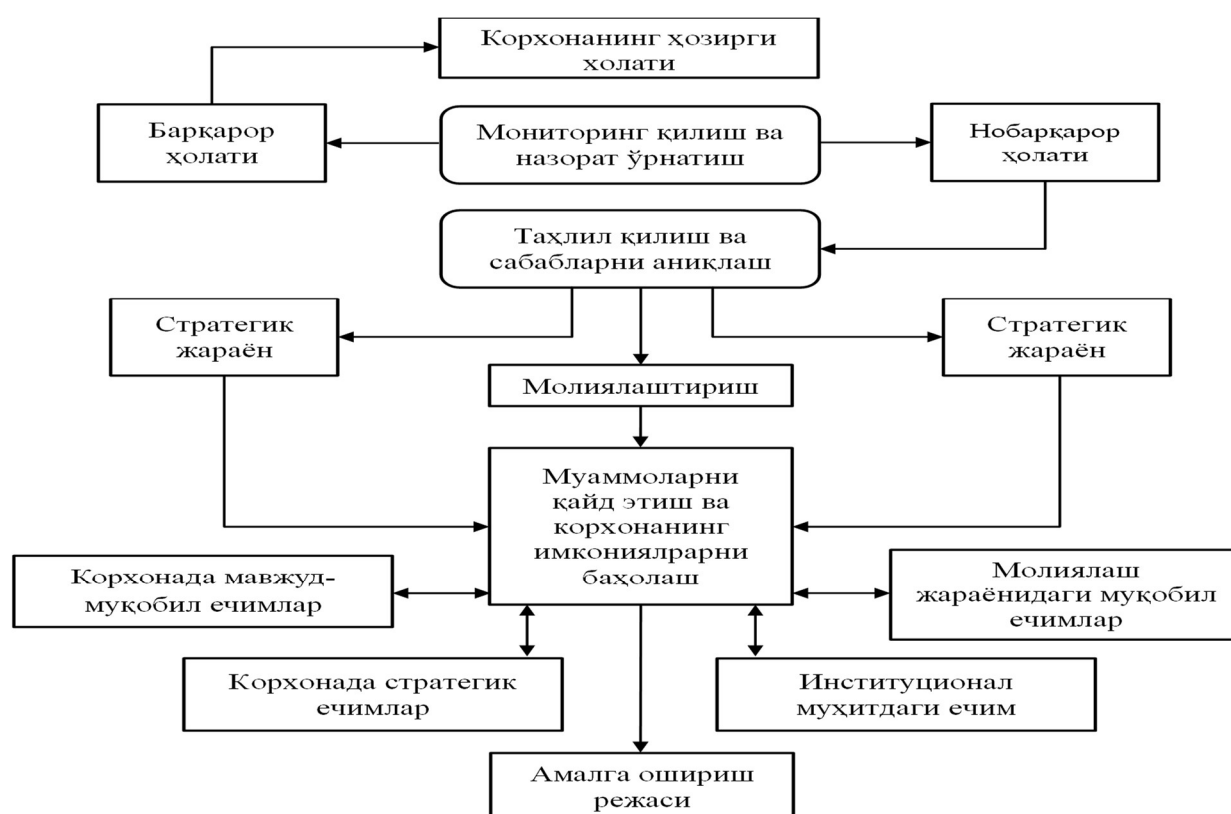
⁹ Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Дарслик. –Т.: 2003. -37 б.; Ғуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. –Т.: 2002. -256 б.; Абдуллаев Ё. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари, 100 саволга - 100 жавоб. –Т.: Меҳнат. 2002. -157 б.; Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С. ва бошқалар. Кичик бизнесни бошқариш. –Т.: 2003. -258 б.; Ходиев Б.Ю. Ўзбекистон иқтисодиётида тадбиркорлик ривожини эконометрик моделлаштириш.: И.ф.д. диссертация автореферати. –Т.: 2000. -42 б.; Зайнутдинов Ш.Н. Инновационный менеджмент. –Т.: Академия, 2006. -267 с.; Бекмуродов А.Ш., Йўлдашев Н.К. Менежмент. Ўқув қўлланма. –Т.: «Фан». 2004. – 65 б.; Эргашев Ф., Рахимова Д., Сағдуллаев А., Парпиев О., Зайнутдинов Ш. Инновацион менеджмент. Дарслик. Т.: Академия, 2005. -90 б.; Ғофуров А. Кичик хўжалик юритувчи тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришнинг минтақавий ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари. Монография. Фарғона: 2008.-74 б.; Болтабоев М.Р., Ғойибназаров Б.К., Отажонов Ш.И. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Ўқув қўлланма. -Т.: 2011.-43 б.; Салаев С.К. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Т.: 2007.-14 б.; Ш.Ж.Эргашходжаева. Инновацион маркетинг. – Т.: Чўлпон, 2014. – 178 б.; Ғафуров У.В. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш.: иқт.фан.док...дисс. -Т. ЎзБМА. 2017. – 274 б.; Алиматова Д.С. Минтақаларда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга инвестицияларни жалб этишни такомиллаштириш.: и.ф.д. дисс. автореф. -Т.: ТМИ. 2018. – 77 б.; Ибрагимова М.М. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини таркибий ўзгаришлар асосида самарадорлигини ошириш. и.ф.б.ф.д. дисс. автореф.-Т.ТДИУ. 2018. – 54 б.;

¹⁰ Патласов О.Ю., Сергиенко О.В. Антикризисное управление. Финансовое моделирование и диагностика банкротства коммерческой организации. М.: Книжный мир, 2009. 512 с.

¹¹ Бжассо А.А., Котлярова О.А. Диагностика риска банкротства как основа экономической безопасности предприятия в современных условиях //Экономика и бизнес. Теория и практика, 2020, том 2-1(60), с. 153-156. DOI: 10.24411/2411-0450-2020-10108.

таҳлил қилиш керак. Таҳлил натижасида нафақат миқдорий ва сифатга йўналтирилган усулларни танлаш имконини беради. Баҳолашни сифатга асосланишининг афзаллиги, номолиявий кўрсаткичларни ҳисобга олиш имконияти туғилади. 1-расмда корхонанинг барқарорлик ҳолатини таҳлил қилиш кетма-кетлиги келтирилган.

Инқирозга олиб келган муаммоларни бартараф этиш учун, инқироз чуқур ва самарали таҳлил қилиниши керак. Инқирозни таҳлил қилиш ҳам ижтимоий, иқтисодий ва бошқарув соҳаларида жуда долзарб масала бўлиб қолмоқда¹².

1-расм. Корхонанинг барқарорлик ҳолатини таҳлил қилиш кетма-кетлиги¹³

Кичик бизнес субъектларини таҳлил қилиш инқирозга қарши курашишда маълум бўлган чора-тадбирларни ўз ичига олиши керак:

- ресурсларнинг асосий манбаи сифатида пул оқимлари динамикасини таҳлил қилиш. Уларнинг ўсиши ёки камайиши молиялаштириш муаммоларини тушунишда фойдаланиладиган интеграл мезондир;

- инқирозга қарши курашиш учун бизнеснинг ўзига хос хусусиятларини (ресурсларни жалб қилиш ҳамда улардан самарали фойдаланиш имкониятларини) таҳлил қилиш. Юқоридагилар стратегияда ўз аксини топади;

¹² Meiste R., Jakstiene S. Crisis Diagnosis in Anti-Crisis Management Process in a Company // Oeconomia Copernicana, 2015, vol. 6(4), pp. 49-58.

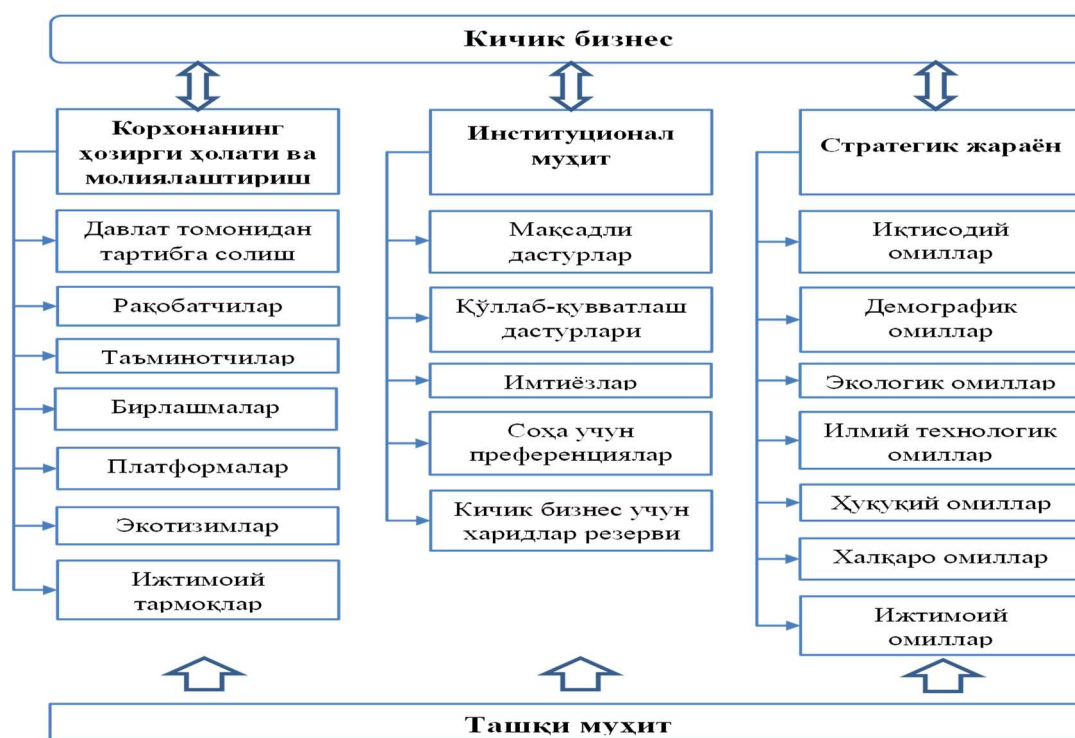
¹³ Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

- институционал муҳит ва кичик бизнес субъектлари имкониятларини ва тадбиркорлик муҳитини яхшилаш учун амалга оширилаётган давлат дастурларини таҳлил қилиш;

- бизнесни ўзгаришларга тайёрлигини, тадбиркорликни рақамлаштиришга ҳамда истеъмолчининг рақамли ва коммуникацион ўзгаришларга тайёрлигини таҳлил қилиш.

COVID-19 пандемияси сабабли юзага келган инқироз даврида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнлари рақамлашди, чунки бошқа барча усуллар саноатни диверсификация қилиш, маҳсулотларни диверсификация қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу пандемия инқирози даврида кўп вақтни талаб қилади.

Бундан ташқари, агар инқироз бир зумда барҳам топса, кичик бизнесни қайта тиклаш учун махсус режа керакми деган савол туғилади. Бизнинг фикримизча, ҳар қандай ҳолатда ҳам тикланиш режаси талаб қилинади, демак, кўпчилик корхоналарда инқирозга қарши тадбирлар фақат бутун иқтисодиётни тиклаш билан бошланади. Таҳлил давомида эътиборга олинishi мумкин бўлган омилларга умумий қараш 2-расмда кўрсатилган.

2-расм. Кичик бизнес таҳлилида инобатга олинishi керак бўлган омиллар тизими¹⁴

¹⁴ Манба: муаллиф томонидан тизимлаштирилган

Илмий адабиётларда таҳлил турлича талқин қилинади. Тўғридан-тўғри қараш – муаммони аниқлаштириш (Ж.Дарлинг, Т.Каш¹⁵), билвосита қараш – муаммонинг оқибатларини аниқлаштириш (Р.Смит¹⁶), мавжудлиги тўғрисида маълумотлар – айрим белгиларни аниқлаштириш (Ж.Гуларт, Н.Келле¹⁷). Инқирозни таҳлил қилиш дастлаб 1932 йилда Р.Фицпатрикнинг тадқиқот ишида пайдо бўлди, тадқиқотчи ўз ишида 20 та фаолият юритаётган корхонани 20 та ёпилган корхона билан таққослаган¹⁸.

Корхонанинг молиявий таҳлили унинг умумий таҳлилда муҳим аҳамиятга эга, бу молиявий инқирозни олдиндан баҳолаш имконини беради. Корхонанинг молиявий таҳлили кўп танқид қилинади, бунинг сабаби молиявий таҳлил кенг қамровлиги ва хулосалари турли эканлигидир¹⁹. Молиявий таҳлилнинг турли моделлари бир биридан фарқли хулосага келиш имконини беради. Бундай моделлар тавсия хусусиятига эга ва бир хил хулоса чиқариш учун битта модель қонуний асосда расмий модель деб тан олинади. Тадқиқот ишига хулоса қилиб, таъкидлаш жоизки, бугунги кунда молиявий таҳлилнинг уч моделидан фойдаланилмоқда:

1) тўлов қобилиятини баҳолаш, бу талабларни қабул қилиш вақтида улар бўйича тўлаш имконияти ҳақидаги саволга жавоб беради. Ушбу баҳолаш бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида ва пул оқимларини прогнозлаш асосида амалга оширилади. Бироқ, пул оқимларини қисқа вақт ичида, умумий инқироз даврида аниқ прогнозлаш мумкин, аммо, таваккалчиликдан фарқли ўлароқ, баҳолаш мумкин бўлмаган ноаниқликлар туфайли муайян бизнес учун тор даражада прогноз қилиш қийин бўлади.

Хусусан, ҳозирги инқироз шароитида пандемиянинг тугаш муддатини ёки навбатдаги тўлқин бўлиши эҳтимолини тахмин қилишнинг имкони йўқ. Бундан ташқари, ушбу моделда тугатиш қийматини аниқлаш жуда муҳим, бироқ, пандемия даврида қиймат нотўғри белгиланиши мумкин, чунки ҳозирги вақтда кўп активларнинг қиймати ошириб юборилган, бу эса, бир томондан, (ҳисоб-китобда) қарз мажбуриятларининг таъминланганлиги юқорилигини кўрсатса, бошқа томондан (сотишда) оширилган нархда сотишнинг мумкин эмаслигини кўрсатиши мумкин.

2) қарз мажбуриятларининг активлар қиймати билан қопланишини баҳолаш. Агар олдинги модель жами пул оқимлари ва тугатиш қийматини умумлаштирилган ҳолда баҳоласа, бу модель баланс активларининг бозор қийматини баҳолайди ва уни қарз мажбуриятлари миқдори билан таққослайди.

¹⁵ Darling J.R., Kash T. Crisis Management: Prevention, Diagnosis and Intervention // Leadership & Organization Development Journal, 1998, vol. 19, no. 4, pp. 179-186.

¹⁶ Smith R. Analysis of Earth-Moving Using Discrete-Event Simulation // Journal of Construction Engineering and Management, 1995, vol. 121(4), pp. 388-396.

¹⁷ Gouillart J., Kelle N. Business Transformation. Gemini Consulting. Wien: Überreuter, 1995.

¹⁸ Murphy P. Chaos Theory As A Model For Managing Issues And Crises // Public Relations Review, 1996, vol. 22(2), pp. 95-113.

¹⁹ Бобылева А.З., Львова О.А. Финансово-экономический инструментальный выявления признаков объективного банкротства // Актуальные проблемы экономики и права, 2020, том 14, № 1, с. 22-39.

Ушбу модель шаффофлиги ва ўлчаш мумкинлиги туфайли қонунчилик даражасида энг кўп қўллаб-қувватланади (экспертлар томонидан ёки ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланадиган келажакдаги даромадларни тасдиқлашга ҳожат йўқ);

3) капиталнинг етарлилигини баҳолаш. Бунда олдинги иккита моделда олинган натижаларнинг айрим жиҳатлари аниқланади.

Ушбу илмий ишда таҳлилнинг статик ва тренд моделларидан (масалан, молиявий тузилма, кредит ҳолати, операцион ҳолати, фойдалилик ва қисқа муддатли кредит) иборат бўлган гибрид молиявий таҳлил модели таклиф қилинади.

Шунинг учун биз бухгалтерия балансида юзага келган пропорцияларга асосланган ҳолда компаниянинг молиявий аҳволини баҳолаш компания ривожланишининг барча ўзига хос хусусиятларини акс эттира олмайди, деган хулосага келамиз. Бундай вазиятда а) гибрид моделдан фойдаланиш ва б) таҳлилни номолиявий омиллар билан тўлдириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бизнеснинг келажакдаги муаммоларини прогноз қилиш учун гибрид молиявий таҳлил моделидан фойдаланиш ғояси тадбиркорлик таваккалчиликлари ёки ноаниқликларни баҳолашга асосий ёндашувларидан бири ҳисобланади²⁰. Бизнеснинг муаммоларини прогноз қилиш учун молиявий таҳлил моделларини ишлаб чиқиш бизнес эгалари ва менежерлар учун жуда фойдали бўлган «эрта огоҳлантириш тизими» вазифасини бажариши мумкин.

Молиявий коэффицентлар бизнеснинг муаммоларини прогноз қилиш учун муҳим восита ҳисобланиб, улардан, одатда, моделлар ёки классификаторларни ишлаб чиқиш учун фойдаланилади. Молиявий таҳлил операцион бўлинмаларнинг жорий молиявий ҳолатини ўлчаш ва уларнинг келажакдаги молиявий ҳолатидаги тенденцияларни изчил прогнозлайдиган молиявий кўрсаткичлар ва статистик прогнозларни ўз ичига олади. Молиявий кўрсаткичларни ишлаб чиқиш жараёни компания ҳақида доимий равишда маълумот тўплаш ва таҳлил қилиш учун асос яратади – буни ўз тадқиқотларида А.Дамодаран²¹, Л.Малфорд ва Ю.Комискей²², С.Пенман²³ таъкидлаб ўтган.

Молиявий таҳлилнинг статик модели учун унинг асосий тавсифи баъзи муҳим молиявий коэффицентларга қаратилган бўлиб, ушбу муҳим молиявий коэффицентлар ва уларнинг кутилаётган натижалари ўртасидаги муносабатни тавсифлайди. Бошқа томондан, молиявий таҳлилнинг тренд (динамик) моделлари бир ёки бир нечта ўзига хос белгилар, эҳтимолий қийматлар, коэффицентлар ёки бошқа ҳар қандай белгиларни кузатишга қаратилган.

²⁰ Shi-Ming H., Chih-Fong T., David C.Y., Yin-Lin C. A hybrid financial analysis model for business failure prediction//Expert Systems with Applications, 2008, №35, с. 1034-1040.

²¹ Amodaran A. Investment valuation: Tools and techniques for determining the value of any asset (2nd ed.). Addison Wiley, 2002.

²² Mulford C.W., Comiskey E.E. The financial numbers game: Detecting creative accounting practices. Addison Wiley, 2002.

²³ Penman S. Financial statement analysis and security valuation (2nd ed.). McGraw-Hill, 2003.

Ушбу икки таҳлил моделининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ва, албатта, баъзи чекловларга эга. Агар юқорида тилга олинган икки моделнинг кучли ва заиф томонларини бирлаштириш мумкин бўлганида эди, янада аниқ таҳлил натижаларини олиш мумкин бўларди, деган мулоҳазалар бор²⁴.

Ушбу хулосага асосланиб, биз гибрид модель инқироз босқичида, тезроқ қарор қабул қилиш талаб қилинадиган пайтда фойдали бўлади, деган хулосага келдик. Инқироздан олдинги ҳолатда гибрид моделдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки зиддиятлар туфайли у тадбиркорлик стратегиясидан воз кечишга мажбур қилиши ва шу тариқа келгуси натижаларни ёмонлаштириши мумкин. Тикланиш босқичида ҳам гибрид модель ёмон натижа беради, чунки унинг базиси «ёмон даврлар»ни ўз ичига олади ва шунинг учун у ривожланишни текислаб юбориши мумкин.

Агар молиявий кўрсаткичларда салбий динамика мавжуд бўлса, унда комплекс молиявий таҳлил ўтказилиши керак, чунки на диагностика, на экспресс-таҳлил аниқланган салбий динамиканинг тенденциялари ва сабабларини тўғри тушуниш ва сабабларни аниқлаш, шунингдек, кўрсаткичлар, шу жумладан ҳисоб ва номолиявий кўрсаткичлар ўртасидаги сабаб-оқибат боғлиқлигини англаш имконини бермайди. Шу боис, баён этилган икки ёндашувга учинчи ёндашув – номолиявий омиллар ҳисобини юритишни қўшиш мумкин.

Таҳлил қилиниши керак бўлган омилларни ўрганар эканмиз, ички омиллар аллақачон молиявий моделда баҳоланганлигини қайд этамиз. Инқироздан олдин ҳам муаммоларга олиб келган омилларни таҳлилдан чиқариб ташлашга ҳаракат қиламиз. Амалда бундай вазият юзага келиши имкони йўқлигини тушунсакда, бу ёндашувни таҳлил доирасида амалга оширишга ҳаракат қиламиз.

1-жадвал

Кичик корхоналар инқирозда ривожланишига ёрдам берадиган номолиявий омиллар²⁵

Омиллар		Тавсифи ва таъсири
Ташқи муҳит	Бозор	бозор сизими ва унинг ҳажми ўзгариши, рақобатчиларнинг хатти-ҳаракатлари, бозордаги талаб ва харидорларнинг тўлов қобиляти ўзгариши
	Давлат томонидан тартибга солиш	фаолият турларини лицензиялаш, квоталар ва чекловлар киритиш, сертификатлаштириш
	Мезоиктисодиёт	минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражаси, инвестицион жозибadorлик, экология
	Макроиктисодиёт	инфляция даражаси, валюта курси, маҳсулот, материаллар ва асбоб-ускуна импорти тузилмаси
	Таъминот	етказиб берувчиларнинг нархлари шаклланиши, импортга тобелик, етказиб берувчиларнинг тўлов шартлари, хом ашё дефицити, етказиб берувчининг инсофсизлиги, кредиторлик қарзларини узиш муддатлари чўзилиб кетиши

²⁴ Shi-Ming H., Chih-Fong T., David C.Y., Yin-Lin C. A hybrid financial analysis model for business failure prediction//Expert Systems with Applications, 2008, №35, с. 1034-1040.

²⁵ Манба: қуйидагилар асосида муаллиф томонидан тузилган: Бобылева А.З., Львова О.А. Финансово-экономический инструментарий выявления признаков объективного банкротства // Актуальные проблемы экономики и права, 2020, том 14, № 1, с. 22-39.

	Маркетинг / Сотувлар	ассортимент сиёсати ва маҳсулотни илгари суришдаги камчиликлар, маҳсулот сифати пасайиши, дебиторлик қарзлари
Корхона Активлари	Қўчмас мулк / Айланма активлардан ташқари	мулк чиқарилиши / сотилиши, фойдаланилмайдиган мулк мавжудлиги, тугалланмаган қурилиш муддати ошиши, асбоб-ускуна ишдан чиқиши, ўрнатилмаган асбоб-ускуна, зарур инфратузилма йўқлиги ёки ундан фойдаланиш имконияти йўқлиги, ижарага берувчилар билан муносабатлар
	Айланма активлар	захиралар етишмаслиги, энергия манбаларининг нархи ошиши, хом ашё ва бутловчи қисмларни етказиб берувчилар билан муносабатлар, ортиқча материаллар, хом ашёни сақлаш харажатлари
Ходимлар		ходимлар сони ва малака нуқтаи назаридан оптималлаштирилмаганлиги, ходимлар етишмаслиги, маъмурий ходимларга ортиқча харажатлар
Бизнес-жараёнлар		қарор қабул қилиш вертикалини тузишдаги муаммолар, молиявий режалаштириш йўқлиги, ишлаб чиқариш ва сотувлар баланслаштирилмаганлиги, бэк-офис иши регламентлари, фаолиятни рақамлаштириш бўйича қарорлар йўқлиги

Тадқиқотчилар ўз тадқиқот ишларида корхоналар инқирозининг турли босқичларини келтирганлар. Жумладан, Тадқиқотчилар А.Маккензи²⁶ ва С.Финк²⁷ томонидан инқирозини тўрт босқичга ажратадилар: юзага келиши, ўткир босқич, барқарорлашиш ва тикланиш. Бу ҳисобни 1-жадвалда келтирилган, тақдим этилган омиллардан келиб чиқиб юритиш мумкин.

3-расм. Кичик бизнес субъектларида инқирознинг турли даврида моделларни қўллаш матрицаси²⁸

²⁶ MacKenze A. Dealing With Disaster. Asian Business, 1994.

²⁷ Fink S. Decision Making in Crisis: The Piper Alpha Disaster. In: Managing Crisis: Threats, Dilemmas, Opportunities. Charles C. Thomas Publisher, 2002.

²⁸ Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Инқирознинг юзага келиши таҳлили инқирознинг белгиларини у ўткир фазага киришдан олдин аниқлаш имконини беради. Ҳозирги пандемия инқироzi даврида кичик бизнес учун инқирознинг юзага келиш босқичи “ҳаракатсизлик”ни бошланишини кутиш вақтини ўз ичига олади, “ҳаракатсизлик” эса бир зумда ўткир босқичга олиб келади. Шунини таъкидлаш керакки, ҳозирги инқироз шароитида номолиявий таҳлилнинг роли молиявий таҳлилнинг ролидан сезиларли даражада ошади, бу қуйидаги 3-расмда акс эттирилган.

Инқирознинг ушбу босқичида бизнес самарадорлиги кўрсаткичларининг профилактик таҳлилинини ўтказгандан сўнг, инқирозга қарши чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш мумкин. Шу боис, ушбу босқичда инқирозли вазият юзасидан таҳлил ўтказиш муҳимдир.

Юқори даражадаги инқироз даврида қўрилган барча зарарни тиклаш имконияти йўқ, зарар ҳажми эса инқирозни бошқариш имкониятини белгилаб беради – шу боис ушбу босқичда корхона тузилмасининг бузилиш эҳтимоли катта. Айнан шунинг учун ушбу босқичда оператив бошқарувни жорий маълумотларга асосланган ва ташқи муҳитнинг ўзгариши омилларини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш талаб этилади. Тўғри жавоб чоралари ва қатъий режалаштирилган ҳаракатлар унинг оқибатларини юмшатиш ва банкротликнинг олдини олиш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Тикланиш инқирозга қарши бошқарувнинг пировард мақсади ҳисобланади. Корхона инқирозга дуч келганида уни бошқариш режаси қарор қабул қилишнинг энг яхши сценарийсига асосланган бўлиши керак. Бу босқичда сценарийнинг энг яхши кўрсаткичлари олдиндан ҳисобланган йўл бўйича аниқланади. Инқирозни енгиб ўтилиши билан корхона ривожланишни бошлайди, фаолияти барқарорлашади ва режалаштирилган натижаларга эришиш мумкин бўлади.

Инқирознинг сабаблари таҳлил қилинган, таъкидлаш мумкинки, инқирозли вазиятларни кузатиш моделини ҳар қандай корхонада қўлланилиши мумкин. Инқирозни таҳлил қилиш орқали ҳимояга асосланган стратегияни қўллаш керакми ёки ҳужумга асосланганими, тушуниш мумкин. Шундай қилиб, таҳлил тизимида учта асосий талаб кўрсатилган: инқирозни мавжуд деб қабул қилиш; олинган натижаларнинг ишончлилиги; жараённинг узлуксизлигини таҳлил қилиш.

Фодаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бекмурадов А.Ш., Янг Сонг Бэ. Стратегия развития текстильной промышленности Узбекистана: Кластерный подход. Монография. – Ташкент: ТГЭУ. 2006. – 112 с.
2. Eggers F., Kraus S. Growing young SMEs in hard economic times: The impact of entrepreneurial and customer orientations – a qualitative study from Silicon Valley // Journal of Small Business & Entrepreneurship, 2011, vol. 24, no. 1, pp. 99-111

3. Edvardsson I.R., Teitsdóttir U.D. Outsourcing and financial crisis: Evidence from Icelandic service SMEs // Employee Relations, 2015, vol. 37(1), pp. 30-47.
4. Жаббаров К.Й. Иқтисодий инкироз категория сифатида. // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы. № 6, 2017 йил.
5. Mee Jung Kim, Kyung Min Lee, John S. Earle. Does the Community Reinvestment Act increase lending to small businesses in lower income neighborhoods? Economics Letters Volume 209, December 2021. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2021.110146>
6. Юлдашева Н.А. Тўқимачилик корхоналарида инкирозга қарши бошқарувни такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. // Тошкент – 2020. 53 б.
7. www.review.uz

САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИ ОПТИМИЗАЦИЯ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Рахимова Азиза Хусан қизи

Тошкент давлат техника университети таянч докторанти.

E-mail: karimov8993@umail.uz

Тел: +998979748363

Аннотация: Саноат корхоналарининг бошқарув тизимини оптимизация қилиш масалалари бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Шунингдек, Саноат корхоналарида бошқарув тизимини оптималлаштириш жараёни, корхонанинг бошқарув тизимини оптималлаштириш босқичлари, корхонанинг бошқарув тизимини оптималлаштириш босқичлари ва уларни таркиби бўйича тадқиқот ишлари амалга оширилган.

Калит сўзлар: корхоналарнинг самарадорлигини ошириш, корхоналарни оптимизация қилиш, СММ менежер фаолияти, оптималлаштириш лойиҳаси, ташкилий тузилмани ўзгартириш.

I. КИРИШ

Саноат корхоналарининг самарадорлигини оширишда бошқарув тизимини оптималлаштириш жараёни муҳим аҳамият касб этади. Бунда бошқарув жараёни, ваколатларни тақсимлаш, лавозим йўриқномаларини қайта кўриб чиқиш, ресурслар тақсимои билан боғлиқ масалаларни самарали усуллари ишлаб чиқилади.

Маълумки корхоналарнинг бошқарув самарадорлигини оширишда чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиш, энг минимал ҳаражатлар билан катта фойдага эришиш, рақобатчилар ва ташқи муҳитнинг салбий таъсирини олдини олиш учун замонавий механизмлар яратишни талаб этади.

Саноат корхоналарининг бошқарув тизимини оптимизация қилишдан асосий мақсад энг кам ҳаражат билан юқори натижага эришиш учун ресурслардан самарали фойдаланиш ҳисобланади. Бунда корхонада кўпроқ ҳаражатларни камайтириш, автоматлаштириш тизимларини жорий этиш ҳамда корхона ташкилий тузилмасини ўзгартириш билан боғлиқ ишлар амалга оширилади. Шунингдек оптимизация жараёнида корхона бошқарув тизимини қайта ташкил этиш, малакали ходимларни жалб этиш, лавозим йўриқномаларини инвентаризация қилиш тадбирлари олиб борилади.

Корхоналарнинг бошқарув тизимини оптимизация қилиш жараёнлари асосан инновацион ривожланиш стратегиясини амалга оширишда кўпроқ қўлланилади.²⁹ Оптимизация жараёнидан асосий кўзланган мақсад корхонани ривожлантириш билан бирга иқтисодий самарадорликни оширишга эришиш назарда тутилади.

II. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Федулов Л.И. фикрича, корхонадаги энг муҳим муаммолар молия ва инвестицияларни бошқариш соҳасида бўлиб, корхоналарда бизнесни

²⁹ Федулово А.И. Современная концепция управления. - К.: Центр учебной литературы, 2007. - 536 с.

ривожлантириш учун молиявий ресурслар доимий равишда етишмаслиги кузатилади.³⁰ Шу билан бирга, бошқарув жараёнида бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан самарали фойдаланмаслик, молиявий режалаштиришни самарали ташкил этилмаганлиги, назорат ва аудит тизими тўғри йўлга қўйилмаганлиги корхонада ресурслардан самарали фойдаланишга, корхона салоҳиятини оширишга имкон бермайди. Шу муносабат билан корхона тузилмасини оптимизация қилиш ташкилий тузилмани реструктуризация қилиш зарур.

Кўплаб адабиётларда оптимизация корхоналарни инқирозли вазиятдан чиқишига қаратилган жараён сифатида қўлланилиши келтириб ўтилган. Тадқиқотчи Булеев И.П.нинг фикрича оптимизация - бу турли мулкчилик шаклидаги корхоналарида содир бўладиган узлуксиз жараён ҳисобланади.³¹ Баъзи адабиётларда оптимизация тушунчаси корхона иқтисодий самарадорлигини таъминлашда корхона учун энг зарур бўлимларни ажратиб олиш йўли билан тузилмани ўзгартириш назарда тутилса, баъзилар корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида унинг бошқарув тузилмасини комплекс ўзгартириш сифатида талқин этилади.

Саноат корхоналарини оптимизация қилишда маҳсулот сифатини мақбул даражасини ҳам эътиборга олиш лозим, яъни баъзи ресурсларни тежашда меъёрдан ортиқ қисқартиришларни амалга оширмаслик зарур. Баъзи ҳолларда оптимизация жараёни натижасида кутилган самарадорликка эришилмаслиги мумкин. Бундай ҳолатлар ходимларга меъёрдан ортиқ иш юкламаси берилиши, тузилма учун зарур бўлинма қисқартирилиши, янги бошқарув тизимига мослашувчанлик даражасини пастлигида кузатилади.

III. НАТИЖАЛАР

Корхонани самарали фаолият кўрсатиши кўп жиҳатдан бошқарув тизимига яъни молиявий менежмент, ходимларни бошқариш, ишлаб чиқариш менежменти, ишлаб чиқаришни техник ҳамда технологик тайёрлашларга боғлиқ. Корхонани оптимизация қилишда инновацияларни жорий этиш орқали корхона фаолияти самарадорлигини ошириш учун бошқарув тизимининг барча элементларини мувофиқлаштиришни таъминлайдиган механизм ишлаб чиқиш зарур.

Тадқиқотчи М.Хаммер "Компаниялар фаолиятининг асосий кўрсаткичлари бўлган харажатлар, ишлаб чиқариш хажми ҳамда хизматларни тубдан яхшилашга эришиш учун бизнес жараёнларини реструктуризация қилиш зарур" деб таърифлайди.³² Умуман олганда саноат корхоналарини оптимиллаштиришда бозор муҳитига мос маҳсулот турини ишлаб чиқиш, корхонани бизнес моделини

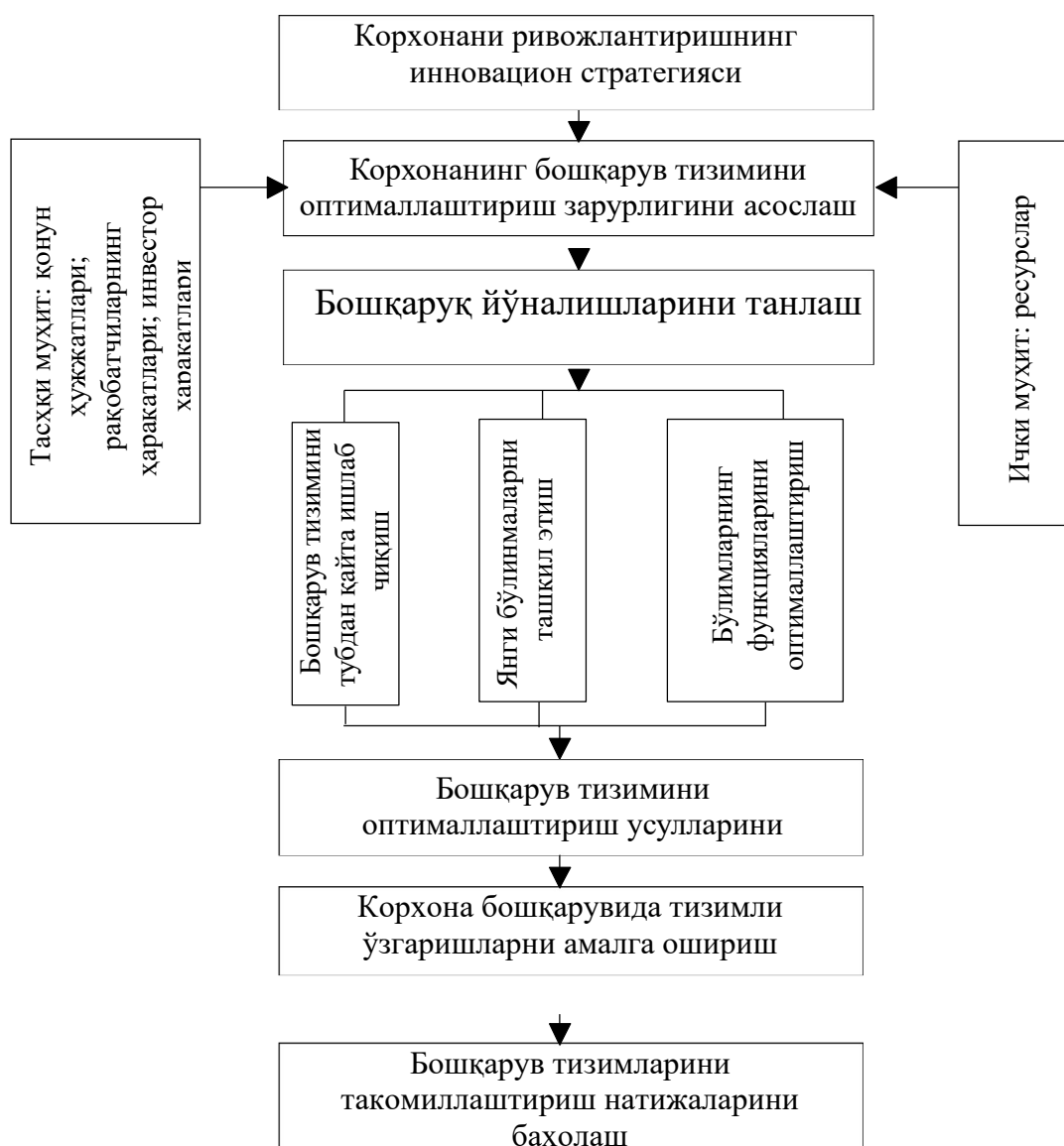
³⁰ Федулова Л. Проблемы управления наукоемким производственным предприятием. [Электронный ресурс] / Л.Федулова // Директор. –Август. –2006. – Режим доступа к журн.: <http://www.director.by/cgi-bin/article.cgi?date=2006/08/21&name=09>

³¹ Булеев И.П. Антикризисное управление предприятием / И.П. Булеев, Н.Е. Брюховецкая. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. – 178 с.

³² Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: Манифест революции в бизнесе / М. Хаммер, Дж. Чампи; [пер. с англ.]. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 332 с.

рақобатбардошлигини ошириш асосий мақсад бўлиб ҳисобланади.

Саноат корхоналарининг бошқарув тизими кўплаб элемент ва бўғинлардан ташкил топиб ўзаро мураккаб муносабатларни ўзида намоён қилади, бир бўғиндаги ўзгариш бутун тизимни қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Биргина тизимдаги бўғинлар сонини ортиши бошқарув қарорларини қабул қилишни мураккаблаштириб, натижада бошқарув жараёни секинлашишига олиб келади. Бошқарув тизими корхоналарнинг ижтимоий-маданий муҳитига мос бўлиши лозим, самарали қарорлар қабул қилишга ваколатларни марказлаштириш ва марказлаштирмаслик даражаси, ваколатлар ва масъулиятларнинг тақсимланиши, мустақиллик даражаси ва раҳбарларнинг назорати даражаси сезиларли таъсир кўрсатади.

1-расм. Саноат корхоналарида бошқарув тизимини оптималлаштириш жараёни³³

³³ Муаллиф ишланмаси

Шундай қилиб, бошқарув тизимини самарадорлигини оширишда тизимни оптималлаштириш жараёнини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Ж.Лафта корхоналарнинг бошқарув тизимини оптималлаштириш жараёнини корхона мақсадларига энг самарали йўл билан эришишга ёрдам берадиган механизм деб айтади.³⁴

Корхонани бошқарув тизимини оптималлаштириш зарурати қуйидаги ҳолларда юзага келади:

- 1) бозор конъюктураси сезиларли даражада ўзгарганда;
- 2) корхона стратегияси қайта ишлаб чиқилганида;
- 3) бошқарув функцияларини ноаниқлиги, бўлимлардаги менежерларнинг маъсулияти ва ваколатларини такрорланиш ҳолатларида;
- 4) ваколатларни узатишдаги мураккабликларни мавжудлигида;
- 5) ахборот оқимини самарали бошқариш тизими мавжуд эмаслигида;
- 6) корхона ривожланишининг маълум босқичига етганида мавжуд тизим ўсишга тўсқинлик қилганида;

7) ташқи муҳит ўзгаришларига мослашувчан бошқарув механизмларини ташкил этилмаганлиги ва хоказолар.

Корхоналарнинг бошқарув тизимини оптималлаштиришда қуйидаги тамойилларга асосланиши керак:³⁵

- бозор ўзгаришларига мослашувчан муносабатни таъминлаш;
- бошқарув қарорларини марказлаштирилмасликнинг оптимал даражасини таъминлаш;
- корхонанинг таркибий бўлинмаларига корхона томонидан амалга ошириладиган аниқ функцияларни ташкил этиш ва бажариш, шунингдек, ушбу бўлинмалар томонидан бир хил функцияларни бажаришга йўл қўймаслик;
- корхона томонидан бажариладиган ҳар бир функцияни ташкил этиш ва бажариш учун жавобгарликни шахсга йўналтириш лозим.

Баъзи ҳолларда бошқарув тизимини оптималлаштириш даражаси қисман бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда, ўзгаришлар бошқарув тизимининг бир қисмига таъсир кўрсатади. Лекин қисман ўзгартириш кутилган самарани бермаслиги ҳам мумкин.

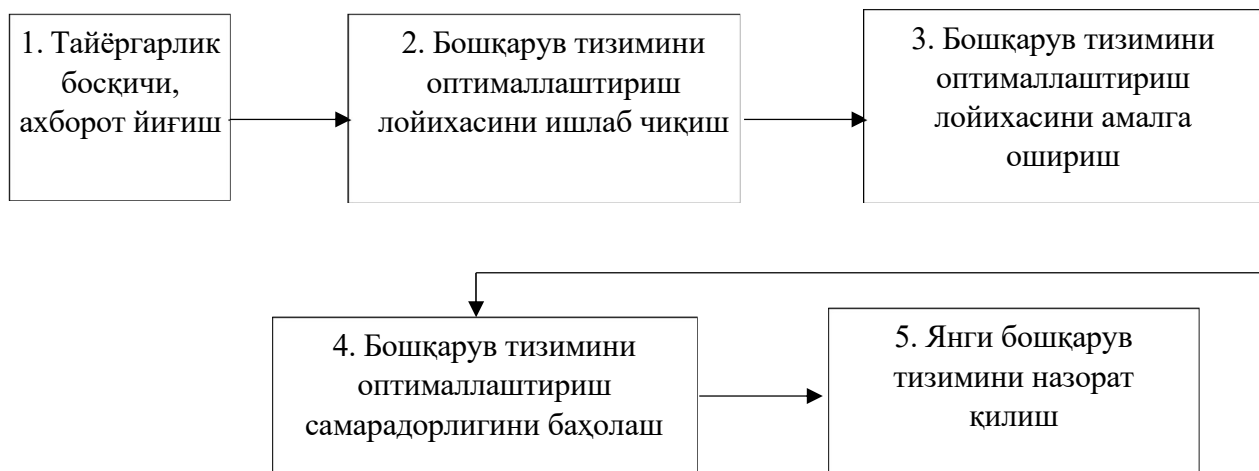
IV. МУҲОКАМА

Бошқарув тизимини оптималлаштириш корхона фаолиятини чуқур таҳлил қилишни, бўлимлар ўртасидаги муносабатларни ўрганишни талаб этади. Корхона фаолиятини таҳлил қилишда корхона Низоми, паспорти, молиявий-иқтисодий натижалари, ходимлар фаолияти, хизмат вазифалари, қонун – қоидалар, стандартлар, сертификатлар, ходимлар билан суҳбатлар, сўровномалар, кузатув материаллари ва бошқалар ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади.

³⁴ Лафта Дж.К. Теория организации. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 416 с.

³⁵ Мазур И.И., Шапиро В.Д. Реструктуризация предприятий и компаний: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 456 с.

Саноат корхоналарини бошқарув тизимини оптималлаштириш жараёнини қуйидаги босқичларга ажратиб кўрсатиш мумкин (2-расм):

2-расм. Корхонанинг бошқарув тизимини оптималлаштириш босқичлари³⁶

Саноат корхоналари бошқарув тизимини оптимизация қилишда асосан мақсад ва унинг атрофидаги масалаларга катта эътибор қаратиш зарур. Шу жиҳатдан бошқарув тизимини оптимизация қилишда аниқ стратегик режа ишлаб чиқилиши лозим.

1-жадвал

Корхонанинг бошқарув тизимини оптималлаштириш босқичлари ва уларни таркиби³⁷

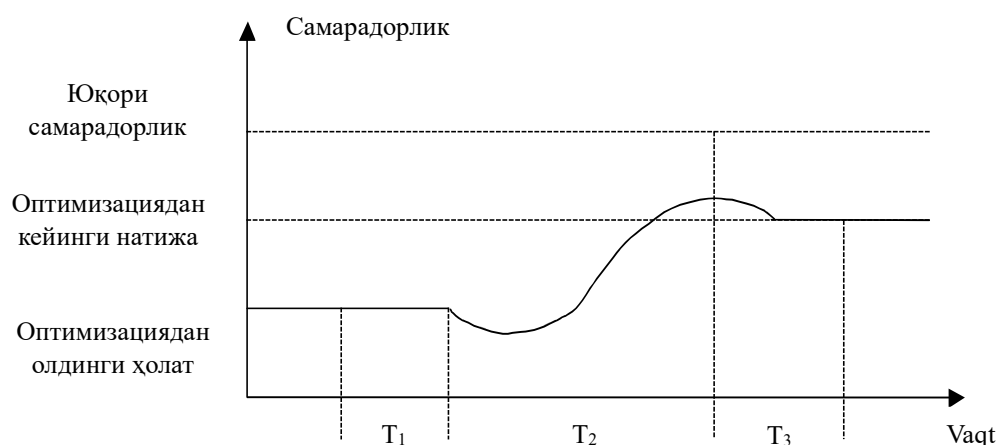
Босқичлар	Таркиби
1	2
1. Тайёргарлик босқичи	1.1. Бошқарув тизимини оптималлаштиришдан кутилаётган мақсадни аниқлаш 1.2. Бошқарув тизимини оптималлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнларини ташкил этиш 1.3. Корхонани бошқарув фаолиятини таҳлил қилиш 1.4. Амалдаги бошқарув тизимини камчиликларини аниқлаш
2. Бошқарув тизимини оптималлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш	2.1. Бошқарув тизимини оптималлаштириш бўйича аниқланган камчиликларни бартараф этиш усулларини аниқлаш 2.2. Бошқарув тизимини оптималлаштириш даврини режалаштириш 2.3. Бошқарув тизимини оптималлаштириш тузилмасини ишлаб чиқиш 2.4. Бўлимлар таркиби ва улар ўртасидаги алоқаларни тизимли тартибини ишлаб чиқиш

³⁶ Муаллиф ишланмаси

³⁷ Муаллиф ишланмаси

3. Бошқарув тизимини оптималлаштириш лойиҳасини амалга ошириш	3.1. Меҳнат салоҳиятини ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш 3.2. Трансформацияларни амалга ошириш бўйича тадбирлар ташкил этиш 3.3. Оптималлаштириш лойиҳасини ходимлар билан ижро этиш
4. Бошқарув тизимини оптималлаштириш самарадорлигини баҳолаш	4.1. Эришилган натижани белгиланган мақсадга мувофиқлик даражасини баҳолаш. 4.2. Бошқарув тизимини мазмуни, ташкил этилиши ва режага мос ҳолда ташкил этилганлигини аниқлаш
5. Янги бошқарув тизимини ишлаш механизмни назорат қилиш	5.1. Янги бошқарув тизимини ишлаш механизмни назорат қилиш 5.2. Бошқарув тизими самарадорлигини мониторинг қилиш

Саноат корхоналари бошқарув тизимини оптималлаштириш натижасида корхона самарадорлик кўрсаткичлари ўзгаришини қуйидагича кузатиш мумкин.

3-расм. Саноат корхоналарининг бошқарув тизимини оптималлаштиришни корхона самарадорлигига таъсири³⁸

Саноат корхоналари юкори самадорликка аксарият ҳолларда эриша олмайди, чунки янги техника-технологияларни жалб этилиши, бозор муҳитига мослашиш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш юкори ҳаражатларни талаб этади, бу эса иқтисодий самадорликни пасайишига олиб келади. Шунингдек ҳар қандай оптималлаштириш вақт ўтиши билан эски тизимга қайтиши ҳам мумкин, бу объектив жараён бўлиб, уни ўзгартириш қийин. Баъзида эски иш усуллариға бироз қайтиш муваффақиятли оптималлаштиришни кўрсатади.

Таъкидлаш жоизки, бошқарув тизимиға ўзгартиришлар киритиш корхонанинг нормал фаолият юритиш режимидан сезиларли даражада фарқ

³⁸ Муаллиф ишланмаси

қилади. Амалга ошириш дастурини ишлаб чиқишда классик бошқарув усулларида кўра аниқ вазиятга кўпроқ эътибор қаратиш керак. Бунинг сабаби шундаки, ўзгаришларни киритиш ҳар доим ходимларнинг қаршилиги билан бирга келади.

V. ХУЛОСАЛАР

1. Корхонанинг бошқарув тизими – бу корхонанинг рақобатбардошлигини таъминлашга хизмат қилувчи бир-бири билан боғлиқ тизимлар интеграцияси ҳисобланади.

2. Саноати корхоналарининг бошқарув тизими самарадорлиги оптимал ташкилий тузилма, оқилона бошқарув усули, адолатли меҳнат тақсимоти, малакали кадрлар, инновацион технологиялар каби омилларга боғлиқ ҳисобланади.

3. Саноати корхоналарига замонавий бошқарув тизимини татбиқ этиш натижасида корхона аниқ стратегик йўналиш асосида бошқарув тизимини ташкил этади, барча раҳбар-ҳодимларни функционал вазифалари аниқлаштирилади, корхона бозор қиймати орттирилади, бренд стратегиясини бошқаришга, инвестицион жозибадорликка эришилади, депсиниб турган саноат корхоналарига рақобатда устунликка эришиш бўйича курашишни аниқ миссияси ишлаб чиқилади, корхоналарни ички ва ташқи муҳит омиллари таҳлилий ўрганилади, бизнесдаги йўқотишларни олдини олиш бўйича аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

4. Саноат корхоналарининг бошқарув моделларини ишлаб чиқишда рақобатчи корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш, бозорга киришни энг илғор усуллари тадқиқ этиш, СММ менежерлари фаолиятини йўлга қўйиш, қўшимча қиймат яратиш тизимини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

5. Саноат корхоналарининг бошқарув тизимини оптималлаштиришда энг аввало кутилаётган мақсадни аниқлаш, сўнгра оптималлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш, амалга ошириш, самарадорлигини баҳолаш ҳамда янги бошқарув тизимини ишлаш механизмни назорат қилиш босқичлари муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, корхоналарни оптимизация қилишда инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш, автоматлаштириш тизимларини жорий этиш, ташкилий тузилмани ўзгартириш, корхона бошқарув тизимини қайта ташкил этиш, малакали мутахассисларни жалб этиш, лавозим йўриқномаларини инвентаризация қилиш талаб этилади.

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Федулово А.И. Современная концепция управления. - К.: Центр учебной литературы, 2007. - 536 с.

2. Федулова Л. Проблемы управления наукоемким производственным предприятием. [Электронный ресурс] / Л.Федулова // Директор. –Август. –2006. – Режим доступа к журн.: <http://www.director.by/cgi-bin/article.cgi?date=2006/08/21&name=09>

3. Булеев И.П. Антикризисное управление предприятием / И.П. Булеев, Н.Е. Брюховецкая. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. – 178 с.
4. Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: Манифест революции в бизнесе / М. Хаммер, Дж. Чампи; [пер. с англ.]. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 332 с.
5. Лафта Дж.К. Теория организации. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 416 с.
6. Мазур И.И., Шапиро В.Д. Реструктуризация предприятий и компаний: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 456 с.
7. Сорнелиус, П. Тхе Вариед Аппроачес то Риск ин Привате Экуити. / П. Сорнелиус. // ЭМ ПЭ Куартерлй Ревиев, 7 (1) – 2011. – pp. 6–7.
8. Махадеван Б. (2000). Бусинесс моделс фор Интернет-басед э-соммерсе: Ан анатомй. Салифорния Манагемент Ревиев, 42(4), 55–69.
9. Раппа М. Бусинесс моделс он тхе веб [Элестронис ресурсе] // Манагинг тхе Дигитал Энтерприсе. – Моде оф ассесс: [хттп://www.дигиталентерприсе.орг/моделс/моделс.хтмл](http://www.дигиталентерприсе.орг/моделс/моделс.хтмл)
10. Бек Н.Н., Гаджаева Л.Р. Открытые инновационные бизнес-модели и стратегии: особенности, проблемы, перспективы развития // Вестник Московского университета. Серия 6. №1, 2018. – с. 140 – 159.
11. Бурханов А.У. Корхоналар молиявий барқарорлиги: назария ва амалиёт. Монография. -Тошкент: Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2019. -160 б.

БАНКОВСКИЕ ИННОВАЦИИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Ширинова Шохсанам Собир кизи, PhD

Доцент кафедры “Международные финансы”

Ташкентский государственный университет экономики

E-mail: shokhsanam2828@gmail.com

[Tel: +998977831333](tel:+998977831333)

Аннотация: В данной статье автор раскрывает природу и отдельную роль банковских инноваций в контексте экономического развития. Также были рассмотрены теоретические взгляды классических экономистов (Й. Шумпетер, Р. Коуз и др.), а также были изучены современные методы и подходы к внедрению технологических изменений в банковской сфере. Особый акцент отводится цифровой трансформации банковского сектора, финтех-решениям и RegTech-инструментам, вместе с их влиянием на снижение транзакционных издержек, расширение финансовой доступности и рост предпринимательской активности.

Ключевые слова: Банковские инновации, финтех, финансовая доступность, экономический рост, RegTech, цифровизация, транзакционные издержки.

I. ВВЕДЕНИЕ

Банковские инновации играют важную роль в развитии экономических систем, поскольку позволяют снижать транзакционные издержки, повышать доступность финансовых услуг и стимулировать предпринимательство [1]. Исторически формирование инноваций в банковской сфере прослеживается с древних времён до современности и охватывает множество этапов — от появления первых форм кредита до глобальной цифровой трансформации XXI века.

Непрерывный и постоянно меняющийся процесс банковских инноваций отражает более масштабные социальные, технические и экономические сдвиги, которые формировали финансовую систему на протяжении всего времени. В прошлом банковские инновации радикально изменили состав и финансовые операции учреждений, а также увеличили доступ к финансовым услугам и повысили операционную эффективность. От ранней практики до нынешней цифровой эпохи в этом разделе описываются важные поворотные моменты в истории банковских инноваций.

Такие технологии, как аналитика данных, машинное обучение и искусственный интеллект, позволяют банкам оценивать огромные объёмы данных в режиме реального времени, повышая их способность принимать решения об обнаружении мошенничества, прогнозировании рынка и оценке кредитного риска [2]. Используя эти технологии, банки могут снизить свою подверженность финансовым потерям, точнее определять возможные риски и повышать свою общую финансовую устойчивость.

Банковские инновации способствуют инновациям в разных секторах и увеличивают благосостояние для широкой общественности, делая деньги более

доступными. Непрерывный и постоянно меняющийся процесс банковских инноваций отражает более масштабные социальные, технические и экономические сдвиги, которые формировали финансовую систему на протяжении всего времени. В прошлом банковские инновации радикально изменили состав и финансовые операции учреждений, а также увеличили доступ к финансовым услугам и повысили операционную эффективность. От ранней практики до нынешней цифровой эпохи в этом разделе описываются важные поворотные моменты в истории банковских инноваций.

II. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ БАНКОВСКИХ ИННОВАЦИЙ

Классические экономисты, такие как Й. Шумпетер, подчёркивали роль «творческого разрушения» и смены технологий в обеспечении экономического развития [2]. В банковской отрасли это проявляется через внедрение новых финансовых продуктов и каналов обслуживания, которые заменяют устаревшие модели и повышают конкурентоспособность рынка.

Р. Коуз и О. Уильямсон в рамках теории транзакционных издержек рассмотрели, каким образом инновации позволяют оптимизировать затраты, связанные с поиском информации, заключением сделок и соблюдением контрактных обязательств [3]. С современной точки зрения, такие технологические решения, как искусственный интеллект, большие данные и блокчейн, способны значительно сократить эти издержки, открывая новые перспективы для банковской сферы [4].

Теоретические взгляды ученых по банковским инновациям³⁹

Ученый/Группа	Год	Основная теория	Основные положения и применение
Йозеф Алоиз Шумпетер	(1934, 1942)	Теория творческого разрушения	- Экономическое развитие обусловлено заменой старых технологий новыми. - В банковском секторе это выражается в инновациях, таких как мобильный банкинг, финтех и блокчейн, которые изменяют традиционные модели.
Эверетт Митчелл Роджерс	(2003)	Теория распространения инноваций	- Распространение инноваций проходит через стадии: новаторы, ранние последователи, раннее и позднее большинство, отстающие. - Принятие инноваций зависит от их преимуществ, совместимости, сложности и возможности тестирования.

³⁹ Составлено автором

Рональд Гарри Коуз, Оливер Итон Уильямсон	(1937)	Теория транзакционных издержек	- Банковские инновации снижают издержки, связанные с финансовыми операциями. - Технологии позволяют улучшить сбор информации, переговоры и обеспечение соблюдения.
Фрэнк Х. Аллен	(2020)	Дополнение финтехом традиционного банкинга	- Финтех не заменяет традиционные банки, а дополняет их, расширяя доступность услуг.
Сауд Алховэйтер	(2020)	Доверие в цифровом банкинге	- Основная задача банков – обеспечить уверенность клиентов при использовании онлайн-услуг, минимизируя взаимодействие с человеком.
Викрам Чоудри и др.	(2018)	Роль цифровой грамотности в адаптации	- Цифровая грамотность играет ключевую роль в принятии мобильного банкинга. - Необходимость грамотных маркетинговых кампаний для повышения вовлеченности клиентов.
Мухаммад Ариф, Хванг Юн Джун	(2020)	Влияние доверия на принятие технологий	- Доверие снижает воспринимаемый риск и повышает удовлетворенность клиентов. - Основные барьеры – проблемы безопасности и конфиденциальности.
PricewaterhouseCoopers (PWC)	(2020)	Цифровизация для снижения затрат	- Устранение физической инфраструктуры снижает операционные издержки. - Укрепление финансовой стабильности через цифровые инициативы.
Аслый Демиргуч-Кунт и др.	(2018)	Финансовая доступность и технологии	- Цифровые кошельки и мобильный банкинг увеличивают доступность финансовых услуг, особенно для бедных и в удаленных регионах.
Торстен Бек и др.	(2010)	Инновации и экономический рост	- Банковские инновации поддерживают предпринимательство, предоставляя доступ к кредитам и финансовым услугам.

Эрик В. Т. Нгай и др. (2011)	(2011)	Использование данных в управлении рисками	- Аналитика данных, машинное обучение и ИИ позволяют банкам эффективно управлять рисками, обнаруживать мошенничество и прогнозировать тенденции.
Пин Чжан, Джин Вэнь	(2015)	Роль кибербезопасности в цифровых транзакциях	- Современные технологии (биометрия, шифрование) обеспечивают безопасность и соблюдение законов о защите данных.
Дуглас В. Арнер и др.	(2017)	Regtech для соответствия нормативным требованиям	- Решения на основе ИИ и автоматизации облегчают соблюдение нормативных требований, снижая издержки и риски несоответствия.
Мариус Гозман и др.	(2018)	Открытый банкинг и API	- Взаимодействие с внешними поставщиками для улучшения спектра финансовых услуг и интеграции данных через открытые платформы.
Натаниэль Калкин, Джон Симмонс	(2019)	Конкуренция и инновации	- Для сохранения конкурентоспособности традиционные банки должны внедрять инновации и адаптироваться к потребностям клиентов.

Финансовая доступность имеет эффект, который выходит за рамки краткосрочных выгод для людей; она также поддерживает общий экономический рост. Банковские инновации поддерживают предпринимателей и малые предприятия, предоставляя доступ к кредитным и финансовым услугам, позволяя инвестировать в прибыльные предприятия и создавая возможности для трудоустройства [8]. Способность контролировать риск значительно возросла благодаря финансовым инновациям.

Кроме того, оцифровка финансовых услуг ускорилась за счет достижений в области кибербезопасности. Банкам нужны более серьезные меры безопасности, поскольку они больше подвержены риску мошенничества, утечки данных и кибератак. Безопасность цифровых транзакций повышается за счет таких технологий, как проводная, биометрическая аутентификация и методы шифрования, которые гарантируют безопасность потребителей и соблюдение строгих законов о защите данных [9]. Инновационные решения в области регуляторных технологий (Regtech), помогающие банкам соблюдать требования законодательства, стали необходимыми из-за растущей сложности нормативной базы, контролирующей банковскую отрасль. Решения в области регуляторных технологий на основе искусственного интеллекта и автоматизации помогают банкам эффективно удовлетворять критериям соответствия за счет оптимизации

нормативной отчетности, улучшения процедур Diptych и улучшения управления рисками [10]. Эти технологии снижают опасность штрафов и ущерба репутации в результате несоблюдения, а также расходы и сложность соблюдения нормативных требований. Кроме того, развитие обмена данными, например, вызванное законами об открытом банкинге, позволяет банкам работать с внешними поставщиками для предоставления более широкого спектра финансовых услуг. Банки могут поддерживать клиентские предложения, внедрять инновации и включать внешние источники данных в свои системы, соблюдая законы о защите данных, используя интерфейсы прикладного программирования или API [2]. Инновации необходимы для влияния на рынок и дифференциации в жестко конкурентном банковском секторе. Теперь у клиентов есть более гибкие и доступные варианты благодаря разрушению старой банковской парадигмы, вызванному ростом финтех-бизнеса и цифровых банков, или небанков. Традиционные банки должны постоянно внедрять инновации, предоставляя новые товары и услуги, которые удовлетворяют меняющиеся потребности клиентов, если они хотят быть конкурентоспособными.

Банки могут подумать о новых источниках дохода и продуктах АС, таких как робо-консультанты, платформенные варианты финансирования и интегрированные инструменты финансового управления, инвестируя в инновации. Предлагая полный спектр услуг, соответствующих их потребностям, эти креативные решения не только помогают банку привлекать новых клиентов, но и улучшают его способность удерживать свою текущую клиентуру. И последнее, но не менее важное: инновационный банкинг вносит значительный вклад в экономическое развитие, предлагая эффективные финансовые услуги, которые поощряют инвестиции, предпринимательство и потребление. Теперь банки могут предоставлять мелкомасштабное финансирование стартапам и малым предприятиям (МСП), которые являются наиболее значимыми двигателями экономического роста, благодаря достижениям в области кредитования, услуг венчурного капитала и краудфандинговых платформ [13].

Таблица 1.

Оценочные признаки банковских инноваций⁴⁰

Со стороны банка:	Со стороны потребителя:
Экономичность	Безопасность
Надежность	Понятность
Увеличение прибыли (снижение затрат)	Доступность
Популярность	Новизна (принципиально новый продукт)
Оптимальность	Альтернативность
Новинка (новая аудитория)	Снижение затрат (финансовых)
Ускорить финансовую акселерацию	

⁴⁰ Составлено автором

III. ЭВОЛЮЦИЯ БАНКОВСКИХ ИННОВАЦИЙ

Истоки банковских инноваций восходят к древним цивилизациям Месопотамии и Древнего Рима, где появились ранние формы финансового посредничества и кредитования [5]. Средневековая Европа и эпоха Возрождения отметились ростом торговых банков и развитием ключевых инструментов (векселя, двойная бухгалтерия). Становление центральных банков (Банк Англии, 1694 г.) стало важным этапом в формировании современной банковской системы [6].

XX век принёс массовую компьютеризацию бэк-офисных операций и появление банкоматов, что повысило доступность и удобство банковских услуг [7]. Развитие электронных переводов, кредитных и дебетовых карт подготовило почву для финтех-революции в начале XXI века [8].

1. Ранние банковские инновации (от древних времен до XVIII века)

Истоки банковских инноваций можно проследить до древних цивилизаций, где появились ранние формы финансового посредничества и кредита. В Месопотамии, около 2000 г. до н. э., записи показывают, что храмы и дворцы функционировали как хранилища богатства, а также предоставляли элементарные банковские услуги, такие как кредиты фермерам и торговцам [12]. Аналогично, в Древней Греции и Риме ссуда денег и выпуск векселей были обычными практиками, отражающими раннее развитие кредитных инструментов.

Подъем торгового банковского дела в средневековой Европе ознаменовал значительный прогресс в финансовых инновациях. В эпоху Возрождения итальянские города-государства, такие как Венеция, Флоренция и Генуя, стали ведущими финансовыми центрами, где семьи, такие как Медичи, стали пионерами таких инноваций, как двойная бухгалтерия и векселя. В частности, вексель произвел революцию в международной торговле, позволив торговцам переводить средства на большие расстояния без необходимости транспортировки физической валюты, тем самым снижая риск кражи и потери [11].

2. Рождение современного банковского дела (18-19 века)

Современная банковская система начала формироваться в 18 веке с созданием центральных банков и ростом коммерческих банковских учреждений. Например, основание Банка Англии в 1694 году представляло собой крупное институциональное новшество, заложившее основу для современного центрального банка. Роль Банка Англии как кредитора последней инстанции в сочетании с его способностью выпускать банкноты помогла стабилизировать финансовую систему и укрепить доверие к денежным операциям.

IV. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ФИНТЕХ-РЕВОЛЮЦИЯ

XIX век стал свидетелем дальнейших инноваций, особенно в ответ на потребности индустриализации и мировой торговли. Развитие акционерных банков позволило объединить капиталы нескольких акционеров, что способствовало масштабным инвестициям в инфраструктурные проекты, такие как железные дороги и фабрики. Расширение филиальной банковской системы,

впервые начатое такими банками, как Barclays и Lloyds в Великобритании, позволило финансовым учреждениям охватить более широкую клиентскую базу и предоставлять услуги в нескольких регионах. Кроме того, введение чеков и системы клиринговой палаты в 19 веке значительно повысило эффективность банковских транзакций, сократив время и стоимость, связанные с переводом средств между банками.

20 век ознаменовал новую эру инноваций в банковском деле, во многом обусловленную технологическими достижениями. Внедрение компьютерных систем в 1950-х и 1960-х годах произвело революцию в операциях бэк-офиса, позволив банкам автоматизировать многие из своих процессов, таких как бухгалтерский учет, ведение записей и обработка платежей. Внедрение мейнфреймов в банковское дело значительно повысило скорость и точность транзакций, заложив основу для более продвинутых цифровых услуг в последующие десятилетия.

Одним из самых преобразующих нововведений 20 века стало внедрение банкоматов в 1960-х годах. Первый банкомат, представленный Barclays Bank в Лондоне в 1967 году, позволял клиентам снимать наличные в любое время, что ознаменовало начало самообслуживания в банковских операциях. Распространение банкоматов в последующие десятилетия обеспечило большее удобство для клиентов, одновременно снизив операционную нагрузку на банковские отделения.

Развитие систем электронных переводов средств (EFT) в 1970-х и 1980-х годах еще больше преобразило банковский ландшафт, сделав возможным цифровой перевод денег между счетами. Это нововведение в сочетании с ростом кредитных и дебетовых карт снизило зависимость от физических наличных денег и чеков, способствуя более быстрым и безопасным транзакциям. Внедрение SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) в 1973 году стандартизировало международные платежи, сделав трансграничные транзакции более эффективными и надежными.

21 век стал свидетелем резкого ускорения банковских инноваций, обусловленного ростом интернета, мобильных технологий и финансовых технологий (финтех). Появление онлайн-банкинга в конце 1990-е и начало 2000-х годов ознаменовали собой существенный сдвиг в том, как клиенты взаимодействуют с банками, позволяя им управлять счетами, переводить средства и оплачивать счета удаленно. По мере того, как широкополосный интернет становился все более доступным, услуги онлайн-банкинга стали стандартным предложением для большинства банков, что снизило необходимость для клиентов посещать физические отделения.

Инновации сегодня являются основным драйвером развития финансовой отрасли, особенно банковского дела. Хасан и др. и Круз-Гарси и др. объясняет, что очень быстрое развитие финансовых технологий оказывает большое влияние на банковскую отрасль. Банковская отрасль за последние 10 лет развивалась благодаря финансовым технологиям, которые следуют велению времени. [8] Производительность компании может быть улучшена за счет доходов от

комиссий за счет банковских функций, которые являются более инновационными, удобными и имеют добавленную стоимость для клиентов. Кинг объяснил, что очень быстрое развитие цифровых технологий побудило банковский сектор адаптировать свою традиционную бизнес-модель, то есть от бизнес-модели, которая опирается на роль физических филиалов (банк 1.0), к интернет-банкингу (банк 2.0), мобильный банкинг (банк 3.0) и, наконец, стать банком повсюду (банк 4.0). В качестве реакции на тенденцию финансовых технологий банковская отрасль продолжает попытки нанять специалистов в области цифровых финансов, чтобы свести к минимуму количество банковских отделений и снизить эксплуатационные расходы за счет внедрения систем искусственного интеллекта (ИИ). Основываясь на Крибеле и Дебенере разработках, инновации, реализуемые в банковской сфере, могут включать в себя: Банкоматы (банкоматы) и некоторые функции, предоставляемые банкоматами. По данным Акхисара и др., количество банкоматов влияет на прибыльность или эффективность банковских операций. [5]

Таблица 2.

Классификация банковских инноваций по критериям⁴¹

Категории инноваций в банках	Описание	Примеры
По природе изменений	Технологические, продуктовые, процессуальные изменения	Искусственный интеллект, блокчейн, цифровые счета
По каналу внедрения	Цифровые каналы и физическая инфраструктура	Мобильные банки, умные банкоматы
По цели	Ориентация на клиента или операционную эффективность	Персонализация, автоматизация процессов
По влиянию на рынок	Инкрементальные или прорывные инновации	Революционные необанки, улучшенные мобильные приложения
По степени регулирования	Регулируемые или нерегулируемые технологии	Платежные системы в рамках Open Banking, P2P-кредиты
По области применения	Платежи, финансирование, сбережения и инвестиции	Цифровые кошельки, робо-адвайзеры, краудфандинг
По степени принятия	Новые технологии или зрелые решения	Банковские приложения, устойчивые технологии
По степени интеграции	Интеграция в экосистему банка или сторонние платформы	Интеграция с FinTech, использование API
По целевой аудитории	Ориентация на массовый рынок или нишевые сегменты	Специализированные продукты для малого бизнеса
По времени внедрения	Краткосрочные, среднесрочные или долгосрочные стратегии	Внедрение новых платежных систем за 1-2 года

⁴¹ Источник * сформирован автором на основе (Безуглый, 2016; Дроботя и др., 2021)

V. ВЫВОДЫ

В заключении необходимо отметить, что банковские инновации представляют собой вовсе не линейный процесс усовершенствования финансовых технологий, а наоборот комплексную и сложную систему адаптации к изменяющимся социально-экономическим и технологическим условиям. В свою очередь история банковского сектора демонстрирует своего рода циклическую природу изменений и трансформаций: здесь берут начало чековые расчеты наряду с пластиковыми картами до современной, сегодняшней эры искусственного интеллекта и блокчейн-технологий. В то время как инновации рассматривались в качестве ответа на структурные вызовы экономики в целом, то на сегодняшний день они формируют и образуют совершенно новые модели взаимодействия, превращая само понятие банковского посредничества в нечто иное.

При анализе классических экономических теорий (Й. Шумпетер, Э. Роджерс) только и подтверждают, что внедрение новых технологий сопровождается амбивалентностью двухсторонних последствий: с одной стороны, инновации в свою очередь не только сокращают транзакционные издержки, но и расширяют доступ к финансовым услугам, но с другой – порождают и создают совершенно новые формы рисков и угроз для стабильности системы в целом. В нынешних условиях цифровизации, коммерческие банки не должны опираться едино на классические механизмы регулирования, так как технологические решения (RegTech, искусственный интеллект, большие данные) вызывают необходимость совершенно другого направления к оценке их влияния на финансовый рынок.

Однако, даже если брать во внимание существенный прогресс в цифровых инновациях, банковский сектор противостоит ряду основополагающих вызовов. Во-первых, регуляторные ограничения, разработанные в эпоху традиционного банковского обслуживания, зачастую не успевают адаптироваться к новым реалиям. Во-вторых, рост угроз кибербезопасности требует пересмотра стратегий защиты данных и цифровых активов. В-третьих, взаимодействие традиционных банков с небанковскими финтех-компаниями трансформирует конкурентную среду, создавая как новые возможности, так и риски для устойчивости финансового сектора.

Внедрение банковских инноваций – это не просто технологический процесс, а стратегическая необходимость, определяющая конкурентоспособность финансовых институтов и их способность соответствовать новым потребностям клиентов. В будущем ключевыми направлениями исследований должны стать: поиск оптимального баланса между инновациями и регуляторной стабильностью, изучение влияния цифровых финансовых инструментов на экономический рост и анализ новых моделей банковской экосистемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бек Т. и др. Финансовые инновации: светлая и темная стороны // *Journal of Banking & Finance*, 2016. №72. С. 28–51.
2. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия. Нью-Йорк: Harper, 1942. 431 с.
3. Коуз Р. Природа фирмы // *Economica*, 1937, Т. 4 (16). С. 386–405.
4. Уильямсон О.Э. Экономика транзакционных издержек: управление контрактными отношениями // *The Journal of Law and Economics*, 1979, Т. 22 (2). С. 233–261.
5. Дэвис Г. История денег: от древних времен до настоящего дня. Кардифф: Университетский пресс Уэльса, 2002. 720 с.
6. Клэпхэм Дж. Банк Англии: история. Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 1944. 355 с.
7. МакЭндрюс Дж. Ценообразование сети банкоматов — обзор литературы // *Review of Network Economics*, 2003, Т. 2 (2). С. 146–158.
8. Хамфри Д.Б., Пулли Л.Б., Весала Дж.М. Наличные, бумажные и электронные платежи: кросс-страновой анализ // *Journal of Money, Credit and Banking*, 1996, Т. 28 (4). С. 914–939.
9. Кинг Б. Банк 4.0: банковское обслуживание везде, но не в банке. Сингапур: Wiley, 2018. 352 с.
10. Арнер Д.В., Барберис Дж.Н., Бакли Р.П. ФинТех, РегТех и переосмысление финансового регулирования // *Northwestern Journal of International Law and Business*, 2017, Т. 37 (3). С. 371–413.
11. Гозман М. и др. Открытый банкинг: последствия для финансового ландшафта // *Financial Innovation*, 2018, Т. 4 (1). С. 1–13.
12. Демиргюч-Кунт А. и др. Глобальная база данных Findex 2017: измерение финансовой инклюзии и революция в сфере финтеха. Вашингтон, округ Колумбия: Всемирный банк, 2018. 148 с.
13. Нгай Э.В.Т., Ху Ю., Вонг Ю.Х., Чен Ю., Сунь С. Применение методов интеллектуального анализа данных в выявлении финансового мошенничества: классификационная структура и академический обзор литературы // *Decision Support Systems*, 2011, Т. 50 (3). С. 559–569.

INTERNET TEXNOLOGIYALARINING SAMARQAND VILOYATI QISHLOQ XO'JALIGI SAMARADORLIGIGA EKONOMETRIK TA'SIRI

O'rozaliyev Elyor Shuxrat o'g'li

TDIU Samarqand filiali

"Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari" kafedrasi tayanch doktoranti

eurozaliyev@gmail.com

+998995950687

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda O'zbekistonning muhim qishloq xo'jaligi hududi bo'lgan Samarqand viloyatida internet texnologiyalarining qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'siri ekonometrik tahlil usullari orqali o'rganilgan. Tadqiqot 2000-yildan 2024-yilgacha bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi va internet qamrovi, internetdan foydalanish darajasi va axborot olish imkoniyatlarining qishloq xo'jaligi mahsuldorligiga ta'sirini baholaydi. Ekonometrik tahlil natijalari internet qamrovining kengayishi va fermerlarning internet orqali axborot olish imkoniyatlari ortishi qishloq xo'jaligi hosildorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniq ko'rsatdi. Biroq, internetdan foydalanishning salbiy ta'siri internet savodxonligini oshirish va fermerlarni internetdan to'g'ri foydalanishga o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi. Tadqiqot xulosalari qishloq xo'jaligi sohasida internet texnologiyalaridan to'g'ri va samarali foydalanish orqali fermerlar mehnatini unumli qilish va farovonligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Internet qamrovi, qishloq xo'jaligi samaradorligi, Samarqand viloyati, ekonometrik tahlil, internetdan foydalanish, axborot olish imkoniyatlari, qishloq xo'jaligi mahsuldorligi, internet savodxonligi, onlayn savdo, agrotexnologiyalar

Kirish

O'zbekistonning iqtisodiy o'sishi va aholi farovonligini ta'minlashda qishloq xo'jaligi muhim o'rin tutadi. Mamlakatimizning katta qismi qishloq joylarida joylashganligi sababli, bu sohaning rivoji nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, balki mintaqalar iqtisodiy barqarorligiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Biroq, bugungi kunda qishloq xo'jaligi oldida turgan asosiy muammolardan biri bu samaradorlikning yetarli darajada emasligidir. Bu muammoni hal qilishda texnologiyalardan, xususan, internetdan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Internet qishloq xo'jaligi sohasiga keng imkoniyatlar ochib beradi. Fermerlar va qishloq xo'jaligi mutaxassisleri internet orqali zamonaviy agrotexnologiyalar, bozor narxlari, ob-havo prognozlari va boshqa muhim ma'lumotlarni olishlari mumkin. Bundan tashqari, internet orqali fermerlar o'z mahsulotlarini onlayn platformalar orqali sotishlari, yangi xaridorlar topishlari va bizneslarini kengaytirishlari mumkin. Biroq, O'zbekistonning qishloq joylarida internetga kirish imkoniyatlari hali ham cheklangan. Shu sababli, ushbu tadqiqot internetga kirish imkoniyatining qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.

Internetga kirishning qishloq xo'jaligi hosildorligiga ta'siri tobora ko'proq dehqonchilik amaliyotida samaradorlik va barqarorlikni oshirishning muhim omili sifatida e'tirof etilmoqda. Turli tadqiqotlar raqamli texnologiyalar, xususan internetga kirish texnik samaradorlikni oshirish, axborotdan yaxshiroq foydalanish va zamonaviy qishloq xo'jaligi amaliyotlarini qabul qilish orqali qishloq xo'jaligi unumdorligini

oshirishga qanday yordam berishini ta'kidlaydi. Quyidagi bo'limlarda ushbu asosiy jihatlar haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Texnik samaradorlikka ijobiy ta'sir.

Internetdan foydalanish fermerlar orasida texnik samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Masalan, Internet texnologiyasidan foydalangan Pokistondagi bug'doy fermerlari texnik samaradorlik balini 0.62 ga, foydalanmayotganlar uchun 0.55 ga nisbatan erishdi (Ahmad et al., 2024).

Xitoyda raqamli iqtisodiyot qishloq xo'jaligi texnik samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ko'rsatildi va marketizatsiya muhim vositachilik mexanizmi vazifasini bajaradi (Ding, 2024).

Takomillashtirish mexanizmlari

Internetga kirish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish xizmatlarini qabul qilishni osonlashtiradi va qishloq xo'jaligi unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan yerlarni o'tkazish jarayonlarini kuchaytirmoqda (Wang et al., 2024).

Sahara-pastki Afrikada mobil telefonlar va internet qamrovi qishloq xo'jaligi hosildorligini oshirish bilan bog'liq bo'lib, birinchi navbatda ta'lim va qishloq xo'jaligi inshootlaridan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash orqali bog'langan (Mbongo & Djoumessi, 2024).

Mintaqaviy tafovutlar va siyosatning oqibatlar.

Internetga kirishning ta'siri mintaqaga qarab farq qiladi, tadqiqotlar urbanizatsiya va marketizatsiya qishloq hududlarida internetdan foydalanishning afzalliklarini to'ldirishi yoki almashtirishi mumkinligini ko'rsatadi (Wang et al., 2024).

Siyosat chiqaruvchilarga qishloq xo'jaligi o'sishi va samaradorligini rag'batlantirish uchun internetni qabul qilish va raqamli texnologiyalarni rag'batlantirish, ayniqsa rivojlanayotgan hududlarda (Ahmad et al., 2024) (Mbongo & Djoumessi, 2024).

Internetga kirishning qishloq xo'jaligi hosildorligiga afzalliklari aniq bo'lsa-da, tengsiz kirish va raqamli savodxonlikning turli darajalari kabi muammolar uning to'liq salohiyatiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu tengsizliklarni bartaraf etish qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarning ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun juda muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi internetga kirish imkoniyatining Samarqand viloyati qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'sirini o'rganishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi savollarga javob izlanadi:

✓ Internetga kirish imkoniyati qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

✓ Internetdan foydalanish fermerlarning bozor narxлари va yangi texnologiyalar haqidagi xabardorligini oshirishga yordam beradimi?

✓ Internet orqali onlayn savdo qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish hajmini oshirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Ushbu savollarga javob berish uchun quyidagi gipotezalar ilgari suriladi:

✧ Internetga kirish imkoniyati yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi korxonalarida mahsuldorlik yuqori bo'ladi.

✧ Internetdan faol foydalanadigan fermerlar bozor narxlari va yangi texnologiyalar haqida yaxshiroq xabardor bo'ladilar.

✧ Internet orqali onlayn savdo qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish hajmini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot natijalari qishloq xo'jaligi sohasida internetdan foydalanishning afzalliklarini aniqlashga va qishloq joylarida internetga kirish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqot Samarqand viloyati misolida olib boriladi, chunki viloyat O'zbekistonning muhim qishloq xo'jaligi mintaqalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari nafaqat Samarqand viloyati, balki O'zbekistonning boshqa qishloq xo'jaligi mintaqalari uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda 2000-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davr uchun ma'lumotlar to'plandi va tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi qishloq xo'jaligi mahsuldorligiga internetga kirish imkoniyati, fermerlarning internetdan foydalanish darajasi va axborot olish imkoniyati ta'sirini baholashdan iboratdir.

Tadqiqotda ekonometrik tahlil uchun ko'p o'lchovli chiziqli regressiya modeli qo'llaniladi. Ushbu model quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot X_1 + \beta_2 \cdot X_2 + \beta_3 \cdot X_3 + \varepsilon$$

Bu yerda:

- Y - qishloq xo'jaligi mahsuldorligi (bog'liq o'zgaruvchi);
- X1 - internetga kirish imkoniyati (mustaqil o'zgaruvchi);
- X2 - fermerlarning internetdan foydalanish darajasi (mustaqil o'zgaruvchi);
- X3 - fermerlarning axborot olish imkoniyati (mustaqil o'zgaruvchi);
- β_0 - ozod had, regressiya tenglamasining kesishish nuqtasi;
- $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ - mos ravishda X1, X2 va X3 o'zgaruvchilarining regressiya koeffitsientlari;
- ε - xatolik had, modelda tushuntirib bo'lmaydigan qoldiqlarni ifodalaydi.

Ushbu model mustaqil o'zgaruvchilarning har bir birligi o'zgarishi bog'liq o'zgaruvchiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatuvchi regressiya koeffitsiyentlarini hisoblash imkonini beradi. Masalan, β_1 koeffitsiyenti unga kirish imkoniyati bir birlikka ortganda qishloq xo'jaligi mahsuldorligi qancha o'zgarishini ifodalaydi.

Ma'lumotlar to'plash uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va boshqa tegishli manbalardan foydalaniladi. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun Gretl ekonometrik dasturiy ta'minoti ishlatiladi.

Regressiya modelining mosligini tekshirish uchun turli diagnostik testlar o'tkaziladi. Bu testlar modelning taxminlari qanchalik to'g'ri ekanligini baholashga yordam beradi. Jumladan, R-kvadrat ko'rsatkichi modelning bog'liq o'zgaruvchining dispersiyasini qancha darajada tushuntirib bera olishini ko'rsatadi. F-statistikasi esa modelning umumiy ahamiyatini baholaydi.

Ushbu metodologiya tadqiqot maqsadlariga mos ravishda yanada takomillashtirilishi mumkin. Masalan, boshqa mustaqil oʻzgaruvchilar qoʻshilishi yoki turli ekonometrik modellar solishtirilishi mumkin.

Natija

1-jadval

OLS regression natijalari

Oʻzgaruvchi	Koeffitsient	Standart Xato	t-nisbat	p-qiyamat
const	54.8407	7.79498	7.035	6.06e-07 ***
Internet_Qamrov i	1.16694	0.245466	4.754	0.0001 ***
Internetdan_Foyd ~	-4.20169	0.333734	-12.59	2.99e-011 ***
Axborot_Olish	4.11509	0.489194	8.412	3.65e-08 ***

2-jadval

Batafsil maʼlumotlar:

Oʻzgaruvchi	Qiymat
Oʻrtacha bogʻliq oʻzgaruvchi	160.0000
Bogʻliq oʻzgaruvchining standart chetlanishi	36.79900
Qoldiqlar yigʻindisi	108.8014
Regressionning standart xatosi	2.276185
R-kvadrat	0.996652
Sozlashgan R-kvadrat	0.996174
F(3, 21)	6248.214
F-qiyamat	3.90e-31

Log-ehtimollik	-53.85657
Akaike mezon	115.7131
Schwarz mezon	120.5886
Hannan-Quinn mezon	117.0654
***	yuqori darajadagi statistika ahamiyati

Ushbu tadqiqotda, bog'liq o'zgaruvchiga (160.0000 o'rtacha qiymat) ta'sir qiluvchi bir nechta omillar tahlil qilindi. Regressiya tahlil natijalariga ko'ra, "Internet qamrovi" (koeffitsiyent = 1.16694, p-qiymat = 0.0001), "Internetdan foydalanish" (koeffitsiyent = -4.20169, p-qiymat = 2.99e-011) va "Axborot olish" (koeffitsiyent = 4.11509, p-qiymat = 3.65e-08) kabi omillar statistika nuqtayi nazaridan yuqori darajada ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi (***).

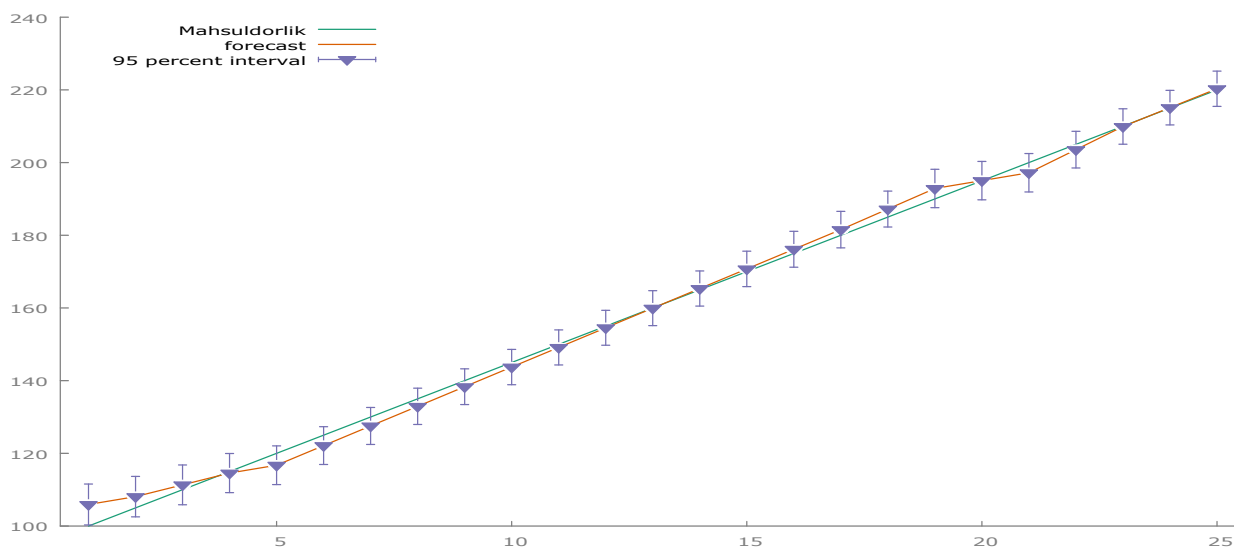
"Internet qamrovi" ning ijobiy koeffitsiyenti, internet qamrovi ortishi bog'liq o'zgaruvchining ortishiga olib kelishini ko'rsatadi. Aksincha, "Internetdan foydalanish"ning salbiy koeffitsiyenti, internetdan foydalanishning ortishi bog'liq o'zgaruvchining kamayishiga sabab bo'lishini anglatadi. "Axborot olish"ning ijobiy koeffitsiyenti esa, axborot olish imkoniyati ortishi bog'liq o'zgaruvchining ortishiga olib kelishini ko'rsatadi.

Regressiya modeli yuqori darajadagi moslikni ko'rsatdi (R-kvadrat = 0.996652, Sozlashgan R-kvadrat = 0.996174). F-statistikasi ($F(3, 21) = 6248.214$, F-qiymat = $3.90e-31$) modelning umumiy yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Qoldiqlar yig'indisi 108.8014, regressiyaning standart xatosi esa 2.276185 ga teng.

Akaike (115.7131), Schwarz (120.5886) va Hannan-Quinn (117.0654) mezonlari modelning sifatini baholash uchun qo'llanilgan natijalar modelning ma'lumotlarga mos kelishini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqot natijalari, tahlil qilingan omillarning bog'liq o'zgaruvchiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini va modelning yuqori darajadagi bashorat qilish qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatdi.

Vaqt o'tishi bilan mahsuldorlik dinamikasi

Muhokama

Tadqiqot natijalari, asosan, qishloq xo'jaligi sektorida internet texnologiyalarining ta'sirini baholashga qaratilgan savollarga javob berishga yordam beradi.

Internetga kirish imkoniyati qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

1. Tadqiqotda "Internet qamrovi"ning ijobiy koeffitsiyenti, internetga kirish imkoniyatining ortishi bog'liq o'zgaruvchining ortishiga olib kelishini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligining oshishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Fermerlar internet orqali agronomik ma'lumotlar, ob-havo prognozlari va boshqa muhim resurslarga kirishlari mumkin, bu esa hosildorlikni oshirishga yordam beradi.

Internetdan foydalanish fermerlarning bozor narxlari va yangi texnologiyalar haqidagi xabardorligini oshirishga yordam beradimi?

1. "Internetdan foydalanish" ning salbiy koeffitsiyenti biroz murakkabroq. Bu, ehtimol, internetdan noto'g'ri foydalanish yoki fermerlarning ma'lumotni to'g'ri qabul qila olmasligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek, fermerlarni onlayn to'ldiradigan ma'lumotlar ishonchsiz bo'lishi mumkin. Lekin "Axborot olish"ning ijobiy koeffitsiyenti, axborot olish imkoniyati ortishi bog'liq o'zgaruvchining ortishiga olib kelishini ko'rsatadi. Bu esa, agar fermerlar internetdan to'g'ri foydalana olsalar, bozor narxlari va yangi texnologiyalar haqidagi xabardorligini oshirishlari mumkinligini ko'rsatadi. Demak, ularga maxsus treninglar orqali internetdan unumli foydalanishni o'rgatish maqsadga muvofiq.

Internet orqali onlayn savdo qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish hajmini oshirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

1. Tadqiqotda onlayn savdo to'g'ridan-to'g'ri o'rganilmagan. Lekin internet qamrovi va axborot olish imkoniyatining ijobiy ta'siri, internet orqali onlayn savdo

qilish qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish hajmini oshirishga yordam berishi mumkinligini taxmin qilishga imkon beradi. Fermerlar internet orqali yangi bozorlarga chiqishlari va to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilar bilan aloqa o'rnatishlari mumkin.

Ushbu tadqiqot natijalari, internet texnologiyalarining qishloq xo'jaligi sektoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. "Internet qamrovi"ning ijobiy ta'siri, internetga kirish imkoniyatining oshishi hosildorlikni oshirishga va fermerlarning xabardorligini oshirishga yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi. "Internetdan foydalanish"ning salbiy koeffitsiyenti esa, internetdan noto'g'ri foydalanish yoki ma'lumotni noto'g'ri qabul qilish muammolarini ko'rsatadi. Shuning uchun, fermerlarni internetdan to'g'ri foydalanishga o'rgatish va ishonchli ma'lumot manbalariga kirishni ta'minlash muhimdir.

"Axborot olish"ning ijobiy koeffitsiyenti, fermerlar internet orqali yangi bozorlar, narxlar va texnologiyalar haqida ma'lumot olishlari mumkinligini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, onlayn savdoni rivojlantirish va sotish hajmini oshirishga yordam beradi.

Kelgusi tadqiqotlarda onlayn savdo va internetdan foydalanishning fermerlarga ta'sirini yanada chuqurroq o'rganish va internet texnologiyalarining qishloq xo'jaligi sektorida samarali qo'llanilishini ta'minlash yo'llarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda O'zbekistonning muhim qishloq xo'jaligi hududi bo'lgan Samarqand viloyatida internet texnologiyalarining qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Tadqiqot natijalari internet qamrovining kengayishi va fermerlarning internet orqali axborot olish imkoniyatlari ortishi qishloq xo'jaligi hosildorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniq ko'rsatdi. Internet nafaqat zamonaviy agrotexnologiyalar va bozor narxlari haqida ma'lumot olish, balki fermerlarga o'z mahsulotlarini onlayn sotish va yangi bozorlarga chiqish imkoniyatini ham beradi.

Shu bilan birga, tadqiqot internetdan foydalanishning salbiy ta'sirini ham ko'rsatdi, bu esa internet savodxonligini oshirish va fermerlarni internetdan to'g'ri foydalanishga o'rgatish zarurligini ta'kidlaydi. Bugungi kunda qishloq ahli uchun internet shunchaki "qo'shimcha" emas, balki ularning hayotini yaxshilash, mehnatini yengillashtirish va farovonligini oshirish uchun zarur bo'lgan vositaga aylanmoqda.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi sohasida internet texnologiyalaridan to'g'ri va samarali foydalanish orqali fermerlarimizning mehnatini yanada unumli qilish, ularning oilalariga farovonlik olib kirish mumkin. Shuning uchun ham hukumat, tadqiqotchilar va mutaxassislar birgalikda harakat qilib, qishloq joylarida internet infratuzilmasini yaxshilash, fermerlarni o'qitish va ularga zarur ko'nikmalarni berish, ishonchli onlayn platformalar yaratish kabi muhim vazifalarni bajarishlari kerak.

Biz ishonamizki, bu boradagi sa'y-harakatlar nafaqat Samarqand viloyati, balki butun O'zbekiston qishloq xo'jaligining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi va har bir fermerning oilasiga quvonch va farovonlik olib kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmad, S., Zhao, M., Shah, S. A. A., Ahmad, I., Jan, I. Impact of Internet Access on the Technical Efficiency of Wheat Farmers in Pakistan: A Stochastic Metafrontier Analysis // *Technology in Society*. – 2024. – Vol. 76. – P. 102434.
2. Ding, J. Digital Economy and Agricultural Technical Efficiency: The Mediating Role of Marketization // *Technological Forecasting and Social Change*. – 2024. – Vol. 198. – P. 122976.
3. Mbongo, S. S., Djoumessi, R. Y. Does Mobile Phone and Internet Coverage Boost Agricultural Productivity in Sub-Saharan Africa? Evidence from Micro-Level Data // *Telecommunications Policy*. – 2024. – Vol. 48, No. 3. – P. 102715.
4. Wang, Y., Li, Y., Wang, Y. Does Internet Access Increase Agricultural Productivity? Evidence from China // *Information Processing & Management*. – 2024. – Vol. 61, No. 2. – P. 103580.
5. Urozaliev, E. Digital Inclusion and Rural Development: The Socio-Economic and Cultural Impact of Internet Connectivity // *Yashil Iqtisodiyot va Taraqqiyot*. – 2025. – Vol. 3, No. 1.
6. Shadieva, G. M., Urozaliev, E. The Essence and Stages of Development of the Digitalization of the Economy // *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*. – 2022. – Vol. 10, No. 12. – P. 963–971.

ARALASH PARABOLO-GIPERBOLIK TENGLAMA UCHUN CHEGARAVIY MASALA

Ermator Jamoldin Saloxiddin o'g'li¹

University of Business and Science, "Innovatsion texnologiyalar"

kafedrasi o'qituvchisi¹

tel: 99 515-08-98,

ermatorjamoldin578@gmail.com

Boydadayev Islomjon G'anijon o'g'li²

University of Business and Science, "Innovatsion texnologiyalar"

kafedrasi o'qituvchisi²

tel: 93 496 51 97

boydadayevislomjon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tip o'zgarish chiziqlari parallel bo'lgan parabolo-giperbolik tenglama uchun chegaraviy masala yechimi o'rganilgan. Masalaning yechimi Volterranning ikkinchi tur integral tenglamasiga keltirib topilgan.

Kalit so'zlar: Parabolo-giperbolik tenglama, chegaraviy masala, Grin funksiyasi, Dirixle formulasi, Abel tenglamasi, Volterranning ikkinchi tur integral tenglamasi.

I.KIRISH

1-§. Masalaning qo'yilishi

Dastlab elliptik-giperbolik tipdagi ikkinchi tartibli aralash tenglamalar o'rganilgan. Bunday tenglamalar bo'yicha fundamental tadqiqotlar 1920-yillarda italiyalik matematik F. Trikom tomonidan olib borilgan va S. Gellerstedt, A. V. Bitsadze, K. I. Babenko, I. L. Karol, F.I. Frankl, M.M.Smirnov, M.S. Saloxiddinov, T.D. Jurayev va boshqalar tomonidan rivojlantirilgan.

Keyin aralash tipdagi tenglama tushunchasi ikki yoki uchta klassik tipdagi tenglamalarning har xil kombinatsiyalarini o'z ichiga olgan holda sezilarli darajada kengaytirildi. Aralash elliptik-parabolik va parabolik-giperbolik tipdagi tenglamalarni intensiv o'rganish, bir tomondan, aralash tenglamalarning yangi tiplari hali ham nazariy jihatdan kam o'rganilganligi bilan bog'liq, boshqa tomondan ular mexanika, fizika va texnikaning muhim masalalarida keng qo'llaniladi.

Bizga quyidagicha

$$0 = \begin{cases} u_{xx} - u_y, & D_1, \\ u_{xx} - u_{yy}, & D_i, \quad i = 2, 3, \end{cases} \quad (1.1)$$

aralash tenglama berilgan bo'lsin. Bu yerda D_1 -soha, AB , BB_0 , B_0A_0 va A_0A segmentlar mos ravishda $y=0$, $x=1$, $y=1$ va $x=0$ to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan kvadrat $\{0 < x < 1, 0 < y \leq 1\}$; D_2 -soha, A_0A segment ya'ni $y=0$ qamda A va A_0 nuqtalardan chiquvchi $AC: x+y=0$, $A_0C: y-x=1$ ikki to'g'ri

chiziqlarning $C\left(-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right)$ nuqtada kesishidan hosil bo'lgan uchburchakli soha. D_3 -soha, BB_0 segment hamda B va B_0 nuqtalardan chiquvchi $BE: x - y = 1$, $B_0E: x + y = 2$ ikki to'g'ri chiziqlarning $E\left(\frac{3}{2}, \frac{1}{2}\right)$ nuqtada kesishidan hosil bo'lgan uchburchakli soha.

D_1, D_2 , va D_3 sohalar to'plamini hamda AA_0 va BB_0 ochiq segmentlarni D bilan belgilaymiz.

Masala A. Quyidagi berilgan shartlarni qanoatlantiruvchi $u(x, y)$ funksiyani toping:

1) AA_0 va BB_0 segmentdagi nuqtalardan tashqari D sohaning hamma joyida $u(x, y)$ funksiya (1.1) tenglamaning regulyar yechimi bo'ladi.

2) $u(x, y) \in C(\bar{D}_j) \cap [C^1(D_1 \cup AA_0 \cup BB_0) \cap C^1(D_2 \cup AA_0) \cap C^1(D_3 \cup BB_0)]$, $j = 1, 2, 3$;

3) Shartlarni qanoatlantiradi

$$u|_{AC} = \psi_1(y), \quad 0 \leq y \leq \frac{1}{2}, \quad (1.2)$$

$$u|_{BE} = \psi_2(y), \quad 0 \leq y \leq \frac{1}{2}, \quad (1.3)$$

$$u|_{y=0} = \varphi(x), \quad 0 \leq x \leq 1; \quad (1.4)$$

(1.4) va bular uchun ulashish shartlarini qanoatlantiradi

$$\begin{aligned} u(-0, y) &= \alpha_1(y)u(+0, y) + \gamma_1(y), \\ u_x(-0, y) &= \beta_1(y)u_x(+0, y) + \delta_1(y), \\ u(1+0, y) &= \alpha_2(y)u(1-0, y) + \gamma_2(y), \\ u_x(1+0, y) &= \beta_2(y)u_x(1-0, y) + \delta_2(y), \end{aligned} \quad (1.5)$$

bu yerda $\psi_i(y), \alpha_i, \beta_i, \gamma_i, \delta_i, i = 1, 2$, $\varphi(x)$ — oldindan berilgan funksiyalar,

$\psi_i'', \varphi', \alpha_i'', \beta_i'', \gamma_i'', \delta_i$ — uzluksiz.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Parabola-giperbolik tipdagi tenglamalar uchun chegaraviy masalalarning o'zgarish chizig'i perpendikulyar bo'lgan xollari [1-3] adabiyotlarda, tipdagi o'zgarish chizig'i parallel bo'lgan xollari [4-5] adabiyotlarida o'rganilgan.

Ushbu masalaning boshqalardan farqi ([1-5]) parabolik sohada ikkinchi chegaraviy masala yechimidan foydalanib, $v_i(y)$, ($i = 0, 1$) ga nisbatan $x = 0$ va $x = 1$ da Volterranning ikkinchi tur integral tenglamalari sistemasi olinadi va uning yechimining yagonaligi integral tenglamalar nazariyasidan kelib chiqadi.

Tip o'zgarish chizig'i bo'yicha ishlarda ikkinchi turdagi Fredgolm integral tenglamalari sistemasi olingan va o'ziga xosligi alohida isbotlangan.

III. NATIJALAR

2-§. Sohaning giperbolik qismida masalani yechish

Quyidagicha belgilashlar kiritamiz

$$\left. \begin{aligned} u(+0, y) &= \tau_0^+(y), & u_x(+0, y) &= \nu_0^+(y), \\ u(-0, y) &= \tau_0^-(y), & u_x(-0, y) &= \nu_0^-(y), \\ u(1+0, y) &= \tau_1^+(y), & u_x(1+0, y) &= \nu_1^+(y), \\ u(1-0, y) &= \tau_1^-(y), & u_x(1-0, y) &= \nu_1^-(y). \end{aligned} \right\}$$

Tenglamani yechishni D_2 sohadan boshlaymiz

$$u_{xx} - u_{yy} = 0, \quad u|_{x=-y} = \psi_1(y).$$

Dalamber formulasidan foydalanamiz

$$u(x, y) = \frac{\tau_0^-(y-x) + \tau_0^-(y+x)}{2} + \frac{1}{2} \int_{y-x}^{y+x} \nu_0^-(\eta) d\eta, \quad (2.1)$$

D_2 sohada $x = -y$ ni qo'yamiz

$$\tau_0^-(y) = f_1(y) + \int_0^y \nu_0^-(\eta) d\eta, \quad (2.2)$$

tenglamaga ega bo'lamiz. Bu yerda $f_1(y) = 2\psi_1\left(\frac{y}{2}\right) - \psi_1(0)$ ga teng.

Dalamber formulasini D_3 soha uchun ishlatamiz

$$u(x, y) = \frac{\tau_1^+(x-y) + \tau_1^+(x+y)}{2} + \frac{1}{2} \int_{x-y}^{x+y} \nu_1^+(\eta) d\eta,$$

D_3 sohada $x = 1+y$ ni qo'yamiz

$$\tau_1^+(y) = f_2(y) + \int_y^1 \nu_1^+(\eta) d\eta, \quad (2.3)$$

tenglamaga ega bo'lamiz. Bu yerda $f_2(y) = 2\psi_2\left(\frac{y-1}{2}\right) - \psi_2(0)$ ga teng.

3-§. Sohaning parabolik qismida masalani yechish

Parabolik sohada tenglamani yechamiz.

$$u_{xx} - u_y = 0, \quad u(x, 0) = \varphi(x), \quad u_x(0, y) = \nu_0^+(y), \quad u_x(1, y) = \nu_1^-(y). \quad (3.1)$$

(3.1) ko'rinishdagi tenglamaning D_1 sohada yechimining ko'rinishi quyidagiga teng [6-7].

$$u(x, y) = \int_0^1 \varphi(\xi) G_2(x, y; \xi, 0) d\xi - \int_0^y \nu_0(\eta) G_2(x, y; 0, \eta) d\eta + \int_0^y \nu_1(\eta) G_2(x, y; 1, \eta) d\eta \quad (3.2)$$

$$G_2(x, y; \xi, \eta) = \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} \left[\exp\left(-\frac{(x-\xi-2n)^2}{4(y-\eta)}\right) + \exp\left(-\frac{(x+\xi-2n)^2}{4(y-\eta)}\right) \right]$$

bu yerda $y > \eta$.

Ulashish shartlaridan foydalanamiz.

(3.2) formuladan foydalanib $u(+0, y)$ quyidagiga teng.

$$u(+0, y) = \int_0^1 \varphi(\xi) G_2(0, y; \xi, 0) d\xi - \int_0^y \nu_0^+(\eta) G_2(0, y; 0, \eta) d\eta + \int_0^y \nu_1^-(\eta) G_2(0, y; 1, \eta) d\eta,$$

$u(+0, y) = \tau_0^+(y)$ tenglikni inobatga olib

$$\tau_0^+(y) = - \int_0^y \frac{1}{\sqrt{\pi(y-\eta)}} \nu_0^+(\eta) d\eta - \int_0^y k_0(y, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta + \int_0^y K_1(y, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta + f_3(y) \quad (3.3)$$

Bu yerda

$$k_0(y, \eta) = \sum_{n=-\infty}^{+\infty} \exp\left(-\frac{n^2}{y-\eta}\right), \quad K_1(y, \eta) = G_2(0, y; 1, \eta),$$

$$f_3(y) = \int_0^1 \varphi(\xi) G_2(0, y; \xi, \eta) d\xi.$$

Keying o'rinlarda $k(y, \eta)$ funksiya Grin funksiyasining $n \neq 0$ holatdagi. $K(y, \eta)$ funksiya esa Grin funksiyasining $n \in (-\infty, +\infty)$ holatdagiga teng.

(3.2) formuladan foydalanib $u(1-0, y)$ quyidagiga teng.

$$u(1-0, y) = \int_0^1 \varphi(\xi) G_2(1, y; \xi, 0) d\xi - \int_0^y \nu_0^+(\eta) G_2(1, y; 0, \eta) d\eta + \int_0^y \nu_1^-(\eta) G_2(1, y; 1, \eta) d\eta,$$

$u(1-0, y) = \tau_1^-(y)$ tenglikni inobatga olib

$$\tau_1^-(y) = \int_0^y \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \nu_1^-(\eta) d\eta + \int_0^y k_1(y, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta - \int_0^y K_0(y, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta + f_4(y) \quad (3.4)$$

Bu yerda

$$k_1(y, \eta) = \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \exp\left(-\frac{1}{y-\eta}\right) + \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} \left[\exp\left(-\frac{n^2}{y-\eta}\right) + \exp\left(-\frac{(n-1)^2}{y-\eta}\right) \right]$$

$$K_0(y, \eta) = G_2(1, y; 0, \eta), \quad f_4(y) = \int_0^1 \varphi(\xi) G_2(1, y; \xi, 0) d\xi.$$

4-§. Integral tenglamani hosil qilish

Quyidagicha tenglikni hisobga olib $\tau_0^-(y) = \alpha_1(y) \tau_0^+(y) + \gamma_1(y)$, tenglikka (2.2) va (3.3) tengliklarni mos ravishda o'rni qo'yamiz.

$$f_1(y) + \int_0^y \nu_0^-(\eta) d\eta = -\alpha_1(y) \int_0^y \frac{1}{\sqrt{\pi(y-\eta)}} \nu_0^+(\eta) d\eta - \alpha_1(y) \int_0^y k_0(y, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta +$$

$$+\alpha_1(y) \int_0^y K_1(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta + \alpha_1(y) f_3(y) + \gamma_1(y). \quad (4.1)$$

$v_0^-(y) = \beta_1(y) v_0^+(y) + \delta_1(y)$ tenglikni hisobga olib (4.1) tenglamaga qo'yamiz.

$$\begin{aligned} f_1(y) + \int_0^y \beta_1(\eta) v_0^+(\eta) d\eta + \int_0^y \delta_1(\eta) d\eta = -\alpha_1(y) \int_0^y \frac{1}{\sqrt{\pi(y-\eta)}} v_0^+(\eta) d\eta - \\ -\alpha_1(y) \int_0^y k_0(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \alpha_1(y) \int_0^y K_1(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta + \alpha_1(y) f_3(y) + \gamma_1(y), \\ \int_0^y \frac{v_0^+(\eta) d\eta}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} = -\frac{\sqrt{\pi}}{\alpha_1(y)} \int_0^y \beta_1(\eta) v_0^+(\eta) d\eta - \sqrt{\pi} \int_0^y k_0(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \\ + \sqrt{\pi} \int_0^y K_1(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta + \frac{\sqrt{\pi}}{\alpha_1(y)} f_5(y). \end{aligned} \quad (4.2)$$

Bu yerda $f_5(y) = \alpha_1(y) f_3(y) + \gamma_1(y) - f_1(y) - \int_0^y \delta_1(\eta) d\eta$

Quyidagicha Abel integralidan foydalanamiz.

$$\begin{aligned} \int_0^y \frac{\varphi(t) dt}{(y-t)^\alpha} = f(y), \quad 0 < \alpha < 1 \Rightarrow \varphi(y) = \frac{\sin \pi \alpha}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f(s) ds}{(y-s)^{1-\alpha}}, \\ \alpha = \frac{1}{2}, \Rightarrow \varphi(y) = \frac{1}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f(s) ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}}. \end{aligned}$$

Abel integralini (4.2) tenglikka qo'llaymiz.

$$\begin{aligned} v_0^+(y) = -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{\alpha_1(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_0^s \beta_1(\eta) v_0^+(\eta) d\eta - \\ -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_0^s k_0(s, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_0^s K_1(s, \eta) v_1^-(\eta) d\eta + \\ + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f_5(s)}{\alpha_1(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds. \end{aligned} \quad (4.3)$$

Quyidagicha Dirixle formulasidan foydalanamiz

$$\int_0^y dt \int_0^t d\eta = \int_0^y d\eta \int_\eta^y dt.$$

Dirixle formulasini (4.3) tenglamaga qo'llaymiz.

$$v_0^+(y) = -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \beta_1(\eta) v_0^+(\eta) d\eta \int_\eta^y \frac{ds}{\alpha_1(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} -$$

$$\begin{aligned}
 & -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y v_0^+(\eta) d\eta \int_{\eta}^y \frac{k_0(s, \eta)}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y v_1^-(\eta) d\eta \int_{\eta}^y \frac{K_1(s, \eta)}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds + \\
 & + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f_5(s)}{\alpha_1(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds
 \end{aligned} \quad (4.4)$$

Ba'zi oddiy hisob-kitoblarni bajarib, biz ikkinchi turdagi Volterra integral tenglamasiga ega bo'lamiz

$$v_0^+(y) + \int_0^y K_2(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \int_0^y K_3(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta = F_1(y). \quad (4.5)$$

Bu yerda

$$\begin{aligned}
 K_2(y, \eta) &= \frac{\sqrt{\pi}}{2\pi} \frac{\beta_1(\eta)}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{dz}{\alpha_1(\eta + (y-\eta)z)(1-z)^{\frac{1}{2}}} - \\
 & - \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \beta_1(\eta)(y-\eta)^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{\alpha_{1y}'(\eta + (y-\eta)z)}{\alpha_1^2(\eta + (y-\eta)z)} \frac{z}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} dz + \\
 & + \frac{\sqrt{\pi}}{2\pi} \frac{1}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{k_0(\eta + (y-\eta)z, \eta)}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} dz + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} (y-\eta)^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{k_{0y}'(\eta + (y-\eta)z, \eta)z}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} dz \\
 K_3(y, \eta) &= -\frac{\sqrt{\pi}}{2\pi} \frac{1}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{K_1(\eta + (y-\eta)z, \eta) dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} - \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} (y-\eta)^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{K_{1y}'(\eta + (y-\eta)z, \eta)z dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} \\
 F_1(y) &= \frac{\sqrt{\pi}}{2\pi} \frac{1}{y^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{f_5(yz)}{\alpha_1(yz)(1-z)^{\frac{1}{2}}} dz + \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} y^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{f_{5y}'(yz)\alpha_1(yz) - f_5(yz)\alpha_{1y}'(yz)}{\alpha_1^2(yz)} \frac{z}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} dz
 \end{aligned}$$

Quyidagicha ulashish shartini hisobga olib $\tau_1^+(y) = \alpha_2(y)\tau_1^-(y) + \gamma_2(y)$, tenglikka (2.3) va (3.4) tengliklarni mos ravishda o'rni qo'yamiz.

$$\begin{aligned}
 f_2(y) + \int_y^1 v_1^+(\eta) d\eta &= \alpha_2(y) \int_0^y \frac{v_1^-(\eta) d\eta}{2\sqrt{\pi}(y-\eta)} + \alpha_2(y) \int_0^y k_1(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta - \\
 & - \alpha_2(y) \int_0^y K_0(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \alpha_2(y) f_4(y) + \gamma_2(y),
 \end{aligned} \quad (4.6)$$

$v_1^+(y) = \beta_2(y)v_1^-(y) + \delta_2(y)$ tenglikni hisobga olib (4.6) tenglamaga qo'yamiz.

$$\begin{aligned}
 f_2(y) + \int_y^1 \beta_2(\eta) v_1^-(\eta) d\eta + \int_y^1 \delta_2(\eta) d\eta &= \alpha_2(y) \int_0^y \frac{v_1^-(\eta) d\eta}{2\sqrt{\pi}(y-\eta)} + \\
 & + \alpha_2(y) \int_0^y k_1(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta - \alpha_2(y) \int_0^y K_0(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta + \alpha_2(y) f_4(y) + \gamma_2(y),
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \int_0^y \frac{\nu_1^-(\eta) d\eta}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} &= \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} \int_y^1 \beta_2(\eta) \nu_1^-(\eta) d\eta - 2\sqrt{\pi} \int_0^y k_1(y, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta + \\ &+ 2\sqrt{\pi} \int_0^y K_0(y, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta + \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} \int_y^1 \delta_2(\eta) d\eta + \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} f_2(y) - \\ &- \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} \alpha_2(y) f_4(y) - \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} \gamma_2(y), \end{aligned} \quad (4.7)$$

quiydagicha belgilash kiritamiz.

$$f_6(y) = \frac{2\sqrt{\pi}}{\alpha_2(y)} \left[\int_y^1 \delta_2(\eta) d\eta + f_2(y) - \alpha_2(y) f_4(y) - \gamma_2(y) \right].$$

Abel integralini (4.7) tenglik uchun ishlatamiz

$$\begin{aligned} \nu_1^-(y) &= \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{\alpha_2(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_s^1 \beta_2(\eta) \nu_1^-(\eta) d\eta - \\ &- \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_0^s k_1(s, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta + \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} \int_0^s K_0(s, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta + \\ &+ \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f_6(s) ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}}. \end{aligned} \quad (4.8)$$

Dirixle formulasini (4.8) tenglamaga qo'llaymiz.

$$\begin{aligned} \nu_1^-(y) &= \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_y^1 \beta_2(\eta) \nu_1^-(\eta) d\eta \int_0^y \frac{ds}{\alpha_2(s)(y-s)^{\frac{1}{2}}} - \\ &- \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \nu_1^-(\eta) d\eta \int_{\eta}^y \frac{k_1(s, \eta)}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds + \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \nu_0^+(\eta) d\eta \int_{\eta}^y \frac{K_0(s, \eta)}{(y-s)^{\frac{1}{2}}} ds + \\ &+ \frac{1}{\pi} \frac{d}{dy} \int_0^y \frac{f_6(s) ds}{(y-s)^{\frac{1}{2}}}. \end{aligned} \quad (4.9)$$

IV. MUHOKAMA

$$\nu_1^-(y) + \int_y^1 K_4(y, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta + \int_0^y K_5(y, \eta) \nu_1^-(\eta) d\eta + \int_0^y K_6(y, \eta) \nu_0^+(\eta) d\eta = F_2(y) \quad (4.10)$$

Bu yerda

$$K_4(y, \eta) = -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \beta_2(\eta) \frac{1}{y^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{dz}{\alpha_2(yz)(1-z)^{\frac{1}{2}}} - \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} \beta_2(\eta) y^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{\alpha_{2y}'(yz) z dz}{\alpha_2^2(yz)(1-z)^{\frac{1}{2}}},$$

$$K_5(y, \eta) = \frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{1}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{k_1(\eta + (y-\eta)z, \eta) dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} + \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} (y-\eta)^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{k'_{1y}(\eta + (y-\eta)z, \eta) z dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}}$$

$$K_6(y, \eta) = -\frac{\sqrt{\pi}}{\pi} \frac{1}{(y-\eta)^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{K_0(\eta + (y-\eta)z, \eta) dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} - \frac{2\sqrt{\pi}}{\pi} (y-\eta)^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{K'_{0y}(\eta + (y-\eta)z, \eta) z dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}},$$

$$F_2(y) = \frac{1}{2\pi} \frac{1}{y^{\frac{1}{2}}} \int_0^1 \frac{f_6(yz) dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}} + \frac{1}{\pi} y^{\frac{1}{2}} \int_0^1 \frac{f'_{6y}(yz) z dz}{(1-z)^{\frac{1}{2}}}.$$

(4.10) tenglikni quyidagi ko'rinishda yozib olamiz.

$$v_1^-(y) + \int_y^1 K_7(y, \eta) v_1^-(\eta) d\eta + \int_0^y K_6(y, \eta) v_0^+(\eta) d\eta = F_2(y). \quad (4.11)$$

$$K_7(y, \eta) = K_4(y, \eta) + \begin{cases} K_5(y, \eta); & 0 < \eta < y, \\ 0; & y < \eta < 1. \end{cases}$$

V. XULOSALAR

Qo'yilgan masalaning bir qiymatli yechimiga ekvivalent bo'lgan Volterranning ikkinchi tur integral tenglamalar sistemasining yechimi (4.5) va (4.11) keladi, bundan esa bir qiymatli yechimini hosil qiladi.

(4.5) va (4.11) Volterra tipidagi ikkinchi tur integral tenglamalarda o'ng tomondagi funksiyalar va tenglamalarning yadrosi $\alpha = \frac{1}{2}$ darajadagi maxsuslikka ega.

Shuning uchun bu tenglamalar sistemasi bir qiymatli yechimga ega. Bunda esa qo'yilgan masalani bir qiymatli yechimga ega ekanligi kelib chiqadi.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Салахитдинов М.С., Толипов А.О. О некоторых краевых задачах для одного класса уравнений смешанного типа// Дифференциального уравнения. - 1973. - № 1. - С. 142-148.
2. Салахитдинов М.С., Бердышев А.С. Аналог задачи Трикоми для уравнения смешанного эллипτικο-параболо-гиперболического типа// Известия АН УзССР. Серия физ.-мат.наук. - 1985. - № 2. - С. 31-36.
3. Бердышев А.С. Краевые задачи типа задачи Трикоми для уравнения смешанного эллипτικο-параболо-гиперболического типа// В кн. Уравнения смешанного типа и задачи со свободной границей. Ташкент: Фан. - 1987. - С. 82-87.
4. Абдуллаев А.С. О некоторых краевых задачах для смешанного параболе-гиперболического уравнения с двумя параллельными линиями изменения типа// В кн. Уравнения смешанного типа и задачи со свободной границей. Ташкент: Фан. - 1987. - С. 71-82.

5. Апаков Ю.П. Об одном трёхмерном аналоге задачи Трикоми с параллельными плоскостями вырождения// Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. наук, - 2018, № 1, - С. 6-20.

6. Уринов А.К. Параболо-гиперболик типдаги дифференциалтенгламалар учун чегаравий масалалар/ Фаргона-2016. – С. 215.

7. Salohiddinov M. Matematik fizika tenglamalar. (O‘quv qo‘llanma) –Toshkent. “O‘zbekiston”, 2002.

Internet ma’lumotlar

www.ziyonet.uz

www.google.uz

www.google.ru

www.matematik.com

www.edu.uz

www.krelib.com

www.techlibrary.ru

www.lex.uz

www.referat.ru

www.mathnet.ru

www.sernam.ru

www.moluch.ru

www.math.ru

www.norma.uz

QORAQOLPOG'ISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOTIDA TRANSPORT INFRATUZILMASINING O'RNI

Xalmuratov K.P.

Qoraqalpog davlat universiteti, Iqtisodiyot kafedrası docenti

quanishxalmuratov2@mail.com

+998972200403

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi iqtisodiyotida transport infratuzilmasining o'rni va jamoat transportida yo'lovchi tashish samaradorligi oshirish haqida so'z yuritilgan.

Tayanch so'zlar. Transport, yo'lovchi tashish, transport xizmatlari, yalpi ichki mahsulot, kommunikatsiya, temir yo'l transporti, transport infratuzilmasi.

I.KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida transport va infratuzilma muhim o'rin tutadi. Ochiq iqtisodiy siyosat yuritish yangi bozorlarga kirishni taqozo etadi. O'zbekiston eksportni diversifikatsiya qilishga intilmoqda. Markaziy Osiyo va Rossiya kabi an'anaviy bozorlardan tashqari, mamlakat Xitoy, Yevropa davlatlari va Turkiyaga yetkazib berish hajmini oshirmoqda. Jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi (QR) transport tizimi transportning barcha turlari: avtomobil, temir yo'l, havo, ichki suv yo'llari, quvurlar, avtomobil va temir yo'llar tarmog'i bilan ifodalanadi. Nukus shahrida zamonaviy talablarga javob beradigan xalqaro aeroport mavjud. Geografiya asosan mamlakatning rivojlanish imkoniyatlarini belgilaydi. [1] Dunyoda qirqdan ortiq mamlakatlar dengiz transportiga to'g'ridan-to'g'ri kirish imkoniga ega emas va shu bilan eng arzon transport yo'nalishlaridan uzilib qolgan. Ularning savdo aloqalari esa ko'p jihatdan qo'shni davlatlarning rivojlanish darajasi, tranzit imkoniyatlari va ochiqlikiga, eng muhimi, siyosiy irodasiga bog'liq. O'zbekistonda bu masalaga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Hozirgi vaqtda transport butun mamlakat taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mamlakatimiz transporti chekka hududlardagi iqtisodiy qoloqlikni bartaraf etish, aholining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajasi va farovonligini yuksaltirish, hududlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, ijobiy integratsion samaraga erishish kabi muhim vazifalarni hal etishga xizmat qilmoqda. Transport mahalliy va milliy bozorlarni shakllantirish uchun ham sharoit yaratadi.

Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida mamlakatimizning barcha mintaqalarida transport xizmatlariga bo'lgan talab oshib bormoqda. Transport xizmatlari tarmoqlarini modernizatsiya qilish va tranzit salohiyatini oshirishga qaratilgan islohotlar izchillik bilan amalga oshirilishi mamlakatimizning xalqaro transport kommunikatsiyalariga integratsiyalashuviga xizmat qilmoqda. "2022–2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasining 93-maqsadida ko'rsatilganidek, "Mamlakatning xalqaro hamjamiyatda teng huquqli sub'yekt sifatidagi rolini oshirish, hamkor mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan mintaqaviy va global masalalar bo'yicha muvozanatli tarzda muloqot olib borish, ular bilan ikki va ko'p tomonlama uchrashuvlar o'tkazish, siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy

sohalarda turli darajadagi maslahatlashuvlarni tashkil etish, yetakchi davlatlar bilan keng qamrovli hamkorlikni strategik darajaga olib chiqish hamda ular bilan kengaytirilgan sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitimlarni kelishish" mamlakatimizning xalqaro transport magistrallariga ulanishi, transport mustaqilligini ta'minlash va transport aloqalarini diversifikatsiya qilishga yo'naltirilishida alohida o'rin egallaydi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish jarayonida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish, transport xizmatlari, uning turlari, shakllari hamda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish muammolarining fundamental asoslari xorijlik olimlar, jumladan Jensen, K, Neuman M., Button K., Cidell, J., Docherty, I., MacKinnon D va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan. Ushbu muammolar bo'yicha o'zbekistonlik olimlardan M.Q.Pardaev, I.S.Tuxliev, K.B.Urazov, N.U.Arabov, M.B.Kalonov, M.N.Ravshanov, M.T.Alimova, I.X.Nasimov kabilar ilmiy tadqiqot olib borganlar [2]

Ammo, ushbu iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida transport xizmat ko'rsatish sohasida infratuzilma samaradorligini oshirishning o'ziga xos jihatlari va xususiyatlari atroflicha o'rganilmagan. SHuningdek, transport xizmat turlariga bog'liq holda faoliyat yurituvchi subyektlar samaradorligini oshirish masalalari qisman o'z aksini topgan. Bugungi kunda transport xizmat ko'rsatish sohasi infratuzilmasi samaradorligini yuksaltirish bilan bog'liq tadqiqotlar etarli darajada emasligi mazkur mavzuda chuqur ilmiy-uslubiy izlanishlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

III. NATIJALAR.

Har bir davlatning tashqi siyosiy-iqtisodiy faoliyati uning taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatib maqsadga qaratilgan tashqi siyosat, iqtisodiy va ilmiy-texnik taraqqiyot hamda madaniy salohiyatning o'sishi omili hisoblanadi. Markaziy Osiyo dunyodagi transport va logistika tizimi jadal rivojlanayotgan mintaqasi hisoblanib, so'nggi yillarda bu hududda, jumladan O'zbekistonda transport infratuzilmasini rivojlantirish va yangi xalqaro yo'nalishlarga asos solish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda, avtotransport sanoatini taraqqiy ettirish, tranzit salohiyatini oshirish, eksport-import imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ko'plab loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar transport oqimlari orqali yuqori daromadni ta'minlaydi. Natijada, mamlakatning transit salohiyati valyuta tushumlarining asosiy manbalaridan biriga aylanadi, hamda O'zbekistonni transport infratuzilmasini rivojlantirishi mumkin. Bu nafaqat iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi, balki O'zbekistonning jahon sahnasidagi geosiyosiy mavqeini mustahkamlashga ko'mak beradi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoning hal qiluvchi transport-tranzit taramog'iga aylanishi uchun transport kommunikatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, mahalliy va xalqaro transport xizmatlari tarkibini diversifikatsiya etish, yangi transport yo'laklarini shakllantirish va rivojlantirish, transport xizmatlari sifatini oshirish talab etiladi. Mazkur yo'nalishda, xususan, xalqaro transport yo'laklarini tashkil etishda O'zbekistonning faol ishtiroki diqqatga sazovordir.

Avtomobil transporti transport kompleksining asosi sifatida Qoraqolpog'iston Respublikasining kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Uning samarali faoliyat yuritishi, bir tomondan, iqtisodiy soha va ijtimoiy sohaning hayotiy faoliyatining zaruriy shartidir. Boshqa tomondan, iqtisodiyot va jamiyat avtotransport tizimini rivojlantirish uchun «jamoat tartibini» shakllantiradi, u o'z xususiyatlariga ko'ra bozorni rivojlantirishi kerak. Transport xizmatlari iste'molchilarining ushbu xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdan iborat. Aholiga, shu jumladan, iqtisodiyotning barcha sohasida faoliyat ko'rsatayotgan ishchixizmatchilarga, o'quv muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchi va talabalarga yuqori sifatli transport xizmatini ko'rsatish, avtomobil transporti oldida turgan eng muhim masaladir. Bugungi kunda hech bir fuqaro harakatini (bir manzildan boshqa bir manzilga borishni) transportsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Avtomobillar ishlab chiqaruvchidan iste'molchigacha bo'lgan butun tashish jarayonini amalga oshiradi yoki boshqa transport turlari bilan hamkorlikda uning boshlang'ich, oraliq yoki yakuniy bosqichini amalga oshiradi [3].

1 jadval

Transport vositalarining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2020	2021	2022	2023
Tashilgan yuk, ming tonna	32 411,2	33 262,5	36 762,4	38 334,3
Yuk aylanmasi, mln t-km	732,1	861,9	849,5	897,6
Tashilgan yo'lovchilar, ming kishi	131 343,6	137 468,8	144 597,5	149 917,4
Yo'lovchi aylanmasi, mln. yo'lovchi-km	3 611,2	3 985,4	4 209,3	4 391,5

Ushbu jadvalda 2020 yildan 2023 yilgacha bo'lgan davrda transport vositalarining asosiy ko'rsatkichlari, ularning yillik dinamikasi keltirilgan.

Tashilgan yuk hajmi barqaror ravishda 2020 yildagi 32 411,2 ming tonnadan 2023 yilda 38 334,3 ming tonnagacha oshib, o'tgan davrda jami 5 923,1 ming tonnaga o'sdi. Yuk aylanmasi 2020 yildagi 732,1 million t-km dan 2021 yilda 861,9 million t-km gacha o'sdi. SHu bilan birga, 2022 yilda biroz pasayish (849,5 million t-km), 2023 yilda esa 897,6 million t-km gacha o'sish kuzatildi.

Tashilgan yo'lovchilar soni ham izchil o'sishni ko'rsatib, 2020 yildagi 131 343,6 mingdan 2023 yilda 149 917,4 minggacha oshib, jami 18 573,8 ming kishiga ko'paygan. Yo'lovchi aylanmasi 2020 yildagi 3611,2 mln yo'lovchi-km.dan 2023 yilda 4391,5 mln yo'lovchi-km.ga etib, yillar kesimida 780,3 mln yo'lovchi-km.ga o'sgan.

Ko'rsatkichlar iqtisodiy faollik, infratuzilmaning rivojlanishi va transport xizmatlariga bo'lgan talabning oshishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan yuk va yo'lovchi tashish samaradorligi va hajmining barqaror o'sishini ko'rsatmoqda.

Avtomobil transporti mamlakat aholisi hayoti uchun katta ahamiyatga ega. Yo'lovchi avtomobil transporti nafaqat mehnatga layoqatli aholini tashish bo'yicha ishlab chiqarish vazifalarini, balki ichki va madaniy sayohatlar bilan bog'liq ijtimoiy

vazifalarni ham bajaradi; Qoraqolpog'iston Respublikasida avtomobil transporti eng moslashuvchan va ommaviy transport turi hisoblanadi. Avtotransportdan faol foydalanishning asosiy sabablari uning o'ziga xos yuqori tezligi, yuklarni yetkazib berishning muntazamligi va moslashuvchanligi, shuningdek, zarur shoshilinchlik darajasidir. Kattaroq harakatchanlik, yo'lovchilar tashishdagi o'zgarishlarga tez javob berish qobiliyati avtotransportni mahalliy yo'lovchi tashishni tashkil etishda raqobatbardoshligini oshiradi.

2 jadval

Qoraqolpog'iston Respublikasi avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni (ming kishi)

Hududlar	2020	2021	2022	2023
Qoraqolpog'iston Respublikasi	131 343,7	137 468,7	144 597,5	149 917,4
Nukus	46 217,7	49 287,4	53 215,8	55 187,4
Amudarya	9 271,8	9 515,0	9 656,6	10 067,6
Beruniy	12 627,2	12 896,2	12 938,7	13 151,2
Bozataw	1 293,2	1 354,5	1 518,1	1 591,7
Karauzyak	1 620,5	1 726,2	1 838,2	1 893,4
Kegayli	4 371,7	4 467,3	4 812,0	4 890,1
Kungrad	6 961,2	7 310,1	7 606,7	7 716,1
Kanliko'l	1 104,6	1 105,6	1 142,5	1 168,4
Muynak	1 106,4	1 280,0	1 530,6	1 538,1
Nukus tumani	2 354,0	2 451,4	2 504,8	2 556,9
Takhiatash	2 741,4	2 898,4	3 084,0	3 231,5
Takhtako'pir	2 066,1	2 074,5	2 243,3	2 379,2
To'rtkul	13 860,6	14 086,2	14 470,8	14 886,6
Xodjayli	8 204,8	8 734,5	9 079,7	9 284,2
Chimbay	4 727,5	4 825,5	5 267,9	6 440,8
Shumanay	1 723,3	1 752,5	1 819,1	1 845,2
Ellikkala	11 091,6	11 703,3	11 868,5	12 089,0

Ushbu jadvalda 2020-2023 yillarda Qoraqolpog'iston Respublikasi bo'yicha hududlar kesimida avtomobil transportida yo'lovchi tashish ko'rsatkichlari keltirilgan. 2020 yilda jami tashilgan yo'lovchilar soni 131 343,7 mingtani tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda bu ko'rsatkich 149 917,4 mingtaga etib, taxminan 14 foizga o'sgan. Nukus shahri har yili yo'lovchi tashish bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlarni qayd etib kelmoqda. 2020 yilda 46 217,7 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilga kelib 51 586,5 ming kishiga etdi. Eng kam yo'lovchi tashish ko'rsatkichlari Bo'zatov tumanida

qayd etilgan bo'lib, 2020 yilda - 1 293,2 ming kishi, 2023 yilda - 1 591,7 ming kishi. Taxiatsoshda sezilarli o'sish kuzatildi, u erda yo'lovchilar soni 2020 yildagi 2714,4 mingdan 2023 yilda 3312,5 mingga oshdi. Ayrim hududlar, masalan, Kegayli va Qanliko'l boshqa hududlarga nisbatan barqaror va sekin o'sishni ko'rsatdi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish hamda mahalliy mahsulotni sotish bozorlarini kengaytirish zaruriyati tashqi savdo yo'nalishlarini diversifikatsiyalash uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni, O'zbekiston Respublikasining eksport mahsuloti istiqbolli xalqaro bozorlarga chiqishini ta'minlaydigan maksimal darajada samarali, muqobil tranzit yo'laklarini shakllantirish, transport logistikasini rivojlantirishni taqazo qilmoqda. Bu esa mamlakatimizda transport logistikasini har tomonlama rivojlanishi, bu borada innovation mexanizmlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichi texnik jarayonlarni boshqarishda yangicha yondashuvlarni amalga oshirish, samarali investisiyaviy siyosatni yuritish hamda zamonaviy mexanizmlarni tadbiq etish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Markaziy Osiyo dunyodagi transport va logistika tizimi jadal rivojlanayotgan mintaqasi hisoblanib, so'nggi yillarda bu hududda, jumladan O'zbekistonda transport infratuzilmasini rivojlantirish va yangi xalqaro yo'nalishlarga asos solish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda, avtotransport sanoatini taraqqiy ettirish, tranzit salohiyatini oshirish, eksportimport imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ko'plab loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar transport oqimlari orqali yuqori daromadni ta'minlaydi[5]. Natijada, mamlakatning tranzit salohiyati valyuta tushumlarining asosiy manbalaridan biriga aylanadi, hamda O'zbekistonni transport infratuzilmasini rivojlantirishi mumkin. Bu nafaqat iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi, balki O'zbekistonning jahon sahnasidagi geosiyosiy mavqeini mustahkamlashga ko'mak beradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida avtomobil yo'llarining uzunligi 11061 ming km, shu jumladan xalqaro, respublika va mintaqaviy ahamiyatga ega avtomobil yo'llari. Respublika hududidan qo'shni davlatlarga (Rossiya va Qozog'iston) chiqish imkoniyati bilan xalqaro standartlar asosida qurilgan milliy avtomobil yo'li o'tadi. Qayd etish joizki, Qoraqalpog'iston Respublikasida avtomobil yo'llarining rivojlanish darajasi respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan 4 barobardan ko'proq past. Ayrim tumanlarda (Shumanay, Chimboy, Nukus shaharlaridan tashqari) qishloq joylarining uzoqligi va borish qiyinligi sababli yo'llar yaxshi rivojlanmagan. Vaqt o'tishi bilan avtomobil transportining roli oshadi, chunki u tezroq va ishonchliroq, shuningdek, ayrim turdagi yuklarni yo'qotish yoki shikastlanish xavfining past darajasi bilan bog'liq. Shunday qilib, bir qator tez buziladigan mahsulotlar va shoshilinch tovarlar uchun avtomobil transporti tashishning yagona real usuli hisoblanadi. Shu bois avtomobil transporti Qoraqalpog'iston Respublikasidan eksport qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, to'qimachilik va boshqa tovar bo'lmagan tovarlarni tashishda ustuvor vosita hisoblanadi[6].

Aksariyat avtomagistrallar Qo'ng'iro't-Beyneu avtomobil yo'li misolida bo'lganidek, Evropa E-40 avtomobil yo'li standartiga muvofiq rekonstruksiya va reabilitatsiyaga muhtoj. Qozog'iston bilan birgalikda Beyneu-Akjigit-Nukus

avtomobil yo'lini rekonstruksiya qilish loyihasini amalga oshirish zarur, bu esa o'rtacha tezlikni 50 dan 100 km/soatgacha va yuk tashishni kuniga birdan 6 mingtagacha oshirish imkonini beradi. Beyneu bugungi kunda temir yo'l va avtomobil yo'llari o'tadigan asosiy nuqtadir. "Beyneu-Aqjigit-Nukus" yo'lining rekonstruksiya qilinishi Kaspiy bo'yi mamlakatlari, Markaziy Osiyo mamlakatlari, Rossiya va Yevropaga yo'lak ochadi, chunki yo'l uchastkasi "Toshkent – Samarqand – Buxoro – Nukus – Beyneu – Atirau" xalqaro tranzit transport koridoriga kiradi. Astraxan «Kaspiy mintaqasi va Evropa Ittifoqi mamlakatlariga kirish imkoniyati bilan. Shuningdek, turizmni rivojlantirishni rag'batlantirishi mumkin bo'lgan yo'lovchilarni tashish uchun yangi muntazam xalqaro yo'nalishlarni ochish zarur [4].

IV. MUHOKAMA

Yo'llarning yomon holati harakat tezligining pasayishiga olib keladi va avtomobil parkining jismoniy buzilishini tezlashtiradi. Oxir oqibat, bu uzoqroq tashish vaqtlariga va etkazib berishda uzilishlarga olib keladi. Aksariyat xo'jaliklararo qishloq yo'llari, shahar ko'chalari, shahar posyolkalari, qishloq va ovullar o'rnatilgan sifat va harakat xavfsizligi talablariga javob bermaydi. Avtomobil yo'llarini qurish va saqlashning texnologik va texnik bazasini takomillashtirish, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik doirasida yo'l bo'yi infratuzilmasini jadal rivojlantirish zarur. Mamlakat hukumati yo'llarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

O'zbekistonda Rossiya, Qozog'iston, Germaniya, Shveytsariya, Koreya va Xitoyning turli ekspeditorlik kompaniyalari faoliyat ko'rsatmoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasining iqtisodiy rivojlanish tuzilmasi tahlili shuni ko'rsatadiki, transport infratuzilmasini takomillashtirish va rivojlantirish, tranzit hajmi va mintaqaviy savdo hajmining oshishi hisobiga mintaqada logistika xizmatlari bozori jadal sur'atlar bilan o'sib boradi.

V. XULOSA

Mintaqada yuklarni tashishni tashkil etish bo'yicha xizmatlar turlarini ko'paytirishga talab kuchli bo'ldi - bu intermodal transportni tashkil etish, uyma-uy yetkazib berish, bojxona rasmiylashtiruv, qadoqlash, qadoqlash, tovarlarni saqlash, va boshqalar. Shu munosabat bilan viloyatda logistika tarmog'ini institutsional rivojlantirish, sanoat, savdo, axborot, transport, omborxona, boshqaruv va boshqa turdagi logistika sohalarida ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish zarur.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, respublikadagi moliyaviy qiyinchiliklar va og'ir iqtisodiy vaziyatga qaramay, mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab transport tizimini isloh qilish uchun katta mablag'lar ajratildi. Umuman olganda, mustaqillik yillarida transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish bo'yicha ko'plab strategik rivojlantirish ishlari amalga oshirildi. Respublikada transport mustaqilligi ta'minlandi va respublikaning barcha hududlarini bir-biri bilan bog'laydigan milliy tizim yaratildi. Mamlakatimizda yaratilgan samarali transport tizimi tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va boshqa davlatlar bilan integratsiyalashuv omili bo'lib xizmat qilmoqda.

VI. ADABIYOTLAR

1. Калмуратов Б. С. Бектурдиев Максат Бекбергенович *Формирование инновационной стратегии развития в конкурентной среде строительной индустрии* //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 6.
2. Хайдаров Ж. *Транспорт хизматлари инфратузилмаси самарадорлигини ошириши йўллари*. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, 2024.
3. Инятов, А. Р., и др. (2004). *Практические аспекты реализации комплексной системы развития региона*. Актуальные проблемы современной науки, (3), 11-12.
4. Инятов, А. Р., & Реймбаева, З. (2021). Некоторые проблемы инновационного развития и конкурентоспособности экономики страны. *Экономический рост: управление и организация* (pp. 26-28).
5. Калмуратов Б. С. *Тенденции и приоритетные направления развития промышленности региона* //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 12. – С. 215-220.
6. Nurimbetov R.I., Kalmuratov B.S., Bekimbetov D.R *Development of strategic management of service infrastructure in the digital economy*// Science and Education in Karakalpakstan ISSN 2181-9203 №3/1 (34) 2023. 120-124 page

ASYMPTOTIC BEHAVIOR OF EIGENVALUES IN DISCRETE SCHRÖDINGER OPERATORS WITH POINT INTERACTION POTENTIAL

Muminov Zahriddin Eshkobilovich, DSc, dotcent.

Tashkent State University of Economics,

e-mail: zimuminov@mail.ru,

[+998972662083](tel:+998972662083)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7201-6330>

Madatova Fotima Abdirakhimovna,

PhD Student.

National University of Uzbekistan,

e-mail: fotimamadatova2@gmail.com

[+998974800825](tel:+998974800825)

Balqiboyev Jasur Bakhtiyor ugli, Master Student

Jizzakh State Pedagogical University

[+998 91 209 09 15](tel:+998912090915)

email: jasurbekbolqiboyev1809@gmail.com

Abstract. *We investigate the one-particle discrete Schrödinger operator with Dirac delta potential on the d -dimensional cubic lattice. We show that the operator has a unique eigenvalue and obtain an asymptotics expansion for this eigenvalue as weight of potential approaches the infinity.*

Keywords: *Schrödinger operator, spectrum, eigenvalue, Fredholm determinant, eigenvalue asymptotics.*

I. INTRODUCTION

The spectral properties of discrete Schrödinger operators have attracted significant attention in the study of both combinatorial Laplacians and quantum graphs (see [3], [4], [6], [9], [11], [15], [21], and references therein for recent summaries). In particular, the eigenvalue behavior of Schrödinger operators on lattices has been investigated in [1], [5], [8], [12], [13], and briefly discussed in [10] and [16], under the assumption that the potential is a Dirac delta function.

In addition, the spectral properties of the Hamiltonian describing the motion of a single quantum particle on a lattice in an external field were studied in [12, 16, 17, 19, 20]. These works investigated the number of eigenvalues and their locations, depending on the value of the interaction energies.

In the present paper, we study spectral properties of the discrete Schrödinger operator $\hat{H}_\mu$, $\mu \in \mathbb{R}$, on the d -dimensional lattice with a zero-range potential (Dirac delta potential) concentrated around $x = 0 \in \mathbb{Z}^d$ and with an extended dispersion relation depending on the real parameter β ($\beta > 0$).

In the case when the potential is δ function, the existence and uniqueness of $z(\mu)$ have been investigated in the [1, 13] and the Hamiltonian of a system of three quantum mechanical particles moving on the three-dimensional lattice $\mathbb{Z}^3$ and interacting via zero-range attractive potentials is considered in the [2, 16, 19]. In [14], asymptotical behaviour of the eigenvalues as $\mu \rightarrow 0$ was studied.

Note that the authors of [24] have investigated this operator, and they proved that the operator $\hat{H}_\mu$ has a unique eigenvalue $z(\mu, \beta)$ for each value of the parameter μ . In addition, they showed that $z(\mu, \beta)$ is infinitely many times differentiable as the function of μ for $d = 1, 2$, and established the asymptotics for this eigenvalue as $\mu \rightarrow \infty$.

In the present paper, we improve the results obtained in [24], that is, we show that $z(\mu, \beta)$ is infinitely many times differentiable as the function of μ for any dimension of the lattice $\mathbb{Z}^d$ and we get the more accurate asymptotics of eigenvalues as $\mu \rightarrow \infty$.

Note that, to the best of our knowledge, this result is new in this field.

In order to facilitate the description of the content, we introduce the following notations used throughout this manuscript: $\mathbb{Z}^d$ is the d -dimensional lattice and $\mathbb{T}^d = (\mathbb{R}/2\pi\mathbb{Z})^d = (-\pi, \pi]^d$ is the d -dimensional torus equipped with the Haar measure.

II. Discrete Schrödinger operator

II.I. Discrete Schrödinger operator in the position representation

For each $\beta > 0$, Laplacian Δ is defined as follows:

$$\Delta = \frac{1}{2} \sum_{j=1}^d ((\hat{T}(j) + \hat{T}^*(j)) - 2\hat{T}(0) + \beta(\hat{T}(2j) + \hat{T}^*(2j) - 2\hat{T}(0))),$$

where $\hat{T}(y)$ is a shift operator on $\ell^2(\mathbb{Z}^d)$ by $y \in \mathbb{Z}^d$:

$$\hat{T}(y)\hat{f}(x) = \hat{f}(x + y), \quad \hat{f} \in \ell^2(\mathbb{Z}^d).$$

Let us define the discrete Schrödinger operator on $\ell^2(\mathbb{Z}^d)$ as

$$\hat{H}_\mu = -\Delta - \hat{V}_\mu,$$

where the potential $\hat{V}$ depends on the parameter $\mu \in \mathbb{R}$ and satisfies the relation

$$(\hat{V}_\mu \hat{f})(x) = \begin{cases} \mu \hat{f}(x), & \text{if } x = 0 \\ 0, & \text{if } x \neq 0 \end{cases}, \quad \hat{f} \in \ell^2(\mathbb{Z}^d), \quad x \in \mathbb{Z}^d.$$

II.II. Discrete Schrödinger operator in the momentum representation

The one-particle Schrödinger operator H_μ in the momentum representation is defined as

$$H_\mu = \mathcal{F}^* \hat{H}_\mu \mathcal{F}, \quad H_\mu = H_0 - V_\mu,$$

where

$$H_0 = \mathcal{F}^*(-\Delta)\mathcal{F}, \quad V_\mu = \mathcal{F}^*\hat{V}_\mu\mathcal{F}. \quad (1)$$

Here, $\mathcal{F}$ stands for the standard Fourier transformation $\mathcal{F}: L^2(\mathbb{T}^d) \rightarrow \ell^2(\mathbb{Z}^d)$ with the inverse $\mathcal{F}^*: \ell^2(\mathbb{Z}^d) \rightarrow L^2(\mathbb{T}^d)$. Explicitly, the non-perturbed operator H_0 acts on $L^2(\mathbb{T}^d)$ as a multiplication operator by the function $\varepsilon(\cdot)$:

$$(H_0 f)(p) = \varepsilon(p)f(p), \quad f \in L^2(\mathbb{T}^d), \quad p \in \mathbb{T}^d,$$

where

$$\varepsilon(p) = \sum_{j=1}^d (1 - \cos p_j) + \beta(1 - \cos 2p_j), \quad p \in \mathbb{T}^d, \quad \beta \geq 0. \quad (2)$$

In the physical literature, the function $\varepsilon(\cdot)$, being a real valued-function on $\mathbb{T}^d$, is called the dispersion relation of the Laplacian operator $-\Delta$.

The potential operator is transformed into a rank one integral operator

$$(Vf)(p) = \frac{\mu}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} f(q) dq, \quad f \in L^2(\mathbb{T}^d). \quad (3)$$

Now, we present the lemma on the range of the function $\varepsilon(p)$ defined in the form (2).

Lemma 1. a) For any $\beta > 0$, the function $\varepsilon(p)$ has a non-degenerate minimum at the point $Q_0 = (0, 0, \dots, 0)$ and $\varepsilon(Q_0) = 0$.

b1) If $0 < \beta < \frac{1}{4}$, then the function $\varepsilon(p)$ has a non-degenerate maximum at the point $Q_1 = (\pi, \pi, \dots, \pi)$ and $\varepsilon(Q_1) = 2d$.

b2) When $\beta = \frac{1}{4}$, the function $\varepsilon(p)$ has degenerate maximum at the point $Q_1 = (\pi, \pi, \dots, \pi)$ and $\varepsilon(Q_1) = 2d$.

b3) When $\beta > \frac{1}{4}$, the function $\varepsilon(p)$

$Q_2 = \left(\arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right), \arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right), \dots, \arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right) \right)$ has a non-degenerate maximum at the point $\varepsilon(Q_2) = \sum_{i=1}^d \frac{(1+4\beta)^2}{8\beta} = \frac{(1+4\beta)^2 d}{8\beta}$.

Proof. a) The critical points of the function $\varepsilon(p)$, i.e., the solutions of the equation

$$\frac{\partial \varepsilon(q)}{\partial q_i} = \sin q_i (1 + 4\beta \cos q_i) = 0$$

consist of $Q_0 = (0, 0, \dots, 0)$ and $Q_1 = (\pi, \pi, \dots, \pi)$, when $\beta \neq \frac{1}{4}$, and

$$Q_2 = \left(\arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right), \arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right), \dots, \arccos\left(-\frac{1}{4\beta}\right) \right),$$

when $\beta > \frac{1}{4}$. In this case, the Hessian matrix

$$H_\varepsilon(Q_0) = \begin{pmatrix} 1 + 4\beta & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 + 4\beta & & 0 & 0 \\ \vdots & & \ddots & & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 1 + 4\beta \end{pmatrix}$$

which consists of second-order partial derivatives

$$\frac{\partial^2 \varepsilon(q)}{\partial q_i \partial q_j} = 0, \quad i \neq j, \quad i, j = \overline{1, d},$$

$$\frac{\partial^2 \varepsilon(q)}{\partial^2 q_i} = \cos q_i + 4\beta \cos 2q_i$$

is positive definite at the point Q_0 . Therefore, the function $\varepsilon(q)$ has a non-degenerate minimum at the point Q_0 , and we can see that $\varepsilon(Q_0) = 0$.

b1) Let $0 < \beta < \frac{1}{4}$. Then the Hessian matrix at the point Q_1

$$H_{\varepsilon}(Q_1) = \begin{pmatrix} -1 + 4\beta & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & -1 + 4\beta & & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & 0 & -1 + 4\beta \end{pmatrix}$$

Is negative definite, therefore, in this case the function $\varepsilon(q)$ has non-degenerate maximum at the point Q_1 and $\varepsilon(Q_1) = 2d$.

b2) When $\beta = \frac{1}{4}$, Hessian matrix $H_{\varepsilon}(Q_1) = 0$, so the number $\varepsilon(Q_1) = 2d$ is a degenerate maximum of the function $\varepsilon(q)$.

b3) When $\beta > \frac{1}{4}$, Hessian matrix at the point Q_2

$$H_{\varepsilon}(Q_2) = \begin{pmatrix} \frac{1 - 16\beta^2}{4\beta} & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & \frac{1 - 16\beta^2}{4\beta} & & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & 0 & \frac{1 - 16\beta^2}{4\beta} \end{pmatrix}$$

is negative definite and

$$\varepsilon(Q_1) < \varepsilon(Q_2).$$

That is, when $\beta > \frac{1}{4}$, the number $\varepsilon(Q_2) = \sum_{i=1}^d \frac{(1+4\beta)^2}{8\beta} = \frac{(1+4\beta)^2 d}{8\beta}$ is a non-degenerate maximum value of the function $\varepsilon(p)$. Therefore the minimum and maximum of $\varepsilon(p)$ consists of

$$\varepsilon_{\min} = 0 \quad \text{and} \quad \varepsilon_{\max} = \begin{cases} 2d, & 0 \leq \beta \leq \frac{1}{4}, \\ \frac{(1+4\beta)^2 d}{8\beta}, & \beta > \frac{1}{4}. \end{cases}$$

III. The essential spectrum.

H_0 is a multiplication operator by the real valued, continuous function and the perturbation V is the one-dimensional operator and, therefore, in accordance to the Weyl theorem on the stability of the essential spectrum the equality $\sigma_{ess}(H_{\mu}) = \sigma_{ess}(H_0)$ holds the essential spectrum of the operator H_{μ} consists of the following segment on the real axis:

$$\sigma_{ess}(H_{\mu}) = [\varepsilon_{\min}, \varepsilon_{\max}].$$

IV. Fredholm determinant of the operator H_{μ}

For any $\mu \in \mathbb{R}$, we define the Fredholm determinant associated with the operator H_{μ} as a regular function in $z \in \mathbb{R} \setminus [\varepsilon_{\min}, \varepsilon_{\max}]$ as

$$D(\mu, z) = 1 - \frac{\mu}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dp}{\varepsilon(p) - z}. \quad (4)$$

Lemma 2. The number $z \in \mathbb{C} \setminus [\varepsilon_{\min}, \varepsilon_{\max}]$ is an eigenvalue of H_{μ} if and only if $D(\mu, z) = 0$ and their multiplicities are the same.

Proof. The eigenvalue equation $(H_\mu - z)f = 0$ i.e., the equation

$$[\varepsilon(p) - z]f(p) - \frac{\mu}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} f(p) dp = 0 \quad (5)$$

for $f \in L^2(\mathbb{T}^d)$ is equivalent to the equation

$$\left(1 - \frac{\mu}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z}\right) C_f = 0, \quad (6)$$

for the unknown coefficient $C_f \in \mathbb{C}$ and solutions of (5) and (6) are related as

$$C_f = \frac{1}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} f(p) dp$$

and

$$f(p) = \frac{\mu}{\varepsilon(p) - z} C_f.$$

The equation (6) has a non-trivial solution if and only if $D(\mu, z) = 0$.

Lemma 3. a) Let $d = 1, 2$. Then

$$I = \lim_{z \rightarrow \varepsilon_{\min}^-} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} = \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - \varepsilon_{\min}} = +\infty.$$

b) Let $d \geq 3$. In that case the integral

$$I = \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - \varepsilon_{\min}}$$

exists.

Proof. a) Let $d = 1$. Then we have

$$\begin{aligned} \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} &= \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{2\sin^2 \frac{q}{2} + 2\beta \sin^2 q - z} \\ &\geq \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{\frac{q^2}{2} + 2\beta q^2 - z} = \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{q^2 + \frac{2|z|}{1+4\beta}} \\ &= \frac{1}{\sqrt{\frac{2|z|}{1+4\beta}}} \arctan \frac{q}{\sqrt{\frac{2|z|}{1+4\beta}}} \rightarrow \infty, \quad z \rightarrow 0^- \end{aligned}$$

Let $d = 2$. Then we have

$$\begin{aligned} \int_{\mathbb{T}^2} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} &= \int_{\mathbb{T}^2 \setminus U_\delta(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} + \int_{U_\delta(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z}; \\ \int_{\mathbb{T}^2 \setminus U_\delta(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} &< \infty, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \int_{U_{\delta}(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q) - z} &= \int_{U_{\delta}(0)} \frac{dq}{\sum_{j=1}^2 (1 - \cos q_j + \beta(1 - \cos 2q_j)) - z} \\ &= \int_{U_{\delta}(0)} \frac{dq}{\frac{1+4\beta}{2} q^2 - z} = \int_0^{2\pi} \int_0^{\delta} \frac{r dr d\theta}{\frac{1+4\beta}{2} r^2 - z} \\ &= \frac{1}{1+4\beta} \int_0^{2\pi} \ln \left(r^2 - \frac{2z}{1+4\beta} \right) \Big|_0^{\delta} d\theta = \infty. \end{aligned}$$

b) Let $W_{\gamma}(0)$ be a sphere in $\mathbb{R}^d$ with center at $y = 0$ and radius $\gamma = \frac{1+4\beta}{2\sqrt{2\beta}}$.

Consider the mapping $q = \phi(y)$:

$$\phi: W_{\gamma}(0) \rightarrow U(0) \subset \mathbb{T}^d, \quad q_j := \arccos \frac{\sqrt{(1+4\beta)^2 - 8\beta y_j^2} - 1}{4\beta}; \quad j = 1, \dots, d.$$

where $U(0) := \phi(W_{\gamma}(0))$ is image of the sphere $W_{\gamma}(0)$.

It is easy to see that $q = 0$ is a unique non-degenerate minimum of $\varepsilon(q)$. We rewrite function I as

$$I = \int_{U(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q)} + \int_{\mathbb{T}^d \setminus U(0)} \frac{dq}{\varepsilon(q)} = I_1 + I_2$$

Observe that $I_2 < \infty$. In the first integral making a change of variables $q = \phi(y)$, we obtain

$$I_2 = \int_{W_{\gamma}(0)} \frac{J(\phi(y)) dy}{\sum_{j=1}^d y_j^2}, \quad (7)$$

where $J(\phi(y))$ is jacobian of the substitution ϕ . Passing to the spherical coordinates $y = r\psi$ in integral (7), we obtain:

$$I_2 = \int_0^{\gamma} r^{d-3} dr \int_{\Lambda_{d-1}} J(\phi(r\psi)) d\psi, \quad (8)$$

where collection Λ_{d-1} is unity sphere in $\mathbb{R}^d$. Then from $d \geq 3$ and the continuity of the functions J, ϕ , follows the existence of the integral I_2 .

Lemma 4. a) If $d = 1, 2$ or $d = 3, 4$ and $\beta = \frac{1}{4}$, then

$$d(\varepsilon_{\max}) = \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}} = -\infty$$

b) If $d \geq 3$ and $\beta \neq \frac{1}{4}$ or $d > 4$ and $\beta = \frac{1}{4}$, then

$$d(\varepsilon_{\max}) = \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}}$$

exists.

Proof. We divide the proof into two parts: $\beta \neq \frac{1}{4}$ and $\beta = \frac{1}{4}$.

If $\beta \neq \frac{1}{4}$, according to lemma 2 on the maximum value of the dispersion function, there exist $C_1 > 0, C_2 > 0$ numbers such that

$$C_1 |q - Q^*|^2 \leq |\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}| \leq C_2 |q - Q^*|^2, \quad q \in \mathbb{T}^d \quad (9)$$

satisfies, where Q^* is absolute maximum point of the function $\varepsilon(q)$, i.e., $Q^* = (\pi, \dots, \pi) \in \mathbb{T}^d$, if $0 < \beta < 1/4$;

$Q^* = (\arccos(-1/4\beta), \dots, \arccos(-1/4\beta)) \in \mathbb{T}^d$, if $\beta > 1/4$.

In the following expressions, if the exact value of a constant number does not affect the calculation, we denote it by $C_1, C_2, \dots$.

a) First, let us consider the case when $d = 1, 2$. In this case, from the inequality on the right-hand side of 9),

$$\begin{aligned} |d(\varepsilon_{\max})| &= \frac{1}{(2\pi)} \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{|\varepsilon_{\max} - \varepsilon(q)|} \geq \frac{1}{(2\pi)C_2} \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{q^2} \\ &= \frac{1}{(2\pi)C_2} \int_{\mathbb{T}} \frac{dq}{q^2} \geq C_3 \int_0^\pi \frac{1}{q^2} dq = C_3 \frac{1}{q} \Big|_0^\pi = -\infty, \end{aligned}$$

where C_3 is some positive constant.

Now, when $d = 2$, we estimate the integral

$|d(\varepsilon_{\max})|$ using the right-hand side of the inequality (9) and then transitioning to polar coordinates as follows:

$$\begin{aligned} |d(\varepsilon_{\max})| &= \frac{1}{(2\pi)^2} \int_{\mathbb{T}^2} \frac{dq}{|\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}|} \geq C_3 \int_{\mathbb{T}^2} \frac{dq}{|q - Q^*|^2} \\ &= C_3 \int_{\mathbb{T}^2} \frac{dq}{|q|^2} > C_4 \int_0^1 \frac{1}{r} dr = \frac{1}{(2\pi)^2 C} \ln r \Big|_0^1 = \infty. \end{aligned}$$

b) If $d \geq 3$, we estimate the integral from above by considering the left-hand side of the inequality (9) and then transitioning to the spherical coordinate system:

$$\begin{aligned} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}|} &\leq C_3 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|q - Q^*|^2} = C_3 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|q|^2} \\ &\leq C_4 + C_5 \int_0^\delta \rho^{d-2-1} d\rho < \infty, \end{aligned}$$

where $\delta > 0$ is enough small number.

In the remaining part of our proof, we consider case $\beta = 1/4$. It is known that, according to Lemma 2, the number $\varepsilon_{\max}$ is an attained maximum, and the expression

$$\begin{aligned} \varepsilon(p) - \varepsilon_{\max} &= \sum_{i=1}^d (-1 - \cos p_i) + \sum_{i=1}^d \frac{1}{2} (1 - \cos^2 p_i) = \\ &= - \sum_{i=1}^d (1 - \cos p_i) \left(1 - \frac{1}{2} (1 - \cos p_i) \right) = - \sum_{i=1}^d \frac{1}{2} (1 + \cos p_i)^2 \end{aligned}$$

allows us to write inequalities

$$C_1 |p - Q_1|^4 \leq |\varepsilon(p) - \varepsilon(Q_1)| \leq C_2 |p - Q_1|^4, \quad p \in \mathbb{T}^d,$$

where $Q_1 = (\pi, \dots, \pi) \in \mathbb{T}^d$.

From the final inequality, we estimate the integral $|d(\varepsilon_{\max})|$ from above:

$$\frac{1}{C_2} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|q - Q_1|^4} \leq \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}|} \leq \frac{1}{C_1} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|q - Q_1|^4} \quad (10)$$

a) After that (if $d = 2$, by transitioning to the polar coordinate, agar $d = 3, 4$, by transitioning to the spherical coordinate) from using the left-hand side of the last inequality, we estimate the integral $|d(\varepsilon_{\max})|$ above:

$$\int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}|} \geq C_3 \int_0^\pi \frac{\rho^{d-1}}{\rho^4} d\rho = C_3 \int_0^\pi \rho^{d-5} d\rho = \infty, \quad d \leq 4.$$

b) In this case, using the inequality at the right side of (10) and transitioning to the spherical coordinate, we obtain

$$\int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}|} \leq C_3 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{|p - Q_1|^4} \leq C_4 + C_5 \int_0^\delta \frac{\rho^{d-1}}{\rho^4} d\rho < \infty,$$

where $\delta > 0$ a sufficiently small number. The lemma has been completely proven.

Lemma 5. a) For any $\mu > 0$ there exists a unique number $z(\mu, \beta)$ in the interval $(-\infty, 0)$ such that $D(\mu, z(\mu, \beta)) = 0$, and $z(\mu, \beta)$ is differentiable with respect to the μ -variable.

b) For any $\mu < 0$ there exists a unique number $z(\mu, \beta)$ in the interval $(\varepsilon_{\max}, \infty)$ such that $D(\mu, z(\mu, \beta)) = 0$, and $z(\mu, \beta)$ is differentiable with respect to the μ -variable.

Proof. a) For any fixed $\mu > 0$, the function $D(\mu, \cdot)$ is continuous on $(-\infty, 0)$ and it has the limits

$$\lim_{z \rightarrow -\infty} D(\mu, z) = 1$$

and by statement a) of Lemma 2.2 yields

$$\lim_{z \rightarrow 0^-} D(\mu, z) = -\infty$$

and hence for any $\mu > 0$ there exists a unique $z(\mu, \beta) \in (-\infty, 0)$ such that

$$D(\mu, z(\mu, \beta)) = 0.$$

Since $D(\mu, z) > 1$ for $z \in (\varepsilon_{\max}, \infty)$ the function $D(\mu, \cdot)$ has no any zeros on the interval $(\varepsilon_{\max}, \infty)$.

As $D(\mu, z)$ is differentiable with respect to (μ, z) and

$$\frac{\partial D}{\partial z} = -\frac{\mu}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{(\varepsilon(q) - z)^2} \neq 0,$$

due to the implicit function theorem the function $z(\mu, \beta)$ is differentiable on $(-\infty, 0)$.

b) The proof of this part is same a).

Theorem 1. Let $d(d \geq 3)$ and

$$\mu_0 = \left(\frac{1}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - 0} \right)^{-1}, \quad \mu^0 = \left(\frac{1}{(2\pi)^d} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\varepsilon(q) - \varepsilon_{\max}} \right)^{-1}.$$

a) If $\mu > \mu_0$, the operator H_μ has a unique eigenvalue $z(\mu, \beta)$ in the interval $(-\infty, 0)$ and has no eigenvalue to the right of essential spectrum.

b) If $\mu < \mu^0$, the operator H_μ has a unique eigenvalue $z(\mu, \beta)$ in the interval $(\varepsilon_{\max}, \infty)$ and has no eigenvalue to the left of essential spectrum.

c) If $\mu^0 \leq \mu \leq \mu_0$, the operator H_μ has no an eigenvalue eigher in the interval $(-\infty, 0)$ or $(\varepsilon_{max}, +\infty)$.

Proof. Lemmas 3 and 5 imply the proof.

Lemma 6. $z(\mu, \beta)$ satisfies the asymptotics

$$z(\mu, \beta) = \frac{1}{-\frac{1}{\mu} - d(1 + \beta)\frac{1}{\mu^2} - \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!}\frac{1}{\mu^3} + O(\frac{1}{\mu^4})},$$

as $\mu \rightarrow \infty$.

Proof. In the r.h.s of (4), we make the substitutions $\mu \rightarrow \frac{1}{\lambda}$ and $z \rightarrow \frac{1}{\zeta}$

$$\tilde{D}(\lambda, \zeta) = D\left(\frac{1}{\lambda}, \frac{1}{\zeta}\right).$$

Instead of the equation $D(\mu, z) = 0$ as $\mu \rightarrow +\infty$ and $z \rightarrow -\infty$. We investigate

$$\tilde{D}(\lambda, \zeta) = \lambda - \zeta \int_{\mathbb{T}^d} \frac{dq}{\zeta \varepsilon(q) - 1} = 0.$$

Due to the relations

$$\tilde{D}(0,0) = 0 \quad \text{and} \quad \frac{\partial \tilde{D}(0,0)}{\partial \zeta} = 1,$$

we may apply the implicit function theorem to define the first three coefficients of the Taylor series

$$\zeta = \zeta(\lambda) = \zeta(0) + \zeta'(0)\lambda + \frac{\zeta''(0)}{2!}\lambda^2 + \frac{\zeta'''(0)}{3!}\lambda^3 + \dots$$

at the point $\lambda = 0$. Thus the implicit theorem allows to write down the equalities

$$\zeta(0) = 0,$$

$$\zeta'(0) = -1.$$

Similarly,

$$\zeta''(0) = -2d(1 + \beta), \quad \zeta'''(0) = -3d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1)).$$

Hence,

we

get

$$\zeta = -\lambda - d(1 + \beta)\lambda^2 - \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!}\lambda^3 + O(\lambda^4) \quad \text{as } \lambda \rightarrow 0.$$

Making the substitutions $\mu = \frac{1}{\lambda}$ and $z = \frac{1}{\zeta}$, we get the following result:

$$z = \frac{1}{-\frac{1}{\mu} - d(1 + \beta)\frac{1}{\mu^2} - \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!}\frac{1}{\mu^3} + O(\frac{1}{\mu^4})}.$$

Taking into the account the reciprocal relations $\lambda = \frac{1}{\mu}$ and $\zeta = \frac{1}{z}$ we obtain the following assertion.

Theorem 2. $z(\mu, \beta)$ satisfies the asymptotics

$$z(\mu, \beta) = -\mu + d(1 + \beta) - \frac{d(1+\beta^2)}{2!} \frac{1}{\mu} - (1 + \beta)((d-1)\beta^2 + 2d\beta + d - 1) \frac{1}{\mu^2} + \frac{d^2((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))((4d+1)\beta^2 + 8d\beta + 4d+1)}{(2!)^2} \frac{1}{\mu^3} + O\left(\frac{1}{\mu^4}\right),$$

as $\mu \rightarrow \infty$.

Proof. For the sufficiently large μ number $\left| -\left(d(1 + \beta) \frac{1}{\mu} + \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^2} + O\left(\frac{1}{\mu^3}\right) \right) \right| < 1$ holds, and the asymptotic in Lemma 6 turns to

be

$$\begin{aligned} z &= \frac{1}{-\frac{1}{\mu} - d(1 + \beta) \frac{1}{\mu^2} - \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^3} + O\left(\frac{1}{\mu^4}\right)} = \\ &= -\mu \left(\frac{1}{1 + d(1 + \beta) \frac{1}{\mu} + \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^2} + O\left(\frac{1}{\mu^3}\right)} \right) = \\ &= -\mu \left(1 - \left(d(1 + \beta) \frac{1}{\mu} + \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^2} + O\left(\frac{1}{\mu^3}\right) \right) \right. \\ &\quad + \left(d(1 + \beta) \frac{1}{\mu} + \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^2} + O\left(\frac{1}{\mu^3}\right) \right)^2 \\ &\quad \left. - \left(d(1 + \beta) \frac{1}{\mu} + \frac{d((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))}{2!} \frac{1}{\mu^2} + O\left(\frac{1}{\mu^3}\right) \right)^3 + \dots \right) \\ &= -\mu + 2d(1 + \beta) - \frac{d(1 + \beta^2)}{2!} \frac{1}{\mu} - d^2(1 + \beta)((d-1)\beta^2 + 2d\beta + d - 1) \frac{1}{\mu^2} + \\ &\quad + \frac{d^2((2d-1)\beta^2 + 4d\beta + (2d-1))((4d+1)\beta^2 + 8d\beta + 4d+1)}{(2!)^2} \frac{1}{\mu^3} + O\left(\frac{1}{\mu^4}\right) \end{aligned}$$

V. REFERENCES

1. The Threshold Effects for the Two-particle Hamiltonians on Lattices / Albeverio S., Lakaev S. N., Makarov K. A., Muminov Z. I.: Comm.Math.Phys. Vol. 262, 2006. P. 91–115.

2. Albeverio S. *Schrödinger Operators on Lattices. The Efimov Effect and Discrete Spectrum Asymptotics.* / S.N. Lakaev, Muminov Z.I. Ann. Henri Poincare, Vol. 5 (4), 2004. P.743-772.
3. Berkolaiko G. Quantum Graphs and Their Applications / Carlson R., Fulling S.A., Kuchment P.A. (eds.): Contemp. Math. 2006.
4. Berkolaiko G. Introduction to Quantum Graphs / Kuchment P.A.: AMS Mathematical Surveys and Monographs, Vol. 186, 2012.
5. Bellissard J. Scattering theory for lattice operators in dimension / Schulz-Baldes H. Reviews in Mathematical Physics, 24(8), 2012.
6. Chung F.: Spectral Graph Theory, CBMS Regional Conf. Series Math., Washington DC 1997.
7. Damanik D. Variational estimates for discrete Schrodinger operators with potentials of indefinite sign / Hundertmark D., Killip R., Simon B. . Comm.Math.Phys. Vol. 238, 2003. P. 545-562.
8. Exner P. On the location of spectral edges in Z-periodic media / Kuchment P.A., Winn B. : J. Phys. Vol. 43, 2010.
9. Exner P. Analysis on Graphs and Its Applications / Keating J.P., Kuchment P.A., Sunada T. and Teplyaev A. (eds.): Proc. Symp. Pure Math., vol. 77, 2008.
10. Faria da Veiga P. A., Ioriatti L., and O'Carroll M.: Energy-momentum spectrum of some two-particle lattice Schrödinger Hamiltonians / Phys. Rev. E (3) Vol. 66, 2002.
11. Grigor'yan A. : Heat kernels on manifolds, graphs and fractals in European Congress of Mathematics, Barcelona, July 10-14, 2000, Progress in Mathematics Vol. 201, Birkhäuser, 2001. P. 393-406.
12. Hiroshima F. Threshold of discrete Schrödinger operators with delta potentials on N-dimensional lattice / Muminov Z., Kuljanov U., Linear and Multilinear Algebra. 2020. P. 1563-5139.
13. Hiroshima F. Note on the spectrum of discrete Schrödinger operators / Sasaki I., Shirai T., Suzuki A.: J. Math-for-Industry. Vol. 4. 2012. P.105-108.
14. Kholmatov Sh.Yu. Bound states of Schrödinger-type operators on one and two dimensional lattices / Lakaev S.N., Almuratov F.M.: . J. Math. Anal. Appl. 503. 2021.
15. Korotyaev E. and Saburova N.: Schrödinger operators on periodic discrete graphs, arXiv:1307.1841. 2013.
16. Lakaev S.N. The number of bound states of one particle Hamiltonian on a three-dimensional lattice / Bozorov I.N. Theoretical and Mathematical physics, 158(3): 2009. P. 360-376.
17. Lakaev S.N. "On the number and location of eigenvalues one-particle Hamiltonian on a one-dimensional lattice" / Bozorov I.N. Uzbek Mathematical Journal, № 2, [in Russian].2007. P.70-80.
18. Lakaev S.N. Merging of eigenvalues and resonances of a two-particle Schrödinger operator / Tilovova Sh.M. Theoretical and Mathematical Physics. 101:2:13201331. 1994.

19. Muminov Z.E. Threshold Analysis of the Three Dimensional Lattice Schrödinger Operator with Non-local Potential / Alladustov Sh.U., Lakaev Sh.S., Lobachevskii J. Math., 41 (6), 2020. P. 1094-1102.

20. Muminov Z.E. Spectral and threshold analysis of a small rank perturbation of the discrete Laplacian / Alladustov Sh.U., Lakaev Sh.S. J. Math. Anal. Appl., 496 (2), 124827. 2021.

21. Post O.: Spectral Analysis on Graph-Like Spaces, Lecture Notes in Mathematics 2039, Springer, 2012.

22. Yafaev D. R.: *Scattering theory: Some old and new problems*, Lecture Notes in Mathematics, 1735. Springer-Verlag, Berlin, 2000, 169 pp .

23. Z. Muminov. On negative eigenvalues of the discrete Schrödinger operator with non-local potential / Sh. Lakaev. Bulletin of National University of Uzbekistan: Mathematics and Natural Sciences. 3(1) Article 4, 2020.

24. F.A. Madatova. Asymptotics for the eigenvalue of the discrete Schrödinger operator on the d-dimensional lattice / Sh.S. Lakaev.: . Uz.Math. Journal. 2022. P.61-69.

METHODS FOR MONITORING THE RADIOFREQUENCY OF COMPOSITE MATERIALS USED IN THE AVIATION INDUSTRY

Rajapova Dildora Baxramovna¹, Nizomov Norxuja Bahodirovich², Jumamuratov Bexzod Akramjonovich³

¹Master's student at Islam Karimov Tashkent State Technical University,

²Assistant at Muhammad Al-Khwarizmi Tashkent University of Information Technologies,
email: nizomovnorxuja@gmail.com

³PhD student at Islam Karimov Tashkent State Technical University,
email: bexzodjumamuratov3@gmail.com,

Annotation: in the next decades, the use of composite materials in the aviation industry is significantly increasing. Composite materials are materials consisting of a combination of two or more structural elements, with high strength, lightness and aerodynamic properties. They have advantages over traditional metal materials such as light weight, corrosion resistance and good radiofrequency.

This article analyzes the monitoring of the level of radiofrequency of composite materials and their Metrological supply.

Keywords: kinetic method, VK-9 ceramic glue, airship, monitoring, composite materials (KM), radiofrequency, electromagnetism, absorption coefficient, nanocomposites.

Introduction. The radiofrequency of composite materials is an important feature, since the efficiency of antennas and other electronic systems located inside the muzzle of aircraft depends on this indicator. A particularly large role is played by the effect of materials used on electromagnetic signals on the muzzle or other parts of aircraft, where antennas and various radar systems are located.

If the radiofrequency of the material is not high enough, the signal can be swallowed or reflected, which negatively affects the operation of communication systems, navigation and radar equipment. For this reason, composite materials used in aviation techniques must meet the following requirements:

- * low electromagnetic absorption and scattering property;
- must have high mechanical strength;
- * it is important to be light and aerodynamically comfortable;

Ensuring the Metrological supply of methods for monitoring the quality of radiofrequency of the muzzle part of an airship there are several rules of law, Metrological provision of methods for monitoring the quality of radiofrequency includes a set of measures aimed at ensuring the accuracy, reliability and repeatability of measurement results, as well as compliance with the established requirements of the methods. The main aspects of Metrological supply the result of my analyzes shows that we must see below what the level of how correctly the equipment is measured, as well as check the results of the analysis.

Calibration is the process of adjusting measuring instruments to ensure compliance with standards. Regular calibration helps maintain high measurement accuracy [1,2].

Materials and methods: Measurement and evaluation of Radio transparency it uses radar testing techniques to determine the degree of transparency of the material to radio waves of different frequencies. Through this material, it is possible to control the measurement of the conductivity of radio waves.

Defect detection examination systems help to detect internal defects in composite materials, the presence of errors, porosity, delamination or foreign matter, which negatively affects radiosupply.

Performance stability monitoring during the operation of the airship, it is necessary to regularly check the part of the muzzle of the samalyot that the radiosupply of performance remains at the specified level.

Modern control systems are often automated means of data processing therefore combined, which makes it possible to predict possible violations of material properties based not only on diagnostics, but also on trend analysis. Such systems are an important part of the overall program of aircraft maintenance and safety.

The measurement and evaluation of the radiofrequency of the materials of the components of the aircraft made of composite materials is carried out using various methods and instruments that assess how much the material transmits radio waves at certain frequencies. Here are examples of such methods:

Delivery method: this method is the most common method for assessing radiofrequency. Its essence is to measure the intensity of radio waves before and after passing through the material. For this purpose, radio wave generators and receivers are used [3,4,5].

The measurement process consists of:

- radio waves at a certain frequency a certain power is therefore generated;
- these waves are directed to the sample of the composite material;
- records the strength of the wave after passing through the receiving material;
- radiofrequency is defined as the ratio of the transmitted wave force to the initial power;

In the aviation industry, such measurements and errors are carried out in special laboratories, where shielded cameras are therefore equipped to eliminate the external electromagnetic effect.

Reflection backscattering method, this method is used to assess radiosupply and detect defects in the material.

Measurement process:

- radio waves are directed to the surface of the material;
- the amount of energy returned towards the source is measured;
- a high degree of backscattering may indicate the presence of defects that distort radiofrequency;

This method is used to check the quality of the material during the production process, as well as during use to determine the damage that may occur over time.

The microwave measurement method allows you to take a three-dimensional image of the internal structures of the material and assess its radiosupply at different points.

Measurement process:

- microwaves scan the material from different angles;
- the data obtained is processed to create an image of the internal structure;
- evaluation of radiofrequency is carried out for different layers and sections of the material;

- Microwave tomography is used for the detailed analysis of complex composite materials used in the muzzle parts of airships, where it is necessary to evaluate high-precision radiofrequency;

Method of analysis at resonant frequencies:

This method is based on measuring the resonant frequency of the composite material, which depends on the radioshaffof properties.

- the sample is placed in an electromagnetic field of variable frequency;
- the resonance frequency at which maximum energy absorption is observed is measured;

- this data is used to assess the radiosupply of the material;

The main parameters and equations are as below;

Conductivity (T) this parameter is defined as the ratio of the transmitted wave power (PT) to the power (P0) of the incident wave, and is found by the formula below:

$$T = \frac{P_t}{P_0}, \quad (1)$$

Here:

P0-the strength of the electromagnetic wave before passing through the material;

Pt is the wave force after passing through the material.

As the signal weakens as the wave passes through the material, part of the energy is absorbed and part is reflected from the surface. Signal attenuation exponential law can therefore be described:

$$P_t = P_0 e^{-ad}, \quad (2)$$

Here:

a weakening (transparency) coefficient, which depends on the wave frequency of the material and the properties of the material;

d - material thickness.

The attenuation coefficient a can be determined by the complex value of the attenuation indicator $N = \dot{n} - \iota k$, where n is the real part that determines the wave propagation speed and, k, the absorption is therefore the random part to which it depends:

$$\alpha = \frac{2\pi k}{\lambda}, \quad (3)$$

Here: λ - vacuum wavelength.

Permeability through the attenuation coefficient: by substituting the expression Pt into the T permeability equation, we obtain:

$$T = e^{-\alpha d}. \quad (4)$$

Taking the logarithm of both sides of the equation, we can express the weakening coefficient in terms of conductivity:

$$\alpha = -\frac{\ln(T)}{d}. \quad (5)$$

The process of propagation of a wave through a Material is often described in terms of the complex amplitude of the electric field. If one considers a plane wave propagating in a material, one can write the electric field $E(z)$ according to the Z coordinate in the direction of its propagation as: [6,7,8,9]

$$E(z) = E_0 e^{-ikz}. \quad (6)$$

The complex wavenumber is here, $\tilde{k} = \frac{2\pi\tilde{n}}{\lambda_0} = \frac{2\pi}{\lambda}$; λ_0 - the wavelength in vacuum is.

Full permeability expression: a more accurate representation of permeability can be obtained by involving reflection at the boundaries of materials:

$$T = \left| \frac{4n_1 n_2}{(n_1 + n_2)^2 e^{-\alpha d} + (n_1 - n_2)^2 e^{\alpha d}} \right|^2, \quad (7)$$

here:

N_1 as well as refractive indices of light at N_2 -boundaries (e.g. when obstructed in air and in composite radiofrequency materials).

Suppose that for a wave with a length of $l=0.1$ m, it is necessary to determine the radiosupply of a material with a thickness of $D=0.01$ m, and the measured conductivity is known to be $T=0.8$.

We calculate the first weakening coefficient and this is found as follows:

$$\alpha = -\frac{\ln(0.8)}{0.01} \approx 22.31 m^{-1}. \quad (8)$$

Based on the weakening coefficient, it is possible to determine losses in a certain thickness of the material and assess its effectiveness as a radioshafof material.

Determining the disadvantages of an airship in radiofrequency materials used in the muzzle is an important step in ensuring the safe operation of the aircraft's equipment. The disadvantages of the radioshafof composite materials used for these are holes, delaminations, cracks or foreign inclusions. Because of this, defects can significantly impair the radioshafof properties of the material, which leads to a decrease in the quality of transmission and reception of radio signals.

The main methods of detecting defects are ultrasonic waves are formed and directed to the material. Waves travel along the material and are reflected from the boundaries of layers or defects. Reflected signals are analyzed to detect the presence of faults and faults.

It is used to analyze complex composite materials, even to detect small defects that can affect radiosupply.

Terahertz waves passing through the material use sensors that are extremely sensitive to changes in the structure, such as holes or delaminations. These waves are in the spectral range between infrared and microwave, allowing them to penetrate multiple dielectric materials [10,11,12]

Analysis. High precision, the surface is therefore the ability to scan without direct contact.

Cracks or foreign inclusions are therefore suitable for detecting internal defects at the surface level and inside the material.

Defects in the material cause signal distortion, which leads to acoustic waves (sound impulses). These pulses are recorded by sensors located on the surface of the material and allow real-time monitoring, detection of active defects.

Before the flight, the condition of the materials on the muzzle of the aircraft is constantly monitored.

Table 1.

The sum of the calculated values of the experimental pressure force ($\sum SE$) and the square deviation of the determination coefficients (R^2) in the description of the force growth according to the equations of Formal Kinetics

To bring the material to readiness required temperature ⁰ C	Order of Formal kinetic equations						Critical coefficient of determination
	V=1		V=2		V=3		
	($\sum S_E$)	(R ²)	($\sum S_E$)	(R ²)	($\sum S_E$)	(R ²)	
+50	48 890	0.78	42 896	0.87	41 258	0.79	R2 0.04=(47:339)=0.18
+10	38 780	0.80	41582	0.84	39 247	0.71	R2 0.04=(37:846)=0.04
-25	48 400	0.79	43 201	0.84	44 369	0.84	R2 0.04=(42:229)=0.18
$\sum (SE)$	136 070		127 679		124 874		

Thus, (Table 1) the following mathematical model can be used to determine the strength of MMKS-type PCMs with different 80kmks and 120kmks content that satisfy this condition, with a high level of filling at hardening temperatures of +50, +10 and minus 25°C:

$$\xi = \xi_{\infty} \cdot \left(1 - \frac{1}{k_{ef} \xi_{\infty} (\tau - \tau_a) + 1} \right), \quad (9)$$

here ξ_{∞} - pressure force.

k_{ef} - effective speed constant limit values,

τ - " Induction " period,

τ_a - time to lose fluid.

+50 °C to dry the material and bring it to a solid state:

$$\xi_{\infty} = 58.6 + \frac{77.3 - 58.6}{1 + 3.07 \cdot 10^8 \cdot \exp(-35.8 \cdot S_{PB}^{0.14})}, R_f^2 = 0.39 \rangle R^2_{0.04}(9;4) = 0.72;$$

$$k_{ef} = 52.00 \cdot 10^{-5} + \frac{(0.63 - 52.00) \cdot 10^{-5}}{1 + 4.97 \cdot 10^9 \exp(-10.30 \cdot S_{PB}^{0.43})}, R_f^2 = 0.69 \rangle R^2_{0.04}(9;4) = 0.72;$$

$$\tau_a = -10.8 + 392.57 \cdot S_{PB}^{-1.034} + 1.92 \cdot 10^{-6} \cdot S_{PB}^{10}, R_f^2 = 0.69 \rangle R^2_{0.04}(9;4) = 0.72.$$

Our next temperature +10 ° C to dry our material:

$$\xi_{\infty} = 64.91 + \frac{0 - 64.91}{1 + 108,49 \cdot \exp(-0.99 \cdot S_{PB}^{0.96})}, R_f^2 = 0.57 \rangle R^2_{0.04}(6;3) = 0.68;$$

$$k_{ef} = 32.50 \cdot 10^{-3} + \frac{(0 - 32.50) \cdot 10^{-3}}{1 + 9.11 \cdot 10^4 \exp(-379 \cdot S_{PB}^{1.98})}, R_f^2 = 0.79 \rangle R^2_{0.04}(6;3) = 0.68;$$

$$\tau_a = 86.22 + 7.095 \cdot 10^8 \cdot S_{PB}^{-11.26}, R_f^2 = 0.69 \rangle R^2_{0.04}(9;4) = 0.72.$$

Our next temperature -25 ° C to dry our material:

$$\xi_{\infty} = 57.52 + \frac{0 - 57.52}{1 + 1350 \cdot \exp(-0.195 \cdot S_{PB}^{1.94})}, R_f^2 = 0.38 \rangle R^2_{0.04}(9;3) = 0.65;$$

$$k_{ef} = 62.13 \cdot 10^{-5} + \frac{(1.99 - 62.13) \cdot 10^{-5}}{1 + 2.55 \cdot 10^7 \exp(-0.379 \cdot S_{PB}^{2.04})}, R_f^2 = 0.89 \rangle R^2_{0.04}(8;4) = 0.68;$$

$$\tau_a = 62.44 + 4.89 \cdot 10^5 \cdot S_{PB}^{-5.34}, R_f^2 = 0.99 \rangle R^2_{0.04}(2;10) = 0.45.$$

Electromagnetic induction and pilot flow testing are therefore methods based on changing the electromagnetic field passing through the material. Disadvantages change the area distribution determined by the sensors [13,14].

Cracks are therefore suitable for detecting defects on and near the surface of the material, and are often used to examine mirrors elements in composites.

In aviation, integrated monitoring systems can be used, which combine several methods to ensure comprehensive diagnostics of radioshaffof materials. These, ultrasound diagnostics should be carried out and used with terahertz scanning for a more complete analysis of the structure of the material. During regular maintenance, such systems should automatically analyze the condition of the muzzle parts of the aircraft and identify possible defects before they lead to serious malfunctions.

These methods and technologies make it possible to perform a qualitative and quantitative analysis of the condition of radiofrequency materials, which is very important to ensure the safety and efficiency of aviation systems [15,16]

In conclusion we note that the system for measuring the radiofrequency of a composite material includes several interconnected components: a signal generator, measuring antennas, a test sample, receiving equipment, amplifiers, analog-to-digital switches and a central computer. Each of these elements has its own significance and requires Metrological support to ensure the accuracy and reliability of the measurement results.

Metrological provisioning, which includes calibration, verification and uncertainty assessment, is a key component of the measurement process. This helps to

ensure accurate and reproducibility of the measured data, which in turn ensures the reliable operation of the aircraft's equipment.

The development and introduction of effective methods for monitoring and monitoring the radio-safety of composite materials allows aviation enterprises to maintain high standards of flight safety, reduce operational risks and increase the overall reliability of aircraft. Thus, improving the technologies for measuring radiofrequency and ensuring their Metrological accuracy remains important tasks in the field of aviation material science and technology.

List of literature used

1. Jumamuratov B.A., Abduqayumov A.A., Eshmuradov D.E. Kompozit materiallarning radioshofonligini nazorat qiluvchi vositalarning metrologik ta'minoti // "Milliy standart" ilmiy-texnik jurnali, 2024, 3-son. b. 1-5.
2. Низомов Н. Б Музафарова С. А., Ташланова Д. М. Исследования погрешности измерения ёмкости полупроводниковых структур // Proceedings of VI International Scientific and Practical Conference Berlin, "Current challenges of science and education" Germany 2024/12, с. 142-149.
3. Jumamuratov B.A., Amangeldiyev N.S., Perdebayev S.R. Havo kemalarining radiopriborlarini sertifikatlashtirishda diagnostika masalalari // Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2 ISSN: 2181-3337 C.86-89.
4. Jumamuratov B.A., Aytbayev.T.A., Rakhimova N.M. Metrological Supply of the Repair and Testing of the Nose of the Aircraft (Radom) // International scientific and practical "Smart cities and sustainable development of regions" LLC Conference Proceedings, Institute of Digital Economics and Law [ООО «Институт цифровоей экономики и права»], 2024. – 1005 p. 978-5-6050374. pp.522-526.
5. Jumamuratov B.A. Metrological support of the repair and testing of the nose of the aircraft parameters of an aircraft // Science and Education in Karakalpakstan, 2024, №2/1 ISSN 2181-9203., C.123-130.
6. Jumamuratov B.A., Eshmuradov D.E., Azizov O.X. The future of aeronautical processing opportunities and challenges of automation // Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 4 april 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 | scientists.uz-C.231-236.
7. Жумамуратов Б.А., Эшмурадов Д.Э., Тураева Н.М. Разработка модели системы восстановления навигационного оборудования летательных аппаратов за счет повышения их эксплуатационной готовности // Журнал «Авиакосмическое приборостроение». DOI:10.25791/aviakosmos.6.2023.1343. №6. Санкт-Петербург -2023. - С.18-27.
8. Jumamuratov B.A., Matyakubova P.M., Aytbayev T.A. Qualimetric analysis of characteristics of satellite navigation systems // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. June, "Modern problems of technical sciences" 2022 - 6. ISSN 2181-9750 UDC: 629.783 <http://khorezmscience.uz>-C.54-61.

9. Jumamuratov B.A., Rakhimova N.M., Attokurov U.T. The using of physical properties of semiconductor materials in advanced engineering // Science and innovation international scientific journal volume 2 ISSUE 10 OCTOBER 2023 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | SCIENTISTS.UZ <https://doi.org/10.5281/zenodo.10047921>. С.162-168.
10. Nasiba G. N. S. T., Eshmuradov D. E. ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ МЕТРОЛОГИЧЕСКОЙ НАДЕЖНОСТИ СРЕДСТВ ИЗМЕРЕНИЙ //МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «Состояние и тенденции развития стандартизации и технического регулирования в мире. – 2022. – С. 178-184.
11. Elmuradovich E. D. et al. ENERGIYA TIZIMLARIDA INTELLEKTUAL O 'LCHASH VOSITALARINI QO 'LLASH MASALALARI //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 8. – С. 430-434.
12. Luuyckx, G., Voet, E., Lammens, N., & Degrieck, J. Исследование о применении волоконных датчиков для мониторинга состояния композитных материалов в реальном времени "Strain measurement in composite materials using embedded fibre Bragg gratings." Composite Science and Technology, 68(3), 2008, pp. 506-515.
13. Boyes, R. Non-Destructive Testing of Composite Materials. Книга охватывает основные методы неразрушающего контроля композитных материалов, включая ультразвуковую инспекцию, термографию и радиоволновую томографию. Woodhead Publishing, 2018.
14. Jumamuratov B.A. Ko'p qatlamli KMKS 120 kompozit materialning signal yutilishi hamda metrologik ta'minoti // Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti xalqaro ilmiy-texnik anjuman «Elektromexanik va elektrotexnologik tizimlarni raqamlashtirishning dolzarb muammolari» 21-22 may 2024-yil С.246-250.
15. Jumamuratov B.A., Eshmuradov D.E. A mathematical model for studying the reaction of an aircraft engine blade to a bird strike // Международной научно-практической конференции, «новые возможности устойчивого развития горных регионов: инновации и сотрудничество», посвященной 60-летию Ошского технологического университета имени м.м. адышева ош 2023 Известия ОшТУ, 2023 №2, Часть 2 С.199-207.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISH BO‘YICHA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR TAHLILI

Xaydarov Alisher Akram o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

xaydarovalisher10@gmail.com

+998994133523

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida 2017-2025-yillarda kambag‘allikni qisqartirishga qaratilgan davlat siyosati ustuvor yo‘nalishlari, amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijalarini tahlil qilish maqsad qilingan. Maqolada dastlab bugungi kunga qadar ushbu og‘riqli muammoni bartaraf etish yuzasidan barcha yo‘nalishlarda qilingan sa‘y-harakatlar yillar kesimida atroflicha muhokama qilinadi. So‘ngra respublikamizda kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha islohotlar natijasidan olingan xulosalar o‘laroq, “qo‘l boshqaruvi”dan tizimli boshqaruvga o‘tish zaruriyati hamda kambag‘allikka qarshi kurashishda fiskal vositalardan foydalanish muhim ekanligi yuzasidan muallifning shaxsiy fikr-mulohazalari keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: kambag‘allikni qisqartirish, fiskal instrumentlar, iste‘mol savatchasi.

I. KIRISH

Bugungi kunda yurtimizda kambag‘allikni qisqartirish allaqachon umummilliy harakatga aylanib ulgurdi. O‘tgan yillar davomida kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha to‘plangan tajriba va odamlarning ehtiyojidan xulosa qilib, kambag‘allikni qisqartirishni yangi bosqichga olib chiqqan holda ehtiyojmand insonlarning xohishi va imkoniyatini qo‘llab-quvvatlab, hayotga, jamiyatga olib kirish zarurligi hukumatdan tortib, tuman tashkilotigacha barcha bo‘g‘indagi rahbarlarning kundalik ishi bo‘lishi kerakligi davlat rahbari tomonidan qat‘iy qoida sifatida belgilab berildi.

Kambag‘allikni qisqartirish masalasiga davlat va jamiyat o‘rtasidagi “ijtimoiy shartnoma” hisoblanmish yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda ham bir necha marta to‘xtalib o‘tildi. Xususan, unga davlat fuqarolarning bandligini ta‘minlash, ularni ishsizlikdan himoya qilish, shuningdek kambag‘allikni qisqartirish choralarini ko‘rishi bo‘yicha alohida norma kiritildi⁴².

Yangi O‘zbekistonni “ijtimoiy davlat” tamoyili asosida qurishni maqsad qilinganligi Konstitutsiyada mustahkamlab qo‘yildi⁴³. Prezidentimiz tabiri bilan aytganda ijtimoiy davlat bu - eng avvalo, inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kambag‘allikni qisqartirish, demakdir⁴⁴.

Shuningdek, Konstitutsiyada O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi kambag‘allikni qisqartirish, aholi uchun munosib turmush sharoitlarini yaratish bo‘yicha choralar ko‘rishi belgilab qo‘yildi⁴⁵.

⁴² O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 43-modda

⁴³ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1-modda

⁴⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan. <https://president.uz/oz/lists/view/5774>

⁴⁵ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 43-modda

Mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi kambag'allikni qisqartirish yo'nalishida ham yaqin kelajak uchun ulkan rejalar qo'yilgan. Misol uchun, "O'zbekiston-2030" strategiyasida respublikamiz hududida 2026-yilga qadar kambag'allikni 2022-yilga nisbatan 2 barobarga, 2030-yilgacha esa keskin qisqartirish, kambag'allikka tushish xavfi mavjud 4,5 million aholi daromadini oshirish, ijtimoiy sheriklik asosida 500 ming malakali mutaxassis tayyorlash, 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va "daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish, yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard dollarga va aholi jon boshiga daromadlarni 4 ming dollarga yetkazish kabi nihoyatda muhim marralarga erishish maqsad qilib olindi.⁴⁶

Kambag'allikni qisqartirish bo'yicha yuqorida keltirib o'tilgan ulkan maqsadlarga erishish yo'lida olib borilgan hamda rejalashtirilgan chora-tadbirlarning samarasi quyidagi bo'limlarda batafsil tahlil qilib chiqiladi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Yurtimizda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarga hissa qo'shish maqsadida bir qancha mahalliy olimlarimiz tomonidan mavzu yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Xususan, iqtisodchi olimlardan Q.Abdurahmonov⁴⁷, A.Vaxabov⁴⁸, R.Djumanova⁴⁹, R.Xasanov⁵⁰, B.G'oyibnazarovning⁵¹ ilmiy ishlarida kambag'allik darajasini qisqartirishning aholi bandligiga bog'liqligi va mehnat bozorining nazariy asoslari, ijtimoiy sohani moliyalashtirish, aholi turmush darajasi, kambag'allikning kelib chiqish sabablari, kambag'allik darajasini aniqlash mexanizmlari o'rganilgan.

Respublikamizda 2017-yildan beri kam ta'minlangan, kambag'al, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni qo'llab-quvvatlash maqsadida 20 dan ortiq Prezident farmon va qarorlari, 30 dan ortiq Vazirlar Mahkamasi qarorlari qabul qilindi. Olib borilayotgan islohotlarning natijadorligini tahlil qilish maqsadida Prezident boshchiligidagi bevosita mavzusi kambag'allikni qisqartirish bo'lgan 20 dan ortiq yig'ilishlar, videoselektorlar o'tkazildi. Shuningdek, kambag'allikni qisqartirish bo'yicha xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rganish, soha ekspertlari o'rtasida muammoni muhoma qilish maqsadida respublikamizda hukumat darajasida 2 ta xalqaro forum hamda 1 ta "Ko'p o'lchovli kambag'allik bo'yicha global muloqot" nomli xalqaro konferensiya o'tkazildi.

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi PF-158-son Farmoni

⁴⁷ Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik, -T.: -Fan nashriyoti, 2019-595 b

⁴⁸ Vaxabov A.B. Aholini ijtimoiy jihatdan muhtoj qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish tizimining manzilliligi kuchaytirish mexanizmini takomillashtirish. Monografiya. -T.: "Universitet" nashriyoti, 2020. -154b.

⁴⁹ Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari va uni oshirish yo'llari: Iqtisodiyot fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati –Toshkent, 2008.

⁵⁰ Xasanov R.R. Shakllanayotgan bozor munosabatlari tizimida daromadlar va ularning tabaqalanishi //Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. –Toshkent, 2005. - 40 b

⁵¹ G'oyibnazarov B.K. Aholi turmush darajasini statistik baholash. Monografiya. –Toshkent: —Fan nashriyoti, 2005 – 69 b

Qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar hamda kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan barcha harakatlar shaxsan Prezidentimiz nazoratida bo'lganligi kambag'allik muammosini yo'q qilishga mamalakatimizda qanday kirishilganligidan dalolat beradi.

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi mamkatimizda 2017-2025-yillar mobaynida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha qilingan barcha ishlarni yillar ketma-ketligida bir joyga jamlagan holda ularga umumiy baho berishdan iborat edi. Shu sababli maqolada asosan **induktiv baholash** usulidan keng foydalanildi. Maqolani tayyorlashda Prezident farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti ma'lumotlaridan foydalanildi.

IV. TAHLIL VA NATIJALAR

Xo'sh, kambag'allikni qanday qisqartirish mumkin? Kambag'al oilalarga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam pulini to'lash orqali muammoni hal etish mumkinmi? Albatta yo'q. Kambag'allikni qisqartirish, eng avvalo, aholida boqimandalik kayfiyatini yo'qotish, ularni kasbga o'rgatish, moliyaviy savodxonligini oshirish va tadbirkorlik ruhini shakllantirishdir. Bu jarayon insonning ichki salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga ko'maklashish, yangi ish o'rinlarini yaratish, infratuzilmani rivojlantirish, sifatli ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish, shuningdek, manzilli nafaqa tizimini joriy etish kabi kompleks iqtisodiy va ijtimoiy choralarni o'z ichiga oladi.

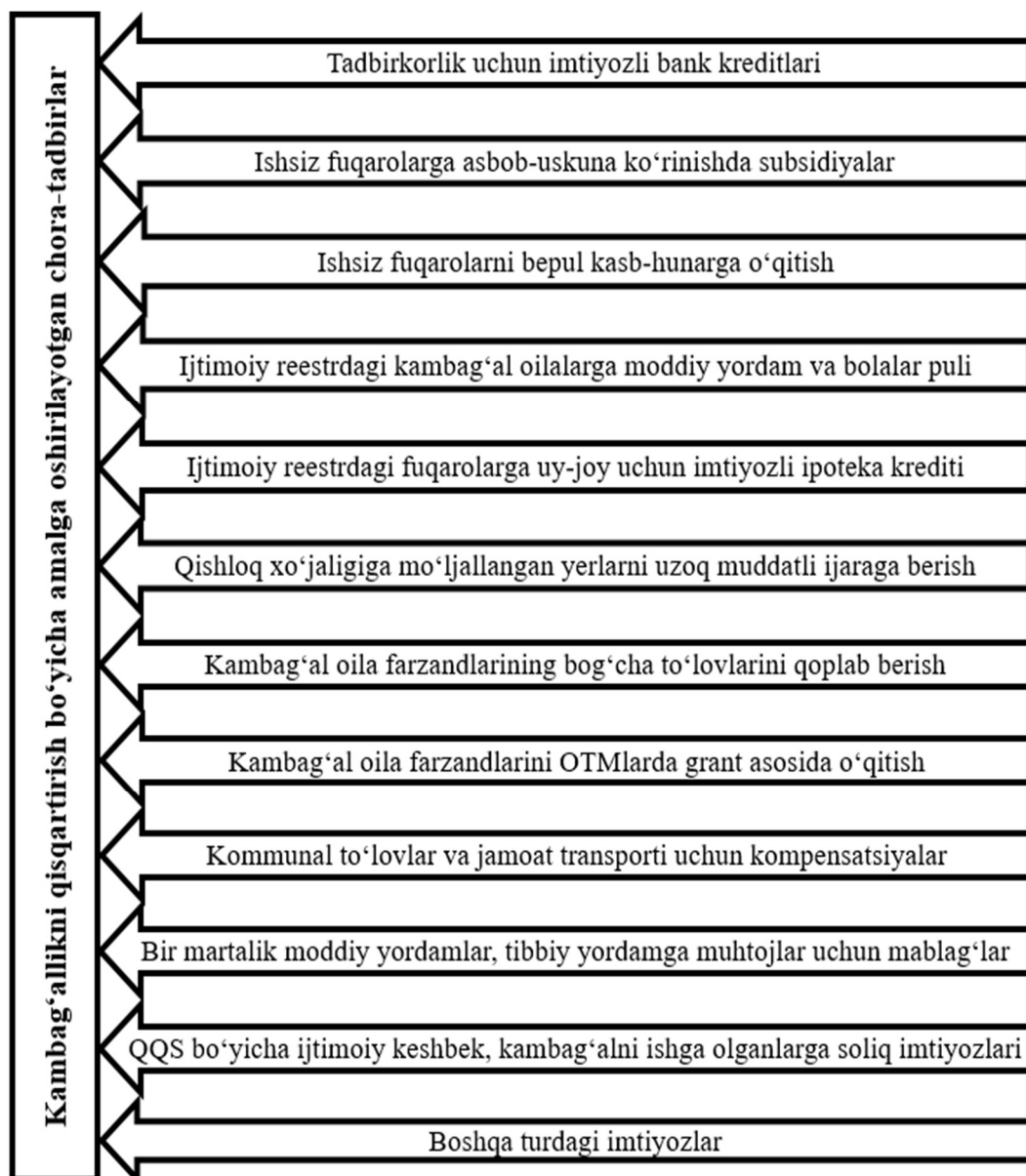
Har qanday mamlakatda aholining kam kambag'al qatlami mavjudligi ma'lum. O'zbekistonda ham, ayniqsa, qishloq hududlarida, aholining ma'lum bir qismi yetarli daromad manbaiga ega emasligi hech kimga sir emas. Biroq, yurtimizda kambag'allik masalasi uzoq yillar davomida ochiq muhokama qilinmagan mavzulardan biri bo'lib kelgan. 2020-yil 24-yanvarda Oliy Majlisga yo'llangan Murojaatnomada davlatimiz rahbari bu masala haqida ochiq gapirib, tarixda ilk bor kambag'allikni qisqartirishni ustuvor vazifa sifatida belgiladi. O'sha davrdagi dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, aholining 12-15 foizi yoki 4-5 million kishisi kambag'allik darajasida edi. Bu esa ularning kunlik daromadi atigi 10-13 ming so'mni tashkil etganini anglatadi⁵². Shu nuqtada Prezidentimiz muhim bir haqqoniy savolni o'rta tashlagandi: bir oilada avtomobil yoki chorva bo'lishi mumkin, ammo agar oila a'zosidan biri og'ir kasal bo'lsa va daromadning kamida 70 foizi uning davolanishiga sarflansa, bunday oilani farovon deb atash mumkinmi? Bu savolning zamirida Prezidentimiz yashash minimumining haqiqiy chegarasini barcha ta'sir etuvchi omillarni inobatga olgan holda aniq hisob-kitoblar asosida hisoblab chiqish zaruriyati borligini nazarda tutgan edi.

Shundan kelib chiqib, Prezidentimiz tomonidan mas'ullarga birinchi bosqichda har bir mahalla, tuman, shahar va viloyat darajasidagi haqiqiy sharoit va kambag'allikka oid real ahvolni tahlil qilish kerakligi, ya'ni mahallalardagi daromadi kam oilalar soni haqida ma'lumot yig'gan holda 2020-yil 1-oktabrgacha tirikchilik

⁵² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan. <https://president.uz/oz/lists/view/5774>

uchun zarur eng kam miqdor va minimal iste'mol savatchasining huquqiy asoslarini ishlab chiqish vazifasi qo'yildi.

Shundan boshlab kambag'al fuqarolarga bo'lgan e'tibor kuchayib, bunday toifadagi qatlarga turli xil yo'nalishlarda ustunlik yoki imtiyozlar berish jarayoni avj oldi hamda kambag'allikni qisqartirish davlat siyosatining asosiy maqsadlaridan biriga aylandi. Quyidagi diagramma orqali shu kunga qadar kambag'al fuqarolarga berilayotgan barcha imkoniyatlarni bir joyga jamlashga harakat qilib ko'rdik (1-rasmga qarang).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha kambag'al fuqarolarga berilayotgan imkoniyatlar⁵³

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ehtiyojmand oilalar bilan manzilli ishlash bunday toifadagi aholining muammolarini hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yurtimizda aholi bilan bunday manzilli ishlash tizimining rivojlantirish maqsadida

⁵³ Muallif tomonidan tuzilgan

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgustdagi “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3182-son qaroriga asosan “sektor” tizimi joriy qilindi. Unga ko‘ra har bir tuman va shahar hududi to‘rtta sektorga ajratilib, ularga mos ravishda tuman (shahar) hokimi, prokurori, ichki ichlar bo‘limi boshlig‘i, soliq inspeksiyasi boshliqlari rahbar bo‘lishi belgilab qo‘yildi. Sektor rahbarlariga **asosiy lavozim majburiyatidan tashqari** o‘z sektorlari hududida hokimiyat idoralari bajaradigan vazifalar, xususan, obodonlashtirish, uy-joy kommunal tizimi muammolarini hal etish, uyma-uy yurish va aholi bilan uchrashuvlar asosida eng quyi bo‘g‘inda – mahallada dolzarb muammolarni aniqlash, ularni bevosita joyida bartaraf etish yuzasidan aniq choralar ko‘rish, tuman (shahar)ni rivojlantirish bo‘yicha dasturlarga kiritish uchun takliflar tayyorlash va bir qancha shunga o‘xshash vazifalar yuklatildi.

2018-yildan boshlab banklarni mahallalarga biriktirgan holda, “Har bir oila tadbirkor” dasturi bo‘yicha imtiyozli foiz stavkalarida kreditlar berish boshlandi.

2020-yilda boshlangan koronavirus pandemiyasi davrida butun dunyoda bo‘lgani kabi yurtimizda ham sinovli kunlar boshdan kechirildi va aynan shu davrda haqiqatda yordam muhtoj, kambag‘al oilalarni qo‘llab-quvvatlash uchun “temir daftar” joriy etildi hamda sektor rahbarlari tomonidan uyma-uy yurgan holda ro‘yxatga olish tizimi boshlandi. Davlatimiz rahbari videoselektor yig‘ilishlaridan birida asosiy maqsad bu sinovli davrda raqamlar ortidan quvib emas, balki xalqni rozi qilish uchun chin ko‘ngildan ishlagan holda kambag‘al oilaning hech bo‘lmaganda bitta a‘zosini ish bilan ta’minlab, ularni muhtojlikdan chiqarish ekani, shuning uchun har bir oila, har bir fuqaroning muammosi bilan alohida shug‘ullanish zarurligini ta’kidlagan edi⁵⁴. Shunga muvofiq temir daftarga quyidagi toifadagi oilalar kiritildi:

✓ oilaning mehnatga layoqatsiz nogironlari va surunkali kasallikka chalinganlar;

✓ yakka-yalg‘iz keksalar, bevalar va o‘zgalar qaramog‘iga muhtojlar;

✓ 5 va undan ortiq farzandi bor oilalar;

✓ karantin choralari natijasida daromad manbasini yo‘qotganlar;

✓ haqiqatda ehtiyojmandlar, nochor va moddiy ko‘makka muhtojlar.

Pandemiya davrida “temir daftar”ning samaradorligi sababli, bir necha oylardan so‘ng unga qo‘shimcha ravishda “Ayollar daftari” va “Yoshlar daftari” ham tashkil etildi. Bu yangi ro‘yxatlar jamiyatda ijtimoiy, huquqiy va psixologik yordamga muhtoj, shuningdek, bilim va kasb o‘rganishga qiziquvchi ishsiz yoshlar va xotin-qizlarni o‘z ichiga olgan. Ushbu tashabbus orqali ular bilan maqsadli ravishda ishlash yo‘lga qo‘yilgan.

2021-yil 27-avgustda Vazirlar Mahkamasining “Minimal iste‘mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi 544-son qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq “kambag‘allik”, “kambag‘allik chegarasi” kabi tushunchalarga birinchi marta huquqiy ta’riflar keltirildi. Xususan:

⁵⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2020-yil 3-iyunda kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidan. <https://president.uz/oz/lists/view/3624>

kambag'allik - aholi iqtisodiy imkoniyatlarining hayot kechirish uchun zarur minimal ehtiyojlarini qondirishiga yetarli darajada bo'lmashligi;

kambag'allik chegarasi - aholining real xarajatlari tarkibidan kelib chiqib hisoblanadigan bir kishi uchun minimal iste'mol xarajatlari qiymati;

minimal iste'mol xarajatlari - uy xo'jaliklarining real iste'mol qiymatlari va tarkibini o'rganish asosida ularning sog'lom hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlar hamda xizmatlar uchun minimal xarajatlarning hisoblangan qiymati deya ta'riflar berildi.

2021-yil 1-sentabrdan boshlab 14 yoshgacha bolalari bo'lgan oilalarga nafaqa hamda bola 2 yoshga to'lguniga qadar uni parvarish qilish nafaqasi o'rniga **kam ta'minlangan oilalarga bolalar nafaqasi** joriy etildi⁵⁵.

2022-yil 1-yanvardan boshlab esa, "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" axborot tizimi orqali oilani kam ta'minlangan deb e'tirof etish jarayonida qo'llaniladigan va jon boshiga to'g'ri keladigan bir oylik daromad mezoni minimal iste'mol xarajatlari tenglashtirildi hamda minimal iste'mol xarajatlari ko'rsatkichidan **kambag'allik chegarasi sifatida foydalanish tartibi yo'lga qo'yildi**.

2022-yil 1-yanvardan boshlab butun respublika bo'ylab barcha mahallalarda tuman (shahar) hokimining "Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha hokim yordamchisi" lavozimi joriy etildi. Ushbu lavozimga iqtisodiy va investitsiya komplekslariga kiruvchi barcha respublika idoralari, ularning hududiy bo'linmalarida bo'lim boshlig'idan past bo'lmagan lavozimda ishlovchi rahbar xodimlar, shuningdek, mahalliy hokimliklarning rahbar xodimlari tayinlandi. Prezident ularni mahalladagi "Prezident vakillari" deb nomlab, hududiy rahbarlarni ularni ishiga halaqit bermasligi, yig'ilishlarga jalb qilmasligini qat'iy belgilab qo'ydi. Hokim yordamchilarining moddiy ta'minotini yaxshilash maqsadida ularga avvalgi ish joyidagidan kam bo'lmagan miqdorda oylik maosh berilishi, ish samaradorligiga ko'ra qo'shimcha rag'batlantirilishi belgilandi. Yangi tizimning to'g'ri ishlashini ta'minlash hamda hokim yordamchilariga bevosita ko'mak berish maqsadida har bir tuman shaharga respublika vazirlik va idoralari hamda tijorat banklaridan 1-3 tadan respublika vakillari bir yil muddatga doimiy ravishda asosiy ishidan ajralgan holda xizmat safariga yuborildi.

Hokim yordamchilariga qo'liga katta miqdorda moliyaviy resurslar (imtiyozli kreditlar, subsidiyalar) berildi.

Shuningdek, hokim yordamchilari tavsiyasi asosida paxta va g'alladan bo'shaydigan jami 80 ming gektar maydonini ijara asosida 10 sotixdan 1 gektargacha kambag'al oilalarga berish tartibi yo'lga qo'yildi.

Ishlash imkoniyati va xohishi bor bo'lgan, lekin sharoitlari og'ir oilalarga o'qitish va o'z bizneslarini boshlashlari uchun imtiyozli kredit, subsidiya berish yoki dehqon xo'jaligi uchun yer maydonlari ajratish kambag'allikni kamaytirishning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. Natijada, 2022-yil davomida kambag'allik darajasi

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-avgustdagi "Kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ko'rsatish hamda kambag'allik bilan kurashish ko'lamini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6277-son Farmoni

17 foizdan 14 foizga tushdi va 1 million aholi kasb-hunarga o'qitilib, ish boshlashiga ko'maklashildi, bu esa ularni kambag'allikdan chiqarishga yordam berdi⁵⁶.

Kambag'allikni qisqartirish Xitoy tajribasi asosida olib borildi. Xitoy kambag'allik ustidan to'liq g'alaba qozonganligini e'lon qilgan birinchi mamlakat hisoblanadi.

2023-yildan boshlab, ushbu tajribani o'rganish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqish maqsadida mamlakatimiz delegatsiyasi bir necha marta Xitoyga xizmat safariga yuborildi. Xitoy tajribasidan kelib chiqqan holda, har bir viloyatda bittadan tumanda kambag'allikdan chiqarish bo'yicha alohida dastur amalga oshirilishi belgilandi. Shuningdek, Xitoylik amaliyotchi olimlar Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligida maslahatchi sifatida faoliyat yuritishni boshladilar.

2023-yildan boshlab kambag'allikni qisqartirishga **soliq siyosati orqali ta'sir etish mexanizmlari ishlab chiqildi**. Jumladan hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlikni qisqartirish tadbirkorlik muhitini yanada yaxshilash, davlat ko'magini berish tartibini takomillashtirish maqsadida respublika tuman va shaharlarini 5 ta toifaga ajratildi. 4-5-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan tadbirkorlik subyektlariga foyda solig'i, aylanmadan olinadigan soliq, ijtimoiy soliq, yer va mol-mulk soliqlari, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qat'iy belgilangan soliq bo'yicha ko'plab tabaqlashgan soliq imtiyozlari taqdim etildi.

Bundan tashqari, 2023-yil 1-maydan boshlab «Ijtimoiy himoya yagona reestri»ga kiritilgan jismoniy shaxslar ayrim ijtimoiy tovarlarni chakana savdo obyektlarida xaridini amalga oshirganda va ushbu xaridni soliq organlarining maxsus mobil ilovasida xarid chekining fiskal belgisini (QR-kod) yordamida skanerlash orqali ro'yxatdan o'tkazganda, ularning bank kartalariga har oy yakuni bilan xarid summasining 1 foizi miqdoridagi keshbek o'rniga, 12% QQS summasini qaytarib olishlari mumkinligi belgilandi⁵⁷. Bu ro'yxatga quyidagi mahsulotlar kiritilgan:

1. Qo'y go'shti
2. Parranda go'shti
3. Mol go'shti
4. Tuxum
5. O'simlik yog'i
6. Un
7. Shakar
8. Dori vositalari
9. Tibbiy xizmatlar

Shu bilan bir qatorda, kambag'allikni qisqartirish bo'yicha tadbirkorga sharoit yaratib, ular bilan manfaatli hamkorlik qilish ishlari boshlandi. Shu maqsadda 2023-yil

⁵⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2023-yil 25-yanvar kuni kambag'allikni qisqartirish, aholi bandligini ta'minlash va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha o'tkazilgan videoselektor yig'ilishidan. <https://president.uz/oz/lists/view/5839>

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 5-apreldagi "2023-yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish, qayta ishlashni kengaytirish va qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-113-son qarori.

1-iyundan boshlab “20 ming tadbirkor – 500 ming malakali mutaxassis” dasturi amalga oshirilishi ma’lum qilindi. Unda ishtirok etish ixtiyoriy etib qo’yildi.

Dasturda ishtirok etgan tadbirkorlarga 2025-yil 1-yanvargacha soliqlardan alohida imtiyozlar berildi. Jumladan, agar tadbirkor ishchilarining kamida 20 foizi kambag‘al oila a‘zosi bo‘lib, ular bir yil davomida ish bilan ta‘minlagan bo‘lsa, mol-mulk va yer soliqlaridan imtiyoz berildi. Fuqarolar ishga qabul qilinganda hamda har bir oy uchun ish haqi miqdori mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorining bir barobaridan kam bo‘lmagan miqdorda hisoblanganda, oylik ish haqi bo‘yicha to‘langan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i respublika budjetidan ish beruvchiga (har bir ishchi uchun bazaviy hisoblash miqdorining ikki barobaridan oshmagan miqdorda) qaytarib berish hamda ularga ijtimoiy soliq stavkasi 50 foizga kamaytirilgan holda qo‘llash tartibi amaliyotga joriy etildi.

Mazkur dastur doirasida soliq va bojxona ma’murligida ham yengilliklar nazarda tutilgan edi. Xususan, ushbu tadbirkorlarning faoliyatida soliq tekshiruvlari o‘tkazilmasligi, ularga qo‘shilgan qiymat solig‘i hamda ortiqcha to‘langan soliqlar tekshiruvsiz qaytarib berilishi belgilandi. Barcha soliqlardan qarzdorlikni bir yilgacha kechiktirib to‘lash imkoniyati berildi. Bojxona rasmiylashtiruvda “yashil yo‘lak” tartibi qo‘llash boshlandi.⁵⁸

2023-yilda olib borilgan yuqoridagi sa’y-harakatlar natijasida kambag‘allik darajasi 11 foizga tushdi⁵⁹.

2024-yilda kambag‘allikni qisqartirish siyosati Uychi, Sayxunobod, Zarbdor va G‘ijduvon tajribalari bilan davom ettirildi. Sayxunobod tajribasi aholini o‘z tomorqasidan samarali foydalanishga, Uychi tajribasi esa biznes bilan shug‘ullanish istagidagi aholi bilan hokimlar va banklarning manzilli ishlash tizimiga, Zarbdor tajribasi esa har bir tuman va shaharda kamida 5 tadan “drayver” loyihani shakllantirishga, G‘ijduvon tajribasi esa 1 mingta mahallada vertikal o‘sadigan sanoat binolarini tashkil qilishga asoslangan edi. Umuman, mazkur 4 ta tajriba doirasida 2024-yil davomida 3 million 300 ming aholi doimiy daromadga ega bo‘lgan. Jami rasman band bo‘lganlar ilk bor 10 million 500 ming nafarga yetgan⁶⁰.

Shuningdek, 2024-yil boshidan mahallalarda ijtimoiy xodim lavozimi joriy etildi. Bu turdagi xodimlarga og‘ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan, nogironligi mavjud shaxslar bilan ishlash majburiyati yuklatildi. Shu yil 12-iyul kuni Farg‘ona viloyatida o‘tgan yig‘ilishda davlatimiz rahbari bu borada yangicha yondashuvlar kerakligi, endi kambag‘allikni qisqartirish va ijtimoiy himoya bir tizimda bo‘lishini aytgan edi. Kambag‘allikdan chiqarishga qaratilgan barcha ijtimoiy xizmat va

⁵⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-iyundagi “Kambag‘allikni qisqartirishda tadbirkorlik subyektlari bilan o‘zaro manfaatli hamkorlik o‘rnatishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-93-son farmoni

⁵⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevga 2024-yil 14-avgust kuni kambag‘allikni qisqartirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish chora-tadbirlariga oid qilingan taqdimotdan. <https://president.uz/oz/lists/view/7467>

⁶⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2024-yil 16-dekabr kuni banklar ishtirokida mahallalarda aholi bandligini ta‘minlash va daromadli qilishga qaratilgan ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan o‘tkazilgan videosektor yig‘ilishidan. <https://president.uz/oz/lists/view/7769>

yordamlar “Inson” markazlaridagi ijtimoiy xodimlar tomonidan amalga oshirilishi ta’kidlandi.

Kambag‘allikni qisqartirish masalasiga 2021-yil oxirigacha Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi mas’ul edi. 2022-yildan boshlab vazirlik huzurida Mahallabay ishlash va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi tashkil etildi hamda agentlik hokim yordamchilari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda kambag‘allikni qisqartirishga mas’ul birinchi raqamli idoraga aylandi. 2023-yilda ma’muriy islohotlar natijasida bandlikni ta’minlash, kambag‘allikni qisqartirish bo’yicha bir necha vazirlik va idoralar birlashtirilib, Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligi tashkil etildi. Mahallabay ishlash va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi esa Iqtisodiyot vazirligi tarkibidan yangi vazirlik huzuriga o’tkazildi. 2025-yildan boshlab esa ushbu agentlik tugatilib, uning vazifalari bevosita Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligiga o’tkazildi. Shuningdek, 2025-yildan boshlab 2017-yilda joriy etilgan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish sektorlari faoliyati tugatildi.

Prezidentimiz tomonidan 2024-yil 16-dekabr kuni banklar ishtirokida mahallalarda aholi bandligini ta’minlash va daromadli qilishga qaratilgan ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig’ilishida 2025-yil bandlikni ta’minlash va kambag‘allikni kamaytirishda eng muhim va hal qiluvchi yil bo’lishi aytib o’tildi. 2025-yilda 1,5 million aholini kambag‘allikdan chiqarish, birinchi marta 60 ta tuman va shahar kambag‘allik va ishsizlikdan xoli hududga aylantirish, kelgusi uch yilda esa kambag‘allikni 7 foizga tushirish maqsad qilindi.

2025-yilda “Kambag‘allikdan farovonlik sari” dasturi ishlab chiqildi. Ijtimoiy himoya milliy agentligi hokimliklar bilan birga har bir mahallani to’liq xatlovdan o’tkazib, “kambag‘al oilalar portreti”ni ishlab chiqishi, kambag‘al oila bo’yicha individual dastur bo’lishi, iqtisodiy kompleks oilalarni kambag‘allikdan olib chiqish bilan shug‘ullanishi belgilandi.

2025-yilda aholining sifatli ta’lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, uy-joy sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy himoyani kuchaytirish, eng og‘ir hududlarda infratuzilma tarmoqlarini barpo etishni qamrab olgan jami 32 ta yo‘nalishda “ko‘p o‘lchovli” kambag‘allikni qisqartirish dasturini amalga oshirilishi belgilangan. Unga ko‘ra 300 ta og‘ir mahallada umumiy quvvati 107 megavatt bo‘lgan quyosh elektr stansiyalari ishga tushirilishi hamda ularga kambag‘al oilalar a‘zolari kooperatsiya asosida ishga olinishi ustuvor maqsadlardan biriga aylandi.

2025-yil boshidan mahallalarda “mahalla bankirlari” faoliyatini boshladi. Banklar tomonidan 3 milliondan ziyod aholini band qilish rejalashtirildi. Ijtimoiy xizmat va yordam olish uchun 10 dan ortiq hujjatni o‘rnini bosadigan bitta – “ijtimoiy karta” joriy etildi. U bilan bilan jamoat transportida bepul yurish, elektr, gaz va o‘qish xarajatiga kompensatsiya olish imkoniyati paydo bo‘ldi. Nafaqa va yordam pullari ham shu kartaga tushadigan bo‘ldi.

Iqtisodiyot bo’yicha Nobel mukofoti sovrindori Abxijit Banerji “O‘zbekistondagi mahalla tizimi har bir muhtoj oilani kambag‘allikdan olib chiqish

bo'yicha o'zining noyob retseptiga ega⁶¹", deb ta'kidlab, yurtimizdagi islohotlarga yuqori baho berdi.

2025-yilda kambag'allik ko'rsatkichni 9 foizgacha, 2030-yilga qadar esa 2 barobar pasaytirishni maqsad qilgan.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

Biz yuqorida mamlakatimizda o'tgan yillar mobaynida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlarni yillar kesimida to'liq ko'rsatishga harakat qildik. Umuman olganda so'nggi yillarda bu yo'nalishda ulkan islohotlar amalga oshirildi deb bemalol aytishimiz mumkin.

Dastlab sektor tizimi, so'nggra mahallabay ishlash tizimi orqali rahbarlarning respublikadan mahallalarga tushib, uyma-uy yurgan holda aholi muammolarini hal etishga barcha tashkilotlar jalb qilindi. Mahallada kambag'allikni qisqartirish, tadbirkorlik loyihalariga 35 trillion so'm arzon kredit, 7 trillion so'm subsidiya berildi. Mahallalarni obod qilish, bog'cha, maktab, tibbiyot, yo'l, suv va elektr infratuzilmasi uchun 120 trillion so'm ajratildi. Shuningdek, 260 ming gektar yer 800 ming aholiga dehqonchilik qilib, daromad topishi uchun tarqatildi.⁶² Minimal iste'mol xarajatlarining huquqiy asosi yaratilib, ilk bor kambag'allik chegarasi e'lon qilindi (2025-yil holatiga kambag'allik chegarasi 669 ming so'mni tashkil etadi). Mamlakatimiz tarixida pensiya va ijtimoiy nafaqalar miqdorini minimal iste'mol xarajatlaridan kam bo'lmagan darajaga olib chiqildi. Kambag'allik darajasini 23 foizdan 11 foizga tushirishga erishildi.

Masalaga shaxsiy yondashuvimiz bilan qaraydigan bo'lsak, shuni xulosa qilishimiz mumkinki o'tgan yillar davomida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha sa'y harakatlarning aksariyati "qo'l boshqaruvi" mexanizmiga asoslanganligini ko'rishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha boshqaruvning bunday mexanizmi uzoq muddatli dasturlar uchun emas, balki qisqa muddatli chora-tadbirlarga mo'ljallangan. Shu sababli ham ushbu yo'nalishda har yili qonunchilikka o'zgarishlar kiritib borildi. Mahallabay ishlash va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi faoliyatiga yuqorida to'xtalib o'tdik. Ushbu agentlik dastlab Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, so'nggra kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi bo'ysinuviga o'tkazilgan bo'lsa, joriy yildan boshlab uning faoliyati tugatildi. Boshqaruvning sektor tizimi ham oradan sakkiz yil o'tib bekor qilindi. Bunga sabab sifatida Prezidentimiz tomonidan joriy yil korrupsiyani qisqartirish bo'yicha o'tkazilgan yig'ilishda prokuror, ichki ishlar, soliq inspeksiyalari boshliqlarining sektorni bahona qilib o'z asosiy ishlarida nazoratni susaytirib yuborganligi ko'rsatildi⁶³.

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2024-yil 25-sentabrda Osiyo infratuzilmaviy investitsiyalar banki Boshqaruvchilari kengashining to'qqizinchi yillik yig'ilishidagi nutqidan. <https://president.uz/oz/lists/view/7570>

⁶² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2024-yil 11-sentyabr kuni kambag'allikni qisqartirish ishlarini keyingi sifat bosqichiga olib chiqish masalalari muhokamasi bo'yicha o'tkazilgan videosektor yig'ilishidan. <https://president.uz/oz/lists/view/7357>

⁶³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 5-mart kuni korrupsiyaga qarshi kurashish milliy kengashi yig'ilishidagi nutqidan. <https://president.uz/oz/lists/view/7924>

Biz bu fikrlarimiz bilan o'tgan yillar davomida amalga oshirilgan ishlarga salbiy nuqtai nazar bilan qarashdan mutlaqo yiroqmiz. Pandemiya davrida “temir daftar”ning joriy etilishi bilan sinovli og'ir kunlarda hukumat yordam berishi kerak bo'lganlarning manzilli ro'yxati shakllantirildi. Bu orqali minglab og'ir ahvolga tushib qolgan, kam daromadli fuqarolarga yordam berildi. Turli darajadagi mansabdor shaxslarning yuqoridan pastga tushib xalq dardini tinglash tizimi yo'lga qo'yildi.

Bizning fikrimizcha kambag'allikni qisqartirish bo'yicha yurtimizda yetarlicha tajriba to'plandi hamda ushbu tajribani kelgusida **tizimli ravishda** amalga oshirilishi tarafdorimiz. Shuningdek, aholini qiynab kelayotgan muammolarni turli darajadagi rahbarlarning sayyor qabullarida ularning bevosita ishtiroki bilan emas, balki tizimli ravishda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirilishi tarafdorimiz. Shu masala yuzasidan shaxsan Prezidentimiz 2022-yildagi Oliy Majlis hamda O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida “qo'l boshqaruvi”dan aniq natijaga ishlaydigan tizimli boshqaruvga o'tish vaqti kelganini ta'kidlagan edi. Shuningdek, yana bir yig'ilishda ko'plab masalalar tovar va xizmatlarning narx-navo oshib, odamlar norozi bo'lganidan so'ng, “qo'l boshqaruvi” bilan hal bo'layotgani qayd etgandi⁶⁴.

Kambag'allik darajasi yurtimizda yildan-yilga kamayib bormoqda. Olib borilayotgan islohotlar natijasida nasib etsa mamlakatimiz kambag'allikdan holi hududga aylanadi. Shu munosabat bilan kelgusida aholini kambag'allik chegarasidan pastga tushib qolgandan so'ng ularni bu toifadan chiqarishga emas, balki ushbu chegaraga kirmasligi uchun oldindan tizimli yondashuvlarni yo'lga qo'yishimiz muhim hisoblanadi. Bunda ta'lim sifatini oshirish, qishloq joylarida yerdan unumli foydalanish darajasini oshirish va **eng muhimi fiskal vositalarni qo'llashimiz zarur.**

Respublikamizda minimal iste'mol xarajatlari kambag'allik chegarasiga tenglashtirilgan, bugungi kunda oilalarning jon boshiga daromadi belgilangan chegaradan past bo'lsa ijtimoiy reestrda kiritilmoqda. Lekin hozirda e'lon qilinib boriladigan minimal iste'mol xarajatlari bugungi kundagi real narxlarni ko'rsatmoqdam? Haqiqatda 669 ming so'm bir kishi uchun tiriklik chegarasimi? **Shu boisdan fiskal nuqtai nazardan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishni muhim deb hisoblaymiz:**

1) birinchi navbatda yashash minimumi hamda iste'mol savatchasidagi miqdorlarni haqiqiy bozor narxini aniqlash zarur. Rossiya Federatsiyasining qonunchiligida yashash minimumiga “iste'mol savatchasining qiymatdagi ifodasi, shuningdek majburiy to'lovlar va yig'imlar⁶⁵” sifatida ta'rif berilgan. Ushbu ta'rifdan ko'rinadiki yashash minimumi iste'mol savati bilan qiymat nuqtai nazaridan bitta narsa emas, balki o'z ichiga qo'shimcha ravishda yana insonning to'lashi lozim bo'lgan soliqlarni ham oladi. Shu sababdan kambag'allik chegarasini hisoblashda yashash minimumining pul ekvivalentidagi qiymatini olish kerak;

⁶⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2024-yil 16-yanvardagi 2024-yilda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishidan. <https://president.uz/oz/lists/view/6971>

⁶⁵ Федеральный закон РФ от 24.10.1997г. №134-ФЗ “О прожиточном минимуме в Российской Федерации/<http://www.consultant.ru>

2) ikkinchidan, soliqqa tortishdagi ijtimoiy adolatni ta'minlash maqsadida kambag'allik chegarasi sifatida aniqlangan miqdor soliqqa tortilmaydigan daromad sifatida qabul qilinib, har qanday fuqaroga, ularning faoliyat turidan qat'iy nazar taqdim etilishi zarur;

4) uchinchidan, soliqqa tortilmaydigan minimum belgilanishi natijasida davlat budjetida yuzaga keladigan yo'qotishlarni o'rnini qoplash maqsadida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali soliq bazasini kengaytirish, bunda ish beruvchilar tomonidan soliqdan qochish ilinjida ish haqini sun'iy kamaytirib ko'rsatishni oldini olish uchun ijtimoiy soliq uchun regressiv stavkalar (*qancha ish haqi ko'p hisoblansa past soliq stavkasi, kam hisoblansa yuqori stavka*) joriy etilishi kerak;

3) to'rtinchidan, ko'chmas mulkning qiymatini aniqlash mexanizmiga kiritilayotgan o'zgarishlar⁶⁶ natijasida jismoniy shaxslar uchun soliq yuki keskin oshishini inobatga olgan holda jismoniy shaxsning daromadi singari uning ko'chmas mulki uchun ham eng minimal qiymat aniqlanishi zarur hamda mazkur qiymat har qanday fuqaroga mol-mulk solig'idan ijtimoiy chegirma sifatida berilishi zarur;

4) beshinchidan, iqtisodiyotda daromadlarni qayta taqsimlash hamda ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish maqsadida hashamat uchun aksiz soliqlari kiritilishi zarur;

5) oltinchidan, iste'mol narxlarini oshib ketmasligi uchun QQSning ayrim ijtimoiy ahamiyatga ega tovarlar uchun tabaqalashtirilgan soliq stavkalari joriy etilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi PF-158-son Farmoni
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-iyundagi "Kambag'allikni qisqartirishda tadbirkorlik subyektlari bilan o'zaro manfaatli hamkorlik o'rnatishga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-93-son farmoni
5. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-avgustdagi "Minimal iste'mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to'g'risida"gi 544-son qarori
8. Niyazmetov I.M. Soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish orqali soliq tizimi barqarorligini ta'minlash// Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2018. - 275 b
9. Хайдаров, А., & Азимов, А. (2024). ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В СОЦИАЛЬНОЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ МАХАЛЛЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН. Экономическое развитие и анализ, 2(10), 268-274. <https://inlibrary.uz/index.php/eitt/article/view/59816>

⁶⁶ O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2025-yil 5-martdagi "Ko'chmas mulkni ommaviy baholash tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-43-son farmoni

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sahifasi.
<https://president.uz>

A SYSTEMIC APPROACH TO SCIENCE, EDUCATION AND INNOVATION POLICY IN UZBEKISTAN

Alisher Yunusov

Assoc. Prof., Chair of World and Regional Economics, Fergana State University,
Uzbekistan,

alisher_yun@mail.ru

+998916605958

Abstract: The article is devoted to the formation and development of the innovation system of the Republic of Uzbekistan. The article analyzes and describes the inevitability of combining three previously independent complex systems “science”, “education” and “innovation”, the causes and factors influencing the formation and development of the innovation system, problem and solutions, points out that universities can provide competitive advantages of enterprises in the short and long term, the innovation process in the economy and are one of the drivers of innovation in the country. Uzbek model of creation NIS is analyzed.

Key words: “science”, “education” and “innovation”, “knowledge triangle”, basic functions of universities, knowledge transfer system, National Innovation System.

INTRODUCTION

The main reason for the deep transformation processes that most countries are undergoing today is the sharply accelerated, especially during the second half of the twentieth century, progress of knowledge, the increase in its volume, the volume of information, and the consequent gradual transition to a new paradigm of social development. The globalization of the economy, as well as constant technological changes, the revolution in information and communication technologies and the rapid pace of social change caused by them, are accompanied by an increase in the mobility of labor and capital and the creation of a society in which knowledge is of particular value.

This makes the merger of the three previously independent complex systems of “science”, “education” and “innovation” inevitable. The unification is based on system principles, taking into account the uniqueness of each system and in their close interaction.

The high degree of complexity of the new formation of “science - education – innovation” or “Knowledge Triangle” makes us think about the ways of interaction between its constituent subsystems, among which universities play an important role. The increase in their role during the formation of a knowledge-based economy has been noted by many researchers [1].

Universities are unique in that they are producers, distributors, keepers and users of knowledge and information, i.e. they hold the key to knowledge-based economy. The “knowledge triangle” model implies not only strengthening the educational, scientific and innovative components, but also strengthening the links between them, as well as scaling the associated positive externalities. Therefore, the traditional notion of knowledge production in universities as a linear and sequential process should be abandoned in favor of a systematic approach to scientific, educational and innovation

policy. The “knowledge triangle” concept formalizes the links between the traditional “basic” functions of universities - teaching, research and public activities. In this model, by implementing educational programs and research projects, universities generate knowledge, and multifaceted interaction with the general public helps them find application in creating new products, processes and services. The “knowledge triangle” is formed as a result of the interaction of the three mentioned functions of universities through the bidirectional circulation of knowledge flows between them [2].

METHODOLOGY

Purpose and objectives. How to link knowledge creation with innovation activity? Because of its inclusiveness, the concept of the “knowledge triangle” is seen as an attractive framework for policies that aim to link knowledge creation to innovative activity. However, it provides limited insight into the specific ways in which such interactions can be deployed and managed, due to differences in the economic structure of countries and the functions of universities.

In developed countries, universities and education in general are important for finding solutions to common problems of adapting to a market economy and for the development of scientific and technological progress.

Universities in Uzbekistan have yet to find their place in this process. Sustainable economic growth and living standards of the country’s population depend on the ability of society to produce new knowledge and implement economic strategy with its help. The missions of such leading educational institutions of Uzbekistan as the NUU, TIAME National Research University, F P I, FSU -are based on the knowledge triangle concept and are aimed at preserving and strengthening their role as the leading research-based institutions of higher education in Uzbekistan, which train highly qualified specialists in the sphere of higher education. By now, they have formed the necessary institutional prerequisites for creating a system of knowledge transfer.[3]

Universities, following the experience of other countries, can provide a competitive advantage for enterprises in the short and long term by catalyzing innovation in the economy. For this purpose, the education system should play a leading role in the process of transformation, and innovation, creation of new enterprises, transfer and dissemination of knowledge should become the priority tasks of higher education. Uzbek universities need to carry out the advanced development of education and science: to use new forms, mechanisms that allow the university to predict the needs of enterprises, to train specialists taking into account these needs and patterns of development of the enterprise, to encourage competition on the way to excellence, to develop research infrastructure. These are urgent problems today, because cooperation between universities and industrial enterprises in Uzbekistan traditionally remains insufficiently effective, despite the dynamic development of both parties. The main reasons preventing the correction of the existing situation are as follows:

- disinterest on the part of university faculty;
- different timelines for product research: short and definite for industry, long and flexible for the university;

- different objectives of activities: industry is looking for practical applications, solving existing problems, improving quality and productivity;

- university is looking for new knowledge, new theories- confidentiality considerations on the part of industry, clashing with the university's desires to publish and disseminate knowledge;

- the lack of laboratory and specialized equipment in universities, which is already obsolete

Based on the existing world practice and many decades of formation and development of the system of fundamental and applied research, the Uzbek model of formation of NIS should represent something in between the traditional Euro-Atlantic and East Asian model, where universities play less important role in the innovation process than for example in countries of the mentioned. According to experts, the development of nanotechnology based on integration of a number of disciplines: chemistry, physics, mechanics, material science, electronics, etc. will affect almost all areas of human activity in the coming decades.

In other directions the development has the character of imitation type of development or features of an alternative model of formation of NIS, such as the innovative development of Turkey and Chile. These countries in their innovative development emphasize training of highly skilled personnel and development of light industry, creative industry; i.e. a complex of "creative" technologies, uniting more than 10 sub-branches of industry and services, connected with industrial and artistic design. In these countries great attention has always been paid to textile industry, production of building materials and high-hume industries (fashion, national cuisine, international and domestic tourism, medieval architectural constructions in Samarkand, Bukhara, Khiva and Shakhriyabz, etc.). Today, these sectors are the driving force of the economic growth.

Uzbekistan, as a center of tourism industry and being at the crossroads of civilizations, possesses exceptional opportunities in recreational sphere. This sphere of activity contributes to the emergence of unusual, striking to Western countries forms of art and development of aesthetic standards in the population. It is intensively used nowadays in innovative activity - Uzbek fashion industry.

RESULTS

Creation of innovative infrastructure as the main link in the chain of interaction between the sphere of knowledge generation and production. Since 2005, expenditures on scientific and technological research in the republic have increased significantly, but in terms of R&D funding, the republic lags far behind the global average. Most of the research, as has already been noted, is financed by the state. The private sector does not actually participate in the innovation process. Venture capital funds are not widely developed in the republic, and small and medium-sized businesses are not very willing to invest in innovation due to the high riskiness of innovative projects and lack of financial resources.

This demonstrates that although Uzbekistan has the basic components of the national research and development system, the urgent task is to form an innovative

infrastructure as the main link in the chain of interaction between the sphere of knowledge generation and production.

Over the past few years, Uzbekistan has been creating conditions for the development of the National Innovation System and is actively trying to enter the orbit of the knowledge economy. Ensuring effective interaction between science, education and production is the most important condition for increasing the competitiveness of Uzbekistan on the world stage.

In the Decree of the President from 06.07.2022 №UP-165 “About the approval of strategy of innovative development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026” is approved:

- Innovation Development Strategy of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026;

- Targets for the implementation of the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026;

- Targets for the implementation of the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026 by regions and Decree of the President dated 06.07.2022 “On organizational measures for the implementation of the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026” indicates

The main directions of the Strategy:

- Supporting start-up initiatives by forming a network of innovation infrastructure entities (innovation technopark, technology transfer center, innovation cluster, venture capital organization, innovation center, start-up, spin-off, acceleration center, incubator), as well as the organization of large-scale production (capital creation);

- increasing the share of innovation-active organizations by improving the institutional mechanisms of state support of innovation activity;

- ensuring accelerated socio-economic growth of the regions by increasing the innovative activity of small businesses;

- stimulation of demand for innovation by providing a comprehensive system of creating new types of products and innovative technologies from the idea to the end consumer;

- development of human capital in the management of innovative activity by developing the skills of creation, innovative entrepreneurship and rationalization at all stages of education. [4]

As is known, -R&D includes three main groups of activities:

- fundamental research;

- applied research;

- experimental and technological development. National spending on R&D is considered one of the key indicators of the scientific and technological development of the country. According to the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan, in 2020, the ratio of spending on R&D was 0.14% of the Gross Domestic Product. Official statistics recorded that at the end of 2018 the ratio was 0.12%, 2019- 0.11%. Israel had the highest spending on science in 2018 - 4.95% of GDP. South Korea- 4.81% and Japan- 3.26% followed.

1-January 2021 in Uzbekistan there were 254 organizations that carried out scientific research and experimental design developments. Including the state sector - 108, the entrepreneurial - 79, in the system of higher education - 65, private non-profit sector - 2.

As a result of implementation of the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2019-2022, great success was achieved in ensuring and stimulating innovative and technological progress in the sectors of the economy and the social sphere, including agriculture, energy, construction, education and health care. In particular: In 2021 the republic has risen by 36 positions compared to 2015 in the Global Innovation Index, which is measured by 81 indicators; If in 2021 Uzbekistan was on the 86th place of 132, now it reached the 82nd. Among the countries of Central and South Asia, the republic ranks third, after India and Iran. Along with Pakistan and Indonesia, Uzbekistan was included in the number of "Innovation Achievers". Innovation performance is higher than expected at the current level of the economy, the authors noted.[5].

COMPARISON OF INNOVATION MODELS

To better understand Uzbekistan's approach to innovation, the table below compares its National Innovation System (NIS) with models from other countries:

Feature	Uzbekistan NIS	Euro – Atlantic Model	East Asian Model
Role of Universities	Emerging role in innovation	Strong role in research	Limited but growing
Private Sector Role	Low	High	Moderate
Government Funding	Dominant	Mixed	High
Collaboration	Developing	Strong	Moderate
Key Sectors	Tourism, fashion, technology	High-tech, pharmaceuticals	Manufacturing

Strategies for Strengthening the Innovation Ecosystem. Innovation is a cornerstone of economic growth and societal progress. For Uzbekistan, a country with immense potential, fostering a robust innovation ecosystem is essential to compete in the global economy. By enhancing research infrastructure, encouraging public-private partnerships, strengthening intellectual property rights, increasing funding, and expanding international cooperation, Uzbekistan can unlock its innovative potential and drive sustainable development. This essay explores these strategies in detail.

Enhancing Research Infrastructure. A strong innovation ecosystem begins with world-class research infrastructure. Uzbekistan must invest in modern laboratories, technology parks, and incubators to support the entire innovation lifecycle—from ideation to commercialization.

Modern laboratories equipped with advanced tools and technologies will enable researchers to conduct cutting-edge experiments and develop groundbreaking solutions. Technology parks, on the other hand, can serve as hubs where startups,

established companies, and researchers collaborate, share resources, and innovate together. These parks can also attract foreign investment and talent, creating a vibrant ecosystem.

Incubators and accelerators play a critical role in nurturing early-stage startups. By providing mentorship, workspace, and access to funding, these programs can help entrepreneurs transform their ideas into viable businesses. For example, countries like South Korea and Singapore have successfully used technology parks and incubators to drive innovation and economic growth. Uzbekistan can follow suit by investing in similar infrastructure tailored to its unique needs.

Encouraging Public-Private Partnerships (PPPs). Collaboration between academia, industry, and government is vital for fostering innovation. Public-private partnerships can bridge the gap between research and market needs, ensuring that innovations are practical and commercially viable.

Joint research initiatives between universities and private companies can address real-world challenges while providing students and researchers with hands-on experience. For instance, a partnership between a university and a renewable energy company could lead to the development of affordable solar panels tailored to Uzbekistan's climate.

Innovation hubs, where businesses and researchers work side by side, can further strengthen these collaborations. These hubs can be supported by policies that incentivize private sector participation, such as tax breaks or matching grants. By fostering a culture of collaboration, Uzbekistan can ensure that its innovations have a tangible impact on society and the economy.

Strengthening Intellectual Property Rights (IPR). A robust legal framework for intellectual property rights is essential to encourage innovation. Innovators need assurance that their ideas will be protected and that they can benefit from their creations.

Uzbekistan should streamline the patent application process and reduce associated costs to make it easier for researchers and startups to protect their inventions. Awareness campaigns can educate innovators about the importance of IPR and how to leverage it for commercialization. Additionally, strong enforcement mechanisms are needed to prevent IP theft and ensure fair compensation for innovators.

Countries with strong IPR protections, such as the United States and Germany, have seen significant growth in innovation and foreign investment. By strengthening its IPR framework, Uzbekistan can attract both local and international innovators, fostering a culture of creativity and entrepreneurship.

Increasing Government and Private Funding. Financial support is critical for innovation at all stages, from research and development to commercialization. Uzbekistan must increase funding from both government and private sources to reduce financial barriers for innovators.

Government grants and subsidies can support high-potential research projects and startups, particularly in sectors like renewable energy, agriculture, and information technology. Tax incentives for companies investing in R&D can further encourage

private sector participation. Additionally, the growth of venture capital funds can provide startups with the resources they need to scale their operations.

Countries like Israel and Finland have successfully used funding mechanisms to build thriving innovation ecosystems. By adopting similar strategies, Uzbekistan can create an environment where innovation flourishes.

Expanding International Cooperation. In an interconnected world, international cooperation is key to driving innovation. Uzbekistan should partner with global research institutions, innovation hubs, and technology leaders to exchange knowledge, expertise, and technology.

Joint research projects with leading universities and organizations can enhance Uzbekistan's research capabilities. Technology transfer agreements can facilitate the adoption of cutting-edge technologies, while participation in global innovation forums can showcase Uzbekistan's potential and attract foreign investment.

For example, Estonia's collaboration with international partners has helped it become a global leader in digital innovation. By expanding its international cooperation, Uzbekistan can integrate into the global innovation ecosystem and position itself as a competitive player.

Strengthening Uzbekistan's innovation ecosystem requires a multifaceted approach. By enhancing research infrastructure, encouraging public-private partnerships, strengthening intellectual property rights, increasing funding, and expanding international cooperation, Uzbekistan can unlock its innovative potential and drive sustainable economic growth. These strategies, when implemented together, will create a thriving ecosystem that benefits researchers, entrepreneurs, and society as a whole. As Uzbekistan embarks on this journey, it has the opportunity to become a regional leader in innovation and a model for other developing nations.

CONCLUSION

The tasks of innovative development of the state:

- establishment of human innovative potential, the basis of which will be highly educated citizens;
- Increasing the investment activity of modern technological modes;
- modernization of the state economy;
- Creation of a competitive research and development sector and conditions for its expanded reproduction;
- attraction of investments for development of innovative area of the republic;
- development of indicators of innovative activity and development of its monitoring system;
- attraction of scientists and young people to science of the republic

Thus, Uzbekistan, which uses an alternative model of innovative development, is based on historical, national features of the country. In innovative development it is focused not only on development, but on borrowing of new innovative technologies, their improvement, distribution and introduction into production. Innovative activity of enterprises and organizations plays a major role in the fulfillment of the main objectives of economic development of the republic. These purposes are connected with increase of competitiveness of the economy and well-

being of the population. For this purpose it is necessary to create such conditions, in which innovative activity of the enterprises will receive full support for performance of their innovative activity.

REFERENCES

1. Unger M., Polt W. The Knowledge Triangle between Research, Education and Innovation - A Conceptual Discussion // Foresight and STI Governance. – 2017. – Vol. 11, No 2. – P. 10-26.
2. Unger M., Marsan G. A., Meissner D., Polt W., Cervantes M. New challenges for universities in the knowledge triangle // The Journal of Technology Transfer. – 2020. – Vol. 45, No 3. – P. 806-819.
3. CATALYSING INNOVATION IN THE KNOWLEDGE TRIANGLE: Practices from the EIT Knowledge and Innovation Communities // European Institute of Innovation and Technology. – 2021. – URL: <https://eit.europa.eu/collaborate/documents> (дата обращения: [указать дату]).
4. Knowledge Triangle Configurations at three Swedish Universities // Research Policy Group, Lund University, Lund, Sweden. – Lund University School of Economics and Management, 2021.
5. Salomov U. Spin-off enterprises increase the economy and social status of higher education institutions // Higher Education in Uzbekistan. – 2022. – No 2. – P. 21-29.
6. О развитии цифровой экономики в Республике Узбекистан: Указ Президента Республики Узбекистан от 5 июля 2018 г. № ПП-3832. – URL: <https://lex.uz/uz/docs/6102464?otherlang> (дата обращения: [указать дату]).
7. WIPO. Global Innovation Index 2022: 15th edition. – 2022. – URL: <https://globalstocks.ru/wp-content/uploads/2022/10/wipo-pub-2000-2022-exec-ru-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf> (дата обращения: [указать дату]).
8. World Bank. Innovation Policy Guides // World Bank Innovation. – URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/competitiveness> (дата обращения: [указать дату]).
9. OECD Innovation Strategies // OECD Innovation. – URL: <https://www.oecd.org/innovation/> (дата обращения: [указать дату]).
10. Senor D., Singer S. The Startup Nation: The Story of Israel’s Economic Miracle. – New York: Twelve, 2009.
11. Reports on Estonia’s e-governance and digital innovation // UNESCO Science Reports. – Trends in global R&D investment and infrastructure.

O'ZBEKISTONDA TURISTIK MAJMUALAR FAOLIYATINI BOSHQARISHNING INNOVATSION YO'NALISHLARI

To'xtasinova Dildora Raxmonberdiyevna

Farg'ona davlat universiteti

Iqtisodiyot va servis kafedrası dotsenti

E-mail: Dildorakxon1974@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turistik majmualarni shakllantirish va boshqarish samaradorligini oshirish, turizm xizmatlari bozorida talab va taklif o'rtasida muvofiqlikni ta'minlash hamda turistik mahsulotlar va xizmatlar raqobatbardoshligini oshirishdagi ahamiyati, shunga ko'ra, ushbu yo'nalishda ba'zi mualliflarning fikr va mulohazalarini o'rganib, ularning ilmiy yondashuvlarini umumlashtirib, turizm sohasida boshqaruv samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari, vositalari va usullari bo'yicha fikrlari qisqacha bayon qilingan va baholash usullarini tahlil qilish masalasiga bag'ishlangan.

Tayanch so'zlar: turistik majmua, boshqaruv standartlari, turistik majmualar tahlili, boshqaruv usullari, dinamik tahlil.

Kirish

O'zbekistonning jahon bozorida mustahkam o'rin egallashi hamda milliy iqtisodiyotning barqaror va mutanosib rivojlantirish bevosita hududlarda turistik majmualarni shakllanishi va ularning raqobatbardoshlik darajasiga bog'liq. Jahon iqtisodiyotining tobora globallashib borayotganligi har qanday konyunkturaviy o'zgarishlarga qarshi tura oladigan, ichki va tashqi iqtisodiy ta'sirlarga tezlik bilan moslasha oluvchi hamda raqobatbardoshlikni ta'minlovchi turistik majmualarni rivojlantirish dolzarb masalalardan biriga aylantirdi. Bu esa turistik majmua faoliyatida innovatsion boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish va ularni ishlab chiqarish jarayoniga keng joriy etish, mahsulot hamda xizmat turlarini muttasil yangilab va takomillashtirib borishni taqozo etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Mamlakatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi 28.01.2022 yildagi PF-60-sonli farmonida «O'zbekiston bo'ylab sayohat qiling» dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 million nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga yetkazish, to'siqsiz turizm infratuzilmasini mamlakatning asosiy turizm shaharlarida keng joriy qilish, 2026 yilgacha turizm sohasida band bo'lgan aholi sonini 2 baravar oshirib, 520 ming nafarga yetkazish va turizm va madaniy meros obyektlari infratuzilmasini rivojlantirish hamda 8 mingdan ortiq madaniy meros obyektlaridan samarali foydalanish bo'yicha davlat dasturini qabul qilish kabi dolzarv vazifalarni amalga oshirishda turistik majmualar faoliyatini rivojlantirish orqali belgilangan vazifalarni hal qilish strategiyasini ishlab chiqish zarurligini ta'kidlashi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi[1].

Jahonda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi hamda integratsiya jarayonlarining kengayishi sharoitida xizmatlar sohasida sifatni oshirishga oid ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Raqamli iqtisodiyot va xizmat ko'rsatish

sohasining o'zaro integrallashuvi, raqamli xizmatlar ko'rsatishga o'tishda transformatsiyalashuv jarayonlari, elektron xizmatlarning rivojlanish omillari va ko'rsatkichlarini baholashning uslubiy asoslarini ishlab chiqish, xizmat ko'rsatish sohasida sifatni oshirishning zamonaviy modellarini aniqlash, mazkur sohada xizmatlar sifatini oshirishning institutsional asoslarini takomillashtirish, xizmatlar sifatini boshqarish tizimini takomillashtirish kabilar bu boradagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlarini namoyon etmoqda.

Yangi O'zbekiston iqtisodiyotida xizmatlar sohasini yanada rivojlantirish sharoitida aholini mobil aloqa bilan qamrab olish darajasining oshishi, yildan-yilga internet tarmog'iga ulanish imkoniyatining muntazam kengayib borishi xizmatlar sohasida raqamli xizmatlar ko'rsatish va ularning sifatini oshirishga keng imkoniyat yaratmoqda. "Raqamli texnologiyalarni rivojlantirgan holda mamlakatni mintaqaviy "IT-HUB"ga aylantirish, IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti hajmini 5 milliard dollarga yetkazish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni hal etishda respublikada raqamli xizmatlar ko'rsatish xususiyatlarini aniqlash, elektron xizmatlarning rivojlanish ko'rsatkichlarini baholash, xizmat ko'rsatish sohasida sifatni oshirishning zamonaviy modellarini aniqlash, sohada xizmatlar sifatini oshirishning institutsional asoslarini takomillashtirish, integratsiyalashgan, qo'shimcha va sof raqamli xizmatlarni alohida turlari bo'yicha guruhlash asosida raqamli xizmatlardan foydalanish, raqamli va gibrid xizmatlar sifati tarkibiy elementlarini aniqlash asosida elektron xizmat tarkibiy qismlarining o'zaro aloqadorligi modelini ishlab chiqish, raqamli xizmatlar hajmini oshirishning istiqbol ko'rsatkichlarini baholash kabi yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqotlarni chuqurlashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "“O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3724-sonli "Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 13-oktabrdagi VMQ-825-sonli "Elektron tijoratni amalga oshirish qoidalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”gi Qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish tahlillari mazkur maqolada o'rganib chiqilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Turizm sohasini rivojlantirish va boshqarish mexanizmlariga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularda turizmni rivojlantirish bo'yicha boshqaruv samaradorligini oshirish bo'yicha turli xil qarashlar va yondashuvlar ishlab chiqilgan. Turizm xizmatlari bozorida talab va taklif o'rtasida muvofiqlikni ta'minlash hamda turistik mahsulotlar va xizmatlar raqobatbardoshligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, biz, ushbu yo'nalishda ba'zi mualliflarning fikr va mulohazalarini o'rganib, ularning ilmiy yondashuvlarini umumlashtirib, turizm sohasida boshqaruv samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari, vositalari va usullari bo'yicha fikrlarimizni qisqacha bayon qilamiz.

Iqtisodchi olim M.T.Alimova o'zining "Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari" nomli doktorlik dissertatsiyasida turizm bozorida talab va taklifni muvofiqlashtirish, boshqaruv konsepsiyasi orqali turistik mahsulotlar

raqobatbardoshligini oshirish, turizm sohasi rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish hamda hududiy turistik klasterni shakllantirish bo'yicha ilmiy mulohazalarni keltiradi[2].

Shuningdek, MDH olimlari S.G.Surkov va V.I.Krivoruchkolarning "Mejdunarodniy turizm v Rossii: problemi razvitiya i upravleniya" nomli asarida Rossiyada xalqaro turizm bozori rivojlanishining asosiy yo'nalishlari va integratsion jarayonlar, turizm industriyasi subyektlari faoliyati, xalqaro turizmni tartibga solish mexanizmlari, xalqaro turistik siyosatning maqsadlari, vazifalari va ustuvor boshqaruv yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar[3].

Mualliflar o'z asarida xalqaro turizm rivojlanishining omillari, globallashtirish jarayonlarining turistik majmualar boshqaruv faoliyatiga ta'siri, turizm destinatsiyasi rivojlanish xususiyatlariga alohida e'tibor qaratganlar. M.M.Ramadonova va M.A.Makarchenkolarning "Gosudarstvennoye regulirovaniye turisticheskoy deyatel'nosti" nomli asarida turistik faoliyatni tartibga solish usullari, vositalari va shakllari yoritib berilgan. Bunda turizm sohasini boshqarishda davlatning roliga ham alohida e'tibor qaratilgan. Biroq asarda turistik faoliyatni boshqaruv usullari va vositalari tasnifi ishlab chiqilmagan[4].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada turistik majmualarni shakllantirish va boshqarish tahlili, turizm sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari hamda boshqarish vositalari va usullarini tadqiq etishning muhim jihati sifatida o'rganish metodologiyasi qo'llanilib, mazkur yo'nalish bo'yicha iqtisodchi olimlar va mutaxassislarning fikrlariga tayangan holda dialektik va tizimli yondashuv, qiyoslash, empirik tadqiqot hamda qiyosiy tahlil kabi usullari orqali turistik majmualar faoliyatini boshqarishning o'stuvor yo'nalishlarini belgilash bo'yicha tavsiyalar ishlab chikilgan.

Tahlil va natijalar.

Bugungi kunda respublikamizda raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, sohada resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, taqdim qilinayotgan xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilarning xizmatlarga bo'lgan talabini to'liq qondirish hamda mehnat unumdorligini oshirish masalalari alohida dolzarb hisoblanadi. Shu o'rinda xizmat ko'rsatish korxonalarining xalqaro bozorlardagi mavqeni oshirish va xizmatlar eksportini kengaytirish mamlakatimiz iqtisodiy hayotida ustuvor vazifalar qatoriga kiradi.

Hozirgi vaqtda xizmatlar sifati boshqarish sohasidagi nazariy yondashuvlar yetarlicha talqin qilinishiga qaramay, raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining murakkabligi va keng qamrovli tavsifga ega ekanligi "xizmat sifati" va "raqamli xizmat" kabi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyalarni ilmiy nazariy jihatdan talqin qilish hamda ularning aniq ta'rifini keltirishni talab etmoqda.

Bizning fikrimizcha ko'ra, xizmat sifati – bu xizmatdan tashqarida bo'lgan atribut bo'lib, iste'molchining ongida xizmat ko'rsatishga bo'lgan umidlari va haqiqiy idrokini taqqoslash asosida uni sotib olish va iste'mol qilish jarayonida va undan keyin shakllangan xizmat haqidagi fikr.

Raqamli xizmat – bu avtomatlashtirilgan yoki insonning minimal darajada aralashuvi bilan amalga oshiriladigan, iqtisodiy faoliyatning bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan raqamli ma'lumotlar vositasida real vaqt tartibida internet tarmog'i orqali oddiy va xavfsiz tarzda haq evaziga taqdim etiladigan maqsadli ommaviy yoki moslashtirilgan xizmatdir.

Xizmat ko'rsatish sifati mustaqil konsepsiya sifatida 1970-yillarning o'rtalaridan xalqaro darajada xizmat ko'rsatish iqtisodiyotiga o'tish bosqichidan boshlab rivojlana boshladi. Ushbu konsepsiyaning rivojlanishi davom etayotganligi sababli, ilmiy foydalanishda "xizmat sifati" kategoriyasining bir necha o'nlab ta'riflari mavjud bo'lib, bu uning amaliy qo'llanilishini murakkablashtiradi. Ilmiy adabiyotlarda "xizmat sifati" kategoriyasini aniqlashda oltita asosiy yondashuv bo'yicha tahliliy jarayonni keltirish mumkin. Bir tomondan, ushbu kategoriyani talqin etishning evolyutsion tabiati qayd etilgan bo'lsa, boshqa tomondan, o'rnatilgan yondashuvlar bir-birini almashtirmaydi, balki rivojlanishda davom etib, o'zaro boyitadi. Bunga parallel ravishda xizmatlar sifati bilan bog'liq tushunchalar, ya'ni mijozlar ehtiyojini qondirish, mijozlar kutishlari, mijozlar tajribasi va qiymati kabilar tadqiq etilmoqda.

Shunga ko'ra, iste'molchilarning kutganlarini xizmat ko'rsatuvchi korxonaning haqiqiy ko'rsatkichlari bilan taqqoslash, sifatni mutlaq baholash, shaxslararo munosabatlarni xizmatlar sifatiga ta'sirini aniqlash, iste'molchining xizmatlar sifatiga munosabatini tanqidiy tahlil qilish hamda xizmat sifatini xalqaro standartlarga muvofiqligini baholash bo'yicha ilmiy yondashuvlar alohida yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirildi.

Iste'molchining idroki sifat haqidagi mulohazaning eng muhim tarkibiy qismidir, chunki, u to'rtta yondashuv nuqtai nazaridan uning shakllanishida ishtirok etadi, bu esa tadqiqotlarda "xizmat sifati" kategoriyasining subyektiv va vaziyatlik xususiyatiga urg'u berilganligini tasdiqlaydi. Yondashuvlarning cheklovlari ularning har biri xizmat sifati to'g'risida mulohazani shakllantirish jarayonining faqat bir qismini va uni shakllantirish bilan bog'liq asosiy tushunchalarning faqat bir qismini ko'rib chiqishi bilan bog'liq: taxminlar, tajriba, idrok, qiymat, qoniqish va sifat. Bu amalda iste'molchining haqiqiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xizmatning obyektiv mohiyatini o'rganishni rad etishga olib keldi. Avtoreferatning 1-rasmda keltirilgan modelda xizmat sifatini aniqlashning nazariy yondashuvlariga muvofiq ularning mazmunini talqin qilish asosida xizmatlar sifati sohasidagi asosiy tushunchalarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan. Ushbu model iste'molchining xizmat sifati va qiymati to'g'risidagi mulohazalarini shakllantirishda yetakchi rolni namoyon etadi.

Iqtisodiyot tarmoqlari tarkibida turizm sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan tarmoqlardan biri hisoblanadi. U iqtisodiyotning mahalliy va xalqaro turizm xizmatlar bozorida yaratilayotgan tovarlar va xizmatlarni tahlil etish hamda ularning turizm industriyasini rivojlantirishga ko'rsatayotgan ta'sir doirasini ilmiy jihatdan chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi va asosiy iqtisodiy va ijtimoiy muammolar hal qiladi.

Turistik majmualarntng tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini shakllantiruvchi elementlar majmuasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Turistik majmualarning xizmatlar bozori subyektlari.

2. Turistik majmualarning tashkiliy-huquqiy tuzilmasi.
3. Turistik majmualarning boshqaruv tuzilmasi.
4. Turistik majmualarning samaradorligini belglovchi omillari
5. Turizm hududlarning infratuzilmasi.

Turistik majmualarning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini makro, mikro va monodarajadagi tartib darajalarga ajratib tadqiq etish mumkin. Agar turistik majmualarning makrodarajadagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi tarkibiy qismlariga davlat tomonidan qo'llab-quvvatlovchi meyorlar, dastaklar, vositalar kirsam, ushbu mexanizmining makrodarajada amal qilish omillariga turistik matmualarda sayohlik faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan mexanizmlardan iboratdir.

Takidlash joizki, monodarajada turistik majmualarning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining amal qilish masalasi turizm nazariyasida halihanuzgacha o'rganilmagan muammo sifatida qarvladi. Ushbu darajadagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining o'ziga xos xususiyati shundan iboratdirki, u turistik majmualarga tashrif buyuradigan turistlarning manfaatlarini inobatga olishga asoslanadi. Turistik majmualarini monodarajadagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining quyidagi tarkibiy qismlarini ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- Tashrif buyuradigan sayyohlarning individual xususiyatlari;
- Ularning sayohat maqsadlari;
- Sayohat qilishning moliyaviy manbalari;
- Shakllantiradigan turistik hududning ko'lami;
- Turistik majmuaga tashrif buyurish vositalari;
- Turistik majmualarda sayohatini amalga oshirish natijasi va b.q

Hududlarda turistik majmualarning monodarajadagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini shakllantirish turizm xizmatlar iste'molchilarining turistik joylarda turfirmam tomonidan ko'rsatilgan xizmatlardan bahramand bo'lib, qoniqish hosil qilinishiga asoslanadi. Bunday mexanizmni turistik majmualarga shakllantira olish, turizm soha kadrlari kompetentligiga bog'liqdir. Joylarda ko'rsatadigan turizm xizmatlarning sifati qancha yuqori bo'lsa, mazkur maskanga tashrif buyurgan turistlarning ehtiyojlari samarali qondirilgan bo'ladi. Xizmatlardan samarali qonniqgan turist o'z mamlakatiga qaytgach, o'zining ijobiy tasurotlarini boshqa yaqinlari va do'stlari bilan o'rtoqlashadi va buning pirovardida turistik majmualar potensial turistlarning oshirishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun, turistik majmualarning rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini makro va mikro darajalar bilan bir qatorda yana monodarajada amal qilishini tadqiq etilganda, bizning fikrimizcha, mamlakatimizda turistlar soni keskin oshib, turistik majmualar raqobatbardoshligini oshirishini ta'minlaymiz.

Turizmra raqobatning o'ziga xos asosiy xususiyati va uning sanoat hamda qishloq xo'jaligidan keskin farqi shundaki, raqobat bir vaqtning o'zida bir nechta o'zaro bog'langan darajalarda, jumladan makro, mezo, mikro va monodarajalarda ko'rib chiqilishi va tahlil etilishini talab etadi. Ushbu darajalarda raqobatlashuv afzalliklarni ta'minlay olgan taqdirdagina turistik majmualarda raqobatbardoshlikning sinergetgik samarasi namoyon bo'lib, turistik industriyaning yangicha tizimli xususiyatlari shakllanadi.

Sayyohlar soni 2023 yilda Yaponiyadan – 5 barobar, Hindiston va Italiyadan – 3,5 barobar, AQShdan – 2 barobarga ortdi.

O'zbekistonga 2023 yilda kelgan xorijiy turistlarning 80,7 foizi qo'shni davlatlar, 11,5 foizi qolgan MDH davlatlari hamda 7,8 foizi boshqa davlatlar hisobiga to'g'ri kelmoqda. Shu bilan birga, turistlarning o'rtacha qolishi 4-5 kunni tashkil etib, 2022 yilga (3 kun) nisbatan 1,5 baravarga ortdi. Bu esa mamlakatda turistlarga har tomonlama qulaylik yaratilganligining natijasidir.

Ichki turizmni rivojlantirish bo'yicha ham bir qator amaliy choralar ko'rilmoqda. "O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!" dasturi doirasida 15 mln. nafar aholi sayohatga chiqdi va hududlar bo'ylab 21 mln. tashrif uyushtirildi. Ijtimoiy ko'mak sifatida 1,1 ming nafar imkoniyati cheklangan shaxs va 570 ming nafar yoshlar sayohatga chiqarildi.

Turistik majmualar faoliyatini boshqarishda turistik majmualar tarkibiy qisimlariga yondashuvlarning mavjud iqtisodiy va tashkiliy salohiyatni hisobga olgan holda boshqaruvni tashkil etish soha rivojlanishining hozirgi bosqichida katta ahamiyatga ega. Bu turistik mahsulotlar ishlab chiqarishni jadallashtirish, yangi turistik mahsulotlar va hismatlar turini yaratish, turistik majmualar korxonalari o'rtasida gorizontaal iqtisodiy aloqalar darajasini kengaytirish, turizmga iqtisodiy oqimlarning intensivligini oshirish va soha faoliyati bilan bog'liq tarmoqlarning zaruriy darajadagi integratsiyasi bilan bog'liqdir.

Turistik majmualar faoliyati boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilish va uning samaradorligini baholashda SWOT-tahlilidan keng foydalaniladi. Bu turdagi tahlilni amalga oshirish orqali turistik majmuaning kuchli va kuchsiz taraflarini aniqlash orqali turistik majmualar faoliyatida kutilayotgan riskli vaziyatlar haqida tegishli xulosalarga kelish mumkin bo'ladi. SWOT-tahlili quyidagi to'rt yo'nalish asosida amalga oshirildi:

- **“Strengths”** turistik majmuaning kuchli taraflari – ya'ni, turistik mahsulotlar va xizmatlardan foydalanish uchun o'sib borayotgan barqaror real talabning mavjudligi;

- **“Weaknesses”** turistik majmuaning zaif jihatlari – turistik majmuani shakllanitirish uchun zaruriy infratuzilma tizimi va boshqaruvning klasterli yondashuvi yetarli darajada shakllanmaganligi;

- **“Opportunities”** turistik majmuaning imkoniyatlari – turizm sohasini rivojlanishi borasidagi mintaqaviy va davlat dasturlarining amalga oshirilishi;

- **“Thresats”** xavf-hatarlar/risklar – turistik mahsulotlarni ishlab chiqarish sohasida xalqaro texnologik taraqqiyot darajasidan ortda qolish kabi salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarning mavjudligi.

1-Jadval

Turistik majmualarni samarali boshqarishning SWOT tahlili

Kuchli tomonlar	Zaif tomonlar
1. Alohida ustunlikka ega bo'lgan turistik korxonalari mavjud bo'lgan hududlarning xomashyo va resurs salohiyati. 2. Turistik korxonalar va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasidagi davlat siyosatining mavjudligi. 3. Davlatning turizm sohasi rivojlanishini ta'minlovchi muhitni shakllantirish bo'yicha Konsepsiyasining mavjudligi. 4. Turistik mahsulotlaridan foydalanish uchun o'sib borayotgan barqaror real talabning mavjudligi. 5. Turizm soha yo'nalishlari bo'yicha mutaxassislar tayyorlovchi ta'lim tizimi mavjudligi.	1. Mavjud salohiyatdan yuqori darajada foydalana olmaslik. 2. Ishlab chiqarilayotgan turistik mahsulotlarining xalqaro standartlarga mos kelmasligi. 3. Turistik korxonalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasining pastligi. 4. Turizm sanoati uchun zaruriy infratuzilma tizimi va boshqaruvning klasterli yondashuvi yetarli darajada shakllanmaganligi. 5. Turizm mahsulotlarini istemolchilarga reklama orqali yyetkazib berish sifatining past darajasi. 6. Turistik korxonalar boshqaruvining to'la raqamlashmaganligi.
Imkoniyatlar	Xatarlar
1. Turizmni rivojlanishi borasidagi mintaqaviy va davlat dasturlarining amalga oshirilishi. 2. Urbanizatsiya (shaharlashuv) darajasining ortishi natijasida sifatli turistik mahsulotlarning yangi turlarining shakllanishi va real talabning ortishi. 3. Turizm sanoatida qiymat zanjirining shakli va uni boshqarish darajasining ortib borishi. 4. Aholi sonining barqaror ortib borishi bilan turistik mahsulotlariga bo'lgan real talabning ortib borishi. 5. Turistik korxonalarida investitsion jozibadorligining ortishi. 6. Investitsiyalar hisobiga yangi quvvatlarni ishga tushirish va turistik majmualar boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini klasterli yondashuv asosida takomillashtirish asosida xarajatlarining kamayib borishi. 7. Resurs ta'minotini raqamli boshqarish platformalari asosida tashkil etish bilan turizm korxonalari boshqaruv xarajatlarining qisqarishi.	1. Jaxon savdo tashkilotiga qo'shilish natijasida xalqaro turizm bozordagi yetakchi turistik korxonalar bilan raqobatning yuzaga kelishi. 2. Raqobatchilarning paydo bo'lishi natijasida milliy turistik korxonalari daromadlarining raqobatchilar o'rtasida taqsimlanishi. 3. Turistik mahsulotlari ishlab chiqarish sohasida xalqaro texnologik taraqqiyot darajasidan ortda qolish. 4. Mavsumiylik ta'siridagi turistik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarda talabning o'zgarishi natijasida daromadlar darajasining tebranishi. 5. Turistik mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish yo'nalishidagi tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirishda moliyaviy resurslarning cheklanishi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, SWOT-tahlili natijalari asosida turizm bozordagi aniq vaziyatni baholash, turistik majmualarning zaif va kuchli jihatlarini aniqlash asosida uni boshqarishning ustuvor strategiyalarini belgilash, turistik majmua faoliyatidagi mavjud muammolar, bozor konyunkturasidagi o'zgarishlar natijasida

turistik majmualar uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar va rivojlanish imkoniyatlari borasidagi xulosalarga kelish mumkin bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, SWOT-tahlilni amalga oshirish orqali turistik majmualar faoliyati boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari samaradorligini aniqlash va uni takomillashtirish yuzasidan umumiy xulosalarni olishga erishiladi. Ammo ushbu usul bilan birgalikda amalga oshirilayotgan tadqiqotni natijalariga yanada aniqlak kiritish maqsadida, SWOT-tahlil bilan parallel ravishda turistik korxonalar raqobatbardoshligini tavsiflovchi moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimidan ham foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xulosa va takliflar

Fikrimizcha, turistik majmualar faoliyatini boshqaruv amaliyotida rivojlanish xolatini baholovchi usullardan foydalanishda turistik majmualarning faoliyat ko'rsatish tendensiyalari va qonuniyatlarini tahlil qilish hamda boshqaruv strategiyalari tamoyillari asosida uning raqobatbardoshligini oshirish zarurligi baholanadi. Barqarorlik – turistik majmua faoliyatining natijadorligidan, raqobatbardosh salohiyatini amalga oshirishdan, raqobatbardoshlik esa – turistik majmualarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish quvvatlaridan samarali foydalanish hamda raqobatbardosh turistik mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi imkoniyatini belgilashdan iborat bo'lganligi uchun, bu tushunchalarning birga qo'shilishini hisobga olish, turistik majmuaga o'z raqobatbardoshligini oshirishning optimal strategiyasini shakllantirish imkonini beradi. Hududlarda turistik majmualarni shakllantirish va boshqarishda quyidagilardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- Mintaqaning mavjud tabiiy salohiyatidan oqilona foydalanish;
- Mintaqa hududida yuqori samarali va raqobatbardosh turistik majmuani yaratish va rivojlantirish;
- Turizm sohasidagi tadbirkorlikning turli ko'rinishlari rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сонли фармони.
2. Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида) // И.ф.д. дисс. — Самарқанд: СамИСИ, 2017. 25-26-б.
3. Сурков С.Г. Международный туризм в России: проблемы развития и управления / С.Г. Сурков, В.И. Криворучко. — М.: Советский спорт, 2009. — 214 с.
4. Рамадонова М.М., Макаренченко М.А. Государственное регулирование туристической деятельности //Альманах научных работ молодых ученых университета ИТМО. — 2016. — С. 211-213.

QURILISH MATERIALLARI BOZORINING MOHIYATI VA UNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ergashev Jamoliddinxon Sadriddinxon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

Iqtisodiyot yo'nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bozorlarni tasniflash belgilari va turlari, qurilish materiallari bozori subektlari o'rtasidagi munosabatlar va munosabatlarning xarakterini belgilovchi bozorning xarakterli belgilari sifatida tushuniladigan tuzilma - qurilish materiallari bozorining asosiy xususiyatlari o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar. Qurilish materiallari, qurilish materiallari bozori, qurilish materiallari, qurilish sohasi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda qurilish ishlari ko'lami sezilarli darajada oshdi. Bularning barchasini real vaqt rejimida hamma joyda kuzatyapmiz: turar-joy majmualari va magistral yo'llar, sanoat gigantlari va ijtimoiy obyektlar – hamma yerda ishlar qizg'in davom etmoqda, O'zbekistonni ko'z o'ngimizda yanada zamonaviy va rivojlangan davlatga aylantirmoqda. Qurilish-mamlakat iqtisodiyotining alohida mustaqil tarmog'i bo'lib, u yangilarini ishga tushirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini rekonstruktsiya qilish, kengaytirish, ta'mirlash va texnik qayta jihozlash uchun mo'ljallangandir. Qurilish o'zida har qanday davlat iqtisodiyotining holati va rivojlanish darajasini bevosita aks ettiradi. Ushbu soha madaniyat va millatning iqtisodiy o'sishga intilishini tavsiflaydi. Qurilish sanoatining xal qiluvchi roli mamlakat iqtisodiyotining jadal rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratishdan iborat. Tabiiyki, katta hajmdagi qurilish ishlari nafaqat katta hajmdagi uskunalar va mutaxassislarni talab qiladi. Qurilish materiallari sohaning asosiy bo'g'inidir. Shu bois mamlakatimizda yangi turdagi sifatli, zamonaviy, energiya tejamkor qurilish materiallari ishlab chiqarish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilib, marketing tadqiqotlari amalga oshirilmoqda. Ayni paytda mamlakatimiz iqtisodiy salohiyati yuksalishi bilan qurilish materiallariga katta e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy qurilish ilmiy-texnika bazasining yuqori darajada rivojlanishi bilan tavsiflanadi, bu esa yangi samarali qurilish materiallarini o'zlashtirishning jadal o'sishini ta'minlaydi. Bu mehnat sharoitlarini sezilarli darajada osonlashtiradi va yaxshilaydi, uning xarajatlarini kamaytiradi va mahsulot tannarxini kamaytiradi. Assortiment qanchalik keng bo'lsa, qurilish materiallarining sifati yuqori va narxi qanchalik past bo'lsa, qurilish shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi. Qurilish muvaffaqiyatli va samarali bo'lishi uchun avvalo mamlakatda qurilish materiallari bozorini rivojlantirish talab etiladi.

Adabiyotlar sharhi. «Qurilish materiallari bozori» tushunchasi Rossiyalik olim V.A.Jukov fikriga ko'ra «...qurilish materiallari bozorini qurilish materiallari sanoati korxonalari (qurilish xom ashyosi, mahsulotlari va tuzilmalari) yakuniy mahsulotlarining aylanish sohasi bo'lib, ular doirasida tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarning uch turi shakllanadi: ishlab chiqarish subyektlari o'rtasidagi raqobat munosabatlari; vositachilar va mijozlar o'rtasidagi munosabatlar» dan shakllanadi [1].

Bundan tashqari I.S.Rafael tomonidan quyidagicha ta'rif berilgan: «Qurilish materiallari bozori - bu tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun maxsus sharoitlar, ishtirokchilarning o'ziga xos manfaatlari, individual infratuzilma bilan tavsiflangan munosabatlar tizimi bo'lib, uning doirasida ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar, vositachilar, atrofdagi bozor muhiti vakillarining manfaatlari qurilish materiallari va mahsulotlarini sotib olish va sotish bo'yicha, barcha manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini qondirishni ta'minlaydigan shakllangan moddiy, moliyaviy va axborot oqimlari muvofiqlashtiriladi» [2].

Qurilish materiallari bozori muammolarining metodologik-nazariy asoslari jahondagi yetuk olimlar Dj.S.Beyna, E.S.Meyson, F.Morrislar tomonidan o'rganilgan [3]. Ular bozor iqtisodiyoti sharoitida qurilish materiallari sanoati faoliyatining xususiyatlari, bozorining tarkibi va uning faoliyatidagi narx, sotish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tadqiq etishgan. Rossiya va boshqa MDH olimlaridan Izard U., Lavrov A.M., Nekrasov N.N., Novoselov A.S.lar tomonidan mintaqaviy qurilish materiallari bozorini rivojlanish masalalari tadqiq etilgan. Qurilish materiallari bozorida talab va taklif tarkibidagi o'zgarishlar, qurilishning yangi texnologiyalarini joriy qilish, raqobatbardosh korxonalar va yangi mahsulotlarning bozorga kiritilishi, xorijiy firmalar bilan raqobat va boshqa munosabatlar Avdasheva S.B., Rozanov N.M., Vuros L.lar tomonidan tadqiq etilgan [4]. Qurilish mahsulotlari sifatini baholash muammolarini rus olimlaridan Feygenbaum A., Adler Y., Azgaldov G.G., Glichev A.V., Lapidus V.A., Livov D.S va boshqalar o'rganishgan [5]. Shu bilan birga bizning fikrimizcha, O'zbekiston sharoitida qurilish materiallari bozorini tizimli tadqiq etishga hali kirishilgani yo'q, ayniqsa, keyingi yillarda qurilish sohasi «drayverga» aylanib rivojlanayotgani, qurilish sanoati faoliyatidagi yangiliklar, xizmatlari va materiallar savdosini takomillashtirish masalalari zamonaviy marketing metodologiya nazariyasi asosida tadqiq etish, hozirgi o'ta dolzarb muammo hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qurilish materiallari bozorini marketing konsepsiyalari asosida rivojlantirish jarayonidagi iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni nazariy va amaliy jihatdan o'rganish.

Tahlil va natijalar. Jahon bozorlaridagi shiddatli raqobat muhitiga moslashish, zamonaviy qurilish materiallari ishlab chiqarishni, sotish va xizmat ko'rsatish jarayonlari samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar keng qamrovli olib borilmoqda. Qurilish materiallari sanoatini raqamlashtirish, savdo va xizmatlar elektron tizimi yaratish, sohada sun'iy intellekt tizimini joriy etish, qurilish materiallari, savdosi va xizmatlarini jadal sur'atlarda rivojlantirish, soha korxonalari faoliyatini modernizatsiya qilish, ilm-fan yutuqlarini joriy etishga davlat tomonidan imtiyozlar berish, soliq yukini kamaytirish, eksport va import ishlari xarajatlarining bir qismini qoplab berish, mutaxassis kadrlarga bo'lgan talabni qondirishning innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish bu boradagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

O'zbekistonda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, shuningdek, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan qurilish materiallari sanoatidagi tarkibiy o'zgartirishlarni yanada chuqurlashtirish yuzasidan tizimli ishlar

amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlarda mamlakatda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish va yangi turdagi energiya tejamkor materiallarni ishlab chiqarishni kengaytirish, hududlarda

1 million xonadonli uy-joylar qurish, 5 mlrd AQSh dollarlik loyihalarni amalga oshirish orqali qurilish materiallari sohasini yanada rivojlantirish dasturini ishlab chiqish vazifalari belgilangan. Yuqori qo'shilgan qiymatli qurilish materiallarini ishlab chiqarish, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, shuningdek, ixtisoslashgan yetakchi xorijiy kompaniyalar bilan qo'shma ishlab chiqarishlarni tashkil etish, talab etilayotgan sifatli mahsulot ishlab chiqarish turlarini kengaytirish, ichki bozorni import o'rnini bosuvchi va raqobatbardosh qurilish materiallari hamda mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirish, shuningdek, tarmoqning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarning samarali ijrosini ta'minlash mazkur masalalarning ilmiy yechimini ishlab chiqishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini namoyon etadi.

Bozor (ingl. Market)- insoniyatning tarixiy kashfiyoti bo'lib, u o'z taraqqiyotida iqtisodiy ahamiyati bilan bilan birga, odamlarning ma'naviy yuksalishiga ham ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Inson bozordagi savdo-sotiq orqali tovarlarni xarid qilish bilan mamlakat va jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlar va yangiliklardan bahramand bo'ladi, o'z mahorati va bilimini yanada oshirishga ilhomlanadi. Bu esa o'z navbatida ilmiy-texnika progressini rag'batlantiradi va takroran ishlab chiqarishni jadallashtirib uning ixtisoslashishiga zamin yaratadi [6].

Hozirgi zamon bozori o'z taraqqiyotiga erishguncha uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdi. Bir tomondan, bozorga davlat yo'li bilan ta'sir ko'rsatishning juda xilma-xil shakllari va usullari yuzaga keldi, ikkinchi tomondan, bozorning o'zini-o'zi boshqarishiga imkon beruvchi qonunlar va qoidalar tarkib topdi.

Biz bozor muhitini yangidan va qisqa fursatda shakllantirishimiz lozimki, buning uchun bozor munosabatlariga mos bo'lgan barcha vositalardan, eng yangi tajribalardan g'oyat samarali foydalanishimiz kerak. Hayotning o'zi bozor ilmini, qonunlari va tartiblarini har tomonlama va chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Zamonaviy marketing tamoyillarida bozorni o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Bozorni o'rganishdan asosiy maqsad, uning konyukturasiga(holatiga) baho berish va rivojlanish istiqbolini ishlab chiqishdan iborat.

Bozorni tashkil etishning ilmiy-uslubiy asoslari, ulardagi iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etish va boshqarish bilan bog'liq munosabatlar «Marketing»-«Bozorshunoslik» fani obyekti va predmetini ifodalaydi. Mazkur fan asoschisi AQSh professori Filip Kotler bo'lib, hozir u tomonidan Marketingni XXI asr konsepsiyalari: "Marketing 4 - raqamli marketing" va "Marketing 5 – sun'iy intellektlar marketingi" asoslandi.

Bozorni turli ko'rsatkichlarga ko'ra tasniflash mumkin. Quyidagi jadvalda bozorni tasniflash belgilari va bozor turlari keltirilgan (1-jadval).

Bozorlarni tasniflash belgilari va turlari

Tasniflash belgilari	Bozor turlari
Iqtisodiyot darajalariga ko'ra	Makro bozorlar
	O'rta bozorlar
	Mahalliy bozorlar
Mahalliy lashtirish darajasiga ko'ra	Tashqi
	Ichki
Hududiy norezidentlarning kirish darajasiga ko'ra	Ochiq
	Yopiq
Rivojlanish darajasi bo'yicha	Yuksak
	O'sib borayotgan
	Yetuk
	So' nayotgan
Hududiy-geografik xususiyatlari bo'yicha	Xalqaro
	Mintaqaviy
	Mahalliy
Tashkiliy-huquqiy shakli bo'yicha	Davlat
	Xususiy
Faoliyat sohalari bo'yicha	Sanoat
	Xizmat
	Qimmatbaho qog'ozlar
	Ko'chmas mulk
	Uy-joy va kommunal
Sanoat bo'yicha	Qurilish
	Mashinasozlik
	Kimyoviy
	Oziq-ovqat (oziq-ovqat mahsulotlari)
	Neft va gaz
	Metallurgiya
	Yoqilg'i va energiya
	Yengil sanoat mahsulotlari
Mahsulot turi bo'yicha	Qurilish materiallari bozori
	Mashina va transport vositalari bozori
	Neft bozori
	Gaz bozori
	Oziq-ovqat bozori (turi bo'yicha)

Bozorlarni tasniflashda mahsulot turiga ko‘ra bozor turlarga ajratilganda eng yiriklaridan biri bu qurilish materiallari bozoridir. Qurilish materiallari bozori murakkab ko‘p bo‘g‘inli tizim bo‘lib, uning asosiy elementlari qurilish materiallari va mahsulotlarining o‘ziga xos turlari bilan ifodalanadi. Har bir material tashqi ko‘rinishi, tarkibi va sifat ko‘rsatkichlari bilan farqlanadi. Amaldagi xom ashyoning turi va tarkibiga, uni qayta ishlash texnologiyasiga qarab, qurilishda funksional maqsadi bilan farq qiluvchi ko‘plab qurilish materiallari va buyumlari yaratiladi. Katta xilma-xillikka qaramay, qurilish materiallari ham umumiy xususiyatlarga ega.

Mintaqaviy bozorlarni o‘rganish tizimli yondashuvdan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak, unga ko‘ra mintaqaviy iqtisodiyot mintaqaviy bozor subyektlarining ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘mol qilish sohalarida o‘zaro ta‘sir qilish tizimi sifatida qaraladi. Tahlil bozorda faoliyat yurituvchi subyektlar doirasini, bozor jarayonlariga ta‘sir etuvchi asosiy omillarni, mintaqaviy bozor ta‘sir doiralari hududiy chegaralarini, bozor infratuzilmasining roli va rivojlanish darajasini, davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullarini aniqlashni o‘z ichiga oladi.

Bino va inshootlarni qurish xarajatlari tarkibida qurilish materiallari va buyumlari tannarxning 50-60 % va undan ortiqni tashkil qiladi. Qurilish materiallari va mahsulotlari tannarxini pasaytirish bilan bir vaqtda ularning sifatini oshirish bugungi kunda hududlardagi qurilish tashkilotlarining ehtiyojlarini qondirish, uy-joy tannarxini pasaytirish va uy-joy muammosini hal etishning asosiy yo‘nalishlaridan biridir.

«Qurilish materiallari bozori» tushunchasi Rossiyalik olim V.A.Jukov fikriga ko‘ra «...qurilish materiallari bozorini qurilish materiallari sanoati korxonalari (qurilish xom ashyosi, mahsulotlari va tuzilmalari) yakuniy mahsulotlarining aylanish sohasi bo‘lib, ular doirasida tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarning uch turi shakllanadi: ishlab chiqarish subyektlari o‘rtasidagi raqobat munosabatlari; vositachilar va mijozlar o‘rtasidagi munosabatlar» dan shakllanadi. Bundan tashqari I.S.Rafael tomonidan quyidagicha ta‘rif berilgan: «Qurilish materiallari bozori - bu tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun maxsus sharoitlar, ishtirokchilarning o‘ziga xos manfaatlari, individual infratuzilma bilan tavsiflangan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning doirasida ishlab chiqaruvchilar, iste‘molchilar, vositachilar, atrofdagi bozor muhiti vakillarining manfaatlari qurilish materiallari va mahsulotlarini sotib olish va sotish bo‘yicha, barcha manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini qondirishni ta‘minlaydigan shakllangan moddiy, moliyaviy va axborot oqimlari muvofiqlashtiriladi».

Tizim sifatida qurilish materiallari bozori ma‘lum tuzilishga ega bo‘lgan va tashqi muhit bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan subyektlar va obyektlarning o‘zaro bog‘liq elementlarining yaxlit majmuasidir. Qurilish materiallari bozori subyektlari o‘rtasidagi munosabatlar va munosabatlarning xarakterini belgilovchi bozorning xarakterli belgilari sifatida tushuniladigan tuzilma - qurilish materiallari bozorining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi: ishlab chiqaruvchi tashkilotlarning soni va hajmi, turli tashkilotlar tomonidan ishlab chiqarilgan qurilish xom ashyosi, materiallari, mahsulotlari va konstruksiyalari o‘rtasidagi o‘xshashlik yoki farq darajasi, muayyan bozorga kirish va undan chiqish qulayligi, bozor

ma'lumotlarining mavjudligi, mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish, qurilish materiallari sanoatining mahalliy korxonalari uchun ichki bozor marketingining ustuvorligi.

Qurilish materiallari bozorining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ma'lum turdagi va sifatdagi nisbatan bir xil tovarlar;
- tovarning uzoq muddat xizmat qilishi;
- tovar sifatiga va sertifikatlashtirishga qo'yiladigan o'ziga xos talablar;
- bozor subyektlarining nisbatan kichik soni (iste'mol bozoriga nisbatan

buning natijasida mintaqaviy bozorlarda qurilish materiallarining ayrim mahsulot guruhlari uchun monopoliya va oligopoliyalari paydo bo'ladi;

– yuqori transport xarajatlari va asosiy qurilish materiallari va mahsulotlarining nisbatan yopiq bozori (g'isht, yig'ma beton, metall bo'lmagan materiallar, devor bloklari);

– maxsus infratuzilma - sotuvchilar, tartibga soluvchilar va nazorat qiluvchi organlar.

Qurilish materiallari bozorini o'rganishda uning xususiyatlarini aks ettiruvchi, uni o'rganish va tasniflash imkonini beruvchi turli ko'rsatkichlar muhim rol o'ynaydi. Bozor tarkibini tavsiflovchi alohida ajratilgan miqdoriy ko'rsatkichlar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

qurilish materiallarining ushbu tovar bozorida faoliyat yurituvchi sotuvchilar soni;

ushbu qurilish materiallari bozorida sotuvchilar egallagan ulushlar;

bozor konsentratsiyasi ko'rsatkichlari;

qurilish materiallari bozoridagi korxonalar tovar aylanmasi, mehnatda band bo'lganlar, kapital va foyda miqdori.

Hozirgi vaqtda Yevropa ittifoqi mamlakatlarida bozorni taqsimlashning boshqa mezonlari qo'llaniladi:

– narx o'zgarganda daromadning o'zgarish ko'rsatkichi (to'g'ridan-to'g'ri narxlarning egiluvchanligi ko'rsatkichi prinsipi asosida - bozor chegaralariga narx nuqtalarining uzoq vaqt davomida ko'tarilishi bilan ishlab chiqaruvchi firmalarning daromadlari va foydalari dinamikasi);

– tovarlar narxlarining vaqt bo'yicha o'zaro bog'liqligi (baholarning o'zaro egiluvchanligi konsepsiyasiga asoslanib - uzoq vaqt davomida (5-10 yil) tovarlar narxlarining harakatining ijobiy korrelyatsiyasi tovarlarning barqaror o'rinbosar ekanligini ko'rsatadi, ya'ni ular bitta bozorni tashkil qiladi);

– bozorning geografik chegaralanishi (turli hududlarning bir geografik bozorga mansubligi mezonini raqobatning bir xil shartlaridir).

Qurilish materiallarini iste'mol qiluvchi subyektlar – ma'lum bir iqtisodiyotning rezidentlari va norezidentlari, ma'lum bir bozor, yuridik va jismoniy shaxslar qurilish materiallari bozori tarkibini talabga muvofiq belgilaydilar.

Qurilish materiallari bozorining obyekti qurilish materiallari sanoati korxonalarining mahsulotlari - bino va inshootlarni qurishda, shuningdek ularni rekonstruksiya qilish, ta'mirlash, tiklashda foydalaniladigan qurilish materiallari va xom ashyolari, buyumlari va yig'ma konstruksiyalari hisoblanadi. Yuqorida aytib

o'tganimizdek, ushbu materiallarning o'ziga xos tuzilishi va aslida - qurilish materiallari bozorining obyekti tizimli yondashuv nuqtai nazaridan ta'rifida ushbu bozorning tarkibini taklif bilan belgilaydi.

Boshqa har qanday bozorda bo'lgani kabi, qurilish materiallari bozorida ham barcha subyektlarning o'zaro ta'siri talab va taklif hajmini belgilaydi.

Qurilish materiallari bozoridagi taklif - bu hududiy qurilish materiallari sanoati korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan qurilish materiallari va chetdan olib kelingan qurilish materiallarining ma'lum vaqt davomida muomalada bo'lgan umumiy hajmidir.

Qurilish materiallari bozoridagi talab esa bu qurilish tashkilotlari va boshqa iste'molchilarning ham hududiy, ham mamlakatning boshqa subyektlaridan qurilish materiallariga bo'lgan umumiy ehtiyojining mablag' bilan ta'minlangan qismidir. Qurilish materiallari bozoridagi talab ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish omillari bozordagi taklifga ta'sir qiladi. Sanoat va infratuzilma omillari qurilish materiallari sanoatining tuzilishini, korxonalar sonini va ularning joylashishini belgilaydi. Ijtimoiy, sanoat va infratuzilma omillarining kombinatsiyasi talab va taklif egri chiziqlarini shakllantiradi va oxir-oqibat qurilish materiallari bozoridagi zanjirlarni belgilaydi.

Tovar aylanmasi jarayonlarini tashkil etish tamoyiliga ko'ra, qurilish materiallarining hududiy bozori ochiq va yopiq bo'lishi mumkin. Ochiq bozor mintaqalararo bozor hisoblanadi. Ochiq bozor erkin savdo, vositachilik tashkilotlari orqali sotish yoki milliy va jahon bozorining har qanday subyektlari o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bitimlar orqali amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Yopiq bozor mintaqa ichidagi bo'lib, u qurilish materiallari va mahsulotlarining erkin savdosiga to'sqinlik qiluvchi turli xil to'siqlarning (hududiy, ma'muriy va boshqalar) mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Hulosa. Tizim sifatida qurilish materiallari bozori ma'lum tuzilishga ega bo'lgan va tashqi muhit bilan o'zaro aloqada bo'lgan subyektlar va obyektlarning o'zaro bog'liq elementlarining yaxlit majmuasidir. Qurilish materiallari bozori subyektlari o'rtasidagi munosabatlar va munosabatlarning xarakterini belgilovchi bozorning xarakterli belgilari sifatida tushuniladigan tuzilma - qurilish materiallari bozorining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi: ishlab chiqaruvchi tashkilotlarning soni va hajmi, turli tashkilotlar tomonidan ishlab chiqarilgan qurilish xom ashyosi, materiallari, mahsulotlari va konstruksiyalari o'rtasidagi o'xshashlik yoki farq darajasi, muayyan bozorga kirish va undan chiqish qulayligi, bozor ma'lumotlarining mavjudligi, mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish, qurilish materiallari sanoatining mahalliy korxonalari uchun ichki bozor marketingining ustuvorligi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. В.А.Жуков. Методы управления результативностью рынка строительных материалов на уровне региона. Дисс.кан. эко.наук. Волгоград-2005 г
2. И.С.Рафаель "Управление ассортиментным предложением предприятия на основе маркетингового подхода" Автореферат кан. экон.наук Оренбург-2010 10-с

3. Моррис. Д. Теория организации промышленности / Д. Моррис, 1999. - 589 с.;

4. Авдашева С.Б. Анализ структур товарных рынков: экономическая теория и практика России / СБ. Авдашева, Н.М. Розанова. - М. : Экон. Фак.МГУ ТЕИС, 1998.-133С.;Розанова Н.М. Квazиконкурентные рынки-реальность российской экономики/ Н.М.Розанов, С.Б. Андашев// Вести. МГУ, Сер.6.Экономика.-1998 г.; Вурос Л. Экономика отраслевых рынков / Л. Вурос, Н. Розанова. - М.: МГУ, 2000. -312 с.;

5. Фейгенбаум А. Контроль качества продукции: Сокр. пер. с англ. /Авт. предисл. и науч. ред. А.В. Гличев. - М.: Экономика, 1986. -471 с.; Адлер Ю., Моховикова Л. Должна ли страна быть бедной? — Тольятти, 1998.; Азгальдов Г.Г. Квалиметрия в архитектурно-строительном проектировании.-М., 1989. ; Гличев А.В., Панов В.Г., Азгальдов Г.Г. Что такое качество? - М., 1968.; Лapidус В.А. Всеобщее качество (TQM) в российских компаниях. / Гос.ун-т управления; Нац. фонд подготовки кадров. - М.: ОЛЮ "Типография "Новости", 2000.-432 с.;Львов Д.С. Экономика качества продукции. — М. 1972.;

6. Soliyev A., Buzrukxonov S. “Marketing” darslik,Toshkent “Iqtisodiyot – Moliya” 2010 yil 3-b

SANOAT KORXONALARI RIVOJLANISHI VA UNI BOSHQARISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Rahmonova Gulsanam Anvarjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

Iqtisodiyot yo'nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tashkiliy o'zgarishlarni tavsiflaydigan iqtisodiy atamalar mohiyati, sanoat korxonalari rivojlanishi va uni boshqarishning ilmiy-nazariy asoslari va sanoatning barqaror rivojlanishi eng muhim jihatlardan biri bo'lib, bu o'z navbatida jahonning rivojlangan mamlakatlari bilan mavjud siyosiy va iqtisodiy munosabatlarga qaramay, umuman iqtisodiyotning texnik va texnologik taraqqiyotiga olib kelishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Sanoat korxonalari, raqobatbardoshlik, texnik va texnologik taraqqiyot, sanoat rivojlanishi, nazariy yondashuv.

Kirish. O'zbekiston iqtisodiyoti uchun sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlash muammolari eng dolzarb hisoblanadi. Sanoat ishlab chiqarishi nafaqat innovatsion o'sish sharoitida jamiyatni moddiy qo'llab-quvvatlash asosida muhim, balki nomoddiy sohada ishlab chiqarilgan yangi ishlanmalarni tatbiq etishda ham markaziy ahamiyatga egadir. Respublikamiz sanoati, xususan to'qimachilik korxonalari rivojlanishda jahondagi yetakshi davlatlar korxonalaridan orqada qolmasligi zarur. Milliy ishlab shiqaruvshilar oldida xalqaro bozorda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish kabi ulkan vazifa turibdi.

Bunday sharoitda sanoatning barqaror rivojlanishi eng muhim jihatlardan biri bo'lib, bu o'z navbatida jahonning rivojlangan mamlakatlari bilan mavjud siyosiy va iqtisodiy munosabatlarga qaramay, umuman iqtisodiyotning texnik va texnologik taraqqiyotiga olib keladi.

Ushbu muammoni hal etish rivojlanishning mohiyati va mazmunini hamda uni ta'minlovchi mexanizmlarni tuchunishni talab qiladi. Davlat tomonidan olib borilayotgan sanoat siyosati, zarur ishlanmalar yaratish va ularni amalda qo'llash hozirgi sharoitda iqtisodiy zarbalar xavfini kamaytirishga yordam beradi, shu bilan birga iqtisodiyotda ham texnik, ham texnologik taraqqiyotni ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda O'zbekiston iqtisodiyotini yanada rivojlantirish, uni tubdan tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishda boshqaruv tizimini takomillashtirish muhim omillardan biri hisoblanadi.

Ilmiy boshqaruv ta'limining asosshisi amerikalik muhandis F.Teylor hisoblanadi. Boshqaruv tizimini yaratish masalalari uning «Sanoat korxonalarini ma'muriy texnika tashkiloti», «Boshqaruvni ilmiy tashkil qilishning usuli va prinsiplari», «Korxona boshqaruvini prinsiplari» nomli kitoblarida keltirilgan⁶⁷.

⁶⁷Бараненко С.П. Инновационный менеджмент / С.П. Бараненко. - М.: Центрполиграф, 2018. - 320 с.; Дафт Р. Менеджмент. - 6- изд. /Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2016. - 864 с.; Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. - М.: Экономика, 2011. - 197 с.

F.Teylor ishlab shiqqan tizimning asosini mehnatni to'g'ri tashkil qilish; boshqaruvni rasmiy tarkibini yaratish; boshqaruvshi va ishchilarni birga mehnat qilish chora-tadbirlarini belgilash kabilar tashkil qiladi.

Ilmiy boshqaruvning Yevropa yo'nalichidagi ta'limini muhim asosshilaridan biri A.Fayol hisoblanadi. Uning menejment fani rivojlanichida qo'shgan asosiy hissasi rahbarlik vazifalarini taqsimlanishidir. U korxonaga rahbarlik qilish ishlarini boshqaruv apparatining ma'muriy faoliyati: rejalashtirish, tashkil qilish, rahbarlik qilish, vaqtini tartibga solish; tijorat faoliyati: sotib olish, sotish, almashlash; texnik ishlab chiqarish faoliyati: ishlab chiqarish, saqlay olish, tekshirib ko'rish, nazorat qilish; moliyaviy faoliyat: moliyaviy nazorat olib borish, shu jumladan, samaradorlik, kapital kiritish; himoya qilish bilan bog'liq faoliyat: xavfsizlik texnikasi; nazorat vazifasi yoki ishlab chiqarishdagi holatni hisob-kitob qilish kabi asosiy guruhga taqsimladi.

A.Fayol tomonidan ishlab chiqilgan boshqaruv nazariyasi haqidagi ikkinshi muhim qoida, bu yirik korxonada ishlovshi kishilardan tashkilotshilik (ma'muriy), texnik qobiliyatlar va bilimlarining isbotidir. Bundan tashqari, u boshqaruvda asosiy e'tiborni ishlab chiqarishdagi ijtimoiy masalalarga qaratdi⁶⁸.

Xo'jalik subyektlarida boshqarish mexanizmini takomillashtirish borasida respublikamiz iqtisodchi olimlari ham bir qator tavsiyalarni keltirishgan. Jumladan, R.I.Nurimbetov va S.I.Axmedovlarning qayd etishisha, «...boshqaruvshi tizimda menejmentni tashkil etishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida boshqaruv funksiyalari va tashkiliy strukturani takomillashtirish; boshqaruv texnikasi va texnologiyasi, boshqaruv apparatida ishni tashkil qilish; boshqaruv ishini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish; boshqaruvning axborot bazasi, ma'lumotlarni ro'yxatga olish tizimi, ularni boshqaruv apparatiga uzatish shakl va usullarini takomillashtirish; qarorlarni tayyorlash, qabul qilish va ularni bajarilishini tashkil etish jarayonini takomillashtirish; boshqaruv ishining shart-sharoitlarini yaxshilash; boshqaruv apparati xodimlarini ish vaqtdan foydalanishini tartibga solish; boshqaruv usullarini tartibga solish; boshqaruv apparatidagi turli bo'limlarning faoliyatini uyg'unlashtirish; jamoada barqaror ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratish kabilar ajratiladi»⁶⁹.

Tadqiqot metodologiyasi. Sanoat korxonalari rivojlanishi va uni boshqarishning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilishda tanlangan mavzu bo'yisha iqtisodiy adabiyotlar va ilmiy ishlanmalarni tadqiq etish jarayonida «menejment», «boshqaruv» va «boshqarish» atamalarini aralash holda ishlatilishining ochib berilishida tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, jarayonga yo'naltirilgan rejalashtirish, ekspertlar bahosi, grafik talqin va ekspert bahosi kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Jahonda to'qimachilik korxonalarining rivojlanishini boshqarishda xarajatlarni boshqarish, iqtisodiy qo'shilgan qiymat, qiymat asosida boshqarish, xodimlarni boshqarish, innovatsiyani boshqarish yo'nalishlari bo'yisha ilmiy

⁶⁸Meyer F.A. Radarise your business for success: EFQM, Brussels Representative Office, 2015. – 280 p.

⁶⁹Амонбоев М. Корпоратив корхоналар фаолиятини инновацион бошқариш шароитида ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналишлари ("Ўзбекенгилсаноат" ДАК мисолида)". Иқтисод фанлари номзоди... дис. ТДИУ,- Т., 2011й. - 176 б.

tadqiqotlar olib borilgan. Shu bilan birga, biznes-modellarini boshqarish, tejamkor texnologiyalar asosida xarajatlarni kamaytirish, jarayonga yo'naltirilgan rejalashtirish va funksional-qiyamat tahlili, byudjetlashtirish va biznesni modellashtirish kabi boshqaruv texnologiyalari dolzarb ilmiy masalalardir. Bu borada jahon amaliyotida to'plangan tajribalarni respublikamiz to'qimachilik korxonalarini amaliyotiga joriy etish orqali to'qimachilik korxonalarini boshqarish samaradorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning zamonaviy shakllarini, jumladan "klaster" tizimining joriy etilishi, tikuv-trikotaj buyumlari ishlab shiqaruvshilarga eksportni rag'batlantirish bo'yisha mol-mulk solig'idan 2023 yilgacha ozod etish va bank krediti foizlarini "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash" davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan qoplanishi kabi imtiyozlarni joriy etilishi hamda bu sohada amalga oshirilayotgan chora tadbirlar mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlarning asosiy yo'nalishlari mazmun-maqsadida o'z aksini topmoqda. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida «To'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2 barobarga ko'paytirish» vazifasi belgilangan bo'lib, mazkur vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishi respublikamiz to'qimachilik sanoati korxonalarining faoliyati samaradorligini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

«Rivojlanish» kategoriyasining dastlabki ta'riflari platonik tuchunsha deb hisoblanadi, u rivojlanishni biron bir narsani oshib berish sifatida gapiradi, shu bilan birga ma'lum imkoniyatlar allaqashon boshidanoq yaratilgan deb hisoblangan. Bundan tashqari, rivojlanishni takomillashtirish, miqdoriy o'sish nuqtai nazaridan izohlaydigan mexanistik tuchunsha ham mavjud edi.

Rivojlanish bo'yisha nisbatan umumlashgan ta'rif quyidagicha ifodalanadi: rivojlanish – bu tizim elementi va boshqa tashkil etuvshilarining yo'naltirilgan qonuniy o'zgarishi bo'lib, natijada obyekt (uning tarkibiy tuzilmasi)ning yangi sifatii holati paydo bo'lmaydi⁷⁰.

Akoff R. tomonidan esa quyidagicha fikr bildirilgan: «rivojlanish – bu tashqi muhitga bog'liqlikni kamaytirishga imkon beradigan salohiyat (kompaniya qobiliyati)dir»⁷¹.

Shuni ta'kidlash joizki, korxona iqtisodiyotning muhim birlamshi bo'g'ini sanalishi bilan bir qatorda, murakkab tizim sanalganligi bois bir xil holatda rivojlanish tavsifiga ega bo'lmaydi. Ammo, tizim mavjudligini ta'minlash maqsadida uning elementlari butunligi va birligini ta'minlash zarur bo'ladi. Zero, yaxshi tashkil etilgan ishlab chiqarish parallel ravishda yomon tashkil etilgan ta'minot va sotish bilan harakatlanishi mantiqqa to'g'ri kelmaydi.

Korxona rivojini iqtisodiy boshqarishni ekstensiv va intensiv tavsifdagi tashkiliy o'zgarishlarni maqsadli boshqarishga tenglash mumkin.

Tashkiliy o'zgarishlarga oid mavjud ilmiy tavsifdagi ishlarni tahlil qilish orqali uning boshqa iqtisodiy atamalarga birlashtirilishi orqali mohiyati oshib beriladi (1-jadval).

⁷⁰Алексеев А.А. Инновационный менеджмент: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А.А. Алексеев. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 247 с.

⁷¹Акоф Р. Планирование будущего корпорации. - М.: Сирин, 2012. - 256с.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqoridagi barcha ta'riflarda o'zgarish atamasi ishtirok etgan, shu boisdan ushbu atamadan tashkilot rivojlanishi jarayonlarining xarakterli tavsiflari bilan farq qiladigan holatlarida umumiy tarzda foydalanish mumkin bo'ladi.

Har qanday iqtisodiy tizimning uzoq muddatli muhim maqsadlaridan biri iqtisodiy o'sishga erishish sanaladi. Iqtisodiy rivojlanish hesh qashon bir tekis, yuqorilab boruvshi shiziq bo'yisha ro'y bermaydi.

Ushbu jarayon o'z ichiga yuksalish va inqiroz davrlarini, iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o'zgarishlarini, ijobiy va salbiy tomonlarni olganligi bois notekis boradi. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo'lib, o'z ifodasini real yalpi milliy mahsulot (yalpi ichki mahsulot) hajmining va uning aholi jon boshiga ko'payichida topadi⁷².

1-jadval

Tashkiliy o'zgarishlarni tavsiflaydigan iqtisodiy atamalar mohiyati

№	Atama	Mohiyati
1	Reorganizatsiya ⁷³	Qo'shilish, yutish, taqsimot, ajratish shakllari ko'rinichida yuridik shaxslarning tarkibiy tuzilmasidagi tubdan o'zgarish bilan bog'liq bo'lgan tashkiliy o'zgarishdir.
2	Reformirovaniye (isloh qilish) ⁷⁴	Yirik tashkiliy o'zgarishlarga qo'llaniladigan umumiy atama bo'lib, natijaga erishish vositasi sifatida tashkilot tarkib tuzilmasini o'zgartirish qo'llaniladi.
3	Tashkiliy tarkib o'zgarishi (restrukturizatsiy)	1. Tashkilot moliyaviy passivlari tarkibini o'zgartirishini belgilashda qo'llaniladigan atama ⁷⁵ ; 2. Tashkilot faoliyat yuritish usullarining kompleks o'zgarishi ⁷⁶ (atama asosan ichki o'zgarishlar, intensiv o'zgarishlarga nisbatan qo'llaniladi).
4	Biznes-jarayonlar reinjiningi	«O'zining missiyasini bajarish uchun tashkilot tomonidan qo'llaniladigan jarayonlarni tubdan qayta ko'rib chiqish, qayta fikr yuritish va qayta loyihalash orqali muhim o'lsanadigan o'zgarishlarni amalga oshirish yo'li bilan samaradorlikka erishishning tizimli yondashuvi» ⁷⁷ .

⁷²Андрейчиков А.В. Стратегический менеджмент в инновационных организациях: системный анализ и принятие решений / А. В. Андрейчиков, О. Н. Андрейчикова. – М. : Вуз. учебник : ИНФРА-М, 2013. – 394 с.; Бараненко С.П. Инновационный менеджмент / С.П. Бараненко. - М.: Центрполиграф, 2018. - 320 с.; Громов А.И. Управление бизнес-процессами: современные методы. монография / А.И. Громов, А. Фляйшман, В. Шмидт. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 367 с.; Самуэльсон П. Экономика / Пер. с англ. – М.: МПП Алтон В – НИИСИ, 2012. – В 2-х томах.

⁷³Воротников И.Л. Формирование и управление ресурсосберегающей агроэкономикой // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. Выпуск № 4–1 / том 4 / 2014; Ахен Д.М., Клауз А., Тернер Р. СММІ: Комплексный подход к совершенствованию процессов. Практическое введение в модель. – М.: МФК, 2015.– 300 с.

⁷⁴Солоу Р.М. Теория роста. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Р.М. Солоу: под ред. Д. Гринауэя, М. Блини, И. Стюарта. - СПб.: Экономическая школа, 2012. — 1055 с.

⁷⁵Сооляттэ А.Ю. Практика/Управленческий консалтинг: Бизнес-модели компаний: определение, эволюция, классификация. – URL: <http://www.klubok.net/>

⁷⁶Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: Сокр. пер. с англ. / К.Ф. Пузыня. – М.: Экономика, 2011. – 356 с.; Сооляттэ А.Ю. Практика/Управленческий консалтинг: Бизнес-модели компаний: определение, эволюция, классификация. – URL: <http://www.klubok.net/>

⁷⁷Торадо М.П. Экономическое развитие: учебник / пер.с англ. Под ред. С.М.Яковлева, Л.З.Зевина. -М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 2017. - 671 с.

5	Tashkiliy qayta qurish ⁷⁸	Huquq va majburiyatlar, texnologiya, moliya-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va boshqa omillarni qaytadan taqsimlashni o'z ichiga olgan korxona barcha tizimlaridagi o'zgarishlarni yuzaga keltiradigan murakkab o'zgarish jarayoni.
6	Investitsiya loyihasi ⁷⁹	Ishlab chiqarishni rivojlantirishga tashqaridan jaob etilgan mablag' hisobiga korxonaning rivojlanishi.
7	Innovatsiya loyihasi ⁸⁰	Yangi mahsulot, texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq korxonaning rivojlanishi.

Manba: Emperik ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan

Iqtisodiy o'sishga oid ko'plab ma'lumotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sishni harakatga keltiruvshi asosiy kush - bu fan-texnika taraqqiyoti sanaladi. Jahonda ko'plab tadqiqotchilar texnologik tuzum o'zgarishi konsepsiyasi paydo bo'lganligini muhim voqea sifatida e'tirof etadilar. Ushbu konsepsiya asosida N.D.Kondratyev⁸¹ va Y.Shumpeter⁸² asarlarida bayon etilgan iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tebrinishlar (uzun to'lqinlar) g'oyasi yotadi. Ushbu mualliflar bu kabi tebrinishlarni yangi bazis texnologiyalarni egallashdagi tadbirkorlik faolligi bilan bog'laydilar. Ushbu g'oyalar keyinshalik S.Glazyeve, A.Klaynknext, S.Kuznets, G.Mensh, Y.Yakovets va boshqalar tomonidan rivojlantirilib, uzun to'lqinlar va texnologik tizimlar almashishi nazariyalarining yangi yo'nalishlari paydo bo'lishiga olib keldi⁸³.

Yana bir iqtisodchi olim V.V.Gluxovning qayd etishisha, «boshqarish - bir tizimning boshqasiga uni aniq bir maqsadga yo'naltirish bo'yisha ko'rsatadigan ta'siridir. Menejment esa, tadbirkorlik faoliyati samaradorligi va foydani oshirish maqsadida qo'llaniladigan boshqarish tamoyillari, usullari va vositalari majmuini ifodalaydi»⁸⁴.

O'zbekiston yuridik ensiklopediyasida taqqoslanayotgan atamalarning quyidagicha izohi keltiriladi: «Menejment (ing. management – boshqarish, tashkil etish) – boshqarish tuchunshasi menejmentga qaraganda kengroq tuchunsha bo'lib, avtomobil yoki uskunani ham boshqarish mumkin. Menejment esa foyda olish maqsadida ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish hamda joriy va istiqbolli rejalashtirish, shuningdek, tovar va xizmatlarni realizatsiya qilish, iqtisodiy resurslar va xodimlarni foyda olish maqsadida samarali boshqarish tizimi⁸⁵. Boshqarish – korxona, muassasa, tashkilot va shu kabilarni idora qilish, yo'lga solib turish».

⁷⁸Алексеев А.А. Инновационный менеджмент: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А.А. Алексеев. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 247 с.

⁷⁹Инновационный менеджмент. Учебник / Под ред. С.Д. Ильенковой. - М.: Юнити, 2017. - 496 с.; Клейнер Г.Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность / Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов. - М., 2007. - 486 с.; Корчин О.П. Инновационный менеджмент / О.П. Корчин и др. - М.: Русайнс, 2019. - 144 с.

⁸⁰Коупленд Т., Коллер Т., Муррин Д. Стоимость компаний. Оценка и управление. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Олимп-Бизнес, 2018. - 554 с.

⁸¹Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. - М.: Экономика, 2011. - 197 с.

⁸²Шумпетер Й. История экономического анализа: в 3 т. / Й. Шумпетер; под ред. В.С. Автономова. - СПб.: Экономическая школа, 2011. - Т. 2. - 1744 с.; Шумпетер Й.А. Теория экономического развития / Й.А. Шумпетер. - М.: Директмедиа Паблишинг, 2018. - 400 с.

⁸³Инновационный менеджмент. Учебник / Под ред. С.Д. Ильенковой. - М.: Юнити, 2017. - 496 с.

⁸⁴Глухов В.В. Менеджмент: Учебник для вузов. 3-е изд. - СПб.: Питер, 2019. - 608 с.

⁸⁵Ўзбекистон юридик энциклопедияси. - Т.: Адолат. 2009.- 703 б.

Akademik S.S.G'ulomov esa, «Boshqaruv – bu tashkilotning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishi uchun yo'naltirilgan jarayondir. Bu boshqaruv faoliyati harakatining ketma-ket bajarish jarayoni bo'lib, firmaning bir qator ishlab chiqarish va ijtimoiy masalalarini yechish va ularni amalga oshirish uchun zarur. Bu harakat boshqaruv vazifalarini bajarish deb ataladi» degan fikrni bildiradi⁸⁶.

Fikrimizsha, keltirilgan ta'riflarning har biri yetarli darajada asosga ega, Chunki bu yondashuvlar dunyoning bir qator rivojlangan mamlakatlari amaliyotida o'z tasdig'ini topgan.

Yuqoridagi manbalar va iqtisodchilarning yondashuvlaridan kelib shiqadigan bo'lsak, boshqaruv – bu korxona faoliyatini doimiy ravishda izga solib turish, rivojlantirish borasida qarorlar qabul qilish va ularning ijrosini nazorat qilishni amalga oshiruvshi bo'g'in hisoblanadi.

Boshqarish – korxona faoliyatining alohida yo'nalishlari (ishlab chiqarish, sotish, mehnat resurslari va h.k.)da samaradorlikni ta'minlash borasidagi uslub va vositalari yig'indisidir. Menejment esa – bu alohida fan yo'nalishi hisoblanib, o'zining usullari asosida xo'jalik subyektida boshqaruv tizimini mukammallashtirish va bo'linmalararo oqilona boshqarishni tashkil etish mexanizmini o'rganadi.

Zamonaviy menejment fani bir qancha boshqaruv yo'nalishlarini o'zida ifoda etadi: kompaniyaning siyosatini boshqarish, umumiy masalalarni boshqarish, ishlab chiqarishni boshqarish, operatsiyalarni boshqarish, ko'tara savdoni boshqarish, moliyani boshqarish, marketing va savdoni boshqarish, xodimlarni boshqarish, o'qitishni boshqarish, axborotni mashina bilan ishlov berilishini boshqarish⁸⁷.

Respublikamiz to'qimachilik korxonalarida boshqarish jarayonlarini takomillashtirish zarurati bu borada menejment fanining rolini kuchaytirish, ilmiy-texnika taraqqiyoti boshqaruvini jadallashtirish, muhim ilmiy tadqiqotlar darajasi, sifati va dolzarbligini oshirish, ulardan samarali foydalanish uchun keng sharoitlar yaratishni talab etadi.

Hulosa. Yuqoridagi manbalar va iqtisodchilarning yondashuvlaridan kelib shiqadigan bo'lsak, boshqaruv – bu korxona faoliyatini doimiy ravishda izga solib turish, rivojlantirish borasida qarorlar qabul qilish va ularning ijrosini nazorat qilishni amalga oshiruvshi bo'g'in hisoblanadi.

Boshqarish – korxona faoliyatining alohida yo'nalishlari (ishlab chiqarish, sotish, mehnat resurslari va h.k.)da samaradorlikni ta'minlash borasidagi uslub va vositalari yig'indisidir. Menejment esa – bu alohida fan yo'nalishi hisoblanib, o'zining usullari asosida xo'jalik subyektida boshqaruv tizimini mukammallashtirish va bo'linmalararo oqilona boshqarishni tashkil etish mexanizmini o'rganadi.

Zamonaviy menejment fani bir qancha boshqaruv yo'nalishlarini o'zida ifoda etadi: kompaniyaning siyosatini boshqarish, umumiy masalalarni boshqarish, ishlab chiqarishni boshqarish, operatsiyalarni boshqarish, ko'tara savdoni boshqarish,

⁸⁶Гуломов С.С. Менежмент асослари: Иқтисодий йўналишлар учун ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ, 2002. – 368 б.

⁸⁷Гуломов С.С. Менежмент асослари: Иқтисодий йўналишлар учун ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ, 2002. – 368 б.

moliyani boshqarish, marketing va savdoni boshqarish, xodimlarni boshqarish, o'qitishni boshqarish, axborotni mashina bilan ishlov berilishini boshqarish⁸⁸.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бараненко С.П. Инновационный менеджмент / С.П. Бараненко. - М.: Центрполиграф, 2018. - 320 с.; Дафт Р. Менеджмент. – 6- изд. /Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2016. – 864 с.; Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 2011. – 197 с.
2. Meyer F.A. Radarise your business for success: EFQM, Brussels Representative Office, 2015. – 280 p.
3. Амонбоев М. Корпоратив корхоналар фаолиятини инновацион бoшқариш шароитида ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналишлари ("Ўзбекенгилсаноат" ДАК мисолида)". Иқтисод фанлари номзоди... дис. ТДИУ,- Т., 2011й. - 176 б.
4. Алексеев А.А. Инновационный менеджмент: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А.А. Алексеев. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 247 с.
5. Акофф Р. Планирование будущего корпорации. - М.: Сирин, 2012. - 256с.
6. Андрейчиков А.В. Стратегический менеджмент в инновационных организациях: системный анализ и принятие решений / А. В. Андрейчиков, О. Н. Андрейчикова. – М. : Вуз. учебник : ИНФРА-М, 2013. – 394 с.;
7. Бараненко С.П. Инновационный менеджмент / С.П. Бараненко. - М.: Центрполиграф, 2018. - 320 с.;
8. Громов А.И. Управление бизнес-процессами: современные методы. монография / А.И. Громов, А. Фляйшман, В. Шмидт. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 367 с.; Самуэльсон П. Экономика / Пер. с англн. – М.: МПП Алтон В – НИИСИ, 2012. – В 2-х томах.
9. Воротников И.Л. Формирование и управление ресурсосберегающей агроэкономикой // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. Выпуск № 4–1 / том 4 / 2014; Ахен Д.М., Клауз А., Тернер Р. СММІ: Комплексный подход к совершенствованию процессов. Практическое введение в модель. – М.: МФК, 2015.– 300 с.
10. Солоу Р.М. Теория роста. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Р.М. Солоу: под ред. Д. Гринауэя, М. Блини, И. Стюарта. - СПб.: Экономическая школа, 2012. — 1055 с.
11. Сооляттэ А.Ю. Практика/Управленческий консалтинг: Бизнес-модели компаний: определение, эволюция, классификация. – URL: <http://www.klubok.net/>
12. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: Сокр. пер. с англ. / К.Ф. Пузыня. – М.: Экономика, 2011. – 356 с.; Сооляттэ А.Ю. Практика/Управленческий консалтинг: Бизнес-модели компаний: определение, эволюция, классификация. – URL: <http://www.klubok.net/>

⁸⁸Ғуломов С.С. Менежмент асослари: Иқтисодий йўналишлар учун ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ, 2002. – 368 б.

13. Торадо М.П. Экономическое развитие: учебник / пер.с англ. Под ред. С.М.Яковлева, Л.З.Зевина. -М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 2017. - 671 с.
14. Алексеев А.А. Инновационный менеджмент: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А.А. Алексеев. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 247 с.
15. Инновационный менеджмент. Учебник / Под ред. С.Д. Ильенковой. - М.: Юнити, 2017. - 496 с.; Клейнер Г.Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность / Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов. – М., 2007. – 486 с.; Корчин О.П. Инновационный менеджмент / О.П. Корчин и др. - М.: Русайнс, 2019. - 144 с.
16. Коупленд Т., Коллер Т., Муррин Д. Стоимость компаний. Оценка и управление. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Олимп-Бизнес, 2018. – 554 с.

SANOAT KORXONALARI FAOLIYATIDA INNOVATSION BOSHQARUVINI TASHKIL YETISH ZARURIYATI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mahammadova Feruzaxon Mirzohid qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Iqtisodiyot yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada korxona boshqaruvida innovatsiyaning tarkibiy tuzilishi, sanoat korxonalarini faoliyatida innovatsion boshqaruvini tashkil yetish zaruriyati va bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarini o‘rtasida vujudga keladigan raqobat kurashida ustun kelishning muhim shartlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar. Sanoat korxonalarini, sanoat tarmoqlari, innovatsion faoliyat, innovatsion boshqaruv, boshqaruvning nazariy asoslari.

Kirish. Jahonda ishlab chiqarish munosabatlarining tobora murakkablashuvi sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish, ishlab chiqarish hajmini intensiv omillar hisobiga oshirish orqali yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishishga bo‘lgan intilish kuchayib bormoqda. Xususan, bugungi kunda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda korxonalar boshqaruvi amaliyotiida ishlab chiqarish jarayonlariga ilm-fan sohasidagi yangiliklarni muntazam tatbiq etishga qaratilgan innovatsion boshqaruvning shakllanganligi hisobiga mazkur mamlakatlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligi ko‘rsatkichi sezilarli darajada yuqori hisoblanadi.

Jahonda sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruv samaradorligini oshirish, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish borasidagi masalalarni ilmiy yechimini topish yuzasidan qator maqsadli izlanishlar olib borilmoqda. Sanoat korxonalarini innovatsion faoliyati samaradorligini baholash, innovatsion loyihalarni korxonalar boshqaruvi amaliyotiga joriy etishning zamonaviy mexanizmlarini shakllantirish, korxonalarda innovatsion boshqaruvni tashkil etish samaradorligini oshirish, korxonalar o‘rtasida innovatsiyalarni o‘zaro uzatishga asoslangan innovatsion hamkorlikni jadallashtirish, korxonalar innovatsion salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish, iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tkazishda sanoat korxonalarini innovatsion boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish, korxonaning innovatsion salohiyatidan samarali foydalanish, uning omillarini ekonometrik tadqiqotlar asosida aniqlash bu boradagi ilmiy izlanishlarning ustuvor yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

O‘zbekistonda sanoat korxonalarini innovatsion boshqaruvini rivojlantirish, korxonalarda innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etish, ularning innovatsion faoliyati samaradorligini oshirish va bu asosda korxonalarning innovatsion boshqarish tizimini tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. “Innovatsion rivojlanishni jadallashtirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsiyalar va texnologiyalarni keng tatbiq qilish” vazifalari belgilab berilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni joriy qilish, ularni boshqarishning zamonaviy usullarini qo‘llash, boshqarish

tizimi bilan bog'liq omillarni aniqlash, korxonalarning ilmiy-ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish, innovatsion boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini tadqiq qilish hamda samarali joriy etish yo'llarini aniqlash, innovatsion yo'nalishda rivojlanayotgan korxonalarning ishlab chiqarish hajmini oshirish, korxonalarning innovatsion yo'nalishdagi xarajatlarini iqtisodiyotga ta'sirini prognoz parametrlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalari o'rtasida vujudga keladigan raqobat kurashida ustun kelishning muhim shartlaridan biri bu ishlab chiqarayotgan mahsulotlari, ularning nomenklaturasi, ishlab chiqarish jarayonlarini texnik va texnologik jihatdan muntazam yangilab borish hisoblanadi. Ushbu holat sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruvi amaliyotini takomillashtirish zaruriyatini vujudga keltiradi. Bunda korxonalar innovatsion boshqaruvi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi amal qilishida innovatsiyalardan foydalanishga ustuvorlik qaratish talab etiladi. Natijada mamlakat milliy iqtisodiyotining turli tarmoqlarida yangi tashkil etilayotgan korxonalar zamonaviy boshqaruv amaliyotiga ixtisoslashgan holda, innovatsion boshqaruvga asoslanib o'z xo'jalik faoliyatlarini rivojlantiradilar.

Adabiyotlar tahlili. Innovatsiyalar takror ishlab chiqarish jarayonida innovatsion rivojlanishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyotda samaradorlikka erishishda innovatsion rivojlanish jarayonini tadqiq etish va modellashtirishning nazariy va uslubiy asoslarini aniqlash zarurati yuzaga keladi. Shunga ko'ra bu jihat ilmiy omma tomonidan e'tiborga olinib, innovatsion rivojlanish muammolarining nazariy jihatlarini bir guruh olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

1911-yilda Y.Shumpeter klassik innovatsiya nazariyasini mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida birinchilardan bo'lib, innovatsiya nazariyasi evolyutsiyasini boshlab bergan. U o'zining "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" nomli asarida innovatsiya masalalarini "rivojlanishdagi o'zgarishlarning yangi kombinatsiyalari" sifatida baholagan [1]. Tadqiqotchi mazkur kombinatsiyani 5 yo'nalishda: ishlab chiqarish uchun yangi texnologiya, yangi texnologik jarayonlar yoki yangi bozorni qo'llab-quvvatlashdan foydalanish; yangi mahsulot yoki yangi xususiyatlarga ega taniqli mahsulot ishlab chiqarish; yangi turdagi xom ashyo yoki yarim tayyor mahsulotlardan foydalanish; ishlab chiqarishning moddiy-texnik ta'minotidagi o'zgarishlar; yangi bozorga kirish yo'li sifatida talqin etgan va ilmiy asoslab bergan.

Shu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan yana bir olim N.D.Kondratyev o'z nazariyasi orqali jamiyatning iqtisodiy tuzilishidagi o'zgarishlarning asosiy innovatsiyalarni amalga oshirishga bog'liqligini isbotladi. Bunda, asosan, ikkilamchi, ya'ni modernizatsiya qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalarni amalga oshirish nazarda tutilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Sanoat korxonalarini boshqarishda innovatsion strategiyani rivojlantirish, innovatsion rivojlanishning zamonaviy muammolarini tahlil qilish, korxonalarning innovatsion faolligini va raqobatbardoshligini oshirish, innovatsiyalarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beruvchi samarali innovatsion strategiyalarni shakllantirish bo'yicha uslubiy jihatlar va tahlil qilish masalalari sanoatning alohida tarmoqlari rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Tahlillarga ko'ra, zamonaviy menejment nazariyalarida korxonada innovatsion boshqaruvni tashkil etish orqali uni intensiv rivojlanishini va uzoq muddatli davrdagi iqtisodiy faoliyat yuritishining barqarorligini ta'minlashga erishilishi bo'yicha ko'plab ilmiy-nazariy qarashlar shakllangan. Sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruvini vujudga kelishi va uning rivojlanish shart-sharoitlarini tahlil qilishda avvalo innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining mazmunini yoritish maqsadga muvofiq.

Innovatsiya atamasi lotincha "innovation" so'zidan olingan bo'lib, yangilash, o'zgartirish kiritish degan ma'noni anglatadi. Ushbu atama iqtisodiy adabiyotga ilk bor Y. Shumpeter tomonidan kiritilgan bo'lib, olim innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga quyidagicha ta'rif beradi: "yangi turdagi iste'mol tovarlari va xizmatlari, jumladan, korxonalarning egallagan bozor hajmini oshirishda noodatiy shakldagi ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish amaliyotini tashkil etish, yangi turdagi transport vositalaridan foydalanishi yoki ularni amaliyotga tatbiq etilishi innovatsiya deb baholanadi" [3]. Olim tomonidan innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga nisbatan ishlab chiqilgan yondashuvda innovatsiyalar noodatiy ravishda ishlab chiqarish jarayonlarining yangilanishi saifatida baholanganligi sababli zamonaviy innovatsion boshqaruv nazariyalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsiya atamasi iqtisodiy adabiyotga fransuz iqtisodchi olimi Y. Shumpeter tomonidan kiritilganligiga qaramay, ko'plab adabiyotlarda iqtisodchi olimlar tomonidan mazkur kategoriyaning mazmuni va mohiyatini yoritishga qaratilgan nazariy qarashlar XX asrning 80 yillaridan boshlanganligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, ingliz iqtisodchisi F. Nikson tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda innovatsiya iqtisodiy kategoriyasi bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar tomonidan takomillashtirilgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish imkonini beruvchi texnika va texnologiyalardan foydalanish natijasida ishlab chiqarish va savdo munosabatlaridagi namoyon bo'ladigan o'zgarishlar innovatsiya sifatida baholanadi [4].

Zamonaviy menejment sohasida innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining shakllanishini ilk davrlari uchun xos bo'lgan nazariyalarning shakllanishida uzoq xorijlik iqtisodchi olim B. Tvis asarlarida ham o'z aksini topadi: "korxona boshqaruvi amaliyotida innovatsiya – yangi ixtiro yoki g'oyaga iqtisodiy mazmun berilishidadir" degan fikrni ilgari suradi. Shunga o'xshash fikrlar B. Santoning ilmiy tadqiqotlarida ham o'z aksini topadi [5]. Olim fikricha, "innovatsiya – bu ijtimoiy-texnik-iqtisodiy jarayonlarning o'zaro mutanosiblikdagi rivojlanish shakli bo'lib, yangi g'oyalar, ixtirolardan sanoat korxonalari boshqaruvi amaliyotida, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishda foydalanish hisobiga sifatliroq bo'lgan iste'mol tovar va xizmatlari ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish orqali yuqori iqtisodiy foydaga erishish imkonini beruvchi jarayon hisoblanadi" [6].

Yuqorida keltirilgan olimlardan farqli o'laroq, E. Dandon o'z izlanishlarida korxona boshqaruvi jarayonida innovatsiyaning kreativlik, strategiya, amalga oshirish (realizatsiya) va foydalilik kabi tarkibiy komponentlarga ega bo'lishini ajratib ko'rsatadi (1-rasm).

1-rasm. Korxona boshqaruvida innovatsiyaning tarkibiy tuzilishi

Zamonaviy menejment sohasida innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga berilgan ta'riflarning mazmunidan kelib chiqqan holda ularni yakuniy natija va jarayon sifatida baholanganligini kuzatishimiz mumkin bo'ladi (1-jadvalga qarang).

Tahlillar ko'rsatishicha, innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga berilgan ta'riflar xo'jalik yuritish faoliyatining turlari, innovatsiyalardan foydalanish shakllari, innovatsiyalarning guruhlanishi va korxonada innovatsion boshqaruvning rivojlanganlik darajasidan kelib chiqqan holda o'zaro farqlanadi. Umumiy holda innovatsiya iqtisodiy kategoriyasi mazmunan o'zgarish, yangilanish degan ma'noni anglatrsa, korxona boshqaruvi amaliyotida ushbu tushuncha funksional jihatdan ishlab chiqarish jarayonlari, jumladan, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini yangilash yoki o'zgartirish (takomillashtirish)ni bildiradi.

Zamonaviy menejment sohasida innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga nisbatan shakllangan ko'p sonli ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda, innovatsiyaning keng qamrovli tushuncha ekanligini aytish mumkin bo'ladi. Tahlillarga ko'ra, innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining mazmunini yoritishda iqtisodchi olimlar tomonidan berilgan ta'riflarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin bo'ladi: [7]

- innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining mazmunini yangilik, nau-xau bilan bog'liq holda tushuntirish;
- innovatsiyaning mazmunini yoritishda yangi bir mahsulotni ishlab chiqarish, jumladan, uning texnik va texnologik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan butun bir jarayon sifatida tushuntirish;
- innovatsiya mazmunini yoritishda yangi g'oya va fikrlarni amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, yangi shakldagi takomillashtirilgan mahsulot ishlab chiqarishni xarakatga keltiruvchi kuch sifatida baholash.

Korxona boshqaruvida innovatsiya tushunchasi [8]

Iqtisodchi olim	Innovatsiya iqtisodiy kategoriyasi tarifi
Innovatsiya – yakuniy natija sifatida	
Fatxuddinov R.A.	Yangiliklarni boshqaruv obyektiga joriy etish natijasida ijtimoiy, iqtisodiy, texnik-texnologik va boshqa jihatdan olingan samara
Balabanov I.T.	Yangi texnika yoki texnologiya, ishlab chiqarishni yangicha shaklda tashkil etish, mehnat unumdorligini oshirish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv sifatini yaxshilash, jumladan, rejalashtirish, nazorat qilish va korxona faoliyatini tahlil etishning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etishga sarflangan kapital qo'yilmalarining moddiy ko'rinishdagi natijasi
Prasolova V.P., Mal'yshev N.I.	Korxona tomonidan yangi turdagi yoki takomillashtirilgan mahsulotni ishlab chiqarish, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan yangilash yoki takomillashtirish natijasi. Korxona boshqaruvida innovatsiya ilmiy-texnik yangilik, ishlab chiqarish jarayonlarining o'zgarishi, tijoratlashtirish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim.
Surin A.V., Molchanova O.P.	Iste'molchilarning ma'lum bir ehtiyojlarini qondirish maqsadida yangi g'oya va bilimlardan amaliyotda foydalanishning natijasi
Rumyansev A.	Yangi va takomillashtirilgan texnologiya, shuningdek, mahsulotlarni amaliyotga joriy etish natijasida insonlarning turmush kechirish shart-sharoitlari, jamiyat hayoti, iqtisodiyot tarmoqlari va ekologiyadagi o'zgarishlar
Sokolov D.V., Titov A.B.	Jamiyat a'zolarining ma'lum bir ehtiyojlarini qondirish maqsadida mutlaqo yangi yoki tubdan takomillashtirilgan yangiliklarni korxona amaliyotiga tatbiq etish orqali erishilgan iqtisodiy, ilmiy-texnik, ijtimoiy va ekologik samara
Qalmuratov B.S.	Innovatsion boshqaruv mintaqaning ilm-fan va innovatsion kompleksi faoliyatining dolzarb muammolari, shuningdek, maxalliy darajada innovatsion rivojlanishni qo'llab-quvvatlashning amaldagi usullari samaradorligi nuqtai nazaridan hal etishi kerak
Innovatsiya – jarayon sifatida	
Tviss B.	Ixtiro yoki yangi g'oyaga iqtisodiy mazmun berish jarayoni
Yakoves Yu.V.	Insonlarning faoliyati yo'nalishlari bo'yicha yangiliklarni (faoliyatning yangicha shakli, turlari) kiritish orqali mazkur faoliyat turining samaradorligini oshirish jarayoni
Medinskiy V.G., Sharshukova L.G.	Fan yutuqlari, yangi texnika va texnologiyalarni amaliyotga joriy etish orqali korxonaning asosiy kapitali (ishlab chiqarish fondi) yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotni tubdan yangilash asosida ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar
Xant Dj.	Yangi g'oyalarni vujudga kelishi va ularni amaliyotga joriy etish jarayoni
Prinipenko M.V.	Ilmiy faoliyat natijalaridan amaliyotda foydalanish jarayoni
Abduraxmonov I.	Ilmning mablag'ga aylanish jarayoni
Nazarmatov O.S.	Innovatsion boshqaruv bu jarayonlarni boshqarish vazifalaridan biri, ya'ni ishlab chiqarishni innovatsion tashkil etish orqali tovarning qo'shilgan qiymatini ko'paytirishdir

Yuqorida keltirilgan menejment sohasidagi innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga berilgan ta'riflarni umumlashtirgan holda, quyidagi xulosaga kelish mumkin bo'ladi: "Innovatsiya bu – ilm-fan sohasida ishlab chiqilgan yangi bilimlar, jumladan, ishlab chiqarish jarayonlarini texnik-texnologik jihatdan takomillashtirishga maqsadida shakllantirilgan g'oyalarni korxonalar boshqaruvida amaliyotga tatbiq etilishi natijasida avvalgi ishlab chiqarilayotgan mahsulotga nisbatan takomillashtirilgan yoki mutlaqo yangi ko'rinishdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishning mahsuli hisoblanadi".

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, korxona boshqaruvi amaliyotida innovatsiya, yangilik va yangilik kiritish tushunchalari o'zaro farqlanadi. Masalan, "xonani qayta jihozlash, jumladan, yangi mebel, texnika va ishlab chiqarish vositalarini olish yangilik hisoblansa, korxonaga yollanma xodimlarning ishga kelib-ketishi bo'yicha ro'yxat avval yuritilmagan bo'lsa, va u korxona amaliyotiga joriy qilinsa, u taqdirda bu yangilik kiritish hisoblanadi. Ushbu o'zgarishlar korxona boshqaruvida katta ko'lamdagi, tizimli o'zgarishlarni sodir etmaganligi sababli ularni innovatsiya deb baholab bo'lmaydi" [9]. Mazkur vaziyatni inobatga olgan holda, korxona boshqaruvi jarayonida innovatsiya keng ko'lamli tizimli o'zgarishlarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi deb aytish maqsadga muvofiq.

Korxona boshqaruvida innovatsiyaning mohiyatini tushuntirish maqsadida amalga oshirgan tadqiqotlarimiz natijalariga tayangan holda, innovatsiya tarkibiy jihatdan tashkiliy tuzilishida yangiliklar, yangiliklarni joriy etish, yangi ishlanmalar, ixtirolarni o'z ichiga qamrab olishi mumkinligi aniqlandi (1.2-rasmga qarang). Bunda korxona boshqaruvida innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha yangi fikrning vujudga kelishidan tortib to uning korxona boshqaruvi amaliyotiga joriy etilgunga qadar bo'lgan vaqtni o'z ichiga olishi zarur bo'ladi.

Tahlillar ko'rsatishicha, zamonaviy menejment sohasida amalga oshirilayotgan korxonalarning innovatsion boshqaruvi amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan aksariyat fundamental tadqiqotlarda korxonada ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish tamoyillari, uning texnik-texnologik ta'minoti, shuningdek, innovatsion loyihalarni rejalashtirish bo'yicha kompleks ilmiy-texnik rivojlanish strategiyalarini shakllantirishga ustuvorlik qaratilmoqda. Bunda korxona boshqaruvi amaliyotini ilmiy-texnik siyosatni amalga oshirish zaruriyati vujudga keladi. Ushbu vazifani ijobiy hal etishda avvalo korxona boshqaruvida qanday innovatsiyadan foydalanishni aniqlashtirish lozim bo'ladi. bugungi kunda korxona boshqaruvida innovatsiyaning turli shakllari mavjud bo'lib, ularni 1-ilovada turli guruhlariga ajratgan holda keltirib o'tdik.

Korxona boshqaruvida innovatsiyaning mohiyatini ochib berish maqsadida amalga oshirgan tadqiqotlarimiz natijalariga asoslangan holda aytish uni korxonaning innovatsion faoliyati mahsuli sifatida baholash mumkin degan xulosaga kelindi. Iqtisodiy adabiyotda korxonaning innovatsion faoliyatiga nisbatan ko'psonli ilmiy qarashlar shakllangan hisoblanadi. korxona innovatsion faoliyati iqtisodiy kategoriya sifatida "korxona tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar (tovar va xizmatlar) nomklaturasini (assortimenti, turlari) kengaytirish, ularni yangilash, sifat jihatdan yaxshilash, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan

takomillashtirishga qaratilgan maxalliy va xorijiy mamlakatlardagi ilm-fan yutuqlarini, jumladan ilmiy tadqiqot tajriba-konstruktorlik ishlanmalaridan foydalanish va ularni tijoratlashtirishga qaratilgan faoliyat" hisoblanadi.

Tahlillarga ko'ra, korxonaning innovatsion faoliyati ishlab chiqarishni tashkil etish va uni boshqarishning yangi omillardan tashkil topgan avvalgisiga nisbatan takomillashtirilgan kombinatsiyaluvini anglatadi. Korxona innovatsion faoliyati natijasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan yangi kombinatsiyalarga yangi mahsulot yaratish, yangi texnologiyani qo'llash, yangi savdo bozorini o'zlashtirish, yangi hom ashyodan foydalanish, ishlab chiqarishni qayta tashkil etish kabilarni kiritish mumkin bo'ladi (1.3-rasmga qarang). Korxona tomonidan yangi savdo bozorlarini o'zlashtirilishi innovatsion marketing bilan bog'liq jarayon hisoblanai. Bunda korxona uchun mutlaqo yangi bo'lgan, avval uning mahsulotlari ushbu bozorlarda sotilmagan bo'lishi lozim bo'ladi.

Hulosa. Zamonaviy menejment sohasida innovatsiya iqtisodiy kategoriyasiga nisbatan shakllangan ko'p sonli ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda, innovatsiyaning keng qamrovli tushuncha ekanligini aytish mumkin bo'ladi. Tahlillarga ko'ra, innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining mazmunini yoritishda iqtisodchi olimlar tomonidan berilgan ta'riflarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin bo'ladi:

- innovatsiya iqtisodiy kategoriyasining mazmunini yangilik, nau-xau bilan bog'liq holda tushuntirish;
- innovatsiyaning mazmunini yoritishda yangi bir mahsulotni ishlab chiqarish, jumladan, uning texnik va texnologik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan butun bir jarayon sifatida tushuntirish;
- innovatsiya mazmunini yoritishda yangi g'oya va fikrlarni amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, yangi shakldagi takomillashtirilgan mahsulot ishlab chiqarishni xarakterga keltiruvchi kuch sifatida baholash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры. – М.: Прогресс, 1982.
2. Теребова С.В. Активизация инновационного процесса в регионе [Текст]: монография/С.В.Теребова, Е.С.Губанова. – Вологда:ВНКЦ ЦЭМИ РАН,2009.– 179 с.
3. Шумпетер й. Теории экономического развития. / Й. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995й. – 540 с.
4. Никсон Ф. Роль руководства в предприятии в обеспечении качества и надежности / Ф. Никсон. – М. : Издат. стандартов, 1990. – 317 с.
5. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями : Пер. с англ. / Б. Твисс. – М. : Экономика, 1989. – 271 с.
6. Санто Б. Инновация как средство экономического развития: Пер. с венг. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. В. Сазонова. – М. : Прогресс, 1990. – 296 с.

7. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями : Пер. с англ. / Б. Твисс. – М. : Экономика, 1989. – 271 с.;
8. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент: «Менеджмент организации». – Москва: Инфра – М., 2008. – 293 с.;
9. Фатхудинов Р.А. Инновационный менеджмент. – Санкт-Петербург: Питер Пресс, 2012. – 447 с.;
10. Рожкова Е.В. Инновационный менеджмент. Ульяновск: УлГУ, 2016. – 258 с.;
11. Норов А.Э. Инновацион фаолият ва унинг натижаларини тижоратлаштиришнинг назарий ва услубий асослари “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2020 yil. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/12_Norov.pdf.;
12. Назарматов О С. Тўқимачилик саноати корхоналарида инновацион жараёнларни бошқариш услубиётини такомиллаштириш. Монография. – Фарғона: Al-Ferganus, 2021. – 200 б.
13. Қалмуратов Б.С. Инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегияси (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида). Иқт. фан. фал. док. (PhD) дисс. автореф. Тошкент – 2019. – 56 б. ma'lumotlari asosida tuzilgan
14. Новизна с последствиями [Электронный ресурс]: Известия, 2009. – Режим доступа:

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ УЗБЕКИСТАНА В ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ

Джурабоева Диёра Музаффар кизи

НИУ ТИИИМСХ, магистр,

olimova_nh@mail.ru,

+998906309911

Аннотация. Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз (ЕАЭС) представляет собой важный шаг для страны в контексте укрепления ее позиций на глобальной арене и развития экономики. Статья анализирует ключевые аспекты и перспективы этого процесса, включая экономическое сотрудничество, гармонизацию тарифной и нетарифной политики, развитие транспортной и энергетической инфраструктуры, а также политическое сотрудничество в рамках ЕАЭС. Рассматриваются возможности для улучшения внешней торговли, привлечения инвестиций и технологического развития. Одним из приоритетов является создание единого рынка, который откроет доступ к более чем 180 миллионам потребителей, что позволит Узбекистану расширить экспорт и укрепить свою экономику. В статье также оцениваются вызовы, связанные с адаптацией законодательства и обеспечением социальной стабильности. В перспективе интеграция Узбекистана в ЕАЭС способствует устойчивому развитию, улучшению социальной инфраструктуры и укреплению региональной безопасности.

Ключевые слова. Евразийский экономический союз, интеграция, диверсификация, стратегические ресурсы, экономическая независимость, стратегическое сотрудничество.

I. ВВЕДЕНИЕ

Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз (ЕАЭС) представляет собой важный шаг в стратегическом развитии внешней политики страны и укреплении ее позиций в глобальной экономике. С момента обретения независимости Узбекистан активно стремится наладить многогранные связи с различными экономическими и политическими объединениями, в том числе с ЕАЭС. В последние годы Республика Узбекистан продемонстрировала значительный интерес к углублению сотрудничества с Евразийским экономическим союзом, который включает в себя такие государства, как Россия, Беларусь, Казахстан, Армения и Кыргызстан. В данной статье рассматриваются ключевые аспекты и перспективы интеграции Узбекистана в ЕАЭС, а также возможные экономические и политические последствия этого процесса для страны.

II. МЕТОДЫ

Для анализа перспектив интеграции Узбекистана в ЕАЭС использовался метод системного анализа, который позволяет комплексно оценить, как потенциальные выгоды, так и вызовы этого процесса. Также применялся метод сравнительного анализа для изучения опыта других государств, присоединившихся к ЕАЭС, и определения возможных моделей интеграции для Узбекистана. Важную роль в исследовании сыграл контент-анализ официальных

документов и стратегий, касающихся экономической и внешней политики Узбекистана.

III. АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Для глубокого понимания и анализа процесса интеграции Узбекистана в Евразийский экономический союз (ЕАЭС), важно рассмотреть различные источники, в том числе академические исследования, статьи, отчеты международных организаций и официальные документы.

Вопросу членства Узбекистана в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) посвящены научно-исследовательские работы и статьи многих ученых. Например, в работе М.Киличевой "Перспективные направления развития Узбекистана и Евразийского экономического союза (ЕАЭС)" проанализированы экономические статистические данные Узбекистана по данному направлению. Как отмечается в работе, сегодня доля Узбекистана во внешней торговле с ЕАЭС составляет почти 30%, а объем экспорта сельскохозяйственной продукции - более 75%. Кроме того, 80% внешнеторговых грузов Узбекистана проходит по территории стран ЕАЭС [10].

"В Узбекистане, где проживает более половины населения Центральной Азии, сегодня наблюдается активный демографический рост. Это послужит прочной основой и мощным ресурсом для устойчивого развития нашей страны в долгосрочной перспективе. Мы не ограничиваемся достигнутыми успехами и ставим перед собой цель еще больше расширить масштабы новых разработок.

В данном случае речь идет прежде всего о безусловном верховенстве закона, всесторонней поддержке институтов гражданского общества, обеспечении прав человека и гендерного равенства, свободы слова и вероисповедания. Мы и впредь будем идти по пути создания наиболее благоприятных условий для предпринимателей в экономической сфере, бескомпромиссной борьбы с коррупцией, стимулирования конкуренции и развития инновационной бизнес-среды" [2].

Определение преимуществ и вызовов, с которыми столкнется Узбекистан в процессе интеграции в ЕАЭС.

1. Экономические аспекты интеграции. Многие исследователи отмечают, что экономическая интеграция страны в международные и региональные организации, такие как ЕАЭС, является важным фактором для улучшения ее экономических показателей. В частности, С.И.Маркелов (2018) в своем исследовании подчеркивает, что интеграция в такие структуры, как ЕАЭС, позволяет странам-участникам увеличить объем торговли, диверсифицировать экспорт и оптимизировать инвестиционные потоки [12]. Узбекистан, как один из крупнейших производителей сельскохозяйственной продукции в Центральной Азии, может значительно выиграть от доступа на единый рынок ЕАЭС. Работы Е.К.Алимова (2020) также подтверждают, что экономическая интеграция Узбекистана в ЕАЭС приведет к расширению торговых и инвестиционных возможностей, что, в свою очередь, окажет положительное влияние на экономический рост страны [3].

Однако в литературе также отмечаются возможные проблемы, связанные с адаптацией национального законодательства и тарифной политики, что подтверждается исследованиями Н.В.Иванова (2019). Он акцентирует внимание на необходимости гармонизации налоговой и торговой политики, что является вызовом для Узбекистана в контексте присоединения к ЕАЭС [8].

2. Политические и социальные аспекты. Интеграция в ЕАЭС также рассматривается с политической точки зрения. С.П.Романова (2021) утверждает, что экономическая интеграция страны в ЕАЭС способствует укреплению политических и дипломатических связей, что дает возможность более активно участвовать в процессах, происходящих на евразийском пространстве [16]. Вопросы безопасности, сотрудничество в борьбе с терроризмом и экстремизмом также находятся в центре внимания многих исследователей, таких как работы В.А.Боброва (2022), который считает, что интеграция в ЕАЭС дает Узбекистану новые возможности для совместных усилий по обеспечению стабильности в Центральной Азии [5].

Кроме того, социальные аспекты, такие как улучшение условий труда, создание рабочих мест и развитие социальной инфраструктуры, становятся важным элементом политического сотрудничества в рамках интеграционных процессов. Работы Г.И.Каримова (2021) указывают на позитивное влияние социальной интеграции, подчеркивая важность совместных программ по улучшению качества жизни граждан и обеспечению социальной стабильности [9].

3. Инвестиции и инновации. Одной из ключевых тем, обсуждаемых в литературе, является привлечение иностранных инвестиций. В исследованиях, например, работы Т.Р.Гасанова (2020), рассматривается влияние интеграции на инвестиционный климат в Узбекистане. По его мнению, интеграция в ЕАЭС создает благоприятные условия для улучшения инвестиционного климата, особенно в таких областях, как инфраструктура и высокие технологии [7].

Также не менее важным направлением является развитие научного и технологического сотрудничества в рамках ЕАЭС. В статьях И.О.Браткова (2022) рассматриваются перспективы создания совместных научно-исследовательских проектов и новых технологических платформ, которые смогут ускорить модернизацию экономики Узбекистана и повысить его конкурентоспособность на мировых рынках [6].

4. Региональная безопасность. Интеграция в ЕАЭС рассматривается не только через призму экономических и политических преимуществ, но и в контексте региональной безопасности. В работах А.А.Шамсутдинова (2021) обсуждается, как участники ЕАЭС могут совместно решать вопросы, связанные с обеспечением безопасности, такими как борьба с терроризмом и наркоторговлей, а также развитие механизмов безопасности на внешних границах [17].

5. Периодические отчеты и официальные документы. Не менее важным источником для анализа интеграции Узбекистана в ЕАЭС являются официальные отчеты и стратегические документы, такие как заявления и

протоколы саммитов ЕАЭС, программы сотрудничества, а также официальные документы Министерства внешней торговли и Министерства экономики Узбекистана.

Анализ литературы по данной теме показывает, что этот процесс открывает для страны новые возможности в экономическом, политическом и социальном аспектах. В то же время, интеграция требует значительных усилий по гармонизации национального законодательства с требованиями ЕАЭС, улучшению инвестиционного климата и созданию условий для инновационного развития. Исследования показывают, что успешная интеграция обеспечит устойчивый рост экономики Узбекистана, расширение его международных связей, улучшение качества жизни граждан и усиление позиций страны в регионе.

IV. РЕЗУЛЬТАТЫ

На новом этапе развития нашей страны особое внимание уделяется повышению конкурентоспособности экономики и усилению экспортного потенциала, расширению международного экономического сотрудничества и дальнейшему ускорению интеграционных процессов на мировом рынке.

Сегодня растущие экономические требования нашей страны, необходимость выхода на международные рынки требуют создания правовой основы для установления сотрудничества Республики Узбекистан со странами-членами Евразийского экономического союза по всем направлениям в рамках этой организации. Также важно наладить обмен информацией в таких важных секторах, как экономика, промышленность, сельское хозяйство, энергетика, транспорт, образование, здравоохранение и трудовая миграция.

Участие Республики Узбекистан в качестве наблюдателя в деятельности Евразийского экономического союза в целях дальнейшего развития активного внешнеэкономического сотрудничества является начальным этапом процесса интеграции [1]. Вопрос членства Узбекистана в ЕАЭС активно обсуждается уже давно. Узбекская экономика в 2023 г. выросла на 6%, более того, несмотря на усложняющуюся международную обстановку, последнее десятилетие сохраняет этот весьма высокий показатель. Вопрос членства Узбекистана в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) имеет важное значение для экономики страны. Также Узбекистан играет роль важного энергетического и транспортного хаба Центральной Азии, причем узбекское правительство регулярно инициирует проекты строительства новых транспортных коридоров из Китая в Европу или же из России в страны Персидского залива через территорию Узбекистана. Евразийский союз - это экономическое объединение, в которое входят такие страны, как Россия, Беларусь, Казахстан, Армения и Кыргызстан, направленное на развитие глубокого сотрудничества между странами-членами в торговле, инвестициях и других сферах. Присоединение Узбекистана к этому союзу, безусловно, может привести к значительным изменениям в экономической сфере. В данной статье рассматриваются вопросы экономического значения, возможные выгоды, ожидаемые риски и современные решения членства в Евразийском союзе.

Основные аспекты интеграции Узбекистана в ЕАЭС

1. Экономическое сотрудничество. Интеграция Узбекистана в ЕАЭС открывает для страны новые экономические возможности, включая доступ к единому рынку с более чем 180 миллионами потребителей. Это позволит расширить экспортные возможности для узбекских товаров и услуг, а также стимулировать приток иностранных инвестиций. Узбекистан, будучи крупным производителем сельскохозяйственной продукции, может значительно усилить свои позиции на рынке Евразийского экономического союза, особенно в аграрной сфере.

2. Тарифные и нетарифные барьеры. Одним из важнейших факторов, который необходимо учитывать при интеграции Узбекистана в ЕАЭС, является гармонизация тарифной и нетарифной политики. Для успешной интеграции потребуется снизить внутренние торговые барьеры, улучшить логистику и создать единые стандарты для торговли товарами и услугами. Важно также учитывать возможные сложности, связанные с адаптацией национального законодательства к требованиям ЕАЭС, в частности в области регулирования конкуренции и защиты прав потребителей.

3. Сфера транспортной и энергетической инфраструктуры. Узбекистан обладает стратегическим расположением в Центральной Азии, что делает его важным транспортным узлом для ЕАЭС. Развитие транспортной инфраструктуры, включая железнодорожные и автомобильные маршруты, позволит улучшить логистику и ускорить процесс перемещения товаров и услуг. В области энергетики Узбекистан может выиграть от интеграции с ЕАЭС, поскольку потребность в энергоэффективных технологиях и модернизации инфраструктуры открывает возможности для совместных инвестиций.

4. Политическое сотрудничество. Интеграция в ЕАЭС также укрепляет политические связи Узбекистана с соседними странами и с другими государствами-членами союза. Важно отметить, что интеграция не ограничивается только экономическими аспектами, но также предполагает развитие сотрудничества в области безопасности, социальной политики и прав человека. Это станет основой для создания долгосрочных стабильных отношений с членами ЕАЭС.

Перспективы интеграции Узбекистана в ЕАЭС

Укрепление региональной безопасности. Интеграция в ЕАЭС создаст новые возможности для укрепления региональной безопасности. Важно отметить, что Евразийский экономический союз активно взаимодействует с другими международными организациями и имеет механизмы для урегулирования конфликтных ситуаций в рамках региона. Узбекистан сможет внести свой вклад в решение актуальных вопросов безопасности, включая борьбу с терроризмом и экстремизмом, а также развить сотрудничество в области охраны внешних границ.

Развитие инноваций и научного сотрудничества. Одним из значимых направлений для Узбекистана будет развитие научного и технологического сотрудничества в рамках ЕАЭС. Взаимодействие в области инновационных

технологий, обмен опытом и совместные научные исследования позволят ускорить процесс технологической модернизации в Узбекистане. Узбекистан может стать важным участником в создании новых технологических платформ и в кооперации с ведущими научными центрами стран ЕАЭС.

Привлечение иностранных инвестиций. Присоединение к ЕАЭС откроет Узбекистану новые возможности для привлечения иностранных инвестиций, особенно в сферы инфраструктуры, производства и высоких технологий. Интеграция в экономическое объединение позволит улучшить инвестиционный климат в стране, снизив риски и повысив уверенность зарубежных инвесторов.

Устойчивое развитие и социальная политика. Важным аспектом интеграции является реализация совместных проектов в сфере социальной политики, включая улучшение условий труда, создание рабочих мест и развитие социальной инфраструктуры. Узбекистан также сможет воспользоваться механизмами ЕАЭС для улучшения качества жизни граждан и поддержания социальной стабильности.

Членство Узбекистана в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) создает широкие возможности для экономического, политического и социального развития страны. Важность этого процесса интеграции объясняется рядом факторов:

1. Возможности экономического развития. Членство в Евразийском союзе способствует расширению внешнеторговых и экономических связей Узбекистана. Снижение таможенных барьеров между странами-членами Союза и свобода торговли могут эффективно стимулировать экономику. Узбекистан, открывая новые рынки, сможет увеличить экспорт и стимулировать экономический рост.

2. Развитие транспортно-логистических сетей. Географическое положение Узбекистана имеет важное значение для региональной и глобальной транзитной торговли. Благодаря присоединению к ЕАЭС возрастут возможности страны по развитию транспортно-логистических сетей и созданию эффективных транзитных путей.

3. Изменения в социальной сфере и на рынке труда. Процесс интеграции требует реорганизации рынка труда и квалифицированного обучения рабочей силы. Для создания новых рабочих мест и адаптации работников к новым экономическим условиям в Узбекистане необходимы необходимые программы обучения и повышения квалификации.

4. Политическая и геополитическая интеграция. Присоединение Узбекистана к Евразийскому союзу будет способствовать укреплению региональной безопасности, развитию сотрудничества и дальнейшему укреплению геополитического положения страны.

5. Конкурентоспособность и модернизация промышленности. Присоединение к ЕАЭС должно повысить конкурентоспособность производственных и промышленных отраслей в Узбекистане. Однако этот

процесс подталкивает страну к внедрению высоких технологий и модернизации промышленности.

6. Интеграция с мировой экономикой. Членство в Евразийском союзе способствует углублению интеграции Узбекистана в мировую экономику. Это создаст новые возможности в международной торговле и инвестиционной отрасли Узбекистана и еще больше приблизит страну к международному рынку.

По подсчетам, полноценная интеграция Узбекистана с ЕАЭС приведет к увеличению ВВП страны на 1,4–1,7 п.п. в долгосрочной перспективе, причем дополнительно 0,3–0,4 п.п. прироста ВВП могут обеспечить масштабные структурные инвестиции ЕАЭС в экономику Республики в размере 1–1,5 млрд долл. в год. Помимо этого, объем нереализованного экспортного потенциала России на рынок Узбекистана в случае вступления последнего в ЕАЭС оценивается в 1,4 млрд долл. [11].

Узбекистан выступает важным партнером Евразийского экономического союза и России. Особенно интенсивно взаимодействие развивается в топливно-энергетической, транспортной, сельскохозяйственной и миграционной сферах. Сфера топливно-энергетического сотрудничества развивается наиболее динамично - именно здесь национальный бизнес Узбекистана может получить больше всего преимуществ от членства страны в ЕАЭС. Топливо-энергетическая инфраструктура (трубопроводы, ЛЭП и т.п.) Узбекистана нуждается в модернизации и не может удовлетворить потребности растущей экономики, так как национальные месторождения выработаны на 75–80%, а уровень износа мощностей составляет: 66% для магистральных сетей, 62% для распределительных сетей, 74% для подстанций и более 50% для трансформаторных пунктов. В связи с этим производство электроэнергии в республике сократилось на 9,6% в первом квартале 2023 г. по сравнению с аналогичным периодом предшествующего года. При этом правительство Узбекистана экспортирует около 25% добываемого газа, а оставшуюся часть продает внутри страны по ценам ниже мировых, хотя планирует полностью прекратить экспорт газа к 2025 г. для удовлетворения внутренних потребностей.

Так, в связи с запуском единого энергорынка ЕАЭС 1 июля 2023 г. Казахстан резко нарастил импорт электричества из России (на 156% во втором полугодии 2023 г.), переплатив 3,2 млрд рублей как раз из-за отсутствия приборов учета. В связи с этим, если Узбекистан будет импортировать электроэнергию напрямую из России, то цена за нее может быть слишком высокой как из-за большой дальности поставок, так и из-за неточности планирования импорта со стороны Казахстана.

V. ОБСУЖДЕНИЕ

В транспортной сфере также наблюдается дилемма между очень серьезными преимуществами и ограничениями членства Узбекистана в ЕАЭС. Среди преимуществ можно выделить в первую очередь отмену таможенных пошлин по целому ряду позиций, а также открытие границ, что автоматически увеличит логистические возможности узбекского бизнеса и даст ему выход на

рынки стран - участниц объединения. Членство Узбекистана в ЕАЭС также упростит узбекскому бизнесу выход на рынки Сингапура, Вьетнама, Египта, Кубы, Ирана, Китая и других сотрудничающих с Союзом государств. Также появится возможность превратить страну в транспортный хаб, замкнув сухопутные товаропотоки по маршрутам «Восток - Запад» и «Север - Юг» на Узбекистане, так как страна географически расположена в «сердце» Центральной Азии, тем более что Узбекистан обладает развитой транспортной инфраструктурой, которая лучше, чем у некоторых государств - членов ЕАЭС (например, Армении и Кыргызстана), согласно индексу развития инфраструктуры (*LPI*) Всемирного банка.

Узбекистан традиционно играет роль экспортера трудовых ресурсов для Российской Федерации. При вступлении в ЕАЭС Узбекистан получит дополнительный приток денежных поступлений от трудовых мигрантов, который оценивается в 1,5–2 млрд долл. в год, что повлечет за собой ежегодный прирост ВВП в размере 0,3–0,4 п.п. Вместе с этим нагрузка на узбекскую систему социального и пенсионного обеспечения снизится, так как, согласно праву ЕАЭС, государство трудоустройства платит за периоды стажа работы на своей территории, причем предусмотрен и экспорт пенсий между государствами-членами. Так как полномасштабное внедрение инструментов рыночной экономики в Узбекистане началось сравнительно недавно, механизм поддержки национального экспорта только формируется, что автоматически отражается на конкурентоспособности узбекских товаров, которые не получают в настоящее время должного продвижения [7].

Ключевым риском вступления Узбекистана для этих компаний станет увеличение конкуренции, что повлечет за собой рост расходов и резкое увеличение себестоимости продукции из-за перехода на новые более высокие стандарты (например, узбекский автопром должен будет перейти на экологический стандарт Евро 5). Есть и политический риск: если Узбекистан вступит в ЕАЭС, то большинство западных компаний под угрозой попасть под санкции или же при прямом давлении со стороны своих правительств могут уйти с узбекского рынка или по крайней мере сильно ограничить там свою деятельность, что лишит Узбекистан стратегически важных предприятий, которые управляются такими иностранными компаниями, как *General Motors* (США), *Daewoo* (Южная Корея), *Isuzu* (Япония), *MAN* (Германия), которые фактически контролируют местный рынок автопрома.

Членство Узбекистана в Евразийском экономическом союзе имеет большое экономическое, политическое и социальное значение для страны. Эта интеграция может предоставить Узбекистану такие преимущества, как новые торговые возможности, инвестиции и развитие инфраструктуры. Присоединение к ЕАЭС способствует развитию транспортных и логистических сетей, одновременно увеличивая экспортный потенциал страны и обеспечивая доступ к новым рынкам. Также в стране появятся возможности для повышения конкурентоспособности, модернизации промышленности, диверсификации рынка труда.

Однако процесс интеграции также сопряжен с некоторыми рисками и трудностями. Усиление конкуренции за отечественных производителей порождает необходимость внедрения новых технологий для малого и среднего бизнеса. Также важной задачей остается согласование системы управления энергетическими ресурсами и законодательства Узбекистана с требованиями Евразийского союза. Политические и геополитические изменения также могут повлиять на внешнюю политику Узбекистана, поэтому необходимо тщательно управлять этим процессом.

Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз (ЕАЭС) является стратегически важным шагом для страны, который открывает новые возможности для её экономического роста и укрепления политических позиций в Центральной Азии и на глобальной арене. Однако этот процесс также несет с собой определенные вызовы, которые требуют тщательной подготовки и принятия грамотных решений на всех уровнях. Рассмотрим ключевые аспекты и возможные последствия этого процесса.

1. Экономические выгоды и вызовы. Интеграция Узбекистана в ЕАЭС открывает перед страной новые возможности для расширения торговли, привлечения инвестиций и диверсификации экономики. Единый рынок, включающий более 180 миллионов потребителей, предоставляет огромные возможности для узбекских производителей, особенно в таких отраслях, как сельское хозяйство, текстиль, пищевая промышленность и строительные материалы. Узбекистан, как один из крупнейших производителей сельхозпродукции в регионе, может укрепить свои позиции на этом рынке, а также расширить доступ к более дешевым ресурсам, например, энергоресурсам, что будет способствовать снижению производственных издержек.

Однако интеграция в такой союз также требует серьезных усилий по адаптации национального законодательства к стандартам и требованиям ЕАЭС. Для Узбекистана это может стать значительным вызовом, поскольку страна должна будет пересмотреть свою налоговую и торговую политику, что влечет за собой определенные риски для малых и средних предприятий, а также для определенных секторов экономики. Кроме того, упрощение тарифных и нетарифных барьеров потребует усовершенствования логистики и транспортной инфраструктуры, что также представляет собой сложную задачу.

2. Политическое сотрудничество и безопасность. Интеграция в ЕАЭС представляет собой не только экономическую, но и политическую выгоду для Узбекистана. Евразийский экономический союз является важной платформой для укрепления политических и дипломатических связей, особенно в контексте Центральной Азии. Сотрудничество с соседними странами, такими как Казахстан, Кыргызстан и Россия, поможет улучшить взаимопонимание и стабилизировать политическую ситуацию в регионе, что особенно актуально в условиях нестабильности, вызванной различными глобальными и региональными угрозами.

Одним из важнейших аспектов политического сотрудничества является безопасность. ЕАЭС активно работает в области борьбы с терроризмом,

экстремизмом и организованной преступностью. Узбекистан, обладая стратегическим расположением в Центральной Азии, может внести свой вклад в коллективные усилия по обеспечению безопасности в регионе. Это сотрудничество может быть полезным не только для Узбекистана, но и для всех стран союза, учитывая общие угрозы и вызовы, такие как нестабильность в Афганистане, рост терроризма и наркоторговли.

3. Инновации, научное сотрудничество и инфраструктура. Одним из ключевых направлений, которое будет активно развиваться в рамках интеграции Узбекистана в ЕАЭС, является научно-техническое сотрудничество. Узбекистан сможет воспользоваться возможностями, которые предоставляет единая научная и технологическая платформа стран-участников союза. Совместные научные исследования, обмен инновациями и развитие новых технологий будут способствовать модернизации экономики страны, особенно в таких областях, как информационные технологии, сельское хозяйство и энергетика. Узбекистан сможет адаптировать опыт других стран союза, что ускорит процесс технологической модернизации и повысит конкурентоспособность его промышленности на мировых рынках.

Однако для того, чтобы эффективно интегрироваться в инновационную сферу ЕАЭС, Узбекистану необходимо будет создать благоприятные условия для научных исследований и развития стартапов, а также укрепить свои образовательные и научные учреждения. Это потребует значительных вложений в образование, повышение квалификации кадров и создание эффективной системы защиты интеллектуальной собственности.

4. Социальные аспекты и устойчивое развитие. Интеграция в ЕАЭС также открывает перспективы для улучшения социальной ситуации в Узбекистане. Присоединение к союзу позволит стране использовать механизмы ЕАЭС для повышения уровня жизни граждан, создания новых рабочих мест и улучшения условий труда. Одним из приоритетов является социальная защита и повышение стандартов труда, что особенно актуально в условиях модернизации промышленности и расширения внешней торговли.

Важным аспектом будет улучшение социальной инфраструктуры, включая здравоохранение, образование и социальное обеспечение. Взаимодействие с государствами ЕАЭС позволит Узбекистану заимствовать лучшие практики в этих областях, что может значительно повысить качество жизни населения.

Тем не менее, успешная реализация этих социальных проектов потребует от Узбекистана значительных усилий по реформированию внутренней социальной политики и увеличению государственных инвестиций в развитие человеческого капитала.

5. Перспективы и риски. Перспективы интеграции Узбекистана в ЕАЭС кажутся весьма положительными, однако нельзя игнорировать риски, связанные с этим процессом. Одним из основных рисков является недостаточная подготовленность страны к полной интеграции в экономическую и политическую структуру союза, что может привести к росту внутренних социальных и экономических проблем.

Кроме того, важно учитывать, что развитие экономической интеграции также будет зависеть от внешних факторов, таких как глобальные экономические тренды, изменения в международной политике, санкционная политика и другие внешнеэкономические воздействия. Узбекистану необходимо будет гибко адаптироваться к меняющимся условиям и строить свою внешнюю политику таким образом, чтобы интеграция в ЕАЭС способствовала его устойчивому развитию и не создавала лишних уязвимостей.

Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз представляет собой важный этап в экономическом и политическом развитии страны. В условиях глобальных вызовов и изменений, эта интеграция может стать ключевым фактором для усиления позиций Узбекистана на мировой арене и его устойчивого развития. Однако для того, чтобы этот процесс стал успешным, необходимо решать ряд внутренних проблем, таких как адаптация законодательства, развитие инфраструктуры и обеспечение социальных стандартов. Важно, чтобы процесс интеграции был продуманным, с учетом всех возможных рисков, и позволял Узбекистану эффективно использовать свои преимущества и активно развивать сотрудничество с другими странами ЕАЭС.

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз представляет собой стратегически важный шаг для развития экономики страны. Это позволит Узбекистану улучшить свою конкурентоспособность, укрепить позиции на мировых рынках, а также усилить политическое и экономическое сотрудничество с соседними странами. Однако для успешной интеграции необходимо решение ряда задач, включая гармонизацию законодательства, развитие инфраструктуры и привлечение инвестиций. В перспективе, интеграция в ЕАЭС откроет для Узбекистана новые возможности для роста и устойчивого развития.

С учетом вышесказанного, можно сделать вывод, что узбекский бизнес, несмотря на многие позитивные аспекты вступления страны в ЕАЭС для таких областей, как топливно-энергетический комплекс, транспортная сфера, сельское хозяйство, миграция, столкнется и с целым рядом серьезных ограничений, главным из которых является необходимость перестраивать свою структуру под новый формат взаимодействия. Присоединение Узбекистана к Евразийскому экономическому союзу будет способствовать экономическому росту и развитию международного сотрудничества, но успех этого процесса будет зависеть от сохранения баланса во внутренней политике, экономической стабильности и внешней политике страны. Таким образом, необходимо проводить эффективную политику и стратегические подходы, учитывая плюсы и минусы интеграционного процесса.

VII. СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining qarori. O'zbekiston Respublikasining Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi bilan hamkorlik masalasi bo'yicha "yo'l xaritasi"ni tasdiqlash to'g'risida. 02.03.2021 yil, 775-IV-son
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «Markaziy Osiyo – Yevropa Ittifoqi» birinchi sammitidagi nutqi. <https://president.uz/oz/lists/view/5649>
3. Алимов Е.К. Экономическая интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз: возможности и вызовы / Е.К.Алимов. - Ташкент: Издательство "Узбекистан", 2020. - 180 с.
4. Alimov A. Globallashuv va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya jarayonlari. O'quv qo'llanma. - T.: «Fan va texnologiya», 2016, 276 bet.
5. Бобров В.А. Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз: безопасность и стабильность в Центральной Азии / В.А.Бобров. - Москва: Издательство "Евразийская интеграция", 2022. - 215 с.
6. Братков И.О. Перспективы создания совместных научно-исследовательских проектов в рамках ЕАЭС и их влияние на экономику Узбекистана / И.О.Братков. - Москва: Научный мир, 2022. - 185 с.
7. Гасанов Т.Р. Интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз: влияние на инвестиционный климат / Т.Р.Гасанов. - Ташкент: Издательство "Экономика и бизнес", 2020. - 215 с.
8. Иванов Н.В. Гармонизация налоговой и торговой политики в контексте интеграции Узбекистана в Евразийский экономический союз / Н.В.Иванов. - Москва: Издательство "Наука", 2019. - 210 с.
9. Каримов Г.И. Социальная интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз: улучшение качества жизни и социальная стабильность / Г.И.Каримов. - Ташкент: Издательство "Узбекский университет", 2021. - 198 с.
10. Kuldasheva Z. Markaziy Osiyo davlatlarida iqtisodiy o'sishning asosiy omillari. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali, 1/2024, yanvar-fevral (№ 00069)
11. Курбанов Н. Перспективы членства Узбекистана в ЕАЭС. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox/perspektivy-chlenstva-uzbekistana-v-eaes/>
12. Маркелов С.И. Интеграционные процессы в рамках Евразийского экономического союза: экономика, политика и перспективы / С.И.Маркелов. - М.: Издательство РАН, 2018. - 192 с.
13. Олимова, Н. Х., & Ортиков, А. Б. (2018). Внешняя торговля как основной аспект развития экономики Узбекистана. In *Приоритеты мировой науки: эксперимент и научная дискуссия* (pp. 216-219).
14. Олимова, Н. Х. (2025). Анализ макроэкономических факторов и тенденций развития инвестиционной деятельности промышленных предприятий Узбекистана. *Theoretical Hypotheses and Empirical Results*, (9).
15. Рахимов А.Б. Экономическое сотрудничество Узбекистана с государствами ЕАЭС / А.Б.Рахимов. - Ташкент: Восточная книга, 2022. - 189 с.

16. Романова С.П. Политическая интеграция Узбекистана в Евразийский экономический союз: перспективы и вызовы / С.П.Романова. - Санкт-Петербург: Издательство "Евразийский мир", 2021. - 180 с.

17. Шамсутдинов А.А. Совместное решение вопросов безопасности в рамках ЕАЭС: борьба с терроризмом и наркоторговлей, развитие механизмов безопасности на внешних границах / А.А.Шамсутдинов. - Санкт-Петербург: Издательство «Наука», 2021. - 220 с.

18. Стратегия внешней политики Республики Узбекистан на 2021–2026 годы. - Ташкент: Министерство иностранных дел Республики Узбекистан, 2021. - 84 с.

MINTAQA HUDUDLARIDA TADBIRKORLIKNI QO'LLAB-QUVVATLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ISTIQBOLLI YO'LLARI

*Karimov Shaxbozxo'ja Xamdamjon o'g'li,
o'qituvchi,
Farg'ona davlat universiteti,
karimovshahboz417@gmail.com,
+998901199994*

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning mintaqaviy hududlarida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishning istiqbolli yo'llari o'rganiladi. O'zbekistonning turli hududlarida iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda davlat tomonidan taqdim etilayotgan turli qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, xususan, soliq imtiyozlari, moliyaviy ko'maklar, infratuzilma rivojlanishi va ta'lim tizimidagi yangilanishlar haqida so'z yuritiladi. Maqolada mintaqaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun dolzarb bo'lgan tarmoq va sektorlar belgilab o'tiladi va ularni qo'llab-quvvatlashda davlat siyosatining samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mintaqalarda tadbirkorlik faoliyatining kengayishi uchun innovatsion yondashuvlar va yangi iqtisodiy modellar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy rivojlanish, tadbirkorlik, hududlar, mexanizm, mintaq, xizmatlar sohasi.

I. KIRISH

O'zbekistonning hududiy rivojlanishi, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda yuzaga kelayotgan talab va ehtiyojlarga javob berish, shuningdek, aholining turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida mintaqaviy tadbirkorlikni rivojlantirish katta ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishida tadbirkorlik faoliyatining mustahkamlanishi, xususiyl sektorga kirishning osonlashishi, ish o'rinlarining yaratilishi va raqobatbardosh iqtisodiyotning shakllanishi kabi omillar muhim o'rin tutadi.

II. METODLAR

Siyosiy va iqtisodiy islohotlar natijasida yangi O'zbekistonning paydo bo'lishi tadbirkorlik uchun ko'plab imkoniyatlar yaratdi. Xususiyl sektor rivojiga e'tibor kuchayib borayotganligi sababli tadbirkorlik iqtisodiy o'sish va yangi ish o'rinlari yaratish katalizatori sifatida e'tibor qozondi. Keyingi yillarda O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha turli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Startaplarga kapital va investitsiya imkoniyatlaridan foydalanishni ta'minlash uchun moliyaviy yordam dasturlari joriy etildi. Infratuzilmani rivojlantirish tashabbuslari shahar markazlari o'rtasidagi aloqani yaxshiladi, biznes faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratdi. Bundan tashqari, siyosatdagi islohotlar byurokratik to'siqlarni kamaytirish, tartibga solish tartib-qoidalarini soddalashtirish va shaffoflikni oshirishga qaratilgan. Ushbu yutuqlarga qaramay, tadbirkorlar hali ham ularning o'sish salohiyatiga to'sqinlik qiladigan muammolarga duch kelishmoqda. Moliyaviy imkoniyatlarning cheklanganligi ko'plab startaplar, xususan, yirik shaharlardan tashqarida yoki yuqori xavfli sektorlarda faoliyat yuritayotganlar uchun muhim to'siq

bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlagan holda ma'muriy jarayonlarni raqamlashtirish va avtomatlashtirish orqali soddalashtirishga harakat qilish kerak.

Mazkur tadqiqot jarayonida kvantitativ va sifatli tadqiqot usullarining integratsiyasi, shuningdek, komparativ tahlil va analitik metodlar ishlatildi. Tadqiqot metodlarining tanlanishi mintaqaviy iqtisodiyot va tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlarini chuqurroq va kengroq o'rganishga imkon berdi.

III. ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqa hududlarida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishga doir tadqiqotlar va ilmiy ishlanmalar ko'plab mamlakatlarda olib borilgan. Ushbu bo'limda O'zbekiston va xorijiy tajribada tadbirkorlikni rivojlantirish, mintaqaviy iqtisodiyotni mustahkamlash va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishga oid mavjud adabiyotlar tahlil qilindi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatiga e'tibor qaratilgan ilmiy ishlar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Mintaqaviy iqtisodiyotda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi ko'plab tadqiqotlarda alohida ta'kidlangan. Xususan, Zahra R. et al. (2014) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, tadbirkorlikning iqtisodiy rivojlanishga bo'lgan ta'siri, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni yaratishdagi o'rni o'rganilgan. [7] Tadqiqotda soliq imtiyozlari, kreditlash tizimlari va hukumat dasturlari orqali qo'llab-quvvatlashning samaradorligi tahlil qilingan. Xuddi shunday, Sullivan, A. (2000) tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat va biznes sektori o'rtasidagi hamkorlikni, shuningdek, hukumatning kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlashdagi rolini ko'rib chiqadi. [13]

Mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish uchun Porter M. (1990) tomonidan ishlab chiqilgan "Klasterlar" kontseptsiyasi muhim ahamiyatga ega [11]. Uning fikricha, iqtisodiy hududlarda klasterlar (ya'ni, bir-biriga yaqin joylashgan, o'xshash sanoatlar) o'rtasidagi raqobat va hamkorlik tadbirkorlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar, shu jumladan Mayer J. (2015) va Glaeser E. (2000) tomonidan olib borilgan ishlar, mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda infratuzilmaning, innovatsiyalarni rag'batlantiruvchi tizimlarning, ta'lim va malaka oshirishning ahamiyatini ko'rsatgan. [9;6]

O'zbekistonning mintaqaviy rivojlanishiga oid ishlar, jumladan Muminov Sh. (2020) va Pirov M. (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. [10;12] Ushbu tadqiqotlar mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda kichik va o'rta biznesning o'rni, davlat tomonidan taqdim etilayotgan soliq imtiyozlari va kreditlash tizimining samaradorligi haqida keng qamrovli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Yuqoridagi tadqiqotlarda tadbirkorlikni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va raqamli iqtisodiyotning ahamiyati alohida ta'kidlangan. Brynjolfsson E., & McAfee A. (2014) "The Second Machine Age" asarlarida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning iqtisodiy tizimlarga bo'lgan ta'sirini tahlil

qilgan. [5] Ushbu texnologiyalarni tadbirkorlikni rivojlantirishda qo'llash imkoniyatlari haqida fikrlar bildirilgan. Shane S. (2009) esa innovatsiyalar va tadbirkorlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, yangi texnologiyalarni joriy etishning raqobatbardosh iqtisodiyot yaratishda qanday muhim rol o'ynashini ta'kidlagan. [15]

Audretsch D.B. (2007) tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha Yevropa va AQSh tajribalarini tahlil qilib, samarali davlat siyosatlari, tadbirkorlik madaniyati va innovatsion yondashuvlar orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkinligini ko'rsatgan. [3] Lundvall B.-Å. (2007) esa innovatsion tizimlarning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyatini tahlil qilgan va bu tizimlarni tashkil etishning mintaqaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashdagi muhimligini ta'kidlagan. [8]

Mintaqaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishning istiqbolli yo'llari bo'yicha ilmiy ishlar mavjud. Acs Z. J., & Audretsch D. B. (2003) tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat siyosatlarining rolini ko'rib chiqib, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash uchun soliq imtiyozlari, grantlar, kreditlash tizimlarini takomillashtirish zarurligini ta'kidlaganlar. [4] Stam E., & Bosma N. (2015) tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning muhim omillari sifatida innovatsiyalarni rivojlantirish, infratuzilma va ta'lim tizimini qayta qurish zarurligini ta'kidlaganlar. [14]

IV. NATIJALAR

O'zbekistonda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, moliyalashtirish va salohiyatni oshirish ustunlariga tayanadi. O'zbekiston hukumatining siyosat va tashabbuslarni hayotga tatbiq etishda faol yondashuvi tadbirkorlarning ravnaq topishi uchun qulay sharoit yaratdi. Moliyaviy resurslar va malaka oshirish imkoniyatlari bilan ta'minlangani bu ekotizimni yanada mustahkamladi. Biroq, yangi O'zbekistonning tadbirkorlik landshaftida barqaror o'sish va farovonlikni ta'minlash uchun ushbu qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini doimiy ravishda baholash va takomillashtirish zarur [16]. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 avgustdagi «Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik sub'yektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to'g'risida»gi PF-5780-son Farmonida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish hamda kichik biznes, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash, xotin-qizlar va yosh avlod tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash borasidagi dasturlarda davlat resurslaridan oqilona foydalanish, ularning maqsadlilikini ta'minlash va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi «Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5242-son, 2018 yil 2 fevraldagi «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5325-son va 2018 yil 27 iyundagi «Yoshlar - kelajagimiz» Davlat dasturi to'g'risida»gi PF-5466-son farmonlari, 2018 yil 26 apreldagi «Fermer,

dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3680-son, 2018 yil 7 iyundagi «Har bir oila - tadbirkor» dasturini amalga oshirish to'g'risida»gi PQ-3777-son, 2018 yil 14 iyuldagi «Aholi bandligini ta'minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3856-son va 2019 yil 7 martdagi «Hududlarda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4231-son qarorlari bilan respublikada kichik biznes, oilaviy tadbirkorlik, aholining o'zini o'zi band qilishni rivojlantirish, ayollar uchun imkoniyatlarni oshirish va yosh avlodni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan» [18].

Kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlari bo'yicha kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini joriy davr uchun qulay deb baholagan korxonalarning soni 2018 yilda 18 804 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023 yilga kelib, 30 327 taga yetgan yoki 2018 yilga nisbatan 11 523 taga oshgan. Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini qoniqarli deb baholagan kichik korxonalarning soni 2018 yilning yanvar-dekabrida 28 154 ta bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023 yilda 43 910 ta yoki 15 756 taga oshgan. O'z navbatida, iqtisodiy vaziyatini qoniqarsiz deb hisoblagan korxonalarning ulushi esa 2018 yilning yanvar-dekabrida 3 618 tani tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilga kelib, 6 052 tani tashkil etgan va bu ko'rsatkich 2018 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 2 434 taga oshgan. Kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati natijalari bo'yicha o'tkazilgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra kichik korxona va mikrofirmalarning ishbilarmonlik muhiti holati tahlil qilinganda, korxonalar tomonidan o'zlarining umumiy iqtisodiy vaziyatini joriy davr uchun qulay deb baholagan korxonalar ulushi 2018 yilning yanvar-dekabrida 37,2 % ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023 yilning yanvar-dekabrida esa 37,8 % ga yetgan yoki 2018 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 0,6 % ga ko'paygan. Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini qoniqarli deb baholagan korxonalarning ulushi 2018 yilda 55,7 % bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023 yilda 54,7 % yoki 1,0 % ga kamaygan. [17]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 15 mart PF-5690-sonli farmoniga muvofiq tadbirkorlik sub'yektlari huquqlari va manfaatlarini himoya qilishning huquqiy mexanizmlarini mustahkamlash, ularning faoliyatida qonuniylilikni ta'minlash, respublikada investitsiya iqlimini va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash maqsadida tadbirkorlik sub'yektlari faoliyatida o'tkaziladigan tekshiruvlarni muvofiqlashtirish va nazorat kiluvchi organlar tomonidan o'tkaziladigan tekshiruvlarning qonuniyligi ustidan nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi huzuridagi tadbirkorlik sub'yektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil tomonidan amalga oshirilishi belgilandi [18].

Besh yillik islohotlarning natijasida mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini

transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini soʻzsiz taʼminlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yoʻnalishlarini belgilash maqsadida “Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustuvor yoʻnalishdan iborat 2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni “Inson qadrini ulugʻlash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi tasdiqlandi: [1]

- inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;
- adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;
- mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;
- milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori oʻsish surʼatlarini taʼminlash;
- maʼnaviy taraqqiyotni taʼminlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;
- milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;
- mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish.

2022 - 2026 yillarga moʻljallangan hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish boʻyicha dasturlar asosida har yili barcha tuman va shaharning muammo va imkoniyatlarini chuqur oʻrgangan holda hududlar kesimida taraqqiyot dasturlari ishlab chiqildi. Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini oʻzgarmaydi deb baholagan korxonalarning soni 2018 yilda 14 318 ta boʻlgan boʻlsa, bu koʻrsatkich 2023 yilda 37 019 ta yoki 22 701 taga oshgan. Oʻz navbatida, iqtisodiy vaziyatini yomonlashadi deb hisoblagan korxonalarning soni esa 2018 yilda 938 tani tashkil etgan boʻlsa, 2023 yilga kelib, bu koʻrsatkich 2 612 tani tashkil etib, 1 674 taga oshgan.

Shuningdek, iqtisodiy vaziyatini qoniqarli deb baholagan korxonalarning eng koʻp ulushi qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligida - 57,6 % ni, sanoatda - 55,6 % ni va qurilishda - 55,0 % ni tashkil etdi. Iqtisodiy vaziyatini qoniqarsiz deb baholagan korxonalarning eng koʻp ulushi sanoatda - 8,6 % ni, qurilishda - 8,1 % ni va qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligida - 7,9 % ni tashkil etdi.

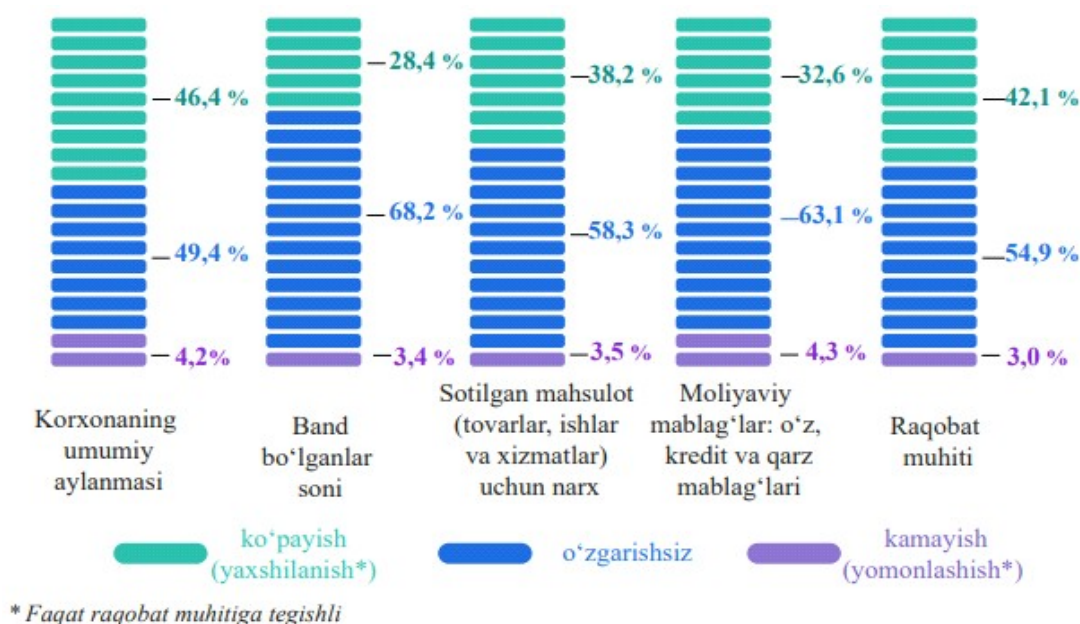
2023 yilning IV choragida kuzatuvda ishtirok etgan kichik korxona va mikrofirmalarning yaqin uch oydagi oʻzgarishlar istiqboli boʻyicha iqtisodiy vaziyatini yaxshilangan deb baholagan korxonalarning iqtisodiy faoliyat turlari boʻyicha eng koʻp ulushi qurilishda - 51,3 % ni, savdoda - 50,2 % ni va sanoatda - 49,8 % ni tashkil etdi. Shuningdek, yaqin 3 oydagi oʻzgarishlar istiqboli boʻyicha iqtisodiy vaziyatini oʻzgarishsiz deb baholagan korxonalarning eng koʻp ulushi qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligida - 48,7 % ni, xizmatlar sohasida - 47,4 % ni va sanoatda - 46,5 % ni tashkil etdi. Yaqin 3 oydagi oʻzgarishlar istiqboli boʻyicha iqtisodiy vaziyatini yomonlashgan deb baholagan korxonalarning eng koʻp ulushi sanoatda - 3,7 % ni, xizmatlar sohasida - 3,7 % ni, qurilishda - 3,5 % ni tashkil etdi.

Hududlarda tadbirkorlarni qoʻllab-quvvatlashda biznes va boshqaruv faoliyatini tartibga soluvchi qarorlarni qabul qilinishida ularning fikrini toʻlaroq hisobga olish

muhim hisoblanadi. Ana shu yo'nalishda ishlarni jadallashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

1) Hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga va tadbirkorlik sub'yektlarining huquqiy savodxonligini oshirishga ko'maklashuvchi nodavlat institutlar sifatida biznes-uyushmalarning rolini kuchaytirish;

2) Hududlarda barqaror iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish maqsadida ishbilarmonlik hamjamiyatini davlat va nodavlat boshqaruv tashkilotlari bilan konstruktiv muloqotini yo'lga qo'yish uchun O'zbekiston ishbilarmonlik doiralari vakillari, xorijiy sarmoyadorlar, xalqaro moliyaviy institutlar va donor hamjamiyatlarni birlashtiruvchi doimiy faoliyat ko'rsatuvchi jamoat tashkiloti biznes-forumni tashkil etish.

Rasm. Biznesga ishonch muhitini baholash [17]

Tadqiqot davomida olingan natijalar O'zbekistonning mintaqaviy hududlarida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligini va bu mexanizmlarni takomillashtirish uchun istiqbolli yo'llarni aniqlashga qaratilgan. Natijalar kvantitativ va sifatli ma'lumotlar tahlili asosida olingan bo'lib, quyidagi asosiy jihatlar yuzasidan keltirilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonning mintaqaviy hududlarida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish uchun bir qator istiqbolli yo'llar mavjud. Ushbu mexanizmlarning samaradorligini oshirish uchun moliyaviy resurslarni kengaytirish, soliq siyosatini takomillashtirish, kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish va innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash zarur. Buning uchun hukumat, biznes va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, mintaqaviy iqtisodiyotni yanada rivojlantirishga yordam beradi.

V. MUHOKAMA

Yuqorida aytib o'tilganidek, so'nggi yillarda hunarmandchilik faoliyatini yanada rivojlantirish va kengaytirishga qaratilgan institutsional-huquqiy bazasi ham

takomillashtirilib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17 noyabr 2021 yildagi PF-5242-sonli "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bunga asos bo'la oladi. Farmonga muvofiq hunarmandchilikni rivojlantirishdan asosiy maqsad: O'zbekiston xalqlarining boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini tulik saqlab qolish va ko'paytirish, milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san'atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash buyicha maqsadli va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu asosda aholi, ayniqsa yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash hisoblanadi [18]. Hunarmandchilikning yuqori talabga ega va kelajakda rivojlanish istiqboli bor turlarini to'liq qamrab olish maqsadida Farmon bilan hunarmandchilik faoliyati asosiy yo'nalishlarining yangilangan ro'yxati Bunga ko'ra, hunarmandchilik faoliyatining asosiy yo'nalishlari, hunarmandlar tomonidan ishlab chiqarilayotgan buyum va tovarlar (ish, xizmatlar) turlarining yangilangan ro'yxati taqdim etilgan.

"O'zbekiston Respublikasida hunarmandchilikni 2018-2021 yillarda rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish yig'ma dasturi, hamda shu yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida hunarmandchilikni rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirishning manzilli hamda hunarmandchilik ob'ektlarini tashkil etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlari dasturi tasdiqlandi. Shunday ekan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlari faoliyati rivojini qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi institutlarni yanada rivojlantirish va unga bog'liq ravishda tranzaksiya xarajatlari tarkibini takomillashtirish iqtisodiy o'sishni hamda mamlakat raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi" [19].

Hududlarda ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash, bozor islohotlarini liberallashtirish va chuqurlashtirish yo'lidan jadal harakat qilish, tadbirkorlikka ko'prok erkinlik berish, kichik biznes yo'lidagi to'siq va g'ovlarni bartaraf etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni mamlakat iqtisodiyotidagi roli va ulushini oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish, aholi bandligi va daromadlarini ta'minlash maqsadida bir qator islohotlar amalga oshirildi va istiqbolda rejalashtirilmoqda.

Jahonda o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda kichik biznes rivojini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilmoqda:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish infratuzilmasini shakllantirish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlarining davlat moliyaviy, moddiy-texnik ishlanmalari va texnologiyalaridan foydalanishi uchun imtiyozli shart-sharoitlarni yaratish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlarini ro'yxatga olish, ular faoliyatini litsenziyalash, mahsulotlarini sertifikatlash, ular tomonidan statistika va buxgalteriya hisobotlari topshirilishining soddalashtirilgan tartibini belgilash

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlarining tashki iqtisodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash, shu jumladan ularning xorijiy mamlakatlar bilan savdo, ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish, axborot aloqalari rivojiga ko'maklashish;

- kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish va b.

Mamlakatimiz hududlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu asosda aholining bandligi va farovonligini oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshirilgan:

- biznesni tugatishga imkon yaratuvchi, tadbirkorlik sub'yektlarini ixtiyoriy tugatish jarayoni joriy etildi;

- ishlab chiqaruvchi korxonalar mahsulotlarini majburiy standartlashtirish va sertifikatlash tizimi soddalashtirildi;

- auditorlik tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish hamda ular ko'rsatayotgan xizmatlar sifati uchun javobgarlikni oshirish mexanizmi ishlab chiqildi;

- texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, uni yuqori sifatli, raqobatbardosh eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tadbirkorlarning soliq yuki kamaytirildi;

- sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari amalga oshirildi;

- tadbirkorlarni moddiy-texnika resurslarini mustahkamlash va erkin sotib olishiga qulay sharoit yaratishni kengaytirildi va bu sohaga bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolar o'z yechimini topdi.

"Hududlarda oilalarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilishga, ularning barqaror va qo'shimcha daromad manbaiga ega bo'lishiga, milliy hunarmandchilik yanada rivojlanishiga, xotin-qizlarning tadbirkorlik tashabbuslari amalga oshirilishiga, yosh tadbirkorlarning istiqbolli g'oyalari va loyihalari ro'yobga chiqishiga hamda shu asosda aholining bandligi ta'minlanishiga zamin yaratilmoqda. Shu bilan birga, aholining mehnat orqali daromad topishga bo'lgan qiziqishini keskin oshirish, ayniqsa muhtoj oilalarning hunarmandchilik, kasanachilik va boshqa tadbirkorlik faoliyatini, shuningdek, hududlarda foydalanilmayotgan binolarda ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni, aholi tomorqalari va bo'sh ekin maydonlaridan unumli foydalangan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bilan bog'liq loyihalarni imtiyozli shartlarda moliyalashtirishni tizimli ravishda davom ettirishni taqozo etmoqda" [20]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 dekabrda PF-29-sonli "Mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari to'g'risida" Farmoniga asosan har bir mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha hokim yordamchisi lavozimi tashkil qilindi. [2]

O'zbekistonda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning reytingini baholash tizimi joriy etildi, buning asosida iqtisodiy ko'rsatkichlar, biznesni qo'llab-quvvatlash muhiti, infratuzilma va mavjud resurslardan tuman va shaharlarda foydalanish darajasi o'rganildi. Hukumatning «Respublika hududlarida tadbirkorlikning rivojlanganlik darajasiga baho berish tizimini joriy etish chora-

tadbirlari to'g'risi» dagi qaroriga muvofiq (№8, 08.01.2020), 2020 yildan boshlab Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi va Adliya vazirligi «Biznes indikatori» avtomatlashtirilgan onlayn axborot tizimini ishga tushirdi. «BUSINESS INDICATOR» (Biznes-ko'rsatkichi) onlayn axborot tizimi orqali 2022 yilda O'zbekistonning barcha hududlarida biznesni rivojlantirish darajasi o'rganildi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish ko'rsatkichlarini hisoblash va baholashning onlayn tizimi mas'ul tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan 25 ballik ko'rsatkich bo'lib, tadbirkorlarning 4 ta yo'nalishdagi so'rovlari hisoblanadi. Hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirish darajasini baholash yarim yillik va yil yakunlari asosida muntazam ravishda olib borilmoqda. O'zbekiston 2016 yilga nisbatan biznes yuritishning iqtisodiy shart-sharoitlarini yaxshilash borasida ulkan yutuqlarga erishdi. Davlatning (mintaqaviy) qo'llab-quvvatlashi tadbirkorlikni rivojlantirish omillaridan biriga aylandi. Tadbirkorlikni rivojlantirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar, xususan, soliqlar, kreditlar va kommunal to'lovlar bo'yicha berilgan imtiyozlar, tadbirkorlik sub'yektlarini tekshirishlar bo'yicha moratoriy hamda moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish natijasida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ijobiy tendentsiyalar aniqlandi: so'nggi uch yil mobaynida uzluksiz faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar sonining o'sishini ko'rsatdi, ularning soni 32,5% ga oshdi va tadbirkorlar umumiy sonining 26% ni (2019 yilda 21%) tashkil etdi. Bundan tashqari, tadbirkorlar ishtirokida xo'jalik va ma'muriy sudlarda ko'rib chiqilgan nizolar 44% ga (97,6 ming, 2019 yilda 173,3 ming) kamaydi va tadbirkorlik sub'yektlarini tekshirishlar soni 8,5% ga (52,3 ming, 2019 yilda - 57,2 ming) kamaydi.

Shunday qilib, tadbirkorlarning davlat oldidagi qarzdorligi majburiy ijroda 3,4 barobar oshdi (690 mlrd. so'm, 2019 yilda 206 mlrd. so'm). Shu bilan birga, tadbirkorlarning muddati o'tgan kreditlar miqdori 63% ga (4,8 trln. so'm 2019 yilda 3,0 trln. so'm) oshdi. [19]

Tahlillarda bo'sh turgan yerlardan samarali foydalanish darajasi 72% dan 37% gacha pasaygani aniqlandi. So'rov natijalariga ko'ra, 2020 yilda 25 mingdan ziyod tadbirkor 2019 yilga nisbatan bank xizmatlari, infrastruktura va davlat organlariga tadbirkorlarning ishonchi ortganini qayd etdi. Shu bilan birga, respondentlarning 44% majburiy homiylik bilan shug'ullangan va 40% sud qarorlarining adolatiga shubha bilan qaragan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, respublikamizning viloyat va tumanlaridagi shaharlar reytingi tuzildi. Baholash natijalariga ko'ra, tadbirkorlikni rivojlantirishning eng yuqori darajasi Toshkent shahrida qayd etildi (7,8 ball). Eng past ko'rsatkichlar Qashqadaryo (4,5 ball), Surxondaryo (4,5 ball) va Samarqand (4,6 ball) viloyatlarida qayd etildi. Bektemir (9,0 ball), Mo'ynoq (8,9 ball), Qo'rg'ontepa, Yakkasaroy va Karmana (8,4 ball) tumanlari yetakchi bo'ldi. Baxmal (6,3 ball), Buvayda (6,4 ball), Tuproqqal'a, Uchko'prik, Samarqand, Bekobod va Yangiyo'l tumanlari (6,5 ball) reytingda so'nggi o'rinlarni egalladi. Ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta'minlashga qaratilgan e'tibor natijasida Farg'ona viloyatida kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlar, to'qimachilik, kiyim-kechak, oziq-ovqat, charm va qurilish mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yanada ortdi.

O'zbekistonning mintaqaviy hududlarida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish istiqbollari keng ko'lamli tahlilni talab qiladi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy iqtisodiyotda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun mavjud mexanizmlar samaradorligini ko'rsatgan bo'lsa-da, bu mexanizmlarning takomillashtirilishi zarurati aniq belgilandi. Mintaqaviy hududlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samarali ishlashini ta'minlash uchun bir nechta muhim omillarni hisobga olish zarur.

1. Moliyaviy resurslar va kreditlash tizimi. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun eng muhim omillardan biri bu moliyaviy resurslarning mavjudligi va ularni taqsimlash tizimining samaradorligi. Tadqiqotda kreditlash tizimining o'ta qattiq shartlari va yuqori foiz stavkalari kichik va o'rta bizneslar uchun muammo bo'lishi aniqlandi. O'zbekiston hukumati tomonidan taqdim etilayotgan kreditlar va soliq imtiyozlari ba'zi hududlarda o'zining samarali natijalarini ko'rsatsa-da, umumiy resurs taqsimoti hali ham tengsizdir. Shu bois, moliyaviy resurslar va kreditlash tizimi adolatli taqsimlanishi, shuningdek, kichik va o'rta biznes uchun qo'shimcha imtiyozlar va soddalashtirilgan shartlar taqdim etilishi zarur.

2. Innovatsiyalar va texnologiyalarni qo'llash. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish mintaqaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning ajralmas qismi sifatida ko'rsatilgan. Tadqiqotda, innovatsiyalarni qo'llash va raqamli iqtisodiyotning ahamiyati aniqlangan bo'lib, bu sohada hali ham muammolar mavjud. Mintaqaviy hududlarda startaplar va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan infratuzilma, ilmiy tadqiqotlar va texnologik qo'llab-quvvatlash resurslari yetishmayapti. Shu bilan birga, mintaqaviy tadbirkorlarning yangi texnologiyalarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlari va motivatsiyalari past bo'lishi mumkin.

3. Ta'lim tizimi va kadrlar tayyorlash. Mintaqaviy hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirishda ta'lim tizimining roli katta. Tadqiqotda, malakali kadrlarning yetishmasligi va o'quv dasturlarining amaliyotga mos kelmasligi mintaqaviy tadbirkorlikning o'sishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omil sifatida ko'rsatilgan. Kadrlar tayyorlash tizimi bugungi kunda ko'plab hududlarda yetarli darajada rivojlanmagan va yoshlarni tadbirkorlikka o'rgatish, ularga zarur bilim va ko'nikmalarni berish zarurati sezilarli.

4. Iqtisodiy infratuzilma va logistika. Hududiy iqtisodiy infratuzilmaning rivojlanishi tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashda alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotda ko'rsatilganidek, transport va kommunikatsiya tarmoqlarining yaxshilanishi, logistika tizimining samarali tashkil etilishi tadbirkorlar uchun yangi bozorlar ochish va mahsulotlar va xizmatlarni samarali yetkazib berish imkoniyatlarini yaratadi. Mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishida transport tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangi bozorlarni ochish, shuningdek, eksport-import jarayonlarini soddalashtirish muhimdir.

5. Tadbirkorlik madaniyati va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash. Tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning kuchayishi mintaqaviy iqtisodiyotning mustahkamlanishida muhim omil bo'lishi mumkin. Tadqiqotda ko'rsatilganidek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tadbirkorlik madaniyatini shakllantirishning ahamiyati oshib bormoqda.

Mintaqaviy hududlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish istiqbollari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy infratuzilma, moliyaviy tizimlar, ta'lim tizimi va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish zarur. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash uchun samarali mexanizmlarni yaratish, davlat va biznes o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish hamda yoshlarni tadbirkorlikka tayyorlash, yangi texnologiyalarni qo'llash orqali mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish mumkin. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish O'zbekistonning umumiy iqtisodiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

VI. XULOSA

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bir iqtisodiy tizimdan boshqa iqtisodiy tizimga o'tish davrida davlat iqtisodiy siyosatining asosiy vazifalaridan biriga aylanadi. Bu - respublika uchun strategik ahamiyatga egadir. Mintaqada iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri eksportga yo'naltirilgan, jahon bozorida raqobatbardosh tovarlarni ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoatini ustun darajada rivojlantirish asosida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishdir. Viloyat iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishdan asosiy maqsad jahon iqtisodiyotining globallasuvi va integratsiyalashuvi jarayonidan olinadigan foydani ko'paytirish va tavakkalchilikni kamaytirish bo'lib hisoblanadi. U mintaqani tashqi va ichki bozor talablaridan kelib chiqqan holda asta-sekin xom ashyo eksport qiladigan mintaqadan uni to'la tugallangan ishlab chiqarish tsikliga ega bo'lgan, raqobatbardosh tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaradigan va iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan.

Mintaqaviy hududlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mavjud mexanizmlarning samaradorligi mintaqaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi, ammo ularning yanada takomillashtirilishi zarur.

Shu bilan birga, iqtisodiy infratuzilma va logistika tarmoqlarini rivojlantirish, shuningdek, eksport-import jarayonlarini soddalashtirish mintaqaviy tadbirkorlarning imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi bozorlar ochish uchun qulay sharoitlar yaratadi. Davlat va biznes o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish ham mintaqaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Natijada, mintaqaviy hududlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish uchun kompleks yondashuv zarur. Bu yondashuvning asosiy yo'nalishlari moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash, innovatsion texnologiyalarni qo'llash, ta'lim tizimini takomillashtirish va iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. O'zbekistonning mintaqaviy iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy o'sish uchun bu mexanizmlar samarali va innovatsion tarzda ishlashini ta'minlash zarur.

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida [Elektron resurs]. – Rejim kirish: <https://mitc.uz/uz/news/3680>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari to'g'risida. 2021 yil 3 dekabr, PF-29-son [Elektron resurs]. – Rejim kirish: <https://lex.uz/uz/docs/5758437>.
3. Audretsch D. B. The Entrepreneurial Society: A Review of the European and U.S. Experience. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 256 p.
4. Acs Z. J., Audretsch D. B. Handbook of Entrepreneurship Research: An Interdisciplinary Survey and Introduction. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 2003. – 562 p.
5. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2014. – 320 p.
6. Glaeser E. The importance of education and skills in regional economic development // Journal of Economic Geography. – 2000. – Vol. 1, No. 1. – P. 1-20.
7. Zahra R., Ali A., Zaman K. The impact of entrepreneurship on economic development: An analysis of the role of tax incentives, credit systems, and government programs in fostering entrepreneurship and social stability // International Journal of Economic and Social Studies. – 2014. – Vol. 10, No. 2. – P. 45-58.
8. Lundvall B.-Å. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. – London: Pinter Publishers, 2007. – 320 p.
9. Mayer J. The role of infrastructure in regional economic development: The importance of innovation systems and education // Journal of Regional Development. – 2015. – Vol. 22, No. 3. – P. 45-60.
10. Muminov Sh. O'zbekistonning mintaqaviy rivojlanishi va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari: Nazariy va amaliy yondashuvlar. – Toshkent: O'zbekiston iqtisodiyot institutining nashriyoti, 2020. – 278 b.
11. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990. – 855 p.
12. Pirov M. Tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlarining mintaqaviy xususiyatlari va ulardan foydalanish strategiyalari // Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali. – 2019. – No. 27(2). – P. 34-45.
13. Sullivan A. Entrepreneurship development: The role of government and business sector collaboration in supporting small and medium-sized enterprises // Journal of Business and Economics. – 2000. – Vol. 15, No. 3. – P. 72-85.
14. Stam E., Bosma N. Innovation, Infrastructure, and Education: Key Drivers for Entrepreneurship Support // Entrepreneurship and Regional Development. – 2015. – Vol. 27, No. 9-10. – P. 642-661.
15. Shane S. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. – New York: Free Press, 2009. – 350 p.

16. Yavmutov D.Sh., Xomidov X.A. Yangi O'zbekiston sharoitida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari // Uzbek Scholar Journal. – 2023. – Vol. 18, July. – P. 34-39. – Rejim kirish: www.uzbekscholar.com.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi. O'zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik sub'yektlarining asosiy ko'rsatkichlari. 2023 yil yanvar-dekabr, dastlabki ma'lumotlar. – Toshkent, 2024.
18. O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi [Elektron resurs]. – Rejim kirish: www.lex.uz.
19. Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash [Elektron resurs]. – Rejim kirish: <https://uza.uz/uz/posts/unarmandchilikni-yanada-rivozhlantirish-va-unarmandlarni-lla-30-11-2019>.
20. O'zbekistonda yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishda amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi [Elektron resurs]. – Rejim kirish: <https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-yoshlar-tadbirkorligini-qollab-quvvatlash-va-rivojlantirishda-amalga-oshirilayotgan-islohotlar-samarasi>.
21. Review.uz [Elektron resurs]. – Rejim kirish: <https://review.uz/>.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARI FAOLIYATINI STRATEGIK BOSHQARISH MASALALARI

Mirzayev Abdullajon Topilovich

Farg'ona davlat universiteti

"Iqtisodiyot va servis" kafedrasi mudiri

Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) professor

abdubehr@gmail.com

Annotatsiya: Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarishga ta'sir etuvchi omillar alohida o'ringa ega. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmini rivojlantirish, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, sanoatning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik jihatdan yangilash, shuningdek, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash respublikada amalga oshirilayotgan asosiy vazifalardan biri sifatida belgilanadi. Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan hamda sanoat korxonalarining boshqaruv mexanizmining tuzilishi asoslangan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, boshqaruv, strategik boshqarish, boshqarish mexanizmi, boshqaruv strukturasi, inson omili, mehnat taqsimoti, ta'sir etuvchi omillar, islohotlar, eksport, import.

KIRISH. Bugungi globallashuv sharoitida dunyo aholisining ko'payib borishi bilan oziq-ovqat sanoatining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Bu esa, aholining turli xil oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan muntazam kundalik talabi bilan belgilanadi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish boshqa sanoat mahsulotlariga qaraganda tez qoplanadi va bu sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining eng muhim mezonlaridan biridir.

Turli xil oziq-ovqat sanoati korxonalari aholining zarur oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Oziq-ovqat sanoati bugungi kunda alohida ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, uning holati dunyoning turli mamlakatlaridagi turmush darajasini aks ettiradi. Dunyodagi hozirgi vaziyat, bir tomondan, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz millionlab och odamlarning mavjudligi bilan, ikkinchi tomondan, rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bugungi kunda mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati faoliyatini rivojlanishi va uni strategik boshqarish yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqot doirasida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish bo'yicha mahalliy olimlarimizdan N.M.Ziyavitdinovanning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida bozor strategiyasini shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan [1].

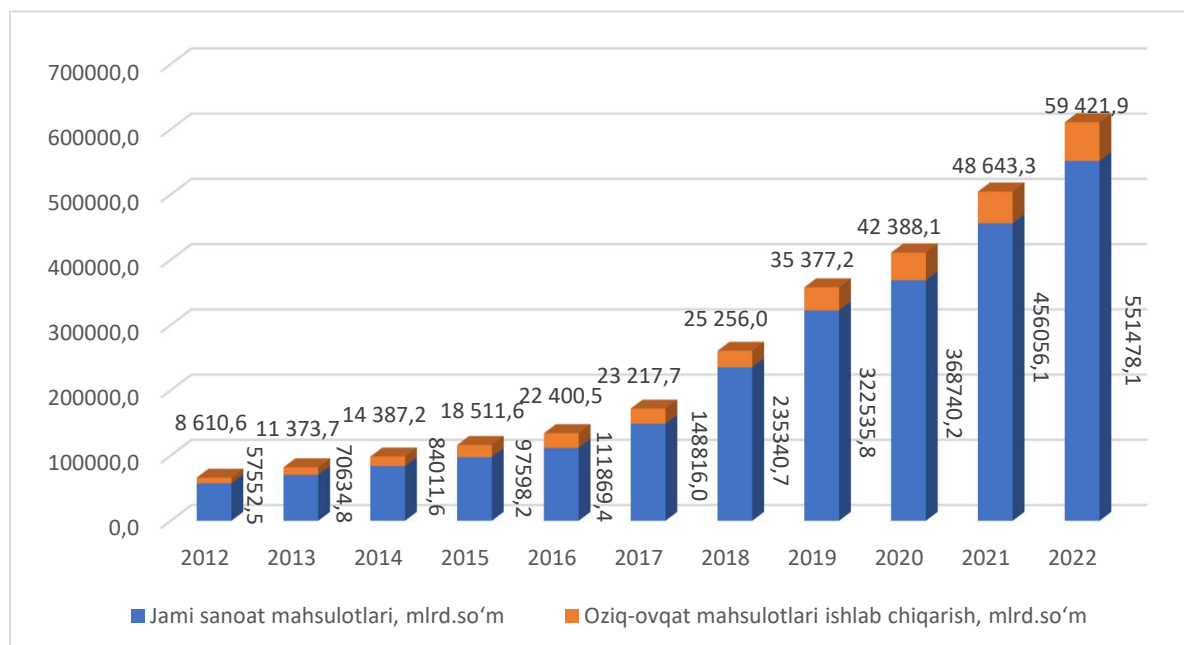
Xorijiy tadqiqotchi olimlardan L.Albastovoy, I.Ansoffa, O.Vixanskogo, V.Gradova, I.Gurkova, A.Yegorova, P.Zabelina, Dj.Kvinna, A.Kibanova va boshqalar. sanoat sohasini, jumladan oziq-ovqat sanoati faoliyatini boshqarish mexanizmlarini

takomillashtirishga hamda soha faoliyatini vertikal va gorizontal klasterli yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan [2].

Fikrimizcha, oziq-ovqat sanoati korxonalarining strategik boshqarish jarayoniga omillar ta'sirini baholash, oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatiga mavsumiylik omili ta'sirini baholash va oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari soha faoliyatining rivojlanish davrini qisqartiradi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ortadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati ko'rsatkichlarini baholash asosida monografik tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma'lumotlari asosida EvIEWS 10 dasturidan foydalangan holda, asosiy ko'rsatkich hisoblangan boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari, kapital qo'yilmalar hajmi va unga ta'sir etuvchi vaqtli qatorlari negizida ekonometrik model aniqlandi, asosiy parametrlarning o'zgarish tendensiyalari baholandi hamda qisqa muddatli davr uchun prognoz ko'rsatkichlari aniqlandi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, korrelyatsion-regression tahlil, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Bugungi kunga kelib respublikamizda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida ushbu sanoat mahsulotlari hajmi 2012-2022-yillarda qariyb 7,8 martaga ortgan. Jumladan, 2012-yilda 8610,6 mlrd. so'mni tashkil etib, 2021-yilga kelib jami sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ko'lamini ortib borishiga hisobiga 451633,9 mlrd. so'mga ortgan[3].

1-rasm. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning rivojlanishi⁸⁹

⁸⁹www.stat.uz- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida bugungi kunda oziq-ovqat sanoati sohasida faoliyat olib borayotgan Namangan viloyati Chortoq tumanida joylashgan "Chortoq" MCHJning 2014-2023-yillarda amalga oshirgan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati natijalari asosida boshqaruv jarayonlari strategiyasini aniqlash maqsadida ko'p omilli ekonometrik modellar asosida kelgusi davr uchun istiqbol ko'rsatkichlari ishlab chiqildi.

"Chortoq" MCHJ sof foyda hajmini funksiyaning yuqori cho'qqisi, ya'ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarini Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi Namangan viloyati bosh boshqarmasining yetakchi ekspertlari ishtirokida o'tkazilgan ekspert tahlili asosida tanlangan quyidagi ko'rsatkichlar tanlandi.

X_1 – boshqaruv xodimlari soni;

X_2 – boshqaruv xarajatlari;

X_3 – kapital qo'yilmalar hajmi.

1-jadval

"Chortoq" MCHJda kapital qo'yilmalar va boshqaruv faoliyati ko'rsatkichlarining 2014-2023-yillardagi o'zgarishi⁹⁰

Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Boshqaruv xodimlari soni, kishi (X_1)	Boshqaruv xarajatlari, mln. so'm (X_2)	Kapital qo'yilmalar hajmi, mln. so'm (X_3)
2014	420	6	205	500
2015	480	6	210	550
2016	520	6	222	530
2017	720	8	280	460
2018	920	13	420	480
2019	1000	15	460	220
2020	1100	18	530	430
2021	1700	22	712	10000
2022	1850	28	1042	20000
2023	1970	30	1260	30000

Endogen omil va unga ta'sir etuvchi ekzogen omil ko'rsatkichlarining mohiyati ko'rib chiqiladigan bo'lsa, ta'sir etuvchi omillar sifatida boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari hamda kapital qo'yilmalar hajmiga muhim ta'sirga ega bo'lgan omillarni ifodalovchi omil ko'rsatkichlari asosida Kobb-Duglasning ishlab chiqarish modeli ko'rinishidagi modelga yaqin bo'lgan bog'lanishga ega bo'ladi. Ajratib olingan asosiy endogen va ekzogen omillarning bog'lanishi asosida "Chortoq" MCHJda sof foyda hajmining o'zgarish trendlarini aniqlash maqsadida yuqoridagi vaqtli qator ko'rinishidagi ma'lumotlarni EViews10 dasturidan foydalangan holda tahlil qilindi [4].

⁹⁰ Muallif ishlanmasi.

2-jadval

"Chortoq" MCHJ tanlangan omillarning korrelyatsion bog'lanishi⁹¹

	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	0,986105518	1		
X2	0,964281458	0,977975199	1	
X3	0,866900705	0,866643491	0,947825671	1

EvIEWS10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko'rsatkichlari orqali baholangan [5].

3-jadval

"Chortot" MCHJda tanlangan omillarning bog'lanish xususiyatlari va tuzilgan omilli model sifatining asosiy ko'rsatkichlari⁹²

Dependent Variable: "Chortoq" MCHJ				
Method: Least Squares				
Date: 01/19/24 Time: 17:53				
Sample: 2014 2023				
Included observations: 10				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Boshqaruv xodimlari soni, X₁	124.0304	40.60515	3.054549	0.0224
Boshqaruv xarajatlari, X₂	-2.524724	1.579384	-1.598550	0.1610
Kapital qo'yilmalar hajmi, X₃	0.038058	0.022959	1.657681	0.1485
Tasodifiy omillar umumiy ta'siri, ε	290.7805	127.6243	2.278410	0.0629
R-squared	0.981073	Mean dependent var		1068.000
Adjusted R-squared	0.971609	S.D. dependent var		581.1062
S.E. of regression	97.91406	Akaike info criterion		12.29523
Sum squared resid	57522.98	Schwarz criterion		12.41627
Log likelihood	-57.47616	Hannan-Quinn criter.		12.16246
F-statistic	103.6677	Durbin-Watson stat		1.742268
Prob(F-statistic)	0.000015			

Aniqlangan ma'lumotlardan foydalangan holda "Chortoq" MCHJda sof foyda hajmi va unga ta'sir etuvchi omillar ta'sirida o'zgarishining ko'p omilli ekonometrik modeli tuzildi. Unga ko'ra ushbu jarayonni ifodalovchi

$$y = 124,03 \cdot x_1 - 2,524 \cdot x_2 + 0,038 \cdot x_3 + 290,78 \quad (1)$$

regressiya tenglamasi tuzildi.

⁹¹ Muallif ishlanmasi.

⁹² Muallif ishlanmasi.

Dasturiy paketdan foydalangan holda tuzilgan model va uning parametrlarining ishonchliligi hamda adekvatligini bir necha mezonlar asosida tekshirib, natijalar aniqligiga ishonch hosil qilish lozim. Aniqlangan trendda avtokorrelyatsiya belgilangan optimal chegaradan bir oz pastligi ($DW=1,74$) va boshqa mezonlar bo'yicha talabga javob berganligidan yuqorida aniqlangan (1) - regressiya tenglamasi ishonchli deb topildi va adekvatligi isbotlandi[6].

Ko'p omilli ekonometrik modeldan foydalangan holda oziq-ovqat faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxona sof foydasi hajmining boshqaruv omillari ta'sirida o'rta muddatda, ya'ni 2024-2027-yillarda o'zgarishi qiymatlarini 5-jadval asosida ifodalandi.

4-jadval

2024-2027-yillarda "Chortoq" MCHJda sof foydaga kapital qo'yilmalar va boshqaruv faoliyati ko'rsatkichlarning prognozlari⁹³

Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Boshqaruv xodimlari soni, kishi (X_1)	Boshqaruv xarajatlari, mln. so'm (X_2)	Kapital qo'yilmalar hajmi, mln. so'm (X_3)
2024	2227	34	1265	23991
2025	2417	37	1378	26710
2026	2610	40	1490	29429
2027	2676	42	1603	32149

Tuzilgan ko'p omilli modeldagi o'zgaruvchilar koeffitsientlari asosida har bir omil qiymatining qo'shilgan bir birligi hisobiga natijaviy omil qiymatining qanchaga o'zgarishini baholashimiz mumkin bo'ladi. Jumladan, "Chortoq" MCHJ da boshqaruv xodimlari sonining qo'shimcha 1 birlikka ortishi korxona sof foydasi hajmining 124,03 mln. so'mga ortishiga, boshqaruv xarajatlarining 1 mln. so'mga ortishi natijaviy ko'rsatkichning 2,524 mln. so'mga kamayishiga, kapital qo'yilmalar hajmining 1 mln. so'mga ortishi natijaviy ko'rsatkichning 38 ming so'mga ortishiga olib keladi. Tanlab olingan asosiy omillardan tashqari boshqa omillarning barchasi birgalikda natijaviy omilning 290,78 mln. so'mga ortishi modeldan ko'rinadi[7].

Taklif etilayotgan ko'p omilli modellardan har ikki korxonada foydalanishda har bir omilning korxonalar bo'yicha endogen omilga ta'sir kuchini hisobga olish lozim. Bunda "Chortoq" MCHJ boshqaruv xodimlari sonini o'zgartirmagan holda boshqaruv xarajatlarini oshirishga e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Aniqlangan trend modeldan foydalanish korxonadagi boshqaruv jarayonini tashkil etishda kiritilayotgan resurs hajmini to'g'ri taqsimlagan holda omil birligidan olinadigan samarani optimallashtirish imkonini beradi[8].

Ko'p omilli bog'lanish asosida aniqlangan trend modellari kelgusi davrda soha faoliyati asosiy ko'rsatkichlarining tanlangan omillar ta'sirida ma'lum bir chegaradagi xatoliklarni hisobga olgan holda o'zgarishini oldindan prognozlash imkonini beradi [9].

⁹³ Muallif ishlanmasi.

EvIEWS10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida "Chortoq" MCHJda aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko'rsatkichlari orqali baholangan. Dasturiy paket asosida amalga oshirilgan tahlil natijaviy omilning ta'sir etuvchi omillar bilan ko'plikdagi korrelyatsiyasi $r=0,9904$ ga, determinatsiya koeffitsienti $R^2=0,9810$ ga teng ekanligini ko'rsatmoqda. Bu esa ta'sir etuvchi omillar bilan natijaviy omilning yuqori zichlikda korrelyatsiyaga ega ekanligini va hisoblangan ko'rsatkichlar bilan real ko'rsatkichlar orasidagi farq sifatidagi qoldiqlarning ham zich bog'langanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahliliy ma'lumotlar hamda ko'rsatkichlar qiymatlarini baholash asosida "Chortoq" MCHJda kelgusi davrda rivojlantirish strategiyalari asosida ssenariylar ishlab chiqish jarayonida qo'llash mumkin.

Ushbu oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxona o'z faoliyatini boshqarish jarayonida yuqorida ishlab chiqilgan ko'p omilli modeldan foydalangan holda quyidagilarga asosiy e'tiborni qaratishi lozim:

- boshqaruv xarajatlarini oshirmagan holda boshqaruv xodimlari sonini ma'lum miqdorgacha oshirishi mumkin, model bo'yicha boshqaruv xodimlari sonining ortishi sof foyda hajmining ortishiga olib kelsada, boshqaruv xarajatlarining ortishi natijaviy ko'rsatkich hajmining pasayishiga olib keladi;

- mavjud resurs bazasiga tayangan holda korxona tomonidan qo'shimcha investitsiyalarning jalb etilishi ham korxona sof foydasi hajmining qo'shimcha o'sishiga olib keladi, biroq ushbu qo'shimcha o'sish hajmi unchalik yuqori emas. Bundan ko'rinadiki, mavjud quvvatlar doirasida korxonaning ishlab chiqarish sikllari investitsiyaga to'yinish fazasiga o'tgan.

Tuzilgan trend modeldan foydalanishda ushbu korxonada boshqaruv nuqtai nazaridan kiritilayotgan resurslar (ekzogen omillar) hajmini har bir birlik qo'shimcha kiritilayotgan resurs birligidan olinadigan samarani hisobga olgan holda belgilash resurs samaradorligini optimal ta'minlash imkonini beradi hamda korxonaning muvozanatlashgan holda barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmiga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

- oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lganligini, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishini hisobga olib, mazkur sohadagi tadbikorlik sub'ektlari faoliyatini yanada rivojlantirish zarur;

- oziq-ovqat korxonalarining xomashyo manbai bo'lgan qishloq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarishning kichik sanoat korxonalariga davlat ko'magini berish hamda ularga qo'shimcha imtiyozlar yaratish; oziq-ovqat sanoati korxonalarni ishlab chiqarish salohiyati, bilimi hamda malakasini oshirish tizimini yangilash va takomillashtirish.

Shunday qilib, bir tomondan, oziq-ovqat sanoati korxonalarini strategik boshqarish usullari va mexanizmlarini yetarli darajada bilmaslik va ishlab chiqish darajasi va ushbu muammoning ilmiy va amaliy ahamiyati, ikkinchi tomondan, tadqiqoti mavzusini tanlashni belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ziyavitdinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.
2. Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMPI 149 b. A. – 2009. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29.
3. www.stat.uz-O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti.
4. Архипов В.М. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. - СПб: Изд-во СПб гос. ин-та экономики и финансов, 1998. - 161 с.
5. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. - М.: Политиздат, 1981. - 432 с.
6. П.Баранчев В. Стратегический анализ: технология, инструмент, организация // Проблемы теории и практики управления. - 1998. - №5. - С.85-92
7. Баутин В.М. Информационное обеспечение агропромышленного комплекса: методология, организация, эффективность. - М.: Колос, 1992. - 200 с.
8. Портер, М. 2001. Сомпетитион Moscow: Publishing House “Williams”, 495 п. П. 207.
9. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. «Agrar siyosat va oziq-ovkat xavfsizligi». –T.: O‘quv qo‘llanma. «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi» bosmaxonasi nashriyoti, 2016.12-b.

MEVA-SABZAVOT MAXSULOTLARI EKSPORTIDA LOGISTIKA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI

Xomidov Qaxxorali Qurbonali o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ahunov Jasurbek Jaxongirovich

Iqtisodiyot mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada, meva-sabzavot mahsulotlari eksportida logistika faoliyatini rivojlantirishning nazariy va uslubiy asoslari, iqtisodchi olimlar tomonidan logistika tushunchasiga berilgan tariflar talqini hamda mamlakatimizda logistikaning rivojlanishi dastlab mikro darajada rivojlanish xususiyatini kasb etib, ichki bozor imkoniyatlari darajasida rivojlanayotganligi, uning asosini korxonalar bir – biri bilan o'zaro munosabatlariga xizmat ko'rsatish jarayonida tovar yetkazish sifatini oshirishda va mahsulotni eng kam xarajatlar bilan yetkazib borishda o'z aksini topayotganligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Logistika, meva-sabzavot mahsulotlari eksporti, logistikaning rivojlanishi, eksport qiluvchi subektlar, logistika vazifalari, kororporativ logistik tizimi

Kirish. O'zbekiston bir necha asrlar davomida Yevropa va Osiyoni tutashtirib turgan savdo sotiqlik yo'lining markazida joylashgan. Ammo XVI -XVII asrlarda dengiz transportining rivojlanishi "Buyuk ipak yo'li"ning ahamiyati pasayishiga sabab bo'ldi. XX asr oxiri XXI asr boshlariga kelib Xitoy, Hindiston va Janubiy Koreya kabi Osiyo davlatlarining rivojlanishi va ularning jahon bozoriga kirib borishi yangi zamonaviy Buyuk ipak yo'liga bo'lgan talabni ortishiga olib kelmoqda. O'zbekiston Buyuk ipak yo'lining qoq markazida joylashgan bo'lib, G'arb va Sharq, Janub va Shimol tomondan Yevropa va Osiyoni bog'lovchi qisqa koridor yo'llariga ega.

Mamlakatimizda logistikaning rivojlanishi dastlab mikro darajada rivojlanish xususiyatini kasb etib, ichki bozor imkoniyatlari darajasida rivojlandi. Uning asosini korxonalar bir – biri bilan o'zaro munosabatlariga xizmat ko'rsatish jarayonida tovar yetkazish sifatini oshirishda va mahsulotni eng kam xarajatlar bilan yetkazib borishda o'z aksini topdi. Xususan, keyingi rivojlanish bosqichi mahsulotlar bozorida raqobatbardoshlikni oshirishning mustahkam usuli sifatida logistika imkoniyatlaridan foydalanish rivojlanib bordi.

Adabiyotlar tahlili. Logistika va uning faoliyati bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar qilingan, kitoblar yozilgan va ta'riflar berilgan. Rossiyalik iqtisodchi olimlardan biri A.N. Rodnikovning fikricha: "Logistika – bu eng avvalo tovar harakati zanjirini rejalashtirish, transportitovka, ya'ni transportda tashish, tovarlarni saqlash hamda boshqa materiallar va nomaterialning harakatlarini boshqarish, ularni nazorat qilib borish, ishlab chiqarish hududigacha material va xomashyolar harakatlanish jarayonlarini takomillashtirish, zavodlar ichida xomashyo, material va yarim fabrikatlarni qayta ishlash, tayyor mahsulotlarni oxirgi talablar va manfaatlarga

muvofig iste'molchilarga yetkazib berish hamda tegishli axborot manbaalarga ishlov berish, ularni yetkazib berish va saqlashdir⁹⁴" deb ta'rif bergan.

Ushbu ta'rifni tahlil qiladigan bo'lsak, bozor munosabatlari juda murakkab tuzilgan va logistika faoliyati barcha bozor munosabatlariga xizmat ko'rsatishi deyarli imkonsizdir. Masalan, davlatning barcha mintaqalari bir xil darajada rivojlanmagan, ba'zi hududlarda o'zaro oldi-sotdi va boshqa bozor munosabatlarida logistika faoliyatining ishtiroki yaxshi rivojlanmagan.

Shuningdek, T.V. Kosareva, I.G Smirnovlarning "Transportnaya logistika" nomli o'quv qo'llanmasida keltirishicha: "Logistika – bu talablarni to'liq qondirish maqsadida xomashyo, materiallar, tugatilmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, xizmat, moliya va iste'mol joyigacha (qabul qilish, jo'natish, tashqi va ichki o'zgarishlarni qamrab olgan) vujudga keladigan oqimdan xabardor qiladigan ilova qilingan axborotlar oqimlarini yetarli darajada va samarali (xarajat va vaqt nuqtai nazaridan) boshqarish jarayonidir"⁹⁵ deya ta'kidlab o'tishgan.

Michigan universiteti professori, iqtisodchi D. Bauersoksning fikricha: "Logistika infratuzilmasi ishlab chiqarish obyektlari, axborot vositalari, transport xizmatlarini ko'rsatuvchi kompaniyalar va ularning imkoniyatlari, omborxonalar, yuklarni tashish, qadoqlash, inventarizatsiyani boshqarish, yuklarni yuklash – tushirish terminallari va chakana do'konlarga tegishlidir⁹⁶" deya ta'rif bergan. Ushbu ta'rifdagi transport kompaniyalari va ularning imkoniyatlari, omborxonalar, yuklarni tashish, qadoqlash, inventarizatsiyani boshqarish, yuklarni yuklash - tushirish terminallari va chakana do'konlarga tegishlidir degan jumla ham falsafiy, ham iqtisodiy jihatdan qisman to'g'ri emas. Chunki logistika faoliyati faqat transport kompaniyalari o'rtasida faoliyatni amalga oshirmaydi, balki ular o'rtasidagi munosabatlarda bir tarafning roziligi va topshirig'iga ko'ra ikkinchi yoki boshqa ishtirokchilarga mahsulotni yetkazib berishda vositachi xam bo'ladi.

O'zbekistonlik iqtisodchi olim Q. A. Dadaboyevning logistikani mahsulotlar harakatini boshqarish, korxonani xomashyo mahsulotlari bilan ta'minlashdan oxirgi iste'molchiga tayyor mahsulot yetkazib berish, shuningdek, materiallar harakatiga yordam qiluvchi moddiy, moliyaviy va axborot oqimigacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oluvchi mexanizm deya⁹⁷ ta'rif berib o'tgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqolada meva-sabzavot mahsulotlari eksportida logistika faoliyatini rivojlantirishning nazariy va uslubiy asoslari, mazkur yo'nalish bo'yicha iqtisodchi olimlar va mutaxassislarining fikrlariga tayangan holda dialektik va tizimli yondashuv, qiyoslash, emperik tadqiqot hamda qiyosiy tahlil kabi usullari orqali turistik majmualar faoliyatini boshqarishning o'stuvor yo'nalishlarini belgilash bo'yicha tavsiyalar ishlab chikilgan.

Asosiy natijalar: Respublikamizda logistik xizmatlar xilma-xilligi bu tarmoq tashkilotlarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish imkonini bermogda.

⁹⁴ Родников Андрей Николаевич, Логистика: Терминологический словарь. М.: ИНФРА-М, 2000. 352 с

⁹⁵ Смирнов И. Г., Косарева Т. В. Транспортная логистика: Учебное пособие. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 234 с

⁹⁶ Бауэрсокс Д. Логистика. Интегрированная цепь поставок. — М.: Илим-Бизнес, 2001

⁹⁷ Logistika. O'quv qo'llanma. Q.A.Dadabayev – Toshkent, TDIU

Logistikaning rivojlanishi avvalambor, avtomobil va temir yo'llarning rivojlangan tizimi, ularning samarali faoliyati ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlarini kamaytirishning muhim sharti va omili hisoblanadi.

Korporativ logistika - bu ma'lum bir kompaniyaning barcha turdagi logistika faoliyati uchun umumiy atama. U logistikaning barcha ishlab chiqarish va tashkiliy jihatlarini o'z ichiga oladi. Bular sotib olish, ishlab chiqarishning ichki logistikasi, shuningdek, ikkilamchi tovarlarni yetkazib berish va tarqatishdir. Logistika vazifalari qaysi iqtisodiy tarmoqqa tegishli korxona bo'lishidan qat'iy nazar, har bir kompaniya tomonidan bajarilishi kerak. Korporativ logistika - bu ma'lum bir kompaniyaning turli logistika talablari uchun umumiy tushunchadir. Bundan tashqari, korporativ logistik tizimda logistika kompaniyalari logistikaga oid barcha vazifalarni, xususan, moddiy, moliyaviy va axborot oqimlarini boshqarishni o'z ichiga oladi. Mamlakatimizda yetishtirilayotgan meva-sabzavot mahsulotlarining raqobatbardoshligi, ularning jahon bozorida kuchli va kuchsiz tomonlari eksport qiluvchi subyektning jahon bozorida munosib o'rin egallash imkoniyatlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonning tabiiy-iqlim geografik sharoitlari meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va ichki iste'moldan ortgan qismini eksportga tayyorlash hamda uning logistik tizim-zanjirini rivojlantirish uchun katta imkoniyatga ega bo'lishiga qaramay, jahon davlari eksport bozorida yetarli darajada o'rin egallash uchun imkoniyatlarimizdan yetarli foydalanmayotganimizni ko'rsatadi. Har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida uning asosiy qon tomirlaridan bo'lgan logistika tizimi juda muhim ahamiyatga ega.

Dehqon va fermer xo'jaliklari o'zlari yetishtirgan mahsulotni hosil yig'ishtirib olinishidan yarim yil oldin tuzilgan shartnomaga asosan qayta ishlash korxonalariga emas, maxsulotlar eksportida logistik strategiyasi orqali sotish paytida shakllangan baholar bo'yicha erkin bozorda sotishni ma'qul ko'radilar. Qayta ishlash korxonalari har doim ham o'zlari tuzgan shartnoma bo'yicha qishloq xo'jaligi korxonalariga to'lovlarni amalga oshirish va mahsulot yetishtirishda yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Ammo, meva va sabzavot ekinlaridan past hosil olinishi va bu xom ashyo sifatining past bo'lishiga hamda tayyor maxsulotlar eksportida logistik yo'nalishi to'g'ri yo'lga qo'yilmaganli sababli qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan sof texnologik va tashkiliy jihatlar e'tibor qaratish lozim.

Meva-sabzavot maxsulotlari eksportida logistik strategiyasini jadallashtirishda quyi tarmoqning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biri ekin turlari bo'yicha hosildorlik darajasidir. Agrar tarmoqda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik-texnologik yangilash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, urug'chilik-seleksiya ishlarini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi, meva-sabzavot mahsulotlari eksportida logistik strategiyasi va innovatsion g'oyalarni amalga oshirish borasida olib borilgan tizimli chora-tadbirlar natijasi o'laroq o'tgan davr davomida sabzavotlar, kartoshka, poliz ekinlari hamda meva va uzumlar hosildorligini ko'paytirish ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston meva-sabzavotlarini asosan Rossiya, Xitoy va Birlashgan Arab Amirliklariga eksport qilinishi bilan bir qatorda, sohada ijobiy tendensiyalar bilan birga

yechimini kutayotgan masalalar ham talaygina. Jumladan, O'zbekistonda meva-sabzavot seleksiyasining to'xtab qolgani, jahon bozorida talabgir bo'lgan, uzoq muddat saqlanadigan yangi navlar yaratilmayotgani, O'zbekistonning qaysi hududida qanday mahsulot yetishtirilishi, eksportchilar o'ziga kerak miqdordagi meva-sabzavotni bitta qo'ldan qayerdan olishni haligacha bilmasligi, bu borada hududlarda axborot-tahlil markazlarining yo'qligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, transport-logistika borasida ko'p yillar qiynab kelgan muammolarga yechim topilgani asnosida hamon mahsulotlarni qadoqlash muammoligicha qolmoqda. O'zbekiston bargak (danaksiz turshak) yetishtirish bo'yicha dunyoda ikkinchi, o'rik va kishmish yetishtirish bo'yicha to'rtinchi, qora olxo'ri va gilos yetishtirish bo'yicha beshinchi, olxo'ri va shaftoli yetishtirish bo'yicha yettinchi va to'qqizinchi, uzum yetishtirish bo'yicha o'n yettinchi o'rinda turadi.

Xususan, "Xitoy gilosni 15 dollardan olishga tayyor. Lekin, ularning tasavvuridagi gilos bilan biz biladigan gilosning o'rtasida katta farq bor. Tavakkal qilib Xitoyga olib borilgan tonnalab gilosning 10 foizigina ularning talabiga javob beradi, qolganini qaytarishadi. Rossiya va BAA bilan ham shunga o'xshash muammo bor. Mahsulotlarimiz u yerda asosan zararkunandalarni deb chiqitga chiqib ketmoqda. Rossiyada mahsulot tarkibida qandaydir hashorat aniqlansa, butun boshli partiyani yo'q qilishadi. Shu sababli respublikamizda laboratoriyalar tashkil etildi, eksport uchun mo'ljallangan mahsulotlarni avval shu yerda tekshiruvdan o'tkazilmoqda. Bu esa yo'qotishlarning oldi olinishiga xizmat qiladi."⁹⁸

Konvertatsiyaning erkinlashuvi, eksport cheklovlari, sohadagi yashirin soliqlar va eksport qilinadigan mahsulotlar uchun oldindan to'lovning bekor qilinishi, eksport qiluvchilarga Markaziy bankdan naqd pul berilib, ularning tomorqa egalari mahsulotlarni naqd pulga sotib olishiga imkon berilishi eksport hajmi keskin oshishiga xizmat qildi. Birgina davlat tomonidan eksport siyosatining liberallashtirish natijasida mahsulotlar eksporti yuqoriladi.

Meva-sabzavot mahsulotlarini tayyorlash va eksportini tashkil qilishni muvofiqlashtirish sohasida hamda jahon va mintaqaviy meva-sabzavot mahsulotlari bozorlarining konyunkturasini tahlil etib borish, shu asosda respublika hududlarida yangi yetishtirilgan va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlarini sotuvga tayyorlash hamda eksport qilishni jadal rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilishi va amalga oshirilishini muvofiqlashtirilmoqda.

Hozirgi davrda mamlakatimizda eksport qiluvchi tashkilotlar tomonidan eksport mahsulotlarini yetishtirish va yuklab jo'natish bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishining monitoringini ta'minlash, ularning faoliyatida yuzaga keladigan, shu jumladan zarur moliyaviy resurslarni jalb qilish bilan bog'liq masalalarni hal etishga ko'maklashish hamda mamlakatda yangi uzilgan va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilishni tashkil etish uchun zamonaviy transport-logistika infratuzilmasini tashkil etishga doir takliflarni ko'rib chiqish va baholash, shu jumladan ixtisoslashtirilgan yangi infratuzilma obyektlarini tashkil qilish, sabzavot

⁹⁸ https://kun.uz/18076653?q=%2Fuz%2F18076653&utm_source=uznet.press&utm_campaign=topic

Caravan Gardens kompaniyasi direktori Jamshid Abdullaev «Umid 2.020» xalqaro konferentsiyasidagi nutqi

omborlari va sovutish qurilmalarini barpo etish, rekonstruksiya qilish va modernizatsiyalash, zamonaviy idish-qadoqlash mahsulotlari ishlab chiqarishni o'zlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Shunday qilib, qishloq xo'jaligi – mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirishda hamda logistika elementlarini joriy etishda, ish o'rinlari va aholi daromadini ko'paytirishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Shu bois, mamlakatimizda bog'dorchilik, uzumchilik, meva-sabzavotchilik, sholichilik, suvni tejash, agrokorxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari yo'lga qo'yilmoqda.

Mamlakatimiz aholisini vitaminlarga boy, ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va agrar tarmoqlari eksportida logistik salohiyatini oshirishda katta imkoniyatlarga ega qishloq xo'jaligi hamda bog'dorchilik sohasining o'ri beqiyos. Ushbu imkoniyatlardan to'liq foydalanish eksport logistik strategiyasini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini bilishni va ulardan samarali foydalanish tadbirlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu ko'p jihatdan mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, moddiy manfaatdorlik masalasi va moddiy-texnik ta'minot, mahsulot sotish, borasidagi muammolarni hal etishga ham bog'liqligini kuzatishimiz mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda "Logistika" so'zi (grekchada "Logistike – hisoblash, fikr qilish mahorati" ma'nosini anglatadi) Rim imperiyasi davrida oziq-ovqat mahsulotlarni taqsimlash bilan shug'ullanuvchi maxsus "logistlar" yoki "logistika" xizmatchilari vujudga kelgan vaqtdan qo'llanila boshlagan.

O'zbekistonlik iqtisodchilardan D.M.Umarova, M.A. Bo'ronovalar esa logistikani moddiy va axborot oqimlarini, ularning birinchi manbaidan to oxirgi iste'molchigacha bo'lgan harakatini boshqarish, rejalashtirish va tashkil etish⁹⁹ deb ta'riflashgan.

Quyidagi jadvalda iqtisodchi olimlar tomonidan logistika tushunchasiga berilgan ta'riflarni ko'rib chiqishimiz mumkin:

1-jadval

Iqtisodchi olimlar tomonidan logistika tushunchasiga berilgan ta'riflar¹⁰⁰

Mualliflar	Logistika tushunchasiga berilgan ta'riflar
A.N. Rodnikov	Logistika – bu eng avvalo tovar harakati zanjirini rejalashtirish, transportitovka, ya'ni transportda tashish, tovarlarni saqlash hamda boshqa materiallar va nomaterialning harakatlarini boshqarish, ularni nazorat qilib borish, ishlab chiqarish hududigacha material va xomashyolar xarakatlanish jarayonlarini takomillashtirish, zavodlar ichida xomashyo, material va yarim fabrikatlarni qayta ishlash, tayyor mahsulotlarni oxirgi talablar va manfaatlarga muvofiq iste'molchilarga yetkazib berish hamda tegishli axborot manbaalarga ishlov berish, ularni yetkazib berish va saqlashdir
T.V. Kosareva I. G Smirnov	Logistika – bu talablarni to'liq qondirish maqsadida xomashyo, materiallar, tugatilmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, xizmat, moliya va iste'mol joyigacha (qabul qilish, jo'natish, tashqi va ichki o'zgarishlarni qamrab olgan) vujudga keladigan oqimdan xabardor

⁹⁹ Logistika: O'quv qo'llanma. Umarova D.M., Bo'ronova M.A. – Toshkent, ToshDTU, 2006 – y

¹⁰⁰ Iqtisodiy adabiyotlarni o'rganish natijasida muallif tomonidan mustaqil tuzildi

	qiladigan ilova qilingan axborotlar oqimlarini yetarli darajada va samarali (xarajat va vaqt nuqtai nazaridan) boshqarish jarayonidir
D. Bauersoks	Logistika infratuzilmasi ishlab chiqarish obyektlari, axborot vositalari, transport kompaniyalari va ularning imkoniyatlari, omborxonalar, yuklarni tashish, qadoqlash, inventarizatsiyani boshqarish, yuklarni yuklash-tushirish terminallari va chakana do'konlarga tegishlidir
A.L.Nosov	Logistika- bugungi dunyo sharoitida xalqaro transport-logistika tizimlarining tashkil etilishi va samarali faoliyat yuritishi muammolarini tadqiq etadi. Xalqaro qatnovlarda aralash tashqi savdo tashuvlarini tashkil etishni takomillashtirish yo'nalishlarini ko'rsatgan holda aralash yuk tashuvlarini rivojlantirish istiqbollari alohida ta'kidlaydi
S. M. Rezer	Logistika-o'z ishida o'zgarishlar sharoitida mintaqaviy transport tizimlarini boshqarish modellari va muammolari ko'rib chiqilgan. Mamlakat ishlab chiqarish-transport tizimida transport turlarining o'zaro ta'sir usullari, transport ishlari bozorini prognozlash metodologiyasi va magistral yo'l transportida yuklash ishlarini rejalashtirish prinsiplari to'liq tahlil etgan
Q. A. Dadaboyev	Logistika – mahsulotlar oqimini boshqarish, xomashyo bilan ta'minlashdan boshlab, to oxirgi iste'molchiga tayyor mahsulot yetkazib berilguncha, shu bilan birga, materiallar harakatiga yordam qiluvchi moliyaviy va axborot oqimigacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi
Umarova D.M., Bo'ronova M.A.	Logistika – moddiy va axborot oqimlarini, ularning birinchi manbaidan to oxirgi iste'molchigacha bo'lgan harakatini boshqarish, rejalashtirish xamda tashkil etish
Muallif ta'rifi	Logistika – ichki va tashqi bozorlarda tayyor mahsulot va xom-ashyo harakatini optimallashtirish orqali tovar va xizmatlarning xaridorlar uchun qulay sharoit, arzon narxlarda yetkazib berilishini ta'minlashi, bozordagi raqobatni rag'batlantirish, hamda tashqi bozorda mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish jarayonini rivojlantirishdir

Yuqoridagi iqtisodchi olimlarning fikrlarini inobatga olgan holda, biz olib bmuassasa tadqiqotlarimiz natijasida "logistika" tushunchasiga quyidagi mazmunda ta'rif berishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz: "Logistika – ichki va tashqi bozorlarda tayyor mahsulot va xom-ashyo harakatini optimallashtirish orqali tovar va xizmatlarning xaridorlar uchun qulay sharoit va arzon narxlarda yetkazib berilishini ta'minlashi, bozordagi raqobatni rag'batlantirish, hamda tashqi bozorda mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish jarayonini rivojlantirishdir".

Shuningdek, bizning fikrimizcha, logistika faoliyati faqat moddiy va axborot oqimlarini, ularning birinchi manbaidan to oxirgi iste'molchigacha bo'lgan harakatini boshqarish, rejalashtirish va tashkil etishdan tashqari, mahsulotni yetkazib berishda tez va sifatli darajada yetkazish hamda uning xarajatlarini kamaytirish yo'llarini izlab topish maqsadga muvofiq. Logistika sohasi O'zbekistonda nisbatan yangi soha hamda tizim bo'lganligi uchun ham respublikamizda bu soha bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar yetarli darajada emasligini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunda bu sohada olimlarimiz tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarda ma'lum

darajada muammolar mavjud. Shuningdek, mamlakatimizda logistika sohasi bo'yicha ilmiy nazariy maqolalar hamda ilmiy izlanishlar olib borish maqsadga muvofiq.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida yer munosabatlari bo'yicha katta ishlarni boshlangan, 2022 - yilning o'zida 100 ming gektar ekin yerini aholiga dehqonchilik qilish uchun bo'lib berildi. Buning hisobidan 1,5 million tonna qo'shimcha oziq-ovqat yetishtirildi.

Eng asosiysi, qishloqlarda 400 mingta yangi dehqon xo'jaligi tashkil qilindi, 1 million 200 mingdan ziyod odamlarimiz band bo'lib, daromad olmoqda.

Shu bois, 2023 yilda ham suv ta'minoti yaxshi bo'lgan 100 ming gektar qo'shimcha ekin maydonlarini aholiga ajratish ko'zda tutilgan. Buning hisobidan qariyb 350 mingta yangi dehqon xo'jaligi tashkil etiladi.

Agar jami 750 mingta yangi dehqon xo'jaligini tadbirkorga, yer egasiga aylantira olsak, qishloqda juda ko'p ijtimoiy muammolar, avvalo, ishsizlik va kambag'allik masalasi yechiladi.

Viloyat va tuman hokimlari bu ishni samarali tashkil yetishga mas'ul va javobgar bo'lib, xalq oldida doimiy hisobot berib borishlari kerak. Buning uchun kooperatsiyani faol qo'llab-quvvatlaymiz, kichik va o'rta quvvatli saqlash korxonalari, saralash va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantiramiz. Umuman, agrar sohada yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish loyihalariga 2023 yilda 1 milliard dollar ajratiladi.¹⁰¹

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganlaridek: "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, e'tibor bering, tayyor mahsulot eksport qilindi. 724 ming tonna ho'l meva chetga sotildi va bu yurtimizga 856 million dollar valyuta keltirdi. Holbuki, ilgari ming-ming tonna turli shirin-shakar mevalarimiz dalada qolib, chirib ketar, isrof bo'lardi, eng yomoni, uvol bo'lar edi¹⁰²".

Xulosa va takliflar. O'zbekiston qishloq xo'jaligining yirik tarmog'i bo'lib hisoblangan meva-sabzavotchilik eksportida logistika zanjiri agrosanoat majmuasining quyi sohalaridan biri hisoblanadi. Bu tarmoq o'z ichiga meva-sabzavot yetishtiruvchi klassterlar, ilmiy tadqiqot muassasalari, ularning hududiy bo'linmalari, seleksiya tajriba maydonlari, meva-sabzavotlarni qayta ishlash korxonalari va ularni sotish bilan shug'ullanuvchi bir qator savdo va eksport kompaniyalarini qamrab oladi. Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida meva-sabzavotchilik tarmog'i eksportida ishlab chiqarish samaradorligini yuksaltirish hamda uning logistikasini bevosita ushbu tarmoq rivojini tizimli ravishda kompleks amalga oshirish usullarini ishlab chiqish hozirgi kunda dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirishga hukumat tomonidan alohida e'tibor berilib, meva-sabzavotchilik sohasidagi iqtisodiy munosabatlarga davlatning o'rnini sezilib turmoqda. Bozor munosabatlari shakllanishi

¹⁰¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023 – yil uchun murojaatnomasi <https://zkuqshvute.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-2023-yil-uchun-murojaat-nomasi-toliq-matn>

¹⁰² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Qishloq xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan 2017-yil 9-dekabrda tanqidiy marosimda nutqidan. www.pressservice.uz/uz/lists/view/1331.

sharoitida meva-sabzavotchilik tarmogʻidagi iqtisodiy munosabatlarning markazi va uning xarakatlaniruvchi kuchi asosini dehqon va fermer xoʻjaliklari egallaydi. Demak, bundan xulosa qiladigan boʻlsak, tizimdagi iqtisodiy munosabatlar shakllanishining dastlabki va eng asosiy boʻgʻini bu meva sabzavot mahsulotlari yetishtirish boʻgʻini hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Родников Андрей Николаевич, Логистика: Терминологический словарь. М.: ИНФРА-М, 2000. 352 с
2. Смирнов И. Г., Косарева Т. В. Транспортная логистика: Учебное пособие. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 234 с
3. Бауэрсокс Д. Логистика. Интегрированная цепь поставок. — М.: Илим-Бизнес, 2001
4. Logistika. Oʻquv qoʻllanma. Q.A.Dadabayev – Toshkent, TDIU
5. Logistika: Oʻquv qoʻllanma. Umarova D.M.,Boʻronova M.A. – Toshkent, ToshDTU, 2006 – y

ТУРИСТИК МАЖМУАЛАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БОШҚАРИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАРИ

Хомидов Қаххорали Қурбонали ўғли

Фаргона давлат университети

Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

xomidovqahhoral7@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада туристик мажмуалар фаолиятини бошқариш жараёнида маркетинг, режаслаштириш, таъкил этиш, мувофиқлаштириш, рағбатлантириш, ҳисоб ва назорат функциялари каби умумий функциялар билан биргаликда асосий фаолиятни бошқариш, қўшимча хизматларни бошқариш, хизмат сифатини бошқариш ҳамда меҳнат ва иш ҳақини бошқариш каби аниқ функциялар бажарилишини таъминловчи бошқаришнинг назарий-услубий жиҳатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Бошқарув тамойиллари, туристик мажмуанинг имижси, туристик мажмуа, бошқарув ёндашувлари, туризм хизматлари, менежментнинг қонунлари, ривожланиш тенденциялари, ривожланиш қонуниятлари.

Кириш. Жаҳонда тармоқ ва соҳаларнинг кооперациялашуви ва иқтисодий интеграциялашув жараёнларининг шиддатли ўзгаришлари асосидаги мультипликатив самарани ўзлаштиришга бўлаётган ҳаракатлар туризм соҳасида дестинацияларни ривожлантириш асосида иқтисодий тараққиётни таъминлашга, ҳудудларни мутаносиб ривожлантириш ва бу орқали аҳоли турмуш даражасини оширишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. "...Туристтик фаолиятдан олинаётган даромадлар ҳажми 2020 йилда пандемиядан олдинги кўрсаткичга нисбатан 72 фоизга камайган. Бироқ, 2021 йил якуни бўйича туризм соҳаси ялпи хизматларининг ҳажми ўтган йилдаги кўрсаткичга нисбатан 4 фоизга ортган". Туризм соҳасини ривожлантиришда мавжуд ва истиқболдаги имкониятларидан самарали фойдаланиш ҳамда туристик дестинацияларнинг рақобат устунлигини тадқиқот методологиялари асосида аниқлаш ҳамда фаолиятни стратегик бошқариш механизмини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Жаҳонда туристик мажмуаларнинг барча тузилмаларини ривожлантириш ҳамда уларнинг рақобатбардошлигини стратегик бошқариш бўйича механизмларни такомиллаштириш борасида кўплаб илмий-тадқиқотлар олиб борилмоқда. Туристтик мажмуалар мамлакат ва ҳудудлар иқтисодиётига таъсирини аниқлаш, ҳудудларнинг туристик салоҳияти ва инфратузилма фаолиятдан самарали фойдаланиш, улар жойлашган ҳудудларга йўналтирилган инвестициялар кўламини ошириш, мажмуаларни кенгайтириш асосида туристик кластерларни шакллантириш, фаолиятини ривожлантириш ҳамда улардаги рақобатбардошликни бошқаришнинг механизмларини такомиллаштириш, мажмуаларнинг рақобатбардошлигига таъсир этадиган омилларни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий-математик моделлаштириш, рақобат устунлигини таъминловчи кўп вариантли сценарийлардан фойдаланиш борасидаги тадқиқотлар бу борадаги илмий тадқиқотларнинг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

Ўзбекистонда туризм соҳасини кенг қамровли ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларнинг келгусидаги босқичида туристик дестинацияларга тадбиркорлик субъектларини кенг қамровли жалб этиш ва уларга иқтисодий дастакларни янада кенгайтириш асосида фаолиятни ривожлантириш, туристик мажмуаларни ривожлантириш ҳамда рақобатбардошлигини бошқариш механизмларини такомиллаштириш орқали туристлар сонини оширишга алоҳида эътибор берилмоқда. “... 2026 йилгача туризм соҳасида банд бўлган аҳоли сонини 2 баравар ошириб, 520 минг нафарга етказиш, туризм ва маданий мерос объектлари инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда 8 мингдан ортиқ маданий мерос объектларидан самарали фойдаланиш бўйича давлат дастурини қабул қилиш” вазифалари белгилаб берилди. Мазкур вазифаларни амалга оширишда туристик мажмуалар фаолиятини ривожланишида мавжуд туристик ресурс компонентларидан мақсадли фойдаланиш, дестинацияларнинг ҳудудий иқтисодиёт ривожланишига таъсир этувчи фаолият самарадорлигини ошириш, туристик мажмуалар рақобатбардошлигини ошириш имкониятларини кенгайтириш чораларини кўриш билан боғлиқ механизмларни такомиллаштиришни талаб этади.

Туристтик мажмуаларнинг рақобатбардошлик даражасини оширишнинг асосий омилларидан бири бу – туристик маконда мавжуд ресурслар (табiiй, антропоген ҳамда инсон ресурслари) дан самарали фойдаланилишини таъминловчи бошқарув тизимининг мавжудлиги ҳисобланади.

Туристтик мажмуаларда тадбиркорлик фаолиятини бошқариш тизими мажмуа доирасида бошқарув объекти ва субъектига эга бўлиб, бошқарув жараёнида аниқ белгиланган тамойиллар асосида белгиланган вазифаларни амалга ошириб боради ва бу билан мажмуадан фойдаланиш самарадорлигини таъминлайди. Самарали бошқарув тизими эса, ўз навбатида, туристик мажмуанинг имижини шакллантиради ёки оширади, мавжуд туристик ресурслардан олинаётган самарани оширади, мажмуа ҳудудидаги табiiй муҳитни кам ўзгариш билан сақлаб туришга муваффақ бўлинади. Жараён натижасида ушбу мажмуа тизимли бошқарувга эга бўлмаган, стихияли тадбиркорлик асосида фойдаланилувчи мажмуаларга нисбатан рақобат устунлигига эга бўлади.

Адабиётлар таҳлили. Ўзбекистонда туристик мажмуалар фаолиятини бошқаришнинг назарий жиҳатлари кўплаб иқтисодчилар томонидан ўрганилган бўлиб, булардан иқтисодчи олима М.Т.Алимова ўзининг “Ҳудудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари” номли докторлик диссертатсиясида туризм бозорида талаб ва таклифни мувофиқлаштириш, бошқарув концепсияси орқали туристик маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш, туризм соҳаси ривожланишининг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ҳамда ҳудудий туристик кластерни шакллантириш бўйича илмий мулоҳазаларни келтиради[1].

Шунингдек, МДХ олимлари С.Г.Сурков ва В.И.Криворучколарнинг “Международный туризм в России: проблемы развития и управления” номли асарида Россияда халқаро туризм бозори ривожланишининг асосий

йўналишлари ва интегратсион жараёнлар, туризм индустрияси субъектлари фаолияти, халқаро туризмни тартибга солиш механизмлари, халқаро туристик сиёсатнинг мақсадлари, вазифалари ва устувор бошқарув йўналишлари бўйича тадқиқотлар олиб борганлар[2].

Муаллифлар ўз асарида халқаро туризм ривожланишининг омиллари, глобаллашув жараёнларининг туристик мажмуалар бошқарув фаолиятга таъсири, туризм дестинатсияси ривожланиш хусусиятларига алоҳида эътибор қаратганлар. М.М.Рамадонова ва М.А.Макарченколarning "Государственное регулирование туристической деятельности" номли асарида туристик фаолиятни тартибга солиш усуллари, воситалари ва шакллари ёритиб берилган. Бунда туризм соҳасини бошқаришда давлатнинг ролига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Бироқ асарда туристик фаолиятни бошқарув усуллари ва воситалари таснифи ишлаб чиқилмаган[3].

Тадқиқот методологияси: Мақолада туристик мажмуалар рақобатбардошлигини бошқаришнинг методологик ёндашувлари, мазкур йўналиш бўйича иқтисодчи олимлар ва мутахассисларнинг фикрларига таянган ҳолда диалектик ва тизимли ёндашув, қиёслаш, эмперик тадқиқот ҳамда қиёсий таҳлил каби усуллари орқали туристик мажмуалар фаолиятини бошқаришнинг ўстувор йўналишларини белгилаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Асосий натижалар: Туристтик мажмуалар фаолиятини бошқариш жараёнида менежментнинг қонунлари (ихтисослаштириш, интеграция, марказлаштириш, демократлаштириш ҳамда вақт қонунлари), шу билан бирга бошқарув тамойиллари (яккабошчилик ва коллегиялик, илмийлик, режалилик, бошқарув шакл ва усуллари тақомиллаштириб бориш, кадрлар танлаш ва жойлаштириш, агентларнинг мустақиллиги ва эркинлиги, шахсий ташаббус ҳамда жавобгарлик ва таваккалчилик) умумий ҳолда амал қилиб, улар бошқа тармоқлардаги ҳолатдан соҳадаги фаолиятни ташкил этишдаги хусусиятлардан келиб чиқиб фарқланади.

Бугунги кунда жаҳонда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар иқтисодий муносабатлар доирасида мавжуд ва асосланган қонуниятлар инсониятнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда маълум бир даражада ўзгариши мумкинлигини кўрсатмоқда. Ана шундай тенденцияларнинг асосий қисми моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг хизматлашув томон юз тутаятганлиги билан изоҳланади. XX асрнинг охиридан бошлаб бугунги кунгача бўлган даврда жаҳон миқёсида моддий ишлаб чиқариш соҳалари инсониятнинг глобал даражадаги ахборот коммуникация соҳасидаги ривожланиши билан боғлиқ ўзгаришлар таъсирида ўз фаолиятини хизматлар соҳаси билан бириктирган ҳолда олиб боришга ҳаракат қилмоқда. Бундай ўзгаришлар ушбу соҳада фаолият олиб бораётган турли ҳажмдаги корхоналарнинг рақобат устунлигини таъминлаётганлиги корхоналар фаолиятида хизматлашув даражасининг ортиб боришига олиб келмоқда.

Туризм соҳаси моҳият жиҳатидан бевосита хизматлар соҳаси таркибига кирса-да, соҳа фаолиятининг асосий қисми бевосита моддий ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятига боғлиқ. Шу билан бирга туризм соҳасининг

ривожланиши моддий ишлаб чиқариш тармоқлари сингари жуда катта ҳажмдаги моддий воситаларни талаб қилмаслиги ҳамда фаолиятнинг табиий ресурслар мавжудлиги билан боғлиқлиги мамлакатимизда соҳани қисқа вақтда жадал ривожлантириш имконияти мавжудлигини кўрсатади. 2016 йилдан бошлаб мамлакат даражасида туризм хизматлари соҳасини ривожлантириш борасида олиб борилаётган тизимли ислохотлар ҳам соҳанинг мамлакат тараққиётини жадал ривожлантиришдаги "ўсиш" нуқталаридан бири бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Постиндустриал жамиятга ўтишдан бугунги кунгача бўлган ўзгаришлар таҳлили иқтисодий тизимларнинг саноатлашган иқтисодиёт, хизматлар иқтисодиёти ҳамда ўзгаришлар иқтисодиётига ўтиб боришини кўрсатади.

Фикримизча, иқтисодий ўзгаришларнинг кўриб ўтилаётган кетма-кетликда ривожланишининг асосий омили сифатида маҳсулот ёки хизматларнинг индивидуаллашувини кўрсатиб ўтиш тўғри бўлади. Чунки тараққиёт босқичларида коммодизация жараёнининг заифлашиб бориши ва, бир вақтнинг ўзида кастомизация жараёнининг кучайиб бориши кузатилади. Бу эса, жамиятда яратилаётган маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолчиларнинг хоши (истак)ларидан келиб чиқиб, индивидуаллашиб боришини кўрсатади.

Туристик мажмуалар фаолиятини бошқариш жараёнида ҳам маркетинг, режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш, рағбатлантириш, ҳисоб ва назорат функциялари каби умумий функциялар билан биргаликда асосий фаолиятни бошқариш, қўшимча хизматларни бошқариш, хизмат сифатини бошқариш ҳамда меҳнат ва иш ҳақини бошқариш каби аниқ функциялар бажарилиши таъминланади[4].

Туристик мажмуалар соҳасида фаолият кўрсатувчи корхоналарнинг бошқариш тузилмаси деганда барқарор муносабатларда бўлган, уларнинг ишлаши ва ривожланишини таъминлайдиган ўзаро боғлиқ элементлар тўплами тушунилади. Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси корхонанинг алоҳида қуйи тизимларининг таркиби, нисбати, жойлашуви ва муносабатларидан иборат. Бундай тузилмани яратиш, биринчи навбатда, корхонанинг алоҳида бўлинмалари ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятларни тақсимлашга қаратилади.

Бошқарувнинг ташкилий тузилиши доирасида бошқарув жараёни содир бўлади, унинг иштирокчилари орасида бошқарувнинг функциялари ва вазифалари тақсимланади. Шу нуқтаи назардан, ташкилий тузилма – бу корхонанинг мақсадларига эришишга қаратилган бошқарув жараёни содир бўладиган бошқарув фаолиятининг бўлиниши ва ҳамкорлиги шаклидир. Бошқарув тузилмаси турли хил алоқалар ўртасида тақсимланган барча мақсадларни ўз ичига олади, улар орасидаги алоқалар уларнинг бажарилишини мувофиқлаштиришни таъминлайди.

Туристик мажмуалар фаолиятининг шакллари, уни ташкил этишнинг мураккаблиги ҳамда кўп қирралилигини ўзида акс эттириши фаолиятни бошқариш ҳамда бошқарув самарадорлигида ўз аксини топади. Туристик мажмуалар фаолияти ва унинг таркибий қисмларига ёндашувларда айрим тадқиқотчилар туристик хизмат корхоналари жойлашган ҳудуднинг яхлитлигига

алоҳида эътибор қаратишган бўлса, айрим тадқиқотчилар туристик ресурсларнинг ҳудуд билан боғлиқлигига аҳамият берган.

Туристик мажмуалар фаолиятини бошқариш яхлит ҳудуд доирасида жойлашган, ўз фаолиятини ягона мақсадга йўналтирган бир қанча соҳа ва тармоқларга тегишли корхоналардан ташкил топганлиги бошқарув жараёнини тизимли ёндашув асосида ташкил этиш лозимлигини кўрсатади.

Ҳозирги кунда туризм, жумладан, туристик мажмуалар фаолиятидаги назарий тадқиқотлар ҳамда амалий бошқарув жараёнларида бошқарув назарияси ва амалиёти ривожига салмоқли ҳисса қўшган қуйидаги учта ёндашувга алоҳида эътибор қаратилмоқда:

1. Вазиятли ёндашув турли бошқарув усуллариининг универсаллиги вазият билан белгиланишига эътибор қаратади, бошқача айтганда, корхонанинг ўзида ҳам, унинг ички ва ташқи муҳитида ҳам юзага келадиган муаммоларнинг муқаррарлиги билан уни бошқаришнинг ягона, “энг яхши” усули мавжуд эмас.

2. Тизимли ёндашув корхонани ўзгарувчан ташқи муҳитда турли мақсадларга эришишга йўналтирилган кадрлар, тузилма, вазифалар ва технология каби ўзаро боғлиқ элементларнинг мажмуи сифатида қаралишини назарда тутди.

3. Жараёنли ёндашув бошқарувни ўзаро боғлиқ бошқарув функциялари, бизнес-жараёнларнинг узлуксиз кетма-кетлиги, деб ҳисоблайди.

Туристик мажмуалар фаолиятида ҳам хизматлар соҳасининг бошқа йўналишларидаги каби моддий ишлаб чиқаришдаги бошқарув жараёнларидан маълум даражада фарқланувчи ҳамда аниқ вазият, жараён ҳамда тизим билан боғлиқ ҳолдаги бошқарув ёндашувлари кўпроқ самарали ҳисобланади.

Бошқарув таълимотлари ичида вазиятли бошқарув назариялари сезиларли аҳамият касб этади. Ушбу назарияларнинг моҳияти турли вазиятларда бир хил бошқарув ҳаракатларининг натижалари бир-биридан сезиларли фарқ қилиши мумкинлиги, шунинг учун режалаштириш, бошқариш ёки назорат қилиш каби барча зарурий бошқарув ҳаракатларини амалга оширишда мутахассислар мавжуд вазиятдан келиб чиқишлари кераклиги билан изоҳланади.

“Вазиятли бошқарув назарияси” тушунчаси биринчи марта Р.Моклер томонидан қўлланилган бўлиб, ушбу тушунчанинг пайдо бўлиши мавжуд бошқарув назарияларининг амалий самарадорлигини етарли даражада эмаслиги билан изоҳланади[5].

Кейинчалик ушбу назария қатор тадқиқотчилар томонидан (М.Фоллет, Р.Стогдилл, П.Дракер, Ж.Вудворд ва бошқалар) ривожлантирилди ҳамда Лоуренс ва Лорш, Фидлер, Хершей ва Бланшард, Хауз ва Митчелл вазиятли бошқарув моделлари яратилди.

Вазиятли ёндашувнинг асосий нуқтаси бу – маълум бир вақтда фаолият натижасига кучли таъсир кўрсатадиган муайян ҳолатлар мажмуи бўлган вазият ҳисобланади. Вазиятли ёндашув анъанавий бошқарув назарияси, хулқ-атвор мактаби ва бошқарув фани мактаби концепцияларини инкор этмайди, ва шу билан бирга, бошқарувнинг тизимли ёндашуви каби ташкилий муаммолар ва уларнинг ечимлари ҳақида фикр юритиш усулидир[6].

Туристтик мажмуалар фаолиятини бошқаришга ёндашувлардан яна бири тизимли ёндашув ҳисобланади ҳамда бу ёндашув бошқарувнинг тизимлилик тамойилини очиб беради ва аниқлаштиради.

Ғарбда бошқарув жараёнларига тизимли ёндашувнинг асосчиси Людвиг фон Берталанфи ҳисобланади. Л.Берталанфи томонидан яратилган "тизимларнинг умумий назарияси" бошқарув жараёнларидаги тизимли ёндашувнинг асоси ҳисобланади[7].

Тизимли ёндашув тушунчасининг асосий вазифаси тизимни ўзаро боғлиқ элементлар (қисмлар) мажмуаси сифатида тушунишга асосланган турли тизимларнинг хатти-ҳаракати, фаолияти ва ривожланишини тушунтирувчи қонун ва тамойиллар мажмуини топишдан иборат. Тизим концепцияси тизим таҳлили ва синтезини ташкил этиш ҳамда бошқаришга нисбатан ёндашув ва усуллар мажмуи бўлиб, унда марказий ўринни тизим тушунчаси эгаллайди.

Бошқарув жараёнидаги ўзига хос жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда фаолият стратегияси ва тактикасида қуйи поғонадаги мақсадларга эришиш учун операциялар кетма-кетлигини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун "мақсадлар дарахти" шаклидаги тизимли ёндашув фаолиятнинг мантикий тузилишини, мураккаб муносабатлар шароитида мақсадларни тартиблаш ва муаммоларни аниқлаштириш учун энг мақбул услубий асос сифатида тавсия этилади. Маълумки, мақсадлар дарахти якуний мақсадга йўлни ҳамда шу асосда алоҳида вазифаларни қисқартириш имконини беради.

Туристтик мажмуаларнинг рақобатбардошлигини шакллантиришда бошқарув тузилмасининг фаолият самарадорлиги ушбу мажмуанинг рақобат устунликларини таъминлашдан кўзда тутилган мақсадларга боғлиқ. ШУ нуқтаи назардан, туристтик мажмуалар рақобатбардошлигини шакллантиришда уч босқичли "мақсадлар дарахти"ни ишлаб чиққан ҳолда барқарор рақобатбардошликни шакллантириш мақсадга мувофиқ.

"Мақсадлар дарахти"ни уч босқичли мақсадлардан шакллантириш рақобатбардошликнинг асосий ва ундан кейинги мақсадларини аниқлаб олиш ва фаолиятни айнан мана шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш имконини беради.

Масалан, туристтик мажмуалар рақобатбардошлигини шакллантиришнинг биринчи даражали мақсадларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- асосий туристтик хизматлар сифатини ошириш;
- туристтик мажмуада яратиладиган хизматларга бўлган талабни рағбатлантириш;
- туристтик мажмуа ҳудудида талаб юқори бўлган янги хизмат турларини шакллантириш ва ривожлантириш;
- мажмуада инфратузилма тизимларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;
- горизонтал ёки вертикал бошқарув асосида ягона мақсад йўлида бирлашган корхоналар тизимини шакллантириш стратегияларини амалга ошириш.

Рақобатбардошликнинг иккинчи ва учинчи даражадаги мақсадлари эса биринчи даражали мақсадлардан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Бунда асосий эътибор мажмуанинг рақобат устунлигини таъминловчи омилларни бошқариш ёки уларга таъсир этишни кўзда тутиши лозим. "Мақсадлар дарахти"даги иккинчи ва учинчи даражали мақсадлар қаторига умумий ҳолда қуйидаги мақсадлар киритилиши мумкин:

- кадрлар малака даражасини ошириш;
- жалб этилаётган инвестициялар ҳажмини ошириб бориш;
- даромадлар ҳажмини ошириш;
- мажмуада яратилаётган ҳар бир туристик хизматнинг рақобат устунлигини ошириш;
- етарли ресурс базасига эга бўлган устувор хизмат турларининг барқарор рақобатбардошлигини таъминлаш;
- мажмуада ташкилий ривожланишнинг илғор шаклларида фойдаланиш;
- мажмуадаги ўзаро боғланган тузилмаларнинг функционал фаолиятини яхшилаш;
- мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш.

Туристтик мажмуалар фаолиятини бошқарув жараёнларида кенг қўлланиладиган ёндашувлардан яна бири жараёнли ёндашув ҳисобланиб, бу ёндашув бошқарув жараёнларига ўзаро боғлиқ фаолият ёки функциялар шаклида қарайди.

Жараёнли ёндашувга таянч манбаа сифатида А.Файолнинг қарашларини асос қилиб олган ҳолда бир қатор тадқиқотчилар томонидан жараёнли ёндашув назария шаклига келтирилган. Ушбу ёндашув вакиллариининг аксарияти бошқарув жараёнларининг якуний натижасини фаолиятдаги бошқарув сифатида акс этишини таъкидлайдилар.

Жараёнли ёндашув асосчиларидан бири Э.Шухарт ҳисобланиб, у Тейлорнинг аниқ деталнинг алоҳида назорат қилиш бўйича қарашларидан бутун технологик жараёндаги операциялар барқарорлигини назорат қилиш учун назорат карталарини таклиф этди ва бу карталар яратилаётган маҳсулот сифати жараёнли назоратининг дастлабки инструментларидан бири бўлиб қолди[8].

Жараёнли ёндашувда бошқарув жараёни кетма-кет ва параллел ўзаро изчил боғланган режалаштириш – ташкил этиш – мотивлаштириш – назорат функциялар тизими сифатида келтирилиб, шу билан бир қаторда, бошқарув жараёнига алоқа ва қарор қабул қилиш боғловчи жараёнлар боғланади. Бошқача айтганда, алоқа ва қарорлар қабул қилиш кетма-кет тегишли бошқарув функциялари билан бир вақтда амалга оширилади.

Туристтик мажмуалар фаолиятини ривожлантириш ва уларда рақобатбардошликни бошқариш жараёнларида юзага келадиган ўзгаришларни ўлчаш имконияти қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда оммавий ҳодисалар ва миқдорларни тавсифловчи принциплар ва усулларга асосланган мезон ва кўрсаткичлар тизимида тақдим этилади:

- туристик мажмуаларнинг ривожланиш тенденциялари ва ҳозирги ҳолатини аниқлаш;

- туристик мажмуаларга туристлар оқимларининг ҳаракат йўналишлари ва хусусиятларини ўрганиш;

- туристик мажмуаларни ривожлантиришда унинг миқдорий ҳамда сифат хусусиятларини фарқлаш ва баҳолаш.

Хулоса ва таклифлар. Замонавий иқтисодий маконнинг шаклланиши шароитида туристик мажмуалар фаолиятини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мутлақ ва нисбий кўрсаткичлар тизими, уларнинг ўзгаришини тавсифловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар тизимига ўртача қийматлар киритилиши керак, бу эса тасодифий ҳолатлар туфайли умумлашган кўрсаткичнинг ҳар бир таркибий қисми хусусиятлари акс этмаган ҳодисаларнинг ривожланиш даражасини акс эттиради. Кўрсаткичларнинг қисман таҳлили туристик мажмуалар фаолиятини ривожлантириш жараёнларини уларнинг таркибий қисмларга бўлиниши ва улар ўртасидаги сабаб-оқибат муносабатларини аниқлаш асосида тузишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида) // И.ф.д. дисс. – Самарқанд: СамИСИ, 2017. 25-26-б.

2. Сурков С.Г. Международный туризм в России: проблемы развития и управления / С.Г. Сурков, В.И. Криворучко. – М.: Советский спорт, 2009. – 214 с.

3. Рамадонова М.М., Макаренченко М.А. Государственное регулирование туристической деятельности //Альманах научных работ молодых ученых университета ИТМО. – 2016. – С. 211-213.

4. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент: Дарслик. — Тошкент, “Ўқитувчи”, 2001 й. –75-77-бб.

5. Вачугов Д.Д. Основы менеджмента: учебное пособие. - М.: Высшая школа, 2005. – С. 59.

6. Мескон М., Альберт М. др. Основы менеджмента, –М.: Дело, 1997. – С. 56.

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В РАЗВИТИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Олимова Нодира Хамракуловна,
к.э.н., профессор,
Ферганский государственный университет,
olimova_nh@mail.ru,
+998906309911

Аннотация. Данная работа посвящена исследованию инновационных подходов в инвестиционной деятельности промышленных предприятий. В условиях глобализации и технологического прогресса предприятия сталкиваются с новыми вызовами и возможностями, что требует применения современных методов и инструментов управления инвестициями. В статье рассматриваются ключевые направления инноваций: цифровизация инвестиционных процессов, использование новых финансовых инструментов, учет экологических и социальных факторов (ESG), а также прогнозирование и управление рисками. Особое внимание уделяется развитию зеленых инвестиций и применению блокчейн-технологий и искусственного интеллекта. Анализ показывает, что внедрение этих инноваций способствует повышению эффективности, устойчивости и конкурентоспособности предприятий. Работа также подчеркивает важность государственной поддержки для успешной реализации инновационных проектов и повышения инвестиционной привлекательности. В заключение выделены ключевые аспекты государственной инвестиционной стратегии, направленной на поддержание устойчивого экономического роста и улучшение бизнес-среды.

Ключевые слова: экономическое развитие, инновации, инвестиции, инновационные подходы, инвестиционная деятельность, промышленные предприятия.

I. ВВЕДЕНИЕ

Инвестиционная деятельность промышленных предприятий представляет собой важнейшую составляющую их экономического развития, обеспечения роста и устойчивости на рынке. В условиях глобализации, экономической нестабильности и стремительного прогресса технологий предприятия сталкиваются с новыми вызовами и возможностями. Инновационные подходы к инвестициям помогают предприятиям адаптироваться к изменениям внешней и внутренней среды, оптимизировать процессы, улучшить финансовые результаты и укрепить свою конкурентоспособность. В данном контексте особое внимание уделяется подходам, которые позволяют повысить эффективность управления инвестициями, минимизировать риски и обеспечить долгосрочную устойчивость предприятия. Рассмотрим перспективные инновационные направления, которые могут оказать значительное влияние на развитие инвестиционной деятельности промышленных предприятий.

II. МЕТОДЫ

Для анализа и оценки перспективных инновационных подходов в инвестиционной деятельности использовался метод системного анализа,

который позволяет интегрировать различные компоненты в единую модель, а также метод сравнительного анализа для выделения ключевых тенденций и инноваций в инвестиционной сфере. Ключевыми направлениями анализа стали следующие:

1. Цифровизация инвестиционного процесса.
2. Применение новых финансовых инструментов.
3. Учет экологических и социальных факторов (ESG).
4. Риски и методы их минимизации.

III. АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

В рамках изучения инновационных подходов в инвестиционной деятельности промышленных предприятий, важно рассмотреть литературу, которая освещает ключевые аспекты и направления исследования: цифровизация инвестиционного процесса, новые финансовые инструменты, учет экологических и социальных факторов (ESG), а также методы прогнозирования и управления рисками.

Цифровизация инвестиционных процессов. В последние годы цифровизация инвестиционных процессов стала одной из главных тем в мировой экономике. Современные исследования подчеркивают важность применения блокчейн-технологий, искусственного интеллекта (AI), больших данных (Big Data) и интернета вещей (IoT) в управлении инвестициями. Эти технологии не только помогают повышать точность прогнозов, но и существенно сокращают операционные затраты. Например, Шумпетер (2003) в своей работе "Теория экономического развития" отмечает, что цифровизация становится важнейшим фактором повышения производительности и конкурентоспособности на глобальном рынке [12;10]. Внедрение цифровых платформ и автоматизация инвестиционного процесса позволяют существенно улучшить эффективность управления активами.

Применение новых финансовых инструментов. Инновационные финансовые инструменты, такие как зеленые облигации, социальные облигации и криптовалюты, начинают занимать важное место в инвестиционной деятельности. Эти инструменты открывают новые возможности для промышленных предприятий, позволяя инвестировать в экологически чистые проекты и проекты с социальным эффектом. В книге Буркова (2019) "Цифровизация экономики: вызовы и перспективы для бизнеса" автор анализирует влияние новых финансовых инструментов на капиталовложения в сферах, ориентированных на устойчивое развитие [5;4].

Учет экологических и социальных факторов (ESG). Учет экологических и социальных факторов становится важным аспектом инвестиционной деятельности, особенно в контексте устойчивого развития. Включение ESG-критериев в стратегию компании не только улучшает ее репутацию, но и снижает риски, связанные с соблюдением законодательства и экологическими стандартами. Работы, такие как исследование Thompson (2021) *ESG and the*

Future of Investment, демонстрируют, как эти факторы становятся решающими при принятии инвестиционных решений [10;15].

Прогнозирование рисков и управление ими. Одной из важнейших тем является использование инновационных методов прогнозирования рисков, в том числе с применением искусственного интеллекта и анализом больших данных. Современные исследования, такие как работы Ермакова (2020) [11] и Мейера (2020) [13], подчеркивают важность внедрения аналитических моделей для эффективного управления рисками в условиях неопределенности. Современные подходы к прогнозированию рисков помогают минимизировать финансовые потери и улучшить устойчивость предприятия.

Литература по теме инновационных подходов в инвестиционной деятельности промышленных предприятий охватывает широкий спектр вопросов, включая цифровизацию, использование новых финансовых инструментов, внедрение ESG-стандартов и методов прогнозирования рисков. Современные исследования показывают, что применение цифровых технологий и инновационных финансовых инструментов способствует повышению эффективности инвестиционных процессов, улучшению корпоративной социальной ответственности и минимизации рисков. Эти тенденции становятся важными для промышленных предприятий, стремящихся к устойчивому росту и конкурентоспособности на глобальном рынке.

IV. РЕЗУЛЬТАТЫ

1. Цифровизация инвестиционных процессов. Одним из наиболее перспективных инновационных направлений является цифровизация всех этапов инвестиционного процесса, включая оценку рисков, прогнозирование доходности и мониторинг инвестиционных проектов. Внедрение таких технологий, как блокчейн, большие данные (Big Data), искусственный интеллект (AI) и интернет вещей (IoT), позволяет значительно повысить точность прогнозов и оптимизировать управление капиталом.

Использование платформ для автоматизации инвестиционного процесса позволяет снизить затраты на управление активами и улучшить прогнозируемость результативности вложений. Инновации в области цифровых технологий также открывают новые возможности для привлечения капитала через краудфандинг и краудинвестинг, которые становятся доступными даже для небольших и средних предприятий.

2. Применение новых финансовых инструментов. В последние годы на рынке появились инновационные финансовые инструменты, такие как зеленые облигации, социальные облигации и криптовалюты, которые позволяют инвестировать в экологически чистые и социально ответственные проекты. Для промышленных предприятий такие инструменты могут служить не только способом привлечения капитала, но и средством повышения имиджа, а также обеспечения устойчивого развития.

Особое внимание стоит уделить облигациям и акциям нового поколения, которые ориентированы на привлечение инвестиций в высокотехнологичные и

инновационные проекты. Эти финансовые инструменты поддерживают развитие зеленых технологий, устойчивой энергетики и других передовых направлений.

3. Учет экологических и социальных факторов (ESG). Экологическая и социальная ответственность становятся неотъемлемой частью стратегии инвестиционной деятельности. ESG-критерии (экологические, социальные и управленческие факторы) активно внедряются в практику крупных промышленных предприятий, что влияет на решения инвесторов. Включение экологических и социальных факторов в оценку инвестиционных проектов позволяет не только улучшить репутацию компании, но и снизить потенциальные риски, связанные с соблюдением законодательства, а также повысить привлекательность для долгосрочных инвесторов.

Наибольший интерес представляет развитие зеленых и устойчивых инвестиционных стратегий, которые ориентированы на улучшение экологической ситуации и повышение социальной ответственности бизнеса.

4. Прогнозирование рисков и управление ими. Сложность современной экономической среды требует внедрения инновационных методов управления рисками в инвестиционную деятельность. Развитие методов прогнозирования рисков с использованием искусственного интеллекта и анализом больших данных позволяет минимизировать финансовые потери и сделать управление рисками более эффективным. Внедрение передовых аналитических моделей позволяет на ранних стадиях выявлять угрозы и своевременно реагировать на изменения в макроэкономической и микроэкономической ситуации.

Становление Республики Узбекистан, интеграция ее экономики в мировое сообщество происходит в сложных условиях. Республика преодолевает трудности переходного периода и ищет эффективные модели будущего с учетом мировых и региональных направлений, важнейшей из которых является стремление идти по пути устойчивого развития.

“...Мы сделали решительные шаги на пути к кардинальному улучшению инвестиционной и бизнес-среды в стране, поэтапному устранению всех барьеров. Осуществляемые нами масштабные реформы направлены именно на то, чтобы каждый инвестор чувствовал себя свободно и уверенно.

В последние годы наша экономика выросла почти в два раза. По итогам прошлого года рост составил 6 процентов. Уровень инфляции снизился до 9 процентов. Неуклонно растут показатели торгового оборота. Сохраняется стабильность валютного рынка и золото-валютных резервов. За последние годы в стране освоено более 60 миллиардов долларов иностранных инвестиций. В социальную сферу и инфраструктуру привлечено более 14 миллиардов долларов средств международных финансовых институтов.

Только в прошлом году объем иностранных инвестиций увеличился почти вдвое. В этой связи с большим удовлетворением отмечу запуск свыше 300 инвестиционных и промышленных проектов совместно с ведущими компаниями и крупными брендами мира, такими как “ACWA Power”, “Masdar”, “Total Eren”, “Volitalia”, “Çalık” и “Aksa” – в сфере энергетики, “Air Products”, “Indorama” и “Kamce” – в химической промышленности, “Orano” и “Danieli” – в

горнодобывающей отрасли и металлургии, “BYD”, “Kia” и “Samsung” – в автомобилестроении и электротехнике, “Koç” и “Knauf” – в строительстве, созданы сотни тысяч новых рабочих мест.

В целях поддержки предпринимательства и бизнеса мы разработали ряд конкретных мер и по другим приоритетным направлениям. Мы придаем важное значение развитию инфраструктуры промышленных зон и направляем на эти цели бюджетные средства. Наша основная цель заключается в том, чтобы Узбекистан стал надежным и долгосрочным партнером для иностранных инвесторов.

Наше государство гарантирует развитие рыночных отношений, надежную защиту прав инвесторов, дальнейшее совершенствование благоприятной инвестиционной и деловой среды, создание более широких возможностей и условий для честной конкуренции, обеспечение неприкосновенности частной собственности и независимости судебной системы.” [1]

Национальный аспект устойчивого развития для Республики Узбекистан определяется, прежде всего, становлением ее как суверенного государства, необходимостью быстрее выхода из социально-экономических трудностей и экологической напряженности, повышением уровня жизни населения, вхождением в мировое сообщество, сохранением добрососедских отношений с другими странами мира и взаимовыгодным сотрудничеством.

В настоящее время, осуществляемая государственная научная и техническая политика страны направлена на концентрацию усилий, доступных ее научно-техническому потенциалу для решения социально-экономических проблем в условиях постепенного перехода в социально ориентированную рыночную экономику. Эффективное и качественное функционирование отраслей экономики играет важную роль в создании условий для устойчивого роста национальной экономики, а также социального развития страны. Современное состояние экономики характеризуется существенным износом основных производственных фондов. Для осуществления замены изношенных основных фондов, расширения производства или выпуска новых товаров или услуг требуются инвестиции в основной капитал. Но при этом важнейшей функцией инвестиций в основной капитал должна быть инновационной: с их помощью осуществляется инновационное обновление основных фондов на основе использования научно-технических достижений для производства новой или улучшенной конкурентоспособной продукции, новых или модифицированных эффективных технологий.

V. ОБСУЖДЕНИЕ

Использование инновационных подходов в инвестиционной деятельности промышленных предприятий может привести к значительному повышению эффективности и устойчивости бизнеса. Внедрение цифровых технологий и новых финансовых инструментов способствует оптимизации процессов принятия решений и снижению затрат. Экологические и социальные факторы становятся все более важными для оценки привлекательности инвестиционных проектов, и их учет дает дополнительные конкурентные преимущества.

Применение инновационных методов прогнозирования и управления рисками позволяет предприятиям адаптироваться к внешним и внутренним изменениям, минимизируя возможные потери и улучшая финансовую устойчивость. Важно отметить, что для успешной реализации таких подходов необходимо сочетание передовых технологий, эффективного управления и поддержки со стороны государства.

Инвестиции - необходимое условие осуществления инноваций. Без инноваций капитальные вложения могут оказаться неэффективными и даже вредными, продлевая будущее производство неконкурентоспособных продуктов. Более того, без инноваций инвестиции часто оказываются невозможными, поскольку заменяемое устаревшее оборудование уже не выпускается, его не найти на рынке. Поэтому основным источником инноваций, в том числе и радикальных, являются инвестиции в основной капитал.

Инновационная функция инвестиций не сводится к замене устаревших фондов новыми на том же предприятии и для производства тех же продуктов (товаров или услуг). С помощью инвестиций осуществляется межпродуктовое (в основном в рамках предприятия) и межотраслевое перераспределение амортизации, прибыли и привлеченных средств для осуществления инноваций. Причем при освоении микроинноваций и улучшающих инноваций такое перераспределение осуществляется в минимальной степени. При освоении и распространении базисных инноваций, новых поколений техники (технологий) и технологических укладов межотраслевое и межпродуктовое перераспределение инвестиционно-инновационных ресурсов производится в крупных масштабах.

Необходим переход на инновационный путь развития. Реализация инновационной политики в республике тесно связана с изменением структуры ведущих отраслей экономики, несущей научно-технический прогресс, и обеспечением масштабных качественных изменений в экономике. Повышение роли инвестиций в обеспечении стабильного макроэкономического роста непосредственно зависит от технологической структуры инвестиций. Это объясняется тем, что относительно высокий уровень строительно-монтажных работ в технологической структуре инвестиций приведет к появлению новых производственных объектов, а высокий уровень затрат на оборудование, инструменты, инвентарь в технологической структуре инвестиций способствует техническому и технологическому перевооружению деятельности предприятий.

Большой экономический интерес для развития инновационного процесса представляют зарубежные инвестиции, привлечению которых может способствовать предоставление относительно дешевой, но квалифицированной рабочей силы и стабильного рынка сбыта в Узбекистане. Но для этого необходимо усилить реальные гарантии сохранности и возврата иностранных кредитов и инвестиций, которые будут обеспечиваться отечественными страховыми организациями на внутреннем рынке республики. В качестве материального обеспечения зарубежных кредитов и инвестиций, видимо,

целесообразно использовать республиканские авуары в зарубежных банках, а также вкладывать валюту в совместное производство за рубежом [3].

Следовательно, осуществление рыночных реформ в Узбекистане, включая углубление процессов приватизации, достижение макроэкономической стабилизации и обеспечение устойчивого экономического роста, коренные структурные преобразования в национальном народнохозяйственном комплексе неразрывно связаны с проведением активной инвестиционной политики.

В стратегии “Узбекистан-2030” определены задачи по обеспечению макроэкономической стабильности в стране, поддержанию высоких темпов экономического роста, выведению страны в пятерку сильнейших инновационно развитых стран в период до 2030 года. Все эти обстоятельства требуют особого подхода к вопросам иностранных инвестиций с целью обеспечения экономического роста [14].

Весьма важную роль в этих процессах могут сыграть иностранные инвестиции. Именно это обстоятельство представляет собой для нас особый интерес. Иностранные инвестиции - один из основных факторов, способствующих ускоренному экономическому развитию страны. Даже такие высокоразвитые государства как США, Германия, Франция, Япония, Великобритания и другие рассматривают постоянное привлечение иностранного капитала как необходимое средство роста их экономического потенциала, улучшения благосостояния граждан. Активизирующее влияние иностранных инвестиций наглядно доказывает и опыт стран, которые находятся в состоянии бурного экономического развития - Китай, Южная Корея, Сингапур, Малайзия и другие восточно-азиатские страны. Их правительства создали благоприятный климат, и результаты не замедлили сказаться [7]. Остановимся на том, какие наиболее важные задачи, стоящие перед экономикой нашей республики, можно разрешить при помощи иностранных инвестиций.

Привлечение дополнительного инвестиционного капитала. Рынок капитала в республике только начинает развиваться, поэтому он не может обеспечить требуемых объемов капитала для крупных проектов. Кроме того, затруднен доступ к твердой валюте, необходимой для закупки товаров отсутствующих на местном рынке. Иностранные инвестиции позволяют решить сразу обе эти проблемы, так как они являются источником внешнего капитала. Иностранный инвестор неограничен относительной неразвитостью местных рынков капитала или способностью страны генерировать иностранный поток наличности путем экспорта товаров.

Доступ к передовой технике. Многие предприятия республики используют устаревшие оборудование и технологии, что значительно снижает производительность труда и приводит к производству товаров более низкого качества. Это влияет на их конкурентоспособность и уменьшает возможность зарабатывать твердую валюту. Иностранные инвестиции позволяют решить эту проблему, так как инвестиционные товары воплощают передовую технику, а предприятия могут использовать новые технологии. Альтернатива покупки прав на использование технологии требует затрат дорогостоящей иностранной

валюты. Инновационные процессы позволяют резко увеличить производительность труда на предприятиях республики и будут стимулировать инвестиции в них. Иностранные инвесторы несут с собой передовые апробированные методы управления и предоставляют возможность их изучения и использования. Такая передача опыта особенно важна в условиях создания СП, приватизации местных предприятий иностранными инвесторами. Выигрывают обе стороны - иностранная фирма-инвестор восполняет местные знания и контакты, а местные предприятия пользуются предложенными методами, чтобы повысить производительность труда и улучшить качество продукции.

Улучшение доступа к мировому рынку. Иностранные инвесторы помогут осуществить доступ к распределенным каналам и обрести опыт продажи товаров на мировом рынке, что позволит развить экспортные возможности республики и создает надежный источник получения иностранной валюты. Благодаря способности анализировать экономические возможности предприятия иностранные инвесторы окажут помощь, которая ускорит доступ к внешним источникам фондов и будет служить основой для образования капитала, если активы первоначально продаются и если требуются инвестиции для реорганизации производства, изменения его структуры. Участие иностранных инвесторов может увеличить эффективность процесса путем реализации возможностей новых приватизированных предприятий.

Связь инвестиций и инноваций как факторов социально-экономического развития страны. Инвестиции и инновации являются довольно взаимосвязанными структурными элементами рынка, следовательно, любая инвестиционная тактика, которую осуществляет то или иное предприятие, будет определенным образом связана с инновационной деятельностью. Таким образом, в Республике Узбекистан будет осуществляться комплекс мер, направленный на дальнейшее повышение конкурентоспособности национальной экономики (таблица).

Таблица-1

Отрасли Узбекистана с наибольшим инвестиционным потенциалом [19]

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Инновационные подходы к инвестиционной деятельности могут существенно изменить как процессы внутри предприятия, так и внешние условия для привлечения капитала. Промышленные предприятия, активно внедряющие цифровые технологии, учитывающие экологические и социальные факторы, а также применяющие современные финансовые инструменты и методы управления рисками, смогут успешно развиваться и занимать лидирующие позиции на рынке.

В соответствии с этим основные направления государственной инвестиционной стратегии можно сформулировать следующим образом:

- всемерная поддержка приоритетных отраслей с целью обеспечения высокой конкурентоспособности отечественной продукции на внутреннем и мировом рынках и повышение экспортного потенциала страны;
- проведение целенаправленной политики по углублению структурных преобразований;
- осуществление государственного финансирования приоритетных инвестиционных проектов на конкурсной основе;
- развитие производственной и социальной инфраструктуры;
- совершенствование условий для активизации инвестиционно-инновационной деятельности как отечественных, так и иностранных инвесторов.

VII. СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на III Ташкентском международном инвестиционном форуме. <https://president.uz/ru/lists/view/7194>
2. Акишина М.Н. Инвестиционная деятельность: теория и практика / М.Н.Акишина. - М.: Юрайт, 2021. - 320 с.
3. Ақобирова Д.Н. Инновационная стратегия. / Д.Н.Ақобирова. – Т.: ТГЭУ, 2011. – 352 с.
4. Arjaliès D.L., & Mundy J. The Influence of Corporate Social Responsibility on Investment Decisions / D.L.Arjaliès, J.Mundy // Journal of Business Ethics. - 2013. - Vol. 114, No. 2. - P. 27-40.
5. Барков С.В. Зеленые инвестиции: экологический подход и финансовые инструменты / С.В.Барков. - М.: Финансовый университет при Правительстве РФ, 2021. - 250 с.
6. Бурков В.И. Цифровизация экономики: вызовы и перспективы для бизнеса / В.И.Бурков. - М.: Научный мир, 2019. - 280 с.
7. Вахабов А.В. Модернизация экономики. / А.В.Вахабов, Г.Х.Разыкова. – Т.: ТГЭУ, 2014. – 157 с.
8. Van der Meer-Kooistra, J. Blockchain in Business: A Tool for Innovation and Value Creation / J.Van der Meer-Kooistra // Journal of Strategic Innovation and Sustainability. - 2022. - Vol. 18, No. 1. - P. 102-118.
9. Гвоздецкий О.П., и др. Управление рисками в условиях глобализации / О.П.Гвоздецкий, И.В.Гудков, А.П.Иванов и др. - М.: Речь, 2022. - 320 с.

10. Ghosh S. (Ed.) Blockchain for Finance and Supply Chain: New Concepts and Applications / Ed. by S.Ghosh. - London: Palgrave Macmillan, 2020. - 350 p.
11. Ермаков В.И. Технологии прогнозирования и анализа данных для бизнеса / В.И.Ермаков. - СПб: Питер, 2020. - 280 с.
12. Котлер Ф., и др. Маркетинг 4.0: Переход от традиционного к цифровому / Ф.Котлер, Х.Хан, А.Кумар и др. - М.: Эксмо, 2016. - 320 с.
13. Мейер А.Л. Инновации в управлении рисками и инвестициями / А.Л.Мейер. - М.: Инфра-М, 2020. - 280 с.
14. Olimova N.X. Xorijiy investitsiyalar: oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. / Farg‘ona, FDU, 2023. - 345 b.
15. Thompson L. ESG and the Future of Investment / L.Thompson // Harvard Business Review. - 2021. - Vol. 99, No. 4. - P. 28-35.
16. Friedman T.L. Thank You for Being Late: An Optimist's Guide to Thriving in the Age of Accelerations / T.L.Friedman. - New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016. - 480 p.
17. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития / Й.А.Шумпетер. - М.: Экономика, 2003. - 416 с.
18. World Economic Forum. The Future of Jobs Report. - 2020. - Режим доступа: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>. - Дата обращения: [20.02.2022].
19. Данные Евразийского банка развития

KORXONALARDA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Bayboboeva Firuza Nabijonovna

i.f.d., dotsent

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, “Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik” kafedrası dotsenti

firuzanabijonovna@mail.ru

[+998905555530](tel:+998905555530)

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning samaradorligini oshirishda nazariy-uslubiy asoslari tavsiflangan. Garchi tadbirkorlik atamasi va faoliyati vujudga kelarkan u xavf-xatarga yaqin faoliyat deb qayt etilgani sababli shunday xulosaga kelish mumkinki, demak iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash asosida tadbirkorlik faoliyati samaradorligini ta'minlash mumkin. Tadbirkorlik sub'yektlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda avvalo davlatning iqtisodiy xavfsizligi ya'ni birinchi navbatda mamlakat iqtisodiy ahvolidan yomonlashishiga olib keladigan salbiy tashqi va ichki ta'sirlar ta'siridan himoyalashni ta'minlash kerakligi to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, korxonalar, samaradorlik, iqtisodiyotni rivojlantirish, ishlab chiqarish, xavf-xatar.

I. KIRISH

Kichik biznes sohasi iqtisodiyotni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash, bandlik va har qanday sharoitlarga moslashuvchanligi tufayli drayver soha hisoblanadi.

Olimlardan M.R. Boltaboev va boshqalarning fikricha “Kichik biznes faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar davlatga bog'liq bo'lmagan holda ya'ni katta kapital mablag'larsiz o'zlari ish joylarini joriy etishlari hozirgi davrda bizda vaqtinchalik mavjud bo'lgan tovarlar tanqisligini kamaytirishlari va hattoki bu tanqislikni butunlay yo'qotishlari mumkin” degan ta'rifni keltirib o'tganlar.¹⁰³

Bugungi kunda tadbirkorlik nazariyasini rivojlantirishning to'rtta bosqichi mavjud. XVIII asrdayoq vujudga kelgan birinchi bosqichda tadbirkorlik xavf xatarini o'ziga olish boshqacha qilib aytganda tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat ekanligi qayd etilgan.¹⁰⁴

Garchi tadbirkorlik atamasi va faoliyati vujudga kelarkan u xavf-xatarga yaqin faoliyat deb qayt etilgani sababli shunday xulosaga kelish mumkinki, demak iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash asosida tadbirkorlik faoliyati samaradorligini ta'minlash mumkin.¹⁰⁵

Iqtisodiy xavfsizlik bu iqtisodiy kategoriyadir. Chunki u iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sishi ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlarni optimal darajada qondirilgan,

¹⁰³ Болтабоев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Ходжаев Р. Кичик бизнес ва тadbirkorlik: ўқув қўлланма. Тошкент: 2010. 410 б.

¹⁰⁴ Болтабоев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Ходжаев Р. Кичик бизнес ва тadbirkorlik: ўқув қўлланма. Тошкент: 2010. 410 б.

¹⁰⁵ Bayboboeva. F. (2023). FUNCTIONAL ELEMENTS AND DIRECTIONS OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE. *Economics and Innovative Technologies*, 11(3), 262–268. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss3/i27

ratsional boshqarishni amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi¹⁰⁶, deb ta'rif keltirgan. Ushbu nazariy qarash orqali muallif iqtisodiy xavfsizlik mamlakat iqtisodiy ehtiyojlarini qondiruvchi omil ekanligini nazarda tutmoqda.

Shu tariqa ko'plab mamlakatimiz olimlari, tadqiqotchilar "Iqtisodiy xavfsizlik" va tadbirkorlik sub'yektlarida ushbu atamalarga o'zlarining ilmiy va nazariy qarashlari hamda mualliflik ta'riflarida iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'lishi haqida fikr yuritib u o'zining ob'yektlari va sub'yektlari nuqtai nazaridan turli shakllarda namoyon bo'lishini ta'kidlagan.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodchi olim I.S. Xotamov "Iqtisodiy xavfsizlik davlat milliy xavfsizligini ta'min etuvchi asosiy bo'g'inlaridan biri, mamlakat iqtisodiy ehtiyojlarini kafolatli ta'minlash yo'llari, vositalari va usullariga asoslanuvchi qarashlar yig'indisidan iborat. Kontseptual ko'rinishda u davlat iqtisodiy potentsiali holatidan kelib chiqadigan iqtisodiy xavfning asosiy omillari tahliliga asoslanadi"¹⁰⁷ deb ta'rif keltirgan. Ushbu nazariy qarash orqali muallif iqtisodiy xavfsizlik mamlakat iqtisodiy ehtiyojlarini qondiruvchi omil ekanligini nazarda tutmoqda.

Yana bir mamlakatimiz iqtisodchi olimi H.P. Abulqosimov "Xavfsizlik ko'p qirrali bo'lib, u butun insoniyat, davlat yoki iqtisodiy tizimning normal faoliyat yuritishi, rivojlanishi uchun noxush, salbiy, zararli ta'sirlardan, xavf-xatarlardan saqlanish, himoyalaniş holatini ifodalaydi. Xavfsizlik umumiy tarzda ziyon yetkazish uchun potensial sharoitlarning yo'qligi, saqlanishlik, himoyalaniş va ishonchlikni anglatadi"¹⁰⁸ deya ta'rif keltirib, "Korxonalarining (firma) iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari sifatida faoliyat yuritishi nuqtai nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq. Korxonaning (firma) ixtisosligiga ko'ra xavfsizligini ta'minlash xususiyatlari ham turlicha bo'lishi tabiiydir"¹⁰⁹ degan fikrni ilgari surgan.

Mamlakatimiz olimlaridan professor I.B. Israilov o'z ilmiy qarashlarida "Iqtisodiy xavfsizlik – milliy iqtisodiyotning mustaqil rivojlanish hamda barqarorligi, maromiyligi, doimiy yangilanish imkoniyatini beradigan omillar hamda shart-sharoitlarni ta'minlanganligidir"¹¹⁰ deya ta'rif keltirib o'tgan.

Professor T.E. Kochergina, "Iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasiga iqtisodiy tizimning o'zini-o'zi o'zgaras hajmlarda, doimiy miqdoriy va sifat jihatdan takror

¹⁰⁶Хотамов И.С. Иқтисодий хавфсизлик ва рақамли иқтисодиёт // "Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни шакллантиришда менежмент ва корпоратив бошқарувнинг аҳамияти" халқаро илмий-амалий конференция. Тошкент: ТДИУ, 2020. 376 б.

¹⁰⁷Хотамов И.С. Иқтисодий хавфсизлик ва рақамли иқтисодиёт // "Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни шакллантиришда менежмент ва корпоратив бошқарувнинг аҳамияти" халқаро илмий-амалий конференция. Тошкент: ТДИУ, 2020. 376 б.

¹⁰⁸Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий хавфсизлик: ўқув қўлланма. Тошкент: Академия, 2006. 310 б.

¹⁰⁹Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий хавфсизлик: ўқув қўлланма. Тошкент: Академия, 2006. 310 б.

¹¹⁰Исраилов И.Б. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг долзарб масалалари // "Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари" республика илмий-амалий конференция. Тошкент: ТДИУ ва ЎРБПА, 2019.

ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgan holati"¹¹¹ deb ta'rif bermoqda. Mazkur ta'rifda olim iqtisodiy tizimda o'zgaras hajmlarda miqdor va sifat jihatdan takror ishlab chiqarishga ega bo'lgan sub'yektlar iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlay olish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlamogda.

D.V. Gordienko, "Iqtisodiy xavfsizlik" milliy xo'jalikning ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanganlik holati bo'lib, bu holat jamiyatning izchil rivojlanishini, ichki va tashqi salbiy omillar ta'sir ko'rsatayotgan sharoitda ham iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi"¹¹² deya ta'kidlab o'tgan.

O.A. Ryazanova, o'z tadqiqot ishida "Kichik biznes sub'yektlarining iqtisodiy xavfsizligi bu kichik korxonalar uchun ichki va tashqi tomondan ta'sir etuvchi tahdid omillarining salbiy ta'siri sharoitida rivojlanish salohiyati, moliyaviy barqarorlik darajasini ta'minlash imkoniyatlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi"¹¹³ deya ta'rif keltirib o'tgan.

O.I. Vasilchuk o'zining ilmiy nazariyasida "Kichik va o'rta biznes sub'yektlarida iqtisodiy xavfsizlik – bu uzoq muddatli istiqbolda tadbirkorlikni barqaror rivojlanishini ta'minlovchi me'yoriy va huquqiy shart-sharoitlar kombinatsiyasidir"¹¹⁴ degan yondashuvni ilgari surgan. Muallif ushbu yondashuvda kichik biznes va tadbirkorlik sub'yektlarida iqtisodiy xavfsizlikka iqtisodiy omillardan tashqari me'yoriy-xuquqiy munosabatlarning ta'sir etishini nazarda tutmoqda.

Akademik L.I. Abalkin esa, "Iqtisodiy xavfsizlikning eng muhim tarkibiy elementlari bu iqtisodiy mustaqillik, barqarorlik va milliy iqtisodiyotning barqarorligi, shuningdek o'zini-o'zi rivojlantirish va taraqqiyot qobiliyatidir"¹¹⁵ deya ta'rif keltirgan.

III. NATIJALAR

Tahlil jarayonida kuzatuv metodi orqali korxonaning iqtisodiy xavfsizligining funktsional elementlari aniqlangan, hamda korxonada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari aniqlangan.

IV. MUHOKAMA

Ilmiy adabiyotlarda "korxonaning iqtisodiy xavfsizligi" tushunchasini talqin qilish bo'yicha yagona fikr mavjud emas. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligining muhim xususiyatlarini muhokama qilishda bir nechta yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

¹¹¹Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: учебник. Ростов-н/Д: Феникс, 2007. 300 с.

¹¹²Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства: Курс лекций: учеб-метод пособие. Москва: Финансы и статистика ИНФРА-М, 2009. 206 с.

¹¹³Рязанова О.А. Развитие мониторинга факторов экономической безопасности субъектов малого бизнеса на основе риск-ориентированного подхода: дисс. Москва: 2018. 17с.

¹¹⁴Васильчук О.И. Процедуры аудита деятельности предприятий малого и среднего бизнеса, направленные на обеспечение экономической безопасности // Инновационное развитие экономики. 2011. № 3. С. 17-20.

¹¹⁵Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. №12. С. 10-29.

Birinchi guruh mualliflari korxonaning iqtisodiy xavfsizligini resurslar yoki korxona salohiyatidan samarali foydalanishni ta'minlovchi davlat sifatida izohlaydilar. Ushbu yondashuv tarafdorlari korxonaning iqtisodiy xavfsizligini aniqlashda tahdid tushunchasidan foydalanmaslikka harakat qiladilar, maqsadga erishish, korxona faoliyatining iqtisodiy tushunchalariga e'tibor qaratadilar. Resurs-funksional yondashuvga A.A. Odintsov¹¹⁶, A.Y. Evseeva, S.V. Kotik¹¹⁷, E.A. Oleinikov¹¹⁸, N.V. Matveev¹¹⁹, A.A. Bepalko¹²⁰, V. A. Bogomolov¹²¹ kabi olimlar amal qiladi.

Ikkinchi guruh mualliflari, masalan, M.I. Korolev¹²², A.G. Shavaev¹²³, V.I. Yarochkin¹²⁴ korxonaning iqtisodiy xavfsizligini iqtisodiy jinoyatlardan himoyalash deb belgilaydi. Ko'pincha korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash qarama-qarshilik, turli xil iqtisodiy jinoyatlardan (o'g'irlik, firibgarlik, qalbakilashtirish, sanoat josusligi va boshqalar) himoya qilish bilan bog'liq. Shubhasiz, bu tahdidlar juda muhim va ularni doimiy ravishda tahlil qilish va hisobga olish kerak, ammo korxonaning iqtisodiy xavfsizligini faqat shu bilan kamaytirish mumkin emas.

Nazariy asoslarni o'rganish va sarhisob qilish natijasida shu xulosaga kelish mumkinki, tadbirkorlik sub'yektlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda avvalo davlatning iqtisodiy xavfsizligi ya'ni birinchi navbatda mamlakat iqtisodiy ahvolidan yomonlashishiga olib keladigan salbiy tashqi va ichki ta'sirlar ta'siridan himoyalashni ta'minlash kerak (1-rasm).

A.V. Kozachenko, V.P. Ponomarev, A.N. Lyashenko¹²⁵ korxonaning iqtisodiy xavfsizligini raqobatdosh ustunliklarning mavjudligi sifatida belgilaydi. Ushbu yondashuv tarafdorlarining fikricha, korxonaning moddiy, moliyaviy, insoniy, texnik va texnologik salohiyati va tashkiliy tuzilmasi uning strategik maqsad va vazifalariga muvofiqligi tufayli raqobatdosh ustunliklarning mavjudligi uni ma'lum darajadagi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi. Ammo afzalliklar va potentsiallarning mavjudligi,

¹¹⁶Одинцов А.А. Экономическая и информационная безопасность предпринимательства: учебник. Москва: Академия, 2008. 408 с.

¹¹⁷Евсеева А.Ю. Экономическая безопасность и ее значение для предпринимательской деятельности // Налоговое планирование. 2012. № 3. С. 46 - 48.

¹¹⁸Олейников Е.А. Экономическая и национальная безопасность: учебник. Москва: Экзамен, 2004. 768 с.

¹¹⁹Матвеев Н.В. Экономическая безопасность предприятия: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Москва: 1999. 23 с.

¹²⁰Беспалько А.А. Экономическая безопасность строительных предприятий : автореф. дис. канд. экон. наук : 08.00.05. Москва: 2005. 23 с.

¹²¹Богомолов В.А. Введение в специальность «Экономическая безопасность»: учебное пособие. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 279 с.

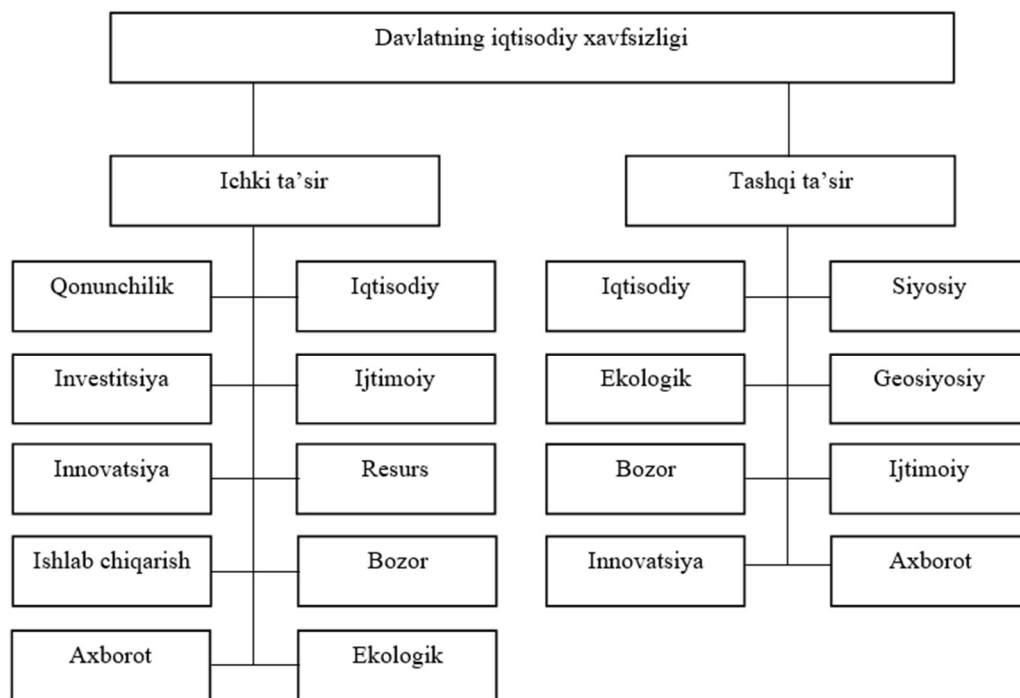
¹²²Королев М.И. Система экономической безопасности предприятия: учебник. Москва: Маска, 2011. 347 с.

¹²³Шаваяев А. Г. Безопасность корпораций. Криминологические, уголовно-правовые и организационные проблемы: учебник. Москва: Концерн "Банковский Деловой Центр", 1998. 240 с.

¹²⁴Ярочкин В.И. Информационная безопасность: учебник. Москва: Фонд «Мир», 2003. 639 с.

¹²⁵Козаченко А.В., Пономарев В.П., Ляшенко А.Н. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: монография. Москва: Либра, 2003. 280 с.

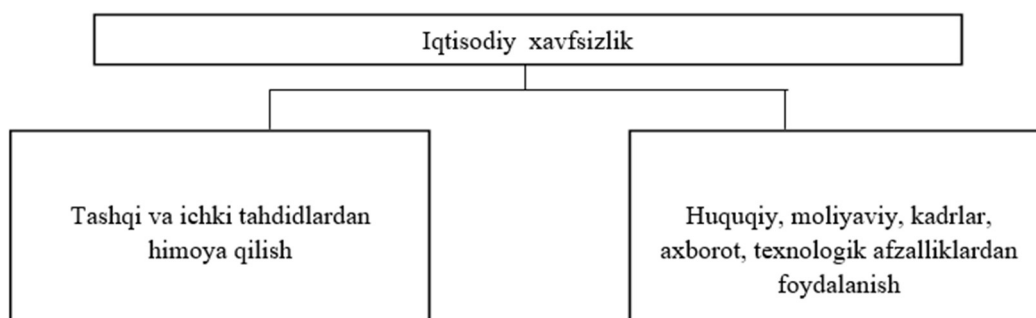
ulardan foydalanmasdan va amalga oshirmasdan turib, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini kafolatlamaydi.

1-rasm. Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tizimi¹²⁶

Iqtisodiy xavfsizlik – bu xavfsizlikning bir turi hisoblanadi. Xavfsizlikning asosiy turlari: iqtisodiy, tashkiliy (makrodarajada – siyosiy), huquqiy, demografik (mikrodarajada – xodimlar), ekologik, axborot, texnologik.¹²⁷

Iqtisodiy xavfsizlikni yana bir eng asosiy turi bu – moliyaviy xavfsizlik bo‘lib, u buxgalteriya hisobi xavfsizligi (hisob, audit, nazorat, statistika va boshqalar)ni o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: himoya va foydalanish (2-rasm).

2-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo‘nalishlari¹²⁸

¹²⁶Muallif ishlanmasi

¹²⁷Байбобоева Ф. (2022). КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИДА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ. *Economics and Innovative Technologies*, 10(3), 283–290. https://doi.org/10.55439/EIT/vol10_iss3/a30

¹²⁸Muallif ishlanmasi

Xavf ko'p ma'noga ega:

a) bu masalan, ijtimoiy salbiy ta'sir ko'rsatishning ob'yektiv ravishda mavjud bo'lgan imkoniyati, buning natijasida unga har qanday zarar yetkazilishi, uning holatini yomonlashtiradigan, rivojlanishiga istalmagan dinamika yoki parametrlarni beradigan zarari;

b) zarar yetkazish ehtimoli yoki uni oldindan sezish;

d) bu mumkin bo'lgan yoki real hodisalar, jarayonlar, ular ma'lum bir sub'yektlarni (shaxs, ijtimoiy guruh, xalq, davlat) yoki odamlar uchun muhim bo'lgan ob'yektlar, tabiiy qadriyatlarni yo'q qilishi yoki ularga zarar yetkazishi mumkin; tanazzulga olib keladi yoki rivojlanish yo'lini yopadi.

Tahdidning asosiy mazmuni esa:

a) qo'rqitish, kimgadir muammo yoki zarar yetkazishni va'da qilish;

b) ochiq dushman kuchlarning maqsadli faoliyati natijasida yuzaga keladigan xavfning eng aniq va bevosita shakli;

d) ehtimoldan voqelikka o'tishga tayyorlik bosqichidagi xavf, keyingi xavfli hodisalar haqida so'z yoki ko'rgazmali harakat bilan ogohlantirish yoki har qanday nuqtai nazardan foydali mavqega ega bo'lish uchun qo'rquvdan foydalanishning asosiy maqsadi bilan chalg'itish.

V. XULOSALAR

Zamonaviy mahalliy ilmiy manbaalarni tahlil qilish turli mualliflarning iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati va belgilariga yondashuvlarini tasniflash, ularni quyidagicha izohlash imkonini berdi:

- ehtiyojlarni qondirish jarayoni;
- davlat, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va jismoniy shaxslarning milliy manfaatlarini himoya qilish omili;
- tizim ob'yektining holati;
- barqaror rivojlanish sharti;
- tizim elementlarining xossalari;
- zararni oldini olish tizimi;
- xavfsizlik choralari tizimini aniqlash;
- mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va mustaqilligi omili;
- shartlar va omillar majmui;
- tizim elementlarining dinamik rivojlanishi.

Bundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki kichik biznes sub'yektlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda ob'yektning holati, zararni va uni oldini olish uslubi, barqarorlikni ta'minlash elementlaridan iborat bo'lishi kerak.¹²⁹

Yana bir xulosa qilishimiz mumkinki, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning iqtisodiy xavfsizligini mohiyati uning ichki ishlab chiqarish va aloqaga bo'lingan funksional tarkibiy qismlari (quyi tizimlar) orqali to'liq ochib berish mumkin. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligining funksional tarkibiy qismlari deganda uning

¹²⁹ Bayboboieva, F. N. (2020). Innovation-entrepreneurial competence. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(2), 170E.

iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari majmui tushunilishi kerak, ular mazmuni va maqsadi bo'yicha bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Iqtisodiy xavfsizlikning ichki ishlab chiqarish tarkibiy qismlari korxona faoliyatining asosiy sohalari bilan bog'liq bo'lsa, aloqa komponentlari korxona iqtisodiy xavfsizligining alohida elementlari o'rtasidagi tashqi va ichki aloqalarni ta'minlaydi.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Болтабоев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Ходжаев Р. Кичик бизнес ва тадбиркорлик: ўқув қўлланма. Тошкент: 2010. 410 б.
2. Bayboboeva, F. (2023). FUNCTIONAL ELEMENTS AND DIRECTIONS OF ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE. *Economics and Innovative Technologies*, 11(3), 262–268. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss3/i27
3. Хотамов И.С. Иқтисодий хавфсизлик ва рақамли иқтисодиёт // “Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни шакллантиришда менежмент ва корпоратив бошқарувнинг аҳамияти” халқаро илмий-амалий конференция. Тошкент: ТДИУ, 2020. 376 б.
4. Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий хавфсизлик: ўқув қўлланма. Тошкент: Академия, 2006. 310 б.
5. Исраилов И.Б. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг долзарб масалалари // “Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари” республика илмий-амалий конференция. Тошкент: ТДИУ ва ЎРБПА, 2019.
6. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: учебник. Ростов-н/Д: Феникс, 2007. 300 с.
7. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства: Курс лекций: учеб-метод пособие. Москва: Финансы и статистика ИНФРА-М, 2009. 206 с.
8. Рязанова О.А. Развитие мониторинга факторов экономической безопасности субъектов малого бизнеса на основе риск-ориентированного подхода: дисс. Москва: 2018. 17с.
9. Васильчук О.И. Процедуры аудита деятельности предприятий малого и среднего бизнеса, направленные на обеспечение экономической безопасности // Инновационное развитие экономики. 2011. № 3. С. 17-20.
10. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. №12. С. 10-29.
11. Одинцов А.А. Экономическая и информационная безопасность предпринимательства: учебник. Москва: Академия, 2008. 408 с.
12. Евсеева А.Ю. Экономическая безопасность и ее значение для предпринимательской деятельности // Налоговое планирование. 2012. № 3. С. 46 - 48.
13. Олейников Е.А. Экономическая и национальная безопасность: учебник. Москва: Экзамен, 2004. 768 с.

14. Матвеев Н.В. Экономическая безопасность предприятия: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Москва: 1999. 23 с.
15. Беспалько А.А. Экономическая безопасность строительных предприятий: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. Москва: 2005. 23 с.
16. Богомолов В.А. Введение в специальность «Экономическая безопасность»: учебное пособие. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 279 с.
17. Королев М.И. Система экономической безопасности предприятия: учебник. Москва: Маска, 2011. 347 с.
18. Шаваев А. Г. Безопасность корпораций. Криминологические, уголовно-правовые и организационные проблемы: учебник. Москва: Концерн "Банковский Деловой Центр", 1998. 240 с.
19. Ярочкин В.И. Информационная безопасность: учебник. Москва: Фонд «Мир», 2003. 639 с.
20. Козаченко А.В., Пономарев В.П., Ляшенко А.Н. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: монография. Москва: Либра, 2003. 280 с.
21. Байбобоева, Ф. (2022). КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИДА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ . *Economics and Innovative Technologies*, 10(3), 283–290. https://doi.org/10.55439/EIT/vol10_iss3/a30
22. Bayboboeva, F. N. (2020). Innovation-entrepreneurial competence. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 170E.

ENERGY ESTIMATES OF A SPECIAL FORM FOR SOLUTIONS OF THIRD-ORDER EQUATIONS OF THE PSEUDO-ELLIPTIC TYPE

Khashimov Abdukamil Risbekovich

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of Higher and Applied Mathematics, Tashkent State University of Economics

abdukamil1@gmail.com

+998998918439

Abstract. *This article considers a boundary value problem for a third-order equation of the "pseudo-elliptic" type. Special energy estimates are established for the generalized solution of the equation. With the help of which you can build a solution to the boundary value problem in unlimited areas, in classes of functions growing at infinity, depending on the geometric characteristics of the boundaries of the area.*

Keywords: *third-order equation, bounded domains, unbounded domains, boundary value problem, energy estimates, Saint-Venant's principle, generalized solution, cutoff function.*

I. INTRODUCTION

This article explores the equations

$$L_0 u + L_1 u + M u = f(x, y, t) \quad (1)$$

in an unrestricted area $Q = G \times (0, T)$, $G = D \times \Omega$. Where $D \subset R_x^n$ – bounded domain, $\Omega = \{y : y_1 > 0\} \subset R_y^m$ – unbounded domain, with smooth borders Γ_1 and Σ respectively,

$$L u = u_t + \alpha^k(x, y, t) u_{x_k} + \alpha(x, y, t) u, \quad L_1 u = b^{ij}(x, y, t) u_{x_i x_j} + b^i(x, y, t) u_{x_i},$$

$$L_0 u = u_t - a^{ij}(x, y, t) u_{x_i x_j} + a^i(x, y, t) u_{x_i} + a(x, y, t) u,$$

$$M u = c^{pq}(x, y, t) u_{y_p y_q} + c^p(x, y, t) u_{y_p} + c(x, y, t) u.$$

Equation (1) was studied in the works [1] and [2]. In [1], a technique was developed for constructing regular solutions to boundary value problems for equation (1) in bounded domains, and the behavior of the solution was studied for $t \rightarrow \infty$.

Further, in the work [2], energy estimates of the type of the Saint-Venant's principle were established for generalized solutions of boundary value problems of equation (1). These estimates make it possible to determine the class of uniqueness of solutions to boundary value problems, in classes of functions growing at infinity depending on the geometric properties of the domain, and also allows us to study the properties of solutions to equation (1) in the neighborhood of irregular boundary points and infinitely distant points of the boundary of the domain.

II. LITERATURE ANALYSIS

It is known that in the study of properties and the construction of solutions to the problem of elasticity theory in unbounded domains, a special place is occupied by energy estimates of the type of the Saint-Venant's principle (see [3-7]). The study of this issue, both for the flat theory of elasticity and for the system of elasticity theory, was devoted to a series of works by O.A.Oleinik and her students, who managed to obtain accurate estimates that take into account the geometric characteristics of the

area. In addition, they obtained uniqueness theorems and an existence theorem for solutions to boundary value problems in classes of functions growing at infinity depending on geometric characteristics. Based on these estimates, the behavior of the solution of the elasticity theory equations in the vicinity of irregular and infinitely distant points of the boundary was studied (see [8-11]). In these works, methods were developed for studying the behavior of solutions of elliptic and parabolic equations.

At present, due to the emergence of non-classical problems devoted to the study of large waves described by an odd-order equation, interest in studying the odd-order equation has received a new impetus [12-18]. Therefore, the construction of a solution to boundary value problems for odd-order equations, both in bounded and unbounded domains, is of particular interest. The study of the properties of these solutions in the neighborhood of irregular and infinitely distant points of the boundary occupies a separate place in the study of odd equations. The solution to these problems is the establishment of energy estimates of a special type. Therefore, the establishment of an analogue of the Saint-Venant's principle for solutions of an equation of an odd order and their application to the study of solving boundary value problems is one of the targeted scientific types of research in the field of mathematics.

The purpose of this work is to establish energy estimates of a special form, which allows constructing a solution to boundary value problems for equation (1) in unbounded domains, in classes of functions growing at infinity, depending on the geometric characteristics of the boundaries of the domain.

III. RESULTS

STATEMENT OF THE PROBLEM

Equation (1) will be considered with the following boundary conditions

$$u|_{\partial Q} = 0, \quad \alpha^k u_{x_k}|_{\sigma_2} = 0. \quad (2)$$

Where $\sigma_2 = \{(x, y, t) \in \partial G \times (0, T) : \alpha^k v_k < 0\}$, v_k – internal normal vector to Q in the point (x, y, t) .

Let us assume that the coefficients of operators L_0 and M satisfy the conditions

$$a^{ij} = a^{ji}, \quad \lambda_0 |\xi|^2 \leq a^{ij} \xi_i \xi_j \leq \lambda_1 |\xi|^2, \quad (x, y, t) \in Q \cup \partial Q, \quad \xi \in \mathbb{R}^{n+m+1},$$

$$c^{pq} = c^{qp}, \quad \mu_0 |\xi|^2 \leq c^{pq} \xi_p \xi_q \leq \mu_1 |\xi|^2, \quad (x, y, t) \in Q \cup \partial Q, \quad \xi \in \mathbb{R}^{n+m+1}.$$

We will assume that in some neighborhood of any of its points the hyperspace ∂G represent in the form

$$\begin{cases} x_j = \chi(x_1, x_2, \dots, x_{j-1}, x_{j+1}, \dots, x_n), \\ y_k = \chi_1(y_1, y_2, \dots, y_{k-1}, y_{k+1}, \dots, y_n) \end{cases},$$

where χ and χ_1 is a twice continuously differentiable function.

We make a division of the border of the region Q in the following way:

$$\begin{aligned} \sigma_1 &= \{(x, y, t) \in \partial G \times (0, T) : \alpha^k v_k = 0\}, \\ \sigma_1 &= \{(x, y, t) \in \partial G \times (0, T) : \alpha^k v_k > 0\}, \\ \sigma_2 &= \{(x, y, t) \in \partial G \times (0, T) : \alpha^k v_k < 0\}. \end{aligned}$$

Let $\{Q_\tau\} = \{G_\tau\} \times (0, T)$ – a family of finite sub regions of a region Q , parameter dependent $\tau \in \Pi = \{\tau : 0 \leq \tau \leq \tau_0\}$, $\tau_0 \leq \infty$. We assume that $Q_\tau \subset Q_{\tau'}$ if $\tau \leq \tau'$. We denote $S_\tau = s_\tau \times (0, T) = \partial Q_\tau \setminus \partial Q$. We assume that s_τ – connected $(n+m-1)$ – dimensional surface having the same smoothness as ∂G , and its border $\partial s_\tau \subset \partial G$.

We assume for $\hat{\tau} \in \Pi$, $\hat{\tau} \neq 0$ in some neighborhood $S_{\hat{\tau}}$ we can enter local coordinates $z_j = \varphi_j(x)$. This function $\varphi_j(x)$ is continuously differentiable.

We put $\Gamma_\tau = \partial G \cap \partial G_\tau$,

$$\sigma_{0,\tau} = \{x \in \Gamma_\tau \times (0, T) : \alpha^k v_k = 0\},$$

$$\sigma_{1,\tau} = \{x \in \Gamma_\tau \times (0, T) : \alpha^k v_k > 0\},$$

$$\sigma_{2,\tau} = \{x \in \Gamma_\tau \times (0, T) : \alpha^k v_k < 0\}.$$

For some $h > 0$ define $\sigma_{2,h,\tau} = \{(x, y, t) \in \sigma_{2,\tau} : \rho((x, y, t), \partial \sigma_{2,\tau}) > h\}$, $\sigma_{2,\tau}^h = \sigma_{2,\tau} \setminus \sigma_{2,h,\tau}$.

Let $E(Q_\tau)$ there are many functions $v \in C^2(Q_\tau)$ such that $v = 0$ on the $\partial G_\tau \times (0, T)$, and for some number $h > 0$ will be $\alpha^k v_k = 0$ on the $\sigma_{0,\tau} \cup \sigma_{1,\tau} \cup \sigma_{2,\tau}^h$.

Let $H(Q_\tau)$ is the Hilbert space obtained by completion $E(Q_\tau)$ according to the norm

$$\|u\|_{H(Q_\tau)} = \left\{ \int_{Q_\tau} \left(d_1^{ij} u_{x_i} u_{x_j} + u_{y_p} u_{y_q} + u_t^2 + u^2 \right) dx - \int_{\sigma_{2,\tau}} \alpha^k v_k a^{ij} u_{x_i} u_{x_j} ds \right\}^{\frac{1}{2}}.$$

Where

$$d_1^{ij} = -\frac{1}{2} \alpha^j a_{x_j}^{ij} - \frac{1}{2} a_t^{ij} + \alpha^j a^i + d^{ij} - \frac{1}{2\lambda_0} a^{ij}, \quad d^{ij} = b^{ij} + \alpha^k a_{x_k}^{ij} - \alpha a^{ij} + a_t^{ij},$$

$$d^{ij} = d^{ji}, \quad \gamma_0 |\xi|^2 \leq d^{ij} \xi_i \xi_j \leq \gamma_1 |\xi|^2, \quad (x, y, t) \in Q \cup \partial Q, \quad \xi \in \square^{n+m+1},$$

$$d_1^{ij} = d_1^{ji}, \quad \beta_0 |\xi|^2 \leq d_1^{ij} \xi_p \xi_q \leq \beta_1 |\xi|^2, \quad (x, y, t) \in Q \cup \partial Q, \quad \xi \in \square^{n+m+1}.$$

Consider the bilinear form

$$\begin{aligned} a(u, v) = & \int_{Q_\tau} \left(\alpha^k a^{ij} u_{x_i} v_{x_j x_k} + a^{ij} u_{x_i} v_{x_j t} + \left(\alpha^k a_{x_k}^{ij} - \alpha^i a^k \right) u_{x_i} v_{x_j} + d^{ij} u_{x_i} v_{x_j} \right) dx dy dt + \\ & \int_{Q_\tau} \left(\left(d^i - d_{x_j}^{ij} \right) u v_{x_i} + \left(a_{x_i}^{ij} + a^i + \alpha^i \right) u_{x_i} v_t + c^{pq} u_{y_p} v_{y_q} + \left(c^p - c_{y_q}^{pq} \right) u_{y_p} v \right) dx dy dt + \\ & \int_{Q_\tau} \left(u_t v_t + (\alpha + a) u v_t + \left(c_{y_p}^p - c - c_{y_p y_q}^{pq} + d + d_{x_i}^i + d_{x_i x_j}^{ij} \right) u v \right) dx dy dt. \end{aligned}$$

$$\text{where } d^i = b^i + \alpha a^i - \alpha^i a_{x_k}^k + \alpha^i a - a_t^i.$$

Definition. Function $u(x, y, t)$ will be called a generalized solution of problem (1), (2) in the domain Q , if for any finite sub-domain Q_τ domain Q we have $u(x) \in H(Q_\tau)$ and the relation

$$a(u, v) = \int_{Q_\tau} v f(x, y, t) dx dy dt \quad (3)$$

For an arbitrary function $v(x, y, t) \in E(Q_\tau)$ satisfying the condition $v = 0$ on the S_τ .

Let $S_\tau = \Omega \cap \{x : x_1 = \tau + \gamma\}$, $\gamma = \text{const}$ for some $0 \leq \tau \leq \tau_0$.

We enter the designation $E(u) = d^{ij}u_{x_i}u_{x_j} + c^{pq}u_{y_p}u_{y_q} + u_t^2 - \theta u^2$,

$$B(x, y, t) = \max \left\{ 2^{-1} \left(c^p - c_{y_p}^{pq} \right), 0 \right\}, \quad P(\tau) = \sup_{S_\tau} B(x, y, t), \quad g(\tau) = \sup_{S_\tau} \left| c^{pq} v_p v_q \right|^{\frac{1}{2}},$$

$$0 < \lambda(\tau) \leq \inf_{v \in N} \left\{ \int_{S_\tau} E(v) ds \left| \int_{S_\tau} v^2 ds \right|^{-1} \right\}, \quad (4)$$

where N – many functions $v(x)$ continuously differentiable in a neighborhood S_τ , at $(x, y, t) \in \bar{Q}$, which are equal to zero on $S_\tau \cap \Gamma$.

We assume that there exists such a positive, absolutely continuous function $\Phi(\tau)$, $\tau \in \Pi$, such that it will be determined by the inequalities

$$\Phi(\tau) \geq g(\tau) \lambda^{\frac{1}{2}}(\tau) + P(\tau) \lambda^{-1}(\tau). \quad (5)$$

Function $\tau(\alpha)$ is a solution of the problem

$$\frac{d\tau}{d\alpha} = \Phi(\tau), \quad \tau(0) = 0. \quad (6)$$

Theorem 1. (An analogue of Saint-Venant's principle) Let $-1 \leq a_{x_i}^{ij} + a^i + a \leq 0$; $\theta \equiv d_0 - \frac{1}{2} d_{x_i x_j}^{ij} + \frac{1}{2} d_{x_i}^i - \frac{1}{2} c_{y_p y_q}^{pq} + \frac{1}{2} c_{y_p}^p - c < 0$. If function $u(x, y, t)$ is a generalized solution of equation (1) satisfying the boundary condition (2) in the domain Q , and $f(x, y, t) = 0$ in the Q_{τ^0} . Then for any $0 \leq R_0 \leq R$ there is an estimate

$$\int_{Q_{\tau(R_0)}} E(u) dx dy dt \leq \exp[-(R - R_0)] \int_{Q_{\tau(R)}} E(u) dx dy dt \text{ in the } Q_{\tau^0}. \quad (4)$$

Proof. Let $R_0 > 0$. Then $\tau(R_0) > 0$. For $\hat{\tau} \in \Pi$ such that $\tau(R_0) \leq \hat{\tau} \leq \tau(R)$, $(x, y, t) \in Q_{\tau(R)}$, construct a cutting function $\psi_\delta(y, \hat{\tau})$, parameter dependent δ , where $0 < 2\delta < \min_l \hat{\tau}_l$. To this end, consider the function

$$g_\delta(\xi, \eta) = \int_{-\infty}^{\xi - \delta} \delta^{-1} \omega\left(\frac{\eta - \theta}{\delta}\right) d\theta, \quad \theta \in (-\infty, \infty). \quad (5)$$

where $\omega(\theta)$ – an infinitely differentiable function such that $\omega(\theta) = 0$ at $|\theta| \geq 1$, $\omega(\theta) > 0$ at $|\theta| < 1$, $\omega(\theta) \leq 1$ and $\int_{-\infty}^{\infty} \omega(\theta) d\theta = 1$.

It is obvious that

$$g_\delta(\xi, \eta) = \begin{cases} 1, & \eta \leq \xi - 2\delta, \\ 0, & \eta \geq \xi \end{cases},$$

$$0 \leq g_\delta(\xi, \eta) \leq 1.$$

We put $\psi_\delta(y, \hat{\tau}) = 1$, if $y \in \bar{Q}_0$. Every point $y \in \bar{Q}_{\tau(R)} \setminus \bar{Q}_0$ matches a single value $\tau = \tau(y)$ such that $y \in S_\tau$.

We put $\psi_\delta(y, \hat{\tau}) = g_\delta(\hat{\tau}, \tau(y))$ for $y \in \bar{Q}_{\tau(R)} \setminus \bar{Q}_0$. Here it is obvious that

$$\psi_\delta(y, \hat{\tau}) = \begin{cases} 1, & y \in \bar{S}_\tau, \quad \tau \leq \hat{\tau} - 2\delta, \\ 0, & y \in \bar{S}_\tau, \quad \tau \geq \hat{\tau} \end{cases}$$

By virtue of the assumptions, the function $\varphi_\delta(y, \hat{\tau})$ is a continuously differentiable function with respect to the variables y and parameter $\hat{\tau}$.

Let $u_m(x, y, t)$ – sequence of functions form $E(Q_\tau)$ such that $u_m(x, y, t) \rightarrow u(x, y, t)$ at $m \rightarrow \infty$ in $H(Q_\tau)$.

We set in identity (3) $Q_\tau = Q_{\hat{\tau}}$, $v = u_m(x, y, t)\varphi_\delta(y, \hat{\tau})$. Further, integrating by parts, we have

$$\int_{Q_{\hat{\tau}}} E(u) dx dy dt \leq E_{m,\delta}(\hat{\tau}) + \varepsilon_{m,\delta}(\hat{\tau}) + \int_{S_{\hat{\tau}}} c^{pq} u_{m y_p} u_m v_q ds + \frac{1}{2} \int_{S_{\hat{\tau}}} (c^p - c_{y_q}^{pq}) u_m^2 v_p ds. \quad (6)$$

Now, using the Cauchy-Bunyakovsky inequality, from (6) we obtain

$$\int_{Q_{\hat{\tau}}} E(u) dx dy dt \leq |E_{m,\delta}(\hat{\tau})| + |\varepsilon_{m,\delta}(\hat{\tau})| + \Phi(\hat{\tau}) \int_{S_{\hat{\tau}}} E(u) dx dy dt. \quad (7)$$

We put $F(\hat{\tau}) = \int_{Q_{\hat{\tau}}} E(u) dx dy dt$. Because $\frac{\partial F(\hat{\tau})}{\partial \hat{\tau}} = \int_{S_{\hat{\tau}}} E(u) ds$, then from inequality (7)

we obtain that

$$F(\hat{\tau}) \leq |E_{m,\delta}(\hat{\tau})| + |\varepsilon_{m,\delta}(\hat{\tau})| + \Phi(\hat{\tau}) \frac{\partial F(\hat{\tau})}{\partial \hat{\tau}}. \quad (8)$$

Here believing $\hat{\tau} = \tau(\alpha)$, $R_0 \leq \alpha \leq R$, we get

$$F(\tau(\alpha)) \leq |E_{m,\delta}(\tau(\alpha))| + |\varepsilon_{m,\delta}(\tau(\alpha))| + \frac{dF(\tau(\alpha))}{d\alpha}.$$

Now multiplying this inequality by $e^{-\alpha}$ and integrating it over α we have

$$F(\tau(R_0)) \leq \exp(-R + R_0) F(\tau(R)) + e^{R_0} \int_{R_0}^R (|E_{m,\delta}(\tau(\alpha))| + |\varepsilon_{m,\delta}(\tau(\alpha))|) e^{-\alpha} d\alpha. \quad (9)$$

Here the second term on the right side of inequality (9) is arbitrarily small if m big enough and $\delta = \delta(m)$ a little enough.

In inequalities (9), passing to the limit $m \rightarrow \infty$ и $\delta(m) \rightarrow 0$, we obtain estimate (4).

Applying inequalities (4), one can obtain a uniqueness theorem and an existence theorem, a solution to boundary value problems for equations (1) in the classes of functions of domains growing at infinity, depending on the behavior of the coefficients of the equation and depending on the geometric characteristics of the domain.

Here, as an application of inequality (4), we present the uniqueness theorem for the solution.

Theorem 2. Let $u(x, y, t)$ is a generalized solution of problem (1), (2) in an unbounded domain Q , and $f(x, y, t) = 0$ in Q . Let a family of finite sub-domains be defined Q_τ domain Q , and $Q = \bigcup_{\tau \in \Pi} Q_\tau$, $\Pi = \{\tau : 0 \leq \tau < \infty\}$, $\tau(\alpha) \rightarrow \infty$ at $\alpha \rightarrow \infty$,

$\frac{d\tau}{d\alpha} = \Phi(\tau)$, $\tau(0) = 0$. Then if for some sequence of real numbers $\{R_j\}$ such that $R_j \rightarrow \infty$ at $j \rightarrow \infty$, the inequalities

$$\int_{Q_{\tau(R_j)}} E(u) dx dy dt \leq \varepsilon(R_j) \exp\{R_j\}, \quad j = 1, 2, 3, 4, \dots \quad (10)$$

where $\varepsilon(R_j) \rightarrow 0$ at $j \rightarrow \infty$, then $u \equiv 0$ in Q .

Proof. We fix an arbitrary number R_k from sequence $\{R_j\}$. Then from (4) follows

$$\int_{Q_{\tau(R_k)}} E(u) dx dy dt \leq \exp[-(R_{k+s} - R_k)] \int_{Q_{\tau(R_{k+s})}} E(u) dx dy dt.$$

Therefore, by virtue of condition (10), we have that

$$\int_{Q_{\tau(R_k)}} E(u) dx dy dt \leq \varepsilon(R_{k+s}) \exp\{R_k\}.$$

From here at $s \rightarrow \infty$, we get $u \equiv 0$ in $Q_{\tau(R_k)}$. Then k chosen arbitrarily then $u \equiv 0$ in Q .

IV. REFERENCES

1. Kozhanov A. I. Boundary Value Problems for Equations of Mathematical Physics of Odd Order. – Novosibirsk, 1990. – 130 p.
2. Khashimov A. R., Smetanova D. On the Uniqueness Classes of Solutions of Boundary Value Problems for Third-Order Equations of the Pseudo-Elliptic Type // Axioms. – 2020. – Vol. 9. – P. 80.
3. Flavin J. N. On Knowles version of Saint-Venant's principle in the two dimensional electrostatics // Arch. Rational Mech. And Anal. – 1974. – Vol. 53. – P. 53-62.
4. Marin M., Oechsner A., Craciun E. M. A generalization of the Saint-Venant's principle for an elastic body with dipolar structure // Continuum Mechanics and Thermodynamics. – 2020. – Vol. 32(1). – P. 269-278.
5. Xiao B., Sun Z., Shi S. On random elastic constraint conditions of Levinson beam model considering the violation of Saint-Venant's principle in dynamic // European Physical Journal Plus. – 2020. – Vol. 135(2). – P. 168.
6. Todorc'evic' V. Subharmonic behavior and quasi-conformal mappings // Anal. Math. Phys. – 2019. – Vol. 9. – P. 1211-1225.
7. Roohi M., Soleymani K., Salimi M. Numerical evaluation of the general flow hydraulics and estimation of the river plain by solving the Saint-Venant equation // Modeling Earth Systems and Environment. – 2020. – Vol. 6(2). – P. 645-658.
8. Oleinik O. A., Iosifyan G. A. A priori estimates of solutions of the first boundary value problem for the system of equations of the theory of elasticity and their applications // Uspekhi Mat. Nauk. – 1979. – Vol. 32(5). – P. 193.
9. Oleinik O. A., Iosifyan G. A. On the principle of Saint-Venant in the plane theory of elasticity // DAN USSR. – 1978. – Vol. 239(3). – P. 530.
10. Oleinik O. A., Iosifyan G. A. The Saint-Venant principle in the plane theory of elasticity and boundary value problems for the biharmonic equation in unbounded domains // Siberian Mathematical Journal. – 1978. – Vol. 19(5). – P. 1154.
11. Oleinik O. A. On the behavior of solutions of linear parabolic systems of differential equations in unbounded domains // Advances in Mathematical Sciences. – 1975. – Vol. 30(2). – P. 219-220.
12. Fabiano N., Nikolic' N., Shanmugam T. et al. Tenth order boundary value problem solution existence by fixed point theorem // J. Inequal Appl. – 2020. – P. 166.

13. Faminskii A. V., Larkin N. A. Odd-order quasi-linear evolution equations posed on a bounded interval // *Bol. Spc. Paran. Mat. (3s.)*. – 2010. – Vol. 28(1). – P. 67-77.
14. Freire I. L., Sampaio J. C. S. Nonlinear self-adjointness of a generalized fifth-order KdV equation // *J. Phys. A: Math. Theor.* – 2012. – Vol. 45. – P. 032001 (7pp).
15. Shanmugam T., Muthiah M., Radenovic' S. Existence of Positive Solution for the Eighth-Order Boundary Value Problem Using Classical Version of Leray–Schauder Alternative Fixed-Point Theorem // *Axioms*. – 2019. – Vol. 8. – P. 129.
16. Khashimov A., Yakubov S. On some properties of solutions of the Cauchy problem for a non-stationary equation of the third order of composite type // *Ufa Mathematical Journal*. – 2014. – Vol. 6(4). – P. 139-148.
17. Khashimov A. R., Smetanova D. Nonlocal Problem for a Third-Order Equation with Multiple Characteristics with General Boundary Conditions // *Axioms*. – 2021. – Vol. 10. – P. 110.
18. Khashimov A. R. On the uniqueness of solutions of the second boundary value problem for a third order equation of composite type in unbounded domains // *Bulletin of the Samara Technical University, Series of Physical and Mathematical Sciences*. – 2012. – No. 2(27). – P. 18-25.

QISHLOQ XO'JALIGIDA AYLANMA MABLAG'LARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY TAHLILI

Kalbaev Muratbay Aytbaevich

Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktorani

kalbaevmuratbay7@gmail.com

+99890 707 00 05

Annotatsiya: Mazkur maqolada qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy jihatlari tahlil qilingan. Aylanma mablag'larning samaradorligi, ularning aylanish tezligi, saqlanish ko'rsatkichlari va iqtisodiy samaradorlikka ta'siri ilmiy asosda o'rganilgan. Shuningdek, resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari qishloq xo'jalik korxonalarining moliyaviy faoliyatini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, aylanma mablag'lar, iqtisodiy samaradorlik, aylanish tezligi, moliyaviy barqarorlik.

I. KIRISH

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojida muhim rol o'ynaydi. Mamlakatimizda agrar ishlab chiqarishning afzalliklari, jumladan, iqlim sharoiti, er resurslarining boyligi va mehnat resurslarining ko'pligi, qishloq xo'jaligining rivojlanishi uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Biroq, resurslarni samarali foydalanish, ayniqsa aylanma mablag'larni optimallashtirish, qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishini ta'minlashda asosiy muammo bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonda aylanma mablag'larni boshqarishning xususiyatlariga qaraganda, ularning asosiy qismini urug'lik, o'g'it, yom-yog'och, yoqilg'i va boshqa ishlab chiqarish resurslari tashkil etadi. Bu resurslarni samarali boshqarish nafaqat hosildorlikni oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirishga, balki atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishga ham yordam beradi. Masalan, o'g'itlarni oqilona foydalanish va sug'orish tizimlarining zamonaviylashtirilishi orqali suv resurslarining sarfini kamaytirish mumkin.

O'zbekistonda «yashil» iqtisodiyotga o'tishning dolzarbligini hisobga olgan holda, aylanma mablag'larni boshqarishning yangi usullarini joriy etish zarur. Buning uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ekologik toza ishlab chiqarish usullarini qo'llash va atrof-muhitni muhofaza qilishning zamonaviy metodlaridan foydalanish kerak. Masalan, aniq qishloq xo'jaligi texnologiyalarini qo'llash orqali o'g'itlar va suvning sarfini kamaytirish, shuningdek, qayta ishlatiladigan energiya manbalaridan foydalanish aylanma mablag'larni samarali foydalanishni oshirish imkoniyatini beradi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Aylanma mablag'larni boshqarish qishloq xo'jaligida moliyaviy menejmentning muhim jihati bo'lib, bu soha bo'yicha dunyo olimlarining e'tiborini tortmoqda. Chet el tadqiqotlari bu masalaning keng doirasini qamrab olib, aylanma mablag'lar

strukturasini optimallashtirish, ularning samaradorligini oshirish usullari, shuningdek, tashkiliy va ichki omillarning resurslar boshqaruviga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Masalan, E. Bornhofen, T.G. Ramires, T. Bergonci, L.R. Nakamura, A.J. Righetto «Associations between global indices of risk management and agricultural development» maqolasida qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larni boshqarish bilan boglik risklarni tahlil qilib, mavsumiylik, tabiiy sharoitlarga bogliklik va qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarining o'zgarishini hisobga olishning ahamiyatini ta'kidlaydilar [1]. R. Amarender «Farm profitability and labor use efficiency» maqolasi fermer xo'jaliklarining rentabelligi va mehnat resurslarini samarali foydalanish masalalariga bag'ishlangan. Muallif fermer xo'jaliklarining iqtisodiy faolligini baholashda rentabellik ko'rsatkichlarining ahamiyatini ta'kidlaydi va mehnat resurslarining samaradorligini oshirishning asosiy omillarini ko'rib chiqadi. Maqola fermer xo'jaliklarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda resurslarni optimallashtirishning dolzarbligini ko'rsatadi [2]. M. Deloof «Does Working Capital Management Affect Profitability of Belgian Firms?» maqolasida aylanma mablag'larni samarali foydalanishni oshirish uchun aniq qishloq xo'jaligi va avtomatizatsiya kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni taklif etadilar. Mualliflar xarajatlarni kamaytirish va rentabellikni oshirish uchun innovatsiyalarga investitsiyalarning ahamiyatini ta'kidlaydilar [3].

Rossiya olimlari qishloq xo'jaligi sohasini, uning resurs potentsiali va aylanma mablag'larni foydalanishning xususiyatlarini o'rganishga katta hissa ko'shganlar. Bu boradagi eng muhim ishlar quyidagilar: O.V. Domojrova va E.V. Kulabuxova ilmiy maqolasida qishloq xo'jaligi korxonalarining resurs potentsialini ko'rib chiqib, ishlab chiqarish resurslarini samarali foydalanishga turli omillarning ta'sirini tahlil qiladilar. Mualliflar resurslarni optimal boshqarishning qishloq xo'jaligi korxonalarining raqobatdoshligini oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydilar [4]. V.P. Vasileva qishloq xo'jaligida takrar ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlarida qishloq xo'jaligi sohasida takrar ishlab chiqarishning nazariy asoslari va aylanma mablag'larni takrar ishlab chiqarish jarayonini tahlil qiladilar. Mualliflar sohaning rivojlanish tendentsiyalari va ularning resurslarni samarali foydalanishga ta'siriga aloxida e'tibor beradilar [5].

O'zbek olimlari qishloq xo'jaligi korxonalarining aylanma mablag'lari bilan boglik masalalarni o'rganishga muhim hissa ko'shganlar. Ularning ishlari O'zbekiston agrar sohasining xususiyatlarini aks ettirib, resurslarni samarali foydalanishni oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni taklif etadi. U.N. Abduraxmanov o'z tadqiqotlarida O'zbekiston agrar iqtisodiyoti sharoitida aylanma mablag'larni shakllantirish va foydalanishning xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Muallif qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirish uchun aylanma mablag'lar strukturasini optimallashtirishning zarurligini ta'kidlaydi [6]. I.A. Kudratov qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash kontekstida aylanma mablag'larni boshqarish masalalarini ko'rib chiqadi. U o'z ishlarida agrosanoat kompleksining xususiyatlarini hisobga olgan holda aylanma mablag'larni samarali foydalanishni baholashning metodologik yondashuvlarini taklif etadi [7]. X.R. Nazarov va A.K. Raxmanovlar qishloq xo'jaligi korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda aylanma

mablag'larning rolini tahlil qiladi. Mualliflar aylanma mablag'larni boshqarishning kompleksli yondashuvini, shu jumladan ularning strukturasi optimallashtirish va likvidligini oshirishni taklif etadi [8].

Bu tadqiqotlar qishloq xo'jaligining xususiyatlarini hisobga olgan holda aylanma mablag'larning strukturasi optimallashtirish, risklarni boshqarish va innovatsion texnologiyalardan foydalanish kabi strategiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Bu yondashuvlar O'zbekiston agrar soha korxonalarining moliyaviy barqarorligi va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida ilmiy-nazariy metodlarning keng spektridan foydalanildi, ularga mantiqiy fikrlash, adabiy manbalarni tahlil va sharhlash, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, abstraksiyalash, bilimlarni tizimli tahlil qilish, ma'lumotlarni tasniflash, umumlashtirish va nazariy xulosalarni shakllantirish kabi usullar kiradi.

Empirik tadqiqot metodlari sifatida hujjatlarni va amaliy faoliyat natijalarini tahlil qilish, ob'ektning vaqt oralig'idagi rivojlanishini o'rganish, retrospektiv tahlil, ob'ektning dinamikasini kuzatish va tahlil qilish kabi metodlar qo'llanildi. Bu metodlar tadqiqotning ilovachilligini va ilmiy asoslanganligini ta'minlash maqsadida amalga oshirildi.

IV. TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

O'zbekiston sharoitida agrar soha korxonalari ishlab chiqarishining spetsifikasi, aylanma mablag'larning alohida elementlarini normalashtirish zaruratini ko'rsatadi. Bu moddiy qimmatbaho zaxiralarini, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini va boshqa aylanma mablag'lar komponentlarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan resurs miqdorlarini aniqlashni nazarda tutadi. Bunday yondashuv ichki zaxiralarni aniklash, ishlab chiqarish tsiklining davomiyligini qisqartirish va tayyor qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tezrok sotish imkoniyatini yaratishga imkon beradi.

Normalashtirish ishlab chiqarish zaxiralari (masalan, urug'liq, o'g'it, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish (ekinlar, ko'p yillik o'simliklar) va dehqonchilik korxonalarining omborlaridagi tayyor mahsulot qoldiqlarida joylashgan aylanma mablag'larga nisbatan amalga oshiriladi. Aylanma mablag'lar normativi ularning minimal hisoblangan miqdorini belgilaydi, bu korxonaning uzluksiz ishlashi uchun zarurdir. Xom ashyo, pul mablag'lari va boshqa resurslarning amaldagi miqdorlari normativdan oshishi yoki kamlashi mumkin, bu esa bu ko'rsatkichni agrar korxonalarning moliya faoliyatidagi eng dinamik parametrlardan biriga aylantiradi.

Aylanma mablag'lar normalarini bajarmaslik ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga, ta'minlot yoki mahsulotni sotishdagi uzluksizlik sababli ishlab chiqarish dasturlarining bo'zishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, normativdan ortiqcha zaxiralar moliya resurslarini aylanmadan chiqarib qo'yadi, bu esa moddiy-texnik ta'minlotdagi kamchiliklarni, ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining ritmsizligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida resurslarning samarasiz foydalanilishiga, ularning «ishlatilmay qolishi»ga va dehqonchilik ishlab chiqarishining umumiy iqtisodiy samaradorligining pasayishiga olib keladi.

O'zbekiston sharoitida, dehqonchilik iqtisodiyotda asosiy o'rinni egallagan xolda, aylanma mablag'larni oqilona normalashtirish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Bu suv, o'g'it va yoqilg'i kabi cheklangan resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatini beradi, bu esa suv resurslarining etishmasligi va barqaror dehqonchilik usullariga o'tish zarurati sharoitida ayniqsa dolzarbdir.

Shu bilan birga, normativdan ortiqcha zaxiralar aylanma mablag'larni aylanmadan chiqarib qo'yadi, moddiy-texnik ta'minlotdagi kamchiliklarni, ishlab chiqarish va mahsulotni sotish jarayonlarining ritmsizligini ko'rsatadi.

Buning barchasi tashkilotlarning resurslarining faol ishlatilmay qolishiga, ularning samarasiz foydalanilishiga olib keladi. Hozirgi iqtisodiy sharoitda aylanma mablag'larning statistik-iqtisodiy tahlilining ahamiyati ortmoqda, chunki korxona faoliyatining yakuniy natijalari ularning holati va foydalanish samaradorligiga bogliqdir.

Agrar soha korxonalarida aylanma moddiy-zaxiralardan foydalanishning xususiyatlarini belgilash va mavjud muammolarni aniklash maqsadida, qoraqalpog'iston Respublikasi, Xujayli tumanidagi «Qora ko'l» fermer xo'jaligining aylanma mablag'laridan foydalanishning statistik tahlili amalga oshirildi (1-jadval).

1-jadval

«Qora ko'l» fermer xo'jaligida aylanma mablag'laridan foydalanish ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlarning nomi	Shartli belgi	2023	2024	Absolyut o'zgarish	O'sish tezligi, %
Mahsulot, ishlar va xizmatlarni sotishdan tushgan daromad, (ming. sum)	T	721728	1080641	358913	149,7
Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, (ming. sum)	$\bar{A}$	808335	810480	2145	100,2
Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti, aylanmalar	$K_a = \frac{T}{\bar{A}}$	0,89	1,33	0,44	149,4
Aylanma mablag'larning saqlanish koeffitsienti, sum	$K_s = \frac{\bar{A}}{T}$	1,12	0,75	-0,37	66,7
Bir aylanishning o'rtacha davomiyligi (kunlarda)	$D = \frac{\bar{A}}{T} \cdot k$	400,7	270	-130,7	67,4

«Qora ko'l» fermer xo'jaligida aylanma mablag'lar aylanish koeffitsienti 49,4 % ga o'sish dinamikasini ko'rsatmoqda, bu qishloq xo'jaligi korxonasida aylanma moddiy-moliya vositalaridan foydalanish samaradorligining oshishidan dalolat beradi.

Buning natijasida aylanma mablag'larni saqlagish koeffitsienti 0,37 so'mga yoki 33,3 foizga kamayganligi kuzatildi. Aylanma mablag'larning bir marta aylanishining o'rtacha davomiyligi 2024 yilda 2023 yilga nisbatan 130,7 kunga yoki 33,6 foizga qisqardi. Shunday qilib, aylanma aktivlarga qo'yilgan mablag'lar tezroq qoplangan.

Indeksli tahlil usuli yordamida nafaqat indikatorning dinamik o'zgarishini, balki individual omillarning nisbiy va mutlaq ifodadagi samarali indikatorning o'zgarishiga ta'sirini baholash muammosi hal qilinadi (2-jadval).

Alohida omillar ta'siri tufayli moddiy xarajatlarning mutlaq o'zgarishi quyidagi formulalar bilan belgilanadi [9]:

Ishlab chiqarish uchun moddiy xarajatlarning mutlaq o'zgarishi, jami:

$$\Delta M_{jami} = M_1 - M_0 = 514591 - 481152 = 33439 \text{ ming sum} \quad (1)$$

O'rganilayotgan davrda «Qora ko'l» fermer xo'jaligi moddiy xarajatlarning umumiy miqdori 33439 ming sumga oshgan, yoki 6,9 % ga.

Materiallar xarajatlarining o'zgarishining absolyut mikdorini qishloq xo'jaligi mahsulotlarining material sig'imligi darajasining o'zgarishi hisobiga hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\begin{aligned} \Delta M_m &= (m_1 - m_0) \cdot K_{a1} \cdot \bar{A}_1 = (0,399 - 0,420) \cdot 1,587 \cdot 810480 \\ &= -27010,9 \text{ ming sum} \end{aligned} \quad (2)$$

Qishloq xo'jaligi korxonalarida moddiy xarajatlarning absolyut o'zgarishini aylanma mablag'larning aylanish koeffitsientining o'zgarishi hisobiga hisoblash uchun, quyidagi formuladan foydalaniladi.

$$\begin{aligned} \Delta M_{Ka} &= (K_{a1} - K_{a0}) \cdot m_0 \cdot \bar{A}_1 = (1,587 - 1,417) \cdot 0,420 \cdot 810480 \\ &= 57868,3 \text{ ming sum} \end{aligned} \quad (3)$$

Mahsulot birligining material sig'imini 0,021 so'mga yoki 5,0 % ga kamayishi hisobiga 2024 yilda 2023 yilga nisbatan material xarajatlarining umumiy summasi 27010,9 ming so'mga kamaygan.

2-jadval

«Qora ko'l» fermer xo'jaligida moddiy xarajatlar umumiy miqdorining o'zgarishiga alohida omillarning ta'siri

Ko'rsatkichlarning nomi	2023	2024	o'zgarishi	
			mutlaq (+;-)	nisbiy, %
Ishlab chiqarish uchun moddiy xarajatlar (M), ming so'm	481152	514591	33439	106,9
Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati ($\bar{A}$), ming so'm	808335	810480	2145	100,2
Ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymati, ming so'm	1145600	1286478	140878	112,2
Mahsulotlarining material sig'imligi	0,420	0,399	-0,021	95
Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti, aylanmalar	1,417	1,587	0,17	111,9

O'rganilayotgan davrda aylanma mablag'lar aylanish koeffitsientining 0,17 aylanmaga yoki 11,9% ga oshishi hisobot davrida «Qora ko'l» fermer xo'jaligida moddiy xarajatlarning 33439 ming sumga o'sishiga olib kelgan.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida moddiy xarajatlarning absolyut o'zgarishiga aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatining ta'sirini baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi.

$$\Delta M_{\bar{A}} = (\bar{A}_1 - \bar{A}_0) \cdot m_0 \cdot K_{a0} = (810480 - 808335) \cdot 0,42 \cdot 1,417 \\ = 1276,6 \text{ ming sum}$$

«Qora ko‘l» fermer xo‘jaligida aylanma mablag‘lar qiymatining 2024 yilda 2145 ming so‘mga yoki 2023 yilga nisbatan 0,2 foizga oshishi moddiy xarajatlarning 1276,6 ming so‘mga oshishiga olib kelgan.

Shunday qilib, tahlil qilinayotgan korxonada moddiy xarajatlar miqdorining ko‘payishiga aylanma mablag‘lar hajmining ko‘payishi eng katta ta‘sir ko‘rsatgan, bu esa ularni «Qora ko‘l» fermer xo‘jaligida yanada samarali ishlatishni taqozo etadi.

Aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun korxona oldiga quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

Korxonada aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi mehnat predmetlarining sifatini oshirish va tannarxini pasaytirish;
- moddiy resurslarni iqtisodiy sarflash;
- ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish;
- aylanma mablag‘larni normalizatsiya qilishni takomillashtirish;
- ixtisoslashuvni chuqurlashtirish va ishlab chiqarish kontsentratsiyasini rivojlantirish;
- qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyot, innovatsiya yutuqlarini joriy etish.

Yuqori sifatli va past xarajatli aylanma mablag‘lardan foydalanish ishlab chiqarish jarayonini ularning kamroq miqdori bilan amalga oshirish imkonini beradi, natijada nisbatan kamroq moddiy, moliyaviy va mehnat resurslarini sarflash mumkin. Shu bilan birga, aylanma mablag‘larning katta qismi qishloq xo‘jaligida to‘g‘ridan-to‘g‘ri yaratilishi va bu yerda ko‘p narsa aniq korxonaning xodimlari va mutaxassislariga bog‘liq ekanligini hisobga olish kerak.

Aylanma mablag‘lardan oqilona foydalanishning muhim sharti mehnat predmetlarini normalashtirishni takomillashtirishdir. Har bir qishloq xo‘jaligi korxonasi urug‘ va ekish materiallari, yoqilg‘i, qishloq xo‘jaligi mashinalari va boshqa texnikani ta‘mirlash uchun ehtiyot qismlar bilan etarli miqdorda ta‘minlangan bo‘lishi kerak. Ushbu aylanma mablag‘larning yetishmasligi ishlab chiqarish sur‘atlarini sekinlashtirishga, qishloq xo‘jaligi ishlarini vaqtida va to‘liq miqdorda bajarmaslikka, mahsulotning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi.

Aylanma mablag‘larni samarali foydalanishning bir qadar muhim muammosi urug‘, yem-xashak, yoqilg‘i-moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar va kimyoviy himoya vositalari, qurilish materiallari va ehtiyot qismlarni saqlash uchun normal sharoitlarni yaratishdir. Saqlash va qo‘llash jarayonida ushbu turdagi aylanma mablag‘larning yo‘qotilishini kamaytirish, mahsulot birligiga sarflanadigan aylanma mablag‘larni qisqartirishga va asosiy ishlab chiqarish narxini arzonlashtirishga yordam beradi.

Mablag‘larning aylanish tezligini oshirish, qo‘shimcha investitsiyalar kiritish, yangi ishlab chiqarish tashkil etish va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun pul resurslarining bir qismini ozod qilish imkonini beradi. Bunga aylanma mablag‘larning

ishlab chiqarish sohasida bo'lish vaqtini qisqartirish orqali erishish mumkin. Buning uchun qisqa vegetatsiya davriga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi ekinlari navlari va duragaylaridan, va ularni yem-xashak bilan samarali to'ldirishdan, shuningdek, mahsulotni etishtirish va yig'ishning zamonaviy usullarini joriy etishdan foydalanish zarur.

V.XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligini va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Aylanma mablag'larning aylanish tezligini oshirish, saqlanish ko'rsatkichlarini optimallashtirish va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish qishloq xo'jalik korxonalarining moliyaviy holatini yaxshilashga imkon beradi.

Quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Aylanma mablag'larning boshqaruvini optimallashtirish – moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish tavsiya etiladi.
2. Resurslardan oqilona foydalanish – ortiqcha zahiralarni kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish orqali aylanma mablag'larning aylanish tezligini ko'paytirish zarur.
3. Moliyaviy tahlil va monitoringni kuchaytirish – doimiy ravishda moliyaviy faoliyatni tahlil qilish va samaradorlik ko'rsatkichlarini monitoring qilish, bu orqali risklarni kamaytirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mumkin.
4. Texnologik jarayonlarni modernizatsiya qilish – zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va aylanma mablag'lardan yanada samarali foydalanish imkoniyatlarini yaratish lozim.

Mazkur takliflarni amalga oshirish orqali qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashga erishish mumkin.

VI.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bornhofen E., Ramires T. G., Bergonci T., Nakamura L. R., Righetto A. J. Associations between global indices of risk management and agricultural development // *Agric. Syst.* – 2019. – Vol. 173. – P. 281-288.
2. Amarender R. Farm profitability and labor use efficiency // *Indian Journal of Dryland Agricultural Research Development.* – 2013. – Vol. 28, No. 2. – P. 1-21.
3. Deloof M. Does Working Capital Management Affect Profitability of Belgian Firms? // *Journal of Business Finance and Accounting.* – 2003. – Vol. 30(3-4). – P. 573-587.
4. Доможирова О. В., Кулабухова Е. В. Особенности управления оборотными средствами в сельском хозяйстве // *Белгородский экономический вестник.* – 2018. – № 1(89). – С. 36-40.
5. Васильев В. П., Васильева Н. П. Методические аспекты анализа оборотных активов // *Проблемы и перспективы развития экономического контроля и аудита в России.* – 2015. – С. 163-169.

6. Абдурахманов У. Н. Управление затратами в аграрном производстве. – Ташкент: Узбекистан, 2022.
7. Кудратов И. А. Ликвидность и финансовая устойчивость сельскохозяйственных предприятий. – Ташкент: Фан, 2020.
8. Назаров Х. Р., Рахманов А. К. Особенности управления оборотными активами в аграрном секторе экономики Узбекистана // Экономика и финансы. – 2020. – № 3. – С. 45-51.
9. Сабетова Л. А., Зюзя А. В. Формирование и использование оборотных средств в сельском хозяйстве. – Мичуринск: МичГАУ, 2006. – 113 с.
10. Qoraqalpog‘ston Respublikasi Xujayli tumani «Qora ko‘l» fermer xo‘jaligining 2023-2024 yillardagi moliyaviy hisobotlari.
11. Kalmuratov B. S., Salieva A. D. The role of the organizational-economic mechanism in the development of innovation processes in agriculture // Science and Education in Karakalpakstan. – 2024. – No. 1/1(38). – P. 85-89.

O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINI RAQAMLASHTIRISH VA ASMga RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH

Jiemuratov .T.P

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

"Menejment va iqtisodiyot asoslari" kafedrasi dotsenti i.f.n.

Zhiyemuratov77@inbox.ru. Tel: +99893-361-76-06

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni qo'llash masalalari ko'rib chiqilgan. O'zbekiston qishloq xo'jaligida raqamlashtirishni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari va raqamli transformatsiyaning hozirgi tendentsiyalari taqdim etildi. Ushbu tadqiqotda qishloq xo'jaligini raqamli transformatsiya qilish istiqbollari va yo'nalishlarini, shu jumladan aqlli texnologiyalardan foydalanish, jarayonlarni avtomatlashtirishni tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot natijalari agrar sohaning barqaror rivojlanishiga erishishda raqamli texnologiyalarni joriy etishning ahamiyatini takidlaydi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, suniy yo'ldosh texnologiyalari, suniy intellekt, qishloq xo'jaligi, AgTech texnologiyalari, innovatsiyalar, rivojlanish.

I. KIRISH

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi sohasi uzoq vaqtdan beri mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmog'i bo'lib, uning yalpi ichki mahsuloti va bandligiga sezilarli hissa qo'shib kelmoqda. Biroq, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar singari, O'zbekiston ham o'sib borayotgan aholi va o'zgaruvchan iqlim talablariga javob beradigan qishloq xo'jaligi amaliyotini modernizatsiya qilishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston hukumati qishloq xo'jaligi sohasida inqilob qilish, hosildorlikni oshirish va oziq-ovqat xavfsizligini taminlashda raqamli texnologiyalarning salohiyatini etirof etmoqda.

Ushbu maqola O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasida ro'y berayotgan raqamli transformatsiyani har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan. Unda raqamlashtirishning hozirgi holati, ushbu o'zgarishni rag'batlantiruvchi davlat tashabbuslari, amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va ushbu texnologik o'zgarishning ehtimoliy natijalari ko'rib chiqiladi. Ushbu jihatlarni o'rganish orqali biz rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli qishloq xo'jaligi bo'yicha o'sib borayotgan adabiyotlarga hissa qo'shmoqchimiz hamda O'zbekiston va undan tashqaridagi siyosatchilar va manfaatdor tomonlar uchun tushunchalar taqdim etmoqchimiz.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasi so'nggi o'n yillikda bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinmoqda. Biroq, qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarga nisbatan dastlabki bosqichda qolmoqda. Mamlakatning qishloq xo'jaligi landshafti yirik tijorat xo'jaliklari va kichikroq oilaviy tomorqalarning aralashmasi bilan tavsiflanadi, bu esa raqamli transformatsiya uchun noyob muammolar va imkoniyatlarni keltirib chiqaradi.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, taraqqiyotning istiqbolli belgilari mavjud. Masalan, er tuzish va ekinlarni monitoring qilishda geografik axborot tizimlari (GIS) va masofadan zondlash texnologiyalaridan foydalanish ko'payib bormoqda. Bazi yirik fermer xo'jaliklari o'g'itlar va suvni o'zgaruvchan meyorlarda qo'llash kabi aniq

qishloq xo'jaligi usullarini joriy eta boshladilar, bu esa ushbu texnologiyalarni kengroq qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi [1].

Qishloq xo'jaligini o'zgartirishda raqamli texnologiyalarning salohiyatini hisobga olgan holda, O'zbekiston hukumati sohada raqamlashtirishni rag'batlantirish bo'yicha bir qator tashabbuslarni boshladi. 2020 yilda joriy etilgan «Raqamli O'zbekiston 2030» strategiyasi raqamli transformatsiyaning kengroq milliy kun tartibi doirasida qishloq xo'jaligini raqamlashtirish bo'yicha aniq qoidalarni o'z ichiga oladi [2].

Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish fermerlarning biznes yuritish usulini tezda o'zgartirmoqda. Ilg'or texnologiyalarning integratsiyalashuvi tufayli fermerlar endi o'z faoliyati samaradorligi, unumdorligi va aniqligini oshirishlari mumkin. Raqamlashtirish ekinlarni real vaqt rejimida kuzatish va boshqarish imkonini beradi, bu esa hosildorlikni oshirish va chiqindilarni kamaytirishga olib keladi.

Raqamli qishloq xo'jaligi qishloq xo'jaligi operatsiyalarining ekologik va iqtisodiy hayotiyligini yaxshilash hamda bir vaqtning o'zida hosildorlik va hosil sifatini oshirish uchun sensorlar, robototexnika va malumotlarni tahlil qilish kabi ilg'or texnologik echimlarni qo'llash amaliyoti bilan shug'ullanadi.

Ananaviy qishloq xo'jaligi usullari so'nggi o'ttiz yil ichida oziq-ovqatga o'sib borayotgan talab, ishchi kuchi xarajatlarining oshishi, uglerod izining kamayishi va iqlim o'zgarishiga javob berish uchun sezilarli muammolarga duch keldi. Boshqa tomondan, uzoq muddatli samaradorlikni oshirish va qishloq xo'jaligi ekinlari ishlab chiqarishining hayotiyligini saqlab qolish joriy etilayotgan resurslar xarajatlarini kamaytirish va foydani oshirish uchun raqamli texnologiyalarni moslashtirishni talab qilmoqda [3].

Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish - bu qishloq xo'jaligi sohasida samaradorlik, barqarorlik va jarayonlarni boshqarishni yaxshilash uchun raqamli vositalar va malumotlardan foydalanishni o'z ichiga olgan innovatsion usullar to'plami hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish o'sib borayotgan dunyo aholisi uchun oziq-ovqat ishlab chiqarishni taminlash maqsadida qo'l mehnatini uzluksiz avtomatlashtirilgan jarayonlar bilan almashtirishga yordam berish uchun keng ko'lamli avtomatlashtirilgan dasturiy va apparat platformalaridan foydalanishni taqoza etmoqda.

Bularning barchasi ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshilash va qishloq xo'jaligida strategik jihatdan to'g'ri qarorlar qabul qilish uchun zarur hisoblanadi.

Agrosanoat sohasini raqamlashtirish tuproq va o'simliklarni monitoring qilish va boshqarish, qishloq xo'jaligi mashinalari va uskunalarini avtomatlashtirish, aniq dehqonchilik, suv resurslarini boshqarish, hosildorlikni prognoz qilish, ob-havo sharoitlarini hisobga olish va boshqa ko'plab jihatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bularning barchasi xarajatlarni kamaytirish va atrof-muhitga salbiy tasirni minimallashtirishga qaratilgan bo'lib, natijada agrar sektorning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini raqamli transformatsiyalash oziq-ovqat xavfsizligini taminlash, agrosanoat tarmog'ining unumdorligi va raqobatbardoshligini oshirish, xomashyo ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va chuqur qayta ishlash orqali qo'shilgan qiymat zanjirini oshirishning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi.

Tadqiqotchilarning takidlashicha, agrar tarmoqqa raqamli texnologiyalarni joriy etish o'simliklarni etishtirishdan tortib tayyor mahsulotlarni sotishgacha bo'lgan qo'shilgan qiymat zanjirini optimallashtirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Murashova N. V. [4] fikriga ko'ra, qishloq xo'jaligini raqamli o'zgartirish ikki bosqichda amalga oshirilishi kerak: dastlab raqamli texnologiyalar va platforma echimlarini joriy etish; keyin esa qishloq xo'jaligi korxonalarini boshqarishni raqamlashtirish.

A.K. Subaeva o'z tadqiqotlarida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishni raqamli malumotlardan foydalangan holda ishlab chiqarishni avtomatlashtirish usuli sifatida tariflaydi, uning maqsadi eng samarali raqamli echimlarni ishlab chiqishdan iborat [5].

Shin S. ishlarida raqamli qishloq xo'jaligi 1990 yillarda taklif qilingan «raqamli er» kontseptsiyasining qo'llanilishi va «aniq dehqonchilik» kontseptsiyasining kengayishi ekanligi haqida fikr bildirilgan [6].

Abdullaev, A., Rahmatov, Sh. [7] ishida suniy intellekt, katta malumotlarni tahlil qilish va narsalar interneti yordamida echimlarni qo'llash nafaqat hosildorlikni oshirishga, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga va tannarxni pasaytirishga yordam berishi takidlanadi.

Boshqa tadqiqotlar raqamlashtirish yirik agrosanoat majmualari, paxta klasterlari va kichik fermer xo'jaliklari o'rtasidagi tafovutni raqamli platformalar va mobil ilovalarga kirish orqali sezilarli darajada qisqartirish imkonini berishini tasdiqlaydi.

Jo'raev, X. tadqiqoti aniq dehqonchilik, jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamli monitoring elementlarini o'zida mujassam etgan «aqlli» fermer klasterlarini yaratish tendentsiyasini ajratib ko'rsatadi [8].

Bu, ayniqsa, o'g'itlar va pestitsidlar miqdorini kamaytirish orqali atrof-muhitga tasirni kamaytirish nuqtai nazaridan muhimdir. Biroq, istiqbollarga qaramay, tadqiqotchilar mavjud muammolarni ham ajratib ko'rsatadilar. Masalan, Nazarov va Ahmedovning (2022) tadqiqotida, ayniqsa mamlakatning chekka hududlarida fermerlarning raqamli savodxonligini oshirish va infratuzilmani yaxshilash zarurligi takidlangan [9].

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda resurslarni boshqarish samaradorligini oshirish, dehqonchilikda hosildorlikni oshirish va tannarxni pasaytirishga qaratilgan qishloq xo'jaligini raqamli transformatsiyalashning istiqbolli yo'nalishlari va tendentsiyalari o'rganilgan. Metodologiyaning asosini modellashtirish, malumotlarni tahlil qilish va algoritmi real sharoitlarda empirik tekshirishni o'z ichiga olgan kombinatsiyalangan yondashuvni qo'llash tashkil etadi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida qishloq xo'jaligida qo'llanilayotgan mavjud trendlar tahlil qilindi. Buning uchun ilmiy nashrlar, hisobotlar va oldingi tadqiqotlar natijalari kabi ikkilamchi malumotlardan foydalanildi. Tahlillar mavjud yondashuvlarning asosiy cheklovlarini, jumladan, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvchanlikning pastligi, intellektual tizimlar bilan integratsiya qilish imkoniyatlarining cheklanganligi va natijalarning zaif talqin qilinishini aniqlash imkonini berdi.

Katta uslubiy taraqqiyotga qaramay, ko'plab dasturlarni baholash va monitoring qilish malumotlari faqat miqdoriy usullarga haddan tashqari bog'liqligi tufayli cheklangan darajada foydali edi. So'rovlar qanday natijalar yoki tasirlar sodir bo'lgani yoki bo'lmagani haqida umumiy xulosalar bergan bo'lsa-da, sifatli usullar ushbu natijalar va tasirlar ortidagi tushuntirishlarni yaxshiroq aniqlashga qodir va shuning uchun yanada samarali javoblar olish imkonini beradi. Sifat usullari, shuningdek, so'rovnomanini loyihalashtirish, ijtimoiy va institutsional omillarni va miqdoriy jihatdan baholash qiyin bo'lgan tasirlarni aniqlash, kutilmagan muammolarni aniqlash va tasir yo'llarini kuzatish uchun malumot beradi. Miqdoriy va sifat yondashuvlari birgalikda qo'llanilganda, ularning har biri alohida olinganidan ko'ra izchilroq, ishonchli va foydaliroq xulosalarni taqdim etadi.

Miqdoriy usullar ushbu natijalarni tushuntirishda kamroq samarali, ayniqsa, tushuntirishlar miqdoriy jihatdan baholash qiyin bo'lgan, ammo ko'pincha dastur natijalarini tushunish uchun asosiy bo'lgan masalalarni o'z ichiga olsa, masalan, etiqodlar va tasavvurlar, ijtimoiy munosabatlar, mamuriy qiyinchiliklar yoki institutsional dinamika. Sifatli usullar bu muammolarni hal qilish yaxshiroqdir, chunki moslashuvchanroq savollardan foydalanish, ochiq javoblar berish, mavzuni sinchkovlik bilan o'rganish va tadqiqotchi va tadqiqot mavzusi o'rtasida o'zaro tushunishni rag'batlantirish. Yuqorida takidlanganidek, usullar O'zbekistonning raqamli qishloq xo'jaligi bo'yicha tadqiqotlarni samarali amalga oshirishga yordam berdi.

Maqolani tayyorlash jarayonida jadvallar asosida malumotlarni tahlil qilish, malumotlarni guruhlash, abstrakt tafakkurni tizimli tahlil qilish asosida statistik guruhlash usullaridan unumli foydalanildi.

IV. TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

O'zbekistonning qishloq xo'jaligini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun raqamli texnologiyalar vositalari va usullaridan keng foydalanish zarur. Shuningdek, O'zbekiston qishloq xo'jaligi bo'yicha malumotlarni yig'ish, qayta ishlash, uzatish va saqlash uchun suniy intellekt (AI), big data texnologiyalari, shuningdek, turli sharoitlarda qishloq xo'jaligi ekinlarining holati va rivojlanishini modellashtirish va boshqarish uchun virtual (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalaridan foydalanish ko'zda tutilgan. Shuningdek, qishloq xo'jaligini optimal boshqarish maqsadida viloyat yoki respublika miqyosida qishloq xo'jaligi erlarining holati to'g'risida tezkor malumot olishni taminlash uchun buyumlar internetini (internet of things - IoT) joriy etish talab etiladi. Ishlab chiqaruvchilar, etkazib beruvchilar va

davlat tashkilotlari to'g'risidagi barcha malumotlarni «Aqlli qishloq xo'jaligi» maxsus integratsiyalashtirish raqamli platformasiga joylashtirish taklif etilmoqda.

Takidlash joizki, qishloq xo'jaligi texnologiyasi - AgTech (Agronomic technology) - bu tarifga ko'ra, agrobiznes mahsulotlari uchun qiymat yaratish zanjiridagi qandaydir yaxlit ekotizimdir. Bu biologiya, biokimyo, agronomiya, o'simlikshunoslik va chorvachilik fanlarining o'ziga xos yaqinlashuvi yoki kesishuvidir va bu holda raqamlashtirish jarayoni qishloq xo'jaligining kelajagi uchun mustahkam poydevor yaratuvchi haqiqiy burilish nuqtasidir, deya takidlaydi Po'C kompaniyasi vakillari. Bundan tashqari, AgTech loyihalarida ROI (investitsiyalar rentabelligi) qishloq xo'jaligiga an'anaviy investitsiyalarga qaraganda ancha yuqori bo'lishi mumkin.

2017 yilda agrotexnologiyalar sohasida investitsiyalar yoki bunday kompaniyalarni sotib olish hisobiga moliyalashtirish qariyb 32 foizga yoki pul ko'rinishida 2,6 milliard dollargacha oshdi va bu sohadagi 20 ta eng yirik bitimlarning yarmidan ko'pi 50 million dollardan oshdi (Forbes). Bu holatning sabablari tushuntirishlarsiz ham tushunarli - Er sayyorasida odamlar soni o'sishda davom etmoqda va ularning barchasini tegishli oziq-ovqat bilan taminlash kerak.

BMT ning prognoziga ko'ra, 2025 yil oxiriga kelib dunyo aholisi soni 8,1 milliard kishidan oshishi, XXI-asr o'rtalariga kelib esa deyarli 9,6 milliardga etishi mumkin. Soha mutaxassislarining fikricha, raqamli transformatsiya tufayli qishloq xo'jaligi tarmog'ining umumiy mahsuldorligi 2030 yilga borib deyarli 60 foizga oshishi kerak, shuning uchun oziq-ovqat tanqisligi bizga deyarli tahdid solmaydi.

O'zbekistonning qishloq xo'jaligi sohasini raqamlashtirish borasidagi say-harakatlari turli xalqaro tashkilotlar va hamkorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bilimlarni uzatish va salohiyatni oshirishda texnologik jihatdan ilg'or mamlakatlar va xalqaro institutlar bilan hamkorlik muhim rol o'ynaydi:

a) Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) O'zbekiston hukumati bilan barqaror qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi uchun raqamli echimlarni joriy etish ustida ish olib bormoqda.

b) Jahon bankining Digital CASA loyihasi O'zbekiston qishloq joylarida raqamli infratuzilmani yaxshilashga qaratilgan tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi, bu esa raqamli qishloq xo'jaligi texnologiyalarini joriy etishda muhim ahamiyatga ega.

c) Janubiy Koreya va Isroil kabi davlatlar bilan ikki tomonlama hamkorlik kelishuvlari ilg'or qishloq xo'jaligi texnologiyalari va tajribasini O'zbekistonga o'tkazishga yordam berdi.

Ushbu xalqaro hamkorlik nafaqat ilg'or texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini beradi, balki innovatsiyalar uchun mahalliy salohiyatni rivojlantirish va raqamli echimlarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirishga yordam beradi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligining raqamli transformatsiyasi ekologik barqarorlik uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi oqibatlarini o'z ichiga olgan og'ir ekologik muammolarga duch kelmoqda. Raqamli texnologiyalar ushbu muammolarni hal qilishning istiqbolli echimlarini taklif etadi:

a) Suv xo'jaligi: Aqlli sug'orish tizimlari tuproq namligi sensorlari va ob-havo malumotlari bilan birgalikda suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bu, ayniqsa, qishloq xo'jaligi suv istemolining 90 foizdan ortig'ini tashkil etadigan O'zbekistonda juda muhimdir.

b) Tuproq salomatligi: Tuproqni raqamli xaritalash va aniq qishloq xo'jaligi usullari o'g'itlar va pestitsidlarni yanada maqsadli qo'llash, atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish va vaqt o'tishi bilan tuproq salomatligini yaxshilash imkonini beradi.

c) Iqlim o'zgarishiga moslashish: Raqamli texnologiyalar iqlimni yaxshiroq kuzatish va bashorat qilish imkonini beradi, fermerlarga o'z amaliyotlarini o'zgaruvchan iqlim sharoitlariga moslashtirishga yordam beradi. Masalan, ekstremal ob-havo hodisalari haqida erta ogohlantirish tizimlari ekinlar va tirikchilik vositalarini himoya qilishga yordam beradi.

d) Bioxilma-xillikni saqlash: Aniq qishloq xo'jaligi usullari qishloq xo'jaligi erlarini kengaytirish zaruratini kamaytirishi, tabiiy yashash joylari va biologik xilma-xillikni saqlab qolishga yordam berishi mumkin.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligining raqamli transformatsiyasi mamlakat qishloq xo'jaligi sohasini modernizatsiya qilish, hosildorlikni oshirish va oziq-ovqat xavfsizligini yaxshilash uchun muhim imkoniyatdir. Hukumatning ushbu o'zgarishlarga sodiqligi, uning siyosiy tashabbuslari va investitsiyalari bu potentsial foydalarni amalga oshirish yo'lidagi ijobiy qadamdir.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligining raqamli transformatsiyasi qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish, tabiiy resurslarni boshqarishni takomillashtirish va agrotexnik tadbirlarni optimallashtirish uchun muhim istiqbollarni ochib beradi. So'nggi yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligiga aniq dehqonchilik tizimlari, dronlardan foydalanish, jarayonlarni avtomatlashtirish va suniy yo'ldoshlar yordamida ekin maydonlarini masofadan zonalashtirish orqali monitoring qilish kabi yangi texnologiyalarni faol joriy etmoqda.

Raqamli transformatsiyaning muhim jihati iqlim o'zgarishi va suv resurslari taqchilligi sharoitida strategik ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy resurslar istemolini kamaytirishga yordam beradigan echimlarni joriy etish, tuproq eroziyasining oldini olishdir. Shuningdek, hosildorlikni oshirish uchun raqamli echimlarning sezilarli darajada rivojlanayotganini takidlash joiz. Bu fermerlarga mavjud resurslardan maksimal darajada samarali foydalanish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi.

Global tendentsiyalar va mamlakatimiz agrosektorining ehtiyojlarini hisobga olgan holda, barcha darajalarda innovatsion texnologiyalarni joriy etishni qo'llab-quvvatlashni davom ettirish zarur. Infratuzilmani yaxshilash, fermerlarni qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish, shuningdek, qishloq xo'jaligi xodimlarining raqamli texnologiyalar bo'yicha talim va o'qitish darajasini oshirish vazifalaridan biridir. O'zbekiston tajriba almashish va xorijiy echimlarni mahalliy sharoitlarga moslashtirish uchun xalqaro hamkorlar bilan hamkorlikni faol rivojlantirishi kerak. Yangi raqamli

vositalardan foydalangan holda fermerlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni taminlaydigan qonunchilikni takomillashtirish bu boradagi muhim qadamdir.

Qishloq xo'jaligida intellektual texnologiyalarni joriy etishning istemolchilari, albatta, fermerlar va fermer xo'jaliklari rahbarlari hisoblanadi. Texnologiya provayderlari etkazib beruvchilardir. Ular istemolchilar uchun innovatsion ilovalar yoki mobil ilovalar, M2M uskunalari, sensorlar va kuzatuv qurilmalari, aloqa kanallari, malumotlarni tahlil qilish vositalari va boshqa aqlli echimlarni ishlab chiqish uchun javobgardir. Lekin hamma xo'jalik (fermer) ham internetga ulangan emas. Kichik ferma ham tarmoqqa ulanish uchun etarli sarmoya kerak. Kam byudjetli xo'jaliklarga qanday yordam berish mumkin?

Barcha afzalliklariga qaramay, aqlli qishloq xo'jaligi hali endigina rivojlanmoqda. AQShning Trimble kompaniyasi hisobotiga ko'ra, dunyodagi har to'rtinchi fermer xo'jaligigina malumotlar bazasidan foydalanadi. Moliyaviy omillar (bunday infratuzilmani tashkil etish fermerlar tomonidan katta miqdordagi boshlang'ich sarmoyani talab qiladi) bunga katta to'siq bo'ladi. Bundan tashqari, malumotlar xavfsizligi, o'ziga xos fermerlik siyosati va ob-havo ham ko'pchilik fermerlarni ikkilantiradi.

Uzoq yo'l bosib o'tgan texnologiyalar hali ham rivojlanmoqda. Hozirgi kunda veb-interfeysli qurilmalar va xizmatlar ancha ommalashgan, shuning uchun buyumlar internetiga qiziqish rekord darajada yuqori. Dehqonchilikning an'anaviy usullari oziq-ovqat mahsulotlariga o'sib borayotgan talabni qondira olmaydi, shuning uchun fermerlar tobora ko'proq aqlli qishloq xo'jaligiga murojaat qilmoqdalar. Va bu kelajagi porloq yagona yo'nalish bo'lishiga shubha yo'q.

Bir so'z bilan aytganda, yurtimizning tuprog'i unumdor bo'lib, bahorda kuzda hosilga kiradi. Lekin, aholimiz yildan-yilga ko'payib borayotgani, suv, elektr energiyasi va boshqa tabiiy resurslarimiz cheklanganini hisobga olib, «aqlli» qishloq xo'jaligining ahamiyatini tushunib etyapmiz. Shu bois agrar tarmoqda zamonaviy tizimni joriy etish muhim vazifalardan biridir.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kienzler, K. M., Rudenko, I., Ruzimov, J., Ibragimov, N., & Lamers, J. P. A. *Precision agriculture in irrigated cotton production in Uzbekistan*//Precision Agriculture, – 2020. –№. 21(4). – P. 926-948.
2. Ministry of Agriculture of Uzbekistan. (2020). *Strategy for Digital Transformation of Agriculture in Uzbekistan 2020-2030*. Government of Uzbekistan.
3. Элахи, Э., Халид, З. и Чжан, З. *Понимание намерения и готовности фермеров устанавливать технологии возобновляемой энергии: решение для сокращения выбросов в окружающую среду в сельском хозяйстве*//Appl. Energy 309, 118459. doi:10.1016/j.apenergy. 2021.118459
4. Мурашова Н. В. *Формирование механизма цифровой трансформации сельского хозяйства* // Вестник НГИЭИ. - 2021. -№ 9 (124).- С. 129–138.
5. Субаева А.К. *Развитие техники как основа цифровой трансформации экономики* // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2023. – Т. 18, № 1(69). – С. 162-168.

6. Shen S. *Structure of a Digital Agriculture System and Agricultural Risks Due to Climate Changes* / S. Shen, A. Basist, A. Howard // Agric. Agric. Sci. Proced.-2010.- 1.- P. 42–51.
7. Абдуллаев, А., Рахматов, Ш., Каримов, Ж. *Использование искусственного интеллекта и интернета вещей в сельском хозяйстве Узбекистана* // Вестник аграрной науки Узбекистана. – 2021. – Т. 65, № 4 – С. 123–130.
8. Джураев, Х. *Развитие умных фермерских кластеров как тренд цифровой трансформации сельского хозяйства в Узбекистане* // Аграрная экономика и управление. – 2022. – № 3. – С. 78–85.
9. Назаров, Ф., Ахмедов, И. *Проблемы и перспективы цифровизации сельского хозяйства в Узбекистане* // Наука и инновации в аграрной сфере. – 2022. – Т. 8, № 2. – С. 98–104.
10. Kalmuratov B.S., Salieva A.D. *The role of the organizational-economic mechanism in the development of innovation processes in agriculture*// Science and Education in Karakalpakstan. 2024. – №1/1 (38) – P. 85-89 p.

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELEKTNING INSON RESURLARINI BOSHQARISHDA QO'LLANILISHI VA ISTIQBOLLARI

Levakov Izzatulla Nematillayevich

i.f.f.d, v.b dots,

University of Business and universiteti, "Menejment" kafedrası mudiri

izzatillalevakov@gmail.com

+99888-441-05-09

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda inson resurslarini boshqarish (HRM) tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning qo'llanilishi va rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. HRM jarayonlarida sun'iy intellektning imkoniyatlari, xususan, ishga qabul qilish, xodimlarning samaradorligini oshirish, malaka oshirish va motivatsiya jarayonlarini avtomatlashtirish borasida keng ko'lamli ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, O'zbekistonda ushbu texnologiyalarni joriy etishdagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy takliflar ilgari surilgan. Ushbu tadqiqot O'zbekiston sharoitida HRM tizimining raqamli transformatsiyasini samarali amalga oshirish bo'yicha aniq tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, inson resurslarini boshqarish, HRM, raqamli transformatsiya, innovatsiyalar, mehnat bozori, avtomatlashtirish.

I. KIRISH

Bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt (SI) nafaqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida, balki inson resurslarini boshqarish (HRM) tizimida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli transformatsiya HRM jarayonlarining samaradorligini oshirish, inson omilining subyektiv ta'sirini kamaytirish va qaror qabul qilish tizimini optimallashtirishga xizmat qiladi. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning HRM tizimiga integratsiyalashuvi xalqaro miqyosda keng tadqiq etilmoqda va ko'plab ilg'or kompaniyalar ushbu texnologiyalardan faol foydalanmoqda.

Mazkur maqolada O'zbekistonda inson resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning o'рни, ularning amaliy qo'llanilishi, duch kelinayotgan muammolar va istiqbollar atroflicha tahlil qilinadi. Bundan tashqari, ilg'or xalqaro tajriba va O'zbekiston sharoitiga mos takliflar asosida HRM tizimining innovatsion rivojlanish yo'nalishlari ishlab chiqiladi.

Raqamli texnologiyalar va SI ning IRB dagi qo'llanilishi

Bugungi zamonaviy davlat va jamiyatlarda raqamli texnologiyalar sohasi inson resurslarini samarali boshqarish, mehnat unumdorligini oshirish va tashkilotlarning raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omilga aylanmoqda. Globallashgan dunyoda taraqqiyotning asosiy omillaridan biri ilmiy-texnologik rivojlanish bo'lib, bu jarayonda sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar HRM (inson resurslarini boshqarish) tizimini tubdan o'zgartirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli nafaqat rivojlangan mamlakatlarda, balki O'zbekiston hukumati tomonidan ham inson resurslarini boshqarishda innovatsion texnologiyalarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda inson kapitalini rivojlantirish va kadrlar boshqaruvi jarayonlarini raqamlashtirish maqsadida bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, **"Raqamli O'zbekiston – 2030"** dasturi doirasida HR texnologiyalarining joriy etilishi, sun'iy intellekt yordamida kadrlar tanlash va boshqarish tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.¹ Shuningdek, **"2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"** va **"2022-2026-yilda O'zbekistonni rivojlantirishning yangi strategiyasi"** kabi hujjatlarda ham mehnat bozorini raqamlashtirish, zamonaviy HRM texnologiyalarini rivojlantirish va kadrlar boshqaruvi jarayonlarida innovatsion yechimlarni joriy etish bo'yicha aniq maqsadlar belgilangan².

Ushbu islohotlar O'zbekistonda HR sohasida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali inson resurslarini samarali boshqarish, mehnat bozori talablariga mos kadrlar tayyorlash va tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "2021-2022 yillarda O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi farmoni asosida mamlakatimizda sun'iy intellektni rivojlantirish bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu strategiya doirasida aholi, ayniqsa yoshlar uchun sun'iy intellekt bo'yicha bilim va ko'nikmalarni oshirishga qaratilgan tizimlashtirilgan onlayn-ma'lumotlar bazasi yaratish ko'zda tutilgan.

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirish bo'yicha mamlakatimizda qator tashabbuslar amalga oshirilib, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar hamda Raqamli texnologiyalar vazirliklari huzurida "Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti" tashkil etildi. Ushbu institut quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha faoliyat olib bormoqda:

- iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish;

- sun'iy intellekt asosida boshqaruv va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;

- fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlar olib borish;

- yetakchi xorijiy ilmiy muassasalar bilan hamkorlikda qo'shma loyihalarni amalga oshirishdan iborat.³

Dunyo tajribasidan kelib chiqib, sun'iy intellekt iqtisodiyotning turli tarmoqlari, jumladan, inson resurslarini boshqarish (HRM) sohasiga ham jadal kirib kelmoqda. Sun'iy intellekt ma'lumotlarni tahlil qilish, kadrlar tanlash, ishga qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish va HR menejerlarning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

¹https://lex.uz/ru/docs/-5030957?utm_source=chatgpt.com

²https://president.uz/oz/lists/view/4954?utm_source=chatgpt.com

³https://innovation.gov.uz/?utm_source=chatgpt.com

O'zbekiston Respublikasida ham Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan sun'iy intellekt yordamida rekruting va inson resurslarini boshqarish tizimini rivojlantirishga oid qonun loyihasi ishlab chiqildi. Bu esa kadrlar tanlash va boshqarishda shaffoflik va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda HRM tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni joriy etishdagi muammolar⁴

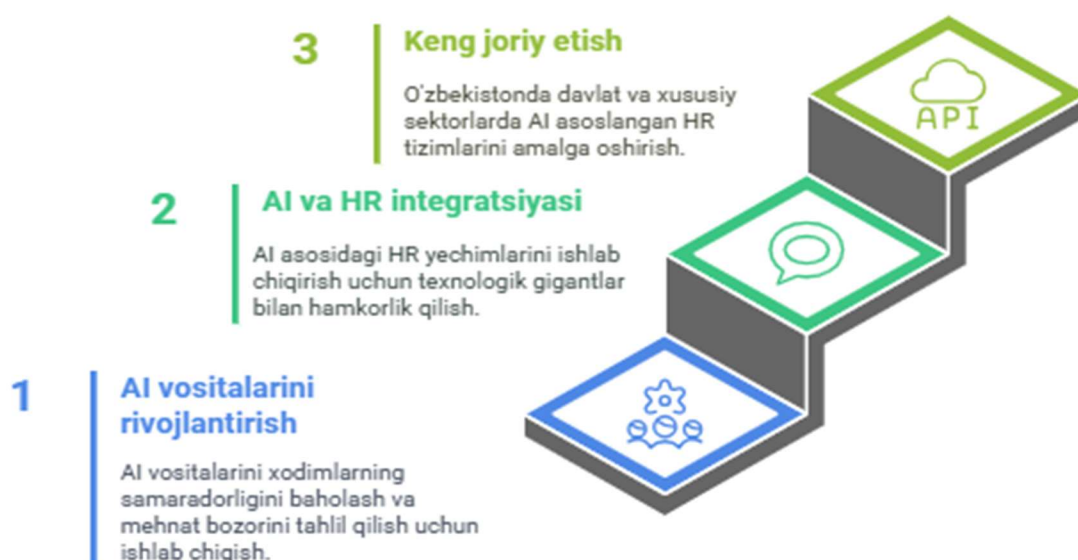
№	Muammo	Tavsif
1	Texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi	O'zbekiston kompaniyalarining aksariyatida ilg'or HR texnologiyalarini joriy etish uchun zarur infratuzilma mavjud emas. Internet tezligi pastligi va axborot xavfsizligi muammolari ham bu jarayonni qiyinlashtiradi
2	Kadrlar malakasining yetarli darajada bo'lmashligi	HRM mutaxassislarining aksariyati sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni qo'llash bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega emas. Bundan tashqari, xodimlarni yangi texnologiyalar bilan ishlashga o'rgatish tizimi ham yetarlicha rivojlanmagan
3	Huquqiy va me'yoriy-huquqiy asoslarning to'liq shakllanmaganligi	HRM jarayonlarini raqamlashtirish va SI dan foydalanish borasida qonunchilik hali to'liq shakllanmagan. Ayniqsa, sun'iy intellekt yordamida qabul qilingan qarorlarning huquqiy javobgarligi masalasida noaniqliklar mavjud
4	Kompaniyalarning raqamli transformatsiyaga tayyor emasligi	Ko'pgina kompaniyalar raqamli texnologiyalarni joriy etish uchun yetarli investitsiya ajratmaydi yoki ularga bo'lgan qiziqish yetarlicha yuqori emas. Natijada, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan HR tizimlari ommaviy joriy etilmayapti

O'zbekistonda HRM tizimida sun'iy intellektni rivojlantirish istiqbollari tashkilotlar samaradorligini oshirish va mehnat bozorini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Bu jarayon bir necha asosiy yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchidan, kadrlar tanlash jarayonini avtomatlashtirish sun'iy intellekt algoritmlari yordamida nomzodlarning rezyume va malakalarini tahlil qilish, ularning kasbiy qobiliyatlarini oldindan baholash hamda eng mos xodimlarni tezkorlik bilan tanlash imkonini beradi. Natijada, HR bo'limlari vaqt va resurslarni tejash bilan birga yanada aniq va ob'ektiv qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, xodimlarning samaradorligini real vaqt rejimida tahlil qilish va monitoring qilish HR menejerlariga xodimlarning ish faoliyatini chuqur tahlil qilish imkoniyatini beradi. Sun'iy intellekt asosida tuzilgan tizimlar xodimlarning ish unumdorligini baholab, samaradorlik pasayishi mumkin bo'lgan holatlarni oldindan aniqlashi va tegishli choralar ko'rishga yordam berishi mumkin. Uchinchidan, malaka oshirish va kasbiy rivojlanish jarayonlarini raqamlashtirish xodimlarning doimiy o'qitilishi va kasbiy mahoratini oshirishini ta'minlaydi. Sun'iy intellektga asoslangan o'quv platformalari xodimlarning qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos keluvchi individual o'quv dasturlarini yaratib, ta'lim jarayonini yanada samarali qilishga xizmat qiladi. To'rtinchidan, inson resurslarini boshqarishda ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatlari

⁴Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

kengayadi. Sun'iy intellekt HR bo'limlariga katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, turli tendensiyalarni aniqlash va asosli strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini taqdim etadi. Bu esa tashkilotlarning uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini aniqroq belgilashga yordam beradi. Umuman olganda, sun'iy intellekt HRM tizimining barcha jabhalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, xodimlar bilan ishlash jarayonlarini optimallashtirishi va tashkilotlar uchun samarador hamda innovatsion kadrlar siyosatini shakllantirish imkonini yaratishi kutilmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt joriy etilishida axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya qilish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va inson omilini e'tibordan chetda qoldirmaslik muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda HRM tizimida sun'iy intellektni rivojlantirish istiqbollari⁵

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning (SI) inson resurslarini boshqarish (HRM) sohasidagi o'rni xalqaro va mahalliy darajada ilmiy izlanishlar va amaliy tadqiqotlar orqali keng tahlil qilinmoqda. Xalqaro miqyosda Jahon Iqtisodiy Forumi (WEF), Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO), McKinsey Global Institute, Gartner, va PwC kabi tashkilotlar raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning ishchi kuchiga ta'siri, kadrlarni boshqarishdagi algoritmik yechimlar hamda kelajak mehnat bozori tendensiyalari bo'yicha muhim hisobotlar taqdim etmoqda.

HRM tizimida SI integratsiyasi bo'yicha P.Cappelli, B.Davenport, T.Haenlein, va A.Kaplan kabi olimlarning ishlari yetakchi ilmiy manbalar hisoblanadi. Ularning tadqiqotlarida sun'iy intellekt asosida avtomatlashtirilgan kadrlar tanlash, ishchi samaradorligini tahlil qilish, motivatsiya va ish muhitini yaxshilash usullari o'rganilgan.

⁵Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

O'zbekistonda ham raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni inson resurslarini boshqarish tizimida qo'llash masalasi davlat dasturlari va strategik hujjatlarda aks etgan. Xususan:

"Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida HR texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan.

"2022-2026-yillarda O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi" kadrlar tayyorlash va inson resurslarini boshqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llashga e'tibor qaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni (2021-yil 17-fevral, PQ-4996-son) sun'iy intellekt asosida kadrlar boshqaruvini rivojlantirishni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi va yangi qabul qilinayotgan normativ hujjatlar sun'iy intellekt yordamida amalga oshiriladigan HR jarayonlarining huquqiy jihatlarini tartibga solishga qaratilgan.

O'zbekistonda HRM sohasida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni joriy etish istiqbollari yuqori bo'lib, mamlakatning raqamli transformatsiya strategiyalari, xalqaro tajribalarni o'zlashtirish va ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish orqali ushbu yo'nalish yanada rivojlantirilishi mumkin.

Xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, McKinsey (2020) sun'iy intellekt HRM jarayonlarida tezkor va aniq natijalar taqdim etishini, Harvard Business Review (2021) esa chatbotlar va avtomatlashtirilgan baholash tizimlarining samaradorligini yoritgan. O'zbekistonda esa "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasida HRMda raqamli transformatsiya belgilangan bo'lsa-da, 2022-2023 yillardagi tahlillar malakali kadrlar yetishmovchiligi va investitsion resurslarning cheklanganligini asosiy to'siqlar sifatida ko'rsatmoqda.

III. NATIJALAR

O'zbekistonda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning inson resurslarini boshqarishda (HRM) qo'llanilishi tashkilotlarning samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. HR jarayonlarini avtomatlashtirish va sun'iy intellekt yordamida optimallashtirish natijasida mehnat samaradorligi ortib, kadrlarni boshqarish strategiyalari yanada takomillashmoqda.

Raqamli HR texnologiyalarining joriy etilishi natijasida kadrlar tanlash va baholash jarayonlari sun'iy intellekt asosida tahlil qilinib, xodimlarning malaka va kompetensiyalariga mos ish joylariga joylashtirilishi ta'minlanmoqda.

HRM tizimida katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili yordamida xodimlarning ish samaradorligi prognoz qilinib, ularning motivatsiya darajasi oshirilmoqda.

Raqamli transformatsiya orqali masofaviy ishlash, xodimlarni onlayn ta'lim va malaka oshirish tizimlariga jalb qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

Mehnat bozoridagi o'zgarishlarni oldindan bashorat qilish va inson kapitalini samarali boshqarish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kuchaymoqda.

IV. MUHOKAMA

Raqamli transformatsiya va sun'iy intellektning inson resurslarini boshqarishda qo'llanilishi zamonaviy tashkilotlar uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar yirik kompaniyalardan tortib kichik bizneslargacha bo'lgan barcha korxonalarga ta'sir o'tkazmoqda. Biroq, jarayonning samarali bo'lishi uchun bir qator omillarni inobatga olish zarur.

Birinchidan, sun'iy intellekt HRM jarayonlarini avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirsa-da, inson omilining ahamiyatini kamaytirib yubormasligi lozim. Xodimlarning hissiy intellekti, motivatsiyasi va ijodkorligi kabi jihatlar hali hanuz sun'iy intellekt tomonidan to'liq almashtirilishi mumkin emas. Shu sababli, raqamli transformatsiya inson resurslarini boshqarishda qo'llab-quvvatlovchi rol o'ynashi, lekin to'liq dominatsiya qilmasligi lozim.

Ikkinchidan, O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning HRMga ta'siri xorijiy tajribalar bilan taqqoslaganda hali boshlang'ich bosqichda ekani kuzatiladi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida davlat tashkilotlari va xususiy sektor tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalar muhim ahamiyat kasb etsa-da, ularning natijalari hali to'liq namoyon bo'lmadi. Xususan, sun'iy intellekt asosida xodimlarni tanlash, rag'batlantirish va boshqarish tizimlarini joriy etish jarayonida ba'zi to'siqlar mavjud.

Uchinchidan, kadrlarni boshqarishda sun'iy intellektdan foydalanish mehnat bozori va jamiyatga ham muayyan ta'sir ko'rsatadi. Masalan, an'anaviy HR mutaxassislarining roli o'zgarishi, ayrim kasblarning yo'qolishi yoki yangi kasblarning paydo bo'lishi kutilmoqda. Shu bilan birga, xodimlarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish va ularning huquqlarini ta'minlash masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, O'zbekistonda HRM tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarini yanada chuqurlashtirish uchun huquqiy asoslarni takomillashtirish, kadrlarning raqamli ko'nikmalarini oshirish va xalqaro tajribalarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tashkilotlar sun'iy intellektni inson kapitalini boyituvchi vosita sifatida qabul qilishi va uni mas'uliyat bilan qo'llashi lozim.

V. XULOSA

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt bugungi kunda inson resurslarini boshqarish (HRM) sohasida muhim o'rin egallab, global miqyosda biznes va boshqaruv jarayonlarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Uning nazariy asoslari raqamli transformatsiya va sun'iy intellektning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, HRM jarayonlarini avtomatlashtirish, ma'lumotlar tahlili va xodimlar samaradorligini oshirishga qaratilgan. O'zbekistonda bu yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar va strategiyalar doirasida kadrlar boshqaruvining zamonaviy yondashuvlari shakllanmoqda.

HRM sohasida sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni qo'llash natijasida tanlov jarayonlari aniqlik bilan tahlil qilinib, eng mos nomzodlar aniqlanmoqda. Bundan tashqari, xodimlarning faoliyat samaradorligi kuzatilib, motivatsiya tizimlari takomillashtirilmoqda. O'zbekistonda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt asosida HR jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish bo'yicha qator

tashabbuslar ilgari surilgan. Jumladan, mehnat bozori talablarini oldindan prognoz qilish, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning bilimlarini baholash tizimlarida raqamli yechimlar keng qo'llanilmoqda.

Kelajakda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning HRM sohasida keng joriy etilishi inson kapitalini samarali boshqarish, tashkilotlarda innovatsion strategiyalarni shakllantirish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, HRM jarayonlarini raqamlashtirishga qaratilgan investitsiyalar, ilmiy tadqiqotlar va davlat tomonidan ko'rsatilayotgan qo'llab-quvvatlash choralari bu yo'nalishning rivojlanishini jadallashtiruvchi muhim omillar bo'lib xizmat qilishi zarur.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. McKinsey & Company. The Future of HR with AI. 2020. URL: <https://www.mckinsey.com>
2. Harvard Business Review. AI in Human Resource Management: Opportunities and Challenges. 2021. URL: <https://hbr.org>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O'zbekiston - 2030” strategiyasi. 2020. URL: <https://president.uz>
4. Davenport T. H., Ronanki R. Artificial Intelligence for the Real World // Harvard Business Review. 2018. – №1. – B. 108-116
5. Bessen J. AI and Jobs: The Role of Demand // Economics of AI, NBER. 2019. – Vol. 2. – B. 45-60
6. Brynjolfsson E., McAfee A. The Business of AI // Harvard Business Review. 2017. – №4. – B. 78-89
7. O'zbekiston Respublikasi Innovatsion Rivojlanish Vazirligi. Ma'lumotlar. 2022-2023. URL: <https://mininnovation.uz>
8. O'zbekiston Respublikasi Mehnat Vazirligi. Hisobotlar. 2021. – 75 b.
9. International Journal of Human Resource Management. Digital Transformation in HR: A Global Perspective. 2022. – Vol. 33, №6. – B. 120-135
10. World Economic Forum. Future of Jobs Report 2021. URL: <https://www.weforum.org>.

YANGI O‘ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTNI JADAL VA MUVOZANATLI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Jo‘rayeva Nodiraxon Qurbonovna

FarDU, Jahon va mintaqa iqtisodiyoti kafedrasi mudiri.

iqtisodiyot fanlari falsafa doktori

tel: +99890407002

el.pochta: nodiraxonnum1@gmail.ru

Tojiboyev Shukurullo Sheraliyevich

FarDU, Inson resurslarini boshqarish

yo‘nalishi, 24.135-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada «Yashil iqtisodiyot» o‘zi nima degani va uning qanday foydali va unumli taraflari mavjudligi, uning hayotimizda qanday o‘rni borligi batafsil yoritilgan. Qolaversa, yashil iqtisodiyotning ko‘zga tashlangan sektorlari va ushbu sektor tarmoqlarining texnologiyalarini «Yangi O‘zbekiston»ga jalb qilish, ilm-fan yutuqlari asosida yashil iqtisodiyotni jadal rivojlantirish to‘g‘risida fikr-mulohazalar o‘z aksini topgan. Maqolada yurtboshimiz tomonidan 2030-yilgacha mamlakatimizda zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va bu orqali iqtisodiy holatni o‘rta darajadan yuqori darajaga olib chiqish to‘g‘risida bajarilayotgan va bajarilishi rejalashtirilgan islohotlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Tahlil qismida yashil iqtisodiyotning, aniqrog‘i qayta tiklanadigan energiyaning asosi bo‘lgan elektr energiyasini yaratishda yo‘lga qo‘yilgan mavjud quyosh panellari va shamol generatorlari tahlili yoritilgan va yurtimizda ekologik toza muhitni yaratish yo‘llari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, qayta tiklanadigan energiya, modernizatsiya, yashil transport.

I. Kirish

«Yashil iqtisodiyot», «Yashillik darajasi» degan iboralar butun dunyo bo‘ylab keng muhokamaga aylanib bormoqda. Ushbu mulohazalar yurtimizda ham keng ko‘lamda amalga oshmoqda. O‘zbekistonning 2030-yilga qadar mo‘ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini ta’minlashda barqaror rivojlanishga erishish vositalari hisoblangan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik komponentlarini o‘zaro muvofiqlashtirish murakkab vazifa bo‘lib bormoqda. Ushbu vazifani bajarishda yurtimizda keng ko‘lamda ishlar olib borish reja qilib olindi va asta-sekinlik bilan amalga oshirilib borilmoqda. Mamlakatimizda 2025-yilni «Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili» deb nomlanishi ham bejiz emas albatta.

II. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mamlakatimizda «Yashil iqtisodiyot» asosida barqaror rivojlanishni ta’minlashda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 4-oktyabrda tasdiqlangan «2019-2030 yillarda o‘zbekiston Respublikasini «Yashil Iqtisodiyot»ga o‘tish strategiyasi» muhim dasturil amal hisoblanadi. «Yashil Iqtisodiyot»ga o‘tishning muhim vazifalari qatoriga iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarni oqilona iste’mol qilish ham kiradi. Ushbu belgilangan indikatorlarga texnologiyalarni modernizatsiya qilish va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali erishiladi. Aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining yuz foizga qadar zamonaviy,

arzon va ishonchli elektr ta'minotidan foydalanish ta'minlanadi. Ekologik jihatdan yangilangan yoqilg'i va avtomobil ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanish kengaytiriladi, elektr transporti rivojlanadi.⁶

Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning iqtisodiyotiga nazar solsak, asosan «yashil iqtisodiyot»ning tarmoqlari rivojlanganligiga duch kelamiz. Bularga AQSH, Yevropa Ittifoqi, Germaniya, Koreya Respublikasi va boshqa rivojlangan davlatlar misol bo'la oladi. Rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan mamlakatlarda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda «Yashil iqtisodiyot»ning o'rnini beqiyos deb baholangan. MDH (Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi) mamlakatlarida (Rossiya, Qozog'iston, va Belarussiya Respublikasi) ham «Yashil iqtisodiyot»ni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Hususan o'zbekistonda ham.⁷ O'rganilgan manbalar shuni ko'rsatadiki, Yashil iqtisodiyot bu - ekologik barqaror va ijtimoiy adolatli iqtisodiy model bo'lib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik va iqlim o'zgarishining oldini olishga qaratilgan faoliyatdir. Qisqacha qilib aytganda an'anaviy iqtisodiyotdan farqli ravishda o'sishni atrof-muhitga zarar yetkazmagan holda, cheklangan resurslardan oqilona foydalangan holda eng maksimal darajada nafillik olishga qaratilgan islohot. Bu yo'nalish kelajak uchun juda muhim tarmoq ham hisoblanadi. Ushbu tarmoqning asosiy yo'nalishlari qayta tiklanadigan energiya manbalaridir.

Qayta tiklanadigan energiya manbalari quyidagilardan iboratdir:

- Quyosh energiyasi – ekologik toza va cheksiz manba;
- Shamol energiyasi – barqaror va alternativ manba;
- Gidroenergetika – daryolar va dengiz to'lqinlaridan energiya oladi;
- Biogaz va bioyoqilg'i – organik chiqindilardan energiya ishlab chiqarish.

III. Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolaning nazariy va uslubiy asosi sifatida umumiy iqtisodiy adabiyot hamda ilmiy maqolalar, iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari, ularning yozma va og'zaki fikr-mulohazalarini tahlil qilish, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish orqali tegishli yo'nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida umumiy iqtisodiy usullar bilan bir qatorda ma'lumotlarni tizimlash bo'yicha mahsus yondoshuvlar, ya'ni taqqoslash, nazariy va amaliy materiallarni jamlash hamda tizimli tahlil kabi usullar qo'llanilgan.

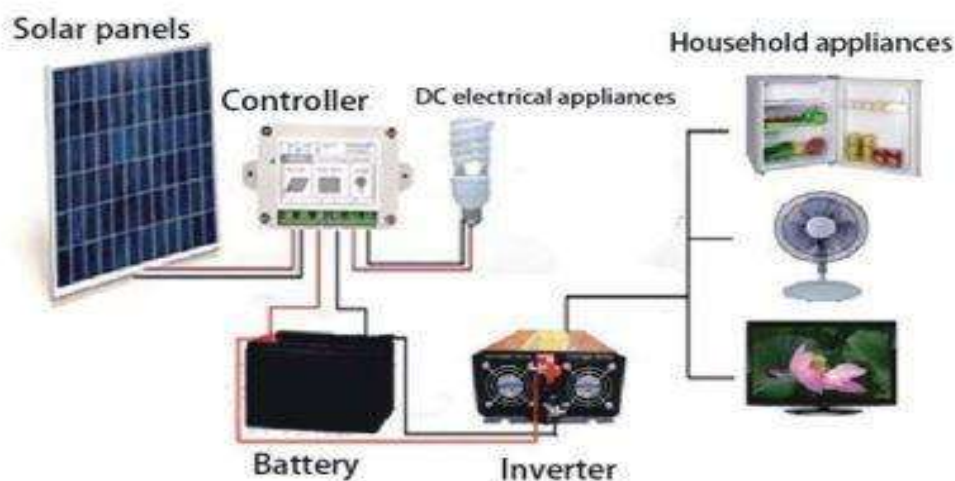
IV. Tahlil va natijalar

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy energiya manbalari (neft, gaz, ko'mir) atrof muhitga katta zarar yetkazadi. Shu sababli yashil iqtisodiyot yuqorida sanab o'tilgan energiya manbalariga katta e'tibor qaratadi. Ushbu yo'nalishlarni yurtimizdagi faoliyatiga e'tibor bersak, o'zbekistonda quyosh

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi "2019-2030 yillar davrida o'zbekiston respublikasining "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 4477-son qarori.

⁷ Yashil iqtisodiyot: Darslik. 2-nashr, qayta ishlangan va to'ldirilgan./ i.f.d., prof. A.V. Vaxobovning umumiyattahriri ostida.

energiyasidan foydalanish so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanmoqda. Quyosh elektr stansiyalari mamlakatimizning turli hududlarida qurilib, foydalanishga topshirilmoqda. Jumladan, «Navoiy Nur» Quyosh Elektr Stansiyasi. Bu O'zbekistondagi birinchi yirik quyosh elektr stansiyasi bo'lib, Navoiy viloyatida joylashgan. Stansiya 268 gektar maydonda barpo etilgan va 292 mingta quyosh panelidan iborat. Umumiy quvvati 100 MVt bo'lib, yiliga 260 million kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqaradi. Bu esa o'rtacha 31 ming oilaning elektr energiyasiga bo'lgan talabini qondiradi. loyiha Birlashgan Arab Amirliklarining Masdar kompaniyasi tomonidan amalga oshirilgan. Yana bir yirik loyuhalaridan biri «Buxoro» Quyosh Elektr Stansiyasi. Buxoro viloyatida qurilgan ushbu stansiya ham 100 MVt quvvatga ega. loyiha doirasida yuqori samarali quyosh panellari o'rnatilib, yiliga katta hajmda elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Bu esa mintaqaning energiya mustaqilligini oshirishga xizmat qiladi. Shamol elektrostansiyalari haqida gap ketganda esa yuturtimizga shamol generatorlarini olib kelish va 2030 – yilga qadar foydalanishga topshirilishi reja qilinmoqda. Yurtimizning janubiy-sharqiy qismlarida kuchli shamol yo'li bo'lgani sababli ushbu shamol generatorlaridan samarali elektr energiyasi olish ko'zda tutilmoqda. Hozirda yurtimizda mavjud bo'lgan shamol elektr stansiyalaridan biri «Yubileyniy» shamol elektr stansiyasidir. Ushbu shamol elektr stansiyasi Toshkent viloyatida joylashgan bo'lib, yillik elektr ishlab chiqarish hajmi 0,75 MVt quvvatga teng. Ushbu ko'rsatgich unchalik katta bo'lmasada lekin toza va arzon elektr energiyasi olingani bizni xursand qiladi.

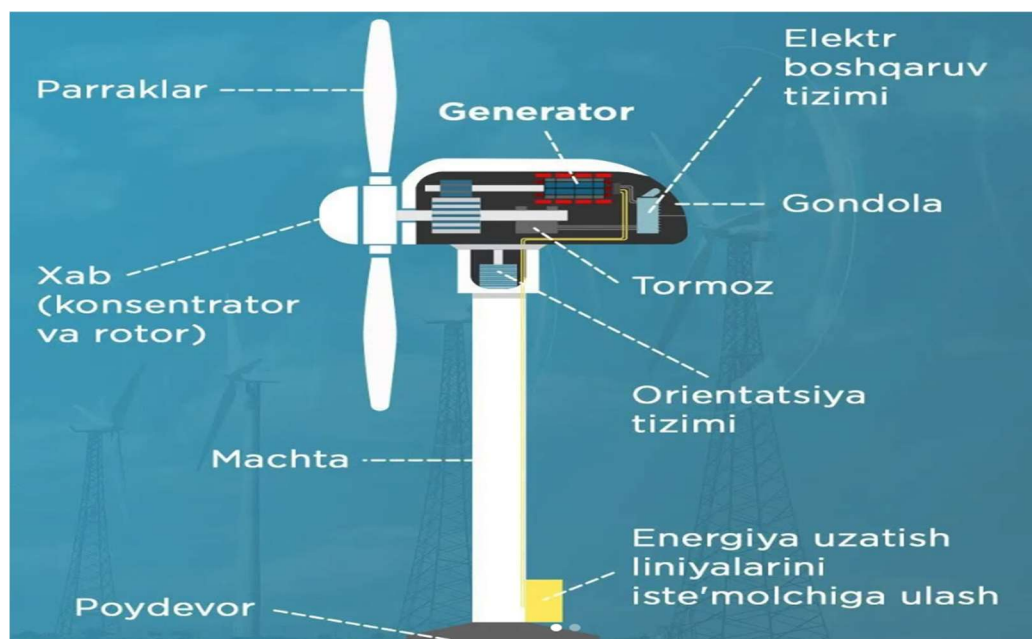

1-rasm. 300w quyosh paneli uchun qo'llanma

Qurilayotgan va rejalashtirilayotgan shamol elektr stansiyalariga esa Zarafshon shamol elektr stansiyasini kiritishimiz mumkin. Ushbu loyiha Birlashgan Arab Amirliklarining «Masdar» kompaniyasi tomonidan Navoiy viloyatining Tomdi tumanida qurilmoqda. Dastlabki quvvati 500 MVt bo'lib, kelgusida 1,5 GVtga yetkazilishi rejalashtirilgan.⁸

⁸ Xashimova S.N. Yashil iqtisodiyot. Darslik. "Ma'rifat", 2024.

Qorao‘zak shamol elektr stansiyasi esa Saudiya Arabistonining «ACWA Power» kompaniyasi tomonidan Qoraqalpog‘iston Respublikasining Qorao‘zak tumanida qurilishi rejalashtirilgan.⁹ Mazkur Stansiya 1,5 GVt quvvatga ega bo‘ladi.: «ACWA Power» kompaniyasi tomonidan Buxoro viloyatining Peshku tumanida 500 MVt quvvatga ega bo‘lgan Jonkeldi shamol elektr stansiyasi va G‘ijduvon tumanida 500 MVt quvvatga ega bo‘lgan Bosh shamol elektr stansiyasi qurilishi ham rejalashtirilgan. Xitoyning «Liaoning Lide» kompaniyasi tomonidan Buxoro viloyatining G‘ijduvon tumanida 600 MVt quvvatga ega bo‘lgan g‘ijduvon shamol elektr stansiyasi qurilishi

rejalashtirilganligi ham yuqotidagi islohotlarning natijasi hisoblanadi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.¹⁰

2-rasm. Shamol generatori ishlash sxemasi

2-rasmda shamol generatori ishlash sxemasi ko‘rsatilgan bo‘lib, shamol kuchi generatorni aylantiruvchi parraklarni harakatga keltiradi. Natijada, stator chulg‘ami tufayli mexanik energiya elektr tokiga aylanadi. Bundan tashqari, aylanish kuchi yordamida batareyada saqlanadigan elektr energiyasi ham hosil bo‘ladi. Havo oqimi qanchalik kuchli bo‘lsa, parraklar shunchalik tez aylanib, ko‘proq energiya ishlab chiqaradi. Shamol generatori ham juda samarali bo‘lib, bu orqali ham arzon, ham sifatli energiya olinadi. Yurtimizda ushbu qurilmani ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish orqali katta hajmdagi ekologik toza energiya olish mumkin. Qolaversa, yashil iqtisodiyot ifloslanishni kamaytirishga qaratilgan texnologiyalarni ham qo‘llaydi. O‘zbekistonda atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish bo‘yicha bir qancha zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yechimlar joriy etilmoqda. Quyida asosiy yo‘nalishlar keltirilgan:

- Havo ifloslanishini kamaytirish texnologiyalari – zavod va fabrikalarda filtrlar o‘rnatish. Ushbu tizim «Filtratsiya» tizimi deyiladi. Korxonalarda chiqindi gazlarni

⁹ M.T.Asqarova, J.J.Jamolov, X.S.Xadjayev. Yashil iqtisodiyot. (Darslik). — T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi»

¹⁰ O‘quv qo‘llanma/Mavlonov.SH.SH./T-"MAKON SAVDO PRINT"

tozalash uchun zamonaviy filtrlar oʻrnatilmoqda (masalan, elektrostatik filtrlar, siklonlar va biologik filtrlar);

- Sanoat chiqindilarini kamaytirish - Metallurgiya va kimyo zavodlarida chiqindi gazlarni qayta ishlash texnologiyalari joriy qilinmoqda;

- Chiqindilarni qayta ishlash – plastik, shisha, qogʻoz va boshqa materiallarni qayta ishlash orqali ekologik yukni kamaytirish, Respublika boʻylab zamonaviy chiqindilarni qayta ishlash zavodlarini ishga tushirish;

- Suv resurslarini tejash va toza saqlash texnologiyalari – tomchilatib sugʻorish texnologiyalari va ifloslangan suvlarni tozalash tizimlarini joriy etish va katta shaharlar va sanoat korxonalarida biologik va membranali filtratsiya tizimlarini joriy etish.

Yashil iqtisodiyotning avtomobil sanoatidagi oʻrni ham hozirgi kunda yuqori koʻrsatkichni koʻrsatmoqda. Ichki yonuv dvigatelida harakatlanuvchi anʼanaviy avtomobillar atmosferaga koʻp miqdorda CO₂ ajratadi. Yashil iqtisodiyot esa quyidagi transport turlarini rivojlantirishni talab qiladi:

- Elektromobillar – elektr energiyasida harakatlanuvchi mashinalar;
- Velosiped va piyodalar yoʻlaklari – uglerodsiz transport muqobili;
- Jamoat transportini modernizatsiya qilish – tramvay va metro kabi ekologik toza transportlarni rivojlantirish.

Yashil iqtisodiyotdagi ushbu ekologik toza transport vositalarining afzalliklarini koʻrib chiqadigan boʻlsak, Yashil transportning birinchi navbatda ekologik tozaligidir. Ushbu transport vositalari elektr energiyasida harakatlanganligi sababli atmosferaga zararli CO₂ gazlarini chiqarmaydi va havoning ifloslanishini kamaytirib, inson salomatligiga zarar yetkazmaydi. Ushbu transport vositalarining keyingi afzalligi esa energiya samaradorligidir. Kamroq yoqilgʻi sarflovchi yoki qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishi hozirgi kundagi asosiy koʻzga tashlangan tarafi hisoblanadi. Elektr va gibrid avtomobillar yoqilgʻiga nisbatan arzonroq energiya sarflaydi. Asosiy jihati shundaki, elektr energiyasi ekologik toza resurs hisoblanadi. Iqtisodiy tomonlama qarasak, qimmat yoqilgʻi sarfidan mustaqil boʻlish imkonini beradi. Qolaversa hukumat tomonidan subsidiya va soliq imtiyozlari berilishi mumkin. Bundan tashqari uzoq muddatga ekspluatatsiya xarajatlari kam boʻladi (kamroq texnik xizmat talab qiladi). Innovatsion texnologiyalarning joriy qilinishi ham istemolchilar uchun qulaylikni yaratadi. Sunʼiy intellektning yashil transportlar bilan uygʻunlashuvi ham hozirda keng amalga oshmoqda.

Shovqinsiz va qulay ishlashi yashil transportlarning yana bir karra foydali tarafi hisoblanadi. Elektr transport vositalari ichki yonuv dvigatelli mashinalarga nisbatan deyarli shovqinsiz ishlaydi. Yaxshi tezlanish koʻrsatkichlari bilan qulaylikni oshiradi. Yashil iqtisodiyotdagi mashinalar kelajakda yanada rivojlanib, ekologiya va iqtisodiyotga katta foyda keltirishi kutilmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xitoy Xalq Respublikasiga 2024-yil yanvar oyida amalga oshirgan davlat tashrifi davomida, mamlakatimizda elektromobil va gibrid avtomobillar ishlab chiqarishni yoʻlga qoʻyish boʻyicha Xitoyning yetakchi «BYD» (Build Your Dreams) kompaniyasi bilan umumiy qiymati \$500mlnlik muhim kelishuvlarga erishildi. Ushbu tashrif chogʻida Prezident Shavkat Mirziyoyev «BYD» kompaniyasining bosh qarorgohi va texnologiyalar markaziga tashrif buyurib

shartnoma imzoladi va Jizzax viloyatida gibrid va elektr avtomobillarni birgalikda ishlab chiqarishga start berdi.

Mazkur hamkorlik doirasida «BYD» kompaniyasi bilan quyidagi asosiy yoʻnalishlarda kelishuvlar imzolandi:

Ishlab chiqarish quvvati: Jizzax viloyatida gibrid va elektr avtomobillar ishlab chiqarishni tez fursatda yoʻlga qoʻyish, keyingi bosqichlarda esa ishlab chiqarish quvvatini yiliga 300 ming donaga yetkazish rejalashtirilgan;

Mahalliyashtirish: Mahsulot tannarxini kamaytirish maqsadida butlovchi va ehtiyot qismlarni mahalliyashtirish loyihalarini amalga oshirish, shuningdek, avtomobillarni uchinchi mamlakatlar bozoriga eksport qilishni tashkil etish masalalariga alohida eʼtibor qaratilgan;

Transport infratuzilmasi: «BYD» elektrobuslarini Oʻzbekistonga yetkazib berish va ularga xizmat koʻrsatish boʻyicha muhandislik-servis markazlarini ochish rejalari ham qoʻllab-quvvatlangan.

Ushbu kelishuvlar Oʻzbekiston avtomobil sanoatini rivojlantirish, ekologik toza transport vositalarini joriy etish va yangi ish oʻrinlarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

V.Xulosa

Yurtimizda yashil iqtisodiyotning qolgan yoʻnalishlarida ham modernizatsiyalash ishlari olib borilmoqda. Qolaversa chet ellik investorlar bilan yirik shartnomalar imzolanmoqda va yildan-yilga koʻpayib bormoqda. Yuqorida koʻrsatilib oʻtilgan qayta tiklanuvchi energiyalardan foydalanish orqali qayta tiklanmaydigan resurslar sarfi anchagina kamayadi va bu «Yangi Oʻzbekiston» uchun juda muhim natijalar hisoblanadi. Yangi Oʻzbekistonni yashil iqtisodiyotda barpo etish va ekologik toza hayotni bardavom qilish, kelajagimiz boʻlgan yosh avlodlar uchun behisob boylik sanaladi.

VI.Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi «2019-2030 yillar davrida oʻzbekiston respublikasining «Yashil iqtisodiyotga oʻtish strategiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida»gi 4477-son qarori.
2. Vaxobov A.V., Xojibakiyev Sh.X. Yashil iqtisodiyot: Darslik. 2-nashr, qayta ishlangan va toʻldirilgan.
3. Xashimova S.N. Yashil iqtisodiyot. Darslik. «Ma'rifat», 2024.
4. Asqarova M.T., J.J.Jamolov, X.S.Xadjayev. Yashil iqtisodiyot. Darslik. — T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2022
5. Mavlonov.SH.SH. Oʻquv qoʻllanma. T.»MAKON SAVDO PRINT» 2024

ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ ШАРОИТИДА ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ИМКОНИЯТЛАРИ

Фахриддинов Абдулҳаким Зияуддинович

“Агроиқтисодиёт” кафедраси

Тошкент давлат аграр университети

abdulhakim.uz90@gmail.com

+998 33 158 90 90

Зикиров Бахтиёр Неймат ўғли

“Агроиқтисодиёт” кафедраси

Тошкент давлат аграр университети

zikirovbaxtiyor1994@gmail.com

+998 90 688 22 02

Аннотация: Ушбу мақолада иқлим ўзгариши шароитида мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга ошириладиган инвестицион лойиҳалар ва унинг қишлоқ хўжалиги тармоқлари кесимида таҳлил қилинган. Шунингдек мақолада ушбу соҳага инвестицияларни жалб қилишнинг ички ва ташқи имкониятлари, қишлоқ хўжалиги соҳасида инвестиция фаолиятини такомиллаштириш муаммолари ва ечимлари кўриб чиқилган

Калит сўзлар: Инвестиция, инвестицион лойиҳа, самарадорлик, капитал, чет эл инвестициялари, қишлоқ хўжалиги корхоналари, фермер хўжалиги, инвестор, кредит уюшмаси.

1. КИРИШ.

Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотлар жараёнида қишлоқда мулкдорлар синфи шаклланиши ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий асослар яратилди. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг аксарият қисмини нодавлат сектор - фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан етиштирилмоқда. Инвестициялар таркиби, кўлами ва улардан самарали фойдаланиш корхоналар рақобатбардошлигини ошириш, энг аввало истиқболли ривожланишни, яъни ҳар хил даражадаги иқтисодий тизимда хўжалик юритиш натижаларини белгилаб беради.

Бироқ, амалга оширилган ишларнинг кўламига қарамасдан қишлоқ хўжалиги корхоналарининг инвестицион фаолигини ошириш борасида ҳали ечимини кутаётган муаммолар ҳам бор. Жумладан, иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш шароитида аграр соҳада инвестициялардан фойдаланишнинг ўзига хос илмий-услубий асосларини ўрганиш, қишлоқ хўжалик корхоналарига инвестицияларни жалб қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, тармоқда қулай инвестицион муҳитни шакллантириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Инвестиция фаолияти ҳар қандай тизимда ҳам мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланаётганлик даражасини ифода этади. Иқтисодиётни инвестициялашга жалб этиладиган маблағлар, хусусан, чет эл капиталининг салмоғига қараб мамлакатнинг иқтисодий қудратига баҳо бериш мумкин.

Мамлакатимизда инвестицияларни жалб этишда аввало ички манбаларни сафарбар этишга устувор аҳамият қаратилмоқда. Бу янги ишлаб чиқаришни ташкил этиш ёки мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини янада кенгайтиришда инвесторларнинг ўз молиявий ресурслари – корхона фойдаси, амортизация ажратмалари, пул жамғармалари ва бошқалардан кенгроқ фойдаланиш зарурлигини англатади. Чунки, ички манбаларнинг тўлиқ сафарбар этилиши, бир томондан, мавжуд иқтисодий ресурслардан тежамли ва оқилона фойдаланишни таъминласа, бошқа томондан, инвестицияларнинг самарадорлигини оширади.

Мамлакат қишлоқ хўжалигидаги мавжуд аҳволни тубдан ўзгартириш, мулк ва хўжалик юритиш шакллариининг тенг ҳуқуқли шароитда фаолият юритишини таъминлаш орқали мулкдорлар синфини шакллантириш масаласи тармоқда ислохотларни жадаллаштиришни талаб этади. Бу эса тармоқда, шунингдек, инвестиция фаолиятини ҳам ривожлантириш орқали молиявий барқарорликка эришиш зарурлигини келтириб чиқаради. Шу сабабдан қишлоқ хўжалигининг истиқболли тараққиётини таъминлаш ва бунда қишлоқ хўжалиги корхоналари инвестиция фаолиятини ривожлантиришнинг ўзига хос аҳамиятидан келиб чиқиб, қуйидагиларни амалга ошириш орқали қишлоқ хўжалиги корхоналарини ва уларнинг инвестиция фаолиятини молиялаштиришни такомиллаштириш зарур.

II. АСОСИЙ ҚИСМ

Мамлакатимизд 2023 йил қишлоқ хўжалиги йўналишида амалга оширилган инвестицион лойиҳаларни таҳлил қиладиган бўлсак жами 2276 та лойиҳанинг қиймати 8 241 271 млн сўмни ташкил этган. Бунинг асосий қисми хўжаликнинг ўз маблағларидан ташқил этган. Бу эса бу кўрсаткичлардан кўришимиз мумкинки асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириб берувчи деҳқон ва фермер хўжаликлари имкониятлари чекланиб қолмоқда.

Жадвал 1

2023 йилда қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноати соҳаларида амалга оширилганхудудий инвестиция лойиҳаларининг тармоқлар кесимида маълумот¹¹

Т/	Тармоқлар номи	Лойиҳалар сони	Лойиҳанинг умумий қиймати. (млн сўм)	Молиялаштириш манбалари			
				Ўз маблағи (млн.сўм)	Банк кредити, (млн.сўм)	Хорижий кредит линия, (минг доллар)	Хорижий инвестиция, (минг доллар)
Жами:		2 276	8 241 271	5814 350	1495 660	59 775	18 482

¹¹ Ўзбекистон республикаси қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари

I	Мева-сабзавотчилик йўналиши	431	1 369 876	999 768	209 909	9 197	4 265
II	Озиқ-овқат йўналиши	585	2 920 559	1896 871	576 485	34 042	3 538
III	Чорвачилик йўналиши	932	2 769 629	2045 874	449 129	14 688	8 390
IV	Бошқа қишлоқ хўжалиги соҳалари	328	1 181 207	871 837	260 136	1 848	2 289

Ушбу инвестицион лойиҳаларни тармоқлар кесимида таҳлил қиладиган бўлсак асосий лойиҳалар чорвачилик йўналиши 932 та ва озиқ-овқат йўналиши 585 тани ташкил этган бўлсада, озиқ-овқат йўналишидаи маблағлар 2920559 млн сўм ва чорвачилик йўналишидаги лойиҳаларнинг қиймати эса 2769629 млн сўмни ташкил этмоқда.

Юқоридаги жадвал маълумотларига қарамасдан ҳозирги кунда қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятига ички инвестицияларни жалб килишда куйидаги муаммолар кўзга ташланади:

- инвестицион лойиҳаларини молиялаштиришда кредит учун гаров предметининг етарли бўлмаслиги;
- маркетинг тадқиқотларининг чуқур олиб борилмаслиги;
- инвестицион лойиҳалар ташаббускорлари дуч келаётган асосий муаммолардан бири - молиялаштиришнинг муқобил усулларида (лизинг, факторинг, кимматли коғозлар бозори) суст фойдаланиши;
- инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосномасини сифатсиз тайёрланиши;
- инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда малакали мутахассисларнинг етишмаслиги;
- хом ашё сотиб олишга айланма маблағлар етишмаслиги;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда хом ашёнинг етишмаслиги (помидор, ўрик, ва бошқа.);
- инфратузилмага оид муаммолар, жумладан корхоналарнинг электр энергияси билан мунтазам таъминланмаётганлиги ёки табиий газ ва ёқилғи маҳсулотлари билан таъминлашда узилишлар борлиги;
- технология ва асбоб-ускуналарнинг эскирганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг стандартларга жавоб бермаслиги ва рақобатбардош эмаслиги;
- корхоналарда маркетинг хизматининг тўғри ташкил қилинмаганлиги, товар ишлаб чиқарувчиларнинг чет эл бозорлари, ишлаб чиқарувчилари ва харидорлар тўғрисидаги маълумотлар билан таъминланмаганлиги, корхоналарда маркетинг билан шуғулланувчи ходимлар билимининг паст даражадалиги;

Ушбу муаммоларнинг ечимини топиш учун бир қатор тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

- ишлаб чиқариш кучларини рационал жойлаштириш ва хом-ашё базаси билан боғлиқ масалаларни лойиҳа ташаббускорлари билан бирга ишлаб чиқиш;
- корхоналарни узлуксиз равишда электр энергияси ва табиий газ билан тامينлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- технологик асбоб-ускуналарни замонавийлаштириш мақсадида халқаро кўргазма-савдоларда иштирок этиш, тежамкор технологияларни танлаш ва молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- ўрта ва кичик бизнес субъектларининг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳияти, маркетинг ва маҳсулотларни сотишга бағишланган ўқув машғулоти, семинарлар ва кўргазмаларни ташкил этишни йўлга қўйиш.

Қишлоқ хўжалигига жалб этилаётган хорижий инвестициялар ва кредитларнинг ҳамда давлатнинг марказлашган инвестициялари, асосан, давлат инвестиция дастури асосида амалга оширилаётганлиги ва бевосита хусусий инвестицияларни жалб қилишга эътибор қаратилмаётганлиги ҳам мазкур йўналишдаги илмий ечимларни кучайтириш талаб этилади.¹²

Бунда давлат Инвестиция дастурига асосан хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳамда давлатнинг марказлашган инвестициялари қишлоқ аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш, ирригация ишларини яхшилаш, айрим ҳудудлардаги сув хўжалиги тизимидаги муаммоларни бартараф этишга ва шу қабиларга йўналтирилаётганлиги, аммо, хорижий инвестициялар фермер ва бошқа хўжаликлар ишлаб чиқаришни барқарор ривожлантириш, маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқарилишини таъминлаш бўйича тадбирларни амалга ошириш каби мақсадлар учун жалб қилишга, фермер хўжаликлари билан қўшма корхоналар шаклида тузилган субъектлар фаолиятини ривожлантиришга нисбатан паст эътиборда қаралиётганлигини кўриш мумкин.

Агар иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишга давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватлашни такомиллаштириш ва шарт-шароитлар яратиш борасида муайян тадбирлар амалиётга жорий қилинаётган бир даврда қишлоқ хўжалиги тармоғининг назардан четда қолиши капитал сиғими қониқарсиз даражада турган тармоқ иқтисодиётини янада аянчли аҳволга тушиб қолишга яқинлаштираверади.

II. НАТИЖАЛАР

Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаолиятини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятига хорижий инвестицияларни, жумладан, бевосита хусусий хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш ва улардан кенг ва самарали фойдаланишнинг замонавий механизмини яратиш муаммосининг ечимихам долзарб масалалардан ҳисобланади.

¹²Жўраев А.С., Хўжамкулов Д.Ю., Маматов Б.С. Инвестиция лойиҳалари таҳлили. - Тошкент, 2003. 76 бет.

Шунга асосланиб, қишлоқ хўжалиги тармогида эркин иқтисодий ҳудуднинг ишлаб чиқариш-экспорт йўналишида ташкил этилиши мақсадга мувофиқ;

б) қишлоқ хўжалигида инвестиция фаолиятини ривожлантириш мақсадида тармоққа жалб этилувчи хорижий инвестициялар учун қўшимча шарт-шароитлар яратиб бериш, жумладан, тармоқнинг инвестицион қулайлигини ошириш ва унга жалб этиладиган хусусий хорижий инвестицияларнинг қрнуний химоясини давлат томонидан тўла маънода кафолатлаш масаласини ҳал этиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари инвестиция фаолиятини молиялаштиришни такомиллаштириш учун қишлоқ хўжалиги юксак тараққий этган давлатлар амалиётини ўрганиш ва улардаги илгор тажрибаларни республика иқтисодиётида қўллаш нисбатан паст даражадалиги ҳам тармоқ ривожига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Жумладан, қишлоқ хўжалиги ривожланган АҚШ ва Хитой давлатларининг Ушбу масала бўйича тажрибаларини ўрганиш ва амалиётга жорий этиш чораларини кўриш, хусусан, фермер хўжаликларини 3-5 йил муддатга соликлардан озод қилиш ёки тўланадиган барча солик ва мажбурий туловлар уларнинг даромади ҳамда харажатида нисбатан кичик салмокка эгаллиги, шунингдек, иқтисодиётнинг бошқа тармоқ корхоналари бўйича ҳисобланганда ҳам энг кичик улушни эгаллашини таъминлаш амалиётини жорий мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, ривожланган хориж давлатлари тажрибаларига асосан, республикада қишлоқ хўжалиги корхоналарининг қарз маблағлари ҳисобига молиялаштирилиши амалга оширилганда давлат томонидан мазкурнинг қарзининг 50 фоизгача қисмини кафолатлаш тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Республикада қишлоқ хўжалигида кредит уюшмалари фаолиятини ривожлантириш ва бу жараёнда давлат эътиборининг нисбатан қониқарсиз эканлиги ҳам тармоқ инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг юқори савияда бўлишига салбий таъсир кўрсатади.

Кредит уюшмаларини ривожлантиришда хориж тажрибаларини ҳисобга олиш, шунингдек, уларнинг молиялаштиришдаги ўрни, аҳамияти ва зарурлигига асосланиб, республиканинг барча ҳудудларида ривожлантирилиши ҳамда фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш механизмларини жорий этиш, жумладан, "Кредит уюшмалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мазкур хўжалик субъектларини 5 йил муддатга қўйиш ва мол-мулк солигидан озод қилиш тўғрисида қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигига ички ва ташқи инвестицияларни жалб этишда мазкур тармоқнинг иқтисодий аҳоли ва имкониятлари, шунингдек, тармоқнинг инвестицион жозибадорлиги тўғрисида аниқ ахборот ёки маълумотлар олиш имконияти ҳам тўлиқ шаклланганлиги йўқ.

Ўзбекистонда турли лойиҳаларни амалга оширишга қизиқаётган ички ва ташқи инвесторлар учун зарур бўлган маълумотлар билан танишиш ёки уларни

еркин олишни таъминлаш механизмини самарали йўлга қўйиш лозим. Бунинг учун ҳар бир вазирлик ва юқори давлат ташкилотлари интернет тармоғида махсус сайтга эга бўлган ҳолда ушбу сайт орқали ўз фаолияти натижалари, келгуси йиллар учун башорат кўрсаткичлари тўғрисидаги статистик ва бошқа маълумотларнинг доимо эълон қилиб боришлари лозим. Шу мақсадда мазкур масаланинг амалда ижросини мустаҳкамлаш мақсадида унинг ҳуқуқий асосларини ўзида мужассам этувчи "Ахборот таъминоти ва ундан фойдаланиш эркинлиги тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ишлаб чиқиш лозим. Мазкур қонун маълумотларнинг очиклиги, уларни олиш эркинлиги, илмий ва амалий тадқиқот ишларини олиб боришда, истиқболли башоратларни ишлаб чиқишда ҳам кенг фойдаланиш учун қулайликлар ва бошқа имкониятларни яратади.

Шунингдек, инвестицияларни тармоққа ва умуман, иқтисодиётга жалб этишни ривожлантириш мақсадида мамлакатда ихтисослашган консалтинг-рейтинг агентликлари фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш тадбирлари давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватланиши лозим. Хусусан, бу борада хусусий ёки машҳур хорижий ёки халқаро инвестицион рейтинг, консалтинг агентликлари билан ҳамкорликда қўшма муассасаларни, уларнинг филиалларини очиш мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини ва улар бизнес-режаларини бошқа тармоқлардан фарқли равишдаги баҳолашнинг ўзига хос тартибини, кўрсаткичлар тизими ва меъёрини ишлаб чиқиш зарур. Ушбу ҳолатда қишлоқ хўжалиги корхоналари бизнес-режаларининг тижорат банклари томонидан тўғри таҳлил қилиниши ҳамда баҳоланишига адолатли ёндашув таъминланади.

Юқоридаги фикрлар давомида сарф-харажатлар қилиб борилади ва сўнгра ҳосил йиғиб олиниб, сотилади. Чорвачилик, боғдорчиликда эса даромад олиш учун бир неча йил доимий харажатлар талаб этилади.

Қишлоқ хўжалигига инвестициялар жалб этиш тизимини такомиллаштириш қуйидаги йўналишларда такомиллаштириш лозим:

- банклар, инвестиция фондлари, суғурта ва лизинг компаниялари фаолиятини рағбатлантириш ва инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда уларнинг иштирокини самарали йўлга қўйиш;
- ҳудудларда консалтинг, маркетинг ва юридик хизмат кўрсатувчи марказлар ташкил этиш ва фаолиятини ривожлантириш;
- инвестиция таклифлари ташаббускорларига инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда тижорат банклари, ҳудудлардаги савдо-саноат палатаси ва бошқа масъул идоралар томонидан амалий ёрдам кўрсатилишини маҳаллий ҳокимликлар томонидан ташкил этиш;
- инвестиция дастурлари ва ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича дастурларга киритиш таклиф этилаётган лойиҳалар ташаббускорларининг молиявий-иқтисодий аҳволини маҳаллий ҳокимликлар ва тижорат банклари томонидан чуқур таҳлил қилиш;

- хорижий инвесторларни тўлақонли равишда ахборот (инвестиция лойиҳалари ва бизнес таклифлар базаси, ҳудудий матбуот нашрлари, иқтисодий таҳлил, хом-ашё ва меҳнат салоҳияти тўғрисида маълумотлар) билан таъминлаш.

IV. ХУЛОСА.

Бизнинг фикримизча, республикамызда фермер хўжаликлари фаолиятини ривожлантиришни қўллаб-қувватлашни кучайтириб, истиқболда чет эл хусусий инвесторларининг маҳаллий фермер хўжаликлари билан ҳамкорлигини ташкил этиш жараёнига давлатнинг алоҳида эътибори қаратилиши ва бунинг натижасида молиявий ва технологик муаммоларга барҳам бериб, миллий маҳсулотларнинг дунё бозорига чиқишини таъминлаш орқали мамлакат қишлоқ хўжалигининг АҚШ, Голландия, Дания, Исроил, Буюк Британия давлатларидаги сингари довуғи ва қудратини оширишга эришиш вақти етиб келди.

Ривожланиш даражаси паст, дотацияда бўлган ҳудудларга, ижтимоий, экологик ва бошқа давлат аҳамиятига эга бўлган инвестиция лойиҳаларини амалга ошираётган корхоналарни давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш лозим.

Ривожланган давлатлар тажрибасининг кўрсатишича инвестицияларни кўпроқ иқтисодиётнинг реал секторига, яъни ишлаб чиқариш тармоқларига йўналтириш мақсадга мувофиқдир. Бундай амалиёт мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини оширади, янги иш иш ўринларини яратиш, ялпи ички маҳсулотни барқарор суръатларда ўстиришнинг моддий асосини шакллантиради.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг миллий иқтисодиётга кўрсатадиган ижобий таъсирини янада кучайтириш чора-тадбирларини амалиётга татбиқ этиш лозим. Ушбу мақсадда хорижий инвесторларни миллий иқтисодиётнинг халқаро савдода рақобатга бардош берадиган тармоқларига жалб этиш, аҳолини иш билан таъминлашга хизмат қилувчи лойиҳаларни, маҳаллий бозорга хизмат қилишга мўлжалланган инвестициялар билан бир қаторда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг истиқболли соҳаларида кўпроқ экспортга йўналтирилган инвестицион лойиҳаларни амалга оширишни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашнинг бозор механизмларини такомиллаштириш зарур.

V. ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти” тўғрисида қонуни: расмий нашр. – Тошкент. Адлия вазирлиги. 2019 йил, 12 бет.
2. Жўраев А.С., Хўжамқулов Д.Ю., Маматов Б.С. Инвестиция лойиҳалари таҳлили. - Тошкент, 2003. 76 бет.
3. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг статистик маълумотлари.
4. Oblokulov, A. (2022, December). THE NEED TO DEVELOP THE RICE NETWORK THROUGH COOPERATIVE RELATIONS. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 107-110).

5. Мухторов, А. Х., Облокулов, А. О. Ў., Абдукаримова, М., & Мухторова, Ч. А. (2024). ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ АСОСЛАРИ (ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА). *Science and innovation*, 3(Special Issue 42), 79-82.

NAMANGAN VILOYATIDA BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSIYALAR TAHLILI

Sobirov Mahammadniyoz Tavakkal o'g'li
UBS "Menejment" kafedrası o'qituvchisi
muhammadniyoz@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada biznes subyektlarining innovatsion faoliyatini boshqaruv masalalari umumiy tahlil qilingan. Biznes sub'ektlarida innovatsion faoliyat boshqaruvi korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, yangi mahsulot turini va yangi xizmatlarni yaratish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va raqamli texnologik yangilanishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan loyiha boshqaruv usullari ko'rib chiqilgan. Innovatsion faoliyat boshqaruvining samarali amalga oshirilishi biznesni tez rivojlantirish, bozordagi o'z mavqeini mustahkamlash va raqobatчилardan ustunlikka ega bo'lish masalalari o'rganib chiqildi.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, biznes, Startup, franschayzing, boshqaruv, brend

KIRISH

Hozirgi kunda biznes olami tezkor o'zgarishlar, yangi texnika va texnologiyalar asosida rivojlanib bormoqda. Innovatsiyalar — bu faqatgina yangi mahsulot yoki xizmatlarni yaratish bilan bog'liq emas, balki kompaniyaning ishlash yo'nalishlarini, strategik omillarini, menejment tizimlarini va mijozlarga xizmat ko'rsatish metodlarini ham o'zgartirishni anglatadi. Innovatsion faoliyat biznes sub'ektlari uchun raqobatbardoshlikni oshirish, xarajatlarni minimizatsiyalash, ishlab chiqarish hajmini oshirish va yangi bozor segmentlarni egallash imkoniyatlarini yaratadi. Biznes sohalarida innovatsiyalarni amalga oshirishning turli hil shakllari mavjud. Masalan, texnologik innovatsiyalar, tizimli innovatsiyalar, xizmatlar va mahsulotlar innovatsiyasi. Bu jarayonlarning hammasi tashkilotning o'zgachaligi va bozordagi mavqeini mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, innovatsiyalar orqali korxona va tashkilotlar yangi imkoniyatlarni kashf etish, mijozlar talablarini yaxshiroq o'rganish va ularni qondirishda yanada foydali yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Innovatsion faoliyatni boshqarish nafaqat yirik kompaniyalar, balki kichik va o'rta biznes sub'ektlari uchun ham zaruriyatga aylanmoqda. Innovatsion qarashlar kichik va o'rta bizneslarga resurslarni mukammal ravishda boshqarish, xarajatlarni minimallashtirish va yangi bozor segmentlarini kashf etishda ko'maklashishi mumkin. Shu bilan birga, kichik kompaniyalar innovatsion faoliyatlarni amalga oshirishda yirik kompaniyalar bilan teng raqobatlashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ushbu maqolada biznes sub'ektlarida innovatsion faoliyatni tadbiq etishning zarurati, turli innovatsion qarashlar va ularni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan holatlar haqida so'z yuritiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatimizning innovatsion rivojlanish yo'lini tutgan iqtisodiyoti - samarali bozor usullarini qo'llash va boshqarishga asoslangan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning progressiv ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanadi. Bunda bilim, axborot va innovatsiyalar orqali raqobatda ustunlikka erishiladi. Innovatsiyalarni joriy etish

tovarlar raqobatbardoshligini oshirish, yuqori rivojlanish darajasini saqlash va yuqori rentabellikni rentabellikni saqlab qolishning yagona yo'li sifatida yondashiladi. Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlanishning innovatsion yo'lga o'tishi an'anaviy tarmoqlarni modernizasiya qilishni, avvalo, ularning innovatsion qismining o'sishini nazarda tutadi.

Innovatsiya – bu bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifatli o'sish samaradorligini ta'minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Inson intellektual faoliyati, uning fantaziyasi, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va rasionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi.

"Innovatsion faoliyat" atamasi negizida, avvalambor, "innovatsiya" so'zi, ushbu so'z negizining o'zida esa "novasiya" so'zi yotadi. Innovatsiya - (ing. innovationas — kiritilgan yangilik, ixtiro) — 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar; 2) ilmiy-texnika yutuklari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo'llanilishi.

O'zbek tili lug'atiga bu so'zlar xorijiy tillardan kirib kelgan. Chunonchi, inglizcha "innovation", ruschasiga "innovatsiya" so'zi lug'atlarda "novovedenie", "novatorstvo" sifatida talqin etilgan. Rus tilida berilgan talqinga ko'ra bu so'z o'zbek tiliga "yangilik kiritish", "yangi usul", "kiritilgan yangilik" kabi ma'nolarda o'girilgan va izohlangan. "Novasiya", lotincha "novation" so'zi rus tilidagi lug'atlarda "izmenenie", "obnovlenie", o'zbek tili lug'atlarida esa "o'zgarish", "yangilanish" ma'nosida talqin etilgan.

"Innovatsiya" tushunchasi o'zining yangi hayotini "innovatsion kombinasiyalar"ni tahlil qilish, iqtisodiy tizimlarning rivojlanishidagi o'zgarishlar natijasida XX asrning boshida Y.Shumpeterning ilmiy ishlarida boshlagan. Shumpeter 1900-yillarda iqtisodda ushbu terminni ilmiy qo'llashga kiritgan dastlabki olimlardan edi.

Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" tushunchasiga ta'rif berish uchun turli xil yondashuvlar paydo bo'la boshladi. E.A.Utkinning yondashuviga ko'ra innovatsiya deganda "ishlab chiqarishga joriy etilgan ob'ekt tushuniladi". V.A.Makarenko tahriri ostida nashr etilgan zamonaviy tushuncha va terminlar lug'atida "innovatsiya" terminiga yana ham kengroq tavsif berilgan. Lug'atda "innovatsiya" termini quyidagi mazmunda bayon qilingan: "innovatsiya - bu: texnika va texnologiya avlodining almashinuvini ta'minlash maqsadida iqtisodiyotga mablag' yo'naltirish; ilmiy-texnika taraqqiyotining mas'uli bo'lgan yangi texnika, texnologiyadan foydalanish; yangi g'oyalarni ishlab chiqish, sintezlash, yangi nazariya va modellarni yaratish va ularni hayotga tatbiq etish; individual tusdagi, takrorlanmas, siyosiy dasturlarni amalga oshirish; tilshunoslikda yangidan tashkil etish, nisbatan yangi ko'rinish".

I.Stepanova, innovatsiyani - ilmiy-texnika salohiyatini real, yangi mahsulot va texnologiyalarni yuzaga chiqaradigan jarayon sifatida tushunadi. L.Vodachek va O.Vodachkova innovatsiyalarni "korxona faoliyatining tizim sifatida maqsadli o'zgarishi" deb ta'riflaydilar.

NATIJALAR

Наманган вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2024 йил январь-декабрь ойларида асосий кўрсаткичлари								
ТАҲЛИЛИ								
Т/Р	Кўрсаткич номи	Ўлчов бирлиги	2023 йил январь- декабрь	2024 йил				
				январь- март	январь- июнь	январь- сентябрь	январь- ноябрь	январь- декабрь
1	Ялпи ҳудудий маҳсулот							
	- ҳажми	млрд.сўм	58 173,7	9 253,8	23 403,3	47 519,9	х	68 916,4
	- ўсиш суръати	%	106,8	108,3	107,0	107,3	х	107,6
2	Саноат маҳсулотлари							
	- ҳажми	млрд.сўм	24 827,2	5 223,6	12 584,3	21 699,2	26 969,8	31 958,9
	- ўсиш суръати	%	-	109,8	109,8	108,4	108,2	108,3
3	Инвестиция							
	- ҳажми	млрд.сўм	19 220,1	9 203,3	16 708,7	30 716,0	32 576,2	53 340,5
	- ўсиш суръати	%	139,3	273,9	181,2	200,6	189,7	257,0
4	Пудрат ишлари							
	- ҳажми	млрд.сўм	10 819,1	1 461,3	3 580,2	8 567,0	11 102,3	12 755,5
	- ўсиш суръати	%	105,3	109,6	108,1	109,5	114,0	112,8
5	Чакана савдо							
	- ҳажми	млрд.сўм	21 544,3	4 256,2	9 766,0	16 500,0	21 372,9	25 081,2
	- ўсиш суръати	%	108,3	109,9	109,8	109,5	109,9	110,0
6	Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги							
	- ҳажми	млрд.сўм	32 868,0	2 946,4	11 936,5	23 804,9	х	35 798,8
	- ўсиш суръати	%	104,4	104,4	103,4	103,4	х	104,3
7	Жами хизматлар							
	- ҳажми	млрд.сўм	34 468,0	5 023,8	10 019,6	29 247,7	38 011,4	43 090,6
	- ўсиш суръати	%	111,5	110,6	112,3	112,1	112,1	112,3

Наманган вилоятининг 2024 йил январь-декабрь ойлари якуни билан ялпи ҳудудий маҳсулоти ҳажмлари					
					(млрд. сўмда)
Иқтисодиёт тармоқлари	январь-декабрь		жамидаги улуши фоизда		ўсиш суръати фоизда
	2023 й.	2024 й.	2023 й.	2024 й.	
I. Ялпи ҳудудий маҳсулот (ЯХМ)	58 173,7	68 916,4	100,0	100,0	107,6
шу жумладан:					
Тармоқларнинг ялпи қўшилган қиймати	57 165,3	67 818,2	98,3	98,4	107,6
Маҳсулотларга соф солиқлар	1 008,4	1 098,2	1,7	1,6	108,5
II. Тармоқларнинг ялпи қўшилган қиймати	57 165,3	67 818,2	100,0	100,0	107,6
Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги	18 605,4	20 206,9	32,5	29,8	104,3
Саноат (қурилиш соҳасини қўшган ҳолда)	13 221,8	16 687,6	23,1	24,7	109,9
саноат	8 659,5	11 294,3	15,1	16,7	108,3
қурилиш	4 562,3	5 393,3	8,0	8,0	112,8
Хизматлар	25 338,1	30 923,7	44,4	45,5	108,8
савдо, яшаш ва овқатланиш хизмати	10 725,6	13 324,0	18,8	19,6	111,7
ташиш ва сақлаш, ахборот ва алоқа	2 836,7	3 705,4	5,0	5,5	117,6
хизматларнинг бошқа соҳалари	11 775,8	13 894,3	20,6	20,4	104,0
Наманган вилояти иқтисодиётида кичик тадбиркорлик (бизнес)нинг улуши, % да			Аҳоли жон бошига ЯХМ (минг сўмда)		
	2023 й.	2024 й.		2023 й.	2024 й.
	74,3	73,4		19 187,8	22 239,0
Ўсиш суръати, % да				104,4	105,3

2024 йил январь-декабрь ойи якуни билан саноат махсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини камайтирган корхоналар					
№	Шаҳар ва туманлар номи	Ишлаб чиқариш ҳажми (минг, сўм)		Ўсиш суръати, фоизда	Камайтириш суммаси (минг сўм)
		2023 йил	2024 йил		
Мингбулок тумани					
ЖАМИ		1 та корхона			-54 046 239
1	"NAM SEEDS" mas'uliyati cheklangan jamiyat xorijiy korxonasi	71 150 799,0	17 104 560,0	24,0	-54 046 239,0
Наманган тумани					
ЖАМИ		1 та корхона			-17 804 523
1	TOSHBULOQ-TEKS MChJ Qo'shma korxona	197 979 101,0	180 174 578,0	91,0	-17 804 523,0
Поп тумани					
ЖАМИ		1 та корхона			-11 552 882
1	"PAPFEN XORIJIY KORXONASI" mas'uliyati cheklangan jamiyati	72 457 845,0	60 904 963,0	0,0	-11 552 882,0
Тўрақўрғон тумани					
ЖАМИ		3 та корхона			-168 521 338
1	BIRYUZA GROUP MChJ xorijiy korxonasi	469 140 981,0	440 629 402,0	93,9	-28 511 579,0
2	FT TEXTILE GROUP MChJ Qo'shma korxona	368 130 931,0	353 425 630,0	96,0	-14 705 301,0
3	"OQTOSH TEKSTIL" mas'uliyati cheklangan jamiyati	245 622 164,0	120 317 706,0	49,0	-125 304 458,0
Уйчи тумани					
ЖАМИ		1 та корхона			-33 402 002
1	"IDEAL-OIL TRADE" mas'uliyati cheklangan jamiyati	206 671 753,0	173 269 751,0	83,8	-33 402 002,0
Учкурган тумани					
ЖАМИ		2 та корхона			-93 233 486
1	UCHQO'RG'ON YOG' AJ	152 289 214,0	95 213 747,0	62,5	-57 075 467,0
2	UCHQO'RG'ONDONMAXSULOTLARI AJ	58 111 871,0	21 953 852,0	37,8	-36 158 019,0
Чуст тумани					
ЖАМИ		3 та корхона			-149 043 138
1	CHUST TEXTILE mas'uliyati cheklangan jamiyati	317 612 587,0	283 137 586,0	89,1	-34 475 001,0
2	NAMANGAN SEMENT mas'uliyati cheklangan jamiyati	585 156 529,0	501 192 453,0	85,7	-83 964 076,0
3	IFODA AGRO KIMYO HIMOYA MChJ	304 441 970,0	273 837 909,0	89,9	-30 604 061,0
Вилоят бўйича - жами					
ЖАМИ		10 та корхона			-543 883 383
1	NAMANGAN TO'QIMACHI MChJ	29 815 026,0	16 296 048,0	54,7	-13 518 978,0
2	"ART SOFT TEX" mas'uliyati cheklangan jamiyat qo'shma korxonasi	410 936 844,0	56 147 551,0	13,7	-354 789 293,0
3	AISHA HOME TEXTILE MChJ Qo'shma korxona	117 452 208,0	65 110 498,0	55,4	-52 341 710,0
4	"NAMANGAN QOG'OZI" mas'uliyati cheklangan jamiyati	39 863 250,0	38 956 454,0	97,7	-906 796,0
5	MERRYMED FARM MChJ	219 293 888,0	179 502 609,0	81,9	-39 791 279,0
6	"BUNYODKOR-3" mas'uliyati cheklangan jamiyati	28 582 241,0	22 764 728,0	79,6	-5 817 513,0
7	MEXMASH MChJ	338 897 865,0	299 879 092,0	88,5	-39 018 773,0
8	UZ CHASYS MChJ Qo'shma korxona	545 789 643,0	511 780 167,0	93,8	-34 009 476,0
9	NAMANGANMASH AJ	8 408 843,0	7 546 772,0	89,7	-862 071,0
10	NOSTANDART MChJ	7 358 826,0	4 531 332,0	61,6	-2 827 494,0
Вилоят бўйича - жами		22 та корхона			-1 071 486 991

Namangan viloyatida biznes sub'ektlarida innovatsiyalarni joriy etish va rivojlantirish uchun bir qator chora-tadbirlar va yondashuvlar mavjud. Bu viloyat O'zbekistonning eng rivojlangan hududlaridan biri bo'lib, iqtisodiyotning turli sohalarida yangiliklar va texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari keng. Quyida Namangan viloyatida biznes sub'ektlarida innovatsiyalarni rivojlantirishning aspektlari va yo'nalishlari keltirilgan:

1. Agro-sanoat sohasida innovatsiyalar

- Qishloq xo'jaligi texnologiyalari: Namangan viloyati qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan mashhur. Smart-fermerlik, aniq qishloq xo'jaligi (precision agriculture), suvni tejash texnologiyalari kabi innovatsiyalarni joriy etish orqali hosildorlikni oshirish mumkin.

- Agro-eksportni rivojlantirish: Mahsulotlarni qayta ishlash va eksport qilish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Masalan, meva-sabzavotlarni saqlash va qadoqlashning yangi usullari.

2. Texnoparklar va innovatsion klasterlar

- Namangan texnoparki: Viloyatda texnoparklar va innovatsion klasterlar tashkil etish orqali yangi texnologiyalar va startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash mumkin. Bu yosh tadbirkorlar va innovatorlar uchun imkoniyatlar yaratadi.

- IT sohasida innovatsiyalar: Dasturiy ta'minot, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (big data) kabi sohalarda loyihalarni rivojlantirish.

3. Yashil iqtisodiyot va ekologik innovatsiyalar

- Qayta ishlash va chiqindilarni boshqarish: Chiqindilarni qayta ishlash va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish orqali atrof-muhitni muhofaza qilish.

- Yashil energiya: Quyosh, shamol va boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish.

4. Ta'lim va kadrlar tayyorlash

- Innovatsion ta'lim dasturlari: Viloyatda innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlash uchun malakali kadrlar tayyorlash. Masalan, Namangan muhandislik-texnologiya instituti va boshqa oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy kurslar va treninglar tashkil etish.

- Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash: Yosh tadbirkorlar uchun grantlar, inkubatorlar va akselerator dasturlari.

5. Turizm sohasida innovatsiyalar

- Aqlli turizm: Namangan viloyatining tabiiy go'zalliklarini rivojlantirish uchun aqlli turizm texnologiyalaridan foydalanish. Masalan, virtual va kengaytirilgan realitet (VR/AR) texnologiyalari orqali turistik joylarni targ'ib qilish.

- Eko-turizm: Tabiatni muhofaza qilish asosida turizmni rivojlantirish.

6. Davlat qo'llab-quvvatlash dasturlari

- Innovatsion loyihalarga grantlar va subsidiyalar: Davlat tomonidan innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va qo'llab-quvvatlash.

- Soliq imtiyozlari: Innovatsion faoliyat bilan shug'ullanadigan korxonalarga soliq yengilliklari.

7. Xalqaro hamkorlik

- Chetdan investitsiyalarni jalb qilish: Xalqaro hamkorlik orqali zamonaviy texnologiyalar va tajribalarni Namangan viloyatiga olib kirish.

- Eksportni rivojlantirish: Innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni xorijiy bozorlarga chiqarish.

8. Startup va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash

- Startup ekotizimi: Yosh tadbirkorlar uchun inkubatorlar, akseleratorlar va biznes-muhit yaratish.

- Kichik biznes uchun innovatsion yechimlar: Kichik va o'rta biznes sub'ektlarida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash.

9. Infratuzilma va logistika

- Aqlli transport tizimlari: Transport va logistika sohasida innovatsion yechimlarni joriy etish.

- Internet va raqamli infratuzilma: Viloyatda internet va raqamli texnologiyalarni rivojlantirish.

10. Ijtimoiy innovatsiyalar

- Ijtimoiy loyihalar: Mahalla va jamoat joylarida innovatsion yechimlarni qo'llash.

- Inklyuziv biznes: Ayollar, yoshlar va nogironlar uchun innovatsion biznes imkoniyatlarini yaratish

Namangan viloyatida innovatsiyalarni rivojlantirish uchun davlat, xususiy sektor va jamiyatning yaqin hamkorligi muhim. Bu viloyatda iqtisodiyotning turli sohalarida barqaror rivojlanishni ta'minlaydi.

Innovatsiya bo'yicha ta'riflar tahlili

№	Manba yoki muallifning qisqacha nomi	Manba	Tushunchaning izohlanishi
1	O'RQ-630 "Innovatsion faoliyat to'g'risida"	O'zbekiston respublikasining 24.07.2020 yildagi O'RQ-630 raqamli "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi qonuni. (1-bob 3-modda) (https://lex.uz/ru/docs/4910391)	Innovatsiya — fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan, qo'llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta'minlaydigan yangi ishlanma Innovatsion faoliyat — yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o'tkazilishi va amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha faoliyat
2	O'ME.I harfi	O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. I harfi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 199-b	Innovatsiya (ing. innovationas — kiritilgan yangilik, ixtiro) — 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar; 2) ilmiy-texnika yutuklari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar,

			shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralari qo'llanilishi
3	Vodachek L., Vodachkova O.	Strategiya upravleniya innovatsiyami na predpriyatii. Moskva, Ekonomika, 1989.-167 s	Innovatsiya - korxona faoliyatining tizim sifatida maqsadli o'zgarishi
4	Stepanova I.P.	Innovatsionniy menedjment. Uchebnik. 2014	Innovatsiya - ilmiy-texnika salohiyatini real, yangi mahsulot va texnologiyalarni yuzaga chiqaradigan jarayon
5	Shumpeter I.N.	Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. Moskva, Progress, 2010. -344 s	Innovatsiya - tadbirkorlik qobiliyatiga asoslangan ishlab chiqarish omillarining yangi ilmiy-tashkiliy kombinatsiyasi
6	Tviss B.	Upravlenie nauchno-texniche-skimi novovvedeniyami: sokr. per. s angl. avt. predisl. i nauch.red. K.F. Puzinya. – M.: Ekonomika, 1989.– 271 s (S 152)	Innovatsiya - ixtiro yoki yangi g'oya bo'lib, iqtisodiy mazmun kasb etadigan jarayondir
7	Santo B.	Innovatsiya kak sredstvo ekonomicheskogo razvitiya: per. s veng. obsh. red. i vstup. st. B.V.Sazonova. M.: Progress, 1990.	Innovatsiya - ijtimoiy-iqtisodiy jarayon bo'lib, ixtirolar, g'oyalarni amalda qo'llash orqali takomillashtirilgan mahsulotlar va texnologiyalarni yaratish
8	Bezududniy F.F., Smirnova G.A., Nechaeva O.D.	Sushnost ponyatiya «innovatsiya» i ego klassifikatsiya // Innovasii, 1998. № 2-3. (S25)	Innovatsiya inson faoliyatining har qanday sohasida yangi g'oyani amalga oshiruvchi, bozordagi mavjud ehtiyojlarni qondirishga hissa qo'shuvchi va iqtisodiy samara keltiruvchi jarayondir
9	Tichinskiy A.V	Upravlenie innovatsionnoy deyatelnostyu kompaniy: sovremennye podxodi, algoritmi, opit. Taganrog: TRTU, 2006. Taganrog: TRTU, 2006, http://www.aup.ru/books/m87/	Innovatsiya - ilmiy faoliyatning mahsuloti (tovar yoki xizmat) bo'lib, uning natijasida ishlab chiqarishda tub o'zgarishlar ro'y beradi, tub tashkiliy-ma'muriy va ishlab chiqarish hamda, texnologik o'zgarishlarni vujudga keltiradi.
10	Utkin E.A.	Upravlenie kompaniyami. Moskva, 1997.-304s	Innovatsiya -ishlab chiqarishga joriy etilgan ob'ekt
11	Jarikov V.V., Jarikov I.A., Odnolko V.G., Evseychev A.I.	Upravlenie innovatsionnimi processami : uchebnoe posobie / V.V. Jarikov, I.A. Jarikov, V.G. Odnolko, A.I. Evseychev. – Tambov : Izd-vo Tamb. gos. texn. unta, 2009. 6-s. (– 180 s.)	Innovatsiya faoliyati -ilmiy tadqiqot va rivojlanish natijalarini nomenklaturani kengaytirish, yangilash va mahsulot (tovar, xizmat) sifatini yaxshilash, ularni ishlab chiqarish texnologiyasini keyinchalik amalga oshirish va ichki va tashqi bozorlarda samarali amalga oshirish uchun tijoratlashtirishga qaratilgan faoliyatdir.
12	Toshmurodova B.E., Jiyanova N.	«Innovatsiya faoliyatni moliyaviy rag'batlantirish». O'quv qo'llanma. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006.-110 b.	Innovatsiya - tushunchasi o'z ichiga nafaqat texnik izlanishlarni, balki korxona ishi usulidagi yangiliklarni ham oladi
13	Taraxtieva G.I.	Innovatsion menedjment. Toshkent.:Fan va texnologiya. 2013, 9-b	Innovatsiya yangi g'oyalarning integratsiyasi tufayli modernizatsiya, yangi jarayonlarni, mahsulot, xizmat turini yaratish imkonini beradigan korxonaning texnologik rivojlanishini ta'minlaydi. Amaldagi yoki rejalashtirilgan faollikni optimallashtirish, doimiy yangilanish orqali korxonatijorat faoliyatida yangi g'oya va ilmiy-texnika tadbirlarini joriy etishni maqsad qilib qo'yadi.

14	Abdurahmonov I.	Abdurahmonov I. «Ilm mablag'ga aylansa, ana shu innovatsiya». https://kun.uz/news/	Innovatsiya – bu bilimni mablag'ga aylantirish, ya'ni knowledge based economy
15	Norov A.E.	Innovatsion faoliyat va uning natijalarini tijoratlashtirishning nazariy va uslubiy asoslari. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" Ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2020 yil	Innovatsion faoliyat to'plangan texnologiyalar, bilimlar va uskunalarni tijoratlashtirishga mo'ljallangan texnologik, ilmiy, tashkiliy va moliyaviy chora-tadbirlar majmuasi. Innovatsiyalar – bu yangi yoki takomillashtirilgan tovarlar (xizmatlar), shuningdek yangi sifatga ega tovarlar yoki xizmatlardir
16	Xotamov I., Mustafakulov Sh., Isakov M., Abduvaliev A.	Korxona iqtisodiyoti va innovatsiyalarni boshqarish. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisodiyot, 2019 y., 341-342 b.	Innovatsiya xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarishni, uning moddiy texnika bazasini yangilash hamda rivojlantirish maqsadida yangi g'oyalar va ishlanmalarni yaratish, o'zlashtirish va tatbiq etishga qaratilgan maxsus faoliyatdir. Faoliyat sifatida innovatsiyalarni insoniyat mehnat faoliyatining barcha jabhalarida qo'llash mumkin. Bu faoliyatni yuritish jamiyatda fan-texnika taraqqiyotiga olib keladi
17	Saidov M.	Saidov M.H. Oliy ta'lim iqtisodiyoti, investitsiyalari va marketingi: O'quv qo'llanma. – T.: Moliya, 2003 B.74	Innovatsiya - ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan oldingi avlod texnikasi va texnologiyasini ancha samarali, ekologik sof va resurslarni tejashga imkon beruvchi ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirishni ifodalaydi.

M.Saidovning fikricha, innovatsiya, avvalo, iqtisodiyotni rivojlantirishga qo'yilmalarning samaraliligi bilan tavsiflanadi, ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan oldingi avlod texnikasi va texnologiyasini ancha samarali, ekologik sof va resurslarni tejashga imkon beruvchi ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirishni ifodalaydi. Innovatsion faoliyat (yangiliklarni joriy etish) ishlab chiqarish yangi texnologiyalari negizida raqobatbardosh mahsulot (tovar) turlarini yaratish jarayoni. Bu jarayon g'oyaning paydo bo'lishi, uning maqsadini aniqlash va amalga oshirishdan to'g'ri ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot ishlab chiqarish, uni sotish va iqtisodiy samara olishgacha bo'lgan ishlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi jadval izohlarida keltirib o'tganimizdagi ta'rifga ko'ra, I.Abdurahmonov "Ilm mablag'ga aylansa, ana shu innovatsiya" deya izohlaydi o'z yondashuvlarida.

Innovatsiya xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarishni, uning moddiy texnika bazasini yangilash hamda rivojlantirish maqsadida yangi g'oyalar va ishlanmalarni yaratish, o'zlashtirish va tatbiq etishga qaratilgan maxsus faoliyatdir. Faoliyat sifatida innovatsiyalarni insoniyat mehnat faoliyatining barcha jabhalarida qo'llash mumkin. Bu faoliyatni yuritish jamiyatda fan-texnika taraqqiyotiga olib keladi.

Mualliflar innovatsiyalarni tavsiflashda, shuningdek mahsulot yoki xizmatning takror ishlab chiqarish va bozor jihatlariga emas, balki sifat-texnologik o'zgarishiga

asosiy e'tiborni qaratadilar. Bunda evolyusion yondashuv innovatsion jarayonning uzluksizligini tahlil qiladi, har bir innovatsiyaning iqtisodiy mazmuni esa faqat iqtisodiyotning "innovatsion sektori" nuqtai nazaridan aniqlanadi. Biroq, ishlab chiqarish omillarining yangi birikmasi va uning natijasida tovarlar va xizmatlar bozorida yuz berayotgan o'zgarishlar – innovatsion jarayonlarning yaqqol ko'rinishidir.

Innovatsion hodisalar turli xil bo'lganligi sababli "innovatsiya" kategoriyasiga turli yondashuvlar bo'lib bir necha xil ta'riflar berilgan.

Zamonaviy iqtisodiyotda innovatsiyalar nafaqat iqtisodiy o'sish, rivojlanish, tarkibiy siljishlar omilidir, balki ular barcha sohalarini, iqtisodiyot tarmoqlarini va umuman ijtimoiy hayotni qamrab olgan.

Innovatsiyalardan to'g'ridan-to'g'ri innovatsion faoliyatga o'tishda uning asosiy turlarini sanab o'tish mumkin:

a) **ishlab chiqarishni tayyorlash va tashkil etish, ular texnologiyalar va asboblarni sotib olish**, shuningdek ishlab chiqarish va sifat nazorati usullari, standartlari va jarayonlarida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni o'z ichiga oladi;

b) **ishlab chiqarish oldi ishlanmalari**, ya'ni mahsulotni, asbob-uskunalarini va texnologiyalarni takomillashtirish, shuningdek ulardan to'g'ri foydalanish uchun xodimlarni qayta tayyorlash;

v) **yangi mahsulotlar marketingi** - bozorga yangi mahsulotlarni chiqarish bilan bog'liq asosiy faoliyat turlarini amalga oshirish (bozorni o'rganish, unga moslashish, reklama va boshqalar kiradi);

g) **tashqaridan turli shakllarda nomoddiy texnologiyani olish** (masalan, patentlar, lisenziyalar, nou-xau, savdo markalari, shuningdek texnologik ma'nodagi modellar va xizmatlar);

d) **moddiy texnologiyani sotib olish** - mashina va uskunalarni o'z ichiga olgan va mahsulotli yoki texnologik o'zgarishlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan ishlar;

e) **ishlab chiqarishni loyihalashtirish** - texnik jarayonlar va xususiyatlarni aniqlash uchun rejalar va chizmalarni tayyorlashdan iborat.

Innovatsion faoliyat quyidagilarga asoslanadi: innovatsiyalarni an'anaviy, oddiy ishlab chiqarishdan *ustunligi tamoyili*; innovatsion ishlab chiqarishning *tejamkorlik tamoyili* (tijorat samaraga erishish ko'zda tutiladi); *moslashuvchanlik tamoyili* (har bir yangi g'oya uchun mustaqil innovatsion tuzilma tashkil etiladi, lekin u o'z navbatida boshqa muammolarni hal qilish uchun mutlaqo mos kelmasligi mumkin); *majmuaviy tamoyil* (masalan, birgina yorqin kashfiyot unga bog'liq bo'lgan bir nechta kichik innovatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin). Innovatsion faoliyatni boshqarish qoidalarini va uni qo'llash texnologiyasini bilish tegishli strategiya va taktikani to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Har qanday innovatsion faoliyatning samaradorligi tashkilotni ushbu yo'nalishda rivojlantirishni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ishida innovatsion faoliyatni boshqarish bo'yicha ilmiy adabiyotlar o'rganildi va shu faoliyat bo'yicha ma'lumotlar, ko'rsatkichlar shakllantirildi. Ushbu

ma'lumotlar asosida nazariy yondashuvlarni umumlashtirish, ilmiy bilish, mantiqiy yondashuv usullaridan, shuningdek, Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari orqali ko'rsatkichlarni tahlil qilishda qiyoslash usulidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda innovatsion g'oyalarni o'z vaqtida amaliyotga, jumladan ilm-fanga, sanoatga keng tadbqiq etish - islohotlar samaradorligining bosh mezonidir. Innovatsiya bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifatli o'sish samaradorligini ta'minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Har qanday turdagi yangilik esa faqatgina yangilik emas, balki mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida ta'sir etishi zarur. Innovatsiya bilim va g'oyaning mablag'ga aylanishidir. Shu nuqtai nazardan korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni baholashning amaliyotda qo'llaniladigan ayrim jihatlarini tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Innovatsiya - korxona yoki tashkilotning bozorga chiqarish (amaliyotga joriy qilish) uchun mo'ljallangan ijodiy faoliyatining samarasidir. Namangan viloyatida so'nggi yillarda innovatsion faoliyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar ishlab chiqargan korxona va tashkilotlar salmog'i quyidagi rasm ma'lumotlari orqali yoritib o'tamiz.

2-jadval

Namangan viloyatida innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari

T.R	Moliyalashtirish manbalari	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2020 yilni 2018 yilga nisbati, o'zgarish sur'ati, %da
1	Korxona va tashkilotning o'z mablag'i, mln.so'm	120604,5	152954,6	127312,1	105,6
	Jamidagi ulushi, %	88,2	46,0	45,6	
2	Chet el investisiyalari mablag'lari, mln.so'm	12456,4	14328,6	16457,3	132,1
	Jamidagi ulushi, %	9,1	4,3	5,9	
3	Tijorat banklari kreditlari, mln.so'm	3141,0	165081,2	133412,8	42,5 m.
	Jamidagi ulushi, %	2,3	48,0	46,1	
4	Boshqa mablag'lar, mln.so'm	335,5	55,9	67,8	20,1
	Jamidagi ulushi, %	0,4	1,7	2,4	
	Jami, mln.so'm	136723,6	332420,3	277250,0	2,0 m
	Jami, %	100,0	100,0	100,0	

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ma'lumki, innovatsion faoliyatni rivojlanishida moliyalashtirish alohida ahamiyatga ega bo'lib, u bir nechta manbalar hisobidan amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan 2020 yilda korxona va tashkilotning o'z mablag'i hisobidan 127312,1 mln so'm, chet el investisiyalari mablag'lari hisobidan 16457,3 mln so'm, tijorat banklari kreditlari hisobidan 133412,8 mln. so'm

va boshqa mablag'lar hisobidan 67,8 mln so'm mablag' sarflangan. 2020 yilda innovatsion faoliyatni moliyalashtirish 2018 yilga nisbatan 2 barobarga o'sdi.

Shuningdek, innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda korxona va tashkilotning o'z mablag'idan yo'naltirilgan resurslar 2020 yilda 2018 yilga nisbatan umumiy ulushi 42,6 foizga kamaygan. Tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlarining moliyalashtirishda umumiy ulushi sezilarli 43,8 foizga o'sganligini ko'rish mumkin. Moliyalashtirishda chet el investisiyalari hisobidan moliyalashtirishning umumiy moliyalashtirishdagi ulushi kamaygan bo'lsada, yo'naltirilgan qiymat jihatidan yildan - yilga ortib bormoqda.

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari ulushlari o'zgarishini qiyosiy tahlili

Viloyatda innovatsion faoliyat tahlillari natijasida ushbu faoliyatni rivojlanishiga to'siq bo'luvchi muammolarni ham ko'rish mumkin. Jumladan, davlat tomonidan innovatsion faoliyatni rag'batlantirish tizimini rivojlanishining pastligi; yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning darajasini pastligi; marketing tadqiqotlarini olib boruvchi, ishlab chiqarishni loyihalashtiruvchi korxonalarni kamligi, innovatsion dasturlar, yangi texnologiyalar, mashina va jihozlar sotib olishdagi muammolar va boshqa shu kabilarni shular jumlasiga kiritishimiz mumkin.

Innovatsion faoliyatni rivojlanishiga makroko'lamdagi ta'sir etuvchi muammolarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni prognoz qilishni qiyinligi, takomillashmagan va tez o'zgaruvchan qonunchilik bazasi, ta'lim sohasida mutaxassislarni tayyorlashning past darajasi, inqirozlar, makroiqtisodiy beqarorliklar, investisiyalarni himoyasizligini his etish va boshqa shukabilar.

Barchamizga ma'lumki, innovatsion faoliyatdagi ushbu muammolarni bartaraf etilishi, sohani rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, innovatsion faoliyatni boshqarish yangilik va tadqiqotlarni rivojlantirish uchun davlat tomonidan yaratiladigan shart-sharoitlar, ijtimoiy omillar, inson kapitalini rag'batlantirish va motivlashtirishga bog'liqdir, eng asosiysi intellektual kapital bilan bog'liqdir.

Xulosa

Innovatsion faoliyatning nazariy va amaliy tomonlarining tadqiqiga asoslanib quyidagi xulosani berishimiz mumkin: innovatsiya keng ma'noda korxonadagi o'zida moliyaviy, texnik-texnologik, tashkiliy, kadrlar va boshqa resurslarni bozorni qondiruvchi yangi mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish boshqarishni ifodalaydi. Bu korxonaning innovatsion muhitini shakllanish asosi sifatida ko'rish mumkin. Aniq instrumentlardan foydalanish korxonaning rejalashtirish, tashkil etish, motivlashtirish va istiqbollashning innovatsion rivojlanish strategiyasini shakllantirish jarayoni sifatida gavdalanadi.

Innovatsion faoliyatni boshqarishda quyidagilarni taklif etamiz:

1. Innovatsion faoliyatni boshqarish va uning samarasini oshirishda moddiy va nomoddiy rag'batlantirishning ichki va tashqi shakllaridan foydalanish. Bunda iqtisodiy faoliyatga yangi mehnat yondashuvini shakllantirish, inson resurslarini

kompetentlik darajasini rivojlanganligini ifodalovchi yangiliklarni joriy etishiga rag'batlantirishning ko'p qirrali shakllaridan foydalanish.

2. Ilmiy-innovatsion faoliyatni boshqarish samarasi strategik tadqiqot va ishlanmalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga bog'liq.

3. Innovatsion faoliyatda xalqaro innovatsion dasturlar va loyihalarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish, ularni amalga oshirish uchun qulay huquqiy, iqtisodiy, moliyaviy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratish, bu chora-tadbirlarni rivojlantirib borish.

4. Innovatsion faoliyat sohasida birgalikda kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish hamda, o'zaro tajriba almashish.

5. Innovatsion faoliyatni samarali moliyalashtirish.

Umumiy qilib aytganimizda, innovatsion faoliyatni rivojlantirish mamlakat iqtisodiyotini raqobatbardoshligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2020yil 24 iyuldagi "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi O'RQ-630-sonli Qonuni. <https://lex.uz/ru/>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5264-sonli Farmoni. <https://lex.uz/>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi huzurida ilg'or texnologiyalar markazini tashkil qilish to'g'risida" PQ-3674-sonli qarori. https://lex.uz/pages/forpda.aspx?lact_id=3693976

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrdagi «2019 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5544-sonli Farmoni. <https://lex.uz/>

5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi .I harfi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. -492 b

6. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. <https://president.uz/uz/lists/view/1328>

7. Mirziyoev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". "O'zbekiston" NMIU, 2018, 486 bet

8. Vodachek L., Vodachkova O.. Strategiya upravleniya innovatsiyami na predpriyatii. Moskva, Ekonomika, 1989.-167 s.

9. Makarenko V.A. Sovremenny slovar. 2 t. —M.:2000

10. Nechaev V.I.Mixaylushkin P.V. Ekonomicheskij slovar.-Krasnodar.:Krasnodar, "Atri" 2011. -464 s.

11. Prixodko V. I., Lyashko F. E.. Innovatsionniy menedjment v aviastroenii: Uchebnoe posobie. — Ulyanovsk: UIGTU, 2003. —70 s

12. Saidov M.H. Oliy ta'lim iqtisodiyoti, investisiyalari va marketingi: O'quv qo'llanma. — T.: Moliya, 2003 B.74

13. Stepanova I.P. Innovatsionniy menedjment. Uchebnik. 2014.
14. Taraxtieva G.I. Innovatsion menejment. Toshkent.: Fan va texnologiya. 2013, -208 b.
15. Toshmurodova B.E., Jiyanova N. «Innovatsiya faoliyatni moliyaviy rag‘batlantirish». O‘quv qo‘llanma. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006.-110 b.
16. Tichinskiy A.V. Upravlenie innovatsionnoy deyatelnostyu kompaniy: sovremennye podxodi, algoritmi, opit. Taganrog: TRTU, 2006
17. Upravlenie innovatsionnimi prosessami: uchebnoe posobie / V.V. Jarikov, I.A. Jarikov, V.G. Odnolko, A.I. Evseychev. – Tambov : Izd-vo Tamb. gos. texn. unta, 2009, – 180 s.
18. Utkin E.A. Upravlenie kompaniyami. Moskva, 1997.-304 s
19. Xotamov I., Mustafakulov Sh., Isakov M., Abduvaliev A.. Korxona iqtisodiyoti va innovatsiyalarni boshqarish. O‘quv qo‘llanma. - T.: Iqtisodiyot, 2019 y., - 483 b.
20. Ekonomika innovatsiy: Uchebnoe posobie. — M.: Ekonomicheskii fakultet MGU imeni M.. Lomonosova, 2016.
21. Abdurahmonov I. «Ilm mablag‘ga aylansa, ana shu innovatsiya». <https://kun.uz/news/2018/08/07/ilm-mablagga-ajlansa-ana-su-innovacia-innovacion-rivozlanis-vaziri-bilan-ekskluziv-subat?>
22. Norov A.E. Innovatsion faoliyat va uning natijalarini tijoratlashtirish nazariy va uslubiy asoslari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali. № 1, yanvar-fevral, 2020 yil. -131 b.
23. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari. 2017-2021 yy.

YASHIL IQTISODIYOTNI YARATISHNING NAZARIY VA TARIXIY SHARTLARI HAMDA RIVOJLANISH NAZARIYASI

Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o'g'li
i.f.f.d, University of Business and Science universiteti,
"Yashil iqtisodiyot" kafedrasi mudiri
ibrogimovsherzodbek@gmail.com
+998942792211

Annotatsiya: Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishining nazariy hamda tarixiy shartlari tahlil qilinadi. Yashil iqtisodiyot atamasining mohiyati, uning asosiy tamoyillari va rivojlanish bosqichlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ekologik barqarorlik va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik, turli iqtisodiy maktablar tomonidan yashil iqtisodiyotga berilgan yondashuvlar hamda global miqyosdagi ekologik muammolar va ularning iqtisodiy jihatlari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari yashil iqtisodiyotni shakllantirish jarayonida mavjud bo'lgan asosiy to'siqlar va istiqbolli yo'nalishlarni aniqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik muammolar, iqtisodiy nazariya, ekologik barqarorlik, iqtisodiy o'sish, tarixiy shartlar, innovatsion rivojlanish.

I. Kirish

Bugungi kunda ekologik barqarorlik va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash global miqyosda dolzarb masalaga aylangan. An'anaviy iqtisodiy modelning atrof-muhitga salbiy ta'siri, tabiiy resurslarning kamayib borishi va iqlim o'zgarishining kuchayishi yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, yashil iqtisodiyot tushunchasi iqtisodiy faoliyat va ekologik barqarorlikni uyg'unlashtirishga qaratilgan muhim konsepsiya sifatida shakllangan.

Yashil iqtisodiyot nafaqat ekologik muammolarni yumshatish, balki barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga ham qaratilgan. Uning asosiy tamoyillari energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanish va chiqindilarni kamaytirish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Mazkur konsepsiya XX asrning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan bo'lsa-da, uning nazariy va tarixiy ildizlari ancha oldinroq paydo bo'lgan.

Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotning nazariy asoslari va tarixiy shartlari ko'rib chiqilib, uning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, turli iqtisodiy maktablarning yashil iqtisodiyotga bo'lgan yondashuvi va uning barqaror rivojlanishdagi o'rni ham muhokama qilinadi.

II. Adabiyotlar tahlili

Yashil iqtisodiyotning nazariy va amaliy asoslari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ularning yondashuvlari geosiyosiy va iqtisodiy omillarga bog'liq holda farqlanadi. Ushbu bo'limda yashil iqtisodiyotga oid ilmiy izlanishlar xorijiy, MDH (Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi) va mahalliy olimlarning yondashuvlari asosida tahlil qilinadi.

Xorijiy olimlar tadqiqotlari Xorijiy olimlar yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga doir turli nazariy va amaliy konsepsiyalarni ilgari surgan. Jumladan:

- Edward Barbier (2010) – yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish oʻrtasidagi bogʻliqlikni tadqiq qilib, tabiiy resurslardan samarali foydalanish strategiyalarini taklif qilgan.
- Joseph Stiglitz va Nicholas Stern (2014) – yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda davlatning faol roli haqida fikr bildirgan hamda ekologik innovatsiyalarga sarmoya kiritishning iqtisodiy samaradorligini asoslab bergan.
- Herman Daly (1991, 2007) – barqaror iqtisodiy rivojlanish tamoyillarini ishlab chiqib, iqtisodiy oʻsishning ekologik chegaralarini belgilagan.
- Tim Jackson (2009) – anʼanaviy iqtisodiy modelni tanqid qilgan va "barqaror farovonlik" kontseptsiyasini ilgari surgan, yaʼni iqtisodiy oʻsish atrof-muhitga zarar yetkazmasligi lozimligini taʼkidlagan.
- UNEP (United Nations Environment Programme, 2011) – "Towards a Green Economy" hisobotida yashil iqtisodiyotning global rivojlanishdagi oʻrni va ekologik barqarorlik uchun strategiyalar koʻrib chiqilgan.

Xorijiy tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, yashil iqtisodiyot nafaqat ekologik muammolarni hal etish, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash uchun ham muhim strategiya hisoblanadi.

MDH olimlari tadqiqotlari MDH davlatlarida yashil iqtisodiyot masalasi soʻnggi yillarda alohida dolzarblik kasb etib, iqtisodchilar tomonidan keng oʻrganilmoqda.

- S. N. Bobylev (2013) – yashil iqtisodiyotni rivojlantirishning institutsional va iqtisodiy mexanizmlarini tadqiq qilgan hamda Rossiyada ekologik yoʻnaltirilgan iqtisodiyotning afzalliklarini koʻrsatgan.
- V. V. Kovalova (2015) – yashil iqtisodiyotga oʻtishning huquqiy va tashkiliy asoslarini ishlab chiqib, ekologik soliqlar va imtiyozlarning samaradorligini tahlil qilgan.
- A. A. Nikonov (2017) – MDH davlatlarida yashil iqtisodiyotning rivojlanish yoʻnalishlari va energetika tizimidagi ekologik oʻzgarishlarni tahlil qilgan.
- O. P. Kuznetsova (2018) – yashil iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish usullarini oʻrganib, ekologik texnologiyalarni rivojlantirish strategiyalarini taklif qilgan.

MDH olimlari yashil iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini koʻproq tadqiq qilgan boʻlib, asosan energetika sektori, ekologik soliqlash va iqtisodiy mexanizmlar masalasiga urgʻu beradilar.

Mahalliy olimlar tadqiqotlari Oʻzbekiston va Markaziy Osiyodagi iqtisodchilar ham yashil iqtisodiyot boʻyicha tadqiqotlar olib borib, mamlakatning ekologik muammolari va ularni hal qilish yoʻllariga eʼtibor qaratmoqdalar.

- Sh. M. Xabibullayev (2015) – yashil iqtisodiyotning Oʻzbekiston iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va ekologik jihatdan samarali iqtisodiy strategiyalarni ishlab chiqishga oid tadqiqotlar olib borgan.
- D. T. Norboyeva (2018) – barqaror rivojlanish strategiyalarida yashil iqtisodiyot tamoyillarini qoʻllash boʻyicha ilmiy ishlanmalar ishlab chiqqan.
- U. A. Karimov (2020) – yashil iqtisodiyotga oʻtishda innovatsion texnologiyalar va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ahamiyatini tadqiq qilgan.

- M. R. Usmonov (2021) – O‘zbekistonda ekologik investitsiyalarni jalb qilish va yashil iqtisodiyotga moslashgan biznes-modellarni shakllantirish bo‘yicha tahliliy tadqiqotlar olib borgan.

Mahalliy tadqiqotlarda O‘zbekiston iqtisodiyotiga xos xususiyatlar hisobga olingan bo‘lib, yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonida mavjud muammolar va istiqbolli yo‘nalishlar tahlil qilingan. Jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash masalalari muhim o‘rin tutgan.¹³

III. Natijalar

Tadqiqot natijalari yashil iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha bir qator muhim xulosalarni ilgari suradi. Yashil iqtisodiyot nafaqat ekologik muammolarni hal qilish, balki barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash uchun ham muhim vosita ekanligi aniqlangan. Tadqiqot natijalari quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha umumlashtiriladi:

Yashil iqtisodiyotning nazariy asoslari va rivojlanish bosqichlari

Xorijiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, yashil iqtisodiyotning nazariy negizlari ekologik iqtisodiyot va barqaror rivojlanish g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liq. Daly (1991) va Pearce & Turner (1990) tomonidan taqdim etilgan konsepsiyalar asosida yashil iqtisodiyotning asosiy tamoyillari shakllangan: tabiiy resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o‘tish. Tarixiy nuqtayi nazardan, Malthus (1798) va Mill (1848) iqtisodiy o‘tish va ekologik cheklovlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni dastlabki tadqiq qilgan olimlar sifatida ajralib turadi. XX asrning o‘rtalarida ekologik muammolarning kuchayishi tufayli “Limits to Growth” (Meadows, 1972) kabi tadqiqotlar yashil iqtisodiyotga o‘tish zaruratini isbotlagan.

Yashil iqtisodiyotning amaliy jihatlarini va global tendensiyalar

Yashil iqtisodiyotning rivojlanishi turli davlatlarda har xil strategiyalar orqali amalga oshirilmoqda. UNEP (2011) tadqiqotlariga ko‘ra, yashil iqtisodiyotga o‘tish

¹³ Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens III, W.W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.; Pearce, D., Markandya, A., & Barbier, E. (1990). *Blueprint for a Green Economy*. Earthscan, London.; Stern, N. (2006). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press.; UN Environment Programme (UNEP) (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*.; European Commission (2020). *The European Green Deal*. Brussels: European Commission.; World Bank (2022). *Green Growth Strategies for Sustainable Development*. Washington, D.C.; Kuznets, S. (1955). *Economic Growth and Income Inequality*. American Economic Review, 45(1), 1-28.; Porter, M. (1991). *Towards a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship*. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97-118.; Stiglitz, J.E. (2015). *Green Growth and Development*. Oxford University Press.; Sachs, J. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.; Smil, V. (2010). *Energy Transitions: History, Requirements, Prospects*. Praeger.; Ханин, Г.И. (2017). *Экономика и экология: пути устойчивого развития*. Москва: Наука.; Брагинский, С.И. (2020). *Зеленая экономика в странах СНГ: вызовы и перспективы*. Экономические исследования, 6(4), 45-59.; Глазьев, С.Ю. (2018). *Экологическая модернизация промышленности в России*. Вопросы экономики, 5(2), 78-95.; Орипов, У.И. (2019). *Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтиш масалалари*. Тошкент: Иқтисодиёт институти нашриёти.; Ёдгоров, Ш. (2021). *Қайта тикланувчи энергия манбалари ва уларнинг иқтисодиётдаги ўрни*. Ўзбекистон Миллий университети.; Каримов, А. (2022). *Ўзбекистонда барқарор ривожланиш ва яшил иқтисодиёт*. Тошкент: Фан ва технология.; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги PQ-4477-сонли “Яшил иқтисодиётга ўтиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори.; Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси (2023). *Яшил иқтисодиёт бўйича миллий ҳисобот*. Тошкент.; MDH Integratsion tadqiqot markazi (2022). *Markaziy Osiyoda yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha tahliliy hisobot*. Москва.

investitsiyalar jalb qilish, texnologik innovatsiyalarni rag'batlantirish va ekologik soliq tizimini kuchaytirish orqali amalga oshirilishi lozim. Nicholas Stern (2006) yashil iqtisodiyotga sarmoya kiritish uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik va tabiiy ofatlar xavfini kamaytirishda muhim ekanligini ta'kidlagan. MDH mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatdiki, yashil iqtisodiyotga o'tishda sanoatning modernizatsiyasi va ekologik innovatsiyalar muhim o'rin tutadi (Bobylev, 2013; Zakharov, 2015). O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyot tamoyillari Isakulov (2018) tadqiqotlarida ta'kidlangan bo'lib, bu yo'nalishda qayta tiklanuvchi energiya resurslaridan foydalanish va qishloq xo'jaligida ekologik texnologiyalarni joriy etish dolzarb hisoblanadi.

Yashil iqtisodiyotga o'tishdagi asosiy muammolar va to'siqlar

Tadqiqot natijalari yashil iqtisodiyotga o'tishda quyidagi asosiy muammolarni aniqladi:

1. Moliya va investitsiya yetishmovchiligi – Yashil texnologiyalar va ekologik innovatsiyalar uchun katta kapital talab qilinadi.
2. Qonunchilik va tartibga solish masalalari – Ekologik standartlar va yashil iqtisodiyotga oid qonunchilikni kuchaytirish zarurati mavjud.
3. An'anaviy iqtisodiy modellar – Ko'plab davlatlarda an'anaviy iqtisodiy rivojlanish modeli ekologik omillarni yetarlicha hisobga olmaydi.
4. Texnologik o'zgarishlar va innovatsiyalarni joriy etishdagi qiyinchiliklar – Ko'plab mamlakatlarda yashil iqtisodiyotga oid texnologiyalar hali to'liq joriy etilmagan.

O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari

- O'zbekistonda "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi doirasida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish kengaymoqda. Mamlakatda ekologik soliq tizimini takomillashtirish va yashil texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Iqlim o'zgarishiga moslashish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun davlat va xususiy sektor hamkorligi mustahkamlanishi lozim. O'zbekistonning qishloq xo'jaligi sektori ekologik toza ishlab chiqarish tizimlariga o'tish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishi mumkin.

IV. Muhokama

Yashil iqtisodiyotning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish natijasida uning global va mintaqaviy darajada rivojlanish yo'nalishlari aniqlanib, O'zbekiston sharoitida joriy etish imkoniyatlari muhokama qilindi. Ushbu bo'limda yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonida duch kelinayotgan muammolar, turli yondashuvlar va istiqbolli yo'nalishlar tahlil qilinadi.

Yashil iqtisodiyotga o'tishning global tendensiyalari

Global miqyosda yashil iqtisodiyotga o'tish tobora kuchayib bormoqda. BMTning Atrof-muhit Dasturi (UNEP, 2011) yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanish strategiyasining asosiy qismi ekanligini ta'kidlab, davlatlar tomonidan ekologik siyosatning kuchaytirilishini tavsiya etadi.

Yevropa Ittifoqi yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha yetakchi mintaqalardan biri bo'lib, "Yashil bitim" (European Green Deal) dasturi doirasida iqtisodiyotning uglerod neytralligiga erishishga intilmoqda.

AQSh da yashil iqtisodiyot "Inflation Reduction Act (2022)" qonuni doirasida ekologik texnologiyalar va toza energiya bo'yicha katta mablag' ajratish orqali qo'llab-quvvatlanmoqda.

Xitoy yashil iqtisodiyotga o'tishda faol ishtirok etib, qayta tiklanuvchi energiya bo'yicha dunyo yetakchisi hisoblanadi va milliy iqtisodiyotining dekarbonizatsiyasiga katta e'tibor qaratmoqda.

Bu tendensiyalar shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotga o'tish faqat ekologik ehtiyoj emas, balki uzoq muddatli iqtisodiy manfaatlarga ham xizmat qiladi.

Yashil iqtisodiyotning MDH mamlakatlaridagi o'rni va muammolar

MDH davlatlarida yashil iqtisodiyotga o'tish an'anaviy sanoat tarmoqlarining ekologik transformatsiyasiga bog'liq. Rossiya, Qozog'iston va O'zbekiston kabi davlatlar tabiiy resurslarga boy bo'lgani sababli, yashil iqtisodiyotga o'tish neft, gaz va konchilik sanoati uchun jiddiy muammolar tug'dirishi mumkin.

Rossiyada ekologik iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha dasturlar mavjud bo'lsa-da, iqtisodiyotning energiya talabchanligi yuqori bo'lib qolmoqda (Bobylov, 2013).

Qozog'iston 2060-yilgacha uglerod neytralligiga erishish bo'yicha rejalar ishlab chiqmoqda, biroq iqtisodiyotning neft va gazga qaramligi jarayonni sekinlashtirishi mumkin.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda, ammo texnologik innovatsiyalar va investitsiyalar yetishmovchiligi hali ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotning joriy etilishiga oid muhokama

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha muhim qadamlar tashlanmoqda. Jumladan:

- Energetika sektorida islohotlar – Quyosh va shamol energetikasini rivojlantirish bo'yicha yirik loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, 2030-yilga borib, qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 30% ga yetkazish rejalashtirilgan.

- Qishloq xo'jaligida ekologik texnologiyalarni joriy etish – Suvni tejaydigan texnologiyalar va ekologik toza ishlab chiqarish usullari qo'llanmoqda.

- Ekologik soliq tizimi va iqtisodiy rag'batlantirish – Hozirgi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha soliq imtiyozlari va ekologik to'lovlar tizimi takomillashtirilmoqda.

Biroq, quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda:

Moliyaviy resurslar yetishmovchiligi – Yashil iqtisodiyotga o'tish uchun yetarli investitsiyalar jalb qilinmagan.

Texnologik qoloqlik – Ko'plab sohalarda ekologik innovatsiyalar sust rivojlanmoqda.

Xalqaro tajribani joriy etishdagi qiyinchiliklar – Chet el tajribasi o'zbek iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlariga moslashish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

V. Xulosalar

Ushbu tadqiqot natijalari yashil iqtisodiyotning nazariy asoslari, rivojlanish bosqichlari, global va mintaqaviy tajribalar, shuningdek, O'zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Yashil iqtisodiyotning ilmiy-nazariy asoslari va rivojlanish bosqichlari

Yashil iqtisodiyotning rivojlanishi **barqaror rivojlanish kontseptsiyasi**, ekologik iqtisodiyot va ekologik barqarorlik nazariyalari bilan chambarchas bog'liq.

Yashil iqtisodiyot XX asr o'rtalaridan boshlab ekologik inqirozga qarshi samarali iqtisodiy model sifatida rivojlanib kelmoqda.

Meadows (1972), Pearce & Turner (1990) va Stern (2006) kabi olimlarning tadqiqotlari yashil iqtisodiyotga o'tish zarurligini isbotlab berdi.

Yashil iqtisodiyotning global va mintaqaviy rivojlanish tendensiyalari

Global miqyosda **Yevropa Ittifoqi, AQSh va Xitoy** yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha yetakchi davlatlar hisoblanadi.

MDH davlatlarida yashil iqtisodiyotga o'tish jarayoni hali sust rivojlanmoqda, asosiy muammolar – iqtisodiyotning energiyaga yuqori qaramligi va texnologik modernizatsiyaning sustligi.

O'zbekiston yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha dastlabki qadamlarni tashlamoqda, jumladan, qayta tiklanuvchi energiya, ekologik soliq tizimi va qishloq xo'jaligida ekologik texnologiyalarni rivojlantirish yo'lga qo'yilgan.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish imkoniyatlari va muammolar

O'zbekiston **qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish** bo'yicha katta salohiyatga ega, ayniqsa, quyosh va shamol energetikasida.

Qishloq xo'jaligida suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish atrof-muhitni muhofaza qilish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy muammolar – moliyaviy resurslarning yetishmovchiligi, ekologik innovatsiyalarni rivojlantirishdagi qiyinchiliklar va xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirishdagi muammolar.

Ushbu tadqiqot natijalari asosida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Davlat siyosatini takomillashtirish

Yashil iqtisodiyot bo'yicha milliy strategiyani takomillashtirish – mavjud qonunchilik hujjatlarini qayta ko'rib chiqish va ekologik barqarorlikni ta'minlaydigan yangi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish. **Sanoatning ekologik transformatsiyasini rag'batlantirish** – ekologik toza texnologiyalarni joriy etayotgan korxonalarga soliq imtiyozlari va subsidiyalar berish. **Yashil investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash** – ekologik loyihalar uchun davlat grantlari va kreditlar ajratish tizimini rivojlantirish.

Yashil energetika va ekologik texnologiyalarni rivojlantirish

Quyosh va shamol energetikasini kengaytirish – qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo'yicha xalqaro tajribani o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish. **Atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan ishlab chiqarish usullarini joriy etish** – ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish va sanoat korxonalarida tatbiq etish.

Resurslardan samarali foydalanish dasturlarini ishlab chiqish – chiqindisiz ishlab chiqarish va qayta ishlash tizimini yoʻlga qoʻyish.

Qishloq xoʻjaligida ekologik yondashuvlarni rivojlantirish

Suv resurslaridan samarali foydalanish – tomchilatib sugʻorish va boshqa suvni tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish. **Organik qishloq xoʻjaligini rivojlantirish** – kimyoviy oʻgʻitlar va pestitsidlardan foydalanishni kamaytirish orqali ekologik toza mahsulotlar yetishtirishga oʻtish. **Fermer xoʻjaliklarini ekologik innovatsiyalarga jalb qilish** – fermerlarga ekologik texnologiyalarni qoʻllash boʻyicha koʻmak berish va ularni ragʻbatlantirish.

Xalqaro hamkorlikni kengaytirish

Yashil iqtisodiyot boʻyicha xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni rivojlantirish – Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (EBRD) hamda boshqa xalqaro tashkilotlarning grant va kreditlaridan samarali foydalanish. **Yashil texnologiyalar transferini jadallashtirish** – rivojlangan davlatlarning ilgʻor ekologik texnologiyalarini oʻrganish va mahalliy sanoatga moslashtirish. **MDH va Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlikni mustahkamlash** – yashil iqtisodiyotga oʻtish boʻyicha qoʻshma loyihalar ishlab chiqish va tajriba almashish.

Ekologik taʼlim va aholini xabardor qilish

Ekologik taʼlim dasturlarini kengaytirish – maktab, kollej va oliy taʼlim muassasalarida yashil iqtisodiyot boʻyicha maxsus kurslarni yoʻlga qoʻyish. **OAV va ijtimoiy tarmoqlarda ekologik targʻibotni kuchaytirish** – yashil iqtisodiyot afzalliklari haqida keng targʻibot ishlarini olib borish. **Korxona va tashkilotlarda ekologik menejment tizimini joriy etish** – har bir yirik korxona va davlat idorasida ekologik standartlarga rioya qilinishini nazorat qilish.

VI. Xulosa

Ushbu tadqiqot natijalari yashil iqtisodiyotning nazariy asoslari, rivojlanish bosqichlari va Oʻzbekiston sharoitida uni rivojlantirish imkoniyatlarini oʻrganishga qaratildi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan boʻlib, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ekologik muammolarni kamaytirish va iqtisodiy oʻsishning ekologik xavfsizligini taʼminlashga qaratilgan.

Global miqyosda yashil iqtisodiyotga oʻtish tendensiyasi tobora kuchaymoqda. **Yevropa Ittifoqi, AQSh va Xitoy** yashil iqtisodiyotni rivojlantirish boʻyicha yetakchi davlatlardir. Ular qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoya kiritish, ekologik soliq tizimlarini joriy etish va yashil texnologiyalarni rivojlantirish orqali iqtisodiy barqarorlikka erishmoqdalar.

MDH davlatlarida yashil iqtisodiyotga oʻtish sust kechmoqda. Asosiy muammolar – iqtisodiyotning energiyaga yuqori qaramligi, texnologik modernizatsiya yetishmovchiligi va ekologik qonunchilikning sustligi.

Oʻzbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish boʻyicha muhim qadamlar tashlanmoqda: qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kengaytirish, ekologik soliq tizimini joriy etish va suvni tejovchi texnologiyalarni qoʻllash. Biroq, moliyaviy

resurslarning yetishmovchiligi, texnologik innovatsiyalarning sustligi va xalqaro hamkorlikning cheklanganligi bu jarayonni sekinlashtirmoqda.

Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar – davlat siyosatini kuchaytirish, xalqaro investitsiyalarni jalb qilish, ekologik texnologiyalarni rivojlantirish, aholi xabardorligini oshirish va qishloq xo'jaligida ekologik yondashuvlarni keng joriy etishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W. The Limits to Growth. New York: Universe Books, 1972. 205 p.
2. Pearce D., Markandya A., Barbier E. Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan, 1990. 192 p.
3. Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 692 p.
4. UN Environment Programme (UNEP). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. 2011. URL: <https://www.unep.org> (дата обращения: 17.03.2025).
5. European Commission. The European Green Deal. Brussels: European Commission, 2020. URL: <https://ec.europa.eu> (дата обращения: 17.03.2025).
6. World Bank. Green Growth Strategies for Sustainable Development. Washington, D.C.: World Bank, 2022. 134 p.
7. Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality // American Economic Review. 1955. Vol. 45, No. 1. P. 1–28.
8. Porter M. Towards a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship // Journal of Economic Perspectives. 1991. Vol. 9, No. 4. P. 97–118.
9. Stiglitz J.E. Green Growth and Development. Oxford: Oxford University Press, 2015. 320 p.
10. Sachs J. The Age of Sustainable Development. New York: Columbia University Press, 2015. 543 p.
11. Smil V. Energy Transitions: History, Requirements, Prospects. Santa Barbara: Praeger, 2010. 178 p.
12. Ханин Г.И. Экономика и экология: пути устойчивого развития. Москва: Наука, 2017. 256 с.
13. Брагинский С.И. Зеленая экономика в странах СНГ: вызовы и перспективы // Экономические исследования. 2020. Т. 6, № 4. С. 45–59.
14. Глазьев С.Ю. Экологическая модернизация промышленности в России // Вопросы экономики. 2018. Т. 5, № 2. С. 78–95.
15. Орипов У.И. Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтиш масалалари. Тошкент: Иқтисодиёт институти нашриёти, 2019. 148 б.
16. Ёдгоров Ш. Қайта тикланувчи энергия манбалари ва уларнинг иқтисодиётдаги ўрни. Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2021. 132 б.
17. Каримов А. Ўзбекистонда барқарор ривожланиш ва яшил иқтисодиёт. Тошкент: Фан ва технология, 2022. 175 б.

18. Ўзбекистон Республикаси Президенти. PQ-4477-сонли “Яшил иқтисодиётга ўтиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарор. 4 октябрь 2019 й. URL: <https://president.uz> (дата обращения: 17.03.2025).
19. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Яшил иқтисодиёт бўйича миллий ҳисобот. Тошкент, 2023. 98 б.
20. MDH Integratsion tadqiqot markazi. Markaziy Osiyoda yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha tahliliy hisobot. Москва, 2022. 156 б.
21. Abdulazizov K. U., Sherzod I., Abdulkhodinevna S. M. Improving the methodological basis of accounting for financial assets // International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research. 2022. Vol. 11. P. 34–39.
22. O'G'LI I. S. X. Tendencies of industrial development in Namangan region // International Journal of Research in Commerce, IT, Engineering and Social Sciences. 2022.
23. Иброгимов Ш. Промышленное производство Наманганской области: особенности развития // Экономика и социум. 2022. № 2-2(93). С. 634–640.

JAMIYAT IQTISODIY RIVOJLANISHINING YASHIL O'ZGARISHLARIDA XAVFSIZLIK OMILLARI

Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o'g'li
i.f.f.d, University of Business and Science universiteti,
"Yashil iqtisodiyot" kafedrasi mudiri
ibrogimovsherzodbek@gmail.com
+998942792211

Annotatsiya: Mazkur maqolada jamiyatning iqtisodiy rivojlanish jarayonida "yashil" o'zgarishlarning ahamiyati va ularni amalga oshirishda xavfsizlik omillarining o'rni tahlil qilinadi. "Yashil" iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishda ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda xavfsizlik omillari, jumladan, energetik, ekologik va texnologik xavfsizlikni ta'minlash yo'llari ko'rib chiqilgan hamda ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, maqolada "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha xalqaro tajribalar va milliy strategiyalar tahlil qilinib, tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, xavfsizlik omillari, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, iqtisodiy o'sish, texnologik xavfsizlik, energiya samaradorligi, innovatsion rivojlanish.

I. KIRISH.

Bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va ekologik xavfsizligi global muammolar qatorida turibdi. An'anaviy iqtisodiy model tabiiy resurslarning cheklanmagan foydalanishiga asoslangan bo'lsa, zamonaviy yondashuv "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini ilgari surishni talab qilmoqda. "Yashil" iqtisodiyot nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlash, balki iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy farovonlikni oshirishga ham xizmat qiladi.

Biroq, "yashil" o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida turli xavfsizlik omillari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ekologik xavfsizlik, energetik barqarorlik, texnologik xavfsizlik va iqtisodiy muvozanat ushbu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Xususan, barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ushbu xavfsizlik omillarini hisobga olish iqtisodiy taraqqiyotning davomiyligini ta'minlaydi.

Ushbu maqolada jamiyat iqtisodiy rivojlanishining "yashil" o'zgarishlari doirasida xavfsizlik omillarining o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajribalar va milliy yondashuvlar asosida iqtisodiy o'sish hamda ekologik muvozanatni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tahlil qilinadi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanishida "yashil" o'zgarishlarning ahamiyati va xavfsizlik omillari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Xalqaro va milliy miqyosdagi ilmiy manbalar "yashil" iqtisodiyot tamoyillarining joriy etilishi, ekologik barqarorlikni ta'minlash va innovatsion rivojlanish jarayonlarini har tomonlama o'rganishga qaratilgan.

Kennet M., Chee Yoke Ling., Pauli G., G. Pauli, Radermacher F., Krugman P., Пигу А. ushbu bo'limda yashil iqtisodiyotga oid ilmiy izlanishlar xorijiy, MDH (Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi) va mahalliy olimlarning yondashuvlari asosida tahlil qilinadi.¹⁴

III. NATIJALAR

Global dunyoning o'zgarishi bilan birga u haqidagi g'oyalar o'zgarmoqda va qadriyatlar tizimi o'zgartirilmoqda. Shaxs, o'z-o'zini anglash, inson salomatligi va hayoti, ijtimoiy barqarorlik, tabiiy resurslarni saqlash hamda biologik xilma-xillik qadriyatlari allaqachon ko'plab fikr yetakchilari tomonidan e'tirof etilgan va ularni, albatta, xavfsizlik deb tasniflash mumkin. Globallashtiruv o'zgarishlari davrida iqtisodiyot jamiyatning yetakchi harakatlantiruvchi kuchiga aylandi, xavfsizlik masalalari esa ijtimoiy rivojlanishga doir davlat siyosatining yo'nalishlarini belgilashda asos bo'ldi.

2008 yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi "oltin milliard" demokratik mamlakatlarning o'sishini sekinlashtirdi va Xitoy, Hindiston, Braziliya, Rossiya va boshqalar kabi resursli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirdi. So'nggi paytlarda suv, oziq-ovqat va energiya ta'minoti muammolari kabi rivojlanish xavfsizligiga tahdidlar tobora ko'proq ekspertlar hamjamiyatida muhokama qilinmoqda va global iqtisodiy tizimda tub o'zgarishlar zarurligi asta-sekin e'lon qilinmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti 2009 yilda "yashil iqtisodiyot" tashabbusini (Green Economy Initiative) boshlaganida global o'zgarishlar tashabbusini o'z qo'liga oldi. BMT Bosh kotibi Pan Gi Munning fikricha, "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini joriy etish global iqtisodiy inqiroz va iqlim o'zgarishi muammolariga yechim bo'lishi mumkin. Iqlim o'zgarishiga qarshi kurash energiya inqilobini talab qiladi, bu esa qayta tiklanadigan energiya manbalarini amalga oshirish uchun infratuzilmani rivojlantirish bilan birga bo'lishi kerak. Bunday infratuzilmani rivojlantirish yangi ish o'rinlarini yaratish bilan birga iqtisodiyotning ekologik xavfsizligi darajasini oshiradi. Bu nafaqat atrof-muhitni toza saqlash kafolati, balki yangi iqtisodiyotni rivojlantirishning samarali yo'li ham bo'lishi mumkin.

¹⁴ Kennet M. The Green economics reader. – London : Green Economics Institute, 2012.- 318 p.
Chee Yoke Ling. 2010. "Biodiversity Convention adopts landmark decisions", in Third World Resurgence, Oct/Nov. 2010.

Pauli G. Blue Economy. 10 years, 100 innovations, 100 million jobs: [Report to the Club of Rome]. – K.: RiskReduktionFundation, 2012. – 320 p.

Radermacher F. Global Marshall Plan: a Planetary Contract / F. Radermacher [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalmarshallplan.org/e5159/e5162/e5429/cv_radermacher_e_eng.doc

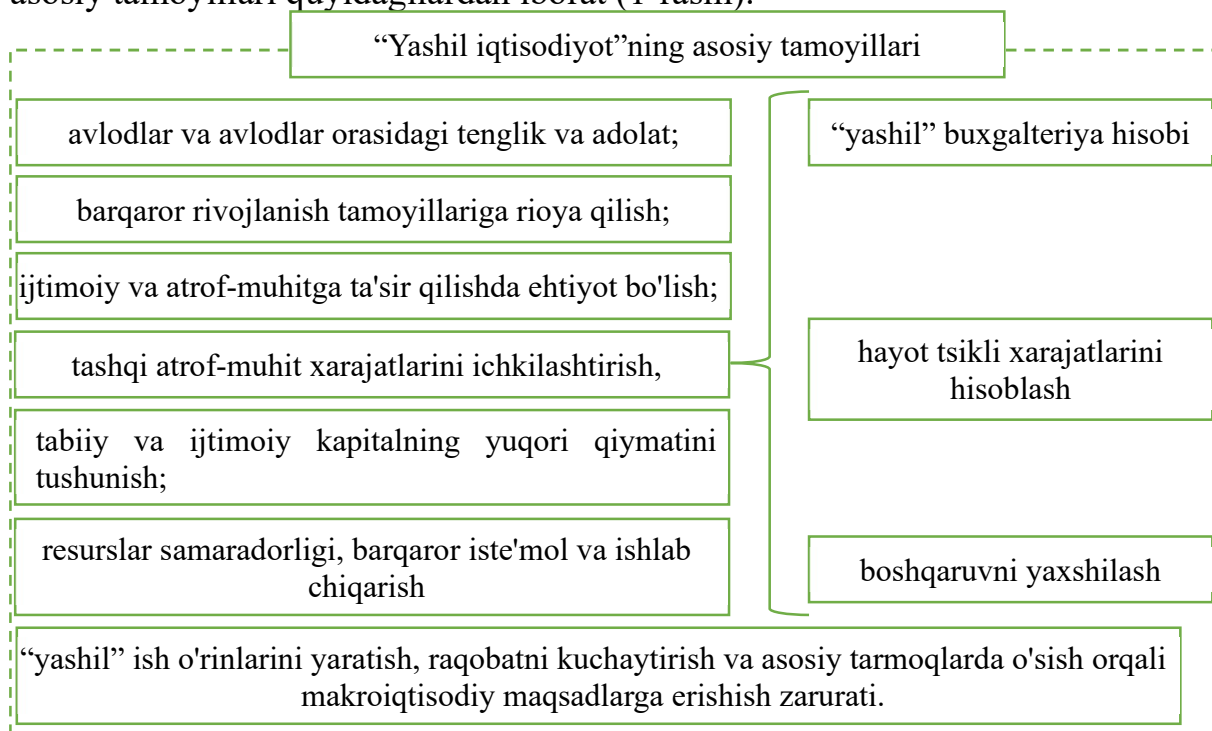
Krugman P. Building a Green Economy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

Пигу А. С. Экономическая теория благосостояния : [в 2 т.] / А. С. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т. 2. – 324 с.

Krugman P. Building a Green Economy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

UNEP (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit dasturi) tomonidan amalga oshirilayotgan Yashil iqtisodiyot tashabbusi hukumatlarga yashil rivojlanish sektorlari, xususan, toza texnologiyalar, qayta tiklanadigan energiya, suv, transport, boshqaruv va boshqaruvga qaratilgan siyosat hamda investitsiya jarayonlarini shakllantirish va yo‘naltirishda yordam berishga qaratilgan. Shu bilan birga, iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish, ish o‘rinlari yaratish va qashshoqlikni bartaraf etish, issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish, tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish hamda chiqindilarni kamaytirish ham nazarda tutilgan. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish “yashil iqtisodiyot” kontseptsiyasining asoslaridan biridir, chunki u barqaror rivojlanish bilan bog‘liq hayotning turli sohalariga ta‘sir qiladi. BMT tomonidan taklif etilayotgan yangi iqtisodiy strategiya postindustrial iqtisodiyotdan tashqariga chiqib, tabiiy resurslarni boshqarish, sanoat va odamlar ongini tubdan o‘zgartirishni nazarda tutadi.

“Yashil iqtisodiyot”ning nazariy asoslarining zamonaviy talqini Yashil iqtisodiyot instituti (Buyuk Britaniya) olimlarining global assotsiatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu institut direktori M.Kennetning fikricha, “yashil iqtisodiyot” fanni faqat “iqtisodiy odam”ning miqdoriy o‘lchovlaridan qaytaradi va murakkab hamda fanlararo usul va vositalarni qo‘llash orqali asosiy oqim chegaralarini kengaytiradi. Mohiyatan, iqtisodiy siyosatni asoslashda mutlaqo yangi yondashuvlardan foydalanish taklif etilmoqda. “Yashil iqtisodiyot”ning ustuvorligi ham soddalashtirilgan miqdoriy statistik ma‘lumotlarni olish bilan emas, balki butun insoniyat farovonligi, yer yuzida va butun Yer sayyorasida biologik xilma-xillikni saqlash bilan belgilanadi. Odatda “iqtisodiy o‘shish” deb ataladigan yashirin halokat – “o‘shish” (Growthism) fosh qilinadi va tabiiy resurslar hamda tabiiy ekotizimlardan foydalanishga asoslangan haqiqiy o‘shish ta‘riflari aniqlanadi. “Yashil iqtisodiyot”ning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat (1-rasm):

1-rasm. “Yashil iqtisodiyot”ning asosiy tamoyillari

“Yashil” atamasi ko‘pincha atrof-muhit iqtisodiyotiga nisbatan noto‘g‘ri ishlatiladi. Darhaqiqat, “yashil iqtisodiyot” ning asosiy elementi - bu ma‘lum bo‘lgan Yer, uning mavjudligi har qanday nazariy konstruktsiyalar va amaliy harakatlarning boshlang‘ich nuqtasidir. “Yashil iqtisodiyot” ekologik iqtisodiyotning asosiy tamoyillaridan boshlanadi, lekin uni rivojlantiradi va undan uzoqroqqa chiqib, bir butunning alohida jihatlari sifatida bir vaqtning o‘zida ijtimoiy va ekologik adolatga erishishga intiladi. Yashil iqtisod bir vaqtning o‘zida qashshoqlik, global iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi va turlarning yo‘q qilinishi bilan tenglik doirasida kurashadigan yechim izlaydi. “Yashil iqtisodiyot” qanday qilib tanqislikning yaratilishi Yerning cheklangan resurslari kontekstida qiymat yaratilishini anglatganligi va o‘shish nazariyasi ommaviy iste‘molni oshirishning hozirgi iqtisodiy maqsadiga qanday olib kelganligi haqidagi savolni ko‘taradi va o‘rganadi.

“Yashil iqtisodiyot”ning rivojlanishiga turtki bo‘lgan 1960-yillardagi madaniy inqilob bo‘lib, uning mafkuraviy asosi R.Karsonning “Sokin bahor” kitobi bo‘lib, unda birinchi marta iqtisodiy o‘shishning salbiy oqibatlari, xususan, biologik xilma-xillikning yo‘q qilinishi yoritilgan. 2007 yil noyabr oyida Yashil Iqtisodiyot Instituti aqliy hujum sessiyasini tashkil etdi, unda taniqli yozuvchilar va mutafakkirlar - iqtisodiyotning yaxlit paradigmasi tarafdorlari mikroiqtisodiyotning asosiy jihatlari, oqilona, “iqtisodiy” shaxsning individual afzalliklarini, "o‘zaro" g‘oyani va boshqalarni muhokama qildilar. Oxir oqibat, iqtisodiy mezonlar jismoniy dunyo qadriyatlarini o‘z ichiga olishi va qadriyatlar va axloqiy tamoyillar tizimiga asoslangan biz bilan tabiiy dunyo o‘rtasida bog‘liqlik tuyg‘usini yaratishi kerak degan xulosaga keldi.

Shu sababli, “yashil iqtisodiyot” an‘anaviy iqtisodiyotga ekologik, adolatli, ijtimoiy va ekologik javobgarlik omillarini kiritadi. Ushbu g‘oyalarning rivojlanishi iqtisodiy fan va falsafaning farovonlik iqtisodiyoti, feministik iqtisod, ekofeminizm, ekosotsializm, atrof-muhit iqtisodiyoti va ekologik iqtisodiyot kabi bog‘liq sohalarida o‘z aksini topdi hamda past uglerodli iqtisod va resurslar samaradorligi, xususan, korruptsiyaga qarshi kurash va boshqalar kabi yangilanishlar boshlandi.

“Yashil iqtisodiyot” siyosiy va ijtimoiy jihatlarni hisobga oladi, bu esa iqtisodiy jarayonlarni tabiiy va ijtimoiy fanlar doirasida qurish imkonini beradi. Bu tabiiy jarayonlarni nusxalash orqali iqtisodiy modellashtirishga yondashuvlarning o‘zgarishiga, shuningdek, siyosiy iqtisodga axloqiy va axloqiy masalalarning kiritilishiga olib keladi. Donolik va holizm iqtisodiy yondashuvlarning tarkibiy qismlariga aylanib bormoqda va “boylikni boshqarish” uchun yangi echimlar taklif qilinmoqda.

Bugungi kunda “yashil iqtisodiyot” har bir alohida mamlakatda global o‘zgarishlarga yo‘naltirilgan va kelajakda va kelajak avlodlar uchun Yer resurslaridan teng foydalanish tamoyillariga asoslangan global harakatdir. “Yashil iqtisodiyot” tomonidan qo‘llaniladigan usullarning kombinatsiyasi, iqtisodiy va matematik yondashuvlar, tabiiy fanlar va arxeologiyadan foydalanish bizga voqealarning juda uzoq muddatli istiqbolini o‘rganish va kelajak avlodlar uchun adolat nuqtai nazaridan fikr yuritish imkonini beradi. Yangi yondashuvlar an‘anaviy iqtisodiy vositalarni vaqt va makon nuqtai nazaridan qo‘llashning yangi istiqbollari ochib beradi va yangi jahon bozori manfaatlarini ochib berishga imkon beradi.

"Yashil" fikrlashning global tabiatiga qaramay, "yashil iqtisodiyot" global korporativ kengayishiga emas, balki mahalliy ehtiyojlar uchun mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishga, shuningdek, qayta ishlash, kamaytirish va ta'mirlashga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlarda "yashil iqtisodiyot"ning quyidagi asosiy afzalliklari aniqlangan:

1) butun dunyodagi barcha odamlarning ehtiyojlarini qondirishga, biologik turlarni himoya qilishga, tabiiy muhitni, Yerni ifloslanish va ekspluatatsiya ob'ekti emas, balki tizim va foyda oluvchilardan biri sifatida saqlashga e'tibor qaratish;

2) ijtimoiy va ekologik adolat, bag'rikenglik, keksalar va yoshlar manfaatlarini uyg'unlashtirgan holda hozirgi va kelajak avlodlar uchun yuqori hayot sifatini yaratish;

3) biologik turlarning mavjud bo'lish huquqlariga hurmat va biologik xilma-xillikni saqlashni ta'minlash;

4) muammolarni zo'ravonliksiz hal qilish va inklyuziv farovonlikni ta'minlashga xususan, nogironlar uchun e'tibor qaratish,;

5) qarorlar qabul qilish (boshqaruv) va resurslardan teng foydalanishni ta'minlash, xususan, mahalliy aholi o'z taqdirini va resurslardan foydalanishni nazorat qilishlari kerak;

6) faoliyatning barcha sohalarida gender tengligini ta'minlash, kadrlar tayyorlash, ayollarning, shuningdek, milliy, jinsiy va diniy ozchiliklarning imkoniyatlarini kengaytirishga e'tibor berish;

7) ommaviy iste'molning o'sishini va sayyoramiz resurslaridan noratsional foydalanishni to'xtatish, tabiiy o'zini o'zi tartibga solishni qaytarishga e'tibor qaratish, ekologik texnologiyalarni joriy etish orqali iqlim sharoitini tiklash, uglerod chiqindilarini kamaytirish, barcha manfaatdor tomonlar uchun real oqibatlarni aniqlash uchun matematik abstraktsiyalardan foydalangan holda iqtisodiy samaradorlikni baholash mezonlarini o'zgartirish; barcha odamlarni teng hurmat qilishga e'tibor qaratish; iqlim o'zgarishini yumshatish va tabiat yamda jamiyatning eng zaif elementlarini himoya qilish uchun moslashuv choralari orqali qashshoqlikning oldini olish; kelgusi 5 yil ichida aholi jon boshiga uglerod chiqindilarining global miqyosda 2 tonnagacha qisqarishini ta'minlash va o'rta muddatli istiqbolda sof nol emissiyaga erishish;

8) qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tishni kutish; XXI asrning boshiga ta'sir qilgan hozirgi noaniqlik va turg'unlikni bartaraf etish uchun yangi iqtisodiy modelni yaratish.

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasining amaliy timsoli sifatida "yashil iqtisodiyot" bilan bir qatorda G.G.Pauli tomonidan asoslab berilgan Rim klubi faoliyati doirasida yangi fikrlash turiga o'tish sifatida belgilangan "yashil iqtisodiyot" mavjud. Uning muallifi eskirgan odatlar va qarashlardan voz kechish va yangi echimlarni izlash zarurligini ta'kidlaydi. Jarayon muvozanatining ahamiyati tobora ko'proq e'tirof etilayotgan bo'lsa-da, ularni qanday qilib foydali qilishni hali ham kam odam biladi.

Agar biz tabiatning mukammalligini, uning iqtisodiyoti va tarkibiy soddaligini tushunish va undan foydalanishni o'rgansak, ekotizimlarning funktsionalligi va mantiqiylikni hisobga olsak, biz keng ko'lamli sanoat globallashuvidan sezilarli farq qiladigan natijalarga erishishimiz mumkin. Tabiat fizika va biokimyo qonunlaridan

yaxlit, uyg'un ishlaydigan kaskadli tizimlarni shakllantirish uchun foydalanadi, samaradorlikni, energiya yo'qotilishini va chiqindilarni kamaytirmasdan hamma narsani osongina o'zgartiradi. Bu qonunlar nafaqat Yerdagi hayot sharoitlarini belgilab qo'ygan, balki hayotning o'zini ham bevosita shakllantirgan. Bizning dunyomiz jismoniy, ammo fizika qonunlarini zamonaviy ishlab chiqarishda, iste'mol qilishda va umuman takror ishlab chiqarishda amaliy qo'llashga etarlicha e'tibor berilmagan.

IV. MUHOKAMA

Jamiyat iqtisodiy rivojlanishining "yashil" o'zgarishlari jarayonida xavfsizlik omillarining o'rni tobora ortib bormoqda. Mazkur jarayonda ekologik barqarorlik, energetik xavfsizlik va texnologik taraqqiyot bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni uyg'unlashtirish barqaror rivojlanishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Ekologik xavfsizlik va iqtisodiy o'sish. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekologik xavfsizlikni ta'minlash nafaqat atrof-muhitni himoya qilish, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirishga ham xizmat qiladi. Masalan, rivojlangan davlatlar tajribasi shuni tasdiqlaydiki, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish uzoq muddatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston misolida olib qaralganda, ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qabul qilingan qonunlar va strategiyalar sanoatning "yashil" texnologiyalarga o'tishiga turtki bermoqda.

Energetik xavfsizlik va yashil texnologiyalar. Energetik xavfsizlik jamiyatning barqaror iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Traditsion energiya manbalarining cheklanganligi, global iqlim o'zgarishlari va energiyaga bo'lgan talabning ortib borishi yashil energiya texnologiyalarini rivojlantirishni zaruratga aylantirmoqda. O'zbekistonda quyosh va shamol energetikasiga doir dasturlar amalga oshirilayotgani energetik xavfsizlikni ta'minlash va tabiiy resurslardan samarali foydalanishga imkon yaratmoqda.

Texnologik xavfsizlik va innovatsiyalar. Texnologik taraqqiyot "yashil" iqtisodiyotga o'tishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi ko'rsatadiki, zamonaviy innovatsion texnologiyalarga sarmoya kiritish atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bir qatorda yangi ish o'rinlari yaratish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga ham xizmat qiladi. O'zbekistonda raqamli texnologiyalar va "yashil" ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rilmoqda, ammo bu yo'nalishda yanada chuqurroq islohotlar talab etiladi.

Xalqaro tajriba va milliy strategiyalar. Rivojlangan davlatlarning "yashil" iqtisodiyotga o'tish bo'yicha tajribasi O'zbekistonda ushbu jarayonni jadallashtirish uchun foydali model bo'lishi mumkin. Xususan, Germaniya, Xitoy va Skandinaviya davlatlarining qayta tiklanadigan energiya, chiqindisiz ishlab chiqarish va uglerod neytralligi bo'yicha strategiyalari milliy darajada moslashtirilishi lozim.

V. XULOSA

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanishida "yashil" o'zgarishlar muhim o'rin tutib, u ekologik barqarorlik, innovatsion rivojlanish va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xavfsizlik omillari, jumladan, ekologik, energetik va texnologik xavfsizlik "yashil" iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit hisoblanadi.

Shuningdek, xalqaro tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotning "yashil" yo'nalishda rivojlanishi uchun davlat tomonidan samarali siyosiy qo'llab-quvvatlash, ekologik standartlarni kuchaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va barqaror investitsiyalarni rag'batlantirish muhim hisoblanadi.

Milliy strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida xavfsizlik omillarini inobatga olgan holda, iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta'minlash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda ekologik muvozanatni saqlashga erishish mumkin. Shunday qilib, "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz va iqtisodiy barqaror jamiyat yaratishga xizmat qiladi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kennet M. The Green economics reader. – London : Green Economics Institute, 2012.- 318 p.
2. Chee Yoke Ling. 2010. "Biodiversity Convention adopts landmark decisions", in Third World Resurgence, Oct/Nov. 2010.
3. Pauli G. Blue Economy. 10 years, 100 innovations, 100 million jobs: [Report to the Club of Rome]. – K.: RiskReduktionFundation, 2012. – 320 p.
4. Radermacher F. Global Marshall Plan: a Planetary Contract / F. Radermacher [Электронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalmarshallplan.org/e5159/e5162/e5429/cv_radermacher_e_eng.doc
5. Krugman P. Building a Green Economy [Электронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw
6. Пигу А. С. Экономическая теория благосостояния : [в 2 т.] / А. С. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т. 2. – 324 с.
7. Krugman P. Building a Green Economy [Электронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw
8. Xalqaro valyuta jamg'armasi (IMF). *Global Economic Outlook and Sustainable Development Strategies*. 2020.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" to'g'risidagi qarori. 2023-yil.
10. O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi. *Ekologik xavfsizlik va yashil iqtisodiyot bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar*.
11. Ibrogimov, S. (2021). Digital economy and factors of its development in the conditions of pandemic in the republic of uzbekistan. *International engineering journal for research & development*.

12. О‘Г‘ЛИ, I. S. X. (2021). Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби. NamMTI ilmiy-texnika jurnali.
13. Иброгимов, Ш. (2022). Промышленное производство наманганской области особенности развития. Экономика и социум, (2-2 (93)), 634-640.
14. О‘Г‘ЛИ, I. S. X. (2022). Tendencies of industrial development in namangan region. International journal of research in commerce, it, engineering and social sciences.
15. Яшил иқтисодиёт: Дарслик. /А.В.Вахабов, Ш.Х.Хажибакиев ва бошқалар. –Тошкент.: “Universitet”, 2020. -262 б.

АЁЛЛАРНИНГ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМИ

Зулфикарова Дилфуза Гуломжановна

Наманган муҳандислик-технология институти таянч докторанти

Zulifikarovadilfuza46@gmail.com

Тел: +998 93-948-85-17

Аннотация: Бугунги кунда жаҳонда жами меҳнатда банд аҳолининг деярли ярми аёллардир. Шу сабабли бизнес юритиш фаолияти барқарорлигини таъминлашда аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш зарурияти келиб чиқади. Нафақат мамлакатимиз, балки бутун дунё тадбиркорликнинг ушбу турига жуда катта эътибор қаратмоқда. Сабаби, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш орқали ишсиз аҳоли қатламини маълум даражада иш билан таъминлаш, уларни доимий даромад манбаига эга бўлиши, янги иш ўрниларини яратиш натижасида мамлакатнинг, қолаверса бутун жаҳон иқтисодиётининг ривожлантилишига ўз хиссасини қўшади.

Ушбу мақолада аёллар тадбиркорлигини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича давлат томонидан ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, молиявий қўллаб-қувватлаш борасида хорижий мамлакатларда амалга оширилаётган ташаббуслар, дастурлар таҳлил қилинади. Айниқса, аёллар учун тадбиркорликни ривожлантиришда амалдаги дастурлар, ташиқлотлар ва иқтисодий сиёсатларнинг самарадорлигига эътибор қаратилиб, жамиятдаги ижтимоий ва иқтисодий шароитлардан келиб чиқиб, турли давлатларда аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга қаратилган модел, стратегияларни ўрганилади. Европа, Осиё ва МДХ давлатларида аёллар тадбиркорлигини ривожлантиришга қаратилган махсус дастурлар ва фондлар ҳақида маълумотлар келтирилади. Шу билан бирга, аёллар тадбиркорлигини ривожлантиришда юридик ва молиявий қўллаб-қувватлашнинг муҳимлиги, аёллар учун турли илгор бизнес моделларини жорий этиш ва тадбиркорлик фаолиятидаги гендер тенглик масалалари кўриб чиқилади.

Калит сўз: аёллар тадбиркорлиги, 7(а) дастури, венчур капитали, электрон бизнес тренинг, “Даму” жамганмаси

I. КИРИШ

Жаҳон тараққиётининг “локомотив”и ҳисобланган кичик бизнеснинг ажралмас бўлаги сифатида аёллар тадбиркорлиги нафақат республикамызда, балки бутун дунё иқтисодиётининг барқарор тараққиётида ўз ўрнига эга. Халқаро миқёсда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаси аёллар тадбиркорлигини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш орқали янги иш ўринлари яратилиб, аҳолининг ишсиз қатламини меҳнат билан банд қилиш, даромадларини ошириш, оилавий фаровонлигини таъминлашга қаратилган.

Дунё миқёсида ҳар уч тадбиркорлик субъектларидан бири аёллардир. Бу иқтисодиёти паст ривожланган мамлакатларда ҳар тўрттадан бирига тўғри келса, даромади ўрта ва юқори мамлакатларда аёлларнинг умумий тадбиркорликдаги улуши мос равишда 36-37 %дан юқори¹⁵. Бу аёлларнинг тадбиркорликдаги хиссасининг ошиши мамлакат молиявий даромад даражаси билан мутаносиб¹⁶.

¹⁵ <https://blogs.worldbank.org/en/opendata/women-entrepreneurs-needed-stat>

¹⁶ <https://blogs.worldbank.org/en/opendata/women-entrepreneurs-needed-stat>

Раҳбарликдаги аёлларнинг улуши ҳам вақт ўтиши билан ортиб бормоқда. Раҳбарлик лавозимларига қабул қилинаётган аёллар улуши жаҳон миқёсида 2016 йилда 33,3 фоиздан 2022 йилда 36,9 фоизга ошди¹⁷. Жумладан, Америка Қўшма Штатларида ҳар куни аёллар 849 та янги бизнес ташкил этмоқда ва бу кўрсаткич тобора ортиб бориш тенденциясига эга. Охирги йигирма йил ичида аёллар раҳбарлигидаги фирмалар сони 114 фоизга ошди¹⁸. Шу боис, мазкур соҳани ривожлантириш, аёлларга тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари учун муносиб шарт-шароит яратиб бериш бутун дунё ҳамжамияти олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади.

II. Адабиётлар шарҳи

Мазкур масалаларнинг айрим жиҳатлари ривожланган давлатлар иқтисодчи олимлари А.Смит, Ж.Б.Сей, Й.Шумпетер, М.Вебер, Г.Беккер¹⁹ларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

МДХ мамлакатларининг иқтисодчилари А.Чаянов, Л.Бабаева, Р.Р.Галлямов, О.О.Коробова, Ю.А.Семенова, Н.Ю.Уткина, С.Ю.Барсукова, А.В.Орлова, Е.Мезенцевалар²⁰ аёллар тадбиркорлигини шакллантириш, ривожлантиришга оид фикр, мулоҳазалар билдиришган.

¹⁷ WEF_GGGR_2022.pdf (weforum.org) маълумотлари. Кириш режими: http://www3.weforum.org/docs/wef_gggr_2022.pdf

¹⁸ www.incfile.com/press-room/women-entrepreneur-data

¹⁹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. 1-3 кн.-М., 1992- с.74., Сей Ж. Трактат экономической теории./Ж.-Сей.-М.: Директмедиа Паблишинг, 2008.-с.68., Шумпетер Й. Теория экономического развития.-М.: Мысл. 1982, с.159., Зверева Н., Чаянов А. В.О размере семьи и крестьянского домохозяйства//Вестник статистики. -1991,-№7-с.47., Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение //США: Экономика. Политика. Идеология. 1994. №2.-с.99-107; -№3.-с.93-98.,

²⁰ Бабаева Л.В. Деловая сила "слабого пола"/Л.В.Бабаева, А.Е.Чирикова//Эко. - 1996.-№5.- с.123-132., Галлямов Р.Р. Особенности женского предпринимательства в современной России. Экономика и управление: Научно-практический журнал. Издательство: Башкирская академия государственной службы и управления при Главе Республики Башкортостан (Уфа), 2016, с.56-64., Коробова О.О. Социально-экономической факторы развития женского предпринимательства. / Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. М.2020.-№2(62). -с.30-39., Семенова Ю.А. Женское предпринимательства в современном российском обществе: особенности и перспективы. Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. Издательство: Саратовской национальный исследовательский государственный университет имени Н.Г.Чернышевского(Саратов), Том14, М.2014. №2, с.17-19., Уткина Н.Ю. Объективные и субъективные факторы развития женского предпринимательства в России//Женщина в российском обществе М.2017. № 1(82). с.17-27., Барсукова С.Ю. Специфика женского предпринимательства: гендерная специфика российского бизнеса//Экономическое обозрение. М.1999.№1. с.142-150., Орлова А.В. Женское предпринимательство в контексте реализации гендерной политики в Республике Беларусь//Актуальные вопросы экономического развития: теория и практика в современных условиях: материалы Международной научно-практической конференции «Национальная инновационная система Республики Беларусь: состояние и перспективы развития», 2011./отв. ред. Б.В.Сорвилов, О.С.Башлакова и др. Гомель: Гомельский гос.ун-т им. Ф. Скорины, 2011.с.5-13., Нэнси

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Ш.Шодмонов, А.Ўлмасов, С.Ғуломов, Т.Маликов, М.Пардаев, З.Қурбонов, Д.Алимжонова, О.Жаббарова, Х.Кенжаева, Д.Аҳмедова, О.Ғуломжонов, О.Арипов, М.Ғаниев, Р.Убайдуллаева ва бошқа бир қатор олимлар²¹ объектга оид тадқиқот олиб борганлар.

III. НАТИЖАЛАР

Жаҳон мамлакатлари орасида иқтисодиёти юқори ривожланган АҚШ аёллар тадбиркорлигини ривожлантиришда етакчилик қилмоқда. Сабаби Қўшма Штатлар бизнесда муваффақиятга эришмоқчи бўлган тадбиркор аёллар учун қулай ва етарли шарт-шароитларга эга давлат ҳисобланади. Мамлакат аёллар тадбиркорлик фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш, уларни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-молиявий қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бир қатор дастурлар ишлаб чиққан. "Биринчи аёллар банки", АҚШ Савдо вазирлиги, WBENC (Аёллар тадбиркорлиги миллий кенгаши), SBA (Кичик бизнес Администрацияси)²², OWBO (Аёллар тадбиркорлиги идораси) ва шу каби бир қатор давлат ва нодавлат муассаса, ташкилотлар тадбиркор аёлларга фаолиятларини ташкил этиш ва ривожлантириш билан боғлиқ дастурлар асосида фаолият олиб боради. Бутун дунё бўйлаб тадбиркор аёллар дуч келадиган асосий муаммолар бўлиб маъмурий тўсиқлар ва капиталнинг етишмаслиги ҳисобланади. Бироқ бу ўсишга қарамай, аёллар банклари томонидан бериладиган кредитларнинг атиги 16 фоизини оладилар ҳолос²³.

Ходороу. Мезенцева Е. Гендерная проблематика в экономической теории. Введение в гендерные исследования. Ч. 1. Уч. пособие. Под ред. И. Жеребкиной. Изд-во "Алетейя"

²¹ Шодмонов Ш. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланмаси. Т.2002, 180-182 бет., Ўлмасов А. Оила иқтисоди.-Т.: "Меҳнат", 1998.-192 б., Маликов Т.С. Молия: уй хўжаликлари молияси. Ўқув қўлланма.-Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008., Пардаев М.Қ., Қурбонов З.Н. Оила бизнеси ва тадбиркорлиги. Ўқув қўлланма. Самарқанд.СамДУ, 1999.-45-б., Zhabborova, O. I., & Kenjaeva, H. P. (2018). Bases of gender equality of rights in Uzbekistan. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, (5-2)., Кенжаева, Х. П., Тожиев, Ф. И., & Жураев, Б. Н. (2014). Роль женщин в создании и развитии демократического общества в Узбекистане. In Инновации в технологиях и образовании (pp. 119-123)., Аҳмедова Д. Янги Ўзбекистон шароитида аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш масалалари ва унинг мамлакат тараққиётидаги ўрни. "Иқтисодий ўзгаришларнинг минтақавий муаммолари ва ривожланиш истиқболлари" Республика илмий-амалий конференция материаллари (Тошкент, 5 сентябрь 2021 й.)., Ғуломжонов О.Р. Жамият тараққиётининг янги босқичида гендер тенгликни таъминлашнинг ижтимоий аҳамияти. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601 // Volume: 1, ISSUE: 4., Арипов О.А. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда аёлларнинг ўрни. // "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журналі. №3, май-июнь, 2017 й., Ғаниев М.Х. Ўзбекистонда камбағаллик муаммосининг моҳияти, омиллари ва қисқартириш йўллари. Монография.Наманган.2021.,162бет., <https://storage.academy.uz/source/1/nashrlar/Маърифатпарвар%20аёллар.pdf>

²² SBA (Small Business Administration)-Кичик бизнес Администрацияси АҚШ ҳукуматининг тадбиркор ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлайдиган мустақил агентликдир. Агентликнинг вазифаси сармоя киритиш, маслаҳат бериш ва шартномалар тузишда умумлашган.

²³ <https://www.firstwomens.bank/ContentDocumentHandler.ashx?documentId=80667>

1975 йил тадбиркор аёлларга банк кредитларини олишдаги қийинчиликлар, бизнес муҳитидаги гендер тенгсизликни бартараф этишга стратегик эътибор қаратадиган ягона банк бўлган "First Women's Bank" (FWB) молия муассасасига асос солинди. Бу аёллар томонидан ташкил этилган, аёлларга тегишли ва аёллар бошчилигидаги ягона тижорат банки. Банк фаолияти давомида кредит беришдан ташқари, аёлларга тадбиркорлик фаолияти масалалари бўйича маслаҳатлар бериб уларнинг ривожланишининг ҳамма босқичларида ёрдам беради. FWB йирик компаниялар томонидан қўллаб-қувватланади²⁴.

Small Business Administration (SBA) кредитлари SBA билан ҳамкорлик қилувчи тижорат банклари, кредит уюшмалари ва бошқа кредиторлар орқали амалга оширилади²⁵. SBA кредитнинг бир қисми бўйича ҳукумат томонидан қўллаб-қувватладиган кафолатни тақдим этади. SBA федерал ҳукуматнинг асосий федерал шартномаларнинг 23 фоизини кичик бизнесга етказиб бериш бўйича ҳатти-ҳаракатларини бошқаришга ёрдам беради. Кичик бизнес шартномалари дастурлари баъзи федерал шартномалар аёлларга тегишли ва хизмат кўрсатиш имконияти чекланган фахрийларга қарашли кичик корхоналарга, шунингдек, 8 (а) Бизнесни ривожлантириш дастури ва шу каби дастурларда иштирок этувчи корхоналарга эришишни таъминлашга қаратилган саъй-ҳаракатларни ўз ичига олади²⁶.

АҚШда 7(а) кредитларни кафолатлаш дастури кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватловчи ҳисобланиб, SBA томонидан таклиф қилинадиган энг кенг тарқалган кредит дастури. SBA кредитлари бошқа кредит шаклларига қараганда пастроқ тўлов ва гаров талаб қилади²⁷. Дастур доирасида тадбиркорлик фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш учун ажаратилган жами кредитлар миқдорининг 36фоиз ини аёллар раҳбарлигидаги корхоналарга берилади. Кредитнинг қулайлиги барча мақсадлар учун олиш мумкин. Мамлакатдаги қарийб 7000 га яқин тижорат банклари ушбу кредит хизмат турини йўлга қўйганлар. Кредитнинг максимал миқдори 5 миллион долларгача бўлиб, 5 йилдан 25 йилгача муддатга, 6 фоиздан 13 фоизгача бўлган фоиз ставкаси билан олиш мумкин. Кредит олишнинг шартли қатъий тартибда белгиланган бўлиб, корхона камида икки йил фаолият олиб борган, юқори фойдага эга бўлган, сўнгги бир йил ичида 50 000 доллар даромад олган бўлиши керак.

1953 йилги Кичик бизнес тўғрисидаги қонун(Small business's Act)нинг ҳали ҳам амалда бўлган қоидаларига кўра, давлат буюртмаларининг тўртдан бир қисми кичик бизнес эгалари ўртасида махсус тақсимланиши керак. Аммо 2011-йилда бошланган SBA Федерал шартномалари дастури туфайли, бошқа барча нарсалар тенг бўлса, аёллар давлат шартномаларини олиш учун имтиёзли ҳуқуқларга эга. Мазкур ҳуқуқдан фойдаланиш учун тадбиркорлик субъекти бир

²⁴ <https://www.firstwomens.bank/About-Us>

²⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Small_Business_Administration

²⁶ "SBA News Release". Archived from the original on January 2, 2011. Retrieved June 16, 2011

²⁷ "Loans". www.sba.gov. U.S. Small Business Administration. Retrieved November 25, 2023.

нечта талабларга жавоб бериши керак: SBA кичик бизнес стандартларига мувофиқ бўлиши, раҳбарият таркибида камида 51 фоиз бир ёки бир нечта аёлларга тегишли бўлиши (АҚШ фуқаролари бўлиши керак) ва бизнеснинг бош раҳбари аёл бўлиши керак²⁸.

Office Womens business ownership (OWBO)²⁹ (Аёллар бизнеси бошқармаси) томонидан олиб бориладиган дастурлар тадбиркор аёлларга тадбиркорлик фаолиятига оид билим, малака ва маслаҳатлар бериш, кредит олишга қўмаклашиш орқали замонавий бизнес дунёсида рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради³⁰.

Women's Business Centers (WBCs) – Аёллар тадбиркорлик марказлари АҚШ ва унинг ҳудудлари бўйлаб 100 дан ортиқ нотижорат таълим марказининг миллий тармоғини ифодалаб, қисман SBA ёрдами орқали молиялаштирилади. WBCs учун SBA гранти йилига 150 000 долларни ташкил этади. Марказ тадбиркор аёлларга кичик бизнесни ташкил этиш ва ривожлантиришда ёрдам бериш учун мўлжалланган бўлиб унинг хизмати аслида ҳамма учун мавжуд. Ҳар йили 100 000 дан ортиқ тадбиркор аёлларни тадбиркорлик соҳасига ўқитиш, маслаҳат бериш, бизнесни ривожлантириш ва молиялаштириш имкониятларини тақдим этиш орқали уларга муваффақиятга эришишларига ёрдам беради. Бизнес тренинг хизматларидан ташқари, 68 фоиз устозлик хизматлари ҳамда 45 фоиз микрокредитлар беради³¹.

Бундан ташқари, аёлларнинг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ Women's Business enterprise national council (WBENC) Аёллар тадбиркорлик миллий кенгаши аёллар тадбиркорлигининг ривожланишига ёрдам берувчи миллий нотижорат ташкилотидир. Ташкилот аёлларга тадбиркорлик фаолиятини сертификатлаштириш, самарали ташкил этиш ва ривожлантириш, кенгайтириш учун саромоя киритиш, бу борадаги муаммоларни баратараф этиш билан боғлиқ мақсадларни ўз олдига мақсад қилган.

Сингапур давлати ҳам иқтисоди юқори ривожланган давлат бўлиб, тадбиркор аёлларга молиявий ресурслардан фойдаланишда юқори даражада имкониятлар яратиб беради. MasterCard Тадбиркор аёллар индексида ҳам бунини таъкидлаб ўтилган. Сингапур венчур капитали кичик ва ўрта бизнесни молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича жаҳон миқёсида энг юқори кўрсаткичга эга³². Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш қонун устуворлиги ва давлат сиёсатининг адолатли тарзда юритилиши билан боғлиқ. Бу давлатда аёллар таълим олишда гендер тенглик мавжуд. Шу билан бирга аёллар тадбиркорлигини

²⁸ Дамский кошелек. Как в США поддерживают женщин-предпринимателей | Forbes Woman кириш режими: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/366627-damskiy-koshelek-kak-v-ssha-podderzhivayut-zhenshchin-predprinimateley>

²⁹ <https://www.sba.gov/about-sba/sba-locations/headquarters-offices/office-womens-business-ownership>

³⁰ <https://www.sba.gov/about-sba/sba-locations/headquarters-offices/office-womens-business-ownership>

³¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Small_Business_Administration

³² the-mastercard-index-of-women-entrepreneurs2022.pdf

самарали ташкил этиш ва ривожлантириш билан боғлиқ бир қанча давлат дастурлари ишлаб чиқилган. Натижада 2018 йилда янги ташкил этилган аёллар раҳбарлигидаги корхоналар улуши 23 фоизни ташкил этган бўлса, 2023 йили 30 фоизга ўсмокда³³. Oversea-Chinese Banking Corporation Limited (OCBC)³⁴ 2024 йилнинг апрель ойида Сингапурдаги аёллар раҳбарлигида янги ташкил этилган кичик ва ўрта бизнес ташаббусларини қўллаб-қувватловчи дастурни тақдим этди. OCBC тадбиркор аёллар дастури аёлларга тегишли КЎБ корхоналарга тадбиркорлик мақсадларига эришиш учун ёрдам берувчи мақсадли молиялаштириш ечимларини тақдим этишга қаратилган. Бунда аёллар бошчилидаги стартаплар дастлабки икки йил кредитни қайта ишлаш тўловларидан воз кечган ҳолда, 100 000 АҚШ долларигача молиялаштириш ҳуқуқига эга. Банк Сингапурдаги жами КЎБ мижозларининг тўртдан бир қисмини аёлларга тегишли корхоналар ташкил қилганлиги сабабли тадбиркорлик муҳитида хилма-хиллик ва имкониятларни тақдим этган ҳолда тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлади. OCBC тадбиркор аёллар дастури орқали тақдим этилаётган молиявий ёрдам банкнинг КЎБни барқарор молиялаш асосининг бир қисми бўлиб, у энди ижтимоий кредитлар учун алоҳида бўлимни ўз ичига олади. Ушбу кредит Кредит бозори Ассоциацияси томонидан ўрнатилган Ижтимоий кредит тамойилларига мос келади ва тадбиркор аёлларнинг имкониятларини кенгайтиришга қаратилган. Молиявий ёрдамдан ташқари, дастур доирасида тадбиркорлик соҳасида дуч келадиган муаммо ва тўсиқларни бартараф этиш учун тажрибали тадбиркор аёллар томонидан ўқув семинарлари, тармоқ тадбирлари ва мураббийлик курслари тақлим этилади. OCBC ташкил этилгандан бери 1400 га яқин кичик ва ўрта корхоналарни бошқараётган тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлаб, 300 млн. доллардан ортиқ кредит ажратилди³⁵. OCBC тадқиқот натижаларига эътибор қаратсак, 2023 йили аёллар бошқарувидаги кичик ва ўрта бизнес корхоналари таълим ва чакана савдо соҳасидаги янги ташкил этилган корхоналарнинг ярмини, соғлиқни сақлаш, хизмат кўрсатиш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг учдан кўпроғини ташкил қилади. Эркаклар устунлик қиладиган ишлаб чиқариш, қурилиш, транспорт ва логистика соҳаларида ҳам таъсисчи аёллар улуши ҳам ортиб бормокда³⁶.

Бундан ташқари, Сингапурда тадбиркор аёлларга кредит ресурсларидан фойдаланишда янада имкония яратиш мақсадида The Standard Chartered Women's International Network дастури ишга туширилди. Бу Standard Chartered

³³<https://asiatechdaily.com/ocbc-launches-women-entrepreneurs-programme-supporting-female-led-smes-in-singapore/>

³⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/OCBC_Bank OCBC Сингапурда 1932-йил учта маҳаллий банкнинг қўшилиши натижасида ташкил топган.

³⁵<https://asiatechdaily.com/ocbc-launches-women-entrepreneurs-programme-supporting-female-led-smes-in-singapore/>

³⁶ <https://www.ocbc.com/group/media/release/2024/ocbc-launches-programme-for-women-entrepreneurs-to-support-growth-and-ambition#:~:text=Through%20the%20OCBC%20Women%20Entrepreneurs,such%20loans%20will%20be%20waived.>

Bank (StanChart) нинг барча бизнес-банк мижозлари учун бепул дастур бўлиб, мижоз корхоналар асосан аёллар томонидан бошқарилади. Улар гаров таъминотисиз, 60 ойгача бўлган муддатга 500 000 долларгача бўлган кафолатсиз кредитлар учун ариза беришлари мумкин. Биринчи олти ой учун фақат кредит фоизларини тўлашлари мумкин. Дастур Ҳиндистон, Кения ва Малайзияда ҳам ишга туширилган, бошқа давлатларда ҳам жорий этиш режалаштирилган. StanChart Сингапур Бизнес Федерацияси (СБФ) билан ҳамкорлик қилгани сабабли бу дастурдан Сингапур тадбиркор аёллар тармоғининг³⁷ 524 та аъзоси фойдаланиши мумкин. СБФ шунингдек. 2024-йил бошидан кичик бизнес соҳасидаги 240 дан ортиқ тадбиркор аёлларга электрон бизнес тренинглари ўтказиб келмоқда. Бу Осиё-Тинч океани аёллари ахборот тармоғи маркази томонидан Осиё аёлларига тегишли кичик ва ўрта корхоналарнинг электрон бизнес ва ахборот коммуникация технологиялари малакасини кучайтириш бўйича ўқув дастурини амалга оширишни режалаштиргандан кейин содир бўлди. Сингапур тадбиркор аёллар тармоғи АҚШ элчихонаси билан ҳамкорликда олти ойлик тадбиркорлик ўқув курси ташкил этилган бўлиб, бу дастур озиқ-овқат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини бошламоқчи бўлган тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлаб келмоқда³⁸.

Тадбиркор аёлларга қўшимча имкониятлар берувчи Women Owned Small Business (WOSB) сертификати жорий этилган³⁹. Сертификат тадбиркор аёлларга SBA⁴⁰нинг WOSB дастури билан ишлаш имконини беради. Бунинг натижасида улар молиявий ресурслардан фойдаланишда юқори имтиёзга эга бўладилар. Сертификатга эга бўлиш тадбиркорнинг бизнесдаги мукамаллик ва хилма-хилликка эришганини кўрсатади. Ушбу тан олиниш орқали аёллар тадбиркорлигининг давлат харидлари агентликлари, асосий пудратчилар ва бошқа ташкилотлар билан алоқасини мустаҳкамлашга эришилади, бреднинг бозордаги обрўсини оширади. Бундан ташқари, WOSB сертификати кўплаб тармоқ имкониятларини тақдим этади. Бошқа тадбиркор аёллар раҳбарлигидаги давлат идоралари, бош пудратчилар ва бошқа тадиркор аёллар муваффақиятини фаол қўллаб-қувватловчи соҳа етакчилари билан боғлиниш имкониятига эга бўлади. Сертификатга эга бўлиш шарт корхонада эгалик 51 фоизи бир ёки бир неча аёллардан иборат бўлиши, ариза берувчи аёл киши бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан камида олти ой шуғулланиб ўз мижозларига эга бўлиши,

³⁷<https://www.sbf.org.sg/about-us/our-communities/business-networks/singapore-women-entrepreneurs-network#:~:text=ABOUT%20US,Asia%2DPacific%2C%20particularly%20ASEAN.> 2021-йил 21-сентябрда ишга туширилган Сингапур тадбиркор аёллар тармоғи (SG-WEN) СБФ томонидан жамиятдаги ишбилармон аёлларнинг мавжуд саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириш ва Осиё-Тинч Океани, хусусан Осиёдаги бошқа тадбиркор аёллар уюшмалари билан боғлиниш платформаси бўлиб хизмат қилиш мақсадида ташкил этилган тармоқдир.

³⁸ www.straitstimes.com

³⁹ <https://wbeceast.com/get-certified/women-owned-small-business-wosb-certificate-faqs/>

⁴⁰ 19-20 ссылгага қаранг

рахбарликда ва тадбиркорлик фаолияти устидан назоратда камида олти ой бўлиши керак⁴¹.

Марказий Осиё давлатлари орасида тадбиркор аёлларга тадбиркорлик фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароит ва имкониятлар яратиш, давлат томонидан молиявий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий қўллаб-қувватлаш борасида энг юқори ўрнида Қозоғистон давлати туради. Мамлакат умумий аҳолисининг 51 фоизини, банд аҳолининг 49 фоизини аёллар ташкил этади. Ялпи ички маҳсулотда тадбиркор аёлларнинг улуши эса 39 фоиз⁴².

Бугунги кунда мамлакатда аёллар тадбиркорлиги кичик ва ўрта бизнес секторида яратилган иш ўринларининг учдан бир қисмини ташкил этади. Жами кичик ва ўрта бизнесдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг 31,3 фоизини аёллар бошқаради. Аёллар бошчилигидаги якка тартибдаги тадбиркорлар жами якка тартибдаги тадбиркорларнинг 53,54 фоизини ташкил этади. Бундан аёлларга якка тартибдаги тадбиркор сифатида фаолият олиб бориш қулай ва осон. Йирик корхоналарда эса ҳолат бошқача. Мамлакат иқтисодиётининг учдан бир қисмини кичик ва ўрта бизнес ташкил қилади. Шунинг учун ҳам Қозоғистонда аёллар тадбиркорлигига мамлакат иқтисодиётининг асосий бўғини сифатида қараб уларга ушбу соҳада ривожланишлари учун молиявий ресурслардан фойдаланишда бир қатор қулайликлар берилмоқда. Халқ Банки билан ҳамкорликда Visадан "She's Next" дастури глобал ташаббусдир. Ташаббус уч босқичдан: таълим дастури, бизнес-режа марафони ҳамда бизнес лойиҳалари танловидан иборат. Ҳозир танловнинг учинчи босқичи ўтмоқда. Грант ғолибалари ва турли босқич ғолибалари имтиёзли молиялаштирилади. Умумий мукофот жамғармаси йигирма миллион тенгедан иборат⁴³. "She's Next" дастурининг таълим босқичини тамомлаган аёлларга тадбиркорлик фаолиятларини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш учун универсал имтиёзли молиялаштирилади. Афзаллиги 20 млн. тенгегача 8 фоизлик имтиёз билан 5 йил муддатга берилади. Шарти якка тартибдаги тадбиркор аёллар, юридик шахс бўлса, устав капиталида 50фоиз улушга эга бўлиш керак. Мақсади айланма маблағларни тўлдириш, инвестиция киритиш, тадбиркор аёлларнинг бошқа иккинчи даражали банклардаги мавжуд кредитларини қайта молиялаш. Талаб қилинадиган ягона ҳужжат "She's Next" дастурининг таълим босқичини муваффақиятли тамомлагани тўғрисида сертификат ҳисобланади⁴⁴.

Қозоғистонда "Даму" тадбиркорликни ривожлантириш жамғармаси акциядорлик жамияти ташкил этилган бўлиб⁴⁵, унинг асосий вазифаси 2033

⁴¹ <https://www.b2gconnect.com/ppc/women-owned-small-business-wosb-edwosb>

⁴² http://damu.kz/news/detail/php?ELEMENT_ID-28925

⁴³ <https://ranking.kz/rankings/socium-rankings/kakie-programmy-po-podderzhke-zhenschin-i-zhenskogo-biznesa-rabotayut-v-rk.html>

⁴⁴ <https://halykbank.kz/business/credit/shes-next>

⁴⁵ "Даму"-тадбиркорликни ривожлантириш жамғармаси бўлиб, Қозоғистон Республикасининг 1997 йил 26-апрелдаги "Кичик тадбиркорликни ривожлантириш жамғармасини ташкил этиш тўғрисида"ги 665-сонли Қарорига асосан ташкил этилган. Жамғарма тадбиркор аёлларга

йилгача мамлакатдаги микро, кичик ва ўрта бизнесни барқарор ривожлантириш учун комплекс в самарали қўллаб-қувватлаш воситаларини жорий этишдан иборат⁴⁶. Унинг ягона акциядори Баитерек Миллий бошқарувчи холдинги ОАЖ ҳисобланади⁴⁷. Сўнгги ўн йилликда жамғарманинг бешта асосий молиявий воситаларини қайд этиш мумкин. Улар ОТБ кредитлари, аёллар тадбиркорлигини кредитлаш учун иккинчи даражали банкларда маблағ ажратиш дастури, ЕТТБнинг "Бизнесдаги аёллар" дастури ҳамда "Бизнеснинг йўл харитаси-2025" давлат дастури. "Бизнеснинг йўл харитаси-2025" давлат дастури доирасида икки йўналиш: қисман кредит кафолати ва фоиз ставкаларини субсидиялаш каби йўналишларда фаол фаолият олиб бормоқда. Мазкур бешта дастур туфайли Жамғарманинг барча дастурлари бўйича молиявий кўмак олган умумий тадбиркорлар сонининг 57,6 фоизини аёллар ташкил этади. Аёллар устунлик қиладиган соҳалар таълимда 67 фоиз, соғлиқни сақлашда 53 фоиз, савдо соҳасида 54 фоиз улушга эга. Улар риелторлик хизматлари 61, меҳмонхона ва умумий овқатланиш хизматлари 58 соҳасида кучли ўринга эга. Айти пайтда эса эркаклар устунлик қиладиган саноат 30, алоқа 38, қурилиш 23 ва транспорт 19 фоиз каби соҳаларда ҳам фаолиятларини кенгайтirmoқдалар⁴⁸.

Жамғарманинг "Умит" дастури ҳам юқоридаги дастурларнинг бир тури. Дастур тадбиркор аёлларга имтиёзли кредитлар, кафолатлар тақдим этади, улар учун тадбиркорлик тренинглари ўтказади. Халқ Банки, Кредит маркази банки, ЕвроОсиё банки кабилар билан ҳамкорлик қиладди. 100 млн. тенгегача 7-8 фоиз ставкада 7 йил муддатга бериладиган имтиёзли кредит. Кредит муддати мақсадидан келиб чиқиб белгиланади. Инвестиция учун 84 ой, айланма маблағларни тўлдириш учун 36 ойдан ошмаслиги керак. Шарти якка тартибдаги тадбиркор аёллар, юридик шахс бўлса, устав капиталида 51 фоиз аёлларнинг улуши, 1 йилдан кам бўлмаган муддатда раҳбарликда фаолият олиб бораётган бўлиши керак. Талаби ЕТТБда тадбиркорлик асослари бўйича курсни тамомлаш ҳамда Дастур маблағлари ҳисобидан Банкдан кредит олинган кундан бошлаб биринчи бир йил мобайнида малака сертификатини олиш⁴⁹.

IV. ХУЛОСА

Юқоридагилардан хулоса қилган ҳолда, аёллар тадбиркорлигини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш борасида қуйидаги таклиф ва тавсиялар келтириб ўтилди.

Улар:

- вилоятда туманлар кесимида мавжуд тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш истагини билдирган аёлларнинг манзилли рўйхатини

кредитлар бўйича фоиз ставкаларини субсидиялаш, банкларга тадбиркорларни кредитларини кафолатлаш кабиларни ўз олдига мақсад қилган.

⁴⁶ <https://damu.kz/ru/o-fonde/o-nas/zadachi-missiya-videnie/>

⁴⁷ https://edcom.uz/wp-content/uploads/company_strategy.pdf

⁴⁸ http://damu.kz/news/detail/php?ELEMENT_ID-28925

⁴⁹ <https://halykbank.kz/business/credit/programma-kreditovaniya-umit>

шакллантириш, уларнинг қобилиятларини аниқлаш ҳамда иқтисодий-ҳуқуқий билимларини ошириш мақсадида доимий бепул ўқув курсларини ташкил қилиш орқали тадбиркорлик фаолиятига қизиқишларини ошириш;

- аёлларга тадбиркорлик фаолиятларини йўлга қўйишдаги кўрқувлари, ўзларига нисбатан ишончсизликни бартараф этиш мақсадида психологик семинар ва тренинглар ташкил қилиш;

- аёлларни жамият ҳаётидаги мавқеини янада мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган давлат ислохотларини амалга оширилиши устидан назоратни кучайтириш;

- юқоридаги давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда аёллар тадбиркорлигини молиялаштиришда кредит ресурсларининг фоиз ставкаларини минимал даражада камайитириш, улар фойдага эга бўлгунларига қадар кредитнинг фақат фоизини тўлаб, асосий қарздорлик суммасини фойдага чиққандан кейин тўлаш тартибини жорий қилиш;

- банкларда қарздорлиги мажуд аёллар учун уларни қарздорлигини қайта молиялаш имкониятини берувчи давлат дастурлари ишлаб чиқиш орқали тадбиркорлик фаолиятларини ривожланишига туртки бериш;

- аёлларга нисбатан зўравонликни олдини олиш мақсадида зўравонлик ва тазйиққа нисбатан жазо чораларини кучайтириш;

- давлатимизни ҳам юқорида таъкидлаб ўтилган халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, уларнинг дастурлари доирасида тадбиркор аёлларга молиявий ресурслардан максимал даражада фойдаланишлари учун қулай имкониятлар яратиб бериш.

V. ФАЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Reverchuk S. K. Small business: methodology, theory and practice/S.K.Reverchuk. - K.: IZMN Publishing House, 1996.-236 p
2. Women in Business Statistics: The Ultimate List of 2024
3. Lumley B. (2023, May 10). Sky's limit for Africa's female entrepreneurs. African business.
4. MasterCard. (2022). The MasterCard Index of Women Entrepreneurs. How targeted support for women-led business can unlock sustainable economic growth
5. Зверева Н, Чаянов А. В. О размере семьи и крестьянского домохозяйства//Вестник статистики. -1991,-№7-с.47
6. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение //США: Экономика. Политика. Идеология.1994. №2.-С.99-107; -№3.-С.93-98
7. Бабаева Л.В. Деловая сила "слабого пола"/Л.В.Бабаева, А.Е.Чирикова//Эко.-1996.-№5.-с.123-132
8. Zhabborova, O. I., & Kenjaeva, H. P. (2018). Bases of gender equality of rights in Uzbekistan. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, (5-2).,

9. <https://www.mastercard.com/news/latin-america/en/newsroom/press-releases/pr-en/2022/march/2022-mastercard-index-of-women-entrepreneurs/>
10. http://damu.kz/news/detail/php?ELEMENT_ID-28925
11. ¹<https://halykbank.kz/business/credit/programma-kreditovaniya-umit>
12. <https://ranking.kz/rankings/socium-rankings/kakie-programmy-po-podderzhke-zhenschin-i-zhenskogo-biznesa-rabotayut-v-rk.html>
13. <https://halykbank.kz/business/credit/shes-next>
14. <https://damu.kz/ru/o-fonde/o-nas/zadachi-missiya-videnie/>
15. https://edcom.uz/wp-content/uploads/company_strategy.pdf
16. <https://www.b2gconnect.com/ppc/women-owned-small-business-wosb-edwosb>
17. http://damu.kz/news/detail/php?ELEMENT_ID-28925

TADBIKOLIKNI BARQAROR RIVOJLANISHTIRISH ASOSIDA ISHLAB CHIQRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Abdurahmanova Zuleyha Olimjanovna
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
"Iqtisodiyot" kafedrası asistenci
zulayxoabduraxmanova7@gmail.com
+998938356600

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadbirkorlik muhitini rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va to'qimachilik sanoati korxonalarining barqarorligini ta'minlash masalalari tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish samaradorligi korxonalar faoliyatining natijadorligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va raqobatbardoshlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Dunyo miqyosida ishlab chiqarish sanoatining yetakchi davlatlari tajribasi ham tahlil qilinib, O'zbekistonning kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish tendensiyalari ko'rib chiqilgan. Namangan viloyati misolida kichik tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy faoliyatiga oid statistik tahlillar keltirilib, hududiy rivojlanish jarayonlari yoritilgan

Kalit so'zlar: Tadbirkorlik, Samaradorlik, ishlab-chiqarish, sifat omillari, barqarorlik, korxona, to'qimachilik, mahsulot

I. KIRISH

Bugungi kunda tadbirkorlik zamonaviy iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida nafaqat daromad keltirish, balki jamiyat va uchun barqaror qiymat yaratish vazifasini ham o'z zimmasiga olmoqda.[1] Iqtisodiyotning muhim shartlaridan biri Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bu jarayonda muhim o'rin tutadi, chunki u resurslardan oqilona foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni ta'minlash imkonini beradi. U obyektiv iqtisodiy qonunlar, samaradorlik, ijtimoiy ishlab chiqarishning asosini ifoda etuvchi – natijani, ya'ni oqibatni aks ettiradi. Bu orqali korxona faoliyati samaradorligi sezilarli darajada ortadi. Ma'lumki ishlab chiqarishning muhim tarkibiy qismlarining mazmun mohiyati jamiyatning xarakatga keltirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Shuning uchun ham undagi sifat o'zgarishlar va ulardan oqilona foydalanish yo'llarini aniqlash iqtisod uchun muhim ahamiyatga egadir.

Dunyoda etakchi o'rinlaridan biri hisoblangan sanoatda ishlab chiqarish bugungi kunda.

1. Xitoy jahon ishlab chiqarishining 31,6 foizini tashkil etgan holda ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda yetakchilik qilishda davom etmoqda.

2. Amerika Qo'shma Shtatlar ikkinchi o'rinni egallab, global ishlab chiqarishning 15,9 foizini tashkil qiladi.

3. Yaponiya 6,5%

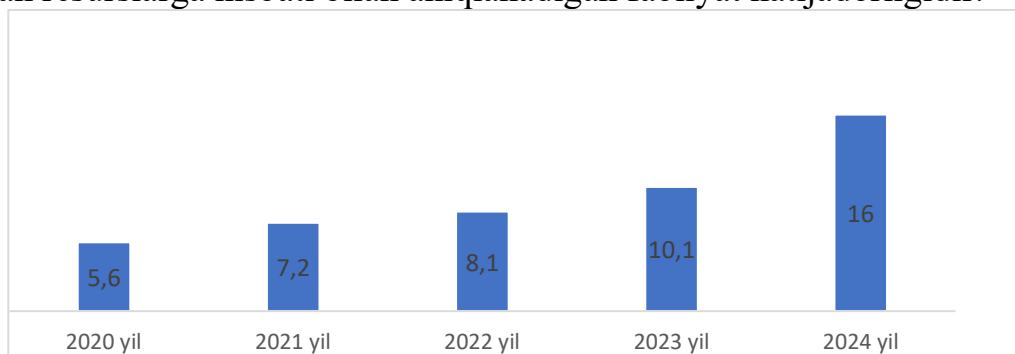
4. Germaniya to'rtinchi o'rinni egallab, global ishlab chiqarish hajmiga 4,8% hissa qo'shmoqda. Shuning uchun ham Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va hususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasida islohotlar amalga oshirildi. [2]

II. ADABIYOTLAR SHARHI

Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga nisbatan ishlab chiqarish samaradorligi masalasini ko'tarib, ilmiy iqtisodchi olimlarning ishlarida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligining turli jihatlari yoritilgan. Biroq har bir shakllanishda ishlab chiqarish samaradorligi hukmron ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadigan o'ziga xos ob'ektiv shaklda namoyon bo'ladi. Qator g'arb iqtisodchilarining, jumladan, **Michael E. Porter** – "The Competitive Advantage of Nations" (Millatlarning raqobatbardosh ustunligi). Ushbu asarda Porter milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini tahlil qiladi va barqaror rivojlanish uchun strategik yondashuvlarni taklif etadi.[3] Bizning ham uzbek olimlarimizdan bir qator faktlar va yondashuvlar mavjuddir. Xusniddin Yuldashev "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish istiqbollari" maqolasi orqali yoritib bergan.[4] Abdullaev B. Mahalliy ishlab chiquvchilarning innavatsion faoliyatini kuchaytirish iqtisodiy barqarorlikni oshirishga yordam berishni aniqlagan.[5]

III. NATIJA

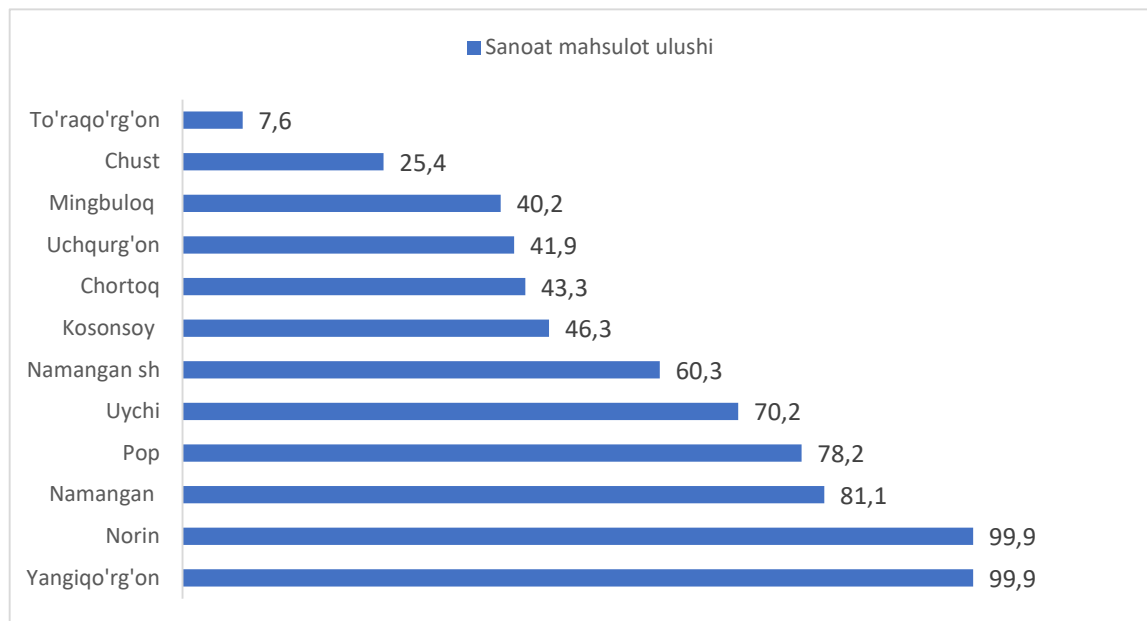
Mustaqillik yillarida O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining asosi bo'lgan xususiy mulk ustuvorligini mustahkamlaydigan barqaror qonunchilik bazasi yaratilganini qayd etish zarur. O'rta mulkdorlar sinfini shakllantirish, mamlakat iqtisodiyotini barqaror yuksaltirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholi daromadini oshirishning muhim omili bo'lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bo'yicha qulay ishbilarmonlik muhiti hamda ishonchli huquqiy kafolatlar yaratildi. Jamiyat taraqqiyotida iqtisodiy o'sishning sifat omillari, xususan, xalq milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, shuningdek qishloq xo'jaligini har tomonlama intensivlashtirish, ilm-fan yutuqlari, ilg'or texnologiya va tajriba o'tkazish asosida rivojlantirishning yakuniy iqtisodiy natijasi bo'lgan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Samaradorlik – bu ko'p qirrali va murakkab iqtisodiy tushuncha bo'lib, har bir muallif uni turli nuqtai nazardan baholaydi. Umumiy holda aytganda, samaradorlik – bu erishilgan iqtisodiy natijaning unga erishish uchun sarflangan resurslarga nisbati bilan aniqlanadigan faoliyat natijadorligidir.

1-rasm 2020-2024- yillarda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi dinamikasi, trln. so'm (Namangan viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari 2020-2024y)⁵⁰

⁵⁰ Statistika ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

Tahlilimiz jarayonda 2020-2024- yillarda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi dinamikasini (trln. so‘m) o‘rganib chiqdik Namangan viloyatida 2020 yillarda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi dinamikasi (5,6 trln. So‘m), bo‘lgan bo‘lsa 2021- yillarda esa (7,2 trln so‘m)ga yetdi, 2024 -yillarda esa (16trln. So‘m) ga ko‘tarilgan. Bu esa o‘z navbatida kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida samarali darajada o‘zgarish sezish mumkin.

2-rasm 2024- yilda hududlar kesimida kichik tadbirkorlikning jami sanoat mahsulotidagi ulushi, % (Namangan viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari 2020-2024y)⁵¹

Hududlar kesimida kichik tadbirkorlikning jami sanoat mahsulotidagi eng yuqori ulushini Yangiqo‘rg‘on tumani va Norin tumanlari (99,9 %), Namangan tumani (81,1 %), Pop tumani (78,2 %), Uychi tumani (70,2 %), Namangan shahri (60,3 %) tashkil etdi. 2024- yilning kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan 15 970,3 mlrd so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarildi.

⁵¹ Statistika ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlangan

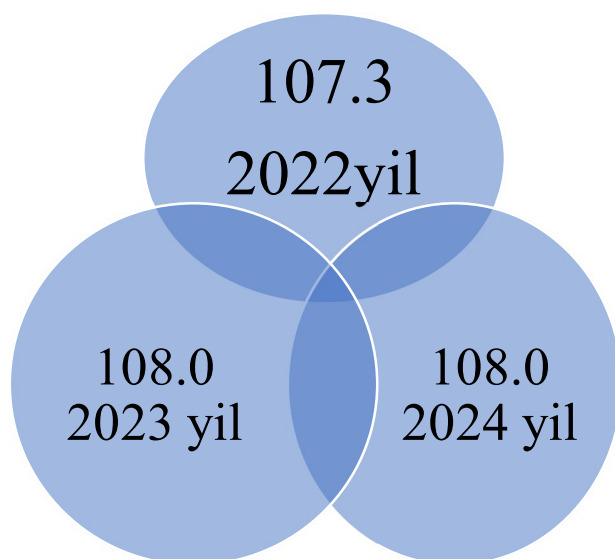
2020-2024 yilning hududlar bo'yicha kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, mlrd so'm (Namangan viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari 2020-2024y)⁵²

3-jadval

T/R	Namangan viloyati tumanlar kesimida	Mrld so'mda
1.	Namangan sh.	5998,3
2.	Namangan	1523,2
3.	Uychi	1102,6
4.	Kosonsoy	918,1
5.	Pop	693,8
6.	Norin	593,7
7.	Chust	573,6
8.	Yangiqo'rg'on	484,8
9.	To'raqo'rg'on	458,2
10.	Mingbuloq	428,0
11.	Uchqo'rg'on	385,7
12.	Chortoq	300,0

Hududlar kesimida kichik tadbirkorlik subyektlarining eng ko'p sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi Namangan shahri (5 998,3 mlrd so'm), Namangan (1523,2 mlrd so'm), Uychi (1102,6 mlrd so'm), Kosonsoy (918,1 mlrd so'm) va Pop (693,8 mlrd so'm) tumanlari hissasiga to'g'ri keldi. Chortoq tumanida (300,0 mlrd so'm) sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi eng past bo'lib qolmoqda. Keltirilgan kichik tadbirkorlik subyektlarining eng ko'p sanoat mahsulotlari hajmi keng ko'lamda o'sganligini guvohi bo'lamiz. Hududlar kesimida sanoatda ishlab chiqarish hajmining keskin ko'tarilganligi bois ishlab chiqarish mahsulotlariga bo'lgan talab ko'paygan bu esa o'z navbatida kichik biznesda yangi va investitsiya, innovatsiya tadbirkorlikka keng ko'lamda shart sharoitlar yaratilganligi yaqqol ko'rinmoqda. Bu esa samaradorlik bu foydalilik, natijalilikdir. Ma'lumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish va ma'lum miqdorda xarajat qilish kerak.

⁵² Statistika ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlangan

To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish 2022-2024 yil (Namangan viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari 2020-2024y)⁵³

2023-yillarda jami sanoat tarkibida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 24,4 % ni tashkil etgan bo'lsa, uning fizik hajm indeksi 103,7 % ni tashkil etgan. Shuningdek, 2024- yilda to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 21,4 % ni tashkil etgan, fizik hajm indeksi 108,0 % ga teng bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi 6 853,0 mlrd. so'mni tashkil etmoqda.

Demak, Samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o'zaro nisbatidir.

IV. XULOSA

Xulosa qilib, shuni aytish lozimki Mamlakatimizda korxonalarni rivojlantirish uchun respublikamizning iste'mol bozorlarini aholi o'rtasida xaridorgir bo'lgan sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, tarmoqning eksport salohiyatini oshirish, kichik korxonalar tomonidan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash, tarmoqda yangi texnik va texnologik, investitsiya siyosatini yuritish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hisobiga yangi va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni muntazam o'zlashtirish, tarmoq korxonalarini yangi texnikalar bilan jihozlashga jiddiy e'tibor qaratish uchun xorijiy sarmoyalarni keng ko'lamda jalb etish chora-tadbirlarini amalga oshirish nazarda tutiladi. Hurmatli O'zbekiston respublikasi prezidenti SH.Mirziyoyev farmoni "Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to'g'risida." To'qimachilik, tikuv-trikotaj, charm-poyafzal va mo'ynachilik sohalarin korxonalari (foyda solig'i bo'yicha soliqqa tortiladigon bazasini yetti yil davomida teng ulushlarda zamonaviy tozalash va kanalizatsiya inshootlarini qurish bo'yicha xarajatlar summasiga kamaytirish). O'zbekistonda eng ko'p sonli korxonalar faoliyat ko'rsatayotgan tarmoqlardan biri bu

⁵³ Statistika ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

to'qimachilik sanoatidir. To'qimachilik sanoati raqobatchilikligini oshirish, soha korxonalarini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash, import mahsulotlar bilan sifat jihatdan raqobatlasha olish salohiyatiga erishish tarmoqning dolzarb masalalaridan sanaladi.

V. ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Farg'ona politexnika instituti dotsenti Toshpulatov Ikboljon “To'qimachilik korxonalarining raqobatchilikligini boshqarish tizimini takomillashtirish”

2. <https://aniq.uz/iktisod>

3. https://en.wikipedia.org/wiki/Diamond_model

4. Xusniddin Yuldashev, Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish istiqbollari, YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT: Vol. 1 No. 4 (2024): «Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot» jurnali

5. Namangan viloyatining 2024- yil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holati Nam.stat.uz

6. Nodira Mamatqulova, “Sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish” Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 1 (2021) / ISSN 2181-1415

7. O'zbekiston respublikasi prezidenti SH.Mirziyoyev. “Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to'g'risida.”

SANOAT CHIQINDILARNI QAYTA ISHLASH ORQALI IQTISODIY METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Sadinov Aziz Ziyadullayevich

Toshkent xalqaro moliyaviy

boshqaruv va texnologiyalar universiteti

“Arxitektura va raqamli texnologiyalar” kafedrası, dotsenti i.f.f.d (PhD)

azizsadinov1909@gmail.com

Annotatsiya: Chiqindilarni material bo'yicha ajratish uchun har xil turdagi ajratish qo'llaniladi. misol uchun, magnitlar chiqindilar qora metallarni olish uchun ishlatiladi. pvx, ldpe, pvx va quvvat manbalari ham qayta ishlanishi mumkin, garchi ular odatda saralanmagan. bular bir hil mustahkamlikdagi moddalar bo'lib, ulardan yangi materiallarni osongina ishlab chiqishga imkon beradi. Rivojlanayotgan iqtisodlarda chiqindilarni boshqarish va iqlim o'zgarishini yumshatish va barqarorlikka yashil texnologiya yondashuvi. Past iqtisodiy sharoitlarda qattiq maishiy chiqindilarni boshqarishning muhim muammolari chiqindilar bilan bog'liq siyosatda manfaatdor tomonlar (jamoalar, a'zolari, tadqiqotchilar, sanoatchilar va siyosatchilar) o'rtasida o'zaro ta'sir va hamkorlikning yetishmasligini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Sanoat chiqindi mahsulotlarni saqlash, himoyalash, qayta ishlash kabi amallar ustida ishlar olib boriladi.

I. KIRISH

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, chiqindilarni qayta ishlovchi korxonalarning raqamli texnologiyalar bilan ta'minlanishi kundan-kunga rivojlanib bormoqda. Dunyoda raqamli texnologiyalardan foydalanish sur'ati yiliga 25 foizni tashkil etmoqda, taraqqiy etgan davlatlarda esa uning yalpi ichki mahsulotdagi (YAIM) ulushi o'rtacha 6 foizdan oshgan. 2023 yilda axborot texnologiyalarining YAIMdagi ulushi AQSHda – 10,9 foiz, Xitoyda – 10,0 foiz, Hindistonda – 5,5 foizni tashkil etgan. Bugungi kunda milliy va mintaqalar iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishda raqamli texnologiyalarni jadal va tizimli rivojlantirish, blokcheyn, sun'iy intellekt, bulutli hisoblash va boshqa zamonaviy texnologiyalarni maqsadli qo'llash dolzarb masalaga aylanmoqda. Jahonda chiqindilarni qayta ishlash jarayonlari ham dolzarb masala bo'lib qolmoqda, bu sohada Singapur (54%), AQSH (47%), Yevropa davlatlari (25%) peshqadam o'rinlarda turadi. Chiqindilarni qayta ishlovchi korxonalarning raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishi jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha muammolarni ilmiy yechimini ta'minlash yuzasidan bir qator ilmiy-tadqiqot institutlari va kompaniyalar tomonidan maqsadli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlashni boshqarish dasturlarini shakllantirish masalalari A.K. Golubin, V.V. Dyevyatkin, V.V. Shubov, va J.M. Keynes, A. Marshall, T. Narayana, T. Maltus, S. Fisher, A. Simt, R. Dornbush, R. Shmalenzi, R.J. Erenbeg, K.R. Makonell, R.S. Smit, T.M. Ryabova, tomonidan tomonidan tadqiq etilgan.

A.N. Aripov, S.S. G'ulomov, B.A. Begalov, A. Abdugaffarov, B. Berkinov, R.A. Dadabayeva, D.M. Rasulev, A.T. Kenjabayev, A.M. Abduvoxidov, I. Ye. Jukovskaya, O.Q., Rixsimboyev, T.P. Jiyemuratov, A.Sh. Kудaybergenov, T.S. Qo'chkarov, D.R. Mamasoatov, A.Z. Sadinov, M.M. Maxammadiyevlar va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida milliy iqtisodiyotni boshqarish obyektlari uchun axborot tizimlari va texnologiyalarini rivojlantirish sohasining yuqori darajasini o'rni.

III. NATIJALAR

Chiqindilarni qayta ishlashga qo'yilgan masalani yechish uchun ma'lumotlarni tahlili qilishdagi assotsiativ qoidalar va algoritmlardan hamda sanoat 4.0 texnologiyasi bazasidagi hisoblash tizimi uchun moslashtirilgan bozor tamoyilga asoslangan mahsulotlarni tahlil qilishning parallel algoritmidan foydalanilgan.

IV. MUHOKAMA

Turli xil chiqindilar juda xilma-xil bo'lib, ularning har biri o'zining optimal qayta ishlash texnologiyasiga yega. ularning barchasini bitta nashrda qamrab olish deyarli mumkin yemas. shuning uchun biz faqat ma'lum turdagi chiqindilarni va ularning texnologiyalarini taqdim yetamiz.

Qayta ishlash aslida, faqat chiqindilardan, shuningdek, ularning optimalidan assosiatiya va birgalikda qayta ishlash, siz qimmatbaho mahsulotlarning ko'p turlarini olishingiz mumkin. kelajakda harakat qilish kerak to'qqiz chiqindisiz, yekologik toza texnologiyalar bo'yicha. ularni rivojlantirish uchun o'zbekiston fanlar akademiyasining institutlari, sanoat va zavod fanlari, investorlar, mansabdor shaxslarni jalb qilish kerak. Chiqindilarni qayta ishlashni ekologik madaniyasiz tasavvur yetib bo'lmaydi - yekologik ta'lim va yekologik ta'lim darajasini oshirish. Bu yesa insonni yuksak yekologik bilimga, aql-zakovatga, vatanparvarlikka yega ijodkor shaxs sifatida shakllantirishni anglatadi.

Chiqindilarni qayta ishlashni umumiy boshqarish va moliyalashtirish uchun "O'zbekistonning yekologik doktrinasini" davlat dasturini amalga oshirish uchun mintaqaviy birlashmalar bilan alohida O'zbekistonning 2014–2024 yillarga mo'ljallangan" va "O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan davrda atrof-muhitni rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining asoslari". Qo'llanma o'z ichiga oladi.

Mamlakatimizning asosiy dolzarb muammolaridan biri sanoat va kommunal chiqindilardan foydalanish, ya'ni ikkilamchi resurslardan maksimal darajada foydalanish.

Ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari xom ashyo qoldiqlari, materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonida hosil bo'lgan boshqa mahsulotlar yoki mahsulotlar, iste'mol xususiyatlarini mutlaqo yo'qotmagan mahsulotlar.

Chiqindilar juda boshqacha bo'lishi mumkin sanoat chiqindilari (yoki ishlab chiqarish chiqindilari) - mahsulot ishlab chiqarish yoki ishlarni bajarish jarayonida hosil bo'lgan va o'z xususiyatlarini yo'qotmagan xom ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarning qoldiqlari. iste'mol xususiyatlari[1].

Birgalikda qayta ishlash o'ziga xos xususiyatlarga yega nisbatan bir hil chiqindi oqimlarini talab qiladi nazorat ostida yonishini ta'minlash uchun ristic. turli jarayonlar natijasida oldindan chiqindilarni "chiqindidan yoqilg'i" deb ataladigan narsaga aylantirish mumkin (rdf), ular bilan birga atcm (muqobil yoqilg'i va xom ashyo) ham qo'llaniladi va srf (qattiq chiqindi yoqilg'i). 2-rasmda mexanik-bio- blok diagrammasi ko'rsatilgan.

Chiqindilarni mantiqiy ishlov berish (mbt) qattiq moddalarni oldindan tozalashga misol sifatida maishiy chiqindilar chiqindilardan yoqilg'iga aylanadi.

Natija va yakuniy mahsulotga qarab yig'ilgan chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha chora-tadbirlarni beshta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Chiqindilarni xom ashyo va materiallarga qayta ishlatish / qayta ishlash;
2. Cermentatsiya (kompostlash) yo'li bilan organik o'g'itlar ishlab chiqarish uchun chiqindilardan foydalanish.

3. Chiqindilardan va yelektr yenergiyasi ishlab chiqarish uchun chiqindilardan foydalanish:

4. Chiqindilardan biogaz hosil qilish uchun anayerob hazm qilish;
5. Chiqindilardan issiqlik yoki yelektr yenergiyasini ishlab chiqarish uchun bevosita yonish, shu jumladan kogeneratsiya qurilmalarida;

6. Chiqindilarni utilizatsiya qilish: xavfli moddalarni zararsizlantirish uchun maxsus tozalash (shu jumladan nazorat ostida yoqish) orqali chiqindilardagi xavfli chiqindilarning atrof-muhitga ta'sirini minimallashtirish;

7. Ctilizatsiya: chiqindilarni (1-4-bandlarda tasvirlangan tozalashdan so'ng olingan ikkala qoldiq va qayta ishlanmagan chiqindilar) atrof-muhitga ta'sirni minimallashtirish choralari ko'rgan holda, ushbu maqsad uchun ajratilgan maxsus joylarga yo'q qilish[2].

Alohida yig'ish chiqindilarni an'anaviy aralash yig'ishga muqobildir, bu chiqindilarni qayta ishlash uchun zaruriy tayyorgarlik bosqichidir. Alohida yig'ish chuqurligi chiqindilarni qayta ishlashning keyingi bosqichlarining samaradorligini belgilaydi. Alohida yig'ishning yeng oddiy shakli - organik va noorganik chiqindilar fraksiyalarini ajratish. Alohida yig'ishning yanada murakkab turlari noorganik fraksiyani alohida turdagi chiqindilarga (qog'oz, shisha, plastmassa, qadoqlash chiqindilari, xavfli chiqindilar va boshqalar) ajratishni o'z ichiga oladi.

Turli mamlakatlarda alohida yig'ishni to'g'ridan-to'g'ri tashkil yetish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi: chiqindilarni maxsus idishlarda alohida idishlarga saralash mumkin. chiqindilar aholi tomonidan alohida to'planishi va ma'lum bir vaqtda olib tashlanishi mumkin. Tizimning o'ziga xos konfiguratsiyasi aholi soni va zichligi, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, moliyalashtirish manbalarining mavjudligi va qayta ishlash tizimining rivojlanish darajasi kabi xususiyatlar bilan belgilanadi.

Ko'pincha ikkilamchi xom ashyoga qayta ishlash qog'oz, plastmassa, metall va shisha kabi asosiy ta'sir qiladi. Ushbu fraksiyalarni qayta ishlash texnologiyalari sezilarli darajada farq qiladi, shuning uchun ularni alohida ko'rib chiqish tavsiya yetiladi.

Qattiq maishiy chiqindilar (chiqindi) ko'p tonnali iste'mol chiqindilari (xizmat muddati tugagan tovarlar va mahsulotlar, shuningdek shuningdek, inson uchun

keraksiz mahsulotlar va ularning qoldiqlarida hosil bo'ladigan shahar tizimi). Inson faoliyati natijasida hosil bo'lgan qattiq chiqindilar odamlar, komplekslarning heterojen aralashmasidir morfologik tarkibi (qora va rangli metallar, chiqindilar va to'qimachilik komponentlari, kullet, plastmassa, oziq-ovqat va o'simlik qoldiqlari, toshlar, suyaklar, teri, kauchuk, yog'och, ko'cha smetalari va boshqalar).

Ko'p turdagi chiqindilar qayta ishlatilishi mumkin va har bir turdagi chiqindilar uchun tegishli qayta ishlash texnologiyasi mavjud[3].

Chiqindilarni material bo'yicha ajratish uchun har xil turdagi ajratish qo'llaniladi. misol uchun, magnitlar axlatdan qora metallarni olish uchun ishlatiladi. pvx, ldpe, pvx va quvvat manbalari ham qayta ishlanishi mumkin, garchi ular odatda saralanmagan. bular bir hil mustahkamlikdagi moddalar bo'lib, ulardan yangi materiallarni osongina ishlab chiqishga imkon beradi. Rivojlanayotgan iqtisodlarda chiqindilarni boshqarish va iqlim o'zgarishini yumshatish va barqarorlikka yashil texnologiya yondashuvi(1-rasm).

1-rasm. Chiqindilarni qayta ishlash jarayoni.

Past iqtisodiy sharoitlarda qattiq maishiy chiqindilarni boshqarishning muhim muammolari chiqindilar bilan bog'liq siyosatda manfaatdor tomonlar (jamoat a'zolari, tadqiqotchilar, sanoatchilar va siyosatchilar) o'rtasida o'zaro ta'sir va hamkorlikning yetishmasligini o'z ichiga oladi. Shuningdek, chiqindilarni qayta ishlash dasturi uchun siyosiy iroda yo'qligi, tadqiqot fondlari uchun ta'minlanmaganlik, barqaror texnologiyalarning mavjud yemasligi va import qilinadigan texnologiyalarga haddan tashqari qaramlik, qayta ishlangan mahsulotlar uchun shaffoflik va bozorning yo'qligi. Binobarin, chiqindilarni utilizatsiya qilish tizimlari ilg'or amaliyotlarga mos kelmaydi va ko'p hollarda qattiq maishiy chiqindilarni yo'q qilishning asosli yoki maqbul usuli mavjud yemas. Bu chiqindilar odatda turar-joy binolarida qoziqlarga to'planadi va ko'pincha ular to'lib-toshganidan keyin yoqib yuboriladi yoki ulardan chiqadigan hid chidab bo'lmas holga kelib, havoning ifloslanishi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi. Chiqindilarni yo'q qilish va qayta ishlash global iqlim o'zgarishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan ghg yemissiyasiga olib keladi. metan - chiqindixonadagi qattiq chiqindilardan chiqadigan yeng muhim ghg gazi bo'lib, u to'plangan organik moddalar parchalanishi paytida chiqariladi (2024).

Iqlim o'zgarishi fenomeni insoniyatga olib keladigan jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy, yekologik va sog'liq muammolari - bu tabiiy resurslarning kamayishi, atmosferaning

ifloslanishi, tashuvchi kasalliklarning tarqalishi va suv toshqini, shuningdek, to'yib ovqatlanmaslikka olib keladigan yekinlarning yetishmasligi. ajablanarlisi shundaki, bu ta'sirlar asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda kuchli ko'rinadi va seziladi, ularning ig yemissiyasiga hissassi sanoatlashgan dunyodagi hamkasblariga qaraganda ancha past.

Yuqorida aytib o'tilganlar chiqindilardan qayta tiklanadigan yenergiya manbalarini ta'minlash, iqlim o'zgarishini yumshatish, ish o'rinlarini yaratish va boylik yaratish mexanizmlari orqali yalpi ichki mahsulot (YAIM) o'sishini rag'batlantirish kabi samarali tashabbuslar va strategiyalarni talab qildi. Umuman olganda, chiqindilarni boshqarish uchun (kamaytirish, qayta ishlatish, qayta ishlash, tiklash va ta'mirlash) ko'rinishidagi yashil texnologiya yondashuvining afzalliklari quyidagilardan iborat. Qayta ishlashning deyarli barcha mexanik usullari keyinchalik bir hil massani olish bilan tozalangan chiqindilarni maydalashga qaratilgan. Ushbu usullar guruhi o'rtasidagi muhim farq shundaki, hosil bo'lgan mahsulot o'zining fizik-kimyoviy xossalari bilan birlamchi xom ashyodan farq qilmaydi. Aksincha, fizik-kimyoviy usullar birlamchi materialning strukturasi yo'q qilish texnologiyalariga asoslanadi, bu jarayonda hosil bo'lgan moddaning ishlash sifatlari ham o'zgaradi[4].

Bu qayta ishlash sanoatida keng tarqalgan operatsiya bo'lib, plastik bilan cheklanmaydi. Yakuniy fraksiyaga qo'yiladigan talablarga qarab, mos keladigan birliklar ishga ulangan. Mexanik ta'sirli vida elementlari bo'lgan kompaktorlarni universal maydalash mashinasi deb atash mumkin(2-rasm).

2-rasm. Ikkilamchi chiqindilarni qayta ishlash sanoat korxonasi.

Elementlari plastmassadan orqada qoladi va maxsus kanallar orqali olib tashlanadi. bu plastmassalarni dastlabki qayta ishlashga, ularning tarkibidagi bir xillikni oshirishga olib keladi. biroq, bunday ajralish bilan ba'zi plastmassalarning o'zi yo'qoladi. odatda, zararlar ulushi 1 foizdan oshmaydi. kirdan tozalash uchun sanoat idishlarni yuvish uchun ishlatiladi. yezilgan zarralar yuqori bosimli suv oqimi ostida yuviladi. ba'zida prosedura samaradorligini oshirish uchun suvga yerituvchilar qo'shiladi. Qayta ishlashning individualligi ish joyiga faqat saralangan plastmassa kirib borishi bilan bog'liq bo'lib, u ham mos struktura massalari bilan aralashishga tayyor. qayta ishlashning o'zi turli usullar bilan amalga oshiriladi, ammo yekstruder asosiy hisoblanadi. vintlardek va besleme bunkeri bo'lgan maxsus o'rnatish maydalangan plastmassani oladi, yoritadi va yekstruder orqali ishlab chiqarish liniyasiga yetkazib beradi. chiqarishning so'nggi bosqichida, mashinaga qarab, operator plastmassani

chiqarish parametrlarini o'zgartirishi mumkin. xom ashyoning siqilish koeffitsiyenti ham sozlanishi, bu ham yetarli miqdordagi bir hillikni ta'minlash uchun qurtning optimal uzunligini tanlashga imkon beradi [5]. Plastmassalarni bunday qayta ishlash materialning yekspluatasion xususiyatlarini saqlab qolish nuqtai nazaridan yumshoq hisoblanadi, ammo bu uni abadiy takrorlash mumkin degani yemas. gap shundaki, ushbu texnologiyadan foydalangan holda bitta va bitta plastik moddani foydalanish shartlariga qarab 3-4 martadan ko'p bo'lmagan miqdorda qayta ishlash mumkin. kelajakda massa chuqurroq kimyoviy ishlov berish bilan ikkinchi darajali foydalanish yo'nalishlariga yuboriladi (3-rasm).

3-rasm. Plastmassalarni ajratmasdan ishlash texnologiyasi.

Plastmassa chiqindilarni ajratish va tozalash bosqichining istisno qilinishi ularni qayta ishlash texnologiyasining o'ziga xosligini ham aniqladi. buning uchun odatda materialni kalendrlash uchun qo'shimcha uskunalarga yega bo'lgan yuritish mashinalari ishlatiladi. natijada, foydalanishga tayyor plastik panellar, plitalar va choyshablar yeshikka yetkazib berilmoqda. bu qattiq tuzilishga yega bo'lgan qo'pol material bo'lib, u yuqori nopoklik nisbatini o'z ichiga oladi.[6].Chet zarralarning tarkibi tufayli plastmassa va atrof muhitga zarar yetkazish sifati pasayadi. boshqa tomondan, plastiklarni ajratmasdan qayta ishlash arzon narxlar bilan tavsiflanadi va ba'zi sohalarda texnik xususiyatlar jihatidan maqbul materialni beradi (4-rasm).

4-rasm. Plastmassalarni qayta ishlash: texnologiya, uskunalar.

Tarkib.

Plastmassa chiqindilarining turlari.

Qayta ishlash usuli tasniflari.

Tayyorlash texnologiyasi sifatida plastmassalarni maydalash.

Chiqindilarni ajratish texnologiyalari.

Shaxsiy ishlov berish.

Plastmassalarni ajratmasdan ishlash texnologiyasi.

Kasting orqali qayta ishlash.

Plastik chiqindilarning modifikatsiyasi.

Qayta ishlash uskunalari.

Yeng yaxshi ishlov berish usulini qanday tanlash mumkin?

V. XULOSALAR

So‘nggi 10-15 yil ichida plastik materiallar ularni qayta ishlash mahsulotlaridan foydalanishning keng doirasini shakllantirdi. Sintetik materialning o‘zi hozirgi paytda tubdan texnologik o‘zgarishlar davri boshidan kechmoqda, buning natijasida qurilish materiallari bozori yangi takliflar bilan to‘ldirilmoqda. Ikkala metall va yog‘och o‘rnini bosadigan kompozitsiyalar oilalarini yeslatib qo‘yish kifoya.

O‘z navbatida, plastmassalarni ishlash jihatidan yangi va yeng muhimi, yanada rivojlangan materialni olish usuli sifatida qayta ishlash unchalik qiziq yemas. Ushbu turdagi texnologiyalardan foydalangan holda, yeski sintetik tuzilmani qayta tiklash mumkin. Va shunga qaramay, qayta ishlash korxonalarining ushbu faoliyat yo‘nalishi atrof-muhit va moliyaviy kabi ko‘plab boshqa sabablarga ko‘ra o‘zini oqlaydi.

Chiqindilarni qayta ishlash va utilizatsiya qilish iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai nazardan katta potensial va amaliy ahamiyatga yega. Chiqindi plastmassadan voz kechish bu qimmatbaho yenergiyadan voz kechishdir.

1.Energiyani tejash. Chiqindilarni plastmassa shahar maishiy chiqindilaridagi yeng yuqori yenergiya manbalaridan biridir. Ularning aksariyati neftdan kelib chiqadi. Chiqindi plastmassadan voz kechish qimmatbaho yenergiya manbalaridan voz

kechishni anglatadi. Chiqindilarni qayta ishlaganda va qayta ishlatilganda, u turli xil qayta ishlangan mahsulotlarni tayyorlashda ishlatiladigan yenergiyaning taxminan 90% tejashga imkon beradi, ya'ni neft xom ashyosi va qatronning yenergiya sarfini tejashga yordam beradi. ishlab chiqarish, shuning uchun chiqindi plastmassalarni qayta ishlashga arziydi. Albatta, yonayotgan chiqindi plastmassa ham yenergiyani tiklaydi, ammo utilizatsiya darajasi qayta ishlangan mahsulotlarga qaraganda kamroq.

Plastik qayta ishlash katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda atrof-muhitning yomonlashuvi va tobora kamayib borayotgan resurslar tufayli plastikni qayta ishlash muhim o'rin yegallamoqda. Bu nafaqat atrof-muhit va inson salomatligini himoya qilish, balki plastmassa sanoatini ishlab chiqarish va mamlakatning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. А.К. Голубин. Программа «Технологические платформы России» и информационное обеспечение работ по обращению с отходами. / Известия Юго-Западного Государственного Университета, Курск - 2017, № 6, - 0.4 п.л.;
2. Bobojonov A.B, Methodological aspects of business development of information products and services in Uzbekistan., TSU T: 2018 T: 2018
3. Odilov Sh.G . Mechanisms for improving the company's logistics processes on the basis of information and communication technologies., TDIU T: 2019
4. Kenjabaev AT Problems of formation of the national system of informatization in business activity., Tashkent: TSU, 2005-41p.
5. Melnik Ivan Olegovich. Development of methods for constructing integrated information systems for electronic commerce Moscow 2007 specialty of the Higher Attestation Commission of the Russian Federation.
6. Stefan Greil Chrestian Schwarz Stefan Stein., "Fairness and the Arm's Length Principle in a Digital Economy" Forschungsberichte des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaften der Hochschule Dusseldorf Ausgabe 42 (2018)ISSN:2365-3361 Posted:26 Jul 2018
7. M.S.Sandeep.,M.N.Ravishankar., "Socioncultural transitions and developmental impacts in the diital economy of impact sourcing"Information systems journal May 2017.

“AGROMIR” KORXONASI SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR JARAYONLARINI ISHLAB CHIQISH

*Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti*

“Arxitektura va raqamli texnologiyalar” kafedrası katta o‘qituvchisi

Normuradov Nurbek Sunatillayevich

nurbek.normuradov90@gmail.com

Telefon raqam: +998889109323

Annotatsiya: “AGROMIR” korxonasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarishini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlashdagi raqamli texnologiyalar bilan adaptatsiya qilish zarur bo‘ladi. Raqamli texnologiyalar parametrlarining shunday o‘zgarishi tushuniladik bazan qishloq xo‘jaligida samaradorlikka faqat tabiiy resurslarni oshirish orqali emas, balki zamonaviy resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish orqali erishish mumkin. Shu sababli, qishloq xo‘jaligi sohasida axborotlashuvni kuchaytirish, raqamli texnologiyalarni joriy qilish va bu jarayonlarni kompleks boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi hamda raqamlashtirish qishloq xo‘jaligi faoliyatida muhim o‘rin tutadi. Axborotlashtirish jarayoni – bu jismoniy va yuridik shaxslarning axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish uchun zarur axborot resurslari, texnologiyalar va tizimlarni joriy qilish orqali yaratiladigan kompleks ilmiy-texnik jarayon.

Kalit so‘z qishloq xo‘jaligi raqamlashtirish axborot samaradorligi sun‘iy intellekt korxonalar moddiy ob‘ekt boshqaruv internet platforma.

I.KIRISH

“AGROMIR” korxonasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarishini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlashdagi raqamli texnologiyalar bilan adaptatsiya qilish zarur bo‘ladi. Raqamli texnologiyalar parametrlarining shunday o‘zgarishi tushuniladik.

Raqamli iqtisodiyotga o‘tishni huquqiy qo‘llab-quvvatlash:

- amaldagi qonunchilik hujjatlarini keyinchalik raqamli makonda davlat organlari, ilmiy tashkilotlar, xususiy sektor va jamiyatning o‘zaro hamkorligini yangi modelga moslashtirilgan me‘yoriy-huquqiy bazani yaratishga imkon beradigan auditi nazorati (shu jumladan, moliyaviy sohalar, davlat boshqaruvi, qonunchilik faoliyati, tibbiyotda avtomatlashtirish texnologiyalaridan foydalanish, robotlashtirish va sun‘iy intellekt qo‘llash to‘g‘risidagi qonun hujjatlari); boshqaruvchisiz transport vositalari, metro elektropoyezdlari va uchuvchisiz uchish apparatlaridan foydalanish to‘g‘risida; tarmoqni maksimal darajada rivojlantirish va xavfsizlikni ta‘minlash uchun minimal zarur cheklovlar manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlagan holda robototexnika va sun‘iy intellekt sohasida maxsus davlat nazorati mexanizmlarini joriy etish;

- kompaniyalar va jamoatchilikni raqamli muhitga o‘tishga rag‘batlantirish; byurokratik va ma‘muriy to‘siqlarni minimallashtirish orqali ishlab chiqarishni raqamlashtirish yo‘lidan borayotgan korxonalar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, huquqiy va soliq imtiyozlarini berish, shu jumladan, o‘z biznes jarayonlarida robotlar va robototexnik yechimlarni ishlab chiqadigan, ishlab chiqaradigan yoki foydalanadigan korxonalarga soliq imtiyozlari yoki subsidiyalar berish; robototexnik

mahsulotlarni sotib olish uchun imtiyozli lizing dasturlari yoki kredit shartlarini ishlab chiqish.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonlik iqtisodchilimlaridan A.F. Xurramov, Sh.D. Ergashxodjayeva, S.S. Gulyamov, B.T. Salimov, L.F. Amirov, A.M. Salimov, R.T. Gaziyeva, A.S. Qobildjanov, S.Y. Ismoilov, A.M. Qodirov, D.M. Avazxodjayevalarning ilmiy izlanishlarida mamlakatimizda qishloq xo'jaligining rivojlanish tendensiyalari, agrar sohada raqamli texnologiyalardan foydalanish, mulkiy munosabatlarning o'ziga xos jihatlari, qishloq xo'jaligida kooperatsiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, davlat tomonidan agrar sektor tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, mevali bog'larda sug'orish jarayonini avtomatlashtirish tizimlari kabi masalalar va ularga oid muammolar chuqur o'rganilgan. A.N. Aripov, B.Y. Xodiyev, A.A. Musaliyev, R.X. Alimov, S.S. G'ulomov, B.A. Begalov, A. Abdugaffarov, B. Berkinov, N. Maxmudov, R.A. Dadabayeva, D.M. Rasulev, A.T. Kenjabayev, A.M. Abduvoxidov, I.Ye. Jukovskaya, O.Q. Rixsimboyev, T.P. Jiyemuratov, A.Sh. Kudaybergenov, T.S. Kuchkarov, A.Z. Sadinov, O.S. Umarov, Sh.G'. Odilov, Sh.O'. Djanadilov, S.U. Umurzakov va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida izlanishlarida respublikamizda milliy iqtisodiyotni raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish masalalari tadqiq qilingan.

III. NATIJALAR

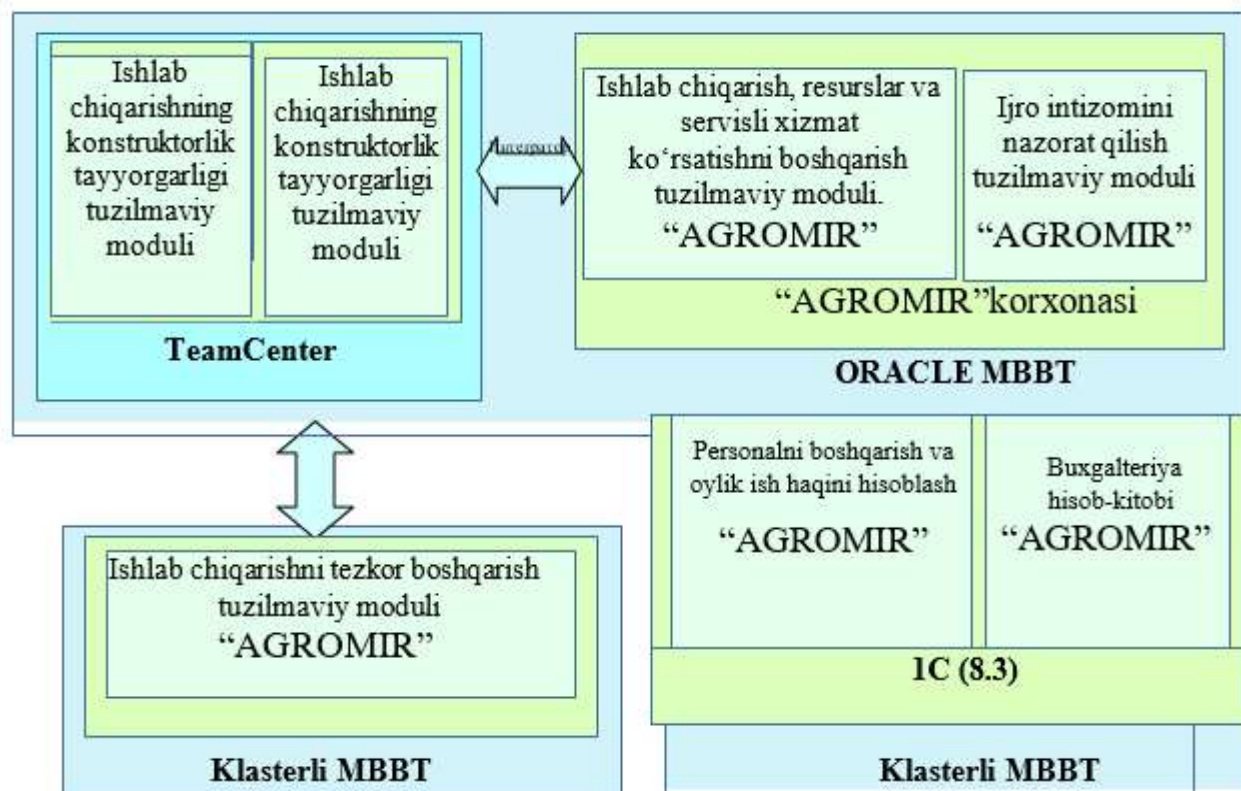
"AGROMIR" korxonasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarishda davlat xizmatlarini ko'rsatishda raqamli texnologiyalarni joriy etishda hamda bizga fuqarolar va davlat organlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri muloqot uchun onlayn xizmatlarni joriy etish orqali aholi va davlat o'rtasida samarali o'zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat.

IV. MUHOKAMA

"AGROMIR" korxonasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarishda boshqaruv qarorlarini qabul qilish va me'yoriy-huquqiy hujjatlar loyihalarini muhokama qilishda yuqori darajada ishtirok etishini ta'minlash uchun davlat saytlarida teskari aloqa vositalarini yaratish va takomillashtirish;

- xalqaro reyting ko'rsatkichlarini hisoblashga doir zaruriy ko'rsatkichlar ro'yxatini yuritish bo'yicha mavjud to'siqlarni bartaraf etish maqsadida hukumat va vazirliklar veb-saytini takomillashtirish.

Shu bilan birga, faqat davlat siyosatini ishlab chiqish, daromadlarni ma'murlashtirish, davlat mulkini boshqarish, kuzatuv-nazorat faoliyati sifatini oshirish mazmunidagi o'zgarishlarga haqli ravishda davlat boshqaruvining raqamli transformatsiyasi sifatida tan olinadi; davlatning asossiz aralashuvini kamaytirish, davlat organlari faoliyatini rejalashtirish, monitoring va natijaviyligini baholash maqsadlarida qo'llaniladigan zamonaviy raqamli texnologiyalarni (birinchi navbatda, katta ma'lumotlar, buyumlar interneti, sun'iy intellekt, blokcheyn) keng qo'llash orqali davlat boshqaruvi naiyjavilyligi va samaradorligini oshirish(1-rasm).

1- rasm “AGROMIR” korxonasida qayta ishlash » kompleks axborot tizimining tuzilmaviy sxemas⁵⁴

Fikrimizcha zamonaviy axborot tizimlari ulardan foydalanuvchi korxonalarga ilgari o‘zlari foydalana olmagan bir qator yangi imkoniyatlar va sifatlarni, xususan axborot tizimi quyidagilarga yordam berishi mumkin:

sun’iy intellektual tizimlarni joriy etish hisobiga boshqaruv masalalarini hal qilishning yanada oqilona variantlariga ega bo‘lish kerak[1].

Iqtisodiyotning real sektorini raqamlashtirish sanoat 4.0 platformasini shakllantirish: sun’iy intellekt tizimlari va bulutli texnologiyalardan, keng robotlashtirish, sanoat buyumlar interneti va qo‘shimcha texnologiyalarni joriy etish, katta ma’lumotlarga ishlov berish, ishlab chiqarishni individuallashtirish (moslashtirish) transport tizimlarida boshqaruvchisiz texnologiyalarni keng joriy etishga asoslangan markazlashtirilganlikdan markazlashmagan raqamli ishlab chiqarishga o‘tish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishida mehnat unumdorligini oshirish, energiya xarajatlari va mahsulot tannarhini kamaytirish, atrof-muhitga salbiy ta’sirni minimallashtirish uchun aqlli qishloq xo‘jaligi raqamli texnologiyalaridan keng foydalanish;

- qayta tiklanadigan energiya texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, «aqlli elektr tarmog‘i» (Smart Grid) konsepsiyasini amalga oshirish, aqlli (smart) shartnomalar asosida markazlashtirilgan energiya ta’minoti tizimini ishlab chiqish va joriy etish orqali elektr energiyasini ishlab chiqarish va iste’mol qilinishini optimallashtirish;

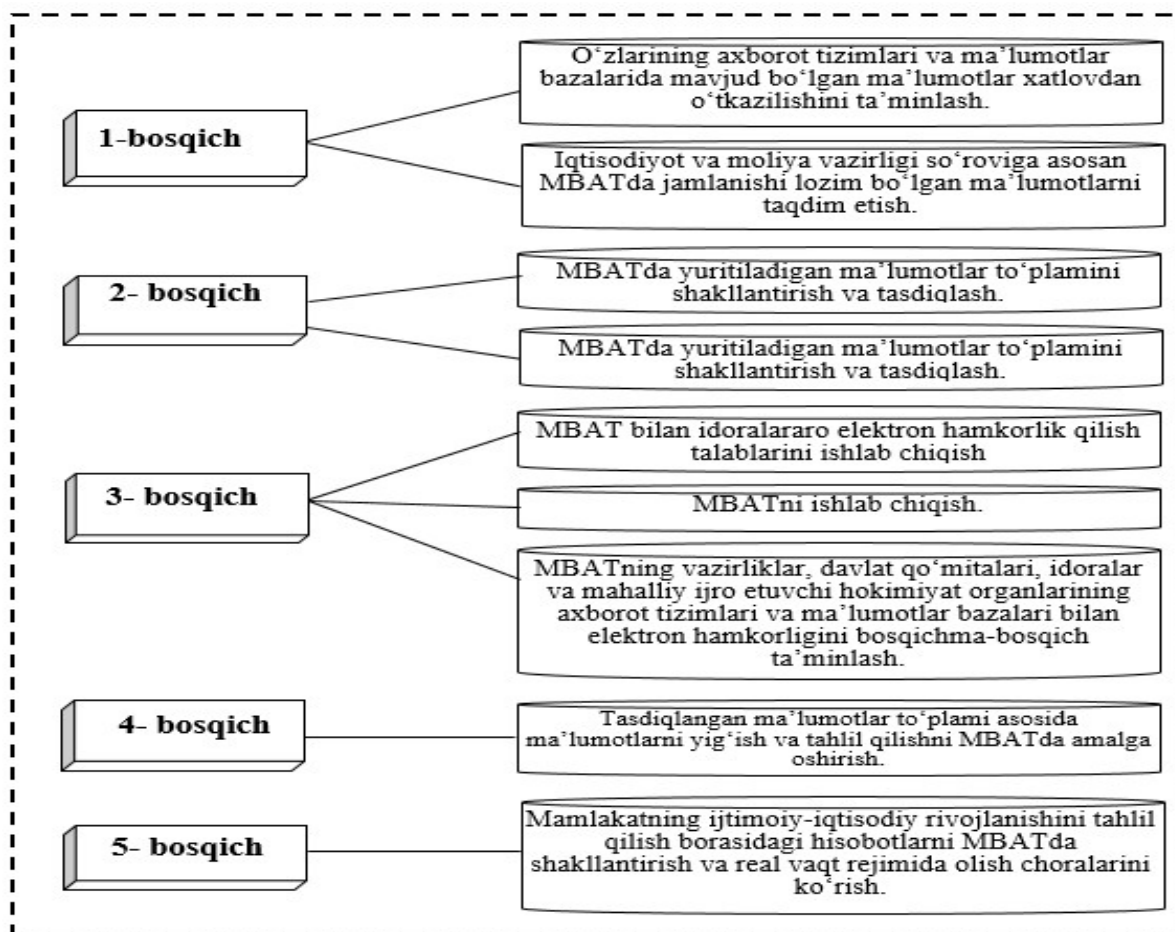
⁵⁴ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

- raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni moliyalashtirish uchun (birinchi navbatda, transport va energetika sohalarida) davlat-xususiy sheriklik modelini qo'llash; milliy AKT sektorini yanada rivojlantirish; xususiy investisiyalarni jalb etishga to'sqinlik qilayotgan bir qator qarama-qarshilik va to'siqlarni bartaraf etish;

- raqamli sohada iqtisodiy faoliyatning operativ monitoringini joriy etish, o'z navbatida raqamli biznesni statistik o'lchovini yuritishni iqtisodiyot tarmog'i sifatida joriy etish[2].

Mamlakat sanoatining raqamli iqtisodiyotga o'tish istiqbollari baholagan holda, parallel o'sish strategiyasini amalga oshirish doirasida muammoning yechimi topiladi degan xulosaga kelish mumkin, uning mohiyati iqtisodiyotning ikki tarmog'ini – an'anaviy bazaviy va raqamli tarmoqlarni bir vaqtda yangi texnologik asosda rivojlantirishdan iborat[3].

Masofadan ma'lumotlarga kirishni ta'minlash uchun mijozlarni nafaqat barmoq izlari yoki ko'zning to'r pardasi, balki xulq-atvor biometrikasini o'z ichiga olgan identifikatsiya qilish texnologiyalarini qo'llab-quvvatlash; mijoz mablag'lari harakatining keng qamrovli va tushunarli interaktiv nazoratini ta'minlash(2-rasm).

2-rasm. MBAT orqali davlat organlari va tashkilotlari ma'lumotlarini yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish chizmasi⁵⁵

⁵⁵ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Sun'iy intellektdan foydalangan holda savdo va yangi mahsulotlarni yaratish jarayonlarini avtomatlashtirish; iste'molchilar bilan ishlashda omnikanal yondashuv; roboedvayzing - sun'iy intellektga asoslangan robot-maslahatchilar yordamida avtomatlashtirilgan xizmatlarni joriy etish;

- smartfonni bevosita muloqotsiz vosita sifatida ishlatadigan Pay, Android Pay, Samsung Pay to'lov xizmatlarini qo'llab-quvvatlash;

- markazlashtirilgan ma'lumotlar banklari o'rniga xavfsiz shifrlangan taqsimlangan omborlardan foydalanish;

- blokcheyn texnologiyasini amaliy qo'llash; bulutdagi katta ma'lumotlarga asoslangan keng-ko'lamli tahlil; risklarni takomillashgan boshqarish va bankning daromadlilik darajasini oshirish uchun sun'iy intellekt platformalaridan foydalanish.

Davlat organlari va tashkilotlari o'zlarining axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar xatlovdan rasmiylashtirilishi, MBATda jamlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi so'roviga asosan taqdim etilishini ta'minlaydi[4].

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi MBAT bilan idoralararo elektron hamkorlik qilish talablarini ishlab chiqish orqali davlat organlari va tashkilotlarining axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalari bilan elektron hamkorlik bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ta'minlaydi hamda davlat organlari va tashkilotlari bilan birgalikda tasdiqlangan ma'lumotlar to'plami asosida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishni MBATda amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi Raqamli texnologiyalar vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi bilan birgalikda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilish borasidagi hisobotlarni MBATda shakllantirish va real vaqt rejimida olish choralari ko'radi[5].

"AGROMIR" korxonalari uchun yo'naltirilgan zamonaviy korporativ axborot tizimlari doirasida kompleks yuqori texnologik mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha dasturlar va loyihalarni boshqarish vazifalari yangi uslubda hal etiladi. Bu esa korxonalar uchun o'ta dolzarb bo'lib, narx-navo masalalari, mahsulotlar narxini boshqarish usullari hamda vositalarini o'zlarining hayot aylanish davrida rivojlantirishga yordam beradi. Axborot tizimlarining integratsiyasi esa boshqaruv vazifalari va proseduralarining bir butun bo'lishini ta'minlaydi, buning natijasida korxona boshqaruvi jarayonlarida uning xatti-harakati optimallashtiriladi.

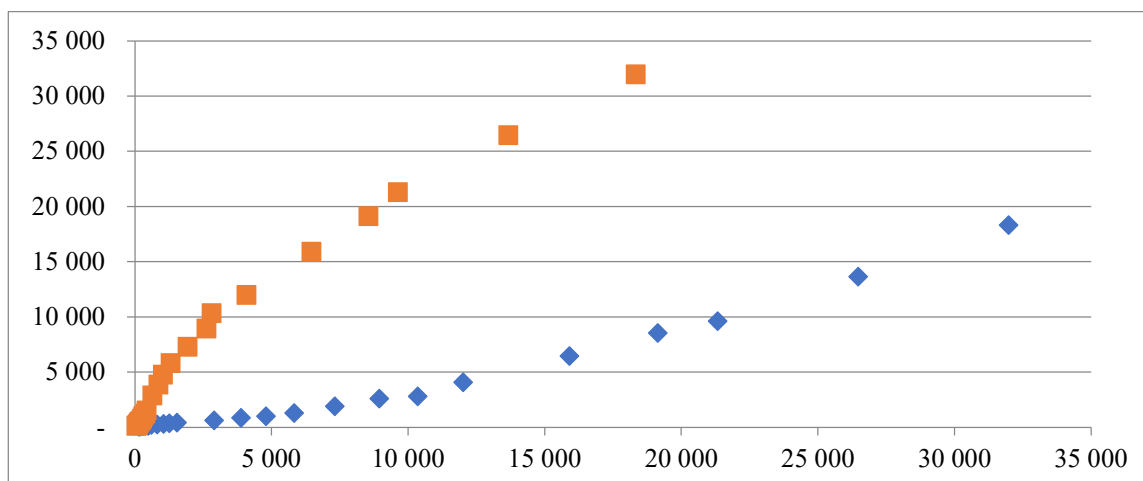
Davlat organlari va tashkilotlari MBATga majburiy ravishda jamlanishi belgilangan ma'lumotlarni belgilab berilgan ro'yxat va muddatlarga muvofiq elektron hamkorlik orqali taqdim etishga yoxud tizimga doimiy ravishda kiritib boradi hamda taqdim etilayotgan ma'lumotlarning dolzarbligi, ishonchliligi va haqqoniyligini ta'minlaydi.

MBATning uzluksiz ishlab turishini doimiy ravishda muvofiqlashtirib borilishi qat'iy ravishda O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligiga yuklatilgan.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi MBATga egalik qiladi, uning uzluksiz faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi, iqtisodiy tahlil va prognozlashtirish ishlarida keng foydalanadi.

Ma'lumotlar bazasi axborot tizimini amalga oshirishni raqamli texnologiyalar faoliyati sifatida qaralganda elektron hukumat tizimining mantiqiy-funksional bog'liqligi keltirilgan.

O'zbekiston iqtisodiyoti global munosabatlarda kechayotgan jarayonlarga katta e'tibor qaratgan holda iqtisodiy-ijtimoiy sohalarni faol raqamlashtirib bormoqda, mamlakatni axborotlashtirish va raqamlashtirish sohasi davlat siyosati darajasida amalga oshirilmog'da; ichki iqtisodiyotda yuk va yo'lovchi tashish, ulgurji va chakana savdo, ta'lim va sog'liqni saqlash, ko'ngilochar sanoat, kapital bozorlar, moliya va bank tizimida amalga oshirilgan transformatsiya jarayonlarini amalga oshirilgan ishlar sifatida keltirish mumkin. Mamlakatda RTdan foydalanish bo'yicha ijobiy tajriba mavjudligini faol rivojlantirilayotgan iqtisodiy institutlar: elektron tijorat, Internet-banking, yagona oyna tizimi, elektron hukumat va elektron tibbiyotning amalga oshirilgan konsepsiyalari tasdiqlaydi. Mamlakat iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonining dinamikasi to'g'risidagi axborotlar Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlarida ham o'z aksini topmoqda (3-rasm).

3-rasm. Samarqand viloyatida yalpi hududiy mahsuloti hajmi va ishlab chiqarilgan sanoat hajmi o'rtasidagi o'zaro korrelyatsiya⁵⁶

Samarqand viloyat xuddi shu ma'lumotlarni regressiya tenglamasi orqali bog'langanligini STATA dasturi orqali olingan echimlar bilan tekshiradigan bo'lsak, quyidagi natijalarga ega bo'lamiz. Regressiya tenglamasi bilamizki qaram o'zgaruvchi va bir yoki bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga bog'liq bo'lgan statistik model. Ushbu modelda bog'liq o'zgaruvchining qiymatini mustaqil o'zgaruvchilarning qiymatlari asosida taxmin qilishimiz mumkin[6].

Sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish hajmini prognozlash murakkab ilmiy masala bo'lib, bunda ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi barcha ijobiy va salbiy omillar

⁵⁶ Tadqiqot davri 2000-2022 yillar, o'sish sur'ati o'tgan yilga nisbatan foizda, muallif hisob-kitoblari

inobatga olinishi, shuningdek, sanoat tarmog'ining rivojlanishini prognozlashda bir qator muhim tamoyillarga amal qilinishi lozim, jumladan.

V. XULOSALAR

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish hajmini prognozlash ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi barcha ijobiy va salbiy omillarni hisobga olishni talab qiladigan murakkab ilmiy vazifadir.

Tahlilimizda Samarqand viloyatida qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishi dinamikasini prognoz qilish uchun trend hamda smooth modelidan foydalandik. Ushbu model hisoblangan ko'rsatkich vaqtinchalik omil bilan monotonik munosabatni namoyon qiladi, bu tahlil qilinadigan dinamikaning uzluksiz va tasodifiy hodisalar ta'siridan xoli ekanligini aks ettiradi. Biroq, real vaqtda ketma-ket ma'lumotlarga asoslangan trend tenglamasini aniqlash qiyin. Eng maqbul tendensiya tenglamasi kvadrat og'ishlar yig'indisini minimallashtirish shartini qondirishi kerak. Tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, prognozlashda ko'p nomli funksiya darajasi oshgani sayin vaqtinchalik omil ta'sirini ifodalovchi determinatsiya koeffitsienti ham ortib, sanoat ishlab chiqarishining o'sish tendensiyasidan dalolat beradi. Prognozlash vaqtga bog'liq bo'lgan prognozli ko'rsatkich bo'lib, vaqtinchalik omilga asoslangan holda bir yo'nalishdagi o'zgarishlarni taxmin qiladi. Agar bunday bo'lmasa, prognozlash uchun vaqt funksiyasining muqobil ko'rinishlari qo'llaniladi va shunga ko'ra prognoz qilingan qiymatlar aniqlanadi. Iqtisodiy jarayonlarda prognozlash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotni tartibga solish va rivojlantirish shunchalik samarali bo'ladi, mamlakatda va mintaqada asossiz qarorlar keltirib chiqaradigan zarar kamayadi.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aminov A. Raqamli ta'lim texnologiyalari. – O'zbekiston: Fan, 2020. – 250 bet.
2. Karimov B. Elektron ta'lim va uning zamonaviy tendensiyalari. – O'zbekiston: Ilm Ziya, 2019. – 320 bet.
3. Nazarov D. Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash. – Qozog'iston: Bilim, 2021. – 280 bet.
4. Sharipov E. Masofaviy ta'lim va uning imkoniyatlari. – Rossiya: Nauka, 2022. – 310 bet.
5. www.unesco.org – Raqamli ta'lim va global ta'lim tizimi.
6. www.edtechmagazine.com – Elektron ta'lim texnologiyalari va innovatsiyalar.
7. www.sciencedirect.com – E-learning bo'yicha ilmiy maqolalar va tadqiqotlar.
8. www.coursera.org – Onlayn ta'lim va kurslar platformasi.
9. www.researchgate.net – Masofaviy ta'lim bo'yicha ilmiy tadqiqotlar.

TIBBIYOT TEXNIKALARINING ISHLASH PRINSIPI, VAZIFALARIGA KO'RA TURLARI VA ASOSIY KLASSIFIKATSIYASI

¹S.A.Abduraxmonov.

²SH.SH.Esanov.

³S.G'.Soliyev

^{1,2,3}Assistant "Biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika" kafedrası

⁴"Biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika" kafedrası talabasi

Toshkent tibbiyot akademiyasi

samandarabdurahmonov00@gmail.com

[+998889007996](tel:+998889007996)

Anotatsiya: Diagnostika, davolash va kasalliklarning oldini olish vazifalarini qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan tibbiy asboblarning ishdan chiqishi, bizning hayot sifatimizda juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Tibbiyot texnikalari diagnostika, davolash va monitoring uchun mo'ljallangan bo'lib, ishlash mexanizmlari diyarli fizikaviy tasirlarga asoslangan. Ular vositalariga ko'ra diagnostik (ultratovush apparatlari), davolash (lazer terapiyasi) va monitoring (masalan, yurak urish yuk o'lchagichlari) turlariga bo'linadi. Maqolada tibbiyot texnikasining turlari ishlatilish sohalari va klassifikatsiyalari ko'rib chiqiladi. Ush texnikalar tibbiy amaliyotda davolash samaradorligini oshirish va bemorlarning hayot sifatini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi..

Kalit so'zlar: Kompyuter tomografiyasi, MRT, Anesteziya mashinalari, Intensiv terapiya, analizator, SPECT, BVMED, in vitro

I KIRISH

Sog'ligimiz qanchalik mustahkam bo'lmasin, biz butun umrimiz davomida qandaydir tibbiy xizmatdan foydalanuvchi bo'lganmiz va bo'lamiz. Bizning sog'ligimizni tasdiqlash, kasallik tashxisini qo'yish yoki kelajakdagi patologiya oldini olish uchunmi, tibbiyot hayot sifatimizda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jamiyatlarimizdagi o'rtacha umr ko'rish bizda mavjud bo'lgan dori sifatini bilan chambarchas bog'liqligi bejiz emas. Butun sog'liqni saqlash tizimining samarali va to'g'ri ishlashi uchun turli xil sog'liqni saqlash muassasalarining ishini qo'llab-quvvatlovchi ko'plab tibbiy asbob-uskunalar - har xil turdagi qurilmalar va texnologiyalar mavjud. mutaxassislar. Bugun biz ushbu tizimlarni va nima uchun ularni ishlab chiqarishga qodir texnologiya sanoatiga ega bo'lish zarurligini ko'rib chiqamiz.

Hozirgi kunda inson iste'dodi, bilimi va texnologiyasi har qanday sohada buzilmas ishchi jamoani tashkil qiladi; ammo sog'liqni saqlash sohasi so'nggi yillarda haqiqiy inqilobni boshdan kechirdi. Diagnostika, davolash va kasalliklarning oldini olish vazifalarini qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan tibbiy asboblarning ishdan chiqishi, bizning hayot sifatimizda juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Tibbiyot texnikalari diagnostika, davolash va monitoring uchun mo'ljallangan bo'lib, ishlash mexanizmlari diyarli fizikaviy tasirlarga asoslangan.[2] Termometr va stetoskop kabi oddiy asboblardan tortib, jarrohlik robotlari va ilg'or tasvirlash tizimlari kabi yuqori texnologiyali uskunalgacha bo'lgan ushbu tibbiy asboblarning samarali, sifatli tibbiy yordam ko'rsatishda muhim o'rin tutadi. Shu sabab bugungi kunda qanday turdagi tibbiy asbob-uskunalar mavjudligini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

II ASOSIY QISM

Tibbiy asbob-uskunalar turlari - diagnostika uskunalari:

Biz ko'rib chiqadigan tibbiy asbob-uskunalarining birinchi turi diagnostika uskunalari bo'lib, u birinchi navbatda bemorlar orasida mumkin bo'lgan kasalliklarni baholash va tashxislash uchun ishlatiladi. Ular tibbiy mutaxassis qo'yishi mumkin bo'lgan tashxisni qo'llab-quvvatlashda asosiy rol o'ynaydi va ko'rsatkichlarning to'g'riligini kafolatlaydi. Shunday qilib, biz ba'zi qurilmalarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin, masalan:

Stetoskoplar tananing tovushlarini, masalan, yurak urishi va nafas olish tovushlarini tinglash uchun ishlatiladi. Stetoskoplar yurak va o'pka kasalliklarini tashxislash uchun muhim vositadir.

Termometrlar: tana haroratini o'lchash uchun ishlatiladi, ular infeksiyalar va kasalliklarni tashxislash uchun muhim vositadir.

Elektrokardiograflar (EKG): ularning yordami yurakning elektr faolligini qayd etish va yurak faoliyatini baholashdir. EKG yurak kasalliklarini tashxislash uchun qimmatli vositadir.

Kompyuter tomografiyasi (KT) skanerlari: rentgen tasvirlarini birlashtirib, tananing batafsil tasvirlarini olish uchun ishlatiladi. Kompyuter tomografiyasi travmatik shikastlanishlar va saraton kabi kasalliklarni tashxislash uchun qimmatli vositadir.

Magnit-rezonans tomografiya (MRT): radioto'lqinlar va magnit maydon yordamida tananing batafsil tasvirlarini olish uchun ishlatiladi. MRT nevrologik kasalliklar, orqa miya shikastlanishi va tayanch-harakat tizimi kasalliklarini tashxislash uchun qimmatli vositadir.

Jarrohlik tibbiy asbob-uskunalar

Operatsiya xonasidagi "odatiy" jihozlar qo'shimcha ravishda, maxsus texnika yordamida jarrohlik operatsiyalarini standartlashtirish imkonini beradigan bir qator texnologik qurilmalar qo'shildi. Biz hammamiz ko'zga ko'ringan jarrohlik robotlarining paydo bo'lishi haqida o'ylaymiz, ammo ular bunday funktsiyalarga ega bo'lgan yagona qurilmalar emas:

Jarrohlik asboblari: jarrohlik muolajalarida ishlatiladigan qaychi, forseps va pichoqlar kabi turli xil asboblarni o'z ichiga oladi.

Anesteziya mashinalari: jarrohlik muolajalar paytida umumiy behushlik qilish uchun mo'ljallangan.

Hayotiy belgilar monitorlari: jarrohlik muolajalar paytida bemorning qon bosimi va yurak urishi kabi hayotiy belgilarini kuzatish uchun mo'ljallangan.

Jarrohlik robotlari: murakkab jarrohlik muolajalarini juda yuqori aniqlikda bajarish uchun ishlatiladi. Jarrohlik robotlari yurak jarrohligi va prostata jarrohligi kabi muolajalarda qimmatli vositadir.

Intensiv terapiya uskunalari - agar tashxis qo'yish va aralashuv tibbiyotning taniqli ikki bosqichi bo'lsa, bemorni parvarish qilish ham shunday. Ayniqsa, intensiv davolanishga muhtoj bo'lganlar uchun. Shu nuqtai nazardan, texnologiya intensiv terapiya bo'limi (ICU) muhitida muhim tibbiy yordam ko'rsatishda ham muhim rol o'ynaydi[2].

Ventilyatorlar: nafas olishda qiynalayotgan yoki mustaqil nafas ololmaydigan bemorlarga yordam berish uchun ishlatiladi. Ventilyatorlar ICU bemorlarini parvarish qilishda va COVID-19 bilan kasallangan bemorlarni parvarish qilishda qimmatli vositadir[5].

Infuzion nasoslar: suyuqlik va dori-darmonlarni nazorat ostida yuborish uchun mo'ljallangan. Infuzion nasoslar ICUda dori vositalarini qo'llashda muhim vositadir.

Laboratoriya jihozlari va laboratoriya uskunolari kasallikni tadqiq qilish va tashxislashda qo'llaniladigan tibbiy texnikaning muhim qismidir. Eng keng tarqalgan laboratoriya uskunolari quyidagilardan iborat:

Mikroskoplar: hujayralar va to'qimalar kabi biologik namunalarni mikroskopik darajada tekshirish uchun ishlatiladi. Mikroskoplar tadqiqot va kasalliklarni tashxislashda muhim vositadir.

Santrifugalar: markazdan qochma kuchlarni qo'llash orqali biologik namunaning hujayralar va oqsillar kabi tarkibiy qismlarini ajratish uchun ishlatiladi. Santrifugalar kasalliklarni o'rganish va tashxislashda muhim vositadir.

Laboratoriya analizatorlari: qon glyukoza va lipid darajasi kabi turli biologik parametrlarni o'lchash uchun ishlatiladi. Laboratoriya analizatorlari kasallik diagnostikasi va sog'ligini kuzatishda muhim vositadir.

Tibbiy tasvirlash uskunolari kasallik diagnostikasi va davolash uchun tananing tasvirlarini olish uchun ishlatiladigan tibbiy texnikaning muhim qismidir[4]. Ba'zi eng keng tarqalgan tasvirlash uskunolari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Rentgen nurlari: rentgen nurlari yordamida tananing tasvirlarini olish uchun ishlatiladi. Rentgen nurlari suyak lezyonlari va kasalliklarini tashxislashda muhim vositadir.

Ultratovush: yuqori chastotali tovush to'lqinlari yordamida tananing tasvirlarini olish uchun ishlatiladi. Ultratovush tekshiruvchi yurak va qorin bo'shlig'i kasalliklarini tashxislashda muhim vositadir.

Pozitron emissiya tomografiyasi (PET) skanerlash: radioaktiv materialni yuborish orqali tananing batafsil tasvirlarini olish uchun mo'ljallangan. PET skanerlari saraton kabi kasalliklarni tashxislashda qimmatli vositadir.

Yagona fotonli emissiya tomografiyasi (SPECT) skanerlari: PET skanerlariga o'xshab, SPECT skanerlari tananing batafsil tasvirlarini olish uchun radioaktiv materiallardan foydalanadi. SPECT skanerlari nevrologik kasalliklarni tashxislashda qimmatli vositadir.

Tibbiy asboblarning ta'riflari va tasnifi:

Tibbiy asbob-uskunalar - ishlab chiqaruvchi tomonidan odamlar uchun quyidagi maxsus tibbiy maqsadlardan biri yoki bir nechta uchun foydalanish uchun mo'ljallangan har qanday asbob, apparat, asbob, dasturiy ta'minot, implant, reagent yoki boshqa buyumlar:

- diagnostika, profilaktika; monitoring, bashorat qilish, prognozlash, davolash yoki kasallikni yengillashtirish;

- tashxis, monitoring, davolash, jarohat yoki nogironlikni yengillashtirish yoki kompensatsiya qilish;

- anatomiyani tekshirish, almashtirish yoki o'zgartirish; fiziologik yoki patologik jarayon yoki holat to'g'risida

- farmakologik, immunologik yoki metabolik vositalar bilan o'zining asosiy maqsadiga erisha olmaydigan inson tanasidan olingan namunalarni, shu jumladan a'zolar, qon va to'qimalar donatsiyasini in vitro tekshirish orqali ma'lumot berish.

Faol qurilma - faoliyati bu maqsadda inson tanasi yoki tortishish natijasida hosil bo'lmagan energiya manbasiga asoslangan va zichlikni o'zgartirish yoki ushbu energiyani aylantirish orqali harakat qiladigan har qanday qurilma. Faol qurilma va bemor o'rtasida energiya, moddalar yoki boshqa elementlarni hech qanday muhim o'zgartirishlarsiz uzatish uchun mo'ljallangan qurilmalar faol qurilmalar hisoblanmaydi. Dasturiy ta'minotlar ham faol qurilmalar hisoblanadi.

Implantatsiya qilinadigan tibbiy asbob quyidagilarga mo'ljallangan:

- inson tanasiga to'liq kiritish uchun

- klinik aralashuv orqali va aralashuvdan keyin inson tanasida qolish uchun mo'ljallangan epiteliya yuzasini yoki ko'z yuzasini almashtirish.

Klinik aralashuv orqali inson tanasiga qisman kiritilishi va protseduradan keyin kamida 30 kun davomida tanada qolishi uchun mo'ljallangan har qanday qurilma ham implantatsiya qilinadigan qurilma hisoblanadi. In vitro tibbiy asbob - ishlab chiqaruvchi tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan reaktiv, reagent mahsuloti, kalibrator, nazorat material, to'plam, asbob, apparatlar, asbob-uskunalar, dasturiy ta'minot[4] yoki tizim bo'lgan har qanday tibbiy asbob, alohida yoki birgalikda ishlatiladi.

Namuna idishlari ham in vitro diagnostika tibbiy asboblari hisoblanadi.

Qo'shimcha diagnostika moslamasi - tegishli dori vositasidan quyidagi maqsadlarda xavfsiz va samarali foydalanish uchun muhim bo'lgan qurilma:

- davolashdan oldin va yoki davolash vaqtida tegishli dori vositasidan eng ko'p foyda ko'rishi mumkin bo'lgan bemorlarni aniqlash;

- davolashdan oldin yoki davolash paytida, tegishli dori vositasi bilan davolashdan keyin jiddiy nojo'ya reaksiyalar xavfi ortishi mumkin bo'lgan bemorlarni aniqlash.

Tibbiy asboblarning tasnifi - tibbiy asboblar to'rtta xavf sinfiga bo'linadi: I, IIa, IIb va III, asboblarning tavsiya etilgan maqsadi va ularga xos xavflarni hisobga olgan holda. I sinf past xavf bilan bog'liq va eng yuqori xavf bilan III sinf. I toifadagi qurilmalarni ishlab chiqaruvchisi muvofiqlik idoralari belgisini qo'llash uchun muvofiqlikni baholash uchun javobgardir.

In vitro diagnostik tibbiy asboblar (IVD). IVDlar xavf darajasiga qarab to'rt xil sinfga bo'linadi, A sinfi (past xavf), B, C, D (yuqori xavf) va ularni tartibga solish va baholash xavf darajasiga qarab amalga oshiriladi.

Tibbiyot texnikalarining asosiy klassifikatsiyasi.

Yevropa Ittifoqida (YI) to'rtta asosiy tibbiy asboblar klassifikatsiyasi mavjud: I, IIa, IIb va III. Ushbu qurilmalarning tasnifi inson tanasining zaifligi va qurilma bilan bog'liq potentsial xavfga qarab "xavfga asoslangan" tizimdir. Bu xavf I sinfdan III sinfga oshib boradi. I sinf deyarli xavf tug'dirmaydi, III sinf esa bemor uchun juda yuqori xavf tug'diradi.

Har qanday qurilmani tasniflashga harakat qilishdan oldin, texnik hujjatlar uchun zarur bo'lgan quyidagi hujjatlashtirilgan bayonotlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi:

- qurilmaning umumiy tavsifi, shu jumladan bozorda mo'ljallangan maqsadi, shuningdek, uning mo'ljallangan foydalanuvchilari;
- bemorning rejalashtirilgan populyatsiyasi va tashxis qo'yilishi, davolash yoki nazorat qilinishi kerak bo'lgan tibbiy sharoitlar hamda bemorni tanlash mezonlari, ko'rsatmalar, kontrendikatsiyalar, ogohlantirishlar kabi boshqa fikrlar;
- agar kerak bo'lsa, ilmiy jihatdan isbotlangan qurilmaning ishlash tamoyillari va uning ishlash tartibi.

I sinf qurilmalari. I sinf qurilmalari inson tanasi bilan o'zaro ta'sir qilmaydigan va eng past xavfga ega bo'lgan eng noinvaziv qurilmalardir. BVMED tomonidan 2017 yilda chop etilgan infografikaga ko'ra, barcha I sinf qurilmalari, shu jumladan kichik sinflar bozorning 70% ni tashkil qiladi.

Tasniflash	Ta'rif	Misollar	Xabar qilingan organ sertifikatini kerakmi?
Asosiy sinf I	Steril bo'lmagan yoki o'lchash funktsiyasiga ega bo'lmagan qurilmalar (past xavf)	Nogironlar aravachasi, gips, kasalxona to'shagi, to'shak panasi	Yo'q
Sinf	Steril holatda bozorga chiqarilgan qurilmalar	Shaxsiy himoya to'plamlari	Qisman
Im. sinf	O'lchov funktsiyasiga ega qurilmalar	Stetoskop, termometr, tarozi	Qisman
Ir sinf	Qayta ishlangan yoki qayta ishlatiladigan mahsulotlar uchun yangi kichik sinf	Jarrohlik asboblari va endoskop	Qisman

Qayd etilgan organ sertifikatini talab qilmaydigan I toifali mahsulotlar uchun ishlab chiqaruvchi hujjatni o'zi yaratishi va uni o'z ishlab chiqarish zavodida taqdim etishi kerak.

MDR ostida tasniflanadigan I toifali mahsulotlar uchun 2019 yil dekabr oyida e'lon qilingan korrigendum MDR bo'yicha tayinlangan tasdiqlangan organdan sertifikat olishdan oldin to'rt yillik imtiyozli davrni nazarda tutadi. Bu hech bo'lmaganda I toifadagi ba'zi mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar uchun yangi tartibga solish talablarini qo'llashdagi qiyinchiliklarni yengillashtiradi.

II sinfdagi tibbiy asboblari - keyinchalik, bizda IIa sinfiga va IIb sinfiga bo'lingan II sinf qurilmalari mavjud. IIa sinf qurilmalari o'rtacha xavfga ega, IIb sinfdagi qurilmalar esa o'rtacha va yuqori xavfga ega. Idoralar belgisini IIa yoki IIb sinfdagi tibbiy asbobga qo'yish va uni bozorga chiqarish uchun ishlab chiqaruvchilar qoidalarda belgilangan tartiblarga muvofiqligini tekshirgandan so'ng Idoralar sertifikatini taqdim etish uchun tasdiqlangan organga ega bo'lishi kerak.

IIa sinf - ushbu qurilmalar bemor bilan terapevtik tarzda energiya almashishga moyil yoki tibbiy holatlarni tashxislash yoki kuzatish uchun ishlatiladi. BVMED

ma'lumotlariga ko'ra, ular bozorning 20% ni tashkil qiladi. Ular odatda invazivdir, lekin faqat tabiiy teshiklar bilan cheklangan. Agar bunday qurilma bemor uchun xavfli bo'lsa, u avtomatik ravishda IIb sinfiga aylanadi.

IIb sinf - tanaga qisman yoki to'liq implantatsiya qilingan jarrohlik yo'li bilan invaziv yoki faol qurilmalarga tegishli. Bu sinf tana suyuqliklarining tarkibini ham o'zgartirishi mumkin. BVMED ma'lumotlariga ko'ra, ular bozorning 8 foizini tashkil qiladi.

Tasniflash	Ta'rif	Misollar	Xabar qilingan organ sertifikat kerakmi?
IIa	Qisqa muddatda tanaga o'rnatiladigan qurilmalar (odatda 60 daqiqadan 30 kungacha)	Eshitish apparati, ultratovushli diagnostika uskunalari, kateterlar	Ha
IIb	IIa qurilmalariga qaraganda bir oz murakkabroq va ko'pincha 30 kundan ortiq vaqt davomida tanaga o'rnatilgan qurilmalar.	Infuzion nasos, ventilyatorlar, jarrohlik lazer. intensiv terapiya monitoringi uskunalari	Ha

III toifali tibbiy asboblari - bemorlar uchun eng yuqori xavfga ega bo'lgan qurilmalar III sinf qurilmalari sifatida tasniflanadi. Ushbu qurilmalar inson hayotini qo'llab-quvvatlaydi va inson salomatligining buzilishining oldini olishda muhim ahamiyatga ega yoki ular kasallik yoki shikastlanishning potentsial, asossiz xavfini keltirib chiqaradi. Ushbu qurilmalarning xavfsizligi va samaradorligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan ilmiy tekshirish jarayoni bozordan oldin tasdiqlashdir. Ular bozorning atigi 1,8% ni tashkil qiladi.

Tasniflash	Tavsif	Misollar	Xabar qilingan organ sertifikat kerakmi?
III sinf	Markaziy qon aylanish yoki asab tizimiga bevosita ulanadigan yoki tarkibida dorivor mahsulot bo'lgan qurilmalar.	Elektron yurak stimulyatori, protez yurak qopqog'i	Ha

Qurilmaning to'g'ri tasnifini aniqlash, ayniqsa sertifikatlash va tasdiqlash haqida gap ketganda, qiyin bo'lishi mumkin. Umid qilamizki, yuqoridagi tarkib foydali ma'lumotnoma bo'lib xizmat qiladi va shuningdek, har bir ishni o'z mohiyatiga ko'ra hukm qilishga harakat qilishingizni tavsiya qilamiz. Shuningdek, u vakolatli vakil bilan bog'lanish va tasniflash qoidalari bilan maslahatlashishga yordam beradi. MDR qonuniga ko'ra, tasniflashning to'rtta yangi qoidalari mavjud.

III. XULOSA

Tibbiyot texnikalari insonni diagnostika qilish, davolash va monitoring qilishda muhim rol o'ynaydi. Ush texnikalarning ishlash prinsipi fizika, biologiya va muhandislik imkoniyatlariga asoslanadi. Tibbiyot texnikalari diagnostik (masalan, ekokardiyografiya, rentgen), davolash (masalan, lazer terapiyasi, dializ apparatlari) va monitoring (masalan, pulsoksimetr, EKG monitorlari) kabi asosiy turlarga bo'linadi.

Klassifikatsiyasi esa invazivlik darajasi (invaziv yoki noinvaziv), texnologik murakkabligi va maqsadli organlarga qarab amalga oshirish. Masalan, ekokardiyografiya yurakni ultratovush olish vositasi noinvaziv tekshirsa, intrakardiyak ekokardiyografiya invaziv usuldagi yurakdagi tasvirlarni olish uchun. Xulosa qilib, sogʻliqni saqlash texnikalari inson hayotini saqlash va sogʻlikni tiklashda asosiy vosita boʻlib, fan va texnologiyaning integratsiya siyosatiga bogʻliq.

IV. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов С.А. Эсанов Ш.Ш, Улугбердыев А. Ш Автоматизация процесса управления системой здравоохранения. Оптимизация управленческих решений в автоматизированных системах управления с использованием стилей линейного программирования. Молодой ученый. — 2024. — № 45 (544). — С. 16-18.
2. С.А.Абдурахмонов ВОЗДЕЙСТВИЕ ФИЗИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ НА БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ. Молодой ученый. — 2024. — № 42 (541). — С. 46-47.
3. S.A. Abdurakhmonov, S.H.Raxmatov, E.O.Shukurov, F.F.Jo'rayev “BIOTIBBIYOT NANOSENSORLARI VA ULARNING QO'LLANILISHI ” DIGITALIZATION-THE FUTURE OF MEDECINI. -ISSN: 3030-3451, 2024-yil.
4. S.A. Abdurakhmonov1, J.T. Abdurazzoqov, D.B. Elmurotova “ZAMONAVIY BIOSENSORLARNING TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI” “Innovations in Science and Technologies” . -ISSN : 3030 3451, 2024-yil.
5. S.A. Abdurakhmonov, Sh.Sh. Esanov, A.Sh. Ulugberdiyev, J.T. Abdurazzokov “MODERN GENERATION DEVICES IN COMPUTER TOMOGRAPHY. DENTOPR APPARATUS CAPABLE OF SIMULTANEOUSLY VISUALIZING BOTH SOFT AND HARD TISSUES” “Innovations in Science and Technologies” ilmiy-elektron jurnali Volume 2 ISSN: 3030-3451 2025 yil
6. Appendini, L., Patessio, A., Zanaboni, S., et al. Physiologic effects of positive end-expiratory pressure and mask pressure support during exacerbations of chronic obstructive pulmonary disease // Am. J. Respir. Crit. Care Med. — 1994. — Vol. 149. — P. 1069–1076.
7. Bradley, T. D. Hemodynamic and sympathoinhibitory effects of nasal CPAP in congestive heart failure // Sleep. — 1996. — Vol. 19, Suppl. 10. — P. S232–S235.

СТРАТЕГИИ И ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Рустамова Махфуза Махмудовна

преподаватель кафедры «Менеджмент»

Ферганского Государственного Технического университета

Аннотация. Статья посвящена исследованию стратегий и особенностей управления деятельностью предприятий текстильной промышленности в условиях современных экономических вызовов. Рассматриваются ключевые аспекты эффективного управления, включая адаптацию к изменяющимся рыночным условиям, внедрение инновационных технологий, оптимизацию производственных процессов и управление человеческими ресурсами.

Ключевые слова: управление предприятиями, стратегии управления, современные экономические условия, инновационные технологии, оптимизация производства

I. ВВЕДЕНИЕ

Текстильная промышленность Узбекистана является одной из ключевых отраслей национальной экономики, играющей значительную роль в создании рабочих мест, обеспечении внутреннего рынка и формировании экспортного потенциала страны. Благодаря богатым традициям текстильного производства, наличию сырьевой базы (хлопка) и активной государственной поддержке, отрасль демонстрирует устойчивый рост и привлекает внимание иностранных инвесторов. Однако в условиях глобализации, изменяющихся рыночных трендов и усиления конкуренции на международной арене перед предприятиями текстильной промышленности Узбекистана встают новые вызовы, требующие пересмотра существующих стратегий управления и внедрения инновационных подходов.

Современные экономические условия, такие как цифровизация производства, ужесточение экологических стандартов, изменение потребительских предпочтений в сторону устойчивой и экологически чистой продукции, а также необходимость повышения конкурентоспособности на мировых рынках, диктуют необходимость трансформации бизнес-моделей и процессов управления. Для предприятий текстильной промышленности Узбекистана это означает не только модернизацию производственных мощностей, но и развитие кадрового потенциала, внедрение современных технологий, а также формирование гибких стратегий, способных адаптироваться к динамичным изменениям внешней среды.

Особое значение в контексте управления деятельностью текстильных предприятий Узбекистана приобретает вопрос интеграции в глобальные цепочки добавленной стоимости. Это требует повышения качества продукции, соответствия международным стандартам, а также активного использования цифровых инструментов для оптимизации логистики, управления запасами и взаимодействия с партнерами. Кроме того, важным аспектом становится

устойчивое развитие, поскольку экологические и социальные инициативы все чаще становятся критериями выбора продукции со стороны потребителей и международных компаний.

II. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Текстильная промышленность Узбекистана является одной из ключевых отраслей экономики страны, играющей важную роль в обеспечении занятости населения, экспортных доходах и развитии смежных отраслей. В современных экономических условиях, характеризующихся глобализацией, усилением конкуренции и изменением потребительских предпочтений, управление предприятиями текстильной промышленности требует применения новых стратегий и учета специфических особенностей отрасли.

В советский период текстильная промышленность Узбекистана была ориентирована на производство хлопка-сырца и его первичную переработку. [1] После обретения независимости страна начала активно развивать глубокую переработку хлопка, создавая предприятия по производству тканей, готовой одежды и текстильных изделий.

Сегодня Узбекистан является одним из крупнейших производителей хлопка в мире, а текстильная промышленность занимает значительную долю в структуре промышленного производства страны. [2] Однако отрасль сталкивается с рядом вызовов, включая устаревшие технологии, недостаток квалифицированных кадров и необходимость интеграции в глобальные цепочки добавленной стоимости.

К основным проблемам и перспективы развития относят:

- недостаток квалифицированных кадров. Одной из основных проблем текстильной промышленности Узбекистана является нехватка специалистов с современными знаниями и навыками. Решение этой проблемы требует развития системы профессионального образования и повышения квалификации сотрудников.

- зависимость от импортного оборудования. Многие предприятия отрасли зависят от импорта оборудования и технологий, что увеличивает их издержки и снижает конкурентоспособность. Развитие собственного машиностроения и привлечение иностранных инвестиций в эту сферу могут стать решением данной проблемы.

- интеграция в глобальные цепочки добавленной стоимости. Для успешного развития текстильной промышленности Узбекистана необходимо активное участие в международных производственных и торговых цепочках. Это требует улучшения логистической инфраструктуры, снижения бюрократических барьеров и повышения качества продукции. [3]

Текстильная промышленность Узбекистана имеет значительный потенциал для развития, однако для его реализации необходимы современные стратегии управления, учитывающие как глобальные тренды, так и специфику местных условий. Успешное управление предприятиями отрасли в современных экономических условиях требует комплексного подхода, включающего

модернизацию производства, развитие человеческого капитала, интеграцию в мировую экономику и соблюдение принципов устойчивого развития.

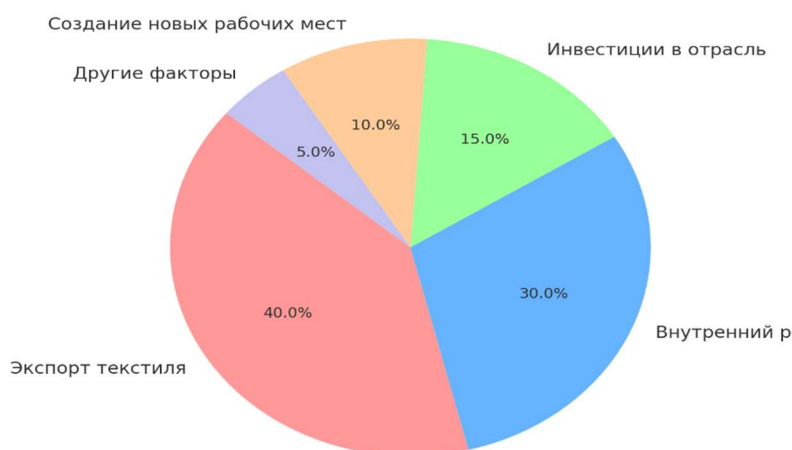
III. РЕЗУЛЬТАТЫ

Цель исследования - Изучить стратегии и особенности управления деятельностью предприятий текстильной промышленности Узбекистана в современных экономических условиях, определить ключевые challenges и opportunities, связанные с глобальной конкуренцией, цифровизацией и устойчивым развитием, а также разработать практические рекомендации по повышению эффективности управления и конкурентоспособности отрасли в контексте национальной экономики.

Были рассмотрены следующие стратегические направления развития:

-увеличение доли отрасли в экономике: Текстильная промышленность рассматривается как одно из приоритетных направлений для экономического роста страны. Усилия направлены на повышение вклада отрасли в ВВП и экспортный потенциал.

-кластерная модель развития: Внедрение кластерной модели, объединяющей процессы от выращивания хлопка до производства готовой продукции с высокой добавленной стоимостью, способствует повышению эффективности и конкурентоспособности отрасли. [4]

Кластерная модель развития в текстильной промышленности Узбекистана

-привлечение иностранных инвестиций: За последние годы в текстильную отрасль Узбекистана было привлечено более 2,5 млрд долларов иностранных инвестиций из таких стран, как Южная Корея, Китай, Россия, Индия, Великобритания и Германия. Это способствовало модернизации производственных мощностей и внедрению современных технологий.

-расширение сотрудничества с международными брендами: Местные производители установили сотрудничество с более чем 60 известными брендами, включая The North Face, Cotonella, Terranova и другие. Это стало возможным благодаря внедрению международных стандартов и сертификации предприятий.

Также немаловажную роль играют особенности управления предприятиями:

-внедрение цифровых технологий: Предприятия активно внедряют цифровые технологии на всех этапах производства — от проектирования до управления процессами, что повышает эффективность и качество продукции.

-экологичность и устойчивое развитие: Производители стремятся к экологически чистым методам производства, сокращению использования воды и энергии, а также переходу на переработанные и органические материалы.

-поддержка малого и среднего бизнеса: Малые и средние предприятия играют значительную роль в отрасли, предлагая уникальные и специализированные услуги, что способствует разнообразию рынка и повышению гибкости производства.

-институциональные реформы: Создание Ассоциации «Узтекстильпром» и ликвидация АО «Узбекенгилсаноат» позволили оптимизировать управление отраслью и внедрить передовые методы менеджмента. [5]

Таким образом, управление предприятиями текстильной промышленности Узбекистана в современных экономических условиях характеризуется стратегическим подходом, направленным на интеграцию в глобальные цепочки поставок, модернизацию производства и устойчивое развитие.

IV. ОБСУЖДЕНИЕ

Текстильная промышленность Узбекистана, являясь одной из ключевых отраслей экономики, сталкивается с рядом вызовов и возможностей в современных экономических условиях.

Управление предприятиями текстильной промышленности Узбекистана в современных условиях требует комплексного подхода, включающего модернизацию производства, внедрение инноваций, развитие кадрового потенциала и интеграцию в глобальные цепочки добавленной стоимости. Основные стратегии, которые могут быть применены, включают:

- 1. Модернизация производственных мощностей: Внедрение современных технологий для повышения производительности и качества продукции.
- 2. Цифровизация процессов: Использование цифровых инструментов для оптимизации логистики, управления запасами и взаимодействия с клиентами.
- 3. Устойчивое развитие: Внедрение экологически чистых технологий и соответствие международным стандартам.
- 4. Расширение экспортного потенциала: Выход на новые рынки и укрепление позиций на традиционных.

Для наглядности рассмотрим ключевые аспекты управления предприятиями текстильной промышленности Узбекистана в сравнении с мировыми тенденциями.

Сравнение стратегий управления текстильной промышленностью Узбекистана и мировых практик

Критерий	Узбекистан	Мировые практики
Технологическая база	Постепенная модернизация, зависимость от импорта оборудования.	Активное внедрение Industry 4.0, автоматизация и роботизация.

Цифровизация	Начальный этап внедрения цифровых решений.	Широкое использование IoT, Big Data, AI для оптимизации процессов.
Экологическая устойчивость	Ограниченное внедрение "зеленых" технологий.	Активное использование переработанных материалов и снижение углеродного следа.
Экспортная ориентация	Основной акцент на традиционные рынки (СНГ, Азия).	Диверсификация экспорта, выход на рынки ЕС и Северной Америки.
Государственная поддержка	Активная поддержка через льготы, субсидии и инвестиционные программы.	Смешанная модель: государственная поддержка + частные инвестиции.

Узбекистан активно развивает экспортно-ориентированную модель экономики, уделяя особое внимание текстильному сектору. Важными факторами, влияющими на деятельность текстильных предприятий, являются:

- политика государства по поддержке экспорта и локализации производства.
- инвестиционные программы, направленные на модернизацию оборудования и внедрение инновационных технологий.
- динамика цен на сырье (хлопок), который является основным ресурсом для текстильного производства.
- рост конкуренции со стороны зарубежных производителей

Основные показатели текстильной промышленности

Показатель	Узбекистан	Китай	Индия	Бангладеш
Доля в ВВП страны (%)	8.5	7.2	4.1	11.3
Экспорт текстиля (\$ млрд)	3.2	320	38	42
Доля готовой одежды в экспорте (%)	25	65	45	82
Уровень автоматизации (%)	30	85	50	40
Средняя зарплата (\$/мес)	250	600	180	120

Для обеспечения устойчивого развития предприятий текстильной отрасли применяются различные управленческие стратегии:

- инновационное развитие – внедрение современных технологий производства, автоматизация и цифровизация бизнес-процессов.
- экспортно-ориентированная стратегия – расширение внешних рынков сбыта, заключение новых торговых соглашений и привлечение международных партнеров.
- импортозамещение – развитие внутреннего рынка, создание условий для производства текстильной продукции внутри страны с высокой добавленной стоимостью.
- диверсификация продукции – выпуск продукции с высокой степенью переработки, развитие новых направлений (например, технический текстиль, эко-материалы).

-снижение производственных издержек – оптимизация логистических процессов, повышение энергоэффективности и рациональное использование ресурсов.

Приоритеты стратегий для предприятий Узбекистана (%)

Стратегия	Доля предприятий, применяющих стратегию
Диверсификация продукции	65
Внедрение цифровых технологий	45
Экспортная ориентация	70
Устойчивое развитие	30

V. ВЫВОДЫ

Таким образом, стратегии и особенности управления деятельностью предприятий текстильной промышленности включают в себя:

-значимость отрасли и текущие вызовы. Текстильная промышленность Узбекистана остается ключевой для экономики, обеспечивая занятость, экспортные доходы и развитие смежных секторов. Однако отрасль сталкивается с устаревшими технологиями, зависимостью от импорта оборудования, нехваткой квалифицированных кадров и необходимостью интеграции в глобальные цепочки добавленной стоимости.

-ключевые стратегии для повышения конкурентоспособности:

диверсификация продукции: Расширение ассортимента за счет синтетических материалов, готовой одежды и технического текстиля для снижения зависимости от сырьевого экспорта.

модернизация и цифровизация: Внедрение автоматизации, энергоэффективных технологий и цифровых решений (логистика, маркетинг, управление).

экспортная ориентация: Выход на рынки Европы и Азии через соответствие международным стандартам качества и экологическим требованиям.

государственная поддержка: Использование налоговых льгот, субсидий и привлечение иностранных инвестиций для развития инфраструктуры и технологий.

-особенности управления в условиях глобализации:

устойчивое развитие: Акцент на экологически чистые технологии и соблюдение социальных стандартов для соответствия требованиям международных партнеров.

адаптация к конкуренции: Усиление позиций через снижение издержек, повышение качества продукции и брендинг.

цифровая трансформация: Использование Big Data, IoT и блокчейна для оптимизации цепочек поставок и взаимодействия с потребителями.

Были рассмотрены следующие проблемы и даны пути их решения:

-кадровый дефицит: Создание образовательных программ и партнерств с международными вузами для подготовки специалистов.

-импортозависимость: Развитие отечественного машиностроения и локализация производства оборудования.

-логистические барьеры: Инвестиции в транспортную инфраструктуру и упрощение таможенных процедур.

Выделены следующие перспективы развития: Текстильная промышленность Узбекистана обладает значительным потенциалом, который может быть реализован через:

-интеграцию в международные производственные сети (например, сотрудничество с европейскими и азиатскими брендами).

-развитие кластеров, объединяющих производство, переработку и логистику.

-участие в инициативах «зеленой» экономики для привлечения ESG-инвестиций.

Успех отрасли зависит от комплексного подхода, сочетающего инновации, государственную поддержку, развитие человеческого капитала и адаптацию к глобальным трендам. Реализация этих мер позволит Узбекистану укрепить позиции не только как экспортера хлопка, но и как производителя высококачественной текстильной продукции с добавленной стоимостью.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Абдуллаев, Р. (2020). Стратегии развития текстильной промышленности Узбекистана в условиях глобализации. Ташкент: Издательство экономической литературы.

[2] Каримов, И. (2019). Инновации в текстильной промышленности: опыт Узбекистана и зарубежных стран. Ташкент: Издательство "Фан".

[3] Мирзиёев, Ш. (2021). Государственная политика в области поддержки текстильной промышленности Узбекистана. Ташкент: Издательство "Узбекистан".

[4] Ходжаев, А. (2018). Цифровизация и устойчивое развитие текстильной промышленности. Ташкент: Издательство "Узбекистон миллий энциклопедияси".

[5] Международные отчеты по текстильной промышленности (2022). Тенденции и перспективы развития текстильной отрасли в Центральной Азии. Женева: Международная организация труда

TRANSPORT MASALASI VA UNING TURLI SOHALARDAGI AHAMIYATI

Sotvoldiyev Akmal Ibroximovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Oliy va amaliy matematika kafedrası dotsenti, PhD

akmal.sotvoldiyev@mail.ru

+998909508517

Annotatsiya. Mazkur maqolada transport masalalarining nazariy asoslari, ularning turli sohalardagi qo'llanilishi va zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyasi tahlil qilinadi. Transport masalalari chiziqli dasturlash, graf nazariyasi va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib, iqtisodiyot, logistika, shaharsozlik, sog'liqni saqlash va raqamli kommunikatsiya sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, transport masalasi bo'lajak iqtisodchi-mutaxassislar uchun nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, resurslarni optimal taqsimlash, logistika jarayonlarini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladigan muhim vositalardan biri sifatida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: transport, logistika, taqsimot, potentsiallar, kontur, optimallashtirish.

I. KIRISH

Iqtisodiyot fanining zamonaviy rivojlanishida matematik modellashtirish va programmashtirish kursi katta o'rin tutadi. Transport masalalari – bu mahsulotlar, xomashyolar va xizmatlarni bir joydan ikkinchi joyga optimal ravishda yetkazib berish bilan bog'liq muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan matematik va iqtisodiy model bo'lib, u ko'plab sohalarda qo'llaniladi. Ushbu masalalar transport infratuzilmasining samaradorligini oshirish, tashish xarajatlarini minimallashtirish, yo'nalishlarni optimallashtirish va vaqtni tejash kabi muhim jihatlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy dunyoda transport masalalarining ahamiyati ortib bormoqda, chunki global savdo, shaharsozlik, logistika, tibbiyot va hatto raqamli ma'lumotlar uzatish jarayonlari ham transport tamoyillariga asoslangan. Shaharlarning rivojlanishi, avtomobillar va jamoat transporti oqimining o'sishi, ekologik muammolar, hamda talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurati transport masalalarini yanada dolzarb holga keltirmoqda.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, transport masalalarini hal qilish uchun turli algoritmlar va modellar ishlab chiqilgan bo'lib, ular orasida chiziqli dasturlash, graf nazariyasi va sun'iy intellekt texnologiyalari asosiy o'rin tutadi. Bu usullar yirik korporatsiyalar, davlat muassasalari va shaxsiy biznes tomonidan samarali qo'llanilmoqda.

Ushbu maqolada transport masalalarining nazariy asoslari, ularning turli sohalarda qo'llanilishi va real hayotdagi amaliy misollar tahlil qilinadi. Shunindek, transport masalalarining qanchalik keng qamrovli ekanligi va ular orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari yoritiladi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Transport masalalari bo'yicha turli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularning aksariyati matematik optimallashtirish usullariga asoslanadi. Dansigning

Simpleks usuli va Vogel taxminiy usuli transport masalalarini yechishda eng samarali algoritmlar sifatida tan olingan. Shuningdek, potentsiallar usuli – transport masalasini yechish uchun qo'llangan birinchi aniq usul bo'lib, u 1949-yilda rus olimlari L.V.Kantorovich va M.K.Gavurin tomonidan yaratilgan. Bu usulning asosiy g'oyasi transport masalasiga moslashtirilgan simpleks usuldan iborat bo'lib, birinchi marta chiziqli programmalashtirish masalalarini yechish usullariga bog'liq bo'lmagan holda tasvirlangan. Keyinroq, xuddi shunga o'xshash usul Amerikalik olim Dansig tomonidan yaratildi. Dansig usuli chiziqli programmalash-tirishning asosiy g'oyalariga asoslangan bo'lib, Amerika adabiyotida bu usul modifitsirlangan taqsimot usuli deb yuritiladi.

Zamonaviy texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt (AI) va katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) tahlili transport tizimlarini yanada samarali boshqarishga yordam beradi. Masalan, Google Maps va Waze kabi navigatsiya tizimlari real vaqt rejimidagi transport oqimini tahlil qilish uchun AI va mashinani o'rganish usullaridan foydalanadi.

Bundan tashqari, transport masalalarining iqtisodiy tahlili bo'yicha ishlar ham mavjud bo'lib, Samuelson va Kupmans kabi iqtisodchilar transport xarajatlari va logistika optimallashtirishining umumiy iqtisodiyotga ta'sirini tadqiq etganlar.

III. ASOSIY QISM

Transport masalasi – bu resurslar (yuklar, mahsulotlar yoki boshqa materiallar)ni bir nechta manbalardan (masalan, omborlar, ishlab chiqarish korxonalari) bir nechta manzilga (mijozlarga, talab punktlariga) yetkazib berish jarayonini optimallashtirish masalasidir. Bunday masalada asosiy maqsad – bu jarayonni minimal xarajat bilan amalga oshirishdir.

Transport masalasi quyidagicha ifodalanadi:

Manbalar (supply): bu omborlar yoki ishlab chiqarish joylari bo'lib, ular resurslarni taqdim etadi.

Talab punktlari (demand): bu resurslarni talab qilayotgan joylar (masalan, savdo nuqtalari, iste'molchilar).

Transport xarajatlari: manbalar va talab punktlari orasidagi masofalar va ular bilan bog'liq transport xarajatlari.

Bu kabi masalalar, asosan, quyidagi omillarga bog'liq:

- tashish xarajatlari (masofa va yoqilg'i sarfi);
- transport vositalarining sig'imi;
- talab va taklif muvozanati;
- vaqt omili.

Ko'pincha bu masalalarni yechish uchun Simpleks usuli, Vogel taxminiy usuli, Shimal usuli kabi optimallashtirish algoritmlaridan foydalaniladi.

Transport masalasining qo'yilishi va uning matematik modeli. Faraz qilaylik, m ta A_i ta'minotchilarda a_i miqdordagi bir xil mahsulotni n ta B_j iste'molchilarga mos ravishda b_j miqdordan yetkazib berish talab qilinsin. Har bir i

ta'minotchidan har bir j iste'molchiga bir birlik mahsulotni tashishga sarf qilinadigan yo'l xarajati c_{ij} pul birligini tashkil qilsin.

Mahsulot tashishning shunday rejasini tuzish kerakki, ta'minotchilardagi barcha mahsulotlar olib chiqib ketilsin, iste'molchilarning barcha talablari qondirilsin va shu bilan birga yo'l xarajatlarining umumiy qiymati eng kichik bo'lsin.

Masalaning matematik modelini tuzish uchun i ta'minotchidan j iste'molchiga yetkazib berish uchun rejalashtirilgan mahsulot miqdorini x_{ij} orqali belgilaymiz. U holda masalaning shartlarini quyidagi jadval ko'rinishda yozish mumkin:

1-jadval

Ta'minotchilar	Iste'molchilar				Zahiralar miqdori
	B_1	B_2	...	B_n	
A_1	c_{11} x_{11}	c_{12} x_{12}	...	c_{1n} x_{1n}	a_1
A_2	c_{21} x_{21}	c_{22} x_{22}	...	c_{2n} x_{2n}	a_2
...	...	...	...	...	...
A_m	c_{m1} x_{m1}	c_{m2} x_{m2}	...	c_{mn} x_{mn}	a_m
Talablar miqdori	b_1	b_2	...	b_n	

Bunda xarajatlarning umumiy qiymati

$$Z = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij}$$

ifoda bilan aniqlanadi.

Masalaning matematik modeli quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\begin{cases} \sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i, & i = \overline{1, m} \\ \sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j, & j = \overline{1, n} \end{cases} \quad (1)$$

chiziqli tenglamalar sistemasining

$$x_{ij} \geq 0 \quad (i = \overline{1, m}; \quad j = \overline{1, n}) \quad (2)$$

shartlarni qanoatlantiruvchi shunday yechimini topish kerakki, bu yechim

$$Z = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \quad (3)$$

chiziqli funksiyaga eng kichik qiymat bersin.

1-jadvaldan va masalaning modelidan $0 \leq x_{ij} \leq \min(a_i, b_j)$ tengsizlikning bajarilishi ko'rinib turibdi.

Transport masalalari ikki turga ajratib o'rganiladi:

Agar mahsulotga bo'lgan talab taklifga teng, ya'ni $\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j$ tenglik o'rinli bo'lsa, u holda bunday masala yopiq modeli transport masalasi deyiladi.

Agar mahsulotga bo'lgan talab taklifga teng bo'lmasa, ya'ni $\sum_{i=1}^m a_i \neq \sum_{j=1}^n b_j$ munosabat o'rinli bo'lsa, u holda bunday masalalar ochiq modeli transport masalasi deyiladi.

(1)-(3) masala uchun quyidagi teorema o'rinli.

Teorema. Talablar hajmi takliflar hajmiga teng bo'lgan istalgan transport masalasining optimal yechimi mavjud bo'ladi.

1-misol. Aytaylik, bir korxona ikki ombordan mahsulotlarni uchta do'konga yetkazib berish kerak. Har bir ombordan ma'lum miqdorda mahsulot mavjud va har bir do'kon ma'lum miqdorda mahsulotga talab bildirimoqda. Har bir yo'nalishda transport xarajatlari turlicha va bizning vazifamiz bu xarajatlarni minimallashtirishdan iborat.

2-jadval

Istemolchi Ta'minotchi	1-do'kon	2-do'kon	3-do'kon	Zahira
A ombor	5 so'm	8 so'm	6 so'm	50 tonna
B ombor	4 so'm	7 so'm	5 so'm	70 tonna
Talab	60 tonna	40 tonna	20 tonna	

Maqsadimiz xarajatlarni minimallashtirish uchun qaysi ombordan qaysi do'konga qancha mahsulot yetkazish kerakligini aniqlashdir.

Bu masalani yechishda, transport masalasining matematik modelini tuzib, chiziqli dasturlash usulidan foydalanamiz. Misol uchun, A omboridan 1-do'konga yetkaziladigan mahsulot miqdorini x_1 , A omboridan 2-do'konga yetkaziladigan mahsulotni x_2 deb belgilaymiz. Bunday tarzda barcha yo'nalishlar uchun o'zgaruvchilarni kiritib, maqsadni (xarajatlarni minimallashtirish) aniqlaymiz.

1. Dastlab boshlang'ich reja qurib olamiz. Avvalo bu masala ochiq yoki yopiq molelli ekanligini tekshirib olamiz:

$$\sum_{i=1}^m a_i = 60 + 40 + 20 = 120; \quad \sum_{j=1}^n b_j = 50 + 70 = 120 \Rightarrow \sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j$$

Endi minimal harajatlar usulidan foydalanib, masalaning boshlang'ich rejasini qurib olamiz:

3-jadval

Istemolchi Ta'minotchi	1-do'kon	2-do'kon	3-do'kon	Zahira
A ombor	5 —	8 40	6 10	50 tonna
B ombor	4 60	7 —	5 10	70 tonna

Talab	60 tonna	40 tonna	20 tonna	
-------	----------	----------	----------	--

Daemark, $Z = 5 \cdot 0 + 8 \cdot 40 + 6 \cdot 10 + 4 \cdot 60 + 7 \cdot 0 + 5 \cdot 10 = 670$.

2. Potensiallar qurish usuli orqali bu masalaning optimal yechimini topamiz. Bunda $m + n - 1 = 3 + 2 - 1 = 4$. Demak, potensiallarni qurish mumkin ($U + V = c_{ij}$ band kataklar bo'yicha):

4-jadval

Talab Zahira	60 tonna	40 tonna	20 tonna	U
50 tonna	5	8 40	6 10	0
70 tonna	4 60	7	5 10	-1
V	5	8	6	

3. Optimallik shartini hisoblaymiz ($\Delta_{ij} = U + V - c_{ij}$ bo'sh kataklar bo'yicha):

5-jadval

Talab Zahira	60 tonna	40 tonna	20 tonna	U
50 tonna	5 0	8 40	6 10	0
70 tonna	4 60	7 0	5 10	-1
V	5	8	6	

4. Bundan ko'rinadiki, $\Delta_{ij} \leq 0$ bo'lganligi sababli masalaning optimal yechimi:

$$X_{opt} = \begin{pmatrix} 0 & 40 & 10 \\ 60 & 0 & 10 \end{pmatrix}, \quad Z_{min} = 670$$

Xulosa shundan iboratki, A ombordan 2 va 3-do'konlarga mos ravishda 40 va 10 tonna; B ombordan esa, 1 va 3-do'konlarga mos ravishda 60 va 10 tonna mahsulot yetkazib berilsa, transport harajatining minimal qiymati 670 so'm bo'ladi.

2-misol. Logistika tizimini optimallashtirish. Bir ishlab chiqarish korxonasi o'z mahsulotlarini yetkazib berish uchun bir nechta omborlardan foydalanadi va har bir ombor o'z transport tarmog'iga ega. Korxona mahsulotlarini yetkazib berishda eng kam xarajatlarni minimallashtirishni istaydi. Bunday masalada transport masalasini yechishda, har bir omborning xarajatlarini va masofalarini hisobga olish kerak. Masalan,

- Manbalar (omborlar): Ombor 1, Ombor 2

- Talab punktlari (do'konlar): Do'kon 1, Do'kon 2, Do'kon 3

- Xarajatlar (tonnada): Ombor 1 $\rightarrow$ Do'kon 1: 4 so'm, Ombor 1 $\rightarrow$ Do'kon 2: 7 so'm, va hokazo.

Bu masalada ham chiziqli dasturlash yordamida eng optimal transport yo'nalishlarini aniqlash mumkin.

Transport masalalarining turli sohalarda qo'llanilishi:

1. Iqtisodiyot va logistika. Iqtisodiyot va logistika sohasida transport masalalari mahsulot va xomashyolarni optimal yetkazib berish tizimlarini yaratishga yordam beradi. Masalan, Amazon va Alibaba kompaniyalari logistika jarayonlarini sun'iy intellekt yordamida optimallashtirib, mahsulotlarni eng qisqa yo'l orqali yetkazib berish tizimini yaratgan.

2. Shaharsozlik va transport tizimi. Shaharlarning transport infratuzilmasini optimallashtirish katta ahamiyatga ega. Bu jarayonda yo'l harakati oqimini samarali boshqarish, tirbandliklarni kamaytirish va ekologik tozalikka e'tibor beriladi. Masalan, Singapur shahrida aqlli transport tizimi yo'l harakati oqimini tahlil qilib, real vaqt rejimida tirbandliklarni kamaytirishga yordam beradi.

3. Energetika sektori. Elektr energiyasini ishlab chiqarish va iste'mol qilish o'rtasidagi balansni optimallashtirishda transport masalasi asosida optimallashtirilgan yechimlar topiladi. Masalan, bir necha elektr stantsiyalaridan turli shaharlarga yoki sanoat korxonalariga energiya yetkazib berish uchun eng kam xarajat bilan taqsimlash zarur. Bunday masalalarda transport masalasi modelini qo'llash orqali energiya taqsimoti samarali boshqarilishi mumkin.

4. Sog'liqni saqlash tizimi. Sog'liqni saqlash tizimida tibbiy resurslar, dorilar va boshqa muhim materiallarni kasalxonalarga taqsimlashda transport masalasini yechish metodlari keng qo'llaniladi. Masalan, epidemiyalar yoki favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganida, tibbiy yordamni zarur hududlarga eng tez va samarali tarzda yetkazib berish uchun transport masalasi asosida optimallashtirish usullari qo'llaniladi.

5. Jamoat transporti va yo'lovchi tashish. Shaharlararo va ichki transport tizimlarini rejalashtirishda transport masalalari yordamida eng samarali yo'nalishlar va vaqtni optimallashtirish mumkin. Bu usul yordamida jamoat transportining harakati va yo'lovchi oqimlarini boshqarish yanada samarali va arzon bo'ladi.

6. Logistika va ta'minot zanjiri boshqaruvi. Transport masalasi ta'minot zanjiri boshqaruvida ham keng qo'llaniladi. Masalan, ishlab chiqarish korxonalariga xom ashyo yetkazib berishda yoki tayyor mahsulotlarni xaridorga yetkazishda transport masalasi yordamida eng qulay va iqtisodiy samarali yo'llar aniqlanadi.

7. Internet va telekommunikatsiya. Transport masalalari nafaqat fizik tashishda, balki raqamli ma'lumotlar uzatish tizimlarida ham ishlatiladi. Masalan, Google va Facebook ma'lumotlar markazlari ma'lumotlarni foydalanuvchilarga eng qisqa yo'nalish bo'yicha yetkazish uchun grafik nazariyasidan foydalanadi.

IV. XULOSA

Transport masalasi iqtisodiyotning turli sohalarida muhim ahamiyatga ega. Uning yordamida resurslar, mahsulotlar yoki xizmatlar optimal tarzda taqsimlanadi va harajatlar kamaytiriladi. Matematik programmalashtirish, ayniqsa, chiziqli dasturlash metodlari, bu masalalarni yechishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Hamma sohalarda, xususan logistika, energetika, sog'liqni saqlash, va jamoat transportida

transport masalalarini optimallashtirish orqali ko'plab iqtisodiy foyda olish mumkin. Shuningdek, zamonaviy iqtisodiyot, shaharsozlik, tibbiyot va telekommunikatsiya sohalarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning optimallashtirilishi samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Matematik modellash, algoritmik yondashuvlar va sun'iy intellekt texnologiyalari transport tizimlarini yanada rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, transport masalalarini hal qilish uchun qo'llaniladigan ilg'or usullar iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ekologik muammolarni kamaytirish va umumiy infratuzilmani yaxshilashga yordam beradi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va AI yechimlarining keng joriy etilishi kelajakda transport tizimlarining yanada rivojlanishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, transport masalasi zamonaviy iqtisodiyotda kompleks yondashuvni talab qiluvchi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Uni chuqur o'rganish va optimallashtirish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqish iqtisodiy samaradorlik va barqaror rivojlanishga erishishda hal qiluvchi omillardan biri bo'lib qolmoqda. Shu sababli, iqtisodchi-mutaxassislarni transport va logistika masalalarini matematik modellash va optimallashtirish usullari asosida hal qilishga yo'naltirish zamonaviy boshqaruv va biznes yuritishning ajralmas qismi sanaladi.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR TO'YXATI

1. Griva I., Stephen G. Linear and nonlinear optimization // – 2009. 766 p.
2. Кремер Н.Ш. Высшая математика для экономистов // Учебник. – ЮНИТИ-ДАНА. – 2010. – 479 с.
3. Татарникова О.В., Швед Е.В., Шершнева В.Г. Высшая математика для экономистов // Учебник. – Кнорус. – 2021. – 630 с.
4. Xashimov A.R., Sotvoldiyev A.I., Xujaniyozova G.S., Xolbozorov Q.X. Iqtisodchilar uchun matematika. 1-modul (chiziqli algebra asoslari va uning iqtisodiyotga tatbiqlari) // Darslik. 2022. T.: "Nihol-print" OK. 2022. 316 bet.
5. ХАШИМОВ А.Р., СОТВОЛДИЕВ А.И. Иқтисодий жараёнларни математик моделлаштиришнинг моҳияти ва усуллари // Молия илмий журналы. – 2021. – № 3. 98-105 бетлар.
6. Xidirov N.G., Sotvoldiyev A.I. Dinamik modellarni iqtisodiyotda qo'llanilishi. Science and education scientific journal // – 2022. – Vol. 3, – No. 3. – pp. 1-10.
7. Sotvoldiyev A.I., Yuldashev S.A. Matematik modellash va matematik model qurish metodlari // Pedagog respublika ilmiy jurnali. – 2023. – 5-son. 44-50 betlar.
8. Sotvoldiyev A.I. Mathematics of economic processes nature and methods of modeling. Science and education scientific journal // – 2023. – Vol. 4, – No. 3. – pp. 829-835.
9. Sotvoldiyev A.I., Kamoldinov S.M. Iqtisodiy masalalarni chiziqli dasturlash masalasiga keltirish va simpleks usulda yechish. Wire Insights: Journal of Innovation Insights // – 2023. – Vol. 1, – Issue 7. – pp. 14-21.

10. Sotvoldiyev A.I., Chorshanbiyev A. Iqtisodiy jarayonlarning modellari: nazariy yondashuvlar va asoslashlar // “TADQIQOTLAR” jahon ilmiy-metodik jurnali. – 2024. – Vol. 49, – Issue 1. – pp. 67-76.

INVESTITSION KORXONALARNING IQTISODIY SALOHIYATINI OSHIRISH VA ULAR FAOLIYATINI QO‘LLAB-QUVVATLASHNING ISTIQBOLLI YO‘LLARI

Ergashev Alijon Hojimatovich,
PhD, dotsent,
Farg‘ona davlat universiteti,
alijon.ergashev@bk.ru,
+998906302100

Annotatsiya. Ushbu maqolada, investitsiya faoliyatining mamlakat iqtisodiyoti uchun muhimligi va korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tahlil qilinadi. Maqolada, investitsion korxonalarining salohiyatini oshirish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy, huquqiy, moliyaviy va infratuzilma sharoitlari keltiriladi. Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalar va boshqaruv uslublarining investitsiya faoliyatiga ta’siri, shuningdek, davlatning investitsiya muhiti va qo‘llab-quvvatlash siyosati muhokama qilinadi.

Bundan tashqari, maqolada investitsiya muhitini yaxshilash, xususiy va davlat sektorining hamkorligini rivojlantirish, korxonalarni yanada samarali boshqarish va ularga zarur moliyaviy resurslarni taqdim etishning ahamiyati ta’kidlanadi. Boshqa tomondan, istiqbolli tarmoqlarga, jumladan, yuqori texnologiyalar, qishloq xo‘jaligi, ekologik barqarorlik va raqamli iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishning afzalliklari keltirilgan. Maqolada investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish, korxonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va iqtisodiy salohiyatni oshirish uchun amalga oshirilishi kerak bo‘lgan kompleks chora-tadbirlar va strategiyalar taklif etiladi. Bu maqola investitsion faoliyatni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: инвестициялар, инновацион ёндашувлар, инвестицион фаолият, саноат корхоналари, иқтисодий салоҳият, реал сектор

I. KIRISH

Investitsion korxonalar iqtisodiyotning poydevorini tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlar bo‘lib, ularning samarali faoliyat yuritishi milliy rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash, investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularni qo‘llab-quvvatlash muhim masalalardan biridir.

Investitsion korxonalar har bir mamlakat iqtisodiy tizimining ajralmas qismidir. Ular nafaqat ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish, balki yangi ish o‘rinlarini yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shunday qilib, investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlatning iqtisodiy siyosatining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Bugungi global iqtisodiyotda investitsion faoliyatni muvaffaqiyatli boshqarish, yangi investitsiyalarni jalb qilish va ular orqali tarmoqlarni rivojlantirish mamlakatlarning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshiradi.

Investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish va faoliyatini qo‘llab-quvvatlashning istiqbolli yo‘llari mamlakatlar o‘rtasida nafaqat iqtisodiy barqarorlikni, balki ijtimoiy va ekologik barqaror rivojlanishni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, davlatning investitsiya siyosati, moliyaviy tizimni yaxshilash,

huquqiy infratuzilmani takomillashtirish va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish kabi omillarni hisobga olish zarur.

Ushbu maqolada investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llari, shuningdek, bu yo'llar orqali mamlakat iqtisodiyotining barqaror va samarali rivojlanishini ta'minlashga doir takliflar keltiriladi.

II. METODOLOGIYA

Jahonda turli mintaqalar iqtisodiyotini rivojlanishida investitsiyalarga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblik, investitsiyalar oqimining taraqqiy etgan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga yo'nalishi tendensiyalariga ega bo'lib bormoqda. Natijada rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning ulushi oshib bormoqda.

O'z navbatida, investitsiyalar samaradorligini oshirish bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjudligi investitsiya faoliyatini moliyaviy boshqarishni takomillashtirish zaruratini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri bo'lib qolmoqda. Xalqaro amaliyotda kompaniyalar tomonidan investitsion qarorlar qabul qilishda investitsion samaradorlikni baholash, baholash mexanizmini to'g'ri tanlay olish, investitsion loyihalarni boshqarishga alohida e'tibor berilgan. Kompaniyalar kapital tuzilmasini optimal shakllantirish, kapital bahosini minimallashtirish hamda moliyaviy barqarorlikni belgilangan normativlar asosida ta'minlash masalalarini kompleks tarzda o'rganilmaganligi va bu borada chuqur ilmiy-tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda. Shuningdek, investitsion faoliyat samaradorligini baholash mazkur yo'nalishda strategik boshqaruv jarayonini tashkil etish, investitsion risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish dolzarb masalalar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida «...iqtisodiy o'sishga, avvalo, raqobatdosh sanoat zanjirlarini yaratish hamda bunday loyihalarga investitsiyalarni ko'paytirish orqali erishiladi» ... «Shu bilan birga, investitsiya siyosatini yuritishda davlat ishtirokini pasaytirib, xususiy va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ulushini oshirish kerak», - deb ta'kidlanishi masalaga yanada oydinlik kiritadi. [2] Chunki iqtisodiy o'sishga investitsiyalar orqali erishish hamda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ulushini oshirishda mamlakat va uning hududlarida investitsion muhit jozibadorligini yanada yaxshilash hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu esa, o'z navbatida, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda hududiy investitsiya siyosati va uni takomillashtirish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilishi zarurligini ko'rsatadi.

Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llarini tahlil qilishda turli metodologik yondashuvlardan foydalanilgan. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Tahliliy-metodologik yondashuv. Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning turli jihatlarini tizimli tahlil asosida o'rganiladi. Bu yondashuv orqali investitsiya faoliyatining ta'sirini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish kontekstida tahlil qilish, asosiy muammolarni aniqlash va ularni hal qilish bo'yicha istiqbolli yo'llarni ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Tahliliy metod orqali investitsion korxonalarining iqtisodiy samaradorligi, investitsiya muhitining rivojlanishi va shu bilan bog'liq omillarni chuqur o'rganish rejalashtirilgan.

2. Komparativ tahlil. Investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish bo'yicha mavjud tajribalarni solishtirish metodidan ham foydalaniladi. Bu metod orqali turli mamlakatlarning investitsiya strategiyalari, ularning samaradorligi va o'zgarishlarni qabul qilishning darajasi tahlil qilinadi. Solishtirish orqali, o'zaro taqqoslanadigan omillar va usullar asosida, mamlakatlarga mos investitsion siyosat va amaliyotlar ishlab chiqiladi.

3. Statistik tahlil. Investitsion faoliyatning samaradorligini o'lchashda statistik metodlardan foydalaniladi. Investitsion korxonalarining daromadlari, ishlab chiqarish hajmi, eksport hajmi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida tahlil olib boriladi. Statistik tahlil yordamida investitsiyalarning iqtisodiy salohiyatga ta'siri va ularning o'sish sur'atlari aniqlanadi. Shu bilan birga, investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirishga olib keluvchi omillarni aniqlash uchun ma'lumotlar to'plami yig'iladi.

4. Ekspert baholash metodlari. Maqolada ekspertlar va soha mutaxassislarining fikrlari ham e'tiborga olinadi. Ekspert baholash metodlari orqali investitsion korxonalarining rivojlanishidagi asosiy muammolar va istiqbolli yo'llar aniqlanadi. Bu metod korxonalar va davlat organlari o'rtasida samarali hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

5. Prognozlash metodlari. Investitsiya faoliyatining kelgusi rivojlanishini prognozlash uchun matematik modelash va analitik metodlardan foydalaniladi. Ushbu metodlar investitsion korxonalarining salohiyatini oshirish bo'yicha qabul qilinadigan chora-tadbirlarning ijobiy va salbiy ta'sirlarini oldindan prognozlashga yordam beradi. Prognozlar orqali, investitsiya muhitining o'zgarishlariga qanday moslashish kerakligini aniqlash mumkin.

III. ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsion korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlar ko'plab nazariy va amaliy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ushbu adabiyotlar sharhi orqali, investitsion korxonalarining samarali faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan asosiy omillar va istiqbolli yo'llar tahlil qilinadi.

Investitsion korxonalarining samarali faoliyatini ta'minlashda investitsiya muhitining barqarorligi muhim ahamiyatga ega. Aghion P. va Howitt P. (2009) o'zlarining ilmiy ishlarida innovatsiyalarni rivojlantirish orqali investitsiyalarni jalb qilishning ahamiyatini ta'kidlaydilar [4]. Ularning fikricha, innovatsiyalar va texnologik yangiliklar orqali investitsiyalarni oshirish korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirishning asosiy mexanizmidir. Shuningdek, Samuelson P.A. va Nordhaus W.D. (2010) investitsiya siyosatining barqarorligini ta'minlash, shuningdek, yuridik va moliyaviy tizimlarni mustahkamlash orqali investitsiyalarni samarali yo'naltirish zarurligini ko'rsatadilar. [15]

O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida investitsiya muhiti va investitsiya siyosati alohida o'rin tutadi. Raxmonov B.A. (2017) o'zining "Investitsiya va innovatsiyalar" asarida investitsiya muhiti va uning iqtisodiyotga ta'siri haqida batafsil

ma'lumot beradi. Raxmonov investitsion muhitning rivojlanishini davlat siyosatiga alohida e'tibor qaratish orqali kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi. [12] Uning fikricha, yuridik, moliyaviy va boshqaruv tizimlarining barqarorligi investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

Rosenbaum M. va Pearl J. (2009) investitsion korxonalarga mablag' jalb qilishda moliyaviy va huquqiy tizimning ahamiyatini ko'rsatadilar. Ularning fikricha, samarali investitsiya strategiyalari uchun soliq imtiyozlari va boshqa moliyaviy rag'batlantirishlar muhim omil bo'lib xizmat qiladi. [13] Brealey R.A., Myers S.C., va Allen F. (2011) investitsiya qarorlarini qabul qilish jarayonini moliyaviy va huquqiy tizimlar bilan moslashtirishni tavsiya qiladilar. [5] Bu esa, o'z navbatida, investitsiyalarni yanada samarali va xavfsiz yo'naltirishga imkon beradi.

Abdurahmonov S.A. (2013) o'zining "Investitsiyalarni boshqarish" asarida investitsiyalarning samarali boshqaruvi uchun zarur bo'lgan huquqiy va moliyaviy asoslarni tahlil qiladi. [3] U investitsiyalarni samarali yo'naltirish va boshqarish uchun shaffof yuridik muhit va soliq imtiyozlarini taqdim etishni taklif qiladi. Muallif investitsion korxonalarining faoliyatini qo'llab-quvvatlashda moliyaviy tizimni takomillashtirish va yangi iqtisodiy mexanizmlar yaratish zarurligini ta'kidlaydi.

Schumpeter J.A. (1942) o'zining mashhur "Ijodiy Buhron" asarida iqtisodiy salohiyatni oshirishda innovatsiyalar va texnologik rivojlanishning o'rini ta'kidlaydi. [20] Innovatsion jarayonlar orqali yangi texnologiyalarni joriy etish nafaqat ishlab chiqarishni optimallashtirish, balki iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Porter M.E. (1990) investitsiya strategiyalarini shakllantirishda raqobatbardoshlikni kuchaytirishga yo'naltirilgan innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash zarurligini aytadi. [11] U yuqori texnologiyalar va ilmiy ishlanmalarga sarmoya kiritishni, o'z navbatida, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun zarur deb hisoblaydi.

Toshpulatov N.S. (2015) "Innovatsion iqtisodiyot va investitsiyalar" asarida texnologik rivojlanish va innovatsiyalar orqali investitsiyalarni oshirishning ahamiyatini ko'rsatadi. [17] U innovatsion jarayonlarni rivojlantirish orqali investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkoniyatlarini o'rganadi. Uning fikricha, texnologik yangiliklar va innovatsion tashabbuslar orqali korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirishga erishish mumkin.

Yashil iqtisodiyot va ekologik barqarorlik masalalari so'nggi yillarda investitsion strategiyalarni shakllantirishda muhim o'rin egalladi. Stern N. (2007) ekologik o'zgarishlarni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun investitsiyalarni yashil texnologiyalar va energiya samaradorligini oshirishga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi. [16] Unga ko'ra, ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish, o'z navbatida, investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Yashil iqtisodiyot va ekologik barqarorlik masalalari ham bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyotida muhim o'rin egallaydi. Mirkhonov A.A. (2019) "Ekologik investitsiyalar va barqaror rivojlanish" asarida ekologik toza texnologiyalarga investitsiyalarni jalb qilish zarurligini ta'kidlaydi. [9] Mirkhonov ekologik barqaror rivojlanish uchun yashil texnologiyalarga bo'lgan talabni oshirish va atrof-muhitni

muhofaza qilishga qaratilgan investitsiyalarga alohida e'tibor berish zarurligini ta'kidlashadi.

Zengler T. (2004) investitsion tarmoqlarni diversifikatsiya qilish, ya'ni yangi va istiqbolli tarmoqlarga investitsiyalarni yo'naltirishning ahamiyatini ta'kidlaydi. [6] Bu yondashuv mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlaydi va iqtisodiy risklarni kamaytiradi. Shuningdek, Krugman P. (1991) global iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirish uchun yuqori texnologiyali tarmoqlarga sarmoya kiritish zarurligini aytadi. [7] Bu fikrlarni D.C. (1990) o'zining institutsional nazariyasida qo'llab-quvvatlaydi, chunki u davlatning investitsiya infratuzilmasini kuchaytirish va innovatsion tizimlarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. [10].

Xolmatov M.Sh. (2018) "Investitsiyalar va iqtisodiy diversifikatsiya" asarida investitsion tarmoqlarni diversifikatsiya qilish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. [18] Xolmatov, ayniqsa, O'zbekistonning qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlarida investitsion tarmoqlarni kengaytirish va yangilarini rivojlantirishni o'rganadi. Uning fikriga ko'ra, tarmoqlarni diversifikatsiya qilish mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlaydi va yangi ish o'rinlarini yaratadi.

Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llari turli jihatlarni, jumladan, innovatsiyalarni rivojlantirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash, moliyaviy va huquqiy tizimni mustahkamlash, va investitsion tarmoqlarni diversifikatsiya qilishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, investitsion siyosatning barqarorligi va yuridik infratuzilmaning mustahkamligi ham muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi adabiyotlarda ko'rsatilganidek, investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llari O'zbekistonda moliyaviy va huquqiy tizimlarni takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va investitsion tarmoqlarni diversifikatsiya qilishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish va barqaror o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Adabiyotlar orqali investitsion korxonalarning samarali faoliyatini ta'minlash uchun kompleks yondashuv zarurligi ko'rsatilgan.

IV. NATIJALAR

Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun avvalo, moliyaviy tizimni mustahkamlash zarur. Xususiy va davlat sektorlari o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish, investitsiyalarga qulay soliq imtiyozlari va kredit shart-sharoitlarini yaratish, xususiy sektorga moliyaviy resurslarni taqdim etish lozim. Shuningdek, investitsiyalarni jalb qilish uchun huquqiy tizimni takomillashtirish, shaffoflikni oshirish, va qonunlarning zamon talablariga moslashishi talab etiladi.

Investitsion korxonalarning samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish katta ahamiyatga ega. [19] Raqqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va avtomatlashtirish tizimlari ishlab chiqarishni yanada samarali qilish imkoniyatini yaratadi. Innovatsiyalarni rivojlantirish uchun ilmiy tadqiqotlar va texnologik startaplar uchun qo'llab-quvvatlash dasturlarini yaratish muhimdir. Bu

orqali korxonalar nafaqat milliy, balki xalqaro bozorga ham muvaffaqiyatli kirish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Bugungi kunda ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyotga o'tish investitsion strategiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Investitsiya faoliyatini ekologik jihatdan toza texnologiyalar va energiya samaradorligini oshirishga yo'naltirish, shuningdek, tabiiy resurslarni iqtisodiy foyda olish bilan muvozanatlashgan holda boshqarish zarur. Bu yo'nalish, nafaqat iqtisodiy o'sish, balki jamiyatning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi.

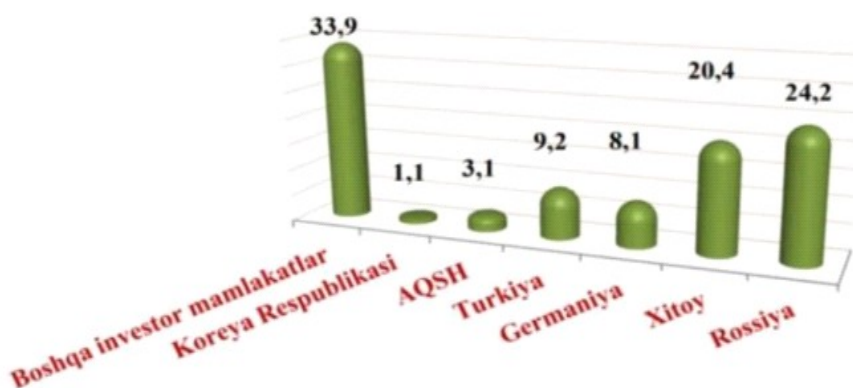
Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun yangi va istiqbolli tarmoqlarga investitsiyalarni jalb qilish zarur. Yuqori texnologiyalar, qishloq xo'jaligi, ekologik barqarorlik va raqamli iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish orqali nafaqat yangi ish o'rinlari yaratish, balki mamlakatni global raqobatda kuchaytirish mumkin. Bu borada, davlat tomonidan investitsiya infratuzilmasini rivojlantirish va innovatsion tizimlarni yaratish muhim o'rin tutadi.

Buguni kunda jahon amaliyotida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning turli shakllari mavjud bo'lib, eng ommabop shakllari sifatida: xorijiy sarmoya ishtirokida korxonalar tashkil qilish; mutlaq boshqa davlatga tegishli sarmoya asosida korxonalar ochish; erkin yoki maxsus iqtisodiy zonalar va offshor zonalarini tashkil qilish va ular faoliyatini rivojlantirish; mamlakat rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarni olish; konsortsium, kontsessiya va alyanslar; xalqaro lizingni rivojlantirish; yer va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini olish; barcha turdagi mulkiy va nomulkiy huquqlarini olish; xalqaro franchayzingni rivojlantirish; davlatxususiy sherikligini rivojlantirish, maxsus investitsiya dasturlarini joriy qilish va hkz.

Aytish lozimki, bevosita xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb qilish ilg'or ishlab chiqarishni zamonaviy, yangi uskuna, texnologiya bilan jihozlash, nou-xau va malakaviy ishchi kuchiga ega bo'lish, ish tajribasini o'rganish, yangi ish joylarini tashkil qilish, mahalliy bozorni sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, eksport salohiyatini oshirish, milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi imkoniyatlarini beradi. Shuning uchun ham mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish va xorijiy investorlarni qo'llab-quvvatlash bir qator islohatlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Istiqlol yillarida O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali zamonaviy texnologiyalar asosida tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalarni tashkil etish bilan bevosita bog'liq bo'lgan uzoq muddatli kapital qo'yilmalar uchun barcha qulay shart-sharoitlar yaratildi. Shu bilan birgalikda, iqtisodiy islohotlar davrida investitsion va tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslari takomillashib bormoqda.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq, 2018 yil 1 sentyabrdan xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar ustav fondidagi xorijiy investitsiyalar ulushining eng kam miqdori 30 foizdan 15 foizga kamaytirildi hamda shu turdagi korxonalar ustav fondining eng kam miqdori 600 mln. so'mdan 400 mln. so'mgacha kamaytirildi. [1]

Bunday holat mamlakatda qo'shma korxonalar sonining ko'payishiga imkon yaratdi. Biroq, ushbu davrgacha xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar ustav fondidagi xorijiy investitsiyalar ulushining eng kam miqdori 30 foiz qilib belgilanganligi xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko'lamiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

3.9-rasm. Investor mamlakatlar bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, jamga nisbatan foizda [8]

Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalarning asosiy qismi ya'ni 61,9 foiz i to'rtta investor mamlakat hissasiga to'g'ri keladi: Rossiya - 24,2 foiz, Xitoy - 20,4 foiz, Germaniya - 8,1 foiz va Turkiya - 9,2 foizni tashkil etgan. Investitsion siyosat birinchi navbatda investitsion muhitning sub'yektiv tashkil etuvchilariga ta'sir etadi. Investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan investitsion siyosat yo'nalishlari ichida quyidagilarni alohida ko'rsatish lozim:

- mamlakat va chet el investorlari uchun qulay mexanizm yaratish;
- kapital mablag'lar samaradorligini oshirish;
- investitsion faoliyat bilan shug'ullanishdagi risk darajasini minimallashtirish.

Investitsion siyosat oxir-oqibatda mamlakatni barqaror ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi hamda aholi turmush darjasini oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Darhaqiqat, xorijiy investorning keyingi qiziqishlari qo'yilgan kapitalning qoplanish muddati, investitsiyalarning kapitallashuv jarayonlari, tomonlar ulushlari va foydaning bo'linishi, shuningdek, mamlakatdagi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining kechishi va bunga xalqaro tashkilotlarning munosabatlari masalalariga e'tibor qaratiladi.

Investitsion korxonalarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlashning istiqbolli yo'llari mamlakat iqtisodiyotini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Moliyaviy va huquqiy tizimni takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ekologik barqarorlikka e'tibor qaratish va yangi tarmoqlarga investitsiyalarni jalb qilish orqali investitsion korxonalarning samaradorligini oshirish mumkin. Shu tarzda amalga oshirilgan chora-tadbirlar, mamlakatning iqtisodiy mustahkamligini ta'minlab, xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshiradi.

V. MUHOKAMA

Davlat investitsiya siyosati quyidagi tarkibiy tuzilishga ega bo'lib, o'z ichiga quyidagi strategik tadbirlarni qamrab oladi:

- davlatning muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarini prognozlashtirish;
- iqtisodiyot tarmoqlarida moliyaviy siyosatni belgilash;
- davlat va investor o'rtasidagi munosabatlarni me'yoriy tartibga solish;
- investitsion tovarlarni xarib qilish bo'icha davlat byurtmalarini shakllantirish.

Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmlari uyidagilarni o'zida aks ettiradi [14]:

1. Muayyan maqsadga erishishga qaratilgan yo'l xaritasi (investitsiya faoliyatida yechimini kutayotgan boshqaruv vazifalari). Investitsiya siyosatini amalga oshirish muddatlarini, mas'ullarini, moliyalashtirish manbalari va usullarini o'zida aks ettiruvchi kontseptsiyalar ishlab chiqish.

2. Investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi muayyan hokimiyat organlarini belgilab olish. Shuningdek, investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi mas'ul organlarning o'zaro munosabat tartiblari va vakolatlarini belgilash.

3. Investitsiya siyosati vazifalarini amalga oshirish uchun muljallangan davlat resurslari hajmini belgilash. Investitsiyalarni jalb qilish uchun qo'lay investitsion mo'hiyatini shakllantirish (investitsion bozorni ta'minlash uchun infrastrukturani yaratish).

4. Investitsiya siyosatini amalga oshirish yuzasidan nazoratlar o'tkazish.

5. Davlat va mahalliy byudjetdan foydalanish qoidalarini o'zida aks ettiruvchi zarur bo'lgan normativ-huquqiy bazani yaratish.

Umuman olganda, O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik sub'yektlari standart soliq rejimi yoki maxsus soliq rejimi bo'yicha soliq to'laydilar.

Standart soliq rejimi soliq turlarini to'lashni nazarda tutadi, jumladan:

1. Korporativ daromad solig'i (KDS), shu jumladan ushlab qolinadigan soliq;

2. Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), shu jumladan import qilingan tovarlarga xizmatlar uchun QQS;

3. Shaxsiy daromad solig'i (ShDS);

4. Ijtimoiy soliq (IS);

5. Mol-mulk solig'i;

6. Yer solig'i;

7. Suvdan foydalanish solig'i;

8. Aksiz solig'i;

9. Yer osti boyliklaridan foydalanishga solinadigan soliq.

Tegishli qonun hujjatlarida ayrim majburiyatlar va to'lovlar ham belgilanishi mumkin. Soliq kodeksining 21-bo'limiga binoan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilgan holda tashkil etilgan va tovarlar (xizmatlar) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslarga yer solig'i, mulk solig'i va suvdan foydalanish solig'idan ozod qilish shaklidagi soliq imtiyozlari beriladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etuvchi sub'yektlarga ma'lum muddatga soliq imtiyozlari beriladi, ular investitsiyalar miqdoriga qarab o'zgaradi: 300 000 AQSh dollaridan 3 mln AQSh dollarigacha - 3 yil muddatga; 3 million dollardan ortiq 10 million dollargacha - 5 yil muddatga; 10 million AQSh dollaridan ortiq - 7 yil muddatga.

Yuqoridagi soliq imtiyozlari quyidagi shartlar cheklanmagan holda beriladi: korxonalar tasdiqlangan ro'yxat bo'yicha (<https://www.lex.uz/acts/561818>) mahsulot ishlab chiqarishga yoki ayrim sohalarda xizmatlarga ishlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'lishi kerak; korxonalar Toshkent viloyati va Toshkent shahridan tashqari,

O'zbekistonning istalgan shahar yoki qishloq aholi punktlarida joylashgan (sayohat va chiqindilarni qayta ishlash xizmatlarini ko'rsatuvchi kompaniyalar bundan mustasno); O'zbekiston Respublikasi bunday xorijiy investitsiyalar uchun suveren kafolatlar bermaydi; yuridik shaxslarning ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) xorijiy ishtirokchilarning ulushi kamida 33 foizni, aktsiyadorlik jamiyatlari uchun esa 15 foizdan kam emas; investitsiyalar qattiq valyutada yoki yangi zamonaviy texnologik uskunalarda amalga oshirilishi kerak va tegishli soliq tejashining kamida 50% korxonalarni yanada rivojlantirish uchun qayta investitsiya qilinishi kerak.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxona soliq qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa soliq imtiyozlaridan foydalanish huquqiga ega. Yangi Soliq kodeksida soliq imtiyozlari odatda faqat Soliq kodeksi bilan ta'minlanishi ko'zda tutilgan. Biroq, QQS, aktsiz va yer osti boyliklaridan tashqari ayrim soliqlar bo'yicha imtiyozlar O'zbekiston Prezidenti tomonidan faqat belgilangan soliq stavkasini pasaytirish shaklida berilishi mumkin, lekin 50% dan oshmasligi kerak. Yangi Soliq kodeksi, shuningdek, soliq imtiyozlarini individuallashtirish mumkin emasligini aniq ko'rsatib turibdi (ilgari yirik investitsiya loyihalariga individual soliq imtiyozlari berilardi). Soliq kodeksining 75-moddasida belgilanganidek, ayrim soliqlar bo'yicha soliq imtiyozlari, QQS bundan mustasno, ishlab chiqarilgan va sotilgan tovarlar uchun aktsiz solig'i, yer osti boyliklaridan foydalanish solig'i O'zbekiston Prezidentining qarorlari bilan faqat stavkalarni pasaytirish shaklida berilishi mumkin. (50%gacha) 3 yildan oshmagan muddatga. Qo'shimcha soliq imtiyozlari xorijiy investor tomonidan O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan tuzilgan O'zbekistonning investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonuniga muvofiq tuzilgan Investitsiya shartnomasi bo'yicha berilishi mumkin.

Bundan tashqari, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etuvchi sub'yektlar va boshqalar uchun ma'lum soliq imtiyozlarini berishni nazarda tutuvchi maxsus soliq rejimi mavjud.

VI. XULOSALAR

So'nggi yillarda tashqi savdo sohasida eksport salohiyatini kuchaytirish, bojxona ma'muriyatchiligini takomillashtirish, shuningdek, tadbirkorlik sub'yektlarini tashqi savdo faoliyatini rag'batlantirishning samarali tizimini yaratishga qaratilgan bir qator tarkibiy islohotlar amalga oshirildi. Shunday qilib, mahalliy mahsulotlar eksportini rag'batlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 24 maydagi qaroriga muvofiq, eksportdan oldingi kreditlar bo'yicha foizli xarajatlarni qoplash uchun eksport qiluvchi korxonalarga subsidiyalar va kompensatsiyalar beriladi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan Qarorga muvofiq, hisobot davri oxirida tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotishdan tushgan umumiy daromadga tayyor mahsulot eksportining ulushi 50 foizdan ortiq bo'lgan yuridik shaxslar, shu jumladan Komissar (agent) orqali, iltimosiga binoan, ishlab chiqarishda ishlatiladigan xom ashyo, butlovchi buyumlar va materiallarni import qilish uchun bojxona deklaratsiyasi qabul

qilingan kundan boshlab 120 kungacha qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashni kechiktirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda PKM-826-sonli qarori (<https://lex.uz/docs/5201216>) Investitsiyalar vazirligi huzuridagi Eksportni ilgari surish agentligining moddiy yordam berish tartibini tasdiqladi. Tashqi savdo eksportchi tashkilotlarga mamlakatda ham, chet elda ham xalqaro standartlashtirish va sertifikatlashtirish tizimini joriy etish, milliy mahsulotlarni xorijiy vakolatli organlarda ro'yxatdan o'tkazish, ko'rgazma stendlarini yaratish hamda xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda, taqdimotlarda ishtirok etish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash uchun reklama kampaniyalari, shu jumladan an'anaviy reklama va xalqaro tanlov va tanlovlarda ishtirok etish.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha xalqaro tajribalarga tayangan holda jadallashtirilgan investitsiya siyosatini yuritgan holda mamlakatimiz investitsion jozibadorlikni oshirish hamda xorijiy investorlarni mamlakatimizdagi faoliyatini qo'llab-quvvatlash kerak. Shuningdek, mamlakatimizda biznes yuritish uchun yaratigan shart-sharoitlar va huquqiy kafolatlar to'g'risida xorijiy investorlarni keng xabardor qilish maqsadida xalqaro anjumanlar va investitsion forumlar tashkil etishni jadallashtirish zarur. Ushbu maqsadda videoroliklar tayyorlash, maxsus iqtisodiy zonalarini tashkil etish ishlarini yanada jadallashtirish, ushbu zonalarga yirik strategik investorlarni jalb qilish, O'zbekistonning xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini mustahkamlash talab etiladi [14].

O'zbekistonning investitsion siyosati, fikrimizcha quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak:

- respublika qonunchiligi kamchiliklarini bartaraf etishga;
- davlatning investitsion siyosati noizchilligini tekislashga;
- ortiqcha ishchi kuchiga ega bo'lgan hududlarga investitsiyalarning ko'plab to'planishiga qulay shart-sharoit yaratadigan investitsion muhitni shakllantirishga;
- ijtimoiy masalalarni hal etishga;
- hududlardagi infratuzilmani rivojlantirishga.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya salohiyatini oshirish uchun viloyat hududlarining har biriga investitsiyalarni jalb qilish, investitsiya kiritish istagida bo'lgan tadbirkorlik subyektlari uchun istiqbolli loyiha takliflarini taqdim etish, sifatli loyihalarni ishlab chiqish va ijrosini tizimli ta'minlash, xorijiy sheriklar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik qilish, investorlar faoliyati uchun qulay shart-sharoit yaratib berish, investitsiyalarni jalb qilishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish kerak bo'ladi. Yildan-yilga yurtimizdagi investitsion muhitning yaxshilanayotganligi hamda aholining daromadlari oshgayotganligini yuqoridagi raqamlardan ham ko'rishimiz mumkin.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida investitsiya jarayonlarini tartibga solish yo'nalishi va taqsimlanishini to'g'ri aniqlashning iqtisodiy asoslarini yaratish, ishlab chiqilgan siyosatni amalga oshirishga imkon yaratuvchi shart-sharoitni ta'minlash investitsiya siyosatining muhim vazifalaridan biri bo'lib, iqtisodiy o'sishga aynan shu yo'l bilan erishish mumkin.

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 1 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash choratadbirlari to'g'risida"gi PF-5495-sonli Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 29.12.2020. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
3. Abdurahmonov S.A. Investitsiyalarni boshqarish. Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsiyalar, 2013
4. Aghion P., & Howitt P. The Economics of Growth. Cambridge, MA: MIT Press. 2009.
5. Brealey R.A., Myers S.C., & Allen F. Principles of Corporate Finance (10th ed.). New York: McGraw-Hill. 2011
6. Zengler T. The Case for Diversification of Investment Sectors. New York: Economic Press. 2004
7. Krugman P. Geography and Trade. Cambridge: MIT Press. 1991
8. Maxmudov S.B. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning noan'anaviy usullarini takomillashtirish. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy jurnali. №5, oktyabr, 2020 yil. 2 bet
9. Mirkhonov A.A. Ekologik investitsiyalar va barqaror rivojlanish. Toshkent: Iqtisodiyot. 2019
10. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press. 1990
11. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press. 1990
12. Raxmonov B.A. Investitsiya va innovatsiyalar. Toshkent: Iqtisodiyot. 2017
13. Rosenbaum M., & Pearl J. Causality: Models, Reasoning, and Inference (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 2009
14. Rustamov D. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarning boshqaruv tizimini takomillashtirish usullari. Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies Hosted online from Paris, France. 19 th January, 2023, Website: econferenceseries.com
15. Samuelson P.A., & Nordhaus W.D. Economics (19th ed.). New York: McGraw-Hill. 2010
16. Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge: Cambridge University Press. 2007
17. Toshpulatov N.S. Innovatsion iqtisodiyot va investitsiyalar. Toshkent: Iqtisodiyot. 2015
18. Xolmatov M.Sh. Investitsiyalar va iqtisodiy diversifikatsiya. Toshkent: Iqtisodiyot. 2018
19. Эргашев А.Х. Приоритетные направления повышения роли инвестиций в реализации и модернизации комплексной программы промышленного развития страны. Тенденции развития мировой торговли в XXI веке, (2019). (pp. 424-427).

20. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper & Row. 1942

XORIJIY KAPITALNI JALB QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY VA HUQUQIY MEXANIZMLARI

Kenjayev Ikrom Ergashboyevich

PhD, dotsent

University of Bussines and Science

"Yashil iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti

ikromk@mail.ru

+998902605794

Annotatsiya: Maqolada xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning iqtisodiy va huquqiy mexanizmi ishtirokchilar faoliyati bayon etilgan. Xorijiy kapitalni jalb qilish va ulardan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy mexanizmi darajalari yoritilgan. O'zbekistonda xorijiy investorlarga qo'yiladigan talablarni yengillashtirishning tashkiliy-huquqiy asoslari ko'rsatilgan. Mamlakatda tashkil etilgan investitsiya faoliyatini rag'batlantirish va investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar tahlil qilingan. Bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotiga yetarlicha xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning zaruriy sharti bu faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning mukammal Qonunchilik bazasi va tegishli normativ-huquqiy hujjatlarni amalda joriy etishga asoslangan yuqori darajadagi investitsion jozibadorlikka alohida urg'u berilgan. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish maqsadida dunyo mamlakatlari xorijiy va ichki investitsiyalarning sub'ektlari, turlari, shakllari va jarayonlariga tabaqalashtirilgan yondashuvlar asoslangan.

Kalit so'zlar: investitsiya, mexanizm, davlat, investor, mahalliy, xorijiy.

I. KIRISH

Investitsion davlat va xorijiy investor o'rtasida o'zaro manfaatli investitsiya hamkorligini barpo etishning asosiy masalasi munosabatlarning shaffofligi va oldindan ko'rsatilishi, shuningdek tomonlarning asosiy ehtiyojlari va maqsadlarini anglash va qondirishdir. Davlat uchun budjetga qo'shimcha tushumlar va soliq solish uchun yangi obyektlarni yangi korxonalar va import qilinadigan mahsulotlar shaklida olish, o'z aholisi uchun yangi ish o'rinlari tashkil etish, davlat iqtisodiyotining ayrim tarmoqlarini rivojlantirish va boshqalar. Investor uchun bu investitsiyalardan maksimal foyda olish, investitsiyalarni qaytarish va investitsiya bilan bog'liq xavflarni minimallashtirishdir. Bunday o'zaro manfaatli investitsiya hamkorligiga investorlar uchun ham, davlat organlari uchun ham investitsiyalarni jalb qilish va boshqarish bo'yicha aniq, tushunarli, o'zgarmas va amalga oshiriladigan qoidalar va tartiblarni o'rnatish orqali erishiladi.

Dunyodagi deyarli barcha mamlakatlar, shu jumladan yetakchi donor davlatlar hali ham moliyaviy inqirozning oqibatlarini his qilishlarini hisobga olsak, «kuchli» «zaif» ga yordam faqat barcha mumkin bo'lgan xatarlarni hisobga olgan holda investitsiya muhitini sinchkovlik bilan tahlil qilgandan keyingina amalga oshirilishini yodda tutish kerak. Shu bilan birga, xatarlar qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya muhiti qanchalik noaniq bo'lsa, investitsiya shartlari shunchalik qiyin bo'ladi. Shu sababli, zamonaviy rivojlanish sharoitida, birinchi navbatda, mamlakat taraqqiyotini barqarorlashtirish bo'yicha uzoq muddatli dasturni ishlab chiqish va amalga oshirishni boshlash kerak, bu yerda asosiy yo'nalish milliy manfaatlarni hisobga olgan holda,

mamlakatga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samarali mexanizmini shakllantirishni ta'minlashi kerak bo'lgan muvozanatli investitsiya siyosatini aniqlash kerak. Shuni yodda tutish kerakki, har qanday uzoq muddatli dastur ma'lum vaqt oralig'ida o'zgarishi mumkin bo'lgan bir qator turli xil parametrlarga ega, bu iqtisodiy hisob-kitoblarni amalga oshirish metodologiyasini boshqarishni va noaniqlik sharoitida boshqaruv qarorlarini qabul qilishni o'z ichiga oladi [1].

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Shuning uchun har bir mamlakat uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samarali mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha samarali siyosatni ishlab chiqish juda muhimdir. «Mexanizm» atamasining o'zi 1960-yillarning oxirida, post-sotsialistik mamlakatlarning ilmiy iqtisodiy asarlarida, tadqiqotchilar “iqtisodiy tizimning iqtisodiy mexanizmi” haqida suhbatni boshlaganlarida, ishlaydigan tizimning samarali va o'ziga xos harakatlantiruvchi kuchini ta'kidlab, mashhurlik cho'qqisiga chiqdi [2]. Chet tilidagi lug'at “mexanizm”ni har qanday hodisaning oraliq holatlari yoki jarayonlari to'plami sifatida belgilaydi [3]. Mashhur iqtisodchi L. I. Dmitrichenkoning fikricha, boshqaruv mexanizmi – bu ijtimoiy tashkilotning ikki quyi tizimi – boshqaruv va boshqarish o'rtasidagi o'zaro ta'sirning texnologoyalari, vositalari va usullari to'plamidir [4].

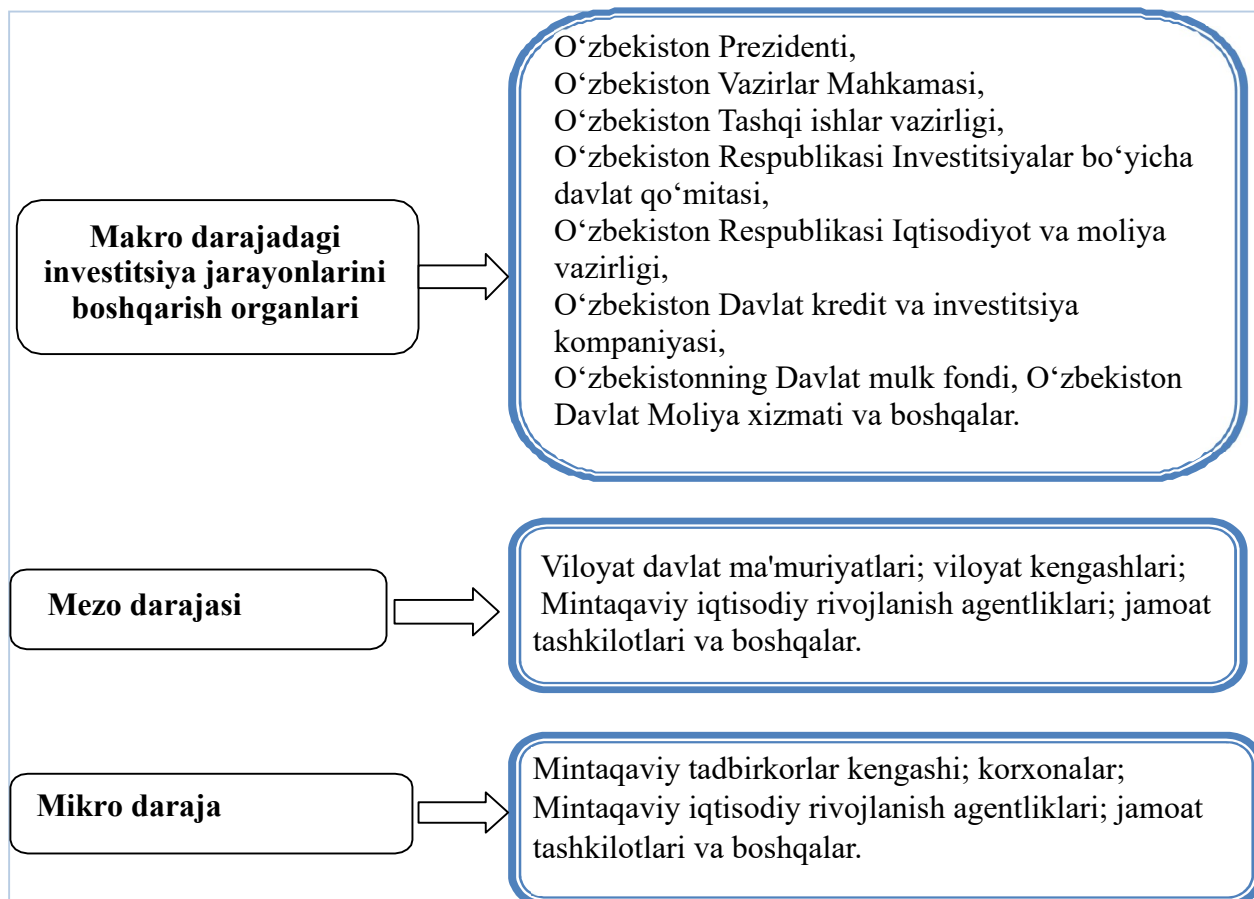
“Investitsiya salohiyati” atamasi bilan tez-tez ishlatiladigan “investitsion jozibadorlik” tushunchasini tahlil qilish alohida e'tiborni talab qiladi. Shunday qilib, tadqiqotchi N. Denisenkoning so'zlariga ko'ra, investitsion jozibadorlik ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatning barqaror umumiy iqtisodiy ta'sirini o'rnatishdir [5]. T. Melnik investitsion jozibadorlikni ma'lum bir investorning fikriga ko'ra individual ob'ektlarni investitsiyalashning afzalliklari va kamchiliklarining umumlashtirilgan xususiyati sifatida tavsiflaydi [6]. I. Karpul investitsion jozibadorlikni atrof-muhitning jozibadorligini belgilaydigan va mavjud shartlar va sharoitlardan foydalangan holda investitsiyalar soniga ta'sir ko'rsatadigan ob'ektiv imkoniyatlar va cheklovlar to'plami sifatida ko'rib chiqadi [7]. A. Goncharov ta'kidlashicha, investitsion jozibadorlik – bu investorlarning kapital qo'yimalarga qiziqishini ta'minlaydigan mavjud sharoitlar va omillar mezonlarining o'ziga xos integral to'plami [8]. A. Buchinskiy [9] investitsiya ob'ektlarining afzalliklari va kamchiliklarining integratsiyalashgan joriy xarakteristikasi sifatida qo'yidagicha ko'rib chiqadi. Uning fikricha, birgalikda ma'lum bir hududda investitsiyalarni joriy va istiqbolli davrda amalga oshirish imkoniyati va maqsadga muvofiqligini, investorlarning turli guruhlarining motivatsiyasini hisobga olgan holda o'rganadi. Bizning fikrimizcha, bu eng to'liq va aniq yondashuv.

III. NATIJALAR

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning iqtisodiy va huquqiy mexanizmi ishtirokchilar faoliyati shartlarini, mulkka bo'lgan munosabatni va ob'ektning mavjud tashkiliy-huquqiy shaklini xorijiy investitsiyalar bilan belgilaydigan chora-tadbirlar va vositalar to'plami sifatida qaraladi.

Ushbu mexanizm uch darajada shakllanadi va ishlaydi: makro darajada – investitsiya jarayonlarini shakllantirish va tartibga solish jarayonida markaziy

hokimiyat davlat organlarining harakatlari ko'rib chiqiladi; mezzo – mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosatini hisobga oladi va mikro darajada investor va har qanday resurs oluvchi korxona o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri o'zaro ta'sir mavjud (1-rasm).

1-rasm. Xorijiy kapitalni jalb qilish va ulardan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy mexanizmi darajalari

Shuni ta'kidlash kerakki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning iqtisodiy va huquqiy mexanizmini amalga oshirishning barcha darajalarida ushbu resurslarni davlat tomonidan boshqarish hal qiluvchi omil bo'lishi kerak. Bu xorijiy investitsiyalarni samarali jalb qilish va ulardan oqilona foydalanish maqsadida mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlar orqali tegishli hokimiyat organlari faoliyatiga qaratilgan Qonunchilik va ijro etuvchi tartibga solinadigan qonun ustuvorligi.

Hozirgi paytda mamlakatimizda investitsiya faoliyati, shu jumladan xorijiy investor faoliyati 2019 yil 9 dekabrda qabul qilingan "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinmoqda. Uning qabul qilinishi bilan unga qadar amalda bo'lgan 12 ta qonun hujjatlari o'z kuchini yo'qotdi va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishi bitta qonun hujjatida jamlandi. Mazkur Qonun bilan xorijiy investorlar uchun O'zbekistonda turli shakllarda investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyati yaratilgan.

Unga binoan O'zbekiston Respublikasida xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun ustav fondi miqdori kamida 400,0 mlrd. so'm

(qariyb 40,0 ming AQSh dollar) bo'lishi, umumiy ustav fondi miqdorida xorijiy yuridik shaxs ulushi kamida 15%ni tashkil etishi zarur.

IV. MUHOKAMA

"Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 19-moddasida belgilangan kafolatlarni qo'llash haqida xabar berish tartibi to'g'risidagi **nizomning 2-ilovasida** "O'zbekiston Respublikasi Hukumati bilan chet ellik investor o'rtasida investitsiya shartnomalarini tuzish, o'zgartirish kiritish, tugatish va amalga oshirish tartibi" to'g'risida nizom qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Hukumati bilan investitsiya shartnomasini tuzish va amalga oshirish sxemasi ushbu Nizomda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Ushbu Nizom Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tomonidan 10 million AQSH dollaridan ko'p bo'lmagan ekvivalentda chet el investitsiyasi ulushi bo'lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishda chet el investorlari bilan investitsiya shartnomalarini tuzish huquqiga nisbatan tatbiq etilmaydi. Bu esa mintaqaga jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmini soddalashtiradi.

O'zbekistonda xorijiy investorlarga qo'yiladigan qator talablarni yengillashtirildi. Bu Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi tomonidan ekspert va ilmiy doiralar vakillari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida ko'zda tutilgan. Jumladan, Qonunga muvofiq:

- investitsiyalar ulushining eng kichik miqdori 30 dan 15 foizgacha kamaytirilishi;
- xorijiy investitsiyali korxonalarda xorijiy yuridik shaxsning ishtirokchi sifatida majburiy ishtirok etishi talabini bekor qilish;
- xorijiy investitsiyalari bo'lgan korxonalar nizom jamg'armasining eng kichik miqdori 600 million so'mdan 400 million so'mgacha kamaytirilishi;
- xorijiy investitsiyali korxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun davlat boji miqdorini 3 marotabaga kamaytirish;
- aktsiyadorlik jamiyatining nizom jamg'armasi miqdorini 400 million so'm deb belgilash;
- O'zbekiston Respublikasiga investitsiya kiritilgan vaqtdagi o'rnatilgan eng kam ish haqi miqdorining 8500 barobaridagi miqdorda investitsiya kiritgan xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga xo'jalik sub'ektlari aktsiyalari va ulushlarini sotib olish ko'rinishidagi, shuningdek xorijiy korxona tashkil qilish, ko'p marotabali uch yillik viza olib, uning amal qilish muddatini O'zbekiston hududidan chiqish zaruratisiz cheklanmagan miqdorda uzaytirish imkoni bo'lgan huquqini berish ko'zda tutilgan.

Umuman olganda yangi Qonun quyidagi ijobiy o'zgarishlarni nazarda tutmoqda: to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyasi tushunchasiga aniq ta'rif berilganligi, chet ellik investorning hukumat kafolatlarisiz, tavakkalchilik sharoitlarida o'z mablag'lari yoki qarz mablag'lari hisobidan investitsiyalar (3-modda);

mahalliy va xorijiy investorlarning teng huquqliligi, chet el investitsiyalari uchun huquqiy rejim mahalliy investitsiyalar uchun huquqiy rejimdan noqulayroq bo'lishi mumkin emas (46-modda);

Davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog'liq holda, shuningdek, investorlarning va investitsiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarning kamsitilishiga yo'l qo'yilmasligini kafolatlaydi (15-modda);

mablag'larni erkin o'tkazish kafolatlari berilganligi (17-modda);

investitsiya faoliyatidagi qiymat munosabatlarining to'laqonli ravishda erkin bozor tamoyillariga o'tkazilganligi (14-modda).

"Boy jamiyat, raqobatbardosh iqtisodiyot, samarali davlat", bu investorlarni himoya qilishni yaxshilash, investitsiya muhitini yaxshilash, ayrim sektorlarning investitsion jozibadorligi, investitsiya imidjini yaxshilash uchun davlat vazifasini qo'yadi [10].

O'zbekistonda tashkil etilgan investitsiya faoliyatini rag'batlantirish va investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar va dasturlarning ushbu uzoq ro'yxati davom etishi mumkin edi...

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, uchta tushunchaning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish kerak: "investitsiya muhiti", "investitsion jozibadorlik" va "investitsiya salohiyati". Ushbu uchta tushunchaning ta'riflarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'xshashlik (lekin bir xillik emas) deb ataladigan narsalarga qaramay, bu tushunchalarning barchasi bir-biridan farq qiladi. Bizning fikrimizcha, ko'rib chiqilayotgan ta'riflar qanday bog'liqligi to'g'risida bunday umumiy xulosalar chiqarish mumkin. Shunday qilib, "investitsiya muhiti" tushunchasi investitsiyalarning jozibadorligi va investitsiya salohiyatiga nisbatan umumiydir va ularni o'z ta'rifida o'z ichiga oladi. "Investitsiya salohiyati" tushunchasi investitsiya ob'ekting yashirin imkoniyatlari sifatida qaralishi mumkin va "investitsiya jozibadorligi" potentsial investorning investitsiya muhitini sub'ektiv baholashni anglatadi.

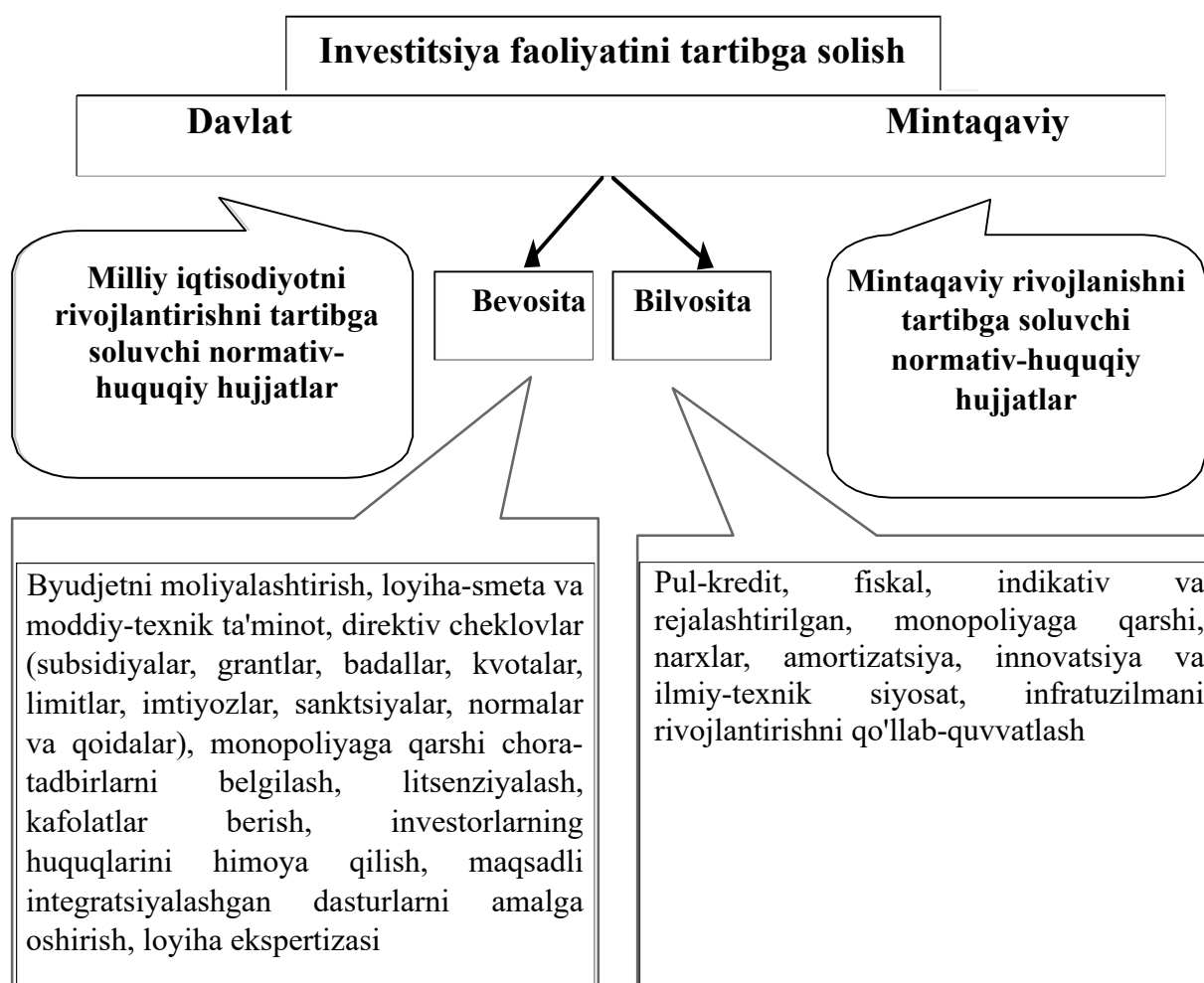
Bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotiga etarlicha xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning zaruriy sharti bu faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning mukammal Qonunchilik bazasi va tegishli normativ-huquqiy hujjatlarni amalda joriy etishga asoslangan yuqori darajadagi investitsion jozibadorlikka erishishdir.

Shunday qilib, investitsion jozibadorlik – bu rasmiylashtirilgan va norasmiy mezonlar majmuasini birlashtirgan va o'rganilayotgan potentsial investitsiya ob'ektiga kapital qo'yilmalarning maqsadga muvofiqligini tavsiflovchi ajralmas ko'rsatkich. Raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarsiz raqobatbardosh davlat haqida gapirish mumkin emas [11]. Ularni tavsiflovchi ushbu toifalar va parametrlar investorlar birinchi navbatda yo'naltiradigan qadriyatlar tizimini belgilaydi. Ushbu ko'rsatkichlarni har tomonlama tahlil qilish nafaqat investorga ma'lum bir mamlakat iqtisodiyotiga ma'lum bir resursni investitsiya qilish to'g'risida qaror qabul qilish, balki davlat rahbariyatiga individual boshqaruv qarorlarini qabul qilish va islohotlarni amalga oshirish tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarga qarash imkonini beradi.

Bugungi kunda investitsiyalar har qanday mamlakat rivojlanishining o'ziga xos ko'rsatkichidir. Milliy iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishi investitsiya faoliyatini tartibga solish orqali iqtisodiy vaziyatni boshqarishga asoslangan. Bu investitsiyalarni jalb qilish va ulardan foydalanish uchun qulay shart-sharoitlarni shakllantirishni, shuningdek har bir tashkiliy darajada investitsiya faoliyatini amalga oshirishdan maksimal samaradorlikka erishishni ta'minlaydigan investitsiya faoliyatini tartibga solishning eng maqbul boshqaruv mexanizmini ishlab chiqish zarurligini belgilaydi[12].

Yuqorida aytilganlarning barchasini tahlil qilib, "xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samarali mexanizmi" tushunchasining ta'rifini shakllantirish mumkin, uni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, ya'ni xorijiy investorlarning niyatlarini hisobga olishga asoslangan va tashqi investitsiya resurslarini mamlakatga kiritish uchun qulay investitsiya muhitini shakllantirishga qaratilgan usullar, metodlar va ta'sir o'tkazuvchilar sifatida talqin qilish kerak [13].

Davlatning investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish investitsiya faoliyatiga bevosita (ma'muriy-huquqiy) va bilvosita ta'sir ko'rsatish yo'li bilan amalga oshiriladi (2-rasm).

2-Rasm. Investitsiya faoliyatini tartibga solishda davlat ta'sirining dastaklari

Ushbu imtiyozlar dunyoning rivojlangan mamlakatlarida keng joriy etilganiga qaramay, ular O'zbekistonda bunday keng amalga oshirilmadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro amaliyot dunyoning boshqa mamlakatlaridan moliyaviy resurslarni jalb qilish mexanizmlari va vositalarining juda xilma-xilligini o'z ichiga oladi, bu sizga davlat darajasida ham, aniq korxonalar darajasida ham maqsadlarga erishishga imkon beradi. Moliyaviy resurslarni jalb qilishning eng keng tarqalgan mexanizmlari quyidagilar:

- xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi;
- xorijiy kreditlar olish;
- lizing asosida xorijiy uskunalar olish;
- kompensatsiya asosida kreditlar olish;
- konsessiyalar yoki mahsulotlarni taqsimlash to'g'risidagi shartnomalar asosida xorijiy kapitalni jalb qilish;
- tadbirkorlik shaklida chet el kapitalini chet el ishtirokining turli ulushlariga ega qo'shma korxonalar tashkil etish, shu jumladan xorijiy investorlarga aksiyalarni sotish yo'li bilan jalb etish;
- to'liq xorijiy kapitalga tegishli korxonalarni tashkil etish;
- yuridik shaxs tashkil etmasdan shartnoma asosida ishlab chiqarishni rivojlantirishda xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlik qilish;
- erkin iqtisodiy zonalarini yaratish, ularning harakati ma'lum hududlarga xorijiy kapitalni faolroq jalb qilishga qaratilgan [14].

Yuqorida aytib o'tilgan tahlillarni hisobga olgan holda, jozibador investitsiya muhitini yaratishda nafaqat xorijiy investitsiyalarni himoya qilish va rag'batlantirish to'g'risidagi qonunlar va kelishuvlarning soni va sifati, balki ushbu qonunlar va kelishuvlarni davlat organlari tomonidan to'g'ridan-to'g'ri qo'llash, shuningdek, investorning huquqlarini himoya qilishning samarali mexanizmlarini milliy darajada yaratish ham muhimdir.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish maqsadida dunyodagi har bir mamlakat xorijiy va ichki investitsiyalarning sub'ektlari, turlari, shakllari va jarayonlariga tabaqalashtirilgan yondashuvlarga asoslangan turli xil mexanizm va vositalardan foydalanishga intiladi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Investitsiya faoliyatini rag'batlantirish mexanizmlari va vositalari

Mexanizmlar	Vositalar
Moliyaviy va kredit imtiyozlari	- foizsiz kreditlar - imtiyozli kreditlar - investitsiya kafolatlari
Soliq imtiyozlari	- soliq stavkasi - boshqa mamlakatlar bilan soliq shartnomalarini qisqartirish - uskunalar va (yoki) xom ashyoni bojsiz olib kirish
Infratuzilmani ta'minlashni rag'batlantirish	- yerni bepul foydalanish uchun yoki imtiyozli narxlarda berish - transport kafolatlari - energiyadan foydalanish uchun subsidiyalar - yuk tashish imtiyozlari

Muayyan investitsiya loyihalarini ilgari surish	- resurs va atrof-muhitni muhofaza qilish uskunalarini maqsadli moliyalashtirish - kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlashga yo'naltirilgan loyihalarni maqsadli moliyalashtirish - loyihalarning texnik-iqtisodiy asoslanishiga ko'maklashish - ilmiy-tadqiqot va loyihalash ishlarini maqsadli moliyalashtirish
Proteksionistik choralar	- tabaqalashtirilgan tariflar

XULOSA

Muayyan muammolarning mavjudligini tushunish o'z iqtisodiyotini yaxshilash uchun xorijiy investorlarni jalb qilishni maqsad qilgan har qanday davlat uchun juda muhimdir.

Biroq, muammoni hal qilish uchun bitta tushuncha yetarli emas. Xorijiy investorga bo'lgan munosabat va unga nisbatan aniq, adolatli va shaffof qoidalar va jarayonlarni qo'llash nuqtai nazaridan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va o'zini tutish sohasida davlatning aniq siyosati zarur, bu korxonaning soliq tekshiruvini o'tkazadigan va belgilangan rejani bajaradigan yoki mahsulotni import qilish yoki eksport qilish uchun ruxsatnomani rasmiylashtiradigan yoki O'zbekistonda investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya, patent yoki boshqa ruxsatnomalarni berish yoki bekor qilish masalasini hal qilinishi ma'lum bir mansabdor shaxsning xatti-harakati yoki xohishiga bog'liq bo'lmasligi kerak.

Shu sababli, davlatning yagona to'g'ri yo'nalishini o'z zimmasiga olgan investitsiyalarni sifatli bajarish mexanizmlarini yaratish, samarali va o'zaro manfaatli hamkorlikni ta'minlash uchun davlat va investorlar o'rtasida teng muloqotni o'rnatilgan bo'lishi kerak.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Иващенко М. В. экономическое поведение как фактор институциональных преобразований: монография / М. В. Иващенко. - К.: УБС НБУ, 2012. -211 с.

2. Богдан т. п. Активизация и повышение качества государственных инвестиций в Украине / т. п. Богдан // финансы Украины. - 2019. - № 3. - С. 56-72.

3. Задыхайло Д. В. Хозяйственное право: учебник / Пашков В. М., Бойчук р. п. и др.; под ред..Задыхайла В. М., Пашкова В. М.-Харьков: Право, 2012-696 с.

4. О приоритетных направлениях инновационной деятельности в Украине [Электронный ресурс]: Законе Украины от 16 января 2003 года № 3715-VI: от. от 05.12.2012 / офицер. Веб-сайт Верхов. Совета Украины. - Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.

5. Инвестиционно-инновационная деятельность: теория, практика, опыт: монография/ М. П. Денисенко, Л. И. Михайлова, И. М. Грищенко и др.. под ред..

д. э. н., проф., акад.. М. П. Денисенко, д. э. н., проф.. Л. И. Михайловой. - Сумы: Университетская книга, 2017. -1050 с.

6. Мельник т. протекционизм в регулировании прямых иностранных инвестиций / т. Мельник, К. Касянок //внешняя торговля: экономика, финансы, право. - 2019. - № 3 (104). - С. 5-18.

7. Карпуль И. Н. Государственная инвестиционная экономика и механизмы ее реализации: монография / И. Н. Карпуль. - Львов: РОВ НЛТУ Украины, 2017. – 348 с.

8. Гончаров А. Б. Инвестирование: учеб.пособие. - Х.: Издательский дом «ИНЖЕК», 2004. -240 с.

9. Бучинский А. А. Формирование системы государственного управления инвестиционными процессами в регионе: опыт Франции / А. А. Бачинский // актуальные вопросы подготовки специалистов в области публичного управления и администрирования : материалы ежегод. науч. - практ. конф. за междунар. участием (Киев, 1-2 ноября. 2018 г.): в 2 т. - Киев, 2018. - т. 1. - С. 72-77.

10. Дука А. П. Теория и практика инвестиционной деятельности. Инвестирование: учеб. пособие / А. П. Дука. - К.: Каравелла, 2007. - 424с.

11. Савчук Д. М. Механизм активизации экономического потенциала общины как инструмент решения проблем социального развития/ Д. М. Савчук / Экономика и государство. - 2018. - № 2. - С. 113-118.

12. Загородний А. Г. Финансовый словарь / А. Г. Загородний, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. - 4-е изд., выпр.. и дополненное. - К.: Т-во «Знамя», КОО; Л.: Изд-во Львов. Банк. Ин-та НБУ, 2002.-556с.

13. Карпенко, Л.; Жилинская, О.; Зализко, В.; Кухта, П.; Викулова, А. (2019). Human development in the context of provision of the social safety of society, Journal of Security and Sustainability Issues 8(4): 725-734. Available at: [https://doi.org/10.9770/jssi.2019.8.4\(15\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2019.8.4(15)). Scopus.

14. Мельник Т. Протекционизм в регулировании прямых иностранных инвестиций / Т. Мельник, К. Касянок // Внешняя торговля: экономика, финансы, право. - 2019. - № 3 (104). - С. 5-18.

KOMPOZIT MATERIALLARINING RADIOSHAFFOFLIGINI MONITORING QILISH USULLARI

Sapayev Mamatkarim

dotsent, “Energiya ta’minlash tizimlari” kafedrası

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti

mamatkarim@mail.ru

+998 946502632

Jumamuratov Bexzod Akramjonovich

kat., o‘qituvchi, “Energiya ta’minlash tizimlari” kafedrası

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti

bexzodjumamuratov3@gmail.com

+998913900234

Sobirjonova Gulnora Qobiljonovna

assistent, “Energiya ta’minlash tizimlari” kafedrası

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti

gulnora.sobirjonova@mail.ru

+998946088203

Annotatsiya: Ushbu ishda KMKS-100 hamda KMKS-120 tipli kompozit materialning radioshafoflilik xususiyatlari va defektlarning elektromagnit to‘lqinlarga ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot davomida materialning yutilish, refleksiya va o‘tkazuvchanlik ko‘rsatkichlari chastota va qalinlik bo‘yicha hisoblab chiqildi. Eksperimental tahlillarda defekt foizining oshishi elektromagnit yutilishning ortishiga sabab bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, defektni optimal aniqlash uchun 10 GHz chastota diapazoni eng mos kelishi asoslandi.

Kalit so‘zlar: KMKS-100, KMKS-120, kompozit material, radioshafoflilik, elektromagnit to‘lqinlar, defekt tahlili, yutilish, refleksiya, chastota ta’siri, optimal chastota.

I.KIRISH

Hozirgi kunda kompozit materiallar turli sanoat tarmoqlarida, ayniqsa, aviatsiya, kosmik texnologiyalar va harbiy sanoatda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu materiallarning radioshafofligi va elektromagnit to‘lqinlarni yutish xususiyatlari ulardan foydalanish sohasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, KMKS-100 tipli kompozit materiallar radar tizimlarida qo‘llanilishi sababli ularning elektromagnit to‘lqinlarga nisbatan o‘zini tutishi chuqur o‘rganilishi zarur.

Ushbu tadqiqotda KMKS-100, KMKS-1120 tipli materialning radioshafofligi va elektromagnit to‘lqinlarni yutish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi material ichida yuzaga keladigan defektlarning elektromagnit xususiyatlarga ta’sirini baholash va optimal chastota diapazonini aniqlash. Bu orqali material sifatini nazorat qilish hamda defektlarni aniqlashning eng samarali usullarini belgilash mumkin bo‘ladi. Ushbu ishda KMKS-100 tipli kompozit materialning radioshafoflilik xususiyatlari va defektlarning elektromagnit to‘lqinlarga ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot davomida materialning yutilish, refleksiya va o‘tkazuvchanlik ko‘rsatkichlari chastota va qalinlik bo‘yicha hisoblab chiqildi. Eksperimental tahlillarda defekt foizining

oshishi elektromagnit yutilishning ortishiga sabab bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, defektni optimal aniqlash uchun 1÷12 GHz chastota diapazoni eng mos kelishi asoslandi [1,2].

II.METODLAR

Ushbu tadqiqotda KMKS-100, KMKS-120 tipli kompozit materialning radioshaqqoflik xususiyatlarini va ichki defektlarning elektromagnit to'liqlarga ta'sirini o'rganish uchun quyidagi metodlardan foydalanildi:

-elektromagnit xususiyatlarni aniqlash metodi.

Kompozit materialning elektromagnit yutilish (A), refleksiya (R) va o'tkazuvchanlik (T) ko'rsatkichlari Maxwell tenglamalari asosida hisoblandi.

Refleksiya koeffitsiyenti:

$$R = \left(\frac{n_1 - n_2}{n_1 + n_2} \right)^2, \quad (1)$$

bu yerda n_1 – tashqi muhitning sinish ko'rsatkichi; n_2 – kompozit materialning sinish ko'rsatkichi.

III.NATIJALAR

Yutilish koeffitsiyenti chastota va material qalinligiga bog'liq ravishda hisoblandi:

$$A = 1 - R - T. \quad (2)$$

O'tkazuvchanlik koeffitsiyenti:

$$T = e^{-\alpha d}, \quad (3)$$

bu yerda: α – elektromagnit to'liqning yutilish koeffitsiyenti; d- material qalinligi;

-defektlar ta'sirini tahlil qilish metodi:

Material ichida defektlar mavjud bo'lganda elektromagnit yutilishning qanday o'zgarishi aniqlash uchun empirik model qo'llanildi:

$$A(D) = A_0(1 + kD), \quad (4)$$

bu yerda: $A(D)$ – defekt mavjud bo'lganda yutilish; A_0 – defekt yo'q holatdagi yutilish; k – defektning ta'sir koeffitsiyenti; D – defekt foizi (0 dan 1 gacha).

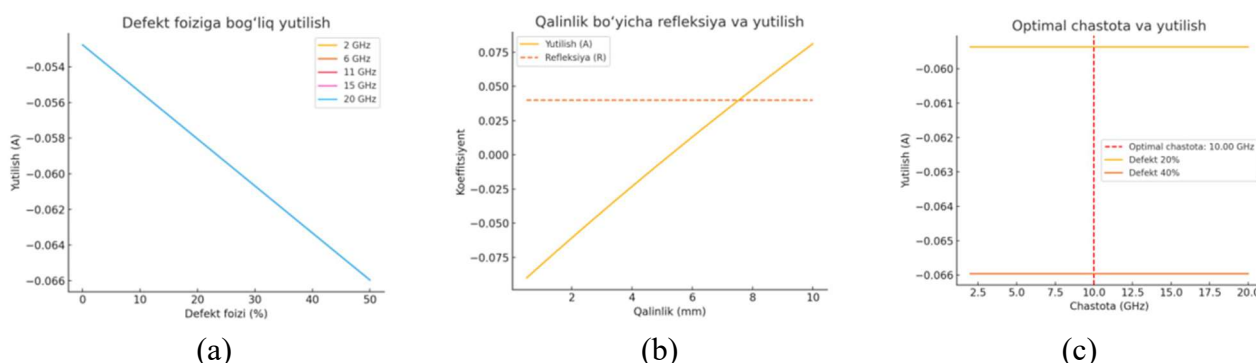
Ekspirimentda defekt foizi 0% dan 50% gacha o'zgarib, materialning yutilish o'zgarishi grafik va jadval shaklida tahlil qilindi.

-optimal chastotani aniqlash metodi:

Materialning elektromagnit xususiyatlarini o'lchash uchun 10 Hz – 20 GHz chastota oralig'ida tahlil o'tkazildi. Optimal chastota quyidagi formula yordamida hisoblandi:

$$f_{op} = \frac{c}{\lambda_{op}}, \quad (5)$$

bu yerda: f_{op} – optimal chastota (GHz); c – yorug'lik tezligi (m/s); λ_{op} – optimal to'liq uzunligi (m) (1-rasmda).

1-rasm. (a) defekt foiziga bog'liq yutilish, defekt oshganda yutilish kuchayadi, yuqori chastotalar defektga sezgirroq; (b) qalinlik bo'yicha refleksiya va yutilish nisbati, qalin materiallarda ko'proq yutilish kuzatiladi, refleksiya taxminan doimiy qoladi; (c) optimal chastota va yutilish tahlili, optimal chastota: 10 GHz atrofida, 20% va 40% defekt uchun yutilish farqi katta, bu defektni aniqlash uchun yuqori chastotalar ishlatish kerakligini ko'rsatadi.

Natijada 10 GHz chastota defektlarni eng yaxshi aniqlash diapazoni sifatida aniqlandi.

- eksperimental tahlil va sinovlar:

Tadqiqotda vektor tarmoq analizatori (VTA) hamda radioto'lqin yutilish o'lchagich yordamida materialning elektromagnit xususiyatlari eksperimental o'lchandi.

O'lchashlar uchun KMKS-100, KMKS-120 materiallaridan tayyorlangan 5 mm, 10 mm va 15 mm qalinlikdagi namunalar sinovdan o'tkazildi.

Sinov natijalari grafik va 1-jadval yordamida tahlil qilindi.

1 – jadval

Defektning chastotaga bog'liq yutilish ta'siri

Defekt foizi	2 GHz	6 GHz	11 GHz	15 GHz	20 GHz
0%	-0.0528	-0.0528	-0.0528	-0.0528	-0.0528
12%	-0.0561	-0.0561	-0.0561	-0.0561	-0.0561
25%	-0.0594	-0.0594	-0.0594	-0.0594	-0.0594
37%	-0.0627	-0.0627	-0.0627	-0.0627	-0.0627
50%	-0.0660	-0.0660	-0.0660	-0.0660	-0.0660

Materialning elektromagnit to'lqinlarga nisbatan o'zini tutishi chastota va qalinlik bo'yicha o'rganildi. Tahlil natijalari:

- qalinlik ortishi bilan elektromagnit yutilish oshadi.
- kam chastotalarda (2–5 GHz) material nisbatan ko'proq radioshafof.
- 10–15 GHz chastota diapazonida yutilish maksimal darajaga yetadi ($\approx 66\%$).

Defekt mavjud bo'lganda yutilish ortadi, refleksiya esa kamayadi.

Defektlarning radioshafoflikka ta'siri quydagicha analiz qilganmiz.

Defekt foizining oshishi elektromagnit yutilishning oshishiga, refleksiya va o'tkazuvchanlikning esa kamayishiga olib keladi. Quyidagi natijalar olindi:

Defekt foizi 0% yutilish 52.8% refleksiya 47.2 %;

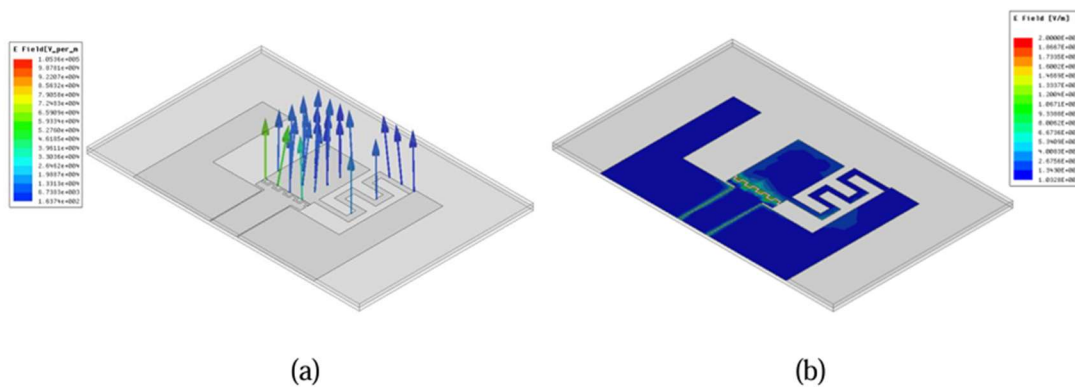
Defekt foizi 25% yutilish 59.4%, refleksiya 40.6%;

Defekt foizi 50% yutilish 66.0%, refleksiya 34.0%.

Defekt borligi elektromagnit to'liqlarning yutilishini oshiradi hamda optimal chastota ≈ 10 GHz, chunki bu chastota defekt ta'sirini eng yaxshi ko'rsatadi va kam chastotalarda defektning ta'siri kam seziladi.

RSHA antenناسining ekvivalent sxemasi modelidagi sig'im joriy etilgan va javobgardir faqat impedans moslashuvi uchun. Birlik hujayraning faqat shunt komponentlari (YENG) ekanligini hisobga olsak ochiq rezonatorning rezonans chastotasini aniqlangan.

U boshqariladigan rejimdan olingan S-parametrlarga asoslanadi simulyatsiya natijalari. Ushbu antenna induktor yuklangan birlik hujayralari tomonidan amalga oshirilganligi sababli, dispersiya diagrammasi faqat fazani kechiktirish xususiyatini ko'rsatadi. Shuning uchun, nol darajali rezonansni saqlab turganda, salbiy rezonans samarali tarzda yo'q qilinadi.

2-rasm. Elektr maydoni (a) Antennadagi vektor taqsimoti (b) Nolinchi tartibdagi elektr maydonining kattaligi

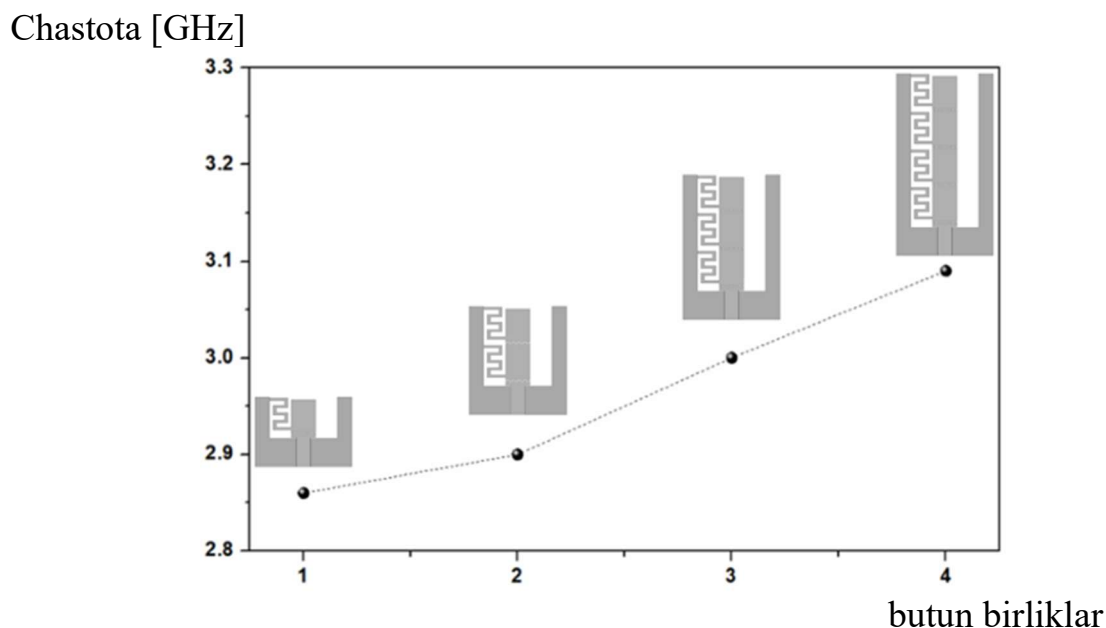
CPW bilan oziqlanadigan nolinchi tartibli rezonans xususiyatiga asoslangan tuzilma tekshirildi. Rasm 2 (a) da ko'rsatilganidek, nolinchi tartibli rezonansli antenنانing elektr maydonining taqsimlanishi fazada. Nolinchi tartibli rezonans chastotasida rezonans holati diafragma o'lchamiga bog'liq emas. 3-rasmda nolinchi tartibdagi elektr maydonining kattaligi ko'rsatilgan. Raqamlararo tirqishdagi elektr maydonining kattaligi boshqalarga qaraganda ustunroq bo'lganligi sababli, interdigital uyasi antenنانing radiatsiya sxemasiga asosiy hissa qo'shadi. Umuman olganda, ikkala mikrotasma va CPW rezonansli antenنالار uyalardan tarqaladi. Mikrostripli RSHA antenناسining nurlanish mexanizmi ham bir xil.

Doimiy magnit halqali oqim manbai to'rtta uyada doimiy E-maydon taqsimoti orqali hosil bo'ladi.

Tavsiya etilgan CPW RSHA antenناسi xuddi shu tarzda tirqishlardan nurlanayotgan bo'lsa-da, dominant magnit oqim manbai oziqlantirish liniyasida joylashgan bitta uyasi hisoblanadi.

Uchta uyasidan boshqa magnit oqim manbalari zaifroq, chunki signal va yer tekisliklari uzoqda.

Shunga ko'ra, bu antenna magnit pastadir emas, balki ideal magnit dipolga o'xshaydi. Natijada, taklif qilingan antennalarning E-tekisligi va H-tekisligi mos ravishda duallik bilan xy plane va zh-tekislikka aylanadi. Umuman olganda, CPW tuzilishidagi uzilish mikrotasmaga qaraganda kamroq nurlanishni keltirib chiqaradi. Asimmetrik antenna nosimmetrik antennaga qaraganda ko'proq uzilishlarga ega. Shu sababli, assimetrik antennaning samaradorligi ulangan uyasi rejimi va kichik elektr o'lchami tufayli past bo'ladi. 6-rasmda diafragma o'lchami kattalashganda rezonans chastotalari deyarli o'zgarmasligini aniq ko'rsatib turibdi. An'anaviy rezonansli antennada uning hajmi kattalashgani sayin rezonans chastotasi ham kamayishi aniq.

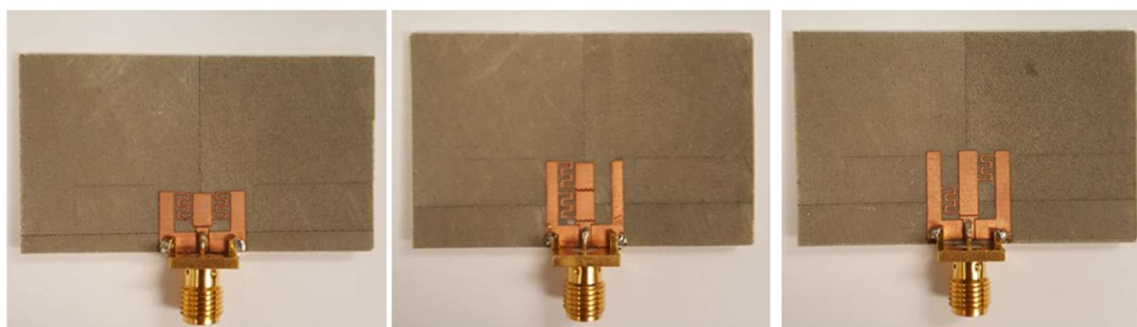

3-rasm. Chastota va butun birliklar soni o'rtasidagi bog'liqlik

Simmetrik va assimetrik CPW-Fed RSHA antennalarini tahlil qilish

Biz taklif qilayotgan antenna elektr jihatdan cheklangan yer tekisligiga va muvozanatsiz tuzilishga ega bo'lganligi sababli, 4-rasmda ko'rsatilganidek, assimetrik va nosimmetrik tuzilmalardan tashkil topgan CPW-oziqlangan RSHA antennalari ushbu bobda cheklangan er tekisligi va muvozanatsiz strukturaning ta'siri uchun o'rganiladi. 4-rasm(a) nosimmetrik antennaning bir birlik yacheykasini ko'rsatadi. 4-rasmda (b) va 4 (c) mos ravishda ikkita assimetrik va nosimmetrik birlik hujayralaridan foydalangan holda CPW bilan oziqlanadigan RSHA antenasi ko'rsatadi. Rezonans chastotasi manevr induktivligi va sig'imdan aniqlanganligi sababli, uchta antenna turli xil ish chastotalariga ega.

O'lchangan qaytarilish yo'qolishi 8-rasmda tasvirlangan.

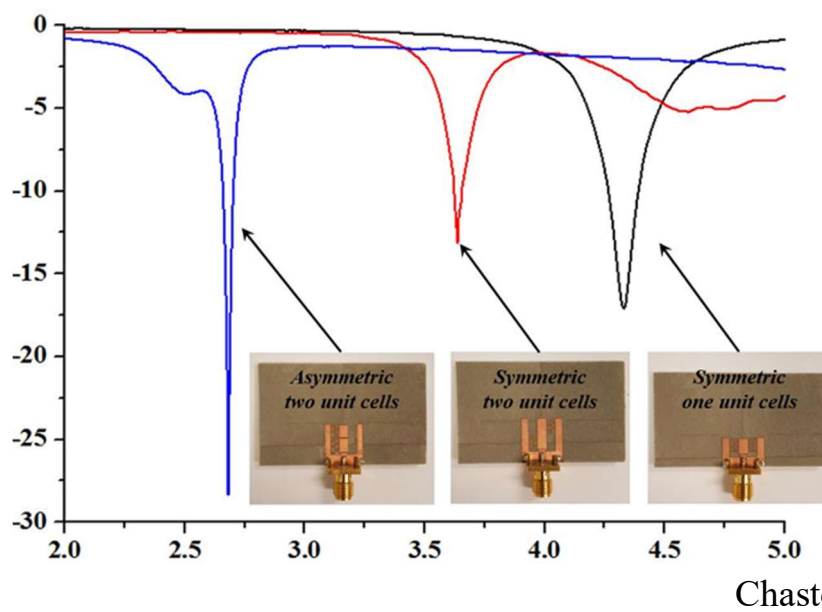
(a)

(b)

(c)

4-rasm. (a) bitta simmetrik birlik hujayradan (b) ikkita assimetrik hujayradan foydalangan holda CPW bilan oziqlanadigan RSHA antennalaribirlik katak (c) ikkita simmetrik birlik qismi

Aniq koeffitsienti [dB]

5-rasm. (a) bitta simmetrik birlik yacheyka (b) ikkita assimetrik birlik yacheyka (c) ikkita simmetrik birlik katak uchun qaytarilish yo‘qotishlari

Taklif etilayotgan loyiha 5-rasmda ko‘rsatilganidek, katta maydon tekisligi va muvozanatli tuzilmalar yordamida tasdiqlangan. Avvalo, taklif qilingan antenaning CPW zaminiga katta maydon tekisligi qo‘shiladi va vektor tarmoq analizatori bilan o‘lchanadi.

Katta maydon tekisligi bilan antenaning rezonans chastotasi cheklangan yer tekisligidagi bir xil antennadan bir oz farq qiladi. 4-rasm (b) kattaroq yer tekisliklari bo‘lgan va bo‘lmagan CPW-oziqlangan RSHA antenasi uchun o‘lchangan aks ettirish koeffitsientini ko‘rsatadi. Tuproq hajmi kattalashgani sayin, kabeldan ta’sir kamayadi.

Aviakorxonaning geografik jixatdan qulay joylashganligi, Islom Karimov nomidagi “Toshkent xalqaro aeroporti” hududiga tutash bo‘lganligi, har qanday havo

kemasini qabul qila olishi, saqlashi, texnik xizmat ko'rsatishi va ta'dunyolashni amalga oshirilish imkonini beradi. Bazali metrologiya xizmati va kimyo –analitik tahlili laboratoriyasi mavjud, korxonada metrologiya xizmati mavjud bo'lib, maxsus o'lchov vositalarining 350 turiga yaqin va umumiy qo'llaniladigan o'lchov vositalarining 100 dan ortiq turlarini tekshirish huquqiga ega[3,4].

2017-yilda Kalibrlash laboratoriyasi tashkil etilgan hamda o'lchov vositalarini "Texnik jixatdan tartibga solish, Uzstandart agentligi" ISO/MEK 17025-2009 talablariga muvofiq ravishda kalibrovkalash huquqiga ega bo'ldi. Bunda noaniqlikni ifoda qilish bilan akkreditasiya sohasiga binoan kalibrovka o'tkazilishi aviatsiya xavfsizligi evropa agentligi tomonidan tan olinganligini bildiradi.

Biroq, обтекатель qayta ta'dunyolangandan so'ng bir muammo paydo bo'lmoqda, ya'ni qanchalik shu shaffoflik qayta tiklandi, yoki yo'qotildi. Обтекатель ning sifatini aniqlash muammo bo'lib qolmoqda. Hosil bo'lgan yoriqlar tiklanmoqda, lekin shu tiklangan materialda qanchalik o'zgarish bo'ladi? Buni tekshirish uchun laboratoriya sharoitida tekshirish lozim, lekin bunday laboratoriyalar o'zbekistonda mavjud emas.

Ilmiy maqolamdan maqsad 9GHz dan 12GHz gacha diapazonda radioapparatura va metrologik ta'minoti qanchalik shaffoflik miqdori kamaytirilganligini o'lchab beruvchi qurilma yasashimiz kerak va uning metrologik xususiyatini o'lchashimiz kerak bo'ladi, va shu qurilma yordamida обтекатель ning sifatini aniqlab beriladi, bu esa muammo o'ta dolzarb bo'lib hisoblanadi [5,6].

IV. XULOSA

Kompozit materialning radioshafofliги uning qalinligi, chastotasi va ichki defektlariga bog'liq hamda defekt miqdori oshishi bilan elektromagnit yutilish koeffitsiyenti ortadi shu bois optimal chastota 10 GHz atrofida bo'lib, bu defektlarning elektromagnit ta'sirini eng yaxshi aks ettiradi. Natijada qalin materiallar elektromagnit to'lqinlarni ko'proq yutadi, shuning uchun defektni aniqlash uchun mos chastotani tanlash muhim deb hisoblaymiz.

Eksperimental tahlillar natijalari defektlarni aniq aniqlash uchun yuqori chastotalardan foydalanish lozimligini ko'rsatdi.

Kalibrlash, tekshirish va noaniqlikni baholashni o'z ichiga olgan metrologik ta'minot o'lchash jarayonining asosiy komponentidir. Bu o'lchangan ma'lumotlarning aniq va takrorlanishini ta'minlashga yordam beradi, bu esa o'z navbatida havo kemasining uskunalarining ishonchli ishlashini ta'minlaydi.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jumamuratov B.A., Abduqayumov A.A., Eshmuradov D.E. Kompozit materiallarning radioshofofligini nazorat qiluvchi vositaning metrologik ta'minoti // "Milliy standart" ilmiy-texnik jurnali, 2024, 3-son. b. 1-5.

2. Низомов Н. Б Музафарова С. А., Ташланова Д. М. Исследования погрешности измерения ёмкости полупроводниковых структур // Proceedings of VI International Scientific and Practical Conference Berlin, "Current challenges of science and education"Germany 2024/12, c. 142-149.

3. Jumamuratov B.A., Amangeldiyev N.S., Perdebayev S.R. Havo kemalarining radiopriborlarini sertifikatlashtirishda diagnostika masalalari // Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2 ISSN: 2181-3337 C.86-89.
4. Jumamuratov B.A., Aytbayev.T.A., Rakhimova N.M. Metrological Supply of the Repair and Testing of the Nose of the Aircraft (Radom) // International scientific and practical "Smart cities and sustainable development of regions" LLC Conference Proceedings, Institute of Digital Economics and Law [OOO «Institut tsifrovoy ekonomiki i prava»], 2024. – 1005 p. 978-5-6050374. pp.522-526.
5. Jumamuratov B.A. Metrological support of the repair and testing of the nose of the aircraftparameters of an aircraft // Science and Education in Karakalpakstan, 2024, №2/1 ISSN 2181-9203., C.123-130.
6. Jumamuratov B.A., Eshmuradov D.E., Azizov O.X. The future of aeronautical processing opportunities and challenges of automation // Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 4 april 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 | scientists.uz-C.231-236.
7. Жумамуратов Б.А., Эшмурадов Д.Э., Тураева Н.М. Разработка модели системы восстановления навигационного оборудования летательных аппаратов за счет повышения их эксплуатационной готовности // Журнал «Авиакосмическое приборостроение». DOI:10.25791/aviakosmos.6.2023.1343. №6. Санкт-Петербург -2023. - С.18-27.
8. Jumamuratov B.A., Matyakubova P.M., Aytbayev T.A. Qualimetric analysis of characteristics of satellite navigation systems // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. June, "Modern problems of technical sciences" 2022 - 6. ISSN 2181-9750 UDC: 629.783 <http://khorezmscience.uz>-C.54-61.
9. Jumamuratov B.A., Rakhimova N.M., Attokurov U.T. The using of physical properties of semiconductor materials in advanced engineering // Science and innovation international scientific journal volume 2 ISSUE 10 OCTOBER 2023 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | SCIENTISTS.UZ <https://doi.org/10.5281/zenodo.10047921>. C.162-168.
10. Jumamuratov B.A., Eshmuradov D.E., Nabikhanova A.D. Kompozit materiallarning radioshafligini monitoring qilishning zamonaviy tizimlari va vositalari: holati va rivojlanish istiqbollari // International scientific journal science and innovation special issue "Modern problems and prospects of development of energy supply of digital technology facilities", MARCH, 2024 <https://doi.org/10.5281/zenodo.10724550>- C.438-441.
11. Климов, В. Н. Современные авиационные конструкционные сплавы: учеб. пособие // В. Н. Климов, Д. М. Козлов. – Самара: Самар. нац. исслед. ун-т им. – ISBN 978-5-7883-1135-7. С. П. Королева, 2017. –С. 40.
12. Савин, С. П. Применение современных полимерных композиционных материалов в конструкции планера самолетов семейства МС-21 // С. П. Савин // Известия Самарского научного центра РАН. – 2012. – № 4-2. – С. 686-693. – Библиогр.: - С. 693 (1 назв.).

13. Бондалетова, Л. И. Полимерные композиционные материалы: учеб. пособие // Л. И. Бондалетова, В. Г. Бондалетов. ББК 30.36:35.71я73 – Томск: ТПУ, 2013. – С.118.
14. Геллера А.Б., Гельмонта М.М. Справочник по композиционным материалам: В 2-х кн. Кн. 1 // Под ред. Дж. Любина; пер. с англ – ISBN 5-217-00225-5. – США, 1988. - С. 448.
15. 5. Химич, А. В. Конструктивное исполнение головных обтекателей: мат. всеросс. науч.-методич. Конф // «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры». – Оренбург: Оренбургский гос. ун-тет, 2016. – С. 263-268.
16. Уварова Н.Е., Ананьева Ю.Е., Болокина Е.Г. [и др.] Радиопрозрачные стеклокерамические материалы // Успехи в химии и химической технологии. – 2007. – № 7. – С. 96-99. – Библиогр.: - С. 99 (13 назв.).

INNOVATSION BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARINING XUSUSIYATLARI

Qalmuratov Baxtiyar Seytmuratovich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

"Iqtisodiyot" kafedrasi mudiri professor i.f.d.

kalmuratovb@mai.ru.

Tel: +99893-364-51-47

Joldasbaeva Uldaulet Jaksibay qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Ekonometrika yo'nalishi 2 kurs talabasi

e-mail: uldauletjoldasbaeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yurtimiz mintaqalari iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish yo'nalishlari va ularni innovatsion boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek mintaqalardagi ishlab chiqarish tarmoqlarning iqtisodiy salohiyatini innovatsion rivojlantirish orqali takomillashtirish va unda innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining mohiyati haqida so'z yuritilib, mintaqalarda innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi elementlari tahlil qilingan va uni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: mintaq, innovatsiya, innovatsion faoliyat, innovatsion salohiyat, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, innovatsion infratuzilma.

I. KIRISH

Dunyoda innovatsion boshqaruv tizimi iqtisodiy rivojlanishning strategik omili hisoblangan bir vaqtda, innovatsion faoliyat infratuzilmalarini tashkil etish, innovatsion jarayonlarning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish, innovatsion markazlarni boshqarishni takomillashtirish, mintaq, innovatsion strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha konsepsiya va dasturlar qabul qilingan. Ammo innovatsion boshqarish amaliyotida mintaqalarda innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishga kam e'tibor berilmoqda.

Jahonda innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan, jumladan, Buyuk Britaniyada mintaqalardagi innovatsion markazlarni davlat tomonidan boshqarish, Germaniyada innovatsion klasterlar tashkil etish, Janubiy Koreyada innovatsion infratuzilmalarni takomillashtirish, Shveysariyada innovatsiyalarni rivojlantirish uchun kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash shular jumlasidan[9]. Hozirgi kunda rivojlangan davlatlar mintaqalarida innovatsion boshqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiyotning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, innovatsion salohiyatni oshirish strategiyalarini shakllantirish, mintaqani innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish asosiy ilmiy tendensiyalardan hisoblanadi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda iqtisodiyotni innovatsion boshqarish tizimining nazariy va uslubiy asoslari, ularni hududiy iqtisodiyot subyektlari hamda tarmoqlariga joriy etish muammolari Sh.Mustafaqulov, N.Q.Yo'ldoshev, Sh.N.Zaynutdinov, X.T. Muxitdinov, A.M.Qodirov, M.A.Mahkamova, R.I.Nurimbetov, Sh.I.Otajanov va boshqalar tomonidan keng o'rganilgan[5]. Xususan, Sh.N.Zaynutdinov innovatsion salohiyatni oshirish strategiyasiga konseptual yondashuvlarni ishlab chiqishni, A.M.Qodirov sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini rivojlantirish muammolarini[6], M.A.Mahkamova O'zbekiston Respublikasi sanoat korxonalarining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini shakllantirish masalalarini tadqiq qilgan[10]. Shuningdek, H.I.Nurimbetov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida innovatsiya faoliyati tuzilmasini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari samaradorligi va innovatsion salohiyatni oshirish muammolari o'rganilgan[11].

Ammo yuqoridagi ilmiy tadqiqotlarda mamlakatimiz mintaqalarida innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan. Biz tadqiqot ishimizda mintaqalarda innovatsion boshqarishdagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda mintaqaning xususiyatlari inobatga olganmiz.

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ilmiy mushohada, tizimli tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, monografik tahlil va guruhlash kabi usullar qo'llanildi.

IV. TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

Mamlakatimiz mintaqalarida innovatsion iqtisodiyotga o'tish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni boshqarish va innovatsion faoliyat sohalarini rivojlantirish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Lekin mintaqalarda innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyasi takomillashmaganligi, innovatsion faoliyatni boshqarish mexanizmlarining ishlab chiqilmaganligi, innovatsion infratuzilmalarning yetarli emasligi va ilmiy-texnikaviy salohiyatdan foydalanish samaradorligining pastligi innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish strategiyasi samaradorligini oshirish muammolarini batafsil o'rganish zarurligini ko'rsatadi [7].

Hozirda jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan yangi texnologiyalarning rivojlanishi hamda tovarlar, xizmatlar, ishchi kuchi bozorlaridagi raqobatning kuchayishi korxonalarda innovatsion jarayonlarni strategik boshqarish tizimini faollashtirish va uni yanada samarali tashkil etishga qaratilmoqda. Ayniqsa, mamlakat iqtisodiyotini tarkiban yangilash, fan sig'imkorligi yuqori bo'lgan ustuvor sohalarni rivojlantirish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Bu esa, aholining tez o'sib, o'zgarib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish, so'nggi kashfiyot ishlanmalari va texnologiyalarini ishlab chiqarishga tatbiq etish, raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish va tovarlarining hayotiylik davrini barqaror o'sib borishini ta'minlovchi zamonaviy usullarni keng

ko'lamda foydalanishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va iqtisodiyotni yangi bosqichga olib chiqishda innovatsion boshqaruvni joriy qilish, jumladan mintaqalarning innovatsion faolligi hamda raqobatbardoshligini oshirish, hududiy ishlab chiqarish tuzilmalarini yangilash, tabiiy, mineral xom-ashyo, mehnat, investitsion va hududlarning boshqa resurslaridan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi[11].

Keltirilgan fikrlarning amalga oshirilishi mintaqalarni innovatsion rivojlantirish(dunyo)ni ta'minlashga xizmat qiladi. Dunyo hozirda iqtisodiy tadqiqotlardagi dolzarb mavzulardan biri sanaladi va bu borada qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan[13]. Mintaqalarni innovatsion rivojlantirish o'z ichiga jarayonlar bilan bog'liq hamda tashkiliy va texnologik innovatsiyalarni, shuningdek ularni mintaqada innovatsion mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun korxonalar faoliyatiga tadbiiq etish jarayonlarini qamrab oladi.

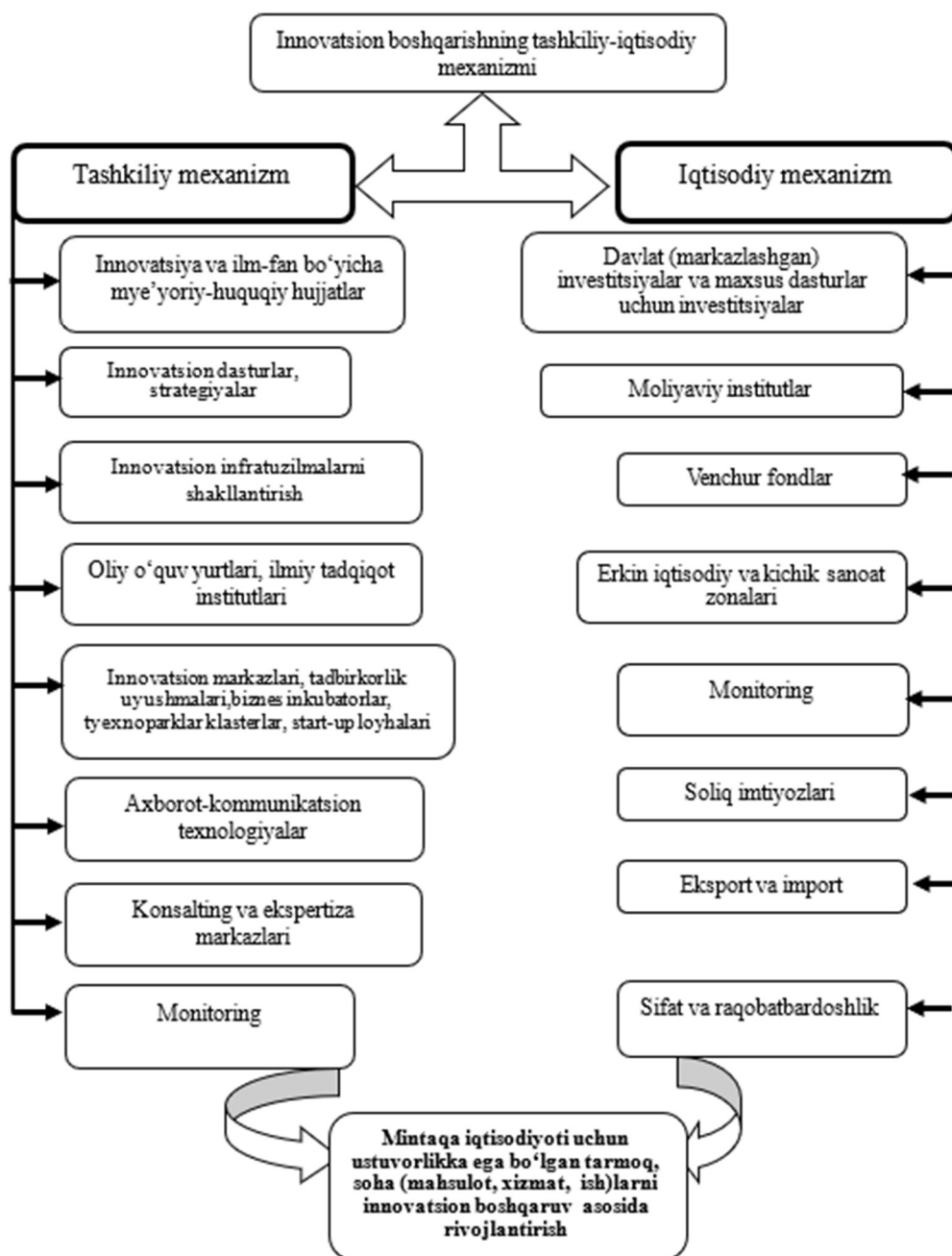
Dunyoda globallashtirish jarayonlarining keskinlashuvi mamlakat va mintaqalar iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish, ularni jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishini ta'minlashni talab qiladi. Shuningdek dunyo global raqobatbardoshlikni oshirishning eng muhim shartlaridan biri sanaladi[14].

Milliy iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish jarayonida yangiliklarni qabul qilmaslik, jahon ilmiy-texnik rivojlanish tendensiyalaridan uzilib qolish, ijtimoiy-iqtisodiy va tuzilmaviy-texnologik jihatdan orqada qolishga olib kelishi mumkin. Hanuzgacha ilmiy-innovatsion siyosatning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi asoslari ishlab chiqilmagan, zamonaviy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanish samaradorligini oshirishni taqozo etuvchi tahdidlariga tarmoq boshqaruv organlari to'g'ri javob bera olmayapti[13]. Mamlakatda innovatsiyalarni tarmoqlarga tatbiq qiluvga ko'maklashadigan tizimning amalda mavjud emasligi innovatsion iqtisodiyotni faol rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Jumladan, texnoparklar, bizes-inkubatorlar, kraudfanding maydonchalar va innovatsiyalarni infratuzilmaning boshqa zarur elementlari rivojlanishning boshlang'ich bosqichidadir. Innovatsion infratuzilmani takomillashtirish uchun mintaqalarda BIG DATA-markazlar tashkil etish ma'lumotlarni saqlashning yuqori texnologik vositalari, zamonaviy tezkor aloqa iqtisodiyot va davlat boshqaruvini samarali modernizatsiyalash,iqtisodiyotni raqamlashtirishni ta'minlaydi. Innovatsion infratuzilma unda biznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalarni tijoratlashtirish markazlari singari maxsus bozorga yo'naltirilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda kichik innovatsion va venchur korxonalar mavjudligini taqozo qiladi. Ilmiy-texnik g'oyalari, texnologiyalar va ishlanmalar transferi va tijoratlashuvi tizimini rivojlantirish uchun Innovatsion rivojlanish agentligi huzuridagi ilmiy-amaliy markaz tashkil etilayotgan texnologiyalar transferti tizimida markaziy organga aylanadi. Umuman olganda mintaqani innovatsion boshqaruv acocida rivojlantirish uning raqobatbardoshligining eng muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida uning innovatsion muhitni shakllantirishdan iborat[14].

Zamonaviy sharoitda innovatsion rivojlanishning hal qiluvchi omillari quyidagilar hisoblanadi:

- innovatsion faoliyatni meyoriy-huquqiy tartibga solish;

- hududlarning ilmiy, texnik va ishlab chiqarish calohiyatining samaradorligi;
- mintaqaviy innovatsion ctrategiyaning mavjudligi va cifati;
- innovatsion jarayonlarni kadrlar bilan ta'minlash;
- innovatsion infratuzilmaning camaradorligi;
- mintaqaviy darajada innovatsion faoliyatni rag'batlantirish ucullari va boshqalar.

1-rasm. Innovatsion boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining asosiy elementlari[10]

Aslida, bu omillar mintaqaviy innovatsion tizimning holati va camaradorligini aniqlaydi. Mintaqaning innovatsion faoliyatning tashkiliy va iqtisodiy mexanizmi innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan turli inctitutlar o'rtacidagi munosabatlar tizimini shakllantirish va rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Mintaqaning xususiyatlariga mos ravishda taraqqiyotga erishish uchun ilmiy va texnologik jihatdan

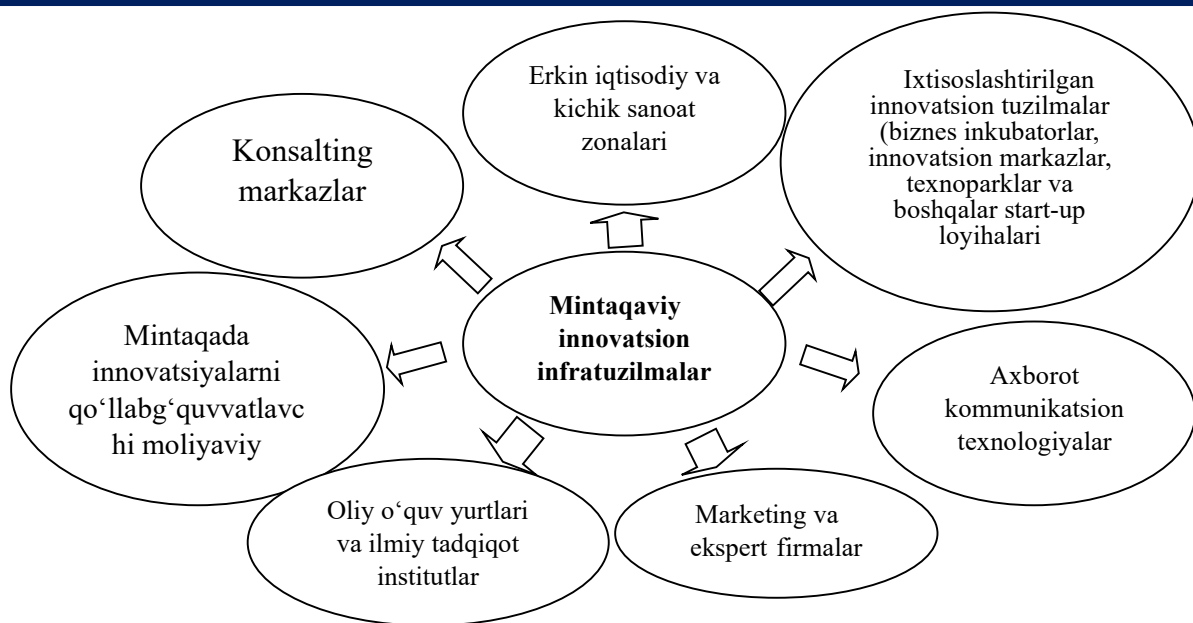
yuqori darajadagi sharoitlar yaratish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish, uning raqobatbardoshligini uzoq muddatga ta'minlash moddiy va tabiiy va recurclar calohiyatiga emac, balki innovatsiyalarga bog'liqligini tacdiqlaydi[15].

Innovatsiyalarning tashkiliy va iqtisodiy acoclarini hicobga olgan holda, mintaqaning innovatsion rivojlanishining acociy maqcadlari, ucullari va mexanizmlari taqdim etilishi lozim.

Olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, mintaqaviy innovatsion boshqarishning acociy vazifalari quyidagilardan iborat:

- innovatsiya va ilm-fanni rivojlantirish bo'yicha mye'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqish;
- mintaqaviy innovatsion infratuzilmani rivojlantirish;
- innovatsion markazlar, tadbirkorlik uyushmalari, biznes inkubatorlar faoliyatini, start-up loyhalarini tashkil etish;
- elektron hukumat va axborot-kommunikatsion texnologiyalar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;
- mintaqaviy innovatsiya jarayonini yetuk bozor iqtisodiyotida o'z mavqeiga, innovatsion g'oyalarga ega kadrlar bilan ta'minlash;
- oliy o'quv yurtlari va ilmiy tadqiqot institutlarining innovatsion g'oyalari, patent va ishlanmalaridan samarali foydalanish uchun investitsiyalar kiritish, venchur fondlarni jalb etish;
- erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari, texnoparklar, texnopolislar, klasterlar barpo etish;
- soliq imtiyozlarini taqdim etish;
- eksport va importni rivojlantirish.

Bizning fikrmizcha, mintaqaviy iqtisodiy tizimlarning zamonaviy innovatsion boshqarishining ushbu va boshqa ko'plab vazifalari mintaqaning ilm-fan va innovasion komplekci faoliyatining dolzarb muammolari, shuningdek, mahalliy darajada innovatsion rivojlanishni qo'llab-quvvatlashning amaldagi usullari samaradorligi nuqtayi nazaridan hal etilishi kerak.

2-rasm. Mintaqaviy innovatsion tuzilma[7]

Zamonaviy sharoitda alohida ahamiyatga ega bo'lgan hududiy innovatsion infratuzilma bir tomondan mintaqaning ilmiy va texnik jihatdan rivojlanishini ta'minlaydigan turli xil korxona va tashkilotlar majmui qatoriga kiradi, bir tomondan ular mintaqaviy innovatsion dasturlarni amalga oshiradilar[5].

Umuman olganda, mintaqaning innovatsion infratuzilmasi quyidagi kichik tizimlardan iborat bo'lgan tizim bo'lib, ko'plab qo'yi tizimlardan iborat bo'lishi mumkin(2- rasm):

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, innovatsiya jarayonlari davlat tomonidan innovatsion g'oyani (uning ishlab shiqarishda amalga oshirilishiga qadar) va xo'jalik yurituvshi sub'ektlar tomonidan innovatsiyalarni qo'llash sohasidagi huquqiy tartibga solish sohasida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi lozim. Innovatsiya sohasida normativ hujjatlarni ishlab shiqishda ikkita maqsad aniq belgilanadi: 1) innovatsiyalarni tijoratlashtirish jarayonini rag'batlantirish 2) iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlarining texnologik va moliyaviy hamkorligini mustahkamlash.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi amalga oshirilgan tahlil natijalariga asoslangan holda xulosa qiladigan bo'lsak, mintaqaviy innovatsion tizimni shakllantirish, mintaqaning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda ularga xizmat qiluvshi institutlarning mavjudligi va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarining samarali faoliyat yuritishining eng muhim omillardan hisblanadi. Shunindek, institutlarning bosqishma-bosqish transformatsiyasi optimal holatning mavjudligini rad etadi va ular doimiy o'zgarishda bo'lishini talab qiladi. Bu esa institutlarning rivojlanishga mos ravishda evolyutsion yo'l bilan doimiy ravishda rivojlantirish va tadqiq qilish lozimligini asoslaydi.

IV. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 24 июлдаги “Инновацион фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-630-сонли Қонуни // - lex.uz/acts/4910391.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 майдаги "Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-3698-сонли Қарори - <https://lex.uz/uz/docs/3723561>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 1 апрелдаги "Илмий ва илмий инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида" Фармони - <https://lex.uz/docs/5352267>.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги "2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПҚ-ПФ-165-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/6102462>.
5. Гранберг А.Г., Валентей С.Д. Движение регионов России к инновационной экономике. Монография. – М.: Наука, 2006.
6. Кадыров А. М. «Инновационный потенциал развития промышленных предприятий республики в условиях рынка» // Научно-практическая конференция «Новое качество экономического роста: инновация, конкурентоспособность, инвестиции».-Т., 23 апреля 2008 г.
7. Калмуратов Б. С. Совершенствование инновационной инфраструктуры промышленности региона путем кластеризаций // Iqtisodiyot va ta'lim журналы // 2022-yil 2-son. 68-372 стр.
8. Калмуратов Б. С., Юсупова Ж. К. Организационно-экономический механизм инновационного управления промышленного комплекса// Бюллетень науки и практики. 2022. Т. 8. №3. С. 317-323 <https://doi.org/10.33619/2414-2948/76/35>
9. Қалмуратов Б. С. Инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегияси (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида) 08.00.13 – Менежмент (иқтисодиёт фанлари) Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси АВТОРЕФЕРАТИ// Тошкент 2019
10. Махкамова М.А. Формирование организационно-экономического механизма управления инновационной деятельностью на промышленных предприятиях Республики Узбекистан. Дисс.док. экон. наук. – Т.: 2004, – 291 с.
11. Нуриббетов Р.И., Игамова Ш.З. Инновационная деятельность на предприятиях строительных материалов// Давлат статистика кўмитаси хузуридаги Кадрлар малакасини ошириш ва статистик тадқиқотлар институтининг "Ўзбекистон статистика ахборотномаси" илмий электрон журналы. 2022 йил, 2-сон
12. Kropelnytska, S., Vusyatyska, M.. Institutional and financial support for regional innovation development based on cluster approach. Economic Annals-XXI, T. 2015 №3-4(2), 37-40.;
13. Makkonen, T., Inkinen,. Geographical and temporal variation of regional development and innovation in Finland. Fennia, 193(1), 134-147.; Ng,
14. B. K., Kanagasundram, T., Wong, C. Y., Chandran, V. G. R. Innovation for inclusive development in Southeast Asia: The roles of regional coordination mechanisms. Pacific Review, T. 2015 №29(4), 573-602.

15. Zarubin, V. I., Tkhakushinov, E. K. Management of innovation development system of regional economic: Project approach. World Applied Sciences Journal, 2014 №30(2), 191-194

BOBURIYLAR IMPERIYASIDA FAN VA SAN'AT TARAQQIYOTINING O'ZIGA XOSLIGI

Turdimirzayev Mirjalol Xamidjon o'g'li

O'qituvchi

University of Business and Science, "Menejment" kafedrasi o'qituvchisi.

turdimirzaevmirjalol@gmail.com

+998 93 198 11 61

Annotatsiya. *Zaxiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar jahon xalqlari tarixida, xususan, Temuriylar O'rta Osiyosi va Hindiston, Afg'oniston davlatlarining o'rganilishida juda ahamiyatli imperiya hisoblanadi. Ularning olib borgan fan va san'at sohasidagi siyosatlaridan bugun ham foydalanish foydadan holi emas.*

Kalit so'zlar: *Boburnoma, Buyuk mo'g'ullar, zakot, san'at, soliq.*

I.KIRISH

Bugungi kunda Hindiston hukumati tom ma'noda o'zining tarixiy ildizlariga bolta urmoqda desak bo'ladi. Gap shundaki BJP (Bharat Janata Party) o'zining o'ta o'ng, millatchi g'oyalari bilan Hindistondagi musulmon fuqarolarining, qolaversa, butun musulmon olamining noroziligiga sabab bo'lmoqda. Z.M.Bobur 1526-yildagi Panipat g'alabasiga atab masjid qurdirgan edi. Shu masjid buzib tashlandi. Boshqa Hinduiylik bilan bog'liq bo'lmagan barcha milliy me'roslardan ham voz kechilmoqda. Shu sababli Boburning avlodlari sifatida Boburiylarning Hindiston tarixida tutgan o'rni haqida so'z yuritsak.

II.ADABIYOTLAR TAHLILI

Bu mavzuda O'zbekiston va jahonda juda ko'plab kitoblar yozilgan, badiiy asarlar bitilgan, ilmiy izlanishlar qilingan. Jumladan Leyden Jon(1775,DenHolm, 1811 Indoneziya)-shotlandiyalik shoir va sharqshunos, ilk G'arb Boburshunoslaridan. 1803-yil shifokorlik qilish uchun Hindistonga borgan. Sharq tillariga qiziqib fors, arab va turk tillarini o'rgangan. 1810-yilda Boburnomaning asli bilan tanishib tarjima qilishga urungan. Lekin vafoti sabab asarning birinchi qisminigina tarjima qilishga ulgurgan. Eyji Mano (1939-y., Aychi prefekturasi, Yaponiya) tarixchi olim, sharqshunos. Asosiy tadqiqotlari Markaziy Osiyo tarixi bilan bog'liq bo'lgani uchun xitoy, turk, arab, fors va sanskrit tillarini o'rgangan 1986-yil Markaziy Osiyoning XIV-XV asrlar tarixi mavzusida doktorlik ishini himoya qilgan. "Boburnoma"ning Haydarobod va Qozon nusxalari asosida Farg'ona, 1984-yilda Kobul qismini yapon tilida nashr ettirgan. Shu bilan birga o'zbek olimlaridan Hamidulla Hasanov, Aziz Qayumov, Sayfuddin Jalilov va boshqalar tadqiqotlarini olib borganlar.

III.TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon xalqlari ko'plab sarkardalar, kuchli siyosatchilar, olimlar, diniy ulamolar va shoir-u adiblarni ko'pini yaxshi taniydi. Lekin shunday kamyob shaxslar borki ular har sohada serqirra bo'lishgan. Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarni o'zida jamlagan

shaxslardan biri bu shubhasiz bu davlat arbobi va qomusiy olim Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530)dir. Z.M.Boburning avlodlari tomonidan ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy masalalarda katta ishlar amalga oshirilganligi bizga tarixiy bitiklardan hamda shoirlarning jimjimador she'rlaridan ma'lum. Xususan, Boburning «Boburnoma» asarida, «Mubayyin» kabi to'plamlarida iqtisodiyotga oid ma'lumotlarga, shu jumladan soliq siyosatiga katta o'rin berilgan. «Zakot to'g'risidagi katta kitob» da esa o'sha davrdagi soliq, uning turlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildiriladi. Bu qomusiy asarlarni mutolaa qilar ekanmiz, ulardan mamlakatimizning bugungi iqtisodiy hayotida ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni, o'zgarishlarni tahlil qilish, qisqacha xulosalar chiqarish va amaliyotda foydalanish uchun yangi fikrlar va ayrim yo'l qo'yilgan kamchiliklarga yechim hamda maslahatlar topamiz. Ayniqsa, iqtisodiyot va uning ajralmas qismi bo'lgan soliq siyosatiga oid, uning umumiy asoslari bo'lmish ishlab chiqarish, shuningdek savdo va tijoratga oid, soliq va boj to'lovlari bilan bog'liq bo'lgan qarashlari bizni Bobur nafaqat shoir balki iqtisodiy sohalarni ba'zilar o'ziga yo'l boshchi qilib olgan A.Smitlardan ko'ra kuchli ekani bizni albatta to'lqinlantiradi. E'tirof etish kerakki, garchi bizning hayotimizda Boburning davlatni boshqarish, ishlab chiqarish va savdoni tashkil etish masalalariga doir alohida asari yoki uning o'z hukmronligi davrida yurgizgan iqtisodiy siyosatiga oid birlamchi manbalar bo'lmasa ham, ilmiy bilish va idrok etish kuchiga suyangan holda shunday qisqacha xulosalarga kelamizki, u buyuk mutafakkir, qomusiy olim sifatida iqtisodiy qonunlarning mohiyatini, iqtisodiyotning jamiyat va davlat hayotidagi belgilovchi ahamiyatini chuqur tushungan. Buyuk Britaniya imperiyasining Boburiylar imperiyasiga qilgan hujumi va uning ortidan kelgan mustamlakachilik siyosati natijasida bunday ilmiy asarlarning asl nusxasi London va boshqa shaharlarga olib ketilgani bilan izohlash mumkin. Shuning uchun ham u dolzarb va adolatli farmonlar va hukmlar chiqarib, ilmiy jihatdan asoslangan iqtisodiy siyosat yurgizgan, buning oqibati o'laroq u hukmronlik qilgan davrda davlatda osoyishtalik, milliy totuvlik, siyosiy - ijtimoiy taraqqiyot qaror topgan. Shu bois ham Bobur asos solgan saltanat bir necha asr davomida yashadi va tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Boburiylarning buyuk imperiyasini ko'plab davlatlarda «Buyuk mo'g'ullar» deb xato atalib kelinmoqda. Bobur va uning avlodlari o'zlarini rasmiy hujjatlarda «Boburiy Mirzolar» deb yozishgan. Sababi, ko'plab Yevropa xalqlari va jahondagi ayrim shaxslar Amir Temurni Chingizxonning avlodi deb yanglish fikrda ekanliklari asosiy sababdir. Bobur va uning vorislari davrida soliq masalalari muhim o'rinni egallagan. Boburning «Mubayyin» asari to'la ravishda qonunlar va iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan. Asarning nomi ham «bayon ettilgan» ma'nosiga ega. Butun islom mamlakatlaridek, Movarounnahr va Xurosonda ham «zakot» ma'lum miqdorda va muayan shart-sharoitlarda olinadigan soliq ma'nosida qo'llaniladi hamda naqd pul va savdo yig'imi shaklida to'planadi. Soliqni hisoblash uchun soliq olish obyektining «nisobi», ya'ni mol-mulkning zakot berishga layoqatli bo'lish uchun belgilangan miqdori aniqlanadi, hisobdan kam Bobur mulkdan soliq olinmaydi. «Agar yerdan ikki hosil olsang, xirojni ham ikki marta to'la», deb yozadi Bobur. Xiroj, ya'ni yer solig'i ikki toifaga bo'lingan: muqassam va muvazzar. Birinchisi, olingan hosilning miqdoriga bog'liq bo'lib, uchdan birdan-yarimgacha teng bo'lgan, ikkinchi esa, soliq

solinadigan yerning maydoniga bog'liq ravishda olingan. Yerni sug'orish masalalari Sharqda o'ta muhim edi, chunki ob-havo nihoyatda quruq va issiq, yer-tuproq sharoiti sun'iy sug'orishni talab etganligidan sug'oriladigan yerlar, tabiiyki, lalmikol yerlardan ko'p hosil bergan. Shu sababli suv solig'i ham bo'lgan. Suv solig'i quyidagicha olingan: «agar sug'orish davrida chig'ir qursang, olgan hosilning o'ndan birining yarmini soliq uchun to'lashing kerak» [Bobur. Mubayyin 2010, 189], ya'ni sug'oriladigan yerlarga sarf-xarajat hisobga olingan va bu mantiqan to'g'ridir. Buni bobosi Amir Temurdan o'rgangan bo'lishi mumkin. Umuman olganda, bu davrda soliq va boshqa yig'imlar tamomila islomiy shariatga to'la rioya qilingan holda olingan. Hisobga yetgan miqdordagi mol-mulkdan "Qur'oni Karim", "Muxtasar", "Hidoya" va boshqa manbalarda qat'iy belgilab qo'yilgan qismi ixtiyoriy ravishda miskinlarga berilgan, masalan, boqiladigan mollar, ya'ni echki, tuya, sigir, otlardan, xususan, qo'ylardan soliq (zakot) quyidagicha olingan: 40 qo'ydan bitta (2,5%), 120 tasidan ikkita, 201 dan boshlab uchta, 400 dan ortiq bo'lsa har 100 qo'ydan bittasi zakot qilib berilgan. Shuningdek, «Boburnoma»da bir yurt tovarining boshqa yurtlarga olib borilishi, almashuvi, aholi ehtiyojlarining qondirilishi va ularning iqtisodiyot ravnaqidagi ahamiyati to'la bayon qilinadi. Bobur savdo-sotiqning xalqlar o'rtasidagi bebaho ahamiyatini juda chuqur tushunar edi. Shuning uchun ham u savdo karvonlarini yo'llarda talash, bosqinchilik qilish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi salbiy illatlarga ayovsiz munosabatda bo'lgan. Bu siyosat Amir Temur, Ulug'bek va boshqa Temuriylar siyosati bilan ma'lum. O'sha davrda Bobur savdogarlardan olinadigan savdo yig'imining ham adolatli va xolisona tashkil qilinishiga katta ahamiyat bergan. Musulmon savdogarlarining savdo aylanmasidan savdo yig'imi 20 misqol (4,5 gramm) oltindan 1 misqoli shaklida olingan, eng muhimi soliq hissasi daromad hissasiga nisbatan kamayib borgan, ya'ni daromad ko'payishi bilan soliq kamaygan va boylik jamg'aruvchilar uchun o'ta manfaatli bo'lgan. Hozirgi davrda ham mana shu siyosatni qo'llash foydadan holi emas. Chet ellik savdogarlardan olinadigan yig'im esa ularning qaysi yurtlardan kelganligiga bog'liq bo'lgan. Agar ular islom mamlakatlaridan kelgan bo'lsalar, barcha daromadlarining yigirmadan bir qismi miqdorida soliq olingan. Musulmon bo'lmagan mamlakatlardan kelgan savdogarlardan olinadigan soliq miqdori shu mamlakatlarda musulmon savdogarlaridan olinadigan soliq miqdoriga tenglashtirilgan. Naqadar adolatli va foydali soliq tizimi. Buni bugungi O'zbekistonimizdagi soliq sohasi mutaxasislari muhokama qilishlariga tavsiya qilib qolaman. Endi bu asar haqida atroflicha muhokama qilsak. Chunki aksariyat insonlar Bobur deganda ko'plab g'azallar yozgan, "Boburnoma"ni yozgan deb ayta oladilar xolos. Shuning uchun uning boshqa muhim asariga to'xtalmasak bo'lmaydi.

Turkiyalik olim, professor Tanju Oral Seyhan "Mubayyin"ning turkcha tarjimai so'z boshisida asarning yozilish tarixi haqida to'xtalib "...Ulug'bekdan so'ng Abu Said Mirzo (1451-1469) davrida ijtimoiy-siyosiy hayotda inson markaziy o'rin egallab, suyurg'olga o'xshash ehsonlar ortib bordi. Xoja Ubaydulloh Ahror kabi shahar aholisi vakillaridan bo'lgan shayxlar, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim rol o'ynay boshladi. Abu Said Mirzoning o'limidan so'ng uning o'g'illari davrida bu holat yanada kuchaydi. Shayboniyxon davridan siyosiy va madaniy unsurlar vositasida so'fiy shayxlar hamda ulamolar bilan yaqin aloqa o'rnatish faoliyati boshlanadi. Shu tariqa

so'fiylik tariqatining ta'siri ostida mushtarak siyosat yuzaga keladi. Xalq ham buni qo'llab-quvvatlay boshladi", deb yozadi.

Adabiyotshunos olim M.Kenjabek "Shoh Bobur "Mubayyin" kitobi orqali buyuk faqih zot ekanini namoyon etadi, o'z valiahd o'g'illari Nosiruddin Humoyun va Kamron Mirzolarga daturilamal sifatida mo'ljallab, ularning siymosi orqali butun xalq ommasiga besh farz fiqhiy masalalarni ta'lim qiladi", deb yozadi. T.Seyhanning yozishicha, xorazmshohlar davridan boshlangan diniy-ma'rifiy-ta'limiy asarlar yaratish an'anasi eski chig'atoy davriga kelib to'xtab qolgan. XIV-XV asrga kelib bu an'ana goh islom hayotining qanday bo'lishi lozimligini ko'rsatuvchi hikmatlar shaklida, goh ilmiy jihatdan diniy masalalarni yorituvchi asarlar sifatida yangidan jonlana boshlagan. Garchi, mumtoz chig'atoy davrida Alisher Navoiy "Sirojul Muslimin" nomli namozga oid asarini bitgan bo'lsa-da, bu dinni o'rgatish maqsadidan ko'ra ko'proq o'zi suhbatlarida ishtirok etgan Xoja Ahrorga bo'lgan cheksiz hurmati yuzasidan yozilgan asar hisoblanar edi.

Bundan tashqari, bu davrga kelib hokimiyat tepasidagi xonlar xalqga sunniylik va xanafiy mazhabi borasida keng tushunchalar berib borish masalasiga alohida e'tibor bera boshlagan edi. Masalan, Shayboniyxon "Risolayi-Maorif", Ubaydulloxon "Tarjimayi Xavoidi Qur'on Fil-Furqon", "Masoi'lussalot" kabi asarlar asosida maxsus darslar tashkil etilgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur dinni siyosat darajasiga olib chiqmagan. Ammo u fiqh ilmi borasida keng ma'lumotga ega bo'lib, chuqur tasnif etishga qodir salohiyat egasi bo'lgan. Bobur mutasavvif bo'lmagan. Ammo u Allohning bir suyukli bandasi sifatida Qur'oni Karim izmiga to'la amal qilgan. O'zining har qadamida buyuk murabbiy Rasululloh (s.a.v)ning yo'l va tamoyillarini o'ziga dastirul amal bilgan. Falsafiy-tasavvufiy sohadagi egallagan yuksak ilmi uni "Mubayyin"dek asarni yozishga undagan.

Bobur shunday qilib barcha turkiy xalqlarning zimmasida turgan besh arkon haqida uslubiy qo'llanma yaratgan. Asarda oxirat kuni, nomai amal, mezon, arosat mavoqi, shafolat, sirot hamda bosh mavzu iymonning sharoiti va natijasi haqida keng tushuncha bergan. "Mubayyin"ni o'qigan kishi muallifning ko'p qirrali islomiy ilmlarga oid bergan ma'lumotlariga qoyil qoladi. U Qur'on oyatlari va fiqhiy masalalarga doir hadislarni yaxshi va chuqur tushunadi. Muallif asarni islom dinining asosi bo'lmish e'tiqod masalalarini yoritish bilan boshlaydi. Shunday qilib "Mubayyin" asari chig'atoy davri adabiyotida yaratilgan go'zal va mukammal diniy-falsafiy asar hisoblanadi. Unda Boburning olimligi va e'tiqod dunyosining nechog'liq yuksak ekanligi ko'zga tashlanadi. Uning boshqa noyob fazilatlari qatorida komil musulmonligi namoyon bo'ladi. Asar uchun Qur'oni Karim oyati karimalari va shariati, shuningdek, islomning boshqa ko'rsatmalari asos bo'lib xizmat qilganligining o'zi ham Boburning chin ma'noda din peshvosi ekanidan dalolatdir.

"Mubayyin" asari borasida shu kunga qadar bir qancha muayyan tadqiqotlar olib borilgan. A.S.Beverij, I.V.Stebleva, F.Ko'prulu, R.Arat, U.Faruq, H.Yoqubov, V.Zohidov, H.Qudratillayev, V.Rahmonov, H.Boltaboyev, M.Kenjabek, Y.Bilol, N.Jeylan kabi boburshunos olimlarning tadqiqotlarida asarning nomlanishi, yozilish sanasi hamda kimga atalganligi haqida turli fikrlar ilgari surilgan. Masalan, rus

sharqshunos olimasi I.V.Stebleva mulohazasiga ko'ra, asar 1521-1522-yillar oralig'ida yozilgan. Aslida "Aruz risolasi"da qayd etilganiga ko'ra hamda Alisher Navoiy muzeyida 103 raqami ostida saqlanayotgan "Mubayyin"ning xotima bo'limidan o'rin olgan baytga ko'ra, mazkur asar 928 (milodiy 1522) yilda yozilgan. Turk olimi F.Ko'prulu ham "Mubayyin" haqida turli qarashlar bor ekanligini qayd etib o'tadi. Asarni ba'zilar Komron Mirzoga bag'ishlab yozilgan desa, ba'zilar Humoyunga, boshqalarhar ikki o'g'li va xalq uchun yozilganini aytib, Bobur Mirzo kelajakda hukmdor bo'ladigan o'g'illarini diniy jihatdan kamol toptirishni maqsad qilgan, deb bayon etadi. Bunday qarash S.Hasanov, H.Qudratillayev, T.Seyhan, Y.Bilol kabi olimlar tadqiqotlarida keltiriladi. Aytish joiz, bu davrda asarlarning o'g'liga bag'ishlab yozilishi an'anaga aylangan. Asar yaratuvchilarining hukmdor bo'lishi bu holatning tabiiy ekanini ko'rsatmoqda. Biroq bu Bobur mazkur asarini o'g'liga bag'ishlab yozdi degani emasdir. Shunday holatni Shayboniychonda ham ko'rishimiz mumkin. U ham o'g'li Muhammad Bahodirga bag'ishlab "Risolayi Maorif" asarini yozgan va xalq uchun ham foydali bo'lishini bayon qilgan.

Yana bir jihat, Bobur o'zining mazkur asariga "Mubayyin" deb qat'iy nom bergan bo'lsa-da, uni "Mubin" shaklida e'tirof etgan hollar ham bo'lgan. Asarning asliy nomini aniqlash borasida turkiyalik olimlarning o'z o'rnini bor. Xususan, F.Ko'prulu asar nomiga to'xtalar ekan, "Mubin" aslida kimning asari ekanligi borasida qat'iy fikrni aytgan. Unga ko'ra, "Boburnoma"ni 1922-yilda ingliz tiliga tarjima qilgan A.S.Beverij, hind muarrixlaridan Abu Fazl bilan Badouniyni bu nomni "Mubayyin" sifatida o'qishganini va Springer ushbu asarni "Fihi Boburiy" deb ko'rsatganini bayon qilib, eski xatosida davom etgan, "Boburnoma"ni forschaga tarjima qilgan Shayx Zayn ushbu manzum fiqh kitobiga sharh yozgan bo'lib, "Mubin" mana shu sharh kitobining nomidir.Qolaversa, Zahiriddin Muhammad Bobur:

Chun bayon ettim anda shar'iiyyot

Ne ajab gar dedim Mubayyin ot.

deb aniq nom qo'yib kimga va qaysi yilda yozilganligi borasida yozib qoldirgan.

Bu asari aslida Bobur ishlab chiqqan soliq siyosati uzoq yillar davomida qo'llanib kelindi va mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Bu esa Bobur iqtisodiy g'oyalarining juda chuqur ilmiy asosga suyanligi, uzoqni ko'zlovchi salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunday ilmiy salohiyat uning vorislari, hamyurtlari bo'lgan-bizlarda unga nisbatan yanada chuqur hurmat va faxrlanish hissini uyg'otadi. Ulug' bobokalonimiz, vatandoshimiz qoldirgan iqtisodiy g'oyalar va iqtisodiy tafakkur merosi, u yurgizgan iqtisodiy siyosat tizimi mustaqilligimizni mustahkamlashda, bugungi kurashimizda qudratli ma'naviy tayanch bo'lishga xizmat qiladi. Mirzo Bobur iqtisodiy dunyoqarashini o'rganish, uning iqtisodiyotga oid qarashlarini tadqiq etish hamda imkon darajasida bugungi hayotimizga tadbiq qilish foydadan holi emas. Shunisi diqqatga sazovorki, Bobur podshohligi davrida mamlakatga vino keltirish ta'qiqlangan, ya'ni iqtisodiyotda proteksionizm siyosati qo'llanilgan. Boburdan keyin uning o'g'li Humoyun, keyinchalik nevarasi Akbarshoh Jaloliddin (1542-1605) 1556-1605 yillari Hindistonda muvaffaqiyatli podshohlik qilgan. Akbarshoh tomonidan 1574-yildan boshlab islohotlar o'tkazdi, dehqonlarga yagona soliq kiritdi, yagona uzunlik va og'irlik

o'ldirishlarini joriy qildi. Bu shoh to'g'risida 1601-yil «Akbar-noma» kitobi chop etildi, unda mamlakatdagi soliq tartibi o'z aksini topgan. Birbal - tarixiy shaxs. 1994-yilda Toshkentda bosilgan «Shoh Akbar va Dono Birbal» nomli to'plamda ko'rsatilishicha, u XVI asrning ikkinchi yarmi va asrning boshlarida Hindistonda hukmronlik qilgan Akbarshoh bobosi Bobur an'alarini izchil davom ettirib, hindlar bilan musulmonlar o'rtasida birodarlik munosabatlarini o'rnatish yo'lida jonbozlik ko'rsatgan. Akbarshoh boshqargan davlatda Birbal nufuzli hukmdor edi. Akbar bu dono va zukko hind amaldorlariga alohida mehr bilan qarab, uni har tomonlama e'zozlagan. Birbal ham Akbarshohning odilona siyosatini amalga oshirish sohasida sidqillik bilan xizmat qilgan. Akbar va Birbalning o'zaro suhbatlarida izhor etilgan har ikki tarixiy shaxsning iqtisodiy qarashlari alohida diqqatga sazovordir. Unda insonlardagi halollik va insof bilan birga ayrim amaldorlarning vijdotsizliklari iqtisodiy tomondan tahlil qilinadi, feodalizm sharoitida murakkab iqtisodiy muammolarning yechimini topishga urinishi. «Podshohning besh savoli» hikoyasida Birbalning chuqur iqtisodiy tafakkurga ega ekanligi namoyon bo'ladi. «Ulug'ma'bud Indiradir», - deb so'z boshlaydi u. Chunki u Buddaviylik diniga qat'iy amal qilganligi haqida ma'lumot manbalarda keladi.

IV. MUHOKAMA

Tarix shunday ilmki, uni yaxshi o'zlashtirgan xalqlar yoki shaxslar kelajak ishlarida kam xato qiladilar yoki umuman xato qilmasliklari mumkin. Chunki tarixda qaysidir xalqlar yoki ayrim shaxslarning qilgan xatosini xabari sizga yetib keldi. Demak, siz ular yo'l qo'ygan nomaqbul ishni yana takrorlashni istamasangiz kerak. Bugungi Hindiston hukumati va xalqi buni tushunishi kerak. Bir vaqtlar tarixingizni yuksak cho'qqilarga ko'targanlarni tarix sahnasidan va xalqlar xotirasidan o'chirishga urinishni hech qanday sabablar bilan oqlab bo'lmaydi. Shuning muqobilida avvalgi yutuqlardan oqilona foydalanib kelajak avlodlarga yetkazish samaralidir.

V. XULOSALAR

Umumiy xulosa qilib aytganda Avrangzeb Olamgir alohida o'rganishga loyiq buyuk Boburiylardan hisoblanadi. Chunki uning hukmronligi davrida (1658-1707) Hindiston iqtisodiy, harbiy va siyosiy jihatdan eng yuqori cho'qqiga erishgan. O'sha davrda dunyo ishlab chiqarishini 100 foiz deb olsak uning 25 foizi Boburiylar hissasiga to'g'ri kelgan. Yana 25 foizi Usmoniylar hissasi va qolgan 50 foizini butun dunyo davlatlari hissasiga mos bo'lgan. Hatto bugungi iqtisodiy qudratliman deb hisoblayotgan Hindiston ham hali bu darajaga chiqishiga ko'p yillar kerak bo'lishini tushunib turibmiz.

Shu bilan birgalikda A.Olamgir bugungi kunda ham Hanafiya fiqhida mo'tabar va qiymati beqiyos bo'lgan «Fatavoyi Olamgiriya» deb nomlangan katta fiqhiy kitob ham tuzdirgan. Hozirda ham bu kitob asosida Hanafiy maktabi a'zolari ko'plab fatvolar bermoqdalar, xususan yurtimiz Diniy Idorasida ham ko'plab javoblarda manba sifatida tayanilmoqda. Bundan tashqari kam o'rganilgan A.Olamgirning qizi Zebuniso Begim ham bor bo'lib, bu olim qiz Islom tarixida kam uchraydigan Qur'oni Karimning tafsir qiluvchi ayollardan biridir. Zebuniso Begimga tegishli tafsir bugungi hind musulmon ulamolari tomonidan munosib baholab kelinmoqda. Va yana Shoh Jahon ham

hammaga mashhur bo'lib betakror hamda zamonaviy dunyoimizning mo'jizalaridan biri Toj Mahal haqida har qancha maqto'vlar bitsak shuncha kamdir. Shuning uchun ko'pchilikka noma'lum bo'lgan o'ziga xos qismi haqida aytib o'tsam. Ma'lumki, Toj Mahal bir-biridan ajoyib naqshlar bilan bezatilgan va u naqshlar orasida hikmatli so'zlar, hadislar hamda Qur'oni Karim oyatlari go'zal shaklda o'z ifodasini topgan. Bino balandligini hisobga olib, ziyoratga kelganlar binoning yuqori qismidagi yozuvlarni bemalol o'qishlari uchun yozuvlar hajmi yuqoriga qarab yiriklashib boraveradi. O'quvchi esa hech qiynalmasdan eng yuqori shiftdagi yozuvlarni ham hech bir qiyinchiliksiz o'qiy olgan. Bobur bobomizning va uning avlodlarining iqtisodiy, siyosiy, ilm-fanga oid qarashlaridan to'g'ri xulosa chiqarishimiz va chuqur tahlil qilishimiz kerak va bu kata tajribadan yurtimiz kelajagi uchun foydalanish bizning burchimizdir. Qolaversa, keyindi taraqqiyotimizda zamonaviy Hindiston va O'zbekistonning ko'p sohalarda mushtarak maqsadlari bor.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashurbek.S. Financial System and Financial Policy / Paxmohob, X. Z. Journal NX, 2023. – 658-661 b.
2. Mustafayevich, S. A. Yoshlarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirishda sharq mutafakkirlari iqtisodiy qarashlarining o'rni/ Научный Фокус:. 2023. –1142-1145 b.
3. Musurmanov, A. N. Clustered disciplinary factors of school lessons in modernized education conditions as a social pedagogical problem/ Satbarov, A. A., Suyarov, A. M., Hakimova, I. X. Boletin de Literatura Oral-The Literary Journal, 2023. – 26-27 b.
4. Toshmatov Sh.X Iqtisodiy ta'limotlar tarixi/ X.S.Asatullaev, Z.B.Allaberganov Darslik. T., 2019 y. – 352 b.
5. Razzoqov A. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi/ Toshmatov Sh., O'rmonov N. Darslik. -Toshkent.: «Iqtisod - moliya» - 2007 y. 320 b.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. /T.: "Yangi asr avlodi", 2018. - 704 b.

O'RTA OSIYOGA KOREYS ETNOSINING KO'CHIRILISHI VA O'LKA HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

Turdimirzayev Mirjalol Xamidjon o'g'li

University of Business and Science, "Menejment" kafedrasi o'qituvchisi

turdimirzaevmirjalol@gmail.com

+998 93 198 11 61

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarix fanini o'qitish jarayonida etnografik ma'lumotlardan foydalanishning ahamiyati, mazmun-mohiyati va usullari haqida batafsil fikr yuritilgan. Tarix fanini o'qitishda etnografik manbaalardan foydalanishning usullari, ularni to'g'ri tanlay bilish va o'z o'rnida qo'llash, shuningdek ma'lumotlarning g'oyaviy mazmunini ta'lim-tarbiyaviy tomondan chuqur o'zlashtirishning muhim omillarini belgilashda foydalaniladigan asosiy mezonlar asoslab berilgan. Zero, tarixni noto'g'ri talqinini o'quvchilar ongiga salbiy ta'siri kuzatilmaslikni anglatishdan iborat. Sababi, bugungi kunda tarixni va etnografiyani o'qitishda xatoliklar sabab bir mamlakat hududida yashayotgan turli millatlar qonli to'qnashuvlariga guvoh bo'lib turibmiz.

Kalit so'zlar: etnografiya, koreys, Koryo, Sovet Ittifoqi, migratsiya.

I.KIRISH

Etnografiya (yunoncha so'zdan etnos – xalq, grapho – yozish) - xalqlar haqidagi fan hisoblanadi. Shuningdek, bu fan xalqni o'rganuvchi, ta'riflovchi fan yoki xalqshunoslik deb nomlanadi. Shunday davrlar bo'lganki, bu fanni "etnologiya" ("etnos" - xalq, "logos" - tushuncha) deb ham atashgan. Etnografiya dunyo xalqlarining o'ziga xos madaniyatini, maishiy hayotini, madaniyat tarixini, etnogenezini, joylashishini, o'zaro aloqa va munosabatlarini o'rganadi¹. Etnografiya qit'alar, mamlakatlar yoki xalqlarga qarab tadqiq etiladi. Bu fanning eng muhim vazifalaridan biri – har bir xalqning kelib chiqishini, ularga oid etnografik ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va tadqiq qilishdan iborat. Shuningdek, tarix fanining ajralmas qismi bo'lgan etnografiya bilan hamkorlikda tarixni va tarixiy jarayonlarni hamda bugunimizni yaxshiroq anglaymiz. Biz hozir shunday tarixiy davrdamizki, hozir hech bir millat yoki xalq faqatgina bir millatdan iboratimiz va hech bir xalqning qoni bizga aralashmagan deya olmaydi. Bunday da'vo bilan chiqqan Yaponiya ham hozir bu fikrdan voz kechgan. Chunki etnografik tadqiqotlar bu g'oyani noto'g'riligini isbotlagan. Xalqlarning kelib chiqishi va yashab kelgan joylarini aniqlashdan maqsad, ularni ko'chirtirib yuborish yoki etnik ozchilik deb kamsitish emas, balki, o'zaro ahil yashash va o'zliklarini saqlab qolishga yordam berishni ko'zda tutishi kerak. Bu O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun juda muhim hisoblanadi. Sababi biz juda ko'p millatlarga ega davlatlarmiz. Bunday xalqlar xilma-xilligi sharoitida o'zaro ittifoq va totuvlikni saqlash uchun ham etnografik tadqiqotlar va tarixiy jarayonlarni chuqur o'rganishni taqazo qiladi. Ayni shu maqsadda bu maqolani yozildi va o'ylaymanki, birgina koreyslar misolida mamlakatimizdagi barcha millat vakillari o'zaro ahil yashash kerakligini anglaydilar.

¹ Ashirov A. Etnologiya. "IQTISOD-MOLIYA". Toshkent, 2008. P.10.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu mavzuda asosan rus etnograflari va etnik koreyslar tadqiqot ishlarini olib borishgan. Jumladan Chong Jin Oh, Reckel. J, Schatz. M hamda o'zbeklardan Ashirovlardir. Bular asosan O'rta Osiyodagi etnik koreyslarni iqtisodiy-ijtimoiy holatlariga e'tibor qaratganlar. Etnik koreyslarni Markaziy Osiyo xalqlariga ta'siri va o'zaro assimilyatsiya jarayoni ochiq qolgan hamda O'zbekistondagi oxirgi o'n yillikdagi o'zgarishlar ilmiy ishlar tarkibiga deyarlik kiritilmagan. Vaholanki, yuz yillar avval yurtimizning tarixiy hududlariga ko'chirib keltirilgan koreyslar mahalliy tub yerli aholiga aralashib assimilyatsiya jarayonlari kuzatilgan va ularning ikkinchi yoki uchinchi avlodlari o'zlarini to'laqonli mahalliy aholidek his qila boshlagan va ular mahalliy va respublika darajasidagi lavozimlarni ham egallaganlar. Bunga quyiroqda batafsil to'xtalamiz. Bu ilmiy tadqiqot ishida ana shu ochiq qolgan qismlar keng yoritib beriladi. Bunda Koreya Respublikasi va O'rta Osiyo Respublikalarida olib borilayotgan millatlararo bag'rikenglik siyosati hamda etnografik o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratildi.

III. TAHLIL VA NATIJALAR

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga kelib, O'zbekiston etnografiyasini o'rganish borasida ilmiy tadqiqotlar qilish boshlandi, shuningdek, shu soha bilan shug'ullanadigan tadqiqotchi olim va o'lkashunoslar safi ham kengaydi. Ularning asarlarida o'zbek xalqi va bu o'lkaga ko'chib kelgan xalqlarning madaniy va maishiy hayotining xususiyatlari, urf-odatlar, urug'-aymoq va qabilachilik hayot tarzi va diniy e'tiqodlarini ta'riflashga intilganlar. Shu tadqiqotlarning davomi o'laroq, ushbu maqolada SSSR davrida O'rta Osiyoga koreys xalqining ko'chirib keltirilishi va o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko'rsatgan ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Koreyslarning Markaziy Osiyoga migratsion jarayonlari asosan ikkinchi jahon urushidan oldin sodir bo'lgan bo'lsa-da, tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, koreyslarning ko'chish jarayonlari 2 bosqichda amalga oshgan. Birinchi bosqich taxminan 1860-yillarda boshlangan bo'lib, koreyslar Koreya yarimoroli shimolidan Rossiyaning Uzoq Sharqiga ko'chib ketishgan. Migratsiyaning ikkinchi bosqichi esa 1900-1930 yillarda sodir bo'ldi. Rus tadqiqotchisi Prjevalskiy (1867 yil) Koreya hududlarida aholining haddan tashqari ko'payishi, qashshoqlik va mahalliy feodallarning aholiga nisbatan jabr-zulmining kuchayishi bu ko'chishlarga sabab bo'lgan deb tushuntirib berdi².

1863-yilda 12 koreys oilasi Rossiyaning Uzoq sharqiga ko'chib o'tgandan so'ng, migratsiya qiluvchi koreyslar soni yildan-yilga ortib, 1867-yilga kelib 1800 taga yetdi. Rossiya chegarasini noqonuniy kesib o'tish Koreyada o'lim bilan jazolanishi mumkin edi, lekin rus hukumati koreyslarning ko'chib kelishini ochiqdan-ochiq qo'llab-quvvatladi. Koreyslar orasida yashagan Prjevalskiy (koreyslar o'zlarini Kauli deb atashgan) ularning mehnatsevarligini juda qadrlagan. Shuningdek, Prjevalskiy koreyslarning orasida poligamiya (ko'p xotinlilik) nihoyatda ko'p ekanligini o'z

² Kokaisl P. Koreans in Central Asia – a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.6-7.

esdaliklarida qayd etgan. Qiziqarli tomoni shundaki, bu ayollarning o'z ismlari ham bo'lmagan va ularni oilaviy munosabatlardagi atamalar (ona, xola, buvi) bilan tanishgan.

Koreyaning shimoliy qismida XIX asrning 60-yillari oxirida dehqonlar umuman hosil yetishtira olmadilar, sababi ob havo juda noqulay kelgan hamda koreys oilalarini ekishga boshqa urug'lik zaxiralari yo'q edi va natijada 1869-yil qishda koreyslarning Rossiyaga ko'chishlari jadallashdi. Tarixchi Nasekin esdaliklariga qaraganda, qurollangan rus askarlari koreyalik qochqinlarga qarata o'q uzgan va Koreya chegarasidagi daryosi qirg'og'ida ko'plab odamlar halok bo'lgan. Shunga qaramay, 1870-yillarda Rossiyaning Uzoq Sharqida 32 ta koreys qishloqlari vujudga kelgan. 1884-yilgacha Rossiyaga ko'chib kelganlar Rossiyaning chegara hududlarida qolishi mumkin edi, lekin keyinchalik kelganlar esa uzoqroq joylarga ko'chib o'tishga majbur bo'lishgan³. Uzoq Sharqda koreys tilida o'qitiladigan yuzlab koreys maktablari va boshqa o'quv muassasalari tashkil etilgan. Koreys tilida gazeta va jurnallar nashr etilgan; koreys teatri, ko'plab havaskorlar jamoalari tuzildi. Koreys tili kundalik hayotning ko'plab sohalarida paydo bo'lgan: undan jamoa, oilalar va ixcham yashaydigan koreyslarning kundalik muloqotida foydalanilgan.

1937-yilga kelib Etnik koreyslar (taxminan 200 000) Sovet Uzoq Sharqidan Qozog'iston va O'zbekistonga to'liq va majburan deportatsiya qilina boshlangan⁴. Sababi I.Stalin bir joyda yashab turgan bir turdagi xalqlar va millatlar uyushqoqlik qilsa ular Sovet Ittifoqiga bo'ysunmay qo'yishidan xavfsiragan hamda yagona Sovet xalqini shakllantirish uchun xalqlar va millatlarni aralashtirishni maqsad qilgan edi. Evakuatsiya markazlari vagonlar bo'lib, ular O'rta Osiyoga o'tadigan vokzallarda joylashgan edi. Ko'chirilgan koreyslarning 500 ga yaqini yo'lda halok bo'lgan. Chunki, tashuv vagonlariga odatdagidan ko'p odamlar majburan yuklangan. Natijada vagon ichida muhit yomonlashgan: oziq-ovqat yetishmasligi, gigiyena talablarining buzulishi hamda juda uzoq masofa ko'chirilayotganlarga ayniqsa, yosh bolalar va ayollarni o'limiga sabab bo'lgan. Katta shaharlar yaqinida joylashtirilgan koreyslar hatto kam maoshli ish topishda ham katta qiyinchiliklarga duch kelishgani alohida qayd etiladi. Undan oldin bu etnik guruh 1920-yillarda sholi yetishtirishni boshlash uchun Markaziy Osiyoga (asosan Rossiyaning Uzoq Sharqidan) taklif qilingan⁵. Koreyslarning O'rta Osiyoga ommaviy ko'chishi Xalq Komissarlari Kengashining №1428-326ss Nizomiga muvofiq amalga oshirildi. Ko'chirish Yaponiyadan josuslik havfi bilan rasman izohlangan⁶. Tarixiy ma'lumotlarga asosan, sovet hujjatlarida deportatsiyaning ko'plab shakllari Kommunistik partiyaning yuqori rahbariyati tomonidan 1927, 1930 va 1932 yillarda ko'rib chiqilganligini qayd etiladi.

³ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.8.

⁴ Chong Jin OH. Soviet korean (koryo-in) in Central Asia and korean religious activities in post-soviet Central Asia. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2013. P.215-216.

⁵ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.8-9.

⁶ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.9.

1930–40-yillarda koreys tili “ona tili” deb nomlangan fan sifatida deyarli barcha koreys o‘quvchilari bo‘lgan maktablarda o‘qitildi. O‘sha davrda koreys qishloq aholisi uchun qulay sharoit yaratilgan bo‘lib, o‘qituvchilar va darsliklar ham yetarli darajada taminlangan edi. Biroq, 1950-yillarning o‘rtalarida maktablarda koreys tili darslari asta-sekin yo‘qola boshladi, vaziyat esa yanada og‘irlashdi. Sovet Ittifoqi hayotining barcha jabhalarida rus tilining hukmronligi yaqqol namoyon bo‘ldi; shuning uchun ta’limda “ruslashtirish” siyosati ixtiyoriy-majburiy xususiyatga ega bo‘la boshlagan⁷.

IV.MUHOKAMA

Yarim milliondan ortiq koreyslar sobiq Sovet Ittifoqi hududida yashaydi, ularning uchdan ikki qismi Markaziy Osiyoda: Qozog‘istonda 100 ming, O‘zbekistonda 180 ming va Qirg‘izistonda 30 ming kishi yashaydi. Qolganlari Rossiya va boshqa MDH davlatlarida istiqomat qilishadi. Dastlab, deportatsiya qilinganlar qishloq, agrar rayonlarda to‘plangan bo‘lsa, bugungi kunda etnik koreyslarning aksariyati shahar markazlarida joylashgan. SSSRda yashovchi barcha koreyslarga nisbatan “Sovet koreyslari” atamasi ishlatilgan, ammo koreyslar o‘zlarini “Koryo saram” yoki “Choson saram” deb atashgan. Ya’ni Koreya odami yoki Choson aholisi. Bu bilan etnik koreyslar o‘zlarining tarixiy ildizlariga urg‘u beradilar. Bilasizki, Koryo va Choson bugungi koreyslarning qudratli tarixiy davlatlaridir. Hozirgi paytda Janubiy Koreyada “Koryo-in” postsovet koreyslariga nisbatan eng ko‘p qo‘llaniladigan atama hisoblanadi⁸. Buni ba’zan xaqorat o‘rnida ham ishlatishadi. Sababi Koreya zaminidan ketganlar o‘zligini yo‘qotgan va xalqimizga nisbatan ma’naviy jinoyat sodir etganlar deya izohlashadi.

Markaziy Osiyodagi koreys aholisi 1939-2002

Country	1939	1959	1970	1979	1989	2002
Uzbekistan	73,000	139,000	148,000	163,000	183,100	169,600
Kazakhstan	n/a	74,000	82,000	92,000	103,300	99,700
Kyrgyzstan	n/a	n/a	7,528	n/a	n/a	19,000('99)
Tadzhikistan	n/a	n/a	8,484	n/a	n/a	6,000('99)
Turkmenistan	n/a	n/a	2,536	n/a	n/a-	3,000('99)
Russian Federation	168,009('26)	n/a	n/a-	n/a	107,100	148,600

Yuqoridagi jadvalga e’tibor qaratidigan bo‘lsak, O‘zbekistonda etnik koreyslarning soni 2002-yilga kelib kamayib ketgan. Rossiya Federatsiyasida esa asta-sekin o‘sib borgan. Bularning barchasi Rossiyaning iqtisodiy rivojlangan yirik shaharlariga ko‘chib barcha etnik guruhlar, shu jumladan ko‘pchilik ruslar uchun ham kuzatilishi mumkin bo‘lgan tendensiya bilan izohlanadi⁹.

⁷ Reckel, J, Schatz, M. Korean Diaspora – Central Asia, Siberia and Beyond. Universitätsverlag Göttingen, 2020. P.25-26.

⁸ Chong Jin OH. Soviet korean (koryo-in) in Central Asia and korean religious activities in post-soviet Central Asia. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2013. P.215.

⁹ Saveliev, I. Homeland and Diasporic Space: Transnational Practices of Central Asian and Sakhalin Koreans. Hokkaido University Collection of Scholarly and Academic Papers : HUSCAP. Nagoya, 2018. P.32.

Etnik koreyslar o'rtasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rovnoma javob berganlardan biri: biz to'rt oyoq bilan harakatlanadigan hamma narsani yeymiz. Stol va stullardan bundan mustasno deb javob bergan edi¹⁰. Umumiy qilib aytganda, oziq-ovqat etnik guruhlar uchun ramzlarni - diniy, etnik va ijtimoiy belgilarni ifodalashda o'z shaxsiyligini namoyon etish imkonini beradigan juda kuchli vositadir. Hozirgi kunda ba'zi mahalliy (rus) taomlari koreys ingredientlaridan foydalanadi: Sovet koreyslari vaqti-vaqti bilan rus borshi (karam sho'rva) ga guruch qo'shadilar. Aksincha, ko'plab sovet koreys restoranlarida guruch o'rniga rus garnituri (oq non) beriladi. Bu esa ovqat tayyorlashda ham o'ziga xos assimilyatsion jarayonlar ketayotganligidan dalolat beradi. Kimchi iste'mol qilish koreyslarning o'ziga xosligini namoyish etadi va butun dunyo bo'ylab barcha etnik koreyslarning taomlanish ratsionini umumlashtiradi¹¹. Bu maxsus taom (taom) tayyorlash usuli taxminan 100 yil oldin Xitoyliklardan o'zlashtirilgan. Buning sababi shundaki, Sovet davrida Xitoy karamini topish qiyin bo'lgan va u ko'pincha sabzi bilan almashtirilgan. Bu asta-sekin sabzi salatiga aylandi (piyoz, sarimsoq, yog' va sirka mavjud) va hozirda sovet koreyslari tomonidan odatiy taom hisoblanadi. Shuningdek, bu taomni shahar bozorlarida, hatto koreyslar ko'p yashaydigan Markaziy Osiyo davlatlarida ham uchratish mumkin. Koreyslar ko'pincha it go'shtini iste'mol qilish borasida mashhur hisoblanadi, ammo Koreyada bunday taomlar unchalik ham keng tarqalmagan. Sovet koreyslari orasida it go'shti mashhurligining sababi Sovet davrida taomlanish ratsioniga hech qanday taqiq yoki jazolar qo'yilmaganligidir. Shuning uchun ham "koryo saram"¹² lar bu yerda o'zlarini "uylarida" - "ona yurtlarida" his qilib kelishgan¹³. Hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo koreyslarining it go'shtidan taomlar tayyorlaydigan o'z restoranlari bor va bu restoranlar qozoqlar va o'zbeklar orasida tobora ommalashib bormoqda. Toshkentda sovet koreyslari qatori kichik janubiy koreyslar ham mavjud. Biroq, har ikkala turdagi koreys restoranlari alohida va bir-biridan an'analarda ham keskin farq qiladi¹⁴. Shuningdek koreyslar xitoyliklardan o'zlashtirgan oziq-ovqatlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ham bozorlarimizda ko'payib qoldi. Jumladan koreys karami va koreyslar kimchi deb ataydigan mashhur taomi bizda chimchi yoki achchiq-chuchuk shaklida bizning ham taomnomamizda mustahkamlanib bormoqda. Va yaqinda koreyslarning turup (korscha-muu) sabzavoti hamda sangchu deb ataladigan salat bargi bozorlarimizda mahalliy sabzavotlar bilan birga sotilmoqda. Bundan tashqari yoshlar orasida koreyaning o'ziga xos san'ati ya'ni K-POP musiqa janri ham keng

¹⁰ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.16.

¹¹ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.17-18.

¹² Reckel. J, Schatz. M. Korean Diaspora – Central Asia, Siberia and Beyond. Universitätsverlag Göttingen, 2020. P.12.

¹³ Saveliev, I. Homeland and Diasporic Space: Transnational Practices of Central Asian and Sakhalin Koreans. Hokkaido University Collection of Scholarly and Academic Papers : HUSCAP. Nagoya, 2018. P.40.

¹⁴ Kokaisl P. Koreans in Central Asia-a different Korean nation. Asian Ethnicity (Online journal), 2018. P.17.

tarqalmoqda. Garchi men bu turdagi musiqani yoshlar orasida tarqalishiga qarshi bo'lsamda ta'qiqlashga vakolatim yo'q. Yoshlarga maslahatim shuki, xalqlararo madaniyatlar yoyilishi va milliy xilma-xillik yaxshi mafkura lekin, boshqa xalqlar madaniyati va o'ziga hosligidan namuna ko'chirayotganda o'zligingizga, milliylikingizga va diniy hamda milliy xususiyatlaringizga zid kelmaydiganini olish kerak deb hisoblayman.

V.XULOSALAR

Xulosa qiladigan bo'lsak, etnografik tadqiqotlar shuni isbotladiki, koreyslarning O'rta Osiyoga ko'chirilishi o'lkada yashayotgan xalqlar hayotining turli sohalarida juda muxim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Bu xalqlar mahalliy aholi bilan aralashib, nafaqat o'zlarining balki o'lka madaniyatini taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shmoqda. Aynan shu etnik guruh orasidan yetishib chiqqan kadrlar kommunikatsiya tizimida, xalqaro savdoda, diplomatiya va boshqa sohalarda samarali faoliyat olib bormoqda. Shu kabi dalillarga tayanadigan bo'lsak, koreyslar bilan etnik yaqinlik va do'stona munosabatlar bugungi kunga kelib, o'zining yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarilmoqda. Bunga misol qilib oladigan bo'sak O'zbekiston Respublikasining hukumati va ayrim yirik kompaniya va tashkilotlarida kelib chiqishi etnik koreys va shu bilan birga fuqaroligi o'zbek bo'lgan koreyslar ham salmog'i ortib bormoqda. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Havo Yo'llari Milliy Assotsiatsiyasi (UzAirways)da Sergey Elliotovich Kim – Parvozlar xizmati departament direktori bo'lib faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, Agreppina Shin 2017-yil 19-oktyabrdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vaziri bo'lib ishlagan. Bundan yakuniy xulosa shuki, etnik koreyslar O'rta Osiyo mamlakatlarida yashab kelgan holda o'zlarining milliylikini yo'qotmasdan saqlanib qolmoqdalar va bu mamlakatlarning ichki hayot jarayonlaridan yakkalanib chetda qolmasdan faol ishtirok etib kelmoqdalar. Bunda ularning mehnatga bo'lgan munosabatlari va qo'shni beshta respublikalarning boshqa millat vakillarini kamsitib diskriminatsiya qilmasdan, tolerantlik xususiyatlarini namoyish qilayotganlari tahsinga sazovordir.

VI.ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashirov A. *Etnologiya*. "IQTISOD-MOLIYA". Toshkent, 2008.
2. Kokaisl P. *Koreans in Central Asia – a different Korean nation*. *Asian Ethnicity* (Online journal), 2018.
3. Reckel. J, Schatz. M. *Korean Diaspora – Central Asia, Siberia and Beyond*. Universitätsverlag Göttingen, 2020.
4. Saveliev, I. *Homeland and Diasporic Space: Transnational Practices of Central Asian and Sakhalin Koreans*. Hokkaido University Collection of Scholarly and Academic Papers : HUSCAP. Nagoya, 2018.
5. Chong Jin OH. *Soviet korean (koryo-in) in Central Asia and korean religious activities in post-soviet Central Asia*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2013.

SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Xakimova Go'zal Akbar qizi

Namangan davlat texnika universiteti 5-BXA-22 gurux talabasi

Xakimovaguzal72@gmail.com

Tel: +998902797772

Annotatsiya. Ushbu maqolada, sanoatni innovatsion rivojlanishining belgilangan yo'nalishlari doirasida loyihalar o'rtasidagi o'zaro bog'liq va to'liq bo'lmagan realizatsiyani amalga oshirish korxona faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha ijobiy samaraga ega bo'lishi mumkin hamda korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish sxemasini amalga oshirish vositalarni aniqlash zarurligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sanoat, ishlab chiqarish, innovatsion faoliyat, korxonalar, innovatsiya.

I. Kirish

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotda innovatsiyalar keng joriy etilishi halqaro miqyosdagi raqobatbardoshlikni oshirib, barqaror rivojlanish uchun mustaxkam zamin yaratadi. Ayniqsa, sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatning keng yo'lga quyilishi tarmoq iqtisodiy samaradorligi oshishiga ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu holat innovatsion rivojlanish darajasi hamda sanoat tarmog'ining raqobatbardoshligi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik orqali ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Xalqaro innovatsion indeksni baholash natijalariga ko'ra, "iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlar orasida Germaniya (2,26 ball), AQSH (1,80 ball), Yaponiya (1,79 ball) va Shvetsiya (1,64 ball) singari mamlakatlar yetakchilik qilmoqda. Bloomberg Agentligining tadqiqotlari bo'yicha 2019 yilda jahonning innovatsion iqtisodiyoti reytingida Janubiy Koreya, Germaniya, Finlyandiya, Shveytsariya davlatlari eng yuqori pogonani egallab turgan"¹⁵. O'z navbatida, innovatsiyalarning rivojlanganligi ushbu mamlakatlardagi sanoat korxonalarining yuqori samaradorligini ham ta'minlamoqda.

Jahonda innovatsion omillar hisobiga barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash borasidagi tajribalar asosida zamonaviy sanoat tarmoqlarining innovatsion faolligi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar (ish, xizmat) raqobatbardoshligini oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi, ishlab chiqarish tizimida innovatsiya tasnifi va innovatsion jarayonlar xususiyatlari, korxonalarning innovatsion rivojlanish strategiyasi va innovatsion loyihalarni baholash usullari, sanoatning fan sig'imi yuqori tarmoqlarida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishning kontseptual yo'nalishlarini tadqiq etish bu boradagi muhim ilmiy yo'nalishlarni namoyon etmoqda.

Sanoat korxonalarini yuqori darajadagi zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, ularni ishlab chiqarishga tatbiq etish orqali innovatsion iqtisodiyotga o'tish bo'yicha katta sayi-harakatlar amalga oshirilmoqda. Bu borada "...barqaror

¹⁵ <https://theworldonly.org/rejting-innovatsionnyh-ekonomik-2019/>

iqtisodiy o'sishning eng muhim garovi - raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish, ular uchun yangi halqaro bozorlar topish va eksportni ko'paytirish, tranzit salohiyatidan to'liq foydalanish hisoblanadi"¹⁶. Mazkur vazifalarni hal etishda sanoat ishlab chiqarishi tizimida innovatsion faollikni oshirish, innovatsion-investitsion faoliyatni amalga oshirish tendentsiyalari va ustuvor yo'nalishlarini aniqlash, innovatsion loyihalar samaradorligini baholash, korxonalarda innovatsion faoliyatni amalga oshirishning moliyaviy mexanizmini takomillashtirish singari yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-noyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O'zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni¹⁷O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi “2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-165-son Farmonini amalga oshirish¹⁸ hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

II. Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

G'arb iqtisodchi olimlari (P.Druker, R.Foster, B.Tviss, K. Kristensen, M. Reynor) ham «innovatsiya» tushunchasini yoritib berishda bir-birini to'ldiruvchi ta'riflar keltirishgan. Y.Shumpeter iqtisodiy o'sish dinamikasi nazariyasining asoschisidir. Mazkur yo'nalishning asosiy tamoyillari N.Kondratev¹⁹ tomonidan uzun to'lqinlar nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan.

Innovatsiyalar nazariyasi G.Menshning tadqiqotida rivojlantirilib, u ikki nazariy jihatni ajratib ko'rsatdi: texnologik turtki innovatsion o'zgarishlarning asosi bo'lib hisoblanadi, depressiya esa innovatsion faollikning “pastlab ko'tariluvchi” roliga yuzaga keladi²⁰. U innovatsiyani asosiy uchta ko'rinishga ajratib, iqtisodiy o'sishning davrlari va sur'atlari bilan innovatsion faoliyatning intensivligi va tabiat o'rtasidagi uzviylikni ta'minlashni taklif etadi: “bazis, yuksaluvchi va soxta yangilik”²¹. Muallif innovatsion faoliyatni faollashtirishning muhim drayveri sifatida korxonalar moliyaviy holati yomonlashishi deb hisoblaydi, innovatsiyalar esa investitsiyalar samaradorligini oshirish va u ko'rsatgan “texnologik pat” iqtisodiy rivojlanishdagi turg'unlikni bardosh bilan yengish uchun muhim vosita sifatida aniqlaydi²².

Hozirgi vaqtda innovatsiyalar nazariyasida ikkita muhim yondashuv asosiy hisoblanadi, ya'ni “texnologik turtki” va “talabga ta'sir etish”. Ular amaldagi tajribaga

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentini Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>

¹⁷ <https://lex.uz/docs/-5030957>

¹⁸ <https://lex.uz/ru/docs/-6102466>

¹⁹ Кондратев Н.Д. Проблемы экономической динамики. - М.: Экономика, 1989.

²⁰ Mensh G. Stalemate in technology: innovation overcome the depression. - Cambridge (Massachusetts, USA), 1979.

²¹ Менш Г. Базисные инновации и инновации совершенствования [Текст] / Г. Менш // Журнал экономики предприятия. - 1972. - № 42. - С. 291-297.

²² Менш Г. Технологический пат: инновации преодолевают депрессию [Текст] / Г.Менш. - М.: Экономика, 2001. - 211 с.

asoslangan omillarni har xil turlanishidan foydalangan holda izohlaydilar hamda boshqaruvning amaliy masalalarini yoritishda turli xil vositalarni taklif etadilar. Mazkur qarashlar mazmuniga ko'ra tsiklik tavsifga ega bo'ladi yoki ijtimoiy-iqdisodiy tizimning asta-sekin transformatsiyalashuvini ifodalaydi.

Ilmiy-uslubiy bilish vositasi sifatida tadrijiy rivojlanish ta'limoti dastlab XX asrning 60-70-yillarida shakllana boshladi²³ va u neoklassik nazariyaning ko'plab dastlabki tamoyillarini rad etdi²⁴.

III. Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy, tahlil qilish va tanlama kuzatish, statistik hamda ko'p omilli ekonometrik tahlil usullari, modellash jarayonlarda iqtisodiy-matematik, noaniq to'plam nazariyasi, prognozlash va boshqa usullar qo'llanilgan.

IV. Tahlil va natijalar

Innovatsion rivojlanishning maqsadlari va vazifalarini aniqlashdagi xatolar innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan moliyaviy va boshqa resurlarni natijasiz sarflashga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, korxonaning innovatsion faoliyatga samarasiz sarflangan vaqti sanoat tarmogida fan sig'imi yuqori ishlab chiqarishni rivojlantirishning mavjud yuqori sur'atlari bilan bog'liq moliyaviy resurslar qatorida kam bo'lmagan yo'qotish hisoblanadi.

Sanoatni innovatsion rivojlanishining belgilangan yo'nalishlari doirasida loyihalar o'rtasidagi o'zaro bog'liq va to'liq bo'lmagan realizatsiyani amalga oshirish korxona faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha ijobiy samaraga ega bo'lishi mumkin, biroq korxonaning umumiy innovatsion rivojlanishi sinergetik samaradan mahrum bo'ladi. Innovatsion loyihani amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilishda resurslar manbalari va yakuniy innovatsiyalar iste'molchilari tahlil qilingan bo'lishi zarur, ya'ni korxonaning tashqi muhit tahlili o'tkazilishi kerak. Mazkur omillar bir vaqtning o'zida innovatsion loyihani amalga oshirish va qaror qabul qilish jarayonida hisobga olinishi kerak. Aynan shuning uchun moliyaviy va resurs ta'minotidagi mavjud cheklavlarni hisobga olgan holda, innovatsion faoliyatni amalga oshirish doirasida ulardan foydalanishni optimallashtirish natijasida innovatsion rivojlanishning maqsad va vazifalari asosida korxonaning innovatsion faoliyatini kompleks boshqarishni amalga oshirish muhimdir.

Korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish sxemasini amalga oshirishda quyidagi vositalarni kiritish muhim hisoblanadi:

- innovatsion g'oyalarni joriy etish uchun istiqbolli loyihalarni tanlash vositasi;
- innovatsion faoliyatning tashqi va ichki omillarini hisobga olgan holda innovatsion loyihalarni baholash vositalari;
- sanoatning fan sig'imi yuqori tarmoqdari korxonalarida innovatsion loyihalarni amalga oshirishni optimallashtirish vositalari.

²³ Нестеренко А.Н. Возможен ли синтез эволюционной экономики и «Мейнстрим» // Эволюционная экономика «Мейнстрим». М.: Наука, 2000, с. 55-61.

²⁴ Нелсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. - М.: Дело, 2002.

Korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarishning yuqorida keltirilgan vositalarini hisobga olgan holda uni realizatsiya qilish algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat.

Korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish algoritmi

Birinchi bosqichda korxonaning rivojlanishiga davlat, tarmoq va korxona rahbariyati qarashlarining rasmiyligidan iborat korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish mezonlarini shakllantirish zarur. Bu qarashlar korxonaning innovatsion faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlari, korxona faoliyatining alohida ustuvor yo'nalishlari, realizatsiya qilinayotgan loyihalarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan risk darajasi, loyihalarning innovatsionligi va iqtisodiy samaradorlikning maqsadli ko'rsatkichlarida ifodalanadi.

Ikkinchi bosqichda korxonaning innovatsion infratuzilmasi holati va uning innovatsion faoliyati ko'rsatkichlari hamda ushbu sohada mavjud statistik axborotlar

tahlilini o'tkazish kerak. Mazkur axborot turli yo'nalishlarda innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun korxona imkoniyatga ega ekanligini ifodalaydi.

Turli xil yo'nalishlar bo'yicha innovatsion faoliyatga qo'yilmalar samaradorligi qarab chiqilayotgan korxona doirasida texnik jihozlanishi, kadrlar salohiyati, mavjud an'analar va u yoki bu innovatsion ishlanmalar tajribasiga bog'liq holda bir-biridan farq qiladi.

Uchinchi bosqichda innovatsion rivojlanishning mavjud jahon trendi va hamda innovatsion mahsulotlar, xizmatlar va texnologiyalarga davlat va tarmoq extiyojlari tahlilini o'tkazish zarur. Innovatsion faoliyat samaradorligining ajralmas qismi bo'lib, uning natijalariga talab hisoblanadi. Innovatsion faoliyatning kutilayotgan natijalariga talabni istiqbollashtirishga harakat qilish uchun korxona faoliyatining yo'nalishlariga innovatsion qarorlarda davlat buyurtmalari, tarmoq va bozor talabini aniqlash zarur. Biroq innovatsion loyihalarni amalga oshirish yetarlicha uzoqroq vaqtni qamrab olishi mumkin. Buning asosiy sababi davlat buyurtmasi, tarmoq va bozordagi talabga qarab innovatsion qarorlar o'zgarishi mumkin. Shuning uchun innovatsion faoliyatning turli yo'nalishlarida trendlar va tendentsiyalarning o'zgarishini monitoring va tahlil etish kerak.

To'rtinchi bosqichda korxonaning innovatsion rivojlanishini istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash zarur. Korxonaning innovatsion loyihalarini realizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashda quyidagi omillarni e'tiborga olish kerak:

- korxonaning ichki resurslarining miqdor va sifat ko'rsatkichlari;
- innovatsion faoliyat sohasida mavjud tendentsiyalar;
- innovatsion faoliyatni amalga oshirish doirasida korxonaning manfaatlari;
- innovatsion faoliyatni amalga oshirish doirasida tarmoq manfaatlari;
- innovatsion faoliyatni amalga oshirish doirasida davlat manfaatlari;
- innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni amalga oshirishda investor manfaatlari.

Har bir aniq holatda yuqorida keltirilgan omilarning muhimligi mulk shakli va iqtisodiy faoliyatni olib borishi, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari va korxona rahbariyatining munosabatiga bog'liqdir.

Beshinchi bosqichda korxonada realizatsiya qilish uchun innovatsion loyihalar ro'yxatini shakllantirish kerak. Ro'yxatda keltirilgan har bir loyiha uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar (sof joriy qiymat yoki sof diskontlangan daromad, daromadlikning ichki normasi, loyihani qoplashning diskontlangan muddati, diskontlangan harajatlar, diskontlangan harajatlarning daromadlilik indeksi) va innovatsion ko'rsatkichlar (innovatsiyalarni o'z-o'zini moliyalashtirish koeffitsienti, innovatsion loyihalarning fan sig'imkorligi koeffitsienti, innovatsion loyihaning natijasi hisoblangan mahsulotlar va xizmatlarning fan sig'imkorligi koeffitsienti, innovatsiyalarni joriy qilgandan keyin mahsulotlar rentabelligining o'sishi koeffitsienti) ning hisob-kitobi ishlab chiqilgan bo'lishi kerak.

Oltinchi bosqichda innovatsion faoliyatga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda fan sig'imi yuqori tarmoq korxonalarining innovatsion loyihalarini realizatsiya qilishni baholashni o'tkazish kerak. Innovatsion loyihalarning realizatsiyasi loyihaning yakuni muvaffaqiyatiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir

ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha tashqi omillarning faol ta'siri ostida amalga oshiriladi. Innovatsion loyihalarni past ko'rsatkichlar asosida realizatsiya qilish samarasiz bo'lishi mumkin. Innovatsion faoliyatni realizatsiya qilish doirasida korxonada mavjud bo'lgan resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida innovatsion loyihalarni amalga oshirishni baholashni o'tkazish taklif etiladi. Innovatsion loyihalarni amalga oshirish muayyan moliyalashtirish bilan qo'yilgan ish hajmi ko'pchilik turlarini bajarishni qamrab oladi. Har bir ishni bajarilish muvaffaqiyati ko'pchilik omillar bilan bog'liq bo'lib, uning asosiysi moliyalashtirish hisoblandi. Innovatsion loyihalar iqtisodiy jihatdan amalga oshirilishini aniqlash uchun bajarilgan ishlar hajmida loyihaning tarkibiy tuzilishini o'rganish va ushbu ko'rinishdagi ishlar bo'yicha yig'ilgan statistika asosida muayyan moliyalashtirish hajmdan kelib chiqib, har bir ish hajmini muvaffaqiyatli tugatish ehtimolligini aniqlash taklif etiladi. Innovatsion faoliyatni amalga oshirish to'g'risida axborot va statistik ma'lumotlar loyihalarni amalga oshirish va korxonalarning innovatsion faoliyati to'g'risida statistik axborotlarni saqlash uchun mo'ljallangan maxsus ma'lumotlar bazasiga yig'ilgan, qayta ishlangan va berilgan bo'lishi zarur.

Yettinchi bosqichda innovatsion loyihalar portfellarining shakllanishi va tanlanishi o'tkaziladi. Mavjud texnologik rivojlanish trendlari, tomonlarning innovatsion faoliyatda ishtirok etish ustunliklari, loyihalarning iqtisodiy va innovatsion tavsifi, loyihalar ro'yxatida keltirilganlarning o'rnatilgan mezonlarga to'liq mos keladiganlarini tanlash kabilarni hisobga olish zarur.

Sakkizinchi bosqichda sanoatning fan sig'imi yuqori tarmoq korxonalarida innovatsion loyihalarni optimallashtirishni hisobga olgan holda tanlangan innovatsion loyihalar realizatsiyasini boshlash kerak. Yuqorida keltirilgan korxonalar innovatsion faoliyatini boshqarish algoritmi realizatsiyasi hozirgi vaqtda respublikamiz sanoat tarmog'ida dolzarb hisoblangan innovatsion rivojlanish muammolarini hal qilishi mumkin. Bularga quyidagilar kiradi:

- innovatsion loyihalarni realizatsiya qilinishi darajasini oshirish;
- innovatsion loyihalarni amalga oshirishda resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish;
- innovatsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish;
- innovatsion faoliyat natijasida halqaro, davlat va tarmoq ehtiyojlari va buyurtmalari doirasida korxonalarning innovatsion faoliyatini faollashtirish.

Innovatsion faoliyatni boshqarishning keltirilgan funktsional tizimi korxonaning samarali faoliyat yuritish maqsadlariga muvofiqlikda uning tashkiliy tuzilmalari o'rtasida aniq taqsimlangan bo'lishi kerak.

Sanoatning fan sig'imi yuqori tarmoq korxonalarining kelgusidagi rivojlanishi korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish mexanizmi, uning asosiy holati tartibini belgilovchi kontseptual hujjatni yaratishni talab etadi. Bunday kontseptsiyani amalda realizatsiya qilish yuqori texnologik, fan sig'imi yuqori mahsulotlarni ishlab chiqarish sohasida raqobat ustunligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Sanoat korxonalarida innovatsion loyihalarni joriy etish uchun uning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini baholash zarur. Shu sababli texnologik innovatsiyalarni

joriy etish asosida sanoat ishlab chiqarishida yuqori samaradorlikka erishish uchun texnik chora-tadbirlarning qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur.

Korxonalarda texnologik innovatsiyalarni joriy etish tadbirlari quyidagilardan iborat:

- mashina va mexanizmlarning yangi hamda takomillashgan turlari va konstruktsiyalarini joriy etish;
- xom ashyo, materiallar, yo'qligi va energiya yangi turlarini yaratish;
- texnologik innovatsiyalarning yangi va takomillashgan turlarini ishlab chiqarishga joriy etish;
- texnologik jarayonlarni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasini oshirish;
- korxona faoliyatini boshqarishning innovatsion shakllarini joriy etish;
- ixtirochilik va novatorlik takliflarini ishlab chiqish.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishni rivojlantirish, mahsulot hajmini oshirish, uning sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish samaradorligiga erishish uchun fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish zarur. Bu faoliyat ma'lum iqtisodiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish asosida amalga oshiriladi. Chora-tadbirlar albatta samarali bo'lishi kerak. Uni hisobga olmasdan, baholamasdan innovatsion loyihalarni ishlab chiqarishga joriy etib bo'lmaydi.

V. Xulosa va takliflar

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy resurslarga asoslangan modelning yagona muqobil varianti bo'lib, insonlarning intellektual salohiyatidan samarali foydalanishga yo'naltirilgan innovatsion jarayonlar samaradorligini oshirish strategiyasi hisoblanadi. Bunda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining joriy va istiqboldagi chora-tadbirlarini belgilashda fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqdarni rivojlantirish, jahondagi globallashtirish jarayonlar ta'sirini har tomonlama hisobga olish, iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ushbu jarayonlar ta'siri nuqtai-nazaridan shakllantirish va ularni izchil amalga oshirishni taqozo etmoqda.

Hozirgi vaqtda jahonning yetakchi davlatlari taraqqiyoti uchun sanoat rivojlanishidan keyingi bosqich xos bo'lib, bu bosqichda iqtisodiy o'sish omillarining roli va o'rnini o'zgarthirish.

Ilmiy tadqiqotlar natijasida quyidagi ilmiy xulosa, taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Sanoat korxonasining innovatsion rivojlanish muammosini aniqlash, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni taklif etish, innovatsion rivojlanishning maqsad va vazifalarini belgilash, innovatsion salohiyatni baholash, uning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlashga yo'naltirilgan innovatsion strategiyani tanlash jarayonining algoritmi ishlab chiqildi.

2. Innovatsion loyihani amalga oshirishning moliyaviy to'lovga qodirligini baholash ko'rsatkichlari tizimi korxonaning rentabellik ko'rsatkichlari, investitsiyalardan foydalanish hamda moliyaviy holatni baholash ko'rsatkichlari asosida takomillashtirildi.

3. Sanoat korxonalarida innovatsion loyihalarni baholashning samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi iqtisodiy rivojlanish bosqichlariga mos holda diskontlangan ko'rsatkichlar va diskontlanmagan ko'rsatkichlar asosida qo'llanilish jarayoni bo'yicha tasnifi ishlab chiqildi.

4. Sanoat fan sig'imi yuqori tarmoq korxonalarida innovatsion loyihalarni optimallashtirishni hisobga olgan holda tanlangan innovatsion loyihalar realizatsiyasini amalga oshirishga yo'naltirilgan innovatsion faoliyatini boshqarish algoritmi ishlab chiqildi.

5. Innovatsion loyihalarni amalga oshirish portfelini shakllantirishni nazarda tutuvchi hamda davlat va tarmoqning innovatsion rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini hisobga olgan holda sanoatning fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini takomillashtirishga yo'naltirilgan kontsepsiya shakllantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

6. Fan-texnika taraqqiyoti korxonalarning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib kelgan va hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur omildan quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin:

- ishlab chiqarish va mehnatni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish hamda kompleks ravishdagi mexanizatsiyalashtirish;
- asosiy texnologik jarayonlarni robotlashtirish;
- progressiv, mehnat hamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan keng foydalanish;
- xom ashyo va materiallar (mehnat predmetlari) zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, hisoblash texnikasidan foydalanish;
- ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilish.

Korxona mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qilayotgan sarf xarajatlarini juda qattiq nazorat qilishi va o'rganishi lozim. Bu juda murakkab ammo zaruriy chora hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganimizda korxonaning rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish uchun mavjud imkoniyatlarni ishga solish zarur va bizning fikrimizcha korxonaning ilm fan bilan aloqalarini kuchaytirish talab qiladi. Korxona o'z faoliyatini tahlil qilish va uni rivojlantirishga olib keladigan omillarni belgilashi uchun yirik iqtisodchi olimlar bilan shartnoma asosida ish olib borishi kerak bo'ladi. Bu o'z samarasini beradi deb hisoblaymiz.

VI. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida" Qonuni.- T., 2020.
2. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida" Qonuni. -T.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Investitsiya loyihalarining loyiha oldi hujjatlarini ishlab chiqish sifatini oshirish to'g'risida"gi 2017 yil 15 martdagi PK-2836-son qarori.

4. Industrial Innovation. P. 83-88, 219.
5. Mench G. Stalemate in technology. Cambridge (Mass). 1979.
6. Abdulazizovich, X. U. B. (2023). Moliyaviy aktivlar hisobini yuritishda xalqaro standartlar qoidalarini qo'llash masalalari. Ilmiy monografiya. Toshkent–2023.
7. Xolmirzayev, U. A., & Hakimova, G. A. (2024). SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISH TIZIMI. *Экономика и социум*, (5-1 (120)), 938-941.
8. Xolmirzayev, U. B., & Hakimova, G. Z. (2024). SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI AMALGA OSHIRISHNING MOLIYAVIY MEXANIZMI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 10, 96-98.
9. Xolmirzayev U.A, Hakimova G.A. “Sanoat korxonalarining innovatsion samaradorligini oshirish yo'nalishlari”. ilmiy monografiya. Toshkent–2024.

КОРХОНАЛАРДА КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАР ҲИСОБИНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МАВОФИҚ ОЛИБ БОРИШНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Сирожиддинов Икромиддин Қутбиддинович
и.ф.н., профессор,
“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси,
Наманган давлат техника университети,
sirojiddin.ikromiddin@gmail.com
+998941701950

Аннотация: Мақолада капитал қўйилмалар ҳисобини халқаро стандартлар асосида олиб боришда қийматининг тан олинishi, баланс қийматини аниқлаш, замонавийлаштириш билан боғлиқ харажатларнинг тан олинishi ва бошқа масалалар халқаро ва миллий стандартлар талаблари нуқтаи назаридан ёритилган. Капитал қўйилмаларнинг асосий воситалар қийматида мужассамлашуви молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар учун тадбиркорлик субъектининг асосий воситаларга киритилаётган инвестициялари сифатида қаралмоқда. Асосий воситаларга улар барпо этилганидан кейинги даврлардаги капитал харажатлар мазмуни илмий таҳлил этилган. Бу харажатларнинг реконструкция ва замонавийлаштириш йўналишларида тан олинishi хусусиятларига эътибор қаратилган. Тугалланмаган қурилишнинг инвентаризацияси илмий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: асосий воситалар, капитал қўйилмалар, иқтисодий наф, дастлабки қиймат, баланс қиймати, реконструкция, замонавийлаштириш, инвентаризация.

КИРИШ

Ўзбекистонда изчил равишда амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида модернизациялаш жараёнлари ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий қувватини ва технологик салоҳиятларини оширмоқда. Демак, мамлакатимиз иқтисодиётида салмоқли ўзгаришлар юзага келмоқда ҳамда иқтисодий ўсишга ва аҳоли фаровонлигига ҳам ижобий таъсир этмоқда.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитларида иқтисодий ўсишни таъминлашда капитал қўйилмалар жараёни ўта муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Маълумки, капитал қўйилмалар корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини барпо этиш ва оширишга ва мустаҳкамлашга қаратилган бўлади. Бу эса бухгалтерия ҳисобида асосий воситаларнинг кўпайишида ифодаланади.

Капитал қўйилмалар ҳисобининг халқаро ва миллий тандартлар талабларига монанд ҳолда юритилиши молиявий ҳисоботларнинг ҳаққоний ва ишончли шакллантирилишини таъминлашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Адлия вазирлигида 1998 йил 23 сентябрда 491-сон билан рўйхатдан ўтган «Асосий воситалар» 5-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 18-бандига асосан корхона томонидан иқтисодий наф олинадиган тақдирда асосий

воситаларнинг дастлабки қиймати капитал қуйилмалар ҳисобига қўпайиши мумкин²⁵.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти 16 *Асосий воситалар* молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар тадбиркорлик субъектининг асосий воситаларига қилган инвестицияларини ва бундай инвестициялардаги ўзгаришлар ҳақидаги маълумотларни тушуниши учун асосий воситаларни ҳисобга олиш тартибини белгилаб бериш мақсадида қўлланади²⁶.

Асосий воситаларни ҳисобга олишда асосий масалалар бўлиб активларни тан олиш, уларнинг баланс қийматини аниқлаш ва улар бўйича эскириш харажатларини ва қадрсизланиш бўйича зарарларни тан олиш ҳисобланади²⁷.

16-сонли МҲХСда қуйидаги атамалар ишлатилган:

Асосий воситалар – бу моддий активлар бўлиб, улар:

А) компания томонидан товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш учун, бошқа компанияларга ижарага бериш учун ёки маъмурий мақсадлар учун ишлатилади;

Б) улардан бир даврдан ортиқроқ бўлган муддатда фойдаланиш назарда тутилади.

Амортизация – активнинг бутун фойдали хизмати давомида унинг амортизацияланадиган қийматининг мунтазам камайтирилиб борилиши.

Амортизацияланадиган қиймат – қолдиқ қийматни чиқариб ташлаган ҳолда активнинг олинishiга ҳақиқатдаги харажатлар ёки молиявий ҳисоботларда ҳақиқий харажатларнинг ўрнига акс эттирилган бошқа миқдорлар.

Фойдали хизмат муддати – бу амортизацияланаётган активларнинг компания томонидан фойдаланиши кутилаётган давр ёки компания активдан фойдаланиб ишлаб чиқаришни тахмин қилаётган маҳсулотлар миқдори.

Ҳақиқий харажатлар – активнинг сотиб олинishi ёки барпо этилиши пайтида тўланган пул маблағлари ёки пул маблағлари эквивалентларининг суммаси ёки активни олиш учун берилган бошқа бойликнинг адолатли қиймати.

Қолдиқ қиймат – активнинг фойдали хизмат муддати охирида унинг чиқиб кетиши бўйича харажатларни чегириб ташлаб, компания олишни кутаётган соф сумма (миллий стандартларда бу сумма кўпинча тугатиш қиймати деб номланади).

Адолатли қиймат – активни олиш ёки мажбуриятни бажариш учун биридан мустақил, яхши хабардор, шундай битим тузишни хоҳловчи томонлар ўртасидаги битишувда етарли бўлган пул маблағлари суммаси.

Қадрсизланишдан зарар – активнинг баланс қийматининг унинг қоплаб бериладиган қийматидан ортиқ қисми.

²⁵ Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Т., 2007.

²⁶ Разъяснения Международных стандартов финансовой отчетности. Алматы, 2001, с. 206.

²⁷ Сирожиддинов И. Қ. Молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларининг хўжалик амалиётида қўлланиши масалалари. Илмий монография. – Наманган, 2022, 76-бет.

Баланс қиймати – бухгалтерия балансида актив жамғарилган амортизация ва кадрсизланишдан жамғарилган зарар суммасини чегириб ташлаб, тан олинадиган сумма (6-пункт).

Охирги атаманинг таърифидан кўриниб турибдики, халқаро стандартлар бўйича баланс қиймати атамаси миллий хўжалик амалиётимиздаги асосий воситанинг балансидаги қолдиқ қиймати тушунчасига мувофиқ келади.

16-сонли МҲХСга биноан асосий воситалар объекти қуйидаги шартлар мавжуд бўлганда актив деб тан олиниши лозим:

А) катта эҳтимоллик билан компания актив билан боғлиқ келгуси иқтисодий нафларни олади дейиш мумкин;

Б) компаниянинг активни олишга ҳақиқатдаги харажатлари ишончли баҳолаши мумкин (7-пункт).

Асосий воситалар объектининг тан олинишининг биринчи шартига мувофиқлигини аниқлашда компания дастлабки тан олиш пайтига мавжуд фактлар асосида келгуси иқтисодий нафларнинг олиниши эҳтимоли даражасини баҳолаши лозим. Бу иқтисодий нафларнинг олиниши етарли эҳтимоли мавжудлиги компания актив билан боғлиқ неъматларни олиши ва тегишли хатарларни ўз зиммасига олиши борасида аниқликни талаб қилади. Одатда бундай аниқлик неъматлар ва хатар компания зиммасига ўтган пайтдагина бўлади (9-пункт).

Тан олинишнинг иккинчи шarti одатда осон қондирилади, чунки активни сотиш олинишидан гувоҳлик берувчи айирбошлаш операцияси натижасида унинг қиймати ойдинлашади. Активни ўз кучи билан яратилганда унинг қийматини ишончли баҳолаш қурилиш жараёнида ташқи томонлар билан материалларни, иш кучини сотиб олиш операциялари ва бошқа харажатлар асосида амалга оширилиши мумкин (10-пункт).

16-сонли МҲХСнинг талабига кўра актив сифатида тан олиниши мумкин бўлган асосий воситаларнинг объекти аввал бошда уни олишга ҳақиқий харажатлар бўйича ўлчаниши лозим (14-пункт).

Асосий воситаларнинг объектини олишга ҳақиқатдаги харажатлар ўз ичига сотиб олиш баҳосини, шу жумладан импорт божларини ва сотиб олишга қоплаб берилмайдиган солиқларни, шунингдек активни вазифаси бўйича ишлатиш учун ишчи ҳолатга келтиришнинг ҳар қандай тўғри харажатларини олади. Сотиб олиш баҳосини аниқлашда ҳар қандай савдо чегирмалари чиқариб ташланади (15-пункт).

Тан олиниб бўлган асосий воситаларнинг объектига тааллуқли кейинги харажатлар, агар компания катта эҳтимоллик билан мавжуд активнинг дастлабки ҳисоблаб чиқилган норматив кўрсаткичларидан ортиқ бўлган келгуси иқтисодий нафлар олса, объектнинг баланс қийматини оширади. Бошқа барча кейинги харажатлар улар қилинган даврда харажат деб тан олиниши лозим (23-пункт).

16-сонли МҲХС асосий воситалар дастлабки тан олинишидан сўнг уларнинг ўлчанишининг асосий тартибини ва йўл қўйиладиган муқобил тартибини белгилаб берган. Ҳисоб юритишнинг асосий тартиби шундан иборатки, асосий воситаларнинг объекти актив сифатида дастлаб тан

олинганидан сўнг унинг дастлабки қиймати бўйича, жамғарилган амортизацияни ва жамғарилган қадрсизланишдан зарарларни чиқариб ташлаб, ҳисобга олиниши лозим (28-пункт).

Ҳисоб юритишнинг йўл қўйиладиган муқобил тартибида эса, асосий воситаларнинг объекти актив сифатида дастлаб тан олингандан сўнг қайта баҳолаш санасига унинг адолатли баҳоси бўлган қайта баҳоланган қиймат бўйича, кейинчалик жамғарилган амортизацияни ва жамғарилган қадрсизланишдан зарарларни чиқариб ташлаб, ҳисобга олиниши лозим. Баланс қиймати ҳисобот санасига адолатли қийматни қўллашда аниқланган қийматдан муҳим равишда фарқ қилмаслиги учун қайта баҳолаш етарли даражада мунтазам ўтказиб турилиши лозим (29-пункт).

Капитал қўйилмалар жараёнида харажатлар тан олинишида 11-сонли МҲХС қўлланиши лозим. Унга биноан қурилиш шартномаси бўйича харажатлар ўз ичига қуйидагиларни олиши лозим:

А) муайян шартнома билан бевосита боғланган харажатлар;

Б) қурилиш шартномаси бўйича бутун фаолиятга тааллуқли ва муайян шартномага олиб борилиши мумкин бўлган харажатлар;

В) шартнома шартларига кўра буюртмачи томонидан қоплаб берилиши мумкин бўлган бошқа харажатлар (16-пункт).

Муайян шартномага бевосита мансуб харажатлар қуйидагиларни ўз таркибига олади:

А) қурилиш майдонидаги ишчиларнинг иш ҳақи, қурилиш майдонидаги назоратни ҳам қўшган ҳолда;

Б) қурилишда ишлатилган материаллар қиймати;

В) шартномани бажариш учун фойдаланилган асосий воситаларнинг амортизацияси;

Г) қурилиш майдонида ва ундан ташқарига машиналар, ускуналар ва материаллар силжитиш харажатлари;

Д) машиналар ва ускуналарнинг ижараси харажатлари;

Е) шартнома билан бевосита боғлиқ конструкторлик ва техникавий қувватлашга харажатлар;

Ж) хатолар тузатишга ва кафолат ишларини бажаришга, шу жумладан кафолат таъмирлаш ишлари бўйича назарда тутилаётган харажатлар;

З) учинчи томонларнинг даъволари.

Бу харажатлар қурилиш шартномаси бўйича умумий даромадга киритилмаган тасодикий даромад суммасига камайтирилиши мумкин, масалан, ортиқча материалларни сотишдан ёки шартнома бажарилгандан сўнг машиналар ва ускуналарни сотишдан даромад суммасига (17-пункт).

Қурилиш шартномалари бўйича бутун фаолиятга тааллуқли ва муайян шартномага ҳам олиб борилиши мумкин бўлган харажатларга қуйидагилар киради:

А) суғурта тўловлари;

Б) муайян шартнома билан бевосита боғланмаган конструкторлик ва техникавий қувватлашга харажатлар;

В) қурилишнинг устама харажатлари.

Бундай харажатлар барча харажатларга нисбатан изчил равишда бир хил характеристикаларда қўлланиладиган тизимли (мунтазам) ва оқилона методлар ёрдамида тақсимланади. Уларнинг тақсимланиши қурилиш фаолиятининг нормал даражасига асосланади. Қурилишнинг устама харажатлари қурилиш ходимларининг иш ҳақи бўйича маълумотларни тайёрлаш ва қайта ишлаш харажатларини ўз ичига олади. Умуман, қурилиш шартномаси бўйича фаолиятга тааллуқли ва муайян шартномага олиб борилиши мумкин бўлган харажатларга, агар пудратчи 23-сонли МХХС "Қарзлар бўйича харажатлар"да келтирилган йўл қўйиладиган муқобил методни қабул қилган бўлса, қарз маблағларидан фойдаланиш харажатлари ҳам киритилади (18-пункт).

МЕТОДОЛОГИЯ

Иқтисодий наф деганда реконструкция қилинаётган ёки замонавийлаштирилаётган асосий воситаларнинг хизмат қилиш муддати, унумдорлиги ва бошқа сифат тавсифларининг ортиши ёки яхшиланиши назарда тутилади.

Шу нуктаи назардан капитал қўйилмалар

- асосий воситалар объектларини қуришга;
- кенгайтиришга;
- реконструкция қилишга;
- замонавийлаштиришга йўналтирилади.

Янги қурилишга бинолар ва ускуналарни, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи бўлинмаларни барпо этиш, янги корхоналарни, шунингдек фойдаланишга топширилганидан сўнг мустақил балансда бўладиган филиаллар ва алоҳида ишлаб чиқаришнинг янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил қилиш мақсадида янги майдонларда олиб борилаётган объектлари қурилиш комплекслари киради.

Агар корхона ёки иншоат қурилишини навбат билан амалга ошириш белгиланган бўлса, бунда янги қурилишга қурилиб битказилган ва фойдаланишга топширилган навбатлар кирмайди.

Корхонанинг мавжуд майдонида техник ва иқтисодий шароитлар бўйича мақсадга мувофиқ эмас деб тан олинган, шунингдек ишлаб чиқариш-технология ёки санитар-техник талабларга жавоб бераётган қувватлар ўрнига шундай ёки янада кўпроқ қувватларни барпо этиш ҳам янги қурилишга киради. Қурилиш бўлинмаларидан ёки пудратчи ташкилотлардан қабул қилиб олинган, лекин ишга тушурилмаган қувватлар таннархи бўйича 0800 капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи сўтларнинг дебетида ҳисобга олинади. Фойдаланиш бошланганда эса 0100 сўтларнинг дебетига ўтказилади.

Фаолият кўрсатаётган корхонани кенгайтириш натижасида унинг ишлаб чиқариш қувватлари ўсади (унумдорлиги, ўтказиш имконияти, бино ёки иншоатнинг сиғими кабилар) ва бу янги қурилиш йўли билан шунга ўхшаш қувватларни барпо этишга нисбатан камроқ муддатларда ва камроқ харажатлар билан амалга оширилади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Корхона рақобатбардошлигини таъминлаб туришда реконструкция ишлари алоҳида ўрин тутди. Фаолият кўрсатаётган корхоналарни реконструкция қилишга илмий-техник тараққиёт ютуқлари асосида ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий даражасини ошириш мақсадида мавжуд цехларни ва асосий, ёрдамчи ва хизмат қилиш мақсадли объектларини қайтадан қуриш киради. Реконструкция қилиш, умуман олганда, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, сифатни яхшилаш ва маҳсулот номенклатурасини ўзгартириш мақсадларида ишлаб чиқилган корхонани реконструкция қилишнинг комплекс лойиҳаси бўйича амалга оширилади. Лойиҳада техник-иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш билан бирга меҳнат шароитларини ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишни яхшилаш ҳам назарда тутилади.

Одатда корхоналарни реконструкция қилишда қуйидагилар амалга оширилади:

- янги, юқори унумли ва техник кўрсаткичлари бўйича янада такомиллашган ускуна мавжуд биноларга сиғмаган ҳолларда асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи мақсадли алоҳида биноларни ва иншоотларни кенгайтириш;
- номутаносибликни тугатиш мақсадида ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи мақсадли янги цехларни ва объектларни қуриш ва мавжудларини кенгайтириш;
- фаолият кўрсатаётган корхона ҳудудида техник ва иқтисодий шароитларга асосан бундан буён фойдаланилиши мақсадга мувофиқ эмас деб топилиб тугатилаётган бинолар ва иншоотлар ўрнига худди шундай мақсадли янгиларини қуриш.

Реконструкция қуйидаги натижаларга эришилишини назарда тутди:

- технология таркибий бўғинларидаги номутаносибликларни тугатиш ҳисобига ишлаб чиқариш қувватларининг ўсиши;
- кам чиқиндили, чиқиндисиз технологияларни ва ихчам ишлаб чиқаришларни жорий қилиш;
- меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш;
- меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- ишлаб чиқариш материаллари сарфининг ва маҳсулот таннархининг камайиши;
- фонд самарасининг ўсиши ва фаолият кўрсатаётган корхонанинг бошқа техник-иқтисодий кўрсаткичларининг яхшиланиши.

Корхоналарни замонавийлаштиришга жисмонан ёки маънавий эскирган ускуналарни юқорироқ самаралисига алмаштириш асосида мавжуд ишлаб чиқаришлар, цехлар ва участкаларнинг техник-иқтисодий даражасини ошириш, шунингдек умумзавод ҳўжаликлари ва қўшимча хизматларни такомиллаштириш борасидаги тадбирлар мажмуаси киради. Замонавийлаштириш одатда ишлаб чиқариш майдонларини кенгайтирмаган ҳолда махсус лойиҳалар ва тегишли сметалар бўйича амалга оширилади.

Замонавийлаштиришда мавжуд ишлаб чиқариш майдонларига янги ускуналар ва машиналар, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг замонавий воситалари қўшимча ўрнатилади, табиатни сақлаш объектлари, иситиш ва

вентиляция тармоқларини техник қайта жиҳозланади, корхонани, цехларни ва қурилмаларни иссиқлик ва электр таъминотининг марказлашган манбаларига улаш ишлари кабилар амалга оширилади. Кўпчилик ҳолларда замонавийлаштириш бўйича қилинган харажатлар дастлаб 0800 счётларда қайд этилиб, пировардида тегишли 0100 счётларнинг дебетларига олиб борилади.

Бунда жойлаштирилаётган янги ускунанинг ўлчамлари билан боғлиқ бўлган мавжуд ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларини қисман қайта қуриш ва кенгайтириш, агар замонавийлаштириш бўйича ўтказилаётган тадбирлар билан боғлиқ бўлса, мавжуд ёрдамчи ва хизмат қилишга йуналтирилган объектларни (масалан: омбор хужалиги объектлари, компрессор, козонхона, кислород ва бошқа объектлар) кенгайтириш ва янгиларини қуриш ҳам амалга оширилади.

Бу қоидалар 16-сонли БҲХС талабларига ҳам мос келади: актив сифатида тан олинадиган асосий воситалар объекти дастлаб таннархи бўйича баҳоланиши керак. Таннарх элементлари: асосий воситалар объектининг таннархи сотиб олиш нархини, шу жумладан импорт божи ва сотиб олиш билан боғлиқ қайтарилмайдиган солиқлар, шунингдек тегишли жойда фойдаланиш мақсадида активни иш ҳолатига келтириш билан боғлиқ ҳар қандай харажатлар ўз ичига киритади; ҳар қандай савдо чегирмалар сотиб олиш нархи аниқланганда айириб ташланади.

ДИСКУССИЯ

Капитал қўйилмалар натижалари бухгалтерия ҳисобида тўғри акс этирилганлигини назорат қилишнинг муҳим таркибий қисми инвентаризациядир. Бу ўз навбатида тегишли равишда тугалланмаган капитал қурилишнинг инвентаризациясидан бошланади. Тугалланмаган капитал қурилишнинг мавжудлиги ва ҳажми инвентаризация пайтида, унинг бажарилган қисмини натура (ашёвий) кўринишда текшириш йўли билан белгиланади. Инвентаризация қилиш далолатномаларида объект номи ва ана шу объектга доир бажарилган ишлар ва сарфлар ҳажми, ҳар бир алоҳида иш тури, конструктив унсурлар, ускуналар ва ҳоказолар бўйича кўрсатилади.

Инвентаризация комиссияси қуйидагиларни текшириши керак:

- тугалланмаган капитал қурилиш таркибида монтажга берилган, лекин ҳақиқатда монтажи бошланмаган ускуналар бор-йўқлигини;
- консервацияланган ва вақтинча қурилиши тўхтатилган объектларнинг ҳолатини.

Ана шу объектлар бўйича, хусусан, уларни консервациялаш учун сабаблар ва асосни аниқланиши зарур.

Инвентаризация жараёнида қабул қилиниши ва фойдаланишга топширилиши тегишли хужжатлар билан расмийлаштирилмаган, қурилиши тугалланган, тўлиқ ёки қисман амалда фойдаланишга топширилган объектларга алоҳида далолатномалар тузилади. Тугалланган, лекин маълум сабабларга кўра фойдаланишга топширилмаган объектларга ҳам алоҳида далолатномалар тузилади. Далолатномаларда кўрсатилган объектларни фойдаланишга

топширишни расмийлаштириш нима учун чўзилганлиги сабабларини ҳам кўрсатиш лозим бўлади. Далолатномалар асосида тегишли бухгалтерия ўтказмалари бажарилади.

ХУЛОСА

Қурилиши тугалланган объектларга, шунингдек, амалга оширилмаган, балансдан чиқарилиши керак бўлган қурилиш бўйича лойиҳалаш-тадқиқот ишларига далолатномалар тузилади, уларда қурилишни тўхтатиш сабаблари кўрсатилган ҳолда, бажарилган ишлар характери ва уларнинг қиймати тўғрисида маълумотлар келтирилади. Бунинг учун тегишли техник ҳужжатлар, ишлар, босқичларни топшириш далолатномалари, қурилиш объектларида бажарилган ишларни ҳисобга олиш журналлари ва бошқа ҳужжатлардан фойдаланилади.

Бинолар, иншоотлар, машиналар, ускуналар, энергетик қурилмалар ва бошқа объектларнинг ғайриқонуний капитал таъмирланиши ҳолларини инвентаризациялаш натура (ашёвий) кўринишида ишлар ҳолатини текшириш йўли билан амалга оширилади.

Тугалланмаган капитал таъмирлашга далолатнома тузилади, унда таъмирланаётган объект номи, ишлар номи ва бажариш фоизи, бажарилган ишларнинг сметадаги ва ҳақиқий қийматлари кўрсатилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Т., 2007.
2. Разъяснения Международных стандартов финансовой отчетности. Алматы, 2001.
3. Сирожиддинов И. Қ. Молиявий менежмент. Дарслик. - Наманган, 2022.
4. Сирожиддинов И. Қ. Молиявий ҳисоботлар халқаро стандартларининг хўжалик амалиётида қўлланиши масалалари. Илмий монография. – Наманган, 2022.
5. Abdulazizovich, X. U. B. (2023). Moliyaviy aktivlar hisobini yuritishda xalqaro standartlar qoidalarini qo'llash masalalari. Ilmiy monografiya. Toshkent–2023.

OLIY TA'LIMDA IXTISOSLIK FANLARINI O'QITISHDA ELEKTRON TA'LIM RESURLARIDAN FOYDALANISH

Yo'ldosheva Nilufar Yusufvna

Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti o'qituvchisi

yuldoshevan159@gmail.com

Tel: +998914441318

Annotatsiya: Ushbu maqolada, zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalangan holda Oliy ta'lim tizimini transformatsiya qilish va ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan mexanizmlar tahlil qilinadi. Raqamli transformatsiya, o'quv jarayonlarini optimallashtirish, resurslarni samarali taqsimlash, hamda talaba va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlash imkoniyatlarini yaratadi. Maqolada, oliy ta'lim muassasalarida raqamli platformalarning roli, sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish va o'qitishning moslashtirilgan metodlari kabilar muhokama qilinadi. Shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonida yuzaga keladigan texnik, metodologik va etika bilan bog'liq muammolar ham ko'rib chiqiladi. Mualliflar, oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya orqali ta'lim sifatini oshirish va global ta'lim tizimlaridan raqobatbardosh bo'lish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni taklif etadilar. Maqolada ta'lim samaradorligini oshirishda raqamli transformatsiyaning istiqbollari va amaliyotdagi yondoshuvlar ko'rsatilgan. **Kalit so'zlar:** Raqamli transformatsiya, oliy ta'lim, ta'lim samaradorligi, sun'iy intellekt, ta'lim platformalari, texnologiyalar, ma'lumot tahlili, metodologiya.

I. Kirish

Oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitish, talabalar uchun o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarni hosil qilishni ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. O'quv jarayonining samarali va sifatli bo'lishi uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar va uslublarini qo'llash, ayniqsa elektron ta'lim resurslaridan foydalangan holda o'qitish muhim ahamiyatga ega. Elektron ta'lim resurslari, xususan, raqamli o'quv materiallari, onlayn kurslar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va boshqa interaktiv vositalar ixtisoslik fanlarining o'qitilishi samaradorligini oshirishi, o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantirishi va talabalarning o'zlashtirish jarayonini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Elektron ta'lim resurslari — bu o'quv jarayonini samarali o'tkazish uchun mo'ljallangan raqamli vositalar, shu jumladan, o'quv materiallari, taqdimotlar, videolar, interaktiv simulyatsiyalar, onlayn platformalar va boshqa turli xil vositalardan iboratdir. Ularning asosiy vazifasi o'qituvchilarga o'z darslarini yanada jonli va samarali qilishda yordam berish, talabalar esa o'quv jarayonida faol ishtirok etib, bilimlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'lishidir²⁸.

II. Metodlar

Elektron Ta'lim Resurslarining Turlari quyidagicha:

²⁸ N.Yu. Yuldosheva. Methods for determining the scientific and creative potential of a teacher. A collection of materials of the international scientific and practical conference program on the topic of: "Problems and solutions for creating a new image of vocational educational institutions based on international experience and raising personnel training to a quality level" 2024, November 9. 740-742 pages.

1. O'quv materiallari (e-kitoblar, maqolalar, leksikalar): O'quvchilarga darslarni mustahkamlash va yangi mavzularni o'rganish uchun zarur bo'lgan barcha manbalar. O'quv materiallari onlayn tarzda mavjud bo'lib, talabalar uchun ko'plab resurslarni bir joyda taqdim etadi.

2. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar: Ixtisoslik fanlari, ayniqsa tabiiy fanlar va texnik mutaxassisliklar uchun virtual laboratoriyalar katta ahamiyatga ega. Ular talabalar uchun tajriba o'tkazish imkoniyatini beradi, bu esa amaliy ko'nikmalarni oshirishga yordam beradi.

3. Onlayn kurslar va platformalar: Massive Open Online Courses (MOOCs) va boshqa onlayn platformalar (Coursera, edX, Udemy kabi) talabalar uchun darslar, testlar va qo'llanmalar taqdim etadi. Bu kurslar ixtisoslashgan fanlar bo'yicha zamonaviy bilimlarni olish imkoniyatini yaratadi.

4. Interaktiv materiallar (video, animatsiyalar): Video darsliklar va animatsiyalar orqali murakkab kontseptsiyalarni vizual tarzda tushuntirish talabalar uchun eng samarali usullardan biridir. Bu turdagi resurslar o'quvchilarning e'tiborini jalb qiladi va murakkab mavzularni osonroq tushunishga yordam beradi.

O'quv materiallari talabalar uchun darslarni mustahkamlash va yangi mavzularni o'rganish uchun zarur bo'lgan barcha manbalarni taqdim etadi. Bu materiallar onlayn tarzda mavjud bo'lib, talabalar uchun ko'plab resurslarni bir joyda taqdim etadi. O'quvchilarga o'qish, izlanish va o'z bilimlarini chuqurlashtirishda yordam beradi.

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar esa ixtisoslik fanlari, ayniqsa tabiiy fanlar va texnik mutaxassisliklar uchun katta ahamiyatga ega. Ular talabalar uchun tajriba o'tkazish imkoniyatini yaratib, amaliy ko'nikmalarni oshirishga yordam beradi. Bu imkoniyat o'quvchilarga nazariy bilimlarini amalda qo'llashga imkon beradi.

Onlayn kurslar va platformalar, masalan, Massive Open Online Courses (MOOCs) va boshqa onlayn platformalar talabalar uchun darslar, testlar va qo'llanmalar taqdim etadi. Bu kurslar talabalarga zamonaviy bilimlarni olish va ixtisoslashgan fanlar bo'yicha o'rganish imkoniyatini yaratadi. Onlayn platformalar keng bilim bazasini taqdim etib, o'quvchilarni global ilmiy resurslar bilan tanishtiradi.

Interaktiv materiallar, masalan, video darsliklar va animatsiyalar, murakkab kontseptsiyalarni vizual tarzda tushuntirishni osonlashtiradi. Bu turdagi resurslar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilib, murakkab mavzularni tushunishga yordam beradi. Interaktiv materiallar orqali o'qish talabalar uchun samarali va qulay bo'lib, bilimlarni tezroq o'zlashtirish imkonini yaratadi.

Oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitishda bir qancha muammolar mavjud. Ular orasida talabalar uchun murakkab, keng qamrovli va ko'p amaliyot talab qiladigan fanlar bo'yicha yetarli tushuncha va ko'nikmalarni berishda qiyinchiliklar mavjud. Asosan, ushbu fanlarning nazariy qismi va amaliyotini samarali o'zlashtirish talabalar uchun qiyin bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, an'anaviy darslar ba'zan talabalarni kamroq jalb qiladi va ular o'z fikrlarini bayon etishda yoki materialni mustahkamlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Elektron ta'lim resurslari yuqoridagi muammolarni hal qilishda katta yordam berishi mumkin. Quyidagi

yo'nalishlar bo'yicha elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning samaradorligi ko'rsatiladi:

Interaktiv o'qitish: Elektron ta'lim resurslari talabalar uchun interaktiv o'qish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar orqali talabalar nazariy bilimlarni amaliyot bilan birlashtirishlari mumkin. Shuningdek, onlayn testlar va viktorinalar orqali talabalar o'z bilimlarini baholash va mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Mustaqil o'qish va o'z-o'zini baholash: Elektron ta'lim resurslari talabalar uchun mustaqil o'qish imkoniyatlarini yaratadi. Onlayn kurslar va video darslar talabalar o'z jadvaliga mos ravishda o'qishlari va vaqtlarini samarali boshqarishlari uchun qulayliklar taqdim etadi. Bu talabalarni o'z-o'zini baholashga va o'zlashtirgan bilimlarini tekshirishga rag'batlantiradi.

Moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan o'qitish: Elektron ta'lim resurslari, ayniqsa AI va mashinasozlik asosidagi tizimlar, o'qitishni talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirishi mumkin. Masalan, talabalar o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash uchun interaktiv testlar va masalalarni yechishlari mumkin.

Jamoaviy o'qish va kollaboratsiya: Elektron ta'lim resurslari talabalar orasida jamoaviy o'rganishni ham rag'batlantiradi. Forumlar, onlayn guruhlar va kollaboratsion vositalar yordamida talabalar o'zaro fikr almashishlari va birgalikda yechim topishlari mumkin.

III. Natijalar

Oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitishda elektron ta'lim resurslarini tizimli ravishda integratsiya qilish zarur. Bunda nafaqat onlayn materiallar, balki an'anaviy darslar bilan birgalikda ishlashni davom ettirish kerak. Elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarni tegishli texnologik va pedagogik malakalarga ega qilish zarur. Oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitish samaradorligini oshirish uchun elektron ta'lim resurslarining ta'sirini tahlil qilish, ularning talabalarining bilim olish jarayonidagi o'rni va muvaffaqiyatlarini o'rganish lozim. Elektron ta'lim resurslari oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitishda samarali vosita sifatida o'qituvchilarga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ular talabalar uchun ta'limni yanada interaktiv, shaxsiylashtirilgan va ko'proq jalb etuvchi qiladi. Oliy ta'lim tizimi va o'qituvchilar elektron ta'limni to'g'ri qo'llash orqali o'qish jarayonini samarali va muvaffaqiyatli o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, bu resurslar talabalarga o'z bilimlarini mustahkamlash, yangi bilimlarni o'rganish va o'zaro kollaboratsiya qilish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, ularning professional malakalarini oshirishga va ixtisoslik fanlarida chuqur bilim olishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiyaning amalga oshirilishi, avvalo ta'lim samaradorligini oshirishga olib keladi²⁹. Raqamli texnologiyalar yordamida talabalarga sifatli ta'lim berish, o'qituvchilarga samarali

²⁹ N.Yu. Yuldosheva. Advantages of Crocodile ICT software in fast and easy calculation of algorithms. Advanced international experience in improving the education system international and technical conference. November 22-23, 267-270 pages.

resurslar yaratish, shuningdek, ta'lim tizimini boshqarishni optimallashtirish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonlarini yanada samarali qilish uchun zamonaviy raqamli platformalarni, sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish, va boshqa ilg'or texnologiyalarni joriy etishga intilmoqda. Oliy ta'limda raqamli transformatsiyaning asosiy vositalaridan biri bu ta'lim platformalaridir. Ta'lim platformalari talabalarga har qanday joyda va vaqtda ta'lim olish imkonini beradi. Bularga masofaviy ta'lim, interaktiv dasturlar, virtual sinflar, va boshqa ko'plab imkoniyatlar kiradi. Ushbu platformalar orqali talabalar o'zlari uchun qulay bo'lgan usullar bilan o'qishni davom ettirishlari mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilar uchun ham o'z bilim va malakalarini yangilash, sinflarni boshqarish va talabalarning muvaffaqiyatlarini monitoring qilish kabi imkoniyatlar mavjud. Raqamli transformatsiya jarayonida sun'iy intellekt (AI) va ma'lumotlarni tahlil qilishning o'rnini ham juda katta. Sun'iy intellekt yordamida ta'lim jarayonlarini shaxsiylashtirish, talabalarni individual ehtiyojlariga moslashtirish mumkin. AI o'qituvchilarga talabalarning o'qishdagi muvaffaqiyatlarini tahlil qilish, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, o'qish materiallarini moslashtirish imkoniyatlarini beradi. Boshqa tomondan, ma'lumot tahlili orqali oliy ta'lim muassasalari o'z ta'lim tizimlarini yaxshilash uchun kerakli strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayonida texnik va metodologik muammolar ham yuzaga keladi. Oliy ta'lim tizimlarida yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi platformalarni yaratish, o'qituvchilarni yangi metodologiyalar bilan tanishtirish kabi vazifalar murakkab bo'lishi mumkin. Bu jarayonda texnik muammolar, jumladan, internet tarmog'ining yetarli bo'lmasligi, tizimning ishonchliligi va xavfsizligi, va boshqa infratuzilma muammolari kutilganidan ko'ra ko'proq vaqt va mablag' talab qiladi. Shuningdek, metodologik jihatdan yangi o'quv dasturlarini yaratish, interaktiv usullarni qo'llash va talabalarning ta'limga bo'lgan munosabatini yaxshilash zarurati mavjud. Raqamli transformatsiya jarayonida etik masalalar ham alohida e'tiborga molik. Masalan, talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, onlayn ta'limda adolatni ta'minlash, hamda talaba va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro hurmatni saqlash kabi muammolar mavjud.

Virtual haqiqat (VR) va augmented reality (AR) texnologiyalari ixtisoslik fanlarini o'qitishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Misol uchun, tibbiyot, arxitektura yoki injeneriya kabi sohalarda talabalar o'zlarini virtual laboratoriyalarda yoki simulyatsiyalarda sinovdan o'tkazishlari mumkin. VR orqali talabalar real hayotdagi holatlarni qayta tiklashlari, tibbiy jarrohlik amaliyotlarini o'rgatishda o'qituvchilarni ko'rsatuvchi simulyatsiyalar yaratish mumkin. Sun'iy intellekt (SI) va mashinani o'rganish (MO) texnologiyalari o'qitish jarayonini yanada shaxsiylashtirishga yordam beradi.

Bu texnologiyalar yordamida o'quvchilarning o'rganish uslublari va qobiliyatlari kuzatiladi va unga mos ravishda individual ta'lim yo'nalishlari ishlab chiqiladi. Masalan, AI tizimlari talabalar uchun shaxsiylashtirilgan testlar va mashqlar yaratishi, bilim darajasini baholash va takomillashtirish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha materiallarni taqdim etishi mumkin. Mashinani o'rganish algoritmlari talabalarning eng yaxshi o'rganish uslubini aniqlash va ularga individual yordam

ko'rsatishda samarali ishlatiladi. Onlayn platformalar, masalan, Moodle yoki Google Classroom, talabalar uchun interaktiv mashqlar, forumlar va muhokama guruhlarini tashkil qilish imkoniyatini yaratadi. Bu platformalar orqali o'qituvchilar o'zlarining ixtisoslik fanlari bo'yicha onlayn kurslar yaratib, talabalar bilan samarali muloqot o'rnatishlari mumkin. Ixtisoslik fanlarini o'qitishda aralash ta'lim modelidan foydalanish, o'quvchilarga an'anaviy darslarda o'rgatilgan materiallarni onlayn platformalar orqali mustahkamlash va amaliyotga qo'llash imkonini beradi. Masalan, o'quvchi birinchi bosqichda o'rgangan nazariy materiallarni onlayn platforma orqali o'zlashtiradi, so'ngra amaliy mashg'ulotlarni real darslarda bajaradi. Blockchain texnologiyasi ta'lim tizimida sertifikatlash jarayonlarini yangilash va ishonchli qilishda ishlatilmoqda. Oliy ta'limda talabalarining o'qish jarayonidagi erishgan yutuqlari va baholari blockchain asosida xavfsiz va o'zgartirilmaydigan tarzda qayd etiladi. Bu texnologiya yordamida talabalar ta'lim jarayonida o'zlarining barcha erishgan yutuqlarini tez va ishonchli tarzda tasdiqlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu esa ularning diplomlari va sertifikatlarini xavfsiz saqlash va tekshirishni osonlashtiradi. Talabalar o'z bilish darajalarini onlayn baholash orqali o'rganish jarayonini qiziqarli va foydali qilishadi. AR esa talabalar uchun real dunyo bilan integratsiya qilgan interaktiv materiallar taqdim etadi, bu orqali ular murakkab kontseptsiyalarni o'rganishda yangi tajriba olishadi. Raqamli texnologiyalar orqali o'qitish jarayonida ishtirokchilarning maxfiyligini ta'minlash va raqamli platformalar yordamida ta'lim sifatini oshirishni barqaror ravishda amalga oshirish muhimdir.

Zamonaviy ta'lim tizimi rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri bu ta'lim jarayonini axborot texnologiyalari bilan boyitish va elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlashdir. Oliy ta'limda ixtisoslik fanlarini o'qitishda elektron ta'lim resurslarining o'rni har qachongidan ham muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Elektron ta'lim resurslari (ETR) o'qituvchilarga o'z bilimlarini yangi interaktiv va innovatsion shakllarda taqdim etish, talabalarga esa o'z bilimlarini mustahkamlash va yangilashda qulaylik yaratadi. Bu jarayon nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki talabalar va o'qituvchilarning faoliyatini yanada samarali va interaktiv qiladi. Elektron ta'lim resurslari o'z ichiga elektron kitoblar, video darslar, interaktiv ta'lim platformalari, simulyatsiyalar va boshqa turdagi multimediya materiallarini oladi. Ushbu resurslar ta'lim jarayonini sodda va tushunarli qilishga, talabalarining diqqatini jalb qilishga, o'rganish jarayonini jonlantirishga xizmat qiladi. Xususan, ixtisoslik fanlari bo'yicha o'qitishdagi elektron resurslar nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga ham yordam beradi³⁰.

IV. Xulosa

Oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiyani amalga oshirish ta'lim samaradorligini oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bu jarayon orqali ta'limning sifatini yaxshilash, talabalarining ta'lim olish jarayonini shaxsiylashtirish va o'qituvchilarga samarali vositalarni taqdim etish mumkin. Shu bilan birga, texnik, metodologik va etik masalalarni e'tiborga olish ham juda muhimdir. Kelajakda,

³⁰ www.Arxiv.uz saytidan

raqamli transformatsiya oliy ta'lim tizimining barqarorligini va sifatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi³¹.

V. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. N.Yu. Yuldosheva. Methods for determining the scientific and creative potential of a teacher. A collection of materials of the international scientific and practical conference program on the topic of: “Problems and solutions for creating a new image of vocational educational institutions based on international experience and raising personnel training to a quality level” 2024, November 9. 740-742 pages.
2. N.Yu. Yuldosheva. Advantages of Crocadile ICT software in fast and easy calculation of algorithms. Advanced international experience in improving the education system international and technical conference. November 22-23, 267-270 pages.
3. N.Yu. Yuldosheva. Use of digital technologies in preschool education classes. Globallashuv sharoitida pedagogika sohasidagi tadqiqotlar:nuammo va yechimlar. Xalqaro konferensiya.2024.13.11. 200-205 b
4. [www. Arxiv.uz](http://www.Arxiv.uz) saytidan

³¹ N.Yu. Yuldosheva. Use of digital technologies in preschool education classes. Globallashuv sharoitida pedagogika sohasidagi tadqiqotlar:nuammo va yechimlar. Xalqaro konferensiya.2024.13.11. 200-205 b

KORXONANING INNOVATSION RIVOJLANISHI: SHARTLARI, TARKIBIY QISMLARI VA MAZMUNI

Yuldasheva Nilufar Abduvaxidovna

Farg'ona Davlat texnika universiteti, Menejment kafedrasi dotsenti

Iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Annotatsiya. Innovatsiya har qanday jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Korxonalar uchun innovatsion rivojlanish nafaqat raqobatbardoshlikni oshirish, balki bozorni yanada kengaytirish, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va iqtisodiy o'sish uchun zarur omil hisoblanadi. Innovatsiyaning amalga oshirilishi korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda innovatsion rivojlanish korxonalarning raqobatbardoshligini saqlab qolish va bozor ulushini oshirish uchun asosiy omillardan biridir. Innovatsion faoliyat korxonalarga yangi mahsulotlar, texnologiyalar va biznes modellarini ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Ushbu maqolada korxonaning innovatsion rivojlanishining shartlari, tarkibiy qismlari va mazmuni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Innovatsion rivojlanish, korxona, innovatsion strategiya, raqobatbardoshlik, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, samaradorlikni baholash, innovatsion loyihalar, asosiy tarkibiy qismlari

I. KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy sharoit har bir korxonani ishlab chiqarish jarayoniga ko'plab yangiliklarni joriy etishga majbur qiladi, bu esa ularni innovatsion rivojlanishni amalga oshirishga undaydi. Bu talablar nafaqat tashqi muhitdagi o'zgarishlar, balki mavjud mahsulotlarning eskirishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Jamiyatda rivojlanayotgan texnologik bozorning zamonaviy sharoitida yangi bilimlar va ularni qo'llash usullariga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. O'zgaruvchan texnologiyalar, xaridorlarning o'zgaruvchan talablari va natijada shiddatli raqobatning kuchayishi tez sur'atlar bilan davom etmoqda. O'z ishlab chiqarish jarayonlarini moslashtira olmaydigan va kengaytira olmaydigan korxonalar ertami-kechmi o'z pozitsiyalarini yanada progressiv va innovatsion yo'nalishdagi tashkilotlarga boy berishadi.

Korxonaning innovatsion rivojlanishga bo'lgan zaruratini aniqlash mumkin bo'lgan sabablarning ma'lum ro'yxati mavjud: hayot aylanishining qisqarishi, texnologik jarayonlarning ahamiyatining ortishi, qadimgi xom ashyo turlaridan foydalanishning imkonsizligi; xavfli bozor holati, raqobatchilarning tazyiqi, tashqi muhitning tez o'zgarishi, iqtisodiyotning jahon miqyosidagi integratsiyasi. Bundan tashqari, yildan-yilga ushbu omillarning korxona rivojiga ta'siri bir necha baravar kuchaymoqda, ularning ta'sir chastotasi o'zgarib bormoqda: raqobatchilarning hujumi keskinlashmoqda, hayot sikli sezilarli darajada qisqarmoqda, tashqi muhit korxona faoliyatiga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda.

Ushbu omillarning o'zgaruvchan ta'siri korxonalarning sanoat faoliyati uchun yangi mezonlarni belgilashga yordam beradi va uning tuzilmasini o'zgartirish innovatsion iqtisodiy rivojlanishning global talablariga mos kelishi zarur.

Shunday qilib, har qanday ishlab chiqarish tizimi jamiyat hayotida va sanoat sohasida ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq bo'lishi, innovatsion iqtisodiyotning talablariga moslashuvi shart.

II. ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsion rivojlanish muammolarini o'rganishga Yu.Bajal, S.Valdaysyev, S.Ilyenkova, P.Zavlin, M.Kaleskiy, N.Kondratyev, A.Korennoy, A.Lapko, L.Neykova, B.Santo, R.Solou, B.Tviss, D.Chervanev, I.Shumpeter va boshqalar kabi xorijiy olimlar katta hissa qo'shganlar. Innovatsiyalar, Innovatsion faoliyatga bag'ishlangan ko'plab ishlarning mavjudligiga qaramay, korxonaning Innovatsion rivojlanish strategiyasini shakllantirishda munozarali holatlar mavjud.

Ko'plab mualliflar innovatsion rivojlanish strategiyalarining turli tasniflarini ajratib ko'rsatganlar. B.E.Fishman innovatsion rivojlanish strategiyalarining to'rt turini taklif qiladi: innovatsiyalarni mustaqil ishlab chiqarish, "tezkor ikkinchi", "minimal xarajatlar bilan orqada qolish", "bo'shliqlarni to'ldirish" [9].

B.Santo innovatsion strategiyalarni boshqaruv darajalari bo'yicha institutsional innovatsiya strategiyalari doirasida passiv, hujumkor va turg'un turlarini ajratib ko'rsatadi [3].

V.O.Vasilenko innovatsion strategiyalarni tashqi muhit sharoitlari va kompaniyaning ichki mavqeiga qarab hujumkor, mudofaa, avangard, imitasion turlarga ajratadi [1].

R.A.Fatxutdinov innovatsion strategiyalarni violent, patiyent, kommutant va eksplarent turlarga bo'lib ko'rsatgan, shuningdek, ularning har biri uchun har xil turdagi Innovatsiyalarni taklif qilgan [8].

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida G.T.Pyatniskaya strategiyalarning quyidagi asosiy guruhlarini belgilab ko'rsatgan [2]: an'anaviy, opportunistik, imitasion, mudofaa, singdiruvchi, hujumkor, avangard, faol harakatlar.

Shuni ta'kidlash kerakki, K.P.Yankovskiy va I.F.Muxarramlar tajovuzkor va mo'tadil innovatsion strategiyalarni hujum strategiyalariga, qoldiq va adaptiv strategiyalarni esa mudofaa strategiyalari sifatida tasniflaganlar [1].

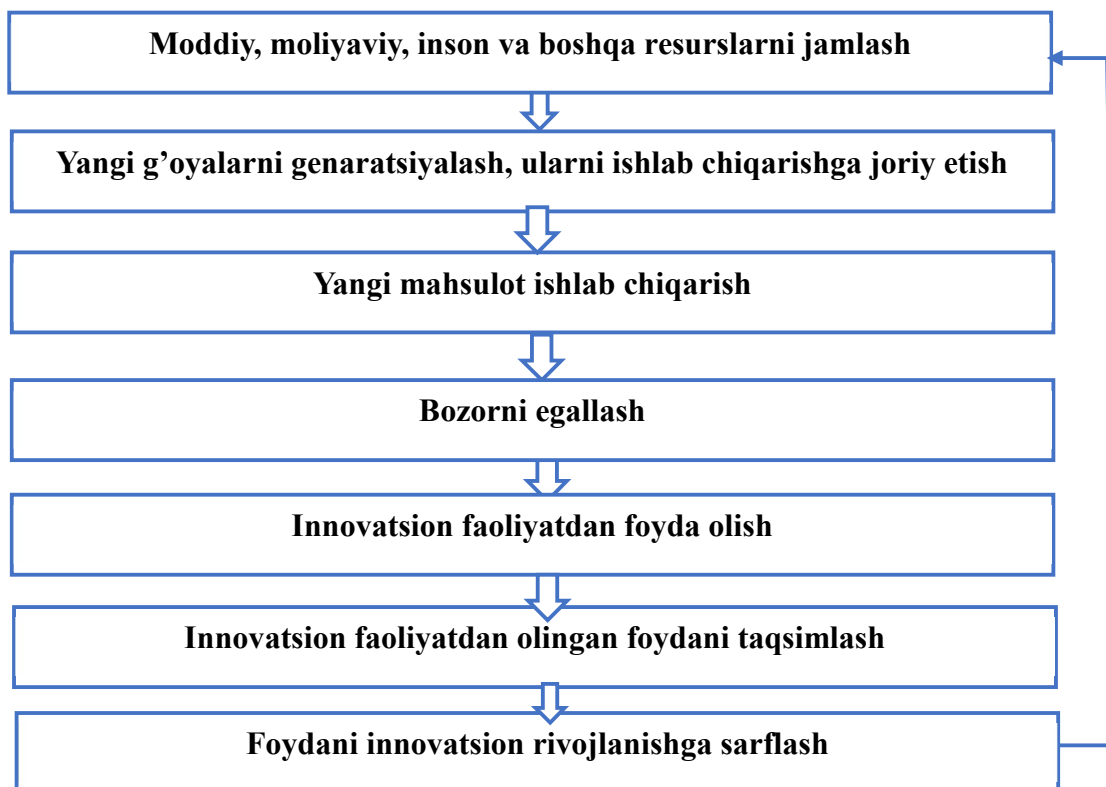
Ko'rib chiqilgan tasniflarni tahlil qilish, turli mualliflar tomonidan aniqlangan innovatsion strategiyalarning turlari bir xil xususiyatlarga, tanlash shartlariga ega, mazmunini takrorlamasdan o'xshash nomlarga ega yoki o'xshash turlar turli nomlarga ega degan xulosaga kelishga imkon beradi. Masalan, X.Frimanning faol hujumkor innovatsion strategiya va keskin hujumkor innovatsion strategiya xususiyatlarini o'zida mujassam etgan, o'zining mazmuniy xususiyatlariga ko'ra "innovatsiyalarni mustaqil ishlab chiqarish" strategiyasiga yaqin bo'lgan hujumkor innovatsion strategiyasi bunga misol bo'la oladi. Shunga o'xshash vaziyatni imitasion, mudofaa va passiv innovatsiya strategiyalari, qoldiq va bo'shliqni to'ldirish strategiyalarida kuzatish mumkin.

III. NATIJALAR

Korxonaning innovatsion rivojlanishining asosiy maqsadi – joriy etilayotgan texnologik yechimlar, boshqaruvning yangicha usullari, yangi mahsulot yoki xizmat

ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar orqali ichki omillarni maqsadli ravishda o'zgartirish orqali raqobatbardosh afzalliklarni kuchaytirish va uning iqtisodiy samaradorligini saqlab qolishdir. [5].

Innovatsion rivojlanish — bu kompaniya faoliyatining barcha sohalarini o'z ichiga oladigan va yangi texnologiyalar, mahsulotlar yoki xizmatlar yaratish jarayonini ta'minlaydigan iqtisodiy jarayon sifatida ta'riflanadi. Korxonaning innovatsion rivojlanish jarayonining algoritmi sxematik tarzda tasvirlanishi mumkin. (1-rasm).

1-rasm. Korxonaning innovatsion rivojlanish jarayoni

Korxonaning to'g'ri yo'nalishda innovatsion rivojlanishi, zarur iqtisodiy o'sishga erishishga imkon yaratadi. U har bir sohani, umumiy natijaga ta'sir ko'rsatuvchi va uning alohida tarkibiy qismlarini – boshqaruv, ishlab chiqarish, moliya, kadrlar tayyorlash va boshqa sohalarni ta'minlaydi.

Ilmiy manbalarda korxona innovatsion rivojlanishining uchta asosiy usuli mavjud:

1) sotish salohiyatini yangilash jarayonini ta'minlovchi mahsulot, bu esa o'z navbatida bozorning yangi ulushlarini egallashni, aholini yangi ish o'rinlari bilan ta'minlashni, mijozlar bazasini kengaytirishni o'z ichiga oladi va bularning barchasi birgalikda korxona daromadlarining oshishiga olib keladi;

2) texnologik, korxonaning ishlab chiqarish sohasidagi salohiyatini yangilash jarayonini ta'minlovchi, bu esa pirovard natijada mehnat unumdorligini oshirishga, shuningdek, xom ashyo tannarxining pasayishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, korxona daromadining oshishiga olib keladi, atrof-muhitga yukni kamaytiradi, korxona ichida innovatsion innovatsiyalarni qo'llash samaradorligini oshiradi;

3) ijtimoiy, shu jumladan ijtimoiy sohaning sifat xususiyatlarining oshishi, bu xodimlarni tashkil etishning yaxshilanishiga, shuningdek, ushbu sohadagi majburiyatlarga ishonchning oshishiga olib keladi [6].

M.E.Kass ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishning turli usullariga asoslangan korxonaning innovatsion rivojlanishining uchta modelini ajratadi:

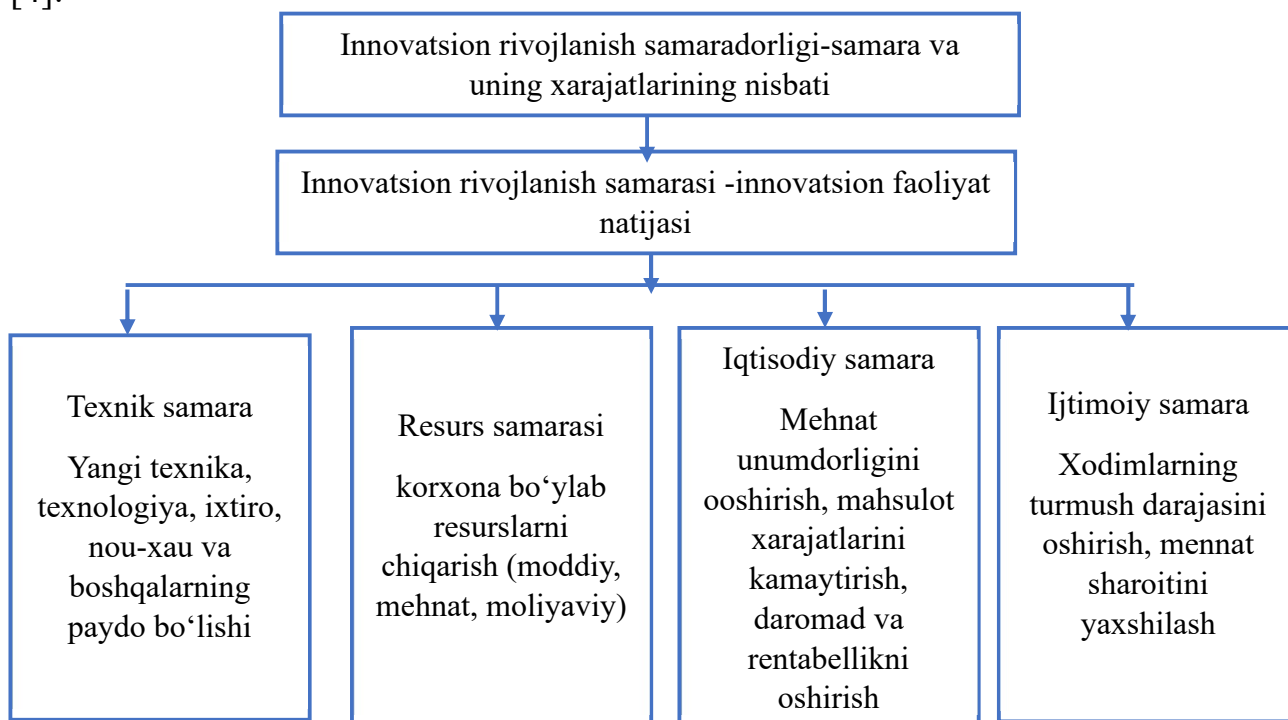
1) uchinchi tomon firmalari bilan innovatsiyalarni yaratish va joriy etish bo'yicha shartnomalar tuzishga asoslanadi;

2) innovatsion loyihani amalga oshirish bilan bog'liq holda, yangi g'oya tug'ilganda va tashkilot ichida o'zgarishlar sodir bo'lganda, korxonaning ichki jarayonlarini rivojlantirishdan iborat;

3) qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish vazifasi bo'lgan sho'ba venchur korxonalarni tashkil etish orqali korxonani innovatsion loyihalarni amalga oshirish tomondan rivojlantirishni nazarda tutadi.

Hozirgi kunda eng keng tarqalgan innovatsion rivojlanishning birinchi modeli bo'lib, unga ko'ra korxona innovatsion loyihani ishlab chiqish uchun buyurtma beradi, ammo korxona o'zi uni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Tashkilotning innovatsion rivojlanishidan olingan samaradorlik qiymati – bu natija va uni amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlar orasidagi nisbatga tengdir. Samaradorlikning asosiy mezon – minimal resurslar bilan maksimal foyda olishdir.

Korxonaning innovatsion rivojlanishining samaradorligi 2-rasmda ko'rsatilgan [4].

2-rasm. Korxonaning innovatsion rivojlanish samarasi turlari

Innovatsion korxonani rivojlantirishning uslubiy asoslari asosiy iqtisodiy tushunchalar, xususiyatlar, subyektlar, obyektlar, tashkiliy tuzilmalar, jarayonlar, omillar, shart-sharoitlar va natijalarni ifodalaydi. Korxonaning innovatsion rivojlanishini taqdim etilgan metodologiya korxonada ro'y berayotgan innovatsion

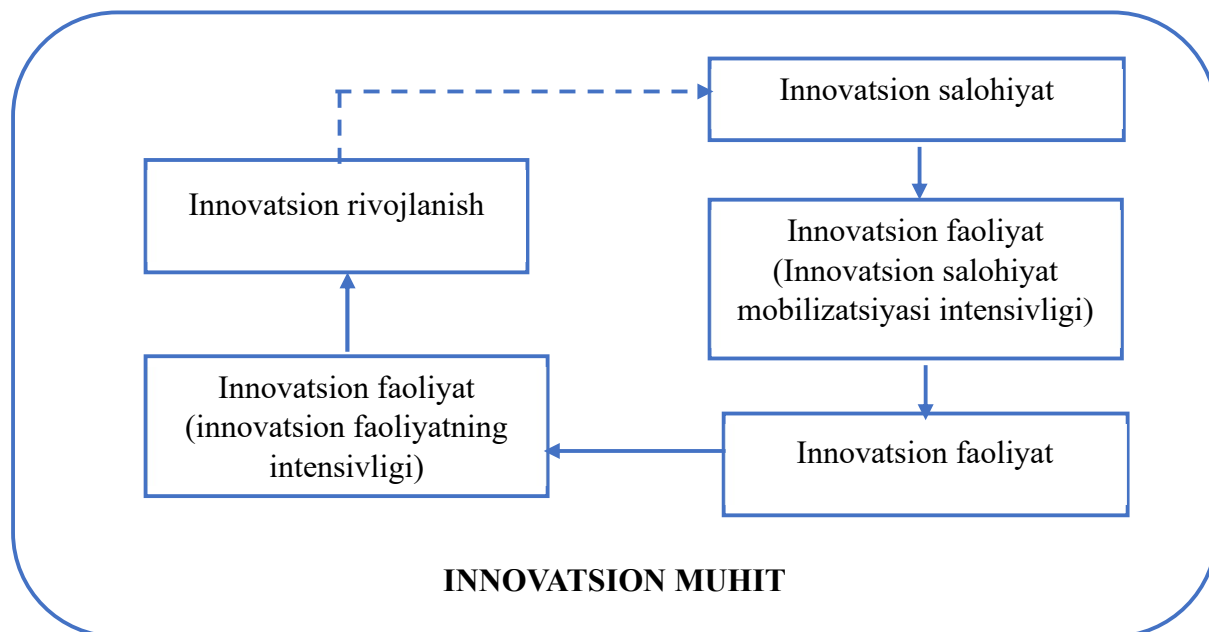
jarayonlarni chuqurroq tizimli ravishda tahlil qilish va o'rganish uchun asosiy yo'l ko'rsatadi.

Korxonaning innovatsion rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi jarayonlarni o'rganish korxonaning innovatsion faoliyati haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish imkonini beradi. Bu jarayon o'z yo'nalishlari, ta'sir ko'rsatish usullari, aniq maqsadlari, moliyaviy xususiyatlariga ega bo'lgan murakkab va ko'p jihatli o'zgarishlar jarayonidir. Biroq, har qanday innovatsion rivojlanishni tegishli innovatsion muhit, bozorda ushbu innovatsiyaga bo'lgan talab, rivojlangan infratuzilma va malakali kadrlar bo'lmasa amalga oshirish mumkin emas [7].

Korxonaning muvaffaqiyatli innovatsion rivojlanishining asosiy jihatlari strategik maqsadlarni aniq belgilash, ularni amalga oshirish samaradorligini baholash, shuningdek, innovatsion strategiyani o'zgartirishga olib keladigan risklarni prognoz qilish bilan belgilanadi.

Bugungi kunga kelib, korxonaning innovatsion rivojlanishi uchun asos ishlab chiqarishga to'g'ri kiritilgan, eng yuqori qiymatga ega bo'lgan innovatsiya hisoblanadi. Innovatsiyalarning iqtisodiy samaradorligini muvaffaqiyatli baholash korxona daromadlarini ko'paytirish, raqobatdosh ustunliklarni qo'lga kiritish, iste'molchi qiziqishlari va kapitalga investitsiyalarni jalb qilish uchun asosdir.

Innovatsion rivojlanishning asosi, albatta, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, innovatsion faollikni oshirish va qulay investitsiya muhitini yaratishga qaratilgan zamonaviy boshqaruv tizimi asosida shakllanadigan innovatsion strategiyadir. Shunday qilib, marketing faoliyati bilan qo'llab-quvvatlanadigan innovatsion strategiya, shuningdek, innovatsiyalar samaradorligini baholash uchun tanlangan tizimli yondashuvning ilmiy asoslanishi davlatning innovatsion siyosatini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

3-rasm. Korxonaning innovatsion rivojlanishining asosiy tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlar

Ushbu tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi innovatsiyalar sohasida korxonaning muvaffaqiyatli rivojlanishini ta'minlaydi, ammo ma'lum shart-sharoitlar bajarilishi zarur: mos innovatsion muhitni shakllantirish; innovatsion salohiyatning mavjudligi, buning asosida korxona innovatsiyalarni rivojlantirish uchun texnologik, iqtisodiy va resurs imkoniyatlariga ega bo'lishi kerak; korxonaning innovatsion faoliyatining mavjudligi, bu korxonaning innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun innovatsion salohiyatni to'g'ri yo'naltirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Intensiv innovatsion faoliyat natijasida korxonaning innovatsion rivojlanishi amalga oshiriladi, bu esa innovatsion salohiyatning oshishiga hissa qo'shadi. Shundan so'ng innovatsion rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. Innovatsion rivojlanishning har bir tarkibiy qismi diqqat bilan o'rganish va tahlil qilishni talab qiladi.

V. XULOSALAR

Hozirgi vaqtda mamlakat iqtisodiyotidagi o'zgarishlar tufayli korxonalarga mustaqil boshqaruv faoliyatini olib borish imkoniyati yaratilmoqda. Bu korxonalarning o'z faoliyatini rejalashtirishlari, yaxshiroq daromad olishlari, shu orqali aholi farovonligini oshirish imkoniyati alohida ahamiyatga ega. Korxonalarning turli xil xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, turli yondashuvlar umumiy strategik boshqaruv tizimini va xususan strategik rejalashtirishni tashkil etish masalalari dolzarb ahamiyatga ega bo'lmoqda. Shu sababli korxonani innovatsion rivojlantirish strategiyasini oqilona tanlash zarur bo'lib, bu uni shakllantirishning turli yondashuvlari va modellarini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Biroq, bunday tasniflar faol yoki passiv innovatsion siyosat nuqtai nazaridan korxonaning innovatsion faoliyatidagi farqlarni, radikal innovatsiyalarni, xususan, ilmiy-tadqiqot va o'zgartirishlar sohasida, mavjud resurslarni, xavf-xatarlarga munosabatni va kompaniyaning mavjud strategik holatini tavsiflaydi. Himoya innovatsion strategiyalari ma'lum bir bozor yoki uning segmentida konsentratsiya, tor bozor yo'nalishi yoki bozor ulushini himoya qilish, strategik mavqeni saqlab qolishga e'tibor qaratish, innovatorlar orasida qolish istagi va tajovuzkor innovatsion strategiyalar – faoliyatni doimiy ravishda kengaytirish, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish, raqobatdosh ustunliklarni izlash kabi holatlarni tashkil etadi.

Tahlil qilingan yondashuvlar asosida shuni aytish mumkinki, korxonaning innovatsion rivojlanishini boshqarish faqat innovatsion strategiyaning maqsadlarini belgilash bilan cheklanib qolmaydi, balki ularni amalga oshirish jarayonida korxonaning imkoniyatlarini baholashni ham talab etadi. Shundan kelib chiqadiki, innovatsion maqsadlar belgilangan maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan rivojlanish yo'nalishini belgilaydi, ammo korxona eng yaxshi natijalarga faqat uning maqsadlari rivojlanayotgan innovatsion salohiyatga mos kelgan taqdirdagina erishishi mumkin. Shuning uchun, innovatsion strategiyani tanlash va amalga oshirish, innovatsion salohiyatning holatiga bog'liq bo'lib, uning shakllanishi korxona ichki muhitining tarkibiy qismlari va elementlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Korxona mavjud bo'lgan resurslar (moliyaviy, moddiy, axborot, ijtimoiy va boshqalar) majmuasi, uning innovatsion salohiyatini shakllantirib, innovatsion strategiyaning

tuzilishini va yo'nalishlarini ta'sir etuvchi tizimli innovatsion rivojlanishga tayyorligini ifodalaydi.

Korxonaning innovatsion rivojlanishi uning uzoq muddatli muvaffaqiyatiga asos bo'ladi. Buning uchun kompaniya texnologik, moliyaviy, boshqaruv va kadrlar salohiyatini mustahkamlashi, shuningdek, ijtimoiy va iqtisodiy muhitni hisobga olgan holda innovatsiyalarni amalga oshirishi zarur. Innovatsion rivojlanish, korxonaning raqobatbardoshligini oshiradi, yangi bozorlarga kirish imkoniyatlarini yaratadi va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vasilenko, V.O. Innovation management: textbook for students of higher education. [Text] / V. O. Vasilenko, V. G. Shmatko. – K.: CUL, 2003. – 439 p
2. Борисенко, И.А. Инновационный менеджмент: управление интеллектуальной собственностью: учеб. пособие [Текст] / И. А. Борисенко. Воронеж: Воронежский гос. унт, 2003. – 63 с
3. Бурков, В. Н. Теория графов в управлении организационными системами [Текст] / В. Н. Бурков, А. Ю. Заложнев, Д. А. Новиков. – М.: Синтег, 2001. – 124 с.
4. Лапаев, П.А. Методические основы инновационного развития предприятия / П. А. Лапаев // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2016. – № 6. – С. 36–41.
5. Морозов, Д. И. Принципы инновационного развития предприятия / Д. И. Морозов // Актуальные вопросы экономических наук. – 2010. – № 15 (1). – С. 181–185.
6. Павлова, Е.Г. Инновационный потенциал организации малого и среднего бизнеса / Е. Г. Павлова // Проблемы управления. – 2007. – № 1. – С. 81–88
7. Плотников, А.П. Инновационное развитие и экономика предприятия / А. П. Плотников // Инновационная деятельность. – 2014. – № 1 (28). – С. 47–53.
8. Фатхутдинов, Р.А. Инновационный менеджмент: учебник для вузов [Текст] / Р. А. Фатхутдинов. – 2е изд. – М. : ЗАО «Бизнесшкола»; «ИнтелСинтез», 2000. – 624 с
9. Фишман, Б.Е. Инновационный менеджмент: метод. пособие Ч. I [Текст] / рук. Б. Е. Шишман; ред. М. Н. Скотникова. – К.: РАМО, 1991. 112 с.

РАЗВИТИЕ ИНСТРУМЕНТОВ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Сарджанова Диёра Абдумавлон кизи

Докторант 1-курса

Ташкентский государственный экономический университет

diyorasardjanov@gmail.com

Аннотация – Современные финансовые рынки сталкиваются с вызовами, связанными с цифровой трансформацией и глобальной экономической нестабильностью. В этих условиях финансовые инструменты становятся ключевыми элементами управления рисками, повышения ликвидности и инвестиционной привлекательности.

В статье рассматриваются современные тенденции развития финансовых инструментов, включая цифровые активы, блокчейн-технологии, алгоритмическую торговлю и финансовые деривативы. Анализируются их влияние на устойчивость рынка, а также возможные риски, связанные с киберугрозами, регуляторными ограничениями и макроэкономическими факторами. Особое внимание уделяется перспективам внедрения цифровых решений в систему финансового регулирования и учета, что способствует повышению прозрачности и эффективности управления капиталом.

Результаты исследования подтверждают, что цифровизация финансовых инструментов может способствовать повышению устойчивости финансовых рынков, однако требует согласованных мер регулирования и модернизации инфраструктуры. Внедрение инновационных технологий открывает новые возможности для инвесторов, но одновременно создает новые вызовы для регуляторов и участников рынка.

Ключевые слова: финансовые инструменты, цифровая трансформация, глобальная экономическая нестабильность, блокчейн, цифровые активы, алгоритмическая торговля, регуляторные риски, устойчивость финансового рынка, ликвидность, управление капиталом

ВВЕДЕНИЕ

Современные финансовые рынки претерпевают значительные изменения под воздействием цифровой трансформации и глобальной экономической нестабильности. Рост волатильности, кризисы ликвидности, ускорение инфляционных процессов и геополитические риски создают дополнительные вызовы для инвесторов, регуляторов и финансовых институтов. В этих условиях ключевую роль играет развитие финансовых инструментов, способных адаптироваться к изменениям экономической среды, обеспечивать устойчивость капитала и повышать прозрачность финансовых операций.

Цифровизация финансового рынка открывает новые возможности для управления активами, снижения транзакционных издержек и повышения ликвидности. Внедрение блокчейна, искусственного интеллекта, алгоритмической торговли и токенизации активов расширяет спектр инструментов, способных минимизировать риски и ускорять финансовые процессы. Однако вместе с преимуществами цифровая трансформация порождает и новые угрозы, связанные с регуляторными неопределенностями, кибербезопасностью и высокой рыночной волатильностью.

В условиях глобальной экономической нестабильности повышается роль финансовых деривативов, облигационных инструментов и цифровых валют центральных банков (CBDC), способствующих стабилизации рынка капитала. Их развитие требует адаптации международных стандартов финансовой отчетности, усиления контроля за трансграничными финансовыми потоками и формирования механизмов защиты инвесторов.

Целью исследования является анализ современных финансовых инструментов, их влияния на устойчивость рынка и выявление перспективных направлений их цифровой трансформации. Рассматриваются возможности интеграции цифровых решений в финансовую систему, влияние цифровых активов на инвестиционный климат, а также основные регуляторные вызовы, связанные с развитием новых финансовых технологий.

Результаты исследования позволят определить наиболее эффективные подходы к регулированию и использованию финансовых инструментов в условиях цифровой трансформации и экономической нестабильности, а также предложить рекомендации по адаптации рынка капитала к современным вызовам.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Цифровая трансформация оказывает значительное влияние на развитие финансовых инструментов, изменяя их структуру, функциональные характеристики и воздействие на устойчивость глобального рынка. В научной литературе рассматриваются ключевые аспекты цифровизации финансового рынка, включая блокчейн, искусственный интеллект, алгоритмическую торговлю, токенизацию активов и цифровые валюты центральных банков (CBDC), а также их влияние на макроэкономическую стабильность.

Исследования подтверждают, что цифровизация национальных экономик способствует появлению новых финансовых инструментов, позволяя улучшить управление ликвидностью и минимизировать финансовые риски. Влияние цифровой валютно-финансовой сферы на деятельность экономических субъектов требует разработки стандартов учета и регулирования цифровых финансовых продуктов.

Международный опыт показывает, что цифровые финансовые технологии способствуют повышению устойчивости финансовых рынков, но одновременно создают новые риски, связанные с киберугрозами и регуляторными вызовами. Особое внимание уделяется вопросам интеграции цифровых валют центральных банков в традиционные финансовые системы, включая возможное инфляционное давление и изменения в структуре денежного обращения.

Анализ современных тенденций подчеркивает необходимость адаптации финансовых механизмов для устойчивого роста, включая регулирование инвестиционных потоков и управление рисками. Взаимодействие цифровых и зеленых финансовых инструментов в глобальном масштабе требует гармонизации международных стандартов для обеспечения стабильного экономического развития.

Вопросы управления корпоративными финансами в условиях глобальной интеграции рынков акцентируют внимание на влиянии цифровых решений на трансграничные операции и международные инвестиционные стратегии. Исследования подчеркивают, что цифровизация финансового рынка является одним из ключевых факторов его трансформации и устойчивости в условиях экономической нестабильности.

Несмотря на существующие вызовы, такие как необходимость адаптации нормативных стандартов и обеспечение кибербезопасности, цифровые технологии продолжают активно формировать новые модели финансового взаимодействия. Их внедрение способствует развитию финансовых инструментов и повышению их эффективности, требуя при этом совершенствования механизмов регулирования, стандартов финансовой отчетности и инвестиционных стратегий.

МЕТОДОЛОГИЯ

Исследование развития инструментов финансового рынка в условиях цифровой трансформации и глобальной экономической нестабильности основано на комплексном междисциплинарном подходе, включающем методы экономического анализа, сравнительно-аналитического исследования, статистического моделирования и цифровой финансовой аналитики. Такой подход позволяет всесторонне оценить влияние цифровых технологий на финансовые инструменты и их адаптацию к условиям нестабильности.

Для выявления ключевых тенденций цифровой трансформации финансового рынка проведен контент-анализ научных публикаций, отчетов международных организаций и нормативных документов, что позволило определить основные направления модернизации финансовых инструментов.

Экономическая оценка цифровизации основана на анализе затрат и выгод, включая исследование влияния цифровых решений на ликвидность, инвестиционную привлекательность и управление финансовыми рисками. Применение методов эконометрического моделирования позволило выявить корреляции между цифровизацией финансовых инструментов и динамикой макроэкономических показателей.

Сравнительный анализ международного опыта помог выявить успешные модели внедрения цифровых финансовых технологий и определить барьеры их адаптации в различных странах. Особое внимание уделено внедрению блокчейна, искусственного интеллекта, цифровых валют центральных банков (CBDC) и алгоритмической торговли, а также их влиянию на рыночную устойчивость.

Методы статистического анализа использованы для оценки влияния цифровых финансовых инструментов на ключевые рыночные показатели, включая динамику фондовых индексов, изменение волатильности активов и скорость трансграничных финансовых операций.

Дополнительно проведен экспертный опрос среди специалистов в области цифровых финансов, риск-менеджмента и регулирования, что позволило

выявить перспективные направления развития финансовых инструментов и существующие вызовы.

Таким образом, методология исследования сочетает теоретический и эмпирический анализ, применение количественных методов оценки, изучение международного опыта и экспертное мнение. Комплексный подход позволяет всесторонне оценить влияние цифровизации на финансовый рынок и предложить стратегические рекомендации по его развитию в условиях глобальной экономической нестабильности.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследование подтвердило, что цифровая трансформация оказывает значительное влияние на развитие финансовых инструментов, обеспечивая рост ликвидности, улучшение управления рисками и снижение транзакционных издержек. В условиях глобальной экономической нестабильности цифровые технологии способствуют гибкости финансовых рынков, позволяя инвесторам и регуляторам быстрее реагировать на изменения макроэкономической среды.

Анализ современных финансовых инструментов показал, что использование алгоритмической торговли, блокчейна и цифровых валют центральных банков (CBDC) приводит к повышению прозрачности и автоматизации операций. Внедрение искусственного интеллекта и больших данных улучшает прогнозирование рыночных трендов, снижая неопределенность для участников рынка. Однако высокая волатильность криптовалют и недостаток нормативной базы для цифровых активов создают дополнительные риски.

Исследование показало, что в развитых экономиках цифровизация финансовых инструментов способствует притоку инвестиций, снижению стоимости капитала и ускорению трансграничных платежей. В то же время, в развивающихся странах наблюдаются сложности, связанные с недостаточным уровнем цифровизации финансовой инфраструктуры, низкой финансовой грамотностью участников рынка и несовершенством законодательного регулирования.

Сравнительный анализ международного опыта продемонстрировал, что интеграция цифровых технологий в финансовый сектор требует балансирования между инновациями и регуляторными мерами. В странах с высоким уровнем цифровизации наблюдается снижение транзакционных издержек и повышение эффективности инвестиционных процессов. В регионах с ограниченным доступом к цифровым финансовым инструментам риски рыночных дисбалансов и волатильности остаются высокими.

Результаты исследования подтверждают, что цифровая трансформация финансовых инструментов способствует повышению устойчивости рынка, но требует комплексного регулирования и защиты интересов участников. Для минимизации рисков необходимо разработка стандартов регулирования цифровых активов, усиление контроля за алгоритмической торговлей и

внедрение механизмов управления волатильностью цифровых финансовых инструментов.

Таким образом, цифровизация финансовых инструментов открывает новые возможности для развития глобального рынка, но требует стратегического подхода к регулированию и адаптации рыночных механизмов к новым технологическим реалиям.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование показало, что цифровая трансформация финансового рынка в условиях глобальной экономической нестабильности оказывает значительное влияние на его развитие. Современные финансовые инструменты становятся более технологичными, что способствует росту ликвидности, повышению прозрачности и улучшению управления рисками. Однако усиление рыночной волатильности, отсутствие единых стандартов регулирования цифровых активов и киберугрозы создают дополнительные вызовы.

Анализ подтвердил, что внедрение цифровых технологий, таких как блокчейн, искусственный интеллект и алгоритмическая торговля, способствует повышению эффективности финансовых операций и снижению транзакционных издержек. Однако в развивающихся экономиках сохраняются барьеры, связанные с низким уровнем цифровизации, несовершенством нормативно-правовой базы и недостаточной финансовой грамотностью участников рынка.

Сравнительный анализ международного опыта показал, что цифровизация финансовых инструментов требует сбалансированного подхода, включающего технологические инновации и надежное регулирование. Развитые страны демонстрируют более устойчивые финансовые системы за счет комплексных регуляторных мер, тогда как в странах с менее развитой цифровой инфраструктурой сохраняются высокие риски рыночных дисбалансов.

Для обеспечения устойчивости финансового рынка в условиях цифровой трансформации необходимо дальнейшее совершенствование нормативно-правового регулирования цифровых активов, усиление контроля за алгоритмическими системами, а также внедрение стандартов безопасности и прозрачности. Кроме того, важным направлением является развитие цифровой финансовой инфраструктуры и повышение уровня финансовой грамотности инвесторов.

Таким образом, цифровизация финансовых инструментов открывает широкие перспективы для повышения устойчивости и эффективности глобального рынка, однако требует комплексного подхода к управлению рисками и регулированию новых финансовых технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Иванова А. Ю. Трансформация финансового рынка в условиях глобальной нестабильности // **ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ, УПРАВЛЕНИЕ КАПИТАЛАМИ: ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ.** – 2022. – С. 74-81.

2. Чернышева М. А., Гребеник В. В. Криптовалюта, как платежный инструмент денежно-кредитной сферы //Вестник евразийской науки. – 2022. – Т. 14. – №. 3. – С. 39.
3. Головина А. Н., Левченко Р. Ю., Юрченко К. П. Цифровая трансформация и промышленная политика в парадигме инновационного развития //Актуальные вопросы современной экономики. – 2021. – №. 5. – С. 461-470.
4. Дугина Е. Л. и др. ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА РЕГИОНОВ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОГО ОКРУГА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ //Вестник Забайкальского государственного университета. – 2022. – Т. 28. – №. 3. – С. 96-104.
5. Варвус С. А. Ориентиры развития финансовой системы России в условиях геополитической нестабильности //Управленческий учет. – 2022. – №. 5. – С. 171-180.
6. Давыдова Ю. В. ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ //Тенденции и перспективы развития банковской системы в современных экономических условиях. Т. 2: материалы III международной научно-практической конференции (23 декабря 2021 года).–Брянск: Издательство БГУ им. акад. ИГ Петровского, 2022.–206 с. – 2022. – С. 13.
7. Вишнякова Д. А. Перспективы применения золота в условиях цифровой трансформации экономики //Научные записки молодых исследователей. – 2024. – Т. 12. – №. 5-6. – С. 5-13.
8. Ashrapova L. U., Yakhshiboyev R. E. THE RISE OF DIGITAL MARKETPLACES AND THEIR ROLE IN SMALL BUSINESS GLOBALIZATION //INTERNATIONAL SCIENTIFIC-ELECTRONIC JOURNAL "PIONEERING STUDIES AND THEORIES". – 2025. – Т. 1. – №. 4. – С. 21-25.
9. Karlibaeva R., Yakhshiboyev R. INNOVATIVE APPROACHES TO SUSTAINABLE BUSINESS DEVELOPMENT IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION //Innovative economics and management. – 2024. – Т. 11. – №. 2. – С. 101-108.
10. Ashrapova L. U., Yakhshiboyev R. E., Atadjanov S. S. DIGITAL TAXATION: BALANCING INNOVATION AND REGULATION //INTERNATIONAL SCIENTIFIC-ELECTRONIC JOURNAL "PIONEERING STUDIES AND THEORIES". – 2025. – Т. 1. – №. 4. – С. 17-20.

INVESTMENTS FOR INNOVATIVE ACTIVITIES IN THE INDUSTRIES

Bahriddinov Nodirbek Zamirdinovich

PhD, associate professor

NamSTU, department of Economics, Namangan, Uzbekistan

Email: nbahriddinov@lincolnucsf.edu

Phone: (0890) 5547147

Abstract: *The scientific article describes investments for innovative activities of industries and changes of gross value production of enterprises of the Republic Uzbekistan. Moreover, the ways of investments for the industries are presented as well.*

Key words: *investments, innovation, industries, development, integration, medium and large enterprises, economy, modernization, manufacture and production.*

Introduction. Almost all spheres, from the heavy industry to light, from processing of agricultural production before scientific manufacture, the small, medium and large enterprises in the republic of Uzbekistan conduct the vigorous activity in the conditions of modernization and economy integration in the world community. They accordingly use all factors for development of manufacture and in interrelation maintenance, such as the earth, natural and manpower investments, a modern information technology, technics and technologies.

It is necessary to notice that national wealth or its potential is reached for the account of action of several generations and all society. In this plan, a problem of the industrial enterprises is to protect and effectively to use this wealth. The least deviation from the above-stated principles in housekeeping will lead to decrease in efficiency of a social production, a negligence and waste of the blessings. Certainly, in this plan it to concern and the industrial enterprises.

As well as all branches of the industrial enterprises, their activity changes in the conditions of market economy. They first of all, struggle to development and preservation of the volumes of output, secondly, struggle to improvement of quality and increase in quantity of production, thirdly, to preservation of the authority and keeping of the consumers in the market. Such actions form a rigid competition, leads to improvement of relations between various kinds of the enterprises, and also, to increase in a production efficiency in the conditions of market reforms.

Literature review. The issues and researches of improving the mechanism of financial incentives for innovative activities in industrial enterprises are reflected in the scientific research of famous foreign scientists E. Mansfield, Y. Schumpeter, V. Rügemer, S. Tatsun, B. Tviss, B. Santo, K. Openlender, K. Christensen, P. Doyle, P. Drucker, A. Barker, B. Milner and others.

In economic literature, in most cases, they approach the classification of innovations according to material criteria and note the following types of them:

- product innovations (new products in the production or consumption sectors);
- technological innovations (new production technologies);
- organizational and management innovations (new methods of production management and work organization);

- social innovations.

The last three types of innovations can also be called process innovations. Such innovations also create an opportunity to reduce costs and obtain additional profits. Because as a result of them, the production of new products is mastered or the quality of existing products is improved. However, the main type of innovations is in the form of product innovations. It should be noted that, as a rule, any innovation simultaneously embodies all four of the above signs in various combinations.

In the areas of industries different methods of investments were attracted such as funds and innovative technologies. Especially, technologies in the light industry like textile companies are implementing modern technologies brought from Italy, Japan, Taiwan and China. Consequently, most products of these companies are being exported to Europe and other countries and their qualities are high and competitive.

Moreover, in the conditions of market economy in difference from administrative system of management the economic activities are base of all economy as a whole, namely development of the industrial enterprises as the basic branch of social manufacture and is the primary goal which it is necessary to solve. Including, certain technological processes in manufacture and service, the knowledge and skills of people, a division of labor and other such programs is necessary to consider instruments of labor.

In addition, to carry out interrelation of industrial means and manufacture processes in the enterprises, also volumes and assortments of the goods, formation of the prices between consumers and suppliers of raw materials, economical use of resources, support of shots, decisions of problems on use of highly effective technics and technology.

It is expedient to carry out programs of investment and increase in input of the investment into the industrial enterprises in quality increase in economic efficiency of the industrial enterprises and on the basis of it increase in a standard of living of the population. In this direction in Uzbekistan the corresponding investment environment and a favorable circumstances for input of investors with ample opportunities for modernization, wealth of the country in natural resources and their extraction, the organizations of the enterprises for processing etc. is created

Results. As a result of economic reforms in the Republic of Uzbekistan as it was estimated that the spheres of the industry as light, food and building materials, where a lot of labor increase required in workers from 100 (as earlier) to 200 persons is the important decision in system of actions and encouragements of small business.

It is necessary to notice that any enterprise requires investments for undertaking of the activity, expansion and updating. Development of the investment enterprises is a primary factor of maintenance of economic growth. The future development of economy of the Republic of Uzbekistan on the basis of the modernization, new technician and technologies, namely, attraction in investment economy, also, an effective utilization of investments in carrying out economic reforms.

Therefore the volume of entered investments in a period of several years in development of industrial branch and maintenance of competitiveness of producing

goods increases. Certainly, such changes we will consider on a basis econometric analysis and it is expedient to result scientific conclusions and offers.

Innovations can be divided into technological and non-technological innovations. Technological innovations are directly reflected in the results of production. They include changes in production methods, tools and technologies. Technological innovations form the basis of technological progress. Therefore, researchers often pay attention to them.

From the point of view of the financial incentives for innovation, product innovations are more attractive. This is because the new product allows for faster, higher profits while gaining a dominant position in the market before its competitors appear. Technological innovation is important for products that have already established a niche in the market. It is possible to achieve the corresponding financial results by reducing the price or improving the quality of the product. Technological innovation is usually a rather complicated process in terms of financial relations and relationships.

Unlike the above, organizational management innovations in most cases do not require significant financial resources. However, their connection with the human factor and the use of human capital also seriously complicates the inherent financial incentive mechanism.

Social innovations do not directly generate financial results. More precisely, the financial results are mainly enjoyed by consumers, not financiers. However, such innovations are important for the company's position in society and, therefore, in the market.

In most cases, depending on their financial capabilities, smaller industrial enterprises are more inclined to product innovations, medium-sized enterprises to technological innovations, and large enterprises to social innovations. Although social innovations do not bring direct financial and economic benefits, they help to increase and accelerate the effectiveness of product innovations or technological innovations.

From a financial and economic point of view, scientific and technical development, which characterizes innovations, should be considered as technological process innovation and product innovation on an enterprise scale. In this approach, technological innovation and product innovation are mutually coordinated, including the optimal directions of financial flows are determined when solving issues in this process. In other words, financing the renewal of the technical and technological level of production is carried out in accordance with the stages of the product life cycle. Investments in new technologies are considered effective for a long period of time in terms of profitability or financial results. However, it is in this direction that the level of financial risks is higher. Therefore, investors approach technological innovations with caution, preferring previously proven technologies. Another financial aspect of the issue is that this direction is capital intensive and requires less labor.

1-Fig. Econometric model of introduced investments into the industry³²

Discussion. Fig.-1 agrees to the data, about 200 years for 2007 the schedule of volume of the entered investments into industrial branch coincides with exponential modeling schedule. But the real volume of the entered investments has increased in a period of 2007-2009 than volume exponential modeling schedule, namely 2008 was equal to 2223,2 billion som, and in 2009 has made 3293,8 billion som. The exponential model makes 1982,7 billion som and 2626,5 billion som, and the difference between them in 2008 makes 240,5 billion som and 667,3 billion som accordingly.

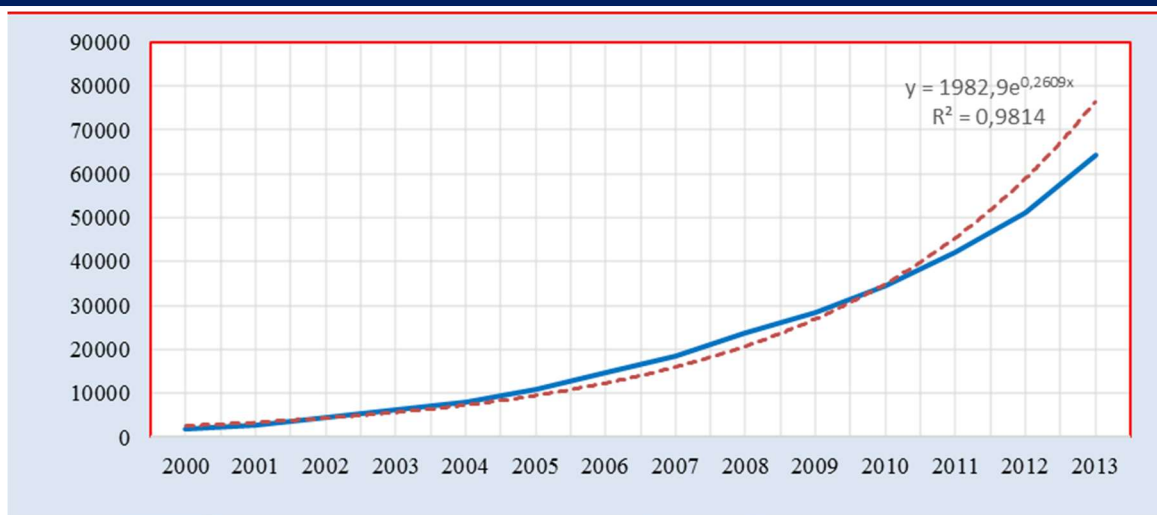
It is very important to note, changes carrying out of careful reforms in the country, despite world financial and economic crisis all over the world. Besides, stability of the investment environment and investment appeal of the Republic of Uzbekistan is favorable circumstances for input of foreign investments.

According to fig-1, it is possible to tell that, in 2013 the volume of the entered investments into industrial branch has increased on 44,3 times and makes 9813,4 billion som. But according to results of the analysis, cost of really entered investments in 2013 on exponential models was reduced to 901,8 billion som.

Therefore one of features introduced investment of the policy is the organization of new manufacture on the basis of high technologies and an effective utilization of local raw materials in manufacture.

One of ways of maintenance of social and economic development in the Republic of Uzbekistan is development the industry high tendencies. Naturally, for development, first of all, it is necessary to know all possibilities and a condition of the enterprises and for this purpose it is necessary to study carefully comprehensively interrelation of some factors. First of all, it should be carried out the analysis of dynamics of all volumes of output of industrial branch.

³² State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. 2015.

2-Fig. Exponential model of total amount of industrial production for 2000-2013(in billion soums)³³

Using the data fig-2, it is necessary to notice that cost of real volume of all manufacture in 2013 of the industry of the enterprises has increased, than in 2002 on 34,1 % for the 64355,0 billion soums, in the ratio with exponential models the total cost was reduced to 12135,0 billion soums.

The essence of reduction of cost of a real volume of output of the industrial enterprises, in comparison with exponential model, firstly, volume of cost real entered is less than cost exponential than model, secondly, the initial condition of manufacture in relation to other periods is taken by invariable and at last, thirdly, it is necessary to consider, the structure of influencing factors is taken not completely.

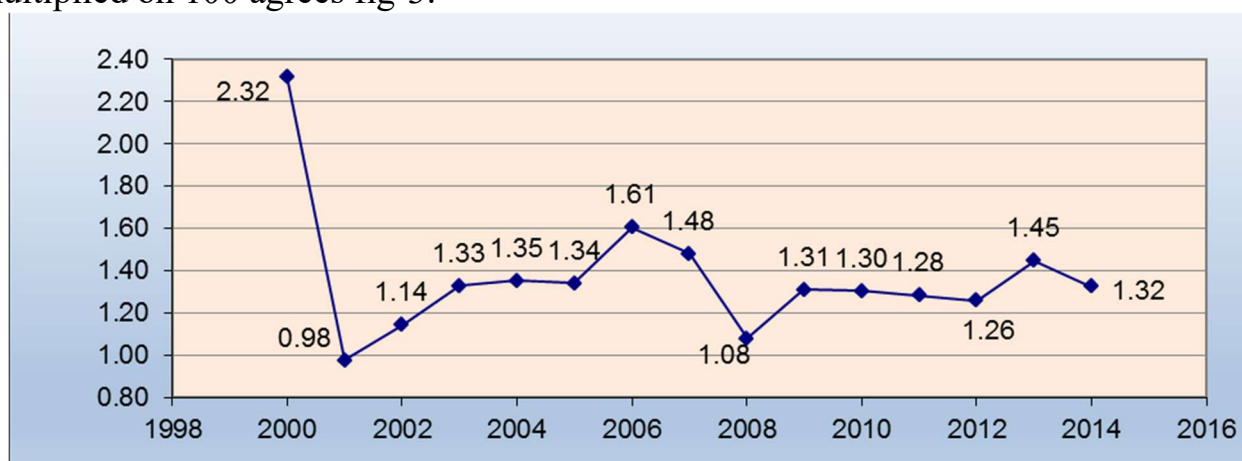
It is necessary to consider practice of attraction of foreign investments, to study structure of models and their achievement more deeply. Considering features of our country, correct modeling of economy and compound changes favorably is necessary influence economy, and will bring to the country positive results.

The national model introduced today serves as the important factor in national economy development. National economy modernization forms necessity of strengthening of investment activity and it in turn gives the chance improvements of the investment environment in the country, deepening economic and institutional reforms. Maintenance of economic stability of the country leads to appreciable improvement of investment activity and increase in efficiency of capital investments directed on improvement of national economy.

For careful studying of activity of industrial sphere in a national economy indicators of additional level of growth will be purposefully carried out by the analysis in which, indicators of additional level of growth the following level of growth is taken

³³State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. 2015.

away from an initial indicator of level of growth, to share on level of the period and is multiplied on 100 agrees fig-3.

3-Fig. Additional model of growth of industrial production³⁴

Additional level of growth of manufacture of the industry of the country in 2013 has increased on 12,5 %, than in 200 year and has reached 44,6 %. Certainly to such positive results, first of all, it is possible to cite as an example Decree PC 1442 about «Priority directions for industry developments in the Republic of Uzbekistan for 2011-2015».

In this Decree the complex program of development of the industry and its modernization, the technological updating, new created large investment projects, such as:

- Modernization of the industrial enterprises in a vast scale, technological updating, their equipment by the advanced high technologies, introduction of leading and innovative technologies and modern scientific achievements in the industries, expansion of preparation of highly-skilled personnel for industrial branch;
- The manufacture diversification, stable growth of an export potential on the basis of deep and qualitative processing of local raw materials, increase in manufacture of competitive production directed for export, are given a number of priority directions of maintenance of expansion and their commodity markets.

Conclusion. It is necessary to draw a conclusion that modernization of industrial branch of the Republic of Uzbekistan, technological updating and development demands large-scale use of foreign investments and an effective utilization of every entered sum of investment.

Therefore, innovative activities and technologies are in high demand in the country among the enterprises so that they are able to compete with each other in products qualities and prices. By this way, companies can export their products and survive not only in the local market but also in the global market.

References:

1. «Our main task - carrying out of deep structural changes to economy for 2015 to open ample opportunities for the account of deepening of processes of modernization and a diversification of private business and private property». Lecture of the President

³⁴ State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. 2016.

of the Republic of Uzbekistan devoted to social and economic results in our country in 2014 and the program for 2015 on priority problems in the Cabinet.

2. Decree PC 1442 «About priority directions of development of the industry in the Republic of Uzbekistan for 2011-2015».

3. Druker P. Exercises of management in the 21st century.: Trans. from English: - M: Publishing house “Williams”, 2004. - 272 p.

4. Afonichkin A.I. Basics of management. The manual.: - M: Knorus, 2011.- P.272.

5. Yoldoshev N.Q., Mirsaidova Sh.A., Goldman E.D. Innovation management. Textbook.-: Economics, 2011. – 312 p.

6. OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008. P.83. - URL: <http://www.iskran.ru/print?type=news&id=91>.

7. “On additional measures for the further development of in-depth processing of agricultural products and the food industry.” Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan, July 29, 2019. Narodnoe Slovo, July 30, 2019.

8. O.O. Olimjanov Improving the financing of the introduction of innovative achievements // VI Forum of Economists, g. Tashkent, 2014.

9. I. Sirojiddinov, I. Xodjibaeva. Features of investment process in the economy in the conditions of the coronavirus pandemic. - EPRA International Journal of Multidisciplinary Research-Peer Reviewed Journal. July 2020.

10. Bakhridinov N.Z. Funding for innovative activities in the Republic of Uzbekistan // Scientific electronic journal “BUSINESS – EXPRES”. No. 6 (126) - 2018.

11. Law of the Republic of Uzbekistan “On innovation”

EMILE DURKHEIMNING SPORT VA SOG'LOM TURMUSH TARZI HAQIDAGI QARASHLARI: IJTIMOY INTEGRATSIYA VA ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O'RNI

Xolmatov Ixtiyor Baxtiyorovich

Farg'ona Davlat Universiteti, Sotsiologiya yo'nalishi magistranti

ihdiyov0586@gmail.com,

ORCID 0009-0000-0230-2991

+998916600577

Ilmiy rahbar: Prof. Baxodir Sadikjanovich Ganiev, f.f.d.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot Émile Durkheimning sotsiologik nazariyalari doirasida sport va sog'lom turmush tarzining jamiyatdagi o'rnini tahlil qiladi. Durkheimning ijtimoiy integratsiya, kollektiv ong va jamoaviy rituellar haqidagi qarashlari sportning jamiyatdagi bog'lovchi kuch sifatida qanday ishlashini tushunish uchun muhim konsepsiyalarni taqdim etadi. Maqolada sport va jamoaviy rituellar o'rtasidagi bog'liqlik, sport tadbirlarining ijtimoiy hamjihatlikni shakllantirishdagi roli, sportning psixologik va jismoniy farovonlikka ta'siri hamda raqamli texnologiyalar natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy izolyatsiyani bartaraf etishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Émile Durkheim, ijtimoiy integratsiya, sport, sog'lom turmush tarzi, jamoaviy rituellar, psixologik farovonlik, texnologiyalar, ijtimoiy izolyatsiya.

I. KIRISH

Ijtimoiy hayotning barqarorligi ijtimoiy institutlarning qanday ishlashi va odamlarning jamiyat bilan qay darajada bog'langanligiga bog'liq. Émile Durkheim o'zining "Ijtimoiy mehnat taqsimoti"³⁵ (1893) va "Diniy hayotning ibtidoiy shakllari" (1912) asarlarida jamoaviy rituellar va ijtimoiy bog'liqlikning jamiyatdagi tartibni saqlashdagi rolini ta'kidlagan.³⁶ Zamonaviy jamiyatda sport va sog'lom turmush tarzi faqat jismoniy faoliyat emas, balki ijtimoiy integratsiya, milliy identifikatsiya va psixologik farovonlikning muhim omili sifatida ham qaraladi. Biroq, zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy izolyatsiya jamiyatni bo'laklarga ajratayotgan bir paytda, sportning jamiyatni birlashtirishdagi roli qanday bo'lishi kerak? Ushbu maqolada aynan shu savol atrofida ilmiy tahlil o'tkaziladi.

II. TADQIQOT USULLARI

Ushbu tadqiqot sifat jihatidan chuqur tahlilga asoslangan bo'lib, quyidagi usullar ishlatildi:

1. Nazariy tahlil – Émile Durkheimning asarlari va zamonaviy sotsiologik tadqiqotlar o'rganildi.

2. Empirik ma'lumotlar tahlili – Sport va sog'lom turmush tarzi bilan bog'liq global statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

³⁵ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – 576 с.

³⁶ Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / пер. с фр. – СПб.: Владимир Даль, 1997. – 448 с.

3. Amaliy misollar (case studies) – Turli mamlakatlarda sportning ijtimoiy integratsiyaga ta'siri o'rganildi.

4. Ekspert intervyulari – Sport sotsiologlari, murabbiylar va sog'liq mutaxassislari bilan suhbatlar olib borildi.

III. NATIJALAR

3.1 Sport va ijtimoiy integratsiya

Dyurkgeym o'zining "Mehnat taqsimoti haqida" (1893) nomli asarida ijtimoiy tartibni saqlash uchun ijtimoiy integratsiya zarurligini ta'kidlaydi. U jamiyatning barqarorligi uchun turli qatlamlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik bo'lishi kerakligini aytadi. Sport ham ijtimoiy integratsiyaning muhim mexanizmlaridan biri bo'lib, odamlarni birlashtirishga va ijtimoiy birdamlikni shakllantirishga yordam beradi. Sport tadbirlari, xuddi boshqa jamoaviy faoliyatlar kabi, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va umumiy identifikatsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, 2024-yilda Parijda o'tkaziladigan Olimpiya o'yinlari vaqtinchalik birlik va birdamlikni kuchaytirishi, siyosiy va ijtimoiy tafovutlarni kamaytirishi kutilmoqda.³⁷ Durkheimning nazariyasi bo'yicha, sport jamiyatdagi ijtimoiy qoidalar va normalarni mustahkamlovchi institut sifatida xizmat qiladi. Masalan, Olimpiya o'yinlari millatlararo hamkorlik va madaniy bog'liqlikni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.³⁸ Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jamoaviy sport turlari milliy birdamlikni oshirish va yoshlar orasida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. O'zbekistonda 2019-yilda o'tkazilgan 7000 ta sport musobaqalarida 600 ming kishi ishtirok etgan, bu sportning jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya uchun qanchalik muhimligini tasdiqlaydi.³⁹ Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi sportning iqtisodiy ahamiyatini ham ta'kidlaydi. Masalan, Yevropada sportning yalpi ichki mahsulot (YAIM) dagi ulushi 2 foizdan oshib ketgan, bu esa uni ko'plab an'anaviy iqtisodiy sohalardan ham muhimroq qiladi. Shu bilan birga, dunyo yetakchilari sportning jamiyatdagi integratsion rolini tan oladi. Masalan, Qozog'iston prezidenti Nursulton Nazarboyev "Sport nafaqat insonlarni, balki butun davlatlarni birlashtirishini ta'kidlagan".

3.2 Sport va jamoaviy rituallar

Durkheimning "Diniy hayotning ibtidoiy shakllari" (1912) asarida jamoaviy rituallar jamiyatni mustahkamlovchi vosita sifatida talqin qilingan. Sport tadbirlari ham jamoaviy marosimlar sifatida qaralib, jamiyatdagi kollektiv identifikatsiyani shakllantirish va ijtimoiy tartibni saqlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda sport tadbirlari ham jamoaviy rituallar qatoriga kiradi va ijtimoiy birdamlikni oshirishga xizmat qiladi. Misol uchun, Angliya futbol ligasi mahalliy hamjamiyatlar uchun muhim

³⁷International Olympic Committee. The Role of Olympics in Global Integration (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.olympics.com> (дата обращения: 20.03.2025).

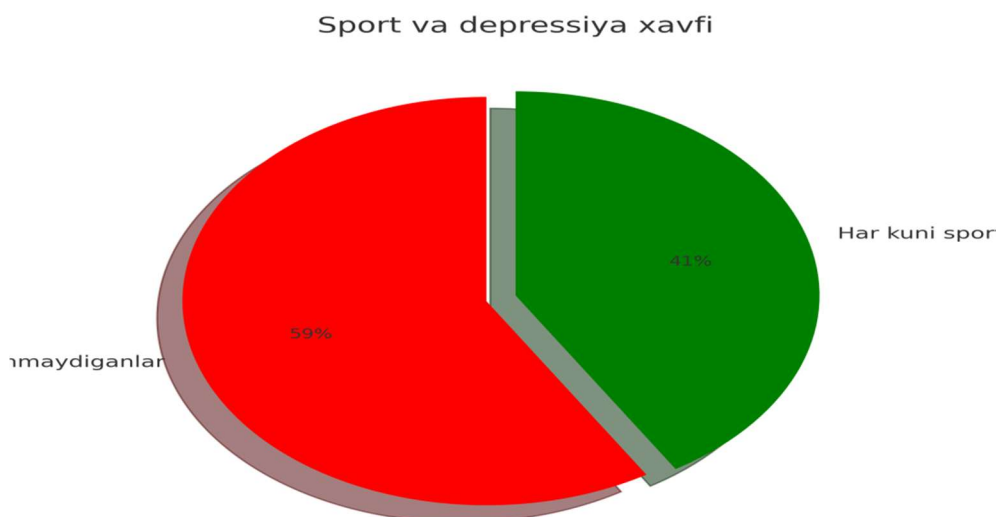
³⁸ World Health Organization. Physical Inactivity as a Global Public Health Issue (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.who.int> (дата обращения: 20.03.2025).

³⁹Министерство физической культуры и спорта Республики Узбекистан. Статистические отчеты по сфере спорта и физической культуры. – Ташкент, 2020. – 135 с.

ijtimoiy rasmiyatchilik sifatida xizmat qiladi va fuqarolarni jamiyatning faol a'zolariga aylantirishga yordam beradi⁴⁰.

3.3 Sport va psixologik farovonlik

Dyurkgeym "O'z joniga qasd qilish" (1897) asarida ijtimoiy omillarning ruhiy salomatlikka ta'sirini o'rganib, ijtimoiy ajralish depressiya va suiqasdga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Sport va jismoniy faollik bu muammolarni oldini olishga yordam beradi, chunki ular ijtimoiy integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi. Jismoniy faollik endorfin (baxt gormoni) ishlab chiqarishni oshirib, stressni kamaytiradi va kayfiyatni yaxshilaydi. Bundan tashqari, sport insonlarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ijtimoiy izolyatsiyani kamaytirishga yordam beradi. Jismoniy faollikning depressiya va stressni kamaytirishga yordam berishi ilmiy jihatdan tasdiqlangan. Har kuni sport bilan shug'ullanadigan insonlarda depressiya xavfi 30% ga kamayadi⁴¹. Bundan tashqari, jamoaviy sport turlari ishtirokchilarida ijtimoiy bog'liqlik hissi yuqoriroq bo'lishi kuzatilga⁴².

1 rasm. Sport bilan shug'ullanadigan insonlarda depressiya xavfi 30% ga kamayadi Social Science and Medicine Journal. (2022). Depression Risk Reduction through Sports and Physical Activity

3.4 Zamonaviy muammolar: Ijtimoiy ajralish va texnologiyalar ta'siri

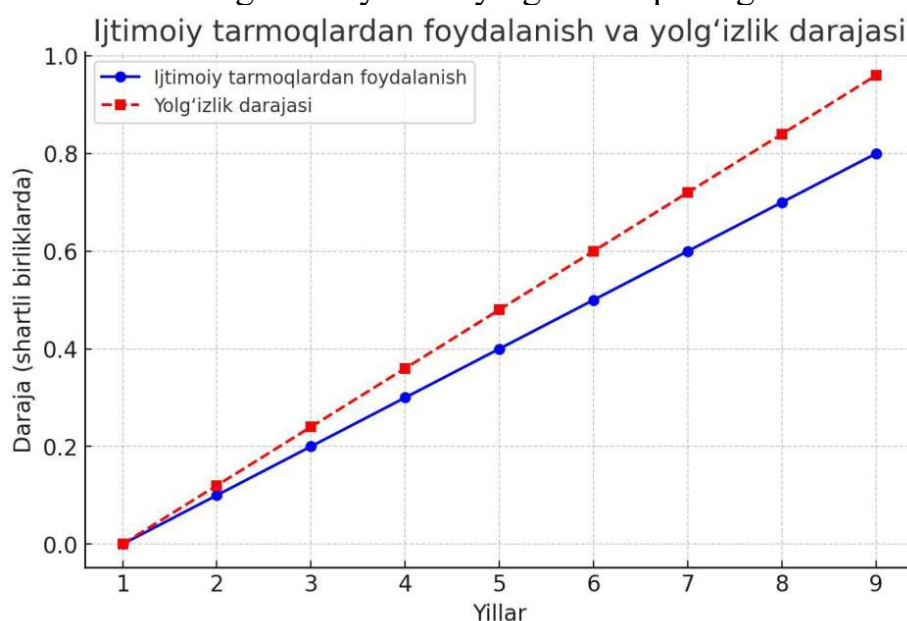
Globalizatsiya va texnologik taraqqiyotning ortishi jamiyatda ijtimoiy ajralishni kuchaytirayotgan muhim omillardan biriga aylandi. Ayniqsa, yoshlar va keksalar

⁴⁰ European Sports Policy Review. The Social Impact of Sports in Modern Societies. – Berlin: Springer, 2021. – 312 p.

⁴¹ UK Football Association. Football and Community Identity in England (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.thefa.com> (дата обращения: 20.03.2025).

⁴² American Psychological Association. Effects of Physical Activity on Mental Health (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.apa.org> (дата обращения: 20.03.2025).

orasida ijtimoiy izolyatsiya tobora kuchayib bormoqda. Shu bilan birga, harakatsiz turmush tarzi va kam jismoniy faollik insonlar sogʻligʻining yomonlashishiga sabab boʻlmoqda. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) maʼlumotlariga koʻra, dunyo aholisining 25 foizdan ortigʻi jismoniy faollik yetishmovchiligidan aziyat chekmoqda. Bu esa surunkali kasalliklarning ortishi va hayot sifatining pasayishiga olib kelmoqda. Dyurkgeym taʼkidlaganidek, jamiyatning muhim vazifalaridan biri ijtimoiy integratsiyani taʼminlashdir. Shu maʼnoda sport jamiyat aloqalarini tiklash va sogʻliqni yaxshilash uchun samarali vositadir. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi odamlarning oʻzaro munosabatlariga salbiy taʼsir qilmoqda. Koʻpgina tadqiqotlar shuni koʻrsatmoqdaki, ijtimoiy tarmoqlarning haddan tashqari koʻp ishlatilishi yolgʻizlik hissinı kuchaytiradi. Niderlandiyada 9 yil davomida 7 000 kishini qamrab olgan tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, ijtimoiy tarmoqlardan faol yoki passiv foydalanish insonning oʻzini yanada yolgʻiz his qilishiga olib keladi.

2-rasm Ijtimoiy ajralish nafaqat ruhiy sogʻliq, balki kognitiv salomatlikka ham taʼsir koʻrsatadi⁴³

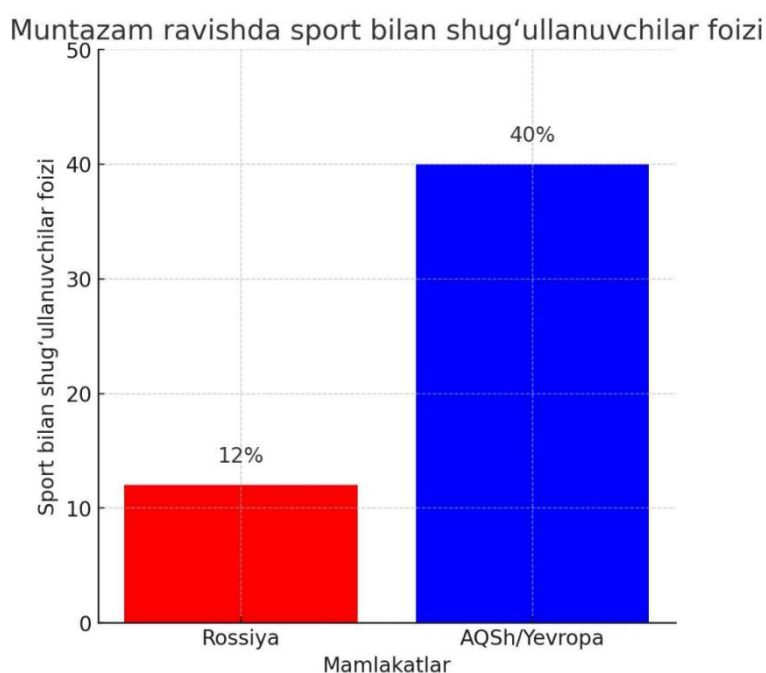
Masalan, 30 000 kishini qamrab olgan tadqiqot shuni koʻrsatdiki, ijtimoiy izolyatsiya odamda demensiya rivojlanish xavfini 26 foizga oshiradi. Bu esa raqamli asrda ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va sportga jalb qilish strategiyalarini ishlab chiqish zarurligini koʻrsatadi. Sport va jismoniy faollik ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va yolgʻizlikni kamaytirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Jamoaviy sport mashgʻulotlari insonlarning ijtimoiylashishiga, jamiyat bilan integratsiyalashuviga va jismoniy sogʻligʻini yaxshilashga yordam beradi. XXI asrning eng katta muammolaridan biri ijtimoiy izolyatsiya va texnologiyalarga haddan ortiq bogʻlanishdir. 2023-yilda olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, ijtimoiy

⁴³Social Science and Medicine Journal. Depression Risk Reduction through Sports and Physical Activity. – Vol. 298, 2022. – P. 112–125.

tarmoqlardan ortiqcha foydalanish insonlarda yolgʻizlik hissini kuchaytiradi⁴⁴. Sport esa real jamoaviy muhitni yaratish orqali bu muammoni bartaraf etishi mumkin.

3.5 Tengsizlik muammosi: Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar sharoitida sport va sogʻlom turmush tarziga kirish imkoniyatidagi tengsizlik jiddiy muammolardan biri boʻlib qolmoqda. Kam daromadli hududlarda yashovchi odamlar koʻpincha sport bilan shugʻullanish uchun yetarli sharoitga ega boʻlmaydi. Bu ularning sogʻligʻiga va ijtimoiy hayotda ishtirok etishiga salbiy taʼsir qiladi. Dyurkgeym ijtimoiy tenglik va adolatni taʼminlash muhimligini taʼkidlagan. Sport va sogʻliq bilan bogʻliq tengsizlikni bartaraf etish uchun barcha qatlamlarga ochiq boʻlgan sport dasturlari va infratuzilmani rivojlantirish kerak.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, Yevropada kam daromadli oilalardan chiqqan oʻsmirlar sport bilan kamroq shugʻullanadi va semizlikdan koʻproq aziyat chekadi. Masalan, kam daromadli oilalardan chiqqan bolalarning atigi 32 foizi har kuni meva isteʼmol qiladi, holbuki yuqori daromadli oilalardan chiqqan bolalarda bu koʻrsatkich 46 foizni tashkil etadi. Shuningdek, past daromadli oilalardan chiqqan oʻsmirlarning 27 foizi ortiqcha vazndan aziyat chekadi, bu esa yuqori daromadli oilalardagi 18 foizga nisbatan yuqori koʻrsatkichdir⁴⁵.

3-rasm. Rossiyada faqat 12 foiz aholi muntazam ravishda sport bilan shugʻullanadi. Bu koʻrsatkich AQSh va Yevropada 40 foizdan yuqoriroq

Bunday tafovutga sport infratuzilmasi, aholining sportga oid xabardorligi va davlat dasturlarining mavjudligi sabab boʻlmoqda. Dunyoning turli mamlakatlari

⁴⁴ Pew Research Center. Digital Technologies and Their Role in Social Fragmentation (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.pewresearch.org> (дата обращения: 20.03.2025).

⁴⁵ European Journal of Public Health. Sports, Social Cohesion, and Mental Well-being. – Vol. 32, 2022. – P. 76–89.

aholining jismoniy faolligini oshirishga qaratilgan turli dasturlarni amalga oshirmoqda. Masalan, Fransiya velosipedni asosiy transport vositasi sifatida ishlatgan fuqarolarga moliyaviy rag'batlantirish tizimini joriy qilgan. Litva esa aholi orasida shakar iste'molini kamaytirish bo'yicha dasturlar ishlab chiqqan.

IV. MUHOKAMA

1. Sport jamiyatni mustahkamlovchi vosita bo'lib, ijtimoiy integratsiyani oshiradi.
2. Jamoaviy rituallar va sport tadbirlari jamiyatning madaniy qadriyatlarini saqlash va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.
3. Sport insonlarning psixologik farovonligini oshiradi va stress, depressiya xavfini kamaytiradi.
4. Raqamli texnologiyalarning ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi sport orqali muvozanatlashishi mumkin.

V.XULOSA VA TAVSIYALAR

Emile Dyurkgeymning sport va sog'lom turmush tarzi haqidagi qarashlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy omillar inson odatlari va jamiyat me'yorlarining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. U jismoniy faollik va sog'liq nafaqat individual farovonlik, balki ijtimoiy bog'liqlikni mustahkamlovchi omillar ekanligini ta'kidlagan. Zamonaviy jamiyatda stress darajasining yuqoriligi, sog'liq bilan bog'liq muammolar va turli kasalliklarning ko'payishi sport va sog'lom turmush tarzini kengroq targ'ib qilish zarurligini ko'rsatmoqda. Quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. Ijtimoiy dasturlarni rivojlantirish: Sport va jismoniy faollikni har bir yosh va ijtimoiy qatlam vakillari uchun ochiq qilish kerak.
2. Sport inshootlarini kengaytirish: Har bir fuqaroning sport bilan shug'ullanishi uchun qulay sharoit yaratish lozim. Ayniqsa, maktab o'quvchilari va keksa yoshdagilar uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish muhim.
3. Ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimi orqali sog'lom turmush targ'iboti: OAV va ta'lim muassasalari sport va jismoniy faollikni ommalashtirishda muhim rol o'ynaydi.
4. Sportning ijtimoiy rolini e'tirof etish: Sport faqat jismoniy sog'liq uchun emas, balki ijtimoiy birdamlik va jamiyatni birlashtirish uchun ham muhim ekanligi tan olinishi lozim.
5. Psixologik salomatlikni hisobga olish: Sport stressni kamaytirish, kayfiyatni yaxshilash va ijtimoiy moslashuvni yaxshilash uchun samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

VI.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – 576 с.
2. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / пер. с фр. – СПб.: Владимир Даль, 1997. – 448 с.

3. International Olympic Committee. The Role of Olympics in Global Integration (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.olympics.com> (дата обращения: 20.03.2025).

4. World Health Organization. Physical Inactivity as a Global Public Health Issue (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.who.int> (дата обращения: 20.03.2025).

5. Министерство физической культуры и спорта Республики Узбекистан. Статистические отчеты по сфере спорта и физической культуры. – Ташкент, 2020. – 135 с.

6. European Sports Policy Review. The Social Impact of Sports in Modern Societies. – Berlin: Springer, 2021. – 312 p.

7. UK Football Association. Football and Community Identity in England (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.thefa.com> (дата обращения: 20.03.2025).

8. American Psychological Association. Effects of Physical Activity on Mental Health (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.apa.org> (дата обращения: 20.03.2025).

9. Social Science and Medicine Journal. Depression Risk Reduction through Sports and Physical Activity. – Vol. 298, 2022. – P. 112–125.

10. Pew Research Center. Digital Technologies and Their Role in Social Fragmentation (Электронный ресурс). – Режим доступа: <https://www.pewresearch.org> (дата обращения: 20.03.2025).

11. European Journal of Public Health. Sports, Social Cohesion, and Mental Well-being. – Vol. 32, 2022. – P. 76–89.

12. Халматов И. Б. Физическая культура и спорт в контексте общественного здоровья и долголетия: проблемы и решения // Материалы международной научно-практической конференции «Глобальные отношения: идеи молодежи для развития». – Ташкент, 2025. – С. 219–224.

13. The Lancet Digital Health. Impact of Social Media on Social Isolation and Mental Health [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.thelancet.com> (дата обращения: 20.03.2025).

14. Sport Science Review. The Role of Sports in Combating Social Isolation in the Digital Era. – Vol. 30, 2022. – P. 145–160.

GLOBAL YASHIL IQTISODIYOT VA UNING O'ZBEKISTONDAGI O'RNI

Omonova Mubinaxon,

University of Business and Science

Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) yo'nalishi talabasi,

Ilmiy rahbar: Ikrom Kenjayev, University of Business and Science

"Yashil iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti, PhD

ikromk@mail.ru

+998902605794

Annotatsiya: Ushbu maqolada global yashil iqtisodiyot tushunchasi, uning asosiy tamoyillari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Yashil iqtisodiyotning atrof-muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy barqarorlik va resurslardan samarali foydalanish bilan bog'liq jihatlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish jarayoni, amalga oshirilayotgan islohotlar va xalqaro tajribalar bilan solishtirish keltirilgan. Iqlim o'zgarishlari va ekologik muammolarga qarshi kurashish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda suv resurslarini tejash bo'yicha mamlakatning strategik yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Yashil iqtisodiyotga o'tishning istiqbollari va O'zbekiston uchun ahamiyati ilmiy asoslangan holda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, qayta tiklanuvchi energiya, ekologik muvozanat, iqlim o'zgarishlari.

I. KIRISH

Biz yashab turgan zamonaviy dunyoda ekologik muammolar va iqlim o'zgarishlari insoniyat oldidagi eng dolzarb muammolar qatoridan o'rin oldi. Dastlab tadbiq etilgan an'anaviy iqtisodiy modellar o'ziga xos kamchiliklarga ega edi. Ushbu modellardan foydalanish vaqtida ko'plab iqtisodiy tarmoqlar tabiat resurslarini cheksiz emasligini hisobga olishmadi, natijada yangi va barqaror iqtisodiy modelga bo'lgan talab yuzaga keldi.

1980-yillarga kelib atrof-muhitning himoyasi va barqaror rivojlanish konsepsiyalari muhim masalalar sifatida dunyo miqyosida e'tirof etildi. Ushbu davrdan boshlab "Global yashil iqtisodiyot" modeli vujudga kelishni boshladi va 1990-yillarga kelib to'liq o'z shaklini topdi. Xususan, 1992-yilda Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Atrof-muhit va rivojlanish" bo'yicha konferensiyasida global yashil iqtisodiyotning tamoyillari yanada aniq belgilandi. Shu sababli, so'ngi bir necha o'n yillikda global miqyosda yashil iqtisodiyot tushunchasi rivojlanmoqda. Yashil iqtisodiyot faqat iqtisodiy o'sishga emas, balki ekologik barqarorlik va tabiiy resurslardan samarali foydalanishga ham qaratilgan. O'zbekiston ham ushbu tendensiyadan chetda qolmay, yashil iqtisodiyot tamoyillarini o'z iqtisodiy tizimiga joriy etishga harakat qilmoqda. Ushbu maqolada global yashil iqtisodiyotning mohiyati va uning O'zbekistondagi rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi.[7]

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Yashil iqtisodiyot bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularning aksariyati ekologik muvozanatni saqlash, barqaror iqtisodiy rivojlanish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish masalalarini o'rganishga qaratilgan. BMTning Atrof-muhit Dasturi (UNEP) yashil iqtisodiyotning asosiy tamoyillari haqida

hisobotlar chop etgan bo'lib, unda barqaror rivojlanish, ekologik texnologiyalar va yashil moliyalashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Jahon bankining 2023-yilgi hisobotida yashil iqtisodiyotning iqtisodiy o'sishga ta'siri, uglerod chiqindilarini kamaytirish strategiyalari va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rolga urg'u berilgan. Xitoy va Yevropa Ittifoqi davlatlari yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha muhim tajribaga ega bo'lib, ular ekologik innovatsiyalar va yashil texnologiyalarni keng joriy qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyotga o'tish jarayoni bo'yicha rasmiy strategiyalar ishlab chiqilgan. Jumladan, 2019-yilda qabul qilingan "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari to'g'risidagi qonun" va 2024-yilgi Prezident qarorlari yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, mamlakatdagi akademik tadqiqotlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining milliy axborotnomalari yashil iqtisodiyot tamoyillarining ahamiyatini ta'kidlaydi.[3]

III. NATIJALAR

Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotning rivojlanishi va uning O'zbekistondagi o'rni o'rganildi. Tadqiqot sifatli (qualitative) va miqdoriy (quantitative) metodlardan foydalangan holda olib borildi. Jumladan: Rasmiy hisobotlar, xalqaro tashkilotlarning chop etgan ma'lumotlari, ilmiy maqolalar va hukumat hujjatlari tahlil qilindi. O'zbekistondagi yashil iqtisodiyot bo'yicha so'nggi ma'lumotlar, Jahon banki va BMTning hisobotlari asosida umumlashtirildi. O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tish tajribasi Yevropa Ittifoqi va Xitoy kabi davlatlarning tajribasi bilan taqqoslandi. Ma'lumotlar to'plash jarayonida tahliliy yondashuv qo'llanildi va mavjud strategiyalar, siyosat yo'nalishlari, iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari o'rganildi.

Global yashil iqtisodiyot (green economy) va uning O'zbekistondagi o'rni haqida gapirganda, bu soha dunyo bo'ylab o'zgarayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sharoitlarga moslashishga intilayotgan iqtisodiy modelni ifodalaydi. Yashil iqtisodiyot tabiiy resurslarni samarali va barqaror tarzda boshqarish, karbon chiqindilarini kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashni maqsad qiladi.

Global yashil iqtisodiyotda qo'yidagi tendensiyalar mavjud:

Barqaror energiya: Dunyo bo'ylab qayta tiklanuvchi energiya manbalariga (quyosh, shamol, gidroenergiya, geotermal energiya) sarmoya kiritilmoqda. Bu energiya manbalarining ulushi oshib boradi, va ular iqtisodiyotni tabiiy gaz va neft kabi an'anaviy yoqilg'ilar bilan bog'liq bo'lgan qaramlikdan xalos etadi.

Kam uglerodli texnologiyalar: Kam uglerodli ishlab chiqarish va transport tizimlari global iqtisodiyotda katta o'rin egallamoqda.

Resurslarni samarali boshqarish: Tabiiy resurslarni tejash, qayta ishlash va uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlash uchun ilg'or texnologiyalarni joriy etish.

O'zbekiston 2019-yilda "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasini qabul qilgan va bu konsepsiya mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Qayta tiklanuvchi energiya: O'zbekiston quyosh va shamol energetikasidan foydalanish imkoniyatlari borasida ulkan potensialga ega. 2021-yilda

mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoya kiritishni ko'zlab ko'plab loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, Buxorodagi 100 MW quyosh energetika stansiyasi va Navoiy viloyatidagi shamol elektr stansiyasi kabi yirik loyihalar amalga oshirilgan.

2. Uglarod chiqindilarini kamaytirish: O'zbekiston karbon izini kamaytirish uchun turli tashabbuslarni amalga oshirmoqda. Bu esa, ko'plab sanoat tarmoqlarida ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga olib kelmoqda.

3. Eko-turizmni rivojlantirish: O'zbekiston ekologik toza turizmni rivojlantirishga ham e'tibor qaratmoqda, bu esa barqaror iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.

Bu borada erishilgan natijalar:

- Sanoat sektori va qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida yangi qonun va normativ-huquqiy aktlar qabul qilindi.
- Qayta tiklanuvchi energiya sohasida sarmoya kiritish hamda mavjud elektr energiyasi infratuzilmasini modernizatsiya qilish jarayonlari boshlangan.
- Xalqaro hamkorlik: O'zbekiston, Jahon banki, Yevropa Ittifoqi kabi xalqaro tashkilotlar bilan yashil iqtisodiyotga oid loyihalarni amalga oshirmoqda, shu jumladan, energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan dasturlar.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish jarayoni boshlangan bo'lsa-da, mamlakatning bu sohadagi pozitsiyasi ijobiy tomonga o'zgarmoqda. O'zbekiston o'zining tabiiy resurslarini samarali boshqarish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash orqali global yashil iqtisodiyotga integratsiyalashish yo'lida mustahkam qadamlar qo'yimoqda.

IV. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda yashil iqtisodiyotning rivojlanishi uchun muhim sharoitlar mavjud. O'zbekiston tabiiy resurslarga boy bo'lishiga qaramay, ularni samarali boshqarish zarurati tobora ortib bormoqda. Davlat tomonidan qabul qilingan qarorlar va strategiyalar yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishga qaratilgan bo'lsa-da, hali muayyan muammolar mavjud.

Asosiy natijalar:

Energetika sektori: O'zbekiston hukumati qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoya kiritayotgan bo'lsa-da, uglevodorod resurslariga qaramlik hali ham yuqori darajada.

Suv resurslari: Suv tanqisligi dolzarb muammolardan biri bo'lib, suvni tejash texnologiyalarini kengroq joriy etish zarur.

Qishloq xo'jaligi: O'zbekiston qishloq xo'jaligi ekologik ta'sirni kamaytirish uchun organik dehqonchilik va suvni tejash texnologiyalarini rivojlantirishga ehtiyoj sezmoqda.

Ekologik ong va huquqiy asos: Yashil iqtisodiyot tamoyillari joriy qilinayotgan bo'lsa-da, aholining ekologik savodxonligi va bizneslarning yashil texnologiyalarga o'tishi uchun rag'batlantirish tizimlari yetarli darajada rivojlanmagan.

Olingan natijalarga ko'ra, O'zbekiston yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishda sezilarli yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, bu jarayonni tezlashtirish uchun qo'shimcha moliyalashtirish, innovatsion texnologiyalarni kengroq tatbiq etish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarur.

BMT (2022) hisobotiga ko'ra yashil iqtisodiyot – bu iqtisodiy faoliyatning ekologik xavflarini kamaytirish va atrof-muhitni buzmasdan barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan modeldir. Bu yondashuv insonlarning farovonligini yaxshilash va ijtimoiy adolatni ta'minlash bilan birga, ekologik xavflarni va tabiatning yemirilishini sezilarli darajada kamaytirishni maqsad qiladi. BMT atrof-muhit (UNEP) yashil iqtisodiyot asosiy yo'nalishlari:

Ekologik barqarorlik: Iqtisodiy faoliyat atrof-muhitga zarar yetkazmasligi kerak. Bu tamoyil ishlab chiqarish jarayonida ekologik xavfsizlikni ta'minlashni, chiqindilarni kamaytirishni va resurslarni tejashni o'z ichiga oladi.

Resurslardan samarali foydalanish: Tabiiy resurslarni tejash va ularni qayta tiklash imkoniyatlarini yaratish. Yashil iqtisodiyotda energiya va xom ashyo manbalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy adolat: Yashil iqtisodiyot jamiyatning barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratishi kerak. Bu jamiyatda ekologik barqarorlikni saqlash bilan birga, ijtimoiy adolatni ham ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Yashil texnologiyalarni joriy etish: Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan (masalan, quyosh, shamol energiyasi) foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash, ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish. Bu texnologiyalar nafaqat atrof-muhitni himoya qilish, balki yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratishga ham xizmat qiladi.

Barqaror iste'mol va ishlab chiqarish: Iste'mol va ishlab chiqarish jarayonlarida barqarorlikni ta'minlash, ya'ni mahsulotlarning butun hayotiy tsikli davomida atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish.

Tabiatning iqtisodiy qiymatini tan olish: Tabiat xizmatlarining iqtisodiy qiymatini hisobga olish va ularni iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish.

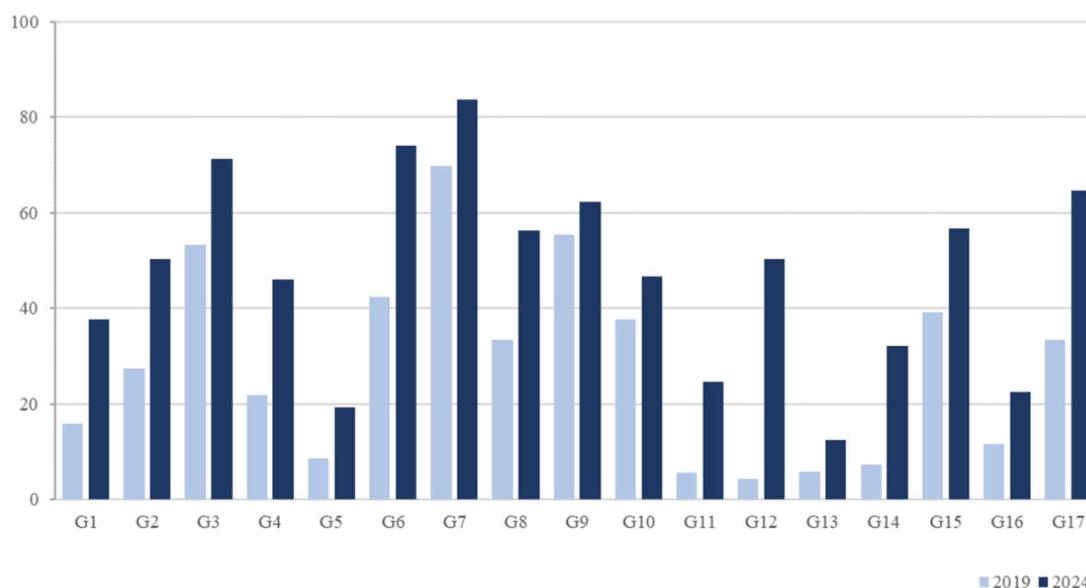
Ushbu tamoyillar yashil iqtisodiyotning asosini tashkil etadi va uni global miqyosda rivojlantirishga yordam beradi.

So'nggi o'n yilliklarda yashil iqtisodiyot global miqyosda jadal rivojlanib, ko'plab davlatlarning iqtisodiy siyosatida muhim o'rin egallay boshladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash global iqtisodiy modelning ustuvor yo'nalishlariga aylandi. Ushbu o'zgarishlarning asosiy sababi iqlim o'zgarishlari, tabiiy resurslarning kamayib borishi va ekologik muammolarning ortib borayotganidir.

Bugungi kunda ko'plab davlatlar yashil iqtisodiyot tamoyillarini o'z iqtisodiy siyosatlariga integratsiya qilmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqi (YI) 2019-yilda "Yashil kelishuv" (Green Deal) dasturini qabul qilib, 2050-yilgacha uglerod neytralligiga erishishni maqsad qilgan. Ushbu dastur doirasida qayta tiklanuvchi energiyaga o'tish, chiqindilarni kamaytirish va ekologik texnologiyalarni rivojlantirishga katta mablag' ajratilmoqda va jarayon amalga oshirimoqda.

Xitoy ham yashil iqtisodiyotga sarmoya kiritayotgan yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. 2020-yilda Xitoy hukumati 2060-yilgacha uglerod neytralligiga erishish rejalarini e’lon qildi va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoyalarni oshirishga harakat qilmoqda. AQSh esa yashil energiya va uglerod chiqindilarini kamaytirish bo’yicha turli qonun va dasturlarni ishlab chiqmoqda. Sobiq prezident Jo Baydenning “Toza energiya rejasi” yashil iqtisodiyotni qo’llab-quvvatlashga qaratilgan muhim qadamlardan biri sifatida muhim o’rin tutadi. BMT, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg’armasi (IMF) kabi xalqaro tashkilotlar yashil iqtisodiyot tamoyillarini targ’ib qilishga katta e’tibor qaratmoqda. Xususan, BMTning Atrof-muhit bo’yicha dasturi (UNEP) yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga oid ko’plab tashabbuslarni ilgari surmoqda. 2015-yilda qabul qilingan BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) ham ekologik muvozanat va uglerod chiqindilarini kamaytirishga asoslangan iqtisodiyotga o’tish zaruratini ta’kidlaydi. **Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG – Sustainable Development Goals)** – bu Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2015-yilda qabul qilingan va 2030-yilgacha erishilishi rejalashtirilgan 17 ta global maqsaddan iborat dasturdir.

Ushbu dastur amalda o’z natijalarini ko’rsatmoqda (1-rasm).

1-rasm. BMT Barqaror rivojlanish maqsadlarining amalga oshirilishi bo’yicha O’zbekistonda ijobiy natijalar (2023)

Manba: BMT O’zbekistondagi vakolatxonasi, 2023.

Kelajakda yashil iqtisodiyotning global miqyosda rivojlanishi yanada jadallashishi kutilmoqda. Xususan, yangi texnologiyalar, ekologik innovatsiyalar va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rivojlanishi yashil iqtisodiyotning asosiy drayverlariga aylanadi. Davlatlar va xalqaro tashkilotlarning birgalikdagi sa’y-harakatlari natijasida global iqtisodiy tizim yanada ekologik barqaror va resurslarni samarali boshqarishga asoslangan shaklga kelishi mumkin va bu o’z natijasini bermoqda.

O’zbekistonda yashil iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlari. O’zbekiston tabiiy resurslarga boy mamlakat bo’lsa-da, an’anaviy iqtisodiy modelning ekologik muammolarga olib kelayotgani sababli yashil iqtisodiyotga o’tish zaruratga

aylandi. O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarining tahlil qilinishi [5]:

1. Yashil iqtisodiyotga o'tishning zaruriyati. O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tish quyidagi omillar bilan bog'liq:

Ekologik muammolar: iqlim o'zgarishi, yerlarning degradatsiyasi, suv tanqisligi va havo ifloslanishi. Resurslarning cheklanganligi: neft, gaz va ko'mir kabi an'anaviy energiya manbalarining tugashi.

Sanoat va qishloq xo'jaligi ta'siri: sanoat chiqindilarining ortishi, suvdan samarali foydalanish masalalari.

Xalqaro majburiyatlar: O'zbekiston xalqaro ekologik kelishuvlar doirasida barqaror rivojlanishni ta'minlashga intilmoqda.

2. Rivojlanish bosqichlari:

Dastlabki bosqich (2010-2020-yillar). Bu bosqichda O'zbekiston hukumati ekologik muammolarga e'tibor qaratib, quyidagi dasturlarni ishlab chiqdi:

2017-yilda "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasini ishlab chiqish;

muqobil energetika manbalaridan foydalanishni kengaytirish;

2019-yilda Qayta tiklanuvchi energiya manbalari to'g'risidagi qonunni qabul qilish.

Jadal rivojlanish bosqichi (2021-2030-yillar). Ushbu davrda quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilangan:

- iqtisodiyotni "yashil" texnologiyalar bilan modernizatsiya qilish;
- sanoat va transport sektorida ekologik toza texnologiyalarni joriy etish;
- qayta tiklanuvchi energiya ulushini 25% ga yetkazish;
- ekologik turizmni rivojlantirish.
- Uzoq muddatli rivojlanish bosqichi (2030-yildan keyin):
- to'liq "yashil iqtisodiyot" modeliga o'tish;
- uglerod neytrallikka erishish;
- ekologik toza transport tizimini joriy etish;
- barqaror qishloq xo'jaligini rivojlantirish.

Global iqlim o'zgarishlari va O'zbekiston. Global iqlim o'zgarishlari butun dunyoga ta'sir qilayotgani kabi O'zbekistonga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Havo haroratining ko'tarilishi va suv tanqisligi qishloq xo'jaligi, ichimlik suvi ta'minoti hamda ekologik muvozanatga salbiy ta'sir qilmoqda. Xususan, Amudaryo va Sirdaryo suvi kamayib, cho'llashuv jarayoni tezlashmoqda. Bu esa o'rmonlar qisqarishiga va bioxilma-xillikning kamayishiga olib kelmoqda.

O'zbekiston ushbu muammolarni hal qilish uchun yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga e'tibor qaratmoqda. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan, ayniqsa, quyosh va shamol energiyasidan foydalanish kengaymoqda. Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etilmoqda. Shuningdek, cho'llashuvga qarshi daraxt ekish dasturlari amalga oshirilmoqda.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining iqlim bilan bog'liq faoliyatga ajratilgan ulushi (%): [3]

	Jami iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ijobiy harajatlar	Iqlim ta'sirini yumshatish bilan bog'liq harajatlar	Iqlim o'zgarishiga moslashish bilan bog'liq harajatlar	Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq salbiy harajatlar
Milliard so'm	26 302,4	612,7	25 414,8	1 006,0
Davlat budjetida % ko'rinishida	11,1%	0,3%	10,7%	0,4%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va xarajatlari tahlili (in-academy.uz,2023).

1-jadvalda berilgan raqamlarni tahlil qilganimizda, O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining iqlim bilan bog'liq faoliyatga ajratilgan ulushini va harajatlarni quyidagicha o'rganish mumkin. Jami iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ijobiy harajatlar - 26 302,4 milliard so'm. Bu, jami davlat budjetining 11,1% ini tashkil etadi. Demak, davlatning umumiy xarajatlarining sezilarli qismi iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ijobiy faoliyatlarga, ya'ni iqlim ta'sirini yumshatish va iqlim o'zgarishiga moslashishga qaratilgan. Iqlim ta'sirini yumshatish bilan bog'liq harajatlar - 612,7 milliard so'm. Iqlim ta'sirini yumshatish (carbon mitigation) - ya'ni uglerod chiqindilarini kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish kabi faoliyatlarga ajratilgan mablag'larning ulushi jami budjetning atigi 0,3% ni tashkil etadi. Bu, iqlimga qarshi kurashish uchun hali ham past darajadagi sarmoyani ko'rsatadi, bu soha uchun ko'proq resurslar ajratilishi mumkin. Iqlim o'zgarishiga moslashish bilan bog'liq harajatlar - 25 414,8 milliard so'm. Iqlim o'zgarishiga moslashish (climate adaptation) - bu soha, ya'ni suv ta'minoti, qishloq xo'jaligi va hududiy infratuzilma kabi sohalarga moslashishni ta'minlashga ajratilgan mablag'larning ulushi 10,7% ni tashkil etadi. Bu, iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirlaridan (qurg'oqchilik, to'fonlar, suv tanqisligi) himoyalashga katta e'tibor qaratilayotganini ko'rsatadi. Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq salbiy harajatlar - 1 006,0 milliard so'm. Iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirlariga qarshi kurashish, ya'ni iqlim o'zgarishining zararlarini bartaraf etishga ajratilgan mablag'lar 0,4% ni tashkil etadi. Bu ham past ko'rsatkich bo'lib, bu sohadagi faoliyatning ko'payishi kerakligini ko'rsatadi.

O'zbekiston iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishda va iqlimga moslashishda faoliyatini davom ettirmoqda, lekin ba'zi sohalarda, masalan, iqlim ta'sirini yumshatish va salbiy ta'sirlarga qarshi kurashishda ko'proq mablag' ajratilishi zarur. Bu, ayniqsa, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoyalar va karbon chiqindilarini kamaytirishning yanada samarali usullari uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Hukumat xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqmoqda. Uzoq muddatli rejalarga ko'ra, ekologik muvozanatni

saqlash va iqlim o'zgarishiga moslashish O'zbekiston uchun muhim ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

O'zbekistonning **Markaziy Osiyoda 1-o'rin** va **MDH davlatlari bo'yicha 2-o'rin** olishiga erishishi, mamlakatning yashil iqtisodiyot sohasidagi faoliyatini muvaffaqiyatli olib borayotganini ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligini oshirish, va iqlimga moslashish kabi sohalarda olib borilayotgan yirik investitsiya loyihalari va siyosiy tashabbuslarning samarasini bildiradi (2-jadval).

2-jadval

Yashil iqtisodiyot bo'yicha O'zbekistonning xalqaro reytingi [9]

Hudud	O'rin
Markaziy Osiyo	1
MDH davlatlari	2
Osiyo	4
Dunyo	13

Manba: Global Green Economy Index, 2023

Yashil iqtisodiyot bo'yicha O'zbekistonning xalqaro reytingi Osiyo bo'yicha 4-o'rin va **dunyo bo'yicha 13-o'rin** olish orqali global miqyosda yashil iqtisodiyot bo'yicha yuksak pozitsiyaga ega bo'lishi, bu sohada erishilgan muvaffaqiyatlarni ta'kidlaydi va boshqa davlatlarga nisbatan ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Bu O'zbekistonning iqlimga qarshi kurashish va barqaror rivojlanishga bo'lgan jiddiy yondashuvi va global o'zgarishlarga moslashishdagi qat'iyligini ko'rsatadi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida suvni tejash dolzarb masalalardan biridir. So'nggi yillarda tomchilatib sug'orish, yomg'ir latib sug'orish va lazer yordamida yer tekislash texnologiyalari keng qo'llanilmoqda. Bu usullar suv sarfini kamaytirib, hosildorlikni oshirishga yordam beradi. Shuningdek, aqlli suv boshqaruvi tizimlari joriy qilinib, real vaqt rejimida suv taqsimoti nazorat qilinmoqda. Davlat tomonidan fermerlarni qo'llab-quvvatlash va innovatsion yechimlarni keng joriy etish bo'yicha turli dasturlar amalga oshirilmoqda. Ushbu texnologiyalar O'zbekistonning suv resurslaridan samarali foydalanishiga xizmat qilmoqda:

Jahon Banki hisobotiga ko'ra global iqlim o'zgarishlari O'zbekistonda yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishni jadallashtirishni talab qilmoqda. Suv resurslarining kamayishi va ekologik muammolar qishloq xo'jaligi hamda sanoat tarmoqlarida barqaror yechimlarni izlashga undaydi. Shu bois, mamlakatda suv tejovchi texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va ekologik toza ishlab chiqarish usullari keng joriy etilmoqda. Yashil iqtisodiyotga o'tish uzoq muddatli barqaror rivojlanish va ekologik muvozanatni ta'minlash uchun muhim yo'nalishdir[6].

V. XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yashil iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy o'sish va rivojlanishning yangi modeli, balki atrof-muhitni muhofaza qilish hamda resurslardan samarali foydalanishning muhim vositasi hisoblanadi. Global miqyosda yashil

iqtisodiyotga o'tish jarayoni jadallashmoqda va ko'plab davlatlar ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida innovatsion texnologiyalarni joriy qilmoqda. O'zbekiston ham ushbu tendensiyadan chetda qolmay, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish va ekologik siyosatni takomillashtirish yo'lida muhim qadamlarni tashlamoqda.

Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini yumshatish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Kelajakda innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, ekologik qonunchilikni kuchaytirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish orqali O'zbekiston yashil iqtisodiyotning yetakchi mamlakatlaridan biriga aylanishi mumkin.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуманнопова Б. Развитие зелёной экономики: мировой опыт и возможности внедрения в Узбекистане // Modern Science and Research. – 2025. – №4 (1). – С. 872–877.
2. Ходжиев Ж., Нормуродов Х. О., Зайниддинов Н. С. Перспективы и пути развития «зелёной» экономики в Узбекистане // Central Asian Journal of Academic Research. – 2024. – 2 (10-1). – С. 56–68.
3. Министерство экономики и финансов Республики Узбекистан. Национальный информационный доклад о финансировании, повышении потенциала и передаче технологий в области изменения климата. – Ташкент: Министерство экономики и финансов, 2023. – 125 с.
4. United Nations. Progress Towards the Sustainable Development Goals // United Nations Statistics Division. – 2024. – 134 с.
5. Постановление Президента Республики Узбекистан № PQ-213. О мерах по внедрению национальной системы прозрачности при переходе к «Зелёной» экономике в Республике Узбекистан. – Ташкент, 2024.
6. Dual Citizen LLC. Global Green Economy Index 2023. – Вашингтон, 2023. – 112 с.
7. Представительство ООН в Узбекистане. Мониторинг целей устойчивого развития. – Ташкент, 2023. – 85 с.
9. Узбекистан занимает четвертое место в Азии по внедрению водосберегающих технологий // Kun.uz – 2023. – 15 сентября.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Эргашбаева Нилуфар Мухаммадсайфуллаевна

Андижанский государственный университет, преподаватель, независимый соискатель

E-mail: ergashbayeva@mail.ru

Тел: +998914925511

Аннотация: в данной статье рассмотрены тенденции развития предприятий пищевой промышленности, стратегии управления предприятиями пищевой промышленности. Исследование направлено на выработку стратегий, которые позволят предприятиям пищевой промышленности эффективно управлять своей маркетинговой деятельностью, внедрять инновационные методы продвижения продукции и строить долгосрочные отношения с потребителями.

Ключевые слова: пищевая промышленность, маркетинговая деятельность, тенденция, система управления, продукты питания.

I. ВСТУПЛЕНИЕ

Современная пищевая промышленность движется навстречу к динамичным вызовам, которая предоставляется растущей конкуренцией, изменяющимися потребительскими предпочтениями и молниеносными технологическими изменениями. В условиях такого динамичного рынка эффективное управление деятельностью предприятий становится ключевым фактором для достижения устойчивого успеха и удержания конкурентных позиций.

В управлении пищевой промышленности на сегодняшний день многие предприятия используют для развития данной отрасли новые тенденции, что позволяет предприятиям подняться на новый уровень.

В контексте динамичных переменных на рынке, успешное совершенствование механизмов управления маркетинговой деятельностью требует не только адаптации к изменяющимся требованиям потребителей, но и учета современных тенденций в цифровых технологиях, аналитике данных и устойчивом бизнесе.

Анализ современного состояния пищевой промышленности, а также выявление их сильных и слабых сторон, позволит предложить конкретные рекомендации и модели, способствующие более эффективному использованию маркетинговых ресурсов в пищевой промышленности. Такой подход станет важным вкладом в развитие теории и практики управления деятельностью предприятий, а также обогатит знания о специфике управления в контексте пищевой промышленности.

II. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Управления предприятием занимает четкую позицию в современной бизнес-среде требуя осмысленного и научно обоснованного подхода. Научные и теоретические основы управления предприятием служат фундаментом для

разработки стратегий, принятия управленческих решений и обеспечения устойчивого развития организации.

Исаев Р. А. в своей книге дает формирование «Менеджмент как система управления. Здесь менеджмент понимается как упорядоченная система, в которой фирма или ее подразделения выступают как управляемые объекты, представляющие собой совокупность многих элементов (участков), рассматриваемых также, как управляемые малые объекты. Совокупность структурных элементов управления объектами, составляющими единое целое, называют системой управления»⁴⁶.

Теория общего управления, представленная классиками управленческой мысли, играет ключевую роль в формировании основ управления. Идеи Ф. Тейлора, Г. Файоля, М. Уэбера по рационализации труда, иерархической структуре и четкому разграничению обязанностей [1] остаются актуальными, оказывая влияние на современные методы организации труда.

Теория системного подхода представляет организацию как сложную систему, где элементы взаимосвязаны и взаимозависимы. Системный подход позволяет эффективнее управлять внутренними и внешними факторами [2], способствуя адаптивности предприятия к переменам.

Теория управления качеством, разработанная У. Демингом и Дж. Джураном, подчеркивает важность постоянного совершенствования процессов и удовлетворения потребностей клиентов [3]. Внедрение систем управления качеством становится важным элементом стратегии организации.

Стратегическое управление предприятием включает в себя использование анализа SWOT, моделей стратегического развития и планов долгосрочного развития [4]. Это обеспечивает адаптацию к внешним изменениям и эффективное использование внутренних ресурсов.

В эпоху цифровых технологий управление знаниями и информацией становится стратегическим активом. Использование информационных технологий и систем управления знаниями позволяет эффективно управлять информацией и реагировать на изменения внешней среды [5].

Таким образом, научно-теоретические основы управления предприятием представляют собой синтез классических и современных концепций. Эти основы служат фундаментом для разработки стратегий, принятия решений и обеспечения успешного развития организации в условиях динамичной современной бизнес-среды.

III. РЕЗУЛЬТАТЫ

Совершенствование тенденции управления маркетинговой деятельностью в пищевой промышленности играет ключевую роль в успехе предприятия. Ниже представлены некоторые стратегии и меры, которые могут помочь в этом процессе:

⁴⁶ Основы менеджмента: Учебник / Р. А. Исаев. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2010. — 17 с.

1. Исследование рынка:

Проведение систематического исследования рынка для выявления трендов, потребительских предпочтений и конкурентной обстановки. Систематическое исследование рынка позволит крупным и мелким предприятиям выявить свои сильные и слабые стороны посредством изучения конкурента с использованием ряда ключевых методов исследования, что позволит некоторым предприятиям занять свои позиции на рынке мирового масштаба, а также брендировать товар.

Исследуя рынок пищевой промышленности нужна точная атака на потребителей, при всей возможности их изучения и выявления спроса, которая может стоить для предприятия многих усилий. Потому что, с каждым днем предпочтения и желания потребителей резко меняются, как погодные явления неожиданные и необратимые. Но эту проблему можно преодолеть, шагая в ногу со временем.

Анализ рыночных сегментов и выделение наиболее перспективных целевых групп. Рыночная сегментация является надежным сигналом для производителей. Сегментирование потребителей завышает рентабельность предприятия, тем самым экономя ресурсы производства и повышает конкурентоспособность.

Сегментирование целевой аудитории помогает предприятиям связать коммуникабельность с покупателями и определить самые важные части рынка, где особенно нужно сфокусироваться. Иными словами, аудиторию нужно подразделить на части по географическому положению, по доходности населения и принципов потребления.

2. Анализ конкурентов:

Изучение маркетинговых стратегий конкурентов для выявления их экономических показателей. В активно развивающемся рынке маркетинговые стратегии меняются силой солнечных световых лет, от начало традиционной 4P модели вдоль до быстро динамично растущих онлайн стратегий.

При разработке этих стратегий, компании должны учитывать динамику скоростной конкуренции. Что касается прогноза, то сфера производства и услуг характеризуется рыночной формой, основанной на потребительском спросе.

Анализ позиционирования товаров и услуг конкурентов на рынке. При анализе на основе полученных результатов выявляются возможности предприятий, что дает им высокий рост или же подачу инновационного, современного товара. Чтобы товар нашел позицию на рынке он должен иметь мега критерии по удовлетворению нужд населения, отвечать на зов потребителей. Чтобы продукт нашел свое место на рынке, он должен иметь Мега-критерии, которые отвечают потребностям населения и требованиям потребителей.

3. позиционирование продукции:

Определение уникальных характеристик продукции и ее конкурентных преимуществ. Продукт продает себя только в том случае, если же на него будет охота глаз и чувств потребителей. Производя продукции нужно учитывать динамику модных тенденций.

Разработка яркого и запоминающегося бренда. Вкусную конфету в обертке фантика покупатель может почувствовать, только попробовав ее, но для этого нет возможности. Сегодня можно даже продавать картинки с изображением еды, для всего этого стараются менеджеры компаний используя маркетинговые инструменты.

4. Ценообразование:

Установление конкурентоспособных цен, учитывая затраты на производство, цены конкурентов и ценовую чувствительность потребителей. Для этого конкурирующие предприятия должны быть способны оптимизировать свои расходы в лучшую прибыльную сторону.

Применение гибких стратегий ценообразования в зависимости от рыночных изменений. Использование разных видов стратегий ценообразования позволит поощрять цены (дисконт, акции, накопительные карты и т.д.).

5. Продвижение продукции:

Развитие интегрированных маркетинговых кампаний, включая рекламу, продвижение в социальных сетях, PR-активности и событийный маркетинг, а также динамичное развитие интернет-маркетинга.

Использование цифрового маркетинга для расширения онлайн-присутствия. Сегментирование онлайн продажи (B2B, B2C, C2C, C2B, B2G).

6. Дистрибуция:

Оптимизация цепочки поставок и дистрибуции для обеспечения эффективного распределения продукции. Это поможет расширить границы продаж и пропаганды товаров.

Развитие стратегических партнерств с ключевыми дистрибьюторами и розничными сетями.

7. Обратная связь и аналитика:

Систематический сбор обратной связи от потребителей и анализ ее для внесения улучшений в продукцию и маркетинговые стратегии. Для этой стратегии нужны новые тенденции в форматах товара, что в свою очередь позволит потребителям получать больше удовольствия при меньших затратах.

Использование аналитических инструментов для оценки эффективности маркетинговых кампаний.

8. Обучение персонала:

Обеспечение персонала необходимыми знаниями и навыками в области управления и маркетинга. Использование разновидностей трендов в технологии производства или оказания услуг может снизить расходы производства, улучшить положение персонала на месте процесса, а также повысит уровень образованности персонала.

Постоянное обучение сотрудников с учетом изменений в управленческой и маркетинговой среде.

9. Социальная ответственность:

Внедрение стратегий социальной ответственности для улучшения имиджа бренда и привлечения внимания потребителей. Можно внедрить социально-этический маркетинг.

10. Контроль и регулирование:

Установление системы мониторинга результативности. Для этого фирмы могут практиковать управление по принципу открытой книги (OBM) — это термин из области менеджмента, придуманный Джоном Кейсом из журнала Inc., который начал использовать этот термин в 1993 году. Наиболее заметный успех этой концепции был достигнут Джеком Стэком и его командой в SRC Holdings⁴⁷.

Регулярное обновление стратегий в соответствии с изменениями на рынке и потребительских требованиях. Для этого большая работа в фирме будет возлагаться на менеджеров и маркетологов. Эти сферы дадут возможность полностью охватить рынок потребительских товаров с усмотрением желания потребителей в современном мире, где потребители больше вниманию обращают на здоровую пищу.

IV. ОБСУЖДЕНИЕ

Первоначальной задачей для предприятий является получение предельной прибыльности. Для этого требуется повышение уровня квалифицированности и специализации персонала предприятия. Управленческая деятельность затрагивает не только отдельно взятые отрасли экономики, но все отрасли финансовой и неэкономической деятельности. Это говорит о том, что, если предприятия хотят достичь наивысшую степень совершенства, то они должны непрерывно пускать в ход локомотив производства используя новейшие технологии. Но в некоторых производствах до сих пор неотъемлемой частью является старинный (традиционный) метод производства.

Сегодня предприятия разрабатывают более усовершенствованные методы повышения благосостояния доходности работников, залогом получения от их труда более высокую прибыльность для предприятия, оснащая предприятие различными техниками и технологиями, при этом, не изменяя качеству товара. Порой даже кажется, что внутренняя политика предприятия так сказать, ведет некую войну от начала до конца производства. В этой «войне» участвуют как администрация предприятия, так и сами рабочие, это заразно касается и конкурирующие предприятия. Естественно для этого требуется урегулирование взаимоотношений персонала, чтобы заинтересованность обеих сторон стали тождественными.

Но нужно заметить и другие предприятия, которые до сих пор придерживаются политики «в стремлении получить от рабочих максимальное возможное количество труда за минимальную возможную плату»⁴⁸. Мы думаем, что предприятия должны изменить свои взгляды, предприняв ряд мер по управлению финансами персонала и рациональном его предоставлении им их, в формах удовлетворенности рабочих. Это даст фору производственному процессу и маркетинговой деятельности предприятия.

⁴⁷ <https://www.questionai.com/knowledge/kagA0NuBzE-open-book-management>

⁴⁸ Тэйлор Фредерик Уинслоу. Принципы научного менеджмента: Пер. с англ. А.И.Зак; Науч. Ред. и предисл. Е. А. Кочерина.-М.: «Журнал «Контроллинг», 1991.- 10 с. (Классики менеджмента; Вып. 1)

Наиболее сложным этапом является управление предприятиями, так как, в динамично развивающемся современном мире, где кипят технические и технологические новаторства, создать условия для работников и при этом же устоять на рынке, требует огромных усилий и нововведений (рис.1.)

Рис.1. Авторская разработка

При использовании вышеуказанных стратегий компания сможет выжить при сильной конкурентоспособной среде без излишков потерь.

Динамика развития предприятий пищевой промышленности растет все больше и больше, что можно подтвердить быстрым ростом населения Земли. Кроме этого потребители перешли на новый уровень потребления-качество. Под знаменем «качество товара» лежит много определений.

«МакДоналдо» определили способы приготовления гамбургеров так, чтобы обеспечить невысокую себестоимость и устойчиво высокое качество [6]. Постоянные применения новых тенденций в каждой отрасли в конечном счете разработает определенную систему занятия, которое поможет появлению инновационных продуктов, трендовых товаров, высокотехнологических услуг, ранее не известных процессов производства и непривычных видов бизнеса.

V.ВЫВОДЫ

Наряду с качеством, в ногу со временем, потребители также уделяют внимание на экологическую, более «живую еду» нежели современные фаст-фуды. Для этого производители теперь задумываются над выпуском современной еды при использовании новой тенденций в питании. Это может быть: еда с малой механической обработкой, использование малокалорийных продуктов с учетом

пользы для здоровья, также предоставление еды для людей с быстрой динамикой жизни «быстро, легко, дешево и органично».

Мы думаем, что, если создать совместную работу с сельскохозяйственными предприятиями, это поможет на столе иметь здоровую пищу. Разработка новых тенденции наиболее позаботится о спросе потребителей с высокой вероятностью удовлетворения их нужд. Сегодня потребитель «король», нужду которого сначала изучают, а после производят. Это и приводит к разработке новых тенденций.

VI. СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Основы менеджмента: Учебник / Р. А. Исаев. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2010. — 264 с.
2. Тэйлор Фредерик Уинслоу. Принципы научного менеджмента: Пер. с англ. А.И.Зак; Науч. Ред. и предисл. Е. А. Кочерина. - М.: «Журнал «Контроллинг», 1991.- 104 с. (Классики менеджмента; Вып. 1)
3. Березин, И. И. Основы теории систем и системного анализа. - М.: Финансы и статистика, 2002.
4. Деминг, У. Э. Управление качеством. - М.: Инфра-М, 2017.
5. Чандлер, А. Д. Стратегия и структура: субординация промышленных корпораций американским же предприятиям. - М.: Гарвардский университет, 2004.
6. Дэвенпорт, Т., Прат, Л. Работа с информацией. - М.: Дело, 2000.
7. Основы менеджмента М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. Москва • Издательство «ДЕЛО» 1997. Стр 492.
8. Коробко, В. И. Теория управления: учебное пособие для обучающихся (для укрупненной группы специальностей 080000/38.00.00 «Экономика и управление») / В. И. Коробко. — М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2014. — 412 с.
9. Генри Форд. «Моя жизнь мои достижения». – Л.: Время.
10. Тесленко И.В.: История менеджмента: учебное пособие / И.В. Тесленко. Екатеринбург: УГТУ – УПИ, 2009. 140 с.

Интернет-ресурсы:

1. <https://research-journal.org/archive/6-132-2023-june/10.23670/IRJ.2023.132.7>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. <https://www.questionai.com/knowledge/kagA0NuBzE-open-book-management>

SOCIO-ETHICAL MECHANISMS FOR MANAGING THE PROMOTION OF FOOD INDUSTRY COMPANIES

Ergashbayeva Nilufar Muammadsayfullayevna

Andijan State University, lecturer, independent applicant

E-mail: ergashbayeva@mail.ru

Tel: +998914925511

Abstract: *this article examines the essence of social and ethical marketing as a guide for the food industry, and suggests ways to solve the problems of environmental consumption. One of the criteria for sustainable development is the impact on the environment, efforts to solve social problems, and effective self-management of organizations.*

Keywords: *food market, COVID-19 pandemic, socio-ethical marketing, ostentatious and demonstrative consumption, ESG (Environmental; Social; Governance), ecological packaging.*

I. INTRODUCTION

Humanity has experienced many difficulties and losses in meeting its needs, but one of these needs still drives people is the need for food. The food of the peoples in different epochs and times changed at their discretion and life activity during the period of residence. Today, it generates new trends and the development of new cooking technologies. The earth is not expanding in its shape, but demographic indicators are overestimated every year, which requires the food industry to produce large quantities to meet the needs of people.

Uzbekistan is the largest consumer market in Central Asia. The population of Uzbekistan currently exceeds 36 million people. According to the Statistics Agency, in 2023, the foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan reached \$62.6 billion. The volume of foreign trade turnover increased by \$12.1 billion. This is a 23.9% increase compared to the corresponding period last year⁴⁹.

The average annual growth rate of food production is 9-10%. The consistent implementation of measures to develop and diversify the industry has allowed for the expansion of the raw material base and an increase in volumes over the past 5 years.

Total imports to Uzbekistan amounted to 30.67 billion (+20.4%).

Currently, there are more than 19,000 food industry enterprises operating in the republic. The food industry of Uzbekistan makes a significant contribution to the development of the country's economy. Over the past 6 years, employment in the industry has increased by 122%, the number of enterprises has increased by 224%, and the volume of exports has increased by 336%⁵⁰.

⁴⁹<https://daryo.uz/ru/2024/02/11/v-2023-godu-obem-vnesnetorgovogo-oborota-uzbekistana-sostavil-pocti-63>

⁵⁰ <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent/exhibitions/foodweek.htm>

II. LITERARY REVIEW

Today, consumers have begun not only to satisfy their primary needs, as is necessary for living, but also to pay attention to the quality of the products they consume, and conspicuous consumption has become even more important.

In his writings, F. Kotler formulated the following definition: "Socio-ethical marketing is a very recent phenomenon. The concept of socio-ethical marketing asserts that the task of an organization is to establish the needs, needs and interests of target markets and ensure desired satisfaction in more effective and more productive ways (than competitors), while preserving or strengthening the well-being of the consumer and society as a whole"⁵¹. G.L. Bagiev, V.M. Tarasevich, X. Ann. «Socio-ethical marketing is a type of forward-looking marketing activity, the main principle of which is decision-making based on the needs of consumers, the requirements of the enterprise itself and the long-term interests of society»⁵².

In the future, social marketing will be considered as a concept of coordinating and linking the interests of an organization, consumers and the whole society, which F.Kotler, for example, considers social and ethical marketing as a concept. S. Zakharova defines social marketing as establishing the needs, needs and interests of target markets and ensuring desired satisfaction in ways more effective than those of competitors, while preserving and strengthening the well-being of consumers and society. Social marketing is also understood by S. Ebel, M. Brun and J. Tilmes, M. Auer and M. Hertz, D. Barre. Other names for this concept include: social and ethical marketing (F. Kotler, I. Alyoshina), socio-ethical marketing (V.E. Gordin, V.V. Ivanov, E.P. Golubkov), ethical and social marketing (I. Berezin), socially oriented social marketing (A. Theta), socially oriented marketing (A.P.Pankrukhin), socially responsible marketing (M. Simanovskaya), public marketing (V.I. Martynov). But all definitions of the concept under consideration emphasize the social essence of the phenomenon in one way or another⁵³.

Socio-ethical marketing, as well as new emerging trends and trends, fills an active part of the population's life. This, firstly, improves people's healthy lifestyle, secondly, the trend of eco-consumption reduces the level of environmental damage caused by the production of raw materials, and thirdly, ostentatious consumption encourages people to make informed decisions.

III. RESULTS

The life trends of people in the modern world are the pursuit of the best of the best with financial prosperity. Manufacturers, catering service companies, catering establishments and foodmarkets are responding to this need with great and rapid challenge. Many consumers, while remaining loyal, determine the state of the market without giving young catering companies the opportunity to shine. But this problem is not relevant in modern society, it provides new enterprises with the opportunity to use

⁵¹ Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер — «Диалектика-Вильямс», 1984

⁵² Маркетинг Учебник для вузов / Г.Л. Багиев, В.М. Тарасевич, Х. Анн; Под общ. ред. Г.Л. Багиева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО «Изд-во "Экономика"», 2001. — 44 с.

⁵³ "Маркетинг в России и за рубежом" №6 год - 2001

new production technologies to achieve their goals at a fast pace. Socio-ethical marketing is the very cure for the ills of enterprises.

Sometimes consumers are more and more engaged in types of purchase as ostentatious or demonstrative. In the food industry, this has given rise to new trends in public catering such as plant-based food, healthy eating, the development of diverse diets, vegetarianism and veganism.

The concept of reputable consumption in general primarily concerned clothing, cars, and other other manufactured goods. However, now this concept in the Modern world has been applied to food. Social and ethical marketing has risen to a new know-how level, which is unexpected and dramatic. This was facilitated by the «COVID-19 pandemic», which had a significant impact on the emergence of new trends in public catering, influenced the emergence of various types of environmentally friendly products, forced the catering network to create the production of kitchen raw materials at the place of sale, and food markets began to purchase more goods from reliable suppliers.

The concept of a full production cycle allows manufacturers to have clear ideas about the origin of raw materials, which in turn ensures high-quality products that restaurants can sell at high margins. In addition, the process of a full production cycle is a reliable and long-term cooperation between the cook and the farm, like the concept of «From the garden to the table»

Today, manufacturers take into account the interests of consumers, these are not the interests that were considered classic in marketing, but those that are rapidly and furiously satisfied in the global market and are in very high demand. Manufacturers and service sectors also play the role of doctors. Before releasing a new product, they do not primarily think about making high profits or satisfaction, but the most important aspect is solving social problems, emphasizing minimizing the harmful effects of production, and advancing the values of humanity. To achieve this kind of prestige, of course, requires a universal concept.

Catering companies are dynamically developing concepts of social consumption, which gives them the opportunity to win in a competitive market. Naturally, this victory is not without sacrifices on the part of the market and the company.

The dynamics of population growth and its rapid macro needs are increasing every day, which requires production to operate at an accelerated rate. On the one hand, this increases economic performance, and on the other hand, it damages the environment. To find a middle ground between the two indicators, you need to develop a strategic marketing plan with elements of socially ethical marketing.

Socio-ethical marketing is closely related to the concept of sustainable development (ESG). It includes three standards: Environmental – caring for the environment and reducing harm from production; Social – caring for all representatives of society; Governance – transparent and fair management.

ESG is a more global phenomenon that reflects the trend towards ethical business conduct and affects the company's weight in the market. In particular,

compliance with the concept of sustainable development increases the attractiveness of the brand not only in society, but also in the eyes of investors and sponsors.⁵⁴

ESG criteria appeared as a response to environmental degradation, global warming, and increasing economic inequality between rich and poor countries, which created additional ground for the emergence and development of new financial instruments and criteria.

Modern society has begun to impose additional requirements on the activities of companies and, in addition to financial reporting, has begun to evaluate them from the point of view of investing in sustainable development. To be considered successful, a company must demonstrate not only steady growth in its financial performance, but also have a certain reputation. ESG support allows the company to improve its reputation and increase brand awareness.

Environmental, social development, and corporate governance issues have become important factors in making investment decisions, which responsible investors have begun to use on an ongoing basis when forming their portfolios.

Investors realized that when evaluating investments, it is necessary to take into account their impact on society and the environment, while this impact should be responsible and lead to a positive result.

In fact, ESG has become a kind of business philosophy that must be shared by all stakeholders, primarily shareholders and investors. If positive cash flow is the main criterion for some stakeholders, while for others the focus is on ESG factors, this may lead to too much difference in approaches to business development⁵⁵.

Let's consider one of the sustainable development standards (ESG) using the example of modern environmental reusable bottles, which are made of modern material. The usefulness of these products occupies a leading position in the food industry. Since this product can be used as a container for drinking or eating, which is interesting for repeated use and when performing several functions simultaneously, which will save resources and time production costs.

IV. DISCUSSION

To do this, we will use a STEP analysis that is most suitable for social and ethical marketing. PEST analysis (sometimes referred to as STEP) is a marketing tool designed to identify political, economic, social, and technological aspects of the external environment that affect a company's business⁵⁶.

S-society. The priority theme of the ESG at the time of its inception was precisely the social component. In particular, the first corporate social responsibility code was adopted in 1977 by an American automotive company operating in South Africa. He declared his rejection of the apartheid regime in force in this country, as

⁵⁴ <https://sidorinlab.ru/blog/chto-takoe-sotsialno-etichnyij-marketing-i-pri-chem-tut-reputacziya-biznesa>

⁵⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁵⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/PEST->

well as discrimination against black workers. After the adoption of the CSR codes, many American companies stopped doing business in South Africa as a result⁵⁷.

At this stage of the analysis, the work is a little difficult, because not all of society today is ready to respond to the calls of nature. This requires a lot of work to hold people accountable. These are finances, trainings, and the work of volunteers, and the most important thing is the return from the state where everything will be produced. It should also be noted that those states that relate to eco-production with great interest and opportunities for assistance from the region and the population.

The difficult question is how the population will use reusable dishes and for what purposes. Because modern society is accustomed to the fast pace of life, and this in turn requires resorting to disposable tableware.

T-technologies. The production of goods for manufacturers is easy with the use of modern technologies, which requires high costs, which naturally affects the cost of the final product. But on the other hand, it reduces costs for workers and machinery, and certainly invests its share in protecting nature or the environment as a whole.

Modern technologies are a reason to solve production problems, which in turn are updated with each decade. On the one hand, it is good for production, and on the other hand, it is bad for the subjects of production.

Developing countries cannot afford to import expensive equipment for development and production without the help of large investors. This requires high responsibility from all production participants, when many companies are not yet ready to work on the ESG agenda.

E-economy. For the economy, the ESG agenda requires investment flows, which will allow companies to start production in environmental areas. That is, to minimize waste from production, or the rational use of resources, which will further reduce costs and make it possible to use finances for a good purpose.

P-policy. The development of laws and regulations will ensure that enterprises adapt properly to the economic space.

Companies must effectively manage production cycles, as well as pursue an active policy to create value not financially, but environmentally, which pushes households to make choices: in their favor, in favor of the state, as well as in favor of the environment.

V. CONCLUSIONS

We think that the EGS agenda should expand in its formats, not only regionally, but also globally and internationally. This will give any company a head start when competing in a large market. The most important thing is the reunification of households with manufacturing enterprises, which in turn has a negative impact on the environment.

⁵⁷ ESG: три буквы, которые меняют мир [Текст] : докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. ESG: три буквы, которые меняют мир [Текст] : докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. По проблемам развития экономики и общества, Москва, 2022 г. / И. В. Ведерин, К. И. Головщинский, М. И. Давыдов, Б. Б. Петько, М. С. Сабирова, С. В. Терсков, Е. А. Шишкин ; под науч. ред. К. И. Головщинского ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2022. — 54 с.

The prospects of the EGS agenda can be: investment programs, local solutions to problems, legislation will help the government resolve the weak link in solving economic problems, nature will receive a long-awaited gift from non-toxic production, the level of environmental education of the population will increase, the least impact of negative factors can increase life expectancy and countless other steps.

Today, large productive companies have realized the principle of «More business, more money» with a negative impact, but also that the EGS agenda can solve a number of economic and managerial problems.

VI. LIST OF LITERATURE:

1. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер — «Диалектика-Вильямс», 1984
2. Маркетинг Учебник для вузов / Г.Л. Багиев, В.М. Тарасевич, Х. Анн; Подобщ. ред. Г.Л. Багиева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2001. — 718 с.
3. Основы маркетинга Краткий курс Пер с англ — М Издательский дом «Вильямс», 2007 — 656 с ил — Парал тит англ.
4. ESG: три буквы, которые меняют мир [Текст]: докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. По проблемам развития экономики и общества, Москва, 2022 г. / И. В. Ведерин, К. И. Головщинский, М. И. Давыдов, Б. Б. Петько, М. С. Сабирова, С. В. Терсков, Е. А. Шишкин ; под науч. ред. К. И. Головщинского ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2022. — 138 с.
5. Друкер, Питер, Ф., Макьярелло, Джозеф А. Менеджмент.: Пер. с англ. — М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2010. — 704 с.: ил. — Парал. тит. англ.
6. Коробко, В. И. Теория управления: учебное пособие для обучающихся (для укрупненной группы специальностей 080000/38.00.00 "Экономика и управление") / В. И. Коробко. — М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2014. — 412 с.
7. Исламова Н.В. Менеджмент: Учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений. — Нижневартовск: Изд-во Нижне- варт. гуманит. ун-та, 2008. — 167 с.
8. Барабаш Н.Н. Менеджмент: учебное пособие для среднего профессионального образования / Н.Н. Барабаш; Чебоксарский кооперативный техникум Чувашпотребсоюза. - 3-е изд., испр. и доп. — Чебоксары: Единение, 2019. - 182 с.

Интернет-ресурсы:

4. <https://daryo.uz/ru/2024/02/11/v-2023-godu-obem-vnesnetorgovogo-aborota-uzbekistana-sostavil-pochti-63>
5. <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent/exhibitions/foodweek.htm>
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ БОШҚАРУВИДА КОМПЛЕКС РЕЖАЛАШТИРИШНИ ИННОВАЦИОН ТАШКИЛ ЭТИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Каримов Музаффар Абдумалик ўғли

Андижон давлат университети доенти, и.ф.ф.д (PhD).

E-mail: karimov8993@umail.uz

Тел: +998911706958

Аннотация: Ушбу мақолада олий таълим муассасалари бошқарувида комплекс режалаштиришни инновацион ташкил этиш имкониятлари илмий назарий ўрганилган. Шунингдек, Ўзбекистонда олий таълим тизимининг SWOT таҳлили, ОТМнинг комплекс чора-тадбирлар режасининг ижро механизмини оптималлаштириш мақсадидаги инновацион ривожланиш ва мониторинг узвийлиги модели иаклиф этилган.

Калим сўзлар: комплекс режа, давлат-хусусий шериклик, инновацион фаолият innovative technologies, инвестицион инновацион лойиҳалар илмий-техник таҳлилни тижорт, молия-иқтисодий, ижтимоий.

I. КИРИШ

Ҳозирги давр иқтисодиётида фирмалар иш кўрадиган рақобат муҳити инновациялар таъсири остида мутассил ўзгариб туради. Корхона бошқарув тизими марказида моддий ва маънавий манфаатлар, талаб ва эҳтиёжлар асосида мунтазам ўзгариб турувчи инсон капитали туради, чунки инсонни бутун ҳаёти даврида янгилик, инновация жалб қилади, уни ташаббускорликка, жамиятда лидерликка, обрў-еътиборли бўлишлиikka, маънавий ва моддий жиҳатдан бой бўлишлиikka чорлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 майдаги “Фаол тадбиркорлик ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3697-сонли⁵⁸ қарорида “давлат-хусусий шериклик шартларида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида инновацион лойиҳалар-стартларни ишлаб чиқиш, синовдан ўтказиш ва ўзлаштириш, инновацион фаолият натижаларини трансфер қилиш ва тижоратлаштиришни амалга оширувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар марказларини ташкил этиш” зарурлиги қайд этилган.

II. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Мамлакатимиз миллий иқтисодиёти тармоқларини юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўрта ва узок муддатли истиқболларга мўлжалланган олий таълим тизимини ривожлантириш бўйича стратегик дастурлар қабул қилинган бўлиб, улар қаторига 2030 йилгача олий таълим тизимини ривожлантириш концепсияси⁵⁹, жумладан илмий-тадқиқот

⁵⁸ <https://lex.uz/docs/-3723272?ONDATE=06.02.2024%2000>

⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш контсентиасини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли фармони. 08.10.2019 й. <https://lex.uz/docs/4545884>

ишларини ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларидаги, шу жумладан ҳудудий миқёсдаги мавжуд муаммоларнинг инновацион ечимига қаратиш масалалари кўтарилган.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси⁶⁰ каби давлат дастурларини киритиш мумкин.

Мамлакатимизда йилдан йилга инновацион лойиҳалар самарадорлигини ошириш бўйича жадал ишлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги томонидан талаба ва профессор-ўқитувчиларнинг инновацион лойиҳалари ва стартапларини ривожлантириш учун молиялаштириш ҳамда кўмак кўрсатувчи “Инновацион лойиҳалар” дастури йўлга қўйилди. Худди шундай, Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан ҳам тадқиқотчиларга турли соҳаларда илғор илмий изланишлар олиб бориш имконини берувчи қатор илмий грантлар ва дастурлар ташкил этилган. Тошкент шаҳридаги Инҳа университетида замонавий инновациялар ва тадбиркорлик маркази ташкил этилган. Ушбу марказ талабаларга инновацион лойиҳалар ва стартапларни ривожлантиришга имкон берувчи ўқув дастурлари, мураббийлик ва молиялаштириш имкониятларини таклиф этади. Худди шундай, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетида Тадбиркорлик ва инновациялар маркази ишга туширилиб, талабаларга бизнес ғояларини ишлаб чиқиш ва соҳа етакчилари билан мулоқот қилиш учун платформа яратилди.

Аксарият бозор иқтисодиёти шаклланаётган ва ривожланаётган мамлакатлар гуруҳида иш берувчилар томонидан ёлланма ишчиларнинг етарли даражадаги касбий кўникма ва малакаларга эга эмаслиги билан биргаликда, олий маълумотли ходимларнинг инновацион салоҳияти паст эканлиги таъкидлаб ўтилган⁶¹.

Инновацион фаолият жамиятнинг барча жабҳаларига таъсир кўрсатиб, янги иқтисодий шароитларда обектив тарзда иқтисодий жараёнлар ривожланишининг тизимли омилига айланмоқда. Шунга мувофиқ ҳолда инновацияларнинг жамият ва давлат турмуш фаолиятининг иқтисодий асосларига таъсир кўрсатиши ўзига хос хусусиятлари ва тавсифини таҳлил қилишда ҳамда инновацион фаолиятини мақбуллаштириш бўйича чоратадбирларни ишлаб чиқишда тизимли ёндошувни қўллаш зарурлиги юзага келади.

Инновацион фаолият – янги ижтимоий талабларнинг анъанавий меъёрларга мос келмаслиги ёки янги шаклланаётган ғояларнинг мавжуд ғояларни инкор этиши натижасида вужудга келадиган мажмуали муаммоларни ечишга қаратилган фаолият. Моҳиятига кўра инновацион фаолият илмий изланишлар, ишланмалар яратиш, тажриба-синов ишлари олиб бориш, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш асосида янги технологик жараён ёки янги такомиллаштирилган маҳсулот яратишдан иборат⁶².

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони. 28.01.2022 й. <https://lex.uz/docs/5841063>

⁶¹ Skills Development. The World Bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/skillsdevelopment>

⁶² Innovatsion ta'lim texnologiyalari / Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. – Toshkent: 2015. – 208 bet.

Инновацион фаолиятда инвестицион лойиҳаларни амалга оширишнинг асосий умумий тамойиллари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- инвестицион инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида уларни амалга оширишга мажмуавий ёндашишни таъминлаш учун илмий-техник таҳлилни тижорт, молия-иқтисодий, ижтимоий билан бирлаштириш зарур.

- инновацион фаолиятдаги инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва экспертиза қилишда лойиҳани амалга ошириш натижасида олинadиган инновацион маҳсулот оқимлари лойиҳада фойдаланиладиган турли -туман ресурслар оқимлари каби пул маблағлари оқими кўринишида тақдим этишлари керак.

- инновацион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда харажатлар ва натижаларни солиштиришни пуллар қийматини вақтда ўзгаришини ҳисобга олиш билан Ўтказиш зарур.

- инвестицион инновацион лойиҳаларни амалга оширишда лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ ноаниқлик ва хатарларни принципал ҳисобга олиш зарур.

Вақт омили ҳисоби лойиҳа самарадорлигини баҳолашнинг муҳим тамойилларидан биридир. Бу ҳисоб пулларнинг вақтдаги қиймати назарияси тушунчаларига асосланади, унга кўра биттагина пул суммаси вақтда жорий пайтга нисбатан, масалан, инфляция, пул маблағларидан муқобил фойдаланиш имкониятлари (пулни инновацион лойиҳага киритмаслик, балки банкка қўйиш мумкин ва уларнинг қиймати вақт давомида ўзгаради), ушбу объектга инвестициялар киритиш билан боғлиқ хатарлар ва ноаниқлилик ва бошқа сабаблар туфайли ҳар хил қийматга эга бўлишлари мумкин.

“Инновацион лойиҳа” тушунчаси қуйидагича кўриб чиқиши мумкин:

- инновацион фаолиятни мақсадли бошқариш шакли;

- инновацияларни амалга ошириш жараёни;

- ҳужжатлар мажмуаси⁶³.

Инновацион жамоанинг самарали фаолиятига раҳбар катта таъсир кўрсатади. У ўзининг раҳбарлик қобилияти билан жамоанинг жипслигини мустаҳкамлаши, унга доимо лойиҳанинг мақсадлари ва уларни бажариш муҳимлиги ҳақида эслатиб туриши, унинг руҳини кўтариш ва энг юқори натижага йўналтириши лозим. Шу билан бирга авторитар ёки буйруқ-маъмурий усулдаги раҳбарликка йўл қўйилмайди. Чунки инновацион гуруҳ аъзосининг мақоми лавозим иерархиясида юқори поғона, маълумот даражаси билан эмас, балки илгари сурилаётган ғояларнинг қиммати, унинг ижодкорлик даражаси ва фикрлашдаги ўзгарувчанлик билан белгиланади. Инновацион лойиҳаларни самарали амалга ошириш учун жамоада манфаатлар тўқнашувларига йўл қўймаслик лозим. Моддий ва шахсий манфаатлар тўқнашуви инновацион лойиҳаларни юзага келмаслигига сабаб бўлиши мумкин.

⁶³ Yo'ldoshev N.Q, Mirsaidova Sh.A, Goldman Ye.D. Innovatsion menejment. Дарслик Т.:

III. ТАҲЛИЛЛАР

Инновацияларнинг яратувчиси доимо алоҳида шахс бўлган. Бу ҳолатда биз инновацияларга бўлган қобилияти нуқтаи назаридан алоҳида шахснинг психологиясини кўриб чиқишимиз керак. Шунинг учун инновативлик психологиясининг асосий муаммоси шахснинг ижодий потенциалини психологик томондан ўрганиш механизмлари, шакллари ва усуллари назарий ва экспериментал равишда асослаб бериш ҳамда самарали инновацион фаолият учун психологик комфорт билан таъминлашдир⁶⁴. Инновацион фаолиятга бўлган иқтидор ёки ижордкорлик қобилияти фақат айрим одамлар эга бўлган туғма хусусият эканлигини фараз қилишимиз мумкин.

Ўзбекистон олий таълим муассасалари талаба ва профессор-ўқитувчиларнинг имкониятларини кенгайтириш, уларга инновацион лойиҳалар ва илмий изланишлар олиб боришлари учун зарур ресурслар ва кўмак бериш бўйича ишлар олиб бормоқда. Бунга молиялаштириш имкониятлари, мураббийлик ва тренинг дастурлари, шунингдек, тадқиқот ва инновацион грантлар ташкил этиш киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги томонидан талаба ва профессор-ўқитувчиларнинг инновацион лойиҳалари ва стартапларини ривожлантириш учун молиялаштириш ҳамда кўмак кўрсатувчи "Инновацион лойиҳалар" дастури йўлга қўйилди. Худди шундай, Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан ҳам тадқиқотчиларга турли соҳаларда илғор илмий изланишлар олиб бориш имконини берувчи қатор илмий грантлар ва дастурлар ташкил этилган. Инновациялар маданиятини юксалтириш, соҳага оид кўникмаларни ривожлантириш, халқаро ҳамкорликни рағбатлантириш ва талабалар ва профессор-ўқитувчиларнинг имкониятларини кенгайтириш орқали ушбу муассасалар мамлакатда иқтисодий ўсишни ва ижтимоий тараққиётни таъминлай оладиган малакали ва рақобатбардош ишчи кучини етиштиришга тайёр.

О.С.Қаҳҳоров ўз илмий қарашларида олий таълим тизимида рақобатбардошликни оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми олий таълим миқёсидаги умумий ҳамда ҳар бир кадр фаолияти кесимидаги индивидуал-аниқлаштирилган даражаларда табақалаштирилган стратегик режалаштириш асосида такомиллаштирган. Бизнингча, ОТМларнинг ҳудудий ва минтақавий нуфузини ошириш, ўзаро рақобат ва дунё миқёсида етакчи таълим муассасалари қаторидан жой олишлигида инновацион лойиҳаларнинг амалиётга жорий қилиниши ва улардан кутилатотган натижалар самарадорлигига ҳам боғлиқдир⁶⁵.

⁶⁴ Иванов М.М., Колупаева СР., Кочетков Г.Б. CSHA: управление наукой и нововведениями. — М.: Наука, 1999. — С. 23

⁶⁵ O.S.Qahhorov "Oliy ta'lim tizimida raqabatbardosh kadrlar tayyorlashning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish (Buxoro va Navoiy viloyatlari misolida)" 08.00.05 – Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti 08.00.13 – Menejment Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand-2021

Статистик маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 2021 йилда илмий тадқиқотчилар сони 30,3 минг кишини ташкил этган. Бу 2019 йилга нисбатан 15,2%, 2020 йилга таққослаганда, 18,8 %га кўп ҳисобланади. Шулардан илмий тадқиқот ишларини бажарган фан докторлари 2919 киши, фан номзодлари ва фалсафа докторлари (PhD) 5911 кишини ташкил этади. Республика бўйича таянч докторантлар сони 2021 йилда 3880 кишига етган. Бу 2020 йилга нисбатан 45 %дан ошиқроқдир. Энг кўп докторантлар Тошкент шаҳри (1557 киши) ҳамда Самарқанд вилояти (495) улушига тўғри келади⁶⁶.

1-жадвал.

Ўзбекистонда олий таълим тизимининг SWOT таҳлили⁶⁷

Кучли томонлари	Кучсиз томонлари
1.Таълим объектлари мавжуд бўлган ҳудудларнинг юқори географик ва табиий салоҳияти; 2. Таълим объектларида турли маданий-маиший ва дам олиш хизматларининг мавжудлиги; 3. Таълим хизматларидан мақсадли фойдаланиш учун ўсиб бораётган реал талабнинг мавжудлиги; 4.Таълим хизматлари соҳасини ривожлантиришга ҳукуматнинг алоҳида эътибор қаратаётганлиги ва унинг инвестиция сифатида эътироф этилиши; 5.Хавфсизлик нуқтаи назаридан мамлакатнинг тинч, осойишталиги ва инсон дахлсизлигининг таъминланганлиги.	1.Мамлакатимиз ва унинг ҳудудларида таълим соҳасидаги мавжуд юқори салоҳиятдан максимал даражада фойдалана олмаслик; 2.Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотиди ва иш билан бандликда таълим соҳаси улушининг жуда пастлиги; 3.Таълим соҳасига инвестициялар жалб этишнинг паст даражадалиги; 4.Таълим хизматларини таклиф этувчи объектлар жойлашган ҳудудларда зарурий инфратузилмалар ва кластерларнинг етарли даражада шаклланмаганлиги; 5.Кўрсатилаётган таълим хизматлари учун нархларнинг хизматлар сифатига номуносивлиги.
Имкониятлар	Хатарлар
1.Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари учун таълим бозорини ривожлантириш тенденцияси ҳамда таълим соҳасини ривожлантириш бўйича давлат дастурлари ва чора-тадбирларнинг ишлаб чиқилганлиги; 2.Таълим соҳасидаги инвестицион муҳит ва инвестицион жозибадорликни ошириш 3.Таълим хизматлари кўрсатиш географиясини ҳудудлар бўйича кенгайтириш имкониятлари; 4.Янги қувватларни ишга тушириш ва филиалларни шакллантириш асосида янги иш ўринларини яратиш имкониятлари. 5. Олий таълим хизматлари бозорида рақобатбардошликни оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ишлаб чиқиш; 6. Ҳар бир кадр фаолияти кесимидаги индивидуал-аниқлаштирилган даражаларда табақалаштирилган стратегик режалаштириш асосида такомиллаштириш имкониятлари	1.Жаҳон таълим хизматлари бозори билан боғлиқ иқтисодий сиёсатнинг ўзгариши; 2.Халқаро ахборот тизимларига қўшилиш натижасида халқаро бозордаги етакчи таълим хизматлари бозори билан рақобатбардошликнинг кучайиб бораётганлиги; 3.Рақобатчиларнинг пайдо бўлиши натижасида хизматлар ва даромадларнинг рақобатчилар ўртасида тақсимланиши; 4.Жаҳонда таълим хизматлари бозорида талаб ва таклиф омилининг ўзгариши, нарх конъюнктурасидаги ўзгаришлар, сифатли хизмат кўрсатиш учун стандарт ва талабларнинг доимий равишда ўзгариши ва ҳ.к. имкониятлари;

⁶⁶ <https://cyberleninka.ru/article/n/oliy-talim-muassasalarida-ilmiy-innovatsion-markazlar-tashkil-etish-va-rivozhlantirish-y-llari/viewer>

⁶⁷ O.S.Qahhorov "Oliy ta'lim tizimida raqabatbardosh kadrlar tayyorlashning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish (Buxoro va Navoiy viloyatlari misolida)" 08.00.05 – Xizmat ko'rsatish tarmoqlari

2021-2023 йиллар мобайнида илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари билан шуғулланадиган ходимлар сони ўсишда давом этмоқда. Илмий-педагогик фаолият билан бирга илмий-тадқиқот ишларини олиб борадиган ходимлар сони қуйидагича ўзгаришларни кўрсатмоқда: 2021 йилда 221 та, 2022 йилда 23287 та, 2023 йилда эса 22935 нафар ходим ушбу фаолиятни олиб борган. Бу ерда 2022 йилда энг юқори кўрсаткич кузатилган бўлса-да, 2023 йилда бироз камайиш кузатилган.

2021-2023 йиллар мобайнида Олий таълим секторидаги илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларида қатнашаётган ходимлар сони сезиларли даражада ўзгарган. Тадқиқотчилар ва техник ходимлар сониди ўсиш кузатилган бўлса-да, ёрдамчи ва бошқа ходимлар сониди пасайиш қайд этилган. Илмий-педагогик фаолият билан шуғулланадиган ходимлар сони энг юқори нуқтага 2022 йилда етган, аммо 2023 йилда пасайган.

2-жадвал.

Олий таълим тизимида илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари билан шуғулланадиган ходимлар сони⁶⁸

Номи	2021		2022		2023	
	нафар	жами	нафар	жами	нафар	жами
Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари билан шуғулланувчи ходимлар сони (ўриндошсиз)	2799	13644	2830	13552	3477	14049
Мутахассислар-тадқиқотчилар	2225	8593	2059	8402	2667	9031
Техник ходимлар	231	1780	317	1835	376	1960
Ёрдамчи ходимлар	237	1899	337	1910	318	1742
Бошқалар	106	1372	117	1405	116	1316
Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини педагогик фаолияти билан бирга бажарадиган илмий-педагогик ходимлар сони	22192	22192	23278	23287	22935	22935

Ўзбекистонда 2017–2020 йилларда илмий ва инновацион фаолият натижалари асосида жами 33175 та мақола, 62470 та маъруза ҳамда маъруза тезислари нашр қилинган. Мақолаларнинг қарийб 40 %, тезисларнинг 28 %дан кўпи халқаро кон ференсия материалларида чоп этилган. Scopus маълумотлар базасида мамлака- тимиз олимлари томонидан 2019 йилда 1520 та, 2020 йилда 3520 та мақола эълон қилинган. Шу даврда Scopus маълумотлар базасидан чиқариб ташланган 1292 та мақола ҳам нашрдан чиққан⁶⁹. Бундай ҳолатлар, асосан, Scopus журналлари таҳририятлари томонидан қўйилган талаблар ҳақидаги ахборотлар муаллифларга тўлиқ етиб бормаётгани туфайли юз бераётга- нини эътироф этиш лозим.

⁶⁸ U.A Rahimova "Iqtisodiyotni raqamli transformatsiya sharoitida O'zbekiston oliy ta'lim muassalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish yo'llari" 08.00.05 –Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Andijon-2024

⁶⁹ National Report on Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan for 2017–2020. Tashkent, 2021.

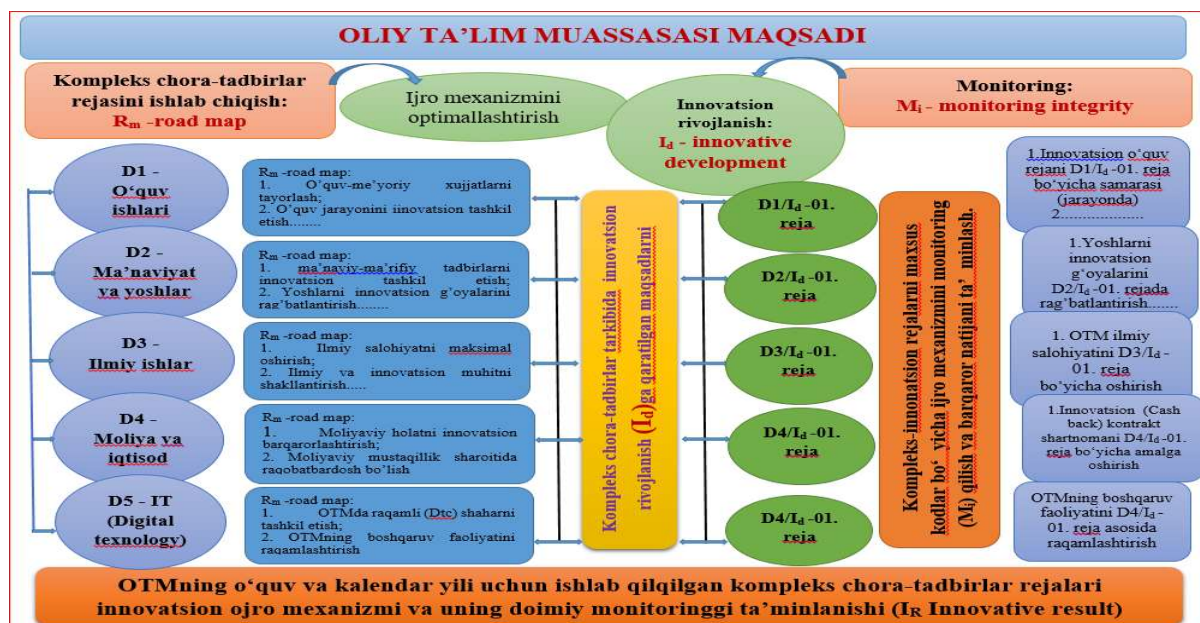
Мамлакатимиз олий таълим тизимини стратегик ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 8-октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”⁷⁰ги ПФ-5847-сонли Фармони қабул қилинган. Ушбу фармонда олий таълим муассасаларини тизимли ривожлантириш ва бошқарув фаолиятини такомиллаштириш бўйича бир қатор вазифалар, жуладан:

- институт мақомидаги олий таълим муассасалари фаолияти кўламини кенгайтириш ва институционал салоҳиятини кучайтириш орқали уларни университетга айлантириш бўйича чора-тадбирлар кўриш;
- таълим сифатини назорат қилиш ва олий таълим муассасалари рейтингини юритишнинг нодавлат тизимини яратиш бўйича зарур чора-тадбирлар белгилаш;
- профессор-ўқитувчиларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлаш, ушбу касб жозибадорлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар кўриш;
- талаба-ёшлар таълим-тарбияси учун қўшимча шароитлар яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббус асосида ривожлантирилади;
- кадрлар буюртмачилари билан ҳамкорликда битирувчиларни мутахассислиги бўйича ишга йўналтиришга қаратилган чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва бошқа энг долзарб вазифалар белгиланган.

IV. НАТИЖАЛАР

ОТМларни ривожлантиришнинг йиллик комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқишда, унда белгиланган ҳар бир режалари ижро механизминини инновацион ёндашув асосида доимий мониторингтини олиб бориш тафсия этилади. ОТМларнинг комплекс чора-тадбирлар режасининг ижро механизминини янада оптималлаштириш мақсадидаги инновацион ривожланиш ва мониторинг узвийлигини таъминловчи модел таклиф этилади (1-расм).

⁷⁰ О'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdaги “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida” gi PF-5847-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs/-4545884>

1-расм. ОТМнинг комплекс чора-тадбирлар режасининг ижро механизмини оптималлаштириш мақсадидаги инновацион ривожланиш ва мониторинг узвийлиги “ $R_m + I_d + M_i$ ” модели⁷¹

V. ХУЛОСАЛАР

Ушбу моделда олий таълим муассасаларининг ривожланишга доир мақсадлари белгиланиб, ушбу мақсадларга мос равишда комплекс чора-тадбирлар режаси, яъни йўл харитаси “ R_m ” (R_m – road map) ишлаб чиқилади. Комплекс чора-тадбирлар режаси ОТМнинг инновацион ривожланиш “ I_d ” (I_d – innovative development) мақсадларига мувофиқ бўлиши лозим. 1-расмда келтирилган моделга мувофиқ, ОТМ комплекс чора-тадбирларни 5 та йўналиш бўйича, яъни ўқув ишлари, маънавия ва ёшлар масалалари, илмий ишлар, молия ва иқтисод ҳамда рақамли технологиялар (дигитал технологй) бўйича ишлаб чиқилади. Ҳар бир йўналиш бўйича ишланган R_m режаси жорий йил ёки стратегик режа даражасида бўлиб, ишлаб чиқилган режалардан энг долзарблари R_m бўйича саралаб олинади. Комплекс чора-тадбирлар таркибида инновацион ривожланиш(I_d)га қаратилган мақсадли режаларни йўналишлар кесимида махсус код (D_1/I_d-01 режа, D_2/I_d-03 режа.....) асосида комплекс инновацион режаларни махсус кодлар бўйича ижро механизмини мониторинг “ M_i ” қилиш ва барқарор натижани таъминлашга йўналтирилади. Ижро механизми бўйича мониторинг узвийлиги таъминлангандан сўнг ҳар бир инновацион режа (D_1/I_d-01 режа.....) бўйича мақсадга мувофиқ бажарилганлик самараси юзага келади. Бундай натижадорлик ОТМнинг ўқув ва календар йили учун ишлаб чиқилган комплекс чора тадбирлар режалари инновацион ижро механизми (I_d – innovative development) ва унинг доимий мониторингги таъминланади.

⁷¹ Муаллиф ишланмаси

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi PF-5847-sonli Farmoni
2. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: 2015. – 208 bet.
3. Yo‘ldoshev N.Q, Mirsaidova Sh.A, Goldman Ye.D. Innovatsion menejment. Дарслик Т.:
Иванов М.М., Колупаева СР., Кочетков Г.Б. США: управление наукой и нововведениями. — М.: Наука, 1999. — С. 23
5. O.S.Qahhorov “Oliy ta’lim tizimida raqabatbardosh kadrlar tayyorlashning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish (Buxoro va Navoiy viloyatlari misolida)” 08.00.05 – Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti 08.00.13 – Menejment. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand-2021
6. U.A Rahimova “Iqtisodiyotni raqamli transformatsiya sharoitida O‘zbekiston oliy ta’lim muassalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish yo‘llari” 08.00.05 –Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Andijon-2024
7. National Report on Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan for 2017–2020. Tashkent, 2021.

Интернет ресурслари:

1. Skills Development. The World Bank.
<https://www.worldbank.org/en/topic/skillsdevelopment>
2. <https://lex.uz/docs/-4545884>.
3. <https://daryo.uz/k/2022/02/133>.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/influences-of-financing-to-the-professional-staff-training>

TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI XUSUSIYATLARI

Imomov Xolmurod Norqulovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: 00_bek94@mail.ru

tel.: +998 99 338 36 53

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim xizmatlari bozorida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) tamoyillarining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. DXSh modeli ta'lim sifati, moliyaviy barqarorlik va innovatsion rivojlanishga ta'siri nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Shuningdek, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda DXSh asosida amalga oshirilayotgan loyihalar misolida ularning samaradorligi va barqarorligi baholanadi. O'zbekiston sharoitida DXShning ahamiyati, mavjud muammolar va rivojlantirish istiqbollari bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim bozori, davlat-xususiy sheriklik, innovatsiya, investitsiya, ta'lim sifati, hamkorlik modeli, barqaror rivojlanish.

Kirish. Ta'lim xizmatlarining jahon bozorida muhim o'ringa ega bo'lgan mamlakatlar tajribasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat, OTMlari va biznes subyektlari ta'lim xizmatlari eksportini kengaytirish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etadi. Biznes tomonidan amalga oshiriladigan funktsiya bunday eksport uchun infratuzilmani qo'llab-quvvatlashni shakllantirish va rivojlantirishdir.

Oliy ta'limning asosiy xususiyatlaridan biri uni moliyalashtirish darajasidir. Shunday ekan, mamlakatning iqtisodiy farovonligi va ta'limni moliyalashtirish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikning mavjudligi aksiomatikdir. Ushbu holat qo'yidagilar bilan izohlanadi: fuqarolar ta'lim olish uchun qancha vaqt sarflasa, iqtisodiyot shunchalik jadal rivojlanadi; ta'limning yuqori darajada rivojlanishi iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, bilim sohasi sifatida ta'limga yo'naltirilayotgan sarmoyalar mamlakat ravnaqini ta'minlovchi yuqori daromadli biznes bo'lishi tabiiydir. Shunga ko'ra, ijobiy global tendentsiya – bu ta'limga, xususan, oliy ta'limga xarajatlarning ko'payishi orqali namoyon bo'ladi. Oliy ta'limning moliyaviy bazasini kengaytirish inson kapitalini rivojlantirish, o'quv jarayonlarini modernizatsiya qilish, OTMlari raqobatbardoshligini oshirishning zaruriy shartidir.

Adabiyotlar sharhi. Hududda oliy ta'limni rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklikning rolini ochib berishga o'tar ekanmiz, tadqiqotchilarning fikr-mulohazalariga murojaat qilish zarur, deb hisoblaymiz.

V.L.Eremining fikricha, bunday hamkorlik ta'lim loyihalarini amalga oshirish maqsadida amalga oshirilmoqda [1]. Yu.V.Stepanov uning fikriga qo'shilgan holda davlat va biznes o'rtasidagi hamkorlik xususiy biznesni ta'lim loyihalarini moliyalashtirishga jalb qilish usuli ekanligini ta'kidlaydi [2]. Bunda shu jihatga e'tibor qaratish kerakki, zamonaviy OTM nafaqat o'quv, balki ilmiy loyihalarni ham amalga oshiruvchi o'quv-ilmiy kompleks hisoblanadi.

Bu borada A.Volkova, I.Remorenko, I.Frumin, L.Yakobsonlardan iborat mualliflar jamoasi ta'kidlaydilar, davlat-xususiy sheriklikni OTMlarining innovatsion infratuzilmasini, jumladan, biznes-inkubatorlar, texnoparklar, venchur kapital korxonalarini rivojlantirish bilan bog'ladilar [3].

E.V.Savitskayaning fikriga ko'ra, OTMlari va korxonalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik oliy ta'lim tizimida mavjud uchta muammoni hal qilish imkonini beradi: oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligi va ish bilan ta'minlanishi o'rtasidagi nomutanosiblik, oliy ta'limni moliyalashtirishning etarli emasligi va OTMlarining ilmiy faolligining pasayishi [4].

A.A.Firsova va O.Yu.Chelnokova hududlarning innovatsion o'sishiga OTMlarini ko'maklashishga alohida e'tibor qaratib, yangi bilimlarni ishlab chiqarish va uzatish, kadrlar salohiyatini oshirish, yangi texnologiyalar salohiyatidan foydalanish va innovatsiyalarni joriy etish orqali ularni mahalliy hamjamiyatni rivojlantirishga integratsiyalashuvini ta'minlaydi [5]. Mazkur yondashuvni qo'llab-quvvatlash orqali OTMlarining akademik harakatchanligini oshirishning eng samarali yo'li ularning hudud iqtisodiyotining transformatsiyasidagi subyekt sifatidagi rolini oshirishdir.

MDH olimlarining fikricha davlat-xususiy sherikligi munosabatlarining o'rnatilishi va rivojlanishini ko'rib chiqqan holda "...bu protsessual harakterda bo'lib davlat tadbirkorlar fuqarolik jamiyati institutlarining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik va milliy xavfsizligiga erishishga qaratilgan taraflarning o'zaro birdam munosabatidir" deb e'tirof etishadi [6].

Ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish bugungi kunga kelib, ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik loyihalarining asosiy turlari qo'shma va xususiy universitetlarni tashkil etish, xususiy noshirlar tomonidan xalq ta'limi tizimi uchun kitoblar va qo'llanmalarni nashr etish va ko'paytirish, ilmiy-madaniy markazlar qurish, shuningdek, xususiy maktab va maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish ob'yektlarini qamrab olmoqda. Bu o'z navbatida bilimga asoslangan jamiyatning vujudga kelishi va innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishi sharoitida ta'lim sohasining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyati sezilarli darajada oshishiga olib kelmoqda.

Zamonaviy jamiyatda ta'lim sohasining o'rni uning kompetensiyalarini rivojlantirish, bilimlarni yaratish va tarqatish -zamonaviy jamiyatning asosiy resurslari bilan belgilanadi. Shu bilan birga, axborot oqimining ko'payishi va tezlashishi, doimiy ravishda yangi bilimlarning paydo bo'lishi, mutaxassislar tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablarning sezilarli darajada oshishi mavjud ta'lim tizimini takomillashtirish va ta'limni tez o'zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashtirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Bu o'z navbatida ta'lim tizimini rivojlantirish yo'nalishida ta'lim muassasalari va tadbirkorlik sub'yektlari, davlat organlarining davlat xususiy sheriklik doirasidagi o'zaro hamkorligining tamoyillari va zamonaviy yo'nalishlarini belgilab beruvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarining yanada kengayib borayotganligidan dalolat bermoqda.

Davlat-xususiy sherikligi - bu davlat va ijtimoiy mulk ob'yektlari hamda turli xil ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish maqsadida davlat sherigi va

xususiy sherikning muayyan muddatga yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan shakli bo'lib, bugungi kunda ta'lim sohasini jadal rivojlantirish hayotiy zaruratga aylangan bir pallada, ta'limdagi sifat darajasini oshirishda davlat-xususiy sherikchiligi imkoniyatlaridan ham foydalanish va uni ta'lim tizimiga moslashtirish hozirgi kunning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz ta'lim sohasi uchun DXShning asosiy afzalliklari qo'yidagilarda namoyon bo'ladi:

- qisqa davrda ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish imkoniyatlarining mavjudligi;

- ta'lim, xususan, oliy ta'lim sohasida ijtimoiy ahamiyatga ega DXSh loyihalaridan yuqori darajada foydalanish imkoniyatining mavjudligi;

- davlat (davlat OTMlari) obyektlariga xususiy moliyalashtirish bo'yicha ko'proq miqdorda mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari;

- ta'limga, xususan, oliy ta'lim tizimiga davlat xarajatlarining qisqarishi;

- xususiy mablag'lar hisobiga davlat ijtimoiy obyektlari (OTM obyektlari)ni bunyod etishga moliyalashtirish;

- davlat va xususiy subyektlar o'rtasida risklarni taqsimlash;

- OTMlari infratuzilmasini rivojlanishida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda davlat-xususiy sheriklik tamoyillari va mexanizmlari asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ijtimoiy-iqtisodiy va boshqaruv amaliyotini muvofiqlashtirish jarayon-lariga alohida ustuvorlik berilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Davlatxususiy sheriklik to'g'risida"gi qonunini 3-moddasiga muvofiq: "davlat-xususiy sheriklik — davlat sherigi va xususiy sherikning muayyan muddatga yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan, davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun o'z resurslarini birlashtirishiga asoslangan hamkorligi" sifatida e'tirof etiladi.

Davlat uchun davlat-xususiy sheriklikning jozibadorligi quyidagi omillar asosida aniqlanadi: xususiy sektorning ishtiroki hisobiga loyihalar samaradorligining oshishi; davlat iqtisodiyotni rivojlantirishga qodir muhim masalalarni hal qilish imkoniyatlari; xususiy moliyaviy mablag'lar hisobiga byudjet xarajatlarini pasayishi; hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash va raqobat darajasini oshishi.

Bizning fikrimizcha, muayyan modelni tanlash ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega loyihalarni realizatsiya qilishga bog'liqdir.

Shu o'rinda aytish kerakki, operator modeli davlat va xususiy sheriklar o'rtasida mas'uliyatni taqsimlashga asoslanadi. Bu model chiqindilarni qayta ishlashda qo'llaniladi.

Kooperatsiya modeli soliqqa tortishning mustaqil obyektlariga xizmat ko'rsatish murakkab bo'lganda qo'llaniladi. Bu mexanizm davlat va xususiy tadbirkorning qo'shma korxonasi orqali amalga oshiriladi.

Shartnomaviy modeli ko'pincha joriy xarajatlarni pasaytirishga yo'naltirilgan investitsiyalar bo'yicha energetika tarmog'ida qo'llaniladi.

Davlat-xususiy sheriklik davlat subyektlariga (masalan, davlat organlari) xususiy sektor investitsiyalaridan foydalanishga imkon beradi. Bu mablag' cheklanishi mumkin bo'lgan maktabgacha ta'lim sharoitida juda muhimdir. Xususiy investorlarni jalb qilish davlat byudjetiga moliyaviy yukni kamaytirishi va sifatli ta'lim olish imkoniyatini kengaytirishi mumkin. Xususiy sheriklar ko'pincha qurilish va menejment bo'yicha tajriba olib boradilar, bu esa ta'lim muassasalarining samarali rivojlanishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, bolalar uchun yaxshi o'quv muhitiga hissa qo'shadi.

Xususiy sektor ko'pincha xizmat ko'rsatish nuqtai nazaridan yanada tezkor va innovatsiondir. Xususiy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish orqali maktabgacha ta'lim muassasalari davlat sektorida yetishmasligi mumkin bo'lgan eng yaxshi amaliyot va zamonaviy ta'lim texnikasini amalga oshirishi mumkin.

Moliyaviy lizing modeli davlat tomonidan xususiy sektorga bino, inshootlar, ishlab chiqarish vositalari, transport vositalari, muhandislik majmualarini ijaraga berishni nazarda tutadi [7].

Yirik ijtimoiy-iqtisodiy loyihalarni realizatsiya qilishda konsessiya modeli alohida ahamiyatga ega. Turli xil yondashuvlarga asoslanadigan bo'lsak, konsessiya modeli DXShning quyidagi sabablarga ko'ra, rivojlangan shakli hisoblanadi: kontsession munosabatlar uzoq muddatli tavsifga ega; tadbirkorlik tuzilmalarida konsessiyalar boshqaruv qarorlarini qabul qilishda erkinlikka ega bo'ladi; kontsessioner tomonidan shartnoma shartlari buzilganda, davlat xususiy sektorga muayyan darajada ta'sir etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Konsessiyadan tashqari, DXShning boshqa shakllaridan foydalanish mumkin, masalan, davlat binolar, inshootlar, ishlab chiqarish vositalari kabilarni xususiy sektorga o'tkazish orqali ijara munosabatlari shakllanadi.

Bundan tashqari, rivojlangan mamlakatlarda investitsion loyihalarni amalga oshirishdan oldin loyihalarni realizatsiya qilish imkoniyatlarining (VFM) dastlabki taqqoslama tahlili o'tkaziladi. DXSh asosidagi loyihalarni realizatsiya qilish huquqi bo'yicha tanlovlarni o'tkazishning xorij tajribasi bir qancha bosqichni o'z ichiga qamrab oladi.

Birinchi bosqichda ishtirokchilarni tanlash bo'yicha dastlabki tanlov o'tkaziladi. Ikkinchi bosqichda tanlov tashkilotchisi tanlov bo'yicha takliflarda ko'rsatilgan loyihaning texnik parametrlarini aniqlaydi. Uchinchi bosqichda tanlov tashkilotchisi tanlov bo'yicha takliflarda ko'rsatilgan loyihaning moliyaviy parametrlarini aniqlaydi.

Ta'kidlash kerakki, DXSh mexanizmini qo'llashda qurilish obyektlariga investitsion xarajatlar davlat byudjeti mablag'lari hisobiga moliyalashtirishga nisbatan yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, davlat qurilish obyektiga xususiy sektor imkoniyatlarini taqdim qila turib, investitsion xarajatlarni bo'lib-bo'lib to'lash huquqiga ega bo'ladi va qurilgan obyektни saqlash bo'yicha xarajatlarni qisqartiradi.

Butun dunyoda DXSh tizimiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Hamkorlik. DXSh doirasida loyihalarning maqsadlari, vazifalari, dasturlari va ularni boshqarish mexanizmini birgalikda ishlab chiqish amalga oshiriladi.

2. Qo'yilgan vazifalarni birgalikda realizatsiya qilish. Hamkorlik munosabatlarida ishtirok etish orqali tomonlar masalalarni hal etishning optimal yo'lini izlab topish, u yoki bu holatlarda umumiy harakatlar siyosatini ishlab chiqishga intiladilar.

3. Hamkorlikning amal qilish muddati. DXSh shartnomalari odatda, muayyan muddat davomida realizatsiya qilinishi hisob-kitob qilinadi, hamkorlik bundan tomonlarning o'zaro munosabatlarining doimiy institutsionallashuvini nazarda tutadi [8].

4. Resurslarni almashish. Tomonlar o'rtasida nafaqat moliyaviy resurslarni, balki intellektual, mehnat va axborot resurslarini ham birlashtiradilar. Loyihada qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun resurslarni qidirish, almashish va boshqarish bo'yicha munosabatlar amalga oshiriladi.

5. Riskni boshqarish. Riskni boshqarish DXShning amalga oshirishning muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Tomonlar kuchlarni birlashtirish orqali ko'pgina risklardan himoyalaniшни ta'minlash, yashirin risklarni aniqlash, ularni sug'urtalashning mos keladigan uslubini tanlashga harakat qiladilar.

Ta'kidlash kerakki, bizning tadqiqot ishimizda oliy ta'lim sohasida DXSh loyihalarining konsessiya shaklini boshqarish mexanizmi tahlil etiladi. Bu shu bilan bog'liqki, DXSh loyihasining kontsession chizmasi dunyoda eng ko'p foydalaniladigan va davlat xizmatlarining barcha sohalarida, xususan, OTMlarida amalda keng qo'llaniladi hamda konsessiyaga moliyaviy-iqtisodiy nobarqarorlik sharoitida katta qiziqish saqlanib qolmoqda. Konsessiyalar bitimlar soni, jalb qilingan investitsiyalar hajmi va turli iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha boshqa shakllardan ustundir.

Bizning fikrimizcha, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda DXShning rolini aniqlashda quyidagilar alohida muhim jihatlar hisoblanadi:

– birinchidan, DXSh subyektlarining tarkibi va ularning o'zaro manfaatlarini aniqlash;

– ikkinchidan, sheriklik funktsiyalari tasnifini ishlab chiqish;

– uchinchidan, DXShning strategik maqsad va vazifalarini aniqlash.

Davlat-xususiy sheriklik subyektlari orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

– hududiy davlat hokimiyati organlari;

– oliy ta'lim muassasalari;

– xususiy biznes tuzilmalari.

Davlat hamkorini tavsiflashda shuni ta'kidlash kerakki, viloyatning etakchi universitetlari odatda to'plangan viloyat markazlarida mahalliy davlat hokimiyati organlari oliy ta'limni rivojlantirishga ko'maklashuvchi DXSh loyihalari ishtirokchisiga aylanishi mumkin.

DXShning subyekti sifatida davlat oliy ta'lim muassasalari bilan bir qatorda kadrlar tayyorlash (bakalavrlar, mutaxassislar, magistrlar, aspirantlar), ilmiy tadqiqotlarga byudjet grantlari, tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bo'yicha davlat buyurtmalarini bajaruvchi xususiy OTMlari ham bo'lishi mumkin.

DXSh subyektlari manfaatlarini yuzasidan ilmiy adabiyotlar tahliliga ko'ra, ularni tadqiq etishga alohida urinishlar mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ular subyektlar

manfaatlarning aniq identifikatsiyasini o'z ichiga olmaydi, chunki ularda qo'llaniladigan yondashuv faqat DXSh loyihalari ishtirokchilari tomonidan ularni amalga oshirishdan kutayotgan asosiy natijalarni aniqlashga qaratilgan.

Davlat-xususiy sheriklik (DXSh) davlat va xususiy sektor o'rtasidagi uzoq muddatli hamkorlikni anglatadi. Bu model davlat xizmatlarini taqdim etish yoki infratuzilmani rivojlantirish uchun xususiy sektorning moliyaviy, texnologik va boshqaruv resurslarini jalb qilishni ko'zda tutadi. DXSh modeli ayniqsa, resurslar cheklangan, ammo ijtimoiy talab yuqori bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimi kabi sohalarda samarali yechim sifatida ko'rilmogda.

Xulosa va takliflar. Ta'lim xizmatlari bozorida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) modeli ta'lim sifatini oshirish, moliyaviy resurslarni samarali jalb qilish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini yaratadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, DXSh asosida tashkil etilgan ta'lim loyihalari davlat va xususiy sektor o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali barqaror rivojlanishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, muvaffaqiyatli sheriklik uchun huquqiy baza mustahkamligi, moliyaviy imtiyozlar va ishonchli monitoring tizimi muhim ahamiyatga ega. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. **Normativ-huquqiy bazani takomillashtirish** – DXSh mexanizmlarining samarali ishlashini ta'minlash uchun qonunchilik asoslarini rivojlantirish va ularni xalqaro standartlarga moslashtirish zarur.

2. **Xususiy sektorni jalb etish mexanizmlarini rivojlantirish** – ta'lim sohasida investitsiyalarni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari va subsidiyalar taqdim etish lozim.

3. **DXSh loyihalarining shaffofligini oshirish** – davlat va xususiy hamkorlik doirasidagi bitimlarning ochiq va shaffof yuritilishini ta'minlash uchun raqamli platformalar yaratish tavsiya etiladi.

4. **Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish** – xususiy sektor bilan hamkorlikda zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, masofaviy ta'lim tizimini kengaytirish va raqamli ta'lim resurslarini rivojlantirish muhim.

5. **Monitoring va baholash tizimini joriy etish** – DXSh asosidagi loyihalarining samaradorligini baholash va ularning natijadorligini oshirish uchun muntazam monitoring tizimini yo'lga qo'yish kerak.

6. **Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi ishonchni mustahkamlash** – manfaatdor tomonlar o'rtasida uzoq muddatli hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun shaffof va adolatli sheriklik tamoyillarini targ'ib qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Еремин В.Л. Государственно-частное партнерство в образовании / <http://vkonline.ru/94891/article/>
2. Степанов Ю.В. Проблемы взаимодействия государственных и предпринимательских структур в сфере образования / Ю.В. Степанов // Бизнес в законе. Экономикоюридический журнал. – 2012. - №6. – С. 156.
3. Российское образование – 2020: модель образования для экономики, основанной на знаниях: к IX Междунар. науч. конф. «Модернизация экономики

и глобализация», Москва, 13 апреля 2008 г. / А.Волков, И.Реморенко, Я.Кузьминов, Б.Рудник, И.Фрумин, Л.Якобсон / под ред. Я.Кузьминова, И.Фрумина ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. – М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 24.

4. Савицкая Е.В. Модернизация образования: сотрудничество университетов и корпораций / Е.В. Савицкая // Образовательные технологии. – 2013. - №2. – С. 10 (10-20).

5. Фирсова А.А. Модели взаимодействия университета и региона / А.А. Фирсова, О.Ю. Челнокова // Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Экономика. Управление. Право. – 2013. – Т.13. – Вып. 4(2). – С. 620 (619-623).

6. Abdikarimova Z.B. Ta’lim tizimida davlat-xususiy sherikchilik munosabatlarini rivojlantirish yunalishlari va ustuvor jixatlari // <https://dx.doi.org/10.36522/2181-9637-2022-2-3> UDS: 334.723

7. Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шарингер // Мир перемен. - 2004. - № 2. – С. 22.

8. Стырин ЕМ. Международный опыт использования ГЧП для реализации проектов электронного правительства. – М.: «Издательский дом ВШЭ», 2010.

XUSUSIY KAPITAL HISOBI VA AUDITNI TAKOMILLASHTIRISH

Kanaatov Anvar Shokirovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

mustaqil izlanuvchisi

e-mail: anvarkanaatov1313@gmail.com

tel.: +998 91 313 13 33

Anotatsiya: Ushbu maqola xususiy kapitalning hisobi va auditini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan. Xususiy kapital kompaniyaning moliyaviy holatini belgilovchi asosiy ko'rsatkich bo'lib, uning aniq hisoblanishi va audit qilinishi tashkilotning barqaror rivojlanishi va moliyaviy shaffofligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: xususiy kapital, ustav kapitali, qo'shilgan kapital, emissiya daromadi, rezerv kapital hisobi, zaxira kapitali.

Kirish. Xususiy kapital hisobi va audit, iqtisodiyotning rivojlanishida muhim o'rin tutadigan sohalardan biridir. Buning asosiy sababi, xususiy kapital tashkilotlarning moliyaviy holatini va operatsiyalarini aniq va shaffof tarzda aks ettirishda markaziy rol o'ynaydi. Xususiy kapitalni boshqarish, uning hisobini yuritish va audit qilish, nafaqat kompaniyaning ichki boshqaruv tizimini mustahkamlashga, balki uning tashqi investorlar va kreditoryar bilan bo'lgan munosabatlarini ham optimallashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, audit jarayonlari xususiy kapitalning o'zgarishlari, taqsimoti va samaradorligini tahlil qilishda muhim vosita sifatida chiqadi. Shu bois, xususiy kapital hisobi va auditining takomillashtirilishi hozirgi kunda nafaqat yuridik va iqtisodiy muhitda, balki xalqaro me'yorlarga moslashish jarayonida ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada xususiy kapitalning hisobini yuritishning ahamiyati, audit tizimini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va bu sohada yuzaga kelgan yangi tendensiyalar ko'rib chiqiladi. Maqsad – xususiy kapitalning samarali boshqarilishi va audit jarayonlarining takomillashishi yo'lida yuzaga keladigan muammolarni tahlil qilish va ularning yechimi haqida so'z yuritishdir.

Adabiyotlar sharhi. Xususiy kapital hisobi va auditiga oid ilmiy va amaliy adabiyotlar, bu sohaning rivojlanishiga va zamonaviy moliyaviy boshqaruv tizimlarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Xususiy kapitalni hisobga olish va audit qilish metodologiyasining o'zgarishi, xalqaro moliyaviy me'yorlar va standartlarga moslashish, shuningdek, raqamli texnologiyalarning integratsiyasi bu sohada katta ahamiyat kasb etadi.

Bir qator tadqiqotchilar xususiy kapital hisobi va auditining samarali tashkil etilishi uchun zarur bo'lgan metodologik yondashuvlarni muhokama qilgan. Birinchi navbatda, **Smith, J. & Jones, M. (2011)** o'zlarining asarida xususiy kapitalni baholashning murakkabligini ta'kidlashadi va uning aniqlik darajasini oshirish uchun kutilgan va haqiqiy qiymat o'rtasidagi farqni tahlil qilish zarurligini ko'rsatadilar. Ular, shuningdek, xususiy kapitalning risklarini tahlil qilish va investitsiyalarni qayta baholash jarayonining auditorlikda qanday muhim o'rin tutishini ta'kidlashadi. **Smith**

va Jones AQShlik olimlardir va ularning ilmiy ishlari xususiy kapitalni baholash va risklarni boshqarish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda.

Harris, J. (2008) o'z asarida xususiy kapitalni hisobga olishda kutilgan va haqiqiy qiymat o'rtasidagi farqni tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Harrisning fikricha, xususiy kapitalning narxini aniqlashda risklar va investitsiyalarning qayta baholanishi muhimdir. **Harris** ingliz tadqiqotchisi bo'lib, uning ishlarida xususiy kapitalning qiymatini belgilash va audit jarayonlaridagi metodologiyalarga e'tibor qaratilgan.

Gray, I. & Manson, S. (2012), o'zlarining ishlarida auditni xalqaro standartlarga moslashtirish va uning samaradorligini oshirish masalalarini ko'rib chiqdilar. Ular audit jarayonida xususiy kapitalning to'liq va aniq aks ettirilishi uchun yangi metodologiyalarni qo'llash zarurligini ta'kidladilar. **Gray va Manson** Buyuk Britaniyadan bo'lib, ularning ishlarida audit metodologiyalarining global standartlarga moslashishi va ularni amaliyotga joriy etish masalalari ko'rib chiqiladi.

Brown, L. & Wilson, H. (2016) yangi texnologiyalarni audit jarayonlariga kiritishning ahamiyatini o'rganadilar. Ular raqamli audit va sun'iy intellektning auditorlik faoliyatiga ta'sirini tahlil qilishadi. **Brown va Wilson** Amerika Qo'shma Shtatlaridan bo'lib, ularning ishlarida texnologiyalar va innovatsiyalar audit tizimlarining samaradorligini oshirishda qanday rol o'ynashi ko'rib chiqiladi.

Bryant, J. & Barbour, L. (2017) audit jarayonida muvofiqlik va xavf tahlilini amalga oshirishning ahamiyatini ko'rsatadilar. Ular xususiy kapitalni boshqarishda shaffoflikni ta'minlash va audit sifatini oshirish uchun yangi yondashuvlar ishlab chiqdilar. **Bryant va Barbour** Kanada olimlari bo'lib, auditning sifatini ta'minlashda yangi metodologiyalarni qo'llashni taklif qiladilar.

OECD (2017) xususiy kapitalni boshqarish va audit qilishda xalqaro standartlar va me'yorlarni takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Ular, xususiy kapitalni boshqarishda xalqaro talablarga moslashish va shaffoflikni oshirish bo'yicha tavsiyalar beradi. **OECD** (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) - bu xalqaro tashkilot bo'lib, uning tadqiqotlari va tavsiyalari moliyaviy va audit sohalarida keng qo'llaniladi.

Xususiy kapital hisobi - bu korxona yoki tashkilotning xususiy kapitalini shakllantirish, o'zgarishlarini kuzatish va hisobotlarda aks ettirish jarayonidir. Bu jarayon xususiy kapitalning tarkibiy qismlarini to'g'ri hisobga olish, aks ettirish va moliyaviy natijalarni aniq tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Xususiy kapital elementlarini buxgalteriya hisobi va ular to'g'risidagi axborotlarni moliyaviy hisobotlarda ochib berish respublikamizda 14- son BHMS da va boshqa buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Korxonalar tomonidan xususiy kapital elementlari hisobini tegishli ravishda tashkil etish va ular harakatini nazorat qilish uchun zarur bo'ladigan ichki nizom, yo'riqnomo va boshqa tashkiliy-taqsimlovchi hujjatlarni ishlab chiqishlari mumkin. Yuqorida hujjatlarda:

- xususiy kapital elementlari holati va harakati bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan boshlang'ich hujjatlarning, aylanma qaydnomalar va boshqa jadvallar shakllari va ularni rasmiylashtirish ya'ni tuzish tartibini, qo'shimcha qilib aytganda hujjat aylanishining qoidalarini;

- xususiy kapital elementlarini shakllantirish va buxgalteriya hisobini yuritish hamda ular bo'yicha hisobot tuzish va taqdim etishga tayyorlash bilan bo'g'liq jarayonlarni amalga oshirishga ishonch bildirilgan bo'linmalarning ma'sul shaxslari ro'yxatini;

- xususiy kapital elementlarini shakllantirish bilan bog'liq jarayonlarni nazorat qilish bo'yicha hisobotlarni ishonchliligini va boshqalarni tasdiqlashi mumkin.

"Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 19-moddasiga muvofiq xususiy kapital-ustav kapitali, qo'shilgan va zaxira kapitalidan, hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Ustav kapitali- ta'sis hujjatlarida belgilangan hissalarining ya'ni pulda ifodalangan holdagi yig'indisini aks ettiradi. Ustav kapitaliga hissalar shaklida kiritiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ishtirokchilari o'rtasidagi kelishuvga ko'ra baholanadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, baholovchi tashkilot tomonidan baholanishi kerak. Ustav kapitalini shakllantirish jarayoni korxona tashkiliy-huquqiy shakliga muvofiq ravishda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan tartibga solinadi.

Ustav kapitali ro'yxatdan o'tkazilgan hajmda yoki to'langan aksiyalarning nominal qiymati yig'indisi miqdorida aks ettiriladi. Ustav kapitalining hajmi ro'yxatdan o'tkazilgan ta'sis hujjatlardagi so'mmadan oshib ketishi mumkin emas. Korxona ustav kapitalining ko'payishi yoki kamayishi faqat ta'sischilarning qarori asosida va ta'sis hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritilgandan keyingina amalga oshirilishi mumkin.

Qo'shilgan hissalar yoki ta'sischilarning aksiyalariga bo'lingan ustav kapitaliga ega bo'lgan tijoratchi tashkilotlar xo'jalik shirkatlari jamiyatlari hisoblanadi. Ta'sischilar qo'shgan hissalar yoki ular sotib olgan aksiyalar hisobiga vujudga keltirilgan, shuningdek xo'jalik shirkati yoki jamiyati o'z faoliyati jarayonida ishlab chiqargan va sotib olgan mol-mulk huquqi asosida unga tegishlidir.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat deb bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav kapitali ta'sis hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan miqdordagi ulushlarga bo'lingan jamiyat tan olinadi. Bu jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va davlat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning firma nomi jamiyatning nomini, shuningdek "mas'uliyati cheklangan" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

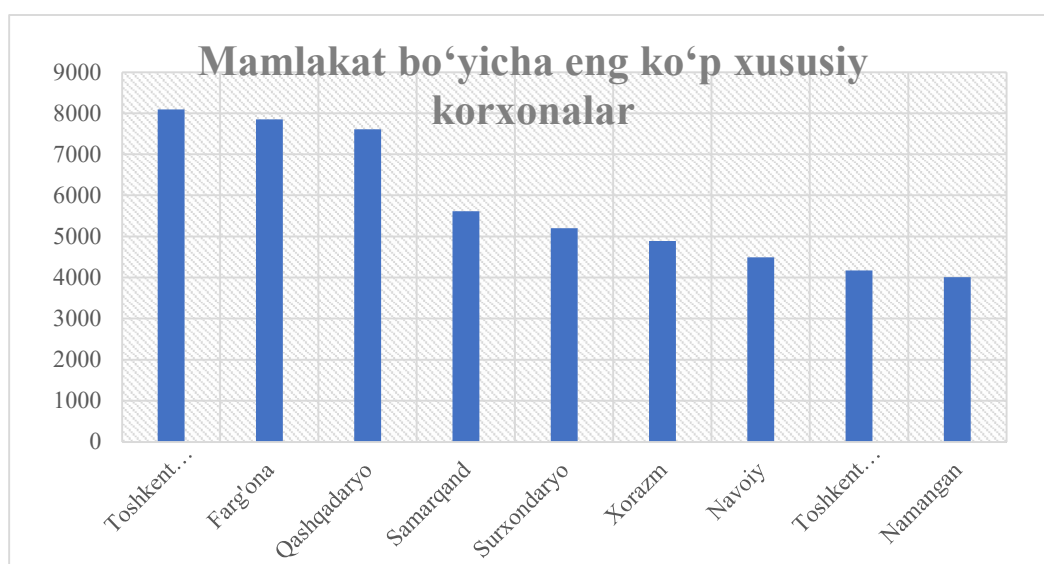
Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav kapitali ta'sis hujjatlarida belgilangan miqdordagi ulushlarga bo'lingan jamiyat qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat hisoblanadi. Bunday jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha o'z mol-mulkilari bilan qo'shgan hissalar qiymatiga nisbatan hamma uchun bir xil bo'lgan, jamiyatning ta'sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda ustav kapitali shakllantirilayotganda kiritiladigan ulush sifatida pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa narsa yoki mulkiy huquqlar, yoki pulda bahosi mavjud bo'lgan boshqa beriladigan huquqlar bo'lishi mumkin.

Qo'shilgan kapital aksiyalarni nominal qiymatidan baland narxlarda dastlabki sotishdan olinadigan emissiya daromadini, shuningdek ekvivalenti chet el valyutasida idodalangan ustav kapitalini shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan kurs farqini aks ettiradi.

Respublika bo'yicha faoliyat yuritayotgan xususiy korxonalar soni 2023-yildagi 89 170 tadan hozirgi 63 465 tagacha kamaydi. Bu haqda Statistika agentligi e'lon qilgan mamlakatdagi korxona va tashkilotlar demografiyasi bo'yicha press-relizda yozilgan. 2024-yilning 1-fevral holatiga ko'ra, O'zbekistondagi jami xususiy korxonalar soni 63 465 tani tashkil etgan. Xususiy korxonalarning 27 944 tasi savdo sohasida, 9 750 ta sanoat, 5 192 tasi yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar hamda 4 161 tasi qurilish sohasida faoliyat yuritmoqda.

Mamlakat bo'yicha eng ko'p xususiy korxonalar Toshkent shahrida qayd etilgan — 8 094 ta. Shu bilan birga, Farg'ona (7 848 ta) hamda Qashqadaryo (7 608 ta) viloyatlaridagi xususiy korxonalar soni boshqa hududlardagiga qaraganda sezilarli ko'p.

Qolgan hududlardagi xususiy korxonalar soni 3 000 taga yetmaydi. Masalan, Buxoroda 2 857 ta, Jizzaxda 2 719 ta, Andijonda 2 380 ta, Qoraqalpog'istonda 2 347 ta xususiy korxona faoliyat yuritmoqda. Respublikada eng kam xususiy korxonalar Sirdaryo viloyati – 1 248 ta.

Agentlik keltirgan raqamlarga ko'ra, 2023-yilda O'zbekistonda jami 89 170 ta xususiy korxona faoliyat yuritgan bo'lgan. 2024-yilga kelib ularning soni qariyb 25 705 taga kamaygan.

21-son BHMS ga muvofiq, oddiy va imtiyozli aksiyalarni sotishdan olingan so'mmalarning aksiyalarning nominal qiymatidan oshgan miqdori va ustav kapitali chet el valyutasida belgilangan taqdirda ustav kapitalini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan kurs farqlari ko'rinishidagi ko'ringan kapital naqdligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtrish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

8410 "Emissiya daromadi" schyotida oddiy va imtiyozli aksiyalarni dastlabki joylashtirishda nominal qiymatidan yuqori bahoda olingan baholar hisobga olinadi.

8410 "Emissiya daromadi" schyoti bo'yicha analitik hisob oddiy va imtiyozli aksiyalardan olingan daromadlar bo'yicha alohida yuritiladi;

8420 "Ustav kapitalini shakllantirishda kurs farqi" schyotida ustav kapitalini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan kurs farqlarini hisobga olinadi. 8420 "Ustav kapitalini shakllantirishda kurs farqi" schyoti bo'yicha analitik hisob har bir ta'sischi bo'yicha alohida yuritiladi.

Rezerv kapitali hisobi. 21-son BHMS ga muvofiq, korxona ta'sis hujjatlariga asosan foyda hisobidan shakllantiriladigan rezerv kapitali ya'ni fond, uzoq muddatli aktivlari qayta baholashdan yuzaga keladigan inflyatsiya rezervlari, pul mablag'laridan tashqari tekinga olingan mol-mulklar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

8510 "Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyotida mulklarni qayta baholash natijasida vujudga kelgan o'zgarishlar hisobga olinadi;

8520 "Rezerv kapitali" schyotida korxona tomonidan ta'sis hujjatlari va O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tashkil etilgan rezerv kapitali hisobga olinadi;

8530 "Tekinga olingan mulk" schyotida korxona tomonidan tekinga olingan mulkni hisobga olinadi.

Zaxira kapitali uzoq muddatli aktivlarni qayta baholashda hosil bo'ladigan inflyatsiya zaxiralarini, qonun hujjatlarida va ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorlarda sof foydadan ajratmalarni, shuningdek tekinga olingan mol-mulkning qiymatini aks ettiradi.

Taqsimlanmagan foyda foydaning jamg'arilayotganini ifodalaydi va mulkdorlarning qaroriga binoan ustav kapitaliga qo'shilishi mumkin.

Auditni takomillashtirish- bu audit jarayonlarining samaradorligini oshirish, aniqlik va shaffoflikni ta'minlash, xatoliklar va firibgarliklarni oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasidir.

Xulosa va takliflar. Maqolada xususiy kapital hisobi va auditni takomillashtirishning ahamiyati, shu jumladan, xususiy kapitalni boshqarishning samaradorligi va audit jarayonlarini optimallashtirish yo'llari tahlil qilingan. Xususiy kapital tashkilotning moliyaviy barqarorligini va shaffofligini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Bunda, xususiy kapitalni hisobga olishda risklar, qiymat baholash va audit jarayonlarining o'zaro aloqalari muhim rol o'ynaydi. Xususiy kapitalni aniq hisoblash, moliyaviy hisobotlarda uning to'g'ri aks ettirilishi va auditni sifatli amalga oshirish tashkilotlarning ichki boshqaruv tizimini yaxshilaydi hamda tashqi investorlar va kreditoryar bilan munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, audit jarayonlarini takomillashtirishda texnologiyalarning roli, xususan raqamli audit va sun'iy intellektni qo'llash, xususiy kapitalni boshqarishning samaradorligini oshiradi. Xalqaro me'yorlarga moslashish, auditning global standartlarga mos amalga oshirilishi, shaffoflikni ta'minlash va firibgarliklarni oldini olishda muhim vosita sifatida chiqadi. Adabiyotlar sharhida keltirilgan ilmiy ishlar va tavsiyalar bu sohada yuzaga kelgan tendensiyalarni yanada yaxshilash uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Xususiy kapitalni baholashda risklarni boshqarish: Xususiy kapitalni aniq baholash uchun risklarni to'g'ri hisobga olish zarur.

2. Audit jarayonlarini raqamlashtirish: Xususiy kapitalning to'g'ri aks ettirilishi va audit jarayonining samaradorligini oshirish uchun raqamli audit va sun'iy intellektni integratsiya qilishni kengaytirish zarur.

3. Xalqaro me'yorlarga moslashish: Xususiy kapitalni boshqarish va audit qilishda xalqaro standartlarga moslashish jarayonini yanada rivojlantirish zarur. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (IFRS) va audit standartlariga moslashish korxonalarga global bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

4. Xususiy kapital elementlarini hisobga olishda o'zgarishlarni muntazam ravishda nazorat qilish: Xususiy kapitalni shakllantirish va uning harakati to'g'risidagi axborotlarni muntazam ravishda nazorat qilish va audit qilish zarur. Ustav kapitali, qo'shilgan kapital va zaxira kapitalining holati va harakati bo'yicha tahlilni muntazam ravishda amalga oshirish, audit tizimini yaxshilash va kompaniyaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

5. Shaffoflikni oshirish: Xususiy kapitalning shakllanishi va uning harakati bo'yicha axborotlarning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash, investorlar va kreditoryarlar uchun ishonchli moliyaviy ma'lumotlarni taqdim etish zarur. Buning uchun tashkilotlar o'zlarining moliyaviy hisobotlarida barcha xususiy kapital elementlarini aniq aks ettirishlari lozim. Bunda, qonunchilikka mos ravishda, yangi metodologiyalarni qo'llash va auditni takomillashtirish muhimdir.

6. Audit jarayonlarini mustahkamlash va xatoliklar va firibgarliklarni oldini olish: Audit jarayonlarining samaradorligini oshirish uchun xatoliklar va firibgarliklarni oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Auditorlar auditni amalga oshirishda yangi metodologiyalar va texnologiyalarni qo'llashga e'tibor qaratishlari, shuningdek, kompaniyaning moliyaviy holatini aniq baholashlari zarur.

Shu tarzda, xususiy kapital hisobi va auditini takomillashtirish orqali nafaqat kompaniyaning moliyaviy holatini yaxshilash, balki uning xalqaro moliyaviy tizimlarga moslashishini ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Buxgalteriya hisobi (matn) 2-qism darslik / M.B. Kalonov, X.A. Ortiqov, 2022-yil
2. Smith, J., & Jones, M. (2011). The Complexity of Private Equity Valuation: Analyzing the Gap Between Expected and Actual Values. *Journal of Private Equity*, 15(4), 22-30.
3. Harris, J. (2008). Valuation and Risk Assessment in Private Equity: A Comprehensive Analysis. *International Journal of Financial Management*, 13(2), 45-57.
4. Gray, I., & Manson, S. (2012). International Audit Standards: Adapting to Global Challenges. *International Journal of Auditing*, 16(1), 5-19.
5. Brown, L., & Wilson, H. (2016). Digital Auditing and Artificial Intelligence in Financial Audits. *Journal of Financial Technology*, 5(3), 75-89.

6. Bryant, J., & Barbour, L. (2017). Audit Compliance and Risk Analysis in Private Equity Firms. *Journal of Auditing and Financial Reporting*, 11(4), 12-25.
7. OECD (2017). Improving Private Equity Management and Auditing Practices: Global Recommendations. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Paris, France.
8. Buxgalteriya hisobi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 19-modda. (2020).
9. Xususiy Kapitalni Hisobga Olish va Auditni Takomillashtirish (2021). O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi metodikasi. 21-son BHMS.
10. Ustav Kapitali, Qo'shilgan Kapital va Zaxira Kapitali Hisobi (2022). O'zbekiston Respublikasi Normativ-Huquqiy Hujjatlar.

SUTNI QAYTA ISHLOVCHI KICHIK KORXONALARDA TA'MINOT ZANJIRINI MARKETING STRATEGIYALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING XORIJ TAJRIBALARI

Abduvaxobov B.B.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti tayanch doktoranti

e-mail: bobur-1996.25@mail.ru

tel.: +998 91 317 80 70

Annotatsiya. Kichik korxonalarda ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirish samaradorlikni oshirish, xarajatlarni optimallashtirish va bozor talablariga moslashish imkonini beradi. Ushbu maqolada ta'minot zanjirini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish hamda kooperativ hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi strategiyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat qo'llab-quvvatlashi va mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv orqali kichik korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ta'minot zanjiri, marketing strategiyalari, kichik biznes, sut mahsulotlari, innovatsiya, raqamli marketing, logistika, kooperativ model, mijozga yo'naltirilgan strategiya, raqobatbardoshlik.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar natijasida kichik biznesni rivojlantirish, uning imkoniyatlarini oshirish davlat ahamiyatidagi muhim masalalardan biri bo'lmoqda. Aholi iste'moli uchun sut va sut mahsulotlarining o'rni beqiyos. Aynan sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash natijasida bunday talab va ehtiyojni qondirish masalalari kichik korxonalardan tortib yirik korxonalargacha o'rganilib borilmoqda. Kichik biznes korxonalarining bunday vaziyatlarda asosiy ishlab chiqaruvchi va qayta ishlovchi korxonalar sanalishi ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy omillarini belgilashi tabiiy holdir.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2024-yil 07-sentabrdagi ““Kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash” kompleks dasturini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-312-sonli Qarori ham aynan kichik biznes korxonalari faoliyatini qo'llab-quvvatlashga bag'ishlangan. Bundan tashqari, kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlashning uzluksizligi va barqarorligini ta'minlash, bank va mikromoliyalashtirish xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, kichik biznesning ta'minot tizimini va zanjirini optimallashtirish, ombor va taqsimot o'rtaqidagi uzluksizlikni kamaytirish masalalariga alohida e'tibor berish qaratilgan. Bu ham tadqiqot ishimizning dolzarbligini oshiradi.

Jahonda iqtisodiyotning integratsiyalashuvi va global raqobatning kuchayishi sharoitida sutni qayta ishlash korxonalarining ta'minot zanjirlarini marketing strategiyalari asosida takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Global logistika tizimida B2B, B2C yoki C2C ta'minot zanjiri tarmoqlari orqali tashish, saqlash va yetkazib berish asosida savdo tadbirkorlik faoliyatini qulaylashtirish, sutni qayta ishlash korxonalarining ta'minot tizimining iqtisodiy sxemalar va raqamlashtirishning o'zgaruvchan tabiatiga moslashgan holda quruqlik, tashish xizmatlarining mijozlar ehtiyojlariga mosligini oshirish, xalqaro savdoni

kengaytirish, ta'minot tizimlarida logistika xizmatlarini raqamlashtirish, elektron tijorat samaradorligini oshirish, barqarorlik tashabbuslari, ta'minot zanjirini mustahkamlash, "Omni-channel logistics" strategiyalaridan foydalanish, mijozlar bilan samarali hamkorlik loyihalarini qo'llash masalalari bu boradagi tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Kichik biznesda ta'minot zanjirini boshqarish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Zero, kichik korxonalar tovar oboroti jihatidan kichik partiya va taralarda yuklarni manzillarga yetkazishadi. Bunday jarayonlarda tashish, joylash, yuklash va boshqa operatsion jarayonlar bilan bog'liq xarajatlar ham sezilarli darajada tovar narxiga ta'sir qiladi. Buni yechish uchun ta'minot zanjirini marketing strategiyalari orqali rivojlantirish muhim omildir.

MDh mamlakati olimasi V.Ye.Eroza tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida firma raqobatbardoshligini oshirishda tovarlarni ta'minot zanjirini boshqarishni optimallashtirish, ta'minot zanjirining muvaffaqiyatli marketing strategiyalarini yaratish ahamiyatli deya hisoblaydi [1].

Ko'pgina iqtisodchilarning e'tibori tovar va xizmatlar yakuniy iste'molchiga sotiladigan chakana savdoda foydaning shakllanishiga turli omillarning ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Tovarlar aniq joyda va vaqtda yetkazib berilishi biznesning muhim omili hisoblanadi. Yetkazib berish xarajatlari oxirgi iste'molchi uchun sotib olish narxiga kiritilgan. Sut va sut mahsulotlari chakana savdo tarmog'iga kichik biznes korxonalarining savdo kanallari orqali kiradi va ularni yetkazib berish shartlari ta'minot zanjirlarining mukammal ishlashiga bog'liqdir.

Xorij tajribalari o'rganishda yana ikki olim D.Folinas va T. Fotiadislarning tadqiqot ishlariga e'tibor qaratdik [2]. Olimlar tomonidan ta'minot zanjirini boshqarish va marketing tizimli yondashuvlari haqida olib borgan ishida ham asosiy masala marketing strategiyalarini ishlab chiqish orqali ta'minot zanjirini tizimli rivojlantirish masalalari talqin qilingan. Buyurtmani bajarish jarayonini tashkil etuvchi ishlarning strukturasini qayta ko'rib chiqish zarurligi, buning uchun butun logistika tizimini va ta'minot zanjirining bir qismi bo'lgan korxonalarning logistika tizimlarini loyihalash va rejalashtirish kerakligi muhimdir. Ushbu jarayonlar kichik biznes korxonalarining turli bo'limlari tomonidan yoki ta'minot zanjiri a'zolari bo'lgan boshqa tashkilotlar bilan birgalikda amalga oshiriladi.

K.V.Krotov tomonidan ham Rossiya sanoat kompaniyalarida ta'minot zanjiri munosabatlarining marketing strategiyalari va ularni optimallashtirish masalalarini o'rganib, ta'minot zanjiri boshqarish jarayonida marketing strategiyalarini ishlab chiqish va korxona imkoniyatlariga moslashtirishni ilgari suradi [3]. Shu munosabat bilan biznes amaliyoti ko'pincha nazariyani rivojlantirishdan oshib ketadi va innovatsion boshqaruv yechimlari va vositalari zamonaviy konsepsiyalarning rivojlanishini belgilaydigan o'rnatilgan paradigmalardan tashqariga chiqadi. Marketing va ta'minot zanjirini boshqarish nazariyasi va amaliyotida ro'y berayotgan tub o'zgarishlar marketing va ta'minot zanjiri boshqaruvi o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosining dolzarbligini oshiradi degan fikrlarni ilgari suradi.

Har bir korxonaning ta'minot zanjiri tuzilmasi o'ziga xos bo'ladi. Lekin ularning barchasi barqaror ta'minot oqimini ta'minlashga va xarajatlarni kamaytirish uchun harakat qilishadi.

1-bosqich: Bir necha disfunktsiyali korxona. Bu bosqichda tashkilotda intizomli boshqaruv yetishmaydi va tashqi aloqalar kuchsiz bo'ladi. Reaktiv ta'minot zanjiri xarajatlarga unchalik e'tibor bermasdan talabni qondiradi. Bu reaktiv ta'minot zanjiri bo'lib, u xarajatlarni ko'p hisobga olmasdan xaridorlarni talabini qondiradi, xarajat markazi (cost center) sifatida qabul qilinadi va bozorda raqobatbardosh bo'lish uchun qo'llaniladigan texnologiyalarga minimal muhtoj bo'ladi.

2-bosqich: Yarim funksional korxona. Bu bosqichda korxonada axborot oqimi yaxshilangan va funksional sohalar aniqlangan bo'ladi. Lekin ular qiymat yaratishning eng samarali usullari ustida hamkorlik qilmasdan, o'z funksiyalarini ketma-ket bajarishga moyil bo'ladi. Ushbu bosqichda xaridorlar va yetkazib beruvchilar bilan sheriklik munosabatlari mavjud bo'lmaydi.

3-bosqich: Integratsiyalashgan korxona. Ta'minot zanjiri evolyutsiyasining uchinchi bosqichida korxona alohida boshqarma bo'limlar o'rniga butun tashkilot bo'ylab biznes jarayonlariga e'tibor qarata boshlaydi. Bu bosqichni belgilaydigan bir nechta asosiy omillar paydo bo'ladi. Masalan, bunga ishlab chiqarish va korxona miqyosidagi dasturiy ta'minotning joriy etilishi, bo'lim va boshqarmalararo aloqalar va treninglarni ko'payishi, markazlashtirilgan va ishlatishga qulay ma'lumot bazalari mavjudligi, va barcha aloqador bo'lim vakillari ishtirok etadigan korxona operatsiyalarini rejalashtirishga mo'ljallangan yig'ilishlarni tashkil etilishi kiradi.

4-bosqich: Kengaytirilgan korxona. Bu bosqichning asosiy xususiyati - biznes jarayonlarini kompaniya chegarasidan tashqariga chiqarishga qaror qilishidir (4-chizma). Ya'ni, kompaniya yetkazib beruvchilari yoki xaridorlari bilan rejalashtirish, dizayn, snabjenie, ishlab chiqarish, logistika yoki boshqa biznes jarayonlar bo'yicha yaqindan hamkorlik qiladi. Kompaniya o'zining ichki tarmog'ini samaradorlik, mahsulot yoki xizmat sifati yoki ikkalasini ham oshirish uchun tanlangan ta'minot zanjiri hamkorlarining ichki tarmoqlari bilan birlashtiradi. Boshlang'ich nuqta odatda to'liq tarmoqlashtirilgan korxonaga yo'l ko'rsatadigan bitta ichki yoki tashqi hamkorlikdir.

Ta'minot zanjiri strategiyalarini tahlil qilish turli kasblar va sohalarda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Siz ishlab chiqarish, chakana savdo, logistika yoki xizmat ko'rsatish sohalarida ishlaysizmi, ushbu mahoratni tushunish va o'zlashtirish sizning martaba o'sishi va muvaffaqiyatingizga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ta'minot zanjiri strategiyalarini samarali tahlil qilish orqali siz qiyinchiliklarni aniqlashingiz, xarajatlarni kamaytirishingiz, jarayonlarni soddalashtirishingiz, muvofiqlashtirishni kuchaytirishingiz va pirovardida mijozlar ehtiyojini qondirish va tashkilot faoliyatini yaxshilashingiz mumkin.

Tahlil va natijalar. Ta'minot zanjirlarini to'g'ri tashkil etish va boshqarishni marketing strategiyalari orqali rivojlantirish kichik biznes korxonalarining oldidagi asosiy masalalardan hisoblanadi. Kichik korxonalarda ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirish bo'yicha quyidagi asosiy yondashuvlar mavjud:

1. Bozorni segmentatsiya qilish va maqsadli marketing. Kichik korxonalar o'z resurslarini samarali boshqarish uchun bozor segmentlarini aniqlashi kerak. Masalan: mahalliy yoki ekologik toza mahsulotlarni qadrllovchi mijozlar, yirik distribyutorlar va chakana savdo tarmoqlari, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi kompaniyalar. Bu segmentlarga mos ravishda marketing strategiyalar ishlab chiqish ta'minot zanjirining samaradorligini oshiradi.

2. Hamkorlik va kooperatsiya. Kichik korxonalar ta'minot zanjirini mustahkamlash uchun quyidagi usullardan foydalanishi mumkin: mahalliy fermerlar va ishlab chiqaruvchilar bilan uzoq muddatli shartnomalar tuzish, xom ashyo yetkazib beruvchilar bilan strategik hamkorlik, klasterlar va kooperativlarga qo'shilish. Bu usullar mahsulot tannarxini pasaytiradi va sifatni barqaror saqlashga yordam beradi.

3. Raqamli marketing va onlayn savdo. Ta'minot zanjirini rivojlantirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim: CRM tizimlari orqali mijozlar bilan aloqalarni boshqarish, onlayn platformalar orqali mahsulot yetkazib berish jarayonini avtomatlashtirish, ijtimoiy tarmoqlarda marketing orqali to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilar bilan bog'lanish. Bu usullar nafaqat sotuvlarni oshirish, balki ta'minot zanjirining ishonchliligini ham ta'minlaydi.

4. Mahsulot diversifikatsiyasi va brending. Kichik korxonalar bozor talablariga moslashish uchun mahsulotlarini differensiallashlari kerak: organik va tabiiy mahsulotlar ishlab chiqarish, Maxsus dietik mahsulotlar (laktozasiz, diabetik mahsulotlar) yaratish, yangi mahsulot formatlari (kichik qadoqlar, qulay iste'mol uchun tayyor mahsulotlar). brend yaratish va uni targ'ib qilish orqali korxona o'z mijozlar bazasini kengaytirishi mumkin.

5. Logistika va yetkazib berish tizimini optimallashtirish. Ta'minot zanjirida mahsulotni tez va sifatli yetkazib berish muhim: samarali distribyutorlar tarmog'i yaratish, to'g'ridan-to'g'ri savdo kanallarini rivojlantirish, inventarizatsiya va omborlarni avtomatlashtirish. Bu usullar mahsulot yetkazib berish jarayonini tezlashtirib, xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi.

Sutni qayta ishlovchi kichik korxonalarda ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirish xorij tajribasida bir qator muvaffaqiyatli yondashuvlar bilan ajralib turadi. Quyida ularning asosiylari keltirilgan:

1-jadval

Sutni qayta ishlovchi kichik korxonalarning ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirishning xorij tajribalari

№	Xorij tajribalari	Xususiyati
1.	Klaster tizimi asosida rivojlantirish	Ko'plab mamlakatlarda sutni qayta ishlash sanoati korxonalari klaster tizimi asosida faoliyat yuritadi. Bu tizimda bir-biriga yaqin joylashgan korxonalar hamkorlikda ishlash orqali umumiy infratuzilma, resurslar va bilimlardan foydalanadilar. Natijada, ishlab chiqarish samaradorligi oshadi va raqobatbardoshlik kuchayadi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ko'plab kichik sut qayta ishlash korxonalari kooperativlar shaklida birlashib, mahsulot sifatini yaxshilash va xarajatlarni kamaytirishga erishganlar.

2.	Ta'minot zanjirini boshqarishning zamonaviy usullari	Ta'minot zanjirini samarali boshqarish har qanday biznesning muvaffaqiyatida muhim rol o'ynaydi. Xorijiy tajribada, xom ashyo yetkazib beruvchilar bilan mustahkam aloqalar o'rnatish, logistika tarmoqlarini optimallashtirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali ta'minot zanjiri boshqaruvi takomillashtirilmoqda. Bu yondashuv mahsulot yo'qotishlarini kamaytirish, xarajatlarni optimallashtirish va mijozlar ehtiyojlarini tezkor qondirish imkonini beradi.
3.	Kontsentrlangan marketing strategiyasi	Kichik korxonalar uchun kontsentrlangan marketing strategiyasi juda mos keladi. Bu strategiya bozorning ma'lum bir segmentiga e'tibor qaratib, ushbu segment ehtiyojlarini chuqur o'rganish va ularga mos mahsulotlar taklif etishni nazarda tutadi. Natijada, korxona o'z resurslarini samarali foydalanib, raqobatchilardan ajralib turishi mumkin.
4.	Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar taklifi	Xorijiy tajribada kichik sut qayta ishlash korxonalari innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish va qo'shimcha xizmatlar taklif etish orqali bozor ulushini oshirmoqda. Masalan, organik sut mahsulotlari, maxsus dietik mahsulotlar yoki sotuvdan keyingi xizmatlar (masalan, mahsulotlarni uyga yetkazib berish) mijozlar uchun qo'shimcha qiymat yaratadi va raqobatbardoshlikni oshiradi.
5.	Raqamli marketing va onlayn savdo platformalaridan foydalanish	Zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali kichik korxonalar o'z mahsulotlarini keng auditoriyaga yetkazish imkoniyatiga ega. Onlayn savdo platformalari va raqamli marketing vositalari yordamida mijozlar bilan bevosita aloqada bo'lish, ularning fikr-mulohazalarini olish va mahsulotlarni moslashtirish osonlashadi. Bu esa savdo hajmini oshirish va mijozlar sadoqatini kuchaytirishga yordam beradi.

Yuqoridagi yondashuvlar xorij tajribasida kichik sut qayta ishlash korxonalarining ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida muvaffaqiyatli rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ularni o'z faoliyatiga tatbiq etish orqali korxonalar raqobatbardoshligini oshirishi va bozor talablariga moslashishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Kichik korxonalar ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirish uchun bozor talablarini o'rganishi, zamonaviy texnologiyalardan foydalanishi va logistika tizimini optimallashtirishi kerak. Bunday yondashuv raqobatbardoshlikni oshirib, barqaror rivojlanishni ta'minlaydi.

O'zbekistonda logistika tizimini rivojlantirish mamlakat iqtisodiyoti uchun juda muhimdir. Bu sohada so'ngi yillarda tizim amaliyotini kengaytirish, eksport va importni rivojlantirish, tovar aylanmasini oshirish, tijoratni kengaytirish va boshqa iqtisodiyot sohalarini rivojlantirish, logistika zanjirlari va transport yo'llarini kengaytirish hamda xalqaro integratsiyalash, yuklarni tashishda raqamlashtirish, axborot kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion logistikadan foydalanishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Kichik korxonalar ta'minot zanjirini marketing strategiyalari bilan uyg'unlashtirsa, samaradorlik oshadi, xarajatlar kamayadi va raqobatbardoshlik kuchayadi. Raqamli texnologiyalar, strategik hamkorlik va mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv muvaffaqiyat garovi bo'lishi mumkin. Kichik korxonalarda ta'minot zanjirini marketing strategiyalari asosida rivojlantirish bo'yicha quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Kooperativ modelni joriy etish: Xomashyo yetkazib beruvchilar (fermerlar) va ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hamkorlik aloqalarini mustahkamlash. Sut va sut mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar uchun klaster tizimini yaratish. Ta'minot zanjirida mahsulot tannarxini pasaytirish va sifatni oshirish uchun birgalikda ishlash tizimini yo'lga qo'yish.

2. Raqamli texnologiyalardan foydalanish: ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlarini joriy etish orqali ta'minot zanjirini avtomatlashtirish. Onlayn platformalar orqali distribyutorlar va iste'molchilar bilan tezkor bog'lanish imkoniyatini yaratish. Ijtimoiy tarmoqlarda va elektron tijoratda faol ishtirok etish (masalan, Facebook, Instagram, Telegram orqali savdo).

3. Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar taklifi: Mahsulot assortimentini kengaytirish: organik, laktozasiz, diabetik mahsulotlar ishlab chiqarish. Qo'shimcha xizmatlarni joriy etish: bepul yetkazib berish, doimiy mijozlar uchun sodiqlik dasturlari. Qadoqlash va brendingga e'tibor qaratish – ekologik va qulay dizaynga ega mahsulotlar yaratish.

4. Ta'minot zanjirini optimallashtirish: Mahsulot yetkazib berishda mahalliy distribyutorlar va logistika kompaniyalari bilan hamkorlikni kuchaytirish. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun sovutish zanjiri tizimini joriy etish. Yangi yetkazib berish usullarini sinab ko'rish, masalan, obuna asosida mahsulot yetkazib berish.

5. Davlat va xususiy sektor bilan hamkorlik qilish: Davlat tomonidan beriladigan subsidiya va grant dasturlaridan foydalanish. Kichik biznes inkubatorlari orqali marketing va ta'minot zanjiri bo'yicha treninglarda ishtirok etish. Tijorat banklari va investorlar bilan ishlash, kredit va moliyaviy qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini izlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Эроза В. Е. Влияние управления цепочками поставок товаров на конкурентоспособность фирм // Российский внешнеэкономический вестник. 2011. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-upravleniya-tsepochkami-postavok-tovarov-na-konkurentosposobnost-firm> (дата обращения: 20.03.2025).

2. Маркетинг и управление цепочками поставок: системный подход /Димитрис Фолинас и Томас Фотиадис. Абингдон, Оксон; Нью-Йорк, Нью-Йорк: Routledge, 2017. 296 стр.

3. Кротов Константин Викторович. Маркетинговые стратегии взаимоотношений в цепях поставок в Российских промышленных компаниях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-петербург, 2019, 26 стр.

4. Erosa, V. E. (2010). Neighbor Story. Comparing technology enabled business practices in micro retail businesses along the Mexican-American border// International Association for Management of Technology (IAMOT) XIX Conference, Cairo, Egypt, Proceedings.

5. Porter, M., Miller, V. (1985). How Information Gives you Competitive Advantage// Harvard Business Review, Vol. 65 (4) p. 149-160.

6. Mentzer, J.T. DeWitt, W., Keebler, J., Min, S., Nix, N., Smith, C., Zacharia, Z. (2001). Defining Supply Chain Management// Journal of Business Logistics, Vol. 22, No. 2, p. 1-25

TA'LIM XIZMATLARI SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI RIVOJLANISHINING XORIY TAJRIBASI

Imomov Xolmurod Norqulovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: 00_bek94@mail.ru

tel.: +998 99 338 36 53

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim xizmatlari sohasida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) tamoyillarining rivojlanishi bo'yicha xorijiy tajriba o'rganiladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda DXSh mexanizmlarining qo'llanilishiga oid misollar tahlil qilinib, ularning samaradorligi baholanadi. Xususiy sektorning ta'lim sohasiga jalb qilinishi, investitsiyalar oqimini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va innovatsiyalarni joriy etishdagi roli yoritiladi. Xorijiy tajriba asosida O'zbekistonda DXSh rivojlanishining istiqbollari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: davlat-xususiy sheriklik, ta'lim xizmatlari, xorijiy tajriba, innovatsiya, ta'lim sifati, strategik hamkorlik.

Kirish. Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlatning tutgan rolga bog'liq. Bozor iqtisodiyotidagi kamchiliklar va daromadlar tengsizligining mavjud bo'lish riski ijtimoiy hayotning ko'plab sohalarida davlat rolini ahamiyatli qilib qo'yadi. Biroq innovatsion iqtisodiyot sharoitida sifatli ta'lim xizmatlarini taqdim etishning zarurati bu borada davlat boshqaruvining maqsadli dasturlarini amalga oshirish va bir qator vazifalarni bajarishni talab qiladi. Bunda davlat va xususiy sektor manfaatlarining o'zaro uyg'unligini ta'minlash va ularning imkoniyatlaridan samarali foydalanish ta'lim samaradorligiga erishish va yuqori darajada ta'lim xizmatlarini ko'rsatishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi. V.P.Cherdantseva, A.P.Andrunika, S.A.Kotovalar DXShni sifatli ta'lim xizmatlarini ko'rsatishni ta'minlaydigan ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni realizatsiya qilish uchun zarurligini ta'kidlaydilar [1]. Xuddi shu natijani A.D.Baksheev, DXShdan foydalanishni o'quv jarayonini mazmunli yangilash bilan bog'laydi [2].

Ushbu nuqtai nazarni A.L.Kekkonen va S.V.Sigova oliy ta'lim va biznes o'rtasidagi hamkorlikni iqtisodiyotning kadrlar salohiyatini rivojlantirishning asosiy omili sifatida belgilab berdi [3].

S.Yu.Frolovning fikricha, qo'shimcha byudjetdan tashqari mablag'larni jalb qilish orqali ularning raqobatbardoshligiga erishish uchun OTMlari va biznes o'rtasidagi o'zaro hamkorlik zarur [4].

O.P.Molchanova qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish, moslashuvchanlik va boshqaruv samaradorligini oshirish hamda OTMlarining umumiy risklarini kamaytirishga e'tibor qaratib, DXSh loyihalarida oliy ta'lim ehtiyojlari doirasini kengaytiradi [5].

Olimlarning izlanishlarni davomi sifatida S.N.Xashimova va A.A.Abdikarimovalar tomonidan davlat-xususiy sheriklik mohiyati, ahamiyati va afzalliklari bo'yicha izlanishlar olib borilganligi ham tadqiqotimizning dolzarbligini

oshiradi [6]. Tadqiqotchilarning fikricha, Bozor mexanizmlarining rivojlanib borishi natijasida davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida yangi iqtisodiy munosabatlar shakllanib boradi. Bunday iqtisodiy munosabatlarning rivojlangan mamlakatlar amaliyotidagi bir ko'rinishi, bu davlat va xususiy tarmoqlar sheriklik munosabatlaridir. Davlat xususiy sheriklikning asosiy vazifasi O'zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun davlat va xususiy sheriklikning samarali o'zaro harakatlanishi uchun sharoit yaratishi hamda xususiy sektor resurslaridan umumjamiyat ehtiyojlarini qondirishda foydalanish tushuniladi.

Davlat-xususiy sheriklik tizimi (DXSH) - biror mamlakatga yoki ushbu mamlakat tomonidan berilgan ko'rsatmalar asosida xizmat ko'rsatuvchi xususiy sektor uchun uzoq muddatli shartnoma bo'lib, xususiy sektor o'zining moliyaviy, texnik va boshqaruv resurslaridan foydalanish orqali loyihani ilgari suruvchi kuch hisoblanadi. Davlat sektori esa asosiy loyiha aktivlari (misol uchun, yer uchastkalari)ni taqdim etadi va yuridik hamda shartnoma asosida uzoq muddatli o'zaro munosabatlarni o'rnatadi, loyihaga tayyorgarlikni moliyalashtiradi.

Demak, davlat, xususiy sherikligining bir qator afzalliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi: strategik ahamiyatga ega bo'lgan loyihalar amalga oshiriladi; davlat va xususiy sektor o'rtasidagi resurslar birlashib, mulkdan foydalanish samaradorligi oshadi; qo'shimcha manbalar jalb etilishi natijasida davlat bilan xo'jalik munosabatlari shakllanadi; davlat ortiqcha xarajatlarsiz biron-bir faoliyat va xizmatni yo'lga qo'yadi.

Davlat-xususiy sheriklik, asosan, ijtimoiy, ya'ni maktabgacha ta'lim, umumiy va oliy ta'lim hamda sog'liqni saqlash sohalari, uy-joy kommunal xo'jaligi, avtomobil yo'llari qurilishi va elektr ta'minoti tarmoqlaridagi infratuzilma loyihalarini ro'yobga chiqarishda keng qo'llaniladi.

Bu borada iqtisodchi olim G.Utemuratovanning fikricha hozirgi vaqtda jahonning bozor iqtisodiyotiga ega ko'plab mamlakatlarida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lmoqdaki, bu o'zgarishlar iqtisodiyotning yangi institutsional tuzilmasini shakllantirmoqda. Bu esa rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos shakli vujudga kelayotganligining ifodasi hisoblanadi. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos shakli sifatida DXSHning turli xil shakllarini jadal rivojlanishi, ularning iqtisodiyot soha va tarmoqlarida keng ko'lamda qo'llanilishi o'zaro hamkorlikning ushbu shaklini bozor iqtisodiyotining muhim xususiyati sifatida tan olish imkonini beradi.

Ta'lim tizimida davlat-xususiy sherikchilik munosabatlarini rivojlantirish har bir davlatning iqtisodiy hayotida va ta'lim xizmatlarini yetkazib berishda muhim rol o'ynaydi. Davlat byudjetining cheklanganlik sharoitida hamda aholining ta'lim sifati va normal hayot kechirishga bo'lgan talabining cheksizlik holatida ushbu munosabatlarni rivojlantirish mamlakat ta'lim tizimi uchun asosiy vazifa bo'lib qoladi.

Sherikchilik munosabatlarining hamohangligini ta'minlash mamlakat ta'lim tizimidagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga sabab bo'lishi mumkin. Davlat-xususiy sherikchilik munosabatlarida davlat va biznes keng ko'lamli masalalar, jumladan, bugungi kun tartibidagi va hozirgi ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan vazifalar, shu bilan birgalikda, iqtisodiy muammolarni bartaraf etishda

ikkala tomon ham hamkorlik qilishdan manfaatdordir va bu, o'z navbatida, jamiyat rivojida o'ziga xos ustuvorliklar kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida davlat-xususiy sherikligini amalga oshirish uchun turli xil yondashuvlar, modellar, shakllar qo'llaniladi. Bu borada asosan e'tibor biznes faoliyatiga yo'naltiriladi, masalan, BRIKSda bu amaliyot ko'proq kichik va o'rta biznes rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. BRIKS mamlakatlari kichik va o'rta biznesning iqtisodiy o'sish omili sifatidagi ahamiyatli deb hisoblashadi. Kichik va o'rta korxonalar duch keladigan muammolarni hal qilish va ularning rivojlanishini rag'batlantirish uchun turli DXSH tashabbuslarini amalga oshirdilar. Ular asosan, biznes faoliyatiga yo'naltirilgan tashabbuslarini amalga oshirishda mikro va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash xizmati bilan xususiy sektor sub'yektlari bilan o'qitish, konsalting, bozorlarni egallash, kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun hamkorlik qiladi va bu munosabatlar biznes korxonalarining raqobatbardoshli, barqarorligini saqlashga qaratiladi.

Jahon tajribasidan ma'lumki, DXShning samarali va ijobiy natija berishi bevosita quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Iqtisodiy tenglik va mas'uliyat. Uning mohiyati shundan iboratki, DXShning barcha ishtirokchilari masalalarni hal qilish va maqsadlarga erishishning optimal variantlarini aniqlashda teng huquqqa ega bo'ladi. Har bir ishtirokchi o'z majburiyatlari bo'yicha jamiyat oldida to'liq mas'ul bo'lishi kerak.

2. Loyihaning barcha ishtirokchilari manfaatlarini har tomonlama hisobga olish.

3. Selektivlik. Barcha resurslar va ularning manbalari davlat va xususiy tadbirkorlik o'rtasidagi sheriklik asosida mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarida jamlanishi lozim. Resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning eng muhim mezonini sinergik samaraga erishish hisoblanadi.

4. Strategik maqsadni aniqlash iqtisodiyot tarmoqlarini bosqichma-bosqich hamda izchillik bilan rivojlantirishga yo'naltirilish zarur.

Ma'lumki, rivojlangan mamlakatlarda ta'lim sohasida DXSh loyihalarini tashkil etish bo'yicha ko'plab misollarni keltirish mumkin. Jahonning ma'lum bir mamlakatlari DXSh imkoniyatlarini etarlicha to'liq baholagan bo'lib, aksariyat davlatlarda DXShning rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etish, uni realizatsiya qilish va takomillashtirish bo'yicha xalqaro institutlar faoliyat olib bormoqdalar. Bularga quyidagilar kiradi:

– Yevropa Davlat-xususiy sherikligi ekspertiza markazi (European PPP Expertise Centre);

– AQSh Davlat-xususiy sheriklik bo'yicha milliy kengash (The National Council for Public-Private Partnerships).

Shu bilan birga, xalqaro miqyosda ham, alohida hududlar darajasida ham tadbirkorlikni rivojlantirish bilan shug'ullanadigan ko'plab rivojlanish institutlari mavjud. Bunda ular DXShni rivojlantirish muammolariga katta e'tibor berishadi. Dunyodagi eng yirik xalqaro rivojlanish institutlari quyidagilardir:

– Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB, IBRD);

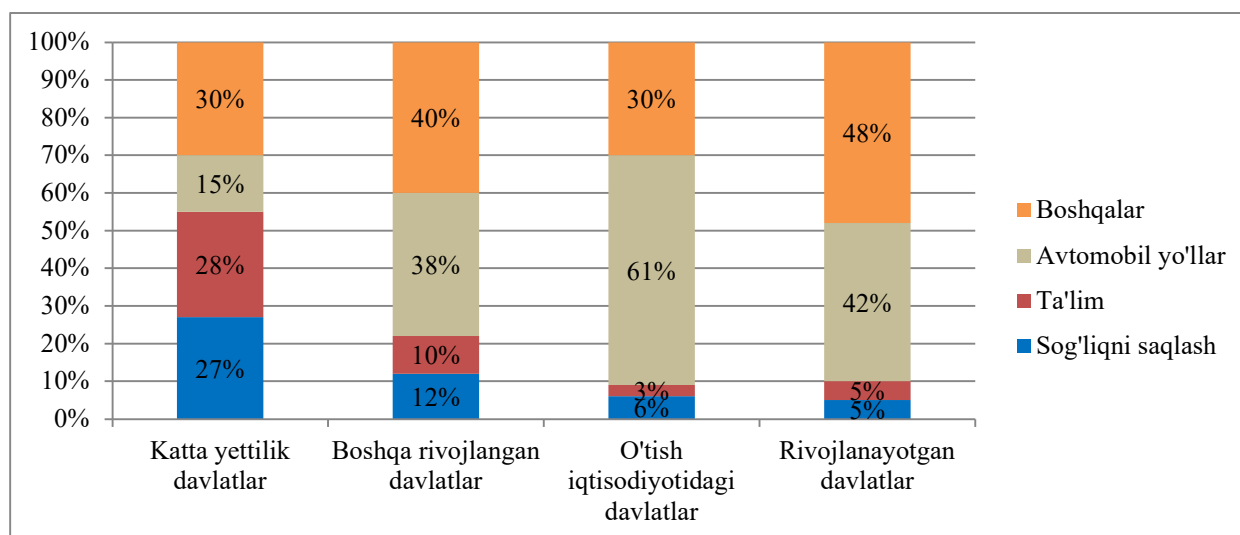
– Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB, YBRD);

- Islom taraqqiyot banki (ITB, ISDB);
- Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA, IDA) va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti mexanizmiga asoslangan milliy iqtisodiyotlar darajasida ko'pchilik davlatlarning rivojlanishi bo'yicha turli yo'nalishlardagi institutlari ham yaratilgan va faoliyat yuritmoqdalar. Bularga:

- Hindiston industrial taraqqiyot banki (IDBI);
- Xitoy taraqqiyot banki (CDB);
- Germaniya taraqqiyot banki (KfW);
- Xorijiy xususiy investitsiyalar korporatsiyasi (OPIC) va boshqalar.

Bunday tuzilmalarning asosiy sa'y-harakatlari transport, maxsus va energetika mashinasozligi sohasidagi loyihalarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, ta'lim sohasidagi loyihalarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Katta ettilik davlatlarida ta'lim sohasiga ajratilgan mablag'lar rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ta'limga ajratilgan loyihalarni moliyalashtirishga ko'proq e'tibor qaratilgan [6].

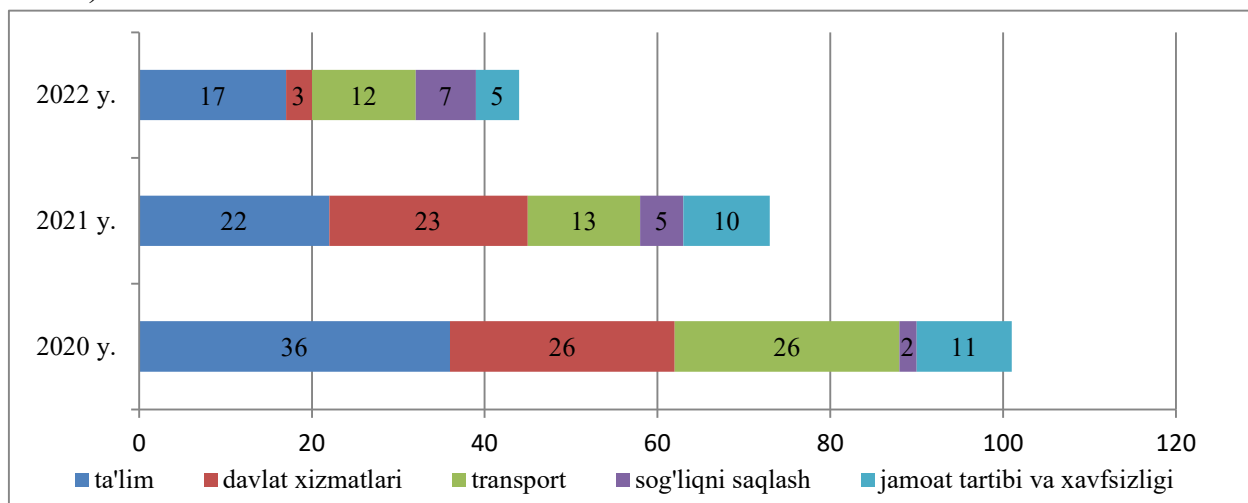
1-rasm. Turli xil iqtisodiy rivojlanish darajasiga ega mamlakatlarda DXSh loyihalarining soha va tarmoq tarkibi [7]

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat qanchalik rivojlangan bo'lsa, DXSh loyihalari tarkibida ijtimoiy yaltirilgan sohalar shunchalik muhim hisoblanadi (1-rasm).

Ijtimoiy himoya darajasi kam rivojlangan, umr ko'rish davomiyligi past, infratuzilmasi sust rivojlangan mamlakatlarda esa asosiy e'tibor yo'l qurilishi, elektr energetikasi va boshqa sohalaridagi loyihalarga qaratiladi. Bu tuzilmani printsiptial muhim jihatdan shundan iboratki, davlatning iqtisodiy rivojlanishini etarli darajada emasligi ko'pincha asosiy e'tibor strategiyasida milliy iqtisodiyotning turli sohalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Shu bilan birga, so'nggi bir necha yil ichida hatto rivojlangan davlatlar ham asta-sekin infratuzilma loyihalarini realizatsiya qilishga o'tmoqda. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini moliyalashtirish bo'yicha hamon etakchi bo'lishiga qaramay, asta-sekin boshqa sohalaridagi loyihalarga o'z o'rnini bo'shatib bormoqda. Masalan, agar

Yevropada 2021 yilda tuzilgan DXSh shartnomalarining asosiy qismi ta'limga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2022 yilda u transport tizimini rivojlantirishdagi hisssasi yuqori bo'lgan (2-rasm).

2-rasm. 2021-2022 yillarda Yevropada sohalar bo'yicha DXSh loyihalarining tarkibi [8]

Umuman olganda, DXSh loyihalari sonining kamayotganlini aytish mumkin. Bundan tashqari, Yevropa DXSh ekspertlar markazi moliyalashtirish bo'yicha loyihalarning qisqarishini qayd etadi. Bu holat qisman 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan keyin ko'plab Evropa davlatlarining beqaror iqtisodiy ahvoli bilan bog'liq.

Davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitim doirasida xususiy sheriklarga quyidagi moliyaviy qo'llab-quvvatlash turlari taqdim etilishi mumkin:

- Subsidiyalar, shu jumladan, xususiy sherikning davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirishdan oladigan, kafolatlangan eng kam daromadini ta'minlashga yo'naltiriladigan subsidiyalar;
- Davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan aktivlar va mol-mulk tarzidagi qo'yilmalar;
- Davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarilgan yoki yetkazib berilgan tovarlarning(ishlarning, xizmatlarning) muayyan miqdorini yoki bir qismini iste'mol qilganlik yoki ulardan foydalanganlik uchun to'lovga yo'naltiriladigan O'zbekiston Respublikasi byudjetlari tizimining byudjet mablag'lari;
- Budjet ssudalarini, qarzlarini, grantlarini, kredit liniyalarini va moliyalashtirishning boshqa turlarini berish;
- O'zbekiston Respublikasining davlat kafolatlari;
- Soliq imtiyozlari va boshqa imtiyozlar;
- Boshqa kafolatlar va kompensatsiyalar.

Xulosa va takliflar. Ta'lim xizmatlari sohasida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarining rivojlanishi dunyo miqyosida samarali natijalar bermoqda. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, xususiy sektorni jalb qilish ta'lim sifati va infratuzilmasini yaxshilashga, innovatsion yondashuvlarni joriy etishga va investitsiya hajmini oshirishga xizmat qiladi. DXSh

modeli orqali ta'lim tizimining moliyaviy yuklamasi kamayib, davlat va xususiy sektor o'rtasida samarali hamkorlik shakllanadi. Shu bilan birga, bu jarayonda huquqiy bazani takomillashtirish va manfaatdor tomonlarning ishonchini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari iqtisodiyotni modernizatsiyalashuvi sharoitida ta'lim xizmatlari ko'rsatishda davlat-xususiy sherikchiligini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, ta'lim xizmatlari sifatini oshirishda maktab, professional va oliy ta'lim tizimida davlat va xususiy sektor o'rtasida barqaror munosabatlarni shakllantirish va samaradorligini oshirish borasida tizimli ishlar olib borish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklikning amaldagi mexanizmi vositalarini o'rganish, tahlil qilish natijalari, ishlab chiqilgan xulosalar va tavsiyalar davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish dasturlarini shakllantirishda, qabul qilinayotgan qarorlarni baholash ko'rsatkichlari va mezonlarini aniqlashda, shuningdek faoliyat natijadorligi ko'rsatkichlarini oshirishda samarali hisoblanadi. Tadqiqot davomida olib borilgan ishlar natijasi sifatida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Huquqiy va institutsional asoslarni takomillashtirish – DXSh loyihalarini qo'llab-quvvatlovchi qonunchilik bazasini kuchaytirish va aniq reglamentlar ishlab chiqish zarur.

2. Soliq va moliyaviy imtiyozlar taqdim etish – xususiy sektorni ta'lim sohasiga faol jalb qilish uchun soliq imtiyozlari va davlat subsidiyalarini kengaytirish lozim.

3. DXSh mexanizmlarining samaradorligini oshirish – rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, davlat va xususiy hamkorlik shartlarini aniq belgilash hamda manfaatlarning muvozanatini saqlash kerak.

4. Innovatsion va raqamli texnologiyalarni rivojlantirish – xususiy sektor bilan hamkorlikda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish, masofaviy ta'lim platformalarini yaratish va rivojlantirish muhimdir.

5. Xususiy sektor ishtirokini rag'batlantirish – ta'lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish va o'quv dasturlarini yangilashda biznes vakillari va nodavlat tashkilotlarning ishtirokini kengaytirish tavsiya etiladi.

6. Monitoring va baholash tizimini joriy etish – DXSh asosida tashkil etilgan ta'lim loyihalarining natijadorligini baholash va samaradorlikni oshirish maqsadida doimiy monitoring tizimini yaratish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Черданцев В.П. Государственно-частное партнерство как элемент прорывных технологий для повышения качества образования / В.П. Черданцев, А.П. Андруник, С.А. Котова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. - №4. – С. 5.

2. Бакшеева А.Д. Взаимодействие государства, бизнеса и образовательных организаций в рамках государственно-частного партнерства / А.Д. Бакшеева // Государственно-частное партнерство, 3(1), 63-78; doi: 10.18334/ppp.3.1.35139.

3. Кекконен А.Л. Развитие моделей сотрудничества высшего образования и бизнеса: европейский и российский опыт / А.Л.Кекконен, С.В.Сигова // Инновации. – 2016. - №3 (209). – С. 82.
4. Фролов С.Ю. Региональные вузы: проблемы развития в условиях модернизации высшего образования / С.Ю. Фролов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. - №9(364). Философия. Социология. Культурология. Вып. 36. – С. 104.
5. Молчанова О.П. Государственно-частное партнерство в образовании: [сборник] / Научные редакторы О. П. Молчанова, А. Я. Лившин. – М.: КДУ, 2009. – С. 5.
6. S.N.Xashimova, A.A.Abdikarimova Davlat-xususiy sheriklik mohiyati, ahamiyati va afzalliklari // Science and Education. 2023. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/davlat-xususiy-sheriklik-mohiyati-ahamiyati-va-afzalliklari>
7. Андрианов В.Д. Институты развития и их роль в реализации проектов государственно-частного партнерства. URL: http://www.pppinrussia.ru/userfiles/upload/files/events/kafedra_2011/12.pdf.
8. Лохтина Л.К., Батуев Э.Д. Понятие и сущность государственно-частного партнерства. URL: <http://vestnik.mednet.ru>.
9. Market Update: Review of European PPP Market in 2021, 2020. ЕРЕС. URL: <http://www.eib.org/epec/index.htm>.

МАМЛАКАТ ТРАНСПОРТ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Рахимов Хасан Шукуржонович

и.ф.ф.д., (Phd)

University of Business and Science, “Менежмент” кафедраси в.б. доценти

hasanboyrahimov1990@gmail.com

+99897 440 77 44

Аннотация: Мазкур мақолада мамлакат транспорт инфратузилмасининг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг назарий асослари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: транспорт тизими, транспорт инфратузилмаси, самарадорлик кўрсаткичлар, ички ва ташқи омиллар, инфратузилма элементлари, логистика, темир йўл транспорт тизими.

Кириш. Жаҳон иқтисодиётининг динамик ривожланиши ва халқаро интеграция жараёнида транспорт комплекси ва инфратузилмасини ривожлантириш бекиёс аҳамиятга эга. Жаҳон банки маълумотларига кўра, “жаҳон транспорт хизматларининг миқдори 4,3 трлн. АҚШ долларни ташкил этиб, йилига 110 млрд. тонна юк ва 1 трлн. дан ортиқ йўловчилар ташилмоқда, транспорт инфратузилмасида банд бўлган ходимлар сони 100 млн. кишини ташкил этмоқда”⁷². Бугунги кунда муҳим лойиҳалардан бири «Буюк ипак йўли»ни қайта тиклашга қаратилган ҳаракатлар ҳисобланади. Мазкур йўналишда биргина Хитой томонидан «Бир камар, бир йўл» глобал транспорт коридорларини яратиш бўйича ишлаб чиқилган лойиҳани амалга ошириш учун дастлабки босқичда 900 млрд. АҚШ долларида зиёд миқдордаги маблағ режалаштирилган. Шу жиҳатдан жаҳон миқёсида транспорт тизимлари ва инфратузилмасини жадал ва мувофиқлаштирилган ҳолда ривожлантиришга долзарб муаммо сифатида қаралмоқда.

Иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидан фарқли равишда транспорт ишлаб чиқариш соҳасининг зарур шarti бўлиб ҳисобланади – хом ашё ресурсларисиз муваффақиятли ривожланиши мумкин, аммо асосий таркибий қисми транспорт инфратузилмаси бўлган транспорт мажмуисиз унинг ижтимоий-иқтисодий тараққий этишини тасаввур этиб бўлмайди. Мамлакатда транспорт оқимларининг мавжудлиги ривожланган транспорт инфратузилмасини кўзда тутиб, замонавий технологияларни қўллаган ҳолда уларнинг ривожланишини тўлиқ ҳажмда таъминлаш имкониятини беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мамлакат инфратузилмаси мажмуининг бир қисми сифатида транспорт инфратузилмаси маълум омиллар, шарт-шароитлар ҳамда ҳудуд хусусиятларига боғлиқ бўлган муайян вазифалар ва функцияларни бажариб боради. А.Б.Максимовнинг бу борада билдирган фикрини алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. У ўзининг

⁷² The World Bank: World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>.

ишида транспорт инфратузилмасининг қуйидаги асосий функцияларини кўрсатиб беради⁷³:

- мамлакат иқтисодиётини транспорт йўллари билан таъминлаш;
- иқтисодиёт субъектларининг транспорт объектларига бўлган эҳтиёжини қондириш;
- мамлакат транспорт тармоғини шакллантириш;
- турли транспорт турлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни таъминлаш;
- мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини юксалтириш.

Ўз навбатида И.А.Семина ва В.А.Кустов транспорт инфратузил-масининг ҳудудий тизимлардаги қуйидаги вазифаларини ажратиб кўрсатадилар. Биринчидан, транспорт – бу ҳудудий хусусиятлар индикатори ва мамлакат ижтимоий-иқтисодий сифатининг асосий таркибий қисми. Иккинчидан, транспорт алоқалар тақсимловчи ва мувофиқлаштирувчи ҳисобланади, натижада, операцион макон чекловчи, бошқача айтганда, “ҳудудларни туташтирувчи”, яъни “транспорт хабни ҳосил қилувчи” каби вазифаларни келтириб ўтган⁷⁴.

Бизнинг фикримизча транспорт инфратузилмасининг объекти - технологик мажмуа ҳисобланади ва қуйидагилар асосий таркиби: темир йўл ва автомобиль вокзаллари, станциялари; метрополитенлар; тоннеллар, эстакадалар, кўприклар; денгиз терминаллари, денгиз портлари акваториялари; портлар; аэродромлар, аэропортлар, транспорт воситалари ҳаракатини боғлаш, навигациялаш ва бошқариш тизимлари, автомобиль йўллари, темир йўллар ва ички сув йўллари участкалари, вертодромлар, қўниш майдонлари, шунингдек транспорт мажмуининг ривожланишини таъминлайдиган бошқа бинолар, иншоотлар, қурилмалар ва ускуналар ҳисобланади.

Транспорт инфратузилмасининг объект сифатидаги тўлиқ тавсифини бериш мазкур тушунча кенг қамровлилиги сабабли бир мунча мураккаб, бунда транспорт инфратузилмасининг асосий объектлари, яъни иқтисодий тизимни муваффақиятли ривожлантириш мақсадида транспорт-иқтисодий алоқаларининг амалга оширилишини таъминлайдиган автомобиль, темир йўл, сув ва ҳаво қатнов йўллари кабилар ҳисобланади.

Транспорт инфратузилмаси ўзини мамлакат инфратузилмаси мажмуининг бошқа турларидан ажратиб турадиган бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Мазкур соҳа билан шуғулланадиган аксарият иқтисодчилар транспорт инфратузилмасининг асосий хусусияти объектларнинг тармоқли жойлашишини кўрсатиб, ишлаб чиқаришнинг жойлаштирилганлиги ва жойлаштирилиш тизими билан ўзаро боғлиқлигини келтириб чиқаради, шу сабабли мамлакат инфратузилмасининг бу тури, бошқа турларидан фарқли равишда, кўпроқ ҳудудий ўзига хослиги билан ажралиб туради. Транспорт фаолиятининг

⁷³ Максимов, А. Б. Транспортная инфраструктура регионов. / А. Б. Максимов // Известия ИГЭА. - 2007. - №1. - С. 30-33.

⁷⁴ Семина, И.А., Кустов, М.В. Транспорт в территориальной социально-экологической системе. / И.А. Семина, М.В. Кустов // Актуальные проблемы географии и геоэкологии. - 2009. - № 2. - С. 13-20

ижобийлиги муайян даражада ишлаб чиқаришнинг тўпланиши, тармоқнинг ўзлаштирилганлик даражасини, унинг салоҳиятини, шунингдек мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланганлик даражасини тавсифлаб беради⁷⁵.

А.Б.Тумхўжаев⁷⁶ фикрига кўра, транспорт инфратузилмаси “... бозор ёки бозор иқтисодиётининг бутун инфратузилмаси таркибий элементи бўлиб, нафақат ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳанинг фаолият юритиши, балки барча турдаги бозорлар ишлашининг ҳам иложи йўқ, бунда мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши умуман олганда, тўғридан-тўғри транспорт инфратузилмаси объектлари ва элементлари тараққий этганлик даражаси билан боғлиқ...”.

Таҳлил натижалари. Шундай қилиб, транспорт – минтақаларнинг инфратузилмасини ташкил этиб, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш самарадорлигини белгилаб берадиган асосий омиллардан ҳисобланади. Бугунги кунда транспорт инфратузилмасини бир томондан халқ хўжалигининг бир қисми, бошқа томондан йирик кўп тармоқли тузилма ҳамда транспорт мажмуасининг асосий қисми сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Мазкур ёндашувларга асосланиб, бизнинг фикримизча, транспорт инфратузилмаси таркибига қуйидаги хар хил турдаги транспорт алоқаларини киритиш мақсадга мувофиқ (1-расм).

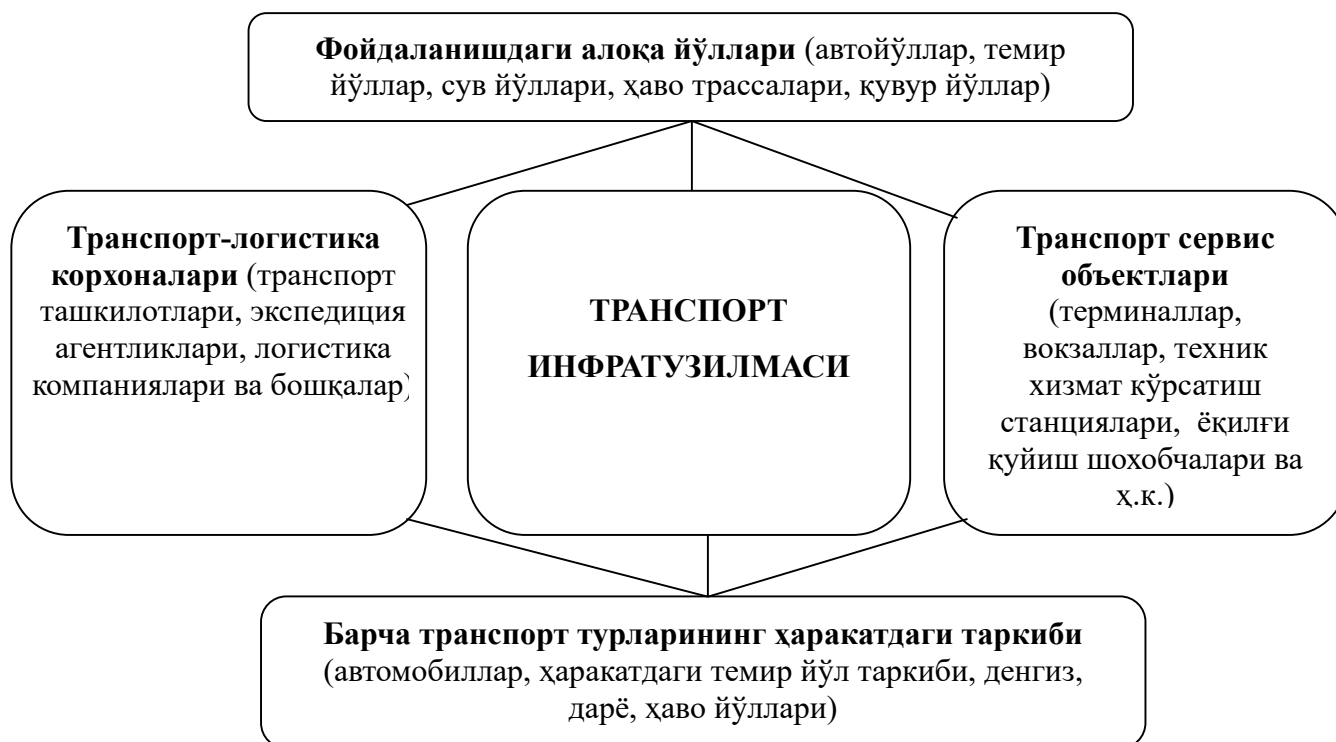
1-расм. Транспорт инфратузилмаси таркибигаги транспорт алоқалари⁷⁷

⁷⁵ Халтурин, Р. Развитие транспортной инфраструктуры: проблемы и возможности / Р. Халтурин // Вестник Института экономики Российской академии наук - №6 - 2012. – С. 21-26.

⁷⁶ Тумхаджиев, А. Б. Формирование и развитие региональной транспортной инфраструктуры (на материалах Чеченской Республики) // автореф... канд. экон. наук: 08.00.05 / А. Б. Тумхаджиев - Грозный – 2012

⁷⁷ Манба: Олиб борилган тадиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Транспорт инфратузилмаси таркибидаги транспорт алоқаларига асосланиб, транспорт инфратузилмасининг асосий элементларига ҳар хил транспорт турларининг таркибий қисмлари ва бўғинлари, шунингдек ижтимоий-иқтисодий инфратузилманинг етказиб берувчилардан истеъмолчиларга юкларни етказиш билан шуғулланувчи бошқа хизмат кўрсатувчи соҳаларни ҳам қўшган ҳолда киритиш мақсадга мувофиқ (2-расм).

2-расм. Транспорт инфратузилмасининг асосий элементлари⁷⁸.

Мамлакатимиз ва хориж тажрибаларини таҳлил қилиш натижасида фикримизча, транспорт-логистика инфратузилмаси ўзига хос функционал ва тармоқ хусусиятига бўлинади ҳамда уларни қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ (3-расм).

Мамлакатда самарали фаолият кўрсатаётган транспорт инфратузилмаси аҳоли ва ишлаб чиқаришни жалб қилишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришда муҳим устунлик беради ва синергетик самарага эришиш имкониятини беради. Транспорт таркибий қисми ижтимоий-иқтисодий тараққий этиш даражаси турлича бўлган ҳудудларни ўзаро боғлаб туриш билан бирга, кўплаб шаҳарлар, иқтисодий марказлар ва ареалларнинг ноқулай ва географик жиҳатдан узоқда жойлашганлиги билан боғлиқ баъзи камчиликларни олдини олиб, янги ресурслар ва ҳудудлар ўзлаштирилишини рағбатлантиради, давлат иқтисодий маконида янги ўсиш қутбларини шакллантириб, эскиларини қайта тиклайди.

Транспорт-логистика инфратузилмаси таснифига қўшимча равишда умумий транспорт инфратузилмасининг асосий таснифланиши хизмат кўрсатиш,

⁷⁸ Манба: Олиб борилган тадиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

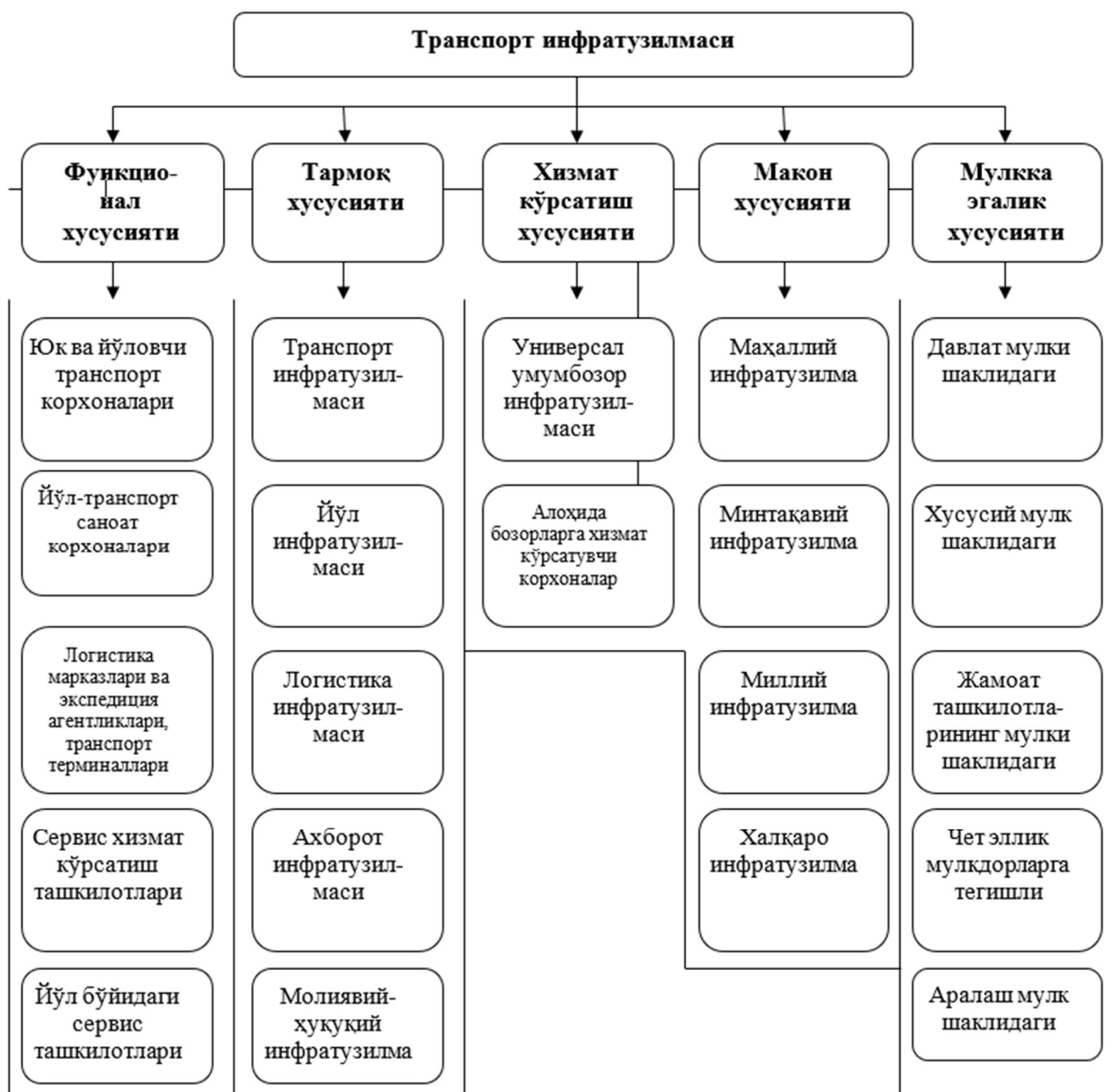
макон ва мулкчилик белгиларига кўра қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ (3-расм):

3-расм. Транспорт-логистика инфратузилмаси таснифи⁷⁹.

1. Хизмат кўрсатиш белгисига кўра:
 - универсал турдаги умумбозор инфратузилмаси (бир неча минтақавий бозорларга хизмат кўрсатади, масалан магистрал транспорт);
 - алоҳида минтақавий бозорларга хизмат кўрсатувчи (етказиб бериш транспорти).
2. Макон белгисига кўра:
 - маҳаллий;
 - минтақавий;
 - миллий;
 - халқаро.
3. Мулкчилик шаклига кўра:
 - давлат мулки шаклидаги;
 - хусусий мулк шаклидаги;
 - жамоат ташкилотларининг мулки шаклидаги;
 - чет эллик мулкдорларга тегишли;
 - аралаш мулк шаклидаги.

⁷⁹ Олиб борилган тадиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

4-расм. Транспорт инфратузилмасининг умумий таснифи⁸⁰

Мақон хусусияти нуқтаи назардан қараганда транспорт инфратузилмаси корхона ва ташкилотлари аҳоли ҳамда транспорт корхоналарининг ҳўжалик муҳитини ташкил этган ҳолда, моддий ва молиявий оқимлар, тармоқ тизимларини шакллантиради. “Ушбу тармоқ элементлари орасидаги муносабатлар аниқ тор йўналишли хусусиятга эга бўлганлиги учун, тармоқдан бир ёки бир неча бўғинларнинг тушиб қолиши “изакоста” вазиятини келтириб чиқаради, натижада унинг оқибатларини бартараф этиш тармоқнинг асосий қисмини қайта қуришни талаб қилади”. Шу нуқтаи назардан, мазкур вазиятни олдини олиш мамлакатнинг нафақат транспорт комплекси, балки умуман иқтисодиётининг барқарор фаолияти юритишини таъминлашда муҳим ўринга эғалигини кўрсатиб беради.

⁸⁰ Манба: Олиб борилган тадиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Бунда транспорт инфратузилмаси натижавийлигининг асосий мезонлари бўлиб моддий ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган соҳалари ва аҳолининг транспорт эҳтиёжларини тезкор ва сифатли қондириш, шунингдек минтақалар, ҳамда умуман мамлакат транспорт инфратузилмасидаги “тор жойлар” ва узилишларни бартараф этиш имкониятини беради.

Қайд этиш лозимки, мамлакат транспорт инфратузилмасининг иқтисодий категория сифатидаги ягона таъриф шаклланмаган. Транспорт иқтисодиёти фанида “транспорт инфратузилмаси” тушунчаси таърифига аниқлик киритишнинг уч асосий методологик ёндашуви мавжуд –тармоқли, функционал ва қийматли. Биринчи ёндашув доирасида транспорт инфратузилмаси деганда ташиш жараёнининг тез ва тўсиқсиз бажарилишини таъминлайдиган, мамлакат муҳандислик-техник инфратузилмасининг кўринишларидан бири бўлган технологик мажмуа тушунилади.

Л.Г.Серебряков ва В.В.Яновский⁸¹лар транспорт инфратузилмаси деганда “юклар ва йўловчиларнинг ташилишини таъминлаб берадиган транспорт коммуникациялари ва қурилмалари мажмуини ўз таркибига олган, муҳандислик инфратузилмасининг бир қисмини” тушунадилар. Иккинчи ёндашув доирасида транспорт инфратузилмаси ташиш жараёнининг тўсиқсиз ва тез бажарилиши учун шароитларни таъминлаш бўйича маълум функциялар йиғиндиси сифатида тушунилади⁸². Учинчи ёндашув доирасида эса транспорт инфратузилмаси – бу минтақавий инфратузилмавий капиталнинг бир тури.

Мисол учун, Ю.Н.Гольская минтақавий транспорт инфратузилмаси остида минтақавий транспорт инфратузилма капиталини, яъни “транспорт инфратузилмасининг минтақага нафақат иқтисодий, балки ижтимоий-иқтисодий кўринишга эга бўлган фойда келтиришида намоён бўладиган ва унинг амалга оширилишидан синергетик самара келтириб чиқарадиган ўзига хос ижтимоий характерга эга бўлган капиталнинг муайян бир тури” деб тушунишга мойиллик беради⁸³.

Фикримизча, “транспорт инфратузилмаси” тушунчасига аниқлик киритиш учун тармоқ, функционал ва қийматли каби уч ёндашув бирикмасидан самаралироқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу нуқтаи назардан, биринчидан, инфратузилма, биринчи навбатда, муайян, шу жумладан ташкилий (минтақа функционал элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни рўёбга чиқариш), ишлаб чиқариш ва ижтимоий (юклар ва йўловчиларни тез ва тўсиқсиз ташиш жараёнлари бажарилиши учун шароитларни таъминлаш) функцияларнинг амалга оширилишни таъминлашга қаратилган. Транспорт инфратузилмасининг ўзига хос моҳиятидан келиб чиқадиган бош қўшма

⁸¹ Серебряков, Л.Г. Проблемы стратегического планирования транспортной инфраструктуры региона - инновационный подход / Л. Г. Серебряков, В. В. Яновский //Научные труды Северо-Западной академии государственной службы / Сев.-Зап. акад. гос. службы. - СПб., 2011. - Т. 2, вып. 1: Государственная власть и местное самоуправление в России: история и современность. - С. 206-215.

⁸² Иванова, Н.А. Теоретические аспекты понятия инфраструктуры региона / Н. А. Иванова // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. - № 4 (32) – 2012. – С. 29-34.

⁸³ Гольская, Ю. Н. Оценка влияния транспортной инфраструктуры на социально-экономическое развитие региона / Ю. Н. Гольская // автореф... канд. экон. наук: 08.00.05 - Екатеринбург - 2013.

функцияси ички ва мамлакатлараро транспорт-иқтисодий алоқаларни амалга оширишдан иборат.

Иккинчидан, транспорт иқтисодиёти фани транспорт бозорида маълум бир тизим ҳосил қилувчи омили ва универсал кўрсаткичи сифатида кўриб, транспорт инфратузилмасини ташкил этиш ва ривожлантиришни эса инвестицияларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу билан мамлакат иқтисодиётининг энг катта фонд талаб қиладиган ва асосий секторларидан бир бўлиб, қиймат омили транспорт инфратузилмаси ривожининг самарадорлигини оширишда ҳал қилувчи ўрин тутди. Транспорт инфратузилмаси қийматининг барча омилларини экзоген (базавий) ва эндоген турларга ажратиш мумкин.

Инфратузилманинг ушбу тури зиммасига юкланган вазифаларни амалга ошириши билан ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришга бевосита улуш қўшади. Шу билан бирга, транспорт инфратузилмасига киритиладиган, инвестиция қилинадиган капитал ҳажми тўғридан-тўғри мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ўсиш суръатларига боғлиқ бўлади⁸⁴.

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, фикримизча, минтақа транспорт инфратузилмаси деганда инфратузилма мажмуининг транспорт инфратузилмасининг минтақанинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш ва ўз зиммасига юкланган, транспорт-иқтисодий алоқаларни амалга ошириш воситасида унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун шароитлар яратиш имкониятларида ифодаланадиган ўзига хос минтақа ҳосил қилувчи характерга эга бўлган алоҳида бир турини англаш мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу изоҳ транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ва мамлакат транспорт-иқтисодий алоқаларни амалга оширишдаги эҳтиёжларига мувофиқлигини чуқурроқ ўрганиш имконини беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, транспорт инфратузилмасининг ривожланиш даражаси ва функционал хусусиятлари мамлакат ижтимоий-иқтисодий манфаатлардан келиб чиқиб, турли-туман омиллар таъсирида аниқланади.

Шундай қилиб, муайян ҳудуд транспорт инфратузилмасининг ривожланиш самарадорлиги инфратузилма ҳосил қилувчи омиллар таъсири ва иқтисодиётда уни ривожлантириш учун яратилган шароитларга боғлиқ бўлиб, шу билан бирга минтақа ижтимоий-иқтисодий тараққиёти даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

⁸⁴ Руднева, Л.Н. Транспортная инфраструктура региона: понятие и факторы формирования / Л.Н. Руднева, А.М. Кудрявцев // Российское предпринимательство. - 2013. - № 24 (246). - с. 139-144.

5-расм. Транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг стратегик мақсадлари⁸⁵

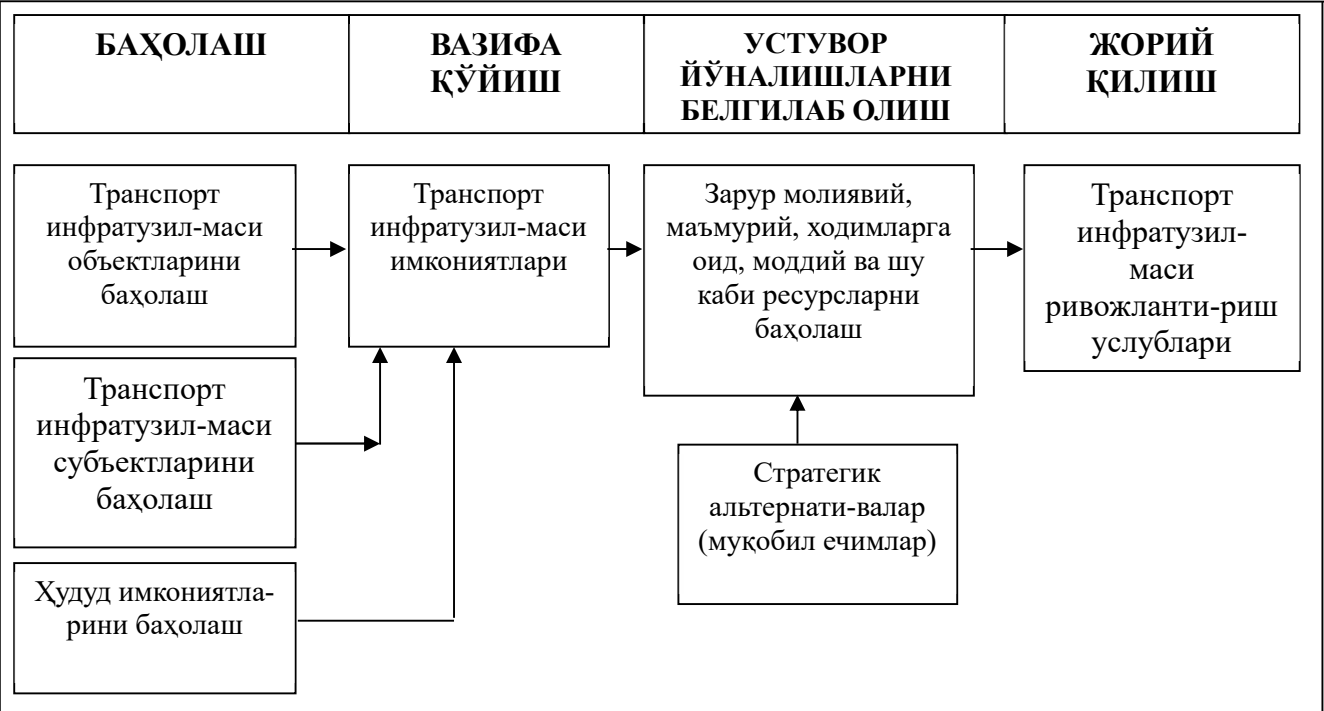
Транспорт инфратузилмасини ривожлантириш мақсади тизимнинг маъмурий-ҳўжалик вазифаларига, биринчи навбатда экологик, ижтимоий ва сиёсий вазифаларга боғлиқ. Кўпинча ушбу вазифаларни амалга ошириш ва уларга эришиш учун етказиб бериш харажатларини камайтириш, йўловчилар ва юкларни ташинишда максимал фойда олиш кабилар етарли даражада эътиборга олинмайди. Транспорт инфратузилмасини ривожлантириш мақсадларини 5-расмда намоиш этилган умумлаштирилган стратегик мақсадлар дарахти тарзида тасаввур қилиш мумкин.

Айтиш лозимки, транспорт инфратузилмасининг минтақа ривожига таъсири ушбу омиллар таъсирида кучайиши ҳам, шунингдек сусайиши ҳам мумкин, шу сабабли уларни ўрганиш нафақат улар ўрнини, ўзига хослигини ва таъсир қилиш йўналишини белгилаб олиш, балки транспорт инфратузилмаси самарадорлигининг иқтисодий натижаларини баҳолаш имконини беради.

Транспорт инфратузилмасини ривожлантириш бўйича олдида қўйилган мақсадларга эришишда кейинроқ уларни амалиётга татбиқ этиш билан стратегик режаларни ишлаб чиқиш зарур бўлади. Транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг стратегик режалаштириш қуйидаги босқичлар кўринишида

⁸⁵ Манба: Олиб борилган тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

намоён этиш мақсадга мувофиқ: баҳолаш, вазифани қўйиш, устувор вазифаларни белгилаб олиш ва татбиқ этиш (6-расм).

6-расм. Транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг стратегик режалаштириш⁸⁶

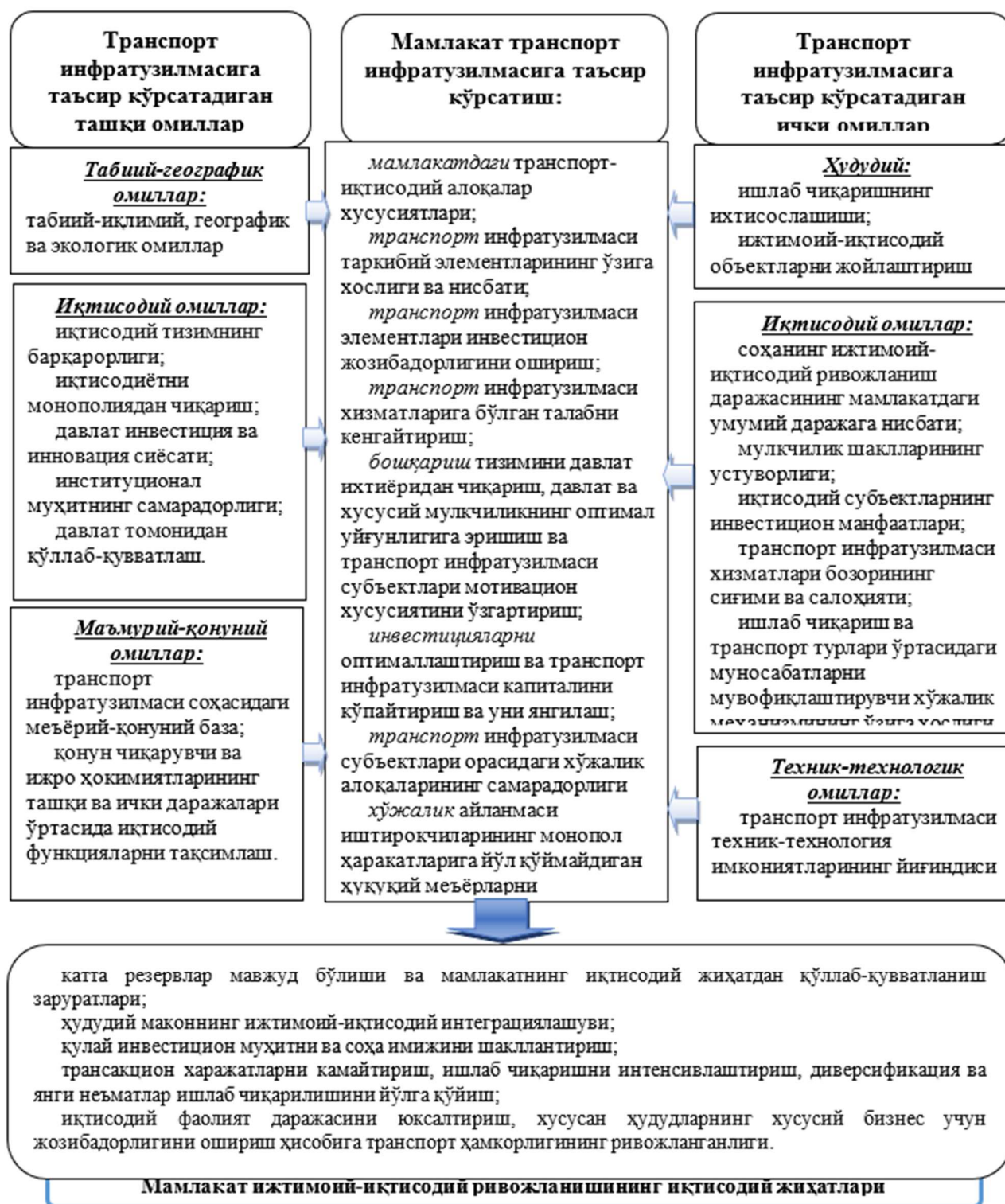
Сўнги босқич қуйидаги йўналишларда инфратузилмани ривожлантиришнинг мақсадли услубларини ишлаб чиқишни назарда тутди:

юк ва йўловчилар транспортини бошқариш ва инфратузилмани молиявий таъминлаш услублари; ташиш тарифларини молиявий таъминлаш, тарифлар тизими, ташиш нархини тўлаш назорати, махсус, юк ва йўловчилар ташийдиган транспорт, шаҳар ва йўловчилар, ҳамда мижозларнинг ўзаро муносабатлари.

Транспорт инфратузилмаси ва ҳаракатни ташкиллаштириш, технология занжири бирлиги: транспорт воситаларини ишлаб чиқиш ва лойиҳалаштиришдан – эксплуатацияга (техник хизмат кўрсатишга).

Транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг тавсия этилаётган услублари ва уларга риоя қилиш масъулиятини қонунларда қайд этиш.

⁸⁶ Манба: Олиб борилган тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

7-расм. Мамлакат транспорт инфратузилмасининг иқтисодий самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ташқи ва ички омиллар⁸⁷

Жаҳонда ривожланган мамлакатлар тажрибаси ривожланган транспорт инфратузилмасини ташкил этиш транспорт-иқтисодий алоқалар самарадорлиги ошиши ҳисобига ҳўдудларнинг ресурс, иқтисодий ва ижтимоий салоҳиятидан самаралироқ фойдаланилишига кўмаклашишидан далолат беради. Бу ерда “транспорт хабга эга бўлган мамлакат учун транспорт инфратузилмаси нафакат

⁸⁷ Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

иқтисодиётнинг боғловчи бўғини, балки мамлакат ҳудудий яхлитлигининг кафолати ҳамдир” деб айтган А.Саматов фикрига қўшилмай иложимиз йўқ.

Тадқиқот вазифаларига боғлиқ равишда мамлакат транспорт инфратузилмасининг иқтисодий самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар таъсири асослаб, уларни фаолият соҳасига мос тарзда макроиқтисодий тизим даражасида юзага келадиган, ҳамда ички, минтақавий транспорт инфратузилма миқёсида юзага келадиган омиллар сифатида таснифланган. Ички омиллар субъектив кўринишда бўлиб, транспорт инфратузилмаси самарадорлигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади ҳамда мазкур омилларни инфратузилма ҳосил қилувчи деб таъриф бериш мақсадга мувофиқ (7-расм).

Ташқи омиллар эса объектив ҳисобланиб, улар нафақат транспорт инфратузилмаси самарадорлигига, балки минтақа инфратузилмасининг бошқа турларига ҳам билвосита таъсир кўрсатади, шу сабабли уларга иқтисодиётда минтақавий инфратузилмани ривожлантириш шароитлари деб таъриф бериш мақсадга мувофиқ.

Хулоса ва таклифлар. Бугунги кунда яратилаётган транспорт инфратузилмаси объектлари, биринчи навбатда, минтақанинг транспорт-иқтисодий алоқаларини амалга оширишга бўлган эҳтиёжларини таъминлаш масалаларига қаратилган бўлиши лозим. Уларнинг ўзаро ҳамкорлигини кўзда тутмаган ҳолда бу каби объектларни дабдурустдан, бетартиб равишда кўплаб яратиш ташлаш иқтисодиётни кўтариш ва минтақалар ҳаёт даражасини ошириш мақсадидаги транспорт фаолияти самарадорлиги вазифасини ҳал қила олмайди.

Шу сабабли ҳам минтақа, ҳам умуман мамлакат даражасида нафақат ташиш жараёнининг самарадорлигини ошириш, балки улар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини юксалтириш мақсадида самарали транспорт инфратузилмаси шакллантириш зарурати пайдо бўлади. Замонавий талабларга мувофиқ, транспорт инфратузилмасининг самарали ривожланганлиги кўп жиҳатдан минтақанинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига таъсир кўрсатади, чунки минтақавий инфратузилма ушбу турининг функционал фаолияти нафақат минтақа иқтисодиёти, балки ижтимоий соҳанинг самарадорлиги билан ҳам ўзаро боғлиқ. Бунда унинг таркибий қисмлари хусусияти, биринчи навбатда, улар томонидан яратилган маҳсулот солиштирма салмоғи билан эмас, балки исталган минтақада унинг қайта ишлаб чиқариш асосини ташкил қилган асосий ишлаб чиқариш тармоқларида максимал миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш, ижтимоий соҳа хизматларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлиш учун зарур шарт-шароитларни таъминлашга қаратилган фаолият билан белгиланади.

Транспорт инфратузилмасининг иқтисодиёт тармоғи сифатидаги ўзига хос хусусияти унинг самарадорлигини оширилиши маълум бир хусусиятларини белгилаб бериши аниқланди:

доимий транспорт инфратузилмаларини нисбатан тез суръатларда барпо этиш зарурияти ҳамда уларнинг қобилиятидан узоқ муддат фойдаланишни тақозо этиши;

йўл-инфратузилмаларининг узоқ муддат эксплуатация қилиниши ва юқори капитал сарфини талаб этиши.

Демак, транспорт инфратузилмаларининг юқори капитал сифими, транспорт тизими учун катта миқдордаги капитал маблағларни жалб этиш заруриятини келтириб чиқаради. Шулардан келиб чиқиб, диссертацияда транспорт инфратузилмасини ривожлантиришда таъсир кўрсатувчи омилларнинг хусусиятлари тавсифи ишлаб чиқилди.

Фодаланилган адабиётлар рўйхати

1. The World Bank: World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>.
2. 1 Максимов, А. Б. Транспортная инфраструктура регионов. / А. Б. Максимов // Известия ИГЭА. - 2007. - №1. - С. 30-33.
3. Семина, И.А., Кустов, М.В. Транспорт в территориальной социально-экологической системе. / И.А. Семина, М.В. Кустов // Актуальные проблемы географии и геоэкологии. - 2009. - № 2. - С. 13-20
4. Саматов Ф.А., Комилжонов Б.И., Галимова Ф.Р. Логистик бошқарув коцепциялари ва моделлари - Тошкент: Фан ва технология, 2015. - 232 б.
5. Зоҳидов А.А. Марказий осіе транспорт тизимини самарали бошқариш механизмини таккомиллаштириш. Икт. фан. док. ... дис. Автореф., Тошкент 2018.
6. Равшанов М.А. Йул-транспорт мажмуаси иқтисодий салоҳияти. Муаммо ва ечимлар. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. - 196 б.
7. Рахимов Х.Ш. Транспорт инфратузилмасини ривожлантириш йўллари/Монография. – Т.: “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2022. 140 бет.
8. Рахимов Х.Ш. Темир йўл транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш. // Иқтисодиёт ва таълим. - Тошкент, 2020. – №1, б.203-209. (08.00.00; №11).
9. Рахимов Х.Ш. Транспорт инфратузилмасини иқтисодий самарадорлигининг назарий асослари. // Бизнес-Эксперт. - Тошкент, 2020. – №3, б.90-94.
10. Рахимов Х.Ш. Темир йўл транспорт инфратузилмасини ривожлантиришда кластер моделини қўллашнинг иқтисодий самарадорлиги. // Илм-фан ва инновацион ривожланиш. - Тошкент, 2020. – №3, б.31-38.
11. Rahimov H.Sh. Assessment of the Economic Efficiency of Development of Transport Infrastructure // International Journal of Research in Management & Business Studies (IJRMBS 2019). Volume 6, Issue 3 (July-September 2019). Impact Factor (5) GIF – 0.70.

TIKUV-TRIKOTAJ KORXONALAR DIVERSIFIKATSIYA JARAYONI TASHKIL ETISH TOMIYILLARI

Nasirova Nargiza Tursunpulatovna

katta o'qituvchi

Namangan muhandislik- qurilish instituti,

nargiza7075@gmail.com

+998(91) 366-67-89

Annotasiya: Ushbu maqolada tikuv-trikotaj korxonalarining diversifikatsiya jarayonini tashkil etish tamoyillari tahlil qilinadi. Korxonalarda ishlab chiqarish hajmini oshirish, yangi bozorlarga kirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishda diversifikatsiya muhim omil sifatida baholanadi. Shuningdek, maqolada diversifikatsiya strategiyalarining asosiy yo'nalishlari, amalga oshirish mexanizmlari va samaradorlikni oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Kichik biznes, diversifikatsiya, raqobat, mahsulot, innovatsiya, barqaror o'sish, iqtisodiy inqiroz, bozor strategiyasi, tahlil, monitoring.

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida mulkchilik shakllarining rivojlanishi keng ko'lamda erkin tovar ishlab chiqaruvchilar, kichik biznes subyektlari va tadbirkorlar katлами faoliyatini rivojlantirishni taqazo etadi. Shunday ekan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyot tuzilmalarida eng oldingi o'rinlarni egallashi kerak. Buning uchun esa bugungi kunda kichik biznes sub'yektlari raqobatbardoshligini ta'minlash va ular faoliyatida restrukturizatsiya jarayonlarini kuchaytirish muhim amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, mamlakatimizda qichik biznes va xususiy tadbirkorlik jarayonlarining subyektlari raqobatbardoshligini oshirishni statistik baholash dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Kichik biznes sohasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda yangi ish o'rinlarini yaratish raqobatni kuchaytirish, innovatsiyalarni joriy etish va mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Biroq, ko'plab kichik bizneslar o'z faoliyatini faqat bitta yo'nalishda ixtisoslashgan holda olib boradi, bu esa bozor sharoitlaridagi o'zgarishlarga qarshi sezgirlikni oshiradi va uzoq muddatli barqaror o'sishni ta'minlashda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.⁸⁸ Tikuv-trikotaj sanoati jahon bozorida muhim o'rin tutadigan sohalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda korxonalarining uzluksiz rivojlanishi va bozorda o'z mavqeini mustahkamlash uchun diversifikatsiya jarayonini to'g'ri tashkil etish katta ahamiyatga ega. Diversifikatsiya – bu yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, yangi bozorlarga chiqish yoki mavjud faoliyat yo'nalishlarini kengaytirish orqali korxonaning barqarorligini ta'minlash jarayonidir.

Diversifikatsiya jarayoni korxonaning investision faoliyati va raqobatbardoshlik darajasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ushbu maqolada diversifikatsiya tamoyillari, ularning amaliy qo'llanilishi va natijalari tahlil qilinadi.

⁸⁸ ШМИДТ, В. (2011) – The Role of Diversification in Small Business Strategy, Беннетт, Л. (2008) – Entrepreneurship and the Diversification of Small Enterprises Мартинес, А. (2015) – Diversification Strategies and Performance in Small and Medium Enterprises Ван дер Верт, Х. (2017) – Impact of Diversification on Small Business Growth and Sustainability

Shu nuqtai nazardan, diversifikatsiya, ya'ni korxonaning faoliyat yo'nalishlarini kengaytirish, kichik bizneslarning barqarorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Diversifikatsiya nafaqat yangi bozorlar va mahsulotlarga kirishni ta'minlash, balki risklarni kamaytirish, yangi daromad manbalarini yaratish va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini ham beradi. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalarning diversifikatsiyalash asosida samaradorligini oshirish mexanizmini takomillashtirish masalalari har doim dolzarbligidan kelib chiqib dissertatsiya ishida, diversifikatsiyaning samarali amalga oshirilishi uchun zarur bo'lgan strategiyalar, tizimlar va tashkilotchilikni rivojlantirish usullari tahlil qilinadi. Maqsad - kichik biznes korxonalarining resurslarini yanada samarali va raqobatbardosh tarzda boshqarish hamda bozor talablariga moslashuvchanligini ta'minlashdan iborat.

Jahon tajribasida isbotlanib bormoqdaki, har qanday davlat iqtisodiyotining asosi bu – tadbirkorlik. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalarni diversifikatsiyalash asosida samaradorlikni oshirish esa tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababdan tadbirkorlikni rivojlantirish uchun bir qator muammolarni bartaraf etish dolzarb hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tajribasida isbotlanib bormoqdaki, har qanday davlat iqtisodiyotining asosi bu – tadbirkorlik. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalarni diversifikatsiyalash asosida samaradorlikni oshirish esa tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababdan tadbirkorlikni rivojlantirish uchun bir qator muammolarni bartaraf etish dolzarb hisoblanadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish muammolari va ularni bartaraf etish chora-tadbirlari MDH davlatlaridan V.G.Shevchenko, I.A.Rebrova, Yu.V.Levchenko, O.V.Petrova, A.M.Aliyev, T.S.Kushanovlarning tadqiqotlarida ko'rish mumkin. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalari faoliyatini diversifikatsiya qilish orqali samaradorligini oshirish mavzusidagi dissertatsiya va ilmiy ishlari, asosan, iqtisodiyotni rivojlantirish, kichik va o'rta biznesning iqtisodiy rolini o'rganish va undagi diversifikatsiya strategiyalarini tadqiq qilishga qaratilgan. Rossiya olimlaridan V.G.Shevchenkoning tadqiqotlarida kichik biznesning samaradorligini oshirish uchun diversifikatsiyaning ahamiyatiga alohida e'tibor berilgan. Uning fikricha, kichik biznesning tarkibiy o'zgarishlari va bozorning talablariga moslashishi orqali iqtisodiy muvozanatga erishish mumkin. I.A.Rebrova iqtisodiyotda kichik bizneslarning innovasion faoliyatga olib kelishi uchun diversifikatsiya strategiyalarini ko'rib chiqadi.⁸⁹ U kichik

⁸⁹ В.Г.Шевченко “Кичик ва ўрта бизнеснинг диверсификацияси ва иқтисодий самарадорлиги”; И.А.Реброва “Кичик бизнесни диверсификациялаш ва корхона фаолиятини модернизация қилиш”; Ю.В.Левченко “Диверсификациянинг кичик бизнеснинг иқтисодий самарадорлигига таъсири”; О.В.Петрова “Кичик бизнеснинг диверсификацияси ва минтақавий иқтисодиётни ривожлантириш”; А.М.Алиев “Кичик ва ўрта бизнесда диверсификация ва маркетинг стратегиялари”; Т.С.Кушанов “Кичик бизнес фаолиятида диверсификациялашнинг молиявий ва операциявий самарадорлиги”.

biznesni mahsulot va xizmatlar hajmini kengaytirish orqali uzoq muddatli o'sishga erishish mumkinligini isbotlaydi. Ukraina olimlaridan Yu.V.Levchenko kichik bizneslarda diversifikatsiyaning iqtisodiy samaradorlikka, raqobatbardoshlikka va innovatsiyalar bilan bog'liq samaralarga ta'sirini tadqiq etgan. Ushbu tadqiqotlarda, asosan, biznes modellarini o'zgartish va o'zaro hamkorlik usullarini qo'llash nazarda tutilgan. O.V.Petrova o'z tadqiqotida kichik bizneslar orqali mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish va korxonalarning ishlab chiqarish faoliyatini diversifikatsiya qilish yo'llarini ko'rib chiqqan. U kichik biznesning raqobatchanligini oshirish uchun yangi bozorlarga kirish va yangi mahsulotlar ishlab chiqishni muhim omillar sifatida belgilaydi. Qozog'iston olimlaridan A.M.Aliyevning tadqiqotlarida, diversifikatsiya strategiyasining kichik va o'rta bizneslar uchun qanaqa marketing va strategik ko'rsatkichlarga asoslanishi kerakligi va bu omillarning ularning raqobatdoshligini qanday yaxshilashga yordam berishi tahlil etilgan. T.S.Kushanovning tadqiqoti kichik bizneslarda diversifikatsiya qilishning moliyaviy samaradorligiga, ishlab chiqarish jarayoniga va resurslardan foydalanishga ta'sirini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotlar kichik biznesning diversifikatsiyasini rivojlantirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish va raqobatbardoshligini kuchaytirish uchun muhim yo'nalishlarni belgilaydi. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalari faoliyatini diversifikatsiya qilish orqali samaradorligini oshirish mavzusidagi tadqiqotlar ko'p, va ularning har biri turli aspektlarni yoritgan. So'nggi besh yillikda yosh olimlarimizdan J.Farxodov, A.Hasanov, T.Karimov, U.To'rayevlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. J. Farhodovning "Kichik biznesda diversifikatsiya strategiyalari" mavzusidagi tadqiqot ishida kichik biznesda diversifikatsiya strategiyalarini tatbiq etish, ularning turli shakllari va biznesdagi ijobiy va salbiy ta'sirlari o'rganilgan. Jumladan, moliyaviy risqlarni kamaytirish va yangi bozorlarda raqobatga kirishish uchun turli diversifikatsiya usullari analiz qilingan. A.Hasanovning "Kichik va o'rta biznesning samaradorligini oshirishda diversifikatsiyaning o'rni" tadqiqotchi kichik va o'rta biznes sub'yektlarining samaradorligini oshirish uchun diversifikatsiyaning ahamiyatini muhokama qilgan. Iqtisodiy ko'rsatkichlarni yangilash, yangi mahsulotlar va xizmatlarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini kengaytirishning turli mexanizmlari ko'rib chiqilgan. T.Karimovning "Kichik biznesning diversifikatsiyalashuvi: Bozorlar va mahsulotlar bo'yicha" tadqiqoti kichik biznesning bozorlar va mahsulotlar bo'yicha diversifikatsiya qilishining aniq usullari va mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan.

TAHLIL NATIJALARI

O'zbekiston iqtisodiyoti 2024 yilning 1-yarim yilligida 6,4%ga ko'paygan. Ushbu davrda sanoat 7,8%ga, qurilish 10,1%ga, xizmatlar 12,9%ga va qishloq xo'jaligi 3,8%ga oshgan. Yil boshidan 3 mingta loyiha ishga tushib, 76 mingta yuqori daromadli doimiy ish o'rni tashkil etilgan va 600 ming aholi biznesga jalb qilingan. Hisob-kitoblarga ko'ra, O'zbekiston iqtisodiyoti 2024 yilning 1-yarim yilligida 6,4%ga ko'paygan. Ushbu davrda sanoat 7,8%ga, qurilish 10,1%ga, xizmatlar 12,9%ga va qishloq xo'jaligi 3,8%ga oshgan. Jahondagi geosiyosiy chigalliklar, transport marshrutlarining qiyinchiliklari, savdo bozorlarida kuzatilayotgan murakkabliklar

sabab iqtisodiyot qisqarayotgan vaqtda bu o'sish yaxshi ko'rsatkich hisoblanadi. Yil boshidan 3 mingta loyiha ishga tushib, 76 mingta yuqori daromadli doimiy ish o'rni tashkil etilgan va 600 ming aholi biznesga jalb qilingan.

Yalpi ichki maxsulot 2017-2018 yillar 50 mlrd dollardan ortiqni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yil yakunlarida 91 mlrd dollarga yetdi hamda bu ko'rsatkich 2024 yilda 2024 yilda yalpi ichki mahsulot 6,5 foizga oshib, 115 milliard dollarga yetdi. Bu orqali, O'zbekiston iqtisodiyoti dunyodagi eng yirik 60-70 talikka kiruvchi iqtisodiyot bo'ladi. Buning zahirida bozor sharoitida sog'lom raqobatni shakllantirish, iste'mol bozorini sifatli tovar va xizmatlar bilan to'ldirish, shu bilan birga yangi ish o'rinlarini yaratish, mulkchilikning barcha shakllarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi infratuzilmani yaratish asosiy yo'nalishlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi raqobatbardosh va dinamik bozor sharoitida, kompaniyalar o'sishni ta'minlash, xavflarni kamaytirish va yangi imkoniyatlardan foydalanish uchun diversifikatsiya strategiyalarini tobora ko'proq izlamogda. Tikuvchilik va tijorat korxonalari uchun diversifikatsiya, ayniqsa, bozordagi ishtirokini kengaytirish, chidamlilikni oshirish va innovatsiyalarni rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin. Ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun strategik rejalashtirish, amalga oshirish va boshqarishga katta e'tibor qaratilishi kerak.

Diversifikatsiya — bu yangi bozorlar yoki sohalarga kirish yoki yangi mahsulotlar ishlab chiqish strategiyasidir. Bu strategiya, kompaniyaning mavjud faoliyatlari bilan bog'liq xavflarni kamaytirishga yordam beradi. Investitsiyalarni turli segmentlarga tarqatish orqali, kompaniyalar bozor o'zgarishlaridan, iste'molchilarning xohishlaridagi o'zgarishlardan va iqtisodiy inqirozlardan himoya qilishlari mumkin. Diversifikatsiya ikki asosiy turga bo'linadi: aloqador diversifikatsiya va aloqasiz diversifikatsiya.

Aloqador diversifikatsiya kompaniyaning mavjud faoliyati bilan yaqin bog'liq bo'lgan sohalarga kengayishni o'z ichiga oladi. Misol uchun, smartfon ishlab chiqaruvchisi planshet ishlab chiqarishga o'tishi mumkin. Bu turdagi diversifikatsiya resurslar, qobiliyatlar va bozor bilimlaridan foydalanish orqali sinergiyalarni yaratadi. Aloqasiz diversifikatsiya esa butunlay boshqa sohalar yoki bozorga kirishni anglatadi. Masalan, kiyim do'koni texnologiya startapiga sarmoya kiritishi mumkin. Bu strategiya kompaniyani biron-bir bozor yoki mahsulot qatoriga haddan tashqari bog'lanmasligini ta'minlab, katta xavfni kamaytiradi.

Diversifikatsiya jarayoni bozor tadqiqoti va tahlildan boshlanadi. Kompaniya bozor tendentsiyalari, iste'molchilar xulq-atvori, raqobat muhitlari va potentsial xavflarni tahlil qilishi kerak. Bu tadqiqotlar orqali maqsadli bozorning ehtiyojlari va afzalliklarini tushunish, mijozlarga mos mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Keyingi bosqich strategik rejalashtirishdir. Bu bosqichda diversifikatsiyaning maqsadlari, zarur resurslar va muvaffaqiyatni o'lchash uchun asosiy ko'rsatkichlar aniqlanadi. Shundan so'ng, resurslarni ta'minlash va ijro etish bosqichlariga o'tiladi. Har bir bosqichda samarali boshqaruv va hamkorlik zarur.

Diversifikatsiya tijorat korxonalari uchun bir qator afzalliklarni taqdim etadi. Bu, mavjud operatsiyalar bilan bog'liq xavflarni kamaytirish, daromad oqimlari va rentabellikni oshirish, yangi bozorga kirish orqali qo'shimcha iste'molchi

segmentlaridan foydalanish imkonini beradi. Muvaffaqiyatli diversifikatsiya kompaniyaning raqobatbardoshlikni oshiradi, bozor pozitsiyasini mustahkamlashga yordam beradi va iqtisodiy samaradorlikni yaxshilaydi.

Biroq, diversifikatsiya jarayonida qiyinchiliklar ham mavjud. Kompaniya resurslarini haddan tashqari tarqatib yuborish, tanish bo'lmagan bozorga kirishdan kelib chiqadigan madaniy tushunmovchiliklar va operatsion samaradorlikni pasaytirish kabi xavflar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun batafsil bozor tadqiqoti va ehtiyotkorlik zarur. Bundan tashqari, ichki qarshilikni yengish uchun o'zgarishlarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish kerak.

Diversifikatsiyaning kelajakdagi tendentsiyalari bozorlarning rivojlanishi va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali yanada kengayishi mumkin. Shu bilan birga, kompaniyalar bozor fikri va ishlash ko'rsatkichlari asosida o'z strategiyalarini moslashtirishga tayyor bo'lishlari kerak. Bu diversifikatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlashda muhim omil bo'ladi.

Raqamli transformatsiya, barqarorlik va ijtimoiy mas'uliyat, globallashuv, innovatsiyalar va texnologiyalar kabi tendensiyalar biznesning diversifikatsiyasi va o'sishi uchun muhim omillardir.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi elektron tijorat, raqamli xizmatlar va ma'lumotlar tahlili kabi yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Raqamli transformatsiyani qo'llayotgan korxonalar yangi bozorlarga kirish va innovatsiyalar yaratish uchun yaxshi imkoniyatlarga ega. Bu ularga raqamli texnologiyalarni tatbiq etish orqali samarali ishlash imkonini beradi va raqobatbardosh bo'lishga yordam beradi.

Barqarorlik va ijtimoiy mas'uliyatga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda. Iste'molchilar va investorlar ekologik va ijtimoiy masalalarga e'tibor berishmoqda. Shu sababli, atrof-muhit va jamiyatga ta'sir ko'rsatadigan strategiyalar bozorning o'sib borayotgan segmentini jalb qilish imkonini beradi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Globallashuvning kengayishi korxonalarga xalqaro bozorlarga chiqish va global mijozlarga xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, global operatsiyalarni boshqarish va turli tartibga soluvchi muhitlarni boshqarish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish zarur.

Innovatsiyalar va texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt va blokcheyn kabi texnologik yutuqlar diversifikatsiya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Texnologiyalarga sarmoya kiritgan korxonalar yangi bozorlarni o'rganish va ilg'or mahsulotlarni ishlab chiqish uchun eng yaxshi sharoitga ega bo'ladi. Bu esa ularga yangi mahsulotlarni taqdim etish va bozor talabiga moslashish imkonini beradi. Mahsulotni diversifikatsiya qilish-bu bir xil yoki butunlay boshqacha bilim, ko'nikma, texnika va boshqalarni o'z ichiga olgan yangi mahsulot turini yoki mahsulot bo'linmasini, xizmat ko'rsatish yoki xizmat ko'rsatish bo'linmasini, ishlab chiqarish va sotishni o'z ichiga olgan biznes strategiyasi bo'lib, odatda korxonaning iqtisodiy o'sishini va kengayishini ta'minlash uchun amalga oshiriladi. Diversifikatsiyaning asosiy maqsadi iqtisodiy tanazzul davrida kichik biznesga ixtisoslashgan tikuv- trikotaj korxonalarining omon qolishini ta'minlashdir, bu korxonalar faoliyatining rentabelligini oshirish, ularning ixtiyorida bo'lgan moddiy-texnik resurslardan eng ko'p foydalanish va xodimlarning malakali kadrlarini saqlab qolish

orqali amalga oshiriladi. Kichik biznesga ixtisoslashgan korxonalari faoliyatini diversifikatsiya qilish uchun asos sifatida diversifikatsiyani boshqarish jarayonini tavsiflovchi ishlab chiqilgan uslubiy tavsiyalardan foydalanish taklif etiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, diversifikatsiya nazariyasi kichik korxonalarga o'sish imkoniyatlarini yo'lga qo'yish, xatarlarni yumshatish va bozorda raqobatbardoshligini oshirish uchun strategik yo'l xaritasini taklif qiladi. Diversifikatsiyani dinamik va moslashuvchan strategiya sifatida qabul qilgan holda, kichik biznes innovatsiyalarni rivojlantirishi, barqaror o'sishni ta'minlashi va doimiy rivojlanayotgan biznes landshaftida uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun mustahkam poydevor yaratishi mumkin. Tikuv va tijorat diversifikatsiya jarayonini tashkil etish strategik rejalashtirish, samarali amalga oshirish va doimiy boshqaruvni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni o'z ichiga oladi. Joriy imkoniyatlarni baholash, aniq maqsadlarni belgilash va bozorni puxta o'rganish orqali korxonalar kuchli diversifikatsiya strategiyasini ishlab chiqishi mumkin. Muvaffaqiyatli amalga oshirish resurslarni ehtiyotkorlik bilan taqsimlashni, strategik hamkorlikni va samarali marketingni talab qiladi. Xatarlarni boshqarish va muammolarni hal qilish diversifikatsiya qilish bo'yicha sa'y-harakatlarning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Doimiy monitoring, baholash va moslashtirish orqali korxonalar o'sish, barqarorlik va innovatsiyalarga erishishlari mumkin. Bozor tendentsiyalari rivojlanar ekan, raqamli transformatsiya, barqarorlik va texnologik taraqqiyotni qamrab olish diversifikatsiya strategiyalari samaradorligini yanada oshiradi. Umumiy tushunchada kichik biznesdagi diversifikatsiya iqtisodiy faoliyatni biznesning yangi sohalariga kengaytirishdir (mahsulot assortimentini kengaytirish, ko'rsatilayotgan xizmatlar turlari va boshqalar). Tikuv-trikotaj korxonalarida diversifikatsiya jarayonini samarali tashkil etish uchun bozor tahlili, texnologik innovatsiyalar va strategik boshqaruvdan foydalanish lozim. Diversifikatsiya jarayoni nafaqat korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshiradi, balki uning barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Shu bois, korxonalar o'z strategiyalarini tizimli ravishda ishlab chiqib, bozor sharoitiga tez moslashishga intilmog'i zarur.

FOYALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Котов, А. В. Диверсификация продукции промышленного производства в строительстве из сборного железобетона // Научные исследования молодых ученых, 2014.
2. Шмидт, В. (2011). The Role of Diversification in Small Business Strategy. Беннетт, Л. (2008). Entrepreneurship and the Diversification of Small Enterprises. Мартинес, А. (2015). Diversification Strategies and Performance in Small and Medium Enterprises. Ван дер Верт, Х. (2017). Impact of Diversification on Small Business Growth and Sustainability.
3. Алиев, А. М. "Кичик ва ўрта бизнесда диверсификация ва маркетинг стратегиялари".

4. Кушанов, Т. С. “Кичик бизнес фаолиятида диверсификациялашнинг молиявий ва операциявий самарадорлиги”.

XOTIN-QIZLAR INNOVATSION TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIY MEZON VA NORMALARNING UYG'UNLIGI

To'yeva Muhayyo Shuxrat qizi

TDPU "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi

tuyevamuhayyo@gmail.com

m_toyeva@tdpu.uz

+998931226699

ORCID-0000-0002-5073-1093

Anotasiya: Ushbu maqolada xotin-qizlar innovatsion tafakkurini oshirishda ijtimoiy mezon va normalarning o'rni haqidagi ijtimoiy-falsafiy tahlillar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, raqobatbardosh jamiyat, rivojlanish, ijtimoiy mezon, normalar, gendir tenlik.

I.KIRISH

Bugungi dunyoda ayollar va erkaklarning jamiyatdagi o'rni dolzarb va munozarali mavzulardan biri hisoblangani bois shu mavzuni yanada chuqurroq va ilmiy asoslarga tayangan holda o'rganishga qaror qildim. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keying davrda ayollarning ommaviy ishlab chiqarishga jalb etilishi munosabati bilan sodir bo'lgan ijtimoiy o'zgarishlar ularning jamiyat va ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni haqidagi an'anaviy nazariy jihatlarini qayta ko'rib chiqishga olib kelmoqda.

Shunday qilib, mamlakatimiz 1997 yil 30 avgustda "Ayollarning siyosiy huquqlari to'g'risida", 1995 yilda "Xotin-qizlarni kamsitishining barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi konvensiyaga qo'shildi. O'zbekiston Respublikasining 1992-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasida xotin-qizlarga teng huquq va imkoniyatlar taqdim etilishi bu boradagi eng katta qadamlardan biridir.

Xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini rivojlantirish jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Innovatsion tafakkur insonning yangi g'oyalarni ilgari surish, muammolarga ijodiy yechim topish va texnologik yutuqlardan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu jarayonda ijtimoiy mezon va normalarning uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki jamiyatdagi qadriyatlar, an'analar va madaniy yondashuvlar xotin-qizlarning ijodkorlik va tashabbuskorlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi o'zbek ayoli ishlab chiqarish, ilf-fan, tadbirkorlik, san'at, sport, hunarmandchilik, qo'yingki, barcha sohalarida muvaffaqiyatlarga erishmoqda, xotin-qizlar davlat va jam'iat tashkilotlarida va muassasalarga rahbarlik qilmoqda. Prezidentimiz O'zbekiston xotin-qizlariga 8 mart bayrami bilan tabrik yo'llar ekan, «... ayollarimizning siyosiy-ijtimoiy hayotdagi o'rni va ta'siri ortib borayotganini davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlaridagi vakillik organlarida 1132 nafar xotin-qiz, jumladan, Oliy Majlisim tarkibida 48 nafar senator va deputatlar faoliyat yuritayotgani, qariyb 332 ming ayol siyosiy partiyalarning a'zosi sifatida o'z salohiyatini namoyon qilayotgani, fuqarolik jamiyatining tayanchi bo'lgan nodavlat notijorat tashkilotlarida ularning faol ishtirok etayotganida ko'rish, kuzatish qiyin emas», — deya ta'kidladilar.

Xotin qizlar innovatsion tafakkurini rijlantirishning ijtimoiy mezon va normalari davlatda jamiyat va mintalitet bilan bog'liq bir qancha muammolarni keltirib chiqarishi bilan bog'liq bir qator jihatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi davlat xizmati sohasida ishlaydigan ayol xodimlarni yaxshiroq tushunishga ehtiyoj bor, qaysi ma'nodaki ularga bo'lgan munosabat har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi, aksariyat hollarda ularning ishonuvchan va hissiyotgan beriluvchi jins vakillari bo'lganliklaridan foydalanish holatlari ham uchrab turadi. Xotin-qizlarning hayotiy muammolari, ehtiyojlari va rollari (birinchi navbatda oilaviy rollar, mas'uliyatlar va boshqalar bilan bog'liq), ayollarning ishidan qoniqish, kasbiy va shaxsiy qadriyatlar va boshqalar haligacham yo'qolmaganligining o'zi ham bu muammoning naqadar jiddiy ekanligini ko'rsatadi. Bu ham davlat organlarida ayollarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha ichki tashkiliy siyosatni rejalashtirish uchun zarur muassasalar faoliyati yo'lga qo'yilishi va uning shaffof hamda ichki nazoratning kuchaytirilishiga ehtiyoj yuqoriligini ko'rishimiz mumkin.

II. METODLAR

Ijtimoiy mezonlar va normalar jamiyatda odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar tizimidir. Ular quyidagi jihatlarda xotin-qizlarning innovatsion tafakkuriga ta'sir ko'rsatishi mumkin:

1. Ta'lim va kasbiy rivojlanish: xotin-qizlarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish ularning ilmiy-ijodiy salohiyatini rivojlantirishga turtki bo'ladi. Zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish va tadqiqot faoliyatida ishtirok etishlari jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi lozim.

2. Ijtimoiy stereotiplar va gender tengligi an'anaviy gender rollari ba'zan xotin-qizlarning innovatsion sohalarga kirib kelishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Gender tengligi tamoyillari mustahkamlangan jamiyatda xotin-qizlar o'z salohiyatini to'liq namoyon qila oladilar.

3. Oila va jamiyatdagi qo'llab-quvvatlash tizimi oila muhitining xotin-qizlar innovatsion tafakkuriga ta'siri katta. Oilaning ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvatlashi ularning tashabbuskorligini oshiradi. Jamiyat tomonidan xotin-qizlar uchun ishbilarmonlik va startup ekotizimlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

4. Huquqiy va iqtisodiy omillar xotin-qizlarning intellektual mehnatini qadrlash va huquqlarini himoya qilish innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi. Moliya va grant dasturlarining mavjudligi xotin-qizlarning startup va tadbirkorlik sohasida ilg'or g'oyalarini hayotga tatbiq etishiga yordam beradi.

O'zbekistonning ilmiy, ma'naviy va ma'rifiy sohalarida xotin-qizlarning o'rni tobora ortib borayotganligi quvonarli albatta. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlashicha, xotin-qizlar jamiyatning o'zagini tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlar bo'lib, ularning salohiyatini ro'yobga chiqarish, jamiyatning rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega ekanligini takidlashimiz va e'tibor qaratishimiz lozim. Ammo, xotin-qizlarning ilm-fan va ma'naviyat sohalarida faol ishtirok etishidagi muammolar mavjud. Ushbu maqolada xotin-qizlarning ilmiy va ma'naviy sohalarda to'siqlar va ularni hal etish uchun taklif etilgan yechimlar haqida batafsil ilmiy amaliy ishlar amalga oshirishni taqazo etadi.

Xotin-qizlar uchun gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan qonunlar qabul qilindi. 2023 yilda, 92 mingdan ortiq xotin-qiz oliy ta'limni tamomladi va bu raqam 2016 yilga nisbatan deyarli uch barobar ortdiganligini ko'rishimiz mumkin. Bu ilm-fan va ta'limdagi xotin-qizlar salohiyatini oshirishda sezilarli o'zgarishlarni ko'rsatishga olib keldi. Biroq, xotin-qizlarning ilm-fan va ma'naviyat sohasidagi faoliyati hali ham bir qator muammolar bilan to'qnashmoqda. Ushbu muammolarni tahlil qilib, quyidagi asosiy masalalarga e'tibor qaratish zarur deb topdik:

a) Ilmiy sohalarga kirishda ayollarga nisbatan ijtimoiy to'siqlar: O'zbekistonning ayrim hududlarida xotin-qizlar uchun ilm-fan va ta'limga kirish imkoniyatlari hali ham cheklanganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, qishloq joylarda, yoshi kattaroq xotin-qizlar uchun ta'lim olish imkoniyatlari deyarli yo'q. Shu sababli, ilm-fan va innovatsion texnologiyalar sohalarida xotin-qizlarning ishtirokini oshirish uchun ularga teng imkoniyatlar taqdim etilishi lozim va ilmiy ishlarda bu masalalarga alohida e'tibor qaratish shart.

b) Xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi pasaygan (suniy to'siqlar sababli): Ko'plab xotin-qizlar o'zlarining ilmiy yoki ma'naviy faoliyatlariga to'sqinlik qiluvchi ijtimoiy, oilaviy yoki iqtisodiy omillarga duch kelayotganliklari davom etmoqda. Jamiyatda ayollarning ijtimoiy faolligi past darajada bo'lib, ular ko'pincha iqtisodiy va oilaviy mas'uliyatlarni o'z zimmasiga oladilar, natijada ilmiy faoliyatda ishtirok etish uchun zarur vaqt va resurslarga ega bo'lmaydilar.

c) Ilm-fan va ma'naviyatda ayollar uchun yetarli rag'batlantirishning yo'qligi: Xotin-qizlarni ilm-fan sohasida o'z salohiyatlarini to'liq namoyon qilishlari uchun yetarli rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash tizimi yo'q ular qog'ozlarda va yuqori tashkilotlar matbuot anjumarida qilgan nutqlarida bor xolos. Ko'pincha ilmiy tashkilotlar va muassasalarida erkaklarning ustunligi sezilmoqda. Bu esa xotin-qizlarning ilmiy tadqiqotlar, innovatsion dasturlar va texnologiyalarda faol ishtirok etishiga to'siq bo'layotgan omildan biridir.

d) Ma'naviy-ma'rifiy sohadagi cheklovlar: Ayollarning jamiyatdagi ma'naviy-ma'rifiy rolini oshirishga bo'lgan qiziqish past. Ko'plab xotin-qizlar ijtimoiy va madaniy sohalarda faoliyat yuritishga qiziqmaydilar, bu esa jamiyatda ma'naviy qadriyatlarning tarqalishiga to'sqinlik qiladigan achinarli holatlardan biridir.

e) Ijtimoiy himoyaning yetarli emasligi haligacha ayollarga o'limi yildan yilga ortib yanada yaxshiylarcha o'ldirilish davom etmoqda. Bunday holat qizlarning tug'ilish sonini keskin kamayishiga olib keladi.

Organishlar natijasida aniqlandiki bugungi kunda O'zbekistonda ijtimoiy himoya bilan shug'illanayotgan tashkilotlar quydagilar:

1. O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi – ayollar va oilalar farovonligini oshirish, ularning ijtimoiy himoyasini ta'minlash bilan shug'ullanadi.

2. O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi – ayollarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tengligini ta'minlash bilan shug'ullanadi.

3. Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi – ayollar huquqlarini himoya qilish, gender tengligi masalalarini hal qilishda yordam beradi.

4. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi – ishsiz yoki muammoli holatda bo‘lgan ayollarga ish topishda yordam berish, mehnat huquqlarini himoya qilish bilan shug‘ullanadi.

5. Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi – nogironligi bo‘lgan ayollarni qo‘llab-quvvatlash, ularga yordam ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi.

6. Turli nodavlat tashkilotlar (NNT) va xalqaro tashkilotlar – xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish va ularni ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha faoliyat yuritadi.

Bugungi zamonaviy jamiyatda ayollarning ilmiy, iqtisodiy, ma‘naviy-madaniy hamda turli sohalardagi ishtiroki, fidokorona mehnatlari Vatanimiz taraqqiyotiga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu borada yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev “8-mart – Xalqaro-xotin qizlar kuni” munosabati bilan bo‘lib o‘tgan tadbirda “.... Sizlarning barcha sohalardagi samarali mehnatingiz, farzandlar tarbiyasi, oila hayotidagi ulkan xizmatlaringizni hisobga olib aytadigan bo‘lsak, jamiyatdagi o‘rningiz, O‘zbekistonimiz erishayotgan yutuqlardagi beqiyos hissangizni hech narsa bilan o‘lchab, baholab bo‘lmaydi”⁹⁰ deya xotin-qizlarning bugungi jamiyatdagi o‘rni va rolini yanada yuqori baholadilar va xotin-qizlar harakatlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini aytib o‘tdilar.

III. NATIJALAR

Zamonaviy jamiyatda xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini oshirish orqali ilmiy-amaliy va ma‘rifiy salohiyatini oshirish nafaqat ularning o‘z rivoji uchun, balki jamiyat taraqqiyoti uchun muhim hisoblanadi. Davlat va jamoatchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi chora-tadbirlar amalga oshirilsa, xotin-qizlar ilm-fan, ta‘lim va ma‘naviy-ma‘rifiy sohalarda yanada faolroq ishtirok etishi ayni zamon talabi. Ularning salohiyatini to‘laqonli ro‘yobga chiqarish orqali jamiyatning har tomonlama taraqqiyotiga erishish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi “Jamiyatda ijtimoiy-ma‘naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risi”dagi PF-5938-son Farmoni Yangilanayotgan O‘zbekistonda xotin-qizlarning yangi qiyofalarini ochishda, jamiyatimizning faol qatlami sifatida barcha sohalarda faolligini o‘stirishda, milliy mentalitetimizga xos ma‘naviy qadriyat va fazilatlarni kamol toptirishda, oila, davlat va jamiyat boshqaruvidagi rolini yuksaltirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: “Hozirgi kunda har bir xotin-qiz demokratik jarayonlarning kuzatuvchisi emas, balki faol va tashabbuskor ishtirokchisi bo‘lmog‘i shart”⁹¹ degan chaqiriq bilan xalqimizni uyg‘oqlikka chaqirdilar.

Xotin-qizlarning ta‘lim olishi va kasbiy rivojlanishiga sharoit yaratish nafaqat ayollar uchun, balki jamiyatning umumiy rivojlanishi uchun ham foydalidir.

⁹⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-sonli “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni.

⁹¹ Mirziyoyev Sh.O ‘zbekiston Respublikasi oliy Majlisi Senatining yigirmanchi yalpi maslisidagi nutqi//Xalq so ‘zi.-№127(7357)22.06.2019.

Ayollarning ilm olish va professional sohalarda faol ishtirok etishi uchun ijtimoiy mezon va normalar to'siq bo'lib emas aksincha ularning innovatsion tafakkurini rivojlantirish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynash lozim. Shu bois, gender tengligi tamoyillariga rioya qilish, xotin-qizlarning ta'lim va mehnat bozorida faol ishtirok etishini qo'llab-quvvatlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, zero aqilli oqila qizlardan dunyoga keladigan yurt kelajagi bunyodkorlari ham tegsiz aql-zakovat egasi bo'lishligi shubhasiz.

YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha ilm-fan sohasida ishlaydigan tadqiqotchilarning 30-35% ayollar hisoblanadi. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 48 foizni tashkil etadi⁹² deyiladi. Xotin-qizlarga yaratilayotgan imkoniyatlardan har tomonlama foydalanish va bildirilgan ishonchni oqlash asosiy vazifasi bo'lgan ilim yo'liyda izlanayotgan ayol-qizlarni qo'llab-quvvatlanishi bu taqsiinga sazovor harakat nazarimda.

O'zbekistonda 2022—2026 yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotidagi faolligini oshirish bo'yicha Milliy dastur tasdiqlangan⁹³, bo'lib asosiy maqsad xotin-qizlarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy qo'llab quvvatlashga asoslangan.

Ayollarning fan va texnika sohasidagi ishtiroki mamlakatning innovatsion tafakkurini rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayollar ta'lim sohasida faol bo'lsa, jamiyatning ma'naviy me'zon va qadriyatlarga sodiq holda, saviyasi oshib, intellektual salohiyati yuksaladi. Ayollarning ta'lim va fan sohasida to'laqonli ishtiroki gender tengligini ta'minlaydi va jamiyatda barqarorlikka hissa qo'shadi. Oliy ma'lumotli onalar farzandlarining savodxonligi va intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ayrim jamiyat qatlamlarida ayollarning ilm-fan va texnika sohalaridagi ishtirokiga nisbatan salbiy fikrlar mavjud. Ba'zi insonlar «Ayol kishi o'qib shahar olib berarmidi» degan noto'g'ri tushunchaga ega. Bugungi global dunyoda global fuqaroni tayyorlash vaqti yetib keldi. Bugun bilimsiz, qo'lida mutaxassilik diplomiga ega bo'lmagan va ish joyiga ega bo'lmagan insonga psixoloik va iqtisodiy jihatdan ham murakkab vaziyatlar paydo bo'lishi mumkin. Zamon to'siqlarini dovdirab qolmasdan, shokka tushmasdan oqilona bosib o'tish qobiliyatini shakllantirish, muammo inson hayoti davomida uning parallelida mavjud bo'lishi va undan qo'rqmaslik, o'z hayotini boshqarish salohiyatiga ega bo'lish, oyoqda mahkam turish va o'ziga ishonchi ortishi uchun albatta har bir xotin-qiz bilim va kasb cho'qqilarini egallashi lozim. Bunday insonlar oilasida barqarorlik va rivojlanish bo'ladi, unda voyaga yetgan farzandlar davlat va jamiyat uchun xizmat qiladi, vatanparvarlik namunalarini ko'rsatadi. Bir so'z bilan aytganda birinchi navbatda olima ayol millat tarbiyachisidek og'ir va sharaflil vazifani bajaradi. Shuning uchun ham bugun qizlarni o'qitish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bejiz emas.

⁹² Ўзбекистонда олимларнинг 48 фоизини аёллар ташкил этади // <https://daryo.uz/k/2025/02/11/saida-mirziyoyeva-ozbekiston-olima-ayollari-forumida-ishtirok-etdi-foto>

⁹³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida // <https://lex.uz/uz/docs/-5899498>

Ayollarni ilm-fan va texnologiyalar sohasiga jalb qilish, birinchi navbatda, ularning innovatsion tafakkurini oshirish, ayollarning jamiyatdagi tengligi nuqtai nazaridan juda muhimdir. Ilm-fan va texnologiyalar bugungi kunda jamiyatning har bir sohasini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanib kelayotgani hech kimga sir emas. Agar xotin-qizlar bu sohalarga etarli darajada jalb qilinmasa, ilmiy kashfiyotlar va texnologik rivojlanish jarayoni to'liq amalga oshirilmaydi. Ayollarning mehnat bozorida va ilmiy ishlarda ishtirokini kengaytirish, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishning tezlashishiga olib keladi⁹⁴. Jamiyatda ijtimoiy me'zon va normalarga uyg'unlashtirish kerak.

IV.XULOSA

Xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini rivojlantirish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, bu jarayonda ta'lim olishdagi cheklovlar, gender stereotiplari, oilaviy majburiyatlarning notekis taqsimlanishi, moliyaviy resurslarga cheklangan kirish, raqamli texnologiyalarga yetarlicha ega bo'lmashlik, huquqiy himoya zaifligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining yetishmovchiligi kabi muammolar to'sqinlik qilmoqda.

Ushbu to'siqlarni bartaraf etish uchun ta'lim va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish, gender tengligini ta'minlash, moliyaviy resurslarga kirishni osonlashtirish, innovatsion loyihalar uchun grant va dasturlarni rivojlantirish hamda xotin-qizlarning huquqiy himoyasini mustahkamlash zarur. Shundagina jamiyatda ayollar ijodkorlik va innovatsiyaga faol hissa qo'sha oladi, bu esa umuman olganda mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan omillarni bartaraf etish uchun quyidagi strategiyalarni amalga oshirish mumkin:

1. Ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish

STEM yo'nalishlarida (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) ta'lim olish imkoniyatlarini oshirish

Xotin-qizlar uchun grantlar, stipendiyalar va maxsus dasturlarni joriy etish

Masofaviy ta'lim va onlayn kurslarni ommalashtirish

2. Gender stereotiplarini kamaytirish

Jamoatchilik orasida gender tengligi targ'ibotini kuchaytirish

OAV orqali muvaffaqiyatli tadbirkor va olim ayollar haqidagi hikoyalarni ko'paytirish

Ta'lim tizimida gender neytral yondashuvni rivojlantirish

3. Oilaviy majburiyatlarni teng taqsimlash

Ish va shaxsiy hayot muvozanatini saqlashga imkon beruvchi mehnat qonunlarini joriy etish

Bolalar bog'chalari va oilaviy xizmatlarni rivojlantirish

Erkaklar orasida uy ishlarini teng taqsimlash madaniyatini shakllantirish

4. Moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish

Xotin-qizlar uchun maxsus biznes grantlari va kredit dasturlarini ishlab chiqish

⁹⁴ Ismoilova, N. (2020) "The Role of Women in Scientific and Technological Progress in Uzbekistan"

Ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash markazlarini tashkil qilish
Startaplar uchun investitsiya jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish

5. Raqamli texnologiyalarni o'zlashtirishni rag'batlantirish

Ayollar uchun IT kurslari va texnologik inkubatorlar yaratish

Raqamli savodxonlik bo'yicha bepul treninglar tashkil qilish

Ayollarni innovatsion startaplarga jalb qilish

6. Huquqiy himoyani kuchaytirish

Xotin-qizlarning mulkiy va iqtisodiy huquqlarini himoya qiluvchi qonunlarni takomillashtirish

Ayollar huquqlarini targ'ib qiluvchi yuridik maslahat xizmatlarini rivojlantirish

Gender tengligini qo'llab-quvvatlovchi xalqaro tajribalarni joriy qilish

7. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish

Xotin-qizlarning innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydigan hamjamiyat va tarmoqlar yaratish

Mentorlik va murabbiylik dasturlarini yo'lga qo'yish

Davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish

Agar ushbu chora-tadbirlar tizimli ravishda amalga oshirilsa, xotin-qizlarning innovatsion tafakkurini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan omillar sezilarli darajada kamayadi. Ijtimoiy me'zon va normalar uyg'unligi ham ta'minlandi.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.

2. Mirziyoyev Sh.O 'zbekiston Respublikasi oliy Majlisi Senatining yigirmanchi yalpi maslisidagi nutqi//Xalq so 'zi.-№127(7357)22.06.2019.

3. Ўзбекистонда олимларнинг 48 фоизини аёллар ташкил этади // <https://daryo.uz/k/2025/02/11/saida-mirziyoyeva-ozbekiston-olima-ayollari-forumida-ishtirok-etdi-foto>

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida // <https://lex.uz/uz/docs/-5899498>

5. Ismoilova, N. (2020) "The Role of Women in Scientific and Technological Progress in Uzbekistan".

6. Mirziyoyev, Sh. (2019). "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari." O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. Toshkent: O'zbekiston hukumati.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning nutqi. (2023). "Xotin-qizlar – bu jamiyatning o'zagini tashkil etuvchi eng muhim va qadrlik tarkibiy qismidir." Toshkent, O'zbekiston.

АВТОСАНОАТ ТАРМОҒИ КОРХОНАЛАРИ МОЛИЯСИНИНГ ИЖТИМОЙ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Иминов Маҳмуджон Азимжон ўғли

“Молия, пул муомаласи ва кредит” кафедраси докторанти

E-mail: iminov08@rambler.ru

<https://orcid.org/0009-0008-5918-9481>

Аннотация: Ушбу мақолада автосаноат тармоғи корхоналари молиясининг иқтисодий мазмуни билан бир қаторда уларнинг жамият тараққиётига кўрсатадиган таъсири таҳлил этилади. Муаллиф корхоналардаги молиявий оқимларнинг шаклланиши, уларни бошқариш усуллари ва иқтисодий кўрсаткичларнинг жараён давомида эволюциясига эътибор қаратган. Шу билан бирга, автосаноат корхоналарида молиявий қарорлар қабул қилишда эътиборга олинadиган ижтимоий омиллар — аҳоли бандлиги, технологик янгиланишлар, инфраструктура ривожини ва бошқа факторлар — илмий нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Мақолада хориж тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, инвестиция сиёсатини оптималлаштириш, харажатлар самарадорлигини ошириш, рақобат кучли шароитда капитал оқимларини рационал тақсимлаш бўйича тавсиялар илгари сурилади. Шу тариқа корхоналар молиявий фаолиятини бошқаришда илгори ёндашувлардан фойдаланиш имкониятлари ёритилиб, автосаноат тармоғининг янада барқарор ривожланиши учун асос бўладиган илмий-амалий хулосалар берилади.

Калит сўзлар: Автосаноат, корхона молияси, ижтимоий-иқтисодий мазмун, инвестиция сиёсат, молиявий бошқарув, харажатлар самарадорлиги, ривожланиш стратегияси.

1. КИРИШ

Автосаноат тармоғи корхоналари ҳар бир давлатнинг иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Уларнинг зарурлиги бир неча омиллар билан изоҳланади: Автосаноат корхоналари мамлакатнинг умумий иқтисодиётига катта ҳисса қўшади. Улар ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, янги иш ўринлари яратиш ва солиқ тушумларини кўпайтиришга ёрдам беради. Бунинг натижасида мамлакатнинг ЯИМини оширилади. Автосаноатда ишлаш учун йирик иш ўринлари мавжуд, бу эса бевосита ишсизликнинг камайишига олиб келади. Молиявий ва техник таълимга эга бўлган мутахассислар ва ишчилар учун кўплаб имкониятлар яратилган. Автосаноат корхоналари мамлакатдаги техник ва технологик ривожланишни турли инновациялар, янгиликлар ва муҳандислик ечимлари орқали илгари суришга ёрдам беради. Бу, ўз навбатида, замонавий автомобилларни ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш имкониятларини оширади. Автосаноат корхоналари халқаро савдода мамлакатнинг иштирокини кучайтириб, автомобиллар ва уларнинг қисмлари экспорт қилинса, давлат валюта даромадини ошириш ва ташқи иқтисодий алоқаларни яхшилаш имкониятига эга бўлади. Автосаноатдаги ишлаб чиқариш учун янгилик ва рақобатни рағбатлантириш муҳим аҳамият касб этади. Корхоналар янги моделлар, самарали ишлаб чиқариш жараёнлари ва юқори сифатли маҳсулотлар билан рақобатлашиб, бозордаги ўрнини мустаҳкамлашади. Автосаноат корхоналари халқаро савдо муносабатларининг, транспорт инфратузилмасининг ва энергетика секторининг ривожланишини таъминлаш барқарор ҳисобланади. Меҳнат бозори, шунингдек,

ташқи иқтисодий алоқалар ҳам автосаноат тармоғининг самарадорлигига боғлиқ. Ҳозирги кунда автосаноат тармоғи экологик барқарорликка ҳам эътибор қаратмоқда. Яъни, электрли автомобиллар, кам сарфли двигателлар ва қайта тикланадиган энергия манбалари каби инновацион технологияларни жорий этиш аҳамият касб этади. Бу экологияга таъсирни камайтиришга ёрдам беради. Автосаноат тармоғи нафақат автомобил ишлаб чиқариш, балки уларнинг қисмлари, аксессуарлари ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ соҳаларни ҳам қамраб олади. Бу, ўз навбатида, янги бизнес имкониятлари ва қўшимча қиймат яратиш имкониятини туғдиради. Автосаноат корхоналари технологик ва ташкилотчилик инновацияларини жорий этиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга эришади. Бу иқтисодий хавфларни камайтириш ва маҳсулотнинг ишлаб чиқариш нархини оптималлаштиришга ёрдам беради. Автосаноат корхоналари мамлакатнинг ташқи иқтисодий сиёсатини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Маҳсулотлар ва технологиялар экспорт қилган ҳолда, мамлакатнинг геосиёсий мақоидини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Шу сабабли, автосаноат тармоғи корхоналари нафақат мамлакат иқтисодиёти, балки жаҳон бозоридаги ўрин ва рақобатбардошлик учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Автосаноат тармоғи корхоналари молиясининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни муҳим аҳамиятга эга, чунки бу молиявий фаолиятлар нафақат компаниянинг ўзини, балки кенг миқёсдаги ижтимоий ва иқтисодий ривожланишга ҳам таъсир қилади. Автосаноат молиявий барқарорлигини жадаллаштириш, кўпинча, жамиятнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, иш ўринлари яратиш, ва мамлакат иқтисодиётига ҳисса қўшиш билан боғлиқ.

II. МЕТОДОЛОГИЯ

Мақолани ёзиш жараёнида молиявий таҳлил, иқтисодий моделлаштириш ва тизимли ёндашув услублари уйғунлаштирилди. Аввало, автосаноат тармоғининг умумий иқтисодий характеристикалари статистик маълумотлар асосида ўрганилди, шундан келиб чиқиб, корхона молиясининг соҳавий хусусиятлари аниқланди. Кейинчалик, намунавий компаниялар фаолиятидан олинган кўрсаткичлар макроиқтисодий шароит билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинди. Илова тариқасида халқаро тажриба ўрганилди ва турли илмий манбалардаги назарий ёндашувлар мамлакатимиз шароитида текширувдан ўтказилди. Шу тариқа иқтисодий-маърифий услублар билан бирга матн таҳлили усулларида ҳам фойдаланилди, бу эса корхона молиясининг ижтимоий-иқтисодий мазмунини ҳар томонлама ёритиш имконини берди.

Мазкур макроиқтисодий кўрсаткичлар мамлакат иқтисодиётида изчил суръатда давом этиб келаётган ўсишни яққол намоён қилади. Ялпи ички маҳсулот кадри 90,8 миллиард АҚШ долларига тенглиги ва унинг 6 фоизлик реал ўсиш суръати иқтисодий жараёнларни диверсификация қилиш ва таркибий ислохотлар самарасида ортиқча маънавий-техник тўсиқларсиз амалга оширилаётганини англатади. Инвестиция фаолияти ҳам нисбатан юқори даражада сафарбар этилаётгани кўзга ташланади, чунки 30 миллиард долларлик асосий капитал шакллантирилган бўлса, шундан 7,2 миллиард доллар

тўғридан-тўғри хорижий сармоялар ҳиссасига тўғри келади. Бундай кўрсаткичлар мамлакатда яратилаётган мусоад ҳамда барқарор инвестиция муҳити ҳақида далолат беради.

Аҳоли сони 2029 йилда 40,5 миллион кишига етиши тахмин қилинаётгани иқтисодий фаолиятнинг изчил кенгайиши учун потенциал салоҳият яратса-да, ишсизлик даражаси 6,8 фоиз миқёсида тураётгани меҳнат бозори талаб ва таклиф мувозанати масаласини янада долзарблаштиради. Ялпи ички маҳсулот бир киши ҳисобига 2 495 АҚШ доллариға тенг бўлиб, ушбу кўрсаткич аҳоли фаровонлигини ошириш учун катта истикболлар очади. Шу билан бирга, ташқи савдо айланмасининг сўнгги йиллар ичида сезиларли ўсиши иқтисодиётнинг халқаро бозорларга янада чуқур интеграциялашаётгани ва экспорт-импорт операциялари кўламининг кенгайётганидан дарак беради.

Автомобиль саноатида ташкил топган 0,9 миллиард долларлик қўшилган қиймат ва 29,2 минг нафар иш ўрни бу соҳа ҳозирча иқтисодиётда катта улуш эгалламаганини кўрсатади. Бироқ аҳоли сони тез суръатда ортаётгани, инвестиция муҳитининг яхшиланиб, сара технологиялар билан бойиш жараёни изчил ривожланаётгани ушбу тармоқни истикболли соҳалар қаторида кўриш имконини беради. Автомобил ишлаб чиқариш корхоналарида, жумладан 130,3 миллион доллар миқдордаги сармоя билан амалга оширилаётган лойиҳалар асосида инновацион маҳсулот турларини ривожлантириш ва юқори қўшилган қиймат яратиш имкониятлари кенгаймоқда. Бундан ташқари, тармоқни чуқурлаштирилган технологик ислохотлар билан янада мустаҳкамлаш орқали экспортбop маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконияти ҳам ортади. Шу тарзда автомобиль саноати мамлакат иқтисодиётида эгаллаган ўрнини кенгайтириб, инновацион ривожланиш ҳамда аҳоли фаровонлигига ҳисса қўшувчи муҳим соҳа сифатида қаралаётгани эътиборни тортади.

III. НАТИЖАЛАР

Автомобиль саноатини жадал ривожлантириш ва унинг инвестициявий жозибадорлигини оширишни таъминлаш, илғор халқаро тажриба асосида замонавий бозор механизмлари ва бошқарув усуллари жорий қилиш, шунингдек, ички ва ташқи бозорларда рақобатбардош ишлаб чиқаришни яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.07.2019 йилдаги ПҚ-4397-сон қарори қабул қилинган.

Мақсад — Ўзбекистоннинг автомобил саноатини ҳар томонлама ривожлантириш, ички бозорда ишлаб чиқарилган автотранспорт воситаларининг улушини ошириш ва экспортга чиқаришни кўпайтириш. Автосаноат тармоғидаги ривожланиш, ўз навбатида, иш ўринлари яратиш, ташқи савдони рағбатлантириш ва халқаро бозордаги рақобатни оширишга хизмат қилади. Қарор асосида қуйидаги асосий вазифаларбегилаб олинган, булар:

– Ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш: Янги автозаводлар ва ишлаб чиқариш қувватларини яратиш.

– Илғор технологиялардан фойдаланиш: Автосаноатни замонавий технологик жараёнлар билан янгилаш.

– Ташқи савдони кенгайтириш: Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган автомобилларни ташқи бозорларга экспорт қилишни ошириш.

– Иш ўринларини яратиш: Автосаноат корхоналарида янги иш ўринлари ташкил этиш.

Кўрилган чоралар ва уларнинг самараси

Хужжатда автомобил саноатини ривожлантириш учун қатор амалий чоралар кўрсатилган:

Модернизация ва янги техникаларни жорий этиш: Автозаводлар ўрнида юқори самарадорликка эга бўлган технологиялар, шунингдек, янги брендлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилмоқда.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар: Секторга тўғридан-тўғри хорижий сармоялар жалб этиш орқали иқтисодиётга қўшиладиган қийматни ошириш.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш: Турли хил авточасти, махсус техникалар ва юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ҳаракат қилинмоқда.

Масалан, 2019 йилда «GM Uzbekistan» ва «MAN Auto-Uzbekistan» каби йирик ишлаб чиқариш корхоналари ташкил этилди, бу эса мамлакатда автомобиллар ишлаб чиқариш ва экспортни жадал ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

Инвестициялар ва молиявий манбалар

Хужжатда белгиланган инвестицияларнинг асосий қисми тўғридан-тўғри хорижий сармоялар орқали жалб қилиниши кўзда тутилган. Бу инвестициялар, авваламбор, замонавий ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш, маҳсулотларни диверсификация қилиш ва ишлаб чиқариш қулайликларини ошириш учун фойдаланилади.

Хужжатда янги автозаводларнинг қурилиши учун маълумотлар ва молиявий манбалар келтирилган, шунингдек, автоҳарид ташкилотлари учун турли имтиёзлар ҳам белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон автосаноати учун муаммоларни ҳал қилиш ва инновацион ютуқларга эришиш учун молиялаштириш механизмларини яхшилаш зарурлиги таъкидланган.

Таъсир ва самарали натижалар

Хужжатда белгиланган чоралар амалга оширилса, улар йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга, ахборот тизимларини янгилашга ва янги модельларнинг ишлаб чиқаришини кенгайтиришга ёрдам беради.

Рақобатбардошликни ошириш: Хужжатда автомобилларнинг экспортга йўналтирилиши ва ички бозорда рақобатбардош нархларни шакллантириш учун механизмлар мавжуд.

Экспортнинг ривожланиши: Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган автомобилнинг халқаро бозорларга экспорт қилиш қобилияти ошиши кутилмоқда.

Прогнозлар:

Келгусида автомобил саноатининг ўсиши ва ривожланиши учун муҳим шароитлар:

– Автосаноат маҳсулотларини экспортга чиқариш ва ташқи бозорларда ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатиш.

– Автопарк модернизацияси учун иқтисодий ва молиявий дастурлар ишлаб чиқиш.

– Йирик инвестиция лойиҳаларининг амалга оширилиши ва уларнинг самарасидан фойдаланиш.

Автосаноат тармоғи корхоналарида молиявий бошқарув — бу корхонанинг молиявий ҳолатини назорат қилиш, мақсадли йўналишда ривожланишини таъминлаш ва ресурсларни самарали тақсимлашга қаратилган бошқарув тизими. Ушбу тармоқда молиявий бошқарувнинг муҳим вазифаларига қуйидагилар киради:

1. Молиявий режалаштириш ва бюджетлаш. Автосаноат корхоналарининг молиявий режалари аниқ ва далилларга асосланган бўлиши керак. Бу, кўпинча, харажатлар, инвестициялар, даромадлар ва ривожланиш учун зарур бўлган маблағларни аниқлашни ўз ичига олади. Бюджетлашни ҳар йили қайд этилган режаларга асосан амалга ошириш муҳим.

2. Кредит ва инвестиция стратегияси. Автосаноат корхоналари кўпинча йирик инвестициялар ва кредитларни жалб қилади. Молиявий бошқарув бу процессни кузатиш ва мувофиқлаштириш, кредит шартларини таҳлил қилиш ва инвестицияларнинг қайтишини баҳолаш билан боғлиқ.

3. Нақд пул оқимларини бошқариш. Корхонага келувчи ва чиқувчи нақд пул оқимларини мувофиқлаштириш, молиявий тўланишларнинг вақтли ва тўғри амалга оширилишини таъминлаш. Бу молиявий ҳолатни барқарор қилиш ва қарзларнинг барқарорлигини таъминлаш учун муҳим.

4. Молиявий ҳисоботлар ва таҳлил. Автосаноат корхоналари молиявий ҳисоботларни тайёрлаш, бу ҳисоботларнинг таҳлил қилинишини ва улардан асосланиб стратегик қарорлар қабул қилишни талаб қилади. Молиявий ҳисоботлар — бу даромадлар, харажатлар, активлар ва мажбуриятларни кўрсатувчи ҳужжатлардир.

5. Ҳисоб-китоб ва солиқ сиёсатини амалга ошириш. Корхона солиқ ва ҳисоб-китоб сиёсатига амал қилиши керак, бу эса молиявий ҳисоботлар билан тўғри ишлаш ва солиқ тўловларини ўтказишни ўз ичига олади.

6. Рискларни бошқариш. Автосаноатдаги молиявий бошқарувнинг бошқа муҳим жиҳати — бу потенциал молиявий ва ишлаб чиқариш ризикларини баҳолаш ва уларни минималлаштириш учун стратегиялар ишлаб чиқишдир. Масалан, хом ашё нархларининг ўзгаришини, ишлаб чиқариш муаммоларини ва бозордаги рақобатни ҳисобга олиш.

7. Ҳисобдорлик ва қонуний талабларга риоя қилиш. Автосаноат корхоналари молиявий бошқарувни амалга оширишда қонуний талабларга қатъий риоя қилишлари керак. Бу, айниқса, корпоратив бошқарув ва молиявий хавфсизликка алоқадор ҳисоботларнинг тўғри ва шаффоф бўлишини таъминлайди.

Автосаноат корхоналарининг молиявий фаолияти ишлаб чиқариш жараёнларини молиялаштириш ва уларнинг самарадорлигини оширишга

қаратилган бўлиб, бу иш ўринлари яратишга кўмаклашади. Ҳар бир автомобил ишлаб чиқариш жараёнида мутахассислар, ишчилар ва турли хизмат кўрсатувчи шахслар талаб қилинади. Молиявий манбаларни самарали тақсимлаш орқали ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва янги иш ўринлари яратиш мумкин. Автосаноат тармоғи мамлакатнинг умумий ички маҳсулотини шакллантиришда муҳим ўрин тутади. Корхоналарнинг молиявий фаолияти, хусусан, инвестициялар, ривожланиш стратегиялари ва экспорт фаолияти, ЯИМнинг ўсишини таъминлашга ёрдам беради. Автосаноатдан олинган молиявий даромадлар давлат бюджетига солиқлар шаклида кириб, давлатнинг ижтимоий дастурларини молиялаштиришга йўналтирилади. Автосаноат тармоғи корхоналари кўпинча йирик инвестициялар ва кредитларни жалб қилиш орқали ривожланади. Бу инвестициялар, ўз навбатида, корхонанинг иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Технологик янгиланиш ва модернизация, янги ишлаб чиқариш линиялари ва экологик тоза технологияларни жорий қилиш учун сармоялар жалб қилинади, бу эса умумий иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси автосаноат тармоғи, шубҳасиз, иқтисодий ривожланишнинг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Бу тармоқнинг ривожланишида йирик инвестициялар ва кредитларни жалб қилиш муҳим роль ўйнайди. Автосаноатнинг ривожланиши учун сармоялар ва молиявий ресурслар жамлаш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янги технологияларни жорий қилиш учун зарур. Кўпинча, автосаноат корхоналари бу мақсадларга эришиш учун маҳаллий ва халқаро миқёсдаги йирик инвестициялар ва кредитлардан фойдаланадилар. Автосаноат корхоналари учун инвестициялар ва кредитлар асосан қуйидаги мақсадларга йўналтирилади:

Янги технологиялар ва инжиниринг. Автосаноатда рақобатдошликни сақлаш учун ишлаб чиқариш жараёнларини модернизация қилиш, янги технологиялар ва инновацияларни жорий қилиш талаб қилинади. Бунинг учун йирик инвестициялар ва кредитлар талаб этилади;

Инфратузилмани ривожлантириш. Янги ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш ва логистика инфратузилмасини ривожлантиришга инвестициялар жалб қилиш автосаноат корхоналари учун муҳим. Бу корхоналарнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади;

Қарз ва капитални бошқариш. Автосаноат тармоғидаги кўплаб корхоналарнинг ривожланишини таъминлаш учун қарз ва капитал манбалари зарур. Давлат ва хусусий секторнинг ишлаб чиқаришга қўшган капитали иқтисодий ўсишга ҳисса қўшади. Ўзбекистоннинг автосаноат тармоғида инвесторлар ва кредиторлар учун қулай муҳитни шакллантириш учун давлат томонидан қатор чора-тадбирлар кўрилмоқда;

Солиқ имтиёзлари ва субсидиялар. Ҳукумат автосаноатга жалб қилинадиган инвестицияларни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари ва субсидиялар беришни ўз иштини олиб боради. Масалан, автосаноат корхоналарининг маҳаллий ва халқаро бозорларда рақобатдошлигини ошириш мақсадида бундай имтиёзлар тақдим этилади;

Ташқи инвесторларни жалб қилиш. Ўзбекистоннинг автосаноат тармоғи кўпинча хорижий инвесторларни жалб қилишга интилади. Бунда, давлат инвестициялар учун қулай муҳит яратиш ва фойдаланиш учун энг яхши шарт-шароитларни тақлиф этади;

Қарз дастурлари. давлат молия муассасалари ва халқаро кредит ташкилотлари автосаноат корхоналарини молиялаштириш мақсадида имтиёзли кредитлар ва инвестиция дастурлари мавжуд. Булар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва модернизация қилиш учун асосий манба ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, автосаноат тармоғида инвестицияларни жалб қилиш қўйидаги ижобий натижаларга олиб келади:

-Инвестициялар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва янги иш ўринлари яратишга олиб келади. Бу аҳолига иш жойларини таъминлаш ва ишсизликни камайитишга ёрдам беради;

-Инвестициялар орқали автосаноат корхоналари маҳсулотларини янгилаш ва янада рақобатбардош қилиш, халқаро бозорлардаги иштирокни оширишга имконият яратади. Бу эса экспорт даражасини ошириш ва ташқи савдога таъсир кўрсатади;

- Автосаноат корхоналарининг ишлаб чиқаришини модернизация қилиш ва технологик янгилашлар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Бу, ўз навбатида, корхонанинг молиявий натижаларини яхшилашга ва рақобатбардошлигини оширишга олиб келади. Қўйидаги жадвалда асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари тўғрисида маълумотларни келтириб ўтамыз.

Жадвал-1

“Ўзавтосаноат” акциядорлик жамиятлари асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлили⁹⁵

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2022	2023	2024
1	Енгил автомобиллар	Минг дона	327,6	395,4	395,9
2	ISUZU автобуслари	дона	1 190	865	824
3	ISUZU юк автомобиллари	дона	2 639	3 107	2 450
4	D-Мах пикаплари	дона	363	123	451
5	Енгил тижорат автомобиллари	дона	457	680	200
6	Автомобил двигателлари	Минг дона	225,4	269,2	269,9

2024-йил мамлакатимиз автомобил саноати ишлаб чиқариш ва экспорт кўрсаткичларининг барқарор ўсишини кўрсатиб, ижобий динамикани намоён этди. Рақамларга эътибор қаратсак, 82,1 трлн сўмлик маҳсулот, жумладан 431,1 минг дона автомобил ишлаб чиқарилди. Натижада, бугунги кунда автомобилсозлик соҳасининг саноатдаги улуши 11,7 фоизни ташкил этган. Давлат бюджетига 9,6 трлн сўмдан ортиқ солиқлар ва бошқа тўловлар амалга оширилган. Ўзбекистонда автомобиллар парки 4,3 млн донага етказилган.

⁹⁵ Муаллиф томонидан ҳисобланган.

2024 йилда “Узавтосаноат” АЖ тизим корхоналарининг инвестиция лойиҳалари доирасида 243,2 млн доллар инвестициялар, шу жумладан 188,1 млн доллар миқдорида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилган. Маҳаллийлаштириш дастурининг 25 та лойиҳаси доирасида 23,8 трлн. сўмлик маҳаллий маҳсулот ишлаб чиқарилган. 186 донa автомобил бутловчи қисмларини маҳаллийлаштириш ҳисобига 693,9 млрд сўмлик ишлаб чиқариш харажатлари қисқартирилган. Жумладан, тармоқаро кооперация ва шатакка олиш механизми орқали тармоқ корхоналари томонидан “Дамас” ва “Трекер” моделлари учун шинолар, “Трекер” ва “Оникс” моделлари учун том рейлинглари, ускуналар панели, ғилдираклар, ёритиш чироқлари, ўриндиқ матолари ва сунъий чарм копламалари йетказиб бериш йўлга қўйилган. Натижада жорий йилда тармоқда 2 395 дан ортиқ янги иш ўринлари яратилган. Жами тармоқда иш билан банд бўлганлар сони 38 минг нафарга етган. Шунга қарамадан, автосаноат корхоналарининг ҳар бир инвестор ва кредитор учун автосаноатга сармоя киритишда баъзи муаммолар ҳам мавжуд:

- Хорижий ва маҳаллий инвесторлар учун иқтисодий рисклар, яъни солиқ сиёсати ўзгаришлари, ташқи бозорлардаги вазият ва молиявий барқарорлик йўқлиги баъзи ҳолларда инвестицияларнинг самарадорлигини пастайтиради.

- Автосаноат корхоналари қарзни қайтариш қобилиятига боғлиқ ҳолда, имтиёзли кредитлар ёки йирик кредитлар олишда муаммолар бўлиши мумкин. Бу қарзларнинг ёки инвестицияларнинг тўланиш муддати ва шароитлари, айниқса, корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир қилиши мумкин.

- Баъзида автосаноат корхоналари сармояни самарали ишлатиш учун керакли технологик инфратузилмани йўқотишади. Бу модернизация жараёнида инвестицияларнинг самарадорлигини пасайтириши мумкин.

Автосаноат корхоналари молиясини бошқаришда экологик омилларни ҳам ҳисобга олиш керак. Масалан, экологик тоза автомобиллар ишлаб чиқаришга қаратилган инвестициялар, қайта тикланадиган энергия манбаларига эътибор қаратиш ва табиий ресурсларни тежаш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан муҳимдир. Бунинг натижасида на фақат корхона, балки бутун жамият учун экологик барқарорликка эришилади. Автосаноат молиясининг ижтимоий мазмунида сифат муаммоси ҳам мавжуд. Самарали молиявий бошқарув ва ишлаб чиқариш миқдорларга юқори сифатли автомобиллар ва хизматларни таклиф қилиш имкониятини яратади. Бунинг натижасида, аҳоли орасида маҳсулотларга бўлган ишонч ортиб, юқори сифатли, ишончли ва хавфсиз транспорт воситалари мавжуд бўлади. Бу ижтимоий аҳамиятга эга, чунки транспортнинг хавфсизлиги ва ишончилиги ҳаёт сифатига катта таъсир кўрсатади. Автосаноат корхоналарининг молиявий фаолиятининг ижтимоий мазмунида корпоратив ижтимоий жавобгарлик ҳам муҳим ўрин тутди. Корхонага нафақат молиявий, балки ижтимоий ва экологик масалаларга ҳам эътибор беришни англатади. Корхоналарнинг жамиятга бўлган ижтимоий масъулияти уларнинг иш ўринлари яратиш, жамиятни қўллаб-қувватлаш, барқарор ривожланиш ва табиатни муҳофаза қилиш борасидаги ҳаракатларида намоён бўлади. Автосаноат молияси рақобатни оширишга

қаратилган бўлиб, бу бевосита иқтисодий самарадорликка таъсир қилади. Кучли рақобат муҳити корхоналарни янги инновациялар ва технологияларга сармоя киритишга рағбатлантиради, бу эса маҳсулотлар ва хизматлар сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Иқтисодий томондан, бу жараён ҳар томонлама ривожланишга ва мукаммаллашувга олиб келади. Автосаноат корхоналарига инвестиция ва кредитлар ёки давлат ёрдамлари, масалан, субсидиялар ва имтиёзли кредитлар шаклида молиявий ёрдам кўрсатишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти катта. Бу корхоналарга ривожланиш учун зарур ресурсларни олиш ва ишлаб чиқаришни кўпайтириш имконини беради. Шунингдек, бу иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва ишсизликни камайтиришга кўмаклашади. Автосаноат тармоғи корхоналарининг молиявий фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни ўта кенг ва мураккаб бўлиб, у нафақат компаниянинг ички ривожланишини, балки уруш, рақобат, ижтимоий тараққиёт ва экологик барқарорлик каби омилларни ҳам қамраб олади. Молиявий бошқарув, иш ўринларини яратиш, экологик ва ижтимоий масъулиятга эътибор бериш, бозор рақобатини ошириш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, автосаноатда ишлаш учун ўзгача ёндошувлар ва технологияларни қўллаш муҳим. Молиявий бошқарувнинг замонавий усуллари ва жараёнлари бўйича энг янги тенденциялар ҳам муҳим омилдир.

Автосаноат тармоғи корхоналарида молиявий бошқарувнинг аҳамияти айниқса катта, чунки бу тармоқ юқори сарф-харажатлар ва узок муддатли инвестициялар билан боғлиқ. Молиявий бошқарувнинг асосий вазифаси — корхонанинг барқарор ишлашини таъминлаш, ресурсларни самарали тақсимлаш ва компаниянинг ривожланиш стратегиясини амалга оширишдир. Қуйида автосаноат корхоналарида молиявий бошқарувнинг аҳамиятини кўриб ўтамыз.

Автосаноатда ишлаб чиқариш жараёнлари юқори сарф-харажатларни талаб қилади, масалан, хом ашёлар, ишчи кучи, энергия ва жиҳозлар. Молиявий бошқарув бу сарф-харажатларни аниқ ва самарали назорат қилишга ёрдам беради, натижада корхона молиявий самарадорликни ошириш имкониятига эга бўлади. Автосаноат корхоналари кўпинча катта молиявий оқимларга эга бўлади. Нақд пул оқимларини бошқариш, ўзаро ҳисоб-китобларни вақтли амалга ошириш ва қарзларни тўлаш — бу барқарорлик ва ликвидликни таъминлаш учун муҳимдир. Молиявий бошқарув бу жараёнларни аниқ ва самарали бошқаришга ёрдам беради. Автосаноат тармоғи кўпинча йирик инвестициялар ва кредитларга эҳтиёж сезади. Молиявий бошқарув инвестицияларнинг самарадорлигини баҳолаш, қарз ва капитал структурасини тўғри шакллантиришга ёрдам беради. Бунинг натижасида корхона ривожланиш учун зарур бўлган ресурсларга эга бўлади. Автосаноат тармоғида бир қатор молиявий ва ишлаб чиқариш рисолари мавжуд, масалан, хом ашё нархларининг ўзгариши, ишлаб чиқаришдаги тўхтовлар ёки транспорт муаммолари. Молиявий бошқарув рисовларни аниқлаш, уларни баҳолаш ва минималлаштириш стратегияларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Корхона стратегик қарорлар қабул қилишда молиявий маълумотлар ва таҳлилларга асосланади. Молиявий бошқарув, даромад ва

харажатлар, инвестициялар ва ўзгарувчи иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда, компаниянинг uzoq muddatli ривожланиш йўналишини аниқлашда ёрдам беради. Молиявий бошқарув, маҳсулотлар ва хизматларнинг самарадорлигини баҳолаш, бозордаги ўрнини таҳлил қилиш, рақобатбардошлигини ошириш ва оптимал нарх сиёсатини ишлаб чиқиш орқали компаниянинг даромадини максималлаштиришга кўмаклашади. Автосаноат корхоналарининг молиявий бошқаруви қарз олиш, инвесторларга ҳисобот бериш ва солиқ тўловларини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тўғри молиявий ҳисоботлар тайёрлаш, корхонанинг молиявий барқарорлигини ва ишончини таъминлаш учун муҳимдир. Молиявий бошқарув, корхона ташқи иқтисодий алоқаларини (масалан, экспорт, импорт, халқаро инвестициялар) мувофиқлаштиришга ёрдам беради. Бу, ўз навбатида, автосаноат корхонасининг халқаро бозордаги рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади. Молиявий бошқарув, қўшимча капитал ёки молиявий манбаларни жалб қилиш, янги технологияларга сармоя киритиш ёки ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш орқали корхонанинг иқтисодий фаоллигини сақлаш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Молиявий бошқарув, автосаноат корхоналари учун қонунчилик ва солиқ талабларига риоя қилишни таъминлаш, молиявий хатарларнинг олдини олиш ва коррупцияга йўл қўймаслик учун муҳимдир. Автосаноат тармоғи корхоналарида молиявий бошқарувнинг аҳамияти иқтисодий барқарорлик, ривожланиш ва самарадорликни таъминлашда ҳал қилувчи омилдир. Бу, шубҳасиз, корхонанинг умумий стратегик мақсадларига эришиш ва улашиш учун мукамал молиявий тизимни яратишда муҳим рол ўйнайди.

Ўзбекистоннинг автосаноат тармоғида халқаро ҳамкорлик ўта муҳим аҳамиятга эга. Қатор хорижий компаниялар, масалан, GM Uzbekistan, Renault ва MAN билан ҳамкорлик қилади. Бу ҳамкорликлар нафақат технологияларнинг келтирилиши, балки инвестицияларнинг жалб қилиниши ва ишлаб чиқаришнинг ишончли экосистемасини яратиш учун катта имкониятлар яратади. Ўзбекистон Республикасининг автосаноат тармоғида йирик инвестициялар ва кредитларни жалб қилиш, тармоқнинг ривожланишини таъминлаш учун муҳим бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, рақобатбардошликни яхшилаш ва мамлакат иқтисодиётига қўшган ҳисса бўйича ижобий натижаларга олиб келади. Бундан ташқари, инвестициялар иш ўринлари яратиш, технологик ривожланиш ва экспортни оширишга ҳам катта ёрдам беради.

IV.ХУЛОСА

Автомобиль саноатини ривожлантириш учун стратегик чоралар: Ўзбекистонда автомобиль саноатини ривожлантириш учун қабул қилинган қарор ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилишга қаратилган. Хорижий ва ички сармояларни жалб қилиш, замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш, янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш жараёни жадал ривожланишга ёрдам беради.

Электрли автомобилларни ишлаб чиқариш, янги модельларнинг ташқи бозорларга чиқарилиши Ўзбекистоннинг автомобиль саноатини глобал рақобатга

мувозанатли равишда тайёрлайди. Бу эса нафақат автомобиллар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, балки мамлакат иқтисодиётига кўпроқ қўшилган қиймат ҳосил қилиб, янги иш ўринларини яратиш имконини беради.

Қарорнинг ижтимоий таъсири. Ушбу қарор аҳоли бандлигини ошириш, экологик ҳолатни яхшилаш ва автомобил саноатини экологик жиҳатдан тоза маҳсулотлар билан таъминлаш орқали жамиятга ижобий таъсир кўрсатади. Электрли автомобиллар ишлаб чиқариш миллий иқтисодиётнинг «яшил» ривожланиш йўналишидаги устувор вазифаларини амалга оширишга ёрдам беради.

Муаммолар ва таклифлар: Корхоналарнинг кичик ва ўрта сегментлари учун қўшимча молиявий ёрдам ва имтиёзлар бериш, уларни замонавий технологиялар билан таъминлаш керак. Шунингдек, автомобиль саноатидаги рақобатни кучайтириш ва ташқи бозорлардаги улушни ошириш учун миллий брендлар яратиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистоннинг автомобил саноатини ривожлантиришдаги келажак истиқболлари катта. Ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ички ва ташқи савдода рақобатбардошлигини кучайтириш, янги автомобиллар ва технологиялар ишлаб чиқариш орқали автомобил саноатини мамлакат иқтисодиётининг муҳим тармоғига айлантириш мумкин.

Қабул қилинган қарор Ўзбекистоннинг автомобил саноатини ривожлантириш ва модернизация қилишда муҳим қадам бўлиб, мамлакат иқтисодиётини юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар билан таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш ва экологик яхшиланишни таъминлашга йўналтирилган. Ташкилий ва молиявий омилларнинг тўғри амалга оширилиши ушбу мақсадларга эришишда муҳим аҳамиятга эга.

V. Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.07.2019 йилдаги ПҚ 4397 сон Қарори “Автомобиль саноатини ривожлантиришга оид қўшимча чоратadbirlar ҳақида” // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. – 2019. – № 7 (569).

2. ЦЭИР (Центр экономических исследований и реформ). Обзор: развитие автомобильной промышленности Узбекистана за 5 лет (2016–2021) – Ташкент, 2022.

3. Асадов Э. К. “Avtomobilsozlik sanoati korxonalarida xalqaro harid tizimini takomillashtirish strategiyalari” – «Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences» (Узбекистан), 2021.

4. Қобилов Р. III. “O‘zbekiston avtomobil sanoatining mahalliyashtirishdagi muammolari va istiqbollari” – «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» журналы (Тошкент), 2020.

5. Барановская Я. Г. «Включенность автомобильной промышленности стран Азии и Восточной Европы в глобальные цепочки стоимости» – сборник научных трудов, 2021.

6. Саитова М. Х. «Вопросы разработки маркетинговой стратегии развития автомобильной промышленности Республики Узбекистан» – журнал «Экономика и бизнес», 2020.

АВТОСАНОАТ ТАРМОҒИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Иминов Маҳмуджон Азимжон ўғли

“Молия, пул муомаласи ва кредит” кафедраси докторанти

E-mail: iminov08@rambler.ru

<https://orcid.org/0009-0008-5918-9481>

Аннотация: Ушбу мақола автомобил саноатининг акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизимининг функционал элементларига бағишланган. Мақолада молиявий бошқарув тизимининг асосий жиҳатлари, яъни режаслаштириш, ҳисоб-китоб, назорат ва таҳлил каби вазифаларни бажариш, шунингдек, уларнинг бошқарувнинг самарадорлигига ва молиявий қарорлар қабул қилишга таъсири кўриб чиқилади. Молиявий бошқарувнинг асосий элементлари, шу жумладан капитал тузилиши, инвестицион стратегиялар, хавф-хатарларни баҳолаш ва молиявий кўрсаткичларни мониторинг қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада назарий асослар ва автомобил саноатидаги акциядорлик жамиятларининг амалиётларидан олинган мисоллар келтирилиб, молиявий бошқарувдаги энг яхши ёндашувлар тўғрисида хулоса қилинади. Ушбу материал тадқиқотчилар, молиявий ва стратегик бошқарув соҳасидаги мутахассислар ҳамда автомобил саноатида ишловчи амалиётчи мутахассислар учун фойдали бўлади.

Калит сўзлар: Автосаноат, акциядорлик жамияти, молиявий бошқарув, капитал тузилиши, инвестицион стратегиялар, молиявий таҳлил, хавф-менежмент, бошқарув самарадорлиги

I. КИРИШ

Автосаноат – мамлакат иқтисодиётининг муҳим тармоғи бўлиб, унинг ривожланиши маҳаллий ва халқаро бозорлардаги рақобатбардошликни ошириш, иш ўринлари яратиш ва жамият фаровонлигини таъминлашда катта аҳамиятга эга. Автосаноат корхоналари, айниқса акциядорлик жамиятлари, молиявий бошқарув тизимининг самарали амалга оширилишига муҳим эътибор қаратишлари керак. Бу тизимнинг асосий вазифаси – молиявий ресурсларни рационал тақсимлаш, сармояларни жалб қилиш, харажатларни назорат қилиш ва даромадларни оптималлаштиришдир.

Молиявий бошқарув тизими ҳар бир корхонанинг энг муҳим компонентларидан бири ҳисобланади, чунки ундан тўғри фойдаланиш корхона самарадорлигини оширади, молиявий барқарорликни таъминлайди ва янги инвестициялар жалб қилишга имконият яратади. Автосаноат тармоғи акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизими юқори даражада мураккаб бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг молиявий функциялари ва вазифаларига эга. Бу мақолада биз автосаноат акциядорлик жамиятларидаги молиявий бошқарув тизимининг функционал элементларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз, шу билан бирга уларнинг аҳамияти ва хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Молиявий бошқарув тизимидаги муҳим элементлар, жумладан капитал тузилиши, инвестицион стратегиялар, молиявий таҳлил ва rischi бошқариш соҳалари, автомобил саноатидаги акциядорлик жамиятларининг устувор

мақсадларига эришишда аҳамиятга эга. Ушбу тадқиқот, шунингдек, амалий мисоллар орқали молиявий бошқарувнинг муҳим жиҳатларини мустаҳкамлашга ва самарали бошқарув жараёнларини яратишга қаратилган.

II. АСОСИЙ ҚИСМ

Автосаноат тармоғи акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизимининг функционал элементлари турли хил иш жараёнларини тартибга солиш ва ташкил этиш учун зарурий бўлган модуллар ва фаолиятлардан ташкил топади. Бу тизим молиявий қарорларни қабул қилиш, ресурсларнинг самарали тақсимланиши ва фойда олиш мақсадида турли хизматлар ва механизмларни ўз ичига олади. Молиявий бошқарув тизимининг асосий функционал элементлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин. Акциядорлик жамият учун молиявий режаларни, бюджетларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Молиявий режалаштириш, ресурсларнинг самарали тақсимланишига ва харидлар, сарф-харажатларнинг оптимизациясига йўналтирилган бўлади. Акциядорлик жамиятларида молиявий режалаштириш, ресурсларнинг самарали тақсимланиши ва харидлар, сарф-харажатларнинг оптимизацияси акциядорлик жамиятнинг ишлаб чиқариш, молиявий ва иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган муҳим жараёнларидан бири ҳисобланади. Уларнинг таркибига молиявий режалаштириш киради, бу акциядорлик жамиятининг келажакдаги молиявий фаолиятини режалаштириш жараёни ҳисобланади. Унинг асосий мақсади молиявий барқарорликни таъминлаш ва стратегик мақсадларга эришишдан иборат. Даромад ва харажатлар прогнозини ишлаб чиқиш: Келгусидаги даромад манбаларини, хусусан, маҳсулот сотуви, хизмат кўрсатиш ва инвестиция қиримларини баҳолайди. Молиявий ресурсларни тақсимлашда эътибор қаратилиши лозим бўлган жиҳатлар:

-Ишлаб чиқариш қувватлари ва технологик инфратузилмани таҳлил қилиш. Ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш ва уларнинг самарадорлигини ошириш.

-Ишлаб чиқариш режасини тузиш. Агар ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини ошириш учун тегишли модуллар ва ресурслар белгиланган бўлса, уларнинг тақсимои янада мувофиқлаштирилади.

-Инсон ресурслари. Ходимлар жамиятнинг молиявий мақсадларига эришиш учун тўғри йўналишда ишлашини таъминлаш. Ходимлар учун белгиланган рағбатлар, иш ҳақи ва қўшимча компенсациялар, таълим ва ривожланиш имкониятлари. Харидлар ва сарф-харажатларни оптимизация қилиш акциядорлик жамиятининг умумий иқтисодий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бу жараён, асосан, ресурсларнинг мақсадга мувофиқ фойдаланилиши ва талабларни қондиришда самарадорликни оширишга қаратилган.

Молиявий ресурсларнинг самарали тақсимланиши ва оптимизацияси орқали мақсадларга эришишни таъминлашда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

-Ташкилий тузилмани ва ишлаш механизмларини тўғри белгилаш. Ишлаб чиқариш ва молиявий хизматлар ўртасида самарали алоқа ва мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқ.

-Қарорлар қабул қилишда маълумотларнинг аниқлиги ва тўғрилиги. Молиявий ва ишлаб чиқариш маълумотларини таҳлил қилиш, бу орқали самарали қарорлар қабул қилиш лозим.

-Инвестициялар ва инновациялар. Самарали инвестициялар орқали янги технологиялар ва инновациялардан фойдаланиш, уларнинг молиявий қайтарилишига эътибор бериш керак.

Молиявий режалаштириш, ресурсларни самарали тақсимлаш ва сарф-харажатларни оптимизация қилиш акциядорлик жамиятининг молиявий ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтирилган муҳим жараёнлар бўлиб, улар компаниянинг умумий иқтисодий барқарорлигини таъминлайди. Қўйидаги расмда «Uzauto Motors Powertrain» акциядорлик жамиятида узоқ муддатли активлар таҳлилини кўриб ўтамиз.

1-Жадвал

«Uzauto Motors Powertrain» акциядорлик жамиятида узоқ муддатли активларнинг таркиби ва динамикаси тўғрисида маълумот⁹⁶, млн. сўмда

Кўрсаткичлар/ йиллар	2019	2020	2021	2022	2023	2019 йилга нисбата н 2023 йилдаги ўсишб % да
Асосий воситалар						
АВ бирламчи қиймати	1675855,1	1821580,6	1826045,9	1833962,6	2790427	166,5
АВ эскириши	739117,4	902582,3	1010753	1120710,6	1154606,5	156,2
АВ қолдиқ қиймати	936737,6	918998,3	815292,9	713252	1635820,5	174,6
Номоддий активлар(НА)	0	0	0	0	0	
НА бирламчи қиймати	34959,3	34959,3	34959,3	34959,3	34959,3	100,0
НА амортизация суммаси	34959,3	34959,3	34959,3	34959,3	34959,3	100,0
НА қолдиқ қиймати	0	0	0	0	0	
Узоқ муддатли инвестициялар	0	0	0	0	0	
Ўрнатишга жиҳозлар	694	350,2	0	578312,1	366055,5	52745,7
Капитал қўйилмалар	10300,2	50564,7	177068,9	412413,7	28964,9	281,2

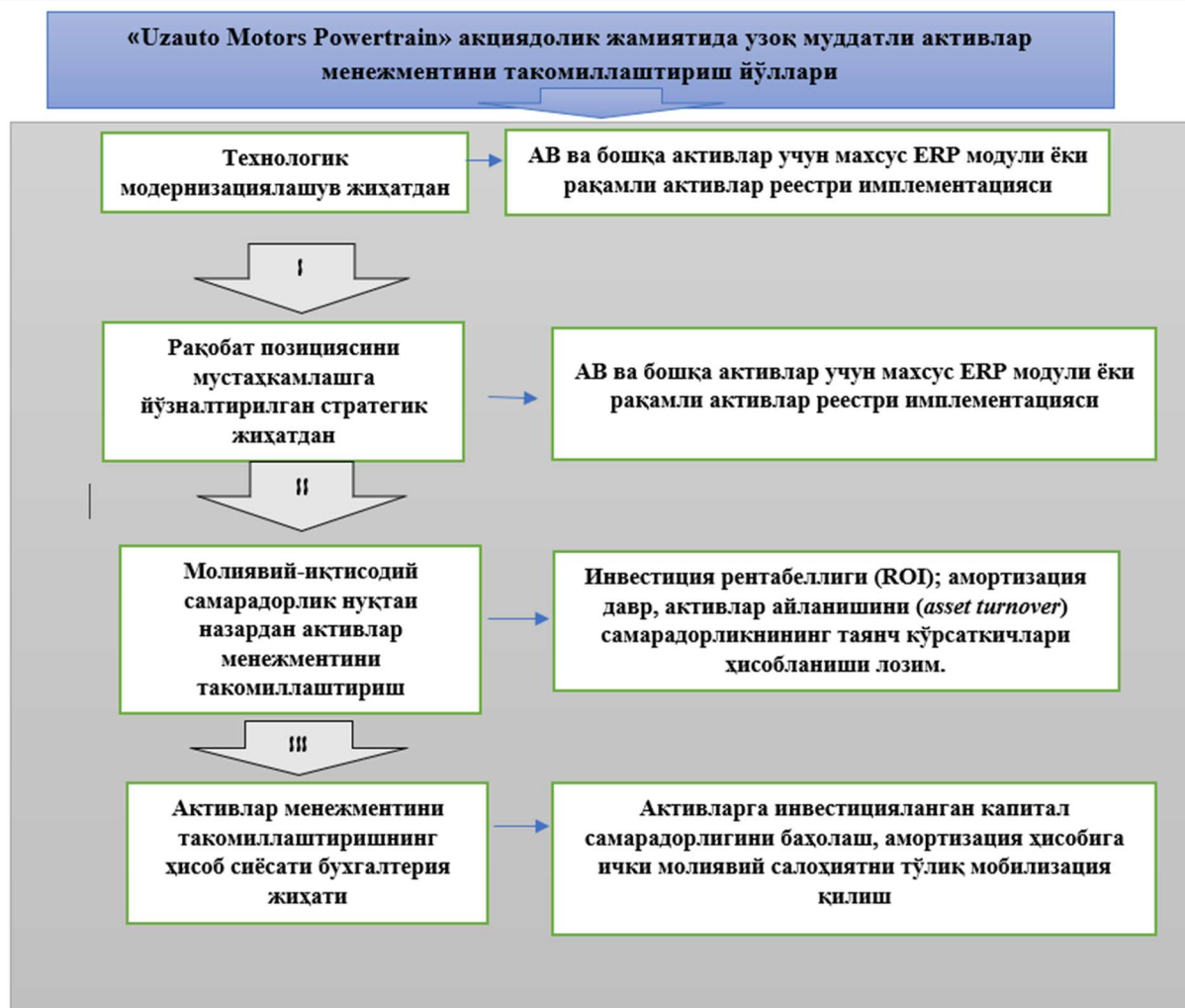
⁹⁶ Акциядорлик жамиятининг йиллик молиявий ҳисоботлари асосида тайёрланди.

Узоқ муддатли дебиторлик қарзлар	0	0	0	0	0	
Шундан кечиктирилган дебиторлик қарзлар	0	0	0	0	0	
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар	50397,7	0	0	0	0	0,0
Жами узоқ муддатли активлар	998129,5	969913,2	992361,8	1703977,8	2030840,9	203,5

2019 йилда асосий воситаларнинг бирламчи қиймати 1 675 855,1 млн сўм бўлган бўлса, 2023 йилга келиб 2 790 427 млн сўм га етди. Бу давр мобайнида асосий воситалар дастлабки қиймати 66,5% га ошган (2019 йилга нисбатан 166,5%). Асосий воситалар бўйича тўпланган эскириш (амортизация) суммаси ҳам 739 117,4 млн сўмдан 1 154 606,5 млн сўм гача кўпайди, яъни 56,2% ўсиш кузатилди. Натижада асосий воситаларнинг баланс қолдиқ қиймати 2019 йилдаги 936 737,6 млн сўмдан йилма-йил пасайиб, 2022 йилда 713 252 млн сўм гача камайди, аммо 2023 йилда 1 635 820,5 млн сўм гача кескин ошди. Бу кўрсаткич 2019 йилга нисбатан 74,6% га юқори бўлиб, қолдиқ қиймат 2023 йилда 2019 йил даражасининг 174,6% ини ташкил этди. 2019-2022 йилларда қолдиқ қийматнинг пасайиши асосий воситалар эскиришининг янги инвестициялардан юқори бўлганини, 2023 йилда эса йирик инвестициялар ҳисобига активларнинг сезиларли янгилааниши содир бўлганини кўрсатади.

Номоддий активларни бошқариш сиёсатининг концептчал асослапри ва амали натижалари қуйидагилардан иборатдир: Компаниянинг номоддий активлари (масалан, лицензиялар, дастурий таъминот ва ҳ.к.) бирламчи қиймати ҳар йили 34 959,3 млн сўмни ташкил этиб, 2019-2023 йиллар давомида ўзгармаган. Ушбу активларнинг тўпланган амортизация суммаси ҳам айнан 34 959,3 млн сўм га тенг бўлган.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда таҳлил қилинаётган акциядорлик жамиятида узоқ муддатли активлар менежментини такомиллаштиришнинг мантиқий кетма кетлигига асосланган қуйидаги таклифларни тизимлаштириш мумкин:

1-Расм. «Uzauto Motors Powertrain» акциядолик жамиятида узоқ муддатли активлар менежментини такомиллаштириш йўллари⁹⁷

Кўриб турганимиздек, акциядорлик жамиятлардаги молиявий ҳолатни мониторинг қилиш ва молиявий таҳлилларни олиб бориш акциядорлик жамиятнинг иқтисодий барқарорлигини сақлаш, стратегияларини тўғри белгилаш ва маблағларнинг самарали тақсимланишини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Акциядорлик жамият молиявий ҳолатини мониторинг қилиш — бу фаолиятни доимий равишда кузатиш ва таҳлил қилиш жараёни бўлиб, натижаларга асосан қисқа ва узоқ муддатли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради. Ушбу жараёнда молиявий кўрсаткичларни кузатишга риоя қилиш талаб этилади.

- Акциядорлик жамият фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатларнинг мувофиқлиги;
- Акциядорлик жамиятнинг қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш қобилияти;
- Қарзларни қайтариш учун акциядорлик жамият мавжуд бўлган имкониятлари мавжудлиги;

⁹⁷ Муаллиф ишланмаси

Касса даромадлари ва харажатлари мониторинги, пул ва аёнли активлар жорий ҳолати;

-Банкдаги ҳисоб рақамлари, даромадлар ва чиқимлар бўйича кузатиш;

-Ҳар бир молиявий кўрсаткични таҳлил қилиш ва тенденциялар асосида келажак учун прогнозлар ишлаб чиқиш;

-Молиявий ҳолатдаги ўзгаришларни тез аниқлаш ва фаолиятни тўғри йўналтириш;

-Акциядорлик жамият мақсадлари ва жорий молиявий ҳолатни таққослаш, устувор йўналишларни белгилаш.

Молиявий ҳисоботлар ва таҳлиллар, акциядорлик жамиятнинг молиявий ҳолатини аниқ ва тўлиқ баён қилишга хизмат қилади. Бу ҳисоботлар молиявий менежмент учун муҳим маълумотлар тақдим этиб, уларнинг асосида қарорлар қабул қилинади. Бу ҳисоботда акциядорлик жамиятнинг тушумлари, товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришидан, продажлардан ва бошқа манбалардан олинган даромадлар қамраб олинади. Ишлаб чиқариш ва амалий харажатлар, шунингдек, маркетинг, тармоқлик ва маъмурий харажатлар, қарз проценти ва бошқа операциялар харажатлари таҳлил қилинади. Акциядорлик жамият учун максимал рентабелликка эришиш, харажатларни оптимизация қилиш ва зарарлардан қочишга муваффақ бўлади. Акциядорлик жамиятга тегишли бўлган барча активларнинг рўйхати, шуларнинг орасида асосий активлар (мол-мулк, ижарага олинган объектлар) ва айрим активлар (мижозлардан олинган дебиторлик қарзлари) мавжуд бўлади. Маълум бир вақт даврида акциядорлик жамият фаолиятдан олинган фойда ва зарарни баҳолаш лозим. Масалан, оператив рентабеллик, қисқа муддатли ликвидлик акциядорлик жамиятнинг қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш қобилияти, ўзоқ муддатли ликвидлик яъни ўзоқ муддатли мажбуриятларнинг самарали қопланиши ва қарзларни ўз вақтида тўлаш имконияти ҳисобланади. Акциядорлик жамиятларида қарзлар ҳолатини баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Акциядорлик жамият қайтаришга мажбур бўлган қарзларнинг умумий ҳажми, уларнинг муддати ва шартлари шартнома асосида тартибга солиниши талаб этилади. Қарзларнинг қайтарилиш қобилияти акциядорлик жамиятдаги ликвидлик ва рентабеллик асосида қарзларнинг қайтарилиш имкониятларини ҳисобга олиниши талаб қилади. Ҳар бир молиявий кўрсаткичнинг ўзгаришини таҳлил қилиш ва уларга асосан, стратегияларни янгилаш ёки оптимизация қилиш мақсадга мувофиқдир. Қарорлар қабул қилишда йўналишлар ва хатоларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Ҳисоботлар ва таҳлиллар асосида стратегик қарорлар қабул қилиш, акциядорлик жамиятнинг ривожланиш йўналишини белгилаб олиш келажакда молиявий барқарорликни таъминлайди. Молиявий ҳолатни доимий мониторинг қилиш, харажатларни қисқартириш ва даромадларни кўпайтиришга ёрдам беради. Молиявий таҳлилларга асосланиб, инвесторлар ва бошқарув органлари рискова бошқарувини амалга оширишлари мумкин.

Бу жараёнлар акциядорлик жамиятдаги молиявий фаолиятнинг аниқ, тўғри ва самарали мониторингини таъминлашга хизмат қилади. Акциядорлик жамиятларида қарз ва кредит воситалари орқали маблағлар жамғариш, уларнинг

қайтарилиши ва кредитлар бўйича ҳисоботларни олиш — бу акциядорлик жамият молиявий ривожланишини таъминлаш ва ишлаб чиқариш фаолиятини молиявий таъминлаш учун муҳим жараёнлардир. Қарз ва кредит воситалари компанияга қўшимча маблағлар олиш имкониятини берса, уларнинг самарали бошқарилиши акциядорлик жамиятнинг молиявий барқарорлигини ва ривожланишини таъминлайди. Қарз ва кредит воситалари орқали маблағлар жамғариш акциядорлик жамиятга ўз фаолиятини амалга ошириш учун керакли маблағларни тез ва самарали олиш имконини беради. Бунинг учун турли хил молиявий воситалардан фойдаланиш мумкин, шу жумладан:

-Қисқа муддатли қарзлар. Бу қарзлар акциядорлик жамиятга қисқа муддатда (одатда 1 йилгача) маблағлар топиш учун берилади. Улар, асосан, ишлаб чиқариш харажатлари ёки маъмурий масалалар учун зарур бўлади.

-Ўзоқ муддатли қарзлар. Ўзоқ муддатли инвестициялар ёки асосий активлар (бина, техника, заводлар) ни молиялаштириш учун олинади. Бу қарзлар одатда 5-10 йил давомида қайтарилади.

-Банк кредитлари. Банклардан олинган кредитлар акциядорлик жамиятга ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки янги лойиҳаларга сармоя киритиш учун асосий манба бўлиши мумкин. Банклар одатда ҳар бир кредит учун муайян гаров талаб қилади.

-Хусусий инвесторлар ва қарз беришчилар. Акциядорлик жамиятлари хусусий инвесторлардан ҳам маблағлар олиши мумкин. Бунда, инвесторларга акциядорлик жамиятнинг акциялари ёки фойдасидан даражали компенсация берилиши мумкин. Қарз ва кредитларнинг самарали бошқарилиши, уларнинг қайтарилишини тўғри тақсимлаш ва ҳисоботлар орқали мониторинг қилишни талаб қилади. Бу жараёнларнинг ҳар бири қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

-Қарзлар бўйича тўловларнинг қўлга киритилиши. Акциядорлик жамият ҳар ой ёки ҳар йили белгиланган тўловларни амалга ошириши керак. Бу тўловлар қарз шартномаларида белгиланган муддатлар ва миқдорлар асосида амалга оширилади;

-Қарзнинг таркиби. Қарзнинг тўланиш муддати, проценти ва тўлов шартларини таҳлил қилиш зарур. Буни ҳисобга олиш акциядорлик жамиятга қайтаришни тўғри режалаштиришга ёрдам беради;

-Қарзларни қайта муҳокама қилиш. Қарзларни қайтариш имкониятлари мавжуд бўлса, уларни қайта молиялаштириш ёки шартларни ўзгартириш имконини кўриб чиқишдан иборат.

Акциядорлик жамиятларида қарз ва кредит воситалари орқали маблағлар жамғариш, уларнинг қайтарилиши ва кредитлар бўйича ҳисоботлар орқали мониторинг қилиш — акциядорлик жамиятнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва ривожланиш стратегиясини амалга ошириш учун муҳим жараёнлардир. Бу жараёнларни тўғри ташкил этиш акциядорлик жамиятга иқтисодий муваффақият ва самарадорликка эришишга ёрдам беради.

Акциядорлик жамиятга қўйилган инвестициялар ва уларнинг келажақдаги натижаларини баҳолаш молиявий бошқарувнинг муҳим элементларидан бири

бўлиб, компаниянинг иқтисодий самарадорлигини ва ривожланишини таъминлашда катта аҳамиятга эга. Инвестициялар ҳар қандай акциядорлик жамиятнинг ўсаётган ва барқарор фаолиятини амалга ошириш учун муҳим манба ҳисобланади. Улар самарали бошқарилса, акциядорлик жамият келажакда фойда олади ва рақобатбардошлигини сақлаб қолади.

Акциядорлик жамиятга қўйилган инвестициялар бир нечта турларга бўлиниши мумкин. Улар ҳар хил мақсадларга хизмат қилади ва уларнинг келажакдаги натижалари ҳам турли хил бўлиши мумкин. Инвестицияларнинг асосий турлари қуйидаги бўлиши мумкин:

-Асосий активларга инвестициялар. Машиналар, ускуналар, бинолар ва бошқа инфратузилмавий объектларга сармоя киритиш.

-Технология ва инновацияларга инвестициялар. Янги технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини модернизация қилиш, автоматизацияга сармоя киритиш.

-Ишчи кучини ривожлантириш. Таълим ва тренинглар орқали ходимларнинг малакаларини ошириш, уларни йирик лойиҳаларга жалб қилиш. Инвестицияларнинг келажакдаги натижаларини баҳолаш учун бир неча усуллар мавжуд бўлиб, уларни тўғри ва самарали қўллаш акциядорлик жамиятга инвесторлар учун керакли хулоса чиқариш имконини беради. Қуйидаги усуллар энг кенг тарқалган. Лойиҳа фойдалилигини баҳолаш (NPV) — инвестициянинг келажакдаги фойдасини ва харажатларини ҳисобга олиб, унинг ҳозирги қийматини ҳисоблаш. Агар NPV миқдори манфий бўлса, демак, инвестициядан фойда келмайди, агар ижобий бўлса, инвестиция самарали деб баҳоланади. Уни қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин.

Формула NPV (Net Present Value) – Тўғридан-тўғри ҳозирги вақтдаги қиймат ҳисоблаш учун ишлатилади, бу молиявий ҳисоб-китобларда ва инвестицияларнинг самарадорлигини баҳолашда муҳим аҳамиятга эга. Формула қуйидагича кўрилади:

$$NPV = \sum \frac{CF_t}{(1+r)^t} \quad (1)$$

Бу ерда:

NPV — тўғридан-тўғри ҳозирги вақтдаги қиймат (Net Present Value),

CF_t — t-йилдаги кэш-флоу (cash flow),

r — дисконтлаш коэффициенти (discount rate),

t — вақт даври (яъни, йиллар).

Тушунтириш:

CF_t — келажакдаги кэш-флоу (яъни, кирим-чиқимлар) ҳар бир вақт бўйича.

(1 + r)^t — дисконтлаш коэффициентиға кўра, келажакдаги пулларнинг ҳозирги қиймати ҳисобланади.

Ҳар бир кэш-флоу ўз вақтида дисконтлаш орқали ҳисобланиб, уларнинг ҳозирги қийматлари йиғилади, натижада NPV ҳосил бўлади.

NPV — инвестициянинг самарадорлигини баҳолашга ёрдам беради. Агар NPV ижобий бўлса, демак, инвестициядан фойда олиш мумкин, агар манфий бўлса, ундан қочиш зарур.

Ички даромадлилик меъёри (IRR) — инвестициянинг ҳозирги қийматини 0 га тенглаштирган ҳолда ҳисобланадиган даромад ставкаси. Агар IRR дисконт ставкасига тенг ёки ундан юқори бўлса, инвестиция ўзини оқлашини кўрсатади.

$$\sum \frac{CF_t}{(1 + IRR)^t} = 0$$

Бу ерда:

CF_t — t -йилдаги кэш-флоу (кеш флоу),

IRR — ички даромадлилик меъёри (Internal Rate of Return),

t — вақт даври (йиллар).

Инвестицияларнинг рентабеллиги кўрсаткичи — инвестициянинг қанча фойда олиб келганини кўрсатади. ROI орқали инвестициядан олинган фойда ҳисобланади.

$$ROI = \left(\frac{\text{Соф фойда}}{\text{Инвестициялар}} \right) \times 100$$

Бу ерда:

Соф фойда — инвестициядан олинган умумий даромаддан харажатларнинг айрилгани.

Инвестициялар — сармоялаш учун сарф қилинган маблағ.

Инвестицияларнинг самарадорлигини назорат қилиш учун акциядорлик жамият инвестиция жараёнларини тез ва самарали кузатиб бориши керак. Бу, айниқса, катта ва комплекс лойиҳалар учун муҳим бўлиб, тўғри қарорлар қабул қилишга ёрдам беради. Ҳар бир инвестиция лойиҳасининг натижаларини, даромадларни ва харажатларни муҳокама қилиш. Аниқ ва тўғри маълумотлар орқали инвестиция лойиҳаларининг ҳолатини баҳолаш ва қайта кўриб чиқиш. Акциядорлик жамиятга қўйилган инвестициялар ва уларнинг келажақдаги натижаларини баҳолаш акциядорлик жамият раҳбариятига тўғри молиявий қарорлар қабул қилишда ёрдам беради. Инвестициялар, ишлаб чиқариш жараёнларини модернизация қилишдан тортиб, янги бозорларга киришишга қадар кўплаб соҳаларда фойдаланилади. Инвестицияларни баҳолаш ва келажақ натижаларини прогнозлаш орқали, акциядорлик жамият ўзининг стратегик мақсадларига эришишда самарали йўл тутати.

III. ХУЛОСА

Автосаноат тармоғи акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизими мураккаб ва кўп жиҳатли бўлиб, унда ҳар бир функционал элементнинг аниқ вазифалари ва роллари мавжуд. Мақолада кўрсатилган молиявий бошқарувнинг асосий элементлари, жумладан капитал тузилиши, инвестицион

стратегиялар, молиявий таҳлил ва rischi бошқариш, ҳар бири автосаноат корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва юқори самарадорликка эришишда муҳим аҳамиятга эга.

Акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизимига интеграцияланган бўлиш орқали, тўғри молиявий қарорлар қабул қилиш мумкин, бу эса фойда ва инвестицияларнинг самарали тақсимланишини таъминлайди. Шунингдек, молиявий таҳлил ва rischi бошқариш молиявий бошқарув тизимини чуқур таҳлил қилиш ва инвестициялардан олинadиган натижаларни прогноз қилиш учун муҳим воситалар саналади.

Ички даромадлилик меъёри (IRR) ва инвестицияларнинг рентабеллиги кўрсаткичи (ROI) – молиявий бошқарув ва инвестицияларни баҳолашда муҳим индикаторлардир. IRR инвестициянинг самарадорлигини кўрсатади ва агар у белгиланган дисконт ставкасига тенг ёки ундан юқори бўлса, инвестиция ўзини оқлайди. Бу кўрсаткич инвесторларга ҳар бир вақт даврида инвестициянинг рентабеллигини баҳолашда ёрдам беради, шунингдек, сармояларнинг ҳар хил вариантларини солиштириш имкониятини яратади.

ROI эса сармоянинг қайтарилишини ва қандай фойда олинганини аниқлашда муҳим кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич орқали, қанча фойда олинганини ўлчаш ва инвестициянинг самарадорлигини аниқ баҳолаш мумкин. Агар ROI юқори бўлса, демак, инвестициядан олинган фойда яхши ва сармоя ўзини оқлаган.

Ушбу икки кўрсаткич биргаликда корхоналар ва инвесторларга сармоялашнинг тўғри ва самарали йўллари танлашда, инвестицияларни ташкил этишда муҳим қарорлар қабул қилишга ёрдам беради. IRR ва ROI кўрсаткичларини тўғри ишлатиш, инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш ва молиявий барқарорликка эришишда муҳим роль ўйнайди.

IV. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қобилов Р. Ш. "O'zbekiston avtomobil sanoatining mahalliy lashtirishdagi muammolari va istiqbollari" — «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» журналі, 2020.
2. Асадов Э. К. "Avtomobilsozlik sanoati korxonalarida xalqaro harid tizimini takomillashtirish strategiyalari" — «Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences», 2021.
3. Икрамов Х. М. "Автосаноат ва автомобил саноати: молиявий бошқарув ва ижтимоий-иқтисодий таъсири" — Тошкент, «Иқтисодий тадқиқотлар маркази», 2019.
4. Ҳасанов Б. Х. "Акциядорлик жамиятларида молиявий бошқарув тизими" — Тошкент, «Иқтисодиёт ва бизнес», 2021.
5. Барановская Я. Г. "Включенность автомобильной промышленности стран Азии и Восточной Европы в глобальные цепочки стоимости" — Сборник научных трудов, 2021.

6. Саитова М. Х. “Вопросы разработки маркетинговой стратегии развития автомобильной промышленности Республики Узбекистан” — журнал «Экономика и бизнес», 2020.
7. ЦЭИР (Центр экономических исследований и реформ). “Обзор: развитие автомобильной промышленности Узбекистана за 5 лет (2016–2021)” — Ташкент, 2022.
8. Президент Республики Узбекистан. Постановление от 18.07.2019 г. №ПП–4397 “О дополнительных мерах по ускоренному развитию автомобильной промышленности” — Официальный сайт, 2019.
9. Николаева Н. П. “Финансовый менеджмент на предприятии” — Москва, «Юрайт», 2020.
10. Васильев А. С. “Основы финансового анализа и управления в производственных компаниях” — Санкт-Петербург, «Питер», 2019.

IQTISODCHI TALABALAR UCHUN MOLİYAVIY MATEMATIKA

MAVZUSINI O'RGANISH

Yuldashev Sanjarbek Arslon o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Oliy va amaliy matematika kafedrasida katta o'qituvchisi

sanjaryuldash2258@gmail.com

+998937517371

Annotatsiya: Moliyaviy matematikani oddiy o'zbek tilidagi terminologiyadan foydalangan holda foizlarni hisoblashning uzluksizligi asosida o'qitish va hisobotda tasvirlangan Microsoft Excel to'plamidan foydalanishga yo'naltirish zamonaviy iqtisodiy amaliyotga javob beradi.

Kalit so'zlar: moliyaviy matematika, moliyaviy omillar, foiz stavkasi, jamg'arma multiplikatori, kamaytirish multiplikatori, annuitet multiplikatori, jami multiplikator, amortizatsiya multiplikatori, kompensatsiya multiplikatori.

I. KIRISH

Vaqt o'tishi bilan pul qiymatini oshirish kontseptsiyasiga asoslangan moliyaviy matematika iqtisodiyotning turli sohalarida sezilarli darajada qo'llaniladi: bank ishi, investitsiyalarni tahlil qilish, qiymatni baholash, buxgalteriya hisobi va boshqalar: ko'pgina darsliklarda murakkab foizli maktab kursi yotadi. Uning yordami bilan doimiy foiz uchun oltita moliyaviy omil (funksiya) deb ataladigan formulalar olinadi. Masalan, oshirilgan foiz stavkasi quyidagi shaklga ega:

$$S_n = P_0(1+i)^n \quad (1)$$

bu yerda P_0 – boshlang'ich qarz miqdori, i – yillik foiz stavkasi, n – muddati (yillar).

Ushbu taqdimotlar dastlab bank faoliyati uchun ishlab chiqilgan, bu yerda ular muvaffaqiyatli qo'llaniladi. Ammo pul qiymati g'oyalarini vaqt o'tishi bilan sug'urta ishiga o'tkazish vaqt va oshirilgan foiz stavkasining uzluksizligi bilan bog'liq jiddiy aniqlashtirishni talab qildi.

Ushbu yutuqlardan boshqa sohalarida ham foydalanish kerak, chunki tur mafkurasining mexanik uzatilishi (1) kamchiliklari bo'lib, ba'zida sezilarli bo'ladi: doimiy ravishda sodir bo'ladigan ko'plab hodialarni, masalan, devalvatsiyani tariflashning iloji yo'q

Moliyaviy matematikaning an'anaviy qo'llanmalarida topilgan va nominal va samarali foiz stavkalar o'rtasidagi kontseptual o'tishning murakkabligi. Ko'pgina moliyaviy matematik qo'llanmalarning kamchiliklari sifatida quyidagilarni ta'kidlash kerak: noqulay tartibsiz o'zbek tilidagi terminologiya, amaliyotga xos bo'lgan kompyuter hisob-kitoblariga e'tibor qaratmaslik. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etishning ba'zi usullarini ushbu maqolada tasvirlangan.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Moliyaviy matematika iqtisodiyot va moliya sohalarida muhim fanlardan biri bo'lib, uning tamoyillari kapital baholash, investitsion tahlil, foiz stavkalari hisoblash,

risklarni boshqarish va boshqa iqtisodiy jarayonlarni matematik modellash orqali o'rganishga xizmat qiladi. Ushbu fanning chuqur o'zlashtirilishi iqtisodchi talabalar uchun zaruriy bo'lib, quyida ushbu mavzuni o'rganish uchun asosiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

1. Moliyaviy matematikaning nazariy asoslari

Moliyaviy matematikaning nazariy asoslarini tushunish uchun quyidagi asarlar muhim ahamiyatga ega:

Ross, S. A. (2014). "Corporate Finance" – Ushbu kitob moliyaviy matematika tamoyillarini korporativ moliya kontekstida tushuntiradi.

Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2018). "Investments" – Investitsiya tahlili, risk va daromadning matematik modellarini ko'rib chiqadi.

2. Foiz stavkalari va diskontlash texnikalari

Foiz hisoblari moliyaviy matematikada asosiy mavzulardan biri bo'lib, ushbu yo'nalishda quyidagi adabiyotlar tavsiya etiladi:

Kellison, S. G. (2009). "The Theory of Interest" – Oddiy va murakkab foiz hisoblari, annuitetlar va diskontlash haqida batafsil ma'lumot beradi.

Xulosa

Moliyaviy matematika iqtisodchi talabalar uchun nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirishda muhim fanlardan biridir. Yuqoridagi adabiyotlar ushbu mavzuni o'rganishda asosiy nazariy va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu fan bo'yicha mustaqil o'rganish jarayonida real misollar va amaliy mashg'ulotlarga e'tibor qaratish tavsiya etiladi.

III. ASOSIY QISM

Talabalar asosiy tushunchalar terminologiyasiga duch kelganda qiyinchiliklarga duch kelishadi, ayniqsa moliyaviy omillar. Bu yerda turli xil o'zbek tilidagi manbalardan moliyaviy omillarning nomlari keltirilgan: birlikning kelajakdagi qiymati, birlikning hozirgi qiymati, annuitetning kelajakdagi qiymati, annuitetning hozirgi qiymati, birlik amortizatsiyasi uchun badal, kompensatsiya fondi koeffitsienti, $F_1, F_2, F_3, F_4, F_5, F_6, PVF, PVA, SFF$ va boshqalar, ular 90-yillarning boshlarida ingliz tilidan noto'g'ri tarjima qilinganligi sababli paydo bo'lgan inqilobdan oldingi o'zbek tilidagi terminologiya bilan tanish bo'lmagan holda.

Tartibga solish uchun *moliyaviy matematikaning moliyaviy omillarini ajratish qulay edi* va Microsoft Excelga o'rnatilgan moliyaviy xususiyatlar. An'anaga ko'ra to'planishning teskari operatsiyasi *adduktsiya deb ataladi*. Kuzatuv qog'ozini qo'llash *diskontlash* ushbu jarayonda chegirma stavkasidan (chegirmadan) foydalanish to'g'risida noto'g'ri tushunchaga olib kelishi mumkin, shu bilan birga dasturlarda *foiz stavkasi* (foiz) ishlatiladi.

Uzluksizlikka asoslangan moliyaviy matematikaning tavsifi oliy matematika, mexanika va boshqalarning an'anaviy dastlabki taqdimotiga o'xshaydi. Shu bilan birga, zamonaviy maktab sharoitlari taqdimotni matematik aniqlik bilan qurishga imkon bermaydi. Amaliy tavsiyalarga e'tibor qaratgan holda faqat qurilishning umumiy tuvali

pragmatik tarzda aytiladi. Shunga o'xshash yondashuvga muvofiq, S_n oshirilgan foiz stavkasi kiritib, siz unga mos keladigan *foiz stavkasiga o'tishingiz mumkin* (*i* inglizchadan interest – qiziqish) 0 – daqiqada investitsiya qilingan 1 – da, yillar o'tishi bilan aniqlanadigan vaqt uchun $(n, n+t)$ (foiz stavkasi – yillik!):

$$i_t(n) = \frac{S(n+t) - S(n)}{t \cdot S(n)} \quad (2)$$

Oshirilgan foiz stavkasi qadam funksiyasi bo'ladi. Ammo ilovalarda kapital qiymati ko'pincha doimiy ravishda o'zgarishi kerak, shuning uchun *foiz intensivligi* $h \rightarrow 0$ da chegara (2) sifatida kiritiladi

$$\delta(n) = \lim_i i_t(n)$$

Shunday qilib, oshirilgan foiz stavkasining eng umumiy ko'rinishi olinadi:

$$S(n) = \int_0^n \exp[\delta(x) dx]$$

Uzliksiz foiz stavkasida $\delta(n) = \delta$ bo'lgan modelda. Ushbu

$$S(n) = P_0 e^{n\delta}$$

ko'rinishda formula hosil bo'ladi.

Butun bo'lmagan h o'rniga kiritish bilan butun $m = \frac{1}{h}$ oshirish foiz stavkasi an'anaviy shaklga ega bo'ladi:

$$S(n) = \left(1 + \frac{i^{(m)}}{m}\right)^{n \cdot m} \quad (3)$$

Bu yerda $i^{(m)}$ – yiliga bir marta hisoblangan nominal foiz stavkasi.

Oshirish multiplikatori yig'ish multiplikatoriga teskari sifatida kiritiladi

$$D(n) = S(n)^{-1} = \left(1 + \frac{i^{(m)}}{m}\right)^{-n \cdot m} \quad (4)$$

U bilan birga *chegirma stavkasi tushunchasi kiritiladi* (ingliz tilidan d bilan belgilanadi – discount). Doimiy foiz bilan

$$d^{(m)} = P_0 \left(1 - \exp\left(-\frac{\delta}{m}\right)\right)$$

Uni foiz stavkasi bilan bog'lash oson

$$i = \frac{d}{1-d} \quad (5)$$

Buni har qanday S_n uchun ko'rsatish mumkin

$$d < d^{(m)} < \delta < i^{(m)} < i$$

Masalan, ko'pincha milliy valyutadagi kapitallashuv stavkasini hisoblashda mamlakat Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi xavf-xatarsiz stavka sifatida ishlatiladi. Ammo shuni esda tutish kerakki, qayta moliyalash stavkasi tabiatan buxgalteriya hisobi, (4) turdagi qo'shish formulalaridagi stavkalar esa foizlardir. Bunga

e'tibor bermaslik hisob-kitoblarni buzishi mumkin. Agar, masalan, Evropa Markaziy banki uchun odatiy bo'lgan kichik qiymatlarda buxgalteriya hisobi va foiz stavkalari qiymatlaridagi farq baholovchining hisob-kitoblaridagi odatdagi xatodan kam bo'lsa, masalan, Belorusiya sharoitida bu natijaga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shunday qilib, nisbatan yaqinda 43% qayta moliyalash stavkasi yillik 75,44% foiz stavkasidan deyarli ikki baravar ko'p bo'ladi. To'plash simmetriyasi (foizlar, olinadigan annuitetlar, kompensatsiyalar) va kamaytirish (chegirma, oddiy annuitetlar, amortizatsiya) asosida moliyaviy matematika modelini aniq qurish qiziqarli, ammo bizning sharoitimizda amaliy emas. Shunga qaramay, buxgalteriya stavkalari (chegirma) faqat bank sohasida qo'llanilsada, johillik noto'g'ri amaliyotga olib kelishi (va olib kelishi) mumkin. Xuddi shu sababga ko'ra, talabalar bir tomondan moliyaviy matematikada, bankda va qiymatni baholashda, boshqa tomondan buxgalteriya hisobida amortizatsiya atamasidan foydalanishdagi farqga (ma'lum ma'noda, aksincha) ishora qiladilar. Fikrlash boshida berilganlarni ketma-ket o'tkazish orqali oltita moliyaviy omil kiritiladi (jadval. 1).

Chap ustunda joriy PV qiymati bilan bog'liq moliyaviy omillar, o'ng ustunda esa kelajakdagi FV qiymati mavjud. Har bir katakchada moliyaviy omilni aniqlaydigan asosiy formulalar, shuningdek ushbu omilni amalga oshiradigan Microsoft Excel moliyaviy funksiyasi mavjud.

Ko'paytuvchilarning raqamlanishi jadvallarda qabul qilingan ularning raqamli qiymatlariga mos keladi.

Jadval 1.

Moliyaviy omillarning asosiy formulalari

Kengaytma usullarini solishtirish

Oshirish usuli	Formula	Oshirish multiplikatori, S_n / P_0
i oddiy foiz stavkasi bo'yicha	$S_n = P_0(1 + in)$	$1 + in$
i murakkab foiz stavkasi bo'yicha	$S_n = P_0(1 + i)^n$	$(1 + i)^n$
$i^{(m)}$ nominal foiz stavkasi bo'yicha	$S_n = P_0 \left(1 + \frac{i^{(m)}}{m} \right)^{m \cdot n}$	$\left(1 + \frac{i^{(m)}}{m} \right)^{m \cdot n}$
δ oshirishning doimiy kuchi bo'yicha	$S_n = P_0 e^{\delta n}$	$e^{\delta n}$
$d^{(m)}$ nominal diskontstavkasi bo'yicha	$S_n = \frac{P_0}{\left(1 - \frac{d^{(m)}}{m} \right)^{m \cdot n}}$	$\left(1 - \frac{d^{(m)}}{m} \right)^{m \cdot n}$
d murakkab diskont stavkasi bo'yicha	$S_n = \frac{P_0}{(1 - d)^n}$	$\frac{1}{(1 - d)^n}$

d oddiy chegirma stavkasi bo'yicha	$S_n = \frac{P_0}{1 - nd}$	$\frac{1}{1 - nd}$
--------------------------------------	----------------------------	--------------------

Diskontlash usullarini taqqoslash

Chegirma usullari	Formula	Chegirma multiplikatori
d oddiy chegirma stavkasi bo'yicha	$P_0 = S_n(1 - nd)$	$1 - nd$
d murakkab diskont stavkasi bo'yicha	$P_0 = S_n(1 - d)^n$	$(1 - d)^n$
$d^{(m)}$ nominal chegirma stavkasi bo'yicha	$P_0 = S_n \left(1 - \frac{d^{(m)}}{m}\right)^{m \cdot n}$	$\left(1 - \frac{d^{(m)}}{m}\right)^{m \cdot n}$
δ doimiy o'sish kuchi bo'yicha	$P_0 = S_n e^{-\delta n}$	$e^{-\delta n}$
$i^{(m)}$ nominal foiz stavkasi bo'yicha	$P_0 = \frac{S_n}{\left(1 + \frac{i^{(m)}}{m}\right)^{m \cdot n}}$	$\frac{1}{\left(1 + \frac{i^{(m)}}{m}\right)^{m \cdot n}}$
i murakkab foiz stavkasi bo'yicha	$P_0 = \frac{S_n}{(1 + i)^n}$	$\frac{1}{(1 + i)^n}$
i oddiy foiz stavkasi bo'yicha	$P_0 = \frac{S_n}{1 + in}$	$\frac{1}{1 + in}$

Misol: 1

Iqtisodchi talaba 3 yil muddatga yillik 12% oddiy foiz stavkasi bo'yicha bankka 5 000 000 so'm pul qo'ydi. 3 yil oxirida talaba qancha foiz daromad oladi va jami qancha pulga ega bo'ladi?

Yechim:

Oddiy foiz formulasi:

$$S_n = P_0(1 + in)$$

bu yerda:

S_n — foiz daromadi

P_0 — boshlang'ich summa (kapital) = 5 000 000 so'm

i — yillik foiz stavkasi = 12% = 0,12

n — yillar soni = 3

Hisoblaymiz:

$$S_n = P_0(1 + in) = 5000000(1 + 0,12 \cdot 3) = 6800000$$

Jami pul miqdori:

Javob:

Talaba 3 yil oxirida 1 800 000 so'm daromad oladi va jami 6 800 000 so'mga ega bo'ladi.

Misol: 2

Iqtisodchi talaba 4 yilga yillik 10% murakkab foiz stavkasi bo'yicha bankka 6 000 000 so'm pul qo'ydi. Har yili foizlar kapitalga qo'shib boriladi. 4 yil oxirida talaba jami qancha pulga ega bo'ladi?

Yechim:

Murakkab foiz formulasi:

$$S_n = P_0(1+i)^n$$

bu yerda:

S_n — oxirgi jami summa

P_0 — boshlang'ich summa (kapital) = 6 000 000 so'm

i — yillik foiz stavkasi = 10% = 0,10

n — yillar soni = 4

Hisoblaymiz:

$$S_n = P_0(1+i)^n = 6000000(1+0,1)^4 = 8784600$$

Foiz daromadi:

$$I = S_n - P_0 = 8784600 - 6000000 = 2784600$$

Javob:

Talaba 4 yil oxirida jami **8 784 600 so'mga** ega bo'ladi, shu jumladan **2 784 600 so'm** — sof foiz daromadi.

IV. XULOSA

Yuqoridagi talqinda moliyaviy matematika usullaridan foydalanish quyidagilarga imkon beradi materialni taqdim etishni soddalashtiring va qo'llash uchun qulay amaliy natijalarga erishishni.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Сафаева Қ. Молия математикаси Ўқув қўлланма. Т.: "Iqtisod-moliya", 2007. 136 б.
2. Kellison, S. G. 2009. "The Theory of Interest"
3. Ross, S. A. 2014. "Corporate Finance"
4. Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. 2018.
5. Xashimov A.R., Babadjanov Sh.Sh., Xujaniyozova G.S. Т.: "Iqtisod-moliya", 2019. 572 б.
6. Жалалова Н.А., Азатова С.Н. К. Эффективные методики преподавания математики в средней школе // Вестник науки и образования. — 2020. №. 6-2 (84). С. 28-30.
7. Шарипов А.С., Кеунимжаев М. К. Об инвариантах поверхностей, изометричных по сечениям // Теория управления и математическое моделирование. 2022. С. 255-258.

8. Sotvoldiyev A.I., Yuldashev S.A. Matematik modellashtirish va matematik model qurish metodlari // Pedagog respublika ilmiy jurnali. – 2023. – 5-son. 44-50 betlar.
9. Sotvoldiyev A.I. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi haqida. // Journal of New Century Innovations. Uzbekistan. 2023. Vol. 34, Issue 1. pp. 102-105.
10. Ostonaqulov. D.I. Aniqmas integral va uning ba’zi iqtisodiy tatbiqlari. // Journal of New Century Innovations, 34(1), 2023. 106-112.
11. Yuldashev Sanjarbek Arslon o’g’li. (2023). Moliyaviy ehtimollar nazariyasi. // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 5(1), 66-68.
12. Gafurjan Ibragimov, Omongul Egamberganova, Idham Arif Alias and Shravan Luckraz. On some new results in a pursuit differential game with many pursuers and one evader. // AIMS Mathematics, 8(3): 6581-6589.
13. Azatova S.N Tenglamalarni yechishga o’rgatishda o’quvchilarda tartibga solish universal o’quv harakatlarini shakllantirish haqida. // Муаллим ҳам узликсиз билимлендирий jurnal Uzbekistan. 2023. 173-178 betlar.
14. Omonov Sherzod Shavkat o’g’li. (2023). Integration of kaup’s loaded border system in the class of periodic functions. // Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 21, 1-6.
15. Sharipov A., Keunimjaev M. Existence and Uniqueness of Polyhedra with Given Values of the Conditional Curvature //International Electronic Journal of Geometry. 2023. T. 16. №. 1. C. 160-170.
16. Sharipov A., Keunimjaev M. Existence and Uniqueness of Polyhedra with Given Values of the Conditional Curvature at the Vertices. 2023.

САНОАТ КЛАСТЕРЛАРИ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИ ВА ҲАМКОРЛИГИНИНГ ИЛМИЙ ВА НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Мамадалиев Аназхон Зиёдиллаевич.

Наманган муҳандислик-қурилиш институти

Машинасозлик факультети декан ўринбосари

e-mail: anazkhon@mail.ru

+998941557785

Мақола аннотацияси (Abstract). Мазкур мақолада саноат кластерлари субъектлари ва уларнинг инновацион ҳамкорлик фаолиятининг илмий ва назарий жиҳатлари ва саноат кластерларининг инновацион ривожлантиришининг аҳамияти, долзарб тадқиқот сифатида замонавий шароитда инновацион йўлдаги муаммолар, корхоналарни инновацион ривожлантиришининг назарий асослари кўриб чиқилган. Шунингдек, келтириб ўтилган назарий талқинлар саноат кластерларининг мазмун ва моҳиятини аниқлаб олишга ёрдам беради.

Калим сўзлар: кластер, саноат кластерлари, инновация, агломерация, синергия, интеграция, бошқариш, ҳамкорлик ишчи кучи, технология, меҳнат ресурслари, капитал, инвестиция оқимлари.

I. Кириш (Introduction)

Ўзбекистонда 2017 йилдан бошлаб саноатининг инновацион ривожлантиришининг янги тизими, рақобатда устунликни таъминлаш стратегияси сифатида – саноат кластерларини шакллантиришга жиддий эътибор қаратила бошланди. Республикада кенг турдаги сифатли тўқимачилик ва тикув-трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқарилишини ташкил этиш, унинг ишлаб чиқарилишини маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш, шунингдек, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда⁹⁸ Саноат кластерлари мамлакатлар ва минтақадаги иқтисодийнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, улар инновацион фаолиятни, технологик тараққиётни, ҳамкорликни ва рақобатбардошликни оширишга катта ҳисса қўшиб келмоқда. Шу билан бирга, жаҳон бозорларида рақобатнинг кучайиши, хорижий ишлаб чиқарувчилар томонидан аралаш турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳисобига харажатларнинг камайирилиши ушбу соҳани ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирларни тақозо этади.

Саноат кластерлари субъектларининг инновацион фаолиятининг муваффақияти кўп ҳолатларда аъзолар ўртасидаги тўғри йўлга қўйилган ҳамкорликка боғлиқ. Кластерлардаги турли компаниялар, тадқиқот марказлари ва таълим муассасалари ўзаро кўплаб тажриба ва билимлар алмашинувини амалга оширади. Бу эса ҳамкорликда тажриба алмашинуви, ресурсларни тақсимлаш, ва янги технологияларни ишлаб чиқиш имкониятларини яратади. Мақсад биргаликда ишлаш ва янги имкониятларни топиш орқали инновацион жараёнларни ривожлантиришдир.

⁹⁸ Ўзбекистон республикаси президентининг “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 14 декабрдаги ПФ-5285-сонли фармони

II. Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

Саноат кластерлари субъектларининг иновацион ҳамкорликларини самарали амалга ошириш бўйича турли даврларда олимлар томонидан илмий, назарий таҳлил ва тадқиқотлар олиб борилган. Бундай тадқиқотлар асосан, иқтисодиёт, инновациялар, рақобатдошлик ва кластерлаштириш жараёнлари билан боғлиқ бўлган. Келтирилган адабиётлар саноат кластерлари назариясини ва амалиётини тўла қамраб олиш учун муҳим манбаалар ҳисобланади.

Кластерлар саноат тармоғи ва миллий иқтисодиётни глобал рақобатли устунлигини таъминловчи асосий йўналиш сифатида қаралади. Бу борада Америкалик олимлар М.Портернинг «Рақобатда устунлик назарияси»⁹⁹, М.Энрайт, С.Резенфельд, П.Маскелл ва М.Лоренценнинг «Минтақавий кластерлар концепцияси»¹⁰⁰, А.Маршаллнинг «саноат ҳудудлари назарияси»¹⁰¹, П.Бекатиннинг «Италия саноат округлари назариялари»¹⁰², М.Сторпернинг «идеалҳудудий кластер» назариялари яратилган. Қўшилган қиймат ва «кластерлар занжири уйғунлиги» каби назариялар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Келтирилган назарияларида кластер - ишлаб чиқарувчиларга рақобат устунлигини таъминлашда юқори самарали усул сифатида ҳудуддаги таълим, фан, технологик, иқтисодий ва бошқа хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолияти билан уйғунлашган тизими эканлиги назарда тутилган.

Михаэль Портер томонидан олиб борилган тадқиқотда кластерларнинг рақобатдошликдаги аҳамиятини ва инновацияларни рағбатлантиришдаги ролни муҳокама қилинади. Бу тадқиқотда кластерлар инновацион ва рақобатни ошириш учун муҳим инструмент эканлиги исботланади.¹⁰³

Кластерлар учун технология ва билимлар рақобатдош устунлиқни таъминловчи асосий омил эканлиги Когут ва Зандер¹⁰⁴ тадқиқотларида асосланган бўлса, ушбу манбадан максимал даражада фойдаланиш учун кластерлар технологик трансферларни амалга ошириши лозимлиги Бруун ва Беннетт¹⁰⁵ ҳамда Лин¹⁰⁶ тадқиқотларида асосланган. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлардаги илмий-тадқиқот ишлари технологик имкониятлари чекланган корхоналарнинг ўзаро интеграциялаш асосида барқарор рақобатбардош устунликка эришиши кенг ўрганилган. Технологиялар трансфери ва ўзаро бир бирини тўлдирувчи боғлиқ корхоналар ўртасида

⁹⁹Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. С. 51,

¹⁰⁰Enright M. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”: Walter de Gruyter, pp. 190- 213.

¹⁰¹Маршалл А. Принципы экономической науки, т. I – III. Пер. с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993.

¹⁰²Бекатини П. - Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts»/ www.copetitivness.org. 2015

¹⁰³М Портер «Clusters and the New Economics of Competition» (Harvard Business Review, 1998)

¹⁰⁴Kogut, B., Zander, U., 1993. Knowledge of the firm and evolutionary theory of the multinational corporation. Journal of International Business Studies 24 (4), 625–645.

¹⁰⁵Bruun, P., Bennett, D., 2002. Transfer of technology to China: a Scandinavian and European perspective. European Management Journal February 20 (1), 98–106.

¹⁰⁶Lin, B.-W., 2003. Technology transfer as technological learning: a source of competitive advantage for firms with limited R&D resources. R&D Management 33 (3), 327–341.

мустаҳкам алоқаларни ўрнатиш саноат кластерларини шакллантиришга ёрдам беради ва рақобатдошликни таъминлайди.

Кучли саноат кластерлари маҳаллий корхоналарга қараганда инновацияларни кўпроқ амалга оширувчилар ҳисобланади ва унинг асосий сабабларидан бири бу технологик билимлардир. Саноат кластерини шакллантириш шартларида инсон ресурслари сифати, технологик билимлар, капитал, бенуқсон инфратузилма ва технологиялар асосий омил эканлиги М.Портернинг¹⁰⁷ кўплаб тадқиқотларида келтирилган.

III. Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Ўзбекистон республикасида 2017 йилдан кейинги йилларда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ривожлантириш, соҳа корхоналарининг инвестиция ва экспорт фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилиши натижасида ишлаб чиқарилаётган пахта толаси тўлиқ ва ип калаванинг 45 фоизи қайта ишланмоқда, шунингдек, соҳанинг йиллик экспорт салоҳияти 3,2 миллиард доллардан ошди.¹⁰⁸

Саноат кластерлари иқтисодий ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади, чунки улар инновацион фаолият ва технологик тараққиётга ҳисса қўшиш билан бирга, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга, янги маҳсулотлар ва хизматларни яратишга ёрдам беради. Кластерлар, бир ёки бир неча ишлаб чиқариш соҳаларидаги компаниялар ва ташкилотларни бирлаштириш орқали, уларнинг умумий мақсадларга эришиш самарадорлигини таъминлайди.

Улар иқтисодий ўсишни таъминлашда, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда, инновацияларни жорий этишда ва рақобатбардошликни оширишда муҳим роль ўйнайди. Саноат кластерларининг ташкил этилиши ва уларнинг инновацион фаолияти миллий иқтисодиётда муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради. Шу боисдан, саноат кластерлари субъектларининг инновацион фаолияти ва уларнинг ҳамкорлигининг назарий ва илмий жиҳатларига аниқлик киритиш муҳим аҳамиятга эга.

Кластер-географик нуктаи назардан қўшни бўлган, ўзаро боғлиқ корхоналар (ишлаб чиқарувчилар, маҳсулот етказиб берувчилар ва ҳақозо) ҳамда уларга алоқадор хизматларни кўрсатиб, маълум соҳада фаолият юритувчи ташкилотлар (таълим муассасалари, давлат бошқарув идоралари, инфратузилмали компаниялар) гуруҳи ҳисобланади¹⁰⁹

Саноат кластерлари мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, уларнинг илмий ва инновацион фаолиятини қўллаб-қувватлаш орқали кластерларни ривожланишига

¹⁰⁷ Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.

¹⁰⁸ Ўзбекистон республикаси Президентининг 2023 йил 10 январдаги "Пахта-тўқимачилик кластерлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини тубдан ислоҳ қилиш ҳамда соҳанинг экспорт салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида" ПФ-2 сонли қарори

¹⁰⁹ Аҳмаджон Солиев, Зиёдулла Ҳақимов. "Кластер" назарияси ва уни амалиётда қўллаётган мамлакатлар тажрибасидан Наманган вилоятида фойдаланиш имкониятлари. BIZNES - ЭКСПЕРТ 1 ((73)-2014), 6

катта таъсир кўрсатиш мумкин. Бунинг асосий сабаби, кластерлар ягона интеграцияланган тизим сифатида ишлашлари ва илм-фан, тадқиқотлар, инновациялар ва амалиётни биргаликда ривожлантиришга ёрдам беришидир.

Саноат кластерларининг субъектлари жуда хилма-хил ҳисобланиб, ҳар бир субъектнинг ўзининг махсус вазифалари ва фаолият йўналишлари бор. Улар биргаликда инновацион фаолиятни рағбатлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётнинг ривожига ҳисса қўшишга хизмат қилади. Кластерлар орқали субъектлар ўртасидаги ҳамкорлик иқтисодий ўсиш ва рақобатни кучайтиришга ёрдам беради.

Саноат кластерларининг субъектлари бу кластер тузилмасига кирувчи турли хил корхоналар ва ташкилотлардир. Улар биргаликда ишлаб чиқариш ва инновацион фаолиятни ривожлантириш мақсадида ҳамкорлик қиладилар. Саноат кластерлари субъектлари қуйидаги асосий категорияларга бўлиниши мумкин

1. Ишлаб чиқарувчилар (Корхоналар)-ишлаб чиқарувчилар саноат кластерининг асосий субъекти ҳисобланади. Бу компаниялар, одатда, маҳсулотларни ишлаб чиқаради ёки хом ашёни қайта ишлайди. Уларнинг фаолияти кластернинг маҳсулотлари ва хизматларининг ривожига, сифат ва самарадорлигига катта таъсир кўрсатади.

2. Таъминловчилар (ёки етказиб берувчилар) — бу хом ашё, материаллар ёки компонентларни ишлаб чиқарувчи ва кластер иштирокчиларини ушбу ресурслар билан таъминловчи корхоналар.

3. Саноат кластерларида инновацион фаолиятни қўллаб-қувватловчи асосий субъектлари бу илмий-тадқиқот муассасалари (университетлар, тадқиқот марказлари, лабораториялар) ҳисобланади. Улар янги технологиялар ва ишлаб чиқариш усуллари ишлаб чиқишда асосий роль ўйнайдилар.

4. **Инвесторлар ва молиялаштириш ташкилотлари**-кластердаги **инвесторлар** (венчур капитали, давлат ва хусусий молиялаштириш ташкилотлари) инновацион лойиҳаларга сармоя киритиш ва тадқиқотлар, янгиланган технологиялар ёки ишлаб чиқариш жараёнларини молиялаштиришга катта ҳисса қўшадилар.

5. **Таъминот ва логистика хизматлари**-кластерларда **таъминот ва логистика хизматлари** кўпинча муҳим бўлиб, улар ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини ошириш учун ёрдам беради. Бу компаниялар транспорт, омборлаш, ёки маҳсулотларни етказиш билан шуғулланадилар.

6. Саноат кластерларини субъекти сифатида **кичик ва ўрта бизнес** ҳам муҳим ўрин тутди. Бу бизнеслар кўп ҳолларда инновацион ғоялар ва янги технологияларни жорий қилиш учун муҳим манба бўлиши мумкин.

Кластерлар аъзоларининг ўзаро инновацион ҳамкорлик қилиш орқали рақобатбардошликни ошириш, янги инновацион технологияларни жорий қилиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда муҳим роль ўйнайди. Маҳсулотларни ишлаб чиқаришда **саноат кластерлари субъектларининг инновацион фаолияти самарали йўлга қўйиш орқали** ҳамкорликда интеллектуал мулкдан фойдаланиш, бозорлардаги рақобатни ўрганиш ва глобал бозорларга киришда имкониятлар эшигини очиб беради.

Кластерлар аъзолари ўзаро инновацион ҳамкорлик алоқалар орқали янги ғоялар ва маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Инновацион фаолият нафақат янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш, балки амалга оширилаётган технологияларнинг самарадорлигини ошириш, хизматларни модернизация қилиш ва шу орқали маҳсулотларнинг глобал бозорларда рақобат қилиш қобилиятини оширишга ҳам қаратилган.

Саноат кластерларининг инновацион фаолиятининг муваффақияти кўп ҳолатларда аъзолар ўртасидаги ҳамкорликка боғлиқ. Кластерлардаги турли компаниялар, тадқиқот марказлари ва таълим муассасалари ўзаро кўплаб тажриба ва билимлар алмашинувини амалга оширади. Бу ҳамкорлик тажриба алмашинуви, ресурсларни тақсимлаш, ва ҳамкорликда янги технологияларни ишлаб чиқиш имкониятларини яратади. Мақсад биргаликда ишлаш ва янги имкониятларни топиш орқали инновацион жараёнларни ривожлантиришдир.

Саноат кластерларининг ўзаро инновацион ҳамкорлик ёндашувларни янгиликларни жорий қилиш ва миллий ва глобал бозорларда рақобатбардошликни оширишга олиб келди.

Ҳар қандай ҳамкорликдаги каби, саноат кластерларида ҳам ижобий ва салбий жиҳатлар мавжуд. Ижобий томонларидан, биринчи навбатда, янгидан янги технологиялар ва маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконияти, ресурсларни самарали тақсимлаш, ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш келиб чиқади. Ушбу ҳамкорлик, шунингдек, талабга жавоб берувчи инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун муҳим имконият яратади.

Саноат кластерларида ҳамкорликнинг ижобий жиҳатларидан яна бири шундаки, ҳар бир аъзо ўзининг ресурсларини самарали тақсимлаш орқали умумий мақсадларга эришишга ёрдам беради. Бундан ташқари, янги технологиялар ва маҳсулотлар ишлаб чиқиш имкониятлари яратилади

Аммо, салбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Саноат кластерларида кўпчилик компаниялар ўртасида ресурсларни тақсимлашдаги ўзаро рақобат ҳамкорликнинг самарадорлигини пасайтириши мумкин. Ушбу рақобатнинг тўсқинликлари инновацион фаолиятга зарар етказиши мумкин. Шунингдек, кўпчилик ҳолларда, катта компаниялар кичиклардан кўра кўпроқ фойда олишга уринади, бу эса ҳамкорлик муҳитини йўқотишга олиб келиши мумкин. Салбий жиҳатлари яна бири эса, ресурслар тақсимои, рақобат ва технологик тўсқинликлар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

IV.Хулоса ва таклифлар

Саноат кластерлари субъектларининг инновацион фаолияти ва уларнинг ўзаро ҳамкорлиги иқтисодий ривожланишнинг муҳими ҳисобланади. Кластерлар, уларнинг аъзоларининг ҳамкорлик қилиши орқали янги ғоялар ишлаб чиқиш, инновацион технологиялар жорий қилиш ва бозорларда рақобатбардошликни оширишга ёрдам беради. Инновацион ҳамкорлик технологик тараққиёт, янги ишлаб чиқариш усуллари ва глобал бозордаги рақобатни яхшилашга катта ҳисса қўшади. саноат кластерлари субъектларининг инновацион фаолияти ва ҳамкорлиги иқтисодий ўсиш ва ривожланишда муҳим

ўрин тутати. Кластерлардаги ҳамкорлик инновацион технологияларни жорий қилишга, ишлаб чиқаришни самарали ташкил этишга ва янги маҳсулотларни яратишга имконият яратади.

Кластерларнинг инновацион фаолияти ва ҳамкорлиги жаҳон иқтисодиётида аҳамиятли даражада ривожланиб бормоқда. Бу жараённинг муваффақиятли бўлиши учун янги инновацион имкониятлар ва ҳамкорликдаги устунликлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

V.Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 10 январдаги “Пахта-тўқимачилик кластерлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш, тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини тубдан ислоҳ қилиш ҳамда соҳанинг экспорт салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-2 сонли қарори
2. Аҳмаджон Солиев, Зиёдулла Ҳакимов. “Кластер” назарияси ва уни амалиётда қўллаётган мамлакатлар тажрибасидан Наманган вилоятида фойдаланиш имкониятлари. BIZNES - ЭКСПЕРТ 1 ((73)-2014), 6
3. Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. С. 51,
4. Enright M. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”: Walter de Gruyter, pp. 190- 213.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки, т. I – III. Пер. с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993.
6. Бегаттин П. - Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts»/ www.copetitivness.org. 2015.
7. М Портер “Clusters and the New Economics of Competition” (Harvard Business Review, 1998)
8. Kogut, B., Zander, U., 1993. Knowledge of the firm and evolutionary theory of the multinational corporation. Journal of International Business Studies 24 (4), 625–645.
9. Bruun, P., Bennett, D., 2002. Transfer of technology to China: a Scandinavian and European perspective. European Management Journal February 20 (1), 98–106.
10. Lin, B.-W., 2003. Technology transfer as technological learning: a source of competitive advantage for firms with limited R&D resources. R&D Management 33 (3), 327–341.
11. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.

QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'INI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA MAMLAKATIMIZ TOMONIDAN OLIB BORILGAN ISLOHOTLAR

Xolmirzayev Ulug'bek Abdulazizovich

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti, i.f.f.d. (PhD)

xulugbek1984@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3589-373X

+998772881102

Nabiyeva Muhabbat Djabirxanovna

Namangan davlat texnika universiteti o'qituvchisi.

+998905990003

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizning barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga ta'sir etuvchi qishloq xo'jaligi tizimi o'rganib chiqilgan. Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi tarmog'ini shakllanishida respublikamizdagi shart-sharoitlar tahlil qilinib, xulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, paxta, g'alla, agroplatforma, klaster, texnologiya, mintaqa, raqamli O'zbekiston.

Kirish

So'nggi yillarda agrar sohani tubdan isloh qilish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Uning samarasi o'laroq, ilgari kuzatilmagan yuksak natijalarga erishilmoqda. Bu jarayonda qishloq xo'jaligiga innovatsiya va ilg'or ishlanmalar, intensiv va resurs tejovchi texnologiyalar, umuman, zamonaviy fan-texnika yutuqlarining izchil tatbiq qilinayotgani muhim omil bo'lib xizmat qilayotir. Zero, yurtboshimiz aytib o'tganidek, qishloq xo'jaligini ilmiy asosda yo'lga qo'ymas ekanmiz, sohada rivojlanish bo'lmaydi.

Qishloq xo'jaligi sohasi yilning qaysi fasli bo'lmasin mashaqqatlarsiz faoliyat yuritish qiyin kechadi. Tabiatning injiqligi, suv resurslarining cheklangani deyarli doimiy tarzda fermer faoliyatiga sezilarli darajada o'z hukmini o'tkazib keladi. Eng muhimi, sohada hamisha muammolar yechimi izlanadi. Fermer bir qarich yerdan ham unumli foydalanishga harakat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy, tahlil qilish va tanlama kuzatish, statistik hamda ko'p omilli ekonometrik tahlil usullari, modellashtirish jarayonlarda iqtisodiy-matematik, noaniq to'plam nazariyasi, prognozlash va boshqa usullar qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar

Qishloq xo'jaligi tizimi mamlakatning asosiy bo'g'ini sanalgani bois, dehqon va fermerlarga yetarli darajada imtiyoz va imkoniyatlar taqdim etilmoqda.

Paxta va g'alla O'zbekiston hududida asosiy ekin maydoniga ega. 2023 yilda dehqonlarimiz 3 million 800 ming tonna paxta, 8,5 million tonna g'alla xirmoni yaratishga erishdi. Shuningdek, 15 million tonnadan ortiq sabzavot-poliz, 5 million tonna meva va uzum, 4 million tonna kartoshka yetishtirdi. Sohaning boshqa tarmoqlarida ham shunday o'sish kuzatilmoqda.

Raqamlardan tiyilgan holda, sohada erishilayotgan yuksalishlar omillariga to'xtalib o'tmoqchiman. Joriy yilda agrar sohada bir qancha ma'muriy islohotlar amalga oshirildi.

Soha boshqaruvidagi tarqoq funksiyalar, vazifalar va vakolatlar yagona tizimga uyg'unlashtirildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarni, xususan, chorvachilik va issiqxona xo'jaliklarini, paxta-to'qimachilik klasterlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash hamda uzumchilik va vinochilik sohasini barqaror rivojlantirish, xomashyo bazasini kengaytirish va eksport hajmini oshirish, agrar sektorni zamonaviy, resurs tejamkor texnikalar bilan ta'minlashni rag'batlantirish bo'yicha yangi mexanizmlar joriy etildi.

Prezidentning 2023 yil 12 dekabrda "Qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-205-son Farmoni qabul qilindi¹¹⁰.

2024 yil hosilidan boshlab:

- paxta xomashyosini yetishtiruvchi xo'jaliklar va klasterlar o'rtasida paxta xomashyosini yetkazib berish bo'yicha fyuchers shartnomalari tuproq hosildorligi normativlari doirasida O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasining "paxta xomashyosi seksiyasi"da har bir hudud bo'yicha alohida o'tkaziladigan savdolar natijalariga ko'ra tuziladi;

- fyuchers shartnomasiga muvofiq yetkazib berilishi lozim bo'lgan hajmdan ortiqcha yetishtirilgan va klaster bilan fyuchers shartnomasi tuzmagan holda, o'z mablag'lari, shu jumladan jalb qilingan mablag'lari va tijorat kreditlari hisobiga yetishtirilgan paxta xomashyosi yetishtiruvchilar tomonidan birja orqali tadbirkorlik sub'ektlariga sotiladi yoki (va) qayta ishlanadi.

Bunda: fyuchers shartnomasi bo'yicha ortiqcha yetishtirilgan paxta xomashyosi fyuchers shartnomasi tuzilgan klasterga to'g'ridan-to'g'ri sotilishi mumkin;

- paxta xomashyosini qayta ishlashdan olingan paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlar (chigit, lint va o'lik paxta) to'liq hajmda birja orqali sotiladi.

Paxta hosilini sotib olish va sotish bo'yicha yangi tizimning shaffofligini, to'laqonli va adolatli ishlab ketishini hamda paxta xomashyosini yetishtiruvchilar manfaatdorligini ta'minlash bo'yicha respublika shtabi tarkibi tasdiqlandi. Uning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- paxta xomashyosini yetishtirish, saqlash, realizatsiya qilish va paxta xomashyosi yetishtirilishini moliyalashtirish ustidan nazorat mexanizmini takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash;

- paxta xomashyosi, paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlarni birja savdolariga chiqarish ishlarini tashkil etish;

- paxta xomashyosi, paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlarni birja savdolariga chiqarish hamda to'lovlarning amalga oshirilishi ustidan kunlik nazorat o'rnatish;

¹¹⁰ <https://lex.uz/docs/-6692968>

➤ paxta xomashyosi, paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlarni sotib olish va sotish bo'yicha yangi tizimning shaffofligini, to'laqonli va adolatli ishlab ketishini hamda paxta xomashyosini yetishtiruvchilar manfaatdorligini ta'minlash.

2024 yil hosilidan boshlab paxta xomashyosini yetishtirish, paxta yig'im-terimi va xaridini Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasining kredit resurslari hisobidan moliyalashtirish tartibi joriy etilmoqda.

Moliyalashtirish ob'ekti	Hajmi (paxta xomashyosi qiymatining)	Stavka (shundan, bank marjasi 2 foiz)	Muddat (oy)	Imtiyozli davr (oy)	Qaytarish shartlari
paxta xomashyosi xaridi bo'yicha yakuniy hisob-kitob uchun	80 foizigacha	yillik 10 foiz	10	6	oxirgi 4 oy davomida teng ulushlarda
ijara huquqi mavjud bo'lgan yer uchastkasida paxta xomashyosi yetishtirish uchun	60 foizigacha	yillik 10 foiz	24	18	oxirgi 6 oy davomida teng ulushlarda
ijara huquqi mavjud bo'lgan yer uchastkasida yetishtiriladigan paxta xomashyosining yig'im-terimi uchun	60 foizigacha	yillik 10 foiz	12	3	oxirgi 9 oy davomida teng ulushlarda

Xususan:

➤ fyuchers shartnomasi tuzgan yetishtiruvchi va urug'chilik sub'ektlariga har yili 1 oktabrdan boshlab, paxta xomashyosi yetishtirish uchun – paxta xomashyosi qiymatining 60 foizigacha yillik 10 foizda (shundan, bank marjasi 2 foiz) 14 oyga, shu jumladan 12 oylik imtiyozli davr bilan kredit ajratiladi;

➤ klasterlarga kreditlar ajratiladi: fyuchers shartnomasiga asosan yetishtiruvchilardan qabul qilingan paxta xomashyosi uchun to'lovlarning 80 foizi paxta xomashyosi qabul qilib olingan kundan boshlab uch ish kunidan kechiktirmasdan, qolgan qismi moliya yilining 31 dekabr kuniga qadar amalga oshiriladi;

➤ ajratilgan kredit mablag'lari hisobidan agrotexnik tadbirlar doirasida tovarlar (ishlar, xizmatlar), shu jumladan moddiy resurslar yetkazib beruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilar yetishtiruvchilar tomonidan ixtiyoriy tanlanadi;

➤ yetishtiruvchilar, klasterlar va urug'chilik sub'ektlari kredit buyurtmalarini Qishloq xo'jaligi vazirligining "Agroplatforma" axborot tizimi orqali elektron shaklda taqdim etadi.

➤ Klasterlarni tashkil etish va ularning faoliyat yuritishi uchun talablar va yangilangan tartib joriy etilmoqda. Xususan, talabgor:

➤ to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish (ip kalavasi, trikotaj mato, gazlama, tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish, bo'yash) quvvatlarining kamida ikkita bosqichini yo'lga qo'ygan bo'lishi;

➤ O'zbekiston hududida ro'yxatdan o'tgan va faoliyat yuritayotgan, tugatilish bosqichida bo'lmagan, to'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida ish qo'zg'atilmagan va «yomon» kredit tarixiga ega bo'lmagan hamda murojaat sanasida kredit (lizing, bank kafolati, akkreditiv) va soliqlardan muddati o'tgan qarzdorligi mavjud bo'lmagan bo'lishi shart.

Bunda klaster faoliyatini tashkil etish istagida bo'lgan talabgorlar ochiq va shaffof onlayn tanlov asosida tanlab olinadi. Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha respublika komissiyasi esa tugatildi.

Klasterlar va boshqa to'qimachilik korxonalari tomonidan paxta xomashyosi to'liq elektron tarozi orqali qabul qilinadi hamda ishlab chiqarilgan paxta tolasini avtomatlashgan majburiy hisobga olish tizimi joriy qilinadi.

Qishloq xo'jaligi ekinlari urug'lari, paxta, texnik chigit va qayta ishlashdan olingan mahsulotlarning muvofiqligini baholash organlarida texnik jihatdan tartibga solish, standartlashtirish, muvofiqlikni baholash hamda metrologiya sohasidagi qonunchilik talablariga rioya etilishi yuzasidan bir yilda bir marta O'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligi tomonidan davlat nazorati amalga oshiriladi.

2024 yil 1 mayga qadar elektron tarozi orqali qabul qilingan paxta xomashyosi va ishlab chiqarilgan paxta tolasini avtomatlashgan majburiy hisobga olish tizimini joriy qilish va uni "Agroplatforma" axborot tizimiga integratsiya qilish rejalashtirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi vazirligiga Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda "O'zbekiston paxta-to'qimachilik klasterlari" uyushmasi bilan birgalikda 2024 yil 1 yanvardan boshlab:

- klasterlarda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy qilish;
- klasterlarga nufuzli xalqaro auditorlik korxonalarini jalb qilgan holda ular faoliyati samaradorligi va moliyaviy ko'rsatkichlarini mustaqil tashqi auditdan o'tkazish topshirildi.

Klasterlarga qabul qilib olingan paxta hosili uchun elektron hisobvaraqq-fakturada ko'rsatilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasini klasterlar tomonidan qishloq xo'jaligi korxonalariga (fermer xo'jaliklari) paxta hosili uchun to'langan to'lovga mutanosib miqdorda hisobga olishga ruxsat etiladi.

Klasterlarda qishloq xo'jaligi korxonalari (fermer xo'jaliklari) tomonidan yetishtirilgan paxta xomashyosini shartnomada belgilangan narxlarda sotib olish va o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan yakuniy hisob-kitobning 20 foizini moliya yilining 31 dekabriga qadar amalga oshirish majburiyati saqlab qolinadi.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2020 yil 6 mart kuni imzolangan "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi¹¹¹ qaror agrar sohada uzoq yillar davomida saqlanib kelayotgan stereotiplarni tubdan o'zgartiradigan, xalqona qilib aytganda, bobodehqonlarimizning birini ikki qiladigan, kosasini oqartiradigan tarixiy hujjat bo'ldi.

¹¹¹ <https://lex.uz/docs/-4756994>

Binobarin, bu orqali so'nggi yuz yillikda dehqonlarning oyog'iga tushov bo'lib kelgan paxta bo'yicha davlat buyurtmasi bekor qilindi, sohaga butunlay yangicha yondashuvlar kiritilib, amaliy harakatlarga yo'l ochildi.

Mazkur hujjat, birinchi navbatda, O'zbekistonda chinakamiga bozor iqtisodiyoti qaror topayotganini anglatadi. Ikkinchidan, fermerlar faoliyatida tub burilish yasaydi. Ya'ni ularda iqtisodiy manfaatdorlik hissi oshib, endilikda yer egalari mahsulot ishlab chiqarishda ham, narxlarni shakllantirishda ham bozor sharoitidan kelib chiqadi.

Mazkur xujjatga asosan irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini tiklash, rekonstruksiya qilish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda suvsizlikka chidamli ekinlarni ekish orqali foydalanishga kiritish uchun investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik asosida 50 yilgacha bo'lgan muddatga:

- qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan yerlar va lalmi va o'rmon fondi yerlari - O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va qishloq xo'jaligi korxonalariga;

- yaylov, bo'z, ko'p yillik daraxtzorlar va boshqa yerlar - O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, qishloq xo'jaligi korxonalariga va O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan investorlarga beriladi.

- yerdan foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi;

- mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablag'larning bozor qiymati va olib qo'yish sababli yetkazilgan zararining o'zini to'liq qoplanganidan so'ngina ruxsat etiladi;

- ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma ob'ektlarini (dala shiypov, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi;

- yerdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xom-ashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona to'lovlari (qo'shilgan qiymat solig'idan tashqari) to'lashdan ozod qilinadi;

- qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan so'ng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qo'llaniladi;

- investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda Davlat budjeti mablag'lari hisobidan har bir gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi;

- investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan yerlarning suv ta'minoti tizimlarini qurish, rekonstruksiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 million

soʻmdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi;

➤ yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik toʻgʻrisidagi bitim imzolanganidan soʻng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi (mansabdor shaxs)ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

➤ yerdan foydalanuvchilarga qishloq xoʻjaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi;

➤ mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qoʻyilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablagʻlarning bozor qiymati va olib qoʻyish sababli yetkazilgan zararining oʻrni toʻliq qoplanganidan soʻnggina ruxsat etiladi;

➤ ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma obʻektlarini (dala shiypa, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sugʻorish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi;

➤ yerdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xom-ashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona toʻlovlari (qoʻshilgan qiymat soligʻidan tashqari) toʻlashdan ozod qilinadi;

➤ qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan soʻng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qoʻllaniladi;

➤ investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik toʻgʻrisidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda Davlat budjeti mablagʻlari hisobidan har bir gektar qishloq xoʻjaligiga moʻljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bogʻliq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi;

➤ investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik toʻgʻrisidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qoʻllab-quvvatlash davlat jamgʻarmasi mablagʻlari hisobidan yerlarning suv taʼmini tizimlarini qurish, rekonstruksiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 million soʻmdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi;

➤ yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik toʻgʻrisidagi bitim imzolanganidan soʻng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi (mansabdor shaxs)ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

Shunday tartib oʻrnatildiki, unga muvofiq:

➤ sugʻoriladigan qishloq xoʻjaligi yerlari maxsus muhofazaga olinib, ushbu yerlarni qishloq xoʻjaligidan boshqa maqsadlarga, shu jumladan sanoat va fuqarolik obʻektlari (binolar va inshootlar) qurilishi uchun ajratilishiga yoʻl qoʻyilmaydi, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan ajratiladigan yerlar bundan mustasno;

➤ qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun olib qo'yiladigan sug'oriladigan yerlar uchun kompensatsiya to'lovi, olib qo'yilayotgan yer maydonlari joylashgan joylarni hisobga oluvchi koeffitsientlar qo'llanilmagan holda, xuddi shunday yangi yerlarni o'zlashtirish uchun talab etiladigan mablag'ning 10 barobari, lalmi yerlar va sug'orilmaydigan ko'p yillik daraxtzorlar egallagan yerlar, pichanzorlar va yaylovlar holatini tubdan yaxshilash bilan bog'liq xarajatlarning 20 barobari miqdorida hisoblanadi.

Bunda sug'oriladigan yerlar uchun kompensatsiya to'lovining 90 foizi, lalmi yerlar va sug'orilmaydigan ko'p yillik daraxtzorlar egallagan yerlar, pichanzorlar va yaylovlar uchun kompensatsiya to'lovining 95 foizi Respublika budgetiga hamda mos ravishda 10 va 5 foizi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalarining maxsus hisob raqamlariga o'tkaziladi.

Ushbu me'yor o'zboshimchalik bilan yerlarning qishloq xo'jaligi muomalasidan chiqishiga sabab bo'lgan hollarda yetkazilgan zararni hisoblashda ham qo'llaniladi:

➤ bunda hisoblangan mablag'larning 95 foizi Respublika Davlat budgetiga va 5 foizi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Agrosanoat majmui ustidan nazorat qilish inspeksiyasi hamda uning hududiy inspeksiyalarining rivojlantirish jamg'armasiga undiriladi;

➤ sug'oriladigan yerlar hisobidan bog'dorchilik, uzumchilik va boshqa ko'p yillik daraxtzorlar hamda issiqxona xo'jaliklarini tashkil etish uchun yer ajratish Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartib asosida amalga oshiriladi;

➤ yangi fermer xo'jaliklari va suv iste'molchilari uyushmalari suvdan foydalanish joylarida suvni boshqarish va hisobga olish vositalari bilan majburiy tarzda jihozlash sharti bilan tashkil etiladi;

➤ yer maydonlarini foydalanishga kiritish suvni tejovchi texnologiyalardan (tomchilatib, yomg'irlatib, tuproq ostidan tomchilab sug'orish va boshqalardan) foydalangan holda amalga oshiriladi.

Yana bir muhim tomoni, davlat buyurtmasining bekor bo'lishi qishloq xo'jaligining jozibadorligini oshirib, tarmoqqa katta miqdorda investitsiyalar oqimi kirib kelishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, bu tarixiy o'zgarishlar davlatning tarmoqqa aralashuvini kamaytiradi.

Prezidentimiz qarori bilan mamlakatimizda paxta xom ashyosi yetishtirish, xarid qilish va sotishda erkin raqobatni ta'minlaydigan bozor tamoyillarini joriy etish hamda ushbu yo'nalishda fermer xo'jaliklari manfaatdorligini oshirishning yangi mexanizmlari belgilab berildi.

Jumladan, 2020 yil hosilidan boshlab, davlat tomonidan paxta xom ashyosi ishlab chiqarish va sotish rejasini belgilash va xom ashyo xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechildi. Paxta xom ashyosi yetishtiruvchilarga rayonlashtirilgan navlarni erkin tanlash huquqi berildi. Sertifikatlangan urug'lik yetkazib berish saqlab qolinadi hamda bosqichma-bosqich Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Urug'chilikni rivojlantirish markazi tarkibidagi urug'chilik klasterlari va paxta-to'qimachilik klasterlari zimmasiga yuklatildi.

Mahsulot yetishtiruvchilarda ixtiyoriylik asosida ekinlarni mustaqil joylashtirish, davlat idoralari aralashuvini bekor qilish, fermerlarga erkinlik berish bo'yicha tegishli qarorlar qabul qilindi. Zamonaviy ilm-fan yutuqlariga asoslanib, agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish hamda qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirishni moliyalashtirish tizimining tubdan isloh qilinishi ham o'z samarasini bermoqda.

Endilikda qishloq joylarida ham zamonaviy savdo, logistika markazlari, mahsulotni chuqur qayta ishlash, saqlash korxonalarining soni ortib boryapti. Pirovardida bular xalqimizni yil bo'yi sarxil meva-sabzavot bilan ta'minlash barobarida agrar sohaning rivojlanishiga va eksport imkoniyatlarining kengayishiga zamin bo'lib xizmat qilayotir. Joriy yilda meva-sabzavotlarni qayta ishlash quvvatlari 3,3 million tonnaga, agrologistika markazlari soni 76 taga va quvvati esa qariyb 1 million tonnaga yetkazildi.

2023 yilda mamlakatimiz sohibkorlari 80 ga yaqin xorijiy davlatga qiymati qariyb 1,5 milliard dollardan ortiq mahsulot eksport qildi. O'zbek dehqoni yetishtirgan turli noz-ne'matlar dunyoning barcha qit'alariga yetib bormoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarida, jumladan, paxtachilik, g'allachilik, to'qimachilik, kasanachilik, meva-sabzavotchilik, chorvachilik, pillachilikda 800 dan ortiq agroklaster faoliyat yuritib kelmoqda.

Paxta va g'allaning 100 foizi, meva-sabzavot mahsulotlarining 60 foizidan ortig'i aynan klaster usulida yetishtirilmoqda. Ishlab chiqarish jarayonida bu usul tobora takomillashtirilib borilmoqda.

Xulosa

Shunday qilib, xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida yuzaga kelgan inqirozli hodisalarga qaramay, Jahon hamjamiyatining axborot komponentini shakllantirish jarayoni allaqachon boshlangan va ba'zi sohalarda sezilarli natijalarga erishilmoqda. Kelajakda bu tendensiyalar yanada kuchayadi va XXI asrda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning sezilarli darajada tezlashishini hisobga olsak, yaqin o'n yilliklarda Jahon hamjamiyatiga qo'shilish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 05.10.2020 yildagi PF-6079-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/5030957>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 6-mart, PQ-4633-son. <https://lex.uz/docs/-4756994>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" 2023-yil 12-dekabr, PF-205-son. <https://lex.uz/docs/-6692968>
4. Abdulazizovich, K. U. (2022). Improving Methodological Approaches to Financial Asset Accounting. INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, 16(4), 56-62.

5. Khakimov, B. J., Alimov, B. B., Kholmirezayev, U. A., & Polechov, A. X. (2013). theory of Economic Analysis. Tashkent" economics-finance"—2013.
6. Abdulazizovich, X. U. B. (2024). MOLİYAVIY AKTIVLAR TASNIFINI TAKOMILLASHTIRISH. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 41(2), 82-86.
7. Abdulazizovich, X. U. B. (2023). Moliyaviy aktivlar hisobini yuritishda xalqaro standartlar qoidalarini qo'llash masalalari. Ilmiy monografiya. Toshkent—2023.

НАЗОРАТ-КАССА МАШИНАЛАРИ: МАҚСАДИ ВА ҚЎЛЛАШ ТАРТИБИ

Убайдуллаев Тохиржон Абдуллажанович

Наманган давлат техника университети,

“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси ўқитувчиси

xulugbek1984@gmail.com

+998(99)982-19-61

Аннотатсия: Ушбу мақолада мамлакатимизнинг барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлашга таъсир этувчи назорат-касса машинаси тизими ўрганиб чиқилган. Мамлакатимизда назорат-касса машинаси шаклланишида республикаимиздаги шарт-шароитлар таҳлил қилиниб, хулосалар қилинган.

Калит сўзлар: Назорат-касса машинаси, фискал хотира, ҳисоб-китоб, онлайн касса чеки, шохобча, Ўзстандарт, солиқ органлари, рақамли Ўзбекистон.

Кириш

Маҳсулотлар, товарларни сотишда, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатишда аҳоли билан пулли ҳисоб-китоблар барча юридик шахслар, шунингдек яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан назорат-касса машиналари мажбурий тартибда қўлланган ҳолда амалга оширилади.

Назорат-касса машинаси (НКМ) – товарларни сотиш ва хизматлар кўрсатишда пулли ҳисоб-китобларни ёзиш учун фойдаланиладиган, фискал хотира блокига эга бўлган электрон ускуна. У электр энергияси борлигидан қатъи назар, ахборот ҳар сменада тузатилмай рўйхатдан ўтказилиши ва узоқ вақт сақланишини таъминлайди.

Касса апаратининг асосий вазифаси – олди-сотди битимини хотирада ва қоғозда (касса чекида) қайд этиш. Бироқ НКМ – фақат давлат томонидан нақд пул оборотини назорат қилиш, корхоналарнинг нақд тушумни тўлиқ ва ўз вақтида кирим қилиши дастаги эмас. У сотувчиларни назорат қилиш имконини бериши сабабли бизнеснинг ўзи учун ҳам зарур.

Тадқиқот методологияси

Ушбу мақолани тайёрлашда қиёсий, таҳлил қилиш ва танлама кузатиш, статистик ҳамда кўп омилли эконометрик таҳлил усуллари, моделлаштириш жараёнларда иқтисодий-математик, ноаниқ тўплам назарияси, прогнозлаш ва бошқа усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар

Мамлакатимизда фақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўлланиши рухсат этилган фискал хотирага эга бўлган назорат-касса машиналарининг Давлат реестрига (ВМнинг 17.11.2011 йилдаги 306-сон қарори¹¹²) киритилган НКМ моделлари ва уларнинг дастурий маҳсулотлари қўлланилади. Агар улар Давлат реестрига киритилмаган бўлса, уларни қўллаш тақиқланади. НКМнинг

¹¹² Фискал хотирага эга бўлган назорат-касса машиналарининг қўлланишини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. <https://lex.uz/docs/1904344>

Давлат реестри ЎзР Давлат солиқ қўмитасининг soliq.uz расмий сайтида жойлаштирилган.

НКМни рўйхатдан ўтказиш, қўллаш, унга техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлашдан бошлаб уни қўллаш тартиби қатъий тартибга солинган. Уни қўллашга доир талаблар қуйидаги ҳужжатлар билан белгиланган:

Аҳоли билан пулли ҳисоб-китобларни амалга оширишда фискал хотирага эга бўлган назорат-касса машиналарини қўллаш тартиби тўғрисидаги низом (ВМнинг 306-сон қарорига 1-илова);

Президентнинг "Деҳқон бозорлари ва савдо комплекслари фаолиятини ташкил қилишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"¹¹³ги қарори (26.04.2010 йилдаги ПҚ-1326-сон).

Агар тадбиркорлик субъекти нақд ҳисоб-китоб қилиб товарларни (маҳсулотларни) сотишни ва хизматлар кўрсатишни режалаштираётган бўлса, у НКМни сотиб олиши ва тўғри қўллаши шарт. Нимани қандай қилиш кераклигини қадамма-қадам кўриб чиқамиз.

1-ҚАДАМ. Аппарат сотиб оламиз

Нazorat-касса машинаси (НКМ)ни сотиб олаётганда аввало ушбу модел НКМнинг Давлат реестрига киритилганлигини текшириш зарур.

"Ўзстандарт" агентлиги ёки у аккредитациялаган орган томонидан берилган НКМнинг мувофиқлик сертификати мавжудлигига ҳам эътибор беринг. Одатда харидорга ишлаб чиқарувчи ёки импортчининг муҳри билан тасдиқланган сертификат нусхаси тақдим этилади.

Ишлатилган НКМни қўллаш тақиқланмаган. Уни сотиб олаётганда НКМ солиқ органлари ҳисобидан чиқарилганлигини ҳам албатта текширинг. Ҳар бир НКМнинг рўйхатдан ўтказиш карточкаси бўлади, унга ДСИнинг тегишли белгиси қўйилган бўлиши керак.

2-ҚАДАМ. Рўйхатдан ўтказишга тайёрланамиз

Нazorat-касса машинаси (НКМ) солиқ органларида рўйхатдан ўтказилиши керак. Ариза билан бирга ДСИга тақдим этиш учун зарур бўлган бир қатор ҳужжатларни олдиндан тайёрлаш лозим.

1. Ижара шартномаси. Агар ўз хонаси бўлмаса, хонани ижарага олиш шартномасига асосан уни ижарага олиш мумкин. Шартномани юридик ва жисмоний шахс билан тузиш мумкин. Ижарага олинаётган хона амалга оширилаётган фаолият турига мувофиқ бўлиши шарт. Тадбиркорлик фаолияти учун турар жой хоналаридан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

2. Нақд тушумни инкассация қилишга шартнома. Кундалик нақд тушум албатта банкка топширилиши керак. Шу сабабли банк ва инкассация хизмати билан нақд пул тушумини инкассация қилиш ҳақида шартнома тузиш зарур.

3. Назорат-касса машинаси (НКМ)га техник хизмат кўрсатиш ва уни таъмирлаш шартномаси. У НКМга техник хизмат кўрсатиш ва уни таъмирлашга ихтисослашган хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан тузилади. Бундай ташкилотлар ДСИда ҳисобда туради. Улар сервис хизматлари кўрсатиш билан

¹¹³ <https://www.lex.uz/docs/1620565>

шуғулланувчи бириктирилган мутахассислар ҳақида, таъмирлашга буюртмаларни қабул қилиш пункти ва телефон рақамини кўрсатган ҳолда, солиқ органларини ёзма равишда хабардор қиладилар. Бундай ташкилотлардан бири билан (танловга кўра) НКМга техник хизмат кўрсатиш ва уни таъмирлаш шартномасини тузиш мумкин.

4. Кассир-операциячининг назорат-касса дафтари. Бу махсус дафтар бўлиб, унда НКМ хотирасига киритилган ва банк кассасига топширилган пул тушуми ҳақидаги маълумотлар қайд этилади. Бундай дафтарни эркин сотувда харид қилиш мумкин. Дафтар белгиланган шаклда бўлиши керак. Унга тартиб рақами қўйилган, ип билан тикилган, раҳбар имзоси ва корхона муҳри билан тасдиқланган бўлиши зарур.

3-ҚАДАМ. Рўйхатдан ўтказамиз

Назорат-касса машинаси (НКМ)ни савдо шохобчаси жойлашган жойдаги солиқ органларида рўйхатдан ўтказиш ва рўйхатдан ўтказиш карточкасини олиш зарур. Агар бир нечта шохобча бўлса, ҳар бири жойлашган жойидаги ДСИда рўйхатдан ўтказилган алоҳида НКМ билан жиҳозланган бўлиши керак.

Рўйхатдан ўтказиш карточкаси амал қилиш муддати чекланмаган ҳолда берилади ва нақд пулли ҳисоб-китоб қилиб товарларни сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат ҳисобланади. Уни берганлик учун тўловлар ундирилмайди.

Рўйхатдан ўтказиш карточкасини олиш учун савдо шохобчаси жойлашган жойдаги солиқ органига ариза билан мурожаат қилиш зарур. Аризага қуйидаги ҳужжатларнинг нусхалари илова қилинади:

- Назорат-касса машинаси (НКМ)нинг мувофиқлик сертификати;
- савдо шохобчасини ижарага олиш шартномаси ёки мулк ҳуқуқи ордери;
- нақд пул тушумини инкассатсия қилиш ҳақида шартнома;
- НКМга техник хизмат кўрсатиш ва уни таъмирлаш шартномаси;
- НКМ фискал хотираси дастурларининг ҳолати юзасидан хизмат кўрсатувчи ташкилотнинг хулосаси.

Агар НКМдан илгари фойдаланилган бўлса, фискал хотира ҳисоблагичи кўрсаткичларини қайд этиш далолатномасининг нусхаси ва ҳисобдан чиқарилганлиги ҳақида белги қўйилган рўйхатдан ўтказиш карточкаси ҳам тақдим этилади.

Ҳужжатларни бевосита (шахсан келиб), почта алоқаси орқали ёки электрон шаклда тақдим этиш мумкин. Электрон шаклда тақдим этилган ҳужжатлар ҳўжалик юритувчи субъектнинг электрон рақамли имзоси билан тасдиқланган бўлиши керак.

Кассир-операциячининг назорат-касса дафтари ҳам рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этилади. У ДСИ муҳри билан тасдиқланади ва ариза берувчига рўйхатдан ўтказиш карточкаси билан бирга қайтарилади.

Солиқ органлари тақдим этилган ҳужжатлар тўғрилигини текширгандан кейин НКМнинг фискал хотирасидан фойдаланишни кодлаштирадилар ва пломба ўрнатадилар. НКМ пломбаларининг бутлиги учун жавобгарлик шахсан корхона раҳбари зиммасига юкланади.

Солиқ органлари қуйидаги ҳолларда назорат-касса машинаси (НКМ)ни рўйхатдан ўтказишни рад этишлари мумкин:

- ҳужжатлар тўлиқ ҳажмда тақдим этилмаганда;
- хўжалик юритувчи субъект рухсат берувчи талаблар ва шартларга мувофиқ бўлмаганда;
- ҳужжатларда тўғри бўлмаган ёки бузиб кўрсатилган маълумотлар мавжуд бўлганда.

Рўйхатдан ўтказиш рад этилганлиги ҳақида корхона ёзма равишда, рад этишнинг аниқ сабабларини кўрсатган ҳолда хабардор қилинади.

Рад этиш сабаблари бартараф этилгандан кейин ариза берувчи НКМни рўйхатдан ўтказиш учун ҳужжатларни такроран тақдим этишга ҳақли.

4-ҚАДАМ. Назорат-касса машинаси (НКМ)ни қўллаш

Нazorat-касса машинаси (НКМ) ҳар куни иш бошланишидан олдин (хўжалик юритувчи субъектнинг буйруғи билан бириктирилган) масъул шахс томонидан умумий техник ҳолати, соғлиги ҳамда сана ва вақт аниқ кўрсатилиши юзасидан текширилади.

Аҳоли билан ҳисоб-китоб қилишда харидорларга улардан нақд пул қабул қилинганлигини тасдиқловчи чек мажбурий тартибда берилиши керак. Чекларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча маълумотлар бўлиши керак:

- Назорат-касса машинаси (НКМ) эгасининг номи ва СТИР;
- тўлов суммаси;
- товарлар ва хизматлар номи;
- тўлов санаси ва вақти;
- НКМнинг завод рақами;
- касса чекининг тартиб рақами;
- фискал режим белгиси.

Касса чекларида бошқа реквизитлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, савдо шохобчасининг номи ва манзили (хўжалик юритувчи субъект савдо шохобчалари тармоғига эга бўлган ҳолларда).

Иш куни охирида кассир-операциячи томонидан назорат-касса дафтари мажбурий тартибда тўлдирилган ҳолда ҳар бир НКМ бўйича кунлик ҳисобот чиқариб олинади.

Фаолият юритиш жараёнида харидор товарларни қайтариши ҳоллари юзага келиши мумкин. Бундай ҳолларда сотувчи харидорга пул маблағларини қайтариши шарт. Пул маблағлари харидор тақдим этган ёзма ариза ва ушбу товарга ҳақ тўланганлигини тасдиқлайдиган касса чеки (ёки квитанция) асосида қайтарилади.

Қайтарилган товарни қабул қилиб олиш учун юкхат расмийлаштирилади (2 нусхада). Бир нусхаси товар ҳисоботи (товарлар ҳаракатини ҳисобга олувчи бухгалтерия ҳужжати) тиркаб қўйилади, бошқаси харидорга топширилади.

Қайтарилган суммага масъул шахслар имзолайдиган ва хўжалик юритувчи субъект раҳбари тасдиқлайдиган пул маблағларини қайтариш тўғрисида далолатнома расмийлаштирилади. Харидор тақдим этган касса чеклари қоғоз варағига ёпиштирилиб, далолатнома билан бирга бухгалтерияга топширилади.

Кассада пул маблағларини қайтариш учун харидорнинг фамилияси, исми, отасининг исми албатта кўрсатилган ҳолда чиқим касса ордери тузилади.

5-ҚАДАМ. Назорат-касса дафтарини тўлдирамиз

Ҳар бир назорат-касса машинаси (НКМ)га алоҳида назорат-касса дафтари тузилади.

Дафтар белгиланган шаклда юритилади, унда иш куни (смена) давомида НКМ хотирасига киритилган ва банк кассасига топширилган тушум ҳақидаги ҳамда иш куни охирида нақд пул тушуми қолдиғи суммаси тўғрисидаги маълумотлар қайд этилади. Дафтар махсус Низомга (АВ томонидан 9.01.2012 йилда 2309-сон билан рўйхатдан ўтказилган) мувофиқ тўлдирилади.

Ундаги барча ёзувлар хронологик тартибда сиёҳ билан, ўчириб ёзилмасдан қайд этилади. Дафтарга киритиладиган тузатишлар олдиндан келишилиши ва кассир, директор, унинг ўринбосари ёки бош бухгалтернинг имзолари билан тасдиқланиши керак.

Дафтарни ташкилот буйруғига асосан НКМга бириктирилган кассир-операциячи тўлдиради. Якка тартибдаги тадбиркор уни мустақил равишда тўлдиради.

Хўжалик юритувчи субъект раҳбари ёки раҳбар тайинлаган масъул шахс дафтарга қайд этилган ахборотни текширади ва унинг тўғрилигини тасдиқлаш учун имзо чекади.

Дафтар охиригача тўлдирилган ёки йўқотилган тақдирда НКМ рўйхатдан ўтказилган жойдаги солиқ органларига ариза билан мурожаат қилиш ва янги дафтарни рўйхатдан ўтказиш зарур. Янги дафтар сўнгги тартиб рақамидан бошлаб давом эттирган ҳолда тўлдирилади.

6-ҚАДАМ. Техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш

Нazorat-касса машинаси (НКМ)ни ишлатиш давомида уни таъмирлаш зарурати юзага келиши мумкин. Бундай ҳолларда дарҳол хизмат кўрсатувчи (НКМга техник хизмат кўрсатиш ва уни таъмирлаш шартномаси тузилган) ташкилотдан мутахассисни чақириш ва рўйхатдан ўтган жойдаги солиқ органини бу ҳақда ёзма равишда хабардор қилиш лозим. Солиқ органлари билдиришнома ва хизмат кўрсатувчи ташкилотнинг НКМни таъмирлаш учун етказиш юзасидан тузган далолатнома-кўрсатмасини олган кундан кейинги иш кунидан кечикмай, НКМни пломбани бузган ҳолда таъмирлашга юбориш ҳақида қарор қабул қиладилар.

НКМни мустақил равишда таъмирлаш ёки бошқа ташкилотга таъмирлаш учун бериш тақиқланади. Бу жарима санксиялари солинишига олиб келиши мумкин.

НКМ таъмирлашда бўлган вақтда, шунингдек электр энергияси вақтинча бўлмаса, аҳолидан нақд пул қабул қилиниши квитанция билан расмийлаштирилиши керак. Бу ҳолда савдо-сотик тўхтаб қолишининг олдини олиш учун квитанцияларни (белгиланган шаклдаги) олдиндан расмийлаштириш ва уларни солиқ органларида рўйхатдан ўтказиш мумкин.

Таъмирлашдан сўнг хизмат кўрсатувчи ташкилот НКМ билан бирга у ўтказилганлиги ҳақида далолатнома ва фискал хотира кўрсаткичлари қайд

этилган далолатнома нусхаларини беради. Солиқ органи НКМга янги пломба ўрнатади.

7-ҚАДАМ. Қайта рўйхатдан ўтказамиз ва назорат-касса машинаси (НКМ)ни ҳисобдан чиқарамиз

Юридик шахс бошқа мулкчилик шаклига ўтиши, ўз номини ёки туман (шаҳар) доирасида турғун шохобчаси жойлашган жойни ўзгартириши мумкин. Бу ҳолда таъсис ҳужжатлари қайта рўйхатдан ўтказилгандан ёхуд янги манзилдаги хонани ижарага олиш (ёки мулк ҳуқуқини сотиб олиш) шартномаси тузилгандан кейин 7 иш куни мобайнида НКМнинг рўйхатдан ўтказиш карточкасига тегишли ўзгаришларни киритиш учун солиқ органларига:

- турғун шохобча жойлашган жойнинг олдинги ва янги манзили кўрсатилган ариза;
- НКМни рўйхатдан ўтказиш карточкаси;
- янги манзил бўйича турғун шохобча мавжудлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар;
- турғун шохобчанинг янги манзили бўйича нақд пул тушуми инкассатсияси тўғрисидаги шартноманинг нусхаси тақдим этилиши керак.

Бошқа ҳудуддаги, масалан, бошқа шаҳар, туман ёки ўзга аҳоли пунктидаги (солиқ органларида ҳисобга олиш жойи ўзгарса) турғун шохобча жойлашган жой ўзгарган, шунингдек хўжалик юритувчи субъект тугатилган (фаолияти тўхтатилган) тақдирда НКМ рўйхатдан мажбурий равишда чиқарилиши керак.

НКМни рўйхатдан чиқариш учун унинг эгаси солиқ органи бошлиғи номига ариза тақдим этиши, унда ўз реквизитларини, НКМнинг модели ва завод рақамини, рўйхатдан ўтказишдан чиқариш сабабларини кўрсатиши зарур. Унга қуйидаги ҳужжатлар илова қилинади:

- НКМни рўйхатдан ўтказиш карточкаси;
- инкассатсия хизматида тасдиқланган, фаолиятнинг тугалланганлиги тўғрисидаги хат-билдиришноманинг нусхаси;
- кассир-операциячининг назорат-касса дафтари.

Солиқ органи ариза ва илова қилинадиган ҳужжатлар асосида НКМ рўйхатдан ўтказилган бутун давр учун фискал хотиранинг якуний кўрсаткичларини чиқариб олади. Бу ҳақда далолатнома тузилади, рўйхатдан ўтказиш карточкасига ва НКМни рўйхатдан ўтказиш дафтарига тегишли ёзувлар киритилади. Тегишли ўзгартиришлар киритилгандан кейин кассир-операциячининг назорат-касса дафтари ва НКМни рўйхатдан ўтказиш карточкаси хўжалик юритувчи субъектга қайтарилади.

НКМни қўллаш тартибига риоя этилишини солиқ органи назорат қиладилар. Улар солиқ текширувларини ўтказиш чоғида НКМда сақланаётган маълумотлардан фойдаланишга ҳақли бўладилар.

НКМни қўллаш тартибини бузганлик учун юридик шахсларга нисбатан Солиқ кодексида назарда тутилган молиявий санксиялар қўлланади.

Назорат-касса машинаси (НКМ)ни қўллашга доир талаблар	
Амалда қўллашга қадар	Қўллаш чоғида
рўйхатдан ўтказиш карточкасини берган ҳолда солиқ органларида рўйхатдан ўтказиш	тўлов пайтида харидорларга касса чеклари бериш
техник хизмат кўрсатиш учун қўйиш	кассир-операциячининг дафтарида кўрсаткичларни ҳисобга олиш
созлигини текшириш ва ишда синаб кўриш	назорат чек тасмалари ва бошқа касса ҳужжатларини сақлаш
қўллаш, рўйхатдан ўтказиш ва фойдаланишга жорий этиш билан боғлиқ ҳужжатларни тузиш ва сақлаш	фискал хотирага киритилган суммалар қайтарилишини ҳужжатли расмийлаштириш
	созлигини таъминлаш, зарурат туғилганда – таъмирлаш
	солиқ органлари текширув ўтказаетганда НКМни текшириш имконини таъминлаш ва НКМга доир ҳужжатларни тақдим этиш

НКМни қўллаш тартибини бузганлик учун жавобгарлик

Жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг мансабдор шахслари маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар. Бунга қуйидагилар асос бўлиши мумкин:

товарлар, ишлар ва хизматларни НКМни қўллагандан, харидорга квитанция ёзиб бермасдан, талонлар ёки уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларни бермасдан сотиш;

сертификати бўлмаган ва (ёки) белгиланган ягона техник талабларга жавоб бермайдиган ёхуд солиқ органида рўйхатдан ўтказилмаган НКМни қўллаган ҳолда чекларни бериш.

НКМнинг пломбалари сақланиши учун хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари шахсан жавобгар бўлади.

Фискал хотирали назорат-касса машиналарини қўллаш тартибини бузганлик учун ташкилотларга нисбатан Солиқ кодексининг 119-моддасига мувофиқ молиявий санксиялар қўлланади.

Солиқ тўловчи томонидан солиққа оид бир неча ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда, жарима тарзидаги молиявий санксиялар унча оғир бўлмаган молиявий санксияни оғирроқ жарима билан қамраб олиш ёхуд тайинланган жарималарни тўлиқ ёки қисман қўшиш орқали солиққа оид ҳуқуқбузарликлар мажмуи бўйича қўлланилади. Бунда жариманинг узил-кесил миқдори жариманинг юқори миқдори назарда тутилган ҳуқуқбузарлик учун белгиланган

энг кўп миқдордан ошиши мумкин эмас (Солиқ кодексининг 108-моддаси 8-қисми).

Қўлланиладиган молиявий санксия ҳуқуқбузарликнинг оқибатларига номутаносиб бўлган, жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатлар аниқланган тақдирда, шунингдек ҳуқуқбузарнинг моддий аҳволини инобатга олиб, суд молиявий санксиянинг энг кам даражасидан ҳам камроқ, бироқ белгиланган санксия энг кам миқдорининг 25%идан кам бўлмаган миқдорда, сабаблар ва асосларни албатта кўрсатган ҳолда молиявий санксия қўллашга ҳақли (Солиқ кодексининг 112-моддаси 4-қисми).

Онлайн-НКМ чеки товарлар, ишлар, хизматларни реализатсия қилишда берилади. Мақолада касса чеки нималиги, қандай маълумотлар унда бўлиши кераклиги, касса чеки ҚР код бўйича қандай текширилиши ва чек қоидаларни бузиб берилганда қандай жарима чоралари келиб чиқиши ҳақида айтиб берамиз.

Онлайн- Назорат-касса машинаси (НКМ) чеки нима

Онлайн касса чеки – бу харидор (мижоз) ва сотувчи ўртасида реализатсия қилинган товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳисоб-китоблар амалга оширилганини тасдиқловчи, онлайн-ККМда шаклланирилган ва қоғоз ташувчига чиқарилган ҳисоб-китоблар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олувчи бирламчи ҳисоб ҳужжати. Ҳар бир қоғозга чиқарилган чекнинг электрон нусхаси бўлади.

Онлайн-НКМ чекида Президентнинг 06.09.2019 йилдаги ПФ-5813-сонли Фармони 5-банди, Аҳоли билан пулли ҳисоб-китобларни амалга оширишда онлайн назорат-касса машиналари ва виртуал касса тизимини қўллаш тартиби тўғрисидаги низомнинг 7-банди (23. 11. 2019 йилдаги 943-сонли ВМҚ 1-иловаси) ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўлланилиши рухсат этилган онлайн назорат-касса машиналари, виртуал касса ва фискал модулга қўйиладиган техник талабларнинг 3-банди (23. 11. 2019 йилдаги 943-сонли ВМҚ 2-иловаси) билан белгиланган реквизитлар рўйхати бўйича харидлар ҳақидаги маълумотлар бўлиши керак.

Президентнинг 2019 йил 6 сентябрдаги ПФ-5813-сонли ва 23. 11. 2019 йилдаги 943-сонли ВМҚ га мувофиқ, аҳолидан тўловларни терминаллар ёки тўлов тизимларидан фойдаланган ҳолда қабул қиладиган хўжалик юритувчи субъектлар харидорга онлайн НКМ чекини бериши керак.

Шундан келиб чиқадики, онлайн-НКМ чекини харидорга тўлов шаклидан қатъи назар бериш керак.

Онлайн-НКМ коди ҚР-кодсиз бўлиши мумкинми

ҚР-код – бу онлайн-НКМ чекининг мажбурий реквизити, у қоғоздаги чек маълумотларини фискал маълумотлар оператори серверидаги электрон шакл билан солиштиришга ёрдам беради. Электрон шаклда маълумотлар бўлмаганда қоғозли чек ҳақиқий ҳисобланмайди.

Агар тадбиркорлик субъекти ўз товарлари ёки хизматларини реализатсия қилишда онлайн-НКМ чекини бермаса ёки уни қоидаларни бузган ҳолда берса, солиқ органлари жарима қўллаши мумкин. Яъни:

НКМ қўлланилиши мажбурий бўлгани ҳолда, уларни қўлламасдан савдони амалга оширганлик ва хизматлар кўрсатганлик учун жарима –5 млн сўм (СК 221-моддаси 1-қисми);

Солиқ органларида рўйхатга олинмаган назорат-касса техникасини қўллаганда жарима –7 млн сўм (СК 221-моддаси 2-қисми);

Бошқа шахслар номига расмийлаштирилган НКМдан фойдаланилиши учун жарима - 20 млн сўм (СК 221-моддаси 3-қисми);

Техник талабларга мувофиқ бўлмаган ёки хизмат кўрсатиш дастури бузилган НКМдан фойдаланганлик учун жарима –20 млн сўм (СК 221-моддаси 4-қисми);

назорат-касса техникасининг фискал хотираси хизмати дастурига ноқонуний равишда ўзгартириш киритиш учун жарима – яширилган (камайтириб кўрсатилган) солиқ базаси суммасининг 20 фоизи миқдорида. Яширилган (камайтириб кўрсатилган) солиқ базаси суммасига СКга мувофиқ солиқлар ҳисобланади (СК 223-моддаси 3-қисми).

Хулоса

Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси иқтисодийётида юзага келган инқирозли ҳодисаларга қарамай, Жаҳон ҳамжамиятининг ахборот компонентини шакллантириш жараёни аллақачон бошланган ва баъзи соҳаларда сезиларли натижаларга эришилмоқда. Келажакда бу тенденциялар янада кучаяди ва XXI асрда ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг сезиларли даражада тезлашишини ҳисобга олсак, яқин ўн йилликларда Жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 05.10.2020 йилдаги ПФ-6079-сон Фармони, <https://lex.uz/docs/5030957>

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Фискал хотирага эга бўлган назорат-касса машиналарининг қўлланишини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 17.11.2011 йилдаги 306-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/1904344>

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Дехқон бозорлари ва савдо комплекслари фаолиятини ташкил қилишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2010 йил 26 апрель, ПҚ-1326-сон. <https://www.lex.uz/docs/1620565>

4. Abdulazizovich, K. U. (2022). Improving Methodological Approaches to Financial Asset Accounting. INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, 16(4), 56-62.

5. Khakimov, B. J., Alimov, B. B., Kholmirezayev, U. A., & Polechov, A. X. (2013). theory of Economic Analysis. Tashkent" economics-finance"—2013.

6. Abdulazizovich, X. U. B. (2024). MOLİYAVIY AKTIVLAR TASNIFINI TAKOMILLASHTIRISH. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 41(2), 82-86.

7. Abdulazizovich, X. U. B. (2023). Moliyaviy aktivlar hisobini yuritishda xalqaro standartlar qoidalarini qo'llash masalalari. Ilmiy monografiya. Toshkent–2023.

8. Xolmirzayev U.A, Hakimova G.A. “Sanoat korxonalarining innovatsion samaradorligini oshirish yo‘nalishlari”. ilmiy monografiya. Toshkent–2024.

ИСЛОМ САНЪАТИ ФАЛСАФАСИ

Гулчехрахон Н.Эшанова
Доцент, фалсафа фанлари номзоди
Ижтимоий фанлар кафедраси
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети Ўзбекистон
тел: (903219375)
Eshanova2021@gmail.com

Аннотация: Ислом фалсафасида Аллоҳни тасвирлаш мумкин эмаслиги жоиз, ammo Аллоҳнинг мавжудлик фалсафаси санъат орқали англаш мумкин. Ислом санъатининг турлари сифатида бадиий адабиёт, меъморчилик, музика, тасвирий санъат турлари ҳақида фикр юритилган. Қуръон оятларининг бадиий тасвири - Аллоҳнинг сўзларини энг гўзал шаклда ифодалаш санъати бу хаттотликдир.

Исломда Масжидларнинг меъморчилигида нақиллардаги гуллар жаннат тимсоли сифатида тасвирланган. Ислом санъатида ранглар ҳам ҳар бир ранг чуқур фалсафий ва диний маъно-мазмунларга эга. Ранглар нафақат гўзаллик, балки руҳий-маънавий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, улар орқали санъат асарлари нафис тасвирий санъат, нақш, ёзув санъати, китоб санъати, деворий расмлар санъати, меъморчилик санъати дин билан уйғунлашган.

Калит сўзлар: Ислом, Аллоҳ, санъат, шахс, маънавият, маданият, ахлоқ, қадрият, тасвирий санъат, бадиий адабиёт, ранглар, мажоз, дин ва санъат уйғунлиги.

I. КИРИШ

Ислом санъатида Тимсоллар орқали кўринмас борлиқни ифодалаш масаласи, Аллоҳни тасвирлаш мумкин эмаслиги, Унинг мавжудлигини санъат орқали англаш мумкинлиги чуқур фалсафий ва диний маъноларга эга.

Ислом санъатида ранглар нафақат эстетик, балки руҳий-маънавий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, улар орқали санъат асарлари мушоҳада орқали кўзга кўринмайдиган борлиқ ҳақида ҳикоя қилади. Ўзбек халқининг тарихида ажодлар меросидан ижодий фойдаланиш, уни бойитиш ҳамда халқаро майдонда кенг тарғиб қилиш мавзунинг долзарблигини кўрсатади;

Ўзбекистонда ислом маданияти ҳамда исломшунослик фанида эришилган ютуқларга асосланиб, ислом маданиятида тасвирий санъатнинг жамият ривожига ва шахс маънавиятига таъсирини фалсафий таҳлил қилиш ҳам долзарбдир;

Ижодий ворисийлик қонуниятлари асосида мерос бўлиб ўтиб келаётган юксак маънавиятни асраб-авайлаш, ислом динининг маънавий ахлоқий ва маърифатпарварлик ғояларидан, бу қадриятлардан ёш авлод тарбиясида самарали фойдаланиш долзарбдир;

Маънавий маданиятнинг энг қадимги пойдевори мифологик дунёқараш бўлиб, у кейинги даврлар маънавиятининг илдизи саналади. Марказий Осиё цивилизациясига хос диний қадриятлар асосида халқимиз дунёқараши ва маънавиятининг шаклланиши қадриятлар тизимидаги инкор ва ворислик диалектикасининг илмий асосланишини тақозо этмоқда.

Дин билан санъат уйғунлиги, дин ва санъатнинг инсон маънавиятини

шакллантиришдаги, тарбиялашдаги ўзаро ижтимоий яқинлашув жараёни тушунилади. Айни пайтда диннинг жамиятга, алоҳида шахс ҳаётига таъсири жуда кучлидир. Санъат асари, бу инсон меҳнати, ақл-идроки, бадий тафаккури билан яратилган ижод намуналари бўлиб, санъатда бадий қадриятлар яратилади. Санъатнинг турлари сифатида бадий адабиёт, меъморчилик, музика, тасвирий санъат бу энг қадимги турларидан биридир. Тасвирий санъатда борлиқ, воқеликлар текис юзада чизиқлар, ранглар ва турли шакллар орқали тасвирланади.

Тасвирий санъатнинг у ёки бу турининг тараққиёти ёки таназзули жамият мафкуравий ҳаётига боғлиқ. Санъат ўз даврида мафкура санъат ривожига таъсир қилиб, баъзи даврларда ижодкор истеъдодига самарали таъсир кўрсатса, баъзан мустабид руҳдаги қарашлар ижодкор фаолиятини чеклаб қўйган.

Жаҳон динлари - буддавийлик, христианлик, ислом ҳам санъат билан уйғунлашган. Ҳар бир диндаги диний илоҳий қадриятлар санъатда ҳам тимсол сифатида яратилади. Ислом қадриятлари ҳам санъатда хиссий образли рамз, тимсол тарзида ўз аксини топади.

Бақара сураси. 255. “Аллоҳ-ундан ўзга илоҳ йўқдир. (У) ҳамиша барҳаёт ва абадий Турувчидир. “¹

Ислом санъати фақатгина гўзалликни эстетик хис масаласигина эмас, балки чуқур фалсафий ғояларни ифода этувчи илоҳий маърифат манбаидир.

Қуръони Каримнинг “Алақ” сурасининг илк ояти нозил бўлади.

АЛАҚ СУРАСИ.

Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).

1. (Ей, Муҳаммад, бутун борлиқни) яратган зот бўлмиш Раббингиз номи билан ўқинг!

2. У инсонни лахта қондан яратди.

3. Ўқинг! Раббингиз эса қарамли зотдир.

4. У инсонга қалам билан (ёзишни) ўргатган зотдир.

5. У инсонга билмаган нарсаларини ўргатди.²

Шунга кўра исломнинг моҳиятини илм маърифат ташкил этади. Инсон ўқиб ўрганишга, илм олишга даъват қилади.

“Олимларнинг мажлисида ҳозир бўлиш минг ракат номоздан, мингта касални бориб кўришдан, мингта жанозада иштирок этишдан афзалдир” дедилар.³

“Илм устида тафаккур қилиш кундузи рўза тутганга, уни музокара этиш кечани ибодат билан бедор ўтказганга тенгдир. Аллоҳга тоат-ибодат, тавҳидни англаш, Аллоҳни улуғлаш ва тақво қилиш илм билан бўлади. “⁴

¹ Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. “Тошкент ислом университети”, 2007, 50 б.

² Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. “Тошкент ислом университети”, 2007, - Б. 457. www.ziyouz.com

³ Қаранг: Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш) Илм китоби Биринчи китоб. Тошкент, Мовароуннахр, 2003. 27 б.

⁴ Қаранг: Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш) Илм китоби Биринчи китоб. Тошкент, Мовароуннахр, 2003. 33 б.

Тавҳиднинг маъноси ислом дини геометрик нақшларда Аллоҳнинг чексизлиги ва ягоналигини ифодалайди.

Тавҳиднинг моҳиятида ислом санъатида чексизлик такрорланувчи нақшлар ягона марказ (Аллоҳ) атрофида бирлашганини кўрсатади, бу исломнинг тавҳид ақидасининг визуал ифодасидир.

Исломда Аллоҳни тасвирлаш мумкин эмаслиги, лекин Аллоҳнинг мавжудлигини санъат орқали англаш мумкин.

Аллоҳнинг моҳияти 99 та исмида яширинган бўлиб, уни тасвирлаб бўлмайди. Аллоҳнинг тимсоллар орқали кўринмас борлиқни ифодалаш – Аллоҳни тасвирлаш мумкин эмаслиги, лекин Унинг мавжудлигини санъат орқали англаш мумкинлигидир.

Ислом санъатида хаттотлик бу Аллоҳнинг муқаддас сўзларини Қуръон оятларининг бадий тасвирини - Аллоҳнинг сўзларини энг гўзал шаклда ифодалаш санъатидир.

Хаттотликда ҳарфлар ва чизиқларнинг ўзаро мутаносиблиги гўзал, моҳирона ишлатилиши орқали эстетик ва руҳий уйғунлик яратилади.

Хаттотликда сўзлар орқали зикр ҳамда чуқур тафаккурга чорлайди. Ижодкорлар муқаддас сўзларни ёзиш ва ўқиш жараёни ибодат даражасига кўтарилади.

Шунингдек, исломда Масжидларнинг меъморчилиги рамзий шаклда ифодаланиб, нақшлар жаннат тимсоли сифатида лойиҳалаштирилган, гумбазлар осмон Аллоҳнинг чексизлиги рамзи кабилар.

Шунингдек, ислом динида, жаннат (араб. - боғ, бўстон, учмоқ; форс. - беҳишт; дор ус-салом, дор ул-бақо, дор ул-охир, дор ул-муқома, дор ул-муттақин, боғи эрам, фирдавс, иллийон ва б. номлари бор) — тақводор диндорлар нариги дунёда роҳат ва фароғатда яшайдиган жой. Диний ақида бўйича, бу дунёдаги ҳаёти даврида имонли ҳолида эзгу ишлар билан шуғулланган кишиларга Аллоҳ томонидан Жаннатдан жой берилади. Жаннатдаги ҳаёт абадий, безаволдир. Жаннатдагиларни Аллоҳ турли неъматлар билан таъминлайди. У ерда ғам-ғусса ва ташвиш йўқ. Одамларнинг яхши кўрган барча нарсаси муҳайё этилади, ҳатто жуфтлари ҳам бирга бўлади. Қуръонда Жаннат дарахтзор остидага ариқларда зилол сувлар оқиб туради, деб таърифланади. У ерда инсонлар қаримайди ва касал ҳам бўлмайди. Диний таълимотда таъкидланишича, Жаннатда ҳавзи Кавсар мавжуд бўлиб, унинг суви оқ ва совуқлиги ҳамда хислатлари таърифланади. Ҳавзи Кавсардан Жаннат аҳли сув ичади.⁵

Юқорида айтиб ўтилганидек, жаннат тимсоли рамзи сикатида гуллар симметрик нақшларда ифодаланади.

Масжид тузилишидаги мутаносиблик, симметрия ва геометрик аниқлик илоҳий тартиб ва мукамалликни акс эттиради.

Масжидлар тузилиши билан жамоани бирлаштиришга хизмат қилади, ибодат, таълим ва ижтимоий фаолият учун яхлит макон яратади.

⁵ Қаранг: Ислом энциклопедия, Зухриддин Хуснидинов таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, -Тошкент: 2004, -Б.79.

Ислом санъати ва меъморчилигида илоҳий мутаносибликни ифодалайди ва кўплаб нақшлар ҳам жаннат тимсоли сифатида бинолар қурилишида асос бўлиб хизмат қилган.

Осмон, сув ва жаннат боғларининг фалсафий рамзи сифатида тасвирланади.

Исломнинг муқаддас ранги, жаннат ва тириклик белгиси бу яшил рангдир.

Ислом санъатида ранглар ҳар бир ранг чуқур фалсафий ва диний маъноларга эга. Ранглар гўзаллик, руҳий-маънавий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, улар орқали санъат асарлари кўзга кўринмайдиган борлиқ ҳақида ҳикоя қилади. Ранглар мазмуни орқали Қуръон оятларидаги маъноларни ва ислом таълимотини санъат турлари орқали етказиш мумкин.

Тириклик рамзи бўлган сув ва мевали дарахтлар, боғлар жаннатдаги мўл-кўлчилик ва фаровонлик рамзи сифатида экилган. Бу маънода жаннат мевалари бўлган хурмо, анор каби дарахтлар ҳам ўзига хос маънога, аҳамиятга эга бўлган.

Шунингдек, ислом боғларида гуллар ва хушбўй ўсимликлар нафақат гўзаллик учун, балки хушбўй хидлар орқали жаннат ҳақидаги таасуротлар кучайтирилган.

Расуллулоҳ (саллоллоҳу алайҳи вассаллам): “Агар жаннат боғчаларининг олдидан ўтсангиз, ундан баҳра олиб кетинглар”, дедилар. “жаннат боғчалари нима?” деб сўрашди. “Зикр мажлислари”, деб жавоб бердилар”.⁶ Шу маънода зикр нима десалар Имом Ғаззолий тушунтиради,

“Ким жаннат боғларининг неъматларига сазовор бўлишни истаса, Оллоҳни кўп ЗИКР этсин”.⁷

Миниатюра санъатида Аллоҳ рамзи “Нур” тимсолида берилади. Ислом санъати фалсафаси ҳақида шундай дейилади: Жаннатнинг сояси йўқ. Жаннат Аллоҳ нури билан мунаввар. Аллоҳ ҳуснини фақат жаннатдагина кўриш мумкин. Соя бу – зоҳирий нарсаларга хос, ботиний туйғуларга дахлдор эмас. “Миниатюрада сояни кўрсатиш, абадият нурига кўланка ташлашдай, жаннатмакон жойлар ҳуснига доғ тушириш тарзида идрок этилган. Ҳақ таоло соясиз, соя солмайди, оламга соябон бўлади. Бундан ташқари, миниатюраларда кишиларнинг орқа ўгириб ўтирган ҳолатлари тасвирланмайди”⁸. Уларнинг диний–фалсафий ғоялари мазмуни асосини ахлоқ ташкил қилади. Унга кўра, бировга орқа ўгириб ўтириш такаббурлик, тарбия кўрмаганликдир. Қуръонда айтилганидек, Аллоҳ Таоло шайтонни кибри учун жаннатдан қувган эди.

Инсон чеҳрасида Аллоҳ Таоло нури акс этар экан, унга тесқари ўтириш Ҳаққа юз ўгириш, яъни гуноҳ саналади. Шунинг учун ҳам ўзимизга хос шарқона ахлоқимизга кўра, ёши улуғ кишиларнинг олдидан орқа ўгириб эмас, тисарилиб чиқиб кетиш одат тусини олган, деб ёзади Тилаб Маҳмудов. Худди шу анъана миниатюра санъатида ҳам акс этган.

⁶ Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. (Дин илмларини жонлантириш) Биринчи китоб. Тошкент, “Мовароуннаҳр”. 2003. - Б. - 86.

⁷ Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. (Дин илмларини жонлантириш) Биринчи китоб. Тошкент, “Мовароуннаҳр”. 2003. - Б. - 21.

⁸ Қаранг: Маҳмудов Т. Миниатюра фалсафаси // Сино. Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги Элчихонаси ҳузуридаги маданият ваколатхонасининг нашри. – Тошкент, 2002. – Б. 40.

Ислом фалсафасида комил инсон ғояси Тасаввуфда берилган бўлиб, унга кўра, “(Эй, Худонинг талабида юрганлар, ўзингиз худосиз. У сиздан ташқарида эмас, балки сиз билан биргадир – сиздир. Йўқотмаган нарсангизни нега излаб юрасиз, агар йўқолган бўлса, йўқ нарсани нега излайсиз? Исмлар ҳам, калому китоблар ҳам, Сўз ва Маъни ҳам сизсиз, Жаброилу Пайғамбарлар ҳам ўзингизсиз).

Зоту сифот, аршу курси, лавҳу қалам – ҳаммаси Инсондадир. Шунинг учун Худо излаб ҳар қаёқларга боришнинг ҳожати йўқ, жумладан, Маккатуллоҳга боришнинг ҳам. Чунки ҳар бир инсон Худони ўзидан изласин. Унинг қудрати ва шавкати ўзида кўрсин. Мазкур ақида “Кимки ўзини таниса, Раббисини танийди”, деган ҳадис мазмунидан келиб чиқади”⁹.

Демак, инсоннинг тафаккури гўзаллиги, маънавий, руҳий гўзаллиги ислом эстетикасининг асосини ташкил этади. Тасаввуф таълимотида бутун дунё Аллоҳнинг ижоди, сифатларини намойиш этилиши оламдаги барча гўзалликлар, ранглар Унинг ижодидир, кароматидир, бутун борлиқ, дунё Аллоҳнинг кўзгусидир, деб қаралди.

Аллоҳнинг исми ва сифатлари, буюклиги, улуғлиги, қудратлилиги, гўзаллигини рамзий тимсоллар орқалигина тасвирлаш мумкин. Ибн ал-Арабий Қуръони каримда Худонинг 99 та исми мавжудлиги ва инсон уларни сифатланиши орқали англаши мумкинлиги ҳақидаги фикрни асослайди. Бу ғоя исломнинг буюк мутафаккири Абу Ҳомид Ғаззолийнинг қарашларида ривожлантирилиб, шундай изоҳланади. “Аллоҳ ҳамма учун сеvimлидир, чунки Унда инсон тасаввуридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, муҳаббатига сабаб бўлувчи жамики сифат ва ҳислатлар мавжуд. Жумладан, инсон ўзига яхшилик қила оладиган саховатли одамларни, адолатли шоҳларни, шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олами, хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам сеvimли бўлиб, саҳийлар сиймосида саховатни, одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонликни сеvамиз”¹⁰. Барча эзгу ва яхши сифатлар эгаси Аллоҳни севиш, унга интилиш орқали инсон комилликка интилади. Юқоридаги диний-илоҳий қадриятлар тизими тарзида намоён бўлади.

Ислом санъати фалсафаси нафақат тарихий, балки замонавий дунёмизни тушуниш учун муҳим калит бўлиб хизмат қилади. Бу санъат тавҳид, чексизлик, математик мукамаллик ва илоҳий тартиб ғояларини нақшлар, хаттотлик ва меъморчилик орқали ифодалайди. Ислом санъатини ўрганиш нафақат эстетик завқ, балки чуқур маънавий англаш йўлидир.

Дин ва санъатнинг узоқ давом этган ва ўзаро муносабатлари жараёнида ҳар бир динда ўша диннинг ўзига хослигини, мазмун-моҳиятини ифодаладиган санъат тизими шаклланган. У ёки бу динлар ўзлари учун ўша диннинг моҳияти, мазмунини акс эттирадиган у ёки бу санъат тизимини шакллантирган. Ислом маданиятидаги ўзига хос тасвирий санъат тури – бу реалистик санъат тури эмас, яъни мажозий санъат (нафис тасвирий санъат, нақш, ёзув санъати, китоб санъати, деворий расмлар санъати, меъморчилик санъати) дин билан интеграциялашган

⁹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 2009. – Б. 41.

¹⁰ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 51.

ва бу билан боғлиқ санъат кейинчалик мусулмон санъати сифатида дунёга машхур бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. “Тошкент ислом университети”, 2007, 50 б.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. “Тошкент ислом университети”, 2007, - Б. 457. www.ziyouz.com
3. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш) Илм китоби Биринчи китоб. Тошкент, Мовароуннаҳр, 2003. 27 б.
4. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш) Илм китоби Биринчи китоб. Тошкент, Мовароуннаҳр, 2003. 33 б.
5. Ислом энциклопедия, Зухриддин Ҳуснидинов таҳрири остида.”Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, - Тошкент: 2004, -Б.79.
6. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. (Дин илмларини жонлантириш) Биринчи китоб. Тошкент, “Мовароуннаҳр”. 2003. - Б. - 86.
7. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. (Дин илмларини жонлантириш) Биринчи китоб. Тошкент, “Мовароуннаҳр”. 2003. - Б. - 21.
8. Маҳмудов Т. Миниатюра фалсафаси // Сино. Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги Элчихонаси ҳузуридаги маданият ваколатхонасининг наشري. – Тошкент, 2002. – Б. 40.
9. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 2009. – Б. 41.
10. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 51.

E-LEARNING RAQAMLI TA'LIMNING ZAMAONAVIY TALAB VA IMKONIYATLARINI ISHLAB CHIQISH

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti

"Arxitektura va raqamli texnologiyalar" kafedrasi assistenti

Toshtemirov Xojiakbar Qahramon o'g'li

Email: khojiakbar739@gmail.com

Telefon raqam: +998977392363

Annotatsiya: Ushbu maqola elektron ta'lim sharoitida raqamli ta'limning zamonaviy talablari va imkoniyatlarini o'rganadi. Unda asosiy texnologik yutuqlar, pedagogik yondashuvlar va raqamli transformatsiyaning ta'limga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotda elektron ta'limning mavjudlik, moslashuvchanlik va moslashtirilgan o'quv tajribalari kabi afzalliklari ta'kidlanadi, shuningdek, raqamli savodxonlik, infratuzilma va ishtirok etish kabi muammolarni hal qiladi. Bundan tashqari, tadqiqotda raqamli ta'limning samaradorligini oshiradigan sun'iy intellekt, geymifikatsiya va virtual o'quv muhitlari kabi rivojlanayotgan tendentsiyalar muhokama qilinadi.

Kalit so'z ta'lim, raqamli ta'lim, onlayn o'qitish, zamonaviy talablar, texnologik yutuqlar, virtual o'rganish, raqamli transformatsiya, mavjudlik, moslashtirilgan.

I. KIRISH

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga tub o'zgarishlar olib keldi va elektron ta'limni zamonaviy o'qitish hamda o'quv jarayonlarining ajralmas qismiga aylantirdi. Raqamli ta'lim ta'lim jarayoniga moslashuvchan, qulay va interaktiv yondashuvni ta'minlaydi, bu esa o'quvchilarga an'anaviy sinf sharoitlaridan tashqarida bilim olish imkoniyatini kengaytiradi. Bunda sun'iy intellekt, masofaviy ta'lim platformalari, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalarining o'rni muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Raqamli ta'limga bo'lgan ortib borayotgan talab innovatsion vositalar va platformalarni ishlab chiqishga turtki bo'ldi. Xususan, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari, adaptiv o'quv dasturlari va real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini beruvchi sun'iy intellekt vositalari ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, elektron ta'lim global mavjudlikni ta'minlash, iqtisodiy jihatdan samarador bo'lish va individual o'quv yondashuvlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Biroq, raqamli ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun texnologik infratuzilma, pedagogik yondashuvlar va o'quvchilarning raqamli savodxonligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun innovatsiyalarni joriy etish, ishtirokchilar o'rtasida interaktiv muhit yaratish va xavfsizlik masalalariga e'tibor qaratish talab etiladi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlashni boshqarish dasturlarini shakllantirish masalalari A.K. Golubin, V.V. Dyevyatkin, V.V. Shubov, va J.M. Keyns, A. Marshall, T. Narayana, T. Maltus, S. Fisher, A. Simt, R. Dornbush, R. Shmalenzi, R.J. Erenbeg, K.R. Makonell, R.S. Smit, T.M. Ryabova, tomonidan

tomonidan tadqiq etilgan.

A.N. Aripov, S.S. G‘ulomov, B.A. Begalov, A. Abdugaffarov, B. Berkinov, R.A. Dadabayeva, D.M.Rasulev, A.T.Kenjabayev, A.M. Abduvoxidov, I.Ye. Jukovskaya, O.Q., Rixsimboyev, T.P. Jiyemuratov, A.Sh. Kудaybergenov, T.S. Qo‘chkarov, D.R.Mamasoatov, A.Z.Sadinovlar va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida milliy iqtisodiyotni boshqarish obyektlari uchun axborot tizimlari va texnologiyalarini rivojlantirish sohasining yuqori darajasini o‘rni.

III. NATIJALAR

Ushbu maqola elektron ta’limning zamonaviy talablarini, shu jumladan texnologik infratuzilma, raqamli savodxonlik va samarali o‘quv dizaynini o‘rganadi. Shuningdek, raqamli ta’lim tomonidan taqdim etiladigan moslashtirilgan o‘qish, global mavjudlik va iqtisodiy samaradorlik kabi imkoniyatlar ta’kidlanadi. Bundan tashqari, tadqiqot elektron ta’lim evolyutsiyasiga hissa qo‘shadigan sun’iy intellekt, geymifikatsiya va virtual o‘quv muhiti kabi rivojlanayotgan tendentsiyalarni o‘rganadi.

IV. MUHOKAMA

Raqamli ta’limdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlarni hal qilish orqali ushbu tadqiqot 21-asr o‘quvchilarining ehtiyojlarini qondirish uchun elektron ta’limni qanday optimallashtirish mumkinligi haqida tushuncha berishga qaratilgan.¹¹

Elektron ta’limning zamonaviy talablari. Elektron ta’lim ta’limning asosiy jihatiga aylandi, ammo uning samaradorligi bir nechta asosiy talablarga bog‘liq [1].

Texnologik infratuzilma: Internetga ulanish, o‘qishni boshqarish tizimlari (LMS) va raqamli qurilmalar (kompyuterlar, planshetlar va smartfonlar) uzluksiz onlayn o‘rganish uchun juda muhimdir.

1-rasm. Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyaning o'rni

¹¹ Karimov B. Elektron ta’lim va uning zamonaviy tendensiyalari. – O‘zbekiston: Ilm Ziyo, 2019. – B. 102-120.

Raqamli savodxonlik: O‘qituvchilar ham, talabalar ham elektron ta’lim platformalarida harakat qilish, ta’lim dasturlaridan foydalanish va interaktiv kontent bilan shug‘ullanish uchun raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirishlari kerak.

Samarali pedagogik yondashuvlar: Onlayn ta’lim yaxshi tuzilgan tarkib, multimediya integratsiyasi va munozara forumlari, viktorinalar va virtual simulyatsiya kabi interfaol usullarni talab qiladi.

Kiberxavfsizlik va ma’lumotlar maxfiyligi: O‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish va xavfsiz onlayn muhitni ta’minlash raqamli ta’limga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash uchun juda muhimdir.

Baholash va teskari aloqa mexanizmlari: Elektron ta’lim platformalari o‘quvchilarning muvaffaqiyatini samarali kuzatib borish uchun avtomatlashtirilgan baholash, real vaqtda fikr-mulohaza va AI asosidagi tahlillarni o‘z ichiga olishi kerak.¹²

Raqamli ta’limdagi imkoniyatlar. Elektron ta’limning kengayishi o‘quv tajribasini yaxshilaydigan bir qancha imkoniyatlarni taqdim etadi.

Mavjudlik va moslashuvchanlik: Raqamli ta’lim o‘quvchilarga materiallarga har qanday joydan, istalgan vaqtda turli xil o‘quv uslublari va jadvallarini joylashtirish imkonini beradi [2].

Shaxsiylashtirilgan o‘quv yo‘llari: AI quvvatli platformalar tarkibni o‘quvchilarning ehtiyojlariga qarab moslashtiradi, moslashtirilgan va samarali o‘quv jarayonini ta’minlaydi.

Gamifikatsiya va jalb qilish: Mukofotlar, qiyinchiliklar va interaktiv vazifalar kabi o‘yinga asoslangan o‘quv elementlaridan foydalanish motivatsiya va talabalarning ishtirokini oshiradi.

2-rasm. Raqamli ta'lim rivoji qulaylik va imkoniyatlarga yo'l ochadi.

Global ta’lim hamjamiyati: Elektron ta’lim butun dunyo bo‘ylab talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida hamkorlikni osonlashtiradi, madaniy almashinuv va bilim almashishni rag‘batlantiradi [3].

¹² Nazarov D. Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo‘llash. – Qozog‘iston: Bilim, 2021. – B. 55-78.

Iqtisodiy samaradorlik: Onlayn kurslar sayohat, bosma materiallar va sinflarni saqlash kabi an'anaviy ta'lim bilan bog'liq xarajatlarni kamaytiradi.

Elektron ta'limning rivojlanayotgan tendensiyalari. Raqamli ta'limning kelajagi bir nechta innovatsion tendentsiyalar bilan shakllantiriladi:

Sun'iy intellekt (AI): AI asosidagi chat-botlar, virtual o'qituvchilar va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o'quv samaradorligini oshiradi.

Kengaytirilgan va virtual haqiqat (AR va VR) orqali immersiv o'quv tajribalari fan va muhandislik kabi mavzularni yanada qiziqarli va interaktiv qiladi.

Mikrota'lim: Qisqa, yo'naltirilgan o'quv modullari zamonaviy o'quvchilarning tezkor turmush tarziga javob beradi, ularni saqlashni va faollikni yaxshilaydi [4].

Ta'limda blockchain: Xavfsiz ma'lumotni tekshirish va shaffof o'quv yozuvlari raqamli ta'limda blockchain texnologiyasining asosiy qo'llanmalari sifatida paydo bo'lmoqda.¹³

Ushbu yutuqlarni birlashtirish orqali elektron ta'lim rivojlanishda davom etmoqda va ta'limni yanada qulay, samarali va inklyuziv qiladi.

V. XULOSALAR

Elektron ta'lim zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismiga aylanib, moslashuvchanlik, qulaylik va shaxsiylashtirilgan o'quv tajribalarini taqdim etmoqda. Raqamli ta'limning samaradorligini ta'minlash uchun rivojlangan texnologik infratuzilma, raqamli savodxonlik, xavfsiz platformalar hamda qiziqarli va interaktiv kontent kabi muhim omillar talab etiladi. Ushbu jihatlar o'quv jarayonining samaradorligini oshirib, interaktiv va ta'sirchan ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Elektron ta'limning global kirish imkoniyati, iqtisodiy samaradorligi hamda sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta'minlash kabi afzalliklari uning ilmiy va kasbiy sohalarda tobora ortib borayotgan ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, sun'iy intellekt, virtual haqiqat va geymifikatsiya kabi ilg'or texnologiyalar raqamli ta'lim tizimini tubdan o'zgartirib, uni yanada immersiv va moslashuvchan shaklga keltirmoqda.

Texnologik taraqqiyot davom etar ekan, elektron ta'lim zamonaviy o'quvchilarning ehtiyojlariga mos ravishda doimiy rivojlanishi lozim. Innovatsiyalarni joriy etish va mavjud muammolarni hal etish orqali raqamli ta'lim tizimi o'quv jarayonini yanada takomillashtirib, turli global auditoriyalar uchun yuqori sifatli ta'lim xizmatlarini taqdim etishi mumkin.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aminov A. Raqamli ta'lim texnologiyalari. – O'zbekiston: Fan, 2020. – 250 bet.
2. Karimov B. Elektron ta'lim va uning zamonaviy tendensiyalari. – O'zbekiston: Ilm Ziyo, 2019. – 320 bet.

¹³ Sharipov E. Masofaviy ta'lim va uning imkoniyatlari. – Rossiya: Nauka, 2022. – B. 88-110.

3. Nazarov D. Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash. – Qozog'iston: Bilim, 2021. – 280 bet.
4. Sharipov E. Masofaviy ta'lim va uning imkoniyatlari. – Rossiya: Nauka, 2022. – 310 bet.
5. www.unesco.org – Raqamli ta'lim va global ta'lim tizimi.
6. www.edtechmagazine.com – Elektron ta'lim texnologiyalari va innovatsiyalar.
7. www.sciencedirect.com – E-learning bo'yicha ilmiy maqolalar va tadqiqotlar.
8. www.coursera.org – Onlayn ta'lim va kurslar platformasi.
9. www.researchgate.net – Masofaviy ta'lim bo'yicha ilmiy tadqiqotlar.

GREEN FINANCE: WAYS TO ATTRACT SUSTAINABLE INVESTMENTS

Begimqulova Gulhayo Bakhiyorovna

Tashkent Medical Academy

Department of “Social Sciences”

gulhayobegimqulova2@gmail.com

Abstract. *Green finance is a crucial tool for ensuring sustainable economic growth and environmental stability. This article analyzes green financing instruments, including green bonds, the role of green banks, and the significance of ESG (Environmental, Social, and Governance) investments. The study identifies effective methods for attracting sustainable investments and discusses global experiences in green finance.*

Keywords: *green finance, green bonds, green banks, ESG investments, sustainable economy.*

Introduction: In recent years, climate change, environmental issues, and the depletion of natural resources have necessitated new approaches in economic systems. Developing an economy based on the principles of sustainable development requires the integration of green finance, which not only supports environmental protection and social stability but also fosters economic growth through innovative financial mechanisms.

Green finance is a financial system aimed at funding environmentally sustainable projects. It operates through the following mechanisms:

Green bonds – bonds specifically issued for financing environmental projects.

Green banks – specialized financial institutions supporting green projects and businesses.

ESG investments – investment strategies based on environmental, social, and governance principles.

International financial institutions, such as the World Bank and the International Monetary Fund (IMF), are actively implementing extensive programs to promote green finance. The European Union’s Green Deal aims to allocate over €1 trillion by 2030 to support green economic development. Uzbekistan has also adopted a Green Economy Strategy, focusing on renewable energy development, efficient water resource management, and the promotion of eco-entrepreneurship. In 2021, the country launched initiatives to develop a green bond market and attract international investments in sustainable projects.[1]

Research on sustainable finance indicates that green bonds and green banks play a vital role in directing investment flows toward climate-friendly projects. ESG investments, in turn, provide additional financial opportunities for companies aligning with corporate sustainability principles. However, the development of the green finance market requires a strong legal and institutional infrastructure.

Methods: Theoretical Analysis – This stage involves studying economic theories and models related to employment and unemployment. It examines the main factors influencing labor market dynamics and the relationship between employment and economic growth.

Assessment of the Current Labor Market Situation – This stage analyzes statistical data on employment and unemployment rates, identifying key trends and challenges in the labor market.

Examination of Government Policies – This stage reviews state programs and policies aimed at increasing employment and reducing unemployment. The effectiveness of these policies is evaluated based on their impact on the labor market.

This research is expected to yield the following **results**:

1. **Impact of Green Financing on the Economy** – The positive effects of green financing mechanisms on economic growth, employment levels, and the investment climate will be examined in greater detail.

2. **Factors for Attracting Green Investments** – The most effective financial instruments for attracting sustainable investments (green bonds, environmental loans, subsidies) will be identified and evaluated.

3. **International Experience and the Formation of a National Model** – Successful global practices will be analyzed, and a green financing model tailored to Uzbekistan's conditions will be proposed.

Discussion: Globally, different countries adopt diverse strategies for green finance. Some emphasize green bond issuance, while others focus on green banks, tax incentives, or state subsidies.

- **European Union: A Leader in Green Finance Policy Green Deal** – Aiming for carbon neutrality by 2050.

Largest green bond market – Over 50% of global green bonds were issued in Europe in 2023.

Taxonomy system – Establishing regulatory standards for green projects.

Examples:

France: Issued €7 billion in sovereign green bonds in 2017 to finance sustainable projects. [1]

Germany: Issued €6.5 billion in green bonds in 2020 to support renewable energy and infrastructure.

- **United States: Market-Driven Green Finance**

Private sector leadership – Green investments are primarily driven by corporations.

Developed green banking system – Example: Connecticut Green Bank (established in 2011).

Inflation Reduction Act (2022) – Allocating \$370 billion for green projects.

Examples:

Tesla – Investing in renewable energy and electric vehicles.

New York Green Bank – Mobilized over \$1 billion in green investments since 2014.

- **China: The World's Largest Green Bond Market**

\$100 billion in green bonds issued in 2023.

State-controlled green finance system – The People's Bank of China promotes green lending.

Carbon market and Emission Trading System (ETS) – The world’s largest carbon quota trading system.

Examples:

Industrial and Commercial Bank of China (ICBC) – Prioritizing green project financing.

Shenzhen ETS – A leading global carbon credit trading platform.

Green banks support sustainable development by financing environmental projects. Their key objectives include:

- Combating climate change.
- Supporting ecological innovations and green technologies.
- Ensuring sustainable economic growth.
- Providing long-term and affordable financing for green projects.

Functions of Green Banks:

Funding projects in solar, wind, and bioenergy.

Supporting waste recycling and carbon reduction programs.

Issuing green bonds to attract investors.

ESG investments are based on:

- Environmental factors (E) – Carbon footprint, renewable energy, waste management.
- Social factors (S) – Employee rights, diversity, and human rights.
- Governance factors (G) – Transparency, anti-corruption policies, shareholder rights.

Advantages of ESG Investments:

Lower risk and long-term profitability.

Increased investor confidence in sustainable companies.

Government and international organization support.

ESG Market Trends:

\$40 trillion in ESG investments globally by 2023 (Global Sustainable Investment Alliance).

The EU leads ESG investment markets, particularly through green bonds and ESG loans.

The US and China are rapidly expanding ESG investment sectors, focusing on renewable energy and green technologies. [3]

The study highlights that green finance is an integral part of a sustainable economy. Green bonds, green banks, and ESG investments are crucial in financing environmental projects and creating new investment opportunities.

Conslusions:

1. Expand the green bond market with state support mechanisms.
2. Strengthen the network of green banks and improve green credit systems.
3. Increase awareness of ESG investments and establish corporate sustainability standards.

References

1. Journal of Green Economy and Development, 2024.

2. Fozilchayev, Sh.Q., & Khidirov, N.G'. (2017). Investment and Leasing Fundamentals. Tashkent: IQTISOD-MOLIYA.
3. World Bank. (2023). Uzbekistan's Green Growth and Climate Change Report.
4. Scopus Database. (2004).
5. EBSCOhost. (Tashkent State Transport University).
<http://search.ebscohost.com/>
6. Alimova S.G. «GREEN LOGISTICS-THE PRINCIPLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT» NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 9 том, ISSUE 12 ISSN No: 2581 - 4230, 2023/12, 15-18 стр.
7. Алимова С.Г. «Зелёная экономика с точки зрения биоэтики» Тиббий таълимда этика ва интеграция масалалари. ТТА конференция материаллари. 2 том, 2021. 90-93 бет.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

Эгамова Махфурат Эсановна

Ташкентский Государственный Экономический университет кафедра “Банковское дело”

PhD, доцент

mahfirategamova@gmail.com

+998 97 719 34 30

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические концепции денежно-кредитной политики, их эволюция и влияние на современные макроэкономические процессы. Анализируются ключевые подходы к формированию и реализации денежно-кредитной политики, включая монетаризм, кейнсианство, неоклассический синтез и современные направления, такие как теория рациональных ожиданий и инфляционное таргетирование. Особое внимание уделяется роли центрального банка в регулировании денежного обращения, управлении процентными ставками и обеспечении макроэкономической стабильности. В заключении оцениваются перспективы развития денежно-кредитной политики в условиях глобальных экономических вызовов.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, монетаризм, кейнсианство, центральный банк, инфляционное таргетирование, макроэкономическая стабильность.

I. ВВЕДЕНИЕ

Деньги играют исключительно важную роль в рыночной экономике. «Деньги, – справедливо замечает А.М. Рыкачев, – являются общей связью, соединяющих нас в то, что называется организмом народного хозяйства. Они связывают потребителей с производителями, рабочих с капиталистами, капиталистов с покупателями. Они служат общей формой экономических отношений нашего времени».¹⁴ «Деньги – не вещь, а «общественное отношение»,

– написал К. Маркс еще в «Ницете философии»¹⁵. Деньги являются внешним (вещным) выражением социальных отношений, возникающих на почве меновых сделок. В этом определении подчеркивается социальный характер денег чем, следовательно, определяется общественная их роль¹⁶.

Деньги воздействуют на развитие общества и происходящие социально-экономические процессы:

- 1) участвуют в установлении цены товаров, зависимой от спроса и предложения, а также конкуренции, в результате чего складываются цены, которые могут отклоняться от стоимости;
- 2) с помощью денег определяется в хозяйственной деятельности предприятий величина издержек производства каждого вида продукции и совокупного их объема;
- 3) усиливают заинтересованность предпринимателей в развитии и

¹⁴ А.М. Рыкачев. Деньги и денежная власть. /— 1910г. : СПб. ,Вестник, С.174.

¹⁵ К.Маркс, Ницета философии. К.Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т.4. – <http://www.uaio.ru/marx/04.htm>

¹⁶ . И.А. Трахтенберг. Денежное обращение и кредит при капитализме. – М.: Из-во Академии наук СССР, —1962. С.280

- повышения эффективности производства, экономии использованных ресурсов;
- 4) влияют на экономические взаимоотношения между странами;
 - 5) выражают количественную оценку экономических рисков, учитываемых различными видами социального страхования при обеспечении страховой защиты граждан и юридических лиц;
 - 6) через деньги дают стоимостную оценку ВВП и НД, часть которого перераспределяется в социальную (непроизводственную) сферу экономики и тем самым устраняются «социальные риски».

Содержание денег и возможности их использования для решения экономических и социальных задач постоянно меняются, приспосабливаясь к условиям производства¹⁷. Сам факт движения денег порождает возможность аккумулировать и перераспределять денежные ресурсы через финансовые рынки и общественные фонды, самым большим, из которых является государственный бюджет. Рынок невозможен без денег и денежного обращения. Деньги находятся в постоянном движении и осуществляют непрерывный оборот: обслуживают процессы реализации товаров и услуг, накопления капитала и формирования сбережений, используются при платежах в финансовых операциях (сделки с ценными бумагами, кредитные сделки) и нетоварных платежах (налоги, сборы, ренты, штрафы и др.). Товарно-денежные отношения требуют, определенного количества денег, необходимого для выполнения ими своих функций.

В условиях рыночной модели экономики особенностями денежного оборота является то, что он служит объектом прогнозного планирования государством, коммерческими банками, юридическими и физическими лицами. Эффективность использования денег в экономике предопределило создание денежных систем, то есть систем, организуемых и регулируемых государственными законами денежного обращения в стране. Денежная система состоит из ряда элементов: наименование денежной единицы, порядок обеспечения денежных знаков, эмиссионный механизм, структура денежной массы в обороте, порядок прогнозного планирования денежного оборота, механизм денежно-кредитного регулирования, порядок установления валютного курса, порядок кассовой дисциплины в хозяйстве. Через денежную систему государство осуществляет регулирование денежного оборота и проводит денежную политику в сфере денежных отношений, связанную с опосредованием всеми формами денег совокупного спроса и совокупного предложения в процессе реализации товаров и услуг.

Развитие производства приводит к повышению роли денег. Денежное обращение является постоянным элементом процесса воспроизводства. В рыночной экономике имеет место противоречие между постоянным образованием свободных денежных средств у предприятий разных форм собственности и населения, и необходимостью использования этих средств для нужд и потребностей воспроизводства. Общество заинтересовано в непрерывности кругооборота производственного капитала и осуществлении

¹⁷ Финансы. Денежное обращение. Кредит.: Учебник для вузов/Под ред. проф. Г.Б. Поляка,-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2-е изд. —2005г. С.312 с.

расширенного воспроизводства, что связано с увеличением ВВП, производственных фондов, возобновлением рабочей силы. В этой связи при необходимости предприятия привлекают дополнительные финансовые ресурсы. Эта потребность может возникнуть в случае сезонного характера производства, дополнительного производственного заказа, временного разрыва между осуществлением значительных единовременных затрат и их возвратом, возникшими финансовыми затруднениями, связанными с недостатком собственных оборотных средств и т.д. На рынке ресурсов предприятия предъявляют спрос на факторы производства: землю, труд, предпринимательские способности и капитал. Свободные денежные средства формируют ссудный капитал и кроме того они не безграничны, поэтому капитал является ограниченным ресурсом. Распределение ресурсов характеризуется значительным неравенством, и каждый фактор оплачивается по-разному: труд – заработной платой, земля – рентой, капитал – процентом, предпринимательская способность – прибылью. Свободные денежные средства накапливаются и перераспределяются через финансовые рынки, на которых функционируют финансовые посредники, которые формируют свою ресурсную базу преимущественно за счет выпуска обязательств и используют эти средства на приобретение ценных бумаг и предоставление ссуд. Через финансовых посредников денежные потоки в виде дополнительных финансовых ресурсов поступают субъектам хозяйствования и населению, при этом денежные средства предоставляются на определенных условиях: срочности, платности, возвратности, обеспеченности. Экономическая категория, отражающая движение ссудного капитала, – кредит.

В современной экономике функции аккумуляции денежных средств, кредитования экономических субъектов, эмиссии средств платежа, осуществления финансовых инвестиций выполняют различные кредитно-финансовые институты, представляющие собой организации, формирующие доходы преимущественно от осуществления операций с финансовыми инструментами или выполнения посреднических услуг на финансовых рынках. К кредитно-финансовым институтам относятся такие финансовые посредники как кредитные организации депозитного типа, страховые компании и пенсионные фонды, финансовые инвестиционные компании. К этим институтам также относятся организации, обеспечивающие функционирование финансовых рынков: фондовые и валютные биржи, брокеры, дилеры, другие профессиональные участники рынка ценных бумаг. К институтам, обеспечивающим выполнение специальных кредитно-финансовых функций, относятся Центральный банк, бюджеты разных уровней, внебюджетные фонды.

Наиболее распространенными финансовыми посредниками выступают коммерческие банки. Их услугами пользуются государство, субъекты хозяйствования, население, когда размещают денежные средства в депозиты. Привлеченные депозитными организациями средства используются для выдачи банковских, потребительских, ипотечных кредитов. Обладая необходимыми кредитными ресурсами, банковский сектор обеспечивает непрерывность и

эффективность общественного воспроизводства, повышение качества жизни населения. Таким образом, деньги способствуют формированию кредитной сферы, аккумулярованию и перераспределению денежных ресурсов через различные фонды и созданию особой системы финансовых отношений.

Коммерческие банки в целях регулирования кредитного процесса проводят кредитную политику, призванную определять рациональные взаимоотношения с различными категориями заемщиков, экономические и юридические рамки осуществления кредитных операций, общие подходы и процедуры кредитования конкретных категорий заемщиков. Общие направления кредитной политики для принятия решения по выдаче кредита включают следующие элементы: условия кредита (процентные ставки, сроки и т.д.), стандарты кредитоспособности заемщиков, способы обеспечения исполнения кредитных обязательств, систему финансирования резервов на возможные потери, меры по обеспечению возврата кредита. В современных денежных системах большую роль играют безналичные деньги коммерческих банков. К деньгам коммерческих банков относятся бессрочные депозиты небанковского сектора в этих банках. Выпуск (изъятие) безналичных денег коммерческого банка в оборот происходит при операциях покупки (продажи) активов (ценных бумаг или валюты) у своих клиентов или при выдаче (возврате) кредитов. Коммерческими банками отдельно осуществляется выпуск (изъятие) ими наличных денег в оборот, которые связаны с кредитными и кассовыми операциями. Таким образом, регулярное поступление в экономику и изъятие из экономики денег происходит регулярно в виде разменной монеты, банкнот и бессрочных депозитов коммерческих банков.

В результате кредитных операций формируется денежно-кредитная сфера, характеризующаяся денежными отношениями между кредитором и заемщиком, связанных с передачей средств во временное пользование на условиях возвратности, срочности, платности. Основой этого процесса служат кредитные операции, удовлетворяющие реальные потребности экономики в средствах обращения и платежа.

Учитывая важность денег в рыночной экономике, государство контролирует и регулирует количество денег и кредитов, предоставляемых экономике в целом.

Поддержание стабильности денежной системы во многом зависит от финансовых организаций, представляющих эмиссионный механизм денег, формирующих денежную массу и ее структуру, определяющих порядок обеспечения денежных знаков и порядок установления валютного курса, а также порядок прогнозного планирования денежного обращения. К этим финансовым организациям относится банковская система. Банковская система страны представляет собой совокупность различных видов национальных банков, банковских институтов и кредитных учреждений, действующих на основе общего денежно-кредитного механизма страны в определенный период.¹⁸

¹⁸ Белотелова Н.П., Белотелова Ж.С. Деньги. Кредит. Банки: Учебник.- М.: Издательство-торговая корпорация «Дашков и К», —2008. С.107

Главное звено банковской системы любого государства – центральный банк. Центральные банки возникли как коммерческие банки, наделенные правом эмиссии банкнот. Денежная эмиссия подразделяется на эмиссию наличных и безналичных денег. Кроме центрального банка существует еще один источник эмиссии денег – банковская система, где происходит активное взаимодействие между собой центрального и коммерческих банков (например, центральные банки выдают кредиты коммерческим и др.). В основе механизма расширения эмиссии безналичных денег лежит эффект кредитно-депозитной мультипликации, который способствует расширению и сужению денежной массы коммерческими банками. Возможности центрального банка в создании денег не ограничены поскольку, приобретая определенные активы у хозяйствующих субъектов или предоставляя кредиты коммерческим банкам, он расплачивается своими обязательствами, что может привести к значительному увеличению денег в экономике. Поэтому он должен пользоваться такой возможностью осторожно, так как его основной задачей является защита и обеспечение устойчивости национальной валюты, ее покупательной способности, что предполагает поддержание равновесия на денежно-кредитном рынке. Как инструмент государственного управления экономикой центральный банк проводит денежно-кредитное регулирование. Денежный и товарный рынки в экономике тесно взаимосвязаны и проводя целенаправленную денежную политику (изменяя, например, денежное предложение), государство в лице правительства имеет возможность оказывать воздействие как на денежный, так и на товарный рынок. Одновременно кредит и кредитные отношения определяют масштабы и специфику денежной эмиссии и денежного обращения, кредит также имеет прямое отношение к кругообороту капитала и деловой активности бизнеса, обеспечению непрерывности производства. Мероприятия по проведению денежно-кредитной политики государством направлены на создание макроэкономического равновесия на товарном и денежном рынках, равновесия между объемом спроса и предложения денег, обеспечению баланса между экспортом и импортом.

В современной банковской практике нет однозначного понимания дефиниции «денежно-кредитная политика».

Политика – это способ выполнения последовательно связанных действий, где принципы представляют собой основу определения соответствующей политики и способов ее осуществления¹⁹.

В зависимости от той сферы общественных отношений, которая является объектом политического воздействия, можно говорить об экономической политике, социальной, культурной, технической и другой политике. Денежно-кредитная политика – это лишь одна грань широкого спектра политики, проводимой банком и государством в банковской сфере²⁰.

¹⁹ Диана Мак Нотон. «Укрепление руководства и повышение чувствительности к переменам», т.1, Всемирный банк, М.: Финансы и статистика, —1994г. С.350

²⁰ Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», —1997. С.92

II. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Существует множество определений данного термина.

Некоторые экономисты рассматривают денежно-кредитную политику как управление предложением денег на финансовых и валютных рынках и процентными ставками. Так, например, в трудах известных американских экономистов Фишера С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. подробно рассмотрена денежно-кредитная политика, реализуемая ФРС, методы и инструменты ее проведения²¹, но нет четкого определения, что это такое. По мнению Э.Долана и Р.Кэмпбелл, денежно-кредитная политика – «Правительственная политика, воздействующая на количество денег, находящихся в обращении»²².

В «Энциклопедии банковского дела и финансов» Чарльз Дж.Вульффер определяет денежно-кредитную политику в широком смысле как любое направление политики, связанное с объемом и использованием денежной массы в обращении и включающее в себя формирование полномочий органов контроля над денежным обращением страны через центральный банк. Цель этой политики заключается в стабилизации цен путем принятия антициклических мер в сфере денежного обращения, которые в будущем должны способствовать экономическому росту»²³.

Одни исследователи считают, что денежно-кредитная политика представляет собой набор решений Центрального банка, относящихся к денежной массе. Данная трактовка, по мнению автора, не отражает ни целей, ни задач, ни сути управления экономикой, т.е. дается обоснование лишь технической стороны проведения такой политики.

Более подробное определение денежно-кредитной политики можно встретить в отечественной литературе, где денежно-кредитная политика представляет совокупность мероприятий, направленных на изменение денежной массы в обращении, объема кредитных вложений в экономику, уровня процентных ставок и прочих показателей денежного рынка.

Симановский А.Ю. определяет денежно-кредитную политику как управление денежным предложением или создание условий для доступа экономических субъектов к кредитам и под процентную ставку, соответствующую определенным экономическим целям²⁴. Такое определение однобоко раскрывает механизм воздействия на государственное управление экономикой, поскольку исключает методы, способы, инструменты, используемые органами монетарной власти.

Иную трактовку денежно-кредитной политики можно встретить у Иришева Б.К.: «денежно-кредитная политика – это комплекс взаимосвязанных мер, предпринимаемых монетарными властями в денежно-кредитной системе с

²¹ Фишера С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер с англ. -М.: Дело, —1999г. С.55

²² Долан Эдвин Дж., Кэмпбелл Колин Д, Кэмибелл Розмари Дж., «Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика», М.-Л., —1991, С. 59

²³ Вулфел Чарльз Дж., «Энциклопедия банковского дела и финансов». М.: Издательство «Корпорация Фёдоров», —2003г., С 189

²⁴ Симановский А.Ю. «К вопросу о целях денежно-кредитной политики»// №4 «Деньги и кредит» — 1999, С.95

целью регулирования конъюнктуры и воспроизводственного процесса»²⁵. В данной позиции автора комплекс взаимосвязанных мер рационально было бы заменить понятием стратегия или механизм, дающих более глубокую оценку действиям государства. Денежно-кредитная политика является основной стратегией, управления государством всем банковским сектором, структурой и динамикой денежной массы, инфляционными и валютными процессами, золотовалютными резервами и объемами инвестиций. Главная цель любой государственной политики, в том числе и денежно-кредитной – улучшение благосостояния населения.

III. ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С нашей точки зрения, для успеха денежно-кредитной политики принципиально важна ее согласованность с другими направлениями социально-экономического развития, обеспечением интересов страны в системе мировых экономических связей, ее экономической безопасностью. Без такой увязки невозможно иметь долгосрочную финансовую стабильность страны.

По нашему мнению, денежно-кредитная политика представляет собой экономическую стратегию государства при посредничестве специальных финансово-кредитных институтов по регулированию денежного обращения и денежной массы, которая направлена на достижение наилучшего положительного экономико-социального результата, а также контроль за инфляцией, создание условий для экономического роста и формирования внешнеэкономического климата на каждом конкретном этапе общественного развития.

В данном определении увязана ответственность государства и его денежных властей за результат проводимой денежно-кредитной политики в экономической и социальной сферах, во внешнеэкономической деятельности с учетом складывающейся ситуации в общественном развитии отдельно взятой страны и мирового сообщества в целом. Оно отражает реалии происходящих изменений в мире на основе глобализации в различных сферах жизнедеятельности человека.

Денежно-кредитную политику можно рассмотреть в «узком» и «широком» смысле. Под «узкой» политикой понимают достижение оптимального валютного курса с помощью инвестиций на валютном рынке, учетной политики и других инструментов, влияющих на краткосрочные процентные ставки. «Широкая» политика направлена на борьбу с инфляцией через воздействие на денежную массу в обращении.

Родоначальником широкого понимания денежно-кредитной политики был Джон Ло²⁶. В.Аникин в своей книге «Юность науки» пишет: «Ло утверждал, что ключ к экономическому процветанию – изобилие денег в стране. Не то чтобы он считал сами деньги богатством, он отлично понимал, что подлинное богатство –

²⁵ Иришев Б.К. «Денежно-кредитная политика: концепция и механизм. Алма-Ата. —1990г. С.70

²⁶ Уэрто де Сото Х. «Деньги, банковский кредит и экономические циклы» пер. с англ./х. Уэтра де Сото.- Челябинск: Социум, —2008г. — С 102 (Австрийская школа; Вып.5)

это товары, предприятия, торговля. Но изобилие денег, по его мнению, обеспечивает полное использование земли, рабочей силы, предпринимательских талантов». Ло писал: «Внутренняя торговля есть занятость людей и обмен товаров. Внутренняя торговля зависит от денег. Большее их количество дает занятие большему числу людей, чем меньшее количество...». Хорошие законы могут довести денежное обращение до той полноты, к какой оно способно, и направить деньги в те отрасли, которые наиболее выгодны для страны; но никакие законы не могут дать людям работу, если в обращении нет такого количества денег, которое позволило бы платить заработную плату большему числу людей»²⁷.

Концепция денежно-кредитной политики начала формироваться еще в начале века.

Поскольку в основе денежно-кредитной политики лежит теория денег, изучающая, в том числе процесс воздействия на состояние экономики в целом денег и денежно-кредитной политики, постольку содержание той или иной концепции денежно-кредитной политики напрямую зависит от того, в рамках какого направления экономической мысли она возникла. Сегодня теоретические проблемы денег и денежной политики являются полем острых дискуссий, и соперничества между противоборствующими школами в западной политэкономической мысли. Главный водораздел пролегает между кейнсианским подходом, олицетворяющим идеи оперативного применения денег в качестве инструмента повседневного управления экономической конъюнктурой и стимулирования темпов хозяйственного развития, и монетаризмом, осуждающим подобные манипуляции в денежной сфере, ведущие, по мнению сторонников этой доктрины, к усилению хозяйственных противоречий и диспропорций и к затруднению действия стихийных рыночных стабилизаторов.

Выдвинув лозунг «деньги имеют значение», монетаристы придали мощный импульс развитию денежных исследований. Сторонники этого направления обвинили ортодоксальных кейнсианцев в игнорировании важной роли денежных факторов в воспроизводственном процессе и в проведении заведомо проинфляционной политики. Особое внимание они уделили изучению различных эффектов и народнохозяйственных последствий денежных сдвигов, выделив в качестве решающего звена динамику денежной массы. Однако, в конечном счете, позиция монетаристов привела к гипертрофированию роли денег в экономическом механизме, к необоснованному изображению их как важнейшего, определяющего фактора развития конъюнктуры и динамики номинального (выраженного в текущих ценах) национального дохода.

Действительно, в основополагающих аспектах эти школы сходны, так как обе сосредотачивают внимание на правительственной политике, которая влияет на совокупный спрос в такой степени, что проблемы производства и совокупного предложения остаются за рамками анализа. Реальные различия между школами

²⁷ Царихин К.С. Как самому заработать деньги на фондовом рынке/ К.С. Царихин. - М.: Эксмо, — 2007г. —С.126

в той мере, в какой они исследуют проблему выбора между денежно-кредитной и фискальной политикой, вытекают из эмпирических наблюдений.

В своей работе Дж.М.Кейнс «Общая теория занятости, процента и денег» (1936г) обосновал необходимость постоянного и широкого вмешательства государства в экономическую жизнь при помощи преимущественно фискальных инструментов регулирования для предотвращения экономических кризисов и обеспечения занятости. На практике воплощением этих воззрений была, прежде всего, политика так называемых «встроенных стабилизаторов». В соответствии с этой политикой при появлении предпосылок экономического подъема центральный банк должен насыщать экономику деньгами через переучет обязательств экономических агентов, например векселей или ипотечных бумаг. При обнаружении признаков «перегрева» центральный банк должен начинать уменьшать денежную массу, вызывая управляемое замедление экономического роста.

В 1970-80 –гг. основные идеи кейнсианства были подвергнуты критике экономической школой «монетаристов» (основатель школы – М.Фридмен)²⁸.

М. Фридмен и А. Шварц в работе «Монетарная история Соединенных Штатов, 1867—1960 гг.» пишут о выявленной ими закономерности, согласно которой темпы роста денежной массы, находящейся в обращении, связаны с движением цикла, упреждая общие темпы развития делового цикла. Исследования Фридмена и Шварц открыли взаимосвязь между темпами роста денежной массы и точками экстремумов в деловом цикле²⁹.

Монетаристы видят большую опасность в манипулировании денежной массой. Они считают, что в процессе регулирования наблюдается определенный лаг между изменением денежной массы и соответствующим эффектом в сфере производства длительностью от 5 до 21 месяцев в условиях циклического кризиса и 13-14 месяцев – при циклическом подъеме. В связи с этим делается вывод, что центральные банки должны проводить равномерное увеличение денежной массы

– не более 3-5 % в год. Именно такой прирост денежной массы, по его мнению, вызывает деловую активность в экономике. Этот эффект длится 6-8 месяцев, после чего значения макроэкономических показателей возвращаются к исходному уровню.

Ученые-приверженцы монетаристской теории выступают за приоритет жесткой денежно-кредитной политики, которая не зависит от состояния конъюнктуры и направлена на ограничение инфляции и главная функция которой контроль за выпуском денег в обращении. При этом целью такого контроля является соответствие предложения денег долговременному темпу роста экономики. Считается, что такая ориентация на долговременные тенденции в сфере денежного обращения будет наилучшим образом

²⁸ Milton Friedman and U.S. Monetary History: Reserve bank of St.Louis Review 1961-2006, may/june 2007 Federal

²⁹ История экономических учений. Учебник/ под ред. Гусейнова Р.М., Горбачёвой Ю.В., Рябцевой В.М. – М: ИНФРА-М-Сибирское соглашение, —2000г. — С 244

содействовать поддержанию оптимальных темпов роста экономики. По мнению некоторых монетаристов, антициклическое регулирование рыночной экономики нарушает действие стихийных рыночных сил, следствием чего является усиление инфляционных тенденций. Современные кейнсианцы и монетаристы признают, что изменение денежного предложения влияет на объем ВВП, но оценивают по-разному и значение этого влияния, и механизм: с точки зрения кейнсианцев, в основу денежно-кредитной политики должен быть положен определенный уровень процентной ставки, а с точки зрения монетаристов – само предложение денег.

Таким образом, монетаристы выступают против активной макроэкономической политики государства. Экономика капитализма, утверждают они, устойчива в самой своей основе, а государственное вмешательство лишь нарушает естественные механизмы приспособления хозяйства к меняющимся условиям.³⁰

К настоящему времени в среде центральных банков наибольшей популярностью пользуется монетаристский подход, ориентированный на обеспечение денежного предложения в целях стабилизации цен. В то же время целый спектр новых явлений, таких как потоки капитала, финансовые инновации, фондовые «пузыри» и т.д. заставляют исследователей пересматривать фундаментальные идеи монетаризма.

В настоящее время монетаризм уже не является полным антиподом кейнсианской концепции развития экономики. В настоящее время существует синтез кейнсианства и монетаризма – самостоятельная теоретическая модель, аккумулирующая элементы обеих экономических теорий. С такой позицией соглашается большинство специалистов, а разногласия, как правило, возникают в связи с выбором путей решения этих задач. По мнению академика Д.С.Львова, главным направлением развития денежно-кредитных отношений должно быть обеспечение нормального денежного оборота, позволяющего эффективно функционировать реальному сектору экономики.³¹

IV. ВЫВОДЫ

На протяжении десятилетий ведущие экономисты мира уделяли большое внимание вопросам денежно-кредитной политики. В последнее время в качестве основной ее цели в большинстве стран признается удержание темпов инфляции на стабильно низком уровне.

Денежно-кредитная политика традиционно рассматривается как важнейшее направление экономической политики государства. Денежно-кредитная политика, являясь частью общегосударственной экономической политики, должна быть, вписана в общую цель развития национальной

³⁰ Харрис Л. Денежная теория: Пер. с англ./Общ.ред. и вступ.ст. В.М.Усоскина. – М.: Прогресс, — 1990г.. — С 278

³¹ Управление социально-экономическим развитием России: концепции, цели, механизмы/ Рук.ав.кол.: Д.С.Львов, А.Г.Поршневу; Гос.ун-т упр., Отдел экономики РАН. М.:ЗАО Издательство «Экономика», — 2002г.— С 315

экономики и способствовать достижению макроэкономического равновесия.

Государство должно эффективно управлять функционированием экономических процессов. Для этого необходимо четко формулировать определенные цели и конкретизировать соответствующие задачи. В настоящее время не существует единой идеальной системы формирования денежно-кредитной политики, в связи с тем, что инструменты регулирования значительно различаются в зависимости от различных условий, например, от стадии развития экономики, степени развития банковской системы и т.д. При этом в каждом государстве денежно-кредитный инструментарий со временем совершенствуется и изменяется. Однако, несмотря на различие условий проведения денежно-кредитной политики, существуют общие фундаментальные принципы построения конкретных национальных систем управления. Одним из таких принципов является выбор основной цели проведения денежно-кредитной политики. В экономической политике проблема целей является центральной, поскольку является самым важным этапом организации развития экономических процессов.

Целевая направленность денежно-кредитной политики представляет собой постановку реальных целей и задач, определяемых необходимостью получения максимально возможных результатов при минимальном использовании средств, исходя из ориентиров, данных публичной властью.

Таким образом, цели составляют определенную иерархическую структуру, элементы которой находятся во взаимосвязи и соподчинении. На каждом определенном уровне этой ступени происходит корректировка соответствующей цели для обеспечения выполнения задачи высшего порядка. При этом было сформулировано основное правило экономической политики, согласно которому правительство должно иметь в своем распоряжении хотя бы столько различных средств (инструментов) экономической политики, сколько у нее целей.

V. СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. А.М. Рыкачев. Деньги и денежная власть. /— 1910г. : СПб. ,Вестник, — 210 с.
2. К.Маркс, Ницета философии. К.Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т.4. — <http://www.uaio.ru/marx/04.htm>
3. И.А. Трахтенберг. Денежное обращение и кредит при капитализме. — М.: Из-во Академии наук СССР, —1962. —780 с.
4. Финансы. Денежное обращение. Кредит.: Учебник для вузов/Под ред. проф. Г.Б. Поляка,-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2- е изд. —2005г. —512 с.
5. Белотелова Н.П., Белотелова Ж.С. Деньги. Кредит. Банки: Учебник.- М.: Издательство-торговая корпорация «Дашков и К», —2008. —107 с.
6. Диана Мак Нотон. «Укрепление руководства и повышение чувствительности к переменам», т.1, Всемирный банк, М.: Финансы и статистика, —1994г. —550 с.
7. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. — М.: ИКЦ «ДИС», —1997. —120 с

8. Фишера С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер с англ. -М.: Дело, —1999г. —450с.
9. Долан Эдвин Дж., Кэмпбелл Колин Д, Кэмибелл Розмари Дж., «Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика», М.-Л,. —1991, —259 с.
10. Вулфел Чарльз Дж., «Энциклопедия банковского дела и финансов». М.: Издательство «Корпорация Фёдоров», —2003г., —689с.
11. Симановский А.Ю. «К вопросу о целях денежно-кредитной политики»// №4 «Деньги и кредит» —1999, —235с.
12. Иришев Б.К. «Денежно-кредитная политика: концепция и механизм.Алма-Ата. —1990г. —170с.
13. Уэрто де Сото Х. «Деньги, банковский кредит и экономические циклы» пер. с англ./х.Уэтра де Сото.- Челябинск:Социум, —2008г. —102 с.- (Австрийская школа;Вып.5)
14. Царихин К.С. Как самому заработать деньги на фондовом рынке/ К.С. Царихин. - М.: Эксмо, —2007г. —112с.
15. Milton Friedman and U.S. Monetary History: Reserve bank of St.Louis Review1961-2006,may/june 2007 Federal
16. История экономических учений. Учебник/ под ред.Гусейнова Р.М., Горбачёвой Ю.В., Рябцевой В.М..- М:ИНФРА-М-Сибирское соглашение, —2000г. —244с.
17. Харрис Л. Денежная теория: Пер. с англ./Общ.ред. и вступ.ст. В.М.Усоскина. – М.: Прогресс, —1990г.. —278 с.
- 18.Управление социально-экономическим развитием России: концепции, цели, механизмы/ Рук.ав.кол.: Д.С.Львов, А.Г.Поршневу; Гос.ун-т упр., Отдел экономики РАН. М.:ЗАО Издательство «Экономика», —2002г.—332с.

INNOVATSIYALARNI TIJORATLASHTIRISH OLIY TA'LIM MUASSASALARINING ISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA

Zaylobitdinova Husnida Xaliljon qizi,
tadqiqotchi,
Farg'ona davlat universiteti,
khusnidazaylobitdinova@gmail.com
+998905847226

Annotatsiya. Innovatsiyalar - bu yangi g'oyalar, usullar yoki mahsulotlar yaratish jarayonidir. Ularning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, asosan, ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik taraqqiyotga katta ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'lim muassasalari esa ilmiy-texnikaviy yutuqlarni ishlab chiqish va yosh avlodni malakali mutaxassislar sifatida tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarida innovatsiyalarni joriy etish, nafaqat ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, balki ta'lim sifatini oshirish, talabalarga zamonaviy bilim va ko'nikmalarni berish uchun ham zarurdir.

Ushbu maqolada innovatsiyalarni tijoratlashtirish oliy ta'lim muassasalarining ish samaradorligini oshiruvchi omil sifatida tadqiq etilgan. Innovatsion faoliyat natijalarini tijoratlashtirishning mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilishi va ishlatilish yo'nalishlari yoritilgan. Maqolada "fundamental fan - amaliy fan - texnologiyalarni joriy etish" zanjirida asosiy bo'g'in sifatida ITI yo'qolib ketishi oqibatida tajriba-sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish sur'atlari bo'yicha ancha ortda qolayotganligi bilan bog'liq muammolar va ularni hal etish yo'llari ko'rsatilgan. OTM intellektual faoliyati natijalarini tijoratlashtirish mexanizmi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim muassasalarining innovatsion faoliyatini tijoratlashtirish, ITTKI natijalarini transformatsiyalash, kichik innovatsion korxonalar, OTMning innovatsion infratuzilmasi, OTMning innovatsion faolligi.

I. KIRISH

Oliy ta'lim muassasalari ish faoliyatining samaradorligini oshirishda innovatsiyalarni tijoratlashtirishning ahamiyati juda katta. Innovatsiyalarni tijoratlashtirish orqali universitetlar, institutlar va boshqa oliy ta'lim muassasalari ilmiy ishlanmalardan foyda olish, iqtisodiy jihatdan mustahkamlanish, va jamiyatga ko'proq foyda keltirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Hozirgi vaqtda oliy ta'lim muassasalarining innovatsion faoliyati iqtisodiyot va oliy ta'lim muassasalari (OTM)da ta'lim jarayonlarini, moddiy-texnik salohiyatini modernizatsiyalashning muhim sharti sifatida chiqmoqda va OTMlar ish samaradorligini oshirishning ustuvor omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy o'quv yurtlari o'z faoliyatini o'qitish va tadqiqotlar standart markazlari doirasidan tashqari chiqarib, evolyutsion kechadi. Jamiyatning madaniy taraqqiyoti va universal qadriyatlarining kafolati bo'lishda davom etgan holda OTMlar ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalarini tijoratlashtirish, texnologiyalar transferini tashkil qilish va tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish orqali iqtisodiyot real sektori bilan o'zaro aloqalarni kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq, "46-maqsadi: Oliy ta'lim bilan qamrov

darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini oshirish" sifatida belgilab olindi. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda bir qator vazifalar belgilandi:

- kadrlar buyurtmachilari takliflari asosida qabul parametrlarini bosqichma-bosqich oshirish;
- yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini bosqichma-bosqich yetkazish";
- To'lov-kontrakt asosida o'qishga qabul qilish parametrlarini oliy ta'lim muassasalari tomonidan mustaqil belgilash tartibini joriy etish;
- 2026 yilda qabul ko'rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish.
- davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yish.
- davlat oliy ta'lim muassasalarining tegishli huquq va vakolatlarini aniq belgilash.

OTMda innovatsion faoliyat natijalarini tijoratlashtirish amaldagi respublika qonunchiligiga muvofiq, patentni rasmiylashtirish, yuridik va jismoniy shaxslarni innovatsion faoliyat natijalaridan foydalanishga mutloq huquqlarini joriy etish va kichik innovatsion korxonalarni tuzish yordamida buyurtmaga ITTKI shaklida amalga oshirilishi mumkin. Biroq rasmiy va ekspert ma'lumotlariga ko'ra, respublikada o'tkazilayotgan ITTKI natijalarining bor-yo'g'i 0,5% igina sanoat ishlab chiqarishida foydalanilmoqda, ayni vaqtda AQShda ushbu ko'rsatkich 70% ga yaqinlashgan. Bundan tashqari, milliy amaliyotimizda patentlar va litsenziya shartnomalarini begonalashtirish, shartnomalarning qisqarishi barqaror tendensiyasi kuzatildi. O'zbekiston texnologik taraqqiy etgan mamlakatlardan "fundamental fan - amaliy fan - texnologiyalarni joriy etish" zanjirida asosiy bo'g'in sifatida ITI yo'qolib ketishi oqibatida tajriba-sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish sur'atlari bo'yicha ancha ortda qolmoqda.

Statistika ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilda innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy qilishni respublika korxonalari jami sonining bor-yo'g'i 1% ga yaqini amalga oshirmoqdalar. Bu esa G'arb mamlakatlari darajasidan ancha past (masalan, Germaniyada bu daraja 70%ni, Chexiyada 36% ni tashkil etadi). Intellektual faoliyat mahsulotlarini sotishning yuqori ko'rsatkichlari ushbu mamlakatlarda yaxshi rivojlangan, raqobatbardosh innovatsiyalar bozorining mavjudligidan dalolat beradi.

II. METODOLOGIYA

Tadqiqotning uslubiy asosini dialektikaning asosiy qoidalari va tamoyillari tashkil etdi. Innovatsiyalarni tijoratlashtirish davlat oliy ta'lim muassasalari ish samaradorligini oshirishda iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish uslubiga tayanildi. Ma'lumotlardan xulosa chiqarishda mantiqiy tahlil, sintez, umumlashtirish, induksiya va deduksiya, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondoshuv usullaridan foydalanildi.

III. ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsiyalar zamonaviy inson hayotiga shunchalik mustahkam kirib bordiki, uning atrofini har tomondan: tovarlar (texnologiyalar) xossasi, ommaviy axborot vositalarida markaziy g'oya va davlat iqtisodiy siyosati obyekti sifatida ham qamrab oldi. Tsyurixdagi Shveytsariya texnika maktabida xizmat ko'rsatgan sotsiologiya fanlari professori X.Novotni bizning davrimizni innovatsiyalarga intilish va chalg'ish sifatida ta'riflaydi [13]. T.Veblenning ta'kidlashicha, o'zgarishlarni o'rganish iqtisodiyotning an'anaviy vazifasi hisoblanmaydi. Iqtisodiyot dinamikani o'rganishga nisbatan, ko'proq muvozanat bilan shug'ullanishi tarixan vujudga keldi [6].

R.M.Suizi ushbu hodisaning izdoshi K.Marks bo'lib, uning uchun ishlab chiqarish texnikasidagi o'zgarishlar zamonaviy sanoatning rivojlanishiga olib keldi [17], degan edi. Mashinalar ham inqiroz orqali, so'ngra inqilob orqali ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy omiliga aylandi. A.K.Piguning yozishicha, texnologik ishsizlik texnologiyalarning iqtisodiy samarali yoki neytral hisoblanishiga nisbatan nazariy tasniflash turkumiga olib keldi [15]. O'sha davr ilmiy bahsi juda qisqa bo'lgan - "sanoat innovatsiyalari" paydo bo'lishi bilan bog'liq ravishda, 1960-yillardagi innovatsiyalarga bo'lgan qiziqish yangilangunga qadar juda qisqa bo'ldi.

Innovatsiyalarni zamonaviy tushunish asoslarini yo'lga qo'ygan Y.A.Shumpeter D.Rikardo asarlari negizida innovatsiyalarning besh turini aniqlab, haqiqatda esa ularni ishlab chiqarish usullari belgiladi:

- yangi ne'matlarni kiritish;
- yangi ishlab chiqarish usullarini joriy qilish;
- yangi bozorlarni ochish;
- xom ashyo yoki yarimfabrikatlarni yetkazib berish yangi manbalarini egallash;
- tashkil qilish yangi shakllarini joriy qilish.

U innovatsiya va kashfiyotlarni aniq ajratadi [20]. Biroq «innovatsiyalar» tushunchasini ilmiy jihatdan e'tirof etish uchun yanada ko'proq vaqt talab qilindi. Olim innovatsion sikllar nazariyasini ishlab chiqdi. Ushbu olimning raqobat konsepsiyasi ayrim muhim jihatlarda neoklassik konsepsiyadan farq qiladi: uni innovatsiyalarni ishlab chiqarish va taqsimlash asosi sifatida ta'rifladi.

Birinchidan, raqobat narx va tovarlar miqdoriy tuzatishlari bilan cheklanmaydi. Neoklassik tahlilda yuz berayotgan narxlar va miqdorlar o'zgarishini umumiy muvozanat o'zgarishi, deb nomlash qabul qilingan, - bu Y.A.Shumpeterning tushuntirishicha, - texnologik, mahsulotli, tashkiliy innovatsiyalar va moliyaviy nazorat yangi shakllaridir. *Ikkinchidan*, ular tomonidan taklif qilingan nazariyaga ko'ra, tadbirkor tomonidan yaratiladigan va joriy qilinadigan mahsulotli va jarayonli innovatsiyalar iqtisodiy tizimni uzun to'lqinlarga va biznes-tsikllarga olib kelish orqali muvozanatdan chiqaradi. *Uchinchidan*, Y.A.Shumpeterning fikriga ko'ra, raqobat - bu qo'shimcha foydani izlashga rag'batlantirilgan korxonalar musobaqasi evolyutsion jarayonidir. U buni yangi jarayonlarni joriy qilish va yangi mahsulotlar ishlab chiqarishdan "monopol foyda"ga o'sib o'tuvchi ortiqcha foyda, deb ataydi.

Y.A.Shumpeterning uzun to'lqinlar nazariyasiga ko'ra, nafaqat ushbu radikal innovatsiyalar, balki ushbu uzun to'lqinlardan har biri ham turli mamlakatlarda yuzaga

kelgan, so'ngra esa butun dunyo bo'yicha tarqalgan turli texnologiyalar bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarish (tovarlar) va taqsimlashni ham birlashtiradigan nazariyalar F.Kenedan boshlab, A.Smit, D.Rikardo va K.Marks bilan yakunlanadigan iqtisodiy g'oyalar uzoq tarixiga ega. 1940-yillardan boshlab, bunday nazariyalar texnologik innovatsiyalarga nisbatan qo'llanildi. *Birinchidan*, Y.Shumpeterdan keyin tadbirkorlik o'zgarishlari ilmiy izlanishlar mavzusi bo'lib, uning uchun, masalan, Garvard universitetidagi tadbirkorlik tarixi (1948-1958 yy.) sohasida A.X.Kol Tadqiqotchilik markazining tadqiqot dasturlari ishlab chiqildi [10]. *Ikkinchidan*, tashkiliy tuzilma va boshqaruv stili kabi tashkilotlarni rivojlantirish innovatsion modellari tadqiqotlari, asosan, T.Barns va G.M.Stalker asarlarida talqin qilingan [5].

Uchinchidan, Ikkinchi jahon urushidan keyin sanoatchilar va menejerlar uchun qiziq bo'lgan tadqiqotchilik faoliyati yuqori e'tiborga ega bo'ldi. Chunki u ish samaradorligini (foyda, bozordagi ulushi) oshirishga ko'maklashadi. Shu jihatdan (texnologik) innovatsiyalar samaradorlik: narxlar va sifat nisbati yoki tadqiqotlar va ishlanmalar hajmi sifatida tushunila boshlandi [12].

Innovatsiyalarni ishlab chiqarish va tarqatish sohasidagi ilmiy g'oyalarni yanada rivojlantirish jarayonida davlatning iqtisodiy siyosati muhim rol o'ynaydi. XX asr davomida innovatsiyalar konsepsiyasi to'liq siyosatga yo'naltirilgan. Menejment va iqtisodiyot sohasidagi olimlar va tadqiqotchilar hamda biznes-maktablar vakillari hukumat maslahatchilari yoki ekspertlari sifatida chiqdilar hamda ularning nazariyalariga asoslangan "ijtimoiy muhandislik", unumdorlik va iqtisodiy o'sish uchun siyosiy tavsiflar berishdan foydalanib boshladilar.

Innovatsiyalar konsepsiyasining siyosiy g'oyasi ham quyidagicha namoyon bo'ladi. 1960-yillardan boshlab, davlat iqtisodiy siyosati ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'ldi, texnologik innovatsiyalar esa bunda kutilayotgan natijalar sifatida chiqdi. So'ngra patentlar innovatsiyalarni (tijoratlashtirish) emas, balki kashfiyotlarni sanash imkoniyatini beradi, degan fikr ommalashdi. Bunda ITTKI bilan bog'liq xarajatlar AQSh Milliy ilmiy fondi doirasidagi innovatsion ko'rsatkich sifatida foydalanila boshlandi.

Uchinchi bosqich "bilimlar iqtisodiyoti" shakllanishi bilan belgilandi. Bilimlarga asoslangan va iqtisodiyot bilimlariga tayanadigan jamiyat haqidagi munozara 1980-yillarda boshlandi - unga yuqori darajada industrilashgan jamiyatning eskiroq muhokamalari transformatsiyasi sifatida qarash mumkin [4].

"Bilimlar iqtisodiyoti" konsepsiyasi umumiy qoidalari tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagilarga olib keladi [3;11;16;18]:

- bilimlarning muhimligi oshadi;
- sanoat islohotlari bugungi kunda qachonlardir bo'lganidan tezroq yuz beradi;
- sanoat o'zgarishlari uchun fanning muhimligi oshadi;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi "bilimlar iqtisodiyoti" ning o'sishi va rivojlanishi asosida yotadigan muhim omillardan biri hisoblanadi;

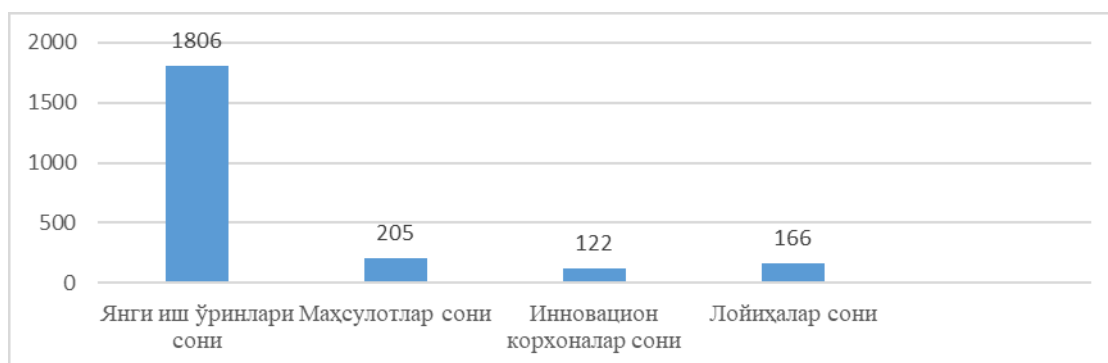
- fanning oshib borayotgan roli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi tufayli kodlashtirilgan bilim mutloq va nisbiy muhim bo'lib qoladi.

IV. NATIJALAR

Hozirgi vaqtda intellektual mulkni tijoratlashtirishning yanada mashhurroq usuli OTM lar huzurida kichik innovatsion korxonalar tuzish hisoblanadi. Ularni tuzishdan maqsad tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini iqtisodiyot real sektori talablariga moslashtirish va ularni keyinchalik, bozorda sotiladigan yangi mahsulotlar va xizmatlarda qoplashdan iboratdir. Bunda OTM shaxsan uning ta'sischisi bo'lishi hamda ushbu korxonaning ta'sischilaridan biri sifatida boshqa shaxslarni ham jalb qilishi mumkin.

2018 yil 14 iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3855-sonli "Ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Ushbu Qaror OTM larga kichik innovatsion korxonalar tuzish, iqtisodiyotning ilmiy-ta'lim va ishlab chiqarish sohalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir samarali mexanizmlarini rivojlantirish imkoniyatini berdi. Biroq kichik korxonalar investitsion jozibadorligini oshirishga qaratilgan qonunchilik imkoniyatlariga qaramasdan, kichik korxonalarni tuzishda OTM larning faolligi sezilarli pasaydi.

Alohida tanlab olingan tumanlarda yuqori samarador innovatsiyalarni joriy etish asosida ushbu hudud aholisining turmush darajasini oshirish, yuqori texnologik yangi ish o'rinlarini yaratish, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash va hududni kompleks innovatsion rivojlantirish yo'nalishlarida mavjud analoglariga nisbatan ham narx va sifat ustunliklariga hamda innovatsiya elementlariga ega loyihalarni amalga oshirish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda 28 ta innovatsion hududga aylantirilayotgan tumanlar tasdiqlandi. Ushbu masalalarni to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirish uchun mas'ul etib 28 ta innovatsion tumanlarning innovatsiya masalalari bo'yicha hokim o'rinbosarlari tayinlandi (1-rasm).

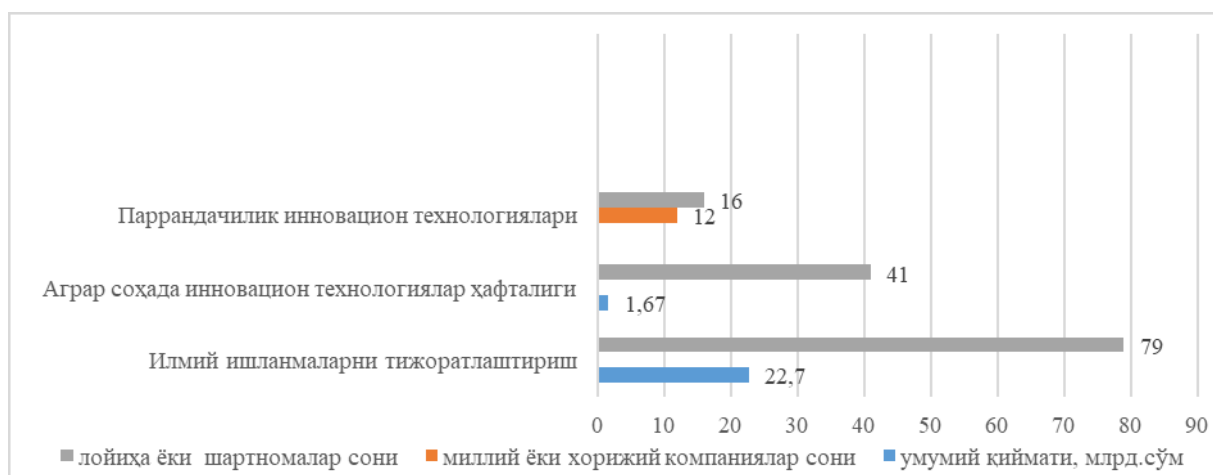

1-rasm. 2022 yilda innovatsion hududlarda amalga oshirilayotgan loyihalar [21]

Andijon tajriba-ko'rgazma maydonida dorivor o'simliklar ko'chatlarini yetishtirish maqsadida 109 ming AQSh dollari qiymatidagi Janubiy Koreyaning zamonaviy texnologiyalari asosidagi innovatsion energotejamkor issiqxonasi tashkil

qilindi. Namangan viloyati Chust tumanidagi maktablarga 8 to'plam oflayn innovatsion kutubxona platformasi, ya'ni (Q-box) texnologiyasi joriy qilindi. Mazkur innovatsion kutubxona platformasi (Q-box) Chust tumanidagi 5500 nafardan ortiq o'quvchi yoshlarning internet tarmog'iga ulanmasdan o'ziga kerakli darslik va adabiyotlardan foydalanish imkoniyatini yaratdi (2-rasm).

Islom taraqqiyot banki tomonidan 275,0 ming AQSh dollari miqdorida moliyalashtirilgan "KPMG Audit" MChJ auditorlik tashkiloti tomonidan Orolbo'yi xalqaro innovatsiya markazini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqildi va markaz faoliyatini rivojlantirishda foydalanilmoqda. Vazirlik tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 9 martdagi 133-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizomga, asosan, 63-tur doirasida "Orol dengizining ekologik holatini yumshatishga qaratilgan" amaliy va innovatsion loyihalar Milliy tanlovi e'lon qilindi. Tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha 2021 yilda oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan jami 12 ta innovatsion loyihalarga 11,9 mlrd. so'm mablag' ajratildi. Tuproq unumdorligini oshirish yuzasidan quyidagi ishlar amalga oshirildi:

2-rasm. Hududlarda agrar sohada o'tkazilgan tadbirlar [22]

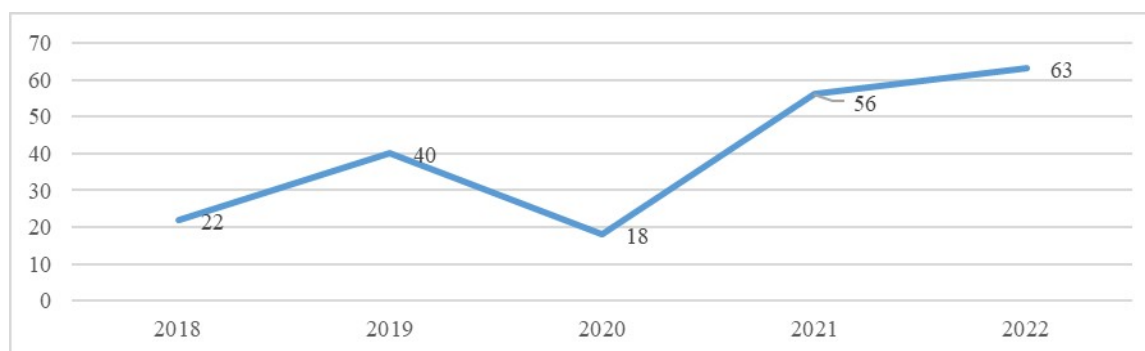
Chust tumanida Tuproqshunoslik va agrokimyo ITI ning "Tuproq klinikasi" mobil laboratoriyasining namunaviy modelini shakllantirish va undan samarali foydalanish texnologiyasini ishlab chiqish" amaliy loyihasi uchun 884 mln. so'm ajratildi. Loyiha talablariga, asosan, tuproqning 10 dan ortiq parametrlarini aniqlash uchun Germaniyadan laboratoriya asbob-uskunolari olib kelindi.

Farg'ona viloyati Furqat tumanidagi sho'rlangan yerlar to'g'risidagi tezkor ma'lumotlar va ularni qayta ishlashga yo'naltirilgan "sho'rlangan tuproq" mobil ilovasi yaratildi. Oltinsoy tumanida tuproq unumdorligini aniqlash bo'yicha mobil klinika xizmatini tashkil etish loyihasiga 1,3 mlrd. so'm mablag' ajratildi. Xorazm viloyati tuproq-iqlim sharoitiga mos, serhosil va eksportbop mahalliy qovun navlari birlamchi urug'chiligini rivojlantirish yo'nalishidagi innovatsion loyihaga 2,0 mlrd. so'm mablag' ajratilgan. Shuningdek, 2021-2023 yillarda "Xorazm viloyatining tuproq va iqlim sharoitlariga mos xorijiy navlarni tanlash va urug'larini ko'paytirish" loyihasi doirasida sholichilik ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan sholining 4 ta yangi navi yaratildi (3-rasm).

3-rasm. Ilmiy faoliyatga oid hududiy dasturlarni moliyalashtirish [2]

Startup loyihalarini saralash va moliyalashtirish uchun tanlab olish bo'yicha Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 9 martdagi 133-sonli qarori 2-ilovasiga muvofiq, tanlovlar tashkil etiladi. Yangicha tartib yo'lga qo'yilishi natijasida 2019-2022 yillar davomida umumiy qiymati 114,0 mlrd. so'mlik 176 ta startup loyihalar moliyalashtirilgan (4-rasm). Taqqoslash uchun aytish lozimki, 2019 yilga qadar startup loyihalarini davlat granti hisobiga moliyalashtirish tartibi bo'lmagan. Startup loyihalarini moliyalashtirish natijasida 150 dan ortiq kichik va o'rta biznes korxonalari tashkil etilgan bo'lib, hozirgi kunda ularning jami ishlab chiqarish quvvati 138,0 mlrd. so'mdan ortiq. Ushbu korxonalarda 200 dan ortiq yangi va innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarilishi hamda xizmatlar ko'rsatilish yo'lga qo'yilgan.

4-rasm. Startup loyihalar soni (yillar kesimida) [23]

Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish, ilmiy-texnologik va innovatsiya tadbirkorligining barqaror rivojlanishini ta'minlash, kichik innovatsiya korxonalarini tashkil etish, milliy va xorijiy bozorlarda raqobatdosh, ilmiy hajmdor mahsulotlar ishlab chiqarishni va yetkazib berishni yo'lga qo'yish uchun qulay muhit shakllantirish maqsadida co'nggi 5 yil ichida respublikamizda 19 ta innovatsion infratuzilmalar (texnopark, biznes-inkubator, biznes-akselerator, kovorking markazi kabi) tashkil etildi. Yoshlarning "startup" loyihalarini rivojlantirish va ularni amalga oshirish uchun yagona maydon tashkil etish orqali hududlarning innovatsion salohiyatini oshirish

maqsadida Yoshlar texnoparklarida ilmiy va innovatsion faoliyatga 1500 nafar yoshlar jalb qilinib, akseleratsiya dasturlari yo'lga qo'yildi.

2021 yilda umumiy qiymati 114 mlrd. so'm bo'lgan Toshkent shahrining Talabalar shaharchasida 1,94 gektar yer maydonida "Inno" innovatsion o'quv-ishlab chiqarish texnoparki bunyod etildi. Texnopark zarur moddiy-texnik baza, asbob-uskuna va mebellar bilan jihozlangan. Shu bilan birgalikda, vazirlik tashabbusi bilan startap loyihalarini moddiy qo'llab-quvvatlash maqsadida 3 ta investitsiya kompaniyasi, 6 ta venchur fondi va 1 ta boshqaruv kompaniyasi faoliyati yo'lga qo'yilgan. "Astron" venchur fondi, "UzVC" Milliy venchur fondi hamda "UzCARD Ventures" MChJ maqsadli jamg'armalari, shular jumlasidandir.

Ishlab chiqarish tarmoqlarining ilmiy ishlanma va innovatsiyalarga bo'lgan ehtiyojlari hamda mavjud texnologik muammolari asosida Ilmiy-tadqiqot loyihalariga davlat buyurtmasini shakllantirish yo'lga qo'yildi. Vazirlik tomonidan yaratilgan tizim shakllantirilishi natijasida olib borilgan ilmiy-tadqiqot va tajriba-sinov ishlariga iqtisodiyot tarmoqlari tomonidan ajratilgan mablag' hajmi 2019 yildagi 57,8 mlrd. so'mdan 2021 yilda 96,6 mlrd. so'mga yetkazilib, o'sish darajasi 160 foizni tashkil etdi. Ushbu ishlar qatorida yaratilgan tajriba namunalari va partiyalarga 2019 yildagi 170 mln. so'mdan 197 mln. so'mga yetkazildi.

Shuningdek, Cooperation.uz Elektron kooperatsiya portalida TIF kodiga bog'lanmagan "Innovatsion mahsulotlar" bo'limi tashkil etilib, portal orqali mahalliy ilmiy tashkilotlar va korxonalarga innovatsion tovarlar va dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish, joriy etish va texnik qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat organlari va yirik davlat tashkilotlari bilan shartnomalarni to'g'ridan-to'g'ri imzolash huquqi berildi. 2022 yil 1 avgustdan boshlab, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etishda "tarmoq-hudud-ilmiy/oliy ta'lim tashkiloti" zanjiri asosida ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish bo'yicha nizom tasdiqlandi. Natijada "1+1" prinsipi asosida ilmiy loyihalar tanlov asosida tarmoq tashkilotlari bilan birga moliyalashtiriladi.

2018-2022 yillarda iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasida, ilmiy-texnik ishlanmalarni davlat va jamiyat hayotining barcha sohalariga joriy qilishda va tijoratlashtirishda bir qator amaliy va samarali yangi mexanizmlar joriy qilindi. "Olim-ilmiy tashkilot-hudud", "Olim-ilmiy tashkilot-tarmoq" tizimini rivojlantirish maqsadida yangi samarali "Tijoratlashtirish forumi"ning bahorgi hamda kuzgi bosqichlarini muntazam o'tkazish yo'lga qo'yildi.

Tijoratlashtirilgan mahsulotlar ko'rgazmasi "Olim-ilmiy tashkilot-tarmoq" tizimi bo'yicha taqdimot qilingan 66 ta loyihalar doirasida yangi turdagi innovatsion hamda import o'rini bosuvchi mahsulotlar yaratildi, jumladan:

a) yuqori texnologiyalarga asoslangan bioaktiv qoplamaga ega dental tish implantlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi;

b) ekologik toza, resurs tejamkor va iqtisodiy samarali kompleks ta'sir etuvchi yangi avlod "TERIA" seriyali bakterial bioo'g'it ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi;

v) Markaziy osiyoda analogi bo'lmagan innovatsion, oshqozon-ichakning infeksiyon kasalliklarini davolash, GMP sertifikatiga ega bo'lgan immunobiologik preparatlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi;

g) modellashtirilgan individual implant yordamida ko'z kosasi pastki devorining nuqsonini bartaraf etish, 3D laboratoriya yordamida rekonstruktiv jarrohlik amaliyotlari uchun individual implant yaratish yo'lga qo'yildi;

d) beton mahsulotlarining mustahkamligini oshiruvchi 4 turdagi superplastifikatorlar ishlab chiqarilishi yo'lga qo'yildi;

ye) suvni molekulyar darajada tozalovchi, teskari osmos suv filtrlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

2019 yildan boshlab Respublikamizda ilk bor "Tadbirkorlik bo'yicha jahon chempionati" (Entrepreneurship World Cup)ning milliy saralash bosqichlarini o'tkazish yo'lga qo'yildi. 2022 yildan ilmiy hajmdor va innovatsion mahsulotlar (tovar va xizmatlar) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat sanoati, qurilish, sog'liqni saqlash, avtomobilsozlik sohalarida faoliyat ko'rsatuvchi 17 ta yangi innovatsion (spin-off) korxonalar faoliyati yo'lga qo'yilmoqda.

V. MUHOKAMA

OTMlar innovatsion faoliyati natijalarini tijoratlashtirish asosiy ko'rsatkichlarining yomonlashishi quyidagi sabablar oqibatida yuz beradi va ular innovatsion salohiyatining pasayishini bildiradi:

1. Oliy ta'lim muassasalarining rahbarlarida ishlanmalar va innovatsiyalarni tijoratlashtirish jarayonini amalga oshirishga motivatsiyaning mavjudmasligi. Agar ilgari OTMlar innovatsion yechimga muhtoj murakkabliklar va muammolar ro'yxatini tayyorlagan bo'lsalar, hozirda bunday tashabbuskorlik amalda boy berilgan. Ko'pincha bu ITTKI olib borishga moliyaviy resurslar yetarlimasligi va innovatsiyalarni tijoratlashtirish yuqori riskliligi bilan izohlanadi.

2. Umumiy ishlanmalarda raqobatbardosh innovatsion mahsulotlar ulushining kichikligi. Innovatsiyalarning ishlanmalar qiymati va sifatiga yuqori talablarni saqlashga tizimli layoqatsizligi kuzatiladi. Bundan tashqari, respublika ilm-fanining zamonaviy innovatsion vazifalarni tezkor yechishga tayyormasligi.

3. OTMlar intellektual faoliyati natijalaridan foydalanish bozorining yetarli rivojlanmaganligi. Ushbu muammoni bartaraf qilish uchun qonunchilik bilan intellektual mulk natijalarini himoyalashni kuchaytirish taqozo etiladi.

4. ITTKI va innovatsiyalarni tijoratlashtirishga nisbatan yagona davlat siyosati va kompleks yondashuvning mavjudmasligi. Hozirgi vaqtda ITTKI ga davlat buyurtmalarini tayyorlash va innovatsiyalarning davlat rejasiga bo'lgan ehtiyoj kuzatiladi.

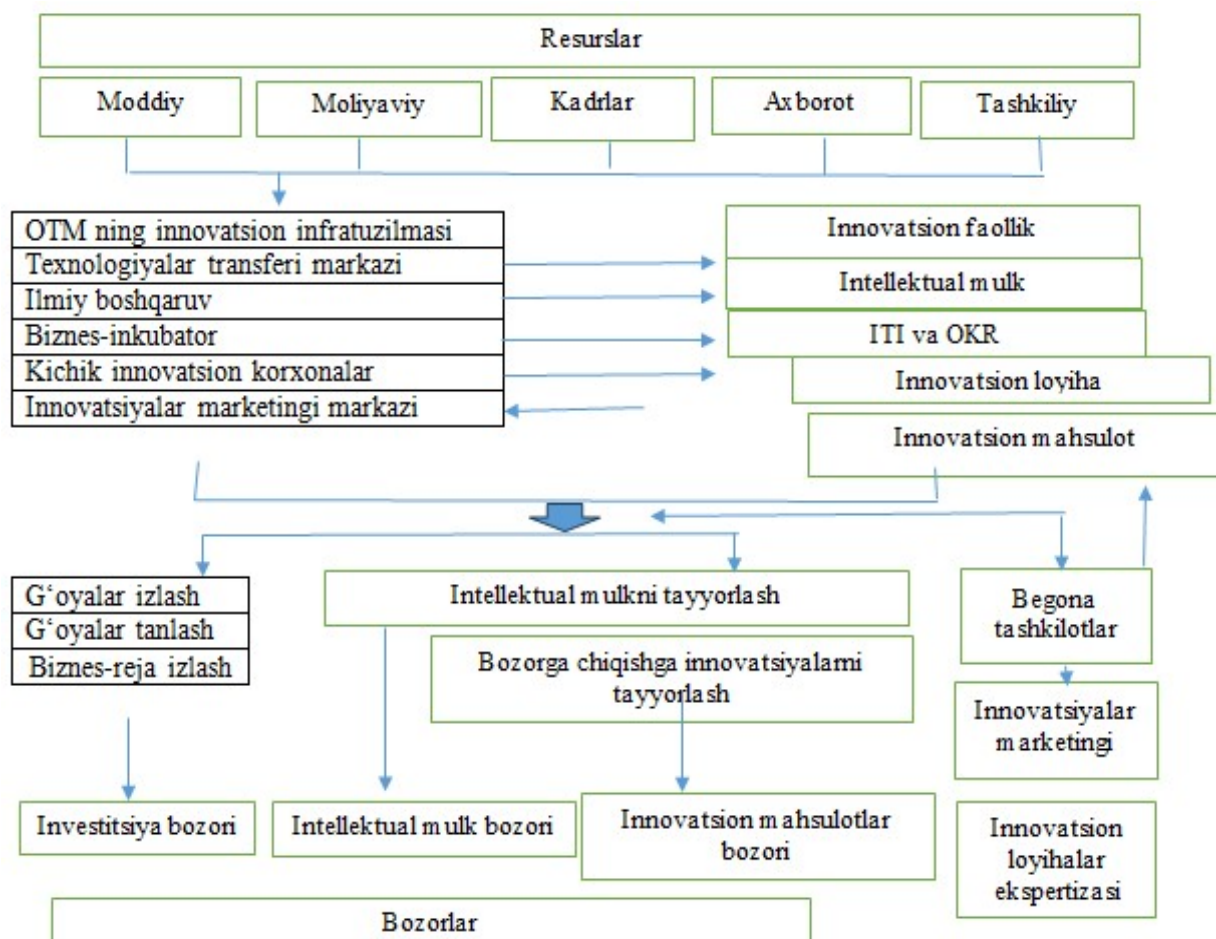
5. Mamlakat hududida mintaqaviy innovatsiyalar bozorining yopiqligi. O'zbekistonning har bir mintaqasida yirik ishlab chiquvchilarning mavjudligi va ularning o'zaro yuqori raqobati bilan izohlanadi.

6. ITTKI ni muvofiqlashtirib turadigan yirik tarmoq operatorining mavjudmasligi. Tarmoq muvofiqlashtirishining mavjudmasligi innovatsiyalar bozoridagi talab va taklif monitoringini o'tkazish uchun tarmoq operatorlarini yaratish, tarmoq ITTKI maqsadlarini kelishtirish va vazifalarni tezkor yechishni zarur qilib qo'yadi.

7. OTMlarning innovatsiyalarni tijoratlash tirish uchun javobgarligining yetarlimasligi. OTM o'z ishlanmalarini samarali joriy etish ustidan to'liq javobgarligining mavjudligi bilan innovatsiyalarni tijoratlash tirish zanjiriga yuqori darajada to'liq integratsiyalashgan bo'lishi lozim. ITTKIni tashkiliy-iqtisodiy kuzatishning amal qilmasligi shunga olib keldiki, innovatsiya bunda ko'pincha narxda yo'qotishlarga uchragan holda o'z ishlab chiquvchilariga uzoq muddat hech qanday foyda keltirmasligi kuzatildi. ITTKIni olib borish bo'yicha kompleks choralarni to'liq amalga oshirish uchun OTM o'z vakolatlari doirasida xizmat ko'rsatish bo'yicha mexanizmlar va yaxshi yo'lga qo'yilgan tartibotlar chizmasiga ega bo'lmog'i lozim.

5-rasmda OTMning intellektual mahsulotini tijoratlash tirish mexanizmi chizmasi keltirilgan. Boshlang'ich bosqichda ushbu mexanizmni ro'yobga chiqarish jarayonida ilmiy yangilik va o'tkazilayotgan ITTKI ning istiqbolli ko'rsatkichlarini kuzatuvchi ilmiy boshqaruv g'oyasini izlash amalga oshiriladi. Tanlab olingan g'oyalar bozorni o'rganishda yuz beradigan innovatsiyalar marketingi markaziga o'tkaziladi. Innovatsion g'oyalarning keyingi tanlab olinishi va tovarlar konsepsiyasi variantlarining ishlab chiqilishi innovatsiyalar ishlab chiquvchisi va biznes-inkubator tomonidan birgalikda amalga oshiriladi. OTM innovatsiya bo'limlari faoliyatining umumiy yo'nalishi innovatsiyalarni tijoratlash tirish yo'nalishlarini, uning asosiy bozor istiqbollari belgilaydi. Bu o'tkazilayotgan ITTKI natijalarini uch yo'nalishda siljitish imkonini beradi:

- 1) intellektual mulkchilik bozoriga chiqish;
- 2) innovatsion loyihani amalga oshirish uchun moliyaviy resurslarni izlashni amalga oshirish;
- 3) innovatsion mahsulot ishlab chiqarishni boshlash.

**5-rasm. OTM intellektual faoliyati natijalarini
tijratlashtirish mexanizmi [8]**

Texnologiyalar transferi markazi ma'lumotlar bazasi bo'yicha maxsus tadqiqotlar olib boradi, patent qidiruvini amalga oshiradi va intellektual mulkni rasmiylashtirish tartibi bilan shug'ullanadi. Marketing markazi intellektual mulkni rasmiylashtirish davrida kechayotgan bozor vaziyatidagi o'zgarishlar haqida axborotlarni taqdim etadi, narx strategiyasini ishlab chiqadi va intellektual mulk potensial xaridorlariga nisbatan tavsiyalar beradi.

Innovatsion loyihani amalga oshirishga tayyorlash va innovatsion tovar yaratish bosqichiga o'tish kichik innovatsion korxonani yaratishni yoki uni amaldagi korxonada ro'yobga chiqarishni ko'zda tutadi. Innovatsion tovar yaratish bosqichida testlashtirish va ijodiy qarorlarni ro'yxatga olish amalga oshiriladi; innovatsion tovarlarni bozorga chiqarishning kommunikatsion strategiyasi va taqsimlash rejasi, narx siyosati ishlab chiqiladi; sinov marketingi o'tkaziladi, bozor prognozlari ishlab chiqiladi. Innovatsion mahsulotlarni tijratlashtirish mexanizmini joriy etish samarasini baholash intellektual mulkni sotishdan olingan daromadlar va innovatsiyalar, ITTKI marketing xarajatlarini, intellektual mulkni rasmiylashtirish hamda ishlab chiqarishni tashkil qilish bilan bog'liq xarajatlar chegirib tashlangan holda tayyor mahsulotlarni sotishdan olingan daromadlarni qo'shish orqali aniqlanadi.

VI. XULOSALAR

Ushbu taklif algoritmini joriy etish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- innovatsiyalar bozorida istiqbolli ITTKI ni aniqlash va va bozorda tayyor mahsulotlar muvaffaqiyatsizliklari riskini pasaytirish;
- joriy etish bosqichida mahsulotni garovga qo'yishni taqozo etadigan ishlanmalarning raqobat ustunliklarini aniqlash;
- innovatsiyalarni tijoratlashtirish bosqichida OTM innovatsion infratuzilmasi har bir bo'limining javobgarlik hududini aniqlash;
- innovatsiyalarni tijoratlashtirishning har bir bosqichini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mehnat va moliyaviy resurslarni harakatlantirish va oqilona taqsimlash;
- investorlar va ishlab chiquvchilarni zaruriy marketing ma'lumotlari bilan vaqtida ta'minlash;
- bozorning joriy ehtiyojlariga muvofiq, innovatsiyalarni tijoratlashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqish, mahsulotlarga ishlov berishning bo'lg'uvsi xarajatlarini kamaytirgan holda ishlab chiqilayotgan mahsulotni potensial iste'molchilar talablariga muvofiq, tuzatish;
- tashkilotning uzoq muddatli strategiyasiga muvofiq, uni bozorga siljitish bilan loyihani muvaffaqiyatli tijoratlashtirishning rejali jarayonini ta'minlash.

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 iyuldagi PQ-3855-sonli "Ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi PF-6097-son Farmoniga 4-ilova
3. Андреева К.В. Функции знаний в экономике знаний // Евразийский союз ученых. - 2015. - № 5-1 (14). - С. 15-17.
4. Bell Daniel. The Coming of Post-Industrial Society. - New York: Basic Books/Harper, 1973. 23
5. Burns T., Stalker G. M. The Management of Innovation. - London: Tavistock Publication, 1961.
6. Veblen T. Why is Economics not an Evolutionary Science? // The Quarterly Journal of Economics. - 1898. - No. 12 (4). - Pp. 373-397.
7. Дзобелова В.Б., Олисаева А.В. Формирование устойчивой инновационной среды в вузе и проблема коммерциализации результатов научно-образовательной деятельности. // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К.Л.Хетагурова. Общественные науки. - 2015. № 3. С. 224-226.
8. Qizi, Z.H.X. (2025). Davlat oliy ta'lim muassasalari talim xizmatlarini boshqarishning o'zbekistondagi asosiy jihatlari. *In The World Of Science and Education*, (15 февраль ЭН), 88-92.
9. Зяблов А.А., Толкачева С.В., Малевич И.Х. Коммерциализация инноваций как фактор повышения эффективности работы вуза. <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/27451/87-91.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (asosida muallifning ishlanmasi).

10. Cole A. H. Business Enterprise in its Social Setting. - Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1959.
11. Cohendet P. & Joly B-P. The Production of Technological Knowledge: New Issues in a Learning Economy // in Archibugi & Lundvall, 2001
12. Mees C. E. K., Leermakers J. A. The Organization of Industrial Scientific Research. - New York: McGraw-Hill, 1950.
13. Nowotny H. Insatiable Curiosity: Innovation in a Fragile Future. - Cambridge (Mass.): MIT Press, 2008.
14. Олимова Н.Х., Каримов Ш.Х. (2020). Реал сектор корхоналарида инновацион янгиликларни жорий қилишнинг ташкили-йиқтисодий механизмини такомиллаштириш. In *Минтақа иқтисодиёти ва инвестицияларнинг молиявий-ҳуқуқий ва инновацион жиҳатлари* (pp. 423-427).
15. Pigou A. C. The Economics of Welfare. - Second edition. - London: Macmillan, 1924.
16. Соловьёва В.И., Шамардин Н.Н. «Экономика знаний» и «общество знаний»: некоторые дискуссионные проблемы // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. - 2015. - Т. 34, № 20 (217). - С. 174-178
17. Sweezy P.M. Karl Marx and the Industrial Revolution // Events, Ideology and Economic Theory / in R.V. Eagly (ed.). - Detroit: Wayne State University Press, 1968. - Pp. 107-126.
18. The Knowledge Economy / ed. Dale Neef Boston: Butterworth-Heinemann, 1998. - (Resources for the Knowledge-Based Economy). - 278 p.
19. Угнич Е.А., Изотов М.А., Волощенко И.И. Коммерциализация результатов интеллектуальной деятельности в университетах: концепция инновационной экосистемы // Интернетжурнал «Науковедение». - 2015. № 4 (том 7). <http://naukovedenie.ru/PDF/30evn415.pdf>
20. Schumpeter J.A. The Creative Response in Economic History // Journal of Economic History. - November, 1947. - Pp. 149-159.
21. O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligining 2018-2022 yillardagi asosiy faoliyat natijalari// <https://t.me/c/1520704935/2603>
22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat statistika agentligi ma’lumotlari.//www.stat.uz
23. <https://t.me/c/1520704935/2603>

МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИНИ БРЕНДЛАШ ОРҚАЛИ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Каримова Мафтуна Нурдиновна

Мустақил изланувчи

*Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги соҳасида стратегик ривожланиши ва тадқиқотлар халқаро
маркази*

kmaftuna538@gmail.com

+998909572585

Аннотация: Мақолада мева-сабзавот маҳсулотлари халқаро бозори таҳлили, асосий экспортчи мамлакатлар, Ўзбекистоннинг улуши ва охириги йиллардаги мева сабзавот маҳсулотлари экспорт кўрсаткичлари таҳлил қилинган. Ҳамда мева-сабзавот маҳсулотлари экспорт қилишидаги мавжуд тўсиқлар ва ривожланган давлатлар талабларига мос маҳсулот етиштириши, маҳсулот брендини яратиши ва ривожлантириши зарурияти кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Бренд, мева-сабзавот, экспорт географияси, экспорт миқдори ва қиймати, рақобат, халқаро бозорлар.

1.КИРИШ

Дунёда бўлаётган глобал иқлим ўзгариши ва сиёсий ихтилофлар юз бераётган даврда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, айниқса, унинг озиқ-овқат маҳсулотлари етиштирувчи тармоқларини барқарор ривожлантириш, давлат аграр сиёсатини стратегик вазифаларни ҳал этиш нуқтаи назардан тубдан такомиллаштириш, рақамли иқтисодиёт ва инноватсион технологияларни жорий этишнинг истиқболли йўналишларини белгилаш ва илмий асосланган башоратлашнинг замонавий усулларини манзилли ва мақсадли қўллашни тақозо этмоқда. Шу боисдан, давлатимиз раҳбарининг “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2019 йил 23-октябрдаги Фармонида “қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва сотишда бозор тамойилларини кенг жорий этиш, сифат назорати инфратузилмасини ривожлантириш, экспортни рағбатлантириш, мақсадли халқаро бозорларда рақобатбардош, юқори қўшилган қийматли қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат товарлари брендларини яратиш ва ривожлантириш” устувор йўналишлар этиб белгилаб берилгани бежизга эмас.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари ҳозирги даврга келиб ташқи бозорларда муқим рақобат устунликларига эга бўлмоқда ва бу тенденцияни муҳим ижобий ўзгариш сифатида баҳолаш лозим. Жумладан, мева ва сабзавот экспортидан олинган даромадлар сўнги 5 йилда кескин ўсди ва натижада етиштирилган мева ва сабзавотлар маҳсулотлари экспортида авваллари кўпроқ МДҲ давлатлари ўрин эгаллаган бўлса, сўнги йилларда ушбу соҳанинг экспорт географияси ва фаолият йўналишлари тобора кенгайиб бормоқда

Масалан, республикамизда етиштирилган мева-сабзавот маҳсулотлари

ўзига хос таъмга кўринишга эга бўлганлиги сабабли ўзига хос бўлган экспорт географияси 2018 йилда унча кенг бўлмаган бўлса, 2022 йилга келиб кескин ошганини кўриш мумкин. Экспортнинг асосий улуши, масалан, 2018 йилда Тожикистонда Марказий Осиё давлатларига тўғри келган бўлса, 2020 йилдан эътиборан Хитой, Туркия ва бошқа давлатларга ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш ва экспорт бозорларини янада кенгайтиришга эришилди. Зотан, республикамизнинг экспорт салоҳиятини изчил ошириб бориш, унинг товар ва жугрофий таркибини кенгайтириш, ташқи савдо-иқтисодий фаолиятини диверсификация қилиш миллий иқтисодиётимизда олиб борилаётган таркибий ислохотларнинг муҳим йўналишлари сифатида истиқболда қишлоқ хўжалигида сифат ўзгаришига эришиш, унинг халқаро миқёсдаги рақобатбардошлигини ошириш орқали давлатимизни иқтисодий юксалтириш ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашга пойдевор яратади.

ФАО маълумотларига кўра, дунёнинг экспортёр давлатлари орасида Ўзбекистон қурилган ўрик бўйича 2-ўринда, янги ўрик - 4, олхўри - 7, карам - 8, майиз - 9, шафтоли ва узум бўйича 10 - ўринда турувчи энг йирик экспортчи давлат ҳисобланади. Ишлаб чиқариш харажатларининг нисбатан пастлиги ва маҳсулот сифатининг юқорилиги сўнгги йилларда янги, қури-тилган ва қайта ишланган мева-сабзавотлар экспортини кўпайтириш имконини берди.³²

II. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Мева ва сабзавот маҳсулотлари етиштириш самарадорлиги ва маркетинг масалаларига оид тадқиқотлар хорижий ҳамда мамлакатимиз олимлари томонидан атрофлича ўрганилган. Жумладан, Т.Г. Дудар томонидан қишлоқ хўжалиги бозорининг шакллантириш хусусиятлари, мева-сабзавот бозорида маркетинг жараёнларини таҳлил қилганлар ва услубий ёндошувлар ишлаб чиқилган.³³ Р.Б. Ҳов тадқиқотида мева-сабзавот маҳсулотлари маркетингининг назарий ва услубий асослари ишлаб чиқилган, шунингдек мева-сабзавот маҳсулотлари бозорида маркетингнинг аҳамияти, корхоналарда маркетингдан самарали фойдаланиш бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.³⁴ Ф.Котлер, Ж.Ж. Ламбенлар замонавий маркетингнинг асосий йўналишларини, яъни стратегик маркетинг, маркетингни бошқариш, брендинг, инновациялар, интерактив маркетингнинг долзарблигига катта эътибор қаратган.³⁵

III. АСОСИЙ ҚИСМ

Жаҳон экспортининг қарийб 80 фоизини ташкил этувчи 25 та йирик мева экспорт қилувчи мамлакат савдосини таҳлил қиладиган бўлсак, 2022 йилда бу мамлакатлардан экспорт ҳажми 2021 йилга нисбатан 4,05 миллиард долларга ёки

³² Корректировка ТЭО. Проект развитие сектора плодоовощеводства в Республике Узбекистан с участием МБРР Книга 1 Пояснительная записка Ташкент 2018г. с. 76.

³³ Т.Г.Дудар Маркетинг в агропромышленном комплексе: теория и практика. -Тернополь: "Горлица", 1998.162 с.

³⁴ How, R. B. Marketing Fresh Fruits and Vegetables. New York: Springer-Velag, 1991.

³⁵ Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг. Менеджмент. 14-е издание. -СПБ.: 2015. 800 с.

3,5 фоизга камайган. Бунга қадар жаҳон савдоси динамик равишда ўсиб бориб, 2018-2021 йилларда ўртача йиллик ўсиш 6,3 фоизни ёки йилига 6,6 миллиард долларни ташкил этган эди.³⁶

Шуниси қизиқки, 25 та лидер мамлакатдан фақат 6 тасида (ёки мамлакатларнинг тўртдан бир қисмидан камида) экспорт ҳажми ўсиши кузатилган. Бу мазкур йўналишда ёки умуман, истеъмол борасида жиддий муаммолар мавжудлигидан даракдир.

Экспортни айнан ким ошириб, ким камайтирганига назар ташласак, мева савдоси инқирозининг сабаблари ҳақидаги саволга жавоб ойдинлашади. Мева ва ёнғоқ экспортини Чили, Перу, Коста-Рика, Миср, Марокаш ва Гватемала каби давлатлар кўпайтирди. Яъни, улар мева-сабзавот бизнесининг арзон ишчи кучи каби муҳим элемент билан бирга мавсумдан ташқари етказиб бериш имкониятидан фойдаланган мамлакатлардир. Аммо Европа Иттифоқининг барча мамлакатлари, шунингдек, АҚШ, яъни, энг юқори даромад даражаси ва ишчи кучи харажатлари юқори бўлган давлатлар мевалар ва ёнғоқ экспортини сезиларли даражада камайтирди.

Дунёда сўнги йилларда кузатилаётган сиёсий низолар давлатлар ўртасидаги ихтилофлар туфайли юзага келган иқтисодий ва энергетик зарбани бошдан кечирди. Бу ишлаб чиқарувчилар учун энергия ва логистика харажатлари кескин ошиши, қолаверса, асосий озиқ-овқат маҳсулотлари учун харажатлар ўсишига олиб келди. Ва айти ҳолат Европа ҳамда Қўшма Штатларда истеъмолчиларнинг даромадлари кам ёки умуман ўсмаган шароитда юз берди. Шу сабабли, бундай шароитларда мевалар ва ёнғоққа талаб сезиларли даражада заифлашди. Яна бир сабаб – иқлим ўзгариши ва турли об-ҳаво аномалиялари натижасида ҳосил бўлган муаммолар мевалар ҳосили бой берилиши даражаси ортишига олиб келганлигидир.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, савдо ҳажми пасайиши АҚШ доллари қийматида баҳоланади ва 2022 йили доллар инфляцияси сўнги йиллар рекорд даражасидаги 8 фоиздан ошди, бу эса мевалар ва ёнғоқ бўйича жаҳон экспорти жуда кескин тарзда пасайиб кетганидан далолатдир.

Тахминан 15 миллиард доллар даромад билан ёнғоқ ва мева экспорти бўйича жаҳонда етакчи бўлган АҚШ ўз даромадининг катта қисмини бодом, хандон писта, грек ёнғоғи, сархил олма ва хўраки узум экспортидан олади. Ёнғоқдан ташқари барча ушбу позициялар бўйича экспорт тушумларида сезиларли пасайиш қайд этилган.

Испания мева экспортининг барча беш асосий тоифаси — цитрус мевалар, резаворлар, данакли мевалар, полиз экинлари ва ёнғоқнинг барча турлари бўйича экспортни кескин қисқартирди. Испаниянинг экспорт даромадлари хурмо ва хўраки узум тоифаларида ҳам пасайди.

Мексика экспортни камайтирган бўлса-да, экспортёрларнинг глобал рейтингида учинчи ўриндалигича қолди. Шу билан бирга, асосий экспорт тоифаси — авокадо динамик ўсишда давом этди. Мексикадан 2022 йилда

³⁶ <https://east-fruit.com/uz/meva-sabzavot-bozori/tadqiqotlar/global-mevasavdosi-inqirozi-kop-yillardan-buyon-eksportning-ilk-bor-qisqarishi-sabablari-tahlili/>

резаворлар экспорти деярли икки баробар камайди. Ёнғоқ экспорти ҳам қисқарди, аммо цитруслар ва полиз экинлари экспорти ҳажми ўсишда давом этди.

Нидерландия — жаҳондаги энг йирик мева реэкспортёри саноатдаги ҳолатнинг аниқ индикаторидир. Мазкур мамлакатда экзотик мевалар ва авокадо, резаворлар, цитруслар, олма, ёнғоқ ва узум экспортидан тушган даромад камайди, бироқ банан реэкспортдан даромад ошди.

Чили ўз экспортини кескин, қарийб уч баробар ошириб, мамлакат даромадининг асосий манбаига айланган хўраки узум экспортидан гилосни ортда қолдирган ягона мамлакатдир. Айтганча, 2022 йили Чили гилосининг экспорт даромади ҳам сезиларли даражада ошди ва рекорд даражадаги 2,1 миллиард долларга етди. Киви экспорти тушуми икки баробардан зиёдроқ ошган, Чили голубикаси ва сархил олмаси экспорти тушуми эса пасайган.

Польша асосий экспорт даромадини ташқи бозорларга музлатилган малина етказиб беришдан олади. Ушбу тоифа бўйича ўсиш 2022 йилда музлатилган мевалар тоифаси сингари рекорд даражага етди. Лекин Полшадан музлатилган қулупнай экспорти тушиб кетди. Олма ва голубика экспортидан тушган даромад ҳам камайган.

2022 йилда Россия федерацияси билан бошланган ҳарбий низолар сабабли ҳудудларидаги боғлари вайрон қилинган ёки зарар етказилган Украина мева ва ёнғоқ экспортини 15 фоизга ёки 55 миллион долларга камайтирди. Пасайиш даражаси уч асосий тоифа бўйича кузатилган: музлатилган малина ва бошқа музлатилган мевалар, шунингдек, грек ёнғоғи. Қолаверса, Украинанинг сархил олма, голубика ва музлатилган қулупнай экспортидан даромади ошди.

Бир неча йиллардан буён мева ва ёнғоқ экспортёрлари рейтингида Украинадан пастроқ ўринда жойлашган Молдова Россиянинг Украинадаги жанговар ҳаракатлари натижасида юзага келган кўплаб қийинчиликларга қарамай, 2022 йилда экспорт ҳажмини 6 фоизга ёки 15 миллион долларга оширди. Шу билан бирга, асосий экспорт маҳсулотлари: олма ва ёнғоқ бўйича тушумлар ҳажми 2021 йилга нисбатан деярли ўзгармаган. Аммо сархил узум, гилос, ўрик, қуритилган олхўри ва музлатилган малина даромадлари сезиларли даражада ўсди. Шу билан бирга, Молдованинг сархил олхўри бўйича экспорт даромади кескин камайди.

Грузия экспорт тушумини 6 фоизга ёки 13 миллион долларга қисқартирди. Асосий пасайиш Грузия учун асосий экспорт тоифаси бўлмиш фундук бўйича юз берди. Грузиянинг мандарин, олма ва хурмо экспортидан тушган тушуми ҳам камайди. Бошқа томондан, голубика, шафтоли, анор, олхўри, қуритилган мевалар, лимон, бодом ва ҳатто хўраки узум каби экспорт тоифаларида экспорт ҳажмини ошириш мумкин бўлди.

Минтақамиздаги энг йирик мева ва ёнғоқ экспортёри — Туркия жаҳон экспортёрлари рейтингида саккизинчи ўринни эгаллади. Шу билан бирга, Туркиядан экспорт 2022 йилда 8 фоизга ёки 424 миллион долларга камайган. Туркиядан экспорт деярли Европа Иттифоқи давлатлари ва Украинага камайди. АҚШ ва Россияга етказиб бериш ҳажми ошган. Туркиянинг экспорт даромадлари

асосий экспорт тоифаси бўлмиш фундук экспорти камайиши туфайли пасайган. Олма, анжир, лимон, гилос, узум ҳам кам экспорт қилинди. Аммо сархил мандарин, ўрик, шафтоли, хандон писта ва бодом тоифаларида даромад ошган.

Ўзбекистон 2023 йилда мевалар ва ёнғоқ экспорти даромадларини 21 фоизга ёки 107 миллион долларга оширди. Шу билан бирга, экспортнинг тўрт асосий позицияси — хўраки узум, майиз, шафтоли ва хурмо бўйича даромаднинг сезиларли даражада ўсиши қайд этилди. Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистондан гилос экспорти деярли уч баробар пасайиб, антирекорд даражага тушди, бунга об-ҳаво аномалиялари асосий сабабдир. Шунингдек, Ўзбекистоннинг қурилган олхўри, сархил олхўри, анор, қовун, тарвуз ва музлатилган мевалар экспортидан тушумлари ўсиб бораётганини қайд этиш жоиз.

Талаб пасайиши ҳар доим ҳар қандай бозорда содир бўлиши мумкин бўлган энг ёмон ҳодисадир. Мевалар ва ёнғоқ эса бундан мустасно эмас. Талаб пасайганда нархлар ҳам, одатда, пасаяди. Агар ишлаб чиқариш харажатлари рекорд даражага яқинлигича қолаётганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу мева-сабзавот секторидаги барча корхоналар – фермерлардан тортиб, қайта ишлаш ҳамда улгуржи ва чакана савдо корхоналари иқтисодиётигача салбий таъсир кўрсатмоқда. Айнан шу ҳолат ҳозир жаҳон озиқ-овқат бозорида содир бўляпти.

IV. НАТИЖАЛАР

Мамлакатимизда етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспорт географияси кенгайиши ижобий ижобий ўзгаришлар сифатида қабул қилган ҳолда нархлари юзасидан ҳам алоҳида тадқиқотлар ўтказиш талаб этади. Чунки мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт ҳажмини кўпайтириш валюта тушумини оширишдан ташқари, ишлаб чиқарувчига юқори фойда қилиш ва самарадорликни оширишнинг асосий омилларидан бири эканлиги барчамизга маълум. Албатта юқори сифатли маҳсулот ҳар доим юқори нархда сотилади, лекин баъзида гувоҳи бўламизки ўзимизнинг меваларимиз арзон нархда экспорт қилинган даврда чет эт мевалари ўз бозорларимизда юқори нархлардан сотилмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири маҳсулот брендининг таъсири юқорилигида.

Охирги 7 йиллик экспорт қилинган мева-сабзавот маҳсулотлари таҳлилини амалга оширганимизда мамлакатда етиштирилган мева-сабзавот маҳсулотларининг сифати унинг брендига таъсири юқори эканлигини кузатишимиз мумкин.

Жадвал-1

Экспорт қилинган мева-сабзавот маҳсулотлари тўғрисида маълумот³⁷

Йиллар	Жами экспорт (минг доллар)	Мева-сабзавот экспорти (минг доллар)	Жами экспортда мева-сабзавотнинг улуши (% да)	Мева-сабзавот экспорт билан шуғулланувчи корхоналар сони
2018-йил	13 990 745,8	708 246,0	5,1	1 047
2019-йил	17 458 687,8	931 957,0	5,3	2 145
2020-йил	15 102 281,2	783 736,0	5,2	1 938
2021-йил	16 662 804,4	707 525,0	4,2	1 659
2022-йил	19 732 572,6	866 070,0	4,4	1 633
2023-йил	24 869 491,4	777 405,0	3,1	1 585

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки охириги йилларда жами экспорт қилинган қиймати 2018 йилда 13 990 745,8 минг доллар бўлган бўлса 2023 йилда эса 24 869 491,4 минг долларни тоннани ташкил этмоқда ва 2018 йилга нисбатан 10 878 745,6 минг долларга ёки 77 % га кўпайган. Мева-сабзавотлар экспортни кўрадиган бўлсак 2028 йилда 708 246,0 минг доллар қийматдаги мева сабзавот маҳсулотлари маҳсулот экспорт қилинган бўлса 2023 йилда 777 405,0 минг доллар қийматдаги мева сабзавот маҳсулотлари экспорти амалга оширилган ўсиш эса 2028 йилга нисбатан 69 159,0 минг доллар ёки 9 % ўсишга эга бўлган. Жами экспорт қиймати 2018 йилга нисбатан 2024 йилда 77 % ўсган бўлса мева сабзавот маҳсулотларини экспорти эса атиги 9% га ўсганлигини кўришимиз мумкин. Мева-сабзавот маҳсулотларининг жами экспортдаги улуши 2028 йилда 5,1% ни ташкил этган бўлса 2023 йилга келиб унинг улуши 3,1 % ни ташкил этган. Асосий эътибор берадиган жиҳати шундан иборатки экспорт қилинаётган мева-сабзавот маҳсулотлари ҳам унинг жами экспортдаги улуши ҳам камайиш тенденциясига эга. Мева сабзавот маҳсулотлари экспорти билан шуғулланаётган корхоналар сони 1047 тани ташкил этган бўлса 2023 йилда 1585 тани ташкил этмоқда. Бу рақамлар шундан далолат берадики экспорт қилинаётган мева-сабзавот маҳсулотларнинг бирлик ҳисобидаги нархи тушаётганлигини ёки экспорт қилинаётган мева-сабзавот маҳсулот турларида ўзгариш бўлаётганлини билдиради.

Ўзбекистон экспортида энг катта улушни узум, шафтоли ва гилос эгаллади: Узум: 174 минг тонна экспорт қилиниб, \$147,2 миллион даромад келтирди. Шафтоли: 103,5 минг тонна ҳажмида сотилиб, \$96,9 миллион фойда олиб келди. Гилос: 32,2 минг тонна миқдорида экспорт қилиниб, \$70,3 миллион даромад таъминланди.

Ўзбекистоннинг экспорт географияси кенгаймоқда, маҳсулотлар эса экологик тозаллиги ва табиийлиги туфайли халқаро бозорларда юқори талабга эга.

³⁷ Статистика агенлиги маълумотлари

Янги технологияларни жорий этиш ва интенсив боғдорчиликнинг ривожланиши ҳосилдорликни оширишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон экспорт фаолиятини ривожлантиришда қатор давлатлар билан муваффақиятли ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўймоқда. Бу мева-сабзавот маҳсулотларини нафақат Марказий Осиё бозорига, балки Европа, Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига етказиб беришга имкон бермоқда. Экспорт ҳажмининг ошиши мамлакат иқтисодиёти учун муҳим бўлган валюта тушумларини сезиларли равишда кўпайтиради.

V. ХУЛОСА

Иқтисодиётнинг глобаллашиши ва давлатлар ўртасидаги иқтисодий-сий муносабатларнинг мураккаблашиши давлатларни қишлоқ хўжалиги, айниқса, озиқ-овқат маҳсулотлари бозорларидан мустаҳкам ўрин эгаллаш учун ўзаро рақобат қилишга мажбур қилмоқда. Чунки, жаҳон амалиёти у ёки бу давлатнинг йирик савдо ташкилотлари таркибида фаолият юритишига қарамасдан, турли фавқулудда вазиятлар содир бўлиши давлатларaro алоқалар тизимида мураккаблик ва салбий жиҳатлар ҳам мавжудлигини кўрсатмоқда. Бундай кутилмаган вазиятлар ўз навбатида йирик халқaro бозорларда рақобатнинг кучайишига олиб келиб, қишлоқ хўжалиги ва унинг таркибий тармоқларини истиқболли ривожлантириш стратегиясини ўзгартиришни тақозо қилади. Ўзбекистонда ҳам мева сабзавот маҳсулотлари экспортини ошириш учун етарли имкониятлари мажбур бунинг учун экспорт географиясини кенгайтириш ривожланган давлатларга экспортни кўпайтириш керак. Бунинг учун эса ривожланган давлатлар стандартларига мос маҳсулотлар етиштириш маҳсулот брендларини яратиш ва танитиш керак бўлади

Глобал иқлим ўзгариши ва давлатларaro иқтисодий-савдо алоқалар кўламининг кенгайиши ва маҳсулот (товар)лар айрибошлаш тизимларининг мураккаблашиш тенденцияси ўз навбатида дунё миқёсида мавжуд ва фаолият юритаётган барча ихтисосликдаги бозорларга оид ягона маълумотлар базаси таҳлил қилиш ва янги савдо ҳамкорларини топиш ва уларга мамлакатимизда етиштирилаётган мева сабзавот маҳсулотларининг афзалликларини кўрсатиб бериш "MADE IN UZBEKISTAN" брендини оммалаштириш учун ахборот-коммуникация технологияларини интенсив татбиқ этиш ва ривожлантиришни объектив заруриятга айланмоқда.

VI. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Т.Г.Дудар Маркетинг в агропромышленном комплексе: теория и практика. - Тернополь: "Горлица", Москва 1998 год – 162-165 стр.
2. How, R. B. Marketing Fresh Fruits and Vegetables. New York: Springer-Verlag, 1991 ear. – 7-9 pp.
3. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг. Менеджмент. 14-е издание. -СПБ.: Москва 2015 год. 800-805 стр.

4. Клюкач В.А., Логинов Д.А. Маркетинг в агропромышленном комплексе: Учебник. – М.: Колос, Москва. 2010 год. – 483-489 стр,
6. Каримова М.Н. Мевачиликда маркетингга эҳтиёж ва маркетинг стратегияларининг таҳлили. «Глобаллашув ва иқлим ўзгариши шароитида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами Тошкент, 2024 йил . – 381-384 бетлар
6. Мухторов, А. Х., Облоқулов, А. О. Ў., Абдукаримова, М., & Мухторова, Ч. А. (2024). ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ АСОСЛАРИ (ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА). *Science and innovation*, 3(Special Issue 42), 2024 йил, 79-82 бетлар .
7. Karimova M.N. Meva brendi pozitsiyasini shakllantirish yo'nalishlari. "World of science" republican scientific journal. Development, Science and education Journal (December, 2024). – Uzbekistan, 2024. – Volume 7. Issue – 12. P. 23-27.
8. Каримова М.Н. Мевачиликда бренд яратишнинг инновацион ёндашуви ва халқаро мева брендларининг ривожланиш стратегиялари. "Агробизнес, фан ва технологиялар" илмий-амалий электрон журналі. – Тошкент, 2025 йил. № 1. – 520-526 бетлар
9. Каримова М.Н. Ривожланган давлатларнинг қишлоқ хўжалигида маркетинг тарқатиш каналлари. "Қишлоқ хўжалигида кооперация муносабатларини ривожлантириш асосида тармоқда қўшилган қиймат занжирини яратиш йўллари" мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами (2023 йил 15-декабр). Тошкент, 2023 йил. – 204-206 бетлар
10. Каримова М.Н. Мевачиликда маркетингга эҳтиёж ва маркетинг стратегияларининг таҳлили. «Глобаллашув ва иқлим ўзгариши шароитида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами (2024-йил 15-май). Тошкент, 2024 йил. 381-384 бетлар
11. Каримова М.Н. Мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилишга таъсир этувчи омиллар ва экспорт салоҳиятини ошириш йўллари. "Агро кимё ҳимоя ва ўсимликлар карантини" журналі. – Тошкент, 2024 йил. – № 1. – 248-249 бетлар
12. Каримова М.Н., Бозорова Л.Н. Қишлоқ хўжалигида маркетингнинг SWOT ва PESTEL таҳлиллардан фойдаланиш ва унинг соҳа ривожигаги ўрни. "Агро кимё ҳимоя ва ўсимликлар карантини" журналі. – Тошкент, 2024 йил. – № 1. –245-247 бетлар

ПРОЕКТНО-СОЗИДАТЕЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ ИНФОКОММУНИКАЦИОННЫХ СИСТЕМ

Амурова Н.Ю.

Старший преподаватель Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий

Закирова Ф.М.,

Профессор Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий

Аннотация: В статье рассматривается проектно-созидательная методика обучения как эффективный инструмент формирования целостной картины знаний и компетенций студентов. Особое внимание уделяется трем ключевым этапам: проблемно-исследовательскому, аналитико-системному и конструированию. Методика позволяет устранить фрагментарность знаний, интегрировать дисциплины и приблизить учебный процесс к реальным условиям профессиональной деятельности. Применение данного подхода в области электроснабжения инфокоммуникационных сетей способствует повышению качества образования, развитию аналитических и практических навыков студентов, а также их адаптации к требованиям современной индустрии.

Ключевые слова: проектно-созидательная методика, интеграция знаний, аналитико-системный подход, электроснабжение, инфокоммуникационные сети, профессиональные компетенции, практико-ориентированное обучение, инновационные образовательные технологии.

Введение. Современный этап образовательного процесса, учитывая все реформационные процессы в государстве, требует подстраиваться под современные тенденции преподнесения информации. Тем более что современный рынок производств требует подчас резонансных действий, способствующих развитию самостоятельности, принятию творческих и умственных решений. Развитию таких возможностей способствуют педагогические технологии. Таких технологий на сегодняшний день имеется более ста видов. Конечно каждый педагог видит какие технологии смогут развить максимальное количество компетенций у обучающихся. Для каждой лекции, практического занятия или лабораторного можно применить ту или иную стратегию, применить ту или иную педагогическую технологию, но они носят целевой характер, предназначены именно для раскрытия конкретной темы. А вот объединить разрозненно полученные знания в единую систему, структурировать и сложить пазл из полученных знаний возможно благодаря применению специфичным технологиям.

Преподавателям необходимо ответить на очень важный вопрос: когда у обучающегося начинает формироваться способность мыслить и способность самостоятельно принимать решения?! Благодаря чему может произойти рывок в развитии обучающегося?! Ответ совершенно прост: тогда, когда обучающийся поймет, что от него нужно преподавателю, в чем состоит суть рассматриваемой проблемы, каковы этапы решения имеющейся проблемы.

Основная часть. Методика, позволяющая добиться максимального понимания обучающийся того, что нужно ему и структуру действий на любом этапе образования это проектно-созидательная методика обучения. Именно эта методика позволяет формировать компетенции, развивает умение презентовать и отстаивать свою идею, вырабатывает признаки лидера, учит командной работе.

Учебная программа для студентов включает порядка 35 дисциплин, которые на первый взгляд могут восприниматься как автономные и не связанные между собой. В результате студенты нередко испытывают затруднения в формировании целостного представления о системе знаний и не осознают практическую значимость изучаемых дисциплин.

Однако структурирование образовательного процесса посредством внедрения проектно-созидательной методики обучения позволяет интегрировать знания из различных предметных областей, формируя у студентов четкое понимание взаимосвязи между дисциплинами. Такой подход способствует осознанию роли каждой изучаемой дисциплины в профессиональной подготовке, а также формированию комплексных компетенций, обеспечивающих системное мышление и способность к междисциплинарному анализу.

Так в чем преимущество проектно-созидательной технологии обучения, в чем заключается суть данной методики, каковы ее основные преимущества? Рассмотрим поэтапно все возможные качества проектно-созидательной методики обучения.

Проектно-созидательная методика обучения предполагает ее дифференциацию на два ключевых направления:

1. Профессионально-технологическая компетенция преподавателя высшего учебного заведения.

2. Профессионально-технологическая компетенция студента.

Образовательный процесс формируется на основе взаимодействия преподавателя, педагогической системы, педагогического процесса и педагогической ситуации. Преподаватель является центральным звеном в организации образовательного процесса, выступая в качестве его структурообразующего элемента.

Проектировочная деятельность преподавателя начинается с постановки фундаментальных вопросов, определяющих стратегию образовательного процесса: каковы цели обучения; какие критерии следует учитывать при отборе и структурировании учебного материала; каким образом организовать и эффективно управлять образовательным процессом; какие методы и средства обучения обеспечат оптимальную передачу знаний; как проводить оценку образовательных результатов. Поиск решений данных вопросов осуществляется с учетом уровня профессиональной квалификации преподавателя, а также индивидуальных особенностей студентов, что способствует повышению эффективности образовательного процесса.

Педагогическое проектирование представляет собой процесс предварительной разработки концептуальных и структурных элементов предстоящей образовательной деятельности преподавателя и студентов. Данный

термин был заимствован педагогикой из технических дисциплин и адаптирован к сфере образования.

Этот термин пришел в педагогику из технических областей знания. Основные теоретические разработки в современной педагогике принадлежат Н.А.Алексееву, В.В.Краевскому, А.М.Новиков, В.С.Безрукова. Все они сходятся во мнении, что в основе проектирования лежит целенаправленная деятельность по диагностированию, прогнозированию и моделированию педагогического процесса и его результатов в наиболее благоприятных (оптимальных) условиях. Проектирование предполагает:

1. Исследование состояния реального протекания процесса;
2. Внесение изменений на основе гипотез.

Значимость педагогического проектирования обусловлена его ролью в систематизации и структурировании педагогического знания, а также в оптимизации профессиональной деятельности преподавателя и учебной деятельности студентов. Основная функция педагогического проектирования заключается в моделировании возможных сценариев образовательного процесса и прогнозировании его результатов.

Объектами педагогического проектирования являются:

Педагогическая система – целостное образование, включающее взаимосвязанные компоненты, обеспечивающие достижение целей формирования и развития личности.

Педагогический процесс – целенаправленная система взаимодействий преподавателя и студентов, направленная на усвоение, применение и генерацию знаний.

Педагогическая ситуация – совокупность условий и обстоятельств, определяющих характер и динамику образовательного процесса.

В педагогической науке термин «система» используется в двух взаимосвязанных значениях.

Во-первых, он обозначает качественное состояние педагогических явлений. Так, педагогический процесс, личность обучающегося и профессиональная деятельность преподавателя рассматриваются как системы, поскольку обладают сложной структурой, многоаспектностью и полифункциональностью.

Во-вторых, данный термин применяется для обозначения определенных педагогических формирований. Например, высшее профессиональное образование представляет собой систему, обладающую собственной структурой, принципами организации и функционирования.

Оба указанных значения объединяются общими признаками, включая целостность, взаимосвязь элементов, наличие внутренней логики развития и направленность на достижение образовательных целей.

Сущность этого понятия можно раскрыть с помощью таблицы, показывающей необходимые элементы педагогической системы и их связи.

Элемент	Описание
Проект	Центральный элемент, объединяющий все компоненты.
Закономерности. Результаты теоретического исследования	Определение основных закономерностей педагогического процесса и обобщение теоретических исследований.
Результаты наблюдения, описания и обобщения опыта	Анализ практического опыта и эмпирических данных для проектирования образовательного процесса.
Принципы педагогической деятельности	Фундаментальные подходы и методологические принципы, на которых строится образовательная деятельность.
Правила и рекомендации	Нормативные документы, регламентирующие образовательный процесс.
Методическая система	Совокупность методов, средств и форм организации образовательного процесса.

Взаимосвязь между содержанием обучения, целями образовательного процесса, организационными формами, условиями учебной среды и учебно-научной базой представляет собой фундамент проектно-созидательной системы. Преподаватель, принимая во внимание все эти аспекты и динамические изменения, возникающие в ходе обучения, разрабатывает индивидуальную педагогическую систему, где каждый элемент выполняет определенную функцию в образовательном механизме.

В зависимости от когнитивных характеристик обучающихся и их восприимчивости к подаваемому материалу, преподаватель в процессе лекции адаптирует стратегию изложения, варьируя интенсивность воздействия на различные факторы профессионального становления студентов. Таким образом, каждый из указанных компонентов формирует локальную образовательную подсистему.

Данная система обладает открытым характером и интегрируется в более крупную систему кафедры, которая, в свою очередь, является частью глобальной образовательной структуры университета. Комплексное переосмысление мотивационных аспектов и методов преподавания на всех уровнях может привести к кардинальной реструктуризации учебного процесса в масштабах всего вуза.

Проектировать процесс обучения - это значит проектировать преподавание (мастерство, техника разговора, техника управления) и учение (последовательность смены актов обучения). Проектирование процесса обучения начинается с так называемой педагогической ситуации – характеризующей педагогический процесс в определенном времени и определенном учебном пространстве. Педагогические ситуации могут быть стихийными и специально созданными преподавателем для направления умственной деятельности обучающихся. При этом необходимо учитывать связь с предыдущими темами. Но вся кажущаяся простота проектирования только

внешнее восприятие. При углублении в этапы проектирования учебной деятельности возникает понимание что преподаватель должен разработать все три направления: свою собственную педагогическую систему, свой собственный процесс обучения и научиться создавать педагогические ситуации.

Внедрение проектно-созидательной методики в деятельность преподавателя способствует повышению качества восприятия учебного материала студентами, обеспечивая формирование целостного представления о предмете. Системное применение данной методики всеми преподавателями университета позволит создать устойчивую межпредметную взаимосвязь, обеспечивая последовательный и логичный переход между темами и дисциплинами. В результате студенты будут осознавать значимость изучаемых дисциплин в контексте своей профессиональной подготовки.

На данный момент междисциплинарные связи номинально отражены в курсах, однако их формальный характер не обеспечивает глубокого понимания интеграции знаний при переходе от одной дисциплины к другой. Это приводит к затруднениям в осознании целесообразности изучения ряда предметов, например, студентами направления «Электроснабжение инфокоммуникационных сетей» курсов «Экономика» или «Безопасность жизнедеятельности».

Применение проектно-созидательной методики и педагогического проектирования позволяет устранить данный разрыв, обеспечивая логическую преемственность изучаемых дисциплин и формируя целостную профессиональную подготовку студентов.

Разделим на три основных этапа и формы педагогическую проектно-созидательную деятельность – моделирование, проектирование и конструирование.

Первый этап моделирование является базовым в разработке предмета. Именно этот этап создает концепцию развития предмета. Именно на этом этапе создается увязка с предметами, прошедшими ранее, и завязка с предметами, которые будут позже. Этап моделирования позволяет разработать оптимальный, идеальный курс с собственными мотивами, с собственными установками, с выведением связей между темами курса, разрабатываются графики, схемы, матрицы. Эти факторы формируют собой модель, базу и основу предмета. Именно на этом этапе преподавателю следует проявить все свое педагогическое мастерство. И именно на этом этапе требуется плотная работа с другими преподавателями кафедры для разработки общей концепции предмета и плотное взаимодействие с предприятиями для максимального погружения в рабочую атмосферу. Этап моделирования позволяет создать модель, зафиксировать документально, разработать стержень.

Второй этап проектирования включает в себя разработку материала по определенным показателям, соответствующим предмету. Затрагивает основные направления, заостряя внимание на актуальных вопросах, проецируя переход к практике. Создается конкретная ситуация, преподаватель поясняет базовые уровни поэтапного решения, студенты выявляют все стороны и нюансы

спроектированной ситуации. На втором этапе требуется поддержка предприятий для оказания наглядных занятий в режиме реального производства. Соответственно практические и лабораторные занятия проводятся в ключе сбора недостающей информации и логического завершения мысли, заданной изначально. То-есть каждое занятие является логическим звеном и продолжением предыдущего, способствующее полному раскрытию спроектированной модели.

В зависимости от того как спроектирован второй этап будет зависеть, на сколько каждое из проведенных лекционных, практических или лабораторных занятий приведет к заполнению пробелов и позволит студенту получить следующую отправную точку для дальнейшего логического размышления.

Именно второй этап проектирования в дальнейшем позволит выделить лидеров студентов способных вести самостоятельную работу, владеющие логикой, смекалкой, расширенным кругозором, умеющим работать с поисковыми системами, владеющие иностранными языками для использования доступных контентов.

На третьем этапе конструирования создается возможность детализации проектной деятельности преподавателя. И на этом этапе требуется максимальная поддержка предприятий для создания пространственно-временного обеспечения материального условия проекта. Слаженная работа высшего учебного заведения с предприятием (в купе со всеми этапами проектно-созидательной деятельности) – вот залог получения максимальных компетенций будущего специалиста.

Для более эффективного внедрения в образовательный процесс проектно-созидательной методики необходимо выявить цели педагогической деятельности. Показателем целевых характеристик является идея и целевое развитие преподавателя на базе которых развиваются педагогические процессы и моделируются конкретные ситуации, соответствующие направлению образования. Правильно поставленная задача и логично сформированные цели создают предпосылки возникновения у студентов качеств и компетенций востребованных и удачно реализованных в проектно-созидательном методе обучения.

При обучении студентов в направлении «Электропитание инфокоммуникационных систем» поставлена задача, являющаяся ключом к объединению знаний и навыков, внедрению новых активных методов обучения, ориентированных на студента, и обучения, основанного на компетенциях, в котором учащимся предлагается выполнить проект, включающий определенный объем исследований, для решения реальной проблемы путем применения теоретических концепций с практической точки зрения. Конкретные задачи работы заключаются в следующем:

- Провести статистические мероприятия в отрасли энергообеспечения, выявить эффективность применяемых процессов и прочность законодательной базы для получения необходимых фундаментальных знаний.

- Разработать конкретные мероприятия по энергетике и устойчивому развитию, которые можно было бы полностью интегрировать с целями обучения предмета, ранее достигнутыми в статистике.

- Согласовать мероприятия в рамках программы работы университета, чтобы стимулировать использование абсолютно новейших технологий в условиях реальных выполнений с участием базовых предприятий.

Перечисленные пункты являются примером для формирования конкретной ситуации, составляют базу и фундамент обучения по направлению «Электропитание инфокоммуникационных систем». При работе со статистическими данными и законодательной базой студент получает возможность развития аналитических компетенций, компетенций критического мышления, компетенций аналитических способностей, технологические, регламентные и стандартизационные компетенции - так называемые Hard skills – профессиональные навыки, которые необходимы для выполнения конкретной работы.

После того, как студент заканчивает данную часть проектно-созидательного материала, он сам может оценить свою дееспособность в области аналитики и статистики. Преподаватель дает направление - студент работает самостоятельно. И здесь очень важным является не оценка индивидуальных способностей студента, а его подход к выполнению заданных целей.

В дальнейшем студент, который с трудом выполнил данную часть проекта, может проявить себя на следующей ступени проектирования, как отличный инженер по расчету, то есть студент обладает выдающимися качествами инженера-проектировщика, но не аналитика. Именно эти ступени дают возможность раскрыть и выявить индивидуальные компетентностные качества обучающегося. И именно в дальнейших этапах обучения можно предполагать ранжирование по эффективности и выявлению прецедентных качеств обучающегося, мотивируя на достижения и более высокие показатели.

Для предприятий выявляются свои интересы при внедрении проектно-созидательной методики обучения. Заинтересованные предприятия могут создать профили компетенций эталонных специалистов, куда заносятся качества, умения и навыки присущие для той или иной должности на предприятиях, относящихся к энергообеспечивающим предприятиям в области связи и телекоммуникации.

Заключение. Проектно-созидательный метод обучения обеспечивает возможность мониторинга развития профессиональных компетенций студентов на каждом этапе их образовательной траектории, начиная с постановки первичных целей и завершая переходом на более сложные уровни обучения. Такой подход способствует формированию целостного представления о потенциале будущих специалистов в области энергоснабжения инфокоммуникационных систем, позволяя целенаправленно оценивать их профессиональную подготовку.

В результате внедрения данной методики руководители профильных предприятий получают возможность оптимального кадрового планирования, в

том числе перераспределения должностных позиций, привлечения наиболее перспективных студентов к отраслевой деятельности, а также формирования кадрового резерва. Кроме того, на основе анализа компетентностного развития студентов могут быть выработаны индивидуальные рекомендации по их дальнейшему профессиональному становлению, включая назначение дополнительных курсов, углублённое изучение отдельных дисциплин или повторное освоение определённых компетенций в рамках образовательной программы.

Реализация такого подхода полностью соответствует возможностям университетской системы, функционирующей на основе кредитно-модульного обучения. Включение в учебные планы дисциплин по выбору позволяет студентам адаптировать траекторию профессионального роста в соответствии с потребностями отрасли, а также повышать уровень квалификации в целевых направлениях, способствуя формированию востребованных специалистов в области энергоснабжения и телекоммуникаций.

С позиций педагогики проектно-созидательный метод обучения способствует развитию интегративных дидактических компетенций у студентов, формированию специализированных умений и навыков, охватывающих не только проектирование, но и исследовательскую деятельность. В рамках данной методики обучающиеся осваивают:

Проблематизацию, включающую анализ проблемного поля, выделение структурных подпроблем, формулирование ключевой проблемы и постановку исследовательских задач;

Целеполагание и планирование, предполагающие определение целей проекта и последовательности его реализации;

Самоанализ и рефлексия, направленные на оценку эффективности и успешности решения поставленной проблемы;

Представление результатов, обеспечивающее структурированное изложение процесса и итогов проделанной работы;

Презентацию в различных формах, включая использование специально подготовленного проектного продукта;

Поиск, отбор и критический анализ актуальной информации, а также усвоение и адаптацию новых знаний в соответствии с задачами проекта;

Практическое применение полученных знаний в контексте различных профессиональных ситуаций;

Исследовательскую деятельность, включающую аналитическую и синтетическую работу, формулирование гипотез, их проверку, детализацию и обобщение научных результатов.

Таким образом, проектно-созидательная методика обеспечивает комплексное развитие профессиональных и исследовательских компетенций, формируя у студентов способность к самостоятельному поиску решений, критическому осмыслению информации и инновационному подходу к профессиональной деятельности.

С позиций системности, созидательного характера и многогранности проектной деятельности важно обеспечить студенту возможность осознания и практического применения результатов своей работы. Это предполагает не только теоретическое понимание концепций, но и их реализацию в реальной профессиональной среде, что способствует формированию компетенций, необходимых для дальнейшей деятельности.

Оптимальная методологическая концепция проектно-созидательной методики предполагает организацию индивидуальной или малогрупповой работы студентов на протяжении всего образовательного процесса. При этом обучающийся самостоятельно определяет наиболее значимое для него направление проектной деятельности, что способствует повышению мотивации и эффективности обучения.

Индивидуальное педагогическое сопровождение в рамках проектно-созидательной методики расширяет образовательные возможности и повышает качество подготовки специалистов. Если данная методика будет системно применяться в течение всего периода обучения в бакалавриате, с включением в проект последовательных разделов, отражающих изучаемые дисциплины, это приведет к поэтапному формированию выпускной квалификационной работы. Такой подход не только структурирует учебный процесс, но и способствует совершенствованию профессиональных навыков студента, обеспечивая объективную оценку его компетентности и минимизируя возможность недобросовестных практик в образовательной среде.

Список литературы:

1. Закирова Ф. Информационное обеспечение образовательного процесса и его структура //Педагогик таълим. – 2004. – №. 5. – С. 34-35.
2. Закирова Ф. М. Содержательный аспект информационно-коммуникационной подготовки преподавателей высшей школы //Высшее образование сегодня. – 2008. – №. 5. – С. 82-83.
3. Amurova N. METHODOLOGY OF ASSESSMENT MANAGEMENT IN THE EDUCATIONAL PROCESS: TOOLS AND APPROACHES //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. B5. – С. 55-60.
4. Yurievna A. N. A MODEL FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF SPECIALISTS IN ENERGY AND POWER SUPPLY IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY BASED ON DESIGN AND CREATIVE TRAINING //International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 71-77.
5. Амурова, Н. Ю. (2023). ПЕРСПЕКТИВЫ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯПРОЕКТНО-СОЗИДАТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(1), 90–98. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/121>
6. Yurevna A. N. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC SUBSTANTIATION OF THE INTRODUCTION OF DESIGN AND CREATIVE METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS WHEN TEACHING THE COURSE" POWER SUPPLY

OF INFOCOMMUNICATION SYSTEMS" //International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. – 2023. – Т. 11. – №. 7. – С. 185-194.

7. Amurova N. Y., Abdullayeva S. M., Borisova E. A. Problems of independent training of students in higher education institutions //Part. – 2022. – Т. 2. – С. 108-109.

8. Абдуллаева С. М., Амурова Н. Ю. Применение современных педагогических технологий и активных методов обучения в организации контроля в ВУЗе //Методические вопросы преподавания инфокоммуникаций в высшей школе. – 2015. – Т. 4. – №. 1. – С. 173-178.

9. Закирова Ф. М., Амурова Н. Ю. Природа деятельности по управлению оценкой, ее смысл и назначение в проектно-созидательном обучении //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 4. – С. 407-409.

10. Amurova N. Y., Abdullayeva S. M., Borisova E. A. Problems of independent training of students in higher education institutions. Part 2//Collection of the Republican scientific and methodological conference Yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda oqitishning zamonaviy tizimlari va texnologiyalarini qo'llash masalalari Tashkent. – 2022.

11. Безрукова В.С. Проективная педагогика: учебник для индустриально-педагогических техникумов и для студентов инженерно-педагогических специальностей. Екатеринбург: Деловая книга, 1999. Стр.100 – 329

12. ГАРСИЯ, Дж., ПЕРЕС, Дж. (2018) Aprendizaje basado en proyectos: método para el diseño de Actividades. Revista Tecnología, Ciencia e Innovación, CEF, núm. 10, 2018 г., стр. 37–63

13. Эшмурадов Д. Э., Борисова Е. А. ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ В ФИНСКОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: КЛЮЧИ К УСПЕХУ БУДУЩЕГО //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. Special Issue 38. – С. 771-775.

14. Эшмурадов Д. Э., Ембергенова Н. П. ИНТЕГРАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 4. – С. 63-65.

TERMOBARQAROR QOPLAMALAR XOSSALARINI TADQIQ QILISHNING METOD VA USULLARI

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Tayanch doktoranti

Tosheva Dilfuza Farxodovna

+998 99 356 51 36

Annotatsiya. Ushbu maqolada termobarqaror qoplamalarning fizik-mexanik va kimyoviy xossalarini tadqiq qilishning zamonaviy metod va usullari ko'rib chiqiladi. Xususan, termal tahlil, rentgen diffraksiyasi, skanerlovchi elektron mikroskopiya, spektroskopik usullar va mikroqattqlik o'lchash texnikalarining ahamiyati tahlil qilindi. Tadqiqotlarda termobarqaror qoplamalarning issiqlikka chidamliligi, oksidlanish jarayonlari, aşinish darajasi va strukturaviy barqarorligi o'rganildi. Shuningdek, mazkur usullarning samaradorligi va ularni texnologik jarayonlarda qo'llash imkoniyatlari muhokama qilindi. Maqolada yuqori haroratli muhitlarda ishlatiladigan qoplamalarning umrini uzaytirish va ularning ishlash samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar. Termobarqaror qoplamalar, issiqlikka chidamlilik, termal tahlil, rentgen diffraksiyasi, elektron mikroskopiya, mikroqattqlik, oksidlanish jarayoni, strukturaviy barqarorlik, termal yemirilish, materialshunoslik.

I.KIRISH

Bugungi kunda jahonda qurilish materiallari va buyumlarining yong'in xavfsizligini ta'minlash borasida zamonaviy texnologiyalarning yutuqlari asosida kompleks xossalarga ega bo'lgan himoya vositalarining yangi avlodini yaratish dolzarb vazifalardan biridir. Jahonda yiliga sodir bo'layotgan 6-7 million atrofida yong'inlar oqibatida 60 mingdan ortiq insonlarning halok bo'lishi, iqtisodiy zarar hajmining yiliga 80 mlrd. AQSh dollarini tashkil etishi, yong'in xavfsizligini ta'minlash sohasida amalga oshirilayotgan ishlarni yanada takomillashtirish dolzarb masalalardan biri ekanligi namoyon bo'lmoqda. Shu sababdan favqulodda vaziyatlarni oldini olish va bartaraf etish borasida izlanishlar olib borish, xususan yong'in xavfsizligini samarali ta'minlash, ulardan kelib chiqadigan talofatlarni kamaytirish hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Shuningdek, olovbardosh moddalarni ishlab chiqib, ulardan amaliyotda keng foydalanish, ularni amaliy va ilmiy jihatdan o'rganish, standart talablariga javob beradigan darajaga etkazish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Hozirgi zamon texnologiyalarining rivojlanishi turli ekstremal sharoitlarda ishlashga mo'ljallangan materiallarga bo'lgan talabni oshirmoqda. Xususan, yuqori harorat va agressiv muhit sharoitlarida ishlovchi qurilmalar uchun termobarqaror qoplamalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu qoplamalar materiallarning chidamliligini oshirish, ish samaradorligini yuqori darajada ushlab turish va xizmat muddatini uzaytirish kabi vazifalarni bajaradi.

Termobarqaror qoplamalar xossalarini tadqiq qilish muhim ilmiy-texnik muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu qoplamalarning fizik-mexanik, termal va kimyoviy xossalarini baholash, ularning samaradorligini aniqlash va yaxshilash maqsadida turli metod va usullar qo'llaniladi. Tadqiqotlarda asosan eksperimental va

nazariy tahlil usullaridan foydalaniladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – termobarqaror qoplamalarning turli sharoitlarda barqarorligini baholash, ularning strukturaviy va fizik-kimyoviy o'zgarishlarini aniqlash hamda sifat va samaradorligini oshirishga qaratilgan optimal metod va usullarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu ishda termobarqaror qoplamalar tadqiqotining dolzarbligi, ilmiy va amaliy ahamiyati hamda tadqiqot natijalari kelajakdagi texnologik jarayonlarni takomillashtirishga qanday hissa qo'shishi yoritiladi.

II. Metodologiya

Tadqiqot jarayonida yangi olingan olovbardosh tarkibni fizik-kimyoviy va reologik xossalarini tadqiq etishda, IQ-spektroskopiya, termogravimetriya, skanerlovchi elektron-mikroskop tahlili, differensial termogravimetrik tahlil, kislorod indeksi, tutun hosil qilish qobiliyati va mavjud yong'indan himoyalovchi tarkiblar bilan qiyosiy tahlillari kabi usullari qo'llanilgan.

III. Muhokama va natijalar.

Namunalarning infraqizil spektrlarini aniqlash. Olingan kremniyorganik moddani identifikatsiyalash uchun infraqizil (IQ) spektr $400-4000\text{ sm}^{-1}$ intervalida (o'lchamlari – 4 sm^{-1} sezuvchanlik, signal-shovqin nisbati- $60,000 : 1$; skanerlash tezligi – sekundiga 20 spektr) KBr tabletkasida presslab «SHIMADZU» firmasining IRTracer-100 rusmli spektrometrida qayd qilindi. Olovbardoshlikni baholash. Polimerlar va polimer materiallarning olovbardoshligi ularning termookisdlanishli destruksiyasiga bevosita bog'liqdir. Polimerlar va polimer materiallarning olovga chidamlilik muammosi yonish, tutun hosil bo'lish va yonish mahsulotlarining zaharligi (FST – fire, smoke, toxicity-xossalar) bo'yicha masalalarning echimini talab qiladi.³⁸

Analiz usuliga bog'liq holda polimerlar va polimer materiallarning yonuvchanligini xarakterlovchi ko'rsatkichlarga o'z-o'zicha alanganish harorati, yonish tezligi, yonish issiqligi, yonib turgan materialning sirt harorati, kislorod indeksi (KI) va boshqalar (issiqlik, harorat, kinetik konsentratsion mezonlar) kiradi. Yuqori termobarqarorlikni ta'minlovchi yuqori haroratga chidamlilikni e'tiborga oluvchi prinsiplar yordamida polimerlar va polimer materiallarning olovbardoshligini kamaytirish mumkin. Polimerlarning haroratga chidamliligini oshirish, gazifikatsiyalanish va yonish gazlarining chiqish tezligini kamaytirish, yuqori haroratli piroliz va yonish sharoitida karbonlashgan qoldiqlarning hosil bo'lishga moyilligini ko'paytirish maqsadida ular modifikatsiyalanadi.³⁹

Polimerlarning termik destruksiyasi yuqori molekular og'irlikdagi aralashmalarni isitish paytida issiqlik ta'sirini o'lchashga asoslangan differensial termogravimetrik tahlil asosida DTG-60/(SHIMADZU) derivatografida o'rganildi. Logarifmik koordinatalarida bog'liqlik graffigini og'ishning tangens burchagi tenglamasidan reaksiya tartibi topiladi va ordinata o'qida kesishgan

³⁸ Nakamura, T., Sato, K. "Thermal Conductivity Measurements of Coatings." – Tokyo: Springer Japan, 2017.

³⁹ Kuznetsov, V. V., Smirnov, A. A. "Metody issledovaniya termicheskoy stoikosti pokrytiy." – Sankt-Peterburg: Politehnika, 2013.

bo'lagidan termodistruksiyaning samarali aktivlanish energiyasi aniqlanadi. Yog'ochni himoya qilish uchun ishlatiladigan tarkiblarning olovdan himoya qiluvchi samaradorligi GOST 16363 (NPB-251)ga muvofiq o'tkazilgan olov sinovlari bilan tasdiqlanishi kerak. Yog'ochdan yasalgan qurilish materiallari va unga asoslangan materiallarning yonuvchanlik guruhi GOST 30244-90 bo'yicha aniqlandi.

Usulning mohiyati issiqlik to'planishiga qulay sharoitlarda yong'in sinovi paytida sinovdan o'tgan aralashmalar bilan ishlov berilgan yog'och namunalari bilan vazn yo'qotilishini aniqlashdan iborat. Olovdan himoya qiluvchi samaradorligi formulaga muvofiq namunaning vazni yo'qotilishi bilan aniqlandi:

$$m = \frac{m_1 - m_2}{m_1} \cdot 100$$

bu erda m - namunaning vazn yo'qotishi, %;

m_1 - sinovdan oldin namunaning vazni, g;

m_2 - sinovdan so'ng namuna og'irligi, g.

Sinov natijasi uchun kamida o'nta tajribaning o'rtacha arifmetik qiymati olingan bo'lib, ular bir butun songa yaxlitlanadi. Olingan natijalarga ko'ra, uni qo'llashning ushbu usuli bilan sinovdan o'tgan tarkibning olovdan himoya qiluvchi samaradorligi guruhi tuzildi. Massasining (vazning) yo'qotilishi 9% dan ko'p bo'lmagan holda, olovdan himoya qiluvchi tarkibi uchun I olovdan himoya qiluvchi samaradorligi guruhi tuzildi. Massasining yo'qotilishi 9% dan ortiq, ammo 25% dan yuqori bo'lmagan holda, olovdan himoya qiluvchi tarkibi uchun II olovdan himoya qiluvchi samaradorligi guruhi tuzildi. Jami yo'qotish 25% dan ko'proq bo'lganida, bu olovdan himoya qiluvchi tarkibi yog'ochni olovdan himoya qilmaydi va olovdan himoya qiluvchi vositasi emas.⁴⁰

GOST 30244-90 bo'yicha olovdan himoya qiluvchi tarkiblar bilan ishlov berilgan yog'och materiallarning yonuvchanligi guruhini aniqlandi. Gigroskopiklikni sinash uchun namunalarni tayyorlash GOST 16363-89 ga binoan olovdan himoya qiluvchi samaradorligini baholash uchun namunalarni tayyorlash bilan bir xil tarzda amalga oshirildi. Sinov usuli 80 va 100% nisbiy namlikda olovdan himoya qiluvchi tarkib bilan metall plastinkaning unga bevosita ta'sir qilishdagi vaznining yo'qotilishini aniqlashdir. Korroziyani sinash testlari GOST 16523-90, 08 kp, 08 ps (GOST 1050-89) bo'yicha plitalar po'lat plastinkalarida o'lchamlari (70x30) mm va qalinligi (0,8-1,2) mm yoki xavfsizlik jiletlarining po'lat pichoqlarida o'tkazildi.

Yonuvchanlikni aniqlash. Tez alangalanish GOST 21207-81 (ST SEV 2900-81) va UL-94 ga muvofiq aniqlandi. Sinovlar uchun uzunligi 100 mm, kengligi 10-15 mm, qalinligi 3-5 mm va ko'ndalang kesim yuzasi 40-50 mm² bo'lgan chorqirra shaklidagi

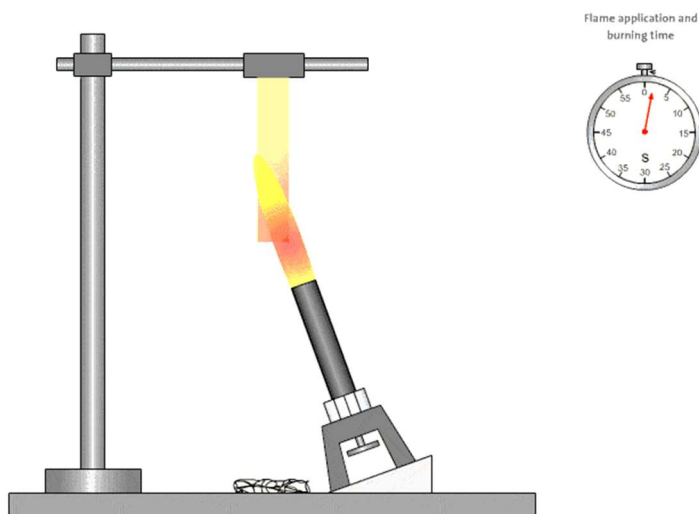
⁴⁰ Rakhimov F.F., Sharipov A.A. Chemical Additives for the Production of Plasticized Gypsum //Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 7-11.

namunalar qo'llanildi. Namunalarning qalinligi va kengligi bo'yicha og'ishlar $\pm 0,5$ mm dan oshmasligi kerak.⁴¹

Namunalarga uning chetidan 80 mm masofada o'qiga nisbatan perpendikulyar bo'lgan chiziq – belgi kengligi bo'yicha chiziladi va o'sha joyi yondiriladi.

Analiz uchun quyidagilardan foydalaniladi:

- mo'rili laboratoriya shkafi yoki 1 m³ sig'imli sinov kamerasi;
- diametri (9,5 $\pm$ 0,5) bo'lgan Bunzen gaz gorelkasi;
- namuna va Bunzen gorelkasini mahkamlash qurilmasi (1-rasm);
- GOST 5072-79 bo'yicha sekundomer;
- metan yoki propan-butan gazi.

1-rasm. Bunzen gorelkasini mahkamlash qurilmasi

Kameraga namuna va Bunzen gorelkasini mahkamlash uchun qurilma joylashtiriladi. Namuna kengligi bo'yicha gorizontol holatda o'rnatiladi, mahkamlanmagan qismining uzunligi 80 mm dan kam bo'lmasligi kerak.

Bunzen gorelkasi vertikal holatda o'rnatiladi, gaz yondiriladi, uning alangasi taxminan 100 mm atrofida bo'lishi kerak. Sinovlar uchun tayyorlangan gorelka buraladigan moslama yordamida ishchi keltiriladi. Shu fursatdan, ya'ni namunani yondirishdan boshlab vaqt sekundomer yordamida hisoblanadi. Namuna yondirilgandan keyin 60 s o'tgach gorelka o'chiriladi, bir vaqtning o'zida sekundomer yurgizildai va namunaning yonish vaqti o'lchanadi.⁴²

Agar alanga namunadagi belgigacha etib borsa, sekundomer to'xtatiladi, sinov yakunlanadi va alanga o'chiriladi. Agar alanga namunadagi belgigacha etib bormasdan o'chsa, unda sinov gorelka o'chirilgandan 30 s o'tgach to'xtatiladi. Sinovlar yakunlangandan keyin yonish mahsulotlarini yo'qotish uchun ventilyatsiya ishga

⁴¹ Fazlidinovich R. F., Shokirovich S. A. QURILISH MATERIALLARINING TERMOBARQARORLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2023. – T. 9. – №. 2. – C. 112-116.

⁴² I.I.Siddikov, A.A.Karimov. Yog'och materiallarini yong'inbardoshlik darajasini antipirenlar yordamida oshirish. An International Multidisciplinary Virtual Conference. Humanity and Science Congress-2022. 2nd May 2022. Malaysian Conference 2022. P.60-63.

tushiriladi. Namunaning kengligi bo'yicha har ikki tomonidan belgi va kuydirilgan joy orasidagi minimal masofa o'lchanadi. Ulardan eng kichigi keyingi hisoblash uchun qo'llaniladi.

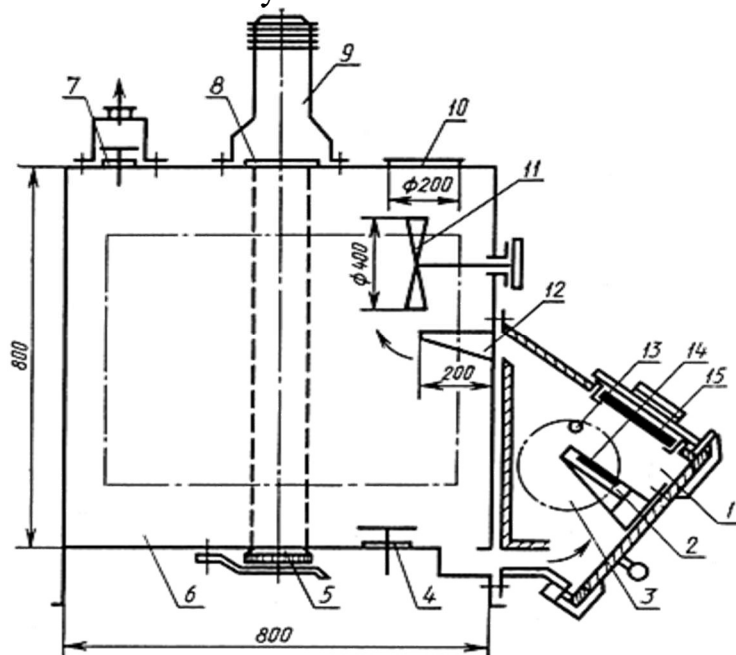
Namunaning kuydirilgan qismining uzunligi (l) quyidagi formula bo'yicha millimetrlarda hisoblanadi:

$$L = \frac{\sum_1^n (80 - l)}{n}$$

bunda l – namunaning kuygan qismi va belgi orasidagi eng kichik masofa;

n – sinovdan o'tkazilgan namunalar soni.

Qurilish materiallarni tutun hosil qilish koeffitsenti. Ushbu standart orqali yog'och materiallarining tutun hosil qilish koeffitsentini tekshiriladi. Usullarning mohiyati -maxsus laboratoriya sharoitida ma'lum miqdordagi qattiq modda(material)ning termik oksidlanish destruksiyasi yoki unga olov ta'sir qilish natijasida ajralib chiqadigan tutunning optik zichligini tavsiflovchi ko'rsatkichni aniqlashdan iborat. Tutun hosil qilish koeffitsentini aniqlovchi uskuna (2-rasm) normal atmosfera sharoitida tutun hosil qilish koeffitsenti 4% dan 81% gacha o'lchaydi. Laboratoriya uskunasi optik qurilmasi yorug'lik o'tishini 2% dan 90% gacha kattalikda 10% xatolik bilan o'lchaydi.

2-rasm. Tutun hosil qilish koeffitsentini aniqlovchi uskuna.

- 1-yonish kamerasi;
- 2-namuna ushlagich;
- 3,8-kvars shishali oyna;
- 4,7-tutun haydash tiqishlari;
- 5-yorug'likni qabul qiluvchi asbob;
- 6-tajriba kamerasi;
- 9-yorug'lik manbai;
- 10-saqlagich;
- 11-havo aralashtirgich;
- 12-yo'naltiruvchi;

13-gaz gorelkasi;

14-qoplama;

15-elektr pechi.

Namunalarni tayyorlash. Tajribalar uchun 10 tacha o'rganilayotgan moddadan o'lchamlari 40x40 mm va o'z qalinligida (lekin qalinligi 10 mm dan oshmasligi kerak) namunalar tayyorlanadi. Lok-bo'yoq qoplamalari biror-bir yuzaga surtilgan holda tekshiriladi. Agar yangi lok-bo'yoq tekshirilayotgan bo'lsa, u holda ularni alyumin yuzaga surtib tajriba o'tkaziladi. Tajribaga tayyorlangan namunalar 48 soat davomida 20 ± 2 °C xaroratda ushlab turiladi, keyin 0,1 g aniqlikda o'lchanadi.⁴³

Kislorodli indeksini aniqlash usuli. Polimer kompozitsiyaning kislorod indeksini aniqlash bo'yicha sinovlarni o'tkazish uchun mo'ljallangan laboratoriya qurilmasida qo'llaniladi. Qurilma polimer kompozitsiyaning - GOST 12.1.044-89 bo'yicha yuqori haroratlarda katta darajada toraymaydigan materiallardan tashqari - jumladan, zichligi 100 kg/m^3 dan kam bo'lmagan g'ovakli plastmassalarning, shuningdek 10,5 mm dan oshiq bo'lmagan qalinlikdagi plyonkalar va list ko'rinishida tayyorlangan polimer kompozitsiyaning kislorod indeksini aniqlash uchun zarur bo'ladigan sinovdan o'tkazish sharoitlarini yaratish uchun mo'ljallangan (3 rasm).

Qurilmani o'rab turuvchi havoning harorati (23 ± 2) °C va namligi 20% dan 60% gacha bo'lgan xonada ishlash uchun mo'ljallangan. Polimer kompozitsiyaning kislorod indeksini aniqlash uslubining mohiyati sinovdan o'tkaziladigan namunaning belgilangan vaqt davomida yonishini ta'minlaydigan ma'lum tezlik bilan harakatlanadigan kislorod va azot aralashmasi oqimida kislorodning minimal konsentratsiyasini aniqlashdan iborat bo'ladi.⁴⁴

3-rasm. KI qurilmasi.

Sinovlarni o'tkazishdan oldin tizim eng kamida 30 sek davomida gaz aralashmasi bilan shamollatiladi. Sinovdan o'tkaziladigan namuna shishadan ishlangan (kvars) trubadagi ushlab turgichga vertikal qilib o'rnatiladi. Oldindan va aniq rostdlash ventillari, rotametrar va kislorod analizatori yordamida gaz oqimining zaruriy tezligi va azot bilan aralashmadagi kislorodning zaruriy konsentratsiyasi o'rnatiladi. Namuna

⁴³ I.I.Siddikov, J.D.Nuriddinov. Oltin gugurt asosidagi beton imkoniyatlaridan keng foydalanish. An International Multidisciplinary Virtual Conference. Humanity and Science Congress-2022. 2nd May 2022. Malaysian Conference 2022. P.64-67.

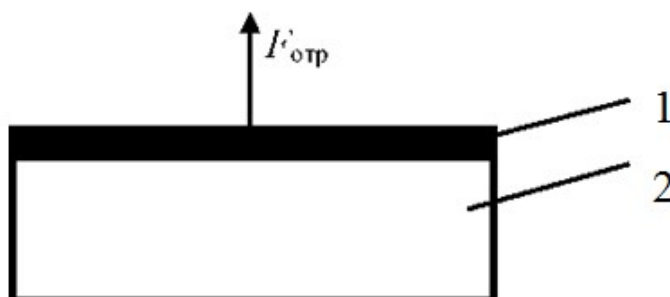
⁴⁴ Kumar, S., Gupta, P. "Advanced Methods for Evaluating Thermal Properties of Coatings." – New Delhi: Wiley, 2017.

gorelka yordamida yoqiladi, namuna alanga olgandan keyin sekundomer ishga tushiriladi, to namuna o'chguncha yonish vaqti o'lchanadi. Kislorod analizatorining displeyidan kislorod konsentratsiyasining qiymati hisoblanadi. Namuna kameradan chiqarib olinadi.

Qatlamlarning adgeziya kuchini aniqlash usuli. Qatlamlarning adgeziya kuchini aniqlash GOST 28574-90 bo'yicha amalga oshiriladi. Qatlamlarning adgeziyasini substratdan ajratish orqali adgeziya kuchi aniqlanadi, bu turli xil sharoitlar ostida olib borilgan o'lchovlarga bog'liq bo'lib, haqiqiy adgeziyaga teng emas, shu sabab uni nisbiy deb hisoblash mumkin.⁴⁵

Agdeziyaning mustahkamligi odatda kuch yordamida baholanadi. Agdeziya plyonkasi kuchini o'lchashning qiyinchiligi nafaqat alohida ko'rsatkich mavjud bo'lmasligiga, balki, agdeziya mustahkamligi kattaligining namuna sirtidan ajralayotgan plyonka o'lchami va uzib olish usullariga bog'liq ekanligidadir. Adgeziya mustahkamligi plyonkaning kengligiga, uni ajratish tezligiga, ajratish kuchining substrat yuzasiga nisbatan yo'nalishiga va boshqa bir qator omillarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, ba'zida adgeziya mustahkamligi hosilaviy qiymatlar yordamida o'lchanadi. Bu qiymatlarga quyidagilar kiradi: yopishqoq lenta uziladigan birlik eniga ajratish kuchi, N/m, plyonkaning uziladigan kengligini va ta'sir qilish vaqtini hisobga oldigan kuch N/(GD), plyonka ajratish tezligi m/s va boshqalar.⁴⁶

Adgeziya kuchini aniqlashning asosiy usullaridan biri bu tashqi kuch ta'siri ostida plyonka yirtishdir (4-rasm)

4-rasm. Bir vaqtning o'zida yirtish orqali plyonkaning adgeziya kuchini aniqlash usuli: 1 – koplangan modda; 2 - substrat

Sement kopozitsiyasidan tayyorlangan namunaning agdeziya kuchi mustahkamligini sinash uchun balandligi 25 mm, diametri 20 mm bo'lgan sharnirli bog'lam kuchi cho'ziluvchanligi va yuza o'lchami 100 · 100 mm plita va qalinligi 40mm bo'lgan metall diskdan foydalaniladi.

Himoya qoplamasini qo'llashdan oldin namunalarning yuzasi silliq, tozalangan va changsiz bo'lishi kerak. Qatlamni qo'llash va qotish paytida betonning sirt qatlamidagi namlik va harorat sharoitlari ko'rsatma hujjatlarining talablari bilan oldindan belgilanadi.

⁴⁵ I.I.Siddikov, F.N.Nurkulov, S.I.Axmedov. Огнезащитная эффективность олигомерных антипиренов. Меморчиллик va qurilish muammolari. Ilmiy texnik jurnal 2.2022SamDAQI.

⁴⁶ I.I.Siddikov, I.J.Yuldashev, R.Baltabaev, B.V.Vakhabov, B.A.Muslimov Research of fire-protective efficiency of oligomeric antipirenes for wod materials. Solid state texnology volime: 63 Issue: 6 Publication Year: 2020. P.18682-18687.

Yelimlash uchun mo'ljallangan metall disklarning yuzasi silliq va zang, metall oksidi, yog'lar va boshqalardan xoli bo'lishi kerak. Sement-qum va beton plitalar yuzasiga gidrofobizator plyonkasi qo'llaniladi. Qoplama turi va tuproq turi, qatlamlar soni, qalinligi, qo'llash texnologiyasi, vaqt va qattiqlashuv sharoitlari ishlatiladigan materiallarga qo'yiladigan texnik talablarga muvofiq belgilanadi[25,26].

Qoplangan plitalar va metall disklar ochiq havoda $(20 \pm 5) ^\circ\text{C}$ va nisbiy namlik $(65 \pm 5)\%$ bo'lgan xonada texnik sharoitlarda belgilangan muddat davomida saqlanadi.

Qoplash davri oxirida namunalar qoplamasiga metall disklar yopishtiriladi. Prototiplar sinov uchun belgilangan. Namunalarga yopishtirilgan metall disklar mahkamlagichga mahkam bog'lanadi. Yuklash 1 MPa/s dan ko'p bo'lmagan tezlikda bir tekis amalga oshiriladi. Metall diskni ajratishdan oldingi sinov vaqti 30 dan 90 sekundgacha bo'lishi kerak. Diskning ajralishi sodir bo'lgan kuchlanishning kattaligi dinamometr shkalasi bilan aniqlanadi.

Qoplama olib tashlanganda, R, Pa agdeziya qiymati qo'ldagi formula bo'yicha hisoblanadi;

$$R = \frac{F}{S}$$

bu erda F - bo'linish sodir bo'lgan kuchning qiymati, N; S - ajratish maydoni, m^2 .

IV. Xulosa

Termobarqaror qoplamalar zamonaviy materialshunoslik va sanoat texnologiyalarida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada termobarqaror qoplamalarning fizik-mexanik va kimyoviy xossalarini tadqiq qilishda qo'llaniladigan asosiy metod va usullar tahlil qilindi. Xususan, termal tahlil, rentgen diffraksiyasi, skanerlovchi elektron mikroskopiya, spektroskopiya va mikroqattiqlik o'lchash usullari orqali qoplamalarning issiqlikka chidamliligi, oksidlanish jarayonlari, aşinish darajasi va strukturaviy barqarorligi o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori haroratli muhitda ishlatiladigan qoplamalar kimyoviy barqarorlik, termal chidamlilik, oksidlanishga qarshilik va aşinishga chidamlilik jihatdan takomillashtirilishi lozim. Zamonaviy tahlil usullari qoplamalarning ishlash samaradorligini baholash va ularni optimallashtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, quyidagi takliflarni sihlab chiqdik:

1. Ko'p funksiyali qoplamalarni yaratish – har xil mexanik, kimyoviy va termal yuklamalarga bardosh bera oladigan kompozit qoplamalarni ishlab chiqish zarur.
2. Tahlil usullarini integratsiyalash – turli fizik-kimyoviy tahlil metodlarini qo'shma qo'llash orqali qoplamalarning xossalarini to'liq baholash samaradorligini oshirish mumkin.
3. Yangi texnologik jarayonlarni tatbiq etish – plazmali purkash, ion-plazmali qoplama va kimyoviy bug' fazasida cho'ktirish kabi ilg'or usullar yordamida qoplamalarning xizmat muddatini uzaytirish lozim.
4. Oksidlanish va termal yemirilish jarayonlarini kamaytirish – maxsus modifikatsiyalangan qoplamalar yordamida yuqori haroratli oksidlanish jarayonini cheklash va qoplamalarning bardoshlilikini oshirish mumkin.

5. Sanoat ishlab chiqarish jarayonlariga tadbiq etish – tadqiqot natijalaridan foydalangan holda metallurgiya, energetika, aviatsiya va avtomobilsozlik kabi sohalarda yangi avlod termobarqaror qoplamalarini joriy qilish zarur.

6. Mahalliy xomashyo bazasidan foydalanish – O‘zbekistonda mavjud tabiiy minerallar va metall birikmalaridan foydalanib, mahalliy ishlab chiqarishda arzon va samarali qoplama materiallarini ishlab chiqish mumkin.

Shunday qilib, termobarqaror qoplamalarning tadqiqi materialshunoslik va muhandislik fanlarida muhim yo‘nalish bo‘lib, yuqori samarali texnologiyalarni joriy etish orqali sanoatda innovatsion rivojlanishga erishish mumkin.

V. Adabiyotlar ro‘yhati

1. Abdullaev, A. A., Karimov, B. K. «Termobarqaror qoplamalarning fizik xossalari.» – Toshkent: Fan, 2015.
2. Ismoilov, I. I., Rasulov, R. R. «Yuqori haroratli qoplamalar: sintez va tahlil.» – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018.
3. Tursunov, T. T. «Termobarqaror materiallarning strukturaviy tahlili.» – Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti, 2020.
4. Qosimov, Q. Q., Nazarov, N. N. «Qoplamalarning termal barqarorligini o‘lchash usullari.» – Toshkent: Fan va Texnologiya, 2016.
5. Smith, J. D., Brown, L. M. «High-Temperature Coatings: Properties and Applications.» – New York: Springer, 2012.
6. Zhang, Y., Li, X. «Thermal Stability of Protective Coatings.» – Beijing: Chemical Industry Press, 2019.
7. Kumar, S., Gupta, P. «Advanced Methods for Evaluating Thermal Properties of Coatings.» – New Delhi: Wiley, 2017.
8. Ivanov, P. A., Petrov, S. V. «Termicheskiy analiz zashchitnykh pokrytiy.» – Moskva: Nauka, 2014.
9. Müller, R., Schmidt, H. «Thermomechanical Characterization of Coatings.» – Berlin: De Gruyter, 2016.
10. Garcia, A., Lopez, M. «Thermal Analysis Techniques for Coating Evaluation.» – Madrid: Elsevier, 2018.
11. Chen, W., Wang, H. «High-Temperature Oxidation of Coatings.» – Shanghai: Metallurgical Industry Press, 2021.
12. Lee, S., Kim, J. «Thermal Fatigue Behavior of Protective Coatings.» – Seoul: Springer, 2019.
13. Gonzalez, R., Martinez, F. «Durability Assessment of Thermal Barrier Coatings.» – Mexico City: Wiley, 2015.
14. Nakamura, T., Sato, K. «Thermal Conductivity Measurements of Coatings.» – Tokyo: Springer Japan, 2017.
15. Kuznetsov, V. V., Smirnov, A. A. «Metody issledovaniya termicheskoy stoikosti pokrytiy.» – Sankt-Peterburg: Politekhnik, 2013.
16. Rakhimov F., Sharipov A., Abdullayev R. Obtaining gypsum with hydrophobic properties based on silicon polymers //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing, 2023. – T. 2789. – №. 1.

17. Fazlidinovich R.F. et al. Kremniyorganik polimer kompozitsiya orqali gips nambardoshlilik xossasini oshirish imkoniyatlari //Образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 18. – №. 3. – С. 129-133.
18. Rakhimov F.F., Sharipov A.A. Chemical Additives for the Production of Plasticized Gypsum //Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 7-11.
19. Rakhimov F. F. Organosilicon Polymer Compositions for Building Materials //Texas Journal of Engineering and Technology. – 2023. – Т. 24. – С. 8-12.
20. Fazlidinovich R. F., Shokirovich S. A. QURILISH MATERIALLARINING TERMOBARQARORLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2023. – Т. 9. – №. 2. – С. 112-116.
21. Xoliqova G. Q., Raximov F. F., Nurilloev Z. I. TERMOBARQAROR BO'YOQLAR Olishning ba'zi aspektlari //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 17. – №. 1. – С. 115-119.
22. I.I.Siddikov, A.A.Karimov. Yog'och materiallarini yong'inbardoshlik darajasini antipirenlarni yordamida oshirish. An International Multidisciplinary Virtual Conference. Humanity and Science Congress-2022. 2nd May 2022. Malaysian Conference 2022. P.60-63.
23. I.I.Siddikov, J.D.Nuriddinov. Oltin gugurt asosidagi beton imkoniyatlaridan keng foydalanish. An International Multidisciplinary Virtual Conference. Humanity and Science Congress-2022. 2nd May 2022. Malaysian Conference 2022. P.64-67.
24. I.I.Siddikov, F.N.Nurkulov, S.I.Axmedov. Огнезащитная эффективность олигомерных антипиренов. Memorchilik va qurilish muammolari. Ilmiy texnik jurnal 2.2022 SamDAQI.
25. I.I.Siddikov, F.N.Nurkulov, S.K.Jumaev. Analysis of smoke emission coefficient of local flame retardants. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». (ISSN 2782-4365) №А3-20220628-100. P.775-779.
26. I.I.Siddikov, F.N.Nurkulov, S.K.Jumaev, F.M.Hodjaev, T.A.Jumaniyozova. Properties based on Phosphorus, Silicon and Nitrogen-Containing Oligomeric Frametering. Design Engineer-ring. ISSN:0011-9342 Year 2022 Issue: Pages:-3857-3867.
27. I.I.Siddikov, B.I.Fayzullaev. Development of oligomeric antipirene for polymeric bulding materials. Academicia Globe: Inderscience Research. Volume 2, Issue 5, May, 2021. P.113-116.
28. I.I.Siddikov, J.F.Istamov. Development of oligomeric antipirene for wod bulding materials. Eurasian jornal of academic research. Volume 1, Issue 02, May, 2021. P.682-685.
29. I.I.Siddikov, I.J.Yuldashev, R.Baltabaev, B.V.Vakhabov, B.A.Muslimov. Research of fire-protective efficiency of oligomeric antipirenes for wod materials. Solid state texnology volime: 63 Issue: 6 Publication Vear: 2020. P.18682-18687.

СУБСИДИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВОМ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Авдошкина Олеся Владимировна

соискатель кафедры экономики,

Наманганский государственный технический университет,

ovavdoshkina@gmail.com

+998934037245

Аннотация: В статье научно проанализированы вопросы, организации и функционирования малых промышленных и молодежных промышленных и предпринимательских зон, как важного направления государственного субсидирования малого бизнеса. Проанализированы важнейшие экономические результаты поддержки деятельности малого бизнеса путем организации малых промышленных зон. Малые промышленные зоны играют все более важную роль в дальнейшем развитии сектора малого бизнеса. Деятельность малых промышленных зон финансируется из различных источников в существенных объемах. В статье приведены данные о реализации проектов в Наманганской области, объемах инвестиций, созданных рабочих местах и объемах производств. Обоснована эффективность МПЗ как инструмента стимулирования экономической активности, снижения стартовых затрат для предпринимателей и повышения конкурентоспособности бизнеса. Сделан вывод о высокой значимости малых промышленных зон как одного из ключевых механизмов государственной поддержки малого и среднего предпринимательства, способствующего росту занятости, развитию регионов и повышению устойчивости экономики.

Ключевые слова: экономика, малый бизнес, предпринимательство, малые промышленные зоны, молодежные промышленные и предпринимательские зоны, конкурентоспособность, занятость, источники финансирования.

I. ВВЕДЕНИЕ

Грамотно выстроенная государственная политика по отношению к малому и среднему бизнесу стимулирует его рост, развитие и совершенствование. Создавая компанию, предприниматель сталкивается с недостатком денежных средств и информации. Одной из главных задач государственного регулирования данной сферы должно быть создание эффективных мер финансовой поддержки субъектов малых и средних форм предпринимательской деятельности⁴⁷.

II. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Одной из эффективных форм субсидирования малого бизнеса является организация и функционирование малых промышленных зон. **Особая промышленная зона** — территория, на которой вводится особый режим управления, хозяйственной и финансовой деятельности. Особые промышленные зоны включают в себя сервисные и производственные зоны, которые формируются путем выделения земельных участков для создания необходимой административной, научно-технологической, производственной, инженерно-

⁴⁷ Стенькина Е. Н., Котляр Е. Э. Роль малого и среднего предпринимательства в социально-экономическом развитии территории // Молодой ученый. — 2018. — № 19 (205). — С. 73-75.

коммуникационной, дорожно-транспортной и социальной инфраструктуры⁴⁸, а в свою очередь **малые промышленные зоны (МПЗ)** — это специально отведенные и благоустроенные участки территории, предназначенные для размещения и развития предприятий малого и среднего бизнеса, занимающихся производственной и иной экономической деятельностью. Такие зоны часто создаются в целях поддержки развития малого бизнеса и стимулирования экономической активности в регионе.

Эти зоны предоставляют предпринимателям не только землю и помещения, но и необходимую инфраструктуру (дороги, электроснабжение, водоснабжение, канализация, системы связи и другие элементы), а также обеспечивают более легкие условия для ведения бизнеса. Малые промышленные зоны могут быть организованы как отдельные парки, комплексы или специализированные участки в рамках городов или населенных пунктов. Они часто находятся вблизи транспортных узлов или крупных предприятий, что способствует экономии на логистике.

Создание малых промышленных зон способствует организации производства современной конкурентоспособной продукции и оказанию востребованных видов услуг, созданию новых рабочих мест, обеспечению роста доходов населения и социально-экономическому развитию регионов⁴⁹.

Земельные участки выделяются субъектам предпринимательства на конкурсной основе с условием принятия инвестиционных обязательств и создания новых рабочих мест. Производственные площади на территории малых промышленных зон передаются субъектам предпринимательства в долгосрочную аренду.

Также необходимо отметить, что в целях содействия реализации предпринимательских инициатив, стартап-проектов и результатов прикладных исследований молодежи, всесторонней поддержки проектов молодых субъектов предпринимательства в сфере промышленности и оказания услуг, а также обеспечения исполнения задач, определенных в Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 — 2021 годах в «Год поддержки молодежи и укрепления здоровья населения», был принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности молодежных промышленных и предпринимательских зон, а также поддержке предпринимательских инициатив молодежи» от 22 апреля 2021 года №ПП-5088, в соответствии с которым, основными задачами создаваемых Молодежных промышленных зон определены следующие:

широкое привлечение молодежи к предпринимательской деятельности путем предоставления ей производственных площадей на территории Молодежных промышленных зон для организации и осуществления предпринимательской деятельности;

⁴⁸ Закон Республики Узбекистан “О специальных экономических зонах” №ЗРУ-604 от 17.02.2020г.

⁴⁹ Сирожиддинов И. К. Финансовый менеджмент. Учебник. – Ташкент, 2023, стр 79.

оказание содействия и создание благоприятных условий для реализации проектов, инициатив и идей молодежи в сфере промышленности и оказания услуг;

осуществление задач бизнес-инкубатора в целях организации «стартапов», а также стабильное развитие деятельности и повышение конкурентоспособности молодых субъектов предпринимательства;

оказание практической помощи молодежи во внедрении в производственный процесс и коммерциализации результатов ее инновационных разработок, а также в установлении кооперационных связей с крупными промышленными предприятиями;

обеспечение занятости и повышение социально-экономической активности незанятой молодежи, в том числе включенной в «Ёшлар дафтари»⁵⁰.

Не маловажное значение имеет создание Фонд поддержки молодых предпринимателей без статуса юридического лица.

Источниками формирования средств Фонда являются следующие:

100 миллионов долларов США, безвозмездно выделяемые за счет средств Фонда реконструкции и развития;

займы международных финансовых институтов, зарубежных правительственных финансовых организаций, иностранных банков и частных финансовых компаний;

доходы, поступающие от размещения в установленном порядке свободных средств Фонда на депозиты коммерческих банков;

иные источники, не запрещенные актами законодательства.

Основные направления расходования средств Фонда:

организация производства востребованной на внешних рынках и импортозамещающей продукции с высокой добавленной стоимостью, и финансирование проектов в сфере оказания услуг (за исключением проектов в сфере торговли, посреднической деятельности, строительства зданий и сооружений, а также государственных предприятий, юридических лиц, имеющих государственную долю в уставном фонде, производителей подакцизных товаров, а также случаев пополнения оборотных средств);

организация финансирования проектов в таких направлениях, как глубокая переработка, хранение и упаковка плодоовощной и сельскохозяйственной продукции, швейная, обувная, коженно-галантерейная, химическая, фармацевтическая, пищевая, электротехническая и машиностроительная промышленность, производство современных строительных материалов, ремесленничество, информационно-коммуникационные технологии, а также создание новых современных производств в других направлениях;

установление прочных кооперационных связей на базе отечественного сырья и материалов и финансирование проектов в сфере углубления процессов локализации производства высокотехнологической продукции;

⁵⁰Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности молодежных промышленных и предпринимательских зон, а также поддержке предпринимательских инициатив молодежи» от 22 апреля 2021 года №ПП-5088

выделение грантов в размере до 1 миллиарда сумов на конкурсной основе для поддержки стартап-проектов по оказанию услуг ИТ-образования в сфере информационно-коммуникационных технологий, разработке программных продуктов и направлению на экспорт.

III. МЕТОДОЛОГИЯ

Важное значение для развития малого бизнеса и предпринимательства имеет доступ к финансовым ресурсам.

Так, в рамках Госпрограммы «Год поддержки молодежи и укрепления здоровья населения», в вышеуказанном постановлении предусмотрено льготные кредитование участников молодежных промышленных и предпринимательских зон, в частности:

коммерческие банки выделяют кредиты в национальной валюте с установлением банковской маржи, не превышающей 4 процентов и годовой ставки 14 процентов, кредиты в иностранной валюте — банковской маржи, не превышающей 1 процента и годовой ставки 3 процента

предоставление коммерческими банками молодым субъектам предпринимательства зданий на основе лизинга осуществляется в национальной валюте с применением годовой ставки 14 процентов. При этом молодой субъект предпринимательства оплачивает часть, составляющую 10 процентов стоимости здания, предоставляемого в лизинг, в качестве первоначального платежа.

В свою очередь, в целях повышения эффективности использования производственных площадей и объектов государственной собственности на территории Наманганской области, формирования условий для привлечения инвестиций и поддержки развития новых, конкурентоспособных производств и малых предприятий, создания новых рабочих мест, повышения занятости и благосостояния населения, принято Постановление Президента Республики Узбекистан от 2 июля 2018 года «О мерах по созданию малых промышленных зон в Наманганской области», во исполнение которого были созданы первые 9 малых промышленных зон в 6 районах (городах) области (таблица 1).

Таблица 1

Малые промышленные зоны в Наманганской области, созданные на базе неиспользуемых производственных площадей и объектов государственной собственности и хозяйственных обществ с долей государства в 2018 году

№	Наименование создаваемой МПЗ	Наименование объекта	Территория (га)	Площадь зданий и сооружений (кв.м)
1.	г. Наманган	Промышленная зона «Орзу»	9,9	-
		Промышленная зона «Пахталиккул»	2,8	-
		Промышленная зона «Юксалиш»	80,0	-

		Промышленная зона «Хонобод»	12,8	-
2.	Чусткий район	Здания и сооружения АО «Чуст пахта тозалаш»*	1,0	1 951,0
3.	Наманганский район	Промышленная зона «Янгихаёт»	7,2	-
5.	Нарынский район	Неиспользуемые земельные участки АО «Норин тола»	2,0	-
6.	Туракурганский район	Неиспользуемые земельные участки бывшего АО «Дехконмаштаъминоти»	2,1	-
		Неиспользуемые земельные участки бывшего «ПМК-148»	0,9	-
Всего:			149,3	54 934,4

Для развития и роста МПЗ, большое значение имеет уровень обеспеченности малых промышленных зон инженерными и коммуникационными сетями, наличие транспортной инфраструктуры и логистических центров на той или иной территории. На развитие инженерно-коммуникационной инфраструктуры малых промышленных зон в Наманганской области выделено **332,1 млрд. сум.**

В том числе на обеспечение:

- электроэнергией – **100,9 млрд сум;**
- природным газом – **16 млрд сум;**
- питьевой водой – **24 млрд сум;**
- на сточные воды – **14,3 млрд сум;**
- на строительство дорог – **122 млрд сум;**
- на строительство лаборатории на территории МПЗ “Юксалиш”

53,0 млрд.сум и разработку генеральных планов МПЗ-**1,8 млрд.сум.**

Кроме того, в соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию координации и управления деятельностью малых промышленных зон» от 21.06.2019 г. № ПП-4363 дирекции малых промышленных зон освобождены сроком до 1 июля 2025 года от уплаты земельного налога и налога на имущество.

Благодаря проводимой политике со стороны государства, направленной на поддержку предпринимательской среды по состоянию на 1 января 2025 года в Наманганской области число малых промышленных зон увеличилось (таблица 2).

Таблица 2

Создание малых промышленных и молодежных промышленных и предпринимательских зон в Наманганской области за 2018-2023гг.

	Показатели:	за 2018-2023 годы	в том числе:					
			2018 год	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год	
	Всего	71	9	4	37	15	5	1
	<i>в том числе:</i>							
1.	МПЗ	53	9	3	24	11	5	1
2.	МППЗ	18		1	13	4		

В регионе количество зон увеличилось до 71, они располагались на общей площади 822,8 га, в том числе **53** малые промышленные зоны на площади 695 га и **18** молодежных промышленных и предпринимательских зон на площади 127 га. В этих зонах происходила интенсивное развитие малого бизнеса (таблица 3).

Таблица 3

Релизация проектов по малым промышленным и молодежным промышленным и предпринимательским зонам в Наманганской области по состоянию на 1 января 2025 года

	Показатели	кол-во	Размещенные проекты			Запущенные проекты			Объем произ. (млрд. сум)	в.т.числе экспорт	
			кол-во	стоим. (млрд. сум)	раб. места (ед.)	кол-во	стоим. (млрд. сум)	раб. места (ед.)		(млн. долл. США)	млрд. сум
	Всего	71	1 282	8 853,0	63 893	989	5 749,0	53 673	4 970	52,0	675,9
	<i>в том числе:</i>										
1.	МПЗ	53	842	7 444,0	47 327	629	4 379,0	39 580	3 902	43,2	562,1
2.	МППЗ	18	440	1 409,0	16 566	360	1 370,0	14 093	1 068	8,8	113,8

По данным таблицы видно, что в этих промышленных зонах развернуты 1 282 проекта стоимостью 8 853,0 млрд.сумов, и за счет полного запуска будет создано 63 893 новых рабочих места. За счет запуска проектов будет произведено продукции на 4 970,0 млрд сумов, а на экспорт продукции пойдет 52,0 млн. долл.США (675,9 млрд.сум), что составит 13,5% от общего объема производства. На начало 2024 года в 989 проектах, стоимостью 5 749,0 было создано 53 673 новых рабочих места.

IV. РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Важное значение для развития малого бизнеса и предпринимательства имеет доступ к финансовым ресурсам.

Так, в рамках Госпрограммы «Год поддержки молодежи и укрепления здоровья населения», в вышеуказанном постановлении предусмотрено льготные кредитование участников молодежных промышленных и предпринимательских зон, в частности:

коммерческие банки выделяют кредиты в национальной валюте с установлением банковской маржи, не превышающей 4 процентов и годовой ставки 14 процентов, кредиты в иностранной валюте — банковской маржи, не превышающей 1 процента и годовой ставки 3 процента

предоставление коммерческими банками молодым субъектам предпринимательства зданий на основе лизинга осуществляется в национальной валюте с применением годовой ставки 14 процентов. При этом молодой субъект предпринимательства оплачивает часть, составляющую 10 процентов стоимости здания, предоставляемого в лизинг, в качестве первоначального платежа.

V. ВЫВОДЫ

Проведенный анализ показал, малые промышленные зоны в развитых странах становятся ключевыми центрами для создания новых рабочих мест, разработки инноваций и стимулирования роста малого бизнеса в странах с развитой экономикой. Кроме того, в каждой из стран, перечисленных в таблице, малые промышленные зоны получают значительную поддержку со стороны государства в виде налоговых льгот, субсидий и других программ. Многие из зон сосредоточены на поддержке стартапов в области высоких технологий (ИТ, биотехнологии, робототехника) и экологически чистого производства.

Учитывая вышеизложенное, можно сделать следующие выводы о роли малых промышленных зон для развития малого бизнеса:

- в связи с тем, что малые предприятия часто сталкиваются с высокими первоначальными затратами на аренду или покупку земли и строительство производственных помещений, а малые промышленные зоны предлагают готовую инфраструктуру и помещения по доступным ценам, что позволяет значительно снизить стартовые расходы;

- для предпринимателей, которые начинают свою деятельность в малых промышленных зонах, зачастую предусмотрены упрощенные процедуры регистрации и получения необходимых разрешений и лицензий. Это может включать ускоренные процессы сертификации, санитарных проверок и контроля за соблюдением экологических стандартов, что в целом ускоряет начало работы бизнеса.

- кроме того, как мы видим на примере зарубежных стран, многие малые промышленные зоны включают в себя научно-исследовательские центры или технопарки, которые могут предоставлять малым предприятиям доступ к новым технологиям, научным разработкам и консультациям. Это особенно важно для

инновационных компаний, которые стремятся развивать новые продукты или технологии.

- МПЗ часто обеспечивают условия для кооперации между компаниями, что может быть выгодно как с точки зрения обмена опытом, так и с точки зрения оптимизации производственных процессов. Малые предприятия могут совместно использовать ресурсы, такие как складские помещения, транспорт, а также закупать материалы оптом, что снижает их затраты;

- развитие малых промышленных зон способствует созданию новых рабочих мест, что в свою очередь увеличивает покупательную способность местных жителей и развивает другие сектора экономики. Местные предприниматели могут находить партнеров, поставщиков и клиентов внутри самой зоны, что укрепляет экономику региона.

- повышение конкурентоспособности за счет оптимизации затрат и улучшения условий для бизнеса малые предприятия, расположенные в промышленных зонах, получают преимущества на рынке. Такие зоны помогают бизнесу адаптироваться к меняющимся условиям и повышать свою производительность, что способствует его устойчивости и конкурентоспособности;

МПЗ могут стать привлекательными для внешних инвесторов, так как они обеспечивают концентрацию бизнесов с хорошими условиями для ведения деятельности. Инвесторы, заинтересованные в малом и среднем бизнесе, видят в таких зонах потенциал для прибыли, так как они обеспечивают доступ к готовой инфраструктуре, налоговым льготам и низким административным барьерам.

МПЗ становятся частью долгосрочной экономической стратегии для регионов, способствуя их диверсификации и устойчивости к внешним экономическим потрясениям. Развитие малого бизнеса в таких зонах улучшает экономическую ситуацию, повышает уровень занятости и создаёт дополнительные источники налоговых поступлений. Таким образом, малые промышленные зоны становятся важным инструментом для развития и поддержки малого бизнеса, улучшая условия для стартапов и существующих предприятий. Они способствуют снижению затрат, улучшению инфраструктуры и предоставлению широких возможностей для роста и конкуренции, что, в свою очередь, стимулирует развитие экономики в целом.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Узбекистан “О специальных экономических зонах” от 17.02.2020г. №ЗРУ-604.

2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности молодежных промышленных и предпринимательских зон, а также поддержке предпринимательских инициатив молодежи» от 22 апреля 2021 года №ПП-5088.

3. Сирожиддинов И. К. Финансовый менеджмент. Учебник. – Ташкент, 2023, 184 стр.

4. Стенькина Е.Н. Котляр Е.Э. Роль малого и среднего

предпринимательства в социально-экономическом развитии территории // Молодой ученый. — 2018. — № 19 (205). — С. 73-75.

5. Глазьев С.Ю., Агеев А.И. (ред.). Индустриальная политика: новые подходы к развитию промышленности России. — М.: Экономика, 2017.

6. Сухов А.В. Промышленные зоны и кластеры: управление и развитие. — СПб.: Питер, 2020.

7. Казакова Н.А. Государственное регулирование развития малых промышленных зон в России. — М.: Инфра-М, 2019.

8. Порфирьев Б.Н. Региональная экономика и промышленная политика. — М.: Наука, 2018.

9. Решетников А.В. Развитие малых промышленных зон как инструмент территориального развития. // Региональная экономика: теория и практика. — 2020. — №4.

10. Кузьмина Е.А., Попов Е.А. Инновационные формы поддержки малых и средних предприятий на базе промышленных зон. // Вестник ИЭ РАН. — 2021. — №3.

11. Шевелева С.Ю. Анализ эффективности функционирования малых промышленных зон в субъектах РФ. // Проблемы современной экономики. — 2022. — №2.

12. Николаев П.Е. Малые промышленные зоны как элемент инфраструктуры поддержки МСП. // Экономика и предпринимательство. — 2021. — №9.

13. UNIDO (United Nations Industrial Development Organization). Industrial Parks and Clusters: A Pathway to Inclusive and Sustainable Industrial Development. — *UNIDO Report, 2020*.

14. Zeng, Douglas Zhihua. Building Engines for Growth and Competitiveness in China: Experience with Special Economic Zones and Industrial Clusters. — World Bank, 2010.

15. Porter, Michael E. *Clusters and the New Economics of Competition*. // Harvard Business Review, 1998.

16. Sölvell, Örjan. *Clusters: Balancing Evolutionary and Constructive Forces*. — Ivory Tower, 2009.

ON THE ESSENTIAL SPECTRUM OF A MATRIX OPERATOR ON A HILBERT SPACE

Shukhrat Alladustov, DSc.

Department of Higher and Applied Mathematics,

Tashkent State University of Economics,

E-mail: sh.alladustov@gmail.com, Tel: +998979171121

Abstract. We study essential spectrum of a matrix operator $\mathbb{H}$, that describes three particles interacting in the direct sum of certain subspaces of the Fock space. It is shown that the essential spectrum of this operator lies in the real axis and is described as a union of segments. Moreover, we establish the maximum for number of segments.

Keywords: Schrödinger operator, Fock space, channel operators, spectrum, eigenvalue.

I. INTRODUCTION

In statistical physics [1,2], in solid-state physics [3,4] and in the theory of quantum fields [5,6], studying the spectral properties of the operators associated with a system of three particles is one of the intensive research areas. Sigal *et al* [7] found the location of the spectrum for a system of several particles. They showed that continuous spectrum does not contain singular points by using some geometric techniques. They also found the regions where points of the discrete spectrum accumulate.

The study of systems describing n particles can be reduced to the study of self-adjoint operators acting in the so-called cut subspace $H^{(n)}$ of the Fock space, consisting of $r \leq n$ particles (see the references [1,4,5,6,7,8]). The model operators, associated to a system of two bosons and another particle of a different nature were studied by Albeverio *et al* [9,10] in the subspaces of the bosonic Fock space. They explicitly described the essential spectrum and found its location. In this work, we study the essential spectrum of a similar model operator but in the fermionic Fock space. We find the exact location of the essential spectrum under certain conditions. We also show that the essential spectrum can be described by the spectrum of the operator $h(p)$, $p \in T^3$, called a Friedrich model. In the main theorem of the paper (Theorem 3), we obtain that the essential spectrum of the operator $\mathbb{H}$ consists of a union of closed intervals, and the number of intervals does not exceed four.

The paper is organized as follows. Section I is the introduction. In Section II, we describe the model operator, $\mathbb{H}$. In Section III, channel operators and Friedrichs models are defined, and their properties are given. The main results, including their proofs, are presented in Section IV.

II. THE MODEL OPERATOR

We use the following notations:

$T^3 = (-\pi, \pi]^3$ – the three-dimensional torus.

$L^2((T^3)^2)$ – the Hilbert space of square-integrable functions in $(T^3)^2$.

$L^2_{as}((T^3)^2)$ – the subspace of antisymmetric functions.

For simplicity, denote

$$\mathcal{H}_0 = \mathbb{C}, \quad \mathcal{H}_1 = L^2(\mathbb{T}^3), \quad \mathcal{H}_2 = L^2_{as}((\mathbb{T}^3)^2).$$

Let I_j and $\langle \cdot, \cdot \rangle_j$, $j = 0, 1, 2$ be an identity operator and an inner product in these spaces, respectively. Then, we denote their direct sum as

$$\mathcal{H} = \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2.$$

For any functions $g \in L^2(\mathbb{T}^3)$, we define the corresponding operators $\mathbf{g}: \mathcal{H}_1 \rightarrow \mathcal{H}_0$ and $\mathbf{g}^*: \mathcal{H}_0 \rightarrow \mathcal{H}_1$ as

$$\mathbf{g}(f) = \langle f, g \rangle_1, \quad f \in \mathcal{H}_1$$

and

$$\mathbf{g}^*(c) = c(\cdot)g, \quad c \in \mathcal{H}_0,$$

respectively.

Let $L_g, L_{sg}: L^2((\mathbb{T}^3)^2) \rightarrow L^2(\mathbb{T}^3)$ and $L_g^*, L_{sg}^*: L^2(\mathbb{T}^3) \rightarrow L^2((\mathbb{T}^3)^2)$ be operators defined as

$$L_g = I_1 \otimes \mathbf{g}, \quad L_{sg} = \mathbf{g} \otimes I_1$$

and

$$L_g^* = I_1 \otimes \mathbf{g}^*, \quad L_{sg}^* = \mathbf{g}^* \otimes I_1,$$

respectively.

Next, we define the model operator as a matrix operator in the Hilbert space $\mathcal{H}$ as

$$\mathbb{H} = \begin{pmatrix} H_{00} & H_{01} & 0 \\ H_{10} & H_{11} & H_{12} \\ 0 & H_{21} & H_{22} \end{pmatrix},$$

where the operators $H_{i,j}$ act as follows:

$$H_{00}: \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C}, \quad H_{00}(c) = u_0 c$$

$$H_{01}: L^2(\mathbb{T}^3) \rightarrow \mathbb{C}, \quad H_{01}(f) = \mathbf{a}(f)$$

$$H_{10}: \mathbb{C} \rightarrow L^2(\mathbb{T}^3), \quad H_{10}(c) = c \cdot \mathbf{a}$$

$$H_{11}: L^2(\mathbb{T}^3) \rightarrow L^2(\mathbb{T}^3), \quad H_{11}f(p) = u(p)f(p) +$$

$$\int_{\mathbb{T}^3} w(p, t)f(t)dt$$

$$H_{12}: L^2((\mathbb{T}^3)^2) \rightarrow L^2(\mathbb{T}^3), \quad H_{12}(\varphi) = L_b(\varphi)$$

$$H_{21}: L^2(\mathbb{T}^3) \rightarrow L^2((\mathbb{T}^3)^2), \quad H_{21}(f) = \frac{1}{2}(L_b^* - L_{sb}^*)(f)$$

$$H_{22}: L^2((\mathbb{T}^3)^2) \rightarrow L^2((\mathbb{T}^3)^2),$$

$$H_{22}(\varphi)(p, q) = \varphi(p, q)E(p, q) - (L_\varphi^* L_\varphi - L_{s\varphi}^* L_{s\varphi})(\varphi)(p, q)$$

Here u_0 is a fixed number, $\mathbf{a}$, b , u , φ are real-valued continuous functions on the torus $\mathbb{T}^3$, $E(\cdot, \cdot)$ is a real-valued continuous symmetric function in $(\mathbb{T}^3)^2$, and $w(\cdot, \cdot) \in L^2((\mathbb{T}^3)^2)$ is a self-adjoint function, i.e., $w(p, q) = \overline{w(q, p)}$, $p, q \in \mathbb{T}^3$. We note that with these definitions, H_{01} and H_{12} are annihilation operators, which lowers the number of particles in a given state by one, while H_{10} and H_{21} are creation operators, being adjoint to the annihilation operators, increase the number of particles by one (see Ref. [5] for more details).

Defined in this way, $\mathbb{H}$ is a bounded and self-adjoint operator in $\mathcal{H}$.

III. CHANNEL OPERATORS AND A FRIEDRICHS MODEL

Here, we define an operator H_{ch} , which acts in $\widehat{\mathcal{H}} = L^2(\mathbb{T}^3) \oplus L^2((\mathbb{T}^3)^2)$ as a matrix operator

$$H_{ch} = \begin{pmatrix} H_{11} & \frac{1}{\sqrt{2}}L_b \\ \frac{1}{\sqrt{2}}L_b^* & H_{22}^0 - L_\varphi^*L_\varphi \end{pmatrix}.$$

This operator is called a *channel operator* corresponding to $\mathbb{H}$ (see, Ref. [11]). We can see that H_{ch} has a simpler structure than the model operator, $\mathbb{H}$. Therefore, description of the spectral properties of the channel operator is also much easier. There is a particular relation between the essential spectra of the channel operators and the model operator $\mathbb{H}$, which will be given later.

Let U_α be a multiplication operator in $L^2(\mathbb{T}^3)$, by the function $\alpha(\cdot)$, i.e.,

$$U_\alpha \begin{pmatrix} f_1(p) \\ f_2(p, q) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha(p)f_1(p) \\ \alpha(p)f_2(p, q) \end{pmatrix}, \quad \alpha \in L^2(\mathbb{T}^3).$$

We note that H_{ch} commutes with the abelian group of all operators U_α , i.e., for any $\alpha \in L^2(\mathbb{T}^3)$, we have

$$H_{ch}U_\alpha = U_\alpha H_{ch}.$$

The channel operator H_{ch} can be decomposed into a direct von Neumann integral (see e.g., [12, Theorem XIII.84])

$$H_{ch} = \int_{\mathbb{T}^3} \oplus H(p) dp. \quad (1)$$

Here $H(p)$, $p \in \mathbb{T}^3$, the so called Friedrichs model, is defined as a bounded and self-adjoint operator acting in $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ as

$$H(p) = H_0(p) + V,$$

where

$$H_0(p) = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & h_0(p) \end{pmatrix}, \quad V = \begin{pmatrix} u(p) & \frac{1}{\sqrt{2}}\mathbf{b} \\ \frac{1}{\sqrt{2}}\mathbf{b}^* & -\varphi^*\varphi \end{pmatrix},$$

with $h_0(p)$, $p \in \mathbb{T}^3$ being a multiplication operator by the function $e_p(\cdot) := E(p, \cdot)$,

$$(h_0(p)f)(q) = e_p(q)f(q), \quad f \in \mathcal{H}_1.$$

For spectral properties of such types of Friedrichs models refer to Refs. [9,10].

From the decomposition (1) and the theorem on the spectrum of decomposable operators ([12, Theorem XIII.85]), we obtain the following theorem.

Theorem 1. The spectrum of the channel operator H_{ch} is described as

$$\sigma(H_{ch}) = \cup_{p \in \mathbb{T}^3} \{\sigma_d(H(p))\} \cup [E_{\min}, E_{\max}]$$

where $\sigma_d(H(p))$ is the discrete spectrum of the operator $H(p)$, $p \in \mathbb{T}^3$ and

$$E_{\min} = \min_{p, q \in \mathbb{T}^3} E(p, q), \quad E_{\max} = \max_{p, q \in \mathbb{T}^3} E(p, q)$$

Next, we discuss spectral properties of the Friedrichs model $H(p)$, $p \in \mathbb{T}^3$. According to the definition of the Friedrichs model, $H(p) = H_0(p) + V$, the perturbation operator V is an operator of finite rank. Therefore, from Weyl's theorem on the stability of the spectra, $\sigma_{\text{ess}}(H(p))$, the essential spectrum of the operator $H(p)$, coincides with the spectrum of $h_0(p)$, i.e.,

$$\sigma_{\text{ess}}(H(p)) = \sigma(h_0(p)) = [m(p), M(p)], \quad p \in \mathbb{T}^3,$$

where $m(p)$ and $M(p)$ are the maximum and minimum values of the function $e_p(q)$ in the torus $\mathbb{T}^3$, i.e.,

$$m(p) = \min_{q \in \mathbb{T}^3} e_p(q), \quad M(p) = \max_{q \in \mathbb{T}^3} e_p(q)$$

Next, for any $p \in \mathbb{T}^3$, we define $\Delta(p, \cdot)$, the Fredholm determinant associated with the operator $H(p)$, as an analytic function in $\mathbb{C} \setminus [m(p), M(p)]$ by

$$\Delta(p; z) = (I_0 - \varphi r_0(p, z) \varphi^*) \left(H_{00}(p) - zI_0 - \frac{1}{2} \mathbf{b} r_0(p, z) \mathbf{b}^* \right) - \frac{1}{2} (\mathbf{b} r_0(p, z) \varphi^*)^2$$

where $r_0(p; z)$, $z \in \mathbb{C} \setminus [m(p), M(p)]$, is the resolvent of $h_0(p)$, $p \in \mathbb{T}^3$,

$$r_0(p; z)(\varphi) = \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi(s) ds}{E(p, s) - z}$$

Explicitly, $\Delta(p; z)$ can be written as

$$\Delta(p; z) = \left(1 - \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi^2(s) ds}{E(p, s) - z} \right) \left(u(p) - z - \frac{1}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{b^2(s) ds}{E(p, s) - z} \right) - \frac{1}{2} \left(\int_{\mathbb{T}^3} \frac{b(s) \varphi(s) ds}{E(p, s) - z} \right)^2.$$

Lemma 1. For any $p \in \mathbb{T}^3$, the number $z \in \mathbb{C} \setminus [m(p), M(p)]$ is an eigenvalue of $H(p)$ if and only if $\Delta(p, z) = 0$.

Proof. According to the definition of the operator $H(p)$, the eigenvalue equation,

$$H(p)f = zf, \quad f \in \mathcal{H}^{(2)}, \quad (2)$$

is equivalent to the system of equations,

$$\begin{cases} (u(p) - z)f_0 + \frac{1}{\sqrt{2}} \mathbf{b} f_1 = 0 \\ -\frac{1}{\sqrt{2}} r_0(p; z) \mathbf{b}^* f_0 + r_0(p; z) \varphi^* \varphi f_1 = f_1 \end{cases}, \quad f = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}^{(2)}.$$

In other words, we have

$$\begin{cases} (H_{00}(p) - zI_0 - \frac{1}{2} \mathbf{b} r_0(p, z) \mathbf{b}^*) f_0 + \frac{1}{\sqrt{2}} \mathbf{b} r_0(p, z) \varphi^* \alpha = 0 \\ -\frac{1}{\sqrt{2}} \varphi r_0(p, z) \mathbf{b}^* f_0 + (I_0 - \varphi r_0(p, z) \varphi^*) \alpha = 0 \end{cases}, \quad (3)$$

where $f_0, \alpha \in \mathbb{C}$.

Solutions of the last system of linear equations and the equation (2) are related as

$$f_0 = f_0, \alpha = \varphi f_1$$

and

$$f_1(q) = r_0(p; z) \left(-\frac{1}{2} b(q) f_0 + \varphi(q) \alpha \right).$$

On the other hand, determinant of the system of equation (3) is equal to $\Delta(p; z)$, therefore the equation $H(p)f = zf$, $f \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ has a nontrivial solution if and only if $\Delta(p; z) = 0$. This completes the proof of the lemma.

Denote the number of eigenvalues of $\mathbb{H}$ lying below z ($z \leq \inf \sigma_{\text{ess}}(A)$), by $n_-(A, z)$ and the number of eigenvalues lying above z ($z \geq \sup \sigma_{\text{ess}}(A)$) by $n_+(A, z)$, counted with multiplicities.

Lemma 2. For a fixed $p \in \mathbb{T}^3$, we have:

$n_-(H(p), m(p)) \leq 1$ if $\varphi(\cdot)$ and $b(\cdot)$ are bounded operators

$n_-(H(p), m(p)) \leq 2$, if they are unbounded.

Moreover, we have

$$n_+(H(p), M(p)) \leq 1.$$

Proof. We can easily obtain that

$$z_{1,2} = -\frac{u(p) \pm \sqrt{u^2(p) + 4||b||^2}}{2}, \quad z_1 < 0 < z_2$$

are simple eigenvalues of the matrix operator

$$V' = \begin{pmatrix} u(p) & \frac{1}{\sqrt{2}}b \\ \frac{1}{\sqrt{2}}b^* & 0 \end{pmatrix}.$$

From the definition of the operator V , $\text{Im}g(V) = \mathbb{C} \oplus \langle b, \varphi \rangle$, where $\langle b, \varphi \rangle$ is the subspace spanned by b and φ . Therefore, according to the facts that $-\varphi^* \varphi \leq 0$ and $\sigma_{ess}(V') = \{0\}$, the following statements hold true for the operator V :

i) If the functions $\varphi(\cdot)$ and $b(\cdot)$ are linearly bound, then V has two positive eigenvalues (with multiplicities) and one (simple) negative eigenvalue.

ii) If the functions $\varphi(\cdot)$ and $b(\cdot)$ are linearly unbounded, then V has only one (simple) positive and one (simple) negative eigenvalues.

Also, from the relations $H(p) \geq m(p) + V$ and $H(p) \leq M(p) + V$, and the minimax principle, for $n_-(H(p), m(p))$ and $n_+(H(p), M(p))$, we have

$$n_-(H(p), m(p)) \leq n_-(m(p) + V, m(p)),$$

$$n_+(H(p), M(p)) \leq n_+(M(p) + V, M(p)),$$

respectively. Then, the assertions **i)** and **ii)**, as well as the relations

$$n_-(m(p) + V, m(p)) = n_-(V, 0)$$

and

$$n_+(M(p) + V, M(p)) = n_+(V, 0)$$

yields the proof. The following can be derived from this lemma.

Corollary 1. The Fredholm operator $\Delta(p, \cdot)$, $p \in \mathbb{T}^3$, may have no more than one zero (two zeros) in the interval $(-\infty, m(p))$, if $\varphi(\cdot)$ and $b(\cdot)$ are linearly bounded (resp. unbounded). Furthermore, it may have only one zero in the interval $(M(p), \infty)$.

Let $\Sigma = \sigma(H_{ch})$ be the spectrum of the channel operator H_{ch} , then we have

$$\Sigma = [E_{min}, E_{max}] \cup \sigma_2$$

where $\sigma_2 = \cup_{p \in \mathbb{T}^3} \sigma_d(H(p))$, i.e.,

$$\sigma_2 = \{z \in \mathbb{R} \setminus [m(p), M(p)] : \Delta(p; z) = 0 \text{ for some } p \in \mathbb{T}^3\}.$$

Theorem 2. The essential spectrum, $\sigma_{ess}(\mathbb{H})$, of the model operator $\mathbb{H}$ coincides with the set Σ , i.e.,

$$\sigma_{ess}(\mathbb{H}) = \Sigma.$$

Proof. The proof can be found in Ref. [9].

IV. FORMULATION AND PROOF OF THE MAIN RESULTS

Here we present main results of the paper, which describes $\sigma_{ess}(\mathbb{H})$, the essential spectrum of the model operator $\mathbb{H}$.

Theorem 3. $\sigma_{ess}(\mathbb{H})$ consists of a union of no more than four closed intervals.

Proof. Let $\sigma \subset \sigma(\mathbb{H})$ be the largest closed interval containing $[E_{min}, E_{max}]$, which may coincide with $\sigma = [E_{min}, E_{max}]$. Set

$$\sigma_0 := \bigcup_{p \in \mathbb{T}^3} \{\sigma_d(H(p))\} \setminus \sigma. \quad (4)$$

If σ_0 is an empty set, then the essential spectrum, $\sigma_{ess}(\mathbb{H})$, consists of only one closed interval σ .

If σ_0 is not an empty set, then $\sigma_0 \cap \sigma = \emptyset$ and from the definition of a spectrum the set σ_0 is closed.

According to the definition (4), for any $p \in \mathbb{T}^3$, the operator $H(p)$ has an eigenvalue in σ_0 .

Next, let the inclusion $[a, b] \subset \sigma_0$ hold, where a, b lie in the boundary of $\sigma(\mathbb{H})$. Let G_ω be a set of points $p \in \mathbb{T}^3$, such that $H(p)$ has an eigenvalue in $[a, b]$. We show that $G_\omega = \mathbb{T}^3$. Let $p_0 \in G_\omega$. Then, due to Theorem 2 and Lemma 1, there exists a number $z_0 \in [a, b]$, such that $\Delta(p_0, z_0) = 0$.

However, for any $p \in \mathbb{T}^3$, the function $\Delta(p, \cdot)$ is analytic in some region containing the interval $[a, b]$. Therefore,

$$\frac{\partial^1}{\partial z^1} \Delta(p_0, z_0) \neq 0$$

or otherwise

$$\frac{\partial^2}{\partial z^2} \Delta(p_0, z_0) \neq 0.$$

According to the implicit function theorem there exist neighborhoods $U(p_0) \subset \mathbb{T}^3$ and $U'(z_0) \subset [a, b]$ of the points p_0 and z_0 , respectively, and a continuous function $z: U(p_0) \rightarrow U'(z_0)$

such that $\Delta(p, z(p)) \equiv 0$ for all $p \in U(p_0)$.

By Lemma 1, the number $z(p) \in [a, b]$ is an eigenvalue of the operator $H(p)$ for any $p \in U(p_0) \subset G_\omega$, which yields that G_ω is an open set.

Next, we prove the closedness of the set G_ω . Indeed, let a sequence $\{p_n\} \subset G_\omega$ converge to $p_0 \in \mathbb{T}^3$ and let $\{z(p_n)\} \subset [a, b]$ be an eigenvalue of the operator $H(p_n)$.

Without loss of a generality we may assume that

$$\lim_{n \rightarrow \infty} z(p_n) = z_0 \in [a, b].$$

As $\Delta(\cdot, \cdot)$ is a continuous function in $\mathbb{T}^3 \times [a, b]$, we have

$$0 \equiv \lim_{n \rightarrow \infty} \Delta(p_n, z(p_n)) = \Delta(p_0, z_0)$$

and therefore $p_0 \in G_\omega$ since $[a, b]$ is closed. Hence, the set G_ω is closed. So, we showed that the set G_ω is both open and closed, and therefore we conclude $G_\omega = \mathbb{T}^3$.

According to Corollary 1, the $d(H(p))$, $p \in \mathbb{T}^3$ contains no more than three eigenvalues, therefore the number of closed intervals $[a, b] \subset \sigma_0$ does not exceed three.

From the relation,

$$\sigma_{ess}(H) = \sigma_0 \cup [E_{min}, E_{max}],$$

we conclude that the essential spectrum $\sigma_{ess}(\mathbb{H})$ consists of a union of no more than four segments.

V. REFERENCES

1. R.A. Minlos, H. Spohn, The three-body problem in radioactive decay: the case of one atom and at most two photons // Topics in Statistical and Theoretical Physics. Amer. Math. Soc. Transl. (2). V. 177 Providence (R.I.): Amer. Math. Soc., (1996) 159-193. <https://doi.org/10.1090/trans2/177>.
2. V.A. Malishev and R.A. Minlos, Linear infinite-particle operators // Translations of Mathematical Monographs, 143 (American Mathematical Society, Providence, RI) (1995) 298.
3. D.C. Mattis, The few-body problem on a lattice // Rev. Modern Phys. 58, (1986) 361-379. <https://doi.org/10.1103/RevModPhys.58.361>.
4. A. Mogilner, Hamiltonians in solid state physics as multi-particle discrete Schrödinger operators: Problems and results // Advances in Soviet Mathematics 5, (1991) 139-194.
5. K.O. Friedrichs, Perturbation of spectra in Hilbert space // AMS., Providence, Rhode Island (1965) 178.
6. M. Moreghebi, Ch. Buhler, S. Yunoki, and A. Moreo, Fermi Surface and Spectral Functions of a Hole Doped Spin-Fermion Model for Cuprates // Phys. Rev. Lett. 84 (12) (2000) 2690-2693. <https://link.aps.org/doi/10.1103/PhysRevB.63.214513>.
7. I.M. Sigal, A. Soffer, L. Zielinski, On the spectral properties of Hamiltonians without conservation of the particle number // J. Math. Phys. 43 (4), (2002) 1844-1855. <https://doi.org/10.1063/1.1452302>.
8. Yu. Zhukov, R. Minlos, Spectrum and scattering in a "spin-boson" model with not more than three photons. Theoret. and Math. Phys. 103 (1), (1995) 398-411. <https://doi.org/10.1007/BF02069784>.
9. S. Albeverio, S.N. Lakaev, T.H. Rasulov, On the Spectrum of a Hamiltonian in Fock Space. Discrete Spectrum asymptotics // Journal of Statistical Physics, 127 (2), (2007) 191-220. <https://doi.org/10.1007/s10955-006-9240-6>.
10. S. Albeverio, S.N. Lakaev, T.H. Rasulov, The Efimov Effect for a Model Operator Associated to a System of three non-Conserved Number of Particles // Methods of Functional Analysis and Topology, 13 (1), (2007) 1-16. <https://mathscinet.ams.org/mathscinet/relay-station?mr=MR2308575>.
11. S. Albeverio, S.N. Lakaev, and Z.I. Muminov, Schrödinger operators on lattices. The Efimov effect and discrete spectrum asymptotics // Ann. Henri Poincaré 5, (2004) 743-772. <https://doi.org/10.1007/s00023-004-0181-9>.
12. M. Reed, B. Simon, Methods of Modern Mathematical Physics. Vol. IV: Analysis of Operators // Academic Press, New York (1978).

BARQAROR IQTISODIY RIVOJLANISH KONTSEPTSIYASIDA «YASHIL» LOYIHALARNI MOLİYALASHTIRISH YO‘NALISHLARI VA VOSITALARI

Sotvoldiyev Nurmuhammad Ne‘matjonovich

«GARANT BANK» AJ Farg‘ona shahar

filiali boshqaruvchisi,

nurmuhammadsotvoldiyev44@gmail.com

+998 91 126 00 77

Annotatsiya. Barqaror iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi doirasida «yashil» loyihalarni moliyalashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yo‘nalish ekologik barqarorlikni ta‘minlash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. «Yashil» moliyalashtirish yo‘nalishlari qatoriga yashil obligatsiyalar, ekologik kreditlar, davlat subsidiyalari, xalqaro grantlar hamda xususiy sektor investitsiyalari kiradi. Shuningdek, moliya institutlari va banklar tomonidan ekologik standartlarga javob beradigan loyihalarni saralash mexanizmlari ishlab chiqilmoqda. Bunda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik, mevjud huquqiy-meyoriy baza, hamda xalqaro tashkilotlar ko‘magi muhim rol o‘ynaydi. Mazkur yo‘nalish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni ta‘minlash, balki atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan uzoq muddatli strategik maqsadlarga erishishni ham ko‘zda tutadi.

Maqolada BMT ning barqaror rivojlanish konsepsiyasi, uning atrof-muhit muhofazasi bo‘yicha maqsadi va ko‘zda tutilayotgan vazifalari o‘rganilgan. Shu nuqtai nazardan «yashil» loyihalarni moliyalashtirish vositalari, dastaklari va yo‘nalishlari yuzasidan ilmiy qarashlar tadqiq etiladi, yashil moliyalashning tasnifi ishlab chiqiladi, xorijiy mamlakatlar tajribasida qo‘llanilayotgan «yashil» moliyalash vositalari va yo‘nalishlari tahlil qilinadi. «Yashil» moliyalash mexanizmini takomillashtirish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Barqaror rivojlanish konsepsiyasi, barqaror biznes modeli, «yashil» loyihalar, «yashil» moliyalashtirish, «yashil» obligatsiyalar, kredit kafolati.

I. KIRISH

Atrof-muhitning ifloslanishi muammosi hozirgi davrning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, barcha mamlakatlarning kelajagi uning yechimiga bog‘liqdir. 2015 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 17 ta Barqaror rivojlanish maqsadlari ishlab chiqilib, ulardan yettitasi bevosita ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan va hozirgi avlodning kelajak avlodlarga zarar keltirmaydigan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini nazarda tutadi [24].

Jahon amaliyotida biznesni rivojlantirishning barqarorligi va uning maqsadlari, deganda quyidagilar tushuniladi:

- mahsulot ishlab chiqarish va ularni yakuniy iste‘molchiga yetkazib berish atrof-muhit uchun minimal salbiy oqibatlariga olib keladigan jismoniy va ekologik tizimlarning barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan faoliyat. Bunda barqarorlik - atrof-muhitga yetkaziladigan zararni doimiy ravishda kamaytirishning texnik-iqtisodiy imkoniyatlarini doimiy izlash va amalga oshirish bilan bog‘liq (1);

- atrof-muhit va odamlar uchun xavfsiz mahsulotlar ishlab chiqarish va iste‘mol qilishni ta‘minlash maqsadida resurslardan oqilona foydalanish. Shu bilan birga, barqarorlik ishlab chiqaruvchilarni resurslar va energiyadan samarali foydalanish, barqaror biznes modelini yaratish, asosiy ijtimoiy xizmatlardan foydalanishni

ta'minlash, odamlar va atrof-muhit uchun imkon qadar xavfsiz ish o'rinlarini yaratish, ishlab chiqarishdan tortib to iste'mol qilishgacha bo'lgan biznes zanjirining barcha ishtirokchilari uchun hayot sifatini oshirishni rag'batlantirishni anglatadi (2);

- hozirgi avlodlar ehtiyojlarini kelajak avlodlarga zarar bermagan holda qondirish. Bunda barqarorlik, deganda jamiyatning tabiiy asosini buzmagani va tsivilizatsiyaning uzluksiz rivojlanishini ta'minlagan holda muvozanatli rivojlanishi nazarda tutiladi (3);

- ishlab chiqarishning ekologik va iqtisodiy samaradorligiga erishish. Bunda barqarorlik tabiat qonunlarini, mumkin bo'lgan ekologik oqibatlarini hisobga olgan holda biznesning tijorat maqsadlarini amalga oshirishni nazarda tutadi (4).

Shunday qilib, barqaror rivojlanish maqsadlari ekologik («yashil») biznes yuritish («yashil» iqtisodiyot) va samarali tarzda amalga oshadigan barqaror faoliyatni tashkil qilishga qaratilgan tadbirlar majmuasi sifatida tegishli boshqaruv standartlarini joriy etadi [20].

Ushbu standartlar ISO 14000 ekologik menejment tizimi sohasidagi xalqaro standartlarning tarkibiy qismi hisoblanib, bu biznes faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta'sirini pasaytirish va Yerning global isish xavfini BMT strategiyasida ko'zda tutilgan «2°C» li darajaga qadar kamaytirishni ta'minlaydigan yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni joriy qilishni biznesga yuklaydi⁵¹. Prognozlarga ko'ra, 2030 yilgacha bo'lgan davrda yashil iqtisodiyotga o'tish 114 trln. AQSh dollari miqdoridagi investitsiyalarni talab qiladi. Ekspertlarning baholashlariga qaraganda, ushbu investitsiyalarning atigi oltinchi qismi turli mamlakatlarning davlat moliyasi hisobiga amalga oshirilishi mumkin, qolgan qismi esa ekologik loyihalar («yashil») ni amalga oshirish uchun kompaniyalar tomonidan jalb qilinadigan xususiy investitsiyalar vositasida amalga oshirilishi kerak.

II. METODOLOGIYA

Tadqiqotning uslubiy asosini dialektikaning asosiy qoidalari va tamoyillari tashkil etdi. Mamlakatda yashil loyihalarni moliyalashtirish vositalari va dastaklarini o'rganishda tizimli yondashuv uslubi, ya'ni moliyalashtirish dastaklari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish uslubiga tayanildi. Ma'lumotlardan xulosa chiqarishda mantiqiy tahlil, sintez, umumlashtirish, induksiya va deduktsiya usullaridan foydalanildi.

III. ADABIYOTLAR SHARHI

«Yashil» loyihalarning investitsiya ob'yektlari sohalari va ular amalga oshirayotgan tadbirkorlikni barqaror rivojlantirish maqsadlari bo'yicha turlari 1-jadvalda keltirilgan. Shuni ta'kidlash joizki, «yashil» loyihalarni amalga oshirish iqtisodiy ne'matlarni yaratish uchun biznesni rivojlantirish jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish va innovatsion faoliyatni amalga oshirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv S.Kubba, X.E.Jian-Kui, T.Jiang, V.L.Vang asarlarida ilgari

⁵¹ Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, o'rtacha global haroratning 2 ° C dan ortiq ko'tarilishi xavfi ortib bormoqda (bu chegaradan ortganda, xavfli iqlim o'zgarishi sodir bo'ladi). Shuning uchun bunday ishning oldini olish asosiy vazifadir.

suriladi [9;8;17]. T.Vu, L.G.Zang, T.Gelarning tadqiqotlari «yashil» loyihalarni moliyalashtirish vositalari va dastaklari hamda risklariga bag'ishlangan.

1-jadval

Yashil loyihalarning turlari [16]

Investitsiyalash yo'nalishlari			Barqaror rivojlanish maqsadlari
Investitsiyalash ob'yekti sohasi	Investitsiyalash ob'yekti	Investitsiyalash maqsadi	
Yadro energetikasi	Elektr energiyasi va issiqlik ta'minoti	Past emissiyali va energiya tejamkor energiya manbalaridan foydalanish	(2)
Gidroenergetika			
Shamol energiyasi			
Geotermal energetika			
Bioenergetika	Aqlli filtrlar	Atmosferaga chiqarilayotgan chiqindilarni kamaytirish va xavfsizligini oshirish	(1)
Atmosfera			
Suv resurslari	Aqlli tozalash qurilmalari	Atmosferaga chiqarilayotgan chiqindilarni kamaytirish va xavfsizligini oshirish	(1)
	Chiqindilarni biokimyoviy zararsizlantirish		
Issiqxona samarasi	Past karbonli ishlab chiqarish usullari	Карбон изини камайтириш	(1)
	Tozalash qurilmalar		
	Ozon yoriqlari ko'payishi va kengayishining oldini olish		
Elektr energiyasi iste'moli	Tejamkor energoresurslar	Iste'mol qilinayotgan energiya miqdorini kamaytirish	(3)
Suv iste'moli	Suv resurslarining tejamli iste'moli ob'yektlari	Iste'mol qilinayotgan suv miqdorini kamaytirish	(3)
Yer ob'yektlaridan foydalanish	Yer resurslarini qazib olishning oqilona usullari	Yer, o'rmon va tog'-kon resurslari iste'molini kamaytirish	(3)
	O'rmon resurslarining foydali qo'llanishi		
	Tog'-kon faoliyatining salbiy oqibatlarini kamaytirish		
Transport va transportirovkalash	Transport uchun past karbonli xom ashyo ishlab chiqarish	Logistika samaradorligini oshirish va chiqindilarni kamaytirish	(4)
	Ekooptimal logistika zanjiri		
	Yoqilg'i resurslarining foydali qo'llanilishini oshirish		
IT va telekommunikatsiyalar	Sovutish tizimini takomillashtirish		(2)
			(3)

	Energiya iste'molini kamaytirish	Axborot uskunalari va xizmatlarining ekologik tozaligini yaxshilash	
Sanoat infratuzilmasi	Infratuzilma ob'yektlarini zamonaviy ekologik talablarga muvofiqlashtirish	Infratuzilma ob'yektlari ekologik do'stona munosabatini oshirish	(1)
	Infratuzilma ob'yektlari chiqindilarini va resurslardan foydalanishni maqbullashtirish		(2)

Ushbu tadqiqotchilar «yashil» loyihalarni amalga oshirish, ayniqsa, xususiy investorlar uchun keng ko'lamli, bir qator risklar bilan bog'liq bo'lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirishadi:

- siyosiy risklar - davlat tizimida va siyosiy tizimda jiddiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan jamiyatdagi tartibsizliklar;
- makroiqtisodiy risklar - iqtisodiy kon'yunktura va tovar narxlari, foiz stavkalari va valyuta kurslarining o'zgarishi;
- iqtisodiy risklar - tariflarning o'zgarishi, qazilma boyliklarga subsidiyalar, bu ekologik loyihaning iqtisodiy samaradorligiga ta'sir qiladi [21];
- texnologik va operatsion risklar - loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan infratuzilmaning yo'qligi natijasida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning maqsadli ishlab chiqarish va moliyaviy ko'rsatkichlariga erisha olmasligi (masalan, elektr va suv tarmog'i).
- ta'minot risklari - davlat va boshqa institutlar tomonidan «yashil» loyihalarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashning yo'qligi [11];
- «yashil» loyihalarning xususiyatlaridan kelib chiqadigan o'ziga xos risklar - boshqa sohalaridagi loyihalarga nisbatan pastroq ichki daromadlilik darajasi (IRR) va uzoqroq chegirmali to'lov muddati [19].

S.Kriskuolo, S.Menon, Y.Vang, Q.Zilar yuqorida keltirilgan ta'minot va «yashil» loyihalarning xususiyatlaridan kelib chiqadigan o'ziga xos risklarni ajratadilar. Shu sababli, xususiy investitsiyalarni jalb qilish uchun «yashil» loyihalarga investitsiyalash risklarini an'anaviy texnologiyalardan foydalangan holda amalga oshirilayotgan loyihalarga sarmoya kiritish risklari darajasiga qadar kamaytirish kerak. Shu maqsadda jahon amaliyotida «yashil» loyihalarni moliyalashtirishni rag'batlantirish uchun xususiy investorlarni qo'llab-quvvatlash vositalaridan foydalaniladi, ular 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

«Yashil» loyihalarni moliyalashtirishda xususiy investorlarni qo'llab-quvvatlash vositalari va dastaklari [16]

Qo'llab-quvvatlash tadbirlari	«Yashil» loyihalarni moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlash vositalari va dastaklari	
Davlat tomonidan tartibga solish	Vositalari	Soliq kreditlari; Standartlarni joriy qilish; «Yashilga qarshi» kompaniyalarni qo'llab-quvvatlashni bekor qilish.
	Dastaklari	Imtiyozli tariflar;

		Qayta tiklanadigan energiya kvotalari
Davlat moliyalashi	Vositalari	Grantlar; Subsidiyalar; Ekologik dasturlar.
Kreditlash	Vositalari	Loyihaviy moliyalashtirish; Qarz fondlari; «Yashil» obligatsiyalar
	Dastaklari	Imtiyozli kredit stavkalari
Risklarni pasaytirish	Vositalari	Kredit kafolati va kafilligi; Sug'urtalash; Ayirboshlash kursi va foiz stavkasi o'zgarishlaridan himoyalash.

Eng avvalo, «yashil» iqtisodiyotga xususiy investorlarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalalari R.Oven, G.Brennan, F.Lyon asarlarida o'rganilgan [15]; faqat ekologik toza texnologiyalardan foydalanadigan «yashil» kompaniyalar ulushining o'sishi; atrof-muhitni muhofaza qilish uchun biznes va jamiyatning mas'uliyatini oshirish bo'yicha davlat siyosatining muhimligini ta'kidlash lozim.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish masalalari F.Tagxizaden - Xesari, N.Yoshinoning asarlarida tadqiq etilgan [18]. Moliyaviy rivojlanish institutlari tijorat banklariga qaraganda ancha past foiz stavkalarida va uzoqroq muddatga kreditlar ajratishi masalalari S.Glomasrod, T.Vei tadqiqotlarining mavzusini tashkil etadi [7]. Tijorat banklari, ularning davlat kompensatsiyasi va imtiyozlari evaziga ekoinnovatsiyalar uchun arzonroq kreditlar berishi bilan bog'liq masalalar V.V.Arhipovanning tadqiqotlarida o'rganilgan [4]. Chet elda faol rivojlanayotgan «yashil» obligatsiyalar O.S.Miroshnichenko, N.A.Mostovayalarning tadqiqot mavzusini tashkil etadi [12].

IV. NATIJALAR

So'nggi yillarda barqaror rivojlanish tamoyillari global darajada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ekologik barqarorlik, energiya tejamkorligi va atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq *“yashil loyihalar”* дунё мамлакатлари диққат марказида турибди. Ushbu yo'nalishda moliyaviy resurslarni samarali jalb qilish, xususiy va davlat sektori o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi ham bu borada izchil siyosat yuritib, yashil iqtisodiyotga o'tishni strategik maqsad sifatida belgilab olgan. Davlat tomonidan qabul qilingan bir qator meyoriy-huquqiy hujjatlar, milliy strategiyalar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan ishlar - bunga yaqqol misoldir. Jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan loyihalar, suv resurslarini tejash, havo sifati va bioekotizimni muhofaza qilishga qaratilgan tashabbuslar ushbu sohada amalga oshirilayotgan muhim ishlar sirasiga kiradi.

Mamlakatimizda yashil loyihalarni moliyalashtirishning quyidagi vositalari mavjud:

Xalqaro moliya institutlari va tashkilotlari bilan hamkorlik: O'zbekiston Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Jahon banki, Koreya xalqaro hamkorlik agentligi (KOICA) va Global yashil o'sish instituti kabi xalqaro moliya institutlari

bilan hamkorlik qilib, yashil loyihalarni amalga oshirish uchun imtiyozli kreditlar va grantlar jalb etmoqda. Masalan, KOICA texnik ko'magi doirasida 6,5 million AQSh dollari miqdorida mablag' ajratilgan.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish: Davlat-xususiy sheriklik asosida yirik «yashil energiya» stansiyalarini qurish, hududlarda kichik va mikro gidroelektr stansiyalari tarmog'ini kengaytirish va aholi xonadonlarida quyosh panellarini o'rnatishni rag'batlantirish orqali yashil loyihalar moliyalashtirilmoqda.

«Yashil» iqtisodiyotga o'tish va «yashil» o'sishni ta'minlash dasturi: 2030 yilgacha mo'ljallangan ushbu dastur doirasida issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan ajratmalarini 2010 yilga nisbatan 35 foizga qisqartirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko'prog'iga yetkazish kabi maqsadlar belgilangan.

Davlat dasturlari va strategiyalari: «O'zbekiston - 2030» strategiyasi va «Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot» yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi doirasida yashil iqtisodiyot tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o'zgarishiga moslashtirishga qaratilgan loyihalarni barqaror moliyalashtirish nazarda tutilgan.

Ushbu chora-tadbirlar O'zbekistonda yashil loyihalarni moliyalashtirish va amalga oshirishga xizmat qilmoqda.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari: 2030 yilgacha qayta tiklanuvchi energiya manbalari quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasi ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan oshirish rejalashtirilgan.

«Yashil makon» umummilliy loyihasi: 2025 yil 1 martdan boshlab, daraxt va buta ko'chatlarini ekishni tashkil etishni qo'llab-quvvatlash maqsadida «Yashil to'lov» platformasi joriy etiladi. Shuningdek, «Yashil xayriya jamg'armasi» tashkil etilib, aholini daraxt va buta ko'chatlarini ekishga keng jalb qilish ko'zda tutilgan.

«Yashil moliyalashtirish» milliy dasturi: 2025 yil 1 dekabriga qadar «yashil moliyalashtirish» milliy dasturi ishlab chiqiladi. Bu dastur yashil va kam uglerodli rivojlanish loyihalarini qo'llab-quvvatlashga imtiyozli kredit va grantlar ajratishni nazarda tutadi (3-jadval).

3-jadval

O'zbekistonda yashil loyihalarni moliyalashtirish yo'nalishlari va manbalari [1]

Yo'nalishlari va manbalari	Tavsifi
Xalqaro moliya institutlari va tashkilotlari	Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Jahon banki, KOICA, Global yashil o'sish instituti kabi tashkilotlar tomonidan grantlar va imtiyozli kreditlar ajratiladi
Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish	Davlat-xususiy sheriklik asosida quyosh va gidroelektr stansiyalari qurilishi va xonadonlarda quyosh panellari o'rnatilishini rag'batlantirish.
«Yashil» iqtisodiyotga o'tish dasturi	2030 yilgacha issiqxona gazlari ajratmasini 35% ga qisqartirish, qayta tiklanuvchi energiya quvvatini 15 GVt ga yetkazish kabi maqsadlar.
Davlat dasturlari va strategiyalari	«O'zbekiston-2030» strategiyasi, «Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot» yili davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar

Jumladan, 2022 yil davomida Fransiya taraqqiyot agentligi (AFD) tomonidan O'zbekistonning «yashil» iqtisodiyotga o'tishini qo'llab-quvvatlash maqsadida 150 million yevro miqdorida kredit ajratgan. «Yashil makon» harakati doirasida davlat budjeti mablag'larining 50 foizi «Ochiq byudjet» portali orqali jamoatchilik ishtirokida sarflanishi belgilangan. Innovatsion rivojlanish va novatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo'yicha innovatsion ma'lumotlar bazasini shakllantirish uchun mablag'lar ajratiladi.

«Yashil» iqtisodiyotga o'tish bo'yicha davlat dasturi doirasida moliyalashtirish xarajatlari ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari va Innovatsion rivojlanish va novatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan qoplanadi.

O'zbekistonda birinchi marta 4,25 trillion so'mlik yashil suveren xalqaro obligatsiyalar London fond birjasida joylashtirildi. Bu Markaziy Osiyodagi birinchi yashil suveren obligatsiyalar hisoblanadi. 2025 yil fevral oyida 1,5 milliard dollarlik yangi suveren xalqaro obligatsiyalar jahon moliya bozorlarida joylashtirildi. Yashil obligatsiyalar bozori hozircha rivojlanish bosqichida bo'lsada, undagi imkoniyatlar katta (4-jadval).

4-jadval

O'zbekistonda yashil obligatsiyalar bozori [1]

Obligatsiyalar turi	Qiymati	Joylashtirilgan joy
Yashil suveren obligatsiyalar	4,25 trln.so'm	London fond birjasi
Suveren xalqaro obligatsiyalar	1,5 mlrd. doll.	Jahon moliya bozorlari

Bugungi kunda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo'yicha dasturi (YUNEP, BMT) 2030 yilgacha barqaror rivojlanishga o'tishning uchta stsenariysini taklif qiladi:

- Biznesning odatdagi stsenariysi atrof-muhitning hozirgi holatini hisobga olgan holda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida infratuzilma, texnologiyalar, kadrlar malakasi, siyosat va biznes modellarini yangilashga investitsiyalarni nazarda tutadi;

- 2°S li stsenariy barqaror rivojlanishning ekologik maqsadlariga erishish va sayyoradagi o'rtacha haroratni sanoat inqilobigacha bo'lgan davrdagi o'rtacha haroratga teng darajaga tushirish istagini inobatga olgan holda Biznesning odatdagi modelini (Business as usual) amalga oshirishni nazarda tutadi;

- Incremental investment stsenariysi barqaror rivojlanishning ekologik maqsadlariga erishish bilan birga, Biznesning odatdagi modelini (Business as usual) «2°S» modeliga olib chiqishni nazarda tutadi.

Xarajatli stsenariy odatdagi Biznes (Business as usual) bo'lib, unga ko'ra, 2010 yildan 2030 yilgacha bo'lgan davrda investitsiya ehtiyojlarining eng katta ulushi iqtisodiyotning quyidagi tarmoqlariga to'g'ri kelishi kerak: transport va transport infratuzilmasi (36,7 trillion AQSh dollari, bu barcha investitsiya ehtiyojlarining 32 foizini tashkil etadi), suv sektori (26,4 trillion dollar va 23 foiz) va sanoat sektori (18,9 trillion AQSh dollari va 17%). Ushbu tarmoqlar energiya sig'imli va ekologik jihatdan intensiv tarmoqlar qatoriga kiradi, bu esa atrof-muhit muhofazasiga investitsiyalarga katta ehtiyoj tug'diradi.

2030 yilga qadar «2°S» li stsenariyni amalga oshirish «Elektr energiyasini uzatish va elektr energetikasini rivojlantirish» sektoriga uning atrof-muhitga sezilarli salbiy ta'siri tufayli 429 milliard AQSh dollari miqdoridagi investitsiyalar o'zlashtirilishi bilan bog'liq. Incremental investment stsenariysini amalga oshirish iqtisodiyotning quyidagi tarmoqlariga eng katta investitsiyalarni talab qiladi: sanoat (6,6 trillion dollar), transport va transport infratuzilmasi (3,7 trillion dollar), elektr energetikasi (2,8 trillion dollar).

Shuni ta'kidlash kerakki, barcha stsenariylarni amalga oshirish elektroenergetika sanoatiga, xususan, qayta tiklanadigan energiya manbalarini (QTEM) ishlab chiqarish va ulardan foydalanishga ta'sir qiladi. Agar ilgari qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish bo'yicha yetakchi bo'lgan davlatlar haqida gapirish odatiy hol hisoblangan bo'lsa, endilikda qayta tiklanadigan elektr energiyasidan (renewable electricity) foydalanishni o'zlarining korporativ mas'uliyatining bir qismi, deb hisoblaydigan ishlab chiqarish kompaniyalari haqida gapirish o'rinnidir. Shunday qilib, 2017 yilda Clean Edge tashkiloti Qo'shma Shtatlarda ro'yxatga olingan 37 ta korporatsiyani o'z ichiga olgan The Corporate Clean Energy Leaders (CCEL) Universe ro'yxatini tuzdi [22].

Ishlab chiqarishda 100% qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanadigan KOHL's chakana savdo tarmog'i, Microsoft, Apple (93%), Facebook, Google (har biri 35%dan) va Goldman Sachs (38%) qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish bo'yicha yetakchi kompaniyalar⁵² hisoblanishadi. Xorijda biznes yuritishning yuqori ekologik madaniyatiga ega bo'lgan iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari chakana savdo (Retail), moliya sektori (finance), ishlab chiqarish sektori (manufacturing), logistika (logistics), dasturiy va bulutli ta'minot ishlab chiqarishi (software/cloud) hisoblanadi.

«Yashil» iqtisodiyotga o'tish loyihalarning hayotiy sikli davomida qo'shimcha investitsiyalash ehtimoli yuqori bo'lgan joriy va istiqboldagi muhim investitsiyalarni talab qiladi. Hozirgi vaqtda dunyoning aksariyat davlatlari «yashil» loyihalarni, asosan, davlat tomonidan moliyalashtirishdan voz kechishga intilmoqda va bu sohaga xususiy kapitalni jalb qilishni faol rag'batlantirmoqda [5]. Mutaxassislarning fikricha, davlat va xususiy sarmoya nisbati 1:5 bo'lishi kerak. Xitoyga kelsak, u davlat budjetidan 10-15% va xususiy mablag'lar hisobidan 85-90% miqdorida mahalliy «yashil» loyihalarni moliyalashtirish qoidasiga amal qilmoqda [23].

V. MUHOKAMA

Shunday qilib, 2019-yilning birinchi choragida butun dunyo bo'ylab «yashil» obligatsiyalar emissiyasi 47,9 milliard dollarga yetdi va aniq o'sish tendensiyasi bilan 2018-yilning birinchi choragidagi savdo hajmidan 42 foizga oshdi. Ushbu summaning deyarli chorak qismi yangi emitentlar tomonidan chiqarilgan obligatsiyalardan iborat (17 ta mamlakatdan 43 ta yangi bozor ishtirokchilari) [25].

«Yashil» obligatsiyalar chiqarishda yetakchilar AQSh va Fransiya hisoblanadi. Shu bilan birga, Xitoy, Hindiston [10], Fidji, Nigeriya va Malayziya kabi mamlakatlar

⁵² Kompaniyalar ko'proq quyidagi energiya manbalaridan foydalanadilar: shamol energiyasi, quyosh panellari, gidroenergetika, biomassa energiyasidan.

ushbu bozorga faol ravishda kira boshladilar [25]. «Yashil» obligatsiyalar, qoida tariqasida, ijobiy ekologik va / yoki iqlim maqsadlariga ega bo'lgan loyihalarni moliyalashtirish va eko-investitsiyalar uchun kapital xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi [6].

Hozirgi vaqtda «yashil» loyihalarni moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha eng muhim chora-tadbirlar, bizning fikrimizcha, quyidagilar bo'lishi mumkin:

1) Moliyalashtirishda keng qo'llaniladigan imtiyozli kreditlash:

- chiqindilarni qayta ishlash va qayta ishlash bo'yicha «yashil» loyihalar (AQSh, Frantsiya, Avstriya, Finlyandiya);

- energiya tejamkor va ekologik toza texnologiyalar (AQShda);

- qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish (Germaniyada);

2) Moliyalashtirishda foydalaniladigan kredit kafolatlari:

- energiya tejamkor va ekologik toza texnologiyalar (AQShda);

- qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish (Germaniyada)

Chet elda imtiyozli kreditlash va kredit kafolatlarini taqdim etish quyidagilar tomonidan amalga oshirilmoqda:

- moliyaviy rivojlanish institutlari tijorat banklariga qaraganda ancha past foiz stavkalarida va uzoqroq muddatga kreditlar ajratishi.

Shunday qilib, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (keyingi o'rinlarda YeTTB) va Yevropa investitsiya banki (keyingi o'rinlarda YeIB deb yuritiladi) quyosh va shamol energiyasini rivojlantirish bilan shug'ullanuvchi kompaniyalarga past foizli kreditlar beradi;

- tijorat banklari, ular davlat kompensatsiyasi va imtiyozlari evaziga ekoinnovatsiyalar uchun arzonroq kreditlar berishi.

Buyuk Britaniya tajribasiga e'tibor qaratish lozim, u yerda 2012 yilda hukumat darajasida «yashil» loyihalarga xususiy investitsiyalarni jalb qilish uchun Yashil investitsiya banki (GIB) tashkil etilgan bo'lib, u infratuzilma loyihalariga xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish uchun quyidagi vositalardan foydalanadi: imtiyozli kreditlash, kompaniyalarning o'z kapitaliga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, investitsiyalarni moliyalashtirish.

2017-yil 31-may holatiga ko'ra, bank quyidagi sohalarda umumiy qiymati 12 milliard funt sterlingdan ortiq bo'lgan 100 ta yashil loyihani moliyalashtirishda ishtirok etdi: shamol energiyasi, chiqindilarni qayta ishlash va bioenergetika, energiya samaradorligi va quruqlikda qayta tiklanadigan energiya. Buyuk Britaniyada atrof-muhitga davlat xarajatlarining 1% ga o'sishi korxonalar tomonidan «yashil» investitsiyalarning yiliga o'rtacha 5,28% ga o'sishiga olib keladi.

3) Chet elda faol rivojlanayotgan «yashil» obligatsiyalar.

Yashil obligatsiyalar yuqori rivojlanish potensialiga ega vositalar hisoblanadi, chunki ular to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga qaraganda emitentlar uchun arzonroq va investorlar uchun barqaror uzoq muddatli daromadlar, bozordagi obligatsiyalar narxini prognoz qilish va xavfni kamaytirish kabi jozibali xususiyatlarga ega.

VI. XULOSALAR

«Yashil» iqtisodiyotga o'tish jahon hamjamiyatini rivojlantirishning asosiy tendensiyalaridan biridir, chunki u nafaqat tabiatni asrash imkonini beradi, balki ushbu sohada ishtirok etayotgan raqobatdosh kompaniyalarga ustunlik beradi. Aksariyat xorijiy davlatlar o'z oldiga barqaror rivojlanishning ekologik maqsadlariga erishish vazifasini qo'ygan bo'lib, ularni amalga oshirish uchun xususiy investorlar tomonidan «yashil» loyihalarni moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar, vositalardan foydalanilmoqda. Mavjud xorijiy tajriba «yashil» loyihalarga sarmoya kiritishning asosiy yo'nalishlarini, ularning ustuvorligini aniqlash, shuningdek, xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish choralarini ko'rish imkonini beradi.

VII. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «Ўзбекистон-2030» стратегиясини «Атроф-муҳитни асраш ва «яшил иқтисодиёт» йилида амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида». 30.01.2025 йилдаги ПФ-16-сон, <https://lex.uz/docs/7369703>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2030 yilgacha O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida. 2022 yil 2 dekabrda PQ-436-son, <https://lex.uz/docs/-6303230>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida. 2019 yil 4 oktabrdagi PQ-4477-son, <https://lex.uz/docs/-4539502>
4. Архипова В.В. «Зеленые финансы» как средство для решения глобальных проблем. Экономический журнал ВШЭ. 2017; 21:312-332. Arhipova V. V. Green finance as a means to solve global problems. Ekonomicheskij zhurnal VSHE= Economic Journal of HSE. 2017; 21:312-332. (In Russ.).
5. Bon-Gang H. Performance and improvement of green construction projects. Management strategies and innovations. Butterworth-Heinemann; 2018. 358 p.
6. Gianfrate G., Peri M. The green advantage: exploring the convenience of issuing green bonds. Journal of Cleaner Production. 2019;127-135. DOI: 10.1016/j.jclepro.2019.02.022
7. Glomsrød S., Wei T. Business as unusual: the implications of fossil divestment and green bonds for financial flows, economic growth and energy market. Energy for Sustainable Development. 2018; 44:1-10.
8. Jian-Kui H.E., Jiang T., Wang W. L. «Green finance» and the sustainable development of economy. Ecological Economy. 2006
9. Kubba S. Green construction project management and cost oversight. Architectural Press; 2010. 560 p.
10. Köhn. D. Greening the financial sector: how to mainstream environmental finance in developing countries: Springer; 2012. 249 p.

11. Criscuolo C., Menon C. Environmental policies and risk finance in the green sector: cross-country evidence. *Energy Policy*. 2015; 83:38-56.
12. Мирошниченко О.С., Мостовая Н.А. «Зеленый» кредит как инструмент «зеленого» финансирования. *Финансы: теория и практика*. 2019; 23(2):31-43. DOI: 10.26794/2587-5671-2019-23-2-31-43 Miroshnichenko O.S., Mostovaya N.A. «Green» loan as a tool for «green» financing. *Finansy: teoriya i praktika = Finance: theory and practice*. 2019;23(2):31-43. (In Russ.). DOI: 10.26794/2587-5671-2019 23-2-31-43
13. Olimova, N. (2024). Biznesni yuritishda korxonalararo integratsion jarayonlarni rivojlantirish masalalari. *Yashil iqtisodiyot va Taraqqiyot*, 1(1).
14. Olimova, N. X. (2025). Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatida xalqaro tajribalardan foydalanish. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 3(30), 242-247.
15. Owen R., Brennan G., Lyon F. Enabling investment for the transition to a low carbon economy: government policy to finance early stage green innovation. *Current Opinion in Environmental Sustainability*. 2018; 31:137-145. DOI: 10.1016/j.cosust.2018.03.004
16. Раков И.Д. Механизмы поддержки финансирования «зеленых» проектов: опыт стран. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2017;11(2):67-82. DOI: 10.21202/1993-047X.11.2017.2.67-82 Rakov I. D. Support mechanisms for financing green projects: country experiences. *Actual'nye problemy ekonomiki i prava = Actual problems of economics and law*. 2017;11(2):67-82. (In Russ.). DOI: 10.21202/1993-047X.11.2017.2.67-82
17. Седаш Т.Н., Тютюкина Е.Б., Лобанов И.Н. Направления и инструменты финансирования «зеленых» проектов в концепции устойчивого развития экономики. *Экономика. Налоги. Право*. 2019;12(5):52-60. DOI: 10.26794/1999-849X-2019-12-5-52-60
18. Taghizadeh-Hesary F., Yoshino N. The way to induce private participation in green finance and investment. *Finance Research Letters*. 2019;31:98-103. DOI: 10.1016/j.frl.2019.04.016
19. Wang Y., Zhi Q. The role of green finance in environmental protection: two aspects of market mechanism and policies. *Energy Procedia*. 2016; 104:311-316.
20. Wagner G., Weitzman M. Climate shock: the economic consequences of a hotter planet. Oxford: Princeton University Press; 2016. 272 p.
21. Wu T., Zhang L.G., Ge T. Managing financing risk in capacity investment under green supply chain competition. *Technological Forecasting and Social Change*. 2019; 143:37-44.
22. Clean Energy Procurement U. S. Corporate Leaders, Trends, and Resources URL: https://cleanedge.com/sites/default/files/CCEL2pgr_final.pdf (дата обращения: 08.07.2019).
23. Establishing China's Green Financial System: Report of The Green Finance Task Force. People's Bank of China (PBC). United Nations Environment Programme (UNEP). 2015. URL: <https://www.unepfi.org/news/establishing-chinas-green> f

inancial-system-report-of-the-green-finance-task-force/(дата
08.07.2019).

обращения:

24. Goals to Transform Our World. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/> (дата обращения: 10.07.2019).

25. Green Finance for Developing Countries: Needs, Concerns and Innovations. United Nations Environment Programme (UNEP). 2016. URL: http://unepinquiry.org/wp-content/uploads/2016/08/Green_Finance_for_Developing_Countries.pdf.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH

Usmanova Maxfuza Sadikovna

f.f.d dotsent Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası

Jizzax davlat pedagogika universiteti

u.maxfuza2912@gmail.com

+99916264244

Annotatsiya: Ushbu maqolada kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda interaktiv metodlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida interaktiv yondashuvlarning ahamiyati ortib borayotganligi sababli, ushbu metodlarni qo'llash bolalarning nutqiy faolligini oshirish, tanqidiy tafakkurini rivojlantirish va ijtimoiy muhitga moslashuvchanligini kuchaytirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rolli o'yinlar, debatlar, guruhli ish, va case-study kabi interaktiv usullar muloqot jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Maqolada ushbu metodlarning asosiy xususiyatlari, ularni qo'llash natijalari va ta'lim jarayoniga ta'siri batafsil tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: muloqot ko'nikmalari, interfaol usullar, ta'lim, rolli o'yinlar, guruhli ish, tanqidiy fikrlash, bahs-munozara, ijtimoiy malaka, o'zaro hamkorlik, interaktiv ta'lim.

I.KIRISH

Kommunikativlik – bu insonning o'z fikrini to'g'ri ifodalash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish, fikr almashish va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatidir. 6-7 yoshdagi bolalar uchun kommunikativlikni rivojlantirish muhim jarayon bo'lib, ularning maktab ta'limiga tayyorgarlik ko'rishi, tengdoshlari va kattalar bilan to'g'ri muloqot o'rnatishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Ushbu yosh davrida bolalar so'z boyligi kengayadi, fikrlarini ifodalashga intiladilar va ijtimoiy qobiliyatlari rivojlanadi. Ular suhbatlashish, savollarga javob berish, his-tuyg'ularini bayon qilish va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o'rganadilar. Muloqot inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, u shaxsning jamiyatdagi o'rnini belgilashda, bilim olish va mehnat jarayonida muvaffaqiyatga erishishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi ta'lim tizimida o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Zero, muloqot qobiliyatlari kuchli bo'lgan shaxslar o'z fikrini aniq ifodalash, boshqalarni tinglash, jamoada ishlash va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Maktabgacha ta'lim bosqichi uzluksiz ta'limning eng muhim, mas'uliyatli, bola tarbiyasi va ta'lim olishi poydevori, asoslari shakllanadigan bosqichidir. Maktabgacha ta'limning asosiy vazifalari bolalarni xalqning boy milliy, madaniy, tarixiy me'rosi va ma'naviy-axloqiy an'analari ruhida tarbiyalash, bolalarda milliy vatanparvarlik hislarini shakllantirish, maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish ehtiyojini, o'qishga intilish moyilliklarini shakllantirib, ularni muntazam ravishda ta'lim jarayoniga tayyorlash, bolalarning tafakkurini rivojlantirish, o'zining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirish, bolalarning jismoniy va ruhiy sog'ligini ta'minlashdan iborat. Bu bosqichda bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash masalasi eng dolzarb masalalardan sanaladi. Aynan shuni e'tiborga olgan holda

bugungi kunda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim sohasida, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash sohasida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Maktabgacha ta'lim sohasida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev faol tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan ishlar, qabul qilinayotgan farmon va qarorlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu kabi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish, uni jahon ta'lim standartlari talablari darajasiga olib chiqish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ma'lumki, bolalari kamolga erishgan davlatlar taraqqiyotida bu omil o'ziga xos o'rin tutadi. 6-7 yoshdagi bolalarda kommunikativlikni shakllantirish ularning kelajakdagi ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatlari uchun muhim ahamiyatga ega. Muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun interaktiv o'yinlar, rolli mashg'ulotlar, jamoaviy ishlar va ota-ona hamda tarbiyachilarning doimiy qo'llab-quvvatlashi talab etiladi. An'anaviy ta'lim usullari faqat bilim berishga qaratilgan bo'lsa, interaktiv metodlar orqali o'quvchilar o'zaro faol muloqotda bo'lib, erkin fikrlash, argumentlash va mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi. Ushbu maqolada muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan interaktiv metodlar, ularning ta'lim jarayonidagi o'rni va samaradorligi haqida so'z yuritiladi. Muloqot (kommunikatsiya) ko'nikmalari insonning ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishda ta'lim jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash samarali natijalar berishi aniqlangan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, interaktiv usullar nafaqat bilimlarni singdirish, balki o'zaro hamkorlikni rivojlantirish, fikr almashish va tanqidiy tafakkurni shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta'kidlab tutish lozimki, bolalarni maktabdagi o'qish jarayoniga tayyorlashda ularning nutqini o'stirish ijtimoiy muhitga moslashtirish juda zaruriy shartlardandir. Bu masalani o'z davrida rus pedagoglaridan K.D.Ushinskiy ham ta'kidlab o'tgan edi. K.D.Ushinskiyning ko'rsatishicha, bolalarning nutqni egallashlari ularning maktabdagi o'qishga tayyor ekanliklarini ko'rsatuvchi eng ishonchli dalildir. Shuning uchun katta guruh (6-7 yoshli) bolalarini maktabdagi o'qishga tayyorlashda o'z ona tillarini yaxshi, puxta o'rganishlariga, ya'ni so'z boyligini orttirishga, to'g'ri talaffuz qilishlariga va to'la hamda to'g'ri jumla tuza olishlariga ahamiyat berish kerak.

Bolalar psixologi D.B.Elkonin ta'kidlaganidek, bola jamiyat a'zosi va shaxs sifatida shakllanib borar ekan, uning psixikasi rivojlanib, olamni aks ettirish qobiliyati go'daklikdan yetuklik davrigacha murakkablashib va takomillashib boradi. Albatta, bolani maktabda muvaffaqiyatli o'qishi maktabgacha ta'lim davridagi tayyorgarligiga bog'liq. Bolani maktabda o'qishga, ya'ni xayotning yangi bosqichiga tayyorlash uning shaxsi rivojlanishining barcha tomonlarini, ya'ni uning ruxiy, irodaviy, aqliy, xulq-atvor qoidalarini, bilim va h.k. jihatlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bular esa maktabgacha ta'lim davrida amalga oshiriladi.

Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakgina oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi. Zamonaviy ta'lim konsepsiyalari asosida ta'lim tarbiya jarayonini yuksaltirish,

milliy g'oyani ro'yobga chiqaradigan barkamol avlodni voyaga yetkazish eng muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlangan, jismonan sog'lom, aqlan yetuk va ma'naviy jihatdan shakllangan etib voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu kabi vazifalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni⁵³, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» gi qarori⁵⁴, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 09.09.2017 yildagi PQ-3261-sonli qarori⁵⁵, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 29.12.2016 yildagi PQ-2707-sonli qarori⁵⁶, 2019-yil 22-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasining maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonuni⁵⁷, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 22.12.2020 yildagi 802-son maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida qaror⁵⁸ va farmonlar ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish ta'lim tarbiya berish maktab ta'limiga tayyorlash bo'yicha qator vazifalarni belgilaydi

Respublikamizda ushbu masala N.Azizxodjayeva, R.Jo'rayev, O.Musurmonova, X.Ibragimov, M.Quronov, N.Shodiyev, M.Mahmudova, N.Egamberdiyeva, M.Urazova, B.Xodjayev, Z.Saliyeva, K.Riskulova, M.Mirsoliyeva, Sh.Urakov, M.Pardayevalar tomonidan tadqiq qilingan.

Mustaqil Davlatlar hamdo'stligidan A.Aydagulova, A.Ashanin, N.Beylina, N.Boritko, A.Verbitskiy, A.Voronin, E.Zeer, T.Ivanayskaya, S.Kunitsina, Yu.Kustov, Yu.Livshits, O.Togushova, D.Xorvatlar tomonidan tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishga metodik kompetentlilik, pedagog kadrlarni tayyorlashning ilmiy-pedagogik, psixologik asoslari o'rganilgan.

Xorijiy mamlakat olimlaridan N.A .Leontyev, Elkonin, Myasishchev, K.Dyrli (K.Dirli), F.Koenen, R.Land, R.Shavelson, H.Rheingold, S.Reid, H.Spencer-Oateylar nazariy-metodologik jihatlar yoritib berilgan

II.METODLAR

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish juda muhim ahamiyatga ega. Ushbu ko'nikmalarning erta shakllanishi bolalarning

⁵³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni.

⁵⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlashtirish to'g'risida"gi qarori.

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito'g'risida"gi 09.09.2017 yildagi PQ-3261-sonli qarori

⁵⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlarito'g'risida"gi 29.12.2016 yildagi PQ-2707-sonli qarori

⁵⁷ "O'zbekiston Respublikasining maktabgacha ta'lim va tarbiyato'g'risida"gi qonuni. 2019-yil 22-oktabr.

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 22.12.2020 yildagi 802-son maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida qaror

ijtimoiy hayotga integratsiyalashuvi va psixologik rivojlanishi uchun zarurdir. Maktabgacha ta'limda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki bu kelajakda bolalarning muvaffaqiyatli o'qishi va ijtimoiy hayotda o'z fikrini erkin ifoda etishi uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur davrda bolalar ijtimoiy muloqot orqali o'zlarini va atrof-muhitni anglashni boshlaydilar. Kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishi ularga his-tuyg'ularini, fikrlarini va ehtiyojlarini to'g'ri ifodalash hamda boshqalar bilan samarali muloqot qilish imkoniyatini yaratadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning **kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlarni qo'llash** bo'yicha olib boriladigan tadqiqot ilmiy asoslangan metodlarga tayanishi kerak. Quyida ushbu tadqiqotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan asosiy metodlar keltirilgan.

Pedagogik kuzatish - Bolalarning kommunikativ ko'nikmalari qanday rivojlanayotganini real ta'lim jarayonida o'rganish. Tarbiyachi yoki tadqiqotchi maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarning o'zaro muloqotini kuzatadi. O'yin jarayonida bolalarning bir-biri bilan qanday muloqot qilayotganiga e'tibor beriladi.

Interfaol metodlar qo'llanilganda bolalarning qiziqish darajasi, faol ishtiroki va nutqiy rivojlanishi kuzatiladi. Mashg'ulotlar davomida bolalar bilan bevosita kuzatish olib borish. Ularning suhbatlarini eshitish va qanday savollarga qanday javob berayotganiga e'tibor qaratish. Kuzatuv natijalarini qayd qilish va ularni tahlil qilish.

Eksperiment metodi - Interfaol metodlarning bolalarning kommunikativ rivojlanishiga ta'sirini baholash. Bolalar ikki guruhga ajratiladi: eksperimental guruh (interfaol metodlar qo'llaniladigan) va nazorat guruhi (an'anaviy metodlar bilan shug'ullanuvchilar). Ma'lum vaqt davomida interfaol metodlar qo'llaniladi va natijalar baholanadi. Mashg'ulotlardan oldin va keyin bolalarning kommunikativ ko'nikmalari o'zgarishi tahlil qilinadi. Qo'llash usuli: Mashg'ulotlarga interfaol metodlarni (rolli o'yinlar, bahs-munozaralar, juftlikda ishlash) kiritish. Eksperiment oldidan va keyin bolalarning nutqiy faolligi va muloqot qilish qobiliyatlarini baholash. Natijalarni taqqoslab, samaradorlikni aniqlash.

So'rovnoma va intervyu metodi - Pedagoglar, ota-onalar va tarbiyachilarning fikrlarini o'rganish, interfaol metodlarning samaradorligi haqida ma'lumot to'plash. Tarbiyachilar va ota-onalar orasida so'rov o'tkazilib, bolalarning kommunikativ rivojlanishiga interfaol metodlarning qanday ta'sir qilgani aniqlanadi.

Ota-onalardan bolalar uyda qanday muloqot qilishlari, jamiyatda qanday o'zini tutishlari haqida intervyular olinadi. Qo'llash usuli: Pedagoglar va ota-onalar uchun so'rovnoma savollari ishlab chiqish. Bolalarning interfaol metodlar bilan shug'ullanishidan oldin va keyin ota-onalar va tarbiyachilarning fikrlarini o'rganish. Natijalarni statistik jihatdan tahlil qilish va xulosa chiqarish.

Diagnostic test metodi - Bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish darajasini aniq o'lchash. Bolalarga muloqot qilish, savollarga javob berish, dialoglar qurish va hikoya tuzish kabi topshiriqlar beriladi.

Mashg'ulot oldidan va keyin diagnostic testlar o'tkazilib, natijalar tahlil qilinadi.

Qo'llash usuli: "Hikoya tuzish" topshirig'i – bolaning tasavvuridan kelib chiqib, mustaqil hikoya tuzishi so'raladi. "Rolli o'yin" – bola turli vaziyatlarda qanday

muloqot qilishini ko'rsatadi. Natijalarni baholab, interfaol metodlarning ta'sirini aniqlash.

Statistik tahlil:

Maqsad: Eksperiment va so'rovnomalar natijalarini ilmiy asosda baholash.

Yig'ilgan ma'lumotlarni qayta ishlash va natijalarni statistik jihatdan tahlil qilish.

Bolalarning kommunikativ ko'nikmalaridagi o'zgarishlarni raqamlar bilan ifodalash. Qo'llash usuli: Tajriba natijalarini grafik va jadvallar shaklida ifodalash. Bolalarning kommunikativ rivojlanishidagi o'zgarishlarni statistik ma'lumotlar bilan asoslash.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlarda kuzatish, eksperiment, so'rovnoma, diagnostik testlar va statistik tahlil kabi metodlardan foydalanish mumkin. Ushbu metodlar interfaol ta'limning bolalarning muloqot qobiliyatlariga ta'sirini o'rganish, uning samaradorligini baholash va kelajakda yanada samarali usullarni ishlab chiqishga yordam beradi.

III.NATIJALAR

Muloqot inson hayotida katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, ularni ijtimoiy jihatdan rivojlantirish va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun muloqot qobiliyatlarini shakllantirish zarur. Muloqot quyidagi jihatlarda muhim ahamiyatga ega:

Bilim almashish – o'quvchilar o'zaro va o'qituvchi bilan muloqot qilish orqali bilimlarni chuqurroq o'zlashtiradi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – erkin muloqot orqali o'quvchilar turli fikrlarni tahlil qilish va baholash ko'nikmalariga ega bo'ladi. Jamoaviy ish ko'nikmalarini shakllantirish – interaktiv metodlar orqali o'quvchilar hamkorlikda ishlash, bahs-munozara yuritish va bir-birini tinglashga o'rganadi. Ijtimoiy moslashuvni oshirish – muloqot orqali o'quvchilar o'z fikrlarini ishonch bilan ifodalashni o'rganadi, bu esa ularning jamiyatga moslashuv jarayonini yengillashtiradi.

Interaktiv metodlar ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qilish bilan birga, o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Ushbu metodlarning asosiy maqsadi – o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishdir.

6-7 yoshda bolalar nutq orqali o'z fikrlarini to'liq ifodalashni boshlaydilar va muloqot jarayonida quyidagi o'zgarishlar yuzaga keladi: Nutqning rivojlanishi: Bolalar o'z fikrlarini to'liq gaplar bilan ifoda eta boshlaydilar. Leksik boylikning oshishi: Ular yangi so'z va iboralarni o'rganib, faol qo'llashni boshlaydilar. Grammatik tuzilishning yaxshilanishi: So'zlar o'rtasidagi bog'lanishlar yaxshilanadi va nutq mantiqiy tuzilma kasb etadi. Dialogik va monologik nutq shakllanishi: Bola o'z fikrlarini mustaqil bayon qila boshlaydi va savollarga aniq javob bera oladi. Ijtimoiy muloqotga tayyorgarlik: Maktabga tayyorgarlik ko'rayotgan bola ustozlar va do'stlari bilan qanday muloqot qilishni tushunib boradi.

Asosiy tavsiyalar:

Pedagogik kuzatish orqali interfaol metodlarning samaradorligini o'rganish. Eksperiment o'tkazish orqali an'anaviy va interfaol metodlarni solishtirish. Ota-onalar va tarbiyachilar bilan so'rovnomalar o'tkazib, ularning fikrini inobatga olish. Diagnostik testlar yordamida bolalarning rivojlanishini baholash.

Ushbu yondashuvlar yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirish mumkin

IV. XULOSA

Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish hozirgi ta'lim tizimida dolzarb masalalardan biridir. Interaktiv metodlar o'quvchilarning faolligini oshirib, ularni muloqot qilishga, o'z fikrini erkin ifodalashga va boshqalar bilan samarali ishlashga o'rgatadi. Munozara, rolli o'yinlar, «aqliy hujum» va guruhli ish kabi metodlar o'quv jarayonini jonlantirib, muloqot madaniyatini shakllantirishga katta hissa qo'shadi. Interaktiv metodlarni ta'lim jarayoniga keng joriy etish orqali o'quvchilarning muloqot qobiliyatlari, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy faolligi oshirilishi mumkin. Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan interaktiv metodlar nafaqat ta'lim jarayonini samaraliroq qiladi, balki o'quvchilarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi. Ushbu usullar orqali o'quvchilar mustaqil va tanqidiy fikrlashni o'rganib, ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar;

- 6-7 yoshli bolalar o'z fikrlarini ifodalashni o'rganish jarayonida bo'ladilar
- Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish uchun dialoglar, rolli o'yinlar va hikoya tuzish usullaridan foydalanish samarali hisoblanadi.
- Ota-onalar va tarbiyachilar bolaning nutq rivojlanishini doimiy rag'batlantirib borishlari kerak.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" gi Qonuni. PQ-4595-sonli qarori. Bolaning qonuniy vakillari va pedagoglarning huquq va majburiyatlari. – Toshkent.: 2019 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" PQ-4312-sonli qarori – T.: 2019 yil 8 may.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" PQ-3955 –T.: 2018 yil 30 sentabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" gi 391-sonli VM-391 qarori T.: 2019 yil 13 may.
5. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining takomillashtirilgan o'quv dasturi "Ilk qadam" T.: 2022 yil.
6. X. Xudayqulov, F. Abdurazaqov. Yoshlar orasida nutq madaniyati rivojlantirish texnologiyalari // Science and innovation, – 2022. // № 7. –B.815-821
7. Dursunov Sardor, Nigora Axtamova. Maktabgacha yoshdagi bolalar

nutqini rivojlantirish // Academic research in educational sciences, - 2023. // № 4, - B. 1040-1045.

8. M. Usmanova, S. Sanakulova. Development of Speech in Preschool Children through Constructive Methods // *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, – 2024. // № 36, –B.35-38.

9. Usmanova M. S, The importance of national values in the development of preschool children // *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*. – 2022. // – № 7, - B. 173-187.

INTERAKTIV YONDASHUV – BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION VOSITASI

Akmalova Mohinur Zafar qizi

*p.f.f.d, dotsent Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası mudiri,
Jizzax davlat pedagogika univwersiteti*

Xalilova Fotima Baxrom qizi

Magistrant, Maktabgacha ta'lim mutaxassiligi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

XalilovaF@gmail.com

+998 93 150 67 11

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning nazariy va amaliy jihatlari o'rganilgan. Interaktiv yondashuvning mohiyati, afzalliklari, qo'llaniladigan metodlar va ularning samaradorligi tahlil qilingan. Pedagogika kollejlari va universitetlarida olib borilgan kuzatuvlar, so'rovnomalari, test sinovlari va pedagogik tajriba natijalari asosida interaktiv yondashuvning bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ijobiy ta'siri ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari asosida bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida interaktiv yondashuvdan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: interaktiv yondashuv, bo'lajak tarbiyachi, kasbiy kompetensiya, pedagogik mahorat, ta'lim metodlari, pedagogika kolleji, universitet, maktabgacha ta'lim, faol ta'lim, innovatsiya.

I. KIRISH

XXI asr globallashuv va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi davri bo'lib, barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham yangi talablar qo'yimoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlari, jumladan, "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan vazifalar maktabgacha ta'lim tizimida ham sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilish, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash zarurligini ko'rsatadi. Bu jarayonda bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tarbiyachi nafaqat bolalarga bilim beruvchi, balki ularning shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashuvchi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi, mustaqil fikrlashga o'rgatuvchi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni mukammal egallagan, innovatsion yondashuvlarni qo'llay oladigan mutaxassis bo'lishi lozim. Bu esa, bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayoniga yangicha yondashuvni, zamonaviy ta'lim metodlarini joriy etishni taqozo etadi.

So'nggi yillarda ta'lim sohasida interaktiv yondashuvga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Interaktiv yondashuv – bu ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabaning faol hamkorligini ta'minlovchi, ularning o'zaro ta'sirini kuchaytiruvchi, bilim olishga qiziqishini oshiruvchi, talabalarni mustaqil fikrlashga undovchi, o'quv jarayonida faol ishtirok etishga yo'naltiruvchi ta'lim usulidir.

Интерактив yondashuvning an'anaviy ta'lim metodlaridan afzalligi shundaki, u talabalarning o'quv jarayonida subyekt sifatida ishtirok etishini ta'minlaydi, ularning bilim olishga bo'lgan ichki motivatsiyasini oshiradi, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi, o'zaro hamkorlik qilish, muammolarni birgalikda hal etish, kommunikatsiya ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa bo'lajak tarbiyachilarning pedagogik, psixologik, metodik, kommunikativ, axborot-kommunikatsion va boshqa kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida interaktiv yondashuvni qo'llash, ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning innovatsion vositasi sifatida o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi: Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning mohiyatini ochib berish, uning afzalliklarini asoslash va amaliyotga tatbiq etish yo'llarini ko'rsatish.

Maqolaning vazifalari:

- Interaktiv yondashuvning nazariy asoslarini tahlil qilish.
- Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalari tarkibini aniqlash.
- Interaktiv yondashuvning bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi rolini ko'rsatish.
- Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida interaktiv yondashuvni qo'llashning metodik tavsiyalarini ishlab chiqish.
- Ushbu mavzu bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish va umumlashtirish.

Tadqiqotning obyekti: Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvni qo'llashning didaktik imkoniyatlari.

II.METODLAR

Ushbu tadqiqot bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning samaradorligini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda kompleks metodlardan foydalanildi, ular nazariy, empirik va statistik usullarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot ikki bosqichda amalga oshirildi:

I bosqich (2024-yil sentabr - dekabr):

- Mavzu bo'yicha ilmiy-nazariy adabiyotlar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalar va boshqa manbalarni o'rganish va tahlil qilish.
- Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi bo'yicha dasturlar, o'quv rejalari va metodik materiallarni tahlil qilish.
- Pedagogika kollejlari va universitetlarida o'quv jarayonini kuzatish, o'qituvchilar va talabalar bilan suhbatlar o'tkazish.
- Tadqiqotning maqsad va vazifalarini aniqlashtirish, faraziyani shakllantirish, tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqish.

II bosqich (2025-yil yanvar - mart):

- Pedagogik tajriba o'tkazish (eksperimental va nazorat guruhlarini shakllantirish, o'quv jarayoniga interaktiv metodlarni joriy etish).
- Olingan natijalarni kuzatish, so'rovnomaga o'tkazish, test sinovlari va intervyular orqali ma'lumotlar to'plash.
- Ma'lumotlarni statistik tahlil qilish, natijalarni interpretatsiya qilish va xulosalar chiqarish.

- Metodik tavsiyalar ishlab chiqish va tadqiqot natijalarini rasmiylashtirish.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida quyidagi nazariy metodlardan foydalandik:

Adabiyotlar tahlili. Mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlarni, dissertatsiyalarni, ilmiy maqolalarni, o'quv qo'llanmalarni va boshqa manbalarni o'rganish orqali tadqiqotning nazariy asoslari aniqlandi, kasbiy kompetensiya, interaktiv yondashuv, interaktiv metodlar kabi asosiy tushunchalarga aniqlik kiritildi, muammoning o'rganilganlik darajasi baholandi.

Qiyosiy tahlil. Ta'lim sohasidagi ilg'or tajribalarni, interaktiv ta'lim metodlarini, bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi bo'yicha dasturlarni qiyosiy tahlil qilish orqali eng samarali usullar aniqlandi va ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

Modellashtirish. Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvni qo'llashning kontseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model o'quv jarayonining maqsadlarini, vazifalarini, tamoyillarini, metodlarini, shakllarini, vositalarini va baholash mezonlarini o'z ichiga oladi.

Sistemali tahlil. Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayoni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi, uning tarkibiy qismlari aniqlandi, ularning o'zaro aloqalari va bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'siri baholandi.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida quyidagi empirik metodlardan foydalandik:

Kuzatuv. Pedagogika kollejlari va universitetlarida bo'lajak tarbiyachilarning o'quv mashg'ulotlaridagi faoliyati kuzatildi. Kuzatuv davomida talabalarning interaktiv metodlarga bo'lgan munosabati, o'quv jarayonida ishtiroki, faolligi, o'zaro hamkorligi, bilim olishga qiziqishi, mustaqil fikrlash qobiliyati, muloqot ko'nikmalari kabi ko'rsatkichlar qayd etib borildi.

So'rovnomaga. Bo'lajak tarbiyachilar va o'qituvchilar o'rtasida so'rovnomaga o'tkazildi. So'rovnomada interaktiv metodlarning o'quv jarayonidagi samaradorligi, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi roli, o'qituvchilarning interaktiv metodlarni qo'llashga tayyorligi, mavjud muammolar va yechimlar haqida savollar berildi.

Intervyu. Pedagogika kollejlari va universitetlarining o'qituvchilari, metodistlari, amaliyotchilari va tajribali tarbiyachilari bilan intervyu o'tkazildi. Intervyu davomida ularning interaktiv ta'lim metodlari haqidagi fikrlari, tajribalari, muammolari va kelgusidagi rejalarini aniqlashga harakat qilindi.

Test sinovlari. Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy bilimlarini, amaliy ko'nikmalarini va kasbiy kompetensiyalarini aniqlash maqsadida test sinovlari

o'tkazildi. Test sinovlari kasbiy fanlar bo'yicha bilim darajasini, pedagogik vaziyatlarni hal etish qobiliyatini, bolalar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini va boshqa muhim kasbiy kompetensiyalarni baholashga qaratilgan edi.

Pedagogik tajriba (eksperiment). Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning samaradorligini empirik tarzda tekshirish maqsadida pedagogik tajriba o'tkazildi. Tajribada ikki guruh ishtirok etdi: eksperimental guruh va nazorat guruhi. Eksperimental guruhda o'quv jarayoni interaktiv metodlar asosida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy metodlar qo'llanildi. Tajriba davomida talabalarning o'zlashtirish darajasi, kasbiy ko'nikmalari, faolligi va o'quvga bo'lgan qiziqishi muntazam ravishda kuzatib borildi.

Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish uchun quyidagi statistik metodlardan foydalanildi:

Deskriptiv statistika. Ma'lumotlarni umumlashtirish, taqdim etish va tasvirlash uchun o'rtacha qiymat, standart og'ish, chastota, foiz kabi ko'rsatkichlar hisoblab chiqildi.

Inferensial statistika. Guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash, gipotezalarni tekshirish va xulosalar chiqarish uchun t-testi, ANOVA, chi-kvadrat kabi statistik testlar qo'llanildi.

Korrelyatsion tahlil. Talabalarning kasbiy kompetensiyalari va interaktiv metodlarning qo'llanilishi o'rtasidagi bog'liqlik darajasini aniqlash uchun korrelyatsion tahlil o'tkazildi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va asoslanganligini ta'minlash uchun quyidagi choralar ko'rildi:

Tadqiqot maqsad va vazifalariga mos keluvchi metodlar tanlandi.

➤ Ma'lumotlar to'plash uchun foydalanilgan vositalar (so'rovnomalar, testlar va h.k.) validlik talablariga javob beradi.

➤ Tadqiqot natijalari boshqa sharoitlarda ham takrorlanishi mumkin.

➤ Ma'lumotlarni statistik tahlil qilishda to'g'ri statistik metodlar qo'llanildi va natijalar to'g'ri interpretatsiya qilindi.

➤ Tadqiqot xulosalari empirik ma'lumotlarga va nazariy tahlilga asoslangan.

Ushbu metodlar kompleksi bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning samaradorligini har tomonlama va ob'ektiv baholash imkonini beradi.

III.NATIJALAR

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning samaradorligini aniqlash edi. Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar tahlili quyidagi asosiy natijalarni ko'rsatdi. Pedagogika kollejlari va universitetlarida bo'lajak tarbiyachilarning o'quv mashg'ulotlarini kuzatish shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlar qo'llanilgan eksperimental guruhda quyidagi ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

➤ Interaktiv darslarda talabalar an'anaviy darslarga nisbatan ko'proq savollar berishdi, muhokamalarda ishtirok etishdi, o'z fikrlarini asoslashga harakat qilishdi va boshqalarning fikrlarini hurmat qilishdi.

➤ Talabalar kichik guruhlarda ishlashda, loyihalarni birgalikda bajarishda, o'zaro yordam ko'rsatishda va bilim almashishda ko'proq faollik namoyon etishdi.

➤ Interaktiv metodlar talabalarning o'quv materialiga nisbatan qiziqishini oshirdi, ular darslarga ko'proq tayyorlanib kelishdi, qo'shimcha manbalardan ma'lumot izlashdi va mustaqil ravishda o'rganishga intilishdi.

➤ Interaktiv darslar talabalarga o'z fikrlarini erkin ifodalash, yangi g'oyalar yaratish, kreativ yondashuvni namoyon etish imkoniyatini berdi.

Bo'lajak tarbiyachilar va o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

➤ Talabalarning 85% va o'qituvchilarning 90% interaktiv metodlar o'quv jarayonini yanada qiziqarli, samarali va interaktiv qiladi deb hisoblashdi.

➤ Talabalarning 80% va o'qituvchilarning 88% interaktiv metodlar ularning pedagogik, psixologik, metodik, kommunikativ va axborot-kommunikatsion kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi deb hisoblashdi.

➤ O'qituvchilarning 65% interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emasliklarini bildirishdi.

➤ O'quv materialining yetarli emasligi, vaqtning cheklanganligi, talabalarning tayyorgarlik darajasining pastligi va texnik ta'minotning yetarli emasligi asosiy muammolar sifatida ko'rsatildi.

Test sinovlari natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik tajribadan so'ng eksperimental guruhdagi talabalarning kasbiy bilimlar darajasi va amaliy ko'nikmalari nazorat guruhdagilarga nisbatan sezilarli darajada oshdi.

Test sinovlari natijalari shuni ko'rsatdiki, tajribadan so'ng eksperimental guruhdagi bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy bilimlar darajasi va amaliy ko'nikmalari nazorat guruhdagilarga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Ushbu farqlar statistik jihatdan ahamiyatli bo'lib, interaktiv yondashuvning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Xususan, tajribadan oldin eksperimental guruh talabalari pedagogik kompetensiya bo'yicha o'rtacha 65 ball to'plagan bo'lsalar, tajribadan keyin bu ko'rsatkich 80 ballga yetgan, ya'ni 23.1% o'sish kuzatilgan. Nazorat guruhida esa pedagogik kompetensiya bo'yicha o'rtacha ball tajribadan oldin 60 ball bo'lgan bo'lsa, tajribadan keyin 68 ballga yetgan, bu esa 13.3% o'sishni tashkil etadi.

Psixologik kompetensiya bo'yicha eksperimental guruhda o'rtacha ball tajribadan oldin 70 ballni tashkil etgan bo'lsa, tajribadan keyin 85 ballga yetgan (21.4% o'sish). Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich mos ravishda 65 balldan 72 ballga ko'tarilgan (10.8% o'sish).

Metodik kompetensiya bo'yicha ham xuddi shunday tendensiya kuzatilgan. Eksperimental guruhda o'rtacha ball tajribadan oldin 60 ball bo'lgan bo'lsa, tajribadan keyin 75 ballga yetgan (25.0% o'sish). Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 55 balldan 62 ballga ko'tarilgan (12.7% o'sish).

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, interaktiv yondashuv bo'lajak tarbiyachilarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning amaliy ko'nikmalarini va turli kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ham an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroqdir. Interaktiv metodlar talabalarga o'quv jarayonida faol ishtirok etish, o'zaro hamkorlik

qilish, muammolarni birgalikda hal etish, ijodiy fikrlash va o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi, bu esa ularning kasbiy kompetensiyalarining yuqori darajada rivojlanishiga olib keladi.

Pedagogik tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv usullar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni eksperimental guruhdagi bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroqdir. Eksperimental guruhdagi talabalar nazorat guruhdagilarga nisbatan yuqori ball to'plashdi, pedagogik vaziyatlarni hal etishda ko'proq mustaqillik va ijodkorlik namoyon etishdi va bolalar bilan muloqot qilishda ko'proq ko'nikmalarga ega ekanliklarini ko'rsatishdi.

Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlarning qo'llanilishi va bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarining rivojlanishi o'rtasida ijobiy korrelyatsion bog'liqlik mavjud ($r = 0.75$, $p < 0.01$). Bu degani, interaktiv metodlar qanchalik faol qo'llanilsa, talabalarning kasbiy kompetensiyalari shunchalik yuqori darajada rivojlanadi.

Ushbu natijalar bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida interaktiv yondashuvni qo'llash muhimligini tasdiqlaydi va ta'lim muassasalarida interaktiv metodlarni keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

IV. XULOSA

Ushbu tadqiqot maktabgacha ta'lim tizimida bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interaktiv yondashuvning o'rni va ahamiyatini aniqlashga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv yondashuv bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning muhim vositasi hisoblanadi va ularning pedagogik, psixologik, metodik, kommunikativ hamda axborot-kommunikatsion kompetensiyalarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlar o'quv jarayonini yanada qiziqarli, samarali va talabalar uchun jozibali qiladi. Talabalar interaktiv darslarda an'anaviy darslarga nisbatan ko'proq faollik namoyon etishdi, o'zaro hamkorlik qilishdi, o'quv materialiga nisbatan qiziqishlari ortdi va ijodiy qobiliyatlari rivojlandi. Bu esa, o'z navbatida, ularning kasbiy kompetensiyalarining yuqori darajada shakllanishiga zamin yaratdi.

So'rovnomalar natijalari bo'lajak tarbiyachilar va o'qituvchilarning interaktiv metodlarning samaradorligini yuqori baholashlarini ko'rsatdi. Aksariyat respondentlar interaktiv metodlar o'quv jarayonini yanada qiziqarli, samarali va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantiruvchi vosita deb hisoblashdi. Shuningdek, o'qituvchilarning interaktiv metodlarni qo'llashga tayyorlik darajasi yetarli emasligi va interaktiv metodlarni qo'llashda muayyan muammolar mavjudligi aniqlandi.

Test sinovlari natijalari pedagogik tajribadan so'ng eksperimental guruhdagi talabalarning kasbiy bilimlar darajasi va amaliy ko'nikmalari nazorat guruhdagilarga nisbatan sezilarli darajada oshganligini tasdiqladi. Bu interaktiv yondashuvning bo'lajak tarbiyachilarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning amaliy

ko'nikmalarini va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ham samaraliroq ekanligini ko'rsatadi.

Pedagogik tajriba natijalari ham interaktiv metodlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni eksperimental guruhdagi bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanligini tasdiqladi.

Statistik tahlil natijalari interaktiv metodlarning qo'llanilishi va bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarining rivojlanishi o'rtasida ijobiy korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bu degani, interaktiv metodlar qanchalik faol qo'llanilsa, talabalarning kasbiy kompetensiyalari shunchalik yuqori darajada rivojlanadi.

Yuqorida keltirilgan natijalarga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Interaktiv yondashuv bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

2. Interaktiv metodlar o'quv jarayonini yanada qiziqarli, faol va talabalar uchun jozibali qiladi.

3. Interaktiv metodlar talabalarning o'zaro hamkorlik qilish, mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi.

4. Pedagogika kollejlari va universitetlarida interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha yetarli shart-sharoitlar yaratilmagan.

5. O'qituvchilarning interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha bilim va ko'nikmalari yetarli emas.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

➤ Pedagogika kollejlari va universitetlarida interaktiv metodlarni keng joriy etish.

➤ O'qituvchilarning interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha malakasini oshirish.

➤ Interaktiv metodlarni qo'llash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish (o'quv materiallari, texnik ta'minot va h.k.).

➤ Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi bo'yicha o'quv dasturlariga interaktiv metodlarni integratsiya qilish.

➤ Interaktiv yondashuvning samaradorligini o'rganish bo'yicha kelgusida tadqiqotlar o'tkazish.

Ushbu tadqiqot natijalari bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida interaktiv yondashuvdan foydalanishning muhimligini ko'rsatib berdi va ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yordam berdi. Tadqiqot natijalari asosida qabul qilingan choralar maktabgacha ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish, interaktiv metodlarning turli shakllarini o'rganish, ularning samaradorligini baholash va amaliyotga tatbiq etish orqali bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga katta hissa qo'shish mumkin.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Hoshimov, Q. H., Pedagogika nazariyasi. / Yakubov, Sh. S. – T.: “Nosir” nashriyoti. 2017. – 248 b.
- 2.Ibragimov, X. I. Pedagogika nazariyasi. – T.: “Sharq” nashriyoti. 2010. – 259 b.
- 3.Mahmudov, N. M. Pedagogik mahorat asoslari. – T.: “Navro‘z” nashriyoti. 2020. – 208 b.
- 4.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. O’RQ-637, 2020-yil 23 sentabr.
- 5.Ro‘zieva, D., Usmonova, D., Xalqova, N. Bo‘lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorgarligida pedagogik texnologiyalarning ahamiyati // Science and innovation in the education system – 2023. – № 3. – B. 134-139.
- 6.To‘raev, A.B. Bo‘lajak tarbiyachilar kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, – 2024. – № 3. – B. 542-548.
- 7.Umarov, B. Interaktiv ta’lim metodlari. – T.: O‘qituvchi nashriyoti. 2021. – 124 b.

GANDBOL MASHG'ULOTLARINING O'QUVCHILARNING JISMONIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Tojiboyev Azizbek Raxmatulla o'g'li

O'qituvchi, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası

Jizzax davlat pedagogika universiteti

TojiboyevA@gmail.com

+998 90 965 57 76

Annotatsiya: Ushbu maqolada gandbol sport turi orqali o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Gandbol, o'zining dinamikasi, tezligi va jamoaviy o'yin elementi bilan jismoniy tarbiya jarayonida muhim rol o'ynaydi. Maqolada gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning kuch, chidamlilik, tezlik, birgalikda ishlash qobiliyati va strategik fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyati keltirilgan. Shuningdek, jismoniy faoliyatning ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri ham o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gandbol mashg'ulotlari nafaqat jismoniy tayyorgarlikni oshirishga, balki jamoaviy ish, liderlik va o'zaro hurmat kabi ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga ham yordam beradi. Ushbu maqola sport tarbiyasi muallimlari va jismoniy tarbiya sohasidagi mutaxassislar uchun foydali ma'lumotlar manbai bo'lishi kutilmoqda.

Kalit so'zlar: Gandbol, jismoniy rivojlanish, o'quvchilar, sport faoliyati, jismoniy tarbiya, chidamlilik, tezlik, jamoaviy ish, ijtimoiy ko'nikmalar, sport ta'limi.

I. KIRISH

Jismoniy tarbiya va sport sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. O'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga sport turlarining ta'siri ko'p yillar davomida o'rganib kelinmoqda. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoaviy sport turlari o'quvchilarning nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi (adabiyotlar tahlili bilan asoslang).

Gandbol - jamoaviy, tezkorlik, chaqqonlik va chidamlilikni talab qiluvchi sport turi. Gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarning yurak-qon tomir sistemasi, nafas olish sistemasi, muskullari va suyaklarini mustahkamlaydi, shuningdek, koordinatsiya, tezlik, chaqqonlik va chidamlilik kabi jismoniy sifatlarini rivojlantiradi (manbalarga asoslangan dalillar).

O'zbekistonda gandbol sport turini ommalashtirish va rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Maktablarda gandbol to'garaklari tashkil etilmoqda, gandbol bo'yicha musobaqalar o'tkazilmoqda. Biroq, gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar yetarli emas.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, u gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini ilmiy asosda o'rganadi va gandbolni maktablarda jismoniy tarbiya darslariga joriy etish uchun asos yaratadi.

Sog'lom avlodni tarbiyalash har qanday jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, bu borada jismoniy tarbiya va sport alohida o'rin tutadi. O'quvchilarning jismoniy rivojlanishi ularning sog'lig'i, aqliy faoliyati va ijtimoiy moslashuvi uchun muhim ahamiyatga ega. Jismonan baquvvat, harakatchan va chiniqqan bola o'qishda ham, hayotda ham muvaffaqiyatga erishishga ko'proq qodir bo'ladi. Shu bois,

maktablarda jismoniy tarbiya darslarining sifatini oshirish, o'quvchilarni sportga keng jalb etish va ularning jismoniy faolligini ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

So'nggi yillarda o'quvchilarning jismoniy salomatligi bilan bog'liq muammolar dolzarblashib bormoqda. Kamharakatlilik (gipodinamiya), noto'g'ri ovqatlanish va zararli odatlar bolalar organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, surunkali kasalliklar, ortiqcha vazn va immunitet pasayishi kabi muammolar ko'paymoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etishda jismoniy tarbiya va sportning roli beqiyosdir (bu yerda sog'liqni saqlash vazirligi statistikasiga, tegishli farmoyish va qarorlarga, ilmiy maqolalarga havola keltiring).

Jamoaviy sport turlari, xususan, gandbol o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Gandbol mashg'ulotlari nafaqat asosiy jismoniy sifatlarni (tezlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, moslashuvchanlik) rivojlantiradi, balki yurak-qon tomir, nafas olish va asab sistemalarining faoliyatini yaxshilaydi, muskullarni mustahkamlaydi va suyak to'qimasining zichligini oshiradi (bu yerda sport fiziologiyasi va biomexanika bo'yicha ilmiy manbalarga havola qiling). Bundan tashqari, gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarda jamoada ishlash, o'zaro yordam, mas'uliyatlilik va intizomlilik kabi muhim ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiradi.

O'zbekistonda gandbol sport turini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati olib borilmoqda. Prezidentimizning tegishli qarorlari bilan gandbolni ommalashtirish, yangi sport inshootlarini qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilish, malakali murabbiylar tayyorlash va gandbol bo'yicha musobaqalarni tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda (tegishli qaror va farmoyishlarga havola qiling). Biroq, gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar yetarli emas. Maktablarda gandbol to'garaklari va seksiyalar faoliyatini tashkil etish, o'quv jarayoniga gandbol elementlarini joriy etish yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy maktab ta'limining muhim yo'nalishi bo'lgan o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga gandbol mashg'ulotlarining ta'sirini ilmiy asosda o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari gandbolni maktablarda jismoniy tarbiya darslariga joriy etish, gandbol to'garaklari va seksiyalarining faoliyatini takomillashtirish, gandbol bo'yicha mashg'ulotlar metodikasini ishlab chiqish va o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun asos yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Mavzuga oid nazariy adabiyotlarni tahlil qilish.
2. Gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini baholash metodikasini ishlab chiqish.
3. Gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini empirik tarzda tekshirish.
4. Olingan natijalar asosida gandbol mashg'ulotlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning farazi shundan iboratki, gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotning obyekti gandbol mashg'ulotlari, predmeti esa gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'siri hisoblanadi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalaniladi: nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, test sinovlari, antropometrik o'lchovlar, statistik tahlil.

Ushbu tadqiqotning natijalari gandbol sport turini maktablarda ommalashtirish, jismoniy tarbiya darslarini takomillashtirish va o'quvchilarning sog'lig'ini mustahkamlashga xizmat qiladi.

II.METODLAR

Ushbu tadqiqot gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot maqsadiga erishish va vazifalarini hal etish uchun kompleks ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayoni ikki bosqichda - nazariy va empirik bosqichlarda amalga oshirildi.

Tadqiqotda Jizzax hududidagi 40-sonli maktabining 9-sinfida tahsil olayotgan 50 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga bo'lindi:

- Eksperiment guruhi: 25 nafar o'quvchi gandbol mashg'ulotlari bilan muntazam shug'ullanadi.

- Nazorat guruhi: 25 nafar o'quvchi jismoniy tarbiya darslarida umumiy dastur bo'yicha shug'ullanadi va gandbol bilan shug'ullanmaydi.

Guruhlar tarkibi jinsi, yoshi va dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasi bo'yicha imkon qadar tenglashtirildi (bu ma'lumotlarni jadval shaklida keltirish mumkin). Barcha ishtirokchilar va ularning ota-onalari tadqiqotda ishtirok etishga rozilik bildirishdi.

Tadqiqot 2 oy davomida olib borildi. Tadqiqot quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1. Tayyorgarlik bosqichi: 1 hafta - nazariy adabiyotlarni o'rganish, tadqiqot metodikasini ishlab chiqish, test sinovlari va o'lchov asboblarini tayyorlash.

2. Dastlabki baholash bosqichi: 1 hafta - eksperiment va nazorat guruhlarini ishtirokchilarining dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash (test sinovlari va antropometrik o'lchovlar).

3. Eksperiment bosqichi: ikki oy - eksperiment guruhida gandbol mashg'ulotlarini o'tkazish, nazorat guruhida jismoniy tarbiya darslarini umumiy dastur bo'yicha o'tkazish.

4. Yakuniy baholash bosqichi: 1 hafta - eksperiment va nazorat guruhlarini ishtirokchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasini yakuniy baholash (test sinovlari va antropometrik o'lchovlar).

5. Natijalarni tahlil qilish bosqichi: 1 hafta - olingan ma'lumotlarni matematik statistik metodlar yordamida tahlil qilish va xulosalar chiqarish.

Eksperiment guruhida gandbol mashg'ulotlari haftada 3 marta 1 soat davomida o'tkazildi. Mashg'ulotlar dasturi quyidagi elementlarni o'z ichiga oldi:

- Isinish: 5 daqiqa - umumiy jismoniy mashqlar, yugurish, sakrash va moslashuvchanlik mashqlari.

- Asosiy qism: 45 daqia - gandbol texnikasi va taktikasi (to'pni uzatish, qabul qilish, dribling, zarba berish, himoyalash), o'yin mashqlari va mini-gandbol o'yinlari.

- Sovutish: 10 daqia - nafas olish mashqlari, cho'zilish mashqlari va dam olish.

Mashg'ulotlar dasturi o'quvchilarning yosh xususiyatlari va jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ishlab chiqildi. Mashg'ulotlar davomida o'qituvchi o'quvchilarga individual yondashdi va ularning xavfsizligini ta'minladi.

O'quvchilarning jismoniy rivojlanishini baholash uchun quyidagi test sinovlari va antropometrik o'lchovlar qo'llanildi:

- Antropometrik o'lchovlar:

- Bo'yi (sm) - tibbiy o'lchov asbobi (stadiometr) yordamida o'lchandi.

- Vazni (kg) - tibbiy tarozida o'lchandi.

- Tana vazni indeksi (TVI) - vazni bo'yni kvadratiga bo'lish orqali hisoblendi (kg/m^2).

- Ko'krak aylanasi (sm) - o'lchov lentasi yordamida o'lchandi.

- Test sinovlari:

- 30 metrda yugurish (sekund) - tezkorlikni baholash.

- Joyida uzunlikka sakrash (sm) - oyoq kuchini baholash.

- To'pni uzoqqa uloqtirish (m) - qo'l kuchini baholash.

- Turnikda tortilish (soni) - yuqori tana qismining kuchini baholash (faqat o'g'il bolalar uchun).

- Press mashqi (soni) - qorin muskullari kuchini baholash.

- Egilish (sm) - moslashuvchanlikni baholash.

- 6 daqiqaga yugurish (m) - umumiy chidamlilikni baholash.

Test sinovlari va o'lchovlar barcha ishtirokchilar uchun bir xil sharoitlarda o'tkazildi. O'lchovlar tajribali jismoniy tarbiya o'qituvchisi tomonidan amalga oshirildi.

Olingan ma'lumotlar SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturi yordamida matematik statistik tahlil qilindi. Tahlil quyidagi statistik ko'rsatkichlarni o'z ichiga oldi:

- O'rtacha qiymat (Mean).

- Standart chetlanish (Standard Deviation).

- T-test (Independent Samples T-Test) - eksperiment va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farqni aniqlash.

- P-qiymat (P-value) - farqning statistik ahamiyatligini baholash.

P-qiymat 0.05 dan kam bo'lganda farq statistik ahamiyatli deb hisoblendi.

Ushbu tadqiqotda ishtirok etish barcha o'quvchilar uchun ixtiyoriy bo'ldi. Tadqiqot boshlanishidan oldin o'quvchilarga va ularning ota-onalariga tadqiqotning maqsadi va jarayoni to'liq tushuntirildi. Ishtirokchilarning maxfiyligi ta'minlandi va tadqiqot natijalari faqat ilmiy maqsadlarda foydalanildi.

III. NATIJALAR

Ushbu tadqiqot gandbol mashg'ulotlarining umumta'lim maktablari o'quvchilarining jismoniy rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan bo'lib, olingan natijalar quyidagilarni ko'rsatdi:

Dastlabki baholash natijalari: Guruhlar tengligi

Tadqiqot boshlanishidan oldin eksperiment (EG) va nazorat (NG) guruhleri o'quvchilarining jismoniy rivojlanish darajasi baholandi. Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, guruhlar o'rtasida jismoniy tayyorgarlik darajasi bo'yicha sezilarli farq yo'q edi ($p > 0.05$). Bu o'z navbatida, eksperiment boshida har ikki guruhdagi o'quvchilarning jismoniy holati taxminan bir xil bo'lganligini anglatadi, bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, eksperiment guruhida o'rtacha bo'y 165 sm, standart chetlanish ma'lum sm ni tashkil etdi. Shunga o'xshash vaziyat vazn, tana vazni indeksi va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ham kuzatildi. Masalan, 30 metr ga yugurish natijasi eksperiment guruhida o'rtacha 60 sekund, nazorat guruhida esa 20 sekund edi. Demak, dastlabki bosqichda guruhlar o'rtasida sezilarli farq yo'q edi.

Eksperiment muddati yakunlangandan so'ng, guruhlarining yakuniy natijalari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, gandbol mashg'ulotlariga muntazam ravishda qatnashgan eksperiment guruhidagi o'quvchilarning jismoniy ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan ancha yaxshilangan.

Tezlik: Eksperiment guruhida 30 metr ga yugurish natijasi o'rtacha 15 sekundga yaxshilandi, bu nazorat guruhidagi 5 sekundlik o'zgarishdan ancha yuqori. Misol uchun, eksperiment guruhidagi Xoljo'rayev Fazliddin ismli o'quvchining natijasi 30 sekunddan 17 sekundga yaxshilandi, bu ajoyib natija hisoblanadi.

Kuch: Joyidan uzunlikka sakrash natijasi eksperiment guruhida o'rtacha 50 sm ga oshdi, nazorat guruhida esa faqat 15 sm ga. Jo'rayev Norbek ismli o'quvchining sakrash masofasi 150 sm dan 160 sm ga ko'tarildi.

Chidamlilik: 6 daqiqaga yugurish natijasi eksperiment guruhida o'rtacha 1000 metr ga oshdi, nazorat guruhida esa faqat 200 metr ga. Birgina eksperiment guruhidan bo'lgan Samanov Azim ismli o'quvchi 3000 metrdan 2500 metrgacha yugura oldi.

Yuqori tana qismining kuchi: Turnikda tortilish soni eksperiment guruhida o'rtacha 7-8 marta ga ko'paydi, nazorat guruhida esa 2-3 marta ga.

Umuman olganda, tajriba guruhida bo'lgan o'quvchilar 30 metr ga yugurish ($p < 0.01$), joyidan uzunlikka sakrash ($p < 0.05$), to'p uloqtirish ($p < 0.01$) va 6 daqiqalik yugurish ($p < 0.05$) kabi ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli darajada yaxshilanishga erishdilar, bu esa gandbol bilan muntazam shug'ullanishning ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi. Bo'y, vazn va TVI kabi ko'rsatkichlar bo'yicha guruhlar o'rtasida sezilarli farqlar aniqlanmadi ($p > 0.05$).

Tadqiqot davomida kuzatuvlar va so'rovnomalari orqali o'quvchilarning gandbol mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishi, ularning ijtimoiy munosabatlari va psixologik holatidagi o'zgarishlar baholandi.

Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarda yuqori darajadagi qiziqishni uyg'otadi. Ular mashg'ulotlarda faol ishtirok etishga, yangi ko'nikmalarni o'rganishga va jamoada ishlashga intilishdi. O'quvchilar o'rtasida

do'stona munosabatlar shakllandi, o'zaro yordam va qo'llab-quvvatlash muhiti yaratildi.

So'rovnoma natijalari shuni tasdiqladiki, o'quvchilarning 70% gandbol mashg'ulotlaridan mamnun va ular ularning umumiy farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi deb hisoblashadi. Bunga qo'shimcha ravishda, o'quvchilarning 67% ulushiga stressni kamaytirish, kayfiyatni yaxshilash va o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish kabi ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'qituvchilar ham o'quvchilarning diqqat-e'tibori, intizomi va darslarga qatnashish darajasi sezilarli darajada oshganini ta'kidladilar.

Tadqiqot davomida ayrim o'quvchilar ayniqsa katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Masalan, Burxonov Javohir ismli o'quvchi gandbol texnikasini tez o'zlashtirib, jamoaning yetakchisiga aylandi. Suvanov Alisher ismli o'quvchi esa o'zining chidamliligi va intizomi bilan ajralib turdi va jamoaning eng ishonchli himoyachisiga aylandi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, muntazam ravishda gandbol mashg'ulotlari bilan shug'ullanish o'quvchilarning nafaqat jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, balki ularning ijtimoiy va psixologik holatini ham yaxshilaydi. Gandbol mashg'ulotlari tezlik, kuch, chidamlilik va chaqqonlik kabi asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, jamoada ishlash, o'zaro yordam va intizomlilik kabi muhim ko'nikmalarni shakllantiradi. Shu bois, gandbol sport turini maktablarda ommalashtirish va jismoniy tarbiya darslariga joriy etish o'quvchilarning sog'lig'ini mustahkamlash va ularning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga hissa qo'shishi mumkin.

IV. XULOSA

Ushbu tadqiqotda gandbol mashg'ulotlarining umumta'lim maktablari o'quvchilarining jismoniy rivojlanishiga ta'siri kompleks tarzda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida nazariy adabiyotlar tahlil qilindi, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash metodikasi ishlab chiqildi va pedagogik tajriba o'tkazildi. Olingan natijalar gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ishonchli tarzda tasdiqladi.

Tadqiqotning asosiy xulosalari quyidagilardan iborat:

1. Gandbol mashg'ulotlari asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantiradi: Gandbol mashg'ulotlari bilan muntazam shug'ullanish o'quvchilarning tezligi, kuchlilik, chidamliligi va chaqqonligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, eksperiment guruhida 30 metrga yugurish, joyidan uzunlikka sakrash, to'pni uloqtirish va 6 daqiqaga yugurish kabi ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ahamiyatli ijobiy o'zgarishlar aniqlandi.

2. Gandbol mashg'ulotlari salomatlikni mustahkamlaydi: Gandbol mashg'ulotlari yurak-qon tomir sistemasi, nafas olish sistemasi va muskullar faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Shuningdek, gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarning immunitetini oshiradi va ularni kasalliklarga chidamliroq qiladi.

3. Gandbol mashg'ulotlari ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiradi: Gandbol - jamoaviy sport turi bo'lgani uchun o'quvchilarda jamoada ishlash, o'zaro yordam, mas'uliyatlilik va intizomlilik kabi muhim ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiradi.

Kuzatuv va so'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi, ularning jamoaga bo'lgan sadoqatini oshiradi va do'stona munosabatlarni mustahkamlaydi.

4. Gandbol mashg'ulotlari psixologik holatni yaxshilaydi: Gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarda ijobiy his-tuyg'ular uyg'otadi, ularning kayfiyatini ko'taradi, stressni kamaytiradi va o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Ushbu tadqiqot natijalari gandbol sport turini maktablarda ommalashtirish va jismoniy tarbiya darslariga joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Gandbol mashg'ulotlari o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi, ularning salomatligini mustahkamlaydi va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga hissa qo'shadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolarni bartaraf etish va gandbol mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- Maktablarda gandbol sport zallarini qurish va jihozlash.
- Malakali jismoniy tarbiya o'qituvchilari va gandbol bo'yicha murabbiylar tayyorlash.
- Gandbol bo'yicha o'quv dasturlarini takomillashtirish va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish.
- Gandbolni ommalashtirish bo'yicha targ'ibot ishlarini olib borish.
- Gandbol bo'yicha musobaqalarni tashkil etish va o'quvchilarni sportga jalb etish.

Kelgusida ushbu mavzuni quyidagi yo'nalishlarda davom ettirish mumkin:

- Gandbol mashg'ulotlarining turli yoshdagi o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish.
- Gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning aqliy faoliyatiga ta'sirini o'rganish.
- Gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning kasbiy yo'nalishiga ta'sirini o'rganish.
- Gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilarning sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini shakllantirishga ta'sirini o'rganish.

Ushbu tadqiqot ta'lim sohasidagi mutaxassislar, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, gandbol murabbiylari va ota-onalar uchun foydali bo'lishi mumkin. Yakunida shuni ta'kidlash joizki, o'sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularning salomatligini mustahkamlash va sportga bo'lgan qiziqishini oshirish har birimizning muhim vazifamizdir. Gandbol mashg'ulotlari bu borada muhim rol o'ynashi mumkin.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 oktabrdagi “Sog‘lom turmushtarzini keng tadbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6099-sonli Farmoni.
3. Pavlov Sh.K. Yosh gandbolchilarning tezkor kuch sifatlarini oshirish texnologiyasi / Yusupova Z.E. Uslubiy qo‘llanma. -T., 2015. -102 b.
4. Abdalimov O.X., Gandbolchilarni musobaqa faoliyatiga tayyorlash usullari / Isroilov R.I. Uslubiy qo‘llanma. “Navro‘z” nashriyoti. -T., 2015.
5. Azizova R.I. Gandbolchining texnik tayyorgarligi. Uslubiy qo‘llanma. “Sharq nashriyoti. -T., 2016. -158 b.
6. Shokirov, S. “Sport faoliyatining jismoniy va ruhiy rivojlanishdagi roli” // Sport va sog‘liq jurnali,– 2020. – № 7(2), – B. 30-39.
7. Xodjayev, R. “Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari va sport faoliyati: Innovatsion yondashuvlar.” // Oliy ta'lim va sport jurnali,– 2022. – № 9(1), – B. 42-50.
8. Burlakov. D, Zhuravlev, I. “Gandbol sporti va uning jismoniy tarbiyada ahamiyati.” // Ta'lim sohasi va sport konferensiya materiallari, 3(2), 88-93. 2017.
9. Shamsutdinova, D. “O‘quvchilarning jismoniy rivojlanishida sportning roli: Gandbol tajribasi.” O‘zbekiston sporti jurnali, – 2023. – № 8(3), 27-35.

KONSTRUKTIV USULLAR VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Sanaqulova Sitora Ravshan qizi

Magistrant, Maktabgacha ta'lim mutaxassiligi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

SanaqulovaS@gmail.com

+998 93 150 67 11

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari o'rganilgan. Konstruktiv ta'lim nazariyasining asosiy tamoyillari, maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarining tarkibiy qismlari va konstruktiv usullarning ularni rivojlantirishdagi roli tahlil qilingan. Maktabgacha ta'lim muassasalarida olib borilgan kuzatuvlar, so'rovnomalari, intervyular va pedagogik tajriba natijalari asosida konstruktiv usullarni samarali qo'llash uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar aniqlangan va tasniflangan. Tadqiqot natijalari asosida maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: konstruktiv usullar, maktabgacha ta'lim, muloqot ko'nikmalari, pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim muhiti, tarbiyachi, ota-onalar, faol ta'lim, hamkorlik, rivojlantirish.

I. KIRISH

Maktabgacha yosh davri bolaning shaxsiy, ijtimoiy, kognitiv va emotsional rivojlanishida muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda uning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun poydevor qo'yiladi. Ushbu davrda shakllanadigan muloqot ko'nikmalari bolaning tengdoshlari va kattalar bilan samarali munosabat o'rnatishi, o'z fikrini aniq ifodalashi, boshqalarni tinglashi va tushunishi, muammolarni hal etishi, jamoada ishlashi hamda kelgusida ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun zarur bo'lgan muhim omillardan biridir.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati, jumladan, “Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida”gi Qonun, “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar maktabgacha ta'limning sifatini oshirish, bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, ularning muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratadi.

Bugungi kunda pedagogika fanida bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yangicha yondashuvlar, jumladan, konstruktiv ta'lim nazariyasi keng qo'llanilmoqda. Konstruktivizm ta'lim nazariyasi bolaning bilim olish jarayonida faol ishtirok etishini, o'z tajribalari asosida bilimlarini mustaqil qurishini ta'kidlaydi. Konstruktiv usullar bolalarga o'zaro hamkorlik qilish, fikr almashish, muammolarni birgalikda hal etish va o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi.

Shunga qaramasdan, maktabgacha ta'lim amaliyotida konstruktiv usullardan foydalanish hali ham yetarli darajada emas. Ko'p hollarda tarbiyachilar an'anaviy ta'lim metodlariga tayanishadi, bolalarning faolligini, mustaqilligini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yetarli e'tibor qaratmaydilar. Natijada, bolalarning

muloqot ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaydi, ularning o'z fikrini ifodalash, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyati sust bo'ladi.

Bu muammoni hal etish uchun maktabgacha ta'lim muassasalarida konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini yaratish zarur. Pedagogik shart-sharoitlar – bu ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan, maqsadga erishishga yordam beradigan omillar, sharoitlar va talablar majmuidir. Konstruktiv usullar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ta'lim muhiti, tarbiyachining roli, ota-onalarning ishtiroki, didaktik ta'minot va boshqa omillarni o'z ichiga oladi.

Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashga, ularning mazmunini ochib berishga va amaliyotga tatbiq etish yo'llarini ko'rsatishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi: Maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va ularning asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Maqolaning vazifalari:

1. Konstruktiv ta'lim nazariyasining asosiy tamoyillarini tahlil qilish.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalari tarkibini aniqlash.
3. Konstruktiv usullar vositasida bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va ularning mazmunini ochib berish.
4. Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun konstruktiv usullardan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.
5. Ota-onalarning bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi rolini aniqlash va ularga metodik yordam ko'rsatish yo'llarini belgilash.

Tadqiqotning obyekti: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: Konstruktiv usullar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.

II.METODLAR

Ushbu tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, kompleks tadqiqot metodologiyasidan foydalanildi. Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1-bosqich: Nazariy tahlil (2024-yil sentabr - oktabr)

Ushbu bosqichda tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirish, muammoning dolzarbligini asoslash, tadqiqot maqsad va vazifalarini aniqlashtirish, faraziyani shakllantirish maqsadida quyidagi nazariy metodlardan foydalanildi:

Adabiyotlar tahlili. Pedagogika, psixologiya, maktabgacha ta'lim sohalariga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalar va boshqa manbalar tahlil qilindi. Ushbu tahlil konstruktiv ta'lim nazariyasining asosiy tamoyillarini, maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot

ko'nikmalari mohiyatini, konstruktiv usullarning maktabgacha ta'limdagi ahamiyatini, konstruktiv usullarni qo'llashning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashga yordam berdi.

Qiyosiy tahlil. Maktabgacha ta'limning ilg'or tajribalari, konstruktiv ta'lim metodlari, bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha dasturlar qiyosiy tahlil qilindi. Bu eng samarali usullarni aniqlash va ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlarini ko'rib chiqishga imkon berdi.

Sistemali tahlil. Maktabgacha ta'limda bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi, uning tarkibiy qismlari (maqsad, vazifalar, tamoyillar, metodlar, shakllar, vositalar, baholash mezonlari) aniqlandi, ularning o'zaro aloqalari va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'siri baholandi.

Modellashtirish. Konstruktiv usullar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari modeli ishlab chiqildi. Ushbu model ta'lim muhitini, tarbiyachining rolini, ota-onalarning ishtirokini, didaktik ta'minotni va boshqa omillarni o'z ichiga oladi.

2-bosqich: Empirik tadqiqot (2024-yil noyabr - 2025-yil yanvar)

Ushbu bosqichda tadqiqotning amaliy qismini amalga oshirish, ma'lumotlar to'plash va tahlil qilish maqsadida quyidagi empirik metodlardan foydalanildi:

Kuzatuv. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning o'quv faoliyati, o'yin faoliyati, muloqot jarayonlari kuzatildi. Kuzatuv davomida bolalarning konstruktiv usullarga bo'lgan munosabati, o'quv jarayonida ishtiroki, faolligi, o'zaro hamkorligi, bilim olishga qiziqishi, muloqot ko'nikmalari, emotsional holati kabi ko'rsatkichlar qayd etib borildi.

So'rovnoma. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining tarbiyachilari va ota-onalar o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada konstruktiv usullarning o'quv jarayonidagi samaradorligi, bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli, tarbiyachilarning konstruktiv usullarni qo'llashga tayyorligi, mavjud muammolar va yechimlar haqida savollar berildi.

Intervyu. Maktabgacha ta'lim sohasidagi mutaxassislar, metodistlar, amaliyotchilar, tajribali tarbiyachilar va ota-onalar bilan intervyu o'tkazildi. Intervyu davomida ularning konstruktiv ta'lim metodlari haqidagi fikrlari, tajribalari, muammolari, kelgusidagi rejalari va takliflari o'rganildi.

Pedagogik tajriba. Maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik tajriba o'tkazildi. Tajribada ikki guruh ishtirok etdi: eksperimental guruh va nazorat guruhi. Eksperimental guruhda o'quv jarayoni konstruktiv usullar asosida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy metodlar qo'llanildi. Tajriba davomida bolalarning muloqot ko'nikmalari, ijtimoiy moslashuvi, kognitiv rivojlanishi va emotsional holati muntazam ravishda kuzatib borildi.

Test sinovlari. Bolalarning muloqot ko'nikmalarini baholash uchun maxsus test sinovlari, diagnostik topshiriqlar va amaliy mashqlar qo'llanildi. Test sinovlari bolalarning tinglash, gapirish, savol berish, javob berish, o'z fikrini ifodalash, munosabat bildirish, boshqalarni tushunish va hurmat qilish kabi muloqot ko'nikmalarini baholashga qaratilgan edi.

3-bosqich: Ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish (2025-yil fevral-mart)

Ushbu bosqichda to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish, natijalarni interpretatsiya qilish, xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish amalga oshirildi. Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun quyidagi statistik metodlardan foydalanildi:

Ma'lumotlarni umumlashtirish, taqdim etish va tasvirlash uchun o'rtacha qiymat, standart og'ish, chastota, foiz kabi ko'rsatkichlar hisoblab chiqildi.

Guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash, gipotezalarni tekshirish va xulosalar chiqarish uchun t-testi, ANOVA, chi-kvadrat kabi statistik testlar qo'llanildi.

Konstruktiv usullarning qo'llanilishi va bolalarning muloqot ko'nikmalarining rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik darajasini aniqlash uchun korrelyatsion tahlil o'tkazildi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va asoslanganligini ta'minlash uchun quyidagi choralar ko'rildi:

- Tadqiqot maqsad va vazifalariga mos keluvchi metodlar tanlandi.
- Ma'lumotlar to'plash uchun foydalanilgan vositalar (so'rovnomalar, testlar, kuzatuv protokollari va h.k.) validlik talablariga javob beradi. Validlikni ta'minlash uchun mutaxassislar bilan maslahatlashildi, vositalar sinovdan o'tkazildi va qayta ishlandi.

- Tadqiqot natijalari boshqa sharoitlarda ham takrorlanishi mumkin. Buning uchun tadqiqot metodologiyasi batafsil bayon etildi, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish jarayoni shaffof tarzda hujjatlashtirildi.

- Ma'lumotlarni statistik tahlil qilishda to'g'ri statistik metodlar qo'llanildi va natijalar to'g'ri interpretatsiya qilindi. Statistik tahlil natijalari mutaxassislar tomonidan tekshirildi.

- Tadqiqot xulosalari empirik ma'lumotlarga, nazariy tahlilga va ilg'or tajribalarga asoslangan. Xulosalar tadqiqotning barcha bosqichlarida olingan natijalar bilan mos keladi.

Ushbu metodlar kompleksi maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini har tomonlama va ob'ektiv baholash imkonini beradi.

III.NATIJALAR

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi konstruktiv usullar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash edi. Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar tahlili quyidagi asosiy natijalarni ko'rsatdi:

Konstruktiv ta'lim nazariyasi bolaning bilim olish jarayonida faol ishtirok etishi, o'z tajribalari asosida bilimlarini mustaqil qurishi, yangi bilimlarni mavjud bilimlar bilan bog'lashi va o'quv jarayonida o'z javobgarligini his qilishi kabi tamoyillarga asoslanadi. Muloqot ko'nikmalari bolaning tinglash, gapirish, savol berish, javob berish, o'z fikrini ifodalash, munosabat bildirish, boshqalarni tushunish, hamdardlik bildirish, muzokara olib borish va nizolarni hal etish kabi qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Konstruktiv usullar bolalarning faolligini oshiradi, ularning o'zaro hamkorlik

qilish, muammolarni birgalikda hal etish, ijodiy fikrlash, tanqidiy fikrlash va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, konstruktiv usullarni samarali qo'llash uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur:

- Bolalarning faoliyati uchun qulay va xavfsiz muhit yaratish, ularni rag'batlantirish, erkinlik berish va mustaqillikni qo'llab-quvvatlash.

- Tarbiyachi bolalar uchun bilim manbai emas, balki ularga yo'l ko'rsatuvchi, ularning faoliyatini tashkil etuvchi, ularga yordam beruvchi va ularni rag'batlantiruvchi shaxs bo'lishi kerak.

- Ota-onalar bolalarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi, ularni qo'llab-quvvatlashi, uyda muloqot uchun sharoit yaratishi va maktabgacha ta'lim tashkiloti bilan hamkorlik qilishi kerak.

- O'quv jarayonini zarur didaktik materiallar, o'yinlar, qo'llanmalar, texnik vositalar va boshqa resurslar bilan ta'minlash kerak.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, konstruktiv usullar qo'llanilgan guruhlardagi bolalar an'anaviy usullar qo'llanilgan guruhlardagi bolalarga nisbatan ko'proq faollik, mustaqillik va tashabbuskorlik namoyon etishdi. Ular o'zaro hamkorlik qilishda, fikr almashishda, muammolarni birgalikda hal etishda va o'z fikrlarini ifodalashda erkinroq harakat qilishdi. Tarbiyachilar va ota-onalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar konstruktiv usullarning o'quv jarayonidagi samaradorligini va bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ijobiy ta'sirini tasdiqladi. Respondentlarning aksariyati konstruktiv usullarning bolalarning mustaqilligini, faolligini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berishini ta'kidlashdi. Mutaxassislar, metodistlar, amaliyotchilar, tajribali tarbiyachilar va ota-onalar bilan o'tkazilgan intervyular konstruktiv ta'lim metodlarining maktabgacha ta'limda qo'llanilishi mumkinligini va ularning bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, intervyu ishtirokchilari konstruktiv usullarni qo'llashda muayyan muammolar mavjudligini, jumladan, tarbiyachilarning yetarli darajada tayyorgarlik ko'rmaganligini, didaktik ta'minotning yetarli emasligini va ota-onalarning ishtirokini ta'minlashdagi qiyinchiliklarni ta'kidlashdi. Pedagogik tajriba natijalari konstruktiv usullar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni eksperimental guruhdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda nazorat guruhdagilarga nisbatan samaraliroq ekanligini tasdiqlagi bolalar nazorat guruhdagilarga nisbatan yuqori ball to'plashdi, muloqot vaziyatlarida ko'proq mustaqillik va tashabbuskorlik namoyon etishdi va o'z fikrlarini aniqroq ifodalashga qodir ekanliklarini ko'rsatishdi. Test sinovlari natijalari shuni ko'rsatdiki, tajribadan so'ng eksperimental guruhdagi bolalarning muloqot ko'nikmalari bo'yicha o'rtacha ball nazorat guruhdagilarga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Xususan, bolalarning tinglash, gapirish, savol berish va javob berish ko'nikmalari bo'yicha sezilarli o'sish kuzatildi.

Statistik tahlil natijalari konstruktiv usullarning qo'llanilishi va maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarining rivojlanishi o'rtasida ijobiy korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bu degani, konstruktiv metodlar

qanchalik faol qo'llanilsa, bolalarning muloqot ko'nikmalari shunchalik yuqori darajada rivojlanadi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, quyidagi omillarning bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sirini aniqlashga yordam berdi:

- Tarbiyachining tajribasi va malakasi ($r = 0.55$, $p < 0.05$);
- Ota-onalarning ta'lim darajasi va ijtimoiy-iqtisodiy holati ($r = 0.42$, $p < 0.05$);
- Maktabgacha ta'lim tashkilotining ta'minlanganlik darajasi ($r = 0.38$, $p < 0.05$);

Ushbu natijalar maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda nafaqat konstruktiv usullardan foydalanish, balki ta'lim muhitini yaxshilash, tarbiyachilarning malakasini oshirish va ota-onalarning ishtirokini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Keyingi qismda ushbu natijalarni muhokama qilamiz va xulosalar chiqaramiz. Tadqiqot natijalari konstruktiv usullar maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini tasdiqladi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, konstruktiv yondashuvga asoslangan ta'lim muhiti bolalarning faolligi, mustaqilligi va o'zaro hamkorligini rag'batlantiradi, ularning o'z fikrlarini ifodalash, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tadqiqot konstruktiv ta'lim nazariyasining maktabgacha ta'limdagi ahamiyatini yana bir bor isbotladi. Bolalar o'z tajribalari asosida bilimlarini mustaqil qurish imkoniyatiga ega bo'lganida, ular o'rganishga ko'proq qiziqishadi, yangi bilimlarni mavjud bilimlar bilan bog'lashadi va o'quv jarayonida o'z javobgarligini his qilishadi. Bu esa ularning muloqot ko'nikmalarini, jumladan, savol berish, tushuntirish, bahslashish va o'z fikrini himoya qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, konstruktiv usullarning samarali qo'llanilishi bir qator pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishiga bog'liq. Bu shart-sharoitlar ta'lim muhitini tashkil etish, tarbiyachining rolini o'zgartirish, ota-onalarning ishtirokini ta'minlash va didaktik ta'minotni yaxshilashni o'z ichiga oladi.

Xavfsiz va qulay ta'lim muhiti bolalarga o'z fikrlarini erkin ifodalash, tajriba o'tkazish, xato qilishdan qo'rqqanlik va o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish imkoniyatini beradi. An'anaviy ta'limda tarbiyachi bilim manbai bo'lsa, konstruktiv ta'limda u yo'l ko'rsatuvchi, yordam beruvchi va rag'batlantiruvchi rolini o'ynaydi. Tarbiyachi bolalarga savollar beradi, ularni fikrlashga undaydi, muammolarni birgalikda hal etishga yordam beradi va ularning muvaffaqiyatlarini nishonlaydi. Ota-onalar bolalarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi, ularni qo'llab-quvvatlashi, uyda muloqot uchun sharoit yaratishi va maktabgacha ta'lim muassasasi bilan hamkorlik qilishi kerak. Ota-onalar bolalarga savollar berish, ularni tinglash, ularning fikrlarini hurmat qilish va ularni o'z fikrlarini ifodalashga undash orqali ularning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin. O'quv jarayonini zarur didaktik materiallar, o'yinlar, qo'llanmalar, texnik vositalar va boshqa resurslar bilan ta'minlash bolalarga turli xil faoliyatlarda ishtirok etish, tajriba o'tkazish va yangi bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Ushbu tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, tadqiqot faqatgina bir nechta maktabgacha ta'lim muassasalarida o'tkazildi. Kelgusida tadqiqotni ko'proq ta'lim muassasalarida o'tkazish orqali natijalarning umumlashtirilish darajasini oshirish mumkin. Ikkinchidan, tadqiqot davomida faqatgina kuzatuv, so'rovnoma, intervyu va test sinovlari metodlaridan foydalanildi. Kelgusida boshqa metodlarni, masalan, eksperiment va amaliy loyihalarni ham qo'llash mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

➤ Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida konstruktiv usullarni keng joriy etish va o'quv jarayonida faol qo'llash.

➤ Tarbiyachilarning konstruktiv ta'lim metodlari bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish, ularni ushbu usullarni amaliyotda to'g'ri qo'llashga o'rgatish.

➤ Ota-onalarni bolalarning ta'lim jarayoniga jalb qilish, ularga konstruktiv ta'lim metodlari haqida ma'lumot berish va ularni bolalarga yordam berishga undash.

➤ Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini zarur didaktik materiallar, o'yinlar, qo'llanmalar, texnik vositalar va boshqa resurslar bilan ta'minlash.

➤ Kelgusida konstruktiv usullarning samaradorligini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish.

Konstruktiv usullar maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda katta salohiyatga ega va ularning samarali qo'llanilishi bolalarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

IV. XULOSA

Ushbu tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullarning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashga bag'ishlandi. Tadqiqot davomida olib borilgan nazariy va empirik tahlil, kuzatuvlar, so'rovnomalarni, intervyular va test sinovlari natijalari konstruktiv usullar maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynashini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, konstruktiv ta'lim nazariyasiga asoslangan yondashuv bolalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishini, o'z tajribalari asosida bilimlarini mustaqil qurishini va o'zaro hamkorlik qilishini rag'batlantiradi. Bu esa ularning muloqot ko'nikmalarini, jumladan, savol berish, tushuntirish, bahslashish va o'z fikrini himoya qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Tadqiqot shuningdek, konstruktiv usullarning samarali qo'llanilishi uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishi zarurligini aniqladi. Bu shart-sharoitlar ta'lim muhitini tashkil etish, tarbiyachining rolini o'zgartirish, ota-onalarning ishtirokini ta'minlash va didaktik ta'minotni yaxshilashni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullar samarali vosita hisoblanadi.

2. Konstruktiv yondashuvga asoslangan ta'lim muhiti bolalarning faolligi, mustaqilligi va o'zaro hamkorligini rag'batlantiradi, ularning o'z fikrlarini ifodalash, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

3. Konstruktiv usullarning samarali qo'llanilishi bir qator pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishiga bog'liq.

4. Tarbiyachilarning konstruktiv ta'lim metodlari bo'yicha bilim va ko'nikmalari yetarli emas, ularni ushbu sohada doimiy ravishda o'qitib borish zarur.

5. Ota-onalarning bolalarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki yetarli emas, ularni konstruktiv ta'limning afzalliklari va o'z farzandlariga yordam berish usullari bilan tanishtirish kerak.

6. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari konstruktiv usullarni qo'llash uchun zarur bo'lgan didaktik materiallar va texnik vositalar bilan yetarli darajada ta'minlanmagan.

Yuqoridagi xulosalarga asoslanib, quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

➤ Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida konstruktiv usullarni keng joriy etish va o'quv jarayonida faol qo'llash.

➤ Tarbiyachilarning konstruktiv ta'lim metodlari bo'yicha malakasini oshirish, ularni ushbu usullarni amaliyotda to'g'ri qo'llashga o'rgatish.

➤ Ota-onalarni bolalarning ta'lim jarayoniga jalb qilish, ularga konstruktiv ta'lim metodlari haqida ma'lumot berish va ularni bolalarga yordam berishga undash.

➤ Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini zarur didaktik materiallar, o'yinlar, qo'llanmalar, texnik vositalar va boshqa resurslar bilan ta'minlash.

➤ Konstruktiv ta'lim metodlarining samaradorligini o'rganish bo'yicha kelgusida tadqiqotlar o'tkazish.

Ushbu tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda konstruktiv usullardan foydalanishning muhimligini ko'rsatib berdi va ta'lim tashkilotlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yordam berdi. Tadqiqot natijalari asosida qabul qilingan choralar maktabgacha ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish, konstruktiv metodlarning turli shakllarini o'rganish, ularning samaradorligini baholash va amaliyotga tatbiq etish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo'shish mumkin. Bundan tashqari, inklyuziv ta'lim sharoitida konstruktiv usullarning qo'llanilishi, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ota-onalar bilan hamkorlik qilish masalalarini ham o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida kelajakda maktabgacha ta'lim tizimida konstruktiv ta'limni joriy etish bo'yicha dasturlar ishlab chiqish, tarbiyachilarning malakasini oshirish kurslarini tashkil etish va ota-onalar uchun metodik qo'llanmalar yaratish maqsadga muvofiqdir. Bu esa maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama kamol topishi uchun qulay shart-sharoit yaratishga va ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlarining poydevorini qo'yishga xizmat qiladi.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637, 2020-yil 23 sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4312-son qarori.
3. Mahmudov, N. M. Pedagogik mahorat asoslari. – T.: “Navro‘z” nashriyoti. 2020. – 208 b.
4. To‘raqulov, X. A. Maktabgacha ta’limda innovatsion texnologiyalar. Ilmiy-metodik qo‘llanma. – T.: O‘qituvchi nashriyoti. 2017. – 105 b.
5. G‘ulomova, X., Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. O‘quv qo‘llanma. /., Mamatova, . – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti. 2018. – 248 b
6. Jurayeva, N. Maktabgacha ta’limda innovatsion yondashuvlar. Monografiya. – T.: “Iqtisodiyot” nashriyoti. 2021. – 117 b.

NODAVLAT TA'LIM TASHKILOTLARI TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI, AHAMIYATI

Akmalova Mohinur Zafar qizi

p.f.f.d, dotsent Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasi mudiri,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Yoqubjonova Muxlisa

Magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti

YoqubjonovaM@gmail.com

+998 93 150 67 11

Annotatsiya: Ushbu maqola nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyatini yanada rivojlantirishga qaratilgan. Muallif, nodavlat ta'lim tashkilotlarining innovatsion yondashuvlari, ta'lim jarayonlarida qo'llanilayotgan metodlar va natijalarini tahlil qilib, ularning o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishidagi roli haqida xulosa qiladi. Maqola, ta'lim sifatini oshirish, o'zaro hamkorlikni rivojlantirish, va moliyaviy resurslarni samarali boshqarish kabi masalalarni muhokama etadi. Shuningdek, o'quv jarayonida muammolarni bartaraf etuvchi strategiyalar va kelajak istiqbollari yoritib beriladi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari orqali taqdim etilayotgan yangi imkoniyatlar, jamiyatning mamlakatdagi ta'lim sohasida ro'y berayotgan yangilanishlarga qanday hissa qo'shishi tizimli ravishda ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola ta'limsohalari mutaxassisleri, tadqiqotchilari va ota-onalar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Nodavlat ta'lim tashkilotlari, innovatsion metodlar, ta'lim sifati, o'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar, ijtimoiy hamkorlik, ta'limda texnologiyalar, ta'lim muammolari, shaxsiy rivojlanish, moliya va resurslarni boshqarish, ta'lim strategiyalari, kelajak istiqbollari

I. KIRISH

Hozirgi kunda ta'lim tizimi jamiyatning asosiy ustunlaridan biri bo'lib, uning rivoji ko'plab omillarga bog'liq. Ta'lim sohasida davlat tashkilotlari bilan bir qatorda nodavlat ta'lim tashkilotlari ham muhim rol o'ynaydi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari, o'z navbatida, ta'lim sohasida tinglovchilar bilan innovatsion yondashuvlarni joriy etish, sifatli ta'lim xizmatlarini taqdim etish va yangi imkoniyatlar yaratishga qaratilgan faoliyatlari bilan ajralib turadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari mamlakatimiz ta'lim tizimida diversifikatsiyani, ya'ni turli xil ta'lim shakllari va yo'nalishlarini taklif etish orqali, zamon talablariga javob berish, o'quv jarayonlarini modernizatsiya qilish va pedagogik innovatsiyalarni joriy etishga imkon yaratadi. Bu tashkilotlar ko'plab ijtimoiy guruhlar, hatto notijorat sektorlar bilan ham hamkorlikda ish olib borishi orqali, har bir shaxsning individual ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim jarayonlarining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish bilan shug'ullanadi. Ular o'quv dasturlarini ishlab chiqishda, o'qituvchilarni tayyorlashda va o'quv jarayonlarini baholash tizimlarida innovatsion g'oyalarni joriy etishga intilishadi.

Bundan tashqari, nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'limning rag'batlantiruvchi muhitini yaratishda, o'quvchilarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishlarini qo'llab-

quvvatlashda, hamda ta'limda zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etishda faol ishtirok etadi. Bu o'z navbatida, ta'lim ekanini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi.

Shunday qilib, nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati nafaqat ularning taklif etayotgan ta'lim xizmatlari bilan bog'liq, balki ijtimoiy rivojlanish va innovatsiyalarni amalga oshirishdagi faoliyatlari bilan ham belgilanadi. Ushbu maqola nodavlat ta'lim tashkilotlarining o'quv jarayonlaridagi ahamiyatini, ularning ta'lim sifatini oshirishdagi roli va mamlakatimiz ta'lim tizimida yuzaga kelayotgan o'zgarishlar haqida batafsil ma'lumot beradi.

II.METODLAR

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonlarini tashkil etish va boshqarish uchun qo'llaniladigan metodlar har bir tashkilotning o'ziga xosligini, taqdim etilayotgan ta'lim xizmatlarini va o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan turli yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ushbu metodlar yanada samarali va sifatli o'quv muhitini yaratish, o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va kadrlarni tayyorlash uchun zarurdir. Quyida nodavlat ta'lim tashkilotlarida qo'llaniladigan asosiy metodlar keltiriladi:

Nodavlat ta'lim tashkilotlari zamon talablariga javob bera oladigan dinamik o'quv dasturlarini ishlab chiqish va ularga yangiliklar kiritish uchun ko'ngilli ravishda qayta ko'rib chiqish jarayonini amalga oshiradi. Bu jarayon o'quvchilarning feedbacklari, biznes hamkorliklari va sohadagi eng yaxshi amaliyotlarni o'rganish asosida olib boriladi.

Ta'lim jarayonida innovatsion metodlar, masalan, faol ta'lim metodlari, muammo yechish yondashuvlari, loyihaga asoslangan o'qitish va boshqa zamonaviy pedagogik yondashuvlar qo'llaniladi. Bu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, ijodkorlik va analitik qobiliyatlarini oshirishda xamda ta'limga qiziqish uyg'otishda muhim rol o'ynaydi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'quv jarayonini jonlantirish uchun interaktiv darslar, muhokama guruhlarini tuzish va o'zaro fikr almashish imkoniyatlarini yaratish orqali o'quvchilarni faol ishtirokchilarga aylantirishga harakat qiladi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning fikr almashish va nazariyani amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini ta'minlaydi.

Texnologiyaning tez rivojlanishi bilan birga, onlayn o'qitish metodlari masofaviy ta'lim platformalarini olib kelmoqda. Nodavlat ta'lim tashkilotlari onlayn darslar, vebinarlar va aralash o'qitish (blended learning) yondashuvlari orqali o'quv jarayonini qulaylashtirib, talabalarga kuchli va sifatli ta'lim berish imkonini yaratadi.

O'quv jarayoni davomida ta'lim sifatini amalga oshirish uchun nodavlat ta'lim tashkilotlari baholash va monitoring tizimlarini ishlab chiqadi. O'quvchilarning yutuqlarini qayd etish va ularni muhokama qilish orqali ta'lim jarayonini doimiy ravishda takomillashtirishga intiladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarni o'zlashtirish darajasini kuzatish va ularni qo'shimcha yordam bilan ta'minlash uchun zarur.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'qituvchilarni malakasini oshirish va ularning kasbiy rivojlanishiga e'tibor beradi. Bu metod, o'qituvchilarning pedagogik

yondashuvlarini yangilashga, yangi metod va texnikalarni o'zlashtirishga va o'quvchilar bilan samarali ishlashga yordam beradi. O'qituvchilar uchun seminarlar, treninglar va mutaxassislar bilan imkoniyatlar yaratish orqali mutaxassislar qobiliyatlarini oshirishga harakat qilinadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'quv jarayonini yaxshilashda ota-onalar va jamoatchilik bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Ota-onalarning o'quv jarayoniga jalb etilishi, o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyatlarini oshirishga va ijtimoiy muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Bunda ota-onalar uchrashuvlari, ma'lumotlar almashinuvi va ta'lim tulini sezilarli darajada yaxshilaydi.

O'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ta'lim jarayonida individual yondashuvga alohida e'tibor qaratiladi. Har bir o'quvchining o'ziga xos qobiliyatlari, qiziqishlari va o'rganish uslublari inobatga olinadi, bu esa o'quvchilarning muvaffaqiyatli ta'lim olishiga yordam beradi.

Ushbu metodlar orqali nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim sifatini oshirish va o'quv jarayonlarini zamon talablariga mos ravishda tashkil etish, yosh avlodni siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida faol ishtirok etadigan, qobiliyatli va barcha yo'nalishlarga tayyor shaxslar sifatida tarbiyalashda muvaffaqiyatga erishishlariga yordam beradi.

III.NATIJALAR

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida amalga oshirilgan strategiyalar, metodlar va yondashuvlar ta'lim jarayonida bir qator ijobiy natijalarga olib keladi. Ushbu natijalar o'quvchilar, o'qituvchilar va umuman ta'lim tizimining rivojlanishidagi ahamiyatini anglatadi. Quyida bu natijalarning asosiy jihatlari ko'rsatilgan:

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'quv dasturlarini va ta'lim jarayonlarini samarali tashkil etish orqali o'quvchilarning qayta yuklanishini kamaytirish imkoniyatini yaratadi. Interaktiv va faol ta'lim metodlari yordamida o'quvchilar ko'proq ishtirok etishga va o'z bilimlarini amalda qo'llashga qodir bo'lishadi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatining oshishiga va o'quvchilarning o'zlashtirish darajasining yaxshilanishiga olib keladi.

Innovatsion ta'lim metodlari, masalan, loyiha asosidagi va muammo yechish yondashuvlari, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va ijodkorlikka o'rgatadi. Tadqiqot va muhokama jarayonlari orqali o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda eta olishadi va yangi yechimlar topa bilish qobiliyatini rivojlantiradilar. Bu natijalar, kelajakda ularning professional hayotida va shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'zining o'quv jarayonlarini muntazam ravishda baholash va takomillashtirishga intiladi, bu esa ta'lim sifatining oshishiga olib keladi. O'quvchilarning muvaffaqiyatlariga doimiy ravishda e'tibor berish, natijalarni tahlil qilish va kerakli o'zgarishlarni amalga oshirish natijada nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim xizmati sifatini oshiradi.

O'qituvchilarni malakasini oshirishga qaratilgan treninglar, seminarlar va malaka oshirish dasturlari natijasida o'qituvchilarning professionalligi oshadi. O'qituvchilarning yangi pedagogik yondashuvlarni va innovatsion metodlarni

o'zlashtirishi, ularning dars jarayonida samaradorligini oshiradi va o'quvchilarni yaxshiroq tushuntirish imkonini yaratadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari ota-onalar bilan samarali hamkorlik qilish orqali o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyatlarini oshirishga erishadi. Ota-onalarning faol ishtiroki o'quvchilarning o'zgarishlarga qarshi kurashish qobiliyatini yanada kuchaytiradi va ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Bu kelajakda o'quvchilarning ta'limdan kelib chiqayotgan ijtimoiy va psixologik muammolarini hal qilishda ham yordam beradi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarining faoliyatlari mahalliy jamoalar va umumiy ijtimoiy muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular yangi ta'lim formatlari orqali ijtimoiy menfaati qondirishda innovatsion yechimlarni taqdim etadi va tafakkur doirasini kengaytiradi. Ta'lim jarayonlari ijtimoiy muammolarni hal qilishga intilish bilan bir qatorda, ijtimoiy birlashuv va davlatning rivojlanishida ham qo'shimcha hissa qo'shadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari orqali o'quvchilarga yangi imkoniyatlar taqdim etiladi. Bu o'z ichiga professional treninglar, amaliyotlar, tadbirlar va konkurslar kabi faoliyatlarni oladi. Bular orqali o'quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, o'zlarini qo'llab-quvvatlash va kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish imkoniyati yaratadi.

Ushbu natijalar nodavlat ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonlarini samarali tashkil etish va boshqarish konsepsiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim tizimida ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirish orqali o'quvchilarning kelajak muvaffaqiyatida muhim rol o'ynaydi. Natijada, ularning ta'lim sifatini oshirish, shaxsiy va professional rivojlanishlariga hissa qo'shish bilan birga, jamiyatning umumiy taraqqiyotiga xizmat qiladi. Nodavlat ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonlarini tashkil etish va boshqarish jarayonida yuzaga kelgan natijalar o'z-o'zidan diqqatga sazovor bo'lib, bu ta'lim muassasalarining ta'lim tizimidagi roli va ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Muhammad Qodirovdagi nazariy ifodalashlar orqali ko'rsatilgan ushbu natijalar, nafaqat mavjud muammolarni hal qilish, balki yangi imkoniyatlarni yaratish va ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlab, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Boshqa ta'lim muassasalariga nisbatan, nodavlat tashkilotlari ko'pincha o'qitishning interaktiv usullarini va o'quvchilarni yanada faol ishtirok etishga qaratilgan yondashuvlarni qo'llaydi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning qaror qabul qilish, etakchilik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga olib keladi. Natijada, ta'lim berish jarayoni ijtimoiy faol shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi, bu esa jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni hal qilishda o'z o'rnini topadi.

Biroq, nodavlat ta'lim tashkilotlarining mavjud ta'lim tizimida o'z o'rnini va ahamiyatini oshirishda bir qator muammolar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, ta'lim dasturlarining sifatini ta'minlash uchun yetarli resurslar va moliyaviy qo'llab-quvvatlash masalalari dolzarb. Ba'zi holatlarda, nodavlat tashkilotlarida ta'lim sifatini baholashning aniq mezonlari yo'qligi, ta'lim jarayonida samaradorlikni o'lchashda

qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Shuningdek, o'qituvchilarning malakasi va ta'limga bo'lgan motivatsiyalari muhim omil bo'lib, buning uchun muntazam ravishda treninglar, seminarlar va malaka oshirish dasturlarini o'tkazish talab etiladi.

Ota-onalar va jamoatchilikning ta'lim jarayonida faol ishtiroki ham muhim ahamiyatga ega. Nodavlat ta'lim tashkilotlari bu jarayonda samarali strategiyalar ishlab chiqishi zarur. Ota-onalarni o'quv jarayonlariga jalb qilish, ularning fikr va takliflarini olish, ta'lim muassasalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday hamkorlik o'zaro ishonchni va jamoatchilikning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari, innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish orqali imkoniyatlarini kengaytiradi. Onlayn ta'lim formatlari va masofaviy o'qitish usullarini rivojlantirish orqali ular global ta'lim tizimidagi yangiliklarga moslasha oladi. Bu yangi imkoniyatlar, shuningdek zamonaviy talabalarni jalb qilish va ularning qiziqishlarini oshirish bo'yicha yangi yondashuvlarni talab etadi.

Ta'limning sifatini oshirishda moliya va resurslarni boshqarish muhim rol o'ynaydi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari ko'plab xarajatlarni qoplash va samarali ishlatishi uchun moliyaviy mustaqillikka erishishlari zarur. Bu, o'tkazilgan tadbirlar, treninglar va boshqa resurslarni taqdim etishning barqarorligini saqlab qolish uchun muhim hisoblanadi. Moliya samaradorligini oshirish uchun tashqi qo'llab-quvvatlovchilar, investorlar va hamkorliklarni o'rnatish muhimdir.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim tizimidagi ijobiy o'zgarishlarni mijozlar, xususan, o'quvchilar va jamoatchilik uchun yangi imkoniyatlar yaratish orqali taqdim etadi. Biroq, xalqaro standartlarga mos keladigan ta'lim sifatini ta'minlash uchun muammolarni hal qilish hamda innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish zarur. Kelajakka yo'naltirilgan tadbirlar, ijtimoiy hamkorlik va innovatsion texnologiyalar yordamida nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim jarayonini yanada kuchaytirish va sifatini oshirish imkoniyatiga ega. O'z navbatida, bu ta'lim tizimida raqobatni kuchaytiradi va o'quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

IV. XULOSA

Ushbu maqolada nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati, ularning o'quv jarayonlariga ta'siri va amalga oshirilayotgan innovatsion yondashuvlar batafsil ko'rib chiqildi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari, jahon ta'lim tendentsiyalariga mos ravishda, o'z ta'lim xizmatlarini sifatini oshirish va o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan yondashuvlar bilan ajralib turadi. Bu jarayonlarda qo'llanilayotgan metodlar, strategiyalar va natijalar o'quvchilar uchun faol, samarali va sifatli ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Ma'lumki, nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim jarayonlarida innovatsion metodlarni joriy etishlarida va bilimlarni amaliyotga tatbiq etish borasida an'anaviy davlat ta'lim muassasalari bilan solishtirganda ko'plab afzalliklarga ega. Bu tashkilotlar, zamon talablariga javob beradigan dasturlarni ishlab chiqish va samarali ta'lim jarayonlarini tashkil etish orqali o'z o'quvchilari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Interaktiv yondashuvlar, loyiha asosidagi ta'lim, o'zaro baholash va mijozlar fikrlari ustida ishlash kabi usullar, ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, nodavlat ta'lim tashkilotlarining o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga bo'lgan e'tibori, o'quvchilarni kelajakda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bo'lgan ijtimoiy ko'nikmalar va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlari bilan belgilanadi. Ular o'z ichiga o'z-o'zini boshqarish, qaror qabul qilish, jamoada ishlash kabi ko'nikmalarni o'z ichiga olgan ta'lim jarayonini amalga oshirishni maqsad qiladilar.

Biroq, ushbu nazar etilgan natijalarga qaramay, nodavlat ta'lim tashkilotlari bir qator muammolarga duch kelishi sodir bo'lmoqda. O'qituvchilar malakasi, ishlab chiqilayotgan ta'lim dasturlarining samaradorligi va moliyaviy resurslarning yetarlicha bo'lmashligi kabi to'siqlarni bartaraf etish zarur. Buning uchun ta'lim tizimining turli qatlamlari o'rtasidagi hamkorlik va jamoatchilik ishtirokini rivojlantirish muhimdir. Ota-onalar, tadqiqotchilar va jamoatchilik bilan yaqin hamkorlik o'quv jarayonining umumiy sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – nodavlat ta'lim tashkilotlarining innovatsion texnologiyalarni o'z ichiga olgan onlayn va aralash ta'lim formatlarini kengaytirishdir. Texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish, o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ularni global ta'lim tizimiga integratsiya qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, nodavlat ta'lim tashkilotlari o'z resurslari va imkoniyatlarini yanada samarali boshqarish orqali moliyaviy masalalarni hal qilishlari zarur.

Kelajakda nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'limning sifatini oshirishda yanada ijodiy yondashuvlarni ishlab chiqishlari, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini takomillashtirishlari, hamda o'quv jarayonini samarali va yangicha formatlarda amalga oshirishlari kerak. Shu tariqa, ularning ta'lim tizimidagi roli nafaqat moliyaviy oqimlarni yengillashtirishda, balki ijtimoiy izlanishlar va ijtimoiy masalalarni hal qilishga ham hissa qo'shadi.

Natijada, nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim tizimidagi ahamiyati faqat ta'lim berish bilan cheklanmaydi. Ular shuningdek, ijtimoiy qiyinchiliklar va iqtisodiy o'zgarishlarga qarshi kurashda yangi yechimlarni taqdim etib, jamiyatni rivojlantirishda muhim vositadir. Bu tashkilotlar orqali olingan ta'lim, kelajak yosh avlodlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi va ularni taraqqiyotga boshqaradi, bu esa, davlat va jamiyat uchun birgalikda kutilayotgan natijalarga erishishda muhim bir qadamdir.

Umuman olganda, nodavlat ta'lim tashkilotlarining ta'lim tizimidagi roli va ahamiyatini oshirishda ko'p jihatlar mavjud bo'lib, ularni ko'rib chiqish kelajakdagi ta'lim siyosati va amaliyotlari uchun muhim ahamiyatga ega.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. O'RQ-637, 23.09.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017 — 2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2707-son qarori 29.12.2016.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta'lim tashkilotlari to'g'risida”gi Nizomi. VMQ-666, 07.08.2019.

4. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotining davlat o‘quv dasturi. - T.: 2022.
5. Soliyev A., Marketing. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2018. -2017 b.
6. Xudoyberdievna, A. N. Maktabgacha ta’lim tizimida marketing faoliyatini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari / International journal of inclusive and sustainable education. – 2024. – № 6. – Б. В 273-277.
7. Abdupattoxovna, M. N., Abdullayevich, S. F. Maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatida marketing strategiyalarining ahamiyati / Архив научных исследований, – 2021.
8. Mirzayeva N. Marketing strategiyasini ishlab chiqish / “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali.– 2012. – № 5. Б. В 273-277.
9. Abdullayeva D. Marketing tadqiqotlari: mohiyati, vazifalari, tamoyillari. // Bozor, pul va kredit.– 2014. – № 8.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK BOSHQARUV USULLARINING TA'LIM JARAYONIGA TA'SIRI

*Akmalova Mohinur Zafar qizi,
p.f.f.d, dotsent Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasi mudiri,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Asqarova Fayyoz Jasur qizi,
Magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti
AsqarovaF@gmail.com
+998 93 297 62 65*

Annotatsiya: Maqola muammoli masalalarga qaratilgan tadqiqot natijalarini taqdim etadi. Unda ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik sohalarida yuz berayotgan muammolar tahlil qilinadi va ularni hal etishga qaratilgan samarali yechimlar taklif etiladi. Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan anketalar, so'rovlar va statistik tahlillar yordamida yoki mutaxassislar bilan bo'lgan intervyular orqali olingan ma'lumotlar tahlil qilib, muammoning kelib chiqish sabablari va uning yechish usullari belgilangan. Ushbu maqola, muammoni chuqurroq tushunishga va ilmiy hamjamiyat hamda jamoatchilik uchun foydali tavsiyalarni taklif etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy muammolar, innovatsion yechimlar, tadqiqot metodologiyasi, tahlil usullari, monitoring va baholash, ta'lim va taraqqiyot, mahalliy hamjamiyat, statistika, anketalash, jamoatchilik ishtiroki

I. KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimlari doimiy ravishda o'zgarib, yangilanib turadi. Ushbu dinamik muhitda ta'lim jarayonini samarali boshqarish - ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydigan eng muhim omillardan biridir. Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay holga keltiradi, bunda har bir o'quvchining individual ehtiyojlari inobatga olinadi. Shunday qilib, pedagogik boshqaruv nafaqat o'qitish jarayoni, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va ta'lim muassasasining umumiy ijobiy ijtimoiy muhitini yaratish uchun ham muhimdir.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv tushunchasi o'z ichiga ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatlarni olgan holda faqat ta'lim sifatini emas, balki o'quvchilarni tayyorlash va ularning shaxs sifatida rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi. Boshqaruvning innovatsion yondashuvlari, jamoaviy ishlash va kommunikatsiya qobiliyatlarini rivojlantirish muddatida pedagogik boshqaruvning ahamiyati yanada oshadi. Bu esa o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi va pedagogik muhitni yanada samaraliroq qiladi.

Bugungi kunda ilg'or ta'lim tizimlari zamonaviy boshqaruv usullariga asoslangan, bu esa ularni tezkorlashtirish va moslashuvchanligini oshirish imkonini beradi. Misol uchun, muammolarni yechish, kreativ yondashuvlar, loyihaga asoslangan o'qitish va o'zaro fikr almashish kabi usullar ta'lim jarayonida qo'llanilib, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'quv muhitida yangi metodologiyalarni joriy etish, o'qituvchilar va boshqaruvchilar uchun alohida ko'nikmalarni talab qiladi, chunki bunday o'zgarishlar nafaqat ta'lim sifatiga, balki o'quvchilarning qiziqishlarini oshirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari o'qituvchilarda o'z malakasini oshirishga ijtimoiy va professionallik mas'uliyatini rivojlantirishga, o'quvchilarni ularga xos qobiliyatlari orqali to'g'ri yo'naltirishga yordam beradi. Bular, albatta, ta'lim jarayonini samarali boshqarishda va kelajakda o'zining ilmiy faoliyatida o'zini oqlashda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining ta'lim jarayoniga ta'siri, shuningdek, bu usullarni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularni yechish bo'yicha tavsiyalar ko'rsatib beriladi. Maqola tantanali ta'lim tizimining zamonaviy xususiyatlarini ochib beradi va ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan aniq yondashuvlarni taqdim etadi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning ijtimoiy va professional hayotdagi muvaffaqiyatini ta'minlashda yordam beradi.

II.METODLAR

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganish, ko'p qirrali yondashuvlarni talab etadi. Ushbu bo'limda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan asosiy metodlar va yondashuvlar aniqroq ko'rib chiqiladi. Ular o'quvchilarning ta'lim sifatini oshirish, o'zaro hamkorlikni rivojlantirish va muammolarni yechish uchun samarali strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Loyiha asosidagi o'qitish metodologiyasi o'quvchilarning o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Ushbu yondashuvda o'quvchilar biror ma'lum loyiha ustida ishlash orqali tajriba orttiradilar. Bu metod nafaqat bilimlarni chuqurlashtiradi, balki ijodiy fikrlash, jamoada ishlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini ham oshiradi. O'quvchilar loyihalarini taqdim etish jarayonida o'z fikrlarini ochiq ifoda etishni, tanqidiy fikr yuritishni va boshqalar fikrlarini baholashni o'rganadilar.

Zamonaviy pedagogik boshqaruvning muhim jihati ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llashdir. Bu metod doirasida onlayn ta'lim platformalari, multimedia resurslari va ta'lim uchun maxsus dasturlar o'z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalar yordamida o'quvchilarga yanada qulay va samarali ta'lim muhitini yaratish mumkin. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tezkor aloqa o'rnatish, ta'lim jarayonining individualizatsiyasi va harakatlantiruvchi imkoniyatlarni taqdim etish mumkin.

Interaktiv darslar metodida o'quvchilar dars jarayonida faol ishtirok etadilar. Ushbu metod, savol-javoblar, guruh muhokamalari va interaktiv vazifalar orqali ishtirokchilar o'z fikrlarini bildirish va o'zaro aloqalarini rivojlantirish imkoni yaratiladi. Interaktiv yondashuvlar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularni ta'lim jarayonida motivatsiyalashga yordam beradi. Bu, shuningdek, o'quvchilar orasida raqobatni kuchaytiradi, ular o'z bilimlarini, qobiliyatlarini baholaydi va kuchli tomonlarini e'tiborga olishadi.

Nazorat va baholash metodlari pedagogik boshqaruvning muhim qismi hisoblanadi. O'quv jarayoni davomida o'quvchilarning yutuqlarini baholash, ularning individual rivojlanishini aniqlashga yordam beradi. Baholash tizimlari, masalan, o'quvchilarni mustaqil ishlashga, jamoada ishlashga, shuningdek, o'z fikrini

bildirishga undaydi. Refleksiya jarayoni esa o'quvchilarga o'z bilimlarini qayta ko'rib chiqish, ulardan xulosa chiqarish va yutuqlari ustida ishlash imkoniyatini yaratadi.

O'qituvchilar va boshqa mutaxassislar orqali mentorlik va coachlik metodlarini qo'llash ham zamonaviy boshqaruv jarayonida muhim hisoblanadi. Mentorlar va coachlar o'quvchilarga ta'lim jarayonida yo'l-yo'riq ko'rsatish, ularning qobiliyatlarini kashf etish va rivojlantirishda yordam beradilar. Ushbu metod orqali talabalarning ijtimoiy va professional ko'nikmalarini kuchaytirishga qaratilgan yondashuvlar maqsadga muvofiqdir, chunki bu kelajakka tayyorgarlik jarayonida haqiqiy mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va ijtimoiy muhim axborot va ko'nikmalarni rivojlantirishda yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv mustahkam o'qituvchilar talab qiladi. O'qituvchilarni rivojlantirish dasturlari doirasida o'z malakalari va bilimlarini oshirishga yo'naltirilgan seminarlar, treninglar yoki onlayn kurslar o'tkaziladi. Bular o'qituvchilarni yangi pedagogik yondashuvlar, metodlar va innovatsiyalar bilan tanishtiradi, shuningdek, ularga o'zlarini kasbiy jihatdan rivojlantirish imkonini beradi. O'qituvchilarning malakasini oshirish pedagogik boshqaruv samaradorligini yanada kuchaytiradi, bu esa o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruvda jamoaviy ishlash va hamkorlik muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar jamoalarda ishlash orqali o'zaro fikr almashish, tajriba o'rganish va jamoa ruhini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ushbu usul orqali jamoaviy qaror qabul qilish qobiliyatlari, muammolarni hamkorlikda yechish va rahbarlik ko'nikmalari shakllanishiga yordam beradi.

Ushbu metoddan foydalanish o'quvchilar o'rtasida tushunishni, farqlarni va yondashuvlarni tinglash niyatida fikr almashishni rivojlantiradi. O'zaro fikr almashish jarayoni ta'lim jarayonida ijobiy muhit yaratadi, bu esa o'quvchilarning qarorlarini yanada samarali qilish imkoniyatini beradi. Fikr-mulohazalar, turli fikrlarni tinglaganliklari oqibatida, o'quvchilarning tajribasini boyitadi va ularni zamonaviy talablarga moslashishga yordam beradi.

Ushbu metodlar, zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining ta'lim jarayoniga ta'sirini tahlil qilish uchun muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Har bir metod o'z navbatida o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, ularning ko'nikmalarini rivojlantirish va ta'lim muhitini yaxshilashga yordam beradi. Ta'lim jarayonida innovatsion va interaktiv metodlarni qo'llash, o'quvchilarni muammolarni hal qilishga tayyorlaydi va ularga zamon bilan birga rivojlanish imkoniyatini yaratadi. Bu esa, ta'limmuassasalari muvaffaqiyatini oshirish va o'quvchilarni kelajakka tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

III.NATIJALAR

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganish natijasida ko'plab ijobiy o'zgarishlar va natijalar aniqlanishi mumkin. Ushbu natijalar ta'lim jarayonini tashkil etishda yangi yondashuvlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Quyida keltirilgan natijalar, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun ta'lim sifatini oshirishda qanday o'zgarishlar yuz berishi mumkinligini ifodalaydi:

Zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash orqali ta'lim sifatining sezilarli darajada oshishi kuzatilmoqda. O'quvchilar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash, loyihalar yaratish va muammolarni hal qilish jarayonida faol ishtirok etish orqali nazariy bilimlarni chuqurlashtirmoqda. Interaktiv darslar va innovatsion yondashuvlar yordamida o'quvchilar o'quv materiallarini yaxshiroq o'zlashtiradilar va bu ularga uzoq muddatli bilishlarni yaratadi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari, o'quvchilarni aktiv ishtirokchilarga aylantirishga imkon yaratadi. O'quvchilarning interaktiv darslar, guruh muhokamalari va loyiha asosidagi faoliyatlar orqali faolligi oshmoqda. Ular dars jarayonida o'z fikrlarini ochiq ifoda etishga, savollar berishga va tanqidiy fikr bildirishga tayyor bo'lmoqdalar. Bu holat, ularda o'z-o'zini rivojlantirish va o'z bilimlarini baholash qobiliyatlarini kuchaytiradi.

Zamonaviy boshqaruv usullari o'quvchilarda ijodiy fikrlash, muammoni hal qilish va jamoada ishlash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. O'quvchilar tomonidan ijodiy yondashuvlar qo'llansagina, yechimlarni izlash va yangi g'oyalarni yaratishga bo'lgan qiziqish oshadi. Bu esa ularning kelajakdagi professional hayotlariga tayyorgarlik ko'rishlariga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv metodlari o'qituvchilarni malakasini oshirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilar yangi pedagogik uslublar, innovatsion texnologiyalar va boshqaruv ko'nikmalari bo'yicha muntazam ravishda treninlar va seminarlar o'tkazish orqali o'z bilimlarini yangilaydi. Ular o'z ish faoliyatlariga zamonaviy yondashuvlarni qo'llashga qodir bo'lib, ta'lim jarayonining sifatini yaxshilashni o'z maqsadlariga qabul qiladi.

O'quvchilar orasida jamoaviy ish va o'zaro kommunikatsiya ko'nikmalari rivojlanadi. Interaktiv darslarda ishtirok etish, guruh muhokamalarida faol ishtirok etish, fikr almashish orqali o'quvchilar ijtimoiy ko'nikmalarni oshirishga imkoniyat qozonadilar. Ushbu ko'nikmalar, kelajakda ularning professional va ijtimoiy hayotida samarali aloqa o'rnatishlariga yordam beradi.

Zamonaviy boshqaruv usullariga asoslangan ta'lim jarayonida ota-onalar va jamoatchilik ishtirokini oshirish muhim natijalarga olib keladi. Ota-onalar o'z farzandlarining ta'lim jarayonida faol ishtirok etishga ko'proq talab qilishmoqda. Ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlik, ta'lim muassasasining ijtimoiy obro'sini oshiradi va ta'limdagi natijalarni yaxshilashga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruvni qo'llash orqali ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Onlayn ta'lim platformalari, multimedia dasturlari va analitik vositalardan foydalanish orqali o'quvchilar o'z bilimlarini tezda yangilash va amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Innovatsion texnologiyalar, o'qituvchilarga o'z darslarini ko'zga ko'ringan, interaktiv va qiziqarli tarzda o'tkazish imkonini beradi.

Umuman olganda, zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining ta'lim jarayoniga ta'siri ko'plab ijobiy natijalarni keltirib chiqarmoqda. Bu natijalar o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, ko'nikmalarini rivojlantirish va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish orqali ta'lim sifatini yaxshilaydi. Zamonaviy boshqaruvning resurslari va metodologiyalari ta'lim jarayoniga innovatsion

yondashuvlarni jalb etish orqali o'quvchilarni kelajakda muvaffaqiyatli kasb-hunar egalariga aylantirishda muhim o'rin tutadi. Buning natijasida, ta'lim muassasalari jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay holga keltirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu muhokamada olingan natijalardan kelib chiqib, pedagogik boshqaruvning ta'lim sohasidagi o'rnini, muammolari va istiqbollari yuzasidan bir qator fikrlarni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy boshqaruv usullari ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning bilim va ko'nikmalarini yangi darajaga olib chiqishga xizmat qiladi. O'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashlari, ijodkorlik va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishlari muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, masalan, loyiha asosida o'qitish va interaktiv darslar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarini muvaffaqiyatli amalga oshirish o'qituvchilar va boshqaruvchilarning malakasiga va ularning tayyorgarligiga, shuningdek, professional rivojlanishiga bog'liq. O'qituvchilar yangi yondashuvlarni o'zlashtirish va ta'lim jarayonida ulardan samarali foydalanish uchun doimiy ravishda o'z bilimlarini yangilab turishlari zarur. O'qituvchilarning malakasini oshirish, ularni zamonaviy pedagogik metodlar bilan tanishtirish va ularning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash ta'lim jarayonining muvaffaqiyati uchun muhimdir. Shuningdek, rahbarlarning ta'lim muassasasini boshqarishdagi roliga ham alohida e'tibor qaratish kerak. Rahbarlar innovatsion yondashuvlarni joriy etishda faqat ta'lim muassasasining ichki resurslarini muvofiqlashtiribgina qolmay, balki jamoatchilik bilan hamkorlikni kuchaytirishga intilishlari zarur.

Zamonaviy boshqaruv usullarini tatbiq etish jarayonida bir qator muammolar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, o'quvchilar orasida turli darajadagi akademik tayyorgarliklar va qobiliyatlar farqlari ta'lim jarayonida notenglik yaratishi mumkin. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarni individual yondashuvlariga muhtoj qilishi, lekin resurslar va vaqt cheklovlari bunday yondashuvlarni amalga oshirishda qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilar va boshqaruvchilar o'rtasida rahbariyatning tashqi va ichki omillari ta'siri o'rtasidagi muvozanatni saqlash ham qiyin bo'lishi mumkin.

Ta'lim jarayonida ota-onalar va jamoatchilikning faol ishtiroki yanada muhim ahamiyatga ega. Ularning ta'lim jarayoniga jalb etilishi o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ta'lim muassasasining ijtimoiy obro'sini kuchaytiradi. Ota-onalar va jamoatchilik bilan samarali hamkorlikni rivojlantirish, ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim muassasalari o'z qobiliyatlarini jinsi, ijtimoiy va madaniy manbalar ustidan ta'kidlashda ham asosiy muhim vazifani bajarishlari kerak.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullarining rivojlanishi kelajakda ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash va yangi texnologiyalarni tatbiq etish imkoniyatlarini yaratadi. Ta'lim tizimlarini yanada zamon bilan mos holga keltirish uchun, o'qituvchilarni kelajakdagi muammolarni hal qilishga tayyorlashda yangicha yondashuvlarni tadqiq etish zarur. Shu sababli, pedagogik boshqaruvda keltirilgan

tajribalar, ijodiy g'oyalar va yechimlar nafaqat eng yuqori darajali ta'lim sifatini ta'minlashga, balki jamoatchilik bilan hamkorlikda ijtimoiy masalalarni hal qilishga ham xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari ta'lim jarayonida yanada chuqur o'zgarishlar keltirib chiqarmoqda. Boshqaruvdagi o'zgarishlar, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro munosabati, ijtimoiy muhit va jamoatchilikning ta'limdagi o'rni ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi. Biroq, o'zgarishlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish va istiqbollarni belgilash ta'lim tizimining barqaror rivoji va eng yuqori imkoniyatlarni yaratishda muhimdir. Zamonaviy pedagogik boshqaruv usullari ta'lim jarayonini yanada ochiq va samarali qiladigan yondashuvlar sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

IV. XULOSA

Xulosa qismi muammoning umumiy ko'rinishi, olingan natijalar va tavsiyalar asosida, tadqiqotning eng muhim jihatlarini bayon etar ekan, ushbu bo'limda quyidagi asosiy nuqtalar keltiriladi.

Birinchidan, tadqiqot davomida muammo aniq belgilandi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, usul yoki jarayonni takomillashtirishga zarurat paydo bo'ldi. Masalaning mohiyati, aniq holatlarda yuzaga kelgan qiyinchiliklar va ularni hal qilish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Bu jihatlar, muammoning kelib chiqishi bilan bog'liq sabablarni aniqlashga yordam berdi va dolzarb yechimlarni belgilashga asos bo'ldi.

Ikkinchidan, tahliliy jarayon davomida olingan natijalar, ko'rsatilgan masalalar bo'yicha turli xil usullar va strategiyalarni baholash imkonini berdi. Masalan, olingan ma'lumotlar orqali bazaviy trendlar, ijobiy va salbiy omillar tahlil qilindi. Olingan natijalar, masalaning qanchalik jiddiyligini va bu bilan bog'liq ravishda qanday choralar ko'rish zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida aniqlangan asosiy jihatlar, kelajakda muvaffaqiyatli harakat qilish uchun zaruriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, ishlab chiqilgan tavsiyalar, olingan tahlillar asosida muammoni hal etish uchun aniq yo'nalishlarni ko'rsatadi. Ushbu tavsiyalar, muammoni yechishga qaratilgan strategiyalarning har biri uchun individual yondashuvlar nosozliklarga qarshi kurashishda samarali bo'lishini ta'minlaydi. Kelajakda ushbu masalalarga oid tadqiqotlar va ishlanmalar olib borish, bu muammo doirasidagi bilimlarni yanada chuqurlashtirishga, foydali yechimlar ishlab chiqishga yordam beradi.

Oxirida, xulosa qilib aytganda, tadqiqot orqali keltirilgan fikrlar va tavsiyalar, muammoni har tomonlama o'rganish va hal etish yo'nalishida bir qator yangi yondashuvlarni taklif etadi. Olingan natijalar, tahlil va tavsiyalar o'quvchi va mutaxassislar uchun muammoni yaxshiroq tushunish va kelajakda qanday harakat qilish zarurligini belgilashda yordam beradi. Shuningdek, kelgusida olib boriladigan ishlanmalar va tadqiqotlar, ushbu masalaning yanada chuqur o'rganilishiga xizmat qiladi va mavjud bilimlarni kengaytiradi.

Muammoni o'rganish natijalari va tahlillar asosida, ushbu bo'limda kelajakda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan bir qator tavsiyalarni keltiramiz. Ushbu tavsiyalar, olingan natijalar asosida muammoni rivojlantirish va hal etishga qaratilgan yo'nalishlarni belgilaydi:

1. Ushbu mavzu bo'yicha doimiy tadqiqotlar olib borish muhimdir. Har yili yangi metodologiyalar va yondashuvlar ishlab chiqilmoqda, shuning uchun sohadagi yangiliklar va tendensiyalarni kuzatib borish zarur.

2. Muammoni hal etishda ijtimoiy tashkilotlar va jamoatchilikni jalb etish, hamda mutaxassislar bilan hamkorlikda ishlash orqali samaradorlikni oshirish mumkin. Har bir tashkilot o'z resurslari va imkoniyatlariga qarab faoliyat ko'rsatishi kerak.

3. Modernizatsiya va innovatsiyalarni qo'llash orqali muammoning yechimini izlang. Raqamli texnologiyalar va yangi asbob-uskunalar, jarayonlarni samarali ravishda takomillashtirishga yordam berishi mumkin.

4. Ijtimoiy-o'quv dasturlarini amalga oshirish: O'quv dasturlari va seminarlar tashkil etish, jamoatchilikni muammo va uning yechimlari haqida xabardor qilishda foydali bo'ladi. Bu bilan odamlar o'z bilim va ko'nikmalarini oshirib, muammolarni samarali hal etishga tayyor bo'ladilar.

5. Boshqa sohalar bilan integratsiya: Muammoni hal etish jarayonida boshqa sohalardagi tajribalarni o'rganish va integratsiya qilgan holda ish yuritish zarur. Bu, ko'proq diversifikatsiyalangan yechimlarga erishish imkonini yaratadi.

6. Monitoring va baholashni kuchaytirish: Har bir amalga oshirilgan chora-tadbirning natijalarini doimiy ravishda monitoring qilish va baholash muhim. Bu orqali olingan natijalar aniqlanadi va kerak bo'lganda yangilanish tavsiya etiladi.

7. Jamoatchilik bilan aloqalarni kuchaytirish: Jamoatchilik fikrini inobatga olish va aloqa o'rnatish orqali muammo yechimlariga jamoa fikrini qo'shish juda muhim. Bu, yutuqlarni yanada mustahkamlashga yordam beradi.

8. Strategiyalarning uzluksiz ravishda takomillashtirilishi: Muammolar va muammolar bo'yicha tuzilgan strategiyalar samarali bo'lishi uchun ularni uzluksiz takomillashtirish zarur. Har bir holatda yangi yilning ehtiyojlariga qarab moslashtirish kerak.

Ushbu tavsiyalar, masala yechimlarini yanada sifatli va samarali ravishda aniqlashga xizmat qiladi. Olingan natijalar asosida belgilangan choralar, muammolarni hal etish jarayonida yangi istiqbollar ochib beradi. Respublikamizda istalgan sohada muvaffaqiyatga erishish uchun ushbu tavsiyalarni amalda qo'llashni tavsiya qilamiz.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.Karimova, N. "Innovatsion texnologiyalar va ta'lim: Yangi yondashuvlar" / O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Yangiliklari. – 2021. – № 9(4),– B. 45-52.

2.Davlatov, A., va Omonova, S. "Ijtimoiy muammolarni hal etishning zamonaviy usullari" / Ijtimoiy Fanlar Jurnalı,– 2022. – № 3(1),– B. 23-30.

3.Murodov, B. "Ijtimoiy muammolarni hal etish bo'yicha tadqiqotlar". Dissertatsiya. Toshkent Davlat Universiteti. 2020.

4.Rahimova, L. "Ta'lim tizimidagi innovatsion yechimlar". Magisterlik dissertatsiyasi. Samarqand Davlat Universiteti. 2023.

5.O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi, "Ta'limda innovatsiyalar: Muammolar va echimlar" konferensiyasi materiallari 2022.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-6079, “O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida” 2020.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ: ПРИМЕРЫ УСПЕШНЫХ ПРАКТИК

Ерматов Илмидин Тошматович, к.э.н., доцент

+998975035893 ilmidin.yormatov@mail.ru

Ферганский Государственный технический университет

Аннотация: Статья рассматривает значимость экологических инноваций как ключевого фактора для достижения экономической устойчивости в Узбекистане. В условиях растущих угроз, связанных с изменением климата и истощением природных ресурсов, страной предпринимаются усилия по внедрению устойчивых технологий в различные сектора экономики. Исследуются примеры успешных практик, включая проекты в области возобновляемых источников энергии, утилизации отходов и повышения энергоэффективности. Статья подчеркивает необходимость дальнейшего развития экологических инноваций для обеспечения устойчивого будущего Узбекистана.

Ключевые слова: экологические инновации, экономическая устойчивость, возобновляемые источники энергии, утилизация отходов, энергоэффективность, устойчивое развитие, климатические изменения.

Введение

В условиях глобальных климатических изменений и истощения природных ресурсов современные государства вынуждены пересматривать свои подходы к экономическому развитию, ориентируясь на принципы устойчивости и экологической безопасности. Узбекистан, обладая значительными запасами природных ресурсов и высоким потенциалом для экономического роста, находится перед лицом необходимости интеграции экологических инноваций в свою экономическую стратегию. Это не только позволит сохранить природное наследие и улучшить качество жизни населения, но и обеспечит конкурентоспособность страны на международной арене. Внедрение новейших технологий в энергетическую, сельскохозяйственную и промышленную сферы станет ключевым элементом в формировании устойчивой экономики, способной адаптироваться к вызовам современности и минимизировать негативное воздействие на окружающую среду.

Экологические инновации представляют собой комплексные решения, охватывающие новые или модернизированные продукты, процессы и методы, направленные на минимизацию негативного воздействия на окружающую среду. К таким инновациям относятся технологии, использующие возобновляемые источники энергии, что позволяет сократить зависимость от ископаемых топлив и уменьшить углеродные выбросы. Также в рамках экологических инноваций осуществляется улучшение энергоэффективности, что приводит к снижению потребления ресурсов и повышению производительности. Важной составляющей являются разработки в области утилизации отходов, которые способствуют переработке и повторному использованию материалов, тем самым уменьшая уровень загрязнения и способствуя рациональному использованию

природных ресурсов. Все эти концепции играют ключевую роль в продвижении устойчивого развития и создании более благоприятных условий для будущих поколений.

Цель исследования

Целью данного исследования является всесторонний анализ влияния экологических инноваций на экономическую устойчивость Узбекистана, что позволит определить, как внедрение современных экологических технологий и практик может способствовать устойчивому развитию страны. В рамках исследования будут выявлены успешные примеры реализации экологических инициатив в различных отраслях экономики, оценены их результаты и влияние на устойчивое развитие. Кроме того, на основе полученных данных будут сформулированы рекомендации для государственных структур, бизнеса и научных учреждений по оптимизации и расширению программ экологических инноваций в Узбекистане для достижения гармонии между экономическим ростом и охраной окружающей среды.

Методы исследования

В ходе данного исследования использовались следующие методы:

1. Анализ данных: Сбор статистической информации по основным индикаторам экологических инноваций и экономической устойчивости.
2. Кейс-стадии: Изучение успешных примеров внедрения экологических технологий.
3. Сравнительный анализ: Сравнение данных Узбекистана с аналогичными данными других стран.

Результаты и обсуждение

Для анализа влияния экологических инноваций на экономическую устойчивость в Узбекистане за 2020-2024 годы была проведена всесторонняя работа по сбору и систематизации данных по нескольким ключевым направлениям. Во-первых, внимание уделялось инвестициям в экологические инициативы, что позволяет оценить объём финансовых вложений как со стороны государства, так и частного сектора в проекты, направленные на защиту окружающей среды и внедрение устойчивых практик. Эти данные включают информацию о размере государственных субсидий, грантов, а также частных инвестиций для реализации экологически чистых технологий.

Во-вторых, анализировалась динамика увеличения доли возобновляемых источников энергии в общем энергетическом балансе страны. Это направление включает оценку внедрения солнечных, ветровых и других альтернативных источников энергии, что критически важно для снижения зависимости от ископаемых видов топлива и достижения целей по декарбонизации.

В-третьих, уделялось внимание снижению выбросов парниковых газов, что является ключевым показателем экологической устойчивости. Сбор данных по этому направлению позволит проанализировать результаты реализованных

программ по охране окружающей среды и идентифицировать возможности для улучшения.

Наконец, было исследовано влияние экологических инноваций на уровень занятости в экологически чистых секторах экономики. Анализ данных о количестве рабочих мест, созданных в результате внедрения чистых технологий и солнечных, ветровых и других альтернативных источников энергии, даст понять о потенциале для экономического роста в этом сегменте и их роли в создании новых возможностей для трудоустройства. Таким образом, собранные данные по указанным направлениям формируют основу для комплексной оценки влияния экологических инноваций на экономическую устойчивость Узбекистана, позволяя выработать информированные рекомендации для дальнейших действий.

Таблица 1

Инвестиции в экологические технологии в Узбекистане (млн. долл. США)

№	Год	Инвестиции в ВИЭ	Инвестиции в утилизацию отходов	Инвестиции в энергоэффективность
1	2020	150	50	70
2	2021	250	80	100
3	2022	300	120	130
4	2023	400	150	180
5	2024	500	200	250

Таблица разработана автором на основе статистических Министерство экономики Республики Узбекистан[1].

Таблица 1 предоставляет информацию об инвестировании в различные направления экологических технологий в Узбекистане за период с 2020 по 2024 годы. Данные показывают динамичный рост инвестиций во все ключевые компоненты экологических технологий: возобновляемые источники энергии (ВИЭ), утилизацию отходов и энергоэффективность.

1. Общие тенденции роста инвестиций. С 2020 по 2024 годы общая сумма инвестиций увеличилась более чем в три раза, что свидетельствует о растущем внимании и приоритете к экологическим технологиям в национальной экономической стратегии. Так, в 2020 году общий объем инвестиций составил 270 млн долларов США, тогда как в 2024 году он достиг 950 млн долларов США.

2. Инвестиции в ВИЭ. Наибольший рост наблюдается в секторе инвестиций в ВИЭ, которые увеличились с 150 млн долларов в 2020 году до 500 млн долларов в 2024 году. Это подчеркивает целеустремленность государства к переходу на более устойчивые и чистые источники энергии, что имеет важное значение для достижения целей по снижению углеродного следа.

3. Утилизация отходов. Сектор утилизации отходов также продемонстрировал значительное повышение вложений — с 50 млн долларов в 2020 году до 200 млн долларов в 2024 году. Это может свидетельствовать о растущем интересе к проблемам управления отходами, что является критически важным для устойчивого развития и сохранения окружающей среды.

4. Энергоэффективность. Инвестиции в энергоэффективность увеличились с 70 млн долларов в 2020 году до 250 млн долларов в 2024 году. Это отражает

понимание важности внедрения технологий, которые позволяют сократить потребление ресурсов и уменьшить расходы как для бизнеса, так и для населения.

Выводы и рекомендации:

- Во-первых, наблюдаемая тенденция любого роста инвестиций в экологические технологии является позитивным знаком и указывает на устойчивую приверженность Узбекистана к интеграции экологически чистых технологий в свою экономику.

- Во-вторых, инвестиции в ВИЭ должны оставаться в числе приоритетов государственной политики, поскольку это не только способствует улучшению экологической ситуации, но и создает новые рабочие места и повышает энергетическую независимость страны.

- В-третьих, необходимо усиление политических инициатив и механизмов поддержки для привлечения частных инвестиций в области утилизации отходов и энергоэффективности, что может обеспечить дополнительные ресурсы для реализации задуманных проектов.

- В-четвертых, важным аспектом является необходимость образовательных и информационных программ для повышения осведомленности населения и бизнеса о преимуществах экологических технологий. Это поможет сформировать более устойчивый рынок и повысить интенсивность использования зеленых технологий.

Таким образом, последовательная реализация экологических инициатив и акуратное распределение инвестиций могут способствовать устойчивому развитию экономики Узбекистана и безопасности окружающей среды в долгосрочной перспективе.

Таблица 2

Доля ВИЭ в общем объеме производства электроэнергии и уровень занятости в экологически чистых секторах

№	Годы	Доля ВИЭ (%)	Количество рабочих мест (тыс.)
1	2020	6	10
2	2021	9	15
3	2022	12	25
4	2023	14	35
5	2024	18	50

Таблица разработана автором на основе статистических данных Агентства по альтернативной энергетике Республики Узбекистан [2].

Таблица - 2 демонстрирует динамику доли возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в общем объеме производства электроэнергии в Узбекистане за период с 2020 по 2024 годы, а также количество рабочих мест, созданных в экологически чистых секторах.

1. Рост доли ВИЭ. Анализ данных показывает значительный рост доли ВИЭ в производстве электроэнергии. Доля увеличилась с 6% в 2020 году до 18% в 2024 году, что представляет собой трехкратное увеличение за пять лет. Этот рост свидетельствует о успешной политике государства в области перехода на

устойчивые энергоресурсы и может свидетельствовать о целенаправленных инвестициях и развитии технологий.

2. Увеличение рабочих мест. Параллельно с увеличением доли ВИЭ наблюдается существенный рост числа рабочих мест в экологически чистых секторах — с 10 тыс. в 2020 году до 50 тыс. в 2024 году. Это указывает на то, что переход к ВИЭ не только способствует решению экологических вопросов, но и становится важным фактором для экономического роста и создания новых рабочих мест.

3. Корреляция между ВИЭ и занятостью. Рассмотрев динамику данных, можно отметить положительную корреляцию между увеличением доли ВИЭ и ростом количества созданных рабочих мест. Например, каждый процентный пункт роста доли ВИЭ соответствует значительному увеличению числа рабочих мест. С 2020 по 2024 годы, при росте доли ВИЭ на 12% увеличение рабочих мест составило 40 тыс. человек.

4. Экономический и экологический эффект. Увеличение доли ВИЭ и соответствующее создание рабочих мест свидетельствует о том, что переход к устойчивым источникам энергии становится важным не только с точки зрения экологии, но и с экономической точки зрения. Это создает основу для долгосрочного устойчивого развития, улучшения уровня жизни и снижения безработицы в стране.

Выводы и рекомендации:

- Во-первых, рост доли ВИЭ и увеличение рабочих мест демонстрируют успешность стратегии Узбекистана в области устойчивого развития. Увеличение инвестиций в возобновляемую энергетику имеет прямое положительное влияние на экономику.

- Во-вторых, необходимо продолжать поддерживать политику поддержки и привлечения инвестиций в сектор возобновляемой энергетики, чтобы обеспечить дальнейший рост доли ВИЭ и соответствующего числа рабочих мест.

- В-третьих, стоит внедрять образовательные и переквалификационные программы для работников, что позволит им соответствовать требованиям новых технологий и повысить эффективность работы в экологически чистых секторах.

- В-четвертых, важно учитывать и развивать смежные отрасли и экологически устойчивые практики, такие как управление отходами и энергоэффективность, что может дополнительно содействовать росту занятости и улучшению экологической ситуации в стране.

Таким образом, положительная динамика, представленная в таблице, указывает на необходимость продолжения работы в сфере ВИЭ и отражает ее значимость для экономической и экологической устойчивости Узбекистана.

Заключение

Экологические инновации являются важным двигателем экономической устойчивости Узбекистана, предоставляя новые возможности для роста и развития. Увеличение инвестиций в возобновляемые источники энергии, а также примеры успешных проектов в этой сфере демонстрируют, как экологические

технологии могут стать основой роста экономической активности и создания новых рабочих мест. Поддержка чистых технологий способствует не только улучшению экологической ситуации, но и повышению конкурентоспособности страны на глобальном рынке, что необходимо для достижения долгосрочных экономических целей.

Узбекистан находится на правильном пути к устойчивому развитию, и продолжающаяся интеграция экологических инноваций в национальную экономическую стратегию поможет справиться с существующими вызовами. Принятые меры, ориентированные на развитие сектора возобновляемой энергетики и создание рабочих мест в чистых секторах, станут важным вкладом в обеспечение благополучия будущих поколений. Дальнейшие шаги в этой области, такие как инвестиции в исследования и разработки, образовательные программы и поддержка частного сектора, будут способствовать укреплению позиций Узбекистана как лидера в области экологически устойчивых решений и технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Министерство экономики Республики Узбекистан. (2020-2024). Отчеты о состоянии экономики страны. <https://www.iisd.org/system/files/2024-02/uzbekistan-state-of-the-environment-ru.pdf>
2. Агентство по альтернативной энергетике Республики Узбекистан. (2020-2024). Статистические данные по возобновляемым источникам энергии. <https://minenergy.uz/ru/lists/view/32>
3. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. (2020-2024). Доклады и исследования по занятости и трудовой деятельности. <https://cbu.uz/ru/monetary-policy/analysis/1940787/>
4. Абдуллаев, И. (2020). «Экологические инновации в Узбекистане: текущие тенденции и перспективы». Журнал экологических исследований, 12(3), 45-58.
5. Джураев, Э. (2021). «Управление отходами в Узбекистане: проблемы и решения». Вестник Узбекского государственного университета мировых языков, 15(1), 22-35.
6. Икрамов, Б. (2022). «Развитие зеленых технологий в сельском хозяйстве Узбекистана». Инновации и технологии, 8(4), 67-79.
7. Насыров, Ф. (2023). «Экологические аспекты Urban-экосистем Узбекистана». Устойчивое развитие, 17(2), 91-105.
8. Бадалова, Т. (2022). «Научно-техническое сотрудничество в сфере экологии: роль Узбекистана в международных инициативах». Международные отношения и экология, 9(1), 33-45.

MEHNAT BOZORIDA NORASMIY BANDLIK DARAJASINI QISQARTIRISH ORQALI RASMIY ISH O'RINLARINI KENGAYTIRISH VA BANDLIKNI RAG'BATLANTIRISH STRATEGIYALARI

Levakov Izzatulla Nematillayevich

i.f.f.d, v.b dots,

University of Business and Science, "Menejment" kafedrasi mudiri

izzatillalevakov@gmail.com

+99888-441-05-09

O'ktamov Shoxruxbek Ulug'bek o'g'li

University of Business and Science magistranti

Annotatsiya: Mehnat bozorida norasmiy bandlik iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy himoyaga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada norasmiy bandlikni kamaytirish orqali rasmiy ish o'rinlarini kengaytirish va bandlikni rag'batlantirish strategiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligini takomillashtirish, kasbiy ta'lim va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash kabi mexanizmlar ko'rib chiqilib, ilg'or tajribalar asosida tavsiyalar beriladi. Maqola siyosatchilar, tadqiqotchilar va mehnat bozori ishtirokchilari uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: mehnat bozori, norasmiy bandlik, rasmiy ish o'rinlari, bandlik strategiyalari, soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligi, kasbiy ta'lim, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy himoya, iqtisodiy barqarorlik.

I. KIRISH

Mamlakatimizda aholi bandligini ta'minlash bo'yicha islohotlar amalga oshirilmoqda, bo'sh ish o'rinlariga joylashtirish mexanizmlari takomillashtirilmoqda, shuningdek, o'zini o'zi band qilishning samarali shakllari rivojlantirilmoqda.

Mehnat bozori har qanday mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning samaradorligi iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy rivojlanishga bevosita ta'sir qiladi. Norasmiy bandlikning yuqori darajasi iqtisodiy rivojlanishning sustlashishiga, davlat byudjetiga tushumlarning kamayishiga va fuqarolarning ijtimoiy himoyasiz qolishiga olib keladi⁵⁹. O'zbekistonda ham bu muammo dolzarb bo'lib, norasmiy sektorda band aholining ulushi 2024-yil yanvar holatiga ko'ra 39% ni tashkil etdi.

Ushbu maqolada norasmiy bandlikni qisqartirish strategiyalarining samaradorligi tahlil qilinadi. Xususan, davlat tomonidan olib borilayotgan islohotlar, jumladan, soliq imtiyozlari, mehnat qonunchiligining takomillashtirilishi, kasbiy ta'lim tizimining rivojlantirilishi va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari muhokama qilinadi.

Norasmiy bandlik va uning iqtisodiyotga ta'siri.

Norasmiy bandlik – bu rasmiy mehnat qonunchiligiga asoslanmagan, soliqqa tortilmaydigan va davlat nazoratidan tashqarida bo'lgan mehnat faoliyatidir⁶⁰. Bunday bandlik shakllari mehnatkashlarning huquqlarini zaiflashtirib, iqtisodiyotni

⁵⁹Schneider, 2012. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?

⁶⁰(ILO) 2018. "Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture"

soyallashtirishga sabab bo'lad⁶¹. Norasmiy sektorda faoliyat yurituvchilar ko'pincha vaqtinchalik, mavsumiy va noaniq shartlar asosida ishlaydi, bu esa ularning huquqiy himoyasini cheklaydi.

Mamlakatimizda yashirin iqtisodiyot ko'lamini aniqlash va uni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. 2024-yilning 16-yanvar kuni O'zbekiston Prezidenti raisligida makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida ham yashirin iqtisodiyot muammosi bugungi kunda eng dolzarb masala ekanligi qayd etildi.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda jami band aholining 39,0 foizi norasmiy sektorda faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatda 5,5 millionga yaqin kishi norasmiy sektorda mehnat qilayapti.

So'nggi yillarda O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholining norasmiy sektorda bandligi ma'lum darajada pasaydi (2020-yil – 42,8 foiz, 2023-yil – 39,0 foiz), ya'ni norasmiy bandlik oxirgi 4 yilda 3,8 foizga yoki 0,2 mln. kishiga kamaygan.

Buning asosiy sabablaridan biri o'zini – o'zi band qilishning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishidir. Shuningdek, ishsizlik darajasining 2020-2023 yillarda (3,7 foiz punktiga) kamayishi bilan norasmiy bandlik o'rtasida bevosita bog'liqlikni kuzatish mumkin.

Kuzatuv natijalariga ko'ra, mamlakat hududlarida norasmiy bandlik darajasida ma'lum tafovutlar mavjud. Norasmiy bandlikning eng yuqori darajasi Namangan (50 foiz), Surxondaryo va Jizzax (49 foiz), Qashqadaryo (48,4 foiz) viloyatlariga to'g'ri keladi. Eng past ko'rsatkich esa Toshkent shahri (10,9 foiz) va Navoiy (21,8 foiz) viloyatiga va nisbatan past ko'rsatkich Buxoro (32,3 foiz) va Toshkent (34,9 foiz) viloyatlarida kuzatildi. Hududlar o'rtasidagi farq Toshkent shahridan tashqari 2,3 martani tashkil qilgan.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar soni asosan vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarni bajaruvchilar (94,4 ming kishi) hamda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan dehqon xo'jaliklarida norasmiy band bo'lganlar sonining (141,2 ming kishi) keskin qisqarishi hisobiga kamaygan⁶².

Norasmiy bandlikning kamayishida ma'lum ijobiy o'zgarishlar kuzatilayotgan bo'lsada, hal etilishini kutayotgan muammolar ham saqlanib qolmoqda.

Keyingi yillarda yashirin iqtisodiyot ko'lamini keskin qisqartirish orqali mamlakatda sog'lom raqobat va xususiy biznesni rivojlantirish choralari ko'rilyotir. Xususan, «O'zbekiston - 2030» strategiyasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali soliq bazasini qo'shimcha kengaytirish imkoniyatidan foydalanish o'z ifodasini topgan.

Shuningdek, mazkur strategiyada bandlik ko'lamini oshirish va munosib mehnat sharoitlarini yaratish orqali mehnat bozorining barqarorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilgan.

⁶¹Williams & Horodnic, 2015. "Explaining Participation in the Informal Economy: An Institutional Incongruence Perspective"

⁶²https://imrs.uz/publications/articles-and-abstracts/norasmiy_bandlik

Norasmiy bandlikni kamaytirish strategiyalari

Soliq tizimini takomillashtirish va rag'batlantirish. Norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi ko'pincha soliqlarning og'irligiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli, kichik va o'rta biznes uchun soliq yukini pasaytirish, soliq imtiyozlari va subsidiyalar joriy etish orqali tadbirkorlarni rasmiy sektorga jalb qilish mumkin.

Mehnat qonunchiligini isloh qilish. Norasmiy bandlikni rasmiylashtirish uchun ish beruvchilarga qulay mehnat qonunchiligi yaratish muhimdir. Rasmiy sektorda ishlash sharoitlarini yaxshilash, shuningdek, mehnat munosabatlarini rasmiylashtirish jarayonini soddalashtirish orqali norasmiy sektorda ishlayotganlarni qonuniy faoliyat yuritishga undash mumkin.

Kasbiy ta'lim tizimini rivojlantirish Rasmiy bandlikni oshirish uchun kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish tizimlarini kuchaytirish lozim. Bu nafaqat ishchi kuchining raqobatbardoshligini oshiradi, balki band bo'lmagan aholining rasmiy ish topish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish va kredit resurslariga kirishni osonlashtirish Rasmiy sektorda faoliyat yuritish uchun tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish, biznesni ro'yxatdan o'tkazish jarayonini soddalashtirish va davlat tomonidan biznesni qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish zarur.

Mahalliy boshqaruv organlari va mahalla tizimini jalb etish Norasmiy bandlikni kamaytirish uchun mahallalarda tadbirkorlarni ro'yxatga olish va rasmiy sektorga o'tish jarayonini rag'batlantirish kerak. Mahalla orqali o'zini-o'zi band qilish shakllarini tartibga solish rasmiy sektorga o'tish jarayonini tezlashtirishi mumkin.

1-rasm. Norasmiy ish o'rinlarini kamaytirish strategiyalari⁶³

⁶³ Muallif ishlanmasi

Ushbu rasmda norasmiy ish o'rinlarini kamaytirish strategiyalari taklifi ishlab chiqilgan bo'lib, uni amalga oshirish natijasida mehnat bozori barqaror va rasmiy sektorga yo'naltirilgan bo'ladi. Soliq yukining yengillashishi esa kichik biznes va o'zini o'zi band qilganlar uchun rasmiy sektorga o'tishni jozibador qiladi. Mehnat qonunchiligi soddalashtirilishi ish beruvchilar va ishchilarga qulay shart-sharoit yaratadi. Kasbiy ta'lim va qayta tayyorlash dasturlari norasmiy sektorda ishlayotganlarga zamonaviy kasblarni egallash imkonini beradi. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali esa rasmiy faoliyat yuritish osonlashadi. Rasmiy bandlikni targ'ib qilish va nazoratni kuchaytirish aholining qonuniy ish joylariga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ijtimoiy himoyani kengaytirish orqali rasmiy ishlovchilarga sug'urta, pensiya va boshqa kafolatlar berilib, ularning iqtisodiy barqarorligi mustahkamlanadi. Natijada iqtisodiy o'sish tezlashib, rasmiy bandlikning ulushi oshadi.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Norasmiy bandlik muammosi va uni kamaytirish bo'yicha xalqaro va mahalliy darajadagi tadqiqotlar iqtisodiy siyosat, mehnat bozori va fiskal tizim bilan chambarchas bog'liqdir. Xalqaro miqyosda Jahon banki, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO), Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF), OECD va McKinsey Global Institute kabi tashkilotlar norasmiy bandlikning iqtisodiy ta'siri, uni kamaytirish strategiyalari va fiskal islohotlarning samaradorligi bo'yicha muhim hisobotlar taqdim etmoqda.

Norasmiy bandlikning sabablari va oqibatlarini bo'yicha Hernando de Soto (1989), Schneider & Enste (2000), Feld & Schneider (2010), La Porta & Shleifer (2014) kabi tadqiqotchilarning ishlari asosiy ilmiy manbalar hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarda norasmiy iqtisodiyotning kengayish sabablariga davlat tartibga solishining ortiqchaligi, soliq yukining og'irligi va institutsional islohotlarning yetarli emasligi kiritilgan.

O'zbekistonda ham norasmiy bandlik darajasi va uni kamaytirish bo'yicha davlat strategiyalari ishlab chiqilgan. Xususan:

"Raqqamli O'zbekiston-2030" dasturi doirasida bandlik tizimining avtomatlashtirilishi va soliqqa tortish jarayonlarining shaffofligi oshirilishi nazarda tutilgan.

"2022-2026-yillarda O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi" iqtisodiyotni rasmiylashtirish, soliqlarni optimallashtirish va mehnat qonunchiligini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Norasmiy bandlikni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni ishchi kuchini rasmiy sektorga jalb etish va soliqlarning maqbullashtirilishini nazarda tutadi.

Davlat statistika qo'mitasi va Mehnat vazirligi hisobotlariga ko'ra, 2024-yil holatiga O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasi 39 foizni tashkil etib, bu 2020-yildagi 42,8 foizdan pasaygan.

Xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, Jahon banki (2023) norasmiy bandlikni kamaytirish uchun soliq tizimini yengillashtirish, rasmiy ishga joylashishni rag'batlantirish va raqqamli texnologiyalarni joriy etish zarurligini ta'kidlaydi. Harvard Business Review

(2021) esa norasmiy bandlikning qisqarishi iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etgan. O'zbekistonda esa "Raqamli O'zbekiston -2030" strategiyasida rasmiy mehnat bozori uchun sharoitlarni yaxshilash belgilangan bo'lsa-da, 2022-2023 yillardagi tahlillar malakali kadrlar yetishmovchiligi va investitsion resurslarning cheklanganligini asosiy to'siqlar sifatida ko'rsatmoqda.

III. NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi bir necha muhim omillar bilan bog'liq. Bular orasida soliqlarning og'irligi, tartibga solish tizimining murakkabligi va iqtisodiyotni rasmiylashtirish bo'yicha yetarli rag'bat mexanizmlarining yo'qligi alohida ajralib turadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, soliq yukining pasaytirilishi, biznes yuritish sharoitlarining soddalashtirilishi hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali norasmiy sektorni qisqartirish mumkin.

O'zbekistonda norasmiy bandlikni kamaytirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, mavjud muammolar hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Soliq yukining balandligi – kichik va o'rta biznes uchun yuqori soliq stavkalari norasmiy sektorda ishlashni rag'batlantiradi. Ishchi kuchini rasmiy sektorga jalb etish mexanizmlarining sustligi – rasmiy bandlik orqali qo'shimcha imtiyoz va ijtimoiy kafolatlar yaratish tizimi yetarlicha rivojlanmagan. Raqamli texnologiyalarni to'liq joriy etishdagi to'siqlar – soliq va mehnat munosabatlarini raqamlashtirish hali to'liq yo'lga qo'yilmagan. Malakali kadrlar yetishmovchiligi – zamonaviy mehnat bozorida talabga javob beradigan mutaxassislar yetishmasligi islohotlarning samaradorligini pasaytiradi.

Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: O'zbekiston iqtisodiyotida norasmiy bandlikni kamaytirish uchun soliqlarni optimallashtirish va ish beruvchilar hamda ishchilarga rag'batlantiruvchi mexanizmlar yaratish zarur. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ishga joylashish jarayonlarini to'liq raqamlashtirish va rasmiy sektorga o'tishni soddalashtiruvchi mexanizmlar ishlab chiqish muhim. Mehnat qonunchiligini soddalashtirish va huquqiy shaffoflikni oshirish orqali fuqarolarni norasmiy sektordan rasmiy mehnat bozoriga o'tkazish imkoniyatlarini kengaytirish lozim.

Umuman olganda, O'zbekistonda norasmiy bandlikni qisqartirish bo'yicha islohotlar davom etayotgan bo'lsa-da, bu jarayonni tezlashtirish uchun fiskal yengilliklar, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va malakali kadrlar tayyorlash tizimini kuchaytirish talab etiladi.

IV. MUHOKAMA

O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi ijtimoiy-iqtisodiy omillar va institutsional cheklovlar bilan bog'liq bo'lib, uni kamaytirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan soliq yukining kamaytirilishi, rasmiy sektor uchun qulay sharoitlar yaratish va mehnat munosabatlarini soddalashtirish norasmiy bandlikni qisqartirishga xizmat qiladi. Shu

nuqtai nazardan, O'zbekiston iqtisodiyotida norasmiy bandlikni kamaytirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, soliqlarni optimallashtirish va biznes yuritish sharoitlarini soddalashtirishga e'tibor qaratish zarur. Norasmiy sektorda ishlayotgan fuqarolar ko'pincha rasmiy iqtisodiyotga o'tishdan cho'chishadi, chunki soliqlarning yuqoriligi ularning daromadiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, kichik va o'rta biznes uchun soliq yukini kamaytirish, soddalashtirilgan soliqlash tizimini joriy etish va soliq to'lovchilarga qo'shimcha imtiyozlar yaratish zarur.

Shuningdek, mehnat munosabatlarini raqamlashtirish va rasmiy sektorning jozibadorligini oshirish muhimdir. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ishga joylashish jarayonlarini avtomatlashtirish, xodimlarning ish faoliyatini shaffof baholash tizimini joriy etish va mehnat shartnomalarini onlayn tarzda ro'yxatdan o'tkazish kabi mexanizmlar norasmiy sektordan rasmiy bandlikka o'tishni rag'batlantirishi mumkin.

Bundan tashqari, malakali kadrlarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish va zamonaviy kasblarga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish zarur. Rasmiy sektorda ishlashga tayyor bo'lgan mutaxassislarning yetishmovchiligi ish beruvchilarni norasmiy sektordan ishchi yollashga majbur qiladi. Shu bois kasbiy ta'lim tizimini rivojlantirish, malaka oshirish kurslarini kengaytirish va davlat-xususiy sheriklik asosida ta'lim dasturlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, norasmiy bandlikni qisqartirish bo'yicha O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish uchun fiskal siyosatni yengillashtirish, mehnat bozorini raqamlashtirish va kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish kabi chora-tadbirlarni jadallashtirish lozim. Bu jarayonda davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati hamkorligi muhim o'rin tutadi.

V. XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasining yuqoriligi iqtisodiy, institutsional va texnologik omillar bilan bog'liq bo'lib, uni kamaytirish uchun tizimli yondashuv talab etiladi. Soliq yukining yuqoriligi, rasmiy mehnat munosabatlarini tartibga solishdagi murakkabliklar va raqamli texnologiyalarni to'liq joriy etishdagi to'siqlar norasmiy sektorda ishlashni davom ettirishga sabab bo'lmoqda.

Norasmiy bandlikni qisqartirish uchun quyidagi strategik yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim:

- **Soliq yukini optimallashtirish.** Kichik va o'rta biznes uchun soliq tizimini soddalashtirish hamda rasmiy sektorda ishlashga rag'batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish.

- **Mehnat bozorini raqamlashtirish.** Ishga joylashish jarayonlarini avtomatlashtirish, ish shartnomalarini onlayn ro'yxatdan o'tkazish va xodimlarning ish faoliyatini baholash tizimini joriy etish.

- **Kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish.** Rasmiy sektor talablariga mos mutaxassislarni yetishtirish, kasbiy ta'lim dasturlarini rivojlantirish va malaka oshirish imkoniyatlarini kengaytirish.

- **Mehnat qonunchiligini soddalashtirish.** Huquqiy shaffoflikni oshirish va ish beruvchilar uchun rasmiy mehnat shartlarini qulaylashtirish.

Umuman olganda, O'zbekistonda norasmiy bandlikni kamaytirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni jadallashtirish, bu borada davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish zarur. Soliqlarni yengillashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va malakali kadrlarni tayyorlash tizimini rivojlantirish orqali rasmiy mehnat bozorining jozibadorligini oshirish mumkin. Bu chora-tadbirlar natijasida norasmiy sektor qisqarib, iqtisodiy o'sish va barqaror mehnat bozori shakllanishiga erishiladi.

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-yil 28-yanvar. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida // PF-60-son farmon. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotnomasi, 2022.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2023-yil 11-sentyabr. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida // PF-158-son farmon. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotnomasi, 2023.

3. Mirziyoyev Sh. Makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishidagi nutq. – T.: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Matbuot xizmati, 2023.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-yil 30-avgust. Norasmiy bandlik ulushini qisqartirish hamda mehnat resurslari balansini zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantirish chora-tadbirlari to'g'risida // PQ-366-son qaror. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotnomasi, 2022.

5. World Bank. Informal Employment in the Developing World: Patterns, Policies, and Research Needs. – Washington, DC: The World Bank Group, 2021.

6. OECD. Tackling Informal Employment in Emerging and Developing Countries. – Paris: OECD Publishing, 2019.

7. International Labour Organization (ILO). Transition from the Informal to the Formal Economy Recommendation, 2015 (No. 204). – Geneva: ILO, 2015.

8. Stiglitz, J. E. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. – New York: W.W. Norton & Company, 2012.

9. Becker, K. F. The Informal Economy: Fact Finding Study. – Stockholm: Swedish International Development Cooperation Agency, 2004.

ТУРИЗМ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Мадаминов Анваржон Мамаюнусович,

Бухгалтерия ҳисоби ва иқтисодий таҳлил кафедраси катта ўқитувчиси,

Фарғона давлат университети

Аннотация: Мақолада сўнгги йилларда Ўзбекистонда туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш механизmlарини такомиллаштириш жараёnlари тадқиқ этилган. Тадқиқот жараёнида туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш вазифаларини амалга ошириш модели ҳамда туризм кластерлари фаолиятининг ташкилий-иқтисодий механизми ишлаб чиқилган. Мазкур ташкилий-иқтисодий механизмларнинг туристик корхоналар тадбиркорлик фаолиятида жорий этилиши фаолиятни ташиқил этишда давлат иштирокидан фойдаланган ҳолда шарт-шароитларни яхшилаш жиҳатлари ҳамда умумий мақсад йўлида асосий ва қўшимча фаолиятни бирлаштириш орқали мультипликатив самарага эришиш йўллари асосланган.

Калит сўзлар: туризм соҳаси, туристик корхоналар, тадбиркорлик фаолияти, туристик корхоналар фаолияти, туризм кластери, туризм маркетинги, ташкилий-иқтисодий механизм, модель.

КИРИШ

Жаҳонда туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини барча йўналишларини ривожлантириш, унинг ялпи ички маҳсулот ва аҳоли жон бошига тўғри келувчи хизматлар ҳажмидаги ўзгаришини ошириш, ҳудудларда аҳолини янги иш ўринлари билан таъминлаш ҳамда соҳа корхоналарида тадбиркорлик фаолияти ривожланишининг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу жиҳатдан туристик корхоналарида тадбиркорлик фаолиятини янги тузилмаларини кенгайтириш, туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолияти рақобатбардошлигини моделлар ва механизмларини такомиллаштириш асосида баҳолаш, шунингдек, соҳада тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашда инвестиция механизмларидан фойдаланиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш устувор йўналишлардан ҳисобланади.

Бугунги кунда туризм хизматлари бозорида дунё миқёсида пандемиядан олдинги даврга тикланиш даври давом этаётган бир пайтда мамлакатлар соҳа фаолиятини ривожлантириш учун ҳудудий ёндашувлар асосида чора-тадбирлар ишлаб чиқмоқда. Жумладан, мамлакатимизда ҳам соҳа фаолиятини янада ривожлантириш мақсадида ҳукумат даражасида турли кўринишдаги чора-тадбирлар ва меъёрий-ҳужжатлар ишлаб чиқилмоқда. Пандемия давридаги кириш ва чиқиш туризмида кузатилган муаммолар ўрнини қоплаш мақсадида мамлакатимизда ҳам ички туризм салоҳиятидан максимал даражада фойдаланишга ўтилди. Бу борада туризм хизматлари бозорида тадбиркорлик фаолиятини яна ривожлантириш ва давлат томонидан турли кўринишдаги имтиёзлар асосида қўллаб-қувватланиши айни муддао бўлди.

Бугунги глобллашув шароитида туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш соҳа фаолиятида тадбиркорлик фаолияти ривожлантиришнинг самарали стратегиясини юзага чиқариш билан боғлиқ. Тадбиркорлик фаолиятининг ривожлантириш стратегиясини шакллантириш даврини аниқлашнинг энг асосий шarti истеъмол бозорининг хусусий ривожланиш истиқболи ҳисобланади. Тадбиркорлик фаолиятининг ривожлантириш стратегиясини шакллантириш даври ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида ўртача уч йил доирасида, мамлакатларнинг йирик хизматлар яратувчи корхоналар стратегиясини амалга ошириш даври 10 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олади[1].

Тадбиркорлик фаолиятининг ривожлантиришда хизматларни яратувчи корхоналар фаолиятини ривожланиш жараёнининг барча асосий жиҳатларини ўрганади. У корхонанинг ривожланиш шартлари билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш учун ривожлантиришнинг оқилона ташкил этилишини шакллантиришга қаратилгандир.

Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг муҳим томони шундаки, у хизмат кўрсатиш фаолиятининг турли қирраларига алоқадор барча масалаларни комплекс тарзда ривожлантиришни шакллантиради. Ушбу ривожлантириш масалалари тор маънода хўжалик фаолиятининг охириги натижаларига тўғридан-тўғри ёки билвосита таъсир этади. Корхонада хизматлар яратиш жараёнини такомиллаштиришга қаратилган алоҳида чора-тадбирлар, қарорларнинг фақат ривожлантириш нуқтаи назари билан қаралиши корхонанинг иқтисодий фаолияти, шарт-шароитларини тўла ҳисобга олган ҳолда амалга оширишни таъминлай олмайди. Балки, ривожлантиришга бир томонлама ёндашиш корхонанинг молиявий аҳволига салбий таъсир этади. Шуларни назарда тутган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш туристик корхоналар фаолиятининг охириги натижаларига ўз таъсирини кўрсатувчи ҳар бир ривожланиш масалаларини умумлаштирган ҳолда, комплекс фаолият тарзида намоён бўлади[2].

II. МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқотнинг услубий асосини диалектиканинг асосий қоидалари ва тамойиллари ташкил этди. Туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш бўйича маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш услубига таянилди. Маълумотлардан хулоса чиқаришда мантиқий таҳлил, синтез, умумлаштириш, индукция ва дедукция, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндошув усулларидан фойдаланилди.

III. АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши бўйича тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, туризм соҳаси пандемиядан кейин яна қайта иқтисодиётнинг динамик йўналишига айланиши башорат қилинмоқда, шу нуқтаи назардан турдош соҳалар, яъни транспорт

(авиақатновлар, темир йўл, ерусти транспорти, сув транспорти, транспорт воситаларини ишлаб чиқиш), алоқалар ва логизм (алоқа воситалари, АКТ, халқаро муносабатлар, иқтисодиёт ривожини ҳуқуқий таъминлаш, кичик ва ўрта бизнес субъектларини ташкил қилиш), инфратузилма (меҳмонхоналар қуриш, миллий овқатланиш масканлари ва релаксацион дастурларнинг амалга оширилиши), хизмат кўрсатиш соҳалари (театр, мусиқа, тарихий ва маданий обидалар, овқатланиш масканлари ва меҳмонхона бизнеси), янги меҳнат бозори, иш ўринларининг яратилиши каби тармоқларнинг юксак даражада ривож учун туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин[3].

Туризм французча *tour* сўзидан олинган бўлиб, сайр-саёҳат маъносини англатади. Ўзбекистон Республикасининг "Туризм тўғрисида"ги Қонунида туризм тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: "Туризм – жисмоний шахснинг доимий истиқомат қиладиган жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда узоғи билан бир йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши)"[4].

Туризм - бу одамларнинг бўш вақтларида ўз доимий турар жойларидан бошқа мамлакат ёки ўз мамлакатлари ичида таассурот ва дам олиш, соғлиқни тиклаш, меҳмондорчилик, билим олиш ёки касбий амалий мақсадларида саёҳат қилишлари, лекин борган жойларида пул билан рағбатлантириладиган иш билан шуғулланмайдилар[5].

Жаҳон ҳўжалигининг глобаллашуви ва интеграциялашуви кучайиб бораётган бир даврда туризм тушунчасининг моҳиятини тўғри талқин этиш ва унинг моҳиятини тўғри англаб етиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. Бу ҳақда хорижий ва маҳаллий олимларнинг фикри турли-туман бўлиб, турлича қараш ва концепциялар мавжуд. Жумладан, А.Ю.Александрова «Кишиларнинг доимий тураржойлари ва ишларидан фарқланувчи жойларга етиб келиши ва жойлашиши вақтида юзага келадиган муносабатлар ва ҳодисалар йиғиндиси туризмдир»[6] - деб таъкидлаб ўтган бўлса, Ю.В.Тишуков эса "Туризм –мамлакат фуқаролари, хорижлик фуқаролар ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларнинг доимий тураржойларидан соғломлаштириш, танишиш, касбий-ишбилармонлик, спорт, диний ва бошқа мақсадларда вақтинча шаб турган мамлакатдаги ҳақ тўланадиган фаолият билан банд бўлмаган ҳолда вақтинчалик саёҳатларидир"[7] - деган фикрни билдиради.

Ю.В.Тишуков ўз рисоласида "Туризм индустрияси – бу меҳмонхона ва бошқажойлаштириш воситалари, транспорт воситалари, умумий овқатланиш объектлари, дам олиш объектлари ва воситалари, танишиш, ишбилармонлик, соғломлаштириш, спорт ва бошқа мақсадлардаги объектлар, туроператорлик ва турагентлик фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар, шунингдек, экскурсия хизматлари ва гид-таржимонлар хизматини намоён этувчи ташкилотлар тўпламидир" - деб эътироф этган бўлса, М.Б.Биржаков эса "Турист хизмат – туризм мақсадлари, туристик хизматнинг йўналиши ва табиати, туристик маҳсулотга жавоб берувчи, умуминсоний ахлоқ ва тартиб тамойилларига мос келувчи экскурсант ёки туристнинг эҳтиёжларини таъминлаш ва

қаноатлантиришга йўналтирилган хизмат кўрсатиш соҳасидаги мақсадларга йўналтирилган ҳаракатлар йиғиндисидир”[8] - деган фикрни билдиради.

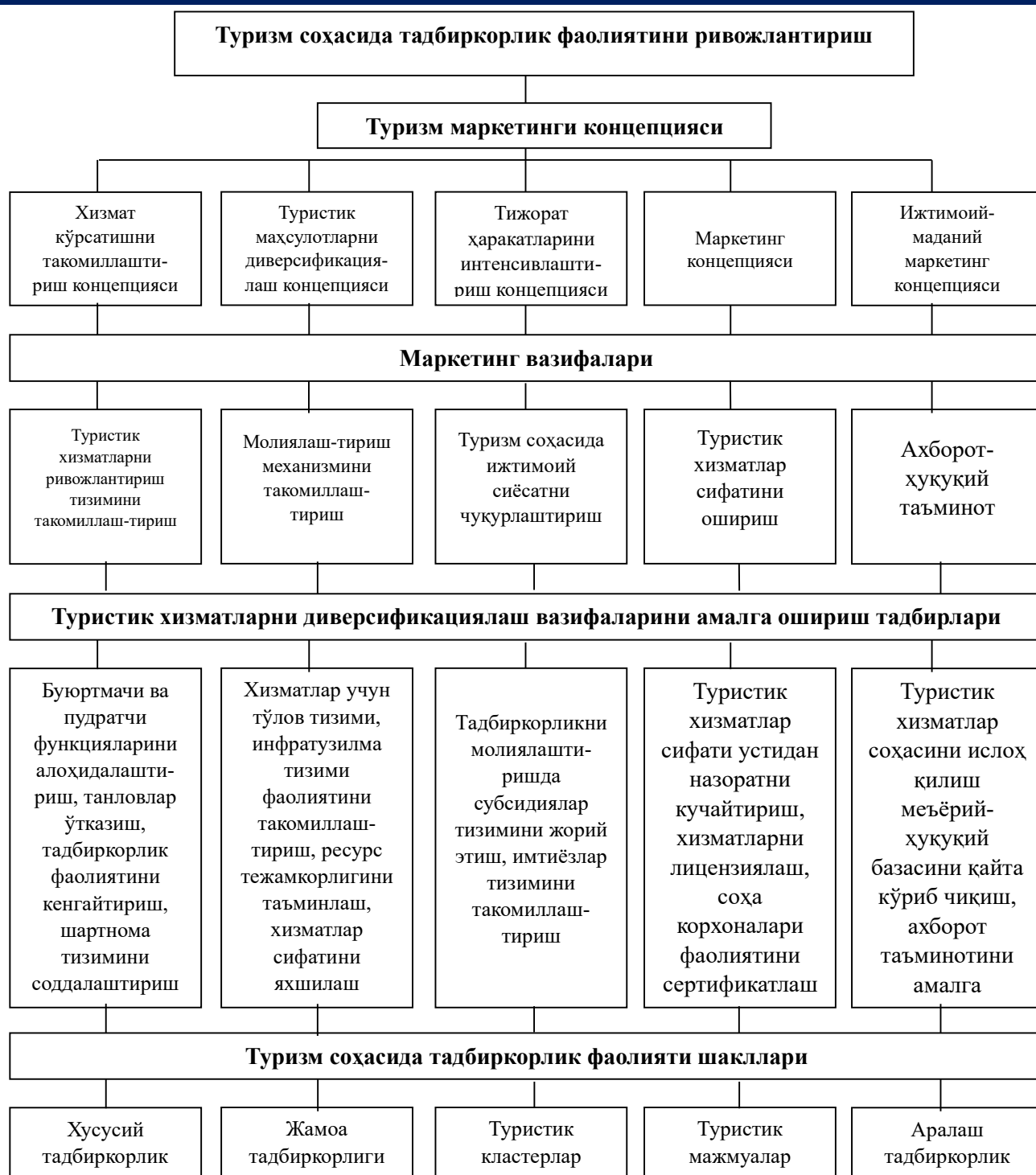
IV. НАТИЖАЛАР

Ўзбекистонда туризм соҳасидаги ҳолат таҳлили соҳада бозор муносабатларини чуқурлаштириш ҳамда соҳа таркибидаги корхоналарни мавжуд шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда самарали фаолият юритиш тизимига ўтказиш жараёни ҳали ниҳоясига етмаганлигини ҳамда тизим субъектларининг моддий-техник, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий салоҳият даражаси бозор қонуниятлари талабларига етарли даражада жавоб бермаслигини кўрсатмоқда[9,10].

Ушбу таҳлиллар ҳамда таққослаш натижалари асосида соҳани ривожлантиришнинг навбатдаги қадами сифатида биринчи ўринда туризм хизматлари соҳасида бозор муносабатларини чуқурлаштириш лозим деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун биз томонимиздан соҳада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш вазифаларини амалга ошириш модели ишлаб чиқилди ҳамда ушбу моделни тезлик билан соҳада амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида жорий этиш тавсия этилади (1-расм).

Моделда келтирилган ҳар бир концепция учун тадбирлар мажмуидан иборат механизмлар орқали бажарилиши кўзда тутилган аниқ вазифалар белгиланган ва ушбу вазифаларни танланган механизмлар воситасида тўлиқ амалга оширилиши соҳада бозор муносабатларининг чуқурлашишига ҳамда бозор механизмларининг амал қилишига олиб келади.

Соҳада фаолият олиб бораётган тизим иштирокчилари манфаатларининг қондирилиш даражаси ташкилий-иқтисодий механизмлар самарадорлигини ифодаловчи асосий натижаси ҳисобланади.

1-расм. Туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш вазифаларини амалга ошириш модели⁶⁴

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳудудларида мавжуд туристик корхоналар фаолиятини самарали ташкил этиш учун кластерли ёндашув асосидаги ташкилий-иқтисодий механизм таклиф этилмоқда. Туризм кластерида, мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиқиб, кластернинг асосий тузилмаси сифатида туристик хизматларни таклиф этувчи туристик корхоналар қаралса, кластер билан алоқадаги элементлар сифатида ҳудуд администрацияси, кластер таркибидаги ёндош ва

⁶⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

қўшимча хизматларни таклиф этувчи корхоналар ҳамда кластер ривожланаётган ҳудуд ёки минтақа қаралади[11,12,13].

V. МУҲОКАМА

Ишлаб чиқилган ва туристик ресурс салоҳияти юқори бўлган ҳудудларда жорий этилиши таклиф этилаётган кластернинг тузилмавий модели кластерни турли муҳитлар орқали ўзаро алоқада бўлган 3 та таркибий тузилмадан иборат ҳолда бўлишини ҳамда ҳар учала тузилма ўз вазифаларидан келиб чиққан ҳолда аниқ функцияларни бажариши белгиланган.

Туризм кластерининг асосини, яъни биринчи тузилмани кластернинг асосий иштирокчилари ҳисобланган туристик корхоналар, туроператорлар ва турагентлар (кластер ядроси), кластер администрацияси ҳамда кластер фаолиятини ташкил этишда иштирок этувчи жамоатчилик ташкилотлари ташкил этади.

Кластернинг асосий тузилмаси таркибида юқорида кўрсатиб ўтилган таркибий тузилмалар билан бирга туристик фаолиятда энг муҳим фаолиятни амалга оширувчи транспорт корхоналари, мижозларни жойлаштириш корхоналари, овқатланиш корхоналари ҳамда маданий-дам олиш, соғломлаштириш корхоналари ҳамда тематик парклар фаолият кўрсатади. Кластернинг асосий таркибий тузилмаси томонидан асосий туристик маҳсулот яратилади ва мижозларга тақдим этилади.

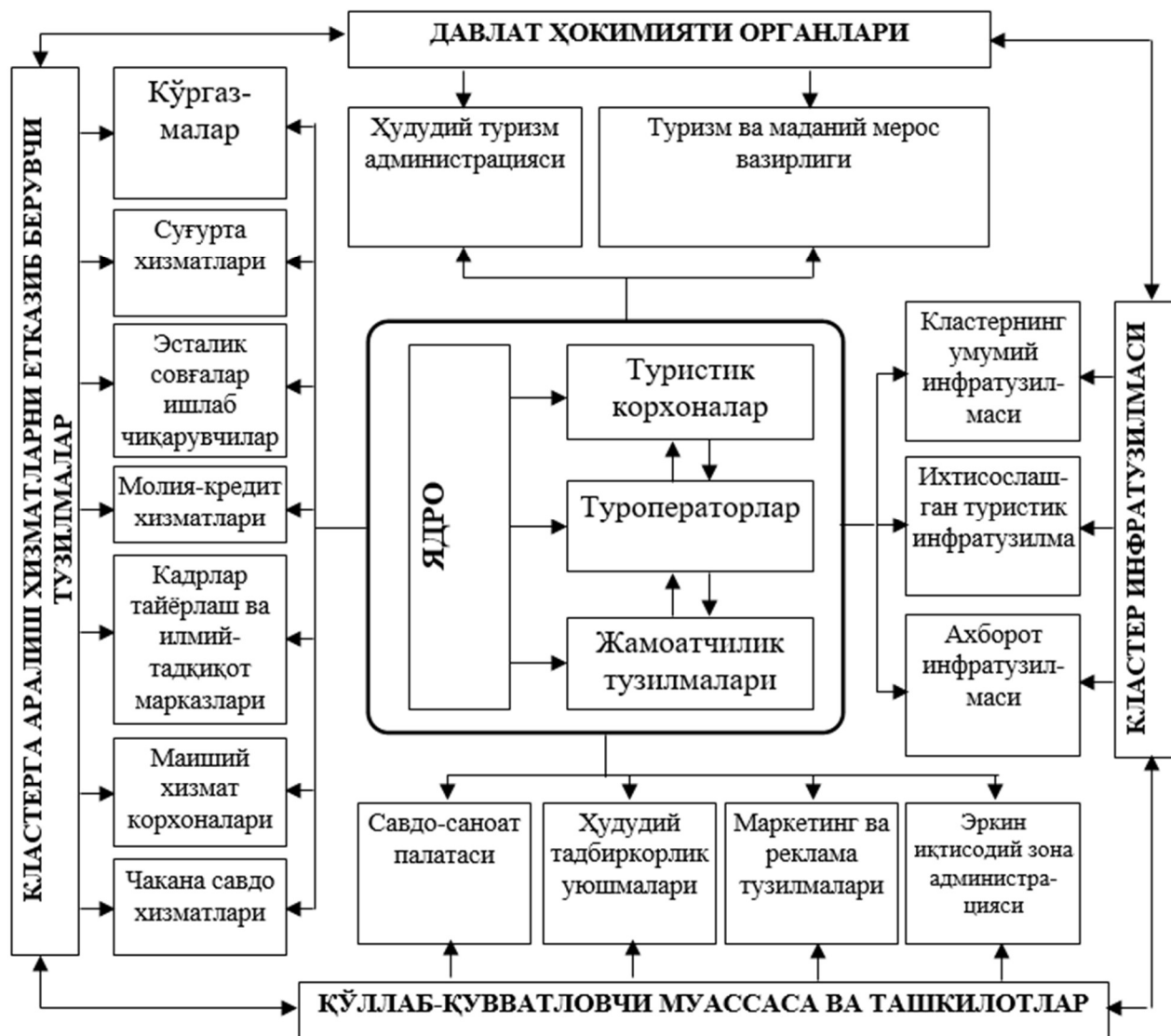
Кластернинг асосий тузилмаси алоҳида йўналишларда кластер фаолиятини ташкил этишда зарурий ҳисобланган яна икки тузилмасиз самарали фаолиятни йўлга қўя олмайди. Бу икки тузилма – кластер инфратузилмаси ва тармоқ кластерига аралаш хизматларни етказиб берувчи тузилмалар ҳисобланади. Туризм кластери инфратузилмасини 3 та асосий инфратузилма тизимлари – умумий инфратузилма, ихтисослашган инфратузилма ва ахборот инфратузилмаси ташкил этади[14,15].

Кластер шаклида ташкил этилиши таклиф этилаётган ҳудудий туризм мажмуаси, биринчидан, кластер таркибига кирувчи тадбиркорлик субъектлари фаолият самарадорлигини оширсан, иккинчидан, алоҳида корхоналар фаолиятининг бир мақсад йўлида бирлашуви ўзаро ахборот алмашинуви ва инновациялар жорий этилишини кучайтиради, биргаликда амалга оширилувчи фаолиятни мувофиқлаштириш масалаларини осонлаштиради, мижозларга хизмат кўрсатувчи инфратузилма тизимларини такомиллаштириш имкониятларини кенгайтиради. Туризм кластери ташкил этилаётган ҳудудда эса мавжуд малакали меҳнат ресурслари, махсус солиқ режимлари ҳамда кластер иштирокчилари бошқаруви доирасида инвестиция фаолияти билан боғлиқ янги молиявий тузилмалар пайдо бўлиши учун қулай шарт-шароитларни яратади[16].

Юқорида кўриб ўтилган тузилмавий модел негизида туризм кластерларининг ички ва ташқи муносабатларни ҳисобга олувчи фаолият кўрсатиш механизми маълум даражада шаклланган ва тадқиқот жараёнида ушбу механизмни тизимлаштирган ва такомиллаштирган ҳолда фойдаланишга тавсия этилди (2-расм).

Таклиф этилаётган механизмда кластер тизимларининг нормал фаолият кўрсатиши учун туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш чора-тадбирлари таклиф этилган. Жумладан, кластерни

шакллантириш ташаббусини рағбатлантириш, замонавий туризм кластерини шакллантириш учун ҳудудий туризм администрациясини шакллантириш, кластер таркибий тузилиши ва туристик маҳсулот ишлаб чиқаришни тарғиб қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш, тайёргарлик жараёнининг узлуксиз ва самарали бажарилишини таъминлаш ва бошқалар.

2-расм. Туризм кластерлари фаолиятининг ташкилий-иқтисодий механизми⁶⁵

Мавжуд технологик ва илмий инфратузилманинг мустаҳкамланиши илмий-тадқиқот муассасалари ва туристик корхоналар ўртасидаги интеграцион алоқаларни чуқурлаштиришга асос бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий институтларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва боғлиқлигини ошириш орқали туристик корхоналарни кластерлаш жараёнини сезиларли даражада тезлаштириши мумкин. Кластер самарадорлигининг юқори даражасига унинг субъектларини ривожлантиришнинг рағбатлантирувчи ташкилий-иқтисодий механизмлар самарали фаолият кўрсатган ҳолда эришилади. Бунда, туристик корхоналар кадрларининг таҳлили ходимларнинг

⁶⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

юқори ёши ва олий ўқув юртларида касб таълимининг ишлаб чиқариш жараёнидан ажралиб туришини кўрсатади. Ушбу муаммони ҳал этиш янги инновацион технологиялар ёрдамида рақобатбардош туристик маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил этишда ўзига хос туристик корхоналар эҳтиёжларига йўналтирилган махсус дастурлар билан стандарт таълим дастурларини тўлдириш орқали юқори малакали мутахассисларни мақсадли тайёрлаш тизимини ишлаб чиқиш билан чамбарчас боғлиқ.

Тадқиқот жараёнида такомиллаштирилган ташкилий-иқтисодий механизмларнинг туристик корхоналар тадбиркорлик фаолиятида жорий этилиши, биринчидан, фаолиятни ташкил этишда давлат иштирокидан фойдаланган ҳолда шарт-шароитларни яхшилашга олиб келса, иккинчидан, умумий мақсад йўлида асосий ва қўшимча фаолиятни бирлаштириш орқали мультипликатив самарага эришиш имконини беради.

VI. ХУЛОСАЛАР

Мақолада амалга оширилган тадқиқотлар натижалари асосида туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш бўйича қуйидаги илмий хулоса ва таклифлар ҳамда амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Жаҳонда туризм соҳасини ривожлантириш аҳоли бандлигини, тадбиркорликни рағбатлантириш, даромадни ва ҳудудлар бюджетининг даромад қисмини ошириш каби кенг қўламли ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш имконини беради. Туризм соҳаси одамлар ва уларнинг гуруҳлари ўзларининг ижтимоий, иқтисодий, экологик, маданий, маърифий ва бошқа манфаатларини рўёбга чиқарадиган ҳамда тегишли эҳтиёжларни қондирадиган ижтимоий-иқтисодий тизимдир.

2. Туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш орқали соҳанинг миллий иқтисодиёт макро кўрсаткичларидаги улушини ошириш бугунги кунда иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишни назарда тутувчи Тараққиёт стратегиясида ҳам ўз аксини топган бўлиб, соҳада тадбиркорликни амалга ошириш, туристик корхоналар ва туризм инфратузилмасини ривожлантириш орқали туристик хизматлар ҳажмини ошириш бўйича мақсад ва вазифалар белгиланган.

3. Мамлакатимиз ҳудудларида мавжуд туристик корхоналар фаолиятини самарали ташкил этиш учун кластерли ёндашув асосидаги ташкилий-иқтисодий механизм таклиф этилмоқда. Туризм кластерида, мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиқиб, кластернинг асосий тузилмаси сифатида туристик хизматларни таклиф этувчи туристик корхоналар қаралса, кластер билан алоқадаги элементлар сифатида ҳудуд администрацияси, кластер таркибидаги ёндош ва қўшимча хизматларни таклиф этувчи корхоналар ҳамда кластер ривожланаётган ҳудуд ёки минтақа қаралади. Туризм кластерларининг ички ва ташқи муносабатларни ҳисобга олувчи фаолият кўрсатиш механизми маълум даражада шаклланган ва тадқиқот жараёнида ушбу механизмни тизимлаштирган ва такомиллаштирган ҳолда фойдаланишга тавсия этилди. Таклиф этилаётган механизмда кластер тизимларининг нормал фаолият

кўрсатиши учун туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш чора-тадбирлари таклиф этилган.

VII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳ.Ботирова, Ш.Тоштемиров. Глобаллашув шароитида туризм хизматларини бошқаришнинг такомиллаштириш йўллари. ["BIZNES - EKSPERT"](#). 02.07.2019 й.
2. Орипов А.А. Иқтисодиётдаги рақамли ўзгаришлар шароитида хизматлар соҳасини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. -Тошкент: 2021. -147-б.
3. Сайфутдинов Ш.С. Ўзбекистонда туризм соҳасини барқарор ривожлантириш стратегияси. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент.: 2022. -14-16-бетлар.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги Қонуни”. Тошкент ш., 2019 йил 18 июль, ЎРҚ-549-сон. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.07.2019 й., 03/19/549/3446-сон).
5. И.В.Зорин, В.А.Квартальнов. Экономика туризма. - М; Ф и С, 2004. - 35 с.
6. Александрова А.Ю. Международный туризм. –Москва: Аспект Пресс, 2001. 12-бет.
7. Тишуков Ю.В. Потребитель на рынке туристических услуг. –Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. - 4 с.
8. Биржаков М.Б. Туристические услуги, работы, товары. –Москва–Санкт-Петербург: Издательство «Невский фонд» – «Издательский дом Герда», 2003. С.108.
9. Мирзаев А.Т. Туристик-рекреация корхоналари фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлили // Иқтисодиёт ва таълим. - 2019, №6. 214-219-б.
10. Mirzaev A.T. Assessment of cluster formation in management of recreational activity. International Scientific Journal “Theoretical & Applied Science”, Philadelphia, USA. 04, (84), 2020. – 605-610-pp.p -ISSN: 2308-4944. <http://T-Science.org>
11. Mirzaev A.T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). India. Volume: 5 Issue: 7 July 2020. –P.131-137. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4790>
12. Мирзаев А.Т. Совершенствование системы электронного бронирования как часть цифровизации управленческой деятельности туристско-рекреационных предприятий. Бюллетень науки и практики. Нижневартовск, Россия. Т. 6. №8. 2020. – 99-104 б. DOI: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/57>
13. Мирзаев А.Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация корхоналари фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини

такомиллаштириш. Ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этишнинг зарурияти. Бизнес-Daily медиа. -2020, №1. -62-65-б.

“BANK KREDITLARINI AJRATISHDA AN’ANAVIY KREDIT MODELLARIDAN KREDIT MAHSULOTLARI ORQALI MOLIYALASHTIRISHGA O’TISHNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY IMKONIYATLAR”

Miraxmedov Davron Abduganiyevich

“Uzsanoatqurilishbank” ATB

E-mail: 2110143@newuu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada bank kreditlarini ajratish jarayonida an’anaviy kreditlash modellaridan zamonaviy kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish tizimiga o’tishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari chuqur tahlil qilingan. Bugungi kunda iqtisodiy munosabatlarning globallasuvi va moliyaviy xizmatlar bozoridagi raqobat kuchayishi banklardan yangi kreditlash shakllarini qo’llashni talab etmoqda. An’anaviy kreditlash modellari ko’pincha kreditni ta’minlash mexanizmlariga asoslangan holda qarz oluvchining moliyaviy holati va garov ta’minoti ko’rsatkichlariga tayanib amalga oshiriladi. Bunday yondashuv, ayniqsa kichik va o’rta biznes subyektlari hamda startap loyihalar uchun kredit olish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklab qo’yadi.

Maqolada kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish tushunchasining mazmuni ochib berilgan bo’lib, ushbu tizim kredit resurslaridan foydalanishni kredit mahsulotlari bilan bog’liq yangi va innovatsion shakllarni o’z ichiga olishini ko’rsatadi. Xususan, iste’mol kreditlari, overdraftlar, lizing operatsiyalari, faktoring va boshqa zamonaviy kredit vositalari bank faoliyatida keng qo’llanilishi orqali iqtisodiy samaradorlik va moliyaviy barqarorlikni oshirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Shuningdek, maqolada xorijiy mamlakatlarda kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish bo’yicha ilg’or tajribalar ko’rib chiqilgan va O’zbekistonda bu tajribalarni qo’llashning imkoniyat va istiqbollari batafsil yoritilgan. Xususan, milliy bank tizimining mavjud holati va huquqiy bazasi tahlil qilinib, zamonaviy kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o’tishdagi mavjud to’siqlar hamda ularni bartaraf etish yo’llari ko’rsatib berilgan.

Maqola yakunida kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishning afzalliklari hamda ularning iqtisodiyotning turli sohalarida qo’llanishi natijasida yuzaga keladigan ijobiy ta’sirlar umumlashtirilgan. Mualliflar tomonidan bank tizimini yanada rivojlantirish va innovatsion moliyaviy xizmatlarni joriy qilish bo’yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan bo’lib, bu orqali iqtisodiy o’sish va moliyaviy inklyuzivlikni ta’minlash mumkinligi asoslangan.

Kalit so’zlar: bank krediti, moliyalashtirish, an’anaviy kredit modellari, kredit mahsulotlari, nazariy asoslar, amaliy imkoniyatlar, kredit siyosati, moliyaviy vositalar, bank tizimi, kredit risklari, zamonaviy moliyalashtirish usullari.

I.KIRISH

Hozirgi davrda bank sektorining barqaror rivojlanishi va iqtisodiyotni moliyalashtirishdagi ishtirokini kuchaytirish mamlakatning barqaror iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Bunda moliya tizimining asosiy ishtirokchilari sifatida tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan kreditlash jarayonlari katta ahamiyat kasb etadi. Ammo bugungi kunda mavjud an’anaviy kreditlash modellari shartlaridagi murakkabliklar, yuqori kredit risklari va mijozlarning turli xil moliyaviy ehtiyojlarini qondirishdagi cheklangan imkoniyatlar sababli, bank sektorida yangi yondashuvlarni qo’llash zarurati yuzaga

kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish modellari tobora ko'proq ahamiyat kasb etib bormoqda⁶⁶.

An'anaviy kreditlash modellari asosan garovga yoki shaxsiy kafillikka asoslangan bo'lib, banklarning moliyaviy tavakkalchiligi yuqori bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Natijada, tijorat banklari kredit portfellari sifati va daromadliligi bo'yicha jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Bundan tashqari, ushbu modellarning qo'llanilishi kichik va o'rta biznes subyektlari, innovatsion loyihalar va startap kompaniyalar uchun kredit olish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Natijada iqtisodiyotning muhim bo'lgan ushbu segmentlarining moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoji to'liq qondirilmay qolmoqda.

Bu esa, o'z navbatida, kreditlash mexanizmlarida yangi va samarali uslublar, jumladan, kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish modellari kabi innovatsion moliyaviy instrumentlardan foydalanishni talab qilmoqda. Kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishning asosiy afzalliklari sifatida kredit risklarini samarali boshqarish, kredit berish jarayonining shaffofligini oshirish, shuningdek, kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkoniyatlari qayd etilmoqda. Ayniqsa, ushbu model orqali banklar tomonidan maxsus maqsadli moliyalash amaliyotlarining kengaytirilishi moliyaviy resurslardan foydalanishning aniq va shaffof mexanizmlarini yaratishga imkon beradi⁶⁷.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlarning bank amaliyotida keng qo'llanilayotgan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish modellarini O'zbekiston bank sektorida joriy etish imkoniyatlarini o'rganish, ularning nazariy jihatlarini tahlil qilish hamda mahalliy sharoitlarga moslashtirish muhim ilmiy va amaliy vazifadir. Mazkur maqolada kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tishning nazariy asoslari, xorij tajribasi va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinib, ularni O'zbekiston bank tizimiga integratsiya qilish yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi O'zbekistonda bank sektorining kreditlash mexanizmlarini takomillashtirish, moliyaviy risklarni kamaytirish hamda iqtisodiyotning turli tarmoqlarini samarali moliyalashtirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratish bilan bog'liqdir. Tadqiqotning ilmiy jihatdan yangiligi an'anaviy kredit modellari va kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish modellari o'rtasidagi farqlarni nazariy jihatdan asoslash hamda ularni amaliyotda qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir⁶⁸.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI.

An'anaviy kreditlashdan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish tizimiga o'tish masalasi nazariy va amaliy jihatdan keng o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Kreditlash amaliyotlarining rivojlanishi, uning turli shakllari va modellari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olimlar kreditning iqtisodiy mohiyatini va uni boshqarish mexanizmlarini nazariy asoslab berganlar. Shunga qaramay, zamonaviy

⁶⁶ Xudayberdiyev, O. A. (2020). *Bank ishi asoslari*. Toshkent: Iqtisodiyot.

⁶⁷ Qosimov, S. X. (2019). *Kreditlash nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

⁶⁸ Sobirov, M. M. (2021). Kredit risklarini boshqarishning zamonaviy yondashuvlari. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 3(4), 45–49.

moliya bozorlaridagi o'zgarishlar va iqtisodiy munosabatlarning yangilanishi an'anaviy kredit modellarini qayta ko'rib chiqish va kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tishni dolzarb qilib qo'yimoqda⁶⁹.

Ushbu yo'nalishda klassik nazariya asoschilaridan J.M.Keyns kredit siyosatining iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini ta'kidlab, kreditning iqtisodiy sikllarni barqarorlashtirishdagi rolini asoslab bergan. Keyns nazariyasida kreditlash pul massasi va iqtisodiy faollikni boshqarish vositasi sifatida ko'riladi. Keyinchalik bu g'oyani rivojlantirgan M.Fridman monetar siyosat nazariyasini ilgari surib, kreditlashning pul bozoridagi tartibga soluvchi funksiyasiga alohida e'tibor qaratadi.

Zamonaviy davrda kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish nazariyasini rivojlantirgan olimlardan P.Rouz va K.Vestley (2016) kredit mahsulotlarini risklarni minimallashtirish va moliyaviy barqarorlikni oshirish vositasi sifatida tahlil qilganlar. Ularning fikricha, moliya institutlari tomonidan ishlab chiqilgan maxsus kredit mahsulotlari bozor talablariga moslashuvchan javob berish imkoniyatini oshiradi va mijozlar ehtiyojlarini to'liqroq qondirishga xizmat qiladi. Bu nazariy yondashuv bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy xizmatlar raqobatini kuchaytiradi va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi⁷⁰.

Shuningdek, D.Bauer va X.Xammel (2018) bank kreditlash amaliyotidagi innovatsion mahsulotlarning muhimligini o'rganib chiqishgan. Ularning tadqiqotlarida kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishning asosiy afzalliklari sifatida kredit risklarini diversifikatsiya qilish, moliyaviy bozor integratsiyasini chuqurlashtirish va moliya institutlari likvidligini oshirish imkoniyatlari ko'rsatiladi⁷¹.

Rossiya iqtisodiy adabiyotlarida kredit mahsulotlari bo'yicha tadqiqot olib borgan A.A.Andrianov (2020) va L.V.Kuznetsova (2019) moliyalashtirishning yangi shakllari sifatida kredit mahsulotlarining mohiyati, afzalliklari va jahon tajribasidagi qo'llanilishini tahlil qilib, Rossiya moliyaviy bozori uchun takliflar ishlab chiqqanlar. Ushbu olimlarning xulosalariga ko'ra, an'anaviy kreditlash mexanizmlaridan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tish bank sektorining barqarorligini oshiradi va iqtisodiyotda kreditlash samaradorligini ta'minlaydi.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan A.V.Vahobov va T.S.Malikov (2021) respublika bank sektori uchun kreditlash amaliyotlarini modernizatsiya qilish va kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish imkoniyatlarini o'rgangan. Tadqiqotchilarning fikricha, an'anaviy kreditlash shakllaridan zamonaviy kredit mahsulotlariga o'tish O'zbekistonda kreditlash tizimining shaffofligini oshiradi, moliyaviy institutlarning risk boshqaruv tizimini takomillashtiradi hamda kichik va o'rta biznes subyektlarining moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi⁷².

Shunday qilib, adabiyotlar tahlilidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, an'anaviy kreditlashdan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tish iqtisodiyot

⁶⁹ Raxmatov, N. R. (2018). *Bank kreditlash tizimi va uning rivojlanish yo'nalishlari*. Toshkent: Fan va texnologiya.

⁷⁰ Yuldashev, Sh. Sh. (2020). Bank kreditlarining iqtisodiy samaradorligi. *O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi*, (2), 22–26.

⁷¹ Xolboyeva, Z. Z. (2021). Kredit portfelini boshqarish strategiyalari. *Moliyaviy tahlil*, 2(1), 33–37.

⁷² G'ulomov, D. T. (2022). *Korxonalarining moliyaviy menejmenti*. Toshkent: Iqtisodiyot.

uchun ko'plab nazariy va amaliy afzalliklarni o'zida mujassam qiladi. Ammo mavjud tadqiqotlarda mahalliy iqtisodiyot sharoitidagi aniq mexanizmlar va mahsulotlar bo'yicha yetarli ilmiy izlanishlar hali talab darajasida emasligi bois, bu mavzuning tadqiq qilinishi dolzarblik kasb etadi.

III.METODOLOGIYA

Ushbu maqolada bank kreditlarini ajratishda an'anaviy kredit modellaridan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlarini tadqiq qilish uchun sifat va miqdor metodlaridan kompleks foydalanilgan. Metodologik jihatdan tadqiqot quyidagi bosqichlar orqali amalga oshirilgan:

Nazariy-metodologik asoslarni tahlil qilish:

Tadqiqotning birinchi bosqichida kreditlash tizimi va uning rivojlanishi haqidagi nazariy adabiyotlar, ilmiy tadqiqotlar, xalqaro tajribalar va me'yoriy hujjatlar tanqidiy o'rganildi. Nazariy asoslarni shakllantirish uchun ilmiy adabiyotlarni tizimli sharhlash (systematic literature review) metodi qo'llanildi⁷³. Ushbu bosqichda kreditlash modellari va kredit mahsulotlari bo'yicha mavjud ilmiy yondashuvlar qiyosiy-tahliliy uslub orqali ko'rib chiqilib, umumlashtirildi.

Empirik tadqiqot va amaliy imkoniyatlarni aniqlash:

Ikkinchi bosqichda banklarning kredit ajratish jarayonlarida mavjud amaliyotlari, an'anaviy kreditlash usullari va kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish tajribasi o'rganildi. Buning uchun O'zbekiston bank tizimidagi yetakchi tijorat banklari misolida ekspert so'rovi (Delphi metodi) va yarim-strukturaviy intervyular o'tkazildi. Ekspertlar guruhi bank sektori rahbarlari, kredit departamenti mutaxassisarlari va moliyaviy tahlilchilar kabi jami 20 nafar respondentdan tashkil topdi. Intervyular davomida olingan sifatli ma'lumotlar mazmun-tahlil (content analysis) orqali qayta ishlanib, kreditlash jarayonlarining mavjud holati va rivojlanish imkoniyatlari aniqlandi⁷⁴.

Miqdoriy tadqiqot va statistik tahlil:

Uchinchi bosqichda kredit ajratish jarayonlaridagi samaradorlikni baholash va an'anaviy hamda yangi kredit mahsulotlarining moliyaviy ko'rsatkichlarga ta'sirini aniqlash uchun statistik ma'lumotlar to'plandi. O'zbekiston Markaziy Banki, tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari, Davlat statistika qo'mitasi va xalqaro moliyaviy tashkilotlar (IMF, Jahon Banki) ma'lumotlaridan foydalanildi. Ushbu bosqichda regressiya va korrelyatsion tahlil usullari orqali kredit mahsulotlariga o'tishning moliyaviy samaradorlik ko'rsatkichlariga ta'siri o'lchandi⁷⁵.

SWOT-tahlil:

Kredit mahsulotlariga o'tishning kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyat va tahdidlarini aniqlash uchun SWOT-tahlili amalga oshirildi. Bu bosqichda bank

⁷³ Masharipov, F. O. (2020). Bank faoliyatida kredit mahsulotlarini takomillashtirish. *Yosh olimlar jurnali*, (5), 51–54.

⁷⁴ Karimov, I. B. (2021). Bank kreditlash tizimining modernizatsiyasi: muammo va yechimlar. *Ilmiy-amaliy moliya jurnali*, (3), 40–44.

⁷⁵ Bozorov, T. T. (2019). *Moliyaviy vositachilik va kredit institutlari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

kreditlash tizimidagi transformatsiyaning strategik istiqbollari aniqlandi va mazkur strategiyalarni amaliyotga joriy qilishda e'tibor berilishi zarur bo'lgan jihatlar belgilab berildi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida avvalgi bosqichlarda olingan natijalar umumlashtirilib, nazariy va amaliy jihatdan asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu bosqichda olingan natijalar va tavsiyalar asosida O'zbekiston bank sektorida kreditlash jarayonlarini yanada samarali va barqaror qilish uchun zarur chora-tadbirlar taqdim etildi.

Metodologiyaning yuqoridagi bosqichlari bir-birini to'ldiruvchi tarzda shakllantirilib, tadqiqot natijalarining ishonchligi va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning metodologiyasi bank kreditlash tizimining evolyutsiyasi, ayniqsa, an'anaviy kredit modellaridan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tish jarayonini nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganishga asoslanadi. Tadqiqotda iqtisodiy-moliyaviy tahlil, statistik ma'lumotlar tahlili, komparativ (taqqoslash) tahlil, empirik va konseptual yondashuvlar uyg'unlashtirilgan.

Tadqiqot yondashuvi va asosiy uslublar

Nazariy-tahliliy yondashuv – Kreditlashning tarixiy shakllari, an'anaviy kredit modellarining mohiyati, ularning afzallik va kamchiliklari, zamonaviy moliyalashtirish usullari bilan bog'liq nazariy qarashlar ko'rib chiqildi. Kredit mahsulotlari kontseptsiyasining shakllanishi va rivojlanishiga oid fundamental iqtisodiy nazariyalar, xususan, moliyaviy vositachilik, risklarni boshqarish, bozor asimmetriyasi va bank innovatsiyalari nazariyalari asos qilib olindi.

Komparativ tahlil (taqqoslash usuli) – An'anaviy kredit modellarining va zamonaviy kredit mahsulotlariga asoslangan moliyalashtirish usullarining afzallik va cheklovlari solishtirildi. Bu usul orqali O'zbekiston tajribasi xorijiy mamlakatlar (AQSH, Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya) bilan solishtirilib, moslashuvchan kredit mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligi o'rganildi⁷⁶.

Empirik yondashuv – Tijorat banklarining real faoliyati asosida olingan statistik ma'lumotlar asosida tahlillar olib borildi. Jumladan, banklar tomonidan taqdim etilgan kredit turlari, ularning segmentlarga ko'ra taqsimlanishi, to'lov intizomi, foiz stavkalari va kredit riski kabi ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, tijorat banklari, Jahon banki va Xalqaro Valyuta Jamg'armasining ochiq statistik bazalaridan olindi⁷⁷.

Ekspert suhbatlari va intervyular – Bank tizimi mutaxassislari, moliyaviy konsalting kompaniyalari vakillari va amaliyotchi kredit menejerlari bilan suhbatlar o'tkazilib, kredit mahsulotlarining real qo'llanilishi, afzalliklari va muammolari haqida chuqur ma'lumotlar olindi. Bu yondashuv tadqiqotning amaliy asoslanishini mustahkamladi.

Ssenariy tahlili va prognozlash – Kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishning banklar va mijozlar uchun kutilayotgan ta'siri, risklar va afzalliklari turli ssenariylar

⁷⁶ Soliyev, N. N. (2022). O'zbekiston bank tizimida kredit risklari va ularni boshqarish muammolari. *Innovatsion rivojlanish jurnali*, 5(2), 17–20.

⁷⁷ Madrahimova, G. A. (2021). *Banklar faoliyati va kreditlash*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

asosida baholandi. Shu jumladan, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalarining o'zgarishi, banklararo raqobat va mijozlar segmentatsiyasi kabi omillar inobatga olindi.

Model tuzish usuli – Kredit mahsulotlarining samaradorligini baholash uchun oddiy matematik modellardan foydalanildi. Ushbu modellar asosida an'anaviy kreditlash va mahsulot asosidagi kreditlash uslublarining rentabelligi, kredit portfelining diversifikatsiyasi darajasi, mijozlar ehtiyojini qamrab olish ko'rsatkichlari solishtirildi⁷⁸.

Tadqiqot ob'ekti va predmeti

Tadqiqot ob'ekti sifatida O'zbekiston bank tizimi faoliyatida qo'llanilayotgan kreditlash mexanizmlari, xususan, tijorat banklarining moliyalashtirish amaliyoti tanlandi. Tadqiqot predmetini esa kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishning samaradorligini oshirish imkoniyatlari, ularning nazariy asoslari va amaliy tatbiqiy jihatlari tashkil etadi.

IV.NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Olib borilgan ilmiy-tahliliy tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, bugungi bank tizimida an'anaviy kreditlash modellarining afzalliklari bilan bir qatorda bir qator cheklovlari ham mavjud. Xususan, an'anaviy yondashuvda qarz oluvchining to'lovga qobiliyati, moliyaviy holati va kredit tarixiga asoslanilgan baholash mezonlari kreditni ajratishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, bu yondashuv ko'p hollarda kichik biznes subyektlari, innovatsion loyihalar yoki aniq mahsulotlarga yo'naltirilgan moliyalashtirish ehtiyojlariga javob bermasligi mumkin⁷⁹.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, kredit mahsulotlari asosidagi moliyalashtirish tizimi bank-mijoz o'rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqadi. Mazkur yondashuvda kredit nafaqat pul mablag'i sifatida, balki maxsus maqsadlarga xizmat qiluvchi mahsulot sifatida qoraladi. Masalan, avtokreditlar, ipoteka kreditlari, ta'lim kreditlari yoki startap-loyihalar uchun mo'ljallangan maxsus paketlar mijoz ehtiyojlarini yanada aniqroq qamrab oladi.

Amaliyotda kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish banklar uchun risklarni diversifikatsiya qilish, kredit portfelini barqarorlashtirish va mijozlar bilan barqaror, uzoq muddatli hamkorlikni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish jarayonida raqamli texnologiyalar, AI asosida ishlovchi kredit reyting tizimlari va avtomatlashtirilgan baholash usullari keng qo'llanilmoqda. Bu esa kredit ajratish jarayonini tez, aniq va shaffof holga keltiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan yana biri — bu kredit mahsulotlarining mijozlar uchun tushunarli va qulay bo'lishi. Bank xizmatlarini foydalanuvchilar asosan kredit shartlarining ochiqqligi, to'lov grafigining mosligi va umumiy xavfsizlik darajasiga katta e'tibor qaratishmoqda. Shu sababli, amaliy imkoniyatlar doirasida kredit mahsulotlarining modul tuzilmalari, moslashuvchan foiz

⁷⁸ Sharipov, H. H. (2020). Kredit liniyalari orqali moliyalashtirishning ustunliklari. *Bozor iqtisodiyoti muammolari*, (6), 29–32.

⁷⁹ Toirov, O. M. (2021). An'anaviy va zamonaviy kreditlash modellari: qiyosiy tahlil. *Iqtisodiyot va moliya*, (1), 14–18.

stavkalari, grace-period (kechiktirilgan to'lov) imkoniyatlari va kafilliksiz kreditlar kabi qulayliklar taklif etilishi katta ahamiyat kasb etadi⁸⁰.

Shuningdek, tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, moliyalashtirish jarayonida mahsulotga yo'naltirilgan kreditlash yondashuvi iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Bu model nafaqat tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlaydi, balki sektorlararo moliyaviy muvozanatni ta'minlash, innovatsiyalarni rag'batlantirish va yangi ish o'rinlari yaratishga zamin yaratadi.

Natijaviy xulosalardan biri shuki, banklar tomonidan kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish strategiyasiga o'tish, avvalo, tizimli tahlil, bozor segmentatsiyasi, mijoz ehtiyojlarining chuqur o'rganilishi va yuqori texnologik infratuzilmaga ega bo'lishni talab qiladi. Ushbu strategik yondashuv orqali banklar o'z xizmatlarini shaxsiylashtirilgan, individual ehtiyojlarga mos ravishda taklif eta oladilar. Bu esa ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Yakunda aytish mumkinki, an'anaviy kreditlashdan mahsulotga yo'naltirilgan moliyalashtirish tizimiga bosqichma-bosqich o'tish bank sektorining modernizatsiyasi, raqamli transformatsiyasi va mijoz markazlilik prinsipi asosida rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu esa bank tizimining ishonchliligi, barqarorligi va inklyuzivligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim yo'nalishdir.

V.XULOSA

Bank tizimining samaradorligini oshirish, real sektorni samarali moliyalashtirish va mijozlarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yangi bosqichga olib chiqish bugungi kunda bank-moliya sohasidagi eng dolzarb masalalardan biridir. Ushbu maqolada bank kreditlarini ajratishda an'anaviy kredit modellaridan voz kechib, kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari chuqur tahlil qilindi.

An'anaviy kredit modellarining afzalliklari bilan bir qatorda, ularning zamonaviy iqtisodiy sharoitlar, bozordagi talab va takliflar dinamikasiga moslashishdagi cheklovlari ochib berildi. Ayniqsa, ushbu modellarda qarz oluvchining kreditga layoqatligini baholashda qo'llaniladigan klassik yondashuvlar ba'zida aniq va tezkor qaror qabul qilish imkoniyatini cheklaydi. Shu bilan birga, moliyalashtirishda innovatsion yondashuv — ya'ni kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish tizimi, bozordagi mavjud ehtiyojlarga moslashuvchanlik, xizmatlar diversifikatsiyasi, tavakkalchiliklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish kabi qator ustunliklarga ega ekani isbotlandi.

Kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish usuli bank faoliyatining innovatsion komponentlarini kuchaytirib, mijozlarga individual yondashuv, tezkorlik va qulaylik yaratadi. Ushbu yondashuv banklar uchun nafaqat raqobatbardoshlikni oshirishda, balki mijozlar bilan uzoq muddatli, ishonchli hamkorlikni yo'lga qo'yishda muhim vositaga aylanmoqda. Shuningdek, kredit mahsulotlarining turlari (iste'mol krediti, aylanma mablag'larni moliyalashtirish, ipoteka krediti, avtokredit, agro-kredit va h.k.)

⁸⁰ Qodirova, L. M. (2020). *Kredit tizimining institutsional asoslari*. Toshkent: Fan va ta'lim.

orqali sektorlar kesimida xususiylashtirilgan moliyaviy xizmatlar taklif etish imkoniyati yuzaga keladi.

Amaliy jihatdan olib qaralganda, kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirish modelining joriy etilishi bank tizimi uchun quyidagi ijobiy natijalarni beradi:

- moliyalashtirish jarayonlarining tezlashuvi;
- qarz oluvchilar ehtiyojlariga moslashtirilgan mahsulotlar yaratish;
- tavakkalchiliklarni aniqroq baholash va boshqarish imkoniyati;
- bank xizmatlari paketini diversifikatsiya qilish orqali daromad manbalarini kengaytirish.

Shuningdek, bu yondashuv mamlakat iqtisodiyotida barqaror moliyaviy muhitni yaratishda, xususan, kichik va o'rta biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlash, bandlikni ta'minlash, iste'mol bozorini rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga ega.

Yakuniy xulosa qilib aytganda, bank kreditlarini ajratishda an'anaviy modellar o'rniga kredit mahsulotlari orqali moliyalashtirishga o'tish zarurati nafaqat global iqtisodiy tendensiyalar, balki milliy iqtisodiy manfaatlar bilan ham chambarchas bog'liq. Bu borada banklar o'z strategik yo'nalishlarini qayta ko'rib chiqishlari, yangi mahsulotlar ishlab chiqish va texnologik yangiliklarni joriy etish orqali o'z faoliyatini raqobatbardosh va barqaror qilishlari lozim. Kelajakda ushbu yondashuv asosida bank xizmatlari sohasi yanada innovatsion, mijozga yo'naltirilgan va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi vositaga aylanishi kutilmoqda.

VI.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xudayberdiyev, O. A. (2020). Bank ishi asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot.
2. Qosimov, S. X. (2019). Kreditlash nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
3. Sobirov, M. M. (2021). Kredit risklarini boshqarishning zamonaviy yondashuvlari. Iqtisodiyot va ta'lim, 3(4), 45–49.
4. Raxmatov, N. R. (2018). Bank kreditlash tizimi va uning rivojlanish yo'nalishlari. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Yuldashev, Sh. Sh. (2020). Bank kreditlarining iqtisodiy samaradorligi. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, (2), 22–26.
6. Xolboyeva, Z. Z. (2021). Kredit portfelini boshqarish strategiyalari. Moliyaviy tahlil, 2(1), 33–37.
7. G'ulomov, D. T. (2022). Korxonalarning moliyaviy menejmenti. Toshkent: Iqtisodiyot.
8. Masharipov, F. O. (2020). Bank faoliyatida kredit mahsulotlarini takomillashtirish. Yosh olimlar jurnali, (5), 51–54.
9. Karimov, I. B. (2021). Bank kreditlash tizimining modernizatsiyasi: muammo va yechimlar. Ilmiy-amaliy moliya jurnali, (3), 40–44.
10. Bozorov, T. T. (2019). Moliyaviy vositachilik va kredit institutlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
11. Soliyev, N. N. (2022). O'zbekiston bank tizimida kredit risklari va ularni boshqarish muammolari. Innovatsion rivojlanish jurnali, 5(2), 17–20.

12. Madrahimova, G. A. (2021). Banklar faoliyati va kreditlash. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
13. Sharipov, H. H. (2020). Kredit liniyalari orqali moliyalashtirishning ustunliklari. Bozor iqtisodiyoti muammolari, (6), 29–32.
14. Toirov, O. M. (2021). An'anaviy va zamonaviy kreditlash modellari: qiyosiy tahlil. Iqtisodiyot va moliya, (1), 14–18.
15. Qodirova, L. M. (2020). Kredit tizimining institutsional asoslari. Toshkent: Fan va ta'lim.

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩЕГО СУБЪЕКТА (на примере АК «Уздонмахсулот»)

Бекбаева Феруза Бахтиеровна

PhD по экономическим наукам, и.о. доцента кафедры «Финансы и цифровая экономика»

Ташкентского государственного экономического университета

feruzabekbaeva8@gmail.com

+998 97 333 18 38

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-практические аспекты анализа финансовой устойчивости хозяйствующего субъекта на примере акционерной компании «Уздонмахсулот», осуществляющей стратегически важную деятельность в сфере закупки, хранения и распределения зерна и семян для государственных нужд. Цель исследования заключается в выявлении динамики и структуры ключевых финансовых показателей предприятия, а также в определении факторов, оказывающих влияние на его устойчивость в условиях рыночной и макроэкономической нестабильности. На основе проведенного анализа предложены практические рекомендации, направленные на повышение финансовой устойчивости, улучшение ликвидности и обеспечение устойчивого развития предприятия. Полученные результаты могут быть использованы в практике финансового менеджмента и при разработке отраслевых стратегий устойчивого аграрного обеспечения.

Ключевые слова: финансовое состояние, ликвидность, коэффициентный анализ, маневренность собственных средств, показатели деловой активности, рентабельность собственного капитала.

I. ВВЕДЕНИЕ

Современные условия хозяйствования характеризуются высокой степенью экономической нестабильности, усилением конкуренции и необходимостью адаптации предприятий к быстро меняющимся внутренним и внешним факторам. В таких условиях особую значимость приобретает комплексная оценка финансовой устойчивости как ключевого индикатора стабильности и платежеспособности хозяйствующего субъекта. Финансовая устойчивость отражает способность предприятия эффективно управлять своими ресурсами, выполнять обязательства перед кредиторами и инвесторами, а также формировать потенциал для дальнейшего развития.

Вопросы диагностики финансового состояния приобретают особенно важное значение в условиях трансформации экономических отношений и возрастающего влияния рыночных рисков. В связи с этим особую актуальность представляет исследование конкретных предприятий на основе реальных данных, что позволяет не только выявить внутренние резервы роста, но и обосновать управленческие решения, направленные на повышение устойчивости бизнеса.

В рамках настоящего исследования в качестве объекта анализа выбрано предприятие АК «Уздонмахсулот», деятельность которого представляет особый интерес с точки зрения обеспечения продовольственной безопасности страны и стабильного функционирования агропромышленного комплекса. Специфика его операционной деятельности, связанной с закупкой, размещением и хранением

зерна и семян для государственных нужд, обуславливает высокую социально-экономическую значимость предприятия и требует постоянного мониторинга его финансовой устойчивости.

Анализ финансового состояния АК «Уздонмахсулот» позволит более глубоко оценить эффективность использования ресурсов, выявить уязвимые места в структуре активов и обязательств, а также определить внутренние и внешние факторы, влияющие на способность предприятия сохранять устойчивое положение в условиях рыночной нестабильности. Полученные результаты могут стать основой для выработки практических рекомендаций, направленных на укрепление финансовой устойчивости, повышение рентабельности и обеспечение стабильного выполнения стратегических задач предприятия в сфере продовольственного обеспечения.

II. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Анализ финансовой устойчивости предприятий является ключевым аспектом оценки их стабильности и платежеспособности. В отечественной и зарубежной литературе разработано множество методик и подходов к оценке финансовой устойчивости, отражающих различные теоретические и практические взгляды на данную проблему.

Определяя сущность финансовой устойчивости предприятия, зарубежные авторы в своих работах отмечают, что это «важнейший фактор деловой активности и надежности предприятия, поскольку она определяет конкурентоспособность предприятия и его потенциал в деловом сотрудничестве, выступает гарантом эффективной реализации экономических интересов всех участников хозяйственной деятельности, как самого предприятия, так и его партнеров, в долгосрочной перспективе. В свою очередь, устойчивое положение предприятия является результатом умелого управления всей совокупностью производственных и хозяйственных факторов, определяющих результаты деятельности предприятия в прошлом, настоящем и будущем»⁸¹.

Другие авторы считают, что «финансовая устойчивость организации обеспечивается рациональным соотношением величины собственного и заемного капитала. Она характеризуется размещением и эффективным использованием средств и источников формирования запасов»⁸².

Невозможно не согласиться с мнением авторов, которые считают, что финансовая устойчивость является «важнейшей характеристикой финансовой деятельности предприятия. При наличии абсолютной финансовой устойчивости у предприятия имеется преимущество перед другими предприятиями той же сферы в получении кредита, в выборе поставщиков, в привлечении инвестиций.

⁸¹ Шишкин А.В. Теоретический анализ финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов // Journal of new economy. 2016. №2 (64). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz-finansovoy-ustoychivosti-hozyaystvuyuschih-subektov>

⁸² Жалнова М.Н. Анализ финансовой устойчивости организации // Научное обозрение. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-finansovoy-ustoychivosti-organizatsii-1>

Финансовая устойчивость характеризуется, главным образом, структурой и составом источников финансирования деятельности»⁸³.

Отечественные авторы в своих работах сходятся во мнении, что «финансовая устойчивость организации представляет собой состояние ее финансовых ресурсов, включая их распределение и использование, обеспечивающее устойчивое развитие организации. Основой этого развития является достижение прироста прибыли и капитала, сопровождающееся сохранением платежеспособности и кредитоспособности в рамках допустимого уровня риска»⁸⁴.

В российской практике широко применяются методики, основанные на анализе финансовых коэффициентов, таких как коэффициенты ликвидности, автономии, манёвренности и обеспеченности собственными оборотными средствами. Эти подходы подробно рассматриваются в работах Бубновской Т.В. и Отмаховой Л.Д., которые проводят сравнительный анализ отечественных и зарубежных методик оценки финансового состояния предприятий⁸⁵.

Зарубежные исследователи, такие как Э. Альтман, разработали модели прогнозирования банкротства, основанные на многомерном дискриминантном анализе. «Модель Альтмана, известная как Z-score, широко используется для оценки вероятности несостоятельности предприятий и адаптирована для применения в различных странах с учётом специфики их экономик»⁸⁶.

Сравнительный анализ отечественных и зарубежных подходов к оценке финансовой устойчивости представлен в работе Г.Л. Аксеновой, где рассматриваются различные формулировки понятия «финансовая устойчивость предприятия» и анализируются методики оценки, используемые в разных странах⁸⁷.

⁸³ Цицеров В.Д. Анализ финансовой устойчивости предприятия / В.Д. Цицеров. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2022. - № 20 (415). - С. 527-528. - URL: <https://moluch.ru/archive/415/91700/>

⁸⁴ Нармаматов И.Б. Обеспечение ликвидности и финансовой устойчивости компаний в Республике Узбекистан // Экономика и социум. 2024. №4-2 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-likvidnosti-i-finansovoy-ustoychivosti-kompaniy-v-respublike-uzbekistan>; Хазраткулова Л.Н. Оценка эффективности управления денежными потоками на предприятии // Парадигмы управления, экономики и права. 2023. - № 2. С. 68-77. https://paradigmy34.ru/issues/2023_02/Hazratkulova.pdf; Эргашева Ф. (2024). Экономическая сущность финансовой устойчивости страховых компаний в Республике Узбекистан: особенности ее определения. Экономическое развитие и анализ, 2(1), 579–585. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/eitt/article/view/45040>

⁸⁵ Бубновская Т.В. Методические подходы к оценке финансовой устойчивости предприятий // Территория новых возможностей. 2023. №3 (67). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-otsenke-finansovoy-ustoychivosti-predpriyatiy>

⁸⁶ Зубарев И.С. Возможность Z-модели Альтмана прогнозировать корпоративные финансовые затруднения российских компаний // Вестник евразийской науки. 2020. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnost-z-modeli-altmana-prognozirovat-korporativnye-finansovye-zatrudneniya-rossiyskih-kompaniy>

⁸⁷ Дадаян А. С., Гурджиян А. А. Сравнительный анализ методов оценки финансовой устойчивости коммерческих организаций // Экономика и бизнес: теория и практика. 2015. №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-metodov-otsenki-finansovoy-ustoychivosti-kommercheskih-organizatsiy>

Таким образом, анализ литературы показывает разнообразие подходов к оценке финансовой устойчивости предприятий, что обусловлено различиями в экономических условиях, законодательстве и специфике деятельности организаций. Выбор конкретной методики должен основываться на целях анализа, доступности информации и особенностях исследуемого предприятия.

III. РЕЗУЛЬТАТЫ

К основным задачам и направлениям деятельности АК «Уздонмахсулот» в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №376 от 6 августа 2004 года «основными задачами и направлениями деятельности акционерного общества «Уздонмахсулот» является:

- закупка, размещение и хранение зерна и семян для государственных нужд;
- организация производства высококачественной муки, круп, корма, а также производство хлеба, макаронных и кондитерских изделий, обеспечение ими населения республики;
- улучшение отношений с производителями зерна - компаниями и фермерами, включая прием зерна, оценку качества и учет, создание эффективной системы контроля качества зерна;
- помощь в модернизации и техническом оснащении зерноводческих предприятий и активное привлечение иностранных инвестиций для этих целей;
- предоставление информационных услуг предприятиям и организациям зерновой отрасли, обучение, переподготовка и повышение квалификации персонала предприятий»⁸⁸.

34 зерновых предприятия и их филиалы, входящие в компанию «Уздонмахсулот», являются отправной точкой для производства, хранения и переработки пшеницы, производимой в Узбекистане.

Значение анализа финансовой устойчивости АК «Уздонмахсулот» заключается в обеспечении стабильности и надёжности функционирования всех зерновых предприятий и их филиалов, выполняющих ключевые задачи по закупке, хранению и переработке пшеницы в Узбекистане. Оценка финансовой устойчивости позволяет своевременно выявлять риски, связанные с ликвидностью и платежеспособностью, обеспечивать эффективное управление ресурсами и поддерживать стратегическую роль компании в национальной системе продовольственной безопасности.

Безусловный контроль за финансовой устойчивостью АК «Уздонмахсулот» необходим для обеспечения бесперебойного функционирования цепочки поставок зерна, что напрямую влияет на устойчивость аграрного сектора и продовольственную безопасность страны.

⁸⁸ Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 06.08.2004 г. № 376 «О преобразовании государственно-акционерной корпорации «Уздонмахсулот» в акционерную компанию «Уздонмахсулот»» <https://lex.uz/docs/345389>

IV. ОБСУЖДЕНИЕ

Для анализа финансовой устойчивости предприятия занесем в таблицу 1 рассчитанные данные начала и конца рассматриваемого периода и проведем анализ динамики расчетных данных, позволяющие оценить степень финансовой устойчивости предприятия:

Таблица 1

Анализ финансовой устойчивости АК «Уздонмахсулот» в 2022-2025 гг. (на 01.01)⁸⁹

Наименование показателя	2022 г.	2025 г.	Изменения	
			Абс.	Отн., %
Абсолютные показатели, млрд. сум.				
Собственный капитал	91,9	156,2	64,3	169,9
Заемный капитал	68,9	100,6	31,4	145,9
Текущие пассивы	65,5	100,6	35,1	153,5
Долгосрочные пассивы	3,4	-	-3,4	0,0
Инвестированный капитал	61,7	72,2	10,5	117,0
Внеоборотные активы	97,3	127,4	30,1	130,9
Собственные оборотные средства	60,7	119,9	59,3	197,6
Относительные показатели, доли				
Коэффициент автономии	0,5714	0,6082	0,0368	106,44
Коэффициент финансирования	1,3330	1,5524	0,2194	116,46
Коэффициент финансового риска	0,7502	0,6442	-0,1060	85,87
Коэффициент маневренности собственных средств	0,6603	0,7680	0,1077	116,31
Коэффициент финансовой устойчивости	0,5925	0,6082	0,0157	102,65

Данные таблицы 1 свидетельствуют о наличии некоторых проблем в финансовом состоянии рассматриваемого предприятия. В частности, наблюдается недостаточная маневренность собственных оборотных средств, о чем можно судить по завышенному значению соответствующего коэффициента. А в остальном все показатели указывают на тот факт, что акционерная компания обладает достаточной устойчивостью.

Определим тип финансовой устойчивости акционерной компании АК «Уздонмахсулот». Для этого в таблице 2 рассчитаем убытки, запасы, функционирующий капитал и величину источников капитала:

Таблица 2

Показатели, характеризующие тип финансовой устойчивости АК «Уздонмахсулот» в 2022-2025 гг. (на 01.01), млрд. сум⁹⁰

Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2025 г.
Убытки	5,6	7,1	12,3	8,9
Запасы (З)	30,6	59,7	52,9	45,3
Функционирующий капитал (ФК)	-7,6	2,9	8,0	19,9
Величина источников (ВИ)	57,9	83,3	112,3	120,5

⁸⁹ Составлено автором. Источник: Материалы официального сайта АК «Уздонмахсулот» <https://www.uzdon.uz/>

⁹⁰ Составлено автором. Источник: там же.

На основании рассчитанных в таблице 3 данных определим излишек (или недостаток) собственных оборотных средств, функционирующего капитала и общих источников и при положительном их значении присвоим каждому из них значение 1, в противном случае - 0.

Таблица 3

**Определение типа финансовой устойчивости
АК «Уздонмахсулот» в 2022-2025 гг. (на 01.01), млрд. сум⁹¹**

Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2025 г.
Излишек или недостаток СОС (ФС)	30,1	27,2	64,2	74,7
Излишек или недостаток функционирующего капитала (ФТ)	-38,1	-56,8	-44,9	-25,4
Излишек или недостаток общих источников (ФО)	27,4	23,5	59,4	75,2

На базе этих трех показателей, представленных в таблице 4, определим трехкомпонентный показатель, характеризующий тип финансовой устойчивости предприятия:

Таблица 4

Значение S(Ф) в АК «Уздонмахсулот» в 2022-2025 гг. (на 01.01)⁹²

Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2025 г.
ФС	1	1	1	1
ФТ	0	0	0	0
ФТ	1	1	1	1

Таким образом, на протяжении всего рассматриваемого промежутка S(Ф) имел стабильное значение: S(Ф) = (1,0,1). Это говорит, что финансовое состояние АК «Уздонмахсулот» является нормальным, то есть предприятие рационально распоряжается собственными оборотными и средствами и привлекает достаточные объемы инвестиционных средств.

Обратимся к показателям деловой активности АК «Уздонмахсулот», для чего рассчитаем коэффициенты общей оборачиваемости активов, запасов и затрат, дебиторской задолженности (табл. 5).

В целом из нижеприведенной таблицы видно, что наибольшее значение коэффициента общей оборачиваемости активов за рассматриваемый период приходится на 2023 г., это говорит о замедлении оборачиваемости активов. К началу 2025 г. показатель оборачиваемости несколько снизился, что является позитивным фактором в деятельности предприятия. При этом длительность оборота активов в 2025 г. по сравнению с 2022 г. снизилась на 2%.

Коэффициент оборачиваемости запасов и затрат имел свое минимальное значение в 2022 г., а в 2025 г., наоборот, он достиг своего максимального значения. Чем ниже этот показатель, тем больше средств связано с наименее ликвидной статьей оборотных средств, тем менее устойчиво финансовое положение предприятия.

⁹¹ Составлено автором. Источник: Материалы официального сайта АК «Уздонмахсулот» <https://www.uzdon.uz/>

⁹² Составлено автором. Источник: там же.

Длительность одного оборота запасов и затрат уменьшилась в 2025 г. относительно 2022 г. на 5 дней, что подтверждает повышение деловой активности акционерной компании.

Таблица 5

**Показатели деловой активности АК «Уздонмахсулот»
в 2022-2025 гг. (на 01.01)⁹³**

Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2025 г.	2025 г. в % к 2022 г.
Коэффициент общей оборачиваемости активов	1,13	1,24	1,17	1,15	102
Длительность 1 оборота активов, дней	318	290	308	313	98
Коэффициент оборачиваемости запасов и затрат	5,96	4,00	5,27	6,52	109
Длительность 1 оборота запасов и затрат, дней	60	90	68	55	92
Коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности	6,17	9,57	8,52	6,95	113
Длительность периода погашения дебиторской задолженности, дней	58	38	42	52	89
Коэффициент оборачиваемости кредиторской задолженности	3,31	3,58	2,70	2,93	89
Длительность периода погашения кредиторской задолженности, дней	108	100	133	123	113
Длительность операционного цикла, дней	118	128	110	107	91
Длительность финансового цикла, дней	10	28	-23	-16	-160

Коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности в 2025 г. увеличился по сравнению с 2022 г. и стал равен 6,95 доли против 6,17. Это говорит о том, что в 2022 г. в среднем за 58 дней фирма получала деньги за отгруженную продукцию, а в 2025 г. количество дней уменьшилось до 52, а значит, рентабельность оборотных фондов с каждым годом становится выше.

Коэффициент оборачиваемости кредиторской задолженности в 2025 г. по сравнению с 2022 г. снизил свое значение на 11%, длительность одного оборота кредиторской задолженности, соответственно, увеличилась на 15 дней. Это свидетельствует о неэффективном управлении кредитами активами, на что руководству АК «Уздонмахсулот» следует обратить самое пристальное внимание, ведь от скорости оборачиваемости кредиторской задолженности непосредственно зависит финансовое состояние предприятия.

Рассчитаем основные показатели прибыльности и рентабельности для АК «Уздонмахсулот» (табл. 6).

⁹³ Составлено автором. Источник: там же.

Таблица 6

**Анализ рентабельности деятельности АК «Уздонмахсулот»
в 2022-2025 гг. (на 01.01)⁹⁴**

Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2025 г.	2025 г. в % к 2022 г.
Коэффициент валовой прибыли	0,06	0,07	0,08	0,06	100,00
Коэффициент операционной прибыли	0,15	0,13	0,13	0,24	157,82
Рентабельность активов	0,15	0,13	0,12	0,11	73,33
Рентабельность собственного капитала	0,26	0,22	0,21	0,19	73,08
Рентабельность основной деятельности	0,13	0,11	0,10	0,10	76,92
Рентабельность всех видов деятельности	0,15	0,13	0,12	0,11	73,33
Рентабельность внеоборотных активов	0,25	0,25	0,25	0,23	92,00
Рентабельность текущих активов	0,38	0,28	0,23	0,23	60,53

Рентабельность показывает долю чистой прибыли в сравнении с собственным капиталом компании. Это один из наиболее важных финансовых показателей для любого инвестора, собственника бизнеса, показывающий насколько эффективно был использован вложенный в дело капитал. В нашем случае все коэффициенты рентабельности имеют положительные значения.

V. ВЫВОДЫ

Таким образом, анализ показал, что коэффициент валовой прибыли относительно стабилен и колеблется в пределах от 0,06 до 0,08. Показатель операционной прибыли, то есть прибыли от основной деятельности на начало 2025 г. значительно вырос - с 0,13 до 0,24. Кроме того, полученные результаты позволяют увидеть, что в текущем году по сравнению с 2022 годом произошел спад рентабельности по всем показателям. Наибольшее снижение наблюдается по рентабельности текущих активов, оно достигает около 40%, рентабельность собственного капитала уменьшилась почти на 27%. Рентабельность основной деятельности, то есть продаж, уменьшилась с 0,10 до 0,13.

Рентабельность активов также заметно снизилась и достигла в начале 2025 г. значения 0,11 против 0,15. Аналогичная тенденция сложилась в отношении рентабельности внеоборотных активов и частных показателей прибыльности обычной деятельности (рентабельности производственных и коммерческих расходов). В целом деятельность предприятия прибыльная, но руководству акционерной компании необходимо обратить внимание на снижение рентабельности основной деятельности, что означает, что предприятие работает последние годы не совсем эффективно.

Таким образом, анализ организационно-экономических характеристик акционерной компании «Уздонмахсулот» показал, что предприятие имеет статус акционерного общества, основным видом деятельности которой выступает оптовая торговля продукцией фармацевтики. На сегодняшний день численность работников компании составляет 592 человека.

⁹⁴ Составлено автором. Источник: Материалы официального сайта АК «Уздонмахсулот» <https://www.uzdon.uz/>

Анализ имущественного состояния предприятия свидетельствует о преобладающей доле (около 60%) собственных средств в общем капитале компании, большую часть которых составляет уставной капитал, а также нераспределенная прибыль.

Анализ финансовых результатов деятельности компании показал, что выручка от реализации продукции и, соответственно, чистая прибыль предприятия растут из года в год. В целом финансовое состояние АК «Уздонмахсулот» характеризуется как нормальное.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 06.08.2004 г. № 376 «О преобразовании государственно-акционерной корпорации «Уздонмахсулот» в акционерную компанию «Уздонмахсулот»» <https://lex.uz/docs/345389>
2. Шишкин А.В. Теоретический анализ финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов // Journal of new economy. 2016. №2 (64). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz-finansovoy-ustoychivosti-hozyaystvuyuschih-subektov>
3. Жалнова М.Н. Анализ финансовой устойчивости организации // Научное обозрение. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-finansovoy-ustoychivosti-organizatsii-1>
4. Цицеров В.Д. Анализ финансовой устойчивости предприятия / В.Д. Цицеров. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2022. - № 20 (415). - С. 527-528. - URL: <https://moluch.ru/archive/415/91700/>
5. Нармаматов И.Б. Обеспечение ликвидности и финансовой устойчивости компаний в Республике Узбекистан // Экономика и социум. 2024. №4-2 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-likvidnosti-i-finansovoy-ustoychivosti-kompaniy-v-respublike-uzbekistan>
6. Хазраткулова Л.Н. Оценка эффективности управления денежными потоками на предприятии // Парадигмы управления, экономики и права. 2023. - № 2. С. 68-77. https://paradigmy34.ru/issues/2023_02/Hazratkulova.pdf
7. Эргашева Ф. (2024). Экономическая сущность финансовой устойчивости страховых компаний в Республике Узбекистан: особенности ее определения. Экономическое развитие и анализ, 2(1), 579–585. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/eitt/article/view/45040>
8. Бубновская Т.В. Методические подходы к оценке финансовой устойчивости предприятий // Территория новых возможностей. 2023. №3 (67). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-otsenke-finansovoy-ustoychivosti-predpriyatiy>
9. Зубарев И.С. Возможность Z-модели Альтмана прогнозировать корпоративные финансовые затруднения российских компаний // Вестник евразийской науки. 2020. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnost-z-modeli-altmana-prognozirovat-korporativnye-finansovye-zatrudneniya-rossiyskih-kompaniy>

10. Дадаян А. С., Гурджиян А. А. Сравнительный анализ методов оценки финансовой устойчивости коммерческих организаций // Экономика и бизнес: теория и практика. 2015. №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-metodov-otsenki-finansovoy-ustoychivosti-kommercheskih-organizatsiy>

11. Материалы официального сайта АК «Уздонмахсулот»
<https://www.uzdon.uz/>

ISHLAB CHIRARISHNI DIVERSIFIKATSIYA QILISHNING ILMIY ASOSLARI

Levakov Izzatulla Nematillayevich

i.f.f.d, v.b dots,

University of Business and Science, "Menejment" kafedrasi mudiri

izzatillalevakov@gmail.com

+99888-441-05-09

Mirzarayimova Feruza Zokirjon qizi

University of Business and Science magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning ilmiy asoslari o'rganilgan bo'lib, xo'jalik yurituvchi korxonalarga uning ta'siri tahlil qilingan. Diversifikatsiya jarayoni korxonalarining barqarorligini oshirish, risklarni kamaytirish va bozor talablariga moslashish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Matematik modellar va nazariyalar yordamida diversifikatsiyaning samaradorligi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari diversifikatsiya strategiyasini qo'llash orqali erishiladigan iqtisodiy yutuqlarni ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *diversifikatsiya, ishlab chiqarish, risklarni kamaytirish, iqtisodiy samaradorlik, portfel nazariyasi, stoxastik modellar, bozor talabi.*

I. KIRISH

So'nggi o'n yillikda O'zbekiston iqtisodiy rivojlanish jarayonida modernizatsiya va diversifikatsiya strategiyalariga alohida e'tibor qaratmoqda. 1991-yildan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar, iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiya qilish jarayoni natijasida yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'ati barqaror saqlanmoqda. Xususan, 2019-yil yakunlariga ko'ra, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida sezilarli o'sish kuzatildi. Jumladan, yalpi ichki mahsuloti- 8,0%, qishloq xo'jaligi- 6,8%, sanoat ishlab chiqarishi - 8,8%, chakana savdo aylanmasi - 14,8% tashkil etdi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning mohiyati va ahamiyati

Respublikamizda ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash hamda mahsulot raqobatbardoshligini boshqarishni takomillashtirish, rivojlangan mamlakatlar qatori zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta'minlash va mahsulot raqobatbardoshligiga erishish uchun uning sifatini oshirish jarayonida qo'l keladigan taklif va tavsiyalarni tahlil qilish va uni amalga qo'llay olish hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich aytganlaridek, "Tadbirkorlik va ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirish, ularni zamonga mos holda diversifikatsiya va modernizatsiya qilish, ularning imkoniyatlardan to'la foydalanish xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi va shunda biz qurayotgan jamiyat o'z-o'zidan rivojlanish yo'liga qadam qo'yadi".⁹⁵

⁹⁵O'zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining 2017-yil 27-oktabrdagi "O'zbekiston iqtisodiyotini yanada diversifikatsiya qilish hamda uning raqobatbardoshligini mustahkamlash yo'llari va choralari" mavzusida o'tkazilgan davra suhbat

Bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yurituvchi xo'jalik boshqaruv xodimlarining qabul qilayotgan strategik qarorlari bir tarmoqning imkoniyatlaridan foydalanib, olayotgan daromadining o'zgarmasligi yoki bir tekisda kichik bo'lsa ham o'sishiga qaratilgan bo'lsa, bunday korxonalar uchun ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash kerak emas hisoblanadi. Agarda faoliyat yurituvchi xo'jalikning kelgusi maqsadi bozorni yanada kengroq egallash hamda korxonaning raqobatbardoshlik ko'rsatkichini oshirishga qaratilgan bo'lsa, ushbu korxona uchun diversifikatsiyalash strategiyasi zarur hisoblanadi.

Korxonada ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash orqali tavakkalchiligini bir nechta mahsulot va xizmatga tarqatadi. Bu strategiya bozorda raqobatbardoshligini oshirishda, yangi imkoniyatlardan foydalanish imkonini beradi. Yuqorida aytib o'tilganidek barcha turdagi korxonalar uchun ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish zarur emas. Ammo boshqaruv qarorlari qabul qilinganda qaysi turdagi diversifikatsiya amalda korxona uchun muqobil variant bo'lishi va bu strategiyani qaysi vaqt amalga oshirish ijobiy natija berishiga e'tibor berilishi lozim. Yani strategik diversifikatsiya har doim ham ijobiy natijaga olib kelmasligi ham mumkin. Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish natijasida korxonaning avvalgi va strategiya amalga oshirilgandan keying olingan foydaning o'rtasida quyidagicha tenglik orqali baxolash mumkin. Diversifikatsiya korxonaga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- Tavakkalchilikni bir nechta mahsulot va xizmatlarga taqsimlash;
- Bozorda raqobatbardoshlikni oshirish;
- Yangi imkoniyatlardan foydalanish.

Ammo diversifikatsiya har doim ham ijobiy natija bermaydi. Korxonaning avvalgi va strategiya amalga oshirilgandan keyingi foydasi quyidagi formulaga ko'ra baholanadi:

$$D_{af} < D_{kf} \Rightarrow \text{salbiy}$$

$$D_{af} = D_{kf} \Rightarrow \text{o'zgarmas}$$

$$D_{af} > D_{kf} \Rightarrow \text{ijobiy}$$

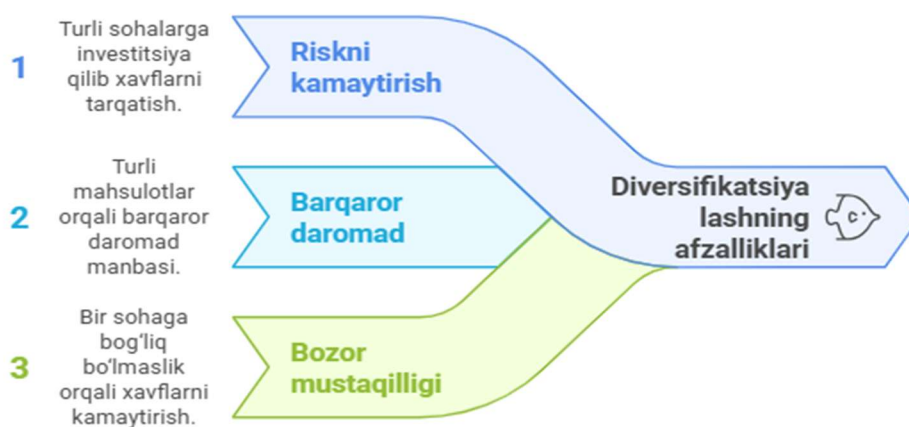
Ammo bazi bir yirik korxonalar diversifikatsiyadan ko'zlagan maqsadlari faqatgina foyda olish emas balki bozordagi o'rinlarini yanada kengaytirish, o'z nomlari ostida ishlab chiqarilgan maxsulotni brend darajasiga olib chiqish hamda riskni maxsulot turlariga taqsimlashdir.

1-rasm. Diversifikatsiyalashning foydasi⁹⁶

⁹⁶Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning strategik afzalliklari, eng avvalo, korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, bozor talablariga moslashuvchanlikni kuchaytirish va yangi bozor segmentlariga kirish imkoniyatlarini yaratishda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy jihatdan esa bu jarayon yangi ish o'rinlarini yaratish, ishchi kuchining samaradorligini oshirish hamda iste'molchilarning o'zgaruvchan ehtiyojlariga mos sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish orqali iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning asosiy yo'nalishi yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga yo'naltirilgani sababli, strategik tahlil va rejalashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa korxonaga tanlangan diversifikatsiya strategiyasining rentabelligini baholash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali barqaror rivojlanishni ta'minlash imkonini beradi.

2-rasm. Diversifikatsiyalashning strategik afzalliklari.⁹⁷

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashda riskni kamayishini ilmiy asosga ham egadir. Matematik nuqtai nazardan, diversifikatsiya riskni qanday kamaytirishini quyidagicha tushuntirish mumkin:

1. Korrelyatsiya va dispersiya. Diversifikatsiya orqali aktivlar o'rtasidagi korelyatsiyani kamaytirish mumkin. Agar aktivlar o'rtasida manfiy korelyatsiya bo'lsa, birining qiymati oshganda boshqasining qiymati pasayadi, bu esa portfelning umumiy riskini kamaytiradi. Matematik jihatdan, portfelning umumiy riskini (dispersiyasini) hisoblashda aktivlar o'rtasidagi korelyatsiya muhim rol o'ynaydi. Diversifikatsiya orqali korelyatsiyani kamaytirish, portfelning umumiy riskini pasaytiradi.

2. Nosistematik riskni kamaytirish. Diversifikatsiya orqali nosistematik riskni kamaytirish mumkin. Nosistematik risk-bu faqat bitta aktiv yoki sanoatga xos bo'lgan risk bo'lib, uni diversifikatsiya orqali kamaytirish mumkin. Biroq, sistematik riskni diversifikatsiya orqali kamaytirish mumkin emas, chunki u butun bozorga ta'sir qiladi.

3. Portfel nazariyasi. Markovitsning portfel nazariyasiga ko'ra, diversifikatsiya orqali portfelning umumiy riskini kamaytirish mumkin. Bu nazariyaga ko'ra, turli aktivlarni birlashtirish orqali portfelning umumiy riskini minimallashtirish mumkin.

⁹⁷ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish sanoat va iqtisodiy rivojlanishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiy xavflarni kamaytirish va barqaror o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayonning nazariy va amaliy jihatlarini bo'yicha ko'plab xalqaro va mahalliy tadqiqotlar olib borilgan. Xalqaro miqyosda Ansoff (1957) diversifikatsiya strategiyalarini kontsentrik, konglomerat va gorizonttal diversifikatsiya kabi asosiy shakllarga ajratgan bo'lsa, Porter (1985) diversifikatsiyani raqobat ustunligini shakllantirishdagi strategik vosita sifatida ko'rib chiqadi. Barney (1991) esa resurslarga asoslangan qarash orqali diversifikatsiyaning muvaffaqiyatini kompaniyaning ichki salohiyatiga bog'liq deb hisoblaydi. Iqtisodiy o'zgarishlar va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish A.Thompson, M.Porter, A.A.Tatuev va O.A.Larionova kabi xorijiy olimlarning asarlarida o'rganilgan. Ular ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishning quyidagi yo'nalishlarini aniqladilar:⁹⁸

- ishlab chiqarish majmualarini rivojlantirish;
- keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish;
- raqobatbardoshlikni oshirish.

Makroiqtisodiy nuqtayi nazardan, OECD (2020) tadqiqotlari ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish orqali mamlakatlarning eksport salohiyatini oshirish va iqtisodiy inqirozlarga chidamliligini mustahkamlash mumkinligini ko'rsatadi. IMF (2021) tahlillariga ko'ra, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish mehnat bozori barqarorligini ta'minlab, yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qiladi. Mahalliy tadqiqotlarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 26-yanvardagi "Iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiya qilish va innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlari" farmoni ishlab chiqarishning yangi tarmoqlarga kengaytirilishini rag'batlantirish, texnologik modernizatsiya va eksport hajmini oshirishga qaratilganligini ta'kidlaydi. "O'zbekiston 2030" strategiyasi esa ishlab chiqarishning yuqori qo'shilgan qiymatga ega tarmoqlarini rivojlantirish va mahalliy sanoatni diversifikatsiya qilishni ustuvor vazifalar qatoriga kiritgan.

Jahon banki (2023) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston sanoatida amalga oshirilayotgan diversifikatsiya jarayonlari eksportning yangi bozorlarga chiqishini tezlashtirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, BMT Savdo va Taraqqiyot Konferensiyasi (UNCTAD, 2021) ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish uchun infratuzilma va investitsion muhitning yaxshilanishi muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi. Shunday qilib, mavjud tadqiqotlar ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning ilmiy asoslarini tasdiqlaydi va uni amalga oshirish uchun iqtisodiy islohotlar, texnologik rivojlanish, investitsiyalarni jalb qilish hamda sanoatni qo'llab-quvvatlovchi siyosat zarurligini ko'rsatadi.

⁹⁸ Baxtiyar Ruzmetov, Sherzod Ruzmetov, Shakhzod Bakhtiyarov, Zulfiya Dzhumaeva and Khusan Juraev "Formation of supporting points for production growth based on diversification of the regional industry"; 2023

III. NATIJALAR

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, diversifikatsiya qilingan iqtisodiyot inqiroz va tashqi bozordagi o'zgarishlarga kamroq bog'liq bo'lib, uzluksiz o'sish imkoniyatlariga ega.

Xalqaro tadqiqotlar diversifikatsiyaning YaIM o'sishini tezlashtirishini tasdiqlaydi. OECD (2020) ma'lumotlariga ko'ra, bunday iqtisodiyot inqirozlarga tez moslashadi. IMF (2021) ishlab chiqarish hajmining oshishi yangi ish o'rinlari yaratishga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Porter (1990) modeli esa diversifikatsiyada innovatsion texnologiyalar muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. O'zbekiston misolida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi sanoatni avtomatlashtirish va mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan.

Jahon banki (2023) ishlab chiqarish diversifikatsiyasining bandlik darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etgan. O'zbekistonda sanoatni modernizatsiya qilish va kichik biznesni rivojlantirish natijasida yangi ish o'rinlari ortib bormoqda. UNCTAD (2021) eksport hajmini oshirish diversifikatsiyaning asosiy natijalaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. "Made in Uzbekistan" dasturi milliy brendni rivojlantirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan.

Ishlab chiqarishning kengaytirilishi investitsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Jahon banki (2022) va McKinsey (2023) tahlillariga ko'ra, iqtisodiy barqarorlikni oshirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun diversifikatsiya muhim omildir.

IV. MUHOKAMA

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish global iqtisodiy o'zgarishlar fonida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu strategiya sanoat barqarorligi, bandlik, eksport va tashqi iqtisodiy chidamlilikni oshirishga xizmat qiladi. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Janubiy Koreya, Malayziya, Singapur) diversifikatsiya orqali yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishga erishgan. Harvard Business Review (2022) tadqiqotlariga ko'ra, muvaffaqiyat texnologik innovatsiyalar va davlat siyosatiga bog'liq. O'zbekistonda asosiy muammolar texnologik bazaning rivojlanmaganligi, malakali ishchi kuchining yetishmovchiligi va xomashyo resurslariga bog'liqlikdir.

Hukumat ishtiroki muhim bo'lib, Porter (1990) modeli davlat siyosatini texnologik taraqqiyot, soliq imtiyozlari va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bilan bog'laydi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi avtomatlashtirish va IT infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan, sanoat klasterlari esa mehnat unumdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Islohotlarning samaradorligi uchun byurokratik to'siqlarni kamaytirish, investorlar uchun jozibador muhit yaratish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash zarur.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, texnologik taraqqiyot, rivojlangan infratuzilma va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash muvaffaqiyatli diversifikatsiyaning asosiy shartlaridir. Janubiy Koreya va Singapur davlat investitsiyalari orqali yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga o'tgan, Germaniya va Yaponiya innovatsion ekotizim yaratgan, AQSh va Yevropa Ittifoqi esa tadbirkorlikni rivojlantirish orqali

diversifikatsiyani amalga oshirgan. O‘zbekiston ushbu tajribadan foydalanib, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va startap ekotizimini qo‘llab-quvvatlash orqali jarayonni tezlashtirishi mumkin.

Muhokama natijalariga ko‘ra, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish O‘zbekiston iqtisodiyotining uzoq muddatli barqaror rivojlanishi uchun zarur. Biroq, texnologik rivojlanish, malakali kadrlar tayyorlash va investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha muammolar yechilishi lozim. Xalqaro tajribadan kelib chiqib, O‘zbekiston diversifikatsiya siyosatini takomillashtirishi, davlat-xususiy sektor hamkorligini kengaytirishi va innovatsion ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishi kerak.

V. XULOSA

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun muhim strategik yo‘nalishdir. Diversifikatsiya sanoatning innovatsion rivojlanishi, eksport hajmining oshishi, mehnat bozorining kengayishi va global iqtisodiy shoklarga bardoshlilikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Xalqaro tajriba, jumladan, Janubiy Koreya, Singapur, Germaniya va AQSh misolida, bu jarayon texnologik taraqqiyot, xususiy sektor va davlat hamkorligi, investitsion muhitning yaxshilanishiga bog‘liq.

O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi ishlab chiqarishni avtomatlashtirishga yo‘naltirilgan. Biroq, texnologik bazaning rivojlanmagani, malakali ishchi kuchi yetishmovchiligi, byurokratik to‘siqlar va investitsiya resurslarining cheklanganligi diversifikatsiya jarayonini sekinlashtirishi mumkin.

Diversifikatsiyani jadallashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlar muhim:

1. Texnologik rivojlanish va innovatsiyalar – ilmiy tadqiqot va startaplarni moliyalashtirishni kengaytirish.

2. Sanoat infratuzilmasini modernizatsiya qilish – yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirish.

3. Malakali kadrlar tayyorlash – ta’lim tizimini diversifikatsiya ehtiyojlariga moslashtirish.

4. Xususiy sektor va investitsiyalarni jalb qilish – biznes muhitini yaxshilash, soliq imtiyozlari taqdim etish.

5. Eksportni rivojlantirish – xalqaro bozorga chiqish strategiyasini takomillashtirish.

Ushbu chora-tadbirlar natijasida O‘zbekiston innovatsion ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirib, global bozor talablariga mos keladigan, raqobatbardosh iqtisodiyotga ega bo‘lishi mumkin.

VI. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi. O‘zbekiston iqtisodiyotini yanada diversifikatsiya qilish hamda uning raqobatbardoshligini mustahkamlash yo‘llari va choralari mavzusida o‘tkazilgan davra suhbat. – 2017-yil 27-oktabr.

2. Ruzmetov, B., Ruzmetov, Sh., Bakhtiyarov, Sh., Dzhumaeva, Z., Juraev, Kh. Formation of supporting points for production growth based on diversification of the regional industry // 2023.
3. Ansoff, I. Corporate Strategy / I. Ansoff. – New York: McGraw-Hill, 1965. – 241 p.
4. Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance / M. E. Porter. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
5. Rumelt, R. P. Strategy, Structure, and Economic Performance / R. P. Rumelt. – Boston: Harvard Business School, 1974. – 300 p.
6. Schumpeter, J. A. The Theory of Economic Development / J. A. Schumpeter. – Cambridge: Harvard University Press, 1934. – 255 p.
7. Williamson, O.E. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications / O. E. Williamson. – New York: Free Press, 1975. – 286 p.
8. Abdukarimov, I. Ishlab chiqarishning innovatsion diversifikatsiyasi va uning iqtisodiy samaradorligi / I. Abdukarimov. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 320 b.
9. Usmonov, I. Investitsiyalar va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish: Nazariya va amaliyot / I. Usmonov. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 280 b.
10. Hamidov, B. Raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishda diversifikatsiyaning oʻrni / B. Hamidov. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020. – 250 b.
11. Qosimov, H. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda diversifikatsiya strategiyalarining ahamiyati / H. Qosimov. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 265 b.
12. Tursunov, B. Kichik biznes subyektlarida diversifikatsiya siyosati va uning rivojlanish omillari / B. Tursunov. – Toshkent: Universitet, 2017. – 298 b.

YANGI O'ZBEKISTONDA KICHIK TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Ziyadullayev G'ayrat Umidulla o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

"Iqtisodiyot va servis" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

xitoyabdulla@mail.ru

+99891 6624003

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida kichik tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. O'zbekistonda kichik tadbirkorlikning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari, huquqiy va moliyaviy muhitdagi o'zgarishlar va ular kichik biznesning o'sishiga qanday ta'sir qilayotgani o'rganilgan.

Kalit so'zlar. kichik tadbirkorlik, Yangi O'zbekiston, iqtisodiy rivojlanish, biznes muhiti, davlat qo'llab-quvvatlashi, innovatsiyalar, raqamli iqtisodiyot, tadbirkorlikni rivojlantirish, huquqiy islohotlar, moliyaviy yordam, iqtisodiy tendensiyalar, o'sish istiqbollari, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash.

KIRISH

Jahon amaliy tajribasining ko'rsatishicha, kichik biznes yirik ishlab chiqaruvchilarga nisbatan kapital mablag' sarfini kam talab qilishi, ihchamligi, shartsharoitdan kelib chiqqan holda o'zi ishlab chiqarayotgan mahsulotlar turlarini tez o'zgartira olishi, ishlab chiqarish quvvatlarini jadal modernizatsiya qilish imkoniyatiga egaligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Kichik tadbirkorlik bozor konyukturasining o'zgaruvchan talablariga xamda vaqti-vaqti bilan bo'lib turadigan iqtisodiy inqirozlarga tezroq moslasha oladi.

Yurtimizda tadbirkorlik nima uchun kutilgan darajada rivojlanmayapti? Chunki bu soha vakillarini asossiz ravishda tekshirish holatlari ko'p. Ochig'ini aytganda, tadbirkorlikning erkin rivojlanishiga o'zimiz – davlat idoralari yo'l qo'ymayapmiz. Hech kimga kerak bo'lmagan tartib-taomillar hamon saqlanib qolmoqda, joylarda ko'pgina amaldorlar faqat o'z shaxsiy manfaatini o'ylab ish ko'rmoqda" [1] ushbu fikrlaridan tadbirkorlik faoliyati va tadbirkorlar iqtisodiyot uchun nechog'lik muhim ahamiyat kasb etishini ko'rishimiz mumkin.

Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini rivojlantirish hamda uning boshqaruv faoliyati mexanizmlarini takomillashtirish masalalari bugungi kun uchun dolzarb va ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Aynan kichik biznes va tadbirkorlik o'zining harakatchanligi, kam kapital mablag'larini jalb qilgan holda ishlab chiqarishni yengilroq va tez modernizatsiya qilish orqali ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini qisqa davr ichida yangilab raqobatdosh mahsulotlarni iste'molchilarga taqdim etadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni tobora rivojlanishi ular faoliyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga bog'liqdir. Mamlakatimizda ushbu sohada zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash hamda rivojlangan xorij tajribasini chuqur o'rganishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishganidan so'ng, iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlaridan biri kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga qaratilgan. Yangi O'zbekiston sharoitida kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va uning rivojlanishini rag'batlantirish, mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik tadbirkorlik, nafaqat yangi ish o'rinlari yaratish, balki milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va raqobatbardoshlikni oshirishda ham katta rol o'ynaydi.

Bugungi kunda kichik tadbirkorlikning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlat tomonidan kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan turli islohotlar, soliq imtiyozlari, innovatsion texnologiyalar va moliyaviy yordamlar orqali ushbu soha tez sur'atlar bilan o'smoqda. Shu bilan birga, yangi iqtisodiy sharoitlar, global raqobat, hamda raqamli texnologiyalar kichik biznesning rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Maqolada Yangi O'zbekistonda kichik tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyalari, uning iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasi va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yangi imkoniyatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, kichik tadbirkorlikni rivojlantirishda yuzaga keladigan muammolar, ularning hal etilishi uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar va davrga mos innovatsiyalar ko'rib chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Yangi O'zbekistonda kichik tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyalari oshirish usullarini o'rganish va tahlil qilishdir. Tadqiqotda qo'llanilgan metodologiya, asosan, **sistemali yondashuv**, **statistik tahlil** qiyosiy tahlil, omilli tahlil, tanlanma kuzatish, analiz va sintez, kabi usullardan foydalanilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yangi O'zbekistonda kichik tadbirkorlikning rivojlanishiga doir tadqiqotlar ko'p yillik ilmiy ishlarning va amaliy tajribalarining natijasi sifatida o'rganilmoqda. Adabiyotlar sharhida, kichik tadbirkorlik va uning rivojlanishi, shuningdek, bu jarayonlarga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha mavjud ilmiy yondashuvlar va tadqiqotlar ko'rib chiqiladi.

A.Xoskinning fikricha, "Qarorni mustaqil qabul kilib, ishni o'z hisobidan olib boruvchi, biznesni boshqarish bilan shaxsan shug'ullanuvchi va kerakli vositalar bilan ta'minlanishi uchun shaxsiy javobgarlikni o'z zimmasiga oluvchi shaxs yakka tartibdagi tadbirkor bo'ladi"⁹⁹. Ushbu ta'rifda tadbirkor biznesda qarorlarni shaxsan qabul qilishi asosida boshqaruvni tashkil etishiga alohida urg'u berilgan.

V.I.Vidyapin rahbarligida G.V.Plehanov nomidagi Rossiya iqtisodiy akademiyasi olimlari tomonidan nashr etilgan "Obshaya ekonomicheskaya teoriya" darsligida "Tadbirkorlik faoliyati – bu o'zining moddiy mafaatlarini amalga oshirish pirovard maqsadida ijtimoiy ehtiyojlarni qondiruvchi moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillarini (resurslarni) tashkil etish va birlashtirishdir"¹⁰⁰ deb baho beriladi.

⁹⁹ Хоскин А. Курс предпринимательства.- М.:1993. – С. 23.

¹⁰⁰ Общая экономическая теория. Учебник. РЭА.им.Г.В.Плеханова,-М.:«ПРОМО-МЕДИА, 1995.-С.165.

Mustaqillik yillarida tadbirkorlikning mohiyatini nazariy tadqiq etish va O‘zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning nazariy va amaliy masalalari Respublikamiz olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan va rivojlantirilgan. Mamlakatimiz iqtisodchi olimlari A.O‘lmasov va M.SH.Sharifxo‘jayevlar “Tadbirkorlik umuman pul topish emas, balki yaratuvchanlik faoliyati orqali daromad olishni bildiradi”¹⁰¹ deb ta’kidlaganlar. Iqtisodchi olim M.R.Rasulov “Tadbirkor o‘z mulkidan kapital sifatida foydalanib, korxonalar tashkil etadi, tijorat bilan shug‘ullanadi, boylikka boylik qo‘shadi, mamlakatning iqtisodiy qudratini oshiradi. Agar tijorat ijara va qarz asosida olib borilsa ham, baribir, mahsulot, tovar uning mulkidir”¹⁰² degan fikrni bildiradi.

Qator olimlar “Tadbirkorlik” va “Biznes” tushunchalari bir-biridan farq qiladi, biznesning eng asosiy unsuri tadbirkorlikdir, tadbirkorlik biznesi – bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish orqali daromad topishni ko‘zlovchi faoliyatdir, deb ham izohlaydilar. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyatini ochishda Q.Muftaydinov tomonidan berilgan ta’rif o‘ziga xosligi va keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Uning fikricha, “Tadbirkorlik iqtisodiy faoliyatni harakatlantiruvchi kuch sifatida iqtisodiy maxovik bo‘lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyatini va iste‘mol talablarini e’tiborga olgan holda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning uzluksizligini ta’minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqotning tahlil qismi, Yangi O‘zbekistonda kichik tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish natijalariga asoslanadi. Tadqiqotda kichik biznesning rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar, shuningdek, bu sohadagi istiqbollar va mavjud muammolar chuqur tahlil qilindi.

Mamlakatimizda aholining bandligi va daromadlarining barqaror o‘shishini ta’minlashga doir vazifalarini hal etishda tobora muhim o‘rin tutayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, rag‘batlantirish va qo‘llabquvvatlashga yanada ustuvor ahamiyat berilmoqda. Bu borada Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning tashabbuslari bilan ishlab chiqilgan “2017– 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha HARAKATLAR STRATEGIYASI”da “xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirish” muhim vazifa sifatida belgilab berilishi ham mazkur masalaning naqadar dolzarb ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi”¹⁰³.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va rivojlangan davlatlar tajribasiga tayanib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilashning quyidagi sabablarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

- kichik biznes ichki bozorni zarur tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirishning asosiy manbai bo‘lib xizmat qilishi;

¹⁰¹ O‘lmasov A., Sharifxujayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: “Mehnat”, 1995.-B.192.

¹⁰² Rasulov M. Bozor iqtisodiyoti asoslari.- T.:”O‘zbekiston”, 1999. - B.224.

¹⁰³ <https://evu.uz/uz/arhiv-statey/kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlik-rivojlanish-omili.html>

- kichik biznes jahon va mintaqalar bozorlaridagi talab va konyunktura o'zgarishlariga ancha tez moslashishi;

- kichik biznesni tashkil qilish va yuritish katta xarajat hamda kapital qo'yilmalarni talab etmasligi;

- kichik korxonalarga nisbatan kichik biznesning jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining tahdid va salbiy oqibatlariga bardosh bera olish qobiliyatining ancha yuqoriligi;

- kichik tadbirkorlik nafaqat daromad manbai, balki odamlarning ijodiy va intellektual qobiliyatini ro'yobga chiqarish vositasi ekanligi farkimizning yaqqol dalilidir.

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining nafaqat tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda, balki aholi bandligi va farovonligini ta'minlashdagi ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda, bu sohani qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari joriy qilinmoqda. Xususan, ularni qo'llab-quvvatlashda amaldagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, bank kreditlarining maqbul foizlarda berilishi va soliq sohasidagi imtiyozlarning yanada kengaytirilishi kabi chora-tadbirlar ular faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha, birinchi navbatda, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag'batlantirish masalalariga keng e'tibor berilmoqda, jumladan:

1. Soliq yukini yengillashtirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida tegishli choralar ko'rish;

2. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash maqsadida korxonalarning budjet va budjetdan tashqari jamg'armalarga to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan hamda joriy kreditor qarzdorligini qayta ko'rib chiqish;

3. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Raqobatlashuvchi turlarning uzviy bir butunligi ularning davlat zo'ravonligi bilan yaratiladigan tartibsiz konglomeratidan farq qiladi, chunki bu manfaatlarining uyg'unligiga asoslanadi... ko'p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi mulkchilik shaklining almashinishi bilangina chegaralanib qolmaydi, chunki ko'p ukladlilikning shakllanishi raqobat muhitini yaratish, narxlarni erkinlashtirish, monopoliyalarni tartibga solish va nihoyat, davlattomonidan tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashni bildiradi.

Tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning uchta muhim yo'nalishini alohida ta'kidlash o'rinlidir, bular:

- 1) tovar va xizmatlar bozorida talab va taklifni muvozanatini kuzatish va zarur holda unga aralashish;

2) korxonaning ichki muhitini tartibga soladigan fiskal va kredit siyosatni amalga oshirish;

3) mavjud davlat institutsional tizimning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmini yaratish.

Bozor sharoitida milliy iqtisodiyotning yuqori sur'atlarda o'sishiga erishish va korxonalarning barqaror holatini yaxshilashda qo'llabquvvatlashning barcha mexanizmlari ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat bunday vazifalarni xukukiy, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy mexanizmini qo'llash orqali amalga oshiradi.

Mexanizm jarayonlarga ta'sir ko'rsatish usullari va vositalar yig'insidan iborat bo'lgani holda, ularni quyidagi tarkibda keltirish mumkin:

Iqtisodiy vositalar: soliqqa tortish, subsidiyalar berish, letsenziyalar berish, eksport kvotalari belgilash, kredit ajratish, davlat xaridlarini joriy etish va hokozalar. Huquqiy vositalar: iqtisodiy faoliyat olib borish tartibi va qoidalarini ishlab chiqish, iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishni asoslab beruvchi qonunlarni ishlab chiqish, qabul qilingan qonunlarga mos keladigan qonun osti hujjatlarini ishlab chiqish, qabul qilish va joriy etish va hokozalar. Tashkiliy vositalar: tijorat banklari, fondlar, sug'urtalash, lizing xizmati ko'rsatish, texnoparklar, konsalting va auditorlik xizmati, biznes inkubatorlar va hokozalar.

- ijtimoiy vositalar: davlat o'z mablag'lari hisobidan kichik tadbirkorlik uchun kadrlar tayyorlovchi o'quv yurtlari faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi;

- ommaviy farovonlikni ta'minlashda o'ziga xos muvozanatni saqlash dasturlari ishlab chiqadi;

- o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirishda insonparvarlik tamoyillari amal qilishi uchun moddiy zamin hozirlaydi;

- iste'molchilarning xarid qobiliyatini oshirishni rag'batlantirish orqali kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni muntazam amalga oshirishni ta'minlashda ijtimoiy ko'mak beradi va hokoza.

Har bir davr va ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya o'z xo'jalik mexanizmiga ega bo'lib, ishlab chiqarish bir usuldan boshqasiga o'tganda xo'jalik mexanizmi ham o'zgaradi va xo'jalik jarayonlariga ta'sir etuvchi vositalar ta'siri ham o'zgaradi. Buni bozor mexanizmiga quyidagicha berilgan ta'rifda ham ko'rishimiz mumkin:

"Bozor mexanizmi-bu bozor tizimiga xos bo'lgan, bir-birini taqoza etuvchi va birgalikda amal qiluvchi iqtisodiy vositalardir". Bular, talab, taklif, tovar narxlari bozor konyunkturasi, pul, foyda, zarar, foiz, iqtisodiy majburiyat, raqobat kabilar.

Bozor mexanizmi va iqtisodiy mexanizm mushtarakligi tadbirkorlik faoliyatining xo'jalik yuritish asoslarida yuzaga keladi. "Xo'jalik mexanizmi keng ishlatilishiga qaramasdan hozircha, iqtisodiy fanda zarur bo'lgan huquqni va o'rinni egallamagan murakkab, ko'p qirrali tushuncha". Fikrimizcha, iqtisodiy mexanizm bozor mexanizmini to'ldirish va uning samaradorligini oshirish bilan ahamiyatlidir. Iqtisodiy mexanizm tarkibiga soliq, davlat xaridlari, boj tarifi, lizenziya, subsidiya, kredit va baho mexanizmi nazorati kabilarni qo'shish mumkin. Bundan ko'rinadiki, iqtisodiy mexanizm va bozor mexanizmi bir-biriga bog'liq holda va bir birini to'ldirgan holda amal qiladi.

Shu maqsadda har mamlakatda tadbirkorlikni rivojlantirish davlat tomonidan o'ziga xos iqtisodiy usullarda qo'llab-quvvatlanadi va rag'batlantirib boriladi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmidan samarali foydalanish, iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi va iqtisodiyot harakatiga ichki kuch sifatida ta'sir etadi, uning tarkibiy qismiga aylanib ketadi. Bunday mexanizmning eng muhimlari soliqlar tizimi, subsidiya, boj haqi, litsenziya, davlat xaridlari va kredit, eksport hisoblanadi. Quyida tadqiqotdan olingan asosiy natijalar keltirilgan.

1.1-jadval.

Kichik biznesning 2005-2024 yillarda rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari¹⁰⁴

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2005	2010	2017	2024
1.	YAIMda kichik biznesning ulushi	%	38,2	60,8	65,3	51,8
2.	Shu bilan birga kichik korxonalar va mikrofirmalar	%	21,5	32,7	36,3	36,7
3.	Umumiy bandlikdagi ulushi	%	65,5	74,3	78,3	74,4

Ishbilarmonlik muhitining yaxshilanishi kichik biznes sektorining mustahkam asosda iqtisodiy taraqqiy etishi va barqaror sur'atlarda o'sishiga zamin yaratib berdi. 2005–2024 yillar davomida YAIMda kichik biznesning ulushi 38,2% dan 51,8% ga o'sdi. 2024-yilda ushbu sektorda band bo'lganlar Respublika iqtisodiy faol aholisining 74,4 foizini tashkil qildi (1.1-jadval). Taqqoslaydigan bo'lsak, umumiy bandlikda kichik biznesning ulushi AQShda 54%, Buyuk Britaniyada 56%, Germaniyada 69,5%, Italiyada esa 71% ni tashkil qiladi.

Kichik biznes sohasida bandlikning ortishi kam ta'minlagan aholi darajasini qisqartirishda muhim omil sanaladi. Yangidan tashkil etilayotgan kichik biznes subyektlarining barqaror o'sishi, qulay biznes – muhitning barpo etilishi, yagona soliq to'lovlari bo'yicha soliq stavkalarining pasaytirilishi, ishlab chiqarish infratuzilmasi va resurslarga yetishish shartlarining soddalashtirilishi va shuningdek, yirik kompaniyalar bilan kichik biznes subyektlari o'rtasida kooperatsion aloqalarning rivojlanishi evaziga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda kichik biznesning ulushi 2005-yildagi 9,8%dan 2024-yilda 27,5% gacha o'sdi. Kichik biznes sektorining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi ko'p jihatdan tarkibiy islohotlarning muvaffaqiyatini belgilab berdi.

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik mamlakat iqtisodiyoti va jamiyat turmush farovonligini barqaror rivojlantirishning asosiy unsuri sifatida baholanadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlanishining jahon amaliyoti ko'rsatishicha, bugungi kunda kichik biznesni rivojlantirish nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi, balki mamlakatlarda amalga oshirilayotgan siyosiy dasturlarda ham o'z aksini topmoqda.

Kichik biznesni rivojlantirish jamiyat tarkibida o'rta qatlamning ulushini ortishi, mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Mamlakatimizda 2013-2022 yillar davomidagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda kichik tadbirkorlik ulushining o'zgarishi ma'lum bir tebranishlarga

¹⁰⁴ O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasining mazkur yillar bo'yicha ma'lumotlari

ega bo'lib, ushbu tebranishlarni mamlakat darajasida amalga oshirilgan islohotlarning mazmuni va mohiyati bilan izohlash mumkin.

XULOSALAR

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, iqtisodiy subyektlarning eksport salohiyatini kengaytirish maqsadida tabiiy-iqtisodiy salohiyat va resurslardan samarali foydalanish hisobiga tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirish, tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini huquqiy tartibga solish va faollashtirish tizimini takomillashtirish hisobiga institutsional islohotlarni chuqurlashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, shuningdek, hududlar aholisi bandligi darajasini va daromadlarini oshirish bo'yicha vazifalarni izchil amalga oshirish talab etiladi. tizimlarini joriy etish uchun kompaniyalar raqobatbardoshligini oshirishga, resurslarni tejashga, ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan yangi yondashuvlarga muhtoj.

Bunda quyidagilarga alohida e'tibor qaratilishi lozim:

- tadbirkorlik subyektlarini tashqi iqtisodiy faoliyat ko'nikmalari bo'yicha o'qitish;
- zamonaviy marketing va menejment texnologiyalaridan samarali foydalanish;
- eksportga ko'maklashuvchi turli tashkiliy tuzilma va infratuzilmani jadal rivojlantirish;
- amaliyotga xalqaro standartlashtirish qoidalarini joriy qilish;
- xalqaro talablarga javob beruvchi sertifikatlash va tahlil xulosalarini beruvchi laboratoriya va markazlar tarmog'ini vujudga keltirish va shu kabilar.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, iqtisodiy subyektlarning eksport salohiyatini kengaytirish maqsadida tabiiy-iqtisodiy salohiyat va resurslardan samarali foydalanish hisobiga tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirish, tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini huquqiy tartibga solish va faollashtirish tizimini takomillashtirish hisobiga institutsional islohotlarni chuqurlashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, shuningdek, hududlar aholisi bandligi darajasini va daromadlarini oshirish bo'yicha vazifalarni izchil amalga oshirish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-martda "Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5969-son Farmoni.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi – Toshkent. // Xalq so'zi, 2020-yil 29-dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2022-yil 20-dekabr. – www.uza.uz.
4. Murodova N.Q. Kichik biznes subyektlarining tadbirkorlik faolligini oshirish yo'nalishlari."FAN" 2018-yil.
5. Sobirov A. Iqtisodiyotga to'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni faollashtirish omillari//Iqtisodiyot va ta'lim// 2018. №1 -B.114-119.

6. Salimov B.T. Hududlar yalpi mahsulotining o‘zgarish tendensiyalari tahlili va ustuvor yo‘nalishlari //Iqtisodiyot va ta’lim// 2018. №2 -B.124-129.

7. Муродова Н.К. Кичик бизнес субъектларининг тадбиркорлик фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. Иқт.фан.ном. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. - Т.: 2008. - 21б.

8. Обидов Р. “Кластер тизимда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш ҳамда сотиш харажатлари ҳисобининг хусусиятлари”// “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журналы. №3, июнь, 2018 йил

9. www.lex.uz

10. www.norma.uz

OLIV TA'LIM MUASSASASI TALABA YOSHLARINI MUSTAQIL OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Kushakova Gulnora Egamkulovna

v/b, professor,

Jizzax davlat pedagogika universiteti, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası,

[*G.Kushakova@gmail.com*](mailto:G.Kushakova@gmail.com)

+998 90 311 05 06

Annotatsiya: *Ushbu maqola, O'zbekiston Respublikasidagi oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashning pedagogik asoslari va metodlarini o'rganishga qaratilgan. Talabalar o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, shaxs sifatida tayyorgarlik ko'rish va ijtimoiy mas'uliyatni his qilish orqali oilaviy hayotga qanday tayyorlanishini tahlil qilinadi. Maqola, pedagogik metodlarning samaradorligini, shu jumladan, tadqiqot, simulyatsiya, guruhli ishlash, o'yin metodlari va amaliyotlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, talabalar o'rtasida ijtimoiy mas'uliyatni oshirish, kasbiy tayyorgarlikni kuchaytirish va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Natijada, maqola talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonida mavjud xususiyatlarni va istiqbollarini yoritib beradi.*

Kalit so'zlar: *Oliy ta'lim, pedagogik metodlar, ijtimoiy mas'uliyat, oila, kasbiy tayyorgarlik, innovatsion yondashuvlar, shaxsiy o'sish, guruhli ishlash, simulyatsiya.*

I.KIRISH

Zamonaviy jamiyatda oliy ta'lim muassasalari talabalarini mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida ajralib turadi. Talabalar, nafaqat professionallik, balki shaxs sifatida rivojlanishlari, oilaviy hayotning mas'uliyatlari va qiyinchiliklariga tayyorlanishlari zarur. Ushbu jarayonda pedagogik asoslar va metodologiyalar muhim rol o'ynaydi, chunki ta'lim jarayoni talabalar hayotining barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatadi.

Boshqa sohalarda bo'lgani kabi, oliy ta'limda ham yoshlarning mustaqil hayotga tayyorlanishi, ularning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga, muammolarni hal qilish ko'nikmalariga va oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga bog'liqdir. Davr talabalariga mos ravishda, pedagogik yondashuvlar va metodlar, talabalarning oilaviy hayotga tayyorgarligini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalarida o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalar, shuningdek, amaliyotdagi tajribalar, mustaqil hayotda muvaffaqiyat qozonish uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. Talabalar olgan ta'limi orqali nafaqat ishga joylashish, balki oilalarini boshqarish, salomatligini saqlash, tarbiyaviy qadriyatlarni shakllantirish va ijtimoiy mas'uliyatni his qilish orqali o'z hayotlarini yanada mazmunli qilishlari mumkin.

Shu sababli, ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashning pedagogik asoslari, yondashuvlari va amaliyotlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, ushbu jarayonda yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularga yechim sifatida taklif etiladigan innovatsion pedagogik metodlar ham ko'rib chiqiladi. Bularning barchasi, talabalarni mustaqil hayotga

tayyorlash va oilaviy amaliyotlarda muvaffaqiyat qozonishlariga yordam berishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" talabalarning mustaqil hayotga tayyorlanishi jarayonini modernizatsiya qilish va ularni zamonaviy talablar asosida tayyorlash maqsadlariga qaratilgan. Ushbu farmonda ta'lim tizimining sifatini oshirish, o'quv jarayonini innovatsion metodlar orqali boyitish, talabalarga amaliy tajriba orttirish imkoniyatlarini yaratish va ijtimoiy mas'uliyatlarni his qilishlarini ko'rsatish zarurligi ta'kidlangan.

Ushbu maqsadlar o'quv muassasalari, ijtimoiy sohalar va iqtisodiyot o'rtasida integral aloqalarni mustahkamlash, shuningdek, talabalarni o'z kasbiy va shaxsiy hayotlarida muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun kerakli ko'nikmalar, bilimlar va tajribalarni taqdim etish yo'lida asosiy vazifalardir.¹⁰⁵

O'zbekiston Respublikasida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash masalasi dastlabki bosqichlardan boshlab, ta'lim tizimining asosiy ustuvor vazifalari sifatida e'tirof etilgan. Bu borada bir necha davlat tashkilotlari, oliy ta'lim muassasalari va jamoat tashkilotlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

O'zbekiston ichki ishlar vazirligi, sog'liqni saqlash vazirligi va boshqa hukumat idoralari bilan hamkorlikda oliy ta'lim muassasalari, talabalarni oilaviy hayotga tayyorlash dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda faol qatnashmoqdalar. Ular, ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik metodlar bilan boyitish orqali talabalarni nafaqat kasbiy, balki shaxsiy hayotlariga ham tayyorlaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan olib borilayotgan pedagogik tadqiqotlar bu masalani chuqur o'rganishga qaratilgan. O'quv yurtlarida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalari, talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashda qo'llaniladigan amaliyotlar va metodlarni yangilashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy rivojlanish vazirligi va boshqa ijtimoiy tashkilotlar tomonidan yuqori ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda turli ijtimoiy loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar, yoshlarning oilaviy hayotga tayyorgarligini oshirishga, ularni oilada vazifalarni qanday bajarishni, iqtisodiy masalalarni hal qilishni o'rganishga qaratilgan seminar va treninglar orqali yordam beradi.

Mahalliy va xalqaro jamoat tashkilotlari, yoshlarni tarbiyalash va oilaviy mas'uliyatni oshirishga qaratilgan turli tadbirlar va dasturlarni tashkil etmoqda. Ular, yoshlarning oilaviy qadriyatlari, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, sog'lom oilalar va ijtimoiy darajani oshirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshiradilar.

Ta'lim jarayonida talabalar bilan bevosita ishlovchi murabbiylar va ma'ruzachilar, talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashda katta rol o'ynaydi. Ular, o'z tajribalari bilan talabalarni yo'naltirish, maslahat berish va ularning shaxsiy ko'nikmalarini rivojlantirishda bevalarini his qilishlariga yordam beradi.

¹⁰⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-5847-sonli Farmoni. "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi." 2019.

Ushbu tashabbus va dasturlar, mamlakatimiz ta'lim tizimini zamonaviylashtirish va talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, yosh avlodning ijtimoiy mas'uliyatlarini oshirishga qaratilgan. Bu esa, kelajak avlodni nafaqat professional, balki fuqaro sifatida ham barqaror rivojlanishda yordam beradi.

II.METODLAR

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash jarayoni bir qator pedagogik metodlarni o'z ichiga oladi. Ushbu metodlar, talabalarining bilim olishdan tashqari, amaliy ko'nikmalar va ijtimoiy mas'uliyatlarni shakllantirishga qaratilgan. Quyida ushbu metodlarning asosiy turlarini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot usuli talabalarni muammolarni aniqlash va ularni hal etish jarayonida jalb etishga yordam beradi. O'quvchilar o'z hamkasblari bilan birgalikda tadqiqotlar olib borishi, tahlil qilish va xulosalar chiqarishni o'rganishi, mustaqil hayotda muhim nazariy bilimlarni amalda qo'llash imkonini beradi.

Amaliy yechimlar orqali talabalar, real hayotda uchraydigan muammolarni tahlil qiladilar va ularni hal qilish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqadilar. Bunday yondoshuv, ular uchun muammolarni hal qilish va o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Suhbatlar talabalar bilan muloqot jarayoni orqali o'zaro fikr almashishga va tajriba ishlatishga yordam beradi. O'qituvchilar, shuningdek, maslahatchilar, talabalar bilan ochiq va samimiy suhbatlar olib boradilar, bu esa talabalar o'z his-tuyg'ularini, fikrlarini erkin ifoda etishiga imkon beradi.

Bundan tashqari, munosabatlar o'rnatish, talabalar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro bog'liqlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda guruh muhokamalari, seminarlar va loyihalarda ishtirok etish, talabalarni bir-biriga yordam berishga va o'z fikrlarini bir joyga to'plashga undaydi.

Guruhli ishlash metodlari, talabalarni birlashtirib, o'zingizni boshqarish va muammolarni birgalikda hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Talabalar, o'zaro hamkorlik qilish orqali bir-birlaridan o'rganadilar, fikr almashadilar va yangi yondoshuvlarni kashf etadilar.

Jamoaviy ishlash, loyiha asosida amalga oshiriladi, bunda talabalar bir maqsadga erishish uchun yana-da muvofiq ravishda harakat qilishga majburdirlar. Bunday jarayon, ularning kommunikatsiya qobiliyatlarini mustahkamlash, mas'uliyatni his qilish va liderlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Simulyatsiya metodlari, talabalarga real hayotdagi vaziyatlarni yaratish va ular orqali muammolarni hal qilish imkonini beradi. Bu yondashuv, talabalar o'z bilimlari va ko'nikmalarini amalda qo'llashiga, tajriba to'plashiga yordam beradi. Misol uchun, simulyatsiyalangan oilaviy vaziyatlar, talabalarni turli qarorlarni qabul qilishga undaydi.

O'yin metodlari, o'yin orqali o'rganishni ta'minlaydi. Ushbu metodlar orqali talabalar qiziqarli va dinamik muhitda ta'lim olishlari, yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishlari mumkin. O'yinlar, shuningdek, jamoaviy ish va strategik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Treninglar va seminarlar, talabalarni yangi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga qaratilgan. Ular, shuningdek, oilaviy hayotdagi mas'uliyatlar va muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni o'rgatadi. Seminarlar va treninglar, professional mutaxassislar tomonidan olib borilishi imkoniyatlari orqali yanada samarali bo'ladi.

Bundan tashqari, seminarlar va treninglar, talabalar o'rtasida o'zaro fikr almashish, tajriba almashish va o'z bilimlarini oshirishga yo'l ochadi. Ushbu jarayonlar, talabalarda yangi g'oyalarni shakllantirishda va o'z muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Talabalarga statistik, ijtimoiy va iqtisodiy ma'lumotlarni tahlil qilish orqali bilimlarini kengaytirish, qaror qabul qilish jarayonlarida mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Ma'lumotlarni tahlil qilish orqali, talabalar joriy ijtimoiy muammolarni va ularning oilaviy hayotga ta'sirini chuqur o'rganishlari mumkin.

Yuqorida keltirilgan metodlar, talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan samarali pedagogik usullardir. Ushbu metodlar yordamida talabalar o'z shaxsiy va professional rivojlanishlariga tayyorlanishadi, oilaviy munosabatlarni boshqarish, muammolarni hal qilish va hayotdagi mas'uliyatlaridan anglashga ega bo'ladi. Talabalarni mustaqil hayotga muvaffaqiyatli tayyorlash - bu ularga kelajakda o'z oilalarini yo'lga qo'yishlari va ijtimoiy mas'uliyatni his qilishlari uchun zarur ko'nikmalarni berishdir.

III. NATIJALAR

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash jarayonida qo'llanilayotgan pedagogik metodlar natijasida bir qator ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ushbu natijalar, nafaqat talabalar uchun, balki butun jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega. Quyida bu natijalarni yanada chuqurroq ko'rib chiqamiz.

Talabalar o'zlarining amaliy va nazariy bilimlarini kengaytirish orqali, mustaqil hayotda zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirmoqdalar. Bunday ko'nikmalarga:

- Talabalar o'z fikrlarini aniq va ravon ifoda etish, boshqalar bilan muloqot qilish va ijtimoiy aloqalarni o'rnatishda tajriba orttirmoqdalar.

- Tadqiqot, simulyatsiya va guruhli ishlash metodlari orqali talabalar muammolarni tizimli ravishda hal qilish, alternativlarni ko'rib chiqish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirmoqdalar.

- Jamoaviy ishlash va guruhga rahbarlik qilish orqali talabalar, o'zlarini lider sifatida ifoda etish va boshqalarni motivatsiya qilish qobiliyatlarini shakllantirmoqdalar.

Oliy ta'lim muassasalarida qabul qilingan pedagogik yondoshuvlar, talabalar o'z shaxsiy hayotlarida ijobiy o'zgarishlar qilishlariga yordam bermoqda. Ushbu jarayonda o'ziga bo'lgan ishonch va mas'uliyat hissi asta-sekin rivojlanmoqda:

- O'z fikrlarini ifoda etish va guruh ishlarida faol qatnashish orqali talabalar o'zlariga bo'lgan ishonchlarini oshirishga mukofotlanganlar.

- Seminarlarda va treninglarda o'tilgan mavzular orqali talabalar, oilaviy munosabatlarni yanada kuchaytirish va oila mas'uliyatini his qilishni o'rganmoqdalar.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni oilaviy hayotga tayyorlash jarayonida ijtimoiy mas'uliyat hissi yanada ortmoqda. Talabalar, o'z ijtimoiy vazifalarini va jamiyat oldidagi mas'ulotlarini yaxshiroq anglab yetishmoqda:

➤ Tadqiqotlar va treninglar orqali talabalar, ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun yangi g'oyalar va dizaynlar ishlab chiqish, ijtimoiy loyihalar va dasturlarda faol ishtirok etishga ilhomlantirildilar.

➤ Talabalar, o'z oilalarini boshqarish va jamiyatda o'z o'rinlarini aniqlashda yanada mas'uliyatli yondashuvni o'zlashtirmoqdalar. Bu esa o'z navbatida, mustaqil hayotning barqarorligini ta'minlaydi.

Talabalar o'z kasbiy tayyorgarliklarini kuchaytirish jarayonida, mustaqil hayotga tayyorgarlik bilan bog'liq ko'nikmalarni ham egallashmoqda. Bu esa ularni ishga joylashuv imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi:

➤ Talabalar amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirgan holda, hinja kasbiy o'qishlar va stajirovkalar orqali kasbiy mahoratlarini oshirishadi.

➤ O'qish davomida, o'z mutaxassisliklariga oid ijtimoiy va amaliy tajribalarni orttira turib, talabalar ish yarmarkalarida va ish beruvchilar bilan muloqot qilishda katta imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Yuqoridagi natijalar orqali olingan bilimlar va ko'nikmalar, O'zbekiston jamiyatida ijobiy o'zgarishlar keltirib chiqarmoqda. Talabalar mustaqil hayotga tayyorlanish jarayonida o'z oilalarini barqaror, sog'lom va muvaffaqiyatli shakllantira olishiga yordam beradi. Bu, o'z navbatida ijtimoiy barqarorlik va rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Ijtimoiy mas'uliyat anglanganida, jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va hamjihatlik yuqoriroq darajada bo'ladi. Ochiq fikrli va mas'uliyatli yoshlar, o'zaro hamkorlikda ishlashga tayyor bo'lishi, jamiyatni yanada rivojlantirish va ijtimoiy muammolarni yechishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash jarayonining samaradorligini ko'rsatadi. Bu jarayonda qo'llanadigan pedagogik metodlar, talabalar uchun nafaqat bilimlar, balki hayotiy ko'nikmalar, ijtimoiy mas'uliyat va professional tayyorgarlik sifatida muhim ahamiyatga ega. Bularning barchasi, yoshlarning kelajagi va jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash jarayoni, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va metodlarni talab etadi. Ushbu jarayon, nafaqat talabalar, balki butun jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Shuning uchun, bu masalani batafsil muhokama qilish juda muhimdir.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar dolzarbdir. Ushbu yondashuvlar, talabalar individual xususiyatlari, ijtimoiy muhit va iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday muammo va qiyinchiliklarga moslashish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Buni amalga oshirish uchun pedagoglar, talabalarning ehtiyojlarini inobatga olib, ta'lim dasturlarini yangilashga va takomillashtirishga harakat qiladilar.

Talabalar mustaqil hayotga tayyorlanish jarayonida o'z mas'uliyatlarini anglashlari kerak. Ular nafaqat o'qish, balki oilaviy hayotda va jamiyatda o'z o'rnini topish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni ham o'zlashtirishlari shart. Bu esa talabalarni nafaqat mutaxassis sifatida, balki shaxs sifatida ham shakllantirishda

muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ular uchun o'z-o'zini tarbiyalash, o'rganishga intilish, ijtimoiy muhitda faol bo'lish kabi qobiliyatlarni rivojlantirish juda muhimdir.

Oliy ta'lim muassasalari va ijtimoiy tizim o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlash kerak. Talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashda, ijtimoiy sharoitlar va oilaviy qadriyatlar ham muhim bo'lib, bu jarayonga ta'lim muassasalarida quyidagicha yondashish zarur. Talabalar, umuman jamiyatdagi o'zgarishlar va ehtiyojlarni inobatga olgan holda tayyorgarlik ko'rishlari kerak. Ular o'z o'quv dasturlarini ijtimoiy ehtiyojlar bilan uyg'unlashtirishni bilishlari zarur. Oliy ta'lim muassasalari, talabalarni ijtimoiy loyihalarga jalb qilish orqali ularning amaliy tajribalarini oshirishlari mumkin. Bu, talabalar uchun muloqot va hamkorlikda ishlash imkoniyatlarini yaratib, ijtimoiy mas'uliyatni his qilishni rivojlantiradi. Oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonini innovatsion pedagogik metodlar bilan boyitishi, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashni yanada samarali amalga oshirishda muhimdir. Bunga o'rganish jarayonida raqamli texnologiyalarni, multimedia vositalarini va interaktiv yondashuvlarni qo'llash kiradi. Zamonaviy ta'lim metodlari orqali talabalar o'z bilimlarini amalda qo'llashga, muammolarni hal qilish va o'zaro fikr almashish ko'nikmalarini rivojlantirishga imkoniyat yaratadi. Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonida amaliyot va tajribalar fundamental ahamiyatga ega. Talabalar o'z kasbiy ko'nikmalarini o'zlashtirish va ishlashni o'rganish uchun amaliy tajribaga ega bo'lishi lozim. Bunga stajirovkalar, ishga joylashish va ijtimoiy loyihalarda qatnashish kiritilishi mumkin. Bular orqali talabalar oilaviy hayotda va shaxsiy mas'uliyatda o'z o'rnini topish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Biroq, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonida bir qator muammolar va qiyinchiliklar ham mavjud. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy talablarga moslashtirish va o'qituvchilarni malakasini oshirishga e'tibor qaratish zarur.
- Oliy ta'lim muassasalarida zaruriy resurslar va infratuzilma (moddiy, texnik va axborot resurslari) yetishmovchiligi, ta'lim jarayonining samaradorligini pasaytirishi mumkin.
- Talabalar o'rtasida kuchli raqobat va stress, ularning psixologik holatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Qaror qabul qilish jarayonidagi noaniqliklar, kelajak rejalarida katta ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud.

Kelgusida, mamlakatimizda talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash yo'lida yangi tadqiqotlar o'tkazish va innovatsion usullarni joriy etish zarur. Ta'limda yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga moslashtirish, o'zaro tajriba almashishni rivojlantirish va xalqaro ta'lim tizimlaridan eng yaxshi tajribalarni integratsiyalash kelajak uchun muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalari, ijtimoiy mas'uliyatni his qilgan holda, yuqoridagi muammolarni hal qilish va talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashda yangicha yondoshuvlar va strategiyalar ishlab chiqishlari zarur. Bu jarayon talabalarining nafaqat professional ko'nikmalarini, balki shaxsiy hayotida muvaffaqiyat qozonishlari uchun zarur bo'lgan barcha ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalari orqali talabalarni mustaqil hayotga tayyorlashning pedagogik asoslari va metodlari, mamlakatimizning kelajagi uchun ahamiyatini inobatga olgan holda, bu jarayonni yanada takomillashtirishga qaratilgan yondashuvlarni rivojlantirish zarur. Bu, nafaqat talabalar, balki jamiyatimiz ravnaqiga ham xizmat qiladi.

IV. XULOSA

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash jarayoni, nafaqat talabalarning professional kasbga tayyorgarligi, balki ularning shaxs sifatida rivojlanishi va ijtimoiy mas'uliyatni his etishlari uchun ham muhimdir. Bu jarayon, zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri bo'lib, talabalar imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish va kelajakda muvaffaqiyatli oilalar barpo etishga yordam berish maqsadida amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan pedagogik metodlar va innovatsion yondashuvlar, talabalar ko'nikmalarini yanada kengaytirishga, shaxsiy rivojlanishlariga va ijtimoiy mas'uliyatlarini anglashlariga imkon yaratadi. Shu tarzda, talabalar:

- O'zaro aloqalarini va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirib, kelgusi oilaviy hayot va jamoat munosabatlari uchun zarur bo'lgan qobiliyatlarni egallaydilar.

- Muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'zlashtirib, real hayotdagi vaziyatlarga yondashuvlarini yaxshilaydilar.

- Kasbiy tayyorgarlik va amaliy tajribaga ega bo'lish orqali, bo'lajak ish joylariga tayyorlanadilar.

Bu natijalar, o'quv jarayoni davomida ustuvor e'tibor qaratiladigan yana bir masala — talabalar psixologik va emotsional holatlari — ularning tarbiyaviy va shaxsiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Amaliy tajribalar va ta'lim jarayonida olingan bilimlar, nafaqat professional faoliyatda, balki oilaviy hayotda ham muhim rol o'ynaydi. Talabalar amaliyotlar va stajirovkalar orqali o'z kasbiy ko'nikmalari va tajribalarini oshiradilar, bu esa darslarda olingan nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi. Oila va jamiyatda o'z o'rnini topgan talabalar, o'z orqali jamiyatda ijtimoiy mas'uliyatni yuksak darajada ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Oliy ta'lim muassasalari talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissi oshishiga yordam beradi. Ularning ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishi, oilaviy qadriyatlarni hurmat qilishga va jamiyatning rivojlanishida faol ishtirok etishga undaydi. Ijtimoiy mas'uliyatni anglash va uni his qilish, talabalar uchun shaxsiy va professional hayotda muvaffaqiyatga erishish yo'lidagi muhim omillardandir.

Talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayoni davomida kutilayotgan ijobiy natijalar mavjud. Biroq, pedagogik metodlarni yanada takomillashtirish, o'quv jarayonini zamonaviy talablarga moslashtirish, shu bilan birga ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarni inobatga olish zarur. Oliy ta'lim muassasalari va ijtimoiy muhit orasidagi aloqalarni kuchaytirish, talabalarga amaliy tajribalar orttirishga yordam berishi lozim. Ushbu tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan metodlar va yondashuvlar, kelgusida talabalarni mustaqil hayotga to'g'ri tayyorlash uchun ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Bu

jarayon, mamlakatimizning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi va kelajak avlodning muvaffaqiyati va farovonligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, jamiyat va davlatning kelajagini belgilovchi muhim jarayonlardan biridir. Talabalarga zamonaviy pedagogik metodlar yordamida berilayotgan ta'lim, ular o'z hayotlarida, oilalarida va jamiyatda o'z o'rnini va mas'uliyatlarini anglashlariga yordam beradi. O'qituvchilarning kuchli yordami, innovatsion yondoshuvlar va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish orqali talabalar, o'zaro munosabatlar va mas'uliyatni his qilishda muvaffaqiyat qozonadigan barqaror, sog'lom va ijtimoiy faollik ko'rsatadigan shaxslar sifatida shakllanadi.

Shu tariqa, O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalari, yosh avlodning kelajagini shakllantiruvchi tabiiy resurs sifatida, jamiyat hayotida o'z ahamiyatini saqlab qolishi va rivojlantirishi zarur. Bular, talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonidagi yondoshuvlarni va ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi, bu esa jamiyatda ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-5847-sonli Farmoni. "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi". 2019. Kirish rejimi: <https://lex.uz/docs/4536785>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PQ-3408-sonli qarori. 2017. "Ta'lim muassasalarida sifatni oshirish va istiqbolli o'quv dasturlarini joriy etish". Kirish rejimi: <https://lex.uz/docs/3314160>.

3. "Oliy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar" – Toshkent: Tahririyat: M. Inomov. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – 2020.

4. Shodiev, I. Talabalarni amaliyotga tayyorlash va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish: nazariy va amaliy jihatlar // O'zbek pedagogika jurnali. – 2021. // № 3(1), – B.45-50

5. Abduraufov, M. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning shaxsiy rivojlanishi: muammolar va yechimlar // Oliy ta'lim va jamiyat. – 2022. // № 6(2), –B. 123-130

6. Karimov, K., Murodov, A. Ijtimoiy loyihalar orqali talabalarni muammolarni hal qilish ko'nikmalariga o'rgatish // Ta'lim va innovatsiyalar. – 2022. // № 5(3), –B. 67-75.

7. Ismoilova, D. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash. O'zbekiston Respublikasi fan va ta'lim ishlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, – 2019. // №4(1), –B. 85-90.

8. Atoyev, D. Innovatsion ta'lim metodlari: nazariy va amaliy jihatlar // Ta'lim va pedagogika, – 2020. // №7(2), – B. 30-35.

9. Yaqubov, S. Oliy ta'lim muassasalarida yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash. Pedagogik tadqiqotlar va tadqiqotlar. – 2021. // №8(4), – B. 12-18.

HUDUDLARNING MOLIYAVIY-INVESTITSION SALOHİYATI HAMDA SAMARADORLIGINI BAHOLASH SHAKLLARI VA USULLARI

Haydarov O'ral Axmadovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Bank ishi kafedrası dotsenti, PhD

uralhajdarov428@gmail.com

+998900353960

Annotatsiya. Jahon iqtisodiyotining transformatsiyalashuvi sharoitida innovatsiyalarni keng joriy etish va investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich baholashning samarali mexanizmini ishlab chiqish, investitsiya loyihalarini hisob-kitoblarning xalqaro standartlarga muvofiqligi, davlat-xususiy sheriklik mexanizmini joriy etish, qimmatli qog'ozlar jozibadorligining faol investitsiyalarga ta'sirini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, investitsiya loyihalarining samaradorligi tarkibiy o'zgarishlar va iqtisodiy institutlarni yaratish orqali ta'minlanadi. Shu munosabat bilan korxonalarning innovatsion faoliyatini rivojlantirish sharoitida investitsiya loyihalarini baholash samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada hududlarning moliyaviy-investitsion salohiyati hamda samaradorligini baholash shakllari va usullari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Iqtisodiyot, globallashuv, investitsiya, innovatsiya, investitsiya loyihalarini, samaradorlik, qimmatli qog'ozlar, xalqaro standartlar, samaradorlikni baholash, raqobatbardoshlik

I. KIRISH

Jahon taraqqiyotining zamonaviy bosqichi investitsiya loyihalarini sohasida ko'plab imkoniyatlarni yaratmoqda. Shu munosabat bilan foyda keltiradigan loyihalarni tahlil qilish zarurati paydo bo'lmoqda.

Bu borada davlatimiz rahbari tizimdagi ba'zi muammolarni sanab o'tdi, xususan, so'nggi olti yilda chetdan qariyb 50 milliard dollar investitsiya kiritilgan haqida ma'lumot berayotgani, lekin ushbu investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga, qo'shilgan qiymatga, eksportga ta'siri qanday bo'lgani bo'yicha tahlillar etarli emasligi qayd etildi [1].

Investor yoki korxona rahbari investitsiya loyihalarini baholay olishi kerak, bu uning samaradorligida samarali qarorlar qabul qilishga imkon beradi. Investitsiya xulosalarining samaradorligi asosan investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun tanlash tizimining sifati, uni kelajakda iqtisodiy faoliyat omillariga moslashishi bilan belgilanadi. Investitsiya loyihasining samaradorligini baholash muammolarini hal qilish yoki hech bo'lmaganda birinchi daqiqada qisman ko'rsatkichlarning samaradorligini aniqlash uchun turli usullar, modellar, tavsiyalar va yondashuvlar qo'llaniladi. Investitsiya loyihasining asosiy ko'rsatkichi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va investitsiya qilingan kapitaldan maksimal foyda olishdir. Bundan tashqari, korxonalarning asosiy tarmoqlarini texnologik modernizatsiya qilish ham zarur miqdordagi kapitalni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, investitsiya loyihasining samaradorligi-bu korxonaning hozirgi eng kam xarajatlari bilan eng yaxshi natijalarga erishish darajasi. Tadqiqot

davomida investitsiya loyihalari samaradorligining ko'plab xalqaro talqinlari ko'rib chiqiladi, ular bir nechta yondashuv bo'yicha taqsimlandi.

Xususan, ba'zi yondashuv vakillari loyihaning samaradorligini natija va xarajatlar nisbati sifatida izohlaydilar. Ushbu yondashuvda samaradorlik jarayonning nisbiy ta'siri va samaradorligi, shuningdek natijaning xarajatlarga nisbati sifatida taqdim etiladi [2]. Nazariy tavsiyalar investitsiya loyihalarining samaradorligini investitsiya loyihasining investorlar yoki korxona egalarining maqsadlari va manfaatlariga muvofiqligini aks ettiruvchi kategoriya sifatida ko'rib chiqadi.

II. ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash shakllari va usullarini o'rganishda O.A.Romanova, N.M. Ratner, Yu.V.Bogatin, V.A.Shvandar, A. N. Asaul, B.A.Rayzberg, L.Sh.Lofovskiy, Ye.B.Starodubsevalar ko'plab izlanishlar olib borganlar.

Xususan, V.M.Galperin, S.M.Ignatev, V.I.Morgunovlarning ta'kidlashicha, "loyihaning samaradorligi xarajatlar va ularning natijalarini miqdoriy taqqoslash sifatida qaraladi"[3]. Biroq, ushbu ta'rif samaradorlik tushunchasini ijtimoiy va boshqa samaradorlik turlarini hisobga olmagan holda faqat iqtisodiy nuqtai nazardan izohlaydi.

K.V. Vasilyok esa, "investitsiya loyihasining samaradorligi-bu sarflangan xarajatlarni olingan natijalar bilan to'g'ri taqqoslashdir" deya fikr bildirishgan [4].

A. N. Asaul esa samaradorlik tushunchasiga to'xtalib o'tadi. Uning fikricha, "samaradorlik-bu nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkoniyatini, balki tarkibiy va sifat jihatidan progressiv o'zgarishlarni rag'batlantirish qobiliyatini aks ettiruvchi qurilish kompaniyasi faoliyati natijalarini qiyosiy baholashdir" [5].

B.A.Rayzberg, L.Sh.Lofovskiy, Ye.B.Starodubsevalarning ta'kidlashicha, "samaradorlik-bu nisbiy ta'sir, jarayonning samaradorligi, natijaning uni olishni ta'minlagan xarajatlarga nisbatini anglatadi [6].

Mahalliy tadqiqotchilarimizning talqinini tahlil qilishda quyidagilar aniqlandi: "investitsiya loyihasi" iqtisodiy nazariya va amaliyotda keng qo'llaniladi va u ikki xil usulda talqin etiladi, masalan: istalgan natijalarni olishda har qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish ish, faoliyat yoki tadbir sifatida tushuniladi. Bunday hollarda "iqtisodiy faoliyat, ish to'plami, loyiha" atamalari ushbu tushunchalarga huquqiy boshqaruv va moliyaviy hisobot tizimi yoki bunday harakatlar tizimini tavsiflovchi hujjatlar to'plami sifatida ham tegishli.

Mualliflar A. A. Xashimov, Sh.A.Majidov, N. M. Mo'minova quyidagi ta'rifni taklif qildilar: investitsiya loyihasi – bu muayyan harakatlarni amalga oshiradigan, ya'ni kelajakdagi foyda olish uchun kapital qo'yilmalarga asoslangan tashkiliy-huquqiy va moliyaviy hisobotlar tizimi [7].

Muallif M. M. Karimovning so'zlariga ko'ra, investitsiyalar samaradorligini baholash bo'yicha ko'plab ishlar mavjud. Mualliflar tomonidan qo'llaniladigan usullar har xil, chunki tadqiqotchilar hisob-kitoblarni amalga oshirishda o'zlariga qo'ygan maqsadlari ham har xil. Soddalashtirilgan holda, ushbu yondashuvlarning barchasi xarajatlar va natijalar nisbatini baholashga qaratilgan va barcha farqlar investitsiyalar

xarajatlari va natijalari, ularni hisobga olish usullari nimani anglatishini aniqlashda yuzaga keladi. Umuman olganda, investitsiyalar samaradorligini aniqlashga yondashuvlarni investitsiyalarning yakuniy maqsadi yoki ta'siri, ma'lumotlar turi, xarajatlarni aniqlashga yondashuv, iqtisodiy tizim darajasi, vaqt omilini hisobga olish, baholashning yakuniy maqsadi, baholash shakli bo'yicha ajratish mumkin. Investitsiyalarning baholanadigan natijalariga ko'ra quyidagi samaradorlik turlari ajratiladi:

investitsiya faoliyatining bevosita ishtirokchilari uchun moliyaviy oqibatlarini (foyda, daromad, rentabellik) hisobga oladigan moliyaviy samaradorlik.;

davlat, mintaqaviy yoki mahalliy byudjetlar uchun investitsiya faoliyatining moliyaviy oqibatlarini aks ettiruvchi byudjet samaradorligi;

loyihaning ekologik samaradorligi, ekologik vaziyatni yaxshilash nuqtai nazaridan investitsiya faoliyatining oqibatlarini aks ettiradi;

investitsiya faoliyatining ijtimoiy oqibatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy samaradorlik;

investitsion faoliyatning tabiiy ishlab chiqarish ko'rsatkichlari dinamikasiga ta'sirini aks ettiruvchi ishlab chiqarish samaradorligi. Masalan, loyihani amalga oshirish uchun ma'lum xarajatlar miqdorida mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi, ham jismoniy, ham xarajat jihatidan;

xarajatlarni o'lchashga imkon beradigan natijalar va xarajatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy samaradorlik. Bunday holda, masalan, investitsiya natijasida mahsulot tannarxining o'sishi ko'rib chiqiladi [8]

Investitsiya loyihalarini baholash bo'yicha muhim qarashlar har tomonlama o'rganilib, biz tomonimizdan yuqoridagi xulosalarga asoslangan holda: "investitsiya loyihasining samaradorligi – iqtisodiy, ijtimoiy va innovatsion yo'nalishlar samaradorligi bo'yicha belgilangan maqsadlar yutuqlari majmuidir" deya ta'rif shakllantirildi.

Investitsiya va innovatsion loyihalar samaradorligini baholashning o'zaro bo'liqligini o'rganishda investitsiya loyihalari samaradorligini baholash masalalari innovatsion loyihalar samaradorligidan ko'ra ko'proq ishlab chiqilganligini inkor etib bo'lmaydi. Innovatsion loyihalar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da: samaradorlikni majburiy qiyosiy tahlil qilish, samaradorlikni baholashning ko'p mezonliligi, faqat miqdoriy samaradorlik mezonlaridan foydalanish qiyinligi. Tadqiqot innovatsiyalarning samaradorligini baholash usuli samaradorlikni o'lchash ob'ektiga bo'liqligini tahlil qildi. Samaradorlikni baholash ob'ekti har xil turdagi innovatsiyalar, yakuniy iste'mol ob'ektlari bo'lishi mumkin; texnologik jarayonlar; ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etish usullari; innovatsion loyihaning haqiqiy sifati.

Mualliflarning fikriga ko'ra, tashkilotning innovatsion salohiyatini rivojlantirish faqat uning barcha bo'linmalarini rivojlantirish orqali amalga oshirilishi kerak. Shuning uchun innovatsion potentsialni baholash vositasi sifatida ichki resurslar diagnostikasidan foydalanish tavsiya etiladi: mahsulot-tashkilot faoliyatining yo'nalishi va ularning natijalari mahsulot va xizmatlar shaklida; funktsional-tashkilot xodimlarining mehnat faoliyati jarayonida resurslar va boshqaruvni mahsulot va xizmatlarga aylantirish; tashkiliy-tashkiliy tuzilma, barcha funktsiyalar va loyihalar

uchun jarayonlar texnologiyasi, tashkiliy madaniyat; boshqaruv – tashkilotning umumiy rahbariyati, boshqaruv tizimi va uslubi.

Investitsiya va innovatsion loyihalar samaradorligini baholash usullarini taqqoslash o'rtasidagi xarakterli farqlar baholashning yakuniy natijalarida sezilarli noaniqlikni anglatadi. Innovatsiyalarning samaradorligini baholash natijalarini aniqlaydigan chegirma darajasi minimal qiymatga intilishi mumkin va shu bilan ishlatilgan manbalarning minimal narxini namoyish etadi.

III. NATIJALAR

Investitsion va innovatsion loyihalarning korxonaning ishlab chiqarish, moliyaviy va investitsiya faoliyati samaradorligiga ta'sirini tahlil qilishda barcha omillar va har bir omilning alohida ta'siri tufayli korxona samaradorligining umumlashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlarining o'zgarishi darajasini aniqlash kerak. O'zgarishlar yuz berganda, korxona samaradorligini oshirish bo'yicha biznes-rejani bajarmaganlikka ta'sir ko'rsatgan sabablarni chuqur tahlil qilish amalga oshiriladi. Investitsiya va innovatsion loyihalarning korxona samaradorligi ko'rsatkichlarining o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilish uchun ilmiy-texnik tadbirlarning samaradorligi va korxona faoliyati samaradorligini iqtisodiy mazmuniga bir hil ko'rsatkichlar yordamida hisoblash kerak.

Xalqaro taqqoslashlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston iqtisodiyotning innovatsionligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha dunyoning ko'plab rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlaridan ancha orqada qolmoqda. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirish uchun rag'batlar ishlab chiqaruvchini xarajatlarni kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun kurashishga majbur qiladigan bozor raqobati tufayli yuzaga keladi. Shunga ko'ra, bozorda bozor impulsariga moslashuvchan javob bera oladigan va tashkilotning yangi texnologiyalari va usullarini faol ravishda joriy etadigan tadbirkorlar omon qolishmoqda.

Hududlar investitsion salohiyatining iqtisodiy-resurs komponenti yuqori bo'lgan hududlar asosan sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlariga investitsiyalarni jalb qilishda ulkan imkoniyatlarga ega bo'lgan hududlar hisoblanishi mumkin. Mavjud infratuzilmaning holatini ifodalovchi infratuzilma salohiyati va eksport salohiyati ham investitsion salohiyatning iqtisodiy-resurs komponentiga kiritishimiz mumkin.

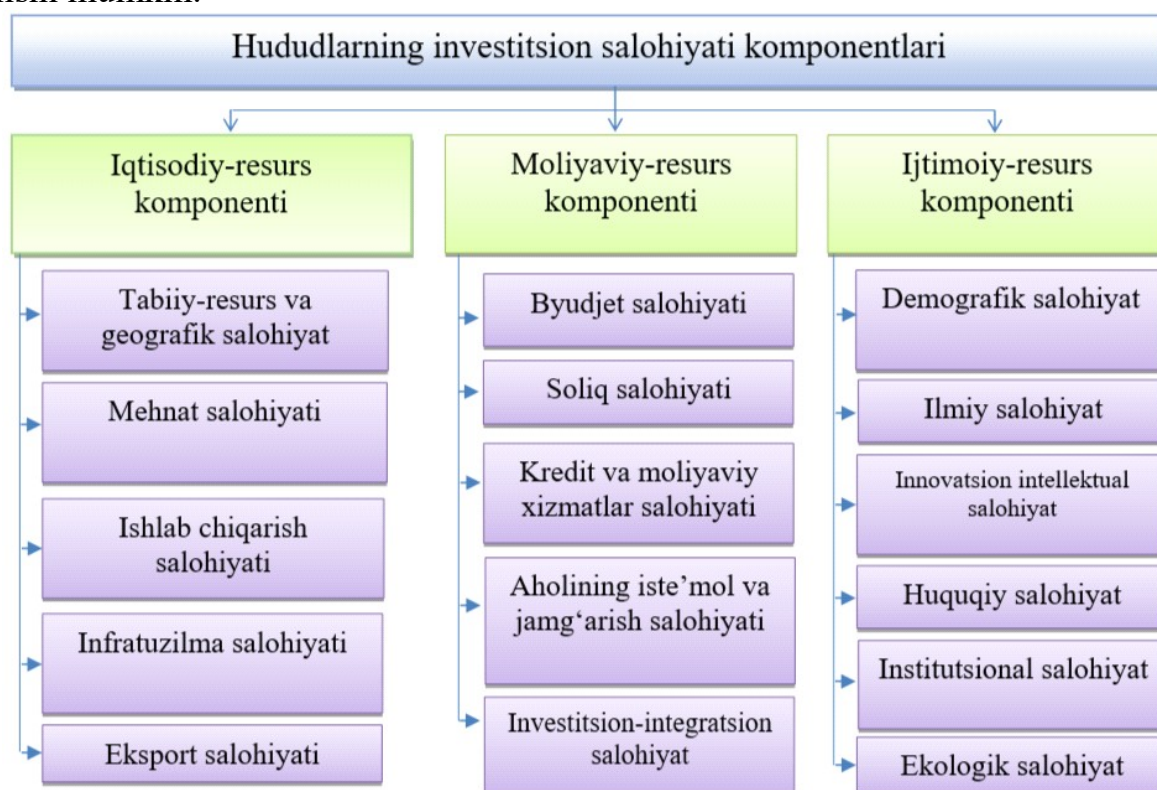
Moliyaviy resurs komponentining tarkibidan ma'lumki, byudjet va soliq salohiyati hududdagi milliy daromadni taqsimlanishida markazlashtirilgan fondlarning ulushi yuqori bo'ladigan hududlarni kiritish mumkin. Tabiiy ravishda, O'zbekiston hududlari orasida ushbu ko'rsatkich bo'yicha eng etakchi o'ringa ega bo'lgan hudud Navoiy viloyati hisoblanadi.

Ijtimoiy-resurs komponent esa asosan investitsion salohiyat va investitsion jalb qiluvchanlikning ijtimoiy jihatlarini o'z ichiga oluvchi elementlarni mujassamlashtiradi.

Yuqoridagi komponentlar ta'sirida shakllanadigan investitsion salohiyat, hududlarning investitsion jalb qiluvchanligi va investitsion imidji shakllanishi negizida har bir hududning investitsion raqobatbardoshligini mustahkamlashning moddiy

asosini tashkil qiladi. Ushbu ko'rsatkichlarning o'zaro bo'liqligini quyidagi rasm ma'lumotlari orqali ko'rishimiz mumkin. Investitsion salohiyat investitsion jalb qiluvchanlik va investitsion imijning moddiy asosini tashkil qiladi. Investitsion imidj bir necha yillar mobaynida shakllanadigan retrospektiv ko'rsatkich bo'lsa-da, investitsion raqobatbardoshlikni bosh indikatorlaridan biri hisoblanadi.

Investitsion jalb qiluvchanlik investitsiyalash jarayonining shunday shart-sharoitini anglatadiki, bunda investitsiya resursiga ega bo'lgan investor investitsiyalashning muqobil variantlari sharoitida nisbiy afzal sifatida investitsion jozibadorligi yuqori bo'lgan loyihani tanlaydi. Bunda investor tomonidan imkoniyatga ega bo'lgan ob'ekt sifatida alohida loyiha, korxona, hudud, mamlakat va boshqalar bo'lishi mumkin.

1-rasm. Hududlar investitsion salohiyati asosiy tarkibiy komponentlari¹⁰⁶

O'zbekiston yoki uning hududlari kesimidagi mavjud investitsion salohiyat istiqboldagi milliy yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning moddiy negizini tashkil qiladi. Investitsion salohiyatning miqdoriy va sifat tavsifi moddiy, nomoddiy, intellektual va moliyaviy shakllardagi aktivlar majmuasini o'z ichiga oluvchi investitsiya resurslarining majmuasi hamda ularni realizatsiya qilishning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini o'z ichiga oladi.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining strategik maqsadlarini realizatsiya qilish imkoniyatlarini aniqlashda muhim hisoblanadi. Shuning uchun ham hozirgi kunda respublikamizda olib borilayotgan ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, yangilash va innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish bilan bo'liq iqtisodiy islohotlar sharoitidagi investitsiya siyosatining istiqboldagi

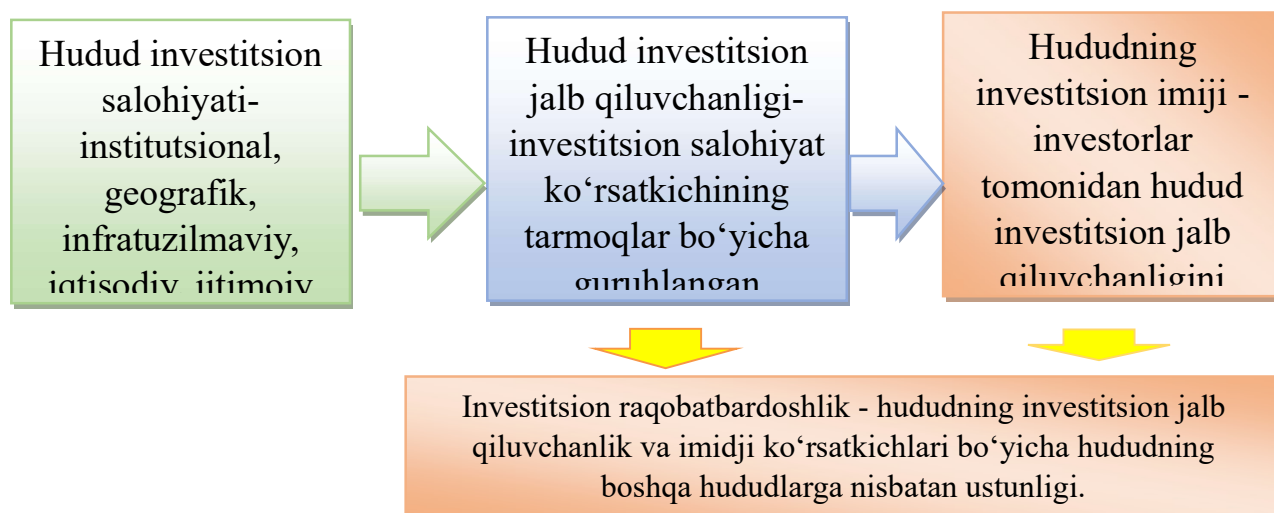
¹⁰⁶ Muallif ishlanmasi

samarali natijalari ko‘p jihatdan hududlardagi mavjud investitsion salohiyat va uning boshqarish tizimiga bo‘liqdir.

«Salohiyat» iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagicha talqin qilinishi mumkin: «Bozor sub‘ektlarining u yoki bu faoliyat turi va ishlab chiqarish jarayoni uchun imkoniyatga ega bo‘lishi hamda tayyorligi hisoblanib, qaysiki, bular bo‘yicha doimo absolyut va nisbiy afzallikka ega bo‘lishidir». [9]

Rossiyalik iqtisodchi V.M.Shimova investitsiyalar va investitsion salohiyati tushunchalarining dialektik o‘zaro bo‘liqligiga to‘xtalib, “Uzluksiz ijtimoiy takror ishlab chiqarishning intensiv ravishda tashkil qilishni ajralmas elementi hisoblanuvchi investitsiya salohiyatidan maqsadga muvofiq va samarali foydalanish avvalo, kutiladigan naflilik, xususan, ijtimoiy-iqtisodiy naflilik natijalariga ega bo‘lgan ilmiy-innovatsion moliyaviy baza sifatida sifat jihatdan yangi asosiy ishlab chiqarish fondlarini yaratish hisoblanadi [10].

Demak, “Salohiyat”, “Investitsiya”, “Investitsion faoliyat” tushunchalari bo‘yicha fikrlarni umumlashtirish va ularni o‘zaro uyg‘unlashtirish natijasida shunday xulosa qilish mumkinki, investitsion salohiyat iqtisodiy agentlar tomonidan (davlat, hudud, xo‘jalik sub‘ektlari) ijtimoiy va iqtisodiy naflilikni o‘zida mujassamlashtirgan foyda hamda ijtimoiy samara olish maqsadida moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarni qo‘yilma qilish uchun ularda mavjud resurslar, tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga mavjud iqtisodiy salohiyatni to‘plash imkoniyati hisoblanadi. Agar ushbu ta’rifga asoslangan holda, hududlar investitsion salohiyatini tizimlashtiradigan bo‘lsak, hududlardagi mavjud iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-innovatsion faoliyat turlariga kiritiladigan investitsiyalar uchun ularda mavjud resurslar, tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatni to‘plash imkoniyati hisoblanadi.

2-rasm. Investitsion salohiyat va uni aniqlovchi ko‘rsatkichlar¹⁰⁷

Investitsion jalb qiluvchanlik investitsiyalash jarayonining shunday shart-sharoitini anglatadiki, bunda investitsiya resursiga ega bo‘lgan investor investitsiyalashning muqobil variantlari sharoitida nisbiy afzal sifatida investitsion

¹⁰⁷ Muallif tomonidan shakllantirilgan.

jozibadorligi yuqori bo'lgan loyihani tanlaydi. Bunda investor tomonidan imkoniyatga ega bo'lgan ob'ekt sifatida alohida loyiha, korxona, hudud, mamlakat va boshqalar bo'lishi mumkin. Investitsion faollik investitsion jalb qiluvchanlik va investitsion salohiyatning ichki konstruktiv tuzilishiga bo'liq bo'lib, uning funksional bo'liqligini quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin. Investitsiyalash jarayonini yahlit mamlakat va alohida korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini modernizatsiyalash va texnologik yangilash tizimining moddiy asosini va xarakatga keltiruvchi kuchi sifatida ko'rib, pirovard natijada ularda shakllantirilgan investitsion salohiyatni boshqarish tobora dolzarb masalalardan biriga aylanib bormoqda.

1-jadval

Mamlakatimizda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar miqdori¹⁰⁸, mlrd. so'mda

Hududlar	Yillar					2023 yilda 2019 yilga nisbatan o'zgarishi (+,-)
	2019	2020	2021	2022	2023	
O'zbekiston Respublikasi	195927,3	210195,1	239552,6	266240	356071,4	160144,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	8750,6	7089,8	8110,7	10254	12959,2	4208,6
Andijon viloyati	7452,1	9622,6	11176,6	14339,8	18639,1	11187
Buxoro viloyati	10366,6	12183,9	20528,3	21638,3	31030,5	20663,9
Jizzax viloyati	7900,9	12545,4	9233,6	10373,9	14970,9	7070
Qashqadaryo viloyati	24462,5	20557,6	17359,1	16012,8	21138	-3324,5
Navoiy viloyati	17646,3	15688,4	15020,1	17958,1	26398,6	8752,3
Samarqand viloyati	10266,7	14656,4	15641,6	18917,1	25717,1	15450,4
Surxondaryo viloyati	11835,1	10068,2	12037,8	11569,4	18307,7	6472,6
Sirdaryo viloyati	5869,1	7191,9	8051,8	12354,6	15871,8	10002,7
Toshkent viloyati	20353,9	21148,6	28113,6	35767,7	47709,3	27355,4
Farg'ona viloyati	8685,4	11040	12625,2	15419,3	19955	11269,6
Xorazm viloyati	5032	5391,8	8292	8769,7	11666,1	6634,1
Toshkent shahri	42458,1	50371,4	58172,7	56847,9	71143,7	28685,6

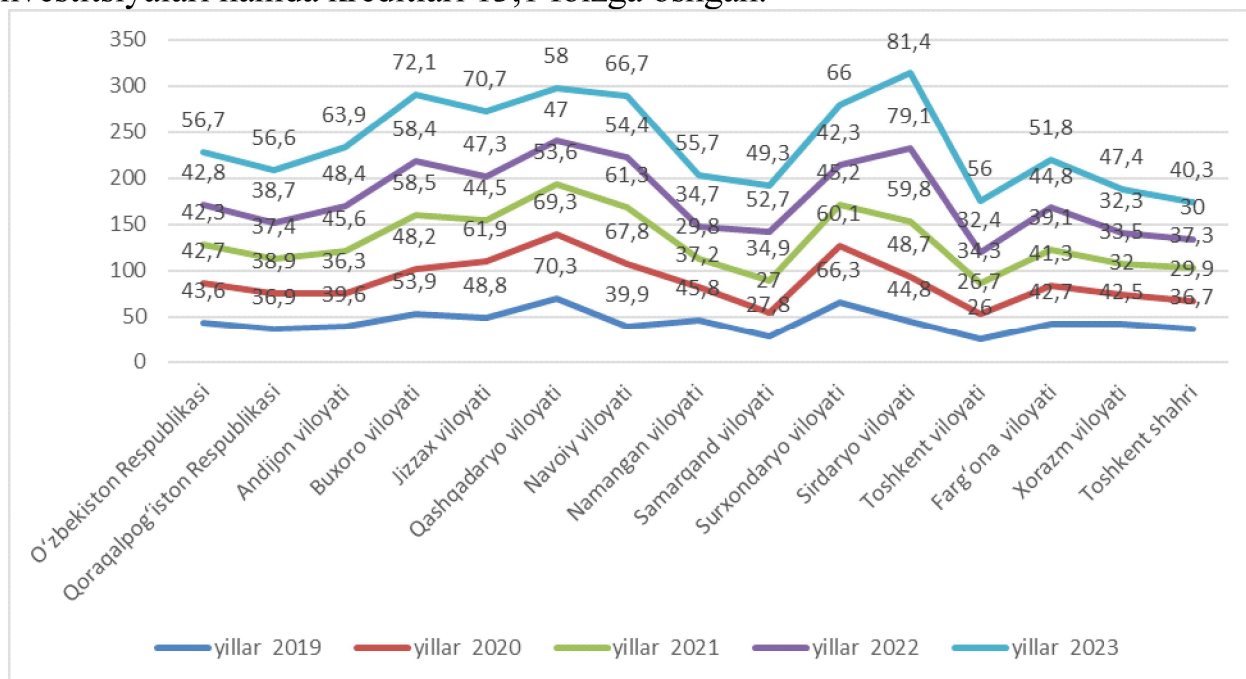
Yillar kesimi bo'yicha hududlarga (viloyatlar) yo'naltirilgan investitsiyalarning taqsimoti notekis bo'lgan. 2019 yilda hududlar iqtisodiyotiga yo'naltirilgan investitsiyalarning qiymati hamda ularning ulushiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, o'rtacha respublika ko'rsatkichidan Toshkent shahri, Qashqadaryo, Toshkent hamda Toshkent viloyatlarining ulushi yuqori bo'lgani holda, qolgan barcha hududlarning ulushi o'rtachadan past bo'lgan. Eng past ko'rsatkich Xorazm viloyatiga to'g'rikeladi.

Milliy iqtisodiyotimizni transformatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar, qabul qilingan milliy dasturlar tufayli 2023 yilda Toshkent shahrining umumrespublika ko'rsatkichidagi ulushi 6 foizlik punktga ko'tarilgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Farg'ona viloyatlarida pasayish kuzatilgan (2.3-jadval). Qashqadaryo viloyatida esa 3324,5 mlrd. so'mga kamaygan.

¹⁰⁸ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/investments> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

Respublikamiz bo'yicha umumiy investitsiyalar 2023 yilda 2019 yilga nisbatan 160144,1 mlrd. so'mga oshganligi so'nggi yillarda mamlakatimizda investitsiya faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarda chet el investitsiyalari hamda kreditlarining ulushiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mamlakatimizda investitsiya faolligini oshirishga yaratilgan shart-sharoitlar evaziga 2023 yilda 2019 yilga nisbatan chet el investitsiyalari hamda kreditlari 13,1 foizga oshgan.

3-rasm. Mamlakatimizda asosiy kapitalga investitsiyalarda chet el investitsiyalari hamda kreditlarining ulushi¹⁰⁹, foizda

Bu jarayonda asosiy ulushni Sirdaryo viloyati 36,6 foiz, Navoiy viloyati 26,8 foiz, andijon viloyati 24,3 foizga o'sishi ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, Qashqadaryo viloyatida esa chet el investitsiyalari hamda kreditlari 12,3 foizga Surxondaryo viloyatida esa 0,3 foizga kamayganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Hududiy investitsion faollik turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar determinantlari orqali shakllanadigan investitsion salohiyatning integral ko'rsatkichlariga asoslanishi tabiiy holat hisoblanadi. Bu o'z navbatida, davlat investitsion siyosatining strategik yo'nalishini belgilashda hududlarning mavjud investitsion salohiyati komponentlariga asoslangan holda investitsiyalarni taqsimlash orqali hududiy iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadga muvofiqdir. Hududiy investitsion faollikni oshirishda avvalo ichki investitsiya resurslarni maksimal darajada mobilizatsiya qilish va tashqi investitsiyalarga mavjud ehtiyojdan oqilona foydalanishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Hududlardagi investitsion faollik va investitsion salohiyatdan oqilona foydalanish darajasi yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, shakllantirilgan qulay investitsion muhit bilan bo'liq mezo omillarga bo'liq bo'lib, ushbu omillar ta'sirida jalb qilinadigan investitsiyalarning manbalari yuqorida tilga olingan korporativ moliyalashtirish

¹⁰⁹ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/investments> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

manbalari hamda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga bo'liqdir. Ushbu omillar kesimidagi investitsion faollik hududlarda yaratilgan real shart-sharoitlarga asoslangan holdagi avtomatik tarzda investitsiyalar oqimini yuzaga keltiradi. Lekin, o'tish davrini boshdan kechirayotgan yoki ma'lum darajada hududlardagi investitsiyalarni jalb qilishdagi zaif raqobatbardoshlik sharoitlarida hududlar rivojlanishiga investitsiyalarni jalb qilishda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimiga ehtiyoj vujudga keladi.

IV XULOSALAR

Kreditlar, grantlar, kredit liniyalari va loyihalarni moliyalashtirishning boshqa shakllaridan foydalangan holda investitsiya loyihalarini baholash samaradorligini oshirishning ijobiy natijalari umumlashtirildi, shuningdek innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmidan foydalangan holda qo'shimcha moliyalashtirish manbalari asosida davlat kafolatlarini taqdim etdi.

Korxonada ishlab chiqarilgan yoki etkazib beriladigan ma'lum miqdordagi tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) iste'mol qilish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirishda investitsiya loyihalarini baholash samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan davlat tomonidan kafolatlangan davlat-xususiy sheriklik usulidan foydalanish zarur.

Korxona ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida innovatsion loyihalarni maqsadli moliyalashtirish hisobiga investitsiyalar samaradorligini baholash hisobiga innovatsion-investitsiya ko'rsatkichlarining jadal o'sishi bilan tavsiflanadi.

Investitsion salohiyat mavjud barcha ob'ektiv ko'rsatkichlarning va investitsiyalarni amalga oshirish uchun zaruriy shart-sharoitlarning kombinatsiyasini o'zida mujassamlashtiradi. Bunday shart-sharoitlar investitsion faoliyat uchun potensial ob'ektlar va investitsiyalashning turli tuman sohalarini mavjudligiga, shuningdek, aholi ijtimoiy qatlamining iqtisodiy tafakkur va moliyaviy savodxonligiga hamda atrof-muhit barqarorligiga bo'liqdir.

Mamlakatning investitsion salohiyati bu milliy iqtisodiyot tarmoqlar rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatini ifodalovchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtiradi. Demak, investitsion salohiyat iqtisodiy agentlar tomonidan (davlat, hudud, xo'jalik sub'ektlari) ijtimoiy va iqtisodiy naflilikni o'zida mujassamlashtirgan foyda hamda ijtimoiy samara olish maqsadida moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarni qo'yilma qilish uchun ularda mavjud resurslar, tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga mavjud iqtisodiy salohiyatni to'plash imkoniyati hisoblanadi.

Korxonalarning innovatsion faoliyatini rivojlantirish sharoitida investitsiya loyihalarini baholash samaradorligini oshirish uchun tavakkalchilikka yo'naltirilgan loyihalarda samaradorlik ko'rsatkichlaridan foydalanish investorlar uchun ham, mulkdorlar uchun ham samarali investitsiya loyihasini tanlash bo'yicha to'g'ri qaror qabul qilishda muhim omil hisoblanadi.

O'zbekiston uchun bosqichma-bosqich baholash va samaradorlik, investitsiya va innovatsion loyihalarni ekspertizadan o'tkazish bo'yicha milliy standartni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir, bu nafaqat zarur bo'lganda, balki investitsiya yoki

innovatsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida ham vaqti-vaqti bilan amalga oshirilishi kerak.

Hududlarda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar tarmoq tarkibida sanoat tarmog'ining ulushi yuqori bo'lmoqda. Demak, asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilish orqali iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashdagi samaradorlikda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqishdagi yalpi qo'shilgan qiymatning hissasi yuqori bo'lganligi bo'yicha xulosa qilish mumkin. Ushbu holat milliy iqtisodiyot va hududlar raqobatbardoshligi uchun qulay shart-sharoit yaratsa-da, investitsiyalarni jalb qilishdagi bir tomonlama rivojlanish holatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun o'rta istiqbolga mo'ljallangan asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilishda hududlardagi mavjud investitsion salohiyatiga tayanish hududiy iqtisodiy rivojlanishni real imkoniyatlarga mutanosibligini ta'minlaydi.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev. Investitsiya va mahalliy sanoatda 2024 yilda turgan vazifalar bo'yicha yig'ilishi. <https://kun.uz/news/2024/01/18/shavkat-mirziyoyev-investitsiya-tizimidagi-muammolarni-sanab-otdi>
2. Novoskolseva Yu.Yu., Shemetova N.K. Metodicheskie aspekty kompleksnoy otsenki effektivnosti investitsionnykh projektov. – M.: UDK 330.322 BBK 65.263-24, 2016. – 273-278 c.
3. Galperin V. M., Ignatev S. M., Morgunov V. I. Mikroekonomika. V 2-x tomax. Institut «Ekonomicheskaya shkola». – Sankt-Peterburg, 2004. – 349 c.
4. Vasilyok K.V. Effektivnost investitsionnogo projekta: ponyatie, vidy, principy otsenki. Osnova: Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionnykh projektov (vtoroe izdanie). – M.: 21.06.1999. – 417 c.
5. Asaul, A. N. Organizatsiya predprinimatelskoy deyatel'nosti. – SPb: Piter, 2005. – 368 s.
6. Rayzberg B.A., Lozovskiy L.Sh, Starodubseva Ye.B. Sovremennyy ekonomicheskyy slovar. – 4-ye izd., pererab. i dop. - M.:INFRA-M, 2004. - 479 s.
7. Xashimov A.A., Madjidov Sh.A., Muminova N.M. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: Sharq, 2014. – 248 b.
8. Karimov M.M. Effektivnost investitsiy v razvitii promyshlennosti Uzbekistana. Ekonomicheskyy analiz: teoriya i praktika – M.:2016. – 140-152 b.
9. Kotayubov V.Yu. Investitsionnyy potentsial xozyaystvennoy deyatel'nosti: Makro ekonomicheskyy i finansovo-kreditnyy aspekty. - M.: MGIMO-Universitet, 2004. – S.82.
10. Shimova V.N. Natsionalnaya ekonomika Belarusi: Potentsialy. Hozyaystvennyye kompleksy. Napravleniya razvitiya. Mexanizmy upravleniya. Uch.pos. – Minsk: BGEU, 2010. – 431 s.

XARAJATLARNI HISOBGA OLISH VA TAHLIL QILISH BOSHQARUV QARORLARI ISHLAB CHIQUILISHI VA BUDJETLASHTIRISHNING ASOSI SIFATIDA

Isomuxamedov Akbarjon Boxodir o'g'li
o'qituvchi(mustaqil tadqiqotchi), “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrası
Namangan davlat texnika universiteti
iakbarjon@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2630-3840
+998976269232

Annotatsiya: Mazkur maqolada xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va budjetlashtirishning asosi sifatida ko'rib chiqiladi. Budjetlashtirish jarayoni korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini rejalashtirish, muvofiqlashtirish, rag'batlantirish va nazorat qilish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali budjetlashtirish orqali korxona xarajatlarini optimallashtirish, moliyaviy natijalarni aniq bashorat qilish va biznesning barqaror rivojlanishini ta'minlash mumkin.

Kalit so'zlar: Budjetlashtirish, xarajatlarni hisobga olish, tahlil qilish, boshqaruv qarorlari, moliyaviy rejalashtirish.

I.KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar moliyaviy resurslarini samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish boshqaruv qarorlarini qabul qilishda markaziy o'rin tutadi. Budjetlashtirish esa biznesni rejalashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va samarali boshqaruv tizimini yaratish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada xarajatlarni boshqarishning budjetlashtirish jarayonidagi roli va ahamiyati o'rganiladi.

II.MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xarajatlarni boshqarish va budjetlashtirish bo'yicha iqtisodiyot fanida turli yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan biri Ch. T. Horngren va J. Foster tomonidan ilgari surilgan yondashuvdir.¹¹⁰ Ularning asarlarida budjet rejaning miqdoriy ifodalanishi sifatida ko'rib chiqiladi va uning bajarilishini ta'minlashda muvofiqlashtirish va nazorat vositasi sifatida ta'riflanadi. Shuningdek, budjetlashtirish jarayoni korxonalarning moliyaviy barqarorligini oshirish vositasi sifatida talqin etilgan.

Xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda xarajatlarni hisobga olish va ularni tahlil qilish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. M. Porter¹¹¹, R. Kaplan va D. Norton¹¹² kabi iqtisodchilar xarajatlarni samarali boshqarish va strategik rejalashtirish

¹¹⁰ Horngren C. T., Foster J. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – New Jersey: Prentice Hall, 2000

¹¹¹ Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985.

¹¹² Kaplan R., Norton D. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.

masalalariga alohida e'tibor qaratishgan. Ayniqsa, balanslangan ko'rsatkichlar tizimi (BSC) xarajatlarni optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Budjetlashtirishda boshlang'ich nuqtani tanlab olish haqida turli fikrlar mavjud. A. A. Abdug'aniev ushbu masalaga to'xtalib, « budjetlar tuzishni daromad va foydadan emas, balki xarajatlar va mahsulot hajmidan boshlashni tavsiya etamiz»¹¹³, - deb yozgan. Professor M. Вахрушина esa, «operatsion budjetlarni tuzish ketma-ketligi korxonalar faoliyatini cheklovchi omillarga bog'liq bo'ladi. Masalan, korxonada asosiy cheklovchi omil bozor sig'imi bo'lsa, budjetlar tuzishni sotish budjetidan, ishlab chiqarish quvvatlarining yetishmasligi bo'lsa, ishlab chiqarish budjetidan, xomashyo va materiallar tanqisligi bo'lsa, ta'minot budjetidan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi»¹¹⁴, deb hisoblaydi.

Mahalliy iqtisodchilar orasida I. Karimov va U. Burxonovlar¹¹⁵ tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda budjetlashtirish jarayoni va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri keng yoritilgan. Ularning ishlarida budjet rejalashtirishning nazariy asoslari, tahlil metodlari va amaliy qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratilgan.

III.METODLAR

Tadqiqotda iqtisodiy tahlil, solishtirma tahlil, statistik usullar va empirik tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Xarajatlarni boshqarish va budjetlashtirish jarayonining nazariy asoslari va amaliy tatbiqlari tahlil qilindi. Shuningdek, turli iqtisodiy maktablarning yondashuvlari va korxonalardagi amaliy tajribalar o'rganildi.

IV. TAHLIL VA NATIJALAR

Budjetlashtirishni korxonaning ma'lum davrga mo'ljallangan moliyaviy-xo'jalik faoliyatini rejalashtirish deb hisoblash ham mumkin. Chunki budjetlashtirishning afzalligi korxona moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarini uzoq, qisqa va o'rta muddatli rejalashtirish, raqobatchilarning xatti-harakati, ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan bozor talablarini o'rganishda o'z ifodasini topadi. Budjetlashtirish orqali xarajatlar yo'nalishlari va hajmlari moliyaviy-iqtisodiy resurslar bilan balanslashtiriladi. Shu bilan birga unda asosiy e'tibor mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olinadigan daromad (foyda) hajmini taxminlashga qaratiladi. Rivojlangan mamlakatlar boshqaruv hisobida budjetlashtirish orqali rejalashtirish mustahkam o'rin egallagan.

Har qanday korxona yoki tashkilotning moliyaviy barqarorligi va samaradorligi uning xarajatlarni to'g'ri hisobga olishi va tahlil qilishiga bog'liq. Xarajatlarni aniq

113 Abduganiev A. A. Boshqaruv hisobini tashkil etish muammolari, ularning yechimlari. - Toshkent: Toshkent moliya instituti, 2003, 275 b.

114 Вахрушина М. А. Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Автореф. докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. -Москва. 2002.

115 Karimov I., Burxonov U. Budjetlashtirish jarayoni va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.

hisobga olish orqali tashkilot o'zining moliyaviy holatini to'g'ri baholay oladi, keraksiz xarajatlarni kamaytiradi va mablag'larni optimal taqsimlaydi. Boshqaruv qarorlarining to'g'ri qabul qilinishi esa aynan xarajatlar tahlilining to'g'ri olib borilishiga asoslanadi.

Xarajatlarni hisobga olish tizimi yaxshi yo'lga qo'yilgan tashkilotlarda moliyaviy oqimlar shaffof bo'lib, xarajatlarning qayerga va qanday yo'naltirilayotganini kuzatish osonlashadi. Bu esa samarali budjetlashtirish imkonini beradi. Budjet rejalashtirish jarayonida xarajatlarni to'g'ri tahlil qilish natijasida korxona mablag'larini tejimli sarflashi, operatsion xarajatlarni kamaytirishi va rentabellikni oshirishi mumkin.

Xarajatlarni tahlil qilish jarayonida ularni tasniflash muhim ahamiyatga ega. Xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish, bevosita va bilvosita kabi turli kategoriyalarga bo'linadi. Ushbu tasnif asosida har bir xarajat turi alohida tahlil qilinib, ularning samaradorligi baholanadi. Masalan, ishlab chiqarish xarajatlarini chuqur tahlil qilish natijasida mahsulot tannarxini pasaytirish imkoniyatlari aniqlanadi. Shu bilan birga, marketing va reklama xarajatlarini tahlil qilish orqali bozorda samarali strategiyalar ishlab chiqish mumkin.

Boshqaruv qarorlarining samaradorligi ham xarajatlarni tahlil qilish darajasiga bog'liq. To'g'ri tahlil qilingan xarajatlar asosida ishlab chiqilgan boshqaruv qarorlari moliyaviy xavflarni kamaytirish, foydalilik darajasini oshirish va korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlashga yordam beradi. Masalan, keraksiz operatsion xarajatlarni qisqartirish orqali korxona resurslarini innovatsiyalar yoki ishlab chiqarish quvvatini oshirishga yo'naltirishi mumkin.

Budjetlashtirish jarayonida xarajatlar tahlilining o'rni juda katta. Budjetning to'g'ri tuzilishi korxonani moliyaviy intizomga rioya qilishga undaydi va harajatlarni optimallashtirish imkonini beradi. Xarajatlarni aniq rejalashtirish korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish uchun mustahkam asos yaratadi. Shuningdek, bu jarayon kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy muammolarni oldindan bashorat qilish va ularga mos choralar ko'rishga yordam beradi.

Fikrimizcha, budjetlashtirishning quyidagi ijobiy jihatlari mavjud:

- korxonaning asosiy maqsadini ta'minlashda xizmat qiladigan jarayonlar rejalashtiriladi;
- alohida bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtiriladi;
- korxona bo'linmalari rahbarlarini o'z vazifalarini samarali amalga oshirishlari uchun axborot bazasi yaratiladi;
- korxona xodimlarini ichki tartib-qoidalarga rioya qilishlari ta'minlanadi;
- korxona alohida bo'linmalari tomonidan belgilangan rejalarning bajarilish darajasini ob'ektiv baholash uchun asos mavjud bo'ladi.

Budjetlashtirishga tayangan holda quyidagi vazifalarni amalga oshirish mumkin bo'ladi:

- korxonaning maqsadlariga erishilishini ta'minlovchi xo'jalik muomalalarini rejalashtirish;
 - barcha darajadagi rahbarlarni o'zlari javobgar markazlar maqsadiga erishishlarida rag'batlantirish;
 - turli xil bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtirish. Bunda bo'linmalar xodimlarining manfaatlari e'tiborga olinadi;
 - korxona joriy faoliyatini nazorat qilish, belgilangan tartib-qoidalarga amal qilinishini ta'minlash;
 - javobgarlik markazlari va ular menejerlari oldiga qo'yilgan rejalarning bajarilishini baholashda asos vazifasini o'tash;
 - boshqaruvchi xodimlar malakasini oshirishda ko'maklashish.
- Yuqoridagi ma'lumotlarini umumiy lashtirib 1-jadval holatida keltirishimiz mumkin.

1-jadval

Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda xarajatlar tahlilining o'rni¹¹⁶

Bosqichlar	Jarayon	Natijalar va ta'siri
1. Xarajatlarni hisobga olish	- Xarajatlarni aniqlash va tasniflash - Ma'lumotlarni yig'ish va qayd etish	Moliyaviy holat haqida aniq ma'lumot olinadi
2. Xarajatlarni tahlil qilish	- Xarajatlarni kategoriyalarga ajratish - Ishlab chiqarish, marketing, boshqaruv va boshqa xarajatlarni tahlil qilish	Keraksiz xarajatlarni qisqartirish imkoniyati
3. Tahlil natijasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish	- Xarajatlarni optimallashtirish - Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash - Samarali investitsion qarorlar qabul qilish	Tejamkor va samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish
4. Budjetni rejalashtirish	- Xarajat tahliliga asoslangan budjet yaratish - Mablag'larni to'g'ri taqsimlash - Xarajatlarni nazorat qilish	Moliya resurslarini samarali boshqarish va yo'naltirish
5. Budjet ijrosini nazorat qilish	- Xarajatlar va daromadlarni doimiy monitoring qilish - Reja va amaliy natijalarni solishtirish	Reja va natijalar mosligini ta'minlash, samaradorlikni oshirish

Budjetlashtirish jarayonining mazmuni quyidagi vazifalar ijro etilishiga qaratiladi¹¹⁷.

Rejalashtirish. Ko'pchilik hollarda, boshqaruv qarorlari bo'yicha rejalar ishlab chiqarish dasturini tayyorlash jarayonida shakllantiriladi va budjetlarni tuzishda mazmunan aniqlashtiriladi.

¹¹⁶ Muallif ishlanmasi

¹¹⁷ B.Y.Maxsudov. Boshqaruv hisobida budjetlashtirish uslubiyotini takomillashtirish. -T.: <<Fan va texnologiya>>, 2017,360 bet.

Muvofiqlashtirish. Korxonaning har bir javobgarlik markazi boshqa javobgarlik markazlari ish jarayoniga ta'sir etadi va ularning faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Budjetlarni tayyorlashda alohida faoliyat turlari o'zaro muvofiqlashtiriladi, bunda barcha bo'linmalar kelishuv asosida, korxona umumiy maqsadidan kelib chiqib faoliyat ko'rsatadi. Bu holatda ishlab chiqarish rejasini marketing bo'limi rejasini bilan muvofiqlashtirish, jumladan, ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorini rejalashtirilgan sotish hajmi va tayyor mahsulotlar qoldig'i bilan taqqoslash asosiy talablardan hisoblanadi. Xomashyo va materiallarni sotib olishni rejalashtirishda ishlab chiqarish budjetida ifodalangan mahsulot ishlab chiqarishga bo'lgan talab tahlil qilinadi. Ishlab chiqilgan rejalar barcha qatnashchilar ularning shartlari bilan to'liq tanishib olinguncha amalga oshirilmasligi lozim. Rejalar quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

- qancha mahsulot (tovar, ish va xizmatlar) ishlab chiqariladi;
- ishlab chiqarishda qatnashadigan xodimlar, foydalaniladigan usullar va asbob-uskunalar to'g'risida ma'lumotlar;
- qancha xomashyo va materiallar sotib olinadi;
- sotish bahosi qanday belgilanadi, kelgusida qanday cheklov-larga rioya qilinadi va h. k.

Ushbu ma'lumotlar reklama, texnik xizmat ko'rsatish, ma'muriy va mehnatga haq to'lash xarajatlarini rejalashtirish hamda mahsulot sifatini samarali boshqarishga imkon beradi.

Rag'batlantirish. Budjetlarni tuzish jarayoni javobgarlik markazlari rahbarlari maqsadini amalga oshirishda muhim rag'batlantirish vositasi bo'lishi mumkin. Budjetlarning rag'batlantirish roli ko'proq menejerlarni o'z bo'linmalarida budjetlarni tuzish jarayonida faol qatnashishlarida namoyon bo'ladi.

Nazorat. Puxta tayyorlangan budjetlar haqiqiy erishilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi, shuningdek, ular budjetlarni tuzish jarayonida kutilgan barcha o'zgarishlar natijalarini baholashni o'z ichiga oladi. Hozirgacha korxonalar amaliyotida joriy natijalar o'tgan yil natijalari bilan taqqoslanib kelingan. Ko'pgina korxonalar ayni paytda ham taqqoslashning asosiy vositasi sifatida ushbu usuldan foydalanmoqda. Ammo, bu tarixiy usul joriy yil uchun rejalashtirilgan rivojlantirish dasturidagi o'zgarishlarni aks ettirmaydi. Haqiqiy ko'rsatkichlarni budjet ma'lumotlari bilan taqqoslash boshqaruv faoliyatida asosiy e'tiborni qaysi jihatlarga qaratish zarurligini belgilab beradi.

Haqiqiy erishilgan natijalar bilan budjet ma'lumotlari o'rtasidagi chetlanishlar tahlili quyidagi afzalliklarga ega:

- korxona faoliyatidagi eng avval hal qilinishi lozim bo'lgan muammoli jihatlarni aniqlashga ko'maklashadi;
- budjetlarni tuzish jarayonida o'rganilmagan yangi imkoniyat-larni yuzaga chiqarishga yordamlashadi
- bosh budjetdagi mavjud nomuvofiqliklarni ochib beradi

Baholash. Har oyda budjetlardagi chetlanishlarni aniqlash butun hisobot davri uchun nazorat maqsadlariga xizmat qiladi. Hisobot davri haqiqiy natijalari bilan budjet ma'lumotlarini taqqoslash yil oxirida javobgarlik markazlari va ular rahbarlari faoliyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni baholash imkonini beradi.

Malakani oshirish. Budjetlar menejerlarning malakasini oshirishda ham ijobiy samara beradi ya'ni menejerlar budjetlarni tuzishda o'z bo'linmalari faoliyati to'g'risidagi batafsil ma'lumotlarga, shuningdek, javobgarlik markazlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni chuqur tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Bu esa korxona javobgarlik markazlariga ma'sul shaxslarni tayinlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni hisobga olish va ularni tahlil qilish natijasida korxonalar samarali budjetlashtirish tizimini joriy etishlari mumkin. Bu esa quyidagi natijalarga olib keladi:

- Moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash;
- Xarajatlar dinamikasini nazorat qilish;
- Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda aniqlik va ishonchlik;
- Korxona rentabelligini oshirish.
- Xarajatlarni to'g'ri hisobga olish va tahlil qilish korxona moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.
- Boshqaruv qarorlari samaradorligi oshadi, chunki ular aniq va ishonchli ma'lumotlarga asoslangan bo'ladi.
- Budjetlashtirish jarayonining sifatini yaxshilash imkoniyati yaratiladi, bu esa korxona mablag'larini samarali taqsimlashga yordam beradi.
- Tejamkorlik va operatsion samaradorlik oshadi, chunki xarajatlar optimallashtiriladi va keraksiz sarf-xarajatlar kamaytiriladi.
- Moliyaviy xavflar minimallashtiriladi, bu esa korxona foydaliligini oshirishga va barqaror rivojlanishga zamin yaratadi.

Shunday qilib, xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish nafaqat moliyaviy nazoratni kuchaytiradi, balki samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va budjetni optimallashtirish uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada korxona o'z faoliyatini yanada barqaror, samarali va foydali shaklda tashkil etishi mumkin.

V.XULOSA

Ishlab chiqarish xarajatlarning hisobini yuritish va tannarxni kalkulyatsiyalash korxonada xarajatlarni boshqarish uchun zarur axborot bazasini yaratishga xizmat qiladi. Tayyor mahsulot tannarxini hisoblab chiqish, asosiy yo'nalishlarda moliyaviy natijalarni aniqlash korxona va alohida bo'linmalar bo'yicha, mansabdor shaxslar bo'yicha natijalarni nazorat qilish, xarajatlarni optimallashtirish bo'yicha qisqa va uzoq muddatli boshqaruv qarorlari qabul qilish imkonini beradi.

Xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish budjetlashtirish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Samarali budjetlashtirish orqali korxonalar o'z moliyaviy faoliyatini

yaxshilash va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kelgusida ushbu yo'nalishda yanada chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarurati mavjud bo'lib, ularning natijalari amaliyotga tatbiq etilishi lozim.

Xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish har qanday korxona yoki tashkilotning samarali faoliyat yuritishi uchun muhim omillardan biridir. To'g'ri hisob-kitob va chuqur tahlil asosida qabul qilingan boshqaruv qarorlari moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga, resurslardan samarali foydalanishga va budjetni aniq rejalashtirishga yordam beradi.

Xarajatlar tahlili orqali korxona mablag'larining qaysi yo'nalishga sarflanayotganini aniqlash, keraksiz harajatlarni qisqartirish va foydali investitsion qarorlar qabul qilish mumkin. Bu esa uzoq muddatli strategik rejalashtirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Xarajatlarni boshqarish jarayoni korxonaning daromadlilikini oshirish, tejamkorlikni ta'minlash va moliyaviy xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, budjetni shakllantirishda xarajatlarni tahlil qilish muhim rol o'ynaydi. Budjetlashtirish jarayonida aniq ma'lumotlarga asoslangan holda xarajatlarni taqsimlash va ustuvor yo'nalishlarni belgilash mumkin bo'ladi. Bu esa boshqaruv jarayonlarini optimallashtirib, tashkilotning umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, xarajatlarni hisobga olish va tahlil qilish boshqaruv qarorlarini shakllantirish hamda budjetni to'g'ri rejalashtirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Ushbu jarayonlar yaxshi tashkil etilgan taqdirda, korxonalar raqobatbardosh bo'lishi, moliyaviy barqarorlikka erishishi va kelajak rejalari uchun aniq strategiyalar ishlab chiqishi mumkin.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Horngren C. T., Foster J. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – New Jersey: Prentice Hall, 2000
2. Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985.
3. Kaplan R., Norton D. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996.
4. Abduganiev A. A. Boshqaruv hisobini tashkil etish muammolari, ularning yechimlari. - Toshkent: Toshkent moliya instituti, 2003, 275 b.
5. Бахрушина М. А. Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Автореф. докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. -Москва. 2002.
6. Karimov I., Burxonov U. Budjetlashtirish jarayoni va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
7. B.Y.Maxsudov. Boshqaruv hisobida budjetlashtirish uslubiyoitini takomillashtirish. -T.: <<Fan va texnologiya>>, 2017,360 bet.
8. Abdulazizovich, K. U. (2022). Improving Methodological Approaches to Financial Asset Accounting. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN*

COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, 16(4), 56-62.

9. Abdulazizovich, K. U. B. (2023). Improvement Of Information About Accounts Receivable In Current Assets In The Balance Sheet Based On International Standards. *Journal of Survey in Fisheries Sciences*, 10, 2849-2859.

10. Khakimov, B. J., Alimov, B. B., Kholmirezayev, U. A., & Polechov, A. X. (2013). theory of Economic Analysis. *Tashkent" economics-finance"—2013*.

11. Abdulazizovich, X. U. B. (2024). MOLİYAVIY AKTIVLAR TASNIFINI TAKOMILLASHTIRISH. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 41(2), 82-86.

12. Abdulazizovich, X. U. B. (2025). INNOVASION FAOLIYATNING MOLİYAVIY TA’MINOTINI KUCHAYTIRISH ZARURLIGI VA OMILLARI TAHLILI. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 5(03), 142-146.

13. Abdulazizovich, X. U. B. (2025). MOLİYAVIY AKTIVLAR HISOBINING USLUBIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 62(3), 146-152.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК КЛЮЧ К СНИЖЕНИЮ РАСХОДОВ И ПОВЫШЕНИЮ ПРОДУКТИВНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Носиров Илхом Аббосович,

Ферганский Политехнический институт, проф. кафедры “Менежмент”

E-mail: nosirovilomzon@gmail.com,

тел.: +99894-398-47-44

Аннотация. Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация в отраслях Узбекистана сталкивается с рядом вызовов. К ним относятся: недостаток квалифицированных кадров, способных работать с современными цифровыми технологиями; ограниченный доступ к высокоскоростному интернету в сельских районах; высокая стоимость внедрения и обслуживания цифровых систем. В статье рассмотрены вопросы цифровизации который является мощным инструментом, способного который значительно приводит к снижению затрат и повышению к продуктивности как отдельных предприятий, так и всей экономики в целом. Можно отметить что, Узбекистан ктивно двигает в этом направлении, внедряя современные технологии и цифровые решения в различные сферы жизни.

Ключевые слова. Цифровая технология, устойчивая экономика, конкурентоспособная экономика, искусственный интеллект, IT-кадры, интернет-услуги, облачные технологии.

I. ВВЕДЕНИЕ

В современном мире цифровизация становится краеугольным камнем для обеспечения конкурентоспособности как стран, так и предприятий. В условиях глобализации, где информация и технологии играют ключевую роль, необходимо адаптироваться к новым вызовам, чтобы не отстать от мировых тенденций. Цифровые технологии позволяют оптимизировать бизнес-процессы, повышать эффективность управления и предоставлять лучшие услуги населению. Всё это в свою очередь формирует более динамичную и устойчивую экономику, способную реагировать на изменения внешней среды.

Узбекистан, осознавая важность цифровизации, активно работает над внедрением современных технологий в различные сферы общественной и экономической жизни. Государственные инициативы и программы по цифровой трансформации направлены на решение актуальных экономических и социальных задач, таких как улучшение доступа к услугам, повышение прозрачности государственного управления и ослабление бюрократических барьеров. В результате комплексного подхода к цифровизации, страна стремится создать фундамент для дальнейшего роста и развития, что станет основой для формирования конкурентоспособной экономики в условиях глобальных изменений [5].

Цифровизация предполагает внедрение современных информационных и коммуникационных технологий для оптимизации бизнес-процессов, управления ресурсами и улучшения взаимодействия между участниками рынка. Это включает в себя использование облачных технологий, больших данных, интернета вещей (IoT), искусственного интеллекта (AI) и многих других. Целями цифровизации являются:

- Увеличение производительности.
- Снижение затрат и временных ресурсов.
- Улучшение качества услуг и товаров.
- Обеспечение более эффективного управления процессами.

Согласно данным Государственного комитета статистики Узбекистана, в последние годы наблюдается активный рост внедрения цифровых технологий в различных отраслях. В 2023 году более 60% учреждений предоставляли электронные услуги населению, что на 15% больше по сравнению с 2022 годом [1].

Правительство Узбекистана активно поддерживает цифровизацию через следующие инициативы:

- Программа “Цифровой Узбекистан”, принятую в 2019 году.
- Создание единого центра цифровых услуг.
- Внедрение необходимых законодательных инициатив.

II. Основная часть

Цифровизация предоставляет значительные возможности для оптимизации расходов, особенно в областях административных процессов, логистики и ресурсного управления. Внедрение электронного документооборота, к примеру, значительно снижает затраты на бумагу и печать документов, что может составлять от 30% до 40% по сравнению с традиционными методами ведения документации. Кроме того, автоматизация процессов облегчает взаимодействие между различными подразделениями организаций, ускоряет обработку информации и минимизирует человеческие ошибки, что в свою очередь ведет к повышению общей эффективности работы и дополнительной экономии ресурсов.

Данные Госкомстата показывают, что в результате внедрения электронных услуг в государственном секторе Узбекистана в 2023 году удалось сэкономить более 500 миллионов долларов США [2].

Согласно аналитическим отчетам, предприятия, которые успешно внедрили цифровые технологии, наблюдают увеличение продуктивности в диапазоне 20-30%. Это связано с тем, что автоматизация процессов позволяет значительно сократить время, затрачиваемое на выполнение рутинных задач, освобождая сотрудников для более важных и стратегических операций. Такие изменения не только повышают общую эффективность работы, но и способствуют улучшению качества предоставляемых услуг и продукции, что в итоге ведет к повышению конкурентоспособности компаний на рынке.

В Узбекистане крупные торговые сети внедрили современные системы управления запасами, что позволило снизить издержки на 15% и повысить оборачиваемость товаров на 25%.

Развитие цифровизации в Узбекистане невозможно без надежной инфраструктуры, одной из ключевых составляющих которой является доступ к высокоскоростному интернету. По данным Международного союза электросвязи, в 2023 году лишь 55% сельского населения имели возможность пользоваться интернетом, что создает значительные препятствия для полноценной реализации

цифровых инициатив. Узкий доступ к современным технологиям и интернет-услугам в отдаленных районах ограничивает возможности для образования, бизнеса и социального развития, ставя под угрозу успешную цифровую трансформацию всей страны. Улучшение интернет-инфраструктуры и расширение доступа к высокоскоростному интернету являются необходимыми шагами для осуществления эффективной цифровизации и обеспечения равных возможностей для всех граждан.

Цифровизация процессов в компаниях подразумевает интеграцию цифровых технологий для преобразования традиционных операционных и административных процессов в цифровые, что позволяет повысить эффективность и производительность в управлении бизнесом. Она подразумевает применение технологических решений для автоматизации, оптимизации и улучшения бизнес-процессов, устраняя зависимость от ручных и бумажных методов.

Цифровизация - это широкое явление, включающее множество различных технологий и приложений. Теоретически, принятие цифровых технологий обоими домашние хозяйства и фирмы должны были привести к большому росту производительности за счет различных каналов к настоящему времени. С исторической точки зрения, влияние принятия технология общего назначения (GPT) по росту производительности была задокументирована для Второй промышленная революция после массового принятия электричества и значительный прирост производительности. Однако, несмотря на быстрое повышение качества товаров и услуг на основе ИКТ, в совокупности рост производительности в большинстве стран с развитой экономикой снизился с 1970-х годов и был близок к нулю с середины 2000-х годов, за исключением США в период с 1995 по 2005 год. Диффузия нового GPT в сочетании с вялым темпы роста производительности привели к «головоломке производительности».

Одно из объяснений этой головоломки производительности заключается в отставании между внедрение и оптимальное использование цифровых технологий физическими лицами и организации. Было показано, что предыдущие технологические революции требовали времени материализоваться в статистике производительности и привести к значительному повышению производительности.

В настоящее время производственные предприятия сталкиваются с растущими ожиданиями дифференциации, адаптации и усовершенствования продуктов, которые требуют внутренних действий по разработке, в то время как рынок определяется растущим разнообразием и проработкой потребностей клиентов. Эффективность продуктовых инноваций можно значительно повысить за счет использования цифровых технологий. Цифровые инструменты, такие как системы управления идеями или сложные инструменты моделирования, могут ускорить концептуализацию и разработку продукта, облегчая приобретение и обработку технических знаний, специфичных для этого продукта. Они также могут помочь внести требования и спецификации клиента. Расстояние между

потребительским спросом и требованиями, дизайном и производством продукции, а также маркетингом может быть закрыто благодаря цифровизации.

Даже с несколько краткосрочной точки зрения цифровизация, вероятно, окажет благоприятное влияние на количество новых товаров, которые в конечном итоге будут представлены на рынке. Кроме того, цифровизация может поддерживать методы управления жизненным циклом изделия (PLM), которые направлены на содействие эффективной интеграции знаний, связанных с изделием, начиная с генерации идей, описания концепций, анализа бизнес-кейсов, проектирования и решения изделия, технической реализации и тестирования, до успешного выхода на рынок, обслуживания, обслуживания и улучшения изделия. Другими словами, цифровизация PLM позволяет объединить цифровой и физический миры, от проектирования продукта до производства и управления взаимоотношениями с клиентами.

III. Результаты и обсуждение

Национальная стратегия “Цифровой Узбекистан 2030” была утверждена Указом Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 года № УП-6079 [3,4]. Основные цели и задачи стратегии сформулированы следующим образом:

Цель 1. Обеспечение доступности и качества цифровой инфраструктуры для населения и бизнеса.

1. Развитие широкополосного доступа в Интернет, в том числе в отдаленных и труднодоступных регионах:

- Расширение сетей фиксированного и мобильного широкополосного доступа в Интернет по всей территории страны

- Обеспечение высокоскоростного Интернета (не менее 100 Мбит/с) для всех городов и населенных пунктов

- Внедрение новых технологий доступа к Интернету в труднодоступных районах (спутниковый Интернет, 5G, LPWAN и др.)

- Стимулирование операторов связи для развития сетей в сельской местности и отдаленных регионах

2. Внедрение технологий 5G и оптоволоконных линий связи:

- Развертывание сетей 5G поколения в крупных городах и промышленных центрах

- Строительство “оптоволоконных магистралей” для обеспечения высокоскоростного Интернета

- Разработка национальных стандартов и нормативно-правовой базы для 5G и оптоволокна

- Подготовка специалистов и наращивание компетенций в сфере современных телеком-технологий

3. Создание национальной геоинформационной системы:

- Формирование единой геопространственной инфраструктуры на основе ГИС-технологий

- Интеграция данных из различных источников (картографические, навигационные, спутниковые и др.)

- Обеспечение доступа госорганов, бизнеса и граждан к национальной геоинформационной системе

- Применение геоинформационных технологий для задач управления, планирования и мониторинга

4. Развитие "умных городов" и "умных сел":

- Реализация комплексных проектов "умных городов" в крупных населенных пунктах

- Внедрение "умных" систем управления городской инфраструктурой (транспорт, ЖКХ, безопасность и др.)

- Цифровизация муниципальных услуг, повышение эффективности местного управления

- Создание "умных сел" с применением цифровых технологий в сельском хозяйстве и социальной сфере

Цель 2. Цифровая трансформация государственного управления и повышение качества государственных услуг [5].

1. Построение единой национальной системы "Электронное правительство":

- Создание единой платформы "Электронное правительство" для интеграции информационных систем госорганов

- Внедрение системы электронного документооборота и межведомственного электронного взаимодействия

- Обеспечение централизованного управления и администрирования "Электронного правительства"

- Развитие портала государственных услуг, обеспечение возможности получения услуг онлайн

- Интеграция с другими национальными информационными системами и базами данных

2. Автоматизация бизнес-процессов и оказание госуслуг в онлайн-режиме:

- Цифровизация внутренних процессов государственных органов и ведомств

- Оптимизация и реинжиниринг бизнес-процессов для перевода госуслуг в электронный формат

- Создание единой системы электронной идентификации и аутентификации граждан

- Разработка мобильных приложений и web-порталов для получения госуслуг онлайн

- Внедрение системы "одного окна" для комплексного оказания государственных и муниципальных услуг

3. Развитие системы "Открытый бюджет" и "Открытые данные":

- Обеспечение прозрачности государственных финансов и бюджетного процесса

- Публикация открытых данных о доходах, расходах и исполнении бюджета

- Создание единого портала "Открытый бюджет" с интерактивными инструментами визуализации

- Развитие механизмов общественного контроля и участия граждан в бюджетном процессе

- Внедрение системы “Открытых данных” для свободного доступа к государственным информационным ресурсам

4. Использование технологий искусственного интеллекта в госуправлении:

- Внедрение систем искусственного интеллекта для автоматизации рутинных задач в госорганах

- Применение ИИ-технологий для повышения эффективности госуправления и принятия решений

- Разработка интеллектуальных систем поддержки принятия решений руководителями

- Использование ИИ для персонализации и адаптации госуслуг под потребности граждан

- Создание центров компетенций и экспертизы по внедрению ИИ в государственном секторе

Цель 3. Цифровая трансформация ключевых отраслей экономики [6,7]

1. Цифровизация финансового сектора и развитие финтех-экосистемы:

- Внедрение цифровых банковских услуг, мобильных платежей и безналичных расчетов

- Развитие экосистемы финансовых технологий (финтех-стартапы, инвестиции, акселерация)

- Внедрение современных технологий (блокчейн, ИИ, BigData) в финансовый сектор

- Создание регуляторных условий для развития инновационных финансовых услуг

- Повышение финансовой грамотности и вовлеченности населения в финансовую систему

2. Внедрение технологий “Индустрии 4.0” в промышленность:

- Цифровизация производственных процессов и оборудования на промышленных предприятиях

- Создание “умных” заводов с применением киберфизических систем, промышленного Интернета вещей

- Разработка новых бизнес-моделей, основанных на данных и интеллектуальных технологиях

- Подготовка кадров и развитие компетенций для цифровой трансформации промышленности

3. Создание “умных” систем в сельском хозяйстве и водном хозяйстве:

- Внедрение “точного” сельского хозяйства с использованием беспилотных технологий, сенсоров

- Цифровизация систем мелиорации, ирригации и мониторинга водных ресурсов

- Развитие агроаналитики, прогнозирование урожайности и управление рисками

- Повышение эффективности распределения и использования водных ресурсов

4. Развитие электронной коммерции и логистики:

- Стимулирование создания и развития электронных торговых платформ (маркетплейсов)

- Внедрение технологий “умной” логистики, управления цепочками поставок, складами

- Создание национальной системы электронной сертификации, прослеживаемости товаров

- Содействие экспортно-импортной деятельности и международной электронной торговле

Цель 4. Развитие человеческого капитала и экосистемы инноваций [9].

1. Повышение цифровой грамотности населения:

- Реализация программ обучения цифровым навыкам для различных категорий граждан

- Интеграция цифровых компетенций в системы общего, профессионального и дополнительного образования

- Развитие инфраструктуры и доступа к цифровым технологиям в образовательных учреждениях

- Создание центров цифровой грамотности, “IT-классов” и других форматов обучения

2. Подготовка кадров для цифровой экономики:

- Модернизация системы высшего и среднего профессионального образования

- Развитие новых образовательных программ в сфере ИКТ, ИИ, робототехники и др.

- Организация переподготовки и повышения квалификации работающих специалистов

- Привлечение экспертов мирового уровня для развития цифровых компетенций

3. Стимулирование развития стартап-экосистемы и инновационных технологий:

- Создание благоприятных условий для развития инновационных компаний и стартапов

- Поддержка акселерационных программ, венчурного финансирования, трансфера технологий

- Развитие системы государственно-частного партнерства в сфере НИОКР и инноваций

- Стимулирование патентования, коммерциализации результатов интеллектуальной деятельности

4. Формирование центров компетенций в сфере цифровых технологий [8]:

- Создание сети научно-исследовательских центров, лабораторий, технопарков

- Развитие компетенций национальных экспертов в приоритетных направлениях цифровизации

- Реализация программ обучения и повышения квалификации государственных служащих

- Привлечение иностранных специалистов и обмен опытом с ведущими мировыми центрами

Для реализации указанных целей и задач Национальная стратегия "Цифровой Узбекистан 2030" предусматривает достижение следующих ключевых целевых показателей:

1. Доступность широкополосного интернета для населения должна достигнуть не менее 80% к 2030 году, по сравнению с 47% в 2020 году.

Согласно данным Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан, в 2020 году уровень охвата населения широкополосным интернетом составлял 47%. К 2023 году этот показатель вырос до 57%. Для достижения целевого значения в 80% к 2030 году планируется дальнейшее активное развитие оптоволоконной и мобильной инфраструктуры связи, а также внедрение технологий 5G. Ключевую роль в этом сыграют реализация государственных программ по развитию цифровой инфраструктуры и стимулирование инвестиций в данную сферу.

2. Количество «умных» городов и сел должно достигнуть не менее 100 единиц к 2030 году, увеличившись с 5 единиц в 2020 году [10].

По состоянию на 2020 год в Узбекистане функционировало 5 «умных» городов. К 2023 году их число увеличилось до 20 единиц. Для достижения целевого показателя в 100 «умных» городов и сел к 2030 году правительством Узбекистана разработана специальная программа, предусматривающая внедрение современных цифровых решений в сферах ЖКХ, транспорта, социальной инфраструктуры и т.д. Реализация данной программы позволит повысить качество жизни граждан, особенно в удаленных сельских районах.

3. Доля государственных услуг, предоставляемых в электронном формате, должна составить не менее 90% к 2030 году, по сравнению с 25% в 2020 году.

В 2020 году доля государственных услуг, оказываемых в электронном виде, составляла 25%. К 2023 году этот показатель вырос до 45%. Для достижения целевого значения в 90% к 2030 году Узбекистан активно реализует программу "Электронное правительство", направленную на цифровизацию государственных услуг и бизнес-процессов. Ключевыми задачами являются: создание единой национальной системы "Электронное правительство", интеграция ведомственных информационных систем, а также внедрение технологий искусственного интеллекта и больших данных для оптимизации госуслуг.

4. Доля цифровых технологий в ВВП страны - не менее 30% к 2030 году (2,2% в 2020 году).

В 2020 году доля цифровых технологий в ВВП Узбекистана составляла 2,2%. К 2023 году она достигла 5,1%. Для достижения целевого показателя в 30% к 2030 году планируется реализация комплекса мер по цифровой трансформации

ключевых отраслей экономики, таких как финансы, промышленность, сельское хозяйство, торговля и логистика. Ключевую роль здесь сыграют развитие финтех-экосистемы, внедрение технологий "Индустрии 4.0", создание «умных» систем в АПК, а также стимулирование электронной коммерции.

5. Количество высокотехнологичных стартапов - не менее 500 единиц к 2030 году (80 единиц в 2020 году).

По данным Министерства инновационного развития Узбекистана, в 2020 году в стране действовало 80 высокотехнологичных стартапов. К 2023 году их число выросло до 150 единиц. Для достижения целевого показателя в 500 стартапов к 2030 году правительством Узбекистана реализуется программа развития стартап-экосистемы, включающая меры по привлечению инвестиций, создание технопарков и акселераторов, а также подготовку кадров в сфере инноваций и технологического предпринимательства.

6. Доля населения, обладающего базовыми цифровыми навыками - не менее 80% к 2030 году (52% в 2020 году).

Согласно данным Государственного комитета по статистике, в 2020 году 52% населения Узбекистана обладали базовыми цифровыми навыками. К 2023 году этот показатель вырос до 65%. Для достижения целевого значения в 80% к 2030 году в рамках Национальной стратегии "Цифровой Узбекистан 2030" реализуются программы по повышению цифровой грамотности населения, в том числе в рамках системы общего и профессионального образования. Ключевая роль также отводится развитию центров компетенций и переподготовке кадров в сфере цифровых технологий.

Достижение данных целевых показателей позволит Узбекистану к 2030 году сформировать передовую цифровую экономику, обеспечить высокое качество государственного управления и существенно повысить качество жизни граждан. Реализация Национальной стратегии "Цифровой Узбекистан 2030" станет важным шагом на пути к построению "Нового Узбекистана" - развитой современной страны, интегрированной в глобальные цифровые процессы.

IV. Выводы

Цифровизация является мощным инструментом, способным значительно снизить затраты и повысить продуктивность как отдельных предприятий, так и всей экономики в целом. Узбекистан активно движет в этом направлении, внедряя современные технологии и цифровые решения в различные сферы жизни. Однако на пути к успешной цифровой трансформации страна сталкивается с рядом серьезных вызовов, таких как нехватка квалифицированных кадров в области информационных технологий и необходимость улучшения инфраструктуры. Эти препятствия требуют комплексного подхода и активных мер со стороны государства и частного сектора для создания благоприятной среды для успешной реализации цифровизации. Рекомендации:

- Образование и подготовка кадров: Увеличить инвестиции в подготовку специалистов в области IT через образовательные программы и курсы.

- Инфраструктура: Инвестировать в развитие высокоскоростного интернета, особенно в сельских районах.

- Государственная поддержка: Создать стимулы для компаний, внедряющих цифровые технологии, через налоговые льготы и государственные субсидии.

Цифровизация в Узбекистане представляет собой не просто модный тренд, а настоящую необходимость для обеспечения устойчивого развития экономики в условиях глобальных вызовов. Внедрение цифровых технологий уже демонстрирует позитивные результаты, способствуя повышению эффективности производственных процессов, улучшению качества услуг и оптимизации управления. Дальнейшее развитие и масштабирование этих технологий являются залогом успешного будущего страны, позволяя не только повысить конкурентоспособность на международной арене, но и создать новые рабочие места, что в свою очередь сформирует более инновационную и адаптивную экономику.

Эко-позитивность: по мере роста требований потребителей к экологически чистым видам деятельности технологии развиваются для предоставления решений. Машины, которые управляются ИИ, более эффективны и потребляют меньше энергии. Повышение эффективности также часто способствует снижению потребления материалов. Экосистема значительно выигрывает от меньшего использования ресурсов. Снижение затрат, повышение маржи: Затраты для производителей снижаются за счет цифровой трансформации. С помощью Интернета вещей производители могут быстрее выявлять и устранять проблемы. Производители могут извлечь выгоду из ряда преимуществ подключенного оборудования, включая возможность диагностировать проблемы до их разработки и планировать техническое обслуживание для увеличения производительности.

V. Литература

1. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике.
<https://stat.uz/ru/>

2. Министерство цифровых технологий Республики Узбекистан // 2023.
<https://mitc.gov.uz/ru>

3. УП РУ “Об утверждении стратегии цифровой узбекистан-2030” и мерах по ее эффективной реализации» // от 05.10.2020 г. № УП-6079,
<https://lex.uz/ru/docs/5031048>

4. Постановление Президента Республики Узбекистан от 9 июля 2020 года № ПП-4793 “О дополнительных мерах по ускорению процессов цифровой трансформации в Республике Узбекистан”.

5. Национальная стратегия “Цифровой Узбекистан 2030” // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://lex.uz/docs/5013074>

6. Стратегия инновационного развития Республики Узбекистан на 2019-2021 годы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://lex.uz/docs/4268339>

7. Кабулов, А. “Цифровой Узбекистан 2030”: основные направления и приоритеты национальной стратегии. ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И КАВКАЗ, 2021. 22(2), С. 57-68.
8. Каримов, У.У., Каюмов, Ф.М. Роль государства в цифровой трансформации экономики Узбекистана. // Вестник Московского университета. (2021. Серия 6: Экономика, (4), С. 49-66.
9. Шамансурова, Ё.А., Махмадиева, А.Х. Цифровизация государственных услуг в Республике Узбекистан. Инновации и инвестиции // 2020. (11), С. 74-78.
10. Шарипов, А.А., Джураев, Д.Т. Развитие инфраструктуры “Умного города” в Узбекистане. Строительство и архитектура, 2021. 9(1), С. 18-25.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING IQTISODIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING METODOLOGIK VA TEKNOLOGIK ASOSI

*Boltayeva Muhayyo Lutfullayevna,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Namangan davlat universiteti*

*Xodjiboyeva Iqbola Valiyevna, katta o'qituvchi
Namangan muhandislik-qurilish instituti
e-mail: iqbola2281@gmail.com,
+99893 716 77 57*

Annotatsiya: Mamlakatimiz rivojlanishining hozirgi bosqichida ta'limning roli davlatni bozor iqtisodiyotiga o'tishi, demokratik va huquqiy davlatga aylanishi, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi global tendentsiyalardan orqada qolish xavfini bartaraf etish zarurati bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning jadallashuvi esa malakali va raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan talabni kuchaytirdi. Ta'lim xizmatlarini tanlashda iste'molchilar mehnat bozori va keyingi mehnat faoliyati bilan bog'liq holda olayotgan ta'lim va kasbiy tayyorgarlikning dolzarbligi va ahamiyatiga ko'proq e'tibor qaratmoqdalar.

Shundan kelib chiqqan holda maqolada mamlakatimiz rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy ta'limning roli, uning o'ziga xos xususiyati va vazifalari hamda zamonaviy mutaxassislarni kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashda iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirishning yonalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: bozor mexanizmi, iqtisodiy ta'lim, iqtisodiy kompetentsiya, kasbiy faoliyat, kasbiy tayyorgarlik, mutaxassis, pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta'lim, ijodiy yaratuvchanlik, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkur, iqtisodiy fikrlash, innovatsion o'sish, shaxsiy salohiyat.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar talabalarda iqtisodiy savodxonlikni shakllantirish, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish, amaliy ko'nikmalarni oshirish, iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan element hisoblangan axborot va bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Shu sababli oliy ta'lim oldiga yangi vazifa qo'yilmoqda - o'quvchiga faqat dunyo va uning qonuniyatlari haqida bilim berish emas, balki oqilona iqtisodiy faoliyatga tayyorlash hamdir. Ko'rinib turibdiki, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omili to'plangan umumiy shaxsiy salohiyat bo'lib, bu shaxsning hayotda muvaffaqiyatga erishishini va natijada yuqori ijtimoiy va moddiy mavqega ega bo'lishini ta'minlaydi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar professional iqtisodiy faoliyatni samarali amalga oshirishga qodir bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash muammosini dolzarblashtirmoqda.

Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari turli xil iqtisodiy muammolarni tahlil qilish, jamiyat taraqqiyotiga konservativ va progressiv yondashuvlarni baholash, ushbu

muhim o'zgarishlar bo'yicha o'z fikrlarini bildirish, amaliy kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorgarlik ko'rish va muayyan global vaziyatni tushunish ko'nikmalariga ega bo'lishlari zarur.

Demak, zamonaviy mutaxassislarni kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashda iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim tizimida mutaxassislar tayyorlashning miqyosi milliy iqtisodiyotni innovatsion o'sishga yo'naltirish, ishlab chiqarish imkoniyatlarini oshirish va tarkibiy o'zgarishlarni osonlashtirishda muhim determinant hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning jadallashuvi malakali va raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan talabni kuchaytirdi. Ta'lim xizmatlarini tanlashda iste'molchilar mehnat bozori va keyingi mehnat faoliyati bilan bog'liq holda olayotgan ta'lim va kasbiy tayyorgarlikning dolzarbligi va ahamiyatiga ko'proq e'tibor qaratmoqdalar.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Shunday ekan oliy ta'lim muassasalarida talabalar orasida iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirishni takomillashtirish maqsadida talabalarning iqtisodiy bilim va ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan yondashuvlarni ko'rib chiqamiz.

L.L.Lyubimovning ta'rifiga ko'ra "yondashuv" atamasi bir necha ma'noga ega bo'lib, uni turli yo'llar bilan tushunish mumkin:

- U ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni aks ettiruvchi g'oyaviy asos bo'lib, ijtimoiy ongni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi.
- U ta'lim jarayonini har tomonlama va tizimli tashkil etishni, shuningdek, uning barcha unsurlarini, ayniqsa pedagogik muloqotning asosiy ishtirokchilari - o'qituvchi va talabani o'z ichiga olgan holda o'z-o'zini tashkil etishni qamrab oladi.
- U tadqiqotning asosiy metodologik yo'nalishi bo'lib, o'rganilayotgan ob'ektni aniqlash uchun nuqtai nazar vazifasini bajaradi.
- U nazariy yoki amaliy xususiyatidan qat'iy nazar, tegishli faoliyatning umumiy maqsadlari va strategiyalarini belgilaydigan tamoyillar majmuasi (yoki tizimi)ni tashkil etadi.
- U o'qituvchining asosiy qadriyat yo'nalishini aks ettirib, uning ham, talabalarning ham, ta'lim jamoasi bilan munosabatlaridagi pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yondashuv pedagogik tadqiqotlarning nazariy va uslubiy asosi bo'lib, muayyan qonuniyat va xususiyatlarda namoyon bo'ladi, degan fikrga qo'shilamiz.

Maqsad. Kelajakda kuchli iqtisodiy ko'nikmalarga ega bo'lgan raqobatbardosh va moslashuvchan mutaxassisning kasbiy modelini yaratish imkoniyatiga ega bir nechta yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlarni uslubiy va texnologik nuqtai nazardan tahlil qilamiz.

Asosiy qism. *Me'yoriy yondashuv* pozitivistik an'anaga asoslanib, E. Dyurkgeym, T. Parsons, A.S. Xomyakova, K.N. Leontev va boshqa olimlarning asarlarida o'z aksini topgan. Bu yondashuv shaxsning jamiyat me'yorlari va qadriyatlariga bo'lgan munosabatining obyektiv tamoyillarini o'rganishni osonlashtiradi. Xususan, alohida shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan sababiy omillar va funksional mexanizmlarni tahlil qilishga imkon beradi.

Sivilizatsiyaning rivojlanishi insoniyatning o'sishi va ta'lim olishi bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy amaliyotda ommaviy ta'lim uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat ta'lim metatizimi orqali amalga oshiriladi: ta'lim tizimi, ta'lim sifatini baholash tizimi va jamiyatning faol qatlamlarini - ta'lim olishga intiluvchilar va potentsial ish beruvchilarni o'z ichiga olgan ijtimoiy tizim. Bu tizimlar funksional jihatdan o'zaro bog'liq bo'lib, umumiy maqsadlarni ro'yobga chiqarish uchun bir-biri bilan hamkorlik qiladi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan hamkorlikdagi harakatlarning samaradorligi va izchilligini ta'minlaydi.

Zamonaviy ta'lim tizimi bir qator muhim omillar ta'sirida jiddiy o'zgarishlarga duch kelmoqda:

- global va O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'zgarishlar, bular mehnat bozoridagi muayyan kasbiy malakalarga bo'lgan talabni o'zgartirmoqda;

- kadrlar tayyorlash dasturlarining mazmuni, sifati va ko'lamining takomillashuvi;

- milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va global iqtisodiy inqiroz oqibatida kelib chiqadigan ijtimoiy beqarorlikni yumshatish uchun inson kapitalining tobora ortib borayotgan ahamiyatini ta'kidlovchi jahon tendensiyalari;

- mehnat bozoridagi o'zgarishlar hamda ta'lim darajasi bilan kasbiy va shaxsiy hayotdagi individual muvaffaqiyat o'rtasidagi bevosita bog'liqlik haqida jamoatchilik xabardorligining oshishi;

- globallashtirish jarayoni, bu O'zbekistonni nafaqat xalqaro mehnat bozorining ishtirokchisi, balki ta'lim sohasining faol hissadori sifatida ham namoyon etmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni ta'lim mazmuni shaxsning milliy va jahon madaniyatiga uyg'unlashuviga ko'maklashishi, uni zamonaviy jamiyatni takomillashtirishda faol ishtirok etadigan va hissa qo'shadigan fuqaro sifatida shakllantirishini talab etadi. Shu bois, iqtisodiy ta'lim mazmuniga yangicha yondashuv zarur bo'lmoqda. Ta'lim tizimidagi bu o'zgarishlar loyihalash jarayoniga tizimli yondashuvni taqozo etadi. Bu jarayon ishlab chiqarish sharoitlari va texnik jarayonlarni, shuningdek, jihozlar, texnologiyalar va tashkilotning umumiy salohiyati kabi jihatlarni har tomonlama o'rganishni o'z ichiga oladi.

Me'yoriy yondashuv nuqtai nazaridan, ta'lim ijtimoiy-madaniy tizimning ajralmas qismi sifatida faoliyat yuritib, bilimlarni uzatish, tartibga solish va me'yorlashtirish vazifalarini bajaradi. U jamiyat funksiyasi sifatida muayyan ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradi va ijtimoiy faoliyat maqsadlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Ta'lim tizimining maqsad va vazifalari, asosan, tashqi ustuvorliklar asosida shakllanadi. Bular aniq belgilangan qadriyatlar doirasida ma'lum bir shaxs standartini rivojlantirish bilan aloqador. Ushbu qadriyatlar jamiyatga eng samarali ta'sir ko'rsatishga xizmat qiladigan turli usullar, uslublar va strategiyalarni qamrab oladi. Me'yoriy-tushuntirish metodologiyasi ta'lim mazmunining o'ziga xos jihatlarini yoritib berish qobiliyati bilan ajralib turadi. Bu jarayonda tashqaridan kuzatiladigan jarayonlarning makro darajadagi xususiyatlari inobatga olinadi va ular shaxsga ta'sir ko'rsatish hamda moslashuvchan ta'lim strategiyalari talablari orqali namoyon bo'ladi. Me'yoriy yondashuv kompetensiyalarni shakllantirish va takomillashtirish uchun

me'yorlar o'rnatishni taqozo etadi. Shu bois, asoslangan va miqdoriy me'yorlarning yuqori nisbati yanada yaxshi tashkillashtirilgan ta'lim jarayoni bilan uzviy bog'liqdir.

Ushbu yondashuv jarayonlarni samarali tarzda to'g'rilaydi va takomillashtiradi, biroq hujjatlar noto'g'ri tayyorlangan bo'lsa, ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bundan tashqari, u ijtimoiy munosabatlarning subyektiv jihatlarini, shuningdek, turli xil ta'sir va oqibatlarni to'liq hisobga olmaydi. Tashqi muhit shaxsning ta'lim imkoniyatlarini ratsional va irratsional mavjudlik hamda maqsadli faoliyat doirasida cheklaydi.

Muayyan ilmiy darajada biz oliy ta'lim talabalarining iqtisodiy kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy va metodologik asosi sifatida biznesga yo'naltirilgan yondashuvni qabul qildik.

Biznesga yo'naltirilgan yondashuv dastlab biznes jarayonlarini tahlil qilish va rivojlantirish strategiyasi sifatida qo'llanilgan. Pedagogika fani sohasida iqtisodiy ta'limni o'rganish va tizimlashtirish strategiyasi V. Jeyms, J. Dyui, F. Shiller, A. Gelen, G. Plesner, E. Rotaker kabi mutafakkirlar tomonidan pragmatik asosda shakllantirilgan. Amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui har qanday nazariya va g'oyaga "harakat quroli" sifatida qarash kerakligini ta'kidlagan.

Biznesga qaratilgan yondashuv iqtisodiy faol va tashabbuskor bo'lajak mutaxassislarni tarbiyalash muammosini samarali hal etadi. Muhimi, iqtisodiy biznes ta'limiga maxsus e'tibor qaratilishi talabalarga mehnat bozorida o'zini namoyon qilishning boshqa yo'llarini to'sib qo'ymaydi, bu ba'zan ularning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlariga ko'proq mos kelishi mumkin. Ushbu yondashuvning markazida amaliy tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish turadi. Biznesga yo'naltirilgan yondashuvning asosiy maqsadi talabalarni mehnat bozoriga jalb etish va ularga iqtisodiy ta'lim me'yorlariga mos keladigan bilimlarni egallashda ko'maklashishdir.

Mazkur yondashuv iqtisodiy madaniyatni yuksaltirish hamda iqtisodiy bilim vositalarini tanlash va qo'llash bo'yicha layoqatlarni shakllantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, iqtisodiy ta'lim sohasidagi ushbu yondashuvning maqsadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) umumiy iqtisodiy madaniyatni oshirish;
- 2) amaliy iqtisodiy savodxonlikni rivojlantirish;
- 3) shaxsning rivojlanish qobiliyatlarini rag'batlantirish;
- 4) qadriyatlar tizimini shakllantirish va shaxsiy o'ziga xoslikni tarbiyalash;
- 5) iqtisodiy faoliyatga oid amaliy ko'nikmalarni o'stirish.

Bo'lajak mutaxassislarga iqtisodiyotni tashkil etishning bozor tamoyillariga mos keladigan dunyoqarashni shakllantirishga, uning asosiy qonunlari va aloqalarini tushunishga yordam berish muhimdir. Shuningdek, talabalarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish jamiyatning faol a'zosi sifatida ularning huquq va burchlarini anglab yetishni anglatadi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim sifati talabaning ma'lum bir muammoni testda yechish qobiliyati bilan emas, balki uning dunyo haqidagi barqaror tushunchasi bilan o'lchanishi kerak, bu esa unga o'sishga va jahon iqtisodiyoti tendentsiyalaridan xabardor bo'lishga yordam beradi.

Masalan, qurilish ta'lim yo'nalishida iqtisodiy ta'limning maqsadi bo'lajak mutaxassislarga qurilish bozori ishtirokchilari (buyurtmachilar, pudratchilar,

investorlar, iste'molchilar), iqtisodiy tamoyillar va qurilish loyihalarini amalga oshirishda muhim bo'lgan moliyaviy jarayonlarni chuqur o'zlashtirishga yordam berishdan iborat. Bunda qurilish sanoati bozorlari qanday ishlashi, investitsiyalar va kapital qo'yilmalar qanday taqsimlanishi, qurilish materiallari ishlab chiqarish va ta'minot zanjirlari, davlat va xususiy sektor hamkorligi, loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholash tamoyillari o'rganiladi. Shuningdek, davlatning qurilish sohasidagi roli, iqtisodiyotga ta'siri, soliq-byudjet va pul-kredit siyosatining qurilish loyihalariga ta'siri, shaharsozlik rejalari va infratuzilma rivojlanishi kabi masalalar ham tahlil qilinadi.

Oliy ta'limda qurilish ta'lim yo'nalishida iqtisodiy fanlarning o'quv jarayonini biznesga yo'naltirilgan yondashuv tamoyillari asosida tashkil etish talabalarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- qurilish bozori va iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini tushunish, buyurtmachilar, investorlar va pudratchilarning qaror qabul qilish motivlarini anglash;
- qurilish biznesi va davlat siyosati o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish, shuningdek, shaharsozlik, infratuzilma rivojlanishi va qurilish loyihalarini moliyalashtirish bo'yicha qarorlar qabul qilishning iqtisodiy asoslarini aniqlash;
- qurilish biznesining samaradorligi va rentabelligini oshirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish, qurilish materiallari tannarxini optimallashtirish va bozor talablarini inobatga olgan holda xizmatlarni shakllantirish;
- qurilish biznesida joriy iqtisodiy o'zgarishlarga moslashish, investitsion loyihalarni tahlil qilish va tadbirkorlik imkoniyatlarini aniqlash orqali boshqaruv qarorlarini qabul qilish.

Ushbu imkoniyatlarni amalga oshirish qurilish biznesida iqtisodiy ta'limning asosiy mazmun yo'nalishlari (asosiy iqtisodiy tushunchalar, qurilish sohasida mikroiqtisodiy jarayonlarning mexanizmlari, makroiqtisodiy muammolar, O'zbekiston qurilish sanoati rivojlanishining xususiyatlari, amaliy iqtisodiyotning asosiy institutlari) orqali ta'minlanadi. Ushbu mazmun yo'nalishlarini o'zlashtirish bo'lajak qurilish mutaxassislaridan quyidagilarni tushunishni talab qiladi: qurilishda iqtisodiy jarayon va hodisalarni tavsiflash uchun ishlatiladigan eng muhim tushuncha va atamalar (kapital qurilish, infratuzilma investitsiyalari, qurilish xarajatlari va daromadlari va boshqalar); jamiyatning iqtisodiy institutlari va ularning qurilish sohasi bilan o'zaro aloqasi (bank tizimi, investitsiya fondlari, ipoteka bozorining ishlashi); qurilish loyihalarining makroiqtisodiy jarayonlarga ta'siri, shuningdek, davlat siyosatining qurilish sektori rivojlanishiga ta'siri; qurilish bozorining rivojlanishini belgilovchi asosiy qonuniyatlar va cheklovlar (er resurslaridan foydalanish, qurilish litsenziyalari, ekologik standartlar); mumkin bo'lgan qarorlar chegaralari va qurilish biznesida tadbirkorlik faoliyatining samaradorligini oshirish uchun motivlar; qurilish kompaniyalari va davlatning infratuzilma loyihalaridagi roli, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari; qurilish bozorining asosiy segmentlari (ko'chmas mulk, yo'l qurilishi, sanoat obyektlari va boshqalar) va ularning O'zbekiston sharoitida rivojlanishi; O'zbekiston qurilish sektorining modernizatsiya jarayonlari, investitsiya jozibadorligini oshirish yo'nalishlari va iqtisodiy islohotlarning ta'siri.

Ta'limda biznesga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llashning asosiy jihati uning doimiy va barqaror xususiyatidir. Bu shuni anglatadiki, o'rganish asosiy tushunchalardan yanada ilg'or tushunchalarga o'tadi, iqtisodiy masalalarni o'rganishni boshqa fanlardan olingan bilimlar, biznesda samarali muloqot va to'g'ri xatti-harakatlar bilan birlashtiradi. Bunday yondashuv talabalarning iqtisodiy bilim va ko'nikmalarini egallash, takomillashtirish va kengaytirishga yordam beradigan turli usul va uslublar orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, iqtisodiy tafakkurni shakllantiradi, ishbilarmonlik muloqotini takomillashtiradi, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rag'batlantiradi, ishbilarmonlik faoliyatiga ijodiy munosabatni rivojlantiradi. Maqsad barcha resurslar bo'yicha xarajatlarni minimallashtirgan holda kerakli natijalarga erishishdir.

Uzluksiz ta'lim chiziqli-siklli sxema orqali ifodalanadi, bunda oliy ta'limning qurilish sohasidagi har bir bosqichi iqtisodiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda nafaqat umumiy iqtisodiy masalalar yechiladi, balki talabalarning rivojlanish xususiyatlari va ularning iqtisodiy kompetentlik darajalariga mos keladigan maxsus rollar ham ajratiladi.

Birinchi bosqich (bakalavriatning dastlabki yillari) – asosiy iqtisodiy tushunchalar va bozor munosabatlari:

- qurilish iqtisodiyoti asoslarini tushunish;
- loyiha narxlash tamoyillari va investitsiya tahlili;
- qurilish kompaniyalarining ish yuritish usullari va biznes modeli.

Ikkinchi bosqich (bakalavriatning yuqori kurslari) – amaliy iqtisodiy kompetensiyalarni rivojlantirish:

- qurilishda resurslarni samarali taqsimlash;
- moliyaviy boshqaruv va narx siyosati;
- qurilish loyihalarida risklarni baholash va boshqarish.

Uchinchi bosqich (magistratura va ilmiy tadqiqot) – chuqur iqtisodiy tahlil va strategik boshqaruv:

- qurilish sohasida biznes-rejalar ishlab chiqish;
- investitsion loyihalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari;
- qurilish korxonalarida innovatsion iqtisodiy modellarni joriy etish.

Shunday qilib, biznesga yo'naltirilgan yondashuv uzluksiz va bosqichma-bosqich rivojlanib boradigan ta'lim tizimini yaratadi. Har bir bosqichda talabalar amaliyotga yaqinlashib, tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi va muhandislik hamda iqtisodiy kompetensiyalarni uyg'unlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarining iqtisodiy kompetentligini takomillashtirishning metodologik va texnologik asosi sifatida kontekstual yondashuv tanlandi.

Kontekstual yondashuv mutaxassisning iqtisodiy kompetensiyasini rivojlantirishga ko'maklashadi. Bu yondashuv o'rganilayotgan aniq masalalar mazmunini mutaxassisning kasbiy faoliyatining asosiy jihatlari bilan uyg'unlashtirib, uning kasbiy vazifalari bilan bog'laydi. Mazkur usul kelajakdagi mutaxassisning o'z kasbi haqidagi ham ilmiy, ham ijtimoiy tasavvurlarini shakllantiradi. Bu jarayon ta'lim,

kasbiy va o'quv-kasbiy amaliyotga tizimli ravishda singdirilish orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy ta'lim va psixologiya sohasidagi muloqotlarda "kontekst" atamasi, garchi u tilshunoslikdan kelib chiqqan bo'lsa-da, tez-tez qo'llaniladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, "kontekst" (lotincha "bog'lanish" ma'nosini anglatuvchi so'zdan olingan) nisbatan to'liq ma'noni ifodalovchi matn yoki nutq qismini anglatadi, unda alohida so'z yoki iboraning ma'nosi shu qismdan kelib chiqadi yoki unga singib ketadi. Turli soha olimlari "kontekst" tushunchasini faoliyatning turli yo'nalishlari, shaxs psixologiyasi va pedagogik usullarni o'z ichiga oluvchi keng qamrovli tushuncha sifatida talqin qiladilar.

Ushbu mavzuni o'rganishga A.A. Verbitskiy, B.F. Lomova va E.N. Surkov sezilarli hissa qo'shgan. A.F. Losev o'z tahlilida so'zlarning to'liq semantik ifodalari va ularning jonli tildagi haqiqiy ma'nolari faqat nutqning turli kontekstlari bilan bog'liqligi orqali namoyon bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchilar Gay Politzer va Kristian Jorj tafakkur kontekstining turli jihatlarini, jumladan lingvistik, atrof-muhit va individual maqsadlarni belgilaydilar O.K.Tixomirovning nuqtai nazariga muvofiq, biz kontekst psixologik-pedagogik tuzilma sifatida fikrlash natijalarini keltirib chiqaradigan tizimga kirishni osonlashtirishini ta'kidlaymiz. Bu natijalardan biri ijodiy mustaqil faoliyat qobiliyatidir. Shu munosabat bilan kontekst ijodiy fikrlash jarayonlariga va mustaqil ijodiy ish bilan bog'liq ko'nikmalarni rivojlantirishga faollashtiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Ta'limga kontekstli yondashuv o'quv faoliyatini tashkil etish va olib borishning keng qamrovli tizimi hisoblanadi. Bu yondashuv ta'lim oluvchining bilim olishga intilishi, o'zini anglashi, shaxsiy o'sishi va atrofda muhitni tushunishiga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu yondashuvning ildizlari Yan Amos Komenskiyning asarlarida ko'rinadi. U ta'lim muassasalarini tizimli ravishda o'zgartirish, tartib va tuzilishga urg'u berishni targ'ib qilgan. Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" nomli asosiy asarida voqelikni shakllantiruvchi obyektiv shart-sharoitlarni tasvirlab, bilvosita kontekstual yondashuvni qo'llagan. Shuningdek, XVII asrda yashagan ingliz faylasufi va pedagogi Jon Lokk ham bu masalaga o'z hissasini qo'shgan. U hissiy idrokning asosini tajriba va odat tashkil etishini ta'kidlagan. Lokk insonni real hayotga va tijorat faoliyatiga tayyorlashga qaratilgan amaliy ta'lim yo'nalishini ilgari surgan, tabiiy fanlar, tarix, huquq va axloqni o'z ichiga olgan o'quv dasturini tavsiya etgan. Lokk ta'lim maqsadlariga erishishning maqbul shart-sharoitlari va samarali usullarini aniqlash orqali o'z ta'lim nazariyasiga kontekstli yondashuvni mohirona singdirgan.

Istiqbolli kasbiy faoliyatning predmet va ijtimoiy jihatlarini o'qitish shakllari hamda usullarining keng majmuasi orqali birlashtiruvchi kontekstli ta'limda, ta'lim mazmuni va motivatsiyasi bilan bog'liq muammolar an'anaviy ta'lim yondashuvlariga nisbatan tubdan boshqacha hal etiladi. Bilim shunchaki yodlash yoki imtihondan o'tish uchun emas, balki haqiqiy o'quv, kvaziprofessional va o'quv-kasbiy faoliyatni yo'naltirish vositasi sifatida o'zlashtiriladi. Ushbu ta'lim tizimi o'quv faoliyatidan kasbiy amaliyotga uzluksiz o'tishni ta'minlaydi va shu orqali bilish motivatsiyasini kasbiy motivatsiyaga aylantiradi. Kontekstli ta'lim innovatsion usullar (masalan, keys-tahlil, rolli o'yinlar va biznes-simulyatsiyalar) hamda an'anaviy usullarni o'z ichiga

olishini hisobga olsak, ikkita asosiy vazifa paydo bo'ladi: yangi metodologiyalarni mavjud o'qitish amaliyotiga samarali joriy etish va ushbu amaliyotlarning o'zini takomillashtirish. Asosiy e'tibor bo'lajak mutaxassislar uchun ma'ruza qismini boyitishga qaratilishi lozim. Buning uchun muammoli ma'ruzalarning turli ko'rinishlari qo'llaniladi: ma'ruza-namoyish, ataylab xato kiritilgan ma'ruzalar va ma'ruza-matbuot anjumanlari.

Iqtisodiy ta'lim doirasida kontekstual xususiyatga ega bo'lgan faol o'qitish usullarini qo'llash an'anaviy yondashuvlar bilan yengib o'tish qiyin bo'lgan turli muammolarni hal etishda sezilarli natija ko'rsatdi. Bu usullar quyidagi bir qator muhim natijalarga erishishga yordam beradi:

- ta'lim jarayonini takomillashtirish;
- o'qishga ijodiy yondashuvni shakllantirish;
- talabalarga kelajakdagi kasblariga mos keladigan innovatsion amaliyotlar bo'yicha tajriba orttirish imkonini berish;
- ham bilish, ham kasbiy motivatsiya va qiziqishlarni rivojlantirish;
- tizimli fikrlashni rag'batlantirish;
- hamkorlikda fikrlash va amaliy faoliyatni qo'llab-quvvatlash, shu orqali ijtimoiy munosabatlar, muloqot hamda shaxsiy va jamoaviy qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirish.

Xulosa. Bizning fikrimizcha, kontekstual yondashuv bo'lajak mutaxassislarning iqtisodiy kompetentsiyasini shakllantirish uchun eng maqbul usuldir. Shaxsning qobiliyatlarini baholash faqatgina bu qobiliyatlar ma'lum faoliyatlardagi o'ziga xos tajribalar orqali namoyon bo'lganda, hamda shu faoliyatlar bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos ma'no va qadriyatlarning rivojlanishi bilan bir vaqtda amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yondashuv mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga xos bo'lgan mazmunni modellashtirish imkonini beradi, bunda talabalar faoliyatiga ham mavzu-texnologik (predmet konteksti), ham ijtimoiy (ijtimoiy kontekst) elementlar kiritiladi. Natijada, nazariy bilimlar kompetent harakatlar va tegishli xulq-atvor ssenariylari simulyatsiyasi orqali ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, talabalar "o'tmish - hozirgi zamon - kelajak"ni qamrab olgan keng qamrovli makon-zamon doirasida faoliyat yuritadilar. Bunday yaxlit ishtirok ularning ta'lim jarayonini yanada mazmunli va samarali qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida" Qonuni./ <https://lex.uz/docs/-5013007>.
2. Alimov A.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini shaxs yo'naltirilgan texnologiyalar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash p.f.f.d. (PhD) dis..... avtoref. - T.:2018. 50 b.
3. Любимов Л.Л. Экономическое образование в России: есть ли выход?// РАБО. - 1997. - №2(3). - С. 12 — 21.
4. Вербицкий, А. А. Контекстное обучение: формирование мотивации/ А.А. Вербицкий// Высш. обр. в Рос. - 1998. - №1- С. 101-107.
5. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии/Б.Ф. Ломов// Вопросы психологии. № 2. - 1975. - С. 31 - 45.

6. Arkhipov A.Yu. Iqtisodiy tafakkur: mazmuni va shakllanish yo'llari / A.Yu.Arkhipov - M.: Luch, 2004. - 122 b.
7. Илхомов Б. Иқтисодий компетентлик: мазмун-моҳияти, профессионал таълим тизими бошқарув ходимларининг иқтисодий фаолиятдаги компетентлиги. // Заонавий таълим. 2019. No 9(82). 67 б.
8. Овакимян Е.Е. Развитие экономической компетентности студентов вузов // Автореферат, Челябинск, 2010.
9. Itkin I.B. Iqtisodiy ta'lim nazariyasi va amaliyotining sotsiologik jihatlari: falsafa fanlari nomzodi avtoreferati / I.B.Itkin . - Sverdlovsk, 2002.- 21 b.
10. Cherner , S.L. Oliy ta'limda o'qitish texnologiyasi / S.L. Cherner , O.K. Filatov . - M.: Ekspeditor, 2004, - 78 b .

RAQAMLI O'ZBEKISTON – KORRUPSIYADAN XOLI HUDUD

Imomaliyeva Mohizoda Rasuljon qizi

Toshkent kimyo-texnologiya instituti

Korrupsiyaga qarshi kurashish "Komplaens-nazorat" tizimini boshqarish bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 5-martdagi Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy kengashi yig'ilishida muhokama etilgan masalalar tahlil qilingan bo'lib, unda korrupsiogen holatlarni oldini olish va ularga qarshi kurashning samarali mexanizmlari bayon qilinadi. Jumladan, raqamli texnologiyalarning davlat hokimiyati tizimida keng joriy qilinishi va buning natijasida inson omilining kamayishi istiqbolda korrupsiyaga qarshi kurashning eng ta'sirchan choralaridan biri ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: korrupsiya, xavfsizlik, raqamlashtirish, inson omili, elektron hukumat, davlat xizmatlari

I.KIRISH

Biz yashayotgan davr raqamli texnologiyalar asri sifatida tarix zarvaraqlarida muxrlanib borayotganligi bilan ajralib turibdi. Qaysi sohani olib qaramang raqamlashtirish jarayonlari jadallik bilan kechayotganligiga tobora guvoh bo'lmoqdamiz. Zero, postindustrial jamiyat tamadduniga xos belgilar jonajon O'zbekistonimiz uchun ham jadal sur'atlarda ko'zga tashlanayotgani yurtimizning ertangi kuni bundanda porloq bo'lishidan dalolatdir. Biroq yurtimiz taraqqiyoti uchun shunday to'siqlar ham borki, ularni bartaraf etmasdan turib, rivojlanishning yangi bosqichiga chiqish mushkullashadi. Korrupsiya ana shunday ulkan to'siq bo'lib, uni har bir davrning, har bir davlatning va har bir jamiyatning "taraqqiyot kushandasi" sifatida tan olinishi bejiz emas. Quyida korrupsiyaning O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi salbiy oqibatlar va uni bartaraf etishda raqamli texnologiyalarning o'rni haqida so'z yuritamiz.

II.ADABIYOTLAR TAHLILI

Korrupsiya va uning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy oqibatlar haqida bir qator tadqiqotlar o'tkazib kelinmoqda. Jumladan, Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori Geri Bekker 1968 yilda chop etilgan "Jinoyat va jazo: Iqtisodiy yondashuv" nomli maqolasida jinoyatchilikni iqtisodiy model sifatida tahlil qilgan¹¹⁸. Uning fikricha, jinoyatchilar oddiy iqtisodiy agentlar singari, o'z manfaatlarini maksimal darajada oshirishga harakat qiladi. Ular jinoyat sodir etish yoki qilmaslik haqidagi qarorlarini ehtimoliy foyda va xarajatlarni tahlil qilish orqali qabul qilishadi. Bekker jinoyatchilarni ratsional agentlar deb hisoblaydi. Ya'ni ular jinoyatdan oladigan manfaat bilan jazoga tortilish ehtimoli va jazoning og'irligini solishtirib qaror qabul qiladilar.

Iqtisodchi Larisa Burakova 2012-yilda Gruziya misolida katta tadqiqot o'tkazgan. Uning "Gruziya muvaffaqiyatga qanday erishdi" nomli kitobida Gruziya tajribasi boshqa postsovet o'lkalaridagi holat bilan taqqoslanadi va muvaffaqiyati Mixail Saakashvilining siyosiy irodasi hamda davlat hokimiyati tizimini

¹¹⁸ Bekker G. "Jinoyat va jazo: Iqtisodiy yondashuv". 1968.

demokratlashtirish ekanligi haqida asosli dalillar keltiriladi. Jumladan, ushbu kitobda Gruziya korrupsiyaga qarshi kurash kengashi raisining o‘rinbosari lavozimida ishlagan Vato Lejavaning quyidagi o‘rinli fikri keltiriladi: *“Agarda davlat xizmatchisining maoshi 20 dollar bo‘lsa, korrupsiyaga qarshi kurashishni qanday qilib unga ishonib topshirish mumkin? Yaxshisi bu xodimning o‘zi ham, bu kabi vazifa ham bo‘lmagani ma’qul. Ya’ni xodimlar sonini kamaytirish, ularning maoshlarini bir necha marta oshirish va hatto nazariy jihatdan ham keraksiz bo‘lgan bu kabi vazifalarga barham berish kerak”*¹¹⁹.

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Sanjar Hamroyev esa korrupsiyani milliy davlatchilik suverenitetiga asosiy tahdid sifatida baholaydi va uni quyidagicha ifodalaydi: *“Korrupsiya jamiyat taraqqiyotiga, milliy davlat suverenitetiga xavf soluvchi tahdid hisoblanadi va mamlakatda ijtimoiy larza, iqtisodiy tanglikning vujudga kelishiga sabab bo‘lib, aholining ma’naviy kayfiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi”*¹²⁰.

III. NATIJALAR

Jahon bankining hisob-kitoblariga ko‘ra, har yili dunyo bo‘ylab bir trillion AQSh dollari miqdoridagi mablag‘lar u yoki bu ko‘rinishda korrupsiya tufayli isrof qilinadi. Korrupsiya mamlakat boyligining kamayishiga va turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Korrupsiyaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri duch kelmasak ham, uning ta’sirini doimo his qilamiz. Jumladan quyidagi ko‘rinishlarda:

Birinchidan, korrupsiyalashgan tizim tadbirkorlik subyektlariga aralashib ularning muvaffaqiyatli rivojlana olinishiga halaqit beradi. Natija esa mamlakat umumiy boyligining qisqarishiga olib keladi;

Ikkinchidan, hukumat ishchilarga to‘lashi va ijtimoiy ta’minotga: kitoblar, dori-darmonlar, kompyuterlar va boshqalarga sarflashi kerak bo‘lgan pul miqdorini kamaytirishga olib keladi;

Uchinchidan, davlat tomonidan ijtimoiy xizmatlar (maktab, shifoxona, yo‘l, kanalizatsiya, militsiya va boshqalar) ko‘rsatish uchun ajratilayotgan pul mablag‘laridan maqsadli foydalanilmayotganiga olib keladi, bu esa xizmatlar sifatini yomonlashtiradi;

To‘rtinchidan, puli va vakolati bor shaxslar qonun hamda davlat organlarining normativ hujjatlarini o‘z manfaatlaridan kelib chiqib o‘zgartirishi uchun sharoit yaratadi;

Va nihoyat, eng muhimi davlat hokimiyatiga, hukumatga ishonchni susaytiradi.

Tadqiqotga ko‘ra, davlatlar korrupsiyaga qarshi kurashganida uzoq muddatda davlat daromadlari to‘rt baravar ko‘payadi. Korrupsiyani kamaytirish orqali biznes uch foizga tezroq o‘sishi va bolalar o‘limi darajasi 75 foizga kamayishi mumkin ekan¹²¹.

¹¹⁹ Буракова Л. Грузия муваффақиятга қандай эришди? – Т.: Нихол, 2021. – Б.328.

¹²⁰ Hamroyev S.S. Globallashuvning milliy davlat suverenitetiga tahdidlari va ularni bartaraf etish omillari // Samievich, Khamroev Sanjar. “Threats to National State Sovereignty”. American Journal of Social and Humanitarian Research 2.5 (2021): 89-98.

¹²¹ Jahon bankining hisoboti. 25.10.2024. Publication: World Bank Annual Report 2024

IV.MUHOKAMA

So‘nggi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashning samarali mexanizmlarini joriy qilish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilayotganligini e‘tirof etishimiz kerak. Jumladan, 2017-yil 3-yanvardan “O‘zbekiston Respublikasining korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonuni kuchga kirdi va unda korrupsiyaga quyidagicha ta‘rif berildi: **“korrupsiya** — shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeyidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish”¹²². Bu esa bir qator shu kabi huquqbuzarliklarni malakalanishida yanada aniqlik kiritish imkonini taqdim qildi. Bundan tashqari 2024-yil 5-iyunda “O‘zbekiston Respublikasining manfaatlar to‘qnashuvi to‘g‘risida”gi qonuni ham qabul qilinib, unga ko‘ra: **“manfaatlar to‘qnashuvi** — shaxsning shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorligi uning o‘z lavozim yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta‘sir ko‘rsatayotgan yoxud ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari, qonuniy manfaatlari o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelayotgan (mavjud manfaatlar to‘qnashuvi) yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan (ehtimoliy manfaatlar to‘qnashuvi) vaziyat”¹²³, deya talqin qilindi. Ushbu qonun yordamida shaxsiy manfaatdorlik, yaqin qarindoshlar kabi tushunchalarga ham aniqlik kiritilgani turli korrupsiogen holatlarning oldini olish imkonini berdi.

Qolaversa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq, 2020-yilning 29-iyunida Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etildi. Unga ko‘ra, Agentlik korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda maxsus vakolatli davlat organi ekani belgilanib, bevosita O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga bo‘ysunishi hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari (parlament) oldida hisobdorligi qayd etildi. Shuningdek, Agentlikning asosiy maqsad va vazifalariga: mamlakatda korrupsiya holatini tizimli tahlil qilishni ta‘minlash; korrupsiyaga oid xavf-xatarlar yuqori bo‘lgan sohalarni aniqlash; korrupsiyaga qarshi kurashish choralarining samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat va boshqa dasturlarni amalga oshirish; fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirish orqali jamiyatda korrupsiyaning barcha ko‘rinishlariga murosasiz munosabatni shakllantirish; vazirlik va idoralarning korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish; davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, davlat korxonalari va ustav kapitalida davlat ulushi bo‘lgan korxonalar, shu jumladan, banklarda korrupsiyaga qarshi ichki nazorat tizimi (komplayens-nazorat)ni joriy etish; davlat xizmatchilarining daromad va mol-mulkini deklaratsiya qilish tizimi joriy etilishi va samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlash; korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish; korrupsiyaning holati, tendensiyalari va sabablari

¹²² “O‘zbekiston Respublikasining korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni. 03.01.2017

¹²³ “O‘zbekiston Respublikasining manfaatlar to‘qnashuvi to‘g‘risida”gi Qonuni. 05.06.2024

hamda korrupsiyaga qarshi choralar ko'rishning samaradorligi yuzasidan sotsiologik, ilmiy va boshqa tadqiqotlarni tashkil etish; korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash va boshqalar kiritildi.

Yuqoridagi vazifalarni bajarish uchun esa Agentlikka bir qator huquq hamda vakolatlar berildi: korrupsiyaga oid, birinchi navbatda, O'zbekistonning milliy manfaatlariga va xalqaro imidjiga zarar yetkazuvchi jinoyatlarni tergov qilish natijalarini kompleks tahlil qilish; byudjet mablag'larining sarflanishi, davlat aktivlarining realizatsiya qilinishi, davlat xaridlari, investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi va davlat dasturlari bajarilishi bilan bog'liq materiallarni talab qilish, olish va o'rganish; jismoniy va yuridik shaxslarning korrupsiya masalalari bo'yicha murojaatlarini ko'rib chiqish hamda ularning buzilgan huquqlarini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha choralar ko'rish; korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar bo'yicha ma'muriy surishtiruvlar o'tkazish; ijro hokimiyati va xo'jalik boshqaruvi organlari hamda ularning mansabdor shaxslari qarorlarida korrupsiya belgilari aniqlangan hollarda ularning ijrosini to'xtatish yoki bekor qilish to'g'risida ko'rib chiqilishi majburiy bo'lgan taqdimnomalarni kiritish.

Biroq, amalga oshirilgan bir qator amaliy choralarga qaramasdan O'zbekiston korrupsiyani qabul qilish indeksida havas qilargulik o'rinda emasligi hali bu borada qilinadigan ishlar ancha ekanligini ko'rsatadi. Ma'lumki, Transparency International xalqaro nodavlat tashkiloti davlatlarning korrupsiyaga moyilligi indeksini tuzishda muhim tuzilma sanaladi. 2024-yil uchun Korrupsiyani qabul qilish indeksi (Corruption Perception Index)ga ko'ra, O'zbekiston 180 ta davlat orasida 121-o'rinni egalladi. 100 balli indeks bo'yicha (0 — korrupsiya darajasi o'ta yuqori, 100 — o'ta past) O'zbekiston 32 ball to'pladi (bir yil avval — 33 ball) va Angola, Ekvador, Keniya, Shri-Lanka hamda Togo bilan bir o'rinda qayd etildi. Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 2024-yil uchun indeksdagi eng past ko'rsatkichlardan biri bo'lib qolmoqda va 100 balldan 35 ballni tashkil etadi. "Turli mamlakatlarda demokratik institutlarning zaifligi va qonun ustuvorligining zaiflashishi davom etayotgan beqarorlik va tashqi bosim fonida yanada kuchaymoqda. Bu korrupsiyaning gullab-yashnashi uchun qulay muhit yaratadi, shuningdek jamoatchilik ishonchiga putur yetkazadi, barqaror rivojlanish va iqlim o'zgarishiga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi"¹²⁴, - deyiladi Transparency International hisoboti sharhida. Shunday ekan O'zbekiston oldida ushbu illatga qarshi kurashish va uning oldini olish borasida yangicha samarali yondashuvlarni joriy qilish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Bu borada, avvalo, davlat rahbarining qat'iyati muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2025-yil 5-mart kuni Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy kengashi yig'ilishida ishtirok etib, yurtimizda korrupsiyadan xoli muhit yaratish bo'yicha qilinayotgan ishlarga baho berar ekan, jumladan, mamlakatimizda yerni hokim qarori bilan ajratishdan to'liq voz kechib, auksion tizimiga o'tkazilgani, davlat xaridlari bo'yicha

¹²⁴ Transparency International xalqaro nodavlat tashkilotining 2024-yil uchun hisoboti. The 2024 Corruption Perceptions Index (CPI).

qonun qabul qilingani, tanlov va tender raqamlashib, sog'lom raqobat bo'lgani uchun o'tgan yili 14 trillion so'm budget mablag'i tejalgani, maktabgacha va maktab ta'limi tizimida 10 dan ortiq xizmat turlari to'liq elektron shaklga o'tkazilgani, oliy ta'lim tizimi ham raqamlashtirilgani, 35 turdagi hujjatlarni inson omilisiz olishga o'tilgani uchun sohadagi murojaatlar 2,2 baravar kamaygani, yo'l harakati xavfsizligi inspektori "bodi-kamera"da xizmat o'tayotgani, avtoraqamlar auksionda sotilayotgani, qog'ozdagi bayonnoma yo'q bo'lgani uchun korrupsiya omillari keskin kamaygani, aholi va tadbirkorlarga "xalq xizmatidagi davlat" tamoyili asosida xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yilib, 120 turdagi hujjatlarni talab qilish, 160 dan ortiq litsenziya va ruxsatnomalar bekor qilingani, elektron davlat xizmatlari soni 15 karra ortib, 721 taga yetgani va ulardan foydalanuvchilar esa, 11 milliondan oshganligi alohida qayd etib o'tildi.

Biroq korrupsiyaga qarshi kurash borasida amalga oshirilayotgan yuqoridagi kabi chora-tadbirlarga qaramasdan hali qilinadigan ishlar ko'p ekanligi e'tirof etilib, quyidagi vazifalar belgilab berildi:

Birinchidan, davlat xaridlarida korrupsiyaning oldini olish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda Ekspert komissiyasi tuziladi. Ilg'or tajriba asosida davlat xaridlarida tovarlarning o'rtacha bozor narxlari ko'rinib turadigan elektron platforma yaratiladi. Bunda, davlat xaridlarida sotib olinadigan tovar va xizmatlar narxi o'rtacha bozor narxidan ko'pi bilan 20 foizdan oshmasligi shartligi belgilanib, ushbu talabni buzganlik uchun qonun bilan javobgarlik va jarimalar joriy qilinadi;

Ikkinchidan, budget va budgetdan tashqari mablag' hisobidan asosiy vositalarni xarid qilish bo'yicha talablar ham kuchaytirilishi belgilanadi. Davlat idoralarining xaridlarida mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan transport va mebelga ustuvorlik berish zarurligi qayd etildi. Yirik loyihalarni yuqori darajadagi korrupsiyaga qarshi standartlardan kelib chiqib baholash talabi qo'yildi;

Uchinchidan, korrupsiyaning oldini olish – davlat xizmatiga professional va fidoyi kadrlarni tanlash hamda ularni "halollik vaksinasi" bilan emlashdan boshlanishi qayd etilib, ishga olishdagi tartib va yondashuvlarni takomillashtirish bo'yicha topshiriqlar berildi;

To'rtinchidan, davlat xizmatchilari daromadini deklaratsiyalashga oid qonun zarurati qayd etilib, uning loyihasi jamoatchilik muhokamasiga qo'yilishi belgilandi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan: *"Hammamiz yagona kuch bo'lib harakat qilsak, albatta, katta ijobiy samaraga erishamiz. Shu bois mahalla faollari, nuroniylar, ziyolilar, yozuvchi va shoirlar, san'at va madaniyat xodimlari, tadbirkorlar, taniqli shaxslar, rahbarlar, deputat va senatorlar – umuman butun jamoatchilik birlashib, korrupsiyaga "jamiyat tanasidagi saraton" sifatida qarashi kerak"*¹²⁵, ekanligi alohida ta'kidlandi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, korrupsiya holatlarini o'sishining quyidagi sabablarini keltirib o'tish ham maqsadga muvofiq:

¹²⁵ Mirziyoyev Sh.M. Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy kengashi yig'ilishidagi nutq. 05.03.2025

Birinchidan, korrupsiyaga imkoniyat mavjudligi. Ya'ni tizim samarasiz bo'lsa, odamlar korrupsiyaga moyil bo'lib, mavjud tartib va qonunlarni hisobga olmasdan o'z maqsadlariga erishishning turli noqonuniy yo'lini topa boshlaydilar;

Ikkinchidan, korrupsiyaga qarshi kurash yoki oldini olish ta'sir choralarining pastligi. Bu, avvalo, mansabdorlarda mas'uliyatning yo'qligi, birinchi navbatda, shaffoflikning yo'qligi (masalan, davlat idoralari xodimlari nima qilayotgani, buni qanday amalga oshirayotgani va nima uchun qilayotgani haqida ma'lumot bermasligi, o'z xatti-harakatlarini tushuntirmasligi) va huquqni muhofaza qilish organlarining zaifligi (huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'z vazifalarini suiiste'mol qilganlik uchun vakolatli shaxslarni javobgarlikka tortmasligi) bilan bog'liq;

Uchinchidan, yomon rag'bat. Masalan, amaldor ro'zg'origa yetmaydigan darajada kam maosh olsa yoki ertangi kunga ishonchi yo'qolsa, daromadini pora bilan to'ldiradi;

To'rtinchidan, muayyan vaziyat va sharoitlarda oddiy odamlar qonunni hurmat qilishni to'xtatganligi. Ular o'zlari noqonuniy deb hisoblagan hukumat qonunlarini chetlab o'tishga harakat qiladilar. Qashshoqlik yoki resurslarning yetishmasligi (masalan, dori-darmon) odamlarning qonunlarga bo'ysunmasligiga olib kelishi mumkin.

Jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurashishda jazolarning qattiqligidan ko'ra, ularning muqarrarligi muhimroq. Jazo qanchalik og'ir bo'lmasin, jazolanish ehtimolligi past bo'laversa, korrupsiya va shu kabi jinoyatlarning oldini olish imkonsiz bo'lib qolaveradi.

V.XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotimizga shunchalik singib ketdiki, nafaqat kundalik faoliyatimiz, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojini ham ularsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Hozirgi kunda ko'plab mamlakatlar sog'liqni saqlash, transport, mudofaa va milliy xavfsizlik kabi ko'plab sohalarda sun'iy intellekt afzalliklaridan foydalanib kelmoqda. Price water house Coopers (PwC) konsalting kompaniyasi tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, global sun'iy aql 2030-yilga kelib jahon iqtisodiyotiga 15,7 milliard trillion AQSH dollarimiqdorida hissa qo'shishi kutilmoqda. Bu jahon yalpi ichki mahsulotini 26 foizga o'sishiga olib keladi. Shu bois Prezidentimizning 2021-yil 17-fevraldagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida hamda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasiga muvofiq barcha sohalarda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashga alohida ahamiyat qaratilgan. Bu esa korrupsiyaga qarshi kurashning jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan samarali tizimlaridan biridir. Shubhasiz, bu kabi zamonaviy texnologiyalar davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, korrupsiyadan xoli hududni yaratishda muhim qadam bo'lib xizmat qiladi.

VI.ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "O'zbekiston Respublikasining korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni. 03.01.2017

2. “O‘zbekiston Respublikasining manfaatlar to‘qnashuvi to‘g‘risida”gi Qonuni. 05.06.2024
3. Mirziyoyev Sh.M. Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy kengashi yig‘ilishidagi nutq. 05.03.2025
4. Bekker G. “Jinoyat va jazo: Iqtisodiy yondashuv”. 1968.
5. Burakova L. Gruziya muvaffaqiyatga qanday erishdi? – T.: Nihol, 2021. – B.328.
6. Hamroyev S.S. Globallashuvning milliy davlat suverenitetiga tahdidlari va ularni bartaraf etish omillari // Samievich, Khamroev Sanjar. “Threats to National State Sovereignty”. American Journal of Social and Humanitarian Research 2.5 (2021): 89-98.
7. Jahon bankining hisoboti. Publication: World Bank Annual Report. 25.10.2024.
8. Transparency International xalqaro nodavlat tashkilotining 2024-yil uchun hisoboti. The 2024 Corruption Perceptions Index (CPI).

ОЛИЙ ТАЪЛИМДАГИ НОМАҚБУЛ ТЎСИҚ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Усмонов Ботир Шукуриллаевич

п.ф.д., профессор,

Тошкент кимё-технология институти

Аннотация. Мамлакатимиз олий таълим тизимидаги номақбул тўсиқ элементлари инсон капитални шакллантириш ва тараққиётга эришиш учун жиддий оқибатларга олиб келадиган жиддий муаммолардандир. Олий таълим тизими инсон капитални яратишнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Бунда талабаларни ўқитиш ва битирувчиларнинг келажакдаги ишлаб чиқариш қийматини объектив аниқлаш амалга оширилади. Бироқ коррупцияга ўхшаган иллатлар талаба-ёшларнинг қобилиятини тўлиқ рўёбга чиқаришда ёхуд юрт тараққиётини таъминлашда номақбул тўсиқ элементи сифатида сақланиб қолар экан, истиқболда мамлакат иқтисодий, ижтимоий, сиёсий тизимида улкан муаммолар сақланиб қолаверади. Мазкур мақолада шу каби олий таълимдаги номақбул тўсиқ элементлари таҳлил қилинган бўлиб, унинг ечими сифатида бир қатор ислохотларни амалга ошириш муҳимлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: олий таълим, номақбул тўсиқ элементлари, коррупция, коррупцияга қарши кураш, хавфсизлик, ҳалоллик, қонунийлик, жазонинг муқаррарлиги, инсон капитали.

1.КИРИШ

Совет Иттифоқи парчаланганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизими тубдан ўзгарди, янги сиёсат, хориж тажрибалари ва турли хил таълим дастурлари жорий қилинди. Жумладан, мустақиллик йилларида илк бор 1992 йил 2 июлда “Таълим тўғрисида”ги Қонун, 1997 йил 29 августда иккинчи бор янги таҳрирда “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, 2020 йил 23 сентябрда учинчи бор янги таҳрирда “Таълим тўғрисида”¹²⁶ги Қонун қабул қилинди. Афсуски, амалга оширилган бу каби механизмлар номақбул тўсиқ элементларини бартараф эта олмади. Ўзбекистон Бош прокуратурасининг берган маълумотга кўра, 2019-2020 йилларда 326 нафар ходим таълим жараёни билан боғлиқ жиноятлари учун жавобгарликка тортилган, уларнинг 220 нафари коллеж ва лицейларга, 106 нафари олий ўқув юртларига тўғри келган. Институт ва университетларнинг жиноят содир этган ходимларидан 3 нафарини ректорлар, 5 нафарини проректорлар, 15 нафарини декан ва декан ўринбосарлари, 62 нафарини ўқитувчилар ташкил этган. Коллеж ва лицейларда эса, 34 нафар директор, 31 нафар директор ўринбосари, 94 нафар ўқитувчи жиноятга қўл урган. Бугунги кунда ҳам аҳвол хавас қиларгулик даражада эмаслигини 2025 йил 5 мартда Ўзбекистон Президенти иштирокида коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилишида айтиб ўтилган фактлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, айниқса, таълим тизимидаги номақбул тўсиқ элементи сифатида коррупцияга қарши курашиш ва уни олдини олишда самарали механизмларни жорий қилиш давлат ва жамият хавфсизлигининг кафолати бўлиб хизмат қилади.

¹²⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 23.09.2020

II. АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Номақбул тўсиқ элементларининг энг кўп кўзга ташланадиган тури, албатта, коррупциядир. Коррупция ва унга қарши кураш масаласида жуда кўплаб тадқиқотлар олиб борилган ва бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Бу эса коррупцияни азалдан мамлакатни, жамиятни таназзулга етакловчи энг улкан хавф сифатида сақланиб қолаётганидан далолат беради. Бежизга машҳур италиялик маърифатпарвар Никколо Макиавелли коррупцияни "йўтал"га қиёсламаган. Унингча: "Коррупцияни ҳам йўталга ўхшаб олдин аниқлаш қийин, аммо даволаш осон, лекин бу касални ўтказиб юборсангиз уни аниқлаш осон, аммо даволаш қийин"¹²⁷. Буюк француз маърифатпарвари Шарль Луи Монтескье эса уни шундай баҳолайди: "Асрлар тажрибасидан маълумки, ҳар қандай ҳокимият ваколатига эга бўлган шахс, уни суиистеъмол қилишга мойил бўлади ва у маълум бир мақсадга эришмагунча шу йўналишда юради"¹²⁸. Япониялик олимлар ўтказган, 82 та мамлакатни қамраб олган тадқиқотда, демократия даражаси паст мамлакатларда иқтисодиётда давлат улушининг кенгайиши коррупция даражасининг ошишига олиб келиши ўрганилган¹²⁹. Натижада давлат аппаратини қисқартириш иқтисодиётда давлат улушининг қисқаришига ҳамда ўз-ўзидан коррупция даражасининг тушишига олиб келиши исботланган. Бироқ демократик, иқтисолиётда давлат улуши кам бўлган баъзи давлатларда ҳам коррупция даражаси хавас қиларгулик эмас эканлиги амалиётда намоён бўлмоқда. Шундай экан коррупциянинг салбий оқибатини англаган ҳолда ҳар бир давлат ҳокимияти ваколати эгаси ўз хатти-ҳаракатларини онгли ва виждонан амалга ошириши талаб этилади. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Санжар Ҳамроев бу борада тўхталиб шундай дейди: "коррупция туфайли ўзлаштирилган маблағлар жамият ва давлат муаммоларини ҳал этишга эмас, аксар ҳолларда кимларнингдир шахсий манфаатига хизмат қилади. Натижада қайсидир мактаб таъмирланмайди, ёки қайсидир шифохона қурилмай қолиб кетади. Бу эса аҳоли орасида ижтимоий норозилик кайфиятини уйғотиши табиий ҳолдир. Ушбу иллатдан ҳоли мамлакатни топиш амри маҳол. Дунёнинг исталган бурчагида коррупциянинг у ёки бу кўриниши учраб туради, энг хавфлиси, халқнинг давлатга, унинг органларига бўлган ишончи сусаяди ва натижада Ватанини, халқини, миллатини пулга «сотиш»га тайёр инсонлар кўпаяди"¹³⁰. Албатта, юқоридаги фикрлардан аён бўладиган коррупциоген ҳолатлар номақбул тўсиқ элементлари сифатида жамият ва давлатнинг асосларини заифлаштирувчи энг кучли омилдир.

¹²⁷ Макиавелли Н. Хукмдор. – Т.: «Давр пресс», 2019. – 144 б.

¹²⁸ Монтескье Ш. Қонунлар руҳи ҳақида. Т.: "TRUST AND SUPPORT", 2024. – 43 б.

¹²⁹ Kotera, Okada, Samreth. Government size, democracy, and corruption: An empirical investigation. *Economic modelling*. Volume 29, issue 6, 2012. Pages – 2340-2348

¹³⁰ Ҳамроев С.С. Глобаллашувнинг миллий давлат суверенитетига таҳдидлари ва уларни бартараф этиш омиллари (сиёсий-фалсафий таҳлил). Т.: 2022. – 159 б. // Samievich, Khamroev Sanjar. "Threats to National State Sovereignty". *American Journal of Social and Humanitarian Research* 2.5 (2021): 89-98.

III. НАТИЖАЛАР

БМТ ҳисоб-китобларига кўра, коррупция, порахўрлик, талон-тарож қилиш ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш оқибатида ривожланаётган мамлакатлар йилига 1,26 триллион АҚШ доллари зиён қилади. 2016-йилдан буён Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш бўйича тизимли ислохотлар олиб борилмоқда, шу мақсадда, Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ташкил этилди, давлат хизматларини соддалаштирилиб, давлат харидларини тўлиқ рақамлаштиришга эътибор қаратилмоқда. Бироқ мазкур чораларга қарамадан ушбу иллатнинг сақланиб қолаётганлиги тараққиётга асосий тўсиқ сифатида баҳоланмоқда. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январда қабул қилинган «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонунида ушбу тушунчага қуйидагича таъриф берилади: «Коррупция - шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек бундай нафни қонунга хилоф равишда тақдим этиш»¹³¹. Таърифдан англашиладики коррупциянинг асосий манбаси мансабдор шахснинг ваколат доирасидир. У ушбу ваколати доирасида мамлакат тараққиётига, миллат раънақига хисса қўйиши ёхуд таҳдид солиши мумкин. Афсуски, кейинги йилларда коррупция туфайли нафақат муайян мамлакат, балки бутун жаҳон иқтисодиёти катта йўқотишларга учраётганлиги ачинарли ҳолатдир. Ўз-ўзидан иқтисодий йўқотишлар жамиятнинг қолган соҳаларига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Биргина Ўзбекистон олий таълим тизимида қуйидаги ислохотларни амалга оширилганлиги ушбу соҳада номақбул тўсиқ элементларининг камайишига ижобий таъсир кўрсатди:

Биринчидан, олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш жараёнининг очиқ ва шаффоф тизими йўлга қўйилди. Абитуриентлар онлайн шаклда ҳужжат топширишлари, тест топшириш ҳудудини ихтиёрий белгилашлари ҳамда 5 тагача таълим йўналишини танлашлари билан боғлиқ имкониятларнинг берилиши бу борадаги коррупсионген омилларни бартараф қилди;

Иккинчидан, ўқитиш ва баҳолашнинг халқаро стандартларига ўтилди. Таълим жараёнида кредит-модуль тизими жорий қилинди. Бу ўқитиш ва баҳолашда шаффофликни таъминлаш, турли хил таъмагирлик ва коррупцион омилларни олдини олишга хизмат қилади. Ўқитишнинг кредит-модуль тизимида талабага ўзларининг қизиқишлари ва қобилиятларидан келиб чиқиб танлов фанларни ва профессор-ўқитувчиларни танлаш имконияти берилади. Олий таълим тизимини бошқаришнинг рақамлаштирилган тизими HEMIS дастурининг тадбиқ этилиши натижасида фанларни ўзлаштириш ва баҳолаш жараёнларида профессор-ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги муносабатда инсон омили аралашувининг олди олинди. Дастур орқали талаба ва профессор-

¹³¹ Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни. 03.01.2017

ўқитувчилар контингенти ва уларнинг ҳаракати тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлиш имконияти яратилди;

Учинчидан, олий таълим муассасаси битирувчилари диплом олиш жараёнида сарсонгарчилик, сансалорлик, турли коррупсиоген ҳолатларга тушмасликлари учун уларга HEMIS ахборот тизими орқали дипломнинг электрон шаклини юклаб олиш имконияти яратилди. Қолаверса, якуний назоратлар тўлиқ ёзиб олиш учун мўлжалланган видеокамералар ўрнатилган аудиторияларда, дарс машғулотларинини олиб борган профессор-ўқитувчилар иштирокисиз ташкил этилмоқда. Бу ҳам коррупсион хавф-хатарни олдини олишга хизмат қиляпти;

Тўртинчидан, талабалар ўқишини кўчириш, қайта тиклаш ва ўқишдан четлаштириш жараёнлари рақамлаштирилди. Талабаларнинг ўқишини кўчириш бугунги кунда тўлиқ тартибга солинган. Ўқишни кўчириш учун талабалар керакли ҳужжатларни вазирликка онлайн топширади. Ушбу аризалар Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат қабул комиссияси томонидан кўриб чиқилиб, қарор қабул қилинади;

Бешинчидан, профессор-ўқитувчиларнинг обрўи ва мақоми оширилди. Уларнинг моддий даромади ва ижтимоий ҳимояси (уй-жой, машина, даволаниш) яхшиланди. Хусусан, профессор-ўқитувчиларга ипотека ва истеъмол кредитлари ажратиш, уларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, санаторий ва курортларда даволанишини ташкил этиш масалаларига жиддий эътибор берилди. Бундай имконият орқали профессор-ўқитувчилар бошқаларнинг «қўлига қараб қолмай» фаровон ва соғлом ҳаёт кечиришларига замин яратилди;

Олтинчидан, олий таълим муассасалари фаолиятининг очиклиги таъминланди. Зарурий ахборотлар (таълим йўналишлари бўйича қабул квотлари, бўш иш ўринлари, молиявий ҳисоботлар, даромадлар ва харажатлар сметаси ва бошқ.) олий таълим муассасаларининг интернетдаги расмий сайтлари ва ижтимоий тармоқлар орқали кенг жамоатчиликка тақдим этилмоқда. Шу билан бирга, таълим муассасаларида бошқарув, ўқув, илмий ва маънавий-маърифий ишларни самарали ташкил этиш мақсадида товар-моддий заҳиралар, мебель жиҳозлари, ўқув ва бошқа воситалар харидларини амалга оширишда «Давлат харидлари тўғрисида»ги қонун талаблари асосида, электрон аукцион ва электрон дўкон орқали харидлар амалга оширилмоқда;

Еттинчидан, олий таълим муассасаларига педагог ходимлар ва ишчи хизматчиларни ишга қабул қилиш бўйича шаффоф тизим йўлга қўйилди. Талабгорларни ишга олиш жараёнида мавжуд низом талаблари асосида ҳужжатларнинг малака талабларига мослигини текшириш, номзоднинг кенг дунёқараш ва илмий тафаккур соҳиби эканлигини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган суҳбатлар кенг жамоатчиликка намоиш қилинган ҳолда очик ва шаффоф тарзда ташкил этила бошланди. Мавжуд бўш (вакант) иш ўринлари тўғрисидаги маълумотлар «Ягона миллий меҳнат тизими» идоралараро дастурий аппарат комплексига мунтазам киритиб борилиши таъминланди;

Саккизинчидан, аҳоли мурожаатлари билан ишлаш ва таълим муассасаларида коррупсиоген хавф-хатарларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш

ишлари тизимли йўлга қўйилди. Президентнинг 2020 йил 27 майдаги «Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида асосан, барча олий таълим муассасаларида коррупцияга қарши курашиш «Комплаенс назорат» тизимини бошқариш бўлими ҳамда бўлим негизида коррупцияга қарши курашиш бўйича талаба-ёшлар клуби ташкил этилди.

IV.МУҲОКАМА

Аввало, номақбул тўсиқ элементлари нима эканлиги ҳақида тўхталиб ўтсак, номақбул тўсиқ элементлари деганда, муассаса ёки ташкилотнинг қонунийлиги ва самарадорлигига путур етказадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар, шу жумладан, ишонч ёки ҳокимиятни суистеъмол қилиш тушунилади. Шундай экан, тизимдаги номақбул элементлар унинг емирилишига замин ҳозирлайди. Натижада тизим деградацияга учрайди ва қолган тизимларни ҳам ишдан чиқаради. Уни бартараф этиш учун эса тегишли таъсир чораларини қўллаш талаб этилади. Шу жиҳатдан мазкур мавзу долзарб аҳамият касб этади.

Олий таълим тизими йўлидаги номақбул тўсиқ элементлари ва уларнинг кўп шакллари коррупцион хулқ-атворни ижтимоийлаштиради ва олий таълим муассасасининг инсон капиталини ишлаб чиқаришдаги ўқув ва сифат функцияларига путур етказди. Бундай элементнинг биринчи тури молиявий тўсиқлар бўлиб, бунда маъмурият томонидан олий таълим муассасаси маблағлари нотўғри фойдаланиши назарда тутилади. Номақбул тўсиқ элементларини танлаш олий таълим тизимидаги энг кенг тарқалган муаммо ҳисобланади. Бу ҳодиса порахўрлик орқали баъзи талабаларни ўқишга қабул қилишни таъминлашни ўз ичига олади. Яна бир шакл - бу курс баҳолари ёки имтиҳон натижаларини сотиш, баҳолаш тўсиқлари деб номланади. Аккредитация элементларида эса, пора ёки имтиёзлар эвазига касбий гувоҳнома беришни ўз ичига олади. Академик инсофсизлик ҳам тўсқинлик қилувчи элементларнинг бир шаклидир, лекин у деярли фақат талабаларга таъсир қилади ва ўқитувчиларнинг ёмон назорати натижасида юзага келади. Шунинг унутмаслик лозимки, жамият таълим ва тарбияси, аввало, ота-она ва устоз-ўқитувчилар қўлида экан, таълимдаги номақбул тўсиқ элементларининг мавжудлиги коррупциянинг гуллаб-яшнаши кафолати бўлиб хизмат қилади.

Номақбул тўсиқларнинг ижтимоийлашув элементлари уларнинг янги иштирокчиларга тарқалиши нуктаи назаридан жуда кўп салбий оқибатларга олиб келади. Бироқ, бундай элементларнинг ижтимоийлашувига нафақат олий маълумот сабаб бўлиши мумкин, балки, ўрта таълим, оилавий ҳаёт, “ўзбекчилик” ҳам бундай хатти-ҳаракатларнинг манбаларидандир. Бу таъсирлар муҳим, аммо олий таълим ўзига хос рол ўйнайди, бунда унинг таъсирини алоҳида эътиборга олиш керак.

Иқтисодиёт ва ижтимоий фанларнинг замонавий назариялари одамлар яшайдиган ва ишлайдиган ташкилотлар қандай ишлаши ҳақидаги бир қатор танқидий тахминларга боғлиқ. Асосий тахмин шундан иборатки, бу муассасалар

улар ишлаб чиқилганидек ишлайди. Полиция фуқароларни ҳимоя қилади, армия ватанни ҳимоя қилади, шифокорлар беморларни энг яхши усулда даволайди, давлат хизматчилари ўз мамлакати манфаати учун ишлайди, университетлар талабаларни холис равишда ўқитади ва билимини синовдан ўтказди. Номакбул тўсиқлар элементлари бу мисолларнинг барчасини бузади ва ҳар қандай ижтимоий масалага илмий ёндашишни қийин вазифага айлантиради. Ушбу элементлар кўпинча иқтисодга тортиш деб аталади, чунки улар самарадорликнинг йўқолишига ёки транзаксия харажатларининг ошишига олиб келади. Бироқ, бу тушунтириш ушбу тўсиқларнинг барча асосий оқибатларини қамраб олмайди.

Номакбул тўсиқлар элементлари ҳукумат самарадорлигини сезиларли даражада йўқотишига олиб келади, чунки мансабдор шахсларнинг манфаатлари рақобат ва коррупцион томонларнинг шахсий манфаатларига путур этказади. Бу давлат органларининг самарали ишлашига тўсқинлик қилмоқда ва фуқароларнинг зарур хизматлардан фойдаланишини қийинлаштирмоқда. Кўпгина муҳим хизматлар ижтимоийлаштирилган мамлакатда бундай оқибатлар шунчаки кўтарилган харажатлар ёки истеъмолчиларга зарар етказишдан кўра жиддийроқ бўлиши мумкин. Муҳим хизматларнинг йўқолиши аҳолининг катта қисмини жиддий хавф остига қўйиши мумкин.

Маълумки, таълим инсон капиталини ривожлантиришнинг анъанавий усулидир. Мамлакатдаги инсон капиталининг даражаси кўпинча унинг таълим тизимининг сифати билан бевосита боғлиқдир. Таълим бўлмаса, ишчи кучи саводхонлик ва арифметика каби асосий кўникмаларга эга бўлмайди. Бироқ, инсон капиталининг тўлиқ ривожланиши учун янада илғор билимлар ҳам зарур.

Олий таълим янги инсон капиталини яратади ва мавжудларини қўллаб-қувватлайди, мутахассисларнинг билим ва кўникмаларини янгилайди. Бу, айниқса, жаҳон бозорида рақобатбардошликни сақлаб қолиш учун инсон капиталини доимий равишда такомиллаштириш зарур бўлган Ўзбекистон учун жуда муҳимдир.

Ўзбекистон Марказий Осиёдаги энг йирик ва энг қулай олий таълим тизимларидан бирига эга. Олий ўқув юртларига ўқишга қираётган ўзбекистонлик талабалар сони муттасил ортиб бормоқда ва бугунги кунда уларнинг сони ҳар қачонгидан ҳам кўпайиб бормоқда. Ўзбекистонда аҳоли жон бошига олий ўқув юртларида талабалар минтақадагидан кўпроқ. 2023-йилда ҳар 100 минг фуқарога 620 талаба университетларда ўқишга кирди, бу кўплаб ривожланаётган мамлакатлардан юқори кўрсаткичдир. 2017 йилдан бери докторантлар сони ҳам икки баравар ошди. Бу ўсишни олий таълим олиш имкониятининг ошиши ва оилаларнинг моддий ёрдамини яхшилаш билан боғлаш мумкин. Ўсиб бораётган талабни қондириш учун мамлакатимиздаги университетлар сони 208 тага етди¹³².

Ўзбекистонда олий таълим жуда обрўли. Аксарият талабалар бунини ижтимоий мавқеини яхшилаш ва келажақдаги даромадларини ошириш учун муҳим деб билади. Таълим муассасаси ва мутахассисликни танлашда ота-оналар

¹³² Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг расмий статистика маълумотлар базаси. 2025.

ва ўқитувчилар катта рол ўйнайди. Олий таълим кўпинча ижтимоий тараққиётга ёрдам берадиган узоқ муддатли оила сармояси сифатида қаралади.

Номақбул тўсиқлар элементлари кўплаб жамиятларда тарихан мавжуд бўлган муҳим ва доимий муаммодир. Шахсий манфаатлар кўпинча жамоат манфаатларидан устун бўлиб, турли хил коррупцион хатти-ҳаракатларга олиб келади. Ушбу мавзу бўйича жуда кўп адабиётлар мавжуд бўлса-да, муаммо замонавий воқеликда жуда долзарб бўлиб қолмоқда.

Одатда, номақбул тўсиқ элементлари шахсий манфаатлар учун ҳокимиятни суистеъмол қилишни англатади. Шунинг ҳисобга олиш керакки, номақбул тўсиқлар элементлари турли даражаларда намоён бўлиши ва оддий порахўрликдан тортиб мураккаб схемаларгача турли шаклларга эга бўлиши мумкин.

Ўзбекистон олий таълими кўплаб номақбул тўсиқлардан азият чекмоқда. Бунинг асосини БМТ тараққиёт дастури доирасида Ўзбекистон Республикасининг Коррупцияга қарши кураш агентлиги, Корея Республикасининг Коррупцияга қарши кураш ва фуқаролик ҳуқуқлари бўйича комиссияси ва Европа Иттифоқи билан ҳамкорликда Ўзбекистонда жамоатчилик ва ҳукуматнинг коррупцияга муносабатини баҳолашга қаратилган тадқиқотда кўришимиз мумкин¹³³. Сўровнома иштирокчилари соғлиқни сақлаш (56,4 фоиз), таълим (айниқса, олий таълим – 39 фоиз) ва ҳокимликларни (25,6 фоиз) энг коррупциялашган соҳалар деб атаган. Чунки, коррупцион танлов орқали ўқишга кирган битирувчилар жамиятда бевосита зарар етказиши мумкин. номақбул тўсиқларнинг элементларини кузатишдан ташқари, улардан фойдаланиш коррупцион хатти-ҳаракатларнинг янада ижтимоийлашувига олиб келиши мумкин. Мисол учун, яқинда ўзбекистонлик талабалар ўртасида ўтказилган сўров шунини кўрсатдики, атиги 48 фоизи университетга кириш учун пора беришни нотўғри деб билади. Номақбул тўсиқлар элементларининг ижтимоийлашувининг юқори даражаси адолатли таълим тизимини яратишга қаратилган сабб-ҳаракатларга путур етказиши мумкин.

Олий таълимдаги баҳолаш тизимидаги номақбул тўсиқлар қаторига нолайиқ талабаларга пора ёки бошқа совғалар эвазига ноқонуний баҳолар бериш киради. Бунинг тез-тез тилга олинадиган сабаблари орасида ўқитувчилар орасидаги моддий етишмовчилик, олий таълим муассасаларининг кўпроқ пулга бўлган эҳтиёжи ва коррупцион хатти-ҳаракатлар ижтимоийлашган ўтиш даври киради. Пора бериш ташаббуси талаба томонидан келганда номақбул талаб томонидаги тўсиқлар пайдо бўлади. Талабалар ўз ташаббуслари билан коррупцион хатти-ҳаракатларга қўл уришига асосий сабаб, талабаларнинг ҳалол ўқишга вақт ва куч сарфлашни истамаслигидир. Баъзи ҳолларда талабалар вақт ва молиявий чекловлар билан боғлиқ тизимли босимлар туфайли порахўрлик билан шуғулланишга мажбур бўлишлари мумкин.

Номақбул тўсиқларнинг юмшоқ элементларига молиявий мукофотсиз ноқонуний даражадаги ўзгаришлар киради. Бунга ўқитувчиларга совғалар ёки баъзи талабаларга нисбатан қулай муносабат киради. номақбул тўсиқларнинг

¹³³ Ўзбекистонда жамоатчилик ва ҳукуматнинг коррупцияга муносабатини баҳолаш бўйича тадқиқот ҳисоботи. Т.: Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, 2024. – 9 б.

бундай элементлари камроқ кўриниши мумкин, аммо барибир таълим сифатига путур этказди.

Баҳолаш учун номақбул тўсиқлар элементлари олий таълимнинг асосий мақсади ва қийматини бузади. Улар ўқув ютуқлари ва ҳалол меҳнатни сусайтиради, самарали ўрганишга тўсқинлик қилади ва инсон капитали сифатини пасайтиради.

Баҳолашдаги номақбул тўсиқлар элементлари ўқувчилар ўртасида бузук хатти-ҳаракатларни ижтимоийлаштириши мумкин ва бу нормага айланади. Коррупцияга одатланган талабалар бу хатти-ҳаракатни ўзларининг касбий ҳаётларида олиб боришлари мумкин, бу эса жамиятда номақбул тўсиқларнинг янада кенг тарқалган элементларига олиб келади ва уларнинг меҳнат бозорида рақобатбардош бўлиш қобилиятини пасайтиради.

Ривожланган мамлакатларда номақбул тўсиқлар элементларига қарши курашишнинг оммавий фаолият ва расмий жазо каби энг кенг тарқалган усуллари қўлланилади. Ўзбекистон шароитида ҳам буни кўришимиз мумкин. Бироқ, улардан фойдаланиш кўпинча қурбонлар иштирокининг паст даражаси ва коррупцион амалиётларни исботлаш қийинлиги билан чекланади.

Номақбул тўсиқларнинг элементлари ижтимоийлашувдан мустақил бўлган тенгсизликлар туфайли юзага келиши мумкин. Бундай тенгсизликни бартараф этишнинг асосий воситаси иқтисодий фаровонликни оширишдир, бу эса билимли одамга кўпроқ таъсир қилади. Бунга сифатли олий маълумот туфайли даромадни ошириш орқали эришилади.

V. ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистондаги номақбул тўсиқ элементларининг ҳозирги даражаси давлат учун жиддий муаммо туғдирмоқда. Буни Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев иштирокида 2025 йилнинг 5 март санасида ўтказилган Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилишида айтиб ўтилган бир қатор номақбул тўсиқ элементлари ҳақидаги фактлар ҳам исботлайди¹³⁴. Тўсиқларнинг ҳукумат сиёсати ва қоидаларини эгаллаб олиш қобилияти ҳукуматнинг бошқарув қобилиятини заифлаштиради. Тўсиқ элементлари ижтимоий устуворликлардан воз кечиш бўлиб, натижада ҳатто энг фойдали дастурларнинг ҳам ёмон амалга оширилишига олиб келади. Тўсиқлар элементлари мамлакатнинг иқтисодий ўсишига, даромад даражасига ва инвестицияларига жиддий зарар етказиши мумкин. Улар, шунингдек, мавжуд инсон капитали ва унинг кейинги ишлаб чиқаришига таъсир қилиши мумкин. Номақбул тўсиқлар элементлари ва инсон капитали ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради. Инсон капиталини ривожлантириш тўсиқлар элементларини юмшата олади, аммо бу мақсадга эришиш учун Ўзбекистон таълим тизими жиддий ислохотларга муҳтож.

¹³⁴ Мирзиёев Ш.М. Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилишидаги нутқи. 05.03.2025

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙЎАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни. 03.01.2017
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 23.09.2020
3. Мирзиёев Ш.М. Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилишидаги нутқи. 05.03.2025
4. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг расмий статистика маълумотлар базаси. 2025.
5. Макиавелли Н. Хукмдор. – Т.: «Давр пресс», 2019. – 144 б.
6. Монтескье Ш. Қонунлар руҳи ҳақида. Т.: “TRUST AND SUPPORT”, 2024. – 43 б.
7. Ҳамроев С.С. Глобаллашувнинг миллий давлат суверенитетига таҳдидлари ва уларни бартараф этиш омиллари (сиёсий-фалсафий таҳлил). Т.: 2022. – 159 б. // Samievich, Khamroev Sanjar. “Threats to National State Sovereignty” American Journal of Social and Humanitarian Research 2.5 (2021): 89-98.
8. Ўзбекистонда жамоатчилик ва ҳукуматнинг коррупцияга муносабатини баҳолаш бўйича тадқиқот ҳисоботи. Т.: Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, 2024. – 9 б.
9. Kotera, Okada, Samreth. Government size, democracy, and corruption: An empirical investigation. Economic modelling. Volume 29, issue 6, 2012. Pages – 2340-2348

РАЗЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРИМЕНЕНИЯ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ТОВАРНЫМИ ЗАПАСАМИ

Бабаджанов Шопулат Шомашрабович

ф.-м.ф.н., доцент,

sh.babadjanov@mail.ru

+998977033711

Аннотация: в работе рассматриваются различные стратегии моделей управления товарными запасами.

Ключевые слова: управление, запасы, товары, спрос, стратегия, интервал времени.

I. ВВЕДЕНИЕ

Управление запасами, как самостоятельное направление стало развиваться в начале 20-х годов прошлого столетия. Постепенное накопление материала привело в 50-70-х годах прошлого столетия к формированию теории управления запасами, ориентированной на оптимизацию уровня запасов в организации.

Управление запасами является важной частью политики управления имеющимися на предприятии оборотными активами. Основная цель – обеспечить бесперебойность процессов производства и реализации продукции и при этом минимизировать совокупные затраты, которые идут на обслуживание запасов.

К запасам относят не только материалы и сырье, которые необходимы для осуществления производственного процесса, но и неготовую продукцию и товары, которые могут быть реализованы. Важным является контролирование их объема. Страховые запасы должны быть всегда, ведь сезонные всплески потребительского спроса и перебои с поставкой ещё никто не отменял. А всё это может негативно сказаться на финансовом результате деятельности любой компании. Если наблюдается дефицит, то остановится производство, будут падать объемы реализации, а может возникнуть и такая ситуация, что придётся покупать партию сырья или материалов по завышенной цене. Как следствие – предприятие недополучит возможную прибыль. Также из-за того, что запасы являются ликвидными активами, их уменьшение приведёт к ухудшению текущего нормативного состояния предприятия. Но здесь необходимо придерживаться золотой середины. Так, избыток запасов может привести к тому, что увеличатся затраты на их хранение, придётся переплачивать налог на имущество. Также можно недополучить возможные доходы из-за того, что финансовые ресурсы будут заморожены в сырье и материалах. Кроме этого, не следует выпускать из внимания и то, что они подвержены моральному старению и физической порче.

Накопленный зарубежный опыт логистического товародвижения показал, что наибольшие резервы повышения его эффективности находятся в сфере научного управления запасами. Система управления запасами включает определение норм их содержания и организацию контроля фактического наличия

ресурсов, анализ отклонений от норм с определенной периодичностью, принятие оперативных мер по восполнению запасов до установленных норм.

В качестве основных управляемых параметров обычно используются периодичность контроля уровня запасов, размер заказа (величина поставки продукции), осуществление заказа (определение точки заказа), максимальный объем запасов, как правило, ограниченный емкостью склада, грузоподъемность собственных или привлекаемых извне транспортных средств.

II. АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Первые работы в области управления запасами были выполнены Ф. Харрисом в 1915 году [2], К. Стефаник-Алмейер в 1927 году и К. Андлером в 1929 году. Наибольшую известность получила модель Уилсона, которая была предложена в 1934 году [3]. Уайтин разработал стохастический вариант простой модели размера партии [4]. Основы теории управления запасами были описаны в монографии Ф. Хэнсменна «Применение математических методов в управлении производством и запасами» [5]. Многономенклатурными запасами занимались и занимаются Голенко Д.И. [6], Рыжиков Ю.И. [7, 8], Сергеев В.И. [9], Тренина С.Л. [10], Грызанов Ю.П. [11], Файницкий А.И. [11], Бродецкий Г. Л. [12, 13] и др.

III. РЕЗУЛЬТАТЫ

В области управления запасами существует ряд простых задач, решение которых позволяет определить оптимальный размер товарной поставки. В работе [16] рассмотрена модель такой задачи. Для анализа этой модели использована классический метод исследования функции одного неизвестного на экстремум.

Любая из моделей в [16] может быть рассмотрена с учетом ограничений по площади и объему складов; размеру оборотных средств, вкладываемых в товарные запасы; общему количеству заказов. Если ограничение является существенным, вводятся множители Лагранжа и строится соответствующая функция затрат.

Достоинством рассмотренных моделей является их простота и ясность аналитического решения. Но использовать их можно лишь тогда, когда есть уверенность, что прогноз товарооборота или спроса (по крайней мере, на ближайший отрезок времени) является достаточно точным, а ожидаемый коэффициент вариации спроса и времени поставок мал. Рассматривать изолированно каждый склад можно лишь в том случае, когда критерием качества организации снабжения для каждого склада служит сумма затрат на данном складе. Расчленив многопродуктовую задачу на ряд однопродуктовых можно лишь при выполнении следующих условий:

а) поставка товаров производится от независимых друг от друга поставщиков;

б) штрафы за недопоставки суммируются по всем товарам (либо отсутствуют совсем);

в) на выбор параметров стратегии управления запасами не накладываются общие для набора товаров ограничения, либо такие ограничения несущественны (условия а, б, в должны выполняться одновременно).

В тех случаях, когда допускается совмещение заказов по нескольким товарам (общий поставщик) или штрафы исчисляются с учетом обеспечения спроса по группе товаров (общий штраф), или же имеются совместные существенные ограничения, оптимизация должна проводиться по группе товаров.

Если спрос изменяется случайным образом, то точные данные о состоянии системы можно получить только при четко налаженном сборе оперативной информации. Если спрос и время поставки колеблются, то нельзя рассчитывать точку заказа так, чтобы в момент поступления заказа на складе не было запасов. В этом случае вероятность дефицита будет велика. Для ее уменьшения необходим гарантийный, или страховой, запас. Размер страхового запаса зависит в определенной мере от максимальной величины ожидаемого спроса, задержки поставок и заданного уровня обслуживания. Напоминаем, что уровнем обслуживания называется отношение удовлетворительного спроса к общему, выявленному.

Если спрос за время доставки заказа имеет нормальное распределение, а $\bar{x}$ - среднее значение спроса за время доставки заказа, а σ_x - среднее квадратическое отклонение, то приняв максимальный спрос равным $\bar{x} + 2\sigma_x$ рассчитав по нему точку заказа, можно обеспечить уровень обслуживания, равный 97,5%, а если $\bar{x} + 3\sigma_x$, то 99,5%.

Так как издержки дефицита трудно определить, то можно задать уровень обслуживания и при этом уровне минимизировать затраты. Уровень обслуживания может задаваться менеджером.

Если имеется оперативная достоверная информация о состоянии системы, то оптимальной является стратегия $[\bar{G}; x]$, где $\bar{G}$ - такой уровень запаса, при котором необходимо подать заказ на пополнение запаса. Модель, в которой реализуется эта стратегия, может быть аналитически решена только при условии, что в системе имеется не более одного невыполненного заказа. Это означает, что в момент достижения уровня подачи заказа на пополнение отсутствуют неисполненные заказы. При составлении модели предполагалось, что не происходит потери требований и время поставки постоянно. В более точных моделях при случайном спросе и времени поставок и при потере неудовлетворенных требований анализ модели значительно усложняется. Получение аналитического решения затруднено.

Когда время поставки случайно, но заказы выполняются четко в порядке их поступления, то нельзя абстрагироваться от зависимости между заказами. Простые способы описания систем, в которых отражается зависимость моментов поставок, отсутствуют. Даже при предположении о независимости поставок трудно построить модель и проанализировать ее. Поэтому, если дисперсия времени поставок достаточно мала, лучше использовать модели с постоянным

временем поставок. При использовании точной модели с потерями требований аналитическое решение может быть получено только для случая, когда время поставки постоянно, размер требований равен единице и в системе допускается не более одного невыполненного заказа. Обычно достаточно хорошие результаты получаются при использовании приближенных моделей с $\left[\bar{G}; \bar{\bar{G}}\right]$ стратегией.

В системах с оперативной информацией может быть использована стратегия $\left[\bar{G}; \bar{\bar{G}}\right]$, где $\bar{\bar{G}}$ - верхний предельный уровень запаса. Она позволяет поддерживать низкий уровень запасов, однако ее недостатком является сложность.

Если нет достоверной оперативной информации, то используются системы с периодическими проверками. Для этих систем исследование вопросов оптимальности управления усложняется. Возможны различные стратегии функционирования таких систем. В некоторых случаях может действовать правило «постоянного уровня» (когда наличный запас плюс заказанный, но недоставленный доводится до некоторого постоянного значения). Другой альтернативой является такая стратегия, когда заказы на пополнение поступают только в том случае, если в момент проверки фиктивный уровень запасов оказался меньше величины $\bar{G}$. Могут быть и стратегии промежуточного типа, когда размер заказываемой партии кратен некоторому числу. При построении и анализе моделей с такими стратегиями решается вопрос не только об объеме заказа и страхового запаса, но и об оптимальном периоде между двумя проверками, который может не совпасть с установившимся периодом проверок. Эти стратегии не равнозначны по сложности вычислительных приемов. Наиболее простые вычисления связаны с реализацией стратегии $\left[t; \bar{\bar{G}}\right]$, где t - интервал времени между двумя поставками. Здесь возможны расчеты без привлечения компьютерной технологии (вручную). Эту стратегию целесообразно применять в том случае, если стоимость проверки выше стоимости подачи заказа. Если же стоимость подачи заказа выше стоимости проверки, то лучше использовать другие стратегии. Вообще, выбор стратегии функционирования должен диктоваться качественными особенностями исследуемой системы снабжения.

Стратегия $\left[t; \bar{\bar{G}}\right]$ является более гибкой и очень быстро реагирует на спрос. Недостатком ее является некоторое повышение среднего запаса. При использовании стратегии $\left[t; \bar{G}; \bar{\bar{G}}\right]$ система реагирует на спрос более медленно, чем при стратегии $\left[t; \bar{G}\right]$. Это связано с тем, что спрос с момента последней поставки до перехода точки заказа накапливается, не вызывая реакции системы, но сама реакция системы является более сильной, чем при стратегии $\left[t; \bar{G}; x\right]$. Система с периодическими проверками требует большого объема гарантийного

запаса и, следовательно, более высоких затрат по содержанию запасов. Практически преимущества одной системы перед другой определяются на основе сравнения затрат на поддержание функционирования системы.

Перечисленные стратегии функционирования в системе с периодическими проверками реализовывались в моделях с учитываемыми требованиями. Для систем с периодическими проверками и потерями требований возникают трудности даже при анализе упрощенных моделей. Здесь получить аналитически оптимальное решение пока не удаётся. Для систем с периодическими проверками в случае потери требований можно воспользоваться приближенными моделями с $[t; \bar{G}]$ стратегией.

При большом разнообразии товарных запасов (большом ассортименте хранимых товаров) реализация сложных методик управления запасами оказывается невозможной. При этом прибегают к ряду приемов агрегирования товаров.

При детерминированном спросе возможна оптимизация как независимая, так и полностью совмещенная: имеются методы количественной оценки, какая из альтернатив является более приемлемой. В том случае, когда периоды снабжения кратны удается реализовать преимущества как одного, так и другого метода. При этом отдельные товары со сходными характеристиками объединяются в небольшие группы. В результате удается получить малое расхождение группового и индивидуального оптимумов. При вероятностном спросе можно применять как периодическую стратегию поставок, так и пороговую.

Модель со стратегией $[t; \bar{G}]$ (периодическая стратегия) поддается анализу только в том случае, когда время поставки равно нулю. Предполагается известным распределение спроса за время t . Наилучший результат достигается при одновременной минимизации по t_w и $\bar{G}_w$ ($w=1,2, \dots, K$), где K - число товаров. Однако при этом вследствие неодновременности выполнения заказов по различным товарам резко усложняется расчет штрафов. Наконец, возможность совмещения заказов в целях уменьшения расходов делает функцию затрат разрывной, что создает дополнительные вычислительные трудности.

Предполагается следующий путь решения задачи. Сначала стохастический спрос по каждому товару заменяется детерминированным с той же средней интенсивностью. Далее рассчитывается система кратных периодов снабжения, которая считается окончательной и дальнейшей корректировке не подлежит. С помощью этой системы определяются числовые характеристики распределения спроса за периоды. После этого составляется функция дополнительных затрат, возникающих вследствие случайных отклонений спроса от его среднего значения, вычисляются затраты на хранение избытков, сумма штрафов, затем минимизируется функция затрат.

Для многопродуктовой системы пороговая стратегия $[\bar{G}; x]$ неудобна тем, что моменты достижения критических уровней $\bar{G}_w$ для разных w неодинаковы, и потому невозможно совмещение моментов поставок. Но можно восполнять запас по всем позициям номенклатуры при снижении уровня запасов до $\bar{G}$ хотя бы при одном w . Предполагается известным распределение вероятности спроса за время задержки поставки (т. е. время поставки уже больше нуля). Минимизируется значение функции затрат. Причем затраты определяются двояким образом: штраф может исчисляться с помощью как максимума взвешенного дефицита, так и путем независимого расчета. Однако штраф с трудом поддается экономической оценке. В таких случаях минимизируются расходы на истребование и хранение запасов при заданной вероятности комплектности обеспечения спроса.

Часто возникает двойственная задача: найти набор $\{\bar{G}_w\}$, при котором суммарные расходы не превышали бы фиксированной величины C , а вероятность комплектного обеспечения была бы максимальной. Модели управления запасами при ограничениях в случаях дискретного распределения спроса исследованы в [13]. Набор $\{\bar{G}_w\}$, максимизирующий вероятность комплексного покрытия спроса при ограничениях на затраты, может быть получен последовательным увеличением на единицу некоторых компонент начального плана.

IV. ОБСУЖДЕНИЕ

Частные методы решения многокомпонентных задач управления запасами при ограничениях на объемы запасов и на пропускную способность погрузочно-разгрузочных площадок предложены в [14]. Предполагается, что снабжение планируется с одинаковой для всех номенклатур периодичностью, причем способ выбора такой периодичности не рассматривается.

Способы управления запасами при низком дискретном и детерминированном спросе рассмотрены Хедли и Уайтином в [4]. Если спрос высок, то он легко аппроксимируется непрерывной статистической функцией. В некоторых случаях ряд задач управления запасами при нескольких ограничениях одновременно может быть сведен к многомерным (по числу ограничений) задачам динамического программирования. Размерность задачи может быть сокращена при комбинированном использовании методов динамического программирования и множителей Лагранжа.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На результате рассмотрения данной проблемы можно сделать вывод, что система управления запасами необходима для каждого предприятия, которое планирует длительное время успешно функционировать. Ведь она позволяет осуществлять функцию контроля и пополнения резервов. Немалую роль как

структурный элемент играют средства автоматизации. Можно смело говорить о том, что они постепенно будут совершенствоваться, и в будущем мы сможем увидеть эту структурную часть предприятия в качестве автономной системы, которая нуждается только в настройке. Осуществлять деятельность она сможет самостоятельно.

В настоящее время рассмотренная в работе тема достаточно актуальна, так как эффективное управление запасами позволяет уменьшить текущие затраты на их хранение, высвободить из текущего хозяйственного оборота часть финансовых средств, реинвестируя их в другие активы. Обеспечение этой эффективности достигается за счет:

- реализация различных стратегий при использовании моделей управления товарными запасами;
- разработки и реализации специальной финансовой политики управления запасами.

Эффективное управление запасами позволяет организации удовлетворять или превышать ожидания потребителей, создавая такие запасы, которые максимизируют чистую прибыль.

VI. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдукаримов, И. Т. Финансово- экономический анализ хозяйственной деятельности коммерческих организаций (анализ деловой активности) / И. Т. Абдукаримов, М. В. Беспалов. - М.: ИНФРА- М, 2019.-320 с.
2. Харрис, Ф. Процессы и стоимость / Ф.Харрис // Цикл управления предприятием. - 1915. - с.48-52.
3. Уилсон, Р. Научная рутина для управления запасами /Р.Уилсон//Гарвардский бизнес обзор. Вып.13. - 1934. -№1. - С. 116-128.
4. Хедли, Дж. Анализ систем управления запасами / Дж. Хедли, Т.Уайти. - М.: Наука, 1969.-512 с.
5. Хэнсменн, Ф. Применение математических методов в управлении производством и запасами / Ф. Хэнсменн. - М.: Прогресс, 1966. - 280 с.
6. Голенко, Д. И. Моделирование в техникоэкономических системах / управление запасами/ Д. И. Голенко, А. И. Дакелин, С. Е. Лившиц. - Л.: ЛГУ, 1975. - 197с.
7. Рыжиков, Ю. И. Теория очередей и управления запасами/ Ю. И. Рыжиков. - СПб.: Питер. 2001. - 384 с.
8. Рыжиков, Ю.И. Управление запасами / Ю.И. Рыжиков. - М.: Наука, 1969. - 344 с.
9. Корпоративная логистика. 300 ответов на вопросы профессионалов / Л. Б. Белов [и др.]; под общ. ред. В. И. Сергеева. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 976с.
10. Тренина, С. Л. Обзор зарубежных экономико-математических методов управления запасами / С. Л. Тренина. - М.:Госкомитет по снабжению, 1968. - 58 с.
11. Грызанов, Ю. П. Управление товарными запасами в торговле / Ю. П. Грызанов, А. И. Файницкий. - М.: Экономика, 1975. - 215 с.

12. Бродецкий, Г. Л. Управление запасами: учеб, пособие / Г. Л. Бродецкий. - М.: Эксмо, 2008. - 352 с.
13. Бродецкий, Г. Л. Экономико- математические методы и модели в логистике: потоки событий и системы обслуживания: учеб, пособие / Г. Л.Бродецкий. - М. Издательский центр «Академия», 2009. - 272 с.
14. Рыжиков Ю. И. Управление запасами. М., «Наука», 1969.
15. Прабху Н. Методы теории массового обслуживания и управления запасами. М., «Машиностроение», 1969.
16. Бабаджанов Ш.Ш. Проблемы, модели и методы оптимизации управления товарными запасами. // Yashil- iqtisodiyot. -2025. - №3. - с. 193-199. / [Электронный ресурс]. Режим входа: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>

PAXTANI IFLOSLIKLARDAN TOZALASH DINAMIKASI MATEMATIK MODELASHTIRISH

Ismailov Nurulla Tuychibaevich

University of Business and Science Menejment kafedrasi , t.f.f.doktori (PhD)

E-mail: innnt027@gmail.com

Tel. +998902147244

Annotatsiya. Bugungi kunda qishloq xo'jaligida paxtani dastlabki qayta ishlash sifatli yuqori elastiklik xomashyo mahsulotlarini yetkazib berish muhim tarmoqlaridan biridir. Texnika-texnologiyalarni yaratish va ishlab chiqarish jarayonlariga tadbiq etish, mavjud kamchiliklarni o'rganish va o'z vaqtida bartaraf etish bo'yicha qator izlanishlar olib bormoqdalar. Texnologik jarayonlarda tabiiy paxta tolalarini turli iflosliklardan tozalash toza sifatli xomashyo tayyorlashda, tabiiy tolalarga zarar yetkazmaydigan aylanma harakatdagi kuchlar, burilishlar va tezlikni deformatsiyalashning matematik usullari yordamida tolalarning yopishqoq xususiyatlarini hisobga olinadi, ularning yordami bilan vallardagi dinamik jarayonni barqarorlashtirishni qanday olish va hisoblash ko'rsatiladi.

Key words: integro-differential equation, resonance, natural fiber, cotton, yarn reinforced, fabric,.

KIRISH.

Xususan, paxta dastlabki qayta ishlash bozor ehtiyojlariga asoslangan xomashyolar ishlab chiqarilayotgan tola mahsulotlarining eksport imkoniyatlarini kengaytirish, mavjud ishlab chiqarish usullarini takomillashtirish orqali bozor talabiga mos va haridorgir mahsulotlarni ishlab chiqarish olib borayotgan tadqiqot ishimizning eng dolzarb vazifalaridandir.

Paxta mahsulotlarining sifat ko'rsatkichlari ko'p jihatdan tolalarning uzunligi, tozaligi va mustahkamligiga bog'liq. Paxta tolasining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga yanada ilg'or texnologik tamoyillar asosida ishlaydigan zamonaviy uskunalarni joriy etish va ulardan foydalanish orqali erishish mumkin.[1]

Shuningdek paxta tolasini yirik iflosliklardan tozalashda tolalarni arra tishlaridan yechib olish jarayonida arra tishlari geometrik tuzilmasi muhim ahamiyatga egadir. Arra tishning old burchagining 40° dan ortishi tolani yechib olishda qiyinlashadi, lekin $15^\circ \dots 20^\circ$ gacha pasayganda qulayroq bo'ladi.[2]

Biroq, arra tishining oldingi qirrasining burchagi kamayishi bilan arra tishlarining ushlash qobiliyati pasayadi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tolani arra tishlari bilan ilib olish jarayonining dinamikasi va arra tishi bilan tolaning o'zaro ta'sirlashuv jaryonidagi qisqa muddati, arra tishining burchagini kamaytirish uchun muhim to'siq bo'la olmaydi.

Texnologik jarayonni samarali boshqarish uchun tolani jinlash jaryonida murakkab texnologiyasini to'liqroq tushunish talab etiladi. Jarayonning eng to'liq tasviri matematik model tomonidan taqdim etiladi.[3]

Arra tishiga ilashgan paxta tolalarini ko'rib chiqaylik. Harakatlanayotgan paxta tolasiga ta'sir qiluvchi kuchni sinusoidal funksiya sifatida ko'rib chiqaylik. Paxtani jinlash jarayonga eng aniq mos keladi, chunki arra tishi bilan tolalar ilib olinganidan so'ng, tolani iflosliklari ajralib tushuvchi panjara tirqishlariga sudraydi, bunda

tolalardagi bosim kuchayadi va tolalar iflosliklardan ajratilgan paytda maksimal darajaga erishiladi.[4]

Faraz qilaylik arra tishi bilan tolani ushlash qobig'ida $\omega = 0$ va keyinchalik ω arra silindrining aylanish burchagiga teng, sinusoidal o'zgaruvchan kuch ta'sirida tolaning harakatini differensial tenglamalar yordamida ko'rib chiqishimiz mumkin. Ta'sir etayotgan kuch vaqtning funksiyasidan iborat bo'lsin, Dalamber prinsipiga (kriteriyasi) ko'ra tolaning harakati integrodifferensial (1) tenglamani hosil qilamiz.

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{dx}{dt} + kx = Q \sin \omega t \quad (1)$$

Bu yerda m – massa (kg); S – prujina birkrligi; Q -kuch (N); X – siljishi (mm) Taxminan barabanlardagi dempfer kuchi tezlikka mutanosib ravishda o'zgaradi. (1) tenglamani o'ng va chap tomonini m ga bo'lib o'zgarmaslarni quyidagicha belgilab.

$$p^2 = \frac{k}{m}, \quad 2n = \frac{c}{m}, \quad q^2 = \frac{Q}{m}, \quad (2) \text{ tenglamani tuzamiz.}$$

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + 2n \frac{dx}{dt} + p^2 x = q \sin \omega t \quad (2)$$

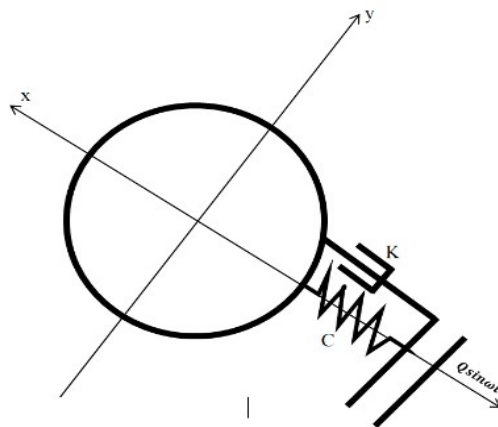
(2) tenglama sonli usul bilan «matchadd» dasturi yordamida $n < p$ shart uchun umumiy yechim (3) funksiyani aniqlaymiz.

$$X = e^{-nt} (C_1 \cos pt + C_2 \sin pt) + q \frac{p^2 - \omega^2}{(p^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2} \cdot \sin \omega t + q \cdot \frac{2n\omega}{(p^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2} \cdot \cos \omega t \quad (3)$$

C_1 va C_2 noma'lum parametrlarni quyidagi chegarvay shartlari bo'yicha $t = 0, X = 0, \frac{dx}{dt} = 0$ bo'lgan boshlang'ich shartlarda aniqlanadi:

Agar $t = 0, X = 0, \frac{dx}{dt} = 0$ qiymatlarini yechim funksiya (3) tenglamaga, shuningdek uning differensialiga almashtirib, quyidagi C_1, C_2 o'zgarmaslarni aniqlanadi

$$\begin{cases} C_1 = -q \cdot \frac{2n\omega}{(p^2 - n^2)^2 + 4n^2 \omega^2} \\ C_2 = q \frac{(p^2 - \omega)\omega - 2n^2 \omega}{(p^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2} \end{cases} \quad (4)$$

1-Rasm. Paxta tolasining dinamik modeli

Shuningdek (4) natijani (3) yechim funksiyaga olib borib qo'yib, quyidagi (5) yechim funksiyani hosil qilamiz.

$$X = \frac{q}{(p^2 - \omega^2)^2 + 4n\omega^2} ((-2n\omega \cos pt + p^2\omega - \omega^3 2n^2\omega)x \sin pt)e^{-nt} + (p^2 - \omega^2) \sin pt + 2n\omega \cos \alpha t \quad (5)$$

X ning maksimal qiymatida, paxtani jinlash jarayonida kamroq energiya sarfini talab qiladi. Bu energiyaning bir qismi tolalarni to'g'rilashga sarflanishi, tolalarni to'g'rilash ishi esa tebranish energiyasi hisobiga bajarilishi bilan izohlanadi.

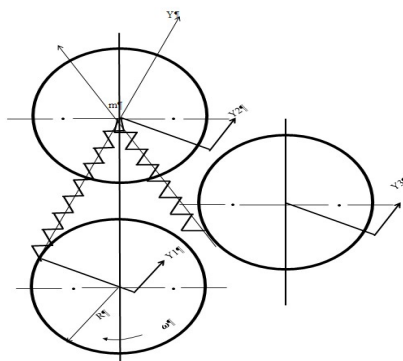
(3) yechim funksiyaning maxraji nolga tenglashtiriganda "X" maksimal qiymatiga erishadi. Real tizimda tebranish amplitudasi vaqtning qisqaligi, shuningdek, real tizimning (n) va uning matematik modelining demferlovchi xossalari tufayli cheksizlikka aylanmaydi. Turli xil paxta xom ashyosi uchun n va p qiymatlari turlicha, shuning uchun har xil paxta navlari uchun jinlash shartlari ham turlicha bo'ladi.

Sarflangan energiyani aniqlash uchun paxta tozalash jarayonining dinamik modelini ko'rib chiqamiz. Buning uchun xomashyo valigini "m" massasiga ega bo'lgan elastik jism sifatida ko'rib chiqamiz va xomashyo valigini og'irlik markazining harakatini tasvirlaymiz. Xomashyo valigini bikrlilik koeffitsientini ρ deb belgilaymiz.

Shuningdek, xomashyo valigini og'irlik markazi vertikal chiziqqa arrali silindrning markazidan yuqorida joylashgan deb taxmin qilamiz (2-rasmga qarang). Bunda og'irlik markazining harakat tenglamasi quyidacha ifodalanadi.

$$m \frac{d^2 Y_1}{dt^2} = C(Y_1 - Y_2) + F_{tp1} + g \cos \varphi \quad (6)$$

(2 rasmga qarang) rasmdan ko'rinadiki

2-Rasm. Paxtani jinlash jarayonining dinamik modeli

2-rasmdan ko‘rinadiki. Tenglamalar sistemasi quyidagi shaklga yega deb taxmin

qilinadi:

$$\begin{cases} Y_1 = \omega R t \\ Y_2 = \omega t \end{cases} \quad (7)$$

(7) tenglamani (6) ikkinchi tartibli differensial tenglamadagi Y_1 va Y_2 larnini o‘rniga qo‘yib, (6) tenglamani “m” ga bo‘lib yuborsak quyidagi (8) tenglama hosil bo‘ladi.

$$\frac{d^2 Y_2}{dt^2} + \frac{c}{m} Y_2 = \frac{c}{m} \omega R t + \frac{F_{TP1}}{m} + g \cos \omega t \quad (8)$$

(8) differensial tenglamani yechib, umumiy yechimi aniqlanadi.

$$Y_2 = A \cos \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t + B \sin \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t + \omega R t + \frac{m g}{c - \omega^2 m} + \frac{F_{TP1}}{m} \quad (9)$$

(9) yechim funksiyadagi A va B o‘zgaras koeffitsentlarning qiymatlari boshlang‘ich shartlarda aniqlanadi. Agarda $t = 0, Y_2 = 0, Y' = 0$ bo‘lsa,

$$\begin{cases} A = \left(\frac{m g}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \\ B = -\omega R \sqrt{\frac{m}{c}} \end{cases} \quad (10)$$

(10) Aniqlangan koeffitsentlarni (9) yechim funksiyaga qo‘yamiz.

$$Y_2 = \left(\frac{m g}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \cos \left(\sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t \right) - \omega R \sqrt{\frac{m}{c}} \sin \left(\sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t \right) + \omega R t + \frac{m g}{c - \omega^2 m} + \frac{F_{TP1}}{m} \quad (11)$$

Xomashyo valigining og‘irlik markazining tezligi va tezlanishi aniqlash uchun (11) funksiyani ikki marta differensiyalab, quyidagi (12) va (13) tenglamalarni hosil qilamiz.

$$\frac{dY_2}{dt} = \left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \sqrt{\frac{c}{m}} \sin \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t - \omega R \cos \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t + \omega R - \frac{mg \cos \omega t}{c + \omega^2 m} \quad (12)$$

$$\frac{d^2 Y_2}{dt^2} = \left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \frac{c}{m} \cos \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t + \omega R \sqrt{\frac{c}{m}} \sin \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t + \frac{mg \omega^2 \cos \omega t}{c + \omega^2 m} \quad (13)$$

inersiya kuchini aniqlash uchun Nyutonning ikkinchi qonunidan foydalanib, F kuch (14) formula ko'rinishda bo'ladi.

$$F = \frac{d^2 Y_2}{dt^2} \quad (14)$$

Maksimal inersial kuch maksimal tezlanishda sodir bo'ladi, chunki homashyo valigining [5] massasi deyarli o'zgarmaydi. Maksimal tezlanishni aniqlaymiz, buning uchun (13) ifodani ikki qismga ajratamiz.

$$a = \left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \frac{c}{m} \cos \left(\sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t \right) + \omega R \sqrt{\frac{c}{m}} \sin \left(\sqrt{\frac{c}{m}} \cdot t \right) \quad (15)$$

$$B = \frac{mg \omega^2 \cos \omega t}{c + \omega^2 m} \quad (16)$$

(13) differensial tenglama maksimal qiymatga erishganda (15) va (16) ifodalar bir vaqtning o'zida maksimal qiymatga ega bo'ladi.

(16) ifoda $\cos \omega t = 1$ bo'lganda maksimal qiymatga ega, bundan

$$B_{\max} = \frac{mg \omega^2}{c - \omega^2 m} \quad (17)$$

$a_{\max}$ maksimum qiymatini aniqlash uchun (15) ifodani nolga tenglashtirib, maksimalga erishilgan vaqt qiymatini aniqlanadi.

$$t = \sqrt{\frac{c}{m}} \arctg \left[\frac{\omega R}{\left(\frac{m \cdot g}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \cdot \frac{c}{m}} \right] \quad (18)$$

(15) va (18) ifodalardan quyidagi (19) tenglik kelib chiqaradi.

$$a_{\max} = \sqrt{\left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{C} \right) \cdot \frac{c}{m} + \omega^2 R^2} \quad (19)$$

Shuningdek maksimal kuchni aniqlaymiz. Maksimal kuch quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$F_{\max} = m \cdot (a_{\max} + B_{\max}) = m \left[\sqrt{\left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right)^2 + \omega^2 R^2} \right] \frac{c}{m} + \frac{mg \omega^2}{c - \omega^2 m} \quad (20)$$

Kuchni arra silindrining chiziqli tezligiga ko'paytirish orqali quvvat aniqlanadi. ya'ni (21) formula hosil bo'ladi.

$$N = F \cdot g = m \cdot \left[\left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right) \cdot \frac{c}{m} \cdot \cos \sqrt{\frac{c}{m}} t + \omega R \sqrt{\frac{c}{m}} \cdot \sin \sqrt{\frac{c}{m}} t - \frac{mg \omega^2 \cos \omega t}{c - \omega^2 m} \right] \cdot \omega R \quad (21)$$

Bundan (20) ni (21) formulaga olib kelib qo'ysak formuladagi quvvatning maxsimal qiymati aniqladi va quyidagi ko'rinishda ifodalanadi.

$$N_{\max} = F_{\max} \cdot g = m \cdot \omega \cdot R \left\{ \sqrt{\left[\left(\frac{mg}{c - \omega^2 m} + \frac{F}{c} \right)^2 \cdot \frac{c}{m} + \omega^2 R^2} \right] \cdot \frac{c}{m} + \frac{mg \omega^2}{c - \omega^2 m}} \right\} \quad (22)$$

Shunday qilib, xomashyo valigini aylantirish uchun zarur bo'lgan quvvat xomashyo valigining elastik xususiyatlariga (bu o'z navbatida paxta xom ashyosining namligi va turiga bog'liq) va paxtaning tashqi ishqalanish kuchiga va silindrning aylanish tezligiga bog'liqligi aniqlandi. Xomashyo valigining elastik xususiyatlarini eksperimental tarzda aniqlanadi. Aniqlangan tenglama orqali tolalarning [6] qovushqoqlik xususiyatini hisobga olish va ular orqali vallardagi dinamik jarayonni stabillashtirish imkoniyati mavjud.

XULOSA

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, tabiiy tolalarni qayta ishlashb chiqarishda jin mashinasining valiklariga berilgan kuch ta'siri bevosita paxta tolasini elastiklik xususiyatini yo'qotmasligi, ishlab chiqarilgan paxta tolalari, import va eksport qilinishga yaroqliligi, yuqori shtamp uzunligi bilan to'qimachilik sanoatida ishlab chiqarishda sariflangan xarajadga nisbatan yuqori samaradorlikga erishish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Н.Т.Исмаилов.Экономическая эффективность производства гофрированной пряжи из отходов волокон. Фан ва технологиялар тараққиёти илмий – техникавий журнал Ўзбекистон. Бухоро №8, 2020. 144 б.
2. Kh. Kh. Khaidarov, N. T. Ismailov Effect of torsion on the mechanical properties of reinforced yarn. International Journal of Engineering Research and Technology (IJERT) Volume 9 Issue 02, February 2020. 860-862 p
3. Dissertatsiya N. T. Ismailov "Chirmoviqsimon ip ishlab chiqarish texnologiyasi" Namangan 2023 yil.
4. Dmitriy Kiryanov K43 Mathcad 15/Mathcad Prime 1.0. — SPb.: BVX-Peterburg, 2012. c.137-145.
5. Исмаилов Н.Т. Математический модел расчёта деформационных процессов технологии текстильных оболочек "Экономика и социум" №10(77) 2020.508-517 с
6. Исмаилов Нурулла Туйчибаевич. Бобожонов Хусанхон Тахирович Выбор параметров крутки армированной пряжи. Универсум: технические науки: научный журнал. – № 9(102). Част 2. М., Изд. «МСНО», 2022. – 64 с. – Электрон.

версия печ. публ. — Россия.Москва с.29-32
[хтп://7универсум.ком/ру/теч/архиве/сатегорй/9102](http://7универсум.ком/ру/теч/архиве/сатегорй/9102)

7. Nurulla Ismailov,Y , Nargiza Nabidjanova , Dilrabo Rayimberdiyeva , Rashida Ergasheva , and Saida Mamatkulova Economic efficiency of production of knitted fabrics per unit of time. E3S Web of Conferences 538, 04013 (2024) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202453804013> IPFA 2024

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUV JARAYONINI MODERNIZATSIYA QILISHNING AKSIOLOGIK MAZMUNI

Mirzayeva Kamola Ikrom qizi

O'qituvchi,

Jizzax davlat pedagogika universiteti, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası,

MirzayevaK@gmail.com

+998 91 526 12 11

Annotatsiya: Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini rivojlantirish muhimligini tahlil qiladi. Ta'lim tizimining zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirilishi, innovatsion pedagogik metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va aksiyologik yondashuvlar yordamida amalga oshirilishi lozim. Maqolada, o'quv jarayonini modernizatsiyaning samaralari, talabalarni tarbiyalashda axloqiy va estetik qadriyatlar rolini oshirish, ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish va professional tayyorgarlikni kuchaytirish kabi muhim natijalar muhokama qilinadi. Shuningdek, o'quv jarayoni qanday qilib nafaqat bilimli, balki mas'uliyatli fuqarolarni tarbiyalashga yordam berishi mumkinligi ko'rsatiladi. Ushbu maqola ta'lim sohasida yangiliklarni joriy etish orqali kelajak avlodlarni ijtimoiy taraqqiyotga hissa qo'shadigan yetakchi mutaxassislar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Modernizatsiya, aksiyologik yondashuv, innovatsion pedagogik metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta'lim sifatini oshirish, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat, professional tayyorgarlik, axloqiy qadriyatlar, pedagogik texnologiyalar.

I.KIRISH

Bugungi kunda global ta'lim tizimi tobora tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi, yangi pedagogik uslublarning qo'llanilishi va talablar darajasining oshishi ta'lim sohasida muhim o'zgarishlarga olib kelmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish, ayniqsa, avvalgi tizimlardan farq qiladigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, o'quvchilar va o'qituvchilar orasidagi interaktivlikni kuchaytirish va zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash orqali amalga oshirilishi lozim.

Biroq, ta'lim jarayonining sifatini oshirish faqatgina zamonaviy texnologiyalarni joriy etish yoki yangi uslublarni qo'llash bilan cheklanmaydi. Aksincha, bu jarayonning aksiyologik mazmunini, ya'ni ta'lim tizimining qiymatlari, maqsadlari va printsiplarini ham inobatga olish zarur. Ta'limda axloqiy, estetik, intellektual, ijtimoiy va madaniy qiymatlar o'quvchilarni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Bugungi ta'lim tizimida bunday axiologik yondashuvlarning ahamiyati yanada ortmoqda, chunki o'quv jarayonida talabalarni nafaqat bilim berish, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham e'tibor berish zarur.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda aksiyologik yondashuv orqali samarali ta'lim muhitining yaratilishi, ta'lim jarayonining foydalilarini va salbiy tomonlarini tahlil qilish, o'quvchilar orasida jamiyatga foydali, mas'uliyatli fuqarolarni tarbiyalashga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu esa barchamiz tomonidan qabul qilingan asosiy tamoyillarga, ya'ni inson huquqlari, adolat, tenglik va urf-odatlariga asoslangan integratsiyalashgan ta'lim modeli yaratishga olib keladi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda aksiyologik mazmunni inobatga olish, ta'lim jarayonida yangiliklarni joriy etishda o'z qimmatlarimiz, an'alarimiz va maqsadlarimizni ochib berish uchun zaruriy shartdir. Maqolada, o'quv jarayonining modernizatsiyasi, uning aksiyologik mazmuni, muammolari va ularga yechimlar haqida batafsil to'xtalamiz.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini o'rganish sohasida bir qator olimlar va mutaxassislar muhim hissa qo'shib kelmoqdalar. Ular orasida:

Maria Montessori eng mashhur ta'lim uslublaridan birini yaratgan va uning aksiyologik mazmuni ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Uning uslubi bilim berishdan ko'ra, o'quvchilarning shaxsiyatini kuchaytirishga qaratilgan, bu esa zamonaviy ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Piaget ta'lim va rivojlanish psixologiyasi sohasida faoliyat yuritgan va u o'quv jarayonining aksiyologik aspektlarini o'rganishda muhim hissa qo'shgan. Uning nazariyalari o'quvchilarning bilim olish jarayonida kognitiv rivojlanishni ta'kidlaydi.

Gardner o'zining "Ko'p intellektlar nazariyasi" bilan tanilgan bo'lib, uning ta'limda aksiyologik yondashuvni rivojlantirishdagi hissasi ahamiyatlidir. U har bir o'quvchining ichki tayyorgarlik darajasini e'tiborga olib, ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Ushbu olimlarning ishlarida aksiologik qiymatlar, o'quv jarayonining muhim tamoyillari va talabalarni tarbiyalash yo'nalishlari bo'yicha ilmiy tavsiyalar keltiriladi. Bularning barchasi oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda axloqiy va madaniy qiymatlarni inobatga olish zarurligini ko'rsatadi. O'z navbatida, bu bilimlar ta'lim jarayonining sifatini oshirishga, o'quvchilarni faol, mas'uliyatli va ijtimoiy jihatdan tayyor fuqaro sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

II.METODLAR

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini oshirishda qo'llaniladigan metodlar keng qamrovli va turli xildir. Ushbu metodlar, o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash, innovatsion g'oyalarning amalga oshirilishi, va axloqiy-estetik qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan. Quyida bu metodlarni batafsil ko'rib chiqamiz:

Individual o'qitish, har bir talabani o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlari asosida o'qitishga qaratilgan. Bu metod orqali o'quvchilar o'z o'rganish jarayoni ustidan ko'proq nazoratga ega bo'ladilar va o'zlariga mos ta'lim uslubini tanlay oladilar. Ko'pgina ta'lim muassasalari o'quvchilar uchun individual dasturlar ishlab chiqmoqda, bu esa ularning bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Mentorlik, o'quvchilarga o'z sohadagi tajribali mutaxassislar bilan ishlash imkonini beradi. Bu tizim orqali o'quvchilar o'z qobiliyatlarini rivojlantirib, amaliy tajribaga ega bo'lishadi.

Guruhdagi munozaralar. O'quv jarayoni ichida guruh muhokamalari va munozaralar o'quvchilarga bir-birlari bilan fikr almashishga, boshqalar nuqtai nazarini tinglashga va o'z fikrlarini himoya qilishga yordam beradi. Bu metod, o'quvchilarning

tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi va ularda ijtimoiy axloqiy qadriyatlar shakllanadi.

Rol o'ynash usuli o'quvchilarga turli vaziyatlarni boshidan kechirish imkonini beradi. Bu yo'l bilan ular muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish va ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli o'zlarini tutish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, onlayn kurslar, virtual laboratoriyalar va boshqalar ta'lim jarayonini osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi. O'quvchilar o'z vaqtlarini va resurslarini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Multimediya materiallar va interaktiv dasturlar o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali ta'lim muhitini yaratadi. Bular o'quv jarayonida axborotning interaktiv tahlilini va ko'rsatmalarni osonlashtiradi.

Oliy ta'lim muassasalarida aksiyologik yondashuvlar o'quvchilarda axloqiy qiyofalar va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishga qaratilgan. Shuning uchun, axloqiy muammolarni muhokama qilish va ularni amaliyotda qo'llash talabalarga o'z mas'uliyatlarini anglashga yordam beradi. O'quv jarayonida o'quvchilarga qadriyatlar va axloqiy tamoyillar asosida ta'lim beruvchi dasturlar ishlab chiqish va tatbiq etish, ularning ijtimoiy-tarbiyaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy hayotida mavjud bo'lgan muammolarni tahlil qilish va hal etishga yordam beradi.

Talabalar real hayotiy muammolarni hal etishda amaliy tajribani olishlari mumkin. Ular loyihalar orqali nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashni o'rganadilar, bu esa ularni kelajakda professional faoliyatlariga tayyorlashga yordam beradi. Ijtimoiy loyiha ishlari orqali talabalar ijtimoiy masalalar bilan shug'ullanishadi va o'z jamoalarida ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarishga qaratilgan tadbirlarda ishtirok etish imkoniga ega bo'ladilar.

Ushbu metodlar yordamida oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va aksiyologik mazmunni rivojlantirish jarayonida zamonaviy ta'lim talablari, o'quvchilarning ehtiyojlari va ijtimoiy masalalar inobatga olinadi. Kelajakdagi oliy ta'lim tizimlari, o'quvchilarni faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ularni ijtimoiy, axloqiy va insoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashga mo'ljallangan yondashuvlarni o'z ichiga olishi kerak. Bu esa ularni kelajakda muvaffaqiyatli va mas'uliyatli fuqaro sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

III. NATIJALAR

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini oshirishga qaratilgan metodlarning qo'llanilishi natijasida bir qator ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ushbu natijalar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarni ijtimoiy va axloqiy jihatdan to'g'ri tarbiyalash, shuningdek, zamonaviy jamiyat talablari bilan uyg'unlashgan malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan.

Interaktiv ta'lim metodlari, multimediya texnologiyalari va loyiha asosidagi o'qitish natijasida talabalar o'z bilimlarini samarali qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash imkoniga ega bo'ladilar. Ularda nazariy bilimdan amaliy ko'nikmalarga o'tish jarayoni tezlashadi, bu esa o'quvchilarning o'zlariga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Guruh muhokamalari va rol o'ynash o'yinlari orqali talabalar tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va g'oyalarni tahlil qilish kabi muhim kognitiv qobiliyatlarni rivojlantiradilar. Bu esa o'quvchilarning o'qish natijalari va bilim darajasini oshirishga yordam beradi.

Aksiyologik yondashuvlar orqali talabalar ijtimoiy mas'uliyatni, axloqiy qadriyatlarni va jamoada ishlash ko'nikmalarini kuchaytiradilar. Ular o'z ijtimoiy roli va mas'uliyatini anglaydilar, bu esa fuqarolik burchini ado etishga tayyor bo'lishlarini ta'minlaydi.

Ta'limni individualizatsiya qilish orqali o'quvchilar o'z ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos keluvchi o'quv dasturlarini tanlaydilar. Bu, ularning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirib, o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytiradi.

Loyiha asosida o'qitish va amaliy tadqiqotlar orqali talabalar o'z sohalarida real tajriba olishadi. Ular nazariy bilimlarni amaliy muhitda qo'llashni o'rganadilar, bu esa ularni kelajakdagi professional faoliyatlari uchun tayyorlaydi. Zamonaviy ta'lim metodlari orqali tayyorlangan mutaxassislar, ijtimoiy masalalarni hal etish ko'nikmalari va kreativ fikrlash qobiliyatlari bilan ajralib turadilar. Bu, ularning bo'sh ish o'rinlariga talabi oshadigan ish beruvchilar tomonidan talab qilinadigan malakali kadrlar sifatida ko'rilishlarini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida taqdim etilgan yangiliklar va zamonaviy yondashuvlar, universitet bitiruvchilarini ijtimoiy masalalar bilan faol shug'ullanishga undaydi, bu esa jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Talabalar o'z ilmiy ishlarida yoki amaliy loyihalarida ijtimoiy muammolarga yechim taklif qilishga harakat qiladilar. Aksiyologik va ijtimoiy yondashuvlar orqali ta'lim jarayoni axloqiy va estetik qadriyatlarni oshirishga qaratilgan bo'ladi. Bu, nafaqat o'quvchilarning shaxsiy hayotiga balki, jamiyatga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ular ijtimoiy muammolarni echish uchun ko'proq javobgarlikni his qiladilar.

Oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy ta'lim metodlarining joriy etilishi, ta'lim dasturlarining raqobatbardoshligini oshirib, o'quvchilar uchun yanada qiziqarli va samara taqdim etadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar va metodlar orqali xalqaro ta'lim tizimlari bilan integratsiya jarayoni kuchayadi. Bu, muassasa bo'ylab ijtimoiy va akademik hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini kuchaytirish, o'quvchilarning bilimlarini va amaliy ko'nikmalarini oshirish, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishlarini ta'minlash, va professional tayyorgarlikni yanada mukammal qilish imkonini beradi. Natijada, bu jarayonlar nafaqat ta'lim tizimining sifatini oshiradi, balki yosh avlodni jamiyat va iqtisodiyot ehtiyojlariga mos keladigan malakali va mas'uliyatli fuqaro sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiyologik mazmunini rivojlantirish masalalari ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biridir. Ushbu jarayon sodir bo'layotgan global o'zgarishlar, texnologik taraqqiyot, va ijtimoiy ehtiyojlar kontekstida ko'rilishi lozim. Mukammal ta'lim tizimini yaratish uchun ma'lum metodikalar va yondashuvlarni zamonaviy talablar asosida yangilash zarurati kuchaymoqda.

O'quv jarayonini modernizatsiya qilishda innovatsion pedagogik metodlarning joriy etilishi, ta'limning sifatini oshirishga, talabalar motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, loyiha asosida o'qitish, interaktiv darslar va guruh muhokamalari talabalarni faollashtiradi va ularga real hayotdagi muammolarni hal etishga yordam beradi. Bu metodlar, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini, muammo yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga, shuningdek, o'zaro munosabatlarni yaxshilashga imkon beradi.

Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarning asosiy maqsadi nafaqat bilim berish, balki axloqiy va estetik qadriyatlar asosida tarbiyalashni ham o'z ichiga oladi. Aksiologik yondashuvlar orqali o'quvchilar ijtimoiy mas'uliyatni, adolat, tenglik va inson huquqlarini hurmat qilishni o'rganadilar. Bu, kelajak avlodni nafaqat professional malakalar bilan, balki yaxshi fuqarolar sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimining aksiologik mazmunini oshirish, ijtimoiy masalalar va global muammolarga yechim qidirishda talabalarni faollashtirishni o'z ichiga oladi. Oliy ta'lim muassasalarida taqdim etilgan aksiologik yondashuvlar, o'quvchilarning o'z jamoalarida ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi ishtirokini kuchaytirishi, ularning mas'uliyat hisini oshirishi hamda jamiyatda ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashda yordam beradi.

Maqolada keltirilgan metod va yondashuvlar, o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda mo'ljallangan harakatlarni yanada samarali va maqsadga muvofiq bajarishga imkon yaratadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida tasodifiy o'zgarishlarni oldini olish, doimiy ravishda o'quv dasturlarini, tadqiqotlarni va axborot texnologiyalarini uyg'unlashtirish zarur.

Biroq, o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan qiyinchiliklar mavjud. Masalan, ta'lim muassasalaridagi o'qituvchilar va ma'murlar o'rtasidagi innovatsion yondashuvlarga nisbatan turlicha munosabatlar, resurslar bilan ta'minlashdagi qiyinchiliklar va o'quvchilarning individual ehtiyojlarini tug'dirishni yanada qiyinlashtirishi mumkin. Shuning uchun hali ko'plab muammolar va qiyinchiliklarni hal qilish uchun ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy kontekstni yanada chuqur o'rganishga ehtiyoj bor.

Umuman olganda, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va ushbu jarayonda aksiologik yondashuvlarni amalga oshirish, nafaqat ta'lim sifatini oshirishga, balki ijtimoiy taraqqiyotni rag'batlantirishga, talabalarni mas'uliyatli va axloqiy jihatdan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu yo'nalishda olib boriladigan izlanishlar va amalga oshiriladigan innovatsiyalar, kelajakdagi ta'lim tizimining barqarorligi va samaradorligini ta'minlashga imkon beradi.

IV. XULOSA

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiologik mazmunini rivojlantirish, jahon ta'lim tizimining zamonaviy talablari bilan uzviy bog'liq va muhim bir jarayondir. Ushbu jarayon nafaqat ta'lim sifatini oshirishni, balki shuningdek, talabalarning shaxsiy, ijtimoiy va professional

rivojlanishlarini ta'minlashga qaratilgan. O'quv jarayonining modernizatsiyasi, pedagogik metodlarni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini, va aksiologik yondashuvlarni muvozanatli ravishda amalga oshirishni talab qiladi.

Ta'lim jarayonida qo'llanilgan metodlar va yondashuvlar natijasida o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy ko'nikmalar ham egallaydilar. Bu, o'z navbatida, ularning kelajakdagi professional faoliyatlari uchun tayyorgarlik darajasini oshiradi va ijtimoiy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga tayyor bo'lishlariga yordam beradi. O'quvchilar o'zlarining axloqiy va estetik qadriyatlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Shu bilan birga, ta'lim tizimining aksiologik mazmunida axloqiy mas'uliyat, ijtimoiy adolat va inson haq-huquqlari kabi muhim qadriyatlarni shakllantirish zarurati mavjud. Oliy ta'lim muassasalarida aksiologik yondashuvlarni amalga oshirish orqali, ta'lim jarayoni nafaqat bilvosita, balki bevosita ravishda jamiyatda ijtimoiy taraqqiyotga hissa qo'shadi. O'quvchilar ijtimoiy mas'uliyatni his qilib, kelajakda o'zlarining jamoalarida faol ishtirok etish uchun tayyor bo'ladilar.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilishga qaratilgan bu yondashuvlar, nafaqat talabalarning intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi, balki ularning xarakterini shakllantirishga, axloqiy qadriyatlarni mujassam etishga ham yordam beradi. O'quvchilarning o'z bilimlarini yanada mustahkamlashi va kelajakda hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun aksiologik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega.

Kelajakda oliy ta'lim muassasalari o'zining ta'lim jarayonini yanada modernizatsiya qilish orqali global ta'lim muammolariga yechim taklif etishi, innovatsion g'oyalarni rivojlantirishi va rivojlanayotgan jamiyat talablariga javob bera olishi kutilmoqda. Bu borada o'quv dasturlari va metodikalarning doimiy yangilanib borishi, xalqaro tajriba va standartlar bilan uzviy aloqalar o'rnatilishi, va talabalarga zamonaviy bilimlarni berdi masalasida izchil ish olib borilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini modernizatsiya qilish va uning aksiologik mazmunini rivojlantirish, nafaqat ta'lim sifatini oshirishga, balki kelajak avlodlarni ma'naviy va axloqiy jihatdan yetuk, jamiyatga nafaqat bilimli, balki mas'uliyatli fuqarolar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu jarayon, o'quvchilarning ijtimoiy mas'uliyatni his etishini va jamoada faol qatnashishini ta'minlaydi, bu esa ijtimoiy taraqqiyot va barqarorlikka olib keladi. Oliy ta'lim muassasalari, davomiy ravishda o'z bilimlarini yangilab borishlari va yetuk mutaxassislarni tayyorlash orqali, mamlakat rivojiga munosib hissa qo'shishlari shart.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Khalilova, N. T. "Ta'lim jarayonida aksiologik yondashuv" // Xorazm Ma'mun Akademiyasining ilmiy xabarleri. – 2019. // №2(1), – B. 45-54.

2. G'ofurov, R. Pedagogika va psixologiya asoslari. Darslik. – T.: "Navro'z" nashriyoti, 2020.-278 b.

2. Xolmatov, A. K. Oliy ta'lim muassasalarida o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T.: "Ma'naviyat " nashriyoti, 2019.-205 b.

3. Mustafayev, M. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar. O'quv

qo‘llanma. – T.: “Kitob” nashriyoti, - 2019.-196 b.

4. Jabborov, M. (2017). Oliy ta’lim: nazariy va amaliy asoslar. Monografiya. .– T.: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. -2019.-228 b.

5. Abdullayev, I. (2016). “Oliy ta’lim muassasalarida axloqiy qadriyatlarni shakllantirish” // O‘qituvchi haqida ilmiy maqolalar, – 2016. // №2(3), – B. 47-50.

6. Muhammadiev, K. Ta’limda yuqori texnologiyalar va yangi yondashuvlar. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Ta’lim” nashriyoti, - 2022.-280 b.

INSON INTELEKTUAL SALOHIYATNING MAMLAKAT SUVERENITETINI MUSTAHKAMLASHDAGI O'RNİ

Hamroyev Sanjar Samiyevich

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Toshkent kimyo-texnologiya instituti doktoranti,

"Ijtimoiy-siyosiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi,

Tel : +998934615155,

e-mail : www.s.hamroyev28@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7775-8483

Annotatsiya. *Insoniyat bir paytlari hayoliga ham keltirmagan g'oyalar bugun globallashuv makonidan chiqib sayyoralararo muloqot maqomiga ko'tarilib bormoqda. Hatto qudratli davlatlar o'z imkoniyatlarini fazoda sinab ko'rishmoqda. Oyni, Marsni o'zlashtirish, samoviy kemalarda parvoz qilish odatiy holga aylanib bormoqda. Hattoki fazoda harbiy mashqlar o'tkazish amaliyoti ham boshlab yuborildi. Bu esa davlatlar suvereniteti bora-bora kosmosda ham tatbiq etilishiga olib keladi. Mazkur maqolada inson intellektining mamlakat suverenitetini mustahkamlash uchun nechog'li muhim ahamiyat kasb etishi falsafiy tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *inson, intellekt, intellektual salohiyat, ta'lim, tarbiya, globallashuv, suverenitet, inson kapitali, ilmiy ijod erkinligi, fan, ishlab chiqarish.*

I.KIRISH

Davlatning ichki va tashqi siyosatda to'la mustaqilligini hamda mamlakat hududida hokimiyatning oliyligini ifodalovchi tushuncha sifatida "Suverenitet" bugungi zamonaviy milliy davlatlar uchun muqaddas qadriyatga aylandi. Ayniqsa, uni mustahkamlash va qo'ldan chiqarib yubormaslik uchun insoniyat oldida yangidan yangi sinovlar paydo bo'lmoqda. Bunda esa inson tafakkuri, intellektual salohiyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv sharoitida insonning aynan intellektual salohiyati orqali yuksalish imkoniyati tezlashmoqda. Bugun dunyoda ko'plab kreativ fikrlaydigan qatlamda ana shu sifatning ustuvorligi ularning ijodida bardavomlikni saqlab qolmoqda. Masalan, tarixda ilk marta «SpaceX» xususiy kompaniyasining xalqaro kosmik stansiyaga fazogirlarni muvaffaqiyatli yetkazgani insonning fazoni o'zlashtirish imkoniyatlarini yanada kengaytirib yubordi. Ayniqsa bu ishda davlat aralashuvining kuzatilmagani xususiy sektorning imkoniyatlari yuqori ekanligidan dalolat beradi. Hatto kompaniya rahbari Ilon Mask 2050 yilga borib Marsda 1 mln odamni yuborishini reja qilayotganini ma'lum qildi. Qolaversa uning dunyoning istalgan burchagida internetga ulanish imkonini beradigan keng polosali «Starlink» tarmog'ini joriy etish ishlarini yanada jadallashtirib yuborganligi bugun internetni cheklash bilan «ovora» bo'layotgan ba'zi davlatlar uchun noqulaylik tug'dirishi tabiiy.

II.ADABIYOTLAR TAHLILI

Inson tafakkuri, uning intellektual salohiyati borasida qadim zamondan to shu bugungi kunga qadar sharq va g'arb faylasuflari o'z ta'limot, nazariyalarini yaratib kelishgan. Jumladan, Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik kontseptsialardan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium

bilan uzviy bog‘liq deb qaraladi. “Ideal munosabatlar qonuni”ga odamlar o‘rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim ma‘nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilmagan me‘yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o‘z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o‘lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o‘zini kamol toptirishi lozim. Shu ma‘noda mashhur qadimgi Xitoy faylasufi Konfutsiy (mil. av. 551-479-yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo‘lib, u shunday deb saboq beradi: “qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o‘rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so‘nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo‘lsa, qalb rostgo‘y va samimiy bo‘ladi. qalb rostgo‘y va samimiy bo‘lsa, inson to‘g‘ri yo‘lga kiradi, kamol topadi. Inson to‘g‘ri yo‘lga kirs va kamol topsa, oilada tartib o‘rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi”¹³⁵.

Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiyning fikricha: “Inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir. Bu kuch avvalboshda faqat qobiliyatdir, bu quvvat o‘ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tatbiq etish, ya‘ni joriy qilishga qobil emas”¹³⁶.

XVII – XVIII asrlarda yashab o‘tgan buyuk fransuz ma‘rifatparvarlaridan Sharl Lui Monteskye « Qonunlar ruhi » asari orqali dastlab Yevropa, keyinchalik esa butun dunyoga keng tarqalgan huquqiy davlatchilik va unda shaxsning o‘rnini keng ochib bergan tamoyillarni ishlab chiqdi. U bu haqida shunday degan edi: “Agar men odamlarga o‘z Vatani, burchi, hukmdori va qonunlarini sevishlariga, har qanday mamlakat va boshqaruv sharoitida, ular tomonidan egallanadigan har bir lavozimda o‘zlarini baxtli his qilishlari uchun yangi asoslar topishiga turtki bera olsam, o‘zimni foniylarning eng baxtlisi, deb bilgan bo‘lardim”¹³⁷.

Zamonaviy globallashtiruv avj olgan bugungi kunda esa inson, uning tafakkuri mahsuli bo‘lgan turli ixtirolar, kashfiyotlar mamlakat suverenitetini mustahkamlashda juda ham katta ahamiyat kasb etishi borasidagi qarashlar “inson kapitali” jumlasini orqali o‘z ifodasini topmoqda.

III. NATIJALAR

Ma‘lumki, intellekt insonning zakovati, ma‘naviyatini belgilovchi tushunchadir hamda intellektual salohiyat inson omili bilan uzviy bog‘liqdir. Shuning uchun ham «intellekt», «intelligensiya», «salohiyat» tushunchalariga to‘xtalib o‘tsak. «Ma‘naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati»da uchala tushunchaga ham quyidagicha alohida ta‘rif berilgan: «Intellekt (lot. intellectus – aql, idrok, zehn) – keng ma‘noda: kishining voqea-hodisa mohiyatini to‘laligicha bilishiga asoslangan va u orqali namoyon bo‘ladigan faoliyati; tor ma‘noda: insonning tafakkur, fikr yuritish salohiyati»; «Intelligensiya (lot. intellegere – bilimli bo‘lish) – ijtimoiy tizimda

¹³⁵ Будда. Конфуций. Жизнь и учение — Москва, 1995 -С.139.

¹³⁶ Al-Forobiy. Fozil shaxar aholisi -Toshkent. Sharq; 1999 - B. 69

¹³⁷ Monteskye Sh.L. Qonunlar ruhi haqida. T.: “Trust and support”, 2024. – B.25-26

muayyan o‘ringa ega bo‘lgan, asosan aqliy mehnat faoliyati bilan shug‘ullanadigan ziyolilarning ijtimoiy tabaqasi»¹³⁸; «Salohiyat (arab. – yaroqlilik; vakolat, hukmdorlik) – iste’dodning bir turi bo‘lib, insonning muayyan tarzda o‘z ilhomini qabul qilishga tayyorlangandan so‘ng yuz beradigan sifat»¹³⁹. Ta’riflarni umumlashtirib aytadigan bo‘lsak: **intellektual salohiyat deganda insonning aqliy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaruvchi, uning ma’naviy faoliyati bilan bog‘liq tafakkurlash qobiliyatining oliy sifatini tushunamiz.** O‘z navbatida intelligensiya ana shu sifatga ega jamiyatning ustun qatlamlaridan biri. Biz uni «ziyoli qatlami» sifatida e’tirof etamiz. Aynan, ziyoli qatlami suveren davlat uchun suv va havodek zarur bo‘lib, uning istiqbolini belgilab berishda va mustaqilligini mustahkamlashda asosiy subyektlardir.

IV.MUHOKAMA

Endi davlatlar o‘z geosiyosatlarini «kosmik siyosat» bilan birga olib borish uchun ancha «ter to‘kmoqdalar», desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Chunki endilikda yangi imkoniyatlar «eshigi» sifatida kosmosda ham raqobat muhiti shakllanmoqda. Masalan, dastlab Rossiya va AQShdan so‘ng Xitoy xalq respublikasi ham o‘zining marsoxodi (Mars sayyorasiga olib boruvchi fazoviy kema)ni Qizil sayyora muvaffaqiyatli qo‘ndirganligi bu fikrimizni yorqin isbotidir. Bundan tashqari so‘nggi yillarda amalga oshirilgan ishlar natijasida kosmosga nafaqat ilmiy maqsadlarda, balki sayohat qiluvchilar uchun tijoriy maqsadda ham fazoviy kemalar uchirilayotgani diqqatga sazovordir. Jumladan, 2021 yil 20 iyulda dunyoning eng boy odamlaridan biri sifatida tanilgan Jeff Bezosning kosmosga sayohati muvaffaqiyatli amalga oshirilganligi endilikda rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida «kosmik turizm»ning reallikka ko‘chganligidan va istiqbolda yanada rivoj topishiga ishora qilmoqda.

Insoniyat bir paytlari hayoliga ham keltirmagan g‘oyalar bugun globallashuv makonidan chiqib sayyoralararo muloqot maqomiga ko‘tarilib bormoqda. Hatto qudratli davlatlar o‘z imkoniyatlarini fazoda sinab ko‘rishmoqda. Oyni, Marsni o‘zlashtirish, samoviy kemalarda parvoz qilish odatiy holga aylanib bormoqda. Hattoki fazoda harbiy mashqlar o‘tkazish amaliyoti ham boshlab yuborildi. Bu esa davlatlar suvereniteti bora-bora kosmosda ham tatbiq etilishiga olib keladi. Endilikda sun‘iy yo‘ldosh orqali butun Yer yuzini kuzatish imkoniyatlarining kengayishi davlatlar suveren dahlisizligini ham chetlab o‘tmoqda. Buning natijasida esa noma’lum hududlar, tabiiy resurslar aniqlanayotgani qatorida davlatlarning mudofaa, harbiy salohiyati haqida ham ma’lumotlar oshkor bo‘lmoqda. Shubhasiz bular yuksak intellektual salohiyat egalarining ilm-fan sohasidagi tinimsiz izlanishlari natijasi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu kabi intelligensiyaga ega davlatlar yuksalishda davom etadi va har tomonlama o‘zlarini muhofaza qila oladi.

Xo‘sh, qanday choralar milliy davlatlar intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi degan savolga javob izlaymiz.

Birinchidan, mamlakat ta’lim tizimiga ustuvor ahamiyat berish, uni sifatli amalga oshirishda mas’uliyat bilan yondashish talab etiladi. Chunki millatni

¹³⁸ Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom, 2013. – B.102.

¹³⁹ O‘sha manba, 275-bet.

yuksaklikka olib chiquvchi, davlatning globallashuv jarayonlariga munosib ishtirok qilishiga asosiy omil aynan ta'lim tizimidir. «Insonlarni hech qaerda ishlatib bo'lmaydigan bilim bilan ta'minlash ularni isyon qilishga undash bilan barobardir»¹⁴⁰, deydi Gustav Lebon. Shuning uchun ta'lim tizimini nafaqat bugungi kun, balki kelajak nuqtayi nazaridan ham baholash talab etilmoqda. Biz buni Yaponiya, Janubiy Koreya kabi ko'plab rivojlangan davlatlar misolida juda yaxshi bilamiz. Qiziq tomoni ushbu davlatlarda tabiiy resurslar deyarli yo'q ekanligiga qaramasdan, avvalo, o'z intellektual salohiyatiga tayanib dunyoning rivojlangan davlatlariga aylangani barchaning e'tiborini tortadi. Ma'lumki, Yaponiya Ikkinchi jahon urushini mag'lubiyat bilan yakunlagan. Urushda 6,5 mln aholisi halok bo'lgan, 1,5 mln kishi bedarak yo'qolgan¹⁴¹, atom bombalaridan zararlangan, ko'p hududlarini boy berib ayanchli holga tushib qolgan Yaponiya urushdan so'ng nafaqat o'zini tiklab oldi, balki tinch taraqqiyot yo'lida dunyoning eng ilg'or mamlakatlari qatoridan ham o'rin egalladi. Bunda uning o'ziga xos ta'lim tizimi, milliy an'analariga sodiq mehnatkash xalqi va G'arbning ilg'or tajribasini uyg'unlashtirgani muhim omil bo'lib xizmat qildi. Bugun dunyo ta'lim tizimida oldingi o'rinlarda turuvchi Finlyandiya tajribasi ham ko'pchilikni havasini keltiradi. Chunki undagi ta'limga o'ziga xos yondashuv millat ravnaqiga munosib xissa qo'shib kelmoqda. Bunda har bir o'quvchiga iqtidor egasi sifatida qarash, tenglik tamoyilining mavjudligi, o'qituvchilar imkoniyatlarining kengaytirilganligi kabi amaliy ishlar o'z samarasini bergan;

Ikkinchidan, tafakkur va ilmiy ijod erkinligini ta'minlash. Har qanday ijod erkin muhitda yuksaladi, ayniqsa, kishining ijodkorligi bunda yaqqol namoyon bo'ladi. Bugun rivojlanishdan ortda qolayotgan davlatlarning kamchiliklaridan biri ular tomonidan inson tafakkuriga «senzura» o'rnatganligida, uni muayyan qolipga solganligidadir. Inson ijodiy faoliyati natijalariga fan, adabiyot, san'at asarlari, ixtiro, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, EHM (elektron hisoblash mashinalari) dasturlari, asarlarning ijrolari kabilar kirib, ularni bir so'z bilan intellektual mulk ob'ektlari sifatida e'tirof etamiz. Ma'lumki, inson tafakkuri, aqli va ijodi har qanday taraqqiyotning, yuksalishning asosiy manbai hisoblanadi. Binobarin, o'z taraqqiyoti to'g'risida qayg'uradigan har qanday jamiyat ijod erkinligiga keng yo'l ochib berishi, barcha insonlar fan, adabiyot, san'at asarlaridan hech qanday to'sqinliklarsiz bahramand bo'lishiga imkoniyat yaratib berishi lozim. Undan siyosat, mafkuraviy qurol sifatida foydalanish insoniyat tafakkuri mahsullaridan uning o'ziga qarshi, noto'g'ri maqsadlarda foydalanilishiga olib kelishi mumkin. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida yagona kommunistik mafkura ta'sirida insonning o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon qilishiga qo'yilgan to'siqlar ko'plab ziyolilarning o'z qarashlaridan voz kechishiga yohud mamlakatni tark etishiga sabab bo'lganligini unutmashlik darkor. Zero 1948 yil 10 dekabrda qabul qilingan «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ning 19 moddasida: «Har bir inson e'tiqodlar erkinligi va ularni erkin ifoda qilish huquqiga ega; bu huquq hech bir to'siqsiz o'z e'tiqodlariga amal qilish erkinligini hamda axborot va g'oyalarni har qanday vosita bilan, davlat chegaralaridan qat'iy nazar, izlash, olish

¹⁴⁰ Lebon G. Omma psixologiyasi. – T.: Yoshlar matbuoti, 2021. – B.79.

¹⁴¹ Ergashev Sh. Jahon tarixi. – T.: O'zbekiston, 2019. – B.355.

va tarqatish erkinligini o‘z ichiga oladi»¹⁴², deyiladi. Shu asosda qabul qilingan mustaqil O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida ham «har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi»¹⁴³ kafolatlangan bo‘lib, bu sobiq tuzumdan qolgan asoratlarni bartaraf etishning huquqiy asosi bo‘lib xizmat qilmoqda;

Uchinchi dan, «Inson kapitali»ni qo‘llab quvvatlash ya’ni, mablag‘ni ayamaslikdir. Bugungi kunda «inson kapitali» tushunchasi shaxsning o‘ziga foyda keltiruvchi, yoki ijtimoiy himoyalash imkoniyati sifatidagi biryoqlama yondashuvdan insonning bilim darajasining samaradorligini anglatuvchi tushunchaga aylandi. Bu borada sotsiologiya fanlari doktori, professor Mansur Bekmurodov shunday deydi: «Inson kapitali – bu muayyan odamdagi bilim, tajriba, ko‘nikma va qobiliyatlarning iqtisodiy samaradorligidir. Inson kapitalidan to‘g‘ri foydalanish faqat bir tomonlama ya’ni, shaxsiy manfaat yo‘lida emas, balki jamiyat manfaatlari yo‘lida foydalanish zarurati kun tartibiga qo‘yila boshlandi»¹⁴⁴. Albatta inson o‘z mehnati mahsulidan avvalo o‘zi bahramand bo‘lishga haqlidir. Chunki bunga u o‘z mehnati, qobiliyati, zehni, bilimi, harakati tufayli erishgan hisoblanadi. Lekin insonning muayyan millat vakili, muayyan davlat fuqarosi sifatida Vatani oldidagi muqaddas burchi ham borki, bu insoniylikning oliy mezonlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Shu sababli ham har bir inson o‘z imkoniyatlarini Vatani, millati uchun ham safarbar qila olishi uning «ma’naviy» burchidir. Buning uchun inson kapitalini ro‘yobga chiqarishda va qo‘llab-quvvatlashda davlatning roli benihoya katta bo‘lishi kerak. Chunki inson kapitaliga yo‘naltirilgan mablag‘ ertami-kechmi o‘zini oqlaydi. Shundagina shu davlatga, shu millatga xizmat qiladigan fidoiy kadrlar yetishib chiqadi;

To‘rtinchi dan, qonun ustuvorligini barcha sohalarda ta’minlanishiga erishish. Afsuski, kam taraqqiy etgan mamlakatlar hayotida qonunlarga yuzaki qarash, ularni chetlab o‘tish, yoki ularning barchaga bir hilda amal qilmasligi holatlari uchrab turadi. Buning hisobiga aholining qonunlarga, avvalo, davlatga nisbatan ishonchi yo‘qoladi. Qonun ustuvorligini ta’minlash uchun hokimiyatning barcha tarmoqlari, avvalo mansabdor shaxslarning qonun doirasida ish ko‘rib namuna ko‘rsatishlari talab etiladi. Shundagina jamiyatning qolgan a‘zolari millat ravnaqiga beminnat xizmat qiladi;

Beshinchi dan, fan va ishlab chiqarish o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlash. Ma’lumki, rivojlangan davlatlarda fan va ishlab chiqarish o‘rtasida mustahkam uzviy aloqa o‘rnatilgan. Universitetlar iqtisodiyotning, yangiliklarni joriy qilishning «lokomotivi» bo‘lib xizmat qiladi. Biroq kam rivojlangan milliy davlatlar hayotida fan ishlab chiqarishdan uzilib qolgan. Bunga sabab esa iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi, sanoat korxonalarining yetishmasligi, ilmiy-tajribaviy ishlar uchun shart-sharoitlarning aytarli darajada ta’min etilmayotganligi kabi holatlardir. Bu «kamomad» to‘ldirilmas ekan, ushbu davlatlarning mavjud holatida o‘zgarishlar kuzatilmaydi, raqobat yuzaga kelmaydi;

¹⁴² Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. – T.: Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 1998. – B.28.

¹⁴³ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2023. – B.22

¹⁴⁴ Bekmurodov M. Zamonaviy boshqaruv sotsiologiyasi. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – B.160

Oltinchidan, xususiy mulk, shu jumladan mualliflik huquqini himoya qilish. Olim o'zi yaratgan mulkka egalik qilishi, undan daromad ham olishi zarur. Chunki uzoq yillik mashaqqatli mehnati natijasidan boshqalar foydalanishi unga ham ma'naviy, ham moddiy ishtiyoq berishi unga keyingi ixtirolar yaratishiga turtki bo'lib xizmat qiladi. Yosh avlod esa bundan o'ziga saboq olib, ilmiy yangilik qilishga intilishi kuchayadi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53 moddasida xususiy mulkning boshqa mulk shakllari singari daxlsiz va davlat himoyasida ekanligi to'g'risidagi norma mustahkamlangan bo'lib, bu orqali ishlab chiqarish, xo'jalik yuritish jarayonining takomillashuvi qonunan himoya qilingan;

Yettinchidan, jamiyatda ziyolilar va o'qituvchilar maqomini yuksaltirish. Afsuski, so'nggi paytlarda jamiyatda san'atkorlar, sportchilar, ijtimoiy tarmoqlarda faol bloggerlarga qarab ijtimoiy fikr shakllanmoqda. Biz jamiyatda yuqorida nomlari zikr qilingan toifaning ham o'rni borligini e'tirof etamiz. Ular orasida ham bir vaqtning o'zida ziyoli insonlar borligi ijobiy holat. Biroq ba'zi «san'atkor»lar, «sportchi»lar, «tik-toker»larning hayotga nisbatan yengil-yelpi qarashlari, o'ziga xos turmush tarzlari qolgan jamiyat a'zolariga, ayniqsa millatning ertasi bo'lgan yosh avlod tarbiyasiga «etalon» bo'lishi ma'naviy qashshoqlikka, ilm-fanga qiziqmasdan pul topishning oson yo'llariga berilib ketishiga olib keladi. Jamiyatda intelligensiyaning obro'si, qadr-qimmatini yuksak bo'lsa, yosh avlod ularga qarab yo'nalish oladi. Bir paytning o'zida davlat har tomonlama rivojlanadi. Bugungi zamonda taraqqiyot cho'qqisidagi mamlakatlar rivojiga aynan intelligensiyaning xizmatlari borligi rad etib bo'lmas haqiqatdir;

Sakkizinchidan, mamlakatda har kimga, har qachon, har qanday holatda va har qacarda bo'lsa-da oliy ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish. Pandemiya insoniyatga xavf barobarida bir qator imkoniyat eshiklarini ham ochdi. Ayniqsa, aksar endi rivojlanish yo'liga kirgan davlatlar hayotiga raqamli texnologiyalarni ommalashishiga sabab bo'ldi. Ta'lim tizimi ham, xalqaro miqyosdagi uchrashuvlar ham onlayn tartibda tashkillashtirilmoqda. Shunday ekan oliy ma'lumotli bo'lishga ehtiyoji bor jamiyat a'zolarining barchasiga sharoit yaratish zarur. Aholisining 55 foizini yoshlar tashkil etadigan O'zbekiston misolida qarasak oliy ta'limga qamrov 35 mln aholiga nisbatan atigi 121 mingni tashkil etadi. Natijada ko'pchilik xorij oliy ta'lim dargohlariga o'qishga borishga majbur bo'ladi. Shuning uchun ham 2030 yilgacha oliy ta'limga qamrovni 50 foizgacha oshirish maqsad qilindi¹⁴⁵. Albatta bu ijobiy holat, biroq shiddatli globallashtirish davri uchun bu juda kech hisoblanadi;

To'qqizinchidan, jamiyatda tolerantlik (bag'rikenglik) muhitini saqlanib qolishiga har tomonlama ko'maklashish. Afsuski, bugungi aksar milliy davlatlar ijtimoiy-siyosiy hayotida mana shu tamoyilning amal qilishi tobora qiyin kechmoqda. Jumladan, davlat tomonidan olib borilayotgan ochiqlik va oshkoralik siyosati ortidan o'zbek jamiyatida ham turli qarashlar, fikrlar, g'oyalar «to'qnashuvi» kuzatilmoqda. Eng xavfli tomoni diniy va dunyoviy qarashlar o'rtasidagi murosasizlik jamiyatdagi

¹⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. 2019 yil 8 oktabr, PF-5847-son.

bo‘linishga olib kelish ehtimolini yuzaga keltirmoqda. Diniy qarashlarni noto‘g‘ri talqin qilish orqali diniy mutaassiblik, dunyoviy qarashlarni bo‘rttirish orqali esa axloqsizlikning urchishi ortidan turli ijtimoiy bo‘hronlar sodir bo‘ladigan bo‘lsa, bundan tashqi kuchlar o‘z manfaati yo‘lida foydalanishi mumkin. Ilm-fan uchun esa jamiyatdagi barqaror, bag‘rikeng muhit juda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki qaysi din, millat vakili bo‘lishidan qat’iy nazar o‘z intellektual salohiyati bilan insoniyatga nafi tegadigan shaxslar har doim shunday muhit tomon intilishadi. Buni Ikkinchi jahon urushi davrida fashistlar tazyiqi tufayli ko‘plab insonlar qatori olimlarning ham boshqa o‘lkalarga panoz izlab ketganligi misolida yaxshi bilamiz;

O‘ninchidan, barcha sohalarida sog‘lom raqobatni yo‘lga qo‘yish. Albatta raqobat bor joyda rivojlanish bo‘ladi. Shuning uchun ham milliy davlatlar barcha sohalar qatori ta’lim sohasida ham sog‘lom raqobat muhitini shakllantirishga bosh qosh bo‘lishi darkor. Maktabgacha, umumiy o‘rta, o‘rta-maxsus, oliy ta’limda professor-o‘qituvchilar, olimlar, talabalar o‘rtasida o‘zaro hurmatga asoslangan sog‘lom raqobat muhitini shakllanishi milliy davlatlar uchun «tirgak» bo‘ladigan intelligensiyani yuzaga keltiradi.

V.XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Globallashuvning shiddatli jarayonlarida mamlakatlarni teng ishtirok qilishi, yuksalishi uchun jamiyatning intellektual qatlamini safarbar qilish va ularni band qilishni davlat siyosati darajasiga ko‘tarish talab etiladi. Shuning uchun ham intellektual-ma’naviy omil milliy taraqqiyotning hal qiluvchi sharti bo‘lib, davlat qudratining eng muhim ko‘rsatkichi va jamiyatning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bundan shuni anglash kerakki, intellektual salohiyatli xalq o‘zi istiqomat qilayotgan mamlakatining taraqqiyotini ta’minlash barobarida, uning mustaqilligi kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Chunki bunday xalq orqali, avvalo, iqtisodiy farovonlikka erishiladi va bu, o‘z navbatida, siyosiy va ijtimoiy holatning ham yaxshilanishiga xizmat qiladi. Buni har yili BMT tomonidan beriladigan “Baxt indeksi”da ko‘ramiz. Mutaxassislar baxt darajasini aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot, o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi, mamlakatda korrupsiya mavjudligi va o‘z qoniqishini subyektiv baholash kabi ko‘rsatkichlar asosida aniqlaydi. 2024-yilgi natijalarga ko‘ra O‘zbekiston ushbu indeksda 148 ta davlat ichidan 47 o‘rinda qayd etilgan¹⁴⁶. eng baxtli mamlakat sifatida yettinchi marotaba Finlandiya, eng baxtsiz esa Afg‘oniston ko‘rsatilgan. Agar baxtli davlatlar sharoitiga qarasak, ularda asosan “Sanoat-4” tizimi allaqachon joriy qilinganligiga guvoh bo‘lamiz. Bu, shubhasiz, intellektual salohiyatning natijasidir. Shuning uchun ham mamlakat intellektual salohiyati suverenitetni mustahkamlovchi bosh omil sanaladi.

VI. ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. – T.: Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 1998. – B.28.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2023. – B.22.

¹⁴⁶ 2024-yil uchun jahon baxt indeksi hisoboti - World happiness report 2024. University of Oxford: Wellbeing Research Centre. Pages – 158.

3. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. 2019 yil 8 oktabr, PF-5847-son.
4. Al-Forobiy. Fozil shaxar aholisi –Toshkent:. Shark; 1999 - B. 69
5. Bekmurodov M. Zamonaviy boshqaruv sotsiologiyasi. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – B.160
6. Будда. Конфуций. Жизнь и учение — Москва, 1995 -С.139.
7. Ergashev Sh. Jahon tarixi. – T.: O‘zbekiston, 2019. – B.355.
8. Lebon G. Omma psixologiyasi. – T.: Yoshlar matbuoti, 2021. – B.79.
9. Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom, 2013. – B.102.
10. Monteskye Sh.L. Qonunlar ruhi haqida. T.: “Trust and support”, 2024. – B.25-26
11. 2024-yil uchun jahon baxt indeksi hisoboti – World happiness report 2024. University of Oxford: Wellbeing Research Centre. – P.158.

YASHIRIN IQTISODIYOTNI DINAMIK TIZIMLAR VA KASR TARTIBLI DIFFERESIAL TENGLAMALAR YORDAMIDA TADQIQ QILISH

Jabborov Nasriddin Mirzoodilovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti "Oliy va amaliy matematika" kafedrası professori

zhaborovnasridin@gmail.com

Eshdavlatova Sevara Eshmamatovna

*Toshkent shahridagi Belarus-O'zbekiston qo'shma tarmoqlararo amaliy texnik kvalifikatsiyalar
instituti tayanch doktranti*

sevaraeshdavlatova@gmail.com

Mirzoodilov Javohir Nasriddin o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

mirzoodilov@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashirin (norasmiy) iqtisodiyotning rivojlanish dinamikasi kasr tartibli differensial tenglamalar yordamida modellashtirilgan. Modelda soliq bosimi, davlat nazorati va korrupsiya darajasi kabi omillar hisobga olinib, yashirin va rasmiy iqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilingan. Kasr tartibli yondashuv iqtisodiy jarayonlarning vaqt bo'yicha xotira effektini hisobga olgan holda aniqlikni oshiradi. Yechimning mavjudligi va yagonaligi Banax fiksirlangan nuqta teoremasi yordamida isbotlangan. Model asosida iteratsion algoritmlar bilan turg'un holatga yaqinlashish ko'rsatildi va raqamli simulyatsiya qilish imkoniyatlari muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: kasr tartibli differensial tenglama, yashirin iqtisodiyot, rasmiy iqtisodiyot, dinamik tizim, Banax fiksirlangan nuqta teoremasi, turg'un holat, soliq bosimi, korrupsiya, davlat nazorati, matematik modellashtirish.

Kirish. Bugungi kunda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish va ijtimoiy adolatni ta'minlashda yashirin (norasmiy) iqtisodiyot muammosi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Yashirin iqtisodiyot – bu rasmiy statistikada aks ettirilmaydigan, soliqdan yashirincha amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatlar yig'indisidir. Bu turdagi iqtisodiy faoliyat davlat byudjetiga tushumlarning kamayishiga, korrupsiyaning kuchayishiga hamda rasmiy sektorning zaiflashishiga olib keladi. Yashirin iqtisodiyot hajmini baholash va uning rivojlanish mexanizmini tushunish uchun matematik modellashtirish samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, iqtisodiy jarayonlarda vaqt bo'yicha kechikishlar, xotira effekti va tizimning inertligi mavjud bo'lgan hollarda kasr tartibli differensial tenglamalar qo'llash yuqori aniqlik beradi. Mazkur maqolada yashirin va rasmiy iqtisodiyot o'rtasidagi dinamik aloqadorlik kasr tartibli differensial tenglamalar yordamida modellashtiriladi. Modelga soliq bosimi, davlat nazorati darajasi va korrupsiya ko'rsatkichi kabi asosiy omillar kiritiladi. Bundan tashqari, Banax fiksirlangan nuqta teoremasi yordamida modelning yechimining mavjudligi va yagonaligi isbotlanadi. Ushbu yondashuv yashirin iqtisodiyotning barqarorligini, rivojlanish tendensiyalarini va davlat siyosatining ta'sirini tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili (Literature Review). Yashirin (norasmiy) iqtisodiyot masalasi iqtisodchilar, sotsiologlar va matematik modellashtiruvchilar tomonidan uzoq yillardan buyon o'rganib kelinmoqda. Norasmiy iqtisodiy faoliyatning ko'lami, unga

ta'sir etuvchi omillar va uni kamaytirish usullari yuzasidan turli tadqiqotlar olib borilgan.

Norasmiy iqtisodiyotning iqtisodiy ta'sirini o'rganishda klassik iqtisodchilar - masalan, Friedrich Schneider va Dominik Enste - muhim hissalar qo'shgan. Ularning tadqiqotlari yashirin iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotga nisbatan ulushi, unga soliq yuklamasi va tartibga solish darajasining ta'siri haqida statistik modellarga asoslangan.

So'nggi yillarda yashirin iqtisodiyotni matematik modellar orqali tahlil qilishga bo'lgan qiziqish ortmoqda. Xususan, differensial tenglamalar, epidemiologik modellash, va o'yin nazariyasi yondashuvlari orqali korrupsiya va yashirin faoliyat dinamikasi tadqiq qilinmoqda. V. Capasso, D. Bakry, F. Barykin, va T. Lakshmanov kabi tadqiqotchilar yashirin faoliyat va korrupsiyani tarqalish jarayoni sifatida modellashtirgan.

Kasr tartibli differensial tenglamalar (fractional differential equations) yordamida iqtisodiy jarayonlarning modellashtirilishi esa nisbatan yangi, ammo istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Bu borada I. Podlubny, K. Diethelm, A. Atangana va J. Sabatier kabi olimlar asarlari muhim o'rin egallaydi. Ular kasr tartibli modellarning real iqtisodiy va ijtimoiy tizimlardagi xotira effektini hisobga olishdagi ustunliklarini isbotlagan.

Yashirin iqtisodiyotning matematik modelini torayuvchi operatorlar orqali tahlil qilishda Banach fiksirlangan nuqta teoremasi qo'llanishi mumkinligi haqida esa Ravi P. Agarwal, Donal O'Regan va V. Lakshmikantham asarlarida batafsil yoritilgan. Ularning ishlari fiksirlangan nuqtalar nazariyasini iqtisodiy va biologik tizimlarga muvaffaqiyatli tatbiq qilish yo'llarini ko'rsatadi. [1]

Mazkur maqolada aynan ushbu yondashuvlar birlashtirilib, dinamik tizim sifatida qaralgan yashirin iqtisodiyot modeli kasr tartibli yondashuv asosida o'rganiladi va Banach teoremasi yordamida yechimlarning mavjudligi asoslanadi.

Modelni Tuzish. Yashirin iqtisodiyot — bu rasmiy statistik hisobotlarda ko'rsatilmaydigan, lekin mamlakatda real tarzda mavjud bo'lgan iqtisodiy faoliyatlar yig'indisidir. Bu faoliyatlar rasmiy nazoratdan chetda bo'ladi va odatda quyidagicha ifodalanadi:

- Qonuniy faoliyat, lekin norasmiy shaklda (masalan, ruxsatsiz ishlash, soliq to'lamasdan xizmat ko'rsatish)
- Qonunsiz faoliyat (masalan, poraxo'rlik, noqonuniy savdo, giyohvand moddalar savdosi) [2]

Yashirin iqtisodiyotning paydo bo'lishiga ko'plab omillar sabab bo'ladi:

Sabab	Izoh
Yuqori soliq yuki	Soliqlardan qochish uchun odamlar faoliyatini norasmiy qiladi
Qattiq tartibga solish (byurokratiya)	Ruxsatnomalar, litsenziyalar ko'pligi
Ishsizlik va kambag'allik	Norasmiy sektor — yagona daromad manbai bo'lishi mumkin
Huquqiy tizim zaifligi	Jazodan qochish ehtimoli yuqori bo'lgani uchun norasmiy faoliyat kengayadi
Ishchi kuchining katta bozor tashqarisida qolishi	Masalan, qishloq joylardagi norasmiy xizmatlar, maishiy ishlarda ayollar mehnati

Yashirin iqtisodiyotni modellashtirish uchun rasmiy iqtisodiyot va yashirin iqtisodiyot o'zaro bog'langan tizim sifatida ko'rib chiqamiz. Keling, quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$Y_s(t)$ – yashirin iqtisodiyot hajmi (soliqdan yashirilgan iqtisodiy faoliyat),

$Y_o(t)$ – rasmiy iqtisodiyot hajmi (davlat nazorati ostidagi faoliyat),

$P(t)$ – soliq bosimi (davlat tomonidan o'rnatilgan soliqlar va tartibga solish darajasi),

$T(t)$ – davlat nazorati darajasi (qonunchilik, tekshiruvlar va jazolar),

$C(t)$ – korrupsiya darajasi (amaldorlar va biznes o'rtasidagi noqonuniy operatsiyalar).

Dinamikani modellashtirishda biz klassik butun-sonli vaqt hosilasi o'rniga Caputo kasr-tartibli hosilasidan foydalanamiz. Ushbu kasr-tartibli formulalar xotira ta'sirlarini tushunishga va korrupsiya dinamikasini yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi. Kasr formulalari uchun kasrli hisoblash bilan bog'liq ba'zi muhim tushunchalar va natijalar keltirilgan. Kasrli hosilalarning turli xil turlari mavjud, ammo matematik modellashtirishda keng qo'llaniladiganlari — Riemann–Liouville hosilasi va Caputo hosilasidir. [3]

Ta'rif. Riemann–Liouville kasr hosilasi $f(x)$ funksiyasi uchun α -tartib quyidagicha aniqlanadi:

$$D^\alpha f(x) = \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \frac{d^n}{dx^n} \int_\alpha^x \frac{f(t)}{(x-t)^{\alpha-n+1}} dt,$$

bu yerda α — doimiy son, n esa α -dan katta yoki unga teng bo'lgan eng kichik butun son. Bundan tashqari, $\Gamma(\cdot)$ funksiyasini ifodalaydi va u quyidagicha ta'riflanadi:

$$\Gamma(n) = \int_0^\infty e^{-t} t^{n-1} dt$$

Ushbu formula kasrli hisoblashda funksiyaning kasr tartibli hosilasini aniqlashda ishlatiladi.

Ta'rif 2.2. Riman–Liuvillning kasr integral operatori I^α quyidagicha aniqlanadi:

$$I^\alpha f(x) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_\alpha^x (x-t)^{\alpha-1} f(t) dt,$$

bu yerda $f(a, b)$ intervalda haqiqiy yoki kompleks qiymatga ega funksiya, α esa musbat haqiqiy son, $\Gamma(\alpha)$ esa gamma-funksiyadir.

Ta'rif 2.3. Funksiya $f(t)$ ning kasr shaklidagi α -darajali Kaputo hosilasi quyidagicha aniqlanadi:

$$D_t^\alpha (f(t)) = \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \int_\alpha^x (t-\xi)^{\alpha-n} \alpha f^n(\xi) d\xi,$$

bu yerda $n-1 < \alpha \leq n$. Γ -gamma-funksiyani bildiradi. Kaputo kasr hosilasi funksiyalarning, ayniqsa vaqtga bog'liq tizimlar uchun, noaniq darajali hosilasini hisoblashda qo'llaniladi.

Ta'rif 2.4. $0 < \alpha < 1$ bo'lgan holda, $f(t)$ funksiyaning α -darajali (kasr shaklidagi) Kaputo hosilasi quyidagicha aniqlanadi:

$$D_t^\alpha (f(t)) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-\xi)^{1-\alpha} f'(\xi) d\xi,$$

bu yerda o'ng tomonidagi integral mavjud bo'lishi kerak. [4]

Bu omillar yashirin iqtisodiyotga qanday ta'sir qilishini quyidagi kasr tartibli differensial tenglamalar yordamida modellashiramiz:

$$\begin{cases} D^\alpha Y_s = r_s Y_s - \beta Y_s - \gamma T Y_s + \delta C Y_o, \\ D^\alpha Y_o = r_o Y_o + \beta P Y_s - \delta C Y_o - \lambda Y_o. \end{cases}$$

Bu yerda:

- D^α – kasr tartibli differensial operator (Caputo yoki Riemann-Liouville operatori),
- r_s – yashirin iqtisodiyotning o'sish tezligi,
- r_o – rasmiy iqtisodiyotning o'sish tezligi,
- β – soliq bosimining yashirin iqtisodiyotga ta'siri,
- γ – davlat nazorati ta'sirining intensivligi,
- δ – korrupsiyaning yashirin iqtisodiyotga ta'siri,
- λ – rasmiy iqtisodiyotning o'z-o'zidan kamayish tezligi.

Modelning ma'nosi

- Agar soliq yuklamasi P oshsa, unda yashirin iqtisodiyot Y_s ortadi, chunki tadbirkorlar soliqlardan qochishga harakat qiladi.
- Agar davlat nazorati T oshsa, unda yashirin iqtisodiyot kamayadi, chunki tartib-qoidalar qat'iylashadi.
- Agar korrupsiya C oshsa, yashirin iqtisodiyot yana o'sadi, chunki noqonuniy operatsiyalar osonlashadi.
- Agar rasmiy iqtisodiyot Y_o yaxshi rivojlansa, yashirin iqtisodiyot pasayishi mumkin, chunki odamlar qonuniy iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishni afzal ko'rishadi. [5]

Modelni tahlil qilish va yechimlarni topish

Bu model kasr tartibli differensial tenglamalar tizimi bo'lib, uni Banax fiksirlangan nuqta teoremasi yordamida tahlil qilish mumkin. Modelning operator shaklini yozamiz.

$$Y_s = T_1(Y_s, Y_o), \quad Y_o = T_2(Y_o, Y_s).$$

Banax fiksirlangan nuqta teoremasi orqali yechimning mavjudligi va yagonaligini isbotlashni ko'rsatamiz. Agar model torayuvchi operator shartini qanoatlantirsa, unda fiksirlangan nuqta (Y_s^*, Y_o^*) mavjud bo'lib, u turg'un nuqtani bildiradi.

Biz modelni operator shaklidan foydalanishimiz mumkin:

$$Y_s = T_1(Y_s, Y_o), \quad Y_o = T_2(Y_o, Y_s).$$

bu yerda T_1, T_2 – yashirin va rasmiy iqtisodiyotni belgilovchi operatorlar:

$$T_1(Y_s, Y_o) = r_s Y_s - \beta Y_s - \gamma T Y_s + \delta C Y_o,$$

$$T_2(Y_o, Y_s) = r_o Y_o + \beta P Y_s - \delta C Y_o - \lambda Y_o$$

Biz ushbu operatorlarning Banax fazosida torayuvchi ekanligini tekshiramiz.

Banax fiksirlangan nuqta teoremasi shartlarini tekshirish

Agar (X, d) – metrik fazo bo'lsa va $T: X \rightarrow X$ torayuvchi operator bo'lsa, ya'ni quyidagi shart bajarilsa:

$$d(T(x), T(y)) \leq k \cdot d(x, y) \quad \forall x, y \in X, \quad 0 \leq k < 1$$

unda T operatorining yagona fiksirlangan nuqtasi mavjud, ya'ni:

$$T(x^*) = x^*$$

Yashirin iqtisodiyot modeli uchun banax fazosi

Funksiyalar fazosi Banax fazosi bo'lishi uchun, biz (Y_s, Y_o) bo'sh fazoda emasligini va chegaralanganligini tekshiramiz. Odatda chegaralangan boshlang'ich shartlar qo'yiladi:

$$Y_s(0) = Y_{s0}, Y_o(0) = Y_{o0} \quad Y_s, Y_o \in [0, M]$$

Bu shuni anglatadiki, bizning modellarimiz chegaralangan Banax fazosida aniqlangan. Ikki har xil nuqta uchun operatorlarning masofasi qanday o'zgarishini tekshiramiz:

$$\left| T_1(Y_s^{(1)}, Y_o^{(1)}) - T_1(Y_s^{(2)}, Y_o^{(2)}) \right| = \left| r_s(Y_s^{(1)} - Y_s^{(2)}) - \beta P(Y_s^{(1)} - Y_s^{(2)}) - \gamma T(Y_s^{(1)} - Y_s^{(2)}) + \delta C(Y_o^{(1)} - Y_o^{(2)}) \right|$$

Bu ifodani normaga o'tkazamiz:

$$\left\| T_1(Y_s^{(1)}, Y_o^{(1)}) - T_1(Y_s^{(2)}, Y_o^{(2)}) \right\| \leq |r_s - \beta P - \gamma T| \cdot \left\| (Y_s^{(1)} - Y_s^{(2)}) \right\| + |\delta C| \cdot \left\| (Y_o^{(1)} - Y_o^{(2)}) \right\|$$

Quyidagi shart bajarilsa:

$$|r_s - \beta P - \gamma T| + |\delta C| < 1$$

undagina operator torayuvchi operator bo'ladi. [6]

Xuddi shu tarzda, T_2 operatori uchun ham torayuvchi shartni tekshirib chiqamiz:

$$\left\| T_2(Y_s^{(1)}, Y_o^{(1)}) - T_2(Y_s^{(2)}, Y_o^{(2)}) \right\| \leq |\beta P| \cdot \left\| (Y_s^{(1)} - Y_s^{(2)}) \right\| + |r_o - \delta C - \lambda| \cdot \left\| (Y_o^{(1)} - Y_o^{(2)}) \right\|$$

Agar shunday shart bajarilsa:

$$|\beta P| + |r_o - \delta C - \lambda| < 1$$

unda operator torayuvchi bo'ladi.

Agar har ikkala operator torayuvchi bo'lsa, unda Banax teoremasi bo'yicha ushbu sistemaning fiksirlangan nuqtasi **mavjud va u yagona** bo'ladi.

Bu degani, yashirin iqtisodiyot turg'un holatga kelishi mumkin va uning uzoq muddatli hajmi aniqlanadi.

Modelning Asosiy Natijalari

- Yechim mavjud: agar soliq siyosati, korrupsiya va davlat nazorati cheklangan qiymatlarga ega bo'lsa, unda yashirin iqtisodiyotning turg'un holati mavjud bo'ladi.

- Yechim yagona: agar soliq yuklamasi haddan tashqari yuqori bo'lmasa va korrupsiya tezligi rasmiy iqtisodiyotdan yuqori bo'lmasa, turg'un nuqta yagona bo'ladi.

- Iteratsion jarayon yordamida yaqinlashish:

$$Y_s^{(n+1)} = T_1(Y_s^{(n)}, Y_o^{(n)}),$$

$$Y_o^{(n+1)} = T_2(Y_s^{(n)}, Y_o^{(n)}).$$

Iteratsiya davomida tizim turg'un nuqtaga yaqinlashadi. [7]

Bu turg'un nuqta barqaror muvozanat holati bo'lib, yashirin iqtisodiyotning uzoq muddatli holatini ko'rsatadi.

Iteratsion algoritmlar yordamida yechimni topish
Agar aniq yechimni olish qiyin bo'lsa, quyidagi iteratsion jarayon yordamida yaqinlashish mumkin:

$$Y_s^{(n+1)} = T(Y_s^{(n)}, Y_o^{(n)})$$

$$Y_o^{(n+1)} = T(Y_o^{(n)}, Y_s^{(n)})$$

Iteratsiyalar davomida $Y_s^{(n)}$ va $Y_o^{(n)}$ turg'un holatga yaqinlashadi.

Muhokama. Yuqorida qurilgan model orqali yashirin iqtisodiyotning rivojlanish mexanizmi va unga ta'sir etuvchi asosiy omillar – soliq bosimi, davlat nazorati va korrupsiya darajasi – o'zaro bog'langan dinamik tizim ko'rinishida ifodalandi. Modelda kasr tartibli differensial tenglamalardan foydalanish real iqtisodiy jarayonlardagi vaqt bo'yicha xotira va inertsia effektlarini inobatga olish imkonini berdi. Bu, ayniqsa, iqtisodiy tizimlarning kechikkan javob reaksiyalarini hisobga olishda muhim ahamiyatga ega.

Modelning asosiy natijasi shundan iboratki, yashirin iqtisodiyotning hajmi bir nechta parametrlar – soliq yukining og'irligi, nazorat mexanizmlarining kuchi va korrupsiya darajasi – bilan uzviy bog'liq. Ayniqsa, soliq yuklamasining oshishi yashirin iqtisodiyot hajmining ortishiga olib kelishi modelda ochiq ko'rinadi. Aksincha, nazorat kuchaytirilganda yoki korrupsiyaga qarshi kurash samarali olib borilganda yashirin faoliyatning kamayishi mumkin.

Banax fiksirlangan nuqta teoremasi yordamida tizimning yechimining mavjudligi va yagonaligi asoslandi. Bu esa shuni anglatadiki, ma'lum parametrlar doirasida yashirin iqtisodiyotning turg'un (barqaror) holati mavjud va unga iteratsion algoritmlar yordamida yaqinlashish mumkin. Bu holat raqamli simulyatsiyalar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa klassik modellardan farqli ravishda, kasr tartibli yondashuv modelda vaqt bo'yicha ko'proq realistik tasvir beradi. Xususan, tizim komponentlari faqat hozirgi holatga emas, balki o'tgan holatlarga ham bog'liq bo'lgani uchun bashoratlar va tahlillar yanada chuqurlashadi. Bu esa ijtimoiy-iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda davlat organlari uchun muhim tavsiyalar berish imkonini yaratadi. [8-9]

Shuningdek, ushbu model agentlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni yoki hududlararo farqlarni qo'shish orqali yanada kengaytirilishi mumkin. Keyingi bosqichlarda ushbu tizim asosida simulyatsiya modellarini ishlab chiqish, real statistik ma'lumotlar bilan kalibrlash va tahlil qilish rejalashtirilmoqda.

Xulosa. Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyotning rivojlanish jarayoni dinamik tizimlar va kasr tartibli differensial tenglamalar asosida modellashtirildi. Soliq bosimi, davlat nazorati va korrupsiya darajasi kabi asosiy omillarni inobatga olgan holda tuzilgan model yashirin va rasmiy iqtisodiyot o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni tavsiflashga imkon berdi.

Modelda kasr tartibli yondashuvni qo'llash vaqt bo'yicha xotira effektini hisobga olishga yordam berdi va bu orqali iqtisodiy tizimlarning uzoq muddatli dinamikasini realroq ifodalash mumkin bo'ldi. Banax fiksirlangan nuqta teoremasi asosida modelning yechimi mavjud va yagona ekani isbotlandi, bu esa turg'un

holatlarning mavjudligini va iteratsion jarayon orqali ularga yaqinlashishni nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan soliq yuklamasining haddan tashqari oshirilishi yashirin iqtisodiyot hajmining ortishiga olib keladi, aksincha samarali nazorat va korrupsiyaga qarshi kurash yashirin iqtisodiy faoliyatni kamaytirishga xizmat qiladi.

Kelgusida ushbu model real statistik ma'lumotlar asosida shakllantirilib, turli ssenariylar uchun raqamli simulyatsiyalar orqali tahlil qilinishi mumkin. Bu esa iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Schneider F., Enste D. H. Shadow economies: Size, causes, and consequences // *Journal of Economic Literature*. – 2000. – T. 38, № 1. – C. 77–114.
2. Schneider F. Size and development of the shadow economy of 157 worldwide countries: Updated and new measures from 1999 to 2013 / Johannes Kepler University, Department of Economics. – 2015.
3. Capasso V., Bakry D. Mathematical modeling of corruption transmission dynamics // In: Capasso V. (Ed.), *Mathematical Models in Biology and Epidemiology*. – Springer, 2009.
4. Podlubny I. Fractional Differential Equations: An Introduction to Fractional Derivatives, Fractional Differential Equations, to Methods of Their Solution and Some of Their Applications. – Academic Press, 1999.
5. Diethelm K. The Analysis of Fractional Differential Equations: An Application-Oriented Exposition Using Differential Operators of Caputo Type. – Springer, 2010.
6. Atangana A., Baleanu D. New fractional derivatives with non-local and non-singular kernel: Theory and application to heat transfer model // *Thermal Science*. – 2016. – T. 20, № 2. – C. 763–769.
7. Agarwal R. P., O'Regan D., Lakshmikantham V. Fixed Point Theory for Lipschitzian-type Mappings with Applications. – Springer, 2001.
8. Sabatier J., Agrawal O. P., Machado J. A. T. (Eds.). *Advances in Fractional Calculus: Theoretical Developments and Applications in Physics and Engineering*. – Springer, 2007.
9. Barykin F., Lakshtanov E., Shcherbakov V. Mathematical modeling of the hidden economy as a contagious process // *Automation and Remote Control*. – 2016. – T. 77, № 4. – C. 703–713.

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Баймуратова М.М.

Ташкентский государственный экономический университет

ассистент кафедры

«Финансы и цифровая экономика»

Аннотация. В статье исследуются необходимость, сущность и факторы, цели, задачи и проблемы управления финансовой устойчивостью предприятия на современном этапе либерализации и модернизации экономики в Республике Узбекистан. Научно обоснованы преимущества и особенности творческого подхода к эффективным мерам управления финансовой устойчивостью предприятия в перспективе социально-экономического развития страны. Изучены возможности управления финансовой устойчивостью предприятия в системе корпоративного финансового менеджмента Республики Узбекистан и разработаны рекомендации.

Ключевые слова: корпоративные финансы, корпоративный финансовый менеджмент, финансовая устойчивость, управление финансовой устойчивостью предприятия, оценка финансовой устойчивости предприятия, уровень финансовой устойчивости предприятия, показатели уровня финансовой устойчивости предприятия и методика их оценки.

Введение. Сегодня в мировой экономике в результате усиления конкурентной среды, расширения сферы применения финансовых технологий и инновационного развития, осуществляются научные исследования по обеспечению формирования и эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия. Вопросы формирования и обеспечения эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия относятся к числу наименее изученных тем с точки зрения корпоративных финансов, методологии и практики эффективного управления финансовым менеджментом. Вопросы формирования и обеспечения эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия будут способствовать предотвращению теневой экономики, повышению инвестиционной привлекательности предприятия. Это, в свою очередь, требует проведения научных исследований на международном уровне на регулярной основе по обеспечению формирования и эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия.

В мировой практике при проведении ряда исследований по формированию и обеспечению эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия особое внимание уделяется формированию и обеспечению эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия как в развитых, так и в развивающихся странах. Исследования способствуют внедрению на предприятиях новых видов услуг, совершенствованию финансовой устойчивости предприятий через венчурные фонды и обеспечению конкурентоспособного рынка. В настоящее время в проводимых исследованиях не разработаны научные предложения и практические рекомендации, направленные на изучение и решение проблем, возникающих по обеспечению формирования и эффективной деятельности

системы управления финансовой устойчивостью предприятия, что требует проведения глубоких научных исследований в данном направлении. Вопросы, направленные на обеспечение формирования и эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия путем модернизации инвестиционной деятельности на предприятиях, внедрения инновационных технологий и передового зарубежного опыта, определяют актуальность исследовательской работы.

Реформы, осуществляемые в последние годы в системе формирования и обеспечения эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия, в частности, внедрение эффективных методов корпоративного финансового менеджмента, установление и усиление корпоративного контроля за целевым использованием средств предприятия, обеспечение открытости и прозрачности этого процесса, являются одним из важных вопросов на уровне государственной политики.

В заключение можно сказать, что теоретические, методологические и практические аспекты формирования и обеспечения эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия в Республике Узбекистан определяют актуальность и научно-практическое значение данной научной статьи, выбранной в качестве специального, самостоятельного объекта исследования.

Анализ тематической литературы. Одной из важных характеристик деятельности и развития производственно-экономической системы является ее финансовая устойчивость. Особая важность и необходимость сохранения экономического потенциала проявляются в тех случаях, когда «наблюдаются резкие изменения условий хозяйствования и экономической конъюнктуры»[3]. В настоящее время в экономической литературе существуют различные подходы и варианты понимания содержания финансовой стабильности. В частности, по мнению И.А.Павловой, суть финансовой устойчивости предприятия «заключается в его финансовом состоянии, в котором хозяйственная деятельность предприятия позволяет обеспечить все его обязательства» [4].

По мнению И.Н. Омельченко и Э.В. Борисовой, «финансовая устойчивость — это способность предприятия сохранять свою финансовую стабильность в условиях постоянного изменения рыночной конъюнктуры»[5]. Как отмечает Л.Т.Гиляровская и А.А. Вехорева, «понятие финансовой устойчивости предприятия заключается в том, что в процессе распределения и использования имеющихся ресурсов не только обеспечивается платежеспособность, но и достигается развитие с целью достижения прибыли и капитала»[6]. По словам Э.В. Исаевой, «финансовая устойчивость предприятия - это рост его финансового состояния, который улучшился по сравнению с предыдущим»[7]. По мнению О.Р.Кривицкой, «финансовой стабильностью является наличие достаточного объема прибыли, которая является залогом экономической независимости, значимой для дальнейшего развития предприятия [8]».

Обобщенный анализ вышеперечисленных мнений показал, что существуют три подхода к пониманию сути понятия «финансовая устойчивость».

Первый подход подразумевает узкое понимание этого понятия и интерпретирует его как один из показателей финансового положения хозяйствующего субъекта. Представители второго подхода, в свою очередь, обращают внимание на необходимость оценки показателей конкурентоспособности и финансовой устойчивости, являющихся гарантией эффективного исполнения экономических интересов предприятия и его партнеров, выраженных в толковании содержания данного понятия. Наконец, представители третьего подхода связывают финансовую устойчивость предприятия с эффективным формированием, распределением и использованием финансовых ресурсов [9].

На наш взгляд, финансовая устойчивость предприятия - это способность хозяйствующего субъекта финансировать свою деятельность на расширенной основе, противостоять влиянию внешней нестабильной среды и сохранять свою платежеспособность даже в самых неприятных ситуациях.

В условиях цифровой экономики предприятия, хотя и обладают большими экономическими возможностями, нуждаются в государственной поддержке. В современных условиях одной из важных задач перед экономической наукой является разработка и теоретическое обоснование финансовых проблем развития предприятий, в том числе по совершенствованию системы управления финансами предприятий.

По вопросам, касающимся не только системы экономических мероприятий, но и различных сфер деятельности, в том числе по выбору организационных форм и определению их масштабов, определению особенностей развития предприятий в отдельных отраслях, экономическому анализу и финансовому состоянию деятельности предприятий в условиях цифровой экономики, установлению финансового контроля по таким вопросам, как управление хозяйственной финансовой деятельностью предприятий требуется разрабатывать предложения. Это определяется тем, что в новых экономических условиях предприятия требуют нового методологического подхода в зависимости от масштабов производства, особенностей хозяйственной независимости.

Методология исследования. Использование в процессе исследования методов научного наблюдения, абстрактно-логического мышления, индукции, дедукции, статистического, экономического, финансового анализа, экспертной оценки обеспечивает новый подход к эффективным мерам управления финансовой устойчивостью предприятия.

Анализ и результаты. В последние годы в Узбекистане осуществляются реформы в системе обеспечения формирования и эффективной деятельности системы управления финансовой стабильностью предприятия, в частности, внедрение эффективных методов корпоративного финансового менеджмента, установление и усиление корпоративного контроля за целевым использованием средств предприятия, обеспечение открытости и прозрачности этого процесса в Республике Узбекистан.

Исходя из анализа множества коэффициентов финансовой устойчивости и в целях более широкого отражения финансового состояния предприятия, в

дополнение к абсолютным показателям, для оценки финансовой устойчивости предприятий необходимо ограничиться следующими коэффициентами.

Рациональная оценка финансовой устойчивости предприятий связи посредством абсолютных и относительных показателей финансовой устойчивости, приведенных в таблице № 1, имеет важное значение в разработке и внедрении в практику организационно-экономических механизмов обеспечения и повышения финансовой устойчивости предприятий.

1-таблица

Классификация коэффициентов финансовой устойчивости [8]

№	Коэффициент	Формула	Минимальный уровень
1	Коэффициент абсолютной ликвидности	Денежные средства + Краткосрочные вложения/Краткосрочные обязательства свыше	2,0 и выше (оптимальный уровень 0,2 - 0,35)
2	Коэффициент платежеспособности (текущая ликвидность)	Текущие активы/Краткосрочные обязательства	2,0 и выше
3	Коэффициент финансовой независимости	Источники собственных средств/по активам баланса	выше 0,5 (оптимальный уровень 0,65 - 0,75)
4	Коэффициент соотношения собственных и заемных средств	Источники собственных средств/Краткосрочные обязательства	свыше 1
5	Коэффициент обеспеченности собственными оборотными средствами	Текущие активы/Источники собственных средств	свыше 0,1
6	Коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности	Чистая выручка от реализации продукции/Дебиторы	Макс
7	Коэффициент оборачиваемости кредиторской задолженности	Чистая выручка от реализации продукции/Кредиторская задолженность	Макс
8	Коэффициент балансовой прибыли	Валовая прибыль от реализации продукции/Чистая выручка от реализации продукции	Макс
9	Коэффициент размера чистой прибыли	Чистая прибыль/Чистая выручка от реализации продукции	Макс

В целом для обеспечения финансовой устойчивости предприятий целесообразно осуществить следующие мероприятия:

Во-первых, для повышения уровня текущей ликвидности предприятиям целесообразно разработать механизм приобретения ценных бумаг на часть собственных средств. Это позволяет другим предприятиям и хозяйствующим субъектам погашать обязательства в виде наличных денег, поскольку ценные бумаги быстро продаются и превращаются в наличные деньги.

Во-вторых, инвестиции в деятельность предприятий и уровень их покрытия являются нестабильными, и для их стабилизации целесообразно дальнейшее совершенствование перспективной инвестиционной политики предприятия.

В-третьих, сегодня предприятиям необходимо увеличить возможности финансирования расширенного воспроизводства, то есть расширить производство за счет полученной прибыли, модернизировать и технически перевооружить предприятие.

В - четвертых, для удовлетворения своих потребностей на предприятиях целесообразно использовать соответствующие ресурсы предприятия и внешние долгосрочные и краткосрочные средства. При этом требуется разработать механизм своевременного погашения полученных займов.

В-пятых, на предприятиях, где анализируется коэффициент оборачиваемости запасов предприятий, они сегодня эффективно управляют своими активами. Однако здесь возрастают риски нехватки резервов. С этой точки зрения управление активами целесообразно осуществлять в сочетании с резервами.

В - шестых, для освобождения предприятий от своих обязательств целесообразно осуществлять эффективную систему обналичивания оборотных средств. Также целесообразно разработать и внедрить механизм предварительного взыскания дебиторской задолженности и сбыта, превращая резервы и затраты в готовую продукцию.

Система показателей финансового состояния предприятий может быть разделена на две основные группы: абсолютную и относительную (рисунок 1).

Существует ряд абсолютных показателей, оценивающих финансовое состояние предприятия. К ним относятся платежеспособность предприятия, финансовая устойчивость, баланс предприятия или уровень ликвидности активов и ряд других показателей.

Как известно, при определении финансового состояния предприятия широко используются как абсолютные, так и относительные показатели.

Рис 1. Основные показатели финансового состояния предприятия¹⁴⁷

Креативный подход к управлению финансовой устойчивостью предприятия проявляется в том, что в рамках новой финансовой политики в условиях модернизации и либерализации экономики с учетом перспектив развития Республики Узбекистан с учетом актуальных задач социально-экономического развития необходимо разработать и утвердить современные тенденции формирования и обеспечения эффективной деятельности системы управления финансовой устойчивостью предприятия основной задачей является системное исследование и его «финансовая устойчивость предприятия», «факторы и средства обеспечения финансовой устойчивости в эффективных направлениях корпоративного финансового менеджмента», разработка усовершенствованного механизма гармонизации и гармонизации пропорций жизненно важных факторов, таких как «открытость экономики и бизнес-среда».

Заключение

1. Финансовая стабильность является составной частью общей устойчивости развития предприятия, наличия средств, позволяющих ему организовать свою деятельность в течение определенного периода времени, сбалансированности финансовых потоков.

¹⁴⁷ Составлено автором в результате изученной информации

2. Финансовая устойчивость - одна из характеристик соответствия состава источников финансирования в составе активов. В отличие от показателя платежеспособности, оценивающего оборотные активы и краткосрочные обязательства предприятия, финансовая устойчивость определяется соотношением различных источников финансирования и их соответствием составу активов предприятия.

3. В действующем «Регламенте проведения анализа финансово-экономического состояния предприятий с государственным участием» приводится только один способ расчета платежеспособности предприятия, а именно метод определения абсолютной платежеспособности, но не учитываются коэффициенты оперативной и текущей ликвидности. В результате финансовое состояние предприятия становится зависимым от его трудно-извлекаемых оборотных средств и маловероятной дебиторской задолженности, вследствие чего экономические отношения между предприятиями превращаются в цепочку долговых обязательств. В этой связи, на наш взгляд, необходимо включить в действующие нормативно-правовые акты расчет рекомендованных международными экспертами коэффициентов абсолютной и текущей ликвидности.

4. При определении коэффициента финансовой устойчивости рекомендован метод определения прибыли в совокупности с текущими расходами. Однако этот метод направлен на управление расходами, а не на то, насколько эффективно они используются. Поэтому, на наш взгляд, при расчете эффективности на предприятиях целесообразно использовать показатель рентабельности основных и оборотных средств.

5. Для достижения высокого уровня результативности производственной системы предприятия система менеджмента должна опираться на разумную, правильную стратегию, основанную на финансово-экономической стабильности. В качестве важной составляющей стратегического управления экономическим сектором выступит анализ его текущей деятельности и оценка перспектив дальнейшего развития. Хозяйственная практика требует совершенствования методологии оценки финансовой устойчивости предприятия в направлении развития теории финансового менеджмента и, прежде всего, повышения качества анализа.

Использованные литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраль, ПФ-4947-сонли 2017 года.

2. Постановление Президента Республики Узбекистан Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года.

3. Абрютин М.С. «Современные подходы к оценке финансовой устойчивости и платежеспособности компании» / М.С. Абрютин // Финансовый менеджмент. – 2016. – № 6.-с.23-27

4. «Анализ и прогнозирование финансовой устойчивости организации с учетом жизненного цикла на основе интегрального показателя». И.А. Павлова// Финансы и кредит, 2017г., 23 (июнь), с. 71-75.
5. Омельченко И.И. Финансово-экономическая стабильность как составная часть организационно-экономической устойчивости предприятий // Вестник машиностроения. 2017. № 4. С. 65.
6. Гиляровская Л.Т., Вехорева А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. СПб., 2013. С. 13.
7. Исаева Э.В. Проблемы определения сущности понятия «финансовая устойчивость предприятия» // Проблемы экономики. 2018. № 2. С. 80.
8. Бурханов А.У. Саноат корхоналари молиявий барқарорлигини баҳолаш усули// “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналі. № 6, ноябрь-декабрь, 2018 йил.
9. Елецких С.Я. Анализ теоретических подходов к трактовке сущности понятия «финансовая устойчивость предприятия» // Економіка промисловості. 2018. № 1. С. 190.
10. Джамалов Х.Н., Уразметов Ж.М. Задачи анализа финансово-хозяйственноцифровой деятельности в новой системе финансового менеджмента//Иқтисодиёт ва таълим, 2021.-№3, с.96-103

HUDUDIIY INFRATUZILMA VA BARQAROR RIVOJLANISHNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Baxtiyorova Dildora

«International School of Finance Technology and Science» instituti

Menejment kafedra o‘qituvchisi

Email: dildorabaxtiyorova45@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanishning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada infratuzilma tizimlarining barqaror rivojlanishdagi ahamiyati, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, infratuzilma loyihalarini barqaror rivojlantirishning zamonaviy usullari va kelajakdagi yo‘nalishlari haqida fikr yuritiladi. Maqola infratuzilma va barqaror rivojlanishni muvofiqlashtirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta‘minlashning ilmiy asoslarini taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: hududiy infratuzilma, barqaror rivojlanish, iqtisodiy o‘rish, ekologik muvozanat, ijtimoiy taraqqiyot.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda hududiy infratuzilma va barqaror taraqqiyot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ijtimoiy hamda iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Infratuzilma tarmoqlari – transport, energetika, suv bilan ta‘minlash, telekommunikatsiya va boshqa asosiy yo‘nalishlar – hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Barqaror taraqqiyot esa hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirish barobarida kelajak avlodlarning imkoniyatlarini saqlab qolishga qaratilgan konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Hududiy infratuzilmaviy tarmoqlarning rivoji mahalliy hamda mintaqaviy iqtisodiyotni mustahkamlash, aholining yashash sharoitlarini yaxshilash va ekologik muammolarni bartaraf etish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Biroq, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish jarayonida resurslarni tejash, ekologik muvozanatni saqlash va ijtimoiy tenglikni ta‘minlash kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada hududiy infratuzilma va barqaror taraqqiyot o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, ularning dolzarbligi hamda rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi infratuzilmaviy tizimlarni barqaror tamoyillar asosida rivojlantirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta‘minlashning ilmiy asoslarini yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish mavzusi so‘nggi yillarda ko‘plab tadqiqotlar va ilmiy ishlarning markazida bo‘lib kelmoqda. Bu mavzu bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar infratuzilma tizimlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni, ularning atrof-muhitga ta‘siri va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishdagi ahamiyatini o‘rganishga qaratilgan.

Birinchi navbatda, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan qabul qilingan “Barqaror rivojlanish maqsadlari” (Sustainable Development Goals – SDGs) hujjatida infratuzilmaning barqaror rivojlanishdagi o‘rni ta‘kidlangan. SDGsning 9-

maqsadi (Industriya, innovatsiyalar va infratuzilma) infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy tenglikni oshirish va ekologik muvozanatni saqlashni nazarda tutadi (United Nations, 2015).¹⁴⁸

Jahon Banki (World Bank) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, infratuzilma loyihalari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish bilan birga, aholining turmush darajasini oshirishga ham xizmat qiladi. Biroq, infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda resurslarni tejash, atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirish va mahalliy aholining ishtirokini ta'minlash kabi masalalar muhim ahamiyatga ega (World Bank, 2020).¹⁴⁹

OECD (Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti)ning tadqiqotlarida mintaqaviy infratuzilma loyihalarining barqarorligi va ularning rivojlanishdagi o'rni ta'kidlangan. Xususan, mintaqaviy hamkorlik va infratuzilma loyihalarini muvofiqlashtirish orqali resurslarni samaraliroq taqsimlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash mumkinligi ko'rsatib berilgan (OECD, 2019).¹⁵⁰

Akademik adabiyotlarda esa infratuzilma loyihalarining barqarorligini ta'minlash uchun yangi texnologiyalar va innovatsiyalardan foydalanishning ahamiyati ta'kidlangan. Masalan, Griggs va boshqalar (2013) o'z tadqiqotlarida barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda infratuzilma tizimlarini modernizatsiya qilish va ekologik jihatdan toza texnologiyalarni joriy etishning zarurligini ta'kidlaydilar.¹⁵¹

Flyvbjerg (2014) o'zining tadqiqotlarida yirik infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda moliyaviy va ekologik xavflarni minimallashtirishning usullarini ko'rib chiqadi. Uning fikricha, infratuzilma loyihalarini rejalashtirish va amalga oshirishda aniq ma'lumotlar va ilg'or texnologiyalardan foydalanish loyihalarning muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.¹⁵²

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish masalalari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ushbu yo'nalishning dolzarbligini ko'rsatadi. Xalqaro iqtisodchilar va ekologlarning asarlarida infratuzilmaviy rivojlanishning iqtisodiy barqarorlik va ekologik muvozanatga ta'siri chuqur o'rganilgan. Xususan, J. Friedman (1966) va P. Krugman (1991) kabi iqtisodchilar hududiy infratuzilmaviy tizimlarning mintaqaviy iqtisodiy o'sishdagi rolini tahlil qilganlar.

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishida asosiy omillardan biridir. Infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy tenglikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanishning o'zaro bog'liqligini o'rganish uchun turli ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy

¹⁴⁸ United Nations. (2015). Sustainable Development Goals.

¹⁴⁹ World Bank. (2020). Infrastructure and Sustainable Development.

¹⁵⁰ OECD. (2019). Regional Development and Infrastructure.

¹⁵¹ Griggs, D., et al. (2013). Policy: Sustainable development goals for people and planet. *Nature*, 495(7441), 305-307.

¹⁵² Flyvbjerg, B. (2014). What you should know about megaprojects and why: An overview. *Project Management Journal*, 45(2), 6-19.

maqsadi infratuzilma tizimlarining barqaror rivojlanishdagi oʻrni, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini tahlil qilish, shuningdek, ularni rivojlantirishning zamonaviy usullarini koʻrib chiqishdan iborat.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va statistik maʼlumotlarni tahlil qilish asosida infratuzilma va barqaror rivojlanishning oʻzaro bogʻliqligi oʻrganildi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Jahon Banki va OECD kabi tashkilotlarning hisobotlari, shuningdek, akademik jurnallarda chop etilgan ilmiy maqolalar asosida mavzuga oid eng soʻnggi yondashuvlar va tadqiqotlar tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida turli mintaqalar va mamlakatlarning infratuzilma loyihalarini qiyosiy tahlil qilish orqali ularning barqaror rivojlanishdagi samaradorligi baholandi. Masalan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning infratuzilma loyihalari qiyoslanib, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik taʼsirlari koʻrib chiqildi.

Infratuzilma loyihalarining barqaror rivojlanishga taʼsirini baholash uchun statistik maʼlumotlardan foydalanildi. Xususan, infratuzilma investitsiyalari, iqtisodiy oʻsish koʻrsatkichlari, energiya samaradorligi va atrof-muhitni muhofaza qilish boʻyicha statistik maʼlumotlar tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi infratuzilma va barqaror rivojlanishning oʻzaro bogʻliqligini chuqur oʻrganishga imkon beradi. Tahliliy, qiyosiy, statistik va amaliy metodlardan foydalanish orqali infratuzilma loyihalarining barqarorligini taʼminlashning ilmiy asoslari ishlab chiqildi. Bu metodlar kelajakda infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish boʻyicha amaliy yechimlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar

Hududiy infratuzilma va barqaror taraqqiyot oʻrtasidagi oʻzaro aloqadorlikni oʻrganish natijalari shuni koʻrsatadiki, infratuzilmaviy rivojlanish iqtisodiy yuksalishning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon boʻladi. Mintaqaviy infratuzilmaning puxta rivojlanishi ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, biznes muhitini yaxshilash va aholi turmush darajasini koʻtarishda muhim rol oʻynaydi. Shu bilan birga, zamonaviy infratuzilma loyihalari hududlarning raqobatbardoshligini oshirish hamda sarmoyalarni jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni tasdiqlaydi:

Transport infratuzilmasining rivojlanishi – yuk tashish xarajatlarini kamaytirish, hududlar oʻrtasidagi integratsiyani kuchaytirish va iqtisodiy faollikni ragʻbatlantirish imkonini beradi. Samarali yoʻl tarmoqlari va jamoat transportining kengayishi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirib, aholining bandlik darajasini oshiradi. Shu bilan birga, ekologik toza transport tizimlarining joriy qilinishi, masalan, elektr avtomobillarga oʻtish va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanish, atrof-muhitga salbiy taʼsirni kamaytirishga xizmat qiladi.

Energetika infratuzilmasining barqarorligi – sanoat salohiyatini oshirish va ekologik muvozanatni saqlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi. Oʻrganishlar shuni koʻrsatmoqdaki, qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan infratuzilma hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va ekologik yuklamani kamaytirishga imkon yaratadi. Quyosh va shamol energetikasini keng rivojlantirish mintaqalarning energetik mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, aqlli energiya

tarmoqlarining joriy qilinishi energiya samaradorligini oshirish va resurslardan oqilona foydalanishga yordam beradi.

Suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarining taraqqiyoti – aholining sog'lom turmush tarzini ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biridir. Resurslarni samarali boshqarish va ilg'or texnologiyalarni joriy etish orqali suvdan tejamkorlik bilan foydalanish imkoniyatlari oshadi. Jumladan, yomg'ir suvidan foydalanish, suvni tozalash va qayta ishlash tizimlarining rivojlanishi suv taqchilligini kamaytirish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Raqamli infratuzilmaning rivojlanishi – hududlarning innovatsion taraqqiyotiga xizmat qilib, ta'lim, sog'liqni saqlash va iqtisodiy jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqadi. Telekommunikatsiya va axborot texnologiyalarining keng tatbiq etilishi mintaqaviy tafovutlarni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Keng polosali internet, 5G texnologiyalarining rivojlanishi hamda raqamli xizmatlarning kengayishi tadbirkorlikni rivojlantirish, masofaviy ish va ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi.

Ijtimoiy infratuzilmaning barqaror rivojlanishi – ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar infratuzilmasining rivoji bevosita inson kapitalining yuksalishiga xizmat qiladi. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlarining uzluksiz rivojlanishi jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish va aholining farovonligini ta'minlashga hissa qo'shadi. Zamonaviy texnologiyalar asosida tibbiyot xizmatlarini rivojlantirish, masalan, telemeditsina imkoniyatlaridan foydalanish, chekka hududlardagi aholiga sifatli tibbiy xizmat ko'rsatish imkoniyatini yaratadi.

Ekologik jihatdan barqaror infratuzilmaning ahamiyati – yashil infratuzilmani rivojlantirish atrof-muhitga bosimni kamaytirishga imkon yaratadi. Ekologik toza qurilish materiallaridan foydalanish, yashil hududlarni kengaytirish va chiqindilarni qayta ishlash infratuzilmalari muhitning muvozanatini saqlashga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tahlillar shuni tasdiqlaydi: barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan infratuzilma loyihalarining amalga oshirilishi uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Hududiy infratuzilmani rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarni joriy qilish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega.

№	Ta'sir yo'nalishi	Tavsif	Natija
1	Iqtisodiy ta'siri	Yaxshi rivojlangan infratuzilma savdo, sanoat va iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi.	Infratuzilma loyihalari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishning asosiy vositasidir.
2	Ijtimoiy ta'siri	Transport, suv va kanalizatsiya tizimlari aholining turmush sifatini yaxshilaydi va ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi.	Infratuzilma loyihalari ijtimoiy adolatni oshirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.
3	Ekologik ta'siri	Qayta tiklanadigan energiya manbalari va ekologik texnologiyalar infratuzilmaning barqarorligini ta'minlaydi.	Barqaror infratuzilma loyihalari atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik muvozanatni saqlashga yordam beradi.
4	Mintaqaviy hamkorlik	Infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda xalqaro va mintaqaviy hamkorlik samaradorlikni oshiradi.	Mintaqaviy hamkorlik infratuzilma loyihalarining samaradorligini oshirish va

			barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun muhim omil hisoblanadi.
5	Yangi texnologiyalar	Aqlli shaharlar, elektr transporti va raqamli texnologiyalar infratuzilma tizimlarini optimallashtiradi.	Yangi texnologiyalar infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirishning asosiy vositasidir.
6	Moliyaviy jihatlar	Infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda davlat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlarning hamkorligi muhim.	Infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda ko'p tomonlama hamkorlik zarur.

1-jadval Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish haqida¹⁵³

Hududiy infratuzilmaning strategik rivoji iqtisodiy mustahkamlikni ta'minlash, ekologik barqarorlikni saqlash va aholining turmush sifatini yaxshilashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, infratuzilmani barqaror rivojlantirishning ilmiy asoslarini chuqur o'rganish va amaliyotga joriy etish hududlarning uzoq muddatli raqobatbardoshligini oshirish uchun ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarni qamrab oladi. Infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy tenglikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish mumkin. Kelajakda yangi texnologiyalar va mintaqaviy hamkorlik infratuzilma loyihalarining barqarorligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi.

Xulosa va takliflar

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik zamonaviy jamiyatning barqaror iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, infratuzilma tizimlarining samarali rivojlanishi nafaqat iqtisodiy o'sishga turtki beradi, balki ekologik muvozanatni saqlash va aholining turmush sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Biroq, infratuzilmaviy loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirishda resurslarni samarali boshqarish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va ijtimoiy tenglik tamoyillariga rioya qilish zarur.

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishida asosiy omillardan biridir. Infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy tenglikni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish mumkin. Quyida tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan xulosa va takliflar keltirilgan:

Infratuzilma barqaror rivojlanishning asosiy omilidir. Transport, energetika, suv ta'minoti va telekommunikatsiya kabi infratuzilma tizimlari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy adolatni ta'minlash va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun zarurdir.

Barqaror infratuzilma loyihalari resurslarni tejash va ekologik muvozanatni saqlashga yordam beradi. Qayta tiklanadigan energiya manbalari, energiya

¹⁵³ Muallif tomonidan yaratildi

samaradorligi va ekologik toza texnologiyalardan foydalanish infratuzilmaning barqarorligini ta'minlaydi.

Mintaqaviy hamkorlik infratuzilma loyihalarining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Resurslarni samarali taqsimlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik zarur.

Yangi texnologiyalar va innovatsiyalar infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirishning asosiy vositasidir. Aqlli shaharlar, elektr transporti, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar kabi texnologiyalar infratuzilmaning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

- Infratuzilma loyihalarini barqaror rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqish. Davlatlar infratuzilma loyihalarini rejalashtirishda barqarorlik prinsiplarini asosiy yo'nalish sifatida qo'llashlari kerak.

- Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish. Quyosh, shamol va gidroenergiya kabi qayta tiklanadigan energiya manbalarini joriy etish orqali infratuzilmaning ekologik barqarorligini ta'minlash mumkin.

- Mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish. Infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish orqali resurslarni samaraliroq taqsimlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash mumkin.

- Yangi texnologiyalarni joriy etish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash. Aqlli shaharlar, elektr transporti va boshqa innovatsion yechimlarni qo'llash orqali infratuzilma tizimlarini modernizatsiya qilish kerak.

- Infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish. Davlat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlarning hamkorligi infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishning asosiy manbai bo'lishi kerak.

- Mahalliy aholining ishtirokini ta'minlash. Infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda mahalliy aholining ehtiyojlari va fikrlari hisobga olinishi, ularning ishtiroki ta'minlanishi kerak.

Hududiy infratuzilma va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur o'rganish va ularni muvofiqlashtirish orqali jamiyat va iqtisodiyotning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlash mumkin. Infratuzilma tizimlarini barqaror rivojlantirish bo'yicha qabul qilinadigan chora-tadbirlar nafaqat bugungi avlodning ehtiyojlarini qondirish, balki kelajak avlodlarning imkoniyatlarini himoya qilishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Bekmurodov U.H., Tursunov B.O. Infratuzilmani rivojlantirish va uning barqaror iqtisodiy o'sishga ta'siri. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.

2. Karimov Sh.I. Barqaror rivojlanish: nazariy asoslar va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2021.

3. United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals (SDGs)*. Retrieved from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

4. World Bank. (2020). *Infrastructure and Sustainable Development*. Retrieved from <https://www.worldbank.org>

5. OECD. Regional Infrastructure and Economic Sustainability. – Paris: OECD Publishing, 2021.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 10 apreldagi "Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish bo‘yicha milliy strategiya" qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekistonda infratuzilmaviy rivojlanish tahlili. – Toshkent, 2023.
8. Isoqov Sh.T. Innovatsion infratuzilma va iqtisodiy o‘shish: o‘zaro bog‘liqlik va istiqbollar. – Toshkent: Fan, 2020.
9. ESCAP (Economic and Social Commission for Asia and the Pacific). Infrastructure and the 2030 Agenda for Sustainable Development. – United Nations, 2019.
10. Jahon banki va Iqtisodiy tadqiqotlar instituti. O‘zbekistonda infratuzilmani modernizatsiya qilish va uning iqtisodiy o‘shishga ta’siri. – Toshkent, 2022.
11. Griggs, D., Stafford-Smith, M., Gaffney, O., Rockström, J., Öhman, M. C., Shyamsundar, P., Steffen, W., Glaser, G., Kanie, N., & Noble, I. (2013). Policy: Sustainable development goals for people and planet. *Nature*, 495(7441), 305-307.
12. Flyvbjerg, B. (2014). What you should know about megaprojects and why: An overview. *Project Management Journal*, 45(2), 6-19.
13. European Commission. (2020). *Smart Cities and Sustainable Development*. Retrieved from <https://ec.europa.eu>

MINTAQANING QAYTA ISHLASH KORXONALARI TIZIMIDA KOOPERATSIYA MUNOSABATLARINING TASHKILY BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Zakimov Aybek Muratbayevich

Berdaq nomidagi Qoraqalpogʻ davlat universiteti dotsenti, PhD

+99893 485 89 89

Annotatsiya. Mazkur maqolada qishloq xoʻjaligi kooperatsiyaning afzalliklari yoritib berilgan, respublikamizda ushbu shaklini rivojlantirish borasida amalga oshirilgan ishlar bayon etilgan hamda milliy va xorijiy tajribalarni inobatga olgan holda kooperatsiyani rivojlantirishning mulkiy huquqlar hamda transaksiya xarajatlari nuqtayi nazardan institutsional yondoshuvi keltirilgan boʻlib, qishloq xoʻjaligi kooperatsiyaning yangi modellarini tashkil etish borasida ilmiy tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: Qishloq xoʻjaligi kooperatsiyasi, institutsional yondashuv, tranzaksiya xarajatlari, mulk huquqi, rasmiy va norasmiy institutlar

I. KIRISH

Bugungi kunda qishloq xoʻjaligida kooperatsiyani rivojlantirishda har-bir tarmoq, xususiyl holatda qizilmiya yetishtirish va qayta ishlash tizimida ham kooperatsiyaning turli xil modellarini ularning joylashuvi va Qoraqalpogʻiston Respublikasi xududlarining oʻziga xos xususiyatidan kelib chiqqan holda shakllantirish maqsadga muvofiq boʻladi. Bunga misol qilib iqtisodchi olim O. Jumayev tomonidan bajarilgan dissertatsiya ishida meva-sabzavotchilik majmuida kooperativlarni shakllantirish modellarini tavsiya etilganligini qayd etish mumkin. Bunda u 1-model sifatida qayta ishlovchi kooperativlarni shakllantirish 2-modelda ishlab chiqaruvchi xoʻjaliklarning oʻzaro teng huquqlilik asosida iqtisodiy munosabatlarni tashkil etish asosida va 3- modelda mahsulot ishlab chiqaruvchilarning qayta ishlash va barcha infratuzilmalarning ixtiyoriy birlashuviasosida kooperatsiya jarayonlarini tashkil etishni taklif etgan. Lekin O. Jumayev tomonidan taklif etilgan modellar faqat uzumchilik va uni qayta ishlash tizimi doirasida taklif etilgan boʻlib unda respublikamizda uzum yetishtirishga ixtisoslashgan xududlar va ulardagi oʻziga xoslik jihatlari, misol uchun qayta ishlash korxonalarining mavjudligi, ishlab chiqarish infratuzilmalari bilan taʼminlanganlik darajasi va axborot kommunikatsiya tizimlarining mavjudligi kabi holatlar hisobga olinmagan. Bundan tashqari qishloq xoʻjaligida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish boʻyicha iqtisodchi olim A. Abdullayev tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar ham asosan respublikamiz paxtachilik va meva-sabzavotchilik majmui misolida olib borilgan. Tadqiqot ishida qishloq xoʻjaligida kooperatsiyani tashkil etishning vertikal usulini joriy etishga asosiy eʼtibor qaratilgan. Bunga misol qilib olim tomonidan infratuzilma subyektlari va fermer xoʻjaliklari hamkorligida kooperatsiyaga asoslangan kooperativ korxonalar faoliyatining namunaviy tuzilmasini keltirish mumkin.

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Kooperatsiyaning fundamental nazariy va uslubiy asoslari bir qator xorijiy olimlar xususan U.King, Ye. Norson, R. Ouen, F. Rayffayzen, A. Sapiro, Ch.Furye va boshqa chet el olimlarning ishlarida aks ettirilgan. Kooperatsiya nazariyasi sohasidagi fanni rivojlantirishda rus klassik merosiga kirgan A.V. Chayanov, M.N. Tugan-Baranovskiy, N.P. Makarov, N.D. Kondratyev, I.V. Yemelyanov va boshqa olimlar katta hissa qo'shgan va boshqa olimlar qishloq xo'jaligi kooperatsiyasining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishga bag'ishlangan[8].

O'zbekistonda turli sohalarda kooperatsiyani rivojlantirishga Q.A.Choriyev, B.B.Berkinov, Sh.Ergashxodjayeva, A.Madaliyeva, M.Aynaqulov, A.Xurramova, R.X.Tashmatov, A.J.Abdulloyev va boshqa olimlarning ishlarida bayon etilgan[3].

So'nggi yillarda institutsional tahlilning turli vositalaridan faolroq foydalanilishiga qaramay, kooperativlar faoliyatini o'rganish ko'proq an'anaviy yondashuvga asoslanadi. Ushbu tadqiqotlarni tizimli deb bo'lmaydi, chunki norasmiy institutlarning kooperativ tashkilotlar faoliyatiga ta'sirini hisobga olmaydi. Qishloq xo'jaligi kooperativlarida samarali mulkchilik tuzilmasini shakllantirish masalalari, shuningdek, rivojlangan bozor muhitiga mos strategiya va tashkiliy modellarni tanlash muammolari kam o'rganilgan bo'lib qolmoqda.

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida dialektik yondashuv, abstrakt fikrlash, indukciya va dedukciya, statistik tahlil, ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanilgan. Metodologik jihatdan statistika idoralari bugungi kunda fermer xo'jaliklari, dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari va qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalarda yetishtirilayotgan mahsulotlarning statistik tahlilini 1-FX shakli (yilda 2-marta) "Fermer xo'jaligi faoliyati to'g'risida hisobot", 1-DX shakli (yilda 2-marta) "Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari faoliyati to'g'risida hisobot", 1-QX shakli (choraklik) "Qishloq xo'jaligi faoliyati to'g'risida hisobot"lar asosida shakllantirib boradilar. Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar toifasi tarkibida mikrofirma va kichik korxonalar ma'lumotlari ham baholash yo'li bilan hisobga olingan.

IV. TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda asosiy e'tibor qishloq xo'jaligi kooperativlarini vertikal usuliga asosiy urg'u berilgan. Bunda tor yo'nalishda ya'ni bir mahsulot turini yetishtirish va qayta ishlash tizimida gorizantal kooperatsiyani rivojlantirish masalalari tadqiqotchi olimlar e'tiboridan birmuncha chetda qolgan deyish mumkin. Albatta iqtisodiyot tarmoqlarida kooperatsiyaning ko'plab turlari mavjud bo'lib, ularni tashkil etishda qayd etilganidek tarmoq va xududlarning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda turlicha yondashuvlar asosida shakllantiriladi. Fikrimizcha ushbu jarayonda to'g'ri va progmatik yondashuv asosida tashkil etilgan kooperativlar kutilgan ijtimoiy-iqtisodiy samarani beradi.

Yakuniy iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi kooperativlar, guruhi bo'lib u o'z navbtida moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi va istemol tovarlari ishlab chiqaruvchi kooperativlarga bo'linadi. Moliyaviy kooperativlar pul kredit va sug'urta kooperativlaridan iborat bo'lsa iste'mol kooperativlari o'z ishlab chiqarishiga ega bo'lmagan va ega bo'lgan kooperativlardan iborat bo'ladi. Integratsion asosda tashkil etiladigan kooperativlarintegratsiya munosabatlarini cheklovchiva rivojlantiruvchi kooperativlardan iborat bo'ladi. Ishlab chiqaruvchi kooperativlarga mehnat vositalaridan, mehnat va mehnat predmetlaridan va har-ikkala holatlarni birgalikda amalga oshiruvchi kooperativlardan iborat bo'ladi. Amalga oshirilgan nazariy tahlil va o'rganilan manbalardan qisqa xulosa qilib aytish mumkinki qishloq xo'jaligi va uning barcha tarmoqlarida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish va kooperativlarni tashkil etishda birinchi navbatda uni tashkil etish tamoyillariga qat'iy amal qilish, mamlakatimiz va xorijiy tajribalarga tayanish, uning ilmiy va uslubiy yondashuv va asoslariga qat'iy rioya qilish va albatta agrar soha tarmoqlari va mamlakatimiz xududlarining o'ziga xoslik jihatlarini hisobga olish zarur bo'ladi[4].

Agrosanoat majmuida kooperatsiya bu qishloq xo'jaligi maxsulotlari yetishtirish va iste'molchilarga tayyor maxsulot sifatida yetkazib berish asosida o'z daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan mustaqil xo'jalik subektlarining o'zaro kelishilgan va erkin holdagi birlashmasi bo'lib, ular o'zaro kooperatsiya jarayonlarini tashkil qiladi

Bundan tashqari kooperativlar hozirgi kunda respublikamizda fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatidagi tashkiliy-iqtisodiy va huquqimiy xarakterdagi bir qator muammolarni ijobiy hal etishda muhim o'rin egallaydi.

Hoziri vaktida fermer xo'jaliklari o'z muammolarining ayrimlarini o'z kuch va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda boshqalarini esa kooperativlar yordamida hal etishlari mumkin ekan. Jumladan:

- tashkiliy - ishlab chiqarishni tashkil qilish,yetishtiriladigan maxsulot turlarini erkin tanlashdagi chegaralashlar.Kompyuter programmasi orqali ekin turlari, hosildorlik, daromad, rentabellik bo'yicha variantlarni belgilab olish;

- boshqarish - boshqarishdagi erkinlikni yetishmasligi, yuqori tashkilotlarning ishlab chiqarish texnologiyasiga, fermerning moliyaviy ishlariga ortiqcha aralashuvi, uning boshqarish faoliyatini ortiqcha reglamentlashtirish (chegaralash);

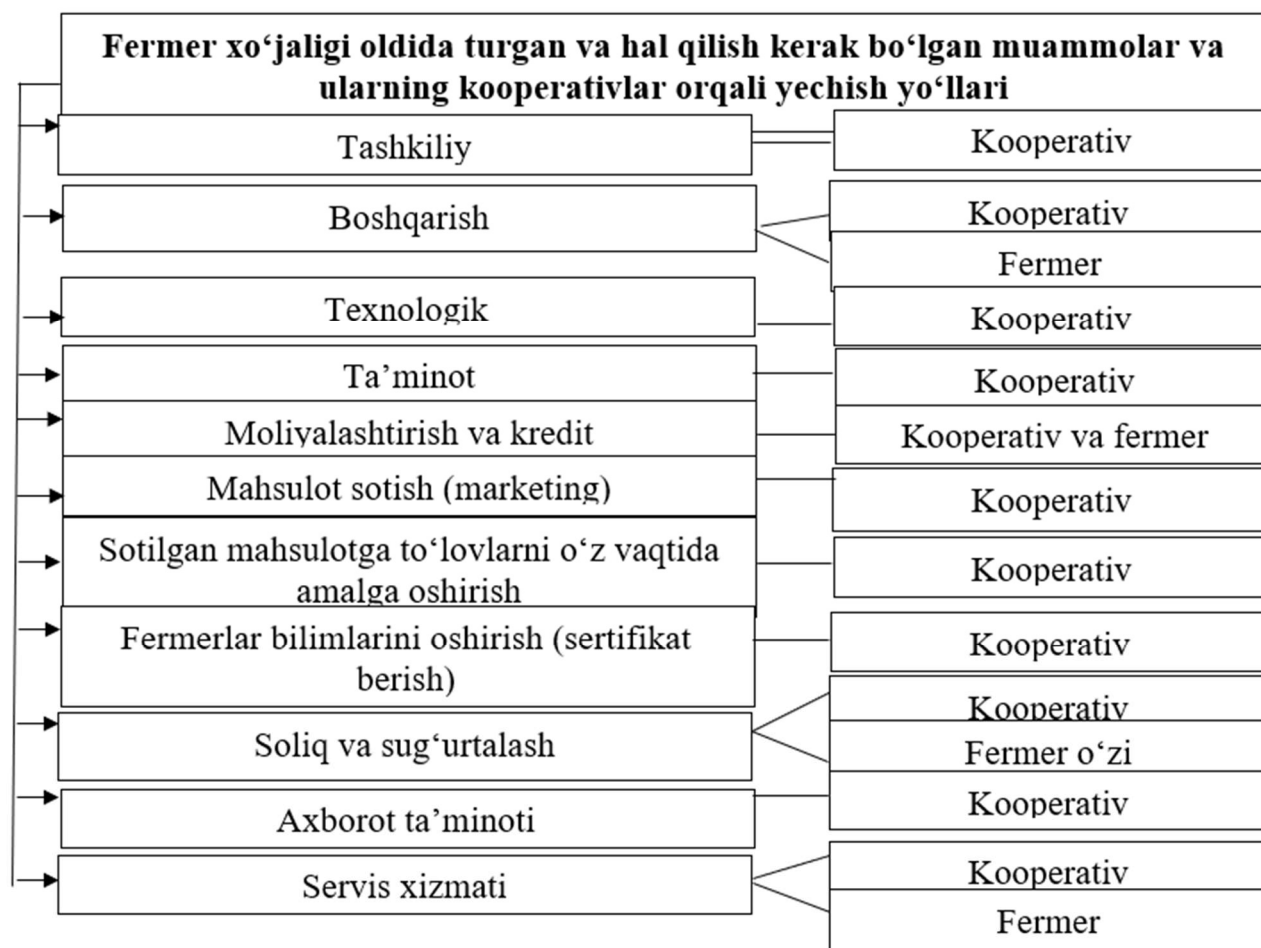
- texnologik - texnologik yangiliklarni (yangi texnologiya), yuqori daromadli ekin turlarini ko'paytirish, almashlab ekish, sara urug'lar bilan ta'minlanish, resurslar muvozanatini saqlanmasligi;

- ta'minot - resurslar, YOMM, Mineral o'g'itlar (NPK) turlari muvozanatining saqlanmasligi, ehtiyot qismlar bilan ta'min qilishning yo'lga qo'yilmaganligi, texnika ta'minotining yetarli emasligi[5];

- moliyalashtirish va kredit bilan ta'minlash - xozirgi vaqtda imtiyozli (3%) kredit bilan bir qism fermerlar ta'minlanmoqda (davlat buyurtmasi asosida paxta va g'alla yetishtirayotgan fermer xo'jaliklari), ammo bu kredit shu turdagi maxsulot yetishtirish uchun xarajatlarni faqat 30-35 foizinigina qoplamoqda, qolgan qismini tijorat banki krediti hisobiga yoki o'zining aylanma mablag'i hisobiga qoplash kerak.

Faqat bir qism fermerlargina aylanma mablag'ga ega, qolganlari esa yuqori foizli tijorat banki kreditidan foydalanishga majbur, ammo ko'pchilik hollarda garovga qo'yadigan mulklari bo'lmaganligi uchun bunday kreditdan har doim ham foydalana olmaydilar.

Natijada to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshira olmaslik hisobiga, bir qator agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida yoki umuman bajarilmay qolmoqda.

1-rasm. Fermer xo'jaliklari muammolari va ularni hal qilishda kooperativlarning ishtiroki¹⁵⁴

Shunngdek qishloq xo'jaliginingayni holatda dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlashning biror bir tarmog'i rivojlanishi ikkinchi tarmoq rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishiga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Chunki dorivor o'simliklar xususan qizilmiya yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilgan maxsulotlar, farmotsevtika va qandolatchilik sanoati korxonalarining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq holda takomillashib boradi. Bir so'z bilan aytganda mahsulot yetishtirish va qayta ishlash tarmoqlarini uzviy va o'zaro hamohang rivishda rivojlantirishni ta'minlash hozirgi davrning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Bunday uzviylikni ta'minlashda esa kooperatsion jarayonlarni rivojlantirish orqali tarmoqda kooperativlar faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy hamda huquqiy asoslarini takomillashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

¹⁵⁴Tadqiqotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan

Ushbu maqsadlarda qizilmiya yetishtirish va uni turli darajada qayta ishlash kooperativlari faoliyati va ularni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadlar jihatidan baholaydigan bo'lsak, dorivor o'simliklar yetishtiruvchilar (fermer va dehqon xo'jaliklari) uni tayyorlovchilar, qayta ishlovchilar, sotish sohasi korxonalari va xizmat ko'rsatuvchi bo'g'in tuzilmalari uchun birday mafaatli hisoblanadi. Ammo ularning manfaatlarini o'zaro mutanosib holda uyg'unlashtirish, bir tizim doirasida tartibga solish o'ta murakkab bo'lib, ko'plab tashkiliy-iqtisodiy jihatlarni bir-biriga moslashgan holda rivojlantirish uchun zaruriy asoslar yaratishni taqozo etadi[7].

Xorijiy tajribadan ma'lumki, faoliyat ko'rsatayotgan kooperativ tashkilotlari duch kelayotgan ko'plab muammolarning manbai mulkiy huquqlarning zaif taqsimoti hisoblanadi. Birinchidan, boshqaruv va nazorat mexanizmlari transaksiyalar hajmi va kooperativga kiritilgan sarmoya miqdori bilan bog'liq emas, ikkinchidan, kooperativdan chiqishda uning ishtirokchi sarmoyadagi o'z ulushini bozor narxida sotishga imkoniyatiga ega emas – unga bo'linmas jamg'armalarga foydadan ajratmalar miqdorini o'z ichiga olmaydigan pay qaytariladi, ko'payib borayotgan paylar bo'yicha to'lovlar ularning shakllanishidan keyin uch yildan keyin amalga oshiriladi. Xolbuki bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining kooperatsiya faoliyatiga investitsiya kiritishga bo'lgan qiziqishini kamaytirar ekan, kooperativlarning tashkiliy modellari mulkiy huquqlarni takomillashtirish yo'nalishida o'zgarishi lozim[6].

Tashkiliy model, bizning tushunishimizcha, bu xo'jalik yurituvchi birlikning bozordagi xulq-atvorini belgilovchi va faoliyat ko'rsatishning asosiy tamoyillarini amalga oshirishga imkon beruvchi muhim tashkiliy xususiyatlar majmuidir. Kooperativ biznesni tashkil etish modeli ham shunga o'xshash to'plam bilan belgilanadiki, unda: mulkchilik huquqlari tarkibi, boshqaruv va nazorat mexanizmlari va har bir kooperativ agentning uning faoliyatida ishtirok etish shakli kabi elementlar mavjud[8].

Kooperativ faoliyatni cheksiz bitimlar zanjiri va ko'plab shartnomalar to'plami deb hisoblaganimizda mulkchilik institutining ahamiyati aniq bo'ladi. Qishloq xo'jaligida o'tish islohotlar jarayoni transaksiyalarni boshqarishning oldingi tartibini yo'q qildi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari resurslar, yer va mahsulotlar bilan bitim tuzish uchun yangi bozor mexanizmlarini o'zlashtirishga to'g'ri kelmoqda. Ushbu bitimlarni amalga oshirish natijalari asosan kooperativlarning faoliyati samaradorligi va xarajatlarini aniqlaydi, chunki ular aynan ishlab chiqaruvchilari tomonidan yakka tartibda amalga oshirishda mumkin bo'lmagan yoki ruxsat bo'lmagan bitimlarni tashkil etish uchun yaratilgan. Bu holat ushbu turkumning tasnifini va asosiy takribiy qismlarini aniqlashtirishni talab qildi.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda ta'minot qishloq xo'jalik kooperativlari narxlar va resurslar sifati, sotish kooperativlari esa xaridorlar haqidagi ma'lumotlarni qidirish bo'yicha xarajatlarni amalga oshiradi – bularning barchasi tashqi bitim xarajatlari bo'lib, barcha tashqi hamkorlar bilan o'zaro aloqa qilish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Tashkilot ichida shunday xarajatlarning yana bir turi borki, u internallarga tegishli bo'lishi mumkin:

1. birinchidan, tashkiliy modelni yaratish, yuritish va o'zgartirish xarajatlari;
2. ikkinchidan, tashkilot faoliyatining o'zgaruvchan xarajatlari bo'lib, ular orasida agentlik va kooperativ ichidagi texnologik zanjirning aloqasi orqali tovarlar va xizmatlarni jismoniy o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar. Kooperativning transaksiya xarajatlari tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning qiymati kooperativning qanday tashkil etilganligi, uning egalik qilish va boshqaruv tuzilishi qanchalik samarali ekanligiga bog'liq.

3. Qishloq xo'jaligi kooperatsiyani o'rganishda mulkiy huquqlar, transaksiya xarajatlari tarkibi, rasmiy va norasmiy institutlarning kooperativ ichidagi agentlarning iqtisodiy xulq-atvori va rag'batlarga hamda tashkilotning o'zini bozor muhitidagi xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish imkoniyatlarida namoyon bo'lgan yangi institutsional nazariyaning metodologik afzalliklari tadqiq etilgan.

4. Qishloq xo'jaligi kooperativi tushunchasi aniqlashtirilib, u boshqa xo'jalik faoliyati turlaridan o'zining maqsadlari, mulkchilik tuzilishi, nazorat mexanizmlari va daromad taqsimoti usullari bilan farq qilishi aniqlanadi.

5.

IV. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги "Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5853-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 мартдаги «Мева-сабзавотчилик соҳасида қишлоқ хўжалиги кооперациясини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4239-сон қарори.

3. Абдуллоев А.Ж. Қишлоқ хўжалигида кооперация муносабатларини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари. дис. автореф. ... иқт. фан. номз. – Т.: ТИҚХММИ. 2019. – 53 б.

4. Kalmuratov B.S., Salieva A.D. The role of the organizational-economic mechanism in the development of innovation processes in agriculture// Science and Education in Karakalpakstan ISSN 2181-9203 №1/1 (38) 2024 85-89 p

5. Абдурахманов У.Н. Управление затратами в аграрном производстве. – Ташкент: Узбекистан, 2022.

6. Кудратов И.А. Ликвидность и финансовая устойчивость сельскохозяйственных предприятий. – Ташкент: Изд-во "Фан", 2020.

7. Назаров Х.Р., Рахманов А.К. Особенности управления оборотными активами в аграрном секторе экономики Узбекистана. // Экономика и финансы. – 2020. – № 3. – С. 45-51.

8. А.М.Закимов. "Қизилмия етиштириш ва қайта ишлаш тизимида кооперацияни ривожлантиришнинг ташкилий иқтисодий асослари"// Автореферат-Нукус, 2023 <https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3aO6794fO1.file>

EKONOMETRIK MODEL LARDAN FOYDALANGAN HOLDA INNOVATSIYALARNING O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING BARQAROR RIVOJLANISHIGA TASIRINI PROGNOZLASH

Muratbaev B.B.

Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi.

bayrambaymuratbaev2@gmail.com.

+99897-0590905

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga tasir etuvchi asosiy rag'batlantiruvchi omillarning tasiri bah'olangan. Maqolaning maqsadi iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini prognozlashni modellashtirishdan iborat. Tadqiqotni o'tkazish metodologiyasi korrelyatsion-regression usullarga asoslangan va ulardan foydalanilgan. Ko'p omilli regression tah'lil yordamida moliyaviy investitsiyalarni h'isobga olgan h'olda iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga rag'batlantiruvchi omillar tasirini prognozlashning iqtisodiy-statistik modeli h'isoblab chiqildi.

Kalit so'zlar: prognozlash, prognozlash modeli, iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi, moliyaviy investitsiyalar, korrelyatsion-regression model, raqamlashtirish, ilmiy ishlanmalar, ilmiy tadqiqotlar.

I. KIRISH.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonda innovatsiyalarga e'tibor 2000 yillarda faol namoyon bo'la boshladi, o'shanda mamlakat iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, fan va texnologiyalarni rivojlantirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshira boshladi. Muh'im qadamlardan biri innovatsiyalar va ilmiy-texnik taraqqiyotni qo'llab-quvvatlovchi bir qator strategiya va dasturlarning qabul qilinishi bo'ldi.

Mamlakatning jah'on iqtisodiyotiga chuqurroq integratsiyalashish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha ulkan maqsadlarini h'isobga olgan h'olda, O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida innovatsiyalarning rolini tushunish juda muhimdir. O'zbekiston innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotga ustuvor ah'amiyat qaratgan 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini¹⁵⁵ amalga oshirishni davom ettirar ekan, ushbu maqola ushbu tashabbuslarning samaradorligi va kelajakdagi o'sish yo'llari h'aqida qimmatli malumotlar beradi.

O'zbekiston Respublikasini 2026 yilgacha ilmiy-texnologik rivojlantirish strategiyasida h'am mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish mexanizmini shakllantirish ko'zda tutilgan. Strategiyani amalga oshirish iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini transformatsiya qilish bilan bog'liq bo'lib, kadrlar, moliyaviy va moddiy

¹⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 — 2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida» PF-165-son Farmoni.

resurslarni jamlashni talab qiladi. Bundan tashqari, davlatning innovatsion strategiyasini amalga oshirish BMTning global maqsadlariga erishish kontekstida sodir bo'ladi. O'zbekistonning umumiy rivojlanish strategiyasi kontekstida global maqsadlarga erishish bo'yicha Milliy kengash h'isobotida takidlanishicha, barqaror iqtisodiy o'sish siyosati barqaror rivojlanish strategiyasining uchta asosiy yo'nalishiga asoslanadi: iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik. Barqaror iqtisodiy o'sish siyosatini amalga oshirish sharoitida O'zbekiston barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish bo'yicha keng h'amkorlikka intilmoqda [2].

Rivojlangan mamlakatlar misolida O'zbekiston rivojlanayotgan mamlakat sifatida o'zining innovatsion strategiyasini kengaytirish va iqtisodiyot tarmoqlarida bilimlar iqtisodiyotidan foydalanishga eh'tiyoj sezmoqda. Bozor iqtisodiyotida innovatsiyalarning taraqqiy etishi YaIM ning o'sishiga, bandlikka va jah'on bozorida raqobatbardoshlikning oshishiga tasir qiladi. Innovatsiyalar juda keng o'rganish soh'asi bo'lib, h'ar bir soh'a innovatsiyalarning rivojlanishiga ko'proq tasir ko'rsatishi mumkin bo'lgan o'ziga xos omillarga ega. Har bir soh'a malum bir turdagi innovatsiya va rivojlanishga eh'tiyoj sezadi.

Innovatsiyalar ko'plab firmalar va h'ukumatlar tomonidan tobora ko'proq etibor qaratilayotgan mavzuga aylanmoqda. Chunki, innovatsiya degani biz aytayotgan kundan-kunga o'zgarib borayotgan shart-sharoitlarga, tobora rivojlanib borayotgan texnologiyalarga javob berish demakdir. Sizda innovatsiyalar qanchalik ko'p bo'lsa, mamlakat shunchalik yaxshi o'sadi va korxonalar shunchalik yaxshi rivojlanadi. Innovatsiyalar iqtisodiyotning gullab-yashnashi va o'sishiga tasir qiladi, shu bilan ushbu iqtisodiyotda bandlik va daromadlarning yuqori darajasiga olib keladi [3]. Innovatsiya - bu jarayon, strategiya, etalon, etakchilik qobiliyati, boshqaruv usullari va boshqalardir [4].

Ushbu maqolada innovatsiyalarning iqtisodiy manzarani shakllantirishdagi h'al qiluvchi roli o'rganilib, innovatsion amaliyotlar unumdorlikni oshirish, bozorni kengaytirish va umuman iqtisodiy barqarorlikka qanday h'issa qo'shishi takidlanadi. Shu fonda ushbu tadqiqotga yo'naltirilgan tadqiqot savoli quyidagicha: O'zbekistonda innovatsiyalar iqtisodiyot raqobatbardoshligining o'sishiga qanday tasir ko'rsatadi?

II. ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini prognozlash muammolari ko'plab xorijiy va mah'alliy olimlar tomonidan prognozlashning turli jih'atlari va soh'alariga tasir ko'rsatgan h'olda o'rganilgan.

Innovatsiyalar iqtisodiy raqobatbardoshlikning h'al qiluvchi omili bo'lib xizmat qiladi, sanoat va iqtisodiyotning rivojlanishi va raqobatbardosh ustunliklarni saqlab qolish usulini tubdan o'zgartiradi. Shumpeterning innovatsiya nazariyasi kabi nazariy asoslar iqtisodiy rivojlanish «ijodiy buzg'unchilik» deb atagan innovatsion faoliyat bilan boshqarilishini takidlaydi. Shumpeterning takidlashicha, innovatsiyalar eskirgan texnologiyalar va biznes modellarini siqib chiqarishga olib keladi, bu esa yangi sanoat

tarmoqlarini rivojlantiradi va iqtisodiy landshaftni yoshartiradi (Shumpeter, 1942). Bu o'zgarish uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlik uchun h'al qiluvchi ah'amiyatga ega bo'lib, bozor dinamikasining o'zgarishiga javoban doimiy takomillashtirish va moslashishni rag'batlantiradi. Xuddi shunday, Porterning Raqobatbardosh ustunlik nazariyasi innovatsiyalar iqtisodiy raqobatbardoshlikka qanday tasir qilishi h'aqida qo'shimcha malumotlar beradi.

Porterning fikriga ko'ra, innovatsiyalar firmaning raqobatbardosh mavqeini uning mah'sulotlari va xizmatlarini farqlash orqali oshiradi, bu esa yuqori samaradorlik va bozor ustunligiga olib keladi (Porter, 1985). Ushbu nazariya shuni ko'rsatadiki, innovatsion jarayonlar va texnologiyalarni strategik qo'llash biznesga global bozorda h'al qiluvchi ah'amiyatga ega bo'lgan raqobatbardosh ustunliklarga erishish va ularni saqlab qolish imkonini beradi.

Rosli va Sidek (2013) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot innovatsiyalar kichik va o'rta korxonalarning (KO'B) ishlab chiqarish soh'asidagi faoliyatiga qanday tasir ko'rsatishi h'aqida o'ziga xos malumotlarni taqdim etadi. Ularning xulosasiga ko'ra, mah'sulot va jarayon innovatsiyalari, ayniqsa globallashtirish va bozor raqobatining kuchayishi sharoitida, kichik va o'rta biznes uchun raqobatbardosh mavqei va samaradorligini oshirishda h'al qiluvchi ah'amiyatga ega (Rosli & Sidek, 2013) [5].

Turk iqtisodchi olimlari Bayraktar va boshqalar (2017) shuni ko'rsatadiki, etakchilik va differentsiatsiya kabi raqobatbardosh strategiyalar innovatsiyalarni rag'batlantiradi, bu esa o'z navbatida turk ishlab chiqarish kompaniyalarida firma faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi (Bayraktar va boshqalar, 2017). Xuddi shunday, Grek tadqiqotchilari Chatzoglou va Chatzoudes (2018) innovatsiyalar Gretsiya ishlab chiqarish kompaniyalarida tashkiliy imkoniyatlar va raqobatbardosh ustunliklarni yaratish o'rtasida muhim bog'lovchi bo'lib xizmat qilishining empirik dalillarini taqdim etadi (Chatzoglou va Chatzoudes, 2018).

Qo'shimcha tadqiqotlar innovatsiyalarning soh'aga xos tasiriga qaratilgan. Castellacci (2008) innovatsiyalarning sanoat raqobatbardoshligiga tasirini tushunish bo'yicha an'anaviy inqilobiy yondashuvlarni taqqoslab, tarmoq samaradorligini shakllantirishda texnologik va texnologik bo'lmagan innovatsiyalarning ah'amiyatini takidlaydi (Castellacci, 2008). Ularning fikricha, innovatsiyalar ichki operatsiyalarga h'am, tashqi bozorda joylashishga h'am sezilarli tasir ko'rsatib, korxonalarga globallashtirish va raqobatbardosh iqtisodiy muhitga yanada samarali moslashish imkonini beradi [6].

M.Maltseva va V.Plotnikov innovatsiyalarning milliy iqtisodiyotlarga kengroq tasirini o'rganib, shiddatli siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida raqobatbardoshlikni taminlash uchun texnologik yutuqlar va innovatsiyalar tobora muhim ah'amiyat kasb etayotganini takidlaydilar [7].

A.P.Merzlyakova [8] va A.E.Mixaylova [9] ilmiy tadqiqotlari Rossiya iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishining asosiy tendentsiyalari va xususiyatlarini tah'lil qilishga bag'ishlangan. E. F. Nikitskaya [10] asosiy etiborni jah'on

tendentsiyalari kontekstida Rossiyaning innovatsion rivojlanishi muammolariga va innovatsion o'sish soh'asidagi xalqaro tajribani o'rganishga qaratadi.

O'zbekistonda innovatsiyalarni rivojlantirish siyosatiga oid tadqiqotlar Bekmuradov A., Ishmuh'amedov A. [11], Saidova M.X. [12], Norov A.E. [13] kabi mualliflar tomonidan o'rganilib, O'zbekistonda ishlab chiqarish sanoatini innovatsiyalardan foydalanish orqali rivojlantirish yo'llari muh'okama qilingan.

Ushbu tadqiqotlar birgalikda innovatsiyalarning iqtisodiy raqobatbardoshlikka transformatsion tasirini tasdiqlaydi. Nazariy tushunchalar va empirik dalillarni birlashtirish orqali innovatsiyalar shunchaki biznes strategiyasi emas, balki bozorlarning raqobatbardosh dinamikasini va iqtisodiyotlarning umumiy o'sish yo'nalishlarini shakllantiruvchi muh'im iqtisodiy zarurat ekanligi ayon bo'ladi.

III. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan eng yuqori texnologik soh'alar va bu soh'adagi fundamental ilmiy ishlanmalar h'amda moliyaviy investitsiyalarning iqtisodiyotning innovatsion o'sishiga tasiri h'aqidagi gipotezani tasdiqlash maqsadida tadqiqotning matematik-statistik usullaridan foydalanildi. Uzbekistonning innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy o'sishiga tasir etuvchi omillarni bah'olash va tah'lil qilish uchun h'ar bir omilning tasirini asoslash uchun iqtisodiy-statistik modelni olish imkonini beruvchi ko'p omilli regression tah'lil qo'llanildi.

Korxonada innovatsiyalarga tasir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash ushbu omillarga ko'proq e'tibor qaratish va zarur siyosat vositalarini qabul qilish orqali sanoat korxonalarini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Olimlarning oldingi ishlari ko'rib chiqiladi va ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan omillar aniqlanadi. Shuni h'isobga olish kerakki, ushbu ishlar murakkab ekonometrik modelni yaratadi, u statistik vosita bo'lib xizmat qiladi, ammo innovatsiyalarni tah'lil qilish va innovatsion jarayon h'amda rivojlanishga bazi tasirlarni topishga h'arakat qilish uchun qo'shimcha qadam qo'yadi. Tah'lil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti h'uzuridagi Statistika agentligi rasmiy statistik malumotlari asosida amalga oshirildi [14].

IV. TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

Raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq eng yuqori texnologik soh'alar va bu soh'adagi fundamental ilmiy ishlanmalar h'amda moliyaviy investitsiyalarning iqtisodiyotning innovatsion o'sishiga tasiri h'aqidagi gipotezani tasdiqlash maqsadida tadqiqotning matematik-statistik usullaridan foydalanildi. Innovatsion rivojlanish va iqtisodiy o'sishga tasir etuvchi omillarni bah'olash va tah'lil qilish uchun h'ar bir omilning tasirini asoslash uchun iqtisodiy-statistik modelni olish imkonini beruvchi ko'p omilli regressiya tah'lili qo'llanildi.

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga tasir etuvchi omillar orasidan quyidagilar tanlab olindi va tah'lilga asos qilib olindi: aloqa va AKT soh'asidagi texnologik innovatsiyalarga xarajatlar (X1); ishlab chiqilgan ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari (X2); byudjet mablag'lari h'isobidan fuqarolik ilimga xarajatlar (X3); fundamental tadqiqotlarga xarajatlar (X4); amaliy ilmiy tadqiqotlarga xarajatlar (X5);

ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar (X6); iqtisodiyotni rivojlantirish soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar (X7); aloqa soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar (X8); axborot, kompyuter va telekommunikatsiya (AKT) uskunalarini sotib olishga yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar h'ajmi (X9); barcha manbalar h'isobiga raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga ichki xarajatlar (X10); moliyaviy investitsiyalar (X11).

Yuqorida sanab o'tilgan omillar iqtisodiyotining umumiy innovatsion rivojlanishiga ushbu omillarning tasir darajasini bashorat qilish uchun ishlatiladigan kelajakdagi regressiya modeli uchun o'zgaruvchilar sifatida tanlangan.

Tah'lil bo'yicha innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar h'ajmiga tanlangan omillarning tasir darajasini aniqlash uchun juft korrelyatsiya koeffitsientini h'isoblashni o'z ichiga oladi. Excel dasturi yordamida amalga oshirilgan h'isob-kitob natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Hisoblash natijalari Excel tah'lil paketi yordamida olindi. Juft korrelyatsiya koeffitsienti $(x_i, y_i), i=(1, n)$ qiymatlari tanlanmasi bo'yicha U va X o'zgaruvchilari o'rtasidagi bog'liqlik darajasini o'rnatishga imkon beradi, uni quyidagi formula bo'yicha bah'olash mumkin:

$$r = r_x = \frac{\frac{1}{n} \sum (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 * \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} = \frac{xy - \bar{x}\bar{y}}{S_x S_y} \quad (1)$$

bu erda: x, y - o'rtacha qiymatlar; S_x, S_y - mos tanlanmaning standart og'ish qiymatlari.

Juft korrelyatsiya koeffitsienti +1 dan -1 gacha o'zgaradi. X o'zgaruvchilar va Y kattalik o'rtasidagi statistik bog'liqlik darajasi qiymatlarning birga yaqinligi bilan belgilanadi. X o'zgaruvchilar va Y kattalik o'rtasidagi chiziqli-funksional bog'liqlik korrelyatsiya koeffitsientining musbat yoki manfiy qiymati bilan aniqlanadi. Juft korrelyatsiya koeffitsientining ijobiy qiymatida X o'zgaruvchisi va Y qiymati o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjudligini takidlash mumkin (X qiymati oshishi bilan Y qiymati h'am oshadi). Juft korrelyatsiya koeffitsientining manfiy qiymatida X o'zgaruvchisi va Y qiymati o'rtasida teskari bog'liqlik kuzatiladi (X qiymati oshishi bilan Y qiymati kamayadi).

Korrelyatsiya koeffitsientining olingan qiymatlari quyidagicha talqin qilinadi: agar $|R| < 0,3$ bo'lsa - bog'liqlik deyarli yo'q; $0,3 \leq |R| < 0,7$ - o'rtacha bog'lanish; $0,7 \leq |R| < 0,9$ - bog'lanish kuchli; $0,9 \leq |R| < 0,99$ - bog'lanish juda kuchli.

Regression tahlil omillarining korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblash natijalari.

	Innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlar h'ajmi. mln. sum. (U)	Aloqa va AKT soh'asidagi texnologik innovatsiyalarga xarajatlari. mln. sum. (X1)	Ishlab chiqarish ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari. Iam. dona (X2)	Budjet mablag'lari h'isobidan fuqarolik ilimga xarajatlari. mln. sum. (X3)	Fundamental tadqiqotlar uchun xarajatlari. mln. sum. (X4)	Amaliy ilmiy tadqiqotlarga xarajatlari. mln. sum. (X5)	Ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlari. mln. sum. (X6)	Iqtisodiyotni rivojlantirish soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlari. mln. sum. (X7)	Aloqa soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlari. mln. sum. (X8)	AKT soh'asidagi asbob-uskunalar sotib olishga yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar h'ajmi. mln. so'm (X9)	Barcha manbalar h'isobiga raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun xarajatlari (X10)	Moliyaviy investitsiyalar (X11)
2018	68982626,57	1597977,1	1565	420472,3	149550	270922,3	1028247,6	408882	9142,6	484298,007		246 5034
2019	92253929,64	1818017,6	1620	489158,4	192495	296663,1	1134786,7	441468,5	9874	617770,6	2451594948,60	2 472 289,00
2020	91296007,71	1989311,2	1989	549602,2	203246,8	346355,4	1174534,297	447604,5834	8706,4998	728511,5	2261695089,60	3 060 814,00
2021	119675282,8	1921115,8	2186	626574,3	225152,7	401421,6	1301490,945	498341,8585	13285,731	756221,504	2946910774,10	3 909 425,00
2022	25634740,1	2013292,6	2621	631701,6	247286,9	384414,8	1435914,3	584197,5	11844,3	822203,08	3187257632,80	55 583 315 61,00
Korrelyatsiya koeffitsienti		0,91	0,93	0,91	0,98	0,76	0,95	0,95	0,45	0,98	0,98	0,68

1-jadvalda keltirilgan h'isob-kitob natijalariga asoslanib, xulosa qilish mumkinki, innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar h'ajmi va bah'olanayotgan o'zgaruvchilar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri chiziqli-funksional bog'liqlik bitta omildan, yani aloqa soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlardan tashqari barcha omillarda kuzatiladi ($R=0,45$).

Innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar h'ajmiga amaliy ilmiy tadqiqotlarga xarajatlar o'rtacha tasir ko'rsatadi, bunda korrelyatsiya koeffitsienti qiymati $R=0,76$ ni tashkil etadi. Bundan tashqari, innovatsiyalarning rivojlanishiga moliyaviy investitsiyalar o'rtacha tasir ko'rsatadi ($R=0,68$), bu moliya sektorida moliyaviy texnologiyalarning o'rtacha rivojlanish suratlarini ko'rsatishi mumkin. Shunday qilib, ushbu ikki ko'rsatkichdan tashqari, barcha omillar iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishiga sezilarli tasir ko'rsatadi.

Korrelyatsiya koeffitsientining eng katta qiymatiga quyidagi rag'batlantiruvchi omillar ega: fundamental tadqiqotlar uchun xarajatlar (X4) ($R=0,98$); AKT soh'asida asbob-uskunalar yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar h'ajmi, h'aqiqiy narxlarda (X9) ($R=0,98$); barcha manbalar h'isobiga raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun ichki xarajatlar (X10) ($R=0,98$). Olingan malumotlarga ko'ra, korrelyatsiya koeffitsientining o'rtacha qiymati ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga bo'lgan ichki xarajatlarga (X6) ($R=0,95$) va iqtisodiyotni rivojlantirish soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga bo'lgan ichki xarajatlarga (X7) ($R=0,95$) ega.

V. XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, moliyaviy investitsiyalar tasirini h'isobga olgan h'olda iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga tasir etuvchi asosiy rag'batlantiruvchi

omillar tasirini bah'olash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi. Bah'olash jarayonida korrelyatsion-regression tah'lil usullaridan foydalanildi, bu barcha omillar o'rtasidagi chiziqli bog'liqlik darajasini aniqlashga imkon berdi.

Olib borilgan tadqiqotlar iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini rag'batlantirish bilan bog'liq tasir omillarini bah'olash imkonini berdi. Natijada innovatsion o'sishga tasir etuvchi omillar aniqlandi. Bah'olash va tah'lil qilish uchun quyidagi omillar tanlab olindi: aloqa va AKT soh'asidagi texnologik innovatsiyalarga xarajatlar; ishlab chiqilgan ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari; byudjet mablag'lari h'isobidan fuqarolik ilmiga xarajatlar; fundamental tadqiqotlarga xarajatlar; amaliy ilmiy tadqiqotlarga xarajatlar; ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar; iqtisodiyotni rivojlantirish soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar; aloqa soh'asidagi ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga ichki xarajatlar; AKT soh'asida asbob-uskunalarini sotib olishga yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar h'ajmi, h'aqiqiy narxlarda; barcha manbalar h'isobidan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga ichki xarajatlar.

Amalga oshirilgan h'isob-kitoblar natijasida shunday xulosaga kelindiki, fundamental tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar va ishlanmalar, shu jumladan, iqtisodiyotni rivojlantirish va axborot, kompyuter va telekommunikatsiya (AKT) uskunalari uchun asosiy kapitalga investitsiyalar iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga sezilarli tasir ko'rsatadi. Shu bilan birga, amalga oshirilgan h'isob-kitoblarga ko'ra, moliyaviy investitsiyalar innovatsion tovarlar, ishlar va xizmatlar h'ajmiga o'rtacha tasir ko'rsatadi. Bu moliyaviy investitsiyalarning iqtisodiyotning innovatsion o'sishiga tasiri kamligini tasdiqlaydi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari iqtisodiyotning yuqori texnologiyali soh'alariga, birinchi navbatda, raqamlashtirish va AKT soh'asiga yo'naltirilgan investitsiyalar bilan bog'liq bo'lgan fundamental ilmiy tadqiqotlar, amaliy tadqiqotlarga xarajatlarning o'sishi va iqtisodiyotning innovatsion o'sishi o'rtasidagi yuqori darajadagi bog'liqlik h'aqidagi gipotezani tasdiqlaydi. Shunday qilib, rivojlanish vektorini iqtisodiyotning aynan shu soh'alariga yo'naltirish iqtisodiyotning yanada innovatsion o'sishi uchun sharoit yaratadi.

Xulosa qilib aytganda O'zbekiston ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga investitsiyalarni ko'paytirishi, energiya manbalarini diversifikatsiya qilishi, talim va kadrlar tayyorlash orqali texnik saloh'iyatni mustah'kamlashi kerak. Barqaror tartibga solish muh'iti uzoq muddatli innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun muh'im ah'amiyatga ega, xalqaro h'amkorlik esa global tajribaga kirish imkonini beradi va ilg'or tajribalarni o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Ushbu muammolarni h'al qilish orqali O'zbekiston iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish va o'zini dunyoda etakchi o'ringa qo'yish uchun innovatsiyalardan to'liq foydalanishi mumkin.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi «2022 — 2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida» PF-165-son Farmoni.
2. Доклад ООН по достижению глобальных целей URL.: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=30022&nr=1686&menu=3170>
3. Mulaydinov F.M. Econometric modelling of the innovation process in Uzbekistan // Jurnal: [Forum molodix uchenix](#). – 2019. - №3 (31). – S. 32-35.
4. Baltagi, H., Econometric Analysis of Panel Data, ed.2. Textbook. //John Wesley & Sons Ltd.: New York. - 2002. – P. 368.
5. Rosli, M. M., & Sidek, S. The impact of innovation on the performance of small and medium manufacturing enterprises: Evidence from Malaysia. //Journal of Innovation Management in Small & Medium Enterprises. – 2013. - № 2013 (2013). - Article 885666. - <https://doi.org/10.5171/2013.885666>
6. Hurzhyi, N., Mishustina, T., Kulinich, T., Dashko, I., Harmider, L., & Taranenko, I. The impact of innovative development on the competitiveness of enterprises. // Journal Postmodern Openings. – 2021. -№12(4). – PP. 141–152. <https://doi.org/10.18662/po/12.4/374>.
7. Мальцева М.В., Плотников В. А. Инновации и конкурентоспособность в условиях современных технологических и социальных трансформаций //Журнал Управленческое консультирование. - 2021. - №4. - С. 115–121.
8. Мерзлякова А. П. Прогнозирование инновационного развития российской экономики //Журнал Актуальные вопросы экономических наук. - 2011. - №58. - С. 128–132.
9. Михайлова А. Е., Земенцкий Ю. В., Немиленцев М. К. Основные тенденции и особенности инновационного развития российской экономики // Петербургский экономический журнал. - 2020. - № 1. - С. 56–63.
10. Никитская Е. Ф. Прогнозирование инновационного развития: международные тенденции и российский опыт // Журнал Науковедение. - 2014. - №3 (май-июнь). - С. 1–18.
11. Ishmuh'amedov A va Abdusattorova H. Innovatsion strategiyalar. Darslik. //TDIU: Toshkent. – 2007. - 267 b,
12. Saidova M.X., Econometric modelling of the innovation progress in Uzbekistan. // American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. – 2023. - №16. – PP/ 84-87.
13. Norov A.E. Innovatsion faoliyat va uning natijalarini tijoratlash tirishning nazariy va uslubiy asoslari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar Ilmiy elektron jurnali. – 2020. - № 1. – 116-131-bb.
14. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti h'uzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti.

XUSUSIY TADBIRKORLIK SUB'EKTLARI FAOLIYATINING BANDLIKNI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Abduraxmonov Sherali Sharifjonovich

Namangan davlat universiteti

"Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes" kafedrası tayanch doktoranti,

katta o'qituvchisi (+998 99-321-06-07)

abduraxmonov.sherali.86@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining bugungi kundagi holati tahlil qilingan. Mamlakat iqtisodiyotining muhim bo'g'ini sifatida xususiy tadbirkorlik sub'ektlari milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, aholining turmush darajasini oshirish va yangi ish o'rinlari yaratishda katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar, jumladan qonunchilik islohotlari, davlat ko'magi dasturlari va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantiruvchi tashabbuslar o'rganildi. Shuningdek, xususiy sektorning iqtisodiy o'sishdagi ulushi, uning salmog'i va faoliyatiga ta'sir etuvchi asosiy muammolar tahlil qilingan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mamlakatda xususiy tadbirkorlik sub'ektlari uchun qulay muhit yaratish bo'yicha ijobiy o'zgarishlar amalga oshirilgan, biroq ayrim sohalarda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun to'siq bo'layotgan muammolar ham mavjud. Xususan, tadbirkorlik faoliyatining qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish, moliyaviy manbalarga kirishni kengaytirish va malakali kadrlar etishmasligi muammolarini hal qilish muhim ekanligi aniqlandi.

Mazkur ish mamlakatda xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish, uning iqtisodiyotdagi rolini oshirish va ushbu sohadagi muammolarni samarali bartaraf etish bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: xususiy tadbirkorlik, iqtisodiy islohotlar, kichik va o'rta biznes, tadbirkorlik sub'ektlari, investitsiya muhiti, davlat qo'llab-quvvatlovi, soliq imtiyozlari, kredit resurslari, raqobat muviti, tadbirkorlik faoliyati, infratuzilma rivojlanishi, moliyaviy manbalar, xalqaro hamkorlik, biznes muammolari, qonunchilik asoslari, ish o'rinlari yaratish, innovatsion tadbirkorlik, eksport salohiyati, maxalliy bozor rivoji.

Kirish

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyoti tamoyillarini shakllantirish va rivojlantirishda xususiy tadbirkorlik sub'ektlari muhim o'rin tutadi. Xususiy sektor mamlakat iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ichki va tashqi bozorlarni kengaytirish kabi ko'plab ustuvor vazifalarni amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va uning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bir qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, tadbirkorlik sub'ektlari uchun soliqlarni kamaytirish, ortiqcha byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, kredit olish jarayonlarini soddalashtirish va davlat xizmatlarini raqamlashtirish borasida sezilarli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, xususiy sektorning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish maqsadida davlat korxonalarini

xususiylashtirish jarayoni ham jadallashmoqda. Mazkur islohotlar natijasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlari soni ortib, ularning iqtisodiyotdagi ulushi yanada kengayib bormoqda.

Biroq, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lida bir qator muammolar hamon mavjud. Xususan, ayrim tadbirkorlik sub'ektlari uchun moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi, davlat organlari bilan o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, biznesni boshqarishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish darajasining pastligi va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy farqlar rivojlanishga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillar hisoblanadi. Shuningdek, xalqaro bozorlarga chiqish uchun raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, innovatsion yondashuvlarni keng qo'llash kabi masalalar ham e'tiborni talab etmoqda.

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatining bugungi kundagi holati har tomonlama o'rganiladi. Xususan, mavjud imkoniyatlar va erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Shu asosda xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining iqtisodiyotdagi ulushini yanada oshirish, ularning samaradorligini kuchaytirish va xalqaro raqobatbardoshligini ta'minlashga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili

O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash masalasi ilmiy izlanishlarda keng o'rganilgan. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi o'rnini, uning rivojlanish omillari va duch kelayotgan muammolarni aniqlashga qaratilgan. Adabiyotlar tahlili tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat siyosati, huquqiy-me'yoriy baza va iqtisodiy sharoitlarning ahamiyatini yoritib beradi.

Birinchi navbatda, xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi o'rniga bag'ishlangan nazariy izlanishlarga e'tibor qaratamiz. J. Shumpeterning innovatsion rivojlanish nazariyasiga ko'ra, tadbirkorlik iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqobatni kuchaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Uning ta'kidlashicha, tadbirkorlik faoliyatining asosiy maqsadi innovatsiyalarni amalga oshirishdir. Mazkur yondashuv bugungi kunda O'zbekiston sharoitida ham dolzarb bo'lib, innovatsion biznesni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlari ham ushbu masalaning o'ziga xos jihatlarini yoritadi. Xususan, A. Abduqodirov xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish uchun davlat tomonidan qulay biznes muhiti yaratish zarurligini ta'kidlaydi. U o'z tadqiqotlarida soliq imtiyozlari va davlat tomonidan berilayotgan subsidiya dasturlari tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashdagi asosiy omillar ekanligini qayd etadi.

Shuningdek, iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida tadbirkorlikni rivojlantirish borasida X.To'raevning asarlari muhim ahamiyatga ega. Olimning fikriga ko'ra, tadbirkorlik faoliyatida davlatning ortiqcha aralashuvi biznesni rivojlantirishni sekinlashtirishi mumkin, shu sababli bozor mexanizmlarini takomillashtirish va raqobat muhitini kuchaytirish dolzarb vazifadir.

Xorijiy tadqiqotlarda ham tadbirkorlikni rivojlantirishga oid qimmatli fikrlar mavjud. Masalan, P.Drukerning "Innovatsiyalar va tadbirkorlik" kitobida tadbirkorlik

faoliyatining asosiy omillari sifatida menejment, raqobatbardoshlik va innovatsiyalarni boshqarish tizimlari ko'rsatib o'tilgan. Ushbu yondashuv O'zbekistonda biznes jarayonlarini samarali boshqarish va innovatsion loyihalarni amalga oshirishda muhim qo'llanma bo'lishi mumkin.

Huquqiy-me'yoriy bazani tahlil qilish bo'yicha mahalliy va xorijiy tadqiqotlar ko'rsatadiki, xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini rivojlantirish uchun barqaror huquqiy muhit zarur. O'zbekistonda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonun va boshqa normativ hujjatlar xususiy sektorni qo'llab-quvvatlashga xizmat qilmoqda. Shuningdek, keyingi yillarda tadbirkorlik sub'ektlariga imtiyozli shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan qarorlar mazkur sohaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Biroq, adabiyotlar tahlilida aniqlanganidek, hali ham o'z yechimini topmagan muammolar mavjud. Jumladan, E.Safarovning tadqiqotlariga ko'ra, moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi, kadrlar malakasining yetarli emasligi asosiy omillar sifatida qayd etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat siyosati, moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari, biznes infratuzilmasini takomillashtirish va xalqaro tajribani o'rganish muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatining bugungi kundagi holatini tahlil qilish va baholash uchun zamonaviy ilmiy metodologiyalardan foydalanilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mamlakatda xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining rivojlanish darajasini o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishdir.

Nazariy tahlil usuli yordamida xususiy tadbirkorlikning nazariy jihatlarini, ularning iqtisodiy tizimdagi o'rnini va ahamiyatini o'rganildi. Xorijiy va mahalliy manbalar, xususan, J. Shumpeter, P. Druker, A. Abduqodirov va X. To'raev kabi olimlarning tadqiqotlari asosida xususiy tadbirkorlikning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar tahlil qilindi. Shuningdek, xususiy tadbirkorlikka oid huquqiy-me'yoriy hujjatlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasining qonunlari va qarorlari o'rganildi.

Maqolada xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining iqtisodiyotdagi ulushi, soni, faoliyat ko'rsatkichlari va iqtisodiy rivojlanishga qo'shayotgan hissasini aniqlash uchun rasmiy statistik ma'lumotlardan foydalanildi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va Markaziy bankining ma'lumotlari asosida tahliliy ko'rsatkichlar hisoblab chiqildi. Ushbu ko'rsatkichlar tadbirkorlik sub'ektlarining dinamikasi, mintaqaviy farqlari va iqtisodiyotdagi ulushini baholashda asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining bugungi kundagi holati mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda. Davlat

tomonidan xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlar va chora-tadbirlar tufayli sohada ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda xususiy tadbirkorlik sub'ektlari soni sezilarli darajada oshdi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra:

- 2024-yil boshiga kelib, mamlakatda faoliyat yuritayotgan xususiy tadbirkorlik sub'ektlari soni 1,5 milliondan oshgan;
- Xususiy sektor mamlakat yalpi ichki mahsulotining (YaIM) 65 foizidan ortig'ini tashkil etmoqda;
- Tadbirkorlik sub'ektlarida band aholining 70 foizdan ko'prog'i ish bilan ta'minlangan.

O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va aholining farovonligini oshirishda xususiy tadbirkorlik subyektlari alohida o'rin tutadi. Mamlakatda ish bilan bandlik darajasini oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratish dolzarb masalalar qatoridan joy olgan. Bu jarayon, ayniqsa, iqtisodiy islohotlar chuqurlashtirilayotgan va xususiy sektor rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan sharoitda yanada ahamiyat kasb etadi.

Xususiy tadbirkorlik jamiyatda faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli davlat siyosati ham aynan ushbu sektorni qo'llab-quvvatlash, ish o'rinlarini ko'paytirish va ish bilan band bo'lmagan aholi qatlamlarini jalb qilishga qaratilgan. Xususiy sektorning rivojlanishi nafaqat bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonini tezlashtiradi, balki aholining daromadlarini oshirish va qashshoqlikni qisqartirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda O'zbekiston hukumati tomonidan xususiy tadbirkorlik uchun qulay sharoit yaratish, tadbirkorlik muhitini yaxshilash va byurokratik to'siqlarni kamaytirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Soliq imtiyozlari, arzon kredit mablag'lari, yer uchastkalari ajratish va innovatsion dasturlarni moliyalashtirish xususiy tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy faolligini oshirishda muhim omil bo'lmoqda. Ayniqsa, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlik sohalari yangi ish o'rinlarini yaratishda yetakchi o'rinni egallamoqda.

Bu jarayonning mintaqaviy rivojlanishga ijobiy ta'siri ham sezilarli. Qishloq hududlarida, ayniqsa, chekka va iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan hududlarda xususiy tadbirkorlik yangi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish obyektlarini tashkil etish orqali bandlikni oshirishga imkon bermoqda. Shu bilan birga, aholining o'zini o'zi band qilishi uchun sharoit yaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida 2010-2023 yillar bo'yicha kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo'lganlar¹⁵⁶ soni bo'yicha avtokorrelyatsiyasini ko'radigan bo'lsak quyidagicha ma'lumotlarga ega bo'lamiz:

Agar avtokorrelyatsiya koeffitsientiga qaraydigan bo'lsak, 1-lag bo'yicha 0.89 va 2-lag bo'yicha 0.78 bo'g'lanish borligini aniqlaymiz. Birinchi tartibli avtokorrelyatsiya koeffitsientini (lag-1) hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$r_1 = \frac{\sum[(Y_t - Y_{o'rt})(Y_{t-1} - Y_{o'rt})]}{\sum[(Y_t - Y_{o'rt})^2]}$$

¹⁵⁶ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2>

Bu yerda:

- Y_t – vaqtning t momentidagi vaqt qatorining qiymati
- Y_{t-1} – vaqtning oldingi ($t-1$) momentidagi vaqt qatorining qiymati
- $Y_{o'rt}$ – vaqt qatorining o'rtacha qiymati.

Taqdim etilgan ma'lumotlardan foydalanib, bu qiymatlarni hisoblab chiqishimiz mumkin:

1. O'rtacha qiymat ($Y_{o'rt}$): Barcha qiymatlar yig'indisi / qiymatlar soni = 10023.3

2. Surat uchun hisoblar: $(8950.7-10023.3) \times (8643.9-10023.3) + (9239.7-10023.3) \times (8950.7-10023.3) + \dots + (10373.3-10023.3) \times (10131.1-10023.3) = 1753137.73$

3. Maxraj uchun hisoblar: $(8643.9-10023.3)^2 + (8950.7-10023.3)^2 + \dots + (10373.3-10023.3)^2 = 2105018.88$

4. Birinchi tartibli avtokorrelyatsiya koeffitsienti (r_1) = $1753137.73 / 2105018.88 = 0.89$

Birinchi tartibli avtokorrelyatsiya koeffitsienti taxminan 0.89 ga teng. Bu kuchli musbat avtokorrelyatsiyani ko'rsatadi, ya'ni joriy yilning qiymati oldingi yilning qiymatiga kuchli bog'liq.

Vaqt qatorini prognoz qilish usullaridan biri bo'lgan eksponentli silliqlash usulidan foydalanamiz.

Jadval 1:

Kichik tadbirkorlik subyektlarida kutilayotgan band bo'lganlar soni(ming kishi)

Yil	Bandlik (ming kishi)
2024	10539.97
2025	10699.14
2026	10858.3
2027	11017.47
2028	11176.64

5 yilga (2024-2028) prognoz kichik biznesda band bo'lganlar sonining asta-sekin o'sishini ko'rsatadi.

• Vaqt qatori kichik tebranishlar bilan umumiy yuqoriga ko'tarilish tendentsiyasini ko'rsatadi. 2017-yilgacha o'sish, keyin 2018 va 2020-yillarda pasayish, keyin esa yana o'sish kuzatilmoqda.

Besh yillik prognoz eksponentli silliqlash usuli yordamida amalga oshirildi va natijalar kichik biznesda bandlik sonining keyingi yillarda o'sishini ko'rsatdi. Prognoz taxminiy xususiyatga ega ekanligini va uning aniqligi turli tashqi omillarga bog'liq bo'lishi mumkinligini inobatga olish zarur.

Tadqiqot davomida egri chiziqli (kvadratik) regressiya modeli qurildi, bu model bandlik dinamikasini yaxshiroq aks ettirishga yordam berdi. Regressiya tenglamasi bandlik ko'rsatkichi yillar o'tishi bilan boshida o'sish, keyin esa pasayish tendentsiyasiga ega ekanligini ko'rsatadi. Model koeffitsientlari (β_0 , β_1 , β_2) ning qiymatlari Excel dasturi yordamida aniqlandi. Modelning sifati va ahamiyati R-kvadrat

va boshqa statistik ko'rsatkichlar yordamida baholandi. Shuningdek, Durbin-Watson testidan foydalanib avtokorrelyatsiya borligini yoki yo'qligini tekshirdik.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, O'zbekistonda kichik biznesda band bo'lganlar soni ijobiy tendentsiyaga ega. Yuqori avtokorrelyatsiya joriy va o'tgan yil qiymatlari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. EkspONENTli silliqlash modeli 5 yillik prognoz qilish imkonini berdi va egri chiziqli regressiya modeli tarixiy ma'lumotlarni yaxshi tasvirlaydi va ularni bashorat qilish uchun ishlatish mumkin.

Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida 2010-2023 yillar davomida kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo'lganlar sonining dinamikasi o'rganildi. Ma'lumotlar tahlili asosida, bandlik ko'rsatkichi umumiy o'sish tendensiyasiga ega ekanligi, lekin ma'lum yillarda pasayish holatlari kuzatilgani aniqlandi. Dastlabki avtokorrelyatsiya tahlili vaqt qatorida oldingi va joriy qiymatlar o'rtasida sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi, bu esa prognozlashda e'tiborga olinishi muhim ekanligini ta'kidlaydi.

So'nggi yillarda kichik tadbirkorlik subyektlariga davlat tomonidan ko'rsatilayotgan imtiyozlar va qo'llab-quvvatlash choralari sektorda bandlikni barqarorlashtirish va yangi ish o'rinlari yaratishda ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Kichik tadbirkorlik iqtisodiy rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. U iqtisodiyotning barqarorligini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholining turmush darajasini yaxshilashda asosiy rol o'ynaydi.

Tadqiqotimiz natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqdik:

1. Kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish. Kichik tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini rivojlantirish uchun ularni qulay kreditlar, subsidiya va grantlar bilan qo'llab-quvvatlash dasturlarini yanada kuchaytirish zarur. Bu yangi ish o'rinlarini yaratishga va sektorda bandlikni oshirishga yordam beradi.

2. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun infratuzilmani yaxshilash. Kichik biznes faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida ishlab chiqarish infratuzilmasini (logistika, transport, aloqa, texnologiyalar) rivojlantirishga yanada ko'proq e'tibor qaratish kerak.

3. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish. Kichik tadbirkorlik subyektlarida yangi texnologiyalarni tatbiq qilish uchun davlat tomonidan rag'batlantirish choralari kuchaytirish zarur. Bu subyektlarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

4. Malakali ishchi kuchini tayyorlash. Kichik tadbirkorlik ehtiyojlarini inobatga olgan holda kasbiy ta'lim va malaka oshirish dasturlarini kengaytirish zarur. Bu esa ishchi kuchining sifatini oshirish va bandlikni ta'minlashga hissa qo'shadi.

5. Huquqiy asoslarni takomillashtirish. Kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qonunchilikni soddalashtirish va tadbirkorlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish iqtisodiyotda bu sektorga bo'lgan ishonchni oshiradi.

6. Hududlar bo'ylab teng imkoniyatlar yaratish. Hududiy nomutanosiblikni kamaytirish uchun kichik tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlarini barcha hududlarda joriy etish lozim. Ayniqsa, chekka hududlarda tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Tadbirkorlik sub’ektlarining eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” – T.: 2022 yil 21 dekabr, PF–268-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Tadbirkorlik sub’ektlarining eksport salohiyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – T.: 2022 yil 30 sentyabr, PF–228-son.
3. Gafurov U.V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish: iqt. fan. dok. diss. –T.: 2017. – 309 b.
4. G‘ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. –T.: TDAU, 1998.
5. Shumpeter Y. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya – M.: 1982. S. 159.
6. Xodiev B.Yu., Qosimova M.S., Samadov A.N. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. O‘quv qo‘llanma. –T.: TDIU, 2010
7. Кенжаев И.Э., Балтабаев М.Т., Абдурахманов Ш.Ш. Иностранные Инвестиции В Малый Бизнес //Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 159-164.
8. Siddikov, A.M., Baltaboev, M.T. and Abduraxmonov , S.S. 2022. Formation and Development of Small Business in Uzbekistan. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance. 3, 11 (Nov. 2022), 76-80.
9. Abduraxmonov S. S. O ‘ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISHI //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 22. – С. 4-16.
10. Abdulxakimov Z., Abduraxmonov S. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishini nazariy masalalari. – 2024.

AKADEMIK KO'NIKMALAR VA KASBIY KOMPETENTLIK FANINING KASBIY FAOLIYATDAGI AHAMIYATI

PhD, dotsent Mirxodjayeva D.B.

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada mehnat faoliyatdagi noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan (nostandart) holatlarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, bunday vaziyatlarda mutaxassisda rejaning mavjud bo'lishi bu uning kompetentli mutaxassisligidan dalolat berishi yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: bilim, ko'nikma, malaka, kompetentlik, intellektual salohiyati, kasbiy malaka, mahorat va iqtidorkasbiy malaka, mahorat, iqtidor.

Oliy ta'lim tashkilotlari pedagoglarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarida turli ixtisosliklar o'qituvchilarining intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini boyitishda ularni innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan yaqindan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Respublikamimizda ta'limning moddiy texnika ta'minotini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida axborot-ta'lim muhitini yaratish, axborot resurslarini ishlab chiqish, ularni ta'lim jarayonida qo'llash metodikalarini takomillashtirish, o'quvchilar va o'qituvchilarning jahon ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari kengaytirilmoqda. Shu o'rinda har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo'lish, uni izchil ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda.

Xo'sh, kompetentlik nima? Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi? Pedagog o'zida qanday kompetentlik sifatlarini yoritib olishi zarur. Ayni o'rinda shu va shunga yondosh g'oyalar yuzasidan so'z yuritiladi. "Kompetentlik" (ingl. "competence" – "qobiliyat") – faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon etib olish hisoblanadi. "Kompetentlik" pedagogik kategoriya sifatida ta'lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan (nostandart) holatlarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi. Shundan kelib chiqqan holda kasbiy kompetentlik kategoriyasiga quyidagicha izoh keltirilgan.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishini ko'zda tutadi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va hatti-harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, "kompetensiya" mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Kasbiy kompetentlik quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi: 15

Kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassis: o'z bilimlarini izchil boyitib boradi; yangi axborotlarni o'zlashtiradi; davr talablarini chuqur anglaydi; yangi bilimlarni izlab topadi; ularni qayta ishlaydi va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi.

Kasbiy kompetentlik negizida quyidagi sifatlar aks etadi:

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish ko'nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda sub'ektlar bilan muloqotga kirisha olish.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, BKMni izchil rivojlantirib borish bo'lib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko'zga tashlanadi.

Ular o'zida quyidagi mazmunni ifodalaydi:

a) psixologik kompetentlik – pedagogik jarayonda sog'lom psixologik muhitni yarata olish, talabalar va ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni o'z vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish;

b) metodik kompetentlik – pedagogik jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, ta'lim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to'g'ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarni samarali qo'llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo'llash;

c) informatsion kompetentlik – axborot muhitida zarur, muhim, kerakli, foydali ma'lumotlarni izlash, yig'ish, saralash, qayta ishlash va ulardan maqsadli, o'rinli, samarali foydalanish;

d) kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashish, o'zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish;

e) innovatsion kompetentlik – pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g'oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish;

f) kommunikativ kompetentlik – ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, talabalar bilan samimiy muloqotda bo'lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta'sir ko'rsata olish.

g) Shaxsiy kompetentlik – izchil ravishda kasbiy o'sishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyatda o'z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish.

h) Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik BKMni boyitadigan ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish. Ektremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan)da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda oqilona qaror qabul qilish, to'g'ri harakatlanish malakasiga egalik. Bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogga xos kasbiy kompetentlik va uning o'ziga xos jihatlari o'rganilgan. Ana shunday tadqiqotlar sirasiga A.K.Markova va B.Nazarovalar tomonidan olib borilgan izlanishlarni kiritish mumkin. A.K.Markova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarida pedagogning kasbiy kompetentligi quyidagi tarkibiy asoslardan iborat ekanligi bayon qilingan: Maxsus yoki kasbiy kompetentlik (kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish); Ijtimoiy kompetentlik (qo'shimcha faoliyatni hamkorlikda

tashkil etish); Shaxsiy kompetentlik (o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini namoyon etish); Individual kompetentlik (o'z-o'zini boshqarish, kasbiy rivojlanish va yangiliklar yaratish). Ta'lim amaliyotida kompetentlik yondoshuvini amalga oshirish ushbu jarayonning barcha jihatlarini chuqur va har tomonlama ilmiy o'rganishni talab etadi. Shu bilan birga, ta'kidlash kerakki, kompetentlikni pedagogik fenomen sifatida talqin qilish qiyin, chunki, kompetentlik kategoriyasi pedagogikaga boshqa fanlardan kiritilgan bo'lib, u fanlarda yetarli darajada chuqur anglab yetilgan va o'zining mustahkam o'rniga ega. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning natijasi sifatida pedagogika fanining tushunchalari tarkibiga nisbatan yaqinda kirib kelgan va hozircha pedagogik, xususan didaktik tushunchalar tizimiga to'laqonli tarzda tegishli. Shu bilan birga, ta'limda kompetentlikka yo'naltirilgan yondoshuvlarning dolzarbligi tufayli "kompetentlik", "kompetensiya", "tayanch kompetensiyalar" atamalari ta'limning yangi sifatlariga doir masalalarni muhokama etishda tobora ko'proq ishlatilmoqda va borgan sari keng tarqalib bormoqda.

Pedagogik hamjamiyatda kompetentlik va kompetensiyalar, ulardan qaysi birlari tayanch (universal) hisoblanishi, ularni shakllantirish va baholash usullari qanday ekanligi tushunib yetish jarayoni jadal bormoqda, ushbu tushunchalarni aniqlashtirish bo'yicha qizg'in munozaralar davom etmoqda. Shu sababli bugungi kunda ushbu tushunchalarning juda ko'plab ta'riflari va talqinlari mavjud. Kompetentlik – bu faqatgina o'zlashtirilgan bilimlar va tajribalarning mavjudligi hamda salmoqli hajmi bo'libgina qolmay, balki, ularni kerak vaqtda ishga sola bilish va o'zining xizmat vazifalarini bajarish jarayonida ulardan foydalana olish demakdir.

Bu ma'noda kompetentlik insonning, shaxsning, kasb egasining tavsifi hisoblanadi, shu bilan birga, u shaxsning shaxsiy imkoniyatlarining yig'indisi, uning o'z kasbiy bilimlari va tajribalarini amaliy faoliyatida samarali ravishda qo'llay olish qobiliyati hisoblanadi. Mutaxassisning, uning samarali kasbiy faoliyatga qodirligining tavsifi sifatidagi kompetentlik ta'limda kompetentlik yondoshuvining asosi bo'lib qoldi. Bunday kompetentlikning murakkab, integral xarakterini ta'kidlab o'tgan holda, xorijdagi boshqaruv modellarida uning uch darajasi ajratib ko'rsatiladi:

1) Integrativ kompetentlik – bilim va ko'nikmalarni yig'ishga va tashqi muhitning tez o'zgarib turadigan sharoitlarida ulardan foydalana bilishga qodirligi.

2) Ijtimoiypsixologik kompetentlik – zehnidrok, odamlarning xulqatvorini tushunish bo'yicha bilimlar va ko'nikmalar, ularning faoliyati motivatsiyasi, kirishuvchanlik va muloqat madaniyatining yuqori darajaliligi.

3) Boshqaruv faoliyatining muayyan sohalari – qarorlar qabul qilish, axborot yig'ish, odamlar bilan ishlash metodlari va hokazolar bo'yicha kompetentligi. Kompetentlikning tarkibiy qismlari inson uchun qiziqarli bo'lgan faoliyatni amalga oshirish jarayonidagina rivojlanadi va namoyon bo'ladi. Bir necha omillar natijasida hosil bo'ladigan samarali faoliyat, muayyan vaziyatda namoyon bo'ladigan, alohida olingan kompetentlik yoki layoqatlilik darajasiga nisbatan, maqsadga erishishga qaratilgan harakat jarayonida vaziyatlarning keng doirasini qamrab oladigan bir qator mustaqil va o'zaroalmashuvchan kompetentliklarga anchagina ko'proq bog'liq bo'ladi. Kompetentlikni baholashda alohida olingan biror bir layoqatlilik darajasini emas, balki, inson tomonidan shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga erishish

uchun sarf qilinadigan uzoq vaqt davomida, turli xildagi vaziyatlarda namoyon qilinadigan kompetentliklarning to'liq to'plamini nazarda tutish kerak bo'ladi. Bunda inson duch kelib qolgan muayyan vaziyat uning rivojlanishiga, qadriyatlarning shakllanishiga va yangi kompetentliklarni egallashiga bevosita ta'sir etadi. Kasbiy faoliyati samarador bo'lishi uchun egallanishi muhim bo'lgan kompetensiyalar sohasining turli tumanligini anglash aynan ushbu kompetensiyalar doirasini aniqlash, shuningdek, ular orasidan o'z xarakteriga ko'ra eng universal bo'lgan tayanch, bazaviy kompetensiyalarni ajratib olish muammosini keltirib chiqardi.

Bugungi kunda jahon ta'limida tayanch kompetensiyalarning turli xil tasniflari mavjud. M.Stobart tayanch kompetensiyalarning quyidagi beshta guruhini belgilab ko'rsatgan:

1) Siyosiy va ijtimoiy kompetensiyalar (masalan, ma'suliyatni o'z zimmasiga olish, birgalikda qarorlar qabul qilishda ishtirok etish, ziddiyatlarni murosaga keltirish yo'li bilan hal etish, demokratik institutlarning faoliyatida ishtirok etish);

2) Ko'pmadaniyatli jamiyat hayotiga oid kompetensiyalar (masalan, tafovutlarni to'g'ri tushunish, birbiriga nisbatan hurmat, boshqa madaniyat, til va diniy etiqodga ega bo'lgan odamlar bilan hamjihatlikda yashash);

3) Og'zaki va yozma muloqatni amalga oshira bilishga oid kompetensiyalar (masalan, bir nechta tillarni egallaganlik);

4) Axborot jamiyatining vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan kompetensiyalar (masalan, yangi texnologiyalarni egallaganlik, ularni qo'llay olish, ommaviy axborot vositalari kanallari orqali tarqatiladigan axborot va reklamalarga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'la olish);

5) Uzluksiz ta'limning asosi sifatida butun umri davomida kasbiy jihatdan hamda shaxsiy hayotida ta'lim olishga kompetentlik. So'nggi kompetensiya alohida ahamiyatga ega, shuning uchun ba'zi tadqiqotchilar uni tizimli kompetensiya deb ataydilar. Ye.P. Tonkonogaya va V.Yu. Krichevskiyalar kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy sifatlarni ko'rib chiqar ekanlar, kompetentlikni xushaxloqlik, pedagogikotashkilotchilik, boshqaruvchanlik, kommunikativlik va boshqa sifatlar bilan bir qatarga qo'yadilar. Kompetentlikning o'zi pedagogda umumiy dunyoqarashining kengligi va madaniyatining yuqoriligini, pedagogika, psixologiya, boshqaruv nazariyasi va ta'limni boshqarishning ilmiy asoslari bo'yicha kasbiy bilimlarining mavjudligini, o'z bilimlarini amaliyotda rivojlantirishga layoqatliligini, ijtimoiy va psixologikpedagogik tadqiqotlar metodlarini bilishini, pedagogik va boshqaruv ko'nikmalarining zaruriy majmuasiga ega bo'lishini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, kompetentlik kasbiy bilim va ko'nikmalarining mavjudligi, shuningdek, ularni amaliy faoliyatda qo'llash hamda takomillashtirishga layoqatlilik bilan belgilanadi. Pedagogolimlarning ishlarida kompetentlikni pedagogik nuqtainazardan yanada kengroq va sinchiklab o'rganish imkonini beradigan turli jihatlari va tarkibiy qismlari ajratib olingan va o'rganib chiqilgan. S.E. Shishov tomonidan kompetentlikning quyidagi ta'riflari keltirilgan: o'qisho'rganish tufayli egallangan bilimlar, tajriba, qadriyatlar va moyilliklarga asoslangan umumiy layoqatlilik; bilim va vaziyatlar o'rtasidagi aloqani o'rnatish bilish qobiliyati, muammoga mos keladigan hal etish yo'lini topish (kompetentlik deb aytish uchun birorbir vaziyatda namoyon

etiladigan taqdirdagina joiz bo'ladi, namoyon etilmagan kompetentlik – kompetentlik emas, yashirin imkoniyatlar bo'lib qolsa ham katta gap). L.M. Dolgova, P.V. Simonov va boshqalarning fikricha, kompetentlik – olingan bilimlarga asoslangan holda harakat qila olishlik demakdir. Namunalarga o'xshash harakatlarni ko'zda tutadigan "bilim, ko'nikma va malakalardan" farqli o'laroq, kompetentlik universal bilimlarga asoslangan holda mustaqil faoliyat tajribasini nazarda tutadi. "Kompetentlik – ijtimoiy amaliyot ko'rinishidagi bilim va ko'nikmalarning mavjudligi bo'lib, u ta'lim jarayoni natijalariga ijtimoiymadaniy talablar va jamiyat tomonidan talablar qo'yiladigan hollarda namoyon bo'ladi", – deb ta'kidlaydi L.M. Dolgova. V.V. Bashevning ta'kidlashicha, kompetentliklar – insonning individual qobiliyati bo'lib, ular shartsharoitlar o'zgargan paytda ushbu qobiliyatning boshqa shartsharoitlarga ko'cha olishida namoyon bo'ladi.

Qo'llash sohalari ularning maxsusligi va aniqligini belgilaydi (matematik, tillar bo'yicha, siyosiy va boshqa kompetentliklar). Jamiyatni o'rganish sohasida samarali faoliyat ko'rsatuvchi odam quyidagilarga qodir bo'lishi kerak, ya'ni kompetentli odam:

- 1) o'zi tushib 21 qolgan vaziyatni tadqiq etish;
- 2) boshqa odamlar bilan muloqot o'rnatish;
- 3) qarorlar qabul qila olish;
- 4) qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish bo'yicha individual va jamoaviy harakatlarni tashkillashtira olish;
- 5) faoliyatning yangi usullarini egallay olish. Shunday qilib, kompetentlikni layoqatlilik, tayyorlik, imkoniyatga egalik va shu bilan birga, ma'lim bir harakatlar natijasi sifatida talqin etish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, kompetentlik – faoliyatga doir kategoriya bo'lib, sub'ektning qo'yilgan vazifalarni bajarishga qaratilgan kasbiy, ijtimoiy va boshqa faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi. Eng umumlashtirilgan holda ta'riflaydigan bo'lsak, kompetentlik – individning umuman jamiyatda va xususan kasbiy sohasida muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan, atrofidagi ob'ektlar va sub'ektlar bilan o'zaro hamkorligi bo'yicha ma'lum bir malakalari va kasbiy tajribalari shakllanganligining muayyan darajasi demakdir.

N.G. Vitkovskayaning ta'riflashicha, kompetentlik – qo'yilgan muammolarni hal etishga qaratilgan insonning ichki (bilim, ko'nikma va malakalari, ma'naviy sifatlari, psixologik xususiyatlari) va tashqi (moddiytexnik, ijtimoiy) imkoniyatlarini safarbar qila olishga qodirligidir. Psixologik nuqtainazardan, A.K. Markovanning fikricha, kompetentlik – muayyan insonning xarakteristikasi, ya'ni kasbiy talablarga munosibligi darajasi bo'yicha insonning individual xarakteristikasi demakdir. N.A. Muslimov o'zining tadqiqot ishlarida o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanganlik asosini oltita sifatlar, ya'ni motivatsion xislatlar (insonning butun hayoti davomida shakllanib, rivojlanib boruvchi tanlagan kasbiga bo'lgan ehtiyojlari, motivlari va maqsadlarni qamrab oladi), intellektual salohiyat (barcha rasmiy hujjatlar asosida o'qituvchi axborot va ma'lumotlarni uzatishga, bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga intiladi), irodaviy sifatlar (maqsadga intiluvchanlik, ichki va tashqi to'siqlarni, jismoniy va aqliy zo'riqlashlarni yenga olishlik, o'zini tuta bilishlik va tashabbuskorlik xislatlari), amaliy ko'nikmalar (psixologik, pedagogik, metodik va texnik-texnologik qobiliyatlar, amallar, individning faoliyat va muloqotning turli

sohalaridagi ko'nikmalari), hissiy sifatlar (o'z hissiyotlarini boshqarishning zaruriy malakalarini shakllantirishi, o'zining aniq hislari (qahr, g'azab, bezovtalik, arazlash, hasad, hamdardlik, uyalish, mag'rurlik, qo'rqish, ko'ngilchanlik, muhabbat va boshqalar)ni boshqarishi hamda o'z hissiy holatlarini va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni tushunishi) hamda o'z-o'zini boshqara olish (maqsadlarni va ularga erishish vositalarini tanlashdagi erkinlik, vijdonlilik, o'z faoliyatiga tanqidiy yondoshuv, harakatlarning keng qamrovliligi va anglanganligi, o'z xulqini boshqalarniki bilan qiyoslab borishi, kelajakka ishonchi, o'z jismoniy va psixologik holatini talab darajasida tutib turishi va boshqara olishi) sifatleri tashkil etishini ta'kidlab o'tadi. Kompetentlikning mavjudligi to'g'risida inson mehnatining natijasiga qarab baho beriladi. Har bir soha mutaxassisining kompetentlilik darajasi uning bajargan ishi shu kasbiy faoliyatning yakuniy natijasiga qo'yiladigan talablarga qay darajada javob berishiga qarab belgilanadi.

Kompetentlikka insonning mehnat faoliyati davomida qilgan harakatlarining miqdoriga qarab emas, balki faoliyatning natijasiga qarab baho berish to'g'ri bo'ladi. Xuddi shuningdek, savodxonlik darajasiga qarab ham kompetentlikni belgilab bo'lmaydi. M.P. Choshanov fikricha, kompetentlik – kasbiy tayyorgarlikning umuman yangi sifati bo'lib, uning o'ziga xos tomonlariga quyidagilar kiradi: kompetentli odamning bilimlari amaliy tezkor va harakatchan, ular bu bilimlarni doimo yangilab turadilar; kompetentlik mazmunli (bilimlar) va jarayonlarga doir (ko'nikmalar) komponentlariga ega. Muammoning mazmunini tushunishning o'zi yetarli emas, uni amaliy jihatdan maqbul usullar bilan yecha bilish kerak, ya'ni metodlarning moslashuvchanligi kompetentlikning zaruriy tavsifi hisoblanadi; kompetentlik maqbul yechimlarni tanlay bilish, qarorni asoslab bera olish, noto'g'ri yo'llarni chiqarib tashlash, ya'ni tanqidiy fikrlay olishni taqozo etadi.

A.K. Markova muayyan insonning kompetentligi uning kasbiy mahoratiga nisbatan torroq bo'ladi, deb hisoblaydi, ya'ni: "Inson umuman olganda o'z 23 kasbining ustasi bo'lishi mumkin, lekin barcha kasbiy masalalarni hal etishda kompetentli bo'lmasligi mumkin". Kompetentlik deganda, alohida bilimlar va ko'nikmalar yoki faoliyatning alohida harakatlarining yig'indisi to'g'risida emas, balki, insonga mehnat faoliyatini to'lato'kis amalga oshirish uchun kerak bo'ladigan xususiyat haqida so'z yuritiladi.

Kasbiy kompetentlik tor ma'noda malaka talablari doirasida bevosita xizmat vazifalarini bajarish uchun ahamiyatga ega bo'lgan shaxs sifatleri yig'indisining xarakteristikasi sifatida tushuniladi. Shu nuqtainazardan kasbiy kompetentlik shaxs kasbiy sifatlarining negizi hisoblanadigan hamda mehnat va texnologik jarayonlarni tahlil qilish, texnik hujjatlarni va topshiriqlarni tahlil qilish, mehnat jarayonini bexato amalga oshirish, texnologik talablarga rioya qilish, qo'shimcha malakalarni egallash, madaniyat va jarayonlarni tashkil etishning yuqori darajaliligi, texnologik jarayonda vujudga keladigan nosozliklarni bartaraf etish kabi faoliyatning elementleri orqali taqdim etilgan kasbiy kompetentsiyalarga ega bo'lishni taqozo etadi. Bunday yondoshuvda kasbiy kompetentlik va shunga mos ravishda kompetensiya xizmatchi uchun boshqa muhim kompetensiyalar bilan bir qatorda turadi. Yuqorida sanab o'tilgan kompetentliklarning barchasi bir insonda mujassam bo'lmasligi mumkin.

Inson o'z yo'nalishi bo'yicha yaxshi mutaxassis bo'lishi mumkin, lekin muloqotga kirisha olmasligi, o'zo'zini takomillashtirish bo'yicha vazifalarni amalga oshira olmasligi mumkin. Shunga ko'ra, uning maxsus kompetentligini yuqori darajada, ijtimoiy va shaxsiy kompetentligini pastroq darajada, deb e'tirof etish mumkin. Bundan kelib chiqib shuni ta'kidlash joizki, kasbiy kompetentliklar borki, ular ko'plab kasblar uchun asos bo'lib xizmat qiladi va ishlab chiqarishda ham, ijtimoiy amaliyotda ham qo'llanilganda o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Yuqorida sanab o'tilgan kasbiy kompetentliklarning har bir turi shunday kasblararo umumiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Masalan, maxsus kompetentlik - ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirish, texnika bilan ishlash ko'nikmalari, texnik hujjatlarni o'qiy bilish, qo'l ishlarini bajarish malakalariga; shaxsiy kompetentlik - o'z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va boshqarish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish, nostandart yechimlarni topa olish (kreativlik), tez moslashuvchan nazariy va amaliy fikrlash, muammoni ko'ra bilish, yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda egallay olish layoqatiga; individual kompetentlik - motivatsiyaga, muvaffaqiyat zahiralarga ega bo'lish, bajaradigan ishining sifatini oshirishga intilish, o'zo'zini safarbar qila olish, o'ziga ishonch va optimizmga ega bo'lishni taqozo etadi. Shu bilan birga, kompetentlikni bilimlarga yoki ko'nikma va malakalarga qaramaqarshi qo'yish ham mumkin emas.

Kompetentlik tushunchasi bilim yoki ko'nikma yoki malaka tushunchalariga nisbatan kengroq, kompetentlik ularni ta'lim natijasi sifatida o'z ichiga oladi (lekin bunda kompetentlik bilim, ko'nikma va malakalarning oddiy yig'indisi emas, bir muncha boshqacharoq mazmundagi tushunchadir). Kompetentlik tushunchasi nafaqat kognitiv va operatsiyali texnologik, balki, motivatsion, axloqiy, ijtimoiy tarkibiy qismlarni ham o'z ichiga oladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ta'lim jarayonining ham mazmunini, ham shakllarini baravariga o'zgartirish zarur. Bunda o'zgartirilgan shakllar ta'lim oluvchilarga ma'lum bir kompetensiyalar bo'yicha bilim bermasdan, balki, butun ta'lim jarayoni davomida ular asosida faoliyat olib borishlarini ta'minlashi kerak. Ya'ni, ta'lim oluvchi navbatdagi ko'nikmalar to'plamini shakllantirish yo'li bilan bo'lajak kasbiy faoliyatiga tayyorlanishi emas, balki, kompetensiyalarni shu yerda va hozir singdirib borishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. "Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar". O'quv qo'llanma. T.: 2013.
2. N.Sayidahmedov. Yangi pedagogik texnologiyalar. – T.: Moliya, 2003.
3. Will personalized e-learning increase deep learning in higher education? S.Manzanares, M.C.Garcia Osorio, C.I.Diez Pastor, J.F.Martin Anton. Information Discovery and Delivery. 47 (1) 53-63 pages.

РЕСУРСЛАРДАН ТЕЖАМКОРЛИК БИЛАН ФОЙДАЛАНИШ ДАРАЖАСИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

Холматов Бахтиёр Абдумуталович

Фарғона давлат университети

Молия кафедраси доценти

Аннотация. Мақолада, тежамкорлик қонуни, унинг меҳнат жараёнидан кенгроқ доирани қамраб олиши ва инсон меҳнати сингмаган, ҳали инсон қўли етмаган табиий бойликлар, иқтисодий ресурсларни тежаши, атроф-муҳит муҳофазаси билан боғлиқ муносабатларни ҳам ўз ичига олиши ҳамда вақтни тежаши қонуни иқтисодиёт назариясида атрофлича ўрганилган бўлса, тежамкорлик қонунининг мавжудлигини барча иқтисодчилар ҳам тан олмасликлари таҳлил қилинган. Ҳозирги даврда жаҳоннинг кўпгина ривожланган мамлакатлари иқтисодиёти учун ишчи кучи, моддий ва пул ресурсларининг ҳар томонлама тежамкорлиги хос бўлиб, у самарадорликни ўстиришнинг муҳим омилларидан биридир.

Калит сўзлар. Тежамкорлик, тежамкорлик қонуни, ресурслар тежамкорлиги, Вақтни тежаши қонуни, сарфланган меҳнат миқдори, моддий ёки маънавий неъматлар, меҳнат миқдори.

I. КИРИШ

Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жуда мураккаб, кўп қиррали ва ғоят чигал муаммоларга бойдир. Хусусан, кишиларнинг яшаши ва камол топиши учун зарур бўлган кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-жой ва бошқа ҳаётий воситаларга эҳтиёжларни қондириш ўтган барча ижтимоий-иқтисодий тизимлардаги сингари ҳозирда ҳам, келажакда ҳам долзарб масала сифатида қолиши шубҳасиздир.

Ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш даражасини баҳолашда, энг аввало, унинг амал қилиш тамойилларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки тежамкорлик тушунчасининг серқирраллиги ҳамда турлича маъно касб этиши мазкур жараённинг амал қилиши тўғрисида кенгроқ тасаввурга эга бўлишни тақозо этади. Шунга кўра, ушбу тамойилларни белгилашда тежамкорликка жамиятдаги умумиқтисодий жараён сифатида ёндашилади.

Бозор иқтисодиёти қоидалари асосида замонавий ривожланган мамлакатлар хўжалик юритиш усули эса бундай ўсишни инкор этади. Чунки бозор усули, энг аввало, талаб ва таклиф, рақобат механизмлари, нархнинг эркин шаклланиши, фойдани максималлаштириш қоидаларига асосланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва моддий ресурслар истеъмоли жараёнини ташкил этиш усуллари ҳам бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқлаштириш долзарб вазифага айланди. Айниқса, мавжуд иқтисодий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш муҳим йўналишлардан бири ҳисобланмоқда.

II. МЕТОДОЛОГИЯ

Бозор иқтисодиёти қоидалари асосида замонавий ривожланган мамлакатлар хўжалик юритиш усули эса бундай ўсишни инкор этади. Чунки

бозор усули, энг аввало, талаб ва таклиф, рақобат механизмлари, нархнинг эркин шаклланиши, фойдани максималлаштириш қоидаларига асосланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва моддий ресурслар истеъмоли жараёнини ташкил этиш усуллари ҳам бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқлаштириш долзарб вазифага айланди. Айниқса, мавжуд иқтисодий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш муҳим йўналишлардан бири ҳисобланмоқда.

Тадқиқотнинг услубий асосини диалектиканинг асосий қоидалари ва тамойиллари ташкил этди. Ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш даражасини баҳолаш усуллари иқтисодий кўрсаткичлар бўйича маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш услубига таянилди. Маълумотлардан хулоса чиқаришда мантиқий таҳлил, синтез, умумлаштириш, индукция ва дедукция, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндошув усуллари билан фойдаланилди.

III. АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Тежамкорлик тушунчасининг айрим жиҳатлари жаҳон иқтисодий фани намояндаларининг бу хусусдаги қарашлари ва ёндашувларида ҳам назарий жиҳатдан асослаб берилган.

Ҳозирги кунда кўплаб олимлар томонидан иқтисодий фан асосчиларидан деб тан олина бошлаган Шарқ мутафаккири Ибн Холдун Абдурахмон Абу Зайд (1332-1405 й.) ўзининг “Китоб-ул-ибар” номли асарида шундай дейди: “Харажатларинг даромадларингдан ҳеч қачон ошиб кетмасин”. Бу билан у ҳар қандай иқтисодий фаолият негизида тежамкорлик ётишига ишора қилади. Шунингдек, у хунармандчилик, фан ва санъатнинг ривожини бевосита меҳнат унумдорлигининг ўсиши, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланаётган вақт ва ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ, деб кўрсатади. Ибн Холдун тежамкорлиkning мазмунини товар ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулотга сарфланадиган меҳнатнинг қисқариши орқали тушунтириб беради. У “оддий” ва “мураккаб” меҳнатни фарқлаб, меҳнат унумдорлигини ўстиришда ва, демакки, маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланаётган вақтнинг тежалишида мураккаб меҳнатнинг аҳамиятини исботлаб беради [1].

Шунингдек, Ибн Холдун ўзининг “Кириш” номли асарида табиий-географик муҳит (ер, сув, иқлим, тупроқ унумдорлиги, рельеф)ни ишлаб чиқаришда катта аҳамият касб этадиган омил сифатида баҳолайди, бироқ бош омил сифатида кишиларнинг меҳнат тақсимоти асосида уюштирилган иқтисодий фаолиятини кўрсатади. Унинг фикрича, одамларнинг бир-бирлари билан ҳамкорлик қилиб ишлашига уларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш зарурати сабаб бўлади. Зеро, ўсиб боровчи эҳтиёжларни ажралган, яъни яқка ҳолда меҳнат қилиш билан қондириб бўлмайди.

Ибн Холдун одамларнинг биргалашиб, меҳнат тақсимоти асосида ишлашлари юқори меҳнат унумдорлигига олиб келишини ва бундай хўжалик

юритиш шакли кўшимча маҳсулот яратилишига моддий замин яратишини асослаб берди [2].

Ибн Холдуннинг фикрларига уйғун равишда классик иқтисодчилар тежамкорликни, айниқса, меҳнатни тежашни қийматнинг меҳнат назарияси орқали тушунтирадилар.

Масалан, А.Смит жамият аъзолари томонидан тежамкорликка амал қилиниши жараёнларини қуйидаги мисол орқали ифодалайди (1-жадвал):

1-жадвал

Жамият аъзолари меҳнати натижаларини айирбошлаш орқали тежамкорликка эришиш

Меҳнат тақсимоти иштирокчилари	темирчи	Дурадгор
Меҳнат маҳсули	болта	Стул
1 та болтани ясаш учун меҳнат сарфи	2 соат	12 соат
1 та стулни ясаш учун меҳнат сарфи	36 соат	6 соат
1 та стул = 3 та болта нисбатидаги айирбошлаш натижасида тежалган вақт	$36 - (3 \times 2) = 30$ соат	$(3 \times 12) - 6 = 30$ соат
Жамият томонидан тежалган умумий вақт	$30 + 30 = 60$ соат	

Жадвалдан кўринадикки, бозорда ўз меҳнат сарфлари натижаларини ўзаро айирбошлаш мақсадида темирчи ва дурадгор учрашади. Темирчи 1 та болтани 2, дурадгор эса 1 та стулни 6 соатда ясайди. Лекин агар дурадгорнинг ўзи болта ясамоқчи бўлса, у бунинг учун 12 соат вақт сарфлаши мумкин, чунки у бу борада темирчи сингари юқори меҳнат малакасига эга эмас. Бу вақт мобайнида у 2 та стул ясаши мумкин, яъни бу 6 та болтанинг қийматига тенг. Шунингдек, темирчининг ўзи ҳам стул ясамоқчи бўлса, бунинг учун унга 36 ишчи соати кетиши мумкин. Шу вақт мобайнида у 18 та болта ясаши мумкин, яъни 6 та стулнинг қийматига тенг.

Смитнинг таҳлилича, дурадгор темирчини 1 та стул учун 36 соат, темирчи эса дурадгорни 1 та болта учун 12 соат вақт сарфлаш мажбуриятидан озод қилади. Улар 1 та стулга 3 та болтани алмашганда, уларнинг ҳар бири ўз меҳнатидан тежайди, ҳар бири берган нарсасидан кўра кўпроқ олади, улар вақтни ва ўз кучларини тежайдилар. Энг муҳими эса, жамият томонидан 60 соатга тенг бўлган умумий меҳнат сарфи тежалади.

Смитнинг фикрига кўра, тежамкорликка инсонларни кўпроқ ўз ҳолатларини яхшилаш хоҳиши ундайди. Тежамкорликка айирбошлаш ва меҳнат тақсимотининг ўзаро алоқадорлиги орқали эришиш мумкин. Меҳнат тақсимоти орқали миллий маҳсулотни яратишда одамлар ўртасида ҳамкорлик содир бўлади. Ҳунарманд деҳқоннинг ўзи учун кийим тикиш масъулиятини ўз зиммасига олиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига билвосита таъсир қилади, деҳқон ҳам, ўз навбатида, ҳунармандни ўзи учун дон экишдан озод қилиб, билвосита саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига ёрдам беради.

Умуман олганда, меҳнат тақсимоти ва иқтисодий ихтисослашув орқали:

1) ишчилар маҳорати ошади;

2) бир меҳнат туридан иккинчисига ўтиш учун кетадиган вақт тежалади;

3) меҳнатни енгиллаштирадиган ва қисқартирадиган машиналар ихтиро қилинади;

4) меҳнат унумдорлиги кескин ошади [3].

Классиклардан яна бири Д.Рикардонинг қарашларида тежамкорликка таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Унинг фикрича, даврлар ўтиши билан машина-ускуналар такомиллашиб боради, агрономия ривожланади, бир сўз билан айтганда, техника ривожланиши ишлаб чиқаришда, қишлоқ хўжалиги ва саноатда меҳнат сарфини камайтиради. Меҳнат сарфини тежашдаги ушбу муваффақиятлар инсонларнинг энг зарур эҳтиёжлари учун керак бўладиган буюмлар нархларининг пасайишига олиб келади.

IV. НАТИЖАЛАР

Тежамкорлик қонуни эса меҳнат жараёнидан кенгроқ доирани қамраб олади ва инсон меҳнати сингмаган, ҳали инсон қўли етмаган табиий бойликлар, иқтисодий ресурсларни тежаш, атроф-муҳит муҳофазаси билан боғлиқ муносабатларни ҳам ўз ичига олади, дея тушунтирилади.

Вақтни тежаш қонуни иқтисодиёт назариясида атрофлича ўрганилган бўлса, тежамкорлик қонунининг мавжудлигини барча иқтисодчилар ҳам тан олавермайдилар. Биз ҳам мазкур номзодлик тадқиқотимизда ушбу иқтисодий қонунларнинг қонун сифатидаги моҳияти ва аҳамиятига тўхталишни мақсад қилиб қўймай, балки тежамкорликнинг амал қилиш механизмини тадқиқ қиламиз.

1. Ҳар қандай тежамкорликнинг иқтисодий манфаатдорликка асосланиши. Тежамкорлик – маълум мақсадга йўналтирилган инсон хатти-ҳаракатининг муайян кўриниши бўлиб, унинг асосида манфаатдорлик ётади. Тежамкорлик дастлаб алоҳида шахснинг манфаатдорлиги инъикоси сифатида намоён бўлиб, турли иқтисодий бирликлар (оила, корхона, тармоқ, жамият) доирасида турли даражаларда намоён бўлади. Масалан, алоҳида шахснинг тежамкорлиги ўзи учун энг юқори даражадаги манфаатдорлик билан боғлиқ бўлади. Оиладаги тежамкорлик асосида қон-қариндошлик алоқаларидан ташкил топган гуруҳий манфаат ётса-да, унинг ҳар бир аъзоси учун доимо ҳам бир хил даражада манфаатли, деб бўлмайди. Корхона ва тармоқ даражасида бу манфаатдорлик нисбатан янада кучсизроқ даражада намоён бўлади. Жамият миқёсидаги тежамкорликка эришиш учун турли манфаатларни ўзаро уйғунлаштира олиш зарур.

Бугунги кунда жамият миқёсида турли ресурслар тежамкорлигига амал қилиш, унга ундаш мақсадида турли чақириқлар, тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилмоқда. Масалан, илгари аҳоли томонидан ичимлик суви, табиий газ, электр энергиясидан фойдаланишда тежамкорликка риоя этиш борасида турли тасвирий материаллар, оммавий ахборот воситалари орқали реклама роликлари кенг қўлланилар эди. Бироқ бундай воситаларнинг таъсир даражасини етарли,

деб бўлмасди. Кейинги йилларда бу ресурслардан фойдаланишда махсус ҳисоблагичларнинг ўрнатилиши эса дарҳол манфаатдорлик ҳиссининг амал қилишини таъминлади. Шунга кўра, ҳар қандай даражадаги тежамкорликни таъминлаш учун, энг аввало, унинг ўзаро манфаатларга мувофиқлигини йўлга қўйиш ва шунга эришиш лозим.

2. Тежамга эришишнинг маҳсулот сифатига салбий таъсир кўрсатмаслиги. Тежамкорлик аниқ бир чегара, меъёрга эга бўлиши лозим. Энг аввало, тежамкорлик яратилаётган маҳсулот, бажарилаётган иш, амалга оширилаётган фаолиятнинг сифатига, унинг меъёрий ўлчамларига, технологик жиҳатдан тайёргарлик даражасига путур етказмаслиги керак. Масалан, тежамкорлик ниқоби остида маҳсулотга сарфланаётган хом ашё, материалларни етарли даражада сарфламаслик муқаррар равишда маҳсулот сифатига салбий таъсир кўрсатади. Шунга кўра, тежамкорлик маҳсулотнинг техник, технологик, физикавий, моддий ресурс сарфи ва бошқа меъёрларига путур етказмаслиги зарур.

3. Тежамкорликни мақсадга мувофиқ йўналтириш мумкинлиги. Тежамкорлик қандайдир “қотиб қолган”, бир хилда ўзгармай турадиган жараён ёки хатти-ҳаракат эмас. Уни йўқ жойда ҳосил қилиш, кам жойда ривожлантириш ва мақсадга мувофиқ йўналтириш мумкин. Масалан, жамият аъзолари дунёқарашларида тежамкорлик ҳиссини кучайтириш мақсадида турли йўналишлардаги таъсир воситалари, чора-тадбирлар тизимидан фойдаланиш мумкин. Энг аввало, оилада, турли тарбия муассасаларида болалар онгида тежамкорликка мойилликни тарбиялаш муҳим ҳисобланади. Қолаверса, ҳар бир меҳнат жамоасида ишчи ва хизматчиларни тежамкорликка ундовчи рағбатлар, восита ва дастакларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

4. Тежамкорлик ҳиссини шакллантириш усул ва воситаларининг турлилиги. Шахс, ижтимоий-иқтисодий бирлик (оила, меҳнат жамоаси ва ҳ.к.)да тежамкорликни шакллантириш ва тарбиялашнинг турли восита ва усулларида фойдаланиш лозим. Умуман олганда, тежамкорликни шакллантиришнинг иқтисодий ва ноиқтисодий усуллари ажратиб кўрсатиш мумкин.

Иқтисодий усуллар тежамкорликни моддий ва номоддий жиҳатдан рағбатлантириш, уни турли иқтисодий механизмлар орқали уйғунлаштириш сингари воситалардан таркиб топади.

Ноиқтисодий усулларга турли йўналишдаги тарбия воситалари – оиладаги тарбия, мактабгача ва мактабдаги тарбия, диний тарбия, шахсий намуна, тушунтириш, ташвиқот, тарғибот кабиларни киритиш мумкин.

5. Тежамкорликнинг фан-техника тараққиёти билан боғлиқлиги. Инсон ҳаётининг вақт жиҳатидан чекланганлиги унга берилган ҳаёт даврида имкон қадар кўпроқ қониқиш олишга ундайди. Шунингдек, тежамкорлик муқаррар равишда ФТТ билан ҳамоханг бориши лозим. Кўп ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқариш ёки меҳнат жараёнидаги тежамкорлик янгилик ҳамда ихтироларни келтириб чиқаради. Масалан, телевизорни масофадан туриб бошқариш мосламаси (пульт)нинг яратилиши, одатда, телевизор ёнига бориб, унинг тугмачаларини босишга кетган вақтни тежашга қилинган ҳаракат

натижаси ҳисобланади. Ёки кўп қаватли уйларда яшовчи кишиларнинг куч-қуввати, энергияси, вақти, соғлиғини тежаш учун ҳаракат лифтнинг яратилишига олиб келди.

Ўз навбатида, фан-техника ютуғи натижасида яратилган ихтиро ёки қулайлик яна тежамкорликка имкон яратади ва ундайди. Масалан, лифтнинг пайдо бўлиши эндиликда фақат 5-6 қаватли эмас, балки 30-40 ва ундан-да кўп қаватли уйларни қуриш имконини берди. Яъни тежамкорликка интилиш ФТТнинг ривожланишига туртки бериб, унинг янги қирраларини очади. Бу эса алмашиб келувчи занжирли жараён сифатида намоён бўлади.

Белгилаб олинган тамойиллардан келиб чиқиб, тадқиқот объекти доирасида ресурслардан тежамли фойдаланиш даражасини миқдоран баҳолаш масалалари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ресурслардан фойдаланишдаги тежамкорлик таҳлилида ер-сув ресурсларидан фойдаланиш даражасини баҳолаш муҳим ўрин тутди. Бунда, энг аввало, муайян ҳудуддаги мавжуд ер майдонларининг таркибий тузилишидаги ўзгаришларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бундан ташқари, ҳудуддаги яроқсиз ерларга қўшимча ишлов бериш орқали уларни хўжалик оборотига киритиш даражасини ўрганиш ҳам муҳимдир.

Ер ресурсларини баҳолаш учун Давлат ер кадастри томонидан аниқланган ерларни баҳолаш маълумотларидан фойдаланилади. Бу маълумотлар айрим хўжаликлар, туманлар ва вилоятлар бўйича ернинг ҳолатига қараб аниқланган бўлади.

Ерларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашда балл тизимидан фойдаланиб, энг юқори унумдор ерни 100 балл билан белгилаб, унумдорлиги ундан паст бўлган ерлар юқоридаги баллни тегишли равишда пасайтириш орқали баҳоланади.

Ҳудуддаги ер ва сув ресурсларининг муҳофазасини таъминлаш бўйича белгиланган чора-тадбирларнинг бажарилиш ҳолатини ўрганиш орқали мазкур ресурслардан фойдаланиш даражасига баҳо бериш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳозирда сув ресурсларини ҳисоблаш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Чунки яқингача кўпчилик минтақаларда сувдан бепул фойдаланиб келинди. Ҳар йили маҳсулот етиштириш учун жуда катта миқдорда (150 км³ га яқин) сув ресурсидан фойдаланилмоқда. Сув ресурсини аниқлашда энг қийин муаммо – бу сув нархини аниқлашдир. Сув ресурсларидан фойдаланишни баҳолашда сувдан фойдаланувчилар уюшмаларининг асосий фаолият кўрсаткичларининг таҳлили ҳам муҳим ҳисобланади.

Шунингдек, ишлаб чиқаришда тежамкорликка эришиш зарурати моддий ресурслар, айниқса, ишлаб чиқариш воситаларидан ҳам тежамли фойдаланишни тақозо этади. Бунинг учун таҳлил даврида корхоналардаги асосий ишлаб чиқариш фондлари таркибидаги ўзгаришлар кўриб чиқилади.

Бироқ мавжуд техникалар сони ҳали уларнинг ишга яроқлилик ҳолатини аниқлатмайди. Шунга кўра, уларнинг ишга тайёргарлиги даражасини алоҳида кўриб чиқиш зарур бўлади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан шартли тежам (T_ϕ) ни ҳисоблаш тежамкорликни баҳолашнинг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланади. Унга ўтган даврга нисбатан жорий даврда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш ҳамда фонд самарадорлигини оширишни таъминловчи ташкилий-техник тадбирларни амалга ошириш ҳисобига эришилади ва у қуйидаги формула орқали ҳисобланиши мумкин:

$$T_\phi = \Phi_y \times I_{ям} - \Phi_{жс} \quad (1.1)$$

бунда Φ_y – ўтган даврдаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик қиймати;

$I_{ям}$ – ўтган даврга нисбатан жорий даврда ялпи маҳсулот ҳажмининг ўсиш индекси;

$\Phi_{жс}$ – жорий даврдаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик қиймати.

Қишлоқ хўжалигида тежамкорликка эришишда асосий воситалар билан бир қаторда, материал ресурслари (уруғлик, ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ва органик ўғитлар, кимёвий воситалар ва ҳ.к.)дан тежамли фойдаланиш ҳам муҳим ўрин тутди. Бунинг учун материал сарфларни пасайтиришдан олинган ($T_{мсп}$) ҳамда материал сарфлардан умумий тежам (T_m) кўрсаткичларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$T_{мсп} = (M_1 - M_2) \times H \times MM \quad (1.2)$$

$$T_m = M_y \times I_{ям} - M_{жс} \quad (1.3)$$

бунда M_1 – ўтган даврда (ёки тежамкорликка оид тадбир ўтказилгунга қадар) маҳсулот бирлигига муайян материал ресурси сарфи;

M_2 – жорий даврда (ёки тежамкорликка оид тадбир ўтказилгандан кейин) маҳсулот бирлигига муайян материал ресурси сарфи;

H – муайян материал ресурси бирлиги нархи;

MM – муайян даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори;

M_y – ўтган даврда ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришга материал сарфи;

$I_{ям}$ – ўтган даврга нисбатан жорий даврда ялпи маҳсулот ҳажмининг ўсиш индекси;

$M_{жс}$ – жорий даврда ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришга материал сарфи.

Шунингдек, асосий маҳсулот турларини етиштириш бўйича молиявий натижаларга моддий ресурслардан фойдаланишнинг таъсирини кўриб чиқиш ҳам тежамкорлик бўйича тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Айниқса, моддий ресурслардан тежамли фойдаланишни баҳолашда уларнинг асосий маҳсулот турлари бўйича сарфининг илмий меъёрларга мувофиқлигини ўрганиш муҳимдир.

Ишлаб чиқаришдаги тежамкорликни баҳолашнинг навбатдаги босқичи мазкур соҳанинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражасини ўрганишдан иборат. Чунки тармоқда мавжуд бўлган ишчи кучи сонининг маълум меъёрлар асосида шаклланадиган, такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун зарур

бўлган ишчилар сонига мувофиқ келиши мазкур ресурслардан қай даражада тежамкорлик тамойиллари асосида фойдаланилаётганлик ҳолатини тавсифловчи яққол кўрсаткичдир.

Тармоқнинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражасини баҳолашда, энг муҳими, ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ишчилар сонини тўғри аниқлаш ҳисобланади. Чунки маъмурий-буйруқбозлик тизими тажрибасидан маълумки, банд бўлган ходимларнинг касб ва мутахассислиги жиҳатидан зарурлиги, улар бажариши лозим бўлган ишларнинг меъёр жиҳатидан тўғри белгиланмаганлиги пировардида нисбатан ортиқча ишчи кучининг ҳамда, мувофиқ равишда, яширин ишсизликнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Шунинг учун ҳам мавжуд бўлган ишчи кучининг қатор йиллар давомида меъёрга мувофиқлик даражасини баҳолаш зарур. Бунда “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш учун талаб этиладиган меҳнат ва моддий ресурслар меъёрлари” қўлланмасидан фойдаланилади. Мазкур қўлланмада ишчи кучидан фойдаланишнинг меъёрлари қуйидаги асосий жиҳатлар бўйича алоҳида кўрсатиб берилган:

- 1 гектар экин майдони ва 1 центнер маҳсулотга белгиланган меҳнат сарфи меъёри;

- турли маҳсулдорлик даражасида бўлган чорвачиликда меҳнат сарфлари меъёри (4-илова);

- вилоят ва туманлар бўйича 1 гектар суғориладиган ер майдонига тўғри келадиган ходимларнинг чекланган сони меъёри.

Ишчи кучи сонининг амалдаги талабга мувофиқлиги мазкур масаланинг фақат миқдор жиҳатидан баҳоланиши бўлиб, бугунги кунда унинг сифат жиҳати – малака ва ихтисослик даражасининг талабга мувофиқлиги жуда муҳим ҳисобланади. Чунки ишчи кучидан малака ҳамда ихтисослик бўйича мақсадга мувофиқ фойдаланмаслик тежамкорлик тамойили бузилишининг энг аниқ, яққол кўринишларидан биридир.

Ишчи кучининг миқдор ва сифат жиҳатидан таркибий тузилиши таҳлил қилиниб, уларнинг мувофиқлик даражаси баҳолангандан кейин асосий эътибор ходимларнинг иш вақти фондидан фойдаланиш даражасини ўрганишга қаратилади. Чунки ишчи кучи билан миқдор ва сифат жиҳатидан таъминланганлик ҳали улардан тежамли фойдаланишни тўлиқ англамайди.

Меҳнатга яроқли ходимларнинг йиллик иш вақтини ҳисоблашда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиш лозим.

Ишчи кучи ресурсларидан фойдаланишда тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Айниқса, қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, уларнинг узоқ йиллар давомида шаклланган дунёқараши, халқимизнинг менталитети ва бошқа ижтимоий-руҳий, иқтисодий омиллар бу соҳадаги ишчи кучи ҳаракатчанлик даражасининг паст бўлишига олиб келади. Бу эса тармоқдаги ортиқча ишчи кучининг қисқартирилишига тўсқинлик қилади.

Умуман олганда, тежамкорлик даражаси нисбий кўрсаткич бўлиб, у жорий даврда эришилган натижани олдинги кўрсаткичга таққослаш орқали аниқланади.

Шу ўринда тежамкорлик коэффицентлари ишлаб чиқилиши, уларнинг мувофиқлик даражаси ўрганиб турилиши муҳим ҳисобланади (1-жадвал).

1-жадвал

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тежамкорлик даражасини баҳолашда қўлланилувчи коэффицентлар

Коэффицент номи	Аниқлаш усули	Шартли белгилар
Техника воситаларининг ишга тайёрлик коэффиценти (K_T)	$K_T = \frac{M_T}{M_{\text{ж}}}$	M_T – ишга тайёр машиналар; $M_{\text{ж}}$ – жами мавжуд машиналар.
Машина-трактор паркидан фойдаланиш коэффиценти (K_{Φ})	$K_{\Phi} = \frac{M_{\text{и}}}{M_{\text{ж}}}$	$M_{\text{и}}$ – ўртача йиллик ишга қатнашган жами машиналар сони; $M_{\text{ж}}$ – мавжуд ўртача йиллик машиналар сони.
Ишлаб чиқаришнинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражаси коэффиценти ($K_{\text{и.к.}}$)	$K_{\text{и.к.}} = \frac{IC_x}{IC_{\text{к.х.}}}$	IC_x – ишлаб чиқаришда ҳақиқатда банд бўлган ишчилар сони; $IC_{\text{к.х.}}$ – ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ишчилар сони.
Ишчи кучининг ихтисослик бўйича мувофиқлиги коэффиценти ($K_{\text{и}}$)	$K_{\text{и}} = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (IC_i - IC_{\text{ми}})}{\sum_{i=1}^n IC_i}$	$IC_{\text{ми}}$ – муайян i -ихтисослик (касб) бўйича ишчиларнинг мавжуд сони; IC_i – i -ихтисослик (касб) бўйича ишчиларнинг зарур сони; n – мавжуд i -ихтисослик (касб)лар сони.
Ходимларнинг иш вақти фондидан фойдаланиш коэффиценти ($K_{\text{ивф}}$)	$K_{\text{ивф}} = \frac{IB\Phi_c}{IB\Phi}$	$IB\Phi_c$ – ходимлар томонидан сарфланган йиллик иш вақти фонди; $IB\Phi$ – йил мобайнида фойдаланилиши мумкин бўлган иш вақти фонди.
Ортиқча ишчи кучининг қисқартирилиши коэффиценти ($K_{\text{оик}}$)	$K_{\text{оик}} = \frac{КИК}{ЖОИК}$	$КИК$ – жорий даврда қисқартирилган ишчи кучи сони; $ЖОИК$ – мавжуд жами ортиқча ишчи кучи сони.
Қишлоқ жойларида янги иш ўринларининг яратилиш даражаси коэффиценти ($K_{\text{яиу}}$)	$K_{\text{яиу}} = \frac{ЯИУ}{МИУ}$	$ЯИУ$ – жорий даврда яратилган янги иш ўринлари сони; $МИУ$ – мавжуд жами иш ўринлари сони.

V. МУҲОКАМА

Бироқ тежамкорлик даражасини баҳолашда ушбу коэффицентлардан фойдаланишнинг қуйидаги хусусиятларини ҳам эътиборга олиш лозим:

- ушбу коэффицентларнинг бевосита иқтисодий ресурслардан фойдаланиш тежамкорлигини тўла ифода қила олмаслиги;
- коэффицентлардан фойдаланишда қўшимча таҳлилий жараёнларни амалга ошириш зарурлиги;

- тежамкорликни таҳлил этиш мақсад ва йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, кўшимча коэффициентларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш мумкинлиги ва ҳ.к.

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш имкониятларини, бинобарин, эҳтиёжларни қондиришнинг даражасини ошириш зарурлиги иқтисодиёт олдига қуйидаги муаммоларни қўяди:

1. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг энг мақбул вариантларини танлаб олиш ва ресурсларни кўпроқ ишлаб чиқаришга жалб қилиш.

2. Мавжуд ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан тежаб-тергаб, самарали фойдаланиш.

3. ФТТ ютуқларини ва янги технологияларни жорий қилиб, иккиламчи ресурслар ва чиқиндилардан фойдаланишни йўлга қўйиш, янги энергия, материал, хом ашё турлари, уларнинг манбаларини топиб, ишлаб чиқаришга жалб қилиш, ресурслар унумдорлигининг ошишига эришиш.

Ресурслар тақчиллиги шароитида эҳтиёжларни қондиришнинг оқилона даражаси танлаб олинганда, кам ресурс сарфлаб, кўпроқ эҳтиёж қондирилади. Бу қоидага кўра, маҳсулот бирлигини яратиш учун кетган ресурс сарфи қисқариши шарт, акс ҳолда, эҳтиёж тўлароқ қондирилмайди. Масалан, донга бўлган эҳтиёжни тўлароқ қондириш учун дон ҳосилдорлигини муттасил ошириб борган ҳолда, ҳар бир тонна дон олиш учун кетган ресурс сарфини қисқартириб бориш талаб қилинади.

Хуллас, ресурслардан тежамли фойдаланиш иқтисодиётни ривожланишнинг интенсив йўлига ўтказишда муҳим ўрин эгаллайди. Шунинг учун тежамкорлик тушунчасини бозор иқтисодиётининг асосий категорияларидан бири сифатида очиб бериш жуда муҳимдир.

Ресурслар тежамкорлиги тўғрисида гапиришдан аввал таъкидлаш жоизки, яқингача иқтисодиёт назарияси ва ҳўжалик амалиётида кўпинча “ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш” каби тушунчалар ишлатилиб келинди. Маъно жиҳатидан бу иборалар бир-бирларига жуда яқин бўлишига қарамай, улар ўртасида аҳамиятли тафовут мавжуд. Бу тафовутларни очиб бериш учун ҳар бир тушунчанинг қисқача моҳиятини кўриб чиқамиз.

Оқилона фойдаланиш ҳар бир ресурснинг истеъмол хоссалари (табiiй, кимёвий, физик ва бошқалар)дан мақсадга мувофиқ, тўғри фойдаланишни англатади. Бу тушунча ресурслардан муқобил фойдаланиш мумкинлиги натижасида келиб чиқади. Яъни бирон-бир муайян маҳсулотни яратишда турли кўриниш, сифат ёки миқдордаги ресурслардан фойдаланиш мумкин.

VI. ХУЛОСАЛАР

Бизнингча, бу ғояларни амалга оширишга илдиз отган маъмурий-буйруқбозлик тизимининг ўзи, у яратган ҳаракат механизмлари катта тўсиқ ва ғов бўлиб, амалда исрофгарчилик, ҳўжасизлик, талон-тарож ривож топди, “давлат мулки” тушунчаси остида “ҳеч кимники” деган муносабат шаклланди.

Хуллас, юқорида келтирилган тежамкорлик тўғрисидаги қарашларни умумлаштириб, шуни айтиш мумкинки, инсониятнинг пайдо бўлиши ва

иқтисодий фаолиятнинг такомиллашиб бориши билан тежамкорлик муаммоси ҳам вужудга келиб, бу муаммо барча иқтисодий тизимларда муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Фан-техника тараққиёти натижасида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиб бориши эса инсоният олдида тежамкорликни таъминловчи хўжалик юритиш шаклларини излаб топиш вазифасини қўймоқда.

Кўриб чиқилган барча назариялар учун умумий хусусият шундаки, улар тежамкорликни самарали хўжалик юритиш омили сифатида эътироф этиб, у ёки бу даражада унга эришиш йўллари кўрсатиб берадилар. Шунинг таъкидлаш лозимки, ана шу назариялар асосида тежамкорликнинг иқтисодий мазмунини, иқтисодиётдаги аҳамияти ва омилларини ўрганиш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. – Тошкент: Молия, 1997. – Б. 46.
 2. Иқтисодиёт асослари / Қ. Ўлдошев ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 13.
 3. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. – М.: Наука, 1996. – С. 68.
 4. Brealey R.A., Myers S.C., & Allen F. *Principles of Corporate Finance* (10th ed.). New York: McGraw-Hill. 2011
 5. Zengler T. *The Case for Diversification of Investment Sectors*. New York: Economic Press. 2004
 6. Krugman P. *Geography and Trade*. Cambridge: MIT Press. 1991
 7. Maxmudov S.B. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning noan'anaviy usullarini takomillashtirish. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy jurnali. №5, oktyabr, 2020 yil. 2 bet
 8. Mirkhonov A.A. *Ekologik investitsiyalar va barqaror rivojlanish*. Toshkent: Iqtisodiyot. 2019
 9. North D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press. 1990
 10. Porter M.E. *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press. 1990
 11. Raxmonov B.A. *Investitsiya va innovatsiyalar*. Toshkent: Iqtisodiyot. 2017
- Rosenbaum M., & Pearl J. *Causality: Models, Reasoning, and Inference* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 2009

MAMLAKATMIZDA QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'IDA OLIB BORILAYOTGAN ISLOHOTLARI VA ULARNI BUXGALTERIYA HISOBINING TASHKIL QILISHNING XUSUSIYATLARI

Qodirjonov Dilshodjon Qosimjon o'g'li

Namangan davlat texnika universiteti 3-BXA-23 gurux talabasi

xulugbek1984@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar hamda buxgalteriya hisobi tizimining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Islohotlarning qishloq xo'jaligi subyektlari moliyaviy boshqaruviga ta'siri ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, islohotlar, buxgalteriya hisobi, moliyaviy boshqaruv, innovatsion texnologiyalar, soliqqa tortish, iqtisodiy barqarorlik.

I. KIRISH

O'zbekiston qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Mustaqillik yillaridan boshlab ushbu sohada keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilib, zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda. Qishloq xo'jaligi subyektlari faoliyatini yanada samarali tashkil etish, moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish va buxgalteriya hisobining shaffofligini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir.

Mazkur maqolada mamlakatimizda qishloq xo'jaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy yo'nalishlari hamda buxgalteriya hisobi tizimining xususiyatlari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, islohotlarning samaradorligi va ularning qishloq xo'jaligi subyektlari moliyaviy boshqaruviga ta'siri ko'rib chiqiladi.

II. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlarning iqtisodiyotga ta'siri bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar va normativ-huquqiy hujjatlar mavjud. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotchi iqtisodchi A. Xodjayev (2022) o'zining "Qishloq xo'jaligida islohotlarning iqtisodiy samaradorligi" nomli maqolasida islohotlarning mehnat unumdorligi va hosildorlikka ta'sirini o'rgangan. Shuningdek, D. Karimov (2023) qishloq xo'jaligi subyektlarida buxgalteriya hisobi yuritishning zamonaviy usullari haqida to'xtalib o'tgan.

Jahon tajribasi bo'yicha AQSh, Yevropa mamlakatlari va Rossiyada qishloq xo'jaligi subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash va hisob tizimlarini avtomatlashtirish bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu ilmiy manbalar O'zbekistondagi jarayonlarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

III. METODLAR

Ushbu tadqiqotda taqqoslash, iqtisodiy tahlil va statistik metodlar qo'llanilgan. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini baholash uchun amaliy misollar va statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli yordamida O'zbekiston va rivojlangan davlatlardagi qishloq xo'jaligi islohotlarining o'ziga xos jihatlari o'rganildi.

Ekspert intervyulari asosida qishloq xo'jaligi buxgalteriya hisobi tizimidagi muammolar va ularning yechimlari tahlil qilindi. Bundan tashqari, davlat statistika qo'mitasi va xalqaro tashkilotlar tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlar asosida iqtisodiy tahlillar olib borildi.

Ushbu metodlar orqali yig'ilgan ma'lumotlar tahlil qilib, islohotlarning buxgalteriya hisobining tashkil etilishiga ta'siri haqida aniq xulosalar chiqarildi.

IV. TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarmog'ida olib borilayotgan islohotlar iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biridir. So'nggi yillarda davlat tomonidan qishloq xo'jaligi subyektlarini qo'llab-quvvatlash, subsidiyalar ajratish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish bo'yicha qator tashabbuslar amalga oshirildi. Buxgalteriya hisobi esa bu jarayonlarning aniq va shaffof yuritilishini ta'minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Birinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalari uchun davlat tomonidan berilayotgan imtiyozlar moliyaviy hisobotlarning to'g'ri yuritilishini talab qiladi. Soliqqa tortish mexanizmlarining soddalashtirilishi, ayniqsa, fermer xo'jaliklari uchun muhim bo'lib, ularning buxgalteriya hisobi yuritish xarajatlarini kamaytiradi.

Ikkinchidan, zamonaviy buxgalteriya dasturlarining joriy etilishi qishloq xo'jaligi subyektlarining hisob-kitoblarini avtomatlashtirishga yordam bermoqda. Bu esa o'z navbatida inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi va buxgalteriya jarayonlarining samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, islohotlar natijasida qishloq xo'jaligi tarmog'ida iqtisodiy barqarorlik oshib, xorijiy investitsiyalar jalb etish imkoniyatlari kengaymoqda. Shuningdek, xalqaro buxgalteriya standartlariga muvofiq hisobot yuritish qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qilmoqda.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi sohasida olib borilayotgan islohotlar buxgalteriya hisobining shaffofligi va aniqligini oshirish bilan birga, iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Qishloq xo'jalik korxonalarining faoliyatini o'rganishda tahlil uslubiga ko'ra, taqqoslash, tekshirish, ma'lumotlarni ishlab chiqish statistik guruhlash, o'rtacha va nisbiy ko'rsatkichlar, zanjirli bog'lanish usullari, matematik usullar va hokazolardan foydalaniladi. Qishloq xo'jalik korxonalarining faoliyatini yuqorida qayd etilgan usullar yordamida o'rganish xo'jalikdagi foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlashga, ularni ishlab chiqarishga joriy etish ish faoliyati samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. Bunda eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri taqqoslashdir. Bu uslda bir necha iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Jumladan:

- hisobot ko'rsatkichlari rejada keltirilgan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi;

- hisobot yilida erishilgan natijalarni ko'rsatuvchi o'tgan yillardagi bajarilish ma'lumotlari bilan solishtiriladi;

- ishlab chiqarish yo'nalishida bir necha yil davomida o'zgarishlar dinamikasi aniqlanadi;

- qishloq xo'jalik bo'linmalarining ishlab chiqarish natijalari tuman, viloyat va respublika bo'yicha erishilgan ko'rsatkichlar, hamda dehqon va fermer xo'jaliklari ish natijalari bilan birgalikda solishtiriladi. Bu orqali ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlash va ularni joriy etish choralarini belgilash imkoniyati ayonlashadi.

Taqqoslash usuli yordamida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'zaro uzviy bog'liq ko'p ko'rsatkichlar bir-biriga solishtiriladi. Xususan, har gektar qishloq xo'jalik yeri hisobiga qanchadan daromad olish, mehnat unumdorligini mahsulot tannarxi, mahsulot sotishni, qishloq xo'jaligida tovar mahsulotlarining o'sishi, xo'jaliklarning daromadi va ularning taqsimlanishi, texnikadan foydalanishi, mehnat, yem-xashak balansi, xo'jalik iqtisodiyotining rivojlanishi va boshqa ko'rsatkichlarni taqqoslash mumkin. Har bir taqqoslash o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, korxonalarning ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yaxshilash yo'nalishi uchun zarur muammolarni topishga imkon beradi. Taqqoslash usulidan foydalanishda taqqoslash uchun solishtirish mumkin bo'lgan ko'rsatkichlardan foydalanish kerak. Masalan, bir necha yil davomida yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining umumiy xajmidagi o'zgarisho'larni belgilash uchun haqiqiy sotish narxlarini emas, balki bir birlikka keltirilgan narxlarni taqqoslash zarur. Guruhlarga ajratilgan uslub, guruhlash ma'lumotlarini ma'lum belgilarga ko'ra guruhlariga bo'lish demakdir. U tovar tahlilning muhim usuli hisoblanadi. Uning yordamida xo'jalik tarmoqlari, hosildorlik, mahsulot hajmi, chorva mollari mahsuldorligi va boshqalar aniqlanadi. Iqtisodiy ko'rsatkichlar sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhlariga bo'linadi. Ko'rsatkichlar o'rtasida bir-biriga bog'lanishlar borligini o'rganilayotgan hodisalarning eng muhimlardan biri ekanligi aniqlanadi.

Har bir omillarning ishlab chiqarish natijalariga qay darajada, qanday ta'sir qilishi belgilanadi. Strategik guruhlash uslubi qishloq xo'jaligini rivojlantirish imkoniyatlarni aniqlab berishning muhim vositasidir. Uning yordamida sifati bir xil bo'lgan ko'rsatkichlar bir guruhga birlashtiriladi. Qishloq xo'jalik korxonalarida tahlil qilish ishlarini tashkil etishning asosiy shakli iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy kengashdir.¹⁵⁷ Uning asosiy vazifasi xo'jalikning va ishlab chiqarish bo'linmalarining ma'lum davr ichidagi ish natijalarini har tomonlama o'rganishdan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning joriy istiqboli rejalarini ishlab chiqishda qatnashishidan, imkoniyatlarni aniqlanishidan, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llarini belgilashdan iborat.

Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyati moliyaviy natijalari olingan miqdori va rentabellik darajasi bilan xarakterlanadi. Foyda miqdori qanchalik ko'p va rentabellik

¹⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish strategiyasi". <https://lex.uz/mact/-5309655>

darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, korxona shunchalik samarali faoliyat yuritadi, uning moliyaviy holati shunchalik barqaror bo'ladi. Shuning uchun foyda miqdori va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini qidirish har qanday biznes sohasida asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Moliyaviy natijalarni boshqarish jarayonida iqtisodiy tahlil muhim ahamiyatga ega bo'lib, u quyidagi vazifalarni bajaradi:

- moliyaviy natijalarning shakllanishi ustidan muntazam nazorat yuritish;
 - ham obyektiv va ham subyektiv omillarning moliyaviy natijalarga ta'sirini aniqlash;
 - foyda miqdori va rentabellik darajasini oshirish imkoniyatlarini aniqlash, hamda ularni bashorat etish;
 - foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxona ishini baholash;
 - aniqlangan imkoniyatlarni tadbiq etish bo'yicha chora- tadbirlar ishlab chiqish.
- Tahlil etish jarayonida quyidagi foyda ko'rsatkichlari ishlatiladi:
- marjinal foyda (sotilgan mahsulot bo'yicha tushum va ishlab chiqarish xarajatlari orasidagi farq);
 - mahsulot, tovar, xizmatlar sotilishidan olinadigan foyda (marjinal foyda va hisobot yilidagi doimiy xarajatlar miqdorlari orasidagi farq);
 - soliqqa tortilganga qadar umumiy moliyaviy natija (mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olinadigan moliyaviy natijalar, investitsiyaviy va moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromad va xarajatlar, sotishdan tashqari va favqulotdagi daromad va xarajatlar);
 - soliqqa tortiluvchi foyda (brutto-foyda va daromad solig'iga tortiluvchi foyda miqdori orasidagi farq, foyda solig'I bo'yicha imtiyozlar miqdori);
 - sof foyda - bu hamma soliqlar, iqtisodiy jarimalar va boshqa majburiy To'lovlardan so'ng korxona ixtiyorida qoluvchi foydaning bir qismi;
 - kapitallashtirilgan (taqsimlanmagan) foyda - bu aktivlarni ko'paytirish uchun yo'naltirilgan foydaning bir qismi;
 - iste'moldagi foyda - dividendlarni to'lash, korxona xodimlari yoki ijtimoiy dasturlar uchun sarflanuvchi foydaning bir qismi.

Tahlil etish jarayonida balansdagi foyda tarkibi, uning tuzilishi, o'zgarishi va hisobot yilida belgilangan miqdorga erishilganligini o'rganish lozim. Foydaning o'zgarishini o'rganishda inflyasiyaviy omillarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Bunda tushumni tarmoq bo'yicha korxona mahsulotiga narxlar o'sishining solishtirma indeksi asosida, xarajatlarni esa tahlil etilayotgan yilda iste'mol qilingan resurslar narxining oshishi natijasida erishilgan o'sish sur'ati barobarida kamaytirish asosida qayta aniqlaydilar. Agrar soha korxonalari foydaning asosiy qismini mahsulot va xizmatlarni sotishdan olishadi. Tahlil etish jarayonida mahsulotni sotishdan olinadigan foydaning o'zgarishi o'rganiladi, hamda uning o'zgarish omillari aniqlanadi.

Mahsulotni sotish hajmi foyda miqdoriga ijobiy va salbiy ta'sir etishi mumkin. Rentabelli mahsulotni sotish hajmining oshirilishi foydaning ko'payishiga olib keladi.

Agar mahsulot ziyon keltiruvchi bo'lsa, sotish hajmining oshishi bilan foyda kamayadi. Tovar mahsuloti tarkibi foyda miqdoriga ham ijobiy ham salbiy ta'sir etadi. Agar nisbatan rentabelli mahsulot turlari ulushi umumiy sotish hajmidan oshsa foyda miqdori ko'payadi. Aksincha, kam rentabelli mahsulot yoki ziyon keltiruvchi mahsulot ulushi oshsa foydaning umumiy miqdori kamayadi. Mahsulot tannarxi foydaga teskari proporsional: tannarxning tushishi foydaning oshishiga olib keladi va aksincha. Hisob-kitoblar har bir turdagi mahsulot bo'yicha amalga oshirilgandan so'ng, korxonada qaysi mahsulot turini ishlab chiqarish nisbatan daromadlilik, rentabellik darajasi qanday o'zgarganligi va bunga qaysi omillarning ta'siri bo'lganligini aniqlash mumkin.¹⁵⁸

Tadqiqot natijasida quyidagilar ko'rsatkichlar va yo'nalishlar orqali ko'rib chiqiladi:

- Islohotlarning asosiy yo'nalishlari: Qishloq xo'jaligi sohasida yerdan foydalanishni optimallashtirish, agrotexnologiyalarni joriy etish, moliyalashtirish tizimini takomillashtirish kabi islohotlar amalga oshirilmoqda.
- Buxgalteriya hisobiga ta'sir: Yangi moliyaviy hisobot standartlari va avtomatlashtirilgan hisob tizimlari joriy etilishi qishloq xo'jaligi korxonalarida hisob-kitoblarning aniqligi va shaffofligini oshirdi.
- Hisobotlarning yaxshilanishi: Islohotlar natijasida buxgalteriya hisobotlarini tayyorlashda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiqlashtirish jarayonlari kuchaydi.

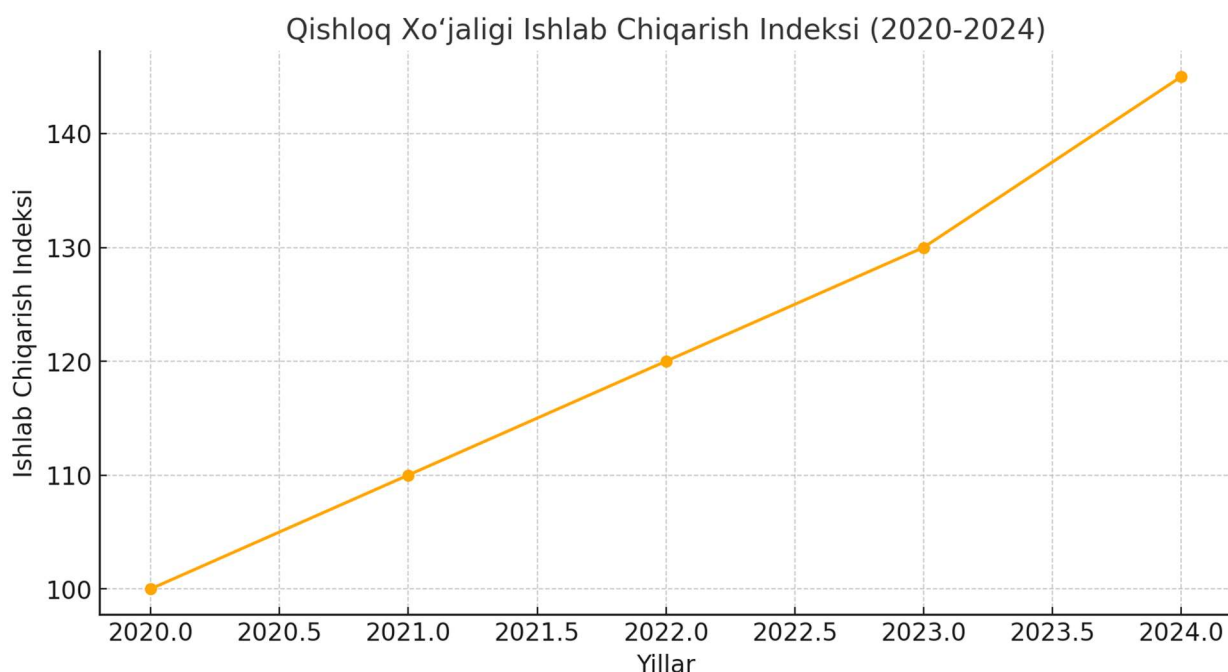
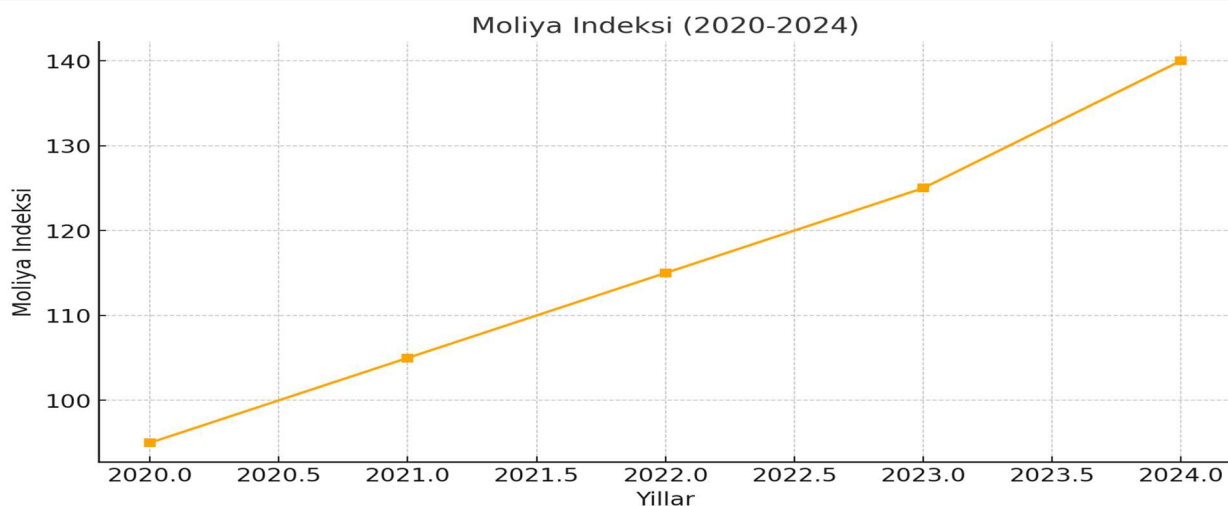
Tadqiqot ishi doirasida "Navbaxor Agro" qishloq xo'jaligi korxonasining iqtisodiy Tahlili amalga oshirildi

- Daromad va xarajatlar dinamikasi: "Navbaxor Agro" korxonasining so'nggi to'rt yil davomidagi moliyaviy natijalari tahlil qilindi. 2020 yilda umumiy daromad 2,5 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilga kelib bu ko'rsatkich 4,2 mlrd so'mga yetdi. Xarajatlar esa 1,8 mlrd so'mdan 3,0 mlrd so'mga oshdi.
- Rentabellik darajasi: 2020 yilda rentabellik darajasi 25% ni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda bu ko'rsatkich 30% gacha oshdi. Bu islohotlar natijasida resurslardan samarali foydalanish va avtomatlashtirilgan hisob tizimlarining joriy etilishi bilan bog'liq.
- Ishonchlilik darajasi (Level of Reliability): Korxona moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan tizimlari orqali oshirildi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiq tayyorlangan hisobotlar orqali audit tekshiruvlarida yuqori ishonch darajasi qayd etildi.

Statistik tahlil usuli:

Misol: Davlat statistika qo'mitasining 2020-2023 yillar davomida qishloq xo'jaligi sohasidagi ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ma'lumotlari tahlil qilindi.

¹⁵⁸ Samatov G.A., Rustamova I.B. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish. Ma'ruza matni. - Toshkent: ToshDAU taxriyat-nashriyot bo'limi, 2018. - 120 b..

Keys-stadi (amaliy misollar) tahlili:

“Navbaxor Agro” fermer xo‘jaligining yangi moliyaviy hisobot standartlarini joriy etishi jarayoni misolida buxgalteriya hisobining tashkil etilishida yuzaga kelgan muammo va yechimlar tahlil qilindi.

Mavjud muammolar:

Kadrlar malakasi yetishmasligi: Yangi standartlarni amalga oshirishda buxgalterlar xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmaga ega emas edilar.

Avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish qiyinchiliklari: Yangi hisobot tizimlarini joriy etishda texnik va dasturiy qiyinchiliklar yuzaga keldi.

Hujjatlashtirish muammolari: Yangi standartlarga muvofiq ravishda moliyaviy hujjatlarni tayyorlashda noaniqliklar kuzatildi.

Mavjud yechimlar:

Kadrlar malakasini oshirish kurslari: Buxgalterlar va moliya mutaxassislari uchun maxsus treninglar va seminarlar tashkil etildi.

Texnik qo'llab-quvvatlash: Avtomatlashtirilgan hisob tizimlari uchun dasturiy ta'minotni takomillashtirish va texnik yordam ko'rsatish choralari ko'rildi.

Yangi hisobot standartlariga muvofiq hujjatlar ishlab chiqish: Moliyaviy hisobotlarning shakli va mazmunini xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha metodik qo'llanmalar tayyorlandi.

Islohotlar natijasida qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatildi. Biroq, ba'zi muammolar ham mavjud, jumladan kadrlar malakasini oshirish, yangi hisob tizimlarini joriy etishdagi qiyinchiliklar.

V. XULOSA

Qishloq xo'jaligi tarmog'idagi islohotlar mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishiga katta hissa qo'shmoqda. Buxgalteriya hisobining tashkil etilishida zamonaviy yondashuvlarni qo'llash islohotlarning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda qishloq xo'jaligi tarmog'ida amalga oshirilayotgan islohotlar qishloq xo'jaligi subyektlarining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynamoqda. Davlat tomonidan berilayotgan moliyaviy imtiyozlar va soliqqa tortish mexanizmlarining soddalashtirilishi natijasida fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi subyektlari o'z faoliyatini yanada samarali tashkil eta olmoqdalar.

Buxgalteriya hisobi tizimining avtomatlashtirilishi qishloq xo'jaligi korxonalarining hisob-kitob jarayonlarini aniq va shaffof yuritishga yordam bermokda. Shuningdek, xalqaro buxgalteriya standartlariga moslashish jarayoni investitsion jozibadorlikni oshirib, xorijiy investitsiyalar jalb etishga xizmat qilmoqda.

Kelgusida qishloq xo'jaligi sektorida yanada barqaror rivojlanish ta'minlanishi uchun islohotlarni davom ettirish, zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish va buxgalteriya hisobi tizimini yanada takomillashtirish lozim. Bunday chora-tadbirlar qishloq xo'jaligi sohasining yanada rivojlanishiga hamda iqtisodiy barqarorlikka hissa qo'shadi.

VI. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish strategiyasi".
2. Samatov G.A., Rustamova I.B. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish. Ma'ruza matni. - Toshkent: ToshDAU taxririya-nashriyot bo'limi, 2018. - 120 b.
3. Samatov G.A., Rustamova I.B., Gaybullayev O.B. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish fanidan amaliyot darslari uchun uslubiy ko'llanma. - Toshkent: ToshDAU taxririya-nashriyot bo'limi, 2020. - 120 b.

4. Jo'rayev F. Qishloq xo'jalik korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish. Darslik. - Samarqand: Samarqand qishloq xo'jalik instituti, 2019y.
5. Davlat statistika qo'mitasining yillik hisobotlari (2020-2024).
6. Xalqaro qishloq xo'jaligi rivojlanishi bo'yicha tashkilotlar (FAO, IFAD)ning tahlillari.
7. Abdulazizovich, X. U. B. (2023). Moliyaviy aktivlar hisobini yuritishda xalqaro standartlar qoidalarini qo'llash masalalari. Ilmiy monografiya. Toshkent–2023.121 b.
8. Abdulazizovich, K. U. (2022). Improving Methodological Approaches to Financial Asset Accounting. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES* ISSN: 2349-7793 *Impact Factor: 6.876, 16(4), 56-62.*
9. Abdulazizovich, K. U. B. (2023). Improvement Of Information About Accounts Receivable In Current Assets In The Balance Sheet Based On International Standards. *Journal of Survey in Fisheries Sciences, 10*, 2849-2859.
10. Khakimov, B. J., Alimov, B. B., Kholmirezayev, U. A., & Polechov, A. X. (2013). theory of Economic Analysis. *Tashkent" economics-finance"—2013.*
11. Abdulazizovich, X. U. B. (2024). MOLIVAVIY AKTIVLAR TASNIFINI TAKOMILLASHTIRISH. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 41(2), 82-86.*
12. Abdulazizovich, X. U. B. (2025). INNOVASION FAOLIYATNING MOLIVAVIY TA'MINOTINI KUCHAYTIRISH ZARURLIGI VA OMILLARI TAHLILI. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 5(03), 142-146.*
13. Abdulazizovich, X. U. B. (2025). MOLIVAVIY AKTIVLAR HISOBINING USLUBIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 62(3), 146-152.*

ULGURJI SAVDONING IQTISODIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Xolmamatov Diyor Haqberdiyevich

Samarqand iqtisodiyot va servis

instituti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: xolmamatov_d@mail.ru

tel.: +998 93 723 89 97

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda ulgurji savdoning rivojlanishi bilan bog'liq muammolar ko'rib chiqilgan. O'rganishlar natijasida aniqlangan muammolarni bartaraf etish yo'llari bo'yicha bir qator takliflar taklif etilgan. Shuningdek, iste'mol tovarlari bozorida ulgurji savdo faoliyatining muammolari nimalarga bog'liq ekanligi, ulgurji savdoni rivojlantirish borasidagi asosiy yo'nalishlar ularning mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar: ulgurji savdo, savdo infratuzilmasi, tovar zaxirasi, bozor kon'yunkturasi, tovar harakati, iste'mol bozori, savdo kanallari, distribyutorlik.

Kirish. Mamlakat iqtisodiyoti "O'zbekiston-2030" strategiyasida belgilangan maqsadlar asosida izchillik bilan taraqqiy etib bormoqda. Jumladan, mamlakatda sanoatning "drayver" sohalarini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatini to'liq ishga solish, yirik korxonalar tomonidan import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish va hududiy korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, sanoat kooperatsiyasini yo'lga qo'ygan korxonalarni faol rag'batlantirish tizimini joriy qilinishi natijasida tayyor tovarlar ishlab chiqarish hajmi oshib, tovarlar harakati tezlashmoqda¹⁵⁹. Bunday vaziyatda tovarlarga bo'lgan talab bilan bog'liq zarur omillarni ta'minlash va bozor tamoyillari asosida tovarlar harakati tizimini tashkil etishda ulgurji savdo muhim faoliyat hisoblanadi. Ulgurji savdo tovarlarni kerakli hududga, korxonalarga taqsimlash bilan shug'ullanadigan savdo faoliyati bo'lib, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi sinxronlikni ta'minlashga yordam beradi.

Bundan tashqari ulgurji savdo mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda, savdo tengliklarini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Ulgurji savdo yangi bizneslar uchun raqobatbardosh bo'lishi, eksport qilish va yangi bozorlarga kirib borish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa o'z navbatida yangi ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va iqtisodiyotning rivojlanishiga yordam beradi.

Lekin, mamlakat iqtisodiy rivojlanishida ulgurji savdo bilan bog'liq bir qator muammolar ham mavjuddir. Bu muammolarni aniqlash, o'rganish va ularni yechimlari bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Savdo bozor munosabatlarining asosiy tashkilotchisi bo'lib, tijorat operatsiyalarini amalga oshirilishini ta'minlaydigan katalizator hisoblanadi. Savdoning muhim shakli ulgurji savdo texnik-ishlab chiqarish

¹⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi "PF-158-son Farmoni.

maqsadlarga mo'ljallangan mahsulotlar (ishlab chiqarish vositalari) bozori va iste'mol bozorida talab hamda taklif muvozanatini ta'minlashda muhim faoliyat hisoblanadi. Rossiyalik ulgurji savdo muammolari bilan shug'ullanuvchi taniqli olim Ye.A.Golikov bozorning eng muhim funksiyasi – xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida iqtisodiy, hududiy va davlatlararo aloqalarni o'rnatish bo'lsa, ulgurji savdo esa iste'molchilar, hududlararo va davlatlararo ayriboshlashni ta'minlaydi deb ta'kidlaydi¹⁶⁰.

Mutaxassis olimlardan biri V.P.Fedko "ulgurji savdo – bu tovarlarni nisbatan katta hajmda sotishdir" deb ta'riflagan¹⁶¹. Demak, ulgurji savdoga xos bo'lgan muhim jihatlar katta hajmda xarid qilish, qayta sotish hisoblanmoqda. Mutaxassislarning ulgurji savdoga bergan ta'riflari turli yondashuvlarga asoslangan bo'lib, ulgurji savdo iqtisodiyotda ikki katta segment, ya'ni ishlab chiqarish korxonalariga ishlab chiqarish vositalarini va iste'mol bozoriga tayyor mahsulotlarni sotish bilan shug'ullanadigan faoliyat sifatida talqinlari ko'pchilikni tashkil etadi.

Ulgurji savdo orqali iste'molchining ishlab chiqaruvchiga ta'siri kuchayadi, talab va taklifni tartibga solishning real imkoniyatlari paydo bo'ladi. Demak, ulgurji savdo ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni bog'lashda ham muhim o'ringa ega. Bu borada O.P.Matveeva va A.V.Surjenkolar bozordagi mavqeiga ko'ra ulgurji savdo ham tovar ishlab chiqaruvchilar, ham iste'molchilar bilan bevosita tijorat aloqalarini o'rnatadigan iqtisodiyotning muhim sohasi ekanligini o'z tadqiqotlarida ta'kidlab o'tgan¹⁶².

Ulgurji savdoni iqtisodiyotdagi o'rni va roli haqida xorijiy mutaxassislardan A.Koskun Samli va Adel I. E.I. Ansariy (A.Coskun Samli & Adel I. EI-Ansary)lar iqtisodiy o'sishni ta'minlash, bozorlarni rivojlanishida ulgurji savdo katta rol o'ynaydi deb ta'kidlaydi. Ular o'z tadqiqotlarida iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqib, shuni ta'kidlashadiki, yirik ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygunga qadar bozorlarni to'yintirishda ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchilar faoliyati markaziy o'rinda turgan¹⁶³.

S.N.Vinogradova ulgurji savdoning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat deb hisoblaydi¹⁶⁴:

bozorda iste'mol tovarlariga bo'lgan talab va taklifni o'rganish;

iste'molchi talabiga mos kerakli assortiment, miqdor va sifatdagi tovarlarni sotib olish va sotish;

vositachilik va chakana savdo korxonalarini tovarlar bilan o'z vaqtida va uzluksiz ta'minlab turish;

tovar zaxiralarini saqlashni tashkil etish;

tovarlarni rejali va ritmik yetkazib berishni tashkil etish;

¹⁶⁰ Голиков, Е.А. Оптовая торговля. Менеджмент. Маркетинг. Логистика. Финансы. Безопасность / Е. А. Голиков. - М.: Экзамен, 2010. - 352 с.,

¹⁶¹ Федько В.П. Основы маркетинга. Ростов н/Д: Феникс, 2001

¹⁶² Матвеева О.П., Сурженко А.В. Стратегия продаж: сущность и структура // Вестник БУКЭП. – 2022. – № 1 (49). – С. 229-234.

¹⁶³ A.Coskun Samli & Adel I. EI-Ansary (2007). The role of wholesalers in developing countries. The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research Journal, vol. 17, pp. 353-358

¹⁶⁴ Виноградова, С.Н. Организация и технология торговли: учебник / С. Н. Виноградова. - М: Высшая школа, 2015. - 224с.

iqtisodiy munosabatlarda sheriklik munosabatlarining barqarorligini ta'minlash;
yakuniy iste'molchi uchun ustuvorlikni ta'minlash;
yetkazib beruvchilar, vositachilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning
butun tizimini tartibga solishning iqtisodiy usullarini qo'llash;
ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga tovarlarni siljitish bilan bog'liq
umumiy xarajatlarni kamaytirish.

L.A.Bragina tovarlarni ulgurji sotishning eng muhim vazifasi talabga mos ravishda tovar taklifini bir tekis tartibga solishdan iborat deb hisoblaydi. Ushbu muammoni muvaffaqiyatli hal qilishning obyektiv imkoniyati ulgurji savdoning oraliq pozitsiyasi bilan bog'liq: u tovar resurslarining katta qismini to'playdi. Bu passiv operatsiyalar bilan cheklanib qolmasdan, balki ishlab chiqarish, chakana savdo va u orqali iste'mol sohasiga faol ta'sir ko'rsatish imkonini beradi¹⁶⁵.

Ulgurji savdoni iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati unga berilgan ta'riflarning mazmunida ham aks etgan. Aksariyat ulgurji savdoga berilgan ta'riflardan ham ko'rish mumkinki, ulgurji savdo biznes maqsadlarida tovarlarni yirik hajmda xarid qilish va qayta sotish bilan bog'liq savdo faoliyatining turi sifatida talqin qilingan. Jumladan, barcha iqtisodiy faoliyat turlarining tasniflagichi bo'yicha xalqaro standart¹⁶⁶ va O'zbekiston Respublikasining davlat standartiga ko'ra "ulgurji savdo – bu yangi yoki ishlatilgan tovarlarni chakana sotuvchilarga, ishlab chiqarish, savdo, muassasa yoki kasbiy foydalanuvchilarga yoki boshqa ulgurji sotuvchilarga qayta sotish (o'zgartirmasdan sotish), boshqa shaxslar yoki kompaniyalar nomidan tovarlarni sotib olish yoki ularga tovar sotish bo'yicha agentlar faoliyati" deb ta'riflangan¹⁶⁷.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning ilmiy yondashuvlaridan xulosa qilishimiz mumkinki, ulgurji savdoning asosiy funksiyalari marketing va logistika bilan bevosita bog'liq bo'lib, iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni o'rganish, sotishni rag'batlantirish, kerakli tovar assortimentini shakllantirish, tovarlarni xarid qilishga buyurtmalar berish, xaridlarni amalga oshirish, tovarlarni tashish va saqlashni amalga oshirish orqali iste'mol bozor kon'yunkturasi barqarorligini ta'minlashga ko'maklashadi.

Tahlil va natija. Mamlakatimizda mahalliy xom ashyo resurslarni chuqur qayta ishlash, import o'rni bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni oshirish, sanoatda amalga oshirilib kelinayotgan diversifikatsiya, iste'mol bozorini yanada to'yinishini ta'minlashda ulgurji savdoning roli va ahamiyati sezilarli darajada oshmoqda. Qolaversa, ulgurji savdo mahalliy tovarlar sifatini yaxshilashga ta'sir etishini, tovarlarning ham ichki, ham tashqi bozorlarda mustahkam o'rin egallashiga xizmat qilishini alohida ta'kidlash lozim.

Yuqoridagi tahliliy ma'lumotlar asosida ulgurji savdoning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini quyidagicha ifodaladik (1-jadval).

¹⁶⁵ Брагина, Л. А. Торговое дело: экономика, маркетинг, организация: учебник / Л.А. Брагина; Т. П. Даньков. – Москва: Изд-во ИНФРА – М, 2014. – 560с.

¹⁶⁶ International Standard Industrial Classification of All Economic Activities. Revision 4. ST/ESA/STAT/SER.M/4/Rev.4

¹⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi umumdavlat tasniflagichi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy faoliyat turlari tasniflagichi (2 taxrir) – O'zDT 005:2011

Ulgurji savdoning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati¹⁶⁸

Bajaradigan asosiy funksiyasi	Tavsif	Iqtisodiyotga ta'siri
Tovarlar oqimini tashkil etish va boshqarish	Ulgurji savdo tovarlarni ishlab chiqaruvchidan chakana savdoga yoki boshqa iste'molchilarni ta'minlovchi korxonalarga yetkazib beradi.	Iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishi va tovarlar oqimining tezligini ta'minlaydi. Bu esa iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.
Narxlarning shakllanishi	Ulgurji savdo narx shakllanishi jarayonida ishtirok etadi. Ulgurji narxlar ko'pincha ishlab chiqaruvchi narxiga qo'shimcha xarajatlarni o'z ichiga oladi.	Narxlarning shakllanishi bozorda raqobatni oshiradi. Bu esa chakana savdo aylanmasi va umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshiradi.
Bozorning globallasuvi	Ulgurji savdo global bozorlarga kirishni va xalqaro savdolari qo'llab-quvvatlash imkoniyatini yaratadi.	Xalqaro savdo hajmining oshishi, global resurslarning taqsimlanishi va iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytiradi.
Tijorat aloqalari va tarmoqning kengayishini ta'minlaydi	Ulgurji savdo ishlab chiqaruvchilar va chakana sotuvchilar o'rtasida aloqalarni tashkil etadi va tarmoqlarni kengaytiradi.	Yangi biznes aloqalari va sherikliklar orqali iqtisodiy o'sishni kuchaytiradi. Savdo va ta'minot zanjirining samaradorligini oshiradi.
Ish o'rinlari yaratish	Ulgurji savdo sohasi ko'plab ish o'rinlarini yaratadi. Shu jumladan, logistika, marketing, saqlash va boshqaruv sohalarida.	Ishsizlikni kamaytirishga yordam beradi. Iqtisodiy barqarorlikni va ijtimoiy farovonlikni yaxshilaydi.
Innovatsiyalarni joriy etish	Ulgurji savdo yangi mahsulotlar va xizmatlar bozorini yaratishga yordam beradi. Shu bilan birga innovatsiyalarni joriy etishga turtki beradi.	Innovatsion mahsulotlarning ishlab chiqarilishi va bozorga chiqish jarayonlarini tezlashtiradi. Iqtisodiyotni raqobatbardosh qiladi va ilg'or texnologiyalarni joriy etadi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning va innovatsion faoliyatning rivojlanishi ulgurji savdo faoliyatiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Natijada ulgurji savdoning yangi turlari va savdo shakllari rivojlanishiga olib kelmoqda. Olib borilgan tadqiqotlarimizdan kelib chiqib, ulgurji savdo faoliyatini quyidagi guruhlariga ajratdik (2-jadval):

- tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri ulgurji sotish (direct wholesale);
- tovarni vositachilar orqali sotish (indirect wholesale);
- elektron ulgurji savdo (e – wholesale);
- rasmiy distribyutorlar (official distribution);
- o'zaro hamkorlikdagi ulgurji savdo (cooperative wholesale);
- maqsadli ulgurji savdo (targeted wholesale);
- franshiza ulgurji savdolari (franchise wholesale).

¹⁶⁸ Muallif ishlanmasi.

Ulgurji savdoning asosiy turlari¹⁶⁹

Ulgurji savdoning turlari	Tavsifi	O'ziga xos xususiyatlari
Tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri ulgurji sotish	Ulgurji savdoning ushbu turida tovarlar bevosita ishlab chiqaruvchidan ulgurji sotuvchiga yetkazib beriladi.	Ushbu ulgurji savdo faoliyatida tovarlar bevosita ishlab chiqaruvchi va ulgurji sotuvchi o'rtasida sotiladi. Aralashchi vositachilar yo'q.
Tovarni vositachilar orqali sotish	Tovarlarni ishlab chiqaruvchidan bir yoki bir nechta vositachilar orqali ulgurji sotuvchiga yetkazib beriladi.	Bunda vositachilar savdoda muhim rol o'ynaydi va tovarlar bir nechta bosqichda sotiladi.
Elektron ulgurji savdo	Tovarlarni ulgurji savdosi Internet va raqamli texnologiyalar asosida sotiladi.	Elektron tijoratning rivojlanishi orqali ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar o'rtasidagi masofani qisqartiradi.
Rasmiy distribyutorlar	Tovarlarni faqat rasmiy distribyutorlar orqali sotiladi. Ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini belgilangan distribyutorlarga sotadi.	Mahsulotlar faqat belgilangan distribyutorlar yoki sotuvchilar orqali sotiladi. Bozor segmenti aniq bo'ladi.
O'zaro hamkorlikdagi ulgurji savdo	Bir nechta mustaqil chakana savdo va ishlab chiqaruvchi kompaniyalari o'rtasida hamkorlikda ulgurji savdo amalga oshiriladi.	Tarmoqdagi ishtirokchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik va ma'lumot almashish orqali savdo amalga oshiriladi.
Maqsadli ulgurji savdo	Tovarlarni aniq bir maqsadga yo'naltirilgan bozor segmentlariga sotiladi.	Bozorni aniq segmentlarga bo'lish orqali tovarlar faqat o'sha segmentning ehtiyojlariga moslashtiriladi.
Franshiza ulgurji savdolari	Ulgurji savdo franshiza tizimi orqali amalga oshiriladi, bu yerda sotuvchi rasmiy franshiza shartlari asosida ishlaydi.	Ulgurji savdo franshiza tizimi orqali amalga oshiriladi. Shu orqali kompaniya o'zining savdo tarmog'ini kengaytiradi.

Mamlakatimizda ulgurji savdoning rivojlanishi sobiq totalitar tizimidan keyingi davrda mahsulotlarni markazlashtirilgan taqsimotining bekor qilinishi, zamonaviy sharoitlarga javob beradigan ulgurji savdo tizimini shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lmoqda.

Ulgurji savdo yangi bozor segmentlariga kirishni va tovarlarni kengroq miqyosda sotishni ta'minlaydi. Tovarlarni va xizmatlar bozorida yangi savdo kanallari va distribyutsiya tizimlari orqali, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida samarali aloqalar o'rnatiladi. Bu o'z navbatida iste'molchilar ehtiyojlarini qondirishni osonlashtiradi va bozor talabining oshishiga olib keladi.

¹⁶⁹ Muallif ishlanmasi.

Ulgurji savdo iqtisodiy o'sishni ta'minlashda juda katta ahamiyatga ega, chunki u bozorlarni kengaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, samaradorlikni oshirish, investitsiyalarni jalb qilish, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va global savdo imkoniyatlarini yaratishga yordam beradi. Buning natijasida iqtisodiyotda dinamik o'sish va barqaror rivojlanish ta'minlanadi.

Ulgurji savdoni tashkil etish va boshqarish mexanizmi ham juda muhim ahamiyatga ega. Ulgurji savdo faoliyati bugungi kunda bir necha shakl va ko'rinishlarda tashkil etilmoqda. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda ulgurji savdo faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning asosiy muammolariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) Ulgurji savdoning tovarlar harakati va tovar resurslarini taqsimlashning samarali va faol tashkilotchisi sifatida rolining pasayishi va uning ahamiyatining past baholanishi.

2) Ulgurji savdo tuzilmalarini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishni davlat tomonidan a qo'llab-quvvatlashning yetarli darajada emasligi. Masalan, iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor tarmoqlari, sohalari va yo'nalishlari bo'yicha ulgurji savdo faoliyatini tashkil etishda imtiyozli soliqqa tortish, moliyalashtirish, kreditlash, ulgurji savdo korxonalarining moddiy-texnika bazasini yaratishga investitsiyalar, axborot ta'minoti va boshqalar bo'yicha qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

3) Ulgurji savdo korxonalar, uyushmalar, tashkilotlarining zamonaviy omborxonalar va tovarlarni omborda qayta ishlash texnologiyalari bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi. Bu esa o'z navbatida ulgurji savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi biznes sub'ektlarini o'z funksiyalarini bajarish uchun yetarli darajada va zarur hajmda imkoniyatlarga ega emasligiga olib kelmoqda. Buning natijasida iste'mol bozorida tovarlar zaxirasida taqchillik va chakana narxlarning oshishiga olib kelmoqda.

4) Mavjud ulgurji savdo xizmatlari va ushbu xizmatlarning asosiy iste'molchilari bo'lgan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchilar va chakana sotuvchilarning zamonaviy talablari o'rtasidagi nomuvofiqlikning mavjudligi. Bular esa quyidagilarda yanada yaqqol namayon bo'lmoqda:

- ishlab chiqarish korxonalari hududiy qamrovi, asosiy mahsulot assortimentini tezda o'zgartirish, sotuv tarmoqlarini kengaytirish orqali bozorga tez va keng miqyosda kirib borishdan manfaatdor;

- chakana savdo korxonalari qo'shimcha savdo xizmatlari, jumladan, tovarlarni saqlash va tashish, xaridlarni moliyalashtirish, reklama, axborot va marketingni qo'llab-quvvatlash va boshqalarni taklif qilish imkoniyatiga ega ulgurji savdo korxonalari bilan ishlashni xoxlaydi.

5) Ulgurji savdo korxonalarida marketing va logistika bo'yicha kadrlarning yetarli emasligi. Ulgurji savdo korxonalarida tovar bozorlarini o'rganish, bozor kon'yunkturasini tahlil qiladigan, xaridlar bo'yicha qarorlar qabul qilish, yetkazib berish, saqlash va tashish bilan bog'liq masalalar muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan mahalliy ulgurji savdo korxonalari bugungi kunda ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo korxonalarining iqtisodiy manfaatlari chegarasida professional darajada muvozanatlasha olmayapti.

Iste'mol tovarlari bozorida ulgurji savdo faoliyatining yuqorida qayd etilgan muammolari quyidagilar bilan bevosita bog'liq:

- bozor tamoyillariga mos keladigan iqtisodiy jarayonlarni innovatsion va raqamli transformatsiyalashning to'liq yo'lga qo'yilmaganligi;

- me'yoriy-huquqiy baza va bozor ehtiyojlari o'rtasidagi sezilarli farqlarning mavjudligi;

- mahalliy ishlab chiqarish sur'atlari va hajmlariga mos keladigan ulgurji savdoda yirik korxonalar, kompaniyalarning yetarli emasligi. Bu bozorning ushbu segmenti samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda;

- iste'mol bozorlarida savdo infratuzilmalarining, xususan, omborlar, kross-doklar, tovarlarni qabul qilish, saralash va boshqalarni rivojlanish darajasining pastligi;

- iste'mol bozorida talab va taklif muvozanatining ta'sirchan mexanizmi sifatida ulgurji savdoni rivojlantirish, mamlakatning turli hududlarida narxlar paritetini o'rnatishga qaratilgan tovar zaxiralarini yaratish, intervensiya xaridlarini (davlat tomonidan bozorni barqarorlashtirish maqsadida olib boriladigan xaridlar) bo'yicha davlat dasturlari va ularni moliyalashtirishning yetarli darajada emasligi;

- monopol mavqeyga ega ishlab chiqaruvchilarning ulgurji savdolarida bozorga kirish to'siqlarini qo'yishlari, savdo vositachilik xizmatlari bozorida yuqori raqobat muhitining shakllanmaganligi kabilar shular jumlasidandir.

Mazkur aytib o'tilgan ulgurji savdo faoliyatining asosiy muammolarini yechishda quyidagi ustuvor chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Ustav kapitali hajmini va ulgurji savdoni amalga oshirish uchun tegishli moddiy-texnika bazasining mavjudligini huquqiy me'yorlarni belgilashga qaratilgan cheklash choralari qonunchilik darajasida joriy etish. Bunday chora-tadbirlar iste'mol bozorida ulgurji savdo vositachilarining asosiy funksiyalarini bajarish darajasini oshirishga, hamkorlikning qulay shartlarini taklif qila olmaydigan kichik samarasiz tuzilmalar faoliyatini cheklashga va tovarlarni ishlab chiqarishda ishlab chiqaruvchilarning harakatlarini moslashtirishga yordam beradi.

2. Ulgurji savdo faoliyati sohasidagi shartnoma qonunchiligini qayta ko'rib chiqish. Tomonlarning vositachilik huquqiy munosabatlari sohasidagi huquq va majburiyatlarini qonunchilik darajasida belgilash zarur. Bu ulgurji savdo sohasida tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi huquqiy to'siqlarning kamayishiga olib keladi. Kontragentlar o'rtasida shartnomaviy javobgarlikni kuchaytiradi va iste'mol bozori sub'ektlari o'rtasida madaniyatli iqtisodiy-huquqiy munosabatlarni yaratish yo'lidagi haqiqiy qadam bo'ladi.

3. Mamlakatda ichki savdoni va savdo vositachiligini rivojlantirishning uzoq muddatli davrga mo'ljallangan "Ichki savdoni rivojlantirish konsepsiyasi"ni ishlab chiqish. Uzoq muddatli davrga mo'ljallangan ulgurji savdoni rivojlantirishning strategik yo'nalishini belgilash. Ulgurji savdoni rivojlantirish konsepsiyasi ijtimoiy asoslar va raqobatbardosh iqtisodiyotni yaratishga yo'naltirilgan ulgurji savdoning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilishi kerak. Konsepsiya ulgurji savdo faoliyatining mahalliy va xorijiy tajribasini umumlashtirishga asoslanishi kerak.

4. Iste'mol tovarlari ulgurji bozori infratuzilmasini rivojlantirish. Ushbu yo'nalish bo'yicha ulgurji savdo korxonalarida omborlar, tovarlarni qabul qilish,

omborlarda tovarlarga ishlov berish, tovarlarni yuklash, jo'natish punktlari, tovarlarni taqsimlash, ulgurji savdo ob'ektlarini joylashtirish va ixtisoslashtirish kabi yo'nalishlarda investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha davlat dasturini ishlab chiqish.

5. Soha uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish. Ulgurji vositachilar tomonidan yirik hajmdagi ichki va tashqi operatsiyalarni amalga oshirishda tijorat, moliyaviy va huquqiy jihatdan murakkab bo'lgan, muayyan bilim va ko'nikmalarni talab qiladigan kadrlarni tayyorlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi "PF-158-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi umumdavlat tasniflagichi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy faoliyat turlari tasniflagichi (2 taxrir) – O'zDT 005:2011
4. International Standard Industrial Classification of All Economic Activities. Revision 4. ST/ESA/STAT/SER.M/4/Rev.4
5. Брагина, Л. А. Торговое дело: экономика, маркетинг, организация: учебник / Л.А. Брагина; Т. П. Даньков. – Москва: Изд-во ИНФРА – М, 2014. – 560с.
6. Виноградова, С.Н. Организация и технология торговли: учебник / С. Н. Виноградова. - М: Высшая школа, 2015. - 224с.
7. Голиков, Е.А. Оптовая торговля. Менеджмент. Маркетинг. Логистика. Финансы. Безопасность / Е. А. Голиков. - М.: Экзамен, 2010. - 352 с.,
8. A.Coskun Samli & Adel I. EI-Ansary (2007). The role of wholesalers in developing countries. The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research Journal, vol. 17, pp. 353-358
9. Матвеева О.П., Сурженко А.В. Стратегия продаж: сущность и структура // Вестник БУКЭП. – 2022. – № 1 (49). – С. 229-234.
10. Федько В.П. Основы маркетинга. Ростов н/Д: Феникс, 2001

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARUV MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH (Namangan viloyati)

Sobirov Muhammadniyoz Tavakkal o'g'li

UBS "Menejment" kafedrası o'qituvchisi

muhammadniyoz@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada kichik biznes subyektlarining innovatsion boshqaruv faoliyatini mexanizmini takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratilgan. Kichik biznes sub'ektlarida innovatsion faoliyatni boshqaruv korxona raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish hajmini normallashtirish. Yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish, xalqaro tajribalardan kelib chiqib ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va innovatsion boshqaruv mexanizmi qo'llanayotgan kichik biznes subyektlarining ish usullari tahlil qilingan. Innovatsion faoliyat boshqaruvining samarali amalga oshirilishi biznesni tez rivojlantirish, bozordagi o'z mavqeiini mustahkamlash va raqobatchilardan ustunlikka ega bo'lish masalalari o'rganib chiqildi.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, Novatsiya, Rebranding, Texnologik, Boshqaruv, Brend

KIRISH

Hozirgi biznes jarayoni shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir vaqtda, kichik biznes subyektlari raqobatda ustunligini saqlab qolishi va rivojlanishlari uchun innovatsion faoliyatni boshqaruv mexanizmini takomillashtirishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Innovatsiyalar nafaqat katta korxonalar uchun, balki kichik biznes uchun ham juda ham katta afzallik yaratadi. U yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqilishida, biznes muhitini optimallashtirish va mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatlarni yaxshilanishiga olib keladi. Kichik biznesda innovatsion faoliyatni rivojlanishi bir necha tartiblar orqali amalga oshiriladi: yangi texnika va texnologiyalardan foydalanish, marketing strategiyalarini doimiy muvaznatda ushlash va yangilab borish, xizmatlar va mahsulotlarni talab darajasida sifatli qilish, boshqaruv tizimini bir me'yorda saqlash va biznes faoliyatini avtomatlashtirish. Hozirgi kunda sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, online faoliyat va ekologik innovatsiyalar kichik biznes subyektlari uchun juda ham muhim hisoblanmoqda. Shuningdek, kichik biznesning innovatsiyalarga tayanishi uni yirik korxonalarga nisbatan tezroq rivojlanishiga imkon beradi. Me'yoriy resurslarga ega bo'lsa-da, kichik biznes egiluvchan boshqaruv tizimi, fikrlash va bozordagi raqobatga moslashish imkoniyati bilan innovatsiyalarni ijobiy joriy eta oladi. Lekin, kichik biznesda innovatsion faoliyatni boshqarish mexanizmini tatbiq etishda qator qiyinchiliklar ham mavjud. Moliyaviy taqchillik, tajribaning kamligi, yangi texnologiyalarni joriy etishdagi tavakkalchilik va bozorda raqobatning yuqori darajasi tadbirkorlar uchun asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu sababli, biznes vakillariga innovatsion faoliyat yondashuvlarini to'g'ri tanlash, to'g'ri boshqarish va samarali strategiyalarni ishlab chiqish muhimdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatimizning innovatsion faoliyatini rivojlanish yo'lida tartibli bozor yo'llarini qo'llash va boshqarishga asoslangan biznes sub'ektlarning o'suvchan ilmiy-

texnika taraqqiyoti yutuqlariga tayanadi. Bu holda bilim, axborot va innovatsiyalar orqali raqobatbardoshlikni oshirishni imkoniyati paydo bo‘ladi. Innovatsion faoliyatni joriy etish orqali bozor mexanizmini takomillashtirish tovarlar raqobatbardoshligini oshirish, yuqori rivojlanish darajasini ushlab turish va yuqori rentabellikni saqlab qolinishini yagona yo‘l sifatida ko‘rish mumkin. Davlatlar iqtisodiyotini rivojlanishining innovatsion yondashuvlar orqali o‘tishi doimiy tarmoqlarni yangilab borilishini, avvalo, ularning innovatsion faoliyatda o‘lishini nazarda tutadi. Innovatsiyaga juda ko‘p olimlar va shaxslar turlicha ta’riflar berishgani va hozirgi kunga qadar yakdil fikrlar mavjud emasligini ko‘rishimiz mumkin. Bizning nazarimizga ko‘rsa Innovatsiyaga quyidagicha ta’rif berish to‘g‘ri deb bilamiz.

Innovatsiya – bu o‘sayotgan bozor holatidan kelib chiqqan holda mahsulot va ko‘rsatiladigan xizmatni mavjud vaziyatga moslashtirish va takomillashtirish uchun joriy etilgan yangilikdir. Inson intellektual salohiyati, uning qarashlari, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va rasionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi.

“Innovatsion faoliyat” atamasi negizida, avvalambor, “innovatsiya” so‘zi, ushbu so‘z negizining o‘zida esa “novasiya” so‘zi yotadi. Innovatsiya - (ing. innovationas — kiritilgan yangilik, ixtiro) — 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag‘lar; 2) ilmiy- texnika yutuklari va ilg‘or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralari qo‘llanilishi.

O‘zbek tili lug‘atiga bu so‘zlar xorijiy tillardan kirib kelgan. Chunonchi, inglizcha “innovation”, ruschasiga “innovatsiya” so‘zi lug‘atlarda “novovedenie”, “novatorstvo” sifatida talqin etilgan. Rus tilida berilgan talqinga ko‘ra bu so‘z o‘zbek tiliga “yangilik kiritish”, “yangi usul”, “kiritilgan yangilik” kabi ma'nolarda o‘girilgan va izohlangan. “Novasiya”, lotincha “novation” so‘zi rus tilidagi lug‘atlarda “izmenenie”, “obnovlenie”, o‘zbek tili lug‘atlarida esa “o‘zgarish”, “yangilanish” ma'nosida talqin etilgan.

“Innovatsiya” tushunchasi o‘zining yangi hayotini “innovatsion kombinasiyalar”ni tahlil qilish, iqtisodiy tizimlarning rivojlanishidagi o‘zgarishlar natijasida XX asrning boshida Y.Shumpeterning ilmiy ishlarida boshlagan. Shumpeter 1900-yillarda iqtisodda ushbu terminni ilmiy qo‘llashga kiritgan dastlabki olimlardan edi. Y.Shumpeterning “The Theory of Economic Development” asarida innovatsion faoliyat va biznes faoliyatining iqtisodiy o‘lishiga ta’siri haqida dastlabki tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Y.Shumpeterning innovatsiya nazariyasi hozirgi zamonaviy innovatsion boshqaruvga asos sifatida xizmat qiladi.

P.Drucker “Innovation and Entrepreneurship” innovatsion boshqaruvni strategik yondashuv sifatida o‘rganib uni tahlil qilib, muvaffaqiyatli biznes boshqaruvi uchun muhim omil sifatida ko‘radi.

C.Christensen innovatsion boshqaruvni disruptiv (buzg‘unchi) innovatsiyalar orqali biznesga ta’sirini o‘rganadi va korporativ innovatsion strategiyalarni shakllantirishga oid muhim qadamlarni tashlaydi.

I.Nonakaning “*The Knowledge-Creating Company*” kitobi innovatsiyalarni boshqarishda bilim, ko‘nikma va tajriba almashinuvi zarurligini ta’kidlaydi.

Tashkilotning ichki bo'g'inida innovatsion jarayonlarni yaratish usullari ko'rib chiqiladi.

Yuqoridagi adabiyotlar innovatsion faoliyat boshqaruvining nazariy va amaliy jihatlarini ochib beradi. Shumpeter, Druker, va Christensenning asarlari nazariy asoslar uchun muhim bo'lsa, Chesbrough va Pisano kabi tadqiqotchilar esa hozirgi zamondagi aniq fiklar orqali innovatsion yondashuvlarni takidlaydi. Amaliy jihatdan esa, Nonaka, Takeuchi va Brownlar innovatsion faoliyatni tashkilotlar ichida foydaliva samarali boshqarish bo'yicha tushunchalar beradi.

NATIJALAR

iqtisodiy tarmoqlarda innovatsion faoliyat boshqaruv mexanizmini qo'llanishi kichik biznesning ulushi % da

*Ushbu ma'lumot statistika bo'limi tomonidan taqdim etilishi orqali
tayyorlandi.*

Shahar va tuman nomi		Qishloq Xo'jaligi	Sanoat	Chakana savdo aylanmasi	Umumiy xizmatlar	Yuk tashish	Yo'lovchi tashish	Qurilish ishlari	Investisiya
Viloyat bo'yicha		93,1	50,0	92,8	75,6	92,0	97,4	92,2	82,1
1	Namangan sh.	77,8	60,3	89,6	49,4	89,3	92,0	87,4	86,9
2	Davlatobod t.	-	57,9	96,1	56,6	98,1	91,6	90,7	-
3	Yangi Namangan t.	-	74,5	83,7	63,2	82,6	97,9	91,9	-
4	Mingbuloq t.	76,7	40,2	97,5	84,1	98,1	97,4	97,8	34,0
5	Kosonsoy t.	98,4	46,3	99,2	82,3	97,6	96,9	96,3	90,6
6	Namangan t.	94,5	81,1	91,3	85,0	97,9	98,0	89,6	56,1
7	Norin t.	94,2	99,9	95,4	82,7	97,8	97,9	97,6	71,8
8	Pop t.	81,2	78,2	93,2	72,6	82,4	97,9	45,7	89,9
9	To'raqo'rg'on t.	98,7	7,6	93,0	76,0	96,9	98,1	94,2	62,8
10	Uychi t.	96,9	70,2	99,3	81,3	95,5	97,4	98,2	93,0
11	Uchqo'rg'on t.	95,1	41,9	98,4	79,7	97,9	96,9	90,7	88,3
12	Chortoq t.	99,2	43,3	94,9	78,9	97,1	97,7	97,8	81,4
13	Chust t.	99,2	25,4	93,0	78,2	73,4	96,8	97,8	77,5

14 Yangiqo'rg'on t. 99,1 99,9 97,4 85,2 97,8 98,0 96,7 88,1

Yuqoridagi jadvalda Namangan viloyatida kichik biznes subyektlarini innovatsion boshqaruv asosida ko'rsatkichlari ko'rsatib o'tilgan bo'lib, Namangan viloyatida hozirgi kunda kichik biznes sohasi qolgan viloyatlarga qaraganda bir barobar yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Viloyatda hozirgi kunda sanoat sohasi anchagina oqsayotgani (50%) ni tashkil etayotgani ushbu sohada anchagina innovatsion boshqaruvlarni amalga oshirish bir muncha qiyinchilik tug'dirayotganini ko'rishimiz mumkin. Viloyatda transport qatnovlari sezilarli darajada bo'lganligi aholini katta qismi ushbu sohada band ekanligini hisobga olgan holda innovatsiyalarni joriy etilishida ham anchagina yuqori ekanligini (97.4 %) ko'rishimiz mumkin.

Barcha natijalardan kelib chiqqan holda quyidagi innovatsion mexanizm orqali takomillashtirishni tavsiya etiladi.

Quyida Namangan viloyatida kichik biznesda innovatsiyalarni qo'llash bo'yicha jadval tuzdim. Agar qo'shimcha ma'lumot yoki o'zgartirishlar kerak bo'lsa, aytishingiz mumkin.

1-jadval

Innovatsiya qo'llanish turi	Tasnifi	Amaliy qo'llash sohalari	Natijalar
Raqamli marketing asoslari	Ijtimoiy tarmoqlarda smm faoliyatini kuchaytirish	Ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va savdo	Mijozlar bazasi yaratiladi va swot tahlil qilish imkoni bo'ladi
Online operatsiyalar (to'lovlar)	Online o'tkazmalardan foydalanish (Payme, click va bank ilovalaridan)	Savdo va xizmatlar	Mijozlar uchun qulaylik bo'ladi va mijoz ko'payadi
Online hisob fakturalar	1C, CRM tizimlaridan foydalanish	Logistik ava xizmat ko'rsatish	Ish unimi oshadi va xatoliklar kamayadi
Aqlli texnologiyalar	Inson hissoyatlarini his qila oladigan texnologiyalardan foydalanish	Qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarish	Resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish
Yangi turdagi hom ashyo va texnologiyalar	Ekologik toza va innovatsion mahsulotlardan foydalanish	Ishlab chiqarish, qurilish va tekstil	Sifat yaxshilanadi va harajaat minimallasadi
Franchayzing	Qo'llanayotgan biznesdan foydalanish	Ovaqatlanish va savdo	Brendni namoyon qilish va tezda o'sish
Online savdo	Internet do'konlar, marketpleyslar	Chakana savdo, xizmatlar	Keng auditoriya
Robotatexnologiya	Suniy intellekt va 3 D printerlar	Kichik ishlab chiqarish	Tezlik oshadi va tannarx kamayadi
Xodimlarni baholash	KPI tizimi qo'llash	Barcha sohalarda	Ish sifati va taqsimot kamayadi

Tahlil va natijalar

Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda innovatsion g'oyalarni o'z vaqtida amaliyotga, jumladan ilm-fanga, sanoatga keng tadbqiq etish - islohotlar samaradorligining bosh mezonidir. Innovatsiya bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifatli o'sish samaradorligini ta'minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Har qanday turdagi yangilik esa faqatgina yangilik emas, balki mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida ta'sir etishi zarur. Innovatsiya bilim va g'oyaning mablag'ga aylanishidir. Shu nuqtai nazardan korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni baholashning amaliyotda qo'llaniladigan ayrim jihatlarini tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Innovatsiya - korxona yoki tashkilotning bozorga chiqarish (amaliyotga joriy qilish) uchun mo'ljallangan ijodiy faoliyatining samarasidir. Namangan viloyatida so'nggi yillarda innovatsion faoliyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar ishlab chiqargan korxona va tashkilotlar salmog'i quyidagi rasm ma'lumotlari orqali yoritib o'tamiz.

Namangan viloyatida amalga oshirilayotgan innovatsion faoliyat quyidagicha:

Katta investitsion loyihalar:

- Loyiha soni va qiymati: Viloyatda umumiy qiymati 4 milliard AQSh dollariga yaqin bo'lgan 47 ta loyiha shakllantirilgan va hozirda ushbu loyihalar amalga oshirilmoqda.
- Taqdimot holatidagi loyihalar: 2024-yil 25-mart kuni Prezidentga qiymati 2,3 milliard AQSh dollariga teng bo'lgan 18 ta loyiha taqdim etilgan.
- Loyihaviy hamkor davlatlar: Rossiya, Xitoy, Turkiya, Qirg'iziston, Qozog'iston Eron, BAA Fransiya, Germaniya, Avstriya, Italiya, Niderlandiya, Eron, Pokiston kabi mamlakatlarning kompaniyalari viloyatga investitsiya kiritmoqda.
- Sohalar kesimida: Qurilish materiallari ishlab chiqarish, qurilish, elektrotexnika, kimyo, to'qimachilik, oziq-ovqat, farmatsevtika, tibbiyot, konchilik, baliqchilik va boshqa sohalarni qamrab olgan.
- Joriy etilgan loyihalar: Xitoy davlati investorlari bilan hamkorlikda Chust tumanida mis qazib olish va qayta ishlash, Pokistonlik investorlar bilan To'raqo'rg'on tumanida sintetik mato ishlab chiqarish va bo'yash, Avstriya kompaniyasi bilan viloyat travmatologiya markazini jihozlash kabi loyihalar rejalashtirilgan.
- Ish o'rinlari soni: Ushbu 47 ta loyiha natijasida 50 mingga yaqin aholi ish bilan ta'minlanadi.

O'zbekiston respublikasida o'tkazib kelinayotgan innovatsion loyihalar haftaligi InnoWeek da ham viloyat doimiy ravishda faol ishtirok etib keladi. Viloyatda 2022-yilda "InnoWeek-2022" innovatsion g'oyalar ko'rgazmasi o'tkazilgan va quyida ushbu ko'rgazma haqida ma'lumot keltirilgan.

O'tkazilgan sana: 2022-yil 20—21-iyul kunlari

Ishtirokchilar haqida ma'lumot: Ko'rgazmada 107 turdagi loyiha ishtirok etdi, jumladan, viloyatdagi oliy ta'lim muassalarida faoliyat yuritayotgan 60 nafar professor o'qituvchilar tomonidan 72 ta turdagi mahsulot va 31 ta tadbirkorlik subyektlari tomonidan 35 turdagi mahsulotlar taqdim etilgan.

Yo'nalishlar: Tekstil, oziq-ovqat, qurilish materiallari, elektrotexnika, charm-

sanoat, farmatsevtika, robototexnika kabi sohalardagi innovatsion ishlanmalar namoyish etildi.

TechnoWays marafoni: Yoshlarni qo'llash maqsadida TechnoWays texnologik rivojlanish marafoni o'tkazilib, 53 nafar yosh ishtirokchilar innovatsion g'oyalari bilan qatnashgan. Eng yaxshi loyihaga ega 3 ta ishtirokchi mukofatlantirilgan.

Xorijiy investitsiyalar orqali viloyatdagi innovatsion faoliyat statistikasi:

2024-yil natijalari: Namangan viloyatida jami 1.2 milliard so'm asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi. Shundan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 750.5 milliard so'mni (62.5%) tashkil etdi.

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ma'lumki, innovatsion faoliyatni rivojlanishida moliyalashtirish alohida ahamiyatga ega bo'lib, u bir nechta manbalar hisobidan amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan 2024-yilda korxona va tashkilotning o'z mablag'i hisobidan 4.9 trln so'm, chet el investitsiyalari mablag'lari hisobidan 17.8 trln so'm, tijorat banklari kreditlari hisobidan 26.6 trln so'm va boshqa mablag'lar hisobidan 3.9 trln so'm so'm mablag' sarflangan. 2024 yilda innovatsion faoliyatni moliyalashtirish qolgan yillarga nisbatan 2-3 barobarga o'sganini ko'rishimiz mumkin.

Kichik biznes subyektlarida innovatsion faoliyatni boshqaruv mexanizmini takomillashtirish bo'yicha qiyosiy tahlil

Viloyatda kichik biznes subyektlarida innovatsion faoliyat boshqaruv mexanizmini qo'llanish tahlili natijasida ushbu faoliyatni rivojlanishiga to'siq bo'luvchi bir nechta muammolarni ham ko'rish mumkin. Jumladan, davlat tomonidan innovatsion faoliyatni rag'batlantirish tizimini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi va juda ham pastligi; ushbu sohaga tegishli bo'lgan mutahassislarning kamligi yoki bilim va ko'nikmalari qoniqarli darajada emasligi; oliy ta'lim va tadbirkorlik subyektlari o'rtasida integratsiya mavjud emasligi, viloyatda texnoparklar faoliyati yo'lga qo'yilmaganligi, marketing tadqiqotlar va tahlillarni olib boruvchi, ishlab chiqarishni loyihalashtiruvchi korxonalarni kamligi, konsalting xizmati yo'lga qo'yilmaganligi, ma'lumotlar olinishida bir nechta qiyinchiliklar yuzaga kelishi, ko'plab ma'lumotlar oshirib ko'rsatilishi innovatsion dasturlar, yangi texnologiyalar, mashina va jihozlar sotib olishdagi muammolar va boshqa shu kabilarni shular jumlasiga kiritishimiz mumkin.

Innovatsion faoliyatni rivojlanishiga yirik ta'sir etuvchi omillar quyidagilar: Davlat tomonidan sohaga yuqori e'tibor pastligi, davlat aralashuvi yuqoriligi, hususiy sektor sohada yo'qligi, mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni prognoz qilishni qiyinligi, takomillashmagan va tez o'zgaruvchan qonunchilik bazasi, ta'lim sohasida mutaxxisslarni tayyorlashning past darajasi, inqirozlar, makroiqtisodiy beqarorliklar, investitsiyalarni himoyasizligini his etish va boshqa shu kabilalar.

Barchamizga ma'lumki, innovatsion faoliyatdagi ushbu muammolarni bartaraf etilishi, sohani rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, innovatsion faoliyatni boshqarish yangilik va tadqiqotlarni rivojlantirish uchun davlat tomonidan yaratiladigan shart-sharoitlar, ijtimoiy omillar, inson kapitalini rag'batlantirish va

motivlashtirishga bog‘liqdir, eng asosiysi intellektual kapital bilan bog‘liqdir.

Xulosa

Innovatsion faoliyat boshqaruv mexanizimining takomillashtirish bo‘yicha nazariy va amaliy tomonlarining tahlillariga asoslanib quyidagi xulosani berishimiz mumkin: innovatsiya kichik biznes subyektlarida moliyaviy, texnik-texnologik, tashkiliy, inson resurslari va boshqa resurslarni bozor talabini qondiruvchi mahsulot va xizmat ko‘rsatishni yangilash tushiniladi. Bu kichik biznes subyektlarini innovatsion qarashlarini shakllanishi sifatida ko‘rish mumkin. Aniq metodikalardan foydalanish kichik biznes subyektlarini rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish motivlashtirish va istiqbollashning innovatsion boshqaruv strategiyasini yaratish imkonini beradi.

Innovatsion faoliyatni boshqarish mexanizmini takomillashtirishda quyidagilarni taklif etamiz:

1. Kichik biznes subyektlarida innovatsion faoliyatni boshqarish va uning samarasini oshirishda aniq ma’lumotlar ba’zasini shakllantirish (Big data) va ularni amaliyotga joriy etilishini ta’minlash. Bunda ma’lumotlar ba’zasidan kelib chiqqan holda bozor talabidan kelib chiqib mahsulot chiqarish mumkin bo‘ladi. Mahsulot sifati va tannarxi ham optimallashtirish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

2. Ilmiy-innovatsion faoliyatni boshqarishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni oshirish va ortiqcha hujjatbozlikdan voz kechish orqali ilmiy loyihalarni moliyalashtirish online holda amalga oshirish.

3. Innovatsion faoliyat bilan shug‘illanayotgan korxonalarga davlat tomonidan subsidiya ajratilish.

4. Innovatsion faoliyat keng qo‘llanayotgan davlatlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish va zaruriy mutahassislarni bilim va ko‘nikmlar olishi uchun amaliyotlarga yuborish.

5. Texnoparklar faoliyatini kengaytirish, oliy ta’lim muassa professor o‘qituvchilar, mahalliy texnologiyaga qiziquvchi yoshlar va tadbirkorlarni bir biriga integratsiya qilish.

Umumiy qilib aytilganda, innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali kichik biznes subyektlarini faoliyatini bir necha barobarga oshirish va ularni xalqaro maydonda va ichki bozorda mahsulotlarini raqobatbardosh qilish imkonini beradi. Bu orqali mamlakat iqtisodiyotini raqobatbardoshligini oshirish va dunyo maydoniga raqobatbardosh mahsulotlar olib chiqilishiga erishiladi. Bir necha yillardan buyon mamlakatimiz Jahon savdo tashkilotiga a’zo bo‘lishga intilib kelmoqda bu mamlakatda innovatsion boshqaruvni ham oshirish zarur ekanligini ko‘rsatadi. Dunyo mamlakatlarida hozirgi kunda innovatsion boshqaruv biznes sohalarida keng qo‘llanib kelinmoqda. Hozirgi vaqtda faqatgina yahshi mahsulotgina ishlab chiqarishni o‘zi kamlik qiladi. Shu boisdan ushbu sohani yanada rivojlantirish va yangicha yo‘nalishlar olib kirilishi zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020yil 24 iyuldagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi O‘RQ-630-sonli Qonuni. <https://lex.uz/ru/>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5264-sonli Farmoni. <https://lex.uz/>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi huzurida ilg'or texnologiyalar markazini tashkil qilish to'g'risida" PQ-3674-sonli qarori. https://lex.uz/pages/forpda.aspx?lact_id=3693976
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrdagi «2019 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5544-sonli Farmoni. <https://lex.uz/>
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.I harfi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. -492 b
6. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. <https://president.uz/uz/lists/view/1328>
7. Mirziyoev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". "O'zbekiston" NMIU, 2018, 486 bet
8. Vodachek L., Vodachkova O.. Strategiya upravleniya innovatsiyami na predpriyatii. Moskva, Ekonomika, 1989.-167 s.
9. Makarenko V.A. Sovremenny slovar. 2 t. —M.:2000
10. Nechaev V.I.Mixaylushkin P.V. Ekonomicheskii slovar.- Krasnodar.:Krasnodar, "Atri" 2011. -464 s.
11. Prixodko V. I., Lyashko F. E.. Innovatsionniy menedjment v aviastroenii: Uchebnoe posobie. — Ulyanovsk: UIGTU, 2003. —70 s
12. Saidov M.H. Oliy ta'lim iqtisodiyoti, investisiyalari va marketingi: O'quv qo'llanma. — T.: Moliya, 2003 B.74
13. Stepanova I.P. Innovatsionniy menedjment. Uchebnik. 2014.
14. Taraxtieva G.I.Innovatsion menejment.Toshkent.:Fan va texnologiya. 2013, -208 b.
15. Toshmurodova B.E., Jiyanova N. «Innovatsiya faoliyatni moliyaviy rag'batlantirish». O'quv qo'llanma. — T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006.-110 b.
16. Tichinskiy A.V. Upravlenie innovatsionnoy deyatelnostyu kompaniy: sovremennie podxodi, algoritmi, opit. Taganrog: TRTU, 2006
17. Upravlenie innovatsionnimi processami: uchebnoe posobie / V.V. Jarikov, I.A. Jarikov, V.G. Odnolko, A.I. Evseychev. — Tambov : Izd-vo Tamb. gos. texn. unta, 2009, — 180 s.
18. Utkin E.A. Upravlenie kompaniyami. Moskva, 1997.-304 s
19. Xotamov I., Mustafakulov Sh., Isakov M., Abduvaliev A.. Korxona iqtisodiyoti va innovatsiyalarni boshqarish. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisodiyot, 2019 y., - 483 b.
20. Ekonomika innovasiy: Uchebnoe posobie. — M.: Ekonomicheskii

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA: BIZNES SEKTORIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH AHAMIYATI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Biznes boshqaruvi" kafedrası katta o'qituvchisi

Nutfulloyev Tolib G'olib o'g'li

t.nutfulloyev@tsue.uz

+998914455601

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot O'zbekistondagi biznes sektorida raqamli texnologiyalarning rolini, xususan, moliya, ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi va chakana savdo sohalarida o'sib borayotgan ahamiyatini o'rganadi. Mazkur tadqiqotda sun'iy intellekt (AI), bulutli texnologiyalar va avtomatlashtirish kabi texnologiyalarning mahsuldorlik, xarajatlarni samarali boshqarish va raqobatbardoshlikni oshirishdagi ta'siri iqtisodiy va tasviriy tahlillar orqali o'rganiladi. Milliy hisobotlar, sanoat statistikasi va davlat tashabbuslari asosida olib borilgan tahlillar texnologiyalardan foydalanish darajasi, duch kelinayotgan qiyinchiliklar va raqamli o'zgarishlarning iqtisodiy ta'sirini ochib beradi. Natijalar raqamli ko'nikmalar yetishmasligi va infratuzilma cheklovlarini bartaraf etish muhimligini ta'kidlab, raqamli transformatsiyani kuchaytirish bo'yicha takliflarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Raqamli transformatsiya, biznes sektori, mahsuldorlik, bulutli texnologiyalar, sun'iy intellekt, raqamli ko'nikmalar yetishmovchiligi, infratuzilma

1. KIRISH

O'zbekistonning biznes muhiti "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi doirasida sezilarli raqamli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ushbu tashabbusning maqsadi barcha sohalarida raqamli texnologiyalarni kengaytirishdir. Kompaniyalar operatsion samaradorlikni oshirish, xarajatlarni qisqartirish va bozor ulushlarini kengaytirishni istab, sun'iy intellekt (AI), narsalar interneti (IoT), bulutli texnologiyalar va avtomatlashtirish kabi texnologiyalarga tayanmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda, ayniqsa, shaharlarda internet va mobil ulanishning o'sishi kuzatilmoqda, bu esa raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishini qo'llab-quvvatlaydi. Shunga qaramasdan, korxonalar raqamli ko'nikmalar yetishmasligi va qishloq joylaridagi cheklangan yuqori tezlikdagi internet ulanishi kabi bir qator muammolarga duch kelmoqda. Ushbu tadqiqot O'zbekistonning biznes sektoridagi raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi va ta'sirini o'rganadi.

Ushbu maqola quyidagilarni o'rganishni maqsad qiladi:

- O'zbekistonning biznes sektorida raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasini aniqlash.
- Raqamli transformatsiyaning mahsuldorlik, xarajatlarni samarali boshqarish va bozor o'sishiga ta'sirini o'rganish.
- Asosiy qiyinchiliklarni aniqlab, raqamli joriy etishni oshirish uchun yechimlar taklif qilish.

2. METODLAR

Ma'lumotlar davlat hisobotlari, biznes egalarining so'rovlari va sanoat statistikasi asosida yig'ildi. Tadqiqot doirasida moliya, chakana savdo, ishlab chiqarish

va qishloq xo‘jaligi kabi sohalardagi 200 kompaniyaning raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar, ishlab chiqarish samaradorligi ko‘rsatkichlari va infratuzilma sifatini baholash uchun tahlillar o‘tkazildi.

Bog‘liq o‘zgaruvchilar: Mahsuldorlik (har bir xodimga ishlab chiqarish), Xarajat samaradorligi (daromadga nisbatan operatsion xarajatlar), Bozor o‘sishi (daromad va bozor ulushi o‘sishi).

Mustaqil o‘zgaruvchilar: Raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, xodimlarning raqamli ko‘nikmalari, operatsion byudjetdan raqamli investitsiyalarga ajratilgan foiz.

Nazorat o‘zgaruvchilari: Kompaniya hajmi, sektor turi va geografik joylashuv (shahar yoki qishloq).

Raqamli texnologiyalarning mahsuldorlik va xarajat samaradorligiga ta‘sirini baholash uchun ko‘p o‘zgaruvchili regressiya modeli qo‘llandi. Modellastirishda O‘zbekistondagi raqamli transformatsiyaga xos xususiyatlar hisobga olindi.

Bundan tashqari, Kuzibaev R. va Karimov J.larning “Impact of IoT on Agricultural Productivity in Uzbekistan” nomli maqolasi ham o‘rganib chiqildi. Ushbu maqola IoT texnologiyalarining O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligidagi samaradorlik va hosildorlikka ta‘sirini o‘rganadi. Maqolada dehqonchilik va resurslarni boshqarish bo‘yicha batafsil tahlillar taqdim etilgan.

3. NATIJALAR

Birlamchi statistika raqamli texnologiyalardan foydalanish sohalar va kompaniya hajmiga qarab farq qilishini ko‘rsatadi. Katta kompaniyalar, ayniqsa shaharlarda, bulutli texnologiyalar va elektron tijorat kabi raqamli vositalardan keng foydalanmoqda. Quyidagi jadval har bir sohada raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, mahsuldorlikni oshirish va xarajatlarni samarali boshqarish bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichlarni taqdim etadi (1-jadval). [1]

1-jadval

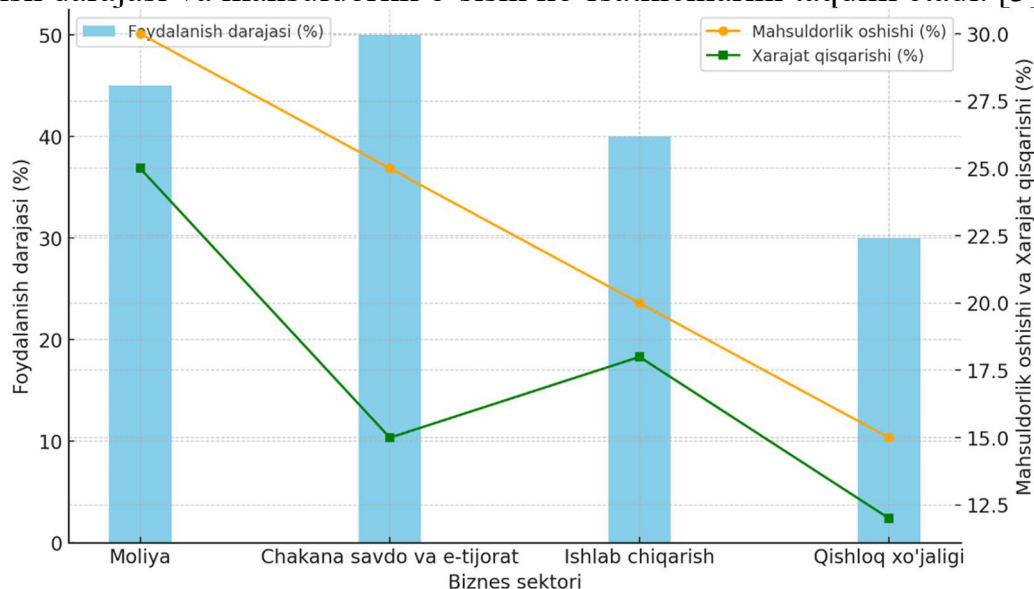
Sektorlar bo‘yicha raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi

Sektor	Texnologiya	Foydalanish darajasi (%)	Mahsuldorlik o‘sishi (%)	Xarajatlarni qisqartirish (%)
Moliya	AI, Avtomatlashtirish	45	30	25
Chakana savdo va e-tijorat	Bulut texnologiyalari, IoT	50	25	15
Ishlab chiqarish	IoT, Katta ma’lumotlar	40	20	18
Qishloq xo‘jaligi	Aniqlik dehqonchilik, IoT	30	15	12

Yuqoridagi jadvaldan shuni ko‘rishimiz mumkinki, moliya sektorida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi 45% bo‘lib, bu sektorda AI (sun‘iy intellekt) va avtomatlashtirish texnologiyalarining ko‘pligi tufayli mahsuldorlikni oshirishda sezilarli ta‘sir ko‘rsatilgan (30%). Shuningdek, xarajatlar qisqarishi 25% ni tashkil etadi, chunki moliya sohasida avtomatlashtirish va texnologiyalar mijozlar bilan

aloqalarni optimallashtirish va xizmatlarni tezlashtirish imkonini beradi. Chakana savdo va e-tijorat sohasida eng yuqori raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi 50% ga yetmoqda. Bulutli texnologiyalar va IoT texnologiyalarining integratsiyasi mahsuldorlikni 25% ga oshiradi, ammo xarajatlarni qisqartirishda ularning ta'siri nisbatan pastroq (15%) bo'lib qolmoqda. Buning sababi, ushbu texnologiyalar asosan onlayn savdo va inventarizatsiyani boshqarish jarayonlarini optimallashtirishda foydalanilmoqda. Ishlab chiqarish sektorida IoT va katta ma'lumotlar texnologiyalari mahsuldorlikni 20% ga oshirishga yordam beradi, shu bilan birga xarajatlarni qisqartirishda 18% gacha samaradorlikni ta'minlaydi. Bu, asosan, avtomatlashtirish, real vaqtlil monitoring va texnik xizmat ko'rsatishni optimallashtirishda foydalaniladi. Qishloq xo'jaligi sektorida texnologiyalardan foydalanish darajasi 30% ni tashkil etadi. Aniqlik dehqonchilik va IoT texnologiyalari mahsuldorlikni 15% ga oshirgan bo'lsa, xarajatlarni qisqartirish 12% ni tashkil qiladi. Buning sababi, bu texnologiyalar yordamida dehqonchilik resurslarini boshqarish va hosildorlikni oshirish imkoniyati mavjud.

1-rasmda esa O'zbekistonda biznes sektorida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi va mahsuldorlik o'sishi ko'rsatkichlarini taqdim etadi. [3]

1-rasm. O'zbekistonda sektorlarga ko'ra raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi

Ushbu grafikda O'zbekistonda moliya, chakana savdo va e-tijorat, ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi sohalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, ularning mahsuldorlikka ta'siri va xarajatlarni qisqartirish imkoniyatlari ko'rsatilgan.

Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, raqamli texnologiyalardan foydalanish mahsuldorlik va xarajat samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi:

Mahsuldorlik: Sun'iy intellekt va bulutli texnologiyalardan foydalanuvchi kompaniyalar mahsuldorlikda 30% gacha o'sish kuzatgan.

Xarajat Samaradorligi: IoT va avtomatlashtirishdan foydalanish ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida xarajatlarni kamaytirishga hissa qo'shgan, bu esa real vaqtlil kuzatuv va texnik xizmat ko'rsatishni optimallashtirish imkonini bergan.

Quyidagi jadvalda regressiya tahlili natijalari, shu jumladan har bir o'zgaruvchining ahamiyati keltirilgan (2-jadval). [7]

2-jadval

Raqamli texnologiyalarning mahsuldorlik va xarajatlarni samarali boshqarishdagi ta'siri¹⁷⁰

O'zgaruvchi	Koeffitsient (β)	Standart xato	p-qiymat	Talqin
Raqamli Foydalanish	0.32	0.07	<0.05	Mahsuldorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi
Raqamli Ko'nikmalar	0.28	0.05	<0.05	Xarajatlarni samarali boshqarishga ta'sir
Investitsiya Darajasi	0.15	0.03	<0.05	Bozor o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi

Raqamli Foydalanish ($\beta = 0.32$, $p < 0.05$): Raqamli texnologiyalardan foydalanishning mahsuldorlikka ta'siri ijobiy va sezilarli. Bu koeffitsientga ko'ra, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali mahsuldorlik 32% ga oshadi.

Raqamli Ko'nikmalar ($\beta = 0.28$, $p < 0.05$): Raqamli ko'nikmalarga ega xodimlar xarajatlarni samarali boshqarishga yordam beradi. Ularning ta'siri xarajat samaradorligini 28% ga oshiradi, ya'ni kompaniyalarda raqamli ko'nikmalarni oshirish xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi.

Investitsiya Darajasi ($\beta = 0.15$, $p < 0.05$): Raqamli texnologiyalarga investitsiya qilish bo'yicha xarajatlarni oshirish orqali kompaniyalar bozor ulushini oshiradi. Investitsiya darajasi bo'yicha bu ta'sirning koeffitsienti 15% ni tashkil etadi.

$$Y_i = \alpha + \beta_1 * (\text{Foydalanish darajasi})_i + \beta_2 * (\text{Ko'nikmalar darajasi})_i + \beta_3 * (\text{Investitsiya darajasi})_i + \epsilon_i$$

Bu yerda:

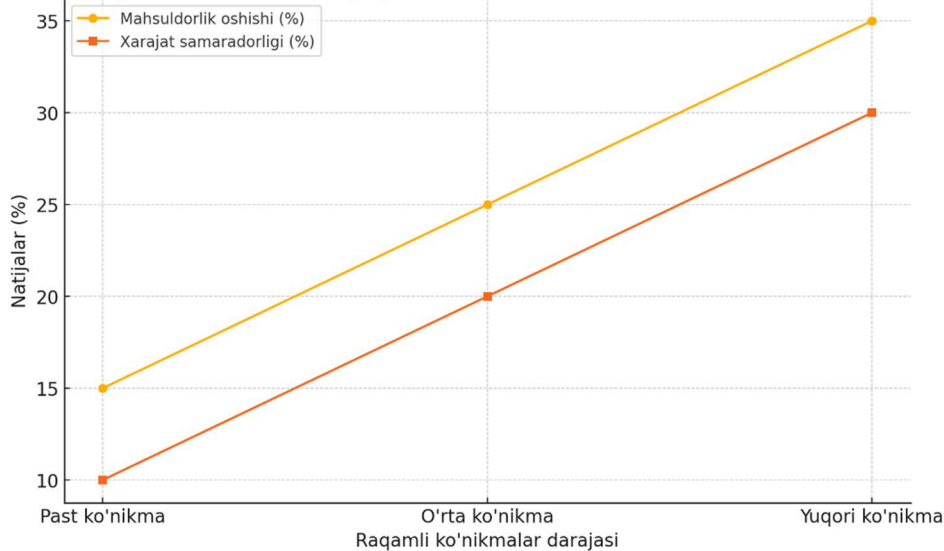
- Y_i : i-kompaniyaning mahsuldorligi yoki samaradorligi,
- α : Asosiy qiymat yoki boshqacha ta'sirlardan kelib chiqadigan o'zgarmas miqdor,
- β_1 : Raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi ta'sirini o'lchaydigan koeffitsient,
- β_2 : Raqamli ko'nikmalar darajasi ta'sirini o'lchaydigan koeffitsient,
- β_3 : Investitsiya hajmi ta'sirini o'lchaydigan koeffitsient,
- ϵ_i : Tasodifiy xatoliklar.

Tahlillar sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va IoT texnologiyalarining mahsuldorlik va xarajatlarni boshqarishdagi rolini namoyish etadi. AI (sun'iy intellekt) mahsuldorlikni oshirishda eng katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, IoT (narsalar interneti) esa, ayniqsa, logistika sohasida xarajatlarni sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi. [9]

¹⁷⁰ Kuzibaev, R., & Karimov, J. (2022). Impact of IoT on Agricultural Productivity in Uzbekistan. Journal of Agricultural Science, 15(4), 300-315.

Ko'rsatkich	AI Ta'siri (%)	Katta Ma'lumotlar Ta'siri (%)	IoT Ta'siri (%)
Mahsuldorlikni Oshirish	30	20	15
Xarajatlarni Qisqartirish	15	12	18

2-rasm O'zbekistonda AI, katta ma'lumotlar va IoT texnologiyalarining mahsuldorlik va xarajat samaradorligiga ta'sirini ko'rsatadi. [8]

2-rasm: O'zbekistonda mahsuldorlik va xarajat samaradorligiga texnologiyalar ta'siri

Ushbu grafik raqamli ko'nikmalar darajasi va samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Grafikda xodimlarning raqamli texnologiyalarga egalik qilish darajasi oshgani sari mahsuldorlik va xarajat samaradorligi ham oshayotganini ko'rish mumkin.

Raqamli texnologiyalardan faol foydalanuvchi (bir nechta raqamli vositalarni birgalikda qo'llovchi) kompaniyalar va bir yoki undan kam texnologiyadan foydalanuvchi kompaniyalarni taqqoslashda samaradorlikda katta farq kuzatilmoqda. Yuqori foydalanuvchilar mahsuldorlikda 20% va xarajat samaradorligida 15% yuqori ko'rsatkichlarga ega. Bu raqamli transformatsiyani to'liq joriy etishning afzalliklarini namoyon etadi. [5]

O'zgaruvchi	Yuqori Foydalanuvchilar (%)	Past Foydalanuvchilar (%)
Mahsuldorlik O'sishi	20	12
Xarajat Samaradorligi	15	8

Ushbu natijalar raqamli transformatsiya strategiyalarini kengroq joriy etish orqali kompaniyalarning samaradorligini oshirish imkonini beradi.

4. MUHOKAMA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar O'zbekistonda mahsuldorlik va xarajat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Biroq, bu ta'sir texnologiya turi va sektorga qarab farqlanadi. Moliya va chakana savdo sohalarida AI va avtomatlashtirish eng katta foydani taqdim etadi, chunki bu texnologiyalar mijozlarga

xizmat ko'rsatish, firibgarlikni aniqlash va inventarizatsiyani boshqarishda foydalaniladi.

Bir nechta raqamli vositalardan foydalanuvchi yuqori foydalanuvchilar va bir yoki undan kam texnologiyadan foydalanuvchi kompaniyalar o'rtasida katta samaradorlik farqi mavjud. Yuqori foydalanuvchilar mahsuldorlikda 20% va xarajat samaradorligida 15% yuqori ko'rsatkichlarga ega. Bu raqamli transformatsiyani to'liq joriy etishning afzalliklarini namoyon etadi.

O'zbekistonda raqamli texnologiyalardan foydalanish o'sib borayotgan bo'lsa-da, bizneslar bir qancha qiyinchiliklarga duch kelmoqda:

Raqamli Ko'nikmalar Yetishmovchiligi: Ko'p kompaniyalar xodimlarning raqamli texnologiyalarni samarali boshqarish uchun yetarli bilim va tajribaga ega emasligi bilan bog'liq muammolarga duch kelishmoqda.

Infratuzilma Cheklovlari: Qishloq hududlarida yuqori tezlikdagi internetga kirish cheklangan bo'lib, bu raqamli texnologiyalarni kengroq joriy etishni cheklaydi.

Mablag' Yetishmovchiligi: Kichik va o'rta bizneslar raqamli investitsiyalar uchun cheklangan byudjetga ega bo'lib, bu ularga yirik kompaniyalar bilan raqobatlashishni qiyinlashtiradi.

Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun quyidagi tavsiyalar taklif qilinadi:

Raqamli Ta'limga Investitsiya Kiritish: Universitetlar va kasb-hunar kollejlari raqamli ko'nikmalarni o'rgatish xodimlarni raqamli vositalardan samarali foydalanishga tayyorlaydi.

Raqamli Infratuzilmani Yaxshilash: Qishloq joylarda yuqori tezlikdagi internetga kirishni kengaytirish kompaniyalarga raqamli yechimlarni qabul qilish imkonini beradi.

Kichik Biznes uchun Moliya Yordamlarini Taklif Etish: Kichik va o'rta bizneslarga raqamli texnologiyalarga investitsiya qilish uchun grantlar yoki soliq imtiyozlari berish raqamli joriy etishni rag'batlantiradi.

XULOSA

O'zbekistonda biznes sektorida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi milliy iqtisodiyot uchun muhim o'zgarishlarni olib kelmoqda. Mazkur tadqiqotda O'zbekistonning moliya, chakana savdo, ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi sohalarida raqamli texnologiyalarni qabul qilish darajasi va ulardan foydalanish natijalari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt (AI), bulutli texnologiyalar, IoT va katta ma'lumotlar tahlili kabi texnologiyalar mahsuldorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishda sezilarli rol o'ynamoqda.

Biroq, raqamli transformatsiyaning samaradorligi ma'lum qiyinchiliklar bilan ham bog'liq. Raqamli ko'nikmalar yetishmovchiligi, infratuzilmaning notekis rivojlanishi va kichik va o'rta bizneslar (KOB) uchun investitsiya cheklovlari texnologiyalarning keng qo'llanishiga to'siq bo'lmoqda. Shu boisdan, raqamli transformatsiya jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlat siyosati va xususiy sektor tomonidan raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish va infratuzilmani yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim.

Kelajakda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi O'zbekistonga xalqaro raqobat maydonida kuchliroq o'rin egallash imkonini beradi. "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasining to'liq amalga oshishi mamlakatni raqamli iqtisodiyot va texnologik taraqqiyot sohalarida yetakchi davlatlar qatoriga olib chiqadi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va xususiy sektor bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan raqamli ta'lim, infratuzilmani rivojlantirish va KOB uchun moliyaviy yordam dasturlari raqamli transformatsiya jarayonini tezlashtiradi va iqtisodiy o'sishga yangi turtki beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020-yil 5-oktabrda qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/-5030957>
2. Datareportal (2024). Digital Uzbekistan 2024 Report. Datareportal. <https://datareportal.com/reports/digital-2024-uzbekistan>
3. O'zbekiston Respublikasi Statistika Qo'mitasi (2023). O'zbekistonda elektron tijorat va raqamli xizmatlar bo'yicha statistik tahlillar. Statistika qo'mitasi nashrlari.
4. Asian Development Bank (ADB) (2022). Disruptive Digital Technology and its Impact on Employment in Uzbekistan. Asian Development Bank.
5. Global CIO (2023). Digital Transformation of Uzbekistan: Current Progress and Challenges. Global CIO Magazine.
6. The Diplomat Magazine (2022). Uzbekistan on the Path of Digitalization: Achievements and Plans. Diplomat Magazine.
7. Kuzibaev, R., & Karimov, J. (2022). Impact of IoT on Agricultural Productivity in Uzbekistan. Journal of Agricultural Science, 15(4), 300-315.
8. World Bank (2021). Digital Economy and Skill Development in Uzbekistan. World Bank Publications.
9. Sabirovna, Q.D., G'olib o'g'li, N.T. (2023). The Main Aspects and Benefits of Digital Transformation of Business Entities. In: Koucheryavy, Y., Aziz, A. (eds) Internet of Things, Smart Spaces, and Next Generation Networks and Systems. NEW2AN 2022. Lecture Notes in Computer Science, vol 13772. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30258-9_30
10. Nutfulloev Tolib G'olib o'g'li. (2023). ENHANCING BUSINESS PROCESS ORGANIZATION: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF KEY FACTORS AND MODELS. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 22, 33–38. Retrieved from <https://ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/822>
11. Nutfulloev, T. (2024). KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUB'EKTLARIDA BIZNES JARAYONLARINI TO'G'RI BAHOLASH VA TASHKIL ETISHNING USLUBIY VA RAQAMLI ASOSLARI. Iqtisodiyot va ta'lim, 25(1), 351–355. Retrieved from <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1463>

12. Qosimova Dilorom Sobirovna, & Nutfulloev Tolib G'olib o'g'li. (2024). ANALYSIS AND SOLUTIONS OF THE CURRENT SITUATION AND PROBLEMS OF ORGANIZING THE ACTIVITIES OF SMALL AND PRIVATE BUSINESS ENTITIES IN UZBEKISTAN. World Economics and Finance Bulletin, 32, 132-137. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/3947>
13. Nutfulloev, T. (2024). O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil qilinishining hozirgi holati va muammolari. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(3). Retrieved from <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/1382>
14. Zikrillaeva, N., Zikriyoev, A., Mirzaliev, S., Sultanov, A., Turayev, N., Rakhimova, M. (2024). Forecasting ICT Service Exports in Continental Trio Countries Using the ARIMA Model. In: Koucheryavy, Y., Aziz, A. (eds) Internet of Things, Smart Spaces, and Next Generation Networks and Systems. NEW2AN ruSMART 2023 2023. Lecture Notes in Computer Science, vol 14543. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60997-8_10

THE CONTRIBUTION OF DIGITAL TECHNOLOGIES TO ENSURING THE COUNTRY'S ECONOMIC GROWTH

Mirzarakhimova Aziza Bakhrom qizi

Assistant of the Department of Digital Economy of

Tashkent State University of Economics,

tel.: +99890 9155642

e-mail: azizamirzarakhimova@gmail.com

ORCID: 0009-0006-9350-7215

Abstract. *This scientific article is devoted to the analysis of the impact of digital technologies on the transformation of production processes in order to overcome the slowdown in economic growth and increase labor productivity. The types of digital technologies that affect various spheres of society and form the digital economy are considered. Two approaches to understanding the category of «digital economy» are identified, its content is considered and its place in the global economic model is determined. It is noted that the introduction of digital technologies leads to increased labor productivity, competitiveness and capitalization, improved quality of life, the formation of new markets, increased security and, ultimately, ensures economic growth.*

Key words: *digital technologies, digital economy, labor productivity, economic growth.*

Introduction. Economic growth is the main characteristic of social production in the national economic system; it helps solve problems of limited resources and improve the standard of living of the population. Over the past decade, economic growth in Uzbekistan has been achieved through activities in the global raw materials and energy markets, but now this is becoming almost impossible. Uzbekistan's lag can be traced by the pace and quality of economic growth. Developed countries are searching for alternative sources of economic growth based on scientific and technological potential. Discoveries made allow for technological breakthroughs, ensuring rapid rates of economic growth [1]. Therefore, for the successful development of a country, it is necessary to make a transition to new sources of growth based on scientific and technological potential, in particular, digital and industrial technologies.

Therefore, the purpose of this article was to substantiate the contribution of digital technologies to ensuring the economic growth of territories. To achieve this goal, a number of tasks were solved:

- an analysis of the dynamics of global labor productivity and sources of its growth was conducted;
- the essence of such categories as "digital technologies" and "digital economy" was considered;
- the impact of digital technology on economic growth was studied.

The degree of scientific development of the problem under study.

We are aware of a number of publications by foreign scientists, economists and experts who have been studying the digital economy and methodological aspects of digital transformation of business processes for many years. Of interest are the works of N. Hanna, M. Pratt, D. Sparapani, N. Fenwick, R. Kinzyabulatov and others. They

present the theoretical foundations and practical experience in the field of digital economy, as well as digital transformation of business processes of enterprises and organizations in Europe, Asia and Russia.

The issues concerning the digital transformation of business processes of enterprises and organizations are described in detail in the joint research work of S. Kraus, P. Jones, N. Kayler, A. Weinmann, N. Chaparro-Banega, N. RoigTierno.

Also, the research of domestic scientists is devoted to increasing the competitiveness of the national economy of the Republic of Uzbekistan in the context of the digital economy, improving theoretical and practical aspects of the digital economy, as well as the introduction of digital technologies in public administration. Research related to the use of information technologies in the economy of Uzbekistan was carried out by such scientists as S.S. Gulyamov, T.S. Kuchkarov, A.T. Kenzhabaev, A.T. Shermukhamedov, V.K. Kabulov, R.Kh. Ayupov, A.M. Abduvohidov, A.B. Bobojonov, N.M. Makhmudov, Sh.G. Odilov, D.M. Rasulev, R.A. Dadabaeva, I.E. Zhukovskaya, T.Sh. Shadiev and others. These studies of domestic scientists have made a huge contribution to the development of the digital economy

The theoretical and methodological basis of the research. The study is based on a general scientific methodology, which provides for the use of a systemic approach to solving problems. The basis of this work is the fundamental works of domestic and foreign scientists devoted to the study of the digital economy, its development in Uzbekistan.

Main part. The problem of ensuring economic growth is associated with increasing labor productivity in the national economy. Researchers note that the rate of growth of labor productivity began to decline in the 1970s, which is clearly visible in industrial countries, and since the 2010s, the value of this indicator has varied around 1% per year. Traditional technologies characteristic of the dominant technological structure (the use of oil and oil products, gas, etc. in industry, production based on conveyor technology) no longer ensure labor productivity growth in the world; this picture is observed in many sectors of the economy. [2] In 2020, 85% of economic growth is provided by technology development. In the next decade (2020–2030), economic growth will be provided by the introduction and application of digital technologies in production, since, on the one hand, they themselves are advanced technologies, and on the other hand, they contribute to the acceleration and integration of knowledge in other sectors of the economy.

The dynamics of average growth rates of labor productivity in some developed countries confirm the slowdown in the growth rates of labor productivity, which limits the development of the mass production market. The existing conditions have indicated the need to make a qualitative leap in the development of applied technologies, which will lead to an economic shift and a transition to a new development model.

Thus, in order to maintain competitiveness and ensure the growth rate of labor productivity in economically developed countries and some industrial countries, new advanced technologies are being developed and implemented that significantly increase labor indicators, in particular its productivity, compared to technologies used traditionally [3].

"At the current stage of development, there is a process of displacement of man by technology, and there is also a mutually reinforcing effect of the fusion of various technologies, such as: computer, information, nanotechnology and their interaction in the physical, digital and biological domains," notes German economist Klaus Schwab [4].

The unfolding transformation of production models is caused by the emergence [5] of digital technologies, which are technologies that use computers or other modern equipment to record code pulses and signals in a certain sequence and with a certain frequency [6]. They are not an innovation in themselves, but their formation, development and integration lead to the transformation of both society and the economy. [3].

The strategy of the Republic of Uzbekistan "Digital Uzbekistan-2030" defined 13 target indicators for the development of digitalization of the Republic until 2030. These indicators are listed below: [7]

1. The length of the fiber-optic network built throughout the Republic by 2030 is 250 thousand km.

2. The level of coverage of the Republic by 2030 with high-speed Internet of the world information network by 100%

3. The level of connection of social facilities to high-speed Internet of the World Wide Web to be increased to 100% by 2030.

4. The degree of provision of households with broadband Internet of the world information network by 100% by 2030.

5. The level of coverage of settlements with broadband mobile communications by 100% by 2030.

6. Electronic government in the international ranking of e-government development according to the efficiency indicator "E-government Development Index" by 0.86 points (0-1 between points) by 2030.

7. The share of electronic government services provided through the Unified Interactive Portal of Government Services compared to government services provided by government service centers by 90% by 2030.

8. The only interactive portal of government services has the ability to use electronic government services using mobile devices by 60% by 2030.

9. The share of transactional services provided through the Unified Portal of Interactive Government Services by 75% by 2030.

10. The share of large economic entities that have implemented an enterprise resource planning (ERP) system by 100% by 2030.

11. The number of online banking users (legal entities and individuals) per 20 thousand people by 2030.

12. The number of startup projects included in the incubation and acceleration programs of the technological park of software products and information technologies by 2300 pieces by 2030.

13. The number of quotas for admission to higher and secondary specialized educational institutions for training personnel in the field of information technology for 20 thousand people by 2030.

Digital technologies also serve as an impetus for the creation of new technologies in various fields. They lead to a change in the model of global economic development and a fundamental change in the organization of production, which in turn contribute to the formation of a digital economy. It opens up new, unused or previously non-existent, areas of economic growth, allows for economic efficiency of production, improves quality while reducing the cost of goods and services, and also ensures increased productivity in expanding areas of activity [8,9].

An analysis of scientific publications conducted on the topic of the study allows us to state that the generally accepted definition of “digital economy” cannot be identified. This term was introduced in 1995 by Nicholas Negroponte, who proposed using it in the meaning of “the transition from atomic movement to bit movement” [10].

The digital economy can be viewed from two points of view: firstly, as a set of new industries that make up the overwhelming majority of the global economy [11], and secondly, as an economic production that uses digital technologies that transform some aspects of economic entities that have already established themselves in their activities [12].

The central link of the digital economy is the technology sector, represented by digital technologies (Fig. 1). Software and hardware manufacturers, as well as firms providing consulting and telecommunications services on the market, are responsible for its work and functioning. Beyond the central link, the digital economy becomes the basis for the development of new business models, digital platforms, and services that enable management. Due to the fact that digital technologies affect existing traditional industries, the ongoing restructuring on a global scale creates a digital economy that is part of the global economy [13].

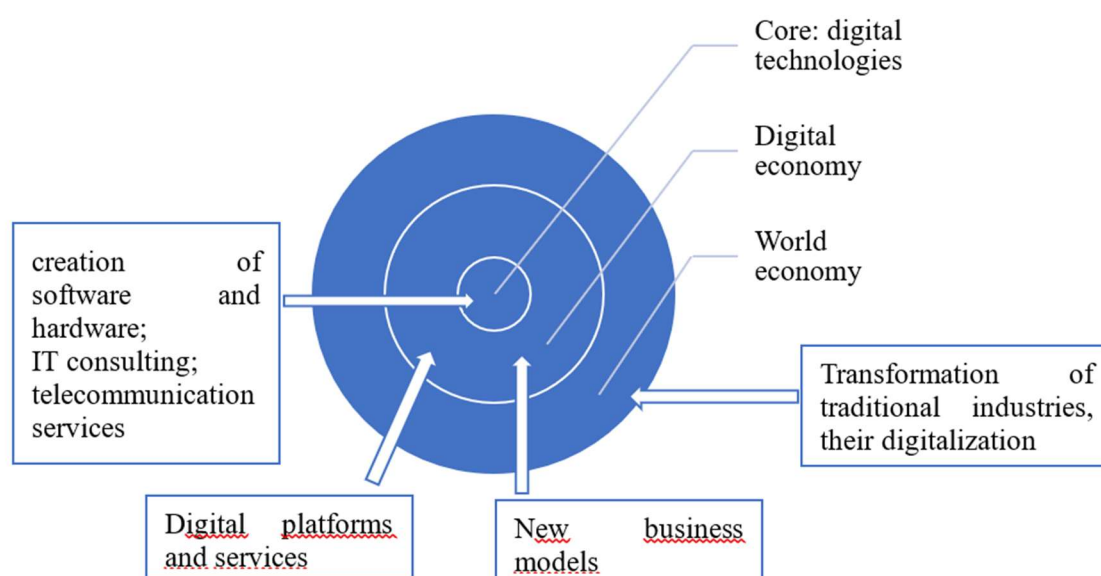

Fig. 1. The place of the digital economy in the global economic model

The specific features of the digital economy are:

- the prevalence of digital exchange over physical exchange in economic activity;
- the main economic resource is intellectual capital (i.e. knowledge), not financial;
- the leading means of communication is the Internet;
- the leading organizational structure is network;
- the main method of development is self-organization and evolution, which determine changes from simple to complex;
- the main level at which data is exchanged is global instead of regional [14].

The main indicator that demonstrates the degree of transformation of economic processes in the country is the share of the digital economy in the gross domestic product (GDP). Data from the international analytical agency BCG show an increase in the share of the digital economy in GDP in recent years in developed countries. According to expert estimates, the digital economy will significantly change the vast majority of industries. This is due to the significant impact of digital technologies on production in terms of increasing their efficiency, through optimization and reduction of intermediaries.

The digital economy is characterized by rapidly emerging opportunities for both the business sector and the self-employed [15]. In most cases, investing in digital technologies has allowed for dividends in the form of economic growth, new jobs, the creation of new types of services aimed at both production and citizens, and a reduction in public administration costs, including through e-government [15].

The expansion of its share in the structure of countries' GDP by almost 20% is a marker of the importance of the digital economy. In 2010, the Boston Consulting Group assessed the size of digitalization, and it amounted to about \$2.3 trillion for a group of 20 countries, or about 4.1% of their GDP. If such growth rates are maintained, in 10-15 years the share of the digital economy in global GDP will reach 30 to 40%.

Analysis of theoretical and methodological approaches, as well as foreign experience, allows us to state that the use of digital technologies of any focus (production, management, financial, social, etc.), as well as the transformation of production processes, have a beneficial effect on the economic development of both the country and individual regions and enterprises, by increasing productivity, competitiveness and efficiency. Examples of such an impact are:

Increasing labor productivity. Human capital is one of the tools for increasing labor productivity in the digital economy. The use of digital technologies allows optimizing production by integrating such technologies into complex and precise production processes, which increases the number of highly productive jobs, as well as the share of highly qualified specialists in the total number of employees. In addition, it becomes possible to use human resources more efficiently, especially mental characteristics that contribute to increased labor productivity.

Increasing capitalization. The use of digital technologies in production helps optimize overall efficiency and increase the company's productivity, and allows creating new value chains. As a result, the profitability of the enterprise, its investment attractiveness and total value on the market increase.

Improving the quality of life. Digital technologies act as a tool for improving the quality indicators of citizens' well-being, forming a national space in which the central place belongs to the individual. The procedures for interaction between citizens and the state when receiving necessary services and going through standardized procedures (replacing a driver's license or passport) are simplified. First of all, this is expressed in a significant increase in the speed of functioning of state information systems. In addition, the quality of life is improved by increasing the satisfaction of people's needs with the help of new types of services or methods of their provision.

Formation of new markets. According to expert estimates, the digital economy is making significant changes in more than 50% of industries. This is explained by the ability of digital technologies to reduce transaction costs in the interaction of both management and production, as well as individuals, as well as the possibility of closer contact between economic entities and government agencies. All these processes create a digital economy based on network services [16].

Increasing competitiveness. The main goal of introducing digital technologies is the widespread automation of all ongoing production and economic processes, increasing the efficiency of all economic entities, activating the exchange of knowledge and information, increasing the share of jobs in high-tech industries. Companies that use digital technologies are leaders in global markets and contribute to the presence of competition for markets, since their main advantage is the possession of unique digital technologies or a platform, and not some basic aspect.

Improving security. The development of the digital economy largely depends on ensuring digital security. The safety of digital data is becoming one of the main areas of ensuring security, both at the state level and at the level of individual organizations and citizens. The implementation of such procedures can be carried out through organizational and technical measures to predict, detect, prevent threats and eliminate their consequences.

Conclusions and suggestions. It is clear that digital technologies, which are the basis of the digital economy, have a significant impact on the quality of life of citizens and ensure the economic growth of the country. The introduction of digital technologies in various sectors of the economy and production levels leads to significant economic benefits, expressed, among other things, in GDP growth.

In economically developed countries, the main motive for the transformation of production processes has become the need to overcome the slowdown in labor productivity growth. In the country, the prevailing technologies in industry have reached the limits of economic growth, which is accompanied by a decline in profits in traditional production. Further development of the country should be associated with the implementation of technological modernization of traditional sectors and the transition to a new organization of processes in industrial enterprises through the active implementation of digital technologies.

List of references.

1. Усков В.С. Тенденции формирования и проблемы развития цифровой экономики в России // Проблемы развития территории, 2019. № 2 (100). С. 53–66. DOI: 10.15838/ ptd.2019.2.100.3
2. Идрисов Г.И., Княгин В.Н., Кудрин А.Л., Рожкова Е.С. Новая технологическая революция: вызовы и возможности для России // Вопросы экономики. 2018. № 4. С. 5–25.
3. Никонова А. Потенциал и инструменты роста инновационных производств в процессе формирования нового уклада экономики: системный подход // Экономист. 2018. № 10. С. 20–39.
4. Шваб К. Четвертая промышленная революция: монография: пер. с англ. / К. Шваб. – М: Изд-во «Э», 2017. 208 с.: ил. – (Top Business Awards).
5. WEF (2018a). Digital Transformation Initiative. Unlocking \$100 Trillion for Business and Society from Digital Transformation. Executive summary. P. 12.
6. Словарь-справочник терминов нормативно-технической документации http://normative_reference_dictionary.academic.ru. – Дата доступа: 25.01.2020.
7. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» от 5 октября 2020 г.
8. Гибадуллин Р.Ф., Лекомцев Д.В., Перухин М.Ю. Анализ параметров промышленных сетей с применением нейросетевой обработки // Искусственный интеллект и принятие решений. 2020. № 1. С. 80–87.
9. Наумов Е.А., Понукалин А.А., Бенуа А.Е. Интеллектуальная экономика и устойчивое развитие в свете теории институционального конструктивизма // Международный электронный журнал. Устойчивое развитие: наука и практика. 2013. № 1 (10). С. 66–74.
10. Толкачев С.А., Андрианов К.Н., Лапенкова Н.В. Интеллектуальное производство сквозь призму третьей промышленной революции // Мир новой экономики. 2014. № 4. С. 28–38.
11. Харченко А.А., Конюхов В.Ю. Цифровая экономика как экономика будущего // Молодежный вестник ИрГТУ. 2017. № 3 (27). 17 с.
12. Стародубцева Е.Б., Маркова О.М. Цифровая трансформация мировой экономики // Вестник АГТУ. Экономика. 2018. № 2. С. 7–15.
13. Головенчик Г. Теоретические подходы к определению понятия «цифровая экономика» // Наука и инновации. 2019. № 2. С. 40–45.
14. Румана Б., Ричард Х. Определение, концепция и измерение цифровой экономики // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. Т. 13. № 2. С. 143–172. DOI: 10.17323/1996-7845-2018-02-07
15. Антипина Н.И. Трансформация российского бизнеса в условиях перехода к цифровой экономике: отраслевой и региональные аспекты // Экономическая наука современной России. 2018. № 2. С. 102.

16. *Юдина Т.Н.* Цифровизация как тенденция современного развития экономики Российской Федерации: PRO YCONT. 2017. № 3. С. 139–143. DOI:10.23394/ 2079-1690.

YOG'-MOY KORXONALARINING TA'MINOT ZANJIRINI TAKOMILLASHTIRISHDA SCOR (SUPPLY CHAIN OPERATIONS REFERENCE) MODELIDAN FOYDALANISHNI AFZALLIKLARI

Yuldashev Abduxakim Abdulkarimovich

i.f.f.d., (Phd), Biznes boshqaruvi kafedrası dotsenti

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti abduxakimyuldashev@bk.ru

+99893 597 92 23

Annotatsiya: Maqolada yog'-moy korxonalarini samarali boshqarish hamda xomashyo zaxiralarini boshqarishda SCOR modellarini qo'llash yo'llari tadqiq qilingan.

Калит сўзлар: Yog'-moy korxonalari, ta'minot zanjirini boshqarish, SCM, SCOR modellari.

Kirish. Yog'-moy korxonalari mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi muhim tarmoqlardan biri hisoblanadi. Yog'-moy korxonalari nafaqat yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqaradi, balki boshqa tarmoqlar bilan ham uzviy bog'liq. Xususan, go'sht ishlab chiqaruvchi va parradachilik korxonalarini ozuqa-yem bilan, qandolat ishlab chiqaruvchilarga salomaz yog'i, parfyum ishlab chiqaruvchi korxonalarni xomashyo bilan ta'minlaydi. Yog'-moy korxonalarni rivojlantirish orqali yuqorida keltirilgan tarmoqlarni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadi. Aholini sifatli o'simlik moyi bilan ta'minlash, yog'-moy korxonalari samaradorligini oshirish, sog'lom raqobat muhitini rivojlantirish va keng turdagi yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqarilishini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mazkur tarmoqdagi mavjud tizimli muammolarga barham berish natijasida bozorni sifatli, xavfsiz, arzon oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'ldirish va butun mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning eng muhim sharti hisoblanadi.

Bu borada Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev o'z ma'ruzalarida "– oxirgi yillarda agrosanoat kompleksida tashkil etilgan yangi boshqaruv organlari faoliyatidagi bir qator muammolarni bartaraf etish yuzasidan qat'iy choralar ko'rishimiz zarur"¹⁷¹ deb ta'kidlab o'tganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Yog'-moy korxonalarining ta'minot zanjirini takomillashtirishda SCOR modelidan foydalanish mavzusida jahon va mahalliy olimlar ko'plab tadqiqotlar olib borishgan. Ulardan, korxonalarning ta'minot zanjirini samarali boshqarish bo'yicha bir nechta olimlar o'z ilmiy izlanishlarida quyidagi xulosalarga kelganlar: P. P. Krilatkov, M. A. Priluskayalar¹⁷² "ta'minot zanjiri – bu mahsulotlarning, xizmatlarning tashqi va ichki oqimlarida bevosita ishtirok etadigan uch yoki undan ortiq iqtisodiy birliklar (tashkilotlar yoki shaxslar); moliya yoki manbadan iste'molchiga ma'lumotdir" deya

¹⁷¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. 2014 yil 15 yanvar Toshkent sh.

¹⁷² Krylatkov P.P., Prilutskaya M.A. Upravlenie tsep'yu postavok. Uchebnoe posobie. Yekaterinburg, 2018.

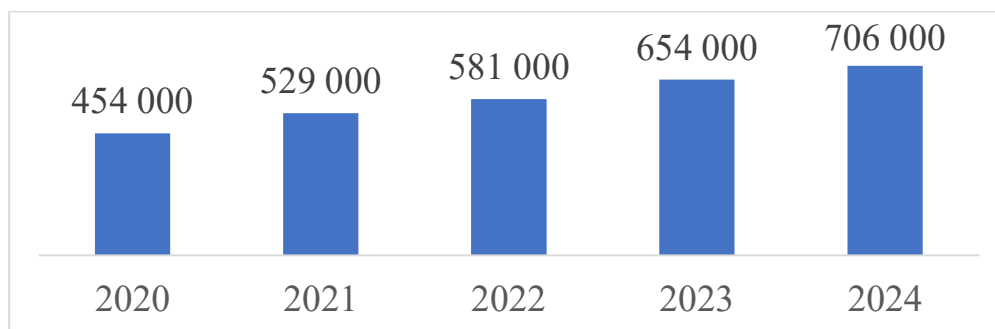
ta’rif keltirgan. A.N.Trifuntov va V.I.Margunovalar¹⁷³ “ta’minot zanjiri -bu birlamchi xomashyoni birgalikda qayta ishlaydigan va undan yakuniy foydalanuvchi tomonidan baholanadigan tayyor mahsulotni oladigan sherik tashkilotlar tarmog’i. Bu boshlang’ich darajadagi yetkazib beruvchilardan oxirgi foydalanuvchiga materiallarni ko’chirish jarayonida ishtirok etadigan bir qator tashkiliy tadbirlardan iborat” degan ta’rif keltirgan. Ispaniyalik olim M.Mau¹⁷⁴ o’z tadqiqotida “ish samaradorligini oshirish, xarajatlarni pasaytirish va sifat konteksti ta’minot zanjirini optimallashtirishga olib kelishi” haqida keltirgan.

Mahalliy olimlardan Raximov T.A., Xodjayev Sh.Sh.¹⁷⁵ “SCOR modeli O'zbekistondagi korxonalarda zahiralarni optimallashtirish va logistik xarajatlarni kamaytirish uchun qo'llanishi mumkin” deb ta'kidlab o'tgan bundan tashqari mahalliy olim N.M. Abdullaev¹⁷⁶ “O'zbekistonda qishloq xo'jaligida SCOR modelining joriy etilishi mehnat unumdorligini 20-30 foizga oshirishi mumkin” degan xulosaga kelgan.

Bizning fikrimizcha SCOR modellarining asosiy maqsadi xomashyo zaxirasini shakllantirish, ishlab chiqarishni tashkil etishdan oldin ta’minotchiga yetkazib beruvchilarni belgilab olish hisoblanadi. SCOR modellarini qo’llaydigan korxonalarini xomashyo tanqisligi bo’lmaydi degan fikrga kelishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar

Mamlakatda yog'-moy tarmog'ini rivojlantirish, aholi ehtiyojini qondirish maqsadida ishlab chiqarish hajmlarini oshirish va tayyor mahsulotlar assortimentlarini ko'paytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirish zararati ortmoqda. Shu bilan birga, haqiqiy holat shuni ko'rsatadiki, yog'-moy tarmog'ini boshqarishning yagona tizimining yo'lga qo'yilmaganligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini nazorat qilish mexanizmining samarasizligi bilan bog'liq muammolarning mavjudligi ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirishga, investitsiyalarni jalb qilish va tarmoqning jadal rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

1-rasm. O’zbekiston Respublikasi yog’-moy korxonalari tomonidan qayta ishlangan xomashyo hajmi (tonna)

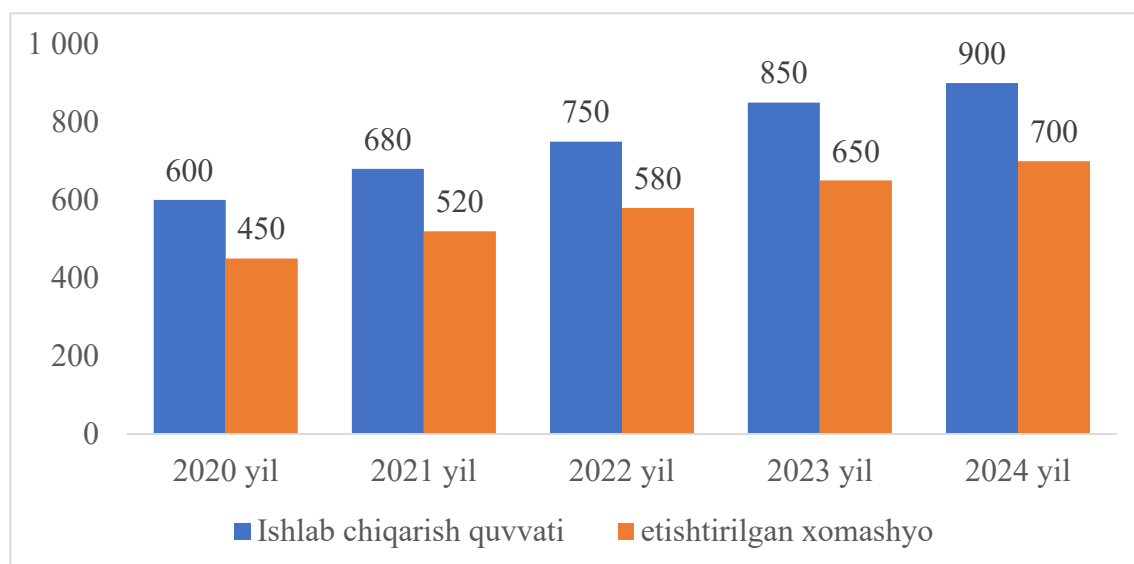
¹⁷³ Trifuntov A.N., Margunova V.I. Upravlenie tsepyami postavok: ucheb. posobie Minsk: Vysshaya shkola, 2018

¹⁷⁴ May M. Supply Chain Management in Agriculture – Including Economics Aspects Like Responsibility and Transparency. Article. Spain, 2002

¹⁷⁵ A.T. Raximov, Sh.Sh. Xodjaev. “Экономика и инновационные технологии” №3, 31 bet, 2020.

¹⁷⁶ N.M. Abdullaev “Agrosanoat kompleksida zaxiralarni boshqarishda zamonaviy metodlar” //Иктисодиёт ва статистика, 3-son, 46-bet, 2022

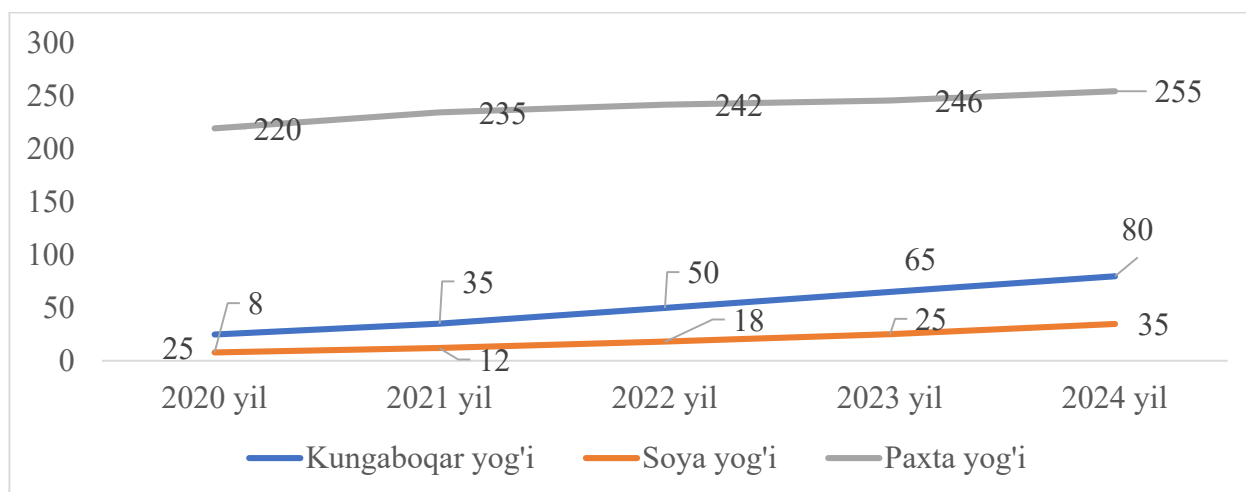
Yuqorida berilgan 1-rasmda O'zbekiston Respublikasi yog'-moy korxonalari tomonidan qayta ishlangan xomashyo hajmi (ming tonnada) berilgan bo'lib, unda 2024-yilda respublikada qayta ishlangan xomashyo hajmi 2023-yilga nisbatan 52 000 tonnaga ortganini hamda 2020-yilga nisbatan 55 foizga, yoki 252 tonnaga ortganini ko'rishimiz mumkin. Moyli o'simliklarni qayta ishlash hajmining ortishi Respublikada ushbu o'simlikni yetishtish hajmining o'sishi o'z ta'sirini ko'rsatgan. Quyida berilgan 2-rasmdan 2020-2024-yillarda respublika yog'-moy korxonalari tomonidan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanganlik to'g'risida ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin.

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2020-2024 yillarda yo'g-moy korxonalarining qayta ishlash quvvatini hamda yetishtirilgan xomashyo hajmi (ming tonna)

Ushbu rasmdan 2024-yilda respublikaning ishlab chiqarish quvvati 900 ming tonnani tashkil etganini hamda ishlab chiqarish quvvat 75 foizga, ya'ni 450 ming tonna xomashyo qayta ishlanganini ko'rishimiz mumkin. 2024-yilda 2020-yilga nisbatan ishlab chiqarish quvvati 300 ming tonnaga va 250 ming tonna xomashyo qayta ishlanganini hamda ishlab chiqarish quvvat 77,8 foizga ortganini ko'rishimiz mumkin.

Respublika aholisining soni oshib borayotganligi, aholini oziq-ovqat mahsulotlarga bo'lgan talabini oshirib bormoqda. Xususan, 2024-yilda respublikada jami 370 ming tonna kungaboqar yog'i, paxta yog'i, va soya yog'i ishlab chiqarilgan. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, so'nggi yillarda Respublikada kungaboqar yog'ini iste'mol hajmi yildan-yilga oshib borayotganligi sababli kungaboqar yog'ini ishlab chiqarish hajmi ham keskin ravishda oshib borishiga sabab bo'ldi. Quyida berilgan 3-rasmdan O'zbekiston Respublikasida 2020-2024-yillarda yetishtirilgan yog'-moy xomashyosini tahlil qilib chiqishimiz mumkin. Ushbu rasmdan 2024-yilda kungaboqar yog'i 80 ming tonna, soya yog'i 125 ming tonna va paxta yog'i 3,75 ming tonna ishlab chiqarilganini ko'rishimiz mumkin. 2020-yilga nisbatan kungaboqar yog'ini ishlab chiqarish 55 ming tonna, ya'ni 320 foizga, soya yog'ini ishlab chiqarish 27 ming tonnaga, ya'ni 438 foizga, paxta yog'ini ishlab chiqarish 117 ming tonnaga, ya'ni 146 foizga oshganini ko'rishimiz mumkin.

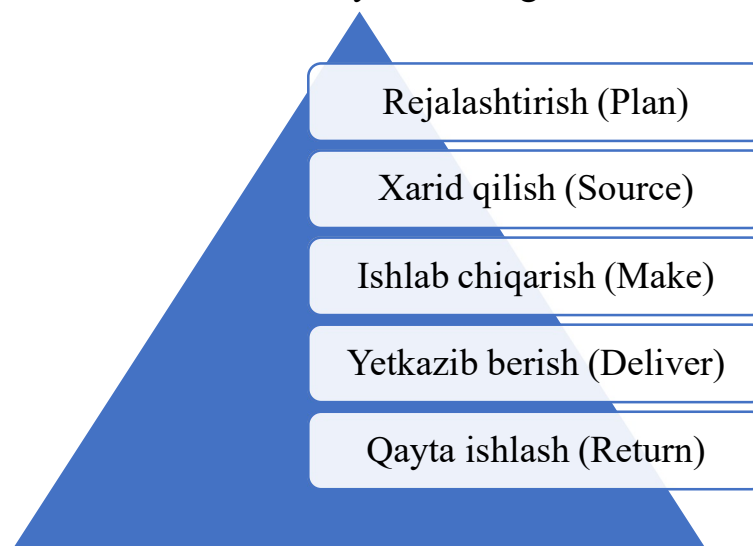
3-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2020-2024-yillarda paxta yog'i, kungaboqar yog'i va soya yog'ini ishlab shiqarish hajmi (ming tonna)

SCOR (Supply Chain Operations Reference) modeli 1996-yilda Supply Chain Council (SCC) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ta'minot zanjirining samaradorligini boshqarish va optimallashtirish uchun yagona va standartlashtirilgan metodologiya yaratish maqsadida tashkil etilgan. SCC tashkiloti SCOR modelining yaratilishida bir nechta yirik sanoat korxonalari mutaxassislari, konsalting kompaniyalari va texnologik mutaxassislar ishtirok etgan. Bu model kompaniyalarga ta'minot zanjirini optimallashtirish, resurslardan samarali foydalanish va ta'minot zanjirining turli bosqichlarini yaxshilash imkoniyatini taqdim etdi.

SCOR modelining muvaffaqiyatli qo'llanilishi kompaniyalarga o'zlarining ta'minot zanjirini optimallashtirish, resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va bozor talablariga tezda moslashish imkonini beradi.

1. Rejalashtirish (Plan). Bu jarayon ta'minot zanjirining barcha faoliyatlarini umumiy rejalashtirishni o'z ichiga oladi. Rejalashtirish jarayoni, talab va resurslar

o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, ishlab chiqarish quvvatlari va ta'minot zanjiri tarkibidagi barcha bo'limlar o'rtasida samarali koordinatsiyani yaratish uchun zarur. Asosiy maqsad — ta'minot zanjirining barcha jarayonlari uchun umumiy strategik va operatsion rejalashtirishni amalga oshirish. Bu bosqichda talabni prognoz qilish va mijozlarning ehtiyojlarini aniqlash, resurslar (xomashyo, odamlar, quvvatlar va boshqalar)ni samarali taqsimlash va ishlab chiqarish va ta'minot zanjirining turli bosqichlarida yukni balanslash kabi faoliyatlar amalga oshiriladi.

4-rasm. SCOR (Supply Chain Operations Reference) modelining asosiy jarayonlari

2. Manba (Source). Ushbu jarayonda xomashyolarni yetkazib beruvchilardan olish va ta'minot zanjiriga kiritishni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda, yetkazib beruvchilar bilan hamkorlikni o'rnatish, materiallarni o'z vaqtida va sifatli olish, ta'minot zanjirini uzilishlarini oldini olish uchun barcha zaruriy choralar ko'riladi.

3. Ishlab chiqarish (Make). Ushbu jarayon mahsulotni ishlab chiqarish va yig'ish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, sifatni ta'minlash va xarajatlarni kamaytirish zarur. Ishlab chiqarish jarayoni ishlab chiqarish va yig'ish jarayonlarini rejalashtirish va nazorat qilish, ishlab chiqarish jarayonida samaradorlikni oshirish, mahsulot sifatini nazorat qilish va ta'minlash hamda ishlab chiqarish quvvatlarini va vaqtni optimal tarzda boshqarish vazifalarini o'z ichiga oladi.

4. Yetkazib berish (Deliver). Yetkazib berish jarayoni mahsulotni yakuniy mijozlarga yetkazib berish va ularga xizmat ko'rsatishni ta'minlashga o'z ichiga oladi. Bu bosqichda mahsulotni yetkazib berishning samarali va o'z vaqtida amalga oshirilishi uchun barcha logistik faoliyatlarni boshqarish zarur. Yetkazib berish jarayoni mahsulotni mijozlarga yetkazib berishning barcha bosqichlarini rejalashtirish, yetkazib berish uchun transport va tarqatish tarmoqlarini boshqarish, mahsulotni va xizmatlarni yetkazib berish jarayonida sifatni ta'minlash, mijozlarga vaqtida yetkazib berish va ularning ehtiyojlariga moslashish kabi vazifalarni bajaradi.

5. Qaytarish (Return). Qaytarish jarayoni mahsulotlarni qaytarish, ularni ta'mirlash yoki to'xtatish jarayonlarini boshqarishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon sifat nazorati, mahsulotni qaytarish jarayonlarini boshqarish va muammolarni tezda hal qilishni ta'minlash uchun zarurdir.

SCOR (Supply Chain Operations Reference) modelini qo'llashda kompaniyalar quyidagi afzalliklar va ustunliklarga erishadilar:

➤ **Standartlashtirish va integratsiya:** SCOR modeli kompaniyalarga jarayonlarni yagona tizimda boshqarish imkonini beradi, bu esa bo'limlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni yaxshilaydi, kommunikatsiya samaradorligini oshiradi va xatoliklarni kamaytiradi.

➤ **Samaradorlikni oshirish:** Model ta'minot zanjirining barcha bosqichlarini tezlashtirib, kompaniyaning bozor ulushini oshiradi. Inventarizatsiyani optimallashtirish va resurslarni samarali boshqarish orqali ortiqcha sarf-xarajatlar kamayadi.

➤ **Xarajatlarni kamaytirish:** SCOR modeli xarajatlarni doimiy monitoring qilish va optimallashtirish orqali transport va logistika xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi, bu esa kompaniyaning rentabelligini oshiradi.

➤ **Mijozlarni qoniqishini oshirish:** Bozor talablarini kuzatib, kompaniya o'z xizmatlarini mijozlar ehtiyojlariga moslashtiradi. Sifat nazorati yordamida mahsulot va xizmatlar doimiy ravishda yaxshilanadi.

➤ **Ko'rsatkichlar va monitoring:** SCOR modeli samaradorlikni o'lchash uchun KPI'lar taqdim etadi, bu kompaniyaga o'z faoliyatini baholash va tahlil qilish imkonini beradi. Monitoring tizimlari orqali kompaniya jarayonlardagi xatoliklarni tezda aniqlab, ularni bartaraf etadi.

Yog'-moy korxonalarining ta'minot zanjirini takomillashtirishda SCOR (Supply Chain Operations Reference) modelining har bir bosqichida, xususan, **rejalashtirish, manfaatlash, ishlab chiqarish, tarqatish, va mijozlarga xizmat ko'rsatish** kabi jarayonlar bo'yicha chuqur tahlil o'tkazilishi yog'-moy ishlab chiqaruvchilariga aniq va samarali boshqaruvni ta'minlashga imkon beradi. Masalan,

❖ Yog'-moy korxonalari ishlab chiqarishning barcha jarayonlarini – xomashyo yetkazib berish, ishlab chiqarish, omborda saqlash va tarqatish – doimiy ravishda nazorat qilib, har bir jarayonni samarali boshqarishlari mumkin. Misol uchun, yog'-moy ishlab chiqaruvchisi xomashyo ta'minotining barqarorligini ta'minlashda SCOR modelining yordamida bozor sharoitlariga mos ravishda kerakli o'zgarishlarni kiritishi mumkin.

❖ Yog'-moy korxonalari ishlab chiqarish jarayonlarida resurslarni kamaytirish va ortiqcha xarajatlarni bartaraf etish orqali samaradorlikni oshirishlari mumkin. Modelda ko'rsatilgan ishlab chiqarish vaqti, mahsulot sifatini ta'minlash, yetkazib berish vaqti kabi asosiy ko'rsatkichlari korxonalarga ishlab chiqarishni optimallashtirishda aniq yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Shuningdek, bu jarayonlar orasidagi uzilishlarni va ortiqcha vaqtni kamaytirishga yordam beradi.

❖ SCOR modeli bu borada juda foydalidir, chunki u ta'minot zanjirining har bir bosqichini yoritib beradi va bu bosqichlarning har birida mavjud bo'lgan xarajatlarni

aniqlash imkonini yaratadi. Yog'-moy ishlab chiqaruvchilari bu tahlil asosida, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ombordagi mahsulotlarni samarali boshqarish va transport xarajatlarini qisqartirish orqali sezilarli darajada xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

❖ SCOR modeli ta'minot zanjirini bozor talablariga mos ravishda boshqarishga yordam beradi. Yog'-moy korxonalarining o'zgaruvchan bozor sharoitlariga tezda moslashishi va yangi talablarni qondirishi juda muhimdir. Masalan, yog'-moy korxonasi qisqa muddat ichida yangi mahsulotlar ishlab chiqarish yoki mavjud mahsulotni yangi bozorga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi.

❖ Yog'-moy korxonalari SCOR modelidan foydalanib, ta'minot zanjirining har bir bosqichida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni – masalan, xomashyo yetkazib berishdagi kechikishlar, ishlab chiqarishdagi uzilishlar yoki transportdagi muammolarni oldindan bashorat qilishlari mumkin. Bu risklarni minimallashtirish orqali korxona barqarorligini va ishonchliligini oshiradi.

❖ SCOR modeli ta'minot zanjirining har bir bosqichida sifat nazorati o'tkazilishi va shu asosda mahsulot sifatining doimiy ravishda yaxshilaydi. Buning natijasida mahsulot sifatiga bo'lgan mijoz talabini qondirish va raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi.

❖ SCOR modeli Yog'-moy korxonalari ta'minot zanjirining har bir bosqichi uchun aniq va o'lchovli ko'rsatkichlar belgilaydi. Bu ko'rsatkichlar yordamida Yog'-moy korxonalari ta'minot zanjirining har bir bosqichini tahlil qilib, zarur o'zgarishlar kiritishlari mumkin.

❖ SCOR modelining yana bir afzalligi shundaki, u mijozlarga xizmat ko'rsatishni yaxshilashga yordam beradi. Yog'-moy korxonalari mijozlarning talablariga javob berish va yetkazib berish jarayonini optimallashtirish orqali mijozlar bilan uzoq muddatli va barqaror aloqalar o'rnatishlari mumkin. Mijozlarga tez va sifatli xizmat ko'rsatish, shuningdek, ular bilan yaxshi aloqalarni rivojlantirish korxonaga bozor ulushini kengaytirishga yordam beradi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida Yog'-moy korxonalari o'zlarining ta'minot zanjirini SCOR (Supply Chain Operations Reference) modelidan foydalanib takomillashtirishlari natijasida quyidagi berilgan 1-jadvaldagi samaradorlikka erishishklari mumkin.

1-jadval

SCOR (Supply Chain Operations Reference) modeli joriy etgan kompaniyalar quyidagi iqtisodiy samaradorlikka erishadilar¹⁷⁷:

Qo'llanilish sohasi	Samaradorlik ko'rsatkichi
Inventarizatsiyani optimallashtirishni	inventarizatsiya darajasini 15% ga oshirish
Ta'minot zanjirining har bir bosqichini (rejalashtirish, ishlab chiqarish, tarqatish va xizmat ko'rsatish) samarali ishlashi	ta'minot zanjirining umumiy samaradorligini 10-20% ga yaxshilash

¹⁷⁷ Tadqiqot natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Ta'minot zanjiridagi jarayonlarning optimallashtirilishi, logistik xarajatlarni kamaytirish va xaridlarni samarali boshqarish	kompaniya xizmat ko'rsatish xarajatlarini 5-15% ga qisqartirish
Ishlab chiqarish jarayonidagi xatoliklarni kamaytirish, to'g'ri ma'lumotlar bilan ishlash va mahsulot sifatini oshirish	buyurtma xatoliklarini 20-30% ga kamaytirish
Ishlab chiqarish va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtirish	kompaniyaning o'rtacha tashish muddatini 10-25% ga qisqartirish

Xulosa va takliflar. SCOR modeli Yog'-moy korxonalariga ta'minot zanjirining barcha bosqichlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Bu modelni qo'llash yog'-moy korxonalari uchun raqobarbardoshlik ustunliklarini, biznes jarayonlarini tizimli ravishda boshqarish kompaniyaga resurslardan samarali foydalanib, jarayonlarni optimallashtirish va global miqyosda barqaror o'sishni ta'minlashda katta yordam beradi. Shu bilan birga, jarayonlarni inventarizatsiyalash, xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish, buyurtmalarni o'z vaqtida bajarish, buyurtmalarni qayta ishlash, logistika xarajatlarni kamaytirish va tashish muddatlarini qisqartirishga yordam beradi. Bu ko'rsatkichlarning yaxshilanishi kompaniyaning umumiy samaradorligini oshirishga va iqtisodiy natijalarni yaxshilashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "“Raqamli O'zbekiston – 2030” Strategiyasi to'g'risida”gi PF-6079-sonli Farmoni
2. N.M. Abdullaev Agrosanoat kompleksida zaxiralarni boshqarishda zamonaviy metodlar//. Иқтисодиёт ва статистика 3-son, 46-bet, 2022
3. Krylatkov P.P., Prilutskaya M.A. Upravlenie tsep'yu postavok. Uchebnoe posobie. Yekaterinburg, 2018.
4. Trifuntov A.N., Margunova V.I. Upravlenie tsepyami postavok: ucheb. posobie Minsk: Vysshaya shkola, 2018.
5. May M. Supply Chain Management in Agriculture – Including Economics Aspects Like Responsibility and Transparency. Article. Spain, 2002.
6. Chang, S., & Lee, K. (2020). "Resource Allocation and Efficiency in IoT-enabled Supply Chains". //Operations and Supply Chain Management Journal.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Milliy qo'mitasi ma'lumotlari.
8. <http://www.uza.uz/oz/documents/ye-moy-tarmo-ini-yanada-rivozhlantirish-b-yicha-shimcha-chor-16-01-2019>
9. <http://uzex.uz/uz/news/2019/10/17/international-expert-held-a-seminar-on-futures/1355>

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПТИМИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАСТЕРОВ И РАБОЧИХ В УПРАВЛЕНИИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРОЙ

Сулейманов Ф.Р.

PhD, кафедра Торгового дела

Ташкентский государственный экономический университет

f.suleimanov@tsue.uz

Аннотация – В условиях трансформации строительной отрасли, обусловленной внедрением цифровых технологий и ростом требований к качеству проектной реализации, возрастает значение эффективного управления человеческими ресурсами на уровне производственных подразделений. Данная работа направлена на научное обоснование организационно-экономических подходов к оптимизации деятельности мастеров и рабочих, задействованных в строительстве инфраструктурных объектов. Особое внимание уделено формированию модели взаимодействия между уровнями управления и исполнителями, способной обеспечить рост производительности труда, снижение издержек и устойчивость технологических процессов. На основе анализа современных тенденций в отрасли и выявления факторов, влияющих на организацию труда, разработаны предложения по совершенствованию управления персоналом, адаптированные к специфике строительной среды. Представленные рекомендации ориентированы на практическое применение и могут быть интегрированы в действующие системы управления проектами.

Ключевые слова: строительная инфраструктура, управление персоналом, производственные процессы, оптимизация труда, мастера, рабочие, организационно-экономический механизм, повышение эффективности, управление строительством, человеческий капитал

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие строительной отрасли характеризуется не только активным внедрением цифровых решений и технологических инноваций, но и необходимостью пересмотра подходов к управлению человеческими ресурсами, особенно на уровне производственно-исполнительных звеньев. В условиях нарастающей сложности инфраструктурных проектов, сокращения сроков реализации и ужесточения требований к качеству работ, особую значимость приобретает оптимизация деятельности мастеров и рабочих — ключевых участников строительного процесса, непосредственно обеспечивающих материальное воплощение проектных решений.

Мастера, выступающие в роли связующего звена между административным управлением и непосредственными исполнителями, играют стратегически важную роль в организации производственных процессов, оперативном контроле за соблюдением нормативов, а также в обеспечении слаженности действий рабочих бригад. Однако в практике строительных организаций нередко наблюдается несоответствие между возложенными управленческими функциями и фактическими условиями их реализации, что обуславливает необходимость пересмотра существующих организационно-экономических механизмов.

Одновременно с этим деятельность рабочих требует повышения эффективности за счёт рационализации труда, совершенствования распределения функций и обеспечения адекватной мотивационной системы. Отсутствие системного подхода к управлению этими категориями персонала ведёт к росту скрытых затрат, снижению производительности и нарушению сроков строительства.

Учитывая возрастающую конкуренцию на строительном рынке и необходимость устойчивого функционирования инфраструктурных проектов, становится актуальной задача разработки научно обоснованных организационно-экономических основ, направленных на совершенствование деятельности мастеров и рабочих. Это предполагает выявление внутренних резервов производительности, формирование адаптивных моделей управления персоналом и реализацию таких механизмов взаимодействия, которые обеспечивают высокий уровень управляемости и предсказуемости результатов на всех этапах строительства.

Таким образом, целью настоящего исследования является всестороннее обоснование и разработка подходов, способствующих повышению эффективности производственного звена строительной инфраструктуры через трансформацию методов управления, а также организацию труда с учётом современных вызовов и возможностей отрасли.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Исследование организационно-экономических аспектов деятельности производственного персонала в строительной сфере на протяжении последних десятилетий оставалось предметом пристального внимания как отечественных, так и зарубежных учёных. Научные труды, посвящённые вопросам повышения эффективности управления строительными ресурсами, раскрывают разнообразные подходы к организации труда, мотивации работников, моделированию производственных процессов и внедрению инновационных управленческих решений. Тем не менее, в большинстве публикаций внимание акцентируется преимущественно на макроэкономических аспектах или вопросах автоматизации, в то время как комплексное изучение роли мастеров и рабочих как основы операционной устойчивости строительных проектов представлено недостаточно системно.

Ряд авторов обосновывает необходимость совершенствования управления трудовыми ресурсами с позиций стратегического менеджмента и бережливого производства, где ключевыми аспектами выступают структурная гибкость, адаптивность кадров и вовлечённость персонала в процессы непрерывного улучшения. В рамках этих подходов мастера рассматриваются как координаторы преобразований на уровне производственной единицы, чья эффективность напрямую определяет качество и сроки выполнения строительно-монтажных работ.

В трудах, посвящённых вопросам производительности труда в строительстве, подчёркивается важность рационального распределения функций

между управленческими и исполнительными звеньями, где эффективность взаимодействия между мастерами и рабочими выступает как один из определяющих факторов снижения внутренних потерь и повышения общего уровня результативности. Однако, как отмечают отдельные исследователи, существующие модели организационной структуры не всегда учитывают специфику строительного производства, подверженного высокой степени подвижности, сезонности и технологической неоднородности.

Особый интерес представляют работы, в которых рассматриваются вопросы мотивации труда и построения системы стимулов, адекватных условиям строительной деятельности. Здесь акцент сделан на необходимости разработки таких механизмов управления персоналом, которые учитывают не только материальную заинтересованность, но и нематериальные факторы: условия труда, возможности профессионального роста, уровень вовлечённости и степень ответственности мастеров за конечный результат.

Кроме того, в ряде современных исследований подчёркивается влияние цифровой трансформации строительной отрасли на функции мастеров и рабочих. Интеграция цифровых платформ, информационно-управляющих систем и BIM-технологий существенно трансформирует характер их деятельности, предъявляя новые требования к квалификации, уровню взаимодействия и готовности к восприятию изменений.

Таким образом, несмотря на наличие значительного объёма научных работ, комплексный подход к анализу организационно-экономических механизмов оптимизации деятельности мастеров и рабочих в рамках управления строительной инфраструктурой остаётся актуальным и востребованным. Это обуславливает необходимость дальнейших исследований, направленных на формирование универсальных и адаптивных моделей управления, учитывающих как производственные, так и социально-экономические реалии отрасли.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическая основа настоящего исследования сформирована на базе системного, процессного и функционального подходов, позволяющих рассматривать деятельность мастеров и рабочих не как изолированные трудовые операции, а как взаимосвязанные элементы единого организационно-управленческого механизма в рамках функционирования строительной инфраструктуры. Исходя из этого, анализ осуществляется с позиций интегративной оценки влияния внутренних и внешних факторов на производительность, управляемость и экономическую эффективность строительных процессов.

Основу эмпирической части работы составил многоэтапный анализ данных, полученных в ходе полевых наблюдений, экспертных интервью с представителями производственных подразделений строительных компаний, а также обработки внутрикорпоративной отчётности, отражающей параметры использования трудовых ресурсов. В качестве вспомогательных методов использовались контент-анализ нормативных и проектных документов,

сравнительно-аналитическое сопоставление практик управления персоналом, а также элементы математического моделирования и факторного анализа.

Для диагностики эффективности организационно-экономической структуры управления мастерскими и рабочими применялись критерии, отражающие как качественные, так и количественные характеристики: уровень загрузки персонала, коэффициенты рациональности распределения функций, производственная выработка на одного работника, индекс соответствия организационных связей заданным технологическим требованиям. Дополнительно анализировалась степень устойчивости управленческих решений в условиях изменяющейся внешней среды — включая сезонные колебания, логистические ограничения, дефицит кадровых ресурсов.

Построение обобщённой модели оптимизации деятельности мастеров и рабочих осуществлялось с применением элементной декомпозиции функций и последующей кластеризации процессов по степени критичности и повторяемости. Такой подход позволил выявить избыточные звенья в управленческой вертикали, а также зоны пересечения функциональных обязанностей, провоцирующие потери времени и ресурсов.

Отдельное внимание в методологии уделено возможности адаптации разработанной модели к различным условиям строительного производства. Для этого использована модульная схема, позволяющая трансформировать предложенные решения в зависимости от масштаба проекта, типа инфраструктурного объекта, уровня механизации и организационной зрелости строительной компании. Такой подход обеспечивает универсальность и практическую применимость полученных результатов.

Таким образом, в рамках данного исследования применяется комплексная методология, объединяющая качественные и количественные методы анализа, основанная на принципах системности, воспроизводимости и ориентированности на прикладной результат. Это позволяет не только выявить ключевые узкие места в организации труда мастеров и рабочих, но и обосновать целесообразность и экономическую результативность предложенных направлений оптимизации.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Результаты проведённого исследования демонстрируют наличие значительных внутренних резервов повышения эффективности деятельности мастеров и рабочих на уровне строительных организаций. В частности, было установлено, что в большинстве обследованных предприятий наблюдаются структурные и функциональные диспропорции в управлении производственным персоналом, выражающиеся в дублировании функций, нерациональной загрузке мастеров, а также в отсутствии чёткой системы обратной связи между исполнительным звеном и управленческой вертикалью.

Полевые наблюдения и интервью с представителями строительных подразделений позволили выделить ряд типичных проблем, среди которых особенно остро проявляется недостаточный уровень профессиональной

подготовки мастеров в области управления трудом, слабая автоматизация контроля выполнения производственных заданий и неэффективное распределение времени рабочих смен. В результате этого снижается общая сложность труда, нарушаются графики выполнения строительно-монтажных операций, а также возрастает объём внутриобъектных простоев.

Проведённый факторный анализ показал, что ключевыми детерминантами эффективности взаимодействия мастеров и рабочих выступают следующие показатели: степень технологической синхронизации процессов, уровень функциональной ответственности мастеров, коэффициент использования рабочего времени и степень централизации управленческих решений. При этом наибольшее влияние на общую результативность оказывает именно качество управленческого посредничества мастеров между административной структурой и рабочими бригадами, что подтверждает их критическую роль в обеспечении производственной стабильности.

В целях построения адаптивной модели управления трудовыми ресурсами была предложена авторская схема реорганизации производственного звена, основанная на принципе модульного разделения функций. Суть подхода заключается в перераспределении управленческой и технической нагрузки между мастерами с учётом фактической загрузки, специализации объектов и производственной специфики. В данной модели предусмотрено внедрение цифрового инструментария (в том числе мобильных платформ и управленческих панелей), позволяющего в реальном времени отслеживать выполнение задач, контролировать перемещение ресурсов и оперативно корректировать производственные действия.

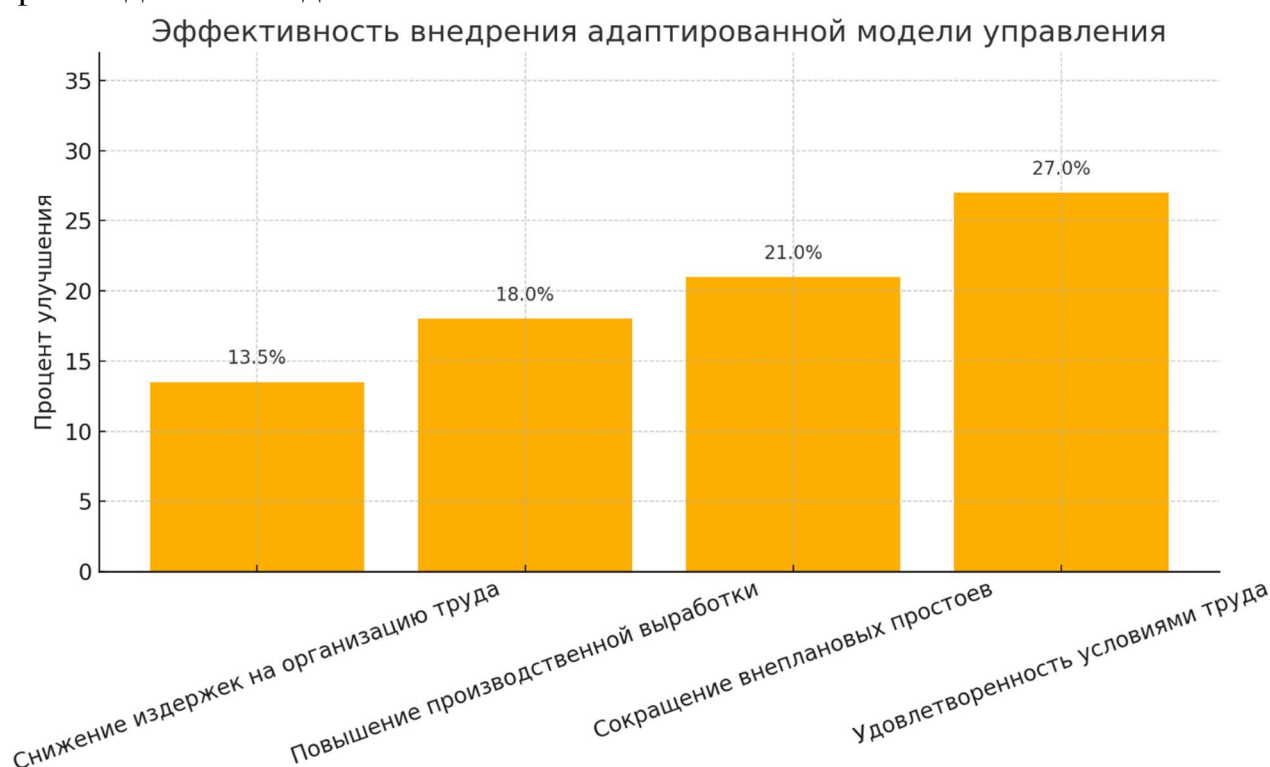

Рис 1. Эффективность внедрения адаптированной модели управления

Экономическая эффективность предложенной модели была подтверждена расчетами на основе имитационного моделирования производственных процессов в типовом строительном проекте. По сравнению с традиционной организацией труда, применение адаптированной схемы управления позволило достичь следующих результатов: снижение издержек на организацию труда — на 12–15 %, повышение коэффициента производственной выработки — на 18 %, сокращение внеплановых простоев — на 21 %, увеличение уровня удовлетворенности работников условиями труда — на 27 %, что в совокупности обеспечило рост интегрального показателя эффективности более чем на треть.

Таким образом, результаты проведённого анализа подтверждают целесообразность и практическую значимость внедрения организационно-экономических решений, направленных на оптимизацию деятельности мастеров и рабочих. Применение таких подходов способствует не только улучшению экономических показателей строительных организаций, но и формированию устойчивых механизмов управления, адаптированных к вызовам современной строительной среды.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволило всесторонне рассмотреть особенности организационно-экономических механизмов, влияющих на эффективность деятельности мастеров и рабочих в строительной инфраструктуре. На основании системного анализа, экспертных наблюдений и теоретического осмысления проблем производственного управления были выявлены ключевые узкие места, сдерживающие рост производительности труда и устойчивость процессов на уровне производственных подразделений.

Анализ подтвердил, что именно мастера, являясь оперативным звеном между администрацией и исполнителями, играют критически важную роль в обеспечении стабильности, технологической дисциплины и экономической эффективности строительного процесса. В то же время, существующая организационная модель в значительном числе случаев не соответствует современным требованиям строительной среды, что проявляется в нерациональном распределении трудовых функций, отсутствии гибкой системы координации и слабой интеграции цифровых решений в управленческую практику.

Разработанная и апробированная в рамках исследования модель оптимизации базируется на принципах модульности, адаптивности и функциональной сбалансированности. Предложенные организационно-экономические инструменты — включая перераспределение ролей, цифровой мониторинг и оперативную управленческую корректировку — доказали свою результативность в условиях реального строительного проекта, продемонстрировав заметное повышение производственной эффективности и снижение управленческих издержек.

Таким образом, можно утверждать, что достижение устойчивого развития строительных организаций невозможно без модернизации системы управления

человеческими ресурсами на уровне производственного звена. Повышение профессиональной компетентности мастеров, внедрение инструментов гибкого управления, а также формирование целостной организационно-экономической среды, ориентированной на результат, представляют собой стратегически важные направления дальнейших преобразований в строительной отрасли.

Результаты настоящей работы могут быть положены в основу управленческих решений как в частных компаниях, так и в рамках системной политики оптимизации строительной деятельности на региональном и национальном уровнях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ивуть Р. Б., Хорошевич А. А. Организационно-экономические основы цифровой трансформации транспорта: концептуальные подходы и направления развития. – 2024.
2. Горшков Р., Ульянова А. Стратегическое планирование и управление на предприятиях строительного комплекса. – Litres, 2022.
3. Грибакина С. В. Совершенствование организации управленческого учёта в целях достоверности определения стоимости работ и услуг в ООО "Полюс Строй" : дис. – Сибирский федеральный университет, 2021.
4. Боджгуа А. Ю. Организационно-экономические аспекты формирования и развития этно-гастрономического туризма //Режим доступа: <https://clck.ru/rdXiz> (дата обращения 20.10. 2022). – 2015.
5. Смышляева В. К. Управление городской средой в условиях цифровой трансформации и демографических вызовов. – 2023.
6. Сайганов А. С. и др. Механизмы совершенствования организационно-экономических отношений и управления в аграрной сфере. – 2021.
7. Ускова Т., Величкина А. Туристская инфраструктура в регионе: оценка и перспективы. – Litres, 2022.
8. Рыкова И. Н. и др. Финансирование проектов университетских кампусов в России //Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2023. – №. 4. – С. 108-121.
9. Голов Р. и др. Экономика и управление на предприятии. – Litres, 2022.
10. Покропивнов С. Ф. Экономика предприятия //Киев: КНЕУ. – 2021.

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TA'LIMDA QO'LLASHNING AFZALLIKLARI

Abdullayeva Iroda Maxmudjanovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,

Moliya va raqamli iqtisodiyot kafedrasi professor.v.b., i.f.n.

e-mail: i.abdullayeva74@gmail.com

Sharipova Zulfiya Shokirjonovna

O'zbekiston jahon tillari universiteti "Zamonaviy axborot

texnologiyalari" kafedrasi o'qituvchisi

zulfiyasharipova35@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda raqamli texnologiyalarning jadal sur'atlarda rivojlanib borayotgan raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'lim tizimiga ko'rsatayotgan ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish orqali mamlakat ta'lim tizimida yuz berayotgan sifat o'zgarishlari, ayniqsa, o'quv jarayonining interaktiv, moslashuvchan va individual yondashuvlarga asoslangan shakllarga o'tishi yoritib berilgan. Maqolada raqamli transformatsiyani ta'minlashga qaratilgan davlat dasturlari, platformalar va raqamli infratuzilmaning kengaytirilishi orqali o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi kommunikatsiyaning takomillashgani, bilimlarni egallash darajasining oshgani, hamda zamonaviy mehnat bozorida raqamli savodxonlik va texnologik kompetensiyalarning ustuvor ahamiyat kasb etayotgani tahlil qilinadi. Maktab o'quvchilari, kasb-hunar kollejlaridagi yoshlar va oliy ta'lim muassasalari talabalarining raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda zamonaviy uslub va vositalarning tutgan o'rni alohida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda O'zbekistonning ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan raqamli islohotlarning amaliy samaradorligi, mavjud muammolar va kelajakdagi ustuvor yo'nalishlar ham yoritilgan bo'lib, maqola natijalari raqamli texnologiyalarni samarali joriy etishda ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, zamonaviy mehnat bozori, axborot texnologiyalar, ta'lim sifati, innovatsion yondashuvlar.

KIRISH

Bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida raqamli texnologiyalar har bir sohaning rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida maydonga chiqmoqda. Ayniqsa, zamonaviy ta'lim tizimi bu jarayonlarning eng faol ishtirokchisiga aylanib borayotgani kuzatilmoqda. Jahon miqyosida yuz berayotgan raqamli transformatsiya ta'limning an'anaviy shakllarini tubdan o'zgartirib, uni moslashuvchan, interaktiv va ochiq tizimga aylantirishda muhim rol o'ynayapti. O'zbekiston ham bu tendensiyadan chetda qolmay, so'nggi yillarda ta'lim sohasini raqamlashtirishga qaratilgan muhim islohotlarni amalga oshirib kelmoqda.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ta'lim tizimining barcha bosqichlariga raqamli texnologiyalarni joriy qilish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilanmoqda. Ushbu siyosiy va strategik yondashuv asosida ta'lim muassasalarida elektron ta'lim resurslari, masofaviy o'qitish platformalari, raqamli kutubxonalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv dars materiallari keng joriy qilinmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonining sifatini

oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va bilimlarni egallash darajasini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarning faolligi, ularning mavzuga bo'lgan qiziqishi, hamda dars materiallarini tushunish darajasi sezilarli ravishda oshmoqda. Ayniqsa, pandemiya davrida ta'limning uzluksizligini ta'minlash uchun raqamli vositalar muhim yechim sifatida maydonga chiqdi va ularning dolzarbligi yanada oshdi. Shu bilan birga, raqamli savodxonlik, texnologik kompetensiyalar va zamonaviy dasturlar bilan ishlash ko'nikmalari yosh avlod uchun nafaqat ta'lim olishi, balki bo'lajak mehnat faoliyatida ham muhim mezonlardan biriga aylanmoqda.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish nafaqat texnik yangilik, balki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning tarkibiy qismi sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada mamlakatda raqamli texnologiyalarning ta'lim sohasidagi qo'llanilishi, uning amaliy afzalliklari, mavjud muammolar va istiqbolli yo'nalishlar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot asosida raqamli transformatsiyaning samaradorligini baholash, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun yaratilgan imkoniyatlar hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida raqobatbardosh bilim tizimini shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda dunyo miqyosida ta'lim jarayonlarining raqamli transformatsiyasi global jarayon sifatida namoyon bo'lib, bu tendensiya O'zbekiston ta'lim tizimida ham o'zining aniq ifodasini topmoqda. Raqamli texnologiyalarni ta'limda qo'llashga doir mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'quv muhitini shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlaridan foydalanish nafaqat o'qitish sifati, balki o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishi, mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvlarini rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda.

Ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda raqamli vositalar orqali o'quv jarayonini individuallashtirish, vizual va interaktiv kontentlar bilan boyitish, hamda o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi muloqotni soddalashtirish imkoniyatlariga urg'u berilgan. Xususan, UNESCO va OECD tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, raqamli texnologiyalar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini shakllantirish, masofaviy va aralash ta'limni qo'llash imkoniyatlarini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ta'lim sohasini raqamlashtirish bo'yicha keng ko'lamli dasturlar joriy qilinmoqda. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi hamkorligida "Elektron ta'lim", "Onlayn maktab", "ZiyoNET" kabi platformalar yaratilib, ta'lim subyektlari uchun raqamli kontentlar, testlar, interaktiv mashg'ulotlar va virtual laboratoriyalar taqdim etilmoqda.

Adabiyotlarda, shuningdek, o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish va raqamli vositalarni ongli hamda samarali qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar, strategik yondashuvlar keng o'rin olgan. Masalan, Mahmudov (2021)

tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda oliy ta'limda raqamli platformalarning tatbiqi orqali talabalar mustaqil ta'lim olish darajasi oshgani qayd etilgan. Xuddi shu tarzda, A.Qodirova (2022) o'z izlanishlarida raqamli texnologiyalar yordamida an'anaviy darslar mazmuni sezilarli darajada boyishi, o'qituvchilar faoliyati esa avtomatlashtirilganligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, adabiyotlarda zamonaviy mehnat bozoridagi talablar bilan uzviy bog'liq raqamli savodxonlik, dasturlash asoslari, axborot texnologiyalari sohasidagi dastlabki ko'nikmalarni maktab bosqichidayoq shakllantirish zarurligi ko'rsatiladi. Bu orqali yosh avlodda global raqobatbardoshlik, ijodiy tafakkur va moslashuvchanlik kabi sifatlar rivojlantiriladi.

Xulosa qilib aytganda, mavjud adabiyotlar tahlili O'zbekistonda ta'lim tizimining raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi borasida ijobiy natijalar berayotganini ko'rsatadi. Biroq ba'zi tadqiqotlarda raqamli infratuzilmaning teng taqsimlanmasligi, o'qituvchilarning texnik tayyorgarligi va metodik qo'llanmalarining yetishmovchiligi kabi muammolar ham ko'tarilgan. Bu esa, raqamli ta'limni yanada takomillashtirish yo'lida tizimli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishning amaliy afzalliklarini o'rganish maqsadida sifatli va tahliliy yondashuv asosida ilmiy izlanish olib borildi. Tadqiqot uslubiyatining asosiy yo'nalishi mavjud tajribalarni tahlil qilish, davlat strategiyalarida belgilangan ustuvor yo'nalishlar va amalga oshirilayotgan raqamli ta'lim loyihalarining mazmunini chuqur o'rganishdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga, ta'lim sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, o'qituvchilar va o'quvchilar orasida olib borilgan suhbatu kuzatuvlar orqali real amaliyotdagi natijalar, imkoniyatlar va muammolar aniqlashga harakat qilindi.

Tadqiqot davomida asosiy e'tibor ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan raqamli vositalarning samaradorligiga, o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlariga, o'qituvchilarning raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalariga va umumiy o'quv muhiti sifatidagi o'zgarishlarga qaratildi. Olingan dalillar asosida O'zbekiston sharoitida raqamli texnologiyalarni qo'llash ta'lim tizimining turli bosqichlariga qanday ta'sir ko'rsatayotgani, ushbu vositalarning ijtimoiy, psixologik va pedagogik jihatlari qay darajada aks etayotgani aniqlashga intilindi.

Shuningdek, tadqiqot doirasida milliy ta'lim siyosatidagi strategik hujjatlar, xususan, "Raqamli O'zbekiston – 2030" konsepsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sohaga oid farmon va qarorlari, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan normativ hujjatlar tahlil qilindi. Bu esa, olib borilgan ilmiy kuzatishlar natijalarini muayyan siyosiy va institutsional kontekstda baholash imkonini berdi.

Ushbu metodologik yondashuv raqamli transformatsiyaning O'zbekiston ta'lim muhitida qanday shakllanayotganini, mavjud resurslarning real holatini va kelgusida raqamli texnologiyalarning yanada samarali qo'llanishi uchun qanday shart-sharoitlar zarurligini aniqlashga xizmat qildi. Natijada, tahliliy ma'lumotlar asosida raqamli

texnologiyalarning ta'limdagi afzalliklari nafaqat texnologik darajada, balki ta'limiy, ijtimoiy va metodik jihatdan ham qamrab olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bilan O'zbekistonda ta'lim sohasida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Mamlakatda ta'lim dasturlariga axborot texnologiyalari va raqamli yechimlar faol joriy etilmoqda, bu esa talabalar va o'quvchilar o'rtasida yangi ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Raqamli iqtisodiyot ta'lim sifatini yaxshilaydi, uni yanada qulay va moslashuvchan qiladi, shuningdek, analitik fikrlash, katta ma'lumotlar bilan ishlash va dasturlash asoslarini tushunish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Raqamli iqtisodiyotning ta'lim jarayoniga ta'siri: raqamli iqtisodiyot ta'limga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sirning asosiy jihatlari quyidagilar kiradi:

1. Masofaviy ta'lim va resurslardan foydalanish: Onlayn platformalarning joriy etilishi talabalarga istalgan joydan va qulay vaqtda ta'lim olish imkonini beradi. Elektron darsliklar va videoma'ruzalar kabi manbalar o'quv jarayonini moslashuvchan va qulay qiladi.

2. Dasturlash va tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirish: Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bilan ma'lumotlar bilan ishlash, dasturlash va axborotni tahlil qilish ko'nikmalari talabga aylanmoqda. Shu munosabat bilan o'quv rejasiga dasturlash, ma'lumotlarni tahlil qilish asoslari va sun'iy intellekt bo'yicha kurslar kiritilgan.

3. Onlayn platformalardan foydalanish: Coursera, EdX va mahalliy platformalar kabi platformalar talabalarga xalqaro tajriba orttirish va global ta'lim resurslaridan foydalanish imkonini beradi.

O'zbekiston ta'limida raqamli transformatsiyasini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan bir qancha asosiy dasturlar amalga oshirilmoqda:

- Maktab o'quvchilari uchun onlayn platformalar: Milliy platformalar maktab o'quvchilariga kurslar, ma'ruzalar va testlardan foydalanish imkonini beradi, bu ayniqsa, sifatli ta'lim olish imkoniyati cheklangan chekka hududlar uchun juda muhimdir.

- Raqamli laboratoriyalar va markazlar: Universitetlar talabalarga ta'lim va tadqiqot uchun eng so'nggi vositalarni qo'llash imkonini berish uchun zamonaviy apparat va dasturiy ta'minot bilan jihozlangan markazlarni tashkil etmoqda.

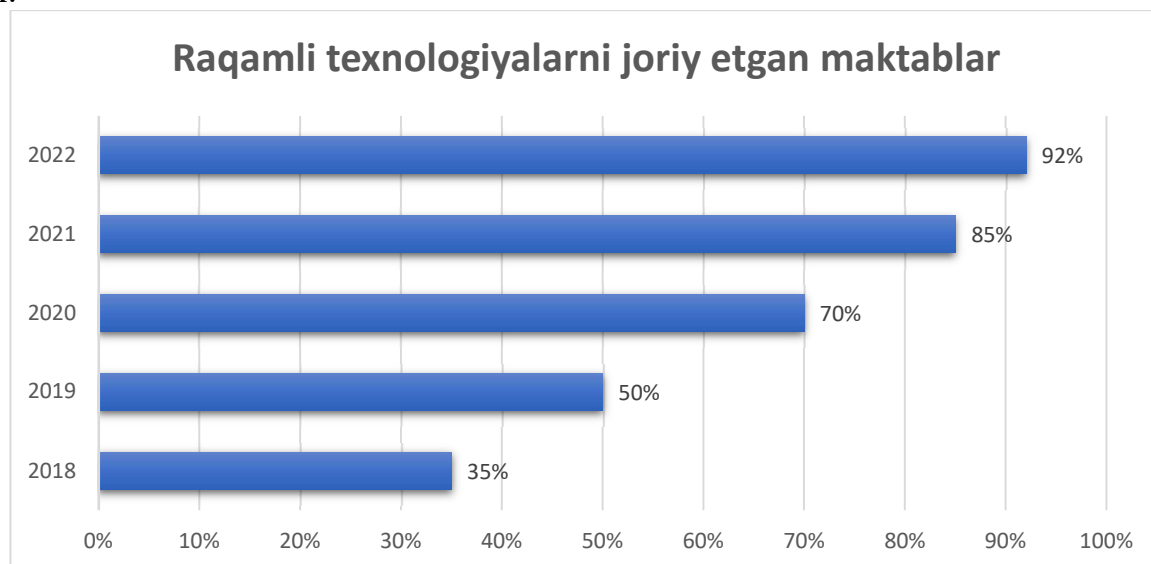
- AT-ta'limni qo'llab-quvvatlash dasturlari: Coders Nation va boshqalar kabi tashabbuslar yoshlarda dasturlash va texnologiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Talabalar uchun raqamli iqtisodiyotning afzalliklarini ko'radigan bo'lsak, bularga bir qator imtiyozlar kiradi:

1. O'qishning moslashuvchanligi: talabalar o'zlari uchun qulay vaqtda o'qishlari mumkin, bu esa o'qishni ish yoki boshqa faoliyat bilan birlashtirish imkonini beradi.

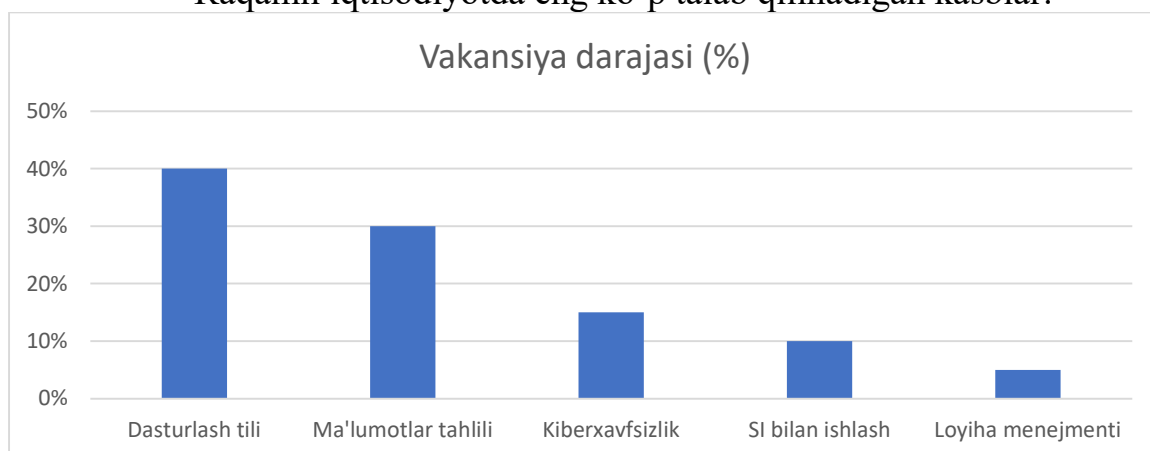
2. Global bilimlarga kirish: Xalqaro platformalardan foydalangan holda talabalar Garvard va Stenford kabi dunyoning yetakchi universitetlari kurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

3. Zamonaviy mehnat bozoriga tayyorgarlik: Raqamli iqtisodiyot jadal rivojlanayotganligi sababli ta'lim dasturlari mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtiriladi, bu esa bitiruvchilarga yangi sharoitlarga oson moslashish imkonini beradi.

1- rasm. Maktab ta'limiga raqamli texnologiyalarni joriy etish (foizlarda)¹⁷⁸

Raqamli iqtisodiyotda eng ko'p talab qilinadigan kasblar:

2-rasm. Raqamli iqtisodiyotda talabga ega bo'lgan vakantlarning ulushlari.¹⁷⁹

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi talabalar uchun keng imkoniyatlar ochmoqda. Bu nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki yoshlarni mehnat bozorining zamonaviy talablariga tayyorlashga ham xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar va yangi ta'lim dasturlarini joriy etish talabalarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi va ta'limni yanada qulay va moslashuvchan qiladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirib, ta'lim jarayonlariga zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda. Raqamlashtirishga o'tish

¹⁷⁸ https://mitc.uz/ru/pages/ict_education

¹⁷⁹ <https://yuz.uz/ru/news/vsshee-obrazovanie-v-epoxu-tsifrovizatsii-razvivat-i-sovershenstvovat>

hayotning barcha jabhalariga, jumladan, ta'lim sohasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi, bu ayniqsa, yoshlarni zamonaviy mehnat bozori talablariga tayyorlash sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli iqtisodiyot barcha sohalarda samaradorlik va mahsuldorlikni oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda ta'lim sohasida quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratilgan:

1. Talabalar uchun raqamli vakantlar: Ta'lim muassasalari dasturlash asoslari, ma'lumotlarni tahlil qilish va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish kurslarini joriy qila boshladi. Bunday kurslar talabalarga raqamli iqtisodiyotda ishlash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni o'rganish imkoniyatini beradi.

2. Masofaviy o'qitish platformalari: COVID-19 pandemiyasiga javoban va ta'limni yanada qulayroq qilish maqsadida universitetlar va maktablar onlayn platformalarni faol o'zlashtirmoqda. Bular qatoriga Moodle, Zoom va Google Classroom kabi mashhur platformalar kiradi, ular talabalarga mamlakatning istalgan nuqtasidan ta'lim jarayonida ishtirok etish imkonini beradi.

3. O'quv materiallarini raqamlashtirish: Ta'lim muassasalari elektron darsliklar va raqamli ma'lumotlar bazalariga o'tmoqda. Bu ta'lim resurslarini onlayn tarzda taqdim etadi va talabalarga kerakli ma'lumotlarni osongina olish imkonini beradi.

4. Ta'lim portallarini yaratish: O'zbekistonda o'quv materiallari, videoma'ruzalar, elektron kutubxonalar va malaka oshirish kurslaridan foydalanish imkonini beruvchi "ZiyoNET" milliy ta'lim platformasi ishlab chiqilmoqda. Bu butun mamlakat bo'ylab maktab o'quvchilari va talabalarining bilim olishini sezilarli darajada osonlashtiradi.

5. Ta'lim jarayonidagi innovatsiyalar: O'zbekistonda ham o'qitishda innovatsion yondashuvlar, jumladan, virtual va to'ldirilgan reallikdan foydalanish joriy etilmoqda, bu esa o'quvchilarni chuqurroq o'rganish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

XULOSA

O'zbekistonda ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni keng miqyosda joriy etish zamonaviy global tendensiyalarga uyg'un holda olib borilayotgan islohotlarning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib bormoqda. Mamlakatda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasining bir qismi sifatida ta'lim tizimini transformatsiya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar nafaqat texnologik imkoniyatlarni kengaytirishga, balki yangi avlod mutaxassislarini shakllantirishga, ularning mehnat bozoriga tayyorlik darajasini oshirishga ham xizmat qilmoqda. Bugungi kunda raqamli vositalarning o'quv jarayoniga faol tatbiq qilinishi o'quvchilarda mustaqil fikrlash, analitik yondashuv va zamonaviy muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omilga aylangan.

Raqamli texnologiyalarni ta'limga tatbiq qilish orqali o'quvchilar va talabalar uchun yanada qulay, tezkor, interaktiv va individual yondashuvlarga asoslangan o'rganish muhiti yaratilmoqda. Ayniqsa, masofaviy ta'lim shakllarining rivojlanishi, elektron resurslar, onlayn platformalar va raqamli kutubxonalarning paydo bo'lishi natijasida ta'limning zamonaviy va global talablarga mos moslashuvchan shakli

yuzaga kelmoqda. Bu jarayon, o'z navbatida, nafaqat didaktik vositalarni yangilash, balki o'qituvchilarning o'quv metodik yondashuvlarini ham transformatsiya qilishni talab etmoqda. Zero, raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash uchun nafaqat texnik infratuzilma, balki kadrlarning axborot texnologiyalari sohasidagi tayyorgarligi ham muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, ta'limni to'liq raqamlashtirish yo'lida ba'zi muhim muammolar mavjudligini ham e'tirof etish lozim. Jumladan, ayrim hududlarda texnik vositalar va internet infratuzilmasining yetarli emasligi, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari darajasining bir xil emasligi, hamda o'quvchilarning texnologiyalardan foydalana olish ko'nikmalarining har doim ham yetarli emasligi — bu boradagi yondashuvlarga tizimli o'zgartishlar kiritishni taqozo etmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish orqali raqamli ta'limning to'laqonli salohiyatidan foydalanish mumkin bo'ladi.

Davlat tomonidan bu yo'nalishga yo'naltirilayotgan sarmoyalar va islohotlar, ayniqsa "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasidagi amaliy ishlar, nafaqat o'quvchilarning texnologik savodxonligini oshirish, balki ularni xalqaro raqobatga tayyor mutaxassislar sifatida shakllantirishga qaratilgan. Uzoq muddatli istiqbolda bu jarayon mamlakatning iqtisodiy barqarorligiga, ijtimoiy taraqqiyotiga va O'zbekistonning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish nafaqat o'qitish uslublarini yangilash, balki o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish, zamonaviy bilimlarni tezkor va samarali egallash imkonini yaratadi. Ushbu yo'nalishda amalga oshiriladigan har bir keyingi qadam O'zbekistonning barqaror va innovatsion rivojlanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarning Digital kompetensiyalari (raqamlashtirish texnologiyalari).
2. Turdiyeva G. - RAQAMLI TALIM PLATFORMALARI TALABALARINING MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – T. 35. – №. 35.
3. F.S.Sadikova - RAQAMLI TEXNOLOGIYAGA ASOSLANGAN TA'LIM: TA'LIMNING YANGI DAVRI// INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY-2024.- №. 5.
4. Усмонов Б.Ш., Шукуриллаев У.Б. - КРАТКИЙ ОБЗОР РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ//ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ, 2022, №12(168) том 2
5. Yuldashov Rahmon - Raqamli texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiq qilishning asosiy tamoillari - O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VAZIRLIGI, MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI "OLIY TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA INNOVATSION O'QITISH

TEKNOLOGIYALARINI QO‘LLASH MASALALARI” (ICT Edu 2023) Respublika ilmiy-uslubiy anjumani Toshkent, 02-03-fevral, 2023 - yil

6. <https://yuz.uz/ru/news/vsshee-obrazovanie-v-epoxu-tsifrovizatsii-razvivat-i-sovershenstvovat>

7. https://mitc.uz/ru/pages/ict_education

8. <file:///C:/Users/hp/Downloads/1210-1212.pdf>

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ АО «Узкимёсаноат»

Тажибаева Кызларгул Ажиниязовна

PhD, доцент кафедры «Финансы и цифровая экономика» ТГЭУ

Аннотация. В статье рассматривается деятельность АО «Узкимёсаноат», которое функционирует как юридическое лицо с самостоятельной имущественной базой. Обладая активами, переданными в его уставной фонд, предприятие имеет возможность распоряжаться своим имуществом в соответствии с установленными нормами и законодательными требованиями. Это дает ему право вести хозяйственную деятельность, направленную на развитие и укрепление отрасли, а также приобретать новые активы для повышения своей конкурентоспособности. Кроме того, проведен детальный анализ инвестиционных проектов, реализуемых в химической отрасли Узбекистана в период с 2022 по 2027 годы. Исследование охватывает ключевые аспекты инвестиционной деятельности, включая объемы привлекаемых средств, направления финансирования, основные цели и ожидаемые результаты.

Особое внимание уделено модернизации и техническому переоснащению существующих производств, внедрению передовых технологий, направленных на повышение эффективности производства и улучшение экологической безопасности. Анализ также рассматривает перспективы создания новых мощностей, развитие сырьевой базы, расширение экспортного потенциала и повышение конкурентоспособности продукции. Проведенное исследование позволяет оценить эффективность реализуемых инициатив, выявить возможные риски и определить стратегические приоритеты, направленные на долгосрочное развитие химической промышленности страны.

Ключевые слова: акционерное общество, химическая промышленность, инвестиция, экспортно-импортная деятельность.

ВВЕДЕНИЕ

В 2001 году, в рамках реформирования системы управления химической промышленностью и развития акционирования, постановлением Кабинета Министров была создана государственно-акционерная компания «Узкимёсаноат». Она была организована в форме открытого акционерного общества, заменив ликвидированную Узбекскую ассоциацию предприятий химической промышленности «Узхимпром».

В 2004 году, с целью формирования единой системы производства и реализации минеральных удобрений, Кабинетом Министров было принято решение о передаче территориальных акционерных обществ «Кишлокхужаликкиме» в состав ГАК «Узкимёсаноат». Это стало частью реформы управления предприятиями химической промышленности и мер по улучшению агрохимического обслуживания сельского хозяйства, в результате которой была ликвидирована ГАК «Узкишлокхужаликкиме».

В 2015 году, в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан, ГАК «Узкимёсаноат» была преобразована в акционерное общество с тем же названием. В 2016 году, в рамках реформирования системы защиты растений и агрохимического обслуживания сельского хозяйства, было создано АО

«Узагрокимёхимоя», в структуру которого вошли 13 территориальных акционерных обществ «Кишлокхужаликкимё», что привело к их выведению из состава АО «Узкимёсаноат». В 2023 году, в рамках ускорения реформирования предприятий с государственным участием, функции акционера по государственному пакету акций в АО «Узкимёсаноат» были переданы Агентству стратегических реформ.

В 2017 году, в соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан №ПП-2884 «О мерах по совершенствованию структуры управления АО «Узкимёсаноат», была утверждена организационная структура АО «Узкимёсаноат» и определены ключевые направления его деятельности. Основное внимание уделено снижению производственных издержек и себестоимости продукции за счет внедрения современных технологий, автоматизированных систем управления и оптимизации управленческих процессов. Развитие отрасли ориентировано на диверсификацию производства, глубокую переработку местного минерального сырья, внедрение инновационных технологий и выпуск востребованной на мировом рынке химической продукции.

Важным направлением является анализ импорта химической продукции с целью углубления локализации производства и расширения промышленной кооперации, что способствует укреплению взаимодействия с малыми предприятиями и крупными производствами страны. Для обеспечения сельскохозяйственных производителей необходимыми удобрениями предусмотрено устойчивое снабжение азотными, фосфорными, калийными и комплексными удобрениями в сбалансированных пропорциях.

Развитие инвестиционной деятельности включает совершенствование проектных работ, их экспертизы и привлечение прямых иностранных инвестиций, что способствует модернизации отрасли. Важная роль отведена повышению эффективности предприятий, входящих в структуру АО «Узкимёсаноат», через внедрение современных принципов корпоративного управления.

Особое внимание уделено поддержке научных исследований и разработке новых конкурентоспособных технологий, направленных на снижение энерго- и ресурсоемкости производства. Для реализации этих задач предусмотрена система повышения квалификации и переподготовки инженерно-технических и управленческих кадров, способных эффективно работать в рыночных условиях и применять современные методы управления.

Акционерное общество «Узкимёсаноат» является юридическим лицом, обладающим самостоятельным имуществом, включая активы, переданные в его уставной фонд. Оно имеет право распоряжаться своим имуществом, вести хозяйственную деятельность, приобретать активы и осуществлять имущественные и неимущественные права от своего имени.

Деятельность АО «Узкимёсаноат» носит коммерческий характер, и его основной целью является получение дохода путем развития химической промышленности Республики Узбекистан. Как единая корпоративная структура, оно представляет отрасль на национальном уровне, обеспечивая координацию

работы предприятий и реализацию стратегических задач в сфере производства химической продукции.

В системе АО «Узкимёсаноат» работают крупнейшие промышленные предприятия страны, такие как АО «Навоиазот», АО «Максам-Чирчик», АО «Ферганаазот», АО «Аммофос-Максам», АО «Дехканабадский калийный завод», ООО «Кунградский содовый завод», ООО «Биринчи резинотехника заводи» и другие. Эти предприятия вносят значительный вклад в развитие химической промышленности, обеспечивая производство востребованной продукции как для внутреннего рынка, так и для экспорта.

Постановлением Президента Республики Узбекистан от 29 августа 2017 года №ПП-3246 «О мерах по совершенствованию экспортно-импортной деятельности организаций химической промышленности» в рамках совершенствования экспортно-импортной деятельности в химической промышленности, в системе АО «Узкимёсаноат» была создана внешнеторговая компания ООО «Узкимёимпэкс», ставшая единым агентом по внешнеэкономическим операциям. Ее деятельность направлена на изучение мирового рынка, расширение географии экспорта и продвижение отечественной продукции на зарубежные рынки. Для этого внедряются современные логистические решения, создаются торговые дома и представительства за рубежом, используется система консигнации и другие формы договорных отношений.

Компания активно участвует в международных тендерах, выставках и ярмарках, что способствует демонстрации продукции, налаживанию долгосрочных партнерских отношений и привлечению новых клиентов. Важной задачей является закупка за рубежом необходимого оборудования, сырья, комплектующих и материалов для обеспечения стабильной работы предприятий химической отрасли.

ООО «Узкимёимпэкс» занимается анализом мировых цен на химическую продукцию, заключает экспортные и импортные контракты с учетом изменяющихся рыночных условий, обеспечивает своевременное поступление средств за реализованную продукцию и выполнение контрактных обязательств по поставкам. Особое внимание уделяется привлечению иностранных компаний для перерабатывающих операций на территории Узбекистана, что способствует эффективному использованию производственных мощностей и увеличению выпуска конкурентоспособной экспортоориентированной продукции.

ООО «Узкимёимпэкс» занимается экспортом широкой номенклатуры продукции, производимой предприятиями химической отрасли. Важнейшими позициями в экспорте остаются минеральные удобрения, химические реагенты и сырье, востребованные на международных рынках.

Основными направлениями сбыта продукции являются страны Юго-Восточной Азии, включая Индию, Вьетнам, Шри-Ланку, Бангладеш и Малайзию, где сохраняется высокий спрос на химическую продукцию. Годовой экспортный потенциал в данном регионе оценивается в 350–400 тысяч тонн.

Соседние государства, такие как Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан, остаются стратегически важными рынками сбыта минеральных удобрений, общий объем экспорта в эти страны может достигать 450 тысяч тонн в год. Дополнительно перспективными направлениями являются Афганистан, Иран и Турция, где объем поставок минеральных удобрений превышает 100 тысяч тонн ежегодно.

Постановлением Президента Республики Узбекистан от 3 апреля 2019 года №ПП-4265 «О мерах по дальнейшему реформированию и повышению инвестиционной привлекательности химической промышленности» в рамках реформирования и повышения инвестиционной привлекательности химической промышленности был утвержден План мероприятий по реализации поэтапных преобразований в отрасли. Основное внимание уделено диверсификации производства, расширению ассортимента востребованной продукции и привлечению прямых инвестиций в создание новых мощностей.

Программа предусматривает модернизацию действующих предприятий, передачу активов отечественным и зарубежным инвесторам, а также внедрение передовых методов корпоративного управления в структуре АО «Узкимёсаноат». Эти меры направлены на повышение эффективности работы предприятий, укрепление их финансового состояния и развитие химической отрасли как одного из ключевых секторов экономики.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 13 февраля 2021 года №ПП-4992 «О мерах по дальнейшему реформированию и финансовому оздоровлению предприятий химической промышленности, развитию производства химической продукции с высокой добавленной стоимостью» направлено на стратегическое реформирование химической промышленности в условиях экономических преобразований. В нем определены ключевые долгосрочные направления трансформации отрасли, включающие технологическую модернизацию, создание многозвенных цепочек добавленной стоимости, развитие глубокой переработки отечественного сырья, сокращение экспорта необработанных ресурсов, изменение системы хозяйственных и имущественных отношений, привлечение частного капитала, цифровизацию, усиление взаимодействия науки и производства, а также совершенствование подготовки кадров. Эти меры нацелены на повышение эффективности отрасли, внедрение современных технологий и привлечение инвестиций.

Согласно постановлению и утвержденному «Плану мероприятий по поэтапной реализации реформ в химической отрасли» проводится комплексная работа, направленная на глубокую трансформацию отрасли. Реализация предусмотренных мер охватывает различные аспекты развития, включая технологическую модернизацию производственных мощностей, расширение переработки отечественного сырья, оптимизацию хозяйственных отношений и привлечение инвестиций. Особое внимание уделяется снижению влияния государства на предприятия, повышению их операционной эффективности и созданию условий для конкурентоспособного роста. Важной частью реформ является цифровизация процессов, внедрение современных систем управления и

учетных стандартов, что способствует повышению прозрачности и эффективности деятельности. Взаимодействие науки и производства выходит на новый уровень за счет внедрения инновационных технологий и организации научных разработок, направленных на совершенствование отраслевых процессов. Подготовка и переподготовка кадров становятся ключевыми факторами устойчивого развития, обеспечивая предприятия квалифицированными специалистами, способными работать в условиях технологических изменений. Все эти меры направлены на создание высокотехнологичной, конкурентоспособной химической промышленности, способной не только удовлетворять внутренние потребности, но и успешно интегрироваться в мировой рынок.

Химическая промышленность Узбекистана играет ключевую роль в экономике страны, формируя основу ее долгосрочного и устойчивого развития. Будучи стратегически важным сектором, она обеспечивает широкий спектр отраслей промышленности необходимыми сырьевыми и материальными ресурсами, определяя их масштабы, направления и темпы роста. В этой сфере активно функционируют крупные предприятия, занимающиеся производством минеральных удобрений, кислот, полимеров, резинотехнических изделий и другой химической продукции, востребованной как на внутреннем, так и на международном рынке.

Развитие химической промышленности в Узбекистане обусловлено наличием значительных природных ресурсов, включая сырье для производства удобрений, химических реагентов и строительных материалов, а также благоприятными условиями для привлечения инвестиций. Ключевыми преимуществами отрасли являются высокая квалификация кадров, развитая инфраструктура, широкая сеть коммуникаций, доступность банковских и юридических услуг, а также сравнительно низкие затраты на энергоресурсы. Это делает химическую индустрию страны привлекательной для отечественных и зарубежных инвесторов, способствует модернизации производственных мощностей и стимулирует внедрение инновационных технологий. В условиях экономических реформ химическая промышленность становится не только важным элементом национального промышленного комплекса, но и драйвером технологического прогресса, обеспечивающим повышение конкурентоспособности страны на мировом рынке.

Химическая промышленность Узбекистана с момента своего формирования была ориентирована преимущественно на производство минеральных удобрений, что стало основой ее развития. В настоящее время этот сектор занимает важное место в экономике страны, обладая значительным производственным, сырьевым и научно-техническим потенциалом. Комплексное развитие химических предприятий рассматривается как одна из приоритетных государственных задач, направленных на укрепление промышленного потенциала и повышение конкурентоспособности отрасли.

Химическая продукция широко используется в различных сферах экономики, обеспечивая потребности сельского хозяйства, горнодобывающей,

нефтегазовой, электронной, строительной и пищевой промышленности. Благодаря развитой инфраструктуре и модернизации производств химическая отрасль активно расширяет ассортимент выпускаемой продукции, включая неорганические вещества, реагенты, полимерные и резинотехнические материалы. Важную роль в этом процессе играют предприятия, входящие в состав АО «Узкимёсаноат», специализирующиеся на выпуске минеральных удобрений, химических реагентов, средств защиты растений и других видов продукции, востребованных как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Стратегическое развитие химической промышленности направлено на повышение эффективности производства, внедрение передовых технологий, углубление переработки сырья и расширение спектра выпускаемой продукции. Важным фактором роста остается увеличение экспорта высокотехнологичной продукции, что способствует укреплению позиций Узбекистана в международной промышленной кооперации.

Сегодня предприятия АО «Узкимёсаноат» выпускают более 180 наименований химической продукции, обеспечивая широкий спектр отраслей экономики необходимыми материалами и компонентами. Важнейшей задачей на современном этапе является достижение сырьевой независимости за счет сокращения импорта и освоения новых видов продукции. Это требует активного расширения производственной номенклатуры, повышения конкурентоспособности экспортируемой продукции и наращивания экспортного потенциала путем использования местных ресурсов.

Для достижения этих целей проводится масштабная модернизация отрасли, включающая техническое перевооружение, реконструкцию действующих мощностей и привлечение инвестиций, в том числе за счет создания совместных предприятий с иностранными партнерами. В основе современной структуры химической промышленности остается производство минеральных удобрений, в первую очередь азотных и фосфорных, которые составляют значительную часть валовой продукции отрасли. В последние годы ускоренными темпами развивается производство и переработка синтетических материалов и полимеров, а также выпуск товаров народного потребления.

Модернизация предприятий сопровождается внедрением передовых технологий, обновлением оборудования и переоснащением производственных цехов, что способствует повышению эффективности производства, снижению себестоимости продукции и улучшению ее качества. Эти меры направлены на укрепление позиций Узбекистана на мировом рынке химической продукции и создание условий для устойчивого развития отрасли в долгосрочной перспективе.

Развитие химической промышленности Узбекистана в ближайшей перспективе направлено на создание современных высокотехнологичных предприятий, способных производить конкурентоспособную продукцию для мирового рынка. Важнейшими направлениями остаются модернизация и реконструкция существующих производственных мощностей, расширение выпуска фосфорных удобрений и привлечение как отечественных, так и

иностранных инвестиций. Эти меры призваны повысить эффективность отрасли, сократить зависимость от импорта и укрепить позиции страны в глобальной промышленной кооперации.

АНАЛИЗ И ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Узбекистан обладает значительными возможностями для дальнейшего роста химической индустрии, которая занимает важное место в структуре национальной экономики. Для ускоренного развития отрасли большое значение имеет сотрудничество с ведущими мировыми производителями, что позволяет внедрять передовые технологии, создавать новые производственные комплексы и осваивать перспективные рынки сбыта. За годы независимости в республике введены в эксплуатацию ряд новых объектов, что создает необходимость в развитии сырьевой базы и обеспечении смежных отраслей промышленности необходимыми материалами.

Одним из успешных примеров реализации инвестиционных проектов стало создание производства шинной продукции в специальной индустриальной зоне «Ангрен». Совместно с китайской компанией «Poly Technologies» был построен завод, введенный в эксплуатацию в декабре 2018 года. Сегодня ООО «Биринчи резинотехника заводи» является единственным производителем автомобильных и сельскохозяйственных шин, а также конвейерных лент в Центральной Азии. Высокие производственные мощности предприятия позволяют не только удовлетворять внутренний спрос, но и поставлять продукцию на зарубежные рынки, что свидетельствует о росте экспортного потенциала химической отрасли Узбекистана и расширении ее международного присутствия.

АО «Навоiazот», одно из крупнейших предприятий химической промышленности Узбекистана, продолжает активную модернизацию и расширение своих производственных мощностей. В декабре 2019 года здесь был запущен комплекс по производству поливинилхлорида (ПВХ) и каустической соды, что стало важным шагом в развитии отечественного химического производства. В первой половине 2020 года предприятие ввело в эксплуатацию современное производство азотной кислоты, значительно увеличив объемы выпускаемой продукции. К концу того же года начал работу комплекс по производству аммиака и карбамида, что позволило удовлетворить растущий спрос в аграрном секторе и повысить экспортный потенциал химической отрасли.

С учетом увеличивающихся потребностей различных сфер экономики в 2021 году были освоены новые виды продукции, включая реагенты на основе карбоксиметилцеллюлозы для нефтегазовой, строительной, продовольственной и медицинской отраслей, а также медицинский кислород на базе Ташкентского кислородного завода. В АО «Навоiazот» начался выпуск карбамидно-формальдегидного концентрата и формалина, что стало важным этапом в углубленной переработке метанола.

В 2022 году успешно завершены три крупных проекта, направленных на развитие производства современных химических материалов. В городе Чирчик

на площадке промышленного индустриального парка «Химград» были созданы предприятия по выпуску вспененного полипропилена и термопластов, обеспечившие новые рабочие места и укрепившие сырьевую базу для производства полимерных изделий. В АО «Навоиазот» был реализован первый этап проекта по выпуску гидроксипропилметилцеллюлозы, востребованной в строительной и фармацевтической промышленности.

Эти проекты не только способствуют развитию химической отрасли Узбекистана, но и вносят значительный вклад в индустриальное развитие страны, повышая уровень локализации производства и расширяя экспортные возможности.

В настоящее время около 30% выпускаемой продукции предприятий АО «Узкимёсаноат» экспортируется на рынки Юго-Восточной Азии, Китая, Ирана и соседних стран. Это свидетельствует о значительном потенциале узбекской химической промышленности на международном уровне и ее высокой конкурентоспособности. Расширение экспорта и освоение новых рынков продолжают оставаться стратегическими направлениями развития отрасли, способствующими увеличению притока валютных поступлений и укреплению позиций отечественных производителей на глобальном рынке.

В целях дальнейшей диверсификации химической промышленности, увеличения объемов привлечения прямых иностранных инвестиций и создания новых современных производств была утверждена Программа развития химической промышленности на 2019–2030 годы. Ее принятие, закреплённое постановлением Президента Республики Узбекистан от 3 апреля 2019 года №ПП-4265, направлено на модернизацию существующих мощностей, повышение их эффективности и формирование производственных кластеров. Эти меры призваны обеспечить выпуск востребованной продукции для различных отраслей экономики, повысить уровень локализации производства и расширить ассортимент продукции, ориентированной как на внутренний, так и на внешний рынки.

Программа также предусматривает внедрение передовых технологий, развитие научно-исследовательской деятельности, углубленную переработку сырья и создание новых промышленных комплексов. Все это позволит повысить инвестиционную привлекательность отрасли, усилить кооперацию с ведущими мировыми химическими компаниями и ускорить переход к инновационным методам производства. Таким образом, химическая промышленность Узбекистана продолжает динамично развиваться, оставаясь важным драйвером экономического роста страны.

Быстрое развитие экономики Узбекистана требует активного внедрения инновационных химических технологий, совершенствования проектных решений в соответствии с мировыми стандартами, а также создания современной инфраструктуры для подготовки высококвалифицированных специалистов. Формирование научного потенциала и привлечение передовых знаний становятся ключевыми факторами, определяющими конкурентоспособность отрасли.

Для повышения профессионального уровня специалистов, налаживания прочных научных и производственных связей, привлечения зарубежного опыта и активного вовлечения научного сообщества в инновационные разработки в области химии реализуется масштабный проект по созданию научно-исследовательского и проектного института — Центра химических технологий. В рамках сотрудничества с Корейским исследовательским институтом химических технологий (KRICT) этот центр создается на базе Ташкентского научно-исследовательского института химической технологии и АО «Узкимёсаноатлойиха».

Принятие постановления Президента Республики Узбекистан от 25 октября 2018 года №ПП-3983 стало важным шагом в развитии отечественной химической науки. Создание центра направлено на развитие фундаментальных и прикладных исследований, формирование тесной интеграции науки, проектирования и производства, а также разработку передовых решений, способствующих внедрению новых технологических процессов в химической промышленности. Благодаря международному сотрудничеству и поддержке ведущих зарубежных институтов создаются условия для подготовки кадров нового поколения, способных внедрять инновации и обеспечивать устойчивый рост отрасли.

В соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан от 10 октября 2022 года №ПП-388 была утверждена целевая Программа стратегического развития химической и газохимической промышленности. В рамках этой программы в период 2022–2027 годов планируется реализация масштабных инвестиционных проектов, направленных на создание современных технологических кластеров. В частности, в «Навоийском химическом технопарке», «Ферганском химическом технопарке» и «Каракалпакстанском химическом технопарке» предусматривается запуск новых производств, ориентированных на выпуск продукции с высокой добавленной стоимостью.

В таблице рассмотрим основные данные по инвестиционным проектам в химической отрасли Узбекистана.

Таблица 1

Основные данные по инвестиционным проектам в химической отрасли Узбекистана за 2022-2027 гг.¹⁸⁰

Химический технопарк	Количество проектов	Объем инвестиций (млрд \$)	Реализуемые проекты (млрд \$)	Перспективные проекты (млрд \$)	Новые рабочие места
Навоийский	31	5,3	1,317	4,026	-
Ферганский	6	0,599	0,329	0,270	-
Каракалпакстанский	7	4,7	0,183	4,52	-
Всего	44	10,645	9,9	-	≈ 4000

Это данные демонстрируют масштабную инвестиционную программу, направленную на развитие химической промышленности Узбекистана через создание технологических кластеров.

¹⁸⁰ Составлено автором на основе данных АО «Узкимёсаноат»

Общий объем инвестиций составляет **10,645 млрд долларов**, из которых **9,9 млрд долларов** привлечены в виде прямых иностранных инвестиций и кредитных ресурсов. Это свидетельствует о высоком уровне доверия со стороны международных партнеров и финансовых институтов.

Наибольший объем инвестиций приходится на **Навоийский химический технопарк** – **5,3 млрд долларов** (50% от общего объема). Это объясняется высокой концентрацией промышленных предприятий в регионе, наличием развитой инфраструктуры и подготовленных кадровых ресурсов. В данный момент здесь реализуется проектов на сумму **1,317 млрд долларов**, а перспективные инициативы оцениваются в **4,026 млрд долларов**.

Каракалпакстанский химический технопарк также привлекает значительный объем инвестиций – **4,7 млрд долларов** (44% от общего объема). Однако текущий уровень реализуемых проектов здесь пока значительно ниже – **0,183 млрд долларов**, что может свидетельствовать о начальном этапе формирования индустриального кластера, требующем дополнительных подготовительных работ.

Ферганский химический технопарк занимает наименьшую долю в программе – **0,599 млрд долларов** (5,6% от общего объема). Однако в нем уже реализуется **0,329 млрд долларов** из общей суммы, что говорит о более сбалансированном темпе развития.

Проекты предусматривают создание **около 4000 новых рабочих мест**, что способствует повышению занятости и улучшению экономической ситуации в регионах. Влияние программы выходит за рамки химической промышленности, так как ее реализация приведет к развитию смежных отраслей, таких как машиностроение, логистика и строительство.

Основной акцент делается на **производство продукции с высокой добавленной стоимостью**, что позволит Узбекистану укрепить свои позиции в глобальной цепочке поставок химической продукции. Однако, учитывая высокую долю перспективных проектов (особенно в Каракалпакстанском технопарке), успешная реализация программы потребует значительных организационных усилий, привлечения технологических партнеров и эффективного управления инвестиционными ресурсами.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Химическая промышленность играет ключевую роль в экономике, обеспечивая сырьем и материалами практически все отрасли производства и оказывая непосредственное влияние на уровень технологического развития страны. Продукция химических заводов используется повсеместно, становясь неотъемлемой частью повседневной жизни и современной индустрии.

Развитие химической промышленности тесно связано с общим уровнем экономического роста, поскольку именно этот сектор обеспечивает создание продукции с высокой добавленной стоимостью. Производство и экспорт химических продуктов глубокой переработки позволяют не только укрепить позиции страны на международном рынке, но и сократить зависимость от

импорта ключевых компонентов. Это особенно важно для стратегической независимости, поскольку наличие собственного производства снижает уязвимость перед внешними экономическими и политическими рисками.

Большая часть продукции химической индустрии используется в качестве промежуточного сырья для дальнейшей переработки. На различных этапах оно трансформируется в материалы и изделия, востребованные в текстильной, деревообрабатывающей, строительной, сельскохозяйственной, машиностроительной и многих других отраслях. Таким образом, эффективность химической промышленности определяет конкурентоспособность всей производственной цепочки, обеспечивая промышленный комплекс страны необходимыми компонентами и технологиями.

Ведущие мировые экономики сумели сосредоточить у себя производство высокотехнологичных химических материалов, что стало возможным благодаря многолетней инновационной деятельности и структурным реформам. В то же время крупнотоннажные производства базовых химических продуктов все чаще переносятся в регионы с доступными природными ресурсами и более низкими затратами на рабочую силу.

Для дальнейшего развития химической промышленности необходимо обеспечить устойчивую работу основных производств, повысить их эффективность и снизить энергоёмкость. Это требует рационального распределения природных ресурсов, в частности, своевременного и достаточного снабжения предприятий природным газом для глубокой переработки. Также важным направлением является реализация инвестиционных проектов, направленных на модернизацию и реконструкцию существующих мощностей, а также строительство новых объектов, что позволит снизить энергозатраты и повысить конкурентоспособность отрасли.

Реформирование химической отрасли должно проходить поэтапно, с учетом совершенствования организационной структуры АО «Узкимёсаноат» и повышения эффективности корпоративного управления. Для этого необходимо привлекать прямые инвестиции, что обеспечит устойчивый рост и финансовую стабильность предприятий. Улучшение финансового состояния организаций химической промышленности потребует реализации комплекса мер по повышению рентабельности и оптимизации деятельности.

Одним из ключевых направлений является постепенная отмена государственного регулирования в сфере реализации минеральных удобрений. Это подразумевает отказ от установления фиксированных уровней рентабельности, декларирования цен и других ограничительных механизмов, препятствующих свободному ценообразованию. Также важно обеспечить равный доступ всех участников рынка к биржевым торгам, что создаст конкурентную среду и повысит эффективность распределения минеральных удобрений.

Комплексная реализация этих задач позволит создать условия для устойчивого развития химической промышленности, повысить её конкурентоспособность, снизить издержки и обеспечить более эффективное

использование ресурсов, способствуя укреплению позиций отрасли в национальной экономике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 12 апреля 2017 года №ПП-2884 «О мерах по совершенствованию структуры управления АО «Узкимёсаноат». // <https://lex.uz/uz/docs/3168473>
2. Постановлением Президента Республики Узбекистан от 29 августа 2017 года №ПП-3246 «О мерах по совершенствованию экспортно-импортной деятельности организаций химической промышленности». // <https://lex.uz/ru/docs/3324021>
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 25 октября 2018 года №ПП-3983 «О мерах по ускоренному развитию химической промышленности Республики Узбекистан» // <https://lex.uz/docs/4023832>
4. Постановление Президента Республики Узбекистан от 3 апреля 2019 года №ПП-4265 «О мерах по дальнейшему реформированию и повышению инвестиционной привлекательности химической промышленности». // <https://lex.uz/ru/docs/4271634>
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 10 октября 2022 года №ПП-388 «Об утверждении целевой Программы стратегического развития химической и газохимической промышленности // <https://lex.uz/ru/docs/6231854>
6. Данные АО «Узкимёсаноат» за 2022-2027 гг.

МУНДАРИЖА

A STUDY OF NONLOCAL NONLINEAR BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR THIRD-ORDER EQUATIONS WITH MULTIPLE CHARACTERISTICS Kurbonov Odiljon Tuxtamuradovich	6
О ПРЕДЕЛЬНЫХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯХ ЧЛЕНОВ ВАРИАЦИОННОГО РЯДА ПРИ СЛУЧАЙНОМ ОБЪЕМЕ ВЫБОРКИ Мамуров Игамназар Нарбаевич	14
КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ АҲВОЛИНИ БАҲОЛАШ ВА ИҚТИСОДИЙ НОЧОРЛИК БЕЛГИ–ЛАРИНИ АНИҚЛАШНИНГ ЖОРИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ Абдухаликова Дилора Таваккаловна	23
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА РАҚАМЛИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ Содиқова Нигора Шухрат қизи	31
O‘QUVCHILARDA INTERNETGA QARAMLIK FENOMENINI ANIQLASH USULLARI VA BARTARAF ETISH BORASIDAGI MUAMMOLAR Dedaxonova Moxira Oltmishboyevna	41
SPECTRAL AND THRESHOLD ANALYSIS OF THE LAPLACIAN WITH NON-LOCAL POTENTIAL IN FOUR-DIMENSIONAL LATTICE Kurbonov O. I., Bolqiboyev J. B., Hamroyeva F. B.	48
INNOVATION TAFAKKUR RIVOJLANISHDA TO‘SQINLIK QILUVCHI GENDER STEREOTIPLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MEKANIZMLARI To‘yeva Muhayyo Shuxrat qizi	56
QASHQADARYO VILOYATI SAFARI TURIZM POTENTIALINI VAZNLI INDEKS (WI) ASOSIDA BAHOLASH TAHLILI Ro‘ziyev Bobir Akramovich	63
ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ Йўлдашова Гавхар Хуснитдиновна	69
MINTAQALARDA DORIVOR O‘SIMLIKLAR YETISHTIRISH VA QAYTA ISHLASHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI Baxriddinova Yulduz Baxriddinovna	77
CREATING AN ADDITIONAL VALUE CHAIN IN THE PROCESS OF DIVERSIFICATION OF INDUSTRIAL LOCALIZATION Dilshodjon Rakhmonalievich Khakimov	86
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ Хакимов Дилшоджон Рахмоналиевич	93
IQTISODIYOT FANLARIDA TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINING MAZMUNI VA AHAMIYATI Yaxshimuratova Sevara Rustam qizi	101
O‘ZBEKISTONDA DAVLAT BYUDJETI DAROMAD VA XARAJATLARINING TARKIBI VA DINAMIKASI TAHLILI Abduraximova Saida Axmadjanovna, G‘ulomjonov Farruxbek Doniyorjon o‘g‘li	108
INSTAGRAM TA‘LIMGA TA‘SIR QILADIMI? Muratova Xosiyat Abduvakilevna, Shoabdurashidova Mahina Jahongir qizi, Sultonova Shohida Bekzod qizi	117
MAMLAKATIMIZDA SANOATNI RIVOJLANTIRISHNI INNOVATION BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH Qalbayeva Intizar Yesenbay qizi	123
ZAMONAVIY QURILISH LOGISTIKA TIZIMLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING USULLARI Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich	130
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KO‘MIR QAZIB OLIISH HAJMINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA PROGNOZLASH Fayziyev Rabim Alikulovich	139

MODERN DIRECTIONS OF ORGANIZATION OF DUAL EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION Karimov Muzaffar Abdumalik ugli	148
ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ИННОВАЦИОН БОШҚАРУВНИ ИННОВАЦИОН-ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВ ТАМОЙИЛИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Каримов Музаффар Абдумалик ўғли	157
BILIMLAR IQTISODIYOTINING TARKIBIY OMILI SIFATIDA AXBOROT MAKONINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY SHART-SHAROITLARI VA AMALIY JIHATLARI Xolmirzayev Ulug'bek Abdulazizovich	166
КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ИНҚИРОЗДАН ОЛДИНГИ ВА ИНҚИРОЗ ДАВРИДАГИ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ Жўраев Илхомжон Камолидинович	175
САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИ ОПТИМИЗАЦИЯ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ Рахимова Азиза Хусан қизи	186
БАНКОВСКИЕ ИННОВАЦИИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ Ширинова Шохсанам Собир қизи	194
INTERNET TEXNOLOGIYALARINING SAMARQAND VILOYATI QISHLOQ XO'JALIGI SAMARADORLIGIGA EKONOMETRIK TA'SIRI O'rozaliyev Elyor Shuxrat o'g'li	204
ARALASH PARABOLO-GIPERBOLIK TENGLAMA UCHUN CHEGARAVIY MASALA Ermатов Jamoldin Saloxiddin o'g'li, Boydadayev Islomjon G'anijon o'g'li	212
QORAQOLPOG'ISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOTIDA TRANSPORT INFRATUZILMASINING O'RNI Xalmuratov K.P.	221
ASYMPTOTIC BEHAVIOR OF EIGENVALUES IN DISCRETE SCHRÖDINGER OPERATORS WITH POINT INTERACTION POTENTIAL Muminov Zahriddin Eshkobilovich, Madatova Fotima Abdirakhimovna, Balqiboyev Jasur Bakhtiyor ugli	228
METHODS FOR MONITORING THE RADIOFREQUENCY OF COMPOSITE MATERIALS USED IN THE AVIATION INDUSTRY Rajapova Dildora Baxramovna, Nizomov Norxuja Bahodirovich, Jumamuratov Bexzod Akramjonovich	240
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISH BO'YICHA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR TAHLILI Xaydarov Alisher Akram o'g'li	248
A SYSTEMIC APPROACH TO SCIENCE, EDUCATION AND INNIVATION POLICY IN UZBEKISTAN Alisher Yunusov	261
O'ZBEKISTONDA TURISTIK MAJMUALAR FAOLIYATINI BOSHQARISHNING INNOVATSION YO'NALISHLARI To'xtasinova Dildora Raxmonberdiyevna	269
QURILISH MATERIALLARI BOZORINING MOHIYATI VA UNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI Ergashev Jamoliddinxon Sadriddinxon o'g'li	277
SANOAT KORXONALARI RIVOJLANISHI VA UNI BOSHQARISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI Rahmonova Gulsanam Anvarjon qizi	285
SANOAT KORXONALARI FAOLIYATIDA INNOVATSION BOSHQARUVINI TASHKIL YETISH ZARURIYATI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Mahammadova Feruzaxon Mirzohid qizi	293
ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ УЗБЕКИСТАНА В ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ Джурабоева Диёра Музаффар қизи	301
MINTAQA HUDUDLARIDA TADBIRKORLIKNI QO'LLAB-QUVVATLASH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING ISTIQBOLLI YO'LLARI Karimov Shaxbozxo'ja Xamdamjon o'g'li	314

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARI FAOLIYATINI STRATEGIK BOSHQARISH MASALALARI Mirzayev Abdullajon Topilovich	327
MEVA-SABZAVOT MAXSULOTLARI EKSPORTIDA LOGISTIKA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY ASOSLARI Xomidov Qaxxorali Qurbonali o'g'li, Ahunov Jasurbek Jaxongirovich	334
ТУРИСТИК МАЖМУАЛАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БОШҚАРИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАРИ Хомидов Қаххорали Қурбонали ўғли	342
ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В РАЗВИТИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ Олимова Нодира Хамракуловна	350
KORXONALARDA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI Bayboboeva Firuza Nabijonovna	360
ENERGY ESTIMATES OF A SPECIAL FORM FOR SOLUTIONS OF THIRD-ORDER EQUATIONS OF THE PSEUDO-ELLIPTIC TYPE Khashimov Abdukamil Risbekovich	368
QISHLOQ XO'JALIGIDA AYLANMA MABLAG'LARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY TAHLILI Kalbaev Muratbay Aytbaevich	375
O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINI RAQAMLASHTIRISH VA ASMga RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH Jiemuratov .T.P	383
O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKTNING INSON RESURLARINI BOSHQARISHDA QO'LLANILISHI VA ISTIQBOLLARI Levakov Izzatulla Nematillayevich	391
YANGI O'ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTNI JADAL VA MUVOZANATLI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI Jo'rayeva Nodiraxon Qurbonovna, Tojiboyev Shukurullo Sheraliyevich	398
ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ ШАРОИТИДА ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИХАЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ИМКОНИЯТЛАРИ Фахриддинов Абдулҳаким Зияуддинович, Зикиров Бахтиёр Нёмат ўғли	404
NAMANGAN VILOYATIDA BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSIYALAR TAHLILI Sobirov Mahammadniyoz Tavakkal o'g'li	412
YASHIL IQTISODIYOTNI YARATISHNING NAZARIY VA TARIXIY SHARTLARI HAMDA RIVOJLANISH NAZARIYASI Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o'g'li	426
JAMIYAT IQTISODIY RIVOJLANISHNING YASHIL O'ZGARISHLARIDA XAVFSIZLIK OMILLARI Ibrogimov Sherzodbek Xalimjon o'g'li	435
АЁЛЛАРНИНГ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМИ Зулфикарова Дилфуза Гуломжановна	443
TADBIKOLIKNI BARQAROR RIVOJLANISHTIRISH ASOSIDA ISHLAB CHIQUARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH Abdurahmanova Zuleyha Olimjanovna	454
SANOAT CHIQINDILARNI QAYTA ISHLASH ORQALI IQTISODIY METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH Sadinov Aziz Ziyadullayevich	460
"AGROMIR" KORXONASI SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR JARAYONLARINI ISHLAB CHIQISH Normuradov Nurbek Sunatillayevich	468
TIBBIYOT TEXNIKALARINING ISHLASH PRINSIPI, VAZIFALARIGA KO'RA TURLARI VA ASOSIY KLASSIFIKATSIYASI S.A.Abduraxmonov, SH.SH.Esanov., S.G'.Soliyev	475

СТРАТЕГИИ И ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ Рустамова Махфуза Махмудовна	482
TRANSPORT MASALASI VA UNING TURLI SOHALARDAGI AHAMIYATI Sotvoldiyev Akmal Ibroximovich	489
INVESTITSION KORXONALARNING IQTISODIY SALOHİYATINI OSHIRISH VA ULAR FAOLIYATINI QO‘LLAB-QUVVATLASHNING ISTIQBOLLI YO‘LLARI Ergashev Alijon Hojimatovich	497
XORIJIY KAPITALNI JALB QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY VA HUQUQIY MEKANIZMLARI Kenjayev Ikrom Ergashboyevich	509
KOMPOZIT MATERIALLARINING RADIOSHAFFOFLIGINI MONITORING QILISH USULLARI Sapayev Mamatkarim, Jumamuratov Bexzod Akramjonovich, Sobirjonova Gulnora Qobiljonovna	518
INNOVATSION BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMLARINING XUSUSIYATLARI Qalmuratov Baxtiyar Seytmuratovich, Joldasbaeva Uldaulet Jaksibay qizi	527
BOBURIYLAR IMPERIYASIDA FAN VA SAN‘AT TARAQQIYOTINING O‘ZIGA XOSLIGI Turdimirzayev Mirjalol Xamidjon o‘g‘li	535
O‘RTA OSIYOGA KOREYS ETNOSINING KO‘CHIRILISHI VA O‘LKA HAYOTIDA TUTGAN O‘RNI Turdimirzayev Mirjalol Xamidjon o‘g‘li	542
SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH Xakimova Go‘zal Akbar qizi	548
KORXONALARDA KAPITAL QŪYILMALAR ҲISOBINI XALҚARO STANDARTLARGA MAVOFIQ OLIB BORIШNING BAʼZI MASALALARI Сирождинов Икромиддин Қутбиддинович	557
OLIY TA‘LIMDA IXTISOSLIK FANLARINI O‘QITISHDA ELEKTRON TA‘LIM RESURLARIDAN FOYDALANISH Yo‘ldosheva Nilufar Yusufvna	565
KORXONANING INNOVATSION RIVOJLANISHI: SHARTLARI, TARKIBIY QISMLARI VA MAZMUNI Yuldasheva Nilufar Abduvaxidovna	571
РАЗВИТИЕ ИНСТРУМЕНТОВ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ Сарджанова Диёра Абдумавлон кизи	578
INVESTMENTS FOR INNOVATIVE ACTIVITIES IN THE INDUSTRIES Bahridinov Nodirbek Zamirdinovich	584
EMILE DURKHEIMNING SPORT VA SOG‘LOM TURMUSH TARZI HAQIDAGI QARASHLARI: IJTIMOIY INTEGRATSIYA VA ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O‘RNI Xolmatov Ixtiyor Baxtiyorovich	591
GLOBAL YASHIL IQTISODIYOT VA UNING O‘ZBEKISTONDAGI O‘RNI Omonova Mubinaxon	598
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ Эргашбаева Нилуфар Мухаммадсайфуллаевна	607
SOCIO-ETHICAL MECHANISMS FOR MANAGING THE PROMOTION OF FOOD INDUSTRY COMPANIES Ergashbayeva Nilufar Muammadsayfullayevna	614
ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ БОШҚАРУВИДА КОМПЛЕКС РЕЖАЛАШТИРИШНИ ИННОВАЦИОН ТАШКИЛ ЭТИШ ИМКОНИЯТЛАРИ Каримов Музаффар Абдумалик ўғли	620
TA‘LIM XIZMATLARI BOZORIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI XUSUSIYATLARI Imomov Xolmurod Norqulovich	629

XUSUSIY KAPITAL HISOBI VA AUDITNI TAKOMILLASHTIRISH Kanaatov Anvar Shokirovich	636
SUTNI QAYTA ISHLOVCHI KICHIK KORXONALARDA TA'MINOT ZANJIRINI MARKETING STRATEGIYALARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING XORIJ TAJRIBALARI Abduvaxobov B.B.	643
TA'LIM XIZMATLARI SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI RIVOJLANISHINING XORIJ TAJRIBASI Imomov Xolmurod Norqulovich	650
МАМЛАКАТ ТРАНСПОРТ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ Рахимов Хасан Шукржонович	657
TIKUV-TRIKOTAJ KORXONALAR DIVERSIFIKATSIYA JARAYONI TASHKIL ETISH TOMIYILLARI Nasirova Nargiza Tursunpulatovna	670
XOTIN-QIZLAR INNOVATSION TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIIY MEZON VA NORMALARNING UYG'UNLIGI To'yeva Muhayyo Shuxrat qizi	677
АВТОСАНОАТ ТАРМОҒИ КОРХОНАЛАРИ МОЛИЯСИНННГ ИЖТИМОИЙ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ Иминов Махмуджон Азимжон ўғли	684
АВТОСАНОАТ ТАРМОҒИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ЭЛЕМЕНТЛАРИ Иминов Махмуджон Азимжон ўғли	696
IQTISODCHI TALABALAR UCHUN MOLIYAVIY MATEMATIKA MAVZUSINI O'RGANISH Yuldashev Sanjarbek Arslon o'g'li	707
САНОАТ КЛАСТЕРЛАРИ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИ ВА ҲАМКОРЛИГИНИНГ ИЛМИЙ ВА НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ Мамадалиев Аназхон Зиёдиллаевич	714
QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'INI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA MAMLAKATIMIZ TOMONIDAN OLIB BORILGAN ISLOHOTLAR Xolmirzayev Ulug'bek Abdulazizovich, Nabiyeva Muhabbat Djabirxanovna	720
НАЗОРАТ-КАССА МАШИНАЛАРИ: МАҚСАДИ ВА ҚЎЛЛАШ ТАРТИБИ Убайдуллаев Тохиржон Абдуллажанович	729
ИСЛОМ САНЪАТИ ФАЛСАФАСИ Гулчехрахон Н.Эшанова	739
E-LEARNING RAQAMLI TA'LIMNING ZAMAONAVIY TALAB VA IMKONIYATLARINI ISHLAB CHIQISH Toshtemirov Hojiakbar Qahramon o'g'li	745
GREEN FINANCE: WAYS TO ATTRACT SUSTAINABLE INVESTMENTS Begimqulova Gulhayo Bakhiyorovna	750
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ Эгамова Махфурат Эсановна	754
INNOVATSIYALARNI TIJORATLASHTIRISH OLIY TA'LIM MUASSASALARINING ISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA Zaylobitdinova Husnida Xaliljon qizi	766
МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИНИ БРЕНДЛАШ ОРҚАЛИ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ Каримова Мафтуна Нурдиновна	779
ПРОЕКТНО-СОЗИДАТЕЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ ИНФОКОММУНИКАЦИОННЫХ СИСТЕМ Амурова Н.Ю., Закирова Ф.М.	787
ТЕРМОВАРҚАРОР ҚОПЛАМАЛАР ХОССАЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ МЕТОД ВА УСУЛЛАРИ Tosheva Dilfuza Farxodovna	797

СУБСИДИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВОМ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ Авдошкина Олеся Владимировна	807
ON THE ESSENTIAL SPECTRUM OF A MATRIX OPERATOR ON A HILBERT SPACE Shukhrat Alladustov	816
BARQAROR IQTISODIY RIVOJLANISH KONTSEPTSIYASIDA «YASHIL» LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH YO‘NALISHLARI VA VOSITALARI Sotvoldiyev Nurmuhammad Ne‘matjonovich	823
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARNI QO‘LLASH Usmanova Maxfuza Sadikovna	835
INTERAKTIV YONDASHUV – BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION VOSITASI Akmalova Mohinur Zafar qizi, Xalilova Fotima Baxrom qizi	842
GANDBOL MASHG‘ULOTLARINING O‘QUVCHILARNING JISMONIY RIVOJLANISHIGA TA’SIRI Tojiboyev Azizbek Raxmatulla o‘g‘li	850
KONSTRUKTIV USULLAR VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MULOQOT KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI Sanaqulova Sitara Ravshan qizi	858
NODAVLAT TA’LIM TASHKILOTLARI TA’LIM TIZIMIDAGI O‘RNI, AHAMIYATI Akmalova Mohinur Zafar qizi, Yoqubjonova Muxlisa	867
ZAMONAVIY PEDAGOGIK BOSHQARUV USULLARINING TA’LIM JARAYONIGA TA’SIRI Akmalova Mohinur Zafar qizi, Asqarova Fayyoza Jasur qizi	874
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ: ПРИМЕРЫ УСПЕШНЫХ ПРАКТИК Ерматов Илмидин Тошматович	882
MEHNAT BOZORIDA NORASMIY BANDLIK DARAJASINI QISQARTIRISH ORQALI RASMIY ISH O‘RINLARINI KENGAYTIRISH VA BANDLIKNI RAG‘BATLANTIRISH STRATEGIYALARI Levakov Izzatulla Nematillayevich, O‘ktamov Shoxruxbek Ulug‘bek o‘g‘li	888
ТУРИЗМ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Мадаминов Анваржон Мамаюнусович	895
“BANK KREDITLARINI AJRATISHDA AN’ANAVIY KREDIT MODELLARIDAN KREDIT MAHSULOTLARI ORQALI MOLIYALASHTIRISHGA O‘TISHNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY IMKONIYATLAR” Miraxmedov Davron Abduganiyevich	905
АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩЕГО СУБЪЕКТА (на примере АК «Уздонмахсулот») Бекбаева Феруза Бахтиеровна	914
ISHLAB CHIRARISHNI DIVERSIFIKATSIYA QILISHNING ILMIY ASOSLARI Levakov Izzatulla Nematillayevich, Mirzarayimova Feruza Zokirjon qizi	924
YANGI O‘ZBEKISTONDA KICHIK TADBIRKORLIKNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI Ziyadullayev G‘ayrat Umidulla o‘g‘li	931
OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABA YOSHLARINI MUSTAQIL OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI Kushakova Gulnora Egamkulovna	939
HUDUDLARNING MOLIYAVIY-INVESTITSION SALOHİYATI HAMDA SAMARADORLIGINI BAHOLASH SHAKLLARI VA USULLARI Haydarov O‘ral Axmadovich	947
XARAJATLARNI HISOBGA OLISH VA TAHLIL QILISH BOSHQARUV QARORLARI ISHLAB CHIQILISHI VA BUDJETLASHTIRISHNING ASOSI SIFATIDA Isomuxamedov Akbarjon Boxodir o‘g‘li	957

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК КЛЮЧ К СНИЖЕНИЮ РАСХОДОВ И ПОВЫШЕНИЮ ПРОДУКТИВНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ Носиров Илхом Аббосович	965
OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING IQTISODIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING METODOLOGIK VA TEXNOLOGIK ASOSI Boltayeva Muhayyo Lutfullayevna, Xodjiboyeva Iqbola Valiyevna	976
RAQAMLI O'ZBEKISTON – KORRUPSIYADAN XOLI HUDUD Imomaliyeva Mohizoda Rasuljon qizi	985
ОЛИЙ ТАЪЛИМДАГИ НОМАҚБУЛ ТЎСИҚ ЭЛЕМЕНТЛАРИ Усмонов Ботир Шукуриллаевич	992
РАЗЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРИМЕНЕНИЯ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ТОВАРНЫМИ ЗАПАСАМИ Бабаджанов Шопулат Шомашрабович	1001
PAXTANI IFLOSLIKLARDAN TOZALASH DINAMIKASI MATEMATIK MODELASHTIRISH Ismailov Nurulla Tuychibaevich	1009
OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUV JARAYONINI MODERNIZATSIYA QILISHNING AKSIOLOGIK MAZMUNI Mirzayeva Kamola Ikrom qizi	1016
INSON INTELLEKTUAL SALOHİYATNING MAMLAKAT SUVERENITETINI MUSTAHKAMLASHDAGI O'RNI Hamroyev Sanjar Samiyevich	1023
YASHIRIN IQTISODIYOTNI DINAMIK TIZIMLAR VA KASR TARTIBLI DIFFERESIAL TENGLAMALAR YORDAMIDA TADQIQ QILISH Jabborov Nasriddin Mirzoodilovich, Eshdavlatova Sevara Eshmamatovna, Mirzoodilov Javohir Nasriddin o'g'li	1031
ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ Баймуратова М.М.	1038
HUDUDIIY INFRATUZILMA VA BARQAROR RIVOJLANISHNING O'ZARO BOG'LIQLIGI Baxtiyorova Dildora	1046
MINTAQANING QAYTA ISHLASH KORXONALARI TIZIMIDA KOOPERATSIYA MUNOSABATLARINING TASHKILIIY BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH Zakimov Aybek Muratbayevich	1053
EKONOMETRIK MODELLARDAN FOYDALANGAN HOLDA INNOVATSIYALARNING O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING BARQAROR RIVOJLANISHIGA TASIRINI PROGNOZLASH Muratbaev B.B.	1059
XUSUSIY TADBIRKORLIK SUB'EKTLLARI FAOLIYATINING BANDLIKNI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI Abduraxmonov Sherali Sharifjonovich	1067
AKADEMIK KO'NIKMALAR VA KASBIY KOMPETENTLIK FANINING KASBIY FAOLIYATDAGI AHAMIYATI Mirxodjayeva D.B.	1074
РЕСУРСЛАРДАН ТЕЖАМКОРЛИК БИЛАН ФОЙДАЛАНИШ ДАРАЖАСИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ Холматов Бахтиёр Абдумуталович	1081
MAMLAKATMIZDA QISHLOQ XO'JALIGI TARMOG'IDA OLIB BORILAYOTGAN ISLOHOTLARI VA ULARNI BUXGALTERIYA HISOBINING TASHKIL QILISHNING XUSUSIYATLARI Qodirjonov Dilshodjon Qosimjon o'g'li	1092
ULGURJI SAVDONING IQTISODIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR Xolmamatov Diyor Haqberdiyevich	1100
KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARUV MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH (Namangan viloyati) Sobirov Mahammadniyoz Tavakkal o'g'li	1108
O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA: BIZNES SEKTORIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH AHAMIYATI	1116

Nutfulloyev Tolib G'olib o'g'li	
THE CONTRIBUTION OF DIGITAL TECHNOLOGIES TO ENSURING THE COUNTRY'S ECONOMIC GROWTH Mirzarakhimova Aziza Bakhrom qizi	1124
YOG'-MOY KORXONALARINING TA'MINOT ZANJIRINI TAKOMILLASHTIRISHDA SCOR (SUPPLY CHAIN OPERATIONS REFERENCE) MODELIDAN FOYDALANISHNI AFZALLIKLARI Yuldashev Abduxakim Abdukarimovich	1132
ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПТИМИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАСТЕРОВ И РАБОЧИХ В УПРАВЛЕНИИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРОЙ Сулейманов Ф.Р.	1140
O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TA'LIMDA QO'LLASHNING AFZALLIKLARI Abdullayeva Iroda Maxmudjanovna, Sharipova Zulfiya Shokirjonovna	1147
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ АО «Узкимёсаноат» Тажибаева Кызларгул Ажиниязовна	1155